॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-

माहेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्याचतुष्टयसहितम् ।

मुनिभावप्रकाशिकादिव्याख्योद्धृत-

टिप्पणीसमलङ्कृतं च ।

द्वितीयो भागः ।

काण्डत्रयात्मकः ।

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

अध्यक्ष:-"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर"-मुद्रणालयः,

कल्याण-बम्बई.

संवत् १९९२, शके १८५७.

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीय-रामानुजीय-तनिश्लोकी-

माहेश्वरतीर्थीयाख्यव्याख्याचतुष्टयसहितम् ।

मुनिभावप्रकाशिकादिव्याख्योद्धृत-

टिप्पणीसमलङ्कृतं च ।

द्वितीयो भागः ।

काण्डद्वयात्मकः ।

गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,

अध्यक्षः-"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर"-मुद्रणालयः,

कल्याण-बम्बई.

संवत् १९९२, शके १८५७.

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीरघुनन्दनपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणप्रधानविषयानुक्रमणिका ।

॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीरघुनन्दनपरब्रह्मणे नमः ।

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणप्रधानविषयानुक्रमणिका ।

॥ अथारण्यकाण्डानुक्रमणिका ॥

अथैवं लक्ष्मणं संदिश्य सशरचापासितूणीरं निर्गतेन मृगरूपमारीचनानाविधगतिभेददूराकृष्टेन ततः स्वबाणेन मारीचहननसमये स्वस्वरसदृशं मारीचकृतं हा सीते लक्ष्मणेत्येवंरूपं शब्दं च श्रुत्वा किं भविष्यतीति भीतेन रामेण स्वाश्रमाभिमुखतया आगमनं चतुश्चत्वारिंशे ४४

अथ मारीचविसृष्टमार्तस्वरं रामाक्रन्दनं मन्वानयासीतया लक्ष्मणं प्रति रामसमीपगमनचोदनं, तद्राक्षसमायाकृतमिति तूष्णीं स्थितं लक्ष्मणं प्रति तव रामस्य व्यसनमिष्टं यतस्त्वमीदृशसमयेऽपि तूष्णीं तिष्ठसि त्वं तु स्वयमेव वा भरतनियुक्तो वा रामव्यसनसमये मज्जिघृक्षयैव राममनुगतः कथमन्यथा भार्यादिकं विसृज्यैकाकिनो रामानुगमनम्, अहं तु रामं विना क्षणमपि स्थातुं प्राणान् धर्तुं च न शक्नोमि रामादन्यं क्षुद्रं पुरुषं पदाऽपि न स्पृशामि अतो भरतस्य तव च मनोरथो न सिद्ध्यतीत्यादि परुषभाषणम्, पुनर्लक्ष्मणेन रामस्य निखिललोकवर्तिसमस्तसुरासुरमानुषगन्धर्वकिन्नरपिशाचपतगमृगप्रभृतिभिः संघीभूतैरपि न किंचिदपि कर्तुं शक्यं वृथा शङ्कां त्यज अयं शब्दस्तु मृगरूपस्य मारीचस्यैवेत्यादि प्रतिवचनं, ततो द्विगुणकोपया सीतया पूर्वोक्तरीत्या अतिपरुषभाषणं, गोदावरीपतनविषपानभृगुपतनोद्बन्धनादिकरणवचनं, ततस्तामाश्वास्य किंचित्प्रणम्य स्त्रीणां स्वभावं च विनिन्द्य कथमेकाकिनी वने मया विसर्जनीया किमहं करोमीति बहुशो विचिन्तयता लक्ष्मणेन रामसमीपगमनं पञ्चचत्वारिंशे ४५

अथ रामलक्ष्मणापगमनं प्रतीक्षमाणेन तस्मिन्समये धृतपरिव्राजकवेषेण रावणेन रामाश्रमे सीतासमीपमागतेन सीतालावण्यदर्शनविवशहृदयेन सीतारूपप्रशंसादिपूर्वकं तन्नामभर्तृनामदेशादिप्रश्नः, तदा धर्मज्ञश्रेष्ठजनकवंशजननिसर्गसिद्धधर्मज्ञानया जानकया तं ब्राह्मणपरिव्राजकं मन्वानया तस्य रावणस्यार्घ्यपाद्यादिभिः पूजनं च षट्चत्वारिंशे ४६

अथ सीतया परिव्राजकपृष्टस्य उत्तरानुक्तौ स शपेदिति मत्वा स्वकुलगोत्रभर्तृनामादिकथनं, तत्कुलनामादिप्रश्नः, तदवसरलाभत्वरितेन रावणेन स्वकुलनामपौरुषादिप्रकटनपूर्वकं स्वाङ्गीकरणप्रार्थनं, तावता अतिकुपितया सीतया श्रीरामोत्कर्षरावणनिकर्षयोः नानानिदर्शनप्रदर्शनपूर्वकं रावणं प्रति धिक्कारवचनजातं च सप्तचत्वारिंशे ४७

अथ सीतावचनश्रवणकुपितेन रावणेन स्वकृतं स्वभ्रातृभूतकुबेरविजयपूर्वकं तदीयपुष्पकहरणं, सूर्यचन्द्रेन्द्रप्रभृतिनिखिलदेवसङ्घविद्रवणकरणकिंचित्कोपव्यापारवत्त्वं, स्वभयेन तरुपत्राणामप्यचलनं सरितामपि स्तिमितगमनम् उष्णकिरणस्यापि सूर्यस्य शीतकिरणत्वमित्यादिकं समुद्रपरिघावृतदेवादिदुष्प्रेक्षत्रिकूटशिखरस्थसुवर्णरत्नादिमयदिव्यलङ्कानगरनित्यनिवासनिःसाधारणदिव्यभोगभागित्वमित्यादि चाभिधाय प्रयत्नसंपाद्यं माम् अप्रयत्नेनागतमवश्यमङ्गीकुरु अन्यथा तवातीव परितापो भवितेति कथनं, तच्छ्रवणाविवृद्धकोपया सीतया धर्मज्ञकुबेरानुबन्धिनस्तव पापिष्ठतमव्यापारप्रवृत्तिः कथं किं बहुना निखिलराक्षसजातिविनाशायैव तवायं व्यापारः तव पीतामृतस्यापि जीविताशा न कर्तव्येत्यादिरूपेण वचनेन रावणनिर्भर्त्सनं चाष्टचत्वारिंशे ४८

राज्यभ्रंशं, स्वेन सीतया च सह वने वासं रक्षसा केनापि तस्या हरणं, तन्नामाद्यपरिज्ञानम्, एतादृशस्य रामस्य विषये सुग्रीवेणैव साहाय्यं कर्तव्यमिति तच्छरणवरणप्रयत्नं चोक्त्वा वचःसमापनं, ततो हनुमता सुग्रीवो युवयोः साहाय्यं करिष्यतीति प्रतिकथनं, ततो लक्ष्मणेन श्रीरामं प्रति सुग्रीवसमीपगमनप्रार्थनं, ततो हनुमता रामलक्ष्मणाभ्यां साकं सुग्रीवसमीपगमनं च चतुर्थे ४

अथ हनुमता ऋश्यमूके राघवौ प्रतिष्ठाप्य समीपस्थमलयगिरिं गतवतः सुग्रीवस्य समीपं गत्वा रामवृत्तान्तमावेद्य तेन सांकमृश्यमूकागमनं, ततो रामस्य सुग्रीवेण अग्निप्रदक्षिणपूर्वकसख्यकरणम्, अथ सुग्रीवेण वालिसकाशादभयप्रार्थनं, रामेण वालिवधप्रतिज्ञानं च पञ्चमे ५

अथ सुग्रीवेण श्रीरामं प्रति सीतामानीय दास्यामीति प्रतिज्ञानं, ततः सीतात्यक्ताभरणप्रदर्शनं, ततः श्रीरामेण तद्दर्शनकृतपरिदेवनं, ततस्तेन रावणवासस्थानादिप्रश्नश्च षष्ठे ६

अथ सुग्रीवेण स्वस्य रावणस्थानापरिज्ञानेऽपि रावणं हत्वा सीतामानीय दास्यामीति प्रतिज्ञानं, ततो रामेण सीतान्वेषणकरणनियोजनं, ततः पुनर्वालिवधशपथेन सुग्रीवस्य सन्तोषणं च सप्तमे ७

अथ सुग्रीवेण देहादित्यागं कृत्वा मित्रकार्यं कर्तव्यमिति कथनं, ततः श्रीरामेण पुनः शपथपूर्वकं वालिवधप्रतिज्ञानं, ततः सुग्रीवेण स्वीययौवराज्यदारहरणादिकथनं, ततः श्रीरामेण सुग्रीवस्य वालिना साकं वैरकारणप्रश्नः, ततः सुग्रीवेण वैरकारणकथनारम्भश्चाष्टमे ८

अथ सुग्रीवेण पुरा स्वपितृमरणानन्तरं ज्येष्ठतया वालिनो मन्त्रिभी राज्येऽभिषेचनं, ततः कदाचिन्मायाविनाम्नोऽसुरस्य रणाय वाल्याह्वानं, ततः स्वेन साकं वालिनिर्गमनं, वालिभीतस्य मायाविनः बिलप्रवेशनं, ततो वालिना बिलद्वारे स्वनिक्षेपपूर्वकबिलान्तःप्रवेशनं, ततो महतो रक्तप्रवाहस्य दर्शनेनासुरनिर्घोषश्रवणेन च वालिनं मृतं मत्वा बिलद्वारं गण्डशैलेनाच्छाद्य स्वस्य नगरागमनं, ततो मन्त्रिभिः स्वस्य राज्याभिषेचनम्, असुरं निहत्य नगरं प्रत्यागतस्य वालिनो नमस्कारादिपूर्वकमज्ञानकृतमिदमिति सान्त्वनेऽपि प्रसादाकरणं च कथितमिति कथा नवमे ९

अथ पुनः सुग्रीवेण कुपितस्य वालिनः बहुशः सान्त्वनेऽपि प्रसादाकरणं, प्रकृतीरानीय मायावियुद्धे राज्यकाङ्क्षया बिले मां रुरोधेत्युक्त्वा मां निर्यासितवानिति कथनपूर्वकमभयप्रार्थनं, ततो रामेण तथैव करिष्यामीति प्रतिज्ञानं, तच्छ्रवणेन सुग्रीवसन्तोषश्च दशमे १०

अथ पुनः सुग्रीवेण वालिविक्रमप्रकारोपक्षेपः, ततः कदाचिद्वालिदुन्दुभ्योर्युद्धं, वालिना तं निहत्य स्रवद्रुधिरप्रवाहस्य तदीयदेहस्य दूरप्रक्षेपणं, ततस्तद्रुधिरबिन्दुभिर्मतङ्गाश्रमदूषणं, क्रुद्धेन मतङ्गेन वालिनः स्वाश्रमप्रवेशे वधोऽस्त्विति शापप्रदानं, तदीयवानराणां च तत्प्रवेशे शैलीभवनशापः, तत्रत्यानां सप्तसालानां पूर्वं वालिना बलेन रन्ध्रीकरणप्रदर्शनं, ततो दुन्दुभिकलेवरस्य एकेन पादेन धनुःशतद्वयदूरं प्रक्षेपप्रार्थनं, रामेण पादाङ्गुष्ठेन दुन्दुभिकायस्य शतयोजनपर्यन्तं प्रक्षेपणं, तावता अतृप्तेन सुग्रीवेण सालभेदनाद्यर्थनं चैकादशे ११

राज्यभ्रंशो, स्वेन सीतया च सह वने वासं रक्षसा केनापि तस्या हरणं, तन्नामाद्यपरिज्ञानम्, एतादृशस्य रामस्य विषये सुग्रीवेणैव साहाय्यं कर्तव्यमिति तच्छरणवरणप्रयत्नं चोक्त्वा वचःसमापनं, ततो हनुमता सुग्रीवो युवयोः साहाय्यं करिष्यतीति प्रतिकथनं, ततो लक्ष्मणेन श्रीरामं प्रति सुग्रीवसमीपगमनप्रार्थनं, ततो हनुमता रामलक्ष्मणाभ्यां साकं सुग्रीवसमीपगमनं च चतुर्थे ४

अथ हनुमता ऋश्यमूके राघवौ प्रतिष्ठाप्य समीपस्थमलयागिरिं गतवतः सुग्रीवस्य समीपं गत्वा रामवृत्तान्तमावेद्य तेन साकमृश्यमूकागमनं, ततो रामस्य सुग्रीवेण अग्निप्रदक्षिणपूर्वकसख्यकरणम्, अथ सुग्रीवेण वालिसकाशादभयप्रार्थनं, रामेण वालिवधप्रतिज्ञानं च पञ्चमे ५

अथ सुग्रीवेण श्रीरामं प्रति सीतामानीय दास्यामीति प्रतिज्ञानं, ततः सीतात्यक्ताभरणप्रदर्शनं, ततः श्रीरामेण तद्दर्शनकृतपरिदेवनं, ततस्तेन रावणवासस्थानादिप्रश्नश्च षष्ठे ६

अथ सुग्रीवेण स्वस्य रावणस्थानापरिज्ञानेऽपि रावणं हत्वा सीतामानीय दास्यामीति प्रतिज्ञानं, ततो रामेण सीतान्वेषणकरणनियोजनं, ततः पुनर्वालिवधशपथेन सुग्रीवस्य सन्तोषणं च सप्तमे ७

अथ सुग्रीवेण देहादित्यागं कृत्वा मित्रकार्यं कर्तव्यमिति कथनं, ततः श्रीरामेण पुनः शपथपूर्वकं वालिवधप्रतिज्ञानं, ततः सुग्रीवेण स्वीययौवराज्यदारहरणादिकथनं, ततः श्रीरामेण सुग्रीवस्य वालिना साकं वैरकारणप्रश्नः,ततः सुग्रीवेण वैरकारणकथनारम्भश्चाष्टमे ८

अथ सुग्रीवेण पुरा स्वपितृमरणानन्तरं ज्येष्ठतया वालिनो मन्त्रिभी राज्येऽभिषेचनं, ततः कदाचिन्मायाविनाम्नोऽसुरस्य रणाय वाल्याह्वानं, ततः स्वेन साकं वालिनिर्गमनं, वालिभीतस्य मायाविनः बिलप्रवेशनं,ततो वालिना बिलद्वारे स्वनिक्षेपपूर्वकबिलान्तःप्रवेशनं, ततो महतो रक्तप्रवाहस्य दर्शनेनासुरनिर्घोषश्रवणेन च वालिनं मृतं मत्वा बिलद्वारं गण्डशैलेनाच्छाद्य स्वस्य नगरागमनं, ततो मन्त्रिभिः स्वस्य राज्याभिषेचनम्, असुरं निहत्य नगरं प्रत्यागतस्य वालिनो नमस्कारादिपूर्वकमज्ञानकृतमिदमिति सान्त्वनेऽपि प्रसादाकरणं च कथितमिति कथा नवमे ९

अथ पुनः सुग्रीवेण कुपितस्य वालिनः बहुशः सान्त्वनेऽपि प्रसादाकरणं, प्रकृतीरानीय मायावियुद्धे राज्यकाङ्क्षया बिले मां रुरोधेत्युक्त्वा मां निर्यासितवानिति कथनपूर्वकमभयप्रार्थनं, ततो रामेण तथैव करिष्यामीति प्रतिज्ञानं, तच्छ्रवणेन सुग्रीवसन्तोषश्च दशमे १०

अथ पुनः सुग्रीवेण वालिविक्रमप्रकारोपक्षेपः, ततः कदाचिद्वालिदुन्दुभ्योर्युद्धं, वालिना तं निहत्य स्रवद्रुधिरप्रवाहस्य तदीयदेहस्य दूरप्रक्षेपणं, ततस्तद्रुधिरबिन्दुभिर्मतङ्गाश्रमदूषणं, क्रुद्धेन मतङ्गेन वालिनः स्वाश्रमप्रवेशे वधोऽस्त्विति शापप्रदानं, तदीयवानराणां च तत्प्रवेशे शैलीभवनशापः, तत्रत्यानां सप्तसालानां पूर्वं वालिना बलेन रन्ध्रीकरणप्रदर्शनं, ततो दुन्दुभिकलेवरस्य एकेन पादेन धनुःशतद्वयदूरं प्रक्षेपप्रार्थनं, रामेण पादाङ्गुष्ठेन दुन्दुभिकायस्य शतयोजनपर्यन्तं प्रक्षेपणं, तावता अतृप्तेन सुग्रीवेण सालभेदनाद्यर्थनं चैकादशे ११

इति किष्किन्धाकाण्डानुक्रमणिका समाप्ता।

अथ सुन्दरकाण्डानुक्रमणिका।

इति किष्किन्धाकाण्डानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ सुन्दरकाण्डानुक्रमणिका ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्री भूषण-रामानुजीय-तनिश्लोकी-तत्त्व-

दीपिकाख्यव्याख्याचतुष्टयालंकृतं

मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्यो-

द्धृतटिप्पणीसंवलितं च ॥

आरण्यकाण्डम् ॥ ३ ॥

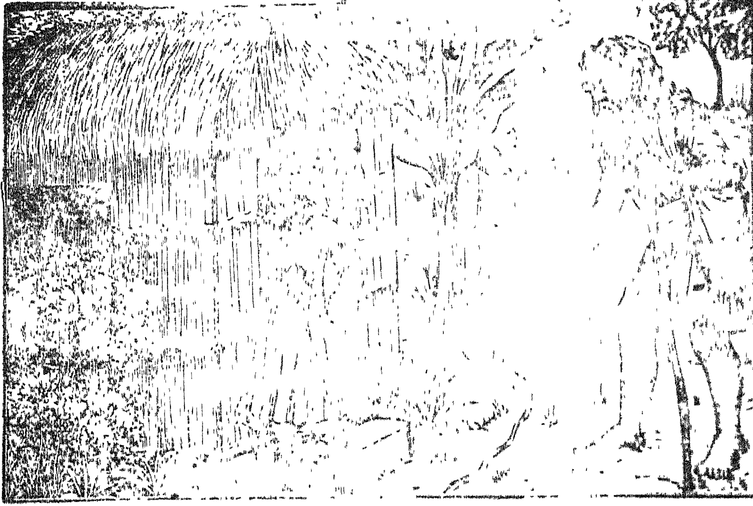
अध्यक्षः-गङ्गाविष्णु-श्रीकृष्णदासः,

"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालयः,

कल्याण-बंबई.

KALYAN-BOMBAY.

1934.

श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयादिव्याख्यासमलंकृतम् ।

आरण्यकाण्डम् ३

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

॥ श्रीरङ्गेशाय नमः ॥

प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्यमात्मवान् ।
ददर्श रामो दुर्धर्षस्तापसाश्रममण्डलम् ॥ १ ॥

श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ वात्स्यश्रीशठकोपदेशिकवरश्रीपादरेण्वञ्जनैर्दृष्ट्यानिमलया निरीक्ष्य बहुधा वल्मीकजन्माशयम् । श्रीमत्कौशिकवंशसागरमणिर्गोविन्दराजाह्वयो व्याचक्षेऽहमरण्यकाण्डमधुना पश्यन्तु निर्मत्सराः ॥ श्रीरामायणराजस्य दत्त्वा पीताम्बरं महत् । अर्पये परया लक्ष्म्या राजन्तीं रत्नमेखलाम् ॥

एवं पूर्वस्मिन् काण्डे जगज्जन्मादिकारणस्य वेदान्तवेद्यस्य ब्रह्मणो निरस्तसमस्ताविद्यत्वं नित्यानन्दपरिपूर्णत्वं निखिलान्तर्यामित्वं निरतिशयौज्ज्वल्यं निरुपमधर्मप्रवर्तकत्वमित्याद्यनन्तकल्याणगुणजातमुपवर्णितम् । सम्प्रति सज्जनसंरक्षणरूपं धर्मविशेषमभिधातुमारण्यकाण्ड आरभ्यते । यद्वा पूर्वकाण्डे पितृवचनपरिपालनरूपो धर्मः सद्भिरनुष्ठातव्य इति प्राधान्येन दर्शितम् । अथ सज्जनसंरक्षणरूपं धर्मविशेषं प्रतिपादयितुमारण्यकाण्ड आरभ्यते—प्रविश्येत्यादि । तुशब्दः पूर्वारण्यवैलक्षण्यं द्योतयति । महारण्यम् इतरदुरवगाहम् । दण्डकारण्यं दण्डकस्य राज्ञोऽरण्यं शुक्रशापादरण्यभूतं जनपदम् । प्रविश्य आत्मवान् धैर्यवान्, दुरवगाहमहागहनप्रवेशेप्यजनितभयलेश इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह दुर्धर्ष इति । हिंस्रादिभिरप्रधृष्य इत्यर्थः। रामः तापसानां तपस्विनाम् ।

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ‘इक्ष्वाकुवंशप्रभवः’ इत्यारभ्य ‘दण्डकान् प्रविवेशह’ इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण संक्षिप्य नारदेनोक्तं श्रीरामचरितं सर्वलोकोपकारकं महाप्रबन्धेनोक्त्वा अधुना देवस्य दण्डकारण्यसञ्चारसमुद्भूतानद्भुतान्पराक्रमान्विस्तरेण वक्तुं तृतीयकाण्डमारभते—प्रविश्येत्यादि । आत्मवान् धृतिमान् “आत्मा जीवे धृतौ च” इति यादवः । दुर्धर्षः द्विषद्भिरप्रधृष्यः, तिरस्कर्तुमशक्य इत्यर्थः । महारण्यमिति सामान्येनोक्तस्य दण्डकारण्यमिति विशेषसंज्ञा । दण्डकनाम्ना राज्ञा परिपालितो

कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ।
यथा प्रदीप्तं दुर्दर्शं गगने सूर्यमण्डलम् ॥ २ ॥
शरण्यं सर्वभूतानां सुसंमृष्टाजिरं तथा ।
मृगैर्बहुभिराकीर्णं पक्षिसङ्घैः समावृतम् ॥ ३ ॥
पूजितं च प्रनृत्तं च नित्यमप्सरसां गणैः ।
विशालैरग्निशरणैः स्रुग्भाण्डैरजिनैः कुशैः ॥४॥

आश्रममण्डलम् आश्रमसमूहम् । "तपोवने मठे ब्रह्मचर्यादावाश्रमोऽस्त्रियाम्" इति बाणः । ददर्श ॥ १ ॥ अभिगम्यत्वायाश्रममण्डलं वर्णयति–कुशेत्यादिभिः सार्धसप्तश्लोकैः । कुशैः यज्ञार्थमाहृतैः चीरैः स्नानानन्तरमातपे परिशोषणार्थं क्षिप्तैर्वल्कलैश्च परिक्षिप्तं व्याप्तम् । ब्रह्म वेदः तत्सम्बन्धिनी वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठानजन्येत्यर्थः । तया लक्ष्म्या श्रिया समावृतं समन्तादावृतम् अत एव गगने प्रदीप्तं, गगनमध्यस्थमित्यर्थः । दुर्दर्शं सूर्यमण्डलं यथा तथावस्थितमित्यर्थः । तद्वद्रक्षोभिरनभिभवनीयम् । उदयास्तमययोर्हि सूर्यस्य मन्देहाख्यरक्षोभिराक्रमणम् नतु मध्याह्ने ॥ २ ॥ अत एव शरण्यं शरणार्हम् " तदर्हति " इति यत्प्रत्ययः । सहजवैरप्रयुक्तवध्यघातुकभावाभावेन सर्वप्राणिनां वरणीयमित्यर्थः । रक्षोभ्यो भीतानां वासार्हं वा । " शरणं गृहरक्षित्रोः " इत्यमरः । सदा सुसंमृष्टाजिरं सदा सम्यक् संमृष्टाङ्गणम् । "अङ्गणं चत्वराजिरे" इत्यमरः । सर्वभूतशरण्यत्वं प्रपञ्चयति मृगैरिति ॥ ३ ॥ प्रनृत्तं प्रकृष्टनृत्तवत् । अर्श आद्यच् । बहुव्रीहिर्वा । अतिरमणीयप्रदेशत्वाद्देवतासान्निध्याद्वा नर्तनम् अत एव पूजितम् । अग्निशरणैः अग्निहोत्रगृहैः । स्रुङ्मुखानि भाण्डानि यज्ञपात्राणि स्रुग्भाण्डानि " स्फ्यश्च कपालानि च " इत्याद्याम्नातानि तैः । " वणिङ्मूलधने पात्रे भाण्डम् " इति वैजयन्ती । कुशैःपरिस्तरणार्थैः । कुशचीरेत्यत्र

देशः शुक्रशापादरण्यमभूदित्युत्तरकाण्डे वक्ष्यति । मण्डलं समूहः ॥ १ ॥ तापसाश्रममण्डलं वर्णयति–कुशेत्यादिना सार्द्धसप्तश्लोकैः । चीराणि वल्कलानि । परिक्षिप्तं व्याप्तम् । ब्राह्मी लक्ष्मीः तपोजनिततेजोविशेषः तया समावृतम् । तया समावृतत्वादेव गगनाधिकरणसूर्यमण्डलवद्दुर्दर्शं रक्षोऽसुरादिभिर्द्रष्टुमशक्यम् ॥ २ ॥ शरण्यम् आवासार्हम् । सुसंमृष्टाजिरम् अलंकृतप्राङ्गणमित्यर्थः ॥ ३ ॥ अप्सरसां गणैरुपनृत्तम् उपसमीपे नृत्तवत् । अर्श आद्यच् । बहुव्रीहिर्वा । अतिमनोहरप्रदेशत्वात्तैः पूजितं पूज्यमानम् । अग्निशरणानि दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयसभ्यावसथ्य

समिद्भिस्तोयकलशैः फलमूलैश्च शोभितम् । आरण्यैश्च महावृक्षैः पुण्यैः स्वादुफलैर्वृतम् ॥ ५ ॥ बलिहोमार्चितं पुण्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् । पुष्पैर्वन्यैः परिक्षिप्तं पद्मिन्या च सपद्मया ॥ ६ ॥ फलमूलाशनैर्दान्तैश्चीरकृष्णाजिनाम्बरैः । सूर्यवैश्वानराभैश्च पुराणैर्मुनिभिर्वृतम् ॥ ७ ॥ पुण्यैश्च नियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः । तद्ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मघोषनिनादितम् । ब्रह्मविद्भिर्महाभागैर्ब्राह्मणैरुपशोभितम् ॥८॥ स दृष्ट्वा राघवः श्रीमान् तापसाश्रममण्डलम्। अभ्यगच्छन्महातेजा विज्यं कृत्वा महद्धनुः ॥९॥

संगृहीतकुशोक्तिः ॥ ४ ॥ अरण्ये भवैः आरण्यैः ॥ ५ ॥ बलिभिः भूतबलिप्रभृतिभिः होमैर्वैश्वदेवादिहोमैश्च आर्चितं सत्कृतम् । ब्रह्मघोषैर्वेदघोषैः निनादितं सञ्जातनिनादम् । पुष्पैः देवपूजार्थमुपक्षिप्तैः । सपद्मया पद्मसहितया पद्मिन्या सरस्या ॥ ६ ॥ मुनिषु तारतम्यप्रदर्शनार्थं सूर्यवैश्वानराभैरित्युपमानद्वयम् । पुराणैर्वृद्धैः ॥ ७ ॥ परमर्षिभिः उक्तमुनीनामपि पूजनीयैः । तत् प्रसिद्धं ब्रह्मभवनप्रख्यं ब्रह्मलोकतुल्यप्रसिद्धिकम् । ब्रह्मघोषैः कर्मकालिकवेदमन्त्रघोषैः निनादितम् । ब्रह्मविद्भिः परब्रह्मज्ञानिभिः । महाभागैः महाभाग्यैः । " भागो रूपार्थके प्रोक्तो भागधेयैकदेशयोः" इति विश्वः । एतादृशं तापसाश्रममण्डलं ददर्शेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥ स इति । विज्यं विसृष्टमौर्वीकं कृत्वा विनीतवेषप्रवेश्यत्वादाश्रमाणामाश्रममृगपक्ष्यादिभयनिवृत्त्यर्थं च विज्यकरणम् ।

शालाः । स्रुग्भाण्डैः स्रुक्स्रुवादियागोपकरणजातैः । " सर्वमावपनं भाण्डम् " इत्यमरः ॥ ४ ॥ अरण्ये भवा आरण्याः ॥ ५ ॥ बलिहोमार्चितं बलिभिर्वैश्वदेवादिबलिभिर्होमैः शोभितम् । ब्रह्मघोषनिनादितं वेदघोषयुक्तम् । पद्मिनी पद्मसरः । पद्मया पद्मपुष्पयुक्तया ॥ ६ ॥ पुराणैः वृद्धैः ॥ ७ ॥ ब्रह्मभवनं ब्रह्मलोकः । ब्रह्मघोषः वेदघोषः । ब्रह्मविद्भिस्सर्वत्र ब्रह्मानन्यत्वज्ञानवद्भिः ब्राह्मणैरुक्तलक्षणैः । अन्वर्थब्राह्मणैस्तादृशैर्युक्तत्वादेव ब्रह्मभवनप्रख्यत्वमाश्रमस्य ॥ ८ ॥ स इति । विज्यम् अवरोपितगुणं कृत्वेति आश्रमवर्तिमृगपक्षित्रासनिवृत्त्यर्थमिति शेषः ॥ ९ ॥

दिव्यज्ञानोपपन्नास्ते रामं दृष्ट्वा महर्षयः ।
अभ्यगच्छंस्तथा प्रीता वैदेहीं च यशस्विनीम् ॥ १० ॥
ते तं सोममिवोद्यन्तं दृष्ट्वा वै धर्मचारिणः ।
लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा तु वैदेहीं च यशस्विनीम् ।
मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः प्रत्यगृह्णन् दृढव्रताः ॥ ११ ॥

अभ्यगच्छत् अभिमुखीभूयगतः ॥ ९ ॥ दिव्येति । दिव्यं लोकविलक्षणं ज्ञानं तेन उपपन्ना युक्ताः, अतीतानागतज्ञानवन्त इत्यर्थः । रामोऽयं रावण वधार्थमवतीर्णो विष्णुः, सीता लक्ष्मीः, लक्ष्मणश्च तदंश इति विज्ञाततदवतार रहस्या इति यावत् ॥ १० ॥ तनिश्लोकी—दिव्यज्ञानोपपन्नाः अवताररहस्यरूप दिव्यज्ञानोपपन्नाः । "जन्मकर्म च मे दिव्यम्" इति स्मृतेः । महर्षयः अलौकिकतत्त्व साक्षात्कारसमर्थाः । प्रीताः भक्तिप्रेरिताः अभ्यगच्छन् प्रत्युत्थानं चक्रुः ॥ १० ॥ ते तमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । ते त्रिकालज्ञाः । तं राक्षसनिरासायावतीर्णं रामम् । उद्यन्तं सोममिव स्थितम् अन्धकारनिवर्तनप्रवृत्तं चन्द्रमिव स्थितम् । यद्वा उद्यन्तं सोममिव प्रतिपच्चन्द्रमिवार्चनीयम् । यद्वा वनराज्यन्तः प्रादुर्भ वत्तया मेघावृतमिन्दुमिव स्थितम् । धर्मचारिणो दृष्ट्वा स्वाचर्यमाणधर्माराध्यं साक्षात्कृत्य। यद्वा इतःपूर्वं धर्मवीर्येण पश्यन्ति सम्प्रति चक्षुषा साक्षात्कुर्वन्ती त्यर्थः । तथा लक्ष्मणं च वैदेहीं च दृष्ट्वा मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः स्वापेक्षित रक्षाभ्यर्थनात् प्रागेव मङ्गलानि प्रयुञ्जानाः । रामस्य सौन्दर्यसौकुमार्यादिकं दृष्ट्वा रक्षोभूयिष्ठेऽत्र वने किं भविष्यतीति व्याकुलहृदयतया तस्मै विराधि निरसनवचनानि प्रयुञ्जानाः । दृढव्रताः अशिथिलतद्रक्ष्यत्वनियमाः सन्तः । प्रत्यगृह्णन् प्रतिगृहीतवन्तः । प्रत्युत्थानफलप्रदानाद्युपचारमकुर्वन्नित्यर्थः॥ ११॥

दिव्यज्ञानोपपन्नाः श्रीराम एव तारकं ब्रह्मेति ज्ञानवन्त इत्यर्थः । महर्षयः अलौकिक तत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः रामं दृष्ट्वा चकाराल्लक्ष्मणं च तथा प्रीतास्सन्तः अभ्यगच्छन् आभिमुख्येन जग्मुरित्यर्थः ॥ १० ॥ त इति । रामं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च वैदेहीं च दृष्ट्वा मङ्गलानि भवन्त्विति आशीर्वचनानि प्रयुञ्जाना उद्यन्तं सोममिव सकलजगदानन्द

ति०—उद्यन्तं सोममिव तद्वत्प्रियदर्शनम् "तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः" इति श्रुतेः स्वकुलरक्षकं सोम मिव स्वरक्षकं धर्मचारिणं रामं दृष्ट्वा । यशस्विनीं पातिव्रत्ययशोवतीं रक्षःकुलसंहारहेतुत्वरूपयशोवतीं वा सीतां च दृष्ट्वा अत एवाग्रे रक्षणप्रार्थनोपपद्यते । मङ्गलानि आशीर्वादान् ॥ ११ ॥

रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम् ।
ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥ १२ ॥
वैदेहीं लक्ष्मणं रामं नेत्रैरनिमिषैरिव ।
आश्चर्यभूतान् ददृशुः सर्वे ते वनचारिणः ॥ १३ ॥

तानि०—प्रत्यगृह्णन् आत्मीयताकरणं प्रतिग्रहः । निसृष्टात्मा सुहृत्सु चेति वक्ष्यति॥ ११॥

मङ्गलाशासननिमित्तं सौन्दर्यसौकुमार्यादिकमाह—रूपेति । रूपस्य शरीरस्य संहननं ' समः समविभक्ताङ्गः ' इत्युक्तावयवसंस्थानविशेषम् । लक्ष्मीं समुदायशोभाम् । सौकुमार्यं पुष्पहासतुल्यकोमलताम् । सुवेषतां शोभन लावण्यवत्ताम् । लावण्यस्वरूपमुक्तम्—" मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्व मिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं तदिहोच्यते ॥ " इति । विस्मितानामाकारा इवाकारा येषां ते विस्मिताकाराः, विस्मयावेदकस्वमुखप्रसादफुल्लनेत्रत्वादियुक्ता इत्यर्थः । वनवासिनः विकारहेतौ सत्यप्यविकृतचित्ता इत्यर्थः । वनवासिनोऽपि विस्मिताकाराः सन्तः रामस्य रूपसंहननादिकं ददृशुः । अभेदेन प्रत्ययद्योतनार्थं चकाराप्रयोगः । यद्वा अभूषणेपि भूषितवद्भासमानत्वं रूपम् । तथोक्तम् " अङ्गान्यभूषितान्येव वलयाद्यैर्विभूषणैः । येनभूषितवद्भाति तद्रूपमिति कथ्यते ॥ " इति । संहननं सौन्दर्यम् । तदप्युक्तम्—"अङ्गप्रत्यङ्गकानां यः सन्निवेशो यथोचितः । सुश्लिष्टसन्धिबन्धः स्यात्तत्सौन्दर्यमिहोच्यते॥" इति । लक्ष्मीं लावण्यं, तच्चोक्तं पूर्वमेव सौकुमार्यमप्युक्तमेव । सुवेषताम् उचितशृङ्गारसंपन्नत्वम् ॥ १२ ॥ एतं न्यायं सीतालक्ष्मणयोरप्यति

करं तं राममेव स्वेष्टदेवतात्वेन प्रत्यगृह्णन् स्वीचक्रुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ रूपेति । रामस्य रूपादिकं वनवासिनो मुनयः ददृशुरिति सम्बन्धः । रूपं नाम—" अङ्गान्यभूषितान्येव प्रेक्षणीयैर्विभूषणैः । येन भूषितवद्भाति तद्रूपमिति कथ्यते ॥ " इति । संहननम् अवयवानां संश्लिष्टसन्धिबन्धः । सौन्दर्यम्—" अङ्गप्रत्यङ्गकानां यस्सन्निवेशो यथोचितम् । सुश्लिष्टसन्धिबन्धस्तत्सौन्दर्यमिति चोच्यते ॥ " लक्ष्मीः कान्तिः, लावण्यमित्यर्थः । "मुक्ताफलेषु च्छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु लावण्यं तन्निगद्यते ॥ " सौकुमार्यं मार्दवम् । सुवेषताम् उचितशृङ्गारसम्पन्नताम् । विस्मिताकाराः विस्मितोऽन्तःकरणधर्मः अद्भुतवस्तुदर्शनजन्यः, आकारः तद्व्यञ्जकमुखप्रसादविस्फारितेक्षणत्वादिः तद्वन्तः ॥ १२ ॥ वैदेहीमिति । वनचारिणः पशुपक्षिमृगादयः । अयं भावः—पद्मभवप्रमुखानामप्यगोचरो भगवान् सीतालक्ष्मणो

अत्रैनं हि महाभागाः सर्वभूतहिते रतम् ।
अतिथिं पर्णशालायां राघवं सन्न्यवेशयन् ॥ १४ ॥
ततो रामस्य सत्कृत्य विधिना पावकोपमाः ।
आजह्रुस्ते महाभागास्सलिलं धर्मचारिणः ॥ १५ ॥
मूलं पुष्पं फलं वन्यमाश्रमं च महात्मनः ।
निवेदयित्वा धर्मज्ञास्ततः प्राञ्जलयोऽब्रुवन् ॥ १६ ॥

दृष्टुमाह—वैदेहीमिति । सर्वे वनचारिणः । आश्चर्यभूतान् अदृष्टपूर्वतया आश्चर्यावहान् । वैदेहीं लक्ष्मणं रामं च दिव्यरूपदर्शनजनितानन्दभङ्गभीरुतया विस्मयविस्फारितेक्षणतया च सर्वथा निर्निमेषैरिव स्थितैर्नेत्रैरुपलक्षिताः सन्तः ददृशुः । अनेन पूर्वश्लोके विस्मिताकारा इत्येतद्विवृतम् ॥ १२ ॥
तनि०—नेत्रैरनिमिषैरिव जगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहदर्शनानन्दाविच्छेदभयेन निमेषरहितैर्नेत्रैः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । अनिमिषत्वे हेतुमाह आश्चर्यभूतानिति ॥ १३ ॥
अत्रेति । अत्र आश्रममण्डले । महाभागाः महाभाग्याः ऋषयः । सर्वभूतहितरतम् अतिथिं न्यायतः पूजार्हम् । एनं राघवं पर्णशालायां स्वस्वपर्णशालायां सन्न्यवेशयन् स्थापयामासुः ॥१४॥ तत इति । रामस्य सत्कृत्येति षष्ठ्यार्षी । "न लोकाव्ययनिष्ठा—" इत्यादिना निषेधात् । सत्कृत्य सत्कारं कृत्वा, कुशलप्रश्नादिकं कृत्वेत्यर्थः । पावकोपमा इत्यनेन रामस्य पवित्राणां पवित्रत्वमुक्तम् । धर्मचारिण इत्यनेन सत्कारस्य धर्माचरणफलत्वमुक्तम् । महाभागा इति सुकृतपरिपाक उच्यते । सलिलम् अर्घ्याद्युचितम् आजह्रुः ॥ १५ ॥
मूलमिति । धर्मज्ञाः शेषिणि शेषवृत्तिरूपधर्मज्ञाः । प्राञ्जलयः प्रकृष्टाञ्जलयः, मूर्ध्नि कृताञ्जलय इत्यर्थः । महात्मनः शेषिणो रामस्य । वन्यं मूलादिकं

पेलः श्रीरामः पङ्कोरुपरि गङ्गाप्रवाहवदस्माकमपि पुरतः प्रादुरासीदिति सकलजगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहदर्शनानन्दविच्छेदभयेन निमेषरहितैर्नेत्रैर्मृगादयोप्याश्चर्यभूता ददृशुरित्यर्थः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ १३ ॥ अत्र अस्मिन् दिने । महाभागाः ऋषयः ॥ १४ ॥ परमपुरुषस्य तव सन्दर्शनेन वयं महाभागा अतिधन्याश्चेति प्रियवचनैस्सत्कृत्य । सलिलं सलिलादिपूजाद्रव्यम्, आनीयेति शेषः । आजह्रुः रामस्य पूजामिति शेषः ॥ १५ ॥ वन्यं वने भवम् । आश्रमं निवासस्थानं च निवेदयित्वा इमानि वस्तूनि देव त्वदीयानीत्युक्त्वा प्राञ्जलयः अयमेवादिपुरुष

धर्मपालो जनस्यास्य शरण्यस्त्वं महायशाः ।
पूजनीयश्च मान्यश्च राजा दण्डधरो गुरुः ॥ १७ ॥
इन्द्रस्येह चतुर्भागः प्रजा रक्षति राघव ।
राजा तस्माद्वरान् भोगान् भुङ्क्ते लोकनमस्कृतः ॥१८॥

माश्रमं च निवेदयित्वा इमानि भवदीयानि यथेष्टं विनियुङ्क्ष्वेति निवेद्य ततोऽब्रुवन् ॥ १६ ॥ तनि०—आत्मीयभरसमर्पणमत्रोच्यते ॥ १६ ॥ धर्मपाल इति । धर्मपालः वर्णाश्रमधर्मपालकः । अस्य आर्त्तस्य मुनिजनस्य शरण्यः शरणार्हः । पूजनीयश्च देवताबुद्ध्या अर्चनार्हः । मान्यः राजबुद्ध्या बहुमानार्हः । मान्यत्वे हेतुः राजा दण्डधर इति । दण्डस्य निग्रहस्य धरः कर्ता । पूजनीयत्वे हेतुर्गुरुरिति ॥ १७ ॥ पूज्यत्वे हेत्वन्तरमाह—इन्द्रस्येहेति । इह भूस्वर्गे । इन्द्रस्य चतुर्भागः चतुर्थांशः राजा प्रजा रक्षति तस्माद्धेतोः वरान् श्रेष्ठान् भोगान् भुङ्क्ते अनुभवति । इन्द्रस्येति लोकपालान्तराणामुपलक्षणम् । “ अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिः कल्पितो नृपः ” इति वचनात् । वस्तुतस्तु इन्द्रशब्दोऽयं परमात्मपरः । “इदि परमैश्वर्ये” इतिधातोस्तत्रैव मुख्यवृत्तत्वात् “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ” इति श्रौतप्रयोगाच्च । इन्द्रस्य परमात्मनः चतुर्भागः चतुर्थांशः तदवतारभूते व्यक्तिचतुष्टये एकव्यक्तिभूतः भवान् भोगान् भुङ्क्ते इत्यर्थः । पूर्वापरश्लोकानुगुण्याच्चायमेवार्थः, नह्यन्यस्मै ऋषयः प्राञ्जलयो भवन्ति नचाश्रमं निवेदयन्ति नापि गर्भभूतत्वं वदन्ति ॥ १८ ॥

इति निश्चयबुद्ध्या सम्बुद्धभक्तिरसेन बद्धाञ्जलयो भक्तिनम्राः भगवन्तं श्रीराममब्रुवन् विज्ञापयन्ति स्मेत्यर्थः ॥ १६ ॥ विज्ञापनप्रकारमेवाह—धर्मपाल इत्यादिना । धर्मपालः वर्णाश्रमधर्मपालकः । शरण्यः आर्तस्य सर्वलोकस्य रक्षिता । दण्डधरः दुष्टनिग्रहकर्ता । भगवदवताररूपेण गुरुः पूज्यः अर्घ्यादिसत्क्रियापूजार्हः । राजा राजरूपेण मान्यः बहुमानार्हश्च त्वमसीति शेषः । कुतो ममैतादृशप्रभाव इति शङ्कायां तमेव कैमुतिकन्यायेन द्रढयति—इन्द्रस्येति । दिक्पालचतुष्टयात्प्रत्येकं चतुर्थांशो राजनि संक्रामतीतिन्यायेनेन्द्रस्य त्वन्नियम्यस्य पुरन्दरस्य चतुर्थांशभूतो राजापि प्रजा धर्मेण रक्षति तस्माद्रक्षणाद्वरानग्र्यान् भोगान्भुङ्क्ते च लोकनमस्कृतश्चेति सम्बन्धः । यद्येवंविधस्य राज्ञोप्येवं प्रभावः, सकलजगद्रक्षणायावतीर्णस्येश्वरस्य तव तु धर्मपालकत्वशरण्यत्वादिकमस्तीति किमु वक्तव्यमिति भावः॥ १७ ॥ १८ ॥

तथान्ये तापसाः सिद्धा रामं वैश्वानरोपमाः ।
न्यायवृत्ता यथान्यायं तर्पयामासुरीश्वरम् ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

कृतातिथ्योऽथ रामस्तु सूर्यस्योदयनं प्रति ।
आमन्त्र्य स मुनीन् सर्वान् वनमेवान्वगाहत ॥ १ ॥

प्रपन्नानां यथोचितकैङ्कर्यप्रवृत्तिं दर्शयति—एवमित्यादि । ऋषयः एवमुक्त्वा सलक्ष्मणं राघवं वन्यैः पुष्पैः फलादिभिश्चापूजयन् । राघवमित्यनेन सीतापूजनमप्यर्थसिद्धम् । मिथुनशेषित्वस्यैव स्वरूपत्वात् प्रभाप्रभावन्न्यायेन तयोरपृथग्भावात् । अन्यैः सङ्कल्पसिद्धैः । विविधाहारैः मृष्टान्नादिभिः ॥ २१ ॥ तथान्य इति । सिद्धाः सिद्धसाधननिष्ठाः । न्यायवृत्ताः न्यायानुगुणव्यापाराः, स्वरूपानुरूपकैङ्कर्यवृत्तय इत्यर्थः । वैश्वानरोपमाः अस्पृष्टविरोधिनः स्वरूपविरुद्धनिषिद्धकाम्यकर्मान्तरत्यागिन इत्यर्थः । अन्ये पूर्वेभ्यो विलक्षणाः । तापसाः कायिककैङ्कर्याशक्ता इत्यर्थः । ईश्वरं परमशेषिणं रामं यथान्यायं यथोचितं स्तुतिप्रणामादिभिस्तर्पयामासुरित्यर्थः ॥२२॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने प्रथमःसर्गः ॥ १ ॥

एवं प्रथमसर्गेण सिद्धसाधननिष्ठानां मुमुक्षूणां मुनीनां तदीयपर्यन्तं विशिष्टविषयकैङ्कर्यं प्रतिपाद्य खरवधार्थिमुनिजनशरणागतिं वक्ष्यन् शरण्यत्वोपयोगिसामर्थ्यं विराधवधकथनमुखेन बोधयितुमुपक्रमते—कृतातिथ्य इत्यादिना । अत एव संक्षेपे "विराधं राक्षसं हत्वा शरभङ्गं ददर्श ह" इत्यत्र विराधवधोपहारमुखेन शरभङ्गं दृष्टवानिति व्याख्यातम् । तुशब्देन अत्र्यादिकृतातिथ्यात्

भरद्वाजादिवत्सिद्धसङ्कल्पाः । न्यायवृत्ताः न्यायो भगवदुपासनादिरूपधर्मः स एव वृत्तं शीलं येषां ते तथा कृताभ्यवहारमीश्वरं सकलजगत्स्वामिनं नीराजनमङ्गलस्तुत्यादिभिर्यथान्यायं यथाविधि तर्पयामासुः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् आरण्यकाण्डव्याख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥
कृत इति । सूर्यस्योदयनं प्रति उदयकालइत्यर्थः । अवगाहत प्राविशत ॥ १ ॥

नानामृगगणाकीर्णं शार्दूलवृकसेवितम् ।
ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं दुर्दर्शसलिलाशयम् ॥ २ ॥
निष्कूजंनानाशकुनि झिल्लिकागणनादितम् ।
लक्ष्मणानुगतो रामो वनमध्यं ददर्श ह ॥ ३ ॥
सीतया सह काकुत्स्थस्तस्मिन् घोरमृगायुते ।
ददर्श गिरिशृङ्गाभं पुरुषादं महास्वनम् ॥ ४ ॥
गम्भीराक्षं महावक्त्रं विकटं विषमोदरम् ।
बीभत्सं विषमं दीर्घं विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५ ॥

वैलक्षण्यमुच्यते । अनन्यप्रयोजनदत्तं हि भगवतः परमभोग्यं पत्रं पुष्पमित्यादि । अथशब्दः कृत्स्नवाची, कार्त्स्न्येन कृतातिथ्य इत्यर्थः । भक्तैर्यत् किञ्चिद्दत्तमपि तत् सर्वातिथ्यत्वेन हि भगवान् स्वीकरोति । सूर्यस्योदयनं प्रतीति कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया । "लक्षणेत्थम्भूताख्यान–" इत्यादिना प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वम् । उदयनं प्रति उदयकाले, प्रातःस्नानादिकर्मावसान इत्यर्थः । वनमेवान्वगाहत न च तत्र स्थातुमैच्छदित्यर्थः ॥ १ ॥ नानामृगगणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ध्वस्तवृक्षलतागुल्मं तुङ्गकठिनविराधदेहसंपर्कादिति भावः । दुर्दर्शसलिलाशयमित्यत्राप्ययमेव हेतुः । निष्कूजनानाशकुनि निःशब्दनानाविधपक्षिकं, सुदूरमुड्डीयमानोऽपि पक्षी तस्मात् भिया निःशब्दं लीयत इति भावः । झिल्लिकागणनादितं झिल्लिकाभिस्तु दुर्दर्शत्वात् सर्वदा शब्द्यत इत्यर्थः । नानेत्यादि सर्वं वनमध्यविशेषणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ सीतया सहेत्यादि सार्धश्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । घोरमृगास्तरक्ष्वादयः । पुरुषानत्ति भक्षयतीति पुरुषादः । पचाद्यच् । राक्षसमित्यर्थः । महास्वनं दृढकण्ठध्वनिकम् ॥ ४ ॥ गम्भीराक्षं निम्नाक्षम् । महावक्त्रं पृथुतरमुखम् । विकटं विशालम् । विषमोदरं निम्नोन्नतोदरम् । बीभत्सं मांसरुधिरालिप्तशरीरतया कुत्सितम् ।

वृक्षादिध्वंसे विराधकृतोपप्लवः कारणं दुर्दर्शसलिलाशयमित्युक्तहेतोरेव । पक्षिणां साध्वसेन निष्कूजाः निश्शब्दा नानाविधाः शकुनयो यस्मिन् तत् । झिल्लिकागणनादितं रामो वनमध्यं ददर्शेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ गिरिशृङ्गाभं गिरेः शृङ्गं आभा उपमा यस्य तम् ॥ ४ ॥ गम्भीराक्षं निम्ननयनम् । विकटं वक्रम् । बीभत्सं कुत्सितम् । विषमं निम्नोन्नतम् । विकृतं वक्ष्यमाणधर्मवत्त्वाद्विपरीतवेषम् ॥ ५ ॥

वसानं चर्म वैयाघ्रं वसार्द्रं रुधिरोक्षितम् । त्रासनं सर्व भूतानां व्यादितास्यमिवान्तकम् ॥ ६ ॥ त्रीन् सिंहां श्चतुरो व्याघ्रान् द्वौ वृकौ पृषतान् दश । सविषाणं वसा दिग्धं गजस्य च शिरो महत् । अवसज्यायसे शूले विन दन्तं महास्वनम् ॥ ७॥ स रामं लक्ष्मणं चैव सीतां दृष्ट्वा च मैथिलीम् । अभ्यधावत संक्रुद्धः प्रजाः काल इवा न्तकः ॥ ८ ॥ स कृत्वा भैरवं नादं चालयन्निव मेदि नीम् । अङ्केनादाय वैदेहीमपक्रम्य ततोऽब्रवीत् ॥ ९ ॥ युवां जटाचीरधरौ सभार्यौ क्षीणजीवितौ । प्रविष्टौ दण्ड कारण्यं शरचापासिधारिणौ ॥ १० ॥

विषमं न्यूनाधिकावयवम् । विकृतम् उक्तप्रकारेण विकृतवेषम् अत एव घोरदर्श नम् ॥ ५ ॥ वसा मांसं तया आर्द्रम् । रुधिरोक्षितं रक्तासिक्तम् । व्यादितास्यं व्यात्तास्यम् । आर्ष इट् ॥ ६ ॥ त्रीनित्यादि । भक्षणार्थमिति शेषः । पृषतान् बिन्दुमृगान् । आयसे अयोमये शूले । अवसज्य प्रोतान् कृत्वा महास्वनं यथा भवति तथा विनदन्तं विनादं कुर्वन्तम् ॥ ७ ॥ काल संहारकाले । प्रजा उद्दिश्य अन्तको यथा धावति तथा अभ्यधावत ॥ ८ ॥ अङ्केन कटिप्रदे शेन ॥ ९ ॥ सभार्याविति भार्याशब्दो योषिन्मात्रवाचीत्येके वदन्ति । अन्ये

वसार्द्रं चर्म वसानम् वसा मांसविशेषः ॥ ६ ॥ भक्षणार्थं सिंहादीन् आयसे शूले अवसज्य निधाय प्रोतं कृत्वा महास्वनं यथा तथा विनदन्तमेवंविधं विराधं ददर्शेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ७ ॥ स इति । सः विराधः । काले युगान्तकाले । क्रुद्धोऽन्तकः प्रजा उद्दिश्य यथा धावति ॥८॥ अङ्केन कटिप्रदेशेनेति यावत् ॥९॥ युवामित्यादि । सभार्याविति भार्याशब्दस्तु योषिन्मात्रवाची । एकया योषिता सहितौ । सभार्यशब्दः

टी०—अत्र विराधेन सीताग्रहणं स्वाघौघपरिहारार्थमेव नतु दारबुद्ध्या । तदुक्तं स्कान्दे—“ सोपि त जानकीं दृष्ट्वा शीघ्रं सञ्जातविक्रमः । इयं परा महाशक्तिस्सेयं स्वर्गस्य कारणम् । अस्या वियोगो मोक्षेपि कारणं बन्धनेपि च । तस्मादिमां भजिष्यामि दिष्ट्या प्राप्तं हि दर्शनम् । इति दर्शनमात्रेण विमुक्ताघौघ पञ्जरः । भक्तियुक्तो जहारैनां सीतां चैतन्यरूपिणीम् ॥ ” इति ॥ ९ ॥ **सभार्यौ**—सभायामार्यौ सभार्यौ ॥ **सत्य०**—सभार्यौ भार्यासहितौ । सीताया उभयभार्यात्वभ्रमेणेयमुक्तिः । द्वयोरेकप्रियत्वं प्रमाणविकलं सदपि तदनुमतं चेन्ममापि सा भार्या भवितुं योग्येति भावमवगमयितुमियमुक्तिर्वा । अत एव ‘ इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति ’ इति वक्ष्यमाणं युक्तं भवति । छत्रिन्यायेन वा ॥ १० ॥

कथं तापसयोर्वां च वासः प्रमदया सह। अधर्मचारिणौ पापौ कौ युवां मुनिदूषकौ ॥ ११ ॥ अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः। चरामि सायुधो नित्यमृषिमांसानि भक्षयन् ॥ १२ ॥ इयं नारी वरारोहा मम भार्या भविष्यति। युवयोः पापयोश्चाहं पास्यामि रुधिरं मृधे ॥ १३ ॥ तस्यैवं ब्रुवतो धृष्टं विराधस्य दुरात्मनः॥ १४॥ श्रुत्वा सगर्वितं वाक्यं सम्भ्रान्ता जनकात्मजा। सीता प्रावेपतोद्वेगात्प्रवाते कदली यथा॥ १५॥ तां दृष्ट्वा राघवः सीतां विराधाङ्कगतां शुभाम्। अब्रवील्लक्ष्मणं वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ १६ ॥ पश्य सौम्य नरेन्द्रस्य जनकस्यात्मसम्भवाम्। मम भार्यां शुभाचारां विराधाङ्के प्रवेशिताम्। अत्यन्तसुखसंवृद्धां राजपुत्रीं यशस्विनीम् ॥ १७॥

तु यथा "प्राणभृत उपदधाति" इत्यत्र प्राणभृच्छब्दः प्राणभृदप्राणभृत्साधारणः, यथाच "ऋतं पिबन्तौ" इत्यत्र पानकर्त्रकर्तृसाधारणो जीवेश्वरयोः पिबच्छब्दप्रयोगः तथा छत्रिन्यायेनात्रापि सभार्यावित्युक्तमित्याहुः। तथापि ध्वनिदोषोऽवर्जनीयः। वस्तुतस्तु—द्वयोरेका भार्यास्तीति दुर्बुद्धिनैवमुक्तमिति सम्यक्। क्षीणजीवितौ मद्धस्ते पतनादिति भावः। यद्वा क्षीणजीवितौ प्रविष्टौ क्षीणजीवितत्वादेव प्रविष्टौ। अत्र प्रविष्टानां जीवितं दुर्लभमिति भावः ॥१०॥ वस्तुतोविपरीताचारौ युवां मम वध्यावेवेत्याशयेनाह—कथमिति। वां युवयोः प्रमदया सह वासश्च कथं,विरुद्ध इत्यर्थः। "न चवाहा—"इति निषेधेपि वामादेशः आर्षः। कथंशब्दोक्तं विवृणोति अधर्मेति। मुनिदूषकौ मुनिवेषविरुद्धशरचापासिधारणादितिभावः। अत एव पापौ ॥ ११ ॥ मृधे युद्धे ॥ १२ ॥ १३ ॥ सगर्वितं सगर्वम्। भावे निष्ठा। उद्वेगात् भयात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ परिशुष्यता

छत्रिणोगच्छन्तीतिवल्लाक्षणिको वा ॥ १० ॥ कथमिति। वां युवयोः। मुनिदूषकौ मुनिवेषशरचापासिधारणात् अत एव पापौ ॥ ११ ॥ तयोर्भीत्युत्पादनाय विराधः स्वयमेव स्वस्वरूपं कथयति—अहमित्यादिना। मृधे युद्धे ॥१२—१५॥ तामिति। परिशुष्यता मुखेनोपलक्षितः ॥१६॥ विराधाङ्के प्रवेशितां विराधेनाङ्के प्रवेशिताम्॥१७॥

यदभिप्रेतमस्मासु प्रियं वरवृतं च यत् । कैकेय्यास्तु सुसम्पन्नं क्षिप्रमद्यैव लक्ष्मण ॥ १८ ॥ या न तुष्यति राज्येन पुत्रार्थे दीर्घदर्शिनी ॥ १९ ॥ ययाहं सर्वभूतानां हितः प्रस्थापितो वनम् । अद्येदानीं सकामा सा या माता मम मध्यमा ॥२०॥ परस्पर्शात्तु वैदेह्या न दुःखतर मस्ति मे । पितुर्वियोगात्सौमित्रे स्वराज्यहरणात्तथा ॥२१॥

शोकसङ्कुचितेन मुखेन उपलक्षितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ कैकेय्याः अस्मासु विषये यदभिप्रेतं योऽभिप्रायः । यच्च प्रियं वरवृतं वरव्याजेन वृतं तदद्यैव सुसम्पन्नं फलितम् ॥१८॥ अभिप्रेतशब्दोक्तं सूक्ष्मेक्षिकया विवृणोति—या न तुष्यतीति। दीर्घदर्शिन्या कैकेय्या अस्मद्व्यसनं पूर्वमेव यदि न चिन्तितं स्यात्तर्हि पुत्रार्थं राज्यमेव वरयेत्, नतु मत्प्रवासनम् । मत्प्रवासनवरणादवगम्यते; अयं वनं गतश्चेत् सीतापि गच्छेत् सा च राक्षसादिभिरपह्रियेत, तेन रामोऽपि व्यसनं महत्प्राप्नुयात्, ततश्च मत्पुत्रस्य राज्यं निष्कण्टकं स्यादिति कैकेयी नूनममन्यतेति भावः । पुत्रार्थे पुत्रप्रयोजननिमित्तम् । माता मम मध्यमेति । यद्यपि पूर्वं मम माता कनीयसीत्युक्तम् तथापि महिषीत्रयापेक्षया कनीयसीत्वं सर्वदशरथपत्न्यपेक्षया मध्यमात्वम्, त्रिशतं पञ्चाशच्च दशरथपत्न्यः सन्तीति पूर्वमेवोक्तम्। अद्य अस्मिन् दिवसे । इदानीम् अस्मिन् क्षणे ॥ १९ ॥ २० ॥ किं ते तादृशं व्यसनं तत्राह—परस्पर्शादिति । वैदेह्याः परस्पर्शाद्यथा दुःखतरम् अतिदुःखं

अस्मासु विषये कैकेय्या यद्दुःखं वने सम्पादनीयतया अभिप्रेतं तत् क्षिप्र मद्यैव सुसंवृत्तं सिद्धमित्यर्थः ॥१८॥ येति । या पुत्रार्थे पुत्रप्रयोजननिमित्तम् । राज्येन राज्याभिषेककरणमात्रेण न तुष्यति, सर्वभूतानां हितोऽप्यहं ययाहं दीर्घदर्शिन्या वनमपि पुत्रराज्यस्थैर्याय प्रस्थापितः । या मम माता मध्यमा सा कैकेयी अद्य दिवसे सकामा जाता। ननु पूर्वं माता यवीयसीत्युक्तम्, कथमिदानीं मध्यमेत्युच्यते ? सत्यम्, कौसल्यासुमित्राभ्यां कनीयसी कैकेयी, अन्यासां दशरथस्त्रीणां ज्यायसीत्युभयात्मकता विद्यत इत्युभयनिर्देशः ॥ १९ ॥ २० ॥ वैदेह्याः परस्पर्शात् यथा मे दुःखतरम् अतिदुःखं तथा पितुर्विनाशात् स्वराज्यहरणादपि मे दुःखं नास्तीत्यन्वयः ॥ २१ ॥

सत्य०-मध्यमा सुमित्रा, तत्सामीप्यान्मध्यमा कैकेयी । अथवा मध्यमा उक्तकारिणी । स्वतस्सद्बुद्धित्वन्मन्थरोक्तकारिणीति प्रोक्तकारिणीत्यर्थः । " प्रोक्तकारी तु मध्यमः " इत्युक्तेः ॥ २० ॥

इति ब्रुवति काकुत्स्थे बाष्पशोकपरिप्लुते ।
अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धो रुद्धो नाग इव श्वसन् ॥ २२ ॥
अनाथ इव भूतानां नाथस्त्वं वासवोपमः ।
मया प्रेष्येण काकुत्स्थ किमर्थं परितप्यसे ॥ २३॥
शरेण निहतस्याद्य मया क्रुद्धेन रक्षसः ।
विराधस्य गतासोर्हि मही पास्यति शोणितम् ॥ २४ ॥
राज्यकामे मम क्रोधो भरते यो बभूव ह ।
तं विराधे प्रमोक्ष्यामि वज्री वज्रमिवाचले ॥ २५ ॥

पितृवियोगाद्राज्यहरणाच्च तथा दुःखं नास्तीति योजना ॥२१॥ इतीति । रुद्धः मन्त्रगणनिरुद्धः । नागः सर्पः । श्वसन् रामशोकदर्शनादिति भावः ॥ २२ ॥ वासवोपमो भूतानां नाथः सन् अनाथ इव नाथसापेक्षो नर इव । विशिष्य मया प्रेष्येण सहितोपि किमर्थं परितप्यसे । वास्तवार्थस्तु-भूतानां सर्वलोकानां नाथः वासव उपमीयतेऽनेनेति वासवोपमः त्वम् अनाथ इव नाथभिन्न इव किमर्थं परितप्यसे । एवमेव तत्त्वं जगुः । यथा विश्वामित्रः " अहं वेद्मि महात्मानम् " इति । यथा च परशु रामः " त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदहं विमुखीकृतः " इति । एवमृषयोऽपि ॥ २३ ॥ प्रेष्येण त्वया किं क्रियत इत्यत्राह–शरेणेति ॥ २४ ॥ कैकेय्याः भरतार्थं राज्यकाङ्क्षित्वात् भरतस्यापि राज्यकामत्वम् । तं विराधे

बाष्पशोकपरिप्लुते नेत्रजलमनस्तापाभ्यां व्याप्ते क्रुद्धः कैकेयीं प्रति ॥ २२ ॥ भूतानां ब्रह्मादीनामपि नाथः परमपुरुषोपि त्वम् अनाथ इव प्राकृत इव किमर्थं परितप्यसे । " स रामं लक्ष्मणं दृष्ट्वा " इत्यारभ्य " किमर्थं परितप्यसे " इत्यन्तस्य ग्रन्थसन्दर्भस्य वास्तवार्थस्तु–सः विराधः रामं लक्ष्मणं वैदेहीं च दृष्ट्वा संक्रुद्धस्सन् सीतामभ्यधावत्, ग्रहीतुमितिशेषः । रामादीन् दृष्ट्वा तत्तेजसाभिभूतो विराधः स्ववृत्तान्तं कथयन् तान् पृच्छति–स कृत्वेत्यादिश्लोकपञ्चकेन । ततः स विराधः अङ्के समीपे आगत्येतिशेषः । वैदेहीमनादाय अपक्रम्याब्रवीत्, रामलक्ष्मणाविति शेषः । युवामिति । सभार्यौ सभाग्यामार्यौ क्षीणजीवितौ क्षीणं जीवितमरीणां याभ्याम् । शरचापासिधारिणौ सन्तौ जटाचीरधरौ च सन्तौ दण्डकारण्यं प्रविष्टौ । यद्यपि तापसयोर्वां प्रमदया सह वासो यद्यपि तथापि कथं पापौ कथं मुनिदूषकौ, तादृशौ

मम भुजबलवेगवेगितः पततु शरोऽस्य महान् महोरसि।
व्यवसयतु तनोश्च जीवितं पततु ततस्स महीं विघूर्णितः २६

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकिये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

विमोक्ष्यामीति शरणागते भरते दुर्विमोचत्वादिति भावः। ननु भरतकैकेयीभ्या मज्ञानात् प्रवासनं कारितं पुनरागन्तव्यमिति क्षमापणस्य कृतत्वात् कुतः पुनः रामलक्ष्मणाभ्यां तत्र राज्यापहारित्वमनुस्मर्यते ? उच्यते—अनन्तरं तथा नुष्ठानेऽपि पूर्वं कैकेय्या तथा चिन्तितत्वात्तस्य चावश्यकर्तव्यत्वाद् दुःखकाले तच्चिन्तनम् । तथापि व्यसनकालेपि परदोषोद्घाटनं सत्पुरुषानुचितं रामप्रकृति विरुद्धं च सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेन दोषदर्शनमेव रामस्य हार्दं तदुपेक्षकत्वं त्वभिनयमात्रमिति स्यात् । अत्रोच्यते—व्यसनकाले लोको वाच्यमवाच्यं च न जानातीत्यमुमर्थं व्यञ्जयितुमेवमुक्तमिति ॥ २५ ॥ ममेति । भुजबलवेगेन धनुराकर्षणवेगेन वेगितः आनीतवेगः । इतजन्तो वा । विघूर्णितः सञ्जातभ्रमणः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

न भवत इत्यर्थः । अत्र हेतुः—अधर्मचारिणौ अधर्मं चरतो भक्षयतो नाशयत इति तथा एतादृशविशेषणविशिष्टौ कौ युवाम् ? किञ्च अहमिति । अहं विराधो नाम राक्षसः इदानीं मम पापयोः पापाभ्यां हस्ताभ्यामिति शेषः । ऋषिमांसानि भक्षयन् सायुधो मृधे रुधिरं पास्यामीति धिया दुर्गं वनं चरामि । किञ्च मया कान्तया आर्या श्रेष्ठा इयं नारी युवयोः का भविष्यतीति तावब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्धः । तस्येति । ऋषिमांसानि भक्षयन् चरामीत्येवं दुष्टं यथा तथा विराधस्य ब्रुवतः सतः सीता प्रावे पत । तामिति । विराधाङ्के विराधस्य समीपे प्रवेशितां स्थितामित्यर्थः । सीतां दृष्ट्वा परिशुष्यता मुखेनोपलक्षितः सीताभीत्येति शेषः । अब्रवीत् । पश्येति विराधाङ्के तत्समीपे प्रवेशितां स्थिताम् । यदभिप्रेतमित्यादिवाक्यानि सीताभीतिनिमित्तेनोक्तानीति द्रष्टव्यानि । परस्पर्शात् परस्य राक्षसस्य स्पर्शात् समीपगमनादित्यर्थः । बाष्पशोकपरिप्लुते सीताभीतिनिमित्तमिति भावः ॥ २३–२५ ॥ ममेति । भुजबलवेग वेगितः भुजबलस्य वेगेन वेगितः । सञ्जातवेगः सशरः महीं मह्यां पततु, विराधइति शेषः॥२६॥इति श्रीमहे०श्रीरामा०ख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥२॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

❀ अथोवाच पुनर्वाक्यं विराधः पूरयन् वनम्। आत्मानं पृच्छते ब्रूतं कौ युवां क्व गमिष्यथः ॥ १ ॥ तमुवाच ततो रामो राक्षसं ज्वलिताननम् । पृच्छन्तं सुमहातेजा इक्ष्वाकुकुलमात्मनः ॥ २ ॥ क्षत्रियौ वृत्तसम्पन्नौ विद्धि नौ वनगोचरौ । त्वां तु वेदितुमिच्छावः कस्त्वं चरसि दण्डकान् ॥ ३ ॥ तमुवाच विराधस्तु रामं सत्यपराक्रमम्। हन्त वक्ष्यामि ते राजन् निबोध मम राघव ॥४॥ पुत्रः किल जयस्याहं मम माता शतह्रदा । विराध इति मामाहुः पृथिव्यां सर्वराक्षसाः ॥ ५ ॥

अथ विराधानुग्रहायतदाक्रमणं तृतीये—अथोवाचेत्यादि। पूरयन्, शब्देनेति शेषः। आत्मानं युष्मत्स्वरूपं पृच्छते मह्यमिति शेषः। ब्रूतमिति लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । प्रश्नप्रकारमाह काविति ॥ १ ॥ राक्षसत्वेन प्रकृत्या ज्वलिताननमिति भयहेतूक्तिः । आत्मनः सम्बन्धि इक्ष्वाकुकुलमुवाचेत्यन्वयः । इक्ष्वाकुवंश्यदशरथपुत्रावावां पितृवचनाद्वनं गमिष्याव इत्युवाचेत्यर्थः ॥ २ ॥ अधर्मचारिणौ पापाविति पूर्वोक्तविराधवचनस्योत्तरमाह—क्षत्रियौ वृत्तसम्पन्नाविति । त्वामिति कस्य पुत्रः किंप्रभाव इति ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । 'अहं वनमिदं दुर्गं विराधो नाम राक्षसः' इति नामजात्योः पूर्वमुक्तत्वान्न तद्विषयोऽयं प्रश्नः ॥३॥ रामानु०—क्षत्रियाविति । वनगोचराविति बहुव्रीहिः ॥ ३ ॥ तमिति । हन्तेति स्वाभिप्रायकीर्तनोद्योगजगर्वेण । मम मत्तः मे स्वरूपमिति शेषः । निबोधेत्युवाचेत्यन्वयः॥४॥ विराधः विगताराधनः दुराराध्य इत्यन्वर्थसंज्ञः । राक्षसाः

अथेति । पूरयन् शब्देनेति शेषः । आत्मानं युष्मत्स्वरूपं पृच्छते मह्यम् ॥ १ ॥ तमिति । आत्मनः इक्ष्वाकुकुलमिक्ष्वाकुवंशप्रभवत्वम् उवाचेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ हन्तेति । मम निबोध मम वचनान्मे स्वरूपमिति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

स०—वनं गोचरो ययोस्तौ । वनस्य या गौर्भूस्तस्यां चरत इति तौ तथोक्तौ । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । यद्वा गवि चरतो गोचरौ वनस्य गोचरौ वनगोचरौ । वनपदार्थस्य योग्यतया गोचरपदैकदेशगोपदार्थेनान्वयः । "दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम्" इत्यत्राप्रमेयत्वस्य द्युतावन्वयो ज्ञेयः ॥ ३ ॥ सर्वराक्षसा इत्यनेन

❀ इत्युक्त्वा लक्ष्मणः श्रीमान् राक्षसं प्रहसन्निव । को भवान्वनमभ्येत्य चरिष्यति यथासुखम् ॥ इतीति । उक्त्वा रामं प्रतीति शेषः । राक्षसम्, अब्रवीदिति शेषः ॥ अयं श्लोकः महेश्वरेण व्याख्यातः ॥ १ ॥

तपसा चापि मे प्राप्ता ब्रह्मणो हि प्रसादजा । शस्त्रेणावध्यता लोकेऽच्छेद्याभेद्यत्वमेव च ॥ ६ ॥ उत्सृज्य प्रमदामेनामनपेक्षौ यथागतम् । त्वरमाणौ पलायेथां न वां जीवितमाददे ॥ ७ ॥ तं रामः प्रत्युवाचेदं कोपसंरक्तलोचनः । राक्षसं विकृताकारं विराधं पापचेतसम् ॥ ८ ॥ क्षुद्र धिक् त्वां तु हीनार्थं मृत्युमन्वेषसे ध्रुवम् । रणे संप्राप्स्यसे तिष्ठ न मे जीवन् गमिष्यसि ॥ ९ ॥ ततः सज्यं धनुः कृत्वा रामः सुनिशितान् शरान् । सुशीघ्रमभिसन्धाय राक्षसं निजघान ह ॥ १० ॥

सजातीयाः, सजातीयैः कृतं नामेदं न तु मातापितृभ्यामिति भावः ॥५॥ चापि किञ्च । तपसा साधनेन ब्रह्मणः प्रसादजा शस्त्रेणावध्यता अमारणीयता प्राप्ता । अच्छेद्याभेद्यत्वं च प्राप्तम्, प्राणवियोजनहेतुखण्डनविदारणानर्हत्वं च प्राप्तमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अनपेक्षौ अपेक्षायां मरणं ध्रुवमिति भावः । त्वरमाणौ मन्दगमने मे मनश्चलेदिति भावः । न वां जीवितमाददे उत्तमप्रमदारत्नप्रापणादिति भावः ॥ ७ ॥ तम् एवं परुषं वदन्तम् । परुषवचनादेव हेतोः कोपसंरक्तलोचनः । विकृताकारं विकृताकारमपि पापे सीताहरणे चेतो यस्य तम् ॥८॥ क्षुद्र हीनजाते ! धिक्कारे हेतुरयम् । हीनार्थम् उत्तमाङ्गनाभिलापरूपहीनप्रयोजनमिति यावत् । मृत्युम् अन्वेषणहेतुं मरणं सम्प्राप्स्यसे अन्वेषणं सफलं भविष्यतीत्यर्थः । तदा किञ्चिदुपेक्षया गन्तुमुद्युक्तं प्रत्याह तिष्ठेति । गमनं च दुर्लभमित्याह नेति । मे पुरत इति शेषः ॥९॥ राक्षसं प्रति शरान् निजघान

शस्त्रेण येनकेनापिशस्त्रेण शस्त्रबलेनाच्छेद्याभेद्यत्वम्, छेदभेदाभ्यामव्यथनीयत्वं ताभ्यां व्यथा नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ अनपेक्षौ प्रमदाशारहितौ । वां युवयोः । वस्तु तस्तु—उत्सृज्यमामिति शेषः प्रमदामादायेति च शेषः । यथागतं त्वरमाणौ पलायेथां गच्छेथाम् । वां युवयोः जीवितं प्राणसमं स्त्रीरत्नम् । नाददे इत्युवाचेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ७ ॥ ८ ॥ क्षुद्रेति । रणे तिष्ठ ध्रुवं संप्राप्स्यसे मृत्युमित्यनुषङ्गः । मे मम पुरतः । जीवन् क गमिष्यसीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ शरानभिसन्धाय धनुषीति शेषः । सुदीर्घ

—लोकप्रसिद्धत्वं द्योतयति ॥ ५ ॥ लोके ये छेद्यास्तेषाममेद्यत्वम् । यद्वा छेद्यानामङ्गानाममेद्यत्वम् अवध्यत्वप्रकार निरूपणं वैतत् ॥ ६ ॥

धनुषा ज्यागुणवता सप्त बाणान् मुमोच ह । रुक्म पुङ्खान् महावेगान् सुपर्णानिलतुल्यगान् ॥ ११ ॥ ते शरीरं विराधस्य भित्त्वा बर्हिणवाससः । निपेतुः शोणिता दिग्धा धरण्यां पावकोपमाः ॥ १२ ॥ स विद्धो न्यस्य वैदेहीं शूलमुद्यम्य राक्षसः । अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धस्तदा रामं सलक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ स विनद्य महानादं शूलं शक्रध्वजोपमम् । प्रगृह्याशोभत तदा व्यात्तानन इवा न्तकः ॥ १४ ॥ अथ तौ भ्रातरौ दीप्तं शरवर्षं वव र्षतुः । विराधे राक्षसे तस्मिन् कालान्तकयमोपमे॥ १५॥

अमुञ्चत् । "हन हिंसागत्योः" इति धातुः ॥१०॥ पुनः शरान् विशिंषन्नाह-धनुषेति । ज्यारूपो गुणो रज्जुः तद्वता । महावेगान् अत एव सुपर्णानिलाभ्यां तुल्यं गच्छन्तीति तथोक्तान् ॥ ११ ॥ बर्हिणवासस इति स्वार्थे इनच् । बर्हिणवाससः बर्हपत्रा इत्यर्थः । शोणितेन आदिग्धाः ईषल्लिप्ताः रक्तोद्गमात्पूर्व मेव शरीरान्निर्गमादिति भावः । पावकोपमा इति भूस्थतृणादिदहनादग्निसाम्य सिद्धिः ॥ १२॥ विद्धः बाणवेधजनितवेदनातिशयवान् । न्यस्य भूमौ निक्षिप्य ॥ १३ ॥ महान् नादः प्रतिध्वनिर्यस्मिंस्तद्यथा भवति तथा विनद्य । शक्र ध्वजोपमं तद्वदुन्नतम् । व्यात्ताननः विवृत्तास्यः । अनेन प्रसारितजिह्वत्वं लक्ष्यते । शूलोपमेयतालाभाय ॥ १४ ॥ अथ सीतानिक्षेपानन्तरम् । यथेष्टं बाणमोचनार्हत्वाद्दीप्तं पूर्वबाणेभ्यस्तेजस्विनम् । शरवर्षं शरसमूहम् । उभाभ्या मपि मोचनीयत्वे हेतवः राक्षस इत्यादिविशेषणानि । कालान्तकयमोपमे काले

माकर्णमाकृष्येति शेषः ॥ १० ॥ ज्यागुणवता ज्याशब्दवता सुपर्णानिलाभ्यां तुल्यं गच्छन्तीति तथा ॥ ११ ॥ बर्हिणवाससः बर्हवासस इति यावत् । वासः पत्रम् । शोणितादिग्धाः रक्तालिप्ताः ॥१२॥ विद्धः ताडितः । वैदेहीं न्यस्य । वस्तुतस्तु-वैदेहीं न्यस्य सीतासमीपमगत्वा । महानादं विनद्य कृत्वा ॥ १३ ॥ १४ ॥ कालान्तकयमो पमे कालः अन्तकः यमश्चेति त्रयो मारणाधिकारिणः । तत्र कालस्याधिकारो जीवितविच्छेदे, अन्तकस्य प्राणापहारे, यमस्य पुण्यापुण्यविवेक इतिभेदः ॥ १५ ॥

स प्रहस्य महारौद्रः स्थित्वाजृम्भत राक्षसः । जृम्भमाणस्य ते बाणाः कायान्निष्पेतुराशुगाः ॥ १६ ॥ स्पर्शात्तु वरदानेन प्राणान् संरोध्य राक्षसः । विराधः शूलमुद्यम्य राघवावभ्यधावत ॥ १७ ॥ तच्छूलं वज्रसङ्काशं गगने ज्वलनोपमम् । द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ १८ ॥ तद्रामविशिखच्छिन्नं शूलं तस्य कराद्भुवि । पपाताशनिना छिन्नं मेरोरिव शिलातलम् ॥ १९ ॥ तौ खड्गौ क्षिप्रमुद्यम्य कृष्णसर्पोपमौ शुभौ । तूर्णमापततस्तस्य तदा प्रहरतां बलात् ॥ २० ॥ स वध्यमानस्सुभृशं बाहुभ्यां परिरभ्य तौ । अप्रकम्प्यौ नरव्याघ्रौ रौद्रः प्रस्थातुमैच्छत ॥ २१ ॥ तस्याभिप्रायमाज्ञाय रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । वहत्वयमलं तावत् पथानेन तु राक्षसः ॥ २२ ॥

संहारकाले अन्तको नाशको यो यमस्तत्तुल्ये ॥ १५ ॥ प्रहस्य किमेतैर्मशकप्रायैरिति हसित्वा । अजृम्भत गात्रविनाममकरोत् । बाणाः कायं किञ्चिल्लग्नाः । आशु गच्छन्तीत्याशुगाः, आशुगा अपीत्यर्थः । निष्पेतुः जगलुः ॥ १६ ॥ वरदानेन स्पर्शात् सम्बन्धात् । प्राणान् प्राणवायून् । संरोध्य हृदये समूह्य, बलं कृत्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तत् हस्तस्थम् । गगने ज्वलनः आकाशस्थाग्निः तदुपममित्यभूतोपमा ॥ १८ ॥ अशनिना वज्रेण ॥ १९ ॥ प्रहरतां प्राहरताम् ॥ २० ॥ अप्रकम्प्यौ चालयितुमप्यशक्यौ, किम्पुनः परिग्रहीतुमिति कविः परिहसति । रौद्रः रौद्राकृतिः । अप्रकम्प्यत्वे हेतुः नरव्याघ्राविति । नरव्याघ्रौ पुरुषोत्तमौ ॥ २१ ॥ अभिप्रायं वनान्तर्नयनेच्छाम् । वहतु नौ प्रापयतु, अनेन आवाभ्यां गन्तव्येन पथा वहतु अथवा यथेच्छति येन मार्गेण

जृम्भमाणस्य तनूभङ्गं कुर्वतः । कायान्निष्पेतुः कायं निर्भिद्य निष्पेतुः । आशु गच्छन्तीति आशुगास्सन्तः ॥ १६ ॥ वरदानेन स्पर्शात्सम्बन्धात् । प्राणान् संरोध्य बलार्थं हृदये वायून् समाहृत्य ॥ १७–२१ ॥ अयमलं सुष्ठु वहति अनेन पथा गमनस्येष्टं भवति । यथा चेच्छति यथास्य गमनमिष्टं भवति तथा वहतु गच्छतु ॥ २२ ॥

टी०–वरदानेन ईश्वरवरदानेन । तदुक्तम्–" विराधो हाटकपुरे विधिवन्मामपूजयत् । मदनुग्रहवैशिष्ट्याद्वध्यस्स सुरासुरैः ॥ " इति ॥ १७ ॥

यथा चेच्छति सौमित्रे तथा वहतु राक्षसः । अयमेव हि नः पन्था येन याति निशाचरः ॥ २३ ॥ स तु स्वबलवीर्येण समुत्क्षिप्य निशाचरः । बालाविव स्कन्धगतौ चकारातिबलौ ततः ॥ २४ ॥ तावारोप्य ततः स्कन्धं राघवौ रजनीचरः । विराधो निनदन् घोरं जगामाभिमुखो वनम् ॥ २५ ॥ वनं महामेघनिभं प्रविष्टो द्रुमैर्महद्भिर्विविधैरुपेतम् । नानाविधैः पक्षिशतैर्विचित्रं शिवायुतं व्यालमृगैर्विकीर्णम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ह्रियमाणौ तु तौ दृष्ट्वा वैदेही रामलक्ष्मणौ ।
उच्चैस्स्वरेण चुक्रोश प्रगृह्य सुभुजा भुजौ ॥ १ ॥

गन्तुमिच्छति तथा वहतु, उभयथापि न दोष इति भावः । तत्र हेतुमाह अयमिति । नः वनमध्यगमनेच्छूनामस्माकम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ अतिबलौ रामलक्ष्मणौ समुत्क्षिप्य बालाविव स्कन्धगतौ चकार, तयोरिच्छावशादितिभावः ॥ २४॥२५ ॥ इमावपि स्वाभीष्टवनं प्रविष्टावित्याशयेनाह—वनमिति । शिवाः सृगालविशेषाः ताभिर्युतम् । व्यालमृगैः दुष्टमृगैः "दुष्टे द्विपे श्वापदे च व्यालः पुंसि शठेपि च" इति बाणः । अत्र सर्गे भगवतः स्वायत्तसकलप्रवृत्तिकत्वं महाभयहेतावपि निर्भयत्वं च दर्शितम् । अस्मिन् सर्गे षड्विंशतिश्लोकाः ॥ २६॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० रत्नमेखलाख्याने आरण्य० तृतीयः सर्गः ॥३॥

अथ परमपुरुषवहनफलं वक्तुमुपक्रमते—ह्रियमाणावित्यादि । चुक्रोश रामस्यातिमानुषं चरित्रमवगच्छन्त्यपि स्नेहातिशयेन व्याकुला रुरोदेत्यर्थः॥१॥

कुत एवमत आह अयमेवेति । परिगृह्य एकैकेन एकैकमिति यावत् ॥ २३ ॥ स त्विति। समुत्क्षिप्य परिगृह्य। स्कन्धगतौ चकार स्कन्धमारोपयामासेत्यर्थः॥२४–२६॥ इति श्रीमहे०श्रीरा०तत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यका०तृतीयस्सर्गः ॥३॥ह्रियमाणाविति।

एष दाशरथी रामस्सत्यवाञ्छीलवाञ्छुचिः । रक्षसा रौद्ररूपेण ह्रियते सहलक्ष्मणः ॥ २ ॥ मां वृका भक्षयिष्यन्ति शार्दूला द्वीपिनस्तथा । मां हरोत्सृज्य काकुत्स्थौ नमस्ते राक्षसोत्तम ॥ ३ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा वैदेह्या रामलक्ष्मणौ । वेगं प्रचक्रतुर्वीरौ वधे तस्य दुरात्मनः ॥ ४ ॥ तस्य रौद्रस्य सौमित्रिर्बाहुं सव्यं बभञ्ज ह । रामस्तु दक्षिणं बाहुं तरसा तस्य रक्षसः ॥ ५ ॥ स भग्नबाहुः संविग्नो निपपाताशु राक्षसः । धरण्यां मेघसङ्काशो वज्रभिन्न इवाचलः ॥ ६ ॥ मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भिः सूदयन्तौ तु राक्षसम् । उद्यम्योद्यम्य चाप्येनं स्थण्डिले निष्पिपेषतुः ॥ ७ ॥ स विद्धो बहुभिर्बाणैः खड्गाभ्यां च परिक्षतः । निष्पिष्टो बहुधा भूमौ न ममार स राक्षसः ॥ ८ ॥ तं प्रेक्ष्य रामः सुभृशमवध्यमचलोपमम् । भयेष्वभयदः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥

सत्यवान् सत्यवचनवान् । शीलवान् सदाचारसम्पन्नः । शुचिः ऋजुबुद्धिः ॥२॥ एवं दैवं प्रत्याक्रुश्य विराधं प्रत्याह—मामिति । वृकाः ईहामृगाः । " कोकस्त्वीहामृगो वृकः" इत्यमरः । शार्दूलाः महाव्याघ्राः । द्वीपिनः अल्पव्याघ्राः । " व्याघ्रो मृगारिः शार्दूलो हिंसारुश्चित्रकीमृगात् । चण्डश्चाल्पस्त्वयं द्वीपी " इति वैजयन्ती । नमस्त इत्येवं चुक्रोशेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥४॥ सव्यमिति । ननु विराधादाने कबन्धादाने च लक्ष्मणः सव्यं रामो दक्षिणं भुजमच्छिनदित्यविशेषेणोच्यते, किमत्र नियामकमिति चेत् ? उच्यते—सर्वदा लक्ष्मणो रामस्य दक्षिणपार्श्व एव तिष्ठति, अतो गृह्णन् दक्षिणेन रामं सव्येन लक्ष्मणं चागृह्णादित्यविरोधः । तरसा बलेन ॥ ५ ॥ संविग्नः भीतः ॥ ६ ॥ मुष्टिभिरिति बहुवचनमावृत्त्या उद्यम्योद्यम्य सूदयन्तौ मुष्ट्यादिकमुद्धृत्योद्धृत्य प्रहरन्तौ । स्थण्डिलं भूतले ॥७॥८॥ भयेष्वभयदः शापापायकरणाय प्रसन्न इत्युच्यते ॥ ९ ॥

प्रगृह्य उद्यम्य । शार्दूलद्वीपिन इति सविन्दुर्बिन्दुर्व्याघ्रौ । काकुत्स्थावुत्सृज्य मां हर ते नमः इत्याद्युक्तिः रामलक्ष्मणयोः प्रेमातिशयादिति ज्ञेया ॥ १–३ ॥ तस्या इति । वेगं त्वराम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ संविग्नः बाहुभङ्गेनोद्विग्नः ॥ ६–८ ॥ भयेष्वभयद

टी०—मुष्टिभिरिति । स्थण्डिले भूप्रदेशे ॥ ७ ॥

तपसा पुरुषव्याघ्र राक्षसोऽयं न शक्यते । शस्त्रेण युधि निर्जेतुं राक्षसं निखनावहे ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं राक्षसः प्रश्रितं वचः। इदं प्रोवाच काकुत्स्थं विराधः पुरुषर्षभम् ॥ ११॥ हतोऽस्मि पुरुषव्याघ्र शक्रतुल्यबलेन वै ! मया तु पूर्वं त्वं मोहान्न ज्ञातः पुरुषर्षभः ॥ १२ ॥ कौसल्यासुप्रजा राम तात त्वं विदितो मया । वैदेही च महाभागा लक्ष्मणश्च महायशाः ॥ १३॥ अपि शापादहं घोरां प्रविष्टो राक्षसीं तनुम् । तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वः शप्तो वैश्रवणेन ह॥ १४॥ प्रसाद्यमानश्च मया सोऽब्रवीन्मां महायशाः । यदा दाशरथी रामस्त्वां वधिष्यति संयुगे ॥ १५

शस्त्रेण शस्त्रादिभिः । निखनावहे भूमौ निक्षिपेव ॥ १० ॥ प्रश्रितं विनयान्वितं यथा तथा प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ रामपादस्पर्शेन प्रत्यभिजानन्नाह–हत इत्यादि । त्वयेति शेषः । पुरुषर्षभः पुरुषोत्तमस्त्वं रामत्वेनावतीर्ण इति न ज्ञात इत्यर्थः ॥ १२॥ ज्ञानप्रकारमाह–कौसल्येति । तात सर्वलोकजनक ! त्वं कौसल्यायाः सुप्रजाः । "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः" इत्यसिच् । इति विदितोऽसि । महाभागा श्रीवैदेहीत्यवगता । अयं च त्वदंशभूतो महायशाः त्वदनुवर्तनजकीर्तिमान् लक्ष्मण इति विदितः ॥ १३ ॥ एतावत्पर्यन्तं कुतो न ज्ञातवानसीत्यत्राह–अपीति । अपिर्गर्हायाम् । कस्य केन शाप इत्यत्राह तुम्बुरुरित्यादि । अहमिति शेषः ॥१४॥ उपकारस्मृत्योपश्लोकयति महायशा इति।

इति स्वश्रवणस्मरणकीर्तनादि संविदधतः पुरुषस्य सकल भयापहारी भवति ॥ ९ ॥ अयं तपोबलसम्पन्नो यस्मात् अतः राक्षसः युधि शस्त्रेण निर्भेत्तुं न शक्यते, किन्तु निखनावह इति सम्बन्धः ॥१०॥११॥ मोहात् अज्ञानात् । पुरुषर्षभ इति पाठः । हे परमपुरुष ! पूर्वं त्वं मया न ज्ञात इति तव सच्चिदानन्दजगन्मोहनश्रीमूर्तिसंस्पर्शभागधेयात्पूर्वं निरवधिककरुणया मदीयशापविमोचनायाविर्भूत श्रीरामस्त्वमिति मया न ज्ञात इत्यर्थः ॥ १२ ॥ इदानीं स एव परमेश्वरः त्वं रामरूपेणावतीर्ण इति विदितः ॥ १३ ॥ तुम्बुरुर्नाम गन्धर्वोऽहं वैश्रवणेन शप्तः, तस्मादभिशापाद्राक्षसीं तनुं प्रविष्ट इति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ प्रकृतिं गान्धर्वीं तनुम् ॥ १५ ॥

सत्य०–मया रमया सहितस्त्वं न ज्ञात इति वा ॥ १२

तदा प्रकृतिमापन्नो भवान् स्वर्गं गमिष्यति। इति वैश्रवणो राजा रम्भासक्तं पुराऽनघ । अनुपस्थीयमानो मां संक्रुद्धो व्याजहार ह ॥ १६ ॥ तव प्रसादान्मुक्तोऽहमभिशापात् सुदारुणात् । भुवनं स्वं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु परन्तप ॥ १७ ॥ इतो वसति धर्मात्मा शरभङ्गः प्रतापवान् ॥ १८ ॥ अध्यर्धयोजने तात महर्षिस्सूर्यसन्निभः । तं क्षिप्रमभिगच्छ त्वं स ते श्रेयो विधास्यति ॥ १९ ॥ अवटे चापि मां राम प्रक्षिप्य कुशली व्रज । रक्षसां गतसत्त्वानामेष धर्मः सनातनः । अवटे ये निधीयन्ते तेषां लोकाः सनातनाः ॥ २० ॥ एवमुक्त्वा तु काकुत्स्थं विराधः शरपीडितः । बभूव स्वर्गसंप्राप्तो न्यस्तदेहो महाबलः ॥ २१ ॥

प्रकृतिं स्वरूपम् । शापनिमित्तमाह अनुपस्थीयमान इति । रम्भासक्तं माम् अनुपस्थीयमानः अवसरे मया असेव्यमानः अत एव संक्रुद्धः राजा अस्मत्स्वामी वैश्रवणः इति उक्तप्रकारेण राक्षसो भवेति व्याजहार । पुनर्मया प्रसाद्यमान इत्यब्रवीच्च उक्तप्रकारेण शापावसानं चोवाचेति योजना ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्वं भुवनं स्वर्गलोकम् । उपकारस्मृत्या मङ्गलमाशास्ते स्वस्ति व इति ॥ १७ ॥ वाचिककैङ्कर्यमातनोति-इत इति । प्रतापवान् महातपाः । अधिकमर्धं यस्य तदध्यर्धं तच्च तद्योजनं च तस्मिन्, सार्धयोजन इत्यर्थः ॥ १८ ॥ क्षिप्रं तदग्निप्रवेशात्पूर्वम्। ते त्वत्तः श्रेयः ब्रह्मलोकं विधास्यति प्रापयिष्यति । यद्वा ते श्रेयः निवासस्थानप्रवेशनादिकम् ॥ १९॥ अवट इति । अवटे श्वभ्रे कुशली आर्तत्राणरूपकुशलयुक्तः । गतसत्त्वानां गतासूनाम् । "द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु" इत्यमरः । एषः अवटप्रक्षेपः । अस्य धर्मस्य फलमाह अवट इति ॥ २०॥ स्वर्गसम्प्राप्तः सम्प्राप्तप्राय इत्यर्थः । खननानन्तरं

शापकारणमाह अनुपस्थीयमानः अवसरेष्वसेव्यमानः । अनुपस्थाने कारणमाह रम्भासक्तमिति । अतः क्रुद्धस्सन् मां राक्षसो भवेति व्याजहार । ततः प्रसाद्यमान इत्युवाच । इति यदा दाशरथी राम इत्यादिना पूर्वोक्तं शापमोचनप्रकारमप्युवाचेत्यर्थः ॥ १६-१८ ॥ अध्यर्धयोजने अधिकमर्धं यस्य तदध्यर्धं तच्च तद्योजनञ्च, सार्धयोजनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ अवटे गर्ते ॥ २० ॥ स्वर्गसंप्राप्तः स्वर्गं सम्यक् प्राप्तुमुप

तच्छ्रुत्वा राघवो वाक्यं लक्ष्मणं व्यादिदेश ह ॥ २२ ॥ कुञ्जरस्येव रौद्रस्य राक्षसस्यास्य लक्ष्मण । वनेऽस्मिन् सुमहच्छ्वभ्रं खन्यतां रौद्रकर्मणः ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा लक्ष्मणं रामः प्रदरः खन्यतामिति। तस्थौ विराधमाक्रम्य कण्ठे पादेन वीर्यवान् ॥ २४ ॥ ततः खनित्रमादाय लक्ष्मणः श्वभ्रमुत्तमम्। अखनत् पार्श्वतस्तस्य विराधस्य महात्मनः ॥ २५ ॥ तं मुक्तकण्ठं निष्पिष्य शङ्कुकर्णं महास्वनम् । विराधं प्राक्षिपच्छ्वभ्रे नदन्तं भैरवस्वनम् ॥२६॥ तमाहवे निर्जितमाशु विक्रमौ स्थिरावुभौ संयति रामलक्ष्मणौ । मुदान्वितौ चिक्षिपतुर्भयावहं नदन्त मुत्क्षिप्य बिले तु राक्षसम् ॥२७॥ अवध्यतां प्रेक्ष्य महा सुरस्य तौ शितेन शस्त्रेण तदा नरर्षभौ । समर्थ्य चात्यर्थ विशारदावुभौ बिले विराधस्य वधं प्रचक्रतुः ॥ २८ ॥

स्वर्गप्राप्तेः ॥ २१॥२२॥ कुञ्जरस्येत्यादि श्लोकद्वयम् । वैपुल्यं विधाय निम्नतां विधत्ते प्रदरः खन्यतामिति । प्रकृष्टो दरः प्रदरः ॥२३॥ २४ ॥ उत्तमम् अति निम्नम् । महात्मनः महाकायस्य ॥ २५ ॥ मुक्तकण्ठं कण्ठाक्रमणरहितम् अत एव महास्वनम् । शङ्कुकर्णं शङ्कुः कीलं तत्सदृशकर्णं गर्दभाकारं वा । "शङ्कुकर्णौ गर्दभोष्ट्रौ" इति बाणः । भैरवस्वनं भयङ्करप्रतिध्वानं यथा भवति तथा नदन्तम् । महास्वनमित्यत्र स्वभावोक्तिः । अत्रोच्चारणरूपकार्योक्तिरिति भिदा ॥ २६ ॥ समस्तमुक्तमेवार्थं वृत्तान्तरेण संगृह्णाति—तमाहव इत्यादिना । संयति युद्धे स्थिरौ॥२७॥ बिलप्रक्षेपनिमित्तमाह—अवध्यतामिति । महासुरस्य

क्रान्तवान् ॥ २१ ॥ २२ ॥कुञ्जरस्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । श्वभ्रं गर्तः । प्रदरः गर्तः । हे लक्ष्मण ! राक्षसस्य श्वभ्रं खन्यतामिति रामो लक्ष्मणमुक्त्वा अयं प्रदरं खनतु तावत्पर्यन्तमहमेवं करोमीति प्रदरखननावसरप्रदानाय पादेन विराधकण्ठे आक्रम्य तस्थावित्यर्थः ॥ २३–२५ ॥ मुक्तकण्ठं श्रीरामचरणपीडनेन शिथिलीकृत कण्ठम् । यद्वा रामपादेन त्यक्तं कण्ठं निक्षिप्य नितरां चालयित्वा प्राक्षिपत् अपातयत् ॥ २६ ॥ तमाहव इत्यादि पूर्वस्य विस्तरः । नदन्तमिति परमेश्वरेण श्रीरामेण वधं प्राप्तोऽस्म्यतो धन्योऽहं धन्योऽहमिति हर्षेण नादं कुर्वन्तमित्यर्थः । संयति स्थिरौ आहवे निर्जितं तं बलेनोत्क्षिप्य चालयित्वा निक्षिपतुः अपातयताम्॥२७॥कस्मादेवं

स्वयं विराधेन हि मृत्युरात्मनः प्रसह्य रामेण वधार्थमीप्सितः । निवेदितः काननचारिणा स्वयं न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति ॥२९॥ तदेव रामेण निशम्य भाषितं कृता मतिस्तस्य बिलप्रवेशने । बिलं च रामेण बलेन रक्षसा प्रवेश्यमानेन वनं विनादितम् ॥ ३० ॥ प्रहृष्टरूपाविव रामलक्ष्मणौ विराधमुर्व्याः प्रदरे निहत्य तौ । ननन्दतुर्वीतभयौ महावने शिलाभिरन्तर्दधतुश्च राक्षसम् ॥ ३१ ॥ ततस्तु तौ काञ्चनचित्रकार्मुकौ निहत्य रक्षः परिगृह्य मैथिलीम् । विजह्रतुस्तौ मुदितौ महावने दिवि स्थितौ चन्द्रदिवाकराविव ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ * ॥

वृत्राद्यसुरसदृशस्य । समर्थ्यं अयमेवास्य वधोपाय इति निश्चित्य ॥ २८ ॥ न केवलं स्वनिश्चयः, विराधेन चानन्तरं तथोक्तमित्याह—स्वयमिति । काननचारिणा रामेण । प्रसह्य बलात्कृत्य आत्मनो वधार्थं स्वयमीप्सितः मृत्युः बिलप्रवेशरूपवधोपायः । न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदित्युपायान्तरं प्रतिषिद्ध्य स्वयं निवेदितः उक्तो हीति योजना ॥२९॥ रामेण तद्भाषितमेव निशम्य तस्य विराधस्य बिलप्रवेशने मतिः कृता । रामेण बलेन बिलं प्रवेश्यमानेन रक्षसा वनं विनादितमिति योजना ॥ ३० ॥ प्रहृष्टरूपौ पुलकितशरीरौ । वस्तुतो हर्षशोकावनयोर्न स्तः किंतु तन्नटनमात्रमिति इवशब्देन सूचयति ॥ ३१ ॥ पत्नी

प्रचक्रतुरित्यत आह—असह्यतामिति । महासुरस्य शस्त्रेणासह्यतामवध्यतां प्रेक्ष्य अत्यर्थविशारदौ अत्यन्तकार्यविशारदौ बिले वधं समर्थ्य निश्चित्य प्रचक्रतुः।(असह्यतां प्रेक्ष्य इति पाठः) ॥ २८ ॥ अतोऽयमेवास्य वधोपाय इति कथं ज्ञातमित्यत आह—स्वयमिति । स्वयं प्रसह्य अवरुध्य बिले निक्षिप्य । काननचारिणा रामेण वधार्थं न मे वधः शस्त्रकृतो भवेदिति आत्मन ईप्सितो मृत्युर्विराधेन स्वयं निवेदित इति सम्बन्धः । बिलप्रक्षेपार्थं शस्त्रवधं निषिद्ध्य ईप्सितो बिलप्रक्षेपवधो विराधेन स्वयं निवेदित इत्यर्थः ॥२९–३१॥ चन्द्रदिवाकराविव उभावपि चन्द्र इव कलासम्पन्नौ सूर्य

* विराधवधसर्गपठनश्रवणफलं स्कान्दे—"यो विराधवधं नित्यं शृणोति श्रावयेत वा । तस्य पापानि सर्वाणि विनष्टानि न संशयः ॥" इति ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

हत्वा तु तं भीमबलं विराधं राक्षसं वने । ततः सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य च वीर्यवान् । अब्रवील्लक्ष्मणं रामो भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ कष्टं वनमिदं दुर्गं न च स्म वनगोचराः। अभिगच्छामहे शीघ्रं शरभङ्गं तपोधनम् ॥२॥ आश्रमं शरभङ्गस्य राघवोऽभिजगाम ह । तस्य देवप्रभावस्य तपसा भावितात्मनः ॥ ३ ॥ समीपे शरभङ्गस्य ददर्श महदद्भुतम्। विभ्राजमानं वपुषा सूर्यवैश्वानरोपमम् ॥ ४ ॥ अवरुह्य रथोत्सङ्गात् सकाशे विबुधानुगम्। असंस्पृशन्तं वसुधां ददर्श विबुधेश्वरम्॥५॥

सहितस्य रामस्य तद्रहितस्य परतन्त्रस्य लक्ष्मणस्य चोपमानमाह—चन्द्रादिवाकराविवेति ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

एवं विराधवनवासिमुमुक्षुमुनिजनशरणागतेरानुषङ्गिकफलभूतं विराधवधमभिधाय खरादिवधफलशरभङ्गाश्रमवासिमुनिजनशरणागतिं दर्शयिष्यन् तदुचितसौलभ्यदर्शनाय शरभङ्गाश्रमवनगमनं दर्शयति पञ्चमे—हत्वेत्यादि । परिष्वज्य समाश्वास्य चेति विराधाङ्कस्पर्शजभयदुःखव्रीडाशान्त्यर्थमिति भावः ॥१॥ कष्टं कृच्छ्रं गहनं वा । "कृच्छ्रगहनयोः कषः" इत्यनिण्निष्ठा । अत एव दुर्गं विषमं विश्रमायोग्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ तस्य विराधोक्तस्य । देवप्रभावस्य तपसा साधनेन भावितात्मनः साक्षात्कृतपरब्रह्मणः । "तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व" इति श्रुतेः ॥ ३ ॥ महदद्भुतं महाश्चर्यभूतं किमपि वस्तु विभ्राजमानं वपुषा, भ्राजमानवपुषमित्यर्थः । वैश्वानराः सूर्यव्यतिरिक्तास्तेजांसि, सूर्यादितेजस्समुदायोपमामित्यर्थः॥४॥ततः किञ्चित्समीपगमनानन्तरम् । रथोत्सङ्गात्

इव प्रतापसम्पन्नौ ॥३२॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां आरण्य० चतुर्थः सर्गः ॥४॥

हत्वेति । सीतां परिष्वज्य समाश्वास्य चेति, विराधाद्भीतामिति शेषः । कष्टं गहनम् । दुर्गं विषमं विश्रमायोग्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ तपसा भावितात्मनः तपसा

स०—कष्टं कष्टसाधनम । वयम् अवनगोचराः वनं गोचरो विषयो येषां ते वनगोचराः, ते न भवन्तीत्यवनगोचराः । न च स्मः अत्रेति शेषः। न स्थास्यामः, अन्यत्र गच्छाम इति भावः । यद्वा वनगोचरा न च स्म इतीदं वनं दुर्गं कष्टमित्यब्रवीत् ॥ २ ॥ टीका०—अवरुह्य रथोत्सङ्गादाकाशे इति पाठे—आकाशे भूमेः समीपवर्तिनि ॥ ५ ॥

सुप्रभाभरणं देवं विरजोऽम्बरधारिणम् । तद्विधैरेव बहुभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥ ६ ॥ हरिभिर्वाजिभिर्युक्त मन्तरिक्षगतं रथम्। ददर्शादूरतस्तस्य तरुणादित्यसन्निभम् ॥ ७ ॥ पाण्डराभ्रघनप्रख्यं चन्द्रमण्डलसन्निभम्। अपश्यद्विमलं छत्रं चित्रमाल्योपशोभितम् ॥ ८ ॥ चामरव्यजने चाग्र्ये रुक्मदण्डे महाधने । गृहीते वरनारीभ्यां धूयमाने च मूर्द्धनि ॥९॥ गन्धर्वामरसिद्धाश्च बहवः परमर्षयः । अन्तरिक्षगतं देवं वाग्भिरग्र्याभिरीडिरे ॥ १० ॥ सह सम्भाषमाणे तु शरभङ्गेण वासवे । दृष्ट्वा शतक्रतुं तत्र रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ११ ॥ रामोऽथ रथमुद्दिश्य लक्ष्मणाय प्रदर्शयन् ॥ १२ ॥

रथतटादवरुह्य वसुधामसंस्पृशन्तम्, अभूमिस्पर्शस्य देवस्वभावत्वात् । सकाशे समीपे । विबुधानुगं विबुधा अनुगाः यस्य तम् विबुधेश्वर मिन्द्रं ददर्श ॥५॥ सुप्रभान्याभरणानि यस्य तम् । देवं देदीप्यमानम् । विरजो निर्मल मम्बरं धर्तुं शीलमस्यास्तीति विरजोऽम्बरधारिणम्। तद्विधैः इन्द्र तुल्याकारैः। ददर्शेत्यनुषङ्गः ॥ ६ ॥ हरिभिः श्यामैः । यद्वा वाजिभिः वेगवद्भिः हरिभिः अश्वैः । तस्य इन्द्रस्य ॥७॥ पाण्डराभ्रस्येव घना अधिका प्रख्या कान्तिर्यस्य तदिति श्वैत्ये दृष्टान्तः । चन्द्रमण्डलसन्निभमिति वृत्ततायाम् । चित्रमाल्यैर्लम्बमानकुसुमसरैरुपशोभितम् ॥ ८ ॥ चामरव्यजने चामररूपव्यजने । महाधने बहुमूल्ये । मूर्ध्नि तस्येति शेषः । अपश्यदित्यनुषङ्गः ॥ ९ ॥ ईडिरे तुष्टुवुः । ईडमानानपश्यदित्यर्थः ॥ १० ॥ सहेत्यादिसार्धः श्लोक एकान्वयः । तत्र तदानीम् । राम इति पदस्यावृत्तिः क्रियाभेदात् अतो न पुनरुक्तिः । उद्दिश्य हस्तेन निर्दिश्य शरभङ्गेण साकं वासवे सम्भाषमाणे सति तत्र समये रामः शतक्रतुं दृष्ट्वा तदीयरथं रामः लक्ष्मणाय उद्दिश्य प्रदर्शयन् सन् अथ लक्ष्मण

सर्वेश्वरालोचनेन भावितो वासित आत्मा अन्तःकरणं यस्य तथा॥ ३–७॥ पाण्डराभ्रघनप्रख्यं पाण्डराभ्रस्येव घना अधिका प्रख्या कान्तिर्यस्य तथा ॥ ८–१३ ॥

टीका–तद्विधैः इन्द्रतुल्यैर्देवैः ॥ ६ ॥

अर्चिष्मन्तं श्रिया जुष्टमद्भुतं पश्य लक्ष्मण । प्रतपन्तमिवादित्यमन्तरिक्षगतं रथम् ॥ १३ ॥ ये हयाः पुरुहूतस्य पुरा शक्रस्य नः श्रुताः । अन्तरिक्षगता दिव्यास्त इमे हरयो ध्रुवम् ॥ १४ ॥ इमे च पुरुषव्याघ्रा ये तिष्ठन्त्यभितो रथम् । शतं शतं कुण्डलिनो युवानः खड्गपाणयः ॥ १५ ॥ विस्तीर्णविपुलोरस्काः परिघायतबाहवः । शोणांशुवसनास्सर्वे व्याघ्रा इव दुरासदाः ॥ १६ ॥ उरोदेशेषु सर्वेषां हारा ज्वलनसन्निभाः । रूपं बिभ्रति सौमित्रे पञ्चविंशतिवार्षिकम् ॥ १७ ॥

मब्रवीदिति योजना ॥ ११ ॥ १२ ॥ अर्चिष्मन्तं सतेजस्कम् । श्रिया कान्त्या ॥ १३ ॥ पुरुहूतस्य यज्वभिर्बहुशो हूतस्य । नः अस्माभिः । इमे हरितवर्णाः हरयः अश्वाः ते । यद्वा त इमे शक्रस्य हरय इत्यन्वयः ॥ १४ ॥ इमे चेत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । शतं शतमिति प्रतिदिशमिति शेषः । विस्तीर्णविपुलोरस्काः अत्यन्तविशालोरस्काः । शोणांशुवसनाः रक्तकान्तियुक्तवस्त्राः, एवंभूता य इमे तिष्ठन्तीत्यन्वयः । येषां सर्वेषामुरोदेशेषु हाराः ज्वलनसन्निभाः अग्निवच्छुक्लभास्वराः दृश्यन्ते । रूपमित्यत्रापि ये इत्यध्याहार्यम् । पञ्चविंशतिः वर्षाः परिमाणमस्य पञ्चविंशतिवार्षिकम् । " तदस्य परिमाणम् " इति ठक् । " वर्षस्याभविष्यति " इत्युत्तरपदवृद्धिः । एवम्भूतं रूपं शरीरं ये बिभ्रति । "अद्भ्यस्तात्" इत्यदादेशः । पञ्चविंशतिवार्षिकमिति यौवनावस्थोच्यते । " कौमारं स्यात्पञ्चदशाद्यौवनं तु ततःपरम् " इत्युक्तेः । त इमे सुरा इत्य

य इति । पुरुहूतस्य पुरु भूयिष्ठं यथा भवति तथा यज्वभिर्हूयत इति । तथा नः अस्माभिः ॥ १४ ॥ इम इति अष्टदिक्ष्विति शेषः । अत्र शतशब्दोऽनेकवाची ॥ १५ ॥ विस्तीर्णेति । अतिशयेन विशालानि उरांसि येषाम् । शोणाश्मवसनाः पद्मरागसदृशवसनाः । शोणांशुवसना इति पाठे–शोणा अंशवो वसनानि च येषां ते ॥१६॥१७॥

टीका–अर्चिष्मन्तम् प्रतपन्तमादित्यमिव स्थितम् ॥ १३ ॥ शोणाश्ववसना इति पाठे–शोणा अश्वा वसनानि च येषां ते ॥ १६ ॥

एतद्धि किल देवानां वयो भवति नित्यदा । यथेमे पुरुषव्याघ्रा दृश्यन्ते प्रियदर्शनाः ॥ १८ ॥ इहैव सह वैदेह्या मुहूर्तं तिष्ठ लक्ष्मण । यावज्जानाम्यहं व्यक्तं क एष द्युतिमान् रथे ॥ १९ ॥ तमेवमुक्त्वा सौमित्रिमिहैव स्थीयतामिति । अभिचक्राम काकुत्स्थः शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ २० ॥ ततः समभिगच्छन्तं प्रेक्ष्य रामं शचीपतिः । शरभङ्गमनुप्राप्य विविक्त इदमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इहोपयात्यसौ रामो यावन्मां नाभिभाषते । निष्ठां नयतु तावत्तु ततो मां द्रष्टुमर्हति ॥ २२ ॥

ध्याहार्यम् ॥ १५-१७ ॥ तत्र युक्तिमाह—एतद्धीति । एतत् पञ्चविंशति वार्षिकं वयः शरीरावस्था देवानां नित्यदा भवति । नित्यदेति निपातः । किलेति प्रसिद्धौ । यथेमे वसनाभरणादिभिश्चारुदर्शनाः तथा किल देवा इति योजना ॥ १८ ॥ रथे इत्यनेन तदानीं रामं दृष्ट्वा रथमारूढ इत्यवगम्यते । यावज्जानामि ज्ञास्यामि । " यावत्पुरानिपातयोर्लट् " इति लट् । व्यक्तम् अनुमितिं विना स्पष्टं प्रत्यक्षेण ज्ञास्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥ विरहासहिष्णुतया अनुव्रजन्तं लक्ष्मणं पुनः प्रदिश्य जगामेत्याह—तमेवमिति ॥ २० ॥ अनुप्राप्य एकान्तवचनश्रवणाय समीपमागत्य । विविक्ते रहसि वक्ष्यमाणस्यातिगोप्यत्वात् ॥ २१ ॥ असौ रामः इह मत्समीपे उपयाति । उपयानसौ यावति काले मां नाभिभाषते तावत्स्वप्रतिज्ञां निष्ठां समाप्तिं नयतु । " निष्ठा निष्पत्ति नाशान्ताः " इत्यमरः । मया असम्भाषमाण एव स्वप्रतिज्ञां निर्वर्तयतु, मया सम्भाषणेऽस्य देवत्वप्रकटनं स्यादिति भावः । सम्भाषणाभावेऽपि दर्शन मस्त्वित्यत आह तत इति । ततः स्वप्रतिज्ञानिष्ठानयनानन्तरं मां द्रष्टुमर्हति स

इमे देवा इदानीं यथा यादृग्वयस्का इव दृश्यन्ते एतदेव देवानां नित्यदा वयो भवतीति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ इहैवेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । हे लक्ष्मण ! वैदेह्या सह इहैव तिष्ठ । आवामपि त्वया साकमागच्छाव इत्यत आह यावदिति । रथे रथसमीपे एष क इति यावज्जानामि तावत्पर्यन्तमिहैव स्थीयतामिति तं सौमित्रिमेवमुक्त्वा राघवः शरभङ्गाश्रमं प्रति स्वयमेवाभिचक्राम गन्तुमुपक्रान्त इति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ २० ॥ शरभङ्गमनुज्ञाप्य वक्ष्यमाणवचनश्रवणेन शरभङ्गमङ्गीकृत्य विविक्ते एकान्ते परमरहस्यत्वात् ॥ २१ ॥ रामः इहोपयाति असौ यावन्मां नाभि

[तावद्गच्छामहे शीघ्रं यावन्मां नाभिभाषते] जितवन्तं कृतार्थं च द्रष्टाहमचिरादिमम् । कर्म ह्यनेन कर्तव्यं महदन्यैस्सुदुष्करम् । निष्पादयित्वा तत्कर्म ततो मां द्रष्टुमर्हति ॥ २३ ॥ इति वज्री तमामन्त्र्य मानयित्वा च तापसम् । रथेन हरियुक्तेन ययौ दिवमरिन्दमः ॥ २४ ॥ प्रयाते तु सहस्राक्षे राघवस्सपरिच्छदम् । अग्निहोत्रमुपासीनं शरभङ्गमुपागमत् ॥ २५ ॥ तस्य पादौ च संगृह्य रामः सीता च लक्ष्मणः । निषेदुस्समनुज्ञाता लब्धवासा निमन्त्रिताः ॥ २६ ॥ ततः शक्रोपयानं तु पर्यपृच्छत स राघवः । शरभङ्गश्च तत्सर्वं राघवाय न्यवेदयत् ॥ २७ ॥ मामेष वरदो राम ब्रह्म लोकं निनीषति । जितमुग्रेण तपसा दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ २८ ॥

मां पश्यतु ॥ २२ ॥ भवान् तं पश्यत्वित्यत्राह—जितवन्तामिति । रावणं जितवन्तम्, अत एव कृतार्थं कृतदेवप्रयोजनम्, इममहमचिराद् द्रष्टा द्रष्टास्मि । दर्शनसम्भाषणाभ्यां देवत्वप्रकटने का हानिरित्यत्राह कर्मेति । हि यस्मादन्यैर्देवैर्दुष्करं महत्कर्म रावणवधादिकम् अनेन मानुषवेषेण कर्तव्यं तस्मादित्यर्थः ॥२३॥ इति उक्तप्रकारेण । तापसं तापसवेषम् । मानयित्वा बहुमान्य । तं शरभङ्गमामन्त्र्य । हरियुक्तेन अश्वयुक्तेन रथेन दिवं ययौ ॥ २४ ॥ प्रयाते त्विति रामागमनोद्योगकाल एवेन्द्रस्य प्रयातत्वात् । सपरिच्छदं स्त्रीभ्रातृरूपपरिवारसहितं भवति यथा तथा । अग्निहोत्रं वह्निम् । उपासीनं तत्र प्रवेशार्थमुपतिष्ठन्तं शरभङ्गमुपागमत् ॥ २५ ॥ समनुज्ञाताः आसनाय कृतानुमतिकाः । लब्धवासाः मुनितो लब्धासनाः । ततो निमन्त्रिताः सत्कृताश्च सन्तः निषेदुः ॥ २६ ॥ शक्रोपयानम् इन्द्रागमननिमित्तम् ॥ २७ ॥ कथं न्यवेदय

भाषते तावत्कर्मणो निष्ठां निवृत्तिं नयतु, ततो मां द्रष्टुमर्हति । ममाभिभाषणात्पूर्वमेव अनेन रावणवधरूपं कर्म कर्तव्यम्, ततो मां द्रष्टुमर्हति तदा मयि तस्य परमकटाक्षवीक्षणस्य स एवावसर इत्यर्थः ॥ २२ ॥ अनेनान्यैस्सुदुष्करं महत्कर्म रावणवधरूपं कर्म कर्तव्यम् । कृतार्थं कृतदेवप्रयोजनं विजयिनं द्रष्टा द्रक्ष्यामि, रावणवधानन्तरं दृष्ट्वा कृतार्थो भविष्यामीतिभावः ॥ २३-२५ ॥ रामस्तस्य पादौ संगृह्येति रामस्येश्वरावतारत्वेपि क्षत्रियरूपेणावतीर्णत्वात् 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' इति न्यायेन क्षत्रिय-

अहं ज्ञात्वा नरव्याघ्र वर्तमानमदूरतः । ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्वामदृष्ट्वा प्रियातिथिम् ॥२९॥ त्वयाहं पुरुषव्याघ्र धार्मिकेण महात्मना । समागम्य गमिष्यामि त्रिदिवं देवसेवितम् ॥ ३० ॥ अक्षया नरशार्दूल मया लोका जिताश्शुभाः । ब्राह्म्याश्च नाकपृष्ठ्याश्च प्रतिगृह्णीष्व मामकान् ॥ ३१ ॥

दित्यत्राह—मामिति । सर्वेषां वरं ददातीति वरदः एष इन्द्रः मां ब्रह्मलोकं निनीषति नेतुमिच्छति, ब्रह्माज्ञयेति शेषः ॥२८॥ तर्हि किमर्थं न गतोऽसीत्यत्राह—अहमिति । हे नरव्याघ्र ! अदूरतो वर्तमानं मनसि सदा सन्निहितं त्वां यागतां ज्ञात्वा प्रियातिथिं त्वामदृष्ट्वा त्वदनुभवानन्दं विहाय ब्रह्मलोकम् " आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनः " इत्युक्तलोकं न गच्छामि ॥ २९ ॥ तर्हि केन साधनेन कं लोकं गमिष्यसीत्यत्राह—त्वयेति । धार्मिकेण धर्मस्वरूपेण । स्वार्थे ठक् । महात्मना सत्यसङ्कल्पेन त्वया समागम्य त्वत्कटाक्षविषयो भूत्वा देवसेवितं " यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवाः " इत्युक्तरीत्या नित्यसूरिसेवितं त्रिदिवं त्रिपाद्विभूतिं ब्रह्मलोकादुत्कृष्टं गमिष्यामि, ब्रह्मलोकं न गच्छामि त्रिदिवं गमिष्यामीत्यनेनायमर्थोऽवगम्यते ॥ ३० ॥ क्रमेण तथा भविष्यति आर्जितकर्मफलानि प्रथममनुभवेत्यत आह—अक्षया इति । ब्राह्म्याः ब्रह्मलोकभवाः । नाकपृष्ठ्याः स्वर्गलोकभवाः । अक्षयाश्चिरकालस्थायिनः । ये लोकाः भोगभूमयः मया आर्जिता तान् मामकान् प्रतिगृह्णीष्व, मत्कृतानि सर्वाणि सुकृतानि त्वदर्पितानि सन्त्विति भावः । सर्वत्रातिथिसत्कारः प्रातीतिकोऽर्थः । कर्मणां

मर्यादां प्रवर्तयतीति सूचितम् ॥ २६–२८ ॥ हे नरव्याघ्र पुरुषोत्तम ! अदूरतो वर्तमानं बहुकालं मनसा ध्यातम् अधुना मम भाग्यवशेन बाह्येप्यदूरे वर्तमानं प्रियातिथिं प्रिया अतिथयो भक्ताः यस्य तम् । त्वामदृष्ट्वा ब्रह्मलोकं न गमिष्यामीत्यर्थः ॥ २९ ॥ त्वयेति । हे देव ! धार्मिकेण भक्तसंरक्षणरूपधर्मशीलेन । कुतः, महात्मना महान् जगदाधारः आत्मा मूर्तिर्यस्य त्वया परमपुरुषेण समागम्य त्रिदिवं ब्रह्मलोकं गमिष्यामीति भावः । नित्यनिरतिशयनिर्मलानन्दस्वरूपस्य भक्तजनपारिजातस्य तव दर्शनानन्दं विहाय मम ब्रह्मलोके न किमपि भोक्तव्यमस्ति, तथापि पूर्वमपि मयैव शरीरान्तरैरनुभूतमपि ब्रह्मलोकं स्वबलप्रारब्धकर्माधीनो गमिष्यामि किं कर्तव्यमिति भावः ॥ ३० ॥ ब्राह्म्याः ब्रह्मलोकभवाः भोगप्रदेशविशेषाः । नाकपृष्ठ्याः

एवमुक्तो नरव्याघ्रः सर्वशास्त्रविशारदः । ऋषिणा शरभङ्गेण राघवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ अहमेवाहरिष्यामि सर्वलोकान् महामुने । आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ ३३ ॥ राघवेणैवमुक्तस्तु शक्रतुल्यबलेन वै । शरभङ्गो महाप्राज्ञः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ ३४ ॥ इह राम महातेजास्सुतीक्ष्णो नाम धार्मिकः । वसत्यरण्ये धर्मात्मा स ते श्रेयो विधास्यति ॥ ३५ ॥ सुतीक्ष्णमभिगच्छ त्वं शुचौ देशे तपस्विनम् । रमणीये वनोद्देशे स ते वासं विधास्यति ॥ ३६ ॥

भगवदर्पणं नाम फलसङ्गत्यागकर्तृत्वत्यागपूर्वकं भगवत्कैङ्कर्यतयानुष्ठानम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ति०—ब्राह्मयाः ब्रह्मलोकभवाः भोगप्रदेशविशेषाः । नाकपृष्ठ्या स्वर्गलोकभवाः भोगप्रदेशविशेषाः । उभयत्र " दिगादिभ्यो यत् " इति यत् । प्रतिगृह्णीष्व मामकानिति सर्वेश्वरे फलसमर्पणाभिप्रायेणोक्तम् । अतिथिसत्कारविवक्षा प्रातीतिकी । उत्तरत्र—" मत्प्रसादात् सभार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः " इतीदमपि फलसमर्पणाभिप्रायमेव ॥ ३१॥ तदिदमङ्गीकुर्वन् तस्य वाचिककैङ्कर्यं नियमयति—अहमेवेति । आहरिष्याम्येव स्वीकरिष्याम्येव । सर्वलोकान् त्वया मय्यर्पितान् । इह कानने प्रदिष्टं त्वया निर्दिष्टम् आवासं त्विच्छामि । तुशब्देन त्वदभिमतदेश एव वास इत्युच्यते । " सा काशीति न चाकशीति भुवि सायोध्येति नाध्यास्यते " इत्यादिकमिहानुसन्धेयम् ॥ ३३ ॥ ति०—अहमेवाहरिष्यामि संपादयामि, प्रदास्यामीत्यर्थः । "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः " इति श्रुतेः । "लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान्" इति भगवदुक्तेश्च ॥ ३३ ॥ राघवेणेति । महाप्राज्ञ इत्यनेन मृगरूपमारीचनिरसनं मनसि कृतवानिति सूचयति ॥ ३४ ॥ धार्मिकः धर्मचारी । धर्मात्मा धर्मबुद्धिः । वसति अदूर इति

स्वर्लोकभवाः भोगप्रदेशविशेषाः । प्रतिगृह्णीष्व मामका निति सर्वेश्वरे श्रीरामे फलसमर्पणाभिप्रायेणोक्तम् । अतिथिसत्कारविवक्षा प्रातीतिकी । अहमेवाहरिष्यामीति समर्पितफलस्वीकारोक्तिः । प्रातीतिकार्थस्त्वहमेव सर्वान् लोकानाहरिष्यामि नतु त्वत्तः । प्रतिग्रहीष्यामीति क्षत्रियस्य प्रतिग्रहानर्हत्वादित्यभिप्रायः । प्रदिष्टं प्रद्

इमां मन्दाकिनीं राम प्रतिस्रोतामनुव्रज । नदीं पुष्पोडुपवहां तत्र तत्र गमिष्यसि ॥ ३७ ॥ एष पन्था नरव्याघ्र मुहूर्तं पश्य तात माम् । यावज्जहामि गात्राणि जीर्णां त्वचमिवोरगः ॥ ३८ ॥ ततोऽग्निं सुसमाधाय हुत्वा चाज्येन मन्त्रवित् । शरभङ्गो महातेजाः प्रविवेश हुताशनम् ॥ ३९ ॥ तस्य रोमाणि केशांश्च ददाहाग्निर्महात्मनः । जीर्णां त्वचं तथास्थीनि यच्च मांसं सशोणितम् ॥ ४० ॥ रामस्तु विस्मितो भ्रात्रा भार्यया च सहात्मवान् ॥ ४१ ॥ स च पावकसङ्काशः कुमारः समपद्यत । उत्थायाग्निचयात्तस्माच्छरभङ्गो व्यरोचत ॥ ४२ ॥

शेषः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मन्दाकिनीशब्दः पुण्यनदीमात्रे मुनिभिरुपचर्यते अत एव चित्रकूटेप्युक्तम् । प्रतिस्रोतामिति टाबार्षः । प्रतिस्रोतसं कृत्वाऽनुसृत्य व्रज, नद्यां पूर्ववाहिन्यां पुरुषेण पश्चिमाभिमुखतया गमने प्रतिस्रोतस्त्वं भवति । पुष्पोडुपवहाम् उडुपः प्लवः उडुपाकारपुष्पचयावहामित्यर्थः । नदीं तत्र तत्र गमिष्यसीत्यनेन क्वचिन्नदीतीरे क्वचिद्व्यवहिते च मार्ग इत्युच्यते ॥ ३७ ॥ एष पन्था इति । अनयोक्त्या सुतीक्ष्णाश्रममार्गो हस्तेन निर्दिश्यते । अथ मुनिः स्वदेहत्यागकाले रामसन्निधानमर्थयते मुहूर्तं पश्य तात मामिति । तात सर्वलोकजनक ! ॥ ३८ ॥ मन्त्रवित् ब्रह्ममेधमन्त्रवित् शरभङ्गः अग्निं सुसमाधाय परिस्तरणादिभिरलंकृत्य आज्येन ब्रह्ममेधमन्त्रैर्हुत्वा हुताशनं प्रविवेश । अत्र विधिः—"यद्युत्कण्ठा तदावाप्तौ ब्रह्ममेधानलं व्रजेत् । नाभिवक्त्रात्मगानग्नीनवरोप्य यथास्थलम् ॥ संस्कारयेत्—" इति ॥ ३९–४१ ॥ अथास्य देवयानमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिं दर्शयति—स चेत्यादिना । कुमारलक्षणमुक्तं रत्नाकरे—

शितं, त्वयेति शेषः ॥ ३१–३६ ॥ प्रतिस्रोतामित्याबन्तत्वमार्षम् । प्रतिस्रोतसं कृत्वा अनुव्रज अनुसृत्य गच्छ । नद्यां पूर्ववाहिन्यां पुरुषेण पश्चिमाभिमुखगमने प्रतिस्रोतस्त्वं भवति । पुष्पोडुपवहां पुष्पवल्लघून्युडुपानि वहतीति तथा । यद्वा पुष्पप्रस्तरवहाम् ॥ ३७ ॥ एष इति । तात जगज्जनक ! मां पश्य अयं कृतार्थो भवत्विति करुणाकटाक्षेणेति शेषः । गात्राणीत्यवयवाभिप्रायेण । " वृद्धः शौचक्रियालुप्तः

स लोकानाहिताग्नीनामृषीणां च महात्मनाम् । देवानां च व्यतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्यरोहत ॥ ४३ ॥ स पुण्यकर्मा भवने द्विजर्षभः पितामहं सानुचरं ददर्श ह । पितामहश्चापि समीक्ष्य तं द्विजं ननन्द सुस्वागत मित्युवाच ह ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चमः सर्गः ❀ ॥५॥

षष्ठ सर्गः ॥ ६ ॥

शरभङ्गे दिवं याते मुनिसङ्घाः समागताः ।
अभ्यगच्छन्त काकुत्स्थं रामं ज्वलिततेजसम् ॥ १ ॥

"बालोऽथ पञ्चदशभिस्त्रिशद्भिस्तु कुमारकः" इति। ब्रह्मलोकं "तेऽर्चिषमभिसंभवत्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स एनान् ब्रह्म गमयति" इत्युक्तं ब्रह्मात्मकं लोकम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ स इति । अत्र पितामहशब्दोऽपि सविग्रहपरमात्मपरः । सर्वमिदं शरभङ्गस्य रामसान्निध्यप्रतीक्षया व्यज्यते । अस्मिन् सर्गे चतुश्चत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४४॥ इति श्रीगो० श्रीरा० रत्नमेखला० आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५॥

एवं खरवधार्थमुनिजनशरणागतिं वक्तुं तदुपयोगितया रामस्य समर्थकारुणिकत्वमुक्त्वा अथ तच्छरणागतिं वक्तुमुपक्रमते—शरभङ्ग इत्यादि । शरभङ्गे दिवं

प्रत्याख्यातभिषक्क्रियः । आत्मानं घातयेद्यस्तु भृग्वग्न्यनशना(म्बु)दिभिः।" इति वचनाच्छरभङ्गस्याग्निप्रवेशस्समञ्जस इति ॥ ३८–४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ विरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां पञ्चमः सर्गः ५॥

शरभङ्ग इति । मुनिसङ्घाः काकुत्स्थं ककुत्स्थान्वयेऽवतीर्णं ज्वलिततेजसं रामं

ति०—आहिताग्निलोकाः "कर्मणा पितृलोकः" इति श्रुताश्चन्द्रप्रदक्षिणा ऋषिलोकाः । "विद्यया देवलोकः" इति श्रुतास्सूर्यप्रदक्षिणाः । देवानाम् आजानदेवानां ब्रह्मविष्णुरुद्राणां च लोकाः यान् ध्रुवः प्रदक्षिणीकरोति । ततो ब्रह्मलोकं तुर्यम् । व्यरोहत आरूढवान् । सत्य०—ऋषीणां कश्यपादीनाम् । ब्रह्मलोकं भगवद्धामत्वेनेत्यर्थः । "स्वगतिं तथादात्" इत्याचार्योक्तेः ॥ ४३ ॥

* अस्य श्रवणफलम् । स्कान्दे—" शरभङ्गाश्रमप्राप्तपुरुहूतसमागमम् । दर्शनं शरभङ्गस्य रघुनाथस्य पूजनम् । शृण्वन्तो मरुतां लोकं प्राप्नुवन्ति न संशयः ॥" इति ॥

वैखानसा वालखिल्यास्सम्प्रक्षाला मरीचिपाः ।
अश्म कुट्टाश्च बहवः पत्राहाराश्च धार्मिकाः ॥ २ ॥
दन्तोलूख लिनश्चैव तथैवोन्मज्जकाः परे ।
गात्रशय्या अशय्याश्च तथैवाभ्रावकाशकाः ॥ ३ ॥

यात इति कालप्रदर्शनं सुतीक्ष्णादीनां विद्यमानत्वात् । समागताः सम्मिलिताः ॥१॥ वैखानसा इत्यादि । "ये नखास्ते वैखानसाः, ये वालास्ते वालखिल्याः" इत्युक्तरीत्या भगवन्नखरोमजाता ऋषयः । सदा शरीरं संप्रक्षालयन्तीति संप्रक्षालाः । मरीचींश्चन्द्रसूर्यादिकिरणान् सदा पिबन्तीति मरीचिपाः । सदान्तः-किरणान् प्रवेशयन्तो विवृतास्या इत्यर्थः । अश्मभिरात्मशरीराणि कुट्टन्तीत्यश्मकुट्टाः । पत्राहाराः पर्णाशनाः ॥ २ ॥ दन्ता एवोलूखलं तद्रूपमस्तीति दन्तोलूखलिनः, दन्तैरेव व्रीह्यादितुषनिर्मोकं कृत्वा भक्षयन्त इत्यर्थः । उन्मज्जकाः शिरोमात्रमुद्धृत्य सदा जलावगाढाः । गात्रमेव शय्या येषां ते गात्रशय्याः । उरसि पृष्ठे(ंसयोर्वा शिरः कृत्वा शयाना इत्यर्थः । अतो न स्थण्डिल शायिन इत्यननं पुनरुक्तिः । अशय्याः अनम्रगात्रा इत्यर्थः । अभ्रावकाशकाः

"रमन्ते योगिनोऽनन्ते" इति श्रुतेः परं ब्रह्म अभ्यगच्छन्त द्रष्टुं किञ्चिद्विज्ञापयितुं चेति शेषः । अयं भावः-स्वप्रकाशं परं ब्रह्मैव ककुत्स्थान्वयेऽवतीर्णं सद्भाग्यवशेनास्मद्दृष्टिगोचरोऽभूत् अतोऽस्मत्तपोदानादिकमद्य फलितमिति दर्शनानन्देन कृतार्थीभवितुं निर्धनस्य धनलाभे यथा तद्वदानन्दनिर्भरा मुनिसङ्घा नानादिग्भ्यः समागता इति ॥ १ ॥ वैखानसादयस्तपोविशेषलब्धसंज्ञास्तापसविशेषाः । यद्वा ब्रह्मणो नखजाता वैखानसाः । केशजाता वालखिल्याः "ये नखास्ते वैखानसाः । ये वालास्ते वालखिल्याः" इति श्रुतेः । यद्वा विखनसमुनिना प्रोक्तं सूत्रमधिकृत्य तन्मार्गानुसारिणो वैखानसाः । वालखिल्यास्तु नवेऽन्ने लब्धे पूर्वसञ्चितत्यागिनः । सम्प्रक्षालास्तु भगवतः श्रीपादप्रक्षालनजाता महर्षयः । यद्वा प्रत्यहं जीवनसाधनं सम्पाद्य सर्वं तद्विनियुज्य वर्त्तन्ते ये ते वा सम्प्रक्षालाः, अश्वस्तनिका इत्यर्थः । मरीचिपाश्चन्द्रिकापायिनः। अश्मकुट्टास्तु भक्षणार्थं प्रियङ्ग्वादीनश्मन्येव कुट्टयन्तीति तथा । पत्राहाराः जीर्णपर्णाशनाः ॥२॥ ये व्रीह्यादीन् दन्तैरखण्डयित्वा भक्षयन्ति ते दन्तोलूखलिनः । उन्मज्जकानाम कण्ठदघ्नजले स्थित्वा तपः कुर्वन्तः । उन्मत्तका इति पाठे-उद्गतः मत्तो मात्सर्यं येषां ते तथा । स्वार्थे कः । यद्वा ज्ञानिनः 'बालोन्मत्तपिशाचवत्' इति स्मरणात्तथा । गात्रशय्यास्तु केवलं स्थले गात्रैरेव ये शेरते ते तथा । ये केचिदपि न शेरते ते अशय्याः । अभ्रावकाशकाः ये वातातपवर्षेषु अभ्रावकाशे असंवृतदेशे तपश्चरन्ति ते तथा । अभ्यवकाशिन इति पाठे-अभ्यव

मुनयः सलिलाहारा वायुभक्षास्तथापरे । आकाश निलयाश्चैव तथा स्थण्डिलशायिनः ॥४॥ व्रतोपवासिनो दान्तास्तथार्द्रपटवाससः । सजपाश्च तपोनित्यास्तथा पञ्चतपोन्विताः ॥५॥ सर्वे ब्राह्म्या श्रिया जुष्टा दृढयोगा स्समाहिताः । शरभङ्गाश्रमे राममभिजग्मुश्च तापसाः ॥ ६ ॥ अभिगम्य च धर्मज्ञा रामं धर्मभृतां वरम् । ऊचुः परमधर्मज्ञमृषिसङ्घास्समाहिताः ॥ ७ ॥

वर्षवातातपादिष्वप्यनावृतदेश एव वर्तमानाः ॥ ३ ॥ सलिलाहाराः सलिलमा त्राहाराः । वायुभक्षाः वायुमात्रभक्षाः । आकाशे वृक्षाग्रादौ निलीयन्त इत्याकाश निलयाः । स्थण्डिले कुशाद्यास्तृतभूतले शेरत इति स्थण्डिलशायिनः ॥ ४ ॥ व्रतोपवासिनः व्रतोपवासनिरताः, सर्वाहारशून्या इत्यर्थः । आर्द्रपटवाससः आर्द्र पटवसनशीलाः । सजपाः सदा जपशीलाः । तपोनित्याः "स्वाध्यायमधीते तप एव तत्तप्यते तपो हि स्वाध्यायः" इत्युक्तसदा स्वाध्यायपारायणरूपतपोनिष्ठाः । पञ्चतपोन्विताः ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थाः ॥ ५ ॥ ब्राह्म्या श्रिया ब्रह्मविद्यानुष्ठान जनितब्रह्मवर्चसेन दृढः परिपक्कः योगो यम नियमाद्यष्टाङ्गयोगो येषां ते दृढयोगाः। समाहिताः योगैकाग्रचित्ताः एवंभूतास्तापसा राममभिजग्मुरित्यन्वयः। मुनि वैविध्योक्तिर्दर्शनीयत्वाय । अत्राभिजग्मुरित्यनेन शरणागतिरुक्ता ॥ ६ ॥ ७ ॥

काशिनः । सदाजाग्रत्स्वभाविनः । आकाशनिलयाः आकाश एव वायुधारणबलेन ये निलीयन्ते ते तथा। ये कुशाद्यावृतभूतले शेरते ते स्थण्डिलशायिनः ॥ ३॥४ ॥ व्रतोपवासिनः व्रतोपवासनिष्ठाः । आर्द्रपटवाससः आर्द्रपट एव वासः आच्छादनं येषां ते तथा । तपोनित्याः " तपो हि स्वाध्यायः " इति श्रुतेः सदा अध्ययननिष्ठा इत्यर्थः । पञ्चतपोन्विताः पञ्चाग्निमध्यसमाचरिततपस्का इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ रक्षःपरिपीडितानां स्वेषामनन्यगतिकत्वं जगद्रक्षणायावतीर्णस्य श्रीरामचन्द्रस्य सर्वलोकशरण्यत्वञ्च निश्चित्य स्वरक्षणार्थं तस्य दयोत्पादकानि वाक्यानि मुनयो विज्ञापयन्ति–अभिगम्येत्यादिना परिपालय नस्सर्वान्राक्षसेभ्यो नृपात्मजेत्यन्तेन

स०–दृढयोगसमाहिताः दृढं योगस्समाहितो येषु । यद्वा दृढं योगाः अणिमादयो वा समाहिता येषु । यद्वा दृढयोगाः अत्यन्तसम्बन्धवन्तः पुत्रादयो बान्धवाश्च तैस्समा अहिता येषां ते । "सुहृन्मित्रार्युदासीनः " इत्यादेः समबुद्धय इति यावत् ॥ ६ ॥

त्वमिक्ष्वाकुकुलस्यास्य पृथिव्याश्च महारथ ।
प्रधानश्चासि नाथश्च देवानां मघवानिव ॥ ८ ॥
विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु यशसा विक्रमेण च ।
पितृभक्तिश्च सत्यं च त्वयि धर्मश्च पुष्कलः ॥ ९ ॥
त्वामासाद्य महात्मानं धर्मज्ञं धर्मवत्सलम् ।
अर्थित्वान्नाथ वक्ष्यामस्तच्च नः क्षन्तुमर्हसि ॥ १० ॥

इक्ष्वाकुकुलस्य प्रधानः पृथिव्याश्च नाथः । प्रथमे दृष्टान्तः देवानामिति । यथा देवेन्द्र इति शक्रस्य नाम तथा रघुपतिरिति तव नामेत्यर्थः ॥ ८ ॥ यशसा शरभङ्गानुग्रहकीर्त्या । विक्रमेण विराधनिरसनेन च त्रिषु लोकेषु भूर्भुवस्सुवर्लोकेषु विश्रुतः प्रसिद्धः । पितृभक्तिस्त्वयि पुष्कला तद्वचनेन लब्धस्यापि राज्यस्य त्यागात् । सत्यं सत्यवचनं च त्वयि पुष्कलं भरत प्रार्थनयापि प्रतिज्ञातस्याभञ्जनात् । धर्मश्च त्वयि पुष्कलः शरभङ्गानुग्रहात् ॥ ९ ॥ धर्मज्ञं धर्मवत्सलमित्युक्तानुवादः । अर्थिना याचकास्तेषां भावोऽर्थित्वं याच्ञेत्यर्थः । सा च रक्षोनिरसनविषया तया त्वां किञ्चिद्वक्ष्यामः तत् क्षन्तुमर्हसि आर्ततया त्वदग्रगमनमेव कार्यसाधनम्, आर्त्यतिशयेन विज्ञापनं तु क्षमस्वेत्यर्थः । एतेन उपायत्वाध्यवसाय एव चेतनस्य कृत्यम्, प्रार्थनं तु न

ग्रन्थसन्दर्भेण । समाहिताः सावधानाः ॥ ७ ॥ त्वामित्यादिश्लोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु—देवानां मघवानिव इक्ष्वाकुकुलस्य इक्ष्वाकुकुलमात्रस्य पृथिव्याश्च पृथिवीमात्रस्य च प्रधानो नाथस्त्वमिति काकुः । किन्तुजगद्धारणपोषणकर्ता अत एव निरवधिकेन यशसा विक्रमेण च त्रिषु लोकेषु सर्वलोकेषु विश्रुतः, सकललोकाधीश्वर इति शेषः । तथापि क्षत्रियरूपेणावतीर्णत्वाल्लोकशिक्षार्थम् । पितृव्रतत्वं पित्रर्थं व्रतं यस्य पितृव्रतः तस्य भावस्तत्त्वं, पितृवचनपरिपालकत्वमिति यावत् । सत्यं सत्यवचनत्वं पुष्कलः अधिको धर्मश्च त्वय्यस्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ त्वामिति । धर्मज्ञं शरणागतरक्षणरूपं धर्मं जानातीति तथोक्तम् । धर्मवत्सलं तादृशधर्मानुष्ठाननिरतम् त्वामासाद्य शरण्यत्वेन प्राप्यअर्थित्वात् अर्थो रक्षणविषययाच्ञा तद्वन्तोऽर्थिनः तेषां भावस्तत्त्वम् । हे नाथ सर्वलोकप्रार्थनीय ! वक्ष्यामः किञ्चिद्विज्ञाप

सत्य०—यशसा विक्रमेण च विश्रुतः । यशस्वी विक्रमी चेति प्रसिद्ध इत्यर्थः । त्वयि विक्रमेणापि विरुद्धः क्रमः । कनिष्ठराज्यप्रदानरूपरतेनापि त्यागहेतौ सत्यपीति यावत् । पितृव्रतत्वं पित्रनुव्रतत्वं विश्रुतमिति विपरिणामेनान्वयः । यद्वा हे पितृव्रत त्वं विश्रुत इत्यन्वयः (पितृव्रतत्वं सत्यं च इति पाठः) ॥ ९ ॥

अधर्मस्तु महांस्तात भवेत्तस्य महीपतेः ।
यो हरेद्बलिषड्भागं न च रक्षति पुत्रवत् ॥ ११ ॥
युञ्जानः स्वानिव प्राणान् प्राणैरिष्टान् सुतानिव ।
नित्ययुक्तस्सदा रक्षन् सर्वान् विषयवासिनः ॥ १२ ॥
प्राप्नोति शाश्वतीं राम कीर्तिं स बहुवार्षिकीम् ।
ब्रह्मणः स्थानमासाद्य तत्र चापि महीयते ॥ १३ ॥

कर्तव्यम् । हठात् कृतेपि क्षमापणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ १० ॥ स्वविषये रामेण रक्षणं स्वाभाविकमिति दर्शयिष्यन्तः औपाधिकलौकिकराजरक्षणप्रकारं दर्शयन्ति—अधर्मस्त्वित्यादिना । यः प्रजाभ्यो बलिषड्भागं हरति हृत्वा च ताः न रक्षति तस्य महान् अधर्मः । बलिः करः । "भागधेयः करो बलिः" इत्यमरः । षष्ठो भागः षड्भागः । लुप्तपूरणो निर्देशः । बलिश्चासौ षड्भागश्च बलिषड्भागः ॥ ११ ॥ एवमरक्षणे प्रत्यवायमुक्त्वा रक्षणेभ्युदयमाहुः—युञ्जान इति । युञ्जानो यतमानः । नित्ययुक्तो नित्यावहितः । सर्वान् स्वविषयवासिनः स्वकीयान् प्राणानिव प्राणैः प्राणेभ्योऽपि इष्टान् सुतानिव च यो रक्षति स महीपतिः बहुवार्षिकीं बहुकालस्थायिनीं शाश्वतीम् अनुवृत्ताम् । "मुहुः पुनःपुनः शश्वत्" इति बाणः । भवार्थेऽण् ततो ङीप् । कीर्तिं प्राप्नोति । ब्रह्मणः स्थानमासाद्य तत्र ब्रह्मणा महीयते पूज्यते च ॥ १२॥ १३ ॥

यिष्यामः । नः अस्माकं तत्तु विज्ञापनरूपापराधं क्षन्तुमर्हसि । यद्यपि "सत्सु कार्यवतां पुंसामलमेवाग्रतः स्थितिः" इति न्यायेन त्वयि शरणागतिमात्रमेव कार्यसाधनम् । तथाप्यार्त्यतिशयेन किञ्चिदुच्यते तत्त्वया क्षन्तव्यमिति भावः ॥ १० ॥ जगद्रक्षणायावतीर्णो रामोऽस्मानपि रक्षिष्यतीति विज्ञायाप्यार्त्यतिशयाल्लोकरीत्यनुसारेण राजधर्मं विज्ञापयन्ति—अधर्म इति । सर्वान्विषयवासिन इत्युत्तरश्लोकगतमत्रापि सम्बध्यते । तान् पुत्रवद्यो न रक्षति तेभ्यो बलिषड्भागम् बलिः करः षष्ठो भागः षड्भागः स चासौ षड्भागश्च तं गृह्णाति तस्य महानधर्मः॥ ११॥ एवमरक्षणे अनिष्टमुक्त्वा रक्षणे अभ्युदयमाहुः—युञ्जान इति श्लोकद्वयेन । युञ्जानः प्रजारक्षणे यतमानः । नित्ययुक्तो नित्यावहितः । सर्वान् विषयवासिनः । स्वकीयान् प्राणानिव । प्राणैः प्राणेभ्योपि । पञ्चम्यर्थे तृतीया । इष्टान् सुतानिव च रक्षन् सन् ऐहिकामुष्मिक

स०—शाश्वतीं बहुकालसम्बन्धिनीम् । बहुवार्षिकीं बह्वी च सा वार्षिकी च रक्षकसम्बन्धिनीं तां कीर्तिं प्राप्नोतीत्यन्वयः । "वार्षिकं त्रायमाणं स्याद्वर्षाकालभवेऽन्यवत्" इति विश्वः ॥ १३ ॥

यत्करोति परं धर्मं मुनिर्मूलफलाशनः ।
तत्र राज्ञश्चतुर्भागः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ १४ ॥
सोऽयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो महान् ।
त्वन्नाथोऽनाथवद्राम राक्षसैर्बाध्यते भृशम् ॥ १५ ॥
एहि पश्य शरीराणि मुनीनां भावितात्मनाम् ।
हतानां राक्षसैर्घोरैर्बहूनां बहुधा वने ॥ १६ ॥

यस्तु करप्रदानासमर्थो मुनिजनस्तद्रक्षणं कुत इत्यत्राह—यदिति। यद्धर्मं,तत्र धर्मे राज्ञः चतुर्भागः चतुर्थांशो भवति ॥१४॥ एवं धर्माय प्रजारक्षकस्य फलमुक्त्वा धर्मानपेक्षे रामे शरणागतिरेव रक्षणहेतुरित्याहुः—सोऽयमित्यादिना। स पूर्वोक्त वैखानसादिरूपः। ब्राह्मणाः भूयिष्ठाः अधिकाः यस्मिन् स ब्राह्मणभूयिष्ठः । क्षत्रियवैश्यवानप्रस्थसम्भवात् ब्राह्मणभूयिष्ठ इत्युक्तम्। यद्वा ब्राह्मणाः ब्रह्मविदः। "तदधीते तद्वेद" इत्यण् । वानप्रस्थानां तृतीयाश्रमिणां गणः त्वं नाथो यस्यासौ त्वन्नाथः। अनाथवद्बाध्यते ॥१५॥ तनि०—सोऽयं ब्राह्मणभूयिष्ठ इत्यनेन क्षत्त्रियवैश्यवानप्रस्थाश्च केचिदिह सन्तीति व्यज्यते। यद्वा ब्रह्मविद्ब्राह्मणः। ब्राह्मणत्वादि परमैकान्तिधर्मनिष्ठ इत्यर्थः। अत एव त्वन्नाथ इत्येकं पदम्। त्वमेव नाथो यस्य सः तेनानन्यशेषत्वमुक्तम् । तस्यैव नाथनीयत्वेनानन्यसाधनत्वानन्यभोग्यत्वे कथिते । अत एव महान् निरतिशयमहिमयुक्तः तथाविधोप्यनाथवदयं बाध्यते । अस्मत्पराभवो नाथ न तेनुरूप इति भावः ॥ १५ ॥ बाधामेव दर्शयन्ति—एहीत्यादिना । दूर

फलं प्राप्नोति ॥ १२ ॥ १३ ॥ रक्षकस्य राज्ञः करषड्भागमुक्त्वा धर्मादपि भागप्राप्तिप्रकारमाहुः—यदिति । ननु क्वचित् षष्ठो भाग उच्यते, अत्र चतुर्थो भागो भण्यते, क्वचिद्द्वितीयो भागः पठ्यते तत्कथमिति चेत् ? उच्यते—उपवासिभिक्षाहार जनकृतधर्मात् षष्ठो भागः, राजपरिपालितदेशसम्भूतफलाशिनो धर्माच्चतुर्थो भागः, तदन्नपानपुष्टाङ्गजनस्य धर्मात् द्वितीयो भागः । "यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते धर्मसञ्चयम् । अन्नप्रदातुस्तस्यार्धं कर्तुश्चार्धं न संशयः ॥" इति स्मरणात्॥१४॥एवं राजसाधारणधर्माधर्मौ प्रदर्श्य स्वकीयं विवक्षितमर्थं कथयन्ति—सोऽयमित्यादिना । ब्राह्मणभूयिष्ठमित्यनेन क्षत्रियवैश्यवानप्रस्थाश्च केचिदिह सन्तीति गम्यते ॥ १५ ॥ एहीति । मुनीनां त्वन्मननशीलानाम् । भावितात्मनां निदिध्यासननिष्ठानां हतानां

टी०—ब्राह्मणभूयिष्ठः ब्रह्मविद्भूयिष्ठः । त्वन्नाथः त्वमेव नाथो यस्य सः । एतेन अनन्यशेषत्वमुक्तम् । तस्यैव नाथनीयत्वेन अनन्यसाधनत्वानन्यभोग्यत्वे कथिते । अत एव महान् निरतिशयमहिमयुक्तः ॥ १५ ॥

पम्पानदीनिवासानामनुमन्दाकिनीमपि ।
चित्रकूटालयानां च क्रियते कदनं महत् ॥ १७ ॥
एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम् ।
क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥ १८ ॥
ततस्त्वां शरणार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः ।
परिपालय नो राम वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९ ॥

सम्यङ् न दृश्यत इत्यत एहि पश्येत्युक्तम् । भावितात्मनां ध्यातात्मनाम् । बहुधा छेदनभेदनभक्षणादिभिः ॥ १६ ॥ तनि०—मुनीनां सर्वेश्वरमननपराणाम् । भावितात्मनां निदिध्यासननिष्ठानां हतानां शरीराणि पश्येति कारुण्यातिशयोत्पादनायोक्तम् । बहुधा हतानाम् अङ्गप्रत्यङ्गशस्त्रभिन्नानामस्माकं शरीराणि पश्येति व्यज्यते ॥१६॥ हतानां बहूनामित्युक्तं विवृणोति–पम्पेति । अनुमन्दाकिनीमपीति "अनुर्लक्षणे" कर्मप्रवचनीयः । मन्दाकिनीं शरभङ्गाश्रमवाहिनीं मन्दाकिन्यास्तटवासिनामित्यर्थः । कदनं हिंसा ॥ १७ ॥ शरीराण्युपेक्ष्य तपस्यतां किं हिंसाभयेनेत्याशङ्क्य न वयं स्वशरीरपीडातो भीताः किंतु महत्सु गरीयस्सु क्रियमाणं कदनं न मृष्याम इत्याहुः—एवमिति । विप्रकारं निकारम् । "निकारो विप्रकारः स्यात्" इत्यमरः । स्वजनपीडा दुःसहेति भावः ॥१८॥ तत इति । शरणार्थं रक्षणार्थम् । समुपस्थिताः प्रपन्नाः । "गत्यर्थाकर्मक–" इत्यादिना कर्तरि क्तः ॥ १९ ॥ तनि०—शरण्यमिति निरुपपदेन सर्वलोकशरण्यत्वमुक्तम्, तेन तदुपयुक्तगुणाः स्वामित्वादयः पूर्वखण्डनारायणपदोक्ताः स्मारिताः । शरणार्थम् उपायान्तरस्थाने निवेशयितुमित्यर्थः । समुपागताः विश्वासाद्यङ्गसम्पत्तिपूर्वकरक्षाभरसमर्पणं कृतवन्तः । नः परिपालयेति गोप्तृत्ववरणोक्तिः । उत्तरार्धेन अनिष्टनिवृत्तिरूपफलप्रार्थना पर्य

शरीराणि पश्येति कारुण्योत्पादनायोक्तम् । बहुधा हतानां प्रत्यङ्गं प्रत्युपाङ्गं च शस्त्रभिन्नानामस्माकं शरीराणि पश्येति च व्यज्यते॥ १६ ॥ पम्पेति तीरपरमेतत् । कदनं बाधा क्रियते, राक्षसैरिति शेषः॥ १७ ॥ विप्रकारं बाधाम् । न मृष्यामः सोढुमशक्ताः ॥ १८ ॥ स्वानुभूतां रक्षःपीडामनूद्य निगमयन्ति–तत इत्यादिश्लोकद्वयेन । प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । शरण्यं सर्वलोकरक्षणसमर्थं त्वां शरणार्थं रक्षणार्थं समुपस्थिताः प्राप्ताः । नः कदावतीर्य रक्षिष्यतीति त्वामेव प्रतीक्षमाणानस्मानित्यर्थः ॥ १९ ॥

पम्पानदीनिवासानामनुमन्दाकिनीमपि ।
चित्रकूटालयानां च क्रियते कदनं महत् ॥ १७ ॥
एवं वयं न मृष्यामो विप्रकारं तपस्विनाम् ।
क्रियमाणं वने घोरं रक्षोभिर्भीमकर्मभिः ॥ १८ ॥
ततस्त्वां शरणार्थं च शरण्यं समुपस्थिताः ।
परिपालय नो राम वध्यमानान्निशाचरैः ॥ १९ ॥

सम्यङ् न दृश्यत इत्यत एहि पश्येत्युक्तम् । भावितात्मनां ध्यातात्मनाम् । बहुधा छेदनभेदनभक्षणादिभिः ॥ १६ ॥ तनि०—मुनीनां सर्वेश्वरमननपराणाम् । भावितात्मनां निदिध्यासननिष्ठानां हतानां शरीराणि पश्येति कारुण्यातिशयोत्पादनायोक्तम् । बहुधा हतानाम् अङ्गप्रत्यङ्गशस्त्रभिन्नानामस्माकं शरीराणि पश्येति व्यज्यते ॥१६॥ हतानां बहूनामित्युक्तं विवृणोति–पम्पेति । अनुमन्दाकिनीमपीति "अनुर्लक्षणे" कर्मप्रवचनीयः । मन्दाकिनीं शरभङ्गाश्रमवाहिनीं मन्दाकिन्यास्तटवासिनामित्यर्थः । कदनं हिंसा ॥ १७ ॥ शरीराण्युपेक्ष्य तपस्यतां किं हिंसाभयेनेत्याशङ्क्य न वयं स्वशरीरपीडातो भीताः किंतु महत्सु गरीयस्सु क्रियमाणं कदनं न मृष्याम इत्याहुः–एवमिति । विप्रकारं निकारम् । "निकारो विप्रकारः स्यात्" इत्यमरः । स्वजनपीडा दुःसहेति भावः ॥१८॥ तत इति । शरणार्थं रक्षणार्थम् । समुपस्थिताः प्रपन्नाः । "गत्यर्थाकर्मक–" इत्यादिना कर्तरि क्तः ॥ १९ ॥ तनि०—शरण्यमिति निरुपपदेन सर्वलोकशरण्यत्वमुक्तम्, तेन तदुपयुक्तगुणाः स्वामित्वादयः पूर्वखण्डनारायणपदोक्ताः स्मारिताः । शरणार्थम् उपायान्तरस्थाने निवेशयितुमित्यर्थः । समुपागताः विश्वासाद्यङ्गसम्पत्तिपूर्वकरक्षाभरसमर्पणं कृतवन्तः । नः परिपालयेति गोप्तृत्ववरणोक्तिः । उत्तरार्धेन अनिष्टनिवृत्तिरूपफलप्रार्थना पर्य

शरीराणि पश्येति कारुण्योत्पादनायोक्तम् । बहुधा हतानां प्रत्यङ्गं प्रत्युपाङ्गं च शस्त्रभिन्नानामस्माकं शरीराणि पश्येति च व्यज्यते॥ १६ ॥ पम्पेति तीरपरमेतत् । कदनं बाधा क्रियते, राक्षसैरिति शेषः॥ १७ ॥ विप्रकारं बाधाम् । न मृष्यामः सोढुमशक्ताः ॥ १८ ॥ स्वानुभूतां रक्षःपीडामनूद्य निगमयन्ति–तत इत्यादिश्लोकद्वयेन । प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । शरण्यं सर्वलोकरक्षणसमर्थं त्वां शरणार्थं रक्षणार्थं समुपस्थिताः प्राप्ताः । नः कदावतीर्य रक्षिष्यतीति त्वामेव प्रतीक्षमाणानस्मानित्यर्थः ॥ १९ ॥

विप्रकारमपाक्रष्टुं राक्षसैर्भावितामिमाम् । पितुस्तु निर्देशकरः प्रविष्टोऽहमिदं वनम् । भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोऽहंयदृच्छयां ॥ २३ ॥ तस्य मेऽयं वने वासो भविष्यति महाफलः ॥२४॥ तपस्विनां रणे शत्रून् हन्तुमिच्छामि राक्षसान् । पश्यन्तु वीर्यमृषयः सभ्रातुर्मे तपोधनाः ॥ २५ ॥ दत्त्वाऽभयं चापि तपोधनानां धर्मे धृतात्मा सह लक्ष्मणेन । तपोधनैश्चापि सभाज्यवृत्तः सुतीक्ष्णमेवाभिजगाम वीरः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे० आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

वनं प्रवेष्टव्यमिति, प्रविष्टमिति शेषः ॥ २२ ॥ पितृवाक्यपरिपालनाय वनं प्रविष्टोसीति किंवदन्त्याः का गतिरित्यत्राह–पितुरिति । अहं भवतामर्थसिद्ध्यर्थमागतोस्मि, यदृच्छया दैवगत्या पितुर्निर्देशकरः वनमिदं प्रविष्टोस्मि । पितृवाक्यकरणव्याजेन भवदर्थसिद्ध्यर्थमेवागतोऽस्मीति भावः ॥ २३ ॥ तनि०–पितृवचनपरिपालनं तु व्याजमात्रमित्याह–पितुस्त्विति । भवतामेवार्थसिद्ध्यर्थं यदृच्छया नतु कर्मपारवश्येन ॥ २३ ॥ भवत्कार्यार्थमेवागतस्य मे वने वासो महाफलो भविष्यति ॥ २४ ॥ तनि०–तस्येति । तस्य भवत्कार्यार्थमेवागतस्य मे वनवासस्तपस्विनां महाफलः, अतः तपस्विनां शत्रून् रणे हन्तुमिच्छामीति योजनीयम् । महाफलं नाम अनिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्राप्तिरूपम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ तदेव फलमाह–तपस्विनामिति । तपस्विनां शत्रून् रणे हन्तुमिच्छामि इतीदं प्रोवाचेत्यन्वयः ॥ २५ ॥ दत्त्वेति ।

कवेः । अहं पितुर्निर्देशकरस्सन् वनं प्रविष्टश्च भवतामर्थसिद्ध्यर्थं चाहमागतः ॥२२॥ ॥ २३ ॥ तस्येति । हन्तुमिच्छामीतियत् अतो महाफलो भविष्यतीति तपस्विनः प्रोवाचेति पूर्वेण सम्बन्धः । वास्तवार्थस्तु तपस्विनामहमाज्ञाप्यः, भक्ताधीनत्वादित्याशयः । किञ्च केवलेन कार्येण स्वकार्येण मया वनं प्रवेष्टव्यमिति काकुः । किन्तु राक्षसैः क्रियमाणं भवतां विप्रकारमपाक्रष्टुमेवेति सम्बन्धः । पितृवचनपरिपालनायागतः स्वयमिति न शङ्कनीयम्, तत्तु व्याजमात्रमित्याह–पितुरिति । भवतामेवार्थसिद्ध्यर्थं यदृच्छया, नतु कर्मपारवश्येन । अतस्तस्य भवत्कार्यार्थमागतस्य मे वनवासः तपस्विनां महाफलः तपस्विनां शत्रून् रणे हन्तुमिच्छामीति यत् तेन महाफलो भविष्यति । महाफलत्वं नाम आश्रितानामिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारहेतुत्वम् । इदानीं मुनिजनधैर्यसिद्ध्यर्थं रामः प्रतिजानीते–पश्यन्त्विति ॥२४॥२५॥ दत्त्वेति ।

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

रामस्तु सहितो भ्रात्रा सीतया च परंतपः । सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जगाम सह तैर्द्विजैः ॥ १ ॥ स गत्वाऽदूरमध्वानं नदीस्तीर्त्वा बहूदकाः । ददर्श विपुलं शैलं महामेघमिवोन्नतम् ॥ २ ॥ ततस्तदिक्ष्वाकुवरौ सन्ततं विविधैर्द्रुमैः । काननं तौ विविशतुस्सीतया सह राघवौ ॥ ३ ॥ प्रविष्टस्तु वनं घोरं बहुपुष्पफलद्रुमम् । ददर्शाश्रममेकान्ते चीरमालापरिष्कृतम् ॥ ४ ॥ तत्र तापसमासीनं मलपङ्कजटाधरम् । रामस्सुतीक्ष्णं विधिवत्तपोवृद्धमभाषत ॥ ५ ॥

अभयमिति छेदः । धृतात्मा निश्चलमनाः । तपोधनैः ऋषिभिश्च सभाज्यवृत्तः पूज्याचारः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अथ सुतीक्ष्णाभ्यर्थनया मृगरूपमारीचादिदुष्टराक्षसनिरासः सप्तमे—रामस्त्वित्यादि । आश्रमपदम् उद्दिश्येति शेषः । तैर्द्विजैः वैखानसादिभिः ॥ १ ॥ स इति । अदूरमिति छेदः । पूर्वं शरभङ्गेण 'इह राम महातेजाः' इति सुतीक्ष्णाश्रमस्यादूरत्वोक्तेः । नदीरिति बहुवचनमेकस्या एव मन्दाकिन्याः बहुप्रदेशव्यावृत्त्या । बहूदकाः विपुलोदकाः । नौतार्यत्वानुक्तेः । शैलं शैलसम्बन्धिवनं काननमित्यनुवादात् । तस्येदमित्यण् । महामेघमिवेति श्यामिकायामुपमा ॥ २ ॥ रामानु०—विमलं पवित्रम् ॥ २ ॥ द्रुमैः सन्ततं व्याप्तम् । इक्ष्वाकुवरौ राघवावित्युभयथा धैर्यमूलोक्तिः ॥ ३ ॥ रामानु०—तत इति । तदित्यत्र प्रस्तुतस्य काननस्य तच्छब्देन परामर्शः । प्रथमं शैलस्य प्रस्तुतत्वात्तस्य काननमपि प्रस्तुतमेवेति ॥ ३ ॥ चीरमालया वल्कलपङ्क्त्या परिष्कृतं अलंकृतम् ॥ ४ ॥ मलपङ्कजटाधरं नित्यनिश्चलतपोवरं राक्षसवधप्रतिज्ञारूपम् । आर्यं पूज्यम् वृत्तं यस्येति आर्यवृत्तः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायणतत्त्वदी० आरण्यकाण्डव्याख्यायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

राम इत्यादि । तैः पूर्वोक्तैर्द्विजैर्मुनिभिः ॥ १ ॥ २ ॥ तदित्यत्र 'प्रविश्य तु महारण्यम्' इत्यारभ्य दण्डकारण्यस्यैव प्रस्तुतत्वात्तच्छब्देन तदेव परामृश्यते । द्रुमैः सन्ततं सम्यग्व्याप्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत्रेति । मलपङ्कजटाधरं मलं नाम उद्वर्तनादि

टी०—मलपङ्कजधारिणमिति पाठे—मलस्य सर्वाघस्य शान्तये पङ्कजे पद्मासने स्थित्वा धारणशीलम् । यद्वा पङ्कजे हृदयपङ्कजे धारिणं ऐश्वरयोगधारणशीलम् । तापसमासीनं तापेषु पञ्चाग्नितापेषु सम्यगासीनम् ॥ ५ ॥

रामोऽहमस्मि भगवन् भवन्तं द्रष्टुमागतः । त्वं माऽभिवद धर्मज्ञ महर्षे सत्यविक्रम ॥ ६ ॥ स निरीक्ष्य ततो वीरं रामं धर्मभृतां वरम् । समाश्लिष्य च बाहुभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥ स्वागतं खलु ते वीर राम धर्मभृतां वर । आश्रमोऽयं त्वयाक्रान्तः सनाथ इव साम्प्रतम् ॥ ८ ॥ प्रतीक्षमाणस्त्वामेव नारोहेऽहं महायशः । देवलोकमितो वीर देहं त्यक्त्वा महीतले ॥ ९ ॥ चित्रकूटमुपादाय राज्यभ्रष्टोऽसि मे श्रुतः ॥ १० ॥ इहोपयातः काकुत्स्थ देवराजः शतक्रतुः । उपागम्य च मां देवो महादेवस्सुरेश्वरः । सर्वान् लोकान् जितानाह मम पुण्येन कर्मणा ॥ ११ ॥

योगेन वा वार्द्धकेन वा मलपङ्कजटानां धरम् । विधिवत् क्रमवद्यथा भवति तथा अभाषत । मीलितनयनत्वेन स्वाभिवादनापरिज्ञानात् भाषणम् ॥५॥ मा अभिवादयन्तं माम् । अभिवद प्रत्यभिवादनं कुरु । सत्यविक्रम अमोघतपःप्रभाव ॥ ६ ॥७॥ सनाथ इव सनाथ एव । यद्वा सर्वदा त्वया सनाथत्वेपि पामराणां सनाथत्वप्रतिभेदानीं जातेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वस्य मोक्षापेक्षां व्यञ्जयति–प्रतीक्षमाण इति । त्वामेव प्रतीक्षमाणः प्रतिपालयन् त्वदागमनं काङ्क्षमाण इत्यर्थः । देवलोकं नारोहे "तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम्" इति तस्य मोक्षविरोधित्वादिति भावः ॥ ९ ॥ मदागमनं कुतोऽवगतम् ? तत्राह–चित्रकूटमिति। चित्रकूटमुपादाय चित्रकूटगमनमारभ्य । राज्याद्भ्रष्टः प्रच्युत इति मे मया श्रुतोऽसि॥१०॥ स्वर्गारोहणस्य कः प्रसङ्ग इत्यत्राह–इहेति । उपयातः शर

संस्काराभावाच्छरीरजन्यम् । पङ्को नाम वनसञ्चाराच्छरीरलग्नमिति भेदः । विधिवदित्यनन्तरं उपगम्येति शेषः ॥ ५ ॥ रामोऽहमिति । सत्यविक्रम अक्षततपः–स्वभाव ! ॥ ६ ॥ ७ ॥ त्वया क्रान्तः अधिष्ठितः । अत एव सनाथ इव स्वामिसहित इव, अभूदिति शेषः ॥ ८ ॥ प्रतीक्षमाण इत्यादिसार्धश्लोकस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–रावणवधार्थं रघुकुलेऽवतीर्णस्य तव राज्यभ्रंशः, चित्रकूटमुपादाय तव चित्रकूटप्राप्तिमारभ्य मे मया श्रुतः । अत एव तद्वधार्थं भवाननेन

स०–महादेवः महेन उत्सवेन आदेवः अतिकान्तिमान् सुरेश्वरः । सर्वान् जितान् प्राप्तानाहेत्यन्वयः । आहेत्यनेन तन्निदिध्यासितब्रह्मलोकादिज्ञानं तस्यास्तीति तत्र साक्षित्वेनेन्द्रवचस उपयोग इति कविस्सूच–

तेषु देवर्षिजुष्टेषु जितेषु तपसा मया । मत्प्रसादात्स भार्यस्त्वं विहरस्व सलक्ष्मणः ॥ १२ ॥ तमुग्रतपसा युक्तं महर्षिं सत्यवादिनम् । प्रत्युवाचात्मवान् रामो ब्रह्माणमिव काश्यपः ॥ १३ ॥ अहमेवाहरिष्यामि स्वयं लोकान्महामुने । आवासं त्वहमिच्छामि प्रदिष्टमिह कानने ॥ १४॥ भवान् सर्वत्र कुशलस्सर्वभूतहिते रतः । आख्यातश्शरभङ्गेण गौतमेन महात्मना ॥ १५ ॥ एव मुक्तस्तु रामेण महर्षिर्लोकविश्रुतः । अब्रवीन्मधुरं वाक्यं हर्षेण महताप्लुतः ॥ १६ ॥ अयमेवाश्रमो राम गुणवान् रम्यतामिह । ऋषिसङ्घानुचरितस्सदा मूलफलान्वितः ॥१७॥ इममाश्रममागम्य मृगसङ्घा महायशः । अटित्वा प्रतिगच्छन्ति लोभयित्वाकुतोभयाः । नान्यो दोषो भवे दत्र मृगेभ्योऽन्यत्र विद्धि वै ॥ १८ ॥

भङ्गार्थमागतः । मामुपागम्याह तर्हि तादृशमहाफलं किमिति त्यक्तवानसी त्युक्ते तारतम्यज्ञानादिति भावः ॥ ११–१४ ॥ गौतमेन गौतमवंश्येन ॥१५॥ हर्षेण महताप्लुतः मोक्षानुग्रहेण परमानन्दभरितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ गुणमुक्त्वा दोषमाह निरसनीयत्वाभिप्रायेण—इमामिति । आश्रमं तपोवनम् । अविद्यमानं

मार्गेणागमिष्यतीति त्वामेव प्रतीक्षमाणस्सन् देहं त्यक्त्वा इतो देवलोकं नारोहे परमपुरुषार्थस्वरूपत्वद्दर्शनस्य स्वर्गस्यान्तरायत्वादितिभावः॥९–११॥ मत्प्रसादात्तेषु विहरस्व । वस्तुतस्तु मत्प्रसादात् मय्यनुग्रहात् । तेषु विहरस्वेत्यपि तान् विशेषेण हर स्वीकुर्विति भगवति कर्मफलसमर्पणबुद्ध्या मुनिनोक्तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ अहमेवेति । प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु—भक्त्या त्वदर्पिताल्लोकानहमाहरिष्याम्ये वेत्यर्थः । लौकिकदृष्ट्याह—आवासमिति ॥ १४ ॥ गौतमेन तद्वंशजेन शरभङ्गेण भवान् कुशल इत्याख्यातः ॥ १५–१७ ॥ लोभयित्वा मनसो लौल्यं जनयित्वा

—यति । तन्निदिध्यासनाभावस्योक्त इति नागोजिभट्टीयं व्याख्यानं "यं यं लोकं मनसा संविभाति" "यं यं वापि स्मरन् भावम्," इत्यादि श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वादसङ्गततरमिति द्रष्टव्यम ॥ ११ ॥ आहरिष्यामीत्यनेन त्वया तपसा सम्पादिताल्लोकांस्तुभ्यं दास्यामीति रामस्य स्वातन्त्र्यं द्योत्यते । प्रदिष्टमित्यनेन मयैव पूर्वं तुभ्यं प्रदिष्टमिति भावमाविष्करोति देव इति कविरवगमयति ॥ १४ ॥ टी०—मृगेभ्य इति हेतुगर्भितम्, मृगरूप धारिणो राक्षसा एवागत्य तपोभङ्गं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य महर्षेर्लक्ष्मणाग्रजः ।
उवाच वचनं धीरो विकृष्य सशरं धनुः ॥ १९ ॥
तानहं सुमहाभाग मृगसङ्घान् समागतान् ।
हन्यां निशितधारेण शरेणाशनिवर्चसा ॥ २० ॥
भवांस्तत्राभिषज्येत किं स्यात्कृच्छ्रतरं ततः ।
एतस्मिन्नाश्रमे वासं चिरं तु न समर्थये ॥ २१ ॥

कुतोऽपि भयं येषां ते अकुतोभयाः सन्तः अटित्वा इतस्ततः परिप्लुत्य । लोभयित्वा समाधिभङ्गं जनयित्वा । विचित्रतरवेषैरिति शेषः । प्रतिगच्छन्ति प्रतियान्ति । अत्र वने । मृगेभ्योऽन्यत्र मृगान् विनान्यो दोषो न भवेदिति विद्धि, मृगप्रलोभनरूपदोषादन्यो दोषोऽत्र नास्तीत्यवेहीत्यर्थः । इति वाक्य मब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १८ ॥ तत् मृगभयविषयकं वचनम् । विकृष्य सशरं धनुरिति स्वोत्साहप्रकटनम् ॥ १९ ॥ हन्यामिति प्राप्तकाले लिङ् । वध काले प्राप्ते सकलमृगहननं कुर्यामित्यर्थः । प्राप्तकालश्च तद्दर्शनकालः ॥२०॥ तच्च हननमिह स्थित्वा न कर्तुं शक्यमित्याह–भवानिति । तत्र मृगसङ्घवध विषये । भवान् मया अभिषज्येत अभिभूयेत । अभिपूर्वात् षञ्जेः कर्मणि लिङ् । "अभिषङ्गः परिभवे सङ्गाक्रोशनयोरपि" इति बाणः । तादृशमृग हनने मया त्वं कृतापराधो भवेः, आश्रमसम्बन्धित्वादिति भावः । ततः किमि त्यत्राह किंस्यात्कृच्छ्रतरं तत इति । ततः भवदभितापात् कृच्छ्रतरं कष्टतरं किम्, न किमपीत्यर्थः । तस्मादेतस्मिन्नाश्रमे चिरं तद्दर्शनपर्यन्तं वासं न समर्थये नेच्छामि । इह वासे मृगसङ्घपीडां सोढ्वा स्थातव्यम् । हत्वावस्थाने स्वाश्रममृगाणां स्वसन्निधौ हनने तव वैमनस्यं स्यात् । तच्च ममानिष्टम्, अतो ऽन्यत्र त्वदसन्निधाने मृगान् हनिष्यामीत्यर्थः । इत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः॥२१॥

रूपकान्तिगतिचेष्टाविशेषैः समाधिभङ्गं कृत्वेत्यर्थः । दोषं भयम् । लिङ्गव्यत्यय आर्षः । अत्र दण्डकारण्ये ॥ १८ ॥ तस्य वचनं श्रुत्वा विरोचनमुवाचेत्यन्वयः । विकृष्य सशरं धनुरित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥१९॥ हे महाभाग ! अहं धनुर्विकृष्य शरेण मृगसङ्घान् हन्यां चेत् तत्र मृगवधे भवानभिषज्येत विषादं प्राप्नुयात्, ततो भव द्विषादान्मे कृच्छ्रतरं कष्टतरं किं स्यात् ? न किमपि । अतस्त्वदाश्रमे हिंसां न करिष्यामीति भावः । तत इत्यत्राप्यनुषज्यते, ततः कारणादेव एकत्र चिरं वासं न

तमेवमुक्त्वा वरदं रामस्सन्ध्यामुपागमत् ॥ २२ ॥
अन्वास्य पश्चिमां सन्ध्यां तत्र वासमकल्पयत् । सुती
क्ष्णस्याश्रमे रम्ये सीतया लक्ष्मणेन च ॥ २३ ॥ ततश्शुभं
तापसभोज्यमन्नं स्वयं सुतीक्ष्णः पुरुषर्षभाभ्याम् । ताभ्यां
सुसत्कृत्य ददौ महात्मा सन्ध्यानिवृत्तौ रजनीमवेक्ष्य ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

रामस्तु सहसौमित्रिस्सुतीक्ष्णेनाभिपूजितः ।
परिणाम्य निशां तत्र प्रभाते प्रत्यबुद्ध्यत ॥ १ ॥
उत्थाय तु यथाकालं राघवः सह सीतया ।
उपास्पृशत्सुशीतेन जलेनोत्पलगन्धिना ॥ २ ॥

वरदमित्यनेन मुनिस्तथैवानुज्ञातवानिति गम्यते । सन्ध्यामुपागमत् सन्ध्यामुद्दिश्य सरस्तीरं गतवानित्यर्थः । पश्चिमां सन्ध्यामन्वास्य । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यावत्सन्ध्यं जलतीरे जपन् स्थित्वेत्यर्थः । तत्राश्रमे वासमकल्पयदित्यनेन प्रातर्जिगमिषा जातेति व्यज्यते। अन्यत्र गत्वा मृगनिरासश्च रावणं प्रति मारीचानुवादादवगन्तव्यः ॥ २२ ॥ २३ ॥ शुभं भक्त्युपनीतत्वेन पावनम् । तापसभोज्यं फलमूलादि । अन्नं अदनीयम् । स्वयं नतु शिष्यमुखेन, सुसत्कृत्य अर्घ्यपाद्यादिना सम्पूज्य । महात्मा तत्र परमपुरुषत्वज्ञानवान् । सन्ध्यानिवृत्तौ सन्ध्याकर्मावसाने रजनीमवेक्ष्य ददौ, रजनीभक्ष्यानुसारं ददावित्यर्थः । सीता तु रामभुक्तशेषं भुक्तवतीत्याशयः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्य० व्याख्यानेसप्तमःसर्गः॥७॥

अथ सुतीक्ष्णानुज्ञया रामस्याश्रममण्डलं प्रति प्रस्थानमष्टमे–रामस्त्वित्यादि । परिणाम्य अतिवाह्य । प्रभाते उषःकाले ॥ १ ॥ सहसीतय

समर्थये नाङ्गीकरोमीति ॥ २० ॥ २१ ॥ सन्ध्यामुपागमत् सन्ध्यामुपासितुमुपागतवानित्यर्थः॥२२-२४॥इति श्रीमहे०श्रीरामा०आरण्यकाण्डव्याख्यायां सप्तमः सर्गः॥७

राम इति । निशां परिणाम्य गमयित्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ उपास्पृशत् स्नातवान् ॥२-६॥

टी०–तत इति । ताभ्यामित्यनेन सीतायाश्च संग्रहः ॥ २४ ॥

अथ तेऽग्निं सुरांश्चैव वैदेही रामलक्ष्मणौ ।
काल्यं विधिवदभ्यर्च्य तपस्विशरणे वने ॥ ३ ॥
उदयन्तं दिनकरं दृष्ट्वा विगतकल्मषाः ।
सुतीक्ष्णमभिगम्येदं श्लक्ष्णं वचनमब्रुवन् ॥ ४ ॥
सुखोषिताःस्म भगवन् त्वया पूज्येन पूजिताः ।
आपृच्छामः प्रयास्यामो मुनयस्त्वरयन्ति नः ॥ ५ ॥
त्वरामहे वयं द्रष्टुं कृत्स्नमाश्रममण्डलम् ।
ऋषीणां पुण्यशीलानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ६ ॥
अभ्यनुज्ञातुमिच्छामस्सहैभिर्मुनिपुङ्गवैः ।
धर्मनित्यैस्तपोदान्तैर्विशिखैरिव पावकैः ॥ ७ ॥

त्यनेन पूर्वमेव सौमित्रिः स्नात इति व्यज्यते । उपास्पृशत् स्नातवान् । "स्नाना चान्त्योरुपस्पर्शः" इति बाणः । सुशीतेनेत्युष्णोदकव्यावृत्तिः । उत्पलगन्धिने त्यनेन तटाकस्नानं सूच्यते ॥ २ ॥ अग्निमित्येकवचनेन एकाग्नित्वावगमान्न त्रेताग्निरिदानीमिति गम्यते । सुरान् नारायणम् 'सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत्' इत्ययोध्याकाण्डोक्तेः । परिवारापेक्षया बहुवचनम् । काल्यं यथाकालप्राप्तं यथा तथा । देशानुगुणपूजाकथनाय तपस्विशरण इत्यु क्तम् । उदयन्तम् उद्यन्तम् । अनेन होमानन्तरमादित्योपस्थानोक्त्या अनुदित होमपक्षसूचनात् कात्यायनसूत्रक्रमेण राघवाणामनुष्ठानमिति गम्यते ॥ ३ ॥४॥ सुखोषिता इत्यादित्रिश्लोक्येकान्वया । आपृच्छामः आपृच्छामहे । परस्मै-पदमार्षम् । अभ्यनुज्ञातुमिति भावे तुमुन् । त्वत्कर्तृकं गमनानुज्ञानं प्रार्थ यामहे इत्यर्थः । मुनयः सहवासयोग्या इत्याह धर्मनित्यैरित्यादि । धर्मनित्यै र्नित्यधर्मैः । तपोभिर्दान्तैः निगृहीतेन्द्रियैः । तपो हीन्द्रियनिग्रहहेतुः । विशिखैः विगतज्वालैः । "अर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्" इत्यमरः । गुप्त

अभ्यनुज्ञातुमिच्छाम इति त्वत्कर्तृकां गमनानुज्ञां प्रार्थयाम इत्यर्थः । धर्मनित्यैः नित्य

टी०—सुखेति । मुनयस्त्वरयन्ति मामित्यनेन चित्रकूटादारभ्य मार्गप्रदर्शनव्याजेन पञ्चवटीप्रवेशपर्यन्तं रामेण सह मुनयः समागता इति गम्यते ॥ ५ ॥

अविषह्यातपो यावत्सूर्यो नातिविराजते। अमार्गेणागतां लक्ष्मीं प्राप्येवान्वयवर्जितः ॥ ८ ॥ तावदिच्छामहे गन्तुमित्युक्त्वा चरणौ मुनेः । ववन्दे सहसौमित्रिस्सीतया सह राघवः ॥ ९ ॥ तौ संस्पृशन्तौ चरणावुत्थाप्य मुनिपुङ्गवः । गाढमालिङ्ग्य सस्नेहमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १० ॥ अरिष्टं गच्छ पन्थानं राम सौमित्रिणा सह । सीतया चानया सार्द्धं छाययेवानुवृत्तया ॥ ११ ॥ पश्याश्रमपदं रम्यं दण्डकारण्यवासिनाम् । एषां तपस्विनां वीर तपसा भावितात्मनाम् ॥ १२॥ सप्राज्यफलमूलानि पुष्पितानि वनानि च । प्रशस्तमृगयूथानि शान्तपक्षिगणानि च ॥ १३ ॥ फुल्लपङ्कजषण्डानि प्रसन्नसलिलानि च। कारण्डवविकीर्णानि तटाकानि सरांसि च ॥ १४ ॥ द्रक्ष्यसे दृष्टिरम्याणि गिरिप्रस्रवणानि च । रमणीयान्यरण्यानि मयूराभिरुतानि च ॥ १५ ॥

माहात्म्यैरित्यर्थः ॥५–७ ॥ अविषह्येत्यादि । सूर्यः अविषह्यातपः असह्यातपः सन् यावन्नातिविराजते नात्यन्तमुद्गच्छति । कथमिव ? अमार्गेणान्यायेनागतां लक्ष्मीम् ऐश्वर्यं प्राप्य अन्वयवर्जितः साधुसमागमवर्जितो दुष्प्रभुरिवाविषह्यातप इत्यन्वयः । तावदिच्छामहे गन्तुमित्यनेन रावणवधत्वारा व्यज्यते । अतो न हीनोपमादोषोऽपि ॥ ८–१० ॥ अरिष्टम् अनुपद्रवम् । रिषेः "तीषसह–" इति भावे निष्ठा । अनेनापि रावणविजयाभ्यनुज्ञा सूच्यते ॥ ११ ॥ तपोवनपदार्थान् कृतार्थयितुमाह–पश्येत्यादि ॥ १२ ॥ प्राज्यम् अदभ्रम् । "प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु" इत्यमरः ॥ १३ ॥ कारण्डवो जलकुक्कुटः । "मद्गुः कारण्डवः प्लवः" इत्यमरः॥ १४॥ रमणीयत्वादिना विशेषयितुं

धर्मपरैः । विशिखैः विधूमैः ॥ ७ ॥ अविह्येषत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अमार्गेणान्यायेनागतां प्राप्तां लक्ष्मीं राज्यलक्ष्मीं प्राप्य अन्वयवर्जितः दुष्कुलजातोदुष्प्रभुरिव । अविषह्यातपः अविषह्य आतपो यस्य सः सूर्यः यावन्नातिविराजते नातिजृम्भते तावत्पूर्वं गन्तुमिच्छाम इत्युक्त्वा ववन्द इत्यन्वयः ॥८–११ ॥ आश्रममिति जातावेकवचनम्॥१२॥शान्तपक्षिगणानीति परस्परवैरविरहादिति भावः॥१३–१५॥

टी०–अरिष्टं शुभम् ॥ ११ ॥ सुप्राज्यं सुसमृद्धम् ॥ १३ ॥ कारण्डवः जलकुक्कुटः ॥ १४ ॥

गम्यतां वत्स सौमित्रे भवानपि च गच्छतु। आगन्तव्यं त्वया तात पुनरेवाश्रमं मम ॥१६॥ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा काकुत्स्थस्सहलक्ष्मणः। प्रदक्षिणं मुनिं कृत्वा प्रस्थातुमुपचक्रमे॥१७॥ ततः शुभतरे तूणी धनुषी चायतेक्षणा। ददौ सीता तयोर्भ्रात्रोः खड्गौ च विमलौ ततः ॥ १८ ॥ आबध्य च शुभे तूणी चापौ चादाय सस्वनौ। निष्क्रान्तावाश्रमाद्गन्तुमुभौ तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ श्रीमन्तौ रूपसम्पन्नौ दीप्यमानौ स्वतेजसा। प्रस्थितौ धृतचापौ तौ सीतया सह राघवौ ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टमस्सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

सुतीक्ष्णेनाभ्यनुज्ञातं प्रस्थितं रघुनन्दनम्।
हृद्यया स्निग्धया वाचा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

पुनरप्याह—रमणीयानीति। मयूराणामभिरुतानि येषु तानि। गम्यतां त्वयेति शेषः। भवानिति राम उच्यते। आश्रमं प्रतीति शेषः॥ १५–१७॥ ततः प्रस्थानोपक्रमानन्तरम्। विमलौ तत इति। ततः धनुरादिदानानन्तरमित्यर्थः। ततः शुभतरे इत्यादिना अयमर्थो अवगम्यते—आश्रमप्रवेशे किमस्माकमायुधैरिति मन्यमाना सीता आयुधानि मुनिगृहे कुत्रचिन्निहितवती। अथ अमार्गेणेत्यादिरामवाक्येन अरिष्टं गच्छेत्यादिमुनिवाक्येन च तयोर्हृदयं विदित्वा स्वयमेवादाय पुनर्दत्तवतीति। अत एवोत्तरसर्गे स्वाशयं वक्ष्यति ॥१८–२०॥

रामानु०—ततः धनुरादिदानानन्तरम्। विमलौ सुनिशितौ खड्गौ च ददावित्यन्वयः ॥ १८ ॥

इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामा० रत्नमे० आरण्यकाण्डव्या० अष्टमःसर्गः ॥८॥

अथ सीता वीरपत्नीत्वेन धनुर्मुष्टिग्रहणविशेषेण सायुधतया सन्नद्धं पतिमा

खड्गौ च कनकत्सरू इति। त्सरुः खड्गमुष्टिः ॥ १६–२० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां आरण्यकाण्डव्याख्यायामष्टमः सर्गः ॥ ८॥

सुतीक्ष्णेनेति। सीतेति शेषः। हृद्यया हृदयङ्गमया। स्निग्धया स्नेहप्रवृद्धया॥१॥

अयं धर्मस्सुसूक्ष्मेण विधिना प्राप्यते महान् ।
निवृत्तेन तु शक्योऽयं व्यसनात् कामजादिह ॥ २ ॥
त्रीण्येव व्यसनान्यत्र कामजानि भवन्त्युत ।
मिथ्यावाक्यं परमकं तस्माद् गुरुतरावुभौ ।
परदाराभिगमनं विना वैरं च रौद्रता ॥ ३ ॥

लोक्य यदि त्वं सायुधो राक्षसभूयिष्ठे देशे प्रविष्टः स्याः तर्हि तैः साकं विरोधः स्यात्, तेनावयोर्विश्लेषः स्यात्, तेन भवतो महान् क्लेशः स्यात् अतो निधायायुधं वनेऽस्माभिर्गन्तव्यमित्याह नवमे—सुतीक्ष्णेनेत्यादि । अभ्यनुज्ञातम् अरिष्टं गच्छ पन्थानमिति रावणवधाभिप्रायेणानुज्ञातम् । हृद्यया युक्तियुक्तत्वेन हृदयङ्गमया । स्निग्धया स्नेहप्रवृत्तया । अनेन वक्ष्यमाणवचने स्नेह एव मूलमित्युक्तम् । रामेण ऋषिभ्यः प्रतिज्ञाकरणं रामप्रतिज्ञायाः दुराव रत्वं च बहुशो दृष्टवत्यपि राक्षसैर्वैरं भर्तुः स्वविरहद्वारा महान् क्लेशो भवेदिति प्रेमान्धतया तथोक्तवतीति भावः ॥ १ ॥ किं तदुक्तं तत्राह—अयं धर्म इति । महानयं धर्मः त्वयानुष्ठीयमानो मुनिधर्मः । सुसूक्ष्मेण विधिना मार्गेण विचारेण प्राप्यते, धर्मकामैरिति शेषः । सूक्ष्मविधिमेवाह निवृत्तेनेति । इह वने । कामजात् इच्छाकृताद्व्यसनान्निवृत्तेन पुरुषेणायं धर्मः शक्यः सम्पाद्यः । व्यसनमिति जात्येकवचनम् ॥ २ ॥ किं तद्व्यसनं तत्राह—त्रीण्येवेति । अत्र लोके । उत अत्यर्थम् । कामजानि रागकृतानि त्रीण्येव व्यसनानि भवन्ति । कानि तानि त्रीणीत्यत्राह मिथ्यावाक्यमित्यादि । मिथ्यावाक्यं परमकम् प्रथममित्यर्थः, सर्वेभ्यो व्यसनेभ्यः श्रेष्ठमित्यर्थः । स्वार्थे कः । तस्मादपि व्यसनात्

॥ २ ॥ किं तत्कामजं व्यसनं कश्चाधर्मः ? याभ्यां निवर्तनीयोऽहमित्याकाङ्क्षायामाह—

टी०—अथ " केवलेनात्मकार्येण प्रवेष्टव्यं वनं मया । विप्रकारमपाक्रष्टुं राक्षसैर्भवतामिमम् " इति मुनीनां राक्षसवधप्रतिज्ञां कुर्वाणं भर्तारं प्रति सीता " अहिंसा परमो धर्मः " इति न्यायं मनसि निधाय हिंसां निवर्तयितुं लोकदृष्टान्तेन वक्तुमारभते—यस्तु धर्म इत्यादिना। महान् उत्कृष्टः यो धर्मः सुतीक्ष्णेन मुनिना विधिना शास्त्रोक्तप्रकारेण प्राप्यते अयं धर्मः । इह लोके कामजाद्व्यसनान्निवृत्तेन पुरुषेणत्वयेति व शक्यः, आचरितुं शक्य इति योजना । अधर्मं तु सुसूक्ष्मेणेति पाठे तु—महान् महात्मा यद्यपि भवान् तथापि सुसूक्ष्मेण विधिना सूक्ष्ममार्गेण विचारणे सति अधर्मं प्राप्यते । अपेश्छान्दसः श्यन् वा कर्तरि यद्वा छान्दसः। अधर्ममेव प्राप्नोति भवानित्यर्थः । अयमधर्मस्तु कामजाद्व्यसनान्निवृत्तेन त्वया परिहर्तुं शक्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

मिथ्यावाक्यं न ते भूतं न भविष्यति राघव । कुतोऽभिलाषणं स्त्रीणां परेषां धर्मनाशनम् ॥४॥ तव नास्ति मनुष्येन्द्र न चाभूत्ते कदाचन । मनस्यपि तथा राम न चैतद्विद्यते क्वचित् ॥ ५ ॥ स्वदारनिरतस्त्वं च नित्यमेव नृपात्मज । धर्मिष्ठस्सत्यसन्धश्च पितुर्निर्देशकारकः ॥६॥

गुरुतरावुभौ व्यसनविशेषौ । तावाह परदारेत्यादिना । परदाराभिगमनं परदाराभिमर्शनम्, वैरं विना रौद्रता हिंसकता चेति ॥ ३ ॥ एवं सामान्येन व्यसनरूपमुक्त्वा प्रकृते परिहार्यत्वेन वक्तव्यं व्यसनं दर्शयितुमितरपरिशेषमाह–मिथ्येत्यादिना । अत्र भूतभविष्यतोर्वर्तमानस्यान्तर्भावः । कुत इति परेषां सम्बन्धिनीनां स्त्रीणां धर्मनाशनमधर्मकरं च अभिलाषणमभिलाषः कुतः, असम्भावित इत्यर्थः । धर्मनाशनशब्देन गुरुतरशब्दोक्तातिशयो दर्शितः । मिथ्यावाक्यमधर्मकरम् इदमुभयकरमिति भावः ॥४॥ कुत इत्यादिना परदाराभिलाष एव नास्ति कुतस्तदभिगमनमित्युक्तम् । कालत्रयेपि तदभाव इति विशेषयति–तवेति । मनुष्येन्द्रेति हेतुगर्भं सम्बोधनम् । तव परदाराभिलाषणमिदानीं नास्ति कदाचन ते तन्नाभूत् । हे राम! एतत् अभिलाषणं ते क्वचित्सुन्दरेष्वपि परदारेषु मनसा सङ्कल्पेनापि न विद्यते । अनेन भविष्यत्कालेपि नास्तीत्युक्तम् । तथेति समुच्चये । चोवधारणे ॥ ५ ॥ उक्तव्यसनद्वयाभावे बहून् हेतून् दर्शयति–स्वदारेत्यादिना । हे नृपात्मज! त्वं नित्यमेव स्वदारनिरतः धर्मिष्ठश्च अत एव सत्यसन्धः सत्यप्रतिज्ञः । तत्र निदर्शनं पितुर्निर्देशकारकः ॥ ६ ॥

त्रीण्येवेति । परमकं परमव्यसनभूतम् ॥ ३ ॥ एवं व्यसनत्रयं निरूप्य प्रकृतेऽधर्मप्राप्तिपरिहाराय परिहार्यं व्यसनं परिशेषयितुमाह–मिथ्यावाक्यमित्यादिना सार्धश्लोकचतुष्टयेन । हे राम! कर्मनाशनं मिथ्यावाक्यं परेषां स्त्रीणामभिलाषणं च ते तव न भूतं न भविष्यति। कुतो वर्तमानकाल इति शेषः ॥ ४ ॥ अत एव तद्धेतुकं परदाराभिगमनं नास्तीत्याह–तवेति । हे मनुष्येन्द्र ! एतत् परदाराभिगमनं तव नास्ति, वर्तमान इति शेषः । ते तव नाभूत् पूर्वमिति शेषः । कदाचिदपि भविष्यत्काल इत्यर्थः । किं बहुना, हे राम ! मनसि तथा तादृशप्रसङ्गः क्वचिच्च क्वचिदपि न विद्यते भूतभविष्यद्वर्तमानकालेष्वपि तव परदाराभिगमनं नास्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ परदाराभिगमनमिथ्यावचनयोरभावे क्रमेण हेतुद्वयमाह–स्वदारनिरत इति ।

सत्यसन्ध महाभाग श्रीमँल्लक्ष्मणपूर्वज ।
त्वयि सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ७ ॥
तच्च सर्वं महाबाहो शक्यं धर्तुं जितेन्द्रियैः ।
तव वश्येन्द्रियत्वं च जानामि शुभदर्शन ॥ ८ ॥
तृतीयं यदिदं रौद्रं परप्राणाभिहिंसनम् ।
निर्वैरं क्रियते मोहात्तच्च ते समुपस्थितम् ॥ ९ ॥
प्रतिज्ञातस्त्वया वीर दण्डकारण्यवासिनाम् ।
ऋषीणां रक्षणार्थाय वधस्संयति रक्षसाम् ॥ १० ॥

उक्तानुवादपूर्वकं भर्तारं स्तौति—सत्यसन्धेति । महाभाग महाधर्मन् ! श्रीमन् निरवधिकैश्वर्य ! लक्ष्मणपूर्वज वैराग्ये लक्ष्मणादप्यधिक ! त्वयि सत्यं प्रतिष्ठितम् । धर्मश्च प्रतिष्ठितः अन्यत्सर्वमैश्वर्यवैराग्यादिकं च त्वयि प्रतिष्ठितं सुस्थिरम् ॥ ७ ॥ तृतीयव्यसनसद्भावं वक्तुमुक्तव्यसनद्वयाभावं स्वानुभवसिद्धत्वेन द्रढयति—तच्चेति । हे महाबाहो ! जितेन्द्रियैः धर्तुं शक्यं तत्पूर्वोक्तं धर्मिष्ठत्वादिकं सर्वं तव वश्येन्द्रियत्वं च जानामि । शुभदर्शन ! तत्सद्भावे तव दर्शनमेव प्रमाणम् "रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे" इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ एवं व्यसनद्वयरहितेन त्वया तृतीयव्यसनमपि कथंचित्परिहर्तव्यमित्याशयेनाह—तृतीयमिति । निर्वैरं यथा भवति तथा परप्राणाभिहिंसनरूपं यदिदं रौद्रं रौद्राख्यम् तृतीयं महद्व्यसनं पामरैः क्रियते । तच्च तत्तु ते समुपस्थितम्, त्वया कर्तुमुद्युक्तमित्यर्थः ॥९ ॥ कथमुद्युक्तमित्यत्राह—प्रतिज्ञात इति ॥१०॥

हे नृपात्मज ! त्वं धर्मिष्ठस्सन् नित्यं स्वदारनिरतोसि, अनेन परदाराभिगमनराहित्ये हेतुरुक्तः । सत्यसन्धस्सन् पितुर्निर्देशकारकोऽसि, अनेन मिथ्यावचनराहित्ये हेतुरुक्त इति द्रष्टव्यम् । अत एव त्वयि धर्मश्च सत्यं च सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ६॥७ ॥ अन्यैर्बोद्धुमप्यशक्यमेतत्सर्वं तवास्तीति जानामीत्याह—तच्चेति । अशक्यमिति छेदः । अतो न तव व्यसनद्वयप्रसक्तिरित्यर्थः ॥८ ॥ तृतीयव्यसनप्रसक्त्या तवाधर्मः स्यादित्यत आह—तृतीयमिति । यदिदं परप्राणाभिहिंसनरूपं तृतीयं रौद्रं भयङ्करं व्यसनमस्ति तच्च मोहाद्यतो निर्वैरं क्रियते तच्च तन्निर्वैरं रौद्रतारूपं अधर्मान्तरं ते समुपस्थितम् ॥ ९ ॥ ननु कथं तृतीयव्यसनजनिताधर्मप्राप्तिरित्यत आह—प्रतिज्ञात इति॥१०॥

एतन्निमित्तं च वनं दण्डका इति विश्रुतम् ।
प्रस्थितस्त्वं सह भ्रात्रा धृतबाणशरासनः ॥ ११ ॥
ततस्त्वां प्रस्थितं दृष्ट्वा मम चिन्ताकुलं मनः ।
त्वद्वृत्तं चिन्तयन्त्या वै भवेन्निःश्रेयसं हितम् ॥ १२ ॥
नहि मे रोचते वीर गमनं दण्डकान् प्रति ।
कारणं तत्र वक्ष्यामि वदन्त्याः श्रूयतां मम ॥ १३ ॥
त्वं हि बाणधनुष्पाणिर्भ्रात्रा सह वनं गतः ।
दृष्ट्वा वनचरान् सर्वान् कच्चित् कुर्याश्शरव्ययम् ॥ १४ ॥

न केवलमृष्यभ्यर्थनया प्रतिज्ञातं प्रथमसङ्कल्पश्च तव तथैवेत्याह—एतन्निमित्त मिति । दण्डका इति विश्रुतं वनं प्रति त्वं भ्रात्रा सह धृतबाणशरासनः सन् प्रस्थितः । 'केवलेनात्मकार्येण' इत्यादिना भवतैवोक्तत्वादिति भावः ॥ ११ ॥ ततः किमित्यत्राह—ततस्त्वामिति । प्रस्थितं त्वां दृष्ट्वा त्वद्वृत्तं सत्यप्रतिज्ञत्व स्वदारैकनिरतत्वादिकं च दृष्ट्वा । त्वन्निःश्रेयसं तव सौख्यं हितं तत्साधनं च चिन्तयन्त्या मम मनश्चिन्ताकुलं भवेद्वै भवति हि । भवान् सत्यप्रतिज्ञ त्वेन रक्षोवधान्न निवर्तेत निर्वैरं परहिंसनं च न करोषि, यस्य कस्यचिद्वैरमूलस्य करणे तदहमेव स्याम्, मद्विरहं च त्वमेकदारव्रतनिरतः न सोढुमर्हसि अतः कथमिदं सम्पत्स्यत इति भावः ॥ १२ ॥ तर्हि क उपायस्ते प्रतिभातीत्य पेक्षायां रामपक्षस्यैव स्वपक्षत्वात्तत्पक्षं स्थूणादिखननन्यायेन द्रढयितुं पक्षान्तर माह—नहीति । मम मत्तः ॥ १३ ॥ शरव्ययं शरमोक्षम् । कच्चिदिति काम

ननु प्रतिज्ञामात्रेणाधर्मप्राप्तिः कथमित्यत आह—एतदिति । एतन्निमित्तमेव प्रतिज्ञातरक्षोवधार्थमेव त्वं दण्डका इति विश्रुतं प्रसिद्धं वनम् । धृतबाणशरा सनस्सन् भ्रात्रा सह प्रस्थितोऽसि यतःअतः प्राप्तमेतत्तृतीयं प्राप्तमित्यर्थः ॥ ११ ॥ तत इति । तस्माद्धेतो राक्षसवधार्थं प्रस्थितं त्वां दृष्ट्वा त्वद्वृत्तं सत्यप्रतिज्ञालक्षणं चरित्रं च दृष्ट्वा निःश्रेयसं परलोकसुखम् । हितम् इह लोके सुखं चिन्तयन्त्या मम मन श्चिन्ताकुलं भवेत् भवति ॥ १२ ॥ स्वाभिप्रायमाह—नहीति । अशुचौ हेतुमाह कारण मिति । मम मत्सकाशात् ॥ १३ ॥ वनचरान् राक्षसाननुद्दिश्य शरव्ययं कुर्याः ।

टीका०—अत्र दण्डकानां जनपदवाचकत्वाद्बहुवचनं पुँल्लिङ्गता च। सहि पूर्वं जनपदः शुक्रशापाद्वनमभवत् ११

क्षत्रियाणां च हि धनुर्हुताशस्येन्धनानि च । समीपतः स्थितं तेजोबलमुच्छ्रयते भृशम् ॥ १५ ॥ पुरा किल महाबाहो तपस्वी सत्यवाक् शुचिः । कस्मिंश्चिदभवत् पुण्ये वने रतमृगद्विजे ॥ १६ ॥ तस्यैव तपसो विघ्नं कर्तुमिन्द्रश्शचीपतिः । खड्गपाणिरथागच्छदाश्रमं भट रूपधृत् ॥ १७ ॥ तस्मिंस्तदाश्रमपदे निशितः खड्ग उत्तमः । स न्यासविधिना दत्तः पुण्ये तपसि तिष्ठतः ॥ १८ ॥ स तच्छस्त्रमनुप्राप्य न्यासरक्षणतत्परः । वने तं विचरत्येव रक्षन् प्रत्ययमात्मनः ॥ १९ ॥ यत्र गच्छ त्युपादातुं मूलानि च फलानि च । न विना याति तं खड्गं न्यासरक्षणतत्परः ॥ २० ॥ नित्यं शस्त्रं परिवहन् क्रमेण स तपोधनः । चकार रौद्रीं स्वां बुद्धिं त्यक्त्वा तपसि निश्चयम् २१

प्रवेदने ॥ १४ ॥ तर्हि शरव्ययं न करोमीत्यत्राह—क्षत्रियाणामिति । क्षत्रियाणां समीपतः स्थितं धनुः तेजोरूपं बलं भृशम् । उच्छ्रयते वर्धयति । हुताशस्य समीपस्थितानीन्धनानि च तेजोबलमुच्छ्रयन्ते । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १५ ॥ उक्तार्थे ऐतिह्यमाह—पुरेत्यादि । रतमृगद्विजे सन्तुष्टमृगपक्षिके । तपस्वी कश्चिदभवदित्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ स इति खड्गविशेषणम् । न्यासविधिना न्यासप्रकारेण । "राजचोरादिकभयाद्दायादानां च वञ्चनात् । स्थाप्यतेऽन्यगृहे द्रव्यं न्यासः स परिकीर्तितः ॥" इत्युक्तो न्यासः । तिष्ठतः तस्येति शेषः । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ १८ ॥ आत्मनः प्रत्ययं विश्वासस्थापितं वस्तु । "प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु" इत्यमरः । रक्षन्नेव विचरति व्यचरत् ॥ १९ ॥ एतदेवोपपादयति—यत्रेति ॥ २० ॥ परिवहन् रक्षन् । रौद्रीं हिंसापराम् । स्वां

कञ्चित् कुर्या एव, तस्मादेव तृतीयव्यसनप्राप्तिस्तवेति भावः ॥ १४ ॥ ननु शरमोक्षमकृत्वैव स्थास्य इत्याशङ्क्याह—क्षत्रियाणामिति । क्षत्रियाणां समीपे स्थितं धनुः क्षत्रियाणां तेजोबलमुच्छ्रयते वर्द्धयते । स्थितानीति बहुवचनतया योज्यम् । इन्धनानि हुताशस्य तेजोबलं तेजोरूपं बलं वर्द्धयन्तीति योज्यम् ॥ १५ ॥ वासनाप्राबल्याद्परिहार्योऽयं व्यापार इति वक्तुमितिहासमाह—पुराकिलेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ सन्यासविधिना कालान्तरे पुनरादानाय रक्षणार्थं स्थापनकर्मणेत्यर्थः ॥ १८ ॥ स इति । आत्मनः प्रत्ययं स्थापितवस्तुविषयं विश्वासमित्यर्थः ॥ १९–२१ ॥

ततः स रौद्रेऽभिरतः प्रमत्तोऽधर्मकर्शितः ।
तस्य शस्त्रस्य संवासाज्जगाम नरकं मुनिः ॥ २२ ॥
एवमेतत्पुरावृत्तं शस्त्रसंयोगकारणम् ॥ २३ ॥
अग्निसंयोगवद्धेतुश्शस्त्रसंयोग उच्यते ।
स्नेहाच्च बहुमानाच्च स्मारये त्वां न शिक्षये ॥ २४ ॥
न कथञ्चन सा कार्या गृहीतधनुषा त्वया ।
बुद्धिर्वैरं विना हन्तुं राक्षसान् दण्डकाश्रितान् ।
अपराधं विना हन्तुं लोकान् वीर न कामये ॥ २५ ॥

शस्त्रधार्यसाधारणाम् ॥ २१ ॥ रौद्रे हिंसारूपकर्मणि । अधर्मेण कर्शितः पीडितः । संवासात् सम्पर्कात् ॥ २२ ॥ शस्त्रसंयोगकारणं पुरावृत्तम्, उक्तमिति शेषः ॥ २३ ॥ पुरावृत्तफलितमर्थमाह—अग्नीति । अग्निसंयोगो यथा वस्तुनो विकारहेतुः एवं शस्त्रसंयोगोऽपि शस्त्रिणो विकारहेतुर्भवति । स्नेहात् त्वद्विषयस्नेहात् । बहुमानात् मद्विषये त्वत्कृतबहुमानात् । स्मारये भवद्विज्ञातार्थमेव स्मारयामि । न शिक्षये नापूर्वमर्थमुपदिशामि ॥ २४ ॥ गृहीतधनुषा त्वया वैरं विना राक्षसान् हन्तुं सा रौद्री बुद्धिः । कथञ्चन केनापि प्रकारेण । न कार्या न कर्तुं योग्या, त्वत्प्रकृत्यननुगुणत्वादिति भावः । इयं बुद्धिर्मत्प्रकृतेरप्यननुगुणेत्याह अपराधमिति । लोकान् प्राणिनः ॥ २५ ॥ तनि०—
अपराधं विनेति । निरपराधहननमेवात्र प्रतिषिध्यते नतु तपस्विषु सापराधराक्षसहननम् । तेन सापराधं सम्यगालोच्य तत्राप्यपराधक्षालनोपायान्तराभावे हन्तव्यमिति भावः । लोकान् हन्तुमिति । " अकुर्वन्तोपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात् " इत्युक्तन्यायेन एकापराधिलक्षीकरणेन प्रवृत्ते हनने अनपराधिनामपि बाधा यथा न भवति

अधर्मकर्शितः अधर्मेण पीडितः । संवासात् धारणात् ॥२२॥ अग्निसंयोगवद्धेतुः अग्निसंयोगो यथा वस्तुनो विकारहेतुस्तद्वच्छस्त्रसंयोगोऽपि शस्त्रिणो विकारहेतुर्भवति । स्वधाष्टर्यं परिहरति स्नेहादिति । स्नेहाद्भवद्विषयस्नेहात् । बहुमानात् भवत्कर्तृकात् अस्मद्विषयात् । स्मारये भवद्विज्ञातार्थमेव स्मारयामि, नत्वपूर्वमुपदिशामीत्यर्थः ॥२३॥२४॥ उपसंहरति—नेति । वैरं विना हन्तुं बुद्धिर्न कार्येति सम्बन्धः । इममर्थं प्रपञ्चयति अपराध विनेति । लोकान् प्राणिनः राक्षसवधारम्भः शनैश्शनैरितरप्राणि

क्षत्रियाणां तु वीराणां वनेषु निरतात्मनाम् । धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षणम् ॥ २६ ॥ क्व च शस्त्रं क्वच वनं क्वच क्षात्रं तपः क्वच । व्याविद्धमिदमस्माभिर्देशधर्मस्तु पूज्यताम्॥२७॥ तदार्य कलुषा बुद्धिर्जायते शस्त्रसेवनात् । पुनर्गत्वा त्वयोध्यायां क्षत्रधर्मं चरिष्यसि ॥ २८ ॥ अक्षया तु भवेत्प्रीतिः श्वश्रूश्वशुरयोर्मम । यदि राज्यं परित्यज्य भवेस्त्वं निरतो मुनिः ॥२९॥

तथा कार्यमितीहार्थः ॥ २५ ॥ यद्येवं तर्हि क्षत्रियधर्मो धनुर्धारणं निरवकाशं स्यादित्याशङ्क्याह–क्षत्रियाणां त्विति । वीराणां क्षत्रियाणां धनुषा कार्यं कर्तव्यम् । वनेषु निरतात्मनाम् आर्तानां पीडितानां रक्षणं बाधकोत्सारणमित्येतावदेव । तुरवधारणे ॥ २६ ॥ ननु रक्षणार्थं वा धनुर्धार्यमेवेत्याशङ्क्य तदपि नेदानीमुचितम् । किंतु राज्यपालनकाल इत्याह–क्वचेत्यादिना । क्षात्रं क्षत्रधर्मः । किंशब्दाभ्यां गम्यमानमर्थमाह व्याविद्धमिदमिति । शस्त्रवने क्षात्रतपसी च परस्परविरुद्धमिदमस्माभिर्न पूज्यताम्, किन्तु देशधर्मस्तपोवनधर्मः पूज्यताम् । क्षात्रशस्त्रे विहाय वनवासतपश्चरणे एव क्रियतामित्यर्थः ॥ २७ ॥ व्यत्ययो वा किं न स्यादित्यत्राह–तदार्येति । तर्हि वर्णधर्मो लुप्येतेत्यत्राह पुनरिति॥२८॥ तपोमात्रकरणे फलान्तरमप्याह–अक्षयेति । यद्वा सर्वदा क्षत्रधर्मं त्यक्त्वा मुनिवृत्तिराश्रयतामित्याह–अक्षयेति। तुः समुच्चये। अकलुषा बुद्धिश्च ते भवेदित्यर्थः।

वधबुद्ध्युत्पादको भविष्यतीति भावः ॥ २५ ॥ नन्वार्तमुनिजनरक्षणार्थमेव अनपराधिनामपि वधोऽस्तीति सिद्धान्तमुपसृत्याह–क्षत्रियाणामिति । क्षत्रियाणां क्षत्रधर्मोचितशिष्टरक्षणप्रवृत्तानां तु आर्तानां स्वसन्निधौ पीड्यमानानां वने निरतात्मनां मुनीनां अभिरक्षणमिति यावत् । एतावदेव धनुषा कार्यं राक्षसानां भयं कृत्वा मुनीनां रक्षणं कार्यं नतु राक्षसानां हिंसनमिति भावः॥२६॥ नास्माकं हिंसाकर्मण्यधिकार इत्याह–क्व चेति । शस्त्रं क्व च राज्यपालकक्षत्रियधार्यं शस्त्रं क्व वनं क्व राज्यं त्यक्त्वा इदानीमस्माभिराश्रयमाणं वनं क्व ? क्षत्रियकृत्यहिंसालक्षणं कर्म क्व ? हिंसारहितं तपश्च क्व इदं व्याविद्धं परस्परं विरुद्धम्, अतोऽस्माभिर्देशधर्मः तपोवनधर्मः पूज्यतां सेव्यताम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ अक्षयेति । त्वं राज्यं परित्यज्य मुनिः

टीका–श्वश्रूश्वशुरयोः कैकेयीदशरथयोः अक्षया प्रीतिर्भवेत् । यदि राज्यंपरित्यज्य निरतः स्थिरो मुनिर्भवेः ॥ २९ ॥

धर्मादर्थः प्रभवति धर्मात्प्रभवते सुखम् । धर्मेण लभते सर्वं धर्मसारमिदं जगत् ॥ ३० ॥ आत्मानं नियमैस्तैस्तैः कर्शयित्वा प्रयत्नतः । प्राप्यते निपुणैर्धर्मो न सुखाल्लभ्यते सुखम् ॥ ३१ ॥ नित्यं शुचिमतिः सौम्य चर धर्मं तपोवने । सर्वं हि विदितं तुभ्यं त्रैलोक्यमपि तत्त्वतः ॥ ३२ ॥ स्त्रीचापलादेतदुदाहृतं मे धर्मं च वक्तुं तव कस्समर्थः । विचार्य बुद्ध्या तु सहानुजेन यद्रोचते तत्कुरु मा चिरेण ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

श्वश्रूश्वशुरयोः कैकेयीदशरथयोः । "श्वशुरः श्वश्र्वा" इत्येकशेषाभाव आर्षः ॥ २९ ॥ केवलधर्मानुष्ठानस्य सर्वश्रेयोमूलत्वमाह—धर्मादित्यादिना । सर्वं मुक्तिमपि ज्ञानद्वारा लभत इत्यर्थः ॥ ३० ॥ धर्मार्थज्ञानप्रकारमाह—आत्मानमिति । नियमैः चान्द्रायणादिव्रतैः । आत्मानं शरीरम् ॥ ३१ ॥ त्रैलोक्यं त्रिलोकभवं पुरुषार्थतत्साधनतदङ्गकलापम् ॥ ३२ ॥ स्त्रीचापलात् स्त्रीत्वप्रयुक्तचापलात् । मे मया । मा चिरेण विचारस्य विलम्बो मा भूत् । अत्र सार्धत्रयस्त्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

सन्निरतः अहिंसायामिति शेषः । यदि भवेः तर्हि मम श्वश्रूश्वशुरयोः अक्षया प्रीतिर्भवेत् । वनवासोचितधर्मानुष्ठाने श्वशुरस्य स्वर्गलाभजा प्रीतिः पुत्रस्य युद्धादिक्लेशराहित्येन श्वश्र्वाः कौसल्यायाः प्रीतिरित्यर्थः ॥ २९ ॥ अहिंसाप्रधानं धर्मं प्रस्तौति—धर्मादित्यादिना । धर्मात् अहिंसाप्रधानधर्मात् ॥ ३० ॥ न सुखाल्लभ्यते सुखमिति सुखादिष्टानुवर्तनात् सुखं न लभ्यते, अतो राक्षससंहारोद्योगः कर्तव्य इति भावः ॥ ३१ ॥ नित्यमिति, धर्ममहिंसालक्षणं त्रैलोक्यं त्रिलोकान्तर्वर्तिजनधर्माधर्मात्मकं वस्त्वित्यर्थः । तुभ्यं त्वया तत्त्वतो विदितमित्यन्वयः ॥३२॥३३॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां नवमः सर्गः ९॥

स०—पूर्वं स्वस्य स्त्रियाः प्रकृतत्वेपि कः समर्थ इति पुंनिर्देशेन स्त्रीपुरुषसाधारण्येन समर्थो 'नास्तीति सूचयति । यद्वा कूटस्थोऽक्षर इति रमायाः पुंशक्तिमत्त्वेन पुंलिङ्गशब्दवाच्यत्वात् कः समर्थ इति वक्त्री स्वस्य तत्त्वं सूचयामासेत्यवसेयम् । अनुजेन सह विचार्येति लोकानुकरणार्थम् ॥ ३३ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

वाक्यमेतत्तु वैदेह्या व्याहृतं भर्तृभक्तया ।
श्रुत्वा धर्मे स्थितो रामः प्रत्युवाचाथ मैथिलीम् ॥ १ ॥
हितमुक्तं त्वया देवि स्निग्धया सदृशं वचः ।
कुलं व्यपदिशन्त्या च धर्मज्ञे जनकात्मजे ॥ २ ॥
किन्तु वक्ष्याम्यहं देवि त्वयैवोक्तमिदं वचः ।
क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति ॥ ३ ॥

एवं रामः सत्यप्रतिज्ञः निर्वैरं च रक्षोवधं न करिष्यति तथा च मद्वियोगेन रक्षोवधेन भवितव्यं मद्विरहं च न सहिष्यते, सङ्कटमिदमुपस्थितमित्याकुल चित्ता वैदेही पतिप्रेमान्धा रक्षोवधान्निवर्तयितुमुपक्रान्ता । रामस्तु सीताविरहं सोढ्वापि तन्मूलवैरेण रक्षांसि निहत्य प्रतिज्ञा निर्वोढव्येति समाधत्ते दशमे— वाक्यमेतत्त्वित्यादि । भर्तृभक्तयेत्यनेन भर्तृप्रेमपारवश्येन पूर्वमुक्तमिति ज्ञायते । धर्मे स्थित इत्यनेन सीताविरहक्लेशमङ्गीकृत्यापि प्रतिश्रुतनिर्वहण परता द्योत्यते । यद्यपि खरवध एव दण्डकारण्यवासिभिरर्थितो रामेण प्रति ज्ञातश्च तथापि खरवधो रावणवधमूलमिति खरवधद्वारा रावणवधोऽप्यर्थित एवेति सीतयोक्तमुपपन्नम् ॥ १ ॥ स्निग्धया अनुरक्तया । कुलं व्यपदिशन्त्या स्वमहाकुलीनत्वं प्रख्यापयन्त्या त्वया । सदृशम् अनुरागकुलसदृशं हितमुक्तम् । हितोक्तौ हेतुः धर्मज्ञ इति । कुलव्यपदेशे हेतुः जनकात्मज इति ॥ २ ॥ किन्त्विति । यदि मया हितमुक्तं तर्हि तथैव क्रियतामिति चेत्तत्र वक्ष्यामि । तद् वाह त्वयैवेति । क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदितीदं वचनं त्वयैवोक्तं

वाक्यमिति । धर्मे स्थितः मुनिपरिपालनात्मके धर्मे स्थितः ॥ १ ॥ कुलं व्यपदिशन्त्या क्षत्रियाणां हि वीराणामित्यादिना क्षत्रियकुलधर्मं प्रकाशयन्त्येत्यर्थः ॥ २ ॥ किन्त्विति । हे देवि ! किन्तु वक्ष्यामि किञ्चिदपि मया न वक्तव्यम्, तत्कुतः ? त्वयै वोक्तमिदं वचः । किं तद्वचनमिति चेत्, धनुषा कार्यमेतावदार्तानामभिरक्षण मितीदं वचनं पूर्वसर्गे त्वयैवोक्तमिति । तद्वचनार्थमेवात्र रचनाभेदेनाह—क्षत्रियै रिति । यद्वा किन्तु वक्ष्यामि किञ्चिद्वक्तव्यं मया कुतस्त्वयैवोक्तमिदं वचः । किं तद्वचनमिति चेत् ? "क्षत्रियैर्धार्यते चापो नार्तशब्दो भवेदिति । धनुषा कार्यमेताव दार्तानामभिरक्षणम्" इति पूर्वसर्गे यद्देव्या वचः तदनेन स्मार्यते । किं तु वक्ष्यामीति पाठे—त्वया यदुक्तं तत्करणीयम्, किंतु विशेषोऽस्ति, शरणागतपरित्राणं मया प्रति

मां सीते स्वयमागम्य शरण्याः शरणं गताः । ते चार्ता दण्डकारण्ये मुनयः संशितव्रताः ॥ ४ ॥ वसन्तो धर्मनिरता वने मूलफलाशनाः । न लभन्ते सुखं भीता राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ ५ ॥ कालेकाले च निरता नियमैर्विविधैर्वने । भक्ष्यन्ते राक्षसैर्भीमैर्नरमांसोपजीविभिः ॥ ६ ॥ ते भक्ष्यमाणा मुनयो दण्डकारण्यवासिनः । अस्मानभ्यवपद्येति मामूचुर्द्विजसत्तमाः ॥ ७ ॥ मया तु वचनं श्रुत्वा तेषामेवं मुखाच्च्युतम् । कृत्वा चरणशुश्रूषां वाक्यमेतदुदाहृतम् ॥ ८ ॥ प्रसीदन्तु भवन्तो मे ह्रीरेषा हि ममातुला । यदीदृशैरहं विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः । किं करोमीति च मया व्याहृतं द्विजसन्निधौ ॥ ९ ॥

खलु, मुनयश्चार्ताः तस्मात्तद्विरोधिवधः कर्तव्य एवेति भावः ॥ ३ ॥ ननूक्तं विरोध्युत्सारणेनार्तरक्षणं कर्तव्यम्, नतु निरपराधवध इत्याशङ्क्य तेषां शरणागतत्वेन मत्प्राणभूतत्वात्तेष्वपराधो मदपराध इत्याशयेनाह—मामित्यादि । अत्रत्यविशेषणैरात्मनः शरणागतपक्षपातं स्फोरयति ॥ ४ ॥ ५ ॥ कालेकाले सर्वकालेष्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ अभ्यवपद्येति अनुगृहाणेत्यर्थः । लोण्मध्यमपुरुषैकवचनम् । आर्षं परस्मैपदम् । अभ्यवपत्तिः अनुग्रहः ॥ ७ ॥ चरणशुश्रूषां पादवन्दनम् ॥ ८ ॥ प्रसीदन्तु मदपचारं क्षमन्ताम् । ह्रीः लज्जा । अतुला अधिका । तत्र हेतुमाह यदिति। उपस्थेयैरभिगन्तव्यैः । उपस्थितः अभिगतः ।

ज्ञातम् आर्ता मुनयश्च मां शरणागता इत्युपरि प्रतिपादयिष्यते । त्वयाप्युक्तमेवेत्याह क्षत्रियैरिति ॥३ ॥ तद्वचनस्यायमवसर इत्याह ते चेति । संशितव्रताः सम्यक् शितं तीक्ष्णं व्रतं येषां ते तथोक्ताः ॥ ४–७ ॥ तेषां मुखाच्च्युत वचनं त्रायस्वेति वचनमित्यर्थः । वचनशुश्रूषां वचनानुष्ठानलक्षणशुश्रूषामित्यर्थः । कृत्वा मनसि कृत्वेत्यर्थः । चरणशुश्रूषामिति पाठे—पादाभिवन्दनमित्यर्थः ॥८॥ स्वोक्तवाक्यविस्तारः प्रसीदन्त्विति । ईदृशैः महानुभावैः उपस्थेयैः उपास्यैः विप्रैरिति शेषः । अहमुप

स०—संशितव्रताः सम्यक् तीव्रफलजनकव्रतविशिष्टाः । संसितव्रता इति पाठे—सम्यक् सितं बद्धं व्रतं येषां ते तथा । राक्षसोपद्रवादननुष्ठितसद्व्यापारा इति भावः ॥ ४ ॥ **टी०—अस्मानभ्यवपद्य** त्रायस्व ॥ ७ ॥

टी०—एषा मम ह्रीः स्तोत्रादिना चित्तसङ्कोचो ह्रीशब्देनोच्यते । अतः प्रसीदन्त्विति सम्बन्धः ॥ ९ ॥

सर्वैरेतैः समागम्य वागियं समुदाहृता ॥ १० ॥ राक्षसै र्दण्डकारण्ये बहुभिः कामरूपिभिः । अर्दिताः स्म दृढं राम भवान्नस्तत्र रक्षतु ॥ ११ ॥ होमकालेषु सम्प्राप्ताः पर्वकालेषु चानघ । धर्षयन्ति सुदुर्धर्षा राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ १२ ॥ राक्षसैर्धर्षितानां च तापसानां तपस्विनाम् । गतिं मृगयमाणानां भवान्नः परमा गतिः ॥ १३ ॥ कामं तपःप्रभावेन शक्ता हन्तुं निशाचरान् । चिरार्जितं तु नेच्छामस्तपः खण्डयितुं वयम् ॥ १४ ॥ बहुविघ्नं तपो नित्यं दुश्चरं चैव राघव । तेन शापं न मुञ्चामो भक्ष्यमाणाश्च राक्षसैः ॥ १५ ॥ तदर्द्यमानान् रक्षोभि र्दण्डकारण्यवासिभिः । रक्ष नस्त्वं सह भ्रात्रा त्वन्नाथा हि वयं वने ॥ १६ ॥

किं करोमीति लोडर्थे लट् । किं करवाणीत्यर्थः ॥ ९ ॥ ति०—स्तोत्रादिना चेतस्सङ्कोचनं ह्रीः " वीतरागस्य स्तोत्राद्यैश्चेतस्सङ्कोचनं व्रीडा " इति लक्षणात् ॥ ९ ॥ १० ॥ अर्दिताः पीडिताः तत्र तेभ्यः रक्षत्विति । अभ्यवपद्येत्यत्र सामान्येनानुग्रहः प्रार्थितः । इह तु तद्विशेषे पृष्टे विशेष उक्तः ॥ ११ ॥ न केवलं पीडयन्ति यज्ञविघ्नं च कुर्वन्तीत्याहुः—होमेति । "यज्ञविघ्नकरं हन्याम्" इति मद्वोजननिवर्तनात् कः परोऽपराध इति सीतायै सूचयितुमिदमनूदितम् । होमकालेषु अग्निहोत्रकालेषु । पर्वकालेषु दर्शपौर्णमासादियज्ञकालेषु । धर्षयन्ति अभिधावन्ति ॥ १२ ॥ गतिं रक्षकम् । मृगयमाणानाम् अन्वेषयताम् ॥ १३ ॥ परमशब्दव्यवच्छेद्यं दर्शयति—काममिति ॥ १४ ॥ उक्तं विवृणोति—बह्विति ॥ १५ ॥ उपसंहरति—तदिति । त्वन्नाथा इति बहुव्रीहिः । इयं वाक् स्थित इति यज्ञरक्षणार्थं प्रार्थित इति यत् एषा मम ह्रीः, अतः प्रसीदन्त्विति सम्बन्धः ॥९-११॥ धर्षयन्ति तिरस्कुर्वन्ति॥१२॥ गतिं गम्यत इति गतिः शरणम् ॥१३॥ तपः

स०—तत्र तत्कृतपीडावस्थायाम् । यद्वा तांस्त्रायत इति तत्त्रः, तस्य संबुद्धिः हे तत्त्र ! एतावत्कालपर्यन्तं राक्षससंरक्षक ! त्वद्रक्षणमन्तरेण तेषां जीवनासम्भवादिति भावः ॥११॥ **तापसानां** तपस इमे तापसाः । अतीतकालीनतपस्काः तेषाम् । तपस्विनां वर्तमानकालीनतपस्कानाम् । यद्वा तपस्विनामिति निर्धारणे षष्ठी । तपस्विनां मध्ये तापसानामित्यर्थः । अत्यन्ततपस्विनामिति भावः ॥ १२ ॥

मया चैतद्वचः श्रुत्वा कात्स्न्येंन परिपालनम्। ऋषीणां दण्डकारण्ये संश्रुतं जनकात्मजे ॥ १७ ॥ संश्रुत्य च न शक्ष्यामि जीवमानः प्रतिश्रवम्। मुनीनामन्यथा कर्तुं सत्यमिष्टं हि मे सदा ॥ १८ ॥ अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते सलक्ष्मणाम्। न तु प्रतिज्ञां संश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ १९ ॥ तदवश्यं मया कार्यमृषीणां परिपालनम्। अनुक्तेनापि वैदेहि प्रतिज्ञाय तु किं पुनः ॥२०

समुदाहृतेति पूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ कात्स्न्येंन परिपालनं रक्षोवधपर्यन्तपरिपालनम्। संश्रुतं प्रतिज्ञातम्, मदाश्रितविरोधिनो मद्विरोधित्वात् मद्भोजनविघातकत्वाच्चेत्यर्थः ॥१७॥ जीवमानः जीवन्। प्रतिश्रवं प्रतिज्ञाम्। अन्यथा कर्तुं न शक्ष्यामि। तत्र हेतुः सत्यमिष्टमिति । सत्यं सत्यवचनम् ॥ १८ ॥ तर्ह्यावयोर्विश्लेषो दुर्विषहः स्यात्तत्राह—अप्यहमिति । "आत्मानं सर्वदा रक्षेद्दारैरपि धनैरपि" इत्युक्तं जीवितमपि जह्याम्। "भ्राता स्वा मूर्तिरात्मनः" इत्युक्तं लक्ष्मणमपि जह्याम्। "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इत्युक्तां त्वां वा जह्यामिति किमाश्चर्यम्, संश्रुत्य यस्मै कस्मैचित् यत्किंचित् प्रतिज्ञाय तां प्रतिज्ञां न जह्याम्। ब्राह्मणेभ्यः ब्रह्मविद्भ्यः कृतां प्रतिज्ञां विशेषतो न जह्याम् ॥ १९ ॥ तनि०—अप्यहं जीवितं जह्यां प्राणान्वा त्यक्ष्यामि। त्वां वा "न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणाम्" "प्राणेभ्योपि गरीयसीम्" इत्युक्तां त्वां वा त्यजामि। सलक्ष्मणाम् "अद्यैवाहं गमिष्यामि लक्ष्मणेन" इत्युक्तरीत्या अत्यन्तविश्लेषासहनप्रीतिविषयं लक्ष्मणं वा त्यजामि। नतु प्रतिज्ञां त्यजामि ॥ १९ ॥ अनुक्तेनापीति। ऋषिभिरिति शेषः। उक्तरीत्या रक्षसां मदपराधित्वेन तद्वधस्य

प्रभावेन त्वदुपासनात्मकतपः प्रभावेन ॥ १४–१६॥ मयेति। एतद्वचः मुन्युक्तं वचः श्रुत्वा दण्डकारण्ये ऋषीणां कात्स्न्येंन परिपालनम् । संश्रुतं प्रतिज्ञातम् ॥१७॥ जीवमानः जीवन्। मुनीनां मुनिभ्यः। प्रतिश्रुतं संश्रुत्य। प्रतिज्ञां प्रतिज्ञाय। अन्यथाकर्तुं प्रतिज्ञातार्थमन्यथाकर्त्तुम्, अनृतं कर्तुमित्यर्थः। न शक्ष्यामि न शक्तोऽस्मि

टी०—अप्यहं जीवितं जह्याम् इति। तच्छ्लोकस्य फलस्तुतिः स्कान्दे—"एतच्छ्रवणमात्रेण रामात् कांक्षितमाप्नुयात्।" इति ॥ १९ ॥

मम स्नेहाच्च सौहार्दादिदमुक्तं त्वयाऽनघे । परितुष्टोऽस्म्यहं सीते न ह्यनिष्टोनुशिष्यते ॥ २१ ॥ सदृशं चानुरूपं च कुलस्य तव चात्मनः । सधर्मचारिणी मे त्वं प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ २२ ॥ इत्येवमुक्त्वा वचनं महात्मा सीतां प्रियां मैथिलराजपुत्रीम् । रामो धनुष्मान् सह लक्ष्मणेन जगाम रम्याणि तपोवनानि ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

मत्कार्यत्वादिति भावः ॥ २० ॥ एवं वदन्त्यास्तव हृदयं च जानामीत्याह—ममेति । मम त्वयि स्नेहात् तव मयि सौहार्दाच्चोक्तम् । विरहो दुस्सहो भविष्यतीत्युक्तमित्यर्थः । अनिष्टः अप्रियः पुरुषः ॥ २१ ॥ तव आत्मनः सदृशं तव कुलस्य चानुरूपमिदं वचः धर्मप्राधान्योक्तिस्त्वत्कुलानुरूपा । "कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः" इति हि त्वत्कुलपद्धतिः । सापराधेष्वपि निरपराधोक्तिस्तव सदृशी । "पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवङ्गम । कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥" इति हि तव प्रकृतिः । तथापि त्वं मे प्राणेभ्यो गरीयस्यपि सधर्मचारिणी भव,मया यो धर्मः सङ्कल्पितस्तत्रैव त्वयापि सङ्कल्पयितव्यमिति भावः ॥ २२ ॥ महात्मा महाधृतिः । प्रियां मैथिलराजपुत्रीम् इतीति उक्तधर्मद्वयानुवादः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० रत्न० आरण्यकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

सत्यं सत्यवचनं मे मम इष्टम् ॥ १८–२० ॥ ममेति मयीति विभक्तिव्यत्यय आर्षः । सौहार्दात् शोभनहृदयत्वात् मयि स्नेहात् प्रीतेरित्यर्थः । न ह्यनिष्टोऽनुशिष्यते । यस्मिन् यस्य प्रीतिर्नास्ति नासावनुशिष्यते हितं नोपदिश्यत इत्यर्थः ॥ नह्यतुष्ट इति पाठे—अतुष्टः तोषरहितः, इष्टव्यतिरिक्त इति पूर्ववदेवार्थः ॥ २१ ॥ सदृशमिति त्वयोक्तं वचनमित्यनुषङ्गः । तव स्नेहस्येति शेषः। सदृशं तव कुलस्यानुरूपं चेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां आरण्यकाण्डव्याख्यायां दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

अग्रतः प्रययौ रामः सीता मध्ये सुमध्यमा । पृष्ठतस्तु धनुष्पाणिर्लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ॥ १ ॥ तौ पश्यमानौ विविधान् शैलप्रस्थान् वनानि च । नदीश्च विविधा रम्या जग्मतुः सीतया सह ॥ २ ॥ सारसांश्चक्रवाकांश्च नदीपुलिनचारिणः । सरांसि च सपद्मानि युक्तानि जलजैः खगैः ॥ ३ ॥ यूथबद्धांश्च पृषतान् मदोन्मत्तान्विषाणिनः । महिषांश्च वराहांश्च नागांश्च द्रुमवैरिणः ॥ ४ ॥ ते गत्वा दूरमध्वानं लम्बमाने दिवाकरे । ददृशुः सहिता रम्यं तटाकं योजनायतम् ॥ ५ ॥

अथ कर्माणि सापायानि, रामसेवैका निरपायेति दर्शयितुं माण्डकर्णिवृत्तान्तप्रकटनपूर्वकं सकलमुनिजनाश्रममण्डलसञ्चरणमेकादशे—अग्रत इत्यादि । अनेन श्लोकेन प्रणवार्थ उक्तः । तौ पश्यमानावित्यादिना नारायणपदार्थः । माण्डकर्णिवृत्तान्ते नम इत्यस्यार्थः । ततःपरं विरोधिनिवृत्तिः सूच्यते । एवं मूलमन्त्रार्थानुसन्धानमेव परमा गतिरित्युच्यते ॥ १ ॥ तनि०—अनेन श्लोकेन प्रणवार्थः प्रकाशित इति संप्रदायः । तत्र अग्रत इति अवर्णप्राथमिकत्वम् । अग्रतः प्रययावित्यर्थप्राथम्यम् । राम इति सत्तासम्पादनरक्षणादिना रमयतीति कारणत्वे रक्षकत्वे च रमासम्बन्धित्वेन श्रीशत्वं च । सुमध्यमेति प्रणवद्वितीयवर्णश्च । मध्य इति तस्य वर्णद्वयमध्यवर्तित्वम् । सीता मध्ये इति लक्ष्म्याः पुरुषकारत्वम् । लक्ष्मण इति "मन ज्ञाने" इति धातोरसाधारणधर्मवत्त्वम्, धनुष्पाणिरिति निरन्तरकैङ्कर्यवत्त्वम्, अनुजगामेति अहङ्कारममकारविरहेणानुसरणम् । पदान्तमकारेण प्रणवतृतीयवर्णश्च व्यज्यत इति सङ्क्षेपः । तौ पश्यमानावित्यादिना नारायणपदार्थः प्रकाशित इति संप्रदायः ॥ १ ॥ तावित्यादि । पश्यमानौ पश्यन्तौ । शैलप्रस्थान् शैलसानूनि । सारसान् हंसविशेषान् । पुलिनं सैकतम् । जलजैः खगैः जलपक्षिभिः ॥ २ ॥ ३ ॥ यूथबद्धान् यूथतया बद्धान्, समूहीभूतानित्यर्थः । पृषतान् बिन्दुमृगान् । विषाणिन इति महिषादिविशेषणम् । नागान् गजान् ॥ ४ ॥ लम्बमाने

॥ १-३ ॥ यूथबद्धान् यूथतया बद्धान् । पृषतान् बिन्दुमृगान् ॥ ४ ॥ ५ ॥

पद्मपुष्करसम्बाधं गजयूथैरलंकृतम्। सारसैर्हंसकादम्बैः सङ्कुलं जलचारिभिः ॥ ६ ॥ प्रसन्नसलिले रम्ये तस्मिन् सरसि शुश्रुवे । गीतवादित्रनिर्घोषो न तु कश्चन दृश्यते ॥ ७ ॥ ततः कौतूहलाद्रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । मुनिं धर्मभृतं नाम प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥८॥ इदमत्यद्भुतं श्रुत्वा सर्वेषां नो महामुने । कौतूहलं महज्जातं किमिदं साधु कथ्यताम् ॥ ९ ॥ वक्तव्यं यदि चेद्विप्र नातिगुह्यमपि प्रभो ॥ १० ॥ तेनैवमुक्तो धर्मात्मा राघवेण मुनिस्तदा । प्रभवं सरसः कृत्स्नमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ११ ॥ इदं पञ्चाप्सरो नाम तटाकं सार्वकालिकम् । निर्मितं तपसा राम मुनिना माण्डकर्णिना ॥ १२ ॥

अस्तमयोन्मुखे । योजनायतं चतुर्दशियोजनप्रमाणविस्तारम् । पद्मपुष्करसम्बाधं पद्मैः पुष्करैः सर्पैश्च सम्बाधं निबिडम् । "वाद्यभाण्डमुखे सर्पे कारण्डे पुष्करं स्मृतम्" इति विश्वः । सारसैः "सारसो मैथुने कामी गोनर्दः पुष्कराह्वयः" इत्युक्तेः । हंसैः राजहंसैः । कादम्बैः "कादम्बः कलहंसश्च हंसः स्याद्धूसरच्छदः" इत्युक्तेः ५ ॥ ६ ॥ गीतेति । गीतानि षड्जादिस्वरनिबद्धप्रबन्धाः । वादित्राणि ततघनसुषिरानद्धभेदेन चतुर्विधानि तेषां निर्घोषः। अत्र यादवः—" वादित्रं वादितं वाद्यमातोद्यं तच्चतुर्विधम् । ततं वीणादिकं वाद्यं तालं तु विततं घनम् । वंशादिकं तु सुषिरमानद्धं मुरजादिकम् ॥" इति । कश्चन वादयिता न दृश्यते नादृश्यत ॥७॥ धर्मभृतं सहागतेषु मुनिष्वन्यतमम् । कथ्यतामित्येवं प्रष्टुं समुपचक्रम इत्यन्वयः ॥ प्रभवम् उत्पत्तिम् । कृत्स्नं गीतवादित्रमूलं चेत्यर्थः ॥ ८–११ ॥ पञ्चाप्सरःक्रीडासाधनत्वात् पञ्चाप्सरो नाम । सार्वकालिकं सर्वकाले भवम् । "कालाट्ठञ्" उभयपदवृद्धिः । सर्वस्मिन्नपि

पद्मपुष्करसम्बाधं पद्मानां रक्तपङ्कजानाम्, पुष्कराणां पुण्डरीकाणाम् "पुष्करं पुण्डरीकम्" इतिनिघण्टुः । सम्बाधः सम्मर्दो यस्मिन् तम् ॥६॥ न तु कश्चन दृश्यते गीतादिकर्तेत्यर्थः॥७॥ धर्मभृतं शरणागतेष्वनुयायिषु मुनिष्वेकं मुनिम् ॥८–११॥ पञ्चाप्सरो

स हि तेपे तपस्तीव्रं माण्डकर्णिर्महामुनिः । दशवर्षसहस्राणि वायुभक्षो जलाश्रयः ॥ १३ ॥ ततः प्रव्यथिताः सर्वे देवाः साग्निपुरोगमाः । अब्रुवन् वचनं सर्वे परस्परसमागताः ॥ १४ ॥ अस्माकं कस्यचित्स्थानमेष प्रार्थयते मुनिः । इति संविग्नमनसः सर्वे ते त्रिदिवौकसः ॥ १५ ॥ तत्र कर्तुं तपोविघ्नं देवैः सर्वैर्नियोजिताः । प्रधानाप्सरसः पञ्च विद्युच्चलितवर्चसः ॥ १६ ॥ अप्सरोभिस्ततस्ताभिर्मुनिर्दृष्टपरावरः । नीतो मदनवश्यत्वं सुराणां कार्यसिद्धये ॥ १७ ॥ ताश्चैवाप्सरसः पञ्च मुनेः पत्नीत्वमागताः । तटाके निर्मितं तासामस्मिन्नन्तर्हितं गृहम् ॥ १८ ॥ तथैवाप्सरसः पञ्च निवसन्त्यो यथासुखम् । रमयन्ति तपोयोगान्मुनिं यौवनमास्थितम् ॥ १९ ॥ तासां सङ्क्रीडमानानामेष वादित्रनिस्वनः । श्रूयते भूषणोन्मिश्रो गीतशब्दो मनोहरः ॥ २० ॥

काले अघुष्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥ उक्तार्थे इतिहासमाह—स हीत्यादिना । जलाश्रयः स्वनिर्मिततटाकजलावगाढः ॥ १३ ॥ साग्निपुरोगमाः अग्निना पुरस्सरेण सहिताः । क्रियाभेदात्सर्वशब्दावृत्तिः ॥१४॥ अस्माकं मध्येसंविग्नमनसः भीतमनस्काः ॥ १५ ॥ तत्र तदा । विद्युच्चलितवर्चसः विद्युत इव तरलतेजसः, चालितविद्युद्वर्चस इति वार्थः ॥ १६ ॥ दृष्टपरावरः दृष्टपरमात्मजीवस्वरूपः ॥ १७ ॥ १८ ॥ तपोयोगात् तपोरूपोपायात् यौवनमास्थितम् । "योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमरः ॥ १९ ॥ संक्रीडमानानामिति "क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च" इत्यात्मनेपदम् । भूषणोन्मिश्रः भूषणघोषोन्मिश्रः

यस्मिन्निवसन्ति तत्पञ्चाप्सर इति तटाकनाम ॥१२॥ १३ ॥ सर्वे प्रव्यथिता अभूवन् सर्वे अब्रुवन्निति च सर्वशब्दद्वयस्य निर्वाहः । साग्निपुरोगमाः अग्निना पुरोगमेन सहिताः साग्निपुरोगमाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ विद्युच्चलितवर्चसः चलद्विद्युद्वर्चसः प्रधानाप्सरसः पञ्चेत्यनेन तत्परिचारिका अन्या अपि सन्तीत्यवगम्यते ॥१६ ॥ दृष्टपरावरः दृष्टौ परावरौ जीवात्मपरमात्मानौ येन स तथोक्तः । "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चैवापरं च" इति श्रुतेः॥१७॥ निर्मितं तेनैव मुनिना क्रीडार्थमिति शेषः ॥१८॥१९॥ वादित्राणां निस्वनो यस्मिन् स तथोक्तः । भूषणोन्मिश्रः भूषणस्वनोन्मिश्रः । गीत

आश्चर्यमिति तस्यैतद्वचनं भावितात्मनः । राघवः प्रतिजग्राह सह भ्रात्रा महायशाः ॥ २१ ॥ एवं कथयमानस्य ददर्शाश्रममण्डलम् । कुशचीरपरिक्षिप्तं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समावृतम् ॥ २२ ॥ प्रविश्य सह वैदेह्या लक्ष्मणेन च राघवः । उवास मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महायशाः ॥२३॥ तथा तस्मिन् स काकुत्स्थः श्रीमत्या श्रममण्डले । उषित्वा तु सुखं तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ २४ ॥ जगाम चाश्रमांस्तेषां पर्यायेण तपस्विनाम् । येषामुषितवान् पूर्वं सकाशे स महास्त्रवित् ॥ २५ ॥

वादित्रनिःस्वनविशेषणम् । भूषणोन्मिश्रो वादित्रनिःस्वनो गीतशब्दश्च श्रूयत इत्यन्वयः ॥ २० ॥ एतत् पूर्वोक्तं वचनम् । आश्चर्यमिति प्रतिजग्राह श्रुतवान् ॥ २१ ॥ कथयमानस्य कथयमाने तस्मिन् मुनौ । कथयमानः स इति पाठे-एवं सम्भाषमाणः स रामः । ब्राह्म्या ब्राह्मणसम्बन्धिन्या लक्ष्म्या समृद्ध्या, ब्राह्मणसम्पूर्णमित्यर्थः । आश्रममण्डलं ददर्श राघव इत्यनुषङ्गः ॥ २२ ॥ प्रविश्येति आश्रममण्डलमित्यनुषज्यते । सर्वैस्तदाश्रमवासिभिः पूज्यमानः स्वस्वाश्रमे अर्घ्यादिना अर्च्यमानः ॥ २३ ॥ कियन्तं कालं तत्रावासंत्यपेक्षायां कालपरिमाणं वक्तुं रामस्याश्रमवासप्रकारं दर्शयति-तथेत्यादिश्लोकद्वयेन । तथा उक्तप्रकारेण । तस्मिन्नाश्रममण्डले सुखमुषित्वा तत्र पूज्यमानः स राम इत्युक्तानुवादः । येषां सकाशे पूर्वमुषितवान् तेषामाश्रमान् पर्यायेण द्वितीयपर्यायेण च जगाम । एवमाश्रमवासप्रकारः-एकवारं सर्वेषामाश्रमान् गत्वा पुनरपि तेषामेवाश्रमान् जगामेति वाक्यार्थः । महास्त्रविदित्यनेन तत्रत्य राक्षसोपद्रवपरिहाराय पुनर्गमनमिति सूचयति । वक्ष्यति हि मारीचः "त्रिन मुक्तास्त्रयो बाणाः" इत्यारभ्य " पराक्रमज्ञो रामस्य शठो दृष्टभयः पुरा ।

शब्दो विशेष्यम् । प्रतिजग्राह शुश्रावेत्यर्थः ॥ २०॥२१ ॥ एवमिति । कथयमानस्य कथयमाने सति ॥ २२ ॥ प्रविश्येति आश्रममण्डलमित्यनुषज्यते ॥२३॥ तथेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तस्मिन्नाश्रममण्डले उषित्वा तत्रैव महर्षिभिः पूज्यमान इति तच्छ्लोकद्वयस्य सम्बन्धः ॥ २३ ॥ ॥२४॥ जगामेति । येषां मुनीनां सकाशे आश्रमेषु

टी०-पूर्वं शरभङ्गाश्रमात्प्रभृति येषां मुनीनां सकाशे समीपे उषितवान् शरभङ्गाश्रममादितः कृत्वा यैः सहावसदित्यर्थः ॥ २५ ॥

क्वचित् परिदशान् मासानेकं संवत्सरं क्वचित् ।
क्वचिच्च चतुरो मासान् पञ्च षट् चापरान् क्वचित् ॥२६॥
अपरत्राधिकं मासादप्यर्धमधिकं क्वचित् ।
त्रीन् मासानष्टमासांश्च राघवो न्यवसत् सुखम् ॥२७॥

समुद्भ्रान्तस्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हतौ ॥" इति । एतदर्थमेव सुतीक्ष्णेनात्र गमनमनुज्ञातम् ऋषिभिः कारितं च ॥ २४ ॥ २५ ॥ पूर्वमुषितवानित्युक्तवासक्रमं दर्शयति—क्वचिदित्यादिना। राघवो रामः क्वचिदाश्रमे परिदशान् परिगताः दश येषां ते परिदशाः । "सङ्ख्ययाव्यय—" इत्यादिना बहुव्रीहिसमासः । "बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डजबहुगणात्" इति डच् समासान्तः । तान् मासान् त्रयोदश मासानित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सुखं यथा भवति तथा न्यवसत् । क्वचिदाश्रमे एकं संवत्सरं सुखं न्यवसत् । क्वचिदाश्रमे चतुरो मासान् सुखं न्यवसत् । क्वचित् पञ्च मासान् क्वचित् षण्मासान् क्वचिदपरान् षड्भ्योन्यान् सप्त मासान् सुखं न्यवसत् । पञ्च षट् च तथा क्वचिदिति पाठे--तथा पुनः क्वचित् षण्मासानित्यर्थः । परिदशानित्यत्र चतुर्दशमासानित्यर्थः । अपरत्राश्रमे मासादधिकं सुखं न्यवसत् । अधिकशब्देनात्रमासचतुर्थांशो विवक्षितः,एकमासं मासपादं चेत्यर्थः । अपरत्राधिकं मासमिति पाठे—मासम् अधिकं तत्पादं चेत्यर्थः । अपिशब्दः सर्वत्र मासानुकर्षणार्थः । क्वचिदाश्रमे अर्धमधिकं च न्यवसत् पादोनमासमित्यर्थः । तथा चैतदव्यवहितपूर्वाश्रमवासादिनैर्द्वौ मासौ संवृत्तौ । एकत्र सपादमासः अपरत्रपादोनमास इत्याहत्य मासद्वयसम्भवात् । अध्यर्धमधिकं क्वचिदिति पाठे—अध्यर्धम् अर्धाधिकम् अर्धमासाधिकमित्यर्थः। अधिकं पूर्वोक्तपादमासात्मकाधिकं तथा च त्रिपादमासमित्यर्थः । क्वचित् त्रीन् मासान् न्यवसत् । क्वचिदष्टमासान् न्यवसत् । एवं षष्टिमासाः सिद्धाः । केचिदाहुः—परिदशान् दशाधिकानिति वक्ष्यमाणेष्वष्टसु स्थानेष्वन्वेति । तथा चायमर्थः--एवं संवत्सरं क्वचिदित्यत्र द्वाविंशतिमासानित्यर्थः । क्वचिच्च चतुरो मासानित्यत्र चतुर्दशमासानित्यर्थः । पञ्च षट् चापरान् क्वचिदित्यत्र क्वचित्

पूर्वं प्रथमं पर्यायेण जगाम उषितवांश्च येषामेवाश्रमे अनुग्रहविशेषेण पर्यायान्तरेणापि

टी०—क्वचिदिति परिदशान् परिगता दशा परिदशाः तान् दशसंख्याकान्मासानित्यर्थः । यद्वा दशसमीपान् एकादश नव वेत्यर्थः ॥ २६ ॥

तथा सम्वसतस्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै । रमतश्चानु कूल्येन ययुः सम्वत्सरा दश ॥२८॥ परिवृत्य च धर्मज्ञो राघवः सह सीतया । सुतीक्ष्णस्याश्रमं श्रीमान् पुन रेवाजगाम ह ॥ २९॥ स तमाश्रममासाद्य मुनिभिः प्रति पूजितः । तत्रापि न्यवसद्रामः किञ्चित्कालमरिन्दमः ॥३०॥ अथाश्रमस्थो विनयात् कदाचित्तं महामुनिम् । उपासीनः स काकुत्स्थः सुतीक्ष्णमिदमब्रवीत् ॥ ३१॥ अस्मिन्नरण्ये भगवन्नगस्त्यो मुनिसत्तमः । वसतीति मया नित्यं कथाः कथयतां श्रुतम् ॥३२॥ नतु जानामि तं देशं वनस्यास्य महत्तया । कुत्राश्रममिदं पुण्यं महर्षे स्तस्य धीमतः ॥ ३३ ॥ प्रसादात्तत्रभवतः सानुजः सह सीतया । अगस्त्यमभिगच्छेयमभिवादयितुं मुनिम् ॥ ३४॥

पञ्चदश मासान् क्वचित् षोडशमासानित्यर्थः । अपरानधिकं मासादप्यर्ध मधिकं क्वचिदित्यत्र प्रथमाधिकशब्दोऽर्धमासरूपाधिकांशपरः । तथा च अपरान् परिदशान् मासान् अधिकं चेत्यन्वयं अर्धाधिकदशमासानित्यर्थः । मासादप्यर्धमित्यादेरयमर्थः--क्वचित्परिदशान् मासान् तदुपरिमासादधिकमर्ध मपि चेति तथा च अर्धाधिकैकादशमासानित्यर्थः । त्रीन् मासान् अष्टमासां श्चेत्यत्र त्रयोदश मासान् अष्टादश मासांश्चेत्यर्थः। तथाच विंशत्युत्तरशतमासा लब्धा इति । तस्मिन् पक्षे प्राथमिकक्वचित्पदमासपदानर्थक्यं पूर्वग्रन्थविरोध इत्यादि द्रष्टव्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ तथाचाश्रममण्डले दश संवत्सराः संवृत्ता इत्याह—तथा संवसत इति । इयमेवाश्रमवाससंख्या । पूर्वापरसंख्या तु किष्किन्धा काण्डे वक्ष्यते ॥ २८ ॥ परिवृत्य एवमाश्रमं सर्वं परिक्रम्य ॥ २९–३१ ॥ कथाः नानाकथाः । कथयतां कथयत्सु ॥ ३२ ॥ तत्र वने । अगस्त्यमभिवाद

तथैव पर्यायेण जगाम उषितवांश्चेत्यर्थः ॥२५–२८॥ परिवृत्य सर्वमुन्याश्रमान् ॥२९ ॥ ॥३०॥ उपासीनः उपसमीपे आसीनः॥३१॥ कथयतां सकाशादिति शेषः॥३२–३४॥

मनोरथो महानेष हृदि मे परिवर्तते । यदहं तं मुनिवरं शुश्रूषेयमपि स्वयम् ॥ ३५ ॥ इति रामस्य स मुनिः श्रुत्वा धर्मात्मनो वचः । सुतीक्ष्णः प्रत्युवाचेदं प्रीतो दशरथात्मजम् ॥ ३६ ॥ अहमप्येतदेव त्वां वक्तुकामः सलक्ष्मणम् । अगस्त्यमभिगच्छेति सीतया सह राघव ॥ ३७ ॥ दिष्ट्या त्विदानीमर्थेऽस्मिन् स्वयमेव ब्रवीषि माम् । अहमाख्यामि ते वत्स यत्रागस्त्यो महामुनिः ॥ ३८ ॥ योजनान्याश्रमादस्मात्तथा चत्वारि वै ततः । दक्षिणेन महाञ्छ्रीमानगस्त्यभ्रातुराश्रमः ॥ ३९ ॥ स्थलीप्राये वनोद्देशे पिप्पलीवनशोभिते । बहुपुष्पफले रम्ये नानाशकुनिनादिते ॥ ४० ॥ पद्मिन्यो विविधास्तत्र प्रसन्नसलिलाः शिवाः । हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः ॥ ४१ ॥

यितुमभिगच्छेयमित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तं मुनिवरं शुश्रूषेयमिति यत् एष मनोरथः अभिलाषो मे हृदि परिवर्तत इत्यन्वयः । शुश्रूषेयमिति परस्मैपदमार्षम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अहमिति । अगस्त्यमभिगच्छेत्येतद्वक्तुकामोस्मीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अस्मादाश्रमाद्दक्षिणेन तथेति हस्तेन निर्देशः । चत्वारि योजनानि अभियाहीति शेषः । ततस्तत्र अगस्त्यभ्रातुराश्रमो वर्तते । आश्रमाद्दक्षिणेनेत्यत्र "एनपा द्वितीया" इति द्वितीयाभाव आर्षः ॥ ३९ ॥ स्थलीप्राये स्थलीप्रचुरे ॥ ४० ॥ कारण्डवाः सारसाः ॥ ४१ ॥

तं मुनिवरं स्वयमपि स्वयं शुश्रूषेयमिति यत् एष मनोरथः हृदिसंपरिवर्तत इति सम्बन्धः ॥ ३५-३८ ॥ योजनानीति । अस्मादाश्रमाद्दक्षिणेन चत्वारि योजनानि याहि ततःपरं अगस्त्यभ्रातुराश्रमोऽस्ति ॥ ३९ ॥ स्थलीप्राये वनोद्देशे । पिप्पलीवनशोभित इति मार्गचिह्नप्रदर्शनार्थमुक्तम् । स्थलप्राये स्थलं प्रायः प्रायेण

स०—अगस्त्यभ्रातुः इध्मवाहस्य । " अगस्त्यः प्राग्दुहितरमुपयेमे दृढव्रताम् । यस्यां दृढच्युतो जात इध्मवाहात्मजो मुनिः ॥ " इति भागवते ज्येष्ठत्वाद्दुहितृसमायामिध्मवाहभार्यायां देवरात्सुतोत्पत्तिन्यायेन दृढच्युतमपत्यमगस्त्यो लेभ इति भावः ॥ ३९ ॥ **स०**—स्थलीप्राये अकृत्रिमस्थलबहुले । "जानपद—" इत्यादिना ङीष् ॥ **टी०**—पिप्पलीनां पिप्पलीलतानां वनं तेन शोभिते ॥ ४० ॥

तत्रैकां रजनीं व्युष्य प्रभाते राम गम्यताम् । दक्षिणां दिशमास्थाय वनषण्डस्य पार्श्वतः ॥ ४२ ॥ तत्रागस्त्याश्रमपदं गत्वा योजनमन्तरम् । रमणीये वनोद्देशे बहुपादपसम्वृते ॥ ४३ ॥ रंस्यते तत्र वैदेही लक्ष्मणश्च सह त्वया । स हि रम्यो वनोद्देशो बहुपादपसङ्कुलः ॥ ४४ ॥ यदि बुद्धिः कृता द्रष्टुमगस्त्यं तं महामुनिम् । अद्यैव गमने बुद्धिं रोचयस्व महायशः ॥ ४५ ॥ इति रामो मुनेः श्रुत्वा सह भ्रात्राभिवाद्य च । प्रतस्थेऽगस्त्यमुद्दिश्य सानुजः सीतया सह ॥ ४६ ॥ पश्यन् वनानि रम्याणि पर्वतांश्चाभ्रसन्निभान् । सरांसि सरितश्चैव पथि मार्गवशानुगाः ॥ ४७ ॥ सुतीक्ष्णेनोपदिष्टेन गत्वा तेन पथा सुखम् । इदं परमसंहृष्टो वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ४८ ॥ एतदेवाश्रमपदं नूनं तस्य महात्मनः । अगस्त्यस्य मुनेर्भ्रातुर्दृश्यते पुण्यकर्मणः ॥४९॥ यथाहि मे वनस्यास्य ज्ञाताः पथि सहस्रशः । सन्नताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः ॥ ५० ॥

पिप्पलीनां च पक्वानां वनादस्मादुपागतः । गन्धोऽयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ॥ ५१ ॥ तत्रतत्र च दृश्यन्ते संक्षिप्ताः काष्ठसञ्चयाः । लूनाश्च पथि दृश्यन्ते दर्भा वैडूर्यवर्चसः ॥ ५२ ॥ एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम् । पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं सम्प्रदृश्यते ॥ ५३ ॥ विविक्तेषु च तीरेषु कृतस्नाना द्विजातयः । पुष्पोपहारं कुर्वन्ति कुसुमैः स्वयमार्जितैः ॥५४॥ तत्सुतीक्ष्णस्य वचनं यथा सौम्य मया श्रुतम् । अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नूनमेष भविष्यति ॥ ५५ ॥ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया । यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक्छरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ५६ ॥

पुष्पभारेण च सन्नताः द्रुमाः सहस्रशो मया ज्ञाताः ज्ञायमाना वर्तन्ते ॥ ५० ॥ असाधारणोपदिष्टलिङ्गं चानुभूयत इत्याहपिप्पलीनामित्यादि । पक्वानां पिप्पलीनामिति तत्फलानामित्यर्थः । कटुकस्य कटुरसस्य उदयोऽभिव्यक्तिरानुमानिकी येन स तथा गन्धः उपागतः ॥ ५१ ॥५२॥ कृष्णाभ्रशिखरोपमं नीलमेघाग्रोपमम् ॥ ५३ ॥ विविक्तेषु पूतेषु । " विविक्तौ पूतविजनौ " इत्यमरः । उपहारं पुष्पबलिम् । स्वयमार्जितैः " समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् " इति स्मरणात् ॥ ५४ ॥ नूनं निश्चये । " नूनं तर्के विनिश्चये " इत्यमरः ॥ ५५ ॥ मृत्युं वातापील्वलनिमित्तकं मरणम् । हितकाम्यया हिते

अस्य अगस्त्यस्य भ्रातुः वनस्य सम्बन्धिनो द्रुमा दृश्यन्त इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५० ॥ पिप्पलीनां कटुकोदयः कटुकस्योदयः अभिव्यक्तिर्यस्मिन् स तथा । गन्धो दृश्यत इति शेषः ॥ ५१ ॥ तत्र तत्रेति । संक्षिप्ताः सम्यङ् न्यस्ताः, होमार्थं स्थापिता इत्यर्थः । काष्ठसञ्चयाः समित्समूहाः ॥ ५२ ॥ कृष्णे कृष्णवर्णे । अभ्रशिखरे मेघगिरिशिखरे उपमा यस्य तत् ॥५३॥ विविक्तेषु पूतेषु । पुष्पोपहारं पुष्पबलिम् ॥ ५४॥ यस्मात्सुतीक्ष्णस्य वचनं मया यथा श्रुतम् तस्मादगस्त्यभ्रातुराश्रमं भविष्यतीति सम्बन्धः ॥ ५५ ॥ हितकाम्यया हितेच्छया । लोकानां वातापील्वलनिमित्तं मृत्युं तपसा तपोबलेन निगृह्य विनाश्य दिगियं पुण्यकर्मणा शरण्या संश्रयितुं योग्या

पिप्पलीनां च पक्वानां वनादस्मादुपागतः । गन्धोऽयं पवनोत्क्षिप्तः सहसा कटुकोदयः ॥ ५१ ॥ तत्रतत्र च दृश्यन्ते संक्षिप्ताः काष्ठसञ्चयाः । लूनाश्च पथि दृश्यन्ते दर्भा वैडूर्यवर्चसः ॥ ५२ ॥ एतच्च वनमध्यस्थं कृष्णाभ्रशिखरोपमम् । पावकस्याश्रमस्थस्य धूमाग्रं सम्प्रदृश्यते ॥ ५३ ॥ विविक्तेषु च तीरेषु कृतस्नाना द्विजातयः । पुष्पोपहारं कुर्वन्ति कुसुमैः स्वयमार्जितैः ॥५४॥ तत्सुतीक्ष्णस्य वचनं यथा सौम्य मया श्रुतम् । अगस्त्यस्याश्रमो भ्रातुर्नूनमेष भविष्यति ॥ ५५ ॥ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया । यस्य भ्रात्रा कृतेयं दिक्छरण्या पुण्यकर्मणा ॥ ५६ ॥

पुष्पभारेण च सन्नताः द्रुमाः सहस्रशो मया ज्ञाताः ज्ञायमाना वर्तन्ते ॥ ५० ॥ असाधारणोपदिष्टलिङ्गं चानुभूयत इत्याहपिप्पलीनामित्यादि । पक्वानां पिप्पलीनामिति तत्फलानामित्यर्थः । कटुकस्य कटुरसस्य उदयोऽभिव्यक्तिरानुमानिकी येन स तथा गन्धः उपागतः ॥ ५१ ॥५२॥ कृष्णाभ्रशिखरोपमं नीलमेघाग्रोपमम् ॥ ५३ ॥ विविक्तेषु पूतेषु । " विविक्तौ पूतविजनौ " इत्यमरः । उपहारं पुष्पबलिम् । स्वयमार्जितैः " समित्पुष्पकुशादीनि श्रोत्रियः स्वयमाहरेत् " इति स्मरणात् ॥ ५४ ॥ नूनं निश्चये । " नूनं तर्के विनिश्चये " इत्यमरः ॥ ५५ ॥ मृत्युं वातापील्वलनिमित्तकं मरणम् । हितकाम्यया हिते

अस्य अगस्त्यस्य भ्रातुः वनस्य सम्बन्धिनो द्रुमा दृश्यन्त इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५० ॥ पिप्पलीनां कटुकोदयः कटुकस्योदयः अभिव्यक्तिर्यस्मिन् स तथा । गन्धो दृश्यत इति शेषः ॥ ५१ ॥ तत्र तत्रेति । संक्षिप्ताः सम्यङ् न्यस्ताः, होमार्थं स्थापिता इत्यर्थः । काष्ठसञ्चयाः समित्समूहाः ॥ ५२ ॥ कृष्णे कृष्णवर्णे । अभ्रशिखरे मेघगिरिशिखरे उपमा यस्य तत् ॥५३॥ विविक्तेषु पूतेषु । पुष्पोपहारं पुष्पबलिम् ॥ ५४॥ यस्मात्सुतीक्ष्णस्य वचनं मया यथा श्रुतम् तस्मादगस्त्यभ्रातुराश्रमं भविष्यतीति सम्बन्धः ॥ ५५ ॥ हितकाम्यया हितेच्छया । लोकानां वातापील्वलनिमित्तं मृत्युं तपसा तपोबलेन निगृह्य विनाश्य दिगियं पुण्यकर्मणा शरण्या संश्रयितुं योग्या

स तं तथा भाषमाणं भ्रातरं विप्रघातिनम् । अब्रवीत् प्रहसन् धीमानगस्त्यो मुनिसत्तमः ॥६५॥ कुतो निष्क्रमितुं शक्तिर्मया जीर्णस्य रक्षसः । भ्रातुस्ते मेषरूपस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ६६ ॥ अथ तस्य वचः श्रुत्वा भ्रातुर्निधनसंश्रयम् । प्रधर्षयितुमारेभे मुनिं क्रोधान्निशाचरः ॥ ६७ ॥ सोऽभिद्रवन्मुनिश्रेष्ठं मुनिना दीप्ततेजसा । चक्षुषानलकल्पेन निर्दग्धो निधनं गतः ॥६८॥ तस्यायमाश्रमो भ्रातुस्तटाकवनशोभितः । विप्रानुकम्पया येन कर्मेदं दुष्करं कृतम् ॥६९॥ एवं कथयमानस्य तस्य सौमित्रिणा सह । रामस्यास्तं गतः सूर्यः सन्ध्याकालोऽभ्यवर्तत ॥७०॥ उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां सह भ्रात्रा यथाविधि । प्रविवेशाश्रमपदं तमृषिं सोऽभ्यवादयत् ॥ ७१ ॥

सम्पन्नमित्युक्त्वा ततो हस्तोदकं च दत्त्वा॥६४–६६॥ निधनसंश्रयं नाशविषयम् । प्रधर्षयितुं हिंसितुम् ॥६७॥ अनलकल्पेन अग्निसदृशेन ॥६८॥ विप्रानु

उत्तरापोशनं दत्त्वा ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ जीर्णस्य जीर्णितस्य ॥ ६६ ॥ प्रधर्षयितुं हिंसितुम् ॥६७॥६८ ॥ तस्य अगस्त्यस्य ॥ ६९ ॥ कथयमानस्य कथयतस्सतः ॥ ७०–७५ ॥

स०—ननु वनपर्वणि " ततो जगाम कौरव्य–भिक्षितुं वसु " इत्यारभ्य–" ततो राजर्षयस्सर्वे विषण्णगतचेतसः । वातापिं संस्कृतं दृष्ट्वा मेषभूतं महासुरम् । अथाब्रवीदगस्त्यस्तान्राजर्षीनृषिसत्तमः । विषादो वो न कर्तव्यो ह्यहं भोक्ष्ये महासुरम् । धुर्यासनमथासाद्य निषसाद महामुनिः । तं पर्यवेषद्दैत्येन्द्र इल्वलः प्रहसन्निव । अगस्त्य एव कृत्स्नं तु वातापिं बुभुजे ततः ॥ " इति गर्भीकृत्य–" गवां दशसहस्राणि राज्ञामेकैकशोऽसुर । तावदेव सुवर्णस्य दित्सितं तु महासुर । मह्यं ततो वै द्विगुणं रथश्चैव हिरण्मयः । मनोजवौ वाजिनौ च दित्सितं ते महासुर । जिज्ञास्यतां रथः सद्यो व्यक्त एष हिरण्मयः । ततः प्रव्यथितो दैत्यो ददावभ्यधिकं वसु । विवाजाश्च सुवाजाश्च तस्मिन्युक्तौ रथे हयौ । ऊहतुः स्म वसून्याशु तानगस्त्याश्रमं प्रति । सर्वान्राज्ञस्सहागस्त्यान्निमेषादिव भारत " इत्यन्तेन प्रधर्षणारम्भस्येल्वलकृतस्य तेनागस्त्येन तद्धननस्य चानुक्तेर्विरोध इति चेत्, सत्यम् कल्पभेदेन समाधिसम्भवात् । यद्वा अनलकल्पेन स्वेन चक्षुषा दग्ध इव सन्निल्वलस्तं मुनिमभ्यद्रवत् । अनन्तरं तेन दीप्तेन तेजसा मुनिनागस्त्येन निधनं भारतरीत्या धनाभावरूपं निधनं गत इति अर्थैककण्ठ्यं ज्ञेयम् ॥ ६८ ॥

सम्यक् प्रतिगृहीतश्च मुनिना तेन राघवः । न्यवसत्तां निशामेकां प्राश्य मूलफलानि च ॥७२॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां विमले सूर्यमण्डले । भ्रातरं तमगस्त्यस्य ह्यामन्त्रयत राघवः ॥ ७३ ॥ अभिवादये त्वां भगवन् सुखमध्युषितो निशाम् । आमन्त्रये त्वां गच्छामि गुरुं ते द्रष्टुमग्रजम् ॥ ७४ ॥ गम्यतामिति तेनोक्तो जगाम रघुनन्दनः । यथोद्दिष्टेन मार्गेण वनं तच्चावलोकयन् ॥ ७५ ॥ निवारान् पनसांस्तालांस्तिमिशान्वञ्जुलान् धवान् । चिरिबिल्वान् मधूकांश्च बिल्वानपि च तिन्दुकान् ॥ ७६ ॥ पुष्पितान् पुष्पिताग्राभिर्लताभिरनुवेष्टितान् । ददर्श रामः शतशस्तत्र कान्तारपादपान् ॥७७॥ हस्तिहस्तैर्विमृदितान्वानरैरुपशोभितान् । मत्तैः शकुनिसङ्घैश्च शतशश्च प्रणादितान् ॥ ७८ ॥ ततोऽब्रवीत्समीपस्थं रामो राजीवलोचनः । पृष्ठतोऽनुगतं वीरं लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ७९ ॥ स्निग्धपत्रा यथा वृक्षा यथा क्षान्ता मृगद्विजाः । आश्रमो नातिदूरस्थो महर्षेर्भावितात्मनः ॥ ८० ॥

कम्पया विप्रेष्वनुकम्पया ॥ ६९-७१ ॥ प्रतिगृहीतः प्रत्युद्गतः । प्राश्य भुक्त्वा ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ अभिवादय इति अत्र वर्णाधिक्यमार्षम् ॥ ७४ ॥ यथोद्दिष्टेन सुतीक्ष्णोक्तेन ॥ ७५ ॥ निवारान् जलकदम्बान् । वञ्जुलान् वकुलान् । "वकुलो वञ्जुलोऽशोकः" इत्यमरः । तिमिशान् नेमिवृक्षान् । धवान् चिरिबिल्वान् नक्तमालान् । "करञ्जः स्यान्नक्तमालः प्रकीर्यश्चिरिबिल्वकः" इति वैजयन्ती । मधूकान् मधुद्रुमाख्यवृक्षान् । तिन्दुकान् स्फूर्जकाख्यान् वृक्षान् ॥ ७६-७९ ॥ स्निग्धपत्राः आश्रमवासिभिः रक्षितत्वेन

निवारो जलकदम्बकः ॥७६-७९॥ शान्ता मृगद्विजाः इति पाठः । यथा स्निग्धपत्राः

टी०-प्रतिगृहीतः-प्रतिपूजितः ॥ ७२ ॥

अगस्त्य इति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा। आश्रमो दृश्यते तस्य परिश्रान्तश्रमापहः ॥ ८१ ॥ प्राज्यधूमा कुलवनश्चीरमालापरिष्कृतः । प्रशान्तमृगयूथश्च नाना शकुनिनादितः ॥ ८२ ॥ निगृह्य तरसा मृत्युं लोकानां हितकाम्यया । दक्षिणा दिक्कृता येन शरण्या पुण्य कर्मणा । तस्येदमाश्रमपदं प्रभावाद्यस्य राक्षसैः । दिगियं दक्षिणा त्रासाद् दृश्यते नोपभुज्यते॥८३॥ यदा प्रभृति चाक्रान्ता दिगियं पुण्यकर्मणा । तदाप्रभृति निर्वैराः प्रशान्ता रजनीचराः ॥ ८४ ॥ नाम्ना चेयं भगवतो दक्षिणा दिक् प्रदक्षिणा। प्रथिता त्रिषु लोकेषु दुर्धर्षा क्रूरकर्मभिः ॥ ८५ ॥

सरसपत्राः । क्षान्ताः शान्ताः । यथा येन प्रकारेण तथा तेन प्रकारेण । आश्रमो नातिदूरस्थ इति मन्ये ॥ ८० ॥ स्वेन कर्मणा विन्ध्यस्तम्भनरूपेण । अगस्त्य इति विख्यातः अगं स्तम्भयतीत्यगस्त्य इति व्युत्पत्तेः । परिश्रान्तानां श्रम मपहन्तीति परिश्रान्तश्रमापहः। प्राज्यैर्बहुभिर्धूमैराकुलं वनं यस्य सः॥८१॥८२॥ त्रासात् दृश्यते न तु प्राचीनकाल इवोपभुज्यते ॥ ८३ ॥ यदाप्रभृतीति अगस्त्यागमनात्प्रभृति। दिक् अगस्त्याश्रमप्रदेशः । अन्यथा पूर्वोक्तविराधादि राक्षसोपद्रवो विरुध्येत । यद्वा दिक् सर्वापि । विराधादयोप्यगस्त्यागमन प्रभृति मन्दोपद्रवा एव । अशुचितादशायामेव मुनिमांसभक्षणम् । निर्वैरा वैरप्रवर्तनाशक्ताः। प्रशान्ताः प्रशान्तवद्वर्तमानाः। अतएवेयं दक्षिणा दिक् नाम्ना

वृक्षाः यथा मृगद्विजाः शान्ताः अतः आश्रमो नातिदूरस्थइति सम्बन्धः ॥ ८० ॥ अगं विन्ध्यपर्वतं स्यति स्तम्भयतीत्यगस्त्यः । स्यतेः स्त्यादेशः । स्वेन कर्मणा स्तम्भनरूपकर्मणा परिश्रान्तानां श्रमापहः। आज्येति प्राज्येति पाठद्वयम्॥८१॥८२॥ तस्येदमाश्रमपदमिति पूर्वेण योज्यम् । प्रभावादिति अस्य प्रभावाद्राक्षसैः न दृश्यते अस्य त्रासात् नोपभुज्यते स्वदेशत्वेन परिगृह्य नानुभूयत इत्यर्थः ॥ ८३॥ यदेति । निर्वैराः प्राणिषु वैररहिताः वैरवर्तनाशक्ताः । प्रशान्ताः शान्तवद्वर्तमानाः ॥ ८४ ॥ भगवतः अगस्त्यस्य नाम्ना नामग्रहणेन । इयं दक्षिणा दिक् क्रूरकर्मभिः रक्षोभिः

स०—भगवतः अगस्त्यस्य महिम्ना इयं दिक् क्रूरकर्मभी रक्षोभिर्दुर्धर्षा, अतो दक्षिणा अत्युदारा इति हेतोर्नाम्ना दक्षिणेति त्रिषु लोकेषु प्रथितेत्यन्वयः ॥ ८५ ॥

मार्गं निरोद्धुं निरतो भास्करस्याचलोत्तमः । निदेशं पालयन् यस्य विन्ध्यः शैलो न वर्द्धते ॥ ८६ ॥ अयं दीर्घायुषस्तस्य लोके विश्रुतकर्मणः । अगस्त्यस्याश्रमः श्रीमान् विनीतजनसेवितः ॥ ८७ ॥ एष लोकार्चितः साधुर्हिते नित्यरतः सताम् । अस्मानभिगतानेष श्रेयसा योजयिष्यति ॥ ८८ ॥ आराधयिष्याम्यत्राहमगस्त्यं तं महामुनिम् । शेषं च वनवासस्य सौम्य वत्स्याम्यहं प्रभो ॥ ८९ ॥ अत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । अगस्त्यं नियताहारं सततं पर्युपासते ॥ ९० ॥ नात्र जीवेन्मृषावादी क्रूरो वा यदि वा शठः । नृशंसः कामवृत्तो वा मुनिरेष तथाविधः ॥ ९१ ॥ अत्र देवाश्च यक्षाश्च नागाश्च पतगैः सह । वसन्ति नियताहारा धर्ममाराधयिष्णवः ॥ ९२ ॥

भगवतोऽगस्त्यस्य दिगिति प्रसिद्धेत्युच्यते ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ निरतः उद्युक्तः वर्धमान इत्यर्थः । न वर्धते अद्यापीति शेषः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ सतां हितं साधुः नित्यरतश्च ॥ ८८ ॥ शेषं चेति । प्रभो इत्युक्तिः लक्ष्मणस्यापि राजपुत्रत्वात् । प्रभोरिति पाठे--प्रभोरगस्त्यस्य नियोगादिति शेषः ॥ ८९ ॥ अत्रेति । देवाः वक्ष्यमाणाः पूज्यव्यतिरिक्ताः ॥ ९० ॥ क्रूरः निर्दयः । "क्रूरौ कठिननिर्दयौ" इत्यमरः । शठः गूढविप्रियकृत् । नृशंसः घातुकः । कामेन वृत्तं यस्य सः कामवृत्तः स्वैरवृत्तः । एष मुनिः अगस्त्यः तथाविधः मृषावाद्याद्यनर्हः ॥ ९१ ॥ देवाः वक्ष्यमाणब्रह्मादिभिन्नाः । पतगैः गरुडजातिभिः । आराधयिष्णवः आर[

दुर्धर्षा धर्षयितुमशक्या । प्रदक्षिणा सज्जनाभिगम्या चेति त्रिषु लोकेषु (अगस्त्य दिगिति) प्रथितेति सम्बन्धः ॥ ८५ ॥ सामान्यत उक्तमगस्त्यशब्दार्थं विवृणोति-- मार्गमिति ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ एष इति । श्रेयसा योजयिष्यति इन्द्रोदीरितं शरभङ्गोक्तमर्थं मनसि निधायेदमुक्तमित्यनुसन्धेयम् ॥ ८८ ॥ प्रभोरगस्त्यस्य वाक्याद्वनवासस्य शेषमवशिष्टकालं वत्स्यामि स्थास्यामीति सम्बन्धः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ क्रूरः निर्दयः । गूढविप्रियकृच्छठः । नृशंसः घातुकः ॥ ९१ ॥ पतगाः गरुडजातयः ॥ ९२ ॥

अत्र सिद्धा महात्मानो विमानैः सूर्यसन्निभैः । त्यक्त देहा नवैर्देहैः स्वर्याताः परमर्षयः ॥ ९३ ॥ यक्षत्वममरत्वं च राज्यानि विविधानि च । अत्र देवाः प्रयच्छन्ति भूतैराराधिताः शुभैः ॥९४॥ आगताः स्माश्रमपदं सौमित्रे प्रविशाग्रतः । निवेदयेह मां प्राप्तमृषये सीतया सह ॥ ९५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

स प्रविश्याश्रमपदं लक्ष्मणो राघवानुजः । अगस्त्य शिष्यमासाद्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ राजा दशरथो नाम ज्येष्ठस्तस्य सुतो बली । रामः प्राप्तो मुनिं द्रष्टुं भार्यया सह सीतया ॥ २ ॥ लक्ष्मणो नाम तस्याहं भ्राता त्ववरजो हितः । अनुकूलश्च भक्तश्च यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ ३ ॥

धयन्तः । छान्दस इष्णुच् ॥ ९२ ॥ सिद्धास्तपस्सिद्धाः । नवैः दिव्यैः ॥९३॥ भूतैः प्राणिभिः । देवाः ब्रह्मादयः । अगस्त्योपासनकृतनित्यसान्निध्यादिति भावः । शुभैः सत्कर्मनिरतैः ॥ ९४ ॥ आगता इति । सीतया सह प्राप्तमित्यन्वयः । अनेन रावणवधोद्युक्तत्वं द्योतयति । अत्र चतुर्नवतिः श्लोकाः ॥९५॥ इति श्रीगो० श्रीरामायण०रत्नमे०आरण्यकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ११

रुद्रस्यापूज्यत्वमाह–स प्रविश्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ हितः हितकारी । अनुकूलः प्रियकरः । प्रियहितकरत्वे हेतुः भक्त इति । भक्तः प्रीतिमान् । यदीतिसम्भावनायाम् । अहं रामश्च ते श्रुतौ भवेवेत्यर्थः । अग्रजत्वादि

सिद्धाः तपस्सिद्धाः । नवैर्देहैर्दिव्यदेहैः ॥ ९३ ॥ अत्राश्रमे । देवाः भूतैः प्राणिभिः कर्तृभिः शुभैः सत्कर्मभिराराधितास्सन्तः राज्यादीनि शीघ्रं प्रयच्छन्तीति सम्बन्धः ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायामेकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ हितः शुभोदर्ककारी । अनुकूलः तदिच्छाकरणशीलः । भक्तः पूज्यविषयकानुरागो भक्तिः तद्वान् । यदि ते श्रोत्रमागतः । यदिशब्दस्सम्भावना

ते वयं वनमत्युग्रं प्रविष्टाः पितृशासनात् । द्रष्टुमिच्छामहे सर्वे भगवन्तं निवेद्यताम् ॥ ४॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य तपोधनः । तथेत्युक्त्वाग्निशरणं प्रविवेश निवेदितुम् ॥ ५ ॥ स प्रविश्य मुनिश्रेष्ठं तपसा दुष्प्रधर्षणम् । कृताञ्जलिरुवाचेदं रामागमनमञ्जसा । यथोक्तं लक्ष्मणेनैव शिष्योऽगस्त्यस्य सम्मतः ॥ ६ ॥ पुत्रौ दशरथस्येमौ रामो लक्ष्मण एव च । प्रविष्टावाश्रमपदं सीतया सह भार्यया ॥ ७ ॥ द्रष्टुं भवन्तमायातौ शुश्रूषार्थमरिन्दमौ । यदत्रानन्तरं तत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥ ततः शिष्यादुपश्रुत्य प्राप्तं रामं सलक्ष्मणम् । वैदेहीं च महाभागामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ दिष्ट्या रामश्चिरस्याद्य द्रष्टुं मां समुपागतः । मनसा कांक्षितं ह्यस्य मयाप्यागमनं प्रति ॥ १० ॥

विशेषणानि रामेण तुल्यप्रतिपत्तिवारणाय ॥३॥ निवेद्यताम् अस्मद्दर्शनेच्छेति षेशः । एतद्वाक्यमुवाचेति पूर्वेणान्वयः । ते वयमित्यस्मिन् श्लोके यमिति गायत्र्या अष्टमाक्षरम् । सप्तसहस्रसङ्ख्याकाः श्लोका गताः ॥ ४ ॥ तस्येति । अग्नि शरणम् अग्निगृहम् ॥ ५ ॥ अञ्जसा आशु । यथेष्टमित्यस्य उवाचेत्यनेनान्वयः । सम्मतः शिष्येषु मान्यत्वेन सम्मतः॥६॥ शुश्रूषार्थं सेवार्थं चेत्यर्थः । अत्र अस्मिन् रामे विषये । अनन्तरं तदागमनानन्तरम् । यद्वक्तव्यं तत्त्वं तस्य भावं प्रकारम् आज्ञापयितुमर्हसि ॥ ७-९ ॥ दिष्ट्या यदृच्छया । चिरस्य

याम् ॥ ३ ॥ यमिति गायत्र्या अष्टमाक्षरं ते वयमितिश्लोकस्थयमित्यनेन तृतीयाक्षरेण सङ्गृह्णाति। भगवन्तं द्रष्टुमिच्छामहे अयमर्थो मुनये निवेद्यतामिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ अग्निशरणम् अग्निशालाम् । निवेदितुं निवेदयितुम् ॥ ५ ॥ अञ्जसा शीघ्रम् ॥ ६-८ ॥ तत इति प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु अस्मत्कुलदैवतं सीतालक्ष्मणोपेतः श्रीराम आगत इति शिष्यादुपश्रुत्य स्वयं श्रवणानन्दमनुभूय पश्चादब्रवीदित्यर्थः ॥९॥ रामः दिष्ट्या दैवात् । चिरस्य चिरकालस्य । अद्य द्रष्टुं मां प्रति समु

स०—चिरस्य बहुकालक्षेपं कृत्वा । चिरस्यति । असु क्षेपणे ण्यत् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । "चिरस्याद्याश्चिरार्थकाः" इत्यमरः ॥ १० ॥

गम्यतां सत्कृतो रामः सभार्यः सहलक्ष्मणः । प्रवेश्यतां समीपं मे किञ्चासौ न प्रवेशितः ॥ ११ ॥ एवमुक्तस्तु मुनिना धर्मज्ञेन महात्मना । अभिवाद्याब्रवीच्छिष्यस्तथेति नियताञ्जलिः ॥ १२ ॥ ततो निष्क्रम्य सम्भ्रान्तः शिष्यो लक्ष्मणमब्रवीत् । क्वासौ रामो मुनिं द्रष्टुमेतु प्रविशतु स्वयम् ॥ १३ ॥ ततो गत्वाश्रमद्वारं शिष्येण सह लक्ष्मणः । दर्शयामास काकुत्स्थं सीतां च जनकात्मजाम् ॥ १४ ॥ तं शिष्यः प्रश्रितो वाक्यमगस्त्यवचनं ब्रुवन् । प्रावेशयद्यथान्यायं सत्कारार्हं सुसत्कृतम् ॥ १५ ॥ प्रविवेश ततो रामः सीतया सह लक्ष्मणः । प्रशान्तहरिणाकीर्णमाश्रमं ह्यवलोकयन् ॥ १६ ॥ स तत्र ब्रह्मणः स्थानमग्नेः स्थानं तथैव च । विष्णोः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानं चैव विवस्वतः ॥ १७ ॥

च्चिरात् प्रतिकाङ्क्षितमित्यन्वयः । प्रतिर्वीप्सायाम् । सत्कृतः सत्कारार्हः । किञ्चासौ न प्रवेशितः कुतो विलम्बित इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ अभिवाद्येतिविलम्बकरणापचारनिवृत्त्यर्थं वन्दनम् अतएव सम्भ्रान्त इति वक्ष्यति ॥ १२–१४ ॥ अगस्त्येनोच्यत इत्यगस्त्यवचनम्, अगस्त्योक्तमित्यर्थः । सुसत्कृतं सविनयवाक्येन बहुमतम् ॥ १५ ॥ आश्रमं मुनिगृहम् ॥ १६ ॥ अयं तत्र देवपूजा

पागतः । हि यस्मात् । अस्य रामस्यागमनं मयापि मनसा काङ्क्षितमिति योजना । वस्तुतस्तु मयाप्यन्तरङ्गभूतया लक्ष्म्यापि यस्य अस्य विष्णोः "अकारो ब्रह्मविष्ण्वीशेषु" इति निघण्टुः । आगमनं ज्ञानम् "सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः" इति वचनात् । मनसा काङ्क्षितं हि मनसा कांक्षितं खलु "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" इति श्रुतेः । स एव सर्वलोकैकशरण्यः श्रीरामः भीषणामयपीडितस्य भिषगिव च्चिरस्य च्चिरकालस्याद्य द्रष्टुं मां प्रति मामुद्दिश्य दिष्ट्या मद्भाग्यवशेन समुपागतः मम पुरत आविर्भूत इत्यहो मम भाग्यं किं वर्णनीयमित्यर्थः । एतदात्मगतम् ॥१०॥ ११ ॥ एवमिति । तथेति आनयिष्यामीत्यब्रवीदित्यर्थः । लक्ष्मणः काकुत्स्थं दर्शयामास। शिष्यमिति शेषः। गतिबुद्धीत्यादिना द्विकर्मकत्वम् ॥१२–१४॥ तमिति । अगस्त्यवचनं ब्रुवन् अगस्त्येनोक्तं वाक्यं ब्रुवन् ॥ १५ ॥ १६ ॥ अगस्त्य

टीका०—किञ्चासौ म प्रवेशित इत्यत्र किमर्थं न प्रवेशित इत्यर्थः ॥ ११ ॥

सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौबेरमेव च । धातुर्विधातुः स्थाने च वायोः स्थानं तथैव च ॥ १८॥ नागराजस्य च स्थानमनन्तस्य महात्मनः । स्थानं तथैव गायत्र्या वसूनां स्थानमेव च ॥ १९ ॥ स्थानं च पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः । कार्तिकेयस्य च स्थानं धर्मस्थानं च पश्यति ॥२०॥ ततः शिष्यैः परिवृतो मुनिरप्यभिनिष्पतत् । तं ददर्शाग्रतो रामो मुनीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २१ ॥ अब्रवी द्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् । एष लक्ष्मण निष्क्रा मत्यगस्त्यो भगवानृषिः ॥ २२ ॥

गृहाण्यपश्यदित्याह—स तत्रेत्यादि । तत्र अगस्त्यगृहे । ब्रह्मणः चतुर्मुखस्य । अग्नेः पावकस्य । तथैव चेति निपातसमुदायस्समुच्चये ॥ १७ ॥ भगो देवता विशेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पाशहस्तस्येत्यादिविशेषणानि तत्र मुनेरगस्त्यस्य भक्तिविशेषद्योतनार्थम् । इमे ब्रह्मादयः पूर्वसर्गे फलप्रदत्वेनोक्ताः । अन्ये अगस्त्योपासकत्वेनोक्ताः । एते ब्रह्माग्निविष्णुमहेन्द्रविवस्वत्सोमभगकुबेरधातृ विधातृवाय्वनन्तगायत्रीवसुवरुणकार्तिकेयधर्माख्याः सप्तदश देवाः । "यो वै सप्तदशम्" इत्यनुवाकोक्तसप्तदशाक्षरदेवताः यायजूकेन मुनिना पूजार्थं प्रति ष्ठिता इति बोध्यम् । अत्र पूज्यदैवतेषु रुद्रस्यानुपादानादपूज्यत्वमुक्तम् । अधुना जनैः कैश्चित् पूज्यमानता तु तामसशास्त्रानुरोधेनेति बोध्यम् । ननु विष्णोः स्थानं महेशस्येति पाठात् स्थानानुक्त्यसम्भव इति चेत्, तदा पूर्वं रामेण "अगस्त्यं नियताहारं सततं पर्युपासते" इत्युक्तावपि स्थाननिर्देशे उपास्योपासकयोरुभयोरपि निर्देशो न विरुध्यते । यद्वा उपासनं समीपावस्थानं नत्वाराधनम्, धर्ममाराधयिष्णव इत्युक्तेः । धर्मस्याराधनं परिपालनमेव॥२०॥ अभिनिष्पतत् अभ्युत्थानं कृतवान् । अडभाव आर्षः । मुनीनामग्रतः स्थित

श्रमाधिष्ठितदेवतास्थानान्याह—स तत्रेत्यादिना । तत्र अगस्त्याश्रमे सः श्रीरामः ब्रह्मादिदेवतास्थानानि पश्यतीत्यन्वयः ॥ १७–२० ॥ अभिनिष्पतत् अभ्युत्थानं कृतवान् मुनीनामग्रतः स्थित इति शेषः । तमगस्त्यं ददर्शेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥

औदार्येणावगच्छामि निधानं तपसामिमम् ॥ २३ ॥
एवमुक्त्वा महाबाहुरगस्त्यं सूर्यवर्चसम् । जग्राह परम
प्रीतस्तस्यं पादौ परंतपः ॥२४॥ अभिवाद्य तु धर्मात्मा
तस्थौ रामः कृताञ्जलिः । सीतया सह वैदेह्या तदा रामः
सलक्ष्मणः ॥ २५ ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थमर्चयित्वास-
नोदकैः । कुशलप्रश्नमुक्त्वा च ह्यास्यतामिति चाब्रवीत्
॥२६॥ अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यमतिथीन् प्रतिपूज्य च ।
वानप्रस्थेन धर्मेण स तेषां भोजनं ददौ ॥ २७ ॥ प्रथमं
चोपविश्याथ धर्मज्ञो मुनिपुङ्गवः । उवाच राममासीनं
प्राञ्जलिं धर्मकोविदम् ॥२८॥ अग्निं हुत्वा प्रदायार्घ्यम
तिथिं प्रतिपूजयेत् । अन्यथा खलु काकुत्स्थ तपस्वी समु
दाचरन्। दुःसाक्षीव परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् २९

मिति शेषः ॥ २१॥२२ ॥ औदार्येण तेजोविशेषरूपौन्नत्येन । इममवगच्छामि अगस्त्यत्वेनेति शेषः । इति वचनमब्रवीदित्यन्वयः ॥ २३ ॥ अगस्त्यम् उद्दिश्येति शेषः ॥ २४ ॥ रामः अभिवाद्य रामस्तस्थावित्यन्वयः ॥ २५ ॥ प्रति जग्राह अतिथित्वेनेति शेषः । उदकानि पाद्यानि ॥ २६ ॥ तस्मिन्नासीने अग्निं हुत्वा वैश्वदेवं कृत्वा । तेभ्यः अर्घ्यं दत्त्वा अतिथीन् तान् प्रतिपूज्य आचमनीय पुष्पादिभिः पूजयित्वा । वानप्रस्थेन धर्मेण सिद्धं भोजनं कन्दमूलादिकं ददौ ॥२७॥ स्वयं प्रथममुपविश्य आसीनं राममुवाच ॥२८॥ अयं रामव्याजेन सीतां प्रत्युपदेशः । धर्मकोविदमित्युक्तस्य रामस्य हि नेदं वक्तव्यम् । अतएव सीता रावणं सत्करिष्यति । अन्यथा समुदाचरन् होममतिथिसत्कारं चाकुर्व

औदार्येण तेजोविशेषजनितगाम्भीर्येण इममगस्त्यमित्यवगच्छामि निश्चिनोमीत्यर्थः ॥२३॥२४॥ अभिवाद्येति । योगरूढिभेदेन रामस्यापौनरुक्त्यम् ॥२५॥२६॥ प्रथममग्निं हुत्वा वैश्वदेवं कृत्वा पश्चादर्घ्यदानेन अतिथीन् प्रतिपूज्य ब्राह्मणातिथीन् पूजयित्वा वानप्रस्थधर्मेण तेषामतिथीनां भोजनं ददावित्यर्थः ॥२७ ॥ २८॥ ननु निरपेक्षेण पूज नीयो न क्षत्रियः अहं किमर्थं पूजित इत्याशङ्कायां वानप्रस्थ इति मयैवमनुष्ठितं नान्यथेति समाधित्सुराह-अन्यथेति । तपस्वी वानप्रस्थः । अन्यथा समुदाचरन् पूज्य पूजातिक्रमं कुर्वन् परे लोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् । किञ्च दुस्साक्षी कूटसाक्ष्यपि

राजा सर्वस्य लोकस्य धर्मचारी महारथः ।
पूजनीयश्च मान्यश्च भवान् प्राप्तः प्रियातिथिः ॥ ३० ॥
एवमुक्त्वा फलैर्मूलैः पुष्पैरन्यैश्च राघवम् ।
पूजयित्वा यथाकामं पुनरेव ततोऽब्रवीत् ॥ ३१ ॥
इदं दिव्यं महच्चापं हेमरत्नविभूषितम् ॥ ३२ ॥
वैष्णवं पुरुषव्याघ्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ ३३ ॥
अमोघः सूर्यसङ्काशो ब्रह्मदत्तः शरोत्तमः ।
दत्तौ मम महेन्द्रेण तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ३४ ॥

न्नित्यर्थः । दुःसाक्षी कूटसाक्षी ॥ २९ ॥ भवांस्तु विशिष्टातिथिरित्याह—राजेति । राजपक्षे स्पष्टोऽर्थः । तत्त्वार्थस्तु-सर्वस्य लोकस्य भुवनत्रयस्य । राजा स्वामी । "पतिं विश्वस्य" इति श्रुतेः । अतएव लोकस्य पूजनीयः कर्मभिराराध्यः । "इष्टापूर्तं बहुधा जातं जायमानं विश्वं बिभर्ति भुवनस्य नाभिः" इति श्रुतेः । मान्यः मुक्तये योगिभिश्चिन्त्यः । प्रियातिथिः लौकिकातिथिभ्यो विलक्षणः । एवमुवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ ३० ॥ एवमिति । पुनः फलादिदानं सीतायाः ॥ ३१ ॥ इदमिति परशुरामात् गृहीत्वा वरुणहस्ते दत्तं रामेण । तदेव वरुणः खरादिवधसन्निहित इति अगस्त्यहस्ते निक्षिप्तवानित्यवगम्यते, वैष्णव शब्दप्रत्यभिज्ञानात् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ब्रह्मदत्तः ब्रह्मणा दत्तः अयमितिशेषः ।

परलोके स्वानि मांसानि भक्षयेत् अतः प्रत्यवायपरिहाराय त्वां पूजयामीत्यर्थः ॥ २९ ॥ मम पूज्यत्वं कथमित्यत आह—राजेति । सर्वस्य लोकस्य राजा अतः पूजनीयश्च मान्यश्च किञ्च प्रियातिथिश्च सन् सम्प्राप्तः अतः पूज्यता तवेत्यर्थः । वस्तुतस्तु सर्वलोकस्य ब्रह्माण्डस्य राजा प्रभुः तथापि धर्मचारी लोकशिक्षार्थं धर्मांश्चरत्याचरतीति तथा । महारथः महान् महात्मा गरुडो रथो यस्य सः तथोक्तः । किञ्च पूजनीयस्सत्कर्मभिराराध्यः । मान्यः मुक्तिसिद्ध्यै मन्तव्यश्चेति योजना ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इदमिति । हेमरत्नविभूषितं हेम्ना रत्नैश्च विभूषितम् । ब्रह्मणा दत्तो ब्रह्मदत्तः

स०—महत् चापमिति पदद्वयम् । इदं च शार्ङ्गमिन्द्रदत्तम् "शार्ङ्गं तदादिपुरुषो निजमाजहार" इत्याचार्योक्तेः । एतदुत्पत्तिप्रकारस्तु—"अस्त्रागमं ते वक्ष्यामि" इत्यारभ्य—"एतत्ते सर्वमाख्यातम्" इत्यन्तेनानुशासनिके पर्वण्युक्तः । नन्वानुशासनिके पर्वणि धनुषो वेणुविकृतत्वोक्तेः कथं शृङ्गविकृतत्वाच्छार्ङ्गत्वोक्तिरिति चेत् कण्वशिरस्स्थवल्मीकगवेणुविकृतत्वात्तथा व्यपदेशः ॥ ३२ ॥

सम्पूर्णौ निशितैर्बाणैर्ज्वलद्भिरिव पावकैः । महारजतकोशोऽयमसिर्हेमविभूषितः ॥ ३५ ॥ अनेन धनुषा राम हत्वा सङ्ख्ये महासुरान् । आजहार श्रियं दीप्तां पुरा विष्णुर्दिवौकसाम् ॥ ३६ ॥ तद्धनुस्तौ च तूणीरौ शरं खड्गं च मानद । जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्रधरो यथा ॥ ३७ ॥ एवमुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम् । दत्त्वा रामाय भगवानगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामा० श्रीमदारण्यकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

राम प्रीतोऽस्मि भद्रं ते परितुष्टोऽस्मि लक्ष्मण ।
अभिवादयितुं यन्मां प्राप्तौ स्थः सह सीतया ॥ १ ॥
अध्वश्रमेण वां खेदो बाधते प्रचुरश्रमः ।
व्यक्तमुत्कण्ठते चापि मैथिली जनकात्मजा ॥ २ ॥

तूणी इमाविति शेषः ॥ ३४ ॥ महारजतं सुवर्णं तन्मयः कोशः खड्गपिधानं यस्य सः महारजतकोशः । बालरामायणे ऐन्द्रं शरासनमिति इन्द्रदत्तत्वोक्तिश्छत्रिन्यायात् ॥ ३५ ॥ धनुषा धनुरादिना ॥ ३६ ॥ शरं खड्गं च वैष्णवाविति शेषः । वज्रं वज्रधरो यथेत्यनेन तावकं त्वमेव गृहाणेत्युक्तम् ॥ ३७ ॥ एवमुक्त्वा ततः पुनरेव इत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

एतादृशस्थले सर्गविच्छित्तिर्नास्तीति प्रतीयते, कथाया अपर्यवसानात् । अथ खरवधायागस्त्येनानुज्ञातस्य रामस्य पञ्चवटीं प्रति प्रयाणं त्रयोदशे—रामेत्यादि । ते इत्यस्य लक्ष्मणेत्यत्राप्यन्वयः ॥ १ ॥ अध्वश्रमेण मार्गायासेन ।

तदाख्यश्च (तूणी च दत्ताविति शेषः) महारजतकोशः हेमकोशः । वैष्णवं त्वदीयम् । तद्धनुः परशुरामाद् गृहीत्वा देवेषु तिष्ठात्विति वरुणे न्यस्तं, खरादिवधः प्रत्यासन्न इति मत्वा इन्द्रेणागस्त्ये विहितमिति वेदितव्यम् ॥ ३३-३८ ॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां आरण्यकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

राम प्रीतोस्मि लक्ष्मण परितुष्टोस्मि इति श्रीरामागमनानिवेदनानिमित्तकः परितोषः । भगवद्विषया प्रीतिर्भक्तिः ॥ १ ॥ अध्वश्रमेण मार्गश्रमेण । आगमनादिप्रयुक्त

स०—अध्वश्रमेण खेदः तज्जन्यं दुःखं वां बाधत इति व्यक्तम् । ममापि प्रचुरश्रमः मैथिलीसम्बन्धमात्रात् । हे जनक जगज्जनक राम ! आत्मनः स्वत एव जायत इत्यात्मजा, अयोनिजेति यावत् ॥ १ ॥

एषा हि सुकुमारी च दुःखैश्च न विमानिता । प्राज्यदोषं वनं प्राप्ता भर्तृस्नेहप्रचोदिता ॥ ३ ॥ यथैषा रमते राम इह सीता तथा कुरु । दुष्करं कृतवत्येषा वने त्वामनु गच्छति ॥४॥ एषा हि प्रकृतिः स्त्रीणामासृष्टे रघुनन्दन। समस्थमनुरञ्जन्ति विषमस्थं त्यजन्ति च ॥ ५ ॥ शतह्रदानां लोलत्वं शस्त्राणां तीक्ष्णतां तथा । गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्ति योषितः ॥ ६ ॥

प्रचुरः श्रमः श्रमजलं येन सः प्रचुरश्रमः । खेदः वा बाधते । उत्कण्ठते विश्रान्तिमभिलषति । अनेनास्याः श्रमातिशय उच्यते । जनकात्मजेति सौकुमार्यातिशयोक्तिः ॥ २ ॥ एषा सुकुमार्यपि प्राज्यदोषं बहुदोषं वनं प्राप्ता दुःखैर्न विमानिता न परिभूता च । तत्र हेतुः भर्तृस्नेहप्रचोदितेति ॥ ३ ॥ इह आश्रमे ॥ ४ ॥ प्रकृतिः स्वभावः । आसृष्टेः जगत्सृष्टिमारभ्य । समस्थं सुस्थं प्रति । विषमस्थं दुर्दशापन्नम् ॥ ५ ॥ शतह्रदानां विद्युताम् । लोलत्वं चञ्चलत्वम् । अनुगच्छन्ति चञ्चलचित्तत्वादिति भावः । शस्त्राणां तीक्ष्णतां क्रौर्यम् । अनुगच्छन्ति बहुकालागतस्नेहबन्धच्छेदनादिति भावः । गरुडानिलयोः शैघ्र्यम्

स्वेदादिकार्यकृत् खेदः खिन्नता वा बाधते किमिति शेषः । प्रचुरश्रमः मैथिलीमिति शेषः । व्यक्तं बाधत इति योज्यम् । अत एव मैथिली उत्कण्ठते आकाङ्क्षते, काचिद्विश्रान्तिमिति शेषः ॥ २ ॥ न विमानिता न पीडिता । प्राज्यदोषं प्रचुरदोषं दुष्करमशक्यं कार्यं कृतवती सती त्वामधिगच्छतीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ आसृष्टेः सृष्टिमारभ्य समस्तं धनधान्यादियुक्ततया सम्यगवस्थितं पतिमनुरञ्जन्ति अनुरक्ता भवन्ति । विषमस्थं दरिद्रं पतिम् ॥ ५ ॥ एकत्रानवस्थानात् विद्युतां लोलत्वमनुगच्छन्ति । बहुकालागतस्नेहबन्धच्छेदेन शस्त्राणां तीक्ष्णतां अविचारेण

स०–आसृष्टेः ईषज्जन्मनः विवाहरूपद्वितीयजन्मारभ्येति यावत् । " स्त्रीणां प्रदानकर्मैव यथोपनयनं तथा " इत्याद्युक्तेः । यद्वा आसृष्टे जगति । समस्थं मया सम्पदा सहिताः समाः तेषु तिष्ठतीति समस्थम् । सम्पद्युक्तम् । अनुरज्यन्ति अनुरागयुक्ता भवन्ति । विषमस्थं दरिद्रम् ॥ ५ ॥ " अजाद्यदन्तम् " इत्यनिलशब्द एव प्राक्प्रयोज्यः, तथापि गरुडशब्दस्य मुख्यगरुडवाचकत्वात् अनिलशब्दस्य भूतवायुपरत्वात्तदपेक्षया गरुडस्याभ्यर्हितत्वात्पूर्वनिपातः । यद्वा " समुद्राभ्राद्घः " इत्यत्रादर्शनात् " अजाद्यदन्तम् " इत्यस्यानित्यत्वाद् गरुडशब्दस्य पूर्वनिपातः ॥ ६ ॥

इयं तु भवतो भार्या दोषैरेतैर्विवर्जिता । श्लाघ्या च व्यपदेश्या च यथा देवी ह्यरुन्धती ॥७॥ अलंकृतोऽयं देशश्च यत्र सौमित्रिणा सह । वैदेह्या चानया राम वत्स्यसि त्वमरिन्दम ॥८॥ एवमुक्तः स मुनिना राघवः संयताञ्जलिः । उवाच प्रश्रितं वाक्यमृषिं दीप्तमिवानलम् ॥ ९ ॥ धन्योस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गवः । गुणैः सभ्रातृभार्यस्य वरदः परितुष्यति ॥ १० ॥ किन्तु व्यादिश मे देशं सोदकं बहुकाननम् । यत्राश्रमपदं कृत्वा वसेयं निरतः सुखम् ॥ ११ ॥ ततोऽब्रवीन्मुनिश्रेष्ठः श्रुत्वा रामस्य तद्वचः । ध्यात्वा मुहूर्तं धर्मात्मा धीरो धीरतरं वचः ॥१२॥ इतो द्वियोजने तात बहुमूलफलोदकः । देशो बहुमृगः श्रीमान् पञ्चवट्यभिविश्रुतः ॥ १३ ॥

अनुगच्छन्ति, अविचारेण कार्यकरणादिति भावः ॥ ६ ॥ एवं लौकिकस्त्रीणां दुष्टस्वभावमुक्त्वा सीतायास्तद्वैलक्षण्यमाह–इयन्त्विति । न केवलं दोषरहिता, श्लाघ्या सद्भिः प्रशंसनीया च । व्यपदेश्या पतिव्रतास्वग्रगण्या । एवं सीताप्रशंसनं वक्ष्यमाणदेवबन्दीमोचनोत्साहनाय ॥ ७ ॥ अयं देशः आश्रमप्रदेशः । यद्वा भूलोकः । वत्स्यसि दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि च ॥८॥ संयताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः ॥ ९ ॥ १० ॥ निरतः एकाग्रः ॥ ११ ॥ ध्यात्वा भाविकार्योचितदेशं ध्यात्वा । धीरः धीमान्, निश्चितकार्योचितदेश इत्यर्थः । धीरतरम् अतिनिश्चितं वचः ॥१२॥ पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी, तद्युक्त

कार्यकरणाद्गरुडानिलयोः शैघ्र्यमनुगच्छन्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥ इयं तु सकलदोषराहितत्वेन गुणसम्पत्त्या च सद्भिः प्रशंसनीया । व्यपदेश्या पतिव्रतास्वग्रगण्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ अलंकृत इति । आश्रमोऽयमलंकृतोऽभवत् । यत्र यस्मिन्नाश्रमे त्वं निवासं करिष्यसि आधुनिकनिवासमात्रकृतालङ्कारमात्रं न पर्याप्तमित्यर्थः । यद्वा त्वदागमनमात्रेणायं देशस्त्वलंकृतोऽभवत् । इतःपरं यत्र वत्स्यसि स त्वलंकृतो भाविष्यतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ८ ॥९॥ मुनिपुङ्गवः, भवानिति शेषः ॥ १०॥ त्वदुक्तस्य सर्वार्थस्याऽङ्गीकारेपि किञ्चिद्वक्तव्यमस्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ध्यात्वा मुहूर्तमिति भाविकार्यनिश्चयाय ध्यानम्, ध्यानेनागामिसीतावियोगरूपकिञ्चिद्विक्षेपं दृष्ट्वापि भाविवाञ्छितरावणवधसीतावाप्त्यादिकार्यसिद्धिदर्शनेन धीरः सन् तं वचोऽब्रवीत् ॥ १२ ॥ पञ्चानां वटानां समाहारः पञ्चवटी, तदुपलक्षितत्वात्

तत्र गत्वाश्रमपदं कृत्वा सौमित्रिणा सह । रंस्यसे त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्तमनुपालयन् ॥ १४ ॥ कालोऽयं गत भूयिष्ठो यः कालस्तव राघव । समयो यो नरेन्द्रेण कृतो दशरथेन ते ॥ १५ ॥ तीर्णप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखं राज्ये निवत्स्यसि । धन्यस्ते जनको राम स राजा रघुनन्दन । यस्त्वया ज्येष्ठपुत्रेण ययातिरिव तारितः ॥ १६ ॥ विदितो ह्येष वृत्तान्तो मम सर्वस्तवानघ । तपसश्च प्रभावेन स्नेहाद्दशरथस्य च ॥ १७ ॥ हृदयस्थश्च ते छन्दो विज्ञातस्तपसा मया । इह वासं प्रतिज्ञाय मया सह तपोवने ॥ १८ ॥ [वसन्तं त्वां जनाः सर्वे ज्ञास्यन्ति रघुनन्दन ।] अतश्च त्वामहं ब्रूमि गच्छ पञ्चवटीमिति १९

देशो लक्षणया पञ्चवटीत्युच्यते । पञ्चवटीत्यभिविश्रुतो देश इत्यन्वयः ॥ १३–१६ ॥ मम पितृवाक्यपरिपालनप्रकारः कथं ज्ञात इत्यत्राह–विदित इति । तपःप्रभावेन पर्यालोचनकरणे निमित्तमाह स्नेहादिति ॥ १७ ॥ छन्दः अभिप्रायः । "अभिप्रायवशौ छन्दौ" इत्यमरः । खरादिवधसङ्कल्प इत्यर्थः । तपसा आलोचनेन तन्मूलत्वद्वचनभङ्ग्या चेत्यर्थः । अलंकृतोऽयं देशश्चेति ममेह वासे प्रस्तुते किंतु व्यादिश मे देशमिति त्वदुक्तयाचेत्यर्थः । अभिप्राय वेदनकार्यमाह इहेति। यस्मात्त्वदभिप्रायो मया विदितः अतो हेतोः इह तपोवने मया सह वासं प्रतिज्ञाय अनुज्ञाय तदनन्तरमेव त्वं पञ्चवटीं गच्छेति ब्रूमि

पञ्चवटीत्यभिविश्रुतः प्रसिद्धो देशः ॥ १३–१६ ॥ दशरथस्य स्नेहात् कैकेयीविषय दशरथस्नेहात् तव सर्वोऽपि वृत्तान्तः प्रवृत्त इति मम तपसः प्रभावेन विदित इत्य न्वयः । यद्वा मम तपसः प्रभावेन दशरथस्य तवोपरि परमस्नेहाच्च तव दशरथस्य च वृत्तान्तः पितृवचनपरिपालनाय वनवासवृत्तान्तः । दशरथवृत्तान्तः कैकेयीविषय स्नेहात् त्वत्प्रेरणरूपः विदित इत्यर्थः ॥ १७॥ हृदयस्थ इति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । छन्दः पूर्वप्रतिज्ञातराक्षसवधरूपाभिप्रायः । टी०–एकान्तवासकौतूहलविधानाभिप्रायो वा । स च मया तपसा विज्ञातः, अत एव हि मया सह वासं प्रतिज्ञाय अनुज्ञाय पञ्चवटीं गच्छेति ब्रूमि ब्रवीमि । 'अनित्यमागमशासनम्' इतीडभावः ॥ १८–२१ ॥

स हि रम्यो वनोद्देशो मैथिली तत्र रंस्यते । स देशः श्लाघनीयश्च नातिदूरे च राघव ॥ २० ॥ गोदावर्याः समीपे च मैथिली तत्र रंस्यते । प्राज्यमूलफलश्चैव नाना द्विजगणायुतः । विविक्तश्च महाबाहो पुण्यो रम्यस्तथैव च ॥ २१ ॥ भवानपि सदारश्च शक्तश्च परिरक्षणे । अपि चात्र वसन् राम तापसान् पालयिष्यसि ॥ २२ ॥ एतदालक्ष्यते वीर मधूकानां महद्वनम् । उत्तरेणास्य गन्तव्यं न्यग्रोधमभिगच्छता ॥ २३ ॥ ततः स्थलमुपारुह्य पर्वतस्याविदूरतः । ख्यातः पञ्चवटीत्येव नित्यपुष्पितकाननः ॥ २४ ॥ अगस्त्येनैवमुक्तस्तु रामः सौमित्रिणा सह । सत्कृत्यामन्त्रयामास तमृषिं सत्यवादिनम् ॥ २५ ॥ तौ तु तेनाभ्यनुज्ञातौ कृतपादाभिवन्दनौ । तदाश्रमात् पञ्चवटीं जग्मतुः सह सीतया ॥ २६ ॥ गृहीतचापौ तु नराधिपात्मजौ विषक्ततूणौ समरेष्वकातरौ । यथोपदिष्टेन पथा महर्षिणा प्रजग्मतुः पञ्चवटीं समाहितौ २७

इत्यार्षे श्रीरा०श्रीमदारण्यकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ब्रवीमि । अनित्यमागमशासनमिति इडभावः ॥ १८–२० ॥ आयुतः व्याप्तः । विविक्तः विजनः ॥ २१ ॥ परिरक्षणे तापसानामिति शेषः । अत्र पञ्चवट्याश्रमे ॥ २२ ॥ अस्य मधूकवनस्य । न्यग्रोधमभिगच्छता उत्तरेण मार्गेण गन्तव्यम् । इदं मधूकवनं गत्वा तदुत्तरेण मार्गेण गन्तव्यम्, स मार्गो न्यग्रोधं प्रापयतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ ततो न्यग्रोधात्परतः । स्थलं निर्वणप्रदेशम् । किञ्चिदुन्नतमुपारुह्य गमने कश्चित्पर्वतो दृश्यते तस्याविदूरतः पञ्चवटीति ख्यातः पञ्चवटत्वेन प्रसिद्धः । नित्यपुष्पितकाननत्वेन ज्ञातुं योग्यश्चाश्रमो दृश्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ सत्कृत्य प्रदक्षिणनमस्काराभ्यामिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ विषक्ततूणौ बद्ध

भवानिति । परिरक्षणे तापसानामिति शेषः । अत्र पञ्चवट्याश्रम एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ न्यग्रोधं मार्गस्थम् अभि उद्दिश्य गच्छता त्वया अस्य मधूकवनस्योत्तरेण मार्गेणेति शेषः । गन्तव्यमिति योजना ॥ २३ ॥ स्थलं निर्वणं देशम् । उपारुह्य प्राप्य ततः

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चवटीं गच्छन्नन्तरा रघुनन्दनः । आससाद महाकायं गृध्रं भीमपराक्रमम् ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा तौ महाभागौ वटस्थं रामलक्ष्मणौ । मेनाते राक्षसं पक्षिं ब्रुवाणौ को भवानिति ॥ २ ॥ स तौ मधुरया वाचा सौम्यया प्रीणयन्निव । उवाच वत्स मां विद्धि वयस्यं पितुरात्मनः॥३॥ स तं पितृसखं बुद्ध्वा पूजयामास राघवः । स तस्य कुलमव्यग्रमथ पप्रच्छ नाम च ॥४ ॥ रामस्य वचनं श्रुत्वा सर्वभूतसमुद्भवम् । आचचक्षे द्विजस्तस्मै कुलमात्मानमेव च ॥५॥ पूर्वकाले महाबाहो ये प्रजापतयोऽभवन् । तान्मे निगदतः सर्वानादितः शृणु राघव ॥ ६ ॥ कर्दमः प्रथमस्तेषां विश्रुतस्तदनन्तरः । शेषश्च संश्रयश्चैव बहुपुत्रश्च वीर्यवान् ॥ ७ ॥

तूणीरौ । अकारान्तोपि तूणशब्दः । महर्षिणा यथोपदिष्टेन पथेत्यन्वयः । समाहितौ एकाग्रौ । अस्मिन् सर्गे सार्धसप्तविंशतिः श्लोकाः॥२७॥इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥१३॥

अथ गृध्रराजसमागमश्चतुर्दशे—अथ पञ्चवटीमित्यादि ॥ १ ॥ वटस्थम् अगस्त्योपदिष्टवटस्थम् । पक्षिमिति छान्दसं रूपम् । को भवानिति ब्रुवाणौ सन्तौ राक्षसं मेनाते, राक्षसं मत्वा को भवानित्यब्रूतामित्यर्थः ॥ २ ॥ सौम्यया सौजन्यपरया । प्रीणयन्निवेति इवशब्द एवकारार्थः । आत्मन इत्यन्त इति करणं ज्ञेयम् । आत्मनो रामस्य॥३॥४॥ द्विजः आत्मानम् आत्मनाम॥५॥ स्वोत्पत्तिं कथयिष्यन् प्रसङ्गादादौ सर्वभूतसमुद्भवमाह—पूर्वकाल इत्यादि ॥ ६–८ ॥

पश्चात्कस्यचित्पर्वतस्याविदूरतः समीपे पञ्चवटीति ख्यातो देशोऽस्ति तं गच्छेति शेषः ॥ २४–२७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

॥ १ ॥ तमिति । पक्षिं पक्षिणम् ॥ २ ॥ आत्मनः पितुः श्रीरामस्य तव पितुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सर्वभूतसमुद्भवमिति रामस्य प्रत्ययार्थं स्वोत्पत्तिकथनार्थं

स्थाणुर्मरीचिरत्रिश्च क्रतुश्चैव महाबलः। पुलस्त्यश्चाङ्गिरा श्चैव प्रचेताः पुलहस्तथा ॥ ८ ॥ दक्षो विवस्वानपरोऽरिष्टनेमिश्च राघव। कश्यपश्च महातेजास्तेषामासीच्च पश्चिमः ॥ ९ ॥ प्रजापतेस्तु दक्षस्य बभूवुरिति विश्रुतम्। षष्टिर्दुहितरो राम यशस्विन्यो महायशः ॥ १० ॥ कश्यपः प्रतिजग्राह तासामष्टौ सुमध्यमाः। अदितिं च दितिं चैव दनुमप्यथ कालिकाम्। ताम्रां क्रोधवशां चैव मनुं चाप्यनलामपि ॥ ११ ॥ तास्तु कन्यास्ततः प्रीतः कश्यपः पुनरब्रवीत्। पुत्रांस्त्रैलोक्यभर्तॄन् वै जनयिष्यथ मत्समान् ॥ १२ ॥ अदितिस्तन्मना राम दितिश्च मनुजर्षभ। कालिका च महाबाहो शेषास्त्वमनसोऽभवन् ॥ १३ ॥ अदित्यां जज्ञिरे देवास्त्रयस्त्रिंशदरिन्दम। आदित्या वसवो रुद्रा ह्यश्विनौ च परन्तप ॥ १४ ॥ दितिस्त्वजनयत्पुत्रान् दैत्यांस्तात यशस्विनः। तेषामियं वसुमती पुरासीत् सवनार्णवा ॥ १५ ॥

अरिष्टनेमिरिति कश्यपविशेषणम् ॥ ९ ॥ १० ॥ तासां दुहितॄणां मध्ये सुमध्यमाः अष्टौ कन्याः प्रतिजग्राह पर्यणैषीत् ॥ ११ ॥ त्रैलोक्यभर्तॄन् त्रैलोक्यरक्षणक्षमान् ॥ १२ ॥ तन्मनाः तद्वचनदत्तावधाना। कालिका चेत्यत्र चकारेण मनुरप्युच्यते। तन्मना इति दितिकालिकामनूनामपिविशेषणम्। चतस्रः प्रौढपुत्रोत्पादनमनसोऽभवन्, चतस्रो नाभवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥ भर्तृवचनादरानादरफले दर्शयति—अदित्यामित्यादिना। द्वादशादित्याः अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः अश्विनौ द्वौ एवं त्रयस्त्रिंशत् ॥ १४ ॥ तेषां दितिपुत्राणाम् ॥ १५–१७ ॥

मपीत्यर्थः ॥ ५–७ ॥ कश्यप इति अरिष्टनेमिविशेषणम्। अनन्तरोक्तोऽरिष्टनेमिः कश्यपः तेषां पश्चिमश्चासीदित्यर्थः ॥ ८–१० ॥ कश्यप इति। ननु 'ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश" इति श्रूयते, अत्र कथमष्टावित्युच्यत इति चेत्, सत्यम्; अष्टावित्येकवारमिति वा उपलक्षणमिति वा वैवस्वतमन्वन्तरे एवमिति द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ कन्याः भार्याः ॥ १२ ॥ तन्मनाः भर्तृपरा। अदित्याद्यास्तिस्रः पतिवाक्यं श्रद्दधिरे, तत्राप्यदितिः। शेषास्त्वमनसोऽभवन् ॥ १३ ॥ अत एव पति

दनुस्त्वजनयत् पुत्रमश्वग्रीवमरिन्दम । नरकं कालकं चैव कालिकापि व्यजायत ॥ १६ ॥ क्रौञ्चीं भासीं तथा श्येनीं धृतराष्ट्रीं तथा शुकीम् । ताम्रापि सुषुवे कन्याः पञ्चैता लोकविश्रुताः ॥ १७ ॥ उलूकान् जनयत् क्रौञ्ची भासी भासान् व्यजायत । श्येनी श्येनांश्च गृध्रांश्च व्यजायत सुतेजसः ॥ १८ ॥ धृतराष्ट्री तु हंसांश्च कलहंसांश्च सर्वशः । चक्रवाकांश्च भद्रं ते विजज्ञे सापि भामिनी ॥१९॥ शुकी नतां विजज्ञे तु नताया विनता सुता ॥२०॥ दश क्रोधवशा राम विजज्ञे ह्यात्मसम्भवाः । मृगीं च मृगमन्दां च हरिं भद्रमदामपि ॥ २१ ॥ मातङ्गीमपि शार्दूलीं श्वेतां च सुरभिं तथा । सर्वलक्षणसम्पन्नां सुरसां कद्रुकामपि ॥ २२ ॥ अपत्यं तु मृगाः सर्वे मृग्या नरवरोत्तम । ऋक्षाश्च मृगमन्दायाः सृमराश्चमरास्तथा ॥ २३ ॥ हर्याश्च हरयोऽपत्यं वानराश्च तरस्विनः । ततस्त्विरावतीं नाम जज्ञे भद्रमदा सुताम् ॥ २४ ॥ तस्यास्त्वैरावतः पुत्रो लोकनाथो महागजः । मातङ्गास्त्वथ मातङ्ग्या अपत्यं मनुजर्षभ ॥ २५ ॥

ताम्रावंशं प्रपञ्चयति-उलूकानित्यादिना जनयदित्यत्र आगम शास्त्रस्यानित्यतया नाडागमः ॥१८॥ अप्रसक्तवृत्तान्तानादरप्रतिपधाय मध्ये भद्रं त इत्युक्तिः । सा भामिनीति धृतराष्ट्रीविशेषणम् ॥ १९ ॥ शुकी ताम्रापुत्री । विजज्ञे एवमादयोन्तर्भावितण्यर्थाः शब्दाः ॥ २० ॥ क्रोधवशा कश्यपपत्नी ॥ २१॥२२ ॥ अपत्यमिति जात्येकवचनम् । सृमराः स्त्रीणां केशसहायोपयुक्तैर्नीलैर्दीर्घवाला मृगाः । चमराः चामरमृगाः ॥२३॥ हरयः सिंहाः ॥ २४ ॥मातङ्गाः गजाः॥२५

विश्वासतारतम्यमपि ज्ञातमित्याह—आदित्यामिति ॥ १४—२२ ॥ अपत्यमिति । सृमराश्चमरास्तथा येषां नीलवालैः कान्ताकचसाहाय्यं क्रियते ते सृमराः । येषां

गोलांगूलांश्च शार्दूली व्याघ्रांश्चाजनयत् सुतान् । दिशागजांश्च काकुत्स्थ श्वेताप्यजनयत् सुतान् ॥२६॥ ततो दुहितरौ राम सुरभिर्द्वे व्यजायत । रोहिणीं नाम भद्रं ते गन्धर्वीं च यशस्विनीम् ॥ २७ ॥ रोहिण्यजनयद्गा वै गन्धर्वी वाजिनः सुतान् । सुरसाऽजनयन्नागान् राम कद्रूस्तु पन्नगान् ॥ २८ ॥ मनुर्मनुष्यान् जनयद्राम पुत्रान् यशस्विनः । ब्राह्मणान् क्षत्रियान् वैश्यान् शूद्रांश्च मनुजर्षभ । सर्वान् पुण्यफलान् वृक्षाननलापि व्यजायत ॥ २९ ॥ विनता च शुकी पौत्री कद्रूश्च सुरसा स्वसा । कद्रूर्नागं सहस्रास्यं विजज्ञे धरणीधरम् ॥ ३० ॥ द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च । तस्माज्जातोऽहमरुणात् सम्पातिस्तु ममाग्रजः ॥ ३१ ॥

गोलांगूलाः अत्यन्तदीर्घलांगूलाः मर्कटजातिविशेषाः । रोहिण्य जनयद्गा वै इति पाठः । नागाः बहुफणाः सर्पाः । पन्नगाः केवलसर्पाः ॥ २६–२८ ॥ मनुः कश्यपपत्नी । पुण्यफलान् चारुफलान् । "पुण्यं तु चारु" इत्यमरः । विषवृक्षनिम्बादयोपि महौषधत्वेन पुण्यफला एव । पिण्डफलानिति पाठे–पिण्डाकारफलानित्यर्थः । प्रायिकं चैतादिति बोध्यम् ॥ २९ ॥ एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य स्वकुलमवतारयति–विनता चेति । अत्र कद्र्वा उपादानं स्वप्रतिपक्षकुलत्वेनेति केचित् । वस्तुतस्तु-धरणीधरशेषजनकत्वेन स्वकुलतुल्यत्वं वक्तुं "कद्रूर्नागं सहस्रास्यं विजज्ञे धरणीधरम्" इत्युक्तम् ॥३०॥३१॥

श्वेतवालैः देवराजादिवीजनं क्रियते ते चमराः महिषाकृतयः ॥ २३–२७ ॥ नागाः बहुफणास्सर्पाः । यद्वा मनुष्याकाराः फणालाङ्गूलयुक्ताः नागाः । तदन्ये पन्नगाः ॥ २८ ॥ सर्वान् पिण्डफलान् वृक्षान् पिण्डाकारफलान् ॥२९॥ विनता च शुकीपौत्री कद्रूश्च सुरसास्वसेति पूर्वोक्ताया विनतायाः पुनः कथनं शुक्याः पौत्री विनतेति स्वकुलक्रमं वक्तुं पुनः कद्रूग्रहणम्, तस्यास्सन्ततिकथनाय । अनेन प्रतिपक्षकुलेन गरुडमर्दितेन स्वकुलं प्रख्यापितं भवति । एष सृष्टिप्रकारो वैवस्वतमन्वन्तर इति

स०–नागान् फणानुद्धृत्य गन्तॄन् । पन्नगान् भूमिमालम्ब्य गन्तॄन् ॥ कतक०–निर्विषा नागाः । तदन्ये पन्नगाः ॥२८॥

जटायुरिति मां विद्धि श्येनीपुत्रमरिन्दम ॥ ३२ ॥ सोऽहं वाससहायस्ते भविष्यामि यदीच्छसि । इदं दुर्गं हि कान्तारं मृगराक्षससेवितम् । सीतां च तात रक्षिष्ये त्वयि याते सलक्ष्मणे ॥ ३३ ॥ जटायुषं तं प्रतिपूज्य राघवो मुदा परिष्वज्य च सन्नतोऽभवत् । पितुर्हि शुश्राव सखित्वमात्मवान् जटायुषा संकथितं पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ स तत्र सीतां परिदाय मैथिलीं सहैव तेनातिबलेन पक्षिणा । जगाम तां पञ्चवटीं सलक्ष्मणो रिपून् दिधक्षन् शलभानिवानलः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

श्येनीपुत्रमिति इयं च श्येनी पूर्वोक्ताया अन्या । यद्वा कश्यपसुता श्येनीमाता कश्यपस्य पञ्चमोऽरुणः । पिता कश्यपप्रजापतिः कूटस्थ इति स्वीयवंशप्रभावो निवेदितः । विधिनिषेधयोस्तिर्यक्ष्वभावान्न मातृपुत्रयोरेकवंश्यत्वादिदोषः । अयं च सृष्टिक्रमो वैवस्वतमन्वन्तरप्रकारः । अतो न पुराणान्तरविरोधः ॥ ३२ ॥ सोऽहमिति । वाससहायः वासस्थले सीतायाः रक्षणे सहाय इत्यर्थः । यदी च्छसि, उक्तार्थमिति शेषः । सहायापेक्षत्वे हेतुमाह इदमिति । याते मृगयार्थ मिति शेषः ॥ ३३ ॥ जटायुषमिति । सन्नतौ हेतुमाह पितुर्हीति ॥ ३४ ॥ सीतां तत्र परिदाय रक्षणाय जटायुवशां कृत्वेत्यर्थः । "यमाय त्वा परिददा म्यसावन्तकाय त्वा परिददाम्यसौ" इत्यादौ तथा प्रयोगात् । शलभानिवानल इत्यनेन लीलया विरोध्युन्मूलनाभिप्रायोऽवगम्यते ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

विज्ञेयम् । श्येनीपुत्रमिति । ननु श्येनीशुक्यौ ताम्रायाः पुत्र्यौ । श्येनीपुत्रस्तु कथं जटायुः, अरुणस्य कथं श्येनी भार्या? उच्यते—श्येनी सन्तानपरम्परापतिता काचन श्येनी भविष्यतीत्यदोषः । विधिनिषेधयोर्मनुष्याधिकारत्वाद्वा न दोष इति ज्ञेयम् ॥ ३०–३२ ॥ त्वयि याते, आश्रमान्मृगयाप्रयोजनायेति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सीतां परिदाय परिवार्य ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां चतुर्दशःसर्गः ॥ १४ ॥

टीका०—रामस्य प्रत्ययार्थं स्वस्यानूचानसन्ततिमुक्त्वा स्वकर्तव्यं वदति—सोऽहमिति ॥ ३३ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

ततः पञ्चवटीं गत्वा नानाव्यालमृगायुताम्। उवाच भ्रातरं रामः सौमित्रिं दीप्ततेजसम् ॥ १ ॥ आगताः स्म यथोद्दिष्टममुं देशं महर्षिणा । अयं पञ्चवटीदेशः सौम्य पुष्पितपादपः ॥२॥ सर्वतश्चार्यतां दृष्टिः कानने निपुणो ह्यसि। आश्रमः कतरस्मिन्नो देशे भवति सम्मतः ॥३॥ रमते यत्र वैदेही त्वमहं चैव लक्ष्मण । तादृशो दृश्यतां देशः सन्निकृष्टजलाशयः ॥४ ॥ वनरामण्यकं यत्र स्थलरामण्यकं तथा । सन्निकृष्टं च यत्र स्यात् समित्पुष्पकुशोदकम् ॥ ५ ॥

अथ शेषभूतस्य शेष्यभिमतकैङ्कर्यमेव कर्तव्यमिति दर्शयति पञ्चदशे-तत इत्यादि। सौमित्रिं 'रामं दशरथं विद्धि' इत्यादि सुमित्रानियोगेन रामकैङ्कर्योद्युक्तं दीप्ततेजसं कैङ्कर्योचितदेशलाभेन सन्तुष्टमित्यर्थः । व्यालाः दुष्टसर्पाः॥ १ ॥ आगता इति यथोद्दिष्टम् अगस्त्योक्तक्रमेण आगताः स्म।यं देशं मुनिरब्रवीत् सोऽयं पञ्चवटीदेश इत्यर्थः ॥ २ ॥ सर्वतः सर्वत्र कानने त्वया दृष्टिश्चार्यतां सर्वं काननमवलोक्यतामित्यर्थः । हिर्हेतौ। असीति त्वामित्यर्थे निपातः। यस्मात्त्वमाश्रमोचितस्थलपरिज्ञाने निपुणः तस्मात् कतरस्मिन् प्रदेशे सर्वेषां नःसम्मत आश्रमो भवतीति सर्वत्र कानने दृष्टिश्चार्यतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ सर्वसम्मतत्वमुपपादयति-रमत इति। त्वं रमस इति शेषः। अहं रमे इति च शेषः। सर्वरतिहेतुमाह सन्निकृष्टेति ॥ ४ ॥ तदेव विवृणोति-वनेति। रामण्यकं रमणीयता। "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" इति वुञि प्राप्ते ईकारलोपश्छान्दस इति बोध्यम्। वनस्य रमणीयता चूतपुन्नागादिमिश्रत्वम्। स्थलस्य रमणीयता निम्नोन्नतत्वरहितकोमलसिकतामयत्वम्।समित्पुष्पकुशोदकम्।"जातिरप्राणिनाम्" इत्येकवद्भावः। वनरामण्यकं कुसुमाभिलाषिण्याः सीतायाः रतिहेतुः। स्थलरामण्यकं

॥ १ ॥ आगता इति। यं देशं मुनिरब्रवीत् यथोद्दिष्टं तं देशमागताः स्मेत्यन्वयः ॥ २ ॥ सर्वतश्चार्यतां पश्येत्यर्थः। कानने निपुणो ह्यसि आश्रमोचितस्थलपरिज्ञान इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ वनरामण्यकं वनस्य रमणीयता ॥ ५-१० ॥

एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः संयताञ्जलिः ।
सीतासमक्षं काकुत्स्थमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६॥
परवानस्मि काकुत्स्थ त्वयि वर्षशतं स्थिते।
स्वयं तु रुचिरे देशे क्रियतामिति मां वद ॥ ७ ॥

सुखशयनादिकाङ्क्षिणो रामस्य । सन्निकृष्टसमिदादिमत्त्वं शुश्रूषमाणस्य सौमित्रेः ॥ ५ ॥ एवं स्वसौख्यमप्युक्तवतो रामस्य वचनमसहमानः सौमित्रिः सीतायास्तव च यः प्रदेशो रमणीयः स एवाज्ञप्तव्यः न तु मे सौकर्यावह इत्याह—एवमिति। सीतासमक्षमिति पुरुषकारसान्निध्योक्तिः ॥ ६ ॥ परवनास्मि ममास्मिता तवास्मितावन्न भवति, पारतन्त्र्यैकवेषा ममास्मितेति भावः । काकुत्स्थ इदं च पारतन्त्र्यं न परत्वावस्थायामेव किंत्ववतारावस्थायामपीत्यर्थः । इदं च पारतन्त्र्यं कियत्कालम् ? तत्राह—त्वयि वर्षशतं स्थित इति । शतशब्दः आनन्त्यवचनः । सार्वकालिकं ममपारतन्त्र्यमिति भावः । एवं पारतन्त्र्यस्यैव मत्स्वरूपत्वेन तदनुकूलतया त्वया आज्ञापनं कर्तव्यमित्याह स्वयमिति । स्वयं रुचिरे देशे तवैव रमणीये प्रदेशे आश्रमः क्रियतामिति मां वद ॥ ७ ॥

तनि०—एवमुक्तः त्वमहं चैव लक्ष्मणेति तवापि सौख्यकारिणि कस्मिंश्चिद्देशे पर्णशालां कुर्विति लक्ष्मणे स्वातन्त्र्यं निक्षिप्य श्रीरामेणोक्ते मयि स्वातन्त्र्यनिक्षेपकाल एव रामो मां त्यक्तवान्, एतावत्पर्यन्तं ममाज्ञानेन स्वरूपहानिः कृता, इतःपरं मम स्वरूपं नाम कश्चन पदार्थोऽस्ति किमित्येवमवस्थान्तरं प्राप्तवान् । लक्ष्मणः पारतन्त्र्यैकलक्षणः । संयताञ्जलिः इदानीं तु श्रीरामं प्रत्यञ्जलिरेव मद्रक्षकः । अञ्जलेः सर्वाभिमतसाधनत्वादिति मत्वा कृताञ्जलिः सन् । सीतासमक्षं पुरुषकारभूतायाः श्रियः सन्निधौ काकुत्स्थं प्रति इदं वचनमब्रवीत् । एतादृशमुक्तवानिति ऋषिः स्तौति । सीतासमक्षमित्यनेन कैङ्कर्यं प्रतिसम्बन्धित्वं द्वयोत्तरखण्डोक्तं लक्ष्मीविशिष्टस्यैवेति व्यञ्जितम् । परवानस्मि ममास्मिता तवास्मितावन्न भवति तच्च पारतन्त्र्यं न केनाप्याकाङ्क्षितम् । अतएव भवता न दीयते, लोकस्य भिन्नरुचित्वात्। मयापेक्षितमेव वर्षशतम् । अत्र शतशब्द आनन्त्यवाची तेन सार्वकालिकोक्तिः । परवानस्मीति सर्वदा परवत्त्वप्रतीत्या सर्वावस्थोक्तिः । क्रियतामिति मां वदेति निरुपपदक्रियापदयोगात् सर्वविधकैङ्कर्योपलक्षणम् । एवं कैङ्कर्यरूपफल

टीका०—परवान् त्वदधीनः वर्षशतमित्युपलक्षणम् । एकादशसहस्राणि वर्षाणीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महात्मनः । विमृशन् रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥ स तं रुचिर माक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि । हस्तौ गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ९ ॥ अयं देशः समः श्रीमान् पुष्पितै स्तरुभिर्वृतः । इहाश्रमपदं सौम्य यथावत्कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ इयमादित्यसङ्काशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः । अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ११ ॥ यथाख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना । इयं गोदा- वरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता । हंसकारण्डवाकीर्णा च्चक्रवाकोपशोभिता ॥ १२ ॥ नातिदूरेण चासन्ने मृगयूथ निपीडिताः । मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकन्दराः ॥ १३ ॥

प्रार्थना द्वयोत्तरखण्डोक्ता व्यञ्जिता ॥ ७ ॥ विमृशन् पर्यालोचयन् । देशं कञ्चिदिति शेषः ॥ ८ ॥ आक्रम्य स्वीयत्वेनाभिमन्य । आश्रमकर्मणि आश्रमनिमित्तं हस्तौ कृताञ्जलिकौ स्वहस्तेन गृहीत्वाब्रवीत् । स्नेहातिशयकृतानुभावो हस्त ग्रहणम् ॥ ९ ॥ समः समतलः । पुष्पितैः सञ्जातपुष्पैः । यथावत् यथायोग्यम् ॥ १० ॥ आदित्यसङ्काशैः आदित्यविकसितैः, तद्वदुज्ज्वलैर्वा । " तुलसी काननं यत्र यत्र पद्मवनानि च । वसन्ति वैष्णवा यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ॥ " इत्युक्तरीत्या नित्यसन्निहितहरिभिरिति वा । सुरभिगन्धिभिः सौम्यगन्धयुक्तैः । "गन्धस्य–" इत्यादिना इकारोन्तादेशः । " सुरभिर्मधुमासे स्याद्वसन्ततावपि त्रिषु । सौम्ये सुगन्धौ स्त्री धेन्वाम् " इति दर्पणः । " सर्वगन्धः सर्वरसः " इत्युक्त रीत्या सुरभिणा हरिणा । गन्धिभिः गन्धवद्भिरिति वा । पद्मिनी गोदावरीसमी पस्था पुष्करिणी । पद्मया शोभिता पद्मशोभिता । " ङ्यापोः संज्ञाछन्दसो र्बहुलम् " इति ह्रस्वः । हरिसान्निध्येन तन्नित्यानपायिन्या श्रिया च युक्तेत्यर्थः । अनेन श्लोकेन वासयोग्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ यथाख्यातमित्यादि । अगस्त्येन यथाख्यातं तथेयं गोदावरी दृश्यत इत्यनुषङ्गः ॥ १२ ॥ नातिदूरेणचासन्न इति ।

इयमिति । पद्मिनी सरसी । पद्मैः रक्तपद्मैः । पद्मसेविता श्वेतपद्मयुक्ता ॥ ११ ॥ यथाख्यातं तथेयं गोदावरी दृश्यत इत्यनुषङ्गः ॥ १२ ॥ मृगयूथनिपीडिताः मृग यूथैर्निबिडाः ।

सुप्रीतस्तेन वाक्येन लक्ष्मणस्य महात्मनः । विमृशन् रोचयामास देशं सर्वगुणान्वितम् ॥ ८ ॥ स तं रुचिर माक्रम्य देशमाश्रमकर्मणि । हस्तौ गृहीत्वा हस्तेन रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥९॥ अयं देशः समः श्रीमान् पुष्पितै स्तरुभिर्वृतः । इहाश्रमपदं सौम्य यथावत्कर्तुमर्हसि ॥ १० ॥ इयमादित्यसङ्काशैः पद्मैः सुरभिगन्धिभिः । अदूरे दृश्यते रम्या पद्मिनी पद्मशोभिता ॥ ११ ॥ यथाख्यातमगस्त्येन मुनिना भावितात्मना । इयं गोदावरी रम्या पुष्पितैस्तरुभिर्वृता । हंसकारण्डवाकीर्णा चक्रवाकोपशोभिता ॥ १२ ॥ नातिदूरेण चासन्ने मृगयूथ निपीडिताः। मयूरनादिता रम्याः प्रांशवो बहुकन्दराः॥ १३॥

प्रार्थना द्वयोत्तरखण्डोक्ता व्यञ्जिता ॥ ७ ॥ विमृशन् पर्यालोचयन् । देशं कञ्चिदिति शेषः ॥ ८ ॥ आक्रम्य स्वीयत्वेनाभिमन्य । आश्रमकर्मणि आश्रमनिमित्तं हस्तौ कृताञ्जलिकौ स्वहस्तेन गृहीत्वाब्रवीत् । स्नेहातिशयकृतानुभावो हस्त ग्रहणम् ॥ ९ ॥ समः समतलः । पुष्पितैः सञ्जातपुष्पैः । यथावत् यथायोग्यम् ॥ १० ॥ आदित्यसङ्काशैः आदित्यविकसितैः, तद्वदुज्ज्वलैर्वा । "तुलसी काननं यत्र यत्र पद्मवनानि च । वसन्ति वैष्णवा यत्र तत्र सन्निहितो हरिः ॥" इत्युक्तरीत्या नित्यसन्निहितहरिभिरिति वा । सुरभिगन्धिभिः सौम्यगन्धयुक्तैः । "गन्धस्य–" इत्यादिना इकारोन्तादेशः । "सुरभिर्मधुमासे स्याद्वसन्ततावपि त्रिषु । सौम्ये सुगन्धौ स्त्री धेन्वाम्" इति दर्पणः । "सर्वगन्धः सर्वरसः" इत्युक्त रीत्या सुरभिणा हरिणा । गन्धिभिः गन्धवद्भिरिति वा । पद्मिनी गोदावरीसमी पस्था पुष्करिणी । पद्मया शोभिता पद्मशोभिता । "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसो र्बहुलम्" इति ह्रस्वः । हरिसान्निध्येन तन्नित्यानपायिन्या श्रिया च युक्तेत्यर्थः। अनेन श्लोकेन वासयोग्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥ यथाख्यातमित्यादि । अगस्त्येन यथाख्यातं तथेयं गोदावरी दृश्यत इत्यनुषङ्गः ॥१२॥ नातिदूरेणचासन्न इति ।

इयमिति । पद्मिनी सरसी । पद्मैः रक्तपद्मैः। पद्मसेविता श्वेतपद्मयुक्ता॥११॥ यथाख्यातं तथेयं गोदावरी दृश्यत इत्यनुषङ्गः ॥ १२ ॥ मृगयूथनिपीडिताः मृग यूथैर्निबिडाः ।

इदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं बहुमृगद्विजम्। इह वत्स्यामि सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा । अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः ॥२०॥ पर्णशालां सुविपुलां तत्र सङ्घातमृत्तिकाम्। सुस्तम्भां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनाम् ॥ २१ ॥ शमीशाखाभिरास्तीर्य दृढपाशावपाशिताम् । कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा ॥ २२ ॥ समीकृततलां रम्यां चकार लघुविक्रमः । निवासं राघवस्यार्थे प्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥ २३ ॥ स गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान् नदीं गोदावरीं तदा। स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः ॥ २४ ॥ ततः पुष्पबलिं कृत्वा शान्तिं च स यथाविधि । दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृतम् ॥ २५ ॥

इदमिति। पुण्यं पुण्यप्रदम्। मेध्यं पवित्रम् । एतेन अस्माभिः सहागतेन । पक्षिणा जटायुषा ॥ १९ ॥ परवीरहेति क्विप् छान्दसः। आश्रमम् अङ्गणादिविस्तारवदाश्रमप्रदेशम् ॥ २० ॥ पर्णशालामित्यादि । तत्र आश्रमे । पर्णशालाम् उटजम् । सङ्घातमृत्तिकां भित्तीकृतमृत्तिकामित्यर्थः । मस्करैः वेणुभिः। "मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः" इति निपातनात्साधुः। कृतवंशां कृतगृहोर्ध्वकाष्ठाम्। "वंशस्तु पृष्ठास्थि गृहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गुणे कुले" इति वैजयन्ती । वेणुमयस्तम्भोपरि प्रसारिततिर्यक्काष्ठामित्यर्थः । शमीशाखाभिरास्तीर्य तिर्यग्वेणूपरि शमीशाखाभिरास्तीर्य । दृढपाशावपाशितां दृढवल्कलादिकृतपाशैरवपाशितां सञ्जातपाशां, तिर्यग्वंशैः सह शमीशाखाः दृढं बद्धेत्यर्थः। कुशकाशशरैः कुशादिरूपैः पर्णैः सुपरिच्छादितां सुशोभनं रमणीयं यथा तथा परिच्छादितां पर्णशालारूपं निवासं चकारेत्यन्वयः ॥ २१–२३ ॥ सफलः फलानि चादायेत्यर्थः ॥ २४ ॥ पुष्पबलिं वास्तुपूजाम् । शान्तिम्

न्वयः॥१६–२०॥ पर्णशालामिति। सङ्घातमृत्तिकां भित्त्यात्मना सङ्घाता मृत्तिका यस्यां तां तथोक्ताम्। दीर्घैर्मस्करैर्वेणुभिः कृतवंशामाच्छादकतृणादेर्धारणार्थं पार्श्वयोस्तिर्यक् प्रसारितैर्दीर्घैर्वेणुभिः कृतवंशां धारितवंशादिसर्वाधेयकपालामित्यर्थः ॥२१॥२२॥ लघुविक्रमः अनलसगतिः ॥ २३ ॥ गोदावरीं प्राप्येति शेषः । सफलः फलसहितः ॥ २४ ॥ पुष्पबलिं वास्तुपूजाम् । शान्तिम् आभ्युदयिकीं क्रियाम् ॥ २५ ॥

इदं पुण्यमिदं मेध्यमिदं बहुमृगद्विजम्। इह वत्स्यामि सौमित्रे सार्धमेतेन पक्षिणा ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा । अचिरेणाश्रमं भ्रातुश्चकार सुमहाबलः ॥२०॥ पर्णशालां सुविपुलां तत्र सङ्घातमृत्तिकाम्। सुस्तम्भां मस्करैर्दीर्घैः कृतवंशां सुशोभनाम् ॥ २१ ॥ शमीशाखाभिरास्तीर्य दृढपाशावपाशिताम् । कुशकाशशरैः पर्णैः सुपरिच्छादितां तथा ॥ २२ ॥ समीकृततलां रम्यां चकार लघुविक्रमः । निवासं राघवस्यार्थे प्रेक्षणीयमनुत्तमम् ॥ २३ ॥ स गत्वा लक्ष्मणः श्रीमान् नदीं गोदावरीं तदा। स्नात्वा पद्मानि चादाय सफलः पुनरागतः ॥ २४ ॥ ततः पुष्पबलिं कृत्वा शान्तिं च स यथाविधि । दर्शयामास रामाय तदाश्रमपदं कृतम् ॥ २५ ॥

इदमिति। पुण्यं पुण्यप्रदम्। मेध्यं पवित्रम् । एतेन अस्माभिः सहागतेन । पक्षिणा जटायुषा ॥ १९ ॥ परवीरहेति क्विप् छान्दसः। आश्रमम् अङ्गणादिविस्तारवदाश्रमप्रदेशम् ॥ २० ॥ पर्णशालामित्यादि । तत्र आश्रमे । पर्णशालाम् उटजम् । सङ्घातमृत्तिकां भित्तीकृतमृत्तिकामित्यर्थः । मस्करैः वेणुभिः । "मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः" इति निपातनात्साधुः। कृतवंशां कृतगृहोर्ध्वकाष्ठाम् । " वंशस्तु पृष्ठास्थि गृहोर्ध्वकाष्ठे वेणौ गुणे कुले " इति वैजयन्ती । वेणुमयस्तम्भोपरि प्रसारिततिर्यक्काष्ठामित्यर्थः । शमीशाखाभिरास्तीर्य तिर्यग्वेणूपरि शमीशाखाभिरास्तीर्य । दृढपाशावपाशितां दृढवल्कलादिकृतपाशैरवपाशितां सञ्जातपाशां, तिर्यग्वंशैः सह शमीशाखाः दृढं बद्धेत्यर्थः। कुशकाशशरैः कुशादिरूपैः पर्णैः सुपरिच्छादितां सुशोभनं रमणीयं यथा तथा परिच्छादितां पर्णशालारूपं निवासं चकारेत्यन्वयः ॥ २१-२३ ॥ सफलः फलानि चादायेत्यर्थः ॥ २४ ॥ पुष्पबलिं वास्तुपूजाम् । शान्तिम्

न्वयः॥१६-२०॥ पर्णशालामिति। सङ्घातमृत्तिकां भित्त्यात्मना सङ्घाता मृत्तिका यस्यां तां तथोक्ताम्। दीर्घैर्मस्करैर्वेणुभिः कृतवंशामाच्छादकतृणादेर्धारणार्थं पार्श्वयोस्तिर्यक् प्रसारितैर्दीर्घैर्वेणुभिः कृतवंशां धारितवंशादिसर्वाधेयकपालामित्यर्थः ॥२१॥२२॥ लघुविक्रमः अनलसगतिः ॥ २३ ॥ गोदावरीं प्राप्येति शेषः । सफलः फलसहितः ॥ २४ ॥ पुष्पबलिं वास्तुपूजाम् । शान्तिम् आभ्युदयिकीं क्रियाम् ॥ २५ ॥

एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्धनः ।
तस्मिन् देशे बहुफले न्यवसत् सुसुखं वशी ॥ ३० ॥
कञ्चित् कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च ।
अन्वास्यमानो न्यवसत् स्वर्गलोके यथामरः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥१५॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ।
शरद्व्यपाये हेमन्त ऋतुरिष्टः प्रवर्तते ॥ १ ॥
स कदाचित्प्रभातायां शर्वर्यां रघुनन्दनः ।
प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ २ ॥
प्रह्वः कलशहस्तस्तं सीतया सह वीर्यवान् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन् भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥

पिता न संवृत्तः किंतु त्वमेव त्वन्मुखेन पित्रा मम सर्वाभिलषितपरिपूरणात् अहं सर्वं करिष्यामीति हि त्वयोक्तमिति भावः ॥ २९ ॥ एवमिति । वशी विषयचापलरहितः ॥३०॥ अत्र एकत्रिंशच्छ्लोकाः ॥३१॥ इतिश्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभू० रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः॥१५॥

अथ भाविशूर्पणखादर्शनाद्यनर्थसूचकतया हेमन्तवर्णनं प्रस्तौति—वसत इत्यादि। इष्टः तपस्विनां तपःसाधनायेष्टः । रामस्य तु खरादिराक्षसवधाविजय मूलशूर्पणखागमनहेतुतयेष्टः॥१॥स इति । प्रभातायां विरामोन्मुखायाम्॥२॥३॥

अभिप्रायज्ञः । कृतज्ञः गृहनिर्माणादिकृतज्ञः । धर्मज्ञः सेवाधर्मज्ञः । नाथेन पालकेन त्वया मम पिता न संवृत्तः न गतः, मद्दृष्ट्या जीवितवानित्यर्थः । पिता यथापुत्रं पालयति तद्वत्त्वमपि मां पालयसीति भावः । त्वया नाथेनेति पाठः ॥२९–३१ ॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० काण्डव्याख्यायां पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

अथ मुनिः शूर्पणखागमनं वक्तुं तत्कामोद्दीपकं हेमन्तं वर्णयति—वसत इति । राघवस्य वसतस्सतः श्रीरामे पञ्चवट्यां स्थिते सतीत्यर्थः । इष्टः कामिनीनां कामिनामिष्ट इत्यर्थः । शरद्व्यपाये शरत्काले गते सति हेमन्त ऋतुः " ऋत्यकः " इति सन्ध्यभावः ॥ १ ॥ अभिषेकार्थं स्नानार्थम् ॥ २ ॥ ३ ॥

एवं लक्ष्मणमुक्त्वा तु राघवो लक्ष्मिवर्धनः ।
तस्मिन् देशे बहुफले न्यवसत् सुसुखं वशी ॥ ३० ॥
कञ्चित् कालं स धर्मात्मा सीतया लक्ष्मणेन च ।
अन्वास्यमानो न्यवसत् स्वर्गलोके यथामरः ॥ ३१ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥१५॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ।
शरद्व्यपाये हेमन्त ऋतुरिष्टः प्रवर्तते ॥ १ ॥
स कदाचित्प्रभातायां शर्वर्यां रघुनन्दनः ।
प्रययावभिषेकार्थं रम्यां गोदावरीं नदीम् ॥ २ ॥
प्रह्वः कलशहस्तस्तं सीतया सह वीर्यवान् ।
पृष्ठतोऽनुव्रजन् भ्राता सौमित्रिरिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥

पिता न संवृत्तः किंतु त्वमेव त्वन्मुखेन पित्रा मम सर्वाभिलषितपरिपूरणात् अहं सर्वं कारिष्यामीति हि त्वयोक्तमिति भावः ॥ २९ ॥ एवमिति । वशी विषयचापलरहितः ॥३०॥ अत्र एकत्रिंशच्छ्लोकाः ॥३१॥ इतिश्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभू० रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः॥१५॥

अथ भाविशूर्पणखादर्शनाद्यनर्थसूचकतया हेमन्तवर्णनं प्रस्तौति–वसत इत्यादि। इष्टः तपस्विनां तपःसाधनायेष्टः । रामस्य तु खरादिराक्षसवधाविजय मूलशूर्पणखागमनहेतुतयेष्टः॥१॥स इति। प्रभातायां विरामोन्मुखायाम्॥२॥३॥

अभिप्रायज्ञः । कृतज्ञः गृहनिर्माणादिकृतज्ञः । धर्मज्ञः सेवाधर्मज्ञः । नाथेन पालकेन त्वया मम पिता न संवृत्तः न गतः, मद्दृष्ट्या जीवितवानित्यर्थः । पिता यथापुत्रं पालयति तद्वत्त्वमपि मां पालयसीति भावः । त्वया नाथेनेति पाठः ॥२९–३१ ॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० काण्डव्याख्यायां पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

अथ मुनिः शूर्पणखागमनं वक्तुं तत्कामोद्दीपकं हेमन्तं वर्णयति–वसत इति । राघवस्य वसतस्सतः श्रीरामे पञ्चवट्यां स्थिते सतीत्यर्थः । इष्टः कामिनीनां कामिनामिष्ट इत्यर्थः । शरद्व्यपाये शरत्काले गते सति हेमन्त ऋतुः " ऋत्यकः " इति सन्ध्यभावः ॥ १ ॥ अभिषेकार्थं स्नानार्थम् ॥ २ ॥ ३ ॥

प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च साम्प्रतम् ।
यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः ॥ ९ ॥
अत्यन्तसुखसञ्चारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः ।
दिवसाः सुभगादित्याश्छायासलिलदुर्भगाः ॥ १० ॥
मृदुसूर्याः सनीहाराः पटुशीताः समारुताः ।
शून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा भान्ति साम्प्रतम् ॥ ११ ॥

दक्षिणा दिक् सतिलकेव प्रकाशत इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ८ ॥ प्रकृत्या स्वभावेन । हिमकोशैः घनीभूतहिमैः । आढ्यः सम्पूर्णः । साम्प्रतं दक्षिणायने । दूरसूर्यः अत एव हिमवान् अधिक हिमः । भूमार्थे मतुप् । हिमवान् गिरिः यथार्थनामा भवति । सुव्यक्तमित्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकं निरुक्तिश्चालङ्कारः । "निरुक्तिर्योगतो नाम्नामन्वर्थत्वप्रकल्पनम्" इति लक्षणात् ॥ ९ ॥ मध्याह्ने स्पर्शतः उष्णस्पर्शतः । सुखाः सुखकराः अतएव तदानीम् अत्यन्तसुखसञ्चाराः । सुभगादित्याः दर्शनयोग्यादित्याः । छायासलिलदुर्भगाः दुर्भगच्छायासलिलाः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । अतिशीतच्छायासलिला इत्यर्थः । भवन्तीति शेषः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १० ॥ मृदुसूर्याः अक्रूरसूर्याः । पटुशीताः प्रबलशीताः । शून्यारण्याः आरण्या वनचराः तैः शून्याः आवरणरहितत्वेन शीतपीडिताः, न बहिः सञ्चरन्तीत्यर्थः । हिमध्वस्ताः हिमध्वस्तजनवन्तः,

दिशं दक्षिणां दिशम् ॥ ८ ॥ प्रकृत्या स्वभावेन हिमकोशैः घनीभूतैः हिमसमूहैराढ्यः समृद्धः । दूरे सूर्यो यस्य स तथोक्तः ॥ ९ ॥ अत्यन्तं सुखं सञ्चारो येषां ते तथोक्ताः । स्पर्शतः सुखाः सुखस्पर्शातपा इति यावत् । सुभगादित्याः सुभगः सुसेव्यः आदित्यो येषु ते तथोक्ताः । छायासलिलदुर्भगाः छायाश्च सलिलानि च दुर्भगान्यनिष्टानि येषु ते तथोक्ताः दिवसाः मध्याह्ने एवंविधा भान्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १० ॥ मृदुसूर्याः ईषदुष्णसूर्याः । पटुशीताः प्रबलशीताः । शून्यारण्याः हिमालयपर्यन्तारण्ये प्राणिसञ्चारविरहात् । हिमध्वस्ताः हिमोपहताः, शून्यारण्यपदसान्निध्यात् हिमध्वस्ता इत्यनेन अरण्यप्रदेशव्याप्तहिममुच्यते । मृदुसूर्यपदसान्नि

टीका०—सनीहारा इत्युक्त्वा हिमध्वस्ता इति पुनर्वचनं हिमवासरा इति विशेषणदर्शनार्थम् ॥ **स०**—हेमध्वस्त मधुरस्तो ध्वस्तो येन स तथा, तत्सम्बुद्धिः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । आदिवसाः ईषद्दिवसाः अहर्मानन्यौन्यात् । छन्दस्तुल्यत्वादाभान्तीति तिङ्वाऽऽङोन्वयः । अरण्यपुरहिमभेदाद्वाऽपौनरुक्त्यम् ॥ ११ ॥

प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च साम्प्रतम् ।
यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः ॥ ९ ॥
अत्यन्तसुखसञ्चारा मध्याह्ने स्पर्शतः सुखाः ।
दिवसाः सुभगादित्याश्छायासलिलदुर्भगाः ॥ १० ॥
मृदुसूर्याः सनीहाराः पटुशीताः समारुताः ।
शून्यारण्या हिमध्वस्ता दिवसा भान्ति साम्प्रतम् ॥ ११ ॥

दक्षिणा दिक् सतिलकेव प्रकाशत इत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ८ ॥ प्रकृत्या स्वभावेन । हिमकोशैः घनीभूतहिमैः । आढ्यः सम्पूर्णः । साम्प्रतं दक्षिणायने । दूरसूर्यः अत एव हिमवान् अधिक हिमः । भूमार्थे मतुप् । हिमवान् गिरिः यथार्थनामा भवति । सुव्यक्तमित्युत्प्रेक्षाव्यञ्जकं निरुक्तिश्चालङ्कारः । "निरुक्तियोगतो नाम्नामन्वर्थत्वप्रकल्पनम्" इति लक्षणात् ॥ ९ ॥ मध्याह्ने स्पर्शतः उष्णस्पर्शतः । सुखाः सुखकराः अतएव तदानीम् अत्यन्तसुखसञ्चाराः । सुभगादित्याः दर्शनयोग्यादित्याः । छायासलिलदुर्भगाः दुर्भगच्छायासलिलाः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । अतिशीतच्छायासलिला इत्यर्थः । भवन्तीति शेषः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ॥ १० ॥ मृदुसूर्याः अक्रूरसूर्याः । पटुशीताः प्रबलशीताः । शून्यारण्याः आरण्या वनचराः तैः शून्याः आवरणरहितत्वेन शीतपीडिताः, न बहिः सञ्चरन्तीत्यर्थः । हिमध्वस्ताः हिमध्वस्तजनवन्तः,

दिशं दक्षिणां दिशम् ॥ ८ ॥ प्रकृत्या स्वभावेन हिमकोशैः घनीभूतैः हिमसमूहै राढ्यः समृद्धः । दूरे सूर्यो यस्य स तथोक्तः ॥ ९ ॥ अत्यन्तं सुखं सञ्चारो येषां ते तथोक्ताः । स्पर्शतः सुखाः सुखस्पर्शातपा इति यावत् । सुभगादित्याः सुभगः सुसेव्यः आदित्यो येषु ते तथोक्ताः । छायासलिलदुर्भगाः छायाश्च सलिलानि च दुर्भगान्यनिष्टानि येषु ते तथोक्ताः दिवसाः मध्याह्ने एवंविधा भान्तीत्युत्तरेणान्वयः ॥ १० ॥ मृदुसूर्याः ईषदुष्णसूर्याः । पटुशीताः प्रबलशीताः । शून्यारण्याः हिमालयपर्यन्तारण्ये प्राणिसञ्चारविरहात् । हिमध्वस्ताः हिमोपहताः, शून्यारण्य पदसान्निध्यात् हिमध्वस्ता इत्यनेन अरण्यप्रदेशव्याप्तहिममुच्यते । मृदुसूर्यपदसान्नि

टीका०—सनीहारा इत्युक्त्वा हिमध्वस्ता इति पुनर्वचनं हिमवासरा इति विशेषणदर्शनार्थम् ॥ **स०**—हे मध्वस्त मधुरस्तो ध्वस्तो येन स तथा, तत्सम्बुद्धिः । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । आदिवसाः ईषद्दिवसाः अहर्मानन्यौन्यात् । छन्दस्तुल्यत्वादाभान्तीति तिङ्वाऽऽङोन्वयः । अरण्यपुरहिमभेदाद्वाऽपौनरुक्त्यम् ॥ ११ ॥

प्रकृत्या शीतलस्पर्शो हिमविद्धश्च साम्प्रतम् ।
प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥
बाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवन्ति च ।
शोभन्तेऽभ्युदिते सूर्ये नदद्भिः क्रौञ्चसारसैः ॥ १६ ॥
खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः ।
शोभन्ते किञ्चिदानम्राः शालयः कनकप्रभाः ॥ १७ ॥

पौर्णमास्यामपि न राजते न शोभते । एवम्भूता सा आतपश्यामा आतपापहृत वर्णा सीतेव लक्ष्यते, किन्तु सीतावन्न शोभते । व्यतिरेकालङ्कारः । "व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः" इति तल्लक्षणम् । अनेन सीताया भाविरावणाभि भवः तेनापि सुरनारीजनबन्दीमोक्षणार्थत्वेनातिशयश्च व्यज्यते ॥ १४ ॥ प्रकृत्या शीतलस्पर्शः वायोः शीतस्पर्श एव स्वभावः, उष्णस्पर्शस्त्वागन्तुक इति हृदयम् । साम्प्रतं हेमन्ते । हिमविद्धः हिमयुक्तः । काले प्रातःकाले । द्विगुणशीतलः द्विरावृत्त्या शीतलः । "अथो गुणः । रूपादौ सूदशिञ्जिन्यो रावृत्तीन्द्रियतन्तुषु । सन्ध्यादावपि सत्त्वादौ त्यागादावुपसर्जने ॥" इति रत्नमाला । पश्चिमो वायुः पश्चिमदिग्वायुः । अनेन स्वभावतः करुणाशीतलस्य अवतारकाले देवप्रार्थनोत्तम्भितकृपस्य पुनर्मुन्याश्रमे द्विगुणितकरुणस्य रामस्य व्यापारः सूचितः ॥ १५॥ बाष्पैः ऊष्मभिः छन्नानि यथा कूपोदकेभ्यो निर्गच्छन्तो धूमाकारा बाष्पाः । अनेन रामसमागमानन्तरभाव्याश्रम समृद्धिरुच्यते । बाष्पशब्देन रामकृपोच्यते। यवेत्यादिना तपस्समृद्धिः। नदद्भि रिति वेदघोषः ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतिभिः तद्वत्पिशङ्गवर्णैः शिरोभिः कणिशैः कनकप्रभाः परिपक्वनालपत्रवत्त्वात्कनकवर्णाः । अनेन वृद्धा अपि

वैवर्ण्यं प्राप्ता सीतेव लक्ष्यते दृश्यते । न तु शोभते सीतेव न शोभत इत्यर्थः ॥१४॥ प्रकृत्या स्वभावेनाशीतलस्पर्शः । अशीतेत्युपलक्षणमनुष्णेपि द्रष्टव्यम् । तथा चानु ष्णाशीतलस्पर्श इत्यर्थः । काले प्रातःकाले हिमविद्धस्सन् द्विगुणशीतलः प्रातः कालभवत्वेन हिमविद्धत्वेन च द्विगुणशीतलत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥ बाष्प ऊष्मा तेन छन्नानि प्रातःकाले कूपोदकादिष्विव वनादप्यूष्मा प्रादुर्भवतीत्यनुभव एव प्रमाणम् ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतिभिः, पीतवर्णैरित्यर्थः । पूर्णतण्डुलैः व्रीहिपूर्णैश्शिरोभिः

प्रकृत्या शीतलस्पर्शो हिमविद्धश्च साम्प्रतम् ।
प्रवाति पश्चिमो वायुः काले द्विगुणशीतलः ॥ १५ ॥
बाष्पच्छन्नान्यरण्यानि यवगोधूमवन्ति च ।
शोभन्तेऽभ्युदिते सूर्ये नदद्भिः क्रौञ्चसारसैः ॥ १६ ॥
खर्जूरपुष्पाकृतिभिः शिरोभिः पूर्णतण्डुलैः ।
शोभन्ते किञ्चिदानम्राः शालयः कनकप्रभाः ॥ १७ ॥

पौर्णमास्यामपि न राजते न शोभते । एवम्भूता सा आतपश्यामा आतपापहृत वर्णा सीतेव लक्ष्यते, किन्तु सीतावन्न शोभते । व्यतिरेकालङ्कारः । "व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः" इति तल्लक्षणम् । अनेन सीताया भाविरावणाभिभवः तेनापि सुरनारीजनबन्दीमोक्षणार्थत्वेनातिशयश्च व्यज्यते ॥ १४ ॥ प्रकृत्या शीतलस्पर्शः वायोः शीतस्पर्श एव स्वभावः, उष्णस्पर्शस्त्वागन्तुक इति हृदयम् । साम्प्रतं हेमन्ते । हिमविद्धः हिमयुक्तः । काले प्रातःकाले । द्विगुणशीतलः द्विरावृत्त्या शीतलः । "अथो गुणः । रूपादौ सूदशिञ्जिन्यो रावृत्तीन्द्रियतन्तुषु । सन्ध्यादावपि सत्त्वादौ त्यागादावुपसर्जने ॥" इति रत्नमाला । पश्चिमो वायुः पश्चिमदिग्वायुः । अनेन स्वभावतः करुणाशीतलस्य अवतारकाले देवप्रार्थनोत्तम्भितकृपस्य पुनर्मुन्याश्रमे द्विगुणितकरुणस्य रामस्य व्यापारः सूचितः ॥ १५॥ बाष्पैः ऊष्मभिः छन्नानि यथा कूपोदकेभ्यो निर्गच्छन्तो धूमाकारा बाष्पाः । अनेन रामसमागमानन्तरभाव्याश्रम समृद्धिरुच्यते । बाष्पशब्देन रामकृपोच्यते। यवेत्यादिना तपस्समृद्धिः। नदद्भिरिति वेदघोषः ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतिभिः तद्वत्पिशङ्गवर्णैः शिरोभिः कणिशैः कनकप्रभाः परिपक्वनालपत्रवत्त्वात्कनकवर्णाः । अनेन वृद्धा अपि

वैवर्ण्यं प्राप्ता सीतेव लक्ष्यते दृश्यते । न तु शोभते सीतेव न शोभत इत्यर्थः ॥१४॥ प्रकृत्या स्वभावेनाशीतलस्पर्शः । अशीतेत्युपलक्षणमनुष्णोपि द्रष्टव्यम् । तथा चानुष्णाशीतलस्पर्श इत्यर्थः । काले प्रातःकाले हिमविद्धस्सन् द्विगुणशीतलः प्रातः कालभवत्वेन हिमविद्धत्वेन च द्विगुणशीतलत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥ बाष्प ऊष्मा तेन छन्नानि प्रातःकाले कूपोदकादिष्विव वनादप्यूष्मा प्रादुर्भवतीत्यनुभव एव प्रमाणम् ॥ १६ ॥ खर्जूरपुष्पाकृतिभिः, पीतवर्णैरित्यर्थः । पूर्णतण्डुलैः व्रीहिपूर्णैश्शिरोभिः

अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसावृताः । प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते विपुष्पा वनराजयः ॥ २३ ॥ बाष्पसञ्छन्न सलिला रुतविज्ञेयसारसाः । हिमार्द्रवालुकैस्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम् ॥२४॥ तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्कर-रस्य च । शैत्यादगाग्रस्थमपि प्रायेण रसवज्जलम् ॥२५॥ जराजर्झरितैः पद्मैः शीर्णकेसरकर्णिकैः । नालशेषै हिमध्वस्तैर्न भान्ति कमलाकराः ॥२६॥ अस्मिंस्तु पुरुष व्याघ्रः काले दुःखसमन्वितः । तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥ २७ ॥

अधृष्टाः । आहवं युद्धम् ॥ २२ ॥ अवश्यायः हिमसलिलम्, स एव तमः तेन नद्धा बद्धाः, अनेन निश्चलत्वं लक्ष्यते । हिमक्लिन्ना हि लता निश्चली भवन्ति । नीहारः अजलवर्षिमहाहिमं तदेव तमः तेनावृताः । अनेन प्रच्छादनपटाच्छन्नत्वं व्यज्यते । विपुष्पा इत्यनेन निमीलिताक्षत्वमुक्तम् । अनेन वनवासिनां दैन्यातिशय उक्तः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥२३॥ रुतं शब्दः । हिमार्द्रवालुकैः हिमसिक्तसिकतैः, अनेनापि ऋषिजनदैन्यमेव द्योत्यते ॥ २४॥ तुषारः हिमम्। अगाग्रस्थमपि निर्मलशिलातलस्थमपि । रसवत् विषवत् "रसो रागे विषे द्रव्ये शृङ्गारादौ पराक्रमे " इति बाणः । शैत्यातिशयेन विषवदनु पादेयं भवतीत्यर्थः । एतेन राक्षसप्रकोपात् भवतश्चानुद्योगान्मुनिमनो दुःखितं भवतीति द्योत्यते ॥ २५ ॥ जरया चिरप्ररूढतया जर्झरितैः विवर्णैः । शीर्ण केसरकर्णिकैःशिथिलकिञ्जल्ककर्णिकैः पद्मैर्न भान्ति । स्पष्टं व्यङ्ग्यम् ॥२६॥ एवमृषिपीडातिशयेपि रामस्य राक्षसवधानुद्यममुक्त्वा भरतस्य त्वदागमन

अप्रगल्भाः शौर्यरहिताः॥२२ ॥ अवश्यायरूपेण तमसा नद्धाः सङ्कुचितपल्लवपुटाः । नीहारतमसावृताः उपरि पतत्प्रालेयरूपेण तिमिरेण सञ्छन्नाः । स्वपतां हि द्वे तमसी, आभ्यन्तरं बाह्यं च । तत्राभ्यन्तरेण निद्रातमसा सङ्कुचिताः बाह्येन निशातमसा सञ्छन्नाः स्वपन्ति । वनराजयश्च स्वेषु पतितावश्यायतमस्सङ्कुचित पल्लवा उपरिपतितनीहारतमसा सञ्छन्नाः प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते ॥२३॥ २४ ॥ अगाध स्थमपि गम्भीरस्थमपि । अगाग्रस्थमिति पाठे–पर्वताग्रस्थमपीत्यर्थः । रसवत् रुचि करम् ॥ २५॥ जरया जर्झरितैः शकलीकृतैः पर्णैः पत्रैः पुष्पदलैश्चोपलक्षितैः, पद्मै रिति शेषः । न भान्तीत्यन्वयः ॥ (जराजर्झरितैः पर्णैः इति पाठः) ॥ २६–३० ॥

अवश्यायतमोनद्धा नीहारतमसावृताः । प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते विपुष्पा वनराजयः ॥ २३ ॥ बाष्पसञ्छन्न सलिला रुतविज्ञेयसारसाः । हिमार्द्रवालुकैस्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम् ॥२४॥ तुषारपतनाच्चैव मृदुत्वाद्भास्कर-रस्य च । शैत्यादगाग्रस्थमपि प्रायेण रसवज्जलम् ॥२५॥ जराजर्झरितैः पद्मैः शीर्णकेसरकर्णिकैः । नालशेषै हिमध्वस्तैर्न भान्ति कमलाकराः॥२६॥ अस्मिंस्तु पुरुष व्याघ्रः काले दुःखसमन्वितः । तपश्चरति धर्मात्मा त्वद्भक्त्या भरतः पुरे ॥ २७ ॥

अधृष्टाः । आहवं युद्धम् ॥ २२ ॥ अवश्यायः हिमसलिलम्, स एव तमः तेन नद्धा बद्धाः, अनेन निश्चलत्वं लक्ष्यते । हिमक्लिन्ना हि लता निश्चली भवन्ति । नीहारः अजलवर्षिमहाहिमं तदेव तमः तेनावृताः । अनेन प्रच्छादनपटाच्छन्नत्वं व्यज्यते । विपुष्पा इत्यनेन निमीलिताक्षत्वमुक्तम् । अनेन वनवासिनां दैन्यातिशय उक्तः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ॥२३॥ रुतं शब्दः । हिमार्द्रवालुकैः हिमसिक्तसिकतैः, अनेनापि ऋषिजनदैन्यमेव द्योत्यते ॥ २४॥ तुषारः हिमम्। अगाग्रस्थमपि निर्मलशिलातलस्थमपि । रसवत् विषवत् "रसो रागे विषे द्रव्ये शृङ्गारादौ पराक्रमे " इति बाणः । शैत्यातिशयेन विषवदनु पादेयं भवतीत्यर्थः । एतेन राक्षसप्रकोपात् भवतश्चानुद्योगान्मुनिमनो दुःखितं भवतीति द्योत्यते ॥ २५ ॥ जरया चिरप्ररूढतया जर्झरितैः विवर्णैः । शीर्ण केसरकर्णिकैःशिथिलकिञ्जल्ककर्णिकैः पद्मैर्न भान्ति । स्पष्टं व्यङ्ग्यम् ॥२६॥ एवमृषिपीडातिशयेपि रामस्य राक्षसवधानुद्यममुक्त्वा भरतस्य त्वदागमन

अप्रगल्भाः शौर्यरहिताः॥२२॥ अवश्यायरूपेण तमसा नद्धाः सङ्कुचितपल्लवपुटाः । नीहारतमसावृताः उपरि पतत्प्रालेयरूपेण तिमिरेण सञ्छन्नाः । स्वपतां हि द्वे तमसी, आभ्यन्तरं बाह्यं च । तत्राभ्यन्तरेण निद्रातमसा सङ्कुचिताः बाह्येन निशातमसा सञ्छन्नाः स्वपन्ति । वनराजयश्च स्वेषु पतितावश्यायतमस्सङ्कुचित पल्लवा उपरिपतितनीहारतमसा सञ्छन्नाः प्रसुप्ता इव लक्ष्यन्ते ॥२३॥ २४ ॥ अगाध स्थमपि गम्भीरस्थमपि । अगाग्रस्थमिति पाठे-पर्वताग्रस्थमपीत्यर्थः । रसवत् रुचि करम् ॥ २५॥ जरया जर्झरितैः शकलीकृतैः पर्णैः पत्रैः पुष्पदलैश्चोपलक्षितैः, पद्मै रिति शेषः । न भान्तीत्यन्वयः ॥ (जराजर्झरितैः पर्णैः इति पाठः) ॥ २६-३० ॥

प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुररिन्दमः। सन्त्यज्य विवि धान् भोगानार्यं सर्वात्मना श्रितः ॥ ३२ ॥ जितः स्वर्ग स्तव भ्रात्रा भरतेन महात्मना । वनस्थमपि तापस्ये यस्त्वामनुविधीयते ॥ ३३ ॥ न पित्र्यमनुवर्तन्ते मातृकं द्विपदा इति । ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथा कृतः ॥ ३४ ॥ भर्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः सुतः। कथं नु साम्बा कैकेयी तादृशी क्रूरशीलिनी ॥ ३५॥ इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद् ब्रुवति धार्मिके । परिवादं जनन्यास्तमसहन् राघवोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥

ह्रिया लज्जया निषेधः अकृत्येभ्यो निवर्तनं यस्य सः । मधुरः मधुरवाक् सुन्दरो वा । आर्यं ज्येष्ठं त्वाम् सर्वात्मना करणत्रयेण श्रितः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स्वर्गः रामप्राप्त्यन्तरायभूतः स्वर्गः जितः तिरस्कृतः । वनस्थमपि त्वां तापस्ये तापसकर्मविषये अनुविधीयते अनुकरोति । इयन्नार्षः ॥ ३३ ॥ एवं प्रतिज्ञात राक्षसवधे विलम्बः कृतः, भरत क्लेशेन तत्रापि शीघ्रं गन्तव्यम् । अतः किमत्र कृत्यमिति सूचयित्वा सर्वस्यानर्थस्य मूलभूता कैकेयीत्याशयेनाह—न पित्र्य मित्यादिश्लोकद्वयेन । पित्र्यं पितृस्वभावम् । द्वे पदे येषां ते द्विपदाः मनुष्याः । अन्यथाकृतः पितृस्वभाव एवानुकृतो न मातृस्वभाव इत्यर्थः । भर्तेति साधु शब्दस्य भर्तरि भरतेचान्वयः । तादृशीति पूर्वं कैकेय्युक्तस्मरणम्॥३४॥३५॥ इत्येवमिति अनेन लक्ष्मणः प्रत्यूषे रामस्य ससीतस्य सरःस्नानादिक्लेशमालोक्य सुदुःखिततया कैकेयीं निन्दितुमुपक्रम्य झटिति निन्दायां क्रियमाणायां रामः कुप्येदिति प्रथमं हेमन्तस्वभावं प्रस्तुत्य तत्प्रसङ्गेन भरतमुपाक्षिप्य कैकेयीं निन्दति स्मेति गम्यते । स्नेहात् रामस्नेहात् । परिवादम् अपवादम् । असहन्

विधभक्त्या आर्यं ब्रह्मादीनामपि पूज्यं त्वामेवाश्रितः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स्वर्गो जितः सम्पादितः । वस्तुतस्तु तिरस्कृतः स्वर्गस्य त्वद्भक्तेरन्तरायरूपत्वादितिभावः । अत एव वनस्थमपि त्वां तापस्ये तापसकृत्ये स्थित्वा अनुविधीयते अनुकरोति सेवत इत्यर्थः ॥३३॥ पित्र्यं पितृस्वभावम् । द्विपदा मनुष्याः नानुवर्तन्ते अपितु मातृकं मातृस्वभावमनुवर्तन्त इति ख्यातः प्रसिद्धोऽयंलोकप्रवादः भरतेनान्यथाकृतः, मातृ- कृतस्यानयस्य परिहारादिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतीति । स्नेहात् भरतविषय

प्रियाभिभाषी मधुरो दीर्घबाहुररिन्दमः। सन्त्यज्य विवि
धान् भोगानार्यं सर्वात्मना श्रितः ॥ ३२ ॥ जितः स्वर्ग
स्तव भ्रात्रा भरतेन महात्मना । वनस्थमपि तापस्ये
यस्त्वामनुविधीयते ॥ ३३ ॥ न पित्र्यमनुवर्तन्ते मातृकं
द्विपदा इति । ख्यातो लोकप्रवादोऽयं भरतेनान्यथा
कृतः ॥ ३४ ॥ भर्ता दशरथो यस्याः साधुश्च भरतः
सुतः। कथं नु साम्बा कैकेयी तादृशी क्रूरशीलिनी ॥३५॥
इत्येवं लक्ष्मणे वाक्यं स्नेहाद् ब्रुवति धार्मिके । परिवादं
जनन्यास्तमसहन् राघवोऽब्रवीत् ॥ ३६ ॥

ह्रिया लज्जया निषेधः अकृत्येभ्यो निवर्तनं यस्य सः । मधुरः मधुरवाक् सुन्दरो वा । आर्यं ज्येष्ठं त्वाम् सर्वात्मना करणत्रयेण श्रितः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स्वर्गः रामप्राप्त्यन्तरायभूतः स्वर्गः जितः तिरस्कृतः । वनस्थमपि त्वां तापस्ये तापसकर्मविषये अनुविधीयते अनुकरोति । इयन्नार्षः ॥ ३३ ॥ एवं प्रतिज्ञात राक्षसवधे विलम्बः कृतः, भरत क्लेशेन तत्रापि शीघ्रं गन्तव्यम् । अतः किमत्र कृत्यमिति सूचयित्वा सर्वस्यानर्थस्य मूलभूता कैकेयीत्याशयेनाह—न पित्र्य मित्यादिश्लोकद्वयेन । पित्र्यं पितृस्वभावम् । द्वे पदे येषां ते द्विपदाः मनुष्याः । अन्यथाकृतः पितृस्वभाव एवानुकृतो न मातृस्वभाव इत्यर्थः । भर्तेति साधु शब्दस्य भर्तरि भरतेचान्वयः । तादृशीति पूर्वं कैकेय्युक्तस्मरणम्॥३४॥३५॥ इत्येवमिति अनेन लक्ष्मणः प्रत्यूषे रामस्य ससीतस्य सरःस्नानादिक्लेशमालोक्य सुदुःखिततया कैकेयीं निन्दितुमुपक्रम्य झटिति निन्दायां क्रियमाणायां रामः कुप्येदिति प्रथमं हेमन्तस्वभावं प्रस्तुत्य तत्प्रसङ्गेन भरतमुपाक्षिप्य कैकेयीं निन्दति स्मेति गम्यते । स्नेहात् रामस्नेहात् । परिवादम् अपवादम् । असहन्

विधभक्त्या आर्यं ब्रह्मादीनामपि पूज्यं त्वामेवाश्रितः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ स्वर्गो जितः सम्पादितः । वस्तुतस्तु तिरस्कृतः स्वर्गस्य त्वद्भक्तेरन्तरायरूपत्वादितिभावः । अत एव वनस्थमपि त्वां तापस्ये तापसकृत्ये स्थित्वा अनुविधीयते अनुकरोति सेवत इत्यर्थः ॥३३॥ पित्र्यं पितृस्वभावम् । द्विपदा मनुष्याः नानुवर्तन्ते अपितु मातृकं मातृस्वभावमनुवर्तन्त इति ख्यातः प्रसिद्धोऽयंलोकप्रवादः भरतेनान्यथाकृतः, मातृकृतस्यानयस्य परिहारादिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इतीति । स्नेहात् भरतविषय

इत्येवं विलपंस्तत्र प्राप्य गोदावरीं नदीम् । चक्रेऽभि षेकं काकुत्स्थः सानुजः सह सीतया ॥ ४१ ॥ तर्पयि त्वाथ सलिलैस्ते पितॄन् दैवतानि च । स्तुवन्ति स्मोदितं सूर्यं देवताश्च समाहिताः ॥४२॥ कृताभिषेकः स रराज रामः सीताद्वितीयः सह लक्ष्मणेन । कृताभिषेको गिरि राजपुत्र्या रुद्रः सनन्दी भगवानिवेशः ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे षोडशः सर्गः ॥१६॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

कृताभिषेको रामस्तु सीता सौमित्रिरेव च ।
तस्माद्गोदावरीतीरात्ततो जग्मुः स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥

शत्रुघ्नेन त्वया च सहितेन भरतेन कदा समेष्यामीति सङ्गतो भविष्यामीति योजनीयम् । चकारेण सीतासमुच्चयः । यावदनुरक्तमेलनेपि एकानुरक्तविरहे सर्वानुरक्तविरह इव आर्तिर्जायते । तस्यैकस्यापि मेलने अपूर्वसर्वसुहृज्जनमेलने इवातिहर्षो जायत इति । त्वया चेति लक्ष्मणमेलनस्य सिद्धत्वेपि आसिद्धवत्कथनं भरतशत्रुघ्नविषयप्रेमातिशयेनेति भावः ॥४०॥ इत्येवं विलपन् भरतस्नेहकृतानि बहूनि वाक्यानि जल्पन्नित्यर्थः। अभिषेकं स्नानम् ॥ ४१ ॥ तर्पयित्वेति ऋषितर्पणस्याप्युपलक्षणम् । स्तुवन्ति स्म उपतस्थिरे "मित्रस्य" इत्यादिमन्त्रैः। सीता त्वमन्त्रेण । देवताः संध्यादि देवताः ॥ ४२ ॥ रुद्रः सनन्दीत्युपमया दुष्प्रधर्षणत्वमुच्यते । रुद्रः सविष्णु भगवानिवेश इति न क्वचिदपि कोशे दृश्यते। कश्चिद्दृश्यत इत्याह तदा अभूतोपमेति युक्तमिति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

एवं रामतपोविशेषद्योतनाय हेमन्तं प्रथमप्रवृत्तमुपवर्ण्य ततस्त्रिषु संवत्सरे

हृद्यानि हृदयादनपेतानि हृदयप्रियत्वस्य तु प्रागेवोक्तत्वात् । यद्वा हृद्यानि हृदयङ्गमानि "बन्धनेचर्षौ" इति यत्प्रत्ययः । वश्यमन्त्रवत्परहृदयबन्धनानीति यावत् । मनःप्रह्लादनानि नितान्तसुखकराणि ॥ ३९-४३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् आरण्यकाण्डव्याख्यायां षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

कृतेति । ततः अवगाहनानन्तरम् ॥ १ ॥

आश्रमं तमुपागम्य राघवः सहलक्ष्मणः । कृत्वा पौर्वाह्णिकं कर्म पर्णशालामुपागमत् ॥२॥ उवास सुखितस्तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चकार विविधाः कथाः ॥३॥ स रामः पर्णशालायामासीनः सह सीतया । विरराज महाबाहुश्चित्रया चन्द्रमा इव ॥४॥ तथासीनस्य रामस्य कथासंसक्तचेतसः । तं देशं राक्षसी काचिदाजगाम यदृच्छया ॥ ५ ॥ सा तु शूर्पणखा नाम दशग्रीवस्य रक्षसः । भगिनी राममासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥ ६ ॥ सिंहोरस्कं महाबाहुं पद्मपत्रनिभेक्षणम् । आजानुबाहुं दीप्तास्यमतीव प्रियदर्शनम् ॥ ७ ॥ गजविक्रान्तगमनं जटामण्डलधारिणम् । सुकुमारं महासत्त्वं पार्थिवव्यञ्जनान्वितम् ॥ ८ ॥

ष्वतीतेषु कदाचिच्चैत्रमासे प्रसक्तं भाविसकलराक्षसवधनिदानत्वेन शूर्पणखावृत्तान्तमुपाक्षिपति सप्तदशे—कृताभिषेक इत्यादि । ततः अभिषेकानन्तरं भाविकृत्यानन्तरम् । आश्रमं तपोवनम् । "तपोवने मठ ब्रह्मचर्यादावाश्रमोऽस्त्रियाम्" इति बाणः ॥ १ ॥ पूर्वाह्णे भवं पौर्वाह्णिकम् ब्रह्मयज्ञादि न त्वग्निकृत्यम्, अनुदितहोमत्वेन तस्य सूर्योपस्थानानन्तरभावित्वाभावात् । पर्णशालामुपागमत् आश्रमे पर्णशालातो बहिरेव कर्तव्यमनुष्ठाय वासस्थानमगमदित्यर्थः ॥ २ ॥ कथाः पुराणेतिहासकथाः । चकार उवाचेत्यर्थः । तथा चोक्तं धातुवृत्तौ "करोतिरभूतप्रादुर्भावे वर्तते अश्मानमितः कुरु पादं जलं कुरु यः प्रथमः शकलः परापतत् सस्मरुः कार्यः चोरंकारमाक्रोशतीत्यादौ अवस्थापननिर्मलीकरणोपादानोच्चारणादौ प्रयोगात् । चोरंकारमित्यत्र चोरशब्दमुच्चार्ये त्यर्थः । नह्यत्र चोरः क्रियते अर्थनिर्देशस्तूपलक्षणम्" इति ॥ ३ ॥ चित्रया चित्रानक्षत्रेण । चित्रापौर्णमास्यामिति भावः ॥४॥ रामस्यासीनस्य रामे आसीने॥५॥ राक्षसीमृषिर्विशेषयति—सेति । राममासाद्य ददर्श रामं दृष्ट्वा आससादेत्यर्थः । समानकर्तृकत्वमात्रे ल्यप् ॥ ६ ॥ सिंहोरस्कं सिंहशब्दः श्रेष्ठवाची, विशालो

पौर्वाह्णिकीं प्रातर्होमादिकम् ॥ २–४॥ कथासंसक्तचेतसः सतः यदृच्छया ॥ ५–१० ॥

राममिन्दीवरश्यामं कन्दर्पसदृशप्रभम् । बभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काममोहिता ॥ ९ ॥ सुमुखं दुर्मुखी रामं वृत्तमध्यं महोदरी । विशालाक्षं विरूपाक्षी सुकेशं ताम्रमूर्धजा ॥ १० ॥ प्रीतिरूपं विरूपा सा सुस्वरं भैरवस्वरा । तरुणं दारुणा वृद्धा दक्षिणं वामभाषिणी ॥ ११ ॥ न्यायवृत्तं सुदुर्वृत्ता प्रियमप्रियदर्शना । शरीरजसमाविष्टा राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ जटी तापसरूपेण सभार्यः शरचापधृत् । आगतस्त्वमिमं देशं कथं राक्षससेवितम् । किमागमनकृत्यं ते तत्त्वमाख्यातुमर्हसि ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु राक्षस्या शूर्पनख्या परन्तपः । ऋजुबुद्धितया सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ १४ ॥ अनृतं नहि रामस्य कदाचिदपि सम्मतम् । विशेषेणाश्रमस्थस्य समीपे स्त्रीजनस्य च ॥ १५ ॥ आसीद्दशरथो नाम राजा त्रिदशविक्रमः । तस्याहमग्रजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः १६

रत्कमित्यर्थः । महासत्त्वं महाबलम् । पार्थिवव्यञ्जनानि राजलक्षणानि । कामकृतमोहहेतवो विशेषणानि ॥ ७–९ ॥ तस्यास्तस्मिन् मनःप्रवृत्तिं मुनिः परिहसति–सुमुखमित्यादिना । वृत्तमध्यं तनुमध्यम् । विरूपाक्षी विकटनेत्री । सुकेशं नीलकेशम् ॥ १० ॥ प्रीतिरूपं प्रियरूपम् । प्रीयत इति प्रीतिः । विरूपा विकटरूपा । सुस्वरं स्निग्धगम्भीरस्वरम् । तरुणं युवानं सौम्यं चेत्यर्थः । दारुणेति प्रतियोगिनिर्देशात् । दक्षिणम् ऋजुभाषिणम् । वामभाषिणी वक्रभाषिणी ॥ ११ ॥ न्यायवृत्तम् उचिताचारम् । शरीरजो मन्मथः ॥ १२ ॥ जटीति तापसरूपेण जटी । कामुकरूपेण सभार्यः । क्षत्रियरूपेण शरचापधृत् । राक्षससेवितम् एतद्रूपासहैः सेवितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ शूर्पनख्येति छान्दसौ ङीषणत्वाभावौ । ऋजुबुद्धितया कुटिलेष्वप्यकुटिलबुद्धितया । आश्रमस्थस्य तपोवनस्थस्य ॥ १४ ॥ १५ ॥ यवीयान् कनिष्ठः । अनुव्रतः अनुसरणं व्रतं

प्रीतिरूपम् आनन्दप्रदरूपम् । दारुणा निर्घृणा । तरुणं सघृणम् । दक्षिणम् ऋजुभाषिणम् । वामभाषिणी वक्रोक्तिशीला न्यायवृत्तं शास्त्रविहिताचारम् । शरीरजसमाविष्टा मदनाकुला ॥ ११–१७ ॥

भ्राताऽयं लक्ष्मणो नाम यवीयान् मामनुव्रतः ॥ १७ ॥ इयं भार्या च वैदेही मम सीतेति विश्रुता । नियोगात्तु नरेन्द्रस्य पितुर्मातुश्च यन्त्रितः ॥ १८ ॥ धर्मार्थं धर्मकांक्षी च वनं वस्तुमिहागतः । त्वां तु वेदितुमिच्छामि कथ्यतां कासि कस्य वा ॥ १९ ॥ नहि तावन्मनोज्ञाङ्गी राक्षसी प्रतिभासि मे । इह वा किन्निमित्तं त्वमागता ब्रूहि तत्त्वतः ॥ २० ॥ साऽब्रवीद्वचनं श्रुत्वा राक्षसी मदनार्दिता । श्रूयतां राम वक्ष्यामि तत्त्वार्थं वचनं मम ॥ २१ ॥ अहं शूर्पणखा नाम राक्षसी कामरूपिणी । अरण्यं विचरामीदमेका सर्वभयङ्करा ॥ २२ ॥ रावणो नाम मे भ्राता बलीयान् राक्षसेश्वरः । वीरो विश्रवसः पुत्रो यदि ते श्रोत्रमागतः ॥ २३ ॥ प्रवृद्धनिद्रश्च सदा कुम्भकर्णो महाबलः । विभीषणस्तु धर्मात्मा न तु राक्षसचेष्टितः ॥ २४ ॥

यस्य सः ॥ १६ ॥ १७ ॥ वैदेही विदेहराजपुत्री । मातुः कैकेय्याः । यन्त्रितः नियतः, चोदित इति यावत् ॥ १८ ॥ धर्मकाङ्क्षी पितृवाक्यपालनरूपधर्मकाङ्क्षी । धर्मार्थं तपोरूपधर्मसिद्ध्यर्थम् । वनं वस्तुं यन्त्रितः सन्निहागत इत्यन्वयः । कासीति नामजातिप्रश्नः । कस्येति पित्रादिविषयः प्रश्नः ॥ १९ ॥ नहीति । तावत्कार्त्स्न्येन । मनोज्ञाङ्गी न भवसि, मां प्रति राक्षसीति प्रतिभासि । यद्वा राक्षससेवित इति तद्वचनात् राक्षसीत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । मनोज्ञाङ्गी त्वं राक्षसीति न प्रतिभासीति रामदर्शनकाले तथारूपं कृतवती कामरूपत्वात् । दुर्मुखीत्यादिकं वास्तवाभिप्रायेण मुनिनोक्तमिति ज्ञेयम् ॥ २० ॥ तत्त्वार्थं परमार्थम् ॥ २१ ॥ कामरूपिणी इतोऽप्यधिकरूपधारणे समर्था । सर्वभयङ्करेति वक्ष्यमाणरतिप्रतिबन्धकनिवारणक्षमतोक्ता ॥ २२ ॥ कासीति प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा कस्येत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह—रावण इत्यादिना ॥ २३ ॥ कुम्भकर्णश्च मे भ्रातेत्यन्वयः । विभीषणस्तु तस्य विशेषोऽस्ति सोऽपि मे भ्राते

नियोगात् आज्ञाबलात् । यन्त्रितः प्रचोदितः ॥ १८ ॥ धर्मकांक्षी पितृवाक्यनिर्वहणरूपधर्माभिलाषी । धर्मार्थं तस्यैव धर्मस्य परिपालनाय । का किन्नामधेया । कस्य

प्रख्यातवीर्यौ च रणे भ्रातरौ खरदूषणौ । तानहं समतिक्रान्ता राम त्वापूर्वदर्शनात् । समुपेतास्मि भावेन भर्तारं पुरुषोत्तमम् ॥ २५ ॥ अहं प्रभावसम्पन्ना स्वच्छन्दबलगामिनी । चिराय भव मे भर्ता सीतया किं करिष्यसि ॥ २६ ॥ विकृता च विरूपा च न चेयं सदृशी तव । अहमेवानुरूपा ते भार्यारूपेण पश्य माम् ॥ २७ ॥ इमां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् । अनेन ते सह भ्रात्रा भक्षयिष्यामि मानुषीम् ॥ २८ ॥ ततः पर्वतशृङ्गाणि वनानि विविधानि च । पश्यन् सह मया कान्त दण्डकान् विचरिष्यसि ॥ २९ ॥

त्यर्थः । तं विशेषमाह धर्मात्मेति । धर्मात्मा धर्मस्वभावः राक्षसचेष्टितो न, जन्मना राक्षसोपि न राक्षसव्यापार इत्यर्थः॥२४॥एतद्देशागमने निमित्तमाह—प्रख्यातेति । खरदूषणौ जनस्थानस्थाविति शेषः । एवं भ्रातृकथनेन रामस्य स्वपरिग्रहे भीतिर्माभूदित्यताह तानहमिति । अतिक्रान्ता अतिक्रम्य वर्तमाना, स्वच्छन्दचारिणीत्यर्थः । त्वा त्वाम् । पूर्वदर्शनात् प्रथमदर्शनमारभ्य । अपूर्वदर्शनादिति वा छेदः । देवदानवमर्त्येष्वितः पूर्वमदृष्टत्वद्रूपदर्शनाद्धेतोः । भावेन हृदयेन रत्याख्यभावेन वा भर्तारं समुपेतास्मि । तत्र हेतुः पुरुषोत्तममिति॥२५॥ सीतायां विद्यमानायां किं त्वयेत्यत्राह—अहमिति । स्वच्छन्दबलगामिनी स्वेच्छानुगुणबलगमना च ॥ २६ ॥ सीतां निन्दति—विकृता चेति । विकृतेति विषमशरीरत्वमुच्यते । करालां विकृताम् "करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेपि च" इति वैजयन्ती ॥ २७ ॥ निर्णतं निरतिशयेन नतं निम्नमुदरं यस्याः

जन्मादिना सम्बन्धिनी ॥ १९–२४ ॥ तान् रावणादीन् । समतिक्रान्ता त्वदभिसरणे तन्निमित्तभयरहितेत्यर्थः । हे राम ! त्वा त्वां पूर्वदर्शनात् प्रथमदर्शनमारभ्य । अपूर्वदर्शनादितिपाठे–अपूर्वदर्शनात् देवदानवमर्त्येष्वितःप्रागदृष्टदिव्यत्वद्रूपदर्शनाद्धेतोः त्वां भर्तारं समुपेतास्मीति सम्बन्धः ॥ २५ ॥ प्रभावसम्पन्ना प्रकर्षेण भावेन शृङ्गाराख्येन सम्पन्ना स्वच्छन्दबलगामिनी च ॥ २६ ॥ सीतासौन्दर्यदर्शनमोहितापि जगन्मोहनदिव्यमङ्गलविग्रहश्रीरामदर्शनजनितमदनातुरा आत्मनः श्रीरामपरिग्रहाय शूर्पणखा देवीं दूषयति–विकृतेति ॥ २७ ॥ निर्णतोदरीं लम्बोदरीम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

इत्येवमुक्तः काकुत्स्थः प्रहस्य मदिरेक्षणाम् ।
इदं वचनमारेभे वक्तुं वाक्यविशारदः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

ततः शूर्पणखां रामः कामपाशावपाशिताम् ।
स्वच्छया श्लक्ष्णया वाचा स्मितपूर्वमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
कृतदारोऽस्मि भवति भार्येयं दयिता मम ।
त्वद्विधानां तु नारीणां सुदुःखा ससपत्नता ॥ २ ॥
अनुजस्त्वेष मे भ्राता शीलवान् प्रियदर्शनः ।
श्रीमानकृतदारश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ ३ ॥

सा निर्णतोदरी ॥ २८ ॥ २९ ॥ तां मदिरेक्षणां मदयति दर्पयतीति मदिरम् ताहशमीक्षणं यस्यास्ताम् । "मद दर्पशोभनयोः" इत्यस्माद्धातोः "इषि मदि—" इत्यादिना किरच प्रत्ययः । अत्र सार्धत्रिंशच्छ्लोकाः ॥३०॥इति श्रीगो० श्रीरामायण० रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥१७॥

अथ खरक्रोधहेतुः शूर्पणखाविरूपकरणमष्टादशे—तत इत्यादि । ततः तत्र पर्णशालायाम् । अथ शूर्पणखावचनानन्तरम् । स्वच्छया स्पष्टार्थया । श्लक्ष्णया मृद्व्या । काम एव पाशः तेनावपाशितां सञ्जातपाशां बद्धामित्यर्थः ॥ १ ॥ कृतदार स्वीकृतभार्यः । करोतेरनेकार्थत्वात् अस्मीत्यहमित्यस्मिन्नर्थे निपातः । भवतीति शूर्पणखायाः सम्बोधनम् । इष्टत्वेन त्यक्तुमनर्हेत्याह दयितेति । तर्हि "तुल्योनेकत्रदक्षिणः" इत्युक्तदक्षिणो भवेत्याशङ्क्याह त्वद्विधाना-मिति । सुदुःखा सुतरां दुःखकरी । सपत्न्या सहिता ससपत्नी तस्या भावः ससपत्नता "त्वतलोर्गुणवचनस्य" इति पुंवद्भावः । गुणत्वं चास्य न शुक्लतादिवत् किन्तु कठिनत्वमित्यादिवत् द्रव्यत्वव्यावृत्तिः । अतः सपत्नीसाहित्य रूपगुणवचनत्वात् पुंवद्भावः ॥ २ ॥ अकृतदारः असहकृतदार इत्यर्थः ।

मदिरेक्षणां रक्तलोचनाम् ॥३० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व-दीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अवपाशितां बद्धाम् । स्वेच्छयेति पाठे—स्वेच्छया भ्रातृविषयपरिहासरूपविनोदेन, अत एव स्मितपूर्वमब्रवीत ॥ १ ॥ हे भवति ! अस्मीत्यहमर्थे । कृतदारः ऊढभार्यः । भार्या चेयं सन्निहितेत्यर्थः ॥ २ ॥ "गुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं विना" इति

अपूर्वी भार्यया चार्थी तरुणः प्रियदर्शनः ।
अनुरूपश्च ते भर्ता रूपस्यास्य भविष्यति ॥ ४ ॥
एनं भज विशालाक्षि भर्तारं भ्रातरं मम ।
असपत्ना वरारोहे मेरुमर्कप्रभा यथा ॥ ५ ॥
इति रामेण सा प्रोक्ता राक्षसी काममोहिता ।
विसृज्य रामं सहसा ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ६ ॥
अस्य रूपस्य ते युक्ता भार्याहं वरवर्णिनी ।
मया सह सुखं सर्वान् दण्डकान् विचरिष्यसि ॥ ७ ॥

"न वितथा परिहासकथास्वपि" इत्युक्तेः "अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन" इत्युक्तेश्च अकृतदार इति नार्थः ॥ ३॥ पूर्वं भार्यासुखं ज्ञातमनेन । पूर्वी "पूर्वादिनिः" इति इनिः । न पूर्वी अपूर्वी, चिरादज्ञातभार्यासुख इत्यर्थः । अत एव भार्यया अर्थी प्रयोजनवान् । इदं वचनद्वयं स्वभार्याविषयकान्तराशयेन प्रयुक्तम् । अनुरूपश्च तेभर्तेत्यत्र अभर्तेति च्छेदेनान्तराशयः । रूपस्यास्य कुत्सितस्य रूपस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ विशालाक्षी वर्तुलतया विशालाक्षीत्वमपि गम्यते । अर्कप्रभा मेरुं यथा भजति तथेत्यन्वयः । अर्कप्रभा मेरुं प्राप्ता यथा निवर्तते तथेत्यप्यर्थः । एवं रामो दयालुतया स्वस्मिन् काममोहेन प्राप्तायाः स्त्रियाः सहसा धिक्कारेण दुःखं माभूदिति परिहासकथां प्रवर्तयामास ॥५-७॥

न्यायेन भ्रातृविषयमपि परिहासं प्रयोजयन् रामो लक्ष्मणविषयत्वेन प्रवृत्त्याभास प्रत्यायिकैः तात्पर्येण निवृत्तिप्रतिपादकैः श्लिष्टशब्दैरुत्तरमनुभाषते—अनुज इत्यादिना । शीलवत्प्रियदर्शनत्वादिगुणयुक्तः । प्रियं दर्शनं यस्य सः । अकृतदारः अनूढभार्यश्च ॥ ३ ॥ अपूर्वी भार्यया चार्थीति पाठानुसारेण व्याख्यायते । पूर्वं भार्यासुखमनेन ज्ञातमिति पूर्वी स न भवतीत्यपूर्वी, अत एव भार्यार्थी प्रयोजनवांश्च । अपूर्वभार्यया चार्थीति पाठे अयमर्थः—अपूर्वा नूतना या भार्या तामेवार्थयतीत्यर्थे सा च त्वमेव भविष्यसीति परिहासानुकूलः प्रातीतिकोऽर्थः । अन्तराशयस्तु अकृतदारः अकृतपरदारपरिग्रहः, असन्निहितभार्यो वा । अपूर्वभार्यया प्रथमभार्ययैवार्थी चरितार्थः । शीलवान् एकपत्नीव्रतशीलः । प्रियदर्शनः प्रियेषु मित्रेषु दर्शनं दृष्टिर्यस्य स तथोक्तः । ते अभर्तेति छेदः । अनुरूपः स्वभार्यानुरूप इति यावत् । अस्य रामस्य योग्य इति शेषः । भविष्यति काक्कादरेण भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा अस्य रूपस्या

एवमुक्तस्तु सौमित्री राक्षस्या वाक्यकोविदः । ततः शूर्पनखीं स्मित्वा लक्ष्मणो युक्तमब्रवीत् ॥८॥ कथं दासस्य मे दासी भार्या भवितुमिच्छसि । सोऽहमार्येण परवान् भ्रात्राकमलवर्णिनि ॥ ९ ॥ समृद्धार्थस्य सिद्धार्था मुदितामलवर्णिनी । आर्यस्य त्वं विशालाक्षि भार्या भव यवीयसी ॥ १० ॥ एनां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम् । भार्यां वृद्धां परित्यज्य त्वामेवैष भजिष्यति ॥ ११ ॥ को हि रूपमिदं श्रेष्ठं सन्त्यज्य वरवर्णिनि । मानुषीषु वरारोहे कुर्याद्भावं विचक्षणः ॥ १२ ॥ इति सा लक्ष्मणेनोक्ता कराला निर्णतोदरी । मन्यते तद्वचस्तथ्यं परिहासाविचक्षणा ॥ १३ ॥

शूर्पं इव नखो यस्याः सा शूर्पनखी । संज्ञाया अविवक्षितत्वात् " स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् " इति ङीष् । असंज्ञात्वादेव " पूर्वपदात्संज्ञायामगः " इति णत्वाभावः ॥ ८ ॥ दासस्य मे भार्याभूत्वा कथं दासी भवितुमिच्छसि । कस्य दासस्त्वमित्यत्राह सोऽहमिति । अहमार्येण ज्येष्ठेन भ्रात्रा । परवान् नाथवान् " दूरानात्मोत्तमाः पराः " इत्यमरः । तस्य दासोऽहमित्यर्थः । अकमलवर्णिनीत्यपि च्छेदः ॥९ ॥ सिद्धार्था सिद्धनिवृत्तिः । " अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु " इत्यमरः । अमुदिता मलवर्णिनीत्यपि । यवीयसी कनिष्ठा हीना च ॥ १० ॥ सीतायां विद्यमानायां कथं मां परिग्रहीष्यसीत्यत्राह–एनामिति । एतादृशावस्थां त्वामेव परित्यज्य सीतां भजिष्यतीति हार्दोऽर्थः । असतीम् अप्रशस्तामिति सीतापक्षे, अतो न पुरः स्फूर्तिकदोषः । करालां दन्तुराम् । निर्णतं निरतिशयम् उदरं यस्यास्ताम् ॥ ११ ॥ को हीति विपरीतलक्षणा ॥ १२ ॥ परिहासाविचक्षणा परिहासानभिज्ञा ॥ १३ ॥

नुरूपो भविष्यतीति काकुः ॥४-७॥ एवमिति । भर्तारं महास्यकर्मणा अस्मत्पोषकमित्यन्तराशयः॥८॥ आर्येण परवान् तदधीनः दासस्य मे भार्या सती दासी भवितुं

स०–आर्येण परवान् आर्याभिन्नपरवान् । कमलवर्णिनि कमलसदृशवर्णवति । पुण्डरीकवद्यशस्विनीति वा । " वर्णो रूपयशोऽक्षरे " इति विश्वः ॥ ९ ॥ अमलवर्णिनि शुद्धाक्षरालापे ॥ १० ॥

सा रामं पर्णशालायामुपविष्टं परंतपम्। सीतया सह दुर्धर्षमब्रवीत् काममोहिता ॥ १४॥ एनां विरूपामसतीं करालां निर्णतोदरीम्। वृद्धां भार्यामवष्टभ्य मां न त्वं बहुमन्यसे ॥ १५ ॥ अद्येमां भक्षयिष्यामि पश्यतस्तव मानुषीम्। त्वया सह चरिष्यामि निस्सपत्ना यथासुखम् ॥१६॥ इत्युक्त्वा मृगशावाक्षीमलातसदृशेक्षणा। अभ्य धावत् सुसंक्रुद्धा महोल्का रोहिणीमिव ॥ १७ ॥ तां मृत्युपाशप्रतिमामापतन्तीं महाबलः। निगृह्य रामः कुपितस्ततो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥१८॥ क्रूरैरनार्यैः सौमित्रे परिहासः कथञ्चन। न कार्यः पश्य वैदेहीं कथञ्चित् सौम्य जीवतीम् ॥ १९ ॥ इमां विरूपामसतीमतिमत्तां महोदरीम्। राक्षसीं पुरुषव्याघ्र विरूपयितुमर्हसि ॥ २० ॥

पर्णशालायामित्यनेन लक्ष्मणो बहिरेव स्थित इति गम्यते ॥ १४ ॥ अवष्टभ्य अवलम्ब्य ॥ १५ ॥ पश्यतः तव त्वयि पश्यति । निस्सपत्ना निष्प्रति बन्धिका ॥ १६ ॥ अलातसदृशेक्षणा निर्ज्वालकाष्ठाग्नितुल्येक्षणा। उल्का निर्ग तज्वाला सा चोत्पातकालभाविनी प्रकृते विवक्षिता ॥ १७ ॥ निगृह्य हुंकारेण प्रतिषिद्ध्य ॥ १८ ॥ अनार्यैः दुर्जनैः । कथञ्चिज्जीवतीं शूर्पणखायाः क्रौर्य मालोक्य कथञ्चित् स्वास्थ्यमापन्नाम् ॥ १९ ॥ इमामिति । पूर्वमेव विरूपां पुनर्विरूपयेति भावः । एतावत्पर्यन्तमपराधाभावात्तूष्णीं स्थितम्, अद्य

कथमिच्छसीति योजना ॥ ९–१४ ॥ गुरुणापि समं हास्यं कर्तव्यं कुटिलं विनेति न्यायेन लक्ष्मणः सीतायामपि परिहासं प्रयुङ्क्ते—एनामिति । प्रातीतिकोर्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु विरूपां विशेषरूपां त्रिलोकसुन्दरीमित्यर्थः । असतीं न विद्यते अन्या सती यस्याः सा असती, परमपतिव्रता तामित्यर्थः । करालामुन्नताम् "करालो दन्तुरे तुङ्गे तरुणेऽपि च कथ्यते" इति निघण्टुः । निर्णतोदरीं निर्णतं निम्नमुदरं यस्यास्सा ताम्, तनुमध्यामित्यर्थः । वृद्धां ज्ञानशीलगुणवृद्धामित्यर्थः ॥ १५ ॥१६ ॥ अलातम् उल्मुकम् । महोल्काः क्रूरग्रहाः ॥१७॥ मृत्युपाशप्रतिमां यमपाशसदृशीम् । निगृह्य प्रतिरुद्ध्य जीवतीम् शूर्पणख्या भीषणतामालोक्य कथञ्चित्स्वास्थ्यममापन्नाम्।१८–२०

इत्युक्तो लक्ष्मणस्तस्याः क्रुद्धो रामस्य पार्श्वतः। उद्धृत्य खड्गं चिच्छेद कर्णनासं महाबलः ॥ २१ ॥ निकृत्तकर्ण नासा तु विस्वरं सा विनद्य च । यथागतं प्रदुद्राव घोरा शूर्पणखा वनम् ॥ २२ ॥ सा विरूपा महाघोरा राक्षसी शोणितोक्षिता। ननाद विविधान्नादान् यथा प्रावृषि तोयदः ॥२३॥ सा विक्षरन्ती रुधिरं बहुधा घोरदर्शना। प्रगृह्य बाहू गर्जन्ती प्रविवेश महावनम् ॥ २४ ॥ ततस्तु सा राक्षससङ्घसंवृतं खरं जनस्थानगतं विरूपिता । उपेत्य तं भ्रातरमुग्रदर्शनं पपात भूमौ गगनाद्यथाशनिः ॥२५॥ ततः सभार्यं भयमोह मूर्च्छिता सलक्ष्मणं राघव मागतं वनम्। विरूपणं चात्मनि शोणितोक्षिता शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २६ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टादशः सर्गः * ॥१८॥

सीताक्रमणव्याजेनेमां विरूपयेत्यर्थः ॥ २० ॥ तस्याः कर्णनासमित्यन्वयः । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । रामे बद्धभावाया अपि शूर्पणखायास्तदीयापचारेण हानिर्जातेत्यनुसन्धेयम् ॥ २१ ॥ यथागतम् आगतमार्गमनतिक्रम्य वनं प्रदुद्रावेति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ शोणितोक्षिता रक्तेन सिक्ता । नादान्ननाद नादान् चकारेत्यर्थः । ओदनपाकं पचतीतिवत् । प्रावृषि वर्षाकाले ॥ २३ ॥ विक्षरन्ती स्रवन्ती । रुधिरं रक्तम् । प्रगृह्य उद्यम्य ॥ २४ ॥ तं रामवध्यत्वेन प्रसिद्धम् । यथाशनिः अशनिरिव गगनात् भूमौ पपात ॥ २५ ॥ उत्तरसर्गार्थं

कर्णनासमित्यत्र प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥२१–२३॥ प्रगृह्य उद्धृत्य॥२४॥ ततस्सभार्यमित्युत्तरसर्गार्थसङ्ग्रहश्लोकः ॥ २५ ॥ भयमोहाभ्यां मूर्च्छिता व्याप्ता ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायण० आरण्यकाण्डव्याख्यायामष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

टीका०–कर्णनासमित्युपलक्षणम् । स्तनोष्ठमपीत्यर्थः । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः । उक्तं च भारते–" निकृत्त कर्णनासौष्ठां चकार रघुनन्दनः " इति । स्कान्दे च–" लक्ष्मणस्तूर्णमुत्थाय करवालेन वीर्यवान् । कर्णौ स्तनौ नासिकां च आच्छिनद्रामशासनात् ॥ " इति ॥ २१ ॥

* **सर्गफलम्**–" कर्णनासापहारं च शृण्वतां पठतामपि । न जातु मानभङ्गः स्याद्रघुनाथ प्रसादतः । " इति स्कान्दे ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

तां तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम् । भगिनीं क्रोधसन्तप्तः खरः पप्रच्छ राक्षसः ॥ १ ॥ उत्तिष्ठ तावदाख्याहि प्रमोहं जहि सम्भ्रमम् । व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपिता ॥ २ ॥ कः कृष्णसर्पमासीनमाशीविषमनागसम् । तुदत्यभिसमापन्नमङ्गुल्यग्रेण लीलया ॥ ३ ॥ कः कालपाशमासज्य कण्ठे मोहान्न बुध्यते । यस्त्वामद्य समासाद्य पीतवान् विषमुत्तमम् ॥ ४ ॥

मेकेन संगृह्णाति–ततः सभार्यमिति । भयजो मोहो भयमोहः निस्संज्ञता तेन मूर्च्छिता व्याप्ता । राघवं वनमागतं शशंस आत्मविरूपणं च सर्वं शशंस, समूलं शशंसेत्यर्थः । खरस्य भगिनी सपत्नीमातृपुत्रत्वान्मातृष्वसेयत्वाच्चेति पूर्वमुपपादितम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

अथ खरवधमूलभूतः खरक्रोध उच्यते एकोनविंशे–तामित्यादि । भगिनीं ज्येष्ठाम् । "अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा" इत्यमरः ॥१॥ उत्तिष्ठेति । प्रमोहो विसंज्ञता । सम्भ्रमः चित्ताप्रतिष्ठा । एवंरूपा यथा भवसि तथा विरूपितेत्यर्थः॥२॥ उत्तरकाल एवापकर्त्तुरनिष्टावाप्तिं सूचयन् पृच्छति–क इति । कृष्णेत्यमोघविषत्वव्यञ्जनाय । आसीनं निश्चलमित्यर्थः । आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्येति सर्पविशेषणम् । पृषोदरादित्वात्सकारलोपः । "आशीरुरगदंष्ट्रायां प्रियवाक्याभिषक्क्रियोः" इति निघण्टुः । ईकारान्तोप्याशीशब्दोऽस्ति । तुदति व्यथयति। अभिसमापन्नम् आभिमुख्येनागतमिति शीघ्रप्रतीकारमूलम् । अङ्गुल्यग्रेण लीलयेति प्रभावानभिज्ञत्वोक्तिः। अनेन स्वस्य लीलया सद्यः प्रतीकारसामर्थ्यं द्योतितम् ॥ ३ ॥ पुनरपि स्वमहिमानं प्रकटयन् शूर्पणखां चाश्वासयन् पृच्छति–कः कालेति । यः कण्ठे कालपाशं मृत्युपाशम् आसज्य आबध्य न बुध्यते, उत्तरक्षणे स्वमरणं न जानातीत्यर्थः । यश्च त्वाम् आसाद्य प्राप्य

॥ १ ॥ उत्तिष्ठेति । प्रमोहं विसंज्ञताम् । सम्भ्रमं चित्तचाञ्चल्यम् ॥ २–४ ॥

१ व्यक्तमाख्याहीत्यर्धमारभ्य देवगन्धर्वभूतानामित्यर्धपर्यन्तं विद्यमानानामष्टानामर्धानां पौर्वापर्यं केषुचित्पुस्तकेषु–यस्त्वामद्य । बलविक्रमसम्पन्ना । इमामवस्थां । देवगन्धर्व । व्यक्तमाख्याहि । कः कृष्णसर्पं । तुदत्यभि । कः कालपाशं । एवं क्रमेण दृश्यते ॥

बलविक्रमसम्पन्ना कामगा कामरूपिणी ।
इमामवस्थां नीता त्वं केनान्तकसमा गता ॥ ५ ॥
देवगन्धर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् ।
कोऽयमेवं विरूपां त्वां महावीर्यश्चकार ह ॥ ६ ॥
नहि पश्याम्यहं लोके यः कुर्यान्मम विप्रियम् ।
अन्तरेण सहस्राक्षं महेन्द्रं पाकशासनम् ॥ ७ ॥
अद्याहं मार्गणैः प्राणानादास्ये जीवितान्तकैः ।
सलिले क्षीरमासक्तं निष्पिबन्निव सारसः ॥ ८ ॥
निहतस्य मया सङ्ख्ये शरसङ्कृत्तमर्मणः ।
सफेनं रुधिरं रक्तं मेदिनी कस्य पास्यति ॥ ९ ॥

उत्तमं विषं कालकूटं पीतवान् स कः इत्यन्वयः । अत्र आसादनशब्देन विरूपकरणमुच्यते, त्वदासादनरूपं विषमित्यर्थः ॥ ४ ॥ अथ विस्मयेन पृच्छति—बलेति । इतो गता त्वं केनेमामवस्थां नीतेत्यन्वयः ॥ ५॥ देवेत्यादि निर्धारणे षष्ठी । देवादीनां मध्ये अयम् एतादृशकार्यकर्ता कः एवं विरूपां चकार ॥ ६ ॥ स्वनिश्चयमाह—नहीति । अत्र तमित्यध्याहार्यम् । तस्य गर्वविशेषद्योतनाय इन्द्रस्य विशेषणद्वयम् ॥ ७ ॥ प्राणान् तस्येति शेषः । जीवितान्तकैः शत्रुजीवितविनाशकैः । मार्गणैः बाणैः । सारसः हंसविशेषः ॥८॥ सङ्ख्ये युद्धे । शरसंकृत्तमर्मणः बाणच्छिन्नमर्मस्थलस्य । सफेनं प्राणवायुनिर्ग-

अन्तकसमा त्वं केन इमामवस्थां नीता प्रापिता सती आगता अत्रेति शेषः ॥ ५ ॥ त्वं केन विरूपिता एवंरूपा जातेति शेषः । व्यक्तमाख्याहि क इति । अभिसमापन्नम् अभितः सम्यगापन्नम् । क्षुधितमाशीविषम् आशिषि दंष्ट्रायां विषं यस्य सः तम् । को वा तुदतीति प्रश्नः । तत्तुल्योऽयं त्वदवमान इति भावः । कः कालेति । न जानते इति पाठः न जानीते । बहुवचनमार्षम् । अयमपि प्रश्नः ॥ ६ ॥ नहि पश्यामीत्यन्त मेकं वाक्यम् । तत्र तामित्यध्याहार्यम् । अमरेष्विति अत्र महेन्द्रशब्दो विशेष्यम् । पाकशासनसहस्राक्षशब्दौ विशेषणे । एतेषु षष्ठ्यर्थे द्वितीया । यथा महेन्द्रस्येति दृष्टान्तः। (अमरेषु सहस्राक्षामिति पाठः) पाकं पाकाख्यं वृत्रासुरभ्रातरं शासितवानिति पाकशासनम् । अन्तरेण सहस्राक्षं महेन्द्रं पाकशासनमिति पाठे—महेन्द्रमन्तरेण इन्द्रं विना कः मम विप्रियं कुर्यात् तव नहि पश्यामीत्यन्वयः ॥७॥ सारसो हंसः ॥८॥ रक्तं

टीका—बलमात्मशक्तिः । विक्रमः पराभिभवसामर्थ्यम् ॥ ५ ॥

कस्य पत्त्ररथाः कायान्मांसमुत्कृत्य सङ्गताः । प्रहृष्टा भक्षयिष्यन्ति निहतस्य मया रणे ॥ १० ॥ तं न देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः । मया पकृष्टं कृपणं शक्तास्त्रातुमिहाहवे ॥ ११ ॥ उपलभ्य शनैः संज्ञां तं मे शंसितुमर्हसि । येन त्वं दुर्विनीतेन वने विक्रम्य निर्जिता ॥ १२ ॥ इति भ्रातुर्वचः श्रुत्वा क्रुद्धस्य च विशेषतः । ततः शूर्पणखा वाक्यं सबाष्पमिदमब्रवीत् ॥ १३ ॥ तरुणौ रूप सम्पन्नौ सुकुमारौ महाबलौ । पुण्डरीकविशालाक्षौ चीर कृष्णाजिनाम्बरौ ॥ १४ ॥ फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ । पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ १५

मनकालिकफेनसहितम् । रक्तं रक्तवर्णम् । अचिरप्रवृत्तत्वमनेनोच्यते । मेदिनी भूमिः ॥ ९ ॥ पत्त्ररथाः पक्षिणः । कायात् देहात् । उत्कृत्य उच्छिद्य । सङ्गताः सङ्घशः समवेताः ॥ १० ॥ मया आहवे अपकृष्टम् आकृष्टम् । इहेति युद्ध सन्निधानोक्तिः ॥ ११ ॥ उपलभ्य प्राप्य । दुर्विनीतेन दुर्जनेन । विक्रम्य शौर्यं कृत्वा ॥ १२ ॥ विशेषतः अतिशयेन । क्रुद्धस्यकृतक्रोधस्य ॥ १३ ॥ ननु 'व्यक्तमाख्याहि केन त्वमेवंरूपा विरूपिता' इति पृच्छन्तं खरं प्रति 'पुत्रौ दशरथस्यास्तां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ " इत्येववक्तव्ये तरुणावित्यादिना रामादि सौन्दर्यादिकं किमर्थं कथयतीति चेत्, अस्या वैरूप्ये जातेऽपि वैराग्या जननात् काममोहातिशयेन भ्रात्रादिसन्निधानेपि हृद्गतमेवोक्तवती । अनुकूलानां प्रतिकूलानां च रामं दृष्टवतामयमेव स्वभावः। अतएव 'यानि रामस्य चिह्नानि' इति पृष्टवतीं सीतां प्रति " त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च " इति वक्तव्ये " रामः कमल पत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहरः " इत्येवमाह हनुमान् । यद्वा " सुप्तप्रमत्तकुपितानां

रक्तवर्णं रुधिरम् ॥ ९ ॥ पत्त्ररथाः पक्षिणः । सङ्गता मिश्रिताः ॥ १० ॥ मयापकृष्टम् आक्रान्तं मयासह कृतविरोधमिति यावत् ॥ ११ ॥ विक्रम्य शौर्यं कृत्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ " न तं पश्याम्यहं लोके परोक्षमपि वा नरः । स्वमित्रोऽपि निरस्तोऽपि योऽस्य दोषमुदाहरेत् ॥ " इत्युक्तेः सर्वलोकस्पृहणीयस्य श्रीरामस्य दिव्यरूपगुणानां मित्रामित्रसाधारण्येन आनन्दकरत्वात्तेन विरूपितापि शूर्पणखा तद्रूपगुणवर्णनेन वा परमसुखमनुभविष्यामीति धिया वर्णयति-तरुणावित्यादिना ॥ १४ ॥ १५ ॥

भावज्ञानं दृष्टम्" इति न्यायेन कर्णनासाच्छेदनं प्रमत्ता कुपिता च शूर्पणखा हृद्गतमेवाह । तरुणौ कामिनीनां प्रथमाकर्षकं वय एव हि, अतस्तदुच्यते । परस्परपरिहासकरणेनोभयत्र भावबन्धाविशेषाद्द्विवचनम् । वयसा तुल्यत्वेऽपि रूपे किमनयोस्तारतम्यमस्ति ? नेत्याह रूपसम्पन्नौ । रूपं सौन्दर्यं तेन सम्पन्नौ समृद्धौ,इतरेषां कामादीनां रूपमाभ्यां भिक्षित्वा सम्पादयितव्यमिति मन्यमाना वित्यर्थः । यद्वा रूपसंपन्नौ संपन्नरूपौ । आहिताग्न्यादित्वात्परनिपातः । तेन "उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठति" इति न्यायं विहाय "रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः प्रसूतः" इत्युक्तरीत्या धर्मिणा सहैवोत्पन्नरूपावित्यर्थः । वयोरूपसत्त्वेऽपि किं कठिनस्पर्शौ ? नेत्याह सुकुमारौ । परुषतरभवच्छरीरवन्न भवत्यनयोः शरीरं किंतु पुष्पहाससुकुमारौ । एवं सौकुमार्यसत्त्वेऽपि रतिवैयात्ये किं श्रान्तौ स्याताम् ? नेत्याह महाबलौ । 'रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून्' इत्या द्युक्तरीत्यानेकर्तुषु विहरणेऽपि श्रमलवरहितौ । एवं समुदायशोभासम्पन्नत्वेऽपि किमवयवशोभासु वैकल्यम् ? नेत्याह पुण्डरीकविशालाक्षौ । 'संरक्तनयना घोरा' इत्युक्तरीत्या त्वादृशनयनवन्न भवति तन्नयनमित्यर्थः । पुण्डरीकं सिता म्भोजम्, तमोगुणोद्रेकेण निद्राकषायितत्वं रजोगुणोद्रेकेण संरक्तत्वं वा नास्ति किंतु सर्वदा सत्त्वप्रसन्ननयनावित्यर्थः । न केवलमेवावयवशोभातिशयः, चीर कृष्णाजिनाम्बरौ "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" इत्युक्तरीत्या वल्कलाजिनधारणेप्यतिरमणीयौ । यद्वा कोऽयमेवं महावीर्य इति भीतं प्रति तयो दुर्बलत्वमुच्यते । तरुणौ 'ऊनषोडशवर्षः' इत्याद्युक्तरीत्या युद्धायोग्यौ । यद्वा 'यौवने विषयैषिणाम्' इत्याद्युक्तरीत्या विषयप्रावण्येन युद्धभीतौ । रूपसम्पन्नौ 'कन्या कामयते रूपम्' इत्युक्तरीत्या वनिताजनवशीकरणाय शरीरमुद्धा सयन्तौ न पौरुषसम्पन्नौ । सुकुमारौ श्रीमत्पुत्रतया सम्पत्कुमारौ अतो भवदा युधप्रहारासहौ । महाबलौ विपरीतलक्षणया द्वावेतौ दुर्बलौ, ससैन्यस्य भवतो न पर्याप्तावित्यर्थः । यद्वा सुकुमारतराबलासहितौ युद्धविरोधिकलत्रसहितत्वान्न युद्धार्हौ । पुण्डरीकविशालाक्षौ तयोर्युद्धासामर्थ्यं मद्वैरूप्यकरणानन्तरं किं भवि ष्यतीति भीत्या शुभ्रीभूतलोचनतया चावगम्यते । चीरकृष्णाजिनाम्बरौ परि धानसम्पादनस्याप्यशक्तौ तत्राप्येकरूपोत्तरीयरहितौ । चीरकृष्णाजिनाम्बरौ

स्थावरातिर्यग्भ्यां याचित्वा लब्धे अम्बरे बिभ्राणौ । यद्वा खरस्य प्रोत्साहनाय तयोर्बलातिशय उच्यते तरुणावित्यादि । तरुणौ जयोत्साहयोग्यवयस्कौ । रूप सम्पन्नौ " सिंहोरस्कं महाबाहुम् " इत्युक्तरीत्या युद्धाभावेपि दर्शनमात्रेण पर हृदयकम्पजनकशरीरौ । सुकुमारौ लीलयैव सर्वसंहरणक्षमौ । महाबलौ मनोबल बाहुबलोपायबलसम्पन्नौ । पुण्डरीकविशालाक्षौ वैरिषु गौरवबुद्धिमूलककालुष्य रहिततया विमलनेत्रौ । अनेन शत्रुदर्शनकृतक्षोभराहित्यमुच्यते। चीरकृष्णाजिना म्बरौ सदा बद्धवसनतया युद्धसन्नद्धावित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥१४॥१५

तनि०—एतत्पुत्रावेतन्नामकाविति वक्तव्ये सौन्दर्यवर्णनमस्या वैरूप्यप्राप्तावपि वैराग्यो त्पत्त्यभावेन काममोहितत्वादवशा भ्रातुः सन्निधाववाच्यमपि हृद्गतमेवाह । विषयाभि निवेशवन्तो ह्यनुकूलप्रतिकूलविचारमन्तरेण प्रथमं यन्मनसि लग्नं तदेवानुवदन्ति । यद्वा " सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वा " इतिवत् प्रथमं रूपोदाहरणम् । अथवा सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टमिति कुपितत्वाद्भावज्ञानं प्रकाशितम् । यद्वा एवं राक्षसावासवनप्रवेशविरूपकरणाभ्यां तौ बालिष्ठाविति मा भैषीः किंतु मृदुप्रकृतिका वित्युच्यते । यद्वा " युवा कुमारम् " इत्यादिवेदान्तसिद्धमर्थं राक्षस्याचष्टे । "व्यक्त मेष महायोगी " इति मन्दोदरीवत् । परत्वं खलु मुक्तवेद्यम्, स्नेहस्तु दशरथादिभिः कार्यः तदविशेषेण राक्षस्या जातं ज्ञानं स्नेहश्चेत्युभयं रघुनन्दनसौन्दर्यवैलक्षण्यमहिम्नेति ज्ञेयम् । ननु रूपसम्पदा प्रथमं तरुणत्वादिविशेषणविशिष्टे श्रीरामे भावानुबन्धः,लक्ष्मणे तु विरूपकरणाद् द्वेषः, उभयोः प्राधान्येन ग्रहणं कथमिति चेत् ? परस्परस्य सदृशाविति तारुण्यादिसामान्यात् रामप्रत्याख्याने लक्ष्मणेपि भावबन्धनाद्रामेणापि कर्णनासाच्छे दाभ्यनुज्ञानेन द्वेषसाम्याच्च न दोषः । ताभ्यामुभाभ्यामिमामवस्थां संप्राप्तेति वक्ष्यति । कथं युगपदेकस्या द्वयोर्भावबन्धो जातः। ज्येष्ठकनिष्ठभावानुसन्धानेपि न तारुण्यवैषम्यम्, तेनोभयत्रैकधा (दा) भावबन्धः तारुण्यैक्येपि रूपवैषम्ये अन्यथा भावबन्धः स्यात्तच्च नेत्याह रूपसंपन्नौ । लोके मन्मथादिभिः रूपापेक्षया यथा प्रार्थनीयौ भवेतां तथा रूपसमृद्धौ एतदङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवलेशयाच्ञया खलु मदनो रूपवान् । " रूपदाक्षिण्य सम्पन्नः प्रसूतः " इत्युक्तरीत्या उत्पत्तिसिद्धरूपसमृद्धौ नतुवयोपचितरूपसमृद्धौ । " रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचार्य वाचा ब्रुवती तमेव " इत्येतादृशातिव्यामोह जनकरूपसम्पन्नौ । सुकुमारौ आलिङ्गने काठिन्यरहितावयवौ पुष्पसमुदायालिङ्गनवत्, अतएव शिरीषपुष्पसाम्यम् । सौकुमार्यप्रयुक्तदौर्बल्यं परिहरति महाबलाविति । बल

मनुभवसामर्थ्यम् । तेन " रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनृतून् " इत्युक्तरीत्या अनवरतकान्तानुभवसम्भवेऽपि बलहानिराहित्यमुक्तम् । एतेन राक्षसप्रजानिप्रयुक्तकठिन प्रकृतियुक्तायाः अपि स्वस्याः समरतिप्रदानसामर्थ्यमभिप्रेतम् । स्त्रीणां तु स्वानुभव विशेषैः पुरुषा जेतव्य इति मनोरथः, तमतिक्रम्य स्वबलाधिक्येन क्रीडायां स्त्रियं यो जयति स महाबलः । पुण्डरीकविशालाक्षौ अवयवानां सौन्दर्यं समीपगमने सम्यक् प्रकाशते, नेत्रे तु दूरे स्फुटं प्रकाशेते । यद्वा पुण्डरीकं सिताम्भोजम् । अनेन सत्त्वगुण प्रचुरतया दृष्टिप्रसन्नतोच्यते ननु महापुरुषलक्षणोपयुक्तरक्तान्तत्वं कनीनिकानील्यं च निवार्येते । अथवा मनुष्यावतारेण परत्वगोपनेऽपि " कप्यासं पुण्डरीकाक्षम् " इत्युक्त पुण्डरीकाक्षत्वं प्रकाश्यत एव । किंच क्षीरसमुद्रवत् नेत्रविशालत्वगाम्भीर्ये केनापि निश्चितुमशक्यं लोकरीत्या पुण्डरीकसाम्यमुक्तम् । वस्तुतस्तु " अदीर्घमप्रमद्भुतम् " इत्याद्युक्तरीत्या अनुपममेव । अपिच बद्धमुक्तनित्यात्मकत्रिविधकोटयुभयविभूतिमेक प्रयत्नेन कटाक्षयितुं विशालत्वम् । महाबलौ पुण्डरीकाक्षाविति बलं प्रदर्श्य भयं जन यित्वा " जितं ते पुण्डरीकाक्ष " इति स्तुतिप्रसन्ननेत्रतां प्रकाशयति । सुकुमारौ पुण्डरीकविशालाक्षाविति नयनपुष्पबाणवत्त्वमुक्तम् । अरविन्दस्य मदनबाणत्वात् तेन शूर्पणखामनोदारकत्वं व्यज्यते । चीरकृष्णाजिनाम्बरौ आभरणरहितावेव मां मन्मथ पीडितां कृत्वा व्यथयतः " इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि" इत्युक्तं हि कालिदासेन । अतश्चीरकृष्णाजिनधारणेन तयोः सौन्दर्यं न्यूनतां नेति, किंतु तत्तारुण्यादिगुणसमुदाय रञ्जितमिदं चीरं रामशरीरसन्निकर्षेण सर्वस्यापि हृदयाकर्षकं सत् " रूपसंहननं लक्ष्मीं सौकुमार्यं सुवेषताम् । ददृशुर्विस्मिताकारा रामस्य वनवासिनः ॥ "इति स्वरूपध्यानपराणा मिदमेव हृदयग्राहकं भवति । द्वितीययोजनायाम्-तरुणौ "ऊनषोडशवर्षः । न युद्धयोग्य तामस्य पश्यामि" इत्याद्युक्तरीत्या युद्धायोग्यौ । यद्वा विषयप्रवणौ ननु युद्धप्रवणौ । रूपसम्पन्नौ " कन्या कामयते रूपम् " इति रूपेण वनिताजनानुरागजनकसौन्दर्यवन्तौ ननु पौरुषज्ञापकपराक्रमसम्पन्नौ । केवलमाकारसुन्दरौ नत्वन्तस्सारवन्तौ । अत्र हेतुः सुकुमारौ । श्रीमत्कुमारतया श्रमासहनौ भवदीयरक्तलोचननिरीक्षणासहौ अत्युग्रभवदा युधनिपातं कथं सहेताम् । महाबलौ अत्यन्ताबलौ । स्त्रीनिमित्तं राज्यत्यागेन तयोर्बलं दृष्टमेव । यद्वा महती रक्षणीया अबला ययोस्तौ प्रतिबन्धकीभूता अबला चास्ती त्यर्थः । पुण्डरीकविशालाक्षौ भाविकार्यापरिज्ञानेन कर्णनासच्छेदः कृतः, इतःपरं किं भविष्यतीति भयेन निर्निमेषेण प्रफुल्लनेत्रौ दैन्येन शीतायमाननेत्रौ वा । स्वस्थान

गन्धर्वराजप्रतिमौ पार्थिवव्यञ्जनान्वितौ ।
देवौ वा मानुषौ वा तौ न तर्कयितुमुत्सहे ॥ १६ ॥
तरुणी रूपसम्पन्ना सर्वाभरणभूषिता ।
दृष्टा तत्र मया नारी तयोर्मध्ये सुमध्यमा ॥ १७ ॥

सामर्थ्येऽपि जलादपनीतपुण्डरीकवदन्यत्रासामर्थ्यं लोचनेन प्रकाशितम् । स्वयमशक्त त्वेऽप्यैश्वर्यादिसम्पन्नौ प्रबलौ भवतः सा च नेत्याह चीरकृष्णाजिनाम्बरौ । वस्त्राभावेन दारुचर्म मृगचर्म च वसानौ, अतो द्रव्यसाध्यसेनासम्पादनं कथमित्यर्थः । यद्वा आच्छादनमेकजातीयमपि न किंतु स्थावरेणैकं दत्तं जङ्गमेनेकं दत्तमिति । तृतीय योजनायां तु—तरुणौ ऊनषोडशवर्ष इत्युक्तरीत्या अनतिबालावनतिवृद्धौ च " यौवने विजिगीषूणाम् " इतिवत् युद्धेन हस्तकण्डूनिरसनं कर्तुमिच्छन्तौ । रूपसंपन्नौ वीररस भिव्यञ्जकसंहननविशेषौ " सिंहोरस्कं महाबाहुम् " इतिवत् सन्निवेशदर्शनेन शत्रवः पलायन्ते । रूप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या रूपशब्दोसाधारणनिरतिशयरूपविशेषवाची ।'नावि जित्य निवर्तते ' इति ' यशसश्चैकभाजनम् ' इति च बाल्यादारभ्य सुबाहुप्रभृति निरसनेनैतावत्पर्यन्तं प्रसिद्धापदानौ । सुकुमारौ अनायासेन शत्रुनिरासकौ । पौरुषदर्शने हृदयग्राहित्ववत् रूपसौकुमार्ययोरपि हृदयग्राहित्वम् । महाबलौ " सदेवगन्धर्वमनुष्य पन्नगं जगत्सशैलंपरिवर्तयाम्यहम्' 'सागरमेखलां । महीं दहति कोपेन" इत्याद्युक्तरीत्या प्रसिद्धबलयुक्तौ । बलशब्देन बाहुबलं मनोबलमुपायबलं चोच्यते । पुण्डरीकविशालाक्षौ अतिसङ्कटवनसञ्चारेऽप्यम्लाननेत्रौ । एतेन युद्धे अश्रमाविति ज्ञायते, युद्धादिकालेपि शत्रुष्वलक्ष्यबुद्ध्या नेत्रविकारादिरहितौ "प्रीतिविस्फुरितेक्षणम् " इतिवत् । शत्रुदर्शने प्युत्तरोत्तरमुत्साहेनातिविस्तृतनेत्रौ । चीरकृष्णाजिनाम्बरौ सर्वदा युद्धसन्नाहसूचक वस्त्रबन्धादियुक्तौ । यद्वा मृगयाशीलतया तदुचितकृष्णाजिनदारुपटकञ्चुकधरौ । 'सत्येन लोकान् जयति ' इत्युक्तरीत्या तदुचितवेषव्यापारवत्त्वं प्रसिद्धम् । महाबलावित्यनेन खरोक्तवीरालापाननादृत्य अजेयत्वं समर्थितम्॥ १४॥ १५॥ पुनरपि हृदये परिवर्तमानं तत्सौन्दर्यमाह—गन्धर्वेति । देवाविति यद्यपि दशरथसुताविति श्रुतम् तथापि तत्प्रभावदर्शनेन तदसत्यमेवोक्तमिति मन्य इति भावः॥ १६॥ तत्र आश्रमे॥ १७॥

' देवौ वा मानुषौ वा तौ न तर्कयितुमुत्सहे ' यद्यपि दशरथसुताविति तत्स काशादेव श्रुतं तथापि तयोरमानुषचरित्रैः श्रीरामलक्ष्मणौ देवौ वा मानुषौ वेति

ताभ्यामुभाभ्यां सम्भूय प्रमदामधिकृत्य ताम् । इमा
मवस्थां नीताहं यथानाथासती तथा ॥ १८ ॥ तस्याश्चा
नृजुवृत्तायास्तयोश्च हतयोरहम् । सफेनं पातु मिच्छामि
रुधिरं रणमूर्धनि ॥ १९ ॥ एष मे प्रथमः कामः कृत
स्तात त्वया भवेत् । तस्यास्तयोश्च रुधिरं पिबेयमह
माहवे ॥ २० ॥ इति तस्यां ब्रुवाणायां चतुर्दश महा
बलान् । व्यादिदेश खरः क्रुद्धो राक्षसानन्तकोपमान्
॥ २१ ॥ मानुषौ शस्त्रसम्पन्नौ चीरकृष्णाजिनाम्बरौ ।
प्रविष्टौ दण्डकारण्यं घोरं प्रमदया सह ॥ २२ ॥

प्रमदाम् अधिकृत्य निमित्तीकृत्य । उभाभ्यांसम्भूय ऐकमत्यं प्राप्य । इमा मवस्थां नीतास्मि यथा अनाथा असती कुलटा नीयते तथा नीतास्मीति योजना ॥१८॥ अनृजुवृत्तायाः कुटिलवृत्तायाः । अनेन तत्प्रेरणेनैव मां तौ विरूपितवन्ता वित्यमन्यतेति गम्यते । रणमूर्धनि हतयोरित्यन्वयः । सीताया रणमूर्धनि गमनासम्भवाद्धताया इति विपरिणामो न युक्तः, अन्यथा अशक्यत्वाद्रणमूर्ध नीत्युक्तम् ॥ १९ ॥ अवश्यकर्तव्यत्वाय पुनरप्याह—एष इति । प्रथमः श्रेष्ठः । कामः अभिलाषः । "प्रथमौ प्रवरादिमौ" इति वैजयन्ती । तातेति पितृवज्ज्येष्ठसम्बोधनम् ॥२०॥ चतुर्दशेति चतुर्दशसहस्राध्यक्षानित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

विचारयितुं निश्चितुं न समर्थास्मीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ताभ्यामिति । तां प्रमदामधिकृत्य निमित्तीकृत्य ताभ्यामुभाभ्यां सम्भूय एकेन कनीयसा इमामवस्थां नीतेति योजना ॥ १८ ॥ रुधिरं पातुमिच्छामीत्यनेन श्रीरामवर्णनेन स्वकामुकीत्वशङ्कां खरस्य निवर्तयतीति ज्ञेयम् । तस्याः हतायाः इति विपरिणामः ॥ १९ ॥ एष मे प्रथमः काम इति पुनर्वचनमुत्कटेच्छाद्योतनायेति न पुनरुक्तिः । तस्याश्चानृजुवृत्ताया इत्यादि श्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु—रणमूर्द्धनि तयोः रामलक्ष्मणयोः । तृतीयार्थे षष्ठी । अनृजुवृत्तायास्तस्याः त्वद्भगिन्या ममेति शेषः । हतयोः छिन्नयोः । द्वितीयार्थे षष्ठी । कर्णनासिके पश्येति शेषः । अत इतःपरमहं सफेनमपि रुधिरं पातुमिच्छामीति काकुः । नेच्छाम्येवेत्यर्थः। आहवे तयोस्त्वयं कृतो भवेद्यदि अपकार इति शेषः । छिन्नकर्णनासां मां दृष्ट्वाप्युपेक्षसे यदि तदा त्यक्ताहारा देहं त्यक्ष्यामीति भावः ॥ २० ॥ इति तस्यां ब्रुवाणायामित्यारभ्य सर्गसमाप्तिपर्यन्तस्य वास्तवार्थस्तु—इति तस्यां ब्रुवाणायां रामवृत्तान्तमिति शेषः । खरः " तस्माद्यः क्रूररूपेण देहेन

तौ हत्वा तां च दुर्वृत्तामपावर्तितुमर्हथ । इयं च रुधिरं तेषां भगिनी मम पास्यति॥२३॥ मनोरथोऽयमिष्टोऽस्या भगिन्या मम राक्षसाः। शीघ्रं सम्पाद्यतां तौ च प्रमथ्य स्वेन तेजसा ॥ २४ ॥ इति प्रतिसमादिष्टा राक्षसास्ते चतुर्दश । तत्र जग्मुस्तया सार्धं घना वातेरिता यथा ॥ २५ ॥ ततस्तु ते तं समुदग्रतेजसं तथापि तीक्ष्णप्रदरा निशाचराः। न शेकुरेनं सहसा प्रमर्दितुं वनद्विपा दीप्तमिवाग्निमुत्थितम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥

दुर्वृत्तां भगिनीवैरूप्यमूलत्वात् । अपावर्तितुम् आनेतुम् । तां चेति चकारेण तावपीत्युच्यते । आनयनप्रयोजनमाह इयं चेति । अस्या अयं मनोरथः मम चायमिष्टः सम्मत इत्यर्थः । प्रमथ्य हत्वा ॥ २३ ॥ २४ ॥ इतीति तयोर्मार्गं प्रदर्शयन्त्येति शेषः । इयं खरेणाप्रेरितापि गतेति बोध्यम् ॥ २५ ॥ प्रदराः बाणाः । " प्रदरा भङ्गनारीरुक्बाणाः " इत्यमरः । तथा तीक्ष्णप्रदरा अपीति योज्यम् । तमेनमित्यन्वयः । उत्थितं राक्षसान् दृष्ट्वा अभिमुखमुद्गतमिति राम विशेषणम् । उत्तरसर्गसङ्ग्रहोऽयं श्लोकः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा० रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥

हरतामृतम् । विष्णुर्दाशरथिर्भूत्वा मोक्षयिष्यति सुव्रत ॥ " इति शिवशापाद्राक्षसत्वं प्राप्तयाज्ञवल्क्यसुतश्चन्द्रकान्त इत्यर्थः । अतएव शूर्पणखामुखाद्रामवृत्तान्तश्रवणानन्तरं विष्णुत्वेन ज्ञात्वा सपरिवारस्यस्वस्य रामहस्ताद्वधेच्छुस्सन् भगिनीप्रीतय इव रामेण सह युद्धार्थं राक्षसान्व्यादिदेशेत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे शेषधर्मे भीष्मयुधिष्ठिरसंवादकथानुसन्धेया । भीष्मः—" याज्ञवल्क्यसुता राजन् त्रयो वै लोकविश्रुताः । चन्द्रकान्तमहामेधविजया ब्राह्मणोत्तमाः । खरश्च दूषणश्चेति त्रिशिरा ब्रह्मवित्तमाः । आसन् तेषां च शिष्याश्च चतुर्दशसहस्रधा ॥ " इति । अतएव बाह्यदृष्ट्या परुषोक्तिवत्प्रतीयमानानि तस्य वाक्यानि सौम्यरूपाण्येव तथा व्याख्यास्यामः॥२१॥२२॥तौ हत्वेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। प्रातीतिकार्थः स्पष्टः। वस्तुतस्तु हे राक्षसाः! इयं भगिनी प्रमथ्य मम रुधिरं पास्यति अतस्तेषां समीपं गत्वा स्वतेजसा शीघ्रेण तौ रामलक्ष्मणौ दुर्वृत्तां दुर्लभं वृत्तमाचारो यस्यास्तां सीतां च हत्वा ज्ञात्वा " हन हिंसागत्योः " इति धातोर्गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् । अपावर्तितुं प्रतिनिवर्तितुमर्हथ। अयं मम भगिन्याः इष्टो मनोरथः ॥ २३ ॥ २४ ॥ वातेरिता वायुनुन्ना मेघा इव जग्मुरितिसम्बन्धः॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायामेकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

ततः शूर्पणखा घोरा राघवाश्रममागता । रक्षसामाच चक्षे तौ भ्रातरौ सह सीतया ॥ १ ॥ ते रामं पर्णशालाया मुपविष्टं महाबलम् । ददृशुः सीतया सार्धं वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २ ॥ तान् दृष्ट्वा राघवः श्रीमानागतां तां च राक्षसीम् । अब्रवीद् भ्रातरं रामो लक्ष्मणं दीप्ततेजसम् ॥ ३ ॥ मुहूर्तं भव सौमित्रे सीतायाः प्रत्यनन्तरः । इमानस्या वधिष्यामि पदवीमागतानिह ॥ ४ ॥ वाक्यमेतत्ततः श्रुत्वा रामस्य विदितात्मनः । तथेति लक्ष्मणो वाक्यं रामस्य प्रत्यपूजयत् ॥ ५ ॥ राघवोऽपि महच्चापं चामीकरविभूषितम् । चकार सज्यं धर्मात्मा तानि रक्षांसि चाब्रवीत् ॥ ६ ॥ पुत्रौ दशरथस्यावां भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । प्रविष्टौ सीतया सार्धं दुश्चरं दण्डकावनम् ॥ ७ ॥ फलमूलाशनौ दान्तौ तापसौ धर्मचारिणौ । वसन्तौ दण्डकारण्ये किमर्थमुपहिंसथ ॥ ८ ॥ युष्मान् पापात्मकान् हन्तुं विप्रकारान् महाहवे । ऋषीणां तु नियोगेन प्राप्तोऽहं सशरायुधः ॥ ९ ॥

अथ चतुर्दशराक्षसवधो विंशे—ततः शूर्पणखेत्यादि ॥ १–३ ॥ मुहूर्तमिति। प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः, रक्षक इति यावत् । अस्याः पदवीमागतानित्यन्वयः ॥ ४ ॥ प्रत्यपूजयत् परिपालितवान् ॥ ५ ॥ चामीकरं स्वर्णम् ॥ ६ ॥ स्वस्य कपटवेषत्वं परिहरन्नाह—पुत्रावित्यादि । आवां किमर्थमुपहिंसथ ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्रत्युत युष्मानेवाहं हन्तुमागत इत्याह—युष्मानिति । विप्रकारान् हिंसकान् ।

सहसीतया वर्तमानमिति शेषः ॥ १–३ ॥ प्रत्यनन्तरः प्रत्यासन्नः पालक इति यावत् । अस्याः पदवीम् अस्या मार्गम् । अस्या रक्षणार्थमागतानित्यर्थः ॥४॥५॥ चामीकरं सुवर्णम् ॥ ६ ॥ पुत्रावित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । दण्डकारण्यं प्रविष्टौ आवां दण्डकारण्ये वसन्तौ सन्तौ किमर्थमुपहिंसथ । मुनीनिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तेषां विचारे तव किं कार्यमित्यत आह—युष्मानिति । विप्रकारान् मुनिविप्रकारान् ।

तिष्ठतैवात्र सन्तुष्टा नोपावर्तितुमर्हथ । यदि प्राणैरिहार्थो वा निवर्तध्वं निशाचराः ॥ १० ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसास्ते चतुर्दश । ऊचुर्वाचं सुसंक्रुद्धा ब्रह्मघ्नाः शूलपाणयः ॥ ११ ॥ [संरक्तनयना घोरा रामं संरक्तलोचनम् । परुषं मधुराभाषं हृष्टा दृष्टपराक्रमम् ॥] क्रोधमुत्पाद्य नो भर्तुः खरस्य सुमहात्मनः । त्वमेव हास्यसे प्राणानद्यास्माभिर्हतो युधि ॥ १२ ॥ का हि ते शक्तिरेकस्य बहूनां रणमूर्धनि । अस्माकमग्रतः स्थातुं किं पुनर्योद्धुमाहवे ॥ १३ ॥ एहि बाहुप्रयुक्तैर्नः परिघैः शूलपट्टिशैः । प्राणांस्त्यक्षसि वीर्यं च धनुश्च करपीडितम् ॥ १४ ॥ इत्येवमुक्त्वा संक्रुद्धा राक्षसास्ते चतुर्दश । [उद्यतायुधनिस्त्रिंशा राममेवाभिदुद्रुवुः ।] चिक्षिपुस्तानि शूलानि राघवं प्रति दुर्जयम् ॥ १५ ॥ तानि शूलानि काकुत्स्थः समस्तानि चतुर्दश । तावद्भिरेव चिच्छेद शरैः काञ्चनभूषणैः १६

भवतां प्रथमप्रवृत्तिमाकाङ्क्षन् स्थितोऽस्मीत्यर्थः ॥९॥ अत्रैव सन्तुष्टाः अभीता इति यावत् । तिष्ठत नोपावर्तितुमर्हथेति मा पलायध्वमित्यर्थः । यदिवा प्राणैः अर्थः प्रयोजनं प्राणापेक्षास्ति चेन्निवर्तध्वमित्यर्थः ॥ १० ॥ ब्रह्मघ्नाः ब्राह्मणघ्नाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ शक्तिः बलम् । " शक्तिर्बले प्रभावादौ " इति विश्वः ॥१३॥ परिघैः गदाभेदैः । पट्टिशैः असिभेदैः ॥ १४ ॥ तानि शूलपाणय इति पूर्व

ऋषीणां नियोगेन युष्मान् हन्तुमेव प्राप्त इति सम्बन्धः ॥९ ॥ हे संदुष्टाः अतिदुष्टाः ! उपासर्पितुं समीपमागन्तुं नार्हथ । यद्यागमिष्यथ तर्हि हनिष्यामीत्यर्थः (सन्दुष्टा नोपासर्पितुम् इति पाठः) ॥१०--१२ ॥ क्रोधमुत्पाद्येत्यादिश्लोकत्रयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु-सुमहात्मनः सुमहानात्मा शरीरं यस्य सः । भर्तुः राज्ञः खरस्य क्रोधमुत्पाद्य तत्प्रेरितैरस्माभिरिति तुच्छैर्हतस्ताडितोपि प्राणान्नो हास्यस्येव ॥१३ ॥ अत्र हेतुः-का हीति। रणमूर्द्धन्येकस्य ते अग्रतः स्थातुं बहूनामप्यस्माकं का शक्तिः ? शक्तिर्नास्ति तदा किं पुनर्योद्धुमिति योजना । अत एव खरनिर्बन्धेनागतानामस्माकमित्यत्राप्याकृष्यते । परिघादिभिरुपलक्षितानामस्माकं प्राणान् । वीर्यमित्यादि जात्येकवचनम् । वीर्यादिकं च त्यक्ष्यसि । गर्भितो णिच् । त्याजयिष्यसि न सन्देहः

ततः पश्चान्महातेजा नाराचान् सूर्यसन्निभान् । जग्राह परमक्रुद्धश्चतुर्दश शिलाशितान् ॥ १७ ॥ गृहीत्वा धनुरायम्य लक्ष्यानुद्दिश्य राक्षसान् । मुमोच राघवो बाणान् वज्रानिव शतक्रतुः ॥१८॥ रुक्मपुङ्खाश्च विशिखा दीप्ता हेमविभूषिताः । ते भित्त्वा रक्षसां वेगाद्वक्षांसि रुधिराप्लुताः । विनिष्पेतुस्तदा भूमौ न्यमज्जन्ताशनिस्वनाः ॥ १९ ॥ ते भिन्नहृदया भूमौ छिन्नमूला इव द्रुमाः । निपेतुः शोणितार्द्राङ्गा विकृता विगतासवः ॥२०॥ तान् दृष्ट्वा पतितान् भूमौ राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता । परित्रस्ता पुनस्तत्र व्यसृजद्भैरवस्वनान् ॥ २१ ॥ सा नदन्ती पुनर्नादं जवाच्छूर्पणखा पुनः । [जगाम तत्र सम्भ्रान्ता खरो यत्र महाबलः ।] उपगम्य खरं सा तु किञ्चित् संशुष्कशोणिता ॥ २२ ॥ पपात पुनरेवार्ता सनिर्यासेव सल्लकी ॥ २३ ॥ भ्रातुः समीपे शोकार्ता ससर्ज निनदं मुहुः । [भूमौ शयाना दुःखार्ता लब्धसंज्ञाचिरात्पुनः ।] सस्वरं मुमुचे बाष्पं विषण्णवदना तदा ॥ २४ ॥

मुक्तानि ॥ १५ ॥ १६ ॥ नाराचान् अफलकान् बाणान् । शिलाशितान् शिलास्वपि शितान्, शिलानिर्भेदक्षमानित्यर्थः । शाणोपलसन्निघृष्टानित्यप्याहुः ॥ १७ ॥ गृहीत्वेति । लक्ष्यान् वध्यान् । वज्रानित्यभूतोपमा ॥ १८ ॥ न्यमज्जन्त न्यमज्जन्त चेत्यर्थः ॥ १९ ॥ विकृताः विरूपाः । विगतासवः विगतप्राणाः ॥ २० ॥ भैरवस्वनान् भयङ्करशब्दान् ॥ २१ ॥ महानादं नदन्ती कुर्वन्तीत्यर्थः । निर्यासः क्षतप्रसृतवृक्षरसः । सल्लकी लताविशेषः ॥२२-२४॥

अत एव हीति सम्बन्धः । इतः परावृत्य गतानामस्माकं खरहस्तवधाद्वरं त्वद्धस्तेन वध इति भावः ॥ १४-१६ ॥ शिलाशितान् शाणोपले तीक्ष्णीकृतान् ॥ १७ ॥

टीका—आयम्य कर्णान्तमाकृष्य ॥१८-२१॥ उपगम्येति । सनिर्यासा वल्लरी निर्याससहिता लतेव । किञ्चित्संशुष्कं किञ्चिदार्द्रं शोणितं यस्यास्सा । सनिर्यासा वल्लरीव ॥ २२-२४ ॥

निपातितान् दृश्य रणे तु राक्षसान् प्रधाविता शूर्पणखा पुनस्ततः । वधं च तेषां निखिलेन रक्षसां शशंस सर्वं भगिनी खरस्य सा ॥ २५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यककाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

स पुनः पतितां दृष्ट्वा क्रोधाच्छूर्पणखां खरः । उवाच व्यक्तया वाचा तामनर्थार्थमागताम् ॥ १ ॥ मया त्विदानीं शूरास्ते राक्षसा रुधिराशनाः । त्वत्प्रियार्थं विनिर्दिष्टाः किमर्थं रुद्यते पुनः ॥ २ ॥ भक्ताश्चैवानुरक्ताश्च हिताश्च मम नित्यशः । घ्नन्तोऽपि न निहन्तव्या न न कुर्युर्वचो मम ॥ ३ ॥ किमेतच्छ्रोतुमिच्छामि कारणं यत्कृते पुनः । हा नाथेति विनर्दन्ती सर्पवल्लुठसि क्षितौ ॥ ४ ॥ अनाथवद्विलपसि नाथे तु मयि संस्थिते । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मा भैषीर्वैक्लव्यं त्यज्यतामिह ॥ ५ ॥

पुनः सर्गार्थं सङ्क्षेपेणाह—निपातितानिति । दृश्य दृष्ट्वा । अस्मिन् सर्गे पञ्चविंशतिश्लोकाः ॥२५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥ २० ॥

अथ खरप्रोत्साहनमेकविंशे—स पुनरित्यादि । अनर्थार्थं सर्वराक्षसविनाशार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥ भक्ताः विश्वासभाजः । हिताः हितपराः । न कुर्युरिति न किंतु कुर्युरेवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ किमेतादिति विस्मये । यत्कृते यस्य कृते । कृत इत्यव्ययम् । यन्निमित्तं लुठसि तस्य कारणं श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ ४ ॥ विलपसीति किमिति शेषः । वैक्लव्यं कातर्यम् । इह मत्समीपे ॥ ५ ॥

निपातितानित्युत्तरसर्गसङ्ग्रहश्लोकः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां विंशः सर्गः ॥ २० ॥

स इति । अनर्थार्थम् स्वकुलस्येति शेषः ॥ १॥२ ॥ भक्ताः अत एव मय्यनुरक्ताः । अत एव मम हिताः । अत एव मम वचनं न कुर्युरिति न किन्तु कुर्युरेव । किंच ते न निहन्तव्याः परैर्हन्तुमशक्याः घ्नन्तोपि घातुका एव। निश्चयार्थे अपिशब्दः॥ ३॥कारणं

इत्येवमुक्ता दुर्धर्षा खरेण परिसान्त्विता । विमृज्य नयने सास्रे खरं भ्रातरमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्मीदानीमहं प्राप्ता हतश्रवणनासिका । शोणितौघपरिक्लिन्ना त्वया च परिसान्त्विता ॥ ७ ॥ प्रेषिताश्च त्वया वीर राक्षसास्ते चतुर्दश । निहन्तुं राघवं क्रोधान्मत्प्रियार्थं सलक्ष्मणम् ॥ ८ ॥ ते तु रामेण सामर्षाः शूलपट्टिशपाणयः । समरे निहताः सर्वे सायकैर्मर्मभेदिभिः ॥ ९ ॥ तान् दृष्ट्वा पतितान् भूमौ क्षणेनैव महाबलान् । रामस्य च महत् कर्म महांस्त्रासोऽभवन्मम ॥ १० ॥ अहमस्मि समुद्विग्ना विषण्णा च निशाचर । शरणं त्वां पुनः प्राप्ता सर्वतो भयदर्शिनी ॥ ११ ॥ विषादनक्राध्युषिते परित्रासोर्मिमालिनि । किं मां न त्रायसे मग्नां विपुले शोकसागरे ॥ १२ ॥ एते च निहता भूमौ रामेण निशितैः शरैः । येऽपि मे पदवीं प्राप्ता राक्षसाः पिशिताशनाः ॥ १३ ॥ मयि ते यद्यनुक्रोशो यदि रक्षःसु तेषु च । रामेण यदि ते शक्तिस्तेजो वास्ति निशाचर । दण्डकारण्यनिलयं जहि राक्षसकण्टकम् ॥ १४ ॥

दुर्धर्षा दुस्साध्या ॥ ६ ॥ खरोक्तमङ्गीकरोति—अस्मीत्यादिना ॥ ७–१० ॥ अहमस्मीति । समुद्विग्ना भीता । विषण्णा दुःखिता । सर्वतो भयदर्शिनी सर्वत्रराम प्रतिभासवतीति भावः ॥ ११ ॥ विषादनक्रेति । नक्रो ग्राहः ॥ १२ ॥ क्रोधभीतिभ्यां पूर्वोक्तं विस्मृत्य पुनराह—एते चेति ॥ १३ ॥ अनुक्रोशो दया ।

शोककारणम् । यत्कृते शोकनिमित्तम् ॥ ४–९ ॥ तानिति । रामस्य कर्म च, दृष्ट्वेत्यनुषज्यते ॥ १० ॥ भीता अत एव समुद्विग्ना कम्पमाना अतएव विषण्णा दुःखिता । अत्र हेतुः–सर्वतो भयदर्शिनी, सर्वत्र श्रीरामदर्शनादिति भावः । रामेणेत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु शूर्पणखा रामं न जहीति हितबुद्ध्या खरं निवारयति रामेणेति । हे निशाचर ! रामेण ते शक्तिः वीर्यं तेजो वास्ति यदि तथापि अमित्रघ्नं दण्डकारण्यनिलयं रामं त्वं न जहि मावधीः ।

यदि रामं ममामित्रं न त्वमद्य वधिष्यसि। तव चैवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामि निरपत्रपा॥ १५॥ बुद्ध्याहमनुपश्यामि न त्वं रामस्य संयुगे । स्थातुं प्रतिमुखे शक्तः सबलश्च महात्मनः ॥ १६ ॥ शूरमानी न शूरस्त्वं मिथ्यारोपितविक्रमः । मानुषौ यौ न शक्नोषि हन्तुं तौ रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ रामेण यदि ते शक्तिस्तेजो वास्ति निशाचर । दण्डकारण्यनिलयं जहि तं कुलपांसन ॥ १८ ॥ निस्सत्त्वस्याल्पवीर्यस्य वासस्ते कीदृशस्त्विह । अपयाहि जनस्थानात्त्वरितः सहबान्धवः ॥ १९ ॥ रामतेजोभिभूतो हि त्वं क्षिप्रं विनशिष्यसि । स हि तेजस्समायुक्तो रामो दशरथात्मजः॥२०॥ भ्राता चास्य महावीर्यो येन चास्मि विरूपिता ॥२१॥ एवं विलप्य बहुशो राक्षसी विततोदरी । भ्रातुः समीपे दुःखार्ता नष्टसंज्ञा बभूव ह । कराभ्यामुदरं हत्वा रुरोद भृशदुःखिता ॥ २२ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

शक्तिरिति तुल्येति शेषः ॥ १४ ॥ निरपत्रपा निर्लज्जा । हृतकर्णनासात्वादिति भावः ॥ १५ ॥ प्रतिमुखे अग्रे । सबलः ससैन्यः ॥ १६ ॥ मिथ्येति मिथ्यावचोभिरित्यर्थः । आरोपितविक्रमः कल्पितपराक्रमः ॥ १७ ॥ १८ ॥ कीदृश इति अत्यन्तायोग्य इत्यर्थः॥१९–२१॥ विततोदरी प्रहारार्थं विस्तृतोदरी । अत्र द्वाविंशतिश्लोकाः ॥२२॥ इति० आरण्य०एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

यदि हनिष्यसि तर्हि तवाग्रतोऽहं प्राणान् त्यक्ष्यामीति सम्बन्धः ॥११–१५॥ विचार्यमाणे तयोर्हनने तव शक्तिरपि नास्तीत्याह—बुद्ध्येति । रामस्य प्रतिमुखे अग्रतः स्थातुं न शक्त इति बुद्ध्या पश्यामि आलोचयामीति सम्बन्धः । सबलश्च महारणे इति पाठः । महारणे यः मिथ्यारोपितविक्रमः अत एव शूरमानी अत एव न शूरः अत एव तौ मानुषावपि हन्तुं न शक्नोषीति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवमङ्गीकारे बाधकमाह—रामतेज इति ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रथितोदरी विस्तृतोदरी, स्थूलोदरीति यावत्। राक्षसी प्रथितोदरी इति पाठः ॥२२॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायामेकविंशः सर्गः॥२१॥

टीका०—कुलपांसन कुलघातक ॥ १८ ॥ अपयाहि अपसर्प ॥ १९ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

एवमाधर्षितः शूरः शूर्पणख्या खरस्तदा ।
उवाच रक्षसां मध्ये खरः खरतरं वचः ॥ १ ॥
तवावमानप्रभवः क्रोधोऽयमतुलो मम ।
न शक्यते धारयितुं लवणाम्भ इवोत्थितम् ॥ २ ॥
न रामं गणये वीर्यान्मानुषं क्षीणजीवितम् ।
आत्मदुश्चरितैः प्राणान् हतो योऽद्य विमोक्ष्यति ॥ ३ ॥
बाष्पः संह्रियतामेष सम्भ्रमश्च विमुच्यताम् ।
अहं रामं सह भ्रात्रा नयामि यमसादनम् ॥ ४ ॥
परश्वधहतस्याद्य मन्दप्राणस्य संयुगे ।
रामस्य रुधिरं रक्तमुष्णं पास्यसि राक्षसि ॥ ५ ॥

अथ खरस्य युद्धोद्योगो द्वाविंशे—एवमित्यादि । आधर्षितः अवमानितः । खरः दारुणः । खरतरं परुषतरम् ॥ १ ॥ लवणाम्भः लवणसमुद्राम्भः । उत्थितं पर्वण्युल्बणम् ॥ २ ॥ यः आत्मदुश्चरितैरेव हतः सन् अद्य प्राणान् विमोक्ष्यति तं रामं न गणये ॥ ३ ॥ संह्रियतां निवर्त्यताम् । सदनमेव सादनम् ॥ ४ ॥ परश्वधः कुठारः । मन्दप्राणस्य अल्पप्राणस्य । औष्ण्यार्थमिदमुक्तं रक्तवर्ण

एवमिति । आधर्षितः कोपादवमानितः । खरः तीक्ष्णगुणः ॥ १ ॥ आत्मनीतिपदाध्याहारः । तथा चात्मनि कोपो धारयितुं न शक्यत इत्यन्वयः । लवणाम्भ इवोल्बणम् । व्रण इति शेषः । व्रणे विक्षिप्तं लवणयुक्तमम्भ इव धारयितुं न शक्यत इत्यर्थः । उदितमिति पाठे—उदितं न्यस्तम् । उत्थितमिति पाठे—उल्बणमिति यावत् ॥ २ ॥ आत्मदुश्चरितैः स्वकीयदुष्कृतैः विरूपकरणरूपैः ॥ ३ ॥ सम्भ्रमः भयम् । तवावमानप्रभव इत्यादिश्लोकचतुष्टयस्य वास्तवार्थस्तु—तवावमानप्रभवः त्वत्सम्बन्ध्यवमानोत्पन्नः मयि त्वरया कृतावमानप्रभव इत्यर्थः । क्रोधः धारयितुं न शक्यते । किञ्च मानुषं च वीर्यात् मच्छौर्यात् क्षीणजीवितं न गणये, तमहं जेतुं न शक्नोमीत्यर्थः । स राम एव प्राणान् मदीयप्राणान् मोक्ष्यति मोक्षयिष्यतीत्यर्थः । अतः हे दुर्भगे ! आत्मदुश्चरितैः स्वापचारव्यापारैः अद्य अयं मच्छुभावहविधिः हतः । त्वन्निमित्तं ममैश्वर्यं क्षीणजीवितं च नष्टमिति भावः । इतः परं बाष्पः संह्रियताम् सम्भ्रमश्च विमुच्यताम् । अहं भ्रात्रा सह रामं प्रति यामि यमसादनं च यामि न सन्देह इत्यर्थः ॥ ४ ॥ ततः परं रामस्य परश्वधहतस्य रामसम्बन्धि

स०—मध्येखरः इत्यत्र अखर इति छेदः । अखरः स्वभावतोऽक्रूरः, याज्ञवल्क्यसुतत्वात् । यथोक्तं शान्तिपर्वणि—" याज्ञवल्क्यसुता राजन् " इत्यादि ॥ १ ॥

सा प्रहृष्टा वचः श्रुत्वा खरस्य वदनाच्च्युतम् । प्रशशंस पुनर्मौर्ख्याद् भ्रातरं रक्षसां वरम् ॥ ६ ॥ तया परुषितः पूर्वं पुनरेव प्रशंसितः । अब्रवीद्दूषणं नाम खरः सेनापतिं तदा ॥ ७ ॥ चतुर्दश सहस्राणि मम चित्तानुवर्तिनाम् । रक्षसां भीमवेगानां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ ८ ॥ नील जीमूतवर्णानां घोराणां क्रूरकर्मणाम् । लोकहिंसाविहा राणां बलिनामुग्रतेजसाम् ॥ ९ ॥ तेषां शार्दूलदर्पाणां महा स्यानां महौजसाम् । सर्वोद्योगमुदीर्णानां रक्षसां सौम्य कारय ॥ १० ॥ उपस्थापय मे क्षिप्रं रथं सौम्य धनूंषि च । शरांश्चित्रांश्च खड्गांश्च शक्तीश्च विविधाः शिताः ॥ ११ ॥ अग्रे निर्यातुमिच्छामि पौलस्त्यानां महात्मनाम् । वधार्थं दुर्विनीतस्य रामस्य रणकोविदः ॥ १२ ॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य सूर्यवर्णं महारथम् । सदश्वैः शबलै र्युक्तमाचचक्षेऽथ दूषणः ॥ १३ ॥

त्वार्थं च ॥ ५ ॥ मौर्ख्यात् अव्यवस्थितचित्ततया पुनः प्रशशंस ॥ ६ ॥ अमुमर्थं विशदयति—तयेति ॥ ७ ॥ चतुर्दशेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । चतुर्दश सहस्राणि सन्तीति शेषः । घोराणां घोररूपाणाम् । लोकहिंसाविहाराणां जनवधैकलीलानाम् । महास्यानां विकृतमुखानामिति यावत् । उदीर्णानां गर्वितानाम् । सर्वोद्योगं सर्वप्रकारैरुद्योगम्, सर्वायुधवाहनादिभिरुद्योगमित्यर्थः ॥ ८–१० ॥ शक्तीः आयुधविशेषान् ॥ ११ ॥ पौलस्त्यानां पुलस्त्यवंश्यानामग्रे रणकोविदोऽहं गन्तुमिच्छामीत्यन्वयः । रामस्य रणज्ञत्वात् पौलस्त्यानां वधार्थमिति दैवी वाक् भाविसूचनी ॥ १२ ॥ शबलैः नानावर्णैः । "शबलै-

परश्वधेन हतस्य मन्दप्राणस्य भूतले पतितस्य, ममेति शेषः । हे राक्षसि ! रुधिरं पास्यसीति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ पुनः प्रशंसितः त्वमेव सकलरक्षःश्रेष्ठ इत्यादि ॥ ६ ॥ ७ ॥ चतुर्दशसहस्राणि, सन्तीति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ उदीर्णानां हृतानाम् । सर्वोद्योगं सर्व प्रकारेणोद्योगं चतुरङ्गबलसर्वायुधासामग्रीसहितत्वेनोद्योगं कारयेत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ वस्तुतस्तु—दुर्विनीतस्य दुष्टेषु विनीतस्य रामस्याग्रे पौलस्त्यानां राक्षसानां वधार्थं निर्यातुमिच्छामीति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ शबलैः चित्रवर्णैः । रथमुपस्थितमिति शेषः ॥ १३ ॥

तं मेरुशिखराकारं तप्तकाञ्चनभूषणम्। हेमचक्रमसम्बाधं वैडूर्यमयकूबरम् ॥ १४ ॥ मत्स्यैः पुष्पैर्द्रुमैः शैलैश्चन्द्रसूर्यैश्च काञ्चनैः । मङ्गलैः पक्षिसङ्घैश्च ताराभिरभिसंवृतम् ॥ १५ ॥ ध्वजनिस्त्रिंशसम्पन्नं किङ्किणीकविराजितम्। सदश्वयुक्तं सोऽमर्षादारुरोह खरो रथम् ॥१६॥ निशाम्य तु रथस्थं तं राक्षसा भीमविक्रमाः । तस्थुः सम्परिवार्यैनं दूषणं च महाबलम् ॥ १७ ॥ खरस्तु तान् महेष्वासान् घोरवर्मायुधध्वजान् । निर्यातेत्यब्रवीद्धृष्टो रथस्थः सर्वराक्षसान् ॥ १८ ॥ ततस्तद्राक्षसं सैन्यं घोरवर्मायुधध्वजम् । निर्जगाम जनस्थानान्महानादं महाजवम्॥१९॥ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः सुतीक्ष्णैश्च परश्वधैः । खड्गैश्चक्रैश्च हस्तस्थैर्भ्राजमानैश्च तोमरैः॥२०॥शक्तिभिः परिघैर्घोरैरतिमात्रैश्च कार्मुकैः । गदासिमुसलैर्वज्रैर्गृहीतैर्भीमदर्शनैः ॥ २१ ॥

ताश्च कर्बुरे ” इत्यमरः । महारथं सदश्वैर्युक्तमाचचक्ष इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ तप्तकाञ्चनं परिशुद्धकाञ्चनम्। असम्बाधं विस्तीर्णम्। कूबरः युगन्धरः। “कूबरस्तु युगंधरः” इत्यमरः ॥१४॥ मङ्गलैः मङ्गलावहैः अलङ्कारकरैरित्यर्थः। काञ्चनैः काञ्चनविकारैः। इदं विशेषणद्वयं मत्स्यादिसर्वविशेषणम् । निस्त्रिंशः असिः ॥ १५-१८॥ तत इति । राक्षसं राक्षससम्बन्धि ॥ १९ ॥ मुद्गरः लोहमयगदा। पट्टिशः 'पट्टयम्' इतिद्रमिडनामयुक्त आयुधविशेषः। तोमरः 'वल्लयम्' इति द्रमिडनामयुक्तः । शक्तिः 'ईट्टी' इति द्रमिडनामकः । परिघः ' कुण्डान्तडी '

वैडूर्यमयौ कूबरौ युगंधरौ यस्य सः । असम्बाधं सम्मर्दरहितम् ॥ १४ ॥ शोभार्थं विरचितैः काञ्चनैस्सुवर्णकल्पितैः । एतच्च मत्स्यादौ सर्वत्र योज्यम् । मङ्गलैरलङ्कारप्रयोजकैः । सर्वत्र विचित्रैरिति शेषः ॥ १५ ॥ अमर्षात् क्रोधात् आरुरोहेति पराजयसूचनम् । “ क्रोधः कार्यविभङ्गाय ’ इति शाकुनशास्त्रे ॥१६॥ टीका—निस्त्रिंशः खड्गः ॥ १६ ॥ रथस्थं खरं निशाम्य दृष्ट्वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ रक्षसामिदं राक्षसं सैन्यं निर्जगामेति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ मुद्गरैरित्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । वज्रैः वज्रायुधतुल्यैः

राक्षसानां सुघोराणां सहस्राणि चतुर्दश । निर्यातानि जनस्थानात् खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ २२ ॥ तांस्त्वभिद्रवतो दृष्ट्वा राक्षसान् भीमविक्रमान् । खरस्यापि रथः किञ्चिज्जगाम तदनन्तरम् ॥२३॥ ततस्तान् शबलानश्वांस्तप्तकाञ्चनभूषितान् । खरस्य मतिमाज्ञाय सारथिः समचोदयत् ॥ २४ ॥ स चोदितो रथः शीघ्रं खरस्य रिपुघातिनः । शब्देनापूरयामास दिशश्च प्रदिशस्तदा ॥ २५ ॥ प्रवृद्धमन्युस्तु खरः खरस्वनो रिपोर्वधार्थं त्वरितो यथान्तकः । अचूचुदत्सारथिमुन्नदन् घनं महाबलो मेघ इवाश्मवर्षवान् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

इति द्रमिडनामा । अतिमात्रैः महद्भिः वज्रैः अष्टास्त्रैरायुधैः ॥ २०–२२ ॥ तांस्त्वति । किंचिज्जगाम सेनासम्मर्दादिति भावः । खरानुज्ञाभावाद्वा ॥२३॥ मतिं सम्मतिम् । यात्राभिप्रायमिति यावत् ॥ २४ ॥ शब्देन नेमिघोषेण । प्रदिशः विदिशः ॥ २५ ॥ महाबलः झञ्झामारुतः । "झञ्झावातो महाबलः" इति निघण्टुः । तद्वान् अर्श आद्यच् । झञ्झामारुतप्रेरित इत्यर्थः । महानिल इत्यपि पाठः । अश्मवर्षवान् अश्मवर्षोद्युक्त इत्यर्थः । घनम् उपरितत (न) मेघम् ॥ २६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

मुद्गरादिभिरुपलक्षितानां राक्षसानां चतुर्दशसहस्राणि निर्यातानीत्यन्वयः । पुनरप्यत्र रक्षसां चतुर्दशसहस्राणीत्युक्तिः पूर्वं खरेणोक्तसङ्ख्याप्रदर्शनार्थमिति भावः ॥ टीका–मुद्गरः लगुडः । पट्टसः लोहदण्डः तीक्ष्णधार आयुधविशेषः । पट्टस इति पाठः ॥ २०-२५ ॥ प्रवृद्धेति । उन्नदन्नुच्चैर्नादं कुर्वन् । अश्मवर्षवान् महाबलो मेघः उपरि विद्यमानं घनं मेघमिवाचूचुददित्यन्वयः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्या० द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोऽभूद्दिवाकरः । उत्पेतुश्च विना रात्रिं ताराः खद्योतसप्रभाः ॥ १२ ॥ संलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्कपङ्कजाः । तस्मिन् क्षणे बभूवुश्च विना पुष्पफलैर्द्रुमाः ॥ १३ ॥ उद्धृतश्च विना वातं रेणुर्जलधरारुणः । वीचीकूचीति वाश्यन्त्यो बभूवुस्तत्र शारिकाः ॥ १४ ॥ उल्काश्चापि सनिर्घाता निपेतुर्घोरदर्शनाः । प्रचचाल मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ १५ ॥ खरस्य च रथस्थस्य नर्दमानस्य धीमतः । प्राकम्पत भुजः सव्यः स्वरश्चास्यावसज्जत ॥ १६ ॥ सास्रा सम्पद्यते दृष्टिः पश्यमानस्य सर्वतः । ललाटे च रुजा जाता न च मोहान्न्यवर्तत ॥ १७ ॥

महानाग्रहो यस्य स महाग्रहः । स्वर्भानुः राहुः । अपर्वणि प्रतिपद्दर्शसन्धिः पर्व तस्मादन्यस्मिन् काले सूर्यं जग्राह । तदाह वराहमिहिरः "अपर्वणि तथा राहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोः" इति ॥ ११ ॥ प्रवाति प्रतिकूलो वाति । उत्पेतुः प्रचकाशिरे खद्योतसप्रभाः ज्योतिरिङ्गणसमानकान्तयः ॥ १२ ॥ संलीनाः जलान्तर्गताः पुष्पफलैर्विना बभूवुः गलितपुष्पादिका बभूवुरित्यर्थः ॥ १३ ॥ उद्धृतः उत्क्षिप्तः । जलधरारुणः मेघवद्धूसरः । वीचीकूचीति शब्दानुकारः । वाश्यन्त्यः शब्दं कुर्वन्त्यः ॥ १४ ॥ उल्कानिर्घातौ ज्योतिर्वायुविशेषौ । अत्र वराहमिहिरः—"उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते तनुप्रभया । पवनाभिहता गगनादवनौ च यदा समापतति । भवति तदा निर्घातः स च पापो दीर्घखगविरुतः ॥" इति ॥ १५ ॥ अवसज्जत अवासज्जत । गद्गदकण्ठतया प्रतिबद्धोऽभूदित्यर्थः ॥ १६ ॥ रुजा पीडा । "स्त्री रुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः" इत्यमरः । मोहात्

प्रवातीति । प्रतिकूल इति शेषः । खद्योतसप्रभाः खद्योतसन्निभाः । उत्पेतुः उत्पन्नाः ॥ १२ ॥ १३ ॥ जलधरारुणः सन्ध्यामेघवदरुण इत्यर्थः । वीचीकूचीत्यनुकरणशब्दौ । वाश्यन्त्यः शब्दं कुर्वन्त्यः ॥ १४ ॥ १५ ॥ स्वरश्चास्यावसज्जत हीनस्वरोऽभूत ॥ १६ ॥ सास्रा दुर्निमित्तरूपाश्रुसमेता । सास्रमिति पाठे—क्रियाविशेषणम् । रुजा वेदना तथापीति शेषः । न न्यवर्तत युद्धयात्राया इति शेषः ॥ १७ ॥ १८ ॥

तान् समीक्ष्य महोत्पातानुत्थितान् रोमहर्षणान् । अब्रवीद्राक्षसान् सर्वान् प्रहसन् स खरस्तदा ॥ १८ ॥ महोत्पातानिमान् सर्वानुत्थितान् घोरदर्शनान् । न चिन्तयाम्यहं वीर्याद्बलवान् दुर्बलानिव ॥ १९ ॥ तारा अपि शरैस्तीक्ष्णैः पातयामि नभःस्थलात् । मृत्युं मरणधर्मेण संक्रुद्धो योजयाम्यहम् ॥ २० ॥ राघवं तं बलोत्सिक्तं भ्रातरं चास्य लक्ष्मणम् । अहत्वा सायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्तितुमुत्सहे॥२१॥ सकामा भगिनी मेऽस्तु पीत्वा तु रुधिरं तयोः।यन्निमित्तस्तु रामस्य लक्ष्मणस्य विपर्ययः२२

अज्ञानात् । न न्यवर्तत एवमनेकदुर्निमित्तदर्शनेपि युद्धगमनान्न न्यवर्ततेत्यर्थः ॥ १७ ॥ उत्थितान् उद्भूतान् । रोमहर्षणान् रोमाञ्चकरान् भयजनकानित्यर्थः । तदुक्तं साहित्यचिन्तामणौ–" उल्कानिपातनिर्घातव्यालव्याघ्रादिदर्शनैः । उत्पन्नः सहसा चित्तविक्षोभस्त्रास इष्यते ॥ नेत्रसम्मीलनोत्कम्पगात्रसङ्कोचगद्गदैः । वैवर्ण्यस्वेदरोमाञ्चस्तम्भाद्यैरनुभाव्यते ॥" इति । प्रहसन्नित्यनेन गर्वः सूच्यते ॥ १८ ॥ तत्कार्यप्रतिज्ञामाह–महोत्पातानिति । तथा चोक्तं चिन्तामणौ–" कुलरूपवयोविद्याबलैश्वर्यधनादिभिः । या भवेदात्मनः श्लाघा स गर्व इति कथ्यते । उद्ग्रीवावेक्षणावज्ञा प्रतिज्ञातिर्भवेदिह ॥" इति । दुर्बलानिव पुरुषान् ॥ १९ ॥ २० ॥ उत्सिक्तं गर्वितम् ॥ २१–२५ ॥

दुर्बलान् जनानिव ॥ १९ ॥ २० ॥ बलोत्सिक्तं बलाधिकम् । अहत्वा उपावर्तितुं नोत्सह इति सम्बन्धः । वस्तुतस्तु अहत्वा नोपावर्तितुमुत्सह इत्यनेन हत्वैवोपावर्तितुमुत्सह इत्यभिप्रायः । हन्तुमसमर्थः अतः नोपावर्तत इति व्यज्यते ॥ २१ ॥ यन्निमित्त इति । या शूर्पणखा निमित्तं यस्य विपर्ययस्य स तथोक्तः । विपर्ययो नाशः । सा भगिनीत्यर्थः । वस्तुतस्तु–रामस्य लक्ष्मणस्य च जय इति शेषः । मे मम विपर्ययः नाशश्च यन्निमित्तः या शूर्पणखानिमित्तंयस्य सः । सा भगिनी । तयोः

टी०–ननु रामस्य अमानुषचरित्रं ज्ञात्वा युद्धागमनवेलायां स्वस्य दुर्निमित्तानि दृष्ट्वा च खरो निर्भीकः प्रहृष्टः किमर्थमभूदित्याशङ्कायामुच्यते–पुरा तु याज्ञवल्क्यसुताश्शिवेन शप्ताः पुनरनुगृहीता राक्षसत्वमोक्षाय । ते च खरदूषणत्रिशिरसो बभूवुः । तच्छापनिवृत्त्यर्थं शिवस्त्रिगुणात्मके रामे स्वांशं खरादिवधकाले न्यवेशयत् । तस्माच्छापमुक्तिर्भविष्यतीति तद्वासनावशात् प्रमोदो जात इत्यविरोधः । शेषधर्मस्थभीष्मयुधिष्ठिरसंवादकथाऽत्रानुसन्धेया ॥ १८ ॥

न कश्चित्प्राप्तपूर्वो मे संयुगेषु पराजयः । युष्माकमेतत् प्रत्यक्षं नानृतं कथयाम्यहम् ॥ २३ ॥ देवराजमपि क्रुद्धो मत्तैरावतयायिनम् । वज्रहस्तं रणे हन्यां किं पुनस्तौ कुमानुषौ ॥ २४ ॥ सा तस्य गर्जितं श्रुत्वा राक्षसस्य महाचमूः । प्रहर्षमतुलं लेभे मृत्युपाशावपाशिता ॥ २५ ॥ समीयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकांक्षिणः । ऋषयो देव गन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥ २६ ॥ समेत्य चोचुः सहितास्तेऽन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २७ ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽस्तु लोकानां येऽभिसङ्गताः । जयतां राघवः सङ्ख्ये पौलस्त्यान् रजनीचरान् ॥ २८ ॥ चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुङ्गवान् । एतच्चान्यच्च बहुशो ब्रुवाणाः परमर्षयः ॥ २९ ॥ जातकौतूहलास्तत्र विमानस्थाश्च देवताः । ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ॥ ३० ॥ रथेन तु खरो वेगादुग्रसैन्यो विनिस्सृतः । तं दृष्ट्वा राक्षसं भूयो राक्षसाश्च विनिस्सृताः ॥ ३१ ॥

समीयुः सङ्गताः । सहिताः लोकहितपराः । पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणः । दीर्घाभाव आर्षः ॥२६॥२७॥ लोकानामभिसङ्गता इति ये लोकानाम् अभिसङ्गताः अनुकूलाः तेभ्योऽपि स्वस्त्यस्त्वित्यर्थः । जयतां जयतु । आर्षं आत्मने पदम् । सङ्ख्ये युद्धे । चक्रहस्तो विष्णुः । वाहिनीं सेनाम् । गतायुषां गन्तुमुद्युक्तायुषाम् । एतत् स्वस्तीत्यादिवाक्यम् । अन्यच्च राघवजयविषयकं वाक्यं ब्रुवाणाः परमर्षयः विमानस्था देवताश्च जातकौतूहलाः सन्तः राक्षसानां वाहिनीं ददृशुरिति सम्बन्धः ॥२८–३० ॥ रथेनेति । वेगात् रथवेगात् । विनिस्सृतः गतः ॥३१॥

ताभ्यां मृतस्य, ममेति शेषः । रुधिरं पीत्वा सकामास्तु ॥ २२ ॥ एवं रामात्स्वमरणं निश्चित्यापि युयुत्सुस्सन् स्वसेनाधैर्योत्पादकानि वाक्यान्याह–न, कश्चिदित्यादिना ॥२३॥ कुमानुषौ कौ भूमौ मनुष्यरूपेणावतीर्णावित्यवगन्तव्यम् ॥२४॥ मृत्युपाशावपाशिताः अवपाशिता बद्धा ॥ २५-३१ ॥

श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः । दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ॥ ३२ ॥ मेघमाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः । द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्थुरभितःखरम् ॥ ३३ ॥ महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी त्रिशिरास्तथा । चत्वार एते सेनान्यो दूषणं पृष्ठतो ययुः ॥ ३४ ॥ सा भीमवेगा समराभिकामा महाबला राक्षसवीरसेना । तौ राजपुत्रौ सहसाभ्युपेता माला ग्रहाणामिव चन्द्रसूर्यौ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

आश्रमं प्रतियाते तु खरे खरपराक्रमे। तानेवोत्पातिकान् रामः सह भ्रात्रा ददर्श ह ॥ १ ॥ तानुत्पातान् महाघोरानुत्थितान् रोमहर्षणान् । प्रजानामहितान् दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ इमान् पश्य महाबाहो सर्वभूतापहारिणः। समुत्थितान् महोत्पातान् संहर्तुं सर्वराक्षसान् ॥ ३ ॥ अमी रुधिरधारास्तु विसृजन्तः खरस्वनान् । व्योम्नि मेघा विवर्तन्ते परुषा गर्दभारुणाः ॥ ४ ॥

श्येनेत्यादि । श्येनगाम्यादयो द्वादश खरामात्याः॥३२–३४॥ सेति । समराभिकामा युद्धेप्सुः । ग्रहाणामङ्गारकादीनाम् ॥३५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः॥२३॥

अथ रामस्य युद्धसन्नाहश्चतुर्विंशे–आश्रममित्यादि । औत्पातिकानिति स्वार्थे ठक् ॥ १ ॥ २ ॥ इमानिति । सर्वभूतापहारिणः सर्वभूतापहारसूचकान् प्रकृते तु सर्वराक्षसान् संहर्तुमुद्यतानिति योजना ॥ ३ ॥ अमी इति । रुधिर

श्येनगामीति श्येनगाम्यादयो द्वादश खरामात्याः ॥ ३२--३५ ॥

इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्ड० त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

आश्रममिति । औत्पातिकानुत्पातान् । स्वार्थे ठक् ॥ १ ॥ प्रजानामहितान् । अत्र प्रजाशब्देन प्रकृतत्वाद्राक्षसा एवोच्यन्ते ॥ २ ॥ सर्वभूतापहारिणः सर्व

सधूमाश्च शराः सर्वे मम युद्धाभिनन्दिनः । रुक्मपृष्ठानि चापानि विवेष्टन्ते च लक्ष्मण ॥५॥ यादृशा इह कूजन्ति पक्षिणो वनचारिणः । अग्रतो नो भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ॥ ६ ॥ सम्प्रहारस्तु सुमहान् भविष्यति न संशयः । अयमाख्याति मे बाहुः स्फुरमाणो मुहुर्मुहुः । सन्निकर्षे तु नः शूर जयं शत्रोः पराजयम् ॥ ७ ॥ सप्रभं च प्रसन्नं च तव वक्त्रं हि लक्ष्यते । उद्यतानां हि युद्धार्थं येषां भवति लक्ष्मण ॥ ८ ॥ निष्प्रभं वदनं तेषां भवत्यायुःपरिक्षयः ॥ ९ ॥

मय्यो धाराः येषां ते रुधिरधाराः । खरस्वरान् घोरस्तनितानि विवर्तन्ते सञ्चरन्ति ॥ ४ ॥ सधूमा इति प्रतापानलोद्युक्ता इति भावः । अत एव मम युद्धाभिनन्दिनः । रुक्मपृष्ठानि स्वर्णमयपृष्ठानि । चापानि धनूंषि । "अथास्त्रियां धनुश्चापौ" इत्यमरः। विवेष्टन्ते चलन्ति, युद्धसन्नद्धानि भवन्तीत्यर्थः । आत्मनश्चापद्वयं लक्ष्मणस्यैकमिति बहुवचनम् ॥ ५ ॥ यादृशाः प्रसिद्धाः, पूर्वं कृतसंवादा इत्यर्थः । अग्रतः अव्यवहितोत्तरकाले । नो भयमिति सुवाक् ॥६॥ सुमहान् सम्प्रहारः युद्धम् । बाहुः दक्षिणः । सन्निकर्षे अव्यवहितोत्तरकाले ॥७॥ स्वमुखप्रसादादेः स्वयं द्रष्टुमशक्यत्वेन स्वसमानसुखे लक्ष्मणे निदर्शयति— सप्रभमिति । मुखप्रसादफलं व्यतिरेकमुखेनाह उद्यतानामिति ॥ ८–१० ॥

राक्षसविनाशसूचकानिति यावत ॥ ३ ॥ ४ ॥ एवं राक्षसानां दुर्निमित्तान्युक्त्वा स्वस्य जयसूचकानि निमित्तान्याह– सधूमा इति । मम युद्धाभिनन्दिताः युद्धे अभितो नन्दो आनन्द एषां सञ्जाता इति तथोक्ताः, श्रीरामगतो युद्धहर्षः शरेषूपचर्यते । मम युद्धहर्षसूचका इति फलितार्थः । चापानि विवेष्टन्ते विशेषेणवेष्टन्ते अभिनिमन्त्रिततत्तद्देवतासान्निध्याच्चापेषु स्वयमेव शरास्संसक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अग्रतः अस्माकं पुरत इत्यर्थः । वनचारिणः यादृशाः सौम्यापक्षिणः कूजन्ति तादृशैस्तु निमित्तैः नोऽस्माकम् अभयं प्राप्तम् । चकारादरीणां जीवितस्य संशयश्च प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥ सम्प्रहारो रणः । स्वस्य जयसूचकनिमित्तान्तरं दर्शयति अयमिति । बाहुः कर्ता दक्षिण इति शेषः । सन्निकर्षे समीपे ॥ ७ ॥ न केवलं ममैव जयसूचकम्, तवाप्यस्तीत्याह– सप्रभमिति । युद्धार्थमुद्यतानां येषामायुःपरिक्षयो भवति भविष्यति

रक्षसां नर्दतां घोरः श्रूयते च महाध्वनिः । आहतानां च भेरीणां राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ १० ॥ अनागत विधानं तु कर्तव्यं शुभमिच्छता । आपदं शङ्कमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥ ११ ॥ तस्माद्गृहीत्वा वैदेहीं शर पाणिर्धनुर्धरः । गुहामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसङ्कुलाम् ॥ १२ ॥ प्रतिकूलितुमिच्छामि नहि वाक्यमिदं त्वया । शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां वत्स मा चिरम् ॥ १३ ॥ त्वं हि शूरश्च बलवान् हन्यां ह्येतान्न संशयः । स्वयं तु हन्तुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीतया । शरानादाय चापं च गुहां दुर्गां समाश्रयत् ॥ १५ ॥

अनागतेति । आपदं निमित्तवशाच्छङ्कमानेन शुभम् आपत्परिहारम् । इच्छता विपश्चिता दूरदर्शिना पुरुषेण अनागतविधानम् अनागतस्य भाविनोऽनर्थस्य विधानं प्रतिविधानं कर्तव्यम् ॥ ११ ॥ तस्मादिति । गृहीत्वा रक्ष्यत्वेन गृहीत्वा । पादपसङ्कुलां वृक्षावृताम् ॥ १२ ॥ अहमेव योत्स्यामीति वक्तुमुद्यतं प्रत्याह—प्रति कूलितुमिति। इदं वाक्यं प्रतिकूलितुं नेच्छामि। मया शापितोसीतिवक्तव्ये मम पादा भ्यामित्युक्तिर्लक्ष्मण व्यवहारानुसारेण ॥ १३ ॥ त्वन्निवर्तनं न त्वदशक्त्या किन्तु मुनिभ्यः प्रतिज्ञानान्मयैव तद्वधः कर्तव्य इत्याशयेनाह—त्वंहीति ॥ १४ ॥ दुर्गाम्

तेषां वदनं निष्प्रभं भवति, नैवमस्माकमिति भावः ॥ ८–१० ॥ अनागतस्य आग मिष्यतः अनिष्टस्येत्यर्थः । प्रतिविधानं परिहारः केनेत्यत आह आपदमिति ॥ ११ ॥ शैलस्य गुहाम्, आश्रमं हित्वेति शेषः । दुर्गामन्यैर्गन्तुमशक्याम् ॥ १२ ॥ इदं वाक्यं त्वया प्रतिकूलितुं प्रतिकूलयितुम् नेच्छामि " समानकर्तृकेषु तुमुन " इति । यद्यपि तथापि भोक्तुमनुजानातीतिवत् क्वचिद्भिन्नकर्तृकेष्वपि तुमुनिष्यते । प्रतिकूलितमिति पाठे त्वया प्रतिकूलितं त्वत्कर्तृकप्रातिकूल्यवद्वाक्यं नेच्छामीत्यर्थः ॥ १३–१५ ॥

स०—इदं वाक्यं त्वया प्रतिकूलितुं नेच्छामीति भिन्नकर्तृकत्वेपि भोक्तुमनुजानामीत्यादिवत्तुमुन् सम्भवति । यद्वा इदंत्वयेत्येकं वाक्यम् । अयं चासौ त्वं च इदंत्वं तेन प्रतिकूलितुम् । भवान् युवत्या सह गच्छतीति शङ्कामारोपयितुं वाक्यं नेच्छामीति पादाभ्यां शापितोसि । अतश्चिरं मा माकुरु । यद्वा इदं वाक्यं चिरमुत्तरं प्रत्युत्तररूपं मा माकार्षीः ॥ १३ ॥

तस्मिन् प्रविष्टे तु गुहां लक्ष्मणे सह सीतया । हन्त निर्युक्तमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत् ॥ १६ ॥ स तेनाग्नि निकाशेन कवचेन विभूषितः । बभूव रामस्तिमिरे विधू मोऽग्निरिवोत्थितः ॥ १७ ॥ स चापमुद्यम्य महच्छरा नादाय वीर्यवान् । बभूवावस्थितस्तत्र ज्यास्वनैः पूरयन् दिशः ॥ १८ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः । समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १९ ॥ ऋषयश्च महात्मानो लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः । समेत्य चोचुः सहिता अन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २० ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणे-भ्योऽस्तु लोकानां येऽभिसङ्गताः । जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान् रजनीचरान् ॥ २१ ॥

अन्यैर्दुरासदाम् ॥ १५ ॥ हन्तेति हर्षे । निर्युक्तं निश्चयेन उपायश्चिन्तित इत्यर्थः । "योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु" इत्यमरः । आविशत् प्राविशत्, अधारयदित्यर्थः ॥ १६ ॥ स तेनेति अत्रोपमालङ्कारेण क्षणेन रक्षःक्षयो ध्वन्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ ततो देवा इत्यादि पूर्वसर्गे समागमन मुक्तम् अत्र सन्निधानम् । चारणाः देवजातिविशेषाः । लोके त्रैलोक्ये । ब्रह्मर्षि सत्तमाः भृग्वादयः । पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वस्ती त्यादि लोकानां येऽभिसङ्गता इति । ये लोकानामभिसङ्गताः अनुकूलाः तेभ्योपि स्वस्त्यस्त्वित्यर्थः । देवादयः समेत्य स्वस्तीत्याद्यूचुः त एवैवमुक्त्वा कथं युद्धं भविष्यतीत्यन्तं पुनः प्रोचुरिति सम्बन्धः ॥ २१-२३ ॥

हन्तेति हर्षे । निर्युक्तम् अस्मदुक्तम् लक्ष्मणेन निर्युक्तं नितरां युक्तं कृतमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत धृतवानित्यर्थः ॥ १६-२० ॥ स्वस्तीति । स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्य इति लोकानामभिसङ्गताः लोकपालनायाभिसङ्गताः उद्युक्तास्तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः स्वस्त्यस्तु क्षेममस्तु । स्वस्ति गोब्राह्मणानां चेति पाठे—आर्षत्वान्न चतुर्थी । ये लोकानामभिसङ्गताः हविर्मुखेन अनुकूला भवन्तीत्यर्थः । तदुक्तम् "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥" इति ॥ २१-२५ ॥

स०—निर्युक्तम् अतिशोभनम् । इत्युक्त्वा यथोक्तं कर्मनिर्णयटीकायां "युक्तशब्दश्शोभनपर्यायः । यथाह भिक्षुः" इति । तट्टिप्पण्यां च यथाह भिक्षुः—"बालक्रीडा वासुदेवस्य युक्ता" इति ॥ १६ ॥

चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुङ्गवान् । एवमुक्त्वा पुनः प्रोचुरालोक्य च परस्परम् ॥ २२ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । एकश्च रामो धर्मात्मा कथं युद्धं भविष्यति ॥ २३ ॥ इति राजर्षयः सिद्धाः सगणाश्च द्विजर्षभाः । जातकौतूहलास्तस्थुर्विमानस्थाश्च देवताः ॥ २४ ॥ आविष्टं तेजसा रामं सङ्ग्रामशिरसि स्थितम् । दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयाद्विव्यथिरे तदा ॥ २५ ॥ रूपमप्रतिमं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव पिनाकिनः ॥ २६ ॥ [इति सम्भाष्यमाणे तु देवगन्धर्वचारणैः] ततो गम्भीरनिर्ह्रादं घोरवर्मायुधध्वजम् । अनीकं यातुधानानां समन्तात् प्रत्यदृश्यत ॥ २७ ॥ सिंहनादं विसृजतामन्योन्यमभिगर्जताम् । चापानि विस्फारयतां जृम्भतां चाप्यभीक्ष्णशः ॥ २८ ॥ विप्रघुष्टस्वनानां च दुन्दुभींश्चापि निघ्नताम् । तेषां सुतुमुलः शब्दः पूरयामास तद्वनम् ॥ २९ ॥

राजर्षयः देवत्वंप्राप्ताः । यद्वा वानप्रस्थीभूताः । सगणाः सपरिकराः ॥ २४ ॥ आविष्टमिति । सङ्ग्रामशिरसि युद्धाग्रे ॥ २५ ॥ रामस्य रूपं रुद्रस्य रूपमिव बभूव ॥ २६ ॥ तत इति । निर्ह्रादः शब्दः । वर्म कवचम् । अनीकं सेना ॥ २७ ॥ सिंहनादमित्यादि । अन्योन्यमभिगर्जताम् अहमेव शत्रुं हनिष्यामीति जल्पतामित्यर्थः । विस्फारयतां ज्याशब्दं कुर्वताम् । अभीक्ष्णशः भृशम् । जृम्भतां जृम्भमाणानां मदेनोद्गच्छतामित्यर्थः । विप्रघुष्टस्वनानां घोषो गुञ्जनाख्यध्वनि

टी०—चक्रहस्तो विष्णुः ॥ २१ ॥ रूपमिति । रुद्रस्येव महात्मन इति पाठः । जगत्संहरणार्थमुद्युक्तस्य प्रलयकालरुद्रस्य रूपं यद्वत्तद्वत् खरादिवधार्थमुद्युक्तस्य रामस्य रूपमपि बभूवेत्यर्थः । तदुक्तं स्कान्दे—" रुद्रतेजोविलसितं दृष्ट्वा रामकलेवरम् । शङ्खं चक्रं च शूलं च पिनाकं खेटमेव च । खट्वाङ्गं घण्टां च डमरुं बाणपाशाङ्कुशं तथा । चापं वज्रं च खड्गं च परशुं त्रासकारणम् । जयश्रियं च गङ्गां च ददृशुः

तेन शब्देन वित्रस्ताः श्वापदा वनचारिणः ।
दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो न व्यलोकयन् ॥ ३० ॥
तत्त्वनीकं महावेगं रामं समुपसर्पत ।
धृतनानाप्रहरणं गम्भीरं सागरोपमम् ॥ ३१ ॥
रामोऽपि चारयन् चक्षुः सर्वतो रणपण्डितः ।
ददर्श खरसैन्यं तद्युद्धाभिमुखमुत्थितम् ॥ ३२ ॥
वितत्य च धनुर्भीमं तूण्योश्चोद्धृत्य सायकान् ।
क्रोधमाहारयत्तीव्रं वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३३ ॥
दुष्प्रेक्षः सोभवत् क्रुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ।
तं दृष्ट्वा तेजसा विष्टं प्राद्रवन् वनदेवताः ॥ ३४ ॥
तस्य क्रुद्धस्य रूपं तु रामस्य ददृशे तदा ।
दक्षस्येव क्रतुं हन्तुमुद्यतस्य पिनाकिनः ॥ ३५ ॥
आविष्टं तेजसा रामं सङ्ग्रामशिरसि स्थितम् ।
दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयार्तानि प्रदुद्रुवुः ॥ ३६ ॥

विशेषः । "घोषो गुञ्जनमञ्जने" इति वैजयन्ती । भावे निष्ठा । तद्रूप स्वनवतामित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तेनेति । श्वापदाः हिंस्रा व्याघ्रादयः । यत्र निःशब्दं शब्दाभावः । "अव्ययं विभक्ति—" इत्यादिना अव्ययीभावः । तं देशं दुद्रुवुरित्यन्वयः । पृष्ठतः पश्चाद्भागम् ॥ ३० ॥ समुपसर्पत समुपासर्पत् । गम्भीरम् इतरदुष्प्रवेशम् ॥ ३१ ॥ रामोऽपीति । उत्थितम् उद्युक्तम् ॥ ३२ ॥ वितत्येति । वितत्य किञ्चिद्बाणविसर्पणं कृत्वेत्यर्थः । "विततं संहितस्येषोः किञ्चिदेव विसर्पणम्" इति वैजयन्ती । तूण्योः पृष्ठपार्श्वद्वयबद्धयोः । आहारय दित्यनेन करुणामूर्तिरप्याश्रितकण्टकोद्धारणाय क्रोधमारोपयामासेति गम्यते । भीमं धनुरुद्धृत्य तूण्योः शरांश्चोद्धृत्य वितत्य सर्वरक्षसां वधार्थं क्रोधमाहारय दित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दक्षस्येति क्रोधातिशयमात्रे दृष्टान्तः ॥३५॥ ३६॥

सिद्धचारणाः ॥" इति ॥ २६–३२ ॥ वितत्येति । धनुर्वितत्य आरोप्य । क्रोधमिति क्रोधमाहारयत् प्राप्तवान् ॥ ३३ ॥ तेजसाविष्टमिति रौद्रतेजसा सम्पन्न

तत्कार्मुकैराभरणैर्ध्वजैश्च तैर्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः। बभूव सैन्यं पिशिताशनानां सूर्योदये नीलमिवाभ्रवृन्दम् ॥ ३७॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अवष्टब्धधनुं रामं क्रुद्धं च रिपुघातिनम् । ददर्शाश्रममागम्य खरः सह पुरस्सरैः ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा सशरं चापमुद्यम्य खरनिस्वनम्। रामस्याभिमुखं सूतं चोद्यतामित्यचोदयत् ॥ २ ॥ स खरस्याज्ञया सूतस्तुरगान् समचोदयत् । यत्र रामो महाबाहुरेको धून्वन् स्थितो धनुः ॥३॥ तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वे ते रजनीचराः । नर्दमाना महानादं सचिवाः पर्यवारयन् ॥ ४ ॥ स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः खरः । बभूव मध्ये ताराणां लोहिताङ्ग इवोदितः ॥५॥ ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् । अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ ६ ॥

तदिति । कवचसूर्यकिरणयोः साम्यं नीलाभ्राणां रक्षसां च कार्मुकवत्त्वं ध्वजवत्त्वं च तुल्यं मेघे उत्पातध्वजसम्भवात् । अत्र सार्धसप्तत्रिंशच्छ्लोकाः ॥३७॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्नमे०आरण्डकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

तुमुलयुद्धं पञ्चविंशे—अवष्टब्धेत्यादि । धन्यत इति धनुः । " धन धान्ये " इत्यस्माद्धातोः " भृमृशीतृचरितत्सारितनिधनिमिमास्जिभ्य उः "इत्यौणादिकसूत्रेण उप्रत्ययः । " धनुषां च धनुं विदुः, धनुरिवाजनि वक्रः " इति कविकाव्यप्रयोगश्च ॥ १ ॥ तमिति । चोद्यतामिति रथ इति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ निष्पतितं युद्धोन्मुखम् । सचिवाः श्येनगाम्यादयः ॥ ४ ॥ लोहिताङ्गः अङ्गारकः ॥ ५ ॥ अर्दयित्वा पीडयित्वा महानादं ननाद चकारेत्यर्थः ॥ ६ ॥

मित्यर्थः॥३४–३७॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० मारण्यकाण्डव्या० चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

अवष्टब्धधनुं अवलम्बितशरासनम् । धनुःशब्द उकारान्तोऽप्यस्ति ॥ १–३ ॥ सचिवाः श्येनगाम्यादयः ॥४॥ लोहिताङ्गः भौमः ॥ ५–८ ॥

ततस्तं भीमधन्वानं क्रुद्धाः सर्वे निशाचराः । रामं नाना विधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त दुर्जयम् ॥७॥ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः । राक्षसाः समरे रामं निजघ्नू रोषतत्पराः ॥ ८ ॥ ते बलाहकसङ्काशा महानादा महौ जसः । अभ्यधावन्त काकुत्स्थं रथैर्वाजिभिरेव च । गजैः पर्वतकूटाभै रामं युद्धे जिघांसवः ॥९॥ ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन् रक्षसां गणाः । शैलेन्द्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा बलाहकाः ॥ १० ॥ स तैः परिवृतो घोरै राघवो रक्षसां गणैः ॥ ११ ॥ तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः। प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योघानिव सागरः॥ १२॥ स तैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे । रामः प्रदीप्तैर्बहुभि र्वज्रैरिव महाचलः ॥ १३ ॥ स विद्धः क्षतजादिग्धः सर्वगात्रेषु राघवः । बभूव रामः सन्ध्याभ्रैर्दिवाकर इवा वृतः ॥ १४ ॥ विषेदुर्देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । एकं सहस्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा समावृतम् ॥ १५ ॥

भीमधन्वानम् । " धनुषश्च " इत्यनङ् समासान्तः । शस्त्रैः आयुधैः । " शस्त्र मायुधलोहयोः " इत्यमरः ॥ ७ ॥ मुद्गरैः स्थूलगदाभिः । प्रासैः कुन्तैः । रोषतत्पराः क्रोधपरवशाः ॥ ८ ॥ त इति । बलाहकसङ्काशाः मेघतुल्याः । कूटं शृङ्गम् । अभ्यधावन्त आभिमुख्येनाधावन्त ॥ ९ ॥ ते राम इति । शैलेन्द्रमिवेत्युपमानेन रामस्य निर्दुःखत्वमुक्तम् ॥ १० ॥ स तैरित्याद्यर्धमेका न्वयम् ॥ ११ ॥ तानीति । विशिखैः बाणैः । प्रतिजग्राह प्रतिरुरोध । नद्यो घान् नदीप्रवाहान् ॥ १२ ॥ स तैरिति । वज्रैः अशनिभिः ॥ १३ ॥ स विद्ध इति । क्षतजादिग्धः रुधिरालिप्तः ॥१४ ॥ विषेदुरिति । बहुभिः सहस्रैः चतुर्दश

बलाहकाः मेघाः॥९–११॥तानि शस्त्राणि । स्वविशिखैः प्रतिजग्राह अवरुरोध॥१२॥ वज्रैरिव महाचल इति व्यतिरेकदृष्टान्तः । वज्रैः वज्रनिपातैः । अनयोपमया श्रीरामस्य न काचिदपि तत्कृतव्यथेति सूच्यते ॥ १३ ॥ क्षतजं रक्तम् ॥ १४ ॥ १५॥

ततो रामः सुसंक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः । ससर्ज विशिखान् बाणान् शतशोथ सहस्रशः ॥ १६ ॥ दुरावारान् दुर्विषहान् कालदण्डोपमान् रणे । मुमोच लीलया रामः कङ्कपत्रानजिह्मगान् ॥ १७ ॥ ते शराः शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया । आददू रक्षसां प्राणान् पाशाः कालकृता इव ॥ १८ ॥ भित्त्वा राक्षसदेहांस्तांस्ते शरा रुधिराप्लुताः । अन्तरिक्षगता रेजुर्दीप्ताग्निसमतेजसः ॥ १९ ॥ असङ्ख्येयास्तु रामस्य सायकाश्चापमण्डलात् । विनिष्पेतुरतीवोग्रा रक्षःप्राणापहारिणः ॥ २० ॥ तैर्धनूंषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरांसि च । बाहून् सहस्ताभरणानूरून् करिकरोपमान् । चिच्छेद रामः समरे शतशोथ सहस्रशः ॥ २१ ॥ हयान् काञ्चनसन्नाहान् रथयुक्तान् ससारथीन् । गजांश्च सगजारोहान् सहयान् सादिनस्तथा ॥ २२ ॥ पदातीन् समरे हत्वा ह्यनयद्यमसादनम् ॥ २३ ॥

सहस्रैः ॥ १५ ॥ तत इति । मण्डलीकृतकार्मुकः आकर्णाकर्षणेन मण्डलाकारीकृतधनुः । विशिखान् बाणान् अर्धचन्द्राग्रबाणान् । प्रथमं शतशः अनन्तरं सहस्रशः स निर्बिभेदेति योजना ॥ १६ ॥ दुरावारान् वारयितुमशक्यान् । दुर्विषहान् दुःसहान् । कालदण्डोपमान् यमदण्डतुल्यान् । अजिह्मगान् अवक्रगामिनः, अस्खलितलक्ष्यकानित्यर्थः । कङ्कपत्रान् बाणान् । "कङ्कपत्रशरमार्गणबाणाः" इति हलायुधः ॥ १७ ॥ ते शरा इति । प्राणानाददुः अमारयन्नित्यर्थः । कालकृताः यममुक्ता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ रुधिराप्लुता इति विशेषणं दीप्ताग्न्युपमासिद्ध्यर्थम् ॥ १९ ॥ असङ्ख्येया इति । सायकाः बाणाः ॥ २० ॥ तैरित्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् । वर्माणि कवचानि ॥ २१ ॥ हयानिति । काञ्चनसन्नाहान् काञ्चनाभरणान् । रथयुक्तान् रथबद्धान् । सगजा

विशिखान् बाणान् बाणसंज्ञान् शरान् "बाणास्तु गतपत्रिणः" इति वैजयन्ती ॥ १६ ॥ दुरावारान् अशक्यनिवारणान् । दुर्विषहान् सोढुमशक्यान् । कङ्कपत्रान् कङ्कपत्रसंज्ञान् शरान् । अजिह्मगान् अकुटिलगतीन्, अस्खलितलक्ष्यानित्यर्थः ॥ १७–२१ ॥ काञ्चनसन्नाहान् काञ्चनपरिकरान् । सादिनः तुरगारूढान् ॥ २२ ॥ २३ ॥

ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः । भीममार्तस्वरं चक्रुर्भिद्यमाना निशाचराः ॥२४॥ तत्सैन्यं निशितैर्बाणैरर्दितं मर्मभेदिभिः । रामेण न सुखं लेभे शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ २५ ॥ केचिद्भीमबलाः शूराः शूलान् खड्गान् परश्वधान् । रामस्याभिमुखं गत्वा चिक्षिपुः परमायुधान् ॥ २६ ॥ तानि बाणैर्महाबाहुः शस्त्राण्यावार्य राघवः । जहार समरे प्राणांश्चिच्छेद च शिरोधरान् ॥ २७ ॥ ते छिन्नशिरसः पेतुश्छिन्नवर्मशरासनाः । सुपर्णवातविक्षिप्ता जगत्यां पादपा यथा ॥ २८ ॥ अवशिष्टाश्च ये तत्र विषण्णाश्च निशाचराः । खरमेवाभ्यधावन्त शरणार्थं शरार्दिताः ॥ २९ ॥ तान् सर्वान् पुनरादाय समाश्वास्य च दूषणः । अभ्यधावत काकुत्स्थं क्रुद्धो रुद्रमिवान्तकः ॥ ३० ॥ निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रयनिर्भयाः । राममेवाभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ ३१ ॥

रोहान् सनिषादान् । सादिनः अश्वारोहान् । सदनमेव सादनम् । स्वार्थे अण् ॥२२॥२३॥ नालीकाः नालमात्रशराः । नाराचाः आयसशराः । विकर्णिनः कर्णशराः । भीममिति क्रियाविशेषणम् ॥ २४ ॥ रामेण कर्त्रा बाणैः अर्दितं पीडितं तत्सैन्यम् , सुखं दुःखनिवृत्तिम् अग्निना अर्दितं शुष्कं वनमिव न लेभे ॥ २५ ॥ केचिदिति । परमायुधानिति शूलादिविशेषणम् ॥ २६ ॥ तानीति । आवार्य निवार्य । शिरोधरानिति पुंलिङ्गत्वमार्षम् । शिरोधरांश्चिच्छेद प्राणान् जहारेति क्रमः ॥ २७ ॥ त इति । सुपर्णो गरुडः तस्य वातेन पक्षानिलेन विक्षिप्ताः उन्मूलिताः । जगत्यां भुवि ॥ २८ ॥ तत्र सैन्येषु । अवशिष्टाः हतावशिष्टाः । विषण्णाः दुःखिताः । शरणार्थं रक्षणार्थमिति यावत् ॥ २९ ॥ तानिति । आदाय खरसमीपगमनान्निवर्त्य । अन्तकः रुद्रपराजितो यमः ॥३०॥ निवृत्ताः युद्धान्निवृत्ताः । दूषणरूपाश्रयेण निर्भयाः सन्तः । अभ्यधावन्त अभि

नालीकाः मुखमात्रायस्संयुक्ताश्शराः । नाराचाः सर्वत आयसाः । विकर्णिनः उग्राङ्कुशाः उद्धारे आन्त्रहारिणइति भेदः ॥२४-२६॥ आवार्य निवार्य ॥२७-३०॥ दूषणाश्रयसंश्रिताः दूषणमेव आश्रयं रक्षितारं संश्रिताः ॥ ३१-३९ ॥

शूलमुद्गरहस्ताश्च चापहस्ता महाबलाः । सृजन्तः शर वर्षाणि शस्त्रवर्षाणि संयुगे । द्रुमवर्षाणि मुञ्चन्तः शिला वर्षाणि राक्षसाः॥ ३२॥ तद्बभूवाद्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्ष णम् । रामस्य च महाघोरं पुनस्तेषां च रक्षसाम्॥ ३३॥ ते समन्तादभिक्रुद्धा राघवं पुनरभ्ययुः ॥ ३४ ॥ तैश्च सर्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिशश्च समावृताः । राक्षसैरुद्यत प्रासैः शरवर्षाभिवर्षिभिः ॥ ३५ ॥ स कृत्वा भैरवं नाद मस्त्रं परमभास्वरम् । संयोजयत गान्धर्वं राक्षसेषु महा बलः ॥ ३६ ॥ ततः शरसहस्राणि निर्ययुश्चापमण्डलात् । सर्वा दश दिशो बाणैरावार्यन्त समागतैः ॥ ३७ ॥ नाददानं शरान् घोरान्न मुञ्चन्तं शिलीमुखान् । विकर्ष माणं पश्यन्ति राक्षसास्ते शरार्दिताः॥ ३८॥ शरान्धकार माकाशमावृणोत्सदिवाकरम् । बभूवावस्थितो रामः प्रवमन्निव तान् शरान् ॥ ३९ ॥

मुखमाजग्मुः । प्रायशो नष्टायुधत्वात्सालतालेत्याद्युक्तम् ॥ ३१ ॥ शस्त्रवर्षाणि शरभिन्नायुधवर्षाणीत्यर्थः । सृजन्त इति आसन्निति शेषः ॥ ३२ ॥ रामस्य रक्षसां च तुमुलं सङ्कुलं महाघोरम् अत एव रोमहर्षणं भयातिरेकेण रोमाञ्च जनकम् अत एवाद्भुतं तद्युद्धं पुनरपि बभूव ॥ ३३ ॥ त इत्यर्धमेकं वाक्यम् । अभ्ययुः आवव्रुः ॥ ३४ ॥ इदमनुवदन्नाह—तैश्चेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । महाबलः स रामः । दिशः प्रदिशश्च तैरावृताः दृष्ट्वा । भैरवं भयङ्करं नादं कृत्वा । राक्षसेषु राक्षसनिमित्तं गान्धर्वमस्त्रं धनुषि संयोजयत समयोजयत् । शरवर्षाभि वर्षिभिः शरवर्षकारिभिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तत इति । चापमण्डलात् संहितगान्धर्वास्त्रात् आकर्षणातिशयेन मण्डलीकृताच्चापान्निर्ययुः । समागतैस्तैः बाणैर्दश दिशः । सर्वाः अन्यूनाः अवार्यन्त॥ ३७॥ नाददानमिति । राक्षसा रामस्य शरादानकर्षणमोचनानि नापश्यन् किंतु स्वहिंसनमेवापश्यन्निति क्रियाप्रधानो निर्देशः। यद्यपि गान्धर्वास्त्रप्रयोगे विचित्रबाणनिर्गमोस्ति तदस्मिन् श्लोके नोच्यते किन्तु तदनन्तरभाविकेवलशरमोक्ष इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ शरान्धकारमिति

युगपत्पतमानैश्च युगपच्च हतैर्भृशम् । युगपत्पतितैश्चैव विकीर्णा वसुधाऽभवत् ॥ ४० ॥ निहताः पतिताः क्षीणाश्छिन्ना भिन्ना विदारिताः । तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते राक्षसास्ते सहस्रशः ॥ ४१ ॥ सोष्णीषैरुत्तमाङ्गैश्च साङ्गदैर्बाहुभिस्तथा । ऊरुभिर्जानुभिश्छिन्नैर्नानारूपविभूषणैः ॥ ४२ ॥ हयैश्च द्विपमुख्यैश्च रथैर्भिन्नैरनेकशः । चामरैर्व्यजनैश्छत्त्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ॥ ४३ ॥ रामस्य बाणाभिहतैर्विचित्रैः शूलपट्टिशैः । खड्गैः खण्डीकृतैः प्रासैर्विकीर्णैश्च परश्वधैः ॥ ४४ ॥ चूर्णिताभिः शिलाभिश्च शरैश्चित्रैरनेकशः । विच्छिन्नैः समरे भूमिः विकीर्णाऽभूद्भयंकरा ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अन्धकारमिति क्लीबत्वमार्षम् । प्रवमन् उद्गिरन् ॥ ३९ ॥ युगपच्छरनिर्गमः समुत्प्रेक्ष्यते—युगपदिति । पतमानैः पतद्भिः एककाले शरहतैः एककाले भूमौ पतद्भिः एककाले पतितैश्च राक्षसैः वसुधा विकीर्णा व्याप्ताऽभवदिति युगपच्छरनिर्गमनकार्योक्तिः ॥४०॥ अथ हिंसावैचित्र्यमाह—निहता इति । निहताः केवलं प्रहृताः । पतिताः अशनिपात इव भयेन भूमौ पतिताः । क्षीणाः कण्ठगतप्राणाः । छिन्नाः द्विधा कृताः । भिन्नाः खण्डितावयवाः । विदारिताः नृसिंहेन हिरण्यवदानाभिकण्ठमुद्भिन्नशरीराः । तत्रतत्रेत्यनेन कश्चिच्छिन्नः कश्चिद्विदारितः पुनः कश्चित् भिन्नः इत्येवं विचित्रशववत्त्वमुक्तम् ॥४१॥ चित्रवधं दर्शयति—सोष्णीषैरित्यादिना । सोष्णीषैः शिरोवेष्टनवद्भिः । उत्तमाङ्गैः केवलशिरोभिः । नानारूप विभूषणैरित्यूरुजानूनां विशेषणम् । सार्धोरुकैरूरुभिः सकटकैर्जानुभिश्चेत्यर्थः । अनेकशो भिन्नैरिति हयादित्रयविशेषणम् । विच्छिन्नैरिति चामरादिसर्वविशेषणम्, विचित्रैरिति शूलादिविशेषणम्, नानाविधैरिति चामरादिविशेषणम्, पूर्वोक्तैरेतैर्विकीर्णा अत एव भयङ्कराऽभूदिति योजना । एतावता ग्रन्थेन रामशरप्रभावातिशयो दर्शितः । अस्मिन् सर्गे पञ्चचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥४२–४५॥ इति श्रीगो० श्रीरा० आरण्यकाण्ड० पञ्चविंशः सर्गः ॥२५

विस्तीर्णा इति पाठः । विशेषाच्छादना ॥४०॥ क्षीणाः कण्ठगतप्राणाः । छिन्नाः द्विधाभूतशरीराः । भिन्नाः खण्डितावयवाः ॥४१॥ सोष्णीषैः शिरोवेष्टनसहितैः ॥४२–४५॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां पञ्चविंशस्सर्गः ॥२५॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

दूषणस्तु स्वकं सैन्यं हन्यमानं निरीक्ष्य सः । संदिदेश महाबाहुर्भीमवेगान् दुरासदान्। राक्षसान् पञ्च साहस्रान् समरेष्वनिवर्तिनः॥ १॥ ते शूलैः पट्टिशैः खड्गैः शिलावर्षैर्द्रुमैरपि । शरवर्षैरविच्छिन्नं ववृषुस्तं समन्ततः ॥ २ ॥ स द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् । प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसायकैः ॥३॥ प्रतिगृह्य च तद्वर्षं निमीलित इवर्षभः । रामः क्रोधं परं भेजे वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥४॥ ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा । शरैरवाकिरत्सैन्यं सर्वतः सहदूषणम् ॥ ५ ॥ ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणः शत्रुदूषणः । शरैरशनिकल्पैस्तं राघवं समवाकिरत् ॥ ६ ॥ ततो रामः सुसंक्रुद्धः क्षुरेणास्य महद्धनुः । चिच्छेद समरे वीरश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥७॥हत्वा चाश्वान् शरैस्तीक्ष्णैरर्धचन्द्रेण सारथेः। शिरो जहार तद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याध वक्षसि ॥ ८ ॥

अथ दूषणप्रमुखसर्वसैन्यविनाशः षड्विंशे—दूषणस्त्वित्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् । निरीक्ष्य चेति खिन्नश्चेत्यर्थः । भीमवेगान् भयङ्करधावनान् अत एव दुरासदान् । पञ्चसहस्रानित्यनेन पञ्चसाहस्री पूर्वं हतेति व्यज्यते ॥ १ ॥ त इति । तं रामम् ॥२॥ स इति । प्राणहरम् अन्येषामिति शेषः । प्रतिजग्राह प्रतिरुरोध । धर्मात्मेत्यनेन कूटयोधित्वव्युदासः ॥३॥ निमीलित इवर्षभ इत्यनेन शरवर्षेपि निर्व्यथत्वमनायासत्वं च द्योत्यते ॥ ४ ॥ क्रोधसमाविष्ट इति राम इति शेषः। प्रदीप्त इव तेजसेति तेजोयुक्तत्वेन प्रदीप्त इव स्थित इत्यर्थः । सहदूषणं दूषणसहितम् । दूषणः खरस्य सेनापतिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत इति । चतुर्भिरिति शरैरित्यनुषङ्गः ॥ ७ ॥ हत्वेति । तद्रक्षः दूषणं वक्षसि विव्याधेति

॥ १ ॥ तं रामम् ॥ २ ॥ स राघवः प्रतिजग्राह अवरुरोध ॥ ३–१० ॥

स०—पञ्चसाहस्रान् "शतमानविंशतिक—" इत्यण् । सहस्राणीति वक्तव्ये यत्साहस्रानिति कथनं तेन अहसैः अमूर्खैस्सहितास्साहस्रास्तान्, कुशलपुरुषसहितानिति यावत् । "हस्रो मूर्खे विदूषके" इति संसारावर्तः ॥ १ ॥

स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । जग्राह गिरि शृङ्गाभं परिघं रोमहर्षणम् ॥ ९ ॥ वेष्टितं काञ्चनैःपट्टै र्देवसैन्यप्रमर्दनम् । आयसैः शङ्कुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसो क्षितम् ॥ १० ॥ वज्राशनिसमस्पर्शं परगोपुरदारणम् ॥ ११ ॥ तं महोरगसङ्काशं प्रगृह्य परिघं रणे । दूषणो ऽभ्यद्रवद्रामं क्रूरकर्मा निशाचरः ॥ १२ ॥ तस्याभिपतमा नस्य दूषणस्य स राघवः । द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद सहस्ताभरणौ भुजौ ॥ १३ ॥ भ्रष्टस्तस्य महाकायः पपात रणमूर्द्धनि । परिघश्छिन्नहस्तस्य शक्रध्वज इवाग्रतः ॥ १४ ॥ स कराभ्यां विकीर्णाभ्यां पपात भुवि दूषणः । विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महा गजः ॥ १५ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ दूषणं निहतं रणे । साधुसाध्विति काकुत्स्थं सर्वभूतान्यपूजयन् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धास्त्रयः सेनाग्रयायिनः । संहत्याभ्यद्र वन् रामं मृत्युपाशावपाशिताः ॥ १७ ॥

सम्बन्धः ॥ ८ ॥ परितो हन्यतेऽनेनेति परिघः तम् । पट्टैः बन्धनैः । परवसोक्षितं शत्रुमेदस्सिक्तम् । "हृन्मेदस्तु वपा वसा" इत्यमरः । वज्राशनि समस्पर्शं वज्रं वज्राख्यरत्नम् । अशनिः वज्रायुधम्, तदुभयसदृश काठिन्यम् । परगोपुरदारणं परेषां शत्रूणां यत् गोपुरं पुरद्वारं तस्य दारणं भेद कम् । "पुरद्वारं तु गोपुरम्" इत्यमरः ॥ ९–१२ ॥ तस्येति । अभिपतमा नस्य अभिपततः । सहस्ताभरणावित्यनेन शौर्यबिरुदवत्त्वं लक्ष्यते ॥ १३ ॥ रणमूर्धनि छिन्नहस्तस्य तस्य दूषणस्य भ्रष्टः हस्ताच्च्युतः महाकायः महा प्रमाणः परिघः शक्रध्वज इवाग्रतः पपातेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ स इति । कराभ्यां सह पपातेत्यन्वयः । मनस्वी धीरः ॥ १५ ॥ तमिति । अपूजयन् अस्तुवन् १६ ॥ १७

वज्राशनिसमस्पर्शं व्रजति यात्येव न प्रतिहन्यत इति वज्रम्, अश्नाति शत्रुजीवित मित्यशनिः । तदुभयसमस्पर्शम् ॥ ११–१३ ॥ छिन्नहस्तस्य तस्याग्रतः परिघः पपातेत्यनुषज्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ अपूजयन् अस्तुवन् ॥ १६ ॥ संहत्य मिलित्वा ॥ १७–२१ ॥

टी०-परवसोक्षितं शत्रुवसाक्लिन्नम् ॥ १० ॥ परगोपुरदारणं सुरपुरद्वारभेदकम् ॥ ११ ॥

महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी च महाबलः । महाकपालो विपुलं शूलमुद्यम्य राक्षसः । स्थूलाक्षः पट्टिशं गृह्य प्रमाथी च परश्वधम् ॥ १८ ॥ दृष्ट्वैवापततस्तूर्णं राघवः सायकैः शितैः । तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह सम्प्राप्तानतिथीनिव ॥ १९ ॥ महाकपालस्य शिरश्चिच्छेद परमेषुभिः । असङ्ख्येयैस्तु बाणौघैः प्रममाथ प्रमाथिनम् ॥ २० ॥ स पपात हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः । स्थूलाक्षस्याक्षिणी तीक्ष्णैः पूरयामास सायकैः ॥ २१ ॥ दूषणस्यानुगान् पञ्चसाहस्रान् कुपितः क्षणात् । बाणौघैः पञ्चसाहस्रैरनयद्यमसादनम् ॥२२॥ दूषणं निहतं दृष्ट्वा तस्य चैव पदानुगान् । व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान् महाबलान् ॥२३॥ अयं विनिहतः सङ्ख्ये दूषणः सपदानुगः । महत्या सेनया सार्धं युध्वा रामं कुमानुषम् ॥२४॥ शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हनध्वं सर्वराक्षसाः । एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवाभिदुद्रुवे ॥ २५ ॥ श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः । दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ॥ २६ ॥ मेघमाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः । द्वादशैते महावीर्या बलाध्यक्षाः ससैनिकाः ॥ २७ ॥

त्रीनेवाह—महाकपाल इति । कः किमायुधं गृहीत्वाऽभ्यद्रवदित्यत्राह—महाकपाल इति ॥१८॥ दृष्ट्वेति । शितैः शाणोल्लीढैः । प्रतिजग्राह तेषु बाणानर्पयामासेत्यर्थः । यथा गृहं प्राप्तानतिथीनुपचारैः प्रतिगृह्णाति तथेत्यर्थः ॥१९॥ प्रतिजग्राहेत्युक्तं विवृणोति—महाकपालस्येत्यादिना । प्रममाथ चूर्णीचकारेत्यर्थः ॥२०॥ चूर्णशरीरत्वे दृष्टान्ततयोक्तं विटपीति ॥२१–२३॥ अयमिति । हनध्वं घ्नत ॥ २४ ॥२५॥ सेनाध्यक्षानेवाह—श्येनगामीत्यादिना ॥ २६–२८ ॥

पञ्चसाहस्रैर्बाणैरित्यध्याहार्यम् ॥ २२–२८ ॥ स०—कुमानुषं कौ भूमौ मनष्याकारं प्राप्तम् ॥२४॥

राममेवाभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शरोत्तमान् ॥ २८ ॥ ततः पावकसङ्काशैर्हेमवज्रविभूषितैः । जघान शेषं तेजस्वी तस्य सैन्यस्य सायकैः ॥२९॥ ते रुक्मपुङ्खा विशिखाः सधूमा इव पावकाः । निजघ्नुस्तानि रक्षांसि वज्रा इव महाद्रुमान् ॥ ३० ॥ रक्षसां तु शतं रामः शतेनैकेन कर्णिना । सहस्रं च सहस्रेण जघान रणमूर्धनि ॥ ३१ ॥ तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः । निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां रजनीचराः ॥ ३२ ॥ तैर्मुक्तकेशैः समरे पतितैः शोणितोक्षितैः । आस्तीर्णा वसुधा कृत्स्ना महावेदिः कुशैरिव ॥ ३३ ॥ क्षणेन तु महाघोरं वनं निहतराक्षसम् । बभूव निरयप्रख्यं मांसशोणितकर्दमम् ॥३४॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ ३५ ॥ तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः शेषो महारथः । राक्षसस्त्रिशिराश्चैव रामश्च रिपुसूदनः ॥ ३६ ॥ शेषा हता महासत्त्वा राक्षसा रणमूर्धनि । घोरा दुर्विषहाः सर्वे लक्ष्मणस्याग्रजेन ते ॥ ३७ ॥

तत इति । वज्रं वज्रमणिः । तेजस्वी राम इति शेषः ॥ २९ ॥ सधूमा इत्यनेन दहनोन्मुखत्वं व्यज्यत इत्यङ्गारावस्थाव्यावृत्तिः । वज्रा इवेति "वज्रमस्त्रियाम्" इत्युभयलिङ्गो वज्रशब्दः ॥३०॥ रक्षसामिति । कर्णिना कर्णाकारशरीरेण ॥ ३१ ॥ छिन्नं खण्डितम् । भिन्नं विदारितम् । आदिग्धाः आलिप्ताः ॥ ३२ ॥ तैर्मुक्तेति रणाग्रपतितत्वातिशयात्कुशसाम्योक्तिः ॥ ३३ ॥ निरयप्रख्यं नरकतुल्यम् । मांसशोणितैः कृतः कर्दमः पङ्को यस्य तत्तथा ॥३४॥ मानुषेण ऋजुना । पदातिना वाहनरहितेनेत्यद्भुतोक्तिः ॥ ३५ ॥ सैन्यस्य युद्धप्रवृत्तस्य अतो रामस्यापि तत्रान्तर्भावः । खरादित्रयं शेषः अवशिष्टांश इत्यर्थः । शेषाः सर्वे राक्षसा हता इत्यन्वयः । महासत्त्वा इत्यादिविशेषणैर्महारथा एव हताः, क्षुद्राः केचन भीरवो न हता इति गम्यते। अत एवोत्तरसर्गे हतशेषा इति वक्ष्यति । लक्ष्मणस्याग्रजेनेति रामस्य विष्णवंशभाक्त्वेना तेजस्वी राम इत्यनुच्यते ॥ २९-३८ ॥

ततस्तु तद्भीमबलं महाहवे समीक्ष्य रामेण हतं बलीयसा ।
रथेन रामं महता खरस्तदा समाससादेन्द्र इवोद्यताशनिः ३८

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

खरं तु रामाभिमुखं प्रयान्तं वाहिनीपतिः। राक्षसस्त्रिशिरा नाम सन्निपत्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥ मां नियोजय विक्रान्त सन्निवर्तस्व साहसात् । पश्य रामं महाबाहुं संयुगे विनिपातितम् ॥ २ ॥ प्रतिजानामि ते सत्यमायुधं चाहमालभे । यथा रामं वधिष्यामि वधार्हं सर्वरक्षसाम् ॥ ३ ॥ अहं वास्य रणे मृत्युरेष वा समरे मम । विनिवृत्य रणोत्साहान्मुहूर्तं प्राश्निको भव ॥ ४ ॥

धिकबलत्वोक्तिः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भीमबलं भीमसैन्यम् । उद्यताशनिः उद्यतवज्रः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

त्रिशिरःशिरसां छेददृष्टान्तेन स्वसेविनाम् । दुःखत्रयनिहन्तारं लक्ष्मणाग्रजमाश्रये ॥ खरं त्विति । वाहिनीपतिः सेनापतिः । सन्निपत्य समीपमागत्येत्यर्थः॥ १॥साहसात् युद्धाभिमुख्यलक्षणात् । विनिपातितमिति मयेतिशेषः॥२॥ आलभे स्पृशामि। प्रतिज्ञाप्रकारमाह यथेति। सर्वरक्षसां सर्वरक्षोभिः॥३॥मृत्युः

इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० आरण्यकाण्डव्याख्यायां षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

खरमिति । सन्निपत्य आगत्य ॥ १ ॥ २ ॥ आयुधमालभे स्पृशामीति ॥ ३ ॥ तस्यावध्यत्वं ज्ञात्वाह एष वेति । प्राश्निकः जयापजयनिर्णायकः । सप्तविंशे सर्गे मां नियोजयेत्यादिसार्धश्लोकचतुष्टयस्यवास्तवार्थस्तु—हे खर ! संयुगे रामं च तेन विनिपातितं सैन्यं चेति शेषः । पश्य अतस्त्वं साहसान्निवर्तस्व मां नियोजय । तर्हि त्वं तं हनिष्यसि किम् ?तत्राह प्रतिजानामीत्यादि । सर्वरक्षसां वधार्थं सर्वरक्षसां हन्तारमित्यर्थः । रामं यथा यथावत् । अहं प्रतिजानामि सम्यग् जानामीत्यर्थः । अतः तं वधिष्यामीतिसर्वमायुधमालभे ग्रहिष्यामि केवलमित्यर्थः । हन्तुमशक्यश्चे

प्रहृष्टो वा हते रामे जनस्थानं प्रयास्यसि । मयि वा निहते रामं संयुगायोपयास्यसि ॥५॥ खरस्त्रिशिरसा तेन मृत्युलोभात्प्रसादितः । गच्छ युद्ध्येत्यनुज्ञातो राघवाभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥ त्रिशिराश्च रथेनैव वाजियुक्तेन भास्वता । अभ्यद्रवद्रणे रामं त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥७॥ शरधारासमूहान्स महामेघ इवोत्सृजन् । व्यसृजत्सदृशं नादं जलार्द्रस्य तु दुन्दुभेः ॥८॥ आगच्छन्तं त्रिशिरसं राक्षसं प्रेक्ष्य राघवः । धनुषा प्रतिजग्राह विधून्वन् सायकान् शितान् ॥ ९॥ स सम्प्रहारस्तुमुलो रामत्रिशिरसो महान् । बभूवातीव बलिनोः सिंहकुञ्जरयोरिव ॥ १० ॥ ततस्त्रिशिरसा बाणैर्ललाटे ताडितस्त्रिभिः । अमर्षी कुपितो रामः संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥

मारयिता । प्राश्निकः जयापजयनिर्णायकः ॥ ४ ॥ प्रहृष्टे गर्विष्ठे । संयुगाय युद्धं कर्तुम् । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इति चतुर्थी ॥ ५ ॥ मृत्युलोभात् मृत्युना कृतो लोभो युद्धलोभस्तस्मात् । प्रसादितः निवर्तित इति यावत् । युद्ध्य युद्धं कुरु । अनुज्ञातः खरेणेति शेषः । त्रिशिरा इति सिद्धम् ॥ ६ ॥ त्रिशिराश्चेति चकारो न समुच्चयार्थः ॥ ७ ॥ शरा एव धाराः आसाराः तासां समूहान् । जलार्द्रस्येति । दुन्दुभिशब्दः पुंलिङ्गः । "भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्" इत्युक्तेः । दुन्दुभेः दुन्दुभिनादस्य । जलार्द्रस्येत्यनेनास्य हीनस्वरत्वमुक्तम् ॥ ८ ॥ धनुषा सायकान् विधून्वन् कम्पयन्, मुञ्चन्निति यावत् ॥ ९ ॥ सम्प्रहारो युद्धम् ॥ १० ॥ संरब्धं सकोपमित्यर्थः ।

दनेन किम् ? तत्राह—अहमिति । अस्य रामस्य अहं वा रणे मृत्युः, किन्तु एष वा एष राम एवं समरे मम मृत्युः अतस्त्वं महोत्साहाद्विनिवर्तस्व मुहूर्तं प्राश्निको भवेति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ प्रहृष्ट इति । प्रहृष्टो वाहत इत्यत्र अहत इति पदच्छेदः । रामे अहते सति मे मयि च निहते सति प्रहृष्टस्त्वं रामं प्रति संयुगायोपयास्यसि । अथवा जनस्थानं वा प्रयास्यसीति सम्बन्धः । प्रसादितः प्रार्थितः । युध्य युद्धं कुरुष्व ॥ ५ ॥ ६ ॥ त्रिशिरापीत्यत्राकारलोपश्छान्दसः ॥ ७ ॥ व्यसृजदिति । दुन्दुभे

अहो विक्रमशूरस्य राक्षसस्येदृशं बलम् । पुष्पैरिव शरैर्यस्य ललाटेऽस्मि परिक्षतः ॥ १२ ॥ ममापि प्रति गृह्णीष्व शरांश्चापगुणच्युतान् । एवमुक्त्वा तु संरब्धः शरानाशीविषोपमान् । त्रिशिरोवक्षसि क्रुद्धो निजघान चतुर्दश ॥१३॥ चतुर्भिस्तुरगानस्य शरैः सन्नतपर्वभिः। न्यपातयत तेजस्वी चतुरस्तस्य वाजिनः ॥ १४ ॥ अष्टभिः सायकैः सूतं रथोपस्थे न्यपातयत् । राम श्चिच्छेद बाणेन ध्वजं चास्य समुच्छ्रितम् ॥१५॥ ततो हतरथात्तस्मादुत्पतन्तं निशाचरम् । बिभेद रामस्तं बाणै र्हृदये सोऽभवज्जडः ॥ १६ ॥ सायकैश्चाप्रमेयात्मा सामर्षस्तस्य रक्षसः । शिरांस्यपातयद्रामो वेगवद्भि स्त्रिभिः शितैः ॥१७॥ स भूमौ रुधिरोद्गारी रामबाणा भिपीडितः । न्यपतत् पतितैः पूर्वं स्वशिरोभिर्निशाचरः१८

लोके कश्चित्कुपितोऽपि वचनेन कोपं न प्रकटयति, अयं तु प्रकटयतीति भावः ॥ ११ ॥ अहो इत्यादि व्यङ्ग्योक्तिः । विक्रमः पराभिभवनं तत्र शूरस्य समर्थस्येत्यर्थः। ईदृशमित्यस्यैव विवरणम् पुष्पैरिवेत्यर्धम् । ललाटे स्वललाटे। ललाटे स्वल्पापि क्षतिर्बाधिका भवति सापि नास्तीति सूचयितुं पुष्पतौल्यम्। चापगुणः चापमौर्वी । संरब्धः सन्नेवमुक्त्वा क्रुद्धो निजघानेत्यन्वः ॥१२॥१३॥ सन्नतपर्वभिः ऋजुपर्वभिः । वाजिनः वेगवतः ॥ १४ ॥ रथोपस्थे रथोपरिभागे ॥ १५ ॥ हतरथात् हतहयसारथिकरथात् हृदये वक्षसि बिभेदेत्यन्वयः । जडः निश्चेष्टः ॥ १६ ॥ १७ ॥ पूर्वं पतितैः शिरोभिः हेतुभिः स्वयं न्यपतत् ॥१८॥

दुन्दुभिनादस्य सदृशं नादं व्यसृजत अकरोत ॥ ८–११ ॥ सोपहासं वचनमीदृशं विक्रमसदृशम् बलं तस्यैवाविष्करणम्। पुष्पैः स्वल्पा पीडा भवति त्वच्छरैस्तादृशी पीडापि नास्तीति भावः ॥ १२ ॥ १३ ॥ सन्नतपर्वभिः ऋज्वीकृतपर्वभिः । वाजिनः वेगवतः इति तुरङ्गविशेषणम् ॥ १४ ॥ तस्य सूतं रथोपस्थात् इति पाठः । रथो परिभागान्न्यपातयदिति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ जडः निश्चेष्टः ॥ १६ ॥ १७ ॥ पूर्वं

हतशेषास्ततो भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः । द्रवन्ति स्म न तिष्ठन्ति व्याघ्रत्रस्ता मृगा इव ॥ १९ ॥ तान् खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य रुषितः स्वयम् । राममेवाभिदुद्राव राहुश्चन्द्रमसं यथा ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥

अष्टविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा सह । खरस्याप्यभवत् त्रासो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा राक्षसं सैन्यमविषह्यं महाबलः । हतमेकेन रामेण त्रिशिरोदूषणावपि ॥ २ ॥ तद्बलं हतभूयिष्ठं विमनाः प्रेक्ष्य राक्षसः । आससाद खरो रामं नमुचिर्वासवं यथा ॥ ३ ॥ विकृष्य बलवच्चापं नाराचान् रक्तभोजनान् । खरश्चिक्षेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ ४ ॥

खरसंश्रयाः खरसेवकाः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

महामोहसहायस्य दर्पस्याश्रयनिग्रहम् । व्यङ्क्तुं खरापकरणं हन्तारं राममाश्रये ॥ निहतमित्यादि । निहतं दूषणं दृष्ट्वा रामस्य विक्रमं च दृष्ट्वा । स्थितस्य खरस्य त्रासोऽभवदिति योजना ॥ १ ॥ रक्षसां सम्बन्धि राक्षसम् । त्रिशिरोदूषणौ हतावित्यनुषङ्गः । बलं सैन्यं हतभूयिष्ठं हतप्रवरराक्षसं चतुर्दशसहस्रसङ्ख्याकाः प्रधाना हताः अवशिष्टं सैन्यं प्रेक्ष्येत्यर्थः । विमनाः विगतगर्वावस्थं मनो यस्य स तथा ॥ २ ॥ ३ ॥ बलवदत्यन्तं नाराचान् ।

पतितैः शिरोभिः हेतुभिः स्वयं न्यपतत ॥ १८ ॥ खरसंश्रयाः खरसेवकाः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीमहे श्रीरामायणतत्त्व मारण्यकाण्डव्याख्यायां सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥
॥ १ ॥ त्रिशिरोदूषणावपि हतौ दृष्ट्वा त्रासोऽभवदित्यनुषज्यते ॥ २ ॥ ३ ॥ हतभूयिष्ठम्

टी०—ननु, खरः शेषो महारथः । त्रिशिराश्चैव रामश्चेत्युक्तम्, कथमिदानीं हतशेषा इति । उच्यते—तत्र प्रधानेषु त्रयोऽवशिष्टा इति मुनेरभिप्रायः ॥ १९ ॥ स०—निवर्त्य निवर्तयित्वा । रुषितः रुष्टः ॥ २० ॥

ज्यां विधून्वन् सुबहुशः शिक्षयास्त्राणि दर्शयन् । चकार समरे मार्गान् शरै रथगतः खरः ॥५॥ स सर्वाश्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः । पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोऽपि सुमहद्धनुः ॥ ६ ॥ स सायकैर्दुर्विषहैः सस्फुलिङ्गैरिवाग्निभिः । नभश्चकाराविवरं पर्जन्य इव वृष्टिभिः ॥ ७ ॥ तद्बभूव शितैर्बाणैः खररामविसर्जितैः । पर्याकाशमनाकाशं सर्वतः शरसङ्कुलम् ॥ ८ ॥ शरजालावृतः सूर्यो न तदा स्म प्रकाशते । अन्योन्यवधसंरम्भादुभयोः संप्रयुध्यतोः ॥ ९ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः। आजघान खरो रामं तोत्रैरिव महाद्विपम्॥ १०॥ तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्यवस्थितम् । ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११ ॥

"प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः" इत्यमरः । रक्तभोजनानिति रक्तप्लावितत्वेन रक्तभोजनत्वव्यपदेशः । आशीविषानिव सर्पानिव स्थितान् ॥ ४ ॥ शिक्षया धनुर्वेदशिक्षापाटवेन । ज्यां विधून्वन् अस्त्राणि दर्शयन्, अस्त्रप्रयोगपाटवं दर्शयन्नित्यर्थः । समरे शरैः मार्गान् नानाप्रकारांश्चकार ॥ ५ ॥ स रामोऽपि तं दृष्ट्वा बाणैः सुमहद्धनुः सर्वा दिशः प्रदिशश्च पूरयामासेत्यन्वयः॥६॥ सः रामः अविवरं नीरन्ध्रम् ॥ ७ ॥ पर्याकाशं परितः स्थितमाकाशम्, खररामयोश्चतुःपार्श्ववर्त्याकाशमित्यर्थः । सर्वतः सर्वत्र । अनाकाशम् अनवकाशं बभूव ॥ ८ ॥ शरजालेति । संरम्भात् कोपात् । "संरम्भः संभ्रमे कोपे" इत्यमरः । उभयोः शरजालावृत इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ तोत्रैः गजाशिक्षणयष्टिभिः ॥ १० ॥ ११ ॥

अल्पावशिष्टम् ॥ ४ ॥ शिक्षया धनुर्विद्याभ्यासेन । मार्गान् शरसङ्घातप्रक्षेपणादिप्रकारभेदान् ॥५॥ स खरः बाणैर्दिशः पूरयामासेति योजना ॥ ६ ॥ स रामः सायकैः नभः अविवरं नीरन्ध्रं चकारेति सम्बन्धः॥७॥ पर्याकाशं परितोवर्तमानमाकाशम् । अनाकाशं निरवकाशं बभूव । तत्र हेतुः शरसङ्कुलमिति ॥८॥ उभयोः संप्रयुध्यतो

स०—मार्गान् शरसङ्घातप्रक्षेपणादिप्रकारभेदान् । रथगत इत्यनेन रामस्य पदातित्वेऽप्यस्य रथगतत्वमन्याय्यमिति सूचयति ॥ ५ ॥ शरसङ्कुलम् उदकसङ्कुलमिव ॥ ८॥

हन्तारं सर्वसैन्यस्य पौरुषे पर्यवस्थितम् । परिश्रान्तं महासत्त्वं मेने रामं खरस्तदा ॥ १२ ॥ तं सिंहमिव विक्रान्तं सिंहविक्रान्तगामिनम् । दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १३ ॥ ततः सूर्यनिकाशेन रथेन महता खरः । आससाद रणे रामं पतङ्ग इव पावकम् ॥ १४ ॥ ततोऽस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः । खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ १५ ॥ स पुनस्त्वपरान् सप्त शरानादाय वर्मणि । निजघान खरः क्रुद्धः शक्राशनिसमप्रभान् ॥ १६ ॥ ततस्तत्प्रहतं बाणैः खरमुक्तैः सुपर्वभिः । पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्य वर्चसः ॥ १७ ॥ ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौज सम् । अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ १८ ॥ स शरैरर्पितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः । रराज समरे रामो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥ ततो गम्भीरनिर्ह्रादं रामः शत्रुनिबर्हणः । चकारान्ताय स रिपोः सज्यमन्यन्महद्धनुः २०

हन्तारमिति। खरः सर्वसैन्यहननपरिश्रान्तमपि रामं पौरुषे पर्यवस्थितं महासत्त्वं मेने । यद्वा उक्तविशेषणं रामं परिश्रान्तं मेने ॥ १२ ॥ तमिति । नोद्विजते नाचलत् । क्षुद्रमृगं शशम् ॥ १३ ॥ पतङ्ग इत्यनेन अमृत्वा अनिवृत्तिरुच्यते ॥ १४ ॥ मुष्टिदेशे मुष्टिबन्धनसमीपदेशे । महात्मन इत्यनेन मुष्टिदेशे पततो बाणस्य परिहरणसामर्थ्यं व्यज्यते । लाघवं शैघ्र्यं चिच्छेद रामस्य किंचित्क्रान्तत्वेनानवधानादिति भावः ॥ १५ ॥ पाणिलाघवमेवाह—स पुनरित्यादिना । वर्मणि निजघान अवदारयति स्म ॥ १६ ॥ आदित्यवर्चस इत्यनेन कवचपतनानन्तरं प्रकाशमानतेजोविशेष उच्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ अर्पितः संयुक्तः । विधूम इत्यनेन ज्वालाधिक्यमुच्यते ॥ १९ ॥ गम्भीरनिर्ह्रादं गम्भीरध्वानिकं धनुः रिपोः

रसतोः ॥ ९-११ ॥ खरः स्वसैन्यस्य हननेन परिश्रान्तमपि रामं तथा पौरुषे पर्यवस्थितं महासत्त्वं मेने इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ तं खरम् । क्षुद्रमृगं हरिणादिकम् ॥ १३-१५ ॥ वर्माणि कवचे ॥ १६-१९ ॥ निर्ह्रादं शब्दम् ॥ २० ॥

स०—महासत्त्वमपि रामं परिश्रान्तं मेने । अनेन भ्रमस्सूच्यते ॥ १२ ॥

सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिसृष्टं महर्षिणा । वरं तद्धनुरुद्यम्य खरं समभिधावत ॥ २१ ॥ ततः कनकपुङ्खैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः । बिभेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् ॥२२॥ स दर्शनीयो बहुधा विकीर्णः काञ्चनध्वजः । जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाज्ञया ॥ २३ ॥ तं चतुर्भिः खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः । विव्याध युधि मर्मज्ञो मातङ्गमिव तोमरैः ॥ २४ ॥ स रामो बहुभिर्बाणैः खरकार्मुकनिस्सृतैः । विद्धो रुधिरसिक्ताङ्गो बभूव रुषितो भृशम् ॥ २५ ॥ स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य परमाहवे । मुमोच परमेष्वासः षट् शरानभिलक्षितान् ॥ २६ ॥ शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां बाह्वोरथार्दयत् । त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्त्रैश्च वक्ष्यस्यभिजघान ह ॥ २७ ॥ ततः पश्चान्महातेजा नाराचान् भास्करोपमान् । जिघांसू राक्षसं क्रुद्धस्त्रयोदश समाददे ॥२८॥ ततोऽस्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् । षष्ठेन तु शिरः सङ्ख्ये खरस्य रथसारथेः ॥ २९ ॥

अन्ताय नाशाय सज्यं चकारेत्यन्वयः ॥ २० ॥ यत्तदिति प्रसिद्ध्यतिशयवाची । महर्षिणा अगस्त्येन । अतिसृष्टं दत्तम् । समभिधावत समभ्यधावत ॥२१॥ सन्नतपर्वभिः ऋजुपर्वभिः ॥२२॥ स इति । दर्शनीयः रम्यः । आज्ञया शापेन । उत्प्रेक्षेयम् ॥२३॥ मातङ्गं गजम् । तोमरैः गजशिक्षादण्डैः । चतुर्भिरित्यत्र वीप्सा बोध्या । बहुभिरित्यनुवादात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ स धनुरिति । परमेष्वासः उत्कृष्टशरासनः । अभिलक्षितान् प्रसिद्धान् ॥ २६ ॥ षण्णां विनियोगप्रकारमाह—शिरसीत्यादिना । द्वाभ्यामिति बाह्वोरिति एकैकस्य बाहोरेकैकेनेत्यर्थः । चन्द्रार्धवक्त्रैः अर्धचन्द्राकारमुखैरित्यर्थः ॥ २७ ॥ तत इति । त्रयोदश नाराचान् समाददे इत्यन्वयः । अन्तिमपादे त्रयोदश शरान् शितानिति पाठे मुमोचेति क्रियाध्याहार्या ॥ २८ ॥ त्रयोदशानां विनियोगमाह—ततो

सुमहर्षिणी अगस्त्येन । अतिसृष्टं दत्तम् ॥२१–२५॥ अभिलक्षितान् श्रेष्ठान्॥२६॥२७॥ नाराचान् अत्र प्रमुमोचेतिक्रिया अध्याहार्या ॥ २८ ॥ त्रयोदशबाणानां सप्तसु

स०—देवतानां स्वोत्तमानां हरिब्रह्महराणां आज्ञया सूर्यः अस्तसमये धरणीमिव ध्वजो जगामेत्यर्थः॥२३॥ रुधिरसिक्ताङ्गः तद्वद्बभूवेत्यर्थः ॥ २५ ॥ अभिलक्षितान् ज्ञातसामर्थ्यान् ॥ २६ ॥

त्रिभिस्त्रिवेणुं बलवान् द्वाभ्यामक्षं महाबलः । द्वादशेन तु बाणेन खरस्य सशरं धनुः ॥ ३० ॥ छित्त्वा वज्रनिकाशेन राघवः प्रहसन्निव । त्रयोदशेनेन्द्रसमो बिभेद समरे खरम् ॥ ३१ ॥ प्रभग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । गदापाणिरवप्लुत्य तस्थौ भूमौ खरस्तदा ॥ ३२ ॥ तत्कर्म रामस्य महारथस्य समेत्य देवाश्च महर्षयश्च । अपूजयन् प्राञ्जलयः प्रहृष्टास्तदा विमानाग्रगताः समेताः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामा० श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

खरं तु विरथं रामो गदापाणिमवस्थितम् ।
मृदुपूर्वं महातेजाः परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
गजाश्वरथसम्बाधे बले महति तिष्ठता ।
कृतं सुदारुणं कर्म सर्वलोकजुगुप्सितम् ॥ २ ॥

स्येत्यादिना । छित्त्वेत्युत्तरत्र स्थिता क्रिया सर्वत्र सम्बध्यते । त्रिवेणुर्नाम रथमुखस्थो युगाधारदण्डः । प्रहसन्निव लीलयेत्यर्थः ॥ २९–३१ ॥ अवप्लुत्य रथात् समुल्लङ्घ्य ॥३२॥ तत्कर्म खरभङ्गकर्म । अपूजयन् अस्तुवन् । समेत्य समूहीभूय । समेताः आगताः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥२८॥

अहङ्कारस्य हीनस्य व्यक्तां शक्तिमिव स्थिताम् । गदां खरस्य निर्भिद्य राजन्तं राममाश्रये ॥ सर्वसाधनवैकल्येन खरस्यानुकूल्यमपि भवेदिति तच्चित्तपरीक्षार्थमाह–खरं त्वित्यादिना । मृदुपूर्वं न्यायावलम्बनेनोक्तम् । परुषं मर्मोद्घाटनरूपत्वात् ॥ १ ॥ तिष्ठता अधिपतित्वेन तिष्ठतेत्यर्थः ॥ २ ॥

युगादिलक्ष्येषु विनियोगमाह–तत इति । त्रिवेणुर्नाम रथमुखस्थावयवविशेषः । छित्त्वेत्युत्तरत्र स्थिता क्रिया सर्वत्र सम्बन्ध्यते (त्रिवेणुर्बलवानिति पाठः) ॥ २९–३२ ॥ रामस्य तत्कर्म समेत्य दृष्ट्वा देवादयस्तम् अपूजयन्, नमस्कारस्तुत्यादिभिरतोषयन्नित्यर्थः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायामष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

खरमिति । मृदुपूर्वं मृदूक्तिपूर्वम् । परुषं कर्णकठोरमित्यर्थः ॥ १ ॥ बले तिष्ठत

उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत् ।
त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोऽपि न तिष्ठति ॥ ३ ॥
कर्म लोकविरुद्धं तु कुर्वाणं क्षणदाचर ।
तीक्ष्णं सर्वजनो हन्ति सर्पं दुष्टमिवागतम् ॥ ४ ॥
लोभात् पापानि कुर्वाणः कामाद्वा यो न बुध्यते ।
भ्रष्टः पश्यति तस्यान्तं ब्राह्मणी करकादिव ॥ ५ ॥
वसतो दण्डकारण्ये तापसान् धर्मचारिणः ।
किन्नु हत्वा महाभागान् फलं प्राप्स्यसि राक्षस ॥ ६ ॥

मृदुपूर्वत्वसिद्धये लोकन्यायमाह–उद्वेजनीय इति। उद्वेजनीयः उद्वेजकः। नृशंसो घातुकः एवंविधो लोकानामीश्वरोपि न तिष्ठति न जीवेत् किंपुनर्भवादृश इति भावः ॥ ३ ॥ सर्वजन इति दयालुरपीति भावः ॥ ४ ॥ लोभात् लब्धस्य त्यागासहिष्णुतया। कामात् अपूर्वलाभेच्छया न बुध्यते न पश्चात्तापं करोतीत्यर्थः। भ्रष्टः ऐश्वर्याद्भ्रष्टः। तस्य कर्मणः। अन्तं फलम्। पश्यति अनुभवति। कथमिव ? करकात् ब्राह्मणीव करकाः वर्षोपलाः। " वर्षोपलस्तु करकः " इत्यमरः। तानत्तीति करकात्। ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका। " ब्राह्मणी रक्तपुच्छिका" इति निघण्टुः। तस्यास्तद्भक्षणं विषभक्षणवन्मारकमिति प्रसिद्धिः। यथा ब्राह्मणी स्वमारकं कर्म स्वयमेव करोति तथा त्वमपीत्यर्थः॥५॥ किं पापं

बलविषयस्वामित्वेन तिष्ठता त्वयेत्यर्थः ॥ २ ॥ भूतानामुद्वेजनीयः उद्वेगकरः। नृशंसः घातुकः एवंविधश्च लोकानामीश्वरः इन्द्रोपि न तिष्ठति, चिरकालमिति शेषः। किंपुनर्भवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अप्राप्तस्य प्राप्त्याशा कामः, प्राप्तपर्याशा लोभः। तस्य पापस्य अन्तं नाशरूपं परिपाकमिति यावत्। पश्यति पापफलमनुभवतीत्यर्थः। किमिव ? ब्राह्मणी करकादिव करका घनोपलः तानत्तीति करकात्, पुँल्लिङ्गोप्यस्ति। ब्राह्मणी रक्तपुच्छिकेव। रक्तपुच्छिकायाः करका विषमिति प्रसिद्धिः।

टीका–रक्तपुच्छिकायाः करका विषमिति प्रसिद्धिः। तथा च कामलोभाभ्यां पापानि कुर्वाणो यः पाप फलं न जानाति स तु कालान्तरे देहाद्भ्रष्टः सन् कामलोभाभ्यां सञ्चितपापस्य फलमनुभवति। यथा रक्त पुच्छिका स्वशरीरसौख्यार्थं वर्षोपलं निगीर्य क्षणेन म्रियते तद्वत्त्वमपि नश्यसीति भावः ॥ **कतक०**–एवं यः कर्मकरणकाले नाशकमिदमिति न बुद्ध्यते तस्य तत्कर्मप्राप्तम् अन्तं नाशं लोको दृष्टस्सन् पश्यतीत्यर्थः। **स०**–पापानि कुर्वाणः यः भ्रष्टः न बुध्यते मयेदं कृतमिति सः तस्य पापस्य सकाशात् अन्तं स्वनाशं पश्यति। कस्मात्केव ? करकाद्ब्राह्मणीव। " वर्षोपलस्तु करका " इत्यमरव्याख्यानावसरे ' वर्षोपलस्तु करका करकोपि च दृश्यते " इति भानुदीक्षिताभिधानात्करकशब्दः पुँल्लिङ्गोप्यस्ति ॥ ५ ॥

न चिरं पापकर्माणः क्रूरा लोकजुगुप्सिताः । ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूला इव द्रुमाः ॥७॥ अवश्यं लभते जन्तुः फलं पापस्य कर्मणः । घोरं पर्यागते काले द्रुमाः पुष्पमिवार्तवम् ॥ ८ ॥ नाचिरात् प्राप्यते लोके पापानां कर्मणां फलम् । सविषाणामिवान्नानां भुक्तानां क्षणदाचर ॥ ९ ॥ पापमाचरतां घोरं लोकस्याप्रियमिच्छताम् । अहमासादितो राज्ञा प्राणान् हन्तुं निशाचर ॥ १० ॥ अद्य हि त्वां मया मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः । विदार्य निपतिष्यन्ति वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ११ ॥ ये त्वया दण्डकारण्ये भक्षिता धर्मचारिणः । तानद्य निहतः सङ्ख्ये ससैन्योऽनुगमिष्यसि ॥ १२ ॥

मया कृतमित्यत्राह—वसत इति ॥ ६ ॥ ननु तर्हि कथं पापिनोऽपि बहवो जीवन्तीत्यत्राह—न चिरमिति । केवलपापिनो जन्मान्तरे फलं भुञ्जते, क्रूरास्तु पुण्यलेशेन ऐश्वर्यं प्राप्यापि न चिरं तिष्ठन्ति, क्षिप्रमेव विनश्यन्तीत्यर्थः ॥७॥ पापस्य कर्ता जन्तुः । काले प्राप्ते अवश्यं घोरं दुःखरूपं फलं लभते । ऋतु लक्षणे काले पर्यागते प्राप्ते आर्तवं तत्तदृतुप्राप्तं पुष्पमिव ॥८॥ नचिरा दित्येकं पदम् । अविलम्बेनेत्यर्थः । अत्र पुरुष इति शेषः । पापानाम् अत्यु त्कटानामित्यर्थः ॥ ९ ॥ एवं मृदुपूर्वमुक्त्वा परुषमाह—पापमित्यादिना । आसादितः प्राप्तोऽस्मि । आगमने हेतुमाह राज्ञेति ॥ १० ॥ मया मुक्ताः शराः त्वां विदार्य निपतिष्यन्ति प्रवेक्ष्यन्ति । यथा पन्नगाः सर्पाः वल्मीकं प्रविशन्ति तथा ॥ ११ ॥ताननुगमिष्यसीति पापिनामपि समरे हतानां स्वर्गसम्भवादिति

रक्तपुच्छिका घनोपलं निगीर्य क्षणेन म्रियते, तद्वत्त्वमपि मया विनश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ पापकर्माणः पूर्वपुण्येनैश्वर्यं प्राप्यापि न चिरं तिष्ठन्ति क्षिप्रमेव नश्यन्ती त्यर्थः ॥ ७ ॥ पापस्य कर्ता काले पापफलानुभवकाले प्राप्ते अवश्यं घोरं दुःखरूपं फलं लभते, ऋतुकाललक्षणे काले प्राप्ते आर्तवं तत्तदृतुप्रयुक्तं पुष्पमिव ॥८॥ नचिरा दित्येकं पदम् । अविलम्बेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥ राज्ञा दशरथेन भरतेन वा । आसादितः नियुक्तः ॥ १० ॥ भित्त्वा तद्वपुरिति शेषः । विदार्य भूमिमिति शेषः । निपतिष्यन्ति भूमिं भित्त्वा गमिष्यन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ ये धर्मचारिणः ताननुगमिष्यतीत्यनेन पापिनामपि स्वेन हतानामुत्तमलोकप्राप्तिरस्तीत्युक्तं भवति । टी०—तदुक्तं स्कान्दे—"राम विद्धा निशिचरा बाणैर्मर्मसु ताडिताः । राममासाद्य समरे सायुज्यपदवीं गताः" इति ॥ १२ ॥

अद्य त्वां पतितं बाणैः पश्यन्तु परमर्षयः । निरयस्थं विमानस्था ये त्वया हिंसिताः पुरा ॥ १३ ॥ प्रहर त्वं यथाकामं कुरु यत्नं कुलाधम । अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण क्रुद्धः संरक्तलोचनः । प्रत्युवाच खरो रामं प्रहसन् क्रोध मूर्च्छितः ॥ १५ ॥ प्राकृतान् राक्षसान् हत्वा युद्धे दशरथा त्मज । आत्मना कथमात्मानमप्रशस्यं प्रशंससि ॥ १६ ॥ विक्रान्ता बलवन्तो वा ये भवन्ति नरर्षभाः । कथयन्ति न ते किञ्चित्तेजसा स्वेन गर्विताः ॥ १७ ॥ प्राकृतास्त्व कृतात्मानो लोके क्षत्रियपांसनाः । निरर्थकं विकत्थन्ते यथा राम विकत्थसे ॥ १८ ॥ कुलं व्यपदिशन् वीरः समरे कोऽभिधास्यति । मृत्युकाले हि सम्प्राप्ते स्वय मप्रस्तवे स्तवम् ॥ १९ ॥ सर्वथैव लघुत्वं ते कत्थनेन विद र्शितम् । सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव कुशाग्निना ॥ २० ॥

भावः ॥ १२ ॥ निरयस्थं नरकसदृशं दुःखं भूमौ पतित्वानुभवन्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥ तालफलं यथेत्यनेनानायासोक्तिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आत्मना स्वयमेव ॥ १६ ॥ तेजसा प्रतापेन ॥ १७ ॥ प्राकृताः क्षुद्राः । अकृतात्मानः अप्रतिष्ठितधृतयः । क्षत्रियपांसनाः क्षत्रियाधमाः । निरर्थकं निष्प्रयोजनं यथा तथा विकत्थन्ते श्लाघन्ते ॥ १८ ॥ कुलं व्यपदिशन् आत्मनो महाकुलप्रसूतत्वं प्रकटयन् । को वीरः मृत्युकाले सम्प्राप्ते अप्रस्तवे अनवसरे स्वयं स्तवमभिधास्यतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ ' सर्वथैव लघुत्वं ते कत्थनेन विदर्शितम् । सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव

पतितं दुर्दशां प्राप्य भूमौ पतितम् ॥ टी०—निरयस्थं दुर्दशां प्राप्तम् ॥ १३–१७ ॥ अकृतात्मानः कल्मषचित्ताः ॥ १८ ॥ कुलं व्यपदिशन् कुलीनत्वं प्रकटयन् । मृत्युकाले तत्तुल्ये समरे संप्राप्ते सति । अप्रस्तवे स्तवं को वाभिधास्यति को वा आत्मप्रशंसां करोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ सुवर्णप्रतिरूपेण सुवर्णसदृशेन । तप्तेनेवाश्मनाग्निना—अग्निना अग्निवर्णेन । अश्मना पाषाणेन न तप्यते, वस्त्विति शेषः । सुवर्णवर्णमश्मानं दृष्ट्वा अयमङ्गार

न तु मामिह तिष्ठन्तं पश्यसि त्वं गदाधरम् ।
धराधरमिवाकम्प्यं पर्वतं धातुभिश्चितम् ॥ २१ ॥
पर्याप्तोऽहं गदापाणिर्हन्तुं प्राणान् रणे तव ।
त्रयाणामपि लोकानां पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२ ॥
कामं बह्वपि वक्तव्यं त्वयि वक्ष्यामि न त्वहम् ।
अस्तं गच्छेद्धि सविता युद्धविघ्नस्ततो भवेत् ॥ २३ ॥

कुशाग्निना ॥' इति ते कत्थनेन लघुत्वमल्पत्वं सर्वथैव स्पष्टमेव विदर्शितम् । यथा तप्तेन अत एव सुवर्णसदृशेन कुशाग्निना कुशदर्भमाश्रितेनाग्निना लघुत्वं विदर्श्यते तद्वत् । यथा तृणाग्निः सुवर्णतुल्यतया भासमानोऽपि ज्वलन्नप्युत्तरकाले दाहकार्यकरो न भवति तथा कत्थनेन वीरवद्भासमानोऽपि पुरुषः उत्तरकाले लघुरेव भविष्यतीत्यर्थः । शीघ्रं ज्वलन् तृणाग्निः यथा सद्यः शान्तो न दग्धुमीष्टे तथा कत्थमानः पुरुषः स्वकत्थनानुरूपं कार्यं न करोतीति सिद्धमिति ॥ २० ॥ इह तव पुरतः । तिष्ठन्तं निश्चलतया स्थितम् । गदाधरं शत्रुरक्तोक्षितगदावन्तम् । मां सर्वनिर्वाहकं पर्वतमिवाकम्प्यं न पश्यसि, अत एवैवं कत्थस इति भावः ॥ २१ ॥ गदापाणिरहं पाशहस्तोऽन्तक इव तव त्रयाणां लोकानामपि प्राणान् हन्तुं पर्याप्तः समर्थ इति योजना ॥ २२ ॥ त्वयि आत्मश्लाघिनि विषये । कामं यद्यपि बहु पारुष्यं वक्तव्यमस्ति तथापि तन्न वक्ष्यामि । कुतः ? हि यस्मात् सविता अस्तं गच्छेत् । ततः अस्तमयेन युद्धविघ्नो भवेत् । यद्यपि स्वस्य रात्रिर्बलायैव तथापि राज्यशक्तमनुष्यवधं स्वस्य

इति स्तुत्या व्यपदिशन्ति तथापि तेनाग्निना वस्तु न तप्यते किन्तु मुख्येनैवाग्निना तप्यत इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति अग्निबुद्ध्या अग्निवर्णमश्मानं स्पृशते पुरुषायानुपलभ्यमानोष्णस्पर्शेनात्मना । आत्मनोऽनग्नित्वं नाम लघुत्वं यथा विदर्शितं भवति तथा ते त्वया त्वां वीरम्मन्यानाय मह्यं कत्थनेनात्मप्रशंसया अवीरत्वं नामात्मनो लघुत्वं विदर्शितमित्यपेक्षितपदाध्याहारेण योजना । तप्तेनेव कुशाग्निनेति पाठे त्वयमर्थः—कुशाग्निना सुवर्णशोधकाग्निना तप्तेन सुवर्णप्रतिरूपेणारकूटेन लघुत्वं कार्ष्यरूपं यथा विदर्शितं भवति तथा ते त्वया कत्थनेनात्मप्रशंसया लघुत्वमशूरत्वं प्रदर्शितं भवतीति ॥ २० ॥ नत्वित्यादि । मां पश्यसि ननु । गदाधरमित्यनेन गदाया अमोघत्वं सूच्यते । धराधरमिति पर्वतविशेषणम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ यद्यपि त्वद्विषये इति शेषः । बहुवक्तव्यं परुषवचनमस्ति तथाप्यहं त्वया साकं न वक्ष्यामीति शेषः ।

चतुर्दशसहस्राणि राक्षसानां हतानि ते । त्वद्विनाशात् करोम्येष तेषामश्रुप्रमार्जनम् ॥ २४ ॥ [ततो रुधिरधाराभिस्त्वच्छरीरविमर्दनात्। करिष्यामि बलिं भूमौ त्वां हत्वा सर्वरक्षसाम् ॥] इत्युक्त्वा परमक्रुद्धस्तां गदां परमाङ्गदः । खरश्चिक्षेप रामाय प्रदीप्तामशनिं यथा ॥२५॥ खरबाहुप्रमुक्ता सा प्रदीप्ता महती गदा । भस्म वृक्षांश्च गुल्मांश्च कृत्वागात्तत्समीपतः ॥ २६ ॥ तामापतन्तीं ज्वलितां मृत्युपाशोपमां गदाम् । अन्तरिक्षगतां रामश्चिच्छेद बहुधा शरैः ॥ २७ ॥

न क्वापि कीर्तिरिति खरहृदयम् ॥ २३ ॥ ते त्वया । एष इत्यव्यवधानोक्तिः । तेषां तद्बन्धूनामित्यर्थः । यद्वा तद्वधप्रतिक्रियां करिष्यामीत्यत्र हृदयम् ॥२४॥ परमाङ्गदः गदाप्रहारसामर्थ्यविरुदयुक्त इत्यर्थः । अशनिं वज्रम् ॥ २५ ॥ भस्म कृत्वा तत्समीपमगादित्यन्वयः । समीपत इति सार्वविभक्तिक

भवतो लघुतरत्वादिति भावः । हेत्वन्तरमाह अस्तमिति ॥ २३ ॥ ते त्वया हतानि तेषामश्रुप्रमार्जनमिति । तेषां हतबान्धवराक्षसानामित्यर्थः । प्राकृतानित्यादीनां वास्तवार्थस्तु—आत्मानं प्रशंससि इह महात्मनस्तवैतन्न युक्तमिति भावः । विक्रान्ता इति । ये नरर्षभाः त्वादृशा महात्मानः ते एवं न कथयन्ति । केचित्स्वतेजसा गर्विताः कथयन्ति । अतस्तवोचितं न भवतीति भावः । प्राकृता इति । क्षत्रियपांसना यथा निरर्थकं विकत्थन्ते तथा त्वं विकत्थसे तव न युक्तमिति भावः । कुलमिति । समरे शत्रुपक्षस्य मृत्युकाले सम्प्राप्ते सति स्तवं को वाभिधास्यति, न कोपीत्यर्थः । सर्वथेति । आत्मानमेवं भाषयसि यदि तदा तव लघुत्वमेव प्रदर्शितं भविष्यति । अतस्तवैतन्न युक्तमिति भावः । नन्विति हे राम ! गदाधरं मां पश्यसि ननु, एतादृशगदापाणिरहं पाशहस्तोऽन्तक इव त्रयाणामपि लोकानां प्राणान् हन्तुं पर्याप्तः यद्यपि तथापि रणे तव न पर्याप्त इति शेषः । चतुर्दशेति । राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि ते त्वया हतानि तथा त्वन्नाशात् । त्वत् त्वत्तः नाशात् मन्नाशात् त्वत्तो मन्नाशे सतीत्यर्थः । तेषां तद्दारादीनां अश्रुमार्जनं करोमीति सम्बन्धः । त्वदिति । घातयितुर्मम मरणे तद्दारुणा दुःखनिवृत्तिर्भवतीति भावः ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा अश्रुप्रमार्जनं करोमीत्युक्त्वेत्यर्थः । रामाद्वधाकांक्षी सन्निति शेषः । परमक्रुद्धः खरः गदां रामाय चिक्षेपेति सम्बन्धः । परमाङ्गदः प्रशस्तकेयूरः ॥ २५ ॥ अत एव भस्म

सा विकीर्णा शरैर्भग्ना पपात धरणीतले । गदा मन्त्रौषधबलैर्व्यालीव विनिपातिता ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

भित्त्वा तु तां गदां बाणै राघवो धर्मवत्सलः । स्मयमानः खरं वाक्यं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एतत्ते बलसर्वस्वं दर्शितं राक्षसाधम । शक्तिहीनतरो मत्तो वृथा त्वमवगर्जसि ॥२॥ एषा बाणविनिर्भिन्ना गदा भूमितलं गता । अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्यरिघातिनी ॥ ३ ॥ यत्त्वयोक्तं विनष्टानामहमश्रुप्रमार्जनम् । राक्षसानां करोमीति मिथ्या तदपि ते वचः ॥ ४ ॥ नीचस्य क्षुद्रशीलस्य मिथ्यावृत्तस्य रक्षसः । प्राणानपहरिष्यामि गरुत्मानमृतं यथा ॥ ५ ॥ अद्य ते छिन्नकण्ठस्य फेनबुद्बुदभूषितम् । विदारितस्य मद्बाणैर्मही पास्यति शोणितम् ॥ ६ ॥

स्तासि: ॥ २६ ॥ २७ ॥ व्याली पन्नगी ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० रत्नमे० आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

निरस्तनिखिलालम्बमहङ्कारमिव स्थितम् । खरं निहत्य साधूनां सुखावहमहं भजे ॥ भित्त्वा त्वित्यादि । धर्मवत्सल इत्यनेन निरायुधवधोऽनुचित इति श्रीरामोऽमन्यतेति गम्यते । स्मयमानः परिहसन्नित्यर्थः । संरब्धं भ्रान्तमिति खरविशेषणम् । "संरम्भः सम्भ्रमे कोपे" इत्यमरः ॥ १ ॥ २ ॥ अभिधाने वचसि । प्रगल्भस्य धृष्टस्य । प्रत्यरिघातिनीति वीप्सायां प्रतिः । अरीनरीन् प्रतिघातिनी गदा ॥ ३ ॥ ४ ॥ नीचस्य केवलवाचाटकत्वेन क्षुद्रस्य । क्षुद्रशीलस्य हीनस्वभावस्य । मिथ्यावृत्तस्य असद्वृत्तस्य॥ ५ ॥ फेनबुद्बुदाभ्यां

कृत्वा तत्समीपतः रामसमीपमगात ॥ २६-२८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायामेकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

॥१॥२॥एषेति । अभिधानेति अभिधानप्रगल्भस्य प्रौढवाददक्षस्य । प्रत्यय

पांसुरूषितसर्वाङ्गः स्रस्तन्यस्तभुजद्वयः । स्वप्स्यसे गां समालिङ्ग्य दुर्लभां प्रमदामिव ॥७॥ प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वयि राक्षसपांसने । भविष्यन्त्यशरण्यानां शरण्या दण्डका इमे ॥ ८ ॥ जनस्थाने हतस्थाने तव राक्षस मच्छरैः । निर्भया विचरिष्यन्ति सर्वतो मुनयो वने॥९॥ अद्य विप्रसरिष्यन्ति राक्षस्यो हतबान्धवाः । बाष्पार्द्र वदना दीना भयादन्यभयावहाः ॥१०॥ अद्य शोकरस ज्ञास्ता भविष्यन्ति निरर्थकाः । अनुरूपकुलाः पत्न्यो यासां त्वं पतिरीदृशः ॥ ११ ॥ नृशंस नीच क्षुद्रात्म न्नित्यं ब्राह्मणकण्टक । यत्कृते शङ्कितैरग्नौ मुनिभिः पात्यते हविः ॥ १२ ॥ तमेवमभिसंरब्धं ब्रुवाणं राघवं रणे । खरो निर्भर्त्सयामास रोषात्खरतरस्वनः ॥ १३॥

भूषितम् अलंकृतम्, अनेन नूतनत्वमुक्तम् । विदारितस्य विदारितोदरस्य ॥ ६ ॥ पांसुरूषितेति । रूषितं लिप्तम् । स्रस्तं यथा तथा भुवि न्यस्तं भुजद्वयं येन । गां भूमिं समालिङ्ग्येत्यनेनावाग्भूतत्वमुच्यते॥७॥ प्रवृद्धनिद्रे दीर्घनिद्रे । अशरण्यानाम् ऋष्यादीनामगतीनाम् । शरण्याः सुखावासभूताः ॥ ८ ॥ हतस्थाने हतराक्षसावस्थानसन्निवेशे ॥ ९ ॥ पूर्वमन्यभयावहाः राक्षस्यः अद्य मद्भयात् जनस्थानात् । विप्रसरिष्यन्ति पलायिष्यन्ते ॥ १० ॥ अद्येति । यासां त्वमीदृशः पापी पतिः ताः पत्न्यः अनुरूपकुलाः त्वत्सदृशदुर्वृत्ता इत्यर्थः । इतः पूर्वं शोकानभिज्ञा अपि अद्य शोकरसज्ञाः, निरर्थकाः निर्गतकामपुरुषार्थाः भविष्यन्ति ॥ ११ ॥ ईदृश इत्युक्तं विवृणोति—नृशंसेति । नृशंस घातुक ! नीच वृत्ततो हीन ! क्षुद्रात्मन् क्षुद्रबुद्धे ! ब्राह्मणकण्टक

घातिनी विश्वासघातिनी (तवप्रत्ययघातिनीतिपाठः) ॥३-७॥ प्रबद्धनिद्रे इति पाठः । प्रबद्धनिद्रे प्रकर्षेण बद्धा दीर्घभूता निद्रा यस्य तस्मिन् । शरण्यानां स्वतपोमहिम्ना सर्वजनशरण्यानां मुनीनां शरण्या वासयोग्या भविष्यन्ति ॥ ८ ॥ हतस्थाने हत राक्षससन्निवेशे ॥ ९ ॥ विप्रसरिष्यन्ति जनस्थानाद्विद्रविष्यन्तीत्यर्थः ॥१०॥ निरर्थकाः निर्गतोऽर्थः कामादिपुरुषार्थो यासां ताः । अनुरूपं त्वत्सदृशं कुलं यासां ताः अनुरूपकुलाः । पतिरीदृशः पापकर्मेत्यर्थः ॥ ११ ॥ यत्कृते यन्निमित्तम् । शङ्कितैः त्वद्विघ्न

दृढं खल्ववलिप्तोऽसि भयेष्वपि च निर्भयः। वाच्यावाच्यं ततो हि त्वं मृत्युवश्यो न बुद्ध्यसे ॥ १४ ॥ कालपाशपरिक्षिप्ता भवन्ति पुरुषा हि ये। कार्याकार्यं न जानन्ति ते निरस्तषडिन्द्रियाः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामं संरुध्य भ्रुकुटीं ततः। स ददर्श महासालमविदूरे निशाचरः। रणे प्रहरणस्यार्थे सर्वतो ह्यवलोकयन् ॥ १६ ॥ स तमुत्पाटयामास सन्दश्य दशनच्छदम्। तं समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां विनद्य च महाबलः ॥ १७ ॥ राममुद्दिश्य चिक्षेप हतस्त्वमिति चाब्रवीत् ॥ १८ ॥ तमापतन्तं बाणौघैश्छित्त्वा रामः प्रतापवान्। रोषमाहारयत्तीव्रं निहन्तुं समरे खरम् ॥ १९ ॥

ब्राह्मणशत्रो ! मुनिभिः यत्कृते यन्निमित्तं शङ्कितैः सद्भिः अग्नौ हविः पात्यते हविर्दानसमयेपि किमेतदपहरिष्यन्तीति भीता भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अवलिप्तोऽसि गर्वितोऽसि। दृढं निश्चितम्। ततः कारणात्। भयेषु भयकारणेषु सत्स्वपि निर्भयोऽसि। वाच्यं चावाच्यं च वाच्यावाच्यम् "येषां च विरोधः शाश्वतिकः" इति द्वन्द्वैकवद्भावः। ततः मृत्युवश्यः सन् न बुध्यस इति योजना ॥ १४ ॥ उक्तमर्थं विशिष्य दर्शयति—कालेति। परिक्षिप्ताः बद्धाः निरस्तषडिन्द्रियाः निरस्तषडिन्द्रियव्यापाराः ॥ १५ ॥ एवमिति। भ्रुकुटीं संरुध्य कृत्वेत्यर्थः। प्रहरणस्यार्थे आयुधार्थं सर्वतोऽवलोकयन् सन्नपि दूरे महासालं ददर्शेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ दशनच्छदम् अधरम्। सन्दश्य निपीड्य, अनेन सालस्य दुर्ग्रहत्वमुक्तम्। बाहुभ्यामित्यनेन सालस्थौल्यमुक्तम्। विनद्येत्यादिना जयाशोच्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ रोषमिति सर्वसामग्रीविरहेप्यानुकूल्यलं

शङ्कितैः मुनिभिरग्नौ हविः पात्यते क्षिप्यते ॥ १२–१४ ॥ कालपाशपरिक्षिप्ताः बद्धाः। निरस्तषडिन्द्रियाः निर्गतज्ञानेन्द्रियान्तःकरणव्यापाराः। तमेवमित्यादिश्लोकत्रयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः। वस्तुतस्तु—एवं ब्रुवाणं रामं मृत्युवश्यः खरः हे राम त्वं वाच्यावाच्यं न बुद्ध्यस इति दृढमवलिप्तोसीति च निर्भर्त्सयामासेति च सम्बन्धः। एवं निर्भर्त्सने हेतुमाह कालपाशेति। लोके कालपाशपरिक्षिप्ताः पुरुषाः महात्मानमपि निर्भर्त्सयन्त्येवेति भावः ॥ १५ ॥ भ्रुकुटिं संरुद्ध्य संनिबद्ध्य। प्रहरणस्यार्थे आयुधस्यार्थे ॥ १६ ॥ दशनच्छदम् अधरम् ॥ १७ ॥ तमिति हत इत्यब्रवीत्। वस्तुतस्तु

जातस्वेदस्ततो रामो रोषाद्रक्तान्तलोचनः । निर्बिभेद सहस्रेण बाणानां समरे खरम् ॥ २० ॥ तस्य बाणान्तराद्रक्तं बहु सुस्राव फेनिलम् । गिरेः प्रस्रवणस्येव तोयधारापरिस्रवः ॥ २१ ॥ विह्वलः स कृतो बाणैः खरो रामेण संयुगे । मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद्द्रुतम् ॥ २२ ॥ तमापतन्तं संरब्धं कृतास्त्रो रुधिराप्लुतम् । अपासर्पत् प्रतिपदं किञ्चित्त्वरितविक्रमः ॥ २३ ॥

शाभावादिति भावः ॥ १९ ॥ जातस्वेद इति । रोषाज्जातस्वेदः नतु श्रमात् । रक्तान्तलोचनः रक्तवर्णापाङ्गः ॥ २० ॥ बाणान्तरात् बाणक्षतविवरात् । फेनिलं फेनवत् । प्रस्रवणस्य प्रस्रवणाख्यस्य । परिस्रवः प्रवाहः ॥ २१ ॥ विह्वलः विक्लवः । रुधिरगन्धेनोपलक्षितः ॥ २२ ॥ तमापतन्तमिति । संरब्धं सम्भ्रान्तं प्रतिपदम् अस्त्रमोचनप्रतिकूलं तं खरं किञ्चिदपासर्पत् पश्चादागतः, तस्मादपासर्पदित्यर्थः । अपसर्पणनिमित्तमाह कृतास्त्र इति । संहितास्त्रत्वात् अस्त्रमोचनावकाशलाभायापासर्पदिति भावः । निमित्तान्तरमाह रुधिराप्लुतमिति । तत्स्पर्शबीभत्सेनापसर्पणमित्यर्थः । यद्यपि रणे किञ्चिदपसर्पणं शूरस्यायुक्तम् तथापि 'सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः' इति न्यायेनापसर्पणं विना तत्संहारहेत्वलाभादपसर्पणं न दोष इति हृदयम् ॥ २३ ॥ ति० — संरब्धम् अतिक्रुद्धम् । आपतन्तम् आयुधप्रसारणानवकाशतया अतिसन्निकृष्टमागच्छन्तम् । तत्र हेतुः त्वरितविक्रम इति । शस्त्रसन्धानावकाशार्थं त्वरितविक्रमतया किञ्चिदपासर्पदित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह रुधिराप्लुतमिति । तद्देहरुधिरस्य स्वस्मिन् संश्लेषो भवेदिति जुगुप्सये

त्वं हतः मया ज्ञात इत्यब्रवीत् ॥ १८ ॥ १९ ॥ जातस्वेदः रोषादुत्पन्नस्वेदः ॥ २० ॥ बाणान्तरात् बाणक्षतविवरात् । प्रस्रवणस्य प्रस्रवणाख्यस्य । तोयधारापरिस्रवः तोयधारापरिस्रवणमिव ॥ २१ ॥ विह्वलः विकटः रुधिरगन्धेनोपलक्षितः ॥ २२ ॥ संरब्धम् अतिक्रुद्धम् । आपतन्तं बाणक्षेपणानवकाशतया अतिसन्निकृष्टम् उपरि आपतन्तं खरं दृष्ट्वेति शेषः । कृतास्त्रः शिक्षितास्त्रः रामः त्वरितविक्रमः शस्त्रसन्धानावकाशार्थं त्वरितपादविक्षेपस्सन् प्रतिपदं प्रतीपं तिर्यगित्यर्थः । किञ्चिदपासर्पत् अपसृतवान्, अपसर्पणे हेत्वन्तरमाह रुधिराप्लुतमिति । तद्देहरुधिरस्य स्वस्मिन् संश्लेषजुगुप्सयेत्यर्थः। यद्वा तं खरं वर्जयित्वा प्रतिपदं प्रतिमार्गं आगतेनैव

ततः पावकसङ्काशं वधाय समरे शरम् । खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदण्डमिवापरम् ॥ २४ ॥ स तं दत्तं मघवता सुरराजेन धीमता । सन्दधे चापि धर्मात्मा मुमोच च खरं प्रति ॥ २५ ॥ स विमुक्तो महाबाणो निर्घातसमनिस्वनः । रामेण धनुरायम्य खरस्योरसि चापतत् ॥ २६ ॥ स पपात खरो भूमौ दह्यमानः शराग्निना । रुद्रेणेव विनिर्दग्धः श्वेतारण्ये यथान्तकः ॥ २७ ॥ स वृत्र इव वज्रेण फेनेन नमुचिर्यथा । बलो वेन्द्राशनिहतो निपपात हतः खरः ॥२८॥ ततो राजर्षयः सर्वे सङ्गताः परमर्षयः । सभाज्य मुदिता राममिदं वचनमब्रुवन् ॥ २९ ॥ एतदर्थं महातेजा महेन्द्रः पाकशासनः । शरभङ्गाश्रमं पुण्यमाजगाम पुरन्दरः ॥ ३० ॥

त्यर्थः । इदमेवाभिप्रेत्य वेदान्ताचार्यैरुक्तम्—" क्वचिदतिसङ्कटविषये सुभटानामभिमतो यमपसर्पः" इति ॥ २३ ॥ ततः बाणपातावसरलाभात् । ब्रह्मदण्डं ब्रह्मशापम् ॥ २४ ॥ धीमता भावज्ञेन दत्तम्, अगस्त्यमुखेनेति शेषः ॥ २५ ॥ रामेण धनुरायम्य आकृष्य विमुक्तः इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ स खरः शराग्निना दह्यमानः सन् रुद्रेण रुद्रनेत्राग्निना दग्धोऽन्तक इव श्वेतारण्ये यथा श्वेतारण्य इव भूमौ पपात ॥ २७ ॥ सः रामबाणेन हतः खरः । अमोघबाणहतत्वज्ञापनाय प्रथमो दृष्टान्तः । लीलया हतत्वज्ञापनाय द्वितीयः । समर्थाधिष्ठितत्वज्ञापनाय तृतीयः । आर्द्राच्छुष्काच्चावध्यत्वं नमुचेर्लब्धं तदर्थं फेनेन हतः । बलो वेति वाशब्द इवार्थः । वृत्रादित्रयमिन्द्रेणैव हतम् ॥ २८ ॥ परमर्षयः ब्रह्मर्षयः । सभाज्य सम्पूज्य॥ २९ ॥ एतदर्थम् एतद्वधाय ॥ ३० ॥

मार्गेणापासर्पत अपागच्छत शरसन्धानसौकर्यार्थं द्वित्राणि पदानि किञ्चित्पृष्ठतो गच्छतीत्यर्थः । क्वचिदतिसङ्कटदेशकालयोः वीरधुरन्धराणामपि सम्मतमिदमपसर्पणमिति भावः ॥ २३ ॥ उद्यन्तं ब्रह्मदण्डं ब्रह्मास्त्रमिव स्थितम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ रामेण धनुरायम्य कर्णान्तमाकृष्य विमुक्तः स बाणः खरस्योरस्यपातयत्, अपतदित्यर्थः ॥२६॥ रुद्रेणेवेति । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । श्वेतारण्यं कावेरीसिन्धुनिकटदेशः ॥२७॥ बलो वेत्यत्र वाशब्द इवार्थे " उपमायां विकल्पे वा " इत्यमरः ॥ २८ ॥ टीका-सभाज्य पूजयित्वा ॥ २९ ॥ एतदर्थं खरादिवधार्थं शरभङ्गाश्रममिति सुतीक्ष्ण।

आनीतस्त्वमिमं देशमुपायेन महर्षिभिः । एषां वधार्थं क्रूराणां रक्षसां पापकर्मणाम् ॥ ३१ ॥ तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया दशरथात्मज। सुखं धर्मं चरिष्यन्ति दण्डकेषु महर्षयः॥ ३२॥ एतस्मिन्नन्तरे देवाश्चारणैः सह सङ्गताः। दुन्दुभींश्चाभिनिघ्नन्तः पुष्पवर्षं समन्ततः । रामस्योपरि संहृष्टा ववृषुर्विस्मितास्तदा ॥ ३३ ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेन रामेण निशितैः शरैः। चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ३४ ॥ खरदूषणमुख्यानां निहतानि महाहवे । अहो बत महत् कर्म रामस्य विदितात्मनः ॥ ३५॥ अहो वीर्यमहो दाक्ष्यं विष्णोरिव हि दृश्यते । इत्येवमुक्त्वा ते सर्वे ययुर्देवा यथागतम् ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो लक्ष्मणः सह सीतया । गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्य संविवेशाश्रमं सुखी ॥ ३७॥ ततो रामस्तु विजयी पूज्यमानो महर्षिभिः । प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिपूजितः ॥ ३८॥ तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुखावहम् । बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषस्वजे ॥ ३९ ॥

इदमुपपादयति—आनीत इति । उपायेन तत्तदाश्रमदर्शनव्याजेन ॥३१॥३२॥ एतस्मिन्नित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम् ॥ ३३ ॥ रामं स्तुवन्ति—अर्धेत्यादिना । अर्धाधिकमुहूर्तेन घटिकात्रयेण । दाक्ष्यं सर्वसंहारचातुर्यम् ॥ ३४-३६ ॥ एतस्मिन्निति । अन्तरे अवसरे । गिरिदुर्गात् गिरिदुर्गप्रदेशात् । सुखी रामपराक्रमदर्शनजन्यसन्तोषवान् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तं दृष्ट्वेति । चतुर्दशसहस्ररक्षोभि

गस्त्याश्रमयोरप्युपलक्षणम् । हे शरभङ्ग ! त्वं तावत् जनस्थानसन्निकर्षाय रामं सुतीक्ष्णाश्रमं नय । ततो मुनयः स्वस्वाश्रमदर्शनापदेशेन खरसन्निकर्षं नयन्त्विति वक्तुमगस्त्यहस्ते आयुधानि निधातुं चेत्यर्थः ॥ ३०-३३॥ अर्धाधिकमुहूर्तेन घटिकात्रयेणेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दाक्ष्यं सामर्थ्यम् ॥३६-३८ ॥ तं दृष्ट्वेति । "ते तु यावन्त एवाजौ तावांस्तु ददृशे स तैः" इत्युक्तरीत्या तात्कालिकस्वेच्छागृहीतचतुर्दशसहस्र

ण्यमेकाकी किं करिष्यतीत्युद्विग्ना सीता रामेण जितं वीरतारतम्याभिज्ञकुल प्रसूततया सबहुमानं परिषस्वज इत्याह । तं दृष्ट्वा पूर्वं महासमरे अदृश्यतया स्थितम् इदानीं दृष्ट्वा । तं दृष्ट्वा वीरव्रणेन विगलद्रुधिरेण रोमकूपोल्लसद्भिरपि घर्मपयःकणौघैः "कोदण्डदण्डमवलम्ब्य विनीय वर्म किंचित्परिश्रमभृतं प्रियमीक्षमाणा ।" इत्युक्तप्रकारं दृष्ट्वा । तं दृष्ट्वा ततोद्ग्रथितजटामण्डलेन दृढबद्धकक्ष्यतया स्कन्धावलम्बितूणीरेण रणावसाननिर्वापितकोपाग्नितया प्रसन्नवदनेन सीतालक्ष्मणमार्गावलोकनेन पुनरपि किमागमिष्यन्ति राक्षसा इति दत्तावधानेन च लक्षितं दृष्ट्वा । तं दृष्ट्वा पूर्वं वीर इति श्रुतम्, इदानीं निर्वर्तितवीरकृत्यं दृष्ट्वा । दर्शनप्रकारमाह शत्रुहन्तारम् । हननव्यापारे कर्मभावः शत्रूणां स्वस्य तु कर्तृभाव एव । हन्तारं हननव्यापार एव दृष्टः नतु शरसन्धाना दिव्यापार इत्यर्थः । शत्रुपदेन देवगन्धर्वादिसङ्के सत्यपि शत्रूनेव हतवानित्यु च्यते । दुष्टनिग्रह उक्तः । शिष्टपरिपालनमाह महर्षीणां सुखावहम् । महर्षीणां तपोलेशेन हन्तुं सामर्थ्येपि रक्षकस्वरूपस्य रक्ष्यभूतस्वस्वरूपस्य च हानिर्मा भूदिति केवलं रक्षकव्यापारप्रतीक्षाणां रामप्रतिज्ञामेवावलोकयताम् । सुखावहम् "एहि पश्य शरीराणि" इत्युक्तदुःखगन्धं निवर्त्य सुखस्यैव प्रापकम् । बभूव बहुतरशत्रुगणाक्रमणाद्रामस्यैकाकितया च पूर्वं सत्तारहिता सीता सम्प्रति सत्तां लेभे, जगत्प्राणस्य रामस्य सत्तालाभात् स्वयमपि सत्तामवाप । "आत्मा वै पुरुषस्य दाराः" इत्युक्तरीत्या रामसत्तालाभात् स्वस्या अपि सत्ता जातेति भावः । यद्वा "भू प्राप्तौ" इत्यस्माल्लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । भर्तारं विजयिनमालोक्य सरभसं गुहान्तरादागतेत्यर्थः । हृष्टा "सति धर्मिणि धर्माः" इति न्यायेन धर्मिलाभानन्तरं तद्धर्महर्षोऽभूदित्यर्थः । यद्वा आन्तरप्री त्यङ्कुरोपमरोमाञ्चाञ्चितेत्यर्थः । एवं शौर्यावलोकनप्रीतत्वे हेतुमाह वैदेही । "मिथिलाधिपतिर्वीरः" इत्युक्तरीत्या वीरकुलप्रसूतत्वादित्यर्थः । भर्तारं परिषस्वजे तादृशनिरवधिकप्रेमभारभारिततया स्वयमालिलिङ्ग । भर्तारं लोक भर्तारं सर्वलोकमातृत्वेन सर्वप्रजारक्षणं दृष्ट्वा परिषस्वजे । आयुधक्षतव्रणेषु

ग.
॥२
॥२
टी

ण्यमङ्गलविग्रहवत्तया प्रतिराक्षसं प्रत्येकं राम इव स्थित्वा दृश्यमानामिति तच्छ र्थः । यद्वा इन्द्रादिभिरपि सम्भूयाप्रधृष्यान् बलीयसश्चतुर्दशसहस्रराक्षसान् एक र्धाधिकमुहूर्तेन स्वयमक्षत एव लीलया संहृत्य स्वपुरःस्थितं "राम जामातरं

मुदा परमया युक्ता दृष्ट्वा रक्षोगणान् हतान् । रामं चैवा व्यथं दृष्ट्वा तुतोष जनकात्मजा ॥४०॥ ततस्तु तं राक्षस सङ्घमर्दनं सभाज्यमानं मुदितैर्महर्षिभिः । पुनः परि ष्वज्य शशिप्रभानना बभूव हृष्टा जनकात्मजा तदा॥४१

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे त्रिंशः सर्गः* ॥ ३० ॥

सुखोष्णाभ्यांस्तनाभ्यां परस्पर्श । परिषस्वजे पर्यातं सस्वजे, पश्चात् पुरस्तात् पार्श्वतश्च परस्पर्शेत्यर्थः । यद्यपि रणे अपलायमानस्य पृष्ठे शरपातप्रसङ्ग एव नास्ति तथापि सर्वतः समावृत्य आयुधप्रक्षेपात् पृष्ठतोपि व्रणसम्भवः बाणानां सम्यक् क्षिप्तानां पृष्ठतो निर्गमोपि सम्भवति । महर्षीणां सुखावहं परिषस्वजे पुत्रविषये स्वभर्त्रोपकारकरणे पुत्रवात्सल्यात् भर्तरि सन्तुष्टा भार्येव ऋषि जनसंरक्षणेन प्रीता परिषस्वजे । रामं विना गुहागता सीता ततो निर्गत्य निरस्त समस्तशत्रुं रामं परिषस्वज इत्यनेन हृदयगुहागतो जीवः परतन्त्रः आचार्य मुखेन परमशेषिणं दृष्ट्वा तेन सकलविरोधिवर्गे निवर्तिते ततो निर्गत्य नित्य सूरिपारिषदासीनं शेषिणमासाद्य तद्भोगपरिवाहमनुबभूवेति ध्वन्यते ॥ ३९ ॥ उक्तमेवार्थं विशदं दर्शयति द्वाभ्याम्—मुदेत्यादि ॥ ४० ॥ तनि०—रक्षोगणान् हतानिति वीर्यगुणविवरणम् । तत्र रामं चैवाव्यथमिति वीर्यलक्षणे स्वयमक्षत इति विशेष विवरणम् । रक्षोगणान् हतानित्यनेन यः परान् जयतीति लक्षणगतविशेष्य विवरणम् ॥४०॥४१॥ इति श्रीगो० रत्नमे० आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥३०॥

प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम्" इत्यात्मना अज्ञानात्पूर्वं विप्रलब्धमिति वा तच्छब्दार्थः । "तैर्धनूंषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरांसि च । बाहून सहस्ताभरणानूरून् करि करोपमान् । चिच्छेद समरे रामः" इत्युक्तप्रकारेण शत्रुहन्तारं दृष्ट्वेत्यन्वयः । किञ्च "परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥" इति स्वप्रतिज्ञां परिपालयन्नवतीर्य असतो राक्षसान् हत्वा सतामृष्यादीनां जगन्मोहनदिव्यमङ्गलस्वमूर्तिसाक्षात्कारेण परमानन्दं सम्पादितवानित्याह—महर्षीणां सुखावहमिति । किञ्च एवंविधं रामं दृष्ट्वा वैदेही बभूव स्वनिर्वाहरूपसत्तासम्पन्ना जातेत्यर्थः । भूधातोस्सत्तावाचकत्वात् । श्रीरामस्य शत्रुमध्यलीनतया असत्प्राय त्वात्स्वस्याप्यसत्प्रायत्वम् अमन्यत पूर्वं वैदेही, इदानीं स्वप्राणेश्वरश्रीरामसत्तया स्वसत्ता निष्पन्नेत्यमन्यत । "आत्मा वै पुरुषस्य दाराः" इति नियमादिति भावः । हृष्टा प्रीता परिषस्वजे आयुधव्रणानां स्तनोष्मणा परिहारं कर्तुं गाढमालिङ्गनं कृत वतीति॥३९॥४०॥ सभाज्यमानम् पूज्यमानम्॥४१॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां त्रिंशस्सर्गः ॥ ३० ॥

* सर्गफलम् । स्कान्दे—"श्रुत्वा श्रीरामविजयं पापबन्धात्प्रमुच्यते । तथैव शृङ्खलाबन्धाद्दृणबन्धाद्विमुच्यते ॥ श्रुत्वा पुष्पवती नारी तनयं वंशवर्द्धनम् । लभते राघवेन्द्रस्य प्रसादात्कीर्तिवर्द्धनम् ॥ " इति ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकम्पनः ।
प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
जनस्थानस्थिता राजन् राक्षसा बहवो हताः ।
खरश्च निहतः सङ्ख्ये कथञ्चिदहमागतः ॥ २ ॥

एवं शरणागतिमन्त्रविवरणरूपे श्रीरामायणे इयता ग्रन्थसन्दर्भेण उत्तर खण्डार्थो विवृतः । अनुष्ठानदशायां हि प्रथमखण्डार्थस्य प्राथम्यम्, व्युत्पत्ति दशायां तु उत्तरखण्डार्थस्य फलानुसारेणोपायप्रवृत्तेः, अतो द्वितीयखण्डार्थः प्रथमं विवृतः । तत्र बालकाण्डे प्रथमपदार्थभूतपुरुषकारयोगो दर्शितः, अयो ध्याकाण्डे द्वितीयपदार्थभूतसौलभ्यादिगुणयोगः, आरण्यकाण्डे शूर्पणखागमना त्पूर्वभाविवृत्तान्तेन चतुर्थ्यर्थभूता किङ्करवृत्तिरुक्ता, ततः खरवधान्त वृत्तान्तेन चरमपदार्थभूता विरोधिनिवृत्तिरिति । अथ पूर्वखण्डार्थ उच्यते शास्त्रशेषेण । तत्र चारण्यकाण्डशेषेण विभीषणस्य पुरुषकारसान्निध्यमुच्यते, किष्किन्धा काण्डेन नारायणपदार्थभूतं वात्सल्यम्, सुन्दरकाण्डेन चरणशब्दोक्तादिव्य मङ्गलविग्रहवैशिष्ट्यम् 'रामः कमलपत्राक्षः' इत्यादिना तथोक्तेः । युद्धकाण्डे शरणागतिः, उत्तरकाण्डे प्रपन्नचर्येति बोध्यम् । एवमानुषङ्गिकमुनिजन शरणागतिफलं देवशरणागतिकार्यरावणवधाङ्गत्वेनोक्त्वा अथ तन्निमित्तभूत सीतापहाररूपबीजमुपाक्षिपति--त्वरमाण इत्यादिना ॥ संहृत्य सकलं लोकं पुनः स्रष्टुं च यः क्षमः । तमहं शिरसा वन्दे जानकीप्राणनायकम् ॥ त्वरमाणः शूर्प णखागमनापेक्षयेति शेषः । अकम्पनो रावणचारः त्वरमाणो गत्वा वेगेनाब्रवी दित्यन्वयः ॥ १ ॥ जनस्थानेति । कथञ्चिदिति स्त्रीवेषधारणेनेति भावः । अत एव शूर्पणखा वक्ष्यति " एका कथञ्चिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना । स्त्रीवधं शङ्कमानेन राघवेण महात्मना ॥ " इति ॥२॥ तनि०—लङ्कायाः जनस्थानं पुरद्वारसदृशं खलु । लङ्कायाः राज्यं जनपदग्रामादिसंकुलं किञ्चिदपि नास्ति खलु । एका लङ्का तस्या रक्षाभूतं जनस्थानमेकं तस्य नाशाल्लङ्काया अपावृतं द्वारं संवृत्तं राजन् तवैव सत्ताहानिः खलु । राक्षसाः राक्षसराजस्य तव तन्नाशे राजत्वं नाशितं किल । बहवः

त्वरमाण इति । शूर्पणखागमनात्पूर्वमेवेति शेषः ॥ १ ॥ खरश्चेति चकारेण दूषण

एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः । अकम्पन मुवाचेदं निर्दहन्निव चक्षुषा ॥ ३ ॥ केन रम्यं जनस्थानं हतं मम परासुना । को हि सर्वेषु लोकेषु गतिं चाधि गमिष्यति ॥४॥ न हि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मघवता सुखम् । प्राप्तुं वैश्रवणेनापि न यमेन न विष्णुना ॥ ५ ॥ कालस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकम् । मृत्युं मरणधर्मेण संयोजयितुमुत्सहे ॥ ६ ॥ दहेयमपि संक्रुद्ध स्तेजसादित्यपावकौ । वातस्य तरसा वेगं निहन्तु महमुत्सहे ॥ ७ ॥ तथा क्रुद्धं दशग्रीवं कृताञ्जलि रकम्पनः।भयात् सन्दिग्धया वाचा रावणं याचतेऽभयम् ॥ ८ ॥ दशग्रीवोऽभयं तस्मै प्रददौ रक्षसांवरः । स विश्रब्धोऽब्रवीद्वाक्यमसन्दिग्धमकम्पनः ॥ ९ ॥ पुत्रो दशरथस्यास्ति सिंहसंहननो युवा। रामो नाम वृषस्कन्धो वृत्तायतमहाभुजः ॥ १० ॥

एकद्वित्रिनाशेपि हानिर्भवत्येव किमुत बहूनां नाशे । हताः मारिताः नतु सप्राणाः । सर्वराक्षसनाशे खरेण किं कृतमित्यत्राह खरश्चेति । चकारेण दूषणत्रिशिरसावुच्येते । कथंचिदहमागतः स्त्रीवेषेणेति भावः । स्त्रीवधं शङ्कमानेन एका कथञ्चिन्मुक्ताहमिति शूर्पणखावाक्यानुरोधात् ॥ २ ॥ एवमिति । क्रुद्धत्वं नारोपितमिति ज्ञापयितुं संरक्तलोचन इत्युक्तम् । कोपातिरेकं दृष्टान्तमुखेनाह—निर्दहन्निवेति ॥ ३ ॥ केनेति । परा गताः असवः प्राणाः यस्य तेन परासुनेति परुषभाषणमात्रम् । गम्यत इति गतिः स्थानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ कालस्यापि काल इत्यत्रोपपत्तिमाह मृत्युमिति ॥ ६ ॥ आदित्यपावकौ परस्परसाहाय्येन संयुक्तावपीत्यर्थः। अतो न पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥ सन्दिग्धया सन्दिग्धाक्षरया । याचते अयाचत । अभय

त्रिशिरसौ संङ्गृहीतौ । कथञ्चिदहमागतः केवलं प्रेक्षकतया स्थितत्वाद्रामशराविष यीकृत इत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ परासुना मुमूर्षुणा । कः को वा गतिं स्थितिं स्वरूपं वा ॥४–७॥ सन्दिग्धया वाचा सन्दिग्धाक्षरया वाचेत्यर्थः ॥८॥९॥ सिंहसंहननः "वराङ्ग

वीरः पृथुयशाः श्रीमानतुल्यबलविक्रमः । हतं तेन जनस्थाने खरश्च सहदूषणः ॥ ११ ॥ अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः । नागेन्द्र इव निःश्वस्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स सुरेन्द्रेण संयुक्तो रामः सर्वामरैः सह । उपयातो जनस्थानं ब्रूहि कच्चिदकम्पन ॥ १३ ॥ रावणस्य पुनर्वाक्यं निशम्य तदकम्पनः । आचचक्षे बलं तस्य विक्रमं च महात्मनः ॥१४॥ रामो नाम महातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् । दिव्यास्त्रगुण सम्पन्नः पुरन्दरसमो युधि ॥१५॥ तस्यानुरूपो बलवान् रक्ताक्षो दुन्दुभिस्वनः । कनीयान् लक्ष्मणो नाम भ्राता शशिनिभाननः ॥ १६ ॥ स तेन सह संयुक्तः पावकनानिलो यथा । श्रीमान् राजवरस्तेन जनस्थानं निपातितम्॥१७॥ नैव देवा महात्मानो नात्र कार्या विचारणा ॥ १८ ॥शरा रामेण तूत्सृष्टाः रुक्मपुङ्खाः पतत्रिणः । सर्पाः पञ्चाननना भूत्वा भक्षयन्ति स्म राक्षसान् ॥ १९ ॥ येन येन च गच्छन्ति राक्षसा भयकर्शिताः । तेन तेन स्म पश्यन्ति राममेवाग्रतः स्थितम् । इत्थं विनाशितं तेन जनस्थानं तवानघ ॥ २० ॥

मिति च्छेदः ॥८–११ ॥ नागेन्द्रः सर्पेन्द्रः ॥१२ ॥ स रामः सुरेन्द्रेणामरैश्च युक्तः सन् जनस्थानमुपयातः कच्चित् ? अन्यथा तस्यैतादृशसामर्थ्यं न युज्यत इति भावः ॥ १३ ॥१४॥ इन्द्रादिसहायानपेक्षो राम इत्याशयेनाह–रामो नामेत्यादिना । दिव्यास्त्रगुणसम्पन्नः दिव्यास्त्रकृतातिशययुक्तः ॥ १५ ॥ तस्येति । रक्ताक्षः रक्तरेखाञ्चितनयनः । दुन्दुभिस्वनः दुन्दुभिवत् गम्भीरस्वनः । संयुक्त इति वर्तत इति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ नैव देवा इति सहायार्थमागता इति शेषः॥१८॥पञ्चाननाः विस्तृताननना भूत्वा भक्षयन्ति स्मेत्युत्प्रेक्षा ॥ १९ ॥ राक्षसाः भयकर्शिताः भयपीडिताः सन्तो येन येन मार्गेण गच्छन्ति

रूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः" इत्यमरः ॥ १० ॥ ११॥ नागेन्द्र इव सर्पश्रेष्ठ इव ॥१२–१७॥ नैव देवा महात्मान इति आयाता इति शेषः ॥१८॥१९॥ येन येनेति ।

अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत्। जनस्थानं गमिष्यामि हन्तुं रामं सलक्ष्मणम् ॥ २१ ॥ अथैवमुक्ते वचने प्रोवाचेदमकम्पनः। शृणु राजन् यथावृत्तं रामस्य बलपौरुषम् ॥ २२ ॥ असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महायशाः। आपगायाः सुपूर्णाया वेगं परिहरेच्छरैः॥२३॥

तेन तेन मार्गेणाग्रतः स्थितं राममेव पश्यन्ति स्म । अत्र विशेषणसामर्थ्याद्राम दर्शनं भयकृतमिति व्यज्यते ॥२०॥ तनि०—येन येन मार्गेणेत्यर्थः । अथवा येन येन यद्यद्वस्त्वन्तर्धानसाधनत्वबुद्ध्या गच्छन्ति तेन तेन तस्मिन् तस्मिन् वस्तुनि राम मेवाग्रतः स्थितं पश्यन्ति । अत्र प्रतिराक्षसम् इच्छागृहीतदेहत्वं ध्वन्यते॥२०॥॥२१॥ अथेति । यथावृत्तं परमार्थभूतमित्यर्थः ॥ २२ ॥ असाध्यः अनिग्राह्यः ॥२३॥ तनि०—शृण्विति । यथावृत्तम् तत्कृतातिमानुषकर्मानतिक्रमेण । यद्वा रामस्य वृत्तम् इतिहासपुराणोक्तवृत्तान्तम् । यथावत् यथा । बलं पराभिभवसामर्थ्यम् । पौरुषं महापुरुषकर्म । कुपितः मर्यादोल्लङ्घनविषयनिग्रहवान् राम इति कोपस्यापरिहार्यत्वं व्यज्यते । विक्रमेण असाध्यः विक्रमे प्रवृत्ते निवारयितुमशक्य इत्यर्थः । असाध्य इति निरुपपदेन ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरसाध्यत्वं ध्वन्यते । महायशाः लोके वेदे च प्रसिद्धविभवः । अनेन त्रिविक्रमावतारो व्यज्यते । आपगायाः सुपूर्णाया वेगं परिहरेदित्यनेन भवि ष्यत्कृष्णावतारो भूतकृष्णावतारो वा व्यज्यते 'भयानकावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ

भयकर्शिताः राक्षसाः स्वेषां राक्षसत्वगोपनार्थं येन येन रूपान्तरेण गच्छन्ति तेन तेन परिगृहीतरूपेणाग्रतः स्थितं राममेव पश्यन्ति । यद्वा येन येन यद्यद्वस्त्वन्तर्धानसाधनबुद्ध्या गच्छन्ति तेन तेन तस्मिंस्तस्मिन्वस्तुनि राममेव पश्यन्ति, तत्तद्वस्तु रामाकारमेव पश्यन्तीति । यद्वा मार्गेणेत्यध्याहारः । येन येन मार्गेण राक्षसाः स्वत्राणार्थं गच्छन्ति पलायन्ते तेन तेन तत्र तत्र मार्गे रामं पश्य न्तीति । अनेन प्रतिराक्षसं स्वेच्छागृहीतदेहत्वं व्यज्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ हे राजन् ! यथा रामस्य वृत्तं तत्कृतातिमानुषकर्म । यद्वा रामस्य वृत्तं चरितम् । यथा यथावत् बलं पराभिभवनसामर्थ्यम् । पौरुषं महापुरुषकर्म । यथा यादृशम् तत्सर्वमिति शेषः । शृण्विति योजना ॥ २२ ॥ कुपितः मर्यादोल्लङ्घनविषयनिग्रहवान् राम इति रमयतीतिव्युत्पत्त्या कोपस्याहार्यत्वं व्यज्यते । विक्रमेणासाध्य, विक्रमे प्रवृत्ते निवार यितुमशक्य इत्यर्थः। असाध्य इत्युपपदरहितेन असाध्यशब्देन ब्रह्मेन्द्ररुद्राद्यसाध्यत्वं प्रतीयते । महायशाः लोके वेदे च प्रसिद्धविभवः, अनेन त्रिविक्रमावतारस्सूच्यते । शरैर्जलैः पूर्णाया आपगाया वेगं परिहरेदित्यनेन भविष्यत्कृष्णावतारस्सूच्यते ॥२३॥

सतारांग्रहनक्षत्रं नभश्चाप्यवसादयेत् ।
असौ रामस्तु मज्जन्तीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४ ॥
भित्त्वा वेलां समुद्रस्य लोकानाप्लावयेद्विभुः ।
वेगं वापि समुद्रस्य वायुं वा विधमेच्छरैः ॥ २५ ॥

सिन्धुरिव श्रियः पतेः।" इति श्रीभागवतोक्तेः। अनेन मत्स्यावतार इति केचित् ॥ २२ ॥ २३ ॥
सतारेति । ग्रहा नवग्रहाः नक्षत्राणि सप्तविंशतिनक्षत्राणि । तारास्तदन्यज्योतींषि । अवसादयेत् विशीर्णं कुर्यात् । मज्जन्तीं समुद्र इति शेषः ॥ २४ ॥
ति०—सताराग्रहनक्षत्रं ताराः अश्विन्यादयः, ग्रहाः सूर्यादयः, तदितराणि नक्षत्राणि । नभश्चापीति तदधिष्ठानाण्डकोश उच्यते । तमप्यवसादयेदित्यनेनापि त्रिविक्रमावतार ध्वनिः । तथाच श्रुतिः "यो अस्कभायदुत्तर ᳪ सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः" इति । सीदन्तीं मज्जन्तीं महीम् अभ्युद्धरेत् असाविति वराहावतारो व्यज्यते । "तां वराहो भूत्वाऽहरत्" इति श्रुतेः । श्रीमानित्यवतारेषु सर्वत्रानुवृत्तिर्लक्ष्म्याः सूच्यते । "अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषानपायिनी" इति पराशरवचनात् । श्रीमानिति लक्ष्मीसमभिव्याहार बलेन संसारे मज्जन्तं चेतनमभ्युद्धरेदिति परत्वासाधारणलिङ्गमोक्षप्रदत्वं व्यञ्जितम् । श्रीमान् महीमभ्युद्धरेदिति लक्ष्म्याः सहकारित्वश्रवणेन सपत्नीद्वेषाभावो व्यज्यते ॥ २४ ॥
भित्त्वेति । विप्लावयेत् सिञ्चेत् । विधमेत् दहेत् । "ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः" इति धातोर्लिङि धमादेशः ॥ २५ ॥ ति०—भित्त्वेति । समुद्रवेलाभेदेन लोकानाप्लावयेदिति सङ्कर्षणावतारो ध्वन्यते । समुद्रस्य वेगमपि विधमेदिति करिष्यमाणसमुद्रबन्धनं व्यज्यते । वायुं वा विधमेदिति पृथिव्यादिभूतोपलक्षणम् । "पृथिव्यप्सु प्रलीयते । आपस्तेजसि लीयन्ते" इत्याद्युक्तप्रकारेण प्रलयं कुर्यादिति ध्वन्यते । संहृत्येत्यनन्तर

नभश्शब्देन लक्षणया ब्रह्माण्डकोश उच्यते । नभश्चाप्यवसादयेदित्यनेनापि त्रिविक्रमावतारध्वनिः । तथा च श्रुतिः "यो अस्कभायदुत्तर ᳪ सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगायः" इति । मज्जन्तीं सीदन्तीम् महीमुद्धरेदिति वराहावतारस्सूचितः । श्रीमानित्यनेन वराहावतारेऽपि लक्ष्म्या अनुवृत्तिस्सूचिता । यद्वा महीशब्देन महीस्थजनो लक्ष्यते । तथाचायमर्थः—संसार समुद्रे मज्जन्तं महीस्थजनमुद्धर्तुं शक्तमिति परमपुरुषार्थरूपमोक्षप्रद इत्यर्थः ॥ २४ ॥ लोकानाप्लावयेदित्यनेन संहारकारणमपि श्रीराम एवेति प्रतीयते। शरैः समुद्रस्य वेगं विधमेदित्यनेन करिष्यमाणसेतुबन्धनं व्यज्यते । वायुमिति पृथिव्यादिभूतोपलक्षणम् "पृथिव्यप्सु प्रलीयते । आपस्तेजसि लीयन्ते" इत्याद्युक्तप्रकारेण प्रलयं कुर्यादिति ध्वन्यते । संहृत्य वेत्यनन्तरमनु

संहृत्य वा पुनर्लोकान् विक्रमेण महायशाः ।
शक्तः स पुरुषव्याघ्रः स्रष्टुं पुनरपि प्रजाः ॥ २६ ॥
न हि रामो दशग्रीव शक्यो जेतुं त्वया युधि ।
रक्षसां वापि लोकेन स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २७ ॥

मनुवादात् ॥२५॥ संहृत्येति । लोकान् भूरादीन् संहृत्य पुनः स्रष्टुं शक्तः इमाः प्रजाश्च संहृत्य पुनः स्रष्टुं शक्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥ तनि०—पुनः संहृत्येत्यनेन पूर्व संहारसृष्ट्योरप्येतत्कर्तृकत्वं व्यज्यते "बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यति" इति प्रश्नवत् लोकानिति बहुवचनस्यासङ्कोचेन साण्डाः सर्वे लोका विवक्षिताः । विक्रमेण सङ्कल्पमात्रेणेत्यर्थः । "एतस्य वा अक्षरस्य" इत्यादिश्रुतेः । महायशाः षड्गुणैश्वर्यकृत प्रसिद्धिः। शक्तः अनन्तशक्तिमान्। "परास्य शक्तिः" इति श्रुतेः। ननु नारायणस्य "एको ह वै नारायणः" इत्यादिना सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रूयते कथमेतस्येति ? तत्राह स पुरुषव्याघ्र इति। "स हिदेवैरुदीर्णस्य"इत्यादिना स एवायं नारायणो रामात्मनावतीर्ण इत्युक्तत्वात्। स्रष्टुं पुनरिति अत्रापि पुनःशब्दः पूर्वसृष्टेरेतदधीनत्वव्यञ्जकः । प्रजा इति प्रकृतिसंसृष्टे चेतनवर्गः समष्टिकारणभूत उच्यते। अकम्पनस्यापि भगवत्प्रसादादेवं ज्ञानम् ॥ २६ ॥ लोकेन समूहेन ॥ २७ ॥ तनि०—रामः विक्रमैः रञ्जनीयः । दशग्रीव अनितरसाधारण दशवदनत्वं खलु तवावलेपहेतुः । रामरामानुजौ तु सहस्रशीर्षाविति व्यज्यते । त्वया

वादात ॥ २५ ॥ पुनस्संहृत्येत्यनेन पूर्वकल्पसंहारसृष्ट्योरप्येतत्कर्तृकत्वं व्यज्यते । लोकानिति बहुवचनेन संहार्यास्सर्वेपि लोका विवक्षिताः । विक्रमेण सङ्कल्पमात्रेणे त्यर्थः । "एतस्य वा अक्षरस्य" इत्यादि श्रुतेः । महायशाः षड्गुणैश्वर्यकृतप्रसिद्धिः । शक्तः अनन्तशक्तिमान । "परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते " इति श्रुतेः । ननु "एको ह वै नारायणः " इत्यादिना नारायणस्य सृष्टिकर्तृत्वं प्रतीयते तत्कथं रामस्य सृष्टिकर्तृत्वमित्यत आह स पुरुषव्याघ्र इति । " स हि देवैरुदीर्णस्य राव णस्य वधार्थिभिः" इत्यादिना स एवायं नारायणो रामात्मनावतीर्ण इत्युक्तत्वादिति भावः। स्रष्टुं पुनरपीति अत्रापि पुनश्शब्दः पूर्वसृष्टेस्तदधीनत्वद्योतकः ॥ २६ ॥ दशग्रीवेति सम्बोधनेन, रामपदस्वारस्याच्च तवावलेपहेतुभूतमनन्यसाधारणं दश वदनत्वं हीति सूचनेन श्रीरामस्य सहस्रशीर्षत्वं च व्यज्यते। तथा च हस्तिमशकयो रिव श्रीरामस्य तव चान्तरम्, अतस्त्वया रामो युधि जेतुमशक्यः । अल्पशक्तिकेन त्वया अपरिमितानन्तशक्तिमान् रामः कथं जेतुं शक्य इति भावः । रक्षसां नमुचि हिरण्यकशिपुशम्बरबलिप्रभृतीनां लोकेन जनेनापि जेतुं न शक्य इत्यर्थः। जयस्या सम्भावनां द्योतयितुं स्वर्गः पापजनैरिवेत्युक्तम् । प्रसिद्धैर्बहुभिरेकः कथं जेतुमशक्य

न तं वध्यमहं मन्ये सर्वैर्देवासुरैरपि ।
अयं तस्य वधोपायस्तं ममैकमनाः शृणु ॥ २८ ॥
भार्या तस्योत्तमा लोके सीता नाम सुमध्यमा ।
श्यामा समविभक्ताङ्गी स्त्रीरत्नं रत्नभूषिता ॥ २९ ॥
नैव देवी न गन्धर्वी नाप्सरा नापि दानवी ।
तुल्या सीमन्तिनी तस्या मानुषीषु कुतो भवेत् ॥ ३० ॥

जेतुं युधि न शक्यः । अल्पशक्तिस्त्वम्, अपरिमितानन्तशक्तिमान् रामः कथं जेतुं शक्यः । रक्षसां नमुचिहिरण्यकशिपुशम्बरबलिप्रभृतीनां । लोकेन जनेन "को भज्जनो रणुकुलाचलयोर्विशेषः" इति न्यायसाम्यं द्योतयितुं त्वया लोकेनत्येकवचननिर्देशः । जयस्यात्यन्तासम्भावनां द्योतयितुं स्वर्गः पापजनैरिवेत्युक्तम् । प्रसिद्धैर्बहुभिरेकः कथं जेतुमशक्य इत्यत्राह—स्वर्गः पापजनैरिवेति ॥ २७ ॥ न तमिति । मम मत्तः । एकमनाः सावधानः ॥ २८ ॥ तनि०—इन्द्रजिता निर्जिताः शक्रादयोऽस्मत्सहाया भविष्यन्तीत्याशां वारयति—न तमिति । देवासुरैरिति बहुवचनेन सर्वदेवासुरग्रहणे पुनः सर्वशब्दः भूतभविष्यद्वर्तमानकालिकेन्द्रजात्यादिसमुदायवाचकः । अहं मन्ये राक्षसजातित्वेपि सुकृतपरिपाकवशेन श्रीराममहत्त्वविषयं ज्ञानमुत्पन्नम् । तव तु 'आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि' इति शास्त्ररीत्या दुष्कर्मवशेन नोत्पन्नमिति । इदं चाकम्पनस्य परत्वज्ञानं सनत्कुमारादिभिः प्रोक्तेतिहासश्रवणादिना वा माल्यवत्प्रभृतिभिरुक्तसुमालिमालिवधादिवृत्तान्तादिना वा विश्वरूपादिदर्शनवत् चतुर्दशसहस्रराक्षसयुद्धे प्रतिराक्षसं रामविग्रहाभेदादिप्रतिपत्त्या वा सञ्जातमिति वा अकम्पनापदेशेन ऋषिरेव परत्वख्यापनं कृतवानिति वा न कोपि विरोधः ॥ २८ ॥ भार्येति । "श्यामा यौवनमध्यस्था" इत्युत्पलः । समं यथा तथा विभक्तानि नेत्रकर्णाद्यङ्गानि यस्याः सा तथोक्ता । स्त्रीरत्नं स्त्रीश्रेष्ठा, अस्तीति शेषः ॥ २९ ॥ देवी देवस्त्री । "पुंयोगादाख्यायाम्"

इत्यत आह स्वर्गः पापजनैरिवेति ॥ २७ ॥ इन्द्रजिता निर्जितास्शक्रादयोऽस्मत्सहाया भविष्यन्तीत्याशङ्कां वारयति—न तमिति । अहं मन्य इति राक्षसजातिमापन्नस्यापि ममातीतानन्तजन्मसुकृतपरिपाकेन श्रीरामस्य रूपविषयं ज्ञानमुत्पन्नमिति वा । यद्वा अकम्पनापदेशेन भगवान्वाल्मीकिरेव श्रीरामस्य परतत्त्वख्यापनं कृतवानिति वा न किञ्चिद्विरुद्धम् । मम सम्बन्धिनं तं वधोपायं मयोत्प्रेक्षितं वधोपायमित्यर्थः ॥ २८ ॥ भार्येति । श्यामा यौवनमध्यस्था ॥ २९ ॥ देवी देवपत्नी ।

तस्यापहर भार्यां त्वं प्रमथ्य तु महावने । सीतया रहितः कामी रामो हास्यति जीवितम् ॥ ३१ ॥ अरोचयत तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः । चिन्तयित्वा महाबाहुरकम्पनमुवाच ह ॥ ३२ ॥ बाढं काल्यं गमिष्यामि ह्येकः सारथिना सह । आनयिष्यामि वैदेहीमिमां हृष्टो महापुरीम् ॥ ३३ ॥ अथैवमुक्त्वा प्रययौ खरयुक्तेन रावणः । रथेनादित्यवर्णेन दिशः सर्वाः प्रकाशयन् ॥३४॥ स रथो राक्षसेन्द्रस्य नक्षत्रपथगो महान्। सञ्चार्यमाणः शुशुभे जलदे चन्द्रमा इव ॥ ३५ ॥

इति ङीष् । एवमुत्तरत्रापि । अप्सरःशब्द एकवचनान्तोऽप्यस्ति । सीमन्तिनी स्त्री॥३०॥महावने प्रमथ्य विलोड्य येन केनाप्युपायेन रामं वञ्चयेत्यर्थः॥३१॥ चिन्तयित्वा रामोच्चाटनोपायमिति शेषः ॥ ३२ ॥ बाढमित्यङ्गीकारे । काल्यं प्रातः॥३३॥ खराः अश्वतराः। तत्स्वरूपमुक्तमश्वशास्त्रे "अश्वसूरभ्यः समुत्पन्नास्तस्मादश्वतराः खराः । खररूक्षस्वरास्तीक्ष्णाः । खरशीलाः खराङ्घ्रयः॥" इति ॥ ३४ ॥ नक्षत्रपथगः आकाशगः । सञ्चार्यमाणः प्रेर्यमाणः ॥ ३५ ॥

गन्धर्वी गन्धर्वपत्नी । "पुंयोगादाख्यायाम्" इति ङीष् ॥३०॥ प्रमथ्य श्रीरामं केनचिदुपायेन प्रलोभ्य तस्य भार्यां प्रमथ्य बलात्कृत्वापहर ॥ ३१ ॥ अरोचयत अनुकूलत्वेन ज्ञातवान् । चिन्तयित्वेति श्रीरामस्य सीतया सहानवस्थानोपायमिति शेषः ॥ ३२ ॥ काल्यं प्रातः । अरोचयत तद्वाक्यमित्यस्य वास्तवार्थस्तु–चिन्तयित्वा अकम्पनाद्रामवृत्तान्तश्रवणानन्तरं चिन्तयित्वा त्रेतायुगे श्रीरामोऽवतरिष्यतीति सनत्कुमारवाक्यं स्मृत्वेत्यर्थः । श्रीरामहस्ताद्वधेच्छू रावणः तद्वाक्यं तस्याकम्पनस्य वाक्यं सीतामपहरेत्येवंरूपं वचनमरोचयत अनुकूलत्वेनाङ्गीचकारेति सम्बन्धः । अस्मिन्नर्थे उत्तररामायणोक्ता सनत्कुमाररावणसम्बन्धिनी अगस्त्यरामसंवादरूपा कथानुसन्धेया । तथाहि रामं प्रत्यगस्त्यवचनम्–" अथापरां कथां दिव्यां शृणु राजन् पुरातनीम् । यदर्थं राम वैदेही रावणेन हृता पुरा । पुरा कृतयुगे राम प्रजापतिसुतं प्रभुम् । सनत्कुमारमासीनं रावणो वाक्यमब्रवीत् । रावणः–दैत्यदानवयक्षांसि ये हतास्समरेऽरयः । कां गतिं प्रतिपद्यन्ते केन ते हरिणा हताः ॥ सनत्कुमारः– ये ये हताश्चक्रधरेण राजन् त्रैलोक्यनाथेन जनार्दनेन । ते ते गतास्तन्निलयं नरेन्द्राः क्रोधोऽपि देवस्य वरेण तुल्यः ॥ श्रुत्वा ततस्तद्वचनं निशाचरस्सनत्कुमारस्य मुखाद्विनिर्गतम् । तदा प्रहृष्टस्स बभूव विस्मितः कथं तु यास्यामि हरिं महाहवे ॥ मुनिः–

स मारीचाश्रमं प्राप्य ताटकेयमुपागमत् । मारीचेनार्चितो राजा भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६ ॥ तं स्वयं पूजयित्वा तु आसनेनोदकेन च । अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥३७॥ कच्चित् सुकुशलं राजन् लोकानां राक्षसेश्वर । आशङ्के नाथ जाने त्वं यतस्तूर्णमिहागतः ॥ ३८ ॥ एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः। ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः॥ ३९

ताटकेयं ताटकापुत्रम्। भक्ष्यभोज्यैः पेयखाद्यैः । अमानुषैः मनुष्यलोकदुर्लभैः ॥ ३६ ॥ अर्थोपहितया अर्थेन प्रयोजनेन उपहितया विशिष्टया ॥ ३७ ॥ हे राजन् ! लोकानां राक्षसलोकानां राक्षसेश्वरेति समभिव्याहारादयमर्थो लभ्यते । सुकुशलं कच्चिदिति सामान्येन प्रश्नः । अथ अथवा त्वं यतस्तूर्णमिहागतः ततः कारणात् किंचिदत्याहितमस्तीत्याशङ्के, तद्विशिष्य न जाने महत्कार्यं विना भवतस्तूर्णमागमनं नोपपद्यत इति भावः । यद्वा लोकानां कच्चित् सुकुशलम् अथ अथवा तेषां कुशलं नेत्याशङ्के यतस्त्वं तूर्णमागतः न जाने तद्विशिष्य न जाने इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवमुक्त इति । ततः पश्चात्

मनसश्चेप्सितं यत्तद्भविष्यति तदाहवे । सुखी भव महाबाहो किञ्चित्कालं प्रतीक्षय । अथवा राक्षसेन्द्र त्वं यदीदं प्रष्टुमिच्छसि। कथयिष्यामि ते सर्वं श्रूयतां यदि रोचते । कृते युगे व्यतीते वै मुखे त्रेतायुगस्य तु । हितार्थं देवमर्त्यानां भविता नृपरिग्रहः । इक्ष्वाकूणां च यो राजा भाव्यो दशरथो भुवि । तस्य सूनुर्महातेजा रामो नाम भविष्यति । एवं श्रुत्वा महाबाहू राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । त्वया सह विरोधेच्छुश्चिन्तयामास राघव । सनत्कुमारात्तद्वाक्यं चिन्तयानो मुहुर्मुहुः । रावणो मुमुदे मोहाद्युद्धार्थी विचचार ह । एतदर्थं महाबाहो रावणेन दुरात्मना । सुता जनकराजस्य हृता राम महामते । लङ्कामानीय यत्नेन मातेव परिरक्षिता ॥ '' इत्यादि । अत एव रावणस्य सीतारामभृत्यत्वेन तावुद्दिश्य तेन वक्ष्यमाणानि बाह्यदृष्ट्या दुर्भाषणवत्प्रतीयमानान्यपि वाक्यानि वस्तुतः स्तुतिपराण्येव । तथा तत्र तत्र व्याख्यास्यामः ॥३३–३५॥ ताटकेयं मारीचम् ॥ ३६ ॥ अर्थोपहितया अर्थगम्भीरया ॥३७॥ अथ जाने इति छेदः। हे राजन्!कच्चित्सुकुशलमिति सामान्यप्रश्नः । राक्षसेश्वर लोकानां राक्षसलोकानां कुशलं नेत्याशङ्के । अथ अथवा । त्वं यतस्तूर्णमागतः अतः कुशलं नैव जाने महत्प्रयोजनं विना भवदागमनं नोपपद्यत इत्यर्थः॥ ३८ ॥ ३९ ॥

आरक्षो मे हतस्तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा । जनस्थानमवध्यं तत् सर्वं युधि निपातितम् । तस्य मे कुरु साचिव्यं तस्य भार्यापहारणे॥४०॥राक्षसेन्द्रवचः श्रुत्वा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ आख्याता केन सीता सा मित्ररूपेण शत्रुणा । त्वया राक्षसशार्दूल को न नन्दति निन्दितः । सीतामिहानयस्वेति को ब्रवीति ब्रवीहि मे ॥ ४२ ॥रक्षोलोकस्य सर्वस्य कः शृङ्गं छेत्तुमिच्छति । प्रोत्साहयति कश्चित्त्वां स हि शत्रुरसंशयः ॥ ४३ ॥ आशीविषमुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुं चेच्छति त्वया । कर्मणा तेन केनासि कापथं प्रतिपादितः ॥ ४४ ॥

तद्वाक्यादनन्तरम् ॥ ३९ ॥ आरक्षः अन्तपालः । उक्तमुपपादयति—जनस्थानमित्याद्यर्धेन । जनस्थानशब्देन तत्स्थो रक्षोगणो लक्ष्यते । तत् प्रसिद्धम् । साचिव्यं साहाय्यम् । तस्य मे हतस्वजनस्य मे ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आख्यातेत्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम् । यः सीतायाः आख्याता स मित्ररूपः शत्रुः । यश्च तामानयेत्युपदेष्टा सः त्वया निन्दितः सन् तिरस्कृतः सन् त्वदैश्वर्यं न नन्दति तावुभौ ब्रूहीत्यर्थः । ब्रवीहीत्यत्र ईडागमश्छान्दसः ॥ ४२ ॥ रक्षोलोकस्येत्यादि । शृङ्गं प्राधान्यम् । " शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च " इत्यमरः । प्रोत्साहयति सीतानयनं प्रतीति शेषः । स च स एव ॥ ४३ ॥ आशीविषेति । आशीविषः सर्पविशेषः । उद्धर्तुम् उद्धारयितुं क इति शेषः । तेन कर्मणा सीतापहारलक्षणकर्मणा । कापथं कुमार्गम् । " ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे "

आरक्षः अन्तपालः, खरादिरित्यर्थः । अत एव जनस्थानं हतं नाशितम् । साचिव्यं साहाय्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सा सीता केन आख्याता आहर्तव्येति शेषः । आख्याता कथितेत्यर्थः । त्वया सामादिना नन्दितः को वा नन्दति, स्वकीयशाठ्येनेति भावः । तादृशः को वा सीतामिहानयस्वेति ब्रवीति तमपि ब्रवीहि ब्रूहि । निन्दित इति पाठे—निन्दितस्त्वया तिरस्कृतः को वा न नन्दति राज्यलक्ष्मीसम्पन्नं त्वां दृष्ट्वेति शेषः । त्वया तिरस्कृतस्तावकमैश्वर्यमसहमानस्सन् त्वया सह कृत्रिममित्रभावं प्राप्तस्सन् तवेदृशीं बुद्धिमुपदिशतीति भावः ॥ ४२ ॥ शृङ्गं प्राधान्यमैश्वर्यमिति यावत् ॥४३॥ उद्धर्तुमुद्धारयितुम् । कापथं कुमार्गम् । प्रतिपादितः

सुखप्रसुप्तस्य ते राजन् प्रहृतं केन मूर्धनि ॥ ४५ ॥
विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्तस्तेजोमदः संस्थितदोर्विषाणः ।
उदीक्षितुं रावण नेह युक्तः स संयुगे राघवगन्धहस्ती ॥ ४६ ॥
असौ रणान्तस्थितिसन्धिवालो विदग्धरक्षोमृगहा नृसिंहः ।
सुप्तस्त्वया बोधयितुं न युक्तः शराङ्गपूर्णो निशितासिदंष्ट्रः ॥ ४७

इति समासान्तः अप्रत्ययः । प्रतिपादितः उपदिष्टोसि । कर्मणा केनेति पाठे—केन पुरुषेण केन कर्मणा केनोपायेन कापथं प्रतिपादितोसीत्यन्वयः । मूर्ध्नि केन प्रहृतं केन प्रहारः कृतः । वृथैव केन दुःखमुत्पादितमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ रामे कं गुणं दृष्ट्वैवं वदसीत्याशङ्क्याह—विशुद्धेति । अनेन रामस्य मत्तगजसमाधिरुच्यते । विशुद्धवंशे अभिजनः अभिजननं तदेवाग्रहस्तो यस्य स तथा । द्वयोरौन्नत्यकरत्वसाम्याद्रूपकं निरूढम् । तेजोमदः तेजः प्रताप एव मदो यस्य सः । तेजोमदयोर्दुर्धर्षताहेतुत्वसाम्याद्रूपकोपपत्तिः । उपरितनपदे संस्थितत्वसाम्याद्रूपकम् । संस्थितौ समीचीनसंस्थानवन्तौ दोषौ बाहू एव विषाणे यस्य सः राघव एव गन्धहस्ती मदगजः । यस्य गन्धमात्रेणान्ये गजाः पलायन्ते स गन्धहस्तीत्युच्यते । उदीक्षितुमपि इहास्मिन् देशे काले च न युक्तः ॥ ४६ ॥ पुनरप्यतिशयं वक्तुं रामस्य सिंहसाम्यमाह—असाविति । रणान्तो रणाग्रं तत्र स्थितिर्नासीरावस्थानं सैव सन्धिवालो यस्य स तथा सन्दधातीति सन्धिः । "उपसर्गे घोः किः" इति किः । सन्धिभूतः लोम सङ्घभूत इत्यर्थः । वालो लाङ्गूलम् । यद्वा संधिर्मध्यः तद्गतो वालो लाङ्गूलं यस्य स तथेति वा । सिंहस्य लाङ्गूलं क्रोधदशायां मध्योपरिप्रदेशे वर्तते

प्रापितः ॥ ४४॥४५॥ विशुद्धवंशो अभिजनोऽभिजननमेव ॥ अग्रहस्तो यस्य स तथा गजस्य यथा करो भूषणम् तथा श्रीरामचन्द्रस्यापि सत्कुलप्रसूतत्वं भूषणमिति भावः । तेजोमदः तेजः प्रताप एव मदो यस्य सः । समदस्यैव गजस्य श्लाघ्यतया मदो यथा गजस्य भूषणं तथा श्रीरामचन्द्रस्यापि महावीर्यस्य प्रताप एव भूषणमिति भावः । संस्थितदोर्विषाणः संस्थितौ संस्थानवन्तौ दिव्यलक्षणलक्षितौ दोषौ बाहू एव विषाणे यस्य स तथा गजस्य शृङ्गद्वयमिव श्रीरामस्याजानुलम्बि भुजगभोगाभबाहुद्वयं भूषणमिति भावः । राघवगन्धहस्ती मत्तगजः यस्य मदगन्धेनान्ये गजाः पलायन्ते स मदगन्धहस्ती । इह 'इदानीं यदीक्षितुमपि न युक्तः', किमुत योद्धुमिति भावः ॥ ४६ ॥ रणान्तस्स्थितिसन्धिवालः रणान्ते सङ्ग्राममध्ये स्थिति

चापावहारे भुजवेगपङ्के शरोर्मिमाले सुमहाहवौघे ।
न रामपातालमुखेऽतिघोरे प्रस्कन्दितुं राक्षसराज युक्तम्
॥ ४८ ॥ प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र लङ्कां प्रसन्नो भव
साधु गच्छ। त्वं स्वेषु दारेषु रमस्व नित्यं रामः सभार्यो
रमतां वनेषु ॥ ४९ ॥

इति प्रसिद्धिः । तस्य मृगाणां गर्वहेतुत्वेन रणाग्रस्थितिसाम्यम् । विदग्धानि पटूनि रक्षांस्येव मृगाः तान् हन्तीति तथा ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे प्रयोगानुसारात् क्विप्। शराङ्गपूर्णः शरा एवाङ्गानि नखाद्यवयवाः तैः पूर्णः । निशितासिरेव दंष्ट्रे यस्य स तथा नृसिंहो नरश्रेष्ठः सिंह इत्यपि ध्वन्यते । यद्वा नृसिंह एव सिंह इत्येकशेषः । यद्वा विद्वन्मानसहंस इतिवत् श्लिष्टं रूपकम् । यद्वा नृसिंहो रामः पुरुषसिंह इति व्यङ्ग्यम् ॥ ४७ ॥ सिंहाभिमुखगमनेपि दैवाद्दृष्टिवैषम्यान्निवर्तितुं शक्यम् न तु रामाहवगमन इत्याशयेन रामस्य पातालसाम्यमाह—चापेति । चाप एवावहारो ग्राहो यस्मिन् स तथा । 'ग्राहोऽवहारः' इत्यमरः । अनेन पतनकाल एव ग्रहणसामग्र्युक्ता । भुजवेगः शरमोक्षणवेगः स एव पङ्को यस्य स तथा अनेन मज्जने निर्गमायोग्यतोक्ता । शरा एवोर्मिमाला तरङ्गपङ्क्तिर्यस्य स तथा । अनेन मज्जनसामग्र्युक्ता । सुमहानाहव एव ओघो जलपूरो यस्य स तथा । अनेन दुस्तरत्वमुक्तम् । अतिघोरे राम एव पातालं महाबिलं तस्य मुखे मध्ये प्रस्कन्दितुं न युक्तम् ॥ ४८ ॥ एवं वस्तुस्थिति

रनपक्रमणमेव सन्धिः अङ्गप्रत्यङ्गसन्धिश्च बालश्च यस्य स तथा । रणान्तस्थितिसन्धिपाल इति पाठे रणान्तःस्थित्या,रणमध्यावस्थानेन सन्धीन् छिद्राणि पालयतीति तथा । विदग्धाः रणचतुरा ये खरादिराक्षसरूपाः मृगाः तान् हन्तीति तथा । शराङ्गपूर्णः। शरैरेवाङ्गैरवयवैः पूर्णः। निशितासिः तीक्ष्णखड्ग एव दंष्ट्रे यस्य सः। सुप्तः परद्रोहविमुखतया अवस्थानमेव सुप्तत्वं रामपक्षे द्रष्टव्यम् । सिंहपक्षेतु सुप्तत्वं सनिद्रत्वम् । नृसिंहो ना मनुष्यः दशरथतनयरूपेण गृहीतलीलाविग्रहः श्रीराम एव सिंहः बोधयितुं न युक्त इति योजना ॥ ४७ ॥ चाप एव अवहारो जलग्राहो यस्मिन् "ग्राहोऽवहारः" इत्यमरः । भुजयोर्वेगः शरसन्धानमोक्षणविषयो वेगः स एव पङ्को यस्मिन् तस्मिन् । चापस्य परनिग्रहपरतया मकरसाम्यम् । दुस्तरत्वसाम्येन भुजवेगस्य पङ्कसाम्यम् । शरोर्मिमाले शरा एव ऊर्मिमालास्तरङ्गसमूहा यस्मिन् तस्मिन् सुमहाबलौघे महाबलमेव ओघ आवर्तो यस्मिंस्तस्मिन् । सुमहाहवौघ इति पाठे— सुमहानाहव एव लक्षणया रणोत्साह एव ओघः प्रवाहो यस्मिंस्तस्मिन् । अतिघोरे दुष्प्रवेशतया भयङ्करे । राम एव पातालमुखः समुद्रस्तस्मिन् प्रस्कन्दितुं प्रवष्टुं न युक्तमित्यन्वयः ॥ ४८ ॥ रावणोद्युक्तमकार्यमविलम्बेन निवर्तयितुं प्रसीद प्रसन्नो

एवमुक्तो दशग्रीवो मारीचेन स रावणः ।
न्यवर्तत पुरीं लङ्कां विवेश च गृहोत्तमम् ॥ ५० ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

ततः शूर्पणखी दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश । हतान्येकेन रामेण रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १ ॥ दूषणं च खरं चैव हतं त्रिशिरसा सह । दृष्ट्वा पुनर्महानादं ननाद जलदो यथा॥२॥सा दृष्ट्वा कर्म रामस्य कृतमन्यैः सुदुष्करम् । जगाम परमोद्विग्ना लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ३ ॥ सा ददर्श विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसम् । उपोपविष्टं सचिवै मरुद्भिरिव वासवम् ॥ ४ ॥ आसीनं सूर्यसङ्काशे काञ्चने परमासने । रुक्मवेदिगतं प्राज्यं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥५॥ देवगन्धर्वभूतानामृषीणां च महात्मनाम् । अजेयं समरे शूरं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ६ ॥

मुक्त्वा प्रेमातिशयेन पुनःपुनः सान्त्वयति–प्रसीदेति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीगो०श्रीरा०रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः॥३१॥

तपोबाहुबलोपेतं सर्वभूतभयङ्करम् । यो हनिष्यति दुर्बुद्धिं रावणं सोऽस्तु मे मुदे ॥तत इति । शूर्पणखीत्यापो ङीपादिः । महानादमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥ २ ॥ कृतं कर्म पर्याप्तं कर्म । परमोद्विग्ना अत्यन्तभीता ॥३॥ विमानाग्रे पुष्पकविमानाग्रे । उपोपविष्टम् उपोपेत्येकनिपातः । उपनिविष्टमित्यर्थः । मरुद्भिः देवैः ॥४॥रुक्मवेदिगतं हिरण्येष्टकाचितवेदिगतम् । तदुक्तमापस्तम्बेन "सावित्रं स्वर्गकामश्चिन्वीत पञ्चाशीतिशतं हिरण्येष्टकाः" इत्यादिना । प्रभूतमाज्यं यस्य तं प्राज्यम्, प्रभूतेनाज्येन वर्धितमित्यर्थः । अत एव भवेति पुनःपुनराह ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायामेकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

॥१–३॥ विमानाग्रे पुष्पके ॥४॥ रुक्मं हिरण्यम् । तन्मयीभिरिष्टकाभिश्चिता वेदिः रुक्मवेदिः तां गतं प्राप्तम् । प्राज्यं प्रभूतमाज्यं यस्य तम्, प्रभूतेनाज्येन वर्द्धित

देवासुरविमर्देषु वज्राशनिकृतव्रणम् । ऐरावतविषाणाग्रै रुद्घृष्टकिणवक्षसम् ॥ ७ ॥ विंशद्भुजं दशग्रीवं दर्शनीयपरिच्छदम् । विशालवक्षसं वीरं राजलक्षणशोभितम् ॥८॥ स्निग्धवैडूर्यसङ्काशं तप्तकाञ्चनकुण्डलम् । सुभुजं शुक्लदशनं महास्यं पर्वतोपमम् ॥९॥ विष्णुचक्रनिपातैश्च शतशो देवसंयुगे । अन्यैः शस्त्रप्रहारैश्च महायुद्धेषु ताडितम् ॥१०॥ आहताङ्गं समस्तैश्च देवप्रहरणैस्तथा । अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ॥ ११ ॥ क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां सुराणां च प्रमर्दनम् । उच्छेत्तारं च धर्माणां परदाराभिमर्शनम् ॥ १२ ॥ सर्वदिव्यास्त्रयोक्तारं यज्ञविघ्नकरं सदा । पुरीं भोगवतीं प्राप्य पराजित्य च वासुकिम् ॥ १३ ॥

ज्वलन्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ विमर्देषु युद्धेषु वज्राशनिकृतव्रणमित्यनेन तदवध्यत्वमुक्तम् । उद्घृष्टम् उल्लेखनम् । भावे क्तः । तेन जातो यः किणः तदङ्कितवक्षसम् ॥ ७ ॥ विंशद्भुजं विंशतिभुजम् । दर्शनीयपरिच्छदं दर्शनीयच्छत्रचामरादिकम् ॥८॥ स्निग्धवैडूर्यैः कान्तियुक्तवैडूर्यरत्नैः आभरणस्थैः सङ्काशं भासमानम् । सुभुजं दीर्घवृत्तभुजम् ॥ ९ ॥ विष्णुचक्रनिपातैरित्यत्र ताडितमित्यनुषज्यते ॥ १० ॥ क्षोभणं क्षोभकर्तारम् । योक्तारं प्रयोक्तारम् । यज्ञेति । उच्छेत्तारमित्यत्र उच्छास्त्रवर्तित्वमुक्तम् । अत्र परयज्ञध्वंसकत्वम् ॥११॥१२॥ भोगवतीं सर्पनगरीं पराजित्य बलात्कृत्येति यावत् ॥ १३ ॥

मित्यर्थः ॥५॥ ६ ॥ देवासुराणां विमर्देषु युद्धेषु । उत्कृष्टकिणवक्षसमिति पाठः । उत्कृष्टमुल्लिखितं क्षतं किणयुक्तं वक्षो यस्य तम् ॥ ७॥ दर्शनीयाः परिच्छदाः छत्रचामरादयो यस्य तम् ॥ ८ ॥ स्निग्धवैडूर्यसङ्काशं स्निग्धानि कान्तियुक्तानि वैडूर्याणि प्राचुर्येण येष्वाभरणेषु तेषां सङ्काशाः प्रभाविशेषाः यस्य तम् ॥ ९–१४ ॥

स०–विष्णुचक्रस्येव निपातो येषां तैः । यद्वा विष्णुचक्रैः आयुधान्तरैः अन्यैः पूर्वोक्तेभ्यः कर्तृभिः । शस्त्रप्रहारैः करणैस्ताडितम् ॥ १० ॥

तक्षकस्य प्रियां भार्यां पराजित्य जहार यः। कैलासपर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनम् ॥ १४ ॥ विमानं पुष्पकं तस्य कामगं वै जहार यः। वनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीं नन्दनं वनम् ॥ १५॥ विनाशयति यः क्रोधाद्देवोद्यानानि वीर्यवान् । चन्द्रसूर्यौ महाभागावुत्तिष्ठन्तौ परन्तपौ ॥ १६ ॥ निवारयति बाहुभ्यां यः शैलशिखरोपमः । दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ १७ ॥ पुरा स्वयम्भुवे धीरः शिरांस्युपजहार यः। देवदानवगन्धर्वपिशाचपतगोरगैः ॥१८॥ अभयं यस्य सङ्ग्रामे मृत्युतो मानुषादृते । मन्त्रैरभिष्टुतं पुण्यमध्वरेषु द्विजातिभिः ॥ १९ ॥ हविर्धानेषु यः सोममुपहन्ति महाबलः । आप्तयज्ञहरं क्रूरं ब्रह्मघ्नं दुष्टचारिणम् ॥ २० ॥

नरवाहनं कुबेरम् ॥१४॥ नलिनीं कुबेरस्य पुष्करिणीम् । नन्दनं वनम् इन्द्रोद्यानं देवोद्यानानि नन्दनवनादन्यानि ॥ १५ ॥ उत्तिष्ठन्तौ उद्यन्तौ ॥१६॥ उपजहार पूजोपकरणानि चकार ॥ १७ ॥ देवदानवेति देवादिभिः कर्तृभिः । मृत्युतः मृत्योः । षष्ठ्यर्थे तसिः ॥ १८ ॥ अभयं भयाभावः अस्तीति गम्यमानत्वाद् प्रयोगः मनुष्यादृते मनुष्यं विना, मनुष्यात्तु भयमस्तीत्यर्थः । अध्वरेषु यागेषु हविर्धानेषु सोमाभिषवशालासु । मन्त्रैः प्रातरनुवाकग्रावस्तोत्रादिभिः करणैः । द्विजातिभिःकर्तृभिःअभिष्टुतं क्षरितं सोमम् उपहन्ति होमकाले नाशयतीत्यर्थः ॥१९॥आप्तयज्ञहरम् आप्तान् दक्षिणाकालं प्राप्तान् यज्ञान् हरतीति तथा॥२०॥

नलिनीं चैत्ररथवनमध्यवर्तिनीं सरसीमित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठन्तौ उदयन्तौ ॥ १७ ॥ शिरांस्युपजहार पूजोपकरणानि चकार । देवदानवेति मानुषादृते देवादिभिः कर्तृभिः अस्य मृत्युतो भयं मरणभयं नास्तीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ हविर्धानेषु सोमाभिषवशालासु । मन्त्रैः प्रातरनुवाकग्रावस्तोत्रादिभिः । अभिष्टुतं सोममुपहन्ति नाशयति । प्राप्तयज्ञहरं दक्षिणकालप्राप्तयज्ञहरमित्यर्थः । आप्तयज्ञहरमिति पाठे—

स०—देवदानवादिभिस्सह मृत्युतो भयम् । तत्रापवादमाह **मानुषादृते** भक्ष्यत्वेनालक्ष्यत्वात्ततोऽवध्यत्वाऽप्रार्थनादिति भावः ॥ १८ ॥

कर्कशं निरनुक्रोशं प्रजानामहिते रतम् । रावणं सर्वभूतानां सर्वलोकभयावहम् । राक्षसी भ्रातरं शूरं सा ददर्श महाबलम् ॥२१॥ तं दिव्यवस्त्राभरणं दिव्यमाल्योपशोभितम् । आसने सूपविष्टं च कालकालमिवोद्यतम् ॥२२॥ राक्षसेन्द्रं महाभागं पौलस्त्यकुलनन्दनम् । रावणं शत्रुहन्तारं मन्त्रिभिः परिवारितम् ॥ २३ ॥ अभिगम्याब्रवीद्वाक्यं राक्षसी भयविह्वला ॥२४॥ तमब्रवीद्दीप्तविशाललोचनं प्रदर्शयित्वा भयमोहमूर्च्छिता । सुदारुणं वाक्यमभीतचारिणी महात्मनाशूर्पणखा विरूपिता ॥२५॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः * ॥३२॥

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

ततः शूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणम् ।
अमात्यमध्ये संक्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥

कर्कशं निर्दाक्षिण्यम् । निरनुक्रोशं निर्दयम् । रावणं रावकं सा ददर्श महाबलमित्युपसंहारः, अतो न सर्गादिस्थेन ददर्शेतिपदेन पौनरुक्त्यम् ॥ २१ ॥ कालकालं मृत्योरपि मृत्युम् । उद्यतम् उद्युक्तम् ॥ २२ ॥ पौलस्त्यानां कुलं नन्दयतीति तथा ॥ २३ ॥२४॥ पुनः सर्गान्ते संग्रहश्लोकः—तमिति । प्रदर्शयित्वा स्वकं वैरूप्यमिति शेषः । विरूपितेत्युक्ते अभीततया सर्वपुरुषेषु सर्वलोके च चारोऽस्या अस्तीति सा ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्नमे० आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अमर्यादो भृशं मूर्खो वध्यो यस्य निशाचरः । तमहं नीतिसम्पन्नं रघुनाथं समाश्रये ॥ तत इति । दीना रामपरिभूतत्वात् । स्वपरिभवदर्शनेपि भ्रातु

आप्तपदस्य पर्याप्तत्वमर्थः । सर्वभूतानां रावणं रावकम् ॥ २०–२४ ॥ टीका—कालस्य यमस्य कालं कालमिव स्थितम् ॥ २२ ॥ प्रदर्शयित्वा स्वकं वैरूप्यमिति शेषः । अभीतचारिणी भयराहित्येन सर्वपुरुषगामिनी ॥ २५ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां द्वात्रिंशस्सर्गः ॥ ३२ ॥ १ ॥

* सर्गश्रवणफलम् । स्कान्दे–"श्रुत्वा दशग्रीवगुणानुवर्णनं सर्गं विशिष्टो भविता धरित्र्याम्" इति ॥

स०—लोकरावणं जनरोदकम् ॥ १ ॥

प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरङ्कुशः । समुत्पन्नं भयं घोरं बोद्धव्यं नावबुद्ध्यसे ॥ २ ॥ सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् । लुब्धं न बहुमन्यन्ते श्मशानाग्निमिव प्रजाः ॥ ३ ॥ स्वयं कार्याणि यः काले नानुतिष्ठति पार्थिवः । स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्यैर्विनश्यति ॥ ४ ॥ अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् । वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ॥ ५ ॥ ये न रक्षन्ति विषयमस्वाधीना नराधिपाः । ते न वृद्ध्या प्रकाशन्ते गिरयः सागरे यथा ॥ ६ ॥ आत्मवद्भिर्विगृह्य त्वं देवगन्धर्वदानवैः । अयुक्तचारश्चपलः कथं राजा भविष्यसि ॥ ७ ॥ त्वं तु बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च राक्षस । ज्ञातव्यं तु न जानीषे कथं राजा भविष्यसि ॥ ८ ॥

निश्चलतया संक्रुद्धा ॥ १ ॥ कामभोगेषु स्वैरवृत्तः स्वतन्त्रः, सदा कामपरवश इत्यर्थः । निरङ्कुशः कामभोग एव निष्प्रतिबन्धः । घोरं भयं शृण्वतामपि भयंकरमित्यर्थः । बोद्धव्यं चारमुखेनेति शेषः ॥ २ ॥ एवं कामवृत्तस्य सम्भावितां हानिं लोकरीत्या दर्शयति—सक्तमित्यादिना । ग्राम्येषु मैथुनादिषु । कामवृत्तं यथेच्छव्यापारम् ॥ ३ ॥ कार्याणि पालनादीनि ॥ ४ ॥ अयुक्तचारम् अनियोजितचारम् । दुर्दर्शम् उचितकाले सभायां प्रजादर्शनप्रदानरहितम् । अस्वाधीनं पत्न्यादिपरतन्त्रं परप्रत्ययनेयबुद्धिं वा । पङ्केपि विशेषणद्वयं योज्यम् । अयुक्तश्चारो यस्मिन् स्वस्य सञ्चारकर्तुरधीनो न भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ विषयं स्वराज्यम् । वृद्ध्या वर्तमानयापीति शेषः ॥ ६ ॥ आत्मवद्भिः यत्नवद्भिः, त्वत्प्रतीकारदत्तावधानैरित्यर्थः । चपलः विषयचपलः ॥ ७ ॥ उक्तमेवार्थं पुनरपि प्रलपति रावणस्याग्रहोत्पादनाय—त्वमित्यादिना । बालस्येव स्वभावो विवेकशून्यत्वं यस्य स तथा । बुद्धिहीनः विवेकहेतुबुद्धिः तया हीनः ॥ ८ ॥

॥ २ –४ ॥ अयुक्तचारम् अनियोजितारम् । दुर्दर्शं सङ्कटकार्यदशायामप्यमात्यादीनां दर्शनाप्रदातारम् । अस्वाधीनं स्त्रीजितम् ॥ ५ ॥ विषयं देशम् । वृद्ध्या उदयेन । सागरे गिरयः मग्ना इति शेषः ॥ ६ ॥ आत्मवद्भिः प्रशस्तधैर्यैः । विगृह्य

स०—बोद्धव्यम् अवश्यं ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥ ग्राम्येषु भोगेषु स्वछ्यादिभोगेषु विहितमर्यादोल्लङ्घनेनासक्तम् । कामवृत्तं परदारादिनिरतम् । श्मशानाग्निं शवाग्निम् ॥ ३ ॥ राज्येन कार्यैश्च सहेति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

येषां चारश्च कोशश्च नयश्च जयतां वर । अस्वाधीना नरेन्द्राणां प्राकृतैस्ते जनैः समाः॥९॥ यस्मात् पश्यन्ति दूरस्थान् सर्वानर्थान्नराधिपाः । चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानो दीर्घचक्षुषः ॥ १० ॥ अयुक्तचारं मन्ये त्वां प्राकृतैः सचिवैर्वृतम् । स्वजनं तु जनस्थानं हतं यो नावबुद्ध्यसे ॥११॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां क्रूरकर्मणाम् । हतान्येकेन रामेण खरश्च सहदूषणः ॥ १२ ॥ ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः । धर्षितं च जनस्थानं रामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ १३॥ त्वं तु लुब्धः प्रमत्तश्च पराधीनश्च रावण । विषये स्वे समुत्पन्नं भयं यो नावबुद्ध्यसे ॥१४॥ तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् । व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवम् ॥ १५ ॥ अतिमानिनमग्राह्यमात्मसम्भावितं नरम् । क्रोधिनं व्यसने हन्ति स्वजनोपि महीपतिम् ॥ १६ ॥

स्वपरराष्ट्रकार्याकार्यज्ञापकश्चारः । कोशो धनसमृद्धिः । नयो नीतिः । प्राकृतैर्जनैः साधारणैर्जनैः ॥ ९ ॥ चारप्रयोजनमाह—यस्मादिति ॥ १० ॥ एवं लोकरीत्योक्तं रावणे उपसंहरति—अयुक्तेत्यादिना । जनस्थानं जनस्थानस्थम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्वजनवधादपि दुःसहं कार्यान्तरमाह—ऋषीणामिति ॥ १३ ॥ लुब्धः चारादीनामभिमताप्रदाता ॥ १४ ॥ तीक्ष्णं क्रूरम् । शठं गूढविप्रियकारिणम् । व्यसने व्यसनकाले । सर्वभूतानि भृत्यामात्यादीनि । नाभिधावन्ति तद्रक्षणाय न प्रवर्तन्ते॥१५॥ अग्राह्यं सद्भिरिति शेषः । आत्मना स्वेनैव बहुमानं प्राप्तः सोयमात्मसम्भावितः तम् । क्रोधिनम् अस्थाने क्रोधवन्तम् । व्यसने

विरोधं कृत्वा ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्राकृतैः मूर्खैः ॥ टी—चारः देशान्तरवर्तमानकार्यवक्ता ॥ ९–१३ ॥ स्वे विषये स्वकीये देशे ॥१४॥ तीक्ष्णं प्रत्यक्षदृश्यमानम् । शठं गूढविप्रियकारिणम् । गर्वितं सञ्जातगर्वं पार्थिवम् । सर्वभूतानि भृत्यादिसर्वप्रजा अपि व्यसने व्यसनकाले नाभिधावन्ति तद्रक्षणाय न प्रवर्द्धन्ते ॥१५॥ अग्राह्यं सद्भिरिति शेषः । आत्म

नानुतिष्ठति कार्याणि भयेषु न बिभेति च । क्षिप्रं राज्याच्च्युतो दीनस्तृणैस्तुल्यो भविष्यति ॥ १७ ॥ शुष्कैः काष्ठैर्भवेत् कार्यं लोष्टैरपि च पांसुभिः । न तु स्थानात् परिभ्रष्टैः कार्यं स्याद्वसुधाधिपैः ॥ १८ ॥ उपभुक्तं यथा वासस्स्रजो वा मृदिता यथा । एवं राज्यात् परिभ्रष्टः समर्थोपि निरर्थकः ॥ १९ ॥ अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः । कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥ २० ॥ नयनाभ्यां प्रसुप्तोपि जागर्ति नयचक्षुषा । व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥ २१ ॥ त्वं तु रावण दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः । यस्य ते विदितश्चारै रक्षसां सुमहान् वधः ॥ २२ ॥ परावमन्ता विषयेषु सङ्गतो नदेशकालप्रविभागतत्त्ववित् । अयुक्तबुद्धिर्गुणदोषनिश्चये विपन्नराज्यो नचिराद्विपत्स्यसे ॥ २३ ॥

व्यसनकाले । स्वजनोपि अमात्यादिरपि ॥ १६ ॥ भयेषु भयहेतुषु । न बिभेति साशङ्को न वर्तत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ उपभुक्तवस्त्रादिदृष्टान्तः परेषामयोग्यत्वप्रदर्शनाय ॥ १९ ॥ चिरं तिष्ठत इत्यत्र आर्षमात्मनेपदम् ॥ २० ॥ जागर्ति अप्रमत्तो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ यस्य ते येन त्वया । अविदित इति छेदः ॥ २२ ॥ सर्गार्थमेकेन संगृह्णाति–परेति । परावमन्ता शत्रुषु उपेक्षावान् । विषयेषु शब्दादिषु । सङ्गतः सङ्गवान् । नदेशकालप्रविभागतत्त्वविदित्येकं पदम् । नगनैकादिवन्नसमासः । देशकालभेदातत्त्वज्ञ इत्यर्थः । गुणदोषनिश्चये विषये अयुक्तबुद्धिः अनियोजितबुद्धिः, अप्रवृत्तबुद्धिरित्यर्थः । नचिरात् क्षिप्रम् ।

सम्भावितम् आत्मना स्वेनैव बहुमानं प्राप्तः सोयमात्मसम्भावितः तम् । क्रोधिनम् अस्थाने क्रोधवन्तम् । व्यसने व्यसनकाले । स्वजनोपि अमात्यादिरपि ॥ १६–१९ ॥ सर्वज्ञः स्वराष्ट्रपरराष्ट्रवृत्तान्तज्ञः ॥ २० ॥ व्यक्तक्रोधप्रसादश्च व्यक्तौ सार्थकत्वेनाभिव्यक्तौ क्रोधप्रसादौ यस्य सः तथोक्तः ॥ २१ ॥ यस्य ते येन त्वया अविदितः न ज्ञात इत्यर्थः ॥ २२ ॥ नदेशकालप्रविभक्ततत्त्वविदिति नगनैकादिवन्नसमासः ।

इति स्वदोषान् परिकीर्तितांस्तया समीक्ष्य बुद्ध्या क्षणदाचरेश्वरः। धनेन दर्पेण बलेन चान्वितो विचिन्तयामास चिरं स रावणः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

ततः शूर्पणखां क्रुद्धां ब्रुवन्तीं परुषं वचः। अमात्यमध्ये संक्रुद्धः परिपप्रच्छ रावणः ॥ १॥ कश्च रामः कथंवीर्यः किंरूपः किंपराक्रमः । किमर्थं दण्डकारण्यं प्रविष्टः स दुरासदम् ॥ २ ॥ आयुधं किञ्च रामस्य निहता येन राक्षसाः । खरश्च निहतः सङ्ख्ये दूषणस्त्रिशिरास्तथा ॥ ३ ॥ इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता । ततो रामं यथातत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ४ ॥ दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः । कन्दर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मजः ॥ ५ ॥

विपत्स्यसे आपदं प्राप्स्यसीत्यर्थः। त्वमिति शेषः॥२३॥२४॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

परगोष्ठीप्रसिद्धानां गुणानामाकरो महान्। अनुजो यस्य सौमित्रिस्तमहं राममाश्रये ॥ तत इति। संक्रुद्धः शत्रुविषयेऽतीव क्रोधवान्॥ १ ॥ कथंवीर्यः कीदृशवीर्यः ॥ २ ॥ येन खरदूषणत्रिशिरःप्रभृतयो राक्षसा निहतास्तादृशं तदीयमायुधं किं किंरूपम् इति परिपप्रच्छेति पूर्वेणान्वयः ॥३॥ ४ ॥ रामानुजपरवशहृदयापि तदग्रजकृतमहोन्मादहेतुभूतं रामलावण्यं सङ्ग्रहेणाभिधत्ते—दीर्घ

नचिरात् क्षिप्रम् । विपत्स्यसे आपदं प्राप्स्यसीत्यर्थः ॥ २३ ॥ विचिन्तयामासेति मारीचः समरो माऽस्त्विति ब्रूते, इयं भगिनी तु समरं प्रोत्साहयति किमत्र कर्तव्यमिति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥ १-५ ॥

शक्रचापनिभं चापं विकृष्य कनकाङ्गदम् । दीप्तान् क्षिपति नाराचान् सर्पानिव महाविषान् ॥ ६ ॥ नाददानं शरान् घोरान्न मुञ्चन्तं शिलीमुखान् । न कार्मुकं विकर्षन्तं रामं पश्यामि संयुगे ॥ ७ ॥ हन्यमानं तु तत्सैन्यं पश्यामि शरवृष्टिभिः । इन्द्रेणेवोत्तमं सस्यमाहतं त्वश्मवृष्टिभिः ॥८॥ रक्षसां भीमरूपाणां सहस्राणि चतुर्दश । निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेन पदातिना ॥ ९ ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेन खरश्च सहदूषणः । ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः ॥ १० ॥ एका कथञ्चिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना । स्त्रीवधं शङ्कमानेन रामेण विदितात्मना ॥ ११ ॥ भ्राता चास्य महातेजा गुणतस्तुल्यविक्रमः । अनुरक्तश्च भक्तश्च लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् ॥ १२ ॥ अमर्षी दुर्जयो जेता विक्रान्तो बुद्धिमान् बली । रामस्य दक्षिणो बाहुर्नित्यं प्राणो बहिश्चरः ॥ १३ ॥

बाहुरित्यादिना ॥ ५ ॥ कनकाङ्गदं कनकमयपट्टबन्धम् ॥ ६ ॥ नाददानमिति अत्रादानमोचनविकर्षणानि लक्ष्यन्ते । वेगातिशयेनादानादिकं न पश्यामि, किंतु हननमेवेति भावः । अश्मवृष्टिभिः करकामयवर्षैः ॥ ७–९ ॥ अर्धाधिकमुहूर्तेन घटिकात्रयेण ससैन्यः खरो हत इत्यर्थः ॥ १० ॥ एकेति । स्त्रीवधं शङ्कमानेन स्त्रीवधो भविष्यतीति शङ्कमानेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ अनुरक्तः अनुरागवान् । भक्तः तत्कार्यभजनशीलः ॥ १२ ॥ दक्षिणो बाहुरित्यनेन सर्वकार्यधुरंधरत्वमुक्तम् । प्राणत्वरूपणेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वम् । अनुरक्त इत्यस्य

कनकाङ्गदं कनकवलयभूषणमिति चापविशेषणम् ॥ ६-९ ॥ सहदूषणः खरश्च हत इति शेषः ॥१०–१२ ॥ रामस्य दक्षिणो बाहुरित्यनेन रामकार्यधुरन्धरत्वं प्रतीयते । प्राणो बहिश्चर इत्यनेन निरतिशयप्रेमास्पदत्वं दर्शितम् ॥ १३–२१ ॥

स०–विकर्षन्तं रामं न पश्यामीत्यस्य “ सविशेषणे -” इति न्यायेन विशेषणे तात्पर्यम् ॥ ७ ॥ रामगुणसदृशगुणानततीति गुणात, तेन तुला सास्तीति तत्तुली । सोपि कं कं हतवानित्यत आह । अविक्रमः इदानीमिति । गुणाच्चतुल्यविक्रमः इति पाठः ॥ १२ ॥

रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना । धर्मपत्नी प्रिया भर्तुर्नित्यं प्रियहिते रता ॥ १४ ॥ सा सुकेशी सुनासोरुः सुरूपा च यशस्विनी । देवतेव वनस्यास्य राजते श्रीरिवापरा ॥ १५ ॥ तप्तकाञ्चनवर्णाभा रक्ततुङ्ग नखी शुभा । सीता नाम वरारोहा वैदेही तनुमध्यमा ॥ १६ ॥ नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी नच किन्नरी । नैवं रूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ १७ ॥ यस्य सीता भवेद्भार्या यं च हृष्टा परिष्वजेत् । अतिजीवेत् स सर्वेषु लोकेष्वपि पुरन्दरात् ॥ १८ ॥ सा सुशीला वपुःश्लाघ्या रूपेणाप्रतिमा भुवि । तवानुरूपा भार्या स्यात्त्वं च तस्या स्तथा पतिः ॥ १९ ॥ तां तु विस्तीर्णजघनां पीनश्रोणी पयोधराम् । भार्यार्थे च तवानेतुमुद्यताहं वराननाम् । विरूपितास्मि क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज ॥ २० ॥

दृष्टान्तोयमिति न पुनरुक्तिः ॥ १३ ॥ रामस्य प्रियास्तीत्यन्वयः ॥ १४ ॥ तां वर्णयति–सेत्यादिना । यशस्विनी उक्तरूपादिमत्त्वकीर्तिमती । वनस्य देवतेव स्थिता श्रीरिव राजते ॥ १५ ॥ तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्तकाञ्चनवर्णतुल्या आभा यस्याः सा । वैदेही विदेहराजेन पुत्रीकृता ॥ १६ ॥ एवंरूपा देवी च न दृष्टपूर्वा गन्धर्वी च न दृष्टपूर्वा यक्षी च न दृष्टपूर्वा किन्नरी च न दृष्टपूर्वा एवं रूपा नारी महीतलेपि न दृष्टपूर्वा इत्यन्वयः । उत्तरार्धे महीतल इत्यनेन पूर्वार्धे स्वर्गलोक इति सिद्धम् । देव्यादीनां तत्रैव वाससम्भवात् । यद्वा महीतल इति सर्वलोकोपलक्षणम् ॥ १७ ॥ परिष्वङ्गं विना भार्यात्वेन स्थिता चेत् सः सर्वेषु लोकेषु सर्वानपि लोकान् । अतिजीवेत् अतीत्य जीवेत् । सर्वलोकोत्तीर्णपरम सुखमयजीवन इत्यर्थः । परिष्वङ्गाभावेपि सदा सन्निधानादिसौख्यादिति भावः । भार्यात्वं विनापि यं सकृत् परिष्वजेत् सः पुरन्दरादपि पुरन्दरमपि अतिजीवेत् अतिशय्य जीवेत् ॥ १८ ॥ सा सुशीलेति । वपुःश्लाघ्या वपुषा श्लाघ्या, सर्वानवद्याङ्गीत्यर्थः ॥ १९ ॥ विस्तीर्णजघनां विशालजघनाम् ।

तां तु दृष्ट्वाद्य वैदेहीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । मन्मथस्य शराणां वै त्वं विधेयो भविष्यसि ॥ २१ ॥ यदि तस्यामभिप्रायो भार्यार्थे तव जायते । शीघ्रमुद्ध्रियतां पादो जयार्थमिह दक्षिणः ॥ २२ ॥ कुरु प्रियं तथा तेषां रक्षसां राक्षसेश्वर । वधात्तस्य नृशंसस्य रामस्याश्रमवासिनः ॥ २३ ॥ तं शरैर्निशितैर्हत्वा लक्ष्मणं च महारथम् । हतनाथां सुखं सीतां यथावदुपभोक्ष्यसि ॥२४॥ रोचते यदि ते वाक्यं ममैतद्राक्षसेश्वर । क्रियतां निर्विशङ्केन वचनं मम रावण ॥२५॥ विज्ञायेहात्मशक्तिं च ह्रियतामबला बलात् । सीता सर्वानवद्याङ्गी भार्यार्थे राक्षसेश्वर ॥ २६ ॥ निशम्य रामेण शरैरजिह्मगैर्हतान् जनस्थानगतान्निशाचरान् । खरं च बुध्वा निहतं च दूषणं त्वमत्र कृत्यं प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ २७ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ।
सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुध्वा जगाम सः ॥ १ ॥

तवचेत्यन्वयः ॥२०–२४॥ रोचत इति । ते तुभ्यम् । "रुच्यर्थानां प्रीयमाणः" इति चतुर्थी । निर्विशङ्केन त्वयेति शेषः ॥ २५ ॥ विज्ञायेति । आत्मशक्तिं स्वबलम् । "शक्तिर्बले प्रभावादौ" इति विश्वः । विज्ञाय पर्यालोच्य । बलात् पौरुषेण सीता भार्यार्थे ह्रियताम् ॥ २६ ॥ उक्तमर्थं सर्गान्ते पुनः संगृह्णाति–निशम्येति । प्रतिपत्तुं ज्ञातुम् ॥२७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

यद्वाहनस्य माहात्म्यं सर्वेषां विस्मयावहम् । अवतीर्णं रघोर्वंशे तमहं विष्णुमाश्रये ॥ तत इति । रोमहर्षणं भयोत्पादकत्वेन रोमाञ्चकरम् । सचिवमुखेन

टी–भार्यात्वे भार्यात्वेनादाने ॥ २२–२६ ॥ निशम्येति । प्रतिपत्तुं ज्ञातुम् ॥ २७ ॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्ड० चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

ततइति । शूर्पणखावाक्यमिति शूर्पे शोणितभाजनं शूर्पेण शोणितभाजनेन यज्ञादि

तत्कार्यमनुगम्याथ यथावदुपलभ्य च । दोषाणां च गुणानां च सम्प्रधार्य बलाबलम् ॥ २ ॥ इतिकर्तव्यमित्येव कृत्वा निश्चयमात्मनः । स्थिरबुद्धिस्ततो रम्यां यानशालां जगाम ह ॥ ३ ॥ यानशालां ततो गत्वा प्रच्छन्नो राक्षसाधिपः । सूतं सञ्चोदयामास रथः संयोज्यतामिति ॥ ४ ॥ एवमुक्तः क्षणेनैव सारथिर्लघुविक्रमः । रथं संयोजयामास तस्याभिमतमुत्तमम् ॥ ५ ॥

कार्यं बुद्ध्वा तानभ्यनुज्ञाय विसृज्य ॥ १ ॥ तदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अनुगम्य स्वयमनुसन्धाय, पर्यालोच्येत्यर्थः । यथावदुपलभ्य इदमित्थमिति निश्चित्य । पुनरपि दार्ढ्याय गुणदोषप्राबल्यदौर्बल्यविषयाचिन्तां निर्णयान्तां दर्शयति–दोषाणां चेति । इदमत्र संप्रधार्य स्वेन चिकीर्षितं सीतापहारलक्षणं कार्यं किं पौरुषेण सुकरम् आहोस्विच्चौर्येण कर्तव्यमिति । कतरस्मिन् पक्षे दोषाल्पत्वं गुणभूयस्त्वमिति, तत्र पौरुषेण कर्तुमशक्यम्, खरादियुद्धे रामस्याचिन्त्यपराक्रमत्वेन श्रुतत्वात् । उपायपरिकल्पितचौर्याश्रयणे तादात्विकदोषा न लक्ष्यन्ते सीतारहितेन तद्व्यसनिना रामेण क्वापि हानिर्न सम्भाव्यते तस्मादयमेव पक्षः सम्यगिति एवं निश्चित्य प्रावर्ततेत्यर्थः । स्थिरबुद्धिः निश्चलबुद्धिः । यानशालाम् अश्वशालाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ यानशालामिति । प्रच्छन्न इति प्रकाशश्चेद्वृद्धा मन्दोदर्यादयश्च वारयिष्यन्तीति भावः । यद्वा

सत्क्रियां नखयति विदूषयतीति शूर्पनखा । " नख विदूषणे " इति धातुः । यद्वा शूर्पाकाराणि नखानि यस्यास्सा । सचिवमुखेन कार्यं बुध्वा । तानभ्यनुज्ञाय विसृज्य जगाम अन्तःपुरमिति शेषः ॥ १ ॥ अथानन्तरम् । तत्कार्यं स्वयमनुगम्यानुसन्धाय, पर्यालोच्येत्यर्थः । तच्च यथावदुपलभ्य इदमित्थमिति निश्चित्य । पुनश्च दाढर्याय गुणदोषप्राबल्यदौर्बल्यविषयचिन्तानिर्णयतां दर्शयति–दोषाणां चेति । इदमत्र संधार्य स्वेन चिकीर्षितं सीताहरणलक्षणं कार्यं किं पौरुषेण सुकरम् । अथवा चौर्येण कर्तव्यमिति । कतरस्मिन् पक्षे दोषाल्पत्वं गुणभूयस्त्वमिति, तत्र पौरुषेण कर्तुं न शक्यम्, खरादियुद्धे रामस्याचिन्त्यपराक्रमत्वेन श्रुतत्वात् । उपायपरिकल्पितचौर्याश्रयणे तात्कालिकदोषा न लक्ष्यन्ते सीतारहिते रामे पश्चादपि हानिर्न सम्भाव्यत इति दोषाणां गुणानां च बलाबलं संप्रधार्य ॥ २ ॥ इतिकर्तव्यमित्येवात्मनो निश्चयं कृत्वा अयमेव पक्षस्सम्यगिति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः । स्थिरबुद्धिस्सन् । ततोऽनन्तरं यानशालां जगामेत्यन्वयः ॥ ३ ॥ प्रच्छन्नं गूढम् । प्रकाशं चेत् वृद्धा वारयिष्यन्ती

काञ्चनं रथमास्थाय कामगं रत्नभूषितम् । पिशाचवदनैर्युक्तं खरैः काञ्चनभूषणैः ॥ ६ ॥ मेघप्रतिमनादेन स तेन धनदानुजः । राक्षसाधिपतिः श्रीमान् ययौ नदनदीपतिम् ॥७॥ स श्वेतवालव्यजनः श्वेतच्छत्रो दशाननः । स्निग्धवैडूर्यसङ्काशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥८॥ विंशद्भुजो दशग्रीवो दर्शनीयपरिच्छदः । त्रिदशारिर्मुनीन्द्रघ्नो दशशीर्ष इवाद्रिराट् ॥ ९ ॥ कामगं रथमास्थाय शुशुभे राक्षसेश्वरः । विद्युन्मण्डलवान् मेघः सबलाक इवाम्बरे ॥ १० ॥ सशैलं सागरानूपं वीर्यवानवलोकयन् । नाना पुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णं सहस्रशः ॥ ११ ॥ शीतमङ्गल तोयाभिः पद्मिनीभिः समन्ततः । विशालैराश्रमपदैर्वेदि मद्भिः समावृतम् ॥ १२ ॥ कदल्याढकिसम्बाधं नालि केरोपशोभितम् । सालैस्तालैस्तमालैश्च पुष्पितैस्तरुभि र्वृतम् ॥ १३ ॥ नागैः सुपर्णैर्गन्धर्वैः किन्नरैश्च सहस्रशः । अजैर्वैखानसैर्माषैर्वालखिल्यैर्मरीचिपैः ॥ १४ ॥

पौरुषं विहाय चौर्यमार्गाश्रयणं लज्जावहमिति प्रच्छन्नमार्गाश्रयणम् । यद्वा तत इत्यादि सचिवान् तदानीं सभास्थितान् विसृज्य स्वयं कार्यं बुद्ध्वेत्यर्थः । अत एव सचिवैः पर्यालोचनाभावात् प्रच्छन्न इत्युक्तम् । अत एव कुम्भकर्णादिभि रुच्यते-सचिवैरमन्त्रयित्वा कृतस्य कथमिदानीं प्रतीकार इति । खरलक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥४–९॥ विद्युत्स्थाने आभरणानि, मेघस्थाने रावणः, बलाकास्थाने अलंकृतरथः ॥ १० ॥ सशैलं शैलसहितम् । सागरानूपं समुद्रतीरम् ॥ ११ ॥ मङ्गलतोयाभिः शुभजलाभिः । पद्मिनीभिरिति समावृतमित्यनुकर्षः ॥ १२ ॥ आढकिः सूपोपयुक्तधान्यस्तम्बः ॥ १३ ॥ सुपर्णैः गरुडैः । अजैः अयोनिजैः ।

त्यभिप्रायः ॥ ४–९ ॥ विद्युन्मण्डलस्थाने आभरणानि, मेघस्थाने रावणः, बलाका स्थाने अलंकृतो रथ इति ज्ञेयम् ॥ १० ॥ सागरानूपं समुद्रतीरप्रदेशम् । अवलोकयन् ययाविति शेषः । सागरानूपमेव वर्णयति—नानापुष्पफलैरित्यारभ्य स्निग्धं सागरतेजसेत्यन्तेन । (आढकिः तुवरी) आजैरिति पाठः । आजैः अजो ब्रह्मा तत्पुत्रैः

अत्यन्तनियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः । जितकामैश्च सिद्धैश्च चारणैरुपशोभितम् ॥ १५ ॥ दिव्याभरणमाल्याभि र्दिव्यरूपाभिरावृतम् । क्रीडारतिविधिज्ञाभिरप्सरोभिः सहस्रशः ॥ १६ ॥ सेवितं देवपत्नीभिः श्रीमतीभिः श्रिया वृतम् । देवदानवसङ्घैश्च चरितं त्वमृताशिभिः ॥ १७ ॥ हंसक्रौञ्चप्लवाकीर्णं सारसैः संप्रणादितम् । वैडूर्यप्रस्तरं रम्यं स्निग्धं सागरतेजसा ॥ १८ ॥ पाण्डराणि विशालानि दिव्यमाल्ययुतानि च । तूर्यगीताभिजुष्टानि विमानानि समन्ततः ॥ १९ ॥ तपसा जितलोकानां कामगान्यभिसम्पतन् । गन्धर्वाप्सरसश्चैव ददर्श धन दानुजः ॥ २० ॥ निर्यासरसमूलानां चन्दनानां सह स्रशः । वनानि पश्यन् सौम्यानि घ्राणतृप्तिकराणि च ॥ २१

वैखानसैः ब्रह्मनखजैः । "ये नखास्ते वैखानसाः" इति श्रुतेः । माषैः माष गोत्रजैः । वालखिल्यैः ब्रह्मवालजैः । "ये वालास्ते वालखिल्याः" इति श्रुतेः । मरीचिपैः रविकिरणपानव्रतनिष्ठैः ॥ १४–१६ ॥ अमृताशिभिः देवैश्चेति शेषः । यद्वा "ऋतामृताभ्यां जीवेत" इत्युक्तायाचितलब्धाशिभिः । "ऋतमुञ्छ शिलं प्रोक्तममृतं स्यादयाचितम् ।" इति मनुः ॥ १७ ॥ प्लवाः जलकुक्कुटाः मण्डूका इत्यप्याहुः । वैडूर्यप्रस्तरं वैडूर्यमयाः प्रस्तराः शिलाः यस्मिन् तम् । "पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला दृषत्" इत्यमरः ॥ १८ ॥ तपसा जितलोकानां पुरुषाणां विमानानीत्यन्वयः । अभिसम्पतन् मार्गवशात् प्राप्नुवन् । सशैलं नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णमित्यारभ्य सागरतेजसा स्निग्धमित्यन्तविशे षणविशिष्टं सागरानूपमवलोकयन् पाण्डरत्वादिविशेषणविशिष्टानि । तपसा जितलोकानां विमानान्यभिसंपतन् गन्धर्वाप्सरसो ददर्शेत्यन्वयः ॥ १९ ॥ २० ॥ निर्यासरसमूलानामित्यादिसार्धश्लोकषट्कमेकान्वयम् । निर्यासरसमूलानां हिङ्गु

वैखानसैः प्रसिद्धैः । माषैः माषसंज्ञैः ॥ ११–१७ ॥ प्लवाः मण्डूकाः । वैडूर्याण्येव प्रस्तराणि शिला यस्मिन् अनूपे ॥ १८ ॥ १९ ॥ अभिसंपतन् मार्गवशात्प्राप्नुवन् ।

अगरूणां च मुख्यानां वनान्युपवनानि च । तक्कोलानां च जात्यानां फलानां च सुगन्धिनाम् ॥२२ ॥ पुष्पाणि च तमालस्य गुल्मानि मरिचस्य च। मुक्तानां च समूहानि शुष्यमाणानि तीरतः ॥ २३ ॥ शङ्खानां प्रस्तरं चैव प्रवालनिचयं तथा । काञ्चनानि च शैलानि राजतानि च सर्वशः॥२४॥प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नानि ह्रदानि च । धनधान्योपपन्नानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥ २५ ॥ हस्त्यश्वरथगाढानि नगराण्यवलोकयन् । तं समं सर्वतः स्निग्धं मृदुसंस्पर्शमारुतम् । अनूपं सिन्धुराजस्य ददर्श त्रिदिवोपमम् ॥ २६ ॥ तत्रापश्यत्स मेघाभं न्यग्रोधमृषिभिर्वृतम् । समन्ताद्यस्य ताः शाखाः शतयोजनमायताः ॥ २७ ॥ यस्य हस्तिनमादाय महाकायं च कच्छपम् । भक्षार्थं गरुडः शाखामाजगाम महाबलः२८

रूपनिर्यासरसयुक्तमूलानां मूलाख्यौषधीविशेषाणाम् । मूलाख्यौषधीमूलाद्धि कुरूपनिर्यासा उत्पद्यन्त इति प्रसिद्धिः । वनानि अकृत्रिमाणि । उपवनानि कृत्रिमाणि । तक्कोलानां गन्धद्रव्याणाम् । जात्यानां जातिभवानाम् । फलानां जातिफलानामित्यर्थः । सुगन्धिनाम् उपवनानीत्यन्वयः । गुल्मानि स्तम्बान् । मरिचस्य मरीचस्य। समूहानीति नपुंसकत्वमार्षम् । शुष्यमाणानि चिरसङ्गतत्वनानार्द्राणीत्यर्थः । तीरतः तीरे । शैलानीति नपुंसकत्वमार्षम् । तथा प्रस्रवह्रदशब्दयोः । प्रस्तरं समूहं निचयं समूहम् । प्रस्रवाणि प्रस्रवणानि निर्झरानित्यर्थः । गाढानि निबिडानि । एवं बहुधा सागरानूपवर्णनं पुनर्बहुदूरमार्गगमनप्रयासेन मारीचोपदेशानिवर्त्याध्यवसायविशेषं व्यञ्जयितुम् ॥२१–२६॥ यस्य वाहनप्रभावोप्यपरिच्छेद्यस्तेन रामेण विरुणद्धि रावणो मूढ इति परिहसन्नाह–तत्रापश्यदित्यादिना । ताः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥ यस्येति । गरुडः

विमानानि गन्धर्वाप्सरसश्च ददर्शेति सम्बन्धः ॥ २० ॥ २१ ॥ जात्यानां जातिभवानाम् ॥ २२ ॥ समूहानीत्युत्तरत्र स्थितं पदं मण्डूकप्लुत्यात्र विनियोज्यम् । तीरतः तीरे ॥२३॥ प्रस्तरान् समूहान् शैलानीत्यादिषु लिङ्गव्यत्यय आर्षः ॥२४॥ प्रस्रवाणि प्रवाहान् । टी–स्निग्धं नीरन्ध्रम् ॥२५–२७॥ गरुडो गजकच्छपावादाय यस्य न्यग्रोधस्य

तस्य तां सहसा शाखां भारेण पतगोत्तमः ।
सुपर्णः पर्णबहुलां बभञ्ज च महाबलः ॥ २९ ॥
तत्र वैखानसा माषा वालखिल्या मरीचिपाः ।
अजा बभूवुर्धूम्राश्च सङ्गताः परमर्षयः ॥ ३० ॥
तेषां दयार्थं गरुडस्तां शाखां शतयोजनाम् ।
जगामादाय वेगेन तौ चोभौ गजकच्छपौ ॥ ३१ ॥
एकपादेन धर्मात्मा भक्षयित्वा तदामिषम् ।
निषादविषयं हत्वा शाखया पतगोत्तमः ॥ ३२ ॥
प्रहर्षमतुलं लेभे मोक्षयित्वा महामुनीन् ॥ ३३ ॥
[शाखानिपातभीतांश्च शाखां चोत्सृज्य सर्ववित् ॥]

महाकायं महाप्रमाणम् । हस्तिनं गजं कच्छपं चादाय यस्य शाखामाजगामेत्यन्वयः। भारेण बभञ्ज नतु यत्नेनेत्यर्थः। महागजकच्छपवहनात् भारेण शाखा भग्नाभूदित्यर्थः ॥ २८॥२९॥ तत्र शाखाया अधःप्रदेशे ये सङ्गताः मरीचिपाः रविकिरणपानव्रताः, धूम्राः धूमपाः तेषां दयार्थं शाखापातेन पीडा माभूदिति तदनुग्रहार्थमित्यर्थः । एकपादेन आदाय अवष्टभ्येत्यर्थः । भक्षयित्वा आकाश एवेति शेषः॥ ३० ॥ ३१ ॥ आमिषं गजकच्छपरूपं मांसम् । निषादविषयं निषादग्रामं शाखया हत्वा तानपि भक्षयित्वा महामुनीन् वैखानसादीन् निषाद विषयस्थब्राह्मणान् वा निषादैः पीड्यमानान्वा, तद्रक्षणार्थमेव तद्धननमिति भावः। तादृशशाखारूपप्रहरणलाभेन तदैव मुनिबाधकनिषाददेशं सर्वं हत्वा शिष्टपालनाद्दुष्टनिग्रहाच्चातुलं प्रहर्षं लेभ इति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

शाखामाजगामेति सम्बन्धः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत्रेति । तत्र भग्नायाः शाखायाः अधः प्रजापतेर्नखजाताः वैखानसाः । वालजाताः वालखिल्याः "ये नखास्ते वैखानसाः ये वालास्ते वालखिल्याः" इति श्रुतेः। माषाः पूतिमाषगोत्रजाः । माषप्रमाणा वा । अजाः अयोनिजाः । धूम्रादवधूमपायिनः परमर्षयः सङ्गता बभूवुः ॥ ३० ॥ तेषां मुनीनां दयार्थं शाखापातेन तेषां नाशो माभूदित्यनुग्रहार्थम् ॥ ३१॥ एकपादेन तौ गजकच्छपौ तां शाखां च गृहीत्वा अन्तरिक्ष एव तदामिषं गजकच्छपामिषं भक्षयित्वा तया शाखया निषादविषयं निषाददेशं हत्वा मुनींश्च वधान्मोक्षयित्वा

स तेनैव प्रहर्षेण द्विगुणीकृतविक्रमः । अमृतानयनार्थं वै चकार मतिमान् मतिम् ॥ ३४ ॥ अयोजालानि निर्मथ्य भित्त्वा रत्नमयं गृहम् । महेन्द्रभवनाद्गुप्तमाजहारामृतं ततः ॥ ३५ ॥ तं महर्षिगणैर्जुष्टं सुपर्णकृतलक्षणम् । नाम्ना सुभद्रं न्यग्रोधं ददर्श धनदानुजः ॥ ३६ ॥ तं तु गत्वा परं पारं समुद्रस्य नदीपतेः । ददर्शाश्रममेकान्ते रम्ये पुण्ये वनान्तरे ॥ ३७ ॥ तत्र कृष्णाजिनधरं जटावल्कलधारिणम् । ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ३८ ॥ स रावणः समागम्य विधिवत्तेन रक्षसा । मारीचेनार्चितो राजा सर्वकामैरमानुषैः ॥ ३९ ॥ तं स्वयं पूजयित्वा तु भोजनेनोदकेन च । अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥ कच्चित् सुकुशलं राजन् लङ्कायां राक्षसेश्वर । केनार्थेन पुनस्त्वं वै तूर्णमेवमिहागतः ॥ ४१ ॥ एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः । तं तु पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

तेनैव भक्षणजन्येनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अयोजालानि अयोनिर्मितजालकानि । निर्मथ्य ध्वंसयित्वा तदन्तर्वर्तिरत्नमयं गृहं भित्त्वा ततः तदन्तरं गुप्तममृतं महेन्द्रभवनादाजहार ॥ ३५ ॥ सुपर्णकृतलक्षणं सुपर्णेन गरुडेन कृतं भग्नैकशाखत्वरूपं लक्षणं चिह्नं यस्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तत्रेति । कृष्णाजिनेत्यादिना रामभक्ततया जनितवैराग्यचिह्नोक्तिः ॥ ३८ ॥ समागम्य मारीचंप्राप्य । सर्वकामैः सर्वभोग्यवस्तुभिः अर्चितो बभूव ॥ ३९ ॥ ४० ॥ एवं तूर्णम् एकाकितया शीघ्रम् ॥ ४१ ॥ एवमिति । इदम् उत्तरसर्गे वक्ष्यमाणम् ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशःसर्गः ३५

अतुलं प्रहर्षं लेभे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तेनैव प्रहर्षेण अभिमतभक्षणनिषादनाशमुनिजनरक्षणजनितसन्तोषेणेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अयोजालानि अयश्शृङ्खलनिर्मितानि जालानि रत्नमयगेहोपरि पक्षिराजप्रवेशपरिहाराय बद्धानि निर्मथ्य भित्त्वा रत्नगृहं च भित्त्वा अमृतमाजहारेत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ सुपर्णकृतलक्षणं शाखाभङ्गरूपं लक्षणं चिह्नं यस्य तं तथोक्तम् ॥ ३६–४१ ॥ पश्चादिदम् उत्तरसर्गे वक्ष्यमाणम् ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

मारीच श्रूयतां तात वचनं मम भाषतः । आर्तोऽस्मि मम चार्तस्य भवान् हि परमा गतिः ॥ १ ॥ जानीषे त्वं जनस्थाने यथा भ्राता खरो मम । दूषणश्च महाबाहुः स्वसा शूर्पणखा च मे ॥ २ ॥ त्रिशिराश्च महातेजा राक्षसः पिशिताशनः । अन्ये च बहवः शूरा लब्धलक्षा निशाचराः ॥ ३ ॥ वसन्ति मन्नियोगेन नित्यवासं च राक्षसाः । बाधमाना महारण्ये मुनीन् वै धर्मचारिणः ॥ ४ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । शूराणां लब्धलक्षाणां खरचित्तानुवर्तिनाम् ॥ ५ ॥ ते त्विदानीं जनस्थाने वसमाना महाबलाः । सङ्गताः परमायत्ता रामेण सह संयुगे । नानाप्रहरणोपेताः खरप्रमुखराक्षसाः ॥ ६ ॥ तेन सञ्जातरोषेण रामेण रणमूर्द्धनि । अनुक्त्वा परुषं किञ्चिच्छरैर्व्यापारितं धनुः ॥ ७ ॥

महासमरमध्येऽपि गाम्भीर्यं यस्य निश्चलम् । तमहं शिरसा वन्दे जानकीप्राणवल्लभम् ॥ मारीचेत्यादि । भाषतः भाषमाणस्य ॥ १ ॥ कर्तव्यं वक्ष्यन् पूर्ववृत्तं स्मारयति—जानीष इत्यादिना, अनुवर्तिनामित्यन्तमेकं वाक्यम् । खरादयश्चतुर्दशसहस्रराक्षसान्ताः जनस्थाने नित्यवासं यथा तथा वसन्तीति जानीष इत्यन्वयः । रतिवासमिति पाठे—रत्या प्रीत्या वासो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा ॥ २–५ ॥ ते त्विति । वसमानाः । ताच्छील्ये शानच् । संयुगे रामेण सह सङ्गताः रामेण सह युद्धमकुर्वन्नित्यर्थः । परम् अत्यन्तम् । आयत्ताः सन्नद्धाः । प्रहरणं आयुधम् ॥ ६ ॥ तेनेति । अनुक्त्वा परुषं किञ्चिदित्यनेन

॥ १ ॥ २ ॥ लब्धलक्षाः लब्धावसराः । प्राप्तयुद्धोत्साहा इति यावत् ॥ ३ ॥ रतिवासं च राक्षसाः इति पाठः—रत्या प्रीत्या वासो यस्मिन् कर्मणि तत्तथोक्तम् । चतुर्दश सहस्राणि वसन्तीत्यनुषज्यते ॥ ४ ॥ ५ ॥ संयुगे रामेण सह सङ्गताः तेन सह समरमकार्षुरित्यर्थः । वसमाना वसन्तः । परमत्यर्थम् । आयत्ताः सन्नद्धाः ॥ ६ ॥ तेन

चतुर्दश सहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम् । निहतानि शरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना ॥ ८ ॥ खरश्च निहतः सङ्ख्ये दूषणश्च निपातितः । हतश्च त्रिशिराश्चापि निर्भया दण्डकाः कृताः ॥ ९ ॥ पित्रा निरस्तः क्रुद्धेन सभार्यः क्षीणजीवितः । स हन्ता तस्य सैन्यस्य रामः क्षत्रिय पांसनः ॥ १० ॥ दुःशीलः कर्कशस्तीक्ष्णो मूर्खो लुब्धोऽजितेन्द्रियः । त्यक्तधर्मो ह्यधर्मात्मा भूतानामहिते रतः ॥ ११ ॥ येन वैरं विनारण्ये सत्त्वमाश्रित्य केवलम् । कर्ण नासापहरणाद्भगिनी मे विरूपिता ॥ १२ ॥ तस्य भार्यां जनस्थानात् सीतां सुरसुतोपमाम् । आनयिष्यामि विक्रम्य सहायस्तत्र मे भव ॥ १३ ॥

गाम्भीर्यं विवक्ष्यते । व्यापारितं सन्धानमोक्षणव्यापारविशिष्टं कृतम् । सङ्ख्ये युद्धे । "युद्धमायोधनम्" इत्यारभ्य " मृधमास्कन्दनं सङ्ख्यम् " इत्यमरः ॥ ७-१० ॥ कर्कशः कठिनहृदयः ॥ ११ ॥ सत्त्वं केवलमाश्रित्य नतु धर्ममित्यर्थः । " सत्त्वं बले च जन्तौ च " इति विश्वः । आनयिष्यामि आनेष्यामि । इडार्षः ॥ १२ ॥ १३ ॥

रामेण किञ्चिदपि परुषमनुक्त्वा धनुः शरैः शरमोक्षव्यापारैः व्यापारितं सज्ञान व्यापारं कृतम् ॥ ७-९ ॥ पित्रेत्यादिश्लोकद्वयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु-क्रुद्धेन पित्रा निरस्तः निष्कासितः किम्? किन्तु कैकेयीवरदानसमये हि तेन पित्रा प्रार्थितः सन वनमागतस्सभार्यः सभायामार्यः सभ्यः क्षीणजीवितः किम्? किन्तु तस्य खरस्य सैन्यस्य संहर्ता । कुतः क्षत्रियपांसनः क्षत्रियान् पातीति क्षत्रियपः सचासावंसनश्च शत्रुनाशकः । " अंस समाघाते " इति धातुः । अत एव अशीलः किम् किन्तु सद्वृत्तः तथापि कर्कशः कठिनः, शत्रुविषय इति शेषः । तीक्ष्णः क्रौर्येऽवनलसः अत एव अमूर्खः अलुब्धः जितेन्द्रिय इति छेदः । त्यक्तधर्मः त्यक्ता विरुद्धा धर्मा येनेति मध्यमपदलोपिसमासः । अत एवाधर्मात्मा किम्? किन्तु धार्मिक एव, अत एव भूतानामहिते रतः सर्वभूतदयापर इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ टीका-येनेति । सत्त्वं बलम् आश्रित्य प्राप्य ॥ १२ ॥ तस्य भार्यामिति यथाश्रुतार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु-सनत्कुमारवचनाद्विष्णुरूपश्रीरामाद्वधं प्राप्य तत्पदं प्राप्तुं तस्य भार्यां

त्वया ह्यहं सहायेन पार्श्वस्थेन महाबल । भ्रातृभिश्च सुरान् युद्धे समग्रान्नाभिचिन्तये ॥१४॥ तत्सहायो भव त्वं मे समर्थो ह्यसि राक्षस । वीर्ये युद्धे च दर्पे च न ह्यस्ति सदृशस्तव ॥ १५ ॥ उपायज्ञो महान् शूरः सर्व मायाविशारदः । एतदर्थमहं प्राप्तस्त्वत्समीपं निशाचर ॥ १६ ॥ शृणु तत् कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वचनान्मम ॥ १७॥ सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः । आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ॥ १८ ॥ त्वां तु निस्संशयं सीता दृष्ट्वा तु मृगरूपिणम् । गृह्यता मिति भर्तारं लक्ष्मणं चाभिधास्यति ॥ १९ ॥ ततस्तयो रपाये तु शून्ये सीतां यथासुखम् । निराबाधो हरिष्यामि राहुश्चन्द्रप्रभामिव ॥२०॥ ततः पश्चात्सुखं रामे भार्या हरणकर्शिते। विश्रब्धः प्रहरिष्यामि कृतार्थेनान्तरात्मना २१

भ्रातृभिः कुम्भकर्णादिभिः । समग्रान् सम्पूर्णान् । नाभिचिन्तये न गणयामि ॥ १४–१६ ॥ शृणु तत् कर्मेत्यत्र तदिति भिन्नं पदम् । प्रकृते कार्यसाहाय्ये यत्कर्म कार्यं कर्तव्यं तन्मम वाचनाच्छृणिवति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥१८॥ गृह्यतामिति अयमिति शेषः॥ १९ ॥ तयोः रामलक्ष्मणयोः । अपाये अपगमे सति शून्ये प्रदेशे । निराबाधः अप्रतिबन्धः ॥ २० ॥ विश्रब्धः

मानयिष्यामि न तु द्रोहबुद्धयेति भावः ॥ १३ ॥ त्वया भ्रातृभिश्च सहायभूतैर्नाभि चिन्तये न गणयामि। समग्रान् सर्वान् सुरान् ॥ १४–१६ ॥ तदिति भिन्नं पदम् । प्रकृते कार्यसाहाय्ये यत्कार्यं यत्कर्तव्यं तन्मे वचनात् शृण्विति सम्बन्धः ॥ १७–१९ ॥ तयोरपाये अपगमे सति शून्ये इत्यत्राश्रम इत्यनुषज्यते । निराबाधः प्रतिबन्ध रहितः॥ २० ॥ तत इति प्रातीतिकोर्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–रामे भार्याहरण कर्शिते राम एवेभः रामेभस्य आर्या सीता तस्याः आहरणम् तेन हेतुना कर्शिते नाशिते सति रामेण मच्छरीर इति शेषः । ततः कृतार्थेनान्तरात्मना उपलक्षितस्सन् पश्चाद्विस्रब्धं निष्कलङ्कं सुखं परमानन्दसुखं मोक्षमिति यावत् । प्रहरिष्यामि प्रकर्षे-

तस्य रामकथां श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः । शुष्कं समभवद्वक्त्रं परित्रस्तो बभूव सः ॥ २२ ॥ ओष्ठौ परिलिहन् शुष्कौ नेत्रैरनिमिषैरिव । मृतभूत इवार्तस्तु रावणं समुदैक्षत ॥ २३ ॥ स रावणं त्रस्तविषण्णचेता महावने रामपराक्रमज्ञः । कृताञ्जलिस्तत्त्वमुवाच वाक्यं हितं च तस्मै हितमात्मनश्च ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ।
प्रत्युवाच महाप्राज्ञो मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ १ ॥

निश्शङ्कः । अन्तरात्मना अन्तस्स्थधैर्येण ॥ २१ ॥ सः मारीचः रामकथां श्रुत्वा परित्रस्तो बभूव । तेन त्रासेन तस्य वक्त्रं शुष्कं समभवदित्यन्वयः ॥२२॥ भयकार्यान्तरमाह—ओष्ठाविति । शुष्कौ ओष्ठौ परिलिहन् सः । अनिमिषैः निमेषरहितैः नेत्रैः नेत्रव्यापारैः । मृतभूत इव मृतजन्तुरिवार्तः सन् रावणं समुदैक्षत ॥२३॥ उत्तरसर्गार्थं संगृह्णाति—स इति । त्रस्तविषण्णचेताः भीतदुःखितमनाः । तत्र हेतुः रामपराक्रमज्ञ इति । पूर्वं दण्डकारण्ये यो रामपराक्रम आसीत् तज्ज्ञ इत्यर्थः । तस्मै रावणाय । हितम् अनपायम् । "हितयोगे च" इति वार्तिकेन चतुर्थी ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सीतापतित्वसम्भूतमप्रमेयं वहन्महः । समस्तापायरहितो रामो जयतु मे

णाहरिष्यामि, प्राप्स्यामीत्यर्थः । इदमात्मगतम् ॥ २१ ॥ रामकथां श्रुत्वा मारीचः परित्रस्तो बभूव तेन परित्रासेन तस्य वक्त्रं शुष्कं समभवदिति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ नेत्रैः नेत्रव्यापारैः । मृतभूत इव मृतसदृशः ॥ टीका—नेत्रैः नेत्रव्यापारैः । अन्यथा बहुवचनायोगात् ॥ २३ ॥ त्रस्तविषण्णचेताः त्रस्तः विषण्णचेताः खिन्नः मानससञ्चारो यस्य । कुतः ? रामपराक्रमज्ञः ॥ २४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थकृतायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ १ ॥

सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः । अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २ ॥ न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यं गुणोन्नतम् । अयुक्तचारश्चपलो महेन्द्र वरुणोपमम् ॥ ३ ॥ अपि स्वस्ति भवेत्तात सर्वेषां भुवि रक्षसाम् । अपि रामो न संक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ ४ ॥ अपि ते जीवितान्ताय नोत्पन्ना जनकात्मजा । अपि सीतानिमित्तं च न भवेद्व्यसनं मम ॥ ५ ॥

धनम् ॥ तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥१ ॥ सततम् आपत्प्राप्तावपि । प्रियवादिनः स्वामि हिताहितविमर्शमुपेक्ष्य केवलं स्वप्रयोजनाय यथेच्छावादशीलाः पुरुषाः सुलभाः । राज्ञः अप्रियस्य तु अप्रियस्यापि तत्काले श्रवणकटुतया प्रतीयमान स्यापि । कालान्तरे पथ्यस्य हितस्य शुभोदर्कस्येत्यर्थः । वचनस्य वक्ता भृत्यः तथाविधवचनस्य श्रोता च पथ्यभक्षणवन्ममेदं हितमिति ग्रहीता राजा च दुर्लभः, अतो मयोच्यमानमप्रियमिव स्थितमपि परमहितमिति गृहा णेति भावः ॥२॥ पथ्यवचनमेवाह--न नूनमित्यादिना । अयुक्तचारः अनियो जितचारः चपलतया अयुक्तचारत्वाद्वा तद्वीर्यं सम्यक् न जानासीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अद्यैव निर्गत्य पुनरागमनान्नूनं न मे वचनं श्रोष्यतीति निश्चित्य रावण चापलेन सम्भावितानर्थानाह–अपीत्यादिना । अपिः सम्भावनायां काकु स्वरोपि द्रष्टव्यः । एवमुत्तरवाक्येष्वपि स्वरपर्यवसानेनार्थपरिच्छेदः कार्यः रक्षसां सजातीयानाम् । स्वस्ति भवेदपि । आर्षी षष्ठी । अकार्यनिवृत्त्यर्थं

सुलभा इति । सततं प्रियवादिनः तत्कालमधुरवाक्यवक्तारः पुरुषाः सुलभाः भवन्तीति शेषः । लोके केचिद्वञ्चकाः राजसमीपवर्तिनः राज्ञो भविष्यदापद ज्ञात्वापि तन्निवृत्त्युपायमकथयित्वा तत्कालप्रियवचनं कथयन्तीति भावः । किन्तु अप्रियस्य तत्काले अप्रियवत्प्रतीयमानस्य श्रवणकटुभूतस्येत्यर्थः । पथ्यस्य कालान्तरे पथ्यस्य, शुभोदर्कस्येत्यर्थः । वचनस्येति शेषः । वक्ता दुर्लभः तादृशो मन्त्री दुर्लभ इत्यर्थः । अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः । तस्मात् मयोक्तमिदानीं कर्णपरुषमपि शुभोदर्कं वचनं त्वया श्रोतव्यमिति भावः ॥ २ ॥ टीका–अयुक्तचारः अहितोपदेष्टृचारः ॥ ३ ॥ अन्यथा तवानर्थो भविष्यतीत्याशयेनाह– अपीति। रक्षसां स्वस्ति भवेदपि भवेत्किम् ? न भवेदेवेत्यर्थः । रामो लोकान् अरा क्षसान्न कुर्यादपि न कुर्यात्किम् ? कुर्यादेव ॥ ४ ॥ जनकात्मजा ते जीवितान्ताय

अपि त्वामीश्वरं प्राप्य कामवृत्तं निरङ्कुशम् । न विनश्येत् पुरी लङ्का त्वया सह सराक्षसा ॥६॥ त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पापमन्त्रितः । आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हन्ति दुर्मतिः॥७॥नच पित्रा परित्यक्तो नामर्यादः कथञ्चन । न लुब्धो नच दुःशीलो नच क्षत्त्रियपांसनः ॥ ८ ॥ नच धर्मगुणैर्हीनः कौसल्यानन्दिवर्धनः । न तीक्ष्णो नच भूतानां सर्वेषामहिते रतः ॥ ९ ॥ वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा कैकेय्या सत्यवादिनम् । करिष्यामीति धर्मात्मा तात प्रव्राजितो वनम्॥ १०॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं पितुर्दशरथस्य च। हित्वा राज्यं च भोगांश्च प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ११ ॥ न रामः कर्कशस्तात नाविद्वान्नाजितेन्द्रियः । अनृतं दुःश्रुतं चैव नैव त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ रामो विग्रहवान् धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः । राजा सर्वस्य लोकस्य देवानां मघवानिव ॥ १३ ॥

तातेति सम्बोधनम् ॥४॥५॥ ईश्वरं स्वामिनम् । कामवृत्तं यथेच्छव्यापारम् । निरङ्कुशम् अमर्यादम् ॥ ६ ॥ य इत्यध्याहार्यम् । पापं दुष्टं मन्त्रितं विचारो यस्य सः ॥७॥ पित्रा निरस्त इत्यादिना पूर्वं रावणोक्तदूषणानि परिहरति-न चेत्यादिना । कौसल्यानन्दिवर्द्धन इति । आनन्दिरानन्दः "सर्वधातुभ्य इन्" इति इन् ॥ ८ ॥९॥ कैकेय्या वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा तं सत्यवादिनं करिष्यामीति स्वयं प्रव्राजितः गतः । तातेति सान्त्वोक्तिः ॥ १० ॥ वनगमने हेत्वन्तरमाह—कैकेय्या इति । प्रियस्य कामः कामना स एवार्थो यस्मिन् कर्मणि ॥ ११ ॥ अनृतम् असत्यम् । दुःश्रुतं वैपरीत्येन श्रुतं च । भवान् वक्तुं नार्हसीत्यन्वयः ॥ १२ ॥ रामः विग्रहवान् मूर्तो धर्म एव । तत्र दोषसम्भावना कथञ्चिदपि न

नोत्पन्नापि किन्तु उत्पन्नैव । सीतानिमित्तं महद्व्यसनं न भवेदपि किम् ? भवेदेव ॥ ५ ॥ लङ्कापुरी त्वां प्राप्य न विनश्येदपि किम् ? विनश्येदेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ पूर्वं रामे रावणेनोक्तदूषणानि निराकरोति-न च पित्रेत्यादि ॥ ८ ॥ ९ ॥ सत्यवादिनं करिष्यामीति वनं प्रव्रजितः स्वयमेव गतः ॥ १० ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं प्रियमनो

कथं त्वं तस्य वैदेहीं रक्षितां स्वेन तेजसा । इच्छसि प्रसभं हर्तुं प्रभामिव विवस्वतः ॥ १४ ॥ शरार्चिषमनाधृष्यं चापखड्गेन्धनं रणे । रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १५ ॥ धनुर्व्यादितदीप्तास्यं शरार्चिषममर्षणम् । चापपाशधरं वीरं शत्रुसैन्यप्रहारिणम् ॥१६॥ राज्यं सुखं च सन्त्यज्य जीवितं चेष्टमात्मनः । नात्यासादयितुं तात रामान्तकमिहार्हसि ॥१७॥ अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा। न त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने॥१८॥तस्य सा नरसिंहस्य सिंहोरस्कस्य भामिनी। प्राणेभ्योपि प्रियतरा भार्या नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥ न सा धर्षयितुं शक्या मैथिल्योजस्विनः प्रिया। दीप्तस्येव हुताशस्य शिखा सीता सुमध्यमा॥२०॥

कार्यैति भावः। यथा वासवो देवानां नायकस्तथा रामः सर्वेषां लोकानां नायक इत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वेन तेजसा पातिव्रत्यवैभवेन । प्रसभं बलात्कृत्य ॥ १४ ॥ शरार्चिषमिति शरपदं खड्गधाराया अप्युपलक्षणम् । चापखड्गेन्धनमिति रूपणात् । सहसा साहसेन ॥ १५ ॥ धनुरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । धनुरेव व्यादितदीप्तास्यं व्यादितं विवृतम् । अत्यासादयितुम् अत्यन्तमासन्नो भवितुम् ॥ १६ ॥ १७॥ जनकात्मजा यस्य यत्सम्बन्धिनी । तत्तेजः तस्य तेजः । अप्रमेयम् अपरिच्छेद्यम् । "श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुते" इत्युक्तरीत्या सीतासम्बन्धेन रामस्यातिशय उक्तः । वने सावधानतया रक्षणीयप्रदेशे रामचापाश्रयामिति रामवैभवोक्तिः । उभयथापि न हर्तुं शक्येत्यर्थः । जनकात्मजेति

रथपूरणार्थम् ॥ ११-१३ ॥ स्वेन तेजसा पातिव्रत्यवैभवादिना । शरार्चिषं शरा एवार्चींषि ज्वाला यस्य तम्। खड्गचापेन्धनं खड्गचापशब्देन तद्वन्तः शत्रवः कथ्यन्ते। अर्शआद्यच् । तथा खड्गचापधराः शत्रव एवेन्धनानि दाह्यवस्तूनि यस्य तम् तथोक्तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ धनुर्व्यादितदीप्तास्यं धनुरेव व्यादितं सर्वसंहाराय विवृतं दीप्तं ज्वालादीप्तमास्यं यस्य तम्। अमर्षणं क्रुद्धम् ॥ १६ ॥ आसादयितुं प्राप्तुम् । किं

किमुद्यममिमं व्यर्थं कृत्वा ते राक्षसाधिप । दृष्टश्चेत्त्वं रणे तेन तदन्तं तव जीवितम् ॥ २१ ॥ जीवितं च सुखं चैव राज्यं चैव सुदुर्लभम् । यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम् ॥२२॥ स सर्वैः सचिवैः सार्द्धं विभीषणपुरोगमैः । मन्त्रयित्वा तु धर्मिष्ठैः कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ २३ ॥ दोषाणां च गुणानां च सम्प्रधार्य बलाबलम् । आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा राघवस्य च तत्त्वतः । हिताहितं विनिश्चित्य क्षमं त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥ अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे समागमं कोसलराजसूनुना । इदं हि भूयः शृणु वाक्यमुत्तमं क्षमं च युक्तं च निशाचरेश्वर२५

इत्यार्षे ०श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

कदाचिदप्यहं वीर्यात् पर्यटन् पृथिवीमिमाम् ।
बलं नागसहस्रस्य धारयन् पर्वतोपमः ॥ १ ॥

कुलप्रभावादपि न हर्तुं शक्येत्यर्थः ॥१८–२०॥ किमिति । व्यर्थमिममुद्योगं कृत्वा ते किं किम् फलं प्राप्तव्यामित्यर्थः । तदन्तं दर्शनान्तम् ॥ २१ ॥ न केवलं जीवितं सुखादिकं च दुर्लभमित्याह–जीवितं चेति ॥ २२ ॥ स इत्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । स त्वमित्यन्वयः । क्षमं साधु ॥ २३॥२४॥ अधुना स्वबुद्धिं दर्शयति–अहं त्विति । युक्तं युक्तिसहितम् ॥२५॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण०रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः॥३७॥

आबाल्यसिद्धसहजशौर्यादिगुणशेवधिः । रघुनाथो महाप्रीत्या परिस्फुरतु सर्वतः॥तद्गुणजातं न युक्त्या कल्पयित्वोच्यते किन्त्वनुभवसिद्धमित्याह–कदा

कृत्वा, राज्यादीनि संत्यज्येत्यर्थः ॥१७–२० ॥ किमिति । व्यर्थमिममुद्यमं कृत्वा ते किम् न किमपि हितमित्यर्थः । तदन्तं तद्दर्शनावसानमित्यर्थः ॥२१॥ जीवितमित्यर्धं भिन्नं वाक्यम् ॥२२–२५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

इदानीं मारीचः रावणदुर्बुद्धिनिवारणाय रामवैभवं वक्तुमुपक्रमते–कदाचिदिति ॥१॥

नीलजीमूतसङ्काशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः। भयं लोकस्य जनयन् किरीटी परिघायुधः। व्यचरं दण्डकारण्ये ऋषिमांसानि भक्षयन् ॥ २ ॥ विश्वामित्रोऽथ धर्मात्मा मद्वित्रस्तो महामुनिः। स्वयं गत्वा दशरथं नरेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ अद्य रक्षतु मां रामः पर्वकाले समाहितः। मारीचान्मे भयं घोरं समुत्पन्नं नरेश्वर ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्तो धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा। प्रत्युवाच महाभागं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥५॥ बालो द्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघवः। कामं तु मम यत्सैन्यं मया सह गमिष्यति॥६॥ बलेन चतुरङ्गेण स्वयमेत्य निशाचरान्। वधिष्यामि मुनिश्रेष्ठ शत्रूंस्ते मनसेप्सितान् ॥७॥ इत्येवमुक्तः स मुनी राजानमिदमब्रवीत्। रामान्नान्यद्बलं लोके पर्याप्तं तस्य रक्षसः ॥ ८ ॥ देवतानामपि भवान् समरेष्वभिपालकः। आसीत्तव कृतं कर्म त्रिलोके विदितं नृप ॥ ९ ॥ काममस्तु महत्सैन्यं तिष्ठत्विह परन्तप। बालोऽप्येष महातेजाः समर्थस्तस्य निग्रहे ॥ १० ॥

चिदित्यादिना। सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम्। अहं व्यचरमित्यन्वयः। नागो गजः। भयजनने हेतुमाह—नीलेत्यादिना ॥ १॥२ ॥ विश्वामित्र इति। मदिति पञ्चमी ॥ ३ ॥ पर्वकाले यज्ञसुत्याकाले ॥ ४ ॥ ५ ॥ द्वादशवर्षः द्वादशवर्षवयस्कः। केचित्तु इदं रावणबिभीषयोक्तम् वस्तुत ऊनषोडशवर्ष इत्युक्तमित्यूचुः। कामं भृशम्। यत्सैन्यं तदित्यध्याहार्यम् ॥६॥७॥ रामादन्यत् बलं सैन्यं तस्य न पर्याप्तं न समर्थम्। दशरथस्य कोपो मा भूदिति सान्त्वयति—देवतानामिति। आसीदिति। तव कृतं त्वया कृतं कर्म। त्रिलोके लोकत्रये। आर्षत्वान्न ङीप्। विदितं प्रसिद्धम्। यद्यपि महत्सैन्यमप्यस्तु तथापि तत्सर्व

॥ २ ॥ मद्वित्रस्तः मन्निमित्तं वित्रस्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पर्वकाले यागकाले ॥ ५ ॥ अकृतास्त्रः अनभ्यस्तास्त्रः ॥ टीका—बालो द्वादशवर्षोऽकृतास्त्रश्चेति रावणबिभीषयोक्तम् ॥ काममिति सैन्यं कर्तृ ॥ ६–९ ॥ काममत्यन्तम्। महत्समर्थं सैन्यमस्तु तथापि तिष्ठतु। तेनालं

गमिष्ये राममादाय स्वस्ति तेऽस्तु परन्तप ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु स मुनिस्तमादाय नृपात्मजम् । जगाम परमप्रीतो विश्वामित्रः स्वमाश्रमम् ॥ १२ ॥ तं तदा दण्डकारण्ये यज्ञमुद्दिश्य दीक्षितम् । बभूवोपस्थितो रामश्चित्रं विस्फारयन् धनुः ॥ १३ ॥ अजातव्यञ्जनः श्रीमान् पद्मपत्रनिभेक्षणः । एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया ॥ १४ ॥ शोभयन् दण्डकारण्यं दीप्तेन स्वेन तेजसा । अदृश्यत ततो रामो बालचन्द्र इवोदितः ॥ १५ ॥ ततोऽहं मेघसङ्काशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः । बली दत्तवरो दर्पादाजगाम तदाश्रमम् ॥ १६ ॥ तेन दृष्टः प्रविष्टोऽहं सहसैवोद्यतायुधः । मां तु दृष्ट्वा धनुः सज्यमसम्भ्रान्तश्चकार सः ॥ १७ ॥

मिह तिष्ठतु, प्रकृतकार्यासामर्थ्यादिति भावः ॥ ८-१२ ॥ रामः चित्रं धनुः विस्फारयन् नयन् सन् । उपस्थितः रक्षणाय समीपं प्राप्तो बभूवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अजातेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अजातव्यञ्जनः अनुत्पन्नयौवनलक्षणः । एकवस्त्रधरः ब्रह्मचर्यव्रते स्थित इत्यर्थः । शिखीकुलोचिताशिखायुक्तः । व्रीह्यादित्वादिनिः । कनकमालयेत्युपलक्षणे तृतीया । शोभयन् मयूरकण्ठच्छायया व्याप्तं कुर्वन्नित्यर्थः । उदितचन्द्रौपम्येन विरोधिनिरसनोद्युक्तत्वं गम्यते । शत्रोरपि विग्रहवर्णनमाकर्षकतया ॥ १४ ॥ १५ ॥ तनि०—श्रीमान् अनपायश्रीकः पद्मपत्रनिभेक्षणः रविकरविकसितपुण्डरीकदलायतेक्षणः । धन्वी बाल्योचितप्रशस्तधनुः ॥ १४ ॥ शोभयन्निति । स्वेन स्वासाधारणेन तेजसा दण्डकारण्यं शोभयन्निति मयूरग्रीवासदृशस्वकान्त्या श्यामारुणकान्तिं वर्धयन्नित्याचार्याः । तादृशतेजोवत्त्वेऽप्यनुद्वेगदायित्वमाह बालचन्द्र इति ॥ १५ ॥ तत इति । आजगामेत्युत्तमपुरुषः ॥ १६ ॥ १७ ॥

पयोगादिति भावः ॥ १०-१२ ॥ उपस्थितः तद्रक्षणार्थं समीपं प्राप्तः सन् ॥ १३ ॥ अजातव्यञ्जनः अनुत्पन्नश्मश्रुः । एकवस्त्रधरः ब्रह्मचर्ये स्थितः । शिखी काकपक्षधरः कनकमालया उपलक्षितः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आजगामेत्युत्तमपुरुषरूपम् । आगतो

टी०—धन्वी बाल्योचितधनुर्द्धरः । कनकमालया बाल्योचितव्याघ्रनखादिखचितकनकमालया उपलक्षितः ॥ १४ ॥ शोभयन्निति । स्वेन स्वासाधारणेन । दीप्तेन देदीप्यमानेन । दण्डकारण्यं शोभयन् । तादृशतेजस्वित्वेऽपि अनुद्वेगकारित्वमाह—बालचन्द्र इति ॥ १५ ॥

अवजानन्नहं मोहाद्बालोयमिति राघवम् । विश्वामित्रस्य तां वेदिमभ्यधावं कृतत्वरः ॥ १८ ॥ तेन मुक्तस्ततो बाणः शितः शत्रुनिबर्हणः । तेनाहं त्वाहतः क्षिप्तः समुद्रे शतयोजने ॥ १९ ॥ नेच्छता तात मां हन्तुं तदा वीरेण रक्षितः । रामस्य शरवेगेन निरस्तोऽहमचेतनः ॥२०॥ पातितोऽहं तदा तेन गम्भीरे सागराम्भसि । प्राप्य संज्ञां चिरात्तात लङ्कां प्रति गतः पुरीम् ॥ २१ ॥ एवमस्मि तदा मुक्तः सहायास्तु निपातिताः । अकृतास्त्रेण बालेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २२ ॥तन्मया वार्यमाणस्त्वं यदि रामेण विग्रहम् । करिष्यस्यापदं घोरां क्षिप्रं प्राप्स्यसि रावण ॥ २३ ॥ क्रीडारतिविधिज्ञानां समाजोत्सव शालिनाम् । रक्षसां चैव सन्तापमनर्थं चाहरिष्यसि ॥२४॥ हर्म्यप्रासादसम्बाधां नानारत्नविभूषिताम् । द्रक्ष्यसि त्वं पुरीं लङ्कां विनष्टां मैथिलीकृते ॥ २५ ॥

मोहात् अवजानन् तिरस्कुर्वन् ॥ १८ ॥ तेन रामेण । बाणो मुक्तः मयि क्षिप्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ नेच्छता अनिच्छता । नशब्दस्य "सुप्सुपा" इति समासः । अनिच्छाहेतुर्न ज्ञायते स्वयं हन्तुं समर्थ एवेति भावः । अचेतनः निश्चेष्टः मूर्च्छितो वा ॥ २० ॥ २१ ॥ तनि०—नेच्छता अनिच्छता एतच्च रक्षणं केवलकृपामूलम् ॥ २० ॥ २१ ॥ निपातिताः हताः ॥ २२ ॥ २३ ॥ क्रीडा लीला, रतिः भोगः तयोर्विधिः क्रमः तज्ज्ञानां तत्र सक्तानामित्यर्थः । समाजः सभा । अनर्थं दुःखम् । सन्तापः तत्कार्यम् । आहरिष्यसि यत्नेन संपादयिष्यसि ॥२४॥ हर्म्येति "हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजाम्" इत्यमरः ।

ऽस्मीत्यर्थः ॥ १६–१८ ॥ तेन रामेण, तेन बाणेन आहतोऽहं शतयोजनपर्यन्ते समुद्रे क्षिप्तः॥१९॥ नेच्छता अनिच्छता,एतच्च रक्षणं केवलकृपामूलम् "। निरस्तस्सन् अचेतनोस्मि॥ टी०—एवमिति। सहायाः सहायभूताः एते सर्वे रामेण निपातिताः ॥ २०–२३ ॥ क्रीडेति ।

अकुर्वन्तोऽपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात् । परपापै र्विनश्यन्ति मत्स्या नागह्रदे यथा ॥ २६ ॥ दिव्यचन्दन दिग्धाङ्गान् दिव्याभरणभूषितान् । द्रक्ष्यस्यभिहतान् भूमौ तव दोषात्तु राक्षसान् ॥ २७ ॥ हृतदारान् सदारांश्च दश विद्रवतो दिशः । हतशेषानशरणान् द्रक्ष्यसि त्वं निशाचरान् ॥ २८ ॥ शरजालपरिक्षिप्तामग्निज्वालासमावृताम् । प्रदग्धभवनां लङ्कां द्रक्ष्यसि त्वं न संशयः ॥ २९ ॥ परदाराभिमर्शात्तु नान्यत् पापतरं महत् । प्रमदानां सहस्राणि तव राजन् परिग्रहः ॥ ३० ॥ भव स्वदारनिरतः स्वकुलं रक्ष राक्षस । मानमृद्धिं च राज्यं च जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ ३१ ॥ * कलत्राणि च सौम्यानि मित्रवर्गं तथैव च । यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम् ॥ ३२ ॥

सम्बाधां निबिडाम्. रत्नविभूषितां गृहद्वारादौ ॥ २५ ॥ त्वद्दोषेण सकलराक्षसक्षयो भविष्यतीति दर्शयिष्यन् तदर्थमसत्सङ्गदोषन्यायारूढमुपवर्णयति—अकुर्वन्तोपीति । शुचयः परिशुद्धाः, अपापा इत्यर्थः । पापान्यकुर्वन्तोपि पापसंश्रयात् पापपुरुषसंसर्गात् परपापैर्विनश्यन्ति । यथा नागह्रदे सर्पह्रदे नागनिग्रहाय प्रवृत्तेन मत्स्या अपि तत्सहवासाद्धन्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥ दिव्येति । तव दोषात्तु तव दोषादेव ॥ २७ ॥ हृतदारान् त्यक्तदारान् । अशरणान् रक्षकरहितान् ॥ २८ ॥ प्रदग्धभवनां प्रकर्षेण दग्धगृहाम् ॥ २९ ॥ एवं दृष्टदोषमुपपाद्यादृष्टदोषं दर्शयति—परदारेति । "परिग्रहः कलत्रे स्यात्" इति शाश्वतः । जात्यभिप्रायेणैकवचनम् । रामविप्रियं रामापराधम् ॥ ३०–३२ ॥

आहरिष्यसि प्रयत्नेन सम्पादयिष्यसि ॥ २४ ॥ २५ ॥ पापसंश्रयात् पापात्मसङ्गतेः । परपापैः परेषां पापात्मनां पापैर्निमित्तैः । नागह्रदे सर्पयुक्तह्रदे गरुडेन नागनिग्रहसमये यथा मत्स्याश्च हन्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ हृतदारान् परिहृतदारान्, त्यक्तदारानिति यावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ परिग्रहः जात्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ ३०–३२ ॥

* सीताहेतोः समग्राणि विद्रविष्यन्ति भीतवत् । आत्मनश्च दशग्रीव पुरस्यान्तःपुरस्य च ॥ रक्षसां च विनाशाय मैथिलीमानयिष्यति । मा नाशय त्वं राज्यं च जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ इत्यधिकः पाठः ।

निवार्यमाणः सुहृदा मया भृशं प्रसह्य सीतां यदि धर्ष यिष्यसि। गमिष्यसि क्षीणबलः सबान्धवो यमक्षयं राम शरात्तजीवितः ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥३८॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

एवमस्मि तदा मुक्तः कथञ्चित्तेन संयुगे । इदानीमपि यद्वृत्तं तच्छृणुष्व निरुत्तरम् ॥ १ ॥ राक्षसाभ्यामहं द्वाभ्यामनिर्विण्णस्तथा कृतः । सहितो मृगरूपाभ्यां प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥२॥ दीप्तजिह्वो महाकायस्तीक्ष्ण दंष्ट्रो महाबलः । व्यचरं दण्डकारण्यं मांसभक्षो महा मृगः ॥ ३ ॥ अग्निहोत्रेषु तीर्थेषु चैत्यवृक्षेषु रावण । अत्यन्तघोरो व्यचरं तापसान् सम्प्रधर्षयन् ४ ॥

प्रसह्य बलात्कृत्य, मामनादृत्येत्यर्थः । रामशरेण आत्तम् आकृष्टम्, नाशित मिति यावत् । तादृशं जीवितं यस्य सः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा० रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अपराधविहीनेषु नापराधं करोति यः। दयालुं सर्वभूतेषु तमहं राममाश्रये॥ एवमित्यादि । इदानीमपि प्रौढावस्थायामपि । यद्वृत्तं मद्विषयमभूत् तत् निरुत्तरं शृणुष्व मध्ये वाक्यविच्छेदाकरणेन शृण्वित्यर्थः । यदुत्तरमिति पाठे– यत्सर्वान्तोत्तरं तदतिरिक्तासाध्यं तदपि शृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥ राक्षसाभ्यामिति । तथाकृतः उक्तरीत्या प्राणसङ्कटं प्रापितोपि । अनिर्विण्णः निर्वेदरहितः, निर्वेदो निष्फलत्वधीः । अप्राप्ततद्विषयप्रवृत्तिवैराग्य इत्यर्थः ॥ २ ॥ दीप्तजिह्व इत्यादि

इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्ड० अष्टात्रिंशः सर्गः ॥३८॥

एवमिति । निरन्तरमिति पाठे मध्ये वाक्यविच्छेदाकरणेनेत्यर्थः ॥ १ ॥ अनि र्विण्णः तथाकृतः । पूर्वं रामेण प्राणसङ्कटं प्रापितोप्यहमनिर्विण्णः कृतः पुनरपि श्रीरामनिरसनविषयकप्रवृत्तौ निष्फलत्वधीरहितः कृतः, पुनरपि श्रीरामनिरसनाय प्रवृत्तोहमिति यावत् । यद्वा तथाकृतः पूर्वं प्राणसङ्कटं प्रापितोपि अहमनिर्विण्णः

निहत्य दण्डकारण्ये तापसान् धर्मचारिणः । रुधिराणि पिबंस्तेषां तथा मांसानि भक्षयन् ॥५॥ ऋषिमांसाशनः क्रूरस्त्रासयन् वनगोचरान् । तथा रुधिरमत्तोऽहं विचरन् धर्मदूषकः ॥ ६ ॥ आसादयं तदा रामं तापसं धर्मचारिणम् । वैदेहीं च महाभागां लक्ष्मणं च महारथम् ॥७॥ तापसं नियताहारं सर्वभूतहिते रतम् । सोऽहं वनगतं रामं परिभूय महाबलम् ॥ ८ ॥ तापसोऽयमिति ज्ञात्वा पूर्ववैरमनुस्मरन् । अभ्यधावं हि संक्रुद्धस्तीक्ष्णशृङ्गो मृगाकृतिः ॥ ९ ॥ जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तं प्रहारमनुस्मरन् । तेन मुक्तास्त्रयो बाणाः शिताः शत्रुनिबर्हणाः । विकृष्य बलवच्चापं सुपर्णानिलनिस्वनाः ॥ १० ॥ ते बाणा वज्रसङ्काशाः सुमुक्ता रक्तभोजनाः । आजग्मुः सहिताः सर्वे त्रयः सन्नतपर्वणः ॥ ११ ॥ पराक्रमज्ञो रामस्य शरो दृष्टभयः पुरा । समुद्भ्रान्तस्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हतौ ॥ १२ ॥

विशेषणत्रयेण निरपेक्षहननसाधनभूयस्त्वं विवक्ष्यते ॥ ३–७ ॥ रामपराक्रमं जानन्नपि कथं तत्परिभवायोद्युक्त इत्यत्राह--तापसोऽयमिति । ज्ञात्वेति तापसत्वादहिंसापरेण भवितव्यमिति विश्वस्येत्यर्थः । एवंविधदुर्व्यापारप्रयोजकं वैरस्मरणम् । अकृता अप्रवर्तिता प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य सः ॥ ८--१० ॥ सर्वे इति प्रयोगयौगपद्यार्थमुक्तम् । सन्नतपर्वणः सन्नतपर्वाणः ॥ ११ ॥ दृष्टं भयं येन करणेन स दृष्टभयः । उद्भ्रान्तः पलाय्य गतः । मुक्त इति पलायितेषु रामशराप्रवृत्तेरिति भावः । रामस्येति पदं काकाक्षिन्यायात् पूर्वोत्तरपदयोरन्वेति । यतः मया रामस्य शरः पुरा दृष्टभयः ततः रामस्य पराक्रमज्ञोऽहं समुद्भ्रान्तः सन् मुक्तः । रामपराक्रमाज्ञौ तावुभौ राक्षसौ तु हतावित्यन्वयः ॥ १२ ॥

अप्रातरामविषयप्रवृत्तिवैराग्यः॥२–६॥ टी०–तापसोयमिति ज्ञात्वा तापसत्वेषधार्ययं मां किं करिष्यतीति ज्ञात्वा॥७–९॥ जिघांसुरिति। तं प्रहारं पूर्वप्रहारम्॥१०॥ सन्नतपर्वण इति प्रथमार्थे द्वितीया॥११॥१२॥

शरेण मुक्तो रामस्य कथञ्चित्प्राप्य जीवितम् । इह प्रव्राजितो युक्तस्तापसोऽहं समाहितः ॥ १३ ॥ वृक्षे वृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम् । गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १४ ॥ अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावण । रामभूतमिदं सर्वमरण्यं प्रतिभाति मे ॥ १५ ॥ राममेव हि पश्यामि रहिते राक्षसाधिप । दृष्ट्वा स्वप्नगतं राममुद्भ्रमामि विचेतनः ॥ १६ ॥ रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण । रत्नानि च रथाश्चैव त्रासं सञ्जनयन्ति मे ॥ १७ ॥ अहं तस्य प्रभावज्ञो न युद्धं तेन ते क्षमम् । बालिं वा नमुचिं वापि हन्याद्धि रघुनन्दनः १८

प्रव्राजितः कृतसकलदुर्वृत्तपरित्याग इत्यर्थः । युक्तः उचिताचरणः । तापसः तपोनिष्ठः । समाहितः नियतमनस्कः ॥ १३ ॥ वृक्षेवृक्ष इति । " हृदयान्नापयातोसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे ।' 'रामभूतं जगदभूद्रामे राज्यं प्रशासति । " इत्यादाविव शोकरागभयादिजनितानिरन्तरसन्तन्यमानाचिन्तासक्तस्य साक्षात्कारोपपत्तिः । भयस्योत्तरोत्तरभूमिकाभिप्रायेण दर्शनस्याप्युत्तरोत्तरदशेत्यनुसन्धेयम् ॥ १४ ॥ तनि०--चीरकृष्णाजिनाम्बरमिति गृहीतधनुषमिति च शुभाश्रयसंशीलने पीताम्बरशङ्खचक्रादियोग इव ज्ञानालम्बनयोगो व्यज्यते ॥ १४ ॥ एकस्यैव रामस्य प्रतिवृक्षं गत्वा गत्वा दृश्यमानत्वमुच्यत इति भ्रमं वारयति--अपीति । न केवलं प्रतिवृक्षं किंतु सर्वत्र प्रदेश इत्याह रामभूतमिति ॥ १५ ॥ नेदं रामस्य मायाकृतमित्याह--राममेवेति । रहिते रामरहिते प्रदेशे । न केवलं जाग्रद्दशायामेव प्रतीतोयं किंतु स्वप्नदशायामपीत्याह दृष्ट्वेति । उद्भ्रमामि भ्रान्तं प्रलापं करोमीत्यर्थः ॥ १६ ॥ न केवलं दर्शनदशायां भीतिकार्यम् श्रवणदशायामपीत्याह--रकारादीनीति । कारप्रत्ययश्छान्दसः । रेफादीनि यानि रत्नादीनि नामानि तेषामाद्याक्षरोच्चारणे राममेवायमब्रवीदिति त्रासो जायते । द्वितीयाक्षरोच्चारणे

प्रव्राजितः कृतसकलदुष्कृतपरित्याग इत्यर्थः ॥ १३-१५ ॥ रहिते रामरहिते वन इत्यर्थः ॥ १६ ॥ रकारादीनि रेफादीनीति यावत् । टी०--कारप्रत्ययश्छान्दसः । तेषामाद्योच्चारणे राममेवायं ब्रवीतीति सन्त्रासो जायते तद्द्वितीयाक्षरोच्चारणे शनैः सन्त्रासोऽपगच्छतीति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥

रणे रामेण युद्ध्यस्व क्षमां वा कुरु राक्षस । न ते राम कथा कार्या यदि मां द्रष्टुमिच्छसि ॥ १९ ॥ बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः । परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ २० ॥ सोऽहं तवापराधेन विनश्येयं निशाचर । कुरु यत्ते क्षमं तत्त्वमहं त्वां नानुयामि ह ॥ २१ ॥ रामश्च हि महातेजा महासत्त्वो महाबलः । अपि राक्षसलोकस्य न भवेदन्तकोपि सः ॥ २२ ॥ यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः । अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २३ ॥ अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ २४ ॥

शनैः स निवर्तत इति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ यदि वैरनिर्यातनं कर्तुमिच्छसि तदा रामेण रणे युद्ध्यस्व । यद्वा क्षमां कुरु खरादिवधं सहस्व सर्वथा चौर व्यापारो न कर्तव्य इति भावः । हितं चाह न त इति । रामकथा रामप्रसङ्गोपि । ते त्वया न कार्या यदि मां द्रष्टुमिच्छसि जीवितुमिच्छसीत्यर्थः ॥ १९ ॥ लोकन्यायमाह—बहव इति । युक्ताः सम्यगाचाराः धर्मम् अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः साधवोपि परेषामपराधेन विनष्टाः असत्संसर्गदोषेणेत्यर्थः ॥ २० ॥ सामान्यन्यायं स्वविषये दर्शयति—सोहमिति । सोहं साधुभूतोहम् । यत्ते क्षमं यत्त्वया कर्तुं शक्यं तत् त्वमेव कुरु । अहं त्वा त्वां नानुयामि अनर्थस्य निश्चितत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्र हेतुमाह—रामश्च हीति । हिः प्रसिद्धौ । अपिः कामचारकरणे । " अपिः सम्भावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थेषु कामचारक्रियासु च " इति विश्वः । द्वितीयोऽपिशब्दः अवधारणे ॥ २२ ॥ खरवधेन नाग्रहः कार्य इत्याह—यदीति । सीतापरिभवकरणेन शूर्पणखा विरूपिता

रामकथा न कार्या न कथनीया, मत्पुरत इति शेषः ॥ १९ ॥ युक्ताः नियमितचित्ताः । सपरिच्छदाः सपरिवाराः ॥ २० ॥ क्षमं कुरु सीताहरणोपायं कुरु ॥ २१ ॥ महातेजाः महापराक्रमः । महासत्त्वः महत् सत्त्वं बुद्धिबलं यस्य स महासत्त्वः । महाबलः महत् बलं शरीरबलं यस्य स महाबलः । एको हिशब्दः प्रसिद्धौ । अपरोऽवधारणे । राक्षसलोकस्यान्तको न भवेदपि हि अन्तको भवेदेवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ अतिवृत्तः वृत्तमतिक्रान्तः शूर्पणखाहेतोः सीताहननप्रयत्नदोषविरहितशूर्पणखाहेतोः अतिवृत्तः शूर्पणखावाक्यश्रवणजनितरोषवशाद्रामहननार्थमुद्युक्तः खरः हतः ॥ २३ ॥ अत्र रामस्य को व्यतिक्रमः, न कोऽपीत्यर्थः ॥ २४ ॥

इदं वचो बन्धुहितार्थिना मया यथोच्यमानं यदि नाभि पत्स्यसे । सबान्धवस्त्यक्ष्यसि जीवितं रणे हतोद्य रामेण शरैरजिह्मगैः ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः * ॥३९॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

मारीचेन तु तद्वाक्यं क्षमं युक्तं निशाचरः । उक्तो न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवौषधम् ॥ १ ॥ तं पथ्यहितवक्तारं मारीचं राक्षसाधिपः । अब्रवीत्परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः ॥२॥ यत्किलैतदयुक्तार्थं मारीच मयि कथ्यते । वाक्यं निष्फलमत्यर्थमुप्तं बीजमिवोषरे॥३॥ त्वद्वाक्यैर्न तु मां शक्यं भेत्तुं रामस्य संयुगे । पापशीलस्य मूर्खस्य मानुषस्य विशेषतः ॥ ४ ॥

खरश्चातिवृत्तो रामस्योपरि गत्वा प्रहारोद्युक्तो रामेण हतः अत्र रामस्य व्यतिक्रमः कः ? न कोपीत्यर्थः ॥२३॥ २४ ॥ अवश्यं वक्तव्यमर्थं पुनर्निष्कृष्य दर्शयति–इदमिति । यथोच्यमानं परमार्थत उच्यमानम् । नाभिपत्स्यसे नाङ्गीकरोषि ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते रामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

यस्य तत्त्वं समुद्दिष्टं नाभिजानन्ति दुर्जनाः । तमहं शिरसा वन्दे रघुनाथं गुणार्णवम् ॥ मारीचेन त्वित्यादि । क्षमं निवर्तनसमर्थम् । युक्तं कार्यम् ॥ १ ॥ पथ्यम् अनपायम् । हितं सुखावहम् । अयुक्तम् अयुक्तार्थम् ॥ २ ॥ अयुक्तार्थं राजचित्तप्रतिकूलत्वादनुचितार्थम् । उप्तं निक्षिप्तम् ॥ ३ ॥ रामस्य संयुगे

नाभिपत्स्यसे नाङ्गीकरिष्यसि ॥ २५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायाम् एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

मारीचेनेति । क्षमं निवर्तनसमर्थम् । युक्तं युक्तियुक्तम् न्याय्यं वा ॥ टी०–मर्तुकामः आसन्नमरणः ॥ १ ॥ पथ्यहितवक्तारं पथ्यम् अनपायम् । हितं सुखावहम् ॥ २ ॥ अयुक्तार्थं राजप्रतिकूलत्वादनुचितार्थम् ॥ ३ ॥ पापशीलत्वादिविशेषणयुक्तस्य

* सर्गश्रवणफलम् । स्कान्दे–"मारीचोक्तिमुपश्रुत्य गुरुमान् भवति क्षितौ ॥" इति ।

यस्त्यक्त्वा सुहृदो राज्यं मातरं पितरं तथा । स्त्रीवाक्यं प्राकृतं श्रुत्वा वनमेकपदे गतः ॥ ५ ॥ अवश्यं तु मया तस्य संयुगे खरघातिनः । प्राणैः प्रियतरा सीता हर्तव्या तव सन्निधौ ॥ ६ ॥ एवं मे निश्चिता बुद्धिर्हृदि मारीच वर्तते । न व्यावर्तयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७ ॥ दोषं गुणं वा सम्पृष्टस्त्वमेवं वक्तुमर्हसि । अपायं वाप्युपायं वा कार्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ८ ॥ सम्पृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता । उद्यताञ्जलिना राज्ञे य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ९ ॥

विपर्यये मां भेत्तुं सीतापहरणोपायाद्युद्धे मां प्रवर्तयितुं त्वद्वाक्यैर्न शक्यम् । तत्र हेतुत्रयं पापेत्यादि । पापशीलत्वान्मूर्खत्वाद्विशेषतो मानुषत्वाच्च । तेन नाहं योद्धुमर्हः किन्तु तद्भार्यापहरणमेव तदपकाराय प्रतिक्रियेति भावः ॥ ४ ॥ मूर्खत्वमुपपादयति—यदिति । प्राकृतम् असारम् । स्त्रीवाक्यं कैकेयीवाक्यम् । एकपदे उत्तरक्षणे । प्राणैः प्राणेभ्यः । प्रियतरा तत्प्राणापहरणादपि वरं तत्स्त्रियोऽपहरणमिति भावः । तव सन्निधौ सति हर्तव्या त्वत्सन्निधिमुखेन हर्तव्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ निश्चिता निश्चयरूपा । सेन्द्रैः किं पुनस्त्वयेति भावः ॥७॥ अपिचापृष्टोत्तरप्रलापस्तवासङ्गत इत्याह—दोषमिति । कार्यनिश्चये विषये कौ गुणदोषौ तत्साधने कावुपायाविति पृष्टश्चेदुत्तरं वक्तुमर्हसि । नास्माकं तज्जिज्ञासा ततो नैवं वक्तुं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रसङ्गाद्राजसन्निधौ विज्ञापनप्रक्रियां

रामस्य पौरुषमिति शेषः । त्वद्वाक्यैरेव भेत्तुं मया न शक्यमिति काकुः ॥ टी०—संयुगे रामस्य पौरुषं मया भेत्तुं शक्यमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्राकृतमसारं स्त्रीवाक्यं कैकेयीवाक्यम् । एकपदे एकपादविन्यासेनैव अतित्वरया गत इत्यर्थः । प्राणैः प्राणेभ्यः । मारीचेनेत्यादेः हर्तव्या तव सन्निधावित्यन्तस्य ग्रन्थस्य वास्तवार्थेऽयमर्थः—तद्वाक्यं सीतां नाहरेति वाक्यं न जग्राह तं प्रति परुषवाक्यं चाब्रवीत् । तदेवाह—यदिति । हे मारीच ! मयि सीताहरणकाम इत्यर्थः । अयुक्तार्थमयोग्यार्थं वाक्यं निष्फलम् । इदं चेद्युक्तमित्याह त्वदिति । मानुषस्य मूर्खस्य विशेषतः पापशीलस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । भेत्तुं शक्यम् । रामस्य रामं तु मया भेत्तुं न शक्यमिति यदुक्तं त्वद्वाक्यैस्तत्सत्यमेवेत्यर्थः । किन्तु य इति । यः परमकरुणाशालितया प्राकृतस्त्रीवाक्यमपि श्रुत्वा राज्यादिकं त्यक्त्वा वनं गतः तस्य सीता भार्या त्ववश्यं मया आहर्तव्येति सम्बन्धः । सीताहरणाभावे स्वस्य रामहस्तान्मरणं न भविष्यतीति हृद्गतम् ॥ ५-७ ॥ कार्यस्य विनिश्चये विषये दोषं गुणं वा अपायं वा उपायं वा

वाक्यमप्रतिकूलं तु मृदुपूर्वं हितं शुभम् । उपचारेण युक्तं च वक्तव्यो वसुधाधिपः ॥ १० ॥ सावमर्दं तु यद्वाक्यं मारीच हितमुच्यते । नाभिनन्दति तद्राजा मानार्हो मानवर्जितम् ॥ ११ ॥ पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः । अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य वरुणस्य यमस्य च ॥ १२ ॥ औष्ण्यं तथा विक्रमं च सौम्यं दण्डं प्रसन्नताम् । धारयन्ति महात्मानो राजानः क्षणदाचर । तस्मात्सर्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः ॥ १३ ॥ त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं मोहमास्थितः । अभ्यागतं मां दौरात्म्यात् परुषं वक्तुमिच्छसि ॥ १४ ॥ गुणदोषौ न पृच्छामि क्षमं चात्मनि राक्षस । मयोक्तं तव चैतावत् सम्प्रत्यमितविक्रम ॥ १५ ॥

दर्शयति—सम्पृष्टेनेत्यादिना । विपश्चिता विदुषा । राजसेवाप्रकारज्ञेनेति यावत् । भूतिम् ऐश्वर्यम् ॥ ९ ॥ एवं वक्तृगुणा उक्ताः, अथ वचनप्रकारमाह—वाक्यमिति । उपचारेण युक्तं बहुमानेन पुरस्कृतम्, हितमप्युपचारपूर्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ प्रकारान्तरेण न वक्तव्यमित्याह—सावमर्दमिति । सावमर्दं तिरस्कारसहितम् ॥ ११ ॥ पञ्च रूपाणि अग्न्यादिपञ्चकस्य यानि रूपाणि तानि धारयन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तान्येवाह—औष्ण्यमिति । औष्ण्यं तैक्ष्ण्यम् । सौम्यम् आह्लादकरत्वम् । दण्डं दुष्टनिग्रहम् । मान्याः मनसा पूज्याः । पूज्याः वाचा बहुमन्तव्याः ॥ १३ ॥ सामान्यत उक्तमर्थं प्रकृते सङ्क्रमयति—त्वं त्विति । धर्मं राजधर्मम् । मोहम् अज्ञानम् । दौरात्म्यात् दौर्जन्यात् ॥ १४ ॥ तर्हि कथं मया वक्तव्यमित्यत्राह—गुणेति । गुणदोषौ आत्मनि क्षेमं च न पृच्छामि किन्तु

संपृष्टस्त्वेवम् उत्तरं वक्तुमर्हसि नास्माकं तज्जिज्ञासा अतो नैवं वक्तुं सुयुक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ उपचारेण युक्तं बहुमानपुरस्सरम् ॥ १० ॥ मानवर्जितं सम्मानशून्यम्, प्रत्युत सावमर्दं तिरस्कारसहितम् ॥ ११ ॥ रूपाणि अंशान् । अग्नेरौष्ण्यं सौम्यं शिशिरत्वं प्रकृते दयार्द्रचित्तत्वमित्यर्थः । दण्डं दुष्टनिग्रहकारित्वम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ धर्मं राजधर्मम् ॥ १४ ॥ गुणदोषौ आत्मनि च कार्याकार्ये क्षमं युक्तं वा त्वां न पृच्छामि

अस्मिंस्तु त्वं महाकृत्ये साहाय्यं कर्तुमर्हसि । शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वचनान्मम ॥ १६ ॥ सौवर्ण स्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः । आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ॥ १७ ॥ प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ त्वां तु मायामृगं दृष्ट्वा काञ्चनं जातविस्मया । आनयैनमिति क्षिप्रं रामं वक्ष्यति मैथिली ॥ १९ ॥ अपक्रान्ते तु काकुत्स्थे दूरं यात्वा व्युदाहर । हा सीते लक्ष्मणेत्येवं रामवाक्यानुरूपकम् ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा रामपदवीं सीतया च प्रचोदितः । अनु गच्छति सम्भ्रान्तः सौमित्रिरपि सौहृदात् ॥ २१ ॥ अपक्रान्ते च काकुत्स्थे लक्ष्मणे च यथासुखम् । आन यिष्यामि वैदेहीं सहस्राक्षः शचीमिव ॥ २२ ॥ एवं कृत्वा त्विदं कार्यं यथेष्टं गच्छ राक्षस । राज्यस्यार्धं प्रयच्छामि मारीच तव सुव्रत ॥ २३ ॥ गच्छ सौम्य शिवं मार्गं कार्यस्यास्य विवृद्धये । अहं त्वाऽनुगमिष्यामि सरथो दण्डकावनम् ॥ २४ ॥ प्राप्य सीतामयुद्धेन वञ्च यित्वा तु राघवम् । लङ्कां प्रति गमिष्यामि कृतकार्यः सह त्वया ॥ २५ ॥

सम्प्रति मया तव तुभ्यं मयोक्तमेतावत् ॥ १५ ॥ किन्तदित्यत्राह—अस्मिन्निति । कृत्ये कार्ये शृण्विति साहाय्ये करणीये यत्कार्यं तद्वचनं तद्विषयवचनं शृणु ॥ १६ ॥ प्रमुखे अग्रे ॥ १७ ॥ १८ ॥ किं तस्य प्रयोजनं तत्राह—त्वामिति ॥ १९ ॥ अपक्रान्त इति अनुरूपकम् । स्वार्थे कप्रत्ययः ॥ २० ॥ पदवीं मार्गम् ॥ २१ ॥ अपक्रान्त इति । यथासुखं यत्नं विना ॥ २२ ॥ २३ ॥ मार्गं मृगसम्बन्धिरूपम् ।

किन्तु एतावदेव मयोक्तम् ॥ १५ ॥ तत्किमत आह—अस्मिन्निति । अस्मिन् कार्ये विषये भवत्कृत्यं साहाय्यमेव न त्वात्मनि गुणदोषचिन्तनम् अतस्त्वं साहाय्यं कर्तुमर्हसीति सम्बन्धः। साहाय्ये मम वचनात् यत्कर्म कार्यं तच्छृण्विति सम्बन्धः ॥ १६–२३ ॥ शिवं

न चेत् करोषि मारीच हन्मि त्वामहमद्य वै। एतत्कार्यमवश्यं मे बलादपि करिष्यासि । राज्ञो हि प्रतिकूलस्थो न जातु सुखमेधते ॥ २६॥ आसाद्य तं जीवितसंशयस्ते मृत्युर्ध्रुवो ह्यद्य मया विरुद्ध्य । एतद्यथावत्प्रतिगृह्य बुद्ध्या यदत्र पथ्यं कुरु तत्तथा त्वम्॥ २७॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

आज्ञप्तोऽराजवद्वाक्यं प्रतिकूलं निशाचरः ।
अब्रवीत् परुषं वाक्यं मारीचो राक्षसाधिपम् ॥ १ ॥

शिवं मनोहरम् । गच्छ प्राप्नुहि ॥ २४ ॥ २५ ॥ बलादपि कारिष्यासि अनिच्छतापि त्वया सर्वथा अहमेतत्कार्यं कारयिष्यामीत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह—राज्ञ इति ॥ २६ ॥ कार्यकरणाकरणयोर्गुणदोषौ दर्शयति—आसाद्येति । तं रामम् । आसाद्य मृगरूपेण प्राप्य । जीवितस्य संशयः दैवाज्जीवितं लभ्येतापि, मद्विरोधे तु जीवितहानिरेव स्यात् । प्रतिगृह्य निश्चित्य । अत्र कार्यद्वये। यत्ते पथ्यं तत्कुरु, मदुक्ताकरणे अवश्यं हननमित्यर्थः ॥ २७ ॥
इति श्रीगो०श्रीरा०रत्नमे०आरण्यकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

येन सर्वात्मना वर्ज्यं प्रातिकूल्यं हितैषिणाम् । सर्वलोकानुकूलं तमाश्रये रघुनायकम् ॥ आज्ञप्त इत्यादि । अराजवत् यदा रामप्रातिकूल्ये प्रवृत्तस्तदैव राजत्वं गतमिति मुनेराशयः । यद्वा राजवत् राजार्हं " तदर्हम् " इत्यर्हार्थे

मनोहरम् । मार्गं मृगरूपम्, गच्छ प्राप्नुहि ॥ २४ ॥ २५ ॥ बलादपि करिष्यसि अनिच्छतापि त्वया सर्वथा अहमेतत्कार्यं कारयिष्यामीत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह—राज्ञ इति ॥ २६ ॥ तं राममासाद्य मृगरूपेण प्राप्य । जीवितसंशयः तव जीवितस्य संशयः । हानिलाभौ सन्दिग्धौ पक्षे जीवितलाभोऽपि सम्भाव्यते, मद्विरोधे तु जीवितहानिर्निश्चितैव । अतस्त्वं बुद्ध्या निश्चित्य यद्युक्तं तत्कुरुष्व ॥ २७ ॥ इति श्रीमहे०श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां चत्वारिंशः सर्गः ४०

आज्ञप्त इति । राजवद्राजार्हम् । वाक्यं वाक्यानुष्ठानम् । रामलक्ष्मणावपवाह्य

केनायमुपदिष्टस्ते विनाशः पापकर्मणा । सपुत्रस्य सराष्ट्रस्य सामात्यस्य निशाचर ॥ २ ॥ कस्त्वया सुखिना राजन्नाभिनन्दति पापकृत् । केनेदमुपदिष्टं ते मृत्युद्वारमुपायतः ॥ ३ ॥ शत्रवस्तव सुव्यक्तं हीनवीर्या निशाचराः । इच्छन्ति त्वां विनश्यन्तमुपरुद्धं बलीयसा ॥ ४ ॥ केनेदमुपदिष्टं ते क्षुद्रेणाहितवादिना । यस्त्वामिच्छति नश्यन्तं स्वकृतेन निशाचर ॥ ५ ॥ वध्याः खलु न हन्यन्ते सचिवास्तव रावण । ये त्वामुत्पथमारूढं न निगृह्णन्ति सर्वशः ॥ ६ ॥ अमात्यैः कामवृत्तो हि राजा कापथमाश्रितः । निग्राह्यः सर्वथा सद्भिर्न निग्राह्यो निगृह्यसे ॥ ७ ॥

वतिः । यद्वा राजवदिति पूर्वसर्गोक्तमौद्धत्यं लक्ष्यते । वाक्यं वाक्यार्थानुष्ठानं मृगरूपमासाद्य त्वया गन्तव्यमित्येवंरूपं प्रतीत्यर्थः । यद्वा प्रतिकूलं वाक्यम् । आज्ञप्तः चोदितः उक्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ विनाशः विनाशोपायः ॥ २ ॥ सुखिना त्वया, अवस्थानमिति शेषः । मृत्युद्वारं मृत्युद्वारतुल्यमिदं कार्यम् । उपायतः व्याजेन ॥ ३ ॥ बलीयसा रामेण । उपरुद्धम् आक्रान्तम् । अत एव विनश्यन्तं त्वामिच्छन्ति त्वद्विनाशं रामविरोधमुखेनेच्छन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ न केवलं शत्रवः तत्रापि क्षुद्रा एवेदं कार्यमिच्छन्तीत्याह—केनेति । स्वकृतेन त्वत्कृताकृत्येन ॥ ५ ॥ ये उत्पथं लोकशास्त्रविरुद्धमार्गम् । आरूढं प्रविष्टं त्वां न निगृह्णन्ति तस्मान्मार्गान्न निवर्तयन्ति ते सचिवाः वध्याः वधार्हाः ॥ ६ ॥ एतदुपयुक्तत्वेन

त्वयेत्थं करणीयमित्येवंरूपं प्रतीत्यर्थः । रावणेनाज्ञप्तमारीचः तस्य प्रतिकूलं वाक्यमब्रवीदिति सम्बन्धः । यद्वा राजवदितिशब्देन पूर्वसर्गोक्तं रावणगतमौद्धत्यं लक्ष्यते । तदस्मिन्वाक्ये प्रवर्तकत्वेनास्तीति राजवदिति योज्यम् । यद्वा राजवत् राजेव । वाक्यं वाक्यानुष्ठानम् । मृगरूपमाश्रित्य रामलक्ष्मणावपवाह्य त्वया यथेष्टं गन्तव्यमित्येवंरूपं प्रतिकूलं रावणेनाज्ञप्तश्चोदितो निशाचरः परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ २ ॥ त्वया सुखिना सता कः पापकृन्नाभिनन्दति । केन पापकारिणा उपायतः उपायेन अयमुपदिष्टः विनाश इत्यनुषज्यते । स एव मृत्युद्वारम् ॥ ३ ॥ हीनवीर्याः तव शत्रवः त्वां बलीयांसम् । बलीयसा त्वत्तो बलवत्तरेण उपरुद्धं विनश्यन्तमिच्छन्ति, इदमाश्चर्यमितिशेषः ॥ ४ ॥ इदं सीताहरणम् । स्वकृतेन स्वनिर्मितविनाशोपायेनेत्यर्थः ॥ ५ ॥ उत्पथं शास्त्रविरुद्धम् । आरूढमापन्नं त्वां न निगृह्णन्ति न निवारयन्ति । सर्वशः सर्वोपायैः ते सचिवा वध्या इति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ निग्राह्यः

धर्ममर्थं च कामं च यशश्च जयतां वर । स्वामिप्रसादात् सचिवाः प्राप्नुवन्ति निशाचर ॥ ८ ॥ विपर्यये तु तत्सर्वं व्यर्थं भवति रावण । व्यसनं स्वामिवैगुण्यात् प्राप्नुवन्तीतरे जनाः ॥ ९ ॥ राजमूलो हि धर्मश्च जयश्च जयतां वर । तस्मात्सर्वास्ववस्थासु रक्षितव्या नराधिपाः॥ १०॥ राज्यं पालयितुं शक्यं न तीक्ष्णेन निशाचर । न चापि प्रतिकूलेन नाविनीतेन राक्षस ॥ ११ ॥ ये तीक्ष्णमन्त्राः सचिवा भज्यन्ते सह तेन वै । विषमे तुरगाः शीघ्रा मन्दसारथयो यथा ॥ १२ ॥ बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः । परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः॥ १३

सचिवकर्तव्यं दर्शयन् प्रकृते तदभावं चतुर्थपादेनाह—अमात्यैरिति । कापथं कुमार्गम् । निग्राह्यः निवर्तनीयः ॥७॥ स्वामिप्रसादात् स्वामिनः प्रसन्नभावात्, स्वामिसाद्गुण्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ विपर्यये स्वामिवैगुण्ये । स्वामिवैगुण्यान्न केवलममात्या एव नश्यन्ति किन्तु तदितरेपि जना इत्याह—व्यसनमिति ॥९॥ उक्तमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १० ॥ तीक्ष्णेन क्रूरदण्डेन । प्रतिकूलेन प्रजाविरुद्धेन । अविनीतेन इन्द्रियजयरहितेन । " विनयो हीन्द्रियजयः " इति कामन्दकः ॥ ११ ॥ तीक्ष्णमन्त्राः तीक्ष्णोपायप्रयोक्तारः । तेन स्वमन्त्रग्राहिणा राज्ञा सह। विषमे निम्नोन्नतप्रदेशे। शीघ्रगास्तुरगाः मन्दसारथयः अपटुसारथयः सन्तः । यथा सारथिना सह नश्यन्ति तथेत्यर्थः ॥ १२ ॥ उत्तरश्लोके वक्ष्यमाणस्य सामान्यन्यायं दर्शयति—बहव इति । साधवो धर्मज्ञाः । युक्ताः नीतिमार्गनिष्ठाः । धर्मम् अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः । "गत्यर्थाकर्मक—" इत्यादिना

निवर्तनीयः । न निगृह्यसे न निवार्यसे ॥ ७ ॥ स्वामिप्रसादात् स्वामिनः प्रसन्नभावात् । विपर्ययेस्वाम्यनुग्रहाभावे । स्वामिवैगुण्यात् स्वाम्युत्पथप्रवृत्तेः स्वामिवैगुण्यान्न केवलममात्या एव व्यसनं प्राप्नुवन्ति किन्तु इतरजना अपीत्यर्थः ॥८॥९॥ उक्तमर्थं निगमयति—तस्मादिति ॥ १० ॥ तीक्ष्णेन क्रूरदण्डेन । प्रतिकूलेन सर्वजनविरुद्धेन ॥११॥ तीक्ष्णमन्त्राः तीक्ष्णोपायाः । तेन सह मन्त्रग्राहिणा राज्ञा सह । मन्दसारथयः अकुशलसारथयः । विषमे निम्नोन्नतदेशे ॥१२॥ साधवः धर्मज्ञाः । युक्ताः नीतिमार्गनिष्ठाः। धर्ममनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः । सपरिच्छदाः सपरिजनाः ॥ १३ ॥

स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण । रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मेषा गोमायुना यथा ॥ १४ ॥ अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः । येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ १५ ॥ तदिदं काकतालीयं घोरमासादितं मया । अत्रैव शोचनीयस्त्वं ससैन्यो विनशिष्यसि ॥ १६ ॥ मां निहत्य तु रामश्च नचिरात्त्वां वधिष्यति । अनेन कृतकृत्योस्मि म्रिये यदरिणा हतः ॥१७॥ दर्शनादेव रामस्य हतं मामुपधारय । आत्मानं च हतं विद्धि हत्वा सीतां सबान्धवम् ॥ १८ ॥

कर्तरि क्तः । सपरिच्छदाः सपरिवाराः ॥ १३ ॥ गोमायुना क्रोष्ट्रा । स हि मेषघातुक इति प्रसिद्धिः ॥ १४ ॥ कर्कशः क्रूरबुद्धिः ॥ १५ ॥ काकतालीयं याद्दच्छिकम् । घोरं भयंकरमिदं कृत्यम् मया आसादितं ततो नाहं शोच्यः, नहि प्रमादविपन्नः शोच्य इति भावः । यद्वा ससैन्यस्त्वं विनशिष्यसीत्यत्रैव कृत्ये त्वं मे शोचनीयः बुद्धिपूर्वकारी त्वमेव हि शोच्य इति भावः। यद्वा ससैन्यो विनशिष्यसीति यत् तदिदं काकतालीयं घोरं कार्यं त्वया आसादितम् । अत्रैव मया त्वं शोचनीयः । हन्त दैवान्महाननर्थो राज्ञ उपस्थित इति शोचामीत्यर्थः ॥ १६ ॥ त्वयि विद्यमाने मम का हानिरित्यत्राह—मामिति । नचिरात् क्षणेनैव। अहं न शोचनीय इत्यत्र हेतुमाह—अनेनेति । तवारिणा रामेण हतो म्रिये इति यत् अनेन हेतुना कृतकृत्योस्मि । विश्वामित्रयागसंरक्षणप्रभृतिखरादिवधान्तातिमानुषचारित्रानुस्मृतिकृतासाधारणमहिमस्फूर्त्या राघवं परमपुरुषं निश्चितवतो मम तत्करप्रापितमरणस्य परमपुरुषार्थत्वादिति भावः । तथोक्तं नृसिंह

तीक्ष्णेन तीक्ष्णदण्डेन स्वामिना रक्ष्यमाणाः प्रजाः न वर्द्धन्ते । गोमायुना मृगघातकमृगेण ॥ १४ ॥ कर्कशः क्रूरबुद्धिः ॥ १५ ॥ काकतालीयं याद्दच्छिकं तदिदं घोरं रामकर्तृकवधरूपं मया आसादितं प्राप्तम् । अत्र स्वहननविषये किं किञ्चिदपि न विचारणीयमिति शेषः । किन्तु त्वमेव शोचनीयः । कुतः ? यतः ससैन्यो विनशिष्यसि । अयं भावः—अहमेक एव याद्दच्छिकेन निपातेन विनशिष्यामि अतो नाहं शोच्यः प्रमादविपन्नाः शोच्यन्ते त्वन्तु बुद्धिपूर्वमकार्यं कुर्वन् सबन्धुपरिवारो विनशिष्यसि अतस्त्वमेव शोचनीय इति ॥१६॥ नचिरात् क्षणेनैव तवारिणा श्रीरामेण हतोहं म्रियेयम् अनेन हेतुना कृतकृत्योस्मि, विश्वामित्रयागंसरक्षणमारभ्य खरादि

आनयिष्यसि चेत् सीतामाश्रमात् सहितो मया । नैव त्वमसि नाहं च नैव लङ्का न राक्षसाः ॥ १९ ॥ निवार्यमाण स्तु मया हितैषिणा न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर। परेत कल्पा हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् २०

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

एवमुक्त्वा तु वचनं मारीचो रावणं ततः ।
गच्छावेत्यब्रवीद्दीनो भयाद्रात्रिञ्चरप्रभोः ॥ १ ॥
दृष्टश्चाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा ।
मद्वधोद्यतशस्त्रेण विनष्टं जीवितं च मे ॥ २ ॥

पुराणे—"रामादपि हि मर्तव्यं मर्तव्यं रावणादपि । उभयोरपि मर्तव्ये वरं रामान्न रावणात् ॥" इति। यद्वा त्वत्तो निरुपाधिकवधाच्छत्रुहस्ताद्वधो निःश्रेयस कर इति भावः॥ १७–१९ ॥ उक्तमर्थं न्यायप्रदर्शनेन प्रतिपादयति–निवार्यमाण इति । हितैषिणा । यस्मात् गतायुषो नराः हितं न गृह्णन्ति तस्माद्वाक्यमिदं न मृष्यसे न सहसे, गतायुष्कत्वाद्धितं न गृह्णासीत्यर्थः । परेतकल्पाः आसन्न मरणाः । ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा०रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः॥४१॥

क्षणं क्षणार्धमपि वा वियोगो यस्य दुःखदः । तमहं शिरसा वन्दे जानकी प्राणवल्लभम् ॥ एवमित्यादि । भयात् रावणादधुनैव वधो भविष्यतीति भयात् ॥ १ ॥ दीन इत्युक्तं दौस्थ्यमुपपादयति–दृष्ट इत्यादिना । यद्यहं तेन दृष्टः तदा

वधान्तममानुषश्रीरामचरितमनुस्मृत्यासाधारणमाहिमस्फूर्त्या रघुपुङ्गवे परमपुरुषत्व मभिसन्धाय तत्करप्रापितमरणस्य परमपुरुषार्थत्वादिति भावः । तथाहि नार सिंहपुराणे–" रामादपि च मर्तव्यं मर्त्तव्यं रावणादपि । उभाभ्यामपि मर्तव्ये वरं रामान्न रावणात् ॥ " इति ॥ १७–१९ ॥ परेतकल्पाः आसन्नमरणाः । गतायुषः क्षीणायुषः । अतो गतायुष्यस्त्वमपि हितं न गृह्णासि ॥ २० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ विरचितायां श्रीरामायण० आरण्यकाण्डव्याख्यायामेकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

एवमिति । भयाद्रावणादधुनैव हानिर्भविष्यतीति त्रासाद्गच्छामीत्यब्रवीत् ॥१–४॥

नाहि रामं पराक्रम्य जीवन् प्रतिनिवर्तते। वर्तते प्रतिरूपो ऽसौ यमदण्डहतस्य ते॥३॥ किंनु शक्यं मया कर्तुमेवं त्वयि दुरात्मनि । एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर ॥ ४ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवत्तेन वचनेन स रावणः । परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ एत च्छौण्डीर्ययुक्तं ते मच्छन्दादिव भाषितम् । इदानीमसि मारीचः पूर्वमन्यो निशाचरः ॥ ६ ॥ आरुह्यतामयं शीघ्रं रथो रत्नविभूषितः । मया सह तथा युक्तः पिशाच वदनैः खरैः॥७॥ प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि। तां शून्ये प्रसभं सीतामानयिष्यामि मैथिलीम् ॥ ८ ॥ ततो रावणमारीचौ विमानमिव तं रथम् । आरुह्य ययतुः शीघ्रं तस्मादाश्रममण्डलात् ॥ ९ ॥ तथैव तत्र पश्यन्तौ पत्तनानि वनानि च । गिरींश्च सरितः सर्वा राष्ट्राणि नगराणि च ॥ १० ॥

मे जीवितं विनष्टमित्यन्वयः ॥ २ ॥ यमदण्डहतस्य ते प्रतिरूपः सदृशः असौ जनो वर्तते त्वामिवाहमपि यमदण्डहत इत्यर्थः ॥३॥४॥ सुसंश्लिष्टं दृढम् ॥५॥ शौण्डीर्यं वीरत्वम् । "कॄशॄपॄकटिपटिशौण्डिभ्य ईरन्" इत्यौणादिकसूत्रेण "शौडि गर्वे" इत्यस्मादीरन् प्रत्ययः। "शौण्डीरो वीरः" इति वृत्तिकारः। "शौण्डीरस्त्यागिवीरयोः" इति निघण्टुः । तत्कर्म तद्भावो वा शौण्डीर्यं गुणवचनत्वात् ष्यञ् । शौण्डीर्ययुक्तमेतत्ते भाषितं मच्छन्दादिव मदभिप्राया दिव भाषितं मत्सदृशं भाषितमित्यर्थः । पूर्वमन्यो यः कश्चन निशाचरोसि विक्लवभाषणात् इदानीं मारीचोसि मारीच इति लोकप्रसिद्धनामधेयानुरूप व्यापारोसि स्वप्रकृतिं प्राप्तोसीत्यर्थः ॥६॥ तथेति समुच्चये । खरैर्युक्तो रत्नविभू षितश्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तस्मात् मारीचीयात् ॥ ९ ॥ तथैव रथारूढावेव ।

सुसंश्लिष्टं दृढम् ॥ ५ ॥ शौण्डीर्यं पौरुषम् । मच्छन्दादिव मम मतसदृशमुक्तम्। इदानीं मारीचोऽसि स्वप्रकृतिं प्राप्तोऽसि । पूर्वमन्यः अधैर्यावलम्बनादिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ शून्ये रामलक्ष्मणरहितसमये ॥ ८–१४ ॥

समेत्य दण्डकारण्यं राघवस्याश्रमं ततः । ददर्श सह मारीचो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ११ ॥ अवतीर्य रथात्तस्मात्ततः काञ्चनभूषणात् । हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥१२॥ एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते कदलीवृतम्। क्रियतां तत्सखे शीघ्रं यदर्थं वयमागताः ॥१३॥ स रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसस्तदा । मृगो भूत्वाऽऽश्रमद्वारि रामस्य विचचार ह ॥ १४ ॥ स तु रूपं समास्थाय महदद्भुतदर्शनम् । मणिप्रवरशृङ्गाग्रः सितासितमुखाकृतिः ॥ १५ ॥

सहैव स्थिताविव्यर्थः । पत्तनानि नगरविशेषान् । नगाः वृक्षाः सन्त्येष्विति नगराणि, उद्यानाकीर्णपुराणीत्यर्थः । " नगपांसुपाण्डुभ्यश्च " इति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । नगरपत्तनादिलक्षणमुक्तं वास्तुशास्त्रे-" ग्रामश्च नगरं चैव पत्तनं खर्वटं पुरम् । खेटकं कुसुमं चैव शिबिरं राजवासिकम् । सेनामुखमिति त्वेवं दशधा कीर्तितं बुधैः । विप्राणां च सभृत्यानां वासो ग्राम इतीरितः । स एव विप्रैराकीर्णस्त्वग्रहार इति स्मृतः । कुटुम्बिभेदैरेकोनत्रिंशद्भिश्च समन्वितः । अनेकनारीसंबद्धं नानाशिल्पिजनैर्वृतम् । क्रयविक्रयकैः कीर्णं सर्वदेवैः समन्वितम् । नगरं त्विति विख्यातं पत्तनं शृणु साम्प्रतम् । द्वीपान्तरागतद्रव्यक्रयविक्रयकैर्युतम्। पत्तनं त्वब्धितीरे स्यात्तयोर्मिश्रं तु खर्वटम् । क्रयविक्रयकैर्युक्तं नानाजातिसमन्वितम् । तन्तुवायसमायुक्तं तत्पुरं त्विति कथ्यते । एतैराधिष्ठितं यत्तत् खेटकं परिकीर्तितम् । तेषामेकान्तरेष्वेव वासः कुसुममुच्यते । " इत्यादिना ॥ १० ॥ ११ ॥ हस्ते गृहीत्वेत्यनेनावश्यकत्वं द्योत्यते ॥ १२ ॥ यदर्थं यत्कार्यार्थम् । तत् कार्यं क्रियताम् आगमप्रयोजननिर्वाहकं मृगरूपं भजस्वेत्यर्थः ॥ १३॥१४ ॥ सङ्ग्रहेणोक्तं विवृणोति-स त्वित्यादिना । अद्भुतं विस्मयावहं दर्शनं यस्य तत्तथा । मणिप्रवरः इन्द्रनीलः तत्तुल्ये शृङ्गाग्रे यस्य स

मणिप्रवरशृङ्गाग्रः मणिप्रवराकारे इन्द्रनीलरत्नाकारे शृङ्गाग्रे यस्य सः । सितासितमुखाकृतिः क्वचित् सिता क्वचिदसिता च मुखस्याकृतिर्यस्य सः ॥ १५ ॥

रक्तपद्मोत्पलमुख इन्द्रनीलोत्पलश्रवाः । किञ्चिदभ्युन्नत ग्रीव इन्द्रनीलदलाधरः ॥ १६ ॥ कुन्देन्दुवज्रसङ्काशमुदरं चास्य भास्वरम् । मधूकनिभपार्श्वश्च पद्मकिञ्जल्क सन्निभः ॥ १७ ॥ वैडूर्यसङ्काशखुरस्तनुजङ्घः सुसंहतः । इन्द्रायुधसवर्णेन पुच्छेनोर्ध्वं विराजता ॥ १८ ॥ मनोहरः स्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृतः । क्षणेन राक्षसो जातो मृगः परमशोभनः । वनं प्रज्वलयन् रम्यं रामाश्रमपदं च तत् ॥ १९ ॥ मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्षसः । प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ॥ २० ॥ विचरन् गच्छते तस्माच्छाद्वलानि समन्ततः ॥ २१ ॥

तथा । क्वचित्सिता क्वचिदसिता च मुखस्याकृतिः शोभारेखा यस्य । " वर्णो वर्णेन " इति समानाधिकरणसमासः । अवयवद्वारेण सितासितशब्दौ समुदाये वर्तमानौ समानाधिकरणौ भवतः ॥ १५ ॥ रक्तपद्मोत्पलमुखः मुखपुटयोरेको रक्तपद्मवर्णः अन्यस्तूत्पलवर्ण इत्यर्थः । इन्द्रनीलोत्पलश्रवाः श्रवसोरिन्द्रनील सादृश्यं नीलभास्वररूपेण उत्पलसादृश्यं रूपेण इन्द्रनीलदलवदधरो यस्य स तथा ॥ १६ ॥ कुन्देति । अस्य मृगरूपस्य कुन्देन्दुवज्रसङ्काशमुदरमासीत् तस्मात्तादृशोदर इति विपरिणमयितव्यम् । अन्यथा पूर्वापरविरोधः । मधूक निभपार्श्वः गुडपुष्पतुल्यवर्णैकपार्श्वः, पार्श्वान्तरे हेमवर्णस्य वक्ष्यमाणत्वात् । पद्मकिञ्जल्कसन्निभः उक्तावयवव्यतिरिक्तपृष्ठसर्वप्रदेशे पद्मकेसरवर्णः ॥ १७ ॥ सुसंहतः सुश्लिष्टसन्धिबन्धः । ऊर्ध्वं पुच्छोर्ध्वपार्श्वे इन्द्रायुधसवर्णेन इन्द्रधनुर्वन्नाना वर्णेन पुच्छेनोपलक्षितः । स्निग्धवर्ण इति पूर्वोक्तसर्ववर्णानां स्निग्धत्वं विशे षणम् । रत्नैः रत्नाकारबिन्दुभिः । उपसंहरति क्षणेनेति । प्रज्वलयन् प्रकाशयन् मृगो जात इति पूर्वेणान्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ मनोहरमित्यादिसार्धश्लोक एका न्वयः । धातुवर्णः । शाद्वलानि शादाः बालतृणानि । "शादो जम्बालशष्पयोः"

रक्तपद्मोत्पलमुखः मुखपुटयोर्मध्ये एकः रक्तपद्मवर्णः अन्यः नीलोत्पलवर्णः । इन्द्रनीलो त्पलश्रवाः इन्द्रनीलमिव उत्पलमिव श्रवः श्रवणं यस्य सः ॥ १६ ॥ मधूकनिभपार्श्वः मधूकपुष्पसदृशपार्श्वद्वयः ॥ १७ ॥ सुसंहतः श्लिष्टसन्धिबन्धः ॥ १८–२० ॥ शाद्वलानि

रूप्यैर्बिन्दुशतैश्चित्रो भूत्वा स प्रियदर्शनः । विटपीनां किसलयान् भङ्क्त्वाऽदन् विचचार ह ॥ २२ ॥ कदली गृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः । समाश्रयन्मन्दगतिः सीतासन्दर्शनं तथा ॥२३॥ राजीवचित्रपृष्ठः स विरराज महामृगः । रामाश्रमपदाभ्याशे विचचार यथासुखम् ॥२४॥ पुनर्गत्वा निवृत्तश्च विचचार मृगोत्तमः । गत्वा मुहूर्तं त्वरया पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ २५ ॥ विक्रीडंश्च क्वचिद्भूमौ पुनरेव निषीदति । आश्रमद्वारमागम्य मृगयूथानि गच्छति ॥२६॥ मृगयूथैरनुगतः पुनरेव निवर्तते । सीतादर्शनमाकांक्षन् राक्षसो मृगतां गतः । परिभ्रमति चित्राणि मण्डलानि विनिष्पतन् ॥ २७ ॥ समुद्वीक्ष्य च तं सर्वे मृगा ह्यन्ये वनेचराः । उपागम्य समाघ्राय विद्रवन्ति दिशो दश ॥ २८ ॥

इत्यमरः । तद्वन्ति स्थलानि शाद्वलानि । " नडशादाड्ड्वलच् " इति ड्वलच् प्रत्ययः । विचरन् भक्षयन् । "चर गतिभक्षणयोः" । गच्छते गच्छति ॥ २० ॥ २१ ॥ विटपीनामिति दीर्घश्छान्दसः । किसलयान् पल्लवान् । पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ २२ ॥ कदलीगृहकं कृत्रिमकदलीमयगृहम् । तदनन्तरं कर्णिकारान् गत्वा ततः सीता संदृश्यतेऽस्मिन्निति सीतासन्दर्शनम् । अधिकरणे ल्युट् । सीतासन्दर्शनयोग्यस्थानमित्यर्थः । तथेति समुच्चये । तदपि गत्वा मन्दगतिः सन् इतस्ततः समाश्रयत् ॥ २३ ॥ राजीवचित्रपृष्ठः राजीवकेसरवदाश्चर्यकरपृष्ठदेशः । चित्रत्वं पूर्वस्माद्विशेषः । रामाश्रमपदाभ्याशे रामाश्रमस्थानसमीपे ॥ २४ ॥ पुनर्गत्वेति पुनर्निवृत्तश्चेत्यन्वयः । निवृत्य गमनमुक्त्वा गत्वा निवर्तनमाह—गत्वेति ॥ २५ ॥ एवं गमनागमनाभ्यां विक्रीडन् सन् पुनः क्वचित्तूष्णीं निषीदति ॥ २६ ॥ विनिष्पतन् सञ्चरन् ॥२७॥ समाघ्रायेति घ्राणेन विशेषं जानन्ति तिर्यञ्च इति प्रसिद्धिः ॥ २८ ॥

विचरन् भक्षयन् ॥२१॥२२ ॥ कदलीवाटिकां समाश्रयदिति च्छेदः । सीतासन्दर्शनं सीतादर्शनयोग्यस्थानं समाश्रयत् ॥२३–२६॥ विनिष्पतन् उत्प्लुत्य धावन् ॥ २७ ॥

टीका—समुद्वीक्ष्येति तिर्यग्जन्तूनामाघ्राणेन सजातीयविजातीयज्ञानं सम्भवतीति प्रसिद्धिः ॥ २८ ॥

राक्षसः सोऽपि तान्वन्यान् मृगान् मृगवधे रतः । प्रच्छादनार्थं भावस्य न भक्षयति संस्पृशन् ॥२९॥ तस्मिन्नेव ततः काले वैदेही शुभलोचना । कुसुमापचयव्यग्रा पादपानभ्यवर्तत ॥ ३० ॥ कर्णिकारानशोकांश्च चूतांश्च मदिरेक्षणा । कुसुमान्यपचिन्वन्ती चचार रुचिरानना ॥ ३१ ॥ अनर्हाऽरण्यवासस्य सा तं रत्नमयं मृगम् । मुक्तामणिविचित्राङ्गं ददर्श परमाङ्गना ॥ ३२ ॥ सा तं रुचिरदन्तोष्ठी रूप्यधातुतनूरुहम् । विस्मयोत्फुल्लनयना सस्नेहं समुदैक्षत ॥ ३३ ॥ स च तां रामदयितां पश्यन् मायामयो मृगः । विचचार पुनश्चित्रं दीपयन्निव तद्वनम् ॥३४॥ अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा नानारत्नमयं मृगम् । विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

भावस्य क्रौर्यस्य । प्रच्छादनार्थं मृगवधे रतोपि मृगान्न भक्षयति किन्तु संस्पृशन्नास्ते ॥२९॥ ततः आश्रमादभ्यवर्ततेत्यन्वयः ॥३०॥ मदिरम् आनन्दजनकम् ईक्षणं यस्याः सा मदिरेक्षणा । अनेन रुचिराननेत्यनेन च वक्ष्यमाणकार्योपयोग्युल्लासो द्योत्यते ॥३१॥ अरण्यवासस्यानर्हेत्यनेन सन्निहितव्रतसमाप्तिकालत्वकथनान्मृगग्रहणत्वरातिशयो द्योत्यते । रत्नमयं श्रेष्ठभूतम् । स्वार्थे मयट् । "रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठेपि" इत्यमरः । मुक्तामणिशब्देन तत्तुल्यबिन्दुमत्त्वमुक्तम्॥३२॥ रुचिरदन्तोष्ठीत्यनेन कुतुकानुभाव उक्तः । रूप्यं रजतम् धातवः ताम्रगैरिकादयः तत्तुल्यतनूरुहम् । "तनूरुहं रोम लोम" इत्यमरः॥३३॥ स इति । दीपयन् प्रकाशयन् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभू०रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

भावस्य राक्षसत्वस्य । अपचयः लवनम्॥ २९-३२ ॥ रूप्यधातुतनूरुहं रूप्यं रजतं धातवः ताम्रगैरिकादयः तैस्सदृशतनूरुहम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ टीका-अदृष्टपूर्वमिति।नाना रत्नमयं नानाविधरत्नकान्तिमयम् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

सा तं सम्प्रेक्ष्य सुश्रोणी कुसुमान्यपचिन्वती । हैम राजतवर्णाभ्यां पार्श्वाभ्यामुपशोभितम् ॥ १ ॥ प्रहृष्टा चानवद्याङ्गी मृष्टहाटकवर्णिनी । भर्तारमभिचक्रन्द लक्ष्मणं चापि सायुधम् ॥ २ ॥ तयाऽऽहूतौ नरव्याघ्रौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ । वीक्षमाणौ तु तं देशं तदा ददृशतुर्मृगम् ॥३॥ शङ्कमानस्तु तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो राम मब्रवीत् । तमेवैनमहं मन्ये मारीचं राक्षसं मृगम् ॥ ४॥ चरन्तो मृगयां हृष्टाः पापेनोपाधिना वने। अनेन निहता राजन् राजानः कामरूपिणा ॥ ५ ॥ अस्य मायाविदो माया मृगरूपमिदं कृतम् । भानुमत् पुरुषव्याघ्र गन्धर्व पुरसन्निभम् ॥ ६ ॥ मृगो ह्येवंविधो रत्नविचित्रो नास्ति राघव। जगत्यां जगतीनाथ मायैषा हि न संशयः ॥७॥

सीतायास्त्वेकनाथायाः पूरयिष्यन् मनोरथम् । मायामृगं योऽनुययौ श्रीरामं तमुपास्महे ॥ सा तामित्यादि। हैमराजतवर्णाभ्यामित्यनेन द्वयोः पार्श्वयो वर्णभेद उच्यते । मृष्टं शुद्धं हाटकं सुवर्णं तस्य वर्णोऽस्या अस्तीति तथा । "स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकम्" इत्यमरः । अभिचक्रन्द उच्चै राह्वयत् "क्रदि आह्वाने रोदने च" इति धातुः । सायुधमित्यनेनायुधेन सहाग न्तव्यमित्याहूतवतीति गम्यते ॥१-४॥ मृगयां चरन्तः मृगयार्थं पर्यटन्तो राजानः । अनेन पापेन मृगरूपोपाधिना निमित्तेन हताः॥ ५ ॥ मायां वेत्तीति मायावित् तस्य । मायैव मृगरूपं कृतं मृगाकारेण परिणतम् । भानुमत् प्रकाशवत् । गन्धर्वपुरं नानाविधविस्मयनीयाकारसंस्थानं क्षणभङ्गुरमभ्रं तत्स न्निभम्, तद्वद्विस्मयनीयमित्यर्थः । जगत्यां भूमौ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ १ ॥ प्रहृष्टेति । मृष्टहाटकवर्णिनी मृष्टं परिशुद्धं हाटकं हेम तस्य वर्णोऽस्तीति तथा ॥२-४॥ मृगयां चरन्तः मृगयार्थं पर्यटन्तः । उपाधिना मृगरूपोपाधिना ॥ ५ ॥ मायाविदः अस्य या माया दृश्यते अनया इदं मृगरूपं कृतम् अस्य माया मृगाका रेण परिणतेत्यर्थः । भानुमत् प्रकाशसम्पन्नम् । गन्धर्वपुरसन्निभम् गन्धर्वपुरं नाम

एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थं प्रतिवार्य शुचिस्मिता । उवाच सीता संहृष्टा चर्मणा हृतचेतना ॥८॥ आर्यपुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः । आनयैनं महाबाहो क्रीडार्थं नो भविष्यति ॥ ९ ॥ इहाश्रमपदेऽस्माकं बहवः पुण्यदर्शनाः । मृगाश्चरन्ति सहिताः सृमराश्चमरास्तथा ॥ १० ॥ ऋक्षाः पृषतसङ्घाश्च वानराः किन्नरास्तथा । विचरन्ति महाबाहो रूपश्रेष्ठा मनोहराः ॥ ११ ॥ न चास्य सदृशो राजन् दृष्टपूर्वो मृगः पुरा । तेजसा क्षमया दीप्त्या यथायं मृगसत्तमः ॥ १२ ॥ नानावर्णविचित्राङ्गो रत्नबिन्दुसमाचितः । द्योतयन् वनमव्यग्रं शोभते शशिसन्निभः ॥ १३ ॥ अहो रूपमहो लक्ष्मीः स्वरसम्पच्च शोभना । मृगोऽद्भुतो विचित्राङ्गो हृदयं हरतीव मे ॥ १४ ॥

काकुत्स्थं प्रतिवार्य निवर्त्य उवाच, राममिति शेषः । तत्र हेतुश्चर्मणेति । हृतचेतना हृतप्रज्ञा ॥८॥ नो भविष्यति नः भविष्यति । न भविष्यतीत्यपि वाग्दोषः ॥ ९ ॥ सहिताः सङ्गीभूताः । सृमराः व्यालमृगाः । " सृमरः स्याद्व्यालमृगः " इति वैजयन्ती । चमराः चामरमृगाः । ऋक्षाः भल्लूकाः । पृषताः बिन्दुमृगाः । किन्नराः मृगविशेषाः ॥ १० ॥ ११ ॥ तेजसा वर्णेन । क्षमया अत्वरया । दीप्त्या शरीरप्रकाशेन । यथायं मृगो दृश्यते तथा तेजआदिभिः अस्य सदृशो मृगो न दृष्टपूर्वः । पुरा भाविकालेपि न दृश्यत इति शेषः । " स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा " इत्यमरः ॥ १२ ॥ समाचितः व्याप्तः । अव्यग्रं समग्रं यथा तथा शोभते । शशिसन्निभः आनन्दकरत्वेन शशिसाम्यम् ॥ १३ ॥ रूपं वर्णः । लक्ष्मीः कान्तिः । उक्तानुवादपूर्वकं मनोहरत्वमाह—मृग इति ।

रम्यभवनाकारविशेषक्षणभङ्गुरमभ्रम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ काकुत्स्थं लक्ष्मणम् ॥ टी—प्रतिवार्य परिहृत्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ सृमरश्चमरौ कृष्णशुक्लपुच्छौ चामरमृगौ ॥ १० ॥ ११ ॥ तेजसा गर्वेण । क्षमया अत्वरया । दीप्त्या शरीरप्रकाशेन एतैरुपलक्षितः । पुरः निकटे । अयं मृगो यथा यादृशप्रकारः । अस्य सदृशो मृगः दृष्टपूर्वो न भवतीत्यन्वयः ॥ १२ ॥ रत्न

यदि ग्रहणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव । आश्चर्यभूतं भवति विस्मयं जनयिष्यति ॥ १५ ॥ समाप्तवनवासानां राज्यस्थानां च नः पुनः । अन्तःपुरविभूषार्थो मृग एष भविष्यति ॥ १६ ॥ भरतस्यार्यपुत्रस्य श्वश्रूणां मम च प्रभो । मृगरूपमिदं व्यक्तं विस्मयं जनयिष्यति॥१७॥ जीवन्न यदि तेऽभ्येति ग्रहणं मृगसत्तमः । अजिनं नरशार्दूल रुचिरं मे भविष्यति॥ १८॥ निहतस्यास्य सत्त्वस्य जाम्बूनदमयत्वचि । शष्पबृस्यां विनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् ॥ १९ ॥ कामवृत्तमिदं रौद्रं स्त्रीणामसदृशं मतम् । वपुषा त्वस्य सत्त्वस्य विस्मयो जनितो मम॥२०

अतो न पूर्वार्धेन गतार्थता ॥ १४ ॥ यदीति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । तव ग्रहणं त्वत्कर्तृकग्रहणम् । कर्तरि षष्ठी । तदा एष मृगः आश्चर्यभूतम् अस्माकं विस्मयावहं सत्त्वं भवति इदानीमिति शेषः । समाप्तवनवासानाम् अत एव पुनः राज्यस्थानां च नः विस्मयं जनयिष्यति किंच अन्तःपुरविभूषार्थोपि भविष्यति ॥ १५ ॥ १६ ॥ आर्यपुत्रस्य तव श्वश्रूणां मम श्वश्रूणां चेति योजना । मृगरूपं प्रशस्तमृगः । प्रशंसायां रूपप् प्रत्ययः । मृगस्य रूपं वा ॥ १७ ॥ जीवतः अग्रहणेपि प्रयोजनमाह–जीवान्निति । अजिनं चर्म । रुचिरं प्रियम् ॥ १८ ॥ प्रियत्वमेव विवृणोति-निहतस्येति । जाम्बूनदमयत्वाचि स्वर्णसदृशत्वाचि । शष्पबृस्यां बालतृणैः कृतायां बृस्याम् । मध्यमपदलोपिसमासः । "व्रतिनामासनं बृसी" इत्यमरः । तस्यां विनीतायाम् आस्तृतायाम् । उक्तरूपत्वाचि उपासितुं स्थातुम् इच्छामि, त्वया सहेति शेषः ॥१९॥ अथ सविनयमाह–कामवृत्तमिति । रौद्रं घोरम् इदं कामवृत्तं भर्तृप्रेरणरूपस्वेच्छा

बिन्दुसमाचितः रत्नबिन्दुव्याप्तः ॥ १३ ॥ १४ ॥ मृगो यदि जीवन्नेव तव ग्रहणमभ्येति यदि गृहीतो भवेत् तदा नः आश्चर्यभूतं भवति । आश्चर्यसत्त्वं भवति । अतस्सर्वेषां विस्मयं जनयिष्यतीति सम्बन्धः ॥ १५-१८ ॥ शष्पबृस्यां बालतृणैः परिकल्पिततापसासने । विनीतायां प्रसारितायां जाम्बूनदमयत्वचि उपासितुं त्वत्समीपे स्थातुमिच्छामीति योजना ॥ १९ ॥ इदं कामवृत्तं कैकेय्यादिवत्स्वप्रयोजनाय भर्तृवियोजनरूपमिदं कृत्यं रौद्रं क्रूरं स्त्रीणामसदृशमिति यद्यपि मतं ज्ञातं तथाप्यस्य वपुषा मम विस्मयो जात इत्यभिप्रायेण वाक्यं परिसमापितवती॥२०॥

तेन काञ्चनरोम्णा तु मणिप्रवरशृङ्गिणा । तरुणादित्यवर्णेन नक्षत्रपथवर्चसा । बभूव राघवस्यापि मनो विस्मयमागतम् ॥ २१ ॥ एवं सीतावचः श्रुत्वा तं दृष्ट्वा मृगमद्भुतम् । लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः ॥२२॥ उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः ॥२३ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः स्पृहां मृगगतामिमाम् । रूपश्रेष्ठतया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ॥ २४ ॥ न वने नन्दनोद्देशे न चैत्ररथसंश्रये । कुतः पृथिव्यां सौमित्रे योऽस्य कश्चित्समो मृगः ॥ २५ ॥ प्रतिलोमानुलोमाश्च रुचिरा रोमराजयः । शोभन्ते मृगमाश्रित्य चित्राः कनकबिन्दुभिः २६

व्यापारः । स्त्रीणाम् असदृशम् अयुक्तं कैकयीवत्, तथाप्यस्य सत्त्वस्य तु वपुषा विलक्षणदेहेन मम विस्मयो जनितः ममात्यन्तं कुतूहलं वर्तते, आनयेति वक्तुमप्ययुक्तम् अतः तवापि कुतूहलमस्ति चेत्तथा क्रियतामिति भावः । अनेन पूर्वमानयेति प्रमादादुक्तस्य क्षमापणं कृतम् ॥२०॥ न केवलं स्त्रीपारवश्येन कृतवान् किंतु स्वविस्मयेनापीत्याह—तेनेत्यादिना । मणिप्रवरो नीलरत्नम् । काञ्चनवर्णरोमत्वात् बालसूर्यवर्णत्वम् । नक्षत्रपथः छायापथः तत्तुल्यवर्चसा नक्षत्रसदृशबिन्दूपलक्षितत्वात् । आगतं प्राप्तम् ॥ २१ ॥ रूपेण मृगेण । " रूपं मृगेपि विज्ञेयम् " इति हलायुधः ॥ २२ ॥ २३ ॥ पश्येति । सीता स्पृहायुक्तेति भावः । तत्र हेतुमाह रूपेति । मृगेषु श्रेष्ठतया रूपेण श्रेष्ठतया वा एष मृगः एतादृशमृगः । अद्य वनवासे । न भविष्यति न सेत्स्यति दुर्लभ इत्यर्थः ॥२४॥ न केवलमत्र देशान्तरेपि दुर्लभ इत्याह—न वन इति । नन्दन इत्युद्देशः कीर्तनं यस्य तस्मिन् वने चैत्ररथसंश्रये चैत्ररथाख्ये वने च न भविष्यतीत्यनुषज्यते पृथिव्यां कुतो हेतोर्भविष्यति ॥ २५ ॥ प्रतिलोमाः

काञ्चनरूपेण काञ्चनमृगेण । " रूपं मृगेपि विज्ञेयम् " इति हलायुधः । नक्षत्रपथवर्चसा नक्षत्रसदृशवर्चसा बिन्दूपलक्षितत्वात् आगतं प्राप्तं बभूव ॥ २१–२३ ॥ रूपश्रेष्ठतया उपलक्षित एष मृगो न भविष्यति एतादृशमृगो न क्वचिदपि सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ नन्दनोद्देशे नन्दनमित्युद्देशः कीर्तनं यस्य तस्मिन् । चैत्ररथसंश्रये तदाख्ये वने ॥ २५ ॥ कनकबिन्दुभिश्चित्ररोमराजय इत्यन्वयः ॥ २६ ॥

पश्यास्य जृम्भमाणस्य दीप्तामग्निशिखोपमाम् । जिह्वां मुखान्निस्सरन्तीं मेघादिव शतह्रदाम् ॥ २७ ॥ मसारगल्लर्कमुखः शङ्खमुक्तानिभोदरः। कस्य नामाभिरूपोऽसौ न मनो लोभयेन्मृगः॥२८॥कस्य रूपमिदं दृष्ट्वा जाम्बूनदमयं प्रभो। नानारत्नमयं दिव्यं न मनो विस्मयं व्रजेत्॥ [किं पुनर्मैथिली सीता बाला नारी न विस्मयेत्।]॥२९॥ मांसहेतोरपि मृगान् विहारार्थं च धन्विनः । घ्नन्ति लक्ष्मण राजानो मृगयायां महावने ॥ ३० ॥ धनानि व्यवसायेन विचीयन्ते महावने । धातवो विविधाश्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः ॥ ३१ ॥

तिर्यग्भूताः । अनुलोमाः अनुकूलाः रोमराजयश्च मृगमाश्रित्य दृश्यन्ते। चित्राः आश्चर्यभूताः कनकबिन्दवः कनकवर्णबिन्दवश्च मृगमाश्रित्य शोभन्ते ॥ २६ ॥ पश्येति । शतह्रदां तटितम् ॥ २७ ॥ मसारः इन्द्रनीलः । गल्लर्कः चषकः । " गल्लर्कश्चानुतर्षश्च तर्षकश्चषकः स्मृतः " इति हलायुधः । इन्द्रनीलनिर्मितचषकाकारमुखसंपुट इत्यर्थः । अभिरूपः सुन्दरः ॥ २८ ॥ कस्येति । रूपं मृगम् । जाम्बूनदमयेति स्वार्थे मयट् । नानारत्नमयं नानाबिन्दुप्रचुरम् ॥२९॥ मांसहेतोरपि विनोदार्थं च राजानो मृगान् घ्नन्ति, किं पुनरेवंविधविचित्रवस्तुलाभहेतोरिति भावः ॥ ३० ॥ एतन्मृगरूपं महद्धनम् एतच्च वन एव संभवति तस्मादिदं व्यवसायेन स्वीकर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह–धनानीति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठं सुवर्णं च मणिरत्नसुवर्णे ते येषु स्त इति मणि

शतह्रदां विद्युतम् ॥ २७ ॥ मसारगल्लर्कमुखः मसार इन्द्रनीलः, गल्लर्कश्चषकः, इन्द्रनीलनिर्मितचषकाकारास्यसम्पुट इत्यर्थः । कस्य नामानिरूप्योऽसौ–अनिरूप्यः इदमित्थमिति निरूपयितुमशक्यः॥२८॥२९॥मांसहेतोरिति । किम्पुनरेवंविधलाभार्थमिति भावः । टी–मांसलाभहेतोरपि विनोदार्थं च राजानो मृगान् साधारणमृगान् घ्नन्ति, किम्पुनरेवंविधरूपमिति भावः ॥ ३० ॥ एतन्मृगरूपं महाधनं वन एव सम्भवति तस्मादिदमत्यादरेण सङ्ग्राह्यमित्याशयेनाह–धनानीति । मणिरत्नसुवर्णिनः मणिरत्नं मणिश्रेष्ठं सुवर्णं च हेममयेषु धातुषु सम्भवतः ते तथोक्ताः, वज्रादिमणिसुवर्णरजताद्याकाराः धातवः लक्षणया गैरिकादिधात्वाधारपर्वतप्रदेशा इत्यर्थः । धनानि विचित्रमृगादिरूप

तत्सारमखिलं नृणां धनं निचयवर्धनम् ।
मनसा चिन्तितं सर्वं यथा शुक्रस्य लक्ष्मण ॥ ३२ ॥
अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्यविचारयन् ।
तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राहुरर्थ्याश्च लक्ष्मण ॥ ३३ ॥

रत्नसुवर्णिनः मणयः सुवर्णानि च धातुषु भवन्तीति प्रसिद्धिः । तथाभूता विविधा धातवश्च धनानि करिमस्तकमुक्ताप्रभृतीनि महावने व्यवसायेन मृगया योगेन राजभिः विचीयन्ते संगृह्यन्ते । यद्वा धनानि व्यवसायेन मृगयायोगेन महावने विचीयन्ते । ननु कुतो वने धनसङ्ग्रहप्रसक्तिरित्यत्राह—धातव इति । यस्मादुक्तरूपा विविधा धातवः सन्ति तस्मादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तेषां धनानां सारं श्रेष्ठभूतम् । अखिलं धनं नृणां निचयवर्धनं कोशवर्धनं भवेत् । किमिव शक्रस्य मनसा चिन्तितं सङ्कल्पितं वस्तुजातं तथैवाविर्भूय निचयवर्धनं यथा तद्वदित्यर्थः । यद्वा नृणां मनसा चिन्तितं वृथामनोरथकल्पितं सर्वं धनं यथा शुक्रस्य कोशं पूरयति तथेत्यर्थः । तदुक्तमुद्योगपर्वणि—"मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चिन्तार्जितं धनम् ।" इति । यद्वा नृणां राजादिधनिनां कोशवर्धनं तत् वन्यं धनं सारं भवति जानपदधनादपि वन्यं धनं सारम् अतिप्रशस्तं भवति अपूर्वत्वात् अतो निवृत्तवनवासैरस्माभिर्वनादपूर्वधनतया पुरीं नेतुमयं ग्रहीतव्य इति भावः ॥३२॥ अस्त्वेवम् अथापि विचार्य कार्यमिति चेत्तत्राह—अर्थीति ।

धनानि । व्यवसायेन उद्योगेन वने विचीयन्ते अन्विष्यन्ते । वन इत्युपलक्षणम् । यत्र क्वापि स्थितं वस्तु राज्ञा सङ्गृह्यत इति भावः ॥ ३१ ॥ तत् तस्मात् सारं श्रेष्ठमखिलं धनं शास्त्राविरुद्धोपायेन सर्वदा सम्पादितं धनमित्यर्थः । निचयवर्द्धनं कोशवर्द्धनम् "उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः" इति न्यायेन शास्त्राविरुद्धोपायेन सम्पादितं द्रव्यं राज्ञां कोशगृहं पूरयतीति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह—मनसेति। नृणां मनुष्याणां चिन्तितं सङ्कल्पितं धनं सर्वं तथैवाविर्भूतं सत् यथा शुक्रस्य निचयवर्द्धनं भवति तथैवेत्यर्थः । जनस्य सङ्कल्पितार्थाः शुक्रस्य कोशं पूरयन्तीति प्रसिद्धिः। यद्वा शुक्रस्य मनसा चिन्तितं सङ्कल्पितं सर्वधनं तथैवाविर्भूय यथा शुक्रस्य निचयवर्द्धनं भवति ॥ ३२ ॥ एवमस्तु, अथापि विचार्य कर्तव्यमिति चेत्त्रत्याह—अर्थीति । अर्थयते प्रार्थयतीत्यर्थी, अपूर्ववस्तुकामः पुरुष इत्यर्थः । अविचारय

स०—तत् वन्यं धनं नृणां सारं वरेण्यम् । तत्र दृष्टान्तमाचष्टे, मनसा चिन्तितं सर्वं तत् वन्यं शुक्रस्य उशनसः यथा सारं तथेत्यर्थः । वन्यरसेनैव कूपं निर्माय मृतजीवनकर्तृकत्वाच्छुक्रस्येति भावः ॥ ३२ ॥

एतस्य मृगरत्नस्य परार्ध्ये काञ्चनत्वचि ।
उपवेक्ष्यति वैदेही मया सह सुमध्यमा ॥ ३४ ॥
न कादली न प्रियकी न प्रवेणी न चाविकी ।
भवेदेतस्य सदृशी स्पर्शनेनेति मे मतिः ॥ ३५ ॥
एष चैव मृगः श्रीमान् यश्च दिव्यो नभश्चरः ।
उभावेतौ मृगौ दिव्यौ तारामृगमहीमृगौ ॥ ३६ ॥

अर्थी असन्निहितार्थापेक्षी । "अर्थाच्चासन्निहिते" इति इनिप्रत्ययः । सः येन अर्थकृत्येन अर्थकार्येण हेतुना अविचारयन् संव्रजति सम्यग्गच्छति यद्वस्तु सौन्दर्यजातोपकारलोभेन पुरुषस्तत्साधने व्यग्रः प्रवर्तते तमेवार्थं प्राहुः । अर्थ शास्त्रज्ञाः नीतिशास्त्रज्ञाः । अर्थ्याः अर्थादनपेताश्च । " अर्थ्योऽभिज्ञार्थ शालिनोः " इत्यजयः । " धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति यत्प्रत्ययः । यस्य गुणप्रीतः पुरुषः अभिनिविशते स एवार्थ इति नीतिशास्त्रज्ञा अर्थवन्तश्चाहुः । अयञ्च तथाविध इति भावः ॥ ३३ ॥ एवं प्रयत्नसम्पाद्यं वस्त्वयमेव मृग इत्याभिप्रायेणाह—एतस्येति । मृगरत्नस्य मृगश्रेष्ठस्य । परार्ध्ये श्लाघ्ये । काञ्चनत्वचि काञ्चनसदृशत्वचि । पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ ३४ ॥ परार्ध्यत्वं विवृ णोति—नेति । कदल्येव कादली मृगविशेषः । तल्लक्षणमुक्तं वैजयन्त्याम्— " कदली तु बिले शेते मृदुसूक्ष्मोच्चकर्बुरैः । नीलाग्रैर्लोमभिर्युक्ता सा विंशत्य ङ्गुलायता । प्रियकी लोमभिर्युक्ता मृदुश्च मसृणैर्घनैः ॥ " इति । प्रवेणी आस्त रणविशेषः मृगविशेषो वा । अविरेव आविकः " अवेः कः" इति स्वार्थे कप्र त्ययः । तस्येयमाविकी तल्लोमनिर्मिता शाटीत्यर्थः । स्पर्शनेन मार्दवेन ॥ ३५ ॥ दिव्यः श्लाघ्यः । नभश्चरो मृगः मृगशीर्षः । दिव्यौ शोभमानौ ॥ ३६ ॥

न्नालोचनामकुर्वन् येनार्थकृत्येन अर्थसाधनेनोद्योगेन संव्रजति सम्यग्गच्छतीत्यर्थः । अर्थ्याः अर्थादनपेताः, अर्थसम्पादनचतुरा इति यावत् । अर्थशास्त्रज्ञास्तमेवार्थं प्राहुः—यद्वस्तुसौन्दर्यलोभेन पुरुषस्तत्साधने व्यग्रः प्रवर्तते स एवार्थः । अयंच मृगस्तथाविध इति भावः॥३३॥ परार्ध्ये अमूल्ये॥३४॥ कदल्येव कादली मृदूच्चकर्बुर नीलाग्ररोममृगविशेषः। प्रियकी मृदूच्चमसृणघनरोममृगविशेषः। प्रियकी सुखस्पर्शो व्याघ्र इत्यन्ये । प्रवेणी आस्तरणम् । आविकम् अविवालनिर्मितः कम्बलविशेषः । एतस्य मृगचर्मणः ॥ ३५ ॥ यश्च दिव्यो नभश्चरो मृगः मृगशीर्षनक्षत्रम् एतावुभौ

यदि वाऽयं तथा यन्मां भवेद्वदसि लक्ष्मण। मायैषा राक्षसस्येति कर्तव्योऽस्य वधो मया ॥३७॥ एतेन हि नृशंसेन मारीचेनाकृतात्मना । वने विचरता पूर्वं हिंसिता मुनिपुङ्गवाः ॥३८॥ उत्थाय बहवो येन मृगयायां जनाधिपाः । निहताः परमेष्वासास्तस्माद्वध्यस्त्वयं मृगः ॥ ३९ ॥ पुरस्तादिह वातापिः परिभूय तपस्विनः । उदरस्थो द्विजान् हन्ति स्वगर्भोऽश्वतरीमिव ॥ ४० ॥ स कदाचिच्चिराल्लोभादाससाद महामुनिम् । अगस्त्यं तेजसा युक्तं भक्षस्तस्य बभूव ह ॥ ४१ ॥ समुत्थाने च तद्रूपं कर्तुकामं समीक्ष्य तम् । उत्स्मयित्वा तु भगवान् वातापिमिदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥

एवं सीतामतमङ्गीकृत्य प्रवृत्तिरुक्ता। अथ लक्ष्मणमतमङ्गीकृत्याह—यदि वेति। मायैषा राक्षसस्येति यन्मां वदसि तथायं यदि वा भवेत् एवमप्यस्य वधो मया कार्यः ॥३७॥ हनने हेतुत्वेन तदीयदौरात्म्यमाविष्करोति—एतेन हीति । नृशंसेन घातुकेन । अकृतात्मना दुष्टभावेन ॥ ३८ ॥ उत्थाय प्रादुर्भूय॥३९॥ पूर्वोक्तमपि वातापिवृत्तान्तं मारीचस्य मायाव्यापारे दृष्टान्तत्वेनाह—पुरस्तादिति । पुरस्तात् पूर्वस्मिन्काले । इह दण्डकारण्य । अश्वतरो नाम गर्दभादश्वायामुत्पन्न इति वृत्तिकारः। "गोखरोऽश्वतरो मतः" इति हलायुधः । तत्स्वरूपमुक्तं शालिहोत्रीये—" खररूक्षस्वरास्तीक्ष्णाः खरशीलाः खराङ्घ्रयः । " इति । तामश्वतरीं स्वगर्भो यथा हन्ति तथायमपि गर्भस्थो द्विजान् हन्ति । अश्वतरी वृश्चिकेत्यप्याहुः ॥४०॥ भक्षः आहारः ॥४१॥ समुत्थाने श्राद्धान्ते । तद्रूपं रक्षोरूपम् । उत्स्मयित्वा ईषत्स्मित्वा । ल्यबभाव आर्षः ॥ ४२ ॥

दिव्यौ देवतार्हौ अमानुषौ वा शोभनावित्यर्थः ॥ ३६ ॥ मायैषा राक्षसस्येति यन्मां वदसि तथायं यदि भवेदेवमप्यस्य वधः कर्तव्य इत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ उत्थाय प्रादुर्भूय ॥ ३९ ॥ पूर्वमुक्तमपि वातापिवृत्तान्तं मारीचस्य मायाव्यापारे दृष्टान्तत्वेनाह—पुरस्तादिति । पुरस्तात्पूर्वस्मिन् काले । इह दण्डकारण्ये । स्वगर्भोऽश्वतरीमिवेति । अश्वतरी गर्दभादश्वायामुत्पन्ना तां स्वगर्भ एव यथा हन्ति तद्वदयमपि उदरस्थो द्विजान् हन्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ समुत्थाने श्राद्धान्ते । तद्रूपं स्वकं रूपम् ।

त्वयाऽविगण्य वातापे परिभूताः स्वतेजसा । जीवलोके द्विजश्रेष्ठास्तस्मादसि जरां गतः ॥ ४३ ॥ तदेतन्न भवेद्रक्षो वातापिरिव लक्ष्मण। मद्विधं योऽतिमन्येत धर्मनित्यं जितेन्द्रियम् । भवेद्धतोऽयं वातापिरगस्त्येनेव मां गतः ॥ ४४ ॥ इह त्वं भव सन्नद्धो यन्त्रितो रक्ष मैथिलीम् । अस्यामायत्तमस्माकं यत्कृत्यं रघुनन्दन ॥ ४५ ॥ अहमेनं वधिष्यामि ग्रहीष्याम्यपि वा मृगम् । यावद्गच्छामि सौमित्रे मृगमानयितुं द्रुतम् ॥ ४६ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेहीं मृगत्वचि गतस्पृहाम् । त्वचा प्रधानया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ॥ ४७ ॥

अविगण्य अविचार्य, पापमिति शेषः । जीवलोके भूलोके । जरां जीर्णताम् । इति वातापिमब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४३ ॥ तदिति रक्षःशब्दाभिप्रायेण नपुंसकत्वम् । अतिमन्येत अतिक्रामेत् । मां गत इति । अगस्त्यो यथा अजरूपं वातापिं लोकहितार्थं नाशितवान् तथाहमपि मृगरूपमेनं हनिष्यामीत्यर्थः॥४४॥ सन्नद्धः धनुःकवचादिसन्नाहयुक्तः । यन्त्रितः व्याक्षेपान्तररहितः । अस्यामिति । अस्माकं यत्कृत्यमावश्यकं तत् सर्वमस्यामायत्तम् एतद्रक्षणप्रधानमित्यर्थः । एतन्मूलतया रावणवधादिकं कर्तव्यम् । इयं हि पूर्वं वेदवतीभावे तथा सङ्कल्पितवतीत्यपि सूचयति ॥ ४५ ॥ अहमिति । यावद्गच्छामि गमिष्यामि । " यावत्पुरानिपातयोः " इति भविष्यदर्थे लट् ॥४६॥ पश्येति । गतस्पृहां प्राप्तस्पृहाम् । प्रधानया प्रधानप्रयोजनभूतया न भविष्यति मारि-

उत्स्मयित्वा ईषत्स्मित्वा ॥ ४२ ॥ अविगण्य अविचार्य, पापमिति शेषः ॥ ४३ ॥ एवं यो मद्विधमतिमन्येत तद्रक्षः मारीचः वातापिरिव न भवेत् किमिति काकुः । वातापिरिव मारीचोपि वधार्ह एवेत्यर्थः । अतिमन्येत अतिक्रामेत मा मां गतः प्राप्तः अयं मारीचः अगस्त्येन वातापिरिव हतो भवेदित्यन्वयः ॥ ४४ ॥ सन्नद्धः धनुःकवचादिसन्नाहयुक्तो भव । मैथिलीं यत्नतो रक्ष । कुतः? अस्यामिति। अस्माकं यत्कृत्यं तत्सर्वमस्यामायत्तं सीतारक्षणार्थमित्यर्थः॥४५॥तर्हि त्वया करणीयं किमित्यत आह–अहमिति । अतः कारणान्मृगमानयितुं यावद्गच्छामि तावदिह सन्नद्धो भवेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४६ ॥ प्रधानया श्रेष्ठया त्वचा उपलक्षित एष मृगो न भविष्यति,

अप्रमत्तेन ते भाव्यमाश्रमस्थेन सीतया ॥ ४८ ॥ याव त्पृषतमेकेन सायकेन निहन्म्यहम् । हत्वैतच्चर्म चादाय शीघ्रमेष्यामि लक्ष्मण ॥ ४९ ॥ प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण । भवाप्रमत्तः परिगृह्य मैथिलीं प्रतिक्षणं सर्वत एव शङ्कितः ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीमदारण्यकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

तथा तु तं समादिश्य भ्रातरं रघुनन्दनः ।
बबन्धासिं महातेजा जाम्बूनदमयत्सरुम् ॥ १ ॥

ष्यतीत्यर्थः । अत्र सीताप्रार्थितमेव प्रधानप्रयोजनम् , अन्यदानुषङ्गिकमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ अप्रमत्तेनेति । सीतया हेतुभूतया आश्रमस्थेन ते त्वया अप्रमत्तेन भाव्यम्, आश्रमस्थोऽप्रमत्तः सन् सीतारक्षणं कुर्वित्यर्थः । पृषतं मृगम् ॥४८॥४९॥प्रदक्षिणेन अत्यन्तसमर्थेन । जटायुषेति सहार्थे तृतीया । "वृद्धो यूना" इति ज्ञापकात् । मैथिलीं परिगृह्य स्ववशीकृत्य सर्वतः शङ्कित एव प्रतिक्षणमतिशङ्कयैवाप्रमत्तो भवेत्यन्वयः । अत्र पञ्चाशच्छ्लोकाः ॥ ५० ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्नमे० आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥

अजानन्निव यो मायामृगं कार्यान्तरैकदृक् । अनुसृत्य जघानाशु तं लीला मानुषं भजे ॥ अथ मारीचवधः—तथा त्वित्यादिना । त्सरुः खड्गमुष्टिः । "त्सरुः

किन्तु रक्षोमायैव यद्यपि तथापि मृगत्वचि गतस्पृहां गता प्राप्ता स्पृहा यस्याः ताम् । वैदेहीं पश्येत्यन्वयः । यद्वा पश्येति मृगत्वचि गतस्पृहां वैदेहीं पश्य अत एव प्रधानया त्वचा हेतुभूतया एव मृगो न भविष्यति, मरिष्यतीत्यर्थः । मृगत्वचि सीतेच्छाया विद्यमानत्वान्मृगं हत्वा त्वचमेवानयिष्यामीति भावः ॥ ४७ ॥ सीतया हेतुभूतया ते त्वया आश्रमस्थेनापि त्वया अप्रमत्तेन भाव्यम्, आश्रमेऽप्रमत्तः सन् सीताया रक्षणं कुर्वित्यर्थः । पृषतं चर्म आदायेत्यत्र सन्ध्यभाव आर्षः ॥ ४८॥४९ ॥ प्रदक्षिणेन प्रकर्षेण दक्षिणः समर्थः तेन पक्षिणा जटायुषा सह अनुकूलेनेति वा । प्रतिक्षणं सर्वत एव, सर्वदिग्वर्तिराक्षसादिभ्य इत्यर्थः । शङ्कितस्सन् अप्रमत्तो भवेति शेषः ॥५०॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० आरण्यकाण्ड० त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥४३॥

तथेति । त्सरुः खड्गमुष्टिः । असिकण्ठ इति यावत् ॥ १ ॥

ततस्त्र्यवनतं चापमादायात्मविभूषणम् । आबध्य च कलापौ द्वौ जगामोदग्रविक्रमः ॥ २ ॥ तं वञ्चयानो राजेन्द्रमापतन्तं निरीक्ष्य वै । बभूवान्तर्हितस्त्रासात्पुनः सन्दर्शनेऽभवत् । बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः ॥ ३ ॥ तं स्म पश्यति रूपेण द्योतमानमिवाग्रतः । अवेक्ष्यावेक्ष्य धावन्तं धनुष्पाणिं महावने ॥ ४ ॥ अतिवृत्त मिषोः पाताल्लोभयानं कदाचन । शङ्कितं तु समुद्भ्रान्त मुत्पतन्तमिवाम्बरे ॥ ५ ॥ दृश्यमानमदृश्यं च वनोद्दे शेषु केषुचित् । छिन्नाभ्रैरिव संवीतं शारदं चन्द्रमण्डलम् ६

खड्गादिमुष्टिः स्यात्" इत्यमरः ॥ १ ॥ त्र्यवनतं त्रिषु स्थलेष्ववनतम्, शार्ङ्ग मित्यर्थः । आत्मविभूषणम् आत्मालङ्कारम् । कलापौ द्वौ द्वौ तूणीरौ "कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेपि च" इत्यमरः॥ २ ॥ वञ्चयानः वञ्चयमानः । अनित्यो मुमागमः । सन्दर्शने दृष्टिविषये अभवत् स्थितः। बद्धेति । यतः यस्मिन् प्रदेशे मृगो वर्तते तत्र प्रदुद्राव ॥ ३ ॥ तमित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । रूपेण कान्त्या । अग्रे द्योतमानमिव स्थितम् इषोः पातात् अतिवृत्तम् अतिक्रान्तं शङ्कितमिवेत्यन्वयः । धनुष्पाणिं दृष्ट्वा शङ्कितमिवेत्यनेन धनुष्पाणिदर्श नादन्यमृगाणामिवास्य शोको न भवतीतीवशब्दः प्रयुज्यते । यद्वा रामाद्भयं शङ्कमानं सन्तम् उत्पतन्तमिव स्थितं वस्तुतस्तत्राप्यदर्शनादिति भावः । लोभयानं हस्तप्राप्तमिव दृश्यमानमित्यर्थः । दृश्यमानमिति केषुचिद्दृश्यमानं केषुचिददृश्यम् अत एव छिन्नाभ्रैः संवीतं व्याप्तं चन्द्रमण्डलमिव स्थितम् । शारदमिति मेघशकलसंभावनार्थमुक्तम् ॥ ४–६ ॥

त्र्यवनतं शार्ङ्गम् ।आत्मविभूषणं चापस्य वीरालङ्कारत्वादिति भावः । कलापौ तूणीरे । उदग्रविक्रमः मृगजिघृक्षया त्वरितपदविन्यासः ॥ २ ॥ सन्दर्शनेऽभवत् दृष्टिविषयोऽभवत् ॥३॥ तं स्मेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । रूपेण स्वरूपेण । अग्रतः अग्रे द्योतमानमिव इषोः पातादतिवृत्तम् अतिक्रान्तम् । लोभयानं हस्तप्राप्तमिव दृश्यमानम् । इवशब्दस्य शङ्कितमित्यनेन सम्बन्धः । धनुष्पाणिं दृष्ट्वा अन्यमृगाणा मिव अस्य शङ्का नास्तीति भावः ॥ ४–६ ॥

मुहूर्तादेव ददृशे मुहुर्दूरात्प्रकाशते । दर्शनादर्शनादेवं सोऽपाकर्षत राघवम् ॥ ७ ॥ सुदूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ॥८॥ आसीत्क्रुद्धस्तु काकुत्स्थो विवशस्तेन मोहितः । अथावतस्थे संभ्रान्तश्छायामाश्रित्य शाद्वले ॥ ९ ॥ स तमुन्मादयामास मृगरूपो निशाचरः । मृगैः परिवृतो वन्यैरदूरात् प्रत्यदृश्यत ॥ १० ॥ ग्रहीतुकामं दृष्ट्वैनं पुनरेवाभ्यधावत । तत्क्षणादेव संत्रासात्पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥ ११ ॥ पुनरेव ततो दूराद्वृक्षषण्डाद्विनिःसृतम् । दृष्ट्वा रामो महातेजास्तं हन्तुं कृतनिश्चयः । भूयस्तु शरमुद्धृत्य कुपितस्तत्र राघवः ॥ १२ ॥ सूर्यरश्मिप्रतीकाशं ज्वलन्तमरिमर्दनः । सन्धाय सुदृढे चापे विकृष्य बलवद्बली ॥ १३ ॥ तमेव मृगमुद्दिश्य श्वसन्तमिव पन्नगम् । मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ १४ ॥ शरीरं मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः । मारीचस्यैव हृदयं बिभेदाशनिसन्निभः ॥ १५ ॥ तालमात्रमथोत्प्लुत्य न्यपतत्स शरातुरः । विनदन् भैरवं नादं धरण्यामल्पजीवितः ॥ १६ ॥

समीपे मुहूर्तात् मुहूर्तं ददृशे दूरात् दूरं मुहुः प्रकाशते अतः एवम् उक्तरीत्या दर्शनादर्शनात् दर्शनादर्शनाभ्यां सुदूरमपाकर्षत आकृष्टवान्॥७॥८॥ विवशः कुतूहलपरवशः । मोहितः वञ्चितः॥९॥उन्मादयामासेति । उन्मादश्चित्तविभ्रमः, बहुदूराकर्षणेन चित्तमोहं चकारेत्यर्थः ॥१०॥११॥ भूयः अत्यर्थं कुपितोऽभूत् ॥१२॥सूर्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्॥ १३॥१४ ॥ प्रथमं मृगरूपस्य शरीरं विनिर्भिद्य ततः मारीचस्य हृदयं तदन्तवर्तिस्वशरीरं बिभेद ॥१५॥ तालमात्रं

अपाकर्षत उन्मादयामास बहुदूरधावनेन चित्तमोहं चकरेत्यर्थः ॥ ७-११ ॥ भूयः अत्यर्थं कुपित इत्यन्वयः ॥१२-१४ ॥ सदृशं मृगरूपस्येति पाठः । रूपमिति शेषः । मारीचस्य तदानीं रूपमन्यदीयम् । हृदयं तु स्वीयमेव । तथाचायमर्थः—मृगरूपस्य

म्रियमाणस्तु मारीचो जहौ तां कृत्रिमां तनुम् । स्मृत्वा तद्वचनं रक्षो दध्यौ केन तु लक्ष्मणम् । इह प्रस्थापयेत् सीता शून्ये तां रावणो हरेत् ॥ १७ ॥ स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वरम् । सदृशं राघवस्यैव हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ १८ ॥ तेन मर्मणि निर्विद्धः शरेणानुपमेन च । मृगरूपं तु तत्त्यक्त्वा राक्षसं रूपमात्मनः ॥ १९ ॥ चक्रे स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् ॥ २० ॥ ततो विचित्रकेयूरः सर्वाभरणभूषितः । हेममाली महादंष्ट्रो राक्षसोऽभूच्छराहतः ॥ २१ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं घोरदर्शनम् । रामो रुधिरसिक्ताङ्गं वेष्टमानं महीतले । जगाम मनसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् ॥ २२ ॥ मारीचस्यैव मायैषा पूर्वोक्तं लक्ष्मणेन तु । तत्तथा ह्यभवच्चाद्य मारीचोऽयं मया हतः ॥ २३ ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवमाक्रुश्य च महास्वनम् । ममार राक्षसः सोऽयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ॥ २४ ॥ लक्ष्मणश्च महाबाहुः कामवस्थां गमिष्यति । इति संचिन्त्य धर्मात्मा रामो हृष्टतनूरुहः ॥ २५ ॥

तालप्रमाणम् । "प्रमाणे द्वयसच्" इत्यादिना प्रमाणे मात्रच् ॥ १६ ॥ सीता केनोपायेन लक्ष्मणमिह प्रस्थापयेत् केनोपायेन रावणस्तां हरेदिति दध्यौ चिन्तयामास ॥ १७ ॥ स इति । प्राप्तकालं कालप्राप्तं कालोचितमर्थम् । आज्ञाय निश्चित्य ॥ १८-२२ ॥ मारीचस्यैवेति । मायैषेत्यत्र इतिकरणं बोध्यम् ॥ २३ ॥ हा सीत इत्यादि । हृष्टतनूरुहः भयात्पुलकितः, अभूदिति

सदृशं रूपं तस्यास्वकीयं रूपं भित्त्वा पश्चात्स्वकीयं हृदयं बिभेदेति भावः ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥ तां मतिं रावणोक्तसीतालक्ष्मणाह्वानोपायं स्मृत्वा केन मत्कृतोपायेनेति शेषः । सीता लक्ष्मणं प्रेषयेत् तां सीतां शून्ये रावणो हरेदिति दध्याविति योजना ॥ १७ ॥ टी०—तां मतिं विश्वामित्रयागे रामकृतवैरबुद्धिं स्मृत्वा वा ॥ १७ ॥ स इति । राघवस्य सदृशं रामकण्ठध्वनिसदृशम् ॥ १८-२२ ॥ मारीचस्यैषा मायेति लक्ष्मणेन पूर्वं यदुक्तं तत्तथैवाभवत् । कुतः ? मारीच एव मया हतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ हृष्टतनूरुहः त्रासाद्रोमाञ्चिततनुरभव

तत्र रामं भयं तीव्रमाविवेश विषादजम् ॥ २६ ॥ राक्षसं मृगरूपं तं हत्वा श्रुत्वा च तत्स्वरम् । निहत्य पृषतं चान्यं मांसमादाय राघवः। त्वरमाणो जनस्थानं ससाराभिमुखस्तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

आर्तस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने । उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ १ ॥ नहि मे हृदयं स्थाने जीवितं वावतिष्ठति । क्रोशतः परमार्तस्य श्रुतः शब्दो मया भृशम् ॥ २ ॥ आक्रन्दमानं तु वने भ्रातरं त्रातुमर्हसि । तं क्षिप्रमभिधाव त्वं भ्रातरं शरणैषिणम् । रक्षसां वशमापन्नं सिंहानामिव गोवृषम् ॥ ३ ॥ न जगाम तथोक्तस्तु भ्रातुराज्ञाय शासनम् । तमुवाच ततस्तत्र कुपिता जनकात्मजा ॥ ४ ॥

शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ तत्रेति । विषादजं विषादोत्थम्, विषादो भविष्यतीत्युत्पन्नम् ॥ २६ ॥ राक्षसमित्यादि । हत्वा मरणानुकूलव्यापारं कृत्वा ततस्तदुक्तं स्वरं श्रुत्वा त्वरमाणो रामः जनस्थानं जनस्थानस्थस्वाश्रममुद्दिश्याभिमुखः सन् ससार ययौ । अत्र सार्धसप्तविंशतिश्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

अस्थाने भयशङ्किन्या जानक्यापि सुहृज्जनम् । धिक्कृत्य चिन्तितं रामं नित्यापूर्वमहं भजे ॥ आर्त्तस्वरं त्वित्यादि । भर्तुः भर्तुस्स्वरस्य ॥ १ ॥ नहीति । हृदयं मनः । जीवितं प्राणः । वाशब्दः समुच्चये । स्थाने स्वस्थाने मोहो जायत इति भावः । शरणैषिणं रक्षकार्थिनं गोवृषमिति सामान्यविशेषयोः प्रयोगः करिकलभवत् । इति सीता लक्ष्मणमुवाचेति सम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ न जगामेति ।

दिति शेषः ॥ २५ ॥ २६ ॥ जनस्थानमभिमुखः जनस्थानमध्यवर्तिनिजाश्रममुद्दिश्येत्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० आरण्यकाण्डव्याख्यायाचतुश्चत्वारिंशः सर्गः ४४ ॥ १-३ ॥ भ्रातुराज्ञाय शासनमिति । अप्रमत्तेन ते भाव्यमित्यादिरूपम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

सौमित्रे मित्ररूपेण भ्रातुस्त्वमसि शत्रुवत् । यस्त्वमस्या मवस्थायां भ्रातरं नाभिपत्स्यसे ॥ ५ ॥ इच्छसि त्वं विनश्यन्तं रामं लक्ष्मण मत्कृते । लोभान्मम कृते नूनं नानुगच्छसि राघवम् ॥६॥ व्यसनं ते प्रियं मन्ये स्नेहो भ्रातरि नास्ति ते । तेन तिष्ठसि विस्रब्धस्तमपश्यन् महाद्युतिम् ॥ ७ ॥ किं हि संशयमापन्ने तस्मिन्निह मया भवेत् ।कर्तव्यमिह तिष्ठन्त्या यत्प्रधानस्त्वमागतः॥८॥ इति ब्रुवाणां वैदेहीं बाष्पशोकपरिप्लुताम् । अब्रवी ल्लक्ष्मणस्त्रस्तां सीतां मृगवधूमिव॥ ९ ॥ पन्नगासुरगन्धर्व देवमानुषराक्षसैः । अशक्यस्तव वैदेहि भर्ता जेतुं न संशयः ॥ १० ॥ देवि देवमनुष्येषु गन्धर्वेषु पतत्त्रिषु । राक्षसेषु पिशाचेषु किन्नरेषु मृगेषु च ॥ ११ ॥ दानवेषु च घोरेषु न स विद्येत शोभने । यो रामं प्रतियुध्द्येत समरे वासवोपमम् ॥ १२ ॥

शासनम् 'अप्रमत्तेन ते भाव्यम्' इत्याद्युक्तम् ॥४॥ मित्ररूपेणोपलक्षितः रूपेण मित्रसदृशः क्रियया शत्रुतुल्योऽसीत्यर्थः। शात्रवक्रियां दर्शयति यस्त्वमिति॥५॥ इच्छसीति । इच्छायां हेतुमाह—मत्कृत इति । मत्परिग्रहार्थमित्यर्थः । दार्ढ्याय पुनराह लोभादिति । लोभो मल्लाभेच्छा ॥ ६॥७ ॥ त्वद्रक्षणं विहाय कथं गमिष्यामीत्यत्राह—किं हीति । यो रामः प्रधानं यस्य सः यत्प्रधानः त्वमिहागतः तस्मिन् रामे । संशयं प्राणसंशयमापन्ने सति इहाश्रमपदे तिष्ठन्त्या मया किं

मत्कृते मदर्थम् ॥ ६ ॥ विस्रब्धः निश्चिन्तः ॥ ७ ॥ त्वद्रक्षणं विहाय कथं गमिष्यामीत्यत्राह—किं हीति । यत्प्रधानस्त्वमिहागतः यो रामः प्रधानं यस्य सः यत्प्रधानः तस्मिन् रामे संशयं प्राणसंशयम् आपन्ने प्राप्ते सति इहाश्रमे तिष्ठन्त्या मया किं कर्तव्यम्, न किमपि मद्रक्षणेन प्रयोजनं नास्ति, श्रीरामं विना अहं क्षणमपि न

स०—संशयं सम्यग्राक्षसहस्तमापन्ने इति वा । हिसंशयम् गतसंशयं यथा भवति तथा तस्मिन् रामे आपत् न । यतोऽहम् ई साक्षाल्लक्ष्मीः ततो मया आपत् प्राप्तेति शेषः । न भवेदिति मानसिको भावोपि ज्ञेयः ॥ ८ ॥

अवध्यः समरे रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि । न त्वामस्मिन् वने हातुमुत्सहे राघवं विना ॥ १३ ॥ अनिवार्यं बलं तस्य बलैर्बलवतामपि । त्रिभिर्लोकैः समुद्युक्तैः सेश्वरै रपि सामरैः ॥ १४ ॥ हृदयं निर्वृतं तेऽस्तु सन्तापस्त्यज्यतामयम् । आगमिष्यति ते भर्ता शीघ्रं हत्वा मृगो त्तमम् ॥ १५ ॥ न च तस्य स्वरो व्यक्तं मायया केनचि त्कृतः । गन्धर्वनगरप्रख्या माया सा तस्य रक्षसः ॥ १६ ॥ न्यासभूतासि वैदेहि न्यस्ता मयि महात्मना । रामेण त्वं वरारोहे न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ १७॥ कृत वैराश्च वैदेहि वयमेतैर्निशाचरैः। खरस्य निधनादेव जन स्थानवधं प्रति ॥ १८ ॥

कार्यम् । न किमपीत्यर्थः ॥ ८–१२ ॥ अवध्य इति । एवम् उक्तप्रकारं परुषभाषणम् । राघवं विना स्थितां त्वामित्यन्वयः ॥ १३ ॥ समुद्युक्तैः सन्नाह वद्भिः । सेश्वरैः सेन्द्रैः ॥ १४ ॥ निर्वृतं निर्दुःखम् ॥ १५ ॥ न चेति । तस्य रामस्य नायं स्वरः अपितु केनचिदन्येन मायया विचित्रशक्त्या कृतः । वस्तुतस्तु मारीचस्यैवेयं मायेत्याह गन्धर्वेति । तस्य रक्षसः । मृगीभूतस्य रक्षसः सा स्वरः, मायापेक्षया स्त्रीत्वम् । गन्धर्वनगरप्रख्या गन्धर्वनगरतुल्या माया । यद्वा सा मृगरूपम् । गन्धर्वनगरं नाम मेघादावारोपितं प्रासादवनादिकं तत्कदाचिद् दृश्यते तद्यथा व्यामोहजनकं तथा चित्रवस्तुरूपा परव्यामोह जनिका काचिच्छक्तिर्माया सा तस्य रक्षसः मारीचस्यास्ति यया मुह्यसीत्यर्थः । " गन्धर्वनगरं प्रोक्तमिन्द्रजालं मनीषिभिः ।" इत्यप्याहुः ॥ १६ ॥ न्यासेति । न्यासभूतासि निक्षेपरूपासि । केन निक्षिप्तेत्यत आह–रामेण मयि न्यस्तेति ॥ १७ ॥ कृतवैरा इति । खरस्य स्वामिनो निधनात् जनस्थाने वधो यः तं

जीविष्यामीति भावः ॥ ८–१५ ॥ गन्धर्वनगरप्रख्या गन्धर्वनगरमिन्द्रजालम् । यद्वा मेघादावारोपितं प्रासादवनादिकं तत्कदाचिद्दृश्यते तद्यथा व्यामोहजनकम् एवं चित्रवस्तुरूपेण परव्यामोहजनिका काचिच्छक्तिर्माया सा तस्य रक्षसो मारीचस्यास्ति यया मुह्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ जनस्थानवधं शून्यताकरणरूपं प्रति उद्दिश्य

राक्षसा विविधा वाचो विसृजन्ति महावने । हिंसाविहारा वैदेहि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १९ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा क्रुद्धा संरक्तलोचना । अब्रवीत्परुषं वाक्यं लक्ष्मणं सत्यवादिनम् ॥ २० ॥ अनार्याकरुणारम्भ नृशंस कुलपांसन । अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् ॥ २१ ॥ रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा तेनैतानि प्रभाषसे ॥ २२ ॥ नैतच्चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण यद्भवेत् । त्वद्विधेषु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥ २३ ॥ सुदुष्टस्त्वं वने राममेकमेकोऽनुगच्छसि । मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा ॥ २४ ॥ तन्न सिद्ध्यति सौमित्रे तव वा भरतस्य वा । कथमिन्दीवरश्यामं पद्मपत्रनिभेक्षणम् । उपसंश्रित्य भर्तारं कामयेयं पृथग्जनम् ॥ २५ ॥ समक्षं तव सौमित्रे प्राणांस्त्यक्ष्ये न संशयः । रामं विना क्षणमपि नहि जीवामि भूतले ॥ २६ ॥

प्रति वयमेतैर्निशाचरैः कृतवैराः, एते अस्मासु वैरमाचरितवन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ किं तत इत्यत्राह—राक्षसा इति । वाचो विसृजन्ति अस्मन्मोहनार्थमिति शेषः ॥ १९॥२० ॥ अनार्य दुःशील ! अकरुणारम्भ दयाप्रसक्तिरहित! तत्र युक्तिमाह रामस्येति । तेन अनार्यत्वादिकारणेन रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा एतानि पूर्वोक्तवचनानि प्रभाषसे ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रच्छन्नचारिषु त्वद्विधेषु सपत्नेषु पापं भवेदिति यत् एतन्न चित्रम्, नृशंसत्वादिकमत्र हेतुत्वेनोपात्तम् ॥ २३ ॥ सुदुष्ट इति । प्रयुक्तः प्रेषितः ॥ २४ ॥ तन्न सिद्ध्यतीति । पृथग्जनं

खरस्य निधनात् संहारादारभ्येत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । हे कल्याणि ! वयमेतैर्निशाचरैः कृतवैराः अस्मासु वैरमाचरितवन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ तस्मादेव हिंसाविहाराः हिंसैव विहारो येषां ते विविधा वाचो विसृजन्ति प्रबलानेकरक्षोयुद्धेष्वप्रतिहतशक्तिसम्पन्नस्य श्रीरामस्य पुरतः स्थातुमशक्ताः मायाविनो हिंसाविहारा विविधा वाचो विसृजन्तीति भावः ॥ १९॥२०॥ अकार्यकरणारम्भ इति पाठः । अकार्यकरणारम्भः

विषम०—अकार्यकरणारम्भ अशोभनकृत्यकरणोद्युक्त ! **स०**—आर्ये करुणारम्भो यस्य स न भवतीत्यनार्यकरुणारम्भः ॥ २१ ॥

इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतया रोमहर्षणम् । अब्रवी
ल्लक्ष्मणः सीतां प्राञ्जलिर्विजितेन्द्रियः ॥ २७ ॥ उत्तरं
नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम । वाक्यमप्रतिरूपं तु न
चित्रं स्त्रीषु मैथिलि ॥ २८ ॥ स्वभावस्त्वेष नारीणामेवं
लोकेषु दृश्यते । विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णा भेदकराः
स्त्रियः ॥ २९ ॥ न सहे हीदृशं वाक्यं वैदेहि जनकात्मजे ।
श्रोत्रयोरुभयोर्मेऽद्य तप्तनाराचसन्निभम् ॥ ३० ॥ उप
शृण्वन्तु मे सर्वे साक्षिभूता वनेचराः । न्यायवादी यथा
ऽन्यायमुक्तोऽहं परुषं त्वया ॥ ३१ ॥ धिक् त्वामद्य प्रणश्य
त्वं यन्मामेवं विशङ्कसे । स्त्रीत्वं दुष्टं स्वभावेन गुरुवाक्ये
व्यवस्थितम् ॥ ३२ ॥ गमिष्ये यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति
तेऽस्तु वरानने । रक्षन्तु त्वां विशालाक्षि समग्रा वन
देवताः ॥ ३३ ॥ निमित्तानि हि घोराणि यानि प्रादुर्भ
वन्ति मे । अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागतः
॥ ३४ ॥ [न वेत्येतन्न जानामि वैदेहि जनकात्मजे ।]
लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा रुदन्ती जनकात्मजा । प्रत्युवाच
ततो वाक्यं तीव्रं बाष्पपरिप्लुता ॥ ३५ ॥

क्षुद्रपुरुषम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ इत्युक्तः परुषं वाक्यमिति । "अप्रधाने दुहादीनाम्" इति कर्मण्यप्रधाने द्वितीया । सीतापारुष्येण प्रतिपारुष्यादिराहित्यं सूचयति विजितेन्द्रिय इति ॥ २७ ॥ उत्तरमिति । अप्रतिरूपम् अत्यन्तानुचितम् । विमुक्तधर्माः परित्यक्तविनयादिधर्माः । चपलाः चञ्चलचित्ताः । तीक्ष्णाः क्रूरहृदयाः । भेदकराः परस्परस्नेहकार्यविच्छेदकराः ॥ २८–३० ॥ उपशृण्व न्त्विति । मे साक्षिभूताः वनेचराः । न्यायवादी अहं त्वया अन्यायं परुषं यथा उक्तः तथा उपशृण्वन्तु ॥ ३१ ॥ धिक्त्वामिति "उभसर्वतसोः–" इत्यादिना

अकृत्यकरणोद्युक्तः ॥ २१–२८ ॥ तीक्ष्णाः क्रूरहृदयाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ उपशृण्वन्तु मे वाक्यमिति शेषः । वनेचराः देवाः । अन्यायं परुषं त्वयोक्तः ॥ ३१ ॥ त्वं प्रणश्य नाशं प्राप्नुहि । यत् यस्माद् गुरुवाक्ये व्यवस्थितं मामेवं विशङ्कसे अतएव स्त्रीत्वं स्वभावेन दुष्टम् ॥ ३२ ॥ पूर्वं धिक् त्वामद्य प्रणश्येत्युक्त्वा रामस्मरणेन तस्या मङ्गलमाशास्ते–स्वस्तीत्यादिना ॥ ३३ ॥ रामेण सह त्वां पश्येयं नवेत्येतन्न जानामीति

गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि विना रामेण लक्ष्मण । आबन्धिष्येऽथवा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः ॥ ३६ ॥ पिबाम्यहं विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् । न त्वहं राघवादन्यं पदापि पुरुषं स्पृशे ॥ ३७ ॥ इति लक्ष्मणमाक्रुश्य सीता दुःखसमन्विता । पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान ह ॥ ३८ ॥ तामार्त्तरूपां विमना रुदन्तीं सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्राम् । आश्वासयामास न चैव भर्तुस्तं भ्रातरं किञ्चिदुवाच सीता ॥ ३९ ॥

धिग्योगे द्वितीया ॥ ३२–३५ ॥ आबन्धिष्ये उद्बन्धनं करिष्यामि । विषमे भृग्वादिविषमस्थले । पातेनेति शेषः । स्पृशे स्पृशामि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ आक्रुश्य विनिन्द्य ॥ ३८ ॥ तामिति । भर्तुर्भ्रातरं न किञ्चिदुवाचेति आश्वासनव्याजेन

निमित्तानां तादृशत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ आबन्धिष्ये उद्बन्धनं करिष्यामीति । विषमे भृग्वादिविषमप्रदेशे ॥ ३६–३९ ॥

ति०–प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् । अनेन साक्षाद्रावणगृहं न गमिष्यामि, किन्त्वहं स्वरूपेणाग्नौ स्थित्वा माययैव तद्धस्तं गमिष्यामीति ध्वनितम् । तदुक्तं कूर्मपुराणे–" रामस्य सुभगां भार्यां रावणो राक्षसेश्वरः । सीतां विशालनयनां चकमे कालनोदितः । गृहीत्वा मायया वेषं चरन्तीं विजने वने । समाहर्तुं मनश्चक्रे तापसः किल कामिनीम् । विज्ञाय साच तद्भावं स्मृत्वा दाशरथिं पतिम् ॥ " तद्भावं लङ्कायामेव हृदि कृतम्, तापसो भूत्वा हरिष्यामीति भावमित्यर्थः । " जगाम शरणं वह्निमावसथ्यं शुचिस्मिता । प्रपद्ये पावकं देवं साक्षिणं विश्वतोमुखम् । आत्मानं दीप्तवपुषं सर्वभूतहृदि स्थितम् ॥ " इत्याद्यष्टश्लोकानुक्त्वा " इति वह्न्यष्टकं जप्त्वा रामपत्नी यशस्विनी । ध्यायन्ती मनसा तस्थौ राममुन्मीलितेक्षणा ॥ अथावसथ्याद्भगवान् हव्यवाहो महेश्वरः । आविरासीत्सुदीप्तात्मा तेजसा निर्दहन्निव । सृष्ट्वा मायामयीं सीतां स रावणवधेच्छया । सीतामादाय रामेष्टां पावकोऽन्तरधीयत । कृत्वा तु रावणवधं रामो लक्ष्मणसंयुतः । समादायाभवत्सीतां शङ्काकुलितमानसः । सा प्रत्ययाय भूतानां सीता मायामयी पुनः । विवेश पावकं दीप्तं ददाह ज्वलनोपि ताम् । दग्ध्वा मायामयीं सीतां भगवानुग्रदीधितिः । रामायादर्शयत्सीतां पावकोऽसौ सुरप्रियः । एतत्पतिव्रतानां वै माहात्म्यं कथितं मया । स्त्रीणां सर्वाधिशमनं प्रायश्चित्तमिदं स्मृतम् । " इत्युत्तरखण्डे चतुस्त्रिंशोऽध्याये । अनेन स्त्रीणां जातिभ्रंशकरापदि अग्निप्रवेशो न दोषाय सर्वप्रायश्चित्तं चेति ध्वनितम् । कदाप्यन्यं पुरुषं न स्पृशे इत्यन्वयः । अत्र पत्यसान्निध्य इति शेषः । तेन विराधस्पर्शेपि न हानिः । तदा पतिसंनिधानात् । किञ्च साक्षाद्भगवतीस्पर्शे रावणो विराधवत्तत्क्षणादेव म्रियेत । एवं सर्वराक्षसवधो न स्यादिति मायासीतारचना । किञ्चास्य कार्यं हनुमत्पुच्छाग्निना लङ्कादाहः । अन्यथा रावणवशेन लोकपालाग्निना कथं तन्नगरदाहः स्यात् ? एतच्छक्तिप्रवेशेन तु तत्कार्यसामर्थ्यं तस्येति मन्तव्यम् । किञ्चैवं प्रतिज्ञाय रावणस्पर्शे जगन्मातुः प्रतिज्ञाभङ्गः स्यात् । स्पृशे स्पर्शनं च पतित्वेन स्वीकरणम् ॥ ३७ ॥

ततस्तु सीतामभिवाद्य लक्ष्मणः कृताञ्जलिः किञ्चिदभि
प्रणम्य च । अन्वीक्षमाणो बहुशश्च मैथिलीं जगाम
रामस्य समीपमात्मवान् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

तया परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः ।
स विकांक्षन् भृशं रामं प्रतस्थे नचिरादिव ॥ १ ॥
तदासाद्य दशग्रीवः क्षिप्रमन्तरमास्थितः ।
अभिचक्राम वैदेहीं परिव्राजकरूपधृत् ॥ २ ॥

गमनविलम्बं करोतीति कोपेनेति शेषः ॥ ३९ ॥ किञ्चिदिति कोपमिश्रत्वात् किञ्चित्प्रणामः । बहुशोऽन्वीक्षमाण इति कथमेनामेकाकिनीं त्यक्त्वा गमिष्यामीत्यनुशयेन बहुशोऽन्वीक्षणम् । आत्मवान् धैर्यवान् । अस्मिन् सर्गे सार्धचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

अथ सीतायाः लक्ष्मणविषयपरुषभाषणफलं दर्शयत्येकादशभिः सर्गैः । रावणप्रलोभनमाह षट्चत्वारिंशे—तया परुषमित्यादि । विकाङ्क्षन् अनिच्छन्नेव राममुद्दिश्य प्रतस्थे । नचिरादिव अविलम्बितमेव । इवशब्दो वाक्यालङ्कार इति वा । यद्वा नचिरादिव सीतात्यागासहिष्णुतया पादौ पश्चादाकर्षतः रामप्राप्तित्वरा तु पुरतः कर्षतीतीवशब्दस्य भावः ॥ १ ॥ तदिति । आस्थितः

अभिवाद्य नमस्कृत्य अभिप्रणम्य प्रह्वीभूय अन्वीक्षमाणः कथमेनां रामेण विना कृत्वा गमिष्यामीत्याशयेन बहुशो निरीक्षणम् ॥ ४० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

तयेति । नचिरादिव शीघ्रमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥ अन्तरं रामलक्ष्मणयोरपसरणरूप

स०—तेनैव रक्षोरूपेणाऽऽगमनं न प्रत्यानयनं सीतायाः स्यादिति वेषान्तरेणागमनं चेद् गृहस्थवेषेण कुतो नागतिरिति चेन्न; मध्येसंवादं रामागतौ समरसमारम्भो भवेदिति मतिमान् अयं यतिवेषस्तदनारम्भक इति तमदीधरदिति सम्भवात् । हन्त तर्हि रामरूपं कुतो न दधारेति परमवशिष्यते शङ्केति चेन्न; इदानीन्तना अपि मद्वेषमिषेणायान्तस्तत्तदाचारा इति रामरूपग्रहणे नान्यकामिनीकामस्यादिति तत्त्याग इति सम्भवात् ॥ १ ॥

श्लक्ष्णकाषायसंवीतः शिखी छत्री उपानही । वामे चांसेऽवसज्याथ शुभे यष्टिकमण्डलू । परिव्राजकरूपेण वैदेहीं समुपागमत् ॥ ३ ॥ तामाससादातिबलो भ्रातृभ्यां रहितां वने । रहितां चन्द्रसूर्याभ्यां सन्ध्यामिव महत्तमः ॥ ४ ॥ तामपश्यत्ततो बालां रामपत्नीं यशस्विनीम् । रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद् भृशदारुणः ॥५॥ तमुग्रं पापकर्माणं जनस्थानरुहा द्रुमाः । समीक्ष्य न प्रकम्पन्ते न प्रवाति च मारुतः ॥ ६ ॥

अवकाशं प्रतीक्षमाणः स्थितो दशग्रीवः । तदेव अन्तरम् अवकाशम् । आसाद्य वैदेहीम् अभिचक्राम आभिमुख्येनाजगाम । परिव्राजको भिक्षुः तस्य रूपं लिङ्गं धारयतीति परिव्राजकरूपधृत् ॥२॥ परिव्राजकलिङ्गान्याह—श्लक्ष्णेति । शिखी अदन्तत्वाभावेपि व्रीह्यादित्वादिनिः। छत्रीत्यत्र वाक्यसन्धेरनित्यत्वेन यणभावः। उपानहीत्यत्र इनिरार्षः । यष्टिः त्रिदण्डम् । शिखीत्यनेन साहचर्यात् । अत्र धर्मप्रधानजनककुलनन्दिन्याः सीताया विश्वासाय धृतत्वादित्थमेव यतिलिङ्गमिति दर्शितम् । तथाह्याङ्गिराः—" यतेर्लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येनासौ लक्ष्यते यतिः । ब्रह्मसूत्रं त्रिदण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् । शिक्यं पात्रं बृसी चैव कौपीनं कटिवेष्टनम् । यस्यैतद्विद्यते लिङ्गं स यतिर्नेतरो यतिः ॥ " इति । परिव्राजकरूपेणेत्यनेन ब्रह्मसूत्रादिकमुक्तम् । समुपागमदिति प्रतिपाद्यार्थभेदात् पुनःपुनः क्रियापदप्रयोगः ॥३॥ तामिति । भ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम् । महत्तम इत्यभूतोपमा, सन्ध्यायां महतस्तमसोऽसम्भवात् ॥४॥ तामिति । ग्रहः अङ्गारकः शनैश्चरो वा स रोहिणीमिव भृशदारुणो रावणस्तामपश्यत् । यथा रोहिण्याः क्रूरग्रहवीक्षणं लोकानर्थकरं तथा रावणस्य सीतावीक्षणमिति भावः॥५॥दारुणत्वं

मवकाशमित्यर्थः । " अभिचक्राम वैदेहीम्, वैदेहीमन्वपद्यत, तामाससादातिबलः, उपतस्थे स वैदेहीम्, अभ्यगच्छत वैदेहीम् " इत्येताः क्रियाः प्रत्यासत्तिविशेषविवक्षया पुनः पुनः प्रयुज्यन्ते ॥ २ ॥ टीका—श्लक्ष्णेति । शिखीत्यादिविशेषणैः त्रिदण्डीति व्यज्यते । तदुक्तं भारते " त्रिदण्डी सकमण्डलुः " इति ॥३॥४॥ ग्रहवत् अङ्गारकादिवत्॥५-७॥

शीघ्रस्रोताश्च तं दृष्ट्वा वीक्षन्तं रक्तलोचनम् । स्तिमितं गन्तुमारेभे भयाद्गोदावरी नदी ॥ ७ ॥ रामस्य त्वन्तरं प्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदन्तरे । उपतस्थे च वैदेहीं भिक्षुरूपेण रावणः ॥८॥ अभव्यो भव्यरूपेण भर्तारमनुशोचतीम् । अभ्यवर्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः ॥ ९ ॥ स पापो भव्यरूपेण तृणैः कूप इवावृतः । अतिष्ठत्प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ १० ॥ शुभां रुचिरदन्तोष्ठीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीडिताम् ॥ ११ ॥ स तां पद्मपलाशाक्षीं पीतकौशेयवासिनीम् । अभ्यगच्छत वैदेहीं दुष्टचेता निशाचरः ॥१२॥ स मन्मथशराविष्टो ब्रह्मघोषमुदीरयन् । अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः ॥ १३ ॥ तामुत्तमां स्त्रियं लोके पद्महीनामिव श्रियम् । विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह ॥ १४ ॥

प्रकटयति–तमुग्रमिति ॥ ६ ॥ शीघ्रस्रोताः शीघ्रप्रवाहा । वीक्षन्तं वीक्षमाणम् । स्तिमितमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ७ ॥ रामस्येति । रामस्य अन्तरप्रेप्सुः विश्लेषान्वेषी । तदन्तरे तस्मिन्नवकाशे । प्रथमं सीतामुद्दिश्य गमनम् अथाश्रमसमीपगमनं ततः सीतादर्शनं ततः सन्निकर्षगमनमिति क्रमः ॥ ८ ॥ अथाभिमुखगमनमाह–अभव्य इति । अभव्यः दुर्जनः । भव्यरूपेण सुजनरूपेण । अनुशोचतीमिति आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥ ९ ॥ स इति । पापः अन्तः पापात्मा । भव्यरूपेण बाह्याकारेणोपलक्षितः ॥ १० ॥ बाष्पशोकाभिपीडितां रामार्तस्वरश्रवणेन बाह्याभ्यन्तरास्वास्थ्यवतीम् । पीतकौशेयं वस्ते इति पीतकौशेयवासिनीम् । णिन्यन्तात् ङीप् । अभ्यगच्छत पूर्वस्मादपि सन्निकर्षं प्राप्तः ॥ ११ ॥१२ ॥ स इति । ब्रह्मघोषम् "उपनिषदमावर्तयेत्" इत्युक्तपरिव्राजकोचितवेदघोषम् । प्रश्रितं विनयान्वितम् । रहिते विजनप्रदेशे ॥१३॥ तामिति । लोके उत्तमां स्त्रियमित्यन्वयः ।

तदन्तरे तस्मिन्नवकाशे ॥ ८ ॥ भव्यरूपेण साधुरूपेणोपलक्षितः ॥ ९ ॥ १० ॥ बाष्पशोकाभिपीडितां बाष्पैः शोकेन चाभिपीडिताम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मघोषं परिव्राजक

का त्वं काञ्चनवर्णाभे पीतकौशेयवासिनि । कमलानां शुभां मालां पद्मिनीव हि बिभ्रती ॥ १५ ॥ ह्रीः कीर्तिः श्रीः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने । भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी ॥ १६ ॥ समाः शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डरा दशनास्तव । विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते कृष्णतारके ॥ १७ ॥ विशालं जघनं पीनमूरू करिकरोपमौ ॥ १८ ॥ एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रवल्गितौ। पीनोन्नतमुखौ कान्तौ स्निग्धौ तालफलोपमौ । मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते पयोधरौ ॥ १९ ॥

प्रश्रितं वाक्यमब्रवीदित्यस्यैव विवरणं प्रशशंसेति ॥ १४ ॥ काञ्चनवर्णाभे काञ्चनतुल्यवर्णे ! कमलानां मालां बिभ्रती पद्मिनीव स्थिता पद्मतुल्य मुखनयनपाणिपादविशिष्टत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ ह्रीः विष्णुपत्नी भूमिः । "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" इति श्रुतेः । श्रीः कमला । लक्ष्मीः कान्त्यधिष्ठानदेवता । रतिः मन्मथस्त्री । स्वैरचारिणी स्वतन्त्रा ॥ १६ ॥ समाः वैषम्यरहिताः । शिखराणि अग्राणि प्रशस्तानि सन्तीति शिखरिणः । प्रशंसाया मिनिः । कुन्दकुड्मलवत् प्रशस्ताग्रा इत्यर्थः । स्निग्धाः मसृणाः । रक्तान्ते रक्तरेखायुक्तान्ते । जघनं कटिपुरोभागः । "पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुरः" इत्यमरः ॥ १७ ॥ १८ ॥ एताविति । उपचितौ उन्नतौ । वृत्तौ वर्तुलौ । संहतौ अन्योन्यसंश्लिष्टौ । सम्यक् प्रकृष्टं वल्गितं चलनं ययोस्तौ संप्रवल्गितौ गुरुत्वौन्नत्याभ्यां किञ्चिच्चलन्ताविव स्थितावित्यर्थः । पीनोन्नतमुखौ क्वचित् स्तनयोः पीनत्वेप्यग्रे औन्नत्यं पीनत्वं च न स्तः तथा न भवत इमौ किन्तु पीनम् उन्नतं च मुखं ययोस्तौ । कान्तौ काम्यमानौ । मणिप्रवेकाभरणौ मणिप्रवेकाः मणिश्रेष्ठाः । "प्रवेकानुत्तमोत्तमौ" इत्यमरः । ते मालात्मकाः आभरणं ययोस्तौ । रुचिरौ शोभमानौ । सूक्ष्मतरकौशेयोत्तरीयचलनवशेन

वेषोचितं वेदघोषम् । रहिते रामलक्ष्मणाभ्यां रहिते समये ॥ १२–१४ ॥ टीका—का त्वमित्यादि प्रशस्तया सह संल्लापार्थः । न त्वज्ञातज्ञानार्थम् ॥ १५ ॥ ह्रीरिति ह्रीप्रभृतयो विष्णुशक्तिविशेषाः ॥ १६ ॥ समा एकाकाराः शिखरिणः शिखराणि अग्राणि प्रशस्तानि सन्तीति तथा ॥ १७–१९ ॥ टी०—मणिप्रवेकः मणिश्रेष्ठः ॥ १९ ॥

चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि । मनो हरसि मे कान्ते नदी कूलमिवाम्भसा ॥ २० ॥ करान्तमितमध्यासि सुकेशी संहतस्तनी॥२१॥ नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी नच किन्नरी। नैवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥२२ ॥ रूपमग्र्यं च लोकेषु सौकुमार्यं वयश्च ते । इह वासश्च कान्तारे चित्तमुन्मादयन्ति मे ॥ २३ ॥ सा प्रतिक्राम भद्रं ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि । राक्षसानामयं वासो घोराणां कामरूपिणाम् ॥२४॥ प्रासादाग्राणि रम्याणि नगरोपवनानि च। सम्पन्नानि सुगन्धीनि युक्तान्याचरितुं त्वया ॥ २५॥ वरं माल्यं वरं भोज्यं वरं वस्त्रं च शोभने। भर्तारं च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे ॥२६॥

हठाद् दृष्टः प्रकारो दुरात्मना वर्ण्यते ॥ १९ ॥ चारुस्मित इति । चारवो दन्ता यस्याः सा चारुदती । आर्पो दन्तस्य दत्रादेशः छन्दोवद्भावेन "छन्दसि च" इति सूत्रेण समासान्तो दन्तस्य दत्रादेशो वा "उगितश्च" इति ङीप् । समा इत्यादिना पूर्वोक्तस्य सामान्योक्तिरियं चारुस्मितत्वानिर्वाहाय विलासोऽम्भस्थानीयः अतो न न्यूनोपमा ॥ २० ॥ करान्तेति । करान्तेन करतलाङ्गुष्ठप्रदेशिनीचक्रमानेन मितं परिच्छिन्नं मध्यं यस्याः सा । संहतस्तनीति पूर्वं संहतावित्युक्तकल्पेपि पुनरुक्तिर्दुर्लभलक्षणत्वविस्मयेन ॥ २१ ॥ एवंरूपा देवी देवस्त्री देवलोके न दृष्टा, एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । नारी मनुष्यस्त्री ॥२२॥ लोकेष्वग्र्यं श्रेष्ठं रूपं लावण्यं रूपादीनि कान्तारवासश्च उन्मादयन्ति परस्परविरुद्धत्वात् । किमत्र तवागमनमिति निर्णयबुद्धिं न जनयन्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सेति । प्रतिक्राम प्रतिनिवर्तस्व, निलयमिति शेषः । वस्तुं स्थातुम् ॥ २४ ॥ सम्पन्नानि समृद्धानि । आचरितुं सञ्चरितुम् ॥ २५ ॥ वरमिति । वरं श्रेष्ठम् । माल्यादि

नदी कर्त्री अम्भसा कूलं स्वकूलमिव मनो हरसीत्यन्वयः ॥ २० ॥ करान्तमितमध्या मुष्टिग्राह्यमध्या ॥२१॥२२॥ रूपादीनि त्रीणि चित्तमुन्मादयन्ति मनःक्षोभं जनयन्ति ॥२३ ॥ प्रतिक्राम निर्याहि ॥ २४ ॥ सम्पन्नानि राजभोगैरिति शेषः ॥२५ ॥ माल्या

स०–मनो हरसि मे रामे इति पाठः । हे रामे हे सीते । नदीति कर्तृनिर्देशः । नदी स्वाम्भोलक्षणकरणेन कूलं यथा तथेत्यर्थः । तैश्चारुस्मितादिभिर्मनो हरसीत्यर्थः । अरामे इति च्छेदः । रामरहिते देशे वा ॥ २० ॥

का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने । वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ २७ ॥ नेह गच्छन्ति गन्धर्वा न देवा नच किन्नराः । राक्षसानामयं वासः कथं नु त्वमिहागता ॥ २८ ॥ इह शाखामृगाः सिंहा द्वीपि व्याघ्रमृगास्तथा । ऋक्षास्तरक्षवः कङ्काः कथं तेभ्यो न बिभ्यसि ॥ २९ ॥ मदान्वितानां घोराणां कुञ्जराणां तरस्विनाम् । कथमेका महारण्ये न बिभेषि वरानने ॥३०॥ कासि कस्य कुतश्चित्त्वं किंनिमित्तं च दण्डकान् । एका चरसि कल्याणि घोरान् राक्षससेवितान् ॥ ३१ ॥ इति प्रशस्ता वैदेही रावणेन दुरात्मना । द्विजातिवेषेण हितं दृष्ट्वा रावणमागतम् । सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ॥ ३२ ॥ उपनीयासनं पूर्वं पाद्येनाभिनिमन्त्र्य च । अब्रवीत्सिद्धमित्येव तदा तं सौम्यदर्शनम् ॥ ३३॥

त्वद्युक्तं तव योग्यं मन्ये नतु यादृशतादृशम् । एवमुत्तरत्रापि । यद्वा माल्यादिकं त्वद्युक्तं त्वत्संबद्धं सत् वरं प्रशस्तं भवतीति मन्ये ॥२६॥ का त्वमिति । त्वं मे देवता देवस्त्रीति प्रतिभासि । तत्र का त्वं किं रुद्राणां सम्बन्धिनी उत मरुताम् आहोस्विद्वसूनां सम्बन्धिनी । वाकारः समुच्चयार्थः । तेन किमादित्यानामित्यपि सिद्ध्यति॥२७॥ तत्रापि संशयनिवृत्तिमाह—नेहेति ॥२८॥ भयहेत्वन्तरमाह—इहेति । शाखामृगाः वानराः । द्वीपं चर्म तद्योगात् द्वीपिनो बालव्याघ्राः । व्याजिघ्रन्तीति व्याघ्राः द्वीप्यपेक्षया किञ्चिन्महान्तोऽमी । तरक्षवो मृगादनाः महाव्याघ्राः । न बिभ्यसि न बिभेषि । कङ्काः मांसादा भयङ्कराकृतयः पक्षिविशेषाः॥२९॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तरस्विनां बलवताम् ॥३०॥ कासीति । कासि किंनामधेयासि । कस्य सम्बन्धिनी कुतः कस्माद्देशादागतासि ॥ ३१ ॥ इतीति । द्विजातिवेषेण संन्यासिवेषेण । हितं सहितम् । सत्क्रियते एभिरिति सत्काराः पूजाद्रव्याणि तैः ॥३२॥ उक्तं विवृणोति—उपनीयेति ।

दीनि त्वया आचरितुमुपभोक्तुं युक्तानीति पूर्वेणान्वयः ॥ २६–२८ ॥ टीका—इहेति । द्वीपिनो बिन्दुव्याघ्राः ॥ २९–३१ ॥ प्रशस्ता प्रशंसिता ॥ ३२ ॥ आतिथ्यकरणेन अर्घ्या

द्विजातिवेषेण समीक्ष्य मैथिली समागतं पात्रकुसुम्भधारिणम् । अशक्यमुद्द्रष्टुमपायदर्शनं न्यमन्त्रयद् ब्राह्मणवत्तदाङ्गना ॥३४॥ इयं बृसी ब्राह्मण काममास्यतामिदं च पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति । इदं च सिद्धं वनजातमुत्तमं त्वदर्थमव्यग्रमिहोपभुज्यताम् ॥३५॥ निमन्त्र्यमाणः प्रतिपूर्णभाषिणीं नरेन्द्रपत्नीं प्रसमीक्ष्य मैथिलीम् । प्रसह्य तस्या हरणे धृतं मनः समार्पयत्स्वात्मवधाय रावणः ३६

पाद्येन पादोदकेन । अभिनिमन्त्र्य सत्कृत्य । तदा पाद्यप्रदानानन्तरं सिद्धमित्येवाब्रवीत् । पक्वान्नं सिद्धमित्यब्रवीत् ॥ ३३ ॥ उक्तमर्थं सर्गान्तश्लोकाभ्यां विवृणोति—द्विजातीत्यादि । द्विजातिवेषेण समागतम् । पात्रम् अलाबुप्रभृतिष्वेकं कुसुम्भं महारजताख्यरञ्जकद्रव्यविशेषरक्तं वस्त्रम् । "तेन रक्तम्—" इति प्राप्तस्याणो लोप आर्षः । यद्वा कुसुम्भः कमण्डलुः । "स्यान्महारजनं क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान्" इत्यमरः । तदुभयधारिणम् । अपाये अपहरणे अनर्थकरणे वा दर्शनं बुद्धिर्यस्य तम् । अत एव उद्द्रष्टुं भोजयितुमशक्यं तं समीक्ष्य मैथिली ब्राह्मणवत् ब्राह्मणेन सदृशं यथा भवति तथा न्यमन्त्रयत् । ब्राह्मणातिथिवन्निमन्त्रितवतीत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणवत् ब्राह्मणार्हम् " तदर्हम् " इति वतिः । यद्वा मैथिली जनककुलजाततया तद्व्यवहारपरिपाटीविज्ञातकपटवेषापि संन्यासिवेषधारणमात्रेण उदद्रष्टुं द्रष्टुं कर्तुम् अशक्यं तं न्यमन्त्रयत् । " काषायदण्डमात्रेण यतिः पूज्यो न संशयः" इति वचनादिति भावः ॥ ३४॥ सत्कारप्रकारमाह—इयमिति । इयं बृसी मुनीनामासनम् । आस्यतां त्वदर्थं सिद्धं पक्वम् इदं वनजातं कन्दमूलफलादिकम् । इह स्थले अव्यग्रमुपभुज्यताम् । इतिकरणस्य उत्तरश्लोकेऽन्वयः ॥ ३५ ॥ निमन्त्र्यमाण इति । प्रतिपूर्णभाषिणीं सर्वं

द्यनन्तरं पक्वान्नं सिद्धं भूतमित्यादिशब्दैः ब्रूयादिति शास्त्रात्तथैवाब्रवीदित्यर्थः॥ ३३॥ पात्रकुसुम्भधारिणं पात्रमलाबुप्रभृतिष्वेकं कुसुम्भं रक्तवस्त्रम् । कुसुम्भशब्देन रक्तवर्णे लक्षणा वा। अपायदर्शनम् अपाये अपहरणे अनर्थकरणे वा दर्शनं बुद्धिर्यस्य तम् । उद्द्रष्टुं भोजयितुम् । यद्वा आतिथित्वाद्द्वेषं कर्तुमशक्यम् । ब्राह्मणवत् ब्राह्मणेन सदृशं यथा भवति तथा न्यमन्त्रयत् । ब्राह्मणातिथिमिव निमन्त्रितवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ बृसी यत्यासनम् । सिद्धं पक्वम् । वनजातं वनोद्भूतं कन्दमूलादि त्वदर्थमुपकल्पितमिति शेषः । टी—"यतीनां पूजनं कार्यं स्त्रिया वा पुरुषेण वा" इत्युक्तत्वात्सीता तमपूजयदिति भावः ॥ ३५ ॥ प्रतिपूर्णभाषिणीं सर्वमन्नं पक्वमिति भाषमाणाम् ॥ ३६ ॥

विषम०—मनस्समर्पयित्वात्मवधायेति पाठे—हरणे धृतं निश्चितं मनः समर्पयित्वा दत्त्वा स्थित इत्यर्थः ३६

ततः सुवेषं मृगयागतं पतिं प्रतीक्षमाणा सहलक्ष्मणं तदा । विवीक्षमाणा हरितं ददर्श तन्महद्वनं नैव तु रामलक्ष्मणौ॥३७

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥४६॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

रावणेन तु वैदेही तथा पृष्टा जिहीर्षता । परिव्राजकलिङ्गेन शशंसात्मानमङ्गना ॥ १ ॥ ब्राह्मणश्चातिथिश्चायमनुक्तो हि शपेत माम्।इति ध्यात्वा मुहूर्तं तु सीता वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः । सीता नाम्नास्मि भद्रं ते रामभार्या द्विजोत्तम ॥ ३ ॥ उषित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने । भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ ४ ॥

सम्पन्नमित्यातिथये वक्तव्यं वचनं भाषमाणाम् । धूर्तं धीरं यथा तथा मनोविशेषणं वा । तस्या हरणे मनः समार्पयत् निहितवान् ॥३६॥ सुवेषं शोभनाकारम् । मृगयागतं मृगयार्थं गतं पतिं प्रतीक्षमाणा प्रतिपालयन्ती हरितम् यत्र गतौ तौ तां दिशं विवीक्षमाणा विविधं पश्यन्ती । महद्वनमेव ददर्श रामलक्ष्मणौ तु न ददर्श ॥ ३७ ॥ रामानु०—तत इति । सुवेषं शोभनाकारम् । प्रतीक्षमाणा प्रतिपालयन्ती । विवीक्षमाणा विविधमीक्षमाणा । हरितं श्याममम्॥३७॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्नमेख० आरण्यकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

अथ मैथिली आर्जवेन स्वस्वरूपमुक्त्वा रावणानार्जवदर्शनेन स्वपातिव्रत्यानुरूपं तमुपालभते—रावणेन त्वित्यादिना । जिहीर्षता हर्तुमिच्छता । तेन कापट्येन पृष्टापि यतिचिह्नं पुरस्कृत्य स्वयाथात्म्यमुक्तवतीति भावः ॥ १ ॥ यतिवेषं प्रत्यात्मवंशं सा किमर्थमुक्तवतीत्यत्राह—ब्राह्मणश्चेति ॥ २ ॥ कासीत्यस्योत्तरमाह—दुहितेति। कस्येत्यस्योत्तरमाह—रामेति ॥३॥ कुतश्चिदित्यादे

हरितं श्यामम् ॥ टी०—हरितं दिशम् ॥ ३७॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० आरण्यकाण्डव्याख्यायां षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ * फलश्रुतिः । स्कान्दे—" सीतारावणसंवादं ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः । न तेषां पापराशिभ्यः पीडा लोके भविष्यति ॥ " इति ॥ १-५ ॥

ततस्त्रयोदशे वर्षे राजाऽमन्त्रयत प्रभुः । अभिषेचयितुं रामं समेतो राजमन्त्रिभिः ॥५॥ तस्मिन् सम्भ्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने । कैकेयी नाम भर्तारमार्या सा याचते वरम् ॥६॥ प्रतिगृह्य तु कैकेयी श्वशुरं सुकृतेन मे । मम प्रव्राजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् । द्वावयाचत भर्तारं सत्यसन्धं नृपोत्तमम् ॥ ७ ॥

रुत्तरमाह—उषित्वेत्यादिना । विवाहानन्तरम् इक्ष्वाकूणां निवेशने अयोध्यायाम्। द्वादश समाः द्वादश वत्सरानुषित्वा तत्र सर्वकामसमृद्धिनी काम्यन्त इति कामाः । भोगोपकरणस्रक्चन्दनादीनि तेषां समृद्धं समृद्धिः । भावे निष्ठा । तद्वती सती मानुषान् भोगान् रतिक्रीडाः, अग्राम्यत्वाय मानुषानित्युक्तम् । वस्तुतः स्वयं दिव्यभोगपरतया मानुषानित्यवशमुक्तवती । यद्वा मानुषान् मनुष्यत्वेनावतीर्णरामकृतान् भोगान् । अमानुषानिति वा छेदः । मनुष्यदुर्लभान् दिव्यान् भोगानित्यर्थः । भुञ्जाना अभवमिति शेषः । सर्वकामसमृद्धिनि इति सप्तम्यन्तपाठे—सर्वकामसमृद्धिनि इक्ष्वाकूणाम् इक्ष्वाकुवंश्यस्य रामस्य । पूजायां बहुवचनम्। क्रीडया भर्तृनामाग्रहणं निवेशने गृहे । द्वादश समाः द्वादश वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अमानुषान् भोगान् भुञ्जाना अनुभवन्ती सती उषित्वा उषितवत्यस्मि । व्यत्ययेन त्वाप्रत्ययः ॥ ४ ॥ तत इति । राजा दशरथः । अमन्त्रयत् अकथयत् । राजमन्त्रिभिः मन्त्रिराजैः मन्त्रिश्रेष्ठैरिति यावत् । राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥५॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् रामाभिषेचने सम्भ्रियमाणे आरभ्यमाणे सति आर्या पूज्या मम श्वश्रूरित्यर्थः । सा प्रसिद्धा कैकेयी वरं याचते अयाचत॥६॥ कं वरं कमयाचतेत्यत्राह—प्रतिगृह्येति । सार्द्धश्लोक एकान्वयः । कैकेयी मे श्वशुरं स्वस्य भर्तारं सत्यसन्धं सत्यप्रतिज्ञं नृपोत्तमं दशरथम् । सुकृतेन प्रतिगृह्य धर्मेण शापयित्वा । यद्वा सुकृतेनोपकारेण प्रतिगृह्य वशीकृत्य स्वकृतप्राणप्रदानोपकारस्मरणेन राजानं वशीकृत्येत्यर्थः । मम भर्तुः प्रव्राजनं भरतस्याभिषेचनमित्येवंरूपौ द्वौ वरावयाचत ॥ ७ ॥

संभ्रियमाणे राघवस्याभिषेकोपयुक्तसम्भार इत्यर्थः ॥ ६ ॥ मे श्वशुरं सुकृतेन धर्मेण

नाद्य भोक्ष्ये न च स्वप्स्ये न पास्ये च कथञ्चन ।
एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ८ ॥
इति ब्रुवाणां कैकेयीं श्वशुरो मे स मानदः ।
अयाचतार्थैरन्वर्थैर्न च याच्ञां चकार सा ॥ ९ ॥
मम भर्ता महातेजा वयसा पञ्चविंशकः ।
अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ॥ १० ॥

नाद्येति । पास्य इत्यात्मनेपदमार्षम् । एषः अभिषेकः ॥८॥ इतीति । मानदः बहुमानप्रदः । अन्वर्थैः अर्थानुगतैः, सप्रयोजनैरिति यावत् । उपभोगक्षमैरित्यर्थः । अर्थैः सुवर्णरत्नादिभिः । कैकेयीमयाचत वरद्वयप्रतिनिधित्वेनैतान् अर्थान् प्रतिगृहाणेति प्रार्थयामासेत्यर्थः । सा तां याच्ञां न चकार नाङ्गीचकार ॥ ९ ॥ वस्तुतो मम भर्ता प्रव्राजनायोग्यः बालत्वाद्गुणवत्त्वाच्चेत्याह—मम भर्तेति । पञ्चोत्तरा विंशतिः पञ्चविंशतिः । वयसा पञ्चविंशतिवर्षाण्यर्हतीति पञ्चविंशकः । "विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम्" इत्यार्हीयो ड्वुन् प्रत्ययः । "सङ्ख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकि" इति तदन्तविधिः । पञ्चविंशतिवर्ष इत्यर्थः । वयःपरिमाणं वननिर्गमनकालिकम् । मम जन्मनि सति वर्षाण्यष्टादशेति गण्यते । रामस्य जन्मारभ्य द्वादशे वर्षे विश्वामित्रागमनम्, तदनन्तरं

शापयित्वा अयाचत ॥ ७ ॥ ८ ॥ अर्थैरन्वर्थैरर्थैः सुवर्णरत्नादिभिः अन्वर्थैरनुगतार्थैः सप्रयोजनैः उपभोगक्षमैरित्यर्थः । टी—याच्ञाम् 'अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि' इत्यादिप्रार्थनाम् ॥ ९ ॥ सकलदिव्यभोगानुभवकाले कैकेयीवञ्चितराज्ञा वयं वनं प्रति प्रेषिता इत्याशयेनाह—मम भर्तेति । भ इति गायत्र्या नवमाक्षरं मम भर्तेत्यस्य श्लोकस्य भ इत्यनेन तृतीयाक्षरेण सङ्गृह्णाति । ममेत्येतद्वनप्रवेशसमयमधिकृत्यो

टीका—नन्विदानीमेव रामः पञ्चविंशतिवर्षः देवी चाष्टादशवर्षेति किं न गृह्यत इति चेत्; तदानीन्तन वृत्तान्तस्येदानीमुच्यमानत्वादिदानीमष्टात्रिंशद्वर्षत्वाद्देव्यास्त्वेकत्रिंशद्वर्षत्वाच्च पञ्चविंशकशब्दस्य न मुख्यार्थस्वीकारः स्यात् । तयोर्वयोगणनाक्रमस्त्वेवम्—रामस्य त्रयोदशे वर्षे सीतापाणिग्रहणम्, तदारभ्यायोध्यायां द्वादशसंवत्सर पर्यन्तं वासः, ततः पञ्चविंशे वर्षे वनवासारम्भः "तथा संवसतस्तस्य मुनीनामाश्रमेषु वै । रमतश्चानुकूल्येन ययुः संवत्सरा दश ॥" इत्युक्तत्वान्मुन्याश्रमेषु दश, पञ्चवट्यां त्रयः । तथाचेदानीं रामस्याष्टात्रिंशद्वर्षाणीति सिद्धम् । तस्मिन्नेव वर्षे सीतावियोगश्च । ततश्चैकोनचत्वारिंशे पट्टाभिषेक इति गम्यते । देव्यास्तु—षष्ठे पाणिग्रहणम्, सप्तमे अयोध्याप्रवेशः तदारभ्यायोध्यायां द्वादशसंवत्सरपर्यन्तं वासः, ततश्चैकोनविंशे वनवासप्रारम्भः ततो मुनीनामाश्रमेषु दश, पञ्चवट्यां त्रयः इत्येकत्रिंशत् द्वात्रिंशे रामवियोगो लङ्काप्रवेशश्च, ततस्त्रयस्त्रिंशे रामेण सह पट्टाभिषेक इति विवेकः ॥ १० ॥

रामेति प्रथितो लोके गुणवान् सत्यवान् शुचिः । विशा-
लाक्षो महाबाहुः सर्वभूतहिते रतः ॥ ११ ॥ कामार्तस्तु
महातेजाः पिता दशरथः स्वयम् । कैकेय्याः प्रिय
कामार्थं तं रामं नाभ्यषेचयत् ॥ १२ ॥ अभिषेकाय तु
पितुः समीपं राममागतम् । कैकेयी मम भर्तार
मित्युवाच धृतं वचः ॥ १३ ॥ तव पित्रा समाज्ञप्तं ममेदं
शृणु राघव । भरताय प्रदातव्यमिदं राज्यमकण्टकम्
॥१४॥ त्वया हि खलु वस्तव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ।
वने प्रव्रज काकुत्स्थ पितरं मोचयानृतात् ॥ १५ ॥

वैदेह्या सह नगरे द्वादशवर्षाणि वासं कृतवान्, ततः परं त्रयोदशे वर्षे यौवराज्या
भिषेकारम्भः, ततश्च वनप्रवेशसमये रामः पञ्चविंशतिवर्षार्हः, ततो मुनीना
माश्रमेषु दश वत्सराः, पञ्चवट्यां त्रयः, वनवासस्य चतुर्दशे वर्षे सीताहरणम् ।
सीतायाश्च भूगर्भादाविर्भावानन्तरं मिथिलायां षट् संवत्सराः, ततो विवाहान
न्तरमयोध्यायां द्वादश इत्येवमष्टादश वर्षा गताः वनवासारम्भ इत्युक्तम् । विस्त
रेणायमर्थः "ऊनषोडशवर्षो मे" इत्यत्र प्रत्यपादि। इदानीं तु रामः अष्टात्रिंशद्वर्षः
मम त्वेकत्रिंशद्वर्षा गताः । इदानीं तु द्वात्रिंशो वर्षो वर्तते । अस्मिन् श्लोके मम
भर्तेत्यत्र भकारो गायत्र्याः नवमाक्षरम् । अष्टसहस्रश्लोका गताः ॥ १० ॥ एवं
वनवासायोग्यं वय इत्युक्त्वा गुणवत्तया प्रव्राजनानर्हत्वमाह—रामेतीति । गुण
वान् सौशील्यवान् ॥ ११ ॥ एवम्भूतस्य प्रव्राजनं दशरथदोषकृतमित्याह—
कामार्त इति । नाभ्यषेचयत् कैकेयीसम्मतिं विनेति शेषः । तत्र हेतुः प्रिय
कामार्थमिति । प्रियकरणकामाय प्रतिज्ञातकैकेयीप्रियकरणनिर्वाहायेत्यर्थः ।
तव प्रियं करिष्यामीति प्रथमप्रतिज्ञाकरणे हेतुः कामार्त इति । कामार्ततया
प्रथमं तव यत् प्रियं तत्करिष्यामीति प्रतिज्ञाय पश्चाद्रामप्रव्राजनं तया वृते
प्रतिज्ञाभङ्गं कर्तुमक्षमो नाभ्यषेचयदित्यर्थः ॥ १२ ॥ सामान्यत आह्वानेन
भिषेकाय भवितुमर्हति मदाह्वानमित्यागतमित्यर्थः । धृतं धैर्ययुक्तमिति क्रिया
विशेषणम् ॥ १३ ॥ तवेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । त्वद्विषये पित्रा समाज्ञप्तं

च्यते । वनप्रवेशसमये मम भर्ता वयसा पञ्चविंशकः । पञ्चविंश इव । क इवार्थे ।
पञ्चविंशतिवार्षिक इति व्यपदेष्टुं शक्यते नातिपरिणत इत्यर्थः । मम जन्मनि

तथेत्युक्त्वा च तां रामः कैकेयीमकुतोभयः । चकार तद्वचस्तस्या मम भर्ता दृढव्रतः ॥ १६ ॥ दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात् सत्यं ब्रूयान्न चानृतम् । एतद् ब्राह्मण रामस्य ध्रुवं व्रतमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ तस्य भ्राता तु द्वैमात्रो लक्ष्मणो नाम वीर्यवान् । रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेऽरिहा ॥ १८ ॥ स भ्राता लक्ष्मणो नाम धर्मचारी दृढव्रतः । अन्वगच्छद्धनुष्पाणिः प्रव्रजन्तं मया सह ॥ १९ ॥ जटी तापसरूपेण मया सह सहानुजः । प्रविष्टो दण्डकारण्यं धर्मनित्यो जितेन्द्रियः ॥ २० ॥ ते वयं प्रच्युता राज्यात्कैकेय्यास्तु कृते त्रयः । विचराम द्विजश्रेष्ठ वनं गम्भीरमोजसा २१

समाज्ञापनम् । मम मत्तः शृणु । इदं राज्यं भरताय प्रदातव्यं तदर्थं त्वया नव पञ्च च वर्षाणि चतुर्दश वर्षाणीत्यर्थः । वने वस्तव्यं तदर्थं प्रव्रज । अनृतात् प्रतिज्ञाभङ्गरूपात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ अकुतोभयः राज्यत्यागवनवासाभ्यां भयरहितः ॥ १६ ॥ दृढव्रत इत्युक्तमुपपादयति–दद्यादिति । ध्रुवं निश्चलम् । अनुत्तमम् अवश्यपरिपालनीयम् ॥ १७ ॥ तनि०–दद्यादित्यनेन अर्थिनां यावदपेक्षितं दानं विवक्षितम् । न प्रतिगृह्णीयादित्यनेनावाप्तसमस्तकामत्वं व्यज्यते ॥ १७ ॥ तस्येति । द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमात्रः । अण् प्रत्ययः । "मातुरुत्सङ्ख्या–" इत्युदादेशाभाव आर्षः । गुर्वक्षरं च च्छान्दसम् । अरिहेति छन्दोवद्भावात् "बहुलं छन्दसि" इति सूत्रेण ब्रह्मादिभिन्नेष्वुपपदे क्विप् । यद्वा "अन्येभ्योपि दृश्यते" इत्यत्र दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसङ्ग्रहार्थत्वाद्वा क्विप् ॥ १८ ॥ स इति । मया सह अन्वगच्छदित्यन्वयः ॥ १९ ॥ जटीति । तापसरूपस्यानेकरूपत्वाज्जटीति विशेषयति ॥ २० ॥ ते वयमिति । कृते प्रयोजनाय क्रियते संपाद्यत इति कृत

तदानीं वर्षाणि अष्टादश गण्यते गण्यन्ते । वचनव्यत्यय आर्षः । वर्षाण्यष्टादशेति गण्यत इति वा ॥ १०–१६ ॥ अत्र दद्यादित्यनेन अर्थिनां यावदपेक्षितं वस्तु ददातीत्युक्तं भवति । न प्रतिगृह्णीयादित्यनेन अवाप्तसकलकामत्वं व्यज्यते ॥ १७ ॥ द्वैमात्रः द्वयोर्मात्रोरपत्यं सापत्निकमातुः पुत्र इत्यर्थः ॥ १८–२० ॥ कैकेय्याः कृते कैकेयी

समाश्वस मुहूर्तं तु शक्यं वस्तुमिह त्वया। आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम् ॥ २२ ॥ [रुरून् गोधान् वराहांश्च हत्वादायामिषान् बहून् ।] स त्वं नाम च गोत्रं च कुलं चाचक्ष्व तत्त्वतः । एकश्च दण्डकारण्ये किमर्थं चरसि द्विज ॥ २३ ॥ एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां रामपत्न्यां महाबलः । प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो राक्षसाधिपः ॥२४॥ येन वित्रासिता लोकाः सदेवासुरपन्नगाः। अहं तु रावणो नाम सीते रक्षोगणेश्वरः॥२५॥ त्वां तु काञ्चनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवासिनीम् । रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यनिन्दिते॥२६॥बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः । सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव॥२७॥

संपदादित्वात् क्विप्। गम्भीरं दुष्प्रवेशम् । ओजसा बलेन । "ओजो दीप्तौ बले" इत्यमरः ॥२१॥ समाश्वस समाश्वसिहि, विश्रान्तिं कुर्वित्यर्थः । वस्तुं स्थातुं शक्यं पवित्रदेशत्वादिति भावः। पुष्कलं समग्रम् ॥२२॥ स त्वामिति । स त्वम् एवं समाश्वस्तस्त्वं कुलं गृहम् । "कुलमन्वयसङ्घातगृहपर्याश्रमेष्वपि" इति निघण्टुः। ननु संन्यासिनं प्रति कुलगोत्रप्रश्नोनुपपन्नः एकाकितयाऽरण्ये संचारश्च यतेर्धर्म एव अतोऽसङ्गत इव प्रतिभातीति चेत् । उच्यते—पूर्वाश्रमनामगोत्रप्रश्नोयम् । "भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेत्" इति श्रुत्या भिक्षोर्ग्रामसमीपारण्ये वस्तव्यम् नतु ग्रामप्रसङ्गरहितेऽरण्य इति कथं भवान् भिक्षाप्रदजनरहितश्चरसीति प्रश्न उपपद्यते ॥ २३ ॥ एवमिति । आत्मवैभवप्रकटनावसरप्रतीक्षकतया तीव्रं झटितीत्युक्तम् ॥२४॥ येनेति । लोकाः जनाः ॥२५॥ त्वामिति । काञ्चनवर्णाभां स्वर्णवर्णतुल्यकान्तिम् ॥२६॥ बह्वीनामिति । उत्तमस्त्रीणामिति निर्धा

निमित्तम् ॥ २१ ॥ समाश्वस समाश्वसिहि विश्रान्तिं कुरु ॥ २२ ॥ स त्वमिति, अत्र त्वदीयमिति शेषः। कुलशब्देन मातृकुलम्, गोत्रशब्देन पितृकुलमुच्यते ॥२३–२५॥ त्वां तु काञ्चनवर्णाङ्गीमित्यादिश्लोकस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु—त्वां ममेष्टदेवतामित्यर्थः। दृष्ट्वा स्वकेषु पुत्रमित्रादिषु दारेषु च रतिमिच्छां नाधिगच्छामि ममेष्टदेवतायास्तव दर्शनेनानन्दपूर्णोऽहं सर्वतो निर्वृतोऽस्मीति भावः ॥ २६ ॥ इतस्तत

लङ्का नाम समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी । सागरेण परिक्षिप्ता निविष्टा नगमूर्द्धनि ॥ २८॥ तत्र सीते मया सार्धं वनेषु विहरिष्यसि । न चास्यारण्यवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनि ॥ २९ ॥ पञ्च दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः । सीते परिचरिष्यन्ति भार्या भवसि मे यदि ॥ ३० ॥ रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा । प्रत्युवाचानवद्याङ्गी तमनादृत्य राक्षसम् ॥ ३१ ॥ महागिरिमिवाकम्प्यं महेन्द्रसदृशं पतिम् । महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ ३२ ॥ सर्वलक्षणसम्पन्नं न्यग्रोधपरिमण्डलम् । सत्यसन्धं महाभागमहं राममनुव्रता ३३

रणे षष्ठी ॥२७॥ लङ्केति । समुद्रमध्ये वर्तमाने नगमूर्धनि गिरिशृङ्गप्रदेशे निविष्टा कृतनिवेशा । सागरेण सगरनिर्मितेन समुद्रेण । परिक्षिप्ता परिवृता पुरी मम अस्तीति शेषः ॥२८॥ तत्रेति । वनेषु उद्यानेषु । अरण्यवासस्येति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥२९॥ पञ्च सहस्राणि दास्यस्त्वां परिचरिष्यन्ति ॥३०॥ रावणेनेति । तुशब्देन पूर्वोक्तोपचारवचनविलक्षणवचना ॥ ३१ ॥ महागिरिमिति महेन्द्रसदृशं पतिं पतित्वे स्वामित्वे महेन्द्रतुल्यमित्यर्थः । अनुव्रता अनुकूलं व्रत यस्याः सा राममुद्दिश्यानुव्रता ॥३२ ॥ सर्वेति । न्यग्रोधपरिमण्डलं वटवृक्षमिव महापरिणाहम् । यद्वा न्यग्रोधवत् बहुशाखबन्धुस्तोमं तद्वत् सर्वसमाश्रयणीय मिति वा। यद्वा "कूपोदकं वटच्छाया युवतीनां स्तनद्वयम् । शीतकाले भवत्युष्ण

आहृतानामुत्तमस्त्रीणां सर्वासां मम मे या अग्रमहिषी तस्याश्च मम च भव, ईश्वरीति शेषः ॥ २७ ॥ लङ्केति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तत्र लङ्कायां वनेषु विहरिष्यसि यदि तदा अस्यारण्यवासं न स्पृहयिष्यसि ॥ २८ ॥ २९ ॥ किञ्च पञ्चसहस्राणि दास्य मे मया सार्धं परिचरिष्यन्ति यदि, तवेति शेषः । तदा भार्या भया कान्त्या आय पूज्या भवसीति सम्बन्धः ॥ ३० ॥ रावणेन, पुत्रसदृशेनेति शेषः । एवं प्रार्थनारूपेण क्तापि अतितामसभक्तो रावणः श्रीरामवियोगं सम्पादयतीति कुपिता जनकात्मज प्रत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ महागिरिर्मेरुः । अकम्प्यमप्रधृष्यम् । राममनुव्रत राममुद्दिश्यानुसरणमेव व्रतं यस्यास्सा तथोक्ता ॥ ३२ ॥ न्यग्रोधपरिमण्डलं न्यग्रो मिव परिणाहवन्तम् । यद्वा बहुशाखं न्यग्रोधवत् बहुबन्धुजनस्तोमम् ॥ ३३ ॥

महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रान्तगामिनम् । नृसिंहं सिंह सङ्काशमहं राममनुव्रता ॥ ३४ ॥ पूर्णचन्द्राननं रामं राजवत्सं जितेन्द्रियम् । पृथुकीर्तिं महात्मानमहं राम मनुव्रता ॥ ३५ ॥ त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिच्छसि सुदुर्लभाम् । नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥ ३६ ॥ पादपान् काञ्चनान् नूनं बहून् पश्यसि मन्दभाक् । राघवस्य प्रियां भार्यां यस्त्वमिच्छसि रावण ॥ ३७ ॥ क्षुधितस्य च सिंहस्य मृगशत्रोस्तर स्विनः। आशीविषस्य वदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि॥ ३८॥ मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिनाहर्तुमिच्छसि । कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान् गन्तुमिच्छसि ॥ ३९ ॥

मुष्णकाले च शीतलम् ॥ " इत्युक्तरीत्या सर्वकालेऽपि सर्वजनानुकूल मित्यर्थः ॥ ३३ ॥ महाबाहुमिति । सिंहवद्विक्रान्तं पराक्रमयुक्तं सगर्वमिति यावत् । तथा गच्छतीति सिंहविक्रान्तगामिनम् । सिंहसङ्काशं पराक्रमे सिंह तुल्यम् । नृसिंहं पुरुषश्रेष्ठम् ॥३४॥ पूर्णेति । राजवत्सं राजकुमारम् ॥३५॥ एवं स्वभर्तुरतिशयमुक्त्वा तस्य हीनत्वमाह–त्वमित्यादिना । त्वं तु जम्बुकः गोमायुः । निर्वीर्याध्यवसानं तथा सिंहीमित्यत्रापि । आदित्यस्य प्रभेव रामस्या विनाभूताऽहं त्वया स्प्रष्टुं न शक्येत्यर्थः ॥ ३६॥ पादपानिति । आसन्नमरणाः वृक्षान् स्वर्णमयान् पश्यन्तीति प्रसिद्धिः । मन्दभाक् मन्दभाग्यः । यद्वा मन्दं क्षीणम् आयुरादिकम् भजतीति मन्दभाक् । मदभिलापयुक्तस्त्वं सद्यो मरि ष्यसीति भावः॥ ३७ ॥ सर्वात्मना आदानस्याशक्यत्वज्ञापनाय विशेषणानि । आशीविषस्य सर्पस्य । चकारो द्रष्टव्यः । क्षुधितस्य तरस्विन इति चाशी विषस्यापि विशेषणम् । अत्र सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ३८ ॥ मन्दरमिति । अत्रापि राघवस्य भार्यां यस्त्वमिच्छसीत्यनुषज्यते ।

सिंहविक्रान्तगामिनं सिंह इव विक्रान्तं गर्वयुक्तं गच्छतीति सिंहविक्रान्तगामी तम् । सिंहसङ्काशं पराक्रमे सिंहसदृशमिति विवेकः ॥ ३४–३६ ॥ मन्दभाक् मन्दो भागो

अक्षि सूच्या प्रमृजसि जिह्वया लेक्षि च क्षुरम् । राघवस्य प्रियां भार्यां योऽधिगन्तुं त्वमिच्छसि ॥४०॥ अवसज्य शिलां कण्ठे समुद्रं तर्तुमिच्छसि । सूर्याचन्द्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हर्तुमिच्छसि ॥४१॥ यो रामस्य प्रियां भार्यां प्रधर्षयितुमिच्छसि ॥४२॥ अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रेणा हर्तुमिच्छसि । कल्याणवृत्तां रामस्य यो भार्यां हर्तु मिच्छसि ॥ ४३ ॥ अयोमुखानां शूलानामग्रे चरितु मिच्छसि । रामस्य सदृशीं भार्यां योऽधिगन्तुं त्व मिच्छसि॥४४॥ ❀ यदन्तरं सिंहसृगालयोर्वने यदन्तरं स्यन्दिनिकासमुद्रयोः । सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदन्तरं तदन्तरं वै तव राघवस्य च ॥ ४५ ॥

स्वस्तिमान् सुखित इत्यर्थः॥३९॥ स्वाक्षि प्रमृजसि प्रकर्षेण मार्जनं करोषि । लेक्षि लेहनं करोषि । "लिह आस्वादने" इत्यस्माल्लुग्विकरणस्थाद्धातोर्लटि मध्यमपुरुषैकवचनम् । क्षुरं तीक्ष्णधारं शस्त्रम् । अधिगन्तुं प्राप्तुम् ॥४०॥४१॥ अवसज्येति सार्धश्लोक एकान्वयः । अवसज्य बद्ध्वा ॥ ४२ ॥ कल्याणवृत्तां शुभाचाराम् ॥ ४३ ॥ अयोमुखानाम् अयोमयाग्राणाम् । शूलानामग्रे शूलाग्र पङ्क्तिषु सञ्चरितुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ उक्तं रामोत्कृष्टत्वं रावणनिकृष्टत्वं च सदृष्टान्तमाह—यदन्तरमित्यादिना । सिंहसृगालयोः ।"सृगालो वञ्चकः क्रोष्टा" इत्यमरः । यत् अन्तरं भेदः तारतम्यमिति यावत् । " अन्तरमवकाशावधि परिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि च ॥" इत्यमरः । वने जले विषये । " जीवनं भुवनं वनम् " इत्यमरः । स्यन्दिनिका स्यन्दितुम् प्रस्रवितुं शीलमस्या अस्तीति स्यन्दिनिका । ताच्छील्ये णिनिः । अल्पार्थे कप्रत्ययः " केऽणः " इति ह्रस्वः । क्षुद्रनदी स्यन्दिनिका । सुराग्र्यं

भागधेयं यस्य । यद्वा मन्दं क्षीणम् आयुरादिकं भजतीति तथोक्तः, क्षीणदशापन्ना युरादिकमित्यर्थः । काञ्चनपादपदर्शनं मुमूर्षूणां लक्षणम् ॥ ३७–४४ ॥ स्यन्दिनिका

* फलश्रुतिः । स्कान्दे–" यदन्तरेत्यादिवाक्यश्रवणादघनाशनम् । " इति ।

यदन्तरं काञ्चनसीसलोहयोर्यदन्तरं चन्दनवारिपङ्कयोः । यदन्तरं हस्तिबिडालयोर्वने तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४६ ॥ यदन्तरं वायसवैनतेययोर्यदन्तरं मद्गुमयूरयोरपि । यदन्तरं सारसगृध्रयोर्वने तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४७ ॥ तस्मिन् सहस्राक्षसमप्रभावे रामे स्थिते कार्मुकबाणपाणौ । हृतापि तेऽहं न जरां गमिष्ये वज्रं यथा मक्षिकयावगीर्णम् ॥ ४८ ॥ इतीव तद्वाक्यमदुष्टभावा सुधृष्टमुक्त्वा रजनीचरं तम् । गात्रप्रकम्पव्यथिता बभूव वातोद्धता सा कदलीव तन्वी ॥ ४९ ॥

श्रेष्ठमन्नम् । सौवीरकं काञ्जिकम् । " आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च । अवन्तीसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिकम् ॥ " इत्यमरः ॥ ४५ ॥ काञ्चनसीसलोहयोरित्यत्र लोहशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, काञ्चनस्यापि नवलोहेषु परिगणनात् । चन्दनवारि चन्दनपङ्कः । बिडालो मार्जारः ॥ ४६ ॥ मद्गुः जलवायसः । सारसो हंसविशेषः ॥ ४७ ॥ तस्मिन् रामे स्थिते सति । जरां जीर्णतां मक्षिकया अवगीर्णं ग्रस्तं वज्रं हीररत्नं मक्षिकया तण्डुलखण्डभ्रान्त्या ग्रस्तं हीररत्नमित्यर्थः । यथा न जीर्णं भवति । यद्वा मक्षिकया सहावगीर्णं भुक्तं वज्रम् आज्यम् । " वज्रो वा आज्यम् " इति श्रुतेः । यथा न जीर्णं भवतीत्यर्थः । तथा अहं त्वया हृतापि ते जीर्णतां न गमिष्ये न गमिष्यामि । प्रत्युत तवैव मरणं प्रापयिष्यामीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इतीव उक्तप्रकारसदृशं तद्वाक्यं सुधृष्टं यथा तथा उक्त्वा । सा सीता वातोद्धता वाताहृता कदलीव गात्रप्रकम्पव्यथिता शरीरकम्पेन पीडिता बभूव ॥ ४९ ॥

क्षुद्रनदी । सुराग्र्यं सुराणामग्र्यम् श्रेष्ठममृतमित्यर्थः । सौवीरकम् आरनालम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ मद्गुः जलकाकः । सारसो हंसः ॥ ४७ ॥ जरां जीर्णावस्थाम् । वज्रं रत्नविशेषः । अवगीर्णं ग्रस्तम्, वज्रखण्डं तण्डुलखण्डमिति बुद्ध्या ग्रस्यते तत्तस्य नाशाय भवति तद्वदित्यर्थः । यद्वा वज्रम् आज्यम् " वज्रो वा आज्यम् " इति श्रुतेः । मक्षिकया सहावगीर्णं भुक्तमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

तां वेपमानामुपलक्ष्य सीतां स रावणो मृत्युसमप्रभावः ।
कुलं बलं नाम च कर्म च स्वं समाचचक्षे भयकारणार्थम् ॥५०

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां संरब्धः परुषं वचः । ललाटे भ्रुकुटीं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ १ ॥ भ्राता वैश्रवणस्याहं सापत्नो वरवर्णिनि । रावणो नाम भद्रं ते दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ २ ॥ यस्य देवाः सगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः । विद्रवन्ति भयाद्भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः ॥ ३ ॥ येन वैश्रवणो राजा द्वैमात्रः कारणान्तरे । द्वन्द्वमासादितः क्रोधाद्रणे विक्रम्य निर्जितः ॥ ४ ॥

वेपमानां कम्पमानाम् । उपलक्ष्य तत्कम्पेन तद्भयमुपलक्ष्य, भूयो भयजननेन एषा स्ववशीकर्तुं शक्येति मत्वा भयकारणार्थं भयोत्पादनार्थम् । स्वं स्वकीयं कुलादिकमाचचक्षे । कर्म पौरुषम् ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥

एवं ब्रुवन्तीं सीतां रावणो भर्त्सयति—एवमित्यादिना । संरब्धः कुपितः सम्भ्रमाविष्टो वा ॥ १ ॥ भ्रातेति । वैश्रवणस्य सपत्न्या मातुरपत्यं पुमान् सापत्नः, सापत्न एव सापत्न्यः । स्वार्थे ष्यञ् ॥ २ ॥ यस्येति । यस्य सम्बन्धिनो भयात् देवादयः मृत्योर्भीताः प्रजा इव विद्रवन्ति ॥ ३ ॥ येनेति । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमात्रः, सपत्नीमातृपुत्र इत्यर्थः । कारणान्तरे कस्मिंश्चित्

भयकारणार्थं भयोत्पादनार्थम् ॥ ५० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ पतगाः गरुडाः देवयोनिविशेषाः ॥ ३ ॥ द्वन्द्वमासादितः कलहं

स०—द्वैमात्रः । द्वितीया माता द्विमाता तस्या अयं द्वैमात्रः । आर्षमनुत्वम् । यद्वा पूरणार्थकतीयप्रत्ययान्तार्थबोधकत्वाद्विशब्दस्य केवलसङ्ख्यार्थत्वाभावान्नोत्वमिति केचित् । बैमात्र इति पाठो वा । कारणान्तं मन्मातृवाक्यपरिपालनरूपकारणान्तरे ॥ ४ ॥

मद्भयार्तः परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् । कैलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः ॥ ५ ॥ यस्य तत् पुष्पकं नाम विमानं कामगं शुभम् । वीर्यादेवार्जितं भद्रे येन यामि विहायसम् ॥ ६ ॥ मम सञ्जातरोषस्य मुखं दृष्ट्वैव मैथिलि । विद्रवन्ति परित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः ॥ ७ ॥ यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र मारुतो वाति शङ्कितः । तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात् सम्पद्यते रविः ॥ ८ ॥ निष्कम्पपत्रास्तरवो नद्यश्च स्तिमितोदकाः । भवन्ति यत्र यत्राहं तिष्ठामि विचरामि च ॥ ९ ॥ मम पारे समुद्रस्य लङ्का नाम पुरी शुभा । सम्पूर्णा राक्षसैर्घोरैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ १० ॥ प्राकारेण परिक्षिप्ता पाण्डरेण विराजता । हेमकक्ष्यापुरी रम्या वैदूर्यमयतोरणा ॥ ११ ॥

कारणावकाशे । द्वन्द्वं युद्धम् । " द्वन्द्वं कलहयुग्मयोः " इत्यमरः ॥४॥ स्वमधिष्ठानं स्वां पुरीं कैलासमध्यास्ते प्रबलावष्टम्भार्थमिति भावः । " अधिशीङ्स्थासां कर्म " इत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा । नरवाहनः कुबेरः ॥ ५ ॥ यस्येति । तत् प्रसिद्धम् । कामेन गच्छतीति कामगम्, अधिष्ठातृकामानुरूपं गच्छतीत्यर्थः । येन पुष्पकेण । विहायसम् आकाशम् । एतादृशविशेषणविशिष्टो यो रावणो नाम रावण इति प्रसिद्धः सोऽहमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ६ ॥ ममेति । विद्रवन्ति विद्रवेयुः ॥ ७ ॥ यत्र देशे । तीव्रांशुश्च तीक्ष्णांशुरपि रविः मद्भयात् शिशिरांशुः शीतलांशुः सम्पद्यते ॥ ८ ॥ निष्कम्पेति । पत्राण्यपि न चलन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ पारे पारसदृशे त्रिकूटे समुद्रस्य मध्य इति पूर्वमुक्तत्वात् । यथेन्द्रस्यामरावती तथा मम लङ्का पुरी असाधारणेत्यर्थः । अस्तीति शेषः ॥ १० ॥ लङ्कां वर्णयति— प्राकारेणेति । रजतमयत्वात् पाण्डरेण हेममय्यः कक्ष्याः हर्म्याङ्गणादयो यस्याः सा । " कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने " इत्यमरः ।

भावः ॥ ४ ॥ स्वमधिष्ठानं लङ्काम् ॥ ५-७ ॥ तीव्रांशुः तीव्रकिरणोऽपि सूर्यः मद्भयाच्छिशिरकिरणो भवतीति भावः ॥ ८-१० ॥ पाण्डरेण शुभ्रेण प्राकारेण राजतेने

हस्त्यश्वरथसम्बाधा तूर्यनादविनादिता । [शतयोजन विस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता ।] सर्वकालफलैर्वृक्षैः सङ्कुलोद्यानशोभिता ॥ १२ ॥ तत्र त्वं वसती सीते राजपुत्रि मया सह । न स्मरिष्यसि नारीणां मानुषीणां मनस्विनी ॥ १३ ॥ भुञ्जाना मानुषान् भोगान् दिव्यांश्च वरवर्णिनि । न स्मरिष्यसि रामस्य मानुषस्य गतायुषः ॥ १४ ॥ स्थापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ञा दशरथेन यः । मन्दवीर्यः सुतो ज्येष्ठस्ततः प्रस्थापितो ह्ययम् ॥ १५ ॥ तेन किं भ्रष्टराज्येन रामेण गतचेतसा । करिष्यसि विशालाक्षि तापसेन तपस्विना ॥ १६ ॥

तोरणो बहिर्द्वारम् । सम्बाधा सङ्कुला । तूर्यनादेन वाद्यशब्देन विनादिता । सर्वः कालो येषां तानि सर्वकालानि, सर्वकालसम्भवानीत्यर्थः । तादृशानि फलानि येषां तैः सर्वकालफलैः । सङ्कुलोद्यानैः व्याप्तोद्यानैः शोभिता एतादृशी सा पुरी रम्येत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत्रेति । वसती वसन्ती । अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः । नारीणामिति "अधीगर्थ–" इति षष्ठी । मनस्विनी तत्समासक्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥ मानुषान् मनुष्यलोकसम्भवान् । दिव्यान् स्वर्गसम्भवान् । गतायुषः गतप्रायायुषः, अल्पायुष इत्यर्थः । अनेन भुञ्जाना मानुषान् भोगानिति पूर्वं सीतोक्तस्य परिहार उक्तः ॥ १४ ॥ अथ रामस्य स्वापेक्षया उक्तमतिशयं प्रतिवक्ति–स्थापयित्वेत्यादिना, श्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्रियं पुत्रं भरतं राज्ये स्थापयित्वा ततो राज्यात् प्रव्राजितः । ज्येष्ठत्वेपि प्रव्राजनान्मन्दवीर्यत्वं सिद्धमित्याह-तेनेति । तेन मन्दवीर्येण । गतचेतसा कर्तव्याकर्तव्यमूढमनसा ।

त्यर्थः॥ ११–१५॥ टी–रामस्येति कर्मणि षष्ठी॥ १४॥ तापसेन मुनिना । तपस्विना शोच्येन तत्र त्वं वसती सीतेत्यारभ्य तव भाग्येन संप्राप्तं भजस्व वरवर्णिनीत्यन्तस्य ग्रन्थसन्दर्भस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–तत्रेति । तत्र लङ्कायां वसती त्वं मया भृत्येन समर्पितानिति शेषः । मानुषान् दिव्यांश्च भोगान् सह एकदैव भुञ्जाना सती । मानुषीणां नारीणामिति द्वितीयार्थे षष्ठी । न स्मरिष्यसि । किञ्च मानुषस्य मनुष्यरूपेणावतीर्णस्य । गतायुषः गतं प्राप्तमङ्गीकृतमेकादशसहस्रवत्सरायुर्येन तस्य रामस्य भगवतः श्रीमन्नारायणस्य सम्बन्धिन इति शेषः । नः अस्मान् स्मरिष्यसि ॥ स्थापयित्वेति । यः मन्दवीर्यः तमप्रियमपि पुत्रं भरतम् अन्तर्यामिप्रेरितेन राज्ञा स्थापयित्वा राज्य इति शेषः । ततस्तेनैव प्रेरितेन राज्ञा ज्येष्ठः श्रीमन्नारायणः

सर्वराक्षसभर्तारं कामात् स्वयमिहागतम् ।
न मन्मथशराविष्टं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥
प्रत्याख्याय हि मां भीरु परितापं गमिष्यसि ।
चरणेनाभिहत्येव पुरूरवसमुर्वशी ॥ १८ ॥
अङ्गुल्या न समो रामो मम युद्धे स मानुषः ।
तव भाग्येन सम्प्राप्तं भजस्व वरवर्णिनि ॥ १९ ॥

तापसेन "भग्नाः कृपेर्भागवता भवन्ति" इति न्यायेन अशूरेण । तपस्विना शोच्येन । "तपस्वी तापसः शोच्यः" इति विश्वः । अनेन इतः परं राज्यं साधयिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्युक्तम् ॥१५॥१६॥ सर्वराक्षसेति । सर्वराक्षसभर्तारं त्वया प्रार्थनीयमित्यर्थः । स्वयं कामात् अर्थितया इहागतं प्रत्याख्यातुं निराकर्तुम् । स्वयमागमने हेतुः मन्मथेति ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यानफलमाह—प्रत्याख्यायेति । भीरु इत्यनेन रामात् भीतिः प्रत्याख्यानमूलमिति मम मन इति व्यज्यते । परितापं पश्चात्तापम् । पुरूरवसं राजानं चरणेनाभिहत्य उर्वशीव, उरून् महतो वशीकरोतीत्युर्वशी । "वश कान्तौ" पृषोदरादित्वादुकारलोपः । गौरादित्वात् ङीप् । एवं ह्रस्वादिस्तालव्यान्तश्च । तथाच माघयमकम् । "दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम्" इति । नारायणस्य ऊरौ वसतीति व्युत्पत्तावपि पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपादिना ह्रस्वादिस्तालव्यान्त एव च युक्तः । उर्वशी किल स्वयमेव प्रार्थयन्तं पुरूरवसं प्रथमं निरस्य पश्चात्तापेन पुनस्तमागतेति पौराणिकी कथा ॥१८॥ अङ्गुल्या अङ्गुलिबलेन ।

श्रीरामः "ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः" इति सहस्रनामोक्तेः । सर्वराक्षससंहाराय वनं प्रस्थापितः ॥ तेनेति । भ्रष्टराज्येन भ्रष्टमरीणां राज्यं येन तेन । गतचेतसा मायोपाधिकेश्वरस्य श्रीरामस्यान्तःकरणाभावाद्गतचेतस्कत्वम् "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" इति श्रुतेः । तापसेनतपस्विना तापसानामिनस्तापसेनस्स चासौ तपस्वी च तेन श्रीरामेण सह करिष्यसि किम् अयमस्मदीय इति विज्ञापनामिति शेषः ॥ १६ ॥ सर्वेति । सर्वराक्षसभर्तारम् । प्रतिशब्द इवार्थे । कामात्तव भृत्यो भविष्यामीति मनोरथाद्गतं मां मन्मथशराविष्टं जनमिव स्वयं ममेष्टदेवता त्वमेवमाख्यातुं वक्तुं नार्हसीत्यर्थः ॥ १७ ॥ कामुकं पुरूरवसमुर्वशी चरणेनाभिहत्य पश्चात्तापमगमदिति यत् तद्युक्तम् । अकामुकं भृत्यं मां मम मातृरूपा त्वं चरणेनाभिहत्य तिरस्कृत्येत्यर्थः । परितापं गमिष्यसीत्येतदयुक्तमित्यर्थः । उर्वशी पुरूरवसं चरणेनाभिहत्य पश्चात्तापं गतेति यथा पुराणेषु प्रसिद्धं तथा पश्चात्तापं गमिष्यसि ॥ १८ ॥ रामं विना

एवमुक्ता तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना । अब्रवीत्परुषं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपम् ॥ २० ॥ कथं वैश्रवणं देवं सर्वभूतनमस्कृतम् । भ्रातरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तु मिच्छसि ॥ २१ ॥ अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः । येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥ अपहृत्य शचीं भार्यां शक्यमिन्द्रस्य जीवि तुम् । नच रामस्य भार्यां मामपनीयास्ति जीवितम् ॥ २३ ॥ जीवेच्चिरं वज्रधरस्य हस्ताच्छचीं प्रधृष्याप्रति रूपरूपाम् । न मादृशीं राक्षस दूषयित्वा पीतामृतस्यापि तवास्ति मोक्षः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम दारण्यकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥४८॥

न समः न समबलः । संप्राप्तं मामिति शेषः ॥ १९ ॥ संरक्तेति कोपातिशयो द्योत्यते । रहिते निर्जने वने "रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीः" इति रागजननौ चित्येपि परुषमब्रवीत् । हन्त सीतायाः पातिव्रत्यमेतदिति ऋषिर्विस्मयते॥२०॥ कथमिति । पुण्यात्मनः कुबेरस्य भ्राता सन् कथं पापकर्मणि प्रवर्तस इत्यर्थः ॥ २१ ॥ कर्कशः क्रूरः ॥ २२ ॥ अपनीय स्थितस्य तवेति शेषः ॥ २३ ॥ क्रोधातिशयेनोक्तमेव पुनराह—जीवेदिति । अप्रतिरूपम् अनुपमं रूपं यस्यास्तां मादृशीम् । अश्लीलत्वपरिहाराय न मामित्यनुक्तिः । मोक्षः मरणादिति शेषः । अमृतमपि न त्वद्रक्षणसमर्थमित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभू० रत्नमे० आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

लङ्कां प्रत्यागन्तुमनिच्छन्तीं प्रत्याह—अङ्गुल्येति । युद्धे यस्याङ्गुल्या समः कोपि नास्ति । कुतः ? यस्स रामः श्रीमन्नारायण एव मानुषः मनुष्यरूपेणावतीर्णः । तं मम भाग्येन तत्रैव सम्प्राप्तं तव पतिमिति शेषः । भजस्वेति सम्बन्धः ॥ १९–२३ ॥ अप्रतिरूपरूपाम् अप्रतिरूपमनुपमं रूपं सौन्दर्यं यस्यास्ताम् ॥ २४ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायाम् अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥४८॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् । हस्ते हस्तं समाहत्य चकार सुमहद्वपुः ॥ १ ॥ स मैथिलीं पुनर्वाक्यं बभाषे च ततो भृशम् । नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्यं पराक्रमौ ॥ २ ॥ उद्वहेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमम्बरे स्थितः । आपिबेयं समुद्रं च हन्यां मृत्युं रणे स्थितः ॥ ३ ॥ अर्कं रुन्ध्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिन्द्यां हि महीतलम् । कामरूपिणमुन्मत्ते पश्य मां कामदं पतिम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तवतस्तस्य सूर्यकल्पे शिखिप्रभे । क्रुद्धस्य हरिपर्यन्ते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ ५ ॥ सद्यः सौम्यं परित्यज्य भिक्षुरूपं स रावणः । स्वं रूपं कालरूपाभं भेजे वैश्रवणानुजः ॥ ६ ॥

यश्चिन्तनीयः सततमापत्सु परमासु च । नान्योऽस्ति चिन्तनीयस्तं सीतापतिमुपास्महे ॥ सीताया इत्यादि । हस्ते हस्तं समाहत्य संयोज्य । अयं च कोपाकृतिविशेषः ॥ १ ॥ स इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । ततः रूपकरणानन्तरम् । उन्मत्तया त्वयेति शेषः । वीर्यपराक्रमौ पूर्वोक्ताविति शेषः । उद्वहेयम् उद्धरेयम् । विभिन्द्यां विदारयेयम् । महद्वपुरित्युक्तं दर्शयति कामेति ॥ २–४ ॥ अथ सीतापहारोपयोगिरूपान्तरपरिग्रहमाह—एवमित्यादिना । सूर्यकल्पे शिखिप्रभे इति तेजस्यौष्ण्ये चोपमाद्वयम् । हरिपर्यन्ते पिङ्गलवर्णपर्यन्ते । "यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिषु ॥" इत्यमरः ॥ ५ ॥ स्वं स्वासाधारणम् । कालरूपाभं मृत्युशरीराभम् । वैश्रवणानुज

महापुण्यस्य परमभागवताग्रगण्यस्य श्रीहनुमतोपि रूपान्तरस्वीकरणसमये आग्रहपूर्वकत्वस्य श्रूयमाणत्वेन आग्रहं विना क्रूररूपस्वीकारायोगाद्रावणोपि देवीनिकटे कपटमनुचितमिति मत्वा देव्यै स्वरूपं दर्शयितुं स्वसामर्थ्यप्रशंसापूर्वकं निजरूपं स्वीकरोति । सीताया इत्यारभ्य वसनाभरणोपेतामित्यन्तस्य प्राकृतार्थः स्पष्टः । वास्तवार्थस्तु—वीर्यपराक्रमौ वीर्यं समरे अभीरुत्वम्, पराक्रमः पराभिभवनसामर्थ्यम् । उन्मत्तया मत्तजनानुद्गता उन्मत्तभिन्ना तादृशयापि न श्रुतौ । योहमेतादृशविशेषणविशिष्टः तं कामरूपिणं कामदं पतिं रक्षसामिति शेषः । मां पश्येति बभाष इति पूर्वेणान्वयः ॥ १–४ ॥ एवमिति । अस्मिन् श्लोके पूर्वश्लोकस्थमुन्मत्त इति पदमाकृष्य श्लोको योजनीयः । तथा सत्येवं योजना । एवमुक्तवतो रावणस्य

संरक्तनयनः श्रीमांस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः । क्रोधेन महताविष्टो नीलजीमूतसन्निभः । दशास्यः कार्मुकी बाणी बभूव क्षणदाचरः ॥ ७॥ स परिव्राजकच्छद्म महाकायो विहाय तत् । प्रतिपद्य स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ॥८॥ संरक्तनयनः क्रोधाज्जीमूतनिचयप्रभः । रक्ताम्बरधरस्तस्थौ स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ९ ॥ स तामसितकेशान्तां भास्करस्य प्रभामिव । वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं यदि भर्तारमिच्छसि । मामाश्रय वरारोहे तवाहं सदृशः पतिः ॥ ११ ॥ मां भजस्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यः प्रियस्तव । नैव चाहं क्वचिद्भद्रे करिष्ये तव विप्रियम् ॥ १२॥

इत्यनेन जन्मकारणे तुल्येपि हन्तान्यतरस्य क्रौर्यमित्युच्यते ॥ ६ ॥ संरक्तेति सार्धश्लोक एकान्वयः । श्रीमान् विचित्रशक्तिसम्पन्नः । क्षणदाचरः संरक्तनयनत्वादिविशिष्टो बभूव ॥ ७ ॥ उक्तानुवादपूर्वकं क्रौर्यान्तरमाह द्वाभ्याम्—स इत्यादि । परिव्राजकच्छद्म परिव्राजकरूपं परिव्राजकरूपेण परिवृतं मां प्रेक्ष्य तस्थौ । किमेवंरूपं दृष्ट्वापि मां भजिष्यतीति प्रत्याशयेति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ असितकेशान्तां नीलकेशाग्राम् । केशाग्रे पैङ्गलं दुर्लक्षणम् । भास्करस्य प्रभामित्यनेन दुष्प्रसहत्वमुच्यते । वसनेत्यादिना दुस्त्यजत्वमुच्यते ॥ १० ॥ त्रिष्विति । वरारोहे वरजघने ॥ ११ ॥ पुनस्त्यागशङ्कां मा कार्षीरित्याह—

क्रुद्धस्य उन्मत्ते हरिपर्यन्ते हरिः पिङ्गलवर्णः पर्यन्तयोरुपान्तयो र्ययोस्ते। शिखिप्रभे अग्निसदृशे नेत्रे बभूवतुः ॥ ५-७ ॥ परिव्राजकच्छद्म मायात्मकं यतिवेषम् ॥८-१०॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातमित्यादिसार्धचतुष्टयश्लोकस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । कुलकम्। वस्तुतस्तु-भर्तारं शुश्रूषादिना स्वामिनं बिभर्तीति भर्ता, भृत्य इत्यर्थः । पतिः रक्षसामिति शेषः । यद्यहं रक्षसां पतिः तथापि तव सदृशः अनुरूपः किम् ? भृत्य इति शेषः । अनुरूपो भृत्यो न भवामि तथापि भृत्यमिच्छसि यदि त्रिषु लोकेषु विख्यातं यथा तथा मामाश्रय भृत्यत्वेनाङ्गीकुरु । कुतः? चिराय चिरकालादारभ्य तव श्लाघ्यः

स०-असितकेशान्तां कृष्णकेशान्ताम् । आदित्यप्रभाया असितत्वं च " असौ वा आदित्यः पिङ्गलः एष शुक्ल एष नीलः " इत्यादिच्छान्दोग्यवाक्यसिद्धम् ॥ १० ॥

त्यज्यतां मानुषो भावो मयि भावः प्रणीयताम् । राज्याच्च्युतमसिद्धार्थं रामं परिमितायुषम् ॥ १३ ॥ कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे पण्डितमानिनि । यः स्त्रिया वचनाद्राज्यं विहाय ससुहृज्जनम् ॥ १४ ॥ अस्मिन् व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मतिः ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं प्रियार्हां प्रियवादिनीम् । अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः। जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिव १६

मामिति । क्वचित् क्वापीत्यर्थः ॥ १२ ॥ त्यज्यतामिति सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । मानुषः मनुष्यरामविषयः । भावः स्नेहबन्धः । व्यालाः हिंस्राः । तमिति पूर्वेणान्वयः ॥१३-१५॥ इतीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । प्रियार्हत्वे हेतुः प्रियवादिनीमिति । अत्र मुहूर्तं तिष्ठ भूयः सत्करिष्यामीति प्रियभाषिणीं मैथिलीम् । इत्युक्त्वा एवं परुषमुक्त्वा । तत्र हेतुः सुदुष्टात्मेति । बुधः खे रोहिणीमिवेत्यभूतोपमा । बुधः स्वपितृपत्नीत्वेन मातरं खे आकाशे सुखेन

प्रियः प्रीणयति शुश्रूषादिना स्वामिनामिति प्रियो भृत्यः। जयस्यैव रावणरूपेणोत्पन्नत्वात् । अतो मां भृत्य इति भजस्व जानीहीत्यर्थः । अत एव नैवाहमिति । मानुषे भावस्त्यज्यताम्, मनुष्य एव रक्षणीय इत्यभिप्रायस्त्यज्यतामित्यर्थः । किन्तु प्राचीनकृपया मूढे पण्डितमानिन्यपि राक्षसे भृत्ये मयि भावः प्रणीयताम् अयमपि रक्षणीय इत्यनुसन्धीयतामित्यर्थः । किञ्च राज्याच्च्युतं तुच्छीकृत्य राज्यभोगमित्यर्थः । कुतः ? असिद्धार्थम् अश्चासौ सिद्धार्थश्च असिद्धार्थस्तम् अवाप्तसमस्तकामं विष्णुमित्यर्थः । परिमितायुषं परिगतं त्यक्तं मितमल्पमायुर्येन तम् अपरिमितायुषमित्यर्थः । किञ्च कैर्गुणैरनिर्वचनीयैर्गुणैरनन्तकल्याणगुणैरित्यर्थः । युक्तमिति शेषः । अनुरक्तासि, कुत एवं दुर्मतिः दुष्टेष्वपि मतिः अनुग्राहिका यस्य सः अत एव हि स्त्रिया वचनात्सुहृज्जनं राज्यं विहाय वने वसति तादृशं त्वमनुरक्तासि यतः अतस्सर्वोत्तमा लक्ष्मीस्त्वम् अत एव मां भृत्यत्वेनाङ्गीकुर्विति तात्पर्यम् ॥११-१५॥ इतीति । प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु रावणः अन्यत्र सुदुष्टात्मा काममोहितश्च यद्यपि

टीका०—जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिवेति । नन्वत्र नलकूबरवेदवत्यादिशापाद्बलात्कथं परदारस्पर्श इति चेत्; सत्यम्, रावणः सीतां साक्षान्न जग्राह न स्पृष्टवान् परन्तु जानुकेशादिच्छायामेव जग्राह । राक्षसानां छायाग्राहित्वात् । तदुक्तं स्कान्दे—" छायाग्राहित्वमप्यस्ति सर्वविद्याविशारदे । केशच्छायां परामृश्य जानुच्छायां तथैव च । गृहीत्वा जानकीं हृष्टो लङ्कां प्रायात्स रावणः । सीतापहरणं चैव ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः । न तेषामशुभं देवि भविष्यति कदाचन ॥" इति ॥ **स०**—प्रियः स्वप्रियो रामः तस्यैव आर्हाम् । अत एव तमेव वदतीति प्रियवादिनी ताम् ॥ १६ ॥

वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्द्धजेषु करेण सः । ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा मृत्युसङ्काशं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजम् । प्राद्रवन् गिरिसङ्काशं भयार्ता वनदेवताः ॥ १८ ॥ स च मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरस्वनः । प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महारथः ॥ १९ ॥ ततस्तां परुषैर्वाक्यैर्भर्त्सयन् स महास्वनः । अङ्केनादाय वैदेहीं रथमारोपयत्तदा ॥ २० ॥ सा गृहीता विचुक्रोश रावणेन यशस्विनी । रामेति सीता दुःखार्ता रामं दूरगतं वने ॥ २१ ॥ तामकामां स कामार्तः पन्नगेन्द्रवधूमिव । विवेष्टमानामादाय उत्पपाताथ रावणः ॥ २२ ॥ ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा । भृशं चुक्रोश मत्तेव भ्रान्तचित्ता यथातुरा ॥ २३ ॥

सञ्चरन्तीं रोहिणीं यदि गृह्णीयात् तत्तुल्यमिदं पापमित्यर्थः ॥ १६ ॥ वामेनेति । शापकृतदोषो भविष्यतीति मूर्धजेषूर्वोश्च ग्रहणम् ॥ १७ ॥ तमिति गृह्णन्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥ सः पूर्वं गुप्तः मायामयः अन्तर्धानाद्यर्हतया आश्चर्यमयः खरयुक्तः अश्वतरयुक्तः हेमाङ्गः स्वर्णमयचक्रः । चक्रं हि रथाङ्गमित्युच्यते ॥ १९ ॥ अङ्केन ऊरुभागेन ॥ २० ॥ सेति । वने दूरगतं राममुद्दिश्य रामेति विचुक्रोश । "क्रुश आह्वाने रोदने च" ॥ २१ ॥ अकामां विरागिणीम् । विवेष्टमानां रथोपरिस्थले लुठन्तीम् । आदाय पुनरङ्केनादाय । उत्पपात रथेन सहित इति शेषः ॥२२॥ तत इति । आतुरा सा मत्तेव मदयुक्तेव । भ्रान्तचित्ता

तथाप्यत्र न तथा अत एव बुधः रोहिणीमिव जग्राह बुधः स्वमातरं यथा पूजार्थं गृह्णाति तथा रावणोपि सीतां जग्राह । स्वगृहे संस्थाप्य स्वेष्टदेवताबुद्ध्या पूजयितुमेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ वामेनेति । मूर्द्धजेषुकरेण मूर्द्धजाः श्रेष्ठाः इषवः यस्मिन् तेन करेण दक्षिणेन वामेन च ऊर्वोः पादयोः परिजग्राह पादौ गृहीत्वा लङ्कां त्वया गन्तव्यमिति प्रार्थितवानिति भावः ॥ १७–१९ ॥ तत इति स्पष्टोर्थः । वस्तुतस्तु–परुषैर्वाक्यैर्यदि मां भृत्यत्वेन नाङ्गीकरोषि तर्हि तवाग्रतः प्राणांस्त्यक्ष्यामीत्यादिवाक्यैर्भर्त्सयन् भीतिमुत्पादयन् रथमारोपयत् ॥ २० ॥ सा गृहीतेत्यादीनां वास्तवार्थे सीतया दैन्यवत्प्रतीयमानानि वाक्यानि सर्वाणि सीतया लौकिकरीतिमनुसृत्यो

टीका–भृशमिति । मत्तेव भ्रान्तचित्ता यथा उन्मत्तचित्तेव । आतुरा अप्रकृतिस्था । भृशमत्यन्तं चुक्रोश २३

हा लक्ष्मण महाबाहो गुरुचित्तप्रसादक । ह्रियमाणां न जानीषे रक्षसा माममर्षिणा ॥२४॥ जीवितं सुखमर्थांश्च धर्महेतोः परित्यजन् । ह्रियमाणामधर्मेण मां राघव न पश्यसि॥२५॥ननु नामाविनीतानां विनेतासि परन्तप । कथमेवंविधं पापं न त्वं शास्सि हि रावणम् ॥ २६ ॥ ननु सद्योऽविनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् । कालो प्यङ्गीभवत्यत्र सस्यानामिव पक्तये ॥ २७ ॥ स कर्म कृतवानेतत् कालोपहतचेतनः । जीवितान्तकरं घोरं रामाद्व्यसनमाप्नुहि॥२८॥हन्तेदानीं सकामाऽस्तु कैकेयी सह बान्धवैः। ह्रिये यद्धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥२९॥ आमन्त्रये जनस्थाने कर्णिकारान् सुपुष्पितान् । क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३० ॥

यथा भ्रान्तचित्तेव च चुक्रोश ॥२३॥ अमर्षिणा खरवधकृतामर्षवता ॥२४॥ धर्महेतोः आश्रितसंरक्षणरूपधर्महेतोः । जीवितं सुखमर्थांश्च परित्यजन् जीवितादिपरित्यागशीलः ॥ २५ ॥ ननु नामेति प्रसिद्धौ । अविनीतानां दुर्जनानाम् । विनेता शिक्षकः । पापं पापिष्ठं कथं न शास्सि न शिक्षयसि ॥ २६ ॥ अशासने स्वयमेव हेतुमुन्नयति–न त्विति । अविनीतस्य दुर्जनस्य । कर्मणः पापस्य सद्यः फलं न दृश्यते। कुतः? अत्र फलदर्शने कालोऽप्यङ्गीभवति सहकारिकारणं भवति । अभूततद्भावे च्विः । पक्तये पाकाय ॥ २७॥ सः त्वमित्यर्थः । व्यसनं भ्रंशम् । "व्यसनं विपदि भ्रंशे" इत्यमरः ॥ २८ ॥ वने राक्षसादिभिर्हता भवेदिति मां कैकेयी वनं प्रेषितवतीति वैदेह्या हृदये सर्वदा स्थितं,तदिदानीं सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेनोद्घाटयति–हन्तेति। अत्र हेतुमाह ह्रिये यदिति ॥२९॥ अथ चित्तविभ्रमातिरेकादचेतनानपि रामायाख्यातेत्यभ्यर्थयते–आमन्त्रय इत्यादिभिः सप्तश्लोकैः । आमन्त्रये सम्बोधयामि । जनस्थाने

कानीति द्रष्टव्यानि ॥ २१–२५ ॥ विनीतोसि शिक्षितोऽसि ॥ २६–२९ ॥

टीका–आमन्त्रये सम्बोधयामि । सीतां हरति रावण इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ३० ॥

माल्यवन्तं शिखरिणं वन्दे प्रस्रवणं गिरिम् । क्षिप्रं रामाय शंस त्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३१ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णां वन्दे गोदावरीं नदीम् । क्षिप्रं रामाय शंस त्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३२ ॥ दैवतानि च यान्यस्मिन् वने विविध पादपे । नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हृताम् ॥ ३३ ॥ यानि कानि चिदप्यत्र सत्त्वानि निवसन्त्युत । सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानपि ॥ ३४ ॥ ह्रिय माणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योपि गरीयसीम् । विवशा ऽपहृता सीता रावणेनेति शंसत ॥ ३५ ॥ विदित्वा मां महाबाहुरमुत्रापि महाबलः । आनेष्यति पराक्रम्य वैव स्वतहृतामपि ॥ ३६ ॥ सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता । वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥ ३७ ॥ सा तमुद्वीक्ष्य सुश्रोणी रावणस्य वशं गता । समाक्रन्द द्भयपरा दुःखोपहतया गिरा ॥ ३८ ॥

स्थितानिति शेषः । कर्णिकारान् परिव्याधाख्यान् पुष्पवृक्षान् । रावणः सीतां हरतीति यत् एतच्छंसध्वं कथयत । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥३०॥ माल्यवन्तं पुष्पवन्तम् । शिखरिणं प्रशस्तशिखरम् । प्रस्रवणं प्रस्रवणाख्यम् ॥ ३१ ॥ हंससारससंघुष्टामिति पाठे–संघुष्टाः हंसाः सारसाश्च यस्यां सा हंससारससंघुष्टा। कर्तरि क्तः । हंसकारण्डवाकीर्णामिति शुद्धः पाठः ॥ ३२ ॥ दैवतानीति । तेभ्यो युष्मभ्यमिति शेषः ॥३३॥ यानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सत्त्वानि जन्तवः । उतेति सम्बोधने समुच्चये वा। ह्रियमाणां प्राणेभ्योपि गरीयसीं प्रियां माम्,सीता रावणेन हृतेति भर्तुः शंसत रावणान्न भेतव्यं तत्त्वं कथयतेति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ कथने किं प्रयोजनं तत्राह–विदित्वेति । भवदुक्तप्रकारेण मां विदित्वा । अमुत्र स्वर्गलोके गतामपि वैवस्वतहृतामपि मां पराक्रम्यानेष्यति । तस्मादवश्यं शंसतेति भावः ॥ ३६ ॥ करुणाः दीनाः । तात्कालिकहर्षं सूच यति आयतलोचनेति ॥३७॥ तामिति । समाक्रन्दत् "क्रदि आह्वाने रोदने च" ।

टीका–माल्यवन्तं पुष्पवन्तम् । शिखरिणं शृङ्गवन्तम् । प्रस्रवणाख्यं गिरिम् ॥ ३१–३५ ॥ अमु त्रापि परलोकेपि ॥ ३६–३८ ॥

जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् । अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ॥ ३९ ॥ नैष वारयितुं शक्यस्तव क्रूरो निशाचरः । सत्त्ववान् जितकाशी च सायुधश्चैव दुर्मतिः ॥४०॥ रामाय तु यथातत्त्वं जटायो हरणं मम । लक्ष्मणाय च तत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः॥४१

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः॥४९॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे ।
निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ॥ १ ॥
ततः पर्वतकूटाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः ।
वनस्पतिगतः श्रीमान् व्याजहार शुभां गिरम् ॥ २ ॥

दुःखोपहतया दुःखगद्गदया ॥ ३८ ॥ आर्येति श्वशुरवत्सम्बोधनम् । करुणं यथा तथा ह्रियमाणाम् ॥ ३९ ॥ नेति । अशक्यत्वे हेतुः सत्त्ववा नित्यादिकम् । जितकाशी जयावहः । दुर्मतिः कूटयोधी ॥ ४० ॥ तर्हि मया किं कर्तव्यं तत्राह–रामायत्विति । तत् अस्य दुर्जयत्वादेव हृतः ॥४१॥ इति श्रीगो०श्रीरामा० रत्नमे० आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः॥४९॥

अथ स्वामिविषये दासेन यावच्छक्ति शेषवृत्तिरवश्यं कर्तव्येत्यमुमर्थं लोके प्रवर्तयितुं जटायुवृत्तान्तमुपक्षिपति सर्गद्वयेन । अत्र प्रथमं जटायुः सान्त्वनभर्त्सनाभ्यां रावणमनुकूलयितुमिच्छतीत्याह–तं शब्दमित्यादि । अवसुप्तः ईषत्सुप्तो जटायुः । अथ सीतावचनानन्तरम् । तं शब्दं शुश्रुवे । आत्मनेपदमार्षम् । ततः प्रथमं महाशरीरतया रावणं निरीक्ष्य सः वैदेहीं ददर्श ॥ १ ॥ तीक्ष्णतुण्डः तीक्ष्णमुखः । "वक्त्रास्ये वदनं तुण्डम्" इत्यमरः । श्रीमान् कैङ्कर्यश्रीसमृद्धः ।

॥३९-४१॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् आरण्यकाण्डव्याख्यायाम् एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

तं शब्दमिति । सुप्तो जटायुः । अवबोधानन्तरं तं शब्दं शुश्राव । जटायो पश्य

टी०-नैष वारयितुं शक्यस्तुभ्यम् इति पाठे–तुभ्यं त्वया । जितकाशी जितेन जयेन काशत इति जितकाशी ॥ ४० ॥

दशग्रीव स्थितो धर्मे पुराणे सत्यसंश्रयः । जटायुर्नाम नाम्नाऽहं गृध्रराजो महाबलः ॥ ३ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः । लोकानां च हिते युक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ ४ ॥ तस्यैषा लोकनाथस्य धर्मपत्नी यशस्विनी । सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥ कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान् परामृशेत् । रक्षणीया विशेषेण राजदारा महाबल ॥ ६ ॥ निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् । न तत् समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ॥ यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्ष्या विपश्चिता ॥ ७ ॥

शुभां रावणस्य शोभनावहाम् ॥ २ ॥ पुराणे सनातने धर्मे, दास्यवृत्ता वित्यर्थः । स्थितः तदेकपरायणः । सत्यम् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्युक्तः परमात्मा संश्रयः आलम्बनं यस्य सः । भगवदेकोपायनिष्ठ इत्यर्थः । नाम्ना जटायुर्नाम जटायुरिति प्रसिद्धः । तथा च मयि दासे स्थिते तव सीतापहरणं न युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥ स्वस्वरूपमुक्त्वा स्वामिस्वरूपमाह—राजेति । महेन्द्र वरुणोपमत्वमेकदेशसाम्यात् । सर्वलोकस्य राजा स्वामी, भवतोपि स्वामी त्यर्थः ॥ ४ ॥ तथा च राजदारापहारो न युक्त इत्याह—तस्येति । सहधर्म चारिणीति धर्मपत्नीशब्दार्थः ॥५ ॥ मा भूत्तव रामे स्वामित्वबुद्धिः, मनुष्य मात्रबुद्धिं राजबुद्धिं वा कृत्वा सीतां परिहरेत्याह—कथमिति । राजा भवानिति शेषः ॥ ६ ॥ राजत्वबुद्धिस्तव रामे मा भूत् तथापि परदाराभिमर्शनं न कार्य मित्याह—निवर्तयेति । परदाराभिमर्शनान्मतिं निवर्तय तद्विषयमतिं न कुर्वि त्यर्थः । नीचत्वमेवाह—नेति । धीरः धीमान् तत्कर्म न समाचरेत् । अस्य

मामित्यामन्त्रणेन प्रबुद्धः पश्चादुत्तरवाक्यजातं शुश्रावेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ पुराणे सना तने धर्मे । सत्यसंश्रयः सत्यावलम्बी ॥३॥ सर्वलोकस्य राजा राम इत्यनेन तवापि राजेति भावः ॥ ४ ॥ धर्मपत्नीत्यनेनैतद्धरणे महापापं सूचितम् ॥ ५ ॥ रक्षणीया विशेषेण राजदारा इत्यनेन राजदारापहरणस्य गुरुतल्पसमत्वादिति भावः ॥ ६ ॥ नीचां निकृष्टाम् । अस्य पुरुषस्य परः यत्कर्म विगर्हयेत् निन्देत् न तत्समाचरेत् ।

अर्थं वा यदि वा कामं शिष्टाः शास्त्रेष्वनागतम् । व्यव स्यन्ति न राजानो धर्मं पौलस्त्यनन्दन ॥ ८ ॥ राजा धर्मश्च कामश्च द्रव्याणां चोत्तमो निधिः । धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्तते ॥ ९ ॥ पापस्वभावश्चपलः कथं त्वं रक्षसांवर । ऐश्वर्यमभिसम्प्राप्तो विमानमिव दुष्कृतिः ॥ १० ॥

धीरस्य यत् कर्म । परो विगर्हयेत् निन्देत् । यथेत्यधर्मकं वाक्यम् । विपश्चिता विवेकिना ॥ ७ ॥ शिष्टाः सन्तः राजानः शास्त्रेष्वनागतमनुपदिष्टं धर्ममर्थं वा । यदि वा कामं कामं वा । न व्यवस्यन्ति नेच्छन्तीत्यर्थः । लोके यथा तथा वा भवतु, राज्ञस्तव सुतरां नेदमुचितमिति भावः ॥ ८ ॥ न केवलं स्वार्थं लोकानुग्रहार्थं चेदं परिहर्तव्यमित्याह—राजेति । अत्र धर्मादिशब्दो धर्मादि प्रवर्तकपरो । द्रव्याणामर्थानामुत्तमो निधिराश्रयः । यस्मादेवं तस्मात् धर्मः धर्मादिः राजमूलं यथा तथा प्रवर्तते । शुभं शुभाचारः पापं वा राजमूलं प्रवर्तते राजानुसारेणलोकाः धर्माधर्मादिषु प्रवर्तन्ते । अतो राज्ञा पापं विहाय धर्मादिक मेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥९॥ परदाराभिमर्शनमैश्वर्याङ्कुशकं चेत्याह—पापस्वभाव

विमर्शनात् परपुरुषसंस्पर्शनात् रक्ष्या इत्यन्वयः । (रक्ष्या विमर्शनात् इति पाठः) ॥ ७ ॥ धर्ममर्थं च कामं चेति । शास्त्रेष्वनागतमनवगतं रहस्यरूपतया शास्त्रपर्या लोचनेपि असूक्ष्मदृष्टीनां दुर्बोधनमित्यर्थः । धर्ममर्थं च कामं च शिष्टा राज्ञोऽन्ये जनाः राजानमनु राजानमनुसृत्य व्यवस्यन्ति कुर्वन्ति । राज्ञः मोक्षधर्मादिज्ञान सम्पत्त्या तादृशं राजानमनुसृत्य भूपोपदिष्टधर्मादिकं शास्त्रे सम्यगस्फुटमपि प्रजा आचरन्तीति भावः । तस्माद्धर्मोपदेशपरस्य राज्ञस्तवधर्मप्रवृत्तिरनुचितेति तात्पर्यम् । उपसंहरति—धर्म इति । हे पौलस्त्यनन्दन ! तस्माद्धर्मस्समाश्रयणीय इत्यपेक्षितपदा ध्याहारेण योजना । "धर्ममर्थं च कामं च शिष्टाः शास्त्रेष्वनागतम् । व्यवस्यन्त्यनु राजानं धर्मः पौलस्त्यनन्दन ॥" इति पाठः । "धर्ममर्थं च कामं च शिष्टाः शास्त्रे ष्वनागतम् । न व्यवस्यन्ति राजानो धर्मः पौलस्त्यनन्दन ॥" इति पाठे त्वयमर्थः— शिष्टाः सद्वृत्तयो राजानः शास्त्रेष्वनागतम् अप्रतिपादितमित्यर्थः । न व्यवस्यन्ति नेच्छन्ति । शास्त्राविरुद्धधर्मार्थकामादिकं नेच्छन्तीत्यर्थः । तस्माद्धर्मः समाश्रयणीय इति योजना ॥८॥ एतदेव प्रपञ्चयति—राजा धर्मस्येति । धर्मस्य कामस्य द्रव्याणाम् अर्थरूपपुरुषार्थस्य निधिः स्थानम् यतः अत एव धर्मः पुण्यं पापं शुभं यशः राजमूलं प्रवर्तते । "राजा धर्मश्च कामश्च" इति पाठे अयमर्थः—राजैव द्रव्याणामर्थ रूपपुरुषार्थस्य निधिः स्थानम् यतअतः राजा धर्मश्च कामश्च भवति । कुतः ? धर्म इति । धर्मादिकं हि राजमूलं प्रवर्तते अतो राजा धर्मश्च कामश्च भवतीति योजना ॥ ९ ॥ उक्तराजधर्महीने त्वयिकथमैश्वर्यं स्थितमिति विस्मयो जायत इत्याह—पाप

कामं स्वभावो यो यस्य न शक्यः परिमार्जितुम् । नहि दुष्टात्मनामार्यमावसत्यालये चिरम् ॥ ११ ॥ विषये वा पुरे वा ते यदा रामो महाबलः । नापराध्द्यति धर्मात्मा कथं तस्यापराध्द्यसि ॥ १२ ॥ यदि शूर्पणखाहेतोर्जन स्थानगतः खरः । अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्ट कर्मणा ॥१३॥ अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यति क्रमः । यस्य त्वं लोकनाथस्य भार्यां हृत्वा गमिष्यसि १४

इति। पापं स्वभावः सहजधर्मो यस्य स पापस्वभावः। अत एव चपलः विषयप्रवणः त्वं दुष्कृतिः विमानं देवार्हं विमानमिव । ऐश्वर्यमभि ऐश्वर्यं प्रति कथं सम्प्राप्तः योग्यः। एवं विषयचपलश्चेदैश्वर्याद्भ्रष्टो भविष्यसीति भावः ॥ १० ॥ एवं बहुसान्त्वनेपि सीताविसर्जनाकरणात् भवादृशे उपदेशो निरर्थक इत्याह—काममिति। यो यस्य स्वभावः औत्पत्तिकः स धर्मः कामम् अत्यन्तं परिमार्जितुं न शक्यः। उपदेशेन निवर्तयितुं न शक्य इत्यर्थः । तथाहि आर्य सदुपदेशः दुष्टात्मनाम् आलये हृदये चिरं नावसति न तिष्ठति ॥ ११ ॥ शत्रुभार्यापहरणं मम स्वभाव इत्याशङ्क्य शात्रवप्रसक्तिरत्र नास्तीत्याह— विषये वेति। विषये राज्ये यदा नापराध्यति तदा तस्य कथमपराध्यासि॥१२॥ खरवध एव ममापराध इत्याशङ्क्याह द्वाभ्याम्—यदीत्यादि। वृत्तं मर्यादा मतिक्रान्तोतिवृत्तः। अत्र हननविषये। यस्येति । तस्येति पूर्वशेषः॥१३॥१४॥

स्वभाव इति । दुष्कृतिर्विमानं स्वायोग्यं देवयानमिव ॥ १०॥ ननु दुष्टः समीचीनो वा स्वभावो दुरतिक्रमः, तत्र दुष्टस्वभावानामपि प्राप्तमैश्वर्यं दुर्निवारमेवेत्यत आह— कामस्वभाव इति। स्वभावो दुरतिक्रमोऽस्तु, दुष्टात्मनामालये गृहे आर्यमैश्वर्यं चिरं चिरकालं नावसति न तिष्ठति । अयं भावः—सुकृते सत्यैश्वर्यप्राप्तिः, सुकृतं च दुष्टात्मना क्रियमाणं प्रायेण निष्फलं भवति, तवैतत्सम्भावितम्।यद्वा यस्य पुरुषस्य यः कामः स्वभावस्तस्य स स्वभावः परिमार्जितुं न शक्यः। कुतः? हि यस्माद्दुष्टा त्मनामालये चित्ते आर्यं पूज्यं पुण्यमितियावत्। चिरं चिराय नावसति तस्माद् "धर्मेण पापमपनुदति" इति श्रुत्या कामादिस्वभावनिवृत्तिकारणत्वेन बोधितस्य धर्मस्य पापिष्ठभावात्पापस्वभावो न शक्यमार्जनः केनापीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ यदीति। अतिवृत्तः उचितमतिक्रम्य जायमानं वृत्तं यस्य स तथा। गमिष्यसीत्यत्र काकुः,

स०-कार्यगौरवादार्येति रावणसम्बोधनम्। दुष्टात्मनामालये मा लक्ष्मीः चिरं ,बहुकालं न वसति किन्तु आर्यमा ज्येष्ठलक्ष्मीर्वसति। पूर्वत्र मा वसतीति च्छेदः ॥ ११ ॥

क्षिप्रं विसृज वैदेहीं मा त्वा घोरेण चक्षुषा । दहेद्दहन भूतेन वृत्रमिन्द्राशनिर्यथा ॥ १५ ॥ सर्पमाशीविषं बद्ध्वा वस्त्रान्ते नावबुद्ध्यसे । ग्रीवायां प्रतिमुक्तं च कालपाशं न पश्यसि ॥ १६ ॥ स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसा दयेत् । तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥ १७ ॥ यत्कृत्वा न भवेद्धर्मो न कीर्तिर्न यशो भुवि । शरीरस्य भवेत् खेदः कस्तत्कर्म समाचरेत् ॥ १८ ॥ षष्टिर्वर्ष सहस्राणि मम जातस्य रावण । पितृपैतामहं राज्यं यथा वदनुतिष्ठतः ॥ १९ ॥

प्रकृतमुपसंहरति–क्षिप्रमिति । अत्र राम इत्यध्याहार्यम् । चक्षुषेत्यनेन दर्शन मात्रेण वधो लक्ष्यते । अशनिः वज्रम् ॥ १५ ॥ सीताग्रहणमवश्यं मृत्युकर मित्याह–सर्पमित्यादिना । आशीविषम् आशीविषाख्यम् । प्रतिमुक्तम् आमु क्तम् । यथा वस्त्रबद्धः सर्पोऽवश्यं नाशयति तद्वत् इयं सीता गृहीता त्वां नाश यिष्यतीति भावः । व्याजस्तुतिरलङ्कारः ॥ १६ ॥ भारः भारद्रव्यम् । नावसाद येत् न पीडयेत् । अनामयं व्याध्यनुत्पादकम् । अत्रापि पूर्ववद्व्याजस्तुतिः ॥ १७ ॥ यत्कार्यं कृत्वा स्थितस्य न धर्मो भवेत्, कीर्तिः ऐश्वर्यादिजनिता प्रथा वा न भवेत्, यशः भोगित्वकृतप्रथा वा न भवेत्, प्रत्युत शरीरदुःखमेव भवेत्, तत्कर्म कः समाचरेत् ? मूढ एवाचरेत् । तथाविधकर्मकरणाद्भवान्मूढ एवेति भावः ॥ १८ ॥ मयि वृद्धत्वेनावमतिं मा कृथा इत्याशयेनाह द्वाभ्याम्–षष्टि रित्यादि । षष्टिर्वर्षसहस्राणि गतानीति शेषः । जातस्येत्यनेन वयसा जीर्णत्व मुच्यते । राज्यं यथावत् अनुतिष्ठतः पालयत इत्यनेन कर्मणा जीर्णत्वमुक्तम् ।

न जीवन् गमिष्यसीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ क्षिप्रमिति । राम इत्यध्याहारः । त्वां दहनभूतेन चक्षुषा मा दहेत अन्यथा दहेदित्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अनामयं रोगानु त्पादकम् ॥ १७ ॥ यत्कर्म कृत्वा स्थितस्य पुरुषस्य धर्मादिकं न भवति प्रत्युत खेद एव भवेत् तत्कर्म कः समाचरेत् न कोपीत्यर्थः । यद्वा यत्कर्म कृत्वा स्थितस्य पुरुषस्य धर्मादिकं न भवेत् नाशं प्राप्नुयादित्यर्थः । यत्कर्मकरणेन धर्मादिकं नाशं प्राप्नुयादिति यावत् । अपि तु शरीरस्य खेद एव भवेत् तत्कर्म कस्समाचरेत् न कोपीत्यर्थः । कीर्तिर्विक्रमादिजनिता प्रथा । यशः सौजन्यजनिता प्रथेति विवेकः ॥ १८ ॥ षष्टिरिति गतानीति शेषः । पितृपैतामहं पितृपितामहेभ्यः समागतं राज्यं

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सशरः कवची रथी । तथाप्यादाय वैदेहीं कुशली न गमिष्यसि ॥२०॥ न शक्तस्त्वं बलाद्धर्तुं वैदेहीं मम पश्यतः । हेतुभिर्न्यायसंयुक्तैर्ध्रुवां वेदश्रुतीमिव ॥२१॥ युद्धयस्व यदि शूरोसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण । शयिष्यसे हतो भूमौ यथा पूर्वं खरस्तथा ॥ २२ ॥ असकृत्संयुगे येन निहता दैत्यदानवाः । नचिराच्चीरवासास्त्वां रामो युधि वधिष्यति ॥ २३ ॥

अहं धनुराद्युपकरणरहितः ॥ १९ ॥ २० ॥ एतदेव दृष्टान्तमुखेन द्रढयति—न शक्त इति । मम पश्यतः मयि पश्यति सति । सीतां बलाद्धर्तुं न शक्तः न समर्थः । कथमिव न्यायसंसिद्धैः न्यायशास्त्रसंसिद्धैः हेतुभिः अनुमानैः । ध्रुवां निश्चलाम् अविचाल्यप्रामाण्यामिति यावत् । वेदश्रुतीमिव वेदश्रुतिमिव । दीर्घ आर्षः । वेदयतीति वेदः स्वतः प्रमाणभूतां श्रुतिमित्यर्थः । यथा वेदविदग्रेसरे पश्यति सति हैतुकैः न्यायसिद्धैर्हेतुभिः श्रुतिः अन्यथा अन्यपरा नेतुं न शक्यते तद्वदिति भावः । अन्यपरार्थवादादिव्यावृत्त्यर्थो वेदशब्दः । यथा तामन्यथा कुर्वन् स्वयमेव विनश्यति न वेदश्रुतेः कापि हानिः एवं सीतामपहरंस्त्वमेव नशिष्यसि, न तु सीतायाः कापि हानिरित्याकूतम् । यथा वेदविदग्रेसरो वेदश्रुतिमन्यथा नीयमानामवलोकयन् तदसहमानो यावच्छक्ति निवर्तयति तथाऽहमपि त्वया बलान्नीयमानामपि सीतां यावच्छक्ति निवर्तयिष्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥ युद्धयस्वेति । यदि शूरोसि मुहूर्तं तिष्ठ । मा पलायस्व मया युद्धयस्व । युद्धे मया हतस्त्वं पूर्वं रामेण हतः खर इव भूमौ शयिष्यसे । यद्वा यदि शूरोसि तदा मया युद्धयस्व । अथवा रामागमनपर्यन्तं मुहूर्तं तिष्ठ तेन हतः शयिष्यस इति । यद्वा यदि शूरोसि मुहूर्तं तिष्ठ स्थित्वा तेन युद्धयस्व ॥२२॥ न केवलं

नः दण्डकारण्यमेव, दण्डकारण्ये पक्षिणामधिपतिरहमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ श्रुतीमित्यत्र दीर्घश्छान्दसः । यथा ' न सुरां पिबेत् ' इत्यादिकां ध्रुवां नित्यां निरपेक्ष लक्षणां श्रुतिम्, सुरा पेया द्रवद्रव्यत्वात् क्षीरवदित्यादिभिः न्यायसंयुक्तैः तर्क सहितैः हेतुभिर्हर्तुं बाधितुं पुमान्न शक्नोति । किन्तु श्रुत्यैव हेतवः कालात्ययो पदिष्टा भवन्ति तथैव हेतुशक्तिसमानमायाबलसम्पन्नस्त्वं श्रुतिसदृशीं सीतां हर्तुं न शक्तः किन्तु तयैव नश्यसीत्यर्थः ॥ २१ ॥ यदि शूरोसि युद्धयस्व अथवा मुहूर्तं तिष्ठ, रामागमनपर्यन्तमित्यर्थः ॥२२॥ रामपराक्रमं वर्णयति—असकृदिति ॥ २३ ॥

किं नु शक्यं मया कर्तुं गतौ दूरं नृपात्मजौ । क्षिप्रं त्वं नश्यसे नीच तयोर्भीतो न संशयः ॥ २४ ॥ न हि मे जीवमानस्य नयिष्यसि शुभामिमाम् । सीतां कमलपत्राक्षीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ २५ ॥ अवश्यं तु मया कार्यं प्रियं तस्य महात्मनः । जीवितेनापि रामस्य तथा दशरथस्य च ॥ २६ ॥ तिष्ठ तिष्ठ दशग्रीव मुहूर्तं पश्य रावण । युद्धातिथ्यं प्रदास्यामि यथाप्राणं निशाचर ॥२७॥ वृन्तादिव फलं त्वां तु पातयेयं रथोत्तमात् ॥२८॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

इत्युक्तस्य यथान्यायं रावणस्य जटायुषा ।
क्रुद्धस्याग्निनिभाः सर्वा रेजुर्विंशतिदृष्टयः ॥ १ ॥

स्वापराधप्रतीकारः किन्तु "देवानां दानवानां च सामान्यमधिदैवतम्" इत्युक्तस्य रामस्य स्वकीयापराधप्रतीकारोपि भविष्यतीत्याह–असकृदिति ॥ २३ ॥ एवमुक्तेपि पुनः पलायमानं प्रत्याह–किन्विति । किंनु शक्यं किंवा शक्यम् । नश्यसे अदर्शनं प्राप्नोपि । तयोः ताभ्याम् ॥ २४ ॥ तथापि त्वां नाहं गमयामीत्याह–नहीति । जीवमानस्य जीवतः मयि जीवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ त्वया किं कर्तुं शक्यमित्यत्राह–अवश्यमिति । जीवितेनापि जीवितव्ययेनापि ॥ २६ ॥ तिष्ठेति । यथाप्राणं यथाबलम् ॥ २७ ॥ वृन्तादित्यर्धमेकान्वयम् । "वृन्तं प्रसवबन्धनम्" इत्यमरः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमे० आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अथ स्वामिकार्याय प्राणत्यागमकरोज्जटायुरित्याह–इतीत्यादि ॥ १ ॥

रामः कुत्रास्ते तमानयेत्यत आह–किमिति । तावुभावपि नृपात्मजौ दूरं गतौ अत एवाहर्तुमानेतुं किं नु शक्यं कथं शक्यमित्यर्थः । अत एव तयोरागमशङ्कया त्वं तयोस्ताभ्यां भीतः क्षिप्रं नश्यसे अदर्शनाय पलायसे न संशय इत्यर्थः ॥ २४ ॥ तथापि जीवमानस्य जीवतः । नयिष्यसि नेष्यसि ॥ २५ ॥ कुतः अवश्यमिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ २६ ॥ यथाप्राणं यथाशक्ति ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीमहेश्वरविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व० आरण्यकाण्डव्याख्यायां पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥ १ ॥

संरक्तनयनः कोपात्तप्तकाञ्चनकुण्डलः । राक्षसेन्द्रोऽभिदुद्राव पतगेन्द्रममर्षणः ॥ २ ॥ स सम्प्रहारस्तुमुलस्तयोस्तस्मिन् महावने। बभूव वातोद्धतयोर्मेघयोर्गगने यथा ॥ ३ ॥ तद्बभूवाद्भुतं युद्धं गृध्रराक्षसयोस्तदा । सपक्षयोर्माल्यवतोर्महापर्वतयोरिव ॥ ४ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः । अभ्यवर्षन्महाघोरैर्गृध्रराजं महाबलः ॥ ५ ॥ स तानि शरजालानि गृध्रः पत्ररथेश्वरः । जटायुः प्रतिजग्राह रावणास्त्राणि संयुगे ॥ ६ ॥ तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः । चकार बहुधा गात्रे व्रणान् पतगसत्तमः ॥ ७ ॥ अथ क्रोधाद्दशग्रीवो जग्राह दश मार्गणान् । मृत्युदण्डनिभान् घोरान् शत्रुमर्दनकांक्षया ॥ ८ ॥ स तैर्बाणैर्महावीर्यः पूर्णमुक्तैरजिह्मगैः । बिभेद निशितैस्तीक्ष्णैर्गृध्रं घोरैः शिलीमुखैः ॥ ९ ॥ स राक्षसरथे पश्यन् जानकीं बाष्पलोचनाम् । अचिन्तयित्वा तान् बाणान् राक्षसं समभिद्रवत् ॥ १० ॥

अमर्षणः असहनः ॥ २ ॥ सः युद्धचस्वेति पूर्वं प्रवर्तितः । सम्प्रहारः युद्धम् । वाताभ्यां प्रतिकूलवायुभ्याम् । उद्धतयोः प्रेरितयोः । मेघपक्षे सम्प्रहारः सङ्घट्टनमात्रम् ॥३॥ सपक्षयोः पक्षसहितयोः माल्यवतोः माल्यवन्नामानौ द्वौ पर्वतौ । एको दण्डकारण्ये पूर्वमुक्तः माल्यवन्तं शिखरिणमिति । अन्यः किष्किन्धासमीपे वक्ष्यति वर्षावर्णने ॥ ४ ॥ नालीकैः नालमात्रशरैः । नाराचैः आयसशरैः । विकर्णिभिः अङ्कुशाग्रशरैः ॥ ५ ॥ पत्ररथेश्वरः पक्षीश्वरः । प्रतिजग्राह सेहे । रावणास्त्राणि रावणप्रयुक्तास्त्राणि ॥६॥ तस्य रावणस्य गात्रे ॥ ७ ॥ मार्गणान् बाणान् ॥ ८ ॥ पूर्णम् आकर्णाकृष्टं यथा तथा मुक्तैः । अजिह्मगैः ऋजुगामिभिः । निशितैः शाणोल्लीढैः। अत एव तीक्ष्णैः घोरैः भयङ्करैः। शिलीमुखैः शिली शल्यं मुखे येषां तैः बाणैः गृध्रं बिभेद॥९॥समभिद्रवत् समभ्यद्रवत् १०॥

॥ २ ॥ स प्रसिद्धः । सम्प्रहारः सम्प्रहरणम् ॥ ३ ॥ माल्यवतोः द्वौ माल्यवन्तौ, एको दण्डकारण्ये, अपरो मेरुपार्श्वे ॥ ४ ॥ नालीकैर्नालमात्रशरैः, नाराचैरायसैः । विकर्णिभिः कर्णिशरैः ॥ ५ ॥ जग्राह सेहे ॥ ६–८ ॥ बाणाजिह्मगशब्दौ गुणवचनौ ।

ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम् । चरणाभ्यां महातेजा बभञ्ज पतगेश्वरः ॥ ११॥ ततोऽन्यद्धनुरादाय रावणः क्रोधमूर्च्छितः । ववर्ष शरवर्षाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १२ ॥ शरैरावारितस्तस्य संयुगे पतगेश्वरः । कुलायमुपसम्प्राप्तः पक्षीव प्रबभौ तदा ॥ १३ ॥ स तानि शरवर्षाणि पक्षाभ्यां च विधूय च । चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य महद्धनुः॥ १४॥ तच्चाग्निसदृशं दीप्तं रावणस्य शरावरम् । पक्षाभ्यां स महावीर्यो व्याधुनोत् पतगेश्वरः ॥ १५ ॥ काञ्चनोरश्छदान् दिव्यान् पिशाचवदनान् खरान् । तांश्चास्य जवसम्पन्नान् जघान समरे बली ॥ १६ ॥ वरं त्रिवेणुसम्पन्नं कामगं पावकार्चिषम् । मणिहेमविचित्राङ्गं बभञ्ज च महारथम् ॥ १७ ॥ पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं छत्रं च व्यजनैः सह । पातयामास वेगेन ग्राहिभी राक्षसैः सह॥ १८॥ सारथेश्चास्य वेगेन तुण्डेनैव महच्छिरः । पुनर्व्यपाहरच्छ्रीमान् पक्षिराजो महाबलः १९

सशरं संहितशरम् ॥ ११ ॥ क्रोधमूर्च्छितः क्रोधेन व्याप्तः ॥ १२ ॥ आवारितः आ समन्ताद्व्याप्तः । कुलायं नीडं प्राप्तः पक्षीव बभौ ॥ १३ ॥ तानि च पक्षाभ्यां विधूय चरणाभ्यां धनुर्बभञ्ज चेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ शरावरं कवचम् । पक्षाभ्यां पक्षवातेन व्याधुनोत् प्राच्यावयत् ॥ १५ ॥ काञ्चनोरश्छदान् स्वर्णमयकवचयुक्तान् । "उरश्छदः कङ्कटको जागरः कवचोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । बली जटायुः ॥ १६ ॥ वरमिति । त्रिवेणुः युगन्धरः । कामं यथेच्छं गच्छतीति कामगम् ॥ १७ ॥ पूर्णेति । ग्राहिभिः छत्र चामरादिग्राहकैः । "नन्दिग्रहि–" इत्यादिना णिनिः ॥१८॥ सारथेरिति । व्यपाहरत् खण्डितवान् । पुन

बाणयन्ति रोषयन्ति शत्रुमिति बाणाः । अजिह्मगा ऋजुगामिनः । शिली शल्यं मुखे येषां ते तथा तैः । निशितैः शाणोल्लिखितैः, अत एव तीक्ष्णैः ॥ ९–१२ ॥ स जटायुः शरैरावारितः आच्छादितः कुलायं नीडम् ॥ १३ ॥१४॥ शरावरं कवचम् । व्याधुनोत पातयामास ॥१५॥ उरश्छदान् कवचयुक्तान् ॥ टीका–पञ्चास्यजवसम्पन्नान् इति पाठे–सिंहसहस्रवेगयुक्तान्॥ १६॥त्रिवेणुः रथावयवविशेषम्,युगन्धर इति यावत्॥ १७॥ग्राहिभिः

स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः । अङ्केनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥ २० ॥ दृष्ट्वा निपतितं भूमौ रावणं भग्नवाहनम् । साधु साध्विति भूतानि गृध्रराज मपूजयन् ॥ २१ ॥ परिश्रान्तं तु तं दृष्ट्वा जरया पक्षि यूथपम् । उत्पपात पुनर्हृष्टो मैथिलीं गृह्य रावणः॥२२॥ तं प्रहृष्टं निधायाङ्के गच्छन्तं जनकात्मजाम्। गृध्रराजः समुत्पत्य समभिद्रुत्य रावणम् । समावार्य महातेजा जटायुरिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ वज्रसंस्पर्शबाणस्य भार्यां रामस्य रावण । अल्पबुद्धे हरस्येनां वधाय खलु रक्ष साम् ॥ २४ ॥ समित्रबन्धुः सामात्यः सबलः सपरि च्छदः। विषपानं पिबस्ये तत्पिपासित इवोदकम्॥२५॥ अनुबन्धमजानन्तः कर्मणामविचक्षणाः । शीघ्रमेव विनश्यन्ति यथा त्वं विनशिष्यसि ॥ २६ ॥

रित्यनेन छत्रादिखण्डनं तुण्डेनेति सूच्यते॥१९॥भग्नधन्वा । "धनुषश्च " इत्य नङ् ॥२०॥ दृष्ट्वेति । अपूजयन् मनसेति शेषः ॥ २१ ॥ गृह्य गृहीत्वा ॥२२॥ तमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । समुत्पत्य ऊर्ध्वं गत्वा । समभिद्रुत्य अभि मुखं गत्वा । समावार्य सम्यगवरुध्य ॥ २३ ॥ वज्रसंस्पर्शाः वज्रसमस्पर्शाः बाणाः यस्य ॥ २४ ॥ समित्रेति । पीयते इति पानं पानकरसादि । विषयुक्तं पानमिति मध्यमपदलोपिसमासः । यद्वा विषस्य पानं विषपानम्, एतत्सीताहरण रूपं विषपानं पिबसि करोषि । ओदन पाकं पचतीतिवत् प्रकृतेः प्रत्ययोपस्थान मात्रं प्रयोजनम्॥२५॥अनुबध्यत इत्यनुबन्धः फलम् । अविचक्षणाः असमर्थाः । कर्मणाम् आत्मना क्रियमाणानां फलमजानन्तः शीघ्रं विनश्यन्ति । तत्रोदाहरणं

छत्रचामरग्राहकैः ॥ १८–२२ ॥ समावार्य उपरुध्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ विषपानम् एतत्सीताहरणरूपविषपानं पिबसि करोषि । प्रत्ययोपस्थानमात्रं प्रयोजनम् ओदनपाकं पचतीतिवत् । टी०—विषपानं विषरसमिति वार्थः ॥ २५ ॥ अनुबध्यत

बद्धस्त्वं कालपाशेन क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे । वधाय बडिशं गृह्य सामिषं जलजो यथा ॥ २७ ॥ नहि जातु दुराधर्षौ काकुत्स्थौ तव रावण । धर्षणं चाश्रमस्यास्य क्षमिष्येते तु राघवौ ॥ २८ ॥ यथा त्वया कृतं कर्म भीरुणा लोकगर्हितम् । तस्कराचरितो मार्गो नैष वीर निषेवितः ॥ २९ ॥ युद्ध्यस्व यदि शूरोसि मुहूर्तं तिष्ठ रावण । शयिष्यसे हतो भूमौ यथा भ्राता खरस्तथा ॥ ३० ॥ परेतकाले पुरुषो यत्कर्म प्रतिपद्यते । विनाशायात्मनोऽधर्म्यं प्रतिपन्नोसि कर्म तत् ॥ ३१ ॥

भवानित्याह—यथेति ॥२६॥ बद्धेति । कालपाशेन बद्धस्त्वं क्व देशे गतः सन् तस्य तस्मात्कालपाशान्मोक्ष्यसे, सहानुवर्तमानाद्बन्धात्कथं ते मुक्तिर्भविष्यतीत्यर्थः । सामिषं मांससहितम् । बडिशं मत्स्यबन्धनम् । "बडिशं मत्स्यबन्धनम्" इत्यमरः । आमिषलोभेन गृह्य गृहीत्वा जलजो मत्स्यो यथा देशान्तरं गतोपि न जीवति बडिशामोक्षणात् तद्वत् ॥२७॥ आश्रमकर्मकं त्वत्कर्तृकं धर्षणं परिभवम् । आश्रमशब्देन आश्रमस्था सीतोच्यते । मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् ॥२८॥ यथेति । लोकगर्हितं कर्म भीरुणा त्वया यथा कृतं तथा तस्कराचरितो मार्गः । तस्करकृत्यतुल्यं त्वत्कृत्यमित्यर्थः । तस्मादेष मार्गः वीरनिषेवितो न भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ युद्ध्यस्वेति । पूर्वसर्गान्ते व्याख्यातोऽयम् ॥ ३० ॥ परेतेति । परेतकाले मृत्युकाल इत्यर्थः । यत्कर्म यादृशं कर्म पुरुषः आत्मविनाशाय प्रतिपद्यते प्राप्नोति । अधर्म्यम् अधर्मादनपेतं तत्कर्म सीताहरणरूपं प्रतिपन्नोसि । एतादृशकर्मकरणादवश्यमविलम्बितं मृत्युं प्राप्नोषि

इत्यनुबन्धं कर्मफलम् ॥ २६ ॥ बद्ध इति । तस्य तस्मात् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । कालपाशात् क्व गतो मोक्ष्यसे । बडिशं मत्स्यबन्धनम् । टी—तस्य रामस्य । पुरत इति शेषः ॥२७॥२८॥ भीरुणा त्वया लोकगर्हितं कर्म कृतमिति यथा यतः एषः वीरनिषेवितो मार्गो न किन्तु तस्कराचरितः ॥ २९ ॥ ३० ॥ परेतकाले मृत्युकाले । प्रतिपद्यते करोति । प्रतिपन्नोसि प्राप्तवानसि ॥ ३१-३३ ॥

पापानुबन्धो वै यस्य कर्मणः कर्म को नु तत् । कुर्वीत लोकाधिपतिः स्वयम्भूर्भगवानपि ॥ ३२ ॥ एवमुक्त्वा शुभं वाक्यं जटायुस्तस्य रक्षसः । निपपात भृशं पृष्ठे दशग्रीवस्य वीर्यवान् ॥ ३३ ॥ तं गृहीत्वा नखैस्तीक्ष्णै र्विरराद समन्ततः । अधिरूढो गजारोहो यथा स्याद्दुष्ट वारणम् ॥३४॥ विरराद नखैरस्य तुण्डं पृष्ठे समर्पयन् । केशांश्चोत्पाटयामास नखपक्षमुखायुधः ॥३५॥ स तथा गृध्रराजेन क्लिश्यमानो मुहुर्मुहुः । अमर्षस्फुरितोष्ठः सन् प्राकम्पत स रावणः ॥ ३६ ॥ स परिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्केन रावणः । तलेनाभिजघानाशु जटायुं क्रोध मूर्च्छितः ॥ ३७ ॥ जटायुस्तमभिक्रम्य तुण्डेनास्य खगा धिपः । वामबाहून् दश तदा व्यपाहरदरिंदमः ॥ ३८ ॥ संछिन्नबाहोः सद्यैव बाहवः सहसाऽभवन् । विषज्वाला वलीयुक्ता वल्मीकादिव पन्नगाः ॥ ३९ ॥

इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ यस्य कर्मणः पापानुबन्धः पापफलसम्बन्धो भवति तत्कर्म लोकाधिपतित्वादिविशिष्टोपि को नु कुर्वीत ॥ ३२ ॥ एवमिति । पृष्ठ इत्यनेन जटायुषमनाहृत्य रावणस्य पलायमानत्वं गम्यते ॥३३॥ तमिति । तं गृहीत्वा बलान्निवर्त्याधिरूढः सन् जटायुः गजारोहो यन्ता दुष्टवारणं पलायितम् अङ्कुशै र्निरुध्य यथा विदारयति तथा नखैः विरराद । स्यादिति सम्भावनायाम् ॥३४॥ विररादेति । नखपक्षमुखायुधो गृध्रः । अस्य रावणस्य पृष्ठे नखैः सह तुण्डं समर्पयन् व्यापारयन् सन् विरराद व्यदारयदित्यर्थः । केशांश्चोत्पाटयामास ॥ ३५॥ स इति । अमर्षेण क्रोधेन । स्फुरितोष्ठः चलितोष्ठः । प्राकम्पत प्रहारार्थं प्रदक्षिणं प्राचलदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ स इति । अङ्केन ऊरुभागेन । जटायुं जटायु रित्युकारान्तोप्यस्ति ॥३७ ॥ जटायुरिति । अभिक्रम्य अभितो गत्वा, अवसरं प्रतीक्ष्येत्यर्थः । अस्य वामबाहून् यैः सीता परिष्वक्ता तानित्यर्थः । व्यपाहरत् अच्छिनत्॥३८॥ संछिन्नबाहोः रावणादिति शेषः । सद्यैवेत्यार्षं सलोपे वृद्धिः ।

गजारोहो यन्ता दुष्टवारणमधिरूढो यथा स्यात् यादृश व्यापारवान् स्यात् तथा तं व्यदारयत्॥३४॥ तुण्डं पृष्ठे समर्पयन् तुण्डेन पृष्ठं क्षतवान् ॥ ३५-३८ ॥ सञ्छिन्न

ततः क्रोधाद्दशग्रीवः सीतामुत्सृज्य रावणः ।
मुष्टिभ्यां चरणाभ्यां च गृध्रराजमपोथयत् ॥ ४० ॥
ततो मुहूर्तं सङ्ग्रामो बभूवातुलवीर्ययोः ।
राक्षसानां च मुख्यस्य पक्षिणां प्रवरस्य च ॥ ४१ ॥
तस्य व्यायच्छमानस्य रामस्यार्थे स रावणः ।
पक्षौ पार्श्वौ च पादौ च खड्गमुद्धृत्य सोऽच्छिनत् ॥ ४२ ॥
स च्छिन्नपक्षः सहसा रक्षसा रौद्रकर्मणा ।
निपपात हतो गृध्रो धरण्यामल्पजीवितः ॥ ४३ ॥
तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ।
अभ्यधावत वैदेही स्वबन्धुमिव दुःखिता ॥ ४४ ॥
तं नीलजीमूतनिकाशकल्पं सुपाण्डुरोरस्कमुदारवीर्यम् ।
ददर्श लङ्काधिपतिः पृथिव्यां जटायुषं शान्तमिवाग्निदावम् ४५

अभवन् प्रादुरभवन् । विषज्वालेत्युपमानविशेषणाद्बाहूनां सायुधत्वं गम्यते ॥ ३९ ॥ तत इति । अपोथयदताडयत् ॥ ४० ॥ तत इति । सङ्ग्रामो युद्धम् ॥ ४१ ॥ तस्येति । व्यायच्छमानस्य व्यायामं कुर्वतः । " आङो यमहनः " इत्यात्मनेपदम् । " शरीरायासजनकं कर्म व्यायाम उच्यते " इति वाग्भटः । युद्धं कुर्वतः इत्यर्थः । पार्श्वौ पक्षमूले ॥ ४२ ॥ स इति । अल्पजीवितः द्वित्रिक्षणावस्थानोचितप्राण इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ क्षतजं शोणितम् ॥४४॥ नीलजीमूतनिकाशकल्पं नीलमेघप्रकाशतुल्यम् । अग्निदावं दावाग्निम् ॥ ४५ ॥

बाहोः कर्तितबाहोरपि तस्य बाहवः पुनः सहसा समभवन् वल्मीकात्पन्नगा इव ॥ ३९–४१ ॥ तस्येति । व्यायच्छमानस्य व्यायामं कुर्वतः । " शरीरायासजनकं कर्म व्यायाम उच्यते " इति । युद्धं कुर्वत इत्यर्थः ॥ ४२–४४ ॥ नीलजीमूतनिकाशकल्पं नीलजीमूतस्य निकाशः प्रकाशः तत्कल्पम्, तत्सदृशप्रकाशमित्यर्थः। अग्निदावम् अग्निश्चासौ दावश्चेत्यग्निदावः तम् । करिकलभवत्सामान्यविशेषयोः सह प्रयोगः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

ततस्तु तं पत्ररथं महीतले निपातितं रावणवेगमर्दितम् । पुनः परिष्वज्य शशिप्रभानना रुरोद सीता जनकात्मजा तदा ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः * ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

तमल्पजीवितं गृध्रं स्फुरन्तं राक्षसाधिपः । ददर्श भूमौ पतितं समीपे राघवाश्रमात् ॥ १ ॥ सा तु ताराधिपमुखी रावणेन समीक्ष्य तम् । गृध्रराजं विनिहतं विललाप सुदुःखिता ॥ २ ॥ आलिङ्ग्य गृध्रं निहतं रावणेन बलीयसा । विललाप सुदुःखार्ता सीता शशिनिभानना ॥३॥ निमित्तं लक्षणज्ञानं शकुनिस्वरदर्शनम् । अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां प्रतिदृश्यते ॥ ४ ॥

ततः परिष्वज्य बाहुभ्यामिति शेषः ॥४६॥ इति श्रीगोविन्दविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः॥५१॥

जटायुर्युद्धकाले विसृष्टायाः पुनरपि रावणेन हरणप्रकारमाह—तमित्यादि । राघवाश्रमादित्यवधित्वात्पञ्चमी ॥ १ ॥ सा त्विति । रावणेन विनिहतं समीक्ष्येत्यन्वयः ॥२॥ विशेषान्तरं वक्तुं पुनरनुवदति—आलिङ्ग्येति। कराभ्यां संस्पृश्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ निमित्तमिति । लक्षणानि अक्षिस्पन्दनादीनि तेषां ज्ञानम् । शकुनीनां पिङ्गल्यादीनां स्वरस्य दर्शनं ज्ञानम् । नराणां सुखदुःखेषु निमित्तं

इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० आरण्यकाण्डव्याख्यायामेकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

॥१॥सा त्वित्यादि । गृध्रराजं जटायुषम्॥२॥३॥ लक्षणज्ञानं लक्षणम् अक्षिस्पन्दनादीनि लक्षणानि तेषां ज्ञानम् । शकुनिस्वरदर्शनं पिङ्गल्यादिपक्षिस्वरस्य दर्शनं ज्ञानम् । नराणां सुखदुःखेषु निमित्तं ज्ञापकं कारणं दृश्यते ज्ञापयति ॥ टीका—अन्ये तु निमित्तं लक्षणं ज्ञानमिति पाठमङ्गीकृत्य एवं व्याचक्षते—निमित्तं गोमायुत्वादिकम्, लक्षणम् अङ्गस्पन्दना

* सर्गफलस्तुतिः । स्कान्दे—"श्रुत्वा खगेश्वरस्यापि रक्षसामीश्वरस्य च ।
आयोधनमृणान्मुक्तो भृत्यः स्वामिकृताद्भवेत् ॥ " इति ॥

नूनं राम न जानासि महद्व्यसनमात्मनः । धावन्ति नूनं काकुत्स्थ मदर्थं मृगपक्षिणः ॥ ५ ॥ अयं हि पापचारेण मां त्रातुमभिसङ्गतः । शेते विनिहतो भूमौ ममाभाग्याद्विहङ्गमः ॥ ६ ॥ त्राहि मामद्य काकुत्स्थ लक्ष्मणेति वराङ्गना । सुसंत्रस्ता समाक्रन्दच्छृण्वतां तु यथान्तिके ॥ ७ ॥ तां क्लिष्टमाल्याभरणां विलपन्तीमनाथवत् । अभ्यधावत वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ८ ॥ तां लतामिव वेष्टन्तीमालिङ्गन्तीं महाद्रुमान् । मुञ्च मुञ्चेति बहुशः प्रवदन् राक्षसाधिपः ॥ ९ ॥ क्रोशन्तीं राम रामेति रामेण रहितां वने । जीवितान्ताय केशेषु जग्राहान्तकसन्निभः ॥ १० ॥

ज्ञापकं प्रतिदृश्यते ॥ ४ ॥ ततः किमित्यत्राह—नूनमिति । हे राम ! आत्मनो म (ह) द्व्यसनं न जानासि किमिति काकुः, जानास्येव। यस्मान्मदर्थं मदपहरण सूचनप्रयोजनमुद्दिश्य मृगपक्षिणः काकुत्स्थं त्वामभिधावन्ति । नूनं सम्प्रति मद्व्यसनसूचकाः मृगपक्षिणः काकुत्स्थं त्वामभिधावन्ति । तेन निमित्तेन मद्व्यसनं जानास्येवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ व्यसनमेवाह—अयं हीति । अयं विहङ्गमः पापचारेण रावणेन विनिहतः शेते ॥ ६ ॥ शृण्वतामन्तिके यथा शृण्वतां समीप इव, दूरस्थितं रामं लक्ष्मणं च रामेति लक्ष्मणेति च सम्बोध्य आक्रन्दत् ॥ ७ ॥ क्लिष्टमाल्याभरणां मृदितमाल्याभरणाम् । क्षणं विश्रान्तः अभ्यधावत अभ्यधावत् ॥ ८ ॥ तामित्यादि द्वावेकान्वयौ । लतामिव भूतले वेष्टन्तीं वेष्टमानाम् ॥ ९ ॥ १० ॥

दिकम्, ज्ञानं यदृच्छया तथा प्रतिभासः ॥ ४ ॥ एवं मदपहरणरूपव्यवसायसूचकसामग्र्यां सत्यामपि तव व्यवसायज्ञानं नास्तीति चित्रमिति श्रीरामं सीता उपालभते—न नूनमिति । हे राम ! आत्मनो मम महद्व्यसनं न जानासि, मदर्थं मदपहारसूचनरूप प्रयोजनमुद्दिश्य मृगपक्षिणः धावन्ति अशुभसूचकास्सन्तः सञ्चरन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अयमिति । अयं विहङ्गमो जटायुः मां त्रातुं पापचारेण रावणेनेति शेषः । सङ्गतः युद्धार्थं सङ्गतस्सन् विनिहतः शेत इत्यन्वयः ॥ ६ ॥ त्राहीति । शृण्वतामन्तिके जना यथा समाक्रन्दन्ति तथा समाक्रन्ददिति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ क्लिष्टानि परिमृदितानि ॥ ८ ॥ तान् द्रुमान् वेष्टयन्तीं वेष्टमानां लतामिव द्रुमान् आलिङ्गन्तीं तां जग्राहेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ जीवितान्तायेत्यनेन परस्त्रीकेशस्पर्शो यस्य कस्यापि जीवितापहा

प्रधर्षितायां सीतायां बभूव सचराचरम् । जगत्सर्वममर्यादं तमसाऽन्धेन संवृतम् ॥ ११ ॥ न वाति मारुतस्तत्र निष्प्रभोऽभूद्दिवाकरः ॥ १२ ॥ दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दीनां दिव्येन चक्षुषा । कृतं कार्यमिति श्रीमान् व्याजहार पितामहः ॥ १३ ॥ प्रहृष्टा व्यथिताश्चासन् सर्वे ते परमर्षयः । दृष्ट्वा सीतां परामृष्टां दण्डकारण्यवासिनः । रावणस्य विनाशं च प्राप्तं बुद्ध्वा यदृच्छया ॥ १४ ॥ स तु तां राम रामेति रुदन्तीं लक्ष्मणेति च । जगामादाय चाकाशं रावणो राक्षसेश्वरः ॥ १५ ॥ तप्ताभरणवर्णाङ्गी पीतकौशेयवासिनी । रराज राजपुत्री तु विद्युत् सौदामिनी यथा ॥ १६ ॥

प्रधर्षितायामिति । अमर्यादं भिन्नसत्त्वप्रकृतिकम् । अन्धेन गाढेन तमसा अज्ञानान्धकारेण । तदा जगत्सर्वं संवृतं विमूढं चासीदित्यर्थः ॥ ११ ॥ न वातीत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ १२ ॥ दृष्ट्वेति । परामृष्टाम् अपहृताम् । दिव्येन चक्षुषा ज्ञानेन । दृष्ट्वा ज्ञात्वा । कार्यं बालकाण्डे विष्णुना प्रतिज्ञातं कृतमिति व्याजहार । प्रीत्यतिशयेन पुरुषान्तरासन्निधानेऽप्युदाहरत् ॥ १३ ॥ प्रहृष्टा इति । रावणवधस्य सिद्धप्रायत्वेन हर्षः, तादात्विकसीतादशावलोकनेन व्यथा । सीतां परामृष्टां दृष्ट्वा यदृच्छया दैवगत्या रावणस्य प्राप्तं सन्निहितं विनाशं च बुद्ध्वा व्यथिताः प्रहृष्टाश्चासन्नित्यन्वयः ॥ १४ ॥ स त्विति । तुशब्देन ऋष्यादिभ्यो व्यावृत्तिः ॥ १५ ॥ तप्ताभरणं तप्तं काञ्चनाभरणम्, तत्तुल्यवर्णाङ्गी । विद्युत् विशेषेण द्योतमाना सौदामिनी तडित् । अनेन तडि

रीति बोधितम् ॥ १० ॥ अमर्यादम् अतिक्रान्तनैसर्गिकावस्थानम् । अन्धेन तमसा गाढेन तमसा ॥ ११ ॥ १२ ॥ परामृष्टामपहृताम् । दिव्येन चक्षुषेत्युत्तरशेषः । तथा च पितामहो ब्रह्मा दिव्येन चक्षुषा आलोच्येति शेषः । कार्यं देवकार्यं कृतमिति व्याजहारेत्यन्वयः ॥ १३ ॥ प्रहृष्टा इति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । रावणवधरूपकार्यं निष्पन्नमिति प्रहृष्टाः, सीतायास्तात्कालिकीं व्यथां दृष्ट्वा व्यथिताश्चाभवन् ॥ १४ ॥ १५ ॥ विद्युत्सौदामिनीति । सुदामा पर्वतविशेषः रत्नादिसहितः । तत्र भवा विद्युदिति

उद्धूतेन च वस्त्रेण तस्याः पीतेन रावणः । अधिकं प्रति बभ्राज गिरिर्दीप्त इवाग्निना ॥ १७ ॥ तस्याः परम कल्याण्यास्ताम्राणि सुरभीणि च । पद्मपत्राणि वैदेह्या अभ्यकीर्यन्त रावणम् ॥ १८ ॥ तस्याः कौशेयमुद्धूत माकाशे कनकप्रभम् । बभौ चादित्यरागेण ताम्रमभ्र मिवातपे ॥ १९ ॥ तस्यास्तत्सुनसं वक्त्रमाकाशे रावणा ङ्कगम् । न रराज विना रामं विनालमिव पङ्कजम् ॥२०॥ बभूव जलदं नीलं भित्त्वा चन्द्र इवोदितः । सुललाटं सुके शान्तं पद्मगर्भाभमव्रणम् ॥ २१ ॥ शुक्लैः सुविमलैर्दन्तैः प्रभावद्भिरलंकृतम् । तस्यास्तद्विमलं वक्त्रमाकाशे रावणाङ्कगम् ॥ २२ ॥

द्यथा मेघे क्षणं तिष्ठति तथा रावणे सीतेति सूचितम् ॥१६॥ उद्धूतेति । अत्रापि सीताग्रहणेन रावणस्य सन्तापो भविष्यतीत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः ॥ १७ ॥ तस्या इति । रावणमभ्यकीर्यन्त रावणाङ्के पतितानीत्यर्थः । अत्र रावणैश्वर्यं क्षणाद्विशीर्णं भविष्यतीति वस्तुना वस्तुध्वनिः ॥ १८ ॥ तस्या इति । आतपे मध्याह्ने । आदित्यरागेण ताम्रम् अरुणमभ्रमिव बभौ। अनेन रावणविनाशपिशुनो त्पातः सूचितः ॥ १९ ॥ तस्यास्तदिति । "उपसर्गाच्च" इति नासिकाशब्दान्ता द्बहुव्रीहेरच् समासान्तः । नासिकाशब्दस्य नसादेशश्च । अत्र सीताया मुखविवर्ण त्वोक्त्या खेदातिशय उच्यते ॥ २० ॥ अथ त्वरितगमनमाह—बभूवेति । अत्र मुखमिति शेषः । जलदं भित्त्वा उदितः प्रकाशमानश्चन्द्र इव मेघरन्ध्रे भासमान इत्यर्थः । अत्र प्रतिचन्द्रदर्शनरूपोत्पातः सूच्यते । पद्मगर्भाभं विकासितपद्माभ मित्यर्थः । अव्रणं निर्दोषम् ॥ २१ ॥ शुक्लैरिति । न शुशुभ इति वक्ष्यमाण मनुषज्यते । रावणाङ्कगं सन्न शुशुभे । अननुरूपत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

स्फुटा भवति तद्वदित्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अभ्यकीर्यन्त रावणं पद्मपत्रादिकं रावणाङ्के पतितमभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥ आतपशब्दः सन्ध्याकालं लक्षयति, तदानीं कनकप्रभम् आदित्यरागेण ताम्रमभ्रमिव बभौ ॥ १९ ॥ २० ॥ बभूव जलदमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तस्याः सीतायाः रावणाङ्कगतं वक्त्रं नीलं जलदं भित्त्वा उत्थितश्चन्द्र इव

रुदितं व्यपमृष्टास्रं चन्द्रवत्प्रियदर्शनम् । सुनासं चारु ताम्रोष्ठमाकाशे हाटकप्रभम् ॥२३॥ राक्षसेन समाधूतं तस्यास्तद्वदनं शुभम् । शुशुभे न विना रामं दिवा चन्द्र इवोदितः ॥२४॥ सा हेमवर्णा नीलाङ्गं मैथिली राक्षसाधिपम् । शुशुभे काञ्चनी काञ्ची नीलं मणिमिवाश्रिता ॥ २५ ॥ सा पद्मगौरी हेमाभा रावणं जनकात्मजा । विद्युद्घनमिवाविश्य शुशुभे तप्तभूषणा॥२६॥ तरुप्रवालरक्ता सा नीलाङ्गं राक्षसेश्वरम् । प्राशोभयत वैदेही गजं कक्ष्येव काञ्चनी ॥ २७ ॥ तस्या भूषणघोषेण वैदेह्या राक्षसाधिपः । बभौ सचपलो नीलः सघोष इव तोयदः२८

रुदितमिति । रुदितं रोदनवत् अत एव व्यपमृष्टास्रम् अनिवृत्ताश्रुकम् । हाटकप्रभं हिरण्यप्रभम् । "हिरण्यं हेम हाटकम्" इत्यमरः । पूर्वं मनोज्ञं मुखम् इदानीम् रुदितादिमत्त्वान्न शुशुभ इति भावः ॥ २३ ॥ राक्षसेन निमित्तेन समाधूतं भयकम्पितम् ॥ २४ ॥ सेति । राक्षसाधिपमाश्रिता सा सीता नीलं मणिमाश्रिता काञ्चनी काञ्चनमयी काञ्ची मेखलेव शुशुभे, रजतमेव नीलरत्नस्य परभागकरमिति प्रसिद्धिः । तेन काञ्चनस्य नीलमणिशोभातिरस्कारकत्वात् शुशुभ इति व्यतिरेकोक्त्या न शुशुभे इत्यर्थः । नेत्यनुषङ्गो वा ॥ २५ ॥ पद्मगौरी पद्मवत्पीतवर्णा, अनेन सुकुमारवर्णतोक्ता । हेमाभेत्यनेन स्थिरवर्णतोक्ता । तप्तभूषणा तपनीयभूषणा । विद्युदिव सीता तस्मिन् क्षणं स्थितापि सौहृदं नाकाङ्क्षतेत्यर्थः ॥ २६ ॥ तरुविशेषप्रवालवत् रक्ता पीतवर्णा । " तेन रक्तं रागात् " इत्यत्र रागशब्दो हि वर्णमात्रे प्रयुक्तः । कक्ष्या इभबन्धनी । यथा कक्ष्या गजगता गजं यन्तुर्निग्राह्यं करोति तथेयं रावणं प्राप्य रामनिग्राह्यमकरोदिति भावः ॥ २७ ॥ सचपलः सविद्युत् । यथा सगर्जितो मेघ आशु

बभावित्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ रुदितेन रोदनेन व्यपमृष्टास्रमुपमार्जिताश्रुकम् ॥ २३-२५ ॥ सेति । पद्मगौरी रक्तपद्मारुणा । तप्तभूषणा तपनीयभूषणा ॥ २६ ॥ तरुप्रवालरक्ता तरुपल्लवारुणा हेमवर्णेति यावत् । तरुप्रवालरत्नेति पाठे-प्रवाल

उत्तमाङ्गाच्च्युता तस्याः पुष्पवृष्टिः समन्ततः । सीतायाः ह्रियमाणायाः पपात धरणीतले ॥ २९ ॥ सा तु रावण वेगेन पुष्पवृष्टिः समन्ततः । समाधूता दशग्रीवं पुनरेवा भ्यवर्तत ॥ ३० ॥ अभ्यवर्तत पुष्पाणां धारा वैश्रवणा नुजम् । नक्षत्रमाला विमला मेरुं नगमिवोन्नतम् ॥ ३१ ॥ चरणान्नूपुरं भ्रष्टं वैदेह्या रत्नभूषितम् । विद्युन्मण्डल सङ्काशं पपात मधुरस्वनम् ॥ ३२ ॥ तां महोल्कामिवा काशे दीप्यमानां स्वतेजसा । जहाराकाशमाविश्य सीतां वैश्रवणानुजः ॥ ३३ ॥ तस्यास्तान्यग्निवर्णानि भूषणानि महीतले । सघोषाण्यवकीर्यन्त क्षीणास्तारा इवाम्बरात् ॥ ३४ ॥ तस्याः स्तनान्तराद् भ्रष्टो हारस्तारा धिपद्युतिः । वैदेह्या निपतन् भाति गङ्गेव गगनाच्च्युता ॥ ३५ ॥ उत्पन्नवाताभिहता नानाद्विजगणायुताः । मा भैरिति विधूताग्रा व्याजह्रुरिव पादपाः ॥ ३६ ॥

निस्सारो भविष्यति तथेति भावः ॥ २८ ॥ उत्तमेति । उत्तमाङ्गाच्छिरसः ॥ २९ ॥ सा त्विति । सा पुष्पवृष्टिः । रावणवेगेन रावणवेगजनितवातेन । समाधूता पुनर्दशग्रीवमेव अभ्यवर्तत अभितः प्रावर्तिष्ट । अनेन रावणस्य त्वरितगमनमुक्तम् ॥ ३० ॥ उक्तां पुष्पवृष्टिं वर्णयति—अभ्यवर्ततेति । धारा पङ्क्तिः ॥ ३१ ॥ चरणादिति वामचरणादित्यर्थः । भ्रष्टं शिथिलं पपात ॥ ३२ ॥ तामिति । उत्पातसूचिका तारा महोल्का ॥ ३३ ॥ भूषणानि उपात्तनूपुरा दिभिन्नानि ॥ ३४ ॥ भाति भाति स्म ॥ ३५ ॥ उत्पन्नेति । रावणवेगोत्पन्ने सदृशरत्ना ॥ २७-३५ ॥ उत्पातवाताभिहताः इति पाठः । ऊर्ध्ववाताभिहताः । द्विज

तिल०—उत्तमाङ्गादिति । मातस्त्वया सम्पादितोऽस्मन्मनोरथः इति हर्षाद्देवैः क्रियमाणा पुष्पवृष्टिस्तदु त्तमाङ्गाच्च्युता तत्काले भूमौ पपातेति कतकः । वस्तुतो रावणसन्निधौ देवानां तथा वीर्यासम्भवात् उत्तमाङ्गे धृत पुष्पाणां तद्वेगेन ततश्च्युत्योत्तमाङ्गाच्च्युतेत्युक्तम् । अत एवाग्रे भूमौ पुष्पयुतं मार्गं दृष्ट्वा रामो वक्ष्यति—"अभि जानामि पुष्पाणि तानीमानीह लक्ष्मण । अपिनद्धानि वैदेह्या मया दत्तानि कानने ॥" इति । सा पुष्पवृष्टिः रावणवेगेन रावणगमनवेगजनितवायुवेगेन समाधूता पुनः दशग्रीवमेव अभ्यवर्तत अभितः प्राप्यातिष्ठत् ॥ २९ ॥ ३० ॥ अत्र प्रकरणे वारं वारं वैश्रवणानुजत्वोक्त्या ईदृशक्रियाया अत्यनौचित्यप्रदर्शनेन शीघ्रफलदत्वं सूचयति ॥ ३१ ॥

नलिन्यो ध्वस्तकमलास्त्रस्तमीनजलेचराः । सखीमिव गतोच्छ्वासामन्वशोचन्त मैथिलीम् ॥३७॥ समन्तादभिसम्पत्य सिंहव्याघ्रमृगद्विजाः । अन्वधावंस्तदा रोषात्सीतां छायानुगामिनः ॥ ३८ ॥ जलप्रपातास्रमुखाः शृङ्गैरुच्छ्रितबाहवः । सीतायां ह्रियमाणायां विक्रोशन्तीव पर्वताः ॥ ३९ ॥ ह्रियमाणां तु वैदेहीं दृष्ट्वा दीनो दिवाकरः । प्रतिध्वस्तप्रभः श्रीमानासीत् पाण्डरमण्डलः ॥ ४० ॥ नास्ति धर्मः कुतः सत्यं नार्जवं नानृशंसता । यत्र रामस्य वैदेहीं भार्यां हरति रावणः । इति सर्वाणि भूतानि गणशः पर्यदेवयन् ॥४१॥ वित्रस्तका दीनमुखा रुरुदुर्मृगपोतकाः । उद्वीक्ष्योद्वीक्ष्य नयनैरास्रपाताविलेक्षणाः ॥ ४२ ॥

त्यर्थः । वातकम्पिताग्रत्वात् पक्षिगणरववत्त्वाच्च विधूताग्राः आश्वासनाय चलितशिरसः सन्तः मा भैरिति व्याजह्रुरिव ॥३६॥ गतोच्छ्वासां गतप्राणाम्, मूर्च्छितामिति यावत् । तादृशीं सखीमिव मैथिलीमुद्दिश्य । अशोचन्त अशोचन् । ध्वस्तकमलाः कान्तिहीना इत्यर्थः । त्रस्ताः भीताः मीनाः मत्स्याः जलेचराः नक्रादयश्च यासु ताः । त्रस्तेत्यादिना आकुलनेत्रत्वादिकमुच्यते ॥ ३७ ॥ समन्तादिति । तदा व्याघ्रादयः समन्तान्नानादेशात् । अभिसम्पत्य आगत्य । रावणे रोषाच्छायानुसारिणः सन्तोऽन्वधावन् ॥ ३८ ॥ जलप्रपातरूपाण्यस्राणि मुखे येषां ते । उच्छ्रितबाहवः उन्नतबाहवः । विक्रोशन्तीव व्याक्रोशन्निव ॥ ३९ ॥ श्रीमान् प्राप्तविषयशोक एव श्रीः ॥ ४० ॥ नास्तीति सार्धश्लोक एकान्वयः। अनृशंसता दया। यत्र यस्मात् । गणशः सङ्घशः । पर्यदेवयन् व्यलपन् ॥ ४१ ॥ वित्रस्तका इति स्वार्थे कः । मृगपोतकाः मृगशावाः ।

गणायुताः पक्षिगणयुक्ताः ॥ ३६ ॥ गतोच्छ्वासां मूर्च्छितां सखीमिव गतोच्छ्वासाः सीतादुर्दशादर्शनात् प्राप्तनिश्वासाः नलिन्यः शोचन्ति ॥ ३७ ॥ समन्तादिति । रोषात् रावणविषयरोषात् ॥३८॥ जलप्रपातरूपाणि जलप्रवाहरूपाण्यस्राणि अश्रूणि मुखेषु येषां ते तथोक्ताः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ नास्ति आर्जवं मनोवाक्कायकर्मभिरजिह्मम् ।

सुप्रवेपितगात्राश्च बभूवुर्वनदेवताः । विक्रोशन्तीं दृढं सीतां दृष्ट्वा दुःखं तथा गताम् ॥ ४३ ॥ तां तु लक्ष्मण रामेति क्रोशन्तीं मधुरस्वरम् । अवेक्षमाणां बहुशो वैदेहीं धरणीतलम् ॥ ४४ ॥ स तामाकुलकेशान्तां विप्रमृष्ट विशेषकाम् । जहारात्मविनाशाय दशग्रीवो मनस्विनीम् ॥ ४५ ॥ ततस्तु सा चारुदती शुचिस्मिता विनाकृता बन्धुजनेन मैथिली । अपश्यती राघवलक्ष्मणावुभौ विवर्णवक्त्रा भयभारपीडिता ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

खमुत्पतन्तं तं दृष्ट्वा मैथिली जनकात्मजा ।
दुःखिता परमोद्विग्ना भये महति वर्तिनी ॥ १ ॥

आविलं कलुषम् ॥ ४२ ॥ सुप्रवेपितेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तथा वाचामगोचरं दुःखम् । धरणीतलं बहुशोऽवेक्षमाणां रामलक्ष्मणप्रत्याशयेति भावः॥४३॥४४॥ स इति । विप्रमृष्टं विलुलितं विशेषकं तिलकं यस्यास्ताम् । "तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् ।" इत्यमरः । मनस्विनीं दृढमनस्काम्, पतिव्रतामित्यर्थः ॥४५॥ तत इति । शुचिस्मितेति भूतपूर्वाभिप्रायेण स्वाभाविकहासितत्वाद्वा । विवर्णवक्त्रा बभूवेति शेषः ॥४६॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभूषणे रत्नम० आरण्यकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥
अथ सीता रावणस्य चौर्यवृत्त्यादिकं बहुशो निन्दति--खमित्यादिना ।

अनृशंसता दया । यत्र यस्मात् ॥ ४१॥४२॥ सुप्रवेपितेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । धरणीतलमवेक्षमाणां रामलक्ष्मणागमनकाङ्क्षयेति भावः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ विप्रमृष्ट विशेषकां विशेषकं तिलकम् ॥ ४५ ॥ तत इति । शुचिस्मितेति भूतपूर्वगत्या । बन्धुजनेन श्रीरामेण विनाकृता । विवर्णवक्त्रेत्यनन्तरं बभूवेति शेषः । अत्रालङ्कारवर्णनं देव्या व्यथातिशयप्रदर्शनार्थम् ॥ ४६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥
अथ सीतया क्रियमाणपारुष्य एव तां हरति स्मेत्याह—खमिति।वर्तिनीत्यसुप्यपि

स०—अभये रामे सदा वार्तिन्यपि इदानीं परमोद्विग्ना सती दुःखिताऽभूत् । यद्वा महति भये अपरमोद्विग्नापि इदानीं दुःखिता। यद्वा अमेन गत्या हतौ रामवियोगे वर्तत इति तथा । एतत्पक्षे णिनेरार्षत्वं न कल्पनीयम् १॥

रोषरोदनताम्राक्षी भीमाक्षं राक्षसाधिपम् । रुदन्ती करुणं सीता ह्रियमाणेदमब्रवीत् ॥ २ ॥ न व्यपत्रपसे नीच कर्मणाऽनेन रावण । ज्ञात्वा विरहितां यन्मां चोरयित्वा पलायसे ॥ ३ ॥ त्वयैव नूनं दुष्टात्मन् भीरुणा हर्तुमिच्छता । ममापवाहितो भर्ता मृगरूपेण मायया ॥ ४ ॥ यो हि मामुद्यतस्त्रातुं सोऽप्ययं विनिपातितः । गृध्रराजः पुराणोऽसौ श्वशुरस्य सखा मम ॥ ५ ॥ परमं खलु ते वीर्यं दृश्यते राक्षसाधम । विश्राव्य नामधेयं हि युद्धे नास्मि जिता त्वया ॥६॥ ईदृशं गर्हितं कर्म कथं कृत्वा न लज्जसे । स्त्रियाश्च हरणं नीच रहिते तु परस्य च ॥७॥ कथयिष्यन्ति लोकेषु पुरुषाः कर्म कुत्सितम् । सुनृशंसमधर्मिष्ठं तव शौण्डीर्यमानिनः ॥ ८ ॥

दुःखिता बभूवेति शेषः । परमोद्विग्ना कम्पिता । "ओविजी भयचलनयोः" इत्यस्मान्निष्ठा । वर्तिनी वर्तमाना ॥ १ ॥ रोषवद्रोदनमपि रक्तिमहेतुः ॥ २ ॥ नेति । नीचेति सम्बोधनम् । न व्यपत्रपसे न लज्जसे । विरहिताम्, रामलक्ष्मणाभ्यामिति शेषः ॥३॥ त्वयैवेति । हर्तुं मामिति शेषः । अपवाहितः अपनीतः । मृगरूपेण मायया मायारूपमृगेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ य इति । पुराणो वृद्ध इति व्यङ्ग्योक्तिः अतिवृद्धं हत्वा शूरोऽहमिति मन्यस इति भावः ॥ ५ ॥ परममिति सोल्लुण्ठनं वचनम्, अतिनीचमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह विश्राव्येति । हि यस्मात् स्वनामधेयं विश्राव्य अहं रावणोस्मीति स्वनाम प्रख्याप्य युद्धे नास्म्यहं जितेति व्यतिरेकोक्तिः । यद्वा ते परमम् अवीर्यं क्लीबत्वं हि यस्माद्युद्धे न जितास्मि ॥ ६॥ रहिते स्वामिरहितप्रदेशे । परस्य स्त्रियाः हरणरूपमीदृशं गर्हितं निन्दितं कर्म कृत्वा कथं न लज्जसे ॥७॥ शौण्डीर्यमानिनः तव कर्म कुत्सितं सुनृशंसम्

णिनिरार्षः ॥ १ ॥ २ ॥ अनेन कर्मणा चौर्येणेत्यर्थः ॥ ३ ॥ त्वयैवेति । मृगरूपेण परिणतया मायया । मम भर्ता अपवाहितः अन्यत्र नीतः ॥४॥ य इति । पुराणः वृद्धः, अत एवास्य निपातः तव वीर्यहेतुर्न भवतीति भावः । परममिति व्यङ्ग्योक्तिः । विश्राव्य त्वदीयं नामधेयं श्रावयित्वा युद्धे न जितास्मीति योजना। टी०-युद्ध इति सप्तम्यन्तं पदम् ॥५॥६॥ गर्हितमिति । ईदृशं परस्त्रीहरणरूपं कर्म । रहितेन पतिरहितेन

स०--नीचेति कर्मविशेषणं सम्बुद्ध्यन्तं च ॥ ३ ॥

धिक् ते शौर्यं च सत्त्वं च यत्त्वं कथितवांस्तदा । कुला क्रोशकरं लोके धिक् ते चारित्रमीदृशम् ॥९॥ किं कर्तुं शक्यमेवं हि यज्जवेनैव धावसि । मुहूर्तमपि तिष्ठस्व न जीवन् प्रतियास्यसि ॥ १० ॥ नहि चक्षुष्पथं प्राप्य तयोः पार्थिवपुत्रयोः । ससैन्योपि समर्थस्त्वं मुहूर्तमपि जीवितुम् ॥ ११ ॥ न त्वं तयोः शरस्पर्शं सोढुं शक्तः कथञ्चन । वने प्रज्वलितस्येव स्पर्शमग्नेर्विहङ्गमः । साधु कृत्वाऽऽत्मनः पथ्यं साधु मां मुञ्च रावण ॥ १२ ॥ मत्प्रधर्षणरुष्टो हि भ्रात्रा सह पतिर्मम । विधास्यति विनाशाय त्वं मां यदि न मुञ्चसि ॥ १३ ॥

अधर्मिष्ठं च कथयिष्यन्तीत्यन्वयः ॥ ८ ॥ धिगिति । तदा हरणकाले । यच्छौर्यं सत्त्वं बलं कथितवानसि तद्धिक् । " उद्वहेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमम्बरे स्थितः । " इत्यादि त्वदुक्तमनृतप्रलपनमित्यर्थः । कुलाक्रोशकरं कुलनिन्दाकरम् ॥ ९ ॥ यत् यदा एवं जवेनैव धावसि तदा रामेण त्वयि किं कर्तुं शक्यम् । तर्हि कदा शक्यमित्यत आह मुहूर्तमिति । मुहूर्तमपि मुहूर्तमेव तिष्ठस्व तिष्ठ तदा जीवन् सन् न प्रतियास्यसि मृतो भविष्यसीत्यर्थः ॥ १० ॥ उक्तमुपपादयति—न हीति ॥ ११ ॥ दर्शनप्राप्तिमात्रेण कथं जीवितुमशक्यत्वं तत्राह—न त्वमिति । अथ कर्तव्यमुपदिशति—साध्विति । अर्धश्लोकः एकान्वयः । आत्मनः पथ्यं हितं साधु कृत्वा विचार्य । कृतिर्हि नानार्थो धातुवृत्तिकृतोक्तः, यथा उरसि कृत्वा मनसि कृत्वेति । मां साधु सम्यक् आर्जवपूर्वकं मुञ्च ॥ १२ ॥ अमोचने बाधकमाह—मदिति । त्वं मां यदि न मुञ्चसि तदा मम पतिः मत्प्रधर्षणेन मत्पारि

कालेन कृत्वा कथं न लज्जसे ॥ ७ ॥ ८ ॥ धिगिति । कुलाक्रोशकरं कुलनिन्दाकरम् ॥ ९ ॥ किं कर्तुमिति । भयेन धावसीति यत् एवं कर्तुं शक्यं किम् न शक्यमित्यर्थः । श्रीरामभयेन त्वया पलायनं क्रियते तदेतन्मया निवारयितुं न शक्यम्, भीत्वादिति भावः । यद्वा इह भयेन धावसीति यत् एवं कर्तुं शक्यं किम् न शक्यम् शक्त्यभिमानपलायनयोरन्योन्यविरोधादित्यर्थः । मुहूर्तमपि मुहूर्तमेव तिष्ठस्व यदि शूर इति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ साध्विति । आत्मनस्तव पथ्यं कुरु, साधु यत्समीचीनमित्यर्थः । किं तत्पथ्यमत आह—साध्विति । मां मुञ्च तत्साधुत्वमित्यर्थः ॥ १२ ॥ मदिति ।

येन त्वं व्यवसायेन बलान्मां हर्तुमिच्छसि । व्यवसायः स ते नीच भविष्यति निरर्थकः ॥ १४ ॥ न ह्यहं त मपश्यन्ती भर्तारं विबुधोपमम् । उत्सहे शत्रुवशगा प्राणान् धारयितुं चिरम् ॥ १५ ॥ न नूनं चात्मनः श्रेयः पथ्यं वा समवेक्षसे । मृत्युकाले यथा मर्त्यो विपरीतानि सेवते ॥ १६ ॥ मुमूर्षूणां हि सर्वेषां यत्पथ्यं तन्न रोचते । पश्याम्यद्य हि कण्ठे त्वां कालपाशावपाशितम् ॥ १७ ॥ यथा चास्मिन् भयस्थाने न बिभेषि दशानन । व्यक्तं हिरण्मयान् हि त्वं संपश्यसि महीरुहान् ॥ १८ ॥ नदीं वैत रणीं घोरां रुधिरौघनिवासिनीम् । असिपत्रवनं चैव भीमं पश्यसि रावण ॥ १९ ॥ तप्तकाञ्चनपुष्पां च वैडूर्यप्रवरच्छ दाम् । द्रक्ष्यसे शाल्मलीं तीक्ष्णामायसैः कण्टकैश्चिताम् २०

भवेन रुष्टः सन् भ्रात्रा सह त्वद्विनाशाय यत्नं विधास्यति ॥ १३ ॥ अहमपि सफलयत्नो भविष्यामीत्याशङ्क्याह-येनेति । व्यवसायेन भोगव्यवसायेनेत्य ग्राम्योक्तिः ॥ १४ ॥ नैरर्थक्यमेवाह-न हीति । इदानीं कथं धारयसीत्यत्र परि हारश्चिरमिति ॥ १५ ॥ किञ्च त्वमात्मनः श्रेयः प्रियं पथ्यं हितं वा न समवेक्षसे न पर्यालोचयसि । किन्तु मृत्युकाले मर्त्यो यथा विपरीतानि सेवते तथा त्वमपि विपरीतानि सेवस इत्यर्थः ॥ १६ ॥ त्वां कण्ठे कालपाशावपाशितं कालपाशेन बद्धं पश्यामि ॥ १७ ॥ यथेति । किञ्च येन प्रकारेण न बिभेषि तेन प्रकारेण महीरुहान् हिरण्मयान् सम्पश्यसीति मन्य इति योजना ॥ १८ ॥ नदीमिति । रुधिरौघैः रक्तौघैः सह निवहति प्रवहतीति तथा । असिपत्रवनम् असिमयपत्र युक्तवनमिति नरकविशेषस्य नाम । पश्यसीति वर्तमानसामीप्ये वर्तमान निर्देशः ॥ १९ ॥ पारदारिकस्यासाधारणनरकानुभवं दर्शयति-तप्तेति । तप्तानि सद्योऽग्निनिष्टप्तानि काञ्चनमयानि पुष्पाणि यस्यास्ताम् । स्वर्णस्य तप्तत्वेनौ वौष्ण्यं भवति । वैडूर्यप्रवराः वैडूर्यमणिश्रेष्ठमयाः छदाः पर्णानि यस्यास्ताम् ।

विधास्यति यत्नमिति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ व्यवसायनैरर्थक्यमेवाह- नह्यहमिति ॥ १५ ॥ न नूनमिति । पथ्यं सुखोदर्कम् श्रेयः, वासं लङ्कारूपं निवासं च नावेक्षसे उभयं त्यक्तुमिच्छसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ टीका-मुमूर्षूणामिति । कालपाशेनावपाशितं बद्धम् ॥ १७ ॥ यथेति । हिरण्मयवृक्षदर्शनं मृत्युचिह्नं वैतरण्यादि यातनास्थानम् । पश्यसीति वर्तमानसामीप्ये

न हि त्वमीदृशं कृत्वा तस्यालीकं महात्मनः । धरितुं शक्ष्यसि चिरं विषं पीत्वेव निर्घृणः ॥ २१ ॥ बद्धस्त्वं कालपाशेन दुर्निवारेण रावण । क्व गतो लप्स्यसे शर्म भर्तुर्मम महात्मनः ॥ २२ ॥ निमेषान्तरमात्रेण विना भ्रात्रा महावने । राक्षसा निहता येन सहस्राणि चतुर्दश ॥ २३ ॥ स कथं राघवो वीरः सर्वास्त्रकुशलो बली । न त्वां हन्याच्छरैस्तीक्ष्णैरिष्टभार्यापहारिणम् ॥ २४ ॥ एतच्चान्यच्च परुषं वैदेही रावणाङ्कगा । भयशोकसमाविष्टा करुणं विललाप ह ॥ २५ ॥ तथा भृशार्तां बहु चैव भाषिणीं विलापपूर्वं करुणं च भामिनीम् । जहार पापः करुणं विवेष्टतीं नृपात्मजामागतगात्रवेपथुम् ॥ २६ ॥

इत्यार्षे० श्रीरामा० श्रीमदारण्यकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अत्रापि तप्तेति विशेषणं बोध्यम् । शाल्मलीं पारदारिकालिङ्गनार्थत्वेन यमलोकोत्पन्नां शाल्मलीवृक्षाकारस्थूणाम् । द्रक्ष्यसे द्रक्ष्यसि, आलिङ्गितुमिति शेषः ॥ २० ॥ भवत्वेवं कालान्तरे, सद्यो लब्धं हि सुखमित्यत्राह—न हीति । तस्य अलीकमप्रियं कृत्वा । "अलीकं त्वप्रियेऽनृते" इत्यमरः । धरितुं जीवितुम् ॥ २१ ॥ त्वामादाय देशान्तरं गमिष्यामि तदा न मे रामभयं तत्राह—बद्ध इति । भर्तुरिति हेतौ पञ्चमी । तस्माद्धेतोः क्व गतः सन् शर्म लप्स्यसे न क्वचिदपीत्यर्थः ॥ २२ ॥ कथं तस्य तादृशी शक्तिरित्यत्राह द्वाभ्याम्—निमेषेति । निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण । भ्रात्रा विना एकाकिनेत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ एतच्चान्यच्च वचनं करुणं परुषं च यथा भवति तथा विललाप परिदेवनमकरोत् ॥ २५ ॥ सीतोक्तं सर्वं पापिष्ठस्य तस्य समुद्रघोषतुल्यमासीदित्याह—तथेति । तथेति वाचामगोचरत्वोक्तिः । विलापपूर्वं करुणं च यथा तथा भाषिणीं करुणं यथा तथा विवेष्टन्तीं विवेष्टमानाम् । आगतगात्रवेपथुम् उत्पन्नशरीरकम्पाम् ॥ २६ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायण० रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्ड० त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

लट् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तप्तेति । शाल्मली यातनावृक्षः ॥ २० ॥ नहीति । निर्घृणस्त्वं चिरं न तिष्ठसीत्यन्वयः । टी—अलीकम् अप्रियम् । धरितुं धर्तुम् । जीवितमिति शेषः ॥ २१ ॥ बद्ध इति । मम भर्तुरित्यनन्तरम् अपराधं कृत्वेति शेषः ॥ २२ ॥ निमेषेति । भ्रात्रा विना एकाकिनेति यावत् ॥ २३–२५ ॥ तथेति । आगतगात्रवेपथुः भयातिशयात् ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वर० आरण्यकाण्डव्याख्यायां त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

ह्रियमाणा तु वैदेही कञ्चिन्नाथमपश्यती । ददर्श गिरिशृङ्गस्थान् पञ्च वानरपुङ्गवान् ॥ १ ॥ तेषां मध्ये विशालाक्षी कौशेयं कनकप्रभम् । उत्तरीयं वरारोहा शुभान्याभरणानि च । मुमोच यदि रामाय शंसेयुरिति मैथिली ॥ २ ॥ वस्त्रमुत्सृज्य तन्मध्ये निक्षिप्तं सहभूषणम् । सम्भ्रमात्तु दशग्रीवस्तत्कर्म न स बुद्धवान् ॥ ३ ॥ पिङ्गाक्षास्तां विशालाक्षीं नेत्रैरनिमिषैरिव । विक्रोशन्तीं तथा सीतां ददृशुर्वानरर्षभाः ॥ ४ ॥ स च पम्पामतिक्रम्य लङ्कामभिमुखः पुरीम् । जगाम रुदतीं गृह्य वैदेहीं राक्षसेश्वरः ॥ ५ ॥ तां जहार सुसंहृष्टो रावणो मृत्युमात्मनः । उत्सङ्गेनैव भुजगीं तीक्ष्णदंष्ट्रां महाविषाम् ॥ ६ ॥

अथ सीताया अशोकवनिकायां स्थापनमाह—ह्रियमाणा त्वित्यादि । नाथं रक्षकम् ॥ १ ॥ तेषामित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । उत्तरीयम् उत्तरीयभूतं कौशेयम् । आभरणानि कौशेये बद्ध्वा मुमोचेत्यर्थः । किमर्थं मुमोचेत्यत्राह—यदि रामाय शंसेयुरिति । यदृच्छया दृष्टाय रामाय स्वस्य रावणापहरणं कथयेयुरिति प्रत्याशयेत्यर्थः । "आशंसावचने लिङ्" इति लिङ् ॥ २ ॥ वस्त्रमिति । सहभूषणं भूषणान्तरितं वस्त्रम् । उत्सृज्य उन्मुच्य । तन्मध्ये सीतया निक्षिप्तमिति यत् तत्कर्म सम्भ्रमात्सीतापहारजनितक्षोभात् न बुद्धवान् । यदि बुद्ध्येत गृह्णीयादेवेति भावः ॥ ३ ॥ पिङ्गाक्षाः वानराः, न केवलं वानराः अपितु वानरर्षभाः वानरश्रेष्ठाः । अनिमिषैरिव निमेषरहितैरिव । तथा विक्रोशन्तीं राम रामेति विक्रोशन्तीमित्यर्थः ॥ ४ ॥ पम्पां पम्पोपर्याकाशम् । लङ्कामभिमुख इत्यनेन एतावत्पर्यन्तं रामाश्रमदत्तदृष्टिर्गतः । ततः स्वच्छन्दं गतवानिति गम्यते । अत एव सुसंहृष्ट इति वक्ष्यते ॥ ५ ॥ उत्सङ्गेनेत्यस्य उभयत्राप्यन्वयः । मृत्युं

ह्रियमाणेति । नाथं रक्षकम् ॥ १ ॥ तेषामिति । शंसेयुरिति, प्रत्याशयेति शेषः ॥ २ ॥ वस्त्रमिति । तत्कर्म भूषणक्षेपणकर्म । सम्भ्रमात् सभयहरणजनित चित्तक्षोभात् अतिभारेण शिरसामधोमुखतया च ॥ ३–५ ॥ तामिति । मृत्युं मृत्युहेतुभूताम् ॥ ६ ॥

तिल०—सुसंहृष्टः मृत्योस्तत्त्वेनाज्ञानात् । केचित्तु—ऊर्ध्वं रामहस्तान्मृत्युद्वारमिति संहृष्टः विना चोत्कटं पापं पुण्यक्षयाभावेन न मृत्युस्सन्निहितस्स्यादिति तमोगुणावृतस्सन् मातर्यपि विरुद्धशब्दव्यवहारं कृतवानिति वदन्ति ।—

वनानि सरितः शैलान् सरांसि च विहायसा । स क्षिप्रं समतीयाय शरश्चापादिव च्युतः ॥ ७॥ तिमिनक्रनिकेतं तु वरुणालयमक्षयम् । सरितां शरणं गत्वा समतीयाय सागरम् ॥८॥ सम्भ्रमात्परिवृत्तोर्मी रुद्धमीनमहोरगः । वैदेह्यां ह्रियमाणायां बभूव वरुणालयः ॥९॥ अन्तरिक्षगता वाचः ससृजुश्चारणास्तदा । एतदन्तो दशग्रीव इति सिद्धास्तदाऽब्रुवन् ॥ १० ॥ स तु सीतां विवेष्टन्तीमङ्केनादाय रावणः । प्रविवेश पुरीं लङ्कां रूपिणीं मृत्युमात्मनः ॥ ११ ॥ सोभिगम्य पुरीं लङ्कां सुविभक्तमहापथाम् । संरूढकक्ष्याबहुलं स्वमन्तःपुरमाविशत् ॥ १२॥ तत्र तामसितापाङ्गां शोकमोहपरायणाम् । निदधे रावणः सीतां मयो मायामिव स्त्रियम् ॥ १३ ॥

मृत्युहेतुभूताम् ॥ ६ ॥ विहायसा आकाशमार्गेण ॥ ७ ॥ तिमयो मत्स्यविशेषाः नक्राः ग्राहाः तेषां निकेतं वासस्थानम् । वरुणस्य आलयं वासः शरणम् । प्राप्य गत्वा । क्रमेण सागरं समतीयाय ॥८॥ सम्भ्रमात् रावणदर्शनक्षोभात् । परिवृत्तोर्मिः रुद्धमीनमहोरगः बहिस्सञ्चाररहितमत्स्यसर्पः ॥ ९ ॥ अन्तरिक्षगताश्चारणाः दशग्रीवः एतदन्तः एतत्सीतापहरणावसान इति वाचः ससृजुः ऊचुरित्यर्थः । अन्तरिक्षगताः सिद्धाश्च एतदन्तो दशग्रीव इत्यब्रुवन् ॥ १० ॥ आत्मनः रूपिणीं रूपवतीं मृत्युमिति सीताविशेषणम् ॥ ११ ॥ संरूढाः जनाकीर्णाः कक्ष्याः द्वारप्रकोष्ठाः ताभिः बहुलं निबिडम् ॥ १२ ॥ तत्र अन्तःपुरे । शोकमोहपरायणां शोकमोहपरतन्त्राम् । निदधे स्थापितवान् ।

वनानीति । विहायसा आकाशमार्गेण क्षिप्रं समतीयायेत्यन्वयः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सम्भ्रमादिति । सम्भ्रमात् अकार्यजनितक्षोभात् । परिवृत्तोर्मिः परिभ्रमितोर्मिः ॥ ९ ॥ एतदन्तः एतत्सीताहरणं कर्म अन्तोऽवसानं यस्य सः तथोक्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ संरूढकक्ष्याबहुलं संरूढा बहुजनाकीर्णाः कक्ष्याः द्वाराणि तैर्बहुलम् ॥ १२ ॥ १३ ॥

[illegible]मेतत्सर्गान्ते वक्ष्यमाणं ' बभूव मोहान्मुदितः ' इत्यसङ्गतं स्यात् । तथा ' आत्मानं बुद्धिवैक्लव्यात्कृतकृत्यममन्यत ' इत्युत्तरसर्गोक्तेत्थमसङ्गतं स्यात् ॥ ६ ॥

तिल०—मायामिवासुरीम् इति पाठः । अनेन मायारूपैवैषा सीता या लङ्कामागतेति ध्वनितम् । मुख्यमाता त्वग्निं प्रविष्टेति पूर्वमेव ध्वनितम्, अत एव रावणस्य वहनीयैषा जाता । मायात्वादेव रावणस्य तदज्ञानम् ॥ १३ ॥

अब्रवीच्च दशग्रीवः पिशाचीर्घोरदर्शनाः । यथा नेमां पुमान् स्त्री वा सीतां पश्यत्यसंमतः ॥ १४ ॥ मुक्तामणि सुवर्णानि वस्त्राण्याभरणानि च । यद्यदिच्छेत्तदेवास्या देयं मच्छन्दतो यथा ॥ १५ ॥ या च वक्ष्यति वैदेहीं वचनं किञ्चिदप्रियम् । अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानान्न तस्या जीवितं प्रियम् ॥ १६ ॥ तथोक्त्वा राक्षसीस्तास्तु राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । निष्क्रम्यान्तःपुरात्तस्मात्किं कृत्यमिति चिन्तयन् ॥ १७ ॥ ददर्शाष्टौ महावीर्यान् राक्षसान् पिशिताशनान् ॥ १८ ॥ स तान् दृष्ट्वा महावीर्यो वरदानेन मोहितः । उवाचैतानिदं वाक्यं प्रशस्य बलवीर्यतः ॥ १९ ॥ नानाप्रहरणाः क्षिप्रमितो गच्छत सत्वराः । जनस्थानं हतस्थानं भूतपूर्वं खरालयम् ॥ २० ॥ तत्रोष्यतां जनस्थाने शून्ये निहतराक्षसे । पौरुषं बलमाश्रित्य त्रासमुत्सृज्य दूरतः ॥ २१ ॥

मयस्त्रिपुराधिपतिः । मायां मायामयीम्, आश्चर्यशक्तियुक्तामित्यर्थः । स्त्रियं स्वयम्प्रभां बिले यथा निदधे तथेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अब्रवीदिति । पिशाचीः पिशाच्याकाराः राक्षसीः यथेमां स्त्री वा पुमान्वा असंमतः अननुज्ञातः न पश्यति तथाऽब्रवीत् । एनामन्यो न पश्येदित्यब्रवीदित्यर्थः ॥ १४ ॥ मुक्तेति । एषा यद्यदिच्छेत्तत्तद्देयं यथा मच्छन्दतः मदिच्छानुसारेण यथा मह्यं दीयते तद्वद्देयमित्यर्थः ॥ १५ ॥ जीवितं न प्रियं मारयेयमित्यर्थः ॥ १६ ॥ चिन्तयन् महावीर्यान् राक्षसान् ददर्श अपश्यत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ वरदानेन ब्रह्मवरदानेन । तानेतानित्यन्वयः ॥ १९ ॥ नानेति "आयुधं तु प्रहरणम्" इत्यमरः । हतस्थानं शून्यसन्निवेशं खरालयं भूतपूर्वं पूर्वं खरालयमित्यर्थः । "भूतपूर्वे चरट्" इति निर्देशात्समासः ॥ २० ॥ पौरुषं बलं न केवलं नीतिबलमित्यर्थः ॥ २१ ॥

असम्मतः अस्मदननुज्ञातः पुमान्वा अस्मदननुज्ञाता स्त्री वा यथा चैनां न पश्यति तथा रक्षतेति शेषः ॥ १४ ॥ मच्छन्दतः मदनुज्ञाबलात् ॥ १५-१८ ॥ वरदानेन ब्रह्मवरदानेन ॥ १९ ॥ हत स्थानं शून्यसन्निवेशम् । खरालयं भूतपूर्वं पूर्वं खरालय

बलं हि सुमहद्यन्मे जनस्थाने निवेशितम् । सदूषणखरं युद्धे हतं रामेण सायकैः ॥ २२ ॥ तत्र क्रोधो ममामर्षाद्धैर्यस्योपरि वर्तते । वैरं च सुमहज्जातं रामं प्रति सुदारुणम् ॥ २३ ॥ निर्यातयितुमिच्छामि तच्च वैरमहं रिपोः । नहि लप्स्याम्यहं निद्रामहत्वा संयुगे रिपुम् ॥ २४ ॥ तं त्विदानीमहं हत्वा खरदूषणघातिनम् । रामं शर्मोपलप्स्यामि धनं लब्ध्वेव निर्धनः ॥ २५ ॥ जनस्थाने वसद्भिस्तु भवद्भी राममाश्रिता । प्रवृत्तिरुपनेतव्या किं करोतीति तत्त्वतः ॥ २६ ॥ अप्रमादाच्च गन्तव्यं सर्वैरपि निशाचरैः । कर्तव्यश्च सदा यत्नो राघवस्य वधं प्रति ॥ २७ ॥ युष्माकं च बलज्ञोऽहं बहुशो रणमूर्धनि । अतश्चास्मिन् जनस्थाने मया यूयं नियोजिताः ॥ २८ ॥ ततः प्रियं वाक्यमुपेत्य राक्षसा महार्थमष्टावभिवाद्य रावणम् । विहाय लङ्कां सहिताः प्रतस्थिरे यतो जनस्थानमलक्ष्यदर्शनाः ॥ २९ ॥

पौरुषबलाश्रयणे हेतुमाह—बलं हीति । यत् बलं सैन्यं निवेशितं तद्धतमित्यन्वयः ॥ २२ ॥ तत्र वधनिमित्तम् । अमर्षात् असहनात् ॥ २३ ॥ निर्यातयितुम् अवसितुम् ॥ २४ ॥ तन्त्विति । शर्म सुखम् । उपलप्स्यामि प्राप्स्यामि ॥ २५ ॥ प्रवृत्तिर्वार्ता । रामः किं करोतीति तत्त्वतो वार्ता मत्सकाशमुपनेतव्येत्यर्थः ॥ २६ ॥ अप्रमादादिति अवधानादित्यर्थः ॥ २७ ॥ खरादिस्थाने अस्माभिः कथं स्थातुं शक्यं तत्राह—युष्माकं चेति ॥ २८ ॥ महानर्थोऽभिधेयो यस्य तं महार्थम् । प्रियं श्लाघारूपं वाक्यम् उपेत्य लब्ध्वा, रावणतः स्तुतिं प्राप्येत्यर्थः । यतो यत्र जनस्थानं तद्वनमुद्दिश्य प्रतस्थिरे । अलक्ष्यदर्शनाः वेगातिशयेन दुष्प्रेक्षस्वरूपाः ॥ २९ ॥

मित्यर्थः ॥ २०-२३ ॥ निर्यातयितुं प्रत्यपकारेणापनेतुम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रवृत्तिः वार्ता २६-२९

ततस्तु सीतामुपलभ्य रावणः सुसम्प्रहृष्टः परिगृह्य मैथिलीम् । प्रसज्य रामेण च वैरमुत्तमं बभूव मोहान्मुदितः स राक्षसः ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे चतुःपञ्चाशः सर्गः * ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

सन्दिश्य राक्षसान् घोरान् रावणोऽष्टौ महाबलान् । आत्मानं बुद्धिवैक्लव्यात्कृतकृत्यममन्यत ॥ १ ॥ स चिन्तयानो वैदेहीं कामबाणसमर्पितः । प्रविवेश गृहं रम्यं सीतां द्रष्टुमभित्वरन् ॥२॥ स प्रविश्य तु तद्वेश्म रावणो राक्षसाधिपः । अपश्यद्राक्षसीमध्ये सीतां शोकपरायणाम् ॥ ३ ॥ अश्रुपूर्णमुखीं दीनां शोकभाराभिपीडिताम् । वायुवेगैरिवाक्रान्तां मज्जन्तीं नावमर्णवे ॥४॥

सर्गार्थं संगृह्य दर्शयति—ततस्त्विति । उपलभ्य दृष्ट्वा सुसम्प्रहृष्टः कामविकारवान् । परिगृह्य गृहीत्वा । रामेण वैरं प्रसज्य प्राप्यापि मोहान्मुदितो बभूव । अत्र त्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुःपञ्चाशःसर्गः ॥ ५४ ॥

पूर्वं स्वप्रभावकथनमुखेन प्रलोभनं कृतवान् । अथ भोगोपकरणप्रदर्शनमुखेन रावणः सीतां प्रलोभयति पञ्चपञ्चाशे—सन्दिश्येत्यादि । बुद्धिवैक्लव्यात् बुद्धिदौर्बल्यात्, अकृतबुद्धित्वादित्यर्थः ॥ १ ॥ समर्पितः पीडित इत्यर्थः । अभित्वरन् अभित्वरमाणः ॥२॥ स प्रविश्येति । वेश्म अन्तःपुरम् ॥३॥ अश्रिव

महाप्रकरणार्थं संगृह्णाति—तत इति । उपलभ्य प्राप्य, गृहीत्वेत्यर्थः । परिगृह्य स्वगृहे अवस्थाप्य । वैरं प्रसज्य प्राप्य । मोहादविवेकान्मुदितः प्रीतो बभूव । वस्तुतस्तु रावणस्य श्रीरामेण सह वैरं लोकदृष्ट्या अनर्थवत्प्रतीयमानमपि सीताहरणद्वारा श्रीरामहस्तात्स्ववधस्येष्टतमत्वाद्रामेण वैरं प्राप्य मुमुद इति भावः ॥ ३० ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० आरण्यकाण्डव्याख्यायां चतुःपञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

सन्दिश्येति । बुद्धिवैक्लव्यात् बुद्धिवैपरीत्यात् ॥ १–४ ॥

* **सर्गश्रवणफलम्** । स्कान्दे—" सीतापहारमारभ्य लङ्कायां स्थापनावधि । श्रवणाच्छास्त्रविहिताज्ज्येष्ठादेवी विनश्यति ॥ " इति ।

मृगयूथपरिभ्रष्टां मृगीं श्वभिरिवावृताम् । अधोमुखमुखीं सीतामभ्येत्य च निशाचरः ॥ ५ ॥ तां तु शोकपरां दीनामवशां राक्षसाधिपः । स बलाद्दर्शयामास गृहं देव गृहोपमम् ॥ ६ ॥ हर्म्यप्रासादसम्बाधं स्त्रीसहस्रनिषेवितम् । नानापक्षिगणैर्जुष्टं नानारत्नसमन्वितम् ॥ ७ ॥ काञ्चनैस्तापनीयैश्च स्फाटिकै राजतैरपि । वज्रवैडूर्यचित्रैश्च स्तम्भैर्दृष्टिमनोहरैः ॥ ८ ॥ दिव्यदुन्दुभिनिर्ह्रादं तप्तकाञ्चनतोरणम् । सोपानं काञ्चनं चित्रमारुरोह तया सह ॥९॥ दान्तिका राजताश्चैव गवाक्षाः प्रियदर्शनाः । हेमजालावृताश्चासन् तत्र प्रासादपङ्क्तयः ॥ १० ॥ सुधामणिविचित्राणि भूमिभागानि सर्वशः । दशग्रीवः स्वभवने प्रादर्शयत मैथिलीम् ॥ ११ ॥

त्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । अधोमुखमवनतं मुखं यस्यास्ताम् । "स्याद्वाङप्यधोमुखः" इत्यमरः । शोकभाराभिपीडितामभ्येत्य शोकपरां दर्शयामासेति क्रियाभेदादपुनरुक्तिः । अवशां दर्शनमनिच्छन्तीम् ॥ ४–६ ॥ गृहं वर्णयति द्वाभ्याम्—हर्म्येत्यादि । हर्म्यैः ह्रस्वविमानैः प्रासादैः उन्नतविमानैश्च सम्बाधं निबिडम् । काञ्चनैः स्वर्णमयैः तापनीयैः तप्तस्वर्णमयैः स्तम्भैरुपलक्षितम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ दिव्यदुन्दुभिनिर्ह्रादं निर्ह्रादवत् । अर्शआद्यच् । यद्वा दिव्यदुन्दुभेरिव निर्ह्रादः शब्दो यस्य तत्, आरोहणकाले दुन्दुभिवत् ध्वनतीति भावः । तोरणो बहिर्द्वारम् । चित्रम् आश्चर्यभूतम् । "आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्" इत्यमरः । तया सहारुरोह तामादायारुरोहेत्यर्थः ॥ ९ ॥ वक्ष्यमाणभूभागदर्शनसाधनान्याह—दान्तिका इति । दान्तिकाः दन्तविकृताः । तत्र सोपानमार्गे गवाक्षा आसन् तदुपरि हेममयैः जालैः जालकैः आवृताः प्रासादपङ्क्तयश्चासन् ॥ १० ॥ सुधावलेपनेन मणिभिश्च विचित्राणि, भूमिभागानीति

मृगयूथेति । अधोमुखमुखीम् अधोमुखे अधःप्रदेशे मुखं यस्यास्ताम् । यद्वा अधोमुखमवगतं मुखं यस्यास्ताम् । "स्याद्वाङप्यधोमुखः" इत्यमरः ॥ ५ ॥ स बलाद्दर्शयामासेत्यारभ्य तप्तकाञ्चनतोरणमित्यन्तमेकं वाक्यम् । दान्तकैरित्याद्युपलक्षणे तृतीया। दन्तैःकृतैः दान्तकैः। तापनीयैः तपनीयकृतैः, सुवर्णकृतैरित्यर्थः॥६–९॥ दान्तिका इति । हेमजालैः हेममयजालकैः ॥ १० ॥ सुधेति । सुधामणिविचित्राणि

दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च नानावृक्षसमन्विताः । रावणो दर्शयामास सीतां शोकपरायणाम् ॥ १२ ॥ दर्शयित्वा तु वैदेह्याः कृत्स्नं तद्भवनोत्तमम् । उवाच वाक्यं पापात्मा सीतां लोभितुमिच्छया ॥ १३ ॥ दश राक्षसकोटयश्च द्वाविंशतिरथापराः । तेषां प्रभुरहं सीते सर्वेषां भीमकर्मणाम् ॥ १४ ॥ वर्जयित्वा जरावृद्धान् बालांश्च रजनीचरान् । सहस्रमेकमेकस्य मम कार्यपुरस्सरम् ॥ १५ ॥ यदिदं राजतन्त्रं मे त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् । जीवितं च विशालाक्षि त्वं मे प्राणैर्गरीयसी ॥ १६ ॥

क्लीबत्वमार्षम् । प्रादर्शयत प्रदर्शयामास । तैर्गवाक्षैरिति शेषः ॥ ११ ॥ दीर्घिकाः वाप्यः । पुष्करं जलमासामस्तीति पुष्करिण्यः । द्वितीयार्थे प्रथमा । "पुष्करादिभ्यो देशे" इति इनिप्रत्ययः । शोकपरायणामित्यनेन तस्या असह्यत्वं द्योत्यते ॥ १२ ॥ लोभितुं लोभयितुम् । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ १३ ॥ दश द्वाविंशतिश्चेति द्वात्रिंशत्कोट्यः तेषां द्वात्रिंशत्कोटिराक्षसानाम् । गुणीभूतानामपि राक्षसानां तच्छब्देन परामर्शः "अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानाम्" इत्यादौ तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥ वर्जयित्वेति । बालवृद्धान् विना ममैकस्य । पुरः सरतीति पुरस्सरं परिचारकजातम् एकसहस्रमस्ति ॥ १५ ॥ यदिदमिति । मम यदिदं राजतन्त्रं राजपरिकरः तत्सर्वं त्वयि प्रतिष्ठितं त्वदधीनं मम जीवितं च त्वदधीनं त्वयि प्रतिष्ठितम् । त्वं मे मम प्राणैः प्राणेभ्यः गरीयसी ॥ १६ ॥

सुधा चूर्णं तज्जनकमणिभिः मुक्तामणिभिर्विचित्राणि । भूमिभागान्निकुट्टिमप्रदेशान् ॥ ११ ॥ दीर्घिकाः वापीः । पुष्करिण्यः पुष्करिणीः, पद्मयुता इत्यर्थः ॥ १२ ॥ लोभितुं सामनिग्रहाभ्यां प्रलोभयितुम् ॥ १३ ॥ दशेति । द्वात्रिंशत्कोटिसङ्ख्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥ सहस्रमिति । एकस्य मुख्यस्य, तेषां मुख्यस्येत्यर्थः । मम कार्यपुरस्सरं कार्यसाधकमेकैकं सहस्रंभवतीति शेषः । एकैकस्य कार्यसाधनायएकैकं सहस्रं नियोजयामीत्यर्थः ॥ १५ ॥ यदिदमिति । राजतन्त्रं राजपरिकरः । प्रतिष्ठितं त्वदधीनम् । प्राणैः

स०–बालान् वृद्धान् जनान्वर्जयित्वा द्वात्रिंशत्संख्याकेषु राक्षसेषु मध्ये एकैकस्य कार्यपुरस्सरम् कार्यकरम् एकैकसहस्रं तिष्ठति । एतच्च रावणगृहमध्ये परिचारसंख्यानम् । एतदतिरिक्ताश्च बहवः शूराः सन्ति । अतो नाशीतिकोटियूथपरिमित्यादिविरोधः ॥ १५ ॥

बहूनां स्त्रीसहस्राणां मम योऽसौ परिग्रहः । तासां त्व मीश्वरा सीते मम भार्या भव प्रिये॥ १७॥ साधु किं तेऽन्यथा बुद्ध्या रोचयस्व वचो मम । भजस्व माऽभितप्तस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ परिक्षिप्ता सहस्रेण लङ्केयं शत योजना । नेयं धर्षयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः॥ १९॥ न देवेषु न यक्षेषु न गन्धर्वेषु पक्षिषु । अहं पश्यामि लोकेषु यो मे वीर्यसमो भवेत् ॥ २० ॥

अन्तःपुरचारिणां स्त्रीसहस्राणां मध्ये योसौ मम परिग्रहः या भार्या इत्यर्थः । " परिग्रहः कलत्रे स्यात् " इति शाश्वतः । नियतपुँल्लिङ्गः । जात्य भिप्रायेणैकवचनम् । तासामित्यत्र स्त्रीणामित्यभिप्रायेण स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । मम भार्या सती तासामीश्वरा स्वामिनी भव । " स्थेशभासपिसकसो वरच् " इति वरच् । ततष्टाप् ॥१७॥ साध्विति । मम वचो रोचयस्व मदुक्तं स्वीकुरु, इदं साधु समीचीनम्, ते अन्यथा बुद्ध्या किम्? रामविषया बुद्धिर्मा भूदित्यर्थः । तस्मात् मा मां भजस्व । अभितप्तस्य कामाभितप्तस्य मे प्रसादं कर्तुमर्हसि । अर्हसि किम् नार्हसीत्यपि ध्वनिः ॥ १८ ॥ रामागमनप्रसक्तिरेव नास्ती त्याशयेनाह–परिक्षिप्तेति । " शतं सहस्रमयुतं सर्वमानन्त्यवाचकम् " इति वचनात् सहस्रेण अनेकराक्षसैः परिक्षिप्ता परिवृता इयं लङ्का शतयोजना शतयोजनपरिमिता, तस्मान्नेयं धर्षयितुं शक्या ॥ १९ ॥ मा भूत्पुरस्य दुर्ध र्षता मम पुनर्वीर्यं शृण्वित्याह–न देवेष्विति । मे वीर्ये यः समो भवेत् तं देवेषु न पश्यामि, यक्षेषु न पश्यामि, गन्धर्वेषु न पश्यामि, पक्षिषु च न पश्यामि२०

प्राणेभ्यः ॥ १६ ॥ अन्तःपुरचारिणीनां स्त्रीणां मध्ये यो मम परिग्रहः, या मम भार्या इत्यर्थः । परिग्रहशब्दो नियतपुँल्लिङ्गः । अत्रायं जात्येकवचने योसौ परिग्रह इति निर्दिश्य तासामिति स्त्रीलिङ्गेन स्त्रीणां निर्देशः । परमार्थतः परिग्रहशब्दवाच्यानां स्त्रीत्वादिति ज्ञेयम् । मे मम भार्या सती तासामीश्वरा स्वामिनी भवेत्यन्वयः । वस्तुतस्तु–अभवप्रिये इति छेदः । हे मोक्षप्रिये ! भार्येत्यत्र भा आर्येति च्छेदः । भा चिद्रूपिणी । आर्या श्रेष्ठा त्वं मम तासां च ईश्वरा भवेति योजना ॥ १७ ॥ साध्विति । साधु हितं मम वचो रोचयस्व अङ्गीकुरु, भज मामिति शेषः । कामा भितप्तस्य मम प्रसादं कर्तुमर्हसि । " भजस्व माभितप्तस्य " इत्यपि पाठः । वस्तु

स०–हे प्रिये ! तासां यः परिग्रहः मूलम् असौ त्वमेवेतियोजना "परिग्रहः स्वीकारमूलयोः " इति विश्वः ॥ १७॥

राज्यभ्रष्टेन दीनेन तापसेन गतायुषा । किं करिष्यसि रामेण मानुषेणाल्पतेजसा ॥ २१ ॥ भजस्व सीते मामेव भर्ताहं सदृशस्तव । यौवनं ह्यध्रुवं भीरु रमस्वेह मया सह ॥ २२ ॥ दर्शने मा कृथा बुद्धिं राघवस्य वरानने । कास्य शक्तिरिहागन्तुमपि सीते मनोरथैः ॥ २३ ॥ न शक्यो वायुराकाशे पाशैर्बद्धुं महाजवः । दीप्यमानस्य वाप्यग्नेर्ग्रहीतुं विमलां शिखाम् ॥ २४ ॥ त्रयाणामपि लोकानां न तं पश्यामि शोभने । विक्रमेण नयेद्यस्त्वां मद्बाहुपरिपालिताम् ॥ २५ ॥

राज्येति । गतायुषा अल्पायुषेत्यर्थः ॥ २१ ॥ भजस्वेति । इह भवने ॥ २२ ॥ राघवस्य दर्शने बुद्धिं मा कृथाः, तद्दर्शनं च दुर्लभमित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति काऽस्येति । अत्र आगन्तुं मानसिकव्यापारोपि न शक्यः, किं पुनः कायिक इत्यर्थः॥२३॥ अशक्यत्वे दृष्टान्तमाह–न शक्य इति । विमलां निर्धूमाम् । शिखां ज्वालाम् ॥ २४ ॥ त्रयाणामिति । लोकानामिति निर्धारणे

स्तु–कामाभितप्तस्य कामेन त्वद्भृत्यो भविष्यामीत्येवंरूपेण मनोरथेनाभितप्तस्ये त्यर्थः ॥ १८–२० ॥ राज्यभ्रष्टेनेत्यादिश्लोकद्वयस्य वाक्यार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु– राज्यभ्रष्टेन राज्याद्भ्रष्टा रिपवो यस्मात्तेन । दीनेनतापसेनगतायुषेत्यन्तमेकं पदम् । दीनानामिनः तापसानामिनः, दीनेनश्चासौ तापसेनश्च दीनेनतापसेनः तादृशस्सन् गतं प्राप्तमायुरेकादशसहस्रवत्सरपरिमितं येन तेन । दीनजनानां तापसानां च रक्षणार्थमवतीर्णेनेत्यर्थः । मानुषेण मनुष्यरूपेणावतीर्णेन । अल्पतेजसा अल्प मितरेषां तेजो यस्मात्तेन "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेः। रामेण किमेतादृशं परमपुरुषमुद्दिश्य किमर्थं विलापः क्रियते इति भावः। भजस्वेति । मा मे अवेति च्छेदः । यौवनं यौवनशब्देन सर्वा अवस्था लक्ष्यन्ते, ताभिस्सर्वमायुर्लक्ष्यते, तथा च यतः मे मम त्वत्सेवानुकूलं सर्वमायुरध्रुवम् । भर्ता बिभर्ति शुश्रूषादिना स्वामिनमिति भर्ता भृत्यः । सदृशः अनुरूपः । यतस्तवाह मनुरूपो भृत्यः अतो मा मां भजस्व भृत्यत्वेनाङ्गीकुरु, अव रक्ष च । तदर्थमिह लङ्कायाम् । मया सह राज्यलक्ष्म्या सह । रमस्व ॥ २१॥ २२ ॥ दर्शन इत्यादिश्लोक त्रयस्य प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु–दर्शने इति । यथा वायुर्बद्धुं न शक्यते, अग्नेः शिखा ग्रहीतुं यथा न शक्यते एवं मनोरथैरपि इह लङ्कां प्रत्यागन्तुं कस्य शक्तिः ? न कस्यापि । रामं विनेति शेषः । तथा मद्बाहुपरिपालितां त्वां यो हरेत् तं

लङ्कायां सुमहद्राज्यमिदं त्वमनुपालय । त्वत्प्रेष्या मद्विधाश्चैव देवाश्चापि चराचराः । अभिषेकोदकक्लिन्ना तुष्टा च रमयस्व माम् ॥२६॥ दुष्कृतं यत्पुरा कर्म वनवासेन तद्गतम् । यश्च ते सुकृतो धर्मस्तस्येह फलमाप्नुहि ॥२७॥ इह माल्यानि सर्वाणि दिव्यगन्धानि मैथिलि । भूषणानि च मुख्यानि सेवस्व च मया सह ॥ २८ ॥ पुष्पकं नाम सुश्रोणि भ्रातुर्वैश्रवणस्य मे । विमानं सूर्यसङ्काशं तरसा निर्जितं मया ॥ २९ ॥ विशालं रमणीयं च तद्विमानमनुत्तमम् । तत्र सीते मया सार्धं विहरस्व यथासुखम् ॥ ३० ॥ वदनं पद्मसङ्काशं विमलं चारुदर्शनम् । शोकार्तं तु वरारोहे न भ्राजति वरानने ॥ ३१ ॥

षष्ठी ॥ २५ ॥ त्वत्प्रेष्याः त्वत्पारिचारिकाः, भविष्यन्तीति शेषः । अभिषेकेत्यर्धमेकंवाक्यम् । अभिषेकोदकेन पट्टमहिषीत्वेनाभिषेकोदकेन । क्लिन्ना सिक्ता॥२६॥दुष्कृतमिति । पुरा पूर्वजन्मनि यद्दुष्कृतं कर्मास्ति तत् वनवासेन वनवासक्लेशेन दत्तफलत्वात् गतं नष्टम् ॥ २७ ॥ भूषणानि च मुख्यानि, सेवस्व धारयेत्यर्थः॥२८॥ पुष्पकमित्यादि । तरसा बलेन । विशालं वेशन योग्यम् । "वेः शालच्छङ्कटचौ" इत्यनेन शालच् प्रत्ययः । असङ्कोचन्यायाद्वा वदुपवेष्टृसम्भावनमुपवेशार्हमित्यर्थः ॥२९॥३०॥ न भ्राजति न भासते ॥३१॥

न पश्यामि, रामं विनेति शेषः । श्रीरामश्चेदागन्तुं शक्नुयात् त्वामाहर्तुं च शक्नुयात् अतः स एवागत्य प्राप्स्यति, त्वं तु श्रीरामं कदा द्रक्ष्यामीत्युत्कण्ठां मा कुर्वित्यर्थः ॥ २३-२५ ॥ लङ्कायामित्यारभ्य अलं व्रीडेनेत्यन्तश्लोकानां प्रातीतिकार्थः स्पष्टः । वस्तुतस्तु-कुलदेवतायै देव्यै रावणः स्वात्मात्मीयसमर्पणं करोति लङ्कायामित्यादि श्लोकद्वयेन । मद्विधा इत्यनेन आत्मसमर्पणम्, लङ्कायां राज्यमनुपालयेत्यनेन आत्मीयसमर्पणमिति ज्ञेयम् । सुकृतफलमपि समर्पयति-दुष्कृतमिति । वनवासेन वनं जलम्, जलमध्यस्थलङ्काद्वीपवासिना, मयेति शेषः । पुरा यद्दुष्कृतं कर्म, कृतमिति शेषः । तद्गतंनष्टम् । मदिष्टदेवतायास्तव दर्शनमात्रेणेति शेषः । पुरा मया सुकृतो यो धर्मः तस्य फलं ते तुभ्यं निवेदयामि । आप्नुहि गृहाणेत्यर्थः ॥२६॥२७॥ इहेति । मया समर्पितानीति शेषः । सह एकदैव ॥ २८ ॥ पुष्पमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अत्र पुष्पके मया समर्पिते पुष्पक इत्यर्थः । सार्धं सर्वसम्पद्भिरिति शेषः ।

एवं वदति तस्मिन् सा वस्त्रान्तेन वराङ्गना । पिधायेन्दुनिभं सीता मुखमश्रूण्यवर्तयत् ॥३२॥ ध्यायन्तीं तामिवास्वस्थां दीनां चिन्ताहतप्रभाम् । उवाच वचनं पापो रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ३३ ॥ अलं व्रीडेन वैदेहि धर्मलोपकृतेन च। आर्षोयं दैवनिष्यन्दो यस्त्वामभिगमिष्यति ॥३४॥ एतौ पादौ मया स्निग्धौ शिरोभिः परिपीडितौ । प्रसादं कुरु मे क्षिप्रं वश्यो दासोऽहमस्मि ते॥३५॥ इमाः शून्या मया वाचः शुष्यमाणेन भाषिताः । न चापि रावणः काञ्चिन्मूर्ध्ना स्त्रीं प्रणमेत ह ॥ ३६ ॥

वदतीति सतिसप्तमी । पिधाय आच्छाद्य ॥ ३२ ॥ इवशब्दोऽवधारणे । यद्वा अस्वस्थामिव भूतावविष्टामिवेत्यर्थः ॥३३ ॥ अलमिति । वैदेहि ! धर्मलोपकृतेन व्रीडेनालम्,व्रीडा मा भूदित्यर्थः । कुत इत्यत्राह–आर्ष इति । यो दैवनिष्यन्दः दैवकृतसम्बन्धः त्वामाभिगमिष्यति अयं सम्बन्धः आर्षः ऋषिप्रोक्तः, न त्वधर्म्य इत्यर्थः । अत्र नारदः–" परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ताः स्वयम्भुवा। पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा । कन्या वाक्षतयोनिर्वा पाणिग्रहणदूषिता। पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा । देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्त्यते । मृते भर्तरि तु प्राप्ता देवरादीनपास्य या । उपगच्छेत्परं कामात् सा तृतीया प्रकीर्तिता । प्राप्ता देशाद्धनक्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या । तवाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता ॥" इति ॥ ३४ ॥ एताविति । तवेति शेषः ॥ ३५ ॥ इमा इति । शुष्यमाणेन अनङ्गेन तप्यमानेन मया । इमाः शून्याः नीचाः वाचो

विहरस्व ॥ २९–३३ ॥ अलं व्रीडेनेति । वैदेहि ! धर्मलोपकृतेन अलम्, व्रीडा मा भूदित्यर्थः । कुत इति चेत् ? दैवनिष्यन्दः दैवनिपातः यः सम्बन्धः त्वामभिगमिष्यति सोऽयं दैवनिष्यन्दः आवयोर्निष्कारणः सम्बन्ध इति यावत् । आर्षः ऋषिदृष्टः, अनादिसिद्ध इतिं यावत् । वस्तुतस्तु–अलं व्रीडेनेति । भृत्यलक्षणविषये व्रीडा नोचितेत्यर्थः। कुतो वा धर्मलोपो भविष्यति। कुतः ? यः दैवनिष्यन्दः आवयो दैवेन सम्पादितदासदास्यवद्भावः अयं सम्बन्धःआर्षः अनादिसिद्धः,स एव त्वामभिगमिष्यति न तु नवीनः । अतो व्रीडा मा भूदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इमा इति ।

एवमुक्त्वा दशग्रीवो मैथिलीं जनकात्मजाम् ।
कृतान्तवशमापन्नो ममेयामिति मन्यते ॥ ३७ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम
दारण्यकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सा तथोक्ता तु वैदेही निर्भया शोककर्शिता । तृणमन्त रतः कृत्वा रावणं प्रत्यभाषत ॥१॥ राजा दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः । सत्यसन्धः परिज्ञातो यस्य पुत्रः स राघवः ॥२॥ रामो नाम स धर्मात्मा त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । दीर्घबाहुर्विशालाक्षो दैवतं हि पतिर्मम ॥३॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातः सिंहस्कन्धो महाद्युतिः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा यस्ते प्राणान् हरिष्यति ॥ ४ ॥

भाषिताः । कुतः ? यस्माद्रावणः स्त्रीं न प्रणमेत न प्रणमेत् । अदृष्टपूर्वत्वात् स्वस्यापि नीचोक्तिर्विस्मयावहा जातेति भावः ॥ ३६ ॥ एवमिति । मन्यते अमन्यत ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्न मेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥

तथैतच्छ्रुत्वा परुषं भाषमाणायाः सीतायाः पुनरशोकवनिकानयनं षट् पञ्चाशे–सा तथेत्यादि । अन्तरतो मध्ये,पतिव्रतायाः परपुरुषं प्रत्यभिमुखतया भाषणायोगात्॥१॥ धर्मसेतुः धर्मस्य सेतुरिव मर्यादास्थापकः इत्यर्थः । अचलः स्थिरः । परिज्ञातः प्रसिद्धः, कथमेतादृशकुलं प्राप्ताऽतिचरेदिति भावः ॥ २ ॥ सः दशरथपुत्रः दैवतं सर्वलोकानामिति शेषः । य एवम्भूतः स मे पतिरिति योजना । कथमेवम्भूतभर्तृकाऽतिचरेदिति भावः ॥ ३ ॥ इक्ष्वाकूणामिति ।

शून्याः नीचाः । शुष्यमाणेन तप्यमानेन । भाषिताः उक्ताः ॥ ३६ ॥ एवमिति । मन्यते अमंस्त । अत्र रसाभासः ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामा यणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

सेति । अन्तरतः कृत्वा मध्ये कृत्वा, साक्षात्पापात्मकपरपुरुषसम्भाषणदोषपरि हारायेति भावः ॥ १ ॥ परिज्ञातः प्रसिद्धः । धर्मसेतुः धर्मस्य सेतुरिव मर्यादा प्रति

स०–तृणमन्तरतः मध्येकृत्वा प्रत्यभाषतेत्यर्थः । अनेन रावणस्याभाष्यत्वं द्योत्यते । वायसासुरशासनं तृणेनैव मम पत्या कृतम्, दशानन ! तवापि दशा तथा स्यादिति द्योतयितुमिति वा ॥ १ ॥

प्रत्यक्षं यद्यहं तस्य त्वया स्यां धर्षिता बलात् । शयिता त्वं हतः सङ्ख्ये जनस्थाने यथा खरः ॥ ५ ॥ य एते राक्षसाः प्रोक्ता घोररूपा महाबलाः । राघवे निर्विषाः सर्वे सुपर्णे पन्नगा यथा ॥ ६ ॥ तस्य ज्याविप्रमुक्तास्ते शराः काञ्चनभूषणाः । शरीरं विधमिष्यन्ति गङ्गा कूलमिवोर्मयः ॥ ७ ॥ असुरैर्वा सुरैर्वा त्वं यद्यवध्योऽसि रावण । उत्पाद्य सुमहद्वैरं जीवंस्तस्य न मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥ स ते जीवितशेषस्य राघवोऽन्तकरो बली । पशोर्यूपगतस्येव जीवितं तव दुर्लभम् ॥ ९ ॥ यदि पश्येत् स रामस्त्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा । रक्षस्त्वमद्य निर्दग्धो गच्छेः सद्यः पराभवम् ॥ १० ॥ यश्चन्द्रं नभसो भूमौ पातयेन्नाशयेत वा । सागरं शोषयेद्वापि स सीतां मोचयेदिह ॥ ११ ॥

त्वद्वधार्थमेव भ्रात्रा सह इक्ष्वाकुकुलेऽवतीर्ण इति भावः । तथाच न मे त्वत्तो भयमिति भावः ॥ ४ ॥ तर्हि कथमिदानीं स तूष्णीं स्थित इत्याशङ्क्याह–प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षं यथा तथा यदि धर्षिता स्यां तदा त्वं हतः सन् युद्धे शयिता भ्रियेथा इत्यर्थः ॥ ५ ॥ य इति । निर्विषाः निर्वीर्या इति राक्षसपक्षे ॥ ६ ॥ तस्येति । विधमिष्यन्ति ध्मास्यन्ति निपातयिष्यन्तीत्यर्थः । गङ्गेत्यविभक्तिकानिर्देशः, गङ्गाया ऊर्मय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ त्वं सुरासुरैर्यद्यप्यवध्यः तथापि तस्य रामस्य सुमहद्वैरं कोपमुत्पाद्य स्थितस्त्वं जीवन् सन् तच्छरपातान्न मोक्ष्यसे न मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः ॥ ८ ॥ स राघवः । ते जीवितशेषस्य अन्तकरः नाशं कर्तुं समर्थः । तस्मात् यूपगतस्य पशोरिव रामापराधिनस्तव जीवितं दुर्लभम् ॥९॥ यदीति । हे रक्षः ! सः रामः त्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा यदि पश्येत् तदा त्वं निर्दग्धः सन् सद्यः पराभवं गच्छेः, निर्दग्धशब्देन नातीव पीडितत्वमुच्यते ॥१०॥ नभसः आकाशात् पातयेत् नाशयेत वा

छापकः ॥ २–४ ॥ तस्य रामस्य ॥ ५–७ ॥ वैरं क्रोधमुत्पाद्य तत्सन्निधिं प्राप्तः ततो जीवन्न मोक्ष्यसे, तस्य मनुष्यत्वादिति भावः ॥ ८ ॥ तदेवाह–अन्तकरः नाशकरः॥ ९ ॥ रक्षः इति रावणसम्बोधनम् । हे रावण ! रामस्त्वां रोषदीप्तेन चक्षुषा यदि पश्येत तदैव निर्दग्धो भवेः । तदा न पश्येदा निर्दग्धस्सन् पराभवं पलायनं

गतायुस्त्वं गतश्रीको गतसत्त्वो गतेन्द्रियः । लङ्का वैधव्य संयुक्ता त्वत्कृतेन भविष्यति ॥ १२ ॥ न ते पापमिदं कर्म सुखोदर्कं भविष्यति । याऽहं नीता विनाभावं पति पार्श्वात्त्वया वने ॥ १३ ॥ स हि दैवतसंयुक्तो मम भर्ता महाद्युतिः । निर्भयो वीर्यमाश्रित्य शून्ये वसति दण्डके ॥ १४ ॥ स ते दर्पं बलं वीर्यमुत्सेकं च तथाविधम् । अप नेष्यति गात्रेभ्यः शरवर्षेण संयुगे ॥ १५ ॥ यदा विनाशो भूतानां दृश्यते कालचोदितः । तदा कार्ये प्रमाद्यन्ति नराः कालवशं गताः ॥ १६ ॥ मां प्रधृष्य स ते कालः प्राप्तोऽयं राक्षसाधम । आत्मनो राक्षसानां च वधायान्तःपुरस्य च १७

अदर्शनं प्रापयेद्वा सागरमपि शोषयेत् । सः सीतां मोचयेदिति किमुत ॥ ११ ॥ त्वत्कृतेन परदाराभिमर्शनरूपपापेन त्वम् आयुरादिहीनो भविष्यसि, लङ्का च वैधव्यसंयुक्ता अनाथत्वयुक्ता भविष्यति । "आयुर्बलं यशो लक्ष्मीः परदारा भिमर्शनात् । सद्य एव विनश्यन्ति" इति स्मृतेः ॥ १२ ॥ न त इति । याऽहं वने पतिपार्श्वात् विनाभावं वियोगं नीता । तस्यां मयि त इदं पापं कर्म सुखोदर्कं न भविष्यति, किन्तु दुःखोदर्कमेव भविष्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ दैवत संयुक्तः दैवबलसंयुक्तः । दीनस्तापसो रामो मां किं करिष्यतीति पूर्वं रावणेनो क्तस्य परिहारोऽयम् ॥ १४ ॥ स त इति । दर्पं मदम् । उत्सेकम् उल्लङ्घ्यकार्य कारित्वम् । गात्रेभ्य इत्युक्तिर्दर्पादीनां देहविशिष्टगुणत्वात् ॥ १५ ॥ लोकन्याय माह—यदेति । कालचोदितो दैवकृतः विनाशो यदा दृश्यते सन्निहितो भवती त्यर्थः । तदा कार्ये कृत्ये प्रमाद्यन्ति वैपरीत्यं प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥ उक्तं लोक

गच्छेः ॥ १० ॥ ११ ॥ गतायुरिति । त्वत्कृतेन त्वन्नाशनिमित्तेन । यद्वा त्वत्कृतेन अपराधेनेति शेषः ॥ १२ ॥ याहमित्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । याहं नीता यदहं नीता अविवक्षितलिङ्गविशेषं हेतुमात्रे पर्यवसायि एतत्पदं तया हेतुनेति केचित्पूरयन्ति । यद्वा याहं त्वया पतिपार्श्वाद्विनाभावं वियोगं नीता, तस्या मम भर्ता रामो दैवतसंयुक्तो दैवानुकूल्यवानित्यर्थः । देवरसंयुक्त इति पाठे—देवरसंयुक्तः लक्ष्मणसंयुक्तः । सः खरादिहन्ता ॥ १३ ॥ १४ ॥ दर्पं मदम् उत्सेकमुल्लङ्घ्यकार्य कारित्वम् अतिशयं वा । बलं देहशक्तिम् चतुरङ्गबलं वा ॥ १५ ॥ १६ ॥ मां प्रधृष्येति,

न शक्या यज्ञमध्यस्था वेदिः स्रुग्भाण्डमण्डिता। द्विजाति मन्त्रपूता च चण्डालेनावमर्दितुम् ॥ १८ ॥ तथाहं धर्म नित्यस्य धर्मपत्नी पतिव्रता। त्वया स्प्रष्टुं न शक्यास्मि राक्षसाधम पापिना ॥ १९ ॥ क्रीडन्ती राजहंसेन पद्म षण्डेषु नित्यदा। हंसी सा तृणषण्डस्थं कथं पश्येत मद्गुकम् ॥२०॥ इदं शरीरं निस्संज्ञं बन्ध वा खादयस्व वा। नेदं शरीरं रक्ष्यं मे जीवितं वापि राक्षस ॥ न तु शक्ष्याम्युपक्रोशं पृथिव्यां दातुमात्मनः॥२१॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही क्रोधात् सुपरुषं वचः। रावणं मैथिली तत्र पुनर्नोवाच किञ्चन॥ २२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं रोमहर्षणम् । प्रत्युवाच ततः सीतां भयसन्दर्शनं वचः॥२३॥

न्यायं प्रकृते योजयति-मामिति। मां प्रधृष्य स्थितस्य तव। कालोऽप्ययमेव वर्तमान एव, नतु चिरायेत्यर्थः। आत्मनो राक्षसानामन्तःपुरस्य च वधाय प्राप्तः॥१७॥ न शक्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। यज्ञो यज्ञपुरुषः तन्मध्यस्था गार्हपत्याहवनीयमध्यगता। वेदिः ऐष्टिकी महावेदिः। स्रुग्भाण्डमण्डिता स्रुगाद्युपकरणालंकृता। द्विजादिमन्त्रैः उद्धननादिमन्त्रैः। पूता शुद्धा यथा चण्डालेनावमर्दितुं पादेनाक्रमितुं न शक्या नार्हा तथाहं धर्मनित्यस्य यज्ञस्थानीयस्य धर्मपत्नी पतिव्रता त्वया स्प्रष्टुं न शक्या ॥ १८ ॥ १९ ॥ नित्यदा नित्यम्। नित्यशब्दस्य सर्वैकादिष्वपाठेऽप्यार्षो दाप्रत्ययः। सा प्रसिद्धा। तृण षण्डस्थं जलजनडादितृणकदम्बमध्यस्थम्। मद्गुकं जलकाकम् ॥ २० ॥ निस्संज्ञं निश्चेष्टम्। बन्ध बधान। खादयस्व भक्षय॥ न त्वित्यर्धमेकं वाक्यम्। आत्मनः उपक्रोशमपवादं पृथिव्यां दातुं न शक्ष्यामि ॥ २१ ॥ एवमुक्त्वेति। तत्र तद्विषये क्रियाभेदात् पुनर्मैथिलीशब्दप्रयोगः ॥२२॥ सीताया इति। रोम हर्षणं क्रोधावहत्वाद्रोमाञ्चकरम्। भयसन्दर्शनं भयोत्पादकम्॥ २३ ॥

स्थितस्येति शेषः। स ते कालः अयमेव वर्तमान एव न तु चिरायेत्यर्थः॥१७॥ टीका- स्रुग्भाण्डं स्रुगादियागोपकरणम्। अवमर्दितुं स्प्रष्टुम्॥ १८॥ १९॥ क्रीडन्तीति। मद्गुकं जलवायसम् ॥२०॥ उप

शृणु मैथिलि मद्वाक्यं मासान् द्वादश भामिनि । कालेनानेन नाभ्येषि यदि मां चारुहासिनि ॥ २४ ॥ ततस्त्वां प्रातराशार्थं सूदाश्छेत्स्यन्ति लेशशः ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणः शत्रुरावणः । राक्षसीश्च ततः क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥२६॥ शीघ्रमेव हि राक्षस्यो विकृता घोरदर्शनाः । दर्पमस्या विनेष्यध्वं मांसशोणितभोजनाः ॥२७॥ वचनादेव तास्तस्य सुघोरा राक्षसीगणाः । कृतप्राञ्जलयो भूत्वा मैथिलीं पर्यवारयन् ॥ २८ ॥

शृण्वित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । द्वादश मासानित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । प्रतीक्ष इति शेषः । प्रातराशार्थं प्रातर्भक्षणार्थम् । सूदाः पाचकाः । "सूदा औदनिका गुणाः" इत्यमरः । अत्र सीताहरणं चैत्रमास इत्यवगन्तव्यम्, संवत्सरान्ते रावणवधकरणात् । तेन त्रीन् वर्षान् पञ्चवट्यां रामः स्थित इति गम्यते । हेमन्तवर्णनं तु रामतपोविशेषज्ञापनाय न शूर्पणखागमनज्ञापनाय ॥ २४ ॥ २५ ॥ शत्रून् रावयति क्रोशयतीति शत्रुरावणः ॥ २६ ॥ शीघ्रमिति । विनेष्यध्वं विनयध्वम् । व्यत्ययेन स्यादेशः ॥ २७ ॥ कृतप्राञ्जलयः रावणवाक्याङ्गीकारे

क्रोशम् अपवादम् ॥ २१–२३ ॥ शृण्विति । द्वादशमासान्, प्रतीक्ष इति शेषः ॥२४॥ प्रातराशार्थं प्रातःकालाशनार्थम् । सूदाः पाचकाः । वस्तुतस्तु–हे वैदेहि ! मे वाक्यं शृणु, तत्किम् ? द्वादशमासान् द्वादशमासपर्यन्तं प्रतीक्ष इति शेषः । अनेन कालेन नाभ्येषि द्वादशमासपर्यन्तं भृत्यानुग्रहार्थमत्र स्थातुं नाङ्गीकरोषि यदीत्यर्थः । ततस्त्वामुद्दिश्य प्रातराशार्थं प्रातः प्रातरेव आशार्थम् आशासु स्थितगृध्राद्यर्थं सूदाः मां छेत्स्यन्ति, मदाज्ञयैवेति शेषः । देवि ! मां भृत्यत्वेन नाङ्गीकरोषि यदि अहमितः परं जीवितुं नेच्छामि । मां शस्त्रैश्छित्त्वा काकगृध्राद्यर्थं प्रयच्छतेति ममाज्ञयैव सूदास्तथा करिष्यन्तीति भावः ॥ २५ ॥ शत्रून् रावयति क्रोशयतीति शत्रुरावणः ॥ २६ ॥ शीघ्रमिति । अस्याः दर्पं विनेष्यध्वम् विनयत । वस्तुतस्तु–हे राक्षस्यः ! मांसशोणितभोजनाः घोरदर्शनाश्च यूयं शीघ्रमविकृताः अविरूपा भूत्वा दर्पं विना अस्याः समीपे इष्यध्वं सेवार्थं स्थातुमिच्छतेत्यर्थः । छादेशाभावादिरार्षः ॥२७॥२८॥

स०–मासान् द्वादश इति । पद्मपुराणे–"दशमासात्परं सीते यदि मां न भजिष्यसि । तदा हन्मि" इत्येव कथनात् द्वादशमासानन्तर्यस्यापि दशमासानन्तर्यसम्भवान्न विरोधः । यद्वा दश च मासौ च तेषां समाहारः । दशपदार्थे मासपदार्थस्य बुद्ध्या विवेकेनान्वयः । अतो द्वादशमाससम्पत्तिरिति न विरोधः ॥ २४ ॥

स ताः प्रोवाच राजा तु रावणो घोरदर्शनः । प्रचाल्य चरणोत्कर्षैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥२९॥ अशोकवनिका मध्ये मैथिली नीयतामियम् । तत्रेयं रक्ष्यतां गूढं युष्माभिः परिवारिता ॥ ३० ॥ तत्रैवान्तर्जनैर्घोरैः पुनः सान्त्वैश्च मैथिलीम् । आनयध्वं वशं सर्वा वन्यां गजवधूमिव ॥३१॥ इति प्रतिसमादिष्टा राक्षस्यो रावणेन ताः । अशोकवनिकां जग्मुर्मैथिलीं प्रतिगृह्य तु ॥ ३२ ॥ सर्वकामफलैर्वृक्षैर्नानापुष्पफलैर्वृताम् । सर्वकालमदैश्चापि द्विजैः समुपसेविताम् ॥ ३३ ॥ सा तु शोकपरीताङ्गी मैथिली जनकात्मजा । राक्षसीवशमापन्ना व्याघ्रीणां हरिणी यथा ॥ ३४॥ शोकेन महता ग्रस्ता मैथिली जनकात्मजा । न शर्म लभते भीरुः पाशबद्धा मृगी यथा ॥३५॥ न विन्दते तत्र तु शर्म मैथिली विरूपनेत्राभिरतीव तर्जिता । पतिं स्मरन्ती दयितं च दैवतं विचेतनाऽभूद्भयशोकपीडिता ३६

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः * ॥५६॥

कृतप्रकृष्टाञ्जलयः ॥२८॥ चरणोत्कर्षैः चरणाघातैः । मेदिनीं भुवम् । दारयन्निव भिन्दन्निव । प्रचाल्य गत्वा उत्थाय वा ताः प्रोवाच ॥ २९ ॥ युष्माभिः परिवारिता युष्माभिः रक्ष्यताम् ॥ ३० ॥ तत्रेति । अत्यन्तभयेन प्राणवियोगो मा भूदिति पुनः सान्त्वैरित्युक्तम् ॥३१॥ प्रतिगृह्य आदाय ॥३२॥ सर्वस्मिन्नपि काले फलानि येषां ते सर्वकालफलाः तैः। एवमुत्तरत्रापि जग्मुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३३ ॥ सा त्विति । राक्षसीत्यविभक्तिकनिर्देशः । राक्षसीनामित्यर्थः ॥ ३४॥ लभते अलभत ॥ ३५ ॥ तत्र अशोकवनिकायाम् । दयितं प्राणवल्लभम् ।

स इति । प्रचाल्य उत्थाय । चरणोत्कर्षैः चरणघातैः ॥२९॥३०॥ तत्रैनामिति पाठः । एनां सीताम् । वस्तुतस्तु–घोरैस्तर्जनैः, विनेति शेषः । पुनः सान्त्वैरेव वशमानयध्वम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सर्वकामफलैरिति पाठः । काम्यन्त इति कामाः अभिलषितपदार्थाः त एव फलानि येषां ते तथोक्ताः । सर्वकालमदैः सर्वकालेष्वेकाकारमदैः । द्विजैः पक्षिभिः ॥ ३३ ॥ सा तु शोकपरीताङ्गीत्यादीनि देव्याः दुःखेन प्रलापवत्

* **सर्गश्रवणफलम्** । स्कान्दे–"सीतारावणसंवादं राक्षसीनां च तर्जनम् । सीताप्रत्युक्तिकथनं ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः । विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥" इति ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

राक्षसं मृगरूपेण चरन्तं कामरूपिणम् ।
निहत्य रामो मारीचं तूर्णं पथि निवर्तते ॥ १ ॥
तस्य संत्वरमाणस्य द्रष्टुकामस्य मैथिलीम् ।
क्रूरस्वनोऽथ गोमायुर्विननादास्य पृष्ठतः ॥ २ ॥

ननु सीता लक्ष्म्या अवतार इति सिद्धम्, वक्ष्यति च "सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुः" इति । विष्णुपुराणे चोक्तम्—"राघवत्वेऽभवत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।" इति । एवम्भूतां सीतां समरसीमनि जनितमूर्च्छालक्षणं लक्ष्मणमप्युद्धर्तुमसमर्थो रावणः कथं बलात्करोति स्म ? वक्ष्यति हि "हिमवान् मन्दरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः । शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न सङ्ख्ये भरतानुजः ॥" इति । उच्यते—वेदवतीरूपपूर्वजन्मनि देवी तथा सङ्कल्पितवती । उक्तं ह्युत्तरकाण्डे—"यस्मात्तु धर्षिता चाहं त्वया पापात्मना वने । तस्मात्तव वधार्थं वै उत्पत्स्येऽहं महीतले ॥" इति । देवकार्यनिर्वाहाय स्वयमेव स्वधर्षणमङ्गीचकार, प्रजायां कूपपतितायां यथा माता स्वयं तदुपरि पतति वात्सल्यातिशयेन तथा रावणबन्दीकृत देवस्त्रीरक्षणाय स्वयं तत्र स्वगमनमनुमतवती । वक्ष्यति सुन्दरकाण्डे—"नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः । विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः ॥" इति । तर्हि सीता प्रलापादिकं किमर्थं कृतवतीति चेत् शृणु, पतिविरहे पतिव्रतयैवं वर्तितव्यमिति लोकहितप्रवर्तनाय प्रलापादिकमकरोदिति ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

एवमियता ग्रन्थसन्दर्भेण सीताहरणवृत्तान्तमुपवर्ण्य अथ रामस्य मृगानुसरणकथाशेषं दर्शयितुमारभते—राक्षसमित्यादि । निवर्तते न्यवर्तत ॥ १ ॥ तस्येति । द्रष्टुकामस्य तदर्थं संत्वरमाणस्येति सम्बन्धः । गोमायुः क्रोष्टा । एकस्य गोमायोः पृष्ठतः क्रूरस्वरकरणं दुर्निमित्तमिति भावः ॥ २ ॥

प्रतीयमानानि वाक्यानि लोकरीतिमनुसृत्योक्तानीति द्रष्टव्यानि ॥ ३४-३६ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदी० आरण्यकाण्डव्याख्यायां षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

अथ कविः रामवृत्तान्तमाह—राक्षसमिति ॥ १ ॥ तस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी । अस्य

स तस्य स्वरमाज्ञाय दारुणं रोमहर्षणम् । चिन्तयामास गोमायोः स्वरेण परिशङ्कितः ॥ ३ ॥ अशुभं बत मन्येऽहं गोमायुर्वाश्यते यथा । स्वस्ति स्यादपि वैदेह्या राक्षसैर्भक्षणं विना ॥ ४ ॥ मारीचेन तु विज्ञाय स्वरमालम्ब्य मामकम् । विक्रुष्टं मृगरूपेण लक्ष्मणः शृणुयाद्यदि ॥ ५ ॥ स सौमित्रिः स्वरं श्रुत्वा तां च हित्वा च मैथिलीम् । तयैव प्रहितः क्षिप्रं मत्सकाशमिहैष्यति ॥ ६ ॥ राक्षसैः सहितैर्नूनं सीताया ईप्सितो वधः । काञ्चनश्च मृगो भूत्वा व्यपनीयाश्रमात्तु माम् ॥ ७ ॥ दूरं नीत्वा तु मारीचो राक्षसोऽभूच्छराहतः । हा लक्ष्मण हतोऽस्मीति यद्वाक्यं व्याजहार च ॥ ८ ॥

भयङ्करत्वेन रोमहर्षणमित्युच्यते । पूर्वमेव मारीचस्वरेण परिशङ्कितः सञ्जातशङ्कः स रामः तस्य गोमायोः स्वरम् आज्ञाय श्रुत्वा चिन्तयामास ॥ ३ ॥ चिन्तामेवाह—अशुभमित्यादिना । गोमायुः यथा येन प्रकारेण वाश्यते शब्दायते तेन प्रकारेणाशुभं मन्ये । अपिः सम्भावनायाम् ॥ ४ ॥ मारीचेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । मृगरूपेण मारीचेन मामकं मदीयं स्वरं विज्ञाय मामकं स्वरम् आलम्ब्य अनुसृत्य । विक्रुष्टं हा सीते लक्ष्मणेत्याह्वानेनोद्घोषितं स्वरम्, लक्ष्मणः शृणुयाद्यदि तदा स सौमित्रिर्मामकं स्वरं श्रुत्वा तं स्वरं श्रुतवत्या तया सीतया च प्रेषितः सन् इह देशे मत्सकाशं मत्समीपम् एष्यति ॥ ५ ॥ ६ ॥ राक्षसैरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । यद्यस्मान्मारीचः काञ्चनः मृगो भूत्वा मामाश्रमा

रामस्य । गोमायुः शिवा ॥ २ ॥ ३ ॥ यथा भाव्यशुभं तथा वाशत इत्यर्थः । वैदेह्या वैदेह्यै । राक्षसैर्भक्षणं विना तत्कर्तृकभक्षणाभावरूपं स्वस्ति स्यादित्यर्थः । अपिः कामप्रवेदने ॥ ४ ॥ मारीचेने त्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । मारीचः मामकं स्वरमालक्ष्य अवधार्य, तेनावधारणेन अनुकृतं विज्ञाय मारीचेनानुक्रुष्टं सीते लक्ष्मणेति चाह्वानेन उद्घोषितं स्वरं लक्ष्मणः शृणुयाद्यदि श्रुत्वा तयैव प्रहितः क्षिप्रमिहैष्यतीति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ राक्षसैरित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । यद्यस्मान्मारीचः काञ्चनमृगो भूत्वा मामाश्रमाद्व्यपनीय आकृष्य दूरं नीत्वा हा लक्ष्मण हतोस्मीति वाक्यं व्याजहार । यस्माच्छराहतः शरेण हतस्सन् राक्षसोऽभूत तस्मात सहितैः कुत्रचि

अपि स्वस्ति भवेत्ताभ्यां रहिताभ्यां महावने। जनस्थाननिमित्तं हि कृतवैरोऽस्मि राक्षसैः ॥ ९ ॥ निमित्तानि च घोराणि दृश्यन्तेऽद्य बहूनि च। इत्येवं चिन्तयन् रामः श्रुत्वा गोमायुनिःस्वनम् ॥ १० ॥ [निवर्तमानस्त्वरितो जगामाश्रममात्मवान्।] आत्मनश्चापनयनान्मृगरूपेण रक्षसा। आजगाम जनस्थानं राघवः परिशङ्कितः ॥ ११ ॥ तं दीनमनसो दीनमासेदुर्मृगपक्षिणः। सव्यं कृत्वा महात्मानं घोरांश्च ससृजुः स्वरान् ॥ १२ ॥ तानि दृष्ट्वा निमित्तानि महाघोराणि राघवः। न्यवर्तताथ त्वरितो जवेनाश्रममात्मनः ॥ १३ ॥ स तु सीतां वरारोहां लक्ष्मणं च महाबलम्। आजगाम जनस्थानं चिन्तयन्नेव राघवः ॥ ततो लक्ष्मणमायान्तं ददर्श विगतप्रभम् ॥ १४ ॥ ततोऽविदूरे रामेण समीयाय स लक्ष्मणः। विषण्णः सुविषण्णेन दुःखितो दुःखभागिना ॥ १५ ॥

व्यपनीय दूरं नीत्वा मया हतः सन् राक्षसोऽभूत् लक्ष्मण हतोऽस्मीति वाक्यं व्याजहार च तस्मात्कचित्सहितै राक्षसैः सीताया वधः ईप्सितः। नूनम् ॥७॥८॥ जनस्थाननिमित्तं जनस्थानवासनिमित्तेन। निमित्तकारण हेतूनां सर्वासामिष्टिः ॥९॥ निमित्तानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम्। गोमायुनिःस्वनं श्रुत्वा मृगरूपेण रक्षसाऽऽत्मनः अपनयनात् आश्रमादपकर्षणाच्च परिशङ्कितः सन् जनस्थानम् आजगाम ॥ १० ॥ ११ ॥ सव्यं कृत्वा अप्रदक्षिणं कृत्वा आसेदुः ॥ १२ ॥ त्वरितः मानसिकत्वरासहितः। जवेन कायिकत्वरया ॥ १३ ॥ सीतां लक्ष्मणं च चिन्तयन्नेवाजगाम। तत इत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥१४॥ ततो दर्शनानन्तरम्।

न्मिलितैः राक्षसैर्नूनं सीताया वध ईप्सित इत्यन्वयः ॥७॥८॥ अपीति। रहिताभ्यां मया वियुक्ताभ्याम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अपनयनादपसारणात् परिशङ्कित इति सम्बन्धः ॥ ११ ॥ सव्यं कृत्वा अप्रदक्षिणं कृत्वा ॥१२॥ त्वरितः मानसिकत्वरायुक्तः। जवेन शरीरजवेन आत्मनः आश्रमं प्रति न्यवर्ततेति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ सीतां लक्ष्मणं च, दृष्टमिति शेषः ॥ १४ ॥ समीयाय सङ्गतोऽभूत ॥ १५ ॥

सञ्जगर्हेऽथ तं भ्राता ज्येष्ठो लक्ष्मणमागतम् । विहाय सीतां विजने वने राक्षससेविते ॥ १६ ॥ गृहीत्वा च करं सव्यं लक्ष्मणं रघुनन्दनः । उवाच मधुरोदर्कमिदं परुषमार्तिमत् ॥ १७ ॥ अहो लक्ष्मण गर्ह्यं ते कृतं यस्त्वं विहाय ताम् । सीतामिहागतः सौम्य कच्चित् स्वस्ति भवेदिह ॥ १८ ॥ न मेऽस्ति संशयो वीर सर्वथा जनकात्मजा । विनष्टा भक्षिता वापि राक्षसैर्वनचारिभिः ॥ १९ ॥ अशुभान्येव भूयिष्ठं यथा प्रादुर्भवन्ति मे ॥ २० ॥ अपि लक्ष्मण सीतायाः सामग्र्यं प्राप्नुयावहे । जीवन्त्याः पुरुषव्याघ्र सुताया जनकस्य वै ॥ २१ ॥ यथा वै मृगसङ्घाश्च गोमायुश्चैव भैरवम् । वाश्यन्ते शकुनाश्चापि प्रदीप्ता मभितो दिशम् ॥ २२ ॥

अविदूरे समीपे समीयाय सङ्गतः । दुःखभागिनेत्यत्र " संपृच– " इत्यादिसूत्रेण घिनुण् प्रत्ययः ॥१५॥ सञ्जगर्ह इति । विजने स्वजनरहिते ॥ १६ ॥ गृहीत्वेति । सव्यं करं गृहीत्वा लक्ष्मणमुवाच । कथं, परुषम् अथ मधुरोदर्कं मधुरोत्तरम् । आर्तिमत् आर्तियुक्तम् । सर्वमिदं क्रियाविशेषणम् । अहो इत्यादि परुषम्, लक्ष्मणे त्यादि मधुरम् ॥ १७ ॥ ते त्वया इत्युवाचेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ नेति । केनापि हेतुना विनष्टा वा राक्षसैर्भक्षिता वा ॥ १९ ॥ उक्तार्थे हेतुमाह–अशुभानीत्यर्धेन । भूयिष्ठं बहुलं यथा तथा ॥ २० ॥ अपीति । अपिः प्रश्ने । सामग्र्यम् अक्षतत्वं क्षेममिति यावत् । हे लक्ष्मणेति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ सामग्र्यप्राप्तिसंशये कारण माह–यथेति । प्रदीप्तां दिशं सूर्याधिष्ठिता तत्पार्श्वद्वयदिशौ च प्रदीप्ता ता मभिमुखं वाश्यन्ते नदन्ति । तेन वायसादिपक्षिणां शृगालादीनां कृष्णसारादि

वने सीतां विहायागतं लक्ष्मणं सञ्जगर्ह इति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ तमेवार्थं प्रपञ्चयति– गृहीत्वेत्यादि । मधुरोदर्कं सान्त्वोत्तरभागं परुषमार्तिमत आदौ परुषम् अहो लक्ष्मणे त्यादि परुषम् अपि लक्ष्मणेत्यादि मधुरम् । यद्वा शब्दतो माधुर्योत्तरम् । अर्थतः परुषम् । इदं वक्ष्यमाणम् । आर्तवत् आर्तार्हमुवाच ॥ १७–२० ॥ अपीति । सामग्र्यं क्षेमम् अनपहरणरूपम् ॥ २१ ॥ सामग्र्यावाप्तिसंशये कारणमाह–यथेति, सार्ध श्लोकमेकं वाक्यम् । प्रदीप्तामभितो दिशम्–सूर्याधिष्ठिता दिक् प्रदीप्ता तां दिशम्

अपि स्वस्ति भवेत्तस्या राजपुत्र्या महाबल ॥ २३ ॥ इदं हि रक्षो मृगसन्निकाशं प्रलोभ्य मां दूरमनुप्रयान्तम् । हतं कथञ्चिन्महता श्रमेण स राक्षसोऽभून्म्रियमाण एव ॥ २४ ॥ मनश्च मे दीनमिहाप्रहृष्टं चक्षुश्च सव्यं कुरुते विकारम् । असंशयं लक्ष्मण नास्ति सीता हृता मृता वा पथि वर्तते वा ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

स दृष्ट्वा लक्ष्मणं दीनं शून्ये दशरथात्मजः ।
पर्यपृच्छत धर्मात्मा वैदेहीमागतं विना ॥ १ ॥

मृगाणां च सूर्याधिष्ठितदिशि कूजनं दुःखसूचकमित्युक्तम् ॥ २२ ॥ चिन्तातिशयेन पुनरप्याह—अपि स्वस्तीति । अर्धमेकान्वयम् ॥ २३ ॥ लक्ष्मणाय दर्शयति—इदमिति । मृगसन्निकाशं पूर्वं मृगवज्ज्ञातम् । इदं रक्षः महता श्रमेण उपलक्षितं मां प्रलोभ्य कथंचिद्धतम् । कथंचिदित्यनेन चिरं लक्ष्यवधाप्राप्तिर्द्योत्यते। मृगत्वं कुतो गतमित्यत्राह—स इति । सः म्रियमाणः सन् राक्षस एवाभूदित्यर्थः ॥२४॥ निमित्तान्तरेणापि सीताहानिमनुमिनोति—मनश्चेति । इह सीतावियोगविषये । अप्रहृष्टं विकारं स्फुरणम् । नास्तीति, आश्रम इति शेषः॥२५॥ इति श्रीगो० श्रीरामायण० रत्नमे० आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ५७

अथ सीताप्राप्तिसन्देहकृतशोकप्रलापोऽष्टपञ्चाशे—स दृष्ट्वेत्यादि । शून्ये वने वैदेहीं विना आगतं वैदेहीं विसृज्यागतं लक्ष्मणं पर्यपृच्छत पर्यपृच्छत् ॥ १ ॥

अभिमुखं वाश्यन्ते नदन्ति, अतः राजपुत्र्याः स्वस्ति भवेदपि किमिति सम्बन्धः ॥२२॥ इदमिति । मृगसन्निकाशं रक्षः कथं जातमत आह—राक्षसोऽभून्म्रियमाण एवेति ॥ २३ ॥ २४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

स इति । शून्ये विजने देशे वैदेहीं विनाऽऽगतं लक्ष्मणं पर्यपृच्छदिति सम्बन्धः ॥ १-२ ॥

स०—कथञ्चित् महता श्रमेणेति लोकानुकरणम् ॥ २४ ॥

प्रस्थितं दण्डकारण्यं या मामनुजगाम ह। क्व सा लक्ष्मण वैदेही यां हित्वा त्वमिहागतः॥२॥राज्यभ्रष्टस्य दीनस्य दण्डकान् परिधावतः। क्व सा दुःखसहाया मे वैदेही तनुमध्यमा॥ ३ ॥ यां विना नोत्सहे वीर मुहूर्तमपि जीवितुम्। क्व सा प्राणसहाया मे सीता सुरसुतोपमा ॥ ४ ॥ पतित्वममराणां वा पृथिव्याश्चापि लक्ष्मण। तां विना तपनीयाभां नेच्छेयं जनकात्मजाम् ॥५॥ कच्चिज्जीवति वैदेही प्राणैः प्रियतरा मम । कच्चित्प्रव्राजनं सौम्य न मे मिथ्या भविष्यति ॥ ६ ॥ सीतानिमित्तं सौमित्रे मृते मयि गते त्वयि । कच्चित् सकामा सुखिता कैकेयी सा भविष्यति ॥ ७ ॥ सपुत्रराज्यां सिद्धार्थां मृतपुत्रा तपस्विनी । उपस्थास्यति कौसल्या कच्चित् सौम्य न कैकयीम् ॥ ८ ॥

प्रश्नस्वरूपमाह–प्रस्थितमित्यादिना । दण्डकारण्यं प्रति प्रस्थितम् ॥ २ ॥ दुःखसहाया समानदुःखेत्यर्थः ॥ ३ ॥ सुरसुता सुरस्त्री ॥ ४॥ तपनीयं स्वर्णम् । इच्छेयम् इच्छामि ॥ ५ ॥ प्राणैः प्राणेभ्यः । प्रव्राजनं चतुर्दशवर्षवनवासः । मिथ्या असत्यं न भविष्यतीति कच्चित् । चतुर्दशवर्षसमाप्तावेव सीतावियोगजं जीववियोगं किं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥६ ॥ सीतानिमित्तम् सीताविनाशनिमित्तम् । त्वयि गते, अयोध्यामिति शेषः । सकामेत्यनेन रामस्य हृदये कैकेयी स्वविनाशार्थमेव वनं प्रेषितवतीति सदा वर्तते । तदिदानीं सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेन व्यक्तीकृतम् ॥ ७ ॥ तपस्विनी शोच्या ॥ ८ ॥

प्राणसहाया या प्राणानां सहाया तां विना प्राणा असहायाः कथं तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥४॥५॥ कच्चिदिति । प्राणैः प्राणेभ्यः । प्रव्राजनं चतुर्दशवर्षवनवासव्रतधारणं मिथ्या वितथं भविष्यति न कच्चित् वनवासं यथोक्तं न समापयिष्यामि कच्चित्, सीतापाये असमाप्त एव वनवासे ममापायो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ सीतानिमित्तमिति । सीतानिमित्तं सीताविनाशनिमित्तम् । त्वयि गते, अयोध्यामिति शेषः॥७॥सपुत्रेति ।

यदि जीवति वैदेही गमिष्याम्याश्रमं पुनः । सुवृत्ता यदि वृत्ता सा प्राणांस्त्यक्ष्यामि लक्ष्मण ॥ ९ ॥ यदि मामाश्रमगतं वैदेही नाभिभाषते । पुनः प्रहसिता सीता विनशिष्यामि लक्ष्मण ॥ १० ॥ ब्रूहि लक्ष्मण वैदेही यदि जीवति वा न वा । त्वयि प्रमत्ते रक्षोभिर्भक्षिता वा तपस्विनी ॥ ११ ॥ सुकुमारी च बाला च नित्यं चादुःखदर्शिनी । मद्वियोगेन वैदेही व्यक्तं शोचति दुर्मनाः ॥ १२ ॥ सर्वथा रक्षसा तेन जिह्मेन सुदुरात्मना । वदता लक्ष्मणेत्युच्चैस्तवापि जनितं भयम् ॥ १३ ॥ श्रुतस्तु शङ्के वैदेह्या स स्वरः सदृशो मम । त्रस्तया प्रेषितस्त्वं च द्रष्टुं मां शीघ्रमागतः ॥ १४ ॥ सर्वथा तु कृतं कष्टं सीतामुत्सृजता वने । प्रतिकर्तुं नृशंसानां रक्षसां दत्तमन्तरम् ॥ १५ ॥ दुःखिताः खरघातेन राक्षसाः पिशिताशनाः । तैः सीता निहता घोरैर्भविष्यति न संशयः ॥ १६ ॥

वृत्ता परेता । सुवृत्ता स्वाचारा ॥ ९ ॥ प्रहसिता प्रहसितमुखी ॥ १० ॥ यदि जीवति तदा ब्रूहि वद । वैदेही जीवति वा न वा । न वेत्यस्य विवरणं त्वयीति । प्रमत्ते अनवहिते ॥ ११ ॥ दुःखं पश्यतीति दुःखदर्शिनी सा न भवतीत्यदुःखदर्शिनी । शोचति अशोचत् । वनवास इति शेषः । दुर्मनाः चिन्ताकुलेति यावत् ॥ १२ ॥ जिह्मेन कपटेन । तवापि अतिशूरस्यापि ॥ १३ ॥ मम स्वरेण यस्मादागतः तस्मात् सः स्वरो वैदेह्या श्रुतः त्रस्तया तया त्वं प्रेषितश्चेति शङ्क इति योजना ॥ १४ ॥ कष्टमेवाह—प्रतीति । प्रतिकर्तुं मत्कृतापकारस्य प्रत्यपकारं कर्तुम् । अन्तरम् अवकाशो दत्तः ॥ १५ ॥ प्रतीकारमेवाह—दुःखिता इति ।

सौम्येन विनयेन ॥ ८ ॥ सुवृत्ता सद्वृत्ता सीता वृत्ता मृता यदीत्यर्थः ॥ ९ ॥ यदीति । प्रहसिता प्रकृष्टं सुन्दरं हसितं यस्याः सा ॥ १० ॥ प्रमत्ते अनुचितकारिणि ॥ ११ ॥ १२ ॥ तवापि शूरस्यापि ॥ १३ ॥ स्वरश्च सदृशो ममेति । मम स्वरेणेति शेषः । अत एव त्रस्तयेति ॥ १४ ॥ प्रतिकर्तुं मत्कृतापकारस्य प्रत्यपकारं

अहोऽस्मिन् व्यसने मग्नः सर्वथा शत्रुसूदन । किन्विदानीं करिष्यामि शङ्के प्राप्तव्यमीदृशम् ॥ १७ ॥ इति सीतां वरारोहां चिन्तयन्नेव राघवः । आजगाम जनस्थानं त्वरया सहलक्ष्मणः ॥ १८ ॥ विगर्हमाणोऽनुजमार्तरूपं क्षुधा श्रमाच्चैव पिपासया च । विनिःश्वसन् शुष्कमुखो विवर्णः प्रतिश्रयं प्राप्य समीक्ष्य शून्यम् ॥ १९ ॥ स्वमाश्रमं सम्प्रविगाह्य वीरो विहारदेशाननुसृत्य कांश्चित् । एतत्तदित्येव निवासभूमौ प्रहृष्टरोमा व्यथितो बभूव ॥ २० ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

अथाश्रमादुपावृत्तमन्तरा रघुनन्दनः ।
परिपप्रच्छ सौमित्रिं रामो दुःखार्दितं पुनः ॥ १ ॥

पिशिताशनत्वं निहनने हेतुः ॥ १६ ॥ अहोऽस्मिन्निति सन्धिरार्षः । ईदृशं व्यसनमज्जनं प्राप्तव्यमिति शङ्के ॥ १७ ॥ वरारोहामिति चिन्ताहेतुसौन्दर्यातिशयोक्तिः ॥ १८ ॥ विगर्हमाण इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । वक्ष्यमाणानेकसर्गार्थसङ्ग्रहरूपम् । श्रमात् बहुदूरधावनात् । प्रतिश्रयं स्वाश्रमप्रदेशम् । शून्यं सीतारहितं प्रतिश्रयमित्यनुषज्यते । अनन्तरं स्वाश्रमं संप्रविगाह्य प्रविश्य तमपि शून्यं समीक्ष्येति शेषः । तदनु सीतायाः कांश्चिद्विहारदेशाननुसृत्य विचित्य तानपि शून्यान् समीक्ष्य तत्रत्यनिवासभूमौ क्रीडास्थाने । तदेतदिति । तादृशमेतादृशमिति विहारविशेषं स्मृत्वा प्रहृष्टरोमा सन् शोकेन व्यथितो बभूव ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एवं सङ्ग्रहेणोक्तमर्थं पुनर्विस्तरेण वक्तुमुपक्रमते—अथेत्यादि । अन्तरा

कर्तुं रक्षसामन्तरमवकाशः दत्तः ॥ १५-१८ ॥ विगर्हमाणोऽनुजमित्यादिश्लोकद्वयेन वक्ष्यमाणसर्गस्य सङ्ग्रहः । प्रतिश्रयमाश्रमम् । एतत्तदिति । एतत्तदावयोर्निवासस्थानमित्येव व्यथितो बभूव ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायामष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

अथ विस्तरेण मार्गमध्यकृतां कथामाह—अथेति । उपावृत्तं सीतावचनात्स्वसमीपं

तमुवाच किमर्थं त्वमागतोऽपास्य मैथिलीम् । यदा सा तव विश्वासाद्वने विरहिता मया ॥ २ ॥ दृष्ट्वैवाभ्यागतं त्वां मे मैथिलीं त्यज्य लक्ष्मण । शङ्कमानं महत्पापं यत्सत्यं व्यथितं मनः ॥ ३ ॥ स्फुरते नयनं सव्यं बाहुश्च हृदयं च मे । दृष्ट्वा लक्ष्मण दूरे त्वां सीताविरहितं पथि ॥ ४ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिर्लक्ष्मणः शुभलक्षणः । भूयो दुःखसमाविष्टो दुःखितं राममब्रवीत् ॥ ५ ॥ न स्वयं कामकारेण तां त्यक्त्वाऽहमिहागतः । प्रचोदितस्तयैवोग्रै स्त्वत्सकाशमिहागतः ॥ ६ ॥

मध्येमार्गम् । दुःखार्दितमिति क्रियाविशेषणम् । मारीचवधस्थानात् स्वाश्रमं गच्छन् मध्ये पप्रच्छेत्यर्थः ॥ १॥ तमिति । तं सौमित्रिमुवाच । तत्र प्रश्नप्रकार माह—किमर्थमिति । यदा तु त्वया रक्षितायाः का हानिरिति विश्वासात् मया विरहिता कृता तदा तामपास्य विहाय किमर्थमागतः ॥ २ ॥ उवाचेत्युक्तार्थ माह—दृष्ट्वेति । त्वां दृष्ट्वा पापं सीतानिष्टरूपं शङ्कमानम्, मे मम मनः व्यथित मिति यत् तत्सत्यम् ॥ ३ ॥ एतच्च कथं निश्चीयत इत्यत्राह—स्फुरत इति । बाहुः सव्य इत्यनुषज्यते । हृदयं वक्षोमध्यम् ॥४॥ भूयोदुःखेन बहुतरदुःखेन । समाविष्टः पूर्वं सीतावचनाद्दुःखाक्रान्तः सम्प्रति रामेण त्वया अकृत्यं कृत मित्युच्यमानत्वात् भूयोदुःखसमाविष्टत्वम् ॥५॥ कामकारेण स्वेच्छाकरणेन ।

प्रातम् । अन्तरा मध्येमार्गम् ॥१॥ प्रष्टव्यवक्तव्ययोः प्रष्टव्यं तावदाह किमर्थमिति । यदा यस्मात् सा सीता तव विश्वासात् त्वया रक्षितायास्सीतायाः का हानिरिति विश्वासादित्यर्थः । मया विरहिता कृता तदा तामपास्य विहाय किमर्थमागत इति सम्बन्धः ॥ २ ॥ वक्तव्यमाह—दृष्ट्वेति । हे लक्ष्मण ! मैथिलीं त्यज्य अभ्यागतं त्वां दृष्ट्वा । महत्पापं सीतापहरणरूपं शङ्कमानं राक्षसाः सीतामपहृतवन्त इति शङ्काग्रस्तमित्यर्थः । मे मनो व्यथितमिति यत् तत्सत्यमिति योजना । यद्वा त्वां दृष्ट्वा यन्महत्पापं सीतापहरणभक्षणादिरूपं शङ्कमानं मनो व्यथितं तत्पापं सत्यमेवे त्यन्वयः ॥ ३॥ ननु मदागमनमात्रेण कुतः पापशङ्का ? तत्राह स्फुरत इति । सव्यं वामम् ॥ ४ ॥ एवमिति । भूय इति । पूर्वं सीतावचनाद्दुःखाक्रान्तः इदानीमकृत्यं कृतमित्येतद्रूपरामवचनाद्भूयोदुःखसमाविष्ट इत्यर्थः॥५॥नेति । कामकारेण स्वेच्छया,

स०—कामकारेण स्वेच्छया अहं तां त्यक्त्वा इह नागतः, किन्तु तया सीतया उग्रैः प्रचोदितः इह

आर्येणेव पराक्रुष्टं हा सीते लक्ष्मणेति च । परित्राहीति यद्वाक्यं मैथिल्यास्तच्छ्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥ सा तमार्त स्वरं श्रुत्वा तव स्नेहेन मैथिली । गच्छ गच्छेति मामाह रुदन्ती भयविह्वला ॥ ८ ॥ प्रचोद्यमानेन मया गच्छेति बहुशस्तया । प्रत्युक्ता मैथिली वाक्यमिदं त्वत्प्रत्ययान्वितम् ॥ ९ ॥ न तत्पश्याम्यहं रक्षो यदस्य भयमावहेत् । निर्वृता भव नास्त्येतत्केनाप्येवमुदाहृतम् ॥ १० ॥ विगर्हितं च नीचं च कथमार्योऽभिधास्यति । त्राहीति वचनं सीते यस्त्रायेत्त्रिदशानपि ॥ ११ ॥ किंनिमित्तं तु केनापि भ्रातुरालम्ब्य मे स्वरम् । राक्षसेनेरितं वाक्यं त्राहि त्राहीति शोभने ॥ १२ ॥

स्वयमित्यस्य विवरणमिदम् । उच्चैः वचोभिरित्यर्थसिद्धम् ॥ ६ ॥ आर्येणेति । हा सीते लक्ष्मणेति परित्राहीति च यद्वाक्यम् आर्येणेव भवतेव केनचित्पराक्रुष्टम् आह्वानपुरःसरं घोषितं तत् मैथिल्याः श्रुतिं गतम् ॥ ७ ॥ तव स्नेहेन त्वयि स्नेहेन ॥ ८ ॥ त्वत्प्रत्ययान्वितं त्वयि प्रत्ययः दुराधर्षत्वदैन्यराहित्यविषयो विश्वासः तेनान्वितम् । इदं वक्ष्यमाणलक्षणं वाक्यं मैथिली प्रत्युक्ता ॥ ९ ॥ निर्वृता सुखिता भव । नास्त्येतत् रामवाक्यत्वेन यच्छङ्कितम् एतत् रामवाक्यं न भवति ॥ १० ॥ रामवचनत्वेऽनुपपत्तिमाह—विगर्हितमिति । विगर्हितं दैन्यावहत्वात् महाकुलप्रसूतस्य निन्दितम् । नीचम् आपत्काले स्त्रीसमाह्वानस्य क्षुद्रकृतत्वात् कुत्सितं वचनं कथमभिधास्यति यस्त्रिदशानपि त्रायेत् कथं सः सीते त्राहीति वचनमभिधास्यति ॥ ११ ॥ किं निमित्तं किमपि

उच्चैरवाच्यैर्वाक्यैरिति शेषः ॥६॥ तथा प्रचोदने कारणमाह—आर्येणेति । अत्र चकारो भिन्नक्रमः । हा सीते लक्ष्मणेति परित्राहीति च यद्वाक्यम् आर्येण त्वया पराक्रुष्टमिवात्यन्तमुद्घोषितमिव, तत्तु मैथिल्याः श्रुतिं गतमिति सम्बन्धः ॥ ७॥८ ॥ प्रचोद्यमानेनेति । त्वत्प्रत्ययः दुराधर्षत्वदैन्यराहित्यविषयं प्रामाणिकं ज्ञानं तेनान्वितं वाक्यं मया मैथिली प्रत्युक्तेति सम्बन्धः ॥९॥ तस्यैव विवरणम्—न तदित्यादिना । निर्वृता दुःखरहिता भव । कुतः ? एतद्वाक्यम् अस्य रामस्य न भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ कुतः ? नीचं तुच्छम् । विगर्हितं निन्दितम् । दैन्यावहत्वादिति भावः ॥ ११ ॥ किंनिमित्तं

—त्वत्सकाशमागतः । प्रलापकाल इति त्रिवारमहमित्युक्तिः द्विवारमिहोक्तिश्च सम्भवतः त्रिवारं कामकरेण नेति वक्तुं त्रिरहमित्युक्तिः " जहिहि जहाहि जहीहि राममार्याम् ॥ " इतिवत् ॥ ६ ॥

विस्वरं व्याहृतं वाक्यं लक्ष्मण त्राहि मामिति । न भवत्या व्यथा कार्या कुनारीजनसेविता ॥ १३ ॥ अलं वैक्लव्य मालम्ब्य स्वस्था भव निरुत्सुका । न सोऽस्ति त्रिषु लोकेषु पुमान्वै राघवं रणे । जातो वा जायमानो वा संयुगे यः पराजयेत् ॥ १४ ॥ न जय्यो राघवो युद्धे देवैः शक्रपुरोगमैः ॥ १५ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही परिमोहितचेतना । उवाचाश्रूणि मुञ्चन्ती दारुणं मामिदं वचः ॥ १६ ॥ भावो मयि तवात्यर्थं पाप एव निवेशितः । विनष्टे भ्रातरि प्राप्तुं न च त्वं मामवाप्स्यसि ॥ १७ ॥ सङ्केताद्भरतेन त्वं रामं समनुगच्छसि । क्रोशन्तं हि यथात्यर्थं नैवमभ्यवपद्यसे ॥ १८

प्रयोजनमुद्दिश्य केनापि दुर्जनेन राक्षसेन मे भ्रातुः स्वरं स्वरसदृशं स्वरम् आलम्ब्य अवलम्ब्य त्राहि त्राहीति वाक्यम् ईरितम् उक्तम् । शोभने इति सीतासम्बोधनम् ॥ १२ ॥ विस्वरमिति स्वरप्रकारविशेषशोधनेऽपि नायं रामस्वर इत्यर्थः ॥ १३ ॥ अलमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । वैक्लव्यं विक्लवत्वम् । "विक्लवो विह्वलस्तथा" इति हलायुधः । निरुत्सुका मत्प्रस्थापनोद्योगरहिता भव । नास्ति न विद्यते ॥ १४ ॥ नेत्यर्धमेकं वाक्यम् । पूर्वमेकैकेनाजय्यत्वमुक्तं सम्प्रति मिलितैरिति विशेषः ॥ १५ ॥ एवमिति । परिमोहितचेतना कलुषित बुद्धिः ॥ १६ ॥ भाव इति । भ्रातरि विनष्टे सति मां प्राप्तुं पापः कुत्सितः भावः मयि तव त्वया निवेशित एव । त्वं च मां नावाप्स्यसि ॥ १७ ॥ सङ्केतादिति । भरतेन कृतात्सङ्केतात् कुतश्चिदवकाशे राममवश्यं हनिष्यामीत्येवंरूपात् रामं समनुगच्छसि न तु रामभक्त्या । अत्र हेतुमाह—क्रोशन्तमिति । क्रोशन्तमेनं यथा नाभ्यवपद्यसे न प्राप्नोषि तेन प्रकारेण सङ्केतादनुगच्छसीत्यन्वयः ॥ १८ ॥

किमपि निमित्तं यस्मिन् कर्मणि तत ॥ १२ ॥ १३ ॥ अलमिति । वैक्लव्यं विह्वलत्वम् । निरुत्सुका मदीयप्रस्थापनोद्योगरहिता ॥ १४–१६ ॥ भाव इति । विनष्टे भ्रातरि प्राप्तुं माम् इति शेषः । पापरूपो भावो मयि । तव त्वया निवेशितः ॥ १७ ॥ सङ्केतादिति । सङ्केतात श्रीरामद्रोहविषयात राममनुगच्छसि, नतु रामभक्त्या । कुतः? क्रोशन्तमिति ॥ १८ ॥

रिपुः प्रच्छन्नचारी त्वं मदर्थमनुगच्छसि । राघवस्यान्तर प्रेप्सुस्तथैनं नाभिपद्यसे ॥ १९ ॥ एवमुक्तो हि वैदेह्या संरब्धो रक्तलोचनः । क्रोधात्प्रस्फुरमाणोष्ठ आश्रमादभिनिर्गतः ॥ २० ॥ एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं रामः सन्तापमोहितः । अब्रवीद्दुष्कृतं सौम्य तां विना यत्त्वमागतः ॥ २१ ॥ जानन्नपि समर्थं मां रक्षसां विनिवारणे । अनेन क्रोध वाक्येन मैथिल्या निस्सृतो भवान् ॥ २२ ॥ नहि ते परि तुष्यामि त्यक्त्वा यद्यासि मैथिलीम्। क्रुद्धायाः परुषं श्रुत्वा स्त्रियाश्च त्वमिहागतः॥ २३॥ सर्वथा त्वपनीतं ते सीतया यत्प्रचोदितः । क्रोधस्य वशमापन्नो नाकरोः शासनं मम२४

अन्तरप्रेप्सुः रन्ध्रान्वेषी । येन प्रकारेण एवमनुगच्छसि तथा नाभिपद्यसे इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ क्रोधादिति काकाक्षिन्यायेनोभयत्रान्वेति ॥ २० ॥ तां विना त्वमागत इति यत् तद्दुष्कृतम् अकृत्यम् ॥ २१ ॥ उक्तं विवृणोति- जानन्नपीति ॥२२॥ अनेनेत्युक्तं विशदयति-नहीति । स्त्रिया इत्यविवेकसम्भा वनासूचनम् । स्त्रीष्वपि विशेषज्ञापनाय क्रुद्धाया इति । यस्त्वं क्रुद्धायाः स्त्रियाः परुषं श्रुत्वा इहागतः तस्य ते मैथिलीं त्यक्त्वायासीति यत्तत्कर्म न परि तुष्यामि ॥ २३ ॥ नाकरोः शासनं ममेति यत्तत्सर्वथा ते अपनीतम् अपनयः।

अन्तरप्रेप्सुः रन्ध्रान्वेषी ॥ १९ ॥ २० ॥ एवमिति । सीताप्रेरणया मयि राक्षससंहारसामर्थ्याभावमाशङ्क्यागतोसि वा, सीतापरुषवाक्यैस्तव लोकगर्ह्य (र्हि) ता भविष्यतीति वा परुषवाक्यासहनमात्रेण वा समागतोसीति त्रेधा विकल्प्य आद्यं पराकरोति-दुष्कृतमित्यादि ॥ २१ ॥ जानन्निति । रक्षसां वारणे संहार इत्यर्थः । समर्थं मां जानन्नपि त्वं तां सीतां विना इहागत इति यत् तद् दुष्कृतं कष्टं कृतमिति यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजना । द्वितीयं पराचष्टे-अनेनेति । अनेन क्रोधवाक्येन भावो मयि निवेशितः सङ्केताद्दूरतेनेत्यादिमैथिल्याः क्रोधवाक्येन गर्हितो भवानित्यत्र काकुः ॥ २२ ॥ तृतीयं परिहरति-नहि ते इति । ते त्वत्तः न परितुष्यामि । यतः यद्यस्मात् क्रुद्धायाः स्त्रियाः । परुषं परुषवाक्यं श्रुत्वा आगत इति सम्बन्धः । क्रुद्धाः स्त्रियः किं किं न वदन्ति अतस्तादृशीं त्यक्त्वा आगतोसीति कृत्वा त्वां न परितुष्यामीति भावः ॥ २३ ॥ सर्वथेति । अविनीतम्

असौ हि राक्षसः शेते शरेणाभिहतो मया । मृगरूपेण येनाहमाश्रमादपवाहितः ॥ २५ ॥ विकृष्य चापं परिधाय सायकं सलीलबाणेन च ताडितो मया । मार्गीं तनुं त्यज्य सविक्लवस्वरो बभूव केयूरधरः स राक्षसः ॥२६॥ शराहतेनैव तदार्तया गिरा स्वरं ममालम्ब्य सुदूरसंश्रवम् । उदाहृतं तद्वचनं सुदारुणं त्वमागतो येन विहाय मैथिलीम् ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः * ॥ ५९ ॥

क्रुद्धया स्त्रिया यत्किंचित्परुषमुक्तं चेत्तत्सोढव्यम् । कथंचिदसहने बहिरागत्यान्तर्हितो भूत्वा तत्परिपालनं कर्तव्यम् । केवलमागमनं तवापनीतिरेवेति भावः ॥ २४ ॥ अपनीतिमेवोपपादयितुं स्वरान्यथाभावं दर्शयति—असावित्यादि श्लोकत्रयेण ॥ २५ ॥ विकृष्येति । परिधाय सन्धाय । सलीलबाणेन लीलार्थं बाणेन । मार्गीं मृगसम्बन्धिनीम् । त्यज्य त्यक्त्वा । सविक्लवस्वरः सदीनस्वरः । केयूरधरः अङ्गदधरः । आसीदित्यनेन दूरातीतत्वं गम्यते ॥ २६ ॥ शरेति । तदेति छेदः । सुदूरे संश्रवः श्रवणं यस्य तम् । मम स्वरं मत्स्वरसदृशं स्वरम् आलम्ब्य आश्रित्य आर्तया गिरा दीनया वाचा शराहतेन तेनैव तदा तस्मिन् काले सुदारुणं तद्वचनमुदाहृतम् । येन वचनेन श्रुतेन मैथिलीं विहाय आगतोसि । अस्मिन् सर्गे सप्तविंशतिश्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥५९॥

आविनयम् । ते त्वया कृतमिति शेषः । सीतयेति । यतस्सीतया प्रचोदितस्सन् क्रोधस्य वशमागम्य मम शासनमाज्ञां नाकरोः नाकार्षीः ॥ २४ ॥ मारीचवृत्तान्तमाह—असाविति । अपवाहितः नीतः ॥ २५ ॥ सायकं परिधाय सन्धाय । मार्गीम् मृगसम्बन्धिनीम् ॥ २६ ॥ सुदूरसुश्रवं सुदूरेपि सुश्रवः श्रवणं यस्य तं स्वरम्, मत्स्वरसदृशस्वरमित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां, श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायाम् आरण्यकाण्डव्याख्यायाम् एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

* सर्गश्रवणफलम् । स्कान्दे—" सीतादुरुक्तिकथनं लक्ष्मणस्य मुखाच्युतम् ।
श्रुत्वा न जातु पीडास्यादभिशापकृते महत् ॥" इति ।

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

भृशमाव्रजमानस्य तस्याधो वामलोचनम् । प्रास्फुरच्चा स्खलद्रामो वेपथुश्चाप्यजायत ॥ १ ॥ उपालक्ष्य निमित्तानि सोऽशुभानि मुहुर्मुहुः । अपि क्षेमं नु सीताया इति वै व्याजहार च ॥ २ ॥ त्वरमाणो जगामाथ सीतादर्शनलालसः । शून्यमावसथं दृष्ट्वा बभूवोद्विग्नमानसः ॥ ३ ॥ उद्भ्रमन्निव वेगेन विक्षिपन् रघुनन्दनः । तत्र तत्रोटजस्थानमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ४ ॥ ददर्श पर्णशालां च रहितां सीतया तदा । श्रिया विरहितां ध्वस्तां हेमन्ते पद्मिनीमिव ॥ ५ ॥ रुदन्तमिव वृक्षैश्च म्लानपुष्पमृगद्विजम् । श्रिया विहीनं विध्वस्तं संत्यक्तवनदेवतम् ॥ ६ ॥ विप्रकीर्णाजिनकुशं विप्रविद्धबृसीकटम् । दृष्ट्वा शून्यं निजस्थानं विललाप पुनः पुनः ॥ ७ ॥

एवमियता प्रबन्धेन सम्भोगशृङ्गारो वर्णितः । अथ विप्रलम्भशृङ्गारमासुवेलारोहणाद्वर्णयितुमारभते । तदङ्गत्वेन रसान्तराणि दर्शितानि । "संयुक्तयोस्तु सम्भोगो विप्रलम्भो वियुक्तयोः ।" इति लक्षणात् । तत्र "अभिलाषमनःसङ्गौ सङ्कल्पो गुणसंस्तुतिः प्रद्वेषः । तापाभिमतत्यागावुन्मादो मूर्च्छना च मृतिः" ॥ इत्युक्तविप्रलम्भावस्थास्वष्टमीं दशामाह सर्गत्रयेण–भृशमित्यादि । आव्रजमानस्य आगच्छतः । अधो वामलोचनं वामनेत्रस्याधःपक्ष्म प्रास्फुरत् । "अधो वामदृशः स्फूर्तौ बह्वनिष्टो भवेत् पुमान् ।" इति लक्षणात् । स्वयमस्खलत् "प्रयाणकाले स्खलनं करोतीष्टस्य भञ्जनम् ।" इति प्रसिद्धिः । वेपथुः कम्पः ॥१॥ अशुभानि अशुभसूचकानि ॥ २ ॥ लालसः साभिलाषः । आवसथं गृहम् । "स्थानावसथवास्तु च" इत्यमरः ॥ ३ ॥ उद्भ्रमन्निति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । वेगेन उद्भ्रमन्निव उत्पतन्निव । विक्षिपन् हस्तादीनवयवानितस्ततः क्षिपन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ रुदन्तमिति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । वृक्षैः रुदन्तमिव स्थितं हीनस्वरभृङ्गवत्त्वादिति भावः । पुष्पाणि सीतया पूर्वमपचितानि ।

भृशमिति । अथो अनन्तरम् । आव्रजमानस्य आगच्छतः । वामलोचनस्याधः पक्ष्म । स्वयमस्खलत् ॥ १ ॥ अशुभानि अशुभसूचकानि ॥ २ ॥ ३ ॥ उद्भ्रमन्निव

हृता मृता वा नष्टा वा भक्षिता वा भविष्यति ।
निलीनाप्यथवा भीरुरथवा वनमाश्रिता ॥ ८ ॥
गता विचेतुं पुष्पाणि फलान्यपि च वा पुनः ।
अथवा पद्मिनीं याता जलार्थं वा नदीं गता ॥ ९ ॥
यत्नान्मृगयमाणस्तु नाससाद वने प्रियाम् ।
शोकरक्तेक्षणः शोकादुन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ १० ॥

द्विजाः। पक्षिणः म्लानाः पुष्पमृगद्विजा यस्मिन् तत् तथोक्तम् । श्रिया कान्त्या विहीनं विध्वस्तं विशीर्णम् रावणसंन्यासिनं दत्तत्वेन विप्रकीर्णाः अयथास्थान स्थिताः अजिनकुशाः यस्मिन् तत्तथा । ग्रहणकाले सीताया अवलम्बितत्वेन विप्रविद्धबृसीकटं विपर्यस्तमुन्यासनास्तरणम् । शून्यं सीतारहितम् । विललाप पर्यदेवयत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ विलापमाह द्वाभ्याम्—हृतेत्यादि । हृता अपहृता । नष्टा याद‍ृच्छिकमदर्शनं गता । निलीना विनोदाय व्यवहिता अथवा निर्जन तया भीरुः सती गूढं वनमागता । पद्मिनीं याता । स्नानार्थमिति शेषः । नदीं गतेत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ शोकाद्धेतोः उन्मत्त इव लक्ष्यते

उत्पतन्निव । विक्षिपन् हस्ताद्यवयवानितस्ततः क्षिपन् ॥ ४-७ ॥ हृतेति । नष्टा अदर्शनं गता । निलीना विनोदाय व्यवहिता । नदीं गतेत्यत्र इतिशब्दमध्याहृत्य यत्नान्मृगयमाणो नाससादेति सम्बन्धः कार्यः । शोकरक्तेक्षणः शोकादुन्मत्त इव लक्ष्यते । उन्मत्त इवेत्यत्र इवशब्दोऽस्मिन श्लोके सर्वत्र सम्बन्धनीयः । शोकरक्तेक्षण इव शोकादुन्मत्त इव शोकात्प्रधावन्निव विलपन्निव शोकार्णवपरिप्लुत इव लक्ष्यत इति सम्बन्धः । वस्तुतस्तु—न ताद‍ृशः श्रीराम इत्यर्थः । अत एव सीतादीन् प्रति विलापादिकं सीतान्वेषणसमये सीतामुद्दिश्य वृक्षमृगादीन् प्रति प्रश्नादिकं सर्वं श्रीरामेण लोकशिक्षार्थं नटनं कृतमिति प्रदर्शयितुमेव सर्वज्ञेन भगवता श्रीवाल्मीकिना उद्भ्रमन्निव उन्मत्त इवेत्यादौ तत्र तत्र इवशब्दः प्रयुक्तः । अत एव श्रीशुको प्याह—"रक्षोऽधमेन वृकवद्विपिनेऽसमक्षं वैदेहराजदुहितर्यपयापितायाम् । भ्रात्रा वने कृपणवत्प्रियया वियुक्तः स्त्रीसङ्गिनां गतिमिति प्रथयंश्चचार ॥ मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः । कुतोऽन्यथा स्यू रमतः स्व आत्मन् सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्य ॥ न वै न आत्मात्मवतामधीश्वरस्सक्तस्त्रिलोक्यां भगवान् वासुदेवः।न स्त्रीकृतं कश्मलमश्नुवीत न लक्ष्मणं चापि विहातुमिच्छति ॥" इति । तथा च स्कान्दे उमासंहितायां देवान् प्रति विष्णुवचनम्—" अहं दाशरथि र्भूत्वा हन्मि रावणमाहवे । श्रीमद्रामावतारेऽस्मिन् अज्ञवत्क्रियते मया । तत्र शङ्का

वृक्षाद्वृक्षं प्रधावन् स गिरेश्चाद्रिं नदान्नदीम् । बभूव विलपन् रामः शोकपङ्कार्णवाप्लुतः ॥ ११ ॥ अपि कच्चित्त्वया दृष्टा सा कदम्बप्रिया प्रिया । कदम्ब यदि जानीषे शंस सीतां शुभाननाम् ॥ १२ ॥ स्निग्धपल्लवसङ्काशा पीतकौशेयवासिनी । शंसस्व यदि वा दृष्टा बिल्व बिल्वोपमस्तनी ॥ १३ ॥ अथवाऽर्जुन शंस त्वं प्रियां तामर्जुनप्रियाम् । जनकस्य सुता भीरुर्यदि जीवति वा न वा ॥ १४ ॥ ककुभः ककुभोरूं तां व्यक्तं जानाति मैथिलीम् । यथा पल्लवपुष्पाढ्यो भाति ह्येष वनस्पतिः ॥ १५ ॥

अलक्ष्यतेत्यर्थः ॥ १० ॥ नदात् पश्चिमप्रवाहात् । शोकपङ्कार्णवाप्लुतो बभूव ॥ ११ ॥ अथ शोकमोहातिरेकेणाचेतनेषु चेतनबुद्ध्या तान् प्रतिभाषते—अपीत्यादिना । कदम्बानि कदम्बपुष्पाणि प्रियाणि यस्याः सा कदम्बप्रिया । प्रिया मत्कान्ता । अपिः प्रश्ने । एवं प्रश्नेऽपि प्रतिवचनादानमनादरकृतमिति मत्वाह—कदम्बेति । शुभाननामिति चिह्नकीर्तनम् । कदम्बप्रियेत्यनेन दर्शनसम्भावनोच्यते ॥ १२ ॥ स्निग्धपल्लवसङ्काशेत्यनेन कोमलाङ्गीत्वमुक्तम् । बिल्वोपमस्तनीत्यनेन पद्मिनी जातिरुक्ता । तदुक्तं रतिरहस्ये पद्मिनीलक्षणे—"स्तनयुगमपि यस्याः श्रीफलश्रीविडम्बि" इति ॥ १३ ॥ अथवेति । बिल्वेनानुक्तौ अयं मत्सरान्न कथयतीत्यर्जुनवृक्षं पृच्छति । यदि ज्ञातं यदीत्यर्थः ॥ १४ ॥ प्रतिवचनादानेनायं न जानातीति मत्वा वृक्षान्तरे तत् ज्ञानं सम्भावयति—ककुभ इति । ककुभोऽर्जुनविशेषः । स च स्त्रीणामूरुतुल्यो भवति अत एव

न कर्तव्या सर्वज्ञेनापि मायया । मन्मायामोहितं रक्षो मनुष्यं मामवेक्ष्यति । अन्यथा तस्य सा नूनं न भवेद्यत्र कुत्रचित्" इति । किञ्च बहुविधदुःखप्रलापस्य देहादावात्मबुद्धिपूर्वकत्वात्तद्बुद्धेरज्ञानमूलकत्वात् स्वकृतलीलाश्रवणद्वारा सर्वलोकानां मुक्तिप्रदानाय नृपरूपेणावतीर्णस्य सच्चिदानन्दघनविग्रहस्य परमात्मनः श्रीरामस्य मायाधिष्ठातुः परमेश्वरस्य भृगुशापादिनाप्यज्ञानगन्धोप्यस्तीति वक्तुमशक्यत्वादेतद्विधविवासादिकं सर्वं श्रीरामेण लोकशिक्षार्थमेव कृतमिति वेदितव्यम् । अन्यत्राप्येतादृशस्थलेष्वेवमेवार्थोऽनुसन्धेयः ॥ ८-११ ॥ अपि काचिदिति पाठः ॥ १२ ॥ स्निग्धपल्लवसङ्काशा कोमलाङ्गीत्यर्थः ॥ १३ ॥ अर्जुनः करवीरः । अर्जुनप्रियां करवीरपुष्पप्रियाम् ।

भ्रमरैरुपगीतश्च यथा द्रुमवरो ह्ययम् । एष व्यक्तं विजानाति तिलकस्तिलकप्रियाम् ॥ १६ ॥ अशोक शोकापनुद शोकोपहतचेतसम् । त्वन्नामानं कुरु क्षिप्रं प्रियासन्दर्शनेन माम् ॥१७॥ यदि ताल त्वया दृष्टा पक्वतालफलस्तनी । कथयस्व वरारोहां कारुण्यं यदि ते मयि ॥१८॥ यदि दृष्टा त्वया सीता जम्बु जम्बुफलोपमाम् । प्रियां यदि विजानीषे निःशङ्कं कथयस्व मे ॥ १९ ॥ अहो त्वं कर्णिकाराद्य सुपुष्पैः शोभसे भृशम् । कर्णिकारप्रिया साध्वी शंस दृष्टा प्रिया यदि ॥२०॥ चूतनीपमहासालान् पनसान् कुरवान् धवान् । दाडिमानसनान् गत्वा दृष्ट्वा रामो महायशाः ॥ २१॥ मल्लिका माधवीश्चैव चम्पकान् केतकीस्तथा । पृच्छन् रामो वने भ्रान्त उन्मत्त इव लक्ष्यते ॥ २२ ॥

मुच्यते ककुभोरूमिति । केचित्करभोरूमिति वदन्ति तत्प्रकृतशैलीविरुद्धम् । कदम्ब ! कदम्बप्रिया बिल्व ! बिल्वोपमस्तनीत्येवं ह्युच्यते । ज्ञाने हेतुमाह—यथेति । अनेन परिचयसम्भावनोक्ता । जानाति कथं न कथयतीत्यर्थसिद्धम् । एवमुत्तरत्रापि श्लोके द्रष्टव्यम् ॥ १५ ॥ उप समीपे गीतः कृतवेदघोष इति ध्वन्यते । यथा येन कारणेन एवम्भूतो द्रुमवरोऽयं तेन कारणेन मन्ये एष जानाति तिलकः ॥ १६ ॥ अशोकेति । स्ववचनकरणाय स्तौति शोकापनुदेति । पचाद्यच् गुणाभाव आर्षः । त्वन्नामानं कुरु अशोकं कुरु । सन्दर्शनेन ज्ञापनेन शोकनिवृत्त्यर्थं प्रियां सन्दर्शयेत्यर्थः ॥ १७ ॥ तनि०—शोको यस्मान्न भवति सः अशोक इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य शोकापनुदेत्युक्तिः । त्वन्नामानं शोकरहितमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यदि तालेति । पक्वतालेति सम्बन्धोक्तिः ॥ १८ ॥ जम्बु "अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः" इति ह्रस्वत्वम् "एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः" इति सुलोपः। स्निग्धताकारेण जम्बुफलौपम्यम् । विजानीषे चिह्नत इति शेषः ॥१९॥ सुपुष्पैरिति धार्मिकत्वोक्तिः ॥ २० ॥ चूतेति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । क्रियाभेदाद्राम

"करवीरस्तथार्जुनः" इति निघण्टुः ॥ १४-१८ ॥ यदीति स्निग्धत्वेन जम्बूफलौपम्यम्, न तु वर्णतः ॥ १९ ॥ २० ॥ दाडिमान् रामः पप्रच्छेति शेषः । अन्यथा उत्तरत्र

अथवा मृगशावाक्षीं मृग जानासि मैथिलीम् । मृगविप्रेक्षणी कान्ता मृगीभिः सहिता भवेत् ॥ २३ ॥ गज सा गजनासोरूर्यदि दृष्टा त्वया भवेत् । तां मन्ये विदितां तुभ्यमाख्याहि वरवारण ॥ २४ ॥ शार्दूल यदि सा दृष्टा प्रिया चन्द्रनिभानना । मैथिली मम विस्रब्धं कथयस्व न ते भयम् ॥ २५ ॥ किं धावसि प्रिये दूरं दृष्टासि कमलेक्षणे । वृक्षैराच्छाद्य चात्मानं किं मां न प्रतिभाषसे ॥ २६ ॥ तिष्ठ तिष्ठ वरारोहे न तेऽस्ति करुणा मयि । नात्यर्थं हास्यशीलाऽसि किमर्थं मामुपेक्षसे ॥ २७ ॥ पीतकौशेयकेनासि सूचिता वरवर्णिनि । धावन्त्यपि मया दृष्टा तिष्ठ यद्यस्ति सौहृदम् ॥ २८ ॥

पदद्वयम् । नीपः कदम्बः । कुरवान् कुरबकान् । रामः चूतादीन् गत्वा दृष्ट्वा पृच्छन् आधावनेन सर्वत्र भ्रान्तः कृतभ्रमणः रामः उन्मत्तः चित्तविभ्रमवानिव लक्ष्यते अलक्ष्यत ॥ २१ ॥ २२ ॥ इति वृक्षान् पृष्ट्वा मृगान् पृच्छति—अथवेति । वृक्षा मा कथयन्तु त्वं तु कथयेत्याशयेनाथवाशब्दप्रयोगः । मृगशावस्य मृगबालस्याक्षिणी इवाक्षिणी यस्यास्ताम् । मृगस्य सीताज्ञाने योग्यतामाह—मृगेति । मृगवत् विविधं प्रेक्षत इति मृगविप्रेक्षणी । सहिता भवेदिति सम्भावनायां लिङ् ॥ २३ ॥ गजनासोरूः करिकरोरूः । वरवारण वारणश्रेष्ठ हे गज ! तां सीतां तुभ्यं तव विदितां मन्ये शङ्के । गजनासोरूः सा त्वया यदि दृष्टा भवेत्तदाख्याहि ॥ २४ ॥ शार्दूलेति । अत्र तुल्यगतित्वरूपः सम्बन्धो बोध्यः । न ते भयं शूरस्य तव भयं नास्ति । एतेन पूर्वोक्ताः सर्वे भीत्या न प्रत्यूचुरिति रामस्याशयः ॥ २५ ॥ पुनरवस्थाविशेषं दर्शयति—किं धावसीति । प्रिये किमर्थं धावसि धावन्ती दृष्टासि नूनम् । अथादर्शनादाह—वृक्षैरिति । इदं च पूर्वापेक्षयातिरिक्तं दर्शनान्तरम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ अन्तर्हितापि पीतकौशेयेन सूचितासि । इदमपि प्रत्यया

रामशब्दोतिरिच्येत । यद्वा चूतेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तत्रैको रामशब्दो यौगिकः । अन्यस्तु रूढः । उन्मत्त इव वस्तुतस्तु न तून्मत्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अथवेति । मृगविप्रेक्षणी मृग इव विविधं प्रेक्षत इति तथा भवेत् किमिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ लीलागतिसामान्यलक्षणमुपकल्प्य शार्दूलं पृच्छति—शार्दूलेति ॥ २५–२७ ॥ पीतेति ।

नैव सा नूनमथवा हिंसिता चारुहासिनी । कृच्छ्रं प्राप्तं न मां नूनं यथोपेक्षितुमर्हति ॥ २९ ॥ व्यक्तं सा भक्षिता बाला राक्षसैः पिशिताशनैः । विभज्याङ्गानि सर्वाणि मया विरहिता प्रिया॥३०॥ नूनं तच्छुभदन्तोष्ठं सुनासं चारुकुण्डलम् । पूर्णचन्द्रमिव ग्रस्तं मुखं निष्प्रभतां गतम् ॥ ३१ ॥ सा हि चम्पकवर्णाभा ग्रीवा ग्रैवेय शोभिता।कोमला विलपन्त्यास्तु कान्ताया भक्षिता शुभा ॥ ३२ ॥ नूनं विक्षिप्यमाणौ तौ बाहू पल्लवकोमलौ । भक्षितौ वेपमानाग्रौ सहस्ताभरणाङ्गदौ ॥ ३३ ॥ मया विरहिता बाला रक्षसां भक्षणाय वै । सार्थेनेव परित्यक्ता भक्षिता बहुबान्धवा॥३४॥हा लक्ष्मण महाबाहो पश्यसि त्वं प्रियां कचित्।हा प्रिये क गता भद्रे हा सीतेति पुनःपुनः३५

न्तरम् । पुनरपि प्रत्ययान्तरमाह—धावन्त्यपीति ॥ २८ ॥ अथ सर्वात्मना दर्शनाभावात् प्रकारान्तरमुत्प्रेक्षते—नैवेति । अथवा सात्र नैव विद्यते किंतु हिंसिता । अत्र हेतुमाह—कृच्छ्रमिति । कृच्छ्रं दुःखं प्राप्तं मां यथा येन कारणेन उपेक्षितुं नार्हति नूनं तेन कारणेन हिंसितैव नूनम् ॥२९॥ एतदेव द्रढयति—व्यक्तमिति ॥३०॥ वक्ष्यमाणदशामनुसन्धाय प्रलपति—नूनमिति । पूर्णचन्द्रमिव ग्रस्तं राहुग्रस्तं पूर्णचन्द्रमिव स्थितमित्यर्थः । एवम्भूतं मुखं निष्प्रभतां गतं नूनमित्यन्वयः ॥ ३१ ॥ ग्रैवेयकं कण्ठभूषणम् । या उक्तविशेषणा ग्रीवा सा भक्षिता भवेदित्यन्वयः ॥३२॥ हस्ताभरणं कटकम् ॥३३॥ भक्षणाय विरहितासीदिति पूर्वार्धेऽन्वयः । सार्थेन पथिकसमुदायेन ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणमामन्त्र्य पृच्छति—हा

पीतकौशेयकेन पीताम्बरेण सूचिताऽसीति मोहात्तत्प्रतिभानम् । निरन्तरकामिनीभावनायां कामुकस्य कामिनीसाक्षात्कार इति प्रसिद्धिः ॥ २८ ॥ नैवेति । अथवा सा नूनं नैव किन्तु चारुहासिनी हिंसिता, यद्यहिंसिता तदा कृच्छ्रप्राप्तं दुःखगतं मां यथा येन कारणेन नोपेक्षितुमर्हति नूनम्, नार्हत्येवेत्यर्थः ॥ २९ ॥ उक्तमर्थं प्रपञ्चयति—व्यक्तमिति ॥३०॥ ग्रस्तं रक्षोभिरिति शेषः ॥३१॥ ग्रैवेयकं कण्ठभूषणम् । भक्षिता राक्षसैरिति शेषः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मयेति । रक्षसां भक्षणाय बाला सीता मया विरहिता, अत एव बहुबान्धवा सार्थेन पथिकसङ्घेन परित्यक्ता स्त्रीव भक्षिता, राक्षसैरिति शेषः॥३४॥ हा लक्ष्मणेति । इति विललापेति शेषः । उत्तरत्र विलपन्नित्यनु

इत्येवं विलपन् रामः परिधावन् वनाद्वनम् । क्वचिदुद्भ्रमते वेगात् क्वचिद्विभ्रमते बलात् । क्वचिन्मत्त इवाभाति कान्तान्वेषणतत्परः ॥ ३६ ॥ स वनानि नदीः शैलान् गिरिप्रस्रवणानि च । काननानि च वेगेन भ्रमत्यपरिसंस्थितः ॥ ३७ ॥ तथा स गत्वा विपुलं महद्वनं परीत्य सर्वं त्वथ मैथिलीं प्रति । अनिष्ठिताशः स चकार मार्गणे पुनः प्रियायाः परमं परिश्रमम् ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे श्रीवाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

लक्ष्मणेति । पश्यसि पश्यसि किम् ? हा सीत इति वक्तव्ये हा सीतेति सन्धिरार्षः । इतिकरणस्य सर्गारम्भस्थेन विललापेत्यनेनान्वयः ॥३५॥ इत्येवमिति सार्धश्लोक एकान्वयः । प्रथमार्द्धं पूर्वानुवादरूपम् । क्वचिदधिष्ठानसादृश्याभावेऽपि वेगात् शोकवेगादेव उद्भ्रमते सीताप्रतीतिरूपं भ्रमं प्राप्नोति । क्वचिल्लतादौ बलात् सादृश्यबलात् विभ्रमते तत्प्रतीतिभ्रमं लभते । मत्त इवाभाति मत्तवत्परिभ्रमतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ सुगम्यानि वनानि, दुर्गमाणि काननानि । गिरेरुद्भूतानि प्रस्रवणानि गिरिप्रस्रवणानि । "उत्सः प्रस्रवणं वारिप्रवाहः" इत्यमरः । अपरिसंस्थितः अप्रतिष्ठितः ॥३७॥ स रामः तथा क्वचिदुद्भ्रमत इत्यादिरीत्या विपुलं विशालं महत् निरन्तरं वनं गत्वा सर्वं वनस्य सर्वप्रदेशं परीत्य पुनः पुनश्चरित्वा अथ मैथिलीं प्रति मैथिलीलाभं प्रति अनिष्ठिताशः अनिष्पन्नाशः सन् पुनरपि प्रियाया मार्गणे परमं परिश्रमं चकार ॥३८॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ६० ॥

वादात् ॥३५॥ उद्भ्रमते उत्पतति । विभ्रमते विधावते । क्वचिदधिष्ठानसादृश्याभावेपि शोकवेगादेव सीताप्रतीतिभ्रमः । क्वचिल्लतासादृश्यप्रतीत्या तत्प्रतीतिभ्रम इति ज्ञेयम् ॥३६ ॥ स इति । अपरिसंस्थितः अस्वस्थ इत्यर्थः । पुष्पफलाद्युपेतानि सञ्चारयोग्यानि वनानि, विषमाणि तु काननानीति भेदः ॥ ३७ ॥ तथेति । अनिष्ठिताशः अनिष्पन्नमनोरथस्सन्नपि प्रियाया मार्गणे पुनरपि परिश्रममायासं चकार, उद्योगं चकारेत्यर्थः ॥३८॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

दृष्ट्वाऽऽश्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः । रहितां पर्णशालां च विध्वस्तान्यासनानि च ॥ १ ॥ अदृष्ट्वा तत्र वैदेहीं सन्निरीक्ष्य च सर्वशः । उवाच रामः प्राक्रुश्य प्रगृह्य रुचिरौ भुजौ ॥ २ ॥ क्व नु लक्ष्मण वैदेही कं वा देशमितो गता । केनाहृता वा सौमित्रे भक्षिता केन वा प्रिया ॥ ३ ॥ वृक्षेणाच्छाद्य यदि मां सीते हसितुमिच्छसि । अलं ते हसितेनाद्य मां भजस्व सुदुःखितम् ॥ ४ ॥ यैः सह क्रीडसे सीते विश्वस्तैर्मृगपोतकैः। एते हीनास्त्वया सौम्ये ध्यायन्त्यास्राविलेक्षणाः ॥ सीतया रहितोऽहं वै नहि जीवामि लक्ष्मण ॥ ५ ॥ मृतं शोकेन महता सीताहरणजेन माम् । परलोके महाराजो नूनं द्रक्ष्यति मे पिता ॥ ६ ॥

अथ रामस्य नवमीमवस्थां दर्शयत्येकषष्टितमे—दृष्ट्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । शून्यं सीतारहितम् । रहितां सीतयेति शेषः । विध्वस्तानि रावणाक्रान्तत्वादिति भावः । सर्वशः सर्वत्र । तत्र वनप्रदेशे । वैदेहीं संनिरीक्ष्य विचित्य तत्राऽदृष्ट्वा । पुनरपि रामग्रहणं क्रियाभेदात् । प्राक्रुश्य सीतामुच्चैराहूय उवाच । भुजग्रहणं शोककृतविकारविशेषः । प्रगृह्य उत्क्षिप्य ॥ १ ॥ २ ॥ क्वेति । क्व नु अत्र वने कुत्र प्रदेशे वर्तते, कं वा देशान्तरं गता ॥ ३ ॥ वृक्षेणेति । आच्छाद्य, स्वमिति शेषः । हासितुम् अन्तर्हितां मां ज्ञातुमसमर्थोऽसीत्येवं परिहासितुम् । अद्य शोककाले ॥ ४ ॥ क्रीडसे क्रीडसि । विश्वस्तैः चिरोपलालनेन विश्वासं प्राप्तैः । मृगपोतकैः बालमृगैः । "पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः" इत्यमरः । ध्यायन्ति त्वामिति शेषः । किमपि ध्यायन्तीति वा ॥ सीतयेति । इदमर्धमेकंवाक्यम् ॥ ५ ॥ पर

दृष्ट्वेति । प्राक्रुश्य सीतामुच्चैराहूय ॥ १ ॥ प्राक्रुश्य हा इति शब्दं कृत्वा । भुजौ प्रगृह्य उत्क्षिप्य ॥ २ ॥ तदेवाह—क्वेत्यादि ॥ ३ ॥ ४ ॥ यैरिति । विश्वस्तैः चिरकालसहवासेन विश्वासं प्राप्तैः । ध्यायन्ति, त्वामिति शेषः । अस्राविलेक्षणाः अश्रुकलुष

कथं प्रतिज्ञां संश्रुत्य मया त्वमभियोजितः । अपूरयित्वा तं कालं मत्सकाशमिहागतः ॥ ७ ॥ कामवृत्तमनार्यं मां मृषावादिनमेव च । धिक्त्वामिति परे लोके व्यक्तं वक्ष्यति मे पिता ॥ ८ ॥ विवशं शोकसन्तप्तं दीनं भग्नमनोरथम् । मामिहोत्सृज्य करुणं कीर्तिर्नरमिवानृजुम् ॥ ९ ॥ क गच्छसि वरारोहे मां नोत्सृज सुमध्यमे । त्वया विरहितश्चाहं मोक्ष्ये जीवितमात्मनः ॥ १० ॥ इतीव विलपन् रामः सीतादर्शनलालसः । न ददर्श सुदुःखार्तो राघवो जनकात्मजाम् ॥ ११ ॥ अनासादयमानं तं सीतां दशरथात्मजम् । पङ्कमासाद्य विपुलं सीदन्तमिव कुञ्जरम् ॥ १२ ॥ लक्ष्मणो राममत्यर्थमुवाच हितकाम्यया ॥ १३ ॥ मा विषादं महाबाहो कुरु यत्नं मया सह । इदं च हि वनं शूर बहुकन्दरशोभितम् ॥ १४ ॥

लोके स्वर्गे ॥ ६ ॥ कथमिति श्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्रतिज्ञां चतुर्दशवर्षवनवासप्रतिज्ञाम् । संश्रुत्य अङ्गीकृत्य । मया अभियोजितः नियुक्तस्त्वं तं कालमपूरयित्वा कथमागतः । कामवृत्तं यथेष्टाचारम् । अनार्यं दुर्जनं मां धिक् त्वामिति वक्ष्यति । अहमुपालम्भयोग्य एव, कामवृत्तत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ विवशमित्यादिश्लोकद्वयम् । विवशम् अस्वाधीनम्, त्वत्परतन्त्रमित्यर्थः । करुणं यथा भवति तथा उत्सृज्य त्यागकालेऽपि तव दयास्त्येवेति भावः । अनृजुं कपटाचारम् । मां नोत्सृज सुमध्यमे इदं मदुत्सर्जनं त्वल्लक्षणस्याननुरूपमिति भावः । उत्सर्जने को दोष इत्यत्राह—त्वयेति ॥ ९ ॥ १० ॥ इतीवेति एवंप्रकारेणेत्यर्थः । लालसः साभिलाषः ॥ ११ ॥ अनासादयमानमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अप्राप्तवन्तमित्यर्थः । अत्यर्थं हितकाम्ययेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ विषादं मा कुरु, अन्वेषणे यत्नं कुर्वित्युभयत्रान्वयः । अन्वेषणयोग्यतामाह—

नेत्राः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कथमिति । प्रतिज्ञां चतुर्दशवर्षवनवासप्रतिज्ञाम् । अभियोजितः नियुक्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥ पुनः सीतामुद्दिश्य प्रलपति—विवशमिति । अनृजुं कपटसञ्चारिणं नरमिव मामुत्सृज्य क गच्छसि । दृष्ट्वेवाह मां नोत्सृज ॥ ९–११ ॥ अनासादयमानमिति । अप्राप्नुवानमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ मा विषादमिति । कुरु यत्नम्

प्रियकाननसञ्चारा वनोन्मत्ता च मैथिली । सा वनं वा प्रविष्टा स्यान्नलिनीं वा सुपुष्पिताम् ॥ १५॥ सरितं वापि सम्प्राप्ता मीनवञ्जुलसेविताम् । स्नातुकामा निलीना स्याद्धासकामा वने क्वचित् ॥ १६ ॥ वित्रासयितुकामा वा लीना स्यात्कानने क्वचित् । जिज्ञासमाना वैदेही त्वां मां च पुरुषर्षभ ॥ तस्या ह्यन्वेषणे श्रीमन् क्षिप्रमेव यतावहै ॥ १७ ॥ वनं सर्वं विचिनुवो यत्र सा जनकात्मजा । मन्यसे यदि काकुत्स्थ मा स्म शोके मनः कृथाः॥ १८॥ एवमुक्तस्तु सौहार्दाल्लक्ष्मणेन समाहितः । सह सौमित्रिणा रामो विचेतुमुपचक्रमे ॥ १९ ॥ तौ वनानि गिरींश्चैव सरितश्च सरांसि च । निखिलेन विचिन्वानौ सीतां दशरथात्मजौ ॥ २० ॥

इदं च हीति । बहुकन्दरैः कन्दरतुल्यलतागृहैः शोभितम् ॥१४॥ प्रियः काननसञ्चारो यस्याः सा । वनोन्मत्ता च वनं जलम् । " जीवनं भुवनं वनम् " इत्यमरः । वनेन वनदर्शनेन उन्मादवती अतिप्रियसलिलेत्यर्थः । यथाक्रमं तत्कार्यमाह–सेति ॥१५॥ वञ्जुलो वेतसः । सरितं स्नातुकामा सम्प्राप्ता स्यात् हासकामा परिहासकामा । क्वचिद्वने निलीना स्याद्वा ॥ १६ ॥ पूर्वं हासार्थं गूढेति शङ्का, अत्र वित्रासनार्थमिति भिदा । मां त्वां च जिज्ञासमाना आवयोरन्वेषणादिसामर्थ्यं जिज्ञासमानेत्यर्थः ॥ तस्या इत्यर्धं पृथक् । श्रीमन् भार्यावियोगलक्षणं ते नास्तीति भावः॥१७॥ यदि मन्यसे यदीच्छसि तदा विचिनुवः त्वं शोके मनो मा कृथाः ॥ १८ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्तः अत एव समाहितः कृतचित्तसमाधानः। विचेतुम् अन्वेष्टुम् ॥१९॥ वनानि स्वल्पानि महान्ति च पुष्पापचयव्यग्राऽत्र सन्निहिता भवेदिति, गिरीन् विचित्रधातुसङ्ग्रहसक्तात्र भवेदिति, सरितः हंसकारण्डवादिललितपुलिनतया तदवलोकनकुतुकिनी भवेदिति,

अन्वेषण इति शेषः ॥ १४ ॥ प्रियकाननसञ्चारा -प्रियः काननसञ्चारो यस्यास्सा । वनोन्मत्ता वनसञ्चारकोविदा ॥ १५ ॥ १६ ॥ जिज्ञासमाना ज्ञातुमिच्छन्ती, कथं स्यातामिति शेषः ॥ १७ ॥ वनमिति । हे काकुत्स्थ ! सीतान्वेषणं समीचीनं मन्यसे

तस्य शैलस्य सानूनि गुहाश्च शिखराणि च । निखिलेन विचिन्वानौ नैव तामभिजग्मतुः ॥२१॥ विचित्य सर्वतः शैलं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । नेह पश्यामि सौमित्रे वैदेहीं पर्वते शुभाम् ॥ २२ ॥ ततो दुःखाभिसन्तप्तो लक्ष्मणो वाक्यमब्रवीत् । विचरन् दण्डकारण्यं भ्रातरं दीप्त तेजसम् ॥२३॥ प्राप्स्यसि त्वं महाप्राज्ञ मैथिलीं जनका त्मजाम् । यथा विष्णुर्महाबाहुर्बलिं बद्ध्वा महीमिमाम् ॥ २४ ॥ एवमुक्तस्तु सौहार्दाल्लक्ष्मणेन स राघवः । उवाच दीनया वाचा दुःखाभिहतचेतनः ॥ २५ ॥ वनं सर्वं सुविचितं पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः । गिरिश्चायं महा प्राज्ञ बहुकन्दरनिर्झरः ॥ २६ ॥ नहि पश्यामि वैदेहीं प्राणेभ्योपि गरीयसीम् ॥२७॥ एवं स विलपन् रामः सीता हरणकर्शितः । दीनशोकसमाविष्टो मुहूर्तं विह्वलोऽभवत् ॥२८॥ सन्तप्तो ह्यवसन्नाङ्गो गतबुद्धिर्विचेतनः । निषसादा तुरो दीनो निःश्वस्याशीतमायतम् ॥ २९ ॥

सरांसि च फुल्लकमलमण्डिततया तद्विहारपराऽत्र भवेदिति निखिलेन भाव प्रधानो निर्देशः । कार्त्स्न्येन विचिन्वानौ सीता न लब्धेति त्यक्तव्यापारौ न भवतः । तौ दशरथात्मजौ न दृष्टेति तूष्णीं तिष्ठन्तौ न भवतः । मृदुप्रकृति कत्वात् नैव तामभिजग्मतुरिति वक्ष्यमाणमत्राप्यनुषज्यते॥२०॥तस्य शैलस्य प्रस्रवणगिरेः । सानूनि प्रस्थान् । शिखराणि शृङ्गाणि ॥ २१ ॥ शैलं सर्वतः सर्वत्र शैले । "उभसर्वतसोः" इति द्वितीया । अन्ते इतिकरणम् ॥ २२ ॥ दीप्ततेजसमिति वक्ष्यमाणसीतालाभहेतुलक्षणोक्तिः ॥ २३ ॥ प्राप्स्यसीति । सीताहर्तारं बद्ध्वेति शेषः ॥ २४ ॥ दुःखाभिहतचेतनः दुःखोपहतहृदयः इत्यर्थः ॥ २५ ॥ पद्मिन्य इत्यादौ सुविचिताः सुविचित इति विभक्तिविपरिणामः कार्यः ॥ २६ ॥ न हीत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ २७ ॥ विह्वलः परवशः ॥ २८ ॥ अवसन्नाङ्गः कृशाङ्गः । गतबुद्धिः निस्संज्ञः । विचेतनः निश्चेष्टः । अशीतम्

यदि तर्हि विचिनुवः ॥१८-२०॥ तस्येति । तस्य शैलस्य प्रस्रवणनाम्नः ॥२१-२७॥ एवमिति । विह्वलः परवशः ॥ २८ ॥ सन्तप्तो ह्यवसन्नाङ्गः इत्येव पाठः । गतबुद्धिः

बहुलं स तु निःश्वस्य रामो राजीवलोचनः । हा प्रियेति विचुक्रोश बहुशो बाष्पगद्गदः ॥३०॥ तं ततः सान्त्वयामास लक्ष्मणः प्रियबान्धवः । बहुप्रकारं धर्मज्ञः प्रश्रितं प्रश्रिताञ्जलिः ॥३१॥ अनादृत्य तु तद्वाक्यं लक्ष्मणोष्ठपुटाच्च्युतम् । अपश्यंस्तां प्रियां सीतां प्राक्रोशत् स पुनःपुनः ३२

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

सीतामपश्यन् धर्मात्मा कामोपहतचेतनः ।
विललाप महाबाहू रामः कमललोचनः ॥ १ ॥
पश्यन्निव स तां सीतामपश्यन्मदनार्दितः ।
उवाच राघवो वाक्यं विलापाश्रयदुर्वचम् ॥ २ ॥

उष्णम् । आयतं दीर्घमिति निश्वासक्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥ विचुक्रोश उच्चैः स्वरेणाहूतवान् ॥३०॥ प्रश्रितं सविनयमिति क्रियाविशेषणम् । प्रश्रिताञ्जलिः बद्धाञ्जलिः ॥ ३१ ॥ लक्ष्मणोष्ठपुटाच्च्युतं लक्ष्मणोक्तमित्यर्थः । पुनः प्राक्रोशत् उद्घोषेणाहूतवान् । अस्मिन् सर्गे द्वात्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ६१

अथ रामस्य "दृङ्मनःसङ्गसंकल्पा जागरः कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥" इत्युक्तावस्थास्वरतिं नाम षष्ठीमवस्थां प्रदर्शयति द्विषष्टितमे—सीतामित्यादि । धर्मात्मा कामोपहतचेतन इत्याभ्यां धर्माविरुद्धकामस्यानिन्द्यत्वमुक्तम् । महाबाहुरित्यूर्ध्वबाहुत्वमुच्यते । कमललोचन इत्यनेन समधुपद्मसाम्यादश्रुकालुष्यमुच्यते । कामेन सीताविप्रलम्भजनितव्यामोहेन उपहता अप्रकृतिस्था चेतना चैतन्यं यस्य स तथा ॥ १ ॥ पश्यन्निवेति । पुरोवर्तित्वाभावेन सीतामपश्यन्नपि मदनार्दितो मदनपरवशः

ज्ञानशून्यः । विचेतनः चेष्टारहितः ॥ २९–३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायामेकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

सीतामिति । कामोपहतचेतनः कामेन सीतावियोगजनितव्यामोहेन उपहता अप्रकृतिस्था चेतना चैतन्यं यस्य सः ॥१॥ पश्यन्निवेति । पुरोवर्तित्वाभावेन सीता

त्वमशोकस्य शाखाभिः पुष्पप्रियतया प्रिये। आवृणोषि शरीरं ते मम शोकविवर्धनी ॥ ३ ॥ कदलीकाण्डसदृशौ कदल्या संवृतावुभौ । ऊरू पश्यामि ते देवि नासि शक्ता निगूहितुम् ॥४॥ कर्णिकारवनं भद्रे हसन्ती देवि सेवसे । अलं ते परिहासेन मम बाधावहेन वै ॥ ५ ॥ परिहासेन किं सीते परिश्रान्तस्य मे प्रिये । अयं स परिहासोऽपि साधु देवि न रोचते ॥ ६ ॥ विशेषेणाश्रमस्थाने हासोऽयं न प्रशस्यते । अवगच्छामि ते शीलं परिहासप्रियं प्रिये । आगच्छ त्वं विशालाक्षि शून्योऽयमुटजस्तव ॥ ७ ॥ सुव्यक्तं राक्षसैः सीता भक्षिता वा हृतापि वा। नहि सा विलपन्तं मामुपसंप्रैति लक्ष्मण ॥ ८ ॥

तां पश्यन्निव सम्बोध्योवाच । तद्वाक्यं विलापाश्रयत्वेन दुर्वचं गद्गदकण्ठत्वादिति भावः । यद्वा विलापसम्बन्धादस्माभिर्वक्तुमशक्यम् अनुवदितुमशक्यमित्यर्थः ॥२॥ पश्यन्निवेत्युक्तमुपपादयति, सार्द्धैस्त्वमित्यादिपञ्चभिः । त्वम् अशोकस्य शाखाभिः पुष्पिततया स्वर्णसदृशीभिः स्वयं पुष्पप्रियतया स्वशरीरं मम शोकविवर्धनी सती आवृणोषि, किं तेनावरणेन मया दृष्टत्वादिति भावः ॥ ३ ॥ कदलीकाण्डसदृशौ कदलीदण्डतुल्यत्वेन कदल्या संवृतावपि ते ऊरू पश्यामि तेन तौ निगूहितुम् आच्छादितुं न शक्तासि, दृष्टस्याच्छादनासम्भवादिति भावः ॥ ४ ॥ हसन्ती हासार्थं कर्णिकारवनं सेवसे ॥ ५ ॥ हे सीते ! परिहासेन किं किं प्रयोजनम् ? हि यस्मात् परिश्रान्तस्य मे मह्यं सः पूर्वं प्रियः अयं परिहासः साधु सम्यक् न रोचते ॥ ६ ॥ विशेषेणेति । शीलं स्वभावः । परिहासेन प्रीणातीति परिहासप्रियम् । " इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कः । आगच्छेत्यर्द्धमेकं वाक्यम् ॥७॥ सुव्यक्तमिति । हिर्हेतौ । उपसंप्रैति

मपश्यन्नपि मदनार्दितो मदनपरवशस्तां पश्यन्निव सम्बोध्य विलापाश्रयत्वेन दुर्वचं गद्गदकण्ठत्वाद्वाक्यमुवाचेति सम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ कदलीकाण्डः कदलीस्कन्धः ॥४-७॥पुनर्भ्रमनिवृत्त्याह–सुव्यक्तमिति। उपसंप्रैति हासरसेनोपेक्षते इत्यर्थः॥८-११॥

एतानि मृगयूथानि साश्रुनेत्राणि लक्ष्मण । शंसन्तीव हि वैदेहीं भक्षितां रजनीचरैः ॥ ९ ॥ हा ममार्ये क यातासि हा साध्वि वरवर्णिनि । हा सकामा त्वया देवी कैकेयी सा भविष्यति ॥ १० ॥ सीतया सह निर्यातो विना सीता मुपागतः । कथं नाम प्रवेक्ष्यामि शून्यमन्तःपुरं पुनः ॥ ११ ॥ निर्वीर्य इति लोको मां निर्दयश्चेति वक्ष्यति । कातरत्वं प्रकाशं हि सीतापनयनेन मे ॥ १२ ॥ निवृत्त वनवासश्च जनकं मिथिलाधिपम् । कुशलं परिपृच्छन्तं कथं शक्ष्ये निरीक्षितुम् ॥ १३ ॥ विदेहराजो नूनं मां दृष्ट्वा विरहितं तया । सुतास्नेहेन सन्तप्तो मोहस्य वश मेष्यति ॥ १४ ॥ अथवा न गमिष्यामि पुरीं भरतपालि ताम् । स्वर्गोऽपि सीतया हीनः शून्य एव मतो मम ॥ १५ ॥ मामिहोत्सृज्य हि वने गच्छायोध्यां पुरीं शुभाम् । न त्वहं तां विना सीतां जीवेयं हि कथञ्चन ॥ १६ ॥ गाढ माश्लिष्य भरतो वाच्यो मद्वचनात्त्वया । अनुज्ञातोऽसि रामेण पालयेति वसुन्धराम् ॥ १७ ॥

उपेक्षत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एतानीति । शंसनप्रकारः साश्रुनेत्राणीति ॥ ९ ॥ मम मदीये । आर्ये पूज्ये । लोकैरिति शेषः । सकामा स्वाभीष्टास्मन्मरणसिद्धेरिति भावः ॥ १० ॥ सीतां विनाऽऽगतत्वाच्छून्यम् ॥ ११ ॥ कातरत्वम् अधीरत्वम् । जीवितधारणाशक्तेरिति भावः ॥ १२ ॥ निवृत्तवनवासः समाप्तवनवासः । " समाप्तौ वृत्त इत्यदः " इति शब्दार्णवे । निरीक्षितुं प्रतिवक्तुं सुतरामिति भावः ॥ १३ ॥ तया सीतया ॥ १४ ॥ भरतपालितां सुसमृद्धामपीत्यर्थः ॥ १५ ॥ कथञ्चन त्वत्कृताश्वासनेनापीत्यर्थः ॥ १६ ॥ पालयेति वाच्य इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

कातरत्वम् अधीरत्वम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ (तया सीतया विरहितं हीनम् । वशमेष्यतीत्यनन्तरं-" तात एव कृतार्थस्स तत्रैव वसताद्गतः " इत्यर्धमधिकं कतकपाठे । अस्यार्थः-तातो दशरथ एव कृतार्थः । वसतादिति लोट् व्यत्ययेन । यतस्तत्र स्वर्ग एव वसति, नतु जीवन्ती कौसल्येत्यर्थः ॥ स०-तत्रैव स्वर्ग एव वसतात् । मया साकमिति शेषः । इति उक्त्वा गतः ततो दशरथः कृतार्थः । स्नुषादर्शनं तत्रैव जातमिति कृतार्थ इति भावः ॥ १४ ॥) ॥ १५-२० ॥

अम्बा च मम कैकेयी सुमित्रा च त्वया विभो । कौसल्या च यथान्यायमभिवाद्या ममाज्ञया ॥ १८ ॥ रक्षणीया प्रयत्नेन भवता सोक्तकारिणा ॥ १९ ॥ सीतायाश्च विनाशोऽयं मम चामित्रकर्शन । विस्तरेण जनन्या मे विनिवेद्यस्त्वया भवेत् ॥ २० ॥ इति विलपति राघवे सुदीने वनमुपगम्य तया विना सुकेश्या । भयविकलमुखस्तु लक्ष्मणोपि व्यथितमना भृशमातुरो बभूव ॥ २१ ॥
इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

स राजपुत्रः प्रियया विहीनः कामेन शोकेन च पीड्यमानः । विषादयन् भ्रातरमार्तरूपो भूयो विषादं प्रविवेश तीव्रम् ॥ १ ॥ स लक्ष्मणं शोकवशाभिपन्नं शोके निमग्नो विपुले तु रामः । उवाच वाक्यं व्यसनानुरूपमुष्णं विनिःश्वस्य रुदन् सशोकम् ॥ २ ॥

अम्बेति । प्रथमोक्तिः शोकजाग्रहात् ॥ १८ ॥ रक्षणीयेत्यर्धम् । सा कौसल्या ॥ १९ ॥ सीतायाश्चेति । मम विनाशः भावीति शेषः ॥ २० ॥ इतीति । तया विना कृतं वनमुपगम्येत्यर्थः । सुकेश्येति विलापहेतुः । भयेन विकलमुखः विवर्णमुखः । आतुरः तप्तशरीरः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

अथ तापाख्यां मदनावस्थां दर्शयति त्रिषष्टितमे—स राजपुत्र इत्यादि । कामेन प्रियास्मरणजन्येन शोकेन प्रियाविरहजन्येन भ्रातरं भूयो विषादयन् आर्तरूपः पीडितशरीरः । स रामः तीव्रं विषादं प्रविवेश । स्वशोकलक्ष्मणशोकाभ्याम् अधिकतरं शोकं गत इत्यर्थः ॥ १ ॥ विपुले शोके निमग्नः लक्ष्मणशोकदर्शनजशोकेन विपुले शोके सीताशोके निमग्नः व्यसनानुरूपं लोकवद्दुःखप्रसङ्गोचितम् उष्णं यथा तथा विनिःश्वस्य रुदन् सशोकं वाक्य

इतीति । भयविकलमुखः भयेन विवर्णमुखः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ इष्ट

स०–सशोपि ससुखोपि अकम् असुखं यथा भवति तथा रुदन्नुवाचेत्यन्वयः ॥ २ ॥

न मद्विधो दुष्कृतकर्मकारी मन्ये द्वितीयोऽस्ति वसुन्धरायाम् । शोकेन शोको हि परम्परायाः मामेति भिन्दन् हृदयं मनश्च ॥३॥ पूर्वं मया नूनमभीप्सितानि पापानि कर्माण्यसकृत्कृतानि । तत्रायमद्यापतितो विपाको दुःखेन दुःखं यदहं विशामि ॥४॥ राज्यप्रणाशः स्वजनैर्वियोगः पितुर्विनाशो जननीवियोगः। सर्वाणि मे लक्ष्मण शोकवेगमापूरयन्ति प्रविचिन्तितानि ॥५॥ सर्वं तु दुःखं मम लक्ष्मणेदं शान्तं शरीरे वनमेत्य शून्यम् । सीतावियोगात् पुनरप्युदीर्णं काष्ठैरिवाग्निः सहसाप्रदीप्तः ॥ ६ ॥

मुवाच ॥ २ ॥ द्वितीयं मद्विधं दुष्कृतकर्मकारी पापकर्मकारी वसुन्धरायां नास्तीति मन्ये । शोकेनेति । न मद्विध इत्यादिनोक्तमनेनार्थेन स्पष्टीक्रियते । परम्परायाः परम्परारूपेणागतः शोकेन शोकः शोकाच्छोकः हृदयं मनश्च भिन्दन् मामेति । मनोऽधिष्ठानं हृदयम् ॥३॥ एवं शोकपारम्पर्ये हेतुमुत्प्रेक्षते—पूर्वमिति । पूर्वं पूर्वजन्मनि । अभीप्सितानि प्रार्थितानि तत्र तेषु पापेषु विपाकः कार्योन्मुख्यम् । आपतितः प्राप्तः ॥ ४ ॥ दुःखानि परिगणयति—राज्येति । राज्यप्रणाशो राज्यभ्रंशः । स्वजनैः बन्धुभिः । सर्वाणीति सामान्ये नपुंसकम् । शोकवेगं शोकराशिम् । प्रविचिन्तितानि स्मृतानि ॥ ५ ॥ शून्यं निर्जनं वनमेत्य स्थितस्य मम शरीरे शान्तं शरीरक्लेशेन विस्मृतमित्यर्थः । उदीर्णम्

वियोगजः शोकः, कामजं चित्तविवशत्वं मोहः ॥ १ ॥ २ ॥ न मद्विध इति । शोकेनेति । सहार्थे तृतीया । सहशब्दाप्रयोगेपि "वृद्धो यूना" इति निपातना द्भवति । परम्परायाः पङ्क्तेः । यद्वा परम्पराकारेण शोकेन सह स च शोको हृदयं मनश्च भिन्दन् मामेति । मनसोऽधिष्ठानं हृदयम् ॥ ३ ॥ विपाकः कर्मविपाकः फलमिति यावत् । दुःखेन सह दुःखं विशामि दुःखपरम्परामनुभवामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ तान्येव दुःखानि परिगणयति—राज्यप्रणाश इत्यादि । सर्वाणीति सामान्येन नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । शोकवेगमापूरयन्ति, इदानीन्तनमिति शेषः ॥५ ॥ सर्वमिति । शून्यं निर्जनम् । वनमित्यादि । सर्वमिदं दुःखं पूर्वोक्तराज्यभ्रंशादिरूपं सीतासन्निधानेन मम शरीरे शान्तम्, शरीरायासेन सीतासान्निध्येन च सर्वं दुःखं विस्मृतमित्यर्थः ।

स०—दुःखेन दुःखम् तत्परम्परामित्यर्थः ॥३॥ वनमेत्य क्लेशम् इति पाठः । एत्य क्लेशमिति गुर्वक्षरोक्त्या क्लेशातिशयो द्योत्यते ॥ ६ ॥

सा नूनमार्या मम राक्षसेन बलाद्धृता खं समुपेत्य भीरुः । अपस्वरं सस्वरविप्रलापा भयेन विक्रन्दितवत्यभीक्ष्णम् ॥ ७ ॥ तौ लोहितस्य प्रियदर्शनस्य सदोचितावुत्तमचन्दनस्य । वृत्तौ स्तनौ शोणितपङ्कदिग्धौ नूनं प्रियाया मम नाभिभातः ॥८॥ तच्छ्लक्ष्णसुव्यक्तमृदुप्रलापं तस्या मुखं कुञ्चितकेशभारम् । रक्षोवशं नूनमुपागताया न भ्राजते राहुमुखे यथेन्दुः ॥ ९ ॥ तां हारपाशस्य सदोचिताया ग्रीवां प्रियाया मम सुव्रतायाः । रक्षांसि नूनं परिपीतवन्ति विभिद्य शून्ये रुधिराशनानि ॥ १० ॥

उद्रिक्तं प्रदीप्तोग्निः पुनः काष्ठैरिव ॥ ६ ॥ मम सम्बन्धिनी आर्या सा राक्षसेन केनचिद्बलाद्धृता सती खमाकाशमुपेत्य भीरुतया सस्वरविप्रलापा सती उच्चैर्ध्वनियुक्तविप्रलापा सती भयेन अपस्वरम् अपगतनिजस्वरं यथा तथा । अभीक्ष्णमत्यर्थम् आक्रन्दितवती उद्घोषितवतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ७ ॥ लोहितस्य लोहिताख्यस्य उत्तमचन्दनस्य । "रक्तं तु चन्दनं विद्याल्लोहितं हरिचन्दनम् ।" इति । यद्वा कुङ्कुमादिना रक्तस्य उत्तमचन्दनस्य सदा उचितौ योग्यौ वृत्तौ वर्तुलौ मम प्रियायाः स्तनौ शोणितपङ्कदिग्धौ राक्षसेन भक्षणाय विशसनादिति भावः । एवम्भूतौ सन्तौ नाभिभातः न प्रकाशेते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत्प्रयोगः । मम नाभिपात इति पाठान्तरे-एवमपि मम देहपातो न जायत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तत् पूर्वमनुभूतम् । श्लक्ष्णो मधुरः सुव्यक्तः अर्थव्यक्तियुक्तः मृदुः अपरुषः प्रलापो यस्य तत् ॥ ९ ॥ हारपाशस्य हारमालायाः सदोचितायाः सुव्रतायाः मदन्यं स्प्रष्टुमनिच्छन्त्याः मम प्रियायाः ग्रीवां शून्ये एकान्ते विभिद्य रुधिररूपाणि अशनानि पानानि परिपीतवन्ति नूनम् ॥१०॥

अद्य सीतावियोगात्पुनरभ्युदीर्णमुद्रिक्तं स्मृतमिति यावत् ॥६॥७॥ ताविति । लोहितस्य लोहिताख्यस्योत्तमचन्दनस्य "रक्तं तु चन्दनं विद्याल्लोहितं हरिचन्दनम्" इति धन्वन्तरिः । प्रियदर्शनस्य दर्शनीयस्य । सदा उचितौ योग्यौ शोणितपङ्कदिग्धौ भक्षणाय राक्षसैः विशसनादिति भावः ॥ ८ ॥ तदिति । श्लक्ष्णः मधुरः प्रलापो यस्य तत् ॥ ९ ॥ तामिति । हारपाशस्य हारमालायाः । परिपीतवन्ति

स०-अनूनमार्या पूर्णसम्पत्स्वामिनी "अर्यः स्वामिवैश्ययोः" इति निपातनात् ॥ ७ ॥

मया विहीना विजने वने या रक्षोभिराहृत्य विकृष्य नीता । नूनं विनादं कुररीव दीना सा मुक्तवत्यायत कान्तनेत्रा ॥ ११ ॥ अस्मिन् मया सार्धमुदारशीला शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा । कान्तास्मिता लक्ष्मण जात हासा त्वामाह सीता बहुवाक्यजातम् ॥ १२ ॥ गोदावरीयं सरितां वरिष्ठा प्रिया प्रियाया मम नित्यकालम् । अप्यत्र गच्छेदिति चिन्तयामि नैकाकिनी याति हि सा कदाचित् १३

या विजने वने मया विहीना सा कुररीव क्रौश्चीव विनादं मुक्तवती । आयत कान्तनेत्रेत्यनेन तत्काले मदागमनमार्गव्यग्रलोक्ता ॥ ११ ॥ पूर्वं गोदावर्यां सीतया सह सरसलीलाविहारो यस्मिन् कृतस्तस्मिन् प्रदेशे गत्वा तद्दर्शनेन जातपूर्वस्मरणो लक्ष्मणं प्रत्याह–अस्मिन्निति । अस्मिन् एवं शून्यतया स्थिते प्रदेशे हि मया पूर्वं निर्विलम्बः । मया सार्धं प्रणयधारायामहं पण्डित मानी तादृशोऽहमप्यप्रधानोऽभवं तदीयविदग्धव्यवहारेषु । उदारशीला पूर्वं नगरवासे श्वश्र्वादिसन्निधानेन सङ्कुचितविहारा स्थिता, सीतया सार्धमिति ह्युक्तम् । साम्प्रतं तु एकान्तस्थलतया सरसभोगेषु सर्वस्वदानं कृतवती । शिलातले पूर्वमुपोपविष्टा गोदावरीसलिले चिरं सलिलविहारे प्रवृत्ते खिन्नो रामः प्रदेशान्तरे निस्तरणायोगात् केनचिच्छिलातलमार्गेण निर्गन्तुमालोकितवान् । सीता तु 'प्रेक्षितज्ञास्तु कोसलाः' इति न्यायेन कान्तस्य प्रेक्षणातिशयमवगम्य तं पुनः क्लेशयितुं तच्छिलातलं पूर्वमधिरूढा उपोपविष्टा । तत्र यं यं कोणमवल म्ब्योत्थातुमिच्छति तत्तदाक्रम्य मुखे सलिलमभिषिञ्चन्ती स्थिता, वीप्सयैवमव गम्यते । कान्तास्मिता सहजमधुरहासवती । जातहासा स्वविजयकृतहर्षेण सञ्जातहासा । त्वामाह इतः पूर्वं कुत्रापि पराजयाभावात् अधुना स्त्रीतोऽभिनव पराजयाद्रामो लज्जानम्रवदनोऽभूत् । तं विहाय भ्रातरं बहुधा प्रशंसन्तं लक्ष्मणं प्रत्युक्तवती । बहुवाक्यजातं युवां सङ्कल्पितं सर्वं निर्वर्तितवन्तौ हि युवामति बलपराक्रमशालिनौ पुरुषधौरेयौ वयमबलाजनाः युवां मृगयायै शत्रुहत्यायै चाभियातारः वयं गृहादनिर्गच्छन्त्यः युवयोः संकल्पितं सर्वं कर्तुं शक्यं युष्म दग्रजो जितवान् हि इत्येवं बहुमुखं वचनमवोचत् ॥ १२ ॥ नित्यकालं सर्व

रुधिरमिति शेषः । शून्ये विजनप्रदेशे ॥ १० ॥ ११ ॥ उपोपविष्टा समीपावस्थिता ।

पद्मानना पद्मविशालनेत्रा पद्मानि वानेतुमभिप्रयाता ।
तदप्ययुक्तं नहि सा कदाचिन्मया विना गच्छति पङ्कजानि ॥ १४ ॥ कामं त्विदं पुष्पितवृक्षषण्डं नानाविधैः पक्षिगणैरुपेतम् । वनं प्रयाता नु तदप्ययुक्तमेकाकिनी सातिबिभेति भीरुः ॥ १५ ॥ आदित्य भो लोककृताकृतज्ञ लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् । मम प्रिया सा क्व गता हृता वा शंसस्व मे शोकवशस्य नित्यम् ॥ १६ ॥ लोकेषु सर्वेषु च नास्ति किञ्चिद्यत्ते न नित्यं विदितं भवेत्तत् । शंसस्व वायो कुलशालिनीं तां हृता मृता वा पथि वर्तते वा ॥ १७ ॥ इतीव तं शोकविधेयदेहं रामं विसंज्ञं विलपन्तमेवम् । उवाच सौमित्रिरदीनसत्त्वो न्याये स्थितः कालयुतं च वाक्यम् ॥ १८ ॥ शोकं विमुञ्चार्य धृतिं भजस्व सोत्साहता चास्तु विमार्गणेऽस्याः । उत्साहवन्तो हि नरा न लोके सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु ॥ १९ ॥

कालम् । अत्र गोदावर्याम् चिन्तयामि तन्न युक्तमिति शेषः ॥ १३ ॥ अभिप्रयाता गोदावरीमिति शेषः । पङ्कजानीत्यत्राप्यानेतुमित्यनुषज्यते ॥ १४ ॥ अतिबिभेति अत्यन्तं बिभेति ॥ १५ ॥ भो इत्यादित्यस्य सम्बोधनम् । लोकस्य कृताकृते जानातीति तथा । सत्यानृतयोः पुण्यपापयोः कर्मणः साक्षिन् ! "कर्मसाक्षी जगच्चक्षुः" इत्युक्तेः । मम प्रिया क्व गता अथवा हृता केनचिदपहृतेति शंसस्व शंस ॥ १६ ॥ लोकेष्विति । ते नित्यं यन्न विदितं तत् सर्वेषु नास्ति तस्माच्छंसेति ॥ १७ ॥ शोकविधेयः शोकपरवशः कालयुतं कालोचितम् । अदीनसत्त्वः अदीनधृतिः एवमुवाचेत्यन्वयः ॥ १८ ॥ अस्याः सीतायाः ।

निश्शब्दं स्मितम्, ईषच्छब्दो हासः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पद्माननेति । गच्छति पङ्कजान्यानेतुमिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥ लोककृताकृतज्ञ लोकस्य कृताकृतव्यापारज्ञ ॥ १६ ॥ लोकेष्विति । हे वायो ! लोकेषु यत्किञ्चिद्वस्तुजातमस्ति तत्सर्वं तव विदितं भवेत् तेन कारणेन तां शंसस्वेत्यन्वयः ॥ १७ ॥ इतीवेति । विसंज्ञमिव विलपन्तमित्यर्थः ।

स०—लोककृताकृतज्ञ बहिः प्रकाशद्वारा कृताकृतज्ञानिन् ! लोकस्य सत्यानृतकर्मसाक्षिन् अन्तः । मूलपुरुषत्वादादित्यं प्रत्युक्तिर्युक्तेति भावः ॥ १६ ॥ उत्तरत्र त्वदभिमानिना मरुतैव सर्वं कार्यं साधयिष्यामीति वायुं पृच्छति ॥ १७ ॥

इतीव सौमित्रिमुदग्रपौरुषं ब्रुवन्तमार्तो रघुवंशवर्धनः । न चिन्तयामास धृतिं विमुक्तवान् पुनश्च दुःखं महदभ्युपागमत् ॥ २० ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

स दीनो दीनया वाचा लक्ष्मणं वाक्यमब्रवीत् ॥ शीघ्रं लक्ष्मण जानीहि गत्वा गोदावरीं नदीम् । अपि गोदावरीं सीता पद्मान्यानयितुं गता ॥ १ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः परवीरहा । नदीं गोदावरीं रम्यां जगाम लघुविक्रमः ॥ २ ॥ तां लक्ष्मणस्तीर्थवतीं विचित्वा राममब्रवीत् ॥३॥ नैनां पश्यामि तीर्थेषु क्रोशतो न शृणोति मे ॥ ४ ॥ कं नु सा देशमापन्ना वैदेही क्लेशनाशिनी । नह्यहं वेद तं देशं यत्र सा जनकात्मजा ॥ ५ ॥

विमार्गणे अन्वेषणे॥१९॥ उदग्रपौरुषं श्रेष्ठपराक्रमम् । इतीव ब्रुवन्तं सौमित्रिं न चिन्तयामास तद्वचनं नादृतवानित्यर्थः । धृतिं च मुक्तवान् ॥ २० ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्नमे० आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३॥

अथ चिह्नविशेषैः सीताहरणनिश्चयश्चतुःषष्टितमे—स दीन इत्यादि । लोके कश्चिद्दीनोपि दीनां वाचं न व्याहरति । इदमर्धमेकं वाक्यम् ॥ १ ॥ एवमिति । लघुविक्रमः त्वरितपदविन्यासः ॥२॥ तीर्थवतीम् अवतारवतीम् ॥३॥ क्रोशतः आह्वयतः । मे मत्तः । न शृणोति, सेति शेषः ॥४॥ वेद जानामि ॥ ५ ॥ ६ ॥

शोकविधेयदेहं शोकविधेयः शोकाधीनो देहो यस्य सः । कालयुतं कालोचितम् ॥१८–२०॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० आरण्यकाण्ड० त्रिषष्टितमः सर्गः ६३

स दीन इति स्पष्टोर्थः ॥ १ ॥ लघुविक्रमः अविलम्बितपदन्यासः ॥ २ ॥ तीर्थवतीं जलावतरणयोग्यस्थलवतीम् । यद्वा पुण्योदकवतीम् ॥ ३ ॥ नैनामिति । एनां सीताम् । तीर्थेषु न पश्यामि । क्रोशतः आह्वयतः मे मम । न शृणोति, वाक्यमिति शेषः ॥ ४ ॥ क्लेशनाशिनी सति दर्शन इति भावः ॥ ५–८ ॥

लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा दीनः सन्तापमोहितः । रामः समभिचक्राम स्वयं गोदावरीं नदीम् ॥ ६ ॥ स तामुपस्थितो रामः क सीतेत्येवमब्रवीत् ॥७॥ भूतानि राक्षसेन्द्रेण वधार्हेण हृतामिति । न तां शशंसू रामाय तथा गोदावरी नदी ॥ ८ ॥ ततः प्रचोदिता भूतैः शंसास्मत्तां प्रियामिति । न तु साभ्यवदत्सीतां पृष्टा रामेण शोचता ॥९॥ रावणस्य च तद्रूपं कर्माणि च दुरात्मनः । ध्यात्वा भयात्तु वैदेहीं सा नदी न शशंस ताम् ॥१०॥ निराशस्तु तया नद्या सीताया दर्शने कृतः । उवाच रामः सौमित्रिं सीतादर्शनकर्शितः॥ ११॥एषा गोदावरी सौम्य किञ्चिन्न प्रतिभाषते। किन्नु लक्ष्मण वक्ष्यामि समेत्य जनकं वचः। मातरं चैव वैदेह्या विना तामहमप्रियम् ॥ १२ ॥या मे राज्यविहीनस्य वने वन्येन जीवतः । सर्वं व्यपनयेच्छोकं वैदेही क्व नु सा गता ॥१३॥ ज्ञातिपक्षविहीनस्य राजपुत्रीमपश्यतः । मन्ये दीर्घा भविष्यन्ति रात्रयो मम जाग्रतः॥१४॥ मन्दाकिनीं जनस्थानमिमं प्रस्रवणं गिरिम् । सर्वाण्यनुचरिष्यामि यदि सीता हि दृश्यते ॥ १५ ॥ एते मृगा महावीर्या मामीक्षन्ते मुहुर्मुहुः । वक्तुकामा इव हि मे इङ्गितान्युपलक्षये ॥ १६ ॥

स तामित्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ७ ॥ भूतानि वन्यानि । सत्त्वानि दृष्टान्तार्थमिदम् । यथा पूर्वं पृच्छ्यमानानि भूतानि न शशंसुः तथा गोदावरी च न शशंसेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वयं न शशंस भूतैः प्रचोदितापि न शशंसेत्यर्थः । अस्मत् अस्मदर्थे पञ्चमी ॥ ९ ॥ अकथने हेतुमाह–रावणस्येति ॥ १० ॥ निराशः कृतः इत्यन्वयः ॥ ११ ॥१२॥ वन्येन फलादिना ॥ १३ ॥ ज्ञातयश्च

तत इति। सा गोदावरी। भूतैः पञ्चमहाभूतैः। प्रचोदितापि नावददित्यन्वयः॥९॥सा नदी गोदावरी ॥१०–१४॥मन्दाकिनीमिति । मन्दाकिनी नाम काचिन्नदी॥१५॥एत इति ।

तांस्तु दृष्ट्वा नरव्याघ्रो राघवः प्रत्युवाच ह । क्व सीतेति निरीक्षन्वै बाष्पसंरुद्धया दृशा ॥ १७ ॥ एवमुक्ता नरेन्द्रेण ते मृगाः सहसोत्थिताः । दक्षिणाभिमुखाः सर्वे दर्शयन्तो नभःस्थलम् ॥१८॥ मैथिली ह्रियमाणा सा दिशं यामन्वपद्यत। तेन मार्गेण धावन्तो निरीक्षन्ते नराधिपम् ॥१९॥ येन मार्गं च भूमिं च निरीक्षन्ते स्म ते मृगाः । पुनश्च मार्गमिच्छन्ति लक्ष्मणेनोपलक्षिताः ॥ २० ॥

ते पक्षाः सहायाश्च तैर्विहीनस्य ॥ १४-१६ ॥ बाष्पसंरुद्धया दृशा निरीक्षन् निरीक्षमाणः सन् क्व सीतेत्युवाच ॥ १७ ॥ उक्तः पृष्टः । नभःस्थलं दर्शयन्तः आकाशावलोकनेङ्गितेन सीतागमनमार्गं दर्शयन्त इत्यर्थः । उत्थिताः प्रस्थिताः आकाशमार्गेण दक्षिणां दिशं गता सीतेत्यसूचयन्निति भावः ॥१८॥ अमुमेवार्थं स्पष्टयति—मैथिलीति । ह्रियमाणा सा मैथिली यां दिशमन्वपद्यत प्राप । तेन मार्गेण तया दिशा धावन्तः सन्तः नराधिपं निरीक्षन्ते ॥ १९ ॥ तनि०—अत्र रामाशयाभिज्ञैर्मृगैः सीतागमनदिक्सूचकचेष्टाकरणात् सूक्ष्मालङ्कारः । " सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञेतरसाकूतचेष्टितम् " इति लक्षणात् ॥ १८॥१९॥ येन कारणेन मार्गम् आकाशमार्गं भूमिं दक्षिणां भूमिं च निरीक्षन्ते स्म पुनश्च मार्गं दक्षिण मार्गम् इच्छन्ति स्म, गन्तुमिति शेषः। तेन कारणेन मृगाः उपलक्षिताः गृहीत

मे मम वक्तुकामा इव मैथिलीवृत्तान्तमिति शेषः । मामीक्षन्ते । कुतः ? यथा इङ्गितानि हृदयगताभिप्रायान उपलक्षये, मृगाणामिति शेषः ॥ १६ ॥ तानिति । निरीक्षन्निति । मृगचेष्टाग्रहणार्थं सूक्ष्मदृष्टिं कुर्वन्नित्यर्थः ॥१७॥ एवमित्यादि श्लोकद्वय मेकं वाक्यम् । अत्र श्लोके यत्तच्छब्दावध्याहार्यौ । अत्रैवमन्वयक्रमः—नरेन्द्रेण श्रीरामेण एवमुक्ताः पृष्टास्ते मृगाः सहसोत्थिता दक्षिणाभिमुखास्सन्तो नभस्थलं दर्शयन्तस्सन्तः ह्रियमाणा सा मैथिली येन मार्गेण यां दिशमन्वपद्यत तस्यां दिशि तेन मार्गेण धावन्तो नराधिपं निरीक्षन्त इत्यन्वयः ॥१८ ॥ १९ ॥ मृगकर्तृक निरीक्षणेन किमत आह—येनेति । येन कारणेन एते मृगाः मार्गं दक्षिणां दिशम् भूमिं च दक्षिणदिग्भूमिं च निरीक्षन्ते पुनश्च मार्गं दक्षिणां दिशम् इच्छन्तः गन्तुमिच्छन्तः तेन कारणेन ते मृगाः लक्ष्मणेनोपलक्षिताः गृहीतचेष्टार्था अभवन्निति शेषः । अयश्चोपलक्षितश्चेष्टार्थः दक्षिणदिशि दूरे भूमौ स्थापिता सीतेति दक्षिण

तेषां वचनसर्वस्वं लक्षयामास चेङ्गितम् । उवाच लक्ष्मणो ज्येष्ठं धीमान् भ्रातरमार्तवत् ॥ २१ ॥ क्व सीतेति त्वया पृष्टा यथेमे सहसोत्थिताः । दर्शयन्ति क्षितिं चैव दक्षिणां च दिशं मृगाः ॥ २२ ॥ साधु गच्छावहै देव दिशमेतां हि नैर्ऋतिम् । यदि स्यादागमः कश्चिदार्या वा साथ लक्ष्यते ॥ २३॥ बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् । लक्ष्मणानुगतः श्रीमान् वीक्षमाणो वसुन्धराम् ॥ २४ ॥ एवं सम्भाषमाणौ तावन्योन्यं भ्रातरावुभौ । वसुन्धरायां पतितं पुष्पमार्गमपश्यताम्॥२५॥ तां पुष्प वृष्टिं पतितां दृष्ट्वा रामो महीतले। उवाच लक्ष्मणं वीरो दुःखितो दुःखितं वचः॥२६॥ अभिजानामि पुष्पाणि तानी मानीह लक्ष्मण। पिनद्धानीह वैदेह्या मया दत्तानि कानने२७

चेष्टार्था आसन् ॥ २० ॥ उक्तमनुवदन्नाह—तेषामिति । वचनसर्वस्वं तत्सदृश मिङ्गितमित्यर्थः । लक्षयामास मृगचेष्टार्थं वचनोक्तमिव ज्ञातवानित्यर्थः । उवाच चेत्यन्वयः । आर्तवत् आर्तमिति क्रियाविशेषणम् । क्तवतुप्रत्ययः॥२१॥ क्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । यथा येन प्रकारेण दर्शयन्ति तथा गच्छावहै इत्यन्वयः । आर्षमात्मनेपदम् । नैर्ऋतिं दक्षिणपश्चिमां राक्षसाधिष्ठितां तस्याश्च दक्षिणैकदेशत्वाद्दक्षिणां दिशामिति व्यपदेशः ॥ २२ ॥ आगमः सीतादर्शनो पायः ॥ २३ ॥ श्रीमान् सीताधिगमनहेतुदर्शनश्रीमान् ॥२४॥ एवं साध्वित्या द्युक्तरीत्या । पुष्पमार्गं पुष्पयुक्तमार्गम् । मध्यमपदलोपिसमासः ॥ २५ ॥ वीरः दर्शनोपायमात्रे ज्ञाते तां लब्धुं समर्थः ॥ २६ ॥ तानीमानि पुष्पाणि

दिग्धावनदक्षिणभूनिरीक्षणशब्दैर्व्यज्यत इति ॥ २० ॥ मृगचेष्टाग्रहणेन किं जातमत आह—तेषामिति । वचनसर्वस्वं वचनसारमिव इङ्गितं चेष्टाभिप्रायं लक्षयामास लक्ष्मण इति शेषः । यद्वा तेषां वचनसर्वस्वमिङ्गितं स्वयं लक्ष्मणो लक्षयामास ज्ञातवान् पश्चाज्ज्येष्ठभ्रातरं प्रति तेषामिङ्गितम् उवाचेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ २२ ॥ नैर्ऋतिं दक्षिणां दिशम् । दक्षिणाशागमने आगमः सीताज्ञापक उपायः चिह्नमिति यावत् यदि स्यात् सम्भवेत् अथवा आर्या सीता वा लक्ष्यते ॥ २३॥२४ ॥ पुष्पमार्गं पुष्पचिह्नितं मार्गम् पुष्पपरम्परां वा ॥२५॥२६॥ अभिजानामीति । अपिनद्धानि केशपाशे बद्धानि॥२७॥

मन्ये सूर्यश्च वायुश्च मेदिनी च यशस्विनी । अभिरक्षन्ति पुष्पाणि प्रकुर्वन्तो मम प्रियम् ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुं लक्ष्मणं पुरुषर्षभः । उवाच रामो धर्मात्मा गिरिं प्रस्रवणाकुलम् ॥ २९ ॥ कच्चित्क्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी । रामा रम्ये वनोद्देशे मया विरहिता त्वया ॥ ३० ॥ क्रुद्धोऽब्रवीद्गिरिं तत्र सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ ३१ ॥ तां हेमवर्णां हेमाभां सीतां दर्शय पर्वत । यावत्सानूनि सर्वाणि न ते विध्वंसयाम्यहम् ॥ ३२ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण पर्वतो मैथिलीं प्रति । शंसन्निव ततः सीतां नादर्शयत राघवे ॥ ३३ ॥

मया दत्तानि वैदेह्या केशपाशे पिनद्धानि बद्धानीत्यभिजानामि ॥ २७ ॥ अम्लानीकरणात् सूर्यः अनुत्क्षेपणात् वायुः धारणात् भूमिश्च रक्षन्तीति भावः ॥२८॥ महाबाहुमित्यनेन बलवत्सहायत्वम् पुरुषर्षभ इत्यनेन स्वतः पराक्रमशालित्वमुक्तम् । तथापि धर्मात्मा सहसा गिरेरविनाशकरणात् ॥ २९ ॥ कच्चिदिति । रामा स्त्री ॥ ३० ॥ तनि०—क्षितिभृतां नाथ पर्वतश्रेष्ठ ! सर्वाङ्गसुन्दरी प्रत्यवयवशोभायुक्ता मया विरहिता रामा रम्ये वनोद्देशे त्वया दृष्टा कच्चित् । अस्यैव प्रश्नस्यावृत्त्या योजने इदमेवोत्तरम् । क्षितिभृतां नाथ क्षत्रियश्रेष्ठ ! त्वया विरहिता मया दृष्टेति कच्चित् । कच्चित्कामप्रवेदने । मया दृष्टेतीदमेव ममाप्यत्यन्ताभिमतमित्यर्थः । अत्र एकस्यैव वाक्यस्य प्रश्नोत्तररूपत्वाच्चित्रालङ्कारध्वनिः । "कृतप्रश्नोत्तराभिन्नमुत्तरं चित्रमुच्यते ।" इति लक्षणात् ॥ ३० ॥ अदर्शनादाह—क्रुद्ध इति । एकमर्धम् ॥ ३१ ॥ हेमवर्णां हेमप्रतिमासदृशीम् । हेमाभां स्वर्णतुल्यकान्तिम् ॥ ३२ ॥ शंसन्निव प्रतिध्वनिना कथयन्निव, स्वपृष्टस्यैवानुवादेनानादरोक्तिं रामोऽमन्यतेति भावः ।

अम्लापनेन सूर्यः अनपनयनेन वायुः धारणेन वसुन्धरा एवं मत्प्रियचिकीर्षया एते पुष्पाणि रक्षन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ कच्चिदिति । सर्वाङ्गसुन्दरी प्रत्यवयवशोभायुक्ता ॥ ३० ॥ तूष्णीं तिष्ठन्तं प्रति क्रुद्ध आह—क्रुद्ध इति ॥ ३१ ॥ तामिति । हेमाभामित्यनेन लावण्यनिर्देशः । हरिद्रादौ हेमवर्णसद्भावेपि लावण्याभावादुभयनिर्देशः ॥ ३२ ॥ एवमिति । अत्र शंसन्निवेति प्रतिशब्देन कथयन्निवेत्यर्थः ॥ ३३–३५ ॥

ततो दाशरथी राम उवाच च शिलोच्चयम् ॥ ३४ ॥ मम बाणाग्निनिर्दग्धो भस्मीभूतो भविष्यसि। असेव्यः सन्ततं चैव निस्तृणद्रुमपल्लवः ॥ ३५ ॥ इमां वा सरितं चाद्य शोषयिष्यामि लक्ष्मण । यदि नाख्याति मे सीतामार्यां चन्द्रनिभाननाम् ॥ ३६ ॥ एवं स रुषितो रामो दिधक्षन्निव चक्षुषा । ददर्श भूमौ निष्क्रान्तं राक्षसस्य पदं महत् ॥ ३७ ॥ त्रस्ताया रामकांक्षिण्याः प्रधावन्त्या इतस्ततः । राक्षसेनानुवृत्ताया मैथिल्याश्च पदान्यथ॥ ३८॥ स समीक्ष्य परिक्रान्तं सीताया राक्षसस्य च । भग्नं धनुश्च तूणी च विकीर्णं बहुधा रथम् । सम्भ्रान्तहृदयो रामः शशंस भ्रातरं प्रियम् ॥ ३९ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः शीर्णाः कनकबिन्दवः । भूषणानां हि सौमित्रे माल्यानि विविधानि च ॥४० ॥ तप्तबिन्दुनिकाशैश्च चित्रैः क्षतजबिन्दुभिः । आवृतं पश्य सौमित्रे सर्वतो धरणीतलम्॥ ४१॥

ततः अनादरोक्त्या राघवे विषये सीतां नादर्शयत । " णिचश्च " इत्यात्मने पदम् ॥ ३३ ॥ तनि०—शंसन्निव प्रतिशब्देन कथयन्निव अत्र प्रतिध्वनिव्यपदेशेन रामं प्रति सीतादर्शनकथनं व्यज्यते । नादर्शयनेति रावणाद्भयं व्यज्यते ॥ ३३ ॥ दाशरथिरिति हेतुगर्भम् । शिलोच्चयं पर्वतम् । इदमर्धमेकम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इमामिति, इयमपि पृष्टा चेन्न वक्ष्यतीति मत्वेति भावः ॥ ३६ ॥ निष्क्रान्तं प्रादुर्भूतम् । इतः पूर्वमदर्शनादेवमुक्तम्, त्रस्तायाः रावणाद्भीतायाः रामकाङ्क्षिण्याः रामाश्रमं प्रयातुमुद्युक्तायाः अत एव राक्षसेनानुवृत्तायाः अनुगतायाः अत एवेतस्ततो धावन्त्याः । ददर्शेत्यनुवर्तते ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ स समीक्ष्येति सार्धश्लोक एकान्वयः । परिक्रान्तं परिक्रमम् पदन्यासमिति यावत् ॥ ३९ ॥ कनकबिन्दवः स्वर्णशकलानि ॥ ४० ॥ तप्तेति । तप्तं स्वर्णम् ॥ ४१ ॥

इमां सरितं गोदावरीम् ॥३६॥ दिधक्षन्निव, सर्वं जगदिति शेषः । निष्क्रान्तं प्रवृत्तनिक्षेपम्, महदत्यायतविस्तृतमित्यर्थः । पदं चरणन्यासस्थानं ददर्शेत्यन्वयः ॥३७–३८॥ स इति । राक्षसस्य सीतायाश्च परिक्रान्तं प्रवृत्तं पदं समीक्ष्य भ्रातरं शशंसेत्यन्वयः ॥ ३९ ॥ पश्येति । कनकबिन्दवः कनकस्य भूषणस्य सम्बन्धिनो बिन्दवः शकलानि ॥ ४० ॥ तप्तेति । तप्तबिन्दुनिकाशैः तपनीयबिन्दुतुल्यैः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

मन्ये लक्ष्मण वैदेही राक्षसैः कामरूपिभिः । भित्त्वा भित्त्वा विभक्ता वा भक्षिता वा भविष्यति ॥ ४२ ॥ तस्या निमित्तं वैदेह्या द्वयोर्विवदमानयोः । बभूव युद्धं सौमित्रे घोरं राक्षसयोरिह ॥ ४३ ॥ मुक्तामणिमयं चेदं तपनीयविभूषितम् । धरण्यां पतितं सौम्य कस्य भग्नं महद्धनुः ॥ ४४ ॥ तरुणादित्यसङ्काशं वैडूर्यगुलिकाचितम् । विशीर्णं पतितं भूमौ कवचं कस्य काञ्चनम् ॥ ४५ ॥ छत्रं शतशलाकं च दिव्यमाल्योपशोभितम् । भग्नदण्डमिदं कस्य भूमौ सम्यङ्निपातितम् ॥ ४६ ॥ काञ्चनोरश्छदाश्चेमे पिशाचवदनाः खराः । भीमरूपा महाकायाः कस्य वा निहता रणे ॥ ४७ ॥ दीप्तपावकसङ्काशो द्युतिमान् समरध्वजः । अपविद्धश्च भग्नश्च कस्य साङ्ग्रामिको रथः ॥ ४८ ॥ रथाक्षमात्रा विशिखास्तपनीयविभूषणाः । कस्येमेऽभिहता बाणाः प्रकीर्णा घोरकर्मणः ॥ ४९ ॥

मन्य इति । इति मन्य इति योज्यम् ॥ ४२ ॥ तस्या निमित्तं सुन्दोपसुन्दवत् परिग्रहार्थमित्यर्थः । विवदमानयोः वैमत्यं प्राप्तयोः । "भासनोपसम्भाषा–" इत्यादिना आत्मनेपदम् ॥ ४३ ॥ मुक्तामणिमयं मुक्तामणिप्रचुरम् ॥ ४४ ॥ वैडूर्यगुलिकाचितं वैडूर्यमणिखचितम् ॥ ४५ ॥ सम्यक् शतधा भग्नदण्डमित्यन्वयः ॥ ४६ ॥ काञ्चनमयाः उरश्छदाः तनुत्राणि येषां ते । खराः अश्वतराः रासभविशेषा वा ॥ ४७ ॥ द्युतिमत्त्वादेव दीप्तपावकसङ्काशः समरे नायकसूचको ध्वजः समरध्वजः अपविद्धः रथश्च भग्न इति सम्बन्धः । साङ्ग्रामिकः समरोचितः ॥ ४८ ॥ रथस्याक्षः आधारदण्डः तन्मात्राः तद्वद्दीर्घप्रमाणाः ।

तस्या इति । तस्या निमित्तं तस्या आहरणार्थमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तरुणेति । वैडूर्यगुलिकाचितं वैडूर्यमणिभिरलंकृतमित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ काञ्चनोरश्छदाः काञ्चनमयतनुत्राणवन्तः ॥ ४७ ॥ ध्वजः अपविद्धः ध्वस्तः । रथो भग्न इत्यन्वयः ॥ ४८ ॥ विशिखाः मुण्डाग्राः खण्डिताग्रा इति यावत् । अपहताः ध्वस्ताः रथाक्षमात्राः चतुरशताङ्गुलपरिमिताः । तदुक्तं शिल्पप्रश्ने–" अष्टाशीतिशतमिभा तिर्यगक्षश्चतु

शरावरौ शरैः पूर्णौ विध्वस्तौ पश्य लक्ष्मण। प्रतोदाभीषु हस्तो वै कस्यायं सारथिर्हतः॥५०॥कस्येमौ पुरुषव्याघ्र शयाते निहतौ युधि । चामरग्राहिणौ सौम्य सोष्णीष मणिकुण्डलौ ॥५१॥ पदवी पुरुषस्यैषा व्यक्तं कस्यापि रक्षसः । वैरं शतगुणं पश्य ममेदं जीवितान्तकम्॥५२॥ सुघोरहृदयैः सौम्य राक्षसैः कामरूपिभिः । हृता मृता वा सीता सा भक्षिता वा तपस्विनी ॥ ५३ ॥ न धर्म स्त्रायते सीतां ह्रियमाणां महावने ॥ ५४ ॥ भक्षितायां हि वैदेह्यां हृतायामपि लक्ष्मण। के हि लोकेऽप्रियं कर्तुं शक्ताः सौम्य ममेश्वराः ॥ ५५ ॥

प्रमाणे मात्रच् । विगतशिखाः मुण्डाग्रा इत्यर्थः । विगतफलभागा इति वा । अभिहताः भग्नाः । प्रकीर्णाः इतस्ततो विप्रकीर्णाः ॥४९॥ शरानावृणुत इति शरावरौ निषङ्गौ । प्रतोदः तोत्रम् । अभीषवः रश्मयः । " अभीषुः प्रग्रहे रश्मौ " इति शाश्वतः ॥ ५० ॥ उष्णीषः शिरोवेष्टनम् ॥ ५१ ॥ एषा पदवी मार्गः पुरुषस्य जघनभागनिम्नत्वाद्यभावात्, तत्रापि रक्षसः पदवी विषम रूपत्वात् । एवञ्च मम राक्षसैः सह इदं वैरं शतगुणं सत्तेषां जीवितमन्तयति विनाशयतीति जीवितान्तकं सम्पन्नं पश्य । एतावत्पर्यन्तं राक्षसैस्तीव्रवैराकरणा त्तदपराधः सोढः संप्रति तान् समूलं नाशयिष्यामीति भावः ॥ ५२ ॥ मृता मारिता ॥ ५३ ॥ अस्यामवस्थायामरक्षकत्वाद्धर्मेऽपि रोषो जात इत्याह-न धर्म इति । इदमधर्मकम् ॥ ५४ ॥ न केवलं धर्मे तत्फलप्रददेवेषु च रोषो जात इत्याह-भक्षितायामिति । के वा ईश्वराः मम अप्रियं कर्तुं शक्ता इत्यन्वयः ।

श्शातः । " इति ॥ ४९ ॥ शरावरौ तूणीरौ । प्रतोदाभीषुहस्तः प्रतोदः तोत्रम् अभी षवः प्रग्रहाः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ पदवीति । एषा पुरुषस्य पदवी तत्रापि कस्यचिद्रक्षस इत्यनेन निश्चयाभाव उक्तः । अत एव राक्षसैस्सह जीवितान्तकं जीवितस्यान्तं करोतीति तथा, रक्षसामेवेति शेषः । शतगुणमत्यन्तं मम वैरमासीत् पश्येति सम्बन्धः ॥५२॥ वैरहेतुमाह-सुघोरहृदयैरिति । अतो वैरं पश्येति पूर्वेण सम्बन्धः । मम वैरं पश्येत्याग्रहोक्तिः ॥ ५३ ॥ " आपत्सु रक्षको धर्मः " इति न्यायोऽस्ति सोऽप्यस्मिन्नवसरे नास्तीत्याह-न धर्म इति ॥ ५४ ॥ देवाश्च रक्षन्तीत्येतदपि नास्ती

कर्तारमपि लोकानां शूरं करुणवेदिनम् । अज्ञानादव मन्येरन् सर्वभूतानि लक्ष्मण ॥५६ ॥ मृदुं लोकहिते युक्तं दान्तं करुणवेदिनम् । निर्वीर्य इति मन्यन्ते नूनं मां त्रिदशेश्वराः ॥ ५७ ॥ मां प्राप्य हि गुणो दोषः संवृत्तः पश्य लक्ष्मण । अद्यैव सर्वभूतानां रक्षसामभवाय च ॥ ५८ ॥ संहृत्यैव शशिज्योत्स्नां महान् सूर्य इवोदितः । संहृत्यैव गुणान् सर्वान् मम तेजः प्रकाशते ॥ ५९ ॥

आद्यो हिः पादपूरणे, द्वितीयः प्रसिद्धौ ॥ ५५ ॥ तर्हीदानीं कथमप्रियं तैः कृतमित्यत्राह—कर्तारमिति । लोकानां कर्तारमपि शूरमपि संहारकरणसमर्थमपि । करुणवेदिनं कारुण्यपरं पुरुषं सर्वभूतानि अज्ञानादवमन्येरन् नाद्रियेरन् । लोकस्वभावोयमिति भावः ॥ ५६ ॥ तनि०—अत्र लोकानां कर्तारमिति जगत्सृष्टिकर्तृत्वम्, शूरमिति संहारकरणसामर्थ्यं च व्यज्यते ॥५६॥ विशिष्य गर्विता देवाः मां नाद्रियेरन्नित्याह—मृदुमिति । लोकहिते युक्तं सक्तम्, अत एव मृदुं कोमलहृदयम्, अत एव करुणवेदिनम्, दान्तं विषयचापलरहितं मां निर्वीर्यं मन्यन्ते । अज्ञत्वाविशेषादिति भावः ॥ ५७॥ मामिति । गुणः कारुण्यादिः मां प्राप्य दोषः संवृत्तः अनिष्टसाधनत्वेन संवृत्तः । तस्मादस्मदवमानहेतुतया दोषरूपेण गुणेन किं प्रयोजनमित्यर्थः । यद्वा सर्वभूतानां रक्षसां च अभवाय नाशाय गुणः दोषः संवृत्तः, दयां त्यक्त्वा क्रोधं करिष्यामीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ तनि०—सर्वभूतानां राक्षसानुकूलतया यानि भूतानि प्रवर्तन्ते तेषां रक्षसां च अभवाय नाशाय॥५८॥ संहृत्येति । यथा उदितः सूर्यः शशिज्योत्स्नां शीतलचन्द्रचन्द्रिकां

त्याह—भक्षितायामिति । ईश्वराः देवाः के वा मम प्रियं कर्तुं शक्ताः आसक्तिमन्तः, न केपीत्यर्थः । देवादयो यदि मम प्रियं कर्तुं शक्तास्तर्हि सीताहरणादेः पूर्वमेव रक्षेरन् अतस्त्वेतादृशा न भवन्तीति भावः ॥ ५५ ॥ अयं स्वयंकृतानर्थ इत्यभिप्रायेणाह—कर्तारमिति । करुणवेदिनं कारुण्यपरं लोकानां कर्तारमपि सर्वभूतानि अज्ञानात् तत्स्वभावापरिज्ञानादशक्तोऽयमित्यवमन्येरन् ॥ ५६॥ अस्तु प्रकृते किमायातमत आह—मृदुमिति । मृदुं मार्दवादिधर्मयुक्तं मां त्रिदशेश्वराःनिर्वीर्यं मन्यन्ते, अज्ञत्वाविशेषादिति भावः ॥ ५७॥ मामिति । अत एव मां प्राप्य गुणोपि मार्दवादि गुणोपि दोषः अनिष्टसाधनत्वेन संवृत्त इत्यर्थः । अतो मृदुत्वं विसृज्य अतःपरमेवं करिष्यामीत्याह—अद्यैवेत्यादि ॥५८॥ शशिज्योत्स्नां चन्द्रचन्द्रिकां संहृत्य अभिभूय

नैव यक्षा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः । किन्नरा वा मनुष्या वा सुखं प्राप्स्यन्ति लक्ष्मण ॥ ६० ॥ ममास्त्र बाणसम्पूर्णमाकाशं पश्य लक्ष्मण । निस्सम्पातं करिष्यामि ह्यद्य त्रैलोक्यचारिणाम् ॥ ६१ ॥ सन्निरुद्धग्रहगणमावारितनिशाकरम् । विप्रनष्टानलमरुद्भास्करद्युतिसंवृतम् ॥ ६२ ॥ विनिर्मथितशैलाग्रं शुष्यमाणजलाशयम् । ध्वस्तद्रुमलतागुल्मं विप्रणाशितसागरम् । त्रैलोक्यं तु करिष्यामि संयुक्तं कालधर्मणा ॥ ६३ ॥ न तां कुशलिनीं सीतां प्रदास्यन्ति ममेश्वराः । अस्मिन् मुहूर्ते सौमित्रे मम द्रक्ष्यन्ति विक्रमम् ॥ ६४ ॥

संहृत्यैव प्रकाशते तथा मम तेजः गुणान् मृदुत्वादीन् संहृत्यैव प्रकाशते ॥५९॥ तनि०—शशिज्योत्स्नामित्युपलक्षणम् । उदितो महान् सूर्यः अनायासेन शशिज्योत्स्नादीनि तेजांस्यपहृत्य यथा प्रकाशते तद्वन्मम तेजः सकलवस्तुगुणान् संहृत्य प्रकाशते॥५९। देवाविषयः कोपस्तत्सम्बन्धिष्वपि प्रवर्ततामित्याह—नैवेति ॥ ६० ॥ ममेति । अस्त्राणि ब्रह्मास्त्रादीनि । पश्य, उत्तरक्षण इति शेषः । त्रैलोक्यचारिणां निस्सम्पातं बाणप्रचारतोऽशक्यसञ्चारम् ॥६१ ॥ सन्निरुद्धेत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सन्निरुद्धः ग्रहगणः ग्रहगणसञ्चारः यस्य । आवारितः आच्छादितः। विप्रनष्टानलमरुत् नष्टाग्निवातं भास्करद्युतिसंवृतं संवृतभास्करद्युति । आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठायाः परनिपातः। कालसाध्यो धर्मः कालधर्मः विनाशः तेन कालधर्मणा। अनिजार्षः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ न तामिति । तस्मादस्मिन् मुहूर्ते

उदितो रविरिव सर्वगुणान् तेजांसि संहृत्याभिभूय मम तेजः प्रतापः प्रकाशत इत्यन्वयः ॥५९॥६०॥ ममेति । निस्सम्पातं निस्सञ्चारम् ॥ ६१ ॥ सन्निरुध्येत्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । विप्रनष्टानलजलमरुद्भास्करसंवृतम् इति पाठः । विप्रनष्टाः अनलजलमरुतो यस्मिंस्तत्तथा भास्करसंवृतं भास्करस्य संवृतं संवरणं यस्मिन् तत्, लीनभास्करमित्यर्थः। विप्रनष्टाखिलमहद्भास्करद्युतीत्यपि पाठः । तस्यायमर्थः—विप्रनष्टाः अखिलमहतां भास्करस्य च द्युतयो यस्मिन् तत् । अत एव संवृतम्, तमसेति शेषः। कालधर्मणा विनाशेन संयुक्तं करिष्यामीत्यन्वयः॥६२॥६३॥ न तामित्यत्र

नाकाशमुत्पतिष्यन्ति सर्वभूतानि लक्ष्मण । मम चाप गुणोन्मुक्तैर्बाणजालैर्निरन्तरम् ॥ ६५ ॥ अर्दितं मम नाराचैर्ध्वस्तभ्रान्तमृगद्विजम् । समाकुलममर्यादं जगत् पश्यार्य लक्ष्मण ॥ ६६ ॥ आकर्णपूर्णैरिषुभिर्जीवलोकं दुरावरैः। करिष्ये मैथिलीहेतोरपिशाचमराक्षसम् ॥६७॥ मम रोषप्रयुक्तानां सायकानां बलं सुराः । द्रक्ष्यन्त्यद्य विमुक्तानामतिदूरातिगामिनाम् ॥ ६८ ॥ नैव देवा न दैतेया न पिशाचा न राक्षसाः । भविष्यन्ति मम क्रोधा त्रैलोक्ये विप्रणाशिते ॥ ६९ ॥ देवदानवयक्षाणां लोका ये रक्षसामपि । बहुधा न भविष्यन्ति बाणौघैः शकलीकृताः ॥ ७० ॥ निर्मर्यादानिमाँल्लोकान् करिष्याम्यद्य सायकैः । हृतां मृतां वा सौमित्रे न दास्यन्ति ममेश्वराः ॥७१॥ तथारूपां हि वैदेहीं न दास्यन्ति यदि प्रियाम् । नाशयामि जगत्सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥ ७२ ॥ इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो रामो निष्पीड्य कार्मुकम् । शरमादाय संदीप्तं घोरमाशीविषोपमम् ॥ ७३ ॥

इत्युपस्कार्यम् । कुशलिनीं क्षेमयुक्ताम् अक्षतामित्यर्थः ॥६४॥ नाकाशमिति। गुणो मौर्वी ॥६५॥ अर्दितं हिंसितम् । समाकुलं सम्यग्व्यग्रम् । अमर्यादं त्यक्तस्वस्वप्रकृत्यवस्थानम् ॥ ६६ ॥ दुरावरैः दुर्वारैः । जीवलोकं ब्रह्माण्डम् ॥६७॥ रोषप्रयुक्तानां रोषसंप्रयुक्तानाम्, ममेति शेषः । अतिदूरातिगामिनाम् अतिदूरातिपातिनाम् ॥ ६८ ॥ न भविष्यन्ति नशिष्यन्तीत्यर्थः । पूर्वं दुःखप्रातिरेवोक्ता ॥ ६९ ॥ देवेति । बहुधा शकलीकृता इत्यन्वयः ॥७० ॥ निर्मर्यादान् स्वस्वव्यवस्थारहितान् । न दास्यन्ति न दास्यन्ति यदि ॥ ७१ ॥ हृतां मृतां वेत्यत्र सूचितमाह—तथारूपामिति । जगत्सर्वं सर्वं जनमित्यर्थः । अन्यथा त्रैलोक्यमित्यनेन पुनरुक्तिः सचराचरमित्यनुवादः ॥ ७२ ॥ इत्युक्त्वेति श्लोकद्वय

यदिशब्दोऽध्याहार्यः॥६४॥ नेति। निरन्तरं नीरन्ध्रम्। आकाशे नोत्पतिष्यन्तीत्यन्वयः ॥६५-६८॥ नैवेति । न भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ ६९॥७०॥ निर्मर्यादानिति । न दास्यन्तीत्यत्र यदीत्यध्याहार्यम्॥७१॥७२॥ इतीति। निष्पीड्य दृढमुष्टिबन्धेन गृहीत्वा७३-७४

सन्धाय धनुषि श्रीमान् रामः परपुरञ्जयः । युगान्ताग्निरिव क्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् ॥ ७४ ॥ यथा जरा यथा मृत्युर्यथा कालो यथा विधिः । नित्यं न प्रतिहन्यन्ते सर्वभूतेषु लक्ष्मण । तथाहं क्रोधसंयुक्तो न निवार्योऽस्मि सर्वथा ॥ ७५ ॥ पुरेव मे चारुदतीमनिन्दितां दिशन्ति सीतां यदि नाद्य मैथिलीम् । सदेवगन्धर्वमनुष्यपन्नगं जगत् सशैलं परिवर्तयाम्यहम् ॥ ७६ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

मेकान्वयम् । निष्पीड्य दृढमुष्टिबलेन गृहीत्वा ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ यथेत्यादिः सार्धश्लोकः । विधिः अदृष्टं जरादयो यथा न प्रतिहन्यन्ते तथाहं न निवार्यः । अन्ये यथाशब्दाः पादपूरणार्थाः । यद्वा बहुवचनमविवक्षितम् । प्रतिहन्यत इति प्रत्येकमन्वयः ॥७५॥ ति०–अनेन अप्रतिहतसङ्कल्पत्वं परैरनभिभवनीयत्वं च कथितम् । अत्र यथेति पदावृत्त्या न प्रतिहन्यन्त इत्यप्रतिक्रिया स्वरूपावृत्तिः । दीपकालङ्कारः ॥ ७५ ॥ पुरेव मे चारुदतीं मायामृगं प्रति गमनात् पूर्वं कान्तं मां प्रति इमं मृगं गृहीत्वा मह्यं देहीति हर्षेण यत् स्मितं कृतवती तेन सहैव न दास्यन्ति चेत् अनिन्दितां तामलब्ध्वा जगदुपसंहारं करिष्यामि चेदपि इदं निन्दितमिति न कोपि वक्ष्यन्तीति भावः । वक्ष्यते हि–"यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् । अस्या हेतोर्विशालाक्ष्या युक्तमित्येव मे मतिः ॥" इति सर्वज्ञेन हनुमता । चारुदतीमित्यत्र "छन्दसि" इति सूत्रेण दन्तशब्दस्य दत्रादेशः । "अग्रान्त–" इति सूत्रस्थचकारेण वा दत्रादेशः । सीताम् अयोनिजतया मत्तोप्यतिशायिताम् । मैथिलीं वीरश्रेष्ठजनकचक्रवर्तिपुत्रीत्वेन मत्सदृशीम् । सदेवेत्यादि । सर्वलोकस्य सम्भूतमरणमेव करिष्यामीति भावः । परिवर्तयामि नाशयामि अन्यथाकरिष्यामीति वा । अस्मिन् सर्गे सार्धपञ्चसप्ततिश्लोकाः॥७६॥ इति श्रीगो० श्रीरा०रत्नमे०आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः॥६४॥

विधिः दैवम् । न प्रतिहन्यन्ते न निवार्यन्ते ॥ ७५ ॥ पुरेति । परिवर्तयामि नाशयामि॥७६॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा०आरण्यकाण्ड०चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

ति०–नन्वेवंविधः कोपः कथमस्य किमर्थं चेति चेच्छृणु मनुष्यदेहधारणेन तद्व्यवहारनटनमेवैतत् । किञ्च ईदृशदुःखकालेऽस्य क्रोधाभावे रावणो मनुष्यबुद्धिं कुर्यात् तथा च तद्वधोऽशक्यः स्यादित्येतदर्थं च सः मृत्युं मरणधर्मेण योजयामीत्यादि वचोपि रावणवचोवदेव, आरोपितक्रोधमूलकत्वात्, अत एव शरैर्विधमिष्यामीत्युक्तिः । लक्ष्मणस्तु तत्त्वज्ञोपि तद्वदेवातत्त्वज्ञ इव तन्मायामोहितो वा प्रलयकालिकरौद्रशक्त्याविशं सम्भाव्यानुनयति स्म ७६

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

तप्यमानं तथा रामं सीताहरणकर्शितम् । लोकानामभवे युक्तं संवर्तकमिवानलम् ॥ १ ॥ वीक्षमाणं धनुः सज्यं निःश्वसन्तं पुनः पुनः । दग्धुकामं जगत्सर्वं युगान्ते तु यथा हरम् ॥ २ ॥ अदृष्टपूर्वं संक्रुद्धं दृष्ट्वा रामं तु लक्ष्मणः । अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं मुखेन परिशुष्यता ॥ ३ ॥ पुरा भूत्वा मृदुर्दान्तः सर्वभूतहिते रतः । न क्रोधवशमापन्नः प्रकृतिं हातुमर्हसि ॥ ४ ॥ चन्द्रे लक्ष्मीः प्रभा सूर्ये गतिर्वायौ भुवि क्षमा । एतच्च नियतं सर्वं त्वयि चानुत्तमं यशः ॥ ५ ॥ एकस्य नापराधेन लोकान् हन्तुं त्वमर्हसि । न तु जानामि कस्यायं भग्नः साङ्ग्रामिको रथः । केन वा कस्य वा हेतोः सायुधः सपरिच्छदः ॥ ६ ॥

एवं जगदुपसंहारक्रोधकलुषं रामं लक्ष्मणः सन्धुक्ष (सान्त्व) यति पञ्चषष्टितमे। तप्यमानमित्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । तप्यमानं तपन्तम् । तथा तप्यमानमित्यनेन पूर्वोक्तजगदुपसंहारवाचस्ततत्वकृताः नतु सङ्कल्पपूर्वा इत्युच्यते । रामं दृष्ट्वा राममब्रवीदिति क्रियाभेदान्न पुनरुक्तिदोषः । अभवे विनाशे । युक्तम् उद्युक्तम् । संवर्तकं संहारकम् । अदृष्टपूर्वमिति क्रोधनक्रियाविशेषणम् । परिशुष्यता लोकविनाशभयेनेति भावः ॥ १–३ ॥ पुरेति । क्रोधवशमापन्नः सन् प्रकृतिं मृदुत्वादिनिजस्वभावं न हातुमर्हसि ॥ ४ ॥ चन्द्र इति । लक्ष्म्यादिकमेकैकस्य प्रतिनियतम्, त्वयि तु एतत्सर्वं च यशश्च प्रतिनियतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ तनि०—अत्र यशःशब्देन " न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः" इत्याद्युक्तनिस्सीमाभ्यधिकत्वादिगुणाः प्रतिनियता इत्युपलक्ष्यन्ते ॥ ५ ॥ मम दान्ततयैवैतादृशी दशा जाता

तप्यमानमित्यादि । तप्यमानं तपन्तं रामं दृष्ट्वा राममब्रवीदिति रामशब्दद्वयस्य सम्बन्धः । अभवे नाशे युक्तमुद्युक्तम् । सांवर्तकमिति पाठः । सांवर्तकं प्रलयकालीनम् । मुखेन परिशुष्यतेति लोकविनाशभयेनेति भावः ॥ १–३ ॥ पुरेति । प्रकृतिं सर्वभूतहितस्वरूपम् ॥ ४ ॥ चन्द्र इति । लक्ष्म्यादिकमेकैकस्य प्रतिनियतम् । त्वयि एतच्च सर्वं यशश्च प्रतिनियतमित्यर्थः ॥ ५ ॥ अस्तु प्रकृते किमायातम् अत आह–

स०–अदृष्टपूर्वमिति विशेष्येण स्वरसान्वयि सत् विशेषणीभूते क्रोधेऽन्वेति । ततश्चादृष्टपूर्वक्रोधवन्तमित्यर्थः ॥ ३

खुरनेमिक्षतश्चायं सिक्तो रुधिरबिन्दुभिः । देशो निर्वृत्त सङ्ग्रामः सुघोरः पार्थिवात्मज ॥ ७ ॥ एकस्य तु विमर्दोऽयं न द्वयोर्वदतां वर । न हि वृत्तं हि पश्यामि बलस्य महतः पदम् ॥ ८ ॥ नैकस्य तु कृते लोकान्विनाशयितुमर्हसि । युक्तदण्डा हि मृदवः प्रशान्ता वसुधाधिपाः ॥ ९ ॥ सदा त्वं सर्वभूतानां शरण्यः परमा गतिः । को नु दारप्रणाशं ते साधु मन्येत राघव ॥ १० ॥ सरितः सागराः शैला देवगन्धर्वदानवाः । नालं ते विप्रियं कर्तुं दीक्षितस्येव साधवः ॥ ११ ॥

अधुनाऽपि यदि क्रोधो न स्यात् को वा मम वित्रस्येत् कथं च सीताप्राप्तिरित्याशङ्क्याह—एकस्येति । अर्धत्रयमेकान्वयम् । अयं भावः—एको रथो दृश्यत एकस्यैव पदं प्रतीयते तेन एक एवापराधीति निश्चीयते एकस्य चापराधेन सर्वान् हन्तुं नार्हसि । तर्हि को वाऽपराधीत्यत्राह—नत्विति । केन प्रतिपक्षिणा कस्य प्रयोजनस्य हेतोः । "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी । प्रकृतादन्यस्माद्वा निमित्तादिति न जानामि, तच्चिन्तनीयमित्यर्थः । सपरिच्छदः सपरिकरः ॥ ६ ॥ अश्वानां खुरैः रथनेमिभिः रथाङ्गैश्च क्षतः निर्वृत्तसङ्ग्रामः, दृश्यत इति शेषः ॥ ७ ॥ विमर्दः सम्प्रहारः । तत्र हेतुमाह नहीति । वृत्तं संक्रान्तम् ॥ ८ ॥ वक्तव्यमुक्त्वा प्रकृतमाह—नैकस्येति । युक्तदण्डा अपराधोचितशिक्षणप्रवर्तकाः ॥ ९ ॥ विशिष्य तवायं धर्म इत्याह—सदेति । शरण्यः शरणार्हः । परमा गतिः परमप्राप्यः । देवादिकृतोऽयमपराधो नेत्याह—को न्विति ॥ १० ॥ दीक्षितस्य उप

एकस्येति । नन्वेकस्यापराध इति कथं ज्ञायते ? अत आह—नत्विति । न जानाम्येवेत्यर्थः । यद्यप्येक इति विशेषतो न जानामि तथापि भग्नो रथस्त्वेक इति कृत्वा अयमेक एवास्माकम् अपराधीति जानामीति भावः ॥ ६ ॥ खुरेति । उक्तविशेषणविशिष्टा देशः निर्वृत्तसङ्ग्रामः निष्पन्नसङ्ग्रामो देशो दृश्यत इति शेषः । अतः एकस्य, रथिकस्येति शेषः । न द्वयोः रथिकयोरिति शेषः । कुतः ? महतो बलस्य सैन्यस्य पदं स्थानं न पश्यामीत्यर्थः ॥ ७॥८॥ उपसंहरति—नैकस्येति । एकस्य कृते एकनाशनिमित्तमित्यर्थः । युक्तदण्डाः यथापराधदण्डाः । मृदवः अकठिनाः ॥ ९॥१०॥ सरित इति । ते तव नालं न समर्थाः । दीक्षितस्य प्रक्रान्तयज्ञानुष्ठानस्य । साधवः ज्ञानसम्पन्नाः । ऋत्विजः विप्रियं शापाद्यपचारं कर्तुं न समर्थाः । "नैनं ततं नाभि

येन राजन् हृता सीता तमन्वेषितुमर्हसि । मद्द्वितीयो धनुष्पाणिः सहायैः परमर्षिभिः ॥ १२ ॥ समुद्रं च विचेष्यामः पर्वतांश्च वनानि च । गुहाश्च विविधा घोरा नदीः पद्मवनानि च ॥ १३ ॥ देवगन्धर्वलोकांश्च विचेष्यामः समाहिताः । यावन्नाधिगमिष्यामस्तव भार्यापहारिणम् ॥ १४ ॥ न चेत्साम्ना प्रदास्यन्ति पत्नीं ते त्रिदशेश्वराः । कोसलेन्द्र ततः पश्चात् प्राप्तकालं करिष्यसि ॥ १५ ॥ शीलेन साम्ना विनयेन सीतां नयेन न प्राप्स्यसि चेन्नरेन्द्र । ततः समुत्पादय हेमपुङ्खैर्महेन्द्रवज्रप्रतिमैः शरौघैः ॥ १६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

तं तथा शोकसन्तप्तं विलपन्तमनाथवत् ।
मोहेन महताविष्टं परिद्यूनमचेतनम् ॥ १ ॥

क्रान्तयज्ञानुष्ठानस्य । साधवः ऋत्विजः ॥ ११ ॥ परमर्षिभिः एतद्वनस्थैः ॥ १२ ॥ समुद्रमिति । विचेष्यामः अन्वेषिष्यामहे ॥ १३ ॥ देवेति । स्पष्टम् ॥ १४ ॥ न चेदिति । प्राप्तश्चतुर्थोपायकालो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा ॥ १५ ॥ एतदेव स्पष्टयति--शीलेनेति । समुत्पादय, विवक्षितकार्यमिति शेषः । समुत्सादयेति पाठे—लोकानिति शेषः । एवं लक्ष्मणप्रसादनेन रामकोपशान्तिप्रपञ्चनाद्रावणाराधिततत्पक्षपातिरुद्रसङ्कल्पाद्रामकोपो भग्न इति वदन् मूर्ख इत्यवगन्तव्यः ॥ १६ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरा० रत्नमे० आरण्यकाण्ड० पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

एवं लक्ष्मणो राममाश्वास्य पुनर्वक्तव्यांशं ज्ञापयति षट्षष्टितमे—तं तथेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । परिद्यूनं परिदेवनं प्राप्तम्, परिशोचन्तमित्यर्थः ।

चरितमागच्छति " इत्यादिश्रुतिबलादिति भावः ॥ ११ ॥ मद्द्वितीयः अहं द्वितीयः सहायः यस्य सः ॥ १२–१६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

तमित्यादि । परिद्यूनं परिदेवनं प्राप्तं शोचन्तमित्यर्थः । " दिवोऽविजिगीषायाम् "

ततः सौमित्रिराश्वास्य मुहूर्तादिव लक्ष्मणः । रामं सम्बोधयामास चरणौ चाभिपीडयन् ॥ २ ॥ महता तपसा राम महता चापि कर्मणा । राज्ञा दशरथेनासि लब्धोऽमृतमिवामरैः ॥३॥ तव चैव गुणैर्बद्धस्त्वद्वियोगान्महीपतिः । राजा देवत्वमापन्नो भरतस्य यथा श्रुतम् ॥ ४ ॥ यदि दुःखमिदं प्राप्तं काकुत्स्थ न सहिष्यसे । प्राकृतश्चाल्पसत्त्वश्च इतरः कः सहिष्यति ॥५॥ दुःखितो हि भवान् लोकांस्तेजसा यदि धक्ष्यते । आर्ताः प्रजा नरव्याघ्र क्व नु यास्यन्ति निर्वृतिम् ॥ ६ ॥ [आश्वसिहि नरश्रेष्ठ प्राणिनः कस्य नापदः । संस्पृशन्त्यग्निवद्राजन् क्षणेन व्यपयान्ति च॥ लोकस्वभाव एवैष ययातिर्नहुषात्मजः ।] गतः शक्रेण सालोक्यमनयस्तं तमः स्पृशत् ॥ ७ ॥

"च्छ्वोः शूडनुनासिके च" इत्यूठ् । "दिवोऽविजिगीषायाम्" इति निष्ठानत्वम् । अचेतनम् अस्वस्थचित्तम् । सम्बोधयामास ज्ञापयामास । अभिपीडयन् उपसंगृह्णन् ॥ १ ॥ २ ॥ महता तपसा कायक्लेशेन व्रतोपवासादिना । महता चापि कर्मणा अश्वमेधपुत्रकामेष्टिप्रभृतिकर्मणा । राज्ञा दशरथेन "राजा लोकस्य रञ्जनात्" अनेन मन्त्रद्रव्यक्रियालोपाभावेनाधिकारिणा कृतत्वमुच्यते । अमृतमिव तद्वत् भोग्यत्वं यत्नसाध्यत्वं चोच्यते । अमरैः अनेकसुरकृतयत्नः एकेन कृत इति गम्यते ॥ ३ ॥ तवेति । एवकारेण इतरपुत्रव्यावृत्तिः । तवैव गुणैर्बद्धः त्वद्गुणैकपरवशः महीपतिः राजा न तु जातिमात्रेण राजा देवत्वमापन्नः । तत्र किं प्रमाणं तत्राह-भरतस्येति । भरतादित्यर्थः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तथैव मयोक्तमिति शेषः ॥ ४ ॥ काकुत्स्थेत्यनेनाप्राकृतत्वं महासत्त्वत्वं च सिद्धम् । सहिष्यति साहिष्यते ॥ ५ ॥ धक्ष्यते धक्ष्यति ॥ ६॥ प्रसङ्गात् दैविकावर्थानर्थावन्ये महान्तोपि प्राप्नुवन्तीति दृष्टान्तमुखेन प्रतिपाद

इति निष्ठानत्वम् । "च्छ्वोश्शूडनुनासिके च" इत्यूठ् । यद्वा परिद्यूनं क्षीणम् । अचेतनम् अस्वस्थचित्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ महतेति । तपसा पुत्रकामनया कृतेन तपसा । कर्मणा पुत्रकामेष्ट्यादिरूपेणेत्यर्थः ॥३॥ तवेति । देवत्वमापन्नः स्वर्गं गतः । भरतस्य यथा श्रुतम्, मुखादिति शेषः । यथा यथावच्छ्रुतमित्यन्वयः ॥४-६॥ [आश्वसिहीति । "नहवै शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" इति श्रुतेः॥] अन्येपि महात्मानो

महर्षियों वसिष्ठस्तु यः पितुर्नः पुरोहितः । अह्ना पुत्र शतं जज्ञे तथैवास्य पुनर्हतम् ॥८॥ या चेयं जगतां माता देवी लोकनमस्कृता । अस्याश्च चलनं भूमेर्दृश्यते सत्य संश्रव ॥ ९ ॥ यौ धर्मौ जगतां नेत्रौ यत्र सर्वं प्रति ष्ठितम् । आदित्यचन्द्रौ ग्रहणमभ्युपेतौ महाबलौ ॥१०॥ सुमहान्त्यपि भूतानि देवाश्च पुरुषर्षभ । न दैवस्य प्रमु ञ्चन्ति सर्वभूतादिदेहिनः ॥ ११ ॥

यितुमाह—लोकस्वभाव इत्यादिना । एष लोकस्वभाव इति वक्ष्यमाणेषु सर्वत्र योज्यम् । अनयः अनयमूलं दुःखमित्यर्थः । तमः अज्ञानं स्पृशत् अस्पृशत् । स हि स्वर्गगतोपि इन्द्रेणासूयाकलुषेण भवद्राज्ये को वा श्रेष्ठ इति पृष्टः सत्य वादितयाऽहमेवेत्युक्तवान् । इन्द्रेणात्मश्लाघी त्वं न स्वर्गार्ह इति पातित इति पुराणप्रसिद्धिः । नहुषात्मज इत्यनेन नहुषानीतिरपि व्यज्यते । स च सप्तर्षीन् स्ववाहकान् शचीस्मरणेन सर्पसर्प इत्युक्तवान् सर्पो भवेत्यगस्त्यशप्तश्चिरं तथाभूतस्तस्थौ ॥ ७ ॥ अह्ना पुत्रशतं हतम्, विश्वामित्रकोपेन युगपत्पुत्रशत नाशदुःखमनुभूतमिति भावः ॥ ८ ॥ माता सर्वोपादानत्वात् । देवी देवस्य विष्णोः पत्नी अत एव लोकनमस्कृता । सत्यसंश्रवेति त्वयैव हि पूर्वं मह्यमेव मुपदिष्टमिति भावः ॥ ९ ॥ धर्मौ धर्मप्रवर्तकौ सर्वधर्मसाक्षित्वात् । नेत्रौ नेतारौ कालपरिच्छेदादिमुखेन जगतः प्रवर्तकौ । " नेत्रो नेतरि भेद्यवान् " इति विश्वः । सर्वेषामर्थप्रकाशकत्वेन नेत्रभूतौ वा । लिङ्गव्यत्ययश्छान्दसः । यत्र ययोः सर्वं जगत् प्रतिष्ठितं यदधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तिकाः सर्वे जना इत्यर्थः । सूर्यस्य वर्षहेतुत्वात् चन्द्रस्यौषधिहेतुत्वाच्चेति भावः । " आदित्या ज्जायते वृष्टिस्ततोऽन्नमभिजायते ।" इति वचनात् । ग्रहणं राहुकेतुभ्यां ग्रासम् ॥ १० ॥ किं बहुना सङ्ग्रहेणोच्यत इत्याह—सुमहान्तीति । सुमहान्ति भूतानि

दुःखं प्राप्नुवन्तीति दृष्टान्तमुखेनाह—लोक इति । एषः दुःखसम्बन्धः, लोकस्वभावः लोकस्य जनस्य स्वभावः, स्वभावप्राप्त इति यावत् । अनयः स्वर्गभ्रंशरूपदुःख मित्यर्थः । समस्पृशत इति पाठः । प्राप्तवानित्यर्थः ॥७॥ महर्षिरिति । तथैवास्य पुन र्हतम्, विश्वामित्रेणेति भावः ॥८॥ ये चेति । भूमेश्चलनम्, कदाचिदिति शेषः ॥९ ॥ धर्मौ धर्मप्रवर्तकौ । नेत्रौ नेतारौ । कालपरिच्छेदादिमुखेन जगतां प्रवर्तकौ ॥ १० ॥ न दैवस्य प्रमुञ्चन्ति सर्वभूतादिदेहिनो दैवस्य सर्वेश्वरस्य वशं न प्रमुञ्चन्ति नाति

शक्रादिष्वपि देवेषु वर्तमानौ नयानयौ । श्रूयेते नरशार्दूल न त्वं शोचितुमर्हसि ॥१२॥ नष्टायामपि वैदेह्यां हृतायामपि चानघ । शोचितुं नार्हसे वीर यथाऽन्यः प्राकृतस्तथा ॥ १३ ॥ त्वद्विधा न हि शोचन्ति सततं सत्यदर्शिनः । सुमहत्स्वपि कृच्छ्रेषु रामानिर्विण्णदर्शनाः ॥ १४ ॥ तत्त्वतो हि नरश्रेष्ठ बुद्ध्या समनुचिन्तय । बुद्ध्या युक्ता महाप्राज्ञा विजानन्ति शुभाशुभे ॥ १५ ॥ अदृष्टगुणदोषाणामधृतानां च कर्मणाम् । नान्तरेण क्रियां तेषां फलमिष्टं प्रवर्तते ॥ १६ ॥

मान्धातृनलप्रभृतिमहाजना अपि । सर्वभूतादिदेहिनः सर्वभूतानि आदिर्देहो ऽस्यास्तीति तथा सर्वभूतान्तर्यामिण इत्यर्थः । देवस्य परमात्मनः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । न प्रमुञ्चन्ति सर्वेऽपि तत्सङ्कल्पं नातिक्रामन्तीत्यर्थः ॥११॥ उपसंहरति— शक्रादिष्वपीति । नयानयौ तन्मूलसुखदुःखे अतो न त्वं शोचितुमर्हसीत्यर्थः ॥१२॥ उक्तं विवृणोति—नष्टायामपीति । नार्हसे नार्हसि ॥ १३ ॥ सत्यदर्शिनः यथार्थदर्शिनः कृच्छ्रेषु दुःखेषु । अनिर्विण्णम् अविनाशि दर्शनं कृत्याकृत्य विवेको येषां ते तथा ॥ १४ ॥ तत्त्वतो बुद्ध्या अबाधितबुद्ध्या समनुचिन्तय, शुभाशुभे इति शेषः । महाप्राज्ञाः बुद्ध्या तात्कालिक्या युक्ताः सन्तः शुभाशुभे भाविनी विजानन्ति ॥ १५ ॥ इदानीं फलानुभवः पूर्वकर्मसाध्यः अतस्तत्र न शोचनीयमित्याह—अदृष्टेति । अदृष्टगुणदोषाणां प्रत्यक्षतो द्रष्टुमशक्यसुखदुःखरूपगुणदोषाणाम् । अधृतानां पुरा एवं कर्म कृतमिति निश्चेतुमशक्यानाम्

क्रामन्ति ॥ ११ ॥ नयानयौ तन्मूलार्थानर्थौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ त्वद्विधा इति । अनिर्विण्णदर्शनाः विषादरहितान्तःकरणा इत्यर्थः ॥ १४ ॥ यतः बुद्ध्या सूक्ष्मबुद्ध्या युक्ता जना इत्यर्थः । शुभाशुभे जानन्ति अतस्त्वमपि बुद्ध्या तत्त्वत इदं दुःखं कथं मया प्राप्तमिति समनुचिन्तयेति सम्बन्धः । शुभाशुभे पुण्यपापे ॥१५ ॥ लोके सर्वेषामपि कर्मफलमवश्यम्भावीत्याह—अदृष्टेति । अदृष्टगुणदोषाणाम् अदृष्टाः शास्त्रैकसमधिगम्यतया प्रत्यक्षतो द्रष्टुमशक्याः गुणदोषाः सुखदुःखरूपाः येषां तेषाम् अतएव अध्रुवाणाम् अनिश्चितफलानाम् । सत्कर्मानुष्ठाने दुःखमित्यन्वयव्यतिरेकसूचकप्रत्यक्षप्रमाणेनानिश्चितफलानामित्यर्थः । कर्मणां क्रियामन्तरेण अनुष्ठानं विना

त्वमेव हि पुरा राम मामेवं बहुशोऽन्वशाः ।
अनुशिष्याद्धि को नु त्वामपि साक्षाद्बृहस्पतिः ॥ १७ ॥
बुद्धिश्च ते महाप्राज्ञ देवैरपि दुरन्वया ।
शोकेनाभिप्रसुप्तं ते ज्ञानं सम्बोधयाम्यहम् ॥ १८ ॥
दिव्यं च मानुषं च त्वमात्मनश्च पराक्रमम् ।
इक्ष्वाकुवृषभावेक्ष्य यतस्व द्विषतां वधे ॥ १९ ॥
किं ते सर्वविनाशेन कृतेन पुरुषर्षभ ।
तमेव त्वं रिपुं पापं विज्ञायोद्धर्तुमर्हसि ॥ २० ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम
दारण्यकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

तेषां प्रसिद्धानाम्, पूर्वकृतानामित्यर्थः । कर्मणाम् इष्टं फलं क्रियाम् अनुष्ठान मन्तरेण न प्रवर्तते। पूर्वकर्मानुष्ठानं विना इदानीं फलं नोत्पद्यते अतः पूर्वकर्म फले इदानीं प्रवृत्ते कात्र परिदेवनेति भावः ॥ १६ ॥ अन्वशाः अनुशासित वानसि ॥ १७ ॥ दुरन्वया दुर्लभा । प्रसुप्तं स्तिमितम् । सम्बोधयामि उत्था पयामि ॥१८॥ दिवि भवं दिव्यम् । प्राणिजातं देवगन्धर्वादिकं तच्च सात्त्विकं वधानर्हम्, मानुषं मनुष्यलोकोद्भवं ब्राह्मणादिकं तदपि वधानर्हम् । सर्वलोक संहारसमर्थम् आत्मनः पराक्रमं च अवेक्ष्य विचार्य द्विषतामेव वधे यतस्व॥१९॥ उद्धर्तुं नाशयितुम् ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

इष्टं फलं सुखं दुःखं चेत्यर्थः । न प्रवर्तते कारणं विना कार्यानुत्पत्तेरित्याशयः । तथा चानुष्ठितस्य कर्मणः शुभमशुभं वाऽवश्यं भोक्तव्यमिति भावः॥१६॥ त्वमेवेति । अन्वशाः शिक्षितवानसि । अनुशिष्यात् शिक्षयेत् ॥ १७ ॥ ते बुद्धिः देवैरपि दुरन्वया अन्वेतुमनुगन्तुमशक्या अतः शोकेन प्रसुप्तमन्तर्हितं ते ज्ञानं सम्बोधयामी त्यन्वयः ॥ १८ ॥ दिव्यः देवगन्धर्वादिः वधानर्हः सात्त्विकः पक्षो ज्ञेयः । मानुषः मनुष्यलोकप्रभवो ब्राह्मणादिरहिंस्यो जनः तं च आत्मनस्तव पराक्रमं सर्वलोकसंहार समर्थं चावेक्ष्यालोच्य द्विषतां वध्यानामेव वधे यतस्व सर्वत्र असङ्कोचेन पराक्रमे कृते ब्राह्मणादिसाधुबाधा भवेत् अतः अपराधिनमेव ज्ञात्वा जहीति भावः ॥१९॥ २० ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदी० आरण्यकाण्डव्याख्यायां षट्षष्टितमः सर्गः ॥६६॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

पूर्वजोऽप्युक्तमात्रस्तु लक्ष्मणेन सुभाषितम् । सारग्राही महासारं प्रतिजग्राह राघवः ॥ १ ॥ सन्निगृह्य महाबाहुः प्रवृत्तं कोपमात्मनः । अवष्टभ्य धनुश्चित्रं रामो लक्ष्मण मब्रवीत् ॥ २ ॥ किं करिष्यावहे वत्स क्व वा गच्छाव लक्ष्मण । केनोपायेन पश्येयं सीतामिति विचिन्तय ॥ ३ ॥ तं तथा परितापार्तं लक्ष्मणो राममब्रवीत् । इदमेव जन स्थानं त्वमन्वेषितुमर्हसि । राक्षसैर्बहुभिः कीर्णं नानाद्रुम लतायुतम् ॥ ४ ॥ सन्तीह गिरिदुर्गाणि निर्दराः कन्दराणि च । गुहाश्च विविधा घोरा नानामृगगणाकुलाः ॥ ५ ॥ आवासाः किन्नराणां च गन्धर्वभवनानि च । तानि युक्तो मया सार्धं त्वमन्वेषितुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्वद्विधा बुद्धिसम्पन्ना महात्मानो नरर्षभ । आपत्सु न प्रकम्पन्ते वायुवेगैरिवाचलाः ॥ ७ ॥ इत्युक्तस्तद्वनं सर्वं विचचार सलक्ष्मणः । क्रुद्धो रामः शरं घोरं सन्धाय धनुषि क्षुरम् ॥ ८ ॥

अथ लक्ष्मणवाक्यप्रतिष्ठापितधैर्यो रामो युद्धभूमेर्दक्षिणतः किञ्चिद्दूरे गृध्रराजं दृष्ट्वा रोदिति सप्तषष्टितमे—पूर्वजोपीत्यादि । राघवः पूर्वजोपि लक्ष्मणेन कनिष्ठेन सुभाषितं युक्तियुक्ततयोक्तं वाक्यम् उक्तमात्रस्तु उक्तमात्र एव जग्राह । "बालादपि सुभाषितम्" इति स्मृतेः । स्वयमुपदेष्टा कथमन्योक्तं जग्राहेत्यत्राह—सारग्राहीति । कथमस्य वाक्यस्य सारवत्त्वं तत्राह—महासारमिति ॥ १ ॥ सन्निगृह्येति । स्पष्टम् ॥ २ ॥ पश्येयं पश्येव ॥ ३ ॥ तमिति सार्धश्लोक एकान्वयः ॥ ४ ॥ इह जनस्थाने । गिरिगतानि दुर्गाणि, गन्तुमशक्यप्रदेशा इत्यर्थः । निर्दराः विदीर्णपाषाणाः । कन्दराणि पाषाणसन्धयः । गुहाः देवखातबिलानि । युक्तः सन्नद्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ न प्रकम्पन्ते न चञ्चलचित्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ क्षुरं क्षुरप्राख्यं शरम् । सीताया अदर्शनात् क्रोधः ॥ ८ ॥

पूर्वजोपीति । महासारं युक्तियुक्तमित्यर्थः ॥ १–४ ॥ सन्तीति । निर्दराः शिलोद्भेदमार्गाः । कन्दराणि दर्यः । गुहाः पाषाणसन्धयः । युक्तः सन्नद्धः । इह जनस्थाने ॥ ५–७ ॥ क्षुरं

ततः पर्वतकूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् । ददर्श पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ॥ ९ ॥ तं दृष्ट्वा गिरिशृङ्गाभं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । अनेन सीता वैदेही भक्षिता नात्र संशयः ॥ १० ॥ गृध्ररूपमिदं रक्षो व्यक्तं भवति कानने । भक्षयित्वा विशालाक्षीमास्ते सीतां यथासुखम् ॥ ११ ॥ एनं वधिष्ये दीप्तास्यैर्घोरैर्बाणैरजिह्मगैः॥ १२॥ इत्युक्त्वाऽभ्यपतद् गृध्रं सन्धाय धनुषि क्षुरम् । क्रुद्धो रामः समुद्रान्तां कम्पयन्निव मेदिनीम् ॥ १३ ॥ तं दीनं दीनया वाचा सफेनं रुधिरं वमन् । अभ्यभाषत पक्षी तु रामं दशरथात्मजम् ॥ १४ ॥ यामोषधिमिवायुष्मन्नन्वेषसि महावने । सा देवी मम च प्राणा रावणेनोभयं हृतम् ॥ १५॥ त्वया विरहिता देवी लक्ष्मणेन च राघव । ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन बलीयसा ॥ १६ ॥ सीता मभ्यवपन्नोऽहं रावणश्च रणे मया । विध्वंसितरथश्चात्र पातितो धरणीतले ॥ १७ ॥

कूटः शृङ्गम् । महाभागं महाभाग्यम् । स्वाम्यर्थे त्यक्तशरीरत्वात् । द्विजोत्तमं पक्षिश्रेष्ठम् । " दन्तविप्राण्डजा द्विजाः " इत्यमरः । क्षतजं रुधिरम् ॥ ९ ॥ भक्षिता रुधिरार्द्रत्वादिति भावः ॥ १० ॥ गृध्रस्य रूपमिव रूपं यस्य तत्तथा ॥ ११ ॥ एनमित्यर्धमेकं वाक्यम् । अजिह्मम् अकुण्ठम् अवक्रं वा गच्छन्तीत्यजिह्मगाः तैः ॥ १२ ॥ अभ्यपतत् अभिमुखं गतः । समुद्रान्तां समुद्रपर्यन्ताम् ॥ १३ ॥ दशरथात्मजमिति सम्बन्धोक्तिः ॥ १४ ॥ यथा महौषध्यन्वेषिणः प्रतिवनमन्वेषन्ते तथा यामस्मिन् विस्तीर्णे वनेऽन्वेषसि । " एषृ गतौ " इत्यस्माद्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । नित्यं प्राणसमेत्युक्ता सा देवी मम प्राणाश्च उभयं रावणेन हृतम्, मम प्राणान् हृतप्रायान् कृत्वा सीतां रावणो हृतवानित्यर्थः। खरवधादिना रामबलं ज्ञात्वाप्यस्थाने भयशङ्कितया रामस्यायुः प्रार्थयते आयुष्मन्निति ॥ १५ ॥ त्वयेति स्पष्टम् ॥ १६ ॥ अभ्यवपन्नः आभिमुख्येन निर्गतम् ॥ ९-११ ॥ एनमिति । वधिष्ये इति । लक्ष्मणमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ १२-१४ ॥ यामिति । ओषधिं दिव्यौषधिलतामिव ॥ १५ ॥ १६ ॥ सीतामिति ।

एतदस्य धनुर्भग्नमेतदस्य शरावरम् । अयमस्य रथो राम भग्नः साङ्ग्रामिको मया ॥ १८ ॥ अयं तु सारथिस्तस्य मत्पक्षनिहतो युधि ॥ १९ ॥ परिश्रान्तस्य मे पक्षौ छित्त्वा खड्गेन रावणः। सीतामादाय वैदेहीमुत्पपात विहायसम् ॥ २० ॥ रक्षसा निहतं पूर्वं न मां हन्तुं त्वमर्हसि ॥२१॥ रामस्तस्य तु विज्ञाय बाष्पपूर्णमुखस्तदा। द्विगुणीकृततापार्तः सीतासक्तां प्रियां कथाम् ॥ २२ ॥ गृध्रराजं परिष्वज्य परित्यज्य महद्धनुः । निपपातावशो भूमौ रुरोद सहलक्ष्मणः ॥ २३ ॥ एकमेकायने दुर्गे निःश्वसन्तं कथञ्चन । समीक्ष्य दुःखिततरो रामः सौमित्रिमब्रवीत् ॥ २४ ॥

मुख्येन गतः। ह्रियमाणां सीतामवलोक्य तदभिमुखमागत इत्यर्थः । रावणश्च विध्वंसितरथः सन् अत्र धरणीतले पातितः, रथाद्भ्रंशितः इत्यर्थः ॥ १७ ॥ भग्नमेतद्धनुः अस्य रावणस्य सम्बन्धि । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । शरावरं वर्म तूणीरं वा ॥ १८ ॥ अयं त्वित्यर्धमेकम् ॥ १९ ॥ वैदेहीं जनकेन सम्यक् परिपोषिताम् ॥ २० ॥ रक्षसेत्यर्धमेकम् ॥ २१ ॥ तस्य गृध्रस्य सम्बन्धिनीं सीताविषयकथां विज्ञाय श्रुत्वा द्विगुणीकृतेन गृध्रवधेन द्विरावर्तितेन तापेन आर्तः पीडितः, अभूदिति शेषः ॥ २२ ॥ अवशः मूर्च्छित इत्यर्थः । रुरोद क्रमादिति शेषः ॥ २३ ॥ एकम् असहायं सहायरहितं दयया संरक्षकपथिकजनरहितमित्यर्थः। एकायने एकस्य मार्गे । "अयनं वर्त्ममार्गाध्व-" इत्यमरः। एकपद्या

सीतामभ्यवपन्नोऽहं सीतां मोचयितुमभिगतवानस्मीत्यर्थः । तदा रावणः पातितः ॥ १७ ॥ शरावरं कवचम् ॥१८–२१॥ राम इति । तस्य जटायुषः । विज्ञाय, स्वरूपमिति शेषः । सीतासक्तां सीताविषयां कथाम् । श्रुत्वेति शेषः । राम इति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । रामो रुरोदेत्यस्यायमभिप्रायः–परमेश्वरस्य श्रीरामस्य भक्तपक्षपातित्वेन भक्तं जटायुषमापन्नं दृष्ट्वा परमप्रियां सीतां रावणेन हृतां च श्रुत्वा "व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः" इत्युक्तेः भक्तापदं दृष्ट्वा रुरोदेति । द्विगुणीकृततापार्तो, बभूवेति शेषः । सीतादर्शनजस्तापः निजभक्तजटायुवधजनिततापश्च । एवं तापस्य द्विगुणत्वम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ एकमिति । दुर्गे लताकण्टकसङ्कीर्णतया

राज्याद्भ्रंशो वने वासः सीता नष्टा द्विजो हतः । ईदृशीयं ममालक्ष्मीर्निर्दहेदपि पावकम् ॥ २५ ॥ सम्पूर्णमपि चेदद्य प्रतरेयं महोदधिम् । सोपि नूनं ममालक्ष्म्या विशुष्येत्सरितां पतिः ॥ २६ ॥ नास्त्यभाग्यतरो लोके मत्तोऽस्मिन् सचराचरे। येनेयं महती प्राप्ता मया व्यसनवागुरा ॥ २७ ॥ अयं पितृवयस्यो मे गृध्रराजो जरान्वितः । शेते विनिहतो भूमौ मम भाग्यविपर्ययात् ॥ २८ ॥ इत्येवमुक्त्वा बहुशो राघवः सहलक्ष्मणः । जटायुषं च पस्पर्श पितृस्नेहं विदर्शयन् ॥ २९ ॥

मित्यर्थः दुर्गे इतः परमपि केनचिद्गन्तुमशक्ये इति दुःखहेत्वतिरेकोक्तिः । निःश्वसन्तं गृध्रराजमिति शेषः ॥ २४ ॥ यद्यपि " न चास्य महतीं लक्ष्मीं राज्यनाशोऽपकर्षति " " वनवासो महोदयः " इति अभिमततमतया प्रोक्तौ राज्यनाशवनवासौ तथापि सम्प्रति सीताविश्लेषकारित्वाज्जटायुवियोगफलकत्वाच्च तावेवानर्थकरौ जातावित्याह—राज्यादिति । राज्याद्भ्रंशः हठात् लब्धराज्यस्य विच्युतिः। वने वासः राज्यभ्रंशेपि राज्ये भिक्षुकवृत्त्यापि स्थातुं शक्यं तदपि न लब्धम् । सीता नष्टा वनवासेप्यभिमतजनविश्लेषाभावे सुखेनावस्थातुं शक्यं तदपि नास्ति । हतो द्विजः अभिमतजनविश्लेषेपि बन्धुजनसन्निधौ शोको निर्वापयितुं शक्यः स च निवृत्तः । ईदृशी एतादृशदुःखपर्यवसायिनी मम अलक्ष्मीः दौर्भाग्यम् । पावकमपि निर्दहेत् सर्ववस्तुदाहकमपि दहेत्, सदा विश्लेषप्रसक्तिशून्यं लक्ष्मणमपि विश्लेषयेदिति भावः ॥ २५ ॥ प्रतरेयं तापशान्तये प्लवेयं चेत् ॥२६ ॥ व्यसनं वागुरेव व्यसनवागुरा । " वागुरा मृगबन्धिनी " इत्यमरः ॥ २७ ॥ पितुर्वयस्यः सखा ॥२८॥ पितरीव स्नेहः पितृ

केनापि प्रवेष्टुमशक्ये । एकायने एकमार्गे । पतित्वेति शेषः । कथञ्चन निश्वसन्तं मृतप्रायम् एकम् असहायम् ॥ २४ ॥ राज्येति । निर्दहेदपि पावकं सकलवस्तुदाहकमपि दहेत् किमुतान्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥ सम्पूर्णमिति । महोदधिं प्रविशेयं यदि सीताविरहजनिततापनिवृत्त्यर्थमिति शेषः । सोपि सरितां पतिः मम अलक्ष्म्या अभाग्यात् विशुष्येदित्यर्थः ॥२६॥ येन अभाग्येन ॥ २७॥२८ ॥ इतीति । पितृस्नेहं

निकृत्तपक्षं रुधिरावसिक्तं स गृध्रराजं परिरभ्य रामः । क्व मैथिली प्राणसमा ममेति विमुच्य वाचं निपपात भूमौ ३०
इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

रामः सम्प्रेक्ष्य तं गृध्रं भुवि रौद्रेण पातितम् । सौमित्रिं मित्रसम्पन्नमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ममायं नूनमर्थेषु यतमानो विहङ्गमः । राक्षसेन हतः सङ्ख्ये प्राणांस्त्यक्ष्यति दुस्त्यजान् ॥ २ ॥ अयमस्य शरीरेऽस्मिन् प्राणो लक्ष्मण विद्यते । तथाहि स्वरहीनोऽयं विक्लवः समुदीक्षते ॥ ३ ॥ जटायो यदि शक्नोषि वाक्यं व्याहरितुं पुनः । सीतामाख्याहि भद्रं ते वधमाख्याहि चात्मनः ॥ ४ ॥ किन्निमित्तोऽहरत्सीतां रावणस्तस्य किं मया । अपराद्धं तु यं दृष्ट्वा रावणेन हृता प्रिया ॥ ५ ॥

स्नेहः ॥ २९ ॥ रामः वाचं विमुच्य उक्त्वेत्यर्थः । अस्मिन् सर्गे एकोनत्रिंशत् श्लोकाः॥३०॥इति श्रीगो० श्रीरा० रत्नमे० आरण्यकाण्ड० सप्तषष्टितमः सर्गः६७

अथ भगवत्कार्यार्थे त्यक्तशरीरस्य गृध्रराजस्य मोक्षपदप्रापणमष्टषष्टितमे— राम इत्यादि । रौद्रेण रावणेन । मित्रसम्पन्नं सर्वजनमित्रमित्यर्थः । यद्वा परनिपातः सम्पन्नमित्रम्, अत्यन्तरामविषयसौहार्दयुक्तमित्यर्थः ॥१॥ अर्थेष्विति निमित्तसप्तमी । मम प्रयोजनार्थमित्यर्थः । सङ्ख्ये युद्धे ॥ २ ॥ अयं प्राणः सूक्ष्मप्राणः । स्वरहीनः हीनस्वरः । विक्लवः विह्वलः ॥३॥ व्याहरितुं व्याहर्तुम् । वधं वधप्रकारम् ॥ ४ ॥ किंनिमित्तः किं निमित्तं यस्यासौ किंनिमित्तः, केन

पितरीव स्नेहम् ॥ २९॥३० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

राम इति । रौद्रेण रक्षसा । अनेन रक्षसां तमःप्राधान्यमेवेति सूचितम् । मित्रसम्पन्नं मित्रत्वेन सम्पन्नम् । सर्वजनेषु मैत्र्या युक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ अयमिति । तथा अतिखिन्नप्राण इव स्वरहीनो विह्वलेक्षणश्च ॥ ३ ॥ व्याहरितुं व्याहर्तुम । वधं वधप्रकारम् ॥ ४ ॥ किन्निमित्तमिति । किं निमित्तं यस्य सः ॥ ५-७ ॥

कथं तच्चन्द्रसङ्काशं मुखमासीन्मनोहरम् । सीतया कानि चोक्तानि तस्मिन् काले द्विजोत्तम ॥ ६ ॥ कथंवीर्यः कथंरूपः किंकर्मा स च राक्षसः । क चास्य भवनं तात ब्रूहि मे परिपृच्छतः ॥ ७ ॥ तमुद्वीक्ष्याथ दीनात्मा विलपन्तमनन्तरम् । वाचाऽतिसन्नया रामं जटायुरिद मब्रवीत् ॥८॥ हृता सा राक्षसेन्द्रेण रावणेन विहायसा । मायामास्थाय विपुलां वातदुर्दिनसङ्कुलाम् ॥ ९ ॥ परिश्रान्तस्य मे तात पक्षौ छित्त्वा स राक्षसः । सीतामादाय वैदेहीं प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ १० ॥ उपरुध्यन्ति मे प्राणा दृष्टिर्भ्रमति राघव । पश्यामि वृक्षान् सौवर्णानुशीर कृतमूर्धजान् ॥ ११ ॥ येन यातो मुहूर्तेन सीतामादाय रावणः । विप्रनष्टं धनं क्षिप्रं तत्स्वामी प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

हेतुना अहरदित्यर्थः । किं भोगार्थम् उत अपकारप्रतीकारार्थमित्यर्थः । चरमपक्षे तत्स्वरूपं पृच्छति—तस्येति । यम् अपराधम् ॥ ५ ॥ कथं कीदृश प्रकारम् । कानि वाक्यानि ॥६॥ तात पितृतुल्य ॥७॥ दीनात्मा दीनमनाः । अतिसन्नया अतिकार्श्यं प्राप्तया ॥ ८ ॥ किं कर्मेत्यस्योत्तरमाह—हृता सेति । वातेन दुर्दिनेन च सङ्कुलाम् । "मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम्" इत्यमरः । मायया महावातं मेघच्छादनं चोत्पाद्य हृतवानित्यर्थः ॥ ९ ॥ वधमाख्याहीत्यस्यो त्तरमाह—परिश्रान्तस्येति । युद्धपरिश्रान्तस्येत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रश्नान्तरे प्रत्युत्तर कथनाशक्तिमाह—उपरुध्यन्तीति । उपरुध्यन्ति उपरुध्यन्ते मरणवेदनया पीड्यन्त इत्यर्थः। सौवर्णान् मरणकाले तथा प्रतीयन्त इति प्रसिद्धम् । उशीरैः लामज्जकैः कृताः कल्पिताः मूर्धजाः केशाः येषां ते तथा ॥ ११ ॥ किमिह

तमिति । वाचा अतिसन्नया कृशया ॥ ८ ॥ वातदुर्दिनसङ्कुलाम् वातैः दुर्दिनेन च सङ्कुलाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ उपरुध्यन्ति संक्षीयन्ते एकत्र संक्षिप्यन्त इति वा । उशीरकृतमूर्द्धजान् नलदकृताग्रान् सौवर्णवृक्षदर्शनं मरणचिह्नं ज्योतिः शास्त्र प्रामाण्यात् ॥ ११ ॥ तव सीताप्राप्तिरित्यहं कथयामीत्याह—येनेत्यादिद्वाभ्याम् ।

विन्दो नाम मुहूर्तोऽयं स च काकुत्स्थ नाबुधत् । त्वत्प्रियां जानकीं हृत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । झषवद् बडिशं गृह्यक्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १३॥ नच त्वया व्यथा कार्या जनकस्य सुतां प्रति । वैदेह्या रंस्यसे क्षिप्रं हत्वा तं राक्षसं रणे ॥ १४ ॥ असम्मूढस्य गृध्रस्य रामं प्रत्य नुभाषतः । आस्यात्सुस्राव रुधिरं म्रियमाणस्य सामि षम् ॥ १५ ॥पुत्रो विश्रवसः साक्षात् भ्राता वैश्रवणस्य च । इत्युक्त्वा दुर्लभान् प्राणान् मुमोच पतगेश्वरः ॥ १६ ॥

बहुनोक्तेन, सर्वथा सीता पुनर्लप्स्यत इत्याह—येनेति ।येन मुहूर्तेन निमित्तभूतेन रावणः सीतामादाय याति स्म, तन्मुहूर्तबलेन स्वामी धनस्वामी विप्रनष्टं धनं क्षिप्रम् अचिरेण पुनः प्रतिपद्यते प्राप्नोति ॥ १२ ॥ कोसौ मुहूर्त इत्यत्राह—विन्द इति । नष्टं धनं विन्दति लभतेऽस्मिन्निति विन्दः, स रावणस्तु नाबुधत् नाबुध्यत । विकरणव्यत्ययश्छान्दसः । तस्मात् बडिशं गृह्य गृहीत्वा झषवत् मत्स्य इव विनश्यति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । "बडिशं मत्स्यवेधनम्" इत्यमरः ॥ १३ ॥ फलितमाह—न चेति ॥१४॥ असंमूढस्येति । एतावत्पर्यन्त मिति शेषः । अनुभाषतः उत्तरं भाषमाणस्य । सामिषं मांससहितं रुधिरम् ॥ १५ ॥ अथ रावणवंशं वक्तुमुपक्रमते—पुत्र इति । साक्षात्पुत्रः औरस इत्यर्थः । अस्योत्तरार्धम् " अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो राक्षसेश्वरः । " इति बोध्यम्। उत्तरत्र सम्पातिवचने इदमेव पूर्वार्धमुपादाय अस्योत्तरार्धस्य कथनादिति

येन मुहूर्तेन यस्मिन् मुहूर्ते रावणः सीतामादाय यातः असौ मुहूर्तो विन्दो नाम तत्र नष्टं धनं पुनरायास्यति तदेतत्स रावणो नाबुधत् नाबुद्ध्यत सीतामोहितत्वात् । विन्दते अनेन नष्टं धनमिति विन्दः । " विदॢ लाभे " इति धातुः । सच एकादशो मुहूर्तः । मुहूर्तलक्षणं तूक्तं पुराणे—" रौद्रः श्वेतश्च मैत्रश्च तथा सारभटः स्मृतः । सावित्रो वैश्वदेवश्च गान्धर्वः कुतपस्तथा । रौहिणस्तिलकश्चैव विजयो नैर्ऋतस्तथा । शम्बरोवारुणश्चैव भगः पञ्चदशः स्मृतः ॥" इत्येते अह्नि मुहूर्ताः । अत्र विजयस्यैव नामान्तरं विन्द इति ज्ञेयम्। यद्वा विन्दः घटिका । न केवलं मुहूर्तमहिम्ना सीता रूपेष्टप्राप्तिः अपित्वनिष्टरूपरावणविनाशोपीत्याह—झषवदिति । झषवत् मत्स्यवत् बडिशं मत्स्यबन्धनम् । विनश्यति, सीतापहर्तेति शेषः ॥ १२–१४ ॥ असम्मूढस्य मृतिदशायामपि भ्रान्तिरहितस्य । अनुभाषतः उत्तरं भाषमाणस्य ॥ १५–१७ ॥

ब्रूहि ब्रूहीति रामस्य ब्रुवाणस्य कृताञ्जलेः । त्यक्त्वा शरीरं गृध्रस्य जग्मुः प्राणा विहायसम् ॥ १७ ॥ स निक्षिप्य शिरो भूमौ प्रसार्य चरणौ तदा । विक्षिप्य च शरीरं स्वं पपात धरणीतले ॥ १८ ॥ तं गृध्रं प्रेक्ष्य ताम्राक्षं गतासुमचलोपमम् । रामः सुबहुभिर्दुःखैर्दीनः सौमित्रिमब्रवीत् ॥१९॥ बहूनि रक्षसां वासे वर्षाणि वसता सुखम् । अनेन दण्डकारण्ये विशीर्णमिह पक्षिणा ॥२०॥ अनेकवार्षिको यस्तु चिरकालसमुत्थितः । सोऽयमद्य हतः शेते कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २१ ॥ पश्य लक्ष्मण गृध्रोऽयमुपकारी हतश्च मे । सीतामभ्यवपन्नो वै रावणेन बलीयसा ॥ २२ ॥

लोकाचार्योक्तम् । इत्युक्त्वा, एतावन्मात्रमुक्त्वा भवनादिकथनात् पूर्वमित्यर्थः। दुर्लभान् ब्रूहि ब्रूहीति पृच्छते रामाय साकल्येन विज्ञापनपर्यन्तं प्राणा न स्थिताः । हन्तेति ऋषिः शोचति ॥ १६ ॥ ब्रूहीति । ब्रुवाणस्य ब्रुवाणे सति । प्राणः सूक्ष्मशरीरेन्द्रियप्राणसहित आत्मेत्यर्थः ॥ १७ ॥ स इति । निक्षिप्य मरणवेदनयेति भावः । विक्षिप्य विधूय पपातेत्युक्तिरौपचारिकी ॥ १८ ॥ ताम्राक्षम् अधःशिरस्कतया पतनजक्षोभात् ॥१९॥ रक्षसां वासे दण्डकारण्ये । बहूनि वर्षाणि निर्भयतया सुखं वसताऽनेन पक्षिणा विशीर्णं देहविशरणं प्राप्तम् । इहैव सुखम् उषित्वा इहैव मृतमनेनेति भावः । विचीर्णमिति पाठे—अत्रैव वसता अनेन अत्रैव सुखं विचीर्णम् अनुभूतमित्यर्थः॥२०॥एतदेव विवृणोति—अनेकेति। अनेकवार्षिकः बहुवयःप्राप्तः । चिरकालसमुत्थितः चिरकालमभ्युदयं प्राप्तः ॥२१॥ पश्येति । अनेन मोक्षप्रदानोचितं तदीयसुकृतविशेषं दर्शयति—सीता

स इति। विक्षिप्य विधाय । ननु रावणहतस्य जटायोरेतावन्तं कालं प्राणधारणं कथमिति चेत् ? तस्याः सीताया अनुग्रहवशादित्यनुसन्धेयम् । उक्तं च स्कान्दे— “ देवी मां प्राह राजेन्द्र यावत्सम्भाषणं मम । भवतस्तावदासन्मे प्राणा इत्याह जानकी ॥ ” इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ बहूनीति । अनेन पक्षिणा इह वने विचीर्णमनुभूतं विचरितमिति वा ॥२०॥ चिरकालसमुत्थितः चिरकालमभ्युदयं प्राप्तः॥२१॥ सीतामभ्यवपन्नः सीतां मोचयितुमभिगतः सन् रावणेन हत इत्यन्वयः॥ २२–२४ ॥

गृध्रराज्यं परित्यज्य पितृपैतामहं महत् । मम हेतोरयं प्राणान् मुमोच पतगेश्वरः ॥ २३ ॥ सर्वत्र खलु दृश्यन्ते साधवो धर्मचारिणः । शूराः शरण्याः सौमित्रे तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ २४ ॥ सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतम् । यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परन्तप ॥ २५ ॥ राजा दशरथः श्रीमान् यथा मम महायशाः । पूजनीयश्च मान्यश्च तथाऽयं पतगेश्वरः ॥२६॥ सौमित्रे हर काष्ठानि निर्मथिष्यामि पावकम् । गृध्रराजं दिधक्षामि मत्कृते निधनं गतम् ॥ २७ ॥ नाथं पतगलोकस्य चितामारोप्य राघव । इमं धक्ष्यामि सौमित्रे हतं रौद्रेण रक्षसा ॥ २८ ॥ या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः । अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् ॥ २९ ॥

मभ्यवपन्नो मे उपकारी सन् हतः ॥ २२ ॥ गृध्रराज्यं परित्यज्येति प्राप्याभासपरित्याग उक्तः । महदिति स्वकीयेक्ष्वाकुराज्य व्यावृत्तिः, एकमुखत्वात् । ममेत्यादिना उपायानुष्ठानोक्तिः । पतगेश्वरः पितुर्मरणात् इतःपरमस्य पक्षानाश्रित्य सुखं स्थास्यामीति स्थितोऽहम् अयं तातवन्मत्कृते प्राणत्यागं कृतवानिति भावः ॥ २३ ॥ सर्वत्रेति सर्वजातिष्वपीत्यर्थः । तिर्यग्योनिगतस्यास्य कथमेतादृशी बुद्धिरिति न मन्तव्यमिति भावः ॥२४॥ मत्कृते च मत्कृत एव यथाऽस्य विनाशः प्राप्तः तथा सीताहरणजं दुःखं नागतं न प्राप्तम् । अत्र विनाशशब्देन तज्जं दुःखमुच्यते ॥ २५ ॥ अथ संस्कारयोग्यतामाह—राजेति । पूज्यः पैतृकविधिना अर्चनीयः । मान्यः श्लाघ्यः ॥ २६ ॥ दिधक्षामि दग्धुमिच्छामि । दहेस्सन्नन्तात् घत्वभष्भावौ ॥२७॥ नाथमिति । चितां काष्ठभारम् ॥ २८ ॥ या गतिरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । गम्यत इति गतिः लोकः । यज्ञशीलानां यज्ञाः शीलं सद्वृत्तं येषां ते तथा, सदा यज्ञानुष्ठानपराणां गृह

सीताहरणजमिति । तथा आगतमिति च्छेदः । मत्कृते च मन्निमित्तमेव । गृध्रस्य विनाशो यथा यादृशमागतं प्राप्तं सीताहरणजं दुःखं तथा तादृशं न भवतीति शेषः । सीताहरणदुःखाद्गृध्रनाशदुःखमधिकमिति भावः ॥ २५ ॥ कुतः ? पूजनीयः मान्यः श्लाघनीयश्च ॥ २६ ॥ दिधक्षामि दग्धुमिच्छामि ॥ २७ ॥ २८ ॥ या गतिरिति

मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ।
गृध्रराज महासत्त्व संस्कृतश्च मया व्रज ॥ ३० ॥

स्थानामित्यर्थः । आहिताः परितः स्थापिताः अग्नयः पञ्चाग्नयो यस्य स तथा, सर्वदा तपःशीलस्य वानप्रस्थस्येत्यर्थः । अग्न्याधानस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वात् पृथक् फलाभावाच्च । अपरावर्तिनाम् " अरण्यमियात्ततो न पुनरेयात् " इत्युक्तानां संन्यासिनामित्यर्थः। रणादपलायितानामित्यर्थवर्णने जटायोस्तादृशत्वेन तत्फलस्य स्वतःसिद्धत्वेनानुज्ञातव्यत्वाभावात् मुक्तानां धर्मप्रकरणे उक्त्यसम्भवात् । भूमिप्रदायिनां भूमिभोगत्यागिनां नैष्ठिकानामित्यर्थः । ता गतीरिति यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्सिद्धम्। ता गतीः "प्राजापत्यं गृहस्थानां ब्राह्मं संन्यासिनां स्मृतम् । " इत्याद्युक्तस्थानानि । यद्वा यज्ञदानतपःसंन्यासिनामित्यर्थः। तेषां या या गतिः शास्त्रविहिता तां मया संस्कृतो व्रज मया समनुज्ञातस्तु अनुत्तमान् सर्वश्रेष्ठान् लोकान्। "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धान् विष्णुलोकान् गच्छ। अवयवबहुत्वाद्बहुवचनम्, अन्यथा गतिशब्देन पौनरुक्त्यम् अनन्वयश्च, समनुज्ञातः संस्कृतश्चेति पदद्वयानर्थक्यं च । ननु मानुषभावं भावयतः श्रीरामस्य कथं मुक्तिप्रदानं तस्य परत्वासाधारणचिह्नत्वादिति चेत्; " सत्येन लोकान् जयति " इत्युक्तरीत्या स्वार्जितधर्मविशेषेण स्वाधीनसर्वलोकत्वाविरोधात् । केचित्तु—मया संस्कृतस्ततोनुज्ञातस्त्वं यज्ञशीलादीनां या गतयः तान् लोकान् गच्छ सर्वान्ते मां व्रज । " सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह । ब्रह्मणा विपश्चिता " इत्युक्तरीत्या मुक्तभोगं प्राप्नुहि, न च निर्हेतुकमुक्तिप्रदानेऽतिप्रसङ्गः । स्वकार्यमुद्दिश्य प्राणत्यागस्यैव हेतुत्वात् । अत एव नृसिंहपुराणे— " मत्कृते निधनं यस्मात्त्वया प्राप्तं द्विजोत्तम । तस्मान्मम प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि " इत्युक्तम् । " कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः " इति हि कर्मणोपि मुक्तिहेतुत्वमुक्तम् । " नान्यः पन्थाः " इति श्रुतिः परमात्मनोऽन्यत्र साक्षान्मुक्तिहेतुत्वं निषेधति तस्यैव प्राधान्येन प्रकृतत्वादित्याहुः। यद्वा हे गृध्रराज महासत्त्व! मया संस्कृतस्त्वं मयाऽनुज्ञातो भूत्वा अनुत्तमान्

श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । गतिः गम्यत इति गतिः, लोक इत्यर्थः । यज्ञशीलादीनां लोकमार्गेण अपरावर्तिनां पुनरावृत्तिरहितानां मुक्तानां लोकान्। पूजायां बहुवचनम्। लोकं वैकुण्ठाख्यं व्रज प्राप्नुहीत्यर्थः । तिरश्चां कर्मानधिकारात् अग्निसंस्कारानर्हे

लोकान् मल्लोकानित्यर्थः । गच्छ आनुषङ्गिकतया यज्ञशीलादीनां या या गतय स्ता अपि गच्छ । गम्यत इति गतिः लोकः । आहिताग्नेः गार्हपत्याहवनीय दक्षिणाग्निनिरतस्य या गतिः " अग्नयो वै त्रयी विद्या " इत्यारभ्य " तस्मा दग्नीन् परमं वदन्ति " इत्याहिताग्नित्वस्यापि पृथक् धर्मत्वश्रवणात् । अपरा वर्तिनां युद्धादपरावर्तमानानाम् । या गतिः दृष्टान्तार्थमिदमुक्तम् , जटायोस्ता दृशत्वेन तत्फलस्येदानीमदेयत्वात् तिरश्चां यज्ञाद्यधिकाराभावेन तत्फल मात्रस्य देयत्वात् । यथाऽपरावर्तिनां गतिं प्राप्स्यसि तथा यज्ञशीलादीनां लोकानपि ब्रह्मप्राप्तौ वसुत्वादिकमिव प्राप्नुहीत्यर्थः । अस्मिन् कल्पे भूमि प्रदायिनामित्यस्य प्रतीयमानार्थकत्वमेव । व्रज एवं गच्छ । यद्वा मया प्रथमं संस्कृतः । " अथ तृतीयेन ज्योतिषा संविशस्व" इत्यादिमन्त्रेणानुज्ञातो मयां त्वं यज्ञाधिकारिणां लोकान् गच्छ, ब्रह्ममेधसंस्कारबलेन प्राप्नुहीत्यर्थः । इदं च फलं संस्कारोत्तरक्षण एवानुतिष्ठतीत्युच्यते संस्कृतो व्रजेति । गृध्रराज महा सत्त्व संस्कृतश्च महाव्रतेति पाठसंस्कृतश्च भवेति वार्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥

तनि०—गम्यत इति गतिर्लोकः । तिरश्चां कर्माधिकाराभावेऽपि अकृतसंस्काराणां पर लोकाभावात्त्वं मया संस्कृतः सन् मदनुज्ञयैव अनुत्तमान् लोकान् गच्छ, अपरावर्तिनां पुनरावृत्तिरहितानां मुक्तानामित्यर्थः । " न स पुनरावर्तते " इति श्रुतेः । लोका निति पूजायां बहुवचनम् । यद्वा " विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु " इत्यत्र परमव्योमस्थितावान्तरलोकापेक्षया बहुवचननिर्देशवदत्रापि बहुवचननिर्देशः । यज्ञशी लानां यज्ञशीलादिलोकमार्गेणापरावर्तिनां लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः । तथा च नृसिंहपुराणे " मत्कृते मरणं यस्मात् " इत्यादि । ननु भगवता रामेण तिरश्चो जटायुषः संस्कार करणं कथमिति चेत् । " न शूद्रा भगवद्भक्ताः " इत्यत्र शूद्रशब्दस्योपलक्षणार्थ त्वाद्भगवद्भक्तानां सर्वप्राणिनां मोक्षाधिकारस्य गम्यमानत्वाच्च युक्तमेवेदमिति ज्ञेयम् । नन्वेवं सति जटायुषो मोक्षप्रदत्वाद्रामस्य परमात्मत्वं प्रतीयते । " त्वं गतिः परमा देव " इत्यादिना बालकाण्डे " स हि देवैरुदीर्णस्य " इत्यादिना युद्धकाण्डे " सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुः " इत्यादिना श्रीभागवते च श्रीरामस्य परमात्मत्वं स्फुटमुक्तम् । एवं समस्तकल्याणगुणाकरस्य श्रीमन्नारायणस्य रावणादिवधरूपलोकहितार्थं स्वयमेव

त्वाच्च उत्तमलोकाभावेपि मया त्वं समनुज्ञातस्सन् मुक्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः । तदुक्तं नृसिंहपुराणे—" मत्कृते निधनं यस्मात्त्वया प्राप्तं द्विजोत्तम । तस्मान्मम प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि ॥" इति । " सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथः । "

एवमुक्त्वा चितां दीप्तामारोप्य पतगेश्वरम् ।
ददाह रामो धर्मात्मा स्वबन्धुमिव दुःखितः ॥ ३१ ॥
रामोऽथ सहसौमित्रिर्वनं गत्वा स वीर्यवान् ।
स्थूलान् हत्वा महारोहीननु तस्तार तं द्विजम् ॥ ३२॥
रोहिमांसानि चोत्कृत्य पेशीकृत्य महायशाः ।
शकुनाय ददौ रामो रम्ये हरितशाद्वले ॥ ३३ ॥

दशरथभवनेऽवतीर्णस्य सीतामुद्दिश्य विलापः कथमिति चेत्। सत्यम् , तथापि न दोषः। "व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः । निश्चितापि हि मे बुद्धिर्वनवासे दृढव्रता। भरतस्नेहसंतप्ता बालिशीक्रियते पुनः । सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतम् । यथा विनाशे गृध्रस्य मत्कृते च परंतप ॥ " इत्यनेन प्रकारेण सर्वेश्वरस्याप्याश्रितवत्सलत्वा- द्दुःखितानाश्रितानाकलय्य दुःखेन स्वयमपि दुःखित इति वा भाति । तेषां दुःखमपनयति चेति ऋषेरभिप्राय इति वेदितव्यम् । शुकादयस्तु-" मर्त्यावतारस्त्विहमर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः ।" इत्यादिप्रकारेण श्रीरामस्य दुःखाभावमेव वर्णयन्ति । एवमन्यत्राप्येवंविधविषये परिहारो द्रष्टव्यः ॥ २९ ॥ ३० ॥ दीप्तां दीपनार्हाम्, स्वबन्धुमिवेत्यनेन मन्त्रपूर्वकत्वं दाहस्योच्यते ॥३१ ॥ राम इति । महारोहीन् महामृगान् । तान् द्विजमनु जटायुषमुद्दिश्य हत्वतस्तार पिण्डदानार्थं दर्भा नास्तृतवान् ॥ ३२ ॥ रोहीति । उत्कृत्य उद्धृत्य । पेशीकृत्य पिण्डीकृत्य ।

इत्यादौ मुक्तमध्यपरिगणनाच्च जटायुषो मुक्तिप्राप्तिस्सिद्धेत्यवगम्यते इति । अपरा वर्तिनां सङ्ग्रामे इति शेषः । गम्यत इति गतिः लोकः। यज्ञशीलादीनां लोकान् क्रमेण प्राप्य मदनुज्ञातस्सन् अनुत्तमान् येभ्यः परे उत्तमा न सन्ति तान् लोकान् ब्रह्म लोकान् क्रममुक्तिदान् गच्छ । अनेन सङ्कल्पमात्रात्कर्मानाधिकृततिरश्चस्साधनहीन स्यापि तल्लोकदानेन भगवान्रामः स्वस्वरूपांशे माययावृतज्ञान इति प्रलपतां मुखं ध्वस्तम्, शोकादि तु नटनमित्युक्तमेवासकृत । तदुक्तं-" संस्कारमकरोत्तस्य रामो ब्रह्मविधानतः । स्वपदं च ददौतस्मै सोपि रामप्रसादतः ॥ हरेस्सामान्यरूपेण प्रययौ परमं पदम् ॥ " इति जटायुषं प्रक्रम्य पाद्मे । एतेन तिरश्चामपि स्नेहादिना देहादि युक्तमिति ध्वनितम् । सारूप्यमुक्तिलाभश्चोक्तः । मया मद्रूपेण सामान्यहरिरूपेण ॥२९-३१॥ राम इति । स्थूलान् हत्वा महारोहीननुतस्तार तं द्विजमिति । ईकारान्त त्वमार्षम् । महारोहीन महामृगान् हत्वा तं गृध्रम् अनु उद्दिश्य तस्तार निरवपत दर्भानास्तीर्य मांसपिण्डप्रदानं कृतवानित्यर्थः ॥३२॥ एतदेव विशदयति-रोहीति ।

यत्तत्प्रेतस्य मर्त्यस्य कथयन्ति द्विजातयः ।
तत्स्वर्गगमनं तस्य पित्र्यं रामो जजाप ह ॥ ३४ ॥
ततो गोदावरीं गत्वा नदीं नरवरात्मजौ ।
उदकं चक्रतुस्तस्मै गृध्रराजाय तावुभौ ॥ ३५ ॥
शास्त्रदृष्टेन विधिना जले गृध्राय राघवौ ।
स्नात्वा तौ गृध्रराजाय उदकं चक्रतुस्तदा ॥ ३६ ॥

हरितशाद्वले नवीनतृणास्तृतप्रदेशे । शकुनाय पक्षिणे ददौ ॥ ३३ ॥ प्रेतस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य यत्तत् प्रसिद्धं मन्त्रजातम् । स्वर्गगमनं स्वर्गो गम्यतेऽनेनेति स्वर्गगमनं स्वर्गप्रापकं वदन्ति । पित्र्यं पितृदेवताकम् । तज्जजाप याम्य सूक्तादिकं जजापेत्यर्थः ॥३४॥ चक्रतुरिति । लक्ष्मणस्य कर्तृत्वं सहकारितया । उदकम् उदकदानमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ उक्तस्यैवार्थस्य स्नानपूर्वकत्वविधिपूर्वकत्वप्रदर्शनाय पुनरप्याह—शास्त्रेति । तदा तौ राघवौ । शास्त्रदृष्टेन विधिना । गृध्राय गृध्रमुद्दिश्य । जले स्नात्वा गृध्रराजायोदकं चक्रतुरित्यन्वयः । अयमत्र क्रमः—गृध्रराजं दग्ध्वा स्वर्गगमनसूक्तं जप्त्वा गोदावरीं गत्वा स्नात्वा उदकं दत्त्वा रोहिमांसपिण्डं ददाविति। ननु वैदिकोत्तमो रामः कथं हीनजातिं तिर्यञ्चं वैदिकेन कर्मणा संस्कृतवान् ? मैवम्, तस्यात्यन्तभक्तत्वेन जातेरपगमात् । " न शूद्रा भगवद्भक्ता विप्रा भागवताः स्मृताः । सर्ववर्णेषु ते शूद्रा ये ह्यभक्ता जनार्दने ॥ " इत्युक्तेः । न चेदं वचनम् " अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः " इतिवत् प्रशंसापरमिति वक्तुं शक्यम्, बाधकाभावात् । ब्राह्मणत्वादिजातिर्हि शास्त्रैकसमधिगम्या न तु गोत्वादिवदाकृतिगम्या,येन तत्तुल्यत्वमाशङ्क्येत । अत एव विश्वामित्रस्यापि क्षत्रियत्वजातिरपनीता उपनीता च ब्राह्मणत्वजातिरित्युपपादितं बालकाण्डे । अयमर्थ उपपादयिष्यते च श्रमणीवृत्तान्ते । इदं च द्रौपदीविवाहादिवदैतिहासिकविलक्षणव्यक्तिविशेषनियतमिति च नातिप्रसङ्गः

रोहिमांसानि चोत्कृत्य उद्धृत्य । पेशीकृत्य पिण्डीकृत्य । शकुनाय जटायुषे पिण्डप्रदानाय कुशास्तृते हरितशाद्वले ददावित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ यत्तदिति । स्वर्गगमनं गम्यते अनेनेति गमनम्, गमनसाधनमित्यर्थः । स्वर्गगमनसाधनं याम्यसूक्तं नारायणसूक्तं च जजापेत्यर्थः । उदकं चक्रतुः, एतदनन्तरं पिण्डदानादिकं द्रष्टव्यम् ॥ ३४॥ ॥ ३५ ॥ उक्तस्यैवार्थस्य स्नानपूर्वकत्वप्रदर्शनार्थं पुनर्वचनम् । शास्त्रदृष्टेनेत्यादि॥३६॥

स गृध्रराजः कृतवान् यशस्करं सुदुष्करं कर्म रणे निपातितः । महर्षिकल्पेन च संस्कृतस्तदा जगाम पुण्यां गतिमात्मनः शुभाम् ॥ ३७ ॥ कृतोदकौ तावपि पक्षिसत्तमे स्थिरां च बुद्धिं प्रणिधाय जग्मतुः । प्रवेश्य सीताधिगमे ततो मनो वनं सुरेन्द्राविव विष्णुवासवौ ॥ ३८॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः* ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

कृत्वैवमुदकं तस्मै प्रस्थितौ रामलक्ष्मणौ ।
अवेक्षन्तौ वने सीतां पश्चिमां जग्मतुर्दिशम् ॥ १ ॥

वकाशः ॥ ३६ ॥ उक्तमर्थमादरातिशयेन पुनः संगृह्णाति—स इति । रणे सीतानिमित्तं दुष्करंकर्म प्राणविनाशपर्यन्तं व्यापारं कृतवान् । स गृध्रराजः रावणेन निपातितः महर्षिकल्पेन महर्षितुल्येन रामेण संस्कृतश्च तदा तदुत्तरक्षण एव पुण्यां पुण्यफलभूताम् आत्मनः सुखावहां गतिं लोकं जगाम ॥३७॥ कृतोदकाविति । इदं पिण्डदानस्याप्युपलक्षणम् । पक्षिसत्तमे स्थिरां बुद्धिं प्रणिधाय सीतामवश्यं प्राप्स्यसीत्युक्तं तद्वचनं विश्वस्येत्यर्थः। सीताधिगमे मनः प्रवेश्य वनं जग्मतुः । सुरेन्द्रौ विष्णुवासवाविव स्थितावित्यनेन सीतान्वेषणं भावनामात्रमिति सूच्यते । अस्मिन् सर्गे सार्धाष्टात्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगो॰श्रीरामायणभू॰रत्नमे॰आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः६८

अथायोमुखीविरूपकरणपूर्वकं कबन्धदर्शनमेकोनसप्ततितमे—कृत्वैव

उक्तार्थमादरातिशयेन पुनस्सङ्गृह्णाति—स इति । रणे सीतानिमित्तं दुष्करं कर्म प्राणविनाशपर्यन्तं व्यापारं कृतवान् सगृध्रराजः रावणेन निपातितः महर्षिकल्पेन महर्षितुल्येन रामेण संस्कृतश्च तदा तदुत्तरक्षण एव पुण्यां पुण्यफलभूताम् आत्मनः सुखावहां गतिं लोकं जगाम॥३७॥कृतोदकाविति, इदं पिण्डदानस्याप्युपलक्षणम् । पक्षिसत्तमे पितरि चेति शेषः। स्थिरां बुद्धिं प्रणिधाय निक्षिप्य कृतोदकौ सन्तौ ततोऽनन्तरम् । सीताधिगमे सीताप्राप्तौ निमित्ते मनः प्रवेश्य तौ रामलक्ष्मणौ सुरेन्द्रौ सुराणामिन्द्रौ विष्णुवासवौ उपेन्द्रेन्द्राविव वनं जग्मतुरित्यन्वयः ॥३८॥ इति श्रीमहे॰ श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायामष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

कृत्वैवमित्यादि । पश्चिमामित्यत्रोक्तेरुत्तरश्लोके दक्षिणामित्युक्तेश्चनैर्ऋतिं जग्मतुरिति

* सर्गश्रवणफलम् । स्कान्दे—" जटायोः संस्कृतिं श्रुत्वा स्वर्लोके याति मानवः । " इति ॥

तौ दिशं दक्षिणां गत्वा शरचापासिधारिणौ । अविप्रहत मैक्ष्वाकौ पन्थानं प्रतिपेदतुः ॥ २ ॥ गुल्मैर्वृक्षैश्च बहुभि र्लताभिश्च प्रवेष्टितम् । आवृतं सर्वतो दुर्गं गहनं घोर दर्शनम् ॥ ३ ॥ व्यतिक्रम्य तु वेगेन व्यालसिंहनिषेवि तम् । सुभीमं तन्महारण्यं व्यतियातौ महाबलौ ॥ ४ ॥ ततःपरं जनस्थानात् त्रिक्रोशं गम्य राघवौ । क्रौञ्चारण्यं विविशतुर्गहनं तौ महौजसौ ॥ ५ ॥ नानामेघघनप्रख्यं प्रहृष्टमिव सर्वतः । नानापक्षिगणैर्जुष्टं नानाव्यालमृगैर्युतम् ॥ ६ ॥ दिदृक्षमाणौ वैदेहीं तद्वनं तौ विचिक्यतुः । तत्र तत्रावतिष्ठन्तौ सीताहरणकर्शितौ ॥ ७॥ ततः पूर्वेण तौ गत्वा त्रिक्रोशं भ्रातरौ तदा । क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य मतङ्गाश्रममन्तरे ॥ ८ ॥

मित्यादि । अवेक्षन्तौ अवेक्षमाणौ । पश्चिमां दक्षिणपश्चिमामित्यर्थः॥ १॥ ताविति । दक्षिणां दिशामिति दक्षिणपश्चिमा ह्युभयथा व्यवहर्तुं शक्या । अविप्रहतम् अक्षुण्णम् । ऐक्ष्वाकौ " दाण्डिनायन-" इत्यादिसूत्रे निपातितः । प्रतिपेदतुः प्रतिपेदाते ॥ २ ॥ गुल्मैरित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । गुल्मैः कीचकप्रभृतिभिः वृक्षैश्च प्रवेष्टितं लताभिश्चावृतं दुर्गमं विषमं गहनं दुष्प्रवेशं घोरदर्शनम् अत एव सुभीमं तत् महारण्यं दण्डकारण्यं व्यतिक्रम्य अतीत्य व्यतियातौ गतौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ततः परं गमनानन्तरम् । जनस्थानात् त्रिक्रोशं गम्य गत्वा । क्रौञ्चारण्याख्यं गहनं वनं विविशतुः । "गहनं काननं वनम्" इत्यमरः ॥ ५ ॥ नानेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । नानामेघघनप्रख्यं नानावर्णमेघसमूहसदृशम् । प्रहृष्टमिव पुष्पोद्गमादिभिः सन्तुष्टमिव । व्यालमृगैः सर्पैः मृगैश्च । तद्वनं क्रौञ्चारण्यम् । तत्र तत्र वृक्षमूले । विश्रान्त्यै तिष्ठन्तौ सन्तौ विचिक्यतुः मृगयामासतुः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तत इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । ततः क्रौञ्चारण्य

लभ्यते ॥ १ ॥ ताविति । अविप्रहतम् अक्षुण्णं पन्थानम् ॥२ ॥ गुल्मैरिति । गुल्माः वंशेक्षुप्रभृतयः । तथाच गुल्मैर्वृक्षैश्च आवृतमाकीर्णं लताभिः प्रवेष्टितम् । दुर्गं विषमम् । गहनं दुष्प्रवेशम् एवंविधं महारण्यं व्यतियातौ अतिक्रम्य गतौ ॥ ३॥४ ॥ गम्य गत्वा गहनं दुष्प्रवेशं क्रौञ्चारण्याख्यं गहनं वनमिति वा ॥ ५ ॥ नानामेघेति । प्रहृष्टमिव सर्वतः वनगतपुष्पविकासादिना तद्गतमृगादिहर्षेण च वनस्य प्रहृष्टत्व व्यपदेशः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ततः पूर्वेणेति । क्रौञ्चारण्यमतिक्रम्य अन्तरा अन्तरप्रदेशे

दृष्ट्वा तु तद्वनं घोरं बहुभीममृगद्विजम् । नानासत्त्वसमाकीर्णं सर्वं गहनपादपम् ॥ ९ ॥ ददृशाते तु तौ तत्र दरीं दशरथात्मजौ। पातालसमगम्भीरां तमसा नित्यसंवृताम् ॥ १० ॥ आसाद्य तौ नरव्याघ्रौ दर्यास्तस्याविदूरतः । ददृशाते महारूपां राक्षसीं विकृताननाम् ॥ ११ ॥ भयदामल्पसत्त्वानां बीभत्सां रौद्रदर्शनाम् । लम्बोदरीं तीक्ष्णदंष्ट्रां करालां परुषत्वचम् ॥ १२ ॥ भक्षयन्तीं मृगान् भीमान् विकटां मुक्तमूर्धजाम् । प्रैक्षेतां तौ ततस्तत्र भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १३ ॥ सा समासाद्य तौ वीरौ व्रजन्तं भ्रातुरग्रतः । एहि रंस्यावहेत्युक्त्वा समालम्बत लक्ष्मणम् ॥ १४ ॥ उवाच चैनं वचनं सौमित्रिमुपगुह्य सा ॥ १५

मतिक्रम्य मतङ्गाश्रमं पूर्वेण मतङ्गाश्रमपूर्वदिग्भागे । "एनपा द्वितीया" इति द्वितीया । त्रिक्रोशं गत्वा अन्तरे मतङ्गाश्रमक्रौञ्चारण्ययोर्मध्ये । तद्वनं मतङ्गाश्रमसम्बन्धि किञ्चिद्वनं दृष्ट्वा तत्र दरीं ददृशाते ददृशतुः । अत्रोपरिष्टाच्च कर्तरि लिङ्व्यात्मनेपदमार्षम् ॥ ८-१० ॥ आसाद्येत्यादि । तस्याविदूरत इत्यार्षः सन्धिः । महारूपां महाशरीराम् ॥ ११ ॥ सामान्यतो दर्शनमुक्त्वा विशेषतो दर्शनमाह द्वाभ्याम्-भयदामित्यादि ॥१२॥१३॥ सेति । रंस्यावहेत्युक्त्वेत्यत्र सन्धिरार्षः । समालम्बत हस्ते गृहीतवती ॥१४॥ उवाचेत्यर्द्धम् ।

मतङ्गाश्रमं पूर्वेण त्रिक्रोशं गत्वेति पदयोजनां कृत्वा महद्वनमपश्यतामिति वाक्यशेषोऽनुसन्धेयः । दृष्ट्वा तु तद्वनमित्युत्तरत्रानुवादात् ॥८॥ दृष्ट्वेति । गहनपादपं निबिडवृक्षम् । तत्र वने । दरीं गुहां पातालसमगम्भीराम् रसातलतुल्याम् अत एव गम्भीराम् निम्नाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ आसाद्येति । तस्याः विदूरतः समीप इत्यर्थः ॥ ११ ॥ भयदामित्यादि । अल्पसत्त्वानां भीरूणां बीभत्सां जुगुप्सिताम् । करालां तुङ्गशरीराम् "करालो भीषणे तुङ्गे" इति विश्वः । परुषा कर्कशा त्वक् यस्यास्तां परुषत्वचम् । परुषस्वनामिति वा पाठः । विकटाम् अतिस्थूलाकाराम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ समालम्बत गृहीतवती ॥१४॥ उवाचेति । ते त्वया लब्धा ः लाभस्ते त्वमसि प्रियः इति च क्वचित्पाठः ॥ १५ ॥

अहं त्वयोमुखी नाम लाभस्ते त्वमसि प्रियः । नाथ पर्वत कूटेषु नदीनां पुलिनेषु च । आयुःशेषमिमं वीर त्वं मया सह रंस्यसे ॥ १६ ॥ एवमुक्तस्तु कुपितः खड्ग मुद्धृत्य लक्ष्मणः । कर्णनासौ स्तनौ चास्या निचकर्तारि सूदनः ॥ १७ ॥ कर्णनासे निकृत्ते तु विस्वरं सा विनद्य च । यथागतं प्रदुद्राव राक्षसी भीमदर्शना ॥ १८ ॥ तस्यां गतायां गहनं विशन्तौ वनमोजसा । आसेदतुरमित्रघ्नौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्तु महातेजाः सत्त्ववाञ्छीलवाञ्छुचिः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं भ्रातरं दीप्ततेजसम् ॥ २० ॥ स्पन्दते मे दृढं बाहुरुद्विग्नमिव मे मनः । प्रायशश्चाप्यनिष्टानि निमित्तान्युपलक्षये ॥ २१ ॥ तस्मात्सज्जीभवार्य त्वं कुरुष्व वचनं हितम् । ममैव हि निमित्तानि सद्यः शंसन्ति सम्भ्रमम् ॥ २२ ॥

उपगुह्य आलिङ्ग्य ॥१५॥ अहमित्यादिसार्धश्लोकः । अयोमुखीत्यन्वर्थनामा । हयमुखीत्यपि पाठः । ते लाभः लाभभूता । त्वमपि मम प्रियोसि । नाथेति । आयुःशेषमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १६ ॥ एवमिति । कर्णनासावित्यत्र एकवद्भावाभाव आर्षः । नासाशब्दस्य पुंल्लिङ्गता चार्षी ॥ १७ ॥ कर्णेति । एकवद्भावे सप्तमी॥ १८ ॥ तस्यामिति । गहनं दुष्प्रवेशं वनं विशन्तौ वनमध्यं गच्छन्तौ आसेदतुः, वक्ष्यमाणनिमित्तानीति शेषः ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्त्विति । महातेजा इत्यदीनतोक्तिः । सत्त्ववान् निर्मलमनस्कः शीलवान् सद्वृत्तवान् शुचिः कायशुद्धियुक्तः एभिर्विशेषणैर्भ्रातृभक्तिरुक्ता ॥ २० ॥ स्पन्दत इति । बाहुः वाम इति शेषः । उद्विग्नं कम्पितम् । अनिष्टानि अनिष्टसूचकानि ॥ २१ ॥ तस्मादिति । मम वचनमित्यन्वयः । सम्भ्रमं भयम् ॥ २२ ॥

नाथेति । आयुश्चिरं चिरमायुः ॥ १६ ॥ एवमिति । कर्णनासस्तनमिति प्राण्य ङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ तस्यामिति । गहनं दुष्प्रवेशम् ॥ १९ ॥ २० ॥ स्पन्दत इति । बाहुः, वाम इति शेषः । अनिष्टानि अशुभसूचकानि ॥ २१ ॥ तस्मा

एष वञ्चुलको नाम पक्षी परमदारुणः । आवयोर्विजयं युद्धे शंसन्निव विनर्दति ॥ २३ ॥ तयोरन्वेषतोरेवं सर्वं तद्वनमोजसा । संजज्ञे विपुलः शब्दः प्रभञ्जन्निव तद्वनम् ॥ २४ ॥ संवेष्टितमिवात्यर्थं गगनं मातरिश्वना । वनस्य तस्य शब्दोभूद्दिवमापूरयन्निव ॥ २५ ॥ तं शब्दं कांक्षमाणस्तु रामः कक्षे सहानुजः । ददर्श सुमहाकायं राक्षसं विपुलोरसम् ॥ २६ ॥ आसेदतुस्ततस्तत्र तावुभौ प्रमुखे स्थितम् । विवृद्धमशिरोग्रीवं कबन्धमुदरेमुखम् ॥ २७ ॥

एष इति । वञ्जुलकः कर्णवालाख्यः पक्षिविशेषः " वञ्जुलः कर्णवालः स्यात् " इति निघण्टुः । विनर्दति कूजति ॥२३॥ तयोरिति । एवम् एतादृशोक्तिपूर्वकम् अन्वेषतोः अन्वेषमाणयोः।प्रभञ्जन् प्रभञ्जयन्॥२४॥मातरिश्वना वायुना संवेष्टितं पूरितम्, अयमुत्पातविशेषः । शब्दः पूर्वोक्तः तस्य वनस्य सम्बन्धिनीं दिवम् आकाशम् आपूरयन्निवाभूत् ॥ २५ ॥ तं काङ्क्षमाणः किमस्योत्पत्तिमूलमिति ज्ञातुमिच्छन् । गत्वेति शेषः । कक्षे गुल्मे । ददर्श दूरादिति शेषः ॥ २६ ॥ आसेदतुरित्यादिसार्धषट्श्लोकी । प्रमुखे अग्रे । विवृद्धम् उन्नतम् । अशिरोग्रीवम् अदृश्यमानशिरोग्रीवम् अत एव कबन्धम् अन्वर्थकबन्धनामकम् । उदरेमुखम् । " अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे " इति लुक् । रोमभिरुपलक्षितम् । निचितैः निबिडैः । अग्निज्वालानिकाशेन तत्सदृशेन महापक्ष्मेण महापक्ष्मणा। अदन्तत्व मार्षम् । विपुलेन विस्तीर्णेन आयतेन दीर्घेण उरसि उरोन्तर्गतशिरस्कत्वेन उरसि दृश्यमानेनेत्यर्थः । लेलिहानं पुनःपुनर्जिह्वया लेहनं कुर्वन्तम् । महामुखं विपुलास्यरन्ध्रं विकुर्वाणं व्यापारयन्तम् । योजनमिति । अध्ववाचित्वादत्यन्त संयोगे द्वितीया। आकर्षन्तम् आभिमुख्येन कर्षन्तम्। विकर्षन्तं विशेषेण कर्षन्तं

दिति । सज्जीभव यत्तो भव । सम्भ्रमं भयम् ॥ २२ ॥ वञ्जुलकः कर्णवालः ॥ २३ ॥ तयोरिति सार्धश्लोकः । ओजसा सामर्थ्येन । तयोः रामलक्ष्मणयोः । सर्वं तद्वन मेवमुक्तरीत्या अन्वेषतोस्सतोः तद्वनं प्रभञ्जन्निव विपुलः शब्दः सञ्जज्ञे आविर्भूतः । कीदृशं तद्वनम् ? मातरिश्वना वायुनाऽत्यर्थं वेष्टितं गगनमिव मतरिश्वना पूरितं गगनं प्रभञ्जन् यथा शब्दस्सञ्जायते तथा तद्वनं प्रभञ्जन्निव शब्दः संजज्ञ इत्यर्थः॥२४-२६॥ आसेदतुरित्यादि सार्धश्लोकषट्कमेकं वाक्यम् । विवृद्धं विवृद्धाकारम् अशिरोग्रीवम्

रोमभिर्निचितैस्तीक्ष्णैर्महागिरिमिवोच्छ्रितम् । नीलमेघनिभं रौद्रं मेघस्तनितनिःस्वनम् ॥ २८ ॥ अग्निज्वालानिकाशेन ललाटस्थेन दीप्यता । महापक्ष्मेण पिङ्गेन विपुलेनायतेन च ॥ २९ ॥ एकेनोरसि घोरेण नयनेनाशुदर्शिना । महादंष्ट्रोपपन्नं तं लेलिहानं महामुखम् ॥ ३० ॥ भक्षयन्तं महाघोरानृक्षसिंहमृगद्विपान् । घोरौ भुजौ विकुर्वाणमुभौ योजनमायतौ ॥ ३१ ॥ कराभ्यां विविधान्गृह्य ऋक्षान् पक्षिगणान् मृगान् । आकर्षन्तं विकर्षन्तमनेकान् मृगयूथपान् । स्थितमावृत्य पन्थानं तयोर्भ्रात्रोः प्रपन्नयोः ॥ ३२ ॥ अथ तौ समभिक्रम्य क्रोशमात्रे ददर्शतुः । महान्तं दारुणं भीमं कबन्धं भुजसंवृतम् ॥ ३३ ॥ कबन्धमिव संस्थानादतिघोरप्रदर्शनम् ॥ ३४ ॥ स महाबाहुरत्यर्थं प्रसार्य विपुलौ भुजौ । जग्राह सहितावेव राघवौ पीडयन्बलात् ॥ ३५ ॥ खड्गिनौ दृढधन्वानौ तिग्मतेजोवपुर्धरौ । भ्रातरौ विवशं प्राप्तौ कृष्यमाणौ महाबलौ ॥ ३६ ॥

मृगयूथपानिति मृगविशेषणम् । प्रपन्नयोः समीपं प्राप्तयोः ॥ २७-३२ ॥ अथेति सार्धश्लोक एकान्वयः । अथ आसादनानन्तरम् । समभिक्रम्य आभिमुख्येन गत्वा क्रोशमात्रे समीपे ददर्शतुः ददृशतुः । दारुणं भीमम् अतिशयेन भीमम् । भुजाभ्यां मृगान् संवृणोतीति भुजसंवृतम् । संस्थानात् देहस्थित्या कबन्धमिव सर्वदा अशिरस्कत्वलक्षणकबन्धवत् स्थितम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ स इति । सहितावेव नैकमपि मुक्त्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ खड्गिनाविति । तिग्मं खरं

अदृश्यमानशिरोग्रीवमित्यर्थः ॥२७-२९॥ उरसि उरस्समीपे नयनेनोपलक्षितम् कबन्धस्य उदरमुखतया ललाटस्थनेत्रमुरस्समीपे भवतीति उरस्समीप इति व्याख्यायते ॥३०॥ भुजौ विकुर्वाणं विक्षिपन्तम्॥३१॥ आकर्षन्तम् इष्टान्मृगानाभिमुख्येन विकर्षन्तमनिष्टान्मृगान्मुञ्चन्तम् । प्रपन्नयोः पन्थानं प्राप्तयोः ॥ ३२ ॥ समभिक्रम्य आभिमुख्येन गत्वा । ददर्शतुरिति पुनर्ग्रहणं क्रोशमात्र इति विशेषयितुम् । भुजसंवृतं भुजाभ्यां संवृणोतीति भुजसंवृतम् ॥३३-३५॥ विवशं प्राप्तौ बलात्करणं प्राप्तौ॥३६॥

तत्र धैर्येण शूरस्तु राघवो नैव विव्यथे । बाल्यादनाश्रय त्वाच्च लक्ष्मणस्त्वतिविव्यथे । उवाच च विषण्णः सन् राघवं राघवानुजः ॥ ३७ ॥ पश्य मां वीर विवशं राक्षसस्य वशं गतम् । मयैकेन विनिर्युक्तः परिमुञ्चस्व राघव ॥३८॥ मां हि भूतबलिं दत्त्वा पलायस्व यथासुखम् ॥३९॥ अधिगन्तासि वैदेहीमचिरेणेति मे मतिः ॥ ४० ॥ प्रतिलभ्य च काकुत्स्थ पितृपैतामहीं महीम् । तत्र मां राम राज्यस्थः स्मर्तुमर्हसि सर्वदा ॥ ४१ ॥ लक्ष्मणेनैव मुक्तस्तु रामः सौमित्रिमब्रवीत् । मा स्म त्रासं कृथा वीर न हि त्वादृग्विषीदति ॥४२॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रूरो भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । पप्रच्छ घननिर्घोषः कबन्धो दानवोत्तमः ॥ ४३ ॥ कौ युवां वृषभस्कन्धौ महाखड्गधनुर्धरौ । घोरं देशमिमं प्राप्तौ मम भक्षावुपस्थितौ ॥ ४४ ॥ वदतं कार्यमिह वां किमर्थं चागतौ युवाम् । इमं देशमनुप्राप्तौ क्षुधार्तस्येह तिष्ठतः ॥ ४५ ॥

तेजो यस्य तत्तथा तादृशवपुर्धरौ विवशं पारवश्यं प्राप्तौ ॥ ३६ ॥ तत्रेति । तत्र तस्यामवस्थायां बाल्यात् बालबुद्धित्वात् । रामवदप्रौढबुद्धित्वादित्यर्थः । अनाश्रयत्वात् धैर्यानालम्बनात् अतिविव्यथे अत्यन्तं खिन्नोऽभूत् उवाच च ॥ ३७ ॥ पश्येत्यादि । राक्षसस्य वशंगतत्वेन विवशमिति योजना । विनिर्युक्तः वियुक्तः । एतस्यैव विवरणं मामिति । भूतबलिं भूतस्य कबन्धस्य बलिम् ॥३८॥ ॥३९॥ अधीत्येकार्थम् ॥ ४० ॥ प्रतिलभ्येति । तत्र मह्याम् ॥ ४१ ॥ लक्ष्मणेनेति । स्पष्टम् ॥ ४२ ॥ एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे लक्ष्मणाश्वासनावसरे ॥ ४३ ॥ काविति । भक्षौ आहारौ ॥ ४४ ॥ वदतमिति । इह वने वां युवयोः

तत्रेति । अनाश्रयत्वात् परमाश्रयरूपश्रीरामस्यापि कबन्धभुजावृतत्वादनाश्रयत्वोक्तिः ॥३७॥ विनिर्युक्तः वियुक्तः । परिमुञ्चस्व, मामिति शेषः ॥३८॥ एतस्यैव विवरणम्—मामिति । भूतबलिं भूतस्य कबन्धस्य बलिम् ॥ ३९ ॥ अधिगन्ता प्राप्स्यसि ॥ ४०–४३ ॥ दैवेन मम चाक्षुषौ दैवगत्या मम चक्षुर्गोचरौ ॥ ४४ ॥ इह वने ।

सबाणचापखड्गौ च तीक्ष्णशृङ्गाविवर्षभौ । ममास्यमनुसम्प्राप्तौ दुर्लभं जीवितं पुनः ॥ ४६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कबन्धस्य दुरात्मनः । उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ ४७ ॥ कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरं प्राप्य दारुणं सत्यविक्रम । व्यसनं जीवितान्ताय प्राप्तमप्राप्य तां प्रियाम् ॥४८॥ कालस्य सुमहद्वीर्यं सर्वभूतेषु लक्ष्मण । त्वां च मां च नरव्याघ्र व्यसनैः पश्य मोहितौ ॥ ४९ ॥ नातिभारोऽस्ति दैवस्य सर्वभूतेषु लक्ष्मण । शूराश्च बलवन्तश्च कृतास्त्राश्च रणाजिरे । कालाभिपन्नाः सीदन्ति यथा वालुकसेतवः ॥ ५० ॥

कार्यं वदतम् । लोण्मध्यमपुरुषद्विवचनम् । वामिह वने किं कार्यं किं कर्तव्यं किमर्थं कस्य प्रयोजनाय आगतौ न किमप्यस्त्यत्र वां प्रयोजनं प्रत्युतास्मत्प्रयोजनमेव सिद्धमित्याह—इमामिति । इह तिष्ठतः ममेति शेषः । क्षुधार्तस्य मम सम्बन्धिनमिमं देशमनुप्राप्तावित्यनेन मम क्षुन्निवृत्त्यर्थमेव वामागमनमिति भावः ॥ ४५ ॥ आगमने आवयोः का हानिरित्यत्राह—सबाणेति ॥ ४६ ॥ तस्येति । मुखेन उपलक्षित इति शेषः ॥४७॥ कृच्छ्रादिति । कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरं राज्यभ्रंशवनवाससीताहरणपर्यन्तं प्राप्यावस्थितयोः पुनश्च तां प्रियामप्राप्यैव आवयोर्जीवितान्ताय दारुणं व्यसनं दुःखं प्राप्तम् ॥ ४८ ॥ अत्र हेतुमाह—कालस्येति । सर्वभूतेष्वपि कालस्य वीर्यं सुमहत्, अनर्गलमित्यर्थः । त्वां च मां च महाबलपराक्रमावपि व्यसनैर्मोहितौ करोति पश्य ॥ ४९ ॥ उक्तमर्थमुपपादयति—नातीति सार्धश्लोक एकान्वयः । वालुकसेतवः सिकतामयसेतवः ॥५०॥

वां युवयोः कार्यं वदतम् । क्षुधार्तस्य मम सम्बन्धिनमिमं देशं किमर्थमागतौ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ परिशुष्यता मुखेनोपलक्षितं लक्ष्मणम् ॥ ४७ ॥ तां प्रियाम् अप्राप्य दारुणं व्यसनं प्राप्य स्थितयोरावयोर्जीवितान्ताय कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरं व्यसनं प्राप्तमिति सम्बन्धः । सीताविप्रणाशजनितदुःखादप्यतिशयितमाधुनिकं दुःखमिति भावः ॥ ४८ ॥ "सर्वं वाक्यं सावधारणम्" इति न्यायेनात्र एवकारो द्रष्टव्यः । अस्यार्थः— सर्वभूतेषु मध्ये कालस्यैव सुमहद्वीर्यम् अस्तीति शेषः । कुतः ? त्वां त्वादृशम् मां मादृशं च व्यसनैः कालकृतैरिति शेषः । मोहितौ पश्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥ नातीति । दैवस्य कालस्य सर्वभूतेषु विषये । यद्वा सर्वभूतेषु सर्वभूतानां संहार इति शेषः ।

इति ब्रुवाणो दृढसत्यविक्रमो महायशा दाशरथिः प्रताप वान् । अवेक्ष्य सौमित्रिमुदग्रपौरुषं स्थिरां तदा स्वां मतिमात्मनाकरोत् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

तौ तु तत्र स्थितौ दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
बाहुपाशपरिक्षिप्तौ कबन्धो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥
तिष्ठतः किन्नु मां दृष्ट्वा क्षुधार्तं क्षत्रियर्षभौ ।
आहारार्थं तु सन्दिष्टौ दैवेन गतचेतसौ ॥ २ ॥

इतीति । सौमित्रिं दीनमवेक्ष्य स्वां मतिम् आत्मनैव स्थिरामकरोत् ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० आरण्य० एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

अथ कबन्धस्य बाहुच्छेदेन पूर्वजन्मस्मृतिरुच्यते सप्ततितमे—तौ त्वित्यादि । परिक्षिप्तौ परिवेष्टितौ ॥१॥ तिष्ठत इति । क्षुधार्तं मां दृष्ट्वा भीतौ किंनु तिष्ठतः

नातिभारोस्ति न प्रयाससाध्य इत्यर्थः । कुतः ? शूराश्चेति । स महाबाहुरित्यारभ्य तत्र मां राम राज्यस्थ इत्यन्तस्य वास्तवार्थेऽयमर्थः—स कबन्धस्तौ जग्राह । यद्यपि तथापि तौ विवशं विव इति निपातौ पादपूरणार्थौ । शं सुखं प्राप्तौ । यद्वा विवशं वेः पक्षिणः गरुत्मतः वशं प्राप्तौ गरुडारूढावित्यर्थः । तौ स जग्राहेति पूर्वेण सम्बन्धः । तत्र लक्ष्मणस्यं मनुष्यनाट्यं दर्शयति—तत्रेति । तु इवार्थे । अभिविव्यथ इव । तदनुरूपवचनान्याह—पश्य मामित्यारभ्य तत्र मां रामेत्यन्तेन । काविति । क्षुधार्तस्य भक्षाविव ममास्यं प्रति सबाणचापखड्गौ यदा सम्प्राप्तौ तदा मम जीवितं दुर्लभमिति सम्बन्धः । तस्येति । परिशुष्यता मुखेनोपलक्षितस्य कबन्धस्य वचनं श्रुत्वेति सम्बन्धः।कृच्छ्रात्कृच्छ्रतरमित्यादेः वास्तवार्थस्तु दारुणं कृच्छ्रतरं प्राप्यापि तां प्रियामप्राप्य जीवितान्ताय व्यसनं प्राप्तमित्यादिलोकरीतिमनुसृत्य सीतादर्शन व्याजेनेक्तिः ॥५०॥ इतीति । दृढसत्यविक्रमः अचञ्चलः सत्यः स्वाभाविकः विक्रमो यस्य सः दाशरथिः सौमित्रिमवेक्ष्य स्वां स्वीयां मतिमात्मना स्वयमेव स्थिरां स्थैर्य युक्तामकरोत॥५१॥ इति श्रीमहे०श्रीरामा०आरण्यकाण्ड० एकोनसप्ततितमः सर्गः६९

तौ तु तत्रेत्यादि । बाहुपाशपरिक्षिप्तौ बाहुपाशावृतौ ॥१॥ क्षुधार्तस्य मम दैवेन आहारार्थं सन्दिष्टौ अतः किन्नु तिष्ठत इति तावब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

तच्छ्रुत्वा लक्ष्मणो वाक्यं प्राप्तकालं हितं तदा । उवाचार्तिं समापन्नो विक्रमे कृतलक्षणः ॥ ३ ॥ त्वां च मां च पुरा तूर्णमादत्ते राक्षसाधमः । तस्मादसिभ्यामस्याशु बाहू छिन्दावहे गुरू ॥४॥ भीषणोऽयं महाकायो राक्षसो भुजविक्रमः । लोकं ह्यतिजितं कृत्वा ह्यावां हन्तुमिहेच्छति ॥ ५ ॥ निश्चेष्टानां वधो राजन् कुत्सितो जगतीपतेः । क्रतुमध्योपनीतानां पशूनामिव राघव ॥ ६ ॥ एतत्सञ्जल्पितं श्रुत्वा तयोः क्रुद्धस्तु राक्षसः । विदार्यास्यं तदा रौद्रस्तौ भक्षयितुमारभत् ॥ ७ ॥

व्यर्थमेव न तु जीवितापत्परिहार इत्यर्थः। यतो गतचेतसौ युवां मे दैवेनाहारार्थं सन्दिष्टौ ॥ २ ॥ तच्छ्रुत्वेति । कृतलक्षणः कृतोद्योगः ॥ ३ ॥ त्वां चेति । पुरा आदत्ते आदास्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ भीषण इति । भुजयोरेव विक्रमो यस्य स तथा । लोकं जनम् । अतिजितम् अत्यन्तजितम् ॥ ५ ॥ भुजच्छेदनमात्रं कर्तव्यं न तु मारणमित्याह–निश्चेष्टानामिति। निश्चेष्टानां प्रतीकाराशक्तानाम् । जगतीपतेः क्षत्रियस्य । क्रतुमध्योपनीतानां निश्चेष्टानामित्यस्मिन्नर्थे प्रयुक्तम् । " पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्त्यहिंसायै " इत्युक्तरीत्या अश्वमेधक्रतावुपनीतानामारण्यपशूनां वधः कुत्सित एव॥६॥ तयोरेतत् सञ्जल्पितं श्रुत्वा भक्ष

वस्तुतस्तु–तिष्ठत इति । हे क्षत्रियर्षभौ युवां दैवेन आहारार्थं सिन्दिष्टौ किम्. ममेति शेषः । गतचेतसौ किं तादृशौ न भवतः । अतः क्षुधार्तं मां दृष्ट्वा किं तिष्ठतः गच्छतमिति शेषः । इत्यब्रवीदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २॥ तदिति । उवाच राममिति शेषः । प्राप्तकालं युक्तम् । विक्रमे कृतलक्षणः आहितलक्षणः, पराक्रमसम्पन्न इति यावत् । " गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणो " इत्यमरः ॥ ३ ॥ त्वामिति । पुरा आदत्ते आदास्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ भीषण इति । भुजविक्रमः भुजयोर्विक्रमो यस्य सः । भीषण इति पादपूरणार्थे अप्यर्थे चात्र हिशब्दौ । लोकमतिजितमत्यन्तपराजितं कृत्वा तद्वदावामपि हन्तुमिच्छति । अतोस्य बाहू छिन्दावहे इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५ ॥ अस्य हननमेव युक्तमित्याकांक्षायामाह–निश्चेष्टानामिति । निश्चेष्टानाम् अकृतविक्रमाणां वधः कुत्सितः अयुक्त इत्यर्थः । क्रतुमध्योपनीतानां क्रतुमध्यादन्यत्र नीतानां, क्रतुबाह्यानाम्, क्रत्वनङ्गभूतानामिति यावत् । वध इवेति ॥ ६ ॥ एतदिति ।

स०–क्रतुमध्योपनीतानां पशूनां वधः कलिकाले प्रायस्तद्विधानाज्ञत्वात् लोकानां यथा कुत्सितः पिष्टपशोरेव हिंस्यत्वेन भारताद्युक्तेः । अथवा क्रतुमध्ये तद्धननाक्लृप्तदिने ॥ ६ ॥

ततस्तौ देशकालज्ञौ खड्गाभ्यामेव राघवौ । अच्छिन्दतां सुसंहृष्टौ बाहू तस्यांसदेशतः ॥ ८ ॥ दक्षिणो दक्षिणं बाहुमसक्तमसिना ततः । चिच्छेद रामो वेगेन सव्यं वीरस्तु लक्ष्मणः ॥ ९ ॥ स पपात महाबाहुश्छिन्नबाहु महास्वनः। खं च गां च दिशश्चैव नादयन् जलदो यथा ॥१०॥स निकृत्तौ भुजौ दृष्ट्वा शोणितौघपरिप्लुतः । दीनः पप्रच्छ तौ वीरौ कौ युवामिति दानवः ॥११॥ इति तस्य ब्रुवाणस्य लक्ष्मणः शुभलक्षणः । शशंस राघवं तस्य कबन्धस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ अयमिक्ष्वाकुदायादो रामो नाम जनैः श्रुतः । अस्यैवावरजं विद्धि भ्रातरं मां च लक्ष्मणम् ॥ १३ ॥ [मात्रा प्रतिहते राज्ये रामः प्रव्राजितो वनम् । मया सह चरत्येष भार्यया च महद्वनम्॥] अस्य देवप्रभावस्य वसतो विजने वने। रक्षसाऽपहृता पत्नी यामिच्छन्ताविहागतौ ॥ १४ ॥ त्वं तु को वा किमर्थं वा कबन्धसदृशो वने । आस्येनोरसि दीप्तेन भग्नजङ्घो विवेष्टसे ॥ १५ ॥

यितुमारभत, हस्ताभ्यामाकृष्टवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ सुसंहृष्टौ कदलीकाण्डवत् सुखच्छेदनादिति भावः ॥ ८ ॥ दक्षिणः समर्थः । असक्तम् अप्रतिबन्धं यथा भवति तथा । रामस्य दक्षिणपार्श्वे गमनं लक्ष्मणस्य, अत उभयोर्दक्षिण सव्यपार्श्वप्राप्तिः ॥९ ॥ गां भूमिम् ॥ १० ॥ निकृत्ताविति । पूर्वमदत्तोत्तरत्वात् पुनः प्रश्नः ॥ ११ ॥ इतीति । क्रियाभेदात् पुनस्तच्छब्दः ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकु दायादः दशरथपुत्रः । " दायादौ सुतबान्धवौ " इत्यमरः ॥ १३ ॥ इच्छन्तौ अन्वेषमाणावित्यर्थः ॥ १४ ॥ त्वं त्विति । विवेष्टसे लुठसीति यावत् ॥१५॥

तयोरेतज्जल्पनं श्रुत्वेति सम्बन्धः । भक्षयितुमारभत, हस्ताभ्यामाकृष्टवानित्यर्थः ॥७॥ तत इति । सुसंविग्नौ भीतौ, वस्तुतस्तु सुसंविग्नौ कम्पयुक्तौ भुजौ ॥ ८ ॥ दक्षिणः समर्थः । असक्तमप्रतिबन्धं यथा तथा ॥ ९ ॥ गां भुवम् ॥ १० ॥ स इति । कौ युवामिति पप्रच्छ । पूर्वमप्राप्तोत्तरत्वात्पुनः प्रश्नः ॥ ११॥१२ ॥ इक्ष्वाकु दायादः दशरथपुत्रः ॥१३ ॥ यामिच्छन्तौ यामन्वेषयन्तौ ॥ १४ ॥ विचेष्टसे चेष्टमान

एवमुक्तः कबन्धस्तु लक्ष्मणेनोत्तरं वचः । उवाच परम प्रीतस्तदिन्द्रवचनं स्मरन् ॥ १६॥ स्वागतं वां नरव्याघ्रौ दिष्ट्या पश्यामि चाप्यहम् । दिष्ट्या चेमौ निकृत्तौ मे युवाभ्यां बाहुबन्धनौ ॥ १७ ॥ विरूपं यच्च मे रूपं प्राप्तं ह्यविनयाद्यथा । तन्मे शृणु नरव्याघ्र तत्त्वतः शंसतस्तव १८

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

पुरा राम महाबाहो महाबलपराक्रम ।
रूपमासीन्ममाचिन्त्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
यथा सोमस्य शक्रस्य सूर्यस्य च यथा वपुः ॥ १ ॥
सोहं रूपमिदं कृत्वा लोकवित्रासनं महत् ।
ऋषीन्वनगतान् राम त्रासयामि ततस्ततः ॥ २ ॥

प्रीतः शापमोक्षकालप्रत्यभिज्ञानात् । तदिन्द्रवचनम् उत्तरसर्गप्रतिपाद्यम् ॥ १६॥ बाह्वोर्बन्धनं ययोस्तौ बाहुबन्धनौ अंसावित्यर्थः ॥ १७ ॥ विरूपं विषमरूपं यथा येन प्रकारेण प्राप्तं तत्कारणं तत्त्वतस्तव शंसतो मे सकाशाच्छृणु । अस्मिन् सर्गे अष्टादश श्लोकाः ॥ १८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

अथ कबन्धः स्ववृत्तान्तकथनपूर्वकं स्वशापमोक्षाय स्वशरीरदहनमर्थयते एकसप्ततितमे–पुरेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अचिन्त्यम् अचिन्त्यवैभवम् ॥१ ॥ सोहमिति । सुन्दररूपोहम् । रूपं शरीरं लोकवित्रासनं क्रूरं कृत्वा परिगृह्य

स्तिष्ठासि॥१५॥ एवमुक्त इति । इन्द्रवचनं श्रीरामेण तव बाहुच्छेदने कृते तव मोक्षो भविष्यतीत्येवंरूपं वचनं स्मरन् ॥ १६॥ बाहुबन्धनौ बाहुपाशौ ॥ १७ ॥ विरूपं विकृतम् ॥ १८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

पुरेति । अचिन्त्यम् अचिन्त्यवैभवम् ॥ १ ॥ सोऽहं पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टोहम्

स०–अचिन्त्यम् अचिन्त्यमिव । सोमस्य चन्द्रस्य रुद्रस्येत्यप्यर्थः । यथा तेषां वपुः तथा ममापि रूपमासीदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १ ॥ सोहम् एतादृशोप्यहं लोकवित्रासनम् इदं रूपं राक्षसरूपं वैभवेन कृत्वा ऋषींस्त्रासयामीति सम्बन्धः ॥ २ ॥

ततः स्थूलशिरा नाम महर्षिः कोपितो मया । सञ्चिन्वन् विविधं वन्यं रूपेणानेन धर्षितः ॥ ३ ॥ तेनाहमुक्तः प्रेक्ष्यैवं घोरशापाभिधायिना । एतदेव नृशंसं ते रूपमस्तु विगर्हितम् ॥ ४ ॥ स मया याचितः क्रुद्धः शापस्यान्तो भवेदिति । अभिशापकृतस्येति तेनेदं भाषितं वचः ॥ ५ ॥ यदा छित्त्वा भुजौ रामस्त्वां दहेद्विजने वने । तदा त्वं प्राप्स्यसे रूपं स्वमेव विपुलं शुभम् ॥ ६ ॥ श्रिया विराजितं पुत्रं दनोस्त्वं विद्धि लक्ष्मण । इन्द्रकोपादिदं रूपं प्राप्तमेवं रणाजिरे ॥ ७ ॥

ततस्ततः तत्र तत्र ऋषीन् त्रासयामि अत्रासयम् ॥ २ ॥ विविधं वन्यं सञ्चिन्वन् स्थूलशिराः धर्षितः अपहृतवन्यः तेन कोपितश्च ॥ ३ ॥ एवंविधं मे रूपं प्रेक्ष्य घोरशापाभिधायिना तेन ऋषिणा नृशंसं गर्हितम् एतदेव रूपं ते अस्त्वित्यहमुक्तः ॥ ४ ॥ अभिशापशब्देन तन्निमित्तं धर्षणं लक्ष्यते । मद्धर्षणकृतस्य शापस्यान्तो भवेदिति स मया याचितः प्रार्थितः इति हेतोः तेन मयैवं याचितेन इदं वक्ष्यमाणं वचो भाषितम् ॥ ५ ॥ तदेवाह—यदेति ॥ ६ ॥ तर्हि कबन्धरूपप्राप्तिः केन हेतुनेत्यत्राह—श्रियेति । मामिति शेषः । एवम् एवंविधम् ।

इदं रूपं इदानीं विद्यमानराक्षसरूपं कृत्वा ॥ २ ॥ विविधं विचिन्वन् सम्पादयन् स्थूलशिरा नाम ऋषिः मया कर्त्रा अनेन रूपेण इदानीं विद्यमानराक्षसरूपेण करणेन धर्षितः तिरस्कृतस्सन् कुपितोऽभूदिति शेषः ॥ ३ ॥ घोरशापाभिधायिना घोरशापभाषणशीलेन ऋषिणा । नृशंसं घातुकम् । विगर्हितं जुगुप्सितम् । एतद्रूपमेव अस्त्विति तेनाहमुक्त इति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ स इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अभिशापकृतस्य अभिशापशब्देन तन्निमित्तं धर्षणं लक्ष्यते । तत्कृतस्य शापस्यान्तो भवेदिति स ऋषिर्मया याचितः प्रार्थितः सन् यदा रामो भुजौ छित्त्वा त्वां दहेत् तदा स्वं रूपं प्राप्स्यस इति तेन वचो भाषितमिति द्वितीयेतिकरणस्य सम्बन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ श्रियः श्रिया विराजितं दनोः पुत्रं विद्धि । यद्वा दनोर्दनुवंशजस्य श्रियः श्रीनाम्नः पुत्रं विद्धि, मामिति शेषः । "दनुर्नाम श्रियः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः" इति किष्किन्धाकाण्डे वक्ष्यमाणत्वात् । ननु कबन्धाकारत्वं त्वया

स०—अभिशापकृतस्य मत्कृतप्रधर्षणादिनिमित्तकस्य शापस्यान्तः परिहारो भवेदिति । समयायाचित इत्येकं पदम् । समये शापानन्तरकाले आयाचितो यस्तेनेदं वचो भाषितमित्यन्वयः ॥ ५ ॥

अहं हि तपसोग्रेण पितामहमतोषयम् । दीर्घमायुः स मे प्रादात्ततो मां विभ्रमोस्पृशत् ॥ ८ ॥ दीर्घमायुर्मया प्राप्तं किं मे शक्रः करिष्यति । इत्येवं बुद्धिमास्थाय रणे शक्रमधर्षयम् ॥ ९ ॥ तस्य बाहुप्रमुक्तेन वज्रेण शतपर्वणा । सक्थिनी चैव मूर्धा च शरीरे संप्रवेशितम् ॥ १० ॥ स मया याच्यमानः सन्नानयद्यमसादनम् । पितामहवचः सत्यं तदस्त्विति ममाब्रवीत् ॥ ११ ॥ अनाहारः कथं शक्तो भग्नसक्थिशिरोमुखः । वज्रेणाभिहतः कालं सुदीर्घमपि जीवितुम् ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु मे शक्रो बाहू योजनमायतौ । प्रादादास्यं च मे कुक्षौ तीक्ष्णदंष्ट्रमकल्पयत् ॥ १३ ॥

रणाजिरे रणाङ्गणे ॥ ७ ॥ इन्द्रेण योद्धुं तव कुतः सामर्थ्यं तत्राह—अहं हीति । ऋषिदत्तघोराकारप्राप्त्यनन्तरम् उग्रेण तपसा पितामहमतोषयं, स्वकुलशत्रोरिन्द्रस्य जयायेत्यर्थः । विभ्रमः अज्ञानम् ॥ ८ ॥ तदेवाह—दीर्घमिति ॥ ९ ॥ शतपर्वणा शतधारेण । सक्थिनी पृष्ठास्थिफलके । शरीरे मध्यदेहे उदरभागे सक्थ्नोः प्रवेशनम्, उरोभागे मूर्ध्नः प्रवेशनम् । संप्रवेशितमित्यत्र "नपुंसकमनपुंसकेन-" इति नपुंसकपरिशेषत्वम् एकवद्भावश्च ॥ १० ॥ याच्यमानः मारयेति प्रार्थ्यमानः । यमसादनं नानयत् मृतिं न प्रापितवान् । कुत इत्यत्राह पितामहेति । तत् पूर्वोक्तं दीर्घायुर्विषयकं पितामहवचः सत्यमस्त्विति मम मह्यम् अब्रवीत् न त्वां मारयामीत्यब्रवीदित्यर्थः ॥ ११ ॥ अनाहार इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अनाहारः सन् सुदीर्घं कालं कथं जीवितुं शक्तः भग्नसक्थिशिरोमुखत्वमनाहारत्वे हेतुः । बाहू प्रादात् आस्यमकल्पयत् १२ ॥ १३ ॥

कथं प्राप्तमत आह इन्द्रेति ॥ ७ ॥ इन्द्रकोपे कारणं वर्णयति—अहं हीति द्वाभ्याम् । विभ्रमो गर्व इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तदेवाह—दीर्घमायुरिति ॥ ९ ॥ (स्कन्धिनि कण्ठे) । शतपर्वणा शतधारेण । सक्थिनी इति नाभ्यधोभागोपलक्षणम् । शरीरे शरीरमध्यस्थे उदरभागे ॥ १० ॥ एवम्भूतेन मरणं याच्यमानोपि तन्नाकरोत् । किमिति नाकरोत्तत्राह—पितामहेति । तद्वचो दीर्घायुर्दानरूपम् ॥ ११ ॥ वज्रिणा त्वयाऽभिहितः जीवितुं कथं शक्त इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ एवमुक्तः अनाहारस्याक्रियस्य कथं

सोऽहं भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां संकृष्यास्मिन्वनेचरान् । सिंहद्विपमृगव्याघ्रान् भक्षयामि समन्ततः ॥ १४ ॥ स तु मामब्रवीदिन्द्रो यदा रामः सलक्ष्मणः । छेत्स्यते समरे बाहू तदा स्वर्गं गमिष्यसि ॥ १५ ॥ अनेन वपुषा राम वनेऽस्मिन् राजसत्तम । यद्यत्पश्यामि सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचये ॥ १६ ॥ अवश्यं ग्रहणं रामो मन्येऽहं समुपैष्यति । इमां बुद्धिं पुरस्कृत्य देहन्यासकृतश्रमः ॥ १७ ॥ स त्वं रामोऽसि भद्रं ते नाहमन्येन राघव । शक्यो हन्तुं यथातत्त्वमेवमुक्तं महर्षिणा ॥ १८ ॥ अहं हि मतिसाचिव्यं करिष्यामि नरर्षभ । मित्रं चैवोपदेक्ष्यामि युवाभ्यां संस्कृतोऽग्निना ॥ १९ ॥ एवमुक्तस्तु धर्मात्मा दनुना तेन राघवः । इदं जगाद वचनं लक्ष्मणस्योपशृण्वतः ॥ २० ॥ रावणेन हृता भार्या मम सीता यशस्विनी । निष्क्रान्तस्य जनस्थानात्सह भ्रात्रा यथासुखम् ॥ २१ ॥

सोऽहमिति । संकृष्य आकृष्य ॥ १४ ॥ स मामित्यनेन बलात्कारो लक्ष्यते ॥ १५ ॥ अनेनेति । अनेन वपुषा उपलक्षितोऽहं यद्यत्पश्यामि तस्य ग्रहणं रोचये न त्वभक्ष्यबुद्ध्या किञ्चित्त्यजामीत्यर्थः ॥ १६ ॥ महर्षिवाक्य विश्वासात् अवश्यं रामो ग्रहणं समुपैष्यतीति मन्ये । इमां बुद्धिं पुरस्कृत्य देहन्यासे कृतश्रमो भवामि विकृतदेहत्यागे कृतोद्योगो भवामि । देहत्यागे कृत बुद्धितया रामोऽवश्यं ग्रहणमुपैष्यतीति सर्वग्रहणं रोचय इति भावः ॥ १७ ॥ रामत्वे युक्तिमाह—नाहमिति । एवं यथार्थमेव महर्षिणोक्तम् ॥ १८ ॥ मतिसाचिव्यं बुद्धिसाहाय्यं करिष्यामि । किंच तद्विषये मित्रं चोपदेक्ष्यामि युवाभ्यामग्निना संस्कृतश्चेद्भवेयम् ॥ १९ ॥ दनुना दनुवंश्येन । औपचारिकस्तद्वंश्ये तच्छब्दः ॥ २० ॥ जनस्थानाद्यथासुखं निष्क्रान्तस्य निर्गतस्य मे भार्या हृता ॥ २१ ॥

जीवनामित्युक्तः ॥ १३ ॥ वनेचरान् वने सञ्चारवतः ॥ १४–१६ ॥ अवश्यमिति । देहन्यासकृतश्रमः विकृतदेहत्यागे कृतोद्योगः । अवश्यं रामग्रहणं समुपैष्यतीत्यहं मन्य इति बुद्धिं पुरस्कृत्य सर्वस्य ग्रहणं साधु रोचय इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १७ ॥ १८ ॥ सर्वदा दाहोत्तरं बुद्धिसाहाय्यं करिष्यामि मित्रं चोपदेक्ष्यामि ॥ १९ ॥ एवमिति ।

नाममात्रं तु जानामि न रूपं तस्य रक्षसः । निवासं वा प्रभावं वा वयं तस्य न विद्महे ॥ २२ ॥ शोकार्तानामनाथानामेवं विपरिधावताम् । कारुण्यं सदृशं कर्तुमुपकारे च वर्तताम् ॥ २३ ॥ काष्ठान्यादाय शुष्काणि काले भग्नानि कुञ्जरैः । धक्ष्यामस्त्वां वयं वीर श्वभ्रे महति कल्पिते ॥ २४ ॥ स त्वं सीतां समाचक्ष्व येन वा यत्र वा हृता । कुरु कल्याणमत्यर्थं यदि जानासि तत्त्वतः ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्य रामेण वाक्यं दनुरनुत्तमम् । प्रोवाच कुशलो वक्तुं वक्तारमपि राघवम् ॥ २६ ॥ दिव्यमस्ति न मे ज्ञानं नाभिजानामि मैथिलीम् । यस्तां ज्ञास्यति तं वक्ष्ये दग्धः स्वं रूपमास्थितः ॥ २७ ॥ अदग्धस्य तु विज्ञातुं शक्तिरस्ति न मे प्रभो । राक्षसं तं महावीर्यं सीता येन हृता तव ॥ २८ ॥ विज्ञानं हि मम भ्रष्टं शापदोषेण राघव । स्वकृतेन मया प्राप्तं रूपं लोकविगर्हितम् ॥ २९ ॥

नाममात्रं तु जानामि आप्तवाक्यादिति शेषः । न विद्महे अहं मत्पुरीजनाश्चेत्यर्थः ॥ २२ ॥ उपकारे परोपकारे । वर्ततां प्रवर्तमानानाम् अस्माकं विषये कारुण्यं कर्तुं, सदृशं युक्तम् ॥ २३ ॥ उपकारमेवाह—काष्ठानीति । कल्पिते सज्जे । श्वभ्रे अवटे ॥ २४ ॥ कल्याणं तत्त्वकथनरूपम् ॥ २५ ॥ वक्तारमपि राघवं वक्तुं कुशलः ॥ २६ ॥ मैथिलीं तदपहर्तारं चेति द्रष्टव्यम् । तर्हि किंवा मतिसाचिव्यं करिष्यसीत्यत्राह—य इति । तर्हि तं वा ब्रूहीत्यत्राह—दग्ध इति ॥ २७ ॥ इदमेव व्यतिरेकमुखेनाह—अदग्धस्येति ॥ २८ ॥ कुत इत्यत्राह—विज्ञानं हीति । विज्ञानम् अतीन्द्रियविषयकम् । स्वकृतेन पापेनेति शेषः ॥ २९ ॥

दनुना तद्वंश्येन ॥ २० ॥ २१ ॥ नाममात्रम्, आप्तस्य जटायुषो वाक्यादिति भावः ॥ २२ ॥ शोकार्तानामित्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । उचितं कारुण्यं कर्तुं वर्ततामस्माकं सीतामाचक्ष्व, कुरु कल्याणमिति सम्बन्धः । तदेवाह—काष्ठानीति । यद्वा शोकार्तानामिति उपकारे सति सदृशं कारुण्यं प्रत्युपकाररूपं कारुण्यं कर्तुं वर्तताम् । तदेवाह—

किन्तु यावन्न यात्यस्तं सविताश्रान्तवाहनः । तावन्मामवटे क्षिप्त्वा दह राम यथाविधि ॥ ३० ॥ दग्धस्त्वयाऽहमवटे न्यायेन रघुनन्दन । वक्ष्यामि तमहं वीर यस्तं ज्ञास्यति राक्षसम् ॥ ३१ ॥ तेन सख्यं च कर्तव्यं न्यायवृत्तेन राघव । कल्पयिष्यति ते प्रीतः साहाय्यं लघुविक्रमः ॥ ३२ ॥ न हि तस्यास्त्यविज्ञातं त्रिषु लोकेषु राघव । सर्वान् परिसृतो लोकान् पुरासौ कारणान्तरे ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमदारण्यकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

एवमुक्तौ तु तौ वीरौ कबन्धेन नरेश्वरौ। गिरिप्रदरमासाद्य पावकं विससर्जतुः ॥ १ ॥ लक्ष्मणस्तु महोल्काभिर्ज्वलिताभिः समन्ततः । चितामादीपयामास सा प्रजज्वाल सर्वतः ॥ २ ॥ तच्छरीरं कबन्धस्य घृतपिण्डोपमं महत् । मेदसा पच्यमानस्य मन्दं दहति पावकः ॥ ३ ॥

अवटे श्वभ्रे । यथाविधि यथा सम्यक् दग्धं भवति तथेत्यर्थः ॥ ३० ॥ न्यायेन सम्यक्त्वेन ॥ ३१ ॥ न्यायवृत्तेन नीतिमच्चारित्रेण ॥ ३२ ॥ कारणान्तरे भ्रातृविरोधरूपनिमित्तान्तरे । अयं रावणमेव न जानाति सुग्रीवं तु जानाति किंतु तन्नाम न कथितवान् दाहात्पूर्वं कथने कुत्सितशरीरदहने रामो वैमनस्यं कुर्यादिति । अस्मिन् सर्गे सार्धत्रयस्त्रिंशच्छ्लोकाः ॥३३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमे० आरण्यकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः सर्गः ॥७१॥

अथ संस्कृतः कबन्धः स्वरूपं प्रत्यापन्नो मित्रमुपदिशति द्विसप्ततितमे—एवमुक्तावित्यादि । प्रदरं श्वभ्रम् । आसाद्य प्रापय्य कबन्धमिति शेषः ॥ १ ॥ महोल्काभिः निर्गतज्वालकाष्ठैः ॥ २ ॥ मेदसा मांसेन पच्यमानस्य अभि

काष्ठानीति । कल्याणं सीतावार्ताश्रवणानन्दरूपम् ॥ २२–३३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणभूषणे आरण्यकाण्डव्याख्यायाम् एकसप्ततितमः सर्गः ॥७१

एवमुक्ताविति । पावकं विससर्जतुः पावकमुत्पादितवन्तावित्यर्थः ॥१॥२॥ तद्दिति ।

स विधूय चितामाशु विधूमोऽग्निरिवोत्थितः । अरजे वाससी बिभ्रन्मालां दिव्यां महाबलः ॥४॥ ततश्चिताया वेगेन भास्वरो विमलाम्बरः । उत्पपाताशु संहृष्टः सर्वप्रत्यङ्गभूषणः ॥ ५ ॥ विमाने भास्वरे तिष्ठन् हंसयुक्ते यशस्करे। प्रभया च महातेजा दिशो दश विराजयन्॥६॥ सोऽन्तरिक्षगतो रामं कबन्धो वाक्यमब्रवीत् । शृणु राघव तत्त्वेन यथा सीतामवाप्स्यसि ॥ ७ ॥ राम षड् युक्तयो लोके याभिः सत्त्वं विमृश्यते॥८॥ परिमृष्टो दशान्तेन दशाभागेन सेव्यते । दशाभागगतो हीनस्त्वं हि राम सलक्ष्मणः। यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणम्९

वृद्धस्य कबन्धस्य शरीरम् ॥ ३ ॥ अरजे निर्मले । अदन्तत्वमार्षम् ॥ ४ ॥ तत इति । चिताया उत्पपात सर्वेषु प्रत्यङ्गेष्वङ्गुल्यादिष्वपि भूषणानि यस्य स तथा॥५॥ हंसयुक्त इत्यनेन रामदग्धतया ब्रह्मलोकप्राप्तिः सूच्यते विराजयन् अभूदिति शेषः ॥६॥ तत्त्वेन परमार्थतः । शृण्विति वाक्यमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥७॥ हे राम ! लोके षड्युक्तयः सन्ति । युक्तयः उपायाः । ते च सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः। याभिर्युक्तिभिः सत्त्वं राज्ञां कृत्यं विमृश्यते ताः सन्तीति ॥ ८ ॥ ततः किमित्यपेक्षायां सन्धिविषयं दर्शयति–परिमृष्ट इति । दशा नाम दौस्थ्यरूपावस्था तस्या अन्तः परिपाकः तेन परिमृष्टः संस्पृष्टः पुरुषः दशाभागेन दशायाः भागः परिपाकलक्षणः अंशो यस्य तेन सेव्यते सन्धीयते। अस्तु प्रकृते किमायातं तत्राह–दशाभागगत इति। हे राम! सलक्ष्मणस्त्वं दशाभागगतः दुर्दशापन्नः अत एव हीनश्च। कुतः ? यत्कृते येन

मेदसा, पूर्णस्येति शेषः। अतएव मन्दं दहति ॥ ३ ॥ अरजे निर्मले ॥ ४ ॥ सर्वप्रत्यङ्गभूषणः सर्वेषु प्रत्यङ्गेषु करचरणाद्यवयवेषु भूषणानि यस्य सः ॥५ ॥ हंससंयुक्ते रामकृतसंस्कारप्रभावेण पूर्वतपःप्रभावेण चैवम्भूतं विमानं प्राप्तः॥६॥ तत्त्वेन परमार्थतः, उच्यमानमिति शेषः ॥ ७ ॥ हे राम ! लोके षड्युक्तयः सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाइति षड्युक्तयः षड्गुणाः सन्ति। याभिर्युक्तिभि सर्वं वस्तुजातं विमृश्यते विचार्यते । न्यायमार्गेण विचारो विमर्शः ॥ ८ ॥ तत्र न्यायमार्गेण विमर्शे कृते ऊनयोः पुरुषयोर्द्वयोः संश्लेषो भवतीत्याह–परिमृष्ट इति । दशान्तेन

तदवश्यं त्वया कार्यः स सुहृत्सुहृदां वर । अकृत्वा हि न ते सिद्धिमहं पश्यामि चिन्तयन् ॥ १० ॥ श्रूयतां राम वक्ष्यामि सुग्रीवो नाम वानरः । भ्रात्रा निरस्तः क्रुद्धेन वालिना शक्रसूनुना ॥ ११ ॥ ऋश्यमूके गिरिवरे पम्पा पर्यन्तशोभिते । निवसत्यात्मवान् वीरश्चतुर्भिस्सह वानरैः ॥ १२ ॥ वानरेन्द्रो महावीर्यस्तेजोवानमितप्रभः । सत्यसन्धो विनीतश्च धृतिमान्मतिमान्महान् ॥ १३ ॥

कारणेन दारप्रधर्षणं नाम व्यसनं प्राप्तं तेन त्वं दशाभागगतः ॥ ९ ॥ ततोऽपि किमित्यत्राह–तदिति । दशाभागेन त्वया सः दशाभागगतः कश्चित् सुहृत् कार्यः । अवश्यमित्यत्र हेतुमाह अकृत्वेति । सुहृदम् अकृत्वा असम्पाद्य सिद्धिं सीतालाभं चिन्तयन्नपि न पश्यामि ॥ १० ॥ स पुनः क इत्यपेक्षायामाह–श्रूयतामित्यादि, श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ११॥१२ ॥ स च त्वत्सदृशगुणकत्वा

दशाशब्देनात्र दौस्थ्यरूपावस्था विवक्षिता तस्या अन्तः परिपाकस्तेन परिमृष्टः संस्पृष्टः पुरुषः, दुरवस्थामापन्नः पुरुष इत्यर्थः । दशाभागेन दशायाः दौस्थ्यरूपा वस्थायाः भागः परिपाकलक्षणोंऽशो यस्य तेन दशाभागेन दुरवस्थापन्नेन पुरुषेण सेव्यते । संश्लिष्यते सन्धीयत इत्यर्थः । नन्वस्तु प्रकृते किमायातं तत्राह–दशेति । हे राम ! सलक्ष्मणस्त्वं हीनः राज्यादिति शेषः । अत एव दशाभागगतः दुरवस्था मापन्न इत्यर्थः । ततः किम् तत्राह–यत्कृत इति । यत्कृते यस्मात्कारणादित्यर्थः । त्वया दारप्रधर्षणं तद्रूपं व्यसनं प्राप्तम्, तत्तस्मात् सः मया वक्ष्यमाणः त्वया अवश्यं सुहृत् मित्रभूतः कार्यः कर्तव्यः । क्षीणेन त्वया क्षीणः सेव्य इत्याशयः । अवश्य मित्यत्र हेतुमाह–अकृत्वेति । अकृत्वा तादृशं पुरुषं सुहृदमकृत्वेत्यर्थः । ते तव सिद्धिं सीताप्राप्तिलक्षणां नहि पश्यामीति योजना । यद्वा षड्युक्तय इति । तत्र युक्तयः- प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यभावप्रमाणानि पार्थसारथिमिश्रैः शास्त्रदीपिकायां युक्तिशब्दस्य प्रमाणपरतया व्याख्यातत्वात् । अस्यार्थः–हे राम ! लोके षड्युक्तयः षट्प्रमाणानि सन्ति, याभिः प्रत्यक्षादिभिस्सर्वं वस्तु विमृश्यते ज्ञाप्यते । अत्र सर्वप्रमाणैः क्षीणः पुरुषः क्षीणेन पुरुषेण सेव्यत इति फलितार्थः । तत्रान्वयव्यतिरेक मूलं प्रत्यक्षं दर्शयति–दशाभागगतो हीनस्त्वमिति । यत्कृते व्यसनं प्राप्तं त्वया दारप्रधर्षणमित्यनुमानं दर्शयति । अकृत्वा नहि ते सिद्धिमहं पश्यामि चिन्तयन्नि त्यर्थापत्तिं दर्शयति । वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाद्य राघवेति शब्दप्रमाणं दर्शयति ॥ ९ ॥ १० ॥ स सुहृत् क इत्यपेक्षायामाह–श्रूयतामिति ॥ ११ ॥ पर्यन्तः प्रदेशः ॥ १२ ॥ तेजोवान् प्रतापवान् । अमितप्रभः अविच्छिन्नकान्तिः । द्युतिमान्

दक्षः प्रगल्भो द्युतिमान्महाबलपराक्रमः। भ्रात्रा विवासितो राम राज्यहेतोर्महाबलः ॥ १४ ॥ स ते सहायो मित्रं च सीतायाः परिमार्गणे। भविष्यति हि ते राम मा च शोके मनः कृथाः ॥ १५ ॥ भवितव्यं हि यच्चापि न तच्छक्यमिहान्यथा। कर्तुमिक्ष्वाकुशार्दूल कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १६ ॥ गच्छ शीघ्रमितो राम सुग्रीवं तं महाबलम्। वयस्यं तं कुरु क्षिप्रमितो गत्वाद्य राघव। अद्रोहाय समागम्य दीप्यमाने विभावसौ ॥ १७ ॥ स च ते नावमन्तव्यः सुग्रीवो वानराधिपः। कृतज्ञः कामरूपी च सहायार्थी च वीर्यवान् ॥ १८ ॥ शक्तौ ह्यद्य युवां कर्तुं कार्यं तस्य चिकीर्षितम्। कृतार्थो वाऽकृतार्थो वा कृत्यं तव करिष्यति ॥ १९ ॥ स ऋक्षरजसः पुत्रः पम्पामटति शङ्कितः। भास्करस्यौरसः पुत्रो वालिना कृतकिल्बिषः २०

दशाभागगतत्वाच्च ते मित्रतामर्हतीत्याह त्रिभिः—वानरेन्द्र इति। तेजोवान् तेजस्वी। द्युतिमान् कान्तिमान् ॥१२–१५॥ शोकापनोदनाय लोकन्यायमाह—भवितव्यमिति श्लोकेन ॥ १६ ॥ गच्छेत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। इतो गत्वेत्यनुवादः। समागम्य सुग्रीवेण संयुज्य। अद्रोहाय परस्परद्रोहाभावाय। विभावसौ अग्नौ दीप्यमाने सति अग्निसाक्षिकमित्यर्थः। तं सुग्रीवं वयस्यं कुरु ॥१७॥ स च सुग्रीवः ते त्वया नावमन्तव्यः अयं तिर्यक् किमनेनेति तस्मिन्नावमतिः कार्या। तत्र हेतुमाह कृतज्ञ इति ॥१८॥ तस्य सुग्रीवस्य। चिकीर्षितं युवां कर्तुं शक्तौ अतः स कृतार्थः कृतस्वप्रयोजनः। अकृतार्थः करिष्यमाणस्वप्रयोजनो वा तव कृत्यं करिष्यति ॥ १९ ॥ स कस्य पुत्रः कुत्र तिष्ठती

ज्ञानलक्षणा द्युतिरस्यास्तीति तथा ॥ १३–१६ ॥ अद्रोहायेति। अद्रोहाय अन्योन्यक्षेमाय। दीप्यमाने विभावसौ तत्सन्निधौ वयस्यं कुर्विति सम्बन्धः ॥ १७॥१८॥ शक्तोप्यद्य तथा कर्तुं कार्यं तस्य चिकीर्षितम् इति पाठः। अत्रापि क्षीणदशायामपि। तथा सीता यथा दृश्यते तथा। तस्य तव चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं सीतान्वेषणरूपं कार्यं कर्तुं शक्त इत्यन्वयः ॥१९॥ स इति। पम्पामटति पम्पातीरे सञ्चरति

सन्निधायायुधं क्षिप्रमृश्यमूकालयं कपिम् । कुरु राघव सत्येन वयस्यं वनचारिणम् ॥ २१ ॥ स हि स्थानानि सर्वाणि कार्त्स्न्येन कपिकुञ्जरः । नरमांसाशिनां लोके नैपुण्यादधिगच्छति ॥ २२ ॥ न तस्याविदितं लोके किञ्चिदस्ति हि राघव । यावत्सूर्यः प्रतपति सहस्रांशुररिन्दम ॥ २३ ॥ स नदीर्विपुलाञ्छैलान् गिरिदुर्गाणि कन्दरान् । अन्वीक्ष्य वानरैः सार्धं पत्नीं तेऽधिगमिष्यति ॥ २४ ॥ वानरांश्च महाकायान् प्रेषयिष्यति राघव । दिशो विचेतुं तां सीतां त्वद्वियोगेनशोचतीम् ॥ २५ ॥ स ज्ञास्यति वरारोहां निर्मलां रावणालये ॥ २६ ॥ स मेरुशृङ्गाग्रगतामनिन्दितां प्रविश्यपातालतलेऽपि वा श्रिताम् । प्लवङ्गमानां प्रवरस्तव प्रियां निहत्य रक्षांसि पुनः प्रदास्यति ॥ २७ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्यत्राह—स इति । सन्धिरार्षः । ऋक्षरजास्तन्मातेत्याहुः । पम्पामटति तत्तीरे पर्यटति । शङ्कितः वालिनिमित्तमिति शेषः । कृतकिल्बिषः कृतवैरः ॥२०॥ सख्यं च न केवलमग्निसाक्षिकं किन्त्वायुधमपि सन्निधाप्य कर्तव्यमित्याह—सन्निधायेति । सत्येन शपथेन ॥ २१ ॥ नरमांसाशिनां राक्षसानाम् । अधिगच्छति ज्ञास्यति ॥ २२ ॥ नेति । यावत्सूर्यः प्रतपति तावति लोक इत्यन्वयः ॥२३॥ स इति । अधिगमिष्यति ज्ञास्यति॥२४॥ वानरांश्चेति सार्धश्लोकः । शोचतीं शोचन्तीम्॥२५॥२६॥ स इति । प्रविश्य रक्षांसि निहत्येत्यन्वयः । अनिन्दितामिति सीतायाः शुद्धत्वप्रतिज्ञा ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्विसप्ततितमः सर्गः ॥७२॥

कृतकिल्बिषः कृतवैरः॥२०॥आयुधमग्निसन्निधौ निक्षिप्य तेनाहित सत्येन तं वयस्यं कुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ अधिगच्छति अन्वेष्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अधिगमिष्यति ज्ञास्यति ॥ २४ ॥ वानरानिति । रावणालये शोचतीमिति सम्बन्धः । अनेन ज्ञायते सर्वदिक्षु रावणालयाः सन्ति, तत्र किंदिक्स्थरावणालये इति ज्ञातुं सर्वदिग्वचनम् ॥ २५-२७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

निदर्शयित्वा रामाय सीतायाः प्रतिपादने । वाक्य मन्वर्थमर्थज्ञः कबन्धः पुनरब्रवीत् ॥ १ ॥ एष राम शिवः पन्था यत्रैते पुष्पिता द्रुमाः। प्रतीचीं दिशमाश्रित्य प्रकाशन्ते मनोरमाः ॥ २ ॥ जम्बूप्रियालपनसप्लक्षन्यग्रोधतिन्दुकाः। अश्वत्थाः कर्णिकाराश्च चूताश्चान्ये च पादपाः ॥ ३ ॥ धन्वना नागवृक्षाश्च तिलका नक्तमालकाः ।नीलाशोकाः कदम्बाश्च करवीराश्च पुष्पिताः । अग्निमुख्या अशोकाश्च सुरक्ताः पारिभद्रकाः ॥ ४ ॥ तानारुह्याथवा भूमौ पातयित्वा च तान् बलात्।फलान्यमृतकल्पानि भक्षयन्तौ गमिष्यथः॥५॥ तदतिक्रम्य काकुत्स्थ वनं पुष्पितपादपम् । नन्दनप्रतिमं चान्यत् कुरवो ह्युत्तरा इव॥ ६ ॥

अथ कबन्धः सुग्रीवस्थानमार्गं दर्शयित्वा गत इत्याह त्रिसप्ततितमे-निदर्शयित्वेत्यादि । सीतायाः प्रतिपादने प्रापणे निमित्ते। निदर्शयित्वा प्रदर्श्य "त्त्वा च च्छन्दसि" इति त्त्वाप्रत्ययः । पूर्वोक्तमुपायमिति शेषः ॥ १ ॥ ऋश्यमूकमार्गं सचिह्नं दर्शयति-एष इति । शिवः शोभनः । शोभनत्वमेवाह-यत्रेति । द्रुमान् विशेषयति सार्धद्वयेन-जम्ब्वित्यादि । प्रियालाः धनुःपटाख्या वृक्षाः ।प्लक्षाः वटभेदाः। तिन्दुकाः स्फूर्जकाख्या वृक्षाः । धन्वनाः धवाः । नागवृक्षाः नागकेसराः। तिलकाः क्षुरकवृक्षाः । नक्तमालकाः चिरिबिल्वाख्याः। करवीराः प्रतिहासाख्या वृक्षाः । अग्निमुख्याः भल्लातकीवृक्षाः । सुरक्ताः रक्तचन्दनाः। पारिभद्रकाः निम्बाः ॥ २-४ ॥ तानिति । पातयित्वा नमयित्वा तानारुह्य अथवा भूमौ तान् पातयित्वा वेत्यन्वयः॥ ५ ॥ तदिति । तद्वनमतिक्रम्य नन्दनप्रतिममन्यद्वनं पश्यतामिति शेषः । उत्तरकुरुसाम्यं सर्वकाम

निदर्शयित्वेति। सीतायाः प्रतिपादने प्रापणे निमित्ते । निदर्शयित्वा सुग्रीवसख्यरूपं पूर्वोक्तमुपायमिति शेषः । पुनर्वाक्यमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ १ ॥ तदेवाह-एष इति ॥ २ ॥ प्रियालपनसेत्यादि । प्रियालः धनुष्पटः । तिन्दुकः अग्निमुख्यः । सुरक्तः रक्तचन्दनम् । पारिभद्रः मन्दारः ॥३॥४॥ पातयित्वा नमयित्वा ॥ ५ ॥६ ॥

सर्वकामफला वृक्षाः पादपास्तु मधुस्रवाः । सर्वे च ऋतव स्तत्र वने चैत्ररथे यथा ॥ ७ ॥ फलभारानतास्तत्र महा विटपधारिणः । शोभन्ते सर्वतस्तत्र मेघपर्वतसन्निभाः ॥ ८ ॥ तानारुह्याथ वा भूमौ पातयित्वा यथासुखम् । फलान्यमृतकल्पानि लक्ष्मणस्ते प्रदास्यति ॥ ९ ॥ चङ्क्रमन्तौ वरान् देशान् शैलाच्छैलं वनाद्वनम् । ततः पुष्करिणीं वीरौ पम्पां नाम गमिष्यथः ॥१०॥ अशर्करामविभ्रंशां समतीर्थामशैवलाम् । राम सञ्जातवालूकां कमलोत्पलशालिनीम् ॥ ११ ॥ तत्र हंसाः प्लवाः क्रौञ्चाः कुरराश्चैव राघव । वल्गुस्वना निकूजन्ति पम्पासलिलगोचराः ॥ १२ ॥ नोद्विजन्ते नरान् दृष्ट्वा वधस्याकोविदाः शुभाः । घृतपिण्डोपमान् स्थूलांस्तान् द्विजान् भक्षयिष्यथः ॥ १३ ॥

समृद्ध्या ॥ ६ ॥ तद्वनं वर्णयति त्रिभिः—सर्वेत्यादि । मधु पुष्परसं स्रवन्तीति मधुस्रवाः । सर्वैः काम्यमानानि फलानि येषां ते सर्वकामफलाः । ऋतवः षट् ऋतवः वसन्तीति शेषः । चैत्ररथे कुबेरोद्याने तत्र वने महाविटपधारिणः । "विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः । पादपा इत्यनुषङ्गः । तत्र मेघपर्वतसन्निभाः तत्र विद्यमानाः मेघपर्वता इव स्थिता इत्यर्थः ॥ ७–९ ॥ चङ्क्रमन्ताविति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । चङ्क्रमन्तौ चङ्क्रममाणौ पुनःपुनः गच्छन्तौ । पुष्करिणीं सरसीम् । अशर्करां शर्करारहिताम् । अविभ्रंशाम् अशिथिलतटाम् । समतीर्थाम् अवतारस्थलेतिनिम्नत्वात्यगाधत्वरहिताम् । सञ्जातवालूकाम् अपङ्कतया संहतसिकताम् । दीर्घ आर्षः ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्रेति । प्लवाः मण्डूकाः हंसभेदा वा । कुरराः क्रौञ्चभेदाः । वल्गुस्वराः रम्यस्वनाः । सलिलगोचराः सलिलचारिणः । गोचरः सञ्चारः ॥ १२ ॥ वधस्याकोविदाः वधमजानानाः । नोद्विजन्ते न बिभ्यति । द्विजा इति शेषः,

सर्वकामफलाः सर्वकामान् कामितान् पदार्थान् फलन्तीति तथा । चैत्ररथे देवेशोद्याने ॥ ७–९ ॥ चङ्क्रमन्तौ चरन्तौ । असङ्कटां तरुमृगसङ्कीर्णतया असङ्कुचिताम् । अविभ्रंशां तटयोर्भ्रंशरहिताम् । समतीर्थां समावतारप्रदेशाम् ॥१०–१२॥ वधस्याकोविदाः

रोहितान् वक्रतुण्डांश्च नडमीनांश्च राघव। पम्पायामिषुभि र्मत्स्यांस्तत्र राम वरान् हतान् ॥ १४ ॥ निस्त्वक्पक्षा नयस्ततानकृशानेककण्टकान्। तव भक्त्या समायुक्तो लक्ष्मणः संप्रदास्यति ॥ १५ ॥ भृशं ते खादतो मत्स्यान् पम्पायाः पुष्पसञ्चये । पद्मगन्धि शिवं वारि सुखशीत मनामयम् ॥ १६ ॥ उद्धृत्य सततािक्लष्टं रौप्यस्फाटिक सन्निभम् । असौ पुष्करपर्णेन लक्ष्मणः पाययिष्यति ॥ १७ ॥ स्थूलान् गिरिगुहाशय्यान् वराहान् वनचा रिणः । अपां लोभादुपावृत्तान् वृषभानिव नर्दतः॥ १८॥ रूपान्वितांश्च पम्पायां द्रक्ष्यसि त्वं नरोत्तम ॥ १९ ॥ सायाह्ने विचरन् राम विटपीन् माल्यधारिणः। शीतो दकं च पम्पाया दृष्ट्वा शोकं विहास्यसि ॥ २० ॥

तानित्यनुवादात् ॥ १३ ॥ रोहितानित्यादिश्लोकद्वयम् । रोहितान् पितृप्रिय मत्स्यभेदान् । वक्रतुण्डान् वक्रमुखमत्स्यान् । नडमीनान् नडाख्यतृणविशेष स्तम्बसञ्चारशीलान् मत्स्यान् वरान् श्रेष्ठान् अयस्ततान् अयःशूलाग्र प्रोततया पक्कान् । कृशाश्चानेककण्टकाश्च ते न भवन्तीत्यकृशानेककण्टकाः तान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ भृशमित्यादिद्वावेकान्वयौ । पुष्पसञ्चये पुष्पसमूहे वर्त मानम् अत एव सुगन्धि शिवं पापापहम् । सुखशीतम् नातिशीतमित्यर्थः । अनामयम् अव्याधिकरमित्यर्थः । एवम्भूतं वारि पुष्करपर्णेन पद्मपत्रेण पम्पाया उद्धृत्य पाययिष्यति ॥ १६॥१७ ॥ स्थूलानित्यादिसार्धश्लोक एका न्वयः। गिरिगुहायां शय्या येषां तान् रूपान्वितान् । सौन्दर्यवतः ॥१८॥१९॥ विटपीन् विटपिनः। इनिप्रत्ययस्य नलोप आर्षः। माल्यधारिणः पुष्पधारिणः

वधमजानानाः क्रौञ्चाः ॥ १३ ॥ अयस्ततान् शूलप्रोतदग्धान् अकृशानेककण्टकान् कृशाः कृशवत्तीक्ष्णाः अनेककण्टका येषां न विद्यन्तेतथोक्ताः ॥ १४ ॥ १५ ॥ भृश मिति । ते तान्मत्स्यान् खादतस्ते जलं पाययिष्यतीति सम्बन्धः ॥ १६–१९ ॥ सायाह्न इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । एतान् सर्वान् दृष्ट्वा शोकं विहास्यतीति

सुमनोभिश्चितांस्तत्र तिलकान्नक्तमालकान् । उत्पलानि च फुल्लानि पङ्कजानि च राघव॥२१॥न तानि कश्चिन्माल्यानि तत्रारोपयिता नरः । न च वै म्लानतां यान्ति न च शीर्यन्ति राघव ॥ २२ ॥ मतङ्गशिष्यास्तत्रासन्नृषयः सुसमाहिताः । तेषां भाराभितप्तानां वन्यमाहरतां गुरोः ॥ २३ ॥ ये प्रपेतुर्महीं तूर्णं शरीरात्स्वेदबिन्दवः । तानि जातानि माल्यानि मुनीनां तपसा तदा । स्वेदबिन्दुसमुत्थानि न विनश्यन्ति राघव ॥ २४ ॥ तेषामद्यापि तत्रैव दृश्यते परिचारिणी।श्रमणी शबरी नाम काकुत्स्थ चिरजीविनी॥२५॥त्वां तु धर्मे स्थिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृतम् । दृष्ट्वा देवोपमं राम स्वर्गलोकं गमिष्यति॥२६॥

पुष्पविकासहेतुत्वात् सायाह्न इत्युक्तम्॥२०॥ सुमनोभिः चितान् निरन्तरान् । उत्पलानि इन्दीवराणि दृष्ट्वा शोकं विहास्यसीत्यत्राप्यनुषज्यते ॥ २१ ॥आरोपयिता गृहीत्वा ग्रथिता। वनविस्तारात्पुष्पबाहुल्याच्च तानि म्लानतां न यान्ति। न शीर्यन्ति न शीर्यन्ते, शीर्णदलानि न भवन्तीत्यर्थः । मतङ्गशिष्यप्रभावाद्वा अनारोपणम् ॥ २२ ॥ अग्राह्यत्वाम्लानत्वादौ निमित्तमाह–मतङ्गेति । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । मतङ्गो नाम महाप्रभावो महर्षिः तत्र पम्पातीरे । सुष्ठु समाहितं समाधिर्येषां ते तथा। वन्यमाहरताम् अत एव भाराभितप्तानाम् । तानीति विधेयापेक्षया नपुंसकत्वम् । स्वेदबिन्दुसमुत्थानीति हेतुगर्भविशेषणम्। स्वेदबिन्दवो वायुना वृक्षोपरि नीता माल्यानि जातानीत्याशयः॥२३॥ ॥ २४ ॥ तेषां मतङ्गशिष्याणां परिचारिणी श्रमणी संन्यासिनी शबरीति नाम शबरीति प्रसिद्धा ॥ २५ ॥ धर्मे गुरुपरिचरणधर्मे ॥ २६ ॥ तत इति । तत्

सम्बन्धः ॥ २० ॥ २१ ॥ न तानीति । माल्यानि पुष्पाणि । आरोपयिता गृहीत्वा धारयिता नास्ति ॥ २२ ॥ अम्लानत्वादौ कारणं दर्शयति–मतङ्गशिष्या इति । गुरोः गुर्वर्थम् । वन्यमाहरताम् अत एव भाराभितप्तानां वन्यपदार्थभारेण श्रान्तानामित्यर्थः । तानीति विधेयप्राधान्यान्नपुंसकलिङ्गनिर्देशः ॥ २३ ॥ २४ ॥ गतानाम्, स्वर्गमिति शेषः । तेषां मुनीनां परिचारिणी श्रमणी तापसी शबरी नामाद्यापि दृश्यत इत्यन्वयः। दृश्यतेपापचारिणीति पाठे–अपापचारिणीति छेदः॥२५॥त्वामिति।

ततस्तद्राम पम्पायास्तीरमाश्रित्य पश्चिमम् । आश्रम स्थानमतुलं गुह्यं काकुत्स्थ पश्यसि ॥ २७ ॥ न तत्रा क्रमितुं नागाः शक्नुवन्ति तमाश्रमम्। विविधास्तत्र वै नागा वने तस्मिंश्च पर्वते ॥ २८॥ ऋषेस्तस्य मतङ्गस्य विधानात्तच्च काननम् । [मतङ्गवनमित्येव विश्रुतं रघु नन्दन ॥] ॥ २९ ॥ तस्मिन्नन्दनसंकाशे देवारण्योपमे वने । नानाविहगसंकीर्णे रंस्यसे राम निर्वृतः ॥ ३० ॥ ऋश्यमूकश्च पम्पायाः पुरस्तात्पुष्पितद्रुमः । सुदुःखा रोहणो नाम शिशुनागाभिरक्षितः । उदारो ब्रह्मणा चैव पूर्वकाले विनिर्मितः ॥ ३१ ॥

शबर्यावासभूतम् । गुह्यम् इतरैरदर्शनीयम् । पश्यसि द्रक्ष्यसि ॥ २७॥ तस्मिन् वने वक्ष्यमाणे ऋश्यमूकपर्वते च विविधाः नागाः गजाः सन्ति तथापि तमाश्रमं तत्र प्रदेशे स्थिताः नागाः नाक्रमितुं शक्नुवन्ति ॥२८॥ अनाक्रमणे हेतुमाह— ऋषेरिति । तस्य पूर्वोक्तस्य । विधानात् निर्माणात् तत्काननं जातमिति शेषः ॥ २९ ॥ देवारण्यं चैत्ररथादि । निर्वृतः निवृत्तदुःख इत्यर्थः ॥ ३० ॥ एवमनुग्रहार्थं शबर्याश्रमं गत्वा पुनः पम्पायाः पुरस्तादृश्यमूको गन्तव्य इत्याह सार्धश्लोकेन—ऋश्येति । ऋश्या मृगविशेषाः मूकाः निःशब्दा भवन्ति यस्मिन् सः ऋश्यमूकः । सुदुःखमारोहणं यस्य स तथा । तत्र हेतुः शिशु नागाभिरक्षित इति । अत्र नागाः गजा एव ' विविधास्तत्र वै नागाः ' इति पूर्वमुक्तत्वात्। उदारः प्रशस्तः । पूर्वकाले ब्रह्मणा उदारः प्रशस्तो निर्मितः ।

तु एवार्थे । त्वामेव दृष्ट्वा देवोपमं हे देव ! उपमम् उप समीपे मा लक्ष्मीः यस्य तं विष्णुं त्वामित्यर्थः । सर्गलोकं स्वः गीयत इति स्वर्गः स्वर्गश्चासौ लोकश्च स्वर्गलोकः तम्, वैकुण्ठमित्यर्थः। कुतः ? नित्यं धर्मे उपासनादिके स्थिता "विद्यया देवलोकः" इति श्रुतेः । स०—"स्वर्गसुप्तिरित्याख्या मुक्तेरपि समा" इति बृहदारण्यकभाष्योक्तेः मुक्तिमिति वा॥२६॥ तत इति । गुह्यं गूढम् ॥ २७ ॥ नेति । तदाश्रमं शबर्याश्रमम् । नागाः गजाः । नागानाक्रमणस्यप्रसक्तिं दर्शयति—विविधा इति। पर्वतमात्रेण नागप्रसक्तौ सत्यामपि तदेकदेशे मतङ्गाश्रमे तदीयतपःप्रभावेन नागानां न सञ्चार इति भावः ॥ २८ ॥ विधानान्निर्माणात ॥ २९॥ तस्मिन्निति । देवारण्योपमे चैत्ररथवनतुल्ये । यद्वा देवानां विहारार्थवनान्युच्यन्ते ॥ ३० ॥ ऋश्यमूक इति । सुदुःखारोहणः सुदुःखेनारोहणं

शयानः पुरुषो राम तस्य शैलस्य मूर्धनि । यत्स्वप्ने लभते वित्तं तत्प्रबुद्धोऽधिगच्छति ॥ ३२ ॥ न त्वेनं विषमाचारः पापकर्माधिरोहति ॥३३॥ यस्तु तं विषमाचारः पापकर्माधिरोहति । तत्रैव प्रहरन्त्येनं सुप्तमादाय राक्षसाः ॥ ३४ ॥ तत्रापि शिशुनागानामाक्रन्दः श्रूयते महान् । क्रीडतां राम पम्पायां मतङ्गारण्यवासिनाम् ॥ ३५ ॥ सिक्ता रुधिरधाराभिः संहृत्य परमद्विपाः । प्रचरन्ति पृथक्कीर्णा मेघवर्णास्तरस्विनः ॥ ३६ ॥ ते तत्र पीत्वा पानीयं विमलं शीतमव्ययम् । [अत्यन्तसुखसंस्पर्शं सर्वगन्धसमन्वितम् ॥] निर्वृताः संविगाहन्ते वनानि वनगोचराः ॥३७॥ ऋक्षांश्च द्वीपिनश्चैव नीलकोमलकप्रभान् । रुरूनपेतापजयान् दृष्ट्वा शोकं जहिष्यसि ॥ ३८

कुत्रचिन्निमित्ते अयं प्रशस्तो भवत्वित्यनुगृहीत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ प्राशस्त्यमाह—शयान इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अतिशयान्तरमाह—यस्त्विति ॥ ३४ ॥ शिशुनागानां कलभानाम् । तत्रापीत्यत्रापिशब्दात् पम्पादिकं समुच्चीयते । अनेन ऋश्यमूकस्य पम्पासामीप्यमुक्तम् ॥ ३५ ॥ संहृत्य अन्योन्यं प्रहृत्य रुधिरधाराभिः सिक्ताः अत एव पृथक्कीर्णाः चरन्ति ॥ ३६ ॥ संविगाहन्ते प्रविशन्ति ॥ ३७ ॥ द्वीपिनः व्याघ्रान् । नीलकोमलकप्रभान् नीलरत्नवन्मनोज्ञप्रभान् । रुरून् मृगविशेषान् । अपेतापजयान् जयशीलानित्यर्थः । जहिष्यसि त्यक्ष्यसि ॥ ३८ ॥

यस्य सः । तत्र हेतुः शिशुनागाभिरक्षितः बालसर्पैरधिष्ठितः । उदारः तथा ऋश्यमूकः ब्रह्मणा पूर्वकाले विनिर्मित इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ उक्तमौदार्यं समर्थयति—शयान इति । अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ३२ ॥ सुदुःखारोहणत्वे हेत्वन्तरमाह—न त्वेनमिति ॥३३॥३४॥ शिशुनागानां बालगजादीनाम् आक्रन्दः ध्वनिः तस्मिन् पर्वते श्रूयते ॥ ३५ ॥ सिक्ता इति । द्विपाः गजाः । संहृत्य अन्योन्यमभिहृत्य अत एव रुधिरधाराभिः सिक्ताः पृथक्कीर्णाः सञ्चरन्तीति योजना ॥ ३६॥३७ ॥ ऋक्षानिति । नीलकोमलकप्रभान् नीलमणिवत्कोमलकान्तीन् ॥ ३८ ॥

राम तस्य तु शैलस्य महती शोभते गुहा । शिलापिधाना काकुत्स्थ दुःखं चास्याः प्रवेशनम् ॥ ३९॥ तस्या गुहायाः प्राग्द्वारे महान् शीतोदको ह्रदः । फलमूलान्वितो रम्यो नानामृगसमावृतः ॥४० ॥ तस्यां वसति सुग्रीवश्चतुर्भिः सह वानरैः । कदाचिच्छिखरे तस्य पर्वतस्यावतिष्ठते ॥ ४१ ॥ कबन्धस्त्वनुशास्यैवं तावुभौ रामलक्ष्मणौ । स्रग्वी भास्करवर्णाभः खे व्यरोचत वीर्यवान् ॥ ४२ ॥ तं तु खस्थं महाभागं कबन्धं रामलक्ष्मणौ । प्रस्थितौ त्वं व्रजस्वेति वाक्यमूचतुरन्तिके ॥ ४३ ॥ गम्यतां कार्यसिद्ध्यर्थमिति तावब्रवीत्स च । सुप्रीतौ तावनुज्ञाप्य कबन्धः प्रस्थितस्तदा ॥४४ ॥ स तत्कबन्धः प्रतिपद्य रूपं वृतः श्रिया भास्करतुल्यदेहः । निदर्शयन् राममवेक्ष्य खस्थं सख्यं कुरुष्वेति तदाभ्युवाच ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे०श्रीमदारण्यकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः* ॥७३॥

रामेति । शिला अपिधानमाच्छादनं यस्याः सा । अस्या गुहायाः प्रवेशनं दुःखं दुःखकरम्, उन्नतस्थानस्थितत्वादिति भावः ॥ ३९ ॥ महान् विशालः, अस्तीति शेषः । फलमूलान्वितः फलमूलान्विततीरः ॥ ४० ॥ तस्यामिति । कदाचित् भूमाविति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ अनुशास्य उपदिश्य । स्रगस्यास्तीति स्रग्वी । "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति विनिप्रत्ययः । भास्करवर्णाभः सूर्यप्रभातुल्यप्रभः । खे व्यरोचत रामानुज्ञानार्थं क्षणमतिष्ठदित्यर्थः ॥ ४२ ॥ तं त्विति । प्रस्थितौ सन्तौ सुखं व्रजस्व व्रज । इति अन्तिके ऊचतुः अन्तिके प्रस्थिताविति कबन्धसमीपमागत्योचतुरित्यर्थः ॥४३॥ गम्यतामिति । प्रस्थितः स्वर्गमिति शेषः ॥४४ ॥ उक्तमर्थं सर्गान्ते संगृह्णाति-स इति । तत् पूर्वोक्तं रूपं

ऋश्यमूकस्यासाधारणचिह्नमाह-रामेति । शिलापिधानेति गुहा नामेति ज्ञातव्यम् ॥ ३९-४३ ॥ अन्तिकात् कबन्धस्येति शेषः । प्रस्थितौ व्रजस्वेति वाक्यमूचतुरिति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ स इति । पूर्वोक्तार्थस्य संग्रहः । निदर्शयन् मार्गादिकमिति

*. सर्गश्रवणफलम् । स्कान्दे-"कबन्धरामसंवादं ये शृण्वन्ति सदादरात् । विप्रावमानजनितस्तापः क्षिप्रं विनश्यति ॥" इति ।

चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

तौ कबन्धेन तं मार्गं पम्पाया दर्शितं वने। प्रतस्थतुर्दिशं गृह्य प्रतीचीं नृवरात्मजौ ॥ १ ॥ तौ शैलेष्वाचितानेकान् क्षौद्रकल्पफलान् द्रुमान् । वीक्षन्तौ जग्मतुर्द्रष्टुं सुग्रीवं रामलक्ष्मणौ ॥ २ ॥ कृत्वा च शैलपृष्ठे तु तौ वासं रामलक्ष्मणौ । पम्पायाः पश्चिमं तीरं राघवावुपतस्थतुः ॥ ३ ॥ तौ पुष्करिण्याः पम्पायास्तीरमासाद्य पश्चिमम् ।अपश्यतां ततस्तत्र शबर्या रम्यमाश्रमम्॥४॥ तौ तमाश्रममासाद्य द्रुमैर्बहुभिरावृतम् । सुरम्यमभिवीक्षन्तौ शबरीमभ्युपेयतुः ॥ ५ ॥

शरीरं रामं प्रति निदर्शयन् । सख्यं कुरुष्व सुग्रीवेणेति शेषः। अस्मिन् सर्गे पञ्चचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

एवमेतावत्पर्यन्तं भगवत्कैङ्कर्यतत्फले दर्शिते । अथाचार्याभिमाननिष्ठा तत्फले दर्शयति चतुःसप्ततितमे—तावित्यादि । प्रतीचीं दिशं गृह्य गृहीत्वा कबन्धेन दर्शितं पम्पाया मार्गमुद्दिश्य प्रतस्थतुः प्रतस्थाते॥ १ ॥ शैलेष्वाचितान् प्ररूढान् अनेकांश्च क्षौद्रकल्पफलान् मधुतुल्यफलयुक्तान् वीक्षन्तौ वीक्षमाणौ ॥ २ ॥ कृत्वा चेति । वासं तस्यां रात्र्यामिति शेषः । उपतस्थतुः उपतस्थाते, प्रापतुरित्यर्थः । रात्र्यन्त इति शेषः ॥ ३ ॥ तौ पुष्करिण्या इति । स्पष्टम् ॥४॥ ताविति । आश्रममासाद्य तमभिवीक्षन्तौ अभिवीक्षमाणौ ॥ ५ ॥

योजना ॥ ऋश्यमूकस्यासाधारणमिति शेषः । खस्थो राममवेक्ष्येति किञ्चिद्दूरं गत्वा पुनः श्रीराममवेक्ष्य आकाशे स्थित्वा सख्यं कुरुष्वेत्युवाचेत्यन्वयः । स०—भास्वरसर्वदेहः इति पाठे—प्रकाशमानसमग्राङ्गः । भास्वरः प्रकाशितः सर्वो भूभागादिर्येन स देहो यस्य स इति वा ॥ ४५॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० आरण्यकाण्डव्याख्यायां त्रिसप्ततितमः सर्गः॥७३॥ ताविति । प्रतीचीं दिशं परिगृह्य कबन्धेन दर्शितं, पम्पामार्गमुद्दिश्य प्रतस्थतुः ॥१॥ क्षौद्रकल्पफलान् माधुर्येण मधुतुल्यफलान् ॥२॥ उपतस्थतुः प्रापतुः ॥ ३–६ ॥

तौ च दृष्ट्वा तदा सिद्धा समुत्थाय कृताञ्जलिः । रामस्य पादौ जग्राह लक्ष्मणस्य च धीमतः । पाद्यमाचमनीयं च सर्वं प्रादाद्यथाविधि ॥ ६ ॥ तामुवाच ततो रामः श्रमणीं संशितव्रताम् । कच्चित्ते निर्जिता विघ्नाः कच्चित्ते वर्धते तपः ॥ ७ ॥ कच्चित्ते नियतः क्रोध आहारश्च तपोधने । कच्चित्ते नियमाः प्राप्ताः कच्चित्ते मनसः सुखम् ॥ ८ ॥ कच्चित्ते गुरुशुश्रूषा सफला चारुभाषिणि ॥ ९ ॥ रामेण तापसी पृष्टा सा सिद्धा सिद्धसम्मता । शशंस शबरी वृद्धा रामाय प्रत्युपस्थिता ॥ १० ॥ अद्य प्राप्ता तपःसिद्धिस्तव सन्दर्शनान्मया । अद्य मे सफलं तप्तं गुरवश्च सुपूजिताः ॥ ११ ॥ अद्य मे सफलं जन्म स्वर्गश्चैव भविष्यति । त्वयि देववरे राम पूजिते पुरुषर्षभ ॥ १२ ॥ चक्षुषा तव सौम्येन पूतास्मि रघुनन्दन । गमिष्याम्यक्षयान् लोकांस्त्वत्प्रसादादरिन्दम ॥ १३ ॥

तौ चेति सार्धश्लोक एकान्वयः । सिद्धा सिद्धयोगा ॥ ६ ॥ विघ्नाः तपोविघ्नाः कामादयः । नियतः निगृहीतः । आहारश्चेत्यत्रापि नियत इत्यनुषज्यते । "तपो नानशनात्परम्" इति श्रुतेः । नियमाः व्रतानि । मनसः सुखं मनस्सन्तोषः । चारुभाषिणीति साध्वीसम्बोधनप्रकारः । इति तामुवाचेति सम्बन्धः ॥ ७-९ ॥ रामेणेति । रामाय प्रत्युपस्थितेति तादर्थ्ये चतुर्थी ॥ १० ॥ तपःसिद्धिः तपःपरिपाकः । तप्तं तपः ॥ ११ ॥ अद्य म इति । अद्येत्यस्यार्थं विवृणोति—त्वयीति । देववरे विष्णौ । अनेन शबर्याः परमार्थज्ञानं वृत्तमिति सूच्यते ॥ १२ ॥ एवमुपचारवादानुक्त्वा स्वप्रयोजनमाह—चक्षुषेति । ते सौम्येन चक्षुषा निर्हेतुककटाक्षेण पूतास्मि अनेन पूर्वाघविनाश उक्तः । अरिन्दमेत्यनेन उत्तराघाश्लेष

विघ्नाः तपोविघ्नाः कामादयः । कोपो नियतः निगृहीतः आहारश्च नियत इत्यनुकर्षः ॥ ७-९ ॥ रामेणेति । प्रत्यवस्थिता अभिमुखावस्थिता ॥ १०-१४ ॥

चित्रकूटं त्वयि प्राप्ते विमानैरतुलप्रभैः। इतस्ते दिवमारूढा यानहं पर्यचारिषम् ॥ १४ ॥ तैश्चाहमुक्ता धर्मज्ञैर्महाभागैर्महर्षिभिः । आगमिष्यति ते रामः सुपुण्यमिममाश्रमम् ॥ १५ ॥ स ते प्रतिग्रहीतव्यः सौमित्रिसहितोऽतिथिः। तं च दृष्ट्वा वरान् लोकानक्षयांस्त्वं गमिष्यसि ॥१६॥ मया तु विविधं वन्यं सञ्चितं पुरुषर्षभ । तवार्थे पुरुषव्याघ्र पम्पायास्तीरसम्भवम् ॥ १७ ॥

उच्यते । त्वत्प्रसादात् "धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः" इत्युक्तत्वादाचार्यप्रसादोपबृंहितात्त्वत्प्रसादात् । अक्षयान् लोकान् गमिष्यामि पुनरावृत्तिरहितं परमपदं प्राप्स्यामीत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हि त्वदाचार्यैरेव सह किमर्थं न गतासीत्यत्राह–चित्रकूटमिति । ते मतङ्गशिष्या मदाचार्याः ॥ १४ ॥ तैरिति । धर्मज्ञैः योगरूपभगवत्प्राप्त्युपायाभावेप्याचार्यप्रसादकृतभगवत्प्रसादात् सद्गतिमियं प्राप्स्यतीत्येतद्धर्मज्ञैः महाभागैः भविष्यत्तद्वृत्तान्तज्ञानोचितभाग्यवद्भिः । सुपुण्यमित्यागमनार्हत्वमुच्यते । स इति । प्रतिग्रहीतव्यः आतिथ्यकरणेन सत्करणीयः । दृष्ट्वा तेन दर्शनेन निमित्तेन अक्षयान् लोकान् गमिष्यसि । वरानिति कैवल्यव्यावृत्तिः । गमिष्यसीति तैरहमुक्तेत्यन्वयः । अनेन आचार्यशुश्रूषणं भगवत्प्रसादद्वारा मोक्षहेतुरित्युक्तं भवति ॥ १५॥१६ ॥ आचार्योक्तिश्रद्धामात्मनः सूचयति–मया त्विति । तीरसम्भवं विविधं वन्यं सञ्चितम् । वन्यशब्देन फलमूलादिकमुच्यते । विविधमित्यनेन फलमूलादिभेद उच्यते । सञ्चितमित्यनेन रामस्य चित्रकूटागमनात् प्रभृति सम्पादितत्वम् आदरेण गुप्तत्वं च तत्तत्फलजातीयमाधुर्यं परीक्ष्य स्थापितमिति सम्प्रदायः ॥ १७ ॥

तैरिति । आगमिष्यति अनुग्रहायेति शेषः । ते त्वया । तं दृष्ट्वा अस्मत्सेवाफलभूतं त्वद्दर्शनं प्राप्य अक्षयान् लोकान् ब्रह्मलोकम्, अवयवाभिप्रायेण गुणाभिप्रायेण वा बहुवचनम् ॥ १५–१७ ॥

ति०–एवमुक्ता यतोऽहमतो मया त्वदर्थं वन्यं सम्यक्परीक्ष्य माधुर्ययुक्तं सञ्चितमित्यर्थः । तदुक्तं पाद्मे शबरीं प्रस्तुत्य–" प्रत्युद्गम्य प्रणम्याथ निवेश्य कुशविष्टरे । पादप्रक्षालनं कृत्वा तत्तोयं पापनाशनम् । शिरसा धार्य पीत्वा च वन्यैः पुष्पैरथार्चयत्। फलानि च सुपक्वानि मूलानि मधुराणि च । स्वयमास्वाद्य माधुर्यं परीक्ष्य परिभक्ष्य च । पश्चान्निवेदयामास राघवाभ्यां दृढव्रता । फलान्यास्वाद्य काकुत्स्थस्तस्यै मुक्तिं परां ददौ ॥ " इति ॥ १७ ॥

एवमुक्तः स धर्मात्मा शबर्या शबरीमिदम् । राघवः प्राह विज्ञाने तां नित्यमबहिष्कृताम् ॥ १८ ॥ दनोः सकाशात्तत्त्वेन प्रभावं ते महात्मनः । श्रुतं प्रत्यक्षमिच्छामि संद्रष्टुं यदि मन्यसे ॥ १९ ॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा रामवक्त्राद्विनिःसृतम् । शबरी दर्शयामास तावुभौ तद्वनं महत् ॥ २० ॥ पश्य मेघघनप्रख्यं मृगपक्षिसमाकुलम् । मतङ्गवनमित्येव विश्रुतं रघुनन्दन ॥ २१ ॥ इह ते भावितात्मानो गुरवो मे महावने । जुहवाञ्चक्रिरे तीर्थं मन्त्रवन्मन्त्रपूजितम् ॥ २२ ॥ इयं प्रत्यक्स्थली वेदिर्यत्र ते मे सुसत्कृताः । पुष्पोपहारं कुर्वन्ति श्रमादुद्वेपिभिः करैः ॥ २३ ॥

विज्ञाने विषये । अबहिष्कृताम् अन्तरङ्गभूताम् । जात्या हीनामप्याचार्यप्रसादलब्धब्रह्मज्ञानामिति भगवताप्यादरणीयत्वोक्तिः ॥ १८ ॥ दनोः सकाशात् दनुत इत्यर्थः । पञ्चम्यर्थे सकाशशब्दं प्रयुञ्जते । तत्त्वेन याथार्थ्येन । ते महात्मनः त्वत्सम्बन्धिनो महात्मनः मतङ्गस्येत्यर्थः । महात्मनामिति पाठे—त्वदाचार्याणामित्यर्थः । श्रुतं प्रभावं प्रत्यक्षं संद्रष्टुमिच्छामि । यदि मन्यसे दर्शयितुमिति शेषः ॥ १९ ॥ एतत्त्विति । विनिस्सृतं निर्गतम् ॥ २० ॥ मेघघनप्रख्यं घनमेघसदृशं विश्रुतं वनमिति शेषः ॥ २१ ॥ भावितात्मानः चिन्तितात्मानः ते प्रसिद्धाः मे गुरवः । मन्त्रवन्मन्त्रपूजितं मन्त्रवतां मन्त्रैः पूजितम् । तीर्थं गङ्गादिपुण्यसलिलम् । इह प्रदेशे जुहवाञ्चक्रिरे आहूतवन्तः । महाद्युते इत्यनेन मुनिप्रभावश्रवणे सन्तोषवत्त्वं व्यज्यते ॥ २२ ॥ प्रत्यक्स्थली प्रत्यक्प्रदेशे स्थलीभूता । प्राक्प्रदेशे पश्चिमाभिमुखविष्णुस्थानत्वेन प्रत्यङ्ङिम्नेत्यर्थः । वेदिः देव पूजा

एवमिति । विज्ञाने अतीतानागतज्ञाने अबहिष्कृताम् (सर्वदा विज्ञानसम्पन्नामिति यावत् ।) ॥ १८ ॥ दनोरिति । महात्मनोदनोः सकाशाच्छ्रुतं ते तव गुरूणां प्रभावं प्रत्यक्षं संद्रष्टुम् इच्छामि । यदि मन्यसे सन्दर्शयितुमिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ पश्येति । मेघघनप्रख्यं मेघवत् घनाअधिका प्रख्या प्रभा यस्य तत् ॥ २१ ॥ इह गुहायाम् । मन्त्रवन्मन्त्रपूजितं मन्त्रवतां मुनीनां मन्त्रैः पूजितं पालितं तीर्थं यज्ञम् "तीर्थं मन्त्राद्युपाध्याययज्ञेष्वम्भसिपावके "इति रत्नाकरे ॥ २२ ॥ इयमिति । मे मया सुसत्कृतास्ते गुरवः ।

तेषां तपःप्रभावेन पश्याद्यापि रघूद्वह । द्योतयन्ति दिशः सर्वाः श्रिया वेद्योतुलप्रभाः ॥ २४ ॥ अशक्नुवद्भिस्तैर्गन्तुमुपवासश्रमालसैः । चिन्तितेऽभ्यागतान् पश्य सहितान् सप्त सागरान् ॥ २५ ॥ कृताभिषेकैस्तैर्न्यस्ता वल्कलाः पादपेष्विह । अद्यापि नावशुष्यन्ति प्रदेशे रघुनन्दन॥२६॥ देवकार्याणि कुर्वद्भिर्यानीमानि कृतानि वै । पुष्पैः कुवलयैः सार्धं म्लानत्वं नोपयान्ति वै ॥२७॥ कृत्स्नं वनमिदं दृष्टं श्रोतव्यं च श्रुतं त्वया । तदिच्छाम्यभ्यनुज्ञाता त्यक्तुमेतत् कलेवरम् ॥ २८ ॥

स्थानम् । इयम् अवलोक्यतामिति शेषः । यत्र वेद्यां मे मया सुसत्कृतास्ते गुरवः श्रमात् वृद्धताकृतया पुष्पधारणाशक्त्या उद्वेपिभिः उत्कम्पिभिः करैः पुष्पोपहारं पुष्पैरर्चनं कुर्वन्ति अकुर्वन् । अत्र वेदिरिति जात्येकवचनम् । उत्तरश्लोके बहुवचनप्रयोगात् बहूनां बहुवेदिसम्भवाच्च ॥ २३ ॥ तेषाम् अस्मदाचार्याणाम् । प्रभावेन अतुलप्रभाः इमाः वेद्यः अद्यापि तेषामसन्निधानेपि सर्वा दिशः द्योतयन्ति प्रकाशयन्ति । अनेन आचार्याभिमतो देशस्तदसन्निधानेप्युद्देश्य इत्युक्तम् ॥ २४ ॥ पुनर्वैभवान्तरमाह—अशक्नुवद्भिरिति । उपवासश्रमेण अलसैः मन्दैः अत एव सप्त सागरान् गन्तुमशक्नुवद्भिः मे गुरुभिः चिन्तिते चिन्तितमात्रे अभ्यागतान् अभिमुखमागतान् सप्त सागरान् पश्य ॥ २५॥ अद्भुतान्तरमाह—कृतेति । इह प्रदेशे सागरप्रदेशे कृताभिषेकैः कृतस्नानैः तैर्गुरुभिः पादपेषु न्यस्ताः आर्द्रवल्कलाः अद्यापि नावशुष्यन्ति न शुष्का भवन्ति । तदङ्गसम्पर्कवैभवादिति भावः ॥ २६ ॥ देवकार्याणि देवार्चनानि कुर्वद्भिः तैः कुवलयैः सह पुष्पैः पुष्पान्तरैः यानीमानि माल्यानि कृतानि तानि म्लानत्वं नोपयान्ति भक्त्यतिशयेन समर्पितत्वादिति भावः । एतावता ग्रन्थसन्दर्भेण "गुरुं प्रकाशयेद्धीमान्" इत्युक्तरीत्या आचार्यवैभवप्रकटनं कर्तव्यमिति सूचितम् ॥२७॥ उपसंहरति—कृत्स्नमिति । अभ्यनुज्ञाता

श्रमात् उपवासश्रमात् । उद्वेपिभिः करैः । यत्र वेद्यां पुष्पोपहारं पूजां कुर्वन्ति अकुर्वन्। सेयं प्रत्यक् प्रतीच्यां स्थलं यस्यास्सा तथा भवेदित्यन्वय॥२३–२६॥ देवकार्याणीति।

तेषामिच्छाम्यहं गन्तुं समीपं भावितात्मनाम् । मुनीनामाश्रमो येषामहं च परिचारिणी ॥ २९ ॥ धर्मिष्ठं तु वचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः। प्रहर्षमतुलं लेभे आश्चर्यमिति तत्त्वतः ॥ ३० ॥ तामुवाच ततो रामः श्रमणीं संशितव्रताम्।अर्चितोऽहं त्वया भक्त्या गच्छ कामं यथा सुखम् ॥ ३१ ॥ इत्युक्ता जटिला वृद्धा चीरकृष्णाजिनाम्बरा । तस्मिन्मुहूर्ते शबरी देहं जीर्णं जिहासती॥३२॥ अनुज्ञाता तु रामेण हुत्वात्मानं हुताशने । ज्वलत्पावकसङ्काशा स्वर्गमेव जगाम सा॥३३॥ दिव्याभरणसंयुक्ता दिव्यमाल्यानुलेपना । दिव्याम्बरधरा तत्र बभूव प्रियदर्शना । विराजयन्ती तं देशं विद्युत्सौदामिनी यथा ॥ ३४ ॥ यत्र ते सुकृतात्मानो विहरन्ति महर्षयः । तत्पुण्यं शबरी स्थानं जगामात्मसमाधिना ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमदारण्यकाण्डे चतुःसप्ततितमः सर्गः * ॥७४॥

त्वयेति शेषः ॥२८॥ त्यक्त्वा किं करिष्यसीत्यत्राह–तेषामिति । समीपं पादमूलं गमिष्यामि यानहं पर्यचारिषमित्यन्यत्रोक्तेः । आश्रमः अयमिति शेषः । येषामाश्रमोऽयं येषामहं च परिचारिणी तेषां समीपं गन्तुमिच्छामीति सम्बन्धः॥२९॥ धर्मिष्ठामिति । वचः आचार्यं वैभवप्रदर्शनादिरूपम् । तत्त्वतः मायां विना आश्चर्यमिति मत्वा ॥ ३० ॥ अथ शबरीमनोरथं पूरयति–तामिति । संशितव्रताम् आचार्यपरिचर्यानिष्ठामित्यर्थः। अर्चितः तव गुरुवृत्तिसन्दर्शनेनैवेतिशेषः। भक्त्या वन्यसम्पादनमात्रेण वा, अयमेवार्थः संक्षेपे ' शबर्या पूजितः सम्यक् ' इत्युक्तः। कामं काम्यमानं लोकम्॥३१॥इतीति श्लोकद्वयमेकान्वयम्। जिहासती हातुमिच्छन्ती । स्वर्गमेवेत्यवधानं द्योतयति ॥३२॥३३॥दिव्येति सार्धश्लोकः। तत्र स्वर्गगमनारम्भे विद्युत् विशेषेण द्योतमाना सौदामिनी तडित्॥३४॥ते गुरवः यानीमानि कृतानि, माल्यानीति शेषः ॥ २७॥ २८ ॥ येषां मुनीनामयमाश्रमः येषां चाहं परिचारिणी तेषां भावितात्मनां सदानुसंहितपरमात्मनः मुनीनां समीपं गन्तुमहमिच्छामीति चाब्रवीत् ॥ २९ ॥ धर्मिष्ठमिति श्रुतार्थमुद्दिश्येति शेषः ॥ ३० ॥ संशितव्रतां तीक्ष्णव्रताम् ॥ ३१ ॥ आत्मानं हुताशने हुत्वा स्वाचार्योपदिष्टमार्गेणेत्यर्थः । स्वर्गं ब्रह्मलोकमेव ॥ ३२–३४ ॥ यत्र ब्रह्मलोके तत्पुण्यस्थानं शबरी आत्म-

* सर्गश्रवणफलम् । स्कान्दे–" शबर्या सत्कृतिं श्रुत्वा साध्वीनां लोकगो भवेत् ॥" इति ।

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

दिवं तु तस्यां यातायां शबर्यां स्वेन तेजसा। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा चिन्तयामास राघवः ॥ १ ॥ स चिन्तयित्वा धर्मात्मा प्रभावं तं महात्मनाम् । हितकारिणमेकाग्रं लक्ष्मणं राघवोऽब्रवीत् ॥ २ ॥ दृष्टोऽयमाश्रमः सौम्य बह्वाश्चर्यः कृतात्मनाम् । विश्वस्तमृगशार्दूलो नाना विहगसेवितः ॥ ३ ॥ सप्तानां च समुद्राणामेषु तीर्थेषु लक्ष्मण । उपस्पृष्टं च विधिवत्पितरश्चापि तर्पिताः ॥४॥ प्रनष्टमशुभं तत्तत्कल्याणं समुपस्थितम् । तेन तत्त्वेन हृष्टं मे मनो लक्ष्मण सम्प्रति ॥ ५ ॥

सुकृतात्मानः सुकृतधैर्यवन्तः । आत्मसमाधिना आत्मविषययोगेन । एतत्सर्ग वृत्तान्तेन मतङ्गशिष्योपदिष्टसमाधिका शबरी गुर्वनुज्ञया रामागमनपर्यन्तं स्थित्वा ततो रामानुज्ञया स्वसमाधिबलेन स्वगुरुगतं स्वर्गविशेषं प्राप्तेत्यव गम्यते। स्त्रिया अपि विदुरादेरिव योगाधिकारः सम्भवति तदङ्गयज्ञादिकर्म स्थाने गुरुशुश्रूषा। स्वर्गश्च आदौ अक्षयानित्युक्त्या पुनरावृत्तिरहितं परमपद मित्यवगम्ये। "एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" इति श्रुत्या केवल स्वर्गस्य क्षयित्वावगमात् । अस्मिन् सर्गे सार्धपञ्चत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३५॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० रत्नमे० आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुःसप्ततितमः सर्गः॥७४॥

अथ पम्पागमनं पञ्चसप्ततितमे—दिवं त्वित्यादि। स्वेन तेजसा उपलक्षिताया मिति शेषः ॥१॥ एकाग्रम् एकचित्तम् ॥२ ॥ बह्वाश्चर्यः अत्यद्भुतपुष्पफलादि सम्पत्तिसकलतीर्थसमागमादिना आश्चर्ययुक्तः। विश्वस्ताः विश्वासं प्राप्ताः। परस्परहिंसकत्वरहिताः मृगाः शार्दूलाश्च यस्मिन् । तथा ॥ ३ ॥ उपस्पृष्टं स्नातम् । अनेन पुण्यतीर्थप्राप्तौ स्नानश्राद्धादिकं कर्तव्यमित्युक्तम् ॥ ४ ॥ तत्तदशुभं प्रनष्टम् । कल्याणं शुभं तेन अशुभनिवृत्तिपूर्वकशुभप्राप्त्या ॥ ५॥

समाधिना ब्रह्मसमाधिना जगाम ॥ ३५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायण तत्त्वदीपिकाख्यायामरण्यकाण्डव्याख्यायां चतुःसप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

॥ १ ॥ स इति । महात्मनां प्रभावं शबर्युक्तम् ॥ २ ॥ बह्वाश्चर्यः बहून्याश्चर्याणि यस्मिन् सः । कृतात्मनां शुद्धचित्तानाम् ॥३ ॥ उपस्पृष्टं च विधिवत् शास्त्रोक्तमार्गेण

हृदये हि नरव्याघ्र शुभमाविर्भविष्यति ॥ ६ ॥ तदा गच्छ गमिष्यावः पम्पां तां प्रियदर्शनाम् । ऋश्यमूको गिरिर्यत्र नातिदूरे प्रकाशते ॥ ७ ॥ यस्मिन् वसति धर्मात्मा सुग्रीवोऽंशुमतः सुतः । नित्यं वालिभयात् त्रस्त श्चतुर्भिः सह वानरैः ॥ ८ ॥ अभित्वरे च तं द्रष्टुं सुग्रीवं वानरर्षभम् । तदधीनं हि मे सौम्य सीतायाः परिमार्ग णम् ॥ ९ ॥ एवं ब्रुवाणं तं धीरं रामं सौमित्रिरब्रवीत् । गच्छावस्त्वरितं तत्र ममापि त्वरते मनः ॥ १० ॥ आश्र मात्तु ततस्तस्मान्निष्क्रम्य स विशां पतिः । आजगाम ततः पम्पां लक्ष्मणेन सहाभिभूः ॥ ११ ॥ स ददर्श ततः पुण्यामुदारजनसेविताम् । नानाद्रुमलताकीर्णां पम्पां पानीयवाहिनीम् ॥ १२ ॥ पद्मैः सौगन्धिकैस्ताम्रां शुक्लां कुमुदमण्डलैः । नीलां कुवलयोद्घाटैर्बहुवर्णां कुथामिव ॥ १३ ॥ स तामासाद्य वै रामो दूरादुदकवाहिनीम् । मतङ्गसरसं नाम ह्रदं समवगाहत ॥ १४ ॥

हृदय इत्यर्धमेकम् । शुभं शुभस्मरणम् ॥ ६ ॥ तदित्यादिश्लोकद्वयम् । अंशुमतः सूर्यस्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ अभीति । मे सीताया इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ धीरं कृतधैर्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ततः अनन्तरम् । विशां प्रजानां पतिः । ततः तत्र मार्गे । अभिभवतीत्यभिभूः अभिभावक इत्यर्थः । शत्रूणामित्यर्थासिद्धम् । प्रभुरित्यपि पाठः ॥ ११ ॥ स ददर्श ततः पुण्यामित्यादी द्वौ श्लोकौ । उदारजनाः श्रेष्ठजनाः मुनिप्रभृतयः । पानीयवाहिनीं पानार्हशीतलस्वादु जलवतीमित्यर्थः । सौगन्धिकैः कह्लारैः । कुवलयोद्घाटैः कुवलयसमूहैः । कुथा चित्रकम्बलम् । ददर्श दूरादिति बोध्यम् । अग्र इत्यनुवादात् ॥ १२ ॥ १३ ॥ उदकवाहिनीं तां दूरादासाद्य मतङ्गसरसं नाम मतङ्गसरसमिति प्रसिद्धम् ।

स्नातमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ शुभं मित्रलाभादि ॥ ६ ॥ यत्र पम्पातीरे ॥ ७ ॥ ८ ॥ अभि त्वरे त्वरावानस्मि त्वरत इत्यब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ ९-१२ ॥ कुवलयोद्घाटैः इन्दीवरसमूहैः ॥ १३ ॥ मतङ्गसरसमित्यकारान्तः, तच्च पम्पायामेव प्रदेशभेदो गङ्गायां

अरविन्दोत्पलवतीं पद्मसौगन्धिकायुताम् । पुष्पिताम्रवणोपेतां बर्हिणोद्घुष्टनादिताम् ॥ १५ ॥ तिलकैर्बीजपूरैश्च धवैः शुक्लद्रुमैस्तथा। पुष्पितैः करवीरैश्च पुन्नागैश्च सुपुष्पितैः ॥ १६ ॥ मालतीकुन्दगुल्मैश्च भाण्डीरैर्निचुलैस्तथा । अशोकैः सप्तपर्णैश्च केतकैरतिमुक्तकैः ॥ १७॥ अन्यैश्च विविधैर्वृक्षैः प्रमदामिव भूषिताम् । समीक्षमाणौ पुष्पाढ्यं सर्वतो विपुलद्रुमम् ॥ १८ ॥ कोयष्टिकैश्चार्जुनकैः शतपत्रैश्च कीरकैः । एतैश्चान्यैश्च विहगैर्नादितं तु वनं महत् ॥ १९ ॥ ततो जग्मतुरव्यग्रौ राघवौ सुसमाहितौ । तद्वनं चैव सरसः पश्यन्तौ शकुनैर्युतम् ॥ २० ॥

"अनोश्मायसरसां जातिसंज्ञयोः" इति टच् समासान्तः । ह्रदं पम्पासमीपस्थं सरः । समवगाहत सस्नौ, पुण्यतीर्थत्वादिति भावः ॥ १४ ॥ दूरतः पम्पादर्शनमनुवदन् तत्तीरवनदर्शनमाह षड्भिः—अरविन्देत्यादि । अरविन्दं रक्ताब्जम् । पद्मैः सितपद्मैः । आम्रवणं चूतवनम् । बर्हिणोद्घुष्टं मयूरशब्दः तेन नादितां सञ्जातनादाम् ॥ १५ ॥ तिलकैः क्षुरकवृक्षैः । बीजपूरैः दाडिमैः । धवैः धवाख्यैर्वृक्षविशेषैः । शुक्लद्रुमैः अर्जुनवृक्षैः । करवीरैः प्रसिद्धैः । पुन्नागैः तुङ्गवृक्षैः ॥१६॥ मालतीति मालतीगुल्मैः कुन्दगुल्मैश्चेत्यन्वयः । भाण्डीरैः वटैः । निचुलैः वञ्जुलैः । सप्तपर्णैः विषमच्छदवृक्षैः । अतिमुक्तकैः नेमिवृक्षैः । भूषितां शोभिताम् अतएव प्रमदामिव स्थितां सर्वतः चतुर्दिक्प्रदेशेपि ॥१७॥॥१८॥ कोयष्टिकैः टिट्टिभाख्यैः पक्षिविशेषैः । अर्जुनकैः पक्षिविशेषैः । शतपत्रैः दार्वाघाटैः। कीरकैः शुकैः । अव्यग्रौ सुसमाहितौ व्याकुलत्वरहितौ प्रत्युत सावधानौ चेत्यर्थः । राघवौ अरविन्दोत्पलवतीमित्यादिविशेषिताम् तिलकादिभिर्वृक्षैर्भूषिताम् अतएव प्रमदामिव स्थितां पम्पां सर्वतः समीक्षमाणौ ततः पुष्पाढ्यं सर्वतो विपुलद्रुमं कोयष्टिकादिभिर्विहगैर्नादितम् अन्यैः शकुनैश्च युतं सरसः पम्पायाः सम्बन्धि तद्वनं च पश्यन्तावेव सन्तौ अव्यग्रौ सुसमाहितौ च सन्तौ तद्वनं जग्मतुरिति सम्बन्धः । अतो न वनशब्दद्वयदोषः ॥ १९॥२० ॥

मणिकर्णिकेव ॥ १४ ॥ अरविन्दपद्मयोः रक्तश्वेतविषयत्वेन भेदः ॥ १५-१८ ॥ कोय

स ददर्श ततः पम्पां शीतवारिनिधिं शुभाम् । प्रहृष्टनाना शकुनां पादपैरुपशोभिताम् । [तिलकाशोकपुन्नाग वकुलोद्दालकाशिनीम्] ॥ २१ ॥ स रामो विविधान् वृक्षान् सरांसि विविधानि च । पश्यन् कामाभिसन्तप्तो जगाम परमं ह्रदम् ॥ २२ ॥ पुष्पितोपवनोपेतां साल चम्पकशोभिताम् । षट्पदौघसमाविष्टां श्रीमतीमतुल प्रभाम् ॥ २३ ॥ स्फटिकोपमतोयाढ्यां श्लक्ष्णवालुक सन्तताम् । स तां दृष्ट्वा पुनः पम्पां पद्मसौगन्धिकैर्युताम्। इत्युवाच तदा वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमः ॥ २४ ॥ अस्यास्तीरे तु पूर्वोक्तः पर्वतो धातुमण्डितः । ऋश्यमूक इति ख्यातः पुण्यः पुष्पितपादपः ॥ २५ ॥ हरेर्ऋक्षरजो नाम्नः पुत्रस्तस्य महात्मनः । अध्यास्ते तं महावीर्यः सुग्रीव इति विश्रुतः ॥ २६ ॥ सुग्रीवमभिगच्छ त्वं वानरेन्द्रं नरर्षभ । इत्युवाच पुनर्वाक्यं लक्ष्मणं सत्यविक्रमम् ॥२७॥ राज्यभ्रष्टेन दीनेन तस्यामासक्तचेतसा। कथं मया विना शक्यं सीतां लक्ष्मण जीवितुम्॥२८॥ इत्येवमुक्त्वा मदनाभिपीडितः स लक्ष्मणं वाक्यमनन्यचेतसम्।विवेश पम्पां नलिनीं मनोहरां रघूत्तमः शोकविषादयन्त्रितः॥२९॥

समीपतः पम्पादर्शनमाह—स ददर्शेति ॥ २१ ॥ अथ पम्पाप्राप्तिमाह—स राम इति । परमं ह्रदं पम्पाख्यं सरः ॥ २२ ॥ प्राप्त्यनन्तरं पम्पां दृष्ट्वा लक्ष्मणं प्रत्याह—पुष्पितेत्यादि सार्धश्लोकद्वयम् । सालाः सर्जकवृक्षाः । चम्पकाः चाम्पेयवृक्षाः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अस्या इति । पूर्वोक्तः कबन्धेनेति शेषः ॥२५॥ हरेर्वानरस्य । तस्य प्रसिद्धस्य । तमृश्यमूकम् ॥ २६ ॥ सुग्रीवमिति । अभिगच्छेत्यनन्तरमित्युक्त्वेति शेषः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण सुग्रीवमभिगच्छेत्युक्त्वा लक्ष्मणं पुनरित्युवाचेत्यन्वयः ॥ २७ ॥ राज्यभ्रष्टेन अत एव दीनेन सर्वदैन्यपरिहारार्थं तस्यां सीतायाम् आसक्तचेतसा मया, सीतां विना कथं जीवितुं शक्यम् ॥ २८ ॥ अनन्यचेतसं स्ववाक्यश्रवणे सावधानम् । विवेश

ष्टिकादयः पक्षिविशेषाः ॥ १९ ॥ २० ॥ [तिलकादिभिः काशते प्रकाशते इति तथोक्ता ॥] ॥ २१-२८ ॥ उपसंहरति—इतीति । अनन्यचेतनः नास्त्यन्यत्र सीताया

ततो महद्वर्त्म सुदूरसङ्क्रमः क्रमेण गत्वा प्रतिकूलधन्वनम् ।
ददर्श पम्पां शुभदर्शकाननामनेकनानाविधपक्षिजालकाम् ३०

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे आदिकाव्ये श्रीमद्वाल्मीकीये
चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीमदारण्यकाण्डे
पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

स्नानायेति शेषः । नलिनीं सरसीम् । शोकः दुःखम्, विषादः तत्कृतः कार्यकरणापाटवरूपशरीरावसादः ताभ्यां यन्त्रितः नियमितः, तत्परवश इत्यर्थः ॥ २९॥ सर्गार्थं संगृह्णाति–तत इति सुदूरं संक्रमः गमनं यस्य तथा दूरादागत इत्यर्थः । प्रतिकूलधन्वनं पथिकजनप्रतिकूलभूतमरुकान्तारम् कबन्धवनमित्यर्थः । क्रमेण अनेकविघ्ननिवृत्तिपूर्वकं गत्वा शुभः शोभनः दर्शः दर्शनं यस्य तादृशं काननं यस्यास्ताम् । अनेके नानाजातीयाः बहवो वा नानाविधाः नानासंस्थानाः पक्षिणः शुकशारिकाकोकिलप्रभृतयः तेषां जालकानि समूहाः यस्यां ताम् । यद्वा अनेकानि नानाविधपक्षिजालकानि यस्यां ताम्, काननद्वारा पक्षिजालवत्त्वं, तादृशीं पम्पां ददर्श । अस्मिन्सर्गे त्रिंशच्छ्लोकाः । न्यूनातिरेकसद्भावस्तु कोशेषु बहुधा दृश्यते॥ ३०॥इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः सर्गः ७५॥

इत्थं कौशिकदिव्यवंशकलशीवाराशिराकाशशी पादाम्भोजमरन्दभोगरसिकः श्रीमच्छठारेर्गुरोः । आलोक्याखिलदेशिकोत्तमकृतव्याख्यानशैलीश्चिरं व्याचख्यौ तदरण्यकाण्डमखिलं गोविन्दराजाभिधः ॥

श्चेतनं चित्तं यस्य सः । नलिनीभिर्मनोरमां पम्पां मतङ्गसरसप्रदेशवर्तिनीं विवेश ॥२९॥ ततो महदिति । दूरतः सङ्क्रम्यत इति दूरसंक्रमम्, दूरतो गम्यमानमित्यर्थः । वर्त्म मार्गं गत्वा वनं प्रविलोकयन् पम्पां ददर्शेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीनारायणतीर्थशिष्य श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायामारण्यकाण्डव्याख्यायां पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

महेशतीर्थरचिता रामपादसमर्पिता । टीका त्वारण्यकाण्डस्य समाप्ता तत्त्वदीपिका ॥

श्रीमदारण्यकाण्डपठनश्रवणयोः फलम्–ब्रह्माण्डपुराणे सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमे अध्याये–
" आरण्यकं तु यः काण्डमतिभक्तिसमन्वितः । पठेद्वा शृणुयाद्वापि सोमसायुज्यमाप्नुयात् ॥ " इति ।
स्कान्दे च–"आरण्यकाण्डमाहात्म्यं ये शृण्वन्ति महीतले । श्रीरामस्य प्रसादेन विष्णुलोकं व्रजन्ति ते ॥
काण्डं तृतीयं शृण्वन् यः प्रोक्तेन नियमेन तु । सोऽग्निसायुज्यमाप्नोति पठनाद्वापि शाश्वतः " इति ॥

इति आरण्यकाण्डं समाप्तम् ।

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्।

श्रीभूषण-रामानुजीय-तनिश्लोकी-तत्त्व-
दीपिकाख्यव्याख्याचतुष्टयालंकृतं

मुनिभावप्रकाशिका-सत्यतीर्थीयादिव्याख्यो-
द्धृतटिप्पणीसंवलितं च ॥

किष्किन्धाकाण्डम् ॥ ४ ॥

अध्यक्षः-गङ्गाविष्णु-श्रीकृष्णदासः,
"लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर" मुद्रणालयः,
कल्याण-बंबई.
KALYAN-BOMBAY.

1934.

किष्किन्धाकाण्डम् ॥ ४ ॥

श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयादिव्याख्यासमलंकृतम् ।

किष्किन्धाकाण्डम् ४

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

श्रीरङ्गेशाय नमः ॥

स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पलझषाकुलाम् ।
रामः सौमित्रिसहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥ १ ॥

श्रीरङ्गेशाय नमः ॥ क्वाहं मन्दमतिर्गभीरमधुरं रामायणं तत्क्व च व्याख्याने ऽस्य परिश्रमन्नहमहो हासास्पदं धीमताम् । को भारोऽत्र मम स्वयं कुलगुरुः कोदण्डपाणिः कृपाकूपारो रचयत्यदः सपदि मज्जिह्वाग्रसिंहासनः ॥ श्रीरामा यणराजस्य समर्प्य मणिमेखलाम् । सारोद्धारमिमं हारमर्पयिष्यामि सम्प्रति ॥

एवं पूर्वस्मिन् काण्डे दीनजनसंरक्षणरूपो धर्मोऽनुष्ठापितः । अथ किष्किन्धाकाण्डे मित्रसंरक्षणरूपो धर्मोऽनुष्ठाप्यते । तथा पूर्वस्मिन् काण्डे मोक्षप्रदत्वरूपं परतत्त्वचिह्नमुपदर्शितम् । अत्रासङ्ख्येयकल्याणगुणाकरत्वं प्रतिपाद्यते । वस्तुतस्तु प्रथमे काण्डे श्रीमत्त्वं श्रीमत्पदोदीरितमुक्तम् । द्वितीये सर्वजनव्यामोहविषयत्वोक्त्या नारायणशब्दार्थः । तृतीये पञ्चवटीवासपर्यन्त वृत्तान्तेन मुनिजनकृतकैङ्कर्योक्त्या चतुर्थ्यर्थ उक्तः । खरादिवधवृत्तान्तेन नमः शब्दार्थ उक्तः । अथ मारीचदर्शनवृत्तान्तमारभ्य चेतनोज्जीवनप्रकारः प्रदर्श्यते । तत्र मारीचदर्शनवृत्तान्तेन भगवन्नित्यानुभवयोग्यस्य चेतनस्याप्राप्तविषय

श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे व्याख्येयानि व्याख्यायन्ते ॥ स तामिति । सः विराध खरत्रिशिरोदूषणकबन्धादीनामयत्नसंहारप्रसिद्धपराक्रमयुक्तः श्रीरामः । तां चिकीर्षित रावणवधोपयोगिसुग्रीवाधिष्ठितऋष्यमूकसमीपवर्तिनीम् । पुष्करिणीं पम्पाम् ।

टीका०—पूर्वस्मिन् काण्डे दण्डकायां सीतासौमित्रिभ्यां सह सञ्चरन् श्रीरामो दशमुखहृतां सीतामन्वेष्टुकामो मध्येमार्गं स्वकरस्पर्शनिर्मुक्तशापबन्धेन कबन्धेन सूचितसीतासमागमसाधनं सुग्रीवसख्यमपेक्षमाणस्तत्प्रदर्शितेन पथा संचरमाणः पम्पामद्राक्षीदित्युक्तम्, इदानीम् अस्मिन् किष्किन्धाकाण्डे तदेव सुग्रीवसख्यं वक्तुमनाः प्रसङ्गात्पुरुषधौरेयाणामपीष्टजनवियोगिनां कामोद्दीपकदर्शनेन चित्तविभ्रमो भवतीति सूचनाय पम्पावर्णनमुखेन रामस्य चित्तविभ्रमं दर्शयितुमुपक्रमते—स तामिति ॥ १ ॥

तस्य दृष्ट्वैव तां हर्षादिन्द्रियाणि चकम्पिरे। स कामवश मापन्नः सौमित्रिमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ सौमित्रे शोभते पम्पा वैडूर्यविमलोदका। फुल्लपद्मोत्पलवती शोभिता विविधैर्द्रुमैः ॥ ३ ॥ सौमित्रे पश्य पम्पायाः काननं शुभदर्शनम्। यत्र राजन्ति शैलाभा द्रुमाः सशिखरा इव॥४

प्रावण्यम्, तेन रावणरूपमहामोहाक्रमणम्, जटायुव्यापारेण रावणानिवृत्तिकथनात् केवलकर्मणा संसारस्यानिवर्त्यत्वम्, लङ्काप्रवेशेन सांसारिकशरीरप्रवेशः, एकाक्ष्येककर्णीप्रभृतिव्यापारैस्तापत्रयाभिहतिः, रामान्वेषणेन भगवतश्चेतनोज्जीवनोपायचिन्तनं चोक्तमारण्यकाण्डे ॥ अथाचार्यमुखेन चेतनस्य स्वविषयभक्त्युत्पादनकृते तदन्वेषणमुच्यते किष्किन्धाकाण्डे। तत्र प्रथमे सर्गे नित्यकैङ्कर्यपरनित्यसूरिदर्शनेन एतत्तुल्यभोगस्यप्राप्ता जीववर्गः किमिति न मां प्राप्त इति भगवतः क्लेशातिशयं दर्शयति। "स एकाकी न रमेत" इति ह्युक्तम्। स तामित्यादि। पद्मोत्पलझषैः कमलेन्दीवरमत्स्यैः आकुलाम्। तां पम्पाख्याम्। पुष्करिणीं सरसीम्। गत्वा। मुखनयनकटाक्षवत्याः कान्तायाः स्मारकत्वेन व्याकुलेन्द्रियः मोहं प्रसादं च प्राप्तः। स रामः तादृशधैर्यविशिष्टोपि। सौमित्रिसहितः आश्वासकान्तरङ्गपुरुषसहितोऽपि विललाप ॥ १ ॥ तनि०—पद्मेति सीताया मुखानुस्मरणम्। उत्पलेति नेत्रानुस्मरणम्। झषेति नेत्रचाञ्चल्यानुस्मरणम्। सौमित्रे इति। तस्य दुःखाविष्करणपात्रत्वं च व्यज्यते ॥ १ ॥ आकुलेन्द्रिय इत्येतद्विवृण्वन्नाह—तस्येति। दृष्ट्वा स्थितस्य तस्य। इन्द्रियाणि हर्षाच्चकम्पिरे च्युतानीत्यर्थः ॥ २ ॥ प्रलापप्रकारमाह—सौमित्रे इत्यादिना। अनेन भक्तिद्रुतहृदयस्तत्सूचकमुखप्रसादः सपरिकरः पुरुष उच्यते॥३॥ यत्र कानने। सशिखरा इव उन्नताग्रशाखाभिः सशृङ्गाः इव स्थिताः अत एव शैलाभाः। अनेन भगवद्दयारसोपजीविन आचार्याः तदुपजीविनोऽन्तेवासिनश्चोच्यन्ते। "अत्र परत्र चापि" इति न्यायेन नित्यविभूतावपि शिष्यवत्त्वं सिद्धम् ॥ ४ ॥

आकुलेन्द्रियः पुष्करिणीदर्शनजनितसीताविरहशोकातिशयेन क्षुभितसर्वेन्द्रियः सन् विललाप परिदेवयामास ॥१–३॥ सौमित्रे इति। पम्पायाः काननं पम्पापरिसरवर्ति काननम्। यत्र कानने सशिखरा इव उन्नताग्रशाखाभिः सशृङ्गा इव, अत एव

मां तु शोकाभिसन्तप्तं माधवः पीडयन्निव । भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च ॥ ५ ॥ शोकार्तस्यापि मे पम्पा शोभते चित्रकानना । व्यवकीर्णा बहुविधैः पुष्पैः शीतोदका शिवा ॥ ६ ॥ नलिनैरपि सञ्छन्ना ह्यत्यर्थं शुभ दर्शना । सर्पव्यालानुचरिता मृगद्विजसमाकुला ॥ ७ ॥ अधिकं प्रतिभात्येतन्नीलपीतं तु शाद्वलम् । द्रुमाणां विविधैः पुष्पैः परिस्तोमैरिवार्पितम् ॥ ८ ॥

मां त्विति । भरतस्य दुःखेन नगरात् बहिर्व्रतोपवासादिनियमकृतदुःखेन । वैदेह्याः हरणेन च पूर्वमेव सन्तप्तं मां माधवो वसन्तः तु विशेषेण पीडयन्निव भवतीत्यर्थः । वस्तुतः पीडाभावादिवशब्दः । अनेन संसारतो जीवस्य दुःखेन दुःखितत्वमुक्तम् ॥ ५ ॥ रामा०— मां त्वित्यादि । भरतस्य दुःखेन प्रार्थनाभङ्गजनितभरत सम्बन्धिदुःखेन वैदेह्या हरणेन च पूर्वमेव शोकाभिसन्तप्तं मां माधवः अधिकं पीडयन्निव, वर्तत इति शेषः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । " आधयः पीडयन्ति वै " इति पाठे—वक्ष्यमाणवसन्त वर्णनस्वारस्यं नास्ति ॥ ५ ॥ सर्वेषु मद्भक्तेषु सुखं वसत्सु किमर्थमेते संसारिणः क्लिश्यन्तीत्यभिप्रायेणाह—शोकार्तस्येत्यादिना । शोकार्तस्यापि मे मयि शोका र्तेऽपि । शोभते । व्यर्थेयं शोभेति भावः ॥६॥ रामा०—शोकार्तस्यापि मे पम्पा शोभते । 'दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम्' इति न्यायेन सर्वासह्यतापादकशोकार्तस्यापि मे पम्पा अतिरम- णीयतया हृदयंगमा भवतीत्यर्थः ॥६॥ नलिनैरिति । अपिशब्देन कुमुदादिकं समुच्चीयते। व्यालोऽजगरः । सर्पव्याला एवानुचराः ते अस्यां सञ्जाता इति सर्पव्यालानु चरिता । सर्पव्यालानुचरितत्वेपि नलिनसञ्छन्नत्वादत्यर्थं शुभदर्शना भवती त्यर्थः।अनेन ज्ञानिनो यः कश्चिद्दोषोऽपि न तस्य हेयतापादक इत्युक्तम्।"तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यते ।" इति स्मृतेः ॥ ७ ॥ अधिकमिति । एतदिति परिसरप्रदेशमङ्गुल्या निर्दिशति । नीलपीतमिति मयूरकण्ठवर्ण इत्युच्यते । शैलाभाः ॥४॥ मां त्वित्यादि । राज्यभ्रंशबन्धुवियोगादिना पूर्वमेव शोकाभिसन्तप्तं मां भरतस्य च दुःखेन प्रार्थनाऽलाभजनितभरतसम्बन्धिदुःखेन वैदेह्या हरणेन च भूयोऽप्याधयः पीडयन्ति वै पीडयन्ति खलु । माधवः पीडयन्निव इति पाठे अयमर्थः—भरतस्य च दुःखेन वैदेह्या हरणेन च पूर्वमेव शोकाभिसन्तप्तं मां माधवः पीडयन्निव, वर्तत इति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ नलिनैरिति । सर्पव्यालानुचरिता सर्पाः बहुफणाः, तदन्ये व्यालाः । टी०—व्यालाः स्वल्पफणाः । क्रूरमृगा वा ॥ ७ ॥ अधिकमिति ।

पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समन्ततः । लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः ॥ ९ ॥ सुखानिलोऽयं सौमित्रे कालः प्रचुरमन्मथः । गन्धवान् सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः॥ १०॥ पश्य रूपाणि सौमित्रे वनानां पुष्पशालिनाम्। सृजतां पुष्पवर्षाणि तोयं तोयमुचामिव ॥ ११ ॥ प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः । वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरन्ति गाम् ॥ १२ ॥ पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः। कुसुमैः पश्य सौमित्रे क्रीडन्निव समन्ततः ॥ १३॥ विक्षिपन् विविधाः शाखा नगानां कुसुमोत्कचाः।मारुतश्चलितस्थानैः षट्पदैरनुगीयते॥ १४॥

परिस्तोमैः कुथैः । "परिस्तोमः कुथो द्वयोः " इत्यमरः । अनेन नानागुरुमुखलब्धज्ञानतया भगवद्दासयोग्यः पुरुष उच्यते ॥ ८ ॥ पुष्पेति । शिखराणि वृक्षाग्राणि । समन्ततः सर्वत्र प्रदेशे । आमूलाग्रम् उपगूढानि । शोभन्त इति शेषः । अनेन गार्हस्थ्येऽपि निरवधिकबोधा उच्यन्ते ॥ ९ ॥ सुखेति अनेन जनकादिवदैश्वर्ये सत्यपि भगवज्ज्ञानरत उच्यते ॥१०॥ पश्येति । तोयं सृजतां तोयमुचां रूपाणीवेति पूर्णोपमा । अनेन परोपदेशप्रवृत्ता आचार्या उच्यन्ते ॥ ११ ॥ प्रस्तरेषु पाषाणेषु । गां भूमिम्, प्रस्तरभूमिमित्यर्थः । अनेन कठिनहृदयेष्वपि दयावशात् ज्ञानवर्षिण उच्यन्ते ॥ १२ ॥ पतितैरिति पतमानैः पतद्भिः । अनेन सर्वगुरुप्रेरणैकलीलः सर्वान्तर्याम्युच्यते ॥१३॥ कुसुमोत्कचाः कुसुमोत्कटाः । विक्षिपन् कम्पयन् । मारुतः चलितस्थानैः स्वस्थानकुसुमोच्चालितैः षट्पदैः अनुगीयते। अनेन " ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् " इत्यात्मभूतज्ञानिनां भक्तिवृद्धये भगवति भुवमवतीर्णे " इमान् लोकान् कामान्नीकाम

परिस्तोमः कुथः ॥ ८ ॥ पुष्पेति । शिखराणि द्रुमाग्राणि । सर्वतः सर्वस्थलम् ॥ ९ ॥ सुखानिल इति । अयं कालः । गन्धवान् अत एव सुखानिलः अत एव प्रचुरमन्मथः अतिमन्मथोद्दीपक इत्यर्थः। कालस्य गन्धवत्त्वे हेतुः सुरभिर्मासः वसन्तमास इत्यर्थः। कुतः ? जातपुष्पफलद्रुमः ॥ १० ॥ टी०—तोयमुचाम् अम्बुदानाम् ॥ ११–१३ ॥ विक्षिपन्निति । कुसुमोत्कचाः—कुसुमोत्कटाः । चलितस्थानैः स्वस्थानकुसुमोच्चालितैः

मत्तकोकिलसन्नादैर्नर्तयन्निव पादपान् । शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव चानिलः ॥ १५ ॥ तेन विक्षिपतात्यर्थं पवनेन समन्ततः । अमी संसक्तशाखाग्रा ग्रथिता इव पादपाः ॥ १६ ॥ स एष सुखसंस्पर्शो वाति चन्दनशीतलः । गन्धमभ्यावहन् पुण्यं श्रमापनयनोऽनिलः ॥ १७ ॥ अमी पवननिक्षिप्ता विनदन्तीव पादपाः । षट्पदैरनुकूजन्तो वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १८ ॥

रूप्यनुसञ्चरन् । एतत्साम गायन्नास्ते" इत्युक्तरीत्या तमनुगच्छन् भक्तलोक उच्यते ॥ १४ ॥ रामानु०—नीयत इव पुष्परसोत्कण्ठया स्तूयत इव । अनुगीयत इति पाठे अनुसृत्य गीयत इत्यर्थः ॥ १४ ॥ मत्तकोकिलसन्नादैः मुखवाद्यस्थानीयैः । पादपान्नर्तयन् । शैलकन्दरनिष्क्रान्ततया तन्निष्क्रमणध्वनियुक्ततया । प्रगीत इव गातुमुपक्रान्त इव । " आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च " इति कर्तरि निष्ठा । यद्वा पादपान् नर्तयन् नर्तयितुमिव । "लक्षणहेत्वोः–" इति शतृप्रत्ययः । मत्तकोकिलसन्नादैः प्रगीतः प्रहृष्टगीतः सन्। शैलकन्दरात् नेपथ्यस्थानान्निष्क्रान्तः। अनेन वेदप्रवर्तनमुखेन लोकस्य भक्त्युत्पादनाय वैकुण्ठादवतीर्णो भगवानित्युच्यते ॥ १५ ॥ रामानु०—अत्र वायोर्नर्तकगायकसाधर्म्यमुच्यते । नर्तयितुं मुखवाद्यस्थानीयैर्मत्तकोकिलसन्नादैः पादपान्नर्तयन्निव ॥ १५ ॥ विक्षिपता विविधं प्रेरयता पवनेन । अत्यर्थं समन्ततः संसक्तशाखाग्रा अमी पादपाः ग्रथिताः मालावन्निबद्धा इव भान्ति । अनेन भगवत्कृपया परस्परमनुरक्ता भागवता उच्यन्ते ॥ १६ ॥ मन्दमारुतं वर्णयति–स एष इति । स्पार्शनप्रत्यक्षत्वादेष इत्युक्तिः । चन्दनशीतलः मलयगतचन्दनेन शीतलः, दक्षिणमारुत इत्यर्थः । चन्दनवच्छीतलो वा । गन्धं पुष्पगन्धम् । पुण्यं रम्यम् । सुखसंस्पर्श इत्यनेन मान्द्यमुक्तम् । एवं शैत्यमान्द्यसौरभ्यवान् । अत एव श्रमापनयनः । अनेन " सर्वगन्धः सर्वरसः" इत्युक्तस्य भगवतो भक्तेषु सान्निध्यमुक्तम् ॥ १७ ॥ रामानु०—पूर्वश्लोके विक्षिपतेति पठितं वायोस्तीव्रगतित्वं निवारयति–स एष इति । अचक्षुर्विषये त्वनिले एष इति निर्देशस्तदानीतनानासान्द्रपरागदर्शनात् ॥ १७ ॥ अमी इति । अनेन भगवदनुभवबला

षट्पदैः मारुतः गीयत इव ॥ १४ ॥ मत्तेति । अत्र वायोः नाटयितृगायकसाधर्म्यमुच्यते । नर्तयितुर्मुखवाद्यस्थानीयैः मत्तकोकिलसन्नादैः पादपान् नर्तयन्निव शैलकन्दरनिष्क्रान्तः प्रगीत इव शैलकन्दरनिर्गतध्वनियुक्ततया गातुमुपक्रान्त इव च भवत्यनिल इत्यर्थः ॥ १५ ॥ टी०—विक्षिपता द्रुमाग्राणीति शेषः ॥ १६॥१७ ॥ अमी इति ।

गिरिप्रस्थेषु रम्येषु पुष्पवद्भिर्मनोरमैः । संसक्तशिखराः शैला विराजन्ते महाद्रुमैः ॥ १९ ॥ पुष्पसञ्छन्नशिखरा मारुतोत्क्षेपचञ्चलाः । अमी मधुकरोत्तंसाः प्रगीता इव पादपाः ॥ २० ॥ पुष्पिताग्रांस्तु पश्येमान् कर्णिकारान् समन्ततः । हाटकप्रतिसंछन्नान्नरान्पीताम्बरानिव॥२१॥ अयं वसन्तः सौमित्रे नानाविहगनादितः। सीतया विप्रहीणस्य शोकसन्दीपनो मम ॥ २२ ॥ मां हि शोकसमाक्रान्तं सन्तापयति मन्मथः । हृष्टः प्रवदमानश्च मामाह्वयति कोकिलः ॥ २३ ॥

त्कारेण "एतत्साम गायन्नास्ते" इत्युक्तसामगानरसिका उच्यन्ते ॥ १८ ॥ गिरिप्रस्थेषु निजप्रस्थेष्वित्यर्थः । तदुत्पन्नैर्द्रुमैः । संसक्तशिखराः परस्परसंश्लिष्टाग्राः । शैला भान्ति महान्तः पुष्पराशय इव भान्तीत्यर्थः । अनेन सर्वेषां ज्ञानिनामेककण्ठत्वमुक्तम्॥१९॥ रामानु०—गिरिप्रस्थेष्विति । अत्राविवक्षितसम्बन्धप्रस्थेष्वित्यर्थः । तत्रोत्पन्नैर्महाद्रुमैः संसक्तशिखरा इति सम्बन्धः। अनेन द्रुमाणामौन्नत्यं सूचितम् ॥१९॥ मधुकरा एव उत्तंसाः शिखराणि येषां ते । "पुंस्युत्तंसावतंसौ द्वौ कर्णपूरेपि शेखरे" इत्यमरः । पुष्पावृतशिखोपरि नीलोष्णीषधारिणः । सगीतिकं नृत्यन्त इव भान्तीत्यर्थः । अनेन भगवद्भक्त्या नर्तनपरा गम्यन्ते ॥ २० ॥ पुष्पिताग्रान् पुष्पितोपरिप्रदेशान् । अत एव हाटकसंछन्नान् पीताम्बरांश्च नरानिव पश्य। पुष्पिताग्राः कर्णिकाराः सुवर्णवस्त्राभरणवन्त इव भान्तीत्यर्थः। अनेन भगवत्सारूप्यंगता उच्यन्ते ॥ २१ ॥ एवं मद्भक्तेषु सर्वेषु मदनुभवतृप्तेषु बद्धा मां दुःखीकुर्वन्तीत्याह—अयमिति।इदानीं वसन्तवर्णनेन नगरनिर्गममारभ्य त्रयोदशवत्सरा गता इति गम्यते ॥ २२ ॥ एवं वासन्तपुष्पसमृद्धिं वर्णयित्वा

षट्पदैरनुकूजन्तः विनदन्तीवेति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ प्रस्तरेषु च रम्येषु इति पाठः । प्रस्तरेषु पुष्पवद्भिः द्रुमैः संसक्तशिखराः शैलाः विराजन्त इति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ पुष्पेति । पुष्पसंछन्नशिखराः पुष्पालंकृतशाखाः । मारुतोत्क्षेपचञ्चलाः वायुचलनेन चलनवन्तः। मधुकरोत्तंसाः मधुकरावतंसाः। अमी पादपाः प्रगीता इव गातुमुपक्रान्ता इवेति सम्बन्धः । गातुमुपक्रान्तसालङ्कारविलासपुरुषा इव स्थिता इत्यर्थः । मधुकरोत्कोचाः इति वा पाठः॥२०॥टी०—हाटकप्रतिसञ्छन्नाः अत्र हाटकशब्देन तन्मयान्याभरणानि२१–२३।

एष नत्यूहको हृष्टो रम्ये मां वननिर्झरे । प्रणदन्मन्मथाविष्टं शोचयिष्यति लक्ष्मण ॥ २४ ॥ श्रुत्वैतस्य पुरा शब्दमाश्रमस्था मम प्रिया । मामाहूय प्रमुदिता परमं प्रत्यनन्दत ॥ २५॥ एवं विचित्राः पतगा नानारावविराविणः । वृक्षगुल्मलताः पश्य संपतन्ति ततस्ततः॥२६॥ विमिश्रा विहगाः पुंभिरात्मव्यूहाभिनन्दिताः। भृङ्गराजप्रमुदिताः सौमित्रे मधुरस्वराः ॥ २७ ॥ नत्यूहरुतविक्रन्दैः पुंस्कोकिलरुतैरपि । स्वनन्ति पादपाश्चेमे ममानङ्गप्रदीपनाः ॥ २८ ॥

तथैवोद्दीपनभूतपक्षिरवानाह—मामित्यादिना । पूर्वार्द्धं स्पष्टम् । मां शोकिनं मां हृष्टः कोकिलः । प्रवदमानः प्रवदन् विजयघोषं कुर्वन् सन् आह्वयति स्पर्धत इवेति गम्योत्प्रेक्षा। ज्ञानैकवत्सलं मामविज्ञाय केवलं कर्मठा मां स्पर्धन्त इति भावः ॥ २३ ॥ नत्यूहकः कुक्कुटभेदः । वननिर्झरे प्रणदन्नित्यन्वयः । अनेन केवलजपपरा उच्यन्ते । ज्ञानभक्त्योरेव भगवतः सद्यः प्रीत्यावहत्वात् साधनान्तरपरो नातिप्रिय इति रहस्यम्। "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्। भक्तिक्रीतो जनार्दनः" इत्यादिवचनात् ॥ २४ ॥ किमयं सर्वदेत्थं शोकावहः नेत्याह—श्रुत्वेति । श्रुत्वा प्रमुदिता प्रिया मामाहूय परमं प्रकामं प्रत्यनन्दत । नत्यूहरवाकर्णनोद्दीपिता मामाहूय विविधं क्रीडारसमनुभूततीत्यर्थः । अनन्यप्रयोजनस्य जपः प्रीत्यावह इति भावः ॥ २५ ॥ एवमिति स्पष्टम् ॥२६॥ विहगाः स्त्रियः पुंविहगैः विमिश्राः आश्लिष्टाः सत्यः। आत्मव्यूहाभिनन्दिताः अनुरूपेण कान्तेन सहिता सीत्येवं सजातीयैः श्लाघिताः । भृङ्गराजप्रमुदिताः भृङ्गराजझङ्कारश्रवणसन्तुष्टाः । तदुद्दीपनेन मधुर स्वराः रम्यरतिकूजिताः वर्तन्ते । एतान् पश्येति शेषः। अनेनाचार्यपरतन्त्राः सामगानपरा उच्यन्ते ॥ २७ ॥ विक्रन्दैः शब्दैः । स्वनन्ति स्वनन्तीव । अनेननानाविधभगवन्नामकीर्तनपराः

एष इति । नत्यूहः जलकुक्कुटः ॥ २४–२६ ॥ विमिश्रा इति । भृङ्गराजप्रमुदिताः मधुरस्वराः आत्मव्यूहाभिनन्दिताः आत्मीयव्यूहैरभिनन्दिताः, विहङ्गाः स्त्रीविहङ्गाः, पुंभिः पुरुषविहङ्गैः, विमिश्राःसंयुक्ताः पश्येति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २७॥ दात्यूहेति । दात्यूहगतविक्रन्दैः दात्यूहगदितविरावैः ॥ २८ ॥

अशोकस्तबकाङ्गारः षट्पदस्वननिःस्वनः । मां हि पल्लवताम्रार्चिर्वसन्ताग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २९ ॥ न हि तां सूक्ष्मपक्ष्माक्षीं सुकेशीं मृदुभाषिणीम् । अपश्यतो मे सौमित्रे जीवितेऽस्ति प्रयोजनम् ॥३०॥ अयं हि दयितस्तस्याः कालो रुचिरकाननः । कोकिलाकुलसीमान्तो दयितायाया ममानघ ॥३१॥ मन्मथायाससम्भूतो वसन्तगुणवर्धितः । अयं मां धक्ष्यति क्षिप्रं शोकाग्निर्नचिरादिव ॥ ३२ ॥ अपश्यतस्तां दयितां पश्यतो रुचिरद्रुमान् । ममायमात्मप्रभवो भूयस्त्वमुपयास्यति॥३३॥ अदृश्यमाना वैदेही शोकं वर्धयते मम । दृश्यमानो वसन्तश्च स्वेदसंसर्गदूषकः॥३४॥मां ह्यद्य मृगशावाक्षी चिन्ताशोकबलात्कृतम्। सन्तापयति सौमित्रे क्रूरश्चैत्रो वनानिलः३५

श्लाघ्यन्ते ॥ २८ ॥ षट्पदस्वननिःस्वन इति । अग्नेः निःस्वनवत्त्वं ज्वलनावस्थायां दृष्टम् । अनेन स्वप्रेमजनकभक्तियुक्ता उच्यन्ते ॥२९॥ न हीति । एतेष्वेवं मत्प्रेमपरतन्त्रेषु संसारिचेतनो दुःखमनुभवतीत्येतन्ममासह्यमिति भावः ॥ ३० ॥ अयं कालो मम दयितायाः रुचिरो हि प्रियतरो हीत्यर्थः । यदीहेदानीं दयिता स्यात्तदातीव तुष्येदिति भावः । कोकिलाकुलसीमान्तः कोकिलरवाकुलचतुस्सीम इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ मन्मथायाससम्भूतः मदनपीडाजनितः । वसन्तस्य गुणेन रामणीयकेन वर्धितः । क्षिप्रं धक्ष्यति नतु चिरात् । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ३२ ॥ आत्मप्रभवः मन्मथः । भूयस्त्वं प्रवृद्धत्वम् ॥ ३३ ॥ दृश्यमानः । पुष्पादिद्वारा । स्वेदसंसर्गदूषकः मलयमारुतद्वारा स्वेदसम्बन्धनिवर्तकः । रतिश्रान्तिहर इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ क्रूरः मन्मथोद्दीपकत्वात् ।

अशोक इति । अग्नेः स्वनवत्त्वं ज्वलनावस्थायां संभवति ॥ २९॥ ३० ॥ अयमिति । अयं कालो मम दयितायाः दयितः इष्ट इति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ मन्मथायासेति । न चिरादिव इत्यस्योत्तरश्लोकेन सम्बन्धः । मन्मथायाससम्भूतः मन्मथपीडाजनितः । क्षिप्रं धक्ष्यतीति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥ अपश्यत इति । नचिरादेव इदानीमेव, आत्मप्रभवः कामः, भूयस्त्वं प्रवृद्धत्वमुपयास्यतीति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ अदृश्यमानेति । स्वेदसंसर्गशामकः वसन्तस्य स्वेदशामकत्वं मलयानिलसाहचर्यात् । टी०—स्वेदसंसर्गदूषकः स्वेदसंसर्गशामकः ॥ ३४ ॥ चिन्ताशोकबलात्कृतं सन्ततस्मरणाद्दुःखपरवशमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

अमी मयूराः शोभन्ते प्रनृत्यन्तस्ततस्ततः । स्वैः पक्षैः पवनोद्धूतैर्गवाक्षैः स्फाटिकैरिव ॥ ३६ ॥ शिखिनीभिः परिवृतास्त एते मदमूर्च्छिताः । मन्मथाभिपरीतस्य मम मन्मथवर्धनाः ॥ ३७॥ पश्य लक्ष्मण नृत्यन्तं मयूरमुप नृत्यति । शिखिनी मन्मथार्तैषा भर्तारं गिरिसानुषु ॥३८॥ तामेव मनसा रामां मयूरोप्युपधावति । वितत्य रुचिरौ पक्षौ रुतैरुपहसन्निव ॥ ३९ ॥ मयूरस्य वने नूनं रक्षसा न हृता प्रिया । तस्मान्नृत्यति रम्येषु वनेषु सह कान्तया ॥ ४० ॥

अत्र चकारो द्रष्टव्यः ॥ ३५ ॥ ततस्ततः तत्र तत्र प्रदेशे । पवनोद्धूतैः अत एव स्पष्टदृष्टशुभ्रनालजालत्वात् स्फाटिकैर्गवाक्षैरिव स्थितैः । यद्वा स्फाटिकैः स्फटिकप्रधानैः चन्द्रार्कपरम्परायास्तत्तुल्यत्वादिति भावः । अनेन भगवत्कृपा प्रवर्तितविविधकर्मपरा उच्यन्ते ॥ ३६ ॥ रामानु०—अमी इति । पक्षैर्बर्हैः । बर्हाणां स्फाटिकगवाक्षसाम्यं नर्तनावस्थायाम् अन्तरान्तरा विततोर्ध्वशुभ्रनालतया ॥ ३६ ॥ शिखिनीभिः मयूरस्त्रीभिः परिवृताः अत एव मदमूर्च्छिताः मदव्याप्ताः । त एते पूर्व श्लोकोक्ता एते शिखिनः । मन्मथाभिपरीतस्य पूर्वमेव मन्मथाभिव्याप्तस्य । मम पुनर्मन्मथवर्धनाः । अन्यरतिदर्शनस्य उद्दीपनत्वादिति भावः । सशिष्यभक्त दर्शनं मे सर्वत्र भक्त्युत्पादनव्यामोहं जनयतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ पश्येत्यादिश्लोक द्वयमेकान्वयम् । नृत्यन्तं स्वयं लीलारसप्रवृत्तं भर्तारं प्रति मन्मथार्ता रत्यर्थं तमाक्रष्टुकामा शिखिनी उपनृत्यति । तामेव रामां कान्ताम् । मनसा उपधावति । समीपमागन्तुमिच्छतीत्यर्थः । उपधावनं च रत्यर्थमिति द्योतयति—वितत्येति । रुतैः रतिकूजितैः उपलक्षितः । पक्षविस्तारणं च रत्यर्थव्यापारः । उपहसन्निव प्रसन्नमुख इत्यर्थः । यद्वा कान्ताविरहिणं मामुपहसन्निवेत्युत्प्रेक्षा । अत्र शिष्याचार्ययोरन्योन्यप्रावण्यमुच्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वने उपभोगयोग्ये

शिखिनीभिरिति । एते मयूराः मदमूर्च्छिताः मदाविष्टाः ॥ ३७॥ पश्येति । मन्मथार्ता शिखिनी गिरिसानुषु नृत्यन्तं भर्तारं मयूरम् उपनृत्यति ॥ ३८ ॥ तामिति । रामां शिखिनीं रुतैरु (र) पहसन्निवेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ "मयूरस्य" इति श्लोकानन्तरं "माम प्येवम्" इति श्लोकः ॥ ४०–४७ ॥

मम त्वयं विना वासः पुष्पमासे सुदुस्सहः ॥४१॥ पश्य लक्ष्मण संरागं तिर्यग्योनिगतेष्वपि । यदेषा शिखिनी कामाद्भर्तारं रमतेऽन्तिके ॥४२॥ मामप्येवं विशालाक्षी जानकी जातसम्भ्रमा । मदनेनाभिवर्तेत यदि नापहृता भवेत् ॥४३॥ पश्य लक्ष्मण पुष्पाणि निष्फलानि भवन्ति मे। पुष्पभारसमृद्धानां वनानां शिशिरात्यये ॥ ४४ ॥ रुचिराण्यपि पुष्पाणि पादपानामतिश्रिया । निष्फलानि महीं यान्ति समं मधुकरोत्करैः ॥ ४५ ॥ वदन्ति रावं मुदिताः शकुनाः सङ्घशः कलम् । आह्वयन्त इवान्योन्यं कामोन्मादकरा मम ॥ ४६ ॥

देशे रावणः सीतां हृतवान् । न तु नगर इति हार्दो भावः,न हृता अस्य भाग्यवशादिति भावः । तस्मादित्यादि । एतादृशरम्यदेशकालेषु धन्याः कान्ताभिः क्रीडन्तीति भावः ॥ ४० ॥ अमुमेवाशयमुद्घाटयति—मम त्विति । विना । सीतयेति शेषः ॥ ४१ ॥ रामानु०—ममेति । विना, सीतयेति शेषः । अस्य श्लोकस्य ममाप्येवमित्येतच्छ्लोकानन्तरावस्थानमुचितम् । वनदुर्गवर्णनप्रकरणस्वारस्यात् ॥ ४१ ॥ सम्यग्रागः संरागः तम्, कान्तानुरागमित्यर्थः । तिर्यग्योनिगतेषु तिर्यग्योनि जातेषु । लोके स्त्रियं पुमाननुवर्तते न तु स्त्री पुरुषम्, अतोतीवास्याः कामः । अहो वसन्तवैभव इति भावः ॥ ४२ ॥ विशालाक्षी मदवलोकनविस्फारितेक्षणा। जातसम्भ्रमा जातत्वरा । यदि नापहृता भवेत् तदा मामेवाभिवर्तेत। अत्र चापलं नाम सञ्चारिभावः ॥४३॥ शिशिरात्यये वसन्ते । पुष्प भारसमृद्धानां पुष्पाणि अमितानि पुष्पाणीत्यर्थः । संसारिदुःखं पश्यतो मे ज्ञानिलाभोऽकिञ्चित्करइव भातीत्यर्थः॥४४॥ रामानु०—पुष्पभारेति समं मधुकरोत्करैरित्यन्तेन पुष्पभाराणां मकरन्दनिर्भरत्वं सूचितम् ॥ ४४ ॥ उक्तमर्थं विशिष्यदर्शयाति—रुचिराण्यपीति । अतिश्रिया अत्यन्तकान्त्या । रुचिराण्यपि अस्मदनुपयोजनान्निष्फलानि भवन्ति । निर्भरमकरन्दभारिततया मधुकरसमूहैः समं महीं यान्ति॥४५॥ वदन्तीति । शकुनाः मम कामोन्मादकराः सन्त अन्योन्यमाह्वयन्त इव । कलं मधुरम् रावं वदन्ति, शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । मम कामोन्मादकरणार्थं सङ्घीभवितु

वसन्तो यदि तत्रापि यत्र मे वसति प्रिया । नूनं परवशा सीता सापि शोचत्यहं यथा ॥ ४७ ॥ नूनं न तु वसन्तो ऽयं देशं स्पृशति यत्र सा । कथं ह्यसितपद्माक्षी वर्तयेत्सा मया विना ॥ ४८ ॥ अथवा वर्तते तत्र वसन्तो यत्र मे प्रिया । किं करिष्यति सुश्रोणी सा तु निर्भर्त्सिता परैः ॥ ४९॥ श्यामा पद्मपलाशाक्षी मृदुपूर्वाभिभाषिणी। नूनं वसन्तमासाद्य परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ ५० ॥ दृढं हि हृदये बुद्धिर्मम सम्प्रति वर्तते । नालं वर्तयितुं सीता साध्वी मद्विरहं गता ॥ ५१ ॥ मयि भावस्तु वैदेह्यास्तत्त्वतो विनिवेशितः । ममापि भावः सीतायां सर्वथा विनिवेशितः ॥ ५२ ॥ एष पुष्पवहो वायुः सुखस्पर्शो हिमावहः । तां विचिन्तयतः कान्तां पावकप्रतिमो मम५३

मन्योन्यमाह्वयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा । अनेन स्वदयोत्तम्भकज्ञानिव्यापार उक्तः ॥ ४६ ॥ शोचति शोचेत् ॥ ४७ ॥ गूढदेशप्रापणेन तद्देशे वसन्तप्रसङ्गाभावान्न तस्याः शोकप्रसक्तिरित्याशङ्क्य वसन्ताभावेपि मां विना न जीवितं धारयिष्यतीत्याह–नूनमिति ॥ ४८ ॥ वसन्तप्राप्तिमङ्गीकृत्याह–अथवेति ॥ ४९ ॥ रामा०–वसन्तगुणोपलम्भनपक्षे मदनातुरा परैर्भर्त्सिता च सा कामवस्थां प्रपद्यत इति संशयेनाह–अथवेति ॥ ४९ ॥ श्यामा यौवनमध्यस्था ॥ ५० ॥ उक्तमर्थं सहेतुकं द्रढयति–दृढं हीति । अस्यान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । वर्तयितुं जीवितुम् । नालं न समर्था ॥ ५१ ॥ रामा०–साध्वी विरहं गतेति च विशेषणद्वयं हेतुगर्भितम् ॥ ५१ ॥ अत्र हेतुमाह–मयीति । भावः अनुरागः । तत्त्वतः एकतत्त्वतया । सर्वथा "न चास्य माता न पिता न चान्यः स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा।" इत्युक्तप्रकारेण। अनेन स्वस्य जीवसम्बन्धः स्वाभाविक उक्तः॥५२॥ एवं वसन्तोद्दी

नूनमिति। यत्र सा तं देशं वसन्तो न स्पृशति नूनम्, तथापि मया विना कथं कालं यापयेदिति खिद्यते–कथं हीति ॥ ४८–५० ॥ संत्यक्ष्यति जीवितमित्यत्र हेतुमाह–दृढं हीति। सीता वर्तयितुं जीवितुं नालं न समर्थेति मम हृदये वर्तत इति सम्बन्धः। साध्वी मद्विरहं गतेति चाजीवनहेतुद्वयं द्रष्टव्यम् ॥ ५१–५३ ॥

सदा सुखमहं मन्ये यं पुरा सह सीतया । मारुतः स विना सीतां शोकं वर्धयते मम ॥ ५४ ॥ तां विना स विहङ्गो यः पक्षी प्रणदितस्तदा । वायसः पादपगतः प्रहृष्ट मभिनर्दति॥५५॥ एष वै तत्र वैदेह्या विहगः प्रतिहारकः। पक्षी मां तु विशालाक्ष्याः समीपमुपनेष्यति ॥ ५६ ॥ पश्य लक्ष्मण सन्नादं वने मदविवर्धनम् । पुष्पिताग्रेषु वृक्षेषु द्विजानामुपकूजताम् ॥ ५७ ॥

पनतामुक्त्वा मलयमारुतोद्दीपनतामाह—एष इत्यादिना । पुष्पवहः पुष्पगन्ध वहः । अनेन सौरभ्यमुक्तम्, सुखस्पर्श इत्यनेन मान्द्यम् । हिमावहः हिमव त्त्वावह इति शैत्यम् । "तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः" इत्यमरः। तां विचिन्तयतः विरहिण इत्यर्थः । पावकप्रतिमः सन्तापकर इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—सदेति । आभ्यां संसारिण्यकिञ्चित्करी स्वदया स्वस्या प्यसह्येत्युच्यते ॥ ५४ ॥ मध्ये यत्किंचिदाश्वसनं दृष्टमनुवदति द्वाभ्याम्—तामिति । तदा प्रथमदर्शनकाले सीताया वियोगपूर्वकाले वा । वायसः पक्षी । विहङ्ग आकाशगतः सन् । यः प्रणदितः परुषं वाशितवान् । सः इदानीं तां विना तद्विरहावस्थायां पादपगतः सन् प्रहृष्टं यथा तथा अभिनर्दति । पूर्व माकाशगतः सन् परुषनादेन तद्विश्लेषं सूचितवान्, इदानीं पादपगतः सन् प्रहृष्टनादेनास्याः संश्लेषं सूचयतीत्यर्थः ॥५५॥ एतदेव विवृणोति—एष इति । तत्र तदानीम् । प्रतिहारकः वियोजकः सन् । आभ्यां यादृच्छिकप्रासङ्गिकसु कृतदर्शनमुक्तम् ॥ ५६ ॥ पश्येति । अनेन परमपदे ज्ञानप्रधाने सामगायिनां नित्यमुक्तानां स्थितिरुक्ता॥५७॥ रामा०—पश्येति । सन्नादं पश्य शब्दं शृण्वित्यर्थः॥५७

सदेति । यं मारुतं पुरा सीतया सह वर्तमानकाले ॥ ५४ ॥ टी०—सम्प्रति सीताप्राप्ति सूचकं शकुनं व्यतिरेकान्वयमुखेनाह—तां विनेति । तदा पञ्चवट्यां सीतया सह वर्तमान काले । वायसः पक्षी । विहङ्गः सन् विहायसा गच्छन् । संप्रणदितः परुषं भाषितवान् । इदानीं तां विना तया विहीनावस्थायां पादपगतः प्रहृष्टमभि नर्दति । पूर्वमाकाशगतः सन् परुषनादेन तस्या विश्लेषं सूचितवान्, इदानीं पादप गतः सन् प्रहृष्टनादेन तस्याः संश्लेषं सूचयतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ एतदेव विवृणोति—एष इति । एष खलु विहङ्गः विहायसा गच्छतीति विहङ्गः । तत्र तदानीम् । वैदेह्याः प्रतिहारकः अपहारकः, वियोजक इति यावत् । इदानीं तु स पक्षी मां तस्याः समीप मुपनेष्यतीति सम्बन्धः॥५६॥ पश्येति । सन्नादं पश्य शब्दं शृण्वित्यर्थः ॥५७—६५॥

विक्षिप्तां पवनेनैतामसौ तिलकमञ्जरीम् । षट्पदः सहसा भ्येति मदोद्धूतामिव प्रियाम् ॥ ५८ ॥ कामिनामय मत्यन्तमशोकः शोकवर्धनः । स्तवकैः पवनोत्क्षिप्तैस्तर्ज यन्निव मां स्थितः ॥ ५९ ॥ अमी लक्ष्मण दृश्यन्ते चूताः कुसुमशालिनः । विभ्रमोत्सिक्तमनसः साङ्गरागा नरा इव ॥६०॥ सौमित्रे पश्य पम्पायाश्चित्रासु वनराजिषु । किन्नरा नरशार्दूल विचरन्ति ततस्ततः ॥ ६१ ॥ इमानि शुभगन्धीनि पश्य लक्ष्मण सर्वशः । नलिनानि प्रकाशन्ते जले तरुणसूर्यवत् ॥ ६२ ॥ एषा प्रसन्नसलिला पद्म नीलोत्पलायुता । हंसकारण्डवाकीर्णा पम्पा सौगन्धिकायुता ॥ ६३ ॥ जले तरुणसूर्याभैः षट्पदाहतकेसरैः । पङ्कजैः शोभते पम्पा समन्तादभिसंवृता ॥ ६४ ॥ चक्रवाकयुता नित्यं चित्रप्रस्थवनान्तरा । मातङ्गमृगयूथैश्च शोभते सलिलार्थिभिः ॥ ६५ ॥

पवनेन विक्षिप्तां कम्पितां प्रियामिव स्थितां तिलकमञ्जरीं षट्पदः भृङ्गोऽभ्येति। अनेन भगवद्दयाविषयभूतस्योत्तरक्षणे द्वयप्राप्तिर्भवितेत्युच्यते ॥५८॥ कामिनां विरहिणाम् । शोकवर्धनः दुःखवर्धनस्वभावः । स्वभावतो दुष्टप्रकृतिरित्यर्थः । अशोकः पवनोत्क्षिप्तैः वायुना पत्राणां बहिश्चालितैः स्तबकैः मां तर्जयन्निव स्थितः । त्वत्संहारार्थमिमे तप्तबाणाः पञ्चबाणेन स्थापिताः इति भीषयन्निव स्थित इत्युत्प्रेक्षा । संसारिणमनुज्जीवयन्तं मां ज्ञानिनो लज्जितं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ पुनरपि ज्ञानिनां समृद्धिं दर्शयन्वर्णयति–अमी इत्यादिना । कुसुमशालिनः अत एव साङ्गरागाः। विभ्रमोत्सिक्तमनसः विलासगर्वितमनसः। रागिण इति यावत् । नरा इव भान्ति ॥ ६० ॥ सौमित्र इति । स्पष्टम्॥६१॥ इमानीति । नलिनानि रक्तोत्पलानि । जले तरुणसूर्यवत् प्रतितरङ्गं प्रतिफलितबालसूर्यवत् ॥६२॥ विरजादृष्ट्या पम्पां वर्णयति–एषेत्यादिभिश्चतुर्भिः । "सौगन्धिकं तु कह्लारम्" इत्यमरः। शोभत इति शेषः ॥ ६३ ॥ रामा०–पम्पा सौगन्धिकान्वितेति पाठः ॥ ६३ ॥ जल इति । पङ्कजैरभिसंवृतेत्यन्वयः ॥६४॥ चित्रप्रस्थवनान्तरा

पवनाहितवेगाभिरूर्मिभिर्विमलेऽम्भसि । पङ्कजानि विराजन्ते ताडयमानानि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥ पद्मपत्रविशालाक्षीं सततं पङ्कजप्रियाम् । अपश्यतो मे वैदेहीं जीवितं नाभिरोचते ॥ ६७ ॥ अहो कामस्य वामत्वं यो गतामपि दुर्लभाम् । स्मारयिष्यति कल्याणीं कल्याणतरवादिनीम् ॥ ६८ ॥ शक्यो धारयितुं कामो भवेदद्यागतो मया । यदि भूयो वसन्तो मां न हन्यात् पुष्पितद्रुमः ॥ ६९ ॥ यानि स्म रमणीयानि तया सह भवन्ति मे । तान्येवाऽरमणीयानि जायन्ते मे तया विना ॥ ७० ॥ पद्मकोशपलाशानि दृष्ट्वा दृष्टिर्हि मन्यते । सीताया नेत्रकोशाभ्यां सदृशानीति लक्ष्मण ॥ ७१ ॥ पद्मकेसरसंसृष्टो वृक्षान्तरविनिस्सृतः । निःश्वास इव सीताया वाति वायुर्मनोहरः ॥ ७२ ॥

चित्रतीरवनपरिधाना । अन्तरं परिधानम् ॥ ६५ ॥ पवनाहितवेगाभिः पवनोत्पादितवेगाभिः । ताडयमानानि कशाभिस्ताड्यमानानीव ॥ ६६ ॥ एवं पम्पादर्शनजकामोद्रेकमरत्यवस्थया दर्शयति—पद्मेति । "स एकाकी न रमेत" इतिवद्विरजातीरवासो मे न रोचत इति लक्ष्मणायाभिव्यनक्ति ॥ ६७ ॥ वामत्वं वक्रत्वम् । गतां दूरगताम् । स्मारयिष्यति स्मारयति । कल्याणतरवादिनीं शुभतरवचनशीलाम् । मृगमाहरेति चरमश्रुतमेव वाक्यमस्य हृदये वर्तते ॥ ६८ ॥ अद्यागतः इदानीं वर्तमानः । पुष्पिताः द्रुमाः येन स पुष्पितद्रुमः । सर्वथा कामो दुःसह इति उच्यते ॥ ६९ ॥ भोग्यस्य वसन्तस्य कुतो बाधकत्वम् ? तत्राह—यानीति ॥ ७० ॥ नेत्रकोशाभ्यां नेत्रदलाभ्याम् । सीतानेत्रे स्मारयित्वा सन्तापयन्तीत्यर्थः ॥ ७१ ॥ रामानु०—पद्मकोशपलाशानि पद्ममुकुलोपरिदलानि । नेत्रकोशाभ्यां नेत्रकोशशब्देन नेत्रपिधानभूतपक्ष्मप्रदेश उच्यते ॥ ७१ ॥ सर्वप्राणिनां प्राणहेतुर्वायुरेवास्मत्सर्वस्वापहारं कुरुत इत्याह—पद्मेति । पद्मकेसर

पवनेति । पवनाहतवेगाभिः पवनाहतसंजातवेगाभिरित्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अहो इति । वामत्वं कुटिलत्वम् ॥ ६८–७० ॥ पद्मकोशेति । पद्मकोशपलाशानि पद्ममुकुलोपरिदलानि । नेत्रकोशाभ्यां नेत्रकोशशब्देन नेत्रपिधानभूतपक्ष्मप्रदेशा उच्यन्ते । टीका०—पद्मकेसरसंसृष्टम् इत्यनेन सौरभ्यमुक्तम् । वृक्षान्तरविनिस्सृत इत्यनेन मान्द्यमुक्तम् ॥ ७१–८४ ॥

संसृष्टः धूलीकरणं वायुकार्यम् । तथा च सर्वप्राणहेतुरेव सर्वधूलीकरणप्रवृत्तः, सर्वसंहारप्रवृत्त इत्यर्थः । यद्वा पद्माविरहात् पद्मकेसराणि प्रतिकूलानि सन्ति वायोः साहाय्यं कुर्वन्ति । "पादारुन्तुदमेव पङ्कजरजः" इति स्वजनसहज बाधकं कथं नास्मद्बाधकम् । राजसप्रकृतित्वादस्मानपि बाधितुमुपक्रमते । केसरशब्देन तत्स्थरजसोऽत्र विवक्षितत्वात्, किञ्जल्कानामानयनायोगात्, एतन्मूलं कण्टकिसंसर्गः । पद्मकेसरसंसृष्टः नायं वातः किंतु केसरी । सिंहः इत्यपि ध्वनिः । यद्वा पद्मकेसरैः संसृष्टः । स्वयमेव संहारक्षमः । तदुपरि ससहायः । यद्वा रूपवान् ह्यसहायशूरः, रूपरहितोऽयं कथं न सहायमपेक्षेत ? रूपवान् दृढशरीर इत्यपि ध्वनिः । वायुर्बाधकश्चेत्त्वया पूर्वमेव परिहृत्य वर्तितव्यम् तत्राह—वृक्षान्तरविनिस्सृतः । दूरे दृष्ट्वा परिहर्तुं शक्यते । वृक्षषण्डे पूर्वमात्मानं सङ्गोप्य स्थित्वा झटिति विनिर्गतः । यद्वा यथा राजकुमारः सौकुमार्येण छायामार्गेणागच्छति तथायमपीत्यर्थः । यद्वा मन्मथतापेन विश्रमाय तरुच्छायमपि नाश्रयितुं क्षमते । यदि तेऽहं बाधकः तर्हि दूरादपसरेत्यत्राह—निःश्वास इव सीतायाः । पूर्वपरिचितवदवभासमानतया परिहर्तुमपि न शक्नोमि । यद्वा सीतानिश्वासतुल्यतया सात्र किं वृक्षमूले निलीना समागच्छतीति चापलातिशयेनान्यत्र न चालितुं शक्नोमि । "सुरभिनिःश्वसिते दधतस्तृषाम्" इति निःश्वासस्य सौरभ्यं कविभिरुक्तम् । यद्वा न केवलमनिलः सपरिकर एव बाधते, किं तु स्मारकतयापि वाति । न कदाचिदायाति । सर्वदायाति । सकलमपि काननं सविलासं संचरति । यद्वा । वाति "वा गतिगन्धनयोः" स्वार्जितगन्धेन सर्वान् परवशीकरोति । एतादृशबाधकोपि न यः कश्चिदित्याह—वायुः सर्वोज्जीवनहेतुः । यद्वा "भीषास्माद्वातः पवते" इति मत्तो भीतो मां भर्त्सयति । बाधनप्रकारमाह—मनोहरः । आन्तरमपि पदार्थमपहरति । पद्मकेसरसंसृष्ट इत्यनेन शैत्यमुक्तम् । वृक्षान्तरविनिःसृत इत्यनेन मान्द्यम् । निःश्वास इव सीताया इति सौरभ्यम् । यद्वा पद्मकेसर संसृष्ट इत्यनेन चोरसमाधिरुच्यते । स्वस्वरूपापरिज्ञानाय भीरुजनभीषणाय च भस्मोद्धूलितवदनः समायाति । वृक्षान्तराविनिःसृतः । पथिकानां स्वसमीपागमनपर्यन्तं गूढतया स्थित्वा तेषु समीपमागतेषु सपदि समुत्तिष्ठन्निव भाति । निःश्वास इव सीतायाः चिरपरिचित इव सरससँल्लापविशेषैः कस्ते ग्रामः किं ते

सौमित्रे पश्य पम्पाया दक्षिणे गिरिसानुनि । पुष्पितां कर्णिकारस्य यष्टिं परमशोभनाम् ॥७३॥ अधिकं शैलराजोऽयं धातुभिः सुविभूषितः । विचित्रं सृजते रेणुं वायुवेगविघट्टितम् ॥७४॥ गिरिप्रस्थास्तु सौमित्रे सर्वतः सम्प्रपुष्पितैः । निष्पत्रैः सर्वतो रम्यैः प्रदीप्ता इव किंशुकैः॥७५॥ पम्पातीररुहाश्चेमे संसक्ता मधुगन्धिनः। मालतीमल्लिकाषण्डाः करवीराश्च पुष्पिताः ॥ ७६ ॥

नामेति सम्भाषमाण इव स्थितः । वाति धनस्य हस्तगतिपर्यन्तं निःस्पृहता ततस्ततः सञ्चरन्निव स्थितः । वायुः चौर्यं दृष्ट्वा केनचित् ग्रहीतुमुद्युक्तश्चेल्लाघवेन हस्तग्रहणानर्हः । मनोहरः नापाततोपाहरत्, अपि तु सुगुप्तमपि । अनेन निर्हेतुकहरिदयाप्रवाह उपवर्ण्यते—पद्मकेसरसंसृष्टः। "ङ्याापोः संज्ञाछन्दसोः—" इति ह्रस्वः । पद्मायाः केसरैः तत्तुल्यानुरागैः संसृष्टः, पुरुषकारभूतलक्ष्मी प्रणयप्रवृत्त इत्यर्थः । " पितेव त्वत्प्रेयान् जननि परिपूर्णागसि जने हितस्रोतोवृत्त्या भवति च कदाचित्कलुषधीः । किमेतन्निर्दोषः क इह जगतीति त्वमुचितैरुपायैर्विस्मार्य स्वजनयसि माता तदसि नः ॥ " वृक्षान्तरविनिःसृतः " ऊर्ध्वमूल मधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् । " इति वृक्षत्वेनोक्ते संसारमण्डले प्रवृत्तः । निःश्वास इव सीतायाः "स्त्रीप्रायमितरत्सर्वम्" इति परतन्त्रतया स्त्री तुल्यानां लोकानाम् आश्वासको धारकश्चेत्यर्थः । वाति अनवरतं प्रवहति । वायुः सार्वत्रिकः । मनोहरः मानसिकसकलकल्मषहरः । द्रविडोपनिषद्व्याख्याकारैर्व्याख्यातोऽयं श्लोकः ॥ ७२ ॥ अथ विरजाया अर्वाक्प्रदेशवर्तिनां राजसतामससात्त्विकभेदभिन्नानां चेतनानां स्वरूपं स्वकटाक्षविषयभूतं दर्शयति—सौमित्र इत्यादिना । दक्षिण इत्यनेन पम्पादक्षिणतीरं क्रमेण प्रविष्ट इत्यवगम्यते । अनेन कर्णिकारवर्णनेन सत्यलोकादिषु जृम्भमाणा राजसी वृत्तिरुच्यते । यष्टिं लताम् ॥ ७३ ॥ अधिकमिति । अनेन ऋश्यमूकसमीपगमनं द्योतितम् । रजोवर्धकलोक उक्तः ॥ ७४ ॥ प्रदीप्ताः ज्वलिताः ॥ ७५ ॥ पम्पेत्यादिसार्धसप्तश्लोकाः ।इमे उपशोभन्त इत्यन्वयः । तदुपरि दृश्यन्त इत्यन्वयः। संसक्ताः अविरलाः । मधुगन्धिन इति सर्वविशेषणम् । लिङ्गवचन

केतक्यः सिन्धुवाराश्च वासन्त्यश्च सुपुष्पिताः । माधव्यो गन्धपूर्णाश्च कुन्दगुल्माश्च सर्वशः ॥ ७७ ॥ चिरिबिल्वा मधूकाश्च वञ्जुला वकुलास्तथा । चम्पकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाः सुपुष्पिताः ॥७८॥ नीपाश्च वरणाश्चैव खर्जूरा श्च सुपुष्पिताः ॥ ७९ ॥ पद्मकाश्चोपशोभन्ते नीलाशोका श्च पुष्पिताः ॥ ७९ ॥ लोध्राश्च गिरिपृष्ठेषु सिंहकेसर पिञ्जराः । अङ्कोलाश्च कुरण्टाश्च पूर्णकाः पारिभद्रकाः ॥ ८० ॥ चूताः पाटलयश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिताः । मुचुलिन्दार्जुनाश्चैव दृश्यन्ते गिरिसानुषु ॥८१॥ केतको द्दालकाश्चैव शिरीषाः शिंशुपा धवाः। शाल्मल्यः किंशुका श्चैव रक्ताः कुरवकास्तथा । तिनिशा नक्तमालाश्च चन्दनाः स्पन्दनास्तथा ॥ ८२ ॥

विपरिणामः कार्यः । एवं पुष्पितपदमपि । पम्पातीररुहा इमे मालत्यादयः पदार्था उपशोभन्ते इत्येकान्वयः । मालती जातिः । मल्लिकाषण्डाः मल्लिका समूहाः । करवीराः प्रसिद्धाः । सिन्धुवाराः निर्गुण्ड्यः वासन्त्यः पीतवर्ण पुष्पाः लताः । "अत्र पीतायां वासन्ती हेमपुष्पिका" इति वैजयन्ती । माधव्यः अतिमुक्तलताः । गन्धेन पूर्णाः गन्धपूर्णाः । कुन्दानां गुल्माः कक्षाः कुन्दगुल्माः । चिरिबिल्वाः नक्तमालाः । मधूकाः मधुद्रुमाख्या वृक्षाः । वञ्जुलाः वेतसाः । वकुलाः प्रसिद्धाः । तिलकाः क्षुरकाः। नागवृक्षाः नागकेसराः। नीपाः जलकदम्बाः । वरणाः वरणवृक्षाः । खर्जूराः प्रसिद्धाः । पद्मकाः पद्मपर्ण्याख्या वृक्षविशेषाः । लोध्राः शाबरवृक्षाः। सिंहकेसरपिञ्जराः सिंहकेसरवर्णा इत्यर्थः । अङ्कोलाः निकोचकाः। कुरण्टाः पीतवर्णपुष्पाः महासहाख्या गुल्माः। पूर्णकाः शाल्मलिभेदा वृक्षविशेषाः । पारिभद्रकाः निम्बाः । पाटलयः इकारान्त आर्षः । कोविदाराः युगपत्रकाख्या वृक्षाः । मुचुलिन्दाः नारङ्गवृक्षाः। अर्जुनाः ककुभवृक्षाः । केतकानि हेमवर्णपुष्पाणि इति पूर्वस्माद्विशेषः । उद्दालकाः श्लेष्मातकवृक्षाः । शिरीषाः कपीतनाख्या वृक्षाः । शिंशुपाः भस्मगर्भाख्या वृक्षाः । धवाः मधुराख्या वृक्षविशेषाः । कुरवकाः रक्तवर्णपुष्पा महासहाख्या

पुष्पितान् पुष्पिताग्राभिर्लताभिः परिवेष्टितान् । द्रुमान् पश्येह सौमित्रे पम्पाया रुचिरान् बहून् ॥ ८३ ॥ वातविक्षिप्तविटपान् यथासन्नान् द्रुमानिमान् । लताः समनुवर्तन्ते मत्ता इव वरस्त्रियः ॥८४॥ पादपात्पादपं गच्छन् शैलाच्छैलं वनाद्वनम् । वाति नैकरसास्वादः सम्मोदित इवानिलः ॥ ८५ ॥ केचित्पर्याप्तकुसुमाः पादपा मधुगन्धिनः। केचिन्मुकुलसंवीताः श्यामवर्णा इवाबभुः॥८६॥ इदं मृष्टमिदं स्वादु प्रफुल्लमिदमित्यपि । रागमत्तो मधुकरः कुसुमेष्ववलीयते॥८७॥ निलीय पुनरुत्पत्य सहसान्यत्र गच्छति । मधुलुब्धो मधुकरः पम्पातीरद्रुमेष्वसौ॥८८

गुल्माः । रक्तपदं विस्पष्टार्थम् । तिनिशाः नेमिद्रुमाः । नक्तमालाः चिरिबिल्वभेदाः । चन्दनाः प्रसिद्धाः । स्पन्दनाः वृक्षविशेषाः ॥ ७६–८२ ॥ पुष्पितानिति । पम्पायाः सम्बन्धिन इति शेषः ॥ ८३ ॥ वातविक्षिप्तविटपान् वायुविधूतशाखानिति तात्कालिककान्तिविशेषोक्तिः । यथासन्नान् यथा संस्प्रष्टुं शक्यते तथा आसन्नान् । समीपवर्तिन इत्यर्थः । इयता ग्रन्थेन विषयान्तरप्रवणाः प्राकृताः उक्ताः ॥८४॥ पादपात्पादपमिति । कच्छात् कच्छमित्यपि ज्ञेयम् । नैकरसास्वादः अनेकमधुरसकवलनेन । संमोदितः सञ्जातसंमोद इव ॥ ८५ ॥ केचिदिति । पर्याप्तकुसुमा इत्यनेन मुकुलाल्पत्वम् । मुकुलसंवीता मुकुलैः समन्तात् वेष्टिता इत्यनेन विकसितपुष्पस्वल्पत्वं चावगम्यते । श्यामवर्णाः वृन्तवर्णेनेति भावः । आबभुः आभान्ति । लडर्थे लिट् ॥ ८६ ॥ मृष्टं रम्यम् । स्वादु रसवत् । रागमत्तः अभिनवपुष्पकुतूहलाकुल इत्यर्थः । अवलीयते सक्तो भवति ॥ ८७ ॥ रामा०—मधुलिप्सया पुष्पात्पुष्पान्तरं गच्छन्तं मधुकरं विलोक्योत्प्रेक्षते—इदमिति ॥ ८७ ॥ पुनर्मधुकरस्य चापलं दर्शयति—निलीयेति । निलीय क्वचित् पुष्पे क्षणमात्रं स्थित्वा । पुष्पान्तरे भूयसीमिव मधुसमृद्धिं

पादपात्पादपमिति । नैकरसास्वादसंमोदित इव अनेकरसास्वादनेन जातसंमोद इव ॥ ८५ ॥ केचिदिति । पर्याप्तकुसुमा मुकुलसंवीताः । एतत्पुष्पमुकुलप्राचुर्याभिप्रायेणोक्तम् ॥ ८६ ॥ मधुलिप्सया पुष्पात्पुष्पान्तरं गच्छन्तं मधुकरं विलोक्योत्प्रेक्षते—इदमिति । मृष्टं शोधितम्, निर्दोषमित्यर्थः । स्वादु मधुरम् ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

इयं कुसुमसङ्घातैरुपस्तीर्णा सुखाकृता । स्वयं निपतितैर्भूमिः शयनप्रस्तरैरिव ॥ ८९ ॥ विविधा विविधैः पुष्पैस्तैरेव नगसानुषु । विकीर्णैः पीतरक्ता हि सौमित्रे प्रस्तराः कृताः ॥ ९० ॥ हिमान्ते पश्य सौमित्रे वृक्षाणां पुष्पसम्भवम् ॥ ९१ ॥ पुष्पमासे हि तरवः सङ्घर्षादिव पुष्पिताः । आह्वयन्त इवान्योन्यं नगाः षट्पदनादिताः । कुसुमोत्तंसविटपाः शोभन्ते बहु लक्ष्मण ॥ ९२ ॥ एष कारण्डवः पक्षी विगाह्य सलिलं शुभम् । रमते कान्तया सार्धं काममुद्दीपयन् मम ॥ ९३ ॥

दृष्ट्वा तत्क्षणादन्यत्र पुष्पे गच्छति । एवं सर्वत्रेति ज्ञापयितुं पम्पातीरद्रुमेष्वित्युक्तम्॥८८॥ इयं भूमिः । स्वयं निपतितैः, अतिसुकुमारैरित्यर्थः । कुसुमसङ्घातैः उपस्तीर्णा व्याप्ता सती । शयनप्रस्तरैः शयनास्तरणैरिव सुखाकृता सुखावहा कृता ॥ ८९ ॥ नगसानुषु विकीर्णैः विविधैः इतस्ततः स्वयं पतितैः पुष्पैः । विविधाः प्रस्तराः कृता हीत्युत्प्रेक्षा । विविधा इत्यस्य विवरणं पीतरक्ता इति । इदमुपलक्षणम् । नानावर्णा इत्यर्थः । क्वचित्पीतवर्णचम्पकादिपुष्पाणि पतितानि हेममयपर्यङ्क इव भान्ति । क्वचिद्रक्तवर्णकर्णिकारादिपुष्पाणि पतितानि पट्टवस्त्ररचिततलिमानीव । इत्येवं नानावर्णनानाशय्या इव भान्तीति भावः ॥ ९० ॥ हिमान्त इत्यर्धम् । हिमान्ते वसन्ते । वृक्षाणां पुष्पसम्भवं पुष्पसमृद्धिं वक्ष्यमाणस्य संक्षेपेणोक्तिः ॥ ९१ ॥ रामा०—हिमान्ते शिशिरादौ वृक्षाणां यः पुष्पसंभवोऽस्ति तम् । अस्मिन् काले पश्येत्यर्थः ॥ ९१ ॥ पुष्पेति । पुष्पमासे वसन्ते । सङ्घर्षात् पुष्पिता अमी तरवः षट्पदनादिताः सन्तः परस्परमाह्वयन्त इव । यूयं वयमिव न पुष्पिता इत्यन्योन्यं भृङ्गरवेण व्याजेन वदन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । अर्धत्रयमेकान्वयम् वा । आह्वयन्त इवेत्युक्त्वा कुसुमोत्तंसविटपाः पूर्वोक्ताः तरवः बहु अधिकं शोभन्त इति ॥ ९२ ॥ काममुद्दीपयन् ।

इयामीति । इयं भूमिः शयनप्रस्तरैः स्वयं निपतितैः कुसुमसङ्घातैरुपस्तीर्णा अत एव सुखाकृतिः । इमां पश्येति परेण संबध्यते॥८९॥ विविधा इति । नगसानुषु विशीर्णैर्विविधैस्तैरेव पुष्पैः पीतरक्ताः विविधाः प्रस्तराः कृता हीत्युत्प्रेक्षा ॥ ९० ॥ हिमान्ते इति । हिमान्ते शिशिरादौ वृक्षाणां पुष्पसंभवम् ॥ ९१ ॥ पुष्पमासे वसन्ते सङ्घर्षादिव पुष्पिता ये वृक्षास्तानपि पश्येति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥

मन्दाकिन्यास्तु यदिदं रूपमेवं मनोहरम् । स्थाने जगति विख्याता गुणास्तस्या मनोरमाः ॥ ९४ ॥ यदि दृश्येत सा साध्वी यदि चेह वसेमहि । स्पृहयेयं न शक्राय नायोध्यायै रघूत्तम ॥९५ ॥ न ह्येवं रमणीयेषु शाद्वलेषु तया सह । रमतो मे भवेच्चिन्ता न स्पृहाऽन्येषु वा भवेत् ॥ ९६ ॥ अमी हि विविधैः पुष्पैस्तरवो रुचिरच्छदाः । काननेऽस्मिन् विना कान्तां चित्तमुन्मादयन्ति मे ॥९७॥ पश्य शीतजलां चेमां सौमित्रे पुष्करायुताम् । चक्रवाकानुचरितां कारण्डवनिषेविताम् । प्लवैः क्रौञ्चैश्च सम्पूर्णां वराहमृगसेविताम् ॥ ९८ ॥

अन्यरतिदर्शनस्य उद्दीपकत्वादिति भावः ॥ ९३ ॥ यदिदं पम्पायाः रूपम् एवं मन्दाकिन्याश्च मनोहरं रूपम् । कथमेतत्साहश्यं तस्या इत्यत्राह—स्थान इति । मनोरमाः जगति विख्याताः तस्या गुणाः स्थाने युक्ताः ॥ ९४ ॥ ननु परपुरुषेणापहृता कथं रतये प्रार्थ्यते ? तत्राह—साध्वीति । वसेमहि । "भवांस्तु सह वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते । अहं सर्वं करिष्यामि जाग्रतः स्वपतश्च ते ॥" इत्युक्तवता त्वया सह वसेमेत्याशयेन बहुवचनम् । शक्राय शक्रत्वाय । ऐश्वर्ये इन्द्रत्वस्य प्राथमिकत्वात्तथोक्तम् । " रुच्यर्थानां प्रीयमाणः " इति चतुर्थी । उत्तमं पुरुषं प्रति नासत्यमुच्यत इत्याशयेन रघूत्तमेत्युक्तिः ॥ ९५ ॥ रामा०—यदि चेह वसेन्मयि । मयि मत्समीपे ॥ ९५ ॥ उक्तेऽर्थे हेतुमाह—नहीति । रमतः रममाणस्य । हि यस्मात् । चिन्ता न भवेत् अयोध्यायाः अलाभकृता चिन्ता न स्यात् । अन्येषु शक्रत्वादिषु । रहस्यप्येवंविधमानुषत्वभावनानुरूपं वचनं योगिनो बुध्येरन्निति ॥ ९६ ॥ रामा०—नहीति । न स्पृहान्येषु वा भवेदिति सम्यक् । अन्येषु ब्रह्मलोकादिषु ॥ ९६ ॥ अमी इति । विना वर्तमानस्येति शेषः ॥ ९७ ॥ पश्येत्यादिसार्धश्लोकः । पुष्करैः पद्मैः । आयुतां व्याप्ताम् । कारण्डवाः जल

मन्दाकिन्यास्त्विति । मन्दाकिन्यास्तत्प्रसिद्धरूपम् एवं मनोहरं यदि भवेत्तर्हि तस्या जगति विख्याता मनोहराः गुणाः स्थाने युक्ताः इति योजना । टीका०—मन्दाकिन्याश्चित्रकूटपर्वत वर्तिन्याः । स्थाने युक्ताः । "युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने" इत्यमरः । रूपमेतन्मनोहरमिति पाठे—पम्पायाः यदिदं मनोहरं रूपमस्ति, एतन्मन्दाकिन्या विद्यते चेत्तर्हि तस्या जगति विख्याता मनोहरा गुणाः स्थाने युक्ता इति योजना ॥ ९४ ॥ यदीति । मयि मत्समीपे । शक्राय शक्रत्वाय ॥९५॥ न हीति ।

अधिकं शोभते पम्पा विकूजद्भिर्विहङ्गमैः ॥ ९९ ॥ दीपयन्तीव मे कामं विविधा मुदिता द्विजाः । श्यामां चन्द्रमुखीं स्मृत्वा प्रियां पद्मनिभेक्षणाम् ॥ १००॥ पश्य सानुषु चित्रेषु मृगीभिः सहितान् मृगान् । मां पुनर्मृग शावाक्ष्या वैदेह्या विरहीकृतम् ॥ १०१ ॥ व्यथयन्तीव मे चित्तं सञ्चरन्तस्ततस्ततः । अस्मिन् सानुनि रम्ये हि मत्तद्विजगणायुते ॥ १०२॥ पश्येयं यदि तां कान्तां ततः स्वस्ति भवेन्मम ॥ १०३ ॥ जीवेयं खलु सौमित्रे मया सह सुमध्यमा । सेवते यदि वैदेही पम्पायाः पवनं सुखम् ॥ १०४ ॥ पद्मसौगन्धिकवहं शिवं शोकविनाश नम् । धन्या लक्ष्मण सेवन्ते पम्पोपवनमारुतम् ॥ १०५ ॥

काकाः । प्लवैः जलकुक्कुटैः । वराहेति । तीर इति शेषः ॥ ९८ ॥ अधिक मित्यर्धम् । विहङ्गमैः उक्तभिन्नैः ॥९९॥ स्मृत्वा वर्तमानस्येति शेषः ॥१००॥ पुनस्त्वर्थः । विरहीकृतम् विरहिणमित्यर्थः । मृगीभिः सहितान् मृगान् पश्य, वैदेह्या विरहीकृतं मां पुनः पश्येत्यन्वयः । एतेषु सकलत्रेषु सुखं सञ्चरत्सु ममै- कस्याहो कष्टावस्थेति भावः ॥ १०१ ॥ रामानु०—पुनः शब्दोऽप्यर्थे । मामपि पश्येति सम्बन्धः ॥ १०१ ॥ व्यथयन्तीति । सञ्चरन्तः, मृगादय इति शेषः ॥१०२॥ पश्येयामित्यर्धम् । ततः तदा । स्वस्ति शुभम् ॥ १०३ ॥ जीवेयामिति स्पष्टम् ॥१०४॥ पद्मकह्लारगन्धवहामिति लक्षणयार्थः । धन्याः सकान्ताः । पदप्रयोजनं त्वाचार्या ऊचुः । पद्मं च सौगन्धिकं च पद्मसौगन्धिके । ते वहति प्रापयतीति पद्मसौगन्धिकवहम् । अत्र पद्मसौगन्धिकयोर्वहनानुपपत्तेस्तद्गन्धो लक्ष्यते । लक्षणायाश्च प्रयोजनेन भवितव्यम् । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र पावनत्वादि । तथात्र प्रयोजनम् । यथा पद्मस्यैव घ्राणसमीपानयनेपि उपरि स्थितः परिमलः

अन्येषु ब्रह्मलोकादिषु ॥ ९६-९९ ॥ दीपयन्तीति । प्रियां स्मृत्वा स्थितस्य मे कामं द्रुमाः दीपयन्तीति सम्बन्धः॥१०० ॥ पश्येति । पुनःशब्दोऽप्यर्थे । मामपि पश्येति सम्बन्धः ॥ १०१ ॥ व्यथयन्तीति । सञ्चरन्तः मृगा इति शेषः ॥ १०२-१०४ ॥ पद्मेति । पद्मसौगन्धिकवहं पद्मसौरभवहम् । धन्याः सकान्ताः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

श्यामा पद्मपलाशाक्षी प्रिया विरहिता मया ।
कथं धारयति प्राणान् विवशा जनकात्मजा ॥ १०६ ॥
किन्नु वक्ष्यामि राजानं धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ।
सीताया जनकं पृष्टः कुशलं जनसंसदि ॥ १०७ ॥
या मामनुगता मन्दं पित्रा प्रव्राजितं वनम् ।
सीता सत्पथमास्थाय क्व नु सा वर्तते प्रिया ॥ १०८ ॥
तया विहीनः कृपणः कथं लक्ष्मण धारये ।
या मामनुगता राज्याद्भ्रष्टं विगतचेतसम् ॥ १०९ ॥
तच्चार्वञ्चितपक्ष्माक्षं सुगन्धि शुभमव्रणम् ।
अपश्यतो मुखं तस्याः सीदतीव मनो मम ॥ ११० ॥

शीतलो गृह्यते । नान्तःस्थित उष्णमिश्रः तथायं वायुरपि उपरिस्थशीतल परिमलमादाय समागच्छतीत्यर्थः । यद्वा पद्मकेसरसंसृष्ट इत्यनुक्तेः पद्मसौगन्धिकोपरिवर्तिपरिमलावह इत्यर्थः । गुणगुणिनोरभेदविवक्षया पद्मसौगन्धिकेत्युक्तिः । उभयोक्त्या नानापुष्पग्रथितमालिकाधारिण इव नानापुष्पपरिमलं वहतीत्युच्यते । शिवं शुद्धम् । तथा चान्यासंस्पर्शितोक्त्या प्राथमिकमलयमारुत इत्युच्यते । शोकविनाशनम् । विरहिणो दक्षिणपवनः शोकवर्धनः नतु शोकविनाशनः । तथा च जीवतो हि शोकं कुर्यात् जीवितापायकरणेन शोकधर्म्यभावाच्छोकविनाशनम् । धन्या एवंविधे मलयानिले वाति सति एकान्तस्थलमन्वेष्य शयनपराः केचन सन्ति हि । सेवन्ते कदा समागमिष्यत्ययं पवन इत्यवसरप्रतीक्षा भवन्ति । सेवा ह्यवसरप्रतीक्षा । पम्पोपवनमारुतम् आकरादागताग्निमिव स्थितम् । समुद्रादुत्थितवडवानलमिवेत्यर्थः । (प्रत्येकश्लोकव्याख्यानेप्ययमेवाभिप्राय उक्तः) ॥ १०५ ॥ श्यामेति । विवशा प्राणत्यागेपि न स्वतन्त्रेत्यर्थः ॥ १०६ ॥ किन्विति । सीतया सह मम कुशलं पृष्ट इत्यर्थः ॥ १०७ ॥ मन्दं भाग्यरहितम् । " मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः" इत्यमरः । सत्पथं पतिव्रतामार्गमास्थाय अनुगतेत्यन्वयः ॥ १०८ ॥ धारये जीवामि । विगतचेतसं विकलहृदयम् ॥ १०९ ॥ अञ्चितपक्ष्माक्षम् अञ्चितानि

किन्विति । सीतयेति सहार्थे तृतीया । सीतया सहितस्य तव कुशलमिति पृष्टोऽहं जनकं किं वक्ष्यामीति सम्बन्धः ॥ १०७ ॥ टीका—धारये प्राणानिति शेषः १०८ ॥ १०९ ॥ तदिति ।

स्मितहास्यान्तरयुतं गुणवन्मधुरं हितम् । वैदेह्या वाक्यमतुलं कदा श्रोष्यामि लक्ष्मण ॥ १११ ॥ प्राप्य दुःखं वने श्यामा सा मां मन्मथकर्शितम् । नष्टदुःखेव हृष्टेव साध्वी साध्वभ्यभाषत ॥ ११२ ॥ किन्नु वक्ष्यामि कौसल्यामयोध्यायां नृपात्मज । क्व सा स्नुषेति पृच्छन्तीं कथं चातिमनस्विनीम् ॥ ११३ ॥ गच्छ लक्ष्मण पश्य त्वं भरतं भ्रातृवत्सलम् । नह्यहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजाम् ॥११४॥ [इति रामस्तु विलपन् हतनौरिव सागरे । न ददर्श तदा पारं शोकस्य पुरुषर्षभ ॥]

पूजितानि, स्निग्धानीति यावत् । पक्ष्माणि ययोस्ते अञ्चितपक्ष्मणी अक्षिणी यस्य तत् । शुभं शोभमानम् । अव्रणम्, निर्दोषमित्यर्थः । व्रणकिणरहितं वा ॥११०॥स्मितेति। स्मितहास्यान्तरयुतं "कान्तस्मिता लक्ष्मण जातहासा" इत्युक्तरीत्या स्मितेन नैसर्गिकस्मितेन हास्यान्तरेण आगन्तुकहास्येन च युक्तम् । गुणवत् स्ववचनापेक्षया उत्कर्षवत् । मधुरं हितं प्रियहितम् । अतुलम् । "प्रियवादि च भूतानाम्" इत्युक्तरामवचनमप्यस्य न सदृशमित्यर्थः । संसारादुत्तीर्णस्य चेतनस्य "एतत्साम गायन्नास्ते" इत्युक्तसामध्वनिं कदा श्रोष्यामीति व्यञ्जयति ॥ १११ ॥ स्वयं दुःखं प्राप्य स्थितापि स्वदुःखमप्रकाशयन्ती हर्षं भावयन्ती । साधु मन्मथार्तिनिवर्तकं वचनमभ्यभाषत । पूर्वमिति शेषः । अनादिकालं मम कैङ्कर्ययोग्यो जीव इत्यर्थः ॥ ११२ ॥ सा स्नुषा क्व कथं कीदृक्प्रकारेति पृच्छन्तीं कौसल्यां किं वक्ष्यामि । अतिमनास्विनीमित्यनेन यथार्थं वक्ष्यामि चेत्तदानीमेव वात्सल्यातिशयान्नश्येदित्युच्यते ॥ ११३ ॥ किमत्र युक्तं तत्राह—गच्छेति । ऋते विना ॥ ११४ ॥ रामानु०—न ह्यहं जीवितुं

अव्रणं निर्दोषम् ॥ ११० ॥ स्मितहास्यान्तरयुतं प्रसन्नहास्यविशेषेण युक्तम् । टी०—यद्वा स्मितं मन्दहासः, हास्यं प्रकटहासः, अन्तरम् अवसरः, यथावसरं तद्युक्तमित्यर्थः । **गुणवत् उपचारवत् ॥ १११॥ टीका—**प्राप्येति । श्यामा सम्पूर्णयौवना, उपभोगयोग्येति यावत् । मन्मथकर्शितं मन्मथपीडितम् अल्पकालविलम्बमप्यसहमानमित्यर्थः । तथापि नष्टदुःखेव सा मनोनुकूलं यथा भवति तथा अभ्यभाषत अभिमुखी भाषते **॥ ११२ ॥ किं न्विति । सा स्नुषा कुत्र वर्तते कथं च किं प्रकारेति च पृच्छन्तीं कौसल्यां किन्नु वक्ष्यामि यथावृत्तं वक्ष्यामि अन्यद्वक्ष्यामि वा । उभयमपि वक्तुं न शक्यमिति भावः ।** टी०—इदं मदीयं दुःखं तावदास्ताम्, वनवासानन्तरं गतेन

इति रामं महात्मानं विलपन्तमनाथवत् । उवाच लक्ष्मणो भ्राता वचनं युक्तमव्ययम् ॥ ११५॥ संस्तम्भ राम भद्रं ते मा शुचः पुरुषोत्तम । नेदृशानां मतिर्मन्दा भवत्यकलुषात्मनाम् ॥ ११६ ॥ स्मृत्वा वियोगजं दुःखं त्यज स्नेहं प्रिये जने । अतिस्नेहपरिष्वङ्गाद्वर्तिरार्द्रापि दह्यते ॥ ११७ ॥ यदि गच्छति पातालं ततो ह्यधिकमेव वा । सर्वथा रावणस्तावन्न भविष्यति राघव ॥ ११८ ॥ प्रवृत्तिर्लभ्यतां तावत्तस्य पापस्य रक्षसः । ततो हास्यति वा सीतां निधनं वा गमिष्यति ॥ ११९ ॥ यदि यात्यदितेर्गर्भं रावणः सह सीतया । तत्राप्येनं हनिष्यामि न चेद्दास्यति मैथिलीम् ॥१२०॥ स्वास्थ्यं भद्रं भजस्वार्य त्यज्यतां कृपणा मतिः । अर्थो हि नष्टकार्यार्थैर्नायत्नेनाधिगम्यते ॥ १२१ ॥

शक्तस्तामृते जनकात्मजामित्यस्यानन्तरम् इति रामस्तु विलपन्नित्यादयः केचन श्लोकाः कतिपय कोशेषु दृश्यन्ते । ते बहुकोशेष्वदृष्टत्वाद्वाल्मीकिपाकाप्रतीतेश्च तैर्विना कथासङ्गत्युपपत्तेश्च न व्याख्याताः ॥ ११४ ॥ इतीति । अव्ययं युक्तिभिरविनाश्यम् ॥ ११५ ॥ संस्तम्भ संस्तम्भस्व, धैर्यमवलम्बस्वेत्यर्थः। अकलुषात्मनां सधैर्यहृदयानाम् । ईदृशानां त्वादृशानाम् । मन्दा अल्पा, कलुषितेत्यर्थः ॥ ११६ ॥ वियोगजं दुःखं भवतीत्येतल्लोकवृत्तं स्मृत्वा तद्धेतुभूतं प्रियजनविषयातिस्नेहं त्यजेत्यर्थः । तत्र श्लेषगर्भमर्थान्तरं न्यस्यति अतीति । स्नेहः प्रीतिः तैलं च । अतः वात्सल्य-प्रवृत्तिं विहाय चेतनसन्तरणोपायं चिन्तयेत्यर्थः ॥ ११७ ॥ न भविष्यति विनशिष्यती त्यर्थः ॥ ११८ ॥ प्रवृत्तिर्वार्ता ॥ ११९ ॥ आदितेः इन्द्रस्य मातुः ॥१२०॥ स्वास्थ्यं धैर्यम् । नष्टकार्यार्थैः नष्टकार्यरूपप्रयोजनैः पुरुषैः ।

मया बन्धुविषयप्रश्नोपि दुरुत्तर इत्याह—किन्न्विति ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ इति राममिति । अव्ययम् युक्तिभिः खण्डितुमशक्यम् ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ स्मृत्वेति । वियोगजं दुःखं स्मृत्वा प्रिये जने स्नेहं त्यज । कुतः ? अतिस्नेहेति ॥११७-१२०॥ स्वास्थ्यमिति । स्वास्थ्यं

स०—अतिस्नेहकरणे कदाचिद्वियोगेन दुःखं भवति । अतो वियोगजं दुःखं स्मृत्वा प्रिये जने स्नेहं त्यज । तदेव दृष्टान्तेनाह—अतीति । आर्द्रापीत्यनेन विरोधाभासस्सूच्यते । लोके आर्द्रवस्तुनो दाहाभावात् ॥११७॥

उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्परं बलम् । सोत्साहस्यास्ति लोकेऽस्मिन् न किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ १२२॥ उत्साहवन्तः पुरुषा नावसीदन्ति कर्मसु । उत्साहमात्रमाश्रित्य सीतां प्रतिलभेमहि ॥ १२३ ॥ त्यज्यतां कामवृत्तत्वं शोकं संन्यस्य पृष्ठतः। महात्मानं कृतात्मानमात्मानं नावबुद्ध्यसे ॥ १२४॥ एवं सम्बोधितस्तत्र शोकोपहतचेतनः । न्यस्य शोकं च मोहं च ततो धैर्यमुपागमत् ॥ १२५ ॥ सोऽभ्यतिक्रामदव्यग्रस्तामचिन्त्यपराक्रमः । रामः पम्पां सुरुचिरां रम्यपारिप्लवद्रुमाम् ॥ १२६ ॥ निरीक्षमाणः सहसा महात्मा सर्वं वनं निर्झरकन्दरांश्च । उद्विग्नचेताः सह लक्ष्मणेन विचार्य दुःखोपहतः प्रतस्थे ॥ १२७ ॥

अयत्नेन यत्नाभावेन।१२१॥ रामानु०-स्वास्थ्यं स्वभावावस्थानं धैर्यमिति यावत्॥१२१॥ अतो यत्नः कर्तव्य इत्याह द्वाभ्याम्-उत्साह इत्यादिभ्याम् ॥१२२॥१२३॥ कामे वृत्तो व्यापारो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वम् । पृष्ठतः संन्यस्य तिरस्कृत्येत्यर्थः । आत्मानम् कृतात्मानं शिक्षितमनस्कम् । महात्मानं महाधैर्यम् नावबुद्ध्यसे । तस्मात्त्यज्यतामित्यन्वयः । किं वात्सल्येन तप्यसे । "साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापी भवति" इति भवद्भिरेव कृतां शास्त्रमर्यादां किं नावबुद्ध्यस इत्यर्थः ॥ १२४ ॥ एवमिति । अत्र शोकमोहशब्दाभ्यां दयावात्सल्ये उच्येते । तयोस्त्यागो नाम शास्त्रमर्यादानुसारेण चेतनरक्षणोद्योगः ॥ १२५ ॥ अभ्यतिक्रामत्, अनित्यत्वादडभावः । पारिप्लवद्रुमां चञ्चलद्रुमाम् । अनेन भगवतः संसारिमण्डलाभिमुख्यं सूचितम्॥१२६॥ सर्गार्थं पुनः सङ्ग्रहेण दर्शयति द्वाभ्याम्-निरीक्षमाण इति। विचार्य सीतामन्वि-

धैर्यमित्यर्थः । अर्थो हीति । नष्टकार्यार्थैः नष्टकार्यरूपप्रयोजनैः । पुरुषैः नष्टधैर्यैः पुरुषैर्वा अर्थः प्रयोजनः अयत्नेन नाधिगम्यते ॥ १२१-१२३ ॥ त्यज्यतामिति । आत्मानं कृतात्मानं शिक्षितान्तःकरणम्। महात्मानं महाधृतिम्, परमात्मानं वा किं न बुद्ध्यस इत्यर्थः । टी०-कामवृत्तत्वं मन्मथपरतन्त्रत्वम् ॥१२४॥१२५॥ पारिप्लवद्रुमां चञ्चल

तं मत्तमातङ्गविलासगामी गच्छन्तमव्यग्रमना महात्मा। स लक्ष्मणो राघवमप्रमत्तो ररक्ष धर्मेण बलेन चैव ॥ १२८ ॥ तावृश्यमूकस्य समीपचारी चरन् ददर्शा द्भुतदर्शनीयौ । शाखामृगाणामधिपस्तरस्वी वितत्रसे नैव चिचेष्ट किञ्चित् ॥ १२९॥ स तौ महात्मा गजमन्दगामी शाखामृगस्तत्र चिरं चरन्तौ । दृष्ट्वा विषादं परमं जगाम चिन्तापरीतो भयभारमग्नः ॥ १३०॥

ष्येत्यर्थः ॥ १२७ ॥ मत्तगजवत् विलासेन गन्तुं शीलमस्यास्तीति तथा । अनेन वनदुर्गप्रदेशेपि निर्भयसञ्चारित्वमुच्यते । अव्यग्रमनाः अचञ्चलचित्तः, अप्रकम्प्यरामविषयप्रेमभार इत्यर्थः । महात्मा अप्रच्युतधैर्यः । अप्रमत्तः गमनसौन्दर्यानुभवेप्यसक्तः । सः " रामे प्रमादं मा कार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति।" इति सुमित्रया सन्दिष्टः । लक्ष्मणः कैङ्कर्यलक्ष्मीयुक्तः । तं सीतावियोगार्तम् । गच्छन्तं 'मत्तमातङ्गगामिनम्' इत्युक्तरीत्या गमनचारुतया सर्वान् वशीकुर्वन्तं राघवम् । धर्मेण संस्तम्भेत्यादिराजनीतिकथनेन, बलेन 'तत्राप्येनं हनिष्यामि' इति स्वबलकथनेन च । ररक्ष निर्दुःखमकरोत् ॥ १२८ ॥ अथ सीताप्राप्ति बीजमुपक्षिपति—ताविति । ऋश्यमूकस्य ऋश्यमूकाख्यपर्वतस्य । समीपचारी समीपसञ्चरणशीलः । वालिभयादिति शेषः । चरन् कदाचित्पम्पोपान्ते पर्यटन् । अद्भुतं यथा भवति तथा दर्शनीयौ । शाखामृगाणां वानराणाम् अधिपः सुग्रीवः । तरस्वी बलवान् । वितत्रसे तत्रास । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । भीतोऽभूत् । न चिचेष्ट न चिचेष्टे । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । स्तब्धोऽभूदित्यर्थः ॥ १२९ ॥ तत्र पम्पावने । विषादचिन्ताभयहेतव उत्तरसर्गे व्यक्ती

द्रुमां तां पम्पामतिक्रामत् अत्यक्रामत् ॥१२६॥१२७॥ धर्मेण बलेन च "संस्तम्भ राम भद्रं ते" इत्यादिराजनीतिरूपधर्मकथनेन "तत्राप्येनं हनिष्यामि" इत्यादिस्वबलो कथनेन चेत्यर्थः ॥१२८॥ ताविति । शाखामृगाणामधिपः सुग्रीवः तौ रामलक्ष्मण ददर्श । ततः तस्य सुग्रीवस्य चित्तं विभ्रान्तिमत् बभूवेति सम्बन्धः ॥१२९॥ १३०॥

तमाश्रमं पुण्यसुखं शरण्यं सदैव शाखामृगसेविता
न्तम् । त्रस्ताश्च दृष्ट्वा हरयोभिजग्मुर्महौजसौ राघव
लक्ष्मणौ तौ ॥ १३१ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये
आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तौ तु दृष्ट्वा महात्मानौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
वरायुधधरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् ॥ १ ॥
उद्विग्नहृदयः सर्वा दिशः समवलोकयन् ।
न व्यतिष्ठत कस्मिंश्चिद्देशे वानरपुङ्गवः ॥ २ ॥

भविष्यन्ति ॥ १३० ॥ न केवलं सुग्रीव एव त्रस्तः, तत्सचिवा अपीत्याह—तमिति । आश्रमं मतङ्गाश्रमम् । पुण्यं धर्मवर्धकम् । सुखं सुखकरम् । शरण्यं मुनिजनवासयोग्यम् । सदैव वानरसेवितान्तम्, वानरसेवितमध्यमिति दुष्प्रवेशत्वोक्तिः । तौ दृष्ट्वा हरयः वानराः वित्रस्ताः । मुनिवेषेण वालिप्रेरितौ समागताविति शङ्कयेति भावः । हरयः तौ दृष्ट्वा त्रस्ताः सन्तः आश्रममभिजग्मुरित्यन्वयः । अस्मिन् सर्गे सार्धत्रिंशदुत्तरशतश्लोकाः ॥ १३१ ॥ रामानु०—तमिति । तं मतङ्गशापाद्वालिनो दुष्प्रवेशत्वेन प्रसिद्धम् । हरयः सुग्रीवादयः । बहुवचनप्रयोगस्तु सचिवापेक्षया । एतदुपरितनसर्गे व्यक्तीभविष्यति ॥ १३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

अथ सुग्रीवेण हनुमत्प्रेषणं द्वितीये—तौ त्वित्यादि । महात्मानौ महाशरीरौ, भद्राकृती इत्यर्थः । वरायुधधरौ अत एव वीरौ ॥ १ ॥ उद्विग्नहृदयः भीत

तमाश्रमं मतङ्गशापात् वालिनो दुष्प्रवेशत्वेन प्रसिद्धं मतङ्गाश्रमम् । हरयः सुग्रीवादयः, त्रस्ताः वालिप्रेरिताविति बुद्ध्या भीताः ॥ १३१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥

टीका—तमिति । तमाश्रमं मतङ्गशापाद्वालिनो दुष्प्रवेशत्वेन प्रसिद्धं मतङ्गाश्रमम् । हरयः सुग्रीवादयः । त्रस्ताः वालिप्रेरितबुद्ध्या भीताः । पुण्यं पवित्रम् । सुखं सुखकरम्, अनयोः पदयोर्विशेषणसमासः । अयं श्लोकः उत्तरसर्गार्थसङ्ग्राहकः । एवमेवान्येषु पुराणेषु पम्पादर्शनेन रामस्य कामार्तत्वं प्रतिपादितम् । अत एव रामो विरहभरेण भ्रमरादीन् शशापेत्युक्तं स्कान्दे—“ वैमुख्यं गन्धफल्यास्तु भ्रमरानशपत्प्रभुः । कोकान्निशीथे विश्लेषं पिकमन्यविवर्द्धनम् । चन्दनं सर्पनिलयं वायुं सर्पाशनं तथा । ज्योत्स्नां कलङ्कसञ्छन्नां शशाप रघुनन्दनः ॥ ” इति ॥ १३१ ॥

नैव चक्रे मनः स्थाने वीक्षमाणौ महाबलौ । कपेः परम भीतस्य चित्तं व्यवससाद ह ॥ ३ ॥ चिन्तयित्वा स धर्मात्मा विमृश्य गुरुलाघवम् । सुग्रीवः परमोद्विग्नः सर्वैरनुचरैः सह ॥ ४ ॥ ततः स सचिवेभ्यस्तु सुग्रीवः प्लवगाधिपः । शशंस परमोद्विग्नः पश्यंस्तौ रामलक्ष्मणौ ॥ ५ ॥ एतौ वनमिदं दुर्गं वालिप्रणिहितौ ध्रुवम् । छद्मना चीरवसनौ प्रचरन्ताविहागतौ ॥ ६ ॥ ततः सुग्रीवसचिवा दृष्ट्वा परमधन्विनौ । जग्मुर्गिरितटात्तस्मादन्यच्छिखरमुत्तमम् ॥ ७ ॥ ते क्षिप्रमधिगम्याथ यूथपा यूथपर्षभम् । हरयो वानरश्रेष्ठं परिवार्योपतस्थिरे ॥८॥ एकमेकायनगताः प्लवमाना गिरेर्गिरिम् । प्रकम्पयन्तो वेगेन गिरीणां शिखराण्यपि ॥ ९ ॥

मनस्कः ॥ २॥ स्थाने स्वस्थाने, निश्चलत्व इति यावत् । व्यवससाद दुःखितमभूत् ॥३॥ धर्मे राजधर्मे आत्मा मतिर्यस्य स धर्मात्मा । अनुचरैः मन्त्रिभिः सह । चिन्तयित्वा गुरुलाघवं विमृश्य । स्थाने पलायने च गुरुलाघवं विमृश्य च परमोद्विग्नोऽभवत् ॥ ४ ॥ रामलक्ष्मणौ तत्स्वभावं शशंस ॥ ५ ॥ प्रणिहितौ चारौ । छद्मना ऋषिवेषव्याजेन ॥ ६ ॥ जग्मुः । सुग्रीववचने हितत्वबुद्ध्येति शेषः ॥ ७ ॥ अधिगम्य नानादिक्षु पलायिताः एकत्र समागम्य ॥ ८॥ पुनरपि गिरेर्गिरिं प्लवमानाः गिरीणां शिखराण्यपि प्रकम्पयन्तः । एकायनगताः क्रमेणैकस्थानगताः सन्तः । एकम् एकाकिनं सुग्रीवमुपतस्थिर इत्यनुषङ्गः । एवमेकायनगता इति पाठे—एवम् उक्तरीत्या । एकायनगतास्ते प्रकम्पयन्तो

नैवेति । तौ वीक्षमाणौ मनः स्थाने न चक्रे न स्थापयामास । व्यसनात्कर्तव्यताशून्योऽभूदित्यर्थः ॥ ३ ॥ धर्मात्मा धर्मे राजधर्मे आत्मा मतिर्यस्य स तथोक्तः "आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः" इत्यमरः । सुग्रीवः अनुचरैर्मन्त्रिभिस्सह चिन्तयित्वा गुरुलाघवं विमृश्य अवस्थाने पलायने च गुरुलाघवं विमृश्य परमो द्विग्नोऽभवदिति सम्बन्धः॥४–८॥ एवमिति पाठः । एवमेकायनगता अपि पूर्वोक्तप्रकारेण एकस्थानगता अपि गिरीणां शिखराणि प्रकम्पयन्तः गिरेः गिरिं प्लवमानाः जग्मु

ततः शाखामृगाः सर्वे प्लवमाना महाबलाः । बभञ्जुश्च नगांस्तत्र पुष्पितान् दुर्गसंश्रितान् ॥ १० ॥ आप्लवन्तो हरिवराः सर्वतस्तं महागिरिम् । मृगमार्जारशार्दूलां स्त्रासयन्तो ययुस्तदा ॥ ११ ॥ ततः सुग्रीवसचिवाः पर्वतेन्द्रं समाश्रिताः । सङ्गम्य कपिमुख्येन सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ १२ ॥ ततस्तं भयसंविग्नं वालिकिल्बिषशङ्कितम् । उवाच हनुमान् वाक्यं सुग्रीवं वाक्यकोविदः ॥ १३ ॥ सम्भ्रमस्त्यज्यतामेष सर्वैर्वालिकृते महान् । मलयोऽयं गिरिवरो भयं नेहास्ति वालिनः ॥ १४ ॥ यस्मादुद्विग्नचेतास्त्वं प्रद्रुतो हरिपुङ्गव । तं क्रूरदर्शनं क्रूरं नेह पश्यामि वालिनम् ॥ १५॥

ऽभवन्निति योजना ॥ ९ ॥ रामानु०—एवमिति पाठः । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । एवमेकायनगता अपि पूर्वोक्तप्रकारेणैकस्थानगता अपि गिरीणां शिखराणि प्रकम्पयन्तः गिरेर्गिरिं प्लवमानाः । जग्मुरिति शेषः । अत्र गिरिशब्दो गिर्येकदेशवाची । एकमेकायनगता इति पाठे—एकं पलायनेन एकाकिनं यूथपर्षभं सुग्रीवमधिगम्य । अत एव एकायनगता एकस्थानगताः परिवार्योपतस्थिर इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ९ ॥ दुर्गे गिरिः ॥ १० ॥ आप्लवन्तो ययुः, नतु मन्दं ययुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ पर्वतेन्द्रम् ऋश्यमूकम् । पर्यन्तपर्वतेषु तत्र तत्र गत्वा पुनस्तमेव ऋश्यमूकं ययुरित्यर्थः॥१२॥रामा०—पर्वतेन्द्रम् ऋश्यमूकैकदेशम् ॥१२॥ वालिकिल्बिषेण वालिकपटेन शङ्कितम् । वालिना प्रेषिताविमाविति शङ्कितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ वालिनिमित्तं सम्भ्रमस्त्यज्यताम् । मलय इति पर्वतमात्रस्य नाम । अयं मलयः अयं पर्वतः गिरिवरः ऋश्यमूक इत्यर्थः ॥ १४ ॥ रामा०—मलयोऽयमृश्यमूकावयवपर्वतः । 'पर्वतादृश्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवौ' इति मलयस्यैव ऋश्यमूकशब्देन वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १४ ॥ वाली वेषान्तरधारी समागत इति भ्रमं रिति शेषः । एकमेकायनगता इति पाठे—एकाकीभूय भयेन पलायन्तम् अत एव एकम् एकाकिनं यूथपर्षभं सुग्रीवमभिगम्य अत एव एकायनगताः पूर्वोक्तप्रकारेण एकस्थानगताः । यद्वा एकायनगताः । एकमार्गगताः "अयनं वर्त्ममार्गाध्वपन्थानः" इत्यमरः । सुग्रीवेण एकसुखदुःखा हरयः परिवार्योपतस्थिर इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ९–११ ॥ तत इति । पर्वतेन्द्रम् ऋश्यमूकम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ मलयः ऋश्यमूक इत्यर्थः । टीका—सम्भ्रमो भयम् । मलयः ऋश्यमूकः । भयं नास्ति मतङ्गशापादस्य वालिनो दुष्प्रवेशत्वा

यस्मात्तव भयं सौम्य पूर्वजात् पापकर्मणः । स नेह वाली दुष्टात्मा न ते पश्याम्यहं भयम् ॥ १६ ॥ अहो शाखामृगत्वं ते व्यक्तमेव प्लवङ्गम । लघुचित्ततयात्मानं न स्थापयसि यो मतौ ॥ १७ ॥ बुद्धिविज्ञानसम्पन्न इङ्गितैः सर्वमाचर । न ह्यबुद्धिं गतो राजा सर्वभूतानि शास्ति हि ॥ १८ ॥ सुग्रीवस्तु शुभं वाक्यं श्रुत्वा सर्वं हनूमतः । ततः शुभतरं वाक्यं हनूमन्तमुवाच ह ॥ १९ ॥ दीर्घबाहू विशालाक्षौ शरचापासिधारिणौ । कस्य न स्याद्भयं दृष्ट्वा ह्येतौ सुरसुतोपमौ ॥ २० ॥ वालिप्रणिहितावेतौ शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ । राजानो बहुमित्राश्च विश्वासो नात्र हि क्षमः ॥ २१ ॥ अरयश्च मनुष्येण विज्ञेयाश्छन्नचारिणः । विश्वस्तानामविश्वस्ता रन्ध्रेषु प्रहरन्ति हि ॥ २२ ॥

वारयति—यस्मादित्यादिना । यस्मात् वालिनः । क्रूरं क्रूरकर्माणम् ॥ १५ ॥ यस्मादिति । पापकर्मणः अनुजभार्यापहारिणः । भयं भयहेतुम् ॥ १६ ॥ अहो इति । मतौ सम्यग्विचारे ॥ १७ ॥ रामा०—मतौ सम्यग्विचारविषयबुद्धौ ॥ १७ ॥ बुद्धिः सामान्यतो ज्ञानम्, विशेषतो ज्ञानं विज्ञानम्, इङ्गितम् अभिप्राय सूचको व्यापारः । सर्वं कार्यम् । अबुद्धिम् अबुद्ध्यादिकम् ॥ १८ ॥ ततः शुभतरं तद्वाक्यादत्यन्तशुभम् ॥ १९ ॥ दीर्घा बाहवो ययोस्तौ दीर्घबाहू, इत्येवं सर्वत्र समासः ॥ २० ॥ वालिप्रणिहितौ नाहं वाली समागत इति बिभेमि, किन्तु तत्प्रेषिताविति मत्वेति भावः । एतादृशतदीयपुरुषस्य का प्रसक्ति स्तत्राह—राजान इति । अत्र राजविषये ॥ २१ ॥ छन्नचारिणोऽरयः मनुष्येण शत्रुमता ज्ञेयाः । कुत इत्यत्राह विश्वस्तानामिति । विश्वस्तानां शत्रूणां रन्ध्रेषु

दिति भावः ॥ १४-१६ ॥ अहो इति । मतौ सम्यग्विचारविषयबुद्धौ ॥ १७ ॥ बुद्धिः सामान्यतो ज्ञानम्, विज्ञानं विशेषज्ञानम् । इङ्गितम् अभिप्रायसूचको व्यापारः ॥ १८ ॥ १९ ॥ टी०—दीर्घेति । सुरसुतः सुरराजः, तदुपमौ । " पार्थिवे तनये सुतः " इत्यमरः । ॥ २० ॥ वालिप्रणिहिताविति एतौ शङ्के । कुतः । राजानो बहुमित्राः राजानो वेषान्तरधारिभिर्मित्रैः शत्रून् घातयिष्यन्तीति भावः ॥ २१ ॥ अरयो विज्ञेयाः शोध

कृत्येषु वाली मेधावी राजानो बहुदर्शनाः । भवन्ति परहन्तारस्ते ज्ञेयाः प्राकृतैर्नरैः ॥ २३ ॥ तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गम । इङ्गितानां प्रकारैश्च रूपव्याभाषणेन च ॥ २४ ॥ लक्षयस्व तयोर्भावं प्रहृष्ट मनसौ यदि। विश्वासयन् प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुनः पुनः ॥ २५॥ ममैवाभिमुखं स्थित्वा पृच्छ त्वं हरिपुङ्गव । प्रयोजनं प्रवेशस्य वनस्यास्य धनुर्धरौ ॥ २६॥ शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवङ्गम । व्याभाषितै र्वा विज्ञेया स्याद्दुष्टादुष्टता तयोः ॥ २७ ॥

प्रमादेषु सत्सु स्वयमविश्वस्ताः सन्तः प्रहरन्ति हि ॥ २२ ॥ कृत्येषु कर्तव्य कार्येषु । वाली मेधावी दूरदर्शी । स्वभावश्चायं राज्ञामित्याह—राजान इति । राजानः बहुदर्शनाः बहूपायज्ञाः । परहन्तारो भवन्ति । ते प्राकृतैः दीनवेष धरैः नरैः ज्ञेयाः ॥ २३ ॥ प्राकृतेन प्राकृतवेषेण । इङ्गितानां भावसूचक कायिकव्यापाराणाम् । प्रकारैरवान्तरभेदैः । रूपेण सौम्यासौम्यलक्षणेन । व्याभाषणेन अन्योन्यसम्भाषणेन च तौ ज्ञेयौ ॥ २४ ॥ यदि प्रहृष्टमनसौ यदि शुद्धभावौ । तदा प्रशंसाभिः तदनुकूलेङ्गितैश्च पुनः पुनः विश्वासयन् ममैवाभिमुखम् अनुकूलं यथा भवति तथा । स्थित्वा स्थापयित्वा । धनुर्धरौ धनुर्धरतया अत्र वने प्रवेशस्य प्रयोजनं पृच्छ ॥ २५ ॥ २६ ॥ शुद्धेति ।

नीयाः । कुतः ? अविश्वस्ताः अविश्वसनीयाः । अरयो विश्वस्तानां छिद्रेषु प्रहरन्ति, विश्वस्तानां संहारावकाशं दृष्ट्वा तान् प्रहरन्तीत्यर्थः ॥ टी०—तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह—अरयश्चेति । विश्वस्तानाम् अमायाविनामिति कर्मणि षष्ठी ॥ २२ ॥ बहुदर्शनाः अनेकोपायज्ञाः । प्राकृतैः दीनवेषधारिभिः ॥२३॥ तावित्यादिश्लोकचतुष्टयमेकं वाक्यम् । प्राकृतेनैव प्राकृतवेषधारिणैव । इङ्गितानां भावसूचकदेहव्यापाराणाम् । प्रकारैः भेदैः । रूपव्याभाषणेन च रूपेण सौम्यासौम्यरूपेण व्याभाषणेन अन्योन्यसम्भाषणेन च तयोर्भावं लक्षयस्व।यदि प्रहृष्टमनसौ तर्हि प्रशंसादिभिरिङ्गितैश्च पुनःपुनः विश्वासयन् ममैवाभिमुखं यथा तथा स्थित्वा स्थापयित्वा । अस्य वनस्य प्रवेशस्य प्रयोजनं पृच्छ । धनुर्धरौ शुद्धात्मानौ यदि तदानीमपि पूर्वोक्तप्रकारेण तौ मदीयौ कृत्वा आगमन प्रयोजनं जानीहि । इङ्गितादिभिर्भावपरिज्ञाने हेत्वन्तरमाह व्याभाषितैर्वा इति । व्याभाषितैः ताभ्यां सह सम्भाषणैः ॥२४–२८॥

इत्येवं कपिराजेन सन्दिष्टो मारुतात्मजः । चकार गमने बुद्धिं यत्र तौ रामलक्ष्मणौ॥२८॥ तथेति संपूज्य वचस्तु तस्य तत्कपेः सुभीमस्य दुरासदस्य च । महानुभावो हनुमान्ययौ तदा स यत्र रामोऽतिबलश्च लक्ष्मणः ॥२९॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे श्रीवाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

वचो विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्य महात्मनः ।
पर्वतादृश्यमूकात्तु पुप्लुवे यत्र राघवौ ॥ १ ॥
कपिरूपं परित्यज्य हनुमान् मारुतात्मजः ।
भिक्षुरूपं ततो भेजे शठबुद्धितया कपिः ॥ २ ॥

यद्येतौ शुद्धात्मानौ तदा पुनरपि जानीहि । किं तेनेत्यत्राह–व्याभाषितैरिति । वाकारश्चार्थः । अदुष्टतेति च्छेदः ॥ २७ ॥ रामानु०–तावित्यादि । रूपव्याभापणेन च तयोर्भावं लक्षयस्व । यदि प्रदुष्टमनसौ प्रशंसाभिरिङ्गितैश्च पुनः पुनर्विश्वासयन् ममैवाभिमुखं यथा भवति तथा । स्थित्वा स्थापयित्वा । अस्य वनस्य प्रवेशस्य प्रयोजनं पृच्छ । धनुर्धरावेतौ शुद्धात्मानौ यदि तदानीमपि पूर्वोक्तप्रकारेण तौ मर्दायौ कृत्वा आगमनप्रयोजनं जानीहि॥२४–२७॥ सुग्रीववचनं समीचीनममन्यतेत्याह–इतीति ॥२८॥ संपूज्य श्लाघयित्वा । सुभीमस्य दुरासदस्येत्येताभ्यां सुनीतित्वं सूचितम् । महानुभावः वेषान्तरधारण समर्थः । सः हनुमान् । यत्र रामो लक्ष्मणश्च तं देशं ययावित्यन्वयः ॥ २९ ॥ इति श्रीगोवि० श्रीरामा० मुक्ता० किष्किन्धाका० द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

प्रथमे सर्गे वैकुण्ठवासिनो भगवतः स्वीयेषु केषांचित् स्वपरत्वे वर्तमाने केषांचिद्विषयान्तरप्रावण्यमवलोक्य दूयमानमानसस्य दयावृत्तिविशेषः प्रतिपादितः । द्वितीये चेतनस्य भगवदपराधदण्डभीतस्य तस्मिन्नाभिमुख्यमुक्तम् । अथ तल्लाभहेत्वाचार्यकृत्यं दर्शयति तृतीये–वच इत्यादि ॥ १ ॥ कपीति । रूपान्तरपरिग्रहसामर्थ्यमुच्यते मारुतात्मज इति । शठबुद्धितया वञ्चकबुद्धि

टी०–उक्तसर्गार्थं सङ्गृह्णाति–तथेति॥२९॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥२॥

॥१॥ कपिरूपमिति। शठबुद्धितया वञ्चकबुद्धितया। टी०–भिक्षुरूपं नैष्ठिकब्रह्मचर्यरूपम् २

ततः स हनुमान् वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञया ।
विनीतवदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ।
आबभाषे तदा वीरौ यथावत् प्रशशंस च ॥ ३ ॥

तया । भिक्षुरूपं संन्यासिवेषम् । "भिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी पाराशर्यपि मस्करी ।" इत्यमरः ॥ २ ॥ तत इति सार्धः । विनीतवत् सविनयम् । उपागम्य प्रणिपत्य नमस्कृत्य । श्लक्ष्णया अपरुषया । सुमनोज्ञया अर्थतोऽतिरम्यया वाचा आबभाषे । यथावत्परमार्थतया प्रशशंस च । अत्र भिक्षुरूपस्य हनुमतः प्रणामादन्यत्रापि भिक्षोर्गृहस्थादिविषये प्रणामः कर्तव्य एवेति विज्ञायते । संन्यासिनां गृहस्थादिप्रणामनिषेधवचनान्यज्ञविषयाणीति मन्तव्यानि । यदि हि ज्ञानाधिकं दृष्ट्वा कर्ममात्रेणाधिको यतिर्न प्रणमेत् तर्हि "विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यम्" इति मनुवचनं विरुध्येत । नहि तत्प्रणामनिषेधकं मनुवचनं किञ्चिद्दृश्यते । किं त्वनारभ्याधीतमदृष्टाकरं यत्किञ्चिद् यतिप्रणामनिषेधवचनं किंवदन्तीसिद्धम् । तस्य च विषयोऽज्ञगृहस्थादिरूपः । यत्तु कैश्चिदुक्तम्—अत्यद्भुतरामलक्ष्मणरूपदर्शनसञ्जातातिविस्मयः सन् अङ्गीकृतं भिक्षुरूपं विस्मृत्य "अवशाः प्रतिपेदिरे" इतिवत् प्रणनामेति न विरोध इति । तन्न; उपक्रमविरोधात् । इङ्गितवचनादिभिः परहृदयज्ञानार्थं हि प्रेषितोऽयम् । नहि तथा नियुक्तः सुनिपुणमतिः सचिवधुरन्धरः स्वकार्यविरोधकरं परिगृहीताकारविरुद्धमविस्रम्भहेतुत्वेन परेङ्गितानाविष्कारहेतुभूतं कार्यं कुर्यात् । यदप्युक्तम्—" रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे " इति न्यायेन दर्शनमात्रेणैतौ सुग्रीवविरोधिनिरसनदक्षाविति निश्चित्य परिगृहीतवेषान्तरस्य स्वस्य चारत्वं प्रकटयितुं नमस्कारं कृतवानिति न दोष इति । तदपि न; तथा सति सुग्रीवो नामेत्यादिवक्ष्यमाणमेव प्रथमं कथयेत् । केचित्तु—भिक्षुर्ब्रह्मचारी, अतो न दोष इत्याहुः । तन्न; तादृशभिक्षुकत्वस्य पूर्वमेव सिद्धत्वेन इदानीमपरिग्राह्यत्वात् । अपरे तु—सर्वथा कपिरूपं परित्यज्येत्युपक्रमात् उपरिष्टात् प्रच्छन्नत्वोक्त्या च मानुषरूपाङ्गीकारावश्यंभावात्तद्रूपविशिष्टं ब्रह्मचर्यमेवात्र भिक्षुशब्देनोच्यत इति न विरोध इत्यूचिरे तत्पक्षे तु पूर्वोक्तया दिशा दूषणं

तत इति । नमस्कारो विधृतभिक्षुवेषविरुद्ध इति चेत्, मैवम्; हनूमान् " रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे" इति न्यायेन तयोर्दर्शनमात्रेणैव तौ सुग्रीवविरोधिनिरसने

सम्पूज्य विधिवद्वीरो हनुमान् मारुतात्मजः । उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्यपराक्रमौ ॥ ४ ॥ राजर्षिदेव प्रतिमौ तापसौ संशितव्रतौ। देशं कथमिमं प्राप्तौ भवन्तौ वरवर्णिनौ ॥ ५ ॥ त्रासयन्तौ मृगगणानन्यांश्च वन चारिणः। पम्पातीररुहान् वृक्षान् वीक्षमाणौ समन्ततः ॥ ६ ॥ इमां नदीं शुभजलां शोभयन्तौ तपस्विनौ। धैर्य वन्तौ सुवर्णाभौ कौ युवां चीरवाससौ ॥ ७ ॥

चिन्त्यम् ॥ ३ ॥ रामानु०—ततः स हनुमान् वाचा श्लक्ष्णया सुमनोज्ञयेति पाठः । प्रणि पत्येति । नमस्कारः परिगृहीताभिक्षुवेषविरुद्ध इति चेत् । अत्यद्भुतवस्तुदर्शनसञ्जातातिविस्मयः सन् अङ्गीकृतं भिक्षुरूपं विस्मृत्य " अवशाः प्रतिपेदिरे " इतिवत् प्रणनामेति न विरोधः । यद्वा हनुमान् " रूपमेवास्यैतन्महिमानं व्याचष्टे " इति न्यायेन दर्शनमात्रेणैतौ सुग्रीवविरोधिनिरसन दक्षमहिमानाविति निश्चित्य परिगृहीतवेषान्तरस्य स्वस्य चारत्वं प्रकटयितुं नमस्कारं कृतवानिति न दोषः । अत एव ह्युत्तरत्र तयोः प्रत्युत्तरकथनात्पूर्वमेव सुग्रीवस्वरूपं स्वस्य स्वस्वरूपं सुग्रीव सचिवत्वं भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नत्वं सुग्रीवस्य रामसख्याभिलाषं च कथितवान् । वस्तुतस्तु त्रिदण्डादि बाह्यवेषधारणमात्रेण आपादमूलं रोमनिचितस्य सवालस्य वानररूपस्य प्रतिच्छन्नत्वायोगान्मा नुषशरीरपरिग्रहपूर्वकमेव बाह्यस्य कस्यचिद्वेषस्य धारणं वक्तव्यम् । अत एव हि कपिरूपं परित्यज्येत्युपक्रान्तम् । तत्र हनुमतः स्वरूपेण बटुत्वेपि मानुषरूपेण बटुत्वमेवात्र प्रकरणे भिक्षुशब्देनोच्यत इति न यतेर्गृहस्थवन्दनापत्तिरिति । आबभाषे अभिमुखीचकार ॥ ३ ॥

सम्पूज्येति । कामतः भक्त्या । पूर्वोक्तप्रशंसा भक्तिकृता, नतु केवलपरीक्षा कृतेति भावः ॥ ४ ॥ रामानु०—उवाचेति । कामतः सुग्रीवोपदेशाविरुद्धस्वेच्छातः ॥ ४ ॥

राजर्षीत्यादिश्लोकद्वयम् । मृगगणान् अन्यान् वनचारिणश्च त्रासयन्तौ समन्ततः पम्पातीररुहान् वृक्षान् वीक्षमाणौ च भवन्तौ वरवर्णिनौ स्निग्धरूपवन्तौ । कर्म धारयादपि मत्वर्थीयो दृष्टचरः अत एव राजर्षिदेवप्रतिमौ । संशितव्रतौ तीक्ष्ण व्रतौ । अत एव तापसौ तपस्विवेषौ भूत्वा इमं दुर्गमं देशं कथं प्राप्तौ॥५–६॥ रामानु०—वरवर्णिनौ वर्णिनौ प्रशस्तवर्णौ, वरौ च तौ वर्णिनौ चेति विग्रहः । पम्पातीररुहान् वृक्षान् वीक्षमाणौ समन्ततः इत्यन्तस्य भवन्तौ कथं प्राप्तावित्यनेन सम्बन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥

इमामित्यादिसार्धश्लोकत्रयमेकान्वयम् । पम्पायाः सरस्त्वेपि स्वल्पतया पूर्वा

क्षमाविति ज्ञात्वा गृहीतवेषान्तरस्य स्वचारत्वं प्रकटयितुं प्रणनामेति न विरोधः । आबभाषे अभिमुखीचकार ॥ ३ ॥ कामतः सुग्रीवोपदेशाद्विरुद्धस्वेच्छातः ॥ ४ ॥ देशं कथमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । समन्ततो वीक्षमाणौ कथं प्राप्ताविति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ इमां नदीमित्यारभ्य द्युतिमन्तौ नरर्षभावित्यन्तमेकम्

निःश्वसन्तौ वरभुजौ पीडयन्ताविमाः प्रजाः । सिंहविप्रे क्षितौ वीरौ सिंहातिबलविक्रमौ ॥ ८ ॥ शक्रचापनिभे चापे गृहीत्वा शत्रुसूदनौ । श्रीमन्तौ रूपसम्पन्नौ वृषभ श्रेष्ठविक्रमौ ॥ ९ ॥ हस्तिहस्तोपमभुजौ द्युतिमन्तौ नरर्षभौ ॥ १० ॥ प्रभया पर्वतेन्द्रोऽयं युवयोरवभासितः ॥ ११ ॥ राज्यार्हावमरप्रख्यौ कथं देशमिहागतौ । पद्म पत्रेक्षणौ वीरौ जटामण्डलधारिणौ ॥ १२ ॥

परप्रवाहवत्त्वेन नदीत्वमविरुद्धम् । शोभयन्तौ, स्वतेजसेति शेषः । सुवर्णाभौ रामस्य श्यामत्वेपि लक्ष्मणस्य पीतवर्णत्वाच्छत्रिन्यायात् सुवर्णकान्तित्वम् । निःश्वसन्तौ, वनसञ्चारायासात् । वरभुजौ सुन्दरभुजौ । हस्तिहस्तेत्यनेन दैर्घ्यपीवरत्वयोर्वक्ष्यमाणत्वात् । इमाः प्रजाः पक्षिमृगादीन् । पीडयन्तौ अपूर्व दर्शनेन विद्रावकावित्यर्थः । सिंहस्येव विप्रेक्षितं वीक्षणं ययोस्तौ । सिंहातिबल विक्रमौ सिंहातिशायिबलपराक्रमौ । शक्रचापनिभे इन्द्रधनुस्तुल्ये चापे गृहीत्वा । शत्रुसूदनौ शत्रुसंहारकौ । नीलमेदपरभागतया धनुषोराभरणत्वं शत्रुसंहारकत्वेनायुधकोटिप्रविष्टत्वं च दर्शितमाभ्यां विशेषणाभ्याम् । श्रीमन्तौ कान्तिमन्तौ । रूपसम्पन्नौ सौन्दर्ययुक्तौ । वृषभश्रेष्ठविक्रमौ वृषभश्रेष्ठगमनौ । द्युतिमन्तौ तेजस्विनौ । तेजस्तु श्रियो भिन्नमिति न पुनरुक्तिः । एवम्भूतौ युवां कावित्यन्वयः ॥ ७–१० ॥ प्रभयेत्यर्धम् ॥ ११ ॥ राज्येत्यादित्रय एका न्वयाः । अमरप्रख्यौ देवतुल्यपराक्रमौ । देवलोकादागतौ वीराविव स्थितौ । यदृच्छया दैवात् वसुन्धरां प्राप्तौ चन्द्रसूर्याविव स्थितौ । देवरूपिणौ देवतुल्य रूपिणौ । वीरौ मानुषौ युवां राज्यार्हावपि राज्यं त्यक्त्वा वीरौ जटामण्डल धारिणौ अविच्छिन्नजटामण्डलधारिणौ भूत्वा । इह देशं वनदेशम् कथं किमर्थम् आगतौ । समस्तराजलक्षणलक्षितयोर्युवयोः राज्यभोग एवोचितः, नतु वनवास

पम्पासरसो नदीत्वव्यपदेशस्तु आयामवत्तया । चापे गृहीत्वेत्येतस्य पीडयन्ता विमाः प्रजा इत्यनेन सम्बन्धः ॥ टी०–सिंहविप्रेक्षितौ शत्रुभयङ्करत्वात् ॥ ७–११ ॥ राज्यार्हा विति । अमरप्रख्यौ पद्मपत्रेक्षणौ राज्यार्हौ वीरौ युवां जटामण्डलधारिणौ सन्तौ

अन्योन्यसदृशौ वीरौ देवलोकादिवागतौ ।
यदृच्छयेव सम्प्राप्तौ चन्द्रसूर्यौ वसुन्धराम् ॥ १३ ॥
विशालवक्षसौ वीरौ मानुषौ देवरूपिणौ ।
सिंहस्कन्धौ महोत्साहौ समदाविव गोवृषौ ॥ १४ ॥
आयताश्च सुवृत्ताश्च बाहवः परिघोपमाः ।
सर्वभूषणभूषार्हाः किमर्थं न विभूषिताः ॥ १५ ॥
उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम् ।
ससागरवनां कृत्स्नां विन्ध्यमेरुविभूषिताम् ॥ १६ ॥

इति भावः ॥ १२-१४ ॥ आयताः आजानुविलम्बिनः । सुवृत्ताः भुजगभोगवद्वृत्ताः । बाहवः "रामस्य दक्षिणो बाहुः" इति लक्ष्मणस्य रामबाहुत्वात्तद्बाहुभ्यां बहुवचनम् । यद्वा हनुमतो भक्तत्वेन तस्य चतुर्भुजवेषेण दृश्योऽभवत् । यद्वा द्वयोर्बाहुचतुष्टयवत्त्वाद्बहुवचनम् । परिघोपमाः परिघो गदाविशेषः तदुपमाः, स्वसौन्दर्यानुभवपराणां समस्तविरोधिनिवर्तनक्षमा इत्यर्थः । सर्वभूषणभूषार्हाः 'आभरणस्याभरणम्' इत्युक्तरीत्या भूषणान्यपि भूषयितुमर्हाः । किमर्थं न विभूषिताः, इमान् भूषणैरलंकृत्य आभरणाभरणत्वं किमिति न प्रकाशितमित्यर्थः । यद्वा दृष्टिदोषपरिहाराय एतादृशबाहुसौन्दर्यमाच्छादयितव्यम्, तत्किमर्थं नाच्छादितमिति भावः । यद्वा आभरणच्छन्नसौन्दर्यमेवालमस्मद्वशीकरणाय । अधिकं निरावरणसौन्दर्यप्रदर्शनमिति भावः । यद्वा राजकुमाराणां क्षणमात्रं ताम्बूलाभावे म्लानतावत्क्षणमात्रविरहेपि स्थातुमनर्हा भूषाः किमर्थं विश्लेषिता इति भावः । यद्वा एवं भूषणविरहः कस्य वा शत्रोर्मूलघातायेति भावः । अनेन अप्रतिहतसङ्कल्पत्वेपि नित्यसूरीन् विहाय चतुर्धाऽवतरणे को हेतुरित्युक्तम् ॥ १५ ॥ तनि०-सर्वभूषणभूषार्हाः सर्वेषां भूषणानाम् अङ्गद केयूरादीनां भूषायाम् अलङ्करणे अर्हाः । एतेन बाहूनां सर्वभूषणा

इहारण्यप्रदेशं कथमागतौ ॥ १२ ॥ वनागमनायोग्यतायां हेत्वन्तरमाह-अन्योन्यसदृशाविति । देवलोकादागतौ अन्योन्यसदृशौ वीरौ इह यदृच्छया वसुन्धरां प्राप्तौ चन्द्रसूर्याविव स्थितौ कथमिमं देशम् उपागतावित्येतदत्राप्यनुषज्यते ॥ १३ ॥ महाराजदेवत्वलक्षणोभयाकारप्रतीतेर्वनागमनम् असम्भावितमित्याह-विशालवक्षसाविति । टी०-'कथं देशमिहागतौ' इति पुनः पुनः प्रश्नः अत्यन्तसौकुमार्याद्विषमपाषाणदेशे कथं

इमे च धनुषी चित्रे श्लक्ष्णे चित्रानुलेपने । प्रकाशेते यथेन्द्रस्य वज्रे हेमविभूषिते ॥ १७॥ सम्पूर्णा निशितैर्बाणै स्तूणाश्च शुभदर्शनाः । जीवितान्तकरैर्घोरैः श्वसद्भि रिव पन्नगैः ॥ १८ ॥ महाप्रमाणौ विस्तीर्णौ तप्तहाटक भूषितौ । खड्गावेतौ विराजेते निर्मुक्ताविव पन्नगौ॥ १९॥ एवं मां परिभाषन्तं कस्माद्वै नाभिभाषथः ॥ २० ॥ सुग्रीवो नाम धर्मात्मा कश्चिद्वानरयूथपः । वीरो विनि कृतो भ्रात्रा जगद् भ्रमति दुःखितः ॥ २१ ॥ प्राप्तोऽहं प्रेषितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना । राज्ञा वानरमुख्यानां हनूमान्नाम वानरः ॥ २२॥ युवाभ्यां सह धर्मात्मा सुग्रीवः सख्यमिच्छति । तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम् ॥ २३ ॥

तीतकान्तिमत्त्वमुक्तम् । तमेवार्थं विशदयति—आजानुदीर्घबाहुत्वमायतत्वम् । वृत्तानु पूर्वत्वं सुवृत्तत्वम् । पीवरदृढसंस्थानत्वं परिघोपमत्वम् । किमर्थं न विभूषिताः भूषण धारणेन एतेषां भूषणाधिककान्तिमत्त्वं किमर्थं न प्रकाशितमित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ उभाविति । विन्ध्यमेरुविभूषितामिति दृष्टान्तार्थः-यथा विन्ध्यमेरू भूरक्षकौ तथा भवन्तावपीति ॥ १६ ॥ चित्रे लोके एतादृशधनुषोरदर्शनादद्भुतावहे । वज्रे इत्यभूतोपमा ॥ १७ ॥ तूणा इति बहुवचनम् एकैकस्य पार्श्वद्वयेपि तूणीरद्वयसत्त्वात् ॥ १८ ॥ महाप्रमाणाविति दीर्घत्वम् । विस्तीर्णाविति विशालता । तप्तहाटकं द्रुतकनकम् । निर्मुक्तौ निर्मुक्तत्वचौ ॥१९॥ परिभाषन्तं पुनः पुनर्भाषमाणम् । नाभिभाषथः नाभिभाषेथे । व्यत्यय आर्षः ॥ २० ॥ एवं स्ववाक्सौष्ठवेन तूष्णींभूतौ दृष्ट्वा स्वकार्यमावेदयति—सुग्रीव इत्यादिना । विनिकृतः वञ्चितः ॥ २१ ॥ महात्मना महाबुद्धिना ॥ २२ ॥ वित्तम् ।

नद्वयामेवागमनमिति विस्मयेनेति भावः ॥ १४–१६ ॥ टी०—यथेन्द्रस्य वज्रे इति एकत्वेन प्रसिद्धस्याप्यु पमानत्वेनोपात्तस्य वज्रायुधस्यानेकत्वकल्पनमुपमेयानेकत्वनिबन्धनमित्यविरुद्धम् ॥ १७–२० ॥ **कस्य त्वं कस्त्वं किमर्थमागत इत्याकाङ्क्षायामाह—सुग्रीव इत्यादिना ।** टी०—तूष्णीम्भूतौ रामलक्ष्मणौ

भिक्षुरूपप्रतिच्छन्नं सुग्रीवप्रियकाम्यया । ऋश्यमूकादिह प्राप्तं कामगं कामरूपिणम् ॥ २४ ॥ एवमुक्त्वा तु हनुमांस्तौ वीरौ रामलक्ष्मणौ । वाक्यज्ञौ वाक्यकुशलः पुनर्नोवाच किञ्चन ॥२५॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । प्रहृष्टवदनः श्रीमान् भ्रातरं पार्श्वतः स्थितम् ॥ २६ ॥ सचिवोऽयं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । तमेव कांक्षमाणस्य ममान्तिकमुपागतः ॥ २७ ॥ तमभ्यभाष सौमित्रे सुग्रीवसचिवं कपिम् । वाक्यज्ञं मधुरैर्वाक्यैः स्नेहयुक्तमरिन्दम ॥२८॥ नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः । नासामवेदविदुषः शक्यमेवं प्रभाषितुम् ॥ २९ ॥

विदेर्लोटि मध्यमपुरुषद्विवचनम् ॥२३॥ तर्हि कथं भिक्षुरसीत्यत्राह–भिक्ष्विति ॥२४॥ नोवाच । तद्वचनश्रवणेच्छयेति भावः ॥ २५ ॥ एतदिति, हनुमन्तं स्तोतुं लक्ष्मणं प्रत्युक्तिः ॥ २६ ॥ सचिव इति । उपागतः । स एव सचिव रेति शेषः ॥ २७ ॥ स्नेहयुक्तं मयि सुग्रीवे च प्रीतियुक्तमित्यर्थः । अभ्यभाष अभिभाषस्व । अडागमपरस्मैपदे आर्षे । मन्त्रिणा स्वामिनो वचनं न नीतिरिति सौमित्रिं नियोजयति ॥ २८ ॥ अथ चेतनोज्जीवनस्याचार्यमुखमन्तरेणासम्भवादाचार्यलाभं दर्शयति–नानृग्वेदेत्यादिना । " आचार्यो वेदसम्पन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः। मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्रार्थदः शुचिः । गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवं लक्षणसम्पन्नो गुरुरित्यभिधीयते ॥ "

भाषयितुं स्वस्वामिनामधेयं कथयति–सुग्रीव इत्यादिना । विनिकृतः तिरस्कृतः ॥२१–२५ ॥ प्रहृष्टवदनः हनुमद्वचनस्य विवक्षितवाक्यानुकूलत्वादिति भावः ॥ २६–२८ ॥ [नानृग्वेदेति । अनृग्वेदविनीतस्य अनृग्वेदेन ऋग्वेदादन्येन विनीतस्य शिक्षितस्य एवं प्रभाषितुं न शक्यम् । अयजुर्वेदधारिणः यजुर्वेदधारणरहितस्यैवं प्रभाषितुं न शक्यम् । असामवेदविदुषः असामवेदज्ञस्यैवं भाषितुं न शक्यमिति सम्बन्धः । अयमर्थः–प्रतिवर्णं स्वरभूयस्त्वेन सावधानेनोच्चार्यमाणत्वादृग्वेदविनीतस्येत्युक्तिः । एकैकानुवाके अनुवाकान्तरवाक्यस्यासाङ्कर्येण धारणस्य दुष्करतां द्योतयितुम् अयजुर्वेदधारिण इत्युक्तम् । ऊहरहस्यादिगर्भितगानविशेषाणां दुर्ज्ञेयतामभिप्रेत्य असामवेदविदुष इत्युक्तम् ॥ २९ ॥

नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम् ।
बहु व्याहरताऽनेन न किञ्चिदपशब्दितम् ॥ ३० ॥

इत्युक्तमाचार्यलक्षणं दर्शयति । ऋग्वेदेषु विनीतस्य शिक्षितस्य विनयधारण वेदनानि सर्वत्र वेदेषु योज्यानि । यद्वा प्रतिवर्णं स्वरभूयस्त्वेन मनोनियमनेन सावधानोच्चार्यत्वादृग्वेद विनीतस्येत्युक्तिः । एकैकानुवाके अनुवाकान्तर वाक्यासाङ्कर्येण धारणस्य दुष्करत्वाद्यजुर्वेदधारिण इत्युक्तम् । ऊहरहस्यादि गर्भितगानविशेषाणां दुर्विज्ञेयत्वात् सामवेदविदुष इति । अथर्वणस्याध्ययनादि नियमाभावादनुक्तिः । एवं प्रभाषितुम् 'देशं कथमिमं प्राप्तौ' इत्यारभ्य उक्तरीत्या व्यक्तं वक्तुम् न शक्यमिति । अनृग्वेदविनीतस्य एवं प्रभाषितुं न शक्यम् । अयजुर्वेदधारिण एवं प्रभाषितुं न शक्यम् । असामवेदविदुषः एवं प्रभाषितुं न शक्यमिति प्रत्येकमन्वयः । प्रत्येकं नञ्प्रयोगात् । दार्ढ्यार्थं व्यतिरेकमुखे-नोक्तिः । अनृग्वेदविनीतस्य "उभौ योग्यावहं मन्ये रक्षितुं पृथिवीमिमाम् ।" इत्यादिनोक्तसृष्टिस्थितिसंहारकर्तृत्वं वक्तुं न शक्यम् । ऐतरेयके हि "ब्रह्म वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिना तथात्वं प्रथमतः प्रतिपाद्यते । अयजुर्वेदधारिणः । "मानुषौ देवरूपिणौ" इत्यादिना "अजायमानो बहुधा विजायते" इत्युक्तावताररहस्यं वक्तुं न शक्यम् । असामवेदविदुषः "सुव र्णाभौ पद्मपत्रेक्षणौ" इत्येवं भाषितुं न शक्यते । छान्दोग्ये हि "अथ य एषोन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते" इत्यारभ्य "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी" इत्याम्नायते ॥ २९ ॥ रामानु०—नानृग्वेद इति । विनयधारण वेदनानि प्रतिवेदमस्य सन्तीत्युक्तं भवति ॥२९॥ न केवलं वेदाध्ययनम् अङ्गाध्ययनं च कृतमित्याह—नूनमिति । तत्र हेतुमाह—बह्विति । अपशब्दितम् अपकृष्टं न शब्दितम् । अत्रादौ यदित्यध्याहार्यम् । व्याकरणं श्रुतम् अतो नापशब्दि तम् । कृत्स्नं श्रुतम् अतो न किञ्चिदपशब्दितम् । प्रकृतिप्रत्ययसमाससन्ध्या दिषु किंचिदपि नापभ्रंशितमित्यर्थः । बहुधा श्रुतम् । एकवारश्रवणे क्वचिदन्यथाभावोपि स्यात् ॥ ३० ॥ रामानु०—न किञ्चिदपशब्दितमित्यनेन संस्कृत

नूनमिति । न किञ्चिदपशब्दितमित्यनेन संस्कृतभाषयैव व्यवहृतवानिति गम्यते ॥ ३० ॥ ३१ ॥

न मुखे नेत्रयोर्वापि ललाटे च भ्रुवोस्तथा ।
अन्येष्वपि च गात्रेषु दोषः संविदितः क्वचित् ॥ ३१ ॥
अविस्तरमसन्दिग्धमविलम्बितमद्रुतम् ।
उरःस्थं कण्ठगं वाक्यं वर्तते मध्यमे स्वरे ॥ ३२ ॥
संस्कारक्रमसम्पन्नामद्रुतामविलम्बिताम् ।
उच्चारयति कल्याणीं वाचं हृदयहारिणीम् ॥ ३३ ॥

भाषयैव व्यवहृतवानित्यवगम्यते ॥ ३० ॥ शिक्षा चानेन श्रुतेत्याह चतुर्भिः न मुख इत्यादिभिः । लोके केषांचिद्व्यवहारदशायां मुखादिषु सर्वत्र यत्र कुत्रापि वा विकारो दृश्यते न तथात्रेति भावः । दोषः विकृतिः । न संविदित इत्यनेन स्वेन सूक्ष्ममवलोकितमिति गम्यते । तदुक्तं शिक्षायाम्—"गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः । अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः । न शिरः कम्पयेद्गात्रं भ्रुवौ चाप्यक्षिणी तथा। तैलपूर्णमिवात्मानं तत्तद्वर्णं प्रयोजयेत् ॥" इति ॥ ३१ ॥ एवमुच्चारणशक्तिरुक्ता । अथ वाक्यप्रयोगचातुरीं दर्शयति—अविस्तरमिति । अविस्तरं शब्दप्रपञ्चरहितम् । "प्रथने वावशब्दे" इति घञो निषेधात् "ऋदोरप्" इत्यप्प्रत्ययः । असन्दिग्धं पदवर्णसन्देहरहितम्। अविलम्बितं विलम्बितत्वे स्वाशक्तिः प्रकटिता स्यात् । अद्रुतं द्रुतोच्चारणे परप्रत्यायनं न स्यात् । उरःस्थं मन्द्रम् । कण्ठगं मध्यमम्, तादृशं वाक्यं मध्यमे स्वरे वर्तते। न मन्द्रं न मध्यमं न द्रुतं न विलम्बितं चेत्यर्थः। इदं चतुर्दश दोषाभावानामुपलक्षणम् । तथाह शिक्षाकारः—"शङ्कितं भीतमुद्घृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् । काकस्वरं शीर्षगतं तथा स्थानविवर्जितम् । विस्वरं विरसं चैव विश्लिष्टं विषमान्वितम् । व्याकुलं तालुभिन्नं च पाठदोषाश्चतुर्दश॥" इति । अन्यत्राप्युक्तम्—"उपांशु दष्टं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गद्गदितं प्रगीतम् । निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्नदीनं नतु सानुनास्यम् ॥" इति ॥ ३२ ॥ एवं पाठदोषा उक्ताः । अथ तद्गुणानाह—संस्कारेति । संस्कारो व्याकरणकृता शब्दशुद्धिः, व्यक्तपदत्वमिति यावत् । क्रमः वर्णानां क्रमिकता व्यक्ताक्षरत्व

अविस्तरं विस्तररहितम् । मध्यमे स्वरे, नोच्चैर्नच नीचैः ॥३२॥ संस्कारक्रमसम्पन्नां व्युत्पत्तिसामग्रीसम्पन्नामित्यर्थः । अद्रुतां द्रुतोच्चारणरहितामित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अनया चित्रया वाचा त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया । कस्य नाराध्यते चित्तमुद्यतासेररेरपि ॥ ३४ ॥ एवंविधो यस्य दूतो न भवेत्पार्थिवस्य तु । सिध्यन्ति हि कथं तस्य कार्याणां गतयोऽनघ ॥ ३५ ॥ एवं गुणगणैर्युक्ता यस्य स्युः कार्यसाधकाः । तस्य सिद्ध्यन्ति सर्वार्था दूत वाक्यप्रचोदिताः ॥ ३६ ॥ एवमुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीव सचिवं कपिम् । अभ्यभाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥ ३७ ॥

मिति यावत् । कल्याणीम् इतरगुणवतीम् । हृदयहारिणीं मधुराम् । वाणीम् उच्चारयति उच्चराति। तदिदमुक्तं शिक्षायाम्—"माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तथाऽत्वरा । धैर्यं लयसमत्वं च षडेते पाठका गुणाः ॥" इति ॥ ३३ ॥ माधुर्य परकाष्ठामाह—अनयेति । चित्रया आश्चर्यावहया । त्रिस्थानानि उरःकण्ठ शिरांसि । व्यज्यन्ते एषु वर्णा इति व्यञ्जनानि। त्रिस्थानरूपव्यञ्जनेषु तिष्ठतीति तथा । तथात्वं च न तदुत्पन्नत्वम् । शिरस्यत्वस्य निषिद्धत्वात् । शीर्षगतं तथेति ह्युदाहृतम् । किंतु उदात्तानुदात्तस्वारितवत्त्वम् । तथोक्तं शिक्षायाम्—"अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्ध्न्युदात्त उदाहृतः । स्वरितः कण्ठमूलीयः पार्श्वास्ये प्रचयस्य तु ॥" इति । नाराध्यते न तोष्यते । कस्येत्यस्य विवरणम् उद्यतासे ररेरपीति । उद्यतासेः छेत्तुमुद्धृतासेरित्यतिक्रूरतोक्तिः । अनेन हनुमदादिभिः रामादीनां संस्कृतभाषयैव व्यवहार इति गम्यते ॥ ३४ ॥ एवं हनुमतो वाक्चातुरीमभिनन्द्य बुद्धिचातुरीमभिनन्दति—एवंविध इति। एवंविधः एवंप्रष्टा । अस्मत्प्रशंसाव्याजेन कुलगोत्रनामधेयराज्यत्यागकारणादीनां प्रष्टा । गतयः सिद्धयः॥३५॥ उक्तमर्थमन्वयमुखेनापि दर्शयति—एवमिति। दूतवाक्यप्रचोदिताः। दूतवाक्यमूला एव सिद्ध्यन्ति, न प्रधानापेक्षा इति भावः ॥ ३६ ॥ वाक्यज्ञो वाक्यज्ञमित्युक्त्या यथारीत्या हनुमतोक्तं तथैव सौमित्रिणापीत्युच्यते ॥ ३७ ॥

अनया चित्रया विस्मयोत्पादकया। त्रिस्थानव्यञ्जनस्थया त्रिस्थानेषु उरःकण्ठशिरस्सु व्यञ्जनस्थया व्यक्ततया स्थितयेत्यर्थः ॥३४॥ टी०—एवमिति । गतयो मार्गाः ॥ ३५–३७ ॥

विदिता नौ गुणा विद्वन् सुग्रीवस्य महात्मनः । तमेव चावां मार्गावः सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् ॥ ३८ ॥ यथा ब्रवीषि हनुमन् सुग्रीववचनादिह । तत्तथा हि करिष्यावो वचनात्तव सत्तम ॥ ३९ ॥ तत्तस्य वाक्यं निपुणं निशम्य प्रहृष्टरूपः पवनात्मजः कपिः । मनः समाधाय जयोपपत्तौ सख्यं तदा कर्तुमियेष ताभ्याम् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे तृतीयः सर्गः * ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

ततः प्रहृष्टो हनुमान् कृत्यवानिति तद्वचः ।
श्रुत्वा मधुरसम्भाषं सुग्रीवं मनसा गतः ॥ १ ॥
भव्यो राज्यागमस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।
यदयं कृत्यवान् प्राप्तः कृत्यं चैतदुपागतम् ॥ २ ॥

विदिता इति । विद्वन्निति हनुमत्सम्बोधनम् ॥ ३८ ॥ यथेति । अनेन ये तावत् आचार्याभिमाननिष्ठाः तेषां कार्यं तद्वचनादेव करिष्यामीति भगवतः प्रतिज्ञा सूचिता ॥ ३९ ॥ तदिति । जयोपपत्तौ वालिजयोपपत्तिनिमित्तम् ॥ ४० ॥
इति श्रीगोवि० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः॥३॥

अथाचार्यमुखेन चेतनलाभश्चतुर्थे–तत इत्यादि । मधुरसम्भाषं मधुरभाषणम् । तद्वचः श्रुत्वा । कृत्यवान् कार्यवान् रामः इति हेतोः प्रहृष्टः सन् सुग्रीवं मनसा गतः । 'तमेव चावां मार्गावः' इति वचनभावतया रामस्य कृत्यवत्त्वज्ञानम् ॥ १ ॥ मनसा गत इत्येतद्दर्शयति–भव्य इति । यद्यस्मादयं

विदिताः कबन्धमुखेनेति भावः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ जयोपपत्तौ सुग्रीवस्य जयसिद्धौ ॥ ४० ॥
इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

तत इति । हनुमान् मधुरसम्भाषं मधुरभाषणं तद्वचः श्रुत्वा कृत्यवानिति सुग्रीवेण कार्यवान् राम इति हृष्टः सुग्रीवं मनसा गतश्च । रामस्य कृत्यवत्त्वं तु "तमेव काङ्क्षमाणस्य । तमेव चावां मार्गावः" इत्येताभ्यां वाक्याभ्यामवगतम् ॥ १ ॥ भव्य इति ।

* सर्गश्रवणफलश्रुतिः । स्कान्दे–" सुग्रीवो मारुतिं तत्र प्रेषयामास राघवम् । मारुतिप्रेषणं श्रुत्वा सद्गुरुं लभते नरः । राममारुतिसंवादश्रवणाद्राज्यमाप्नुयात् ॥" इति ॥

ततः परमसंहृष्टो हनुमान् प्लवगर्षभः । प्रत्युवाच ततो वाक्यं रामं वाक्यविशारदः ॥ ३ ॥ किमर्थं त्वं वनं घोरं पम्पाकाननमण्डितम् । आगतः सानुजो दुर्गं नानाव्यालमृगायुतम् ॥ ४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणो रामचोदितः । आचचक्षे महात्मानं रामं दशरथात्मजम् ॥ ५ ॥ राजा दशरथो नाम द्युतिमान् धर्मवत्सलः । चातुर्वर्ण्यं स्वधर्मेण नित्यमेवाभ्यपालयत् ॥ ६ ॥ न द्वेष्टा विद्यते तस्य न च स द्वेष्टि कञ्चन । स च सर्वेषु भूतेषु पितामह इवापरः । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः ॥ ७ ॥ तस्यायं पूर्वजः पुत्रो रामो नाम जनैः श्रुतः । शरण्यः सर्वभूतानां पितुर्निर्देशपारगः ॥ ८ ॥ वीरो दशरथस्यायं पुत्राणां गुणवत्तमः । राजलक्षणसम्पन्नः संयुक्तो राजसम्पदा ॥ ९ ॥

कृत्यवान् प्राप्तः, तस्मात् । महात्मनः महाभाग्यस्य । तस्य सुग्रीवस्य । राज्यागमः भव्यः भावी । एतत् कृत्यं राज्यागमनरूपकार्यम् । उपागतं समीपे आगतम् । निष्पन्नप्रायमित्यर्थः ॥२॥ अस्मिन् श्लोके प्लवगर्षभ इत्यत्र गकारो गायत्र्याः दशमाक्षरम् । नवसहस्रश्लोका गताः ॥ ३ ॥ किमर्थमिति । पम्पाकाननेन पम्पोपवनेन मण्डितं वनं दण्डकारण्यम् । दण्डकारण्येप्येतत्प्रदेशं किमर्थमागत इति भावः । अनुजत्वमाकारसाम्यात्तमभ्यभाषेति नियोजनाच्चेति ॥ ४ ॥ तस्येति । महात्मत्वेन दशरथात्मजत्वेन चाचचक्ष इत्यर्थः ॥ ५ ॥ रामानु०—तस्येति । दशरथात्मजं महात्मानमित्येतद्द्वयमपि विधेयविशेषणम् ॥५॥६॥ न द्वेष्टेति। सर्वेषु भूतेषु मध्ये पितामह इव श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥७॥८॥ पुत्राणां पुत्राणांमध्ये ॥९॥

अयं रामः कृत्यवान् सुग्रीवेण कार्यवान् प्राप्तो यद्यस्मात् तस्मात्तस्य सुग्रीवस्य राज्यागमो भव्यः भावी । एतदिति षष्ठी । एतस्य रामस्येत्यर्थः । कृत्यं च उपागतम् उप समीपे आगतम्, निष्पन्नप्रायमिति यावत् । टी०—यद्वा एतस्य सुग्रीवस्य राज्यप्राप्तिरूपं कृत्यं सिद्धमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥ ग इति गायत्र्या दशमाक्षरं ततः परमिति श्लोकस्य चतुर्दशाक्षरेण 'ग' इत्यनेन सङ्गृह्णाति ॥ ३ ॥ टी०—सामान्याकारेणावगतकार्यवत्त्वं विशेषतः पृच्छति—किमर्थमित्यादिना॥४॥५॥ विश्वासजननार्थं रामस्य कुलशीलादिमादितः कथयति-राजेत्यादिना ॥ ६ ॥

स०—पम्पाकाननमण्डितम् पम्पाया यानि (कानि) उदकानि तेषामननेन चेष्टया मण्डितमिति वा ॥ ४ ॥

राज्याद्भ्रष्टो वने वस्तुं मया सार्धमिहागतः । भार्यया च महातेजाः सीतयाऽनुगतो वशी ॥ १० ॥ दिनक्षये महातेजाः प्रभयेव दिवाकरः ॥ ११ ॥ अहमस्यावरो भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः । कृतज्ञस्य बहुज्ञस्य लक्ष्मणो नाम नामतः ॥ १२ ॥ सुखार्हस्य महार्हस्य सर्वभूतहितात्मनः । ऐश्वर्येण च हीनस्य वनवासाश्रितस्य च ॥ १३ ॥ रक्षसाऽपहृता भार्या रहिते कामरूपिणा । तच्च न ज्ञायते रक्षः पत्नी येनास्य सा हृता ॥ १४ ॥

राज्यादित्यादि । भार्ययेति । ऐश्वर्यभ्रंशदशायामप्यनुवर्तनद्योतनाय दिनक्षय इत्युक्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥ रामानु०—भार्ययेति । दिवाकरप्रभाया दिवाकरानुगमनस्य सायङ्काल एव सम्यक्प्रतीयमानत्वाद्दिनक्षयपदोपादानम् ॥ ११ ॥ अहमिति । भवानस्य क इत्याकाङ्क्षायामाह—अस्यावरो भ्राता एतदभिप्रायेणभ्रातास्मि । अहं तु गुणैर्दास्यमुपागतः गुणवशीकृत हृदयः सन् तस्य दासोऽस्मि । यद्यपि परवानस्मीत्यादौ स्वरूपप्रयुक्तदास्यमुक्तम् । तथापि योग्यताप्रकर्षात् गुणोत्तम्भितं तद्दास्यमिति तदविरोधो द्रष्टव्यः । उपेत्यनेन सर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसर्वविधकैङ्कर्यं प्राप्त इत्युच्यते । इदमपि कैङ्कर्यं तन्मुखोल्लासार्थम्, न तु मदर्थमित्याह—कृतज्ञस्य बहुज्ञस्येति । अल्पमिति कृतं बहुतया जानत इत्यर्थः । इदमपि कैङ्कर्यं सहजमित्याशयेनाह—नाम्ना लक्ष्मणो नामेति । स्वनामतः कैङ्कर्यलक्ष्मीसम्पन्न इति प्रसिद्धः ॥ १२ ॥ सुखेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । यद्वा प्रथमश्लोकस्य पूर्वेणान्वयः । सहजत्वमुपपादयति—सुखेति । महार्हस्य ऐश्वर्यसम्पन्नस्य । वनवासाश्रितस्य दुःखितस्येत्यर्थः । तथा च समृद्धिदशायामसमृद्धिदशायां च दास्योक्त्या सहजत्वमुपपादितम् । सहजमेव कैङ्कर्यम् । गुणास्तु तद्वर्धका इति भावः ॥ १३ ॥ तनि०—अस्यावरो भ्राता । अहं तु दास्यं गतः । सर्वदेशसर्वकालादिषु अविश्लेषेण कैङ्कर्यकारित्वं द्योतयितुमुपपदम् । सहजसिद्धदास्यव्रतसम्बन्धिनोपि भोग्यतमत्वमाह—गुणैरिति ॥ १३ ॥ रक्षसेति । रहिते

टीका—आप्तदक्षिणैः पर्याप्तदक्षिणैः ॥ ७-१० ॥ सीतायाः प्रभासाम्यं सर्वावस्थास्वपि नित्यसन्निहितत्वात् ॥ ११-१३ ॥ रक्षसेति । रहिते आवाभ्यां रहिते देश इत्यर्थः ॥ १४ ॥

दनुर्नाम दितेः पुत्रः शापाद्राक्षसतां गतः । आख्यातस्तेन सुग्रीवः समर्थो वानरर्षभः ॥ १५ ॥ स ज्ञास्यति महावीर्यस्तव भार्यापहारिणम् । एवमुक्त्वा दनुः स्वर्गं भ्राजमानो गतः सुखम् ॥ १६ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं याथातथ्येन पृच्छतः ॥१७॥ अहं चैव हि रामश्च सुग्रीवं शरणं गतौ ॥ १८ ॥ एष दत्त्वा च वित्तानि प्राप्य चानुत्तमं यशः । लोकनाथः पुरा भूत्वा सुग्रीवं नाथमिच्छति ॥ १९ ॥ पिता यस्य पुरा ह्यासीच्छरण्यो धर्मवत्सलः । तस्य पुत्रः शरण्यश्च सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २० ॥ सर्वलोकस्य धर्मात्मा शरण्यः शरणं पुरा । गुरुर्मे राघवः सोऽयं सुग्रीवं शरणं गतः ॥ २१ ॥

आवाभ्यां रहितदेशे ॥ १४ ॥ दनुरिति । दनुः दनुवंशजः कबन्धः दितेः पुत्रः पुत्रप्रायः तेन सुग्रीवः समर्थ इत्याख्यातः ॥ १५ ॥ स इति । स्पष्टम् ॥१६॥ एतदिति । ते तुभ्यं याथातथ्येनाख्यातम् ॥ १७ ॥ अहमित्यर्धम् ॥ १८ ॥ परत्वसौशील्ये दर्शयति–एष इति । त्रैलोक्यनाथत्वमेव सुग्रीवनाथत्वेच्छायां हेतुः । परत्वं विना सौशील्यस्यागुणत्वात् । इच्छति लप्स्यते न वा स्वयमभिलषति । अपर्यनुयोज्या हि स्वतन्त्रा इति भावः । चकारेण लब्धा चेत्युच्यते । अनुत्तमं परत्वापेक्षयाऽवतारप्रयुक्तातिशयवत् ।लोकनाथः सर्वलोकैर्याच्यमानः सर्वस्वामी च । "नाधृ नाथृ याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु" धातुः ॥ १९ ॥ तनि०–अत्र सौशील्यमभिव्यनक्ति–लोकनाथ इति । निरुपपदेन सकललोकानां नाथत्वं नाथनीयत्वं च व्यञ्जितम् । अनुत्तमं यश इति । पूर्वापेक्षया अवतारप्रयुक्तातिशयित कीर्तिमत्त्वम् । एवंविधः क्षोदीयसं जनं कथमर्थयत इत्यत्राह–इच्छतीति । स्वतन्त्रेच्छया तदर्थनं गुणायैवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ तदेव सौशील्यं प्रकारान्तरेणाह–पितेति । शरण्यः प्राप्यः । शरणं रक्षकम् ॥ २० ॥ शरण्य इत्युक्तं विशेषयति–सर्वलोकस्येति । गुरुः अग्रजः ॥२१॥ रामानु०–शरण्यः प्राप्यः । शरणं रक्षकम् ॥ २१ ॥

दनुरित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । स ज्ञास्यतीति तेन आख्यात इति सम्बन्धः ॥१५–२०॥ सर्वलोकस्येति । शरण्यः प्राप्यः । शरणं रक्षकम् ॥ २१ ॥ २२ ॥

यस्य प्रसादे सततं प्रसीदेयुरिमाः प्रजाः । स रामो वानरेन्द्रस्य प्रसादमभिकांक्षते ॥ २२ ॥ येन सर्वगुणोपेताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवाः । मानिताः सततं राज्ञा सदा दशरथेन वै ॥ २३ ॥ तस्यायं पूर्वजः पुत्रस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । सुग्रीवं वानरेन्द्रं तु रामः शरणमागतः ॥२४॥ शोकाभिभूते रामे तु शोकार्ते शरणं गते । कर्तुमर्हति सुग्रीवः प्रसादं हरियूथपः ॥ २५ ॥ एवं ब्रुवाणं सौमित्रिं करुणं साश्रुलोचनम् । हनुमान् प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ २६ ॥ ईदृशा बुद्धिसम्पन्ना जितक्रोधा जितेन्द्रियाः । द्रष्टव्या वानरेन्द्रेण दिष्ट्या दर्शनमागताः ॥२७॥ स हि राज्यात्परिभ्रष्टः कृतवैरश्च वालिना । हतदारो वने त्यक्तो भ्रात्रा विनिकृतो भृशम् ॥ २८ ॥ करिष्यति स साहाय्यं युवयोर्भास्करात्मजः । सुग्रीवः सह चास्माभिः सीतायाः परिमार्गणे ॥ २९ ॥

यस्य प्रसाद इति । इमाः प्रजाः सततं प्रसीदेयुः तत्प्रसादलब्धसकलपुरुषार्थतया सर्वदा प्रसन्नचित्ता भवेयुः । वानरेन्द्रस्य स्वप्रसाद्यप्रजैकदेशक्षुद्रतरजनस्य प्रसादमभिकाङ्क्षते । स्वतन्त्रेच्छस्य नियन्तुमशक्यत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ येनेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । येन सततं सर्वगुणोपेता यथा भवन्ति तथा सदा मानिताः । वानरेन्द्रं वनमात्रप्रसिद्धशाखामृगमिति सौशील्यातिशयध्वनिः ॥२३॥ रामानु०—येनेति । सततमित्यस्य सर्वगुणोपेता इत्यनेन सम्बन्धः । अन्यथा पुनरुक्तिः स्यात् ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ शोकेनाभिभूते शोकपरतन्त्रे । शोकार्ते शोकपीडिते । कर्मपरतन्त्रं शोकाकुलं स्वजनमालोक्य स्वयं शोकाकुलस्याचार्यमुखं विनो भयशोकानुद्धारादिति भावः ॥ २५ ॥ एवमिति । साश्रुलोचनमिति रामदुःख दर्शनाद्दुःखितत्वमुच्यते ॥२६॥ द्रष्टव्याः अन्वेषितव्याः ॥२७॥ रामा०—दिष्ट्या दर्शनमागता इत्यनन्तरं पठ्यमान इत्येवमुक्त्वेति श्लोकः सीतायाः परिमार्गण इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः ॥ २७ ॥ विनिकृतः वञ्चितः ॥ २८ ॥ करिष्यतीति । परिमार्गणे साहाय्यं करिष्यति । ततः परं भवतोरग्रे का शत्रुवार्तेति भावः ॥ २९ ॥

येनेति। सततं सर्वगुणोपेताः सदा राज्ञा मानिता इति सम्बन्धः॥२३।२४॥ शोकाभिभूत

इत्येवमुक्त्वा हनुमान् श्लक्ष्णं मधुरया गिरा । बभाषे सोऽभिगच्छेम सुग्रीवमिति राघवम् ॥ ३०॥ एवं ब्रुवाणं धर्मात्मा हनुमन्तं स लक्ष्मणः । प्रतिपूज्य यथान्याय मिदं प्रोवाच राघवम् ॥ ३१ ॥ कपिः कथयते हृष्टो यथायं मारुतात्मजः । कृत्यवान् सोपि सम्प्राप्तः कृत कृत्योऽसि राघव ॥ ३२ ॥ प्रसन्नमुखवर्णश्च व्यक्तं हृष्टश्च भाषते । नानृतं वक्ष्यते वीरो हनुमान् मारुतात्मजः ॥ ३३ ॥ ततः स तु महाप्राज्ञो हनुमान्मारुतात्मजः । जगामादाय तौ वीरौ हरिराजाय राघवौ ॥ ३४ ॥ भिक्षु रूपं परित्यज्य वानरं रूपमास्थितः । पृष्ठमारोप्य तौ वीरौ जगाम कपिकुञ्जरः ॥ ३५ ॥ स तु विपुलयशाः कपिप्रवीरः पवनसुतः कृतकृत्यवत्प्रहृष्टः । गिरिवरमुरु विक्रमः प्रयातः सुशुभमतिः सह रामलक्ष्मणाभ्याम्॥ ३६॥ इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

इतीति। बभाषे, पुनरपीति शेषः॥ ३०॥ यथान्यायं दूतानुरूपम्॥ ३१॥ कपिरिति। अयं हृष्टः सन् यथा यथार्थं कथयते। यथार्थकथने हृष्टत्वं हेतुः। सीतापरिमार्गणं करिष्यतीति यथार्थमेव । सोपि सुग्रीवः कृत्यवान् प्राप्तः जातः । तस्मात् कृत कृत्योसि॥ ३२॥ रामा०—अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । हे राघव! संप्राप्तोयं कपिर्मारुतात्मजो हृष्टः मद्वाक्य श्रवणात्सञ्जातहर्षः । सोपि सुग्रीवोपि कृत्यवानिति यथावत् कथयते अतः कृतकृत्योसीति योजना ३२॥ हृष्टपदसूचितं विवृणोति—प्रसन्नेति । वक्ष्यते वक्ष्यति । अनृतं न वदेदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ रामा०—हनूमदुक्तवाक्यस्य याथार्थ्यं समर्थयते—प्रसन्नेति ॥ ३३ ॥ हरिराजाय वानरराजाय ॥ ३४ ॥ उक्तं विवृणोति—भिक्ष्विति ॥ ३५ ॥ विपुलयशाः सर्व देववरप्रसादेन विशालकीर्तिः । कपिप्रवीरः सुग्रीवमपि नियन्तुं समर्थः । अनेन भगवल्लाभ आचार्याधीन इत्युक्तम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० मुक्ता हाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

इति। शोकाभिभूते शोकाविष्टे। शोकार्त्ते शोकपीडिते ॥ २५—३१॥ कपिरिति। हे राघव! सम्प्राप्तोऽयं कपिः हृष्टः मद्वाक्यश्रवणात्सञ्जातहर्षः । सोपि सुग्रीवोपि कृत्यवानिति यथा कथयते अतः कृतकृत्योसीति योजना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

ऋश्यमूकात्तु हनुमान् गत्वा तु मलयं गिरिम्। आचचक्षे तदा वीरौ कपिराजाय राघवौ ॥ १ ॥ अयं रामो महाप्राज्ञः सम्प्राप्तो दृढविक्रमः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा रामोऽयं सत्यविक्रमः ॥ २ ॥ इक्ष्वाकूणां कुले जातो रामो दशरथात्मजः । धर्मे निगदितश्चैव पितुर्निर्देशपारगः ॥ ३ ॥ तस्यास्य वसतोऽरण्ये नियतस्य महात्मनः । रावणेन हृता भार्या स त्वां शरणमागतः ॥ ४ ॥ राजसूयाश्वमेधैश्च वह्निर्येनाभितर्पितः। दक्षिणाश्च तथोत्सृष्टा गावः शतसहस्रशः ॥ ५ ॥ तपसा सत्यवाक्येन वसुधा येन पालिता । स्त्रीहेतोस्तस्य पुत्रोऽयं रामस्त्वां शरणं गतः ॥ ६ ॥ भवता सख्यकामौ तौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । प्रतिगृह्यार्चयस्वैतौ पूजनीयतमावुभौ ॥ ७ ॥

अथ पापभीतस्य कर्मानुरूपं फलं दिशतो भगवतोपि त्रस्तस्य आचार्यमुखात् भगवद्गुणान् श्रुत्वा तदेकोपायनिष्ठा सूच्यते पञ्चमे-ऋश्यमूकात्त्वित्यादि । रामलक्ष्मणदर्शनभीतः सुग्रीवः ऋश्यमूकादुत्प्लुत्य गहनं मलयाख्यमृश्यमूकपर्यन्तपर्वतं गतः हनुमान् रामलक्ष्मणौ तत्र प्रतिष्ठाप्य सुग्रीवं तत्रानीतवानिति बोध्यम् ॥१॥ अयं रामः सम्प्राप्तः । अयं रामः सत्यविक्रमः । त्वच्छत्रुनिबर्हणक्षम इत्यर्थः ॥ २ ॥ रामानु०-महाप्राज्ञो दृढविक्रमोऽयं संप्राप्तः । अयं राम सत्यविक्रमः । तव शत्रुनिरसनदक्ष इति भावः । एवं वाक्यभेदेन योजना अयंरामशब्दयोः पुनरुक्तिपरिहारार्था ॥२॥

ऋश्यमूकादिति । ऋश्यमूकात् मलयगिरिं गत्वा ऋश्यमूकप्रदेशान्तरस्यैव मलयगिरिति नाम ॥ १ ॥ भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह महाप्राज्ञः दृढविक्रमोऽयं रामः सम्प्राप्तः, अयं रामः सत्यविक्रमः, तव शत्रुनिरसनक्षम इति भावः। एवं वाक्यभेदेन योजना तु अयंरामशब्दयोः पुनरुक्तिपरिहारार्था ॥ २-६ ॥ भवतेति । प्रतिगृह्य प्रत्यु

स०-सत्यविक्रमः सति बले सत्यपि अविक्रमः इदानीमप्रदर्शितविक्रमः । भ्रात्राराम: भ्रातुः तव भ्रातुर्वर्तिनः आ सम्यक् अरामो दुःखं यस्मात्स तथा सम्प्राप्त इत्यन्वयः ॥ २ ॥ धर्मे धर्मविषये । राम एवेति निगदितः लोकैः ॥ ति०-धर्मे स्वसत्यपरिपालनरूपधर्मनिमित्तम् । निगदितः प्रेरितः । पित्रेति शेषः ॥३॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुग्रीवो हृष्टमानसः । भयं च राघवाद्घोरं प्रजहौ विगतज्वरः ॥ ८ ॥ स कृत्वा मानुषं रूपं सुग्रीवः प्लवगर्षभः । दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम् ॥ ९ ॥ भवान् धर्मविनीतश्च विक्रान्तः सर्ववत्सलः । आख्याता वायुपुत्रेण तत्त्वतो मे भवद्गुणाः ॥ १० ॥ तन्ममैवैष सत्कारो लाभश्चैवोत्तमः प्रभो । यत्त्वमिच्छसि सौहार्दं वानरेण मया सह ॥ ११॥ रोचते यदि वा सख्यं बाहुरेष प्रसारितः । गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा ॥ १२॥ एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् । स प्रहृष्टमना हस्तं पीडयामास पाणिना ॥१३॥ हृद्यं सौहृदमालम्ब्य पर्यष्वजत पीडितम् ॥ १४ ॥ ततो हनूमान् सन्त्यज्य भिक्षुरूपमरिन्दमः । काष्ठयोः स्वेन रूपेण जनयामास पावकम् ॥१५॥

निगदितः प्रसिद्धः ॥ ३ ॥ तस्येत्यादि ॥ ४–८ ॥ स कृत्वेति । राघवम्, प्राप्येति शेषः ॥ ९–११ ॥ रामानु०—हनुमद्वचनश्रवणानन्तरं सुग्रीवस्य मानुषरूपपरिग्रहाभिधानात् हनूमान् रामलक्ष्मणौ स्थलान्तरे निवेश्य तदागमनं सुग्रीवाय न्यवेदयदित्यवगम्यते ॥ ९–११ ॥ रोचत इति । मर्यादा व्यवस्था ॥ १२ ॥ रामानु०—मर्यादा अनुल्लङ्घनीया व्यवस्था ॥ १२ ॥ एतत्त्विति । राम इति शेषः ॥ १३ ॥ हृद्यमित्यर्धम् । पीडितं दृढम् ॥ १४ ॥ मर्यादा बध्यतामिति वदतः सुग्रीवस्याशयं विदित्वा चरति–तत इति । भिक्षुरूपं सन्त्यज्येत्यनेन सुग्रीवविश्वासार्थम् "तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गम" इति तदुक्तप्रकारेण पुनर्भिक्षुरूपेणैव तदन्तिकं गत इत्यवगम्यते । स्वेन रूपेण वानररूपेण। काष्ठयोः अरणिभूतशमीकाष्ठयोः।

द्गम्य ॥७॥८ ॥ स कृत्वेति । हनुमद्वचनश्रवणानन्तरमेव सुग्रीवस्य मानुषरूपपरिग्रहाभिधानात् हनुमान् रामलक्ष्मणौ स्थलान्तरे निवेश्य तयोरागमनं सुग्रीवाय निवेदितवानित्यवगम्यते ॥ ९ ॥ टी०—भवानिति । विनीतः शिक्षितः ॥ १० ॥ वानरेण–तिरश्चा, असमानेनेत्यर्थः । एवंविधेनापि मया सख्यमिच्छसि चेत् करावलम्बः क्रियतामित्याह–रोचत इति । मर्यादा

दीप्यमानं ततो वह्निं पुष्पैरभ्यर्च्य सत्कृतम् । तयोर्मध्येऽथ सुप्रीतो निदधे सुसमाहितः ॥ १६ ॥ ततोऽग्निं दीप्यमानं तौ चक्रतुश्च प्रदक्षिणम् । सुग्रीवो राघवश्चैव वयस्यत्वमुपागतौ ॥ १७ ॥ ततः सुप्रीतमनसौ तावुभौ हरिराघवौ । अन्योन्यमभिवीक्षन्तौ न तृप्तिमुपजग्मतुः ॥ १८ ॥ त्वं वयस्योऽसि मे हृद्यो ह्येकं दुःखं सुखं च नौ । सुग्रीवो राघवं वाक्यमित्युवाच प्रहृष्टवत् ॥ १९ ॥ ततः स पर्णबहुलां छित्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् । सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः ॥ २० ॥ लक्ष्मणायाथ संहृष्टो हनुमान् प्लवगर्षभः । शाखां चन्दनवृक्षस्य ददौ परमपुष्पिताम् ॥ २१ ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा । प्रत्युवाच तदा रामं हर्षव्याकुललोचनः ॥ २२ ॥ अहं विनिकृतो राम चरामीह भयार्दितः । हृतभार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः ॥ २३ ॥

सप्तम्यन्तं पदम् ॥ १५ ॥ दीप्यमानमिति । सत्कृतमित्यभ्यर्च्येत्यस्यानुवादः । तयोः रामसुग्रीवयोः ॥ १६ ॥ तत इति । प्रदक्षिणं चक्रतुः । अन्योन्यं पाणिं गृहीत्वेति शेषः । उपागतौ अग्निसाक्षिकमिति शेषः ॥ १७ ॥ तत इति । अभिवीक्षन्तौ अभिवीक्षमाणौ ॥ १८ ॥ त्वमिति । एकं समानम् । त्वद्दुःखेन मम दुःखं भवतु त्वत्सुखेन मम सुखं भवत्वित्यर्थः । अनेन परसाम्यापत्त्यभ्यर्थनं सूचितम् ॥ १९ ॥ तत इति । सराघव इत्यनेन एकासनत्वमुक्तम् ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ तत इति । प्रत्युवाच तदा राममिति पाठः ॥ २२ ॥ २३ ॥

रामानु०—अहमिति । त्रस्तः चकितः । अत्रस्त इति वा ॥ २३ ॥

हि अनुल्लङ्घनीया व्यवस्था ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ हृद्यमिति । पीडितं दृढं यथा तथा ॥ १४ ॥ 'भिक्षुरूपं परित्यज्य' इत्यनेन 'तौ त्वया प्राकृतेनैव गत्वा ज्ञेयौ प्लवङ्गम ।' इति सुग्रीवोक्तनिदेशकरणप्रतीत्यर्थं सुग्रीवस्य रामागमननिवेदनसमये पुनर्भिक्षुरूपं गृहीतवानित्यवगम्यते । काष्ठयोरिति सप्तम्यन्तम् । टी०—अत्र हनुमता पावकोत्पादनं रामाभ्यनुज्ञयैव, अग्निसाक्षिकं स्नेहं कुर्विति कबन्धेनोक्तत्वात् ॥ १५ ॥ दीप्यमानमिति । तयोः रामसुग्रीवयोः । निदधौ निहितवान् ॥ १६–२२ ॥ सुग्रीवः स्ववृत्तान्तं विज्ञापयति–अहमित्यादि ।

सोऽहं त्रस्तो वने भीतो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः । वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥२४॥ वालिनो मे महाभाग भयार्तस्याभयं कुरु । कर्तुमर्हसि काकुत्स्थ भयं मे न भवेद्यथा ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः । प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २६ ॥ उपकारफलं मित्र विदितं मे महाकपे । वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥ २७ ॥ अमोघाः सूर्यसङ्काशा ममैते निशिताः शराः । तस्मिन् वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः ॥ २८ ॥ कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः । तीक्ष्णाग्रा ऋजुपर्वाणः सरोषा भुजगा इव ॥ २९ ॥ तमद्य वालिनं पश्य क्रूरैराशीविषोपमैः । शरैर्विनिहतं भूमौ विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ ३० ॥ स तु तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् । सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद्वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ तव प्रसादेन नृसिंह राघव प्रियां च राज्यं च समाप्नुयामहम् । तथा कुरु त्वं नरदेव वैरिणं यथा निहंस्यद्य रिपुं ममाग्रजम् ॥ ३२ ॥

सोहमिति।त्रस्तः भीतः उत्तरोत्तरं भीतः। यद्वा वालित्रस्तोहमस्मिन् वने अभीतो वसामीत्यर्थः ॥ २४ ॥ वालिन इति । अभयं भयाभावं कुरु । आर्त्यतिशयेन दाढर्याय पुनरुच्यते—कर्तुमित्यर्धेन । मे भयं यथा न भवेत्तथा कर्तुमर्हसीत्यन्वयः ॥२५॥प्रहसन्निव कियन्मात्रमेतदिति हसित्वा।इवशब्दोमन्दस्मितत्वे॥२६-२८॥ कङ्कपत्रप्रतिच्छन्नाः कङ्कपत्रैर्बद्धा इत्यर्थः ॥ २९ ॥ अद्य पश्येत्यनेन क्रिया झटित्यसुक्तम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कुरु यतस्वेत्यर्थः । वैरिणं रिपुमिति द्विरुक्त्या

इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ २३ ॥ त्रस्तः चकितः ॥ २४-२६ ॥ अथसुग्रीवाभिमतं वालिवधं प्रतिजानीते—उपकारेति ॥२७॥ वेगिताः सञ्जातवेगाः ॥२८-३२॥

सीताकपीन्द्रक्षणदाचराणां राजीवहेमज्वलनोपमानि ।
सुग्रीवरामप्रणयप्रसङ्गे वामानि नेत्राणि समं स्फुरन्ति ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

पुनरेवाब्रवीत् प्रीतो राघवं रघुनन्दनम् ॥ १ ॥ अयमाख्याति मे राम सचिवो मन्त्रिसत्तमः । हनुमान् यन्निमित्तं त्वं निर्जनं वनमागतः ॥ २ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वसतश्च वने तव । रक्षसाऽपहृता भार्या मैथिली जनकात्मजा ॥ ३ ॥ त्वया वियुक्ता रुदती लक्ष्मणेन च धीमता । अन्तरप्रेप्सुना तेन हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ ४ ॥

वैरकृतं शात्रवम्, नतु जात्येत्युक्तम् ॥ ३२ ॥ प्रसङ्गात् कविराह—सीतेति । सीतानेत्रं राजीवोपमम्, वालिनेत्रं हेमोपमम्, पिङ्गाक्षत्वात् । रावणनेत्राणि ज्वलनोपमानि । पुरुषस्य वामनेत्रस्फुरणमनर्थकरम् । स्त्रियास्तु शोभनमिति निमित्तशास्त्रविदः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

एवं रामेण वालिवधे प्रतिज्ञाते सुग्रीवेणापि रामकार्यसिद्धिः प्रतिज्ञायते षष्ठे—पुनरेवेत्यादि । राघवमिति नाम । सुग्रीव इति शेषः ॥ १ ॥ अयमिति । त्वं यन्निमित्तं वनमागतः तदाख्याति स्म ॥ २ ॥ रामानु०—आख्याति आख्यतवान् । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति भूते लट् ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनेत्यादिश्लोकद्वयम् । तेन

कपीन्द्रः वाली । क्षणदाचरः रावणः । वामनेत्रस्फुरणं पुंसां दुर्निमित्तम् । स्त्रीणां शुभकरमिति भावः ॥ स०—सीताया वामनेत्रस्फुरणं त्रिकालदर्शिना ऋषिणा दृष्ट्वैवोक्तमिति वक्तव्यम् ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

पुनरेवेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । त्वं यन्निमित्तं वनमागतः तदाख्याति आख्यातवान् ॥ १ ॥ २ ॥ लक्ष्मणेनेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । भ्रात्रा सह वने वसतस्तवान्तरप्रेप्सुना तवानवस्थानं प्राप्तुमिच्छता । रक्षसा रावणेन गृध्रं हत्वा त्वया लक्ष्मणेन च वियुक्ता वैदेही अपहृतेति हनुमानाख्यातीत्यब्रवीदिति पूर्वेण

भार्यावियोगजं दुःखमचिरात्त्वं विमोक्ष्यसे। अहं तामान यिष्यामि नष्टां वेदश्रुतीमिव ॥ ५ ॥ रसातले वा वर्तन्तीं वर्तन्तीं वा नभस्तले । अहमानीय दास्यामि तव भार्यां मरिन्दम ॥६ ॥ इदं तथ्यं मम वचस्त्वमवेहि च राघव । न शक्या सा जरयितुमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ ७॥ तव भार्या महाबाहो भक्ष्यं विषकृतं यथा ॥८॥ त्यज शोकं महाबाहो तां कान्तामानयामि ते । अनुमानात्तु जानामि मैथिली सा न संशयः ॥ ९ ॥ ह्रियमाणा मया दृष्टा रक्षसा क्रूरकर्मणा । क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च विस्वरम् । स्फुरन्ती रावणस्याङ्के पन्नगेन्द्रवधूर्यथा ॥ १० ॥ आत्मनापञ्चमं मां हि दृष्ट्वा शैलतटे स्थितम् । उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानि च ॥ ११॥ तान्यं स्माभिर्गृहीतानि निहितानि च राघव । आनयिष्याम्यहं तानि प्रत्यभिज्ञातुमर्हसि ॥ १२ ॥

पूर्वमविज्ञातेन ॥ ३ ॥ ४॥ विमोक्ष्यसे त्यक्ष्यसि । नष्टां मधुकैटभापहृताम् । वेदश्रुतीम् श्रूयत इति श्रुतिः शब्दः, वेदरूपश्रुतीमिव वेदगिरमिव । दीर्घः आर्षः ॥ ५ ॥ रामानु०—नष्टां वेदश्रुतिं यथेति । श्रूयत इति श्रुतिरिति व्युत्पत्त्या श्रुतित्वं वेदशास्त्रादेः साधारणम् । तद्व्यावृत्त्यर्थं वेदश्रुतिमित्युक्तम् ॥ ५ ॥ वर्तन्तीं वर्तमानाम् ॥ ६ ॥ जरयितुम् आत्मसात्कर्तुम् । विषकृतं विषेण पक्कम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनुमानात् योग्यतया । या दृष्टा सा मैथिली, न संशयः । अनुमानात्तु जाना मीत्यस्यैव विवरणमिदम् ॥ ९ ॥ रामानु०—मैथिलीत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ आत्मनेति । आत्मना मया पञ्चमम् ॥ ११ ॥ प्रत्यभिज्ञातुं

सम्बन्धः ॥ ३ ॥४॥ भार्यावियोगजमित्यादि । किञ्च नष्टां वेदश्रुतीमिव । श्रूयत इति श्रुतिरिति व्युत्पत्त्या श्रुतिर्वेदशास्त्रसाधारणम्, तद्व्यावृत्त्यर्थं वेदश्रुतीमित्युक्तम् । मधु कैटभाभ्यां पाताले गुप्तं वेदजातं मत्स्याकृतिर्हरिर्यथा आनीतवान् तद्वत्सीतामान यिष्यामि, आनेष्यामीत्यर्थः ॥ ५–८ ॥ टी०—अनुमानादिति । रावणेन हृता काचिन्मया दृष्टा ऋश्यमूकस्थितेन, सा सीता भवितुमर्हतीत्यनुमानप्रकारः ॥ ९ ॥ १० ॥ रावणहृता सीतेत्यस्मिन्नर्थे ज्ञापका

तमब्रवीत्ततो रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् । आनयस्व सखे शीघ्रं किमर्थं प्रविलम्बसे ॥ १३ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवः शैलस्य गहनां गुहाम् । प्रविवेश ततः शीघ्रं राघवप्रिय काम्यया ॥ १४ ॥ उत्तरीयं गृहीत्वा तु शुभान्याभरणानि च । इदं पश्येति रामाय दर्शयामास वानरः ॥ १५ ॥ ततो गृहीत्वा तद्वासः शुभान्याभरणानि च । अभवद्बाष्प संरुद्धो नीहारेणेव चन्द्रमाः ॥ १६ ॥ सीतास्नेहप्रवृत्तेन स तु बाष्पेण दूषितः । हा प्रियेति रुदन् धैर्यमुत्सृज्य न्यपतत् क्षितौ ॥ १७ ॥ हृदि कृत्वा तु बहुशस्तमलङ्कार मुत्तमम् । निशश्वास भृशं सर्पो बिलस्थ इव रोषितः ॥ १८ ॥ अविच्छिन्नाश्रुवेगस्तु सौमित्रिं वीक्ष्य पार्श्वतः । परिदेवयितुं दीनं रामः समुपचक्रमे ॥ १९ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्या सन्त्यक्तं ह्रियमाणया । उत्तरीयमिदं भूमौ शरीराद्भूषणानि च ॥ २० ॥ शाद्वलिन्यां ध्रुवं भूम्यां सीतया ह्रियमाणया । उत्सृष्टं भूषणमिदं तथारूपं हि दृश्यते ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणो वाक्य मब्रवीत् । नाहं जानामि केयूरे नाहं जानामि कुण्डले । नूपुरे त्वभिजानामि नित्यं पादाभिवन्दनात् ॥ २२ ॥

स्मर्तुम् ॥ १२ ॥ रामानु०—किमर्थं प्रविलम्बस इति पाठः ॥ १३ ॥ १४ ॥ उत्तरीय माभरणानि च । उत्तरीयबद्धानीत्यर्थः ॥ १५–१७ ॥ अलङ्कारमिति जात्येक वचनम् । रोषितः सञ्जातरोषः ॥ १८ ॥ परिदेवयितुं प्रलपितुम् । दीन मिति क्रियाविशेषणम् ॥ १९ ॥ पश्येति । शरीरात्, अपनीयेति शेषः ॥ २० ॥ अत्र शाद्वलशब्देन हरिततृणान्युच्यन्ते । स्वार्थे वलजार्षः । तद्वत्यां भूमौ । मृदु स्थले उत्सृष्टत्वात् तथारूपम् अविकलरूपं दृश्यते ॥ २१–२३ ॥ रामानु०—तथा रूपम् पूर्वं यथारूपं तथारूपम् । अक्षतामिति यावत् ॥ २१ ॥

स्तरमस्तीत्याह—आत्मनेति ॥ ११ ॥ निहितानि निगूढानि, विधिवद्रक्षितानीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ गहनां दुष्प्रवेशाम् ॥ १४–१७ ॥ रोषितः सञ्जातरोषः ॥ १८–२० ॥ तथारूपं पूर्वं यथारूपम् अक्षतरूपमित्यर्थः

ततः स राघवो दीनः सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २३ ॥ ब्रूहि सुग्रीव कं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया । रक्षसा रौद्ररूपेण मम प्राणैः प्रिया प्रिया ॥ २४ ॥ क वा वसति तद्रक्षो महद्व्यसनदं मम । यन्निमित्तमहं सर्वान्नाशयिष्यामि राक्षसान् ॥ २५ ॥ हरता मैथिलीं येन मां च रोषयता भृशम् । आत्मनो जीवितान्ताय मृत्युद्वारमपावृतम् ॥२६॥ मम दयिततरा हृता वनान्ताद्रजनिचरेण विमथ्य येन सा । कथय मम रिपुं त्वमद्य वै प्लवगपते यमसादनं नयामि ॥ २७ ॥ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणार्तेन वानरः ।
अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं सबाष्पं बाष्पगद्गदः ॥ १ ॥
न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः ।
सामर्थ्यं विक्रमं वापि दौष्कुलेयस्य वा कुलम् ॥ २ ॥

कं देशं कां दिशं प्रति । ह्रियन्ती ह्रियमाणेत्यर्थः । प्राणैः प्राणेभ्यः ॥२४॥ अपावृतम् उद्घाटितम् । येन तत्क वसतीत्यन्वयः ॥२५॥२६॥ ममेति । विषम वृत्तम् ॥ २७ ॥ रामानु०—अस्मिन् सर्गान्ते मम दयिततरेत्ययं श्लोको बहुषु कोशेषु न दृश्यते ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

एवमाभरणदर्शनव्याजेन चेतनस्य याद‍ृच्छिकप्रासङ्गिकसुकृतदर्शनेन तल्लाभत्वरा भगवत उच्यते सप्तमे—एवमुक्त इत्यादि । बाष्पगद्गदः रामबाष्प दर्शनेन स्वयमपि बाष्पगद्गदः ।"एकं दुःखं सुखं च नौ" इत्यस्य प्रथमोदाहरणमिदम् ॥ १ ॥ दौष्कुलेयस्य दुष्कुले भवो दौष्कुलेयः । "दुष्कुलाड्ढक्"

मृदुप्रदेशपातादिति भावः ॥२१—२३॥ कं देशम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । कस्मिन् देशे लक्षितेत्यर्थः ॥२४—२७॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

॥ १ ॥ न जान इति । सर्वथा न जाने सर्वप्रकारेण न जाने, किञ्चिज्जानामी

सत्यं ते प्रतिजानामि त्यज शोकमरिन्दम ।
करिष्यामि तथा यत्नं यथा प्राप्स्यसि मैथिलीम् ॥ ३ ॥

इति ढक् । तस्य पापरक्षसः परदारापहरणरूपपापकृतो राक्षसस्य । निलयं वासस्थानम् । सामर्थ्यं शक्तिम् । विक्रमं वा सर्वथा न जाने । किञ्चिदपि न जानामीत्यर्थः । नन्विदं वक्ष्यमाणेन विरुद्ध्यते । वक्ष्यति वानरप्रेषणावसरे– "द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः । अगम्यो मानुषैर्देवैस्तं मार्गध्वं समन्ततः ॥ स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः । राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥" इति । तत्र हि रावणस्य निलयसामर्थ्यं पराक्रमाः सुग्रीवेण स्पष्टमवगता इति गम्यते । सत्यम् । तथापि स्वकार्ये प्रथमं प्रवर्तयितुमेवमुक्तवान् सुग्रीवः । अत एव "ब्रूहि सुग्रीव कं देशं ह्रियन्ती लक्षिता त्वया" इत्यस्यापि प्रतिवचनं नोक्तवान् । कथं गमनदेशमपि न जानीयात् ? य एवमाह "ह्रियमाणा मया दृष्टा" इति । न चैवमादावेव मित्रद्रोहः कृतः स्यादिति वाच्यम्, दूरदर्शिना सुग्रीवेणैवं मनसि कृतम् । यदि मया 'रावणवृत्तान्तो मया ज्ञातः' इत्युक्तः स्यात् तदाऽतिव्यसनी रामोऽयं सीतान्वेषणे प्रथमं मां प्रवर्तयेत्, तच्चायुक्तम्, वानराणां वालिवशंवदत्वेनास्मदधीनत्वाभावात् । कथंचित् केषांचिद्वशीकरणेपि रावणेन कृतसख्यो वाली चास्मन्मनोरथानुरूपां प्रवृत्तिं कथं सहेत, तथा चोभयकार्यभङ्गः इत्यज्ञानमभिनीतवान् सुमतिः सुग्रीवः । न चैवं सति वानरप्रेषणकालिकसुग्रीववच नेन कथमिव रामो नाशङ्कतेति वाच्यम्, तारोक्तलक्ष्मणवचनश्रवणेन रामस्य न शङ्कावकाशः । पूर्वमयं न जानाति पश्चात्तारावचनैर्ज्ञातवानिति रामस्यापि प्रतिपत्तिर्भवेत् । एवं ह्याह लक्ष्मणं प्रति तारा–" शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल राक्षसाः । अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च ॥ अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान् राक्षसान् कामरूपिणः । न शक्यो रावणो हन्तुं येन सा मैथिली हृता ॥" इत्यादि । किञ्च कथं वा लोकालोकपर्यन्तं पर्यटतस्तदपरिज्ञानम् ? अत एव हि रामबलपरीक्षासमये दुन्दुभ्यादिधर्षणकथनप्रसङ्गे वक्तव्यमपि रावणजयवृत्तान्तं नोक्तवान् । नन्वेव

त्यर्थः । उत्तरत्र सीतान्वेषणार्थं हनुमदादिवानरप्रेषणसमये "स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः । राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥" इति वचनेन रावणावासस्य सुग्रीवावगतत्वप्रतीतेरेवं व्याख्यातम् ॥ टी०–सामर्थ्यं शारीरं बलम् । दौष्कुलेयस्य

रावणं सगणं हत्वा परितोष्यात्मपौरुषम् ।
तथास्मि कर्ता नचिराद्यथा प्रीतो भविष्यसि ॥ ४ ॥
अलं वैक्लव्यमालम्ब्य धैर्यमात्मगतं स्मर ।
त्वद्विधानामसदृशमीदृशं विद्धि लाघवम् ॥ ५ ॥
मयापि व्यसनं प्राप्तं भार्याहरणजं महत् ।
न चाहमेवं शोचामि नच धैर्यं परित्यजे ॥ ६ ॥

मिदानीं परमार्थतो न विजानाति सुग्रीवः पश्चात्तारया ज्ञातवानिति किंन विकल्प्यत इति चेन्न; तारादर्शनात् प्रभृति कामपरवशेन सुग्रीवेण तारया सह रामकार्यपर्यालोचनाऽप्रसक्तेः। यदि च सुग्रीवः सर्वथा न जानीयात् तदा सीताक्रोशादिना स्फुटमवगतां दिशं वदेदेव। यच्च कैश्चिदुक्तम्—निलयं न जानामीत्यस्य इदानीं तदवस्थानदेशं न जानामीत्यर्थ इति। तन्न; सर्वात्मना रावणवृत्तान्तमपरिज्ञाय कियदपि तत्स्वरूपज्ञानं भवत्विति तात्पर्येण "क्व वा वसति तद्रक्षः" इति पृष्टवन्तं प्रतिज्ञातांशमात्रमप्यनुक्त्वा इदानीं तदवस्थानभूमिं न जानामीत्युत्तरस्य च्छलत्वापत्तेः। तद्वासमात्रज्ञाने तद्भञ्जने स स्वयमेवेहागमिष्यतीति हि रामाभिप्रायः। किञ्च इदानीं निलयापरिज्ञानेपि सामर्थ्यपराक्रमौ वा वक्तव्यौ स्याताम्। इतरदिशः प्रति वानराणां प्रेषणम्, तान् प्रति–"रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः।" इति वचनं च बहुकालविलम्बेन यत्र कुत्रापि सीतां स्थापयेत्तिष्ठेद्वेति सङ्गच्छते। एतेनेदमपि निरस्तम्। सर्वथा सर्वप्रकारेणापि तन्निलयं न जानामीति विशिष्टाभावोऽर्थः। तथा चाग्रे केनचित्प्रकारेण तन्निलयज्ञानाविरोध इति। वानरान् प्रति यावन्मात्रमुच्यते,तावदादावपि वक्तव्यत्वात्। यदपि केनचिदुन्नीतम्—संवत्सरपर्यन्तं सीतादुःखकरणाभावे रावणकृतशिवपूजाफलं न भवेदिति दैवप्रतिबन्धवशात्तदानीं सुग्रीवस्याज्ञानमिति। तत्तुच्छम्; दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। सम्यक्च परदारधर्षणं शिवपूजाफलमिति। तस्माद्यथोक्त एवार्थो ग्राह्यः ॥२॥३॥ सगणं सपरिवारम्। रावणं हत्वा भवन्तं परितोष्य आत्मपौरुषं तथा कर्तास्मि। यथा प्रीतो भविष्यसीति सम्बन्धः ॥४॥ वैक्लव्यं दैन्यम् ॥५॥ परित्यजे परित्यजामि ॥६॥

" दुष्कुलाड्ढक् " इति ढक् प्रत्ययः ॥ २ ॥ ३ ॥ सगणं सपरिवारम् ॥ ४–६ ॥

नाहं तामनुशोचामि प्राकृतो वानरोऽपि सन् । महात्मा च विनीतश्च किं पुनर्धृतिमान् भवान् ॥ ७ ॥ बाष्पमापतितं धैर्यान्निग्रहीतुं त्वमर्हसि । मर्यादां सत्त्वयुक्तानां धृतिं नोत्स्रष्टुमर्हसि ॥ ८ ॥ व्यसने वार्थकृच्छ्रे वा भये वा जीवितान्तके । विमृशन् वै स्वया बुद्ध्या धृतिमान्नाव सीदति ॥९॥ बालिशस्तु नरो नित्यं वैक्लव्यं योनुवर्तते । स मज्जत्यवशः शोके भाराक्रान्तेव नौर्जले ॥ १० ॥ एषोऽञ्जलिर्मया बद्धः प्रणयात्त्वां प्रसादये । पौरुषं श्रय शोकस्य नान्तरं दातुमर्हसि ॥११॥ ये शोकमनु वर्तन्ते न तेषां विद्यते सुखम् । तेजश्च क्षीयते तेषां न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १२ ॥ शोकेनाभिप्रपन्नस्य जीविते चापि संशयः । स शोकं त्यज राजेन्द्र धैर्यमाश्रय केवलम् ॥१३॥ हितं वयस्यभावेन ब्रूमि नोपदिशामि ते । वयस्यतां पूजयन्मे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ १४ ॥ मधुरं सान्त्वितस्तेन सुग्रीवेण स राघवः । मुखमश्रुपरिक्लिन्नं वस्त्रान्तेन प्रमार्जयत् ॥ १५ ॥ प्रकृतिस्थस्तु काकुत्स्थः सुग्रीववचनात् प्रभुः । सम्परिष्वज्य सुग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६॥

प्राकृतः हीनः । विनीतः वृद्धैः सुशिक्षितः ॥७॥ सत्त्वयुक्तानां व्यवसायवताम् । " द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु " इत्यमरः । मर्यादां व्यवस्थारूपां धृतिम् ॥८॥ व्यसन इति । अर्थकृच्छ्रे धननाशे ॥ ९ ॥ १० ॥ अन्तरम् अवकाशम् ॥ ११-१३ ॥ ब्रूमि ब्रवीमि । वयस्यतां मित्रत्वम् ॥ १४ ॥ मधुरमिति । प्रमार्जयत् । स्वार्थे णिच् । अनित्यमागमशासनमिति अडभावः १५॥१६

तां रुमाम् ॥७॥८॥ व्यसने अर्थकृच्छ्रे कार्यसङ्कटे॥९॥१०॥ श्रय आश्रय । अन्तरमवकाशम् ॥ ११-१४॥ मधुरमिति। प्रमार्जयत । स्वार्थे णिच् । अडभाव आर्षः॥१५॥ प्रकृतिस्थः स्वभावस्थः,

कर्तव्यं यद्वयस्येन स्निग्धेन च हितेन च। अनुरूपं च युक्तं च कृतं सुग्रीव तत्त्वया ॥ १७ ॥ एष च प्रकृतिस्थोऽहमनुनीतस्त्वया सखे। दुर्लभो हीदृशो बन्धुरस्मिन् काले विशेषतः ॥ १८ ॥ किन्तु यत्नस्त्वया कार्यो मैथिल्याः परिमार्गणे। राक्षसस्य च रौद्रस्य रावणस्य दुरात्मनः ॥ १९ ॥ मया च यदनुष्ठेयं विस्रब्धेन तदुच्यताम्। वर्षास्विव च सुक्षेत्रे सर्वं सम्पद्यते मयि ॥ २० ॥ मया च यदिदं वाक्यमभिमानात्समीरितम्। तत्त्वया हरिशार्दूल तत्त्वमित्युपधार्यताम् ॥ २१ ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे नच वक्ष्ये कदाचन। एतत्ते प्रतिजानामि सत्येनैव च ते शपे ॥ २२ ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवो वानरैः सचिवैः सह। राघवस्य वचः श्रुत्वा प्रतिज्ञातं विशेषतः ॥ २३ ॥ एवमेकान्तसंपृक्तौ ततस्तौ नरवानरौ। उभावन्योन्यसदृशं सुखं दुःखं प्रभाषताम् ॥ २४ ॥ महानुभावस्य वचो निशम्य हरिर्नराणामृषभस्य तस्य। कृतं स मेने हरिवीरमुख्यस्तदा स्वकार्यं हृदयेन विद्वान् ॥ २५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तमः सर्गः * ॥ ७ ॥

अनुरूपं मित्रत्वानुरूपम्। युक्तं शोकनिवारणयोग्यम्। कृतम् उक्तमित्यर्थः ॥ १७–१९ ॥ विस्रब्धेन स्निग्धेन ॥ २० ॥ अभिमानात् शौर्याभिमानात्। त्वय्यभिमानाद्वा। तत्त्वं यथार्थम् ॥ २१–२३ ॥ एवमिति। एकान्तसंपृक्तौ एकान्ते रहसि संयुक्तौ एकान्तं नियतं यथा तथा संयुक्तौ वा। प्रभाषताम्। व्यत्ययेन परस्मैपदम्। अडभावश्च ॥ २४ ॥ महेति स्पष्टम् ॥ २५ ॥
इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० मुक्ता० किष्किन्धा० सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

दुःखरहित इत्यर्थः ॥१६–२०॥ मया चेति। इदं वाक्यं वालिनं वधिष्यामीति वाक्यम्। अभिमानात् त्वयि प्रणयात् ॥२१–२३॥ एवमिति। प्रभाषताम्। अडभावः, परस्मैपदमार्षम् ॥२४॥ स्वकार्यं वालिवधरूपकार्यम् ॥२५॥ इति श्रीम० किष्कि० सप्तमः सर्गः ॥७॥

स०—विस्रब्धेन विश्वस्तेन मया यत्कर्तव्यं तदुच्यताम्। अनन्तरं च वर्षासु तत्रापि च सुक्षेत्रे उप्तं यथा सम्पद्यते तथा तव सर्वं सम्पद्यते ॥ २० ॥

* सर्गश्रवणफलम्। स्कान्दे–" रामसुग्रीवसंल्लापं श्रुत्वा दुःखाद्विमुच्यते ॥ " इति ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

परितुष्टस्तु सुग्रीवस्तेन वाक्येन वानरः। लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ सर्वथाऽहमनुग्राह्यो देवतानामसंशयः। उपपन्नगुणोपेतः सखा यस्य भवान्मम ॥२॥ शक्यं खलु भवेद्राम सहायेन त्वयाऽनघ। सुरराज्यमपि प्राप्तुं स्वराज्यं किं पुनः प्रभो ॥३॥ सोऽहं सभाज्यो बन्धूनां सुहृदां चैव राघव। यस्याग्निसाक्षिकं मित्रं लब्धं राघववंशजम् ॥४॥ अहमप्यनुरूपस्ते वयस्यो ज्ञास्यसे शनैः। नतु वक्तुं समर्थोऽहं स्वयमात्मगतान् गुणान् ॥५॥ महात्मनां तु भूयिष्ठं त्वद्विधानां कृतात्मनाम्। निश्चला भवति प्रीतिर्धैर्यमात्मवतामिव ॥ ६ ॥ रजतं वा सुवर्णं वा वस्त्राण्याभरणानि च। अविभक्तानि साधूनामवगच्छन्ति साधवः॥७॥ आढ्यो वापि दरिद्रो वा दुःखितः सुखितोपि वा। निर्दोषो वा सदोषो वा वयस्यः परमा गतिः ॥ ८ ॥ धनत्यागः सुखत्यागो देहत्यागोपि वा पुनः। वयस्यार्थे प्रवर्तन्ते स्नेहं दृष्ट्वा तथाविधम् ॥९॥

अथ सुग्रीवस्य स्वशोकमूलविज्ञापनमष्टमे—परितुष्ट इत्यादि ॥१॥ देवताना मनुग्राह्यः दयनीयोऽभवम्। यस्य मे भवान् सखाऽऽसीत्। कीदृशः सखा? उपपन्नगुणोपेतः राजयोग्यशौर्यवीर्यादिसर्वगुणोपपन्नः ॥ २ ॥ शक्यमित्यादि चतुश्चत्वारिंशत् ॥ ३ ॥ सभाज्यः पूज्यः ॥ ४ ॥ ५ ॥ भूयिष्ठम् अतिशयेन। आत्मवताम् आत्मज्ञानिनाम् ॥ ६ ॥ साधूनां मित्राणां साधवो मित्राणि ॥७॥ ॥ ८ ॥ तथाविधं स्वस्नेहसदृशं स्नेहं दृष्ट्वा स्थितस्य वयस्यस्य वयस्यार्थे धनत्यागादयः प्रवर्तन्त इति योजना। अनया सुग्रीववचनभङ्ग्या आवाभ्यामेवं वर्ति

॥ १-३ ॥ सोहमिति। सभाज्यः पूज्यः, भजनीय इत्यर्थः ॥४॥५॥ टी०—महात्मनां विमलान्तःकरणानाम्। आत्मवतां प्रशस्तबुद्धीनाम् ॥६॥ अविभक्तानि स्वेन तुल्यानि ॥ ७-९ ॥

स०—परितुष्टः तुष्टं तोषः। भावे क्तः। परि उपरतं तुष्टं यस्य स परितुष्टः। तुरप्यर्थे। तादृशोपि तेन रामेण वाक्येन हर्षितः। "परि स्यात्सर्वतोभावे" इत्यारभ्य—"दोषाख्यानेप्युपरमे व्याप्तौ निवसनेपि च।" इति विश्वः ॥ १ ॥

तत्तथेत्यब्रवीद्रामः सुग्रीवं प्रियवादिनम् । लक्ष्मणस्याग्रतो लक्ष्म्या वासवस्येव धीमतः ॥ १० ॥ ततो रामं स्थितं दृष्ट्वा लक्ष्मणं च महाबलम् । सुग्रीवः सर्वतश्चक्षुर्वने लोलमपातयत् ॥ ११ ॥ स ददर्श ततः सालमविदूरे हरीश्वरः । सुपुष्पमीषत्पत्राढ्यं भ्रमरैरुपशोभितम् ॥ १२ ॥ तस्यैकां पर्णबहुलां भङ्क्त्वा शाखां सुपुष्पिताम् । सालस्यास्तीर्य सुग्रीवो निषसाद सराघवः ॥ १३ ॥ तावासीनौ ततो दृष्ट्वा हनूमानपि लक्ष्मणम् । सालशाखां समुत्पाट्य विनीतमुपवेशयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टं रामं तु प्रसन्नमुदधिं यथा । फलपुष्पसमाकीर्णे तस्मिन् गिरिवरोत्तमे ॥ १५ ॥ ततः प्रहृष्टः सुग्रीवः श्लक्ष्णं मधुरया गिरा । उवाच प्रणयाद्रामं हर्षव्याकुलिताक्षरम् ॥ १६ ॥

तव्यमिति व्यवस्था द्योत्यते ॥ ९ ॥ लक्ष्म्या कान्त्या वासवस्येव स्थितस्य लक्ष्मणस्याग्रत इति सम्बन्धः । अनेनोक्तार्थे लक्ष्मणानुमतिर्द्योतिता ॥ १० ॥ रामानु०—लक्ष्मणस्तेजोविशेषेण वासवसदृश इत्यर्थः ॥ १० ॥ स्थितं भूषणग्रहणकालात्प्रभृति तिष्ठन्तमित्यर्थः । लोलं चक्षुरपातयदिति । समीचीनशाखालाभार्थं सर्वत्रान्वेषयामासेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ईषत्पत्राढ्यमिति पल्लवप्रचुरमित्यर्थः ॥ १२ ॥ पर्णबहुलां पल्लवबहुलाम् ॥ १३ ॥ रामानु०—तस्येति । आस्तीर्येति पुनरासनप्रदानकथनेन अयं परेद्युर्वृत्तान्त इत्यवगम्यते ॥ १३ ॥ ताविति । विनीतम् एकासने स्थितिमनङ्गीकुर्वन्तमित्यर्थः । उपवेशयत् उपावेशयत् ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । द्वितीयरामपदमभिरामार्थकम् । प्रसन्नमुदधिं यथा तद्वत् प्रसन्नं गम्भीरमित्यर्थः ॥ १५ ॥ रामानु०—अत्र द्वितीयो रामशब्दोऽभिरामवचनः । क्रिया

तत्तथेति । लक्ष्म्या कान्तिविशेषेण युक्तः रामः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । वासवस्य वासवसदृशस्येत्यर्थः । लक्ष्मणस्याग्रतः सुग्रीवमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ १० ॥ अपातयत् प्रसारितवान् ॥ ११ ॥ ईषत्पत्राढ्यं पल्लवसङ्कुलम् ॥ १२ ॥ शाखामास्तीर्येति । पुनरासनप्रदानेन अयं परेद्युर्वृत्तान्त इत्यवगम्यते ॥ १३ ॥ १४ ॥ सुखोपविष्टमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अत्र द्वितीयो रामशब्दोऽभिरामवाचकः ॥ १५–१८ ॥

अहं विनिकृतो भ्रात्रा चराम्येष भयार्दितः । ऋश्यमूकं गिरिवरं हृतभार्यः सुदुःखितः ॥ १७ ॥ सोऽहं त्रस्तो भये मग्नो वसाम्युद्भ्रान्तचेतनः । वालिना निकृतो भ्रात्रा कृतवैरश्च राघव ॥ १८ ॥ वालिनो मे भयार्तस्य सर्वलोकाभयङ्कर । ममापि त्वमनाथस्य प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥१९॥ एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मवत्सलः । प्रत्युवाच स काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ॥ २० ॥ उपकारफलं मित्रमपकारोऽरिलक्षणम् । अद्यैव तं हनिष्यामि तव भार्यापहारिणम् ॥२१॥ इमे हि मे महावेगाः पत्रिणस्तिग्मतेजसः । कार्त्तिकेयवनोद्भूताः शरा हेमविभूषिताः॥२२॥ कङ्कपत्रप्रतिच्छन्ना महेन्द्राशनिसन्निभाः । सुपर्वाणः सुतीक्ष्णाग्राः सरोषा भुजगा इव ॥ २३ ॥ भ्रातृसंज्ञममित्रं ते वालिनं कृतकिल्बिषम् । शरैर्विनिहतं पश्य विकीर्णमिव पर्वतम् ॥ २४ ॥

विशेषणं वा ॥ १९ ॥ ॥ १६--१८॥ हे सर्वलोकाभयङ्कर ! वालिनः सकाशात् भयार्तस्य मे ममापि अत्यन्तभाग्यहीनस्यापि प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९ ॥

रामानु०–वालिन इति । सर्वलोकाभयङ्कर अत एव ममाप्यभयङ्कर ! वालिनो भयार्तस्य मे प्रसादं कर्तुमर्हसि । सखित्वेन मह्यं विशेषतः प्रसादः कर्तव्य इत्यभिप्रायः ॥१९ ॥ एवमिति । प्रहसन्निव पूर्वमेव प्रतिज्ञातेऽपि चापलातिशयात् पुनः प्रार्थयत इति मन्दस्मितवन्नित्यर्थः ॥ २० ॥ उपकारेति । अरिलक्षणमित्यनन्तरम् अत इत्युपस्कार्यम् ॥ २१ ॥ पत्रिणः प्रशस्तपत्रिणः । तिग्मतेजसः क्रूरतेजसः । कार्त्तिकेयवनोद्भूताः शरवणोद्भूताः । कङ्कपत्रप्रतिच्छन्नाः इति पत्रिण इत्युक्तं विशेष्यते । महेन्द्रपदेनाशनेस्तत्सान्निहितत्वातिशय उच्यते । इमे मे शराः महावेगत्वादिविशिष्टा हि । अतः एतैः शरैर्वालिनं विनिहतं पश्येति सम्बन्धः ॥ २२--२४॥

वालिनः इति पञ्चमी ॥ १९–२१॥ पत्रिणः प्रशस्तपत्राः । कार्त्तिकेयवनोद्भूताः शर

स०–आपिनो भावः आपित्वम्, प्राप्तिरित्यर्थः । मम ममतया आपित्वं यस्य तं प्रसादम् । मे मत्सम्बन्धिनो वालिन इति वा ॥ १९ ॥

राघवस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवो वाहिनीपतिः । प्रहर्षमतुलं लेभे साधु साध्विति चाब्रवीत् ॥ २५ ॥ राम शोकाभिभूतोऽहं शोकार्तानां भवान् गतिः । वयस्य इति कृत्वा हि त्वय्यहं परिदेवये ॥ २६ ॥ त्वं हि पाणिप्रदानेन वयस्यो मेऽग्निसाक्षिकम् । कृतः प्राणैर्बहुमतः सत्येनापि शपामि ते ॥२७॥ वयस्य इति कृत्वा च विस्रब्धं प्रवदाम्यहम् । दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो हरति नित्यशः ॥२८॥ एतावदुक्त्वा वचनं बाष्पदूषितलोचनः । बाष्पोपहतया वाचा नोच्चैः शक्नोति भाषितुम् ॥ २९ ॥ बाष्पवेगं तु सहसा नदीवेगमिवागतम् । धारयामास धैर्येण सुग्रीवो रामसन्निधौ ॥ ३० ॥ सन्निगृह्य तु तं बाष्पं प्रमृज्य नयने शुभे । विनिःश्वस्य च तेजस्वी राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥३१॥ पुराहं वालिना राम राज्यात् स्वादवरोपितः । परुषाणि च संश्राव्य निर्धूतोऽस्मि बलीयसा ॥३२॥

वाहिनीपतिः वानरसेनाधिपतिः ॥ २५ ॥ रामेति । वयस्य इति, वयस्य इति चेत्यर्थः । त्वयि त्वत्समीपे ॥२६–२८॥ एतावदुक्त्वा 'पुराहं वालिना' इत्यादि वक्तुकामस्तदुपोद्घातत्वेन " दुःखमन्तर्गतं यन्मे मनो हरति नित्यशः । " इत्येतावदुक्त्वा । शक्नोति अशक्नोत् ॥ २९ ॥ रामानु०–अत्र पुनःशब्दोऽध्याहर्तव्यः । एतावदुक्त्वा वचनम् । "राम शोकाभिभूतोहम्' इत्यारभ्य 'मनो हरति नित्यशः" इत्येतदन्तं वचनजातं पुनरुक्त्वा । उच्चैर्भाषितुं न शक्नोतीति सम्बन्धः । शक्नोतीति भूते लट् ॥ २९ ॥ बाष्पवेगमिति । रामसन्निधाविति मां प्रत्युपदिश्य स्वयं न शक्नोतीति रामो मन्येतेति भिया धारयामासेति भावः ॥३०॥३१॥ स्वाद्राज्यात् यौवराज्यात्॥निर्धूतः३२॥

वर्णोत्पन्नाः ॥ २२ ॥ सुपर्वाणः निशितग्रन्थयः ॥ २३–२८ ॥ एतावदिति । अत्र पुनश्शब्दोऽध्याहर्तव्यः । एतावदुक्त्वा वचनं ' राम शोकाभिभूतोहम् ' इत्यारभ्य ' मनो हरति नित्यशः ' इत्येतदन्तं वचनमुक्त्वा पुनरुच्चैर्भाषितुं न शक्नोति नाशक्नो

स०–अवरोपितः अपहृताधिकारः । परुषाणि निष्ठुरवचांसि । संश्राव्य श्रावयित्वा निर्धूतोस्मि ॥ ३२ ॥

हृता भार्या च मे तेन प्राणेभ्योऽपि गरीयसी । सुहृदश्च मदीया ये संयता बन्धनेषु ते ॥ ३३ ॥ यत्नवांश्च सुदुष्टात्मा मद्विनाशाय राघव। बहुशस्तत्प्रयुक्ताश्च वानरा निहता मया ॥३४ ॥ शङ्कया त्वेतया चेह दृष्ट्वा त्वामपि राघव । नोपसर्पाम्यहं भीतो भये सर्वे हि बिभ्यति ॥ ३५ ॥ केवलं हि सहाया मे हनुमत्प्रमुखास्त्विमे । अतोऽहं धारयाम्यद्य प्राणान् कृच्छ्रगतोऽपि सन्॥३६॥ एते हि कपयः स्निग्धा मां रक्षन्ति समन्ततः । सह गच्छन्ति गन्तव्ये नित्यं तिष्ठन्ति च स्थिते ॥ ३७ ॥ संक्षेपस्त्वेष ते राम किमुक्त्वा विस्तरं हि ते। स मे ज्येष्ठो रिपुर्भ्राता वाली विश्रुतपौरुषः ॥ ३८॥ तद्विनाशाद्धि मे दुःखं प्रनष्टं स्यादनन्तरम् । सुखं मे जीवितं चैव तद्वि नाशनिबन्धनम् ॥ ३९ ॥ एष मे राम शोकान्तः शोका र्तेन निवेदितः । दुःखितः सुखितो वापि सख्युर्नित्यं सखा गतिः ॥ ४० ॥

बन्धनेषु कारागृहेषु ॥ ३३ ॥ रामानु०—बन्धनेषु । बध्यतेऽस्मिन्निति बन्धनम् कारागारम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ एतया शङ्कया वालिप्रयुक्तत्वशङ्कया । भीतः नोपसर्पामि नोपासर्पम् । भये भयनिमित्ते ॥ ३५ ॥ रामानु०—हे राघव ! अहम् त्वामपि परमकारुणिकं त्वामपि दृष्ट्वा एतया शङ्कया वालिप्रयुक्तत्वशङ्कया भीतः । अत एवाहं नोपसर्पामि। भूते लट् ॥ ३५ ॥ केवलम् अद्वितीयं यथा तथा ॥३६॥ केवलत्वमुपपादयति—एते हीति । गन्तव्ये मयि गच्छतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ संक्षेप इत्यादिद्वयम् । तद्वि नाशादनन्तरं मे दुःखं प्रनष्टं स्यात् मे सुखं मे जीवितं चैव तद्विनाशनिबन्ध मित्येष सङ्क्षेप इत्यन्वयः ॥ ३८ ॥ रामानु०—सख्यकरणादिना लब्धमपि सुखादिकं

दिति सम्बन्धः ॥ २९-३१ ॥ निर्धूतः निष्कासितः ॥ ३२ ॥ बन्धनेषु बध्यन्ते अस्मिन्निति बन्धनं कारागारम् । तत्र संयताः बद्धाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ एतया शङ्कया वालिप्रयुक्तत्वशङ्कया नोपसर्पामि नोपासर्पम् । भये भय निमित्ते ॥ ३५ ॥ तर्हि कथं

श्रुत्वैतद्वचनं रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् । किंनिमित्त मभूद्वैरं श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥४१॥ सुखं हि कारणं श्रुत्वा वैरस्य तव वानर । आनन्तर्यं विधास्यामि सम्प्रधार्य बलाबलम् ॥ ४२ ॥ बलवान् हि ममामर्षः श्रुत्वा त्वामवमानितम् । वर्तते हृदयोत्कम्पी प्रावृड्वेग इवाम्भसः ॥ ४३ ॥ हृष्टः कथय विस्रब्धो यावदारोप्यते धनुः। सृष्टश्च हि मया बाणो निरस्तश्च रिपुस्तव ॥४४॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवः काकुत्स्थेन महात्मना । प्रहर्षमतुलं लेभे चतुर्भिः सह वानरैः॥४५॥ ततः प्रहृष्टवदनः सुग्रीवो लक्ष्मणाग्रजे। वैरस्य कारणं तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे॥४६॥ इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

न लब्धप्रायमिति भावः ॥ ३८ ॥ ॥ ३९-४१ ॥ तव वैरस्य कारणं श्रुत्वा बलाबलं सम्प्रधार्य वैरकारणं वा वैरं वा बलवदिति विचार्य । आनन्तर्यम् अनन्तरम् । स्वार्थे ष्यञ् । तव सुखं विधास्यामि । स्वल्पापराधे प्रबलवैरं तेन कृतं चेत्तमद्यैव हत्वा तव सुखं विधास्यामि । अनल्पापराधे स्वल्पवैरं चेत्समाधानमुखेन सुखं विधास्यामीति भावः ॥ ४२ ॥ रामानु०–संप्रधार्य बलाबलं गुणदोषौ विचार्य । आनन्तर्यम् अनन्तरप्राप्तं कर्म । तव सुखं यथा भवति तथा विधास्यामि हि विधास्याम्येव । गर्हितमगर्हितं वा तवाभिमतं करिष्याम्येवेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अपराधस्वल्पत्वपक्ष आह–बलवानिति । प्रावृषि वेगः प्रावृड्वेगः ॥ ४३ ॥ वालिवैरस्वल्पत्व आह–हृष्ट इति । हृष्ट इत्यनेन वालिहननानन्तरं शोकं मा कुर्वित्यर्थः । क्रमेण तत्काले वक्ष्यत इत्यत्राह–सृष्ट इति । यदा बाणो विसृष्टस्तदैव रिपुर्नष्ट इत्यवेहीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ लक्ष्मणाग्रजे इति निमित्तसप्तमी । तन्निमित्तमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगो० श्रीरा० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥८॥

जीवसीत्यत आह–केवलं हीति ॥ ३६-४१ ॥ सुखं हीति । वैरस्य कारणं श्रुत्वा सम्प्रधार्य बलाबलं गुणदोषौ विचार्य । अनन्तरम् अनन्तरप्राप्तं कर्म तव सुखं यथा तथा विधास्यामि हीति सम्बन्धः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ विस्रब्धः निर्विशङ्कः ॥ ४४-४६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदी० किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायाम् अष्टमस्सर्गः॥८॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

वाली नाम मम भ्राता ज्येष्ठः शत्रुनिषूदनः। पितुर्बहुमतो नित्यं ममापि च तथा पुरा ॥ १ ॥ पितर्युपरतेऽस्माकं ज्येष्ठोऽयमिति मन्त्रिभिः । कपीनामीश्वरो राज्ये कृतः परमसम्मतः ॥ २ ॥ राज्यं प्रशासतस्तस्य पितृपैतामहं महत् । अहं सर्वेषु कालेषु प्रणतः प्रेष्यवत्स्थितः ॥ ३ ॥ मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः । तेन तस्य महद्वैरं स्त्रीकृतं विश्रुतं पुरा ॥ ४ ॥ स तु सुप्तजने रात्रौ किष्किन्धाद्वारमागतः । नर्दति स्म सुसंरब्धो वालिनं चाह्वयद्रणे॥५॥ प्रसुप्तस्तु मम भ्राता नर्दितं भैरवस्वनम् । श्रुत्वा न ममृषे वाली निष्पपात जवात्तदा ॥ ६ ॥ स तु वै निःसृतः क्रोधात्तं हन्तुमसुरोत्तमम् । वार्यमाणस्ततः स्त्रीभिर्मया च प्रणतात्मना ॥ ७॥ स तु निर्धूय सर्वान्नो निर्जगाम महाबलः । ततोऽहमपि सौहार्दान्निःसृतो वालिना सह ॥ ८ ॥ स तु मे भ्रातरं दृष्ट्वा मां च दूरादवस्थितम् । असुरो जातसंत्रासः प्रदुद्राव ततो भृशम्॥९॥

अथ वाल्यपराधवृत्तान्तो नवमे—वाली नामेत्यादिषड्विंशतिश्लोकाः ॥ १॥ पितरीति । अयं ज्येष्ठः । अतः कपीनामीश्वर इति राज्ये कृतः स्थापितः ॥२॥ पितृपैतामहं स्वपितुः ऋक्षरजसः पित्रा ब्रह्मणा तस्मै दत्तत्वात् ॥ ३ ॥ दुन्दुभेः पूर्वजः अग्रजः । सुतः । मयस्येति शेषः । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे मयः—"मायावी प्रथमस्तात दुन्दुभिस्तदनन्तरः ।" इति । तेन मायाविना । तस्य वालिनः । स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तम् । महद्वैरमस्तीति पुरा विश्रुतम् ॥ ४ ॥ सुप्तजने सुप्तः जनो यस्मिन् रात्र्यंशे स सुप्तजनः, अर्धरात्र इत्यर्थः ॥ ५ ॥ भैरवस्वनं

॥ १ ॥ २॥ राज्यमिति । पितृपैतामहम् ऋक्षरजसः ब्रह्मणा पित्रा तस्मै दत्तत्वात् पैतामहत्वम् ॥३॥ मायावीति । तस्य वालिनः स्त्रीकृतं स्त्रीनिमित्तमित्यर्थः ॥ ४॥ स त्विति । सुप्तजने रात्रौ भाग इति शेषः। रात्रौ सुप्तजने भागे अर्धरात्र इत्यर्थः॥५–९॥

तस्मिन् द्रवति संत्रस्ते ह्यावां द्रुततरं गतौ । प्रकाशश्च कृतो मार्गश्चन्द्रेणोद्गच्छता तदा ॥ १० ॥ स तृणैरावृतं दुर्गं धरण्या विवरं महत् । प्रविवेशासुरो वेगादावामासाद्य विष्ठितौ ॥ ११ ॥ तं प्रविष्टं रिपुं दृष्ट्वा बिलं रोषवशंगतः । मामुवाच तदा वाली वचनं क्षुभितेन्द्रियः ॥ १२ ॥ इह त्वं तिष्ठ सुग्रीव बिलद्वारि समाहितः । यावत्तत्र प्रविश्याहं निहन्मि सहसा रिपुम् ॥ १३ ॥ मया त्वेतद्वचः श्रुत्वा याचितः स परन्तपः । शापयित्वा तु मां पद्भ्यां प्रविवेश बिलं महत् ॥ १४ ॥ तस्य प्रविष्टस्य बिलं साग्रः संवत्सरो गतः । स्थितस्य च मम द्वारि स कालो व्यत्यवर्तत ॥ १५ ॥ अहं तु नष्टं ज्ञात्वा तं स्नेहादागतसम्भ्रमः । भ्रातरं नच पश्यामि पापाशङ्कि च मे मनः ॥ १६ ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य बिलात्तस्माद्विनिस्सृतम् । सफेनं रुधिरं रक्तमहं दृष्ट्वा सुदुःखितः ॥ १७ ॥

भैरवस्वनरूपम् । नर्दितं गर्जितम् ॥ ६-९ ॥ उद्गच्छता उद्यमानेन ॥ १० ॥ आसाद्य, बिलद्वारमिति शेषः ॥ ११-१३ ॥ याचितः, सह प्रवेशनमिति शेषः । पद्भ्यां स्वपदाभ्याम् । "श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः" इति चतुर्थी ॥ १४ ॥ तस्य प्रविष्टस्य तस्मिन् प्रविष्टे । साग्रः संपूर्णः । स कालः संवत्सरः । ममापि संवत्सरो गत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अहं तं नष्टं ज्ञात्वा साग्रसंवत्सरमदृष्टं बुद्ध्वा स्नेहादागतसम्भ्रमोऽभवम् । भ्रातरं च न पश्यामि नापश्यम् । ततः मे मनः । पापाशङ्कि तन्मरणाशङ्कि जातम् ॥ १६ ॥ रक्तं रक्तवर्णम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

टी०—उद्गच्छता उदयता ॥ १० ॥ आसाद्य विवरमित्यनुषज्यते ॥ ११-१३ ॥ मयेति । याचितः वालिना सह बिलप्रवेशनमिति शेषः । शापयित्वा तु मां पद्भ्यामिति-बिलद्वारेऽवतिष्ठामि नानुव्रजामीति स्वपादस्पर्शनपूर्वकं शपथं मया कारयित्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥ स कालः संवत्सरावधिकालः ॥ १५ ॥ अहं नष्टं ज्ञात्वा पूर्वोक्तसाग्रसंवत्सरमदृष्ट्वा स्नेहादागतसम्भ्रमस्सन् तं भ्रातरं न पश्यामि ततो मे मनश्च पापाशङ्कि

नर्दतामसुराणां च ध्वनिर्मे श्रोत्रमागतः । निरस्तस्य च सङ्ग्रामे क्रोशतो निस्स्वनो गुरोः ॥ १८ ॥ अहं त्ववगतो बुद्ध्या चिह्नैस्तैर्भ्रातरं हतम् । पिधाय च बिलद्वारं शिलया गिरिमात्रया । शोकार्तश्चोदकं कृत्वा किष्किन्धामागतः सखे ॥ १९ ॥ गूहमानस्य मे तत्त्वं यत्नतो मन्त्रिभिः श्रुतम् । ततोहं तैः समागम्य सम्मतैरभिषेचितः ॥ २० ॥ राज्यं प्रशासतस्तस्य न्यायतो मम राघव । आजगाम रिपुं हत्वा वाली तमसुरोत्तमम् ॥ २१ ॥ अभिषिक्तं तु मां दृष्ट्वा वाली संरक्तलोचनः । मदीयान् मन्त्रिणो बद्ध्वा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥२२॥ निग्रहेपि समर्थस्य तं पापं प्रति राघव । न प्रावर्तत मे बुद्धिर्भ्रातुर्गौरवयन्त्रिता ॥ २३ ॥ हत्वा शत्रुं स मे भ्राता प्रविवेश पुरं तदा । मानयंस्तं महात्मानं यथावच्चाभ्यवादयम् ॥ २४ ॥

चिह्नैः मरणकालिकस्वरैः ॥ १९ ॥ तत्त्वं यथार्थम् । वालिमरणं गूहमानस्य प्रच्छादयतः । मे मत्तः । यततः बहुयत्नेन । स्वविषयशापादिना श्रुतमासीत् ॥ २०–२२ ॥ पापम् अज्ञानकृतमिति सान्त्वनेपि धिक्करणात् पापिष्ठं तं प्रति निग्रहे समर्थस्य, प्रकृतिबलसम्पन्नत्वादिति भावः । यन्त्रिता नियामिता॥२३॥ प्रविवेश पुरमित्युक्त्या मन्त्रिबन्धनादिकं पुराद्बहिरिति ज्ञेयम् ॥ २४ ॥ २५॥

मरणशङ्कि जातमित्यर्थः ॥ १६ ॥ रक्तम् अरुणम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ गिरिमात्रया पर्वत

विषम०—न रतस्य चेति पाठः । सङ्ग्रामे रतस्य निरतस्य । क्रोशतोपि गुरोः स्वनो न श्रोत्रमागत इत्यनुकर्षः ॥ १८ ॥ **स०**—अहम् अवगतः । कर्तरि क्तः । ज्ञातवान् । गिरिमात्रया गिरिप्रमाणया । यद्यपि "टिड्ढाणञ्" इत्यादिना टापोपवादकेन ङीपा भवितव्यम् । तथाप्यार्षत्वाट्टाप् । यद्वा नायं मात्रच् प्रत्ययः । किन्तु "मात्रा परिच्छेदे" इत्यमरोक्तेः परिमाणवाची मात्राशब्दः । अतो न पूर्वोक्तदोषः ॥ १९ ॥ मे मम निग्रहे समर्थस्यापि वालिनः तं पापं मां प्रति तादृशी बुद्धिर्न प्रावर्तत । तत्र हेतुः भ्रातृगौरवेत्यादि । भ्राता ज्येष्ठभ्राताहं किं कनिष्ठभ्रातृबन्धनेनेति भ्रातृगौरवयन्त्रिता सती न प्रावर्तत । एतेन सुग्रीवस्य वालिनिग्रहे सामर्थ्याभावात् कथं निग्रहे च समर्थस्येति वचनमिति शङ्का परास्ता ॥ २३ ॥

उक्ताश्च नाशिषस्तेन सन्तुष्टेनान्तरात्मना ॥२५॥ नत्वा पादावहं तस्य मुकुटेनास्पृशं प्रभो । अपि वाली मम क्रोधान्न प्रसादं चकार सः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

ततः क्रोधसमाविष्टं संरब्धं तमुपागतम् । अहं प्रसादयाञ्चक्रे भ्रातरं प्रियकाम्यया ॥ १ ॥ दिष्ट्यासि कुशली प्राप्तो निहतश्च त्वया रिपुः । अनाथस्य हि मे नाथस्त्वमेकोऽनाथनन्दनः ॥ २ ॥ इदं बहुशलाकं ते पूर्णचन्द्रमिवोदितम् । छत्रं सवालव्यजनं प्रतीच्छस्व मयोद्यतम् ॥ ३ ॥ आर्तश्चाथ बिलद्वारि स्थितः संवत्सरं नृप । दृष्ट्वाहं शोणितं द्वारि बिलाच्चापि समुत्थितम् ॥४॥ शोकसंविग्नहृदयो भृशं व्याकुलितेन्द्रियः । अपिधाय बिलद्वारं शैलशृङ्गेण तत्तथा । तस्माद्देशादपाक्रम्य किष्किन्धां प्राविशं पुनः ॥ ५ ॥

नत्वेति । मम क्रोधान्मयि कोपात् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः॥९॥

अथ वालिदोषदर्शनेन रामस्य दृढतरा वालिवधप्रतिज्ञा दशमे—तत इत्यादि ॥ १ ॥ अनाथान् नन्दयतीत्यनाथनन्दनः ॥ २ ॥ रामानु०—त्वमेकोनाथनन्दन इत्यत्र अनाथेति पदच्छेदः ॥ २ ॥ उद्यतम् अर्पितम् । प्रतीच्छस्व प्रतीच्छ ॥ ३ ॥ संवत्सरं बिलद्वारि स्थितः अहं च बिलद्वारि समुत्थितं शोणितं दृष्ट्वा आर्तश्चास्मि ॥ ४ ॥ शोकसंविग्नहृदयः शोककम्पितहृदयः । तद्बिलद्वारम् ।

प्रमाणया ॥ १९ ॥ तत्त्वं वालिमरणम् ॥२०—२४॥ तथापि वाली कालुष्यं न जहातीत्याह—उक्ता इति ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

॥ १ ॥ दिष्ट्येति । त्वमेकोऽनाथनन्दन इत्यत्र अनाथनन्दन इति च्छेदः ॥ २ ॥

विषादात्त्विह मां दृष्ट्वा पौरैर्मन्त्रिभिरेव च । अभिषिक्तो न कामेन तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ ६ ॥ त्वमेव राजा मानार्हः सदा चाहं यथापुरम् । राजभावनियोगोऽयं मया त्वद्विरहात्कृतः ॥ ७ ॥ सामात्यपौरनगरं स्थितं निहतकण्टकम् । न्यासभूतमिदं राज्यं तव निर्यातयाम्यहम् ॥ ८ ॥ मा च रोषं कृथाः सौम्य मयि शत्रुनिबर्हण । याचे त्वां शिरसा राजन् मया बद्धोऽयमञ्जलिः ॥ ९ ॥ बलादस्मि समागम्य मन्त्रिभिः पुरवासिभिः । राजभावे नियुक्तोऽहं शून्यदेशजिगीषया ॥ १० ॥ स्निग्धमेवं ब्रुवाणं मां स तु निर्भर्त्स्य वानरः । धिक् त्वामिति च मामुक्त्वा बहु तत्तदुवाच ह ॥ ११ ॥ प्रकृतीश्च समानीय मन्त्रिणश्चैव संमतान् । मामाह सुहृदां मध्ये वाक्यं परमगर्हितम् ॥ १२ ॥

तथा त्वया दृष्टप्रकारेण । अपिधाय प्रच्छाद्य । प्राविशम् ॥ ५ ॥ इह विषादादागतं मां दृष्ट्वा । विषादात् राज्यनाशविषादात् ॥ ६ ॥ अहं यथापुरं पूर्वं वद्युवराजो भवामीत्यर्थः । राजभावनियोगः राजत्वेन राज्यशासनम् ॥ ७-९ ॥ बलादिति । शून्यदेशजिगीषया राजशून्यदेशवशीकरणेच्छया ॥ १० ॥ रामानु०—शून्यदेशजिगीषया । देशस्य राजशून्यत्वापनिनीषयेत्यर्थः ॥ १० ॥ स्निग्धमिति तत्तत्परुषभाषणम् । अश्लीलतया विशिष्य नोक्तम् ॥ ११ ॥ प्रकृतीरिति । मामुद्दिश्य प्रकृत्यादीनाहेत्यर्थः ॥ १२ ॥ रामानु०—मामपदिश्य मन्त्र्यादीन् प्रत्याह ॥ १२ ॥

बहुशलाकं शितशलाकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ अपिधाय तिरोधाय ॥ ५ ॥ ६ ॥ मम राजभावे राजत्वे त्वद्विरहादयं नियोगः कृत इति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ सामात्येति । निर्यातयामि प्रत्यर्पयामि ॥ ८ ॥ ९ ॥ शून्यदेशजिगीषया देशस्य राजशून्य त्वापनिनीषयेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ प्रकृतीरिति । मामाह मामुद्दिश्य मन्त्र्यादीन् प्रत्याहेत्यर्थः ॥ १२-१९ ॥

विषम०—शून्यदेशस्य राजहीनदेशस्य या परेषां जिगीषा तया तन्निवृत्तिहेतुना 'मशकार्थे धूमः' इति वदयं प्रयोगः । शून्यदेशजिगीषया शून्येति भावप्रधानम् । शून्यत्वं ददतीति शून्यदाः । ते च ते ईशाश्च द्विषन्तो राजानः, तज्जिगीषया तज्जयेच्छया । यद्वा शून्यो देश इति या जिगीषा प्राप्तीच्छा तया । जिरत्र प्राप्त्यर्थको धनजित इत्यादिवत् ॥ स्निग्धं स्नेहपूर्वम् ॥ १० ॥ ११ ॥

विदितं वो यथा रात्रौ मायावी स महासुरः । मां समाह्वयत क्रूरो युद्धकांक्षी सुदुर्मतिः ॥ १३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा निस्सृतोऽहं नृपालयात् । अनुयातश्च मां तूर्णमयं भ्राता सुदारुणः ॥ १४ ॥ स तु दृष्ट्वैव मां रात्रौ सद्वितीयं महाबलः । प्राद्रवद्भयसंत्रस्तो वीक्ष्यावां तमनुद्रुतौ ॥ १५ ॥ अनुद्रुतश्च वेगेन प्रविवेश महाबिलम् ॥ १६ ॥ तं प्रविष्टं विदित्वा तु सुघोरं सुमहद्बिलम् । अयमुक्तोऽथ मे भ्राता मया तु क्रूरदर्शनः ॥ १७ ॥ अहत्वा नास्ति मे शक्तिः प्रतिगन्तुमितः पुरीम् । बिलद्वारि प्रतीक्ष त्वं यावदेनं निहन्म्यहम् ॥ १८ ॥ स्थितोऽयमिति मत्वा तु प्रविष्टोऽहं दुरासदम् । तं च मे मार्गमाणस्य गतः संवत्सरस्तदा ॥ १९ ॥ स तु दृष्टो मया शत्रुरनिर्वेदाद्भयावहः । निहतश्च मया तत्र सोऽसुरो बन्धुभिः सह ॥ २० ॥ तस्यास्यात्तु प्रवृत्तेन रुधिरौघेण तद्बिलम् । पूर्णमासीद्दुराक्रामं स्तनतस्तस्य भूतले ॥ २१ ॥ सूदयित्वा तु तं शत्रुं विक्रान्तं दुन्दुभेः सुतम् । निष्क्रामन्नेव पश्यामि बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ २२ ॥

॥१३–१९॥ अनिर्वेदात् अक्लेशात् ॥२०॥ भूतले भूविवरे । स्तनतः गर्जतः । तत् पूर्वोक्तम् । तस्य बिलं स्तनतः तस्य आस्यात् प्रवृत्तेन रुधिरौघेण पूर्णं सत् दुराक्रममासीदिति योजना ॥ २१ ॥ रामानु०–भूतले भुवः अधस्तले । "अधः स्वरूपयोरस्त्री तलम्" इत्यमरः । तत् प्रसिद्धम् ॥ २१ ॥ दुन्दुभेः सुतम्, भ्रातरमित्यर्थः । यद्वा नायं मायावी मयपुत्रः, किंतु दुन्दुभिपुत्रोऽन्य इति बोध्यम् । "पूर्वजो दुन्दुभेः सुतः" इति हि पूर्वमप्युक्तम् । पिहितमिति हेतुगर्भम् । पिहितत्वान्मुखं न पश्यामि ॥ २२ ॥ रामानु०–अत्रैकस्तच्छब्दः प्रसिद्धपरः । न पश्यामि नापश्यम् ॥२२॥

अनिर्वेदादक्लेशात् निहतः ॥ २० ॥ भूतले भुवः अधस्तले । तद्बिलं तत्प्रसिद्धं तद्बिलम् । तस्य बिलम् । स्तनतः तस्य रक्षसः आस्यात्प्रवृत्तेन रुधिरौघेण पूर्णं सद् दुराक्रममासीदिति योजना ॥ २१ ॥ सूदयित्वेति । अत्रैकस्तच्छब्दः प्रसिद्धपरः ।

विक्रोशमानस्य तु मे सुग्रीवेति पुनः पुनः । यदा प्रति वचो नास्ति ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥ पादप्रहारैस्तु मया बहुभिस्तद्विदारितम् । ततोऽहं तेन निष्क्रम्य पथा पुरमुपागतः ॥ २४॥ अत्रानेनास्मि संरुद्धो राज्यं प्रार्थयताऽऽत्मनः । सुग्रीवेण नृशंसेन विस्मृत्य भ्रातृसौहृदम् ॥२५॥ एवमुक्त्वा तु मां तत्र वस्त्रेणैकेन वानरः । निर्वासयामास तदा वाली विगतसाध्वसः ॥ २६ ॥ तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव । तद्भयाच्च मही कृत्स्ना क्रान्तेयं सवनार्णवा ॥२७॥ ऋश्यमूकं गिरिवरं भार्याहरणदुःखितः । प्रविष्टोस्मि दुराधर्षं वालिनः कारणान्तरे ॥ २८ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं वैरानुकथनं महत् । अनागसा मया प्राप्तं व्यसनं पश्य राघव॥२९॥ वालिनस्तु भयार्तस्य सर्वलोकाभयङ्कर । कर्तुमर्हसि मे वीर प्रसादं तस्य निग्रहात्॥ ३० ॥ एवमुक्तस्तु तेजस्वी धर्मज्ञो धर्मसंहितम् । वचनं वक्तुमारेभे सुग्रीवं प्रहसन्निव३१

विक्रोशमानस्य " क्रुश आह्वाने रोदने च " इति धातुः ॥ २३ ॥ पादेति । तद्बिलम्, विदारितं क्वचित्सरन्ध्रीकृतम् । तेन पथा रन्ध्रमार्गेण ॥ २४ ॥ अत्र बिले ॥ २५ ॥ २६ ॥ अपविद्धः ताडितः ॥ २७ ॥ कारणान्तरे मतङ्गशाप निमित्ते सति । वालिनो दुराधर्षं दुराक्रमम् ॥ २८ ॥ वैरानुकथनं वैरकारणा

बिलस्य मुखं न पश्यामि नापश्यम् ॥२२॥२३॥ पादप्रहारैः सः बिलप्रदेशविशेषः । तेन विदारणकृतमार्गेण । यथाशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ २४ ॥ भ्रातृसौहृदं विस्मृत्यात्मनो राज्यं मार्गयता सुग्रीवेण तत्र बिले संरुद्धोस्मीति योजना ॥ २५ ॥ निर्वासयामास निष्कासयामास ॥ २६ ॥ अपविद्धः त्यक्तः ॥ २७ ॥ कारणान्तरे मतङ्गशापनिमित्ते सति । वालिनो दुराधर्षं दुष्प्रापम् ॥२८॥ वैरानुकथनं वैरकारणाख्यानम् ॥२९-३३॥

स०-सुग्रीवेति । " प्राचाम् " इति योगविभागात् " दूराद्धूते च " इत्यादेर्वैकल्पिकत्वेन न सुग्रीवेत्यत्र श्रुतिसम्प्रयुक्तप्रकृतिभावः । नास्ति नासीत् ॥ २३ ॥

अमोघाः सूर्यसङ्काशा ममैते निशिताः शराः । तस्मिन् वालिनि दुर्वृत्ते निपतिष्यन्ति वेगिताः ॥ ३२ ॥ यावत्तं नाभि पश्यामि तव भार्यापहारिणम् । तावत्स जीवेत् पापात्मा वाली चारित्रदूषकः ॥ ३३॥ आत्मानुमानात् पश्यामि मग्नं त्वां शोकसागरे । त्वामहं तारयिष्यामि कामं प्राप्स्यसि पुष्कलम् ॥३४॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्यात्मनो हितम् । सुग्रीवः परमप्रीतः सुमहद् वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

रामस्य वचनं श्रुत्वा हर्षपौरुषवर्धनम् ।
सुग्रीवः पूजयाञ्चक्रे राघवं प्रशशंस च ॥ १ ॥
असंशयं प्रज्वलितैस्तीक्ष्णैर्मर्मातिगैः शरैः ।
त्वं दहेः कुपितो लोकान् युगान्त इव भास्करः ॥ २ ॥

ख्यानम् ॥ २९ ॥ वालिन इति पञ्चमी ॥ ३०-३३ ॥ आत्मानुमानात् " आत्मवत्सर्वभूतानि " इति न्यायादित्यर्थः तारयिष्यामि, शोकसागरादिति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथ सुग्रीवो वालिवधक्षमं रामबलं परीक्षितुकामस्तद्बलं दर्शयत्येकादशे—रामस्येत्यादि । पूजयाञ्चक्रे अञ्जलिबन्धादिना । प्रशशंस तुष्टाव ॥ १ ॥ २ ॥

आत्मेति । आत्मानुमानात् " आत्मवत्सर्वभूतानि " इति न्यायात् । पुष्कलं सर्वम् । यद्वा श्रेष्ठमित्यर्थः ॥३४॥३५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां दशमः सर्गः ॥ १० ॥ १ ॥ २ ॥

स०—आत्मनोहितमिति । रामदर्शनक्षण एव हितं स्वस्मै स्वसम्बन्धिजनाय च जातप्रायमिति षष्ठ्या स्पष्टयति। अन्यथा चतुर्थी श्रूयेतेति ज्ञेयम्। यद्वा आत्मना स्वेन ऊहितम् एवं रामो वदिष्यतीति तर्कितं वचः श्रुत्वा ३५

स०—युगान्ते प्रलये दहेः । दहेदिति पाठे—युष्मद्योगेपि प्रथमपुरुषः " त्वं देवशक्त्यां गुण कर्मयोनौ रेतस्त्वजायां कविरादधेऽजः । " इतिवत्सम्भवति । विस्तृतं चैतत्प्राक् ॥ २ ॥

वालिनः पौरुषं यत्तद्यच्च वीर्यं धृतिश्च या । तन्ममैकमनाः श्रुत्वा विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ ३ ॥ समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वं दक्षिणादपि चोत्तरम् । क्रामत्यनुदिते सूर्ये वाली व्यपगतक्लमः ॥ ४ ॥ अग्राण्यारुह्य शैलानां शिखराणि महान्त्यपि । ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य तरसा प्रतिगृह्णाति वीर्यवान् ॥५॥ बहवः सारवन्तश्च वनेषु विविधा द्रुमाः । वालिना तरसा भग्ना बलं प्रथयतात्मनः ॥ ६ ॥

पौरुषं बलम् । अनन्तरं यत्कर्तव्यं तद्विधत्स्व ॥ ३ ॥ समुद्रादिति । " ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय " इति ब्राह्ममुहूर्तस्य सन्ध्याकर्मकालत्वेन तस्मिन्नुत्थाय अनुदिते सूर्ये सन्ध्याकर्मकरणार्थं पश्चिमात्समुद्रात्पूर्वसमुद्रं दक्षिणात्समुद्रादुत्तरं समुद्रं च व्यपगतक्लमः सन् क्रामति । इदं व्यक्तमुत्तरकाण्डे, तारः—" चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः सन्ध्यामन्वास्य रावण । इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥" इति । ननु कथं चतुर्ष्वप्येकसन्ध्याकरणम् ? उच्यते; एकस्मिन् तटाके पार्श्वभेद इव स्नानाचमनार्घ्यप्रदानजपानां कर्तुं शक्यत्वात् ॥ ४ ॥ रामानु०—समुद्रादिति । अनुदिते सूर्य इत्युत्तरावधिरभिहितः । पूर्वावधिस्तु—" ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय " इत्यनुष्ठानाङ्गत्वेन विहितः कालः । चतुःसमुद्रपरिक्रमणस्यानुष्ठानार्थत्वम् । " चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः सन्ध्यामन्वास्य रावण । इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥ " इत्युत्तरश्रीरामायणोक्ततारवचनादवगम्यते ॥ ४ ॥ अग्राणीति कन्दुकानीवेति भावः॥५॥ बहव इति । मक्षिकोत्सारणरीत्येति भावः । सारवन्तः स्थिरांशवन्तः । रामेण बहुशः प्रतिज्ञातेपि वालिवधे श्रीरामं तत्सामर्थ्यजिज्ञासुं मत्वा स्वेन प्रत्यक्षानुभूतं वालिपौरुषं ज्ञापयितुमाह—वालिन इति । वीर्यं शारीरबलम् । यत्प्रसिद्धं वालिपराक्रमादिकं तच्छ्रुत्वा अनन्तरं यत्कर्तव्यं तद्विधत्स्वेति मध्यवर्ति तच्छब्द एव योजनीयः । ज्ञातव्यमेव प्रपञ्चयति यच्छब्दसमीपवर्तितच्छब्दः पादपूरणार्थः । उत्तरत्र पुनस्तच्छब्दश्रवणात् ॥ ३ ॥ समुद्रादिति । अनुदिते सूर्य इत्युत्तरावधिरभिहितः । पूर्वावधिस्तु " ब्राह्मे मुहूर्ते उत्थाय " इत्यनुष्ठानाङ्गत्वेन विहितः कालः । चतुस्समुद्रपरिक्रमणस्यानुष्ठानार्थत्वम् " चतुर्भ्योऽपि समुद्रेभ्यः सन्ध्यामन्वास्य रावण । इमं मुहूर्तमायाति वाली तिष्ठ मुहूर्तकम् ॥ " इत्युत्तररामायणोक्ततारवचनादवगम्यते ॥ ४-१२ ॥

स०—अनुभूतभ्रातृप्रभावस्य कपेर्मम चाल्पतो विज्ञसि शृण्विति भ्रातृपराक्रमं कथयति—वालिन इति । पौरुषं शारीरबलम् । मम सकाशात् ॥ ३ ॥

महिषो दुन्दुभिर्नाम कैलासशिखरप्रभः । बलं नागसहस्रस्य धारयामास वीर्यवान् ॥७॥ वीर्योत्सेकेन दुष्टात्मा वरदानाच्च मोहितः । जगाम सुमहाकायः समुद्रं सरितां पतिम् ॥८॥ ऊर्मिमन्तमतिक्रम्य सागरं रत्नसञ्चयम् । मह्यं युद्धं प्रयच्छेति तमुवाच महार्णवम् ॥ ९ ॥ ततः समुद्रो धर्मात्मा समुत्थाय महाबलः । अब्रवीद्वचनं राजन्नसुरं कालचोदितम् ॥ १० ॥ समर्थो नास्मि ते दातुं युद्धं युद्धविशारद । श्रूयतां चाभिधास्यामि यस्ते युद्धं प्रदास्यति॥११॥ शैलराजो महारण्ये तपस्विशरणं परम् । शङ्करश्वशुरो नाम्ना हिमवानिति विश्रुतः ॥१२॥ गुहाप्रस्रवणोपेतो बहुकन्दरनिर्दरः । स समर्थस्तव प्रीतिमतुलां कर्तुमाहवे ॥ १३ ॥ तं भीत इति विज्ञाय समुद्रमसुरोत्तमः । हिमवद्वनमागच्छच्छरश्चापादिव च्युतः ॥ १४ ॥ ततस्तस्य गिरेः श्वेता गजेन्द्रविपुलाः शिलाः । चिक्षेप बहुधा भूमौ दुन्दुभिर्विननाद च ॥१५॥ ततः श्वेताम्बुदाकारः सौम्यः प्रीतिकराकृतिः । हिमवानब्रवीद्वाक्यं स्व एव शिखरे स्थितः ॥ १६ ॥

"सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः ॥ ६ ॥ कैलासशिखरप्रभः तदाकार इत्यर्थः ॥ ७ ॥ वीर्योत्सेकेन वीर्यगर्वेण । दुष्टात्मा दुर्बुद्धिः । अतिक्रम्य जगाम । पूर्वकालो न विवक्षितः । आक्रामन् जगामेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ समुत्थाय पुरुषवेषेणोत्थाय ॥ १० ॥ ११ ॥ परं तपस्विशरणं तपस्विनां परमावासस्थानम् । नित्यनपुंसकम् । प्रस्रवणं निर्झरः । निर्दराः विदीर्णपाषाण

विष०—समुद्रमतिक्रम्य अविगणय्य । तं तदधिष्ठातृदेवताम् ॥ **स०**—रत्नानां सञ्चयो यस्मिन् सः । अथवा रत्नानि सञ्चीयन्ते अनेनेति रत्नसञ्चयस्तम् ॥ ९ ॥ प्रीतिकराकृतिः नम्रतादिभिः प्रीतिकृदाकारः ॥ १६ ॥

क्रुष्टुमर्हसि मां न त्वं दुन्दुभे धर्मवत्सल । रणकर्मस्व कुशलस्तपस्विशरणं ह्यहम् ॥ १७॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा गिरिराजस्य धीमतः। उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ १८ ॥ यदि युद्धेऽसमर्थस्त्वं मद्भयाद्वा निरुद्यमः। तमाचक्ष्व प्रदद्यान्मे योऽद्य युद्धं युयुत्सतः॥ १९॥ हिमवानब्रवीद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः । अनुक्तपूर्वं धर्मात्मा क्रोधात्तमसुरोत्तमम् ॥ २० ॥ वाली नाम महाप्राज्ञः शक्रतुल्यपराक्रमः । अध्यास्ते वानरः श्रीमान् किष्किन्धामतुलप्रभाम् ॥ २१॥ स समर्थो महाप्राज्ञस्तव युद्धविशारदः । द्वन्द्वयुद्धं महद्दातुं नमुचेरिव वासवः ॥ २२ ॥ तं शीघ्रमभिगच्छ त्वं यदि युद्धमिहेच्छसि । स हि दुर्धर्षणो नित्यं शूरः समरकर्मणि ॥ २३॥ श्रुत्वा हिमवतो वाक्यं क्रोधाविष्टः स दुन्दुभिः । जगाम तां पुरीं तस्य किष्किन्धां वालिनस्तदा ॥ २४ ॥ धारयन् माहिषं रूपं तीक्ष्णशृङ्गो भयावहः । प्रावृषीव महामेघस्तोयपूर्णो नभस्तले ॥ २५ ॥ ततस्तद्द्वारमागम्य किष्किन्धाया महाबलः । ननर्द कम्पयन् भूमिं दुन्दुभिर्दुन्दुभिर्यथा ॥ २६ ॥

रन्ध्राणि ॥ १२-१८ ॥ यदीति । त्वं युद्धासमर्थो यदि यदि वा समर्थोऽपि मद्भयान्निरुद्यमः, उभयथापि न त्वां योत्स्यामीत्यर्थः। युयुत्सतः योद्धुमिच्छतः ॥१९॥ हिमवानिति ।अनुक्तपूर्वम् इतः पूर्वं केनाप्यनुक्तं वाक्यम् । अत एव क्रोधात् ॥ २० ॥ २१॥ स इति । दातुं समर्थ इत्यन्वयः ॥ २२-२५ ॥ तद्द्वारं

स०-तपस्वी शरणो ह्यहम् इति पाठः । शरणगन्तृत्वेन शरणवान् । अर्शआद्यच् । शरणागत इति यावत्। तपस्विशरण इत्येकपदत्वेन क्वचित्पाठः ॥ १७ ॥ ति०-अनुक्तपूर्वम् इतः पूर्वं नोक्तः युद्धदाता यस्य तमसुरम्। अनुक्तपूर्वम् अन्यं गच्छेति कदाप्यनुक्तम् ॥ २० ॥ द्वन्द्व युद्धं स दातुं ते इति पाठे-रकः सशब्दः प्रसिद्धपराक्रमार्थकः ॥ २२ ॥

समीपस्थान् द्रुमान् भञ्जन् वसुधां दारयन् खुरैः । विषाणेनोल्लिखन् दर्पात्तद्द्वारं द्विरदो यथा ॥ २७ ॥ अन्तःपुरगतो वाली श्रुत्वा शब्दममर्षणः । निष्पपात सह स्त्रीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः ॥ २८ ॥ मितं व्यक्ता क्षरपदं तमुवाचाथ दुन्दुभिम् । हरीणामीश्वरो वाली सर्वेषां वनचारिणाम् ॥ २९ ॥ किमर्थं नगरद्वारमिदं रुद्ध्वा विनर्दसि । दुन्दुभे विदितो मेऽसि रक्ष प्राणान् महा बल ॥३०॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरेन्द्रस्य धीमतः । उवाच दुन्दुभिर्वाक्यं रोषात्संरक्तलोचनः ॥ ३१ ॥ न त्वं स्त्रीसन्निधौ वीर वचनं वक्तुमर्हसि । मम युद्धं प्रय च्छाद्य ततो ज्ञास्यामि ते बलम् ॥ ३२ ॥ अथवा धार यिष्यामि क्रोधमद्य निशामिमाम् । गृह्यतामुदयः स्वैरं कामभोगेषु वानर ॥ ३३ ॥ दीयतां सम्प्रदानं च परि ष्वज्य च वानरान् । सर्वशाखामृगेन्द्रस्त्वं संसादय सुहृज्जनान् ॥ ३४॥ सुदृष्टां कुरु किष्किन्धां कुरुष्वात्म समं पुरे । क्रीडस्व च सह स्त्रीभिरहं ते दर्पनाशनः॥३५॥

किष्किन्धाद्वारम् । विषाणेन उल्लिखन् उद्भिन्दन् ॥२६ ॥ २७ ॥ अन्तःपुरगत इति । सह स्त्रीभिरिति मदातिरेकादिति भावः ॥ २८॥ व्यक्तान्यक्षराणि येषु तानि व्यक्ताक्षराणि पदानि यस्मिन् कर्मणि तद्व्यक्ताक्षरपदमिति क्रियाविशे षणम् । वनचारिणां भल्लूकादीनाम् ॥ २९–३१ ॥ न त्वमिति । स्त्रीसन्निधौ वचनम् स्त्रीजनभ्रामकं वचनमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ उदयः सूर्योदयः । गृह्यताम् अवधित्वेन गृह्यताम् ॥३३॥ सम्प्रदानं देयद्रव्यम् ।वानरान् बन्धून् परिष्वज्य तेभ्यः संप्रदानं दीयताम्, चरमकालदानं दीयतामित्यर्थः । संसादय कञ्चिदपि कालं सङ्गच्छस्व । आत्मसमं राजानमित्यर्थः । क्रीडस्व क्रीड, अद्येति शेषः ।

अथवा धारयिष्यामीति । उदयः सूर्योदयः । गृह्यताम् अवधित्वेन गृह्यताम् ।सूर्यो दयपर्यन्तं स्त्र्यादिभोगाननुभवेति भावः ॥३३॥ सम्पादय सङ्गच्छस्व । सम्प्रदानं

यो हि मत्तं प्रमत्तं वा सुप्तं वा रहितं भृशम् । हन्यात्स भ्रूणहा लोके त्वद्विधं मदमोहितम् ॥ ३६ ॥ स प्रहस्याब्रवीन्मन्दं क्रोधात्तमसुरोत्तमम् । विसृज्य ताः स्त्रियः सर्वास्ताराप्रभृतिकास्तदा ॥ ३७ ॥ मत्तोऽयमिति मा मंस्था यद्यभीतोऽसि संयुगे । मदोऽयं संप्रहारेऽस्मिन् वीरपानं समर्थ्यताम् ॥ ३८॥ तमेवमुक्त्वा संक्रुद्धो मालामुत्क्षिप्य काञ्चनीम् । पित्रा दत्तां महेन्द्रेण युद्धाय व्यवतिष्ठत ॥ ३९ ॥ विषाणयोर्गृहीत्वा तं दुन्दुभिं गिरिसन्निभम् । आविध्यत तदा वाली विनदन् कपिकुञ्जरः ॥ ४० ॥ वाली व्यापातयाञ्चक्रे ननर्द च महास्वनम् । श्रोत्राभ्यामथ रक्तं तु तस्य सुस्राव पात्यतः ॥ ४१ ॥

दर्पनाशनः, पश्चादिति शेषः ॥ ३४॥३५॥ यो हीति । मत्तं मधुपानादिना मत्तम् । प्रमत्तम् अनवहितम् । रहितम् आयुधादिशून्यम् । त्वद्विधं त्वामिव स्त्रीमध्यगतम् । मदमोहितम् मदनमोहितम् । यो हन्यात्स भ्रूणहा गर्भवधकृत् ॥३६॥ रामानु०—मदमोहितं स्त्रीभोगार्थमधुपानमदादितिकर्तव्यतामूढम् ॥ ३६ ॥ स इति । मन्दं प्रहस्य । धर्मान्वितवाक्यत्वादिति भावः । ताः विसृज्याब्रवीत् ॥ ३७ ॥ मत्त इति । संयुगे यद्यभीतोसि तदा अयं मत्त इति मा मंस्थाः । अयं मदः । अस्मिन् संप्रहारे युद्धे वीरपानं समर्थ्यतां वीरपानं कृतमिति मन्यताम् । वीरपानं नाम युद्धोपक्रमे उत्साहवर्धनाय वीरैः क्रियमाणं पानम्॥३८॥ उत्क्षिप्य अंसयोरुपरि विन्यस्य । एतत्काञ्चनमालाधारणकाले यः पुरो युद्धायागच्छति तस्य बलं सर्वं तवैव भविष्यतीति महेन्द्रेण दत्तामित्यर्थः । व्यवतिष्ठत व्यवातिष्ठत ॥३९॥ आविध्यत अभ्रामयत् ॥४०॥ व्यापातयाञ्चक्रे भूमौ पातयामास । अथ

युद्धम् ॥३४॥३५॥ मत्तं मधुपानादिना मत्तम् । प्रमत्तम् अनवहितम् । रहितम् आयुधादिरहितम् । त्वद्विधं त्वामिव स्त्रीमध्यगतम् । मदमोहितं स्त्रीभोगार्थं मधुपानादितिकर्तव्यतामूढम् ॥३६॥३७॥ मत्तोयमिति । संयुगे यद्यभीतोसि अयं मत्त इति मावमंस्थाः । अयं मदः । अस्मिन् संप्रहारे युद्धे । वीरपानं समर्थ्यतां वीरपानं कृतमिति विचार्यताम् । वीरपानं नाम, युद्धोपक्रमे उत्साहवर्द्धनार्थं वीरैः क्रियमाणं पानम् ॥३८॥ तमिति । उत्क्षिप्य अंसयोरुपरि विन्यस्य । युद्धसौकर्यार्थम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ पात्यतः पात्यमानस्य । टी०—व्यापातयाञ्चक्रे हन्तुमनाश्चिक्षेपेत्यर्थः। स्रोतोभ्यः इन्द्रियेभ्यः। श्रोत्राभ्या

तयोस्तु क्रोधसंरम्भात्परस्परजयैषिणोः। युद्धं समभवद् घोरं दुन्दुभेर्वानरस्य च ॥ ४२ ॥ अयुध्यत तदा वाली शक्रतुल्यपराक्रमः । मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव शिलाभिः पादपैस्तथा ॥ ४३ ॥ परस्परं घ्नतोस्तत्र वानरासुरयोस्तदा। आसीदसुरो युद्धे शक्रसूनुर्व्यवर्धत ॥ ४४ ॥ व्यापारवीर्यधैर्यैश्च परिक्षीणं पराक्रमैः । तं तु दुन्दुभिमुत्पाट्य धरण्यामभ्यपातयत् ॥ ४५ ॥ युद्धे प्राणहरे तस्मिन् निष्पिष्टो दुन्दुभिस्तदा । पपात च महाकायः क्षितौ पञ्चत्वमागतः ॥ ४६ ॥ तं तोलयित्वा बाहुभ्यां गतसत्त्वमचेतनम् । चिक्षेप बलवान् वाली वेगेनैकेन योजनम् ॥ ४७ ॥ तस्य वेगप्रविद्धस्य वक्त्रात् क्षतजबिन्दवः। प्रपेतुर्मारुतोत्क्षिप्ता मतङ्गस्याश्रमं प्रति॥४८॥ तान् दृष्ट्वा पतितांस्तस्य मुनिः शोणितविप्रुषः। क्रुद्धस्तत्र महाभागश्चिन्तयामास को न्वयम्॥४९॥ येनाहं सहसा स्पृष्टः शोणितेन दुरात्मना । कोऽयं दुरात्मा दुर्बुद्धिरकृतात्मा च बालिशः ॥ ५० ॥

पात्यतः पात्यमानस्य श्रोत्राभ्यां रक्तं सुस्राव । श्रोत्रमूलविषाणपीडनादिति भावः ॥४१॥ क्रोधसंरम्भात् क्रोधवेगात् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ परस्परमिति । घ्नतोः सतोः ॥ ४४ ॥ ४५॥ प्राणहरे तस्मिन् युद्धे निष्पिष्टो दुन्दुभिः। पञ्चत्वं भूतानां पृथग्भावम्, मरणमिति यावत् । आगतः प्राप्तः । पपात ॥४६॥ तोलयित्वा चालयित्वा। एकेन वेगेन एकप्रयत्नेन ॥ ४७ ॥ वेगप्रविद्धस्य वेगेन क्षिप्तस्य ॥ ४८ ॥ शोणिताविप्रुष इति पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् । तत्र शोणितबिन्दुविषये। क्रुद्धः सन् कोन्वयमिति चिन्तयामास ॥ ४९ ॥ रामानु०—तानिति । शोणितरूपाः विप्रुषः यस्येति विग्रहः ॥ ४९ ॥ को न्वयमित्येतद्विवृणोति—येनेति । स्पृष्टः अन्तर्भावितण्यर्थः । दुरात्मा दुःस्वभावः । अत एव दुर्बुद्धिः ।

मिति वा पाठः ॥४१—४३॥ आसीदत् क्षीणबलोऽभूत् ॥ ४४—४६ ॥ तमिति । एकेन वेगेन एकप्रयत्नेन॥४७॥४८॥कोन्वित्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम्। अयम् एतदकृत्यकारी४९—६९॥

इत्युक्त्वाथ विनिष्क्रम्य ददर्श मुनिपुङ्गवः । महिषं पर्वताकारं गतासुं पतितं भुवि ॥ ५१ ॥ स तु विज्ञाय तपसा वानरेण कृतं हि तत् । उत्ससर्ज महाशापं क्षेप्तारं वालिनं प्रति ॥ ५२ ॥ इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् । वनं मत्संश्रयं येन दूषितं रुधिरस्रवैः । संभग्नाः पादपाश्चेमे क्षिपतेहासुरीं तनुम् ॥ ५३ ॥ समन्ताद्योजनं पूर्णमाश्रमं मामकं यदि । आगमिष्यति दुर्बुद्धिर्व्यक्तं स न भविष्यति॥५४॥ ये चापि सचिवास्तस्य संश्रिता मामकं वनम् । न च तैरिह वस्तव्यं श्रुत्वा यान्तु यथासुखम् ॥ ५५ ॥ यदि तेपीह तिष्ठन्ति शपिष्ये तानपि ध्रुवम् । वनेऽस्मिन् मामके नित्यं पुत्रवत्परिरक्षिते ॥ ५६ ॥ पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च ॥ ५७ ॥ दिवसश्चास्य मर्यादा यं द्रष्टा श्वोऽस्मि वानरम् । बहुवर्षसहस्राणि स वै शैलो भविष्यति ॥ ५८ ॥

अकृतात्मा अवशीकृतान्तःकरणः । बालिशः मूर्खः ॥ ५० ॥ रामानु०—कोन्वयमित्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । अयम् एतदकृत्यकारी ॥५०॥ ॥ ५१ ॥ स त्विति । तपसा तपोमाहात्म्येन ॥ ५२ ॥ इहेति । अप्रवेष्टव्यम् न प्रवेष्टव्यमित्यर्थः । सम्भग्ना इति । आसुरीं तनुमिह क्षिपतेत्यन्वयः ॥५३ ॥ रामानु०—इह तेनाप्रवेष्टव्यं प्रविष्टस्य वधो भवेत् इत्यतः परम्—वनं मत्संश्रयम् । सम्भग्नाः । समन्तात् । आगमिष्यति । ये चास्य । नच तैरिति । यादि ते । वनेस्मिन् । पत्रांकुर । दिवसश्चास्य । बहुवर्ष । ततस्ते । निश्चक्रमुः । किं भवन्तः । मत्समीपम् । ततस्ते कारणम् । शशंसुः । एतच्छ्रुत्वा । स महर्षिं तदासाद्य याचते स्म कृताञ्जलिरिति पाठक्रमः । अन्यथा पाठस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ ५३ ॥ समन्तादिति । स न भविष्यति नश्यतीत्यर्थः ॥५४॥ ये चेति । तस्य वालिनः ॥ ५५ ॥ यदीति । अस्मिन् वने पत्राङ्कुरविनाशाय फलमूलाभवाय च यदीह तिष्ठन्तीत्यन्वयः ॥ ५६ ॥५७॥ दिवस इति । अस्य शापस्य । एकोऽयं दिवसो मर्यादा । श्वः परेद्युः यं द्रष्टास्मि सः शैलो भविष्यति ॥ ५८ ॥

ततस्ते वानराः श्रुत्वा गिरं मुनिसमीरिताम् । निश्चक्रमु र्वनात्तस्मात्तान् दृष्ट्वा वालिरब्रवीत् ॥ ५९ ॥ किं भवन्तः समस्ताश्च मतङ्गवनवासिनः । मत्समीपमनुप्राप्ता अपि स्वस्ति वनौकसाम् ॥ ६० ॥ ततस्ते कारणं सर्वं तदा शापं च वालिनः । शशंसुर्वानराः सर्वे वालिने हेममालिने ॥६१॥ एतच्छ्रुत्वा तदा वाली वचनं वानरेरितम् । स महर्षिं तदासाद्य याचते स्म कृताञ्जलिः ॥ ६२ ॥ महर्षिस्तमनादृत्य प्रविवेशाश्रमं तदा । शापधारणभीत स्तु वाली विह्वलतां गतः ॥ ६३ ॥ ततः शापभयाद्भीत ऋश्यमूकं महागिरिम् । प्रवेष्टुं नेच्छति हरिर्द्रष्टुं वापि नरेश्वर ॥ ६४ ॥ तस्याप्रवेशं ज्ञात्वाहमिदं राम महावनम् । विचरामि सहामात्यो विषादेन विवर्जितः ॥ ६५ ॥ एषोऽस्थिनिचयस्तस्य दुन्दुभेः सम्प्रकाशते । वीर्योत्सेकान्निरस्तस्य गिरिकूटोपमो महान् ॥ ६६ ॥ इमे च विपुलाः सालाः सप्त शाखावलम्बिनः । यत्रैकं घटते वाली निष्पत्रयितुमोजसा ॥ ६७ ॥

ततस्त्विति । गिरं शापम् ॥५९॥ किं भवन्त इति । वनौकसां वानरेभ्यः ॥६०॥ ततस्ते कारणमिति । कारणं दुन्दुभिपतनम् ॥ ६१ ॥ एतच्छ्रुत्वेति । स्पष्टम् ॥ ६२ ॥ महर्षिरिति । विह्वलतां गत इति, जगामेति शेषः ॥ ६३-६५ ॥ एष इति । अस्थिनिचयः शुष्ककाय इति यावत् ॥६६॥ इमे चेति । विपुलाः स्थूलाः । शाखावलम्बिनः लम्बितशाखाः । शाखावृतत्वेन दुर्ज्ञेयलक्ष्या इत्यर्थः यत्र सालेषु । एकं सालम् । ओजसा नतु धनुषा । निष्पत्रयितुं निर्गतशरपत्रं कर्तुं घटते शक्नोति । एकं सालं भित्त्वा शरो निष्पत्रं यथा तथा वृक्षान्तरा

अस्थिनिचय इति । शुष्ककाय इति यावत् । टी०—प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमुपसंहरति—एषोऽस्थिनिचय इति ॥ ६६ ॥ इमे चेति । यत्र येषु सालेषु । एकं सालं निष्पत्रयितुं निर्गतशरपत्रं कर्तुम् । घटते समर्थो भवति । एकं सालं भित्त्वा शरो निष्पत्रं यथा निर्गच्छति तथा वेद्धुं समर्थ इत्यर्थः ॥ ६७-६९ ॥

एतदस्यासमं वीर्यं मया राम प्रकीर्तितम् । कथं तं वालिनं हन्तुं समरे शक्ष्यसे नृप ॥ ६८ ॥ तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं प्रहसँल्लक्ष्मणोऽब्रवीत् । कस्मिन् कर्मणि निर्वृत्ते श्रद्दध्या वालिनो वधम् ॥ ६९ ॥ तमुवाचाथ सुग्रीवः सप्त सालानिमान् पुरा । एवमेकैकशो वाली विव्याधाथ स चासकृत् ॥ ७० ॥ रामोपि दारयेदेषां बाणेनैकेन चेद्द्रुमम् । वालिनं निहतं मन्ये दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ ७१ ॥ हतस्य महिषस्यास्थि पादेनैकेन लक्ष्मण । उद्यम्याथ प्रक्षिपेच्चेत्तरसा द्वे धनुःशते ॥ ७२ ॥

सक्तमूलं गच्छति तथा वेद्धुं समर्थ इत्यर्थः । धनुर्विना केवलबाणेन एकं सालं विध्यतीत्यर्थः । यद्वा वेद्धुं शक्तः नतु कदाचित्तथा कृतवानिति घटत इति पदेन व्यज्यते । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । यद्वा स्वजातिविरुद्धत्वेन युद्धे धनुर्ग्रहणाभावेपि लीलार्थं धनुरस्तीति ध्येयम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ तथेति । कस्मिन्निति । मुहूर्तेन चतुःसमुद्रगमने उत्क्षिप्तपर्वतशिखरग्रहणे दुन्दुभिकायोत्क्षेपणे सालभेदने वेत्यर्थः ॥ ६९ ॥ तमिति । पुरा वाली इमान् सप्त सालान् विव्याध । अथ च अनन्तरमपि एवमेकैकशः असकृद्विव्याधेति योजना । यद्वा स वाली एवंविधानिमान् सप्त सालान् एकैकशः पुरा विव्याध अनन्तरमप्यसकृद्विव्याध ॥ ७० ॥ राम इति । एषां मध्ये एकं द्रुमम् एकेन बाणेन यदि विदारयेत् तदा तादृशं विक्रमं दृष्ट्वा वालिनं निहतं मन्ये ॥ ७१ ॥ उद्यम्य प्रकोष्ठेनोत्क्षिप्य । द्वे धनुःशते धनुःशतद्वयदूरम् । धनुर्नाम चतुर्हस्तमानम् । "किष्कुः स्याद्वटो हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलः । चतुर्हस्तो धनुर्दण्डो धनुर्धन्वन्तरं युगम् ॥ " इति वैजयन्ती । एवं सुग्रीवस्तमुवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ ७२ ॥ रामानु०—उद्यम्याथ

तमिति । पुरा स वाली । इमान् पुरतः स्थितान् सप्त सालान् । एकैकशः एकमेकं विव्याध । अथ च अनन्तरम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण असकृद्विव्याधेति सम्बन्धः । एतेषु सालेषु एकं पूर्वं भित्त्वा तत्र खानितं शरं समुद्धृत्य तस्मिन् रन्ध्रे पुनरन्यं शरं निधाय तमपि समुद्धृत्य तथा अन्यं विद्ध्वा एवमसकृदेतान् छिद्रीकृतवानिति

एवमुक्त्वा तु सुग्रीवो रामं रक्तान्तलोचनम् । ध्यात्वा मुहूर्तं काकुत्स्थं पुनरेव वचोब्रवीत् ॥ ७३ ॥ शूरश्च शूरघाती च प्रख्यातबलपौरुषः । बलवान् वानरो वाली संयुगेष्व पराजितः ॥ ७४ ॥ दृश्यन्ते चास्य कर्माणि दुष्कराणि सुरैरपि । यानि सञ्चिन्त्य भीतोऽहमृश्यमूकं समाश्रितः ॥७५॥ तमजय्यमधृष्यं च वानरेन्द्रममर्षणम् । विचिन्त यन्न मुञ्चामि ऋश्यमूकमहं त्विमम् ॥ ७६ ॥ उद्विग्नः शङ्कितश्चापि विचरामि महावने । अनुरक्तैः सहामात्यै र्हनुमत्प्रमुखैर्वरैः ॥७७॥ उपलब्धं च मे श्लाघ्यं सन्मित्रं मित्रवत्सल । त्वामहं पुरुषव्याघ्र हिमवन्तमिवाश्रितः ॥ ७८ ॥ किन्तु तस्य बलज्ञोहं दुर्भ्रातुर्बलशालिनः । अप्रत्यक्षं तु मे वीर्यं समरे तव राघव ॥ ७९॥ न खल्वहं त्वां तुलये नावमन्ये न भीषये । कर्मभिस्तस्य भीमै स्तु कातर्यं जनितं मम ॥ ८० ॥ कामं राघव ते वाणी प्रमाणं धैर्यमाकृतिः । सूचयन्ति परं तेजो भस्मच्छन्नमि वानलम् ॥८१॥ [स्निग्धानां प्रीतियुक्तानां सुहृदां सुहृदं प्रति । कातरं हृदयं राम प्रत्ययं नाधिगच्छति ॥ यदि बाणेन भेत्ता त्वं सालान् सप्ताद्य राघव । वालिनं समरे हन्तुं समर्थः स्यात्ततो भवान्॥] तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य महात्मनः । स्मितपूर्वमथो रामः प्रत्युवाच हरिं प्रभुः॥८२॥

भिक्षिपेच्चेदिति पाठः ॥ ७२॥ एवमविश्वासकरणे सुहृद्दुर्मनायेतेत्यालोच्य यथा रामः सन्तुष्यति तथा वदति–एवमुक्त्वेत्यादिना ॥७३–७६॥ उद्विग्न इति । उद्विग्नः भीतः॥ ७७–७९॥ नेति स्पष्टम्॥८०॥ काममिति । वाणी एकरूपं वचनम् । प्रमाणं बुद्धिः । धैर्यम् अचञ्चलता । आकृतिर्वपुश्च भस्मच्छन्नमनलमिव स्थितं ते परं तेजः कामम् अतिशयेन सूचयन्ति । अथापि मे कातर्यं जनितमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ८१ ॥ रामानु०--काममिति । भस्मच्छन्नमनलमिव स्थितं तेज इति वाक्यार्थः ॥ ७०–७९ ॥ टी०–मद्भीत्यैव वालिमहत्त्वं वर्णितम्, न तु त्वत्सादृश्यापादनायेत्याह–

यदि न प्रत्ययोऽस्मासु विक्रमे तव वानर । प्रत्ययं समरे श्लाघ्यमहमुत्पादयामि ते ॥ ८३ ॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सान्त्वं लक्ष्मणपूर्वजः । राघवो दुन्दुभेः कायं पादाङ्गुष्ठेन लीलया । तोलयित्वा महाबाहुश्चिक्षेप दशयोजनम् ॥८४॥ असुरस्य तनुं शुष्कं पादाङ्गुष्ठेन वीर्यवान् । क्षिप्तं दृष्ट्वा ततः कायं सुग्रीवः पुनरब्रवीत् ॥ ८५ ॥ लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८६ ॥ आर्द्रः समांसः प्रत्यग्रः क्षिप्तः कायः पुरा सखे । लघुः संप्रति निर्मांसस्तृणभूतश्च राघव ॥ ८७ ॥ परिश्रान्तेन मत्तेन भ्रात्रा मे वालिना तदा । क्षिप्तमेवंप्रहर्षेण भवता रघुनन्दन । नात्र शक्यं बलं ज्ञातुं तव वा तस्य वाधिकम् ॥८८॥ आर्द्रं शुष्कमिति ह्येतत्सुमहद्राघवान्तरम् । स एव संशयस्तात तव तस्य च यद्बले ॥ ८९ ॥

सम्बन्धः ॥ ८१ ॥ ॥ ८२ ॥ यदीति । विक्रमे विषये प्रत्ययं विश्वासम् । समरे विषये ॥८३॥ एवमिति । सान्त्वमित्यनेन प्रत्ययप्रश्नेन सुग्रीवस्य दुःखितत्वं द्योत्यते । पादाङ्गुष्ठेन अनुद्धृतेन । तोलयित्वा चालयित्वा ॥ ८४ ॥ रामानु०—राघवो दुन्दुभेः । तोलयित्वा । असुरस्य । क्षिप्तं दृष्ट्वा । लक्ष्मणस्याग्रतो राममिदं वचनमर्थवदिति पाठक्रमः । पादाङ्गुष्ठेन चिक्षेप अनुद्धृतपादतलः सन् अङ्गुष्ठाग्रेण चिक्षेपेत्यर्थः ॥८४॥ असुरस्येति । तनुं पूर्वापेक्षया स्वल्पम् । कायं शरीरम् ॥ ८५ ॥ कथं कामित्यत्राह—लक्ष्मणस्येति ॥ ८६ ॥ आर्द्र इति । आर्द्रः सरक्तः । प्रत्यग्रः यत्किंचित् प्राणचेष्टायुक्तः । लघुत्वं सदृष्टान्तमाह तृणभूत इति ॥८७॥ रामानु०—प्रत्यग्रः अभिनवः ॥ ८७ ॥ एवं प्रक्षेप्यवैषम्य मुक्त्वा प्रक्षेप्तृतारतम्यमाह—परिश्रान्तेनेति । एवंप्रहर्षेण एवंविधप्रहर्षवता । नात्रेति । अत्र दुन्दुभिकायक्षेपकर्मणि । तव वा तस्य वा अधिकं बलमिति ज्ञातुं न शक्यम् ॥ ८८ ॥ पुनः सङ्ग्रहेणाह—आर्द्रमिति । आर्द्रं शुष्कमित्येतत्सुमहत् अन्तरं तारतम्यं न खल्विति ॥ ८०–८२ ॥ यदीति । समरे समरविषये ॥ ८३ ॥ पादाङ्गुष्ठेन लीलया चिक्षेप अनुद्धृतपदचलनस्सन् अङ्गुष्ठाग्रेण चिक्षेपेत्यर्थः ॥ ८४–८६ ॥ आर्द्र इति । प्रत्यग्रः अभिनवः ॥८७॥ नात्रेति । अत्र दुन्दुभिकायक्षेपकर्मणि कृते ॥८८॥ स एवेति ।

सालमेकं तु निर्भिन्द्या भवेद्व्यक्तिर्बलाबले ॥९०॥ कृत्वेदं कार्मुकं सज्यं हस्तिहस्तमिवाततम् । आकर्णपूर्णमायम्य विसृजस्व महाशरम् ॥९१॥ इमं हि सालं सहितस्त्वया शरो न संशयोऽत्रास्ति विदारयिष्यति । अलं विमर्शेन मम प्रियं ध्रुवं कुरुष्व राजात्मज शापितो मया ॥ ९२ ॥ यथा हि तेजस्सु वरः सदा रविर्यथाहि शैलो हिमवान् महाद्रिषु । यथा चतुष्पात्सु च केसरी वरस्तथा नराणामसि विक्रमे वरः ॥९३॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकादशः सर्गः* ॥११॥

यद्यस्मादस्ति, अतस्तव च तस्य च बले युवयोर्बलतारतम्ये । स एव संशयो वर्तते, संशयो न निवृत्त इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ सालमिति । निर्भिन्द्याः भञ्जय । व्यक्तिः विशेषज्ञानम् ॥ ९० ॥ ९१ ॥ पुनर्निर्बन्धेन कुपितो भवेदिति सान्त्वयति—इममिति । सहितः संहितः । "समो वा हिततयोः" इति मलोपः । शरो विदारयिष्यति । विमर्शेन पुनः किमर्थं प्रत्ययोत्पादनमिति विमर्शेन । मम प्रियं नतु त्वत्परीक्षार्थम् ॥९२॥ यथेति । तेजस्सु तेजस्विषु । विक्रमे, स्थितानामिति शेषः । अस्मिन् सर्गे त्र्युत्तरनवतिश्लोकाः ॥ ९३ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥११॥

तव तस्य च यत् यः बले संशयः स एव संशयो न निवृत्त इति शेषः ॥ ८९ ॥ कस्मिन् कर्मणि कृते तव मदीयबलाभिव्यक्तिर्भविष्यतीत्यत आह—सालमेकं विनिर्भिद्य भवेद्व्यक्ते बलाबले इति । एकं सालं विनिर्भिद्य बलाबले । प्रथमाद्विवचनम् । व्यक्ते भवेत् भवेतामित्यर्थः । एकसालभेदने कृते त्वं बलाधिक इत्यहं ज्ञास्यामीत्यर्थः ॥ ९० ॥ ९१ ॥ इममिति । त्वया प्रहितः क्षिप्तः शरः इमं सालं विदारयिष्यति । अत्र अस्मिन्नर्थे संशयो न, त्वयि विमर्शेन त्वद्बलपरीक्षया अलम् । मया शापितोसि राजन् मम प्रियं कुरुष्वेति सम्बन्धः ॥९२॥ यथाहीति । तेजस्सु तेजस्विषु ॥ ९३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायाम् एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

* सर्गश्रवणफलम् । स्कान्दे—" विद्याबलं दैवबलं ज्ञानबन्धुबलं तथा । सेनाबलं भवेत्तस्य वालिनो बलकीर्तनात् ॥ " इति ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

एतच्च वचनं श्रुत्वा सुग्रीवेण सुभाषितम् । प्रत्ययार्थं महातेजा रामो जग्राह कार्मुकम् ॥ १ ॥ स गृहीत्वा धनुर्घोरं शरमेकं च मानदः । सालमुद्दिश्य चिक्षेप ज्या स्वनैः पूरयन् दिशः ॥२॥ स विसृष्टो बलवता बाणः स्वर्ण परिष्कृतः । भित्त्वा सालान् गिरिप्रस्थे सप्त भूमिं विवेश ह॥३॥ प्रविष्टश्च मुहूर्तेन धरां भित्त्वा महाजवः। निष्पत्य च पुनस्तूर्णं स्वतूणीं प्रविवेश ह ॥४॥ तान् दृष्ट्वा सप्त निर्भिन्नान् सालान् वानरपुङ्गवः । रामस्य शरवेगेन विस्मयं परमं गतः ॥५॥ स मूर्ध्ना न्यपतद्भूमौ प्रलम्बी कृतभूषणः । सुग्रीवः परमप्रीतो राघवाय कृताञ्जलिः ॥६॥

अथ प्रत्ययपूर्वकं वालिवधाय गमनं द्वादशे–एतच्चेत्यादि ॥१॥२॥ स इति। सः एकसालोद्देशेन विसृष्टः । स्वर्णपरिष्कृतः स्वर्णपट्टालंकृतः । अनेन सर्वोत्तमत्वमुक्तम् । सालानिति । सप्त सालान् भित्त्वा । गिरिप्रस्थे गिरिप्रस्थमार्गेण भूमिं विवेश । इत्थं ह्युक्तमभियुक्तैः–" सालांश्च सप्त सगिरीन् सरसातलान् " इति । संक्षेपे च " गिरिं रसातलं चैव " इति । अन्यस्त्वपपाठः ॥ ३ ॥ प्रविष्ट इति । धरां भित्त्वा प्रविष्टः स शरः महाजवत्वान्मुहूर्तेन । निष्पत्य निर्गत्य पुनस्तां तूणीं प्रविवेश । मन्त्रप्रभावेनाचेतनस्यापि पुनरागमनम् ॥ ४ ॥ तानिति । दृष्ट्वेत्यनेनाल्पज्ञत्वात्सुग्रीवः सालानेव भिन्नान् ददर्श । सप्तभूमि प्रवेशं त्वहमेव धर्मवीर्येण पश्यामीति भावः ॥ ५ ॥ स इति । स सुग्रीवः परम प्रीतः सन् राघवाय कृताञ्जलिः मूर्ध्ना भूमौ न्यपतत् । शिरसा भूमिं स्पृष्ट्वा प्रणनामेत्यर्थः । प्रलम्बीकृतभूषण इत्यनेन उदरास्पर्श उक्तः । अनेन भगव

टीका०–प्रत्ययार्थं विश्वासजननार्थम् ॥ १ ॥ मानं बहुमानं ददातीति मानदः ॥ २ ॥ **स विसृष्ट इति । सः एकसालोद्देशेन विसृष्टः शरः सप्त सालान् गिरिप्रस्थे च भित्त्वा भूमिं विवेश । सप्त सालान् भित्त्वा गिरिप्रस्थं पर्वतमपि भित्त्वा भूमिं विवेशेत्यर्थः ॥**
टी०–सः एकसालोद्देशेन विसृष्टः शरः सप्त सालान् भित्त्वा गिरिप्रस्थं पर्वतमपि भित्त्वा भूमिं प्रविश्य तामपि भित्त्वा रसातलं गत इति द्रष्टव्यम् ' गिरिं रसातलं च' इत्युक्तत्वात् । तथाच स्कान्दे–" सप्तभूमीस्सप्त गिरीन् सप्तसालान्महाबलान् । स बाणो वेगसम्पन्नो भित्त्वा तूणीरमाविशत् ॥ " इति **॥३॥ प्रविष्ट इति प्रविष्टः शरोत्तमः मुहूर्तेन पुनर्धरां भित्त्वा स्थाने तूणीरे पपातेति योजना॥४॥५॥ प्रलम्बगत**

इदं चोवाच धर्मज्ञं कर्मणा तेन हर्षितः । रामं सर्वास्त्र विदुषां श्रेष्ठं शूरमवस्थितम् ॥ ७ ॥ सेन्द्रानपि सुरान् सर्वांस्त्वं बाणैः पुरुषर्षभ । समर्थः समरे हन्तुं किं पुन र्वालिनं प्रभो ॥ ८ ॥ येन सप्त महासाला गिरिर्भूमिश्च दारिताः । बाणेनैकेन काकुत्स्थ स्थाता ते को रणाग्रतः ॥ ९ ॥ अद्य मे विगतः शोकः प्रीतिरद्य परा मम । सुहृदं त्वां समासाद्य महेन्द्रवरुणोपमम् ॥ १० ॥ तम द्यैव प्रियार्थं मे वैरिणं भ्रातृरूपिणम् । वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमञ्जलिः ॥ ११ ॥ ततो रामः परिष्वज्य सुग्रीवं प्रियदर्शनम् । प्रत्युवाच महाप्राज्ञो लक्ष्मणानुमतं वचः ॥ १२ ॥ अस्माद्गच्छेम किष्किन्धां क्षिप्रं गच्छ त्वमग्रतः । गत्वा चाह्वय सुग्रीव वालिनं भ्रातृगन्धिनम् ॥ १३॥ सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनः पुरीम् । वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन् गहने वने॥ १४॥ सुग्रीवो व्यनदद्घोरं वालिनो ह्वानकारणात् । गाढं परिहितो वेगान्नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ १५ ॥ तं श्रुत्वा निनदं भ्रातुः क्रुद्धो वाली महाबलः । निश्चक्राम सुसंरब्धो भास्करोऽस्ततटादिव ॥ १६ ॥

द्विषये प्रणामप्रकारः शिक्षितो भवति ॥६॥ रामानु०–प्रलम्बगतभूषणः प्रलम्बत्वं प्राप्तभूषण इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥७–११॥ तत इति । लक्ष्मणानुमतमिति क्रियाविशे षणम् । भ्रातृगन्धिनं भ्रातृहिंसकम् । "गन्धनावक्षेपण–" इत्यत्र तथाप्रयोगात् । इति रामः सुग्रीवं प्रत्युवाचेति पूर्वेणान्वयः ॥ १२॥१३ ॥ सर्व इति । आत्मानं स्वं स्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥ सुग्रीव इति । ह्वानम् आह्वानम् । गाढं परिहितः बलवृद्ध्ये दृढबद्धपरिधानः ॥१५॥ भास्करोस्ततटादिवेति । यथा सूर्योस्त

भूषणः प्रलम्बत्वंप्राप्तभूषणः ॥ ६–१२ ॥ भ्रातृगन्धिनं गन्धस्सम्बन्धः । भ्रातृत्व मात्रेण सम्बन्धी नतु दानमानादिनेति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ सुग्रीव इति । गाढं परिहितः वाससा दृढं संवीतः ॥ १५ ॥ तमिति । भास्करः अस्ततटादिव

ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् । गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥ १७ ॥ तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः । जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्च्छितौ ॥ १८ ॥ ततो रामो धनुष्पाणिस्तावुभौ समुदीक्ष्य तु । अन्योन्यसदृशौ वीरावुभौ देवाविवाश्विनौ ॥ १९ ॥ यन्नावगच्छत् सुग्रीवं वालिनं वापि राघवः । ततो न कृतवान् बुद्धिं मोक्तुमन्तकरं शरम् ॥ २० ॥ एतस्मिन्नन्तरे भग्नः सुग्रीवस्तेन वालिना । अपश्यन् राघवं नाथमृश्यमूकं प्रदुद्रुवे ॥ २१ ॥ क्लान्तो रुधिरसिक्ताङ्गः प्रहारैर्जर्जरीकृतः । वालिनाभिद्रुतः क्रोधात् प्रविवेश महावनम् ॥ २२ ॥ तं प्रविष्टं वनं दृष्ट्वा वाली शापभयार्दितः । मुक्तो ह्यसि त्वमित्युक्त्वा सन्निवृत्तो महाद्युतिः ॥ २३ ॥ [निवृत्तः स्वपुरीं प्राप क्रोधाविष्टो महाबलः ।] राघवोऽपि सह भ्रात्रा सह चैव हनूमता । तदेव वनमागच्छत् सुग्रीवो यत्र वानरः २४

तटादवतरन्नदृष्टरश्मिर्भवति तथेदानीं किष्किन्धानिर्गमनं वालिनोऽल्पकालेन नाशहेतुरिति द्योतनार्थमस्ततटादित्युक्तम् । अस्मद्देशोदयगिरिः प्रदेशान्तरापेक्षया अस्तगिरिरित्युक्तमित्यप्याहुः ॥ १ ॥ रामानु०—भास्करोस्ततटादिवेति । अस्माकमुदयपर्वतः सिद्धपुरवासिनामस्तगिरिरिति तदपेक्षया अस्ततटादित्युक्तम् । "उदयो यो लङ्कायां सोऽस्तमयः सवितुरेव सिद्धपुरे" इत्यार्यभटोक्तेः । एतच्छ्लोकानन्तरम्—ततः सुतुमुलं युद्धं वालिसुग्रीवयोरभूत् । गगने ग्रहयोर्घोरं बुधाङ्गारकयोरिव ॥ तलैरशनिकल्पैश्च वज्रकल्पैश्च मुष्टिभिः । जघ्नतुः समरेऽन्योन्यं भ्रातरौ क्रोधमूर्च्छितौ ॥ इति पाठक्रमः ॥ १६ ॥ ततः सुतुमुलमिति । बुधाङ्गारकाख्ययोर्ग्रहयोरिव ॥ १७ ॥ अशनिः मेघज्योतिः ॥ १८ ॥ तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । उभावश्विनौ देवाविव स्थितौ तावुभौ समुदीक्ष्य सुग्रीवं वालिनं वा विशेषतो यन्नावगच्छत् ततः तस्मात् रामः शरं मोक्तुं बुद्धिं न कृतवानित्यन्वयः ॥ १९–२१ ॥ जर्जरीकृतः परुषत्वक्कृतः ॥ २२–२४ ॥

निष्पपात । मेरोरुत्तरवासिन अधिकृत्येदमुच्यते । अस्माकमस्तमयपर्वतो मेरोरुत्तरपार्श्वस्थानामुदयगिरिः । तेषामस्तगिरिरस्माकमुदयगिरिः । अतोऽस्तगिरेरपि भानो

तं समीक्ष्यागतं रामं सुग्रीवः सहलक्ष्मणम् । ह्रीमान् दीन मुवाचेदं वसुधामवलोकयन् ॥२५॥ आह्वयस्वेति मामुक्त्वा दर्शयित्वा च विक्रमम् । वैरिणा घातयित्वा च किमिदानीं त्वया कृतम् ॥२६॥ तामेव वेलां वक्तव्यं त्वया राघव तत्त्वतः । वालिनं न निहन्मीति ततो नाहमितो व्रजे ॥२७॥ तस्य चैवं ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । करुणं दीनया वाचा राघवः पुनरब्रवीत् ॥२८॥ सुग्रीव श्रूयतां तात क्रोधश्च व्यपनीयताम् । कारणं येन बाणोऽयं न मया स विसर्जितः ॥ २९ ॥ अलङ्कारेण वेषेण प्रमाणेन गतेन च । त्वं च सुग्रीव वाली च सदृशौ स्थः परस्परम् ॥ ३० ॥ स्वरेण वर्चसा चैव प्रेक्षितेन च वानर । विक्रमेण च वाक्यैश्च व्यक्तिं वां नोपलक्षये । ततोऽहं रूपसादृश्यान्मोहितो वानरोत्तम ॥ ३१ ॥

वसुधामवलोकयन्निति लज्जानुभावः ॥ २५ ॥ आह्वयस्वेति । दर्शयित्वा च विक्रममिति व्यतिरेकोक्तिः । त्वया किं कृतं किं चिन्तितमित्यर्थः । कृतिरनेकार्थः ॥ २६ ॥ रामानु०—आह्वयस्वेति । विक्रमं दर्शयित्वा, सालभेदनादिनेति शेषः ॥२६॥ तामेव वेलामिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'वालिनं जहि काकुत्स्थ' इति प्रार्थनवेलायामित्यर्थः । ततः तथोक्तं चेत् ॥ २७ ॥ रामानु०—तामेव वेलां वेलायाम् । 'वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोयमञ्जलिः' इति प्रार्थनावेलायाम् वालिनं न निहन्मीति वक्तव्यम् । कुतः शक्तेन त्वया स न हन्यते । ततो नाहमितो व्रज इति वा पाठः ॥ २७ ॥ तस्येति । करुणं सदयम् । अब्रवीत् ॥ २८ ॥ सुग्रीवेति । येन कारणेन बाणो न विसर्जितः तत्कारणं श्रूयताम्, श्रुत्वा क्रोधश्चापनीयतामिति योजना ॥ २९ ॥ रामानु०—कारणं येन अलङ्कारेण । त्वं च । स्वरेण । विक्रमेण । ततोहम् । इति पाठक्रमः ॥२९॥ वेषेण आकारेण । प्रमाणेन औन्नत्येन । गतेन गमनेन ॥ ३० ॥ वर्चसा तेजसा । प्रेक्षितेन निर्गमनं सम्भवति ॥ १६–२५ ॥ आह्वयस्वेति । विक्रमं सालभेदनम् ॥ २६ ॥ तामेव वेलां तस्यामेव वेलायाम् "वालिनं जहि काकुत्स्थ मया बद्धोऽयमञ्जलिः" इति मत्प्रार्थनवेलायामित्यर्थः ॥ २७–२९ ॥ अलङ्कारेणेति । अलङ्कारेण हाराद्याभरणेन ।

नोत्सृजामि महावेगं शरं शत्रुनिबर्हणम् । जीवितान्तकरं घोरं सादृश्यात्तु विशङ्कितः ॥ ३२ ॥ मूलघातो न नौ स्याद्धि द्वयोरपि कृतो मया ॥ ३३ ॥ त्वयि वीरे विपन्ने हि अज्ञानाल्लाघवान्मया । मौढ्यं च मम बाल्यं च ख्यापितं स्याद्धरीश्वर ॥३४॥ दत्ताभयवधो नाम पातकं महदुच्यते ॥ ३५ ॥ अहं च लक्ष्मणश्चैव सीता च वरवर्णिनी । त्वदधीना वयं सर्वे वनेऽस्मिन् शरणं भवान् ॥३६॥ तस्माद्युद्ध्यस्व भूयस्त्वं मा मा शङ्कीश्च वानर । एतन्मुहूर्ते सुग्रीव पश्य वालिनमाहवे । निरस्तमिषुणैकेन वेष्टमानं महीतले ॥ ३७॥ अभिज्ञानं कुरुष्व त्वमात्मनो वानरेश्वर । येन त्वामभिजानीयां द्वन्द्वयुद्धमुपागतम् ॥३८ ॥ गजपुष्पीमिमां फुल्लामुत्पाट्य शुभलक्षणाम् । कुरु लक्ष्मण कण्ठेऽस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ३९ ॥

वीक्षणेन । वाक्यैः भाषणैः । व्यक्तिं विशेषम् । तत इति । मोहितः सञ्जातमोहः, विशेषानभिज्ञ इत्यर्थः ॥३१॥ नोत्सृजामीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । अन्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । द्वयोरपि नौ मया मूलघातो न कृतः स्यादिति हि शरं नोत्सृजामि नोत्सृष्टवानस्मीति योजना । ननु काञ्चनमालारूपो वालिनो विशेषोस्ति । सत्यम्; तस्मिन् दिने तन्न धृत्वा गतवानिति ज्ञेयम् । यद्यप्यत्र मत्तत्वभीमचिह्नाश्रान्तत्वपुरनिर्गतत्वादिकं वाल्यसाधारणमस्ति । समीपस्था हनुमदादयश्च प्रष्टुं शक्याः स्वयं च सूक्ष्मज्ञः, 'प्रेक्षितज्ञास्तु कोसलाः' इत्युक्तेः । तथापि 'त्वया मया च कुन्त्या च' इति न्यायेन साधारण्यं परिहर्तुं दृष्टहेतून् कांश्चिदुक्तवान् राम इति ज्ञेयम् ॥ ३२–३६ ॥ तस्मादिति । मा मा शङ्कीरिति, मा मां प्रति मा शङ्कीः शङ्कां मा कुरु । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥३७॥ अभिज्ञानं चिह्नम् ॥३८॥ गजपुष्पीं नागपुष्पीं नाम लताम् ॥३९॥

वेषेण सुवर्णालङ्करणकृतशोभया । वर्चसा कान्त्या ॥ ३०॥३१ ॥ नोत्सृजामीत्यादिश्लोकमेकं वाक्यम् । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । द्वयोरपि नौ मूलघातो न स्यादिति हि शरं नोत्सृजामीति सम्बन्धः । उत्सृजामीति भूते लट् ॥ ३२ ॥ टी०—विपक्षे बाधकमाह—मूलघात इति । मूलम् आवयोश्शत्रुनिबर्हणकलत्रप्राप्तिलक्षणम् ॥ ३३ ॥ अविमृश्यकरणे न केवलं मूलघात एव, किन्तु महानर्थप्राप्तिः स्यादित्याह—मौढ्यं चेत्यादिना ॥ ३४–३८ ॥ गजपुष्पीं नागपुष्पीसंज्ञां

ततो गिरितटे जातामुत्पाट्य कुसुमाकुलाम् । लक्ष्मणो गजपुष्पीं तां तस्य कण्ठे व्यसर्जयत् ॥ ४०॥ स तया शुशुभे श्रीमान् लतया कण्ठसक्तया। विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥४१॥ मालयेव बलाकानां ससन्ध्य इव तोयदः । विभ्राजमानो वपुषा रामवाक्यसमाहितः । जगाम सह रामेण किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ऋश्यमूकात्स धर्मात्मा किष्किन्धां लक्ष्मणाग्रजः ।
जगाम सहसुग्रीवो वालिविक्रमपालिताम् ॥ १ ॥
समुद्यम्य महच्चापं रामः काञ्चनभूषितम् ।
शरांश्चादित्यसङ्काशान् गृहीत्वा रणसाधकान् ॥ २ ॥
अग्रतस्तु ययौ तस्य राघवस्य महात्मनः ।
सुग्रीवः संहतग्रीवो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥३॥

व्यसर्जयत् अमोचयत् बद्धवान् ॥ ४० ॥ स तयेत्यादि । विपरीत इवेत्याद्युपरि विव्रीयते ॥ ४१ ॥ ससन्ध्य इव तोयद इति । सुग्रीवस्य हेम पिङ्गलत्वादिति भावः । अस्मिन् सर्गे सार्धद्विचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४२ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० मुक्ता०किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः॥१२॥

अथ पुनः किष्किन्धाप्रवेशस्त्रयोदशे–ऋश्यमूकादित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ अग्रत इति। संहतग्रीवः निबिडकण्ठ इत्यर्थः। इदं स्वरूपकीर्तनम्, गज

लताम्, कुन्दलतां वा । उत्पाट्य शुभदारुजाम् इति पाठः । देवदारुद्रुमाश्रिताम् " भद्रदारुद्रुकिलिमं देवदारुणि " इत्यमरः ॥ ३९–४२ ॥ **इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥**

॥ १ ॥ २ ॥ **टी०**–अग्रत इति । सुग्रीवः प्रस्थानकाले संहतग्रीवः दृढकन्धरः ॥ ३–६ ॥

स०–विपरीत इति । विपरीते रात्रौ । " विपरीतं तु शर्वरी " इत्यभिधानात् । सूर्यः राकामध्यगतश्चन्द्रः । " राकामध्यगतश्चन्द्रः सूर्य इत्यभिधीयते " इत्युक्तेः । नक्षत्रमाल्या सूर्य इवायमपि शुशुभ इति विपरीतः अभूतदृष्टान्त इति वा ॥ ४१ ॥

पृष्ठतो हनुमान् वीरो नलो नीलश्च वानरः । तारश्चैव महा तेजा हरियूथपयूथपः ॥ ४ ॥ ते वीक्षमाणा वृक्षांश्च पुष्प भारावलम्बिनः । प्रसन्नाम्बुवहाश्चैव सरितः सागरङ्गमाः ॥ ५ ॥ कन्दराणि च शैलांश्च निर्दराणि गुहास्तथा । शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः ॥६॥ वैडूर्य विमलैः पर्णैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः । शोभितान् सजलान् मार्गे तटाकांश्च व्यलोकयन् ॥७ ॥ कारण्डैः सारसैर्हंसै र्वञ्जुलैर्जलकुक्कुटैः । चक्रवाकैस्तथा चान्यैः शकुनै रुपनादितान् ॥ ८ ॥ मृदुशष्पाङ्कुराहारान्निर्भयान् वन गोचरान् । चरतः सर्वतोऽपश्यन् स्थलीषु हरिणान् स्थितान् ॥९॥ तटाकवैरिणश्चापि शुक्लदन्तविभूषितान् । घोरानेकचरान् वन्यान् द्विरदान् कूलघातिनः ॥ १० ॥

पुष्पीबन्धनेन वा ॥ ३॥ ४ ॥ अथ कार्यसिद्धिसूचकपदार्थानुभवविशेषं दर्शयति–ते वीक्षमाणा इत्यादिना ॥ ५ ॥ कन्दराणि गृहाकारगुहाविशेषान् । निर्दराणि स्फुटितशैलरन्ध्रविशेषान् । गुहाः देवखातबिलानि । दरीः गुहाविशेषान् ॥ ६ ॥ आकोशकुड्मलैः ईषद्विकासितमुकुलैः ॥ ७ ॥ रामानु०–कन्दराणि गुहाश्चैव शैलांस्तानि वनानि च । शिखराणि च मुख्यानि दरीश्च प्रियदर्शनाः । इति बहुकोशेषु पाठः । कन्दराणि मन्दिराकाराकारितशिलाविवरविशेषान् । गुहाः देवखात बिलानि । दरीः स्फुटितशैलरन्ध्रविशेषान् ॥ वैडूर्यविमलैः पर्णैः पद्मैश्चाकोशकुड्मलैः । शोभितान् सजलान्मार्गे तटाकांश्च व्यलोकयन् इति पाठः । अकोशकुड्मलैः अकोशैः विकसितैः कुड्मलैः मुकुलैः ॥ ६॥७ ॥ कारण्डैः । "कारण्डको महापक्षी" इति वैजयन्ती । सारसैः सरोनिवासैः शकुनैरुपनादितान् तटाकान् व्यलोकयन्निति पूर्वेणान्वयः ॥ ८ ॥ मृदुशष्पेति । चरतः स्थितांश्चापश्यन् ॥ ९ ॥ रामानु० चरतः सर्वतः पश्यान्निति पाठः ॥ ९ ॥ तटाकवैरिण इत्यादि । तटाकवैरिणः कलुषीकरणात् ।

कन्दराणीति । कन्दराणि मन्दिराकाराकारितशिलाविवरविशेषाः । गुहाः देवखातबिलानि । दरीः स्फुटितशैलरन्ध्र विशेषाः ॥६॥ वैडूर्येति । आकोशकुड्मलैः आकोशैः विकसितैः कुड्मलैःमुकुलैश्च ॥ ७॥ कारण्डः कारण्डवः । नामैक देशे नामग्रहणम् । एतैरुपलक्षितांस्तटाकान् पश्यन्नित्यन्वयः ॥८॥९॥ तटाकवैरिण इत्यादि । द्विरदवारणशब्दयोः

मत्तान् गिरितटोत्कृष्टान् पर्वतानिव जङ्गमान् । वारणान् वारिदप्रख्यान् महीरेणुसमुक्षितान् ॥ ११ ॥ वने वनचरांश्चान्यान् खेचरांश्च विहङ्गमान् । पश्यन्तस्त्वरिता जग्मुः सुग्रीववशवर्तिनः ॥ १२ ॥ तेषां तु गच्छतां तत्र त्वरितं रघुनन्दनः । द्रुमषण्डं वनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् ॥ १३ ॥ एष मेघ इवाकाशे वृक्षषण्डः प्रकाशते । मेघसङ्घातविपुलः पर्यन्तकदलीवृतः ॥ १४ ॥ किमेतज्ज्ञातुमिच्छामि सखे कौतूहलं हि मे । कौतूहलापनयनं कर्तुमिच्छाम्यहं त्वया ॥ १५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः। गच्छन्नेवाचचक्षेऽथ सुग्रीवस्तन्महद्वनम् ॥ १६ ॥ एतद्राघव विस्तीर्णमाश्रमं श्रमनाशनम् । उद्यानवनसम्पन्नं स्वादुमूलफलोदकम् ॥ १७ ॥ अत्र सप्तजना नाम मुनयः संशितव्रताः । सप्तैवासन्नधःशीर्षा नियतं जलशायिनः ॥ १८ ॥ सप्तरात्रकृताहारा वायुना वनवासिनः । दिवं वर्षशतैर्याताः सप्तभिः सकलेवराः ॥ १९ ॥ तेषामेवंप्रभावानां द्रुमप्राकारसंवृतम् । आश्रमं सुदुराधर्षमपि सेन्द्रैः सुरासुरैः ॥ २० ॥

एकचरान् एकाकिनः । द्विरदाः द्विदन्ता इति चतुर्दन्तव्यावृत्तिः ॥ १० ॥ गिरितटोत्कृष्टान् उल्लिखितगिरितटान् ॥ ११ ॥ रामानु०—तटाकवैरिण इत्यादि । द्विरदवारणशब्दयोस्तत्तत्स्थलावस्थितव्यक्तिभेदवाचकत्वेन न पौनरुक्त्यम् । गिरितटानुत्कर्षन्तीति गिरितटोत्कृष्टाः तान् । कर्तरि क्तः ॥ १०–११ ॥ ॥ १२ ॥ तेषां त्विति । द्रुमषण्डं वृक्षषण्डमयमिति लतागुल्मव्यावृत्तिः ॥ १३ ॥ एष इति । मेघ इवेति नीलवर्णे उपमा ॥ १४–१८ ॥ सप्तरात्रेति । सप्तरात्रकृताहाराः वायुना सप्तरात्रस्य एकवारं कृताहाराः । सप्तभिर्वर्षशतैरित्यन्वयः ॥ १९ ॥ तेषामित्यादि ।

तत्तत्स्थलावस्थितव्यक्तिभेदवाचकत्वेन न पौनरुक्त्यम्। गिरितटोत्कृष्टान् गिरितटानुत्कर्षन्तीति तथा॥१०–१९॥ गच्छन्नेवेति । शतृप्रत्ययेन कार्यत्वरा सूचिता ॥ १६–१८ ॥ सप्तरात्रकृताहाराः सप्तसु रात्रिषु वायुनैव कृताहारा इति यावत् । सप्तरात्रे सति वायुना कृताहारा इति वा ॥ १९–२१ ॥

पक्षिणो वर्जयन्त्येतत्तथाऽन्ये वनचारिणः । विशन्ति मोहाद्ये तत्र निवर्तन्ते न ते पुनः ॥ २१ ॥ विभूषणरवा स्तत्र श्रूयन्ते सकलाक्षराः । तूर्यगीतस्वनाश्चात्र गन्धो दिव्यश्च राघव ॥२२॥ त्रेताग्नयोऽपि दीप्यन्ते धूमो ह्यत्र प्रकाशते । वेष्टयन्निव वृक्षाग्रान् कपोताङ्गारुणो घनः ॥२३॥ एते वृक्षाः प्रकाशन्ते धूमसंसक्तमस्तकाः । मेघ जालप्रतिच्छन्ना वैडूर्यगिरयो यथा ॥ २४ ॥ कुरु प्रणामं धर्मात्मन् तान् समुद्दिश्य राघव । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा प्रयतः संयताञ्जलिः ॥ २५ ॥ प्रणमन्ति हि ये तेषां मुनीनां भावितात्मनाम् । न तेषामशुभं किञ्चिच्छरीरे राम दृश्यते ॥ २६ ॥ ततो रामः सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन कृताञ्जलिः । समुद्दिश्य महात्मानस्तानृषीनभ्यवाद यत् ॥ २७ ॥ अभिवाद्य तु धर्मात्मा रामो भ्राता च लक्ष्मणः । सुग्रीवो वानराश्चैव जग्मुः संहृष्टमानसाः ॥२८॥

विशन्तीति । ये मोहादत्राश्रमे विशन्ति न ते निवर्तन्ते किंतु तत्रैव नश्यन्ती त्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ दिवं गताः शरीरान्तरेण पुनरत्रागत्याप्सरोभिः क्रीडन्तीत्याशयेनाह–विभूषणेत्यादिना । भूषणरवेण नृत्तमुपलक्ष्यते । सकलाक्षरा इति गीतस्वनविशेषणम् । तूर्यशब्दोऽत्र गीताभिन्नवाद्यपरः॥२२॥ त्रेतेति । त्रेताग्निदीपने लिङ्गमाह–धूमो हीति । घनः निबिडः ॥ २३ ॥२४॥ कुर्विति । समुद्दिश्य किञ्चित्फलमुद्दिश्य तेषां प्रणामं कुरु ॥ २५ ॥ प्रणम न्तीति । शरीरे अशुभं व्याध्यादिकम् ॥ २६ ॥ महात्मानः महात्मनः ॥२७ ॥ अभिवाद्येत्यनेन सर्वेषामभिवादनमनूद्यते । अत्राभिवादनं नमस्कारः, तेषां परोक्षत्वात् । अनेन सज्जनप्रणामो विजयावह इत्ययमर्थः सूचितः । तदिदं द्योत्यते उपरितनश्लोके उदिताग्र्यतेजस इति । प्रणामेनेति भावः ॥२८॥२९ ॥

सकलाक्षराः कलान्यव्यक्तमधुराणि अक्षराणि वाक्यानि । गन्धश्च प्रतीयत इति शेषः॥२२॥ कपोताङ्गारुणः अरुणोधूसरः तपसा देवत्वं गता अपि स्वसामर्थ्येनेच्छया अमरगणाः पूर्वस्थाने विहर न्तीति भावः ॥२३–२६॥ ततो राम इति । समुद्दिश्य महात्मानः महात्मनः ॥२७–३०॥

ते गत्वा दूरमध्वानं तस्मात् सप्तजनाश्रमात् । ददृशुस्तां दुराधर्षां किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ २९ ॥ ततस्तु रामानुजरामवानराःप्रगृह्य शस्त्राण्युदिताग्र्यतेजसः । पुरीं सुरेशात्मजवीर्यपालितां वधाय शत्रोः पुनरागताः सह ॥ ३० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिपालिताम् । वृक्षैरात्मानमावृत्य व्यतिष्ठन् गहने वने ॥ १ ॥ विचार्य सर्वतो दृष्टिं कानने काननप्रियः । सुग्रीवो विपुलग्रीवः क्रोधमाहारयद्भृशम् ॥ २ ॥ ततः स निनदं घोरं कृत्वा युद्धाय चाह्वयत् । परिवारैः परिवृतो नादैर्भिन्दन्निवाम्बरम् । गर्जन्निव महामेघो वायुवेगपुरस्सरः ॥ ३ ॥ अथ बालार्कसदृशो दृप्तसिंहगतिस्तदा । दृष्ट्वा रामं क्रियादक्षं सुग्रीवो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥ हरिवागुरया व्याप्तां तप्तकाञ्चनतोरणाम् । प्राप्ताः स्म ध्वजयन्त्राढ्यां किष्किन्धां वालिनः पुरीम् ॥ ५ ॥

सह युगपत् ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

अथ वाल्याह्वानभीतं सुग्रीवं निश्वासयति रामश्चतुर्दशे–सर्वे इत्यादि ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ तत इत्यादि । वायुवेगपुरःसरः वायुवेगान्मेघे अधिको ध्वनिरिति प्रसिद्धिः । यतः वायुवेगपुरस्सरः अत एव गर्जन्महामेघ इव स्थितः । परिवारैः परिवृतः सः नादैरम्बरं भिन्दन्निव घोरं निनदं कृत्वा युद्धायाह्वयत् । वालिनमिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ हरिवागुरया हरय एव वागुरा मृगग्रहणपाशः तया व्याप्ताम् इतरदुष्प्रवेशामित्यर्थः । यद्वा हरिवागुरया हरिगृहैः । जात्येकवचनम् । " वागुरा मृगशालिका " इति वैजयन्ती ॥ ५ ॥ रामानु०–हरिवागुरया शत्रु

इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० किष्किन्धाकाण्ड० त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

॥ १–४ ॥ हरीति । हरिवागुरया शत्रुभूतवानरग्राहिण्या । यद्वा शत्रुग्राहकत्वेन

प्रतिज्ञा या त्वया वीर कृता वालिवधे पुरा ।
सफलां तां कुरु क्षिप्रं लतां काल इवागतः ॥ ६ ॥
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा सुग्रीवेण स राघवः ।
तमथोवाच सुग्रीवं वचनं शत्रुसूदनः ॥ ७ ॥
कृताभिज्ञानचिह्नस्त्वमनया गजसाह्वया ।
लक्ष्मणेन समुत्पाट्य यैषा कण्ठे कृता तव ॥ ८ ॥
शोभसे ह्यधिकं वीर लतया कण्ठसक्तया ।
विपरीत इवाकाशे सूर्यो नक्षत्रमालया ॥ ९ ॥

भूतवानरग्राहिण्या वागुरया । यद्वा शत्रुग्राहकत्वेन वानरा एव वागुरात्वेन निरूपिताः तया ॥ ५ ॥ आगतः कालः फलकालः ॥ ६ ॥ रामानु०—लतां काल इवागत इति सम्यक् । कालो वसन्तादिकालः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ अभिज्ञापकं चिह्नम् अभिज्ञानचिह्नम्, कृतमभिज्ञानचिह्नं यस्य स तथा । गजपुष्प्यामेव गजसाशब्दः । यद्वा गजेन समा आह्वा आख्या यस्याः सा गजसाह्वा तया शोभस इति । अत्राहुः—विपरीते रात्रौ । सूर्यः पूर्णचन्द्रः । "परीतं तु दिवा प्रोक्तं विपरीतं तु शर्वरी । राकामध्यगतश्चन्द्रः सूर्य इत्यभिधीयते ॥" इति वचनात् । यद्वा नक्षत्रमालया विपरीतः विशेषेण परिवृतः सूर्य इव चन्द्र इव । अन्यशब्देनान्यस्याभिधानं कथमिति चेत्? "नवो नवो भवति" इति श्रुतौ अह्नां केतुः सूर्यः चन्द्राप्यायकत्वाच्चन्द्रमा इत्युच्यते । तद्वच्चन्द्रोपि सूर्यकिरणानुप्रवेशायत्तप्रकाशविशेषवत्त्वात् सूर्यशब्देनाभिधीयत इति । यद्वा विशेषेण परीतो विपरीतः नक्षत्रावृतः सूर्य इवेत्यभूतोपमा । विपरीत इत्यनेन तात्कालिकतेजोवत्त्वमुच्यते । यद्वा विपरीते विपरीतकाले । सूर्यो नक्षत्रमालयेव अनया लतया शोभसे । उत्पातकाले हि मध्याह्ने नक्षत्राणि दृश्यन्त इत्युच्यते ज्योतिःशास्त्रे—" रात्राविन्द्रधनुर्दर्शे दिवा नक्षत्रदर्शने । तद्राष्ट्रनाथनाशः स्यादिति गर्गस्य भाषितम् ॥ " इति । अतः भाविवालिवधरूपफलानुसारेण तेजसा ज्वलन् सुग्रीवः शुभ्रपुष्पावलीशोभमानगजपुष्पीमालया उत्पातकाले नक्षत्रमालया सूर्य इव बभावित्यस्मदाचार्योक्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ रामानु०—अत्रायं विशेषः । चन्द्रस्य सूर्य

वानरा एव वागुरात्वेन निरूपिताः, तया व्याख्याताम् ॥ ५–७ ॥ कृतेति । कृताभिज्ञानचिह्नः कृतमभिज्ञानार्थं चिह्नं यस्येति तथा ॥ ८ ॥ शोभस इति । आकाशे नक्षत्र

अद्य वालिसमुत्थं ते भयं वैरं च वानर । एकेनाहं प्रमोक्ष्यामि बाणमोक्षेण संयुगे ॥ १० ॥ मम दर्शय सुग्रीव वैरिणं भ्रातृरूपिणम् । वाली विनिहतो यावद्वने पांसुषु वेष्टते ॥ ११ ॥ यदि दृष्टिपथं प्राप्तो जीवन् स विनिवर्तते । ततो दोषेण माऽऽगच्छेत् सद्यो गर्हेच्च मा भवान् ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षं सप्त ते साला मया बाणेन दारिताः । तेनावेहि बलेनाद्य वालिनं निहतं मया ॥ १३ ॥

किरणानुप्रवेशप्रकाशवत्त्वं विष्णुपुराणे प्रसिद्धम् । "क्षीणं सोमं सुरैः पीतमाप्याययति दीप्तिमान् । मैत्रेयैककलं सन्तं रश्मिनैकेन भास्करः ॥" इति ॥ ८ ॥९॥ अद्येति । प्रमोक्ष्यामि प्रमोचयिष्यामि । अनिट्त्वमार्षम् ॥ १० ॥ ममेति ॥ यावद्वेष्टते वेष्टिष्यते । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति लट् ॥ ११ ॥ यदीति । स वाली दृष्टिपथं प्राप्तः सन् पुनर्जीवन्यदि विनिवर्तते । ततः तदा । दोषेणोपलक्षितम् । मा माम् आगच्छेत् । सद्यो मा माम् भवान् गर्हेच्च गर्हेत च । यदि दृष्टमात्रेण तं न हन्यां तदा मत्समीपमागच्छ मां गर्हस्व चेत्यर्थः ॥ १२ ॥ रामानु०–यदि

दृष्टिपथमिति । स यदि दृष्टिपथं प्राप्तः जीवन्न निवर्तते ततः भवान् मां दोषेणोपलक्षितम् मा मालया विपरीतो विशेषेण परीतः परिवृतः सूर्य इव चन्द्र इव त्वं शोभसे । सुवति प्रेरयतीति सूर्य इति व्युत्पत्त्या नक्षत्रमण्डलपरिवृतत्वविशेषणेन च चन्द्र एव सूर्यशब्देनोच्यते । यद्वा अभूतोपमेयम् । आकाशे नक्षत्रमालया विपरीतो विशेषेण परिवृतः सूर्य इव त्वं शोभसे । यद्वा विपरीत इति सप्तम्यन्तम् । विपरीते रात्रौ सूर्यः पौर्णमासीचन्द्रः "परीतं तु दिवा प्रोक्तं विपरीतं तु शर्वरी । पौर्णमासीगतश्चन्द्रः सूर्य इत्यभिधीयते ॥" इति वचनात् । रात्रावाकाशे पूर्णचन्द्रो नक्षत्रमालया यथा शोभते तथा कण्ठसक्तमालया त्वं शोभस इति ॥ टी०–गजसाह्वया गजेन समा आह्वा आख्या यस्यास्सा, कुन्दलतेति यावत् । तया कण्ठसक्तमालया त्वं शोभस इति ॥ ९ ॥ अद्येति । प्रमोक्ष्यामि मोक्षयिष्यामीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ यदीति । सः वाली । दृष्ट्योः पथं दृष्टिविषयं प्राप्तो यदि, ममेति शेषः । तर्हि जीवन्न निवर्तते । ततः तदनन्तरम् । मां दोषेण उपेक्षारूपदोषेण उपलक्षितम् । भवान् मा (गमनं) गच्छेत् न पश्येत् सद्यो मा गर्हेच्चेति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ प्रत्यक्षमिति । यतः साला दारिताः ततः कारणादेव बलेन उपलक्षितं वालिनं मया हतं वेत्सि ॥ १३ ॥

अनृतं नोक्तपूर्वं मे वीर कृच्छ्रेऽपि तिष्ठता । धर्मलोभपरीतेन नच वक्ष्ये कथञ्चन॥ १४॥ सफलां च करिष्यामि प्रतिज्ञां जहि सम्भ्रमम् । प्रसूतं कलमं क्षेत्रे वर्षेणेव शतक्रतुः ॥ १५ ॥ तदाह्वाननिमित्तं त्वं वालिनो हेममालिनः। सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः ॥ १६ ॥ जितकाशी बलश्लाघी त्वया चाधर्षितः पुरा । निष्पतिष्यत्यसङ्गेन वाली स प्रियसंयुगः ॥ १७ ॥ रिपूणां धर्षणं शूरा मर्षयन्ति न संयुगे । जानन्तस्तु स्वकं वीर्यं स्त्रीसमक्षं विशेषतः ॥ १८ ॥ स तु रामवचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेमपिङ्गलः। ननर्द क्रूरनादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥ १९ ॥ तस्य शब्देन वित्रस्ता गावो यान्ति हतप्रभाः । राजदोषपरामृष्टाः कुलस्त्रिय इवाकुलाः ॥२०॥

गच्छेन्नावगच्छेत् । सद्यो मा गर्हेच्च ॥ १२ ॥ ॥१३॥ अनृतमिति । मे मया ।" तेमयावेकवचनस्य " इत्येतत्तृतीयायामप्यार्षे दृश्यते । अतस्तद्विशेषणेपि तृतीयाप्रयोगः । धर्मलोभपरीतेन लोभो लब्धस्य त्यागासहिष्णुता, धर्महान्यसहिष्णुनेत्यर्थः ॥१४॥ सफलामिति। सम्भ्रमं संशयकृतचाञ्चल्यम् । पराक्रमेण प्रतिज्ञासफलत्वकरणे दृष्टान्तमाह प्रसूतमिति । कलमं सस्यम् ॥ १५ ॥ तदाह्वानेति । तत्तस्मात् ॥१६॥ जितेति । जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति जितकाशी । ताच्छील्ये णिनिः । असङ्गेन अविलम्बेन ॥ १७ ॥ रामानु०–जितकाशी जितश्रमः ॥ १७ ॥ स्त्रीसमक्षमित्यनेन तदानीं सायंकाल इत्यवगम्यते । " प्रातर्मूत्रपुरीषाभ्यां मध्याह्ने क्षुत्पिपासया । सायं कामेन पीड्यन्ते जन्तवो निशि निद्रया ॥ " इति वचनात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ हतप्रभाः भीतिविकृतमुख

अनृतमिति । म इति तृतीयार्थे षष्ठी । धर्मलोभपरीतेन धर्मात्यागयुक्तेनेत्यर्थः । मया अनृतं नोक्तपूर्वमिति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ टी०–सम्भ्रमं भयम् । प्रसूतमुत्पन्नमङ्कुरादि ॥ १५ ॥ तदाह्वानेति । तत्तस्मात्कारणात् । येन शब्देन ॥ १६ ॥ जितकाशी जितेन जयेन काशते प्रकाशत इति तथा । असङ्गेन अतिशीघ्रेण ॥ १७–१९ ॥ तस्येति । राजदोषपरामृष्टाः राजदोषव्याप्ताः । राजाज्ञाभावे बलाधिकजारभीत्या

द्रवन्ति च मृगाः शीघ्रं भग्ना इव रणे हयाः । पतन्ति च खगा भूमौ क्षीणपुण्या इव ग्रहाः ॥ २१ ॥ ततः स जीमूतगणप्रणादो नादं ह्यमुञ्चत्त्वरया प्रतीतः । सूर्यात्मजः शौर्यविवृद्धतेजाः सरित्पतिर्वाऽनिलचञ्चलोर्मिः ॥ २२

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

अथ तस्य निनादं तु सुग्रीवस्य महात्मनः ।
शुश्रावान्तःपुरगतो वाली भ्रातुरमर्षणः ॥ १ ॥
श्रुत्वा तु तस्य निनदं सर्वभूतप्रकम्पनम् ।
मदश्चैकपदे नष्टः क्रोधश्चापतितो महान् ॥ २ ॥
स तु रोषपरीताङ्गो वाली सन्ध्यातपप्रभः ।
उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ३ ॥

कान्तयः । गाव इत्यनेन गवां पुरप्रवेशकालसूचनात्तत्कालस्य सायन्तनत्वं गम्यते । राजदोषपरामृष्टाः राजदोषेण अराजकत्वरूपदोषेण परामृष्टाः परैः परपुरुषैः आमृष्टाः केशेषु गृहीताः कुलस्त्रिय इव आकुलाः गन्तव्यप्रदेशाभावेनाकुलाः ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रतीतः नादमोचने प्रसिद्धः । सरित्पतिर्वा समुद्र इव ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथ ताराबुद्धिः पञ्चदशे—अथ तस्येत्यादि । महात्मनः महाधैर्यस्य ॥ १ ॥ श्रुत्वेति । स्थितस्येति शेषः । एकपदे एकस्मिन्नेव स्थाने, सद्य इत्यर्थः । आपतितः उत्पन्न इत्यर्थः ॥ २ ॥ स त्विति । रोषेण परीताङ्गः विपरीताङ्गः,

कुलस्त्रियो यथा निष्प्रभा यान्ति तथा गावो यान्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ सरित्पतिर्वेत्यत्र वाशब्द इवार्थे । सरितः पतिरिव त्वरया नादं मुञ्चन् प्रतीतः प्रसिद्धः सः सुग्रीवः विवृद्धतेजाः, अभवदिति शेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥
॥ १ ॥ टी०—एकपदे तत्काले " एकं पदं स्यात्तत्काले पदव्यामेकपद्यपि " इति विश्वः ॥ २ ॥
स त्विति । सन्ध्यातपप्रभः सन्ध्यातपवत्पिशङ्गवर्णः । रोषपरीताङ्गः अत एव

वाली दंष्ट्राकरालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्निसन्निभः । भात्युत्पतित पद्माभः समृणाल इव ह्रदः ॥ ४ ॥ शब्दं दुर्मर्षणं श्रुत्वा निष्पपात ततो हरिः । वेगेन चरणन्यासैर्दारयन्निव मेदिनीम् ॥ ५ ॥ तं तु तारा परिष्वज्य स्नेहाद्दर्शितसौहृदा । उवाच त्रस्तसम्भ्रान्ता हितोदर्कमिदं वचः ॥ ६ ॥ साधु क्रोधमिमं वीर नदीवेगमिवागतम् । शयनादुत्थितः काल्यं त्यज भुक्तामिव स्रजम् ॥ ७ ॥ काल्यमेतेन सङ्ग्रामं करिष्यसि च वानर । वीर ते शत्रुबाहुल्यं फल्गुता वा न विद्यते ॥ ८ ॥

विकृतवेष इत्यर्थः । अत एव सन्ध्यातपप्रभः 'कोपपावकयावकिताननः' इति प्रयोगात्कोपरक्तदेहत्वात्सन्ध्यातपप्रभत्वम् । किंच उपरक्तः समीपरक्तः, कृत परिवेष इत्यर्थः । परिवेषयुक्तो हि सूर्यो निष्प्रभो दृश्यते । उपरक्तो राहुग्रस्तो वा ॥ ३ ॥ रामानु०—सन्ध्यातपप्रभः सन्ध्यातपवत्पिङ्गलवर्णः । स वाली रोषपरीताङ्गः अत एवोपरक्त आदित्य इव सद्यो निष्प्रभतां गत इति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ दंष्ट्राकरालः दंष्ट्रादन्तुरः । "करालो दन्तुरे तुङ्गे" इत्यमरः । क्रोधाद्धेतोः दीप्ताग्निसन्निभः अत एवोत्पतित पद्मः विकसितरक्तोत्पलः । उत्पातितपद्माभ इति पाठे उत्पतिता स्वोपरि प्रसृता पद्मानामा भा यस्मिन् स इत्यर्थः । समृणालो ह्रदः इव भाति बभौ ॥ ४ ॥ रामानु०—वालीति । दीप्ताग्निसन्निभो वाली क्रोधाद्दंष्ट्राकरालः उत्पतितपद्माभः गजादिभिरुद्धृत पद्माभः समृणालो ह्रद इव भाति इति योजना । दंष्ट्रा मृणालस्थानीया ॥ ४ ॥ ५ ॥ परिष्वज्य स्ववचनश्रवणाभिमुख्यायालिङ्ग्य स्नेहात् परिष्वज्येत्यन्वयः । दर्शितसौहृदा यथा भवति तथोवाचेत्यर्थः । संभ्रान्ता त्वरिता । "संभ्रमस्त्वरा" इत्यमरः । हितोदर्कं हितफलकम् ॥ ६ ॥ साध्विति । काल्यं प्रातः शयनादुत्थितः पुरुषः भुक्तां स्रजमिव । नदीवेगमिव आगतम् अप्रतिबद्धं क्रोधम् । साधु निश्शेषं त्यज ॥ ७ ॥ काल्यं प्रातःकाले, एतेन युद्धं करिष्यसि । फल्गुता लाघवं वा शत्रु

उपरक्तादित्य इव सद्यो निष्प्रभतां गत इति सम्बन्धः । अनेन भाव्यनर्थः सूच्यते ॥ ३ ॥ उत्पतितपद्माभः गजादिभिरुद्धृतपद्माभः समृणालो ह्रद इव भातीति योजना । दंष्ट्रा मृणालस्थानीयाः । दीप्ताग्निसंनिभत्वं कालुष्यकषायवर्णप्राकट्याय ॥ ४ ॥ ५ ॥ दर्शितसौहृदा दर्शितसौमनस्या ॥ ६ ॥ शयनादुत्थितः पुरुषः भुक्तामनुभूतां स्रजं माल्यम् काल्यं प्रातःकाले यथा त्यजति तथा क्रोधं त्यजेति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ काल्यं

सहसा तव निष्क्रामो मम तावन्न रोचते । श्रूयतां चाभि धास्यामि यन्निमित्तं निवार्यसे॥९॥ पूर्वमापतितः क्रोधात्स त्वामाह्वयते युधि । निष्पत्य च निरस्तस्ते हन्यमानो दिशो गतः ॥ १० ॥ त्वया तस्य निरस्तस्य पीडितस्य विशेषतः । इहैत्य पुनराह्वानं शङ्कां जनयतीव मे॥ ११॥ दर्पश्च व्यवसायश्च यादृशस्तस्य नर्दतः । निनादश्चापि संरम्भो नैतदल्पं हि कारणम् ॥ १२ ॥ नासहायमहं मन्ये सुग्रीवं तमिहागतम् । अवष्टब्धसहायश्च यमा श्रित्यैष गर्जति ॥ १३ ॥

बाहुल्यं शत्रुगौरवं वा न विद्यते। अतः किमर्थमद्यैव निर्गच्छसीत्यर्थः ॥ ८ ॥ सहसा निर्गमे को दोष इत्यत्राह—सहसेति ॥ ९॥ प्रथमं युक्तिमाह—पूर्वमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । पूर्वमापतितः । ते त्वया । क्रोधान्निष्पत्य यो युधि निरस्तः, हन्यमानो दिशो गतश्च । सः त्वामाह्वयते। पुनरेत्य स्थितस्य तस्यैत दाह्वानम् मे शङ्कां सहायसहितत्वशङ्काम् जनयतीति योजना । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । रामानु०—अव्ययानामनेकार्थत्वादवधारणे वा ॥ १० ॥ ११ ॥ अव धारणे हेत्वन्तरमप्याह—दर्पश्चेति । नर्दतस्तस्य दर्पश्च व्यवसायश्च यत्नश्च निनादश्च संरम्भश्च यादृशः अस्य एतत्कारणमल्पं न भवतीति योजना॥१२॥ फलितमाह—नासहायमिति । अवष्टब्धसहायश्च परिगृहीतसहाय एव । कुतः ? एषः यमाश्रित्य गर्जति तादृशगर्जनहेतुसहायाश्रित एष इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रातःकाले । ते तव । फल्गुता लाघवं शत्रुबाहुल्यं शत्रोर्बाहुल्यं गौरवं वा न विद्यते, शत्रुविषयबलाबलविषयशङ्का तव नास्तीति भावः । यद्यप्येवं तथापि ॥ ८ ॥ ९ ॥ पूर्वमिति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । पूर्वमापतितः आगतः ते त्वया । क्रोधान्निष्पत्य यो युधि निरस्तः हन्यमानो दिशो गतश्च सः त्वामाह्वयते । पुनरेत्य स्थितस्यैतदाह्वानं मम शङ्कां सहायवत्त्वशङ्कां जनयतीव जनयत्येवेति योजना ॥१०॥ ॥११॥दर्पश्चेति। नर्दतः तस्य दर्पश्च व्यवसायः यत्नश्च निनादस्य संरम्भश्च यादृशः तादृशस्यैतत्कारणमल्पं न भवतीति योजना ॥ १२ ॥ अवष्टब्धसहायश्च परिगृहीत सहाय एव । कुतः एषः यमाश्रित्य गर्जति अतः ससहाय एवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

स०—तं सुग्रीवम् । असहायं न मन्ये । वष्टब्धसहायः परिगृहीतसमानलाभः स न भवतीत्यवष्टब्धसहायः, अपरिगृहीतसमानराज्योऽयं सुग्रीवः यमाश्रित्य गर्जति तमपि सुग्रीवन्तं सुग्रीववदाचरन्तं सुग्रीववत्सामा—

प्रकृत्या निपुणश्चैव बुद्धिमांश्चैव वानरः । अपरीक्षित वीर्येण सुग्रीवः सह नेष्यति ॥ १४॥ पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः । अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्यामि त्वा हितं वचः ॥ १५ ॥ अङ्गदस्तु कुमारोऽयं वनान्तमुप निर्गतः । प्रवृत्तिस्तेन कथिता चारैरासैर्निवेदिता ॥ १६॥ अयोध्याधिपतेः पुत्रौ शूरौ समरदुर्जयौ । इक्ष्वाकूणां कुले जातौ प्रथितौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवप्रियकामार्थं प्राप्तौ तत्र दुरासदौ॥ १७॥तव भ्रातुर्हि विख्यातः सहायो रणकर्कशः । रामः परबलामर्दी युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १८ ॥ निवासवृक्षः साधूनामापन्नानां परा गतिः । आर्तानां संश्रयश्चैव यशसश्चैकभाजनम् ॥ १९ ॥

सहायस्यातिशये किं मानमित्यत आह--प्रकृत्येति ॥ १४॥ न केवलं युक्त्यायं निर्णयः, वचनाच्चेत्याह--पूर्वमिति। वचो यत् प्रासङ्गिकं कथयतोऽङ्गदस्य वचः मया श्रुतं तत् हितं वचः त्वां प्रति वक्ष्यामि ॥१५ ॥ रामानु०—पूर्वमेव मया वीर श्रुतं कथयतो वचः । अङ्गदस्य कुमारस्य वक्ष्यामि त्वा हितं वचः ॥ इति पाठः ॥१५॥ अङ्गद इति । वनान्तमुपवनान्तमभिनिर्गतः विहारार्थं गतः । प्रवृत्तिर्वार्ता । " वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः" इत्यमरः । तत्र ऋश्यमूके । दुरासदावित्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् । प्राप्ताविति प्रवृत्तिस्तेन कथितेति सम्बन्धः ॥१६॥१७॥ तौ कीदृशा वित्यपेक्षायाम् एकस्य स्वरूपकथनेनान्यस्य स्वरूपमप्यर्थादुक्तं भवतीति मत्वा प्रधानभूतरामस्वरूपमाह--तवेत्यादिना श्लोकत्रयेण । रामः उक्तविशेषण

टी०—अस्तु, सोपि सहायः सुग्रीवतुल्य एवेत्यत आह—अपरीक्षितेति । अपरीक्षितवीर्येण, सहायेनेति शेषः । अपरीक्षितं वीर्यं यस्येति विग्रहः ॥ १४॥१५ ॥ अङ्गदस्त्विति । चारैर्निवेदिता प्रवृत्तिः वार्ता तेनाङ्गदेन कथितेति सम्बन्धः ॥१६॥ प्रवृत्तिमेवाह—अयोध्याधिपतेरित्यादिना ॥१७॥ " स्वरक्षणेप्यशक्तस्य को हेतुः पररक्षणे" इति न्यायेन राज्याद्विवासितो रामः सुग्रीवं कथं रक्षितुं समर्थः ? शक्तो वाऽबलवन्तं कथमवलम्बत इत्यत आह—तवेति॥१८–२०॥

—द्युपायेनाभेद्यं मन्य इत्यावर्तितेनान्वयः । अहमिहागतं सुग्रीवमसहायं न मन्ये । भवतु सहायः कश्चित्तमप्यहं हनिष्यामीत्यत आह—अवष्टब्धसहायश्चेति । अवष्टब्धः परिगृहीतः सहायो येन स एषः यमाश्रित्य गर्जति तं राममपि असहायम् असहायशूरं मन्य इति वा । अनेन ताराया रामविषयकं ज्ञानमस्तीति सूचितम् । तच्चानुपदं स्पष्टीभविष्यति ॥ १३ ॥

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो निदेशे निरतः पितुः ।
धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान् ॥ २० ॥

विशिष्ट इत्यन्वयः ॥ तत्त्वस्थितिं सूचयन्त्याह--निवासेति । यथा सुग्रीवस्य सहायः एवं ममापि कुतो न स्यादित्यत्राह साधूनामिति । स्वच्छायापेक्षिणाम् अनुकूलानां निवासवृक्षः । वृक्ष इत्यभेदाध्यवसायेन सर्वथा सादृश्यमुच्यते । यथा वृक्षः प्रथमं तापमपहृत्य पुष्पफलप्रदानादिना सर्वेन्द्रियतर्पणः तथाय मित्यर्थः । निवास इति विशेषणेन कादाचित्कच्छायकतरुव्यावृत्तिः । "वासुदेवतरुच्छाया नातिशीता न घर्मदा । नरकाङ्गारशमनी सा किमर्थं न सेव्यते॥" इत्युक्तत्वात् । सुग्रीवद्रोहकरणेन नास्माकं साधुत्वलेश इत्याशयः । साधूनामेवम्, आपन्नानां तु परा गतिः "योगक्षेमं वहामि" इत्युक्तरीत्या आश्रितविषये उपायदशाप्रभृति फलपर्यन्तसर्वकार्यकर इत्यर्थः । तत्राप्यार्तानां संश्रयश्चैव । आश्रितेष्वपि आर्तानां तु सर्वदा समीचीनाश्रयः, सर्वकार्यनिर्वाहक इत्यर्थः । भवत्वेवम्, ममापि कश्चिदाश्रयो भविष्यतीत्यत्राह यशसश्चैकभाजनमिति । एवंविधरक्षको लोकेऽन्यो नास्तीत्यर्थः । अत्र "चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥" इत्युक्ताश्चतुर्विधाधिकारिण उच्यन्ते । साधूनां जिज्ञासूनाम्, कैवल्यकामानामित्यर्थः । आपन्नानाम् अपूर्वैश्वर्यकामानाम् । आर्तानां भ्रष्टैश्वर्यकामानाम् । यशसः "ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्" इत्युक्तयशोयुक्तस्य । एकवचनेन तस्य सुदुर्लभत्वमुक्तम् । एकभाजनम् अद्वितीयाश्रयः । यद्वा साधूनामुपासकानाम् । आपन्नानां "सकृदेव प्रपन्नाय" इत्युक्तरीत्या ईषत्प्रपन्नानाम् । आर्तानाम् आर्तप्रपन्नानाम् । "आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणागतः" इति वक्ष्यमाणत्वात् । यशसश्चैकभाजनमित्यनेन एवंभूतोऽन्यो नास्तीत्युच्यते ॥ आश्रितफलप्रदानोपयोगिज्ञानसम्पत्तिमाह—ज्ञानविज्ञानसम्पन्न इति । ज्ञानं लौकिकज्ञानम्, विज्ञानं शास्त्रजन्यज्ञानम् ताभ्यां सम्पन्नः । यद्वा विज्ञानेन धर्मभूतेन सम्पन्नः । ज्ञानश्चासौ विज्ञानसम्पन्नश्चेति कर्मधारयः । ज्ञानस्वरूपो ज्ञानगुणकश्चेत्यर्थः । ज्ञानसम्पत्तिमुक्त्वाऽनुष्ठानसम्पत्तिमाह निदेशे निरतः पितुरिति । प्रधानत्वात्पितृवचनपरिपालनत्वमुक्तम् । इदमुपलक्षणं धर्मान्तराणाम् । अनेन सौलभ्यं चोक्तम् । समस्तकल्याणगुणसमृद्धिमाह गुणानामाकर इति । बहुवचनेन

तत्क्षमं न विरोधस्ते सह तेन महात्मना । दुर्जयेनाप्रमेयेन रामेण रणकर्मसु ॥ २१ ॥ शूर वक्ष्यामि ते किञ्चिन्न चेच्छाम्यभ्यसूयितुम् । श्रूयतां क्रियतां चैव तव वक्ष्यामि यद्धितम् ॥ २२ ॥ यौवराज्येन सुग्रीवं तूर्णं साध्वभिषेचय । विग्रहं मा कृथा वीर भ्रात्रा राजन् बलीयसा ॥ २३ ॥

असङ्ख्येयत्वमुक्तम् । आकर इत्यनेन गुणातिरिक्तत्वं गुणिन उक्तम् । महानित्यनेन गुणानामप्युत्कर्षावहं गुणिस्वरूपमुच्यते । धातूनामित्यनेन गुणानां ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यादिभेदेन नानाविधत्वमुक्तम् । शैलेन्द्रो हिमवान् । अनेनाप्रकम्प्यत्वमुक्तम् ॥ १८–२० ॥ रामानु०–"स्वरक्षणेप्यशक्तस्य को हेतुः पररक्षणे" इति न्यायेन राज्याद्विनाशितो रामः सुग्रीवं कथं रक्षितुं शक्तः ? शक्तो वा सदृशं मां विहाय दुर्बलं सुग्रीवं कथमवलम्बत इत्याशङ्कायामाह–तव भ्रातुरित्यादिना । आर्तानां नष्टैश्वर्यकामानाम् । ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः । ज्ञानं ब्रह्मविषयकं ज्ञानम्, विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोर्ज्ञानम् । "मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" इत्यमरः । यद्वा ज्ञानं सामान्यज्ञानम्, विज्ञानं विशेषज्ञानम् ॥ १८–२० ॥ तनि०–निवासवृक्षः साधूनाम् । साधूनां संसारतापतप्तानां निवासवृक्षः विश्रामस्थानम् । "वासुदेवतरुच्छाया नातिशीता न घर्मदा" इत्युक्तत्वात् । साधूनां "साधवस्त्वभिगन्तव्याः" इत्युक्त्या अभिगन्तव्यतया ये प्रसिद्धास्तेषामावासवृक्षः अभिगन्तव्यस्थानम् साधूनां ज्ञानिनाम् आवासवृक्षः प्राप्यदेश इति च । आपन्नानाम् आकिञ्चन्यात् सकृत्पुरस्कारेण शरणं गतानां तप्तानां सदा गतिः अपुनरावृत्तिप्राप्यस्थानम् । अभ्युपगमप्रारब्धसहिष्णुतया देहस्थितिकालेपि गतिरिति च । आर्तानां प्रारब्धदेहेनार्दितानां संश्रयः इतरवैलक्षण्येनाश्रयणीयः । यद्वा साधूनां भगवत्प्राप्तिकामानाम् । आपन्नानाम् कैवल्यनिष्ठानाम् । आर्तानामैश्वर्यकामानाम् इतरवैलक्षण्येनाश्रयणीयः । यशसश्च यशस एव, नायशसः । एकभाजनम् अनितरसाधारण्येनाश्रयः । सुप्रतिष्ठितत्वपरिपूर्णत्वादिद्योतनाय भाजनग्रहणम् । अत्र यशःशब्देनौदार्यप्रतापजनितकीर्तिर्लोकप्रसिद्धा "न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः" इत्युक्तवैदिकप्रसिद्धा च कीर्तिः कथिता ॥ १८–२० ॥ तदिति । रणकर्मसु दुर्जयेनेत्यन्वयः ॥ २१ ॥ ते अभ्यसूयितुं नेच्छामि त्वद्विषये अभ्यसूयां दोषाविष्करणं कर्तुं कदाचिदपि नेच्छामीत्यर्थः । यद्वा मया वक्ष्यमाणे हिते त्वया अभ्यसूया न कार्येत्यर्थः ॥ २२ ॥ यौवराज्येन अभिषेचय यौवराज्येनो

हितोपदेशकथनस्य फलमाह–तदिति । न क्षमम् अयुक्तमित्यर्थः ॥ २१ ॥ शूरेति । ते अभ्यसूयितुं नेच्छामि । त्वद्विषये अभ्यसूया न क्रियत इत्यर्थः । टी०–तर्हि किं कर्तव्यमित्यत आह–शूरेति । अभ्यसूयितुं दोषमाविष्कर्तुं नेच्छामि ॥ २२–२९ ॥

अहं हि ते क्षमं मन्ये तेन रामेण सौहृदम् । सुग्रीवेण च संप्रीतिं वैरमुत्सृज्य दूरतः ॥ २४ ॥ लालनीयो हि ते भ्राता यवीयानेष वानरः । तत्र वा सन्निहस्थो वा सर्वथा बन्धुरेव ते ॥२५॥ न हि तेन समं बन्धुं भुवि पश्यामि कञ्चन । दानमानादिसत्कारैः कुरुष्व प्रत्यनन्तरम् ॥२६॥ वैरमेतत्समुत्सृज्य तव पार्श्वे स तिष्ठतु । सुग्रीवो विपुलग्रीवस्तव बन्धुः सदा मतः ॥२७॥ भ्रातुः सौहृद मालम्ब नान्या गतिरिहास्ति ते ॥२८॥ यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि चावैषि मां हिताम् । याच्यमानः प्रयत्नेन साधुवाक्यं कुरुष्व मे॥२९॥ प्रसीद पथ्यं शृणु जल्पितं हि मे न रोषमेवानुविधातुमर्हसि । क्षमो हि ते कोसलराज सूनुना न विग्रहः शक्रसमानतेजसा ॥ ३० ॥ तदा हि तारा हितमेव वाक्यं तं वालिनं पथ्यमिदं बभाषे । न रोचते तद्वचनं हि तस्य कालाभिपन्नस्य विनाशकाले॥३१॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

पलक्षितो यथा भवति तथाभिषिञ्चेत्यर्थः ॥ २३–२५ ॥ प्रत्यनन्तरं त्वदन न्तरम् । समीपवर्तिनं वा कुरुष्व ॥ २६ ॥ २७ ॥ भ्रातुरित्यर्धम् । आलम्ब आलम्बस्व ॥ २८ ॥ अवैषि जानासि । प्रयत्नेन बहुप्रयत्नेन ॥ २९॥ स्ववचन श्रवणे बाधकं सूचयन्त्याह–प्रसीदेति । प्रसीद त्यक्तरोषो भव । पथ्यं हितम् । जल्पितं वचनम् । भावे क्तः । शक्रसमानतेजसा शक्रतेजस्तुल्यतेजसा । अनेन वालिनो रामस्याधिक्यमुक्तम् ॥ ३० ॥ तदा वक्तव्यकाले, वालिनं प्रतीति शेषः । भाषतेर्द्विकर्मकत्वात् । तस्य तस्मै । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । "रुच्यर्थानाम्–" इति हि स्मृतिः । विनाशकालत्वे हेतुः कालाभिपन्नस्येति । मृत्युना गृहीत स्येत्यर्थः ॥३१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहारा ख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

दानमानेति । प्रत्यनन्तरं त्वदनन्तरभूतम् ॥ २६–३० ॥ तदा हीति । तस्य तस्मै न रोचते ॥ पथ्यं शुभोदर्कम् । हितं न्याय्यम् । तस्य तस्मै । न रोचते हि ॥ ३१ ॥ इति श्रीमहे श्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व०किष्किन्धाकाण्ड० पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

तामेवं ब्रुवतीं तारां ताराधिपनिभाननाम् । वाली निर्भर्त्सयामास वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ गर्जतोऽस्य च संरम्भं भ्रातुः शत्रोर्विशेषतः । मर्षयिष्याम्यहं केन कारणेन वरानने ॥ २ ॥ अधर्षितानां शूराणां समरेष्वनिवर्तिनाम् । धर्षणामर्षणं भीरु मरणादतिरिच्यते ॥ ३ ॥ सोढुं न च समर्थोहं युद्धकामस्य संयुगे । सुग्रीवस्य च संरम्भं हीनग्रीवस्य गर्जतः ॥४॥ न च कार्यो विषादस्ते राघवं प्रति मत्कृते। धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च कथं पापं करिष्यति ॥ ५ ॥ निवर्तस्व सह स्त्रीभिः कथं भूयोऽनुगच्छसि ॥ सौहृदं दर्शितं तारे मयि भक्तिः कृता त्वया ॥ ६ ॥ प्रतियोत्स्याम्यहं गत्वा सुग्रीवं जहि सम्भ्रमम् । दर्पमात्रं विनेष्यामि नच प्राणैर्विमोक्ष्यते ॥७॥ अहं ह्याजिस्थितस्यास्य करिष्यामि यथेप्सितम् । वृक्षैर्मुष्टिप्रहारैश्च पीडितः प्रतियास्यति ॥ ८ ॥

अथ वालिवधः षोडशे—तामेवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ अधर्षितानामिति । धर्षणामर्षणं धर्षणस्य आमर्षणं सहनमिति वा । धर्षणायाः तिरस्कारस्य मर्षणमिति वार्थः ॥ ३ ॥ हीनग्रीवस्येति परुषोक्तिः ॥४॥ पापं निरपराधवधम् ॥ ५ ॥ निवर्तने क्रियमाणेऽपि भूयः सौहृदं सुहृत्कर्तव्यम् । हितोपदेश इति यावत् । भक्तिः कृता प्रकाशितेत्यर्थः ॥ ६ ॥ सुग्रीवं प्रतियोत्स्यामि ॥ ७ ॥ सम्प्रहारव्याकुलेन त्वया कथं तस्य प्राणरक्षणं कर्तुं शक्यं तत्राह—अहं हीति ।

॥ १ ॥ २ ॥ टी०—धर्षणामर्षणं धर्षणायास्तिरस्कारस्य मर्षणं सहनम् ॥ ३ ॥ युद्धकाले बन्धोर्धर्षणं विशेषतस्सोढुं न शक्यत इत्याह—सोढुमिति ॥ ४ ॥ सुग्रीवसहायाद्रामान्मम भयं मा शङ्किष्टा इत्याह—न चेति । पापं मद्वधरूपम् ॥ ५ ॥ निवर्तस्वेति । भूयः पुनः । कथं किमर्थम् । अनुगच्छसि मामनुसृत्यागच्छसीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ महायुद्धे प्रवृत्ते सति दर्पापनयपूर्वकप्राणसंरक्षणव्यवस्था कथं शक्येतेत्यत आह—अहं हीति । अस्य सुग्रीवस्य । यथेप्सितम् ईप्सितमनतिक्रम्य, यावदपेक्षितमित्यर्थः । करिष्यामि, अतो वृक्षैः मुष्टिप्रहारैः

न मे गर्वितमायस्तं सहिष्यति दुरात्मवान् । कृतं तारे सहायत्वं सौहृदं दर्शितं मयि ॥ ९ ॥ शापितासि मम प्राणै र्निवर्तस्व जयेन च । अहं जित्वा निवर्तिष्ये तमहं भ्रातरं रणे ॥ १० ॥ तं तु तारा परिष्वज्य वालिनं प्रियवादिनी । चकार रुदती मन्दं दक्षिणा सा प्रदक्षिणम् ॥ ११ ॥ ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मन्त्रवद्विजयैषिणी । अन्तःपुरं सह स्त्रीभिः प्रविष्टा शोकमोहिता ॥ १२ ॥ प्रविष्टायां तु तारायां सह स्त्रीभिः स्वमालयम् । नगरान्निर्ययौ क्रुद्धो महासर्प इव श्वसन् ॥ १३ ॥ स निःश्वस्य महातेजा वाली परमरोषणः । सर्वतश्चारयन् दृष्टिं शत्रुदर्शन काङ्क्षया ॥ १४ ॥ स ददर्श ततः श्रीमान् सुग्रीवं हेम पिङ्गलम् । सुसंवीतमवष्टब्धं दीप्यमानमिवानलम् ॥ १५ ॥

यथेप्सितम् ईप्सितं तत्प्राणरक्षणमनतिक्रम्य । आजौ युद्धे स्थितस्य ॥ ८ ॥ नेति । गर्वितं गर्वम् । आयस्तम् आयासम् । प्रयत्नमिति यावत् । सहिष्यतीति परस्मैपदमार्षम् । सहायत्वं बुद्धिसाहाय्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ रामानु०—जवेन मनोजवेन । यद्वा जयेनेति पाठः । जयाशिषेत्यर्थः । चोऽवधारणे ॥ १० ॥ तं त्विति । दक्षिणा स्वस्मिन् परस्मिंश्च तुल्यहिता ॥ ११ ॥ मन्त्रवत् स्वस्त्ययनमन्त्रवत् । मन्त्रश्च वैदिका दन्य इति ज्ञेयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ स निःश्वस्येति । चारयन् प्रास्थित इति शेषः ॥ १४ ॥ स ददर्शेति । सुसंवीतं वाससा सुष्ठु परिवीतम् । अवष्टब्धं युयुत्सया

पीडितः प्रतियास्यति पलायिष्यति ॥ ८ ॥ गर्वितं गर्वम् । आयस्तं प्रयत्नं च ॥ ९ ॥ शापितेति । शापितासि जयेन मनोजयेन । यद्वा जयाशिषा जयाशिषं कृत्वा निवर्तस्वेत्यर्थः । अहं जित्वा अहं निवर्तिष्य इति अहंशब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ १०-१३ ॥ स निश्वस्येति । सर्वतो दृष्टिं चारयन् स्थित इति शेषः ॥ १४ ॥ स ददर्शेति । सुसं वीतं वाससा सुष्ठु परिवीतम् । अवष्टब्धं युयुत्सया भूमिमाक्रम्य स्थितम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

स०—तं भ्रातरं सुग्रीवम् । अलं जित्वा निवर्तिष्ये । अहं जित्वेति पाठे—तमहमित्येकं पदम् । "तमं तु तमसा समम्" इत्युक्तेः तमं हन्तीति तमहः तं सूर्यावतारम् । बाहुलकाड्डः ॥ १० ॥

स तं दृष्ट्वा महावीर्यं सुग्रीवं पर्यवस्थितम् । गाढं परि दधे वासो वाली परमरोषणः ॥ १६ ॥ स वाली गाढ संवीतो मुष्टिमुद्यम्य वीर्यवान् । सुग्रीवमेवाभिमुखो ययौ योद्धुं कृतक्षणः ॥ १७ ॥ श्लिष्टमुष्टिं समुद्यम्य संरब्धतर मागतः । सुग्रीवोपि तमुद्दिश्य वालिनं हेममालिनम् ॥ १८ ॥ तं वाली क्रोधताम्राक्षः सुग्रीवं रणपण्डितम् । आपतन्तं महावेगमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥ एष मुष्टिर्मया बद्धो गाढः सन्निहिताङ्गुलिः । मया वेगविमुक्तस्ते प्राणानादाय यास्यति ॥ २० ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवः क्रुद्धो वालिनमब्र वीत् । तवैव चाहरन् प्राणान् मुष्टिः पततु मूर्धनि ॥ २१ ॥ ताडितस्तेन संक्रुद्धः समभिक्रम्य वेगितः । अभव च्छोणितोद्गारी सोत्पीड इव पर्वतः ॥ २२ ॥ सुग्रीवेण तु निस्सङ्गं सालमुत्पाट्य तेजसा । गात्रेष्वभिहतो वाली वज्रेणेव महागिरिः ॥ २३ ॥ स तु वाली प्रच लितः सालताडनविह्वलः । गुरुभारसमाक्रान्तो नौसार्थ इव सागरे ॥ २४ ॥

भूमिमाक्रम्य स्थितम् ॥ १५ ॥ पर्यवस्थितं समीपे अवस्थितम् ॥ १६ ॥ स वालीति । कृतक्षणः कृतोत्सवः । लब्धावसरो वा । "निर्व्यापारस्थितौ काल विशेषोत्सवयोः क्षणः" इत्यमरः ॥ १७-२० ॥ एवमिति । पततु मूर्धनी त्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ तेन वालिना ताडितः । अत एव संक्रुद्धः । वेगितः सञ्जातवेगः । पुनः प्रहारायेति शेषः । अत्र सुग्रीव इत्यध्याहा र्यम् । सोत्पीडः सनिर्झरः ॥ २२ ॥ २३ ॥ स त्विति । नौः पोतः ॥ २४ ॥

कृतक्षणः कृतावसरः ॥ १७-२० ॥ एवमिति । मूर्ध्नि मुष्टिः पतत्वित्यब्रवीदिति योजना ॥ २१ ॥ तेन वालिना । सोत्पीड इव सनिर्झर इव ॥ टी०—समतिक्रम्य, धी समयमिति शेषः । तथा चोक्तम्—" धीरः प्रवर्तते पूर्वं धिक्कर्ता तदनन्तरम् । समयोऽयं द्वन्द्वयुद्धे " इति वेगितः सञ्जातचलनः ॥ २२ ॥ २३ ॥ स त्विति । सः सार्थनौः सङ्घसहिता नौरिव ।

तौ भीमबलविक्रान्तौ सुपर्णसमवेगिनौ । प्रवृद्धौ घोर वपुषौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे । परस्परममित्रघ्नौ छिद्रा न्वेषणतत्परौ ॥२५॥ ततोऽवर्धत वाली तु बलवीर्यसम न्वितः । सूर्यपुत्रो महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयते ॥ २६॥ वालिना भग्नदर्पस्तु सुग्रीवो मन्दविक्रमः । वालिनं प्रति सामर्षो दर्शयामास लाघवम् ॥ २७ ॥ वृक्षैः सशाखैः सशिखैर्वज्रकोटिनिभैर्नखैः । मुष्टिभिर्जानुभिः पद्भि र्बाहुभिश्च पुनः पुनः । तयोर्युद्धमभूद्घोरं वृत्रवासवयोरिव ॥ २८ ॥ तौ शोणिताक्तौ युद्ध्येतां वानरौ वनचारिणौ । मेघाविव महाशब्दैस्तर्जयानौ परस्परम् ॥२९॥ हीयमान मथोऽपश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम् । वीक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥ ३० ॥ ततो रामो महातेजा आर्तं दृष्ट्वा हरीश्वरम् । शरं च वीक्षते वीरो वालिनो वधकार णात् ॥३१॥ ततो धनुषि सन्धाय शरमाशीविषोपमम् । पूरयामास तच्चापं कालचक्रमिवान्तकः ॥ ३२ ॥

रामानु०—स त्विति । नौसार्थः नौसमूहः ॥ २४ ॥ तावित्यादि । विक्रान्तौ विक्रमवन्तौ । भीमबलौ च तौ विक्रान्तौ चेति कर्मधारयः । सुपर्णसमवेगिनौ गरुडवेगतुल्य वेगवन्तौ । कर्मधारयान्मत्वर्थीयः । चन्द्रसूर्याविव पौर्णमासीचन्द्रसूर्याविव । प्रवृद्धावभूतामित्यर्थः ॥ २५ ॥ अवर्धत । तेजसेति शेषः । परिहीयते पर्यही यतेत्यर्थः ॥ २६ ॥ लाघवं शैघ्र्यम् । " लघु माधुर्यशीघ्रयोः " इति निघण्टुः ॥ २७ ॥ वृक्षैरित्यादिना । तयोर्युद्धमभूद्घोरमिति पाठः ॥ २८ ॥ ताविति । युध्येताम् अयुध्येताम् । तर्जयानाविति । उभयत्र आगमशासनस्यानित्यत्वा दडभावः मुगभावश्च ॥ २९॥ ३० ॥ रामानु०—हीयमानमथोऽपश्यत्सुग्रीवं वानरेश्वरम् । वीक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ॥ इति पाठः ॥ ३० ॥ ततो राम इति । शरं वीक्षते । वालिवधोचितं शरं पर्यालोचयदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ रामानु०—शरञ्च वीक्षते वीर इति सम्यक् ॥ ३१ ॥ तत इति । कालचक्रं यमस्यायुधविशेषः ॥ ३२ ॥

सार्थाः व्यावहारिकाः ॥२४॥ ताविति । प्रवृद्धौ, अभूतामिति शेषः ॥ २५ ॥ २६॥ वालिनेति । लाघवं युद्धशैघ्र्यम् ॥ २७ ॥ वृक्षैरित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ।

तस्य ज्यातलघोषेण त्रस्ताः पत्ररथेश्वराः । प्रदुद्रुवुर्मृगा श्चैव युगान्त इव मोहिताः ॥३३॥ मुक्तस्तु वज्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिसन्निभः । राघवेण महाबाणो वालिवक्षसि पातितः ॥ ३४ ॥ ततस्तेन महातेजा वीर्योत्सिक्तः कपी श्वरः । वेगेनाभिहतो वाली निपपात महीतले ॥ ३५ ॥ इन्द्रध्वज इवोद्धूतः पौर्णमास्यां महीतले । आश्वयुक्स मये मासि गतश्रीको विचेतनः ॥ ३६ ॥ नरो त्तमः कालयुगान्तकोपमं शरोत्तमं काञ्चनरूप्यभूषि तम् । ससर्ज दीप्तं तममित्रमर्दनं सधूममग्निं मुखतो यथा हरः ॥ ३७ ॥

तस्येति । पत्ररथेश्वराः पक्षिश्रेष्ठाः ॥ ३३ ॥ मुक्तस्त्विति । वज्रस्येव निर्घोषो यस्य तथा । प्रदीप्ताशनिसन्निभः प्रदीप्तविद्युत्तुल्यः ।"अशनिस्तु द्वयोर्वज्रे सौदा मिन्याम्"इति दर्पणः॥३४॥तत इत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम्।उद्धूतः पातितः। आश्वयुक्समये आश्वयुक्समयरूपे । मासि पौर्णमास्याम् । महीतले पातित इत्यन्वयः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उक्तमर्थं वृत्तान्तरेण संगृह्णाति-नरोत्तम इत्यादि श्लोकद्वयेन। कालयुगान्तकोपमम् युगान्तकालोपममित्यर्थः। स्वार्थेकप्रत्ययः युगान्तकालो युगान्तमृत्युः। काञ्चनरूप्यभूषितं परभागाय स्वर्णरजताभ्या मलंकृतम् । सधूममित्यनेन ज्वालोन्मुखत्वमुच्यते । हरः प्रलये संहर्ता। नन्वत्र एकवचनादेकेन बाणेन वाली हत इत्युक्तम् । इदम् उत्तरत्र तारावाक्येन " रामेण प्रहितै रौद्रैर्मार्गणैर्दूरपातिभिः " इत्यनेन बहुबाणहतत्ववचनेन विरु ध्यते । मैवम् व्याकुलवचनत्वात्तस्य । यतः तारा एकबाणहतं श्रुत्वाप्येवमाह। वक्ष्यति हि-" तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे । हतं प्लवगशार्दूलं तारा

सशिखैः साग्रैः ॥ २८-३५ ॥ इन्द्रध्वज इति । गौडदेशे कस्मिंश्चिदुत्सवे आश्वयु क्पौर्णमास्यामिन्द्रमुद्दिश्य ध्वजं संस्थाप्य उत्सवानन्तरं ध्वजं पातयन्ति, तद्वद्वाली पातित इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ उक्तमेवार्थं श्लोकद्वयेन सङ्गृह्णाति-नरोत्तम इति । कालयुगान्तकोपमम् अन्तयतीत्यन्तकः युगादीनां कृतत्रेतादीनामन्तकः युगान्तकः कालश्चासौ युगान्तकश्चेति विशेष्यपूर्वपदः कर्मधारयः । विशेषणविशेष्यभावस्य

अथोक्षितः शोणिततोयविस्रवैः सुपुष्पिताशोक इवानलोद्धतः । विचेतनो वासवसूनुराहवे विभ्रंशितेन्द्रध्वजवत्क्षितिं गतः ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

ततः शरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः । पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः ॥ १ ॥ स भूमौ न्यस्तसर्वाङ्गस्तप्तकाञ्चनभूषणः । अपतद्देवराजस्य मुक्तरश्मिरिव ध्वजः ॥ २ ॥ तस्मिन्निपतिते भूमौ वानराणां गणेश्वरे । नष्टचन्द्रमिव व्योम न व्यराजत भूतलम् ॥ ३ ॥ भूमौ निपतितस्यापि तस्य देहं महात्मनः । न श्रीर्जहाति न प्राणा न तेजो न पराक्रमः ॥ ४ ॥

शुश्राव वालिनम् ॥ " इति । सर्गोपक्रमे च—" निजघान च तत्रैनं शरेणैकेन राघवः ।" इत्यत्र एकशब्दः प्रयुक्तः । " प्रतिज्ञातं च रामेण तथा वालिवधं प्रति" इति प्रतिज्ञानिर्वाहाय छद्मनापि वालिवधः कृतः । अस्मिन् सर्गे एकोनचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ रामानु०—वालिवक्षसि पातित इत्यतः परम्—ततस्तेन महातेजा इत्ययं श्लोकः । ततः परम् इन्द्रध्वज इवोद्धूत इति श्लोकः । ततः परं नरोत्तमः । अथोक्षित इति श्लोकद्वयमुक्तार्थनिगमनपरम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्ड० षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

अथ रामं प्रति वालिनिन्दा सप्तदशे—ततः शरेणेत्यादि । आरम्भणार्थोऽयमनुवादः ॥ १ ॥ स भूमाविति । रश्मिः बन्धनरज्जुः ॥ २ ॥ ३ ॥ भूमा

कामचारत्वात् । स उपमा यस्य तम् ॥ ३७ ॥ अथोक्षित इति श्लोकस्तूक्तार्थनिगमनपरः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

आरम्भणार्थोऽयं सर्गादौ ततः शरेणेत्यादिपुनरनुवादः ॥ १–५ ॥

* फलश्रुतिः । स्कान्दे—"गिरीणां भेदनं चैव किष्किन्धागमनं तथा । वालिसुग्रीवयोर्युद्धं श्रुत्वा विजयपूर्वकम् । युद्धे विजयमाप्नोति वालिनो विजयं यथा ॥ " इति ॥

शक्रदत्ता वरा माला काञ्चनी वज्रभूषिता । दधार हरिमुख्यस्य प्राणांस्तेजः श्रियं च सा॥५॥स तया मालया वीरो हैमया हरियूथपः । सन्ध्यानुगतपर्यन्तः पयोधर इवाभवत् ॥ ६ ॥ तस्य माला च देहश्च मर्मघाती च यः शरः । त्रिधेव रचिता लक्ष्मीः पतितस्यापि शोभते ॥ ७ ॥ तदस्त्रं तस्य वीरस्य स्वर्गमार्गप्रभावनम् । रामबाणासनाक्षिप्तमावहत्परमां गतिम् ॥ ८ ॥ तं तदा पतितं सङ्ख्ये गतार्चिषमिवानलम् । बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव ॥ ९ ॥ ययातिमिव पुण्यान्ते देवलोकात्परिच्युतम्। आदित्यमिव कालेन युगान्ते भुवि पातितम् ॥ १०॥ महेन्द्रमिव दुर्धर्षं महेन्द्रमिव दुःसहम् । महेन्द्रपुत्रं पतितं वालिनं हेममालिनम् ॥ ११ ॥

विति । तेजः प्रतापः ॥ ४ ॥ उक्तेऽर्थे हेतुमाह—शक्रेति ॥ ५ ॥ स इति । हैमयेति ङीबभाव आर्षः ॥ ६ ॥ तस्येति । लक्ष्मीः तेजः ॥७॥ स्वर्गमार्गस्य प्रभावनं प्रापकम् । " भू प्राप्तौ " इत्यस्माल्ल्युट् । अत एव परमां गतिम् आवहत् । सम्पादयामासेत्यर्थः ॥ ८ ॥ रामानु०—तदस्त्रमिति आवहत् सम्पादयामासे त्यर्थः । एतदनन्तरं तं तथा पतितमिति श्लोकः । अतः परं ययातिमिव पुण्यान्त इति श्लोकः । अतः परं महेन्द्रमिवेति श्लोकः । अतः परं सिंहोरस्कमिति श्लोकः । अतः परं तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम् । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं परुषं धर्मसंहितम् ॥ इत्येवं पाठक्रमः साधुः ॥८॥ तं तदेत्यादिचत्वारः । सङ्ख्ये युद्धे । तं वीरं रामं बहुमान्य साधु बाणं पातितवानसीति श्लाघयित्वा स कुत्र स्थित इति शनैः वेदनातिशयान्मन्दं वीक्षमाणम् । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे॥ ययातिमिव । कालेन दैवेन । "कालः श्यामलदिष्टयोः" इति दर्पणः ॥ महेन्द्रमिव दुःसहम् आभिमुख्येन स्थातुमशक्यम् ॥

स तयेति । सन्ध्यानुगतपर्यन्तः सन्ध्यारागानुसृतप्रान्तदेश इत्यर्थः । पयोधर इवाभवत ॥ ६ ॥७॥ तदिति । स्वर्गमार्गः प्रभवत्यस्मादिति स्वर्गमार्गप्रभावनम् । आवहत सम्पादयामास, वालिनो मुक्तिरभूदित्यर्थः ॥ ८–१२ ॥

स०—अस्त्रमत्र बाणः । बाणासनं धनुः । स्वर्गमार्गप्रभावनमिति यतः अतः परमां गतिमावहत् ॥ ८ ॥ तं तथेति श्लोकस्थद्वितीयान्तानां चतुर्थश्लोकस्थया ददर्शेति क्रिययाऽन्वयः ॥ ९ ॥

सिंहोरस्कं महाबाहुं दीप्तास्यं हरिलोचनम् । लक्ष्मणानुगतो रामो ददर्शोपससर्प च * ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम् । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं परुषं धर्मसंहितम् ॥ १३ ॥ त्वं नराधिपतेः पुत्रः प्रथितः प्रियदर्शनः । कुलीनः सत्त्वसम्पन्नस्तेजस्वी चरितव्रतः ॥ १४ ॥ पराङ्मुखवधं कृत्वा को नु प्राप्तस्त्वया गुणः । यदहं युद्धसंरब्धः शरेणोरसि ताडितः ॥ १५ ॥ रामः करुणवेदी च प्रजानां च हिते रतः । सानुक्रोशो जितोत्साहः समयज्ञो दृढव्रतः । इति ते सर्वभूतानि कथयन्ति यशो भुवि ॥ १६ ॥ दमः शमः क्षमा धर्मो धृतिः सत्यं पराक्रमः । पार्थिवानां गुणा राजन् दण्डश्चाप्यपराधिषु ॥ १७ ॥ तान् गुणान् सम्प्रधार्याहमग्र्यं चाभिजनं तव । तारया प्रतिषिद्धोपि सुग्रीवेण समागतः ॥ १८ ॥

सिंहेति । दीप्तास्यं दीप्तमुखम् । हरिलोचनं कपिलनेत्रम् ॥ ९-१२ ॥ प्रश्रितं विनयान्वितम् ॥ १३ ॥ प्रश्रितं वचनमाह–त्वमित्यादिना । प्रियदर्शनः प्रियं दर्शनं शास्त्रं यस्य सः । "दर्शनं दृशि शास्त्रे स्यात्" इति दर्पणः । पराङ्मुखवधं परयुद्धासक्तवधम् । गुणः उत्कर्षः । युद्धसंरब्धः अन्ययुद्धपराङ्मुख इत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ करुणवेदी कारुण्यज्ञः । सानुक्रोशः सदयः । समयज्ञः आचारज्ञः । ते यश इत्यन्वयः ॥ १६ ॥ दम इति । "शमश्चित्तप्रशान्तिः स्याद्दम इन्द्रियनिग्रहः" ॥ १७ ॥ अभिजनमाभिजात्यम् । समागतः युद्धं कृतवानस्मीत्यर्थः १८

प्रश्रितं मृदुपदम् । परुषं निष्ठुरार्थम् । तथापि धर्मसंहितम् अब्रवीत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ पराङ्मुखेति । पराङ्मुखवधं कृत्वा पराङ्मुखस्य अन्येन युद्ध्यमानस्य मम वधं कृत्वेत्यर्थः । युद्धसंरम्भः युद्धपरवशः ॥ १५ ॥ समयज्ञः उचितानुचितसमयज्ञ इत्यर्थः । करुणवेदी विचारादिसामग्रीसमेतः सन् आश्रितान् रक्ष्यत्वेन वेत्तीति करुणवेदी ॥ १६ ॥ दमः इन्द्रियनिग्रहः । शमः चित्तप्रशान्तिः ॥ १७ ॥ अभिजनं वंशम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

* तं तथा पतितं वीरं गतार्चिषमिवानलम् । बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव ॥ उपयातौ महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ इत्यधिकः पाठः ।

न मामन्येन संरब्धं प्रमत्तं योद्धुमर्हति । इति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवादर्शने तव ॥ १९ ॥ न त्वां विनिहतात्मानं धर्मध्वजमधार्मिकम्। जाने पापसमाचारं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ २० ॥ सतां वेषधरं पापं प्रच्छन्नमिव पावकम् । नाहं त्वामभिजानामि धर्मच्छद्माभिसंवृतम् ॥ २१ ॥ विषये वा पुरे वा ते यदा नापकरोम्यहम् । न च त्वामवजाने च कस्मात्त्वं हंस्यकिल्बिषम् ॥२२ ॥ फलमूलाशनं नित्यं वानरं वनगोचरम् । मामिहाप्रतियुध्यन्तमन्येन च समागतम् ॥ २३ ॥ लिङ्गमप्यस्ति ते राजन् दृश्यते ऽधर्मसंहितम् ॥ २४ ॥

न मामिति । प्रमत्तं युद्धपरवशम् । अर्हति । उक्तगुणो राम इति शेषः । अदर्शने तव । दर्शने त्वेवमभूदिति भावः ॥ १९ ॥ न त्वामिति । विनिहतात्मानं विशेषेण निहतबुद्धिम् । धर्मध्वजं धर्मलिङ्गम् । वस्तुतो धर्मरहितमित्यर्थः ॥ २० ॥ रामानु०—विनिहतात्मानं गूढात्मानम् ॥ २० ॥ एतदेव स्पष्टयति—सतामिति । धर्मच्छद्माभिसंवृतं धर्मव्याजयुक्तम् ॥ २१ ॥ विषय इति । यदा नापकरोमि यस्मान्नापाकरवम् । त्वां नावजाने, त्वय्यवमानं नाकरवमित्यर्थः । तस्मादकिल्बिषं मां किमर्थं हंसीति सम्बन्धः । फलेत्यस्य श्लोकस्य पूर्वेण सम्बन्धः ॥२२॥२३॥ रामानु०—अपकरोमीत्यादौ भूते लट् ॥२२॥२३॥

तनि०—अविभाव्यं कलहनिमित्तमित्याह—विषये देशे पुरे पट्टणे वा । ते तुभ्यम् नापकरोमि । भूते लट् । त्वां नावजाने त्वयि विषये अवज्ञां नाकरवम् । आवयोः सामन्तत्वाद्यभावात्सीमाविवादो वा जलविवादो वा गोभूम्यादिविवादो वा कुलगतवैरं वा स्वयंवरादौ नार्यादिविषयकविवादो वा नास्तीति भावः ॥२२॥२३॥ लिङ्गमिति । हे राजन् ! अधर्मसंहितम् अधर्मकृतं लिङ्गमपि ते अस्ति, दृश्यते च

नेति । विनिहतात्मानं गूढात्मानम् ॥ धर्मध्वजं धर्मलिङ्गमात्रधारिणम् ॥२०॥२१॥ विषये वेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । विषये देशे । यदा यस्मात्कारणात् नापकरोमि त्वां नावजाने च तस्मादकिल्बिषं मां कस्माद्धंसीति सम्बन्धः ॥ २२-२५ ॥

विषम०—अन्येन संयुक्तम् अत एव ते त्वयि प्रमत्तम् असावधानं मां न वेद्धुमर्हसीति बुद्धिः तवादर्शने तव दर्शनात्प्रागुत्पन्ना ॥ १९ ॥ विनिहतात्मानम् अधर्माचरणान्नष्टात्मानम् ॥ २० ॥

कः क्षत्रियकुले जातः श्रुतवान्नष्टसंशयः । धर्मलिङ्गप्रतिच्छन्नः क्रूरं कर्म समाचरेत् ॥ २५॥ राम राजकुले जातो धर्मवानिति विश्रुतः। अभव्यो भव्यरूपेण किमर्थं परिधावसि ॥ २६ ॥ साम दानं क्षमा धर्मः सत्यं धृति पराक्रमौ। पार्थिवानां गुणा राजन् दण्डश्चाप्यपराधिषु ॥ २७ ॥ वयं वनचरा राम मृगा मूलफलाशनाः । एषा प्रकृतिरस्माकं पुरुषस्त्वं नरेश्वरः ॥ २८ ॥ भूमिर्हिरण्यं रूप्यं च विग्रहे कारणानि च । अत्र कस्ते वने लोभो मदीयेषु फलेषु वा ॥२९॥ नयश्च विनयश्चोभौ निग्रहानुग्रहावपि । राजवृत्तिरसंकीर्णा न नृपाः कामवृत्तयः ॥ ३० ॥ त्वं तु कामप्रधानश्च कोपनश्चानवस्थितः । राजवृत्तैश्च संकीर्णः शरासनपरायणः ॥ ३१ ॥

स्पष्टमवगम्यते चेत्यर्थः ॥ २४ ॥ कुत इत्यत्राह–क इति ॥ २५ ॥ रामेति । अभव्यः क्रूरः । भव्यरूपेण सौम्यरूपेण । परिधावसि चरसि ॥ २६ ॥ साम सान्त्वनम् ॥ २७॥ लोके कस्यचिद्वधे अपराधस्तदर्थलाभेच्छा वा हेतुर्भवेत् । तत्र नाद्य इत्याह–वयमिति । पुरुषः मनुष्यः । नच केवलमनुष्यः अपि तु नरेश्वरः ॥ २८ ॥ तानि०–वयं वनचराः, भवन्तः पुरचराः । वयं मृगाः, भवन्तो मनुष्याः । वयं मूलफलाशनाः, यूयं राजान्नभोजनाः । नरेश्वरस्त्वम्, वयं परिचारकाः ॥ २८ ॥ द्वितीयोपि नेत्याह–भूमिरिति । लोके भूम्यादीनि कलहे कारणानि भवन्ति । अत्र अन्येषु वा मदीयेषु फलेषु ते को लोभः किंविषयेच्छा वर्तते ॥ २९ ॥ नयोऽनुग्रहश्च सद्राजधर्मौ । विनयो विपरीतनयः निग्रहश्च कुराजधर्मौ । इत्येषा राजवृत्तिरसङ्कीर्णा ग्राह्या । तथा च नृपाः कामवृत्तयो न स्युः । स्वेच्छया नयो विनयश्च निग्रहोऽनुग्रहश्च राजभिर्न कार्या इत्यर्थः ॥ ३० ॥ अनवस्थितः अमर्यादः । राजवृत्तैः राजचरितैः हेतुभिः संकीर्णः । संकीर्णराज
रामेति । अभव्यः अविनीतः ॥ २६ ॥ २७ ॥ अपकारिषु दण्ड इत्युक्तम्, तादृशापकारित्वं मयि नास्तीत्यत्र हेतुमाह–वयमिति । वयं वनचराः भवन्तः पुरचराः, मृगा वयं भवन्तो मनुष्याः, मूलफलाशना वयम् यूयं राजान्नभोजनाः, नरेश्वरस्त्वम् परिचारका वयम्, अतो वैरप्रसक्तिर्नास्तीति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ टी०–त्वं तु राजधर्मविलक्षित इति वक्तुं राजधर्मानाह–नयश्चेति । विनयः इन्द्रियजयः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

न तेऽस्त्यपचितिर्धर्मे नार्थे बुद्धिरवस्थिता । इन्द्रियैः कामवृत्तः सन् कृष्यसे मनुजेश्वर ॥३२॥ हत्वा बाणेन काकुत्स्थ मामिहानपराधिनम् । किं वक्ष्यसि सतां मध्ये कर्म कृत्वा जुगुप्सितम् ॥ ३३ ॥ राजहा ब्रह्महा गोघ्नश्चोरः प्राणिवधे रतः । नास्तिकः परिवेत्ता च सर्वे निरयगामिनः ॥ ३४ ॥ सूचकश्च कदर्यश्च मित्रघ्नो गुरुतल्पगः । लोकं पापात्मनामेते गच्छन्ते नात्र संशयः ॥ ३५ ॥ अधार्यं चर्म मे सद्भी रोमाण्यस्थि च वर्जितम् । अभक्ष्याणि च मांसानि त्वद्विधैर्धर्मचारिभिः ॥ ३६ ॥ पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रेण राघव । शल्यकः श्वाविधो गोधा शशः कूर्मश्च पञ्चमः ॥ ३७ ॥

वृत्त इत्यर्थः । शरासनपरायणः यदृच्छया यं हन्तुमिच्छसि तं हंसीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अपचितिः पूजा । धर्मे श्रद्धा नास्तीत्यर्थः । अवस्थिता व्यवस्थिता, परद्रव्याभिलाषिणीत्यर्थः । कामे च न व्यवस्थेत्याह इन्द्रियैरिति ॥ ३२ ॥ हत्वेति । मां हत्वा स्थितः त्वं जुगुप्सितं कर्म कृत्वा सतां साधुकर्मकारिणां मध्ये किं वक्ष्यसि ॥३३॥ परिवेत्ता ज्येष्ठेऽनूढे दारपरिग्रहकृत् । “ परिवेत्ताऽनुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् । ” इत्यमरः । निरयगामिनः नरकगामिनः ॥ ३४ ॥ सूचकश्चेति । सूचकः पिशुनः । कदर्यः लुब्धः । गच्छन्ते गच्छन्ति ॥ ३५ ॥ किमेवं निन्दसि ? मृगयायां मृगवधस्यादोषत्वादित्यत्राह—अधार्यमिति । मृगचर्मवत् मे चर्म न धार्यम् । मे रोमाणि ऊर्णादिवन्नास्तरणार्हाणि । मे अस्थि च गजास्थिवत् न स्पृश्यम् । मांसानि च न भक्ष्याणि । अतः किमर्थं मां हतवानसि ॥ ३६ ॥ तनि०—न धार्यं चर्म मे सद्भिः । मे चर्म व्याघ्राजिनादिवन्न धारणयोग्यम् । रोमाणि चामरादिवन्न ग्राह्याणि । अस्थि गजदन्तादिकमिव न ग्राह्यम् ॥३६॥ अभक्ष्यता कुत इत्यत्राह—पञ्चेति । शल्यकः श्वाविधः

न तेस्तीति । कामवृत्तस्सन् इन्द्रियैः कृष्यस इति सम्बन्धः ॥३२॥३३॥ राजहेति । सूचकः पिशुनः कदर्यः लुब्धः । गच्छन्ते गच्छन्ति ॥ ३४॥३५ ॥ टी०—चर्माद्यपेक्षया हत इत्यत आह—अधार्यमिति ॥ ३६ ॥ पञ्च पञ्चनखाः भक्ष्याः पञ्चनखेषु पञ्चैव भक्ष्या इति

स०—परिवेत्ता ज्येष्ठे अकृतदारेऽकृताग्निहोत्रे च कृतदारः कृताग्निहोत्रोऽनुजः ॥ ३४ ॥

चर्म चास्थि च मे राजन् न स्पृशन्ति मनीषिणः । अभक्ष्याणि च मांसानि सोऽहं पञ्चनखो हतः ॥ ३८ ॥ तारया वाक्यमुक्तोऽहं सत्यं सर्वज्ञया हितम् । तदतिक्रम्य मोहेन कालस्य वशमागतः ॥ ३९ ॥ त्वया नाथेन काकुत्स्थ न सनाथा वसुन्धरा । प्रमदा शीलसम्पन्ना धूर्तेन पतिना यथा ॥ ४० ॥ शठो नैकृतिकः क्षुद्रो मिथ्याप्रश्रितमानसः । कथं दशरथेन त्वं जातः पापो महात्मना ॥ ४१ ॥ छिन्नचारित्रकक्ष्येण सतां धर्मातिवर्तिना । त्यक्तधर्माङ्कुशेनाहं निहतो रामहस्तिना ॥ ४२ ॥

गोधा शशः कूर्मश्चेति पञ्चनखाः पञ्च भक्ष्याः । पञ्चनखेषु जन्तुषु एते पञ्चैव भक्ष्याः । नान्य इत्यर्थः । परिसङ्ख्याविधिरयम् । ब्रह्मक्षत्रेणेत्युपलक्षणम् । त्रैवर्णिकेनेत्यर्थः । शलतीति शल्यः । "शल, श्वल्ल–आशुगमने" इत्यस्माद्धातोः "सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुश–" इत्यादिना निपातनाद्यत्प्रत्ययः । ततः स्वार्थे कः । यद्वा शल्यं शङ्कुः । "वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना" इत्यमरः । तत्सदृशानि रोमाणि शल्यानि तद्वान् शल्यः । अर्शआद्यजन्तः । ततः स्वार्थे कः । श्वानं विध्यतीति श्वाविधः । पचाद्यच् । "अन्येषामपि" इति दीर्घः । [श्वाविड इति पाठे पृषोदरादित्वाड्डकारः] । इमौ वराहविशेषौ ॥ ३७ ॥ उपसंहरति–चर्म चेति । सोऽहम् अभक्ष्यपञ्चनखान्तर्भूतोऽहम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ त्वयेति । पतिना पत्या ॥ ४० ॥ शठ इति । शठः गूढविप्रियकृत् । निकृत्या अपकारेण जीवतीति नैकृतिकः । क्षुद्रः क्षुद्रकर्मकारी । मिथ्याप्रश्रितमानसः मिथ्याशान्तमनस्कः ॥ ४१ ॥ छिन्नेति । छिन्ना चारित्रमेव कक्ष्या इभबन्धनं येन स तथा । सतां धर्मातिवर्तिना सतां

नियमः । तानेव परिगणयति–शल्यक इति । शल्यवान् शल्यः । अर्शआदित्वादच् । शल्य एव शल्यकः । शुक्तिकाकारशल्यावृतसर्वाङ्गो जन्तुविशेषः । श्वाविधः कण्टकाकारदीर्घरोमभिः श्वानं विध्यतीति श्वाविधः ॥ टी०–पञ्चनखत्वात्कथमयोग्यमित्याशङ्क्य योग्यान् पञ्चनखान् सम्परिचष्टे–पञ्चेति । शल्यकः श्वाविधः ॥ ३७ ॥ चर्मेति । सोऽहम् अभक्ष्यपञ्चनखान्तर्भूतोऽहम् ॥ ३८–४० ॥ शठ इति । नैकृतिकः निकृत्या परापकारेण जीवतीति नैकृतिकः । क्षुद्रः क्षुद्रकर्मकारी । मिथ्याप्रश्रितमानसः मिथ्याप्रशान्त

अशुभं चाप्ययुक्तं च सतां चैव विगर्हितम् । वक्ष्यसे चेदृशं कृत्वा सद्भिः सह समागतः ॥ ४३ ॥ उदासीनेषु योऽस्मासु विक्रमस्ते प्रकाशितः । अपकारिषु तं राजन्नहि पश्यामि विक्रमम् ॥ ४४ ॥ दृश्यमानस्तु युध्येथा मया यदि नृपात्मज । अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया ॥४५॥ त्वयाऽदृश्येन तु रणे निहतोऽहं दुरासदः । प्रसुप्तः पन्नगेनेव नरः पानवशं गतः ॥४६॥ मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः । मैथिलीमहमेकाह्ना तव चानीतवान् भवेत् ॥ [राक्षसं च दुरात्मानं तव भार्यापहारिणम् ॥] ॥ ४७ ॥ सुग्रीवप्रियकामेन यत्कृतेऽस्मि हतस्त्वया । कण्ठे बद्ध्वा प्रदद्यां ते निहतं रावणं रणे ॥ ४८ ॥

धर्माः पूर्वोक्ताः सामदानसापराधिजनदण्डनादयः तानतीत्य वर्तत इति तथा । गजविषये अतिक्रान्तमर्यादेनेत्यर्थः ॥४२॥ अशुभमिति । ईदृशं कृत्वा स्थितस्त्वं सद्भिः ईदृशम् अशुभत्वादिविशिष्टं वक्ष्यसे, अशुभकारीत्येवं वक्ष्यसीत्यर्थः ॥४३॥ रामानु०—अशुभमिति । चकारोऽप्यर्थे । वक्ष्यसे वक्ष्यसीत्यर्थः । आत्मनेपदमार्षम् ॥ ४३ ॥ उदासीनेष्विति । अपकारिषु रावणादिषु ॥ ४४ ॥ दृश्यमानस्तु युध्येथा इति पाठः ॥४५॥ त्वयेति । अदृश्येनेति च्छेदः ॥ ४६ ॥ एतदर्थं मैथिल्यानयनार्थम् । भवेत् भवेयम् । पुरुषव्यत्यय आर्षः ॥ ४७ ॥ यत्कृते यस्य रावणस्य कृते हतोस्मि । तं कण्ठे बद्ध्वा ते प्रदद्यामिति योजना । सुग्रीवसख्यनिमित्तभूतं मैथिल्यानयनं च तारया पूर्वं निवेदितमिति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥ रामानु०—यद्यस्मात् रावणप्रधर्षणलक्षणात् । "कण्ठे बद्ध्वा प्रदद्यां ते निहतं रावणं रणे"

इत्युक्त्वा अङ्गदवाक्यान्यनुवदन्त्या तारया रावणवधपूर्वकं सीताप्रत्याहरणार्थं रामः सुग्रीवेण सख्यंमानसः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अशुभं चेति । चकारः किमित्यर्थे । किं वक्ष्यसे वक्ष्यसि ॥ ४३–४५ ॥ त्वयेति । अदृश्येनेति छेदः । टीका०—ननु वालिसुग्रीवयोर्युद्धे रामस्त्वदृश्यो भूत्वा कथं वालिनं हतवानिति चेत् ? सत्यम्; "आहूय वालिनं ब्रह्मा ददौ वरमनुत्तमम् । प्रतीपवर्तिनो भूयादर्धं बल

न्यस्तां सागरतोये वा पाताले वापि मैथिलीम् ।
आनयेयं तवादेशाच्छ्वेतामश्वतरीमिव ॥ ४९ ॥

कृतवानित्युक्तमित्यवगम्यते ॥ ४८ ॥ न्यस्तामिति । श्वेतामश्वतरीमिव मधुकैटभाभ्यां पाताले निरुद्धां श्वेताश्वतरीरूपां श्रुतिं हयग्रीव इवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मरिन्दम॥" इति वरप्रदानादाभिमुख्येन न युद्धकरणम् ॥ ४६-४८ ॥ न्यस्तामिति । श्वेतामश्वतरीमिव मधुकैटभाभ्यां पाताले निरुद्धां श्वेताश्वतरीरूपां श्रुतिं हयग्रीवो हरिर्यथा आजहार तद्वदानयेयमित्यर्थः ॥ टीका०-आनयेयमिति । ननु उक्तरीत्या वालिनः सीतानयनसामर्थ्यं ज्ञात्वा वालिना सख्यं रामेण किमिति न कृतमिति चेत्, तत्र सुग्रीवं प्रति वालिवधस्य प्रतिज्ञातत्वाद्धेत्वन्तरसद्भावाच्च । तथा च स्कान्दे-" अभयं वालिने दत्ते प्रतिज्ञा परिहीयते । रावणस्य सखा वाली रावणोऽपि व्रजेत्तु माम् ॥ रावणस्य वधाभावादवतारफलं नहि ॥ " इति ॥ ४९ ॥ × "तं दृष्ट्वा राघवं वाली लक्ष्मणं च महाबलम् " इत्यारभ्य सर्गसमाप्तिपर्यन्तस्य वास्तवार्थोऽयमर्थः-वाली श्रीरामनिष्ठुरभाषणे प्रवृत्तोऽपि वालिवाणी श्रीराममीश्वरं मत्वा स्तौति-दृष्ट्वेत्यादि । परुषं बाह्यदृष्ट्या परुषवत्प्रतीयमानम् । वस्तुतः, प्रश्रितं धर्मसंयुतम् अगर्वितं वाक्यमब्रवीदित्यन्वयः । तदेवाह-पराङ्मुखेत्यादि । पराङ्मुखवधं पराङ्मुखस्य विषयलोलुपस्य मम वधं कृत्वा त्वया को नु गुणः निर्वक्तुमशक्यः सद्गुणः प्राप्तः । यतः यस्मात्कारणात् युद्धसंरब्धोऽहं त्वत्कृते निधनं गतः त्वत्कृते त्वन्निमित्तम्, त्वया निधनं गत इत्यर्थः । अतो मयापीति शेषः । सुगुणः प्राप्त इति योजना ॥ " राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम्" इति वचनान्मद्दण्डनेन तत्परिहाररूपगुणस्त्वया प्राप्तः "राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ " इति वचनान्मयापि निष्कल्मषत्वरूपगुणः प्राप्त इति भावः॥मम सुग्रीवसख्यं श्रुत्वापि युद्धायागत्य मया किमर्थं हतोऽसीत्याशङ्क्य सुग्रीवहस्तवधान्मम दैवादुत्कृष्टमुक्तिकारणत्वद्धस्तवधो जात इत्याह-कुलीन इत्यादि श्लोकपञ्चकेन । कुलीनत्वादीन् तव गुणान् श्रुत्वा शमदमादिराजधर्ममपि विचार्य तवाग्र्यमभिजनं च सम्प्रधार्य युद्धाय न गन्तव्यमिति तारया प्रतिषिद्धोऽपि अन्येन संसक्तं वेद्धुं नार्हतीति तवादर्शने सति मे बुद्धिरुत्पन्ना बभूवेति कृत्वा सुग्रीवेण समागतः तथापि त्वं तु प्रमत्तं मां हतवान् । अतो मम त्वद्धस्तहननं मङ्गलं जातमित्यन्ते वाक्यशेषेण योजना ॥ अत एव त्वामेवं मन्य इत्याह-न त्वामित्यादिना । त्वां विनिहतात्मत्वधर्मध्वजत्वाधार्मिकत्वपापसमाचारत्वादिविशेषणविशिष्टं न जाने । किञ्च सतां वेषधरत्वादिविशेषणविशिष्टं च न जानामि, किन्तु अपहतपाप्मत्वादिगुणकमीश्वरमेव त्वां जानामीत्यर्थः ॥ ननु अनपराधिनस्तव घातकस्य ममेश्वरत्वं दोषराहित्यं वा कुत इत्यत आह-विषय इत्यादिना । त्वमप्यकिल्बिषं न हंसि । अहमपि ते विषये देशे पुरे वा यदा नापकरोमि अपकारं न कृतवान् त्वां न जाने च तथापि, फलमूलाशिनं वानरम् अप्रतियुद्ध्यन्तम् अन्येन समागतं मां हंसि

तत्तस्मात् मयि दोषसद्भावादेवेत्यर्थः ॥ किञ्च क्षत्रियकुलेऽवतीर्य लोकानुग्रहार्थं जगन्मर्यादां पालयतः परमकरुणाशालिनस्तव सुतरामन्यायाचरणं न सम्भविष्यतीत्याशयेनाह–धर्मलिङ्गेत्यादिसार्धश्लोकेन । हे राम ! राजकुले जातः धर्मवानिति विश्रुतस्सन् अर्थप्रयोजनमुद्दिश्य अभव्यस्सन् भव्यरूपेण परिधावसि किम्, क्रूरकर्मसमाचारः किम् ? उभयमपि तव न घटत इति भावः ॥ राजनीतौ विचार्यमाणायां मद्वधस्तव युक्त एवेत्याशयेनाह–साम दानमिति । अपकारिषु पापिषु । वैरबुद्ध्या हतवन्तं मां कथमेवं स्तौषीत्याशङ्क्य विचार्यमाणे तव मम च वैरप्रसक्तिरेव नास्तीत्याशयेनाह–वयमिति । कानि तर्हि वैरकारणानीत्याकांक्षायामाह–भूमिरिति । तव मम च एतादृशकारणानि न सन्तीति भावः । किञ्च नयश्चेति । नृपा अपि कामवृत्तयो न भवन्ति, किमुतेश्वरस्त्वमिति भावः । रागद्वेषादियुक्तस्येन्द्रियपरवशस्य मर्त्यस्य ममेश्वरत्वं कुत इत्याकांक्षायां निर्गुणेश्वरत्वमेव प्रतिपादयति–त्वामित्यादिश्लोकद्वयेन । तु किमर्थे । मनुजेश्वर मनुजश्चासावीश्वरश्चेति तथा, मनुष्यरूपेणावतीर्णेश्वर ! इत्यर्थः । कामप्रधानः कामस्य प्रधानः, निर्जितकाम इत्यर्थः । कोपनः, शत्रुसंहारविषय इति शेषः । तत्संहारार्थमनवस्थितस्तत्रतत्र सञ्चरमाणः । राजवृत्तैश्च सङ्कीर्णः, त्यक्तराजधर्म इत्यर्थः । वानप्रस्थधर्मयुक्तत्वादिति भावः । ते धर्मे सामान्यधर्मेऽपि । अपचितिः पूजा, आदर इत्यर्थः । क्वास्ति ? मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति भावः । ते बुद्धिः अर्थेऽपि नावस्थिता, लक्ष्मीपतित्वात् । अतएवैतादृशविशेषणविशिष्टः त्वं कामवृत्तस्सन् इन्द्रियैः कृष्यसे किम् ? न कृष्यस एव । अत एव त्वमीश्वर इति भावः ॥ तथाप्यनपराधित्वद्वधजनितदुष्कृतकर्माहं सतां किमुत्तरं वक्ष्यामीत्यत आह–हत्वेति । बाणेन अनपराधिनं मां हत्वा दुष्कृतं कर्म कृत्वा सतां मध्ये वक्ष्यसि किम् ? किन्तु अनपराधिनमेव मां हत्वा अत एव सुकृतं कृत्वा सतां मध्ये वक्ष्यसीत्यर्थः । किञ्च सापराधिनो वानरस्य मम वधेन तव दोषशङ्कैव नास्तीत्याशयेनाह–राजहेत्यादिश्लोकद्वयेन । एतादृशानामेव नरकः । अनपराधिनो मम घातुकस्य तव तु नास्तीति भावः ॥ किञ्च अनुपयोगिचर्मादियुक्तमद्वध एव मयि दोषसद्भावद्योतक इत्याशयेनाह–अधार्यं चर्मेत्यादिश्लोकत्रयेण । तारया निवारितोऽपि त्वद्धस्तवधकांक्षयैव युद्धायागतोऽस्मीत्याशयेनाह–तारयेति । सर्वज्ञयापि तारया भर्तृमोहेनाहितमुक्तस्सन् तदतिक्रम्य कालस्येश्वरस्य तव वशं पार्षदत्वमागतः । सत्यं न सन्देहः । त्वयेति । विधर्मिणा पत्या शीलसम्पन्ना प्रमदा यथा सनाथा तथा तादृशनाथेन त्वया पृथिवी सनाथा न, किन्तु दुष्टनिग्रहादिरूपपरमकल्याणगुणनाथेन त्वया सनाथेत्यर्थः ॥ मम कपटयुद्धकरणहेतुना शठत्वादिगुणयुक्तत्वादेतादृशेन पृथिवी सनाथा कथं भवतीत्याशङ्क्याह–शठ इत्यादि । यतो महात्मना दशरथेन त्वं जात अतः कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणस्येति न्यायेन सकलकल्याणगुणयुक्तस्त्वं कथं शठः ? कथं नैकृतिकः ? कथं पापः ? इत्येवं योजना । तादृशो न भवसीति भावः ॥ ईश्वरेण त्वया निहतोऽहं कृतार्थ इत्याशयेन श्रीरामे स्वतन्त्रेश्वरगुणान् प्रकटयति–मित्रचारित्रेत्यादि । रामहस्तिना निहतोऽहं कृतार्थ इति शेषः । रामस्येश्वरत्वादेव

युक्तं यत्प्राप्नुयाद्राज्यं सुग्रीवः स्वर्गते मयि ।
अयुक्तं यदधर्मेण त्वयाहं निहतो रणे ॥ ५० ॥
काममेवंविधो लोकः कालेन विनियुज्यते ।
क्षमं चेद्भवता प्राप्तमुत्तरं साधु चिन्त्यताम् ॥ ५१ ॥

युक्तमिति । राज्यार्थं सुग्रीवो मां हतवानित्येतद्युक्तम् । त्वं तु मां हतवानित्येतत्त्वयुक्तमित्यर्थः । ज्ञातीनामेवंविधकृत्यस्य स्वाभाविकत्वादिति भावः ॥५०॥ काममिति । लोकः एवंविधे मरणरूपे कर्मणि विनियुज्यते । जातस्य

भिन्नचारित्रत्वादियुक्तत्वमिति भावः ॥ मया हतस्य तव कथं कृतार्थत्वमत आह-अशुभमिति । समागत इत्यत्र सः मा गतः इति च्छेदः । अशुभम् अयुक्तम् सतां विगर्हितं च, मामिति शेषः । ईदृशं कृत्वा, हत्वेत्यर्थः । सः वाली । मा माम् । गतः मत्पार्षदत्वं प्राप्त इति । त्वं सद्भिस्सह वत्स्यसे । एतादृशत्वत्कथनमेव मम कृतार्थत्व सूचकमिति भावः । निरुपाधिककरुणामृतसागरस्य तव महिमानं को वा वर्णयितुं शक्त इत्याशयेनाह-उदासीनेष्विति । हे राम ! अपकारिष्वस्मासु त्वद्भक्तसुग्रीवाय कृतापकार एव, तस्मै कृतापकार इति कृत्वा अपकारिष्वित्युक्तिः । अस्मास्विति बहुवचनं ताराङ्गदाद्यभिप्रायेण । एतादृशापकारिष्वस्मासु ते यो विक्रमः ब्रह्मादीनामपि दुर्लभः पादारविन्दविन्यासः प्रकाशितः, पादारविन्दं प्रदर्शितमित्यर्थः ॥ उदासीनेषु सर्वतो निवृत्तेषु मुनिषु तं विक्रमं पादारविन्दविन्यासं न पश्यामीति योजना । अतोऽहं कृतकृत्य इति भावः । पादारविन्दप्रदर्शनं तु-"बहुमान्य च तं वीरं वीक्षमाणं शनैरिव । उपयातौ महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥" इत्युक्तेः । रामस्य पादारविन्दप्रदर्शनार्थमेव आसन्नमरणवालिसमीपागमनमित्यवगन्तव्यम् ॥ त्वया दृश्यमानः त्वत्प्रतियोद्धा जीवितुं न शक्नोतीति शङ्कयाऽहमदृश्य एव त्वां हतवानित्याशङ्कायां सत्यां तथात्वं त्वदन्येषामेव, तव तु नास्तीत्याशयेनाह-दृश्यमान इत्यादि । यदिः किमित्यर्थे । हे नृपात्मज ! अद्य मया दृश्यमानस्सन् युद्ध्येथा अपि मया हतस्सन् वैवस्वतं देवं पश्येः किम् ? न पश्येरित्यर्थः । ईश्वरस्य तव मरणशङ्का नास्तीति भावः ॥ समक्षं रामेण सह प्रतियुद्ध्य वाली निहत इति कीर्तिर्मया न लब्धेति दुःखित आह-त्वयाऽदृश्येनेति । पापवशङ्गतोऽहम् अदृश्येन त्वया निहत इति सम्बन्धः॥त्वदाज्ञाकरणरूपसेवाभाग्यं मया न लब्धमित्याशयेन खिद्यति-सुग्रीवप्रियकामेनेत्यादि ॥ × ॥ पूर्वं राज्यस्थं सुग्रीवं किमर्थं निष्कासितवानित्यत आह-युक्तमिति । अधर्मेण मन्त्राशनिमित्तबिलद्वारापिधानरूपाधर्मेण । सुग्रीवो राज्यं प्राप्नुयादिति यत् तदयुक्तम्, अहं त्वया रणे निहतः । इतः परं मयि स्वर्गते सति सुग्रीवो राज्यं प्राप्नुयादिति यत् तद्युक्तमिति सम्बन्धः । अधर्मतो राज्यस्वीकारान्निष्कासित इति भावः ॥५०॥ एतादृशं किमर्थं हतवानस्मीति चिन्ताक्रान्तं प्रत्याह-काममिति ।

स०-एवंविधो लोकः कालेन अदृष्टप्रेरकश्रीहरिणा वियुज्यत इति हेतोः काममेतद्भवतु । भवता क्षमं च प्राप्तम् । उत्तरम् उत्तरत्र क्रियमाणं त्वत्कार्यं साधु यथा तथा चिन्त्यताम् ॥ ५१ ॥

इत्येवमुक्त्वा परिशुष्कवक्त्रः शराभिघाताद्व्यथितो महात्मा ।
समीक्ष्य रामं रविसन्निकाशं तूष्णीं बभूवामरराजसूनुः॥५२॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

इत्युक्तः प्रश्रितं वाक्यं धर्मार्थसहितं हितम् । परुषं वालिना रामो निहतेन विचेतसा ॥ १ ॥ तं निष्प्रभमिवादित्यं मुक्ततोयमिवाम्बुदम् । उक्तवाक्यं हरिश्रेष्ठमुपशान्तमिवानलम् ॥ २ ॥ धर्मार्थगुणसंपन्नं हरीश्वरमनुत्तमम् । अधिक्षिप्तस्तदा रामः पश्चाद्वालिनमब्रवीत् ॥ ३ ॥

मरणं स्वभाव इत्यर्थः । भवता प्राप्तम् अदृश्यतया प्रहरणम् क्षमं चेत् तत्र साधूत्तरं चिन्त्यतामित्यर्थः ॥ ५१ ॥ इतीति । परिशुष्कवक्त्रः बहुभाषणक्लेशादिति भावः । अस्मिन् सर्गे द्विपञ्चाशच्छ्लोकाः ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७॥

अथ रामस्योत्तरमष्टादशे–इत्युक्त इत्यादि । वालिना इत्युक्त इत्यन्वयः । विचेतसेत्यनेन परुषवचनमज्ञानकृतमित्युच्यते ॥ १ ॥ रामानु०–इत्युक्त इति श्लोकः स्वतन्त्रं वाक्यम् । अन्यथा रामशब्दोतिरिच्यते ॥ १ ॥ तमित्यादी द्वौ । तदा पूर्वम् अधिक्षिप्तो रामः धर्मार्थगुणसम्पन्नम् अनुत्तमं यथा भवति तथा पश्चाद्

एवंविधो लोकः क्षत्रियवृत्तिमान् जनः । यद्वा लोक एवंविधश्चेत् मादृशाधर्मचारी जनश्चेदित्यर्थः । कामं कालेन वियुज्यते अतो हेतोः राम ! भवता प्राप्तं मद्वधरूपमुत्तरम् उत्तमं क्षमं युक्तम् उत्तमं यथा तथा चिन्त्यताम् । मया कृतपापप्रायश्चित्तरूपत्वान्मद्वधस्य युक्तत्वमुत्तमत्वं चेति भावः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायण० किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां सप्तदशः सर्गः॥१७ ॥

इत्युक्त इत्यादि । वालिना रामः परुषमुक्तः अधिक्षिप्त इत्यादेरयमाशयः–यद्यपि वालिनो वाणी राममस्तौषीत् तथापि वाली तं रामं परुषमुक्तवानिति कृत्वा वालिना रामः परुषमुक्तः अधिक्षिप्त इत्याद्युक्तिः । अत एव श्रीरामोपि वालिपरुषोक्तिमनुसृत्यैव उत्तरं वक्ति धर्ममर्थं च कामं चेत्यादिना ॥ इत्युक्त इति रामो वालिना परुषं वाक्यमुक्त इति सम्बन्धः॥१॥तं निष्प्रभमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अधिक्षिप्तो रामः धर्मार्थगुणसम्पन्नमनुत्तमं यथा भवति तथा वालिनमब्रवीदिति सम्बन्धः॥२॥३

स०–सूर्यसङ्काशमित्यनेन वैरिसादृश्योक्त्या तन्निरीक्षणं तद्वदेवेति सूचयति ॥ ५२ ॥

धर्ममर्थं च कामं च समयं चापि लौकिकम् । अवि
ज्ञाय कथं बाल्यान्मामिहाद्य विगर्हसे ॥ ४ ॥ अपृष्ट्वा
बुद्धिसम्पन्नान् वृद्धानाचार्यसंमतान् । सौम्य वानर
चापल्यात्किं मां वक्तुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामियं
भूमिः सशैलवनकानना । मृगपक्षिमनुष्याणां निग्रह
प्रग्रहावपि ॥ ६ ॥ तां पालयति धर्मात्मा भरतः सत्य
वागृजुः । धर्मकामार्थतत्त्वज्ञो निग्रहानुग्रहे रतः ॥ ७ ॥

वालिनमब्रवीदिति योजना ॥ २ ॥ ३ ॥ रामानु०—तं निष्प्रभमित्यादि । आधिक्षिप्तो रामः धर्मार्थगुणसंपन्नमनुत्तमं यथा भवति तथा वालिनमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ धर्ममिति । समयम् आचारम् । "समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः ।" इत्यमरः । बाल्यात् अज्ञानात् ॥ ४ ॥ तनि०—धर्मं वैदिकपुरुषार्थम् । लौकिकं समयं लौकिकाचारम् । तेन द्वयोरेकभार्यात्वेपि मासंवत्सरादिप्रतिनियतकालसङ्केतः ॥ ४ ॥ अपृष्ट्वेति । अपृष्ट्वा धर्मादिकमिति शेषः । वानरचापल्यात् वानरत्व कृतचापल्यात् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । इयं जम्बूद्वीपात्मिका । लोके कस्य चित् भूमेः स्वत्वेपि शैलवनादिकमाक्रम्यान्ये भूमिं पीडयन्ति तद्व्यावृत्त्यर्थ माह सशैलेति । काननं महारण्यम् । मृगादिनिग्रहानुग्रहावपि इक्ष्वाकूणामेव । कृत्यमिति शेषः ॥ ६ ॥ तनि०—विषये वा पुरे वा ते कलहनिमित्तं नास्तीत्यस्यो त्तरम् । त्वदुपभुक्तवनगिर्युपवनपत्तनान्यस्मदीयानि न भवन्ति किम्? ज्ञातिभावोप्यस्ति । "त्वं वयस्यश्च हृद्यो मे । एकं दुःखं सुखं च नौ" इति सुग्रीवसखस्य मम भवान् ज्ञातिर्न भवति किम्? । "तेनाहं प्रतिषिद्धश्च हृतदारश्च राघव" इति तेन मां प्रति नोक्तं किम्? । "वस्त्रेणैकेन वानरः" इत्युक्तरीत्या एकवस्त्रः स न निर्वासितः किम् । सुग्रीवगृहदारभू जलादिकं त्वया न गृहीतं किम्? स्त्रीविवादश्च "भ्रातुर्वर्तसि भार्यायाम्" इत्यनेन दर्शितः ॥ ६ ॥ तामिति । तां भूमिम् ॥ ७ ॥ तनि०—मम तव च परस्परज्ञानं परिचयश्च नास्ति । मम गृहमागत्य निरपराधिनं हतवानसीत्यस्योत्तरमाह—तां पालयति धर्मात्मे

धर्ममिति । समयम् आचारम् ॥ टी०—समयाचारः साङ्केतिकाचारः तम् । बाल्यात् मौढ्यात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणामिति । निग्रहानुग्रहावपि इक्ष्वाकूणामेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

नयश्च विनयश्चोभौ यस्मिन् सत्यं च सुस्थितम् । विक्रमश्च यथादृष्टः स राजा देशकालवित् ॥ ८ ॥ तस्य धर्मकृतादेशा वयमन्ये च पार्थिवाः । चरामो वसुधां कृत्स्नां धर्मसन्तानमिच्छवः ॥९॥ तस्मिन्नृपति शार्दूले भरते धर्मवत्सले । पालयत्यखिलां भूमिं कश्चरे द्धर्मनिग्रहम् ॥ १० ॥ ते वयं धर्मविभ्रष्टं स्वधर्मे परमे स्थिताः । भरताज्ञां पुरस्कृत्य निगृह्णीमो यथाविधि ॥ ११ ॥ त्वं तु संक्लिष्टधर्मा च कर्मणा च विगर्हितः । कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनि ॥१२॥ ज्येष्ठो भ्राता पिता चैव यश्च विद्यां प्रयच्छति । त्रयस्ते पितरो ज्ञेया धर्मे पथि हि वर्तिनः ॥ १३ ॥

त्यारभ्य कामतन्त्रप्रधानश्च न स्थितो राजवर्त्मनीत्यन्तम् । त्वं सापराध एवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ नयश्चेति । नयो नीतिः, विनयः शिक्षा, तावुभौ सत्यं च यथादृष्टः शास्त्रविहितः विक्रमश्च । एतत्सर्वं यस्मिन् सुस्थितं देशकालवित् स भरतो राजेति योजना ॥ ८ ॥ धर्मकृतादेशाः धर्मकृतानियोगाः । कथं कनिष्ठेन ज्येष्ठनियोग इत्यपेक्षायां राजधर्मोऽयमित्याशयेनोक्तं धर्मपदम् । धर्मसन्तानं धर्मवृद्धिम् । यद्यपि भरतेन नादेशः कृतः तथापि नेदमसत्यम् । यथाकथञ्चित् भरतेन राज्यभरणस्य स्वीकृतत्वात्तदन्येषां तत्कुलीनानां तदादिष्टत्वं सिद्धमिति हृदयम् । अत एवायोध्याकाण्डे दर्शितम्—" त्वं राजा " इति॥९॥ धर्मनिग्रहं धर्महानिम् ॥ १० ॥ ते वयमिति । धर्मविभ्रष्टं, जनमिति शेषः ॥ ११ ॥ संक्लिष्टधर्मा धर्मविलोपकृत् । कर्मणा च विगर्हित इति अकृत्यकारी

नयश्च विनयश्चोभौ सत्यं च यथादृष्टः शास्त्रदृष्टः विक्रमश्च एतत्सर्वं यस्मिन् सुस्थितम् देशकालविभागवित् स भरतो राजेति योजना ॥८॥ धर्मकृतादेशाः धर्म इत्यधर्मस्याप्युपलक्षणम् । धर्माधर्मकृन्नियोगाः, धर्माधर्मविचारणार्थं नियुक्ता इत्यर्थः । धर्मकृतादेशादिति च पाठः । धर्मसन्तानं धर्मपरम्पराम् । टी०—अस्तु भरतो राजा, तव कः सम्बन्धः ? इत्यत आह—तस्येति ॥ ९ ॥ धर्मनिग्रहं धर्मनाशनम् ॥ १० ॥ ११ ॥ अस्त्वेवम्, मया किमपराद्धमित्यत आह—त्वमिति ॥ १२ ॥ १३ ॥

विषम०—कामतन्त्रं कामरूपः पुरुषार्थः । स एव प्रधानो मुख्यो यस्य सः ॥ १२ ॥

यवीयानात्मनः पुत्रः शिष्यश्चापि गुणोदितः । पुत्रवत्ते त्रयश्चिन्त्या धर्मश्चेदत्र कारणम् ॥ १४ ॥ सूक्ष्मः परमदुर्ज्ञेयः सतां धर्मः प्लवङ्गम । हृदिस्थः सर्वभूतानामात्मा वेद शुभाशुभम् ॥ १५ ॥ चपलश्चपलैः सार्धं वानरैरकृतात्मभिः । जात्यन्ध इव जात्यन्धैर्मन्त्रयन् द्रक्ष्यसे नु किम् ॥ १६ ॥ अहं तु व्यक्ततामस्य वचनस्य ब्रवीमि ते । न हि मां केवलं रोषात्त्वं विगर्हितुमर्हसि ॥ १७ ॥

त्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ यवीयानिति । आत्मन इति त्रिष्वप्यन्वेति, गुणोदित इति च । ते त्रयः पुत्रवच्चिन्त्याः । पुत्रशब्दोऽत्र दृष्टान्तार्थः । यथा पुत्रे पुत्रवद्वर्तते तथान्ययोरपि वर्तितव्यमित्यर्थः । पुत्रे पुत्रवद्वृत्तिर्नाम सम्यक्स्नेहः । 'गगनं गगनाकारम्' इतिवत् । एवं चिन्त्यत्वे किं प्रमाणम् ? तत्राह धर्मश्चेदिति । अत्र अस्मिन्नर्थे धर्मः कारणं व्यवस्थापकम् चेत् यदि धर्मो नानुवर्तनीयः तदा नैवं द्रष्टव्यम् । अनुवर्तनीयश्चेत् अवश्यमेवं द्रष्टव्यमिति चेच्छब्दस्य भावः ॥ १४ ॥ सूक्ष्मः अतीन्द्रियः । अत एव सतामपि परमदुर्ज्ञेयः, किमुत भवादृशस्येति भावः । यद्वा जनस्य धर्माधर्मकरणं न कोऽपि वेत्तुमर्हति । तर्हि को वेत्तीत्यत्राह हृदिस्थ इति । सर्वभूतानां हृदिस्थः सर्वान्तर्यामी । अलुक् । आत्मा परमात्मा । शुभाशुभं शुभाशुभकरणं वेत्तीत्यर्थः । सूक्ष्मं धर्मं परमात्मना मया विना को वेत्तुं दक्ष इति भावः ॥ १५ ॥ त्वया तु न शक्य इत्याह—चपल इति । किं नु द्रक्ष्यसे, किमपि द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ रामानु०—वालिनः सूक्ष्मधर्मपरिज्ञानाभावे हेतुमाह—चपल इति ॥१६॥ अहमिति । अस्य वचनस्य 'यवीया

यवीयानिति । धर्मः कारणं व्यवस्थापकं प्रमाणम् ॥ १४ ॥ हे प्लवङ्गम ! सर्वभूतानां हृदिस्थः आत्मा परमात्मा । शुभाशुभं शुभाशुभहेतुधर्माधर्मम् । वेद वेत्ति न तु त्वादृश इत्यर्थः। सूक्ष्मो धर्मः सतामपि परमदुर्ज्ञेयः त्वादृशस्य किमुतेति भावः॥१५॥ वालिनो धर्मपरिज्ञानाभावे हेतुमाह—चपल इति॥१६॥ अहमित्यादि । अस्य वचनस्य "यवीयानात्मनः पुत्रः" इति पूर्वोक्तवचनस्यार्थं व्यक्तं ब्रवीमीत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥

स०—हे व्यक्ततामस्य व्यक्ततमोगुण ! ते वचनस्य "कस्मात्त्वं हंस्यकिल्बिषम्" इत्यस्य । ब्रवीमि, इत्युत्तरमिति शेषः। स्वार्थे तल्वा। व्यक्तम् । अस्य वचनस्य ज्येष्ठ इत्यादिवचनस्य ब्रवीमि, अर्थमिति शेषः॥ १७॥

तदेतत्कारणं पश्य यदर्थं त्वं मया हतः । भ्रातुर्वर्तसि भार्यायां त्यक्त्वा धर्मं सनातनम् ॥ १८ ॥ अस्य त्वं धरमाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः। रुमायां वर्तसे कामात् स्नुषायां पापकर्मकृत् ॥१९॥ तद्व्यतीतस्य ते धर्मात्काम वृत्तस्य वानर । भ्रातृभार्याविमर्शेऽस्मिन् दण्डोऽयं प्रतिपादितः ॥ २० ॥ नहि धर्मविरुद्धस्य लोकवृत्तादपेयुषः । दण्डादन्यत्र पश्यामि निग्रहं हरियूथप ॥ २१ ॥ न हि ते मर्षये पापं क्षत्रियोहं कुलोद्भवः ॥ २२ ॥

नात्मनः ' इति पूर्वोक्तवचनस्य ॥ १७ ॥ वर्तसि वर्तसे ॥ १८ ॥ अस्येति । धरमाणस्य जीवितं धारयतः । अनेन जीवतो भ्रातुर्भार्या भ्रात्रा न ग्राह्या । मृतस्य तु ग्राह्येति तत्कुलधर्म इति प्रतीयते । अत एव हि वालिनो बिलगमनानन्तरं मन्त्रिभिरभिषिक्तस्य सुग्रीवस्य तारापरिग्रहं रामो न निन्दितवान्, अत एव प्रायोपवेशे अङ्गदो वक्ष्यति "भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियाम् । धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः ॥ " ॥ १९-२१ ॥ तर्हि

ननु भ्रातृभार्याविमर्शनं सुग्रीवस्यापि समानमित्याशङ्क्य सुग्रीवो मायाविना बिलान्तर्गतयुद्धेन त्वन्मरणं निश्चित्य तारायामवर्तिष्ट, त्वं तु तज्जीवनं ज्ञात्वापि रुमायां वर्तस इति वैषम्यमस्तीत्याह—अस्य त्वमिति । धरमाणस्य प्राणान् धारयतः । चरमाणस्येति पाठे जीवत इत्यर्थः । वालिनो बिलनिर्गमनात्पूर्वं सुग्रीवस्य तारापरिग्रहोऽस्तीति "भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियाम् । धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः॥" इति प्रायोपवेशनसमयोक्ताङ्गदवाक्यादवगम्यते॥१९-२२॥

स०—धरमाणस्य प्राणान् धारयतः, जीवत इति यावत् । वर्तसे प्रवर्तसे । ननु वालिनः स्वस्मादधमसुग्रीव भार्यापहारित्वेनाल्पदोषत्वात्, सुग्रीवस्य तु स्वोत्तमवालिभार्यास्वीकारित्वेन महादोषित्वात्तदाच्छाद्य वालिवधे कथं भगवता दोषाविष्करणं क्रियत इति चेत्, उच्यते—वालिनोऽल्पपापत्वात्तस्मै एतज्जन्मनि मरणलक्षणमल्पपापफलं ददौ । सुग्रीवस्य तु स्वोच्चदारग्रहणलक्षणमहापातकस्य फलीभूतां मुक्तावानन्दोन्नाहाप्राप्तिं श्रीकृष्णावतारे सहस्रवर्मनामकासुराविष्टतया जनिकारणीभूतदोषोत्पादकवालिमारणं निमित्तीकर्तुं च न तं जघान भगवान् रामः । तदुक्तं भगवत्पादैरनुव्याख्यानश्रीमन्महाभारततात्पर्यनिर्णययोः । " चन्द्रसुग्रीवयोश्चैव स्वोच्चदारपरिग्रहात् । प्राप्तहानिरभूच्चैव कल्पहानिः कथञ्चन ॥ " इति " पुरा स वालिमारणप्रभूतदोषकारणात् । सहस्रवर्मनामिताऽसुरेण वेष्टितोऽजनि॥" इति मरणस्याल्पपापफलत्वात्तन्मात्रेण पापं न चरितार्थं चक्र इत्यर्थः॥१९॥

औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः । प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः ॥ २३ ॥ भरतस्तु महीपालो वयं त्वादेशवर्तिनः । त्वं तु धर्मादतिक्रान्तः कथं शक्य उपेक्षितुम् ॥ २४ ॥ गुरुर्धर्मव्यतिक्रान्तं प्राज्ञो धर्मेण पालयन् । भरतः कामवृत्तानां निग्रहे पर्यवस्थितः ॥ २५ ॥ वयं तु भरतादेशं विधिं कृत्वा हरीश्वर । त्वद्विधान् भिन्नमर्यादान् नियन्तुं पर्यवस्थिताः ॥ २६ ॥ सुग्रीवेण च मे सख्यं लक्ष्मणेन यथा तथा । दारराज्यनिमित्तं च निःश्रेयसि रतः स मे ॥ २७ ॥

शिक्षैव कर्तव्या किमर्थमवधीस्तत्राह—न हीति ॥२२॥ औरसीं पुत्रीम् । प्रचरेत गच्छेत् ॥ २३ ॥ २४ ॥ भरतस्तु महीपाल इत्युक्तं विवृणोति—गुरुरिति । धर्मव्यतिक्रान्तं धर्मव्यतिक्रमणम् । पालयन् परामृशन् । गुरुः भरतश्च निग्रहे पर्यवस्थितः । वयं च तदादेशं विधिं शास्त्रं कृत्वा नियन्तुं पर्यवस्थिताः । अतः कथं शक्य उपेक्षितुमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २५ ॥ रामानु०—धर्मव्यतिक्रान्तं व्यतिक्रान्तधर्माणम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ एवं निरपराधवधदोषशङ्कायाः परिहारमुक्त्वा "मामेव यदि पूर्वं त्वमेतदर्थमचोदयः" इत्युक्तस्य परिहारमाह—सुग्रीवेणेति । सुग्रीवेण यत्सख्यम् तल्लक्ष्मणसख्यतुल्यं तद्वदपरिहार्यम् । दारराज्यनिमित्तं च दारराज्यफलकं च । स च मे निःश्रेयसि रतश्च, अतः कथमुपेक्षितुं शक्य इत्यन्वयः ॥ २७ ॥

औरसीमिति । प्रचरेत गच्छेत तस्य वध एव दण्डः स्मृत इति सम्बन्धः ॥२३॥२४॥ धर्मव्यतिक्रान्तं धर्मव्यतिक्रमणं कृतवन्तं पालयन् परामृशन् ॥ २५ ॥ वयमिति । भरतादेशविधिं भरताज्ञाकरणम् " औरसीं भगिनीं वापि भार्यां वाप्यनुजस्य यः । प्रचरेत नरः कामात्तस्य दण्डो वधः स्मृतः " इत्युक्तप्रकारेणामार्गवर्तिनस्तव वधे दुष्टनिग्रहशिष्टपरिपालकसार्वभौमभरतस्याज्ञाकारिणो मम दोषो नास्तीति ॥ २६ ॥ एवं " इक्ष्वाकूणामियं भूमिः सशैलवनकानना " इत्यारभ्य " वयं तु भरतादेशविधिं कृत्वा हरीश्वर" इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण उक्त्वा सख्युस्सुग्रीवस्य प्रियकरणहेतुनापि त्वद्वधे मम दोषो नास्तीत्यभिप्रायेणाह—सुग्रीवेणेति । दारराज्यनिमित्तं दारराज्ये निमित्ते यस्य तत् तथा सख्यम् आसीदिति शेषः । तत्किमर्थमत आह

प्रतिज्ञा च मया दत्ता तदा वानरसन्निधौ । प्रतिज्ञा च कथं शक्या मद्विधेनानवेक्षितुम् ॥ २८ ॥ तदेभिः कारणैः सर्वैर्महद्भिर्धर्मसंहितैः । शासनं तव यद्युक्तं तद्भवाननु मन्यताम् ॥ २९ ॥ सर्वथा धर्म इत्येव द्रष्टव्यस्तव निग्रहः ॥ ३० ॥ वयस्यस्यापि कर्तव्यं धर्ममेवानु पश्यतः । शक्यं त्वयापि तत्कार्यं धर्ममेवानुपश्यता ॥ ३१ ॥ श्रूयते मनुना गीतौ श्लोकौ चारित्रवत्सलौ । गृहीतौ धर्मकुशलैस्तत्तथा चरितं हरे ॥ ३२ ॥

हेत्वन्तरमप्याह—प्रतिज्ञा चेति । तदा सख्यकरणकाले । अनवेक्षितुम् उपेक्षितु मिति यावत् ॥ २८ ॥ तत्तस्मात् उपेक्षितुमशक्यत्वात् । एभिः भ्रातृभार्या पहरणादिकारणैः । तव भ्रातृभार्याविमर्शकस्य यच्छासनं कृतं तद्युक्तम् शास्त्र विहितमिति भवाननुमन्यताम् ॥ २९ ॥ पुनर्हेत्वन्तराणि वक्तुं पीठिका मारचयति—सर्वथेति ॥ ३० ॥ वयस्यस्यापीति । शत्रुवधर्ममेवानुपश्यतो वय स्यस्यापि स्वमित्रशत्रुनिरसनं कर्तव्यम् । धर्ममेवानुपश्यता त्वयापि तत्कार्यम् आत्मनिग्रहरूपं शक्यम्, प्रायश्चित्तत्वेनानुमन्तुं योग्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ रामानु०—वयस्यस्यापीत्ययं श्लोको बहुषु कोशेषु न दृष्टः ॥ ३१ ॥ स्वेनावश्यं हन्तव्यत्वे वालिनावश्यमनुमन्तव्यत्वे च संवादं दर्शयति—श्रूयत इति । चारित्रवत्सलौ

सः सुग्रीवः मे निःश्रेयसकरः ॥ २७ ॥ किञ्च प्रतिज्ञा च कृतेत्याह—प्रतिज्ञेति ॥२८॥ तदिति । तस्मात्कारणसद्भावात् । एभिः कारणैः भ्रातृभार्याहरणभरताज्ञाकरणसुग्रीव सख्यकरणप्रतिज्ञाकरणरूपैरित्यर्थः । तव भ्रातृभार्याविमर्शकस्य तव यच्छासनं कृतम् तद्युक्तं शास्त्रविहितमिति भवाननुमन्यतामिति योजना ॥ २९ ॥ ३० ॥ वयस्यस्यापीति । धर्ममेवानुपश्यतो वयस्यस्यापि सुग्रीवस्यापि कर्तव्यम्, मया प्रतिज्ञातत्वद्वधरूपकार्यमितिशेषः । धर्ममेवानुपश्यता त्वयापि तत्कार्यमात्म निग्रहरूपं शक्यं प्रायश्चित्तत्वेनानुमन्तुं योग्यम् ॥३१ ॥ श्रूयत इति । चारित्रवत्सलौ

विषम०—धर्ममेवानुपश्यता जानता मित्रस्योपकर्तव्यम् । मित्रोपकारकरणमपि धर्म एवेति सुग्रीवोपकार रूपत्वात्त्वद्वधस्य धर्मत्वमिति भावः । किञ्चानुतापादिना धर्ममनुवर्तता एतद्दुष्कर्मप्रायश्चित्तरूपधर्मानुवृत्तिं कुर्वता त्वयापि तत्कार्यं मत्कृतनिग्रहरूपकार्यं शक्यं राजप्रार्थनापूर्वं कारयितुं शक्यम् । सत्यनुतापे त्वया प्रार्थना पूर्वमयं दण्डः स्वस्य कारणीय एवेति त्वत्कारणीयस्यैव मया कृतत्वान्नात्र क्षोभः कार्य इति भावः ॥ ३१ ॥

राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥३३॥ शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते । राजा त्वशासनात् पापं तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥३४॥ आर्येण मम मान्धात्रा व्यसनं घोरमीप्सितम् । श्रमणेन कृते पापे यथा पापं कृतं त्वया ॥ ३५ ॥ अन्यैरपि कृतं पापं प्रमत्तैर्वसुधाधिपैः । प्रायश्चित्तं च कुर्वन्ति तेन तच्छाम्यते रजः ॥३६॥ तदलं परितापेन धर्मतः परिकल्पितः । वधो वानरशार्दूल न वयं स्ववशे स्थिताः ॥ ३७ ॥

आचारैकपरौ । गृहीतौ धृतौ । तत् श्लोकद्वयोक्तम् ॥ ३२ ॥ श्लोकौ पठति—राजभिरित्यादिना ॥ ३३ ॥ शासने परस्याभ्युदयमुक्त्वा अशासने राज्ञोऽनभ्युदयमाह—शासनादिति । राज्ञा शासने मोचने वा स्तेनश्चोरो मुच्यत एव पापात् । पापस्य पापिष्ठस्य अशासनाद्राजा तत्किल्बिषं पापमाप्नोति ॥३४॥ न केवलं वचनम् आचारश्चास्मिन्नर्थेऽस्तीत्याह—आर्येणेति । यथा त्वया पापं कृतं तथा श्रमणेन क्षपणकेन केनाचित्पापे कृते मम आर्येण वृद्धप्रपितामहेन मान्धात्रा घोरं व्यसनं दण्डनम् । ईप्सितं प्रयुक्तमिति यावत् ॥ ३५ ॥ अन्यैरपीति । प्रमत्तैर्वसुधाधिपैर्हेतुभिः । अन्यैरपि जनैः पापं कृतं ते वसुधाधिपाः विगतानवधानाः सन्तः कर्मपरामर्शवेलायां पापिनां प्रायश्चित्तं वधादिकं कुर्वन्ति । तेन प्रायश्चित्तेन तद्रजः तत्पापं शाम्यति । अद्यापीति शेषः ॥ ३६॥ रामानु०—कुर्वन्ति शाम्यत इत्येतदुभयमपि भूतार्थे लट् ॥ ३६ ॥ तदलमिति । न स्ववशे

चारित्रैकतत्परौ ॥३२॥ त्वद्वधस्य त्वत्कृतपापप्रायश्चित्तरूपत्वाद्व्यथा न कार्येत्याशयेनाह—राजभिरित्यादिश्लोकद्वयेन । पापस्य पापकारिणः । किल्बिषं दुरितम्॥३३॥३४॥ आर्येणेति । यथा त्वया पापं कर्म कृतं तथा श्रमणेन क्षपणेन पापे कृते ममार्येण मान्धात्रा तस्मिन् श्रमणे घोरं व्यसनं दण्डनम् । ईप्सितं काङ्क्षितम् । प्रयुक्तमिति यावत् ॥ टी०—किं वक्ष्यसीत्यस्योत्तरत्वेन शिष्टाचारं दर्शयति—आर्येणेति ॥ ३५ ॥ प्रमत्तैर्वसुधाधिपैर्हेतुभिः, अन्यैरपि जनैः पापं कृतम् । राजसु प्रमत्तेषु अन्येपि केचिदेवं पापं कृतवन्त इत्यर्थः । ते वसुधाधिपाः पश्चात् धर्मपरामर्शवेलायाम् गतप्रमादास्सन्तः पापिनां प्रायश्चित्तं वधबन्धनादिकं कुर्वन्ति तेन प्रायश्चित्तकरणेन । तद्रजः तत्पापं शाम्यते । कुर्वन्ति शाम्यत इत्येतदुभयमपि भूतार्थे लट् ॥ ३६ ॥ तदलमिति ।

शृणु चाप्यपरं भूयः कारणं हरिपुङ्गव। यच्छ्रुत्वा हेतुमद्वीर न मन्युं कर्तुमर्हसि ॥ ३८॥ न मे तत्र मनस्तापो न मन्यु र्हरियूथप। वागुराभिश्च पाशैश्च कूटैश्च विविधैर्नराः॥३९॥ प्रतिच्छन्नाश्च दृश्याश्च गृह्णन्ति सुबहून् मृगान्। प्रधाविता न्वा वित्रस्तान् विस्रब्धांश्चापि निष्ठितान् ॥ ४० ॥ प्रमत्तानप्रमत्तान् वा नरा मांसार्थिनो भृशम् । विध्यन्ति विमुखांश्चापि न च दोषोऽत्र विद्यते ॥ ४१ ॥ यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः । तस्मात्त्वं निहतो युद्धे मया बाणेन वानर । अयुध्यन्प्रतियुध्यन् वा यस्मा च्छाखामृगो ह्यसि ॥ ४२ ॥

स्थिताः न स्वतन्त्राः, शास्त्रवश्या इत्यर्थः ।अनेन पराङ्मुखवधस्य दोषत्वमपि परिहृतम्, प्रायश्चित्तस्य यथाकथंचित्कर्तव्यत्वात् । पञ्चमहापातकादिप्राय श्चित्तस्य मरणान्तिकत्वाद्बलादेव हि कार्यं भवति नान्यथा ॥ ३७ ॥ एवं सन्ध्योपासनराज्यपालनादिकं नियमेनानुतिष्ठतो वालिनः शास्त्रवश्यत्वमव लम्ब्योक्तम् । अथ शाखामृगत्वमवलम्ब्याह—शृणु चेत्यादिना ॥३८॥ "दृश्य मानस्तु युध्येथा मया यदि नृपात्मज । अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया॥" इति "त्वयाऽदृश्येन तु रणे निहतोऽहं दुरासदः । प्रसुप्तः पन्नगेनेवनरः पानवशंगतः"इति च वालिना यदुक्तं तदुभयस्योत्तरमाह—न मे तत्र मनस्ताप इति । तत्र यमसदनप्रापणोक्तिप्रच्छन्नवेधनानिन्दोक्तिविषये । मे मन्युर्नास्ति । शाखामृगस्य तवालक्ष्यत्वादिति भावः । मनस्तापाभावश्च मृगविषये प्रच्छन्न वेधनस्य राज्ञां स्वभावतया दोषाभावादिति भावः। तदेवोपपादयति वागुराभि

स्ववशे न स्थिताः शास्त्रवश्या इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ सन्ध्योपासनराज्यपरिपालना दिकं नियमेनानुष्ठितवतो वालिनः शास्त्रवश्यत्वमवलम्ब्यैतत्सर्वमुक्तम् । इदानीं शाखामृगत्वमवलम्ब्याह—शृणु चाप्यपरमित्यादि ॥ ३८ ॥ " दृश्यमानस्तु युध्येथा मया यदि नृपात्मज । अद्य वैवस्वतं देवं पश्येस्त्वं निहतो मया । त्वयाऽदृश्येन तु रणे निहतोऽहं दुरासदः॥" इति वालिना यदुक्तं तदुभयस्योत्तरमाह—न मे तत्रेति । तत्र यमसदनप्रापणप्रच्छन्नवेधनोक्तिविषये मन्युर्नास्ति, शाखामृगस्य तवालक्ष्यत्वा दिति भावः।मनस्तापश्च न, मृगविषये प्रच्छन्नवेधनस्य राज्ञां स्वभावतया दोषाभावा दिति भावः। तदेवोपपादयति वागुराभिरित्यादिना। गूढैः कपटोपायैः ॥ ३९-४२ ॥

दुर्लभस्य च धर्मस्य जीवितस्य शुभस्य च । राजानो वानरश्रेष्ठ प्रदातारो न संशयः ॥ ४३ ॥ तान्न हिंस्यान्न चाक्रोशेन्नाक्षिपेन्नाप्रियं वदेत् । देवा मनुष्यरूपेण चरन्त्येते महीतले ॥ ४४ ॥ त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं रोषमास्थितः । प्रदूषयसि मां धर्मे पितृपैतामहे स्थितम् ॥ ४५ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण वाली प्रव्यथितो भृशम् । न दोषं राघवे दध्यौ धर्मेऽधिगतनिश्चयः । प्रत्युवाच ततो रामं प्राञ्जलिर्वानरेश्वरः ॥ ४६ ॥

रित्यादिना । कूटैः कपटव्यापारैः । विस्रब्धान् विश्वस्तान् । यद्यपि प्रकृते न मांसार्थिता तथापि पराङ्मुखवधान्न दोष इति तात्पर्यम् ॥ ३९–४२ ॥ (रामानु०–विध्यन्ति विमुखांश्चापीति पाठः ॥ ४१–४२ ॥) तन्निश्लोकी–वागुराभिरिति । प्रयोजनान्तराभावेपि जनपदहिंसापरिहारार्थं निघ्नन्तीति भावः । " विध्यन्ति विमुखां श्चापि न च दोषोत्र विद्यते । यान्ति राजर्षयश्चात्र मृगयां धर्मकोविदाः ॥ " तेन मृगयासक्तिर्न दोषायेति सूचितम् ॥ ३९–४२ ॥ परपीडाकरो राज्ञां व्यापारो निष्फल इत्याशङ्क्य व्रणचिकित्सान्यायेन सः श्रेयस्कर एवेत्याह–दुर्लभस्येति । जीवितस्य जीवनस्य ॥ ४३ ॥ न हिंस्यान्न पीडयेत्, तेष्वनर्थकरत्वबुद्धिं न कुर्यादित्यर्थः । नाक्रोशेन्न निन्देत् । नाक्षिपेत् नोक्तिखण्डनं कुर्यात् । नाप्रियं वदेत् परुषं न वदेदित्यर्थः । तत्र हेतुमाह–देवा इति । एते पूर्वोक्ता राजानः । देवाः अष्टौ लोकपालाः । " अष्टाभिर्लोकपालानां मात्राभिः कल्पितो नृपः " इति वचनात् । मनुष्यरूपेण मनुष्यशरीरेण । उपलक्षिताश्चरन्ति ॥ ४४ ॥ पितृपैतामहे पितृपितामहप्राप्ते । नन्वेवमपि कथंचित्परिहार्यम् " वरतनुहतिं वालिद्रोहं मनागपसर्पणम्" इत्याद्यपवादकरं छन्नवेधनं समर्थोपि किमर्थं कृतवान् ? तदवहितमनाः शृणु । यदि रामो वालिनः पुरतस्तिष्ठेत्तदा विदिततदीयप्रभावतया वाली प्रह्वो भवेत् । तदा तद्वधो न युक्तः । प्रतिज्ञा च व्याहन्येत । तद्द्वारा तन्मित्रं रावणोऽपि शरणं व्रजेत् । देवकार्यं च लुप्येत् । अतः प्रच्छन्नो वालिनमवधीत् ॥ ४५ ॥ एवमिति । प्रव्यथितः

" नाविष्णुः पृथिवीपतिः " इति स्मरणाद्देवतारूपाणां राज्ञामधिक्षेपस्तव न युक्त इत्याशयेनाह–दुर्लभस्येत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ ४३–४५ ॥ एवमुक्त इति । प्रव्यथितः

यत्त्वमात्थ नरश्रेष्ठ तदेवं नात्र संशयः । प्रतिवक्तुं प्रकृष्टे हि नाप्रकृष्टस्तु शक्नुयात् ॥ ४७ ॥ तदयुक्तं मया पूर्वं प्रमादादुक्तमप्रियम् । तत्रापि खलु मे दोषं कर्तुं नार्हसि राघव ॥ ४८ ॥ त्वं हि दृष्टार्थतत्त्वज्ञः प्रजानां च हिते रतः । कार्यकारणसिद्धौ ते प्रसन्ना बुद्धिरव्यया ॥ ४९ ॥ मामप्यगतधर्माणं व्यतिक्रान्तपुरस्कृतम् । धर्मसंहितया वाचा धर्मज्ञ परिपालय ॥ ५० ॥ (बाष्पसंरुद्धकण्ठस्तु वाली सार्तस्वरं शनैः । उवाच रामं संप्रेक्ष्य पङ्कलग्न इव द्विपः ।) न त्वात्मानमहं शोचे न तारां न च बान्धवान् । यथा पुत्रं गुणश्रेष्ठमङ्गदं कनकाङ्गदम् ॥ ५१ ॥ स ममादर्शनाद्दीनो बाल्यात्प्रभृति लालितः । तटाक इव पीताम्बुरुपशोषं गमिष्यति ॥ ५२ ॥

अज्ञानाद्राममधिक्षिप्तवानस्मीत्यनुतप्तः ॥ ४६ ॥ प्रकृष्टे विषये ॥ ४७ ॥ कर्तुं चिन्तयितुम् ॥ ४८ ॥ दृष्टार्थश्चासौ तत्त्वज्ञश्च दृष्टार्थतत्त्वज्ञः । यद्वा ज्ञः पण्डितः । दृष्टार्थतत्त्वश्चासौ ज्ञश्चेति समासः । कार्यकारणसिद्धौ कार्यं दण्डनम्, कारणं तद्धेतुभूतं पापम् तयोः सिद्धौ परिज्ञाने । बुद्धिः अन्तःकरणम् ॥ ४९ ॥ अगतधर्माणं कृत्याकरणवन्तम् । व्यतिक्रान्तपुरस्कृतं पुरस्कृतव्यतिक्रमम्, अकृत्यकारिणमित्यर्थः । वाचा परिपालय, सर्वं मया क्षान्तमिति वदेत्यर्थः ॥ ५० ॥ कार्यान्तरमभ्यर्थयते--न त्वित्यादिना । नात्मानं प्रति शोचे, त्वया दत्तसम्यग्गतिकत्वात् । नापि तारादिकान् प्रति, सुग्रीवस्य विद्यमानत्वात् । पुत्रम् "अङ्गादङ्गात्संभवसि" इत्युक्तरीत्या स्वानतिरिक्तम् । गुणश्रेष्ठं पितृशुश्रूषादिगुणैः

अज्ञानाद्धर्मात्मानं त्वामधिक्षिप्तवानहमित्यनुतप्तः ॥ ४६ ॥ यदिति । प्रकृष्टे श्रेष्ठे, सर्वज्ञ इत्यर्थः । अपकृष्टः किञ्चिज्ज्ञः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ त्वमिति । दृष्टार्थश्चासौ तत्त्वज्ञश्च दृष्टार्थतत्त्वज्ञः । कार्यकारणसिद्धौ कार्यं दण्डनम्, कारणं तद्धेतुभूतं पापम् तयोः सिद्धौ परिज्ञाने बुद्धिरन्तःकरणम् । प्रसन्ना निर्मला, वैषम्यरहितेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ मामिति । अगतधर्माणं कृत्याकरणवन्तम्, व्यतिक्रान्तपुरस्कृतं पुरस्कृतव्यातिक्रान्तमकृत्यकारिणमित्यर्थः । वाचा परिपालय वक्ष्यमाणं तथा करिष्यामीति वाचा

बालश्चाकृतबुद्धिश्च एकपुत्रश्च मे प्रियः । तारेयो राम भवता रक्षणीयो महाबलः ॥ ५३ ॥ सुग्रीवे चाङ्गदे चैव विधत्स्व मतिमुत्तमाम् । त्वं हि शास्ता च गोप्ता च कार्याकार्यविधौ स्थितः ॥ ५४ ॥ या ते नरपते वृत्तिर्भरते लक्ष्मणे च या । सुग्रीवे चाङ्गदे राजंस्तां त्वमाधातुमर्हसि ॥ ५५ ॥ मद्दोषकृतदोषां तां यथा तारां तपस्विनीम् । सुग्रीवो नावमन्येत तथाऽवस्थातुमर्हसि ॥ ५६ ॥ त्वया ह्यनुगृहीतेन राज्यं शक्यमुपासितुम् । त्वद्वशे वर्तमानेन तव चित्तानुवर्तिना ॥ ५७ ॥ शक्यं दिवं चार्जयितुं वसुधां चापि शासितुम् ॥ ५८ ॥ त्वत्तोहं वधमाकांक्षन्वार्यमाणोपि तारया । सुग्रीवेण सह भ्रात्रा द्वन्द्वयुद्धमुपागतः ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वा सन्नतो रामं विरराम हरीश्वरः ॥ ६० ॥ स तमाश्वासयद्रामो वालिनं व्यक्तदर्शनम् । सामसम्पन्नया वाचा धर्मतत्त्वार्थयुक्तया ॥ ६१ ॥ न सन्तापस्त्वया कार्य एतदर्थं प्लवङ्गम ॥ ६२ ॥ न वयं भवता चिन्त्या नाप्यात्मा हरिसत्तम । वयं भवद्विशेषेण धर्मतः कृतनिश्चयाः ॥ ६३ ॥

श्रेष्ठम् । कनकाङ्गदं दर्शनीयमित्यर्थः ॥ ५१-५३ ॥ सुग्रीवे चेति । मतिं तुल्यामिति शेषः ॥ ५४ ॥ वृत्तिः प्रीतिरीतियावत् ॥ ५५ ॥ नावमन्येत पुत्रनिवासनेनेति भावः । अवस्थातुंव्यवस्थापयितुम् ॥ ५६ ॥ उपासितुम्, मयेति शेषः । न केवलं मद्राज्यम्, अन्यच्चेत्याह--शक्यमिति ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ तर्हि तथा किं न कृतम्?तत्राह—त्वत्त इति। आकाङ्क्षन् आकाङ्क्षमाण इवेत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ व्यक्तदर्शनं विशदज्ञानम् । साम सान्त्वनम् ॥ ६१ ॥ एतदर्थं पुत्रपालनार्थम् ॥ ६२ ॥ वयं न चिन्त्याः, अकृत्यकारिण इति शेषः । नाप्यात्मा, निवृत्तपाप

समाश्वासयेत्यर्थः ॥ ५०-५५ ॥ मद्दोषकृतदोषां सुग्रीवाय मत्कृतापराधेन कृतापराधाम् । अवस्थातुम् अवस्थापयितुम् ॥ ५६-६० ॥ व्यक्तदर्शनम् अभिव्यक्तसर्वेश्वरस्वरूपज्ञानम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ न वयमिति । वयं भवता न चिन्त्याः न विचार्याः

दण्ड्यो यः पातयेद्दण्डं दण्ड्यो यश्चापि दण्ड्यते । कार्यकारणसिद्धार्थावुभौ तौ नावसीदतः ॥ ६४ ॥ तद्भवान् दण्डसंयोगादस्माद्विगतकल्मषः । गतः स्वां प्रकृतिं धर्म्यां धर्मदृष्टेन वर्त्मना ॥ ६५ ॥ त्यज शोकं च मोहं च भयं च हृदये स्थितम् । त्वया विधानं हर्यश्र्य न शक्यमतिवर्तितुम् ॥६६॥ यथा त्वय्यङ्गदो नित्यं वर्तते वानरेश्वर । तथा वर्तेत सुग्रीवे मयि चापि न संशयः ॥६७॥

त्वात् । कुत इत्यत्राह—वयमिति । भवद्विशेषेण भवतः कृत्यरूपविशेषेण हेतुना । धर्मतः प्रायश्चित्तरूपे धर्मे । सप्तम्यर्थे तसिः । कृतनिश्चयाः । अतो वयं न चिन्त्या इत्यादिपूर्वेणान्वयः ॥ ६३ ॥ उक्तं विवृणोति—दण्ड्य इति । कार्यकारणसिद्धार्थौ । दण्ड्यत्वदण्डयितृत्वाभ्यां निष्पन्नप्रयोजनावित्यर्थः ॥ ६४ ॥ धर्मदृष्टेन धर्मशास्त्रदृष्टेन वर्त्मना दण्डसंयोगात् विगतकल्मषः सन् । धर्म्यां धर्मादनपेताम् । स्वां प्रकृतिं यथावस्थितशुद्धस्वरूपं गतः ॥६५॥ हेत्वन्तरेणाश्वासयति—त्यजेति । विधानं विधिः । प्रारब्धं कर्मेति यावत् ॥ ६६॥६७॥

पराङ्मुखस्य मे वधं प्रच्छन्नं कृत्वा एष पापमार्जितवान् उतः पुण्यमिति भवता न विचार्य इत्यर्थः । नाप्यात्मा चिन्त्यः भ्रातृभार्याहरणादिकं कृत्वा गतोऽहं किं भविष्यामीति त्वञ्च त्वया न विचार्यः । कुतः ? वयं भवद्विशेषेण भवतो विशेषेण । धर्मतः धर्मे । कृतनिश्चयाः अस्य वधः किं धर्म्यः, उताधर्म्यः? इति विशेषेण विचार्य धर्मे निश्चयं कृतवन्त इत्यर्थः । यद्वा भवद्विशेषेण भवदकृत्यविशेषेण हेतुना । धर्मतः प्रायश्चित्तरूपधर्मे वयं कृतनिश्चयाः, अतो वयं भवता अचिन्त्याः अकृत्यं कृतवन्त इति न विचार्याः । नाप्यात्मा मम परलोकप्रतिबन्धकमस्तीति भवानपि न विचार्य इत्यर्थः । "राजभिर्धृतदण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥ शासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते । राजा त्वशासन् पापस्य तदवाप्नोति किल्बिषम् ॥" इति मनुवचनानुसारेणोभयोरपि दोषाभाव इति भावः ॥ ६३ ॥ उक्तमेवार्थं विवृणोति—दण्ड्य इति । कार्यकारणसिद्धार्थौ कार्यं दण्डनम्, कारणमपराधः, भावप्रधानोऽयं निर्देशः । दण्ड्यत्वदण्डयितृत्वाभ्यां निष्पन्नप्रयोजनावित्यर्थः ॥ ६४ ॥ तत् तस्मात्कारणात् । स्वां प्रकृतिं स्वकीयं परिशुद्धतास्वभावम् ॥ ६५ ॥ त्यजेति । विधानं विधिः ॥ ६६–६७ ॥

स तस्य वाक्यं मधुरं महात्मनः समाहितं धर्मपथानुवर्तिनः । निशम्य रामस्य रणावमर्दिनो वचः सुयुक्तं निजगाद वानरः ॥ ६८ ॥ शराभितप्तेन विचेतसा मया प्रदूषितस्त्वं यदजानता प्रभो । इदं महेन्द्रोपम भीमविक्रम प्रसादितस्त्वं क्षम मे नरेश्वर ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

स वानरमहाराजः शयानः शरविक्षतः । प्रत्युक्तो हेतुमद्वाक्यैर्नोत्तरं प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥ अश्मभिः प्रविभिन्नाङ्गः पादपैराहतो भृशम् । रामबाणेन च क्रान्तो जीवितान्ते मुमोह सः ॥ २ ॥ तं भार्या बाणमोक्षेण रामदत्तेन संयुगे । हतं प्लवगशार्दूलं तारा शुश्राव वालिनम् ॥ ३ ॥ सा सपुत्राऽप्रियं श्रुत्वा वधं भर्तुः सुदारुणम् । निष्पपात भृशं त्रस्ता विविधाद्गिरिगह्वरात् ॥ ४ ॥ ये त्वङ्गदपरीवारा वानरा भीमविक्रमाः । ते सकार्मुकमालोक्य रामं त्रस्ताः प्रदुद्रुवुः ॥ ५ ॥ सा ददर्श ततस्त्रस्तान् हरीनापततो भृशम् । यूथादिव परिभ्रष्टान् मृगान्निहतयूथपान् ॥ ६ ॥

उक्तमर्थं सर्गान्ते श्लोकाभ्यां पुनः संगृह्णाति–स तस्येति । समाहितं समाधानरूपम् ॥ ६८ ॥ शरेति । प्रदूषित इति यत् इदं मे अपचरितम् । क्षम क्षमस्व । अस्मिन् सर्गे सार्धसप्तषष्टिश्लोकाः ॥ ६९ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

तारागमनमेकोनविंशे–स वानरमहाराज इत्यादि । विक्षतः विशेषेण क्षतः । जीवितान्ते जीवितान्तकाले ॥ १–३ ॥ सा सपुत्राप्रियमिति । अप्रियमिति च्छेदः । विविधान्नानाकक्ष्यात् गिरिगह्वराद्गिरिगुहातः । गुहारूपा हि किष्किन्धेत्युक्तम् ॥ ४ ॥

रामानु०–विविधाद्विचित्रान्तःप्रदेशात् ॥ ४ ॥ ये त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामा० किष्किन्धाकाण्ड० अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

॥ १ ॥ मुमोह मुमूर्च्छ ॥ २ ॥ ३ ॥ सेति । विविधात् विचित्रान्तःप्रदेशात् ॥ ४–६ ॥

तानुवाच समासाद्य दुःखितान् दुःखिता सती । राम
वित्रासितान्सर्वाननुबद्धानिवेषुभिः ॥ ७ ॥ वानरा राज
सिंहस्य यस्य यूयं पुरःसराः । तं विहाय सुसंत्रस्ताः
कस्माद्द्रवथ दुर्गताः ॥ ८ ॥ राज्यहेतोः स चेद् भ्राता
भ्रात्रा रौद्रेण पातितः । रामेण प्रहितै रौद्रैर्मार्गणैर्दूर
पातिभिः ॥ ९ ॥ कपिपत्न्या वचः श्रुत्वा कपयः काम
रूपिणः । प्राप्तकालमविक्लिष्टमूचुर्वचनमङ्गनाम् ॥ १० ॥
जीवपुत्रे निवर्तस्व पुत्रं रक्षस्व चाङ्गदम् । अन्तको राम
रूपेण हत्वा नयति वालिनम् ॥ ११ ॥ क्षिप्तान् वृक्षान्
समाविध्य विपुलाश्च शिलास्तथा । वाली वज्रसमैर्बाणै
रामेण विनिपातितः ॥ १२ ॥ अभिद्रुतमिदं सर्वं विद्रुतं
प्रसृतं बलम् । अस्मिन् प्लवगशार्दूले हते शक्रसमप्रभे १३॥

रामानु०—"सा ददर्श ततस्त्रस्तान् हरीनापततो द्रुतम् । यूथाधिपपरिभ्रष्टान्मृगान्निहतयूथपान्" इति पाठः ॥ ६ ॥ पूर्वं सामान्यतो विदितवृत्तान्तापि विशेषजिज्ञासया पृच्छति–तानिति ॥ ७ ॥ वानरा इत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । दुर्गताः अगतिकाः । राज्यलाभाय सुग्रीवेण वाली हतश्चेद्भवतां किं भयमित्यर्थः । मार्गणैरिति बहु वचनं संभावनयोक्तम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ अविक्लिष्टं सयुक्तिकमिति यावत् ॥ १० ॥ जीवपुत्रे इति । अपुत्रायाः खलु मृतभर्त्रनुगमनमिति भावः । नयति लोकान्तर मिति शेषः ॥ ११ ॥ १२ ॥ विद्रुतं पूर्वं किष्किन्धातो निर्गतमिदं बलं प्रसृतं

तानिति । इषुभिः अनुबद्धानिव इषुभिः प्रोतानिव ॥ ७ ॥ ८ ॥ राज्यहेतोरित्यत्र एकेनैव बाणेन वालिहनने सत्यपि वालिविषये बहुबाणप्रयोगसम्भावनया मार्गणै रिति बहुवचननिर्देशः ॥ ९ ॥ कपिपत्न्या इति । अविक्लिष्टम् ऐकरूप्यम् ॥१०–१२॥ अभिद्रुतमिति । अभिद्रुतं किष्किन्धाभिमुख्येन द्रुतम् । विद्रुतं विधावितम् । प्रसृतं

विषम०—भ्राता प्रयोजककर्ता । रामः प्रयोज्यकर्ता । बाणाः करणम् । दूरात् दूरे स्थित्वा मार्गणैः पातितश्चेत् किं युष्माभिः, पलायितमिति शेषः । तत्सेवयैव भवज्जीवनसम्भवादिति भावः । वालिविषये बहुबाणप्रयोगसम्भावनया मार्गणैरिति बहुवचननिर्देशः ॥ ९ ॥ **स**०—ननु कथं कपिपत्न्या इति । "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" इति यज्ञसंयोग एव पत्नीत्वविधानात् वालिनश्च तिर्यग्जातीयत्वेन यज्ञाधिकाराभावादिति चेन्न; तस्य देवत्वेन देवानां च देवताधिकरणेऽधिकारस्य समर्थितत्वात्परिदृश्यमानकपित्वं न यज्ञाधिकारविलोपकमिति भावः । अधिकारनिषेधस्तु प्रसिद्धपामरतिर्यग्विषय इति भावः ॥ १० ॥

पुत्रेण मम किं कार्यं किं राज्येन किमात्मना । कपि सिंहे महाभागे तस्मिन् भर्तरि नश्यति ॥ १८॥ पादमूलं गमिष्यामि तस्यैवाहं महात्मनः । योऽसौ रामप्रयुक्तेन शरेण विनिपातितः ॥ १९ ॥ एवमुक्त्वा प्रदुद्राव रुदन्ती शोककर्शिता । शिरश्चोरश्च बाहुभ्यां दुःखेन समभिघ्नती ॥२०॥ आव्रजन्ती ददर्शाथ पतिं निपतितं भुवि । हन्तारं दानवेन्द्राणां समरेष्वनिवर्तिनाम् ॥ २१ ॥ क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां वज्राणामिव वासवम् । महावातसमाविष्टं महामेघौघनिःस्वनम् ॥ २२ ॥ शक्रतुल्यपराक्रान्तं वृष्ट्वेवोपरतं घनम् । नर्दन्तं नर्दतां भीमं शूरं शूरेण पातितम् ॥ २३ ॥ शार्दूलेनामिषस्यार्थे मृगराजं यथा हतम् । अर्चितं सर्वलोकस्य सपताकं सवेदिकम् ॥२४॥

वकाशं प्राप्तानामित्यर्थः । आत्मनः प्रतिरूपं स्वबुद्ध्यनुगुणम् । यद्वा आन्तरं बुद्धिः अल्पबुद्धीनामित्यर्थः ॥ १७-१९ ॥ एवमिति । बाहुभ्याम् हस्ताभ्यामित्यर्थः॥२०॥ दानवेन्द्राणां मायाविप्रभृतीनाम् । वज्राणामिति प्रयोगबाहुल्यापेक्षया बहुवचननिर्देशः । महावातसमाविष्टं समाविष्टमहावातमिव स्थितम् । समावेशः संघीभावः । यद्वा समाविष्टमिति भावे निष्ठा । महावातसमावेशमिव स्थितम् । पराक्रान्तं पराक्रमः । नर्दतां मध्ये भीमं नर्दन्तम् । शार्दूलेन सिंहेन "सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः श्वेतपिङ्गलः। व्यादीर्णास्यो महानादः शार्दूलोऽतुलविक्रमः ॥ " इति वैजयन्ती । यद्वा असंभावितत्वद्योतनाय शार्दूलहिंसितसिंहमिवेत्यभूतोपमा । अर्चितमिति । अत्र भागवताद्युक्तकालीयनागप्रहरणवेलायां बलिस्थानं चैत्यमप्युन्मथितमित्यवगन्तव्यमित्याहुः। सर्वलोकस्य सर्वलोकेन । अर्चितं सपताकम् अलंकृतमित्यर्थः । सवेदिकं श्रमहरवेदिका

क्षेप्तारमिति । वज्राणामिति किङ्करवज्रादिभेद विवक्षया बहुवचननिर्देशः, महावातसमाविष्टम् । भावे निष्ठा। महावातस्येव समाविष्टं समावेशनं यस्य स तथोक्तः तम् । युद्धे महावातसदृशवेगमित्यर्थः ॥ नर्दन्तमिति । नर्दतां मध्ये भीमं नर्दन्तम् । शार्दूलेन सिंहेन । " सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो हर्यक्षः श्वेतपिङ्गलः । व्यादीर्णास्यो महानादः शार्दूलः " इति वैजयन्ती । अर्चितमिति । सर्वलोकस्य सर्वलोकेन ।

नागहेतोः सुपर्णेन चैत्यमुन्माथितं यथा । अवष्टभ्य च तिष्ठन्तं ददर्श धनुरुत्तमम् । रामं रामानुजं चैव भर्तुश्चैवानुजं शुभा ॥ २५ ॥ तानतीत्य समासाद्य भर्तारं निहतं रणे । समीक्ष्य व्यथिता भूमौ संभ्रान्ता निपपात ह ॥ २६ ॥ सुप्त्वैव पुनरुत्थाय आर्यपुत्रेति क्रोशती । रुरोद सा पतिं दृष्ट्वा सन्दितं मृत्युदामभिः ॥ २७ ॥

संपन्नम् । एवं वर्तमानमपि तत्र निगूढनागग्रहणाय गरुडोन्मथितं चैत्यमिव स्थितमित्यर्थः । शौर्यादिसंपन्नोऽपि भ्रातृभार्यापहरणपापवत्त्वेन हत इत्यत्र दृष्टान्तोऽयम् । अवष्टभ्येति । ऊर्जितं दृढम् । धनुरवष्टभ्य तिष्ठन्तम् अनेन आकर्षकाकार उच्यते । चकारेण तादृशसंस्थानविशेषेणाकर्षकता कथ्यते । भर्तारं हतवन्तं रामं तत्साहाय्यकृतं तदनुजं तेन संहारयितारं सुग्रीवं च ददर्श । शुभा तत्र शत्रुत्वबुद्धिं विहाय शुभहृदया बभूव । न रामस्य दोषोऽस्ति किंतु वालिन एव । पानीयपानाय तटाके खाते तत्र कण्ठे गुर्वीं शिलां बद्ध्वा पतित्वा म्रियमाणस्यैव हि दोषः, अयमप्यनुकूलश्चेत् कथमेनं न रक्षेत् । किंच "मम प्राणा हि पाण्डवाः" इत्युक्तरीत्या स्वप्राणभूते स्वाश्रिते हिंसां कुर्वन्तं कथं मृष्येत् ? अत एव हि प्रथमयुद्धे न हिंसितवान् । किंतु स्वाश्रितापराधं दृष्ट्वैव पुनर्युद्धे वालिनं हतवानित्यमन्यतेति भावः॥२१–२५॥ रामानु०–क्षेप्तारमिति । वज्राणामिति । किङ्करवज्रादिभेदविवक्षया बहुवचननिर्देशः।प्रयोगबाहुल्यापेक्षया वा । नर्दन्तमिति । नर्दतां मध्ये भीमं नर्दन्तम् । शूरं शूरेण पातितमित्युभयोः समत्वाभिधानादत्र शार्दूलशब्देन सिंह उच्यते ॥ २१–२५ ॥ तमिममर्थं व्यञ्जयन्नाह–तानिति । अतीत्येति नातिक्रम उच्यते । सर्वेषां समीपस्थत्वात्।किंतु तत्र दोषबुद्धिमकृत्वेत्यर्थः । भर्तारं समासाद्येति । उपसर्गेण स्वाज्ञानेनायं हत इति बुद्धवतीति ज्ञाप्यते ॥२६॥ सुप्त्वेति । सन्दितं बद्धम् । मृत्युदामभिः मृत्युपाशैः,आसन्नप्राणमित्यर्थः ॥ २७ ॥ रामानु०–सन्दितं बद्धम् । "बद्धे सन्दानितं मूतमुद्दितं सन्दितं

चैत्यमुन्मथितं यथा गरुडेन कालियग्रहणवेलायां बलिस्थानचैत्यमप्युन्मथितमित्यवगन्तव्यम् ॥ २२–२६ ॥ सन्दितं बद्धम् ॥ २७ ॥

तामवेक्ष्य तु सुग्रीवः क्रोशन्तीं कुररीमिव ।
विषादमगमत्कष्टं दृष्ट्वा चाङ्गदमागतम् ॥ २८ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

रामचापविसृष्टेन शरेणान्तकरेण तम् । दृष्ट्वा विनिहतं भूमौ तारा ताराधिपानना । सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी ॥ १ ॥ इषुणाऽभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् । वानरेन्द्रं महेन्द्राभं शोकसंतप्तमानसा । तारा तरुमिवोन्मूलं पर्यदेवयदातुरा ॥ २ ॥ रणे दारुण विक्रान्त प्रवीर प्लवतां वर । किं दीनामपुरोभागामद्य त्वं नाभिभाषसे ॥ ३ ॥ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल भजस्व शयनोत्तमम् । नैवंविधाः शेरते हि भूमौ नृपतिसत्तमाः ॥ ४ ॥ अतीव खलु ते कान्ता वसुधा वसुधाधिप । गतासुरपि यां गात्रैर्मां विहाय निषेवसे ॥ ५ ॥

सितम् " इत्यमरः॥२७॥ तामिति । कष्टं विषादम्, अत्यन्तविषादमित्यर्थः॥२८॥ इति श्रीगो० श्रीरामायण० मुक्ताहारा० किष्किन्धा० एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

अथ ताराप्रलापो विंशे—रामेत्यादिसार्धश्लोकः । सा तारा तं दृष्ट्वा पर्यष्वजत ॥ १ ॥ इषुणेत्यादिसार्धः ॥ २ ॥ रामानु०—रामचापेति । एतदनन्तरं सा समासाद्येति श्लोकः कतिपयकोशेषु प्रमादाल्लिखितो वर्तते । अयम् उपरि—" दुर्लभं दर्शनं तस्य तव वत्स भविष्यति " इत्यनन्तरं द्रष्टव्यः । तारा उच्चैःस्वरा, अतो न पुनरुक्तिः ॥ १ ॥ २ ॥ रण इति ॥ अपुरोभागां दोषदर्शनरहिताम् अनपराधामिति यावत् ॥ ३–५ ॥

कुररी शारिका ॥ २८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायाम् एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

रामेति । तारा उच्चैःस्वरा । अतो न पुनरुक्तिः ॥१॥२॥ अपुरोभागां दोषदर्शन

व्यक्तमन्या त्वया वीर धर्मतः संप्रवर्तिता । किष्किन्धेव पुरी रम्या स्वर्गमार्गे विनिर्मिता ॥ ६ ॥ यान्यस्माभिस्त्वया सार्धं वनेषु मधुगन्धिषु । विहृतानि त्वया काले तेषामुपरमः कृतः ॥ ७ ॥ निरानन्दा निराशाऽहं निमग्ना शोकसागरे । त्वयि पञ्चत्वमापन्ने महायूथपयूथपे ॥ ८ ॥ हृदयं सुस्थिरं मह्यं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् । यन्न शोकाभिसंतप्तं स्फुटतेऽद्य सहस्रधा ॥ ९ ॥ सुग्रीवस्य त्वया भार्या हृता स च विवासितः । यत्तु तस्य त्वया व्युष्टिः प्राप्तेयं प्लवगाधिप ॥ १० ॥ निःश्रेयसपरा मोहात्त्वया चाहं विगर्हिता । यैषाऽब्रवं हितं वाक्यं वानरेन्द्र हितैषिणी ॥ ११ ॥

व्यक्तमिति । हे वीर ! अत्र निर्मिता किष्किन्धेवान्या पुरी स्वर्गमार्गे त्वया धर्मतः प्रवर्तिता । अतः खल्विमां त्यक्त्वा गन्तुमुद्यतोऽसीति भावः ॥ ६ ॥ यानीति । अस्माभिरिति इतरस्त्र्यपेक्षया बहुवचनम् । अस्माभिः सह त्वया यानि विहृतानि विहाराः । कृतानीत्यध्याहारः । तेषां त्वया उपरमः विरामः कृतः ॥ ७ ॥ निरानन्देति । अद्य निराशा कालान्तरे आनन्दो भविष्यतीत्याशारहिताऽहं शोकसागरे निमग्ना, अस्मीति शेषः । पञ्चत्वं मरणम् ॥ ८ ॥ हृदयमिति । मह्यं मम ॥ ९ ॥ रामानु०—मह्यं मम, हृदयं सुस्थिरं मे यदिति च पाठः ॥ ९ ॥ सुग्रीवस्येति । व्युष्टिः फलम् । "व्युष्टिः फले समृद्धौ च" इत्यमरः । विवासित इति यत्तस्य व्युष्टिरित्यन्वयः ॥ १० ॥ निःश्रेयसेति । निःश्रेयसपरा श्रेयस्कामा ११ ॥

रहिताम्, अनपराधामिति यावत् ॥ ३–५ ॥ तारा वसुधामात्मनोपि प्रियतमां कान्तामभिधाय युद्धभूमौ भोगस्थानगतां पुरीमुत्प्रेक्षते—व्यक्तमिति । हे वीर! धर्मतः सम्प्रवर्तिता धर्मेण युद्धमाचरता त्वया । परस्मैपदमार्षम् । स्वर्गमार्गे वीरस्वर्गसाधनभूतरणभूमौ किष्किन्धेव अन्या रम्या पुरी विनिर्मिता । व्यक्तं नूनम् । नो चेत् त्वं कथमत्र शेष इति भावः ॥ ६ ॥ यानीति । द्वितीयस्त्वयाशब्दः उपरमः कृत इत्यनेन सम्बध्यते ॥ ७ ॥ ८ ॥ टीका—सम्प्रति स्वहृदयमुपालभते—हृदयमिति ॥ ९ ॥ सुग्रीवस्येति । सुग्रीवस्य भार्या त्वया हृता स विवासितश्चेति यत्कर्मास्ति तस्येयं व्युष्टिः फलं प्राप्तेति योजना । "व्युष्टिः फले समृद्धौ च" इत्यमरः ॥ १० ॥ टी०—अहं च

रूपयौवनदृप्तानां दक्षिणानां च मानद । नूनमप्सरसामार्य चित्तानि प्रमथिष्यसि ॥ १२ ॥ कालो निःसंशयो नूनं जीवितान्तकरस्तव। बलाद्येनावपन्नोऽसि सुग्रीवस्यावशो वशम् ॥ १३ ॥ वैधव्यं शोकसन्तापं कृपणं कृपणा सती । अदुःखोपचिता पूर्वं वर्तयिष्याम्यनाथवत् ॥ १४ ॥ लालितश्चाङ्गदो वीरः सुकुमारः सुखोचितः । वत्स्यते कामवस्थां मे पितृव्ये क्रोधमूर्च्छिते ॥ १५ ॥ कुरुष्व पितरं पुत्र सुदृष्टं धर्मवत्सलम् । * दुर्लभं दर्शनं वत्स तव तस्य भविष्यति ॥ १६ ॥ समाश्वासय पुत्रं त्वं सन्देशं सन्दिशस्व च । मूर्ध्नि चैनं समाघ्राय प्रवासं प्रस्थितो ह्यसि ॥ १७ ॥

रूपेति । दक्षिणानाम् अनङ्गतन्त्रे कुशलानाम् । प्रमथिष्यसि वशीकरिष्यसीति भावः । वीरस्य स्वर्गसिद्धेरिति भावः ॥ १२ ॥ काल इति । वशम् अवपन्नः प्राप्तः ॥ १३ ॥ वैधव्यमिति । अहं पूर्वम् अदुःखोपचिता अकृपणा च सती संप्रति कृपणा भूत्वा वैधव्यं शोककृतसन्तापं च वर्तयिष्यामि धारयिष्यामि ॥ १४ ॥ लालित इति । मे मया लालितः अङ्गदः पितृव्ये पितृभ्रातरि क्रोधमूर्च्छिते सति । कामवस्थां वत्स्यते वर्तयिष्यति।नश्यत्येवेति भावः॥ १५॥ कुरुष्वेति । अनेन तदानीमङ्गदः समागत इति द्योत्यते ॥ १६ ॥ १७ ॥

निराकृतेत्याह—निश्श्रेयसेति । निःश्रेयसं कल्याणं परमुद्देश्यं यस्यास्सा ॥ ११ ॥ रूपेति । दक्षिणानां सरलानाम् । विदग्धानामिति यावत् ॥ १२ ॥ बलात् सामर्थ्यात् येन कालेन कर्त्रा । अवशः अस्वतन्त्रः । सुग्रीवस्य वशम् अधीनताम् अवपन्न' प्राप्तः ॥ १३ ॥ अदुःखोपचिता दुःखरहितेत्यर्थः ॥ १४ ॥ मे मया लालितः ॥ १५ ॥ पुत्रं प्रत्याह—कुरुष्वेति । पितरं सुदृष्टं कुरुष्व, पितरं सम्यक्पश्येत्यर्थः॥ १६ ॥ वालिनं प्रत्याह—समाश्वासयेति। यतः प्रवासं प्रस्थितोसि, अतः मूर्ध्नि उपाघ्राय पुत्रं समाश्वासय, सन्देशं सन्दिशस्वेति सम्बन्धः । सन्देशं

---

* " दुर्लभं दर्शनं वत्स " इत्यर्धानन्तरं रामानुजीय—तीर्थीय—टीकाशिरोमणिकारपाठे—" सा समासाद्य भर्तारं पर्यष्वजत भामिनी । इषुणाभिहतं दृष्ट्वा वालिनं कुञ्जरोपमम् " इति श्लोको दृश्यते । तैर्व्याख्यातश्च । सा समासाद्येति ॥ सा अङ्गदं प्रति तथोक्तवती इति ॥

रामेण हि महत्कर्म कृतं त्वामभिनिघ्नता । आनृण्यं च गतं तस्य सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे ॥ १८॥ सकामो भव सुग्रीव रुमां त्वं प्रतिपत्स्यसे । भुङ्क्ष्व राज्यमनुद्विग्नः शस्तो भ्राता रिपुस्तव ॥ १९ ॥ किं मामेवं विलपतीं प्रेम्णा त्वं नाभिभाषसे । इमाः पश्य वरा बह्वीर्भार्यास्ते वानरेश्वर ॥ २० ॥ तस्या विलपितं श्रुत्वा वानर्यः सर्वतश्च ताः । परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशुः ॥ २१ ॥ किमङ्गदं साङ्गदवीरबाहो विहाय यास्यद्य चिरप्रवासम् । न युक्तमेवं गुणसन्निकृष्टं विहाय पुत्रं प्रियपुत्र गन्तुम् ॥ २२॥ किमप्रियं ते प्रियचारुवेष मया कृतं नाथ सुतेन वा ते । सहाङ्गदां मां स विहाय वीर यत्प्रस्थितो दीर्घमितः प्रवासम् ॥ २३ ॥ यद्यप्रियं किंचिदसंप्रधार्य कृतं मया स्यात्तव दीर्घबाहो । क्षमस्व मे तद्धरिवंशनाथ व्रजामि मूर्ध्ना तव वीर पादौ ॥ २४ ॥

रामेणेति । महत् अन्यैरशक्यम् । कर्म कृतम् । आनृण्यं च गतं प्राप्तम् । प्रतिश्रवे प्रतिज्ञाविषये ॥ १८ ॥ सुग्रीवं प्रत्याह—सकाम इति । शस्तः हिंसितः ॥१९॥ वालिनं प्रत्याह—किमिति ॥ २० ॥ तस्या इति । विलपितम् विलापम् ॥२१॥ रामानु०—परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशुरित्यतः परं किमङ्गदमिति श्लोकः । ततः परं किमप्रियमिति श्लोकः। ततः परं यद्यप्रियमिति श्लोकः । ततः परं तथा तु तारेति सर्गान्तश्लोकः॥२१॥ किमङ्गदमिति । साङ्गदौ वीरौ वीर्यवन्तौ बाहू यस्य स तथोक्तः । गुणसन्निकृष्टं गुणैः प्रत्यासन्नम्, गुणैस्तव सदृशमित्यर्थः । हे प्रियपुत्रेति संबुद्धिः । प्रियः पुत्रो यस्य सः प्रियपुत्र इति । इयं स्त्रीजनप्रलापपरिपाटी॥२२॥२३॥यदीति ।

सन्देश्यम् । प्रवासं दीर्घप्रवासम् ॥ १७ ॥ सुग्रीवस्य प्रतिश्रवे प्रतिज्ञाविषये । आनृण्यम् अनृणत्वम् ॥१८॥ सकाम इति । शस्तः हिंसितः ॥१९–२१॥ किमङ्गदमिति । साङ्गदवीरबाहो साङ्गदौ वीरौ वीर्यवन्तौ बाहू यस्य स तथोक्तः । गुणसन्निकृष्टं गुणैः प्रत्यासन्नम् । स्वगुणैस्तव सदृशमित्यर्थः ॥ २२–२४ ॥

तथा तु तारा करुणं रुदन्ती भर्तुः समीपे सह वानरीभिः ।
व्यवस्यत प्रायमुपोपवेष्टुमनिन्द्यवर्णा भुवि यत्र वाली ॥२५॥
इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

ततो निपतितां तारां च्युतां तारामिवाम्बरात् ।
शनैराश्वासयामास हनुमान् हरियूथपः ॥ १ ॥
गुणदोषकृतं जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकम् ।
अव्यग्रस्तदवाप्नोति सर्वं प्रेत्य शुभाशुभम् ॥ २ ॥

असंप्रधार्य अविज्ञाय ॥ २४ ॥ तथा त्विति । प्रायमुपोपवेष्टुं प्रायोपवेशं कर्तुमित्यर्थः । "प्रसमुपोदः पादपूरणे" इति द्विर्वचनम् । अत्र सर्गे श्लोकव्यत्यासो लेखककृतः । अस्मिन् सर्गे षड्विंशतिश्लोकाः ॥ २५ ॥
रामानु०—अस्मिन् सर्गे परिगृह्याङ्गदं दीनं दुःखार्ताः परिचुक्रुशुरित्यतः परम् उपरितनसर्गस्थाः हनुमद्वाक्यभूताः गुणदोषकृतं जन्तुरित्यादयश्चत्वारः श्लोकाः सर्गसाङ्कर्यं च केषुचित् कोशेषु दृश्यते । एतल्लेखकप्रमादकृतमित्यवगन्तव्यम् ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः २०

अथ हनुमत्समाश्वासनमेकविंशे—तत इत्यादि । तारां तारकाम् ॥ १ ॥ गुणेति । जन्तुः गुणदोषकृतं ज्ञानाज्ञानाभ्यां कृतम् । स्वकर्मफलं स्वकर्म वासना हेतुर्यस्य तत्तथोक्तम्। यत् कर्मास्ति तत्तस्य शुभाशुभं फलभूतं सुखं दुःखम्। प्रेत्य लोकान्तरं प्राप्य। अव्यग्रः एकाग्रः सन् अवाप्नोति। अत्र कृतं शुभाशुभरूपं कर्म लोकान्तरे फलदानाय सहैव गच्छतीत्यर्थः । सुग्रीवेणायं मारित इति न मन्तव्यम्, किंतु स्वकर्मणैव हतः। निमित्तमात्रं सुग्रीव इति भावः॥२॥

तथा त्विति । प्रायमुपोपवेष्टुं प्रायोपवेशं कर्तुम्, अनशनदीक्षां कर्तुमित्यर्थः । व्यवस्यत निश्चितवती ॥ २५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां विंशः सर्गः ॥२०॥

॥१॥ गुणदोषकृतमिति । जन्तुः स्वकर्मफलहेतुकं स्वकर्मफलं वासना परम्परया हेतुः यस्य तथोक्तम् गुणदोषकृतं ज्ञानाज्ञानाभ्यां यत्कर्मास्ति तत् । तादित्याविभक्तिकनिर्देशोऽयम्, तस्य शुभाशुभं फलभूतं सुखदुःखं प्रेत्य अव्यग्रः अवाप्नोत्येवेति योजना॥टी०—आश्वासनप्रकारमाह—गुणदोषकृतमिति । सुकृतदुष्कृतफलं सर्वथा सर्वैरनुभाव्यमित्यर्थः॥२॥

शोच्या शोचसि कं शोच्यं दीनं दीनाऽनुकम्पसे । कस्य को वाऽनुशोच्योऽस्ति देहेऽस्मिन् बुद्बुदोपमे ॥ ३ ॥ अङ्गदस्तु कुमारोऽयं द्रष्टव्यो जीवपुत्रया । आयत्यां च विधेयानि समर्थान्यस्य चिन्तय ॥ ४ ॥ जानास्य नियतामेवं भूतानामागतिं गतिम् । तस्माच्छुभं हि कर्तव्यं पण्डिते नैहलौकिकम् ॥५॥ यस्मिन् हरिसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च । वर्तयन्ति कृतांशानि सोऽयं दिष्टान्त मागतः ॥ ६ ॥ यदयं न्यायदृष्टार्थः सामदानक्षमापरः । गतो धर्मजितां भूमिं नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥

नायं शोचनीयः स्वकर्मानुरूपेण गतत्वात् । किंतु स्वात्मैव शोच्यः केन कर्मणा कं लोकं गमिष्यामीति तद्दर्शयति—शोच्येति । स्वयं शोच्या त्वं कं प्रति शोचसि । स्वयं दीना कं दीनम् अनुकम्पसे दयसे । बुद्बुदो पमे जलबुद्बुदवदस्थिरे देहे । निमित्तसप्तमी । कस्य को वाऽनुशोच्योऽस्ति, सर्वेषामप्यस्थिरत्वाविशेषात् । स्वयं स्थिर एव ह्यस्थिरं शोचेदिति भावः॥३॥ अङ्गदस्त्विति । द्रष्टव्यः परिपालनीयः । आयत्याम् उत्तरकाले । समर्थानि हितानि ॥४॥ जानासीति । अनियतामागतिं गतिम्, अस्थिरतामिति यावत् । शुभम् और्ध्वदैहिकम् । ऐहलौकिकं रोदनादिकम्॥५॥ यस्मिन्निति । यस्मिन् विषये । हरीत्यविभक्तिकनिर्देशः । हरीणामित्यर्थः । कृतांशानि कृतविभागानि । सन्ति वर्तयन्ति जीवनं कुर्वन्ति सोऽयं दिष्टान्तं दिष्टस्य दैवकल्पितकालस्य अन्तं समाप्तिम् । "कालो दिष्टोऽप्यनेहापि" इत्यमरः । बहून् स्वजनान् जीव यित्वा गतः स्वसुकृतफलं प्राप्तुं गतः । अतः स न शोच्य इति भावः ॥ ६ ॥ यदिति । न्यायदृष्टार्थः शास्त्रदृष्टतत्त्वार्थः । साम दुःखितानां स्वजनानां

शोच्येति । दीनमित्यत्रापि कमिति सम्बध्यते । अनुशोकः अनुबन्धशोकः । सर्व प्राणिशरीराणामनित्यतया सर्वेषां शोच्यत्वेन न कुत्रापि शोकः कार्य इत्याह न शोच्येति ॥ ३ ॥ अङ्गदस्त्विति । आयत्याम् उत्तरकाले । विधेयानि कर्तव्यानि । समर्थानि सप्रयोजकानि । अस्य अङ्गदस्य ॥ ४ ॥ पण्डिते इति सम्बुद्ध्यन्तमेतत् । शुभम् और्ध्वदैहिकं हि कर्तव्यम् । ऐहलौकिकं रोदनादिकं न कर्तव्यम् । यस्मिन् वर्तयन्ति जीवनं कुर्वन्ति । कृतांशानि कृतविभागानि । दिष्टान्तं परिकल्पित कालान्तम्, मरणमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ न्यायदृष्टार्थः न्यायेन नीतिमार्गेण दृष्टार्थः

सर्वे हि हरिशार्दूलाः पुत्रश्चायं तवाङ्गदः। इदं हर्यृक्षराज्यं च त्वत्सनाथमनिन्दिते ॥८॥ ताविमौ शोकसन्तापौ शनैः प्रेरय भामिनि । त्वया परिगृहीतोऽयमङ्गदः शास्तु मेदिनीम् ॥ ९ ॥ सन्ततिश्च यथा दृष्टा कृत्यं यच्चापि साम्प्रतम्। राज्ञस्तत्क्रियतां तावदेष कालस्य निश्चयः ॥ १०॥ संस्कार्यो हरिराजश्च अङ्गदश्चाभिषिच्यताम् । सिंहासनगतं पुत्रं पश्यन्ती शान्तिमेष्यसि ॥ ११ ॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा भर्तृव्यसनपीडिता।अब्रवीदुत्तरं तारा हनुमन्तमवस्थितम् ॥ १२ ॥ अङ्गदप्रतिरूपाणां पुत्राणामेकतः शतम्। हतस्याप्यस्य वीरस्य गात्रसंश्लेषणं वरम् ॥ १३॥

सान्त्वनम् । दानम् अभीष्टार्थदानम् । क्षमा तत्कृतापराधसहनम् । एतासु परः सक्तः अयम् । धर्मजितां स्वाधीनधर्माधर्मकाणाम् । भूमिं लोकम् । यत् यस्मात् गतः । तस्मान्नैनं शोचितुमर्हसि ॥ ७ ॥ सर्व इति । हरीणाम् ऋक्षाणां च राज्यं त्वत्सनाथं त्वया सनाथम् ॥ ८ ॥ रामानु०—हर्यृक्षपतिराज्यं चेति पाठः । अन्यथा वक्ष्यमाणाङ्गदाभिषेकवचनविरोधः स्यात् ॥ ८ ॥ ताविमाविति । ताविमौ शोकसन्तापौ शोकतत्कृततापौ । शनैः क्रमेण प्रेरय निवर्तय । भर्तृमरणशोकस्य सद्यो दुस्त्यजत्वादिति भावः॥९॥रामानु०—ताविमौ शोकसन्तापौ शनैः प्रेरय भामिनीति पाठः।प्रेरय निवर्तय । त्वयेति । अङ्गदाभिषेचनं तारादुःखशान्तये दर्शितम्॥९॥ संततिश्चेति । संततिश्च यथा दृष्टा यत्प्रयोजनकः सन्तानो लब्धः । साम्प्रतम् इदानीम् । यच्च कृत्यं कर्तुं योग्यं तत्सर्वं राज्ञः क्रियताम् । एष निश्चयोऽस्य कालस्य योग्य इति शेषः । नतु शोक इति भावः । पुत्रोत्पादनफलमौर्ध्वदैहिकं क्रियतामित्यर्थः॥१०॥ उक्तमर्थं वाचा दर्शयति—संस्कार्य इति । शान्ति दुःखशमम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अङ्गदेति । अङ्गदप्रतिरूपाणाम् अङ्गदतुल्यानां दृष्टप्रयोजन इत्यर्थः । धर्मजितां वशीकृतधर्माणां भूमिं स्थानम् ॥ ७ ॥ त्वत्सनाथं त्वया सनाथम् ॥ ८ ॥ ताविमाविति । तौ इमौ हरिशार्दूलम् अङ्गदम् प्रेरय निवर्तय । दुःखादिति शेषः ॥ ९ ॥ सन्ततिश्च यथा दृष्टा यत्प्रयोजनसन्तानो लब्ध इत्यर्थः । यत्कृत्यं साम्प्रतं योग्यम् तत्सर्वं राज्ञः क्रियताम् । एष निश्चयः कर्तव्यत्वेन विहितोयं निश्चयः । कालस्य वर्तमानस्य सम्बन्धीत्यर्थः ॥ १० ॥ सन्ततिरित्याद्युक्तमेव स्फुटयति—संस्कार्य इति ॥ ११ ॥ पतिव्रताधर्ममनुसृत्याह—सा तस्येति ॥ १२ ॥ अङ्गदेति ।

न चाहं हरिराजस्य प्रभवाम्यङ्गदस्य वा । पितृव्यस्तस्य सुग्रीवः सर्वकार्येष्वनन्तरः ॥ १४ ॥ न ह्येषा बुद्धिरास्थेया हनुमन्नङ्गदं प्रति । पिता हि बन्धुः पुत्रस्य न माता हरिसत्तम ॥ १५ ॥ न हि मम हरि राजसंश्रयात् क्षमतर मस्ति परत्र चेह वा । अभिमुखहतवीरसेवितं शयन मिदं मम सेवितुं क्षमम् ॥ १६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

वीक्षमाणस्तु मन्दासुः सर्वतो मन्दमुच्छ्वसन् ।
आदावेव तु सुग्रीवं ददर्श त्वात्मजाग्रतः ॥ १ ॥

पुत्राणां सत्पुत्राणां शतम् एकतः एकत्र एकतुलायामस्तु । हतस्याप्यस्य गात्रसंश्लेषणं गाढालिङ्गनम् एकतोऽस्तु । तयोर्मध्ये भर्तृसंश्लेषणमेव वर मित्यर्थः ॥ १३ ॥ संस्कार्यं इत्यस्योत्तरमाह—न चेति । हरिराजस्य न प्रभवामि तस्य संस्कारकरणे न समर्थास्मि। अङ्गदस्य वा न प्रभवामि तस्य राज्याभिषेक करणे न प्रभवामीत्यर्थः ॥ १४ ॥ न हीति । नास्थेया नादर्तव्या । न कर्तव्ये त्यर्थः । पिता पितृव्यः ॥ १५ ॥ नहीति । परत्र परलोके । इह अस्मिन् लोके शत्र्वभिमुखतया हतः अभिमुखहतः स चासौ वीरश्च तेन सेवितम् ॥ १६ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभू० मुक्ताहारा० किष्किन्धाकाण्ड० एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

एवममोघरामशराभिघातेन मोहसमाविष्टं वालिनं मृतं निश्चित्य संस्कारादि करणाय त्वरमाणे हनुमति दैवात्किंचित्समाश्वस्तो वाली कर्तव्यभागं

पुत्राणामेकतश्शतम्: एकं शतम्, भवत्विति शेषः । तदपेक्षया अस्य गात्रसंश्लेषणं वरमित्यर्थः ॥ १३ ॥ वानरराज्याङ्गदयोरनाथत्वात्त्वया स्थातव्यमित्यत आह—न चेति । कस्तर्हि नाथ इत्यत आह पितृव्य इति । अनन्तरः प्रत्यासन्नः ॥ १४ ॥ एषा बुद्धिः अङ्गदाभिलाषिका बुद्धिः नास्थेया न स्मरणीया। पिता सुग्रीवः ॥ १५ ॥ स्वनिश्चयं निगमयति—नहीति ॥ १६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायण तत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायामेकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

वीक्षमाण इति । सर्वतो वीक्षमाण इत्यादिना वालिजीवस्य प्रतीयमानत्वेऽप्यमोघ

तं प्राप्तविजयं वाली सुग्रीवं प्लवगेश्वरः । आभाष्य व्यक्तया वाचा सस्नेहमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ सुग्रीव दोषेण न मां गन्तुमर्हसि किल्बिषात् । कृष्यमाणं भविष्येण बुद्धिमोहेन मां बलात् ॥ ३ ॥ युगपद्विहितं तात न मन्ये सुखमावयोः । सौहार्दं भ्रातृयुक्तं हि तदिदं तात नान्यथा ॥ ४ ॥ प्रतिपद्य त्वमद्यैव राज्यमेषां वनौकसाम् । मामप्यद्यैव गच्छन्तं विद्धि वैवस्वतक्षयम् ॥५॥ जीवितं च हि राज्यं च श्रियं च विपुलामिमाम् । प्रजहाम्येष वै तूर्णं महच्चागर्हितं यशः ॥ ६ ॥

नियच्छति द्वाविंशे—वीक्षमाण इत्यादि। मन्दासुः अल्पप्राणः॥१॥ रामानु०—नन्वत्र वीक्षमाण इत्यादिना वालिनो जीवनं प्रतीयते । पूर्वसर्गे मरणोत्तरकालीनसंस्कारादिविधानं हनुमता कथमुच्यत इति चेत् अमोघरामबाणाभिघातेन मोहसमाविष्टं वालिनं मृतं निश्चित्य तथोक्तवानिति न दोषः ॥१॥ तमिति । आभाष्य सम्बोध्य ॥ २ ॥ सुग्रीवेति । किल्बिषात् राज्यविवासनदारहरणरूपकिल्बिषाद्धेतोः। मां दोषेण गन्तुं दोषसहितं ज्ञातुं नार्हसि, किंतु भविष्येण भाविफलेन हेतुना जातेन बुद्धिमोहेन बलात्कृष्यमाणं मां गन्तुमर्हसि ॥ ३ ॥ युगपदिति । आवयोः भ्रात्रोः भ्रातृयुक्तं भ्रातृत्वप्रयुक्तम् । सौहार्दं सुखं राज्यसुखं च । एतदुभयं दैवेनयुगपन्न विहितम् । मन्ये ध्रुवम् । अव्ययमेतत् । तदिदं दैवकृतं युगपदविधानम् । अन्यथा न हि अन्यप्रकारं न भवति हि ॥ ४ ॥ प्रतीति । प्रतिपद्य, पालयेति शेषः । यद्वा प्रतिपद्य प्राप्नुहि। ल्यबन्तोऽयम् । वैवस्वतक्षयं यमगृहम् ॥ ५ ॥ जीवितमिति । अगर्हितं यशः

रामबाणघातेन मरणस्य निश्चितत्वात् पूर्वसर्गे'संस्कार्यो हरिराजः' इति हनुमदुक्तेर्न दोषः ॥ १ ॥ तमिति । आभाष्य सम्बोध्य ॥ २ ॥ सुग्रीवेति । किल्बिषात् राज्यविवासनदारापहरणाकिल्बिषाद्धेतोः मां दोषेण गन्तुं दोषसहितं ज्ञातुं नार्हसि, किन्तु भविष्येण, भाविफलेन हेतुना जातेनद्धिमोहेन बलात्कृष्यमाणं मां ज्ञातुमर्हसीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ मन्य इत्येतदव्ययम् । यः आवयोः भ्रातृसौहार्दं भ्रातृत्वप्रयुक्तं सुखं राज्यसुखं च तदुभयं दैवेनयुगपन्न विहितं मन्ये ध्रुवम्, तदिदं दैवकृतं युगपद विधानम् अन्यथा नहि अन्यप्रकारं न भवति हीति ॥ ४ ॥ ५ ॥ जीवितमिति ।

अस्यां त्वहमवस्थायां वीर वक्ष्यामि यद्वचः । यद्यप्य सुकरं राजन् कर्तुमेव तदर्हसि ॥ ७॥ सुखार्हं सुखसंवृद्धं बालमेनमबालिशम्। बाष्पपूर्णमुखं पश्य भूमौ पतित मङ्गदम् । मम प्राणैः प्रियतरं पुत्रं पुत्रमिवौरसम् ॥ ८ ॥ मया हीनमहीनार्थं सर्वतः परिपालय । त्वमेवास्य हि दाता च परित्राता च सर्वतः । भयेष्वभयदश्चैव यथाऽहं प्लवगेश्वर ॥ ९ ॥ एष तारात्मजः श्रीमांस्त्वया तुल्य पराक्रमः। रक्षसां तु वधे तेषामग्रतस्ते भविष्यति ॥ १०॥ अनुरूपाणि कर्माणि विक्रम्य बलवान् रणे । करिष्य त्येष तारेयस्तरस्वी तरुणोऽङ्गदः ॥ ११ ॥ सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये । औत्पातिके च विविधे सर्वतः परिनिष्ठिता॥ १२॥ यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्यं तन्मुक्त संशयम् । नहि तारामतं किंचिदन्यथा परिवर्तते ॥ १३ ॥

केनाप्यवध्यो वालीति प्रसिद्धं यशः ॥ ६ ॥ अस्यामवस्थायां चरमावस्थायां यद्वचो वक्ष्यामि एतद्यद्यप्यसुकरं तथाप्यवश्यं कर्तुमर्हसि । मदुक्तरीत्या राजा भवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ सुखार्हमिति । वयसा बालमप्यबालिशं बालबुद्धिरहितम् ॥ ममेति। प्राणैः प्राणेभ्यः। मम पुत्रं त्वम् औरसम् पुत्रमिव पश्येति संबन्धः॥८॥ मयेत्यादि । अस्य अङ्गदस्य दाता, वस्त्राभरणादीनामिति शेषः । सर्वतः शत्रुभ्यः परित्राता । भयेष्वभयदः शत्रुपुत्रत्वेन स्थानान्निष्कासनादिभयहेतुषु विषये अभयदः ॥ ९–११ ॥ सुषेणेति । अर्थसूक्ष्मविनिश्चये सूक्ष्मार्थविनि श्चये । औत्पातिके उत्पातविषयज्ञाने च । परिनिष्ठिता सञ्जातनिष्ठा । समर्थेति यावत् ॥ १२ ॥ यदिति । न परिवर्तते न भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अगर्हितं यशः वाली केनाप्य वध्योऽप्रधृष्यश्चेति प्रसिद्धं यशः ॥ ६॥७ ॥ टी०–अबा लिशं विवेकिनम् । प्राणैः प्राणेभ्यः॥८॥सर्वतः सर्वेष्वर्थेषु। अहीनार्थं परिपालय पूर्णकामं कुर्वित्यर्थः॥९–११॥ सुषेणेति । अर्थसूक्ष्मविनिश्चये दुर्जयकार्यनिश्चय इत्यर्थः। औत्पातिके उत्पातोद्भवज्ञान इत्यर्थः । सर्वतः परिनिष्ठिता सर्वत्र चतुरेत्यर्थः ॥ टी०–ननु समुद्रसञ्जातायास्तारायास्सुषेण दुहितृत्वं कथमिति चेत् ? तत्र क्षीराब्धिमथनसमयोत्पन्नां तारां दृष्ट्वा सुषेणो वामं करमग्रहीत् वाली तु ताराया

राघवस्य च ते कार्यं कर्तव्यमविशङ्कया । स्यादधर्मो ह्यकरणे त्वां च हिंस्याद्विमानितः ॥ १४ ॥ इमां च मालामाधत्स्व दिव्यां सुग्रीव काञ्चनीम् । उदारा श्रीः स्थिता ह्यस्यां संप्रजह्यान्मृते मयि ॥ १५ ॥ इत्येवमुक्तः सुग्रीवो वालिना भ्रातृसौहृदात् । हर्षं त्यक्त्वा पुनर्दीनो ग्रहग्रस्त इवोडुराट् ॥ १६ ॥ तद्वालिवचनाच्छान्तः कुर्वन्युक्तमतन्द्रितः । जग्राह सोऽभ्यनुज्ञातो मालां तां चैव काञ्चनीम् ॥ १७ ॥ तां मालां काञ्चनीं दत्त्वा वाली दृष्ट्वाऽऽत्मजं स्थितम् । संसिद्धः प्रेत्यभावाय स्नेहादङ्गदमब्रवीत् ॥ १८ ॥ देशकालौ भजस्वाद्य क्षममाणः प्रियाप्रिये । सुखदुःखसहः काले सुग्रीववशगो भव ॥ १९ ॥ यथा हि त्वं महाबाहो लालितः सततं मया । न तथा वर्तमानं त्वां सुग्रीवो बहु मंस्यते ॥ २० ॥

राघवस्य चेति । विमानितः, राघव इति शेषः ॥ १४ ॥ इमामिति । संप्रजह्यान्मृते मयि मृते सति श्रीरिमां काञ्चनीं मालां संप्रजह्यात् । ततः पूर्वमेव मयि जीवति गृहाणेति भावः ॥ १५ ॥ रामानु०—संप्रजह्याः संप्रजहि । शत्रूनिति शेषः ॥ १५ ॥ इतीति । दीनः अभूदिति शेषः । ग्रहग्रस्तः राहुग्रस्तः ॥ १६ ॥ तदिति । तत्तदनन्तरम् । शान्तः त्यक्तवैरः ॥ १७ ॥ तामिति । प्रेत्यभावाय मरणाय । संसिद्धः कृतनिश्चयः ॥ १८ ॥ अद्य मत्प्रयाणानन्तरम् । देशकालौ भजस्व । गत्यर्था ज्ञानार्थाः । देशकालौ जानीहि । अस्मिन् देशे अस्मिन् काले च एवं वर्तितव्यम् एवं न वर्तितव्यमिति विवेचयेत्यर्थः । प्रियाप्रिये क्षममाणः । प्रभोः प्रियवचनवदप्रियवचनमपि सोढव्यमित्यर्थः । काले सुखदुःखसहः । दुःखकाले

दक्षिणं करमगृह्णात् । तदा अन्योन्यं विवादे सति देवैः सुषेणदुहितृत्वं तारायाः वालिनोजायात्वं च निश्चितम् । तदुक्तं स्कान्दे—"देवैः सुषेणकलहे पुत्रीति प्रतिपादिता । सुषेणो दुहितुस्तस्याः स्वयंवरमकल्पयत् । इत्थमूढा कपीन्द्रेण तारा सर्वाङ्गसुन्दरी । सुग्रीवमेकदा रात्रौ रूपसादृश्यमोहिता । प्रार्थयामास कामार्ता रन्तुं रतिवती प्रभुम् । न मयाऽयोनिजातायां गमनं लोकगर्हितम् ॥" इति ॥ अत एव यदेषेति ॥ १२–१५ ॥ इत्येवमिति । दीनः अभूदिति शेषः ॥ १६ ॥ तदिति । तत् तदनन्तरम् । शान्तः त्यक्तवैरः ॥ १७ ॥ प्रेत्यभावाय संसिद्धः निश्चितमरण इत्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रियाप्रियौ

मास्यामित्रैर्गतं गच्छेर्मा शत्रुभिररिंदम । भर्तुरर्थपरो दान्तः सुग्रीववशगो भव ॥ २१ ॥ न चातिप्रणयः कार्यः कर्तव्योऽप्रणयश्च ते।उभयं हि महान् दोषस्तस्मादन्तरदृग्भव ॥ २२ ॥ इत्युक्त्वाऽथ विवृत्ताक्षः शरसंपीडितो भृशम्। विवृतैर्दशनैर्भीमैर्बभूवोत्क्रान्तजीवितः ॥ २३ ॥ ततो विचुक्रुशुस्तत्र वानरा हरियूथपाः । परिदेवयमानास्ते सर्वे प्लवगपुङ्गवाः ॥ २४ ॥ किष्किन्धा ह्यद्य शून्याऽसीत्स्वर्गते वानराधिपे। उद्यानानि च शून्यानि पर्वताः काननानि च । हते प्लवग शार्दूले निष्प्रभा वानराः कृताः ॥ २५ ॥ यस्य वेगेन महता काननानि वनानि च। पुष्पौघेणानुबध्यन्ते करिष्यति तदद्य कः॥२६॥

सुखं सुखकाले दुःखं च सहमान इत्यर्थः। सुग्रीववशगो भव सुग्रीवपरतन्त्रो भव॥ १९ ॥ २० ॥ मास्येति । अस्य सुग्रीवस्यामित्रैर्गतं प्राप्तं पुरुषं मा गच्छेः। अस्य शत्रुमित्रं न भजेरित्यर्थः। शत्रुभिः सह च मा गच्छेः ॥ २१ ॥ न चेति। अतिप्रणयः अतिस्नेहः, अप्रणयः स्नेहाभावश्च । अन्तरदृग्भव मध्यमभावमवलम्बस्वेत्यर्थः ॥ २२ ॥ इतीति । विवृत्ताक्षः भ्रामितनेत्रः । विवृतैः प्रकाशितैः, अत एव भीमैः। दशनैः दन्तैरुपलक्षितः । उत्क्रान्तजीवितः उद्गतप्राणः ॥२३॥ तत इति। परिदेवयमानाः रुदन्त इत्यर्थः । प्लवगपुङ्गवाः बलेन श्रेष्ठाः । पुनश्च हरियूथपाः यूथस्य निर्वोढारः । वानराः वानरजातयः ॥२४॥ परिदेवनमेवाह—किष्किन्धेत्यादिना। शून्या शून्यप्राया ॥ २५ ॥ यस्येति । वेगेन पराक्रमेण। काननानि अरण्यानि । वनानि जलानि, सरांसीत्यर्थः। पुष्पौघेण अनुबध्यन्ते सम्बध्यन्ते, सदा पुष्पितानि भवन्तीत्यर्थः । तत्पुष्पानु

अनुकूलप्रतिकूलव्यापारौ ॥ १९ ॥ २० ॥ अस्य सुग्रीवस्य अमित्रैर्गतं संसृष्टं पुरुषं मा गच्छ, शत्रुभिश्च सह मा गच्छ। अस्य अमित्रानमित्रसम्बन्धिनश्च वर्जयेत्यर्थः॥२१॥ न चेति। अन्तरदृग्भव मध्यमभावमवलम्बस्वेत्यर्थः । यद्वा उपदेश्यं रहस्यमाह न चेति। अवसरज्ञानपुरःसरं मध्यमभावमवलम्बस्वेत्यर्थः ॥२२—२५ ॥ यस्येति। यस्य महता वेगेन काननानि निबिडारण्यानि, वनानि विरलारण्यानि पुष्पौघैः सह

येन दत्तं महद्युद्धं गन्धर्वस्य महात्मनः । गोलभस्य महाबाहो दश वर्षाणि पञ्च च ॥२७॥ नैव रात्रौ न दिवसे तद्युद्धमुपशाम्यति। ततस्तु षोडशे वर्षे गोलभो विनिपातितः ॥ २८ ॥ हत्वा तं दुर्विनीतं तु वाली दंष्ट्राकरालवान् । सर्वाभयकरोऽस्माकं कथमेष निपातितः॥२९॥ हते तु वीरे प्लवगाधिपे तदा प्लवङ्गमास्तत्र न शर्म लेभिरे। वनेचराः सिंहयुते महावने यथा हि गावो निहते गवांपतौ ॥३०॥ ततस्तु तारा व्यसनार्णवाप्लुता मृतस्य भर्तुर्वदनं समीक्ष्य सा। जगाम भूमिं परिरभ्य वालिनं महाद्रुमं छिन्नमिवाश्रिता लता ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

बन्धनम् । अद्य तु वालिमरणानन्तरकाले । यद्वा वनानि क्षुद्रारण्यानि । यस्मिन् वालिनि गच्छति सति तदूरुवेगेनाविशेषेण सर्वाणि वनानि पुष्पैः सहानुगच्छन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥ येनेति । गोलभस्य गोलभाख्यस्य । उपशाम्यति उपाशाम्यत् । भूते लट् । दंष्ट्राकरालवान् करालदंष्ट्रावान् । परनिपातः ॥ २७–२९ ॥ रामानु०–दंष्ट्राकरालवान् । भावप्रधानो निर्देशः । दंष्ट्राभ्यां करालवान् ॥ २७--२९ ॥ हत इति । शर्म सुखम् । सिंहयुत इति । सिंहस्थानीयो रामः ॥३०॥ ततस्त्विति । व्यसनार्णवे आप्लुता मग्नेति यावत् ॥ ३१ ॥ इति श्रीगो०श्रीरामायणभूषणे०मुक्ताहारा०किष्किन्धाकाण्ड०द्वाविंशः सर्गः॥२२॥

अनुबध्यन्ते अनुबद्धानि क्रियन्ते, तदद्य कः करिष्यति ? लघुतरपुष्पौघैस्सह गुरुतरारण्यवनानां स्वानुगमन मिदानीं को वा करिष्यतीत्यर्थः ॥ २६॥ गोलभस्य गोलभाख्यस्य । उपशाम्यति । भूते लट् ॥ २७ ॥ षोडशे षोडशतमे ॥ २८ ॥ तं हत्वेति । दंष्ट्राकरालवान् करालदंष्ट्रावानित्यर्थः ॥ २९–३१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

स०–आवर्त सम्यक्प्रक्षके । नन्द्यादित्वाल्ल्युः । वालिनि हते सति अचराः जडप्रायास्सन्तः शर्म न लेभिरे । द्वितीयवनेचरशब्दो वानरपरः । गवांपतौ गोपाले । अलुक्समासत्वाद्वा पतिरित्याख्यात इत्यादि रीत्या वा साधुरयं शब्दः ॥ ३० ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

ततः समुपजिघ्रन्ती कपिराजस्य तन्मुखम् । पतिं लोका च्च्युतं तारा मृतं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ शेषे त्वं विषमे दुःखमकृत्वा वचनं मम । उपलोपचिते वीर सुदुःखे वसुधा तले ॥ २ ॥ मत्तः प्रियतरा नूनं वानरेन्द्र मही तव । शेषे हि तां परिष्वज्य मां च न प्रतिभाषसे ॥ ३ ॥ सुग्रीवस्य वशं प्राप्तो विधिरेष भवत्यहो । सुग्रीव एव विक्रान्तो वीर साहसिकप्रिय ॥४॥ ऋक्षवानरमुख्यास्त्वां बलिनः पर्युपासते । एषां विलपितं कृच्छ्रमङ्गदस्य च शोचतः । मम चेमां गिरं श्रुत्वा किं त्वं न प्रतिबुध्यसे ॥ ५ ॥ इदं तद्वीरशयनं यत्र शेषे हतो युधि । शायिता निहता यत्र त्वयैव रिपवः पुरा ॥ ६ ॥ विशुद्धसत्त्वाभिजन प्रिययुद्ध मम प्रिय । मामनाथां विहायैकां गतस्त्वमसि मानद ॥७॥

अथ मरणानन्तरं ताराविलापस्त्रयोविंशे—ततः समुपजिघ्रन्तीत्यादि । लोकाच्च्युतम् अस्माल्लोकाच्च्युतम् । स्वर्गतमित्यर्थः ॥१॥ शेष इति । दुःख मित्येतत् क्रियाविशेषणम् । सुदुःखे सुतरां दुःखकरे ॥ २ ॥ ३ ॥ सुग्री वस्येति । त्वं सुग्रीवस्य त्वत्तो बहुशः कान्दिशीकस्य वशं प्राप्तः । सुग्रीव एव विक्रान्त इत्येषः विधिः दैवव्यापारः । अहो आश्चर्यकरो भवति ॥ ४ ॥ ऋक्षवानरेति । कृच्छ्रं दुःखम् ॥ ५ ॥ इदमिति । युधि हतो यत्र शेषे । पुरा त्वया निहता रिपवो यत्र शायिताः तदिदं वीरशयनमित्यन्वयः । युद्धपरायणस्य तव युद्धेनैव मरणं प्राप्तं खल्विति भावः ॥ ६ ॥ विशुद्धसत्त्वाभिजनेति ।

तत इति । लोकाच्च्युतम् अस्माल्लोकाद्भिन्नस्य लोकान्तरं प्राप्तमित्यर्थः । बन्धु जनाद्वियुक्तमिति वा ॥१॥ शेष इति । दुःखं यथा तथा सुदुःखे सुतरां दुःखकरे ॥२॥३॥ टी०—सुग्रीव एव विक्रान्तो भवतीति यत् एष विधिरहो इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ इदमिति । युधि हतो यत्र शेषे, पुरा त्वया निहता रिपवो यत्र शायिताः तदिदं वीरशयनमिति योजना । युद्धपरायणस्य तव युद्धेनैव मरणं प्राप्तमिति भावः ॥ ६–८ ॥

स०—लोकात् देहात् च्युतम् ॥ लोकश्रुतेति पाठे—श्रुता प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ १ ॥ वि०—उपलैः पाषाणैः उपचिते व्याप्ते । सुदुःखे सुतरां दुःखकरे ॥ २ ॥

शूराय न प्रदातव्या कन्या खलु विपश्चिता । शूरभार्यां हतां पश्य सद्यो मां विधवां कृताम् ॥ ८ ॥ अवभग्नश्च मे मानो भग्ना मे शाश्वती गतिः । अगाधे च निमग्नाऽस्मि विपुले शोकसागरे ॥ ९ ॥ अश्मसारमयं नूनमिदं मे हृदयं दृढम् । भर्तारं निहतं दृष्ट्वा यन्नाद्य शतधा गतम् ॥ १० ॥ सुहृच्चैव हि भर्ता च प्रकृत्या मम च प्रियः । आहवे च पराक्रान्तः शूरः पञ्चत्वमागतः ॥ ११ ॥ पतिहीना तु या नारी कामं भवतु पुत्रिणी । धनधान्यैः सुपूर्णापि विधवेत्युच्यते जनैः ॥ १२ ॥ स्वगात्रप्रभवे वीर शेषे रुधिरमण्डले । कृमिरागपरिस्तोमे त्वमात्मशयने यथा ॥ १३ ॥ रेणुशोणितसंवीतं गात्रं तव समन्ततः । परिरब्धुं न शक्नोमि भुजाभ्यां प्लवगर्षभ ॥ १४ ॥ कृतकृत्योऽद्य सुग्रीवो वैरेऽस्मिन्नतिदारुणे । यस्य रामविमुक्तेन हतमेकेषुणा भयम् ॥ १५ ॥

कूटयुद्धाभावाद्विशुद्धबल । सत्कुलप्रसूतत्वाद्विशुद्धकुल ॥ ७ ॥ रामानु०–प्रिययुद्ध युद्धपरायण ॥ ७ ॥ शूरायेति । अप्रदातव्यत्वे हेतुमाह शूरभार्यामिति ॥ ८ ॥ अवभग्नश्चेति । गतिः पतिशुश्रूषेत्यर्थः। यद्वा गम्यत इति गतिः, सुखमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अश्मसारेति । अश्मसारमयत्वे हेतुः दृढमिति ॥ १० ॥ हृदयभेदने हेतुमाह–सुहृदिति । पञ्चत्वं मरणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्वगात्रेति । कृमेः इन्द्रगोपस्य राग इव रागो यस्मिन् स क्रिमिरागः परिस्तोमः आस्तरणं

अवभग्न इति । शाश्वती गतिः, गम्यत इति गतिरिति व्युत्पत्त्या प्राप्यभूतपतिशुश्रूषोच्यते । मानः त्वत्कलत्रमहमित्येवंरूपः ॥ ९ ॥ १० ॥ हृदयभेदने हेतुमाह–सुहृदिति ॥ ११ ॥ पतिरहितेपि पुत्रिण्या त्वया एतादृशः शोको न कार्य इत्यत आह–पतिहीनेति॥१२॥ कृमिरागो लाक्षारञ्जितः परिस्तोमः कुथो यस्मिन् तत्तथा । "क्रिमिरागं वदन्त्यार्यालाक्षिकं प्रियदर्शनम्" इत्युत्पलमाला । यद्वा कृमेः इन्द्रगोपस्य राग इव रागो यस्य सः कृमिरागः, परिस्तोमो यस्मिन् शयने तत्तथा ॥ १३ ॥ १४ ॥ यस्य सुग्रीवस्य । अस्मिन्नतिदारुणे वैरे सति, वालिना सहेति शेषः । रामविमुक्तेन

शरेण हृदि लग्नेन गात्रसंस्पर्शने तव । वार्यामि त्वां निरीक्षन्ती त्वयि पञ्चत्वमागते ॥ १६ ॥ उद्बबर्ह शरं नीलस्तस्य गात्रगतं तदा । गिरिगह्वरसंलीनं दीप्तमाशीविषं यथा ॥ १७ ॥ तस्य निष्कृष्यमाणस्य बाणस्य च बभौ द्युतिः । अस्तमस्तकसंरुद्धो रश्मिर्दिनकरादिव ॥ १८ ॥ पेतुः क्षतजधारास्तु व्रणेभ्यस्तस्य सर्वशः । ताम्रगैरिकसंपृक्ता धारा इव धराधरात् ॥ १९ ॥ अवकीर्णं विमार्जन्ती भर्तारं रणरेणुना । अस्रैर्नयनजैः शूरं सिषेचास्त्रसमाहतम् ॥ २० ॥ रुधिरोक्षितसर्वाङ्गं दृष्ट्वा विनिहतं पतिम् । उवाच तारा पिङ्गाक्षं पुत्रमङ्गदमङ्गना ॥ २१ ॥ अवस्थां पश्चिमां पश्य पितुः पुत्र सुदारुणाम् । सम्प्रसक्तस्य वैरस्य गतोऽन्तः पापकर्मणा ॥ २२ ॥

यस्मिन् स तथा ॥ १२--१५ ॥ शरेणेति । वार्यामि वारितास्मीत्यर्थः ॥ १६ ॥ उद्बबर्हेति । उद्बबर्ह उद्धृतवान् । नीलः सुग्रीवसेनापतिः ॥ १७ ॥ तस्येति । निष्कृष्यमाणस्य तस्य द्युतिः । अस्तमस्तकसंरुद्धः अस्ताद्रिशिखरनिरुद्धः । दिनकरादुद्गच्छन् रश्मिरिव बभौ । पूर्वश्लोकोक्तसर्पसाम्यापेक्षया चशब्दः ॥ १८ ॥ पेतुरिति । व्रणेभ्यः इति बहुवचनं पाशाधिकरणन्यायेनावयवबहुत्वात् । यद्वा शिलापादपप्रहारकृतव्रणानि एतावत्पर्यन्तं शोणितनिर्गमशून्यतया स्थितानि इदानीं शरव्रणाच्छोणितनिर्गमकाले सर्वेभ्योपि शोणितानि सुस्रुवुरित्यर्थः । इदानीं रुधिरनिर्गमादेतावत्पर्यन्तं सर्वात्मना प्राणो न गत इति गम्यते ॥ १९--२१ ॥ अवस्थामिति । पापकर्मणा पापरूपकर्मणा सम्प्र

एकेषुणा भयं हृतं सः अद्य कृतकृत्य इति योजना ॥ १५ ॥ त्वयि पञ्चत्वमागते सति त्वां निरीक्षन्त्यहम् तव संस्पर्शने विषये हृदि लग्नेन शरेण वार्यामि वारितास्मीत्यन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तस्येति । निष्कृष्यमाणस्य तस्य बाणस्य द्युतिः, अस्तमस्तकसंरुद्धः अस्ताद्रिशिखरसंरुद्धो दिनकरादुद्गच्छन् रश्मिरिव बभौ ॥ १८ ॥ पेतुरिति । शरपादपशिलाजनितव्रणापेक्षया व्रणेभ्य इति बहुवचनप्रयोगः ॥ १९--२१ ॥ अवस्थामिति । पापकर्मणा पापरूपकर्मणा । सम्प्रसक्तस्य प्राप्तस्य वैरस्यान्तो गतः

बालसूर्योद्यततनुं प्रयान्तं यमसादनम् । अभिवादय राजानं पितरं पुत्र मानदम् ॥२३॥ एवमुक्तः समुत्थाय जग्राह चरणौ पितुः । भुजाभ्यां पीनवृत्ताभ्यामङ्गदोऽह मिति ब्रुवन् ॥२४॥ अभिवादयमानं त्वामङ्गदं त्वं यथा पुरा । दीर्घायुर्भव पुत्रेति किमर्थं नाभिभाषसे ॥ २५ ॥ अहं पुत्रसहाया त्वामुपासे गतचेतसम् । सिंहेन निहतं सद्यो गौः सवत्सेव गोवृषम् ॥ २६ ॥ इष्ट्वा सङ्ग्रामयज्ञेन रामप्रहरणाम्भसि । अस्मिन्नवभृथे स्नातः कथं पत्न्या मया विना ॥ २७ ॥ या दत्ता देवराजेन तव तुष्टेन संयुगे । शातकुम्भमयीं मालां तां ते पश्यामि नेह किम् ॥ २८ ॥ राजश्रीर्न जहाति त्वां गतासुमपि मानद । सूर्यस्यावर्तमानस्य शैलराजमिव प्रभा ॥ २९ ॥ न मे वचः पथ्यमिदं त्वया कृतं न चास्मि शक्ता विनिवारणे तव । हता सपुत्राऽस्मि हतेन संयुगे सह त्वया श्रीर्वि जहाति मामिह ॥ ३० ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

सक्तस्येति सम्बन्धः ॥ २२–२४ ॥ अभिवादयमानमिति । त्वामभिवादय मानमित्यन्वयः ॥ २५ ॥ २६ ॥ रामानु०—अभिवादयमानं त्वामिति पाठः । अत्र उवाच तारेत्यनुषज्यते ॥ सिंहेन निहतमिति पाठः ॥ २५॥२६ ॥ इष्ट्वेति । रामप्रहरणाम्भ स्येवावभृथ इति व्यस्तरूपकम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ राजश्रीरिति । शैलराजं मेरुम् । आवर्तमानस्य अस्तं गच्छत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ न म इति । पथ्यं हितं वचः । न कृतं नानुष्ठितम् ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

वैरं समाप्तमित्यर्थः ॥ २२–२८ ॥ राजश्रीरिति । शैलराजं मेरुम् । आवर्तमानस्य प्रदक्षिणं कुर्वतः । अवर्तमानस्य इति च छेदः । अदृश्यस्येत्यर्थः ॥ २९॥३० ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

तां चाश्रुवेगेन दुरासदेन त्वभिप्लुतां शोकमहार्णवेन । पश्यंस्तदा वाल्यनुजस्तरस्वी भ्रातुर्वधेनाप्रतिमेन तेपे ॥१॥ स बाष्पपूर्णेन मुखेन वीक्ष्य क्षणेन निर्विण्णमना मनस्वी। जगाम रामस्य शनैः समीपं भृत्यैर्वृतः सम्परिदूयमानः ॥२॥ स तं समासाद्य गृहीतचापमुदात्तमाशीविषतुल्यबाणम् । यशस्विनं लक्षणलक्षिताङ्गमवस्थितं राघवमित्युवाच ॥ ३ ॥ यथाप्रतिज्ञातमिदं नरेन्द्र कृतं त्वया दृष्टफलं च कर्म । ममाद्य भोगेषु नरेन्द्रपुत्र मनो निवृत्तं सह जीवितेन ॥ ४ ॥ अस्यां महिष्यां तु भृशं रुदन्त्यां पुरे च विक्रोशति दुःखतप्ते। हतेऽग्रजे संशयितेऽङ्गदे च न राम राज्ये रमते मनो मे ॥५॥ क्रोधादमर्षादतिविप्रधर्षात् भ्रातुर्वधो मेऽनुमतः पुरस्तात् । हते त्विदानीं हरियूथपेऽस्मिन् सुतीव्रमिक्ष्वाककुमार तप्स्ये॥६॥

अथ ताराप्रलापश्रवणदुःखितसुग्रीवनिर्वेदप्रदर्शनपूर्वकं ताराया रामे प्रतिपत्तिं दर्शयति चतुर्विंशे—तामित्यादि । अश्रुवेगेन च दुरासदेन दुष्प्रापेण शोकमहार्णवेन च अभिप्लुतां व्याप्तां तां तारां पश्यन् । तेन भ्रातुर्वधेन च । तेपे दुःखितोऽभूत्॥ १ ॥ स इति । मुखेन उपलक्षितः सः । वीक्ष्य, तारामिति शेषः ॥ २ ॥ स तमिति । उदात्तं श्रेष्ठम् । लक्षणेन सुलक्षणेन लक्षिताङ्गम्॥३॥ यथेति । यथाप्रतिज्ञातं प्रतिज्ञातमनतिक्रम्य । दृष्टफलं दृष्टराज्यफलकम् । कर्म त्वया कृतम् । जीवितेन सह स्थितेषु भोगेषु जीविते भोगेषु च । मनो निवृत्तमित्यर्थः॥४॥ अस्यामिति । पुरे पुरस्थजने । संशयिते पितृमरणदुःखेन जीवति वा न वेति संशयविषयीभूते सति । राज्ये मनः न रमते रतिं न प्राप्नोति ॥ ५ ॥ क्रोधादिति । क्रोधान्निर्निमित्तनिर्वासनकृतात् । अमर्षात्परुष

॥ १ ॥ स इति । बाष्पपूर्णेन मुखेन उपलक्षिताम्, तारामिति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ यथेति । दृष्टफलं दृष्टराज्यफलं कर्म कृतम् ॥ टी०—इदं वालिवधरूपं कर्म यथा प्रतिज्ञातं तथैव कृतम्, तर्हि तथैव राज्यमनुभूयतामित्याशङ्क्याह—ममाद्येति ॥ ४ ॥ अस्यामिति । संशयिते पितुर्मरणदुःखेन जीवति वा न वेति संशयविषयभूते । टी०—मनो न रमत इत्यन्वयः॥५॥ तर्हि वालिवधप्रयत्नः किमर्थं कृत इत्याह—क्रोधादिति । पुरस्तात् ,आदौ । अतिविप्रधर्षात् अत्यन्ततिरस्कारा

श्रेयोऽद्य मन्ये मम शैलमुख्ये तस्मिन्निवासश्चिरमृश्य मूके। यथा तथा वर्तयतः स्ववृत्त्या नेमं निहत्य त्रिदिवस्य लाभः ॥ ७ ॥ न त्वां जिघांसामि चरेति यन्मामयं महात्मा मतिमानुवाच। तस्यैव तद्राम वचोऽनुरूपमिदं पुनः कर्म च मेऽनुरूपम् ॥ ८ ॥ भ्राता कथं नाम महागुणस्य भ्रातुर्वधं राघव रोचयेत। राज्यस्य दुःखस्य च वीर सारं न चिन्तयन् कामपुरस्कृतः सन् ॥९॥ वधो हि मे मतो नासीत्स्वमाहात्म्याव्यतिक्रमात् । ममासीद् बुद्धिदौरात्म्यात्प्राणहारी व्यतिक्रमः ॥ १० ॥

भाषणाक्षमया। अतिविप्रधर्षात् अत्यन्तमाक्रमणाच्च ॥ ६ ॥ श्रेय इति। यथा तथा कथंचित्। स्ववृत्त्या वानरजात्युचितवृत्त्या। तस्मिन् शैलमुख्ये ऋश्यमूके निवासः श्रेयस्करः। इमं वालिनं निहत्य त्रिदिवस्य स्वर्गस्य लाभोऽपि न श्रेय इत्यर्थः ॥ ७ ॥ न त्वामिति। महात्मा महास्वभावः। मतिमान् कर्तव्याकर्तव्य विवेकशीलः। अयं वाली। त्वां न जिघांसामि न मारयितुमिच्छामि। चर यथेष्टं गच्छेति मामुवाचेति यत् तद्वचः तस्यैव अनुरूपं सदृशम् तद्बुद्धि शीलतुल्यम्। इदं भ्रातृवधरूपं कर्म तु मे दुरात्मनो दुर्मतेरनुरूपम् ॥ ८ ॥ भ्रातेति। राज्यस्य भ्रातृवधसाध्यस्य। दुःखस्य वधानन्तरभाविदुःखस्य च। सारम् उत्कर्षम्। न चिन्तयन्। उभयोस्तारतम्यमचिन्तयन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ महात्मेत्युक्तं विशदयति—वध इति। अस्य वालिनः। स्वमाहात्म्यस्य स्वमहत्त्वस्य अव्यतिक्रमात् अनतिक्रमणात्। मे वधः मन्निधनं मतो नासीत्। मम तु बुद्धिदौरात्म्यात् बुद्धेर्दुःस्वभावात्। प्राणहारी भ्रातृवधकारी। व्यतिक्रमः

तन्निमित्तात् अमर्षात् असहनात् तदुत्पन्नात्क्रोधात् मनःप्रज्वलनात् भ्रातुर्वधो मेऽनुमत इत्यन्वयः। इदानीं तु सुतीव्रम अत्यन्तम्। तप्स्ये, वैरस्य मरणान्तत्वादिति भावः ॥ ६ ॥ स्ववृत्त्या वानरजात्युचितया। इमं वालिनं गत्वा ॥ ७ ॥ वालिनं प्रशंसन्नात्मानं निन्दति—न त्वामिति। इदं कर्म भ्रातृहननरूपं कर्म ॥८॥ भ्रातेति। राज्यस्य दुःखस्य च सारं न चिन्तयन् भ्रातृवधात् प्राप्तस्य राज्यस्य भ्रातृवधजनित दुःखस्य चोत्कर्षं न चिन्तयन्, उभयोस्तारतम्यं न चिन्तयन्नित्यर्थः ॥ ९ ॥ मे मम। वधः मतः सम्मतः नासीत्, वालिन इति शेषः। स्वमाहात्म्याव्यतिक्रमात् स्वमाहात्म्यानुल्लङ्घनात्। मम बुद्धिदौरात्म्यात् बुद्धिमोहात्। प्राणहानिव्यतिक्रमः

द्रुमशाखावभग्नोऽहं मुहूर्तं परिनिष्टनन् । सान्त्वयित्वा त्वनेनोक्तो न पुनः कर्तुमर्हसि॥ ११॥ भ्रातृत्वमार्यभावश्च धर्मश्चानेन रक्षितः । मया क्रोधश्च कामश्च कपित्वं च प्रदर्शितम् ॥ १२ ॥ अचिन्तनीयं परिवर्जनीयमनीप्सनीयं स्वनवेक्षणीयम् । प्राप्तोऽस्मि पाप्मानमिमं नरेन्द्र भ्रातुर्वधात्त्वाष्ट्रवधादिवेन्द्रः ॥ १३ ॥ पाप्मानमिन्द्रस्य मही जलं च वृक्षाश्च कामं जगृहुः स्त्रियश्च । को नाम पाप्मानमिमं क्षमेत शाखामृगस्य प्रतिपत्तुमिच्छन् ॥ १४॥

अमर्यादा आसीत् ॥ १० ॥ मनो नासीदित्युक्तं विशदयति—द्रुमेति । परिनिष्टनन् आर्तरवं कुर्वन् । न पुनः कर्तुमर्हसि, युद्धमिति शेषः । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अचिन्तनीयमिति । अचिन्तनीयम् अपरिच्छेद्यमित्यर्थः । परिवर्जनीयं साधुभिस्त्यक्तव्यम् । अनीप्सनीयम् अनभिलषणीयम् । कदाचिदपि इच्छाया अयोग्यमित्यर्थः । स्वनवेक्षणीयं सुतरामदर्शनीयम्, जुगुप्सितमित्यर्थः । त्वष्टुः पुत्रः त्वाष्टः विश्वरूपः । तं हत्वा इन्द्रो महान्तं पाप्मानमगमदिति कथा ॥ १३ ॥ पाप्मानमिति । इन्द्रस्य परमैश्वर्यसंपन्नस्य पाप्मानं मह्यादयः ऊषरफेननिर्यासऋतुरूपेण जगृहुः । खातपूरणादिवरप्रदत्वात् । मम तु शाखामृगस्य कस्याप्यनुपकारकस्य । पाप्मानं प्रतिपत्तुं किंचिद्दूरम् प्राप्तुमिच्छन् को नाम क्षमेत, ग्रहीतुमिति शेषः । यद्यपि विश्वरूपाख्यायिकायां त्वाष्ट्रशिरस्त्रयच्छेदकृतब्रह्महत्यात्रितयं पृथिवीवनस्पतिस्त्रिय एव जगृहुरित्युक्तम् । तथापि शाखान्तरानुरोधेन जलेनापि कश्चिदंशो गृहीत इत्यवगन्तव्यम् ॥१४॥

वालिवधरूपः अन्यायः आसीदित्यर्थः ॥ १० ॥ द्रुमेति । परिनिष्टनन् आर्तरवं मुञ्चन्नहं न पुनः कर्तुमर्हसीत्यनेन वालिना उक्त इति सम्बन्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अचिन्तनीयमिति । अचिन्तनीयं पापचित्तैरपि चिन्तयितुमयोग्यम् । परिवर्जनीयं पापकारिभिरपि दूरतस्त्याज्यम् । अनीप्सनीयं पापरुचिभिरप्यनाकांक्षितव्यम् । स्वनवेक्षणीयं पापदर्शिभिरप्यदर्शनीयम् । त्वाष्ट्रवधात् त्वष्टृपुत्रविश्वरूपवधात् ॥ १३ ॥ 'प्रतिहर्तुमिच्छेत्' इति पाठः । परिहर्तुं को वा इच्छेत् को वा सहेतेति सम्बन्धः ॥ १४ ॥

नार्हामि संमानमिमं प्रजानां न यौवराज्यं कुत एव राज्यम् । अधर्मयुक्तं कुलनाशयुक्तमेवंविधं राघव कर्म कृत्वा ॥ १५ ॥ पापस्य कर्तास्मि विगर्हितस्य क्षुद्रस्य लोकापकृतस्य चैव । शोको महान् मामभिवर्ततेऽयं वृष्टे यथा निम्नमिवाम्बुवेगः ॥ १६ ॥ सोदर्यघाताऽपरगात्रवालः सन्तापहस्ताक्षिशिरोविषाणः । एनोमयो मामभिहन्ति हस्ती दृप्तो नदीकूलमिव प्रवृद्धः ॥ १७ ॥ अंहो बतेदं नृवराविषह्यं निवर्तते मे हृदि साधु वृत्तम् । विवर्णमग्नौ परितप्यमानं किट्टं यथा राघव जातरूपम् ॥ १८ ॥

नार्हामीति । कुलनाशयुक्तम्, कुलनाशफलकम् वालिविनाशेनाङ्गदादेरजीवनादिति भावः । एवंविधं भ्रातृवधरूपं कर्म कृत्वा । प्रजानां संमानं प्रजाकर्तृकराजसंमानम् । नार्हामि । अत एव यौवराज्यमेव नार्हामि, कुतो महाराज्यमिति भावः ॥ १५ ॥ पापस्येति । क्षुद्रस्य दुष्टस्य । विगर्हितस्य विशेषेण शिष्टैर्निन्दितस्य । लोकापकृतस्य सर्वलोकैस्त्यक्तस्य पापस्य कर्तास्मि । एतादृशपापस्योत्तरपापहेतुत्वज्ञापनाय तृच्प्रत्ययः । वृष्टेरुत्पन्नोऽम्बुवेगो यथा तादृशशोको मां निम्नमिवाभिवर्तते । उभयत्राप्युपमावाचकप्रयोगो महाकविनिबन्धनेष्वस्त्येव ॥ १६ ॥ सोदर्येति । सोदर्यस्य भ्रातुः घात एवापरगात्रवालौ अपरकायपुच्छौ यस्य स तथा । सन्ताप एव हस्तादीनि यस्य स तथा । वधादपि सन्तापस्य प्राधान्यादूर्ध्वकायत्वरूपणम् । वधप्रकारवैविध्यात्सन्तापवैविध्याच्च नानावयवत्वेन रूपणम् । एनोमयः इति स्वार्थे मयट् । पापमेव हस्ती । एनसो दृप्तत्वमुत्कटत्वम् । तस्य प्रवृद्धत्वं महत्त्वं गजस्योन्नतत्वम् ॥ १७ ॥ अंह इति । हे नृवर राघव ! मे हृदि इदं साधु वृत्तम् अंहः स्वेन सह वर्तमानं पापम् । अविषह्य असोढ्वा । निवर्तते निर्गच्छति ।

नार्हामीति । एवंविधं कर्म भ्रातृवधरूपं कृत्वा स्थितः, अहमिति शेषः । प्रजानां सम्मानं प्रति नार्हामि यौवराज्यं प्रति नार्हामि, कुतो राज्यं प्रत्यर्हामीति योजना ॥ १५ ॥ पापस्येति । इवशब्दस्तथार्थे । वृष्टेरम्बुवेगो यथा तथा महान् शोको मामनुवर्तते । टी०—विगर्हितस्य निषिद्धस्य । क्षुद्रस्य जुगुप्सितस्य । लोकावमतस्य लोकविद्विष्टस्य ॥ १६ ॥ सोदर्येति । एनोमयः पापमयः ॥ १७ ॥ ननु पुराकृतसुकृतलब्धविवेकधैर्यादिना शोकः

महाबलानां हरियूथपानामिदं कुलं राघव मन्निमित्तम् । अस्याङ्गदस्यापि च शोकतापादर्धस्थितप्राणमितीव मन्ये ॥ १९ ॥ सुतः सुलभ्यः सुजनः सुवश्यः कुतः सुपुत्रः सदृशोऽङ्गदेन । न चापि विद्येत स वीर देशो यस्मिन्भवेत् सोदरसन्निकर्षः ॥ २० ॥ यद्यङ्गदो वीर वरार्ह जीवेज्जीवेच्च माता परिपालनार्थम् । विना तु पुत्रं परितापदीना तारा न जीवेदिति निश्चितं मे ॥ २१ ॥

कथमिव ? विवर्णं जातरूपम् अग्नौ परितप्यमानं सत् किट्टं यथा ऋजीषांश मविषह्य निवर्तते, किट्टाद्वियुज्यत इत्यर्थः । वनेति विषादे ॥१८॥ अपि चेति समुच्चयः पूर्वश्लोकोक्तदोषापेक्षया । मन्निमित्तं मत्तो निमित्तात् । अस्याङ्गदस्य शोकतापात् महाबलानां हरियूथपानाम् इदं परिदृश्यमानं कुलं यूथम् । अर्ध स्थितप्राणमिव भवतीति मन्ये । " सजातीयैः कुलं यूथं तिरश्चां पुन्नपुंसकम् " इत्यमरः ॥ १९ ॥सुत इति । सुजनः सौजन्यवान् । सुवश्यः सुतरां वश्यः स्वाधीनः सुतः । सुलभ्यः लोके सुखेन लब्धुं योग्यः । अङ्गदेन तुल्यः पुत्रस्तु कुतो हेतोः सुलभ्यः, दुर्लभ इत्यर्थः । सोदरसन्निकर्षोऽपि दुर्लभः इत्याह न चापीति । सन्निकर्षः सन्निधानम् ॥२०॥ अङ्गदो यदि जीवेत्तदा तारापि जीवेत्

सोढव्य इत्यत आह—अहं इति । हे नृवर राघव ! मे हृदि स्थितं साधुवृत्तं विवेकधैर्य रूपं साधुवृत्तं कर्तृ इदमंहः भ्रातृवधजनितं पापफलरूपं कर्म असोढ्वा निवर्तते । कथमिव? विवर्णमत एवाग्नौ परितप्यमानं जातरूपं सुवर्णं किट्टम् ऋजीषांशम् मलमिति यावत् । अविषह्य पृथक्कृत्य यथा निवर्तते तथा अनेनाहंसा सह वर्तमानं मम हृदि यत्किञ्चित्पूर्वकृतं साधुवृत्तमस्ति तन्न तिष्ठति यथा अग्नौ तप्यमानं काञ्चनं किट्टेन सह न तिष्ठति तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥ महाबलानामिति । अपि चेति समुच्चयः पूर्वश्लोकोक्तदोषापेक्षया । मन्निमित्तं मत्तो निमित्तात् अस्याङ्गदस्य शोकतापात् महाबलानां हरियूथपानां परिदृश्यमानं कुलं यूथम् अर्धस्थितप्राणमिव भवतीति मन्ये॥ १९ ॥ टी०—पितृवियोगादङ्गदे नष्टे पुत्रः कथं सुसम्पादनीयः इत्यत आह—सुत इति । सुलभ्यः सुतमात्रः सुलभ एवेत्यर्थः । किन्तु सुजनः सुवश्यः अङ्गदेन सदृशः पुत्रः कुतः, अतिदुर्लभ इत्यर्थः ।

सोऽहं प्रवेक्ष्याम्यतिदीप्तमग्निं भ्रात्रा च पुत्रेण च सख्यमिच्छन् । इमे विचेष्यन्ति हरिप्रवीराः सीतां निदेशे तव वर्तमानाः ॥ २२ ॥ कृत्स्नं तु ते सेत्स्यति कार्यमेतन्मय्यप्रतीते मनुजेन्द्रपुत्र । कुलस्य हन्तारमजीवनार्हं रामानुजानीहि कृतागसं माम् ॥ २३ ॥ इत्येवमार्तस्य रघुप्रवीरः श्रुत्वा वचो वाल्यनुजस्य तस्य । सञ्जातबाष्पः परवीरहन्ता रामो मुहूर्तं विमना बभूव ॥२४॥ तस्मिन् क्षणेऽभीक्ष्णमवेक्ष्यमाणः क्षितिक्षमावान् भुवनस्य गोप्ता । रामो रुदन्तीं व्यसने निमग्नां समुत्सुकः सोऽथ ददर्श ताराम् ॥ २५ ॥

अन्यथा नेत्याह—यदीति ॥ २१ ॥ अङ्गदमरणं निश्चित्याह—सोऽहमिति । पुत्रेण अङ्गदेन । "भ्रातॄणामेकजातानां यद्येकः पुत्रवान् भवेत् । तेन पुत्रेण ते सर्वे पुत्रिणो मनुरब्रवीत् ॥" इति स्मृतिः । सख्यमिति । तन्मरणे मरणं हि स्नेहस्य परा काष्ठा । निदेशे त्वदाज्ञायाम् ॥२२॥ कृत्स्नमिति । अप्रतीते अप्रकाशे, मृत इति यावत् । मां विनापि त्वं सर्वं कार्यं कर्तुं क्षम इत्यर्थः॥२३॥ अथ रामस्याश्रितकार्यमेव स्वकार्यम्, नतु स्वतः किंचिदस्ति । अत एव मम शत्रुर्वालीति सुग्रीवेणोक्ते तं निहत्य तस्मिन्नश्रूणि मुक्त्वा शोचति सति स्वयमपि तथा शोचति स्मेत्याह—इत्येवमिति । यद्वा सर्वेश्वरस्य कुत्रचिद्विषयीकारस्तत्सन्तानपर्यन्तः घण्टाकर्णमालाकारादिष्विवेत्याह—इत्येवमिति । रघुप्रवीर इत्यनेन स्वस्य वानरेण संबन्धान्तरप्रसक्तिर्नास्तीत्युच्यते । वाल्यनुजस्य आर्तस्य । वाल्यनुजे आर्ते सतीत्यर्थः । वचः श्रुत्वा तद्वचनं च श्रुत्वा सञ्जातबाष्पः तदार्तिनिमित्तकार्तिक इत्यर्थः । परवीरहन्ता आश्रितविरोधिनिरसनशीलः । ताच्छील्ये तृन् (च) । सुग्रीववचनात् कृतवालिवधत्वेन तच्छोचनादशोचादित्यर्थः । अनेन रामस्य क्रोधशोकावाश्रितक्रोधशोकायत्तावित्ययमर्थः सूचितः ॥ २४ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन्क्षणे तस्मिन्नवसरे । अभीक्ष्णं पुनः पुनः । अवेक्ष्यमाणः । तारयेति शेषः । अनेन तारायाः रामविषय

किञ्च सोदरसङ्गः कुत्रापि नास्तीत्याह—न चेति ॥ २० ॥ २१ ॥ त्वयि विपन्ने मत्कार्यं कथं सिद्ध्यतीत्यत आह—इम इति ॥ २२–२४ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् क्षणे तस्मिन्नवसरे । समुत्सुकः

तां चारुनेत्रां कपिसिंहनाथं पतिं समाश्लिष्य तदा शयानाम् । उत्थापयामासुरदीनसत्त्वां मन्त्रिप्रधानाः कपिवीरपत्नीम् ॥२६॥ सा विस्फुरन्ती परिरभ्यमाणा भर्तुः सकाशादपनीयमाना । ददर्श रामं शरचापपाणिं स्वतेजसा सूर्यमिव ज्वलन्तम् ॥ २७ ॥ सुसंवृतं पार्थिवलक्षणैश्च तं चारुनेत्रं मृगशावनेत्रा । अदृष्टपूर्वं पुरुषप्रधानमयं स काकुत्स्थ इति प्रजज्ञे ॥ २८ ॥ तस्येन्द्रकल्पस्य दुरासदस्य महानुभावस्य समीपमार्या । आर्ताऽतितूर्णं व्यसनाभिपन्ना जगाम तारा परिविह्वलन्ती ॥२९॥ सा तं समासाद्य विशुद्धसत्त्वा शोकेन संभ्रान्तशरीरभावा । मनस्विनी वाक्यमुवाच तारा रामं रणोत्कर्षणलब्धलक्षम् ॥ ३० ॥

मानुकूल्यमुक्तम् । क्षितिक्षमावान् क्षितेर्यादृशी क्षमा तादृशक्षमावान् । क्षमावत्त्वभुवनगोप्तृत्वगुणौ तारया चिन्तितौ कविनोक्तौ । रुदन्तीमित्यादिना ताराया दयनीयतोक्ता । समुत्सुकः शोकापनयने कृतादरः ॥ २५ ॥ रामागमनमालोक्य मन्त्रिणस्तामुत्थापयामासुरित्याह—तामिति ॥ २६ ॥ २७ ॥ सुसंवृतमिति । पार्थिवलक्षणैः राजलक्षणैः सुसंवृतम् अन्यूनतया युक्तमित्यर्थः । चारुनेत्रम् पुण्डरीकाक्षम् । मृगशावनेत्रा " विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम् " इति न्यायेन स्वयं चारुनेत्रतया तत्रैव प्रथमं दृष्टिं न्यधादिति भावः । अदृष्टपूर्वम् इतः पूर्वं कुत्राप्यदृष्टचरम्, योगं विना अदृष्टमित्यर्थः । पुरुषप्रधानं पुरुषोत्तमम् । अयं स इति विजज्ञे यः पूर्वं भर्तारं हतवान् सोऽयमिति ज्ञातवती । यद्वा यः पूर्वमङ्गदाच्छ्रुतः । यद्वा यः पूर्वं पुण्डरीकाक्षत्वादिगुणविशिष्टतया महाजनेभ्यः श्रुतः स एवायमित्यर्थः । अत एव वक्ष्यति त्वमप्रमेयश्चेति ॥ २८ ॥ तस्येति । व्यसननिवर्तनक्षमा गुणा उच्यन्ते । परिविह्वलन्ती मूर्छन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ सेति । रणे उत्कर्षणेन उत्कर्षेण लब्धं लक्षं शरव्यं

शोकापनयनसमुत्सुकः ॥२५–२७॥ सुसंवृतमिति । सा विस्फुरन्ती व्यपनीयमाना तारा उक्तविशेषणविशिष्टं तम् अयं स काकुत्स्थः अङ्गदवाक्यादवगतः काकुत्स्थ इति प्रजज्ञ इति सम्बन्धः ॥२८ ॥२९॥ सेति । रणोत्कर्षणलब्धलक्ष्यं रणे उत्कर्षणमुत्कर्षो

त्वमप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च ।
अक्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिक्षमावान् क्षतजो
पमाक्षः ॥ ३१ ॥

यस्य तथा । एकेन शरेण स्वभर्तृहन्तारमित्यर्थः । तं रामम् । शोकेन सम्भ्रान्तः अयथाभूतः शरीरभावः शरीरकृतभावः यस्याः सा कुपितेत्यर्थः । मनस्विनी मत्प्रियहन्तारं यावच्छक्ति परुषाणि वदेयमिति कृताध्यवसाया । समासाद्य विशुद्धसत्त्वा रामसन्निधिमाहात्म्येन निवृत्तकालुष्यतया समुन्मिषित शुद्धसत्त्वा तारा वाक्यमुवाच । परुषभाषणोद्युक्तयैव वाचा अस्तौषी दित्यर्थः ॥ ३० ॥ तनि०—विशुद्धसत्त्वा तत्सन्निधिमाहात्म्येन समुन्मिषितसत्त्वा । परुषभाषणोद्युक्तापि सत्त्वनिष्पन्नपरमज्ञानतया निवृत्तकोपकलुषा सान्त्वमुक्तवती॥ ३० ॥

एवं पुरुषोत्तमत्वपुण्डरीकाक्षत्वादिभिरनुसंहितं परत्वं ताराऽनुसन्धत्ते—त्व मप्रमेयश्चेति । त्वम् वक्ष्यमाणकल्याणगुणानुगुणधर्मिवैलक्षण्ययुक्तः । अप्रमेयः, " वेदाहम् " इत्युपक्रम्य " महान्तं क इत्था वेद " इति वेदैरप्यपरिच्छेद्यः । अप्रमेयः " सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद " इति स्वेनापि परिच्छिद्य ज्ञातु मशक्यः । त्वमप्रमेयः प्रत्यक्षगम्योऽपि मनसा दुर्विभाव्यस्वभावः । त्वमप्रमेयः शरचापधरोऽपि त्वं शङ्खचक्रधरोसि । त्वमप्रमेयः सौलभ्यदशैव न परिच्छेत्तुं शक्यते । त्वमप्रमेयः परिकररहितोपि प्रतापातिशयेन निरवधिकपरिकर परिगत इव दुरवगाहोसीत्येकवचनस्य भावः । एवमन्तःकरणेन दुष्प्रापोपि किं बाह्यकरणैः सुप्रापः ? नेत्याह दुरासदश्च । मनसापि दुरासदः कथं प्रकारान्त रेण स्वासद इति भावः । दुरासदश्च " महाजनो येन गतः स पन्थाः " इत्युक्त सन्मार्गं विना पथस्खलितेन दुष्प्राप इत्यर्थः । दुरासदश्च "षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु" इति धातुपाठोक्तार्थत्रयमपि तन्त्रेणोच्यते । नित्यत्वान्न विशरणार्हः । विभुत्वान्न विचालनार्हः। नित्यानन्दत्वान्नावसादमापादयितुं शक्य इत्यर्थः । दुरासदश्च वालिवधकुपितानां प्रतीकाराय सन्निधानमपि गन्तुमशक्य इत्यर्थः । दुरासदश्च बाह्यकुदृष्टिभिरुक्त्याभासैरप्रकम्प्यवैभव इत्यर्थः । एव मप्रमेयत्वदुर्धर्षत्वाभ्यां सुदृतोऽपि न परदारराज्यपरिग्रहलुब्ध इत्याह—जिते

येषां ते तथोक्ताः तैः प्रथमगणनायां वीराग्रणीरिति लक्ष्यत्वेन लब्धमित्यर्थः । सम्भ्रान्त शरीरभावा सम्भ्रान्तौ विवशौ शरीरभावौ देहान्तःकरणे यस्यास्सा ॥ ३० ॥ ३१ ॥

न्द्रियश्चेति । निःस्पृहतया सुग्रीवाय दत्तराज्य इत्यर्थः । जितेन्द्रियश्च यः कोपि पुरुषः कांश्चिद्योषितमालक्ष्य निर्वर्णयति त्वं तु न तथा । "न रामः परदारान् वै चक्षुर्भ्यामपि पश्यति" इत्युक्तेः । जितेन्द्रियश्च "पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । अपाणिपादो जवनो ग्रहीता" इत्याद्युक्तरीत्या सर्वेन्द्रियैर्विनापि सर्वं सर्वत्र सर्वदा जानन्नित्यर्थः । जितेन्द्रियः "दुर्ग्रहं मनसाप्यन्यैरिन्द्रियैरपि दुर्जयैः" इत्युक्तरीत्या वाङ्मनसागोचरः । त्वं जितेन्द्रियः त्वमेव जितेन्द्रियः । सर्वं वाक्यं सावधारणम् । अब्भक्षो वायुभक्ष इतिवत् । " अहल्यायै जारः सुरपतिरभूदात्मतनयां प्रजा नाथोऽयासीदभजत गुरोरिन्दुरबलाम् । " इत्युक्तरीत्या त्वद्व्यतिरिक्ताः सर्वेपि विषयचपलाः । त्वमेको जितेन्द्रियः इत्यर्थः । एवं विरक्तोप्ययमस्मद्धिंसया अधार्मिक इति मयास्थितम् । न तथेत्याह उत्तमधार्मिकश्च । स्वाश्रितसंरक्षणार्थ मेवंविधव्यापारकारितया परमधार्मिकः । स्वार्थकर्मकारी अधमधार्मिकः । स्वपरसाधारणकर्मकारी मध्यमधार्मिकः । परार्थमेव प्रवर्तमान उत्तमधार्मिकः । यद्वा वर्णाश्रमाचारसमाराध्यो धार्मिकः । उत्तमधार्मिको भक्तिमार्गभजनीयः । यद्वा उत्तमधार्मिकः शरणागतसंरक्षकः । यद्वा " उपायो गुरुरेव स्यात्तेनानु गृहीतो ब्रह्मलोकं गच्छति" इत्युक्तधर्मवानुत्तमधार्मिकः । यद्वा 'आनृशंस्यं परो धर्मः' इत्युक्तधर्मवान् धार्मिकः । स्वाश्रितानामापत्सु स्ववशो लक्ष्मीकुर्व न्नुत्तमधार्मिकः । यद्वा आर्तसुग्रीवरक्षणाद्धार्मिकः । अकृत्यकरणेन नारकिणं वालिनं निहत्य तस्य पूतत्वकरणादुत्तमधार्मिकः । प्रच्छन्नवेधितया निरपराध वधेन च कथमस्य धार्मिकत्वमित्याशङ्क्याह अक्षय्यकीर्तिश्च । आश्रिताप राधितया तिर्यक्षु मृगयान्यायेन पराङ्मुखवधस्यादोषत्वात्तिर्यग्भिराभिमुख्येन युद्धकरणस्य सार्वभौमस्यावद्यावहत्वाच्च तव कीर्तिर्न दूषयितुं शक्येत्यर्थः । अक्षय्यकीर्तिश्च 'तस्य नाम महद्यशः' इत्युक्तरीत्या परत्वप्रथायुक्तः । विचक्षणश्च दूरदृष्टितया युक्तायुक्तविचारपूर्वकं सर्वकार्यकृत् । अत एव हि निरपराधवधो मा भूदिति कदाचिद्वालितः पराभवं प्रापितवान् । लक्ष्यवैपरीत्यपरिहाराय गजपुष्पीं धारितवान् । एवं शत्रुसंहर्तापि 'सपुत्रपौत्रं सामात्यं समन्त्रिज्ञाति बान्धवम् । हत्वा' इत्युक्तरीत्या अङ्गदादिष्वकिञ्चित्करतया प्रशस्तक्षमावानसी त्याह क्षितिक्षमावान् । स्वाश्रितापराधकारिविषये तव सान्वयविनाशकरणे प्राप्तेपि तत्क्षमणं तवातिश्लाघ्यमित्यर्थः । क्षितिक्षमावान् 'क्षमया पृथिवीसमः'

इत्युक्तरीत्या पञ्चाशत्कोटियोजनविस्तीर्णायाः पृथिव्या यावती क्षमा तावती तवैकस्यास्तीति भावः । नित्ययोगे मतुप् । तेन कदाचिदप्यस्याक्षमाप्रसङ्गोपि नास्तीति द्योत्यते । क्षतजोपमाक्षः वालिविषये कोपातिशयेनाद्यापि शोणीकृतनयनोपि तदीयेषु क्षमावान् । यद्वा 'रक्तास्यनेत्रपाणिः । त्रिताम्रः' इत्यादि सामुद्रिकोक्तरीत्या रक्तान्तनेत्रः ।'रामो रक्तान्तलोचनः' इति ह्युक्तिः । अत्र प्रति पदं चकारप्रयोगः एकैक एव गुणः परत्वे पर्याप्तं लिङ्गमिति द्योतयितुम् । क्षमावा नित्यत्र चकाराप्रयोगस्तु रामेण क्षान्ते सर्वैरपि क्षान्तमेव । अतोन्यत्रापि संभवेन निरपेक्षत्वाभावाच्चकाराप्रयोगः । क्षतजोपमाक्ष इत्यत्र तु विग्रहगुणत्वेन भिन्नाधिकरणत्वात् समुच्चयाभावः ।क्षतजोपमाक्षेति संबुद्ध्यन्तं वा यद्वा अप्रमेयः अनाश्रितानां दुर्ज्ञेयः । चकारादाश्रितानां सुप्रमेयः । "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्" इति श्रुतेः । "नमो नमो वाङ्मनसातिभूमये नमो नमो वाङ्मनसैकभूमये ।" इत्युक्तेश्च । एवमनाश्रितानां दुरासदो दुष्प्रापः । चकारादाश्रितानां सुलभः । जितेन्द्रियः चकारादाश्रितविषये चपलः । उत्तम धार्मिकः चकाराद् दूरीकृताधर्मः । अक्षय्यकीर्तिः तदनुरूपकृत्यश्चशब्दार्थः । विचक्षणः चकारादाश्रितविषयत्यागाशक्तश्च । "मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयम्" इत्यशक्तिर्ह्युच्यते । अत्रत्यचकारः देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । तेन दयादिकं समुच्चीयते ॥ ३१ ॥ तनि०—त्वमप्रमेयः रावणदुन्दुभिनिग्रहीतारं वालिनं हत्वा अकिंचित्कुर्वन्निव स्थितस्त्वं वालिभयप्राप्तगिरिवरस्य सुग्रीवस्यापि जयं दत्तवान्, शापायोद्यतां मां स्तोतुं घटयिता । त्वमप्रमेयः त्वत्स्वरूपमस्मत्स्वरूपं च विचार्य स्तोतुमुद्युक्ताहं त्वमप्रमेयो वेदैरप्यपरिच्छेद्योसि। अतोहं कथं स्तोतुं शक्नोमि । त्वमप्रमेयः पुरतो विद्यमानोप्यपरिच्छेद्यश्चक्षुषा मनसाऽप्रमेयः । "न चक्षुषा गृह्यते । मनसा तु विशुद्धेन" इति श्रुतेः । त्वमप्रमेयः धनुष्पाणिसुलभस्त्वं शङ्खचक्रगदादिधरो नारायणोसि । त्वमप्रमेयः परत्वमपरिच्छेद्यमिति स्थितम् । सौलभ्यं चापरिच्छेद्यं जातम् । त्वमप्रमेयः एकाकी सन्नपि परिकरपरीत इवाप्रधृष्योसि । त्वमप्रमेयः तापस इव स्थितोपि विराधादिदुष्टनिग्रहं कृत्वा शिष्यान् परिपालितवान् । (अत्र व्याख्यान उपन्यस्तानामर्थानां प्रायशो गोविन्दराजीयेनैव स्पष्टत्वान्नात्र शेषं लिखितमिति

त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्महाबलः संहननोपपन्नः । मनुष्यदेहाभ्युदयं विहाय दिव्येन देहाभ्युदयेन युक्तः ॥ ३२ ॥ येनैकबाणेन हतः प्रियो मे तेनैव मां त्वं जहि सायकेन । हता गमिष्यामि समीपमस्य न मामृते राम रमेत वाली ॥ ३३ ॥ स्वर्गेऽपि पद्मामलपत्रनेत्रः समेत्य संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् । न ह्येष उच्चावचताम्रचूडा विचित्रवेषाप्सरसोऽभजिष्यत् ॥ ३४॥ स्वर्गेऽपि शोकं च विवर्णतां च मया विना प्राप्स्यति वीर वाली । रम्ये नगेन्द्रस्य तटावकाशे विदेहकन्यारहितो यथा त्वम् ॥ ३५ ॥

ज्ञेयम्) ॥ ३१ ॥ त्वमिति । अनेनाप्राकृतविग्रहत्वमुच्यते । संहननेन समीचीनावयवसंस्थानेन उपपन्नः युक्तः । मनुष्यदेहाभ्युदयं मानुषशरीरपरिग्रहं विहाय । दिव्येन देहाभ्युदयेन देहसौभाग्येन युक्तः ॥ ३२ ॥ ताने०--त्वमात्तबाणासनबाणपाणिर्महाबलः । महाबलत्वे हेतुमाह--संहननोपपन्न इति । महावीर्यत्वनिमित्तान्तःसाराभिव्यञ्जकशरीरसंस्थानविशेष इत्यर्थः । अयं च प्राकृतशरीरेषु न संभवतीत्याह--मनुष्येति । महाराजलक्षणशौर्यादिगुणाभिव्यञ्जकमनुष्यशरीरसंस्थानविशेषेष्वपि नैतादृश इति द्योतयितुमभ्युदयपदप्रयोगः । दिव्येन । " त्रिपादस्यामृतं दिवि " इत्यादिप्रमाणसिद्धाप्राकृतलोकस्थितदिव्यमङ्गलविग्रहसन्निवेशेनेत्यर्थः ॥ ३२॥

एवं रामस्य दिव्यतेजोविशेषदर्शनेन विस्मिता क्षणं विस्मृतशोका तद्वैभवं वर्णयित्वा स्वप्रकृत्यनुसारेण प्रलपति--येनेत्यादिना ॥ ३३ ॥ स्वर्गेऽपीति । पद्मामलपत्रनेत्रो वाली स्वर्गेऽपि अप्सरोभिः समेत्य ताः संप्रेक्ष्य च मामपश्यन् । उच्चावचताम्रचूडाः विविधताम्रकुसुमैः कृतशेखराः । विचित्रवेषाप्सरसः नाभजिष्यत् न भजिष्यति । लडर्थे लङ् ॥३४॥ नगेन्द्रस्य ऋश्यमूकस्य ॥३५॥

त्वमात्तेति । दिव्येन दिवि भवेन । देहाभ्युदयेन सौभाग्येन ॥३२-३४॥ नगेन्द्रस्य ऋश्यमूकस्य ॥ ३५ ॥

स०--आत्तबाणासनश्चासौ बाणपाणिश्चेति वा आत्तौ बाणासनबाणौ याभ्यां तादृशौ पाणी यस्येति वा । संहननोपपन्नः सिंहस्कन्धः मम प्रियो वाली हतस्सन् । मनुष्यदेहाभ्युदयं मनुष्यसदृशमपि राज्यसौभाग्यं विहाय दिव्येन विभवेन देहाभ्युदयेन सौभाग्येन युक्तः । अथवा दिवि भवं दिव्यम् देवजातं तस्येनः स्वामी इन्द्रः तस्य देहाख्याभ्युदयेन युक्तोऽभूत् । तेनैव बाणेन मां जहि संहर । इहि गच्छ । मां हत्वा गच्छेति लौकिकवाक्प्रीतिरियम् । जहि इहीति छेदः । तेनैव बाणेन हि मां जहीहि इति पाठः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

त्वं वेत्थ यावद्वनिताविहीनः प्राप्नोति दुःखं पुरुषः कुमारः । तत्त्वं प्रजानन् जहि मां न वाली दुःखं ममादर्शनजं भजेत ॥३६॥ यच्चापि मन्येत भवान् महात्मा स्त्रीघातदोषो न भवेत्तु मह्यम् । आत्मेयमस्येति च मां जहि त्वं न स्त्रीवधः स्यान्मनुजेन्द्रपुत्र । शास्त्रप्रयोगाद् विविधाच्च वेदादात्मा ह्यनन्यः पुरुषस्य दाराः ॥ ३७॥ दारप्रदानान्न हि दानमन्यत्प्रदृश्यते ज्ञानवतां हि लोके ॥ ३८ ॥ त्वं चापि मां तस्य मम प्रियस्य प्रदास्यसे धर्ममवेक्ष्य वीर । अनेन दानेन न लप्स्यसे त्वमधर्मयोगं मम वीरघातात् ॥३९ ॥

त्वं वेत्थेति । कुमारः युवा । तत् वनिताविरहदुःखम् प्रजानन् त्वं मां जहि । वाली ममादर्शनजं दुःखं न भजेत ॥ ३६ ॥ रामानु०—त्वं वेत्थेति । तत्त्वं प्रजानन् जहि मां न वालीति पाठः ॥ ३६ ॥ यच्चापीत्यादिसार्धश्लोकः । मह्यं स्त्रीघातदोषो न भवेदिति भवान् यन्मन्येत तन्न युक्तम् । इयं तारा अस्य वालिनः आत्मा इति मत्वा मां जहि, तेन ते स्त्रीवधः स्त्रीवधदोषो न स्यात् । आत्मेत्येतदुपपादयति शास्त्रेति । " अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी । आत्मा हि दाराः " इत्यादिरूपात् विविधात् वेदाद्वेदरूपात् शास्त्रप्रयोगादित्यन्वयः । यद्वा वेदात् शास्त्रप्रयोगात् धर्मशास्त्रप्रयोगाच्चेति वाऽर्थः ॥ ३७ ॥ रामानु०— यच्चापि मन्येत । आत्मेयमस्येति । शास्त्रप्रयोगात् । दारप्रदानादिति पाठक्रमः ॥ ३७ ॥ सुकृतमप्यस्तीत्याह-दारेति ॥ ३८ ॥ न केवलं पापनिवृत्तिसुकृते, प्रायश्चित्तं चेदमित्याह—त्वं चापीति । वीरघातादित्येतत्सुग्रीवदुःखदुःखितरामहृदयानुसारे

तत् स्त्रीवियोगजदुःखम् ॥ ३६ ॥ यच्चापीति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । मह्यं स्त्रीघात दोषो भवेदिति भवान्न मन्येत । तस्य तव स्त्रीवधो न स्यात् । तत्र हेतुः आत्मेय मिति । अस्य वालिनः । इयं तारा । आत्मा " अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी " इति श्रुतेः । मद्वधस्य वालिवध एवान्तर्भावान्न तव स्त्रीवधदोषशङ्केति भावः ॥३७ ॥ न केवलं दोषाभावः, अपि तु पुण्य मप्यस्तीत्याह—दारप्रदानादिति ॥ ३८-४१ ॥

आर्तामनाथामपनीयमानामेवंविधामर्हसि मां निहन्तुम् । अहं हि मातङ्गविलासगामिना प्लवङ्गमानामृषभेण धीमता । विना वरार्होत्तमहेममालिना चिरं न शक्ष्यामि नरेन्द्र जीवितुम् ॥ ४० ॥ इत्येवमुक्तस्तु विभुर्महात्मा तारां समाश्वास्य हितं बभाषे ॥ ४१ ॥ मा वीरभार्ये विमतिं कुरुष्व लोको हि सर्वो विहितो विधात्रा । तं चैव सर्वं सुखदुःखयोगं लोकोऽब्रवीत्तेन कृतं विधात्रा ॥४२॥ त्रयो हि लोका विहितं विधानं नातिक्रमन्ते वशगा हि तस्य । प्रीतिं परां प्राप्स्यसि तां तथैव पुत्रस्तु ते प्राप्स्यति यौवराज्यम् । धात्रा विधानं विहितं तथैव न शूरपत्न्यः परिदेवयन्ति ॥ ४३ ॥

णोक्तम् । त्वमुत्तमधार्मिकश्चेति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ३९ ॥ आर्तामिति । अपनीयमानां वालिना वञ्चिताम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ हितवचनमेवाह—मा वीरेति । विमतिं जीवितुं न शक्ष्यामीत्यादिविरुद्धमतिम् । सर्वो लोकः विधात्रा ब्रह्मणा विहितो निर्मितः । हिः प्रसिद्धौ । तं सुखदुःखयोगं च विधात्रा कृतमिति लोकः पण्डितः पामरश्चाब्रवीत् ॥४२॥ वस्तुस्थितिश्च तथेत्याह—त्रय इति । लोकाः लोकस्थजनाः । विहितं विधानं ब्रह्मकल्पितं प्रकारं नातिक्रमन्ते । हि यस्मात्तस्य वशगाः । प्रीतिमिति । तां वालिसंभोगसदृशभोगामिति द्योतयति ॥४३॥

मा वीरेत्यादि । विमतिं जीवितुं न शक्ष्यामि इति विरुद्धां मतिम् । सर्वो लोकः सर्वोऽपि जनः । विधात्रा विहितः ब्रह्मणा निर्मितो हि । तेन विधात्रा कृतं सर्वं च । सुखदुःखयोगमेव सुखदुःखयुक्तमेव । लोको मन्वादिरब्रवीदिति योजना ॥ ४२ ॥
न केवलमयमेव लोको विधातृपरतन्त्रः किन्तु सर्वेऽपि लोका इत्याह—त्रयोपीति । लोकाः लोकत्रयवासिनो जनाः । विहितं विधानम् । कल्पित प्रकारम् । तस्य वशगाः विधे वशगाः नातिक्रमन्ते । ब्रह्मादयोऽपि विधिकल्पित प्रकारमुल्लङ्घितुं न शक्नुवन्ति किमुत मर्त्यादय इति भावः । ममाज्ञाकरणेन फलमस्तीत्याह प्रीतिमिति । जीवति वालिनि यादृशी प्रीतिस्तादृशीमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

आश्वासिता तेन तु राघवेण प्रभावयुक्तेन परंतपेन । सा वीरपत्नी ध्वनता मुखेन सुवेषरूपा विरराम तारा ॥४४॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

सुग्रीवं चैव तारां च साङ्गदं सहलक्ष्मणः । समानशोकः काकुत्स्थः सान्त्वयन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥ न शोकपरितापेन श्रेयसा युज्यते मृतः । यदत्रानन्तरं कार्यं तत्समाधातुमर्हथ ॥२॥ लोकवृत्तमनुष्ठेयं कृतं वो बाष्पमोक्षणम् । न कालादुत्तरं किंचित्कर्म शक्यमुपासितुम् ॥३॥

प्रभावयुक्तेन अङ्गदयौवराज्यप्रदानसमर्थेन। परंतपेन तद्विरोधिनिरसनसमर्थेन। आश्वासिता अत एव ध्वनता शब्दायमानेन मुखेनोपलक्षिता । सुवेषरूपेत्यनेन समाश्वासनकृतान्तरहर्षवत्त्वं सूचितम्। स्वलंकारयुक्तशरीरेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायण० मुक्ताहारा० किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशःसर्गः २४

अथ रामः सर्वसान्त्वनपूर्वकं वालिनः संस्कारं कारयति पञ्चविंशे–सुग्रीवमित्यादि । साङ्गदमिति सुग्रीवविशेषणम् । समानशोकः ताराङ्गदादिभिस्तुल्यशोकः ॥ १ ॥ नेति । शोकपरितापेन शोककृतपरितापेन । युष्मदीयेनेति शेषः । मृतो वाली श्रेयसा न युज्यते । अत्र वालिनि विषये अनन्तरं मरणानन्तरम् । यत् श्रेयस्करं कार्यम् और्ध्वदैहिकरूपम्, तत्समाधातुं कर्तुम् अर्हथ ॥ २ ॥ लोकेति । लोकवृत्तं लोकाचारसिद्धम् । अत एव सर्वैरनुष्ठेयं बाष्पमोक्षणम् । वः युष्माभिः कृतम् । बाष्पमोक्षणादतिरिक्तं किमपि न युष्माभिः कर्तुं शक्यमित्याह-कालादिति । कालादुत्तरम् कालं विनेत्यर्थः । किंचित्कर्म। उपासितुं कर्तुम्। न शक्यं देवाज्ञामुल्लङ्घ्य स्वातन्त्र्येण किंचिदपि

आश्वासितेति । ध्वनता मुखेनोपलक्षिता ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४॥

॥ १ ॥ २ ॥ लोकवृत्तमिति । बाष्पमोक्षणं कृतम् अलम्, लोकवृत्तं पारलौकिकं कर्मानुष्ठेयम्, कालाद्विहितात् कालादुत्तरम् उत्तरस्मिन् काले । किञ्चित्कर्म किमपि कर्म उपासितुम् अनुष्ठातुम् । न शक्यम्, कालस्यानुपादेयत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

नियतिः कारणं लोके नियतिः कर्मसाधनम् । नियतिः सर्वभूतानां नियोगेष्विह कारणम् ॥ ४ ॥ न कर्ता कस्यचित्कश्चिन्नियोगे चापि नेश्वरः । स्वभावे वर्तते लोकस्तस्य कालः परायणम् ॥ ५ ॥ न कालः कालमत्येति न कालः परिहीयते । स्वभावं च समासाद्य न कश्चिदतिवर्तते ॥ ६ ॥

कर्म कर्तुं न शक्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥ रामानु०—कालाद्विहितात् कालात् । उत्तरम् उत्तरस्मिन् काले "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया ॥३॥ तदेतदुपपादयति--नियतिरिति । नियम्यतेऽनेनेति नियतिः ईश्वरः । लोके विषये कारणम् । सर्वलोककर्तेत्यर्थः । क्रियत इति कर्म कार्यम्, तस्य साधनं सहकारीत्यर्थः । सर्वभूतानाम् नियोगेषु प्रेरणेषु । नियतिः कारणम्, सर्व प्रवर्तकोऽपीश्वर इत्यर्थः । 'तेन विना तृणाग्रमपि न चलति' इति न्यायात् ईश्वरपरतन्त्रतया लोकः कर्म करोति न तु स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ एवमन्वयमुखेन ईश्वराधीनत्वमुक्त्वा व्यतिरेकमुखेन दर्शयति—न कर्तेति । कश्चित्पुरुषः कस्यचित् कर्मणः । न कर्ता न स्वातन्त्र्येण कर्ता । नियोगे कस्यचित्प्रेरणे च नेश्वरः । किंतु स्वभावे वर्तते स्वभावाधीनो वर्तते लोकः । तत्र हेतुमाह तस्येति । कालः तस्य परायणं गतिः । अत्र स्वभावनियतिकालादिशब्दैरीश्वर एवाभिधीयते । अन्यथाऽनेकराजत्वापत्तेः । श्वेताश्वतरश्रुतिश्च " स्वभावमेके कवयो वदन्ति " इत्यादिकैवमाह ॥ ५ ॥ न काल इति । कालः ईश्वरः । कालम् आत्मानम् । नात्येति नातिक्रामति । सः स्वाधीन एव न तु लोकवत्

कालस्य प्राधान्यमेवोपपादयति—नियतिरित्यादिना । नियम्यते अनयेति व्युत्पत्त्या नियतिः कालः।नियोगेषु नियमनेषु॥४॥न कर्तेति।कस्यचिदपि कश्चिन्न कर्ता। नियोगे च नियमने च कश्चिदपि ईश्वरः स्वतन्त्रो न भवति, किन्तु लोकः स्वभावे काले वर्तते परतन्त्रतया वर्तते,अतस्तस्य कालः परायणम् इष्टप्रापकत्वेनानिष्टवारकत्वेन च परमप्राप्यमित्यर्थः ॥ टी०—किमनया कालादृष्टकल्पनया ? प्राणिन एवान्योन्यकर्तारः कारयितारश्च भवन्तीत्यत आह—न कर्तेति ॥ ५ ॥ न काल इति । कालः महाकालः कालं प्राणिनां सुखदुःखप्रापकत्वेन दिवसपक्षमासर्त्वादिरूपमौपाधिकं कालम् । नात्येति नातिक्रामति । यस्मिन् काले जन्तुना सुखं दुःखं वा भोक्तव्यं तमतिक्रम्य कालान्तरेण

न कालस्यास्ति बन्धुत्वं न हेतुर्न पराक्रमः ।
न मित्रज्ञातिसम्बन्धः कारणं नात्मनो वशः ॥ ७ ॥
किंतु कालपरीणामो द्रष्टव्यः साधु पश्यता ।
धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रमसमाहिताः ॥ ८ ॥

कस्यचित्परतन्त्रः । " न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः " इति श्रुतेः । न कालः परिहीयते न नश्यति । इदमुपलक्षणम् । षड्भावविकाररहित इत्यर्थः । " अपक्षयविनाशाभ्यां परिणामर्द्धि जन्मभिः । वर्जितः शक्यते वक्तुं यः सदास्तीति केवलम् । " इति ह्युक्तम् । स्वस्मिन् भवतीति स्वभाव ईश्वरः । वाशब्दोऽवधारणे । स्वभावमासाद्यैव वर्तते न तु कश्चित्तमतिवर्तते । निरङ्कुशः स्वतन्त्रः । स्वकृतां व्यवस्थां स्वयमपि नातिवर्तते । तत्परतन्त्रोऽनीशः किमुतेति भावः ॥ ६ ॥ पुनरपीश्वरस्य स्वातन्त्र्यमुपपादयति—न कालस्येति । कालस्येश्वरस्य । बन्धुत्वं नास्ति, पक्षपातो नास्तीत्यर्थः । हेतुश्च नास्ति, वशीकरणोपायश्च नास्ति । तत्प्रसादं विना स्वयत्नेन वशीकर्त्तुं न शक्यते इत्यर्थः । न पराक्रमः तज्जयहेतुपराक्रमोपि नास्ति । पुरुषपराक्रमस्य स न बिभेति इति भावः । न मित्रज्ञातिसंबन्धः न सुहृत्सगोत्रसंबन्धः । अपराधिषु दण्डधरत्वमुक्तम् । " एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदाय " इति श्रुतेः । अतः कारणमीश्वरः । आत्मनो जीवस्य । न वशः न परतन्त्रः । तत्तत्कर्मानुगुणमेव ईश्वरः सर्वं वर्तयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तर्ह्यनीशेन जन्तुना किं कर्तव्यं तत्राह—किं त्विति । साधु सम्यक् । पश्यता शास्त्रनिष्कर्षमवगच्छतेत्यर्थः ।

भोजयितुं न समर्थ इत्यर्थः । न कालः परिहीयते न न्यूनतां प्राप्नोति । स्वभावं कालं समासाद्य कश्चिन्नातिवर्तते । वाशब्दोऽवधारणे । निरङ्कुशस्वतन्त्रकालः स्वकृतां व्यवस्थां स्वयमपि नातिक्रामति । तत्परतन्त्रोऽन्यः किमुतेति भावः ॥६॥ कालः केनापि हेतुना वशीकर्तुं न शक्य इत्याह—न कालस्येति । कालस्य पुरुषेण सह वशीकरणहेतुभूतं बन्धुत्वं नास्ति । तथा वशीकरणहेतुर्मित्रज्ञातिसम्बन्धोऽपि नास्ति । न हेतुः वशीकरणोपायभूतः पुरुषकृतोपकारादिर्नास्ति । न पराक्रमः वशीकरणोपायः पुरुषकृतः पराक्रमोपि नास्ति । अतः कारणं सर्वकारणभूतः कालः । आत्मनः पुरुषस्य वशो न भवति पुरुषाधीनो न भवति ॥ ७ ॥ किं तर्हीत्यत आह—किंत्विति । साधु पश्यता श्रेयः पश्यता । स्वात्महितं पश्यता, विवेकिने त्यर्थः । सर्वोपि लोकव्यवहारः कालपरीणामो द्रष्टव्यः । स्वापेक्षितहेतुभूतः काल-

इतः स्वां प्रकृतिं वाली गतः प्राप्तः क्रियाफलम् । धर्मार्थ कामसंयोगैः पवित्रं प्लवगेश्वरः ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्य च संयोगाज्जितस्तेन महात्मना । स्वर्गः परिगृहीतश्च प्राणानपरिरक्षता ॥ १० ॥ एषा वै नियतिः श्रेष्ठा यां गतो हरियूथपः । तदलं परितापेन प्राप्तकालमुपास्यताम् ॥ ११ ॥

कालस्य ईश्वरस्य । परीणामः चेतनकर्मानुगुणप्रवृत्तिविशेषो द्रष्टव्यः, ईश्वरकृत व्यापारेषु न शोकः कर्तव्यः, यद्धितं तत्करिष्यतीति स्थातव्यमिति भावः । धर्मार्थकामास्तु कालक्रमेण ईश्वरमर्यादया समाहिताः समर्पिता भवन्ति । धर्मादिषु यत् प्राप्तव्यं तत् प्रापयतीश्वर एवेति भावः । अत्र नियतिकालस्वभावपदैः व्यामिश्रतयोक्तिस्तदानीं रहस्यस्य वक्तुमनर्हत्वादिति बोध्यम् ॥ ८ ॥ एवमर्थ स्थितिमुक्त्वा तां प्रकृते सङ्गमयति—इत इति । स्वां प्रकृतिं गतः मद्बाण वेधकृतप्रायश्चित्ततया स्वकीयं शुद्धभावं प्राप्तः सन् । प्लवगेश्वरोवाली । इतः अस्माल्लोकात् । धर्मार्थकामसंयोगैः विहितकालानुष्ठितधर्मार्थकामसंबन्धैः । पवित्रं क्रियाफलं स्वर्गं प्राप्तः । सामदानार्थसंयोगैरितिपाठे नीतिशास्त्रानुष्ठानै रित्यर्थः ॥ ९ ॥ केन स्वां प्रकृतिं प्राप्त इत्यपेक्षायामुक्तं विशदयति—स्वधर्मस्य चेति । स्वधर्मस्य संयोगात्स्वविहितधर्मानुष्ठानात् । रणे प्राणानपरिरक्षतेत्यनेन शौर्यकृतधर्मोऽप्युक्तः । उभाभ्यां जितः पूर्वं स्ववशीकृतः स्वर्गः इदानीं परि गृहीतश्च ॥ १० ॥ एषेति । हरियूथपः वाली । यां नियतिं गतः सा नियति र्गतिः श्रेष्ठा । तत्तस्मात्कारणात् परितापेनालम् । सद्गतिं प्राप्तं प्रति शोको न कार्यः । प्राप्तकालम् एतत्कालोचितम् । उपास्यताम् अनुष्ठीयताम् ॥ ११ ॥

परिणामः प्रेक्षणीयः । प्रेक्षणीयत्वे हेतुमाह धर्मश्चेति । धर्मश्चार्थश्च कामश्च कालक्रम समाहिताः पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णकालक्रमायत्ताः, यस्मिन्काले यत्कर्म कर्तव्यं स कालो ऽनुल्लङ्घनीय इति भावः ॥ ८ ॥ इत इति । स्वां प्रकृतिं गतः मद्बाणकृतवधेन कृतप्रायश्चित्ततया स्वकीयं शुद्धभावं प्राप्तः सः प्लवगेश्वरो वाली । इतः अस्माल्लो कात् । धर्मार्थकामसंयोगैः विहितकालानुष्ठितधर्मार्थकामसम्बन्धैः । पवित्रं क्रियाफलं स्वर्गं प्राप्त इति योजना ॥ ९ ॥ स्वधर्मस्य चेति । स्वधर्मसंयोगात् स्वविहितकर्मा नुष्ठानात् स्वर्गो जितः पूर्वं स्ववशीकृतः, इदानीं युद्धे प्राणानपरिरक्षता परिगृहीत श्चेति सम्बन्धः ॥ १० ॥ नियतिः गतिः प्राप्तकालम् एतत्कालोचितम् ॥ ११–१३ ॥

वचनान्ते तु रामस्य लक्ष्मणः परवीरहा । अवदत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं गतचेतसम् ॥ १२ ॥ कुरु त्वमस्य सुग्रीव प्रेतकार्यमनन्तरम् ॥ १३ ॥ ताराङ्गदाभ्यां सहितो वालिनो दहनं प्रति । समाज्ञापय काष्ठानि शुष्काणि च बहूनि च ॥ १४ ॥ चन्दनादीनि दिव्यानि वालिसंस्कार कारणात् । समाश्वासय चैनं त्वमङ्गदं दीनचेतसम् ॥ १५ ॥ मा भूर्बालिशबुद्धिस्त्वं त्वदधीनमिदं पुरम् । अङ्गदस्त्वा नयेन्माल्यं वस्त्राणि विविधानि च । घृतं तैलमथो गन्धान् यच्चात्र समनन्तरम् ॥ १६ ॥ त्वं तार शिबिकां शीघ्र मादायागच्छ संभ्रमात् । त्वरा गुणवती युक्ता ह्यस्मिन्काले विशेषतः ॥ १७ ॥ सज्जीभवन्तु प्लवगाः शिबिकावहनोचिताः । समर्था बलिनश्चैव निर्हरिष्यन्ति वालिनम् ॥ १८ ॥ एवमुक्त्वा तु सुग्रीवं सुमित्रानन्दवर्द्धनः । तस्थौ भ्रातृ समीपस्थो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ १९ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा तारः संभ्रान्तमानसः । प्रविवेश गुहां शीघ्रं शिबिकासक्तमानसः ॥ २० ॥

गतचेतसम्, दुःखितमिति यावत् ॥१२॥ कुरु त्वमस्येत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥१३॥ तारेत्यादि । वालिनो दहनं प्रति ताराङ्गदाभ्यां सहितः सन् । वालिसंस्कारकारणात् वालिसंस्कारार्थम् । चन्दनादीनि काष्ठानि समाज्ञापय । यच्चात्र समनन्तरं मरणानन्तरं यदानेतव्यमस्ति तत्सर्वमङ्गदः समानयेदित्यर्थः ॥१४-१६॥ त्वमिति । त्वरा गुणवती अस्मिन्काले विशेषतो युक्ता ॥१७॥ सज्जीभवन्त्विति । ये निर्हरिष्यन्ति ते सज्जीभवन्त्विति योजना । निर्हारः शववहनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ गुहां

समाज्ञापयेति । वालिसंस्कारकारणात काष्ठानि समाज्ञापय, काष्ठानयनार्थं समाज्ञापयेत्यर्थः । वालिसंस्कारकारणात् अङ्गदं च समाश्वासयेति सम्बन्धः । गतचेतसमिति पाठे-गतचेतसम् इतिकर्तव्यतामूढम् । अनन्तरं यदानेतव्यं तदानयेति सम्बन्धः ॥ १४-१६ ॥ त्वमिति । सम्भ्रमाद्वेगात । गुणवती त्वरा अस्मिन् काले विशेषतो युक्ता हीति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ सज्जीभवन्त्विति । ये निर्हरिष्यन्ति

आदाय शिबिकां तारः स तु पर्यापतत्पुनः ॥ २१ ॥
वानरैरुह्यमानां तां शूरैरुद्वहनोचितैः । दिव्यां भद्रासन
युतां शिबिकां स्यन्दनोपमाम् ॥ २२ ॥ पक्षिकर्मभि
राचित्रां द्रुमकर्मविभूषिताम्। आचितां चित्रपत्तीभिः सुनि
विष्टां समन्ततः ॥ २३ ॥ विमानमिव सिद्धानां जाल
वातायनावृताम् । सुनियुक्तां विशालां च सुकृतां विश्व
कर्मणा ॥२४॥ दारुपर्वतकोपेतां चारुकर्मपरिष्कृताम् ।
वराभरणहारैश्च चित्रमाल्योपशोभिताम् ॥ २५ ॥ गुहा
गहनसंछन्नां रक्तचन्दनरूषिताम् । पुष्पौघैः समभि
च्छन्नां पद्ममालाभिरेव च । तरुणादित्यवर्णाभि
र्भ्राजमानाभिरावृताम् ॥ २६ ॥

किष्किन्धाम् ॥ २० ॥ २१ ॥ वानरैरित्यादि । भद्रासनयुतां राजासन
युक्ताम् । (राजार्होन्नतासनयुक्तामिति रामानुजार्यः) पक्षिकर्मभिराचित्रां
कृत्रिमपक्षिभिः समन्तादाश्चर्यभूताम् । क्रियत इति कर्म प्रतिकृतिः । द्रुम
कर्मभिः द्रुमप्रतिकृतिभिः विभूषिताम् । आचितां चित्रपत्तीभिः चित्र
लेखाभिः । पदातिभिरित्येके । आर्षो दीर्घः। सुनिविष्टां शोभनसन्निवेशवतीम्।
जालवातायनावृतां सूक्ष्मरन्ध्रसमूहो जालम्, गोनयनाकृतिरन्ध्रसमूहो गवाक्षम्,
तदावृताम् । सुनियुक्तां सुश्लिष्टां सुकृतां सुष्ठुकृताम्, यत्नेन कृतामित्यर्थः ।
दारुपर्वतकोपेतां दारुनिर्मितक्रीडापर्वतयुक्ताम् । चारुकर्मणा उत्तेजनेन परि
ष्कृताम् अलंकृताम् । वराभरणैः हारैश्च युक्तामिति शेषः । गुहागहनसंछन्न

ते सञ्जीभवन्त्वित्यर्थः ॥ १८–२१ ॥ दिव्यामिति । भद्रासनयुतां राजासनयुक्ताम् ।
पक्षिकर्मभिराचित्रां पक्षिप्रकृतिकर्मभिः आ समन्तात् चित्राम् । द्रुमकर्मविभूषितां
द्रुमप्रकृतिभिः कर्मभिर्भूषिताम्। चित्रपत्तीभिः चित्ररचनाविशेषैर्वा। चित्रपङ्क्तीभिरिति
वा पाठः । सुनिविष्टां शोभनसन्निवेशाम् । जालवातायनान्वितां जालैर्वातायनैश्च
अन्विताम्।कुड्योपरि निर्गगवास्थितफलकानिर्मितविविधसन्निवेशरन्ध्राणि जालानि।
वातायनानि वायुप्रवेशार्थगवाक्षाकाररन्ध्राणि । सुनियुक्तां सुश्लिष्टाम् ॥ २२–२४ ॥
दारुपर्वतकोपेतां दारुनिर्मितक्रीडापर्वतयुक्ताम्।वराभरणहारैश्च, युक्तामितिशेषः॥२५
गुहागहनसञ्छन्नां क्रीडार्थं निर्मितदुष्प्रवेशगुहाकारावरणानिबिडाम् ॥ २६–२९ ॥

ईदृशीं शिबिकां दृष्ट्वा रामो लक्ष्मणमब्रवीत् । क्षिप्रं विनीयतां वाली प्रेतकार्यं विधीयताम् ॥ २७ ॥ ततो वालिनमुद्यम्य सुग्रीवः शिबिकां तदा । आरोपयत विक्रोशन्नङ्गदेन सहैव तु ॥ २८ ॥ आरोप्य शिबिकां चैव वालिनं गतजीवितम् । अलङ्कारैश्च विविधैर्माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितम् ॥ २९ ॥ आज्ञापयत्तदा राजा सुग्रीवः प्लवगेश्वरः । और्ध्वदैहिकमार्यस्य क्रियतामनुरूपतः ॥ ३० ॥ विश्राणयन्तो रत्नानि विविधानि बहून्यपि । अग्रतः प्लवगा यान्तु शिबिकासमनन्तरम् ॥ ३१ ॥ राज्ञामृद्धिविशेषा हि दृश्यन्ते भुवि यादृशाः । तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदैहिकम् ॥ ३२ ॥ अङ्गदं परिगृह्याशु तारप्रभृतयस्तदा । क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबान्धवाः ॥ ३३ ॥

कृत्रिमैर्गृहागहनैः गुहाभिः काननैश्च संछन्नाम् । पुष्पौघैः मुक्तकपुष्पनिचयैः आस्तरणार्थैः । समभिच्छन्नां व्याप्ताम् । पद्मेति, चतुर्दिक्षु पुष्पसरोपेतत्वे प्यन्तरान्तरा पद्ममालाभिः पद्मपङ्क्तिभिर्युक्तामित्यर्थः ॥ २२–२६ ॥ ईदृशीं शिबिकामिति । पुनरुक्तिर्व्यवहितानुस्मरणार्था ॥ २७ ॥ रामा०—क्षिप्रं प्रेतकार्यं विधीयतामिति लक्ष्मणोद्देशेनोक्तार्थस्य सुग्रीवेण क्रियमाणत्वाल्लक्ष्मणेन सुग्रीवोप्याज्ञप्त इत्यवगम्यते॥२७॥ तत इति । ततः लक्ष्मणं प्रति वाली विनीयतामित्युक्तिश्रवणानन्तरमित्यर्थः । यद्वा लक्ष्मणं प्रत्युक्तिः स्वमुद्दिश्यैवेति ज्ञात्वेत्यर्थः।आरोपयत आरोपयत्॥२८॥ आर्यस्य ज्येष्ठस्य। देहादूर्ध्वं कर्तव्यम् और्ध्वदैहिकम् उत्तरक्रिया । शिबिकासमनन्तरम् आसन्दीसमीपे। अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । इत्याज्ञापयदिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २९ ॥ रामा०—माल्यैर्वस्त्रैश्च भूषितामिति पाठः ॥ २९ ॥ ३०॥३१॥ राज्ञामिति । ऋद्धिविशेषाः ऋद्धिविशेषानुरूपाः। यादृशाः और्ध्वदैहिकक्रियाप्रकारा दृश्यन्तेतादृशमौर्ध्वदैहिकं क्षिप्रं प्राकुर्वन् ॥ ३२ ॥ रामानु०—राज्ञामिति तादृशं वालिनः क्षिप्रं प्राकुर्वन्नौर्ध्वदैहिकमिति पाठः ॥ ३२ ॥ तारप्रभृतया वानरा इति आज्ञापयदित्यस्मिन् श्लोके विश्राणयन्त इति श्लोके च इतिकरणं द्रष्टव्यम् । विश्राणयन्तः विकिरन्तः । श्लोकद्वयस्याज्ञापयदित्यनेन सम्बन्धः ॥ ३०–३३ ॥

ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्योऽस्य वशानुगाः । चुक्रुशुर्वीर वीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः स्त्रियः ॥ ३४ ॥ ताराप्रभृतयः सर्वा वानर्यो हतयूथपाः । अनुजग्मुर्हि भर्तारं क्रोशन्त्यः करुणस्वनाः ॥ ३५ ॥ तासां रुदितशब्देन वानरीणां वनान्तरे । वनानि गिरयः सर्वे विक्रोशन्तीव सर्वतः ॥ ३६ ॥ पुलिने गिरिनद्यास्तु विविक्ते जलसंवृते । चितां चक्रुः सुबहवो वानराः शोककर्शिताः ॥ ३७ ॥ अवरोप्य ततः स्कन्धाच्छिबिकां वहनोचिताः । तस्थुरेकान्तमाश्रित्य सर्वे शोकसमन्विताः ॥ ३८ ॥ ततस्तारा पतिं दृष्ट्वा शिबिकातलशायिनम् । आरोप्याङ्के शिरस्तस्य विललाप सुदुःखिता ॥ ३९ ॥ हा वानरमहाराज हा नाथ मम वत्सल । हा महार्ह महाबाहो हा मम प्रिय पश्य माम् । जनं न पश्यसीमं त्वं कस्माच्छोकाभिपीडितम् ॥ ४० ॥ प्रहृष्टमिव ते वक्त्रं गतासोरपि मानद । अस्तार्कसमवर्णं च लक्ष्यते जीवतो यथा ॥ ४१ ॥ एष त्वां रामरूपेण कालः कर्षति वानर । येन स्म विधवाः सर्वाः कृता एकेषुणा वने ॥ ४२ ॥ इमास्तास्तव राजेन्द्र वानर्यो वल्लभाः सदा । पादैर्विकृष्टमध्वानमागताः किं न बुध्यसे । तवेष्टा ननु नामैता भार्याश्चन्द्रनिभाननाः ॥ ४३ ॥ इदानीं नेक्षसे कस्मात्सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् । एते हि सचिवा राजन् तारप्रभृतयस्तव ॥ ४४ ॥

सम्यक् ॥ ३३ ॥ रामानु०—अङ्गदं परिगृह्याशु तारप्रभृतयस्तदा । क्रोशन्तः प्रययुः सर्वे वानरा हतबान्धवाः । इति पाठः ॥ ३३ ॥ **प्रणिहिताः आप्ताः** ॥ ३४ ॥ रामानु०—प्रणिहिताः अत्यन्ताप्ता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ॥ ३५–३७ ॥ **अवरोप्येति वहनोचिताः वाहकाः** ॥ ३८–४२ ॥ **विकृष्टं विप्रकृष्टम् । अध्वानं पादैरागताः** ॥ ४३ ॥ **इदानीं**

प्रणिहिताः अत्यन्ताप्ताः ॥ ३४--३६ ॥ **टी०**—पुलिन इति । विविक्ते पूते "विविक्तौ पूतविजनौ" इत्यमरः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पुनस्ताराविलापमाह—तत इति ॥ ३९--४२ ॥ विकृष्टं दूरमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

पुरवासी जनश्चायं परिवार्याऽऽसतेऽनघ । विसर्जयैतान्
प्लवगान् यथोचितमरिन्दम । ततः क्रीडामहे सर्वा
वनेषु मदनोत्कटाः ॥ ४५ ॥ एवं विलपतीं तारां पति
शोकपरिप्लुताम् । उत्थापयन्ति स्म तदा वानर्यः शोक
कर्शिताः ॥ ४६ ॥ सुग्रीवेण ततः सार्धमङ्गदः पितरं रुदन् ।
चितामारोपयामास शोकेनाभिहतेन्द्रियः ॥ ४७ ॥
ततोऽग्निं विधिवद्दत्त्वा सोऽपसव्यं चकार ह । पितरं दीर्घ
मध्वानं प्रस्थितं व्याकुलेन्द्रियः ॥ ४८ ॥ संस्कृत्य
वालिनं ते तु विधिपूर्वं प्लवङ्गमाः । आजग्मुरुदकं कर्तुं
नदीं शीतजलां शिवाम् ॥ ४९ ॥ ततस्ते सहितास्तत्र
ह्यङ्गदं स्थाप्य चाग्रतः । सुग्रीवतारासहिताः सिषिचुर्वा
लिने जलम् ॥ ५० ॥ सुग्रीवेणैव दीनेन दीनो भूत्वा
महाबलः । समानशोकः काकुत्स्थः प्रेतकार्याण्य
कारयत् ॥ ५१ ॥

मित्यादि । मदनोत्कटाः उत्कटमदनाः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ विलपतीं विलपन्तीम् ॥ ४६ ॥
पितरं पितृशरीरम् ॥ ४७ ॥ तत इति । अपसव्यम् अप्रदक्षिणम् ॥ ४८ ॥
संस्कृत्येति । वालिनं वालिशरीरम् । उदकं कर्तुं जलतर्पणं कर्तुम् । नदीं
किष्किन्धासमीपवर्तिनीम् ॥ ४९ ॥ ततस्त इति । सुग्रीवतारासहिता इति ।
तारयाप्युदकदानं कुलाचारः ॥ ५० ॥ सुग्रीवेणेति । अनेन रामः सहैवागत
इत्यवगम्यते ॥ ५१ ॥ रामानु०—समानशोकः काकुत्स्थ इत्यनेन समानसुखदुःखित्वं
सखित्वमित्येतत् प्रकटितं भवति ॥ ५१ ॥

यथोचितं यथार्हम् । "ततः क्रीडामहे सर्वा वनेषु मदनोत्कटाः" इत्यत्र इति विललापेति शेषः ॥ ४५—४७ ॥
अपसव्यमप्रदक्षिणम् । दीर्घमध्वानं प्रस्थितं मृतम् ॥ ४८—५० ॥ सुग्रीवेणेति । सुग्रीवेणैवाकारयत्
तत्प्रामुख्येनैवाकारयदित्यर्थः ॥ ५१ ॥

ततस्तु तं वालिनमग्र्यपौरुषं प्रकाशमिक्ष्वाकुवरेषुणा हतम् । प्रदीप्य दीप्ताग्निसमौजसं तदा सलक्ष्मणं राम मुपेयिवान् हरिः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम-
त्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः * ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

ततः शोकाभिसंतप्तं सुग्रीवं क्लिन्नवाससम् । शाखामृग महामात्राः परिवार्योपतस्थिरे ॥ १ ॥ अभिगम्य महाबाहुं राममक्लिष्टकारिणम् । स्थिताः प्राञ्जलयः सर्वे पितामह मिवर्षयः ॥ २ ॥ ततः काञ्चनशैलाभस्तरुणार्कनिभाननः । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं हनुमान्मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ भव त्प्रसादात्सुग्रीवः पितृपैतामहं महत् । वानराणां सुदुष्प्रापं प्राप्तो राज्यमिदं प्रभो ॥ ४ ॥ भवता समनुज्ञातः प्रविश्य नगरं शुभम् । संविधास्यति कार्याणि सर्वाणि ससुहृज्जनः ॥ ५

ततास्त्वति । प्रकाशं प्रसिद्धम् । प्रदीप्य दग्ध्वा । हरिः सुग्रीवः । अन्ये पुरं प्रविविशुरित्यर्थसिद्धम् । यद्यपि तिर्यगधिकरणरीत्या तिरश्चां न शास्त्रविहित संस्काराधिकारः, तथापि देवांशसंभूतानां तिर्यगवस्थामात्रभाजां वेदाध्ययन जासंयोगाद्देवक्षेत्रजतत्वात् संस्कारार्हतास्तीति बोध्यम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायण० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः २५

अथ सुग्रीवाभिषेकः षड्विंशे—तत इत्यादि । क्लिन्नवाससम् आर्द्रवस्त्रम् । सद्यः स्नानादिति भावः । शाखामृगमहामात्राः वानररूपा मन्त्रिणः ॥ १ ॥ सर्वे सुग्रीवादयः ॥ २ ॥ ३ ॥ भवत्प्रसादादिति । वानराणां राज्यमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥

रामादेशादेव कर्तव्यकरणानन्तरं पुनस्तत्समीपं जगामेत्युक्तानुवादपूर्वकमाह—तत इति । प्रकाशं प्रभूतम् । प्रदीप्य संस्कार्य ॥ ५२ ॥ **इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥**

तत इति । शाखामृगमहामात्राः वानरप्रधानाः ॥ १–५ ॥

* **गतसर्गाणां फलश्रुतिः । स्कान्दे**—"ताराप्रलापमाकर्ण्य वालिनो निधनं तथा । कपीन्द्रसंस्कृतिं नारी श्रुत्वा ह्यविधवा भवेत् । दीर्घायुष्यं भवेद्भर्तुः पुत्रिणी सम्भविष्यति ॥ " इति ॥

स्नातोऽयं विविधैर्गन्धैरौषधैश्च यथाविधि । अर्चयिष्यति रत्नैश्च माल्यैश्च त्वां विशेषतः ॥ ६ ॥ इमां गिरिगुहां रम्यामभिगन्तुमितोऽर्हसि । कुरुष्व स्वामिसंबन्धं वानरान् संप्रहर्षयन् ॥ ७ ॥ एवमुक्तो हनुमता राघवः परवीरहा । प्रत्युवाच हनूमन्तं बुद्धिमान्वाक्यकोविदः ॥८॥ चतुर्दश समाः सौम्य ग्रामं वा यदि वा पुरम् । न प्रवेक्ष्यामि हनुमन् पितुर्निर्देशपालकः ॥९॥ सुसमृद्धां गुहां रम्यां सुग्रीवो वानरर्षभः । प्रविष्टो विधिवद्वीरः क्षिप्रं राज्येऽभिषिच्यताम् ॥ १० ॥ एवमुक्त्वा हनूमन्तं रामः सुग्रीवमब्रवीत् । वृत्तज्ञो वृत्तसंपन्नमुदारबलविक्रमम् ॥११॥ इममप्यङ्गदं वीर यौवराज्येऽभिषेचय । ज्येष्ठस्य स सुतो ज्येष्ठः सदृशो विक्रमेण ते । अङ्गदोऽयमदीनात्मा यौवराज्यस्य भाजनम् ॥ १२ ॥ पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः । प्रवृत्ताः सौम्य चत्वारो मासा वार्षिकसंज्ञकाः ॥ १३ ॥

अतिनिपुणतया हनुमान् प्रथमं संग्रहेण विज्ञाप्य तच्छृण्वति रामे पुनर्विशदमाह—स्नात इति ॥ ६ ॥ गिरिगुहां किष्किन्धाम् । वानराणां स्वामिना संबन्धं कुरु, सुग्रीवं वानरराजं कुर्वित्यर्थः ॥ ७–११ ॥ भाजनम् योग्यमित्यर्थः ॥१२॥ अस्त्वभिषेकः, सीतान्वेषणरावणवधादिकं प्रत्युद्योगः क्रियत इत्याशङ्क्याह—पूर्व इत्यादि । पूर्वः वर्षर्त्वपेक्षया प्रथमः । वर्षाः वर्षर्तुः । "स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षाः" इत्यमरः । तत्र भवो वार्षिकः । "द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुः" इति श्रावणभाद्रपदौ वर्षर्तुः । तदेकदेशत्वाच्छ्रावणो वार्षिक इत्युच्यते । "वर्षाभ्यष्ठक्" इति ठक्प्रत्ययः । वार्षिकसंज्ञकाश्चत्वारो मासा इति । आश्वयुजाषाढाभ्यां

स्नातः अभिषिक्तः । औषधैः अभिषेकद्रव्यैः ॥ ६ ॥ गिरिगुहां किष्किन्धाम् । स्वामिसम्बन्धं वानराणां स्वामिना सह सम्बन्धं कुरुष्व, सुग्रीवं वानरराजं कुर्वित्यर्थः ॥७–१२॥ अस्तु भवदुक्तप्रकारेणाभिषेकादिकम्, मत्प्रार्थितः त्वया सम्पादितः सीता

नायमुद्योगसमयः प्रविश त्वं पुरीं शुभाम् । अस्मिन् वत्स्याम्यहं सौम्य पर्वते सहलक्ष्मणः ॥ १४ ॥ इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता । प्रभूतसलिला सौम्य प्रभूतकमलोत्पला ॥ १५ ॥ कार्त्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत । एष नः समयः सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयम् १६

चतुष्कमिति ज्ञेयम् । छत्रिन्यायात् । वर्षमुखत्वाद्वर्षानन्तरकालत्वाच्च चत्वारोपि युद्धयोग्या न भवन्ति । कश्चित्तु " पक्षा वै मासाः " इति श्रुतिपक्षमाश्रित्य चत्वारो वार्षिका मासा इत्युक्तम् । श्रावणः प्रथमो मास इत्यत्रापिप्रथमः पक्ष इत्यर्थः । " चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः " इत्युपसंहारादित्याह ॥ १३-१५ ॥ कार्त्तिक इति । कार्त्तिके मासि समनुप्राप्ते समीपं प्राप्ते । आश्वयुजान्त इत्यर्थः । यत यतस्व. सेनासंनहनं कुरु । कार्त्तिकशब्दस्य आश्वयुजान्तपरत्वं स्वयमेव वक्ष्यति–"वयमाश्वयुजे मासि पिङ्गाक्षप्रतिचोदिताः" इति । प्रतिचोदनं संनहनम् नतु निर्गमः । निर्गमस्तु मार्गशीर्षे । स्वसंकेतितकार्त्तिकातिक्रमादेव रामस्य सुग्रीवे कोपो लक्ष्मणप्रेषणं च । स्वयंप्रभाबिलनिर्गमनानन्तरं " द्रुमान् वासन्तिकान् दृष्ट्वा " इत्येतद्वसन्तपुष्पोद्गमोपक्रमभूतपत्रविगलनहेतुफाल्गुनापेक्षया । पक्षान्तरे फाल्गुनचैत्रयोर्वसन्तत्वोक्तेर्वा । अयमत्र क्रमोऽनुसन्धेयः । " उत्तरस्यादिना पूर्वस्यावधिं जानीयात् " इति न्यायेन उत्तरस्योत्तरस्य ग्रहणात् पूर्वपूर्वकालसंख्याज्ञापनं वाल्मीकेः शैली । तथा च चैत्रे रामस्य साकेतान्निर्गमः । अगस्त्याश्रमागमनात्पूर्वं दश संवत्सरा गता इत्युक्तम् । अथ पञ्चवट्यां वर्षत्रयानन्तरं चैत्रे प्राप्ते शूर्पणखानासिकाच्छेदनखरवधादिकं कृतमित्यवगम्यते । रावणेन च मारीचवचनादिना किंचिद्विलम्ब्य तस्मिन्नेव चैत्रे सीता हृता । सीताविरहेण दूयमानस्य रामस्य वसन्तवर्णने ' चैत्रवनानिलः ' इत्युक्तेः लङ्कायां सीतायाः संवत्सरवासोक्तेश्च । पुनः फाल्गुने हि रावणवधः । आषाढे वालिवधः । शरदि सेनासंनहनम् । मार्गशीर्षे वानरप्रस्थापनम् । स्वयंप्रभाबिले बहुकालयापनम् । " कालश्च नो

न्वेषणरावणनिरसनोद्योगोऽद्यैव कर्तव्य इति सुग्रीवाभिप्रायमाशङ्क्याह–पूर्वोऽयमित्यादिना । प्रवृत्ताः प्रवर्तितुमुपक्रान्ताः ॥ १३–१५ ॥ तर्हि कदा मदुद्योगकाल

अभिषिक्तः स्वराज्ये च सुहृदः संप्रहर्षय ॥ १७॥ इति रामाभ्यनुज्ञातः सुग्रीवो वानराधिपः । प्रविवेश पुरीं रम्यां किष्किन्धां वालिपालिताम् ॥ १८ ॥ तं वानर सहस्राणि प्रविष्टं वानरेश्वरम् । अभिवाद्य प्रविष्टानि सर्वतः पर्यवारयन् ॥ १९ ॥ ततः प्रकृतयः सर्वा दृष्ट्वा हरिगणेश्वरम् । प्रणम्य मूर्ध्ना पतिता वसुधायां समाहिताः ॥ २० ॥ सुग्रीवः प्रकृतीः सर्वाः संभाष्योत्थाप्य वीर्यवान् । भ्रातुरन्तःपुरं सौम्यं प्रविवेश महाबलः ॥ २१ ॥ प्रविश्य त्वभिनिष्क्रान्तं सुग्रीवं प्लवगेश्वरम् । अभ्यषिञ्चन्त सुहृदः सहस्राक्षमिवामराः ॥ २२ ॥ तस्य पाण्डुरमाजह्रुश्छत्त्रं हेमपरिष्कृतम् । शुक्ले च वालव्यजने हेमदण्डे यशस्करे ॥ २३ ॥ तथा सर्वाणि रत्नानि सर्वबीजौषधैरपि । सक्षीराणां च वृक्षाणां प्ररोहान् कुसुमानि च ॥ २४ ॥ शुक्लानि चैव वस्त्राणि श्वेतं चैवानुलेपनम् । सुगन्धीनि च माल्यानि स्थलजान्यम्बुजानि च ॥ २५ ॥ चन्दनानि च दिव्यानि गन्धांश्च विविधान् बहून् । अक्षतं जातरूपं च प्रियङ्गु मधुसर्पिषी । दधि चर्म च वैयाघ्रं वाराही चाप्युपानहौ ॥ २६ ॥

महान् यातः " इत्युक्तेः । बहिर्निर्गमनानन्तरं फाल्गुनशुद्धत्रयोदश्यां हनुमतः समुद्रतरणम् । चतुर्दश्यां पुनरागमनम् । पौर्णमास्यां दण्डयात्रेत्यादि । अन्यत् युद्धकाण्डे वक्ष्यते । समयः संकेतः ॥ १६–१९ ॥ प्रणम्येति । मूर्ध्ना प्रणम्य वसुधायां पतिताः । समाहिताः अनन्यमनस्काः ॥ २० ॥ भ्रातुरन्तःपुरं प्रविवेशेति । तारां संमान्य, स्ववशीकरणार्थमिति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्ररोहान् पल्लवान् । अनुलेपनं कर्पूरादि । गन्धाः अगरुप्रभृतयः । अक्षतं जात

इत्यत आह–कार्त्तिक इति ॥ १६–२१ ॥ प्रविश्येति । प्रविश्य स्थितमिति शेषः ॥ २२ ॥ शुक्लानीति । श्वेतमनुलेपनं कर्पूरद्रवः । प्रियङ्गु फलिनीपुष्पम् । " प्रियङ्गुः फलिनी फली " इत्यमरः । यद्वा " प्रियङ्गुः सिद्धार्थसमे च " इति विश्वप्रकाशः ।

समालम्भनमादाय रोचनां समनःशिलाम् । आजग्मु
स्तत्र मुदिता वराः कन्यास्तु षोडश ॥ २७ ॥ ततस्ते
वानरश्रेष्ठं यथाकालं यथाविधि । रत्नैर्वस्त्रैश्च भक्ष्यैश्च तोष
यित्वा द्विजर्षभान् ॥ २८ ॥ ततः कुशपरिस्तीर्णं समिद्धं
जातवेदसम् । मन्त्रपूतेन हविषा हुत्वा मन्त्रविदो जनाः
॥ २९ ॥ ततो हेमप्रतिष्ठाने वरास्तरणसंवृते । प्रासाद
शिखरे रम्ये चित्रमाल्योपशोभिते ॥ ३० ॥ प्राङ्मुखं
विविधैर्मन्त्रैः स्थापयित्वा वरासने । नदीनदेभ्यः संहृत्य
तीर्थेभ्यश्च समन्ततः ॥ ३१ ॥ आहृत्य च समुद्रेभ्यः
सर्वेभ्यो वानरर्षभाः । अपः कनककुम्भेषु निधाय
विमलाः शुभाः ॥ ३२ ॥ शुभैर्वृषभशृङ्गैश्च कलशैश्चापि
काञ्चनैः । शास्त्रदृष्टेन विधिनामहर्षिविहितेन च ॥ ३३ ॥

रूपम्, अक्षततण्डुलं हरिद्रामिश्रम् । प्रियङ्गु सूक्ष्मधान्यविशेषः । वाराही वराहचर्मविकृती । " सुपां सुलुक् " इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ २३–२६ ॥ समालम्भनम् अनुलेपनविशेषः । " समालम्भो विलेपनम् " इत्यमरः । रोचनां गोरोचनाम् । समनःशिलां शैलधातुविशेषसंहितं तिलकसाधनं मनः शिला ॥ २७ ॥ ततस्ते वानरश्रेष्ठमित्यारभ्य वसवो वासवं यथेत्यन्तमेकं वाक्यम् । यथाकालं विहितकालमनतिक्रम्य । यथाविधि यथाक्रमम् । द्विजर्ष भान् याजनार्थमाहूतान् । समिद्धं ज्वलितम् । जातवेदसम् अग्निम् । मन्त्रविदः वानरपुरोहिताः । हेमप्रतिष्ठाने हेममयपादयुक्ते । वरासनविशेषणमेतत् । नदी नदेभ्यस्तीर्थेभ्यः समुद्रेभ्यश्च अपः आहृत्य आनीय, संहृत्य संमिश्रीकृत्य

दधि चर्म चेति । समालम्भनमनुलेपनम् ॥२३–२७॥ ततस्त इत्यादि वसवो वासवं यथेत्यन्तमेकं वाक्यम् । द्विजर्षभान् वानरजातीयद्विजर्षभान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत इति । हेमप्रतिष्ठाने वरास्तरणसंवृते इत्येतदुभयं वरासनविशेषणम् । हेमप्रतिष्ठाने हेममयपीठयुक्ते । नदीनदेभ्यः तीर्थेभ्यः समुद्रेभ्यश्च अपः संहृत्य आहृत्य च सम्मि लिताः कृत्वा विमलं जलं कनककुम्भेषु निधायेति सम्बन्धः । शास्त्रदृष्टेन महर्षि

गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । मैन्दश्च द्विविद श्चैव हनुमान् जाम्बवान्नलः ॥३४॥ अभ्यषिञ्चन्त सुग्रीवं प्रसन्नेन सुगन्धिना । सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ॥३५॥ अभिषिक्ते तु सुग्रीवे सर्वे वानरपुङ्गवाः । प्रचुक्रुशु महात्मानो हृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥३६॥ रामस्य तु वचः कुर्वन् सुग्रीवो हरिपुङ्गवः । अङ्गदं संपरिष्वज्य यौवराज्ये ऽभ्यषेचयत् ॥३७॥ अङ्गदे चाभिषिक्ते तु सानुक्रोशाः प्लवङ्गमाः । साधु साध्विति सुग्रीवं महात्मानोऽभ्य पूजयन् ॥ ३८ ॥ रामं चैव महात्मानं लक्ष्मणं च पुनः पुनः । प्रीताश्च तुष्टुवुः सर्वे तादृशे तत्र वर्तति ॥ ३९ ॥ हृष्टपुष्टजनाकीर्णा पताकाध्वजशोभिता । बभूव नगरी रम्या किष्किन्धा गिरिगह्वरे ॥४०॥ निवेद्य रामाय तदा महात्मने महाभिषेकं कपिवाहिनीपतिः । रुमां च भार्यां प्रतिलभ्य वीर्यवानवाप राज्यं त्रिदशाधिपो यथा ॥४१॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम-त्किष्किन्धाकाण्डे षड्विंशः सर्गः * ॥२६ ॥

तद्विमलं जलं कनककुम्भेषु निधाय तेभ्यो वृषभशृङ्गादिभिरुद्धृत्य, शास्त्रदृष्टेन विधिना क्रमेण, महर्षिविहितेन कल्पसूत्रविहितेन च विधिना अभ्यषिञ्चन्त ॥ २८–३७ ॥ सानुक्रोशाः अङ्गदे सदयाः ॥ ३८ ॥ तादृशे सुग्रीवाङ्गदा भिषेकरूपोत्सवे । वर्तति वर्तमाने सति ॥ ३९ ॥ हृष्टेति । पताकाध्वजयोर्भेद उक्तः ॥ ४० ॥ निवेद्येति । निवेद्य, रामसमीपमागत्य निवेद्येत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० मुक्ता० किष्किन्धा० षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

विहितेन । शास्त्रं वेदः, महर्षयः मन्वादयः ॥ ३०–३८ ॥ राममिति । तादृशे सुग्रीवाङ्गदाभिषेकरूपमहोत्सवे वर्तति वर्तमाने सति ॥ ३९–४१ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

* फलश्रुतिः । स्कान्दे–" अभिषेकं च ताराया रुमायाः प्राप्तिमुत्तमाम् । सुग्रीवस्य तदा श्रुत्वा राज्य लाभं स गच्छति ॥ " इति ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् । आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् ॥ १ ॥ शार्दूलमृगसंघुष्टं सिंहैर्भीमरवैर्वृतम् । नानागुल्मलतागूढं बहुपादपसंकुलम् ॥ २ ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छैर्मार्जारैश्च निषेवितम् । मेघराशिनिभं शैलं नित्यं शुचिजलाश्रयम् ॥ ३ ॥ तस्य शैलस्य शिखरे महतीमायतां गुहाम् । प्रत्यगृह्णत वासार्थं रामः सौमित्रिणा सह ॥ ४ ॥ कृत्वा च समयं सौम्यः सुग्रीवेण सहानघः । कालयुक्तं महद्वाक्यमुवाच रघुनन्दनः । विनीतं भ्रातरं भ्राता लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्धनम् ॥ ५ ॥ इयं गिरिगुहा रम्या विशाला युक्तमारुता । अस्यां वसाव सौमित्रे वर्षरात्रमरिंदम ॥ ६ ॥ गिरिशृङ्गमिदं रम्यमुन्नतं पार्थिवात्मज । श्वेताभिः कृष्णताम्राभिः शिलाभिरुपशोभितम् ॥ ७ ॥ नानाधातुसमाकीर्णं दरीनिर्झरशोभितम् । विविधैर्वृक्षषण्डैश्च चारुचित्रलतावृतम् ८ ॥

अथ रामस्यैकान्तवाससमुद्भूतसीताविरहशोकप्रशमनं लक्ष्मणेन क्रियते सप्तविंशे—अभिषिक्त इत्यादि । शैलं शिलामयमिति मृच्छिलोभयमयागिरिभ्यो व्यावृत्तिः । अतो न गिरिं शैलमिति पुनरुक्तिः ॥ १–४ ॥ कृत्वेति । कालयुक्तं तत्कालोचितम् ॥ ५ ॥ युक्तमारुता उचितमारुता, यावदपेक्षमारुतेत्यर्थः । वसाव, लोडुत्तमद्विवचनम् । वर्षरात्रमिति । अच् समासान्त आर्षः । जात्येक

॥ १–४ ॥ कृत्वेति । समयं कृत्वा शरदि दण्डयात्रेति सङ्केतं कृत्वेत्यर्थः । कालयुक्तं तत्कालोचितम् । लक्ष्मिवर्धनमित्यत्र ह्रस्वश्छान्दसः ॥ ५ ॥ वर्षरात्रमिति जात्येकवचनमेतत् ॥ ६ ॥ ७ ॥ दरीदर्दुरशोभितमिति पाठः । दर्दुराः पाषाण

स०—गोपुच्छैः नीलमुखवानरविशेषैः ॥ ३ ॥ ङीबन्तलक्ष्मीशब्दोऽप्यस्तीति लक्ष्मिवर्धनमित्येतत् साधु । " द्राग्लक्ष्मिभर्तृगुणान् " इत्यादिप्रयोगात् ॥ ५ ॥ नदीदर्दुरसंयुतमिति पाठे—नद्यां विद्यमानमण्डूकसदृश महामण्डूकोपेतम् ॥ ८ ॥

नानाविहगसंघुष्टं मयूररवनादितम् । मालतीकुन्द गुल्मैश्च सिन्धुवारकुरण्टकैः ॥ ९ ॥ कदम्बार्जुनसर्जैश्च पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १० ॥ इयं च नलिनी रम्या फुल्लपङ्कजमण्डिता । नातिदूरे गुहाया नौ भविष्यति नृपात्मज ॥ ११ ॥ प्रागुदक्प्रवणे देशे गुहा साधु भविष्यति । पश्चाच्चैवोन्नता सौम्य निवातेयं भविष्यति ॥ १२ ॥ गुहाद्वारे च सौमित्रे शिला समतला शुभा । श्लक्ष्णा चैवायता चैव भिन्नाञ्जनचयोपमा ॥ १३ ॥ गिरिशृङ्गमिदं तात पश्य चोत्तरतः शुभम् । भिन्नाञ्जनचयाकारमम्भोधर मिवोत्थितम् ॥ १४ ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि स्थितं श्वेतमिवापरम् । कैलासशिखरप्रख्यं नानाधातु विभूषितम् ॥ १५ ॥

वचनम् ॥६॥ गिरिशृङ्गमित्यादि । कदम्बाः अर्जुनाः नदीसर्जाः ॥ ७–१० ॥

रामानु०—नानेति । चारु कान्तम् । चित्रलतावृतमिति पाठः । कदम्बार्जुनसर्जैः । कदम्बाः नीपाः । अर्जुनाः नदीसर्जाः' । सर्जाः मालाः ॥ ७–१० ॥ इयं चेति । नातिदूरे भविष्यतीत्यनेन वर्षाकालस्य प्रवृत्तत्वाद्भाविजलसमृद्ध्या समीपवर्तिनी भविष्य तीत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रागुदक्प्रवणे देशे वर्तमाना गुहा साधु भविष्यति । प्रागुदक्प्रवणे देशे वर्तमानत्वाभिधानाद्गुहाया नैर्ऋत्याभिमुखद्वारत्वमुक्तम् । अत एव पौरस्त्यवर्षप्रवेशाभावेन साधुत्वमुक्तं भवति । इयं पश्चादुन्नता पश्चाद्भागोन्नता । अत एव पुरोवातानिरोधकत्वान्निवाता च भविष्यति ॥ १२ ॥ गुहाद्वारे चेति अस्मिन् श्लोके वर्तत इति शेषः ॥ १३ ॥ गिरिशृङ्गमित्यादि । श्वेतमिव

सन्धयः॥८–१०॥ अत्र वसतोरावयोः सौकर्यातिशयो भविष्यतीत्याह—इयं चेत्यादि । नलिनी पुष्करिणी । गुहायाः नातिदूरे भविष्यति । वर्षाकालस्य प्रवृत्तत्वात् भावि वारिपूरसमृद्ध्या गुहासमीपवर्तिनी भविष्यतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ प्रागुदगिति । प्रागुदक्प्रवणे देशे वर्तमाना गुहा साधु भविष्यति । प्रागुदक्प्रवणवर्तमानत्वाभिधानाद् गुहाया नैर्ऋत्यद्वारवर्तित्वमवगम्यते अत एव पौरस्त्यवर्षप्रवेशाभावेन साधुत्वमुक्तं भवति । इयं पश्चादुन्नता पश्चाद्भागोन्नता अत एव पुरोवातानिरोधकत्वात् निवाता च भविष्यति ॥ १२–१४ ॥ दक्षिणस्यामिति । श्वेतमिव रूप्यमिव " श्वेतं

प्राचीनवाहिनीं चैव नदीं भृशमकर्दमाम्। गुहायाः पूर्वतः पश्य त्रिकूटे जाह्नवीमिव ॥ १६ ॥ चम्पकैस्तिलकैस्तालै स्तमालैरतिमुक्तकैः । पद्मकैः सरलैश्चैव अशोकैश्चैव शोभिताम् ॥ १७ ॥ वानीरैस्तिमिशैश्चैव वकुलैः केतकैः धवैः । हिन्तालैस्तिरिटैर्नीपैर्वेत्रकैः कृतमालकैः ॥ १८॥ तीरजैः शोभिता भाति नानारूपैस्ततस्ततः । वसना भरणोपेता प्रमदेवाभ्यलंकृता ॥ १९ ॥ शतशः पक्षि सङ्घैश्च नानानादैर्विनादिता । एकैकमनुरक्तैश्च चक्रवाकै रलंकृता ॥ २० ॥ पुलिनैरतिरम्यैश्च हंससारससेवितैः । प्रहसन्तीव भात्येषा नारी सर्वविभूषिता ॥ २१ ॥ क्वचिन्नीलोत्पलच्छन्ना भाति रक्तोत्पलैः क्वचित् । क्वचि दाभाति शुक्लैश्च दिव्यैः कुमुदकुड्मलैः ॥ २२ ॥ पारिप्लव शतैर्जुष्टा बर्हिणक्रौञ्चनादिता । रमणीया नदी सौम्य मुनिसङ्घैर्निषेविता ॥२३॥ पश्य चन्दनवृक्षाणां पङ्क्तीः सुरचिता इव । ककुभानां च दृश्यन्ते मनसेवोदिताः समम् २४

रूप्यमिव । " दुर्वर्णं रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतम् " इत्यमरः । अपरं शृङ्गं पश्येति पूर्वेणान्वयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्राचीनवाहिनीमित्यादि । अतिमुक्तकैः पुण्ड्रकैः । पद्मकैः पद्मपर्णाख्यवृक्षविशेषैः । सरलैः यूपसरलैः । तिमिशैः स्यन्दनैः । " तिमि (नि) शः स्यन्दनो नेमिः " इत्यमरः । धवैः धुन्धुरैः । हिंतालैः लताङ्कुराख्यवृक्षैः । "अथ स्याल्लताङ्कुरः । हिन्तालस्तृणराजश्च" इति वैजयन्ती । तिरिटैः तिल्ववृक्षैः । "तिरिटस्तिल्वमार्जनौ "इत्यमरः । वेत्रकैरिति सम्यक् ॥ १६–१९ ॥ एकैकमनुरक्तैः अन्योन्यानुरागयुक्तैः ॥ २०–२२ ॥ पारिप्लवैः जलोपरिसञ्चारिपक्षिविशेषैः ॥ २३ ॥ पश्येति । सुरचिता इव मालारूपेण ग्रथिता इव । ककुभानाम् अर्जुनवृक्षाणाम् । दृश्यन्ते. पङ्क्त्य

रूप्येपि" इत्यमरः । अपरं शृङ्गं पश्येति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १५–१९॥ शतश इति । एकैकमनुरक्तैः अन्योन्यानुरागयुक्तैः ॥ २०–२२ ॥ पारिप्लवेति । पारिप्लवशतैः पारिप्लव : जलोपरिसञ्चारी पक्षिविशेषः॥२३॥चन्दनवृक्षाणां ककुभानामर्जुनवृक्षाणां

अहो सुरमणीयोऽयं देशः शत्रुनिषूदन । इदं रंस्याव सौमित्रे साध्वत्र निवसावहै ॥ २५ ॥ इतश्च नातिदूरे सा किष्किन्धा चित्रकानना । सुग्रीवस्य पुरी रम्या भविष्यति नृपात्मज ॥ २६ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयते जयतां वर । नर्दतां वानराणां च मृदङ्गाडम्बरैः सह ॥ २७ ॥ लब्ध्वा भार्यां कपिवरः प्राप्य राज्यं सुहृद् वृतः । ध्रुवं नन्दति सुग्रीवः संप्राप्य महतीं श्रियम् ॥ २८ ॥ इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः । बहुदृश्यदरी कुञ्जे तस्मिन् प्रस्रवणे गिरौ ॥ २९ ॥ सुसुखेऽपि बहुद्रव्ये तस्मिन् हि धरणीधरे । वसतस्तस्य रामस्य रतिरल्पापि नाभवत् । हृतां हि भार्यां स्मरतः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ ३० ॥ उदयाभ्युदितं दृष्ट्वा शशाङ्कं च विशेषतः । आविवेश न तं निद्रा निशासु शयनं गतम् ॥ ३१ ॥

इति शेषः । मनसेवोदिताः समामिति । मनसा सङ्कल्पेन । समं युगपत् । उदिता इव स्थिताः ॥ २४ ॥ रंस्याव रंस्यावहै । अतः अत्र गिरौ । निवसावहै निवसाव ॥ २५ ॥ अत्र वासे क्रियमाणे किष्किन्धा च समीपवर्तिनी भविष्यतीत्याह—इतश्चेति ॥ २६ ॥ गीतेति । मृदङ्गाडम्बरैः सह नर्दतां वानराणां निर्घोषः श्रूयत इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ २८ ॥ तत्र गुहायाम् । कुञ्जः लतागृहम् ॥ २९ ॥ रामानु०—इत्युक्त्वा न्यवसत्तत्र राघवः सहलक्ष्मणः । इति पाठः ॥ २९ ॥ सुसुखेपीति ॥ बहुद्रव्ये बहुपुष्पफलादिधने ॥ ३० ॥ उदयेति । उदयाभ्यु

च दृश्यम्, पश्य इति शेषः । मनसेवोदिताः समं मनसा सङ्कल्पेन समं यथा तथा उदिताः तेषां पङ्क्तीः पश्येति सम्बन्धः । टी०—समं मनसा उदिता इव एकोच्छ्रायविस्तारा उद्भवाम इति सङ्कल्प्य उत्थिता इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २४–२६ ॥ गीतेति । गीतवादित्रनिर्घोषः श्रूयते मृदङ्गाडम्बरैः सह नर्दतां वानराणां निर्घोषश्च श्रूयत इति सम्बन्धः । “ आडम्बरस्तूर्यरवः ” इति विश्वः ॥ २७ ॥ २८ ॥ तस्मिन् प्रस्रवणे गिरौ । तत्र गुहायां न्यवसदिति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ ३० ॥ उदयाभ्युदितम् उदयपर्वतादुद्गतम् ॥ ३१ ॥

स०—उदयाभ्युदितम् । उदयपर्वतेऽभ्युदितम् । सविशेषतः द्वितीयान्तात्तसिः । सविशेषं पूर्णत्वादिविशेषसहितम् । शशाङ्कं चन्द्रं दृष्ट्वा स्थितम् । शयनं शय्यां प्राप्तं तं रामं निद्रा न विवेश । यद्वा सविशेषं शशाङ्कम् उदयाभ्युदितम् उदयपर्वतगतं सूर्यमिव दृष्ट्वा स्थितमित्यादिना योजना ॥ ३१ ॥

तत्समुत्थेन शोकेन बाष्पोपहतचेतसम् । तं शोचमानं काकुत्स्थं नित्यं शोकपरायणम् ॥ ३२ ॥ तुल्यदुःखोऽब्रवीद्भ्राता लक्ष्मणोऽनुनयन् वचः ॥ ३३ ॥ अलं वीर व्यथां गत्वा न त्वं शोचितुमर्हसि । शोचतो ह्यवसीदन्ति सर्वार्था विदितं हि ते ॥३४॥ भवान् क्रियापरो लोके भवान् दैवपरायणः । आस्तिको धर्मशीलश्च व्यवसायी च राघव ॥३५॥ न ह्यव्यवसितः शत्रुं राक्षसं तं विशेषतः । समर्थस्त्वं रणे हन्तुं विक्रमैर्जिह्मकारिणम् ॥ ३६ ॥ समुन्मूलय शोकं त्वं व्यवसायं स्थिरं कुरु । ततः सपरिवारं तं निर्मूलं कुरु राक्षसम् ॥३७॥ पृथिवीमपि काकुत्स्थ ससागरवनाचलाम् । परिवर्तयितुं शक्तः किमङ्ग पुन रावणम् ॥ ३८ ॥

दितम् उदयपर्वतादुद्गतम्॥३१॥ तत्समुत्थेनेत्यादि । लक्ष्मणोऽनुनयन् वच इति पाठः ॥३२-३४॥ क्रियापर इत्यनेन कार्यसिद्धिहेतुभूतपुरुषकारवत्त्वमुक्तम् । दैवपरायण इत्यनेन कार्यसिद्धिहेतुभूतदेवतानिष्ठतोक्ता ॥ ३५ ॥ अव्यवसितः धैर्यरहित इत्यर्थः। रणे विक्रमैर्हन्तुं न समर्थ इत्यन्वयः ॥३६॥ रामानु०—न हीति । विक्रमे जिह्मकारिणं विक्रमविषये छद्मकारिणम् ॥ ३६ ॥३७॥ परिवर्तयितुम् अधरोत्तरं कर्तुम् । अङ्गेति संबोधनम् । पुनरित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

तत्समुत्थेन सीता स्मरणसमुत्थेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ शोचतः पुरुषस्य ॥ ३४ ॥ भवानिति । क्रियापर इत्यनेन कार्यसिद्धिहेतुभूतपुरुषकारवत्त्वमुच्यते । दैवपरायणः भाग्यसम्पन्नः । उभयत्र हेतुः आस्तिक इति । व्यवसायी प्रशस्तोद्योगः ॥ ३५ ॥ नहीति । विक्रमे जिह्मकारिणमिति पाठः । जिह्मकारिणं कुटिलम् । त्वम् अव्यवसितः उद्योगशून्यः शत्रुं हन्तुं न समर्थ इति योजना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पृथिवीमिति । परिवर्तयितुम् अधरोत्तरयितुम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

स०—हे वीर ! व्यथां गत्वा अलं व्यथां न कुर्वित्यर्थः । " अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा " इति प्रतिषेधार्थकालंशब्दयोगे समानकर्तृकत्वाभावेपि क्त्वाप्रत्ययः । यद्वा अलमत्यन्तं व्यथां गत्वा मानसिकदुःखविशेषं प्राप्य शोचितुं नार्हसीत्येकमेव वाक्यम् । शोचतः पुरुषस्य सर्वार्था अवसीदन्ति अवसन्ना भवन्ति । नश्यन्तीति यावत् ॥ ३४ ॥ आस्तिकः अस्ति परलोक इति ज्ञानी । धर्मशीलः धर्मे धनुषि शीलं स्वभावो यस्य, सदा धनुर्धारीति यावत् । अभिधानं तूक्तं पूर्वम् । व्यवसायी उद्योगवान् ॥ ३५ ॥

शरत्कालं प्रतीक्षस्व प्रावृट्कालोऽयमागतः । ततः सराष्ट्रं सगणं रावणं त्वं वधिष्यसि ॥ ३९ ॥ अहं तु खलु ते वीर्यं प्रसुप्तं प्रतिबोधये । दीप्तैराहुतिभिः काले भस्मच्छन्नमिवानलम् ॥ ४० ॥ लक्ष्मणस्य तु तद्वाक्यं प्रतिपूज्य हितं शुभम् । राघवः सुहृदं स्निग्धमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ४१॥ वाच्यं यदनुरक्तेन स्निग्धेन च हितेन च । सत्यविक्रमयुक्तेन तदुक्तं लक्ष्मण त्वया ॥ ४२ ॥ एष शोकः परित्यक्तः सर्वकार्यावसादकः । विक्रमेष्वप्रतिहतं तेजः प्रोत्साहयाम्यहम् ॥ ४३ ॥ शरत्कालं प्रतीक्षिष्ये स्थितोऽस्मि वचने तव । सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसादमनुपालयन् ॥४४॥ उपकारेण वीरस्तु प्रतिकारेण युज्यते । अकृतज्ञोऽप्रतिकृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥४५॥

दीप्तैः ज्वलनकरैः । उद्बोधकैः, वाक्यैरिति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अनुरक्तेन अनुरागयुक्तेन । स्निग्धेन तत्कालोचिताप्रियपरेण । हितेन हितपरेण । सत्यविक्रमयुक्तेन अमोघविक्रमयुक्तेन । यद्वाच्यं तत्सर्वं त्वयोक्तमिति संबन्धः ॥४२–४४॥ उपकारेणेति । तुशब्दोऽवधारणे । उपकारेण युक्तो वीरः प्रतिकारेण युज्यत एव, प्रत्युपकारं करोत्येवेत्यर्थः । अप्रतिकृतः अकृतप्रत्युपकारः पुरुषः । सत्त्ववतां सात्त्विकानाम् । मनः हन्ति पीडयति, सात्त्विकास्तमजस्रं निन्दन्तीत्यर्थः । सज्जनापवादभीतः सुग्रीवोऽस्माकं प्रत्युपकारं

अहन्त्विति । अहं तु दीप्तैः दीपकैः, वाक्यैरिति शेषः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अनुरक्तेन अनुरागयुक्तेन । स्निग्धेन तत्कालोचितप्रियपरेण । हितेन उदर्कहितैषिणा । सत्यविक्रमयुक्तेन अमोघविक्रमयुक्तेन यद्वाच्यं तत्सर्वं त्वयोक्तमिति सम्बन्धः ॥४२–४४॥ सुग्रीवस्त्ववश्यमस्माकं प्रत्युपकारं करिष्यतीत्याशयेनाह–उपकारेणेति । तुशब्दोऽवधारणे । उपकारेण युक्तो वीरः, केनचित्कृतोपकारः पुरुष इत्यर्थः । प्रतीकारेण युज्यत एव प्रत्युपकारं करोत्येव । अकृतज्ञः अप्रतिकृतः, अकृतप्रत्युपकार इत्यर्थः । सत्त्ववतां परमसात्त्विकानां मनः हन्ति क्षोभयति ॥ ४५ ॥

अथैवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् । उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः शुभम् ॥ ४६ ॥ यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता नचिराद्धरीश्वरः । शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवान् जलप्रपातं रिपुनिग्रहे धृतः ॥४७॥ नियम्य कोपं प्रतिपाल्यतां शरत्क्षमस्व मासांश्चतुरो मया सह । वसाचलेऽस्मिन्मृगराजसेविते संवर्धयन् शत्रुवधे समुद्यमम् ४८॥
इत्यार्षे श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

स तथा वालिनं हत्वा सुग्रीवमभिषिच्य च ।
वसन्माल्यवतः पृष्ठे रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ १ ॥

करोत्येवेति भावः ॥ ४५ ॥ प्रणिधाय भाविकार्यमालोच्य । दर्शनं मतम् । प्रणिधानेन दृष्टार्थमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ नचिरात् अविलम्बितम् । जलानि प्रपात्यन्तेऽस्मिन्निति जलप्रपातो वर्षाकालः । भवान् क्षमतां त्वं क्षमस्व । वर्षाकालकृतविरहवेदनां मा कुर्वित्यर्थः । रिपुनिग्रहे धृतः धैर्ययुक्तः ॥ ४७ ॥ सुग्रीवः प्रत्युपकारं करोतु वा मा वा, सद्यः शत्रुवधः कर्तव्य इति पुनः संजातकोपं रामं प्रत्याह—नियम्येति । चतुरो मासान् आषाढश्रावणभाद्रपदाश्वयुजान् । शरत् कार्त्तिकमासः । शत्रुवधे समुद्यमम् उत्साहम् । संवर्धयन् अभिवर्धयन् । समुद्यत इति पाठे संवर्तयन् मृगराजादीन्नाशयन् ॥ ४८ ॥
रामानु०—संवर्तयन् कालं यापयन् ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामा० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अथ रामः स्वस्याश्रितविश्लेषासहिष्णुत्वमन्यापदेशेन लक्ष्मणाय प्रदर्शयन्

अथैवमिति । दर्शनं मतम् ॥ ४६ ॥ नचिरात कर्ता करिष्यति ॥ ४७ ॥ ननु सुग्रीवः प्रत्युपकारं करोतु वा मा वा, अस्मत्कर्तव्यं रावणनिरसनमधुनैव करिष्याव इति क्रोधाविष्टं रामं पुनरनुनयन् प्रत्याह—नियम्य कोपमिति । संवर्तयन् कालं सम्यज्ज्ञापयन् । प्रतिपाल्यतां प्रतीक्ष्यताम् ॥४८॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां सप्तविंशः सर्गः॥२७॥१॥

अयं स कालः संप्राप्तः समयोऽद्य जलागमः ।
संपश्य त्वं नभो मेघैः संवृतं गिरिसन्निभैः ॥ २ ॥
नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।
पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥ ३ ॥
शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपङ्क्तिभिः ।
कुटजार्जुनमालाभिरलंकर्तुं दिवाकरम् ॥ ४ ॥

वर्षर्तुवर्णनमारभतेऽष्टाविंशे—स तथेत्यादि । सः, यत्किंचिद्विरोधिनिरसना श्रितसंरक्षणलाभेप्यसत्कल्पमेतन्मन्यमानः । माल्यवतः पूर्वं प्रस्रवणाख्यतयो क्तस्य गिरेः पृष्ठे उपरि वसन्, सर्वजनोज्जीवनाय सन्निहित इत्यर्थः ॥ १ ॥ अयमिति । समयः सुग्रीवस्य स्थानावधित्वेन संकेतितः । सोयं जलागमः कालः वर्षाकालः । अद्य संप्राप्तः संप्रवृत्तः ॥ २ ॥ नवेति । द्यौः भास्करस्य गभस्तिभिः किरणैः। समुद्राणां रसं पीत्वा नवमासधृतं कार्त्तिकाद्याषाढपर्यन्त नवमासधृतं रसायनं षड्रसानां कारणं गर्भं जलं प्रसूते जनयति । भास्क रस्य गभस्तिभिरित्यनेन "याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति" इति श्रुतिः सूच्यते । समुद्राणां रसमित्यनेन हंसस्य क्षीरनीर विभागचातुर्यवत् नीरलवणविभागसामर्थ्यं द्योत्यते।अत्र प्रस्तुतद्योवर्षवृत्तान्तेन अप्रस्तुतस्यानेकनायकाहितवीर्यगर्भं भस्त्रिकाभिर्धृत्वा काले प्रेमास्पदसुत प्रसव कृद्वधूवृत्तान्तस्य प्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः । यदि सीता सन्निहिता सापीदानीं नवप्रसूतिः स्यादिति राममनोरथो गम्यते ॥३॥ शक्यमिति । मेघा एव सोपानानि तेषां पङ्क्तिभिरम्बरमारुह्य । कुटजार्जुनानां वार्षिकपुष्पाणां मालाभिः । दिवाकरम् अस्मत्कुलगुरुभूतसूर्यमध्ये सदा ध्येयं विष्णुम् । "अलं कारप्रियो विष्णुः" इति न्यायेनालंकर्तुं शक्यम् । लिङ्गसामान्ये नपुंसकम् । "सह पत्न्या विशालाक्ष्या नारायणमुपागमत्" इत्युक्तरीत्या सीतया सहारा

वर्षर्तोर्धर्मो विरहिभिर्दुस्सह इति हृदि निधाय तल्लक्षणमाह—अयमिति । समयः। सुग्रीवावस्थानावधित्वेन सङ्केतितः सोऽयं कालः अद्य सम्प्राप्तः सम्प्रवृत्तः ॥ २ ॥ द्यौः भास्करस्य गभस्तिभिः किरणैः समुद्राणां रसं पीत्वा नवमासधृतं कार्त्तिका द्याषाढपर्यन्तं नवमासधृतं रसायनं षड्रसानां कारणं गर्भं जलं प्रसूत इति योजना । "याभिरादित्यस्तपति रश्मिभिस्ताभिः पर्जन्यो वर्षति" इति श्रुतिरत्रानुसन्धेया३॥४

सन्ध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वधिकपाण्डरैः । स्निग्धै रभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम् ॥५॥ मन्दमारुतनिश्वासं सन्ध्याचन्दनरञ्जितम् । आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमिवाम्बरम् ॥ ६ ॥ एषा घर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता । सीतेव शोकसन्तप्ता मही बाष्पं विमुञ्चति ॥७॥ मेघोदरविनिर्मुक्ताः कह्लारसुखशीतलाः । शक्यमञ्जलिभिः पातुं वाताः केतकिगन्धिनः ॥ ८ ॥

धनं न लब्धमित्युत्कण्ठा व्यज्यते ॥४॥ संध्यारागोत्थितैः उत्थितसन्ध्यारागैः । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । वस्त्रखण्डपक्षे उत्थितसन्ध्यातुल्यरागैः अत एव ताम्रैः । अन्तेषु प्रान्तेषु । अधिकपाण्डरैः अत्यन्तशुभ्रैः । स्निग्धैः आर्द्रैः । अभ्रपटच्छेदैः अभ्राणि मेघा एव पटच्छेदाः वस्त्रखण्डाः तैः । बद्धव्रणमिवाम्बरं भाति । उपमालंकारः ॥ ५ ॥ ति०—अम्बरस्य व्रणसंबन्धासम्भवादतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ५ ॥ मन्दमारुत एव निश्वासो यस्य तत् तथा । अनेन निरन्तरनिश्वासवत्त्वमुच्यते । सन्ध्या सन्ध्यारागः । स एव चन्दनं तेन रञ्जितम् आलिप्तम् । अनेन तापशान्तिकरशीतोपचार उक्तः । आपाण्डुजलदमित्यनेन विरहपाण्डुतोक्ता । अत एव कामातुरं कान्ताविरहपीडितमिवेत्युत्प्रेक्षा रूपकानुप्राणिता ॥ ६ ॥ एषेति । घर्मेण ग्रीष्मसंतापेन । सीतापक्षे विरहतापेन । परिक्लिष्टा नववारिभिः परिप्लुता सिक्ता । सीतापक्षे अश्रुक्लिन्ना । बाष्पम् ऊष्म अश्रुजलं च विमुञ्चति । प्रथमजलनिपाते हि भूमेरूष्मा समुद्गच्छति । श्लेषालंकारः ॥ ७ ॥ मेघेति । मेघेत्यादिना मान्द्यमुक्तम् । कह्लारेत्यादिना शैत्य

सन्ध्यारागेति । सन्ध्यारागोत्थितैः उत्थितसन्ध्यारागैः, अन्तरान्तरा समुद्भिन्नसन्ध्यारागैरिति यावत् । अत एव ताम्रैः । अन्तेषु पर्यन्तेषु अधिकपाण्डरैः । स्निग्धैः किञ्चिज्जलरससम्बन्धैः अभ्रपटच्छेदैः अभ्राण्येव पटच्छेदाः तैः । अम्बरमाकाशं कर्तृ । बद्धव्रणमिव, व्रणगोपनाय निहितेन घृतादिनेत्यर्थः । प्रतीयत इति शेषः ॥५॥ मन्दमारुतेति निश्वासनैरन्तर्यम् सन्ध्याचन्दनेति शीतोपचारः, आपाण्डु इति विरहपाण्डुत्वं चोक्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ मेघोदरेति । " शक्यमञ्जलिभिः पातुम् "

स०—मेघोदरविनिर्मुक्ता इत्यनेन बहुदूरागमनेन मान्द्यं सूचयति । कल्हारदलवच्छीतलः । केतक्या गन्ध इव गन्ध एषामस्तीति केतकिगन्धिनः । एतादृशवाता अनेकवारम् अञ्जलिभिरादाय पातुं शक्यं शक्याः, " मुखनासिकावचनः—" इति सूत्रभाष्यकैयटादिदिशा " शक्यं क्षुदपहन्तुम् " इतिवच्छक्यमित्युपपन्नं पदसंस्कारपक्ष इति ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

एष फुल्लार्जुनः शैलः केतकैरधिवासितः । सुग्रीव इव शान्तारिर्धाराभिरभिषिच्यते ॥ ९ ॥ मेघकृष्णाजिनधरा धारायज्ञोपवीतिनः । मारुतापूरितगुहाः प्राधीता इव पर्वताः ॥ १० ॥ कशाभिरिव हैमीभिर्विद्युद्भिरिव ताडितम् । अन्तःस्तनितनिर्घोषं सवेदनमिवाम्बरम् ॥ ११ ॥ नीलमेघाश्रिता विद्युत् स्फुरन्ती प्रतिभाति मे । स्फुरन्ती रावणस्याङ्के वैदेहीव तपस्विनी ॥ १२ ॥

सौरभ्ये । एवंगुणत्वात् वाताः आदरातिशयेन अञ्जलिभिरादाय पातुं शक्यम् । अतिशयोक्तिरलंकारः ॥ ८ ॥ ति० – अञ्जलिभिः पातुं शक्यमिति वातावयवानामतिप्रश्लिष्टावयवत्वमतिशीतलत्वं च व्यञ्जितम् ॥ ८ ॥ फुल्लार्जुन इत्यनेन मालालंकृतत्वमुच्यते । केतकैरधिवासित इत्यनेन चन्दनादिमत्त्वं च सुग्रीवस्य सूच्यते । शान्तारिरित्यनेन शैलस्य निस्तापत्वमुक्तम् । बिम्बप्रतिबिम्बभावेन साम्यप्रतिपादनादुपमालंकारः ॥ ९ ॥ मेघा एव कृष्णाजिनानि तेषां धराः नीलवर्णतया तद्रूपणम् । शुभ्रत्वेन धाराया उपवीतत्वरूपणम् । धारा निर्झरधाराः । मारुतापूरितगुहा इत्यनेन शब्दहेतुवायुमत्कण्ठत्वमुच्यते । प्राधीताः प्रकर्षेणाध्येतुमुपक्रान्ताः । आदिकर्मणि क्तः । रूपकानुप्राणित उपमालंकारः ॥ १० ॥ कशाभिरिति । विद्युद्भिरेव हैमीभिः कशाभिः व्यस्तरूपकम् । ताडितमिव स्थितम् । स्तनितमेव निर्घोषो यस्य तत् । अत एव अन्तः सवेदनमिवाम्बरं भाति । कशाभिघातेन उच्चैरधीयानसखेदमाणवकसाम्यमुच्यते । उपमोत्प्रेक्षारूपकाणामङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥ ११ ॥ ति० – अन्तःसन्निहितशब्देन आधीयमानवेदानां माणवकानां कशाघातजनितरुदितं गुरूच्चारणानूच्चारणशब्दमिश्रमित्युच्यते ॥ ११ ॥ स्फुरन्ती चलन्ती । तपस्विनी शोच्या ॥ १२ ॥

इत्यनेन शैत्यमान्द्यसौरभ्यभूयस्त्वादादरातिशयेनाञ्जलिभिरादाय पातुं शक्यत इत्युच्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ मेघेति । धारायज्ञोपवीतिनः निर्झरधारोपवीतिनः । मारुतापूरितगुहा इत्यनेन शब्दहेतुत्वमुच्यते । प्राधीता इव अध्येतुमुपक्रान्ता इव १०–१२

स० – प्रतिभाति मे । स्फुरन्तीरावणस्याङ्के इति । अस्यापत्यम् इः चतुर्मुखः, तं रावयतीति इरावणः । "स भाषामकरोत्" इति श्रुतेः । एतादृशस्य मे अङ्के स्फुरन्ती तपस्विनी वैदेहीव प्रतिभाति स्वस्य नीलमेघसदृशत्वादिति भावः ॥ १२ ॥

इमास्ता मन्मथवतां हिताः प्रतिहता दिशः । अनुलिप्ता इव घनैर्नष्टग्रहनिशाकराः ॥ १३ ॥ क्वचिद्बाष्पाभिसंरुद्धान् वर्षागमसमुत्सुकान् । कुटजान् पश्य सौमित्रे पुष्पितान् गिरिसानुषु । मम शोकाभिभूतस्य कामसंदीपनान् स्थितान् ॥ १४ ॥ रजः प्रशान्तं सहिमोऽद्य वायुर्निदाघ दोषप्रसराः प्रशान्ताः । स्थिता हि यात्रा वसुधाधिपानां प्रवासिनो यान्ति नराः स्वदेशान् ॥ १५ ॥

घनैरनुलिप्ता इव स्थिताः । नष्टग्रहनिशाकराः अदृष्टशुक्रादिग्रहचन्द्राः । " णश अदर्शने " इत्यस्मान्निष्ठा । यद्वा नष्टग्रहः ग्रहणरहितः, अदृश्यमान इत्यर्थः । तादृशश्चन्द्रो यासु ताः । अत एव प्रतिहताः अज्ञातप्राच्युदीच्यादि दिशाविभागाः । ता इमाः दिशः । मन्मथवतां सस्त्रीकाणाम् । हिताः सुखकराः, विरहिणां तु दुःखकरा इत्यर्थः । यद्वा मन्मथवताम् अभिसारिकजनानां हिताः ॥१३॥क्वचिदित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। बाष्पाभिसंरुद्धान् अभिनवजलकण सेचनसमुत्थनिदाघोष्मसमावृतान् । कामुकपक्षे आनन्दबाष्पवतः । वर्षा गमेन समुत्सुकान् आप्यायितान् । अन्यत्र स्त्रीसङ्गमसन्तुष्टान् । गिरिसानुषु पुष्पितान् । अन्यत्र सहासान् । अत एव मम शोकाभिभूतस्य काम संदीपनान् । अन्यरतिदर्शनस्योद्दीपनत्वादिति भावः । अनेन केषुचिदस्म दीयेषु ब्रह्मानुभवसंतुष्टेषु सत्सु केषांचिदस्मदनुभवाभावो ममातीव दुःसह इत्युक्तम् ॥ १४ ॥ अथ भगवत्कटाक्षफलमन्यापदेशेन दर्शयति—रज इत्या दिना । रज इत्युपलक्षणम् । रजस्तमसी प्रक्रान्ते । वायुशब्देन सततसंसार गतिर्जन इत्युच्यते । सहिम इति शीतलहृदयत्वम् । निदाघेत्यादिना आध्या त्मिकादितापशान्तिः । यात्रा संसारगतिः । स्वदेशान् स्वप्राप्यभूतपरमपदम् । स्वभावार्थस्तु स्पष्ट एव ॥ १५ ॥ रामानु०—रज इति । सहिमः सशीकरः । स्थिताः

इमा इति । घनैरनुलिप्ता इव स्थिताः नष्टग्रहनिशाकराः अत एव प्रतिहताः प्रतिहतिं प्राप्ताः, अपरिज्ञातप्राच्योदीच्यादिविभागा इत्यर्थः । ता इमा दिशः मन्मथवतां मन्मथोत्सववताम्, सस्त्रीकाणामिति यावत् । हिताः सुखकराः, विरहिणां तु दुःखकरा इति भावः ॥ १३ ॥ बाष्पाभिसंरुद्धान् नववारिपरिप्लुत महीसमुद्गतोष्मणावृतत्वात् ॥१४॥ सहिमः सशीकरः । निदाघदोषा ऊष्मस्वेदादयः ।

संप्रस्थिता मानसवासलुब्धाः प्रियान्विताः संप्रति चक्रवाकाः । अभीक्ष्णवर्षोदकविक्षतेषु यानानि मार्गेषु न संपतन्ति ॥ १६ ॥ क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति । क्वचित्क्वचित्पर्वतसन्निरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य ॥ १७ ॥ व्यामिश्रितं सर्जकदम्बपुष्पैर्नवं जलं पर्वतधातुताम्रम् । मयूरकेकाभिरनुप्रयातं शैलापगाः शीघ्रतरं वहन्ति ॥ १८ ॥ रसाकुलं षट्पदसन्निकाशं प्रभुज्यते जम्बुफलं प्रकामम् । अनेकवर्णं पवनावधूतं भूमौ पतत्याम्रफलं विपक्वम् ॥ १९ ॥

निवृत्ताः । स्थिता यान्तीति च सिद्धवन्निर्देशः वर्षाकाले संभावितत्वात्कृतः ॥ १५ ॥ मानसवासलुब्धाः हंसाः संप्रस्थिताः । वर्षभीततया क्वचिल्लीनाः । परमहंसारूयानां संन्यासिनां चातुर्मास्यतया सञ्चारनिवृत्तिर्द्योत्यते । चक्रवाकाः कामोद्रेकेण प्रियासमन्विता भवन्ति । यानासंपतने हेतुः अभीक्ष्णेति । यानानि शकटरथादीनि । संप्रस्थिता इत्यनेन कृतवैराग्यत्वमुच्यते । प्रियान्विता इति भगवद्भक्तिः । अभीक्ष्णेत्यादिना भगवत्कटाक्षेण निवृत्तकर्मत्वमुच्यते ॥ १६ ॥ क्वचिदिति । प्रकीर्णाम्बुधरं विप्रकीर्णमेघम् । अत एव क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभः । क्वचित्क्वचित् पर्वतसन्निरुद्धम् । शान्तमहार्णवस्य निस्तरङ्गसमुद्रस्य । रूपं स्वरूपमिव भाति । अनेन मन्दाज्ञानेन प्रकाशाप्रकाशं ब्रह्मस्वरूपमुच्यते ॥ १७ ॥ सर्जैः असनपुष्पैः कदम्बपुष्पैश्च व्यामिश्रितं संमिलितम् । पर्वतधातुताम्रमित्यनेन नदीनां पर्वतादुत्पत्तिरुक्ता । मयूराणां केकाभिः केकारवैः अनुप्रयातम् अनुस्यूतम् । नवं जलं वहन्ति । अत्र सात्त्विकराजसज्ञानमिश्रं भगवद्विषयानुरागयुक्तं भक्तिप्रेरितस्तुतिरवमुखरितपरिसरं हृदयं वहन्तो भक्ताः कथ्यन्ते ॥ १८ ॥ रसाकुलं माधुर्यव्याप्तम् षट्पदसन्निकाशं भृङ्गवन्नीलम् । जम्बु जम्ब्वाख्यं फलम् । "जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम्"

स्थिताः निवृत्ताः ॥ १५ ॥ मानसवासलुब्धाः मानसे सरसि वासाय लुब्धाः । यानानि रथशकटादीनि । न सम्पतन्ति न भ्रमन्ति ॥ १६ ॥ शान्तमहार्णवस्य निस्तरङ्गजलधेः ॥ १७ ॥ पर्वतधातुताम्रं पर्वतनिष्ठधातुसम्बन्धेन ताम्रम् । जलं शैलापगाः

विद्युत्पताकाः सबलाकमालाः शैलेन्द्रकूटाकृतिसन्निकाशाः । गर्जन्ति मेघाः समुदीर्णनादा मत्ता गजेन्द्रा इव संयुगस्थाः ॥ २० ॥ वर्षोदकाप्यायितशाद्वलानि प्रवृत्तनृत्तोत्सवबर्हिणानि । वनानि निर्वृष्टबलाहकानि पश्यापराह्णेष्वधिकं विभान्ति ॥ २१ ॥ समुद्वहन्तः सलिलातिभारं बलाकिनो वारिधरा नदन्तः । महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति ॥ २२ ॥ मेघाभिकामा परिसंपतन्ती संमोदिता भाति बलाकपङ्क्तिः । वातावधूता वरपौण्डरीकी लम्बेव माला रचिताऽम्बरस्य ॥ २३ ॥

इत्यमरः । प्रकामम् अतिशयेन प्रभुज्यते, जनैरिति शेषः । अनेकवर्णं रक्तहरिताद्यनेकरूपम् । आम्रफलं चूतफलम् । अनेन भगवत्कृपया जीवफलभोग उच्यते ॥ १९ ॥ विद्युदिति । नक्षत्रमालास्थानीया बलाकमाला । शैलेन्द्रस्य कूटानां शृङ्गाणामाकृतेः संस्थानस्य सन्निकाशास्तुल्याः । अनेन सर्वलोकप्रसिद्धाः सकलवावदूकाः वेदमार्गप्रतिष्ठापका उक्ताः ॥२०॥ निर्वृष्टाः वर्षुकाः बलाहकाः मेघाः येषु तानि । कर्तरि क्तः । अत्र दिव्यदम्पत्योः स्वकरोद्धृतकुम्भजलसिक्तालवालकलितोद्यानतुल्या लोकाः सर्वे भगवत्कृपावर्षेण संपन्नार्थकामा इत्युच्यते ॥ २१ ॥ समुद्वहन्त इति । सगर्भस्त्रीजनाः पर्वतमारोहन्त इव महत्सु शृङ्गेषु पुनः पुनर्विश्रम्य प्रयान्ति । अनेन 'हृदयेनोद्वहन् हरिम्' इत्युक्तरीत्या भगवद्ध्यानेन युक्ताः विशदज्ञानाः सन्ततस्तुतिशीलाः पूर्वाघोत्तराघक्लेशं क्रमेणोत्तीर्य परां कोटिमापन्नाः प्रतिपाद्यन्ते ॥ २२ ॥ मेघेति । गर्भधारणार्थं मेघमभिकामयत इति मेघाभिकामा । परिसम्पतन्ती मेघं प्राप्तुमागच्छन्तीत्यर्थः।संमोदिता सञ्जातसंमोदा। पुण्डरीकाणां सितपद्मानां विकारः

क्षुद्रनद्यः वहन्ति प्रवहन्ति ॥ १८–२१ ॥ समुद्वहन्त इति । बलाकिनः मेघाः । सलिलातिभारं समुद्वहन्तः अत एव वारिधराः अत एव महीधराणां शृङ्गेषु विश्रम्य विश्रम्य प्रयान्तीति सम्बन्धः । लोके भारभृतामयं स्वभाव इति भावः ॥ २२ ॥ मेघाभिकामा गर्भधारणार्थं मेघमभिकामयत इति तथा । पौण्डरीकी मालेव श्वेत

बालेन्द्रगोपान्तरचित्रितेन विभाति भूमिर्नवशाद्वलेन । गात्रानुवृत्तेन शुकप्रभेण नारीव लाक्षोक्षितकम्बलेन ॥२४॥ निद्रा शनैः केशवमभ्युपैति द्रुतं नदी सागरमभ्युपैति । हृष्टा बलाका घनमभ्युपैति कान्ता सकामा प्रियमभ्युपैति ॥ २५ ॥ जाता वनान्ताः शिखिसंप्रनृत्ता जाताः कदम्बाः सकदम्बशाखाः । जाता वृषा गोषु समानकामा जाता मही सस्यवनाभिरामा ॥ २६ ॥ वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति । नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः ॥ २७ ॥

पौण्डरीकी, वरा चासौ पौण्डरीकी चेति कर्मधारयः । लम्बा रचिता लम्बमान तया कृता । अनेन भगवन्तं कालमेघश्यामं प्राप्तुं प्रवृत्ता भक्तिरूपापन्नधी र्भवति सत्पुरुषस्येति द्योत्यते ॥२३॥ बालेन्द्रगोपैः अन्तरेषु चित्रितेन नानावर्णी कृतेन । नवशाद्वलेन उपलक्षिता भूमिः शुकप्रभेण प्राचुर्येण शुकवर्णेन । लाक्षोक्षितकम्बलेन मध्ये मध्ये लाक्षारसरञ्जितेन कम्बलेन नारीव भाति । अत्र भगवत्कटाक्षवर्षेण किंचिदुदञ्चितभक्तिका उच्यन्ते ॥ २४ ॥ निद्रेति । आषाढे स्वापारम्भः । श्रावणे निद्रासक्तिरुच्यते । अत्र तुल्ययोगितालङ्कारः । लोकोज्जीवनप्रवृत्त्या हरेस्तदेकचित्तत्वं शेषभूतानां शेषिपारतन्त्र्यसिद्धिश्च द्योतिता ॥ २५ ॥ शिखिभिः संप्रनृत्तं येषु ते तथोक्ताः । कदम्बशब्देन कदम्बपुष्पमुच्यते सकदम्बपुष्पशाखा इत्यर्थः । सस्यवनेन सस्यसमूहेन । अभिरामा रम्या । अनेन सर्वानुकूल्यमुक्तम् ॥ २६ ॥ वहन्तीति । यथासंख्यमलंकारः । प्लवङ्गाः वानराः समाश्वसन्ति । एकत्रैव बहुभक्ष्यलाभेन अचलचित्ता भवन्ती

पङ्कजमालेव ॥ २३ ॥ शुकप्रभेण लाक्षोक्षितेनेति विशेषणद्वयेन कम्बलस्य प्राचुर्येण शुकप्रभत्वं मध्ये मध्ये लाक्षारसरञ्जितत्वं चोच्यते ॥ २४ ॥ २५॥ जाता इति । शिखिसुप्रलापा इति पाठः । शिखिनां मयूराणां सुप्रलापा येषु ते तथोक्ताः । सकदम्बशाखाः कदम्बपुष्पसहितशाखाः ॥ २६ ॥ वहन्तीति । नद्यादयो यथाक्रमं

प्रहर्षिताः केतकपुष्पगन्धमाघ्राय हृष्टा वननिर्झरेषु ।
प्रपातशब्दाकुलिता गजेन्द्राः सार्धं मयूरैः समदा नदन्ति
॥ २८ ॥ धारानिपातैरभिहन्यमानाः कदम्बशाखासु
विलम्बमानाः । क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं शनैर्मदं षट्
चरणास्त्यजन्ति ॥ २९ ॥ अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकाशैः
फलैः सुपर्याप्तरसैः समृद्धैः । जम्बूद्रुमाणां प्रविभान्ति
शाखा निलीयमाना इव षट्पदौघैः ॥ ३० ॥

त्यर्थः ॥ २७ ॥ हृष्टाः पूर्वमेव सन्तुष्टाः केतकगन्धमाघ्राय प्रहर्षिताः प्रकर्षेण सन्तुष्टाः । वननिर्झरेषु यः प्रपातशब्दः पतनकृतशब्दः तेनाकुलिताः ॥ २८ ॥ धारेति । क्षणार्जितं तत्क्षणसम्पादितम् । पुष्परसेनावगाढम् उत्पन्नं मदम् । धारानिपातैः अभिहन्यमानाः अत एव पुष्पं विहाय केवलं शाखासु लम्ब मानाः । षट्चरणाः भृङ्गाः । त्यजन्ति. कदम्बपुष्पेषु रसबाहुल्यात्क्षणेन मदः क्षणेन तद्धानिश्च भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥ अङ्गारचूर्णानाम् इङ्गालचूर्णानाम् उत्करैः समूहैस्तुल्याः अङ्गारचूर्णोत्करसन्निकाशाः. तद्वन्नीला इत्यर्थः॥३०॥
रामानु०–अत्राङ्गारशब्दः शान्ताङ्गारवाची । अन्यथा षट्पदौघसाम्यं न स्यात् ॥ ३० ॥

वहन्तीत्यादिक्रियाभिः सम्बध्यन्ते ॥ २७ ॥ २८ ॥ धारेति । धारानिपातैः वर्षधारा निपातैः । पुष्परसैः पुष्पमकरन्दपानैरित्यर्थः । अवगाढं निबिडं मदं त्यजन्तीति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ अङ्गारेति । अत्राङ्गारशब्दः शान्ताङ्गारवाची । समृद्धैः फलैरुप

स०-प्रहर्षिताः हृष्टाः । स्वार्थिकेऽन्तत्वादिडुपपद्यते । केतकिगन्धं केतकीनां गन्ध आमोदस्तम् । अगन्धद्रव्यवचनत्वादेकवचनं युज्यते । केतकिगन्धमित्यत्र “ ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः ” इत्युक्तेः केतकीति संज्ञात्वाद्ध्रस्व इति बोध्यम् । प्रपातशब्दाकुलिताः प्रपातशब्दाः उन्नतप्रदेशान्नतप्रदेशे जलपातजनितध्वनयः । तैराकुलिताः ये प्रहृष्टास्तैर्मयूरैः तेष्वेव मेघबुद्धिभिर्बर्हिभिः सार्धं नदन्तीत्यन्वयः । एतेन “ मेघदर्शनाभावन्मयूर साहित्यवर्णनमयुक्तम्, प्रहर्षिता इति पूर्वमुक्तिः उत्तरत्र प्रहृष्टा इति वचनं च तदिव ” इति निरस्तम् । यद्वा प्रहर्षिताः सन्तोषकारणवस्तुभिस्तोषिताः । प्रहृष्टाः सन्तुष्टा इति मन्तव्यम् । आघ्राय मत्ता इति पाठे—समदाः ससन्तोषा इत्यर्थोऽवसेयः ॥ २८ ॥

स०–क्षणार्जितम् एकेन क्षणेनैवार्जितं सम्पादितं पुष्परसावगाढं पुष्पमकरन्दोन्नद्धम् । मदं गर्वम् । धारानिपातैरभिहन्यमानास्त्यजन्तीति योजना । जलधारापातेन कदम्बशाखावलम्बनम् । तेन पुनः पुष्पान्तरा र्जनाभावः आर्जितस्यापि त्यागः क्षणार्जितं पुष्परसावगाढं मदमित्यनेन मदनिर्भरता द्योत्यत इति ज्ञेयम् । क्षणेनोत्सवेनार्जितमिति व्याख्याने बहुदिनार्जितत्वस्यापि शक्योक्तित्वान्माहात्म्यातिशयालाभ इति ज्ञेयम् ॥ २९॥

तडित्पताकाभिरलंकृतानामुदीर्णगम्भीरमहारवाणाम् ।
विभान्ति रूपाणि बलाहकानां रणोद्यतानामिव वारणानाम्॥ ३१॥ मार्गानुगः शैलवनानुसारी संप्रस्थितो मेघरवं निशम्य । युद्धाभिकामः प्रतिनागशङ्की मत्तो गजेन्द्रः प्रतिसन्निवृत्तः॥ ३२॥ क्वचित्प्रगीता इव षट्पदौघैः क्वचित् प्रनृत्ता इव नीलकण्ठैः । क्वचित्प्रमत्ता इव वारणेन्द्रैर्विभान्त्यनेकाश्रयिणो वनान्ताः ॥ ३३ ॥ कदम्बसर्जार्जुनकन्दलाढ्या वनान्तभूमिर्नववारिपूर्णा । मयूरमत्ताभिरुतप्रनृत्तैरापानभूमिप्रतिमा विभाति ॥ ३४ ॥ मुक्तासकाशं सलिलं पतद्वै सुनिर्मलं पत्रपुटेषु लग्नम् । हृष्टा विवर्णच्छदना विहङ्गाः सुरेन्द्रदत्तं तृषिताः पिबन्ति ॥ ३५॥

तडिदिति । विद्युत्पताका इति श्लोकोक्तमेवार्थमादरातिशयेन भङ्ग्यन्तरेणोक्तवान् ॥ ३१ ॥ मार्गेति । मार्गानुगः सन्मार्गचारी वेदमार्गानुसारी । दिग्जयाय प्रवृत्तः प्रतिवादिशब्दं श्रुत्वा वादाहवकांक्षी प्रतिसन्निवृत्तः पुरुषधौरेयोऽत्र गम्यते ॥ ३२ ॥ क्वचिदिति । प्रकृष्टं गीतं येषां ते प्रगीताः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । अनेकाश्रयिणः गीतनृत्तमदाश्रयिणः ॥ ३३ ॥ कदम्बैः, सर्जैः बन्धूकैः, कन्दलैः भूतालपुष्पैश्चाढ्या मयूराणां मत्ताभिरुतैः प्रनृत्तैश्च आपानभूमिप्रतिमा मद्यपानस्थलीतुल्या विभाति । सा हि संस्कारपुष्पाढ्या मद्यपूर्णा उन्मादनृत्तवत्पुरुषयुक्ता च भवति ॥ ३४ ॥ मुक्तेति । विवर्णच्छदनाः

लाक्षिताः जम्बूद्रुमाणां शाखाः प्रतिभान्तीति सम्बन्धः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मार्गानुग इति । स्वनिवासभूमिशैलवनानुसारी मार्गानुगः मार्गानुगमनेन सम्प्रस्थितः पृष्ठतो मेघरवं निशम्य प्रतिनिवृत्त इति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥ अनेकाश्रयिणः गीतनृत्तमदाश्रयिणः ॥ ३३॥ आपानभूमिः मधुपानस्थानम् । तत्तु कदम्बपुष्पाढ्यं मधुपूर्णं मत्तजनाभिरावं नृत्तयुक्तं च, इयं वनान्तभूमिरपि वर्षाकालसम्भूतैः रक्तवर्णैः कदम्बादिभिः पुष्पैराढ्या मधुसदृशवारिपूर्णा च मयूरनाम्नां मत्तानामभिरुतैः प्रनृत्तैश्च युक्तेत्यापानभूमिसादृश्यम्॥ ३४ ॥ मुक्तासकाशं मुक्ताभिः समानः काशः प्रकाशो यस्य

स०-उदीर्णगम्भीरमहारवाणाम्-उदीर्णः उच्चः, गम्भीर उच्चतरः, महान् उच्चतमः रवो येषां तेषाम् । रूपाणि आकाराः ॥ ३१ ॥

षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं प्लवङ्गमोदीरितकण्ठतालम्।
आविष्कृतं मेघमृदङ्गनादैर्वनेषु संगीतमिव प्रवृत्तम्
॥ ३६ ॥ क्वचित्प्रनृत्तैः क्वचिदुन्नदद्भिः क्वचिच्च वृक्षाग्र
निषण्णकायैः । व्यालम्बबर्हाभरणैर्मयूरैर्वनेषु संगीत
मिव प्रवृत्तम् ॥ ३७ ॥ स्वनैर्घनानां प्लवगाः प्रबुद्धा
विहाय निद्रां चिरसन्निरुद्धाम् । अनेकरूपाकृतिवर्ण
नादा नवाम्बुधाराभिहता नदन्ति ॥ ३८ ॥

विविधवर्णपक्षाः । विहङ्गाः चातकाः । सुरेन्द्रदत्तं देवेन्द्रदत्तम् । चातकाः भूस्थं जलं न पिबन्ति, किन्तु सद्यो वर्षदेवताभूतेन्द्रदत्तमेव पिबन्तीति प्रसिद्धिः ॥ ३५ ॥ षट्पादा भृङ्गाः एव तन्त्री तस्या मधुराभिधानं मधुरनादः यस्मिन् तत् । प्लवङ्गमोदीरितं मण्डूकनाद एव कण्ठतालो यस्मिन् तत् । मेघा एव मृदङ्गाः मर्दलाः तेषां नादैराविष्कृतं प्रकटीकृतं संगीतं वनेषु प्रवृत्तमिव सम्बभूवेवेति योजना ॥ ३६ ॥ संगीतविषये केचिन्नृत्यन्ति केचिद्गायन्ति केचित् प्रधाना अनुभवन्ति तत्सर्वं वनेपि दर्शयति । नृत्यन्तो मयूराः नर्तक स्थानीयाः । नदन्तो मयूराः गायकस्थानीयाः । वृक्षाग्रनिषण्णकायाः मयूराः अनुभवितृस्थानीयाः । अतस्तैः संगीतं प्रवृत्तमिव ॥३७॥ प्लवगाः मण्डूकाः । घनानां स्वनैः चिरसन्निरुद्धां चिरकालव्यापारनिरोधिकां निद्रां विहाय प्रबुद्धा

तत्तथोक्तम् । विवर्णच्छदनाः विविधवर्णपक्षाः ॥ ३५ ॥ षट्पादतन्त्रीमधुराभिधानं षट्पादाः भ्रमराः त एव तन्त्री तस्याः मधुरनादो यस्मिंस्तत् । प्लवङ्गमोदीरितमेव कण्ठतालो यस्मिन् तत् । मेघमृदङ्गनादैः आविष्कृतं प्रकटितम् । सङ्गीतं वनेषु प्रवृत्तमिवेति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥ सङ्गीतविषये केचिन्नृत्यन्ति, केचिद्गायन्ति, केचित् प्रधाना अनुभवन्ति । तत्सर्वं वनेपि सम्पाद्यते—क्वचिदिति । नृत्यन्तो मयूराः नर्तक स्थानीयाः, वृक्षाग्रनिषण्णा मयूराः अनुभवितृस्थानीयाः, नदन्तो मयूराः मृदङ्ग स्थानीया गायकाश्च अतस्तैस्सङ्गीतं प्रवृत्तमिव ॥ ३७ ॥ प्लवगाः मण्डूकाः । चिर सन्निरुद्धां दीर्घमनुस्यूतां निद्रां विहाय घनस्वनैः प्रबुद्धाः पुनर्जाताः अनेकाः (कारणं यथा तथा) निरूप्यन्ते ज्ञायन्त इत्यनेकरूपा आकृतयः अवयवसन्निवेशाः वर्णाः

नद्यः समुद्राहितचक्रवाकास्तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वा।
दृप्ता नवप्राभृतपूर्णभोगा द्रुतं स्वभर्तारमुपोपयान्ति
॥ ३९ ॥ नीलेषु नीलाः प्रविभान्ति सक्ता मेघेषु मेघा
नववारिपूर्णाः । दवाग्निदग्धेषु दवाग्निदग्धाः शैलेषु शैला
इव बद्धमूलाः ॥ ४० ॥

इति संबन्धः ॥ ३८ ॥ अथ नदीनां स्वभर्तृसङ्गममिच्छन्तीभिरुत्कटमन्मथाभि र्युवतिभिः साम्यमुच्यते । समुद्राहितचक्रवाकाः वारिपूरोन्नमितचक्रवाकाः स्तनस्थानीयाः । अपवाहयित्वेत्येतन्नवोढोचितलज्जातिलङ्घनस्थानीयम् । नवप्राभृतपूर्णभोगाः प्राभृतं फलाद्युपहारः, भोगश्चन्दनकर्पूरकुसुमताम्बूलादिः। स्वभर्तारं समुद्रम् । उपोपयान्ति उपयान्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ नीलेष्विति । दवाग्निदग्धेषु बद्धमूला दवाग्निदग्धाः शैला इव नीलेषु मेघेषु सक्ता नववारि

नीलपीतादयो येषां ते, नदन्तीत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्वभर्तृसङ्गमिच्छन्तीभिरुत्कटमन्मथा विष्टाभिर्युवतिभिर्नद्य उपमीयन्ते–नद्य इति । समुद्राहितचक्रवाकाः वारिपूरेणोन्न मितचक्रवाकाः स्तनस्थानीयाः । तटानि शीर्णान्यपवाहयित्वेत्येतत् वृद्धपरिजना तिक्रमस्थानीयम् । नवोढोचितलज्जातिलङ्घनस्थानीयं वा, अत एव दृप्ताः, यौवन भरेणेति भावः । नवप्रावृतपूर्णभोगाः प्रावृतं फलाद्युपहारः, भोगः चन्दनकर्पूरकुसुम ताम्बूलादिः । स्वभर्तारं समुद्रम् ॥३९॥ दवाग्निदग्धेषु शैलेषु बद्धमूलाः दवाग्निदग्धाः

स०—समुद्राहितचक्रवाकाः उत्थापितचक्रवाकपक्षिण्यः । अन्यत्रोपमानपदेनोपमेयस्तनानां ग्रहणम् । यद्वा समुद्राहितचक्रवाका इत्यनेन सद्यो वेदीकृतस्तनत्वेन तारुण्यं द्योत्यते। तटानि प्रवाहवेगतो विशीर्णानि अवहापयित्वा त्याजयित्वा । अनेन चोद्वेलप्रसर्पणं सूचितं भवति । अन्यत्र जरत्यादीनां त्याजनं ज्ञेयम् । नवं नूतनं प्रगतमागतमावृतमावरणं यस्य सः । स चासौ पूर्णः स्वस्वमनोनुसारः भोगो यासां तास्तथा । अन्यत्र नदीपक्षे वप्रेषु तटेषु आवृताश्च ते पूर्णाः पुष्टा भोगाः नागाङ्गानि वप्रावृतपूर्णभोगाः, न विद्यन्ते ते यासां ताः । तीव्र प्रवहनेनाधिगततटस्यान्तःसरत्सरीसृपशरीरा इति भावः । अवहापयित्वेति ल्यबभाव आर्षः । यद्वा "छन्दसि परेपि। व्यवहिताश्च" इत्युक्तेरवेत्यस्य शीर्णपदेनान्वये हापयित्वेति साधुः । स्वभर्तारं समुद्रम् । अन्यत्र पतिम् । "वप्रस्तु रेणौ च रोधसि" इति त्रिकाण्डशेषः । "वप्रः प्राकाररोधसोः" इति विश्वः । अथवा नवप्रावृतेषु नूतनप्रावरणेषु स्वकञ्चुकेषु पूर्णा भोगाः शरीराणि येषां सर्पाणां ते तथा । दृप्ताः आ सम्यक् नवप्रावृतपूर्णभोगा यासां ताः । उपोपयान्ति "प्रसमुपोदः पादपूरणे" इत्युपोपसर्गाद्द्वित्वम् । वप्रावृतः रेणुरूषितो न भवतीति नवप्रावृतः स चासौ पूर्णः तटद्वितयसम्बन्धो भोगो विलासो यासां ताः । वप्रैः रेणुभिः आवृतम् आवरणं तैः पूर्णा रेणुरूषितास्ते न भवन्तीति तथा ते भोगा यासां ता वा । स्वभर्तारमुपोपयान्ति । दृप्ता इत्यादिना स्मरपारवश्यं प्राग्विटघटना च सूचिते इति ज्ञातव्यम् । नदीपक्षे काश्चन नदान्मध्येऽध्वनस्सङ्गम्य स्वभर्तारं समुद्रमुपोपयान्तीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

प्रहृष्टसन्नादितबर्हिणानि सशक्रगोपाकुलशाद्वलानि । चरन्ति नीपार्जुनवासितानि गजाः सुरम्याणि वनान्तराणि ॥ ४१ ॥ नवाम्बुधाराहतकेसराणि द्रुतं परित्यज्य सरोरुहाणि । कदम्बपुष्पाणि सकेसराणि नवानि हृष्टा भ्रमराः पतन्ति ॥ ४२ ॥ मत्ता गजेन्द्रा मुदिता गवेन्द्रा वनेषु विश्रान्ततरा मृगेन्द्राः । रम्या नगेन्द्रा निभृता नरेन्द्राः प्रक्रीडितो वारिधरैः सुरेन्द्रः ॥ ४३ ॥ मेघाः समुद्भूतसमुद्रनादा महाजलौघैर्गगनावलम्बाः । नदी स्तटाकानि सरांसि वापीर्महीं च कृत्स्नामपवाहयन्ति ॥ ४४ ॥ वर्षप्रवेगा विपुलाः पतन्ति प्रवान्ति वाताः समुदीर्णघोषाः । प्रनष्टकूलाः प्रवहन्ति शीघ्रं नद्यो जलै विप्रतिपन्नमार्गाः ॥ ४५ ॥ नरैर्नरेन्द्रा इव पर्वतेन्द्राः सुरेन्द्रदत्तैः पवनोपनीतैः । घनाम्बुकुम्भैरभिषिच्यमाना रूपं श्रियं स्वामिव दर्शयन्ति ॥ ४६ ॥

पूर्णाः नीला मेघाः प्रविभान्ति । बद्धमूलत्वस्थाने नववारिपूर्णा इत्युक्तम् । उभयत्र स्थायित्वमर्थः ॥ ४० ॥ प्रहृष्टेति । वनान्तराणि वनमध्यानि चरन्ति वनमध्येषु चरन्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ नवेति । कदम्बकेसराणामहृतत्वे हेतुः नवानीति ॥४२॥ मत्ता इति । मृगेन्द्राः सिंहाः । नगेन्द्राः पर्वतश्रेष्ठाः । रम्याः, पल्लवपुष्पाङ्कुरादिमत्त्वादिति भावः । प्रक्रीडित इति कर्तरि निष्ठा ॥ ४३ ॥ मेघा इति। अपवाहयन्ति परिवाहयन्ति ॥४४॥ रामानु०—अपवाहयन्ति वर्षन्ति॥४४॥ वर्षेति । वर्षप्रवेगाः अतिवेगा वृष्टय इत्यर्थः । विपुलाः निरन्तराः । नद्यो जलैः विप्रतिपन्नमार्गाः विरुद्धं प्राप्तमार्गाः ॥ ४५ ॥ अभिषिक्ताः नरेन्द्राः स्वां श्रिय

शैला इव नीलेषु मेघेषु सक्ता नववारिपूर्णाः नीलमेघाः प्रविभान्तीत्यन्वयः ॥ ४० ॥ सशक्रगोपाकुलशाद्वलानि इन्द्रगोपाख्यकीटविशेषप्रचुरशाद्वलसमेतानि ॥४१॥४२॥ निभृता निश्चलाः । दण्डयात्रादिव्यापाररहिता इत्यर्थः । प्रक्रीडित इति कर्तरि निष्ठा ॥ ४३ ॥ मेघा इति । मेघा महाजलौघैः नद्यादीनपवाहयन्ति परिवाहयन्ति ॥ ४४ ॥ वर्षप्रवेगाः अतिवेगा वृष्टय इत्यर्थः । विपुला निरन्तराः । विप्रतिपन्नमार्गाः विरुद्धं प्राप्तमार्गाः ॥ ४५ ॥ नरै (रै) रभिषिच्यमाना नरेन्द्राः स्वां श्रियं राज्यं

घनोपगूढं गगनं सतारं न भास्करो दर्शनमभ्युपैति । नवैर्जलौघैर्धरणी विसृप्ता तमोविलिप्ता न दिशः प्रकाशाः ॥ ४७ ॥ महान्ति कूटानि महीधराणां धाराभिधौता न्यधिकं विभान्ति । महाप्रमाणैर्विपुलैः प्रपातैर्मुक्ताकलापैरिव लम्बमानैः ॥ ४८ ॥ शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः । गुहासु सन्नादितबर्हिणासु हारा विकीर्यन्त इवाभिभान्ति ॥ ४९ ॥ शीघ्रप्रवेगा विपुलाः प्रपाता निर्धौतशृङ्गोपतला गिरीणाम् । मुक्ताकलापप्रतिमाः पतन्तो महागुहोत्सङ्गतलैर्ध्रियन्ते ॥ ५० ॥ सुरतामर्दविच्छिन्नाः स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः । पतन्तीवाकुला दिक्षु तोयधाराः समन्ततः ॥ ५१ ॥ निलीयमानैर्विहगैर्निमीलद्भिश्च पङ्कजैः । विकसन्त्या च मालत्या गतोऽस्तं ज्ञायते रविः ॥ ५२ ॥

मिव अभिषिच्यमानाः पर्वताः स्वं रूपं दर्शयन्ति । नैर्मल्यादिनेति भावः ॥ ४६ ॥ तमोविलिप्ता दिशः न प्रकाशाः ॥ ४७ ॥ प्रपातैः निर्झरैः ॥ ४८ ॥ शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः निर्झराः शैलोपलप्रस्खलमानवेगाः सन्तः । सन्नादितबर्हिणासु गुहासु । विकीर्यन्तः विकीर्यमाणाः । हारा इव अवभान्ति ॥ ४९ ॥ निर्धौतानि निर्मलीकृतानि शृङ्गोपतलानि शृङ्गसमीपतलानि यैस्ते तथा । गुहोत्सङ्गतलैः गुहामध्यतलैः ॥ ५० ॥ सुरतेति । तोयधाराः मौक्तिका इव पतन्तीति स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ ५१ ॥ निलीयमानैरिति । निलीयमानैः नीडेषु

सम्पदमिव घनाम्बुकुम्भैरभिषिच्यमानाः पर्वतेन्द्रा रूपं स्वाकारं दर्शयन्ति नैर्मल्यविविधधातुभूषितत्वनानाविधपुष्पितवृक्षलताद्यलंकृतत्वाविशिष्टं स्वाकारं दर्शयन्तीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ महान्तीति । महान्ति कूटानि शिखराणि धाराभिर्धौतानि वर्षधाराभिः क्षालितानि । प्रपातैः निर्झरैः उपलक्षितानि भान्तीति सम्बन्धः ॥ ४८ ॥ शैलेति । शैलोत्तमानां विपुलाः प्रपाताः निर्झराः शैलोपरि प्रस्खलमानवेगास्सन्तः सन्नादितबर्हिणासु गुहासु विकीर्यन्तः विकीर्यमाणाः हारा इवाभिभान्तीति योजना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ टी०—स्वर्गस्त्रीहारमौक्तिकाः । मौक्तिकशब्दः पुँल्लिङ्गोऽप्यस्ति "मुक्ता स्त्री मौक्तिकोऽस्त्रियाम्" इत्युक्तेः ॥ ५१ ॥ निलीयमानैः, नीडेष्विति शेषः । ज्ञायते अनुमीयत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

वृत्ता यात्रा नरेन्द्राणां सेना प्रतिनिवर्तते । वैराणि चैव मार्गाश्च सलिलेन समीकृताः ॥ ५३ ॥ मासि प्रोष्ठपदे ब्रह्म ब्राह्मणानां विवक्षताम् । अयमध्यायसमयः सामगानामुपस्थितः ॥५४ ॥ निवृत्तकर्मायतनो नूनं सञ्चितसञ्चयः । आषाढीमभ्युपगतो भरतः कोसलाधिपः ॥ ५५ ॥ नूनमापूर्यमाणायाः सरय्वा वर्धते रयः । मां समीक्ष्य समायान्तमयोध्याया इव स्वनः ॥ ५६ ॥ इमाः स्फीतगुणा वर्षाः सुग्रीवः सुखमश्नुते । विजितारिः सदारश्च राज्ये महति च स्थितः ॥५७॥

गच्छद्भिः ॥ ५२ ॥ वृत्ता निवृत्ता । अतोऽग्रे गता सेना प्रतिनिवृत्ता । सलिलेन वैराणि समीकृतानि, सलिलप्रतिरोधाद्वैराणि शान्तानीत्यर्थः । मार्गाश्च समीकृताः जलेन मार्गामार्गविवेको नासीदित्यर्थः॥५३॥ मासीति । अनेन भाद्रपदो मासः सम्प्रवृत्त इति सूचयति । ब्रह्म वेदम् । विवक्षताम् अध्येतुमिच्छताम् । अध्यायसमयः वेदारम्भसमयः ॥ ५४ ॥ निवृत्तं कर्म यस्य तन्निवृत्तकर्म आयतनं गृहं यस्य सः निवृत्तकर्मायतनः, उपरतसकलगृहोपकरणसम्पादन इत्यर्थः । संचितसञ्चयः सम्पादितधननिचयः । आषाढीम् आषाढमाससमाप्ति पौर्णमासीम् । अभ्युपगतः व्रताङ्गत्वेन स्वीकृतवान् । अनेन 'चत्वारो वार्षिका मासाः' इति पूर्वोक्तमासानाम् आषाढः प्राथमिक इति सूचितम् ॥ ५५ ॥ अयोध्यायाः अयोध्यावासिजनस्य ॥ ५६ ॥ इमा इति । वर्षा इत्यत्यन्तसंयोगे

वृत्तेति । नरेन्द्राणां यात्रा वृत्ता निवृत्ता, अतः पुरः प्रस्थिता सेना प्रतिनिवर्तते । सलिलेन समीकृताः वृष्टिबाहुल्यान्मार्गा निरुद्धाः अत एव वैराण्यपि निरुद्धानीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ विवक्षताम् अध्ययनं कर्तुमिच्छताम् । अध्यायः अध्ययनम् तस्य समयः ॥ टी०—मासीति । उपस्थितोऽयं कालः । प्रोष्ठपदे मासि भाद्रपदे । ब्रह्म वेदं विवक्षतां सामगानां ब्राह्मणानाम् अध्यायोऽध्ययनं तस्य, अध्यापनस्य वा समयः ॥ ५४॥ निवृत्तकर्मायतनः निवृत्तं कर्म यस्य तत् निवृत्तकर्म आयतनं गृहं यस्य स तथोक्तः, उपरतगृहव्यापार इत्यर्थः । आषाढीम् आषाढमासपरिसमाप्तिपौर्णमासीमभ्युपगतः व्रताङ्गत्वेन स्वीकृतवान् । तदुक्तं महाभारते—" आषाढे तु सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किञ्चित्प्रयतो नरः। वार्षिकांश्चतुरो मासान् व्रतं किञ्चित्समापयेत् । असम्भवे तुलार्केऽपि कर्तव्यं तत् प्रयत्नतः॥ " इति ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ वर्षाः वर्षाकालान् ॥५७॥

अहं तु हृतदारश्च राज्याच्च महतश्च्युतः । नदीकूलमिव क्लिन्नमवसीदामि लक्ष्मण ॥५८॥ शोकश्च मम विस्तीर्णो वर्षाश्च भृशदुर्गमाः। रावणश्च महान् शत्रुरपारं प्रतिभाति मे ॥५९॥ अयात्रां चैव दृष्ट्वेमां मार्गांश्च भृशदुर्गमान् । प्रणते चैव सुग्रीवे न मया किंचिदीरितम् ॥ ६० ॥ अपि चातिपरिक्लिष्टं चिराद्दारैः समागतम् । आत्मकार्यगरीयस्त्वाद्वक्तुं नेच्छामि वानरम् ॥ ६१ ॥ स्वयमेव हि विश्रम्य ज्ञात्वा कालमुपागतम् । उपकारं च सुग्रीवो वेत्स्यते नात्र संशयः ॥ ६२ ॥ तस्मात्कालप्रतीक्षोऽहं स्थितोऽस्मि शुभलक्षण । सुग्रीवस्य नदीनां च प्रसाद मनुपालयन् ॥ ६३ ॥

द्वितीया॥५७॥अहं त्विति । अजितारिश्चेत्यपि ज्ञेयम् । क्लिन्नम् आर्द्रम्॥५८॥ शोकश्चेति। मम शोकश्च विस्तीर्णः । वर्षाश्च भृशदुर्गमाः अत्यन्तं दुरत्ययाः । रावणश्च महान् शत्रुः । अतश्च एतत्त्रितयम् अपारं दुस्तरं प्रतिभाति ॥ ५९ ॥ अयात्रां राज्ञामेतत्कालोचितदण्डयात्राभावम्। प्रणते चैव इदानीमेव सीतान्वेषण रावणनिरसनोद्योगः कर्तव्य इति प्रार्थनापूर्वकं प्रह्वीभूते सत्यपीत्यर्थः ॥ ६० ॥ आत्मकार्यगरीयस्त्वात् अस्मत्प्रयोजनस्यातिमहत्त्वात्, अल्पयत्नेन अल्प कालेन चासाध्यत्वादित्यर्थः। वक्तुं नियोक्तुम्। नेच्छामीति भूतार्थे लट् ॥६१॥ रामानु०—अपि चातिपरिक्लिष्टश्चिराद्दारैः समागत इति प्रथमान्तपाठे इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ ६१ ॥ स्वयमिति। कालं शरत्कालम् ॥ ६२ ॥ उक्तोपपत्तिभिः पूर्वसर्गोक्तं द्रढयति—

क्लिन्नमार्द्रम् ॥ ५८ ॥ शोकश्चेति । इमाः वर्षाः वर्षाकालः रावणः शोकश्चेति मे एत त्त्रितयमपारं प्रतिभाति, दुर्निस्तरं प्रतिभातीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ अयात्रां राज्ञामेतत्कालो चितदण्डयात्राभावम् । प्रणते चैव, इदानीमेव सीतान्वेषणरावणहिंसनोद्योगः कर्तव्य इति प्रार्थनापूर्वकं प्रह्वीभूते ॥ ६० ॥ अपिचेति । आत्मकार्यगरीयस्त्वात् अस्म त्प्रयोजनस्यातिमहत्त्वात्, अल्पयत्नेन अल्पकालेनासाध्यत्वादित्यर्थः । वक्तुं नियोक्तुं नेच्छामीति भूते लट् । परिक्लिष्टो दारैस्समागतः इति प्रथमान्तपाठे इतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ टी०—अनिवारणे युक्त्यन्तरमाह—अपिचेति । ननु त्वत्कार्यस्याल्पत्वात् किमनेन कालविलम्बेन

उपकारेण वीरो हि प्रतिकारेण युज्यते। अकृतज्ञोऽप्रति कृतो हन्ति सत्त्ववतां मनः ॥६४॥ तमेवमुक्तः प्रणिधाय लक्ष्मणः कृताञ्जलिस्तत्प्रतिपूज्य भाषितम् । उवाच रामं स्वभिरामदर्शनं प्रदर्शयन् दर्शनमात्मनः शुभम् ॥६५॥ यथोक्तमेतत्तव सर्वमीप्सितं नरेन्द्र कर्ता नचिराद्धरी श्वरः । शरत्प्रतीक्षः क्षमतामिमं भवान् जलप्रपातं रिपु निग्रहे धृतः ॥ ६६ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥२८॥

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

समीक्ष्य विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् ।
सारसारवसंघुष्टं रम्यज्योत्स्नानुलेपनम् ॥ १ ॥

तस्मादित्यादिना ॥ ६३ ॥ उपकारेणेति । अकृतज्ञः कृतोपकारानभिज्ञः पुरुषः । अप्रतिकृतः प्रत्युपकारमकुर्वन् । सत्त्ववतां महात्मनाम् । मनो हन्ति क्षोभयति। वीरः प्रत्युपकारसमर्थः । उपकारेण हेतुना प्रतिकारेण प्रत्युपकारेण युज्यते हि युज्यत एव । सुग्रीवोप्येवंविधत्वात् प्रत्युपकारं करिष्यतीति भावः । अनेन प्रत्युपकारं कारयित्वा लोके प्रत्युपकारधर्मं प्रवर्तयिष्यामि इत्याशयः ॥ ६४ ॥ अस्य रामवचनस्य पूर्वसर्गान्तोत्तरमाह–तमिति । तं राममित्यन्वयः । दर्शनं मतम् ॥ ६५ ॥ यथोक्तमिति । कर्ता करिष्यति । लुट् ॥६६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

अथ हनुमान् रामभक्तोऽपि स्वस्वाम्यनुज्ञाभावेन तं ध्यायन् सुग्रीवसमीप

इत्यत आह आत्मेति ॥ ६१–६३ ॥ उपकारेणेति । अकृतज्ञः कृतोपकारानभिज्ञः पुरुषः अप्रतिकृतः प्रत्युपकारमकुर्वन् । सत्त्ववतां महात्मनां मनो हन्ति क्षोभयति । वीरः प्रत्युपकारकरणसमर्थः उपकारेण हेतुना प्रतिकारेण युज्यते हि युज्यत एव, सुग्रीवो प्येवंविधत्वात्प्रत्युपकारं करोतीति भावः ॥ ६४–६६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचि० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायामष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

समीक्ष्येत्यादि ' समृद्धार्थं च ' इत्यादिना ' कामवृत्तमवस्थितम् ' इत्यन्तेनोक्त

टीका–अथ त्रिकालवेदी हनुमान् सुग्रीवस्य किष्किन्धाप्रस्थापनसमये रामानुज्ञातं समयमासन्नं सुग्रीवं कामासक्तं चालोच्य तच्चित्तानुरञ्जनपुरस्सरं समयोचितं हितमुपदिशति– समीक्ष्येत्यादि॥ सारसैराकुलं संघुष्टं तत्सङ्घोषवत् १॥

समृद्धार्थं च सुग्रीवं मन्दधर्मार्थसंग्रहम् ।
अत्यर्थमसतां मार्गमेकान्तगतमानसम् ॥ २ ॥
निर्वृत्तकार्यं सिद्धार्थं प्रमदाभिरतं सदा ।
प्राप्तवन्तमभिप्रेतान् सर्वानेव मनोरथान् ॥ ३ ॥
स्वां च पत्नीमभिप्रेतां तारां चापि समीप्सिताम् ।
विहरन्तमहोरात्रं कृतार्थं विगतज्वरम् ॥ ४ ॥
क्रीडन्तमिव देवेशं नन्दनेऽप्सरसां गणैः ।
मन्त्रिषु न्यस्तकार्यं च मन्त्रिणामनवेक्षकम् ॥ ५ ॥

एवं स्थितः स्वस्वामिना सर्वस्वामिहितानुगुणं कार्यमारब्धवानित्याहैकोनत्रिंशे–समीक्ष्येत्यादि हनुमान्वाक्यमब्रवीदित्यन्तमेकं वाक्यम् । हनुमान् उक्तगुणविशिष्टं व्योम उक्तगुणविशिष्टं सुग्रीवं च समीक्ष्य । हरीशं प्रसाद्य हरीश्वरमुपागम्य प्रणयाद्वाक्यमब्रवीदिति संबन्धः । विमलमित्यादिना सेनासन्नाहस्य प्राप्तकालत्वमुक्तम् । समृद्धार्थमित्यादिना समयातिक्रमहेतवः प्रदर्श्यन्ते । समृद्धार्थं संपूर्णरत्नवस्त्राभरणादिकम् । मन्दः अल्पः धर्मार्थयोः संग्रहः सम्पादनं यस्य तम् । एकान्तगतमानसम् एकस्मिन् कामपुरुषार्थे अन्तं निश्चयं गतं मानसं यस्य तथोक्तम् । यद्वा असतां कामुकानां मार्गम् एकान्तगतम् अत्यन्तगतं मानसं यस्य स तथा । "तीव्रैकान्तनितान्तानि" इत्यमरः । निर्वृत्तकार्यं निष्पन्नवालिवधरूपकार्यम् । सिद्धार्थं प्राप्तराज्यम् । अभिप्रेतानीप्सितान् मनोरथान् राज्यप्राप्त्यनन्तरमेवं करिष्यामीति संकल्पविषयीभूतानर्थान् तारां च प्राप्तवन्तमिति संबन्धः । कृतार्थं निष्पन्नधनम् । मन्त्रिणामनवे

विशेषणविशिष्टं सुग्रीवं समीक्ष्य मधुरैर्वाक्यैर्हरीश्वरं प्रसाद्य हरीश्वरमुपागम्य हनुमान् प्रणयाद्वाक्यमब्रवीदिति सम्बन्धः । मन्दधर्मार्थसङ्ग्रहं मन्दौ स्वल्पौ धर्माथौं सङ्गृह्णातीति तथा । एकान्तगतमानसम् एकस्मिन्नेव कामपुरुषार्थे अन्तं निश्चयं गतं मानसं यस्य स तथोक्तः । निर्वृत्तकार्यं निष्पन्नवालिवधरूपकार्यम् । सिद्धार्थं प्राप्तराज्यम् । अभिप्रेतान् ईप्सितार्थान् मनोरथान् राज्यप्राप्त्यनन्तरमेवं करिष्यामीति मनोरथविषयभूतानर्थांश्च समीप्सितां तारां चापि प्राप्तवन्तमिति सम्बन्धः ॥ १–५ ॥

उत्सन्नराज्यसन्देशं कामवृत्तमवस्थितम् । निश्चितार्थोऽर्थतत्त्वज्ञः कालधर्मविशेषवित् ॥ ६ ॥ प्रसाद्य वाक्यैर्मधुरैर्हेतुमद्भिर्मनोरमैः । वाक्यविद्वाक्यतत्त्वज्ञं हरीशं मारुतात्मजः ॥७॥ हितं तत्त्वं च पथ्यं च सामधर्मार्थनीतिमत् । प्रणयप्रीतिसंयुक्तं विश्वासकृतनिश्चयम् । हरीश्वरमुपागम्य हनुमान् वाक्यमब्रवीत् ॥८॥ राज्यं प्राप्तं यशश्चैव कौली श्रीरभिवर्धिता । मित्राणां संग्रहः शेषस्तं भवान् कर्तुमर्हति ॥ ९ ॥ यो हि मित्रेषु कालज्ञः सततं साधु वर्तते । तस्य राज्यं च कीर्तिश्च प्रतापश्चाभिवर्धते १० ॥

शंकं मन्त्रिकृतकार्यापरामर्शकम् । उत्सन्नराज्यसन्देशं नष्टराज्यनियमनम् । कामवृत्तं कामव्यापारम् । अवस्थितं कामव्यापारपरतन्त्रतयाऽवस्थितमित्यर्थः । निश्चितार्थः निश्चितकर्तव्यः । अत्र हेतुः—अर्थतत्त्वज्ञ इति । कालोचितो धर्मः कालधर्मः तद्विशेषवित् । वाक्यवित् तदुचितव्यवहारवित् । हितम् उदर्कसुखकरम् । तत्त्वं यथार्थम् । पथ्यं नीतिमार्गादनपेतम् । सामधर्मार्थनीतिमत् साम च धर्मश्च अर्थश्च नीतिश्च सामधर्मार्थनीति तदस्यास्तीति सामधर्मार्थनीतिमत् । प्रणयप्रीतिसंयुक्तम् प्रणयः समानविषयस्नेहः, प्रीतिः न्यूनविषयः । विश्वासकृतनिश्चयम् आप्तवाक्यत्वविश्वासे विषये कृतनिश्चयम् ॥ ७–८ ॥ राज्यमिति । कौली कुलक्रमागता । श्रीः सम्पत् । अभिवर्धिता, अप्रतिद्वन्द्वत्वादिति भावः । मित्राणां संग्रहः तत्कार्यकरणम् । शेषः अवशिष्टो भवति । इदमेव वचनं प्रसाद्य वाक्यैरित्यादिना पूर्वं प्रशंसितम् ॥ ९ ॥ मित्रकार्यस्यावश्यकर्तव्यत्वमाह—यो हीति । कालज्ञः मित्रसंग्रहकालज्ञः । तत्कालातिक्रमे विपरीतं भवतीत्यर्थः । मित्रेषु वर्तते, मित्राधीनो भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥

उत्सन्नराज्यसन्देहः उत्सन्नः नष्टः राज्यसन्देहो यस्य स तथोक्तः, स्वेनारक्षितस्य राज्यस्य कुशलं भवति वा न वेति शङ्कारहितमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ हितम् उदर्कसुखकरम् । पथ्यं नीतिमार्गादनपेतम् । सामधर्मार्थनीतिमत् साम च धर्मार्थनीतिश्च सामधर्मार्थनीति तदस्यास्तीति तथा । विश्वासकृतनिश्चयम् आप्तवाक्यत्वविश्वासेन कृतनिश्चयम् ॥ टी०—प्रणयः प्रार्थना । प्रीतिः स्नेहविशेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ यो हीति । कालज्ञः प्रत्युपकारकालज्ञस्सन् मित्रेषु स्वोपकर्तृष्विति शेषः । यः साधु यथा तथा वर्तते ।
टी०—मित्रसङ्ग्रहस्यावश्यकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामाह—यो हीति ॥ १० ॥

यस्य कोशश्च दण्डश्च मित्राण्यात्मा च भूमिप । समवेतानि सर्वाणि स राज्यं महदश्नुते ॥ ११ ॥ तद्भवान् वृत्तसंपन्नः स्थितः पथि निरत्यये । मित्रार्थमभिनीतार्थं यथावत्कर्तुमर्हति ॥ १२॥ सन्त्यज्य सर्वकर्माणि मित्रार्थे योऽनुवर्तते । संभ्रमाद्धि कृतोत्साहः सोऽनर्थेनावरुध्यते ॥ १३ ॥ यस्तु कालव्यतीतेषु मित्रकार्येषु वर्तते । स कृत्वा महतोऽप्यर्थान्न मित्रार्थेन युज्यते ॥ १४ ॥ यदिदं वीर कार्यं नो मित्रकार्यमरिंदम । क्रियतां राघवस्यैतद्वैदेह्याः परिमार्गणम् ॥ १५ ॥

यस्येति । दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डः सेनाविशेषः । आत्मा प्रभुरित्यर्थः । समवेतानि समुदितानि । एकन्यूनत्वे महाराज्यहानिरिति भावः ॥११॥ रामानु०—दण्डः दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डः सैन्यविशेषः । तथाह कामन्दकः—" पितृपैतामहो वंशसम्भवो दत्तवेतनः । विख्यातपौरुषो जन्ये कुशलः कुशलैर्वृतः । नानाप्रहरणोपेतो नानायुद्धविशारदः । नानायोधसमाकीर्णो विराजितहयद्विपः । प्रवास्य च सुदुःखेषु युद्धेषु च कृतश्रमः । अद्वैध्यः क्षत्रियप्रायो दण्डो दण्डविदां मतः ॥ " इति ॥ ११ ॥ तदिति । निरत्यये अविनाशिनि । पथि सन्मार्ग इत्यर्थः । मित्रार्थं मित्रकार्यम् । अभिनीतार्थं प्रापितप्रयोजनं यथा भवति तथा । यथावत् यथाप्रतिज्ञमिति यावत् ॥ १२ ॥ सन्त्यज्येति । सर्वकर्माणि स्वभोगसाधनानि सन्त्यज्य । कृतोत्साहः सन् संभ्रमात् आदरात् मित्रार्थे विषये यः अनुवर्तते अनुस्यूततया तिष्ठति, सोऽनर्थैर्नावरुध्यते न संबध्यते ॥१३॥ एवं कर्तव्यं मित्रकार्यमुचितकाले कर्तव्यमित्याह—यस्त्विति कालव्यतीतेषु अतिक्रान्तकालेषु॥१४॥यदिदमिति । हे वीर ! नः अस्माभिः । यदिदं मित्रकार्यं कर्तव्यम् एतत् वैदेह्याः परिमार्गणं क्रियतामिति संबन्धः॥१५॥ रामानु०—यदिदं वीर कार्यं नो मित्रकार्यमरिन्दम । तदिदं वीरकार्यं ते कालातीतमरिन्दम । नच

यस्येति । दण्डः दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डः, सैन्यविशेषः । तथाह कामन्दकः—" अद्वैध्यः क्षत्रियप्रायो दण्डो दण्डविदां मतः " इति । समवेतानि अन्योन्यमनुकूलानि ॥ ११ ॥ मित्रार्थं मित्रकार्यम् अभिनीतार्थम् प्रापितप्रयोजनम् । यथार्थवत यथाप्रतिज्ञमित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ यस्त्विति । कालव्यतीतेषु उचितकालविशेषातिक्रान्तेषु । अकाले कृतमकृतमिति भावः ॥ १४ ॥ यदिदमिति । वीर अरि

तदिदं वीरकार्यं ते कालातीतमरिंदम ॥ १६ ॥ न च कालमतीतं ते निवेदयति कालवित् । त्वरमाणोपि सन्प्राज्ञस्तव राजन् वशानुगः ॥ १७ ॥ कुलस्य हेतुः स्फीतस्य दीर्घबन्धुश्च राघवः । अप्रमेयप्रभावश्च स्वयं चाप्रतिमो गुणैः ॥ १८ ॥ तस्य त्वं कुरु वै कार्यं पूर्वं तेन कृतं तव । हरीश्वर हरिश्रेष्ठानाज्ञापयितुमर्हसि ॥ १९ ॥ न हि तावद्भवेत्कालो व्यतीतश्चोदनादृते । चोदितस्य हि कार्यस्य भवेत्कालव्यतिक्रमः ॥ २० ॥

कालमतीतं ते निवेदयति कालवित् ॥ इति पाठक्रमः ॥ १५ ॥ तदिदमिति । तं कार्यं त्वया कर्तव्यम् । इदं मित्रकार्यम् ॥ १६ ॥ न चेति । कालवित्, राम इति शेषः । त्वरमाण इत्यर्धं पूर्वेणान्वेति । कालवित् प्राज्ञो रामः त्वरमाणोपि सन् वैदेहीसमानयनाय त्वरमाणोपि सन् न निवेदयतीति संबन्धः ॥ १७ ॥ कुलस्येति । स्वयं चेति, त्वमपि गुणैरप्रतिम इत्यर्थः ॥१८॥ तस्येति । आज्ञापयितुम्, वानरसेनामानेतुमिति शेषः ॥ १९ ॥ इदानीं वानरानयनेपि कालव्यतिक्रमस्तुल्य इत्याशङ्क्याह—नहीति । चोदनादृते रामप्रेरणं विना । कालो न व्यतीतो भवेत्, रामचोदनानन्तरं कार्यं क्रियते चेत्तदा कालातिक्रमः, तच्चोदनात्पूर्वमस्माभिः कार्यप्रवर्तने न कालातिक्रमदोष इति भावः ॥ २० ॥

न्दम! नः कार्यम् अस्माभिः कर्तव्यम् यदिदं मित्रकार्यमस्ति तदिदं वीरकार्यं रामकार्यम् अरिन्दम ! ते कालातीतं युक्तकालमतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः । अस्मिन् श्लोके अरिन्दमेति द्विरुक्तिः स्त्रीमध्यगतेन सुग्रीवेण हर्षपुरस्सरं स्वोक्तमङ्गीकारयितुमिति वेदितव्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ कथमहं न ज्ञातवानत आह—न चेति । कालवित् कालज्ञापकः । (कर्तव्यमेवाह क्रियतामिति । तर्हि कार्यार्थी राम एव ज्ञापयिष्यतीत्यत आह—नचेति ।) रामप्रेरितैरस्माभिः किमर्थं कर्तव्यम् ? कर्तव्यं चेदपि केन प्रकारेण कर्तव्यमत आह—त्वरमाण इत्यादिश्लोकद्वयेन । अप्रमेयस्वभावः कुलस्य बन्धुः स्वयं गुणैरप्रतिमश्च रामः त्वरमाणोपि तव वशानुगः, अतस्त्वां न प्रेरयतीति शेषः॥ टी०—अनिवेदनेपि त्वन्निमित्तानुसरणं स्वसामर्थ्यं च कारणमित्यभिप्रायेणाह—त्वरमाण इत्यादि, श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ तस्येति । किञ्च तेन पूर्वं तव कार्यं कृतम्, तस्य कार्यं कुरु । कर्तव्यप्रकारमाह हरीश्वरेति ॥ १९ ॥ इदानीं वानरप्रेषणेपि कालात्ययदोषस्तदवस्थ एवेत्याशङ्क्य नेत्याह—नहीति । चोदितस्य कार्यस्य हि कालव्यतिक्रमो

अकर्तुरपि कार्यस्य भवान् कर्ता हरीश्वर । किं पुनः प्रतिकर्तुस्ते राज्येन च धनेन च ॥ २१ ॥ शक्तिमानपि विक्रान्तो वानरर्क्षगणेश्वर । कर्तुं दाशरथेः प्रीतिमाज्ञायां किं न सज्जसे ॥२२॥ कामं खलु शरैः शक्तः सुरासुरमहोरगान् । वशे दाशरथिः कर्तुं त्वत्प्रतिज्ञां तु काङ्क्षते ॥ २३ ॥ प्राणत्यागाविशङ्केन कृतं तेन तव प्रियम् । तस्य मार्गाम वैदेहीं पृथिव्यामपि चाम्बरे ॥ २४ ॥ न देवा न च गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः । न च यक्षा भयं तस्य कुर्युः किमुत राक्षसाः ॥ २५ ॥ तदेवं शक्तियुक्तस्य पूर्वं प्रियकृतस्तव । रामस्यार्हसि पिङ्गेश कर्तुं सर्वात्मना प्रियम् ॥ २६ ॥ नाधस्तादवनौ नाप्सु गतिर्नोपरि चाम्बरे । कस्यचित्सज्जतेऽस्माकं कपीश्वर तवाज्ञया ॥२७॥

अकर्तुः अनुपकर्तुः ॥ २१ ॥ शक्तिमानपीति । प्रीतिं कर्तुम् । आज्ञायाम् आज्ञापने । न सज्जसे नोद्योगं करोषि ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्राणत्यागेति । प्राणत्यागाविशङ्केनेत्यनेन उपकारमहत्त्वं द्योतितम्॥२४–२६॥नाधस्तादिति। कस्यचिदिति अस्माकं मध्ये कस्यचिद्गतिर्न सज्जते न मन्दीभवति ॥ २७ ॥

भवेत्, कालात्यये सत्यपि चोदनानन्तरं कृतस्य कार्यस्य कालात्ययदोषो भवेदित्यर्थः । चोदनादृते आज्ञां विना क्रियमाणस्य कार्यस्य कालस्तावद्व्यतीतो न भवेत् कालातिक्रमदोषो न भवेदेव, अतो रामनियोगात्पूर्वमेव सीतान्वेषणार्थं वानरानयनोद्योगः कर्तव्य इति भावः ॥ २० ॥ अकर्तुरपि अनुपकर्तुरपि । कार्यस्य कर्ता । राज्येन धनेन च प्रतिकर्तुः ॥ २१ ॥ शक्तिमानिति । आज्ञायां किन्न सज्जसे किमर्थं विलम्बसे ॥ २२ ॥ टी०–अनुद्योगे का भीतिरित्यत आह–काममिति । तथापि मर्यादां पालयतीत्याह त्वत्प्रतिज्ञामिति ॥ २३ ॥ किं कृतं तेनेत्यत आह–प्राणत्यागेति । प्राणत्यागाविशङ्केन महाबलिना वालिना विरोधे स्वानिष्टशङ्कापरित्यागेनेति भावः ॥ २४ ॥ नेति । अस्माकं मध्ये कस्यचिदपीति सम्बन्धः । यद्वा अधस्तात् पाताले अस्माकं मध्ये कस्यचिदपि न सज्जत इति सम्बन्धः ॥ २५–२७ ॥

तदाज्ञापय कः किं ते कृते कुत्र व्यवस्यतु । हरयो ह्यप्रधृष्यास्ते सन्ति कोटयग्रतोऽनघाः ॥ २८ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा काले साधु निवेदितम् । सुग्रीवः सत्त्वसम्पन्नश्चकार मतिमुत्तमाम् ॥ २९ ॥ स संदिदेशाभिमतं नीलं नित्यकृतोद्यमम् । दिक्षु सर्वासु सर्वेषां सैन्यानामुपसङ्ग्रहे ॥ ३० ॥ यथा सेना समग्रा मे यूथपालाश्च सर्वशः । समागच्छन्त्यसङ्गेन सेनाग्राणि तथा कुरु ॥ ३१ ॥ ये त्वन्तपालाः प्लवगाः शीघ्रगा व्यवसायिनः । समानयन्तु ते सैन्यं त्वरिताः शासनान्मम । स्वयं चानन्तरं सैन्यं भवानेवानुपश्यतु ॥ ३२ ॥ त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयान्नेह वानरः । तस्य प्राणान्तिको दण्डो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३३ ॥ हरींश्च वृद्धानुपयातु साङ्गदो भवान्ममाज्ञामधिकृत्य निश्चिताम् । इति व्यवस्थां हरिपुङ्गवेश्वरो विधाय वेश्म प्रविवेश वीर्यवान् ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

तदिति । अप्रधृष्याः कोटयग्रतः कोटयधिकाः । हरयः ते सन्ति तेषां मध्ये कः । ते कृते त्वदर्थम् । किं, करोत्विति शेषः । कुत्र कुत्र कार्ये । व्यवस्यतु व्यवसायं करोतु । तदाज्ञापय ॥ २८-३० ॥ यथेति । सेनाग्राणि सेनाग्रेसरान्, सेनानेतॄनित्यर्थः । तथा कुरु तथा आज्ञापय ॥ ३१ ॥ ये त्विति । अन्तपालाः सेनापर्यन्तपालकाः ॥ ३२ ॥ त्रिपञ्चेति । त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं पञ्चदशरात्रादनन्तरदिवसे ॥ ३३ ॥ रामानु०-त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयादिह वानरः इति पाठे पञ्चदशरात्रादर्वागेव आगन्तव्यमिति भावः ॥ ३३ ॥ वृद्धान् जाम्बवत्प्रभृतीन् ॥ ३४ ॥

तदिति । अनघाः अप्रधृष्याः । कोटयग्रतः कोटयधिकाः हरयः ते सन्ति हि । तेषां मध्ये कः ते कृते त्वदर्थे किं, करोत्विति शेषः । कुत्रचित्कुत्र व्यवस्यतु तदाज्ञापयेति योजना ॥ २८-३० ॥ यथेति । सेनाग्राणि सेनाग्रेसरान् । तथा कुरु तथा आज्ञापय । असङ्गेन अविलम्बेन ॥ ३१ ॥ ये त्विति । अन्तपालाः सेनापर्यन्तपालकाः ॥ ३२ ॥ त्रिपञ्चेति । त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं पञ्चदशरात्रादनन्तरदिवसे इह न प्राप्नुयात् तस्य

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

गुहां प्रविष्टे सुग्रीवे विमुक्ते गगने घनैः । वर्षरात्रोषितो रामः कामशोकाभिपीडितः ॥ १ ॥ पाण्डरं गगनं दृष्ट्वा विमलं चन्द्रमण्डलम् । शारदीं रजनीं चैव दृष्ट्वा ज्योत्स्नानुलेपनाम् ॥ २ ॥ कामवृत्तं च सुग्रीवं नष्टां च जनकात्मजाम् । बुद्ध्वा कालमतीतं च मुमोह परमातुरः ॥ ३ ॥ स तु संज्ञामुपागम्य मुहूर्तान्मतिमान् पुनः । मनस्स्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास राघवः ॥ ४ ॥ आसीनः पर्वतस्याग्रे हेमधातुविभूषिते । शारदं गगनं दृष्ट्वा जगाम मनसा प्रियाम् ॥ ५ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

अथ शरत्समागमेऽपि सुग्रीवस्यानुद्योगाद्रामकोपस्त्रिंशे–गुहामित्यादि सुग्रीवे गुहां प्रविष्टे वर्षरात्रोषितो रामः कामशोकाभिपीडितः सन् । क्रमेण गगने घनैर्विमुक्ते। पाण्डरं निर्मलम् । गगनं दृष्ट्वा परमातुरः वर्षाकालिकशोकादधिकं शोकं प्राप्तः सन् मुमोह । एतावत्पर्यन्तं कस्यचिदवधेर्विद्यमानतया कथंचिद्धृतवान् । सम्प्रति तदभावान्मुमोहेत्यर्थः ॥ १–३ ॥ स त्विति । मनःस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास, पुनःपुनर्विशेषतश्चिन्तितवानित्यर्थः ॥४॥ रामानु०– स त्विति । मुहूर्तान्मतिमान् पुनरिति सम्यक् । मनःस्थामपि वैदेहीं चिन्तयामास, चिन्त्यमानामपि वैदेहीं विशेषतश्चिन्तयामासेत्यर्थः । अस्माच्छ्लोकात्परतः आसीनः पर्वतस्याग्र इति श्लोकः । अस्माच्च परतः दृष्ट्वा च विमलं व्योमेति श्लोकः । व्यत्यासस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ ४ ॥ आसीन

प्राणान्तिको दण्ड इति योजना। त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं यः प्राप्नुयादिह वानरः इति पाठे– पञ्चदशरात्रादर्वागेवागन्तव्यमिति भावः । त्रिरावृत्तानां पञ्चानां रात्रीणां समाहारस्त्रिपञ्चरात्रः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायामेकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

अथ उक्तानुवादपूर्वकं रामस्य वृत्तान्तमाह–गुहामिति । सुग्रीवेविमुक्त इत्यत्र अविमुक्त इति छेदः । सुग्रीवे गुहां किष्किन्धां प्रविष्टे गगने घनैरविमुक्ते आवृते सति वर्षरात्रोषितो रामः पाण्डरं गगनं दृष्ट्वा मुमोहेत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥ १–३ ॥ स त्विति । मनस्स्थामपि परमप्रियास्पदत्वेन नित्यसन्निहितामपि राक्षसगेहे

दृष्ट्वा च विमलं व्योम गतविद्युद्बलाहकम् । सारसारव संघुष्टं विललापार्तया गिरा ॥ ६ ॥ सारसारवसन्नादैः सारसारवनादिनी । याऽऽश्रमे रमते बाला साऽद्य मे रमते कथम् ॥ ७ ॥ पुष्पितांश्चासनान् दृष्ट्वा काञ्चना निव निर्मलान् । कथं सा रमते बाला पश्यन्ती मामप श्यती ॥८॥ या पुरा कलहंसानां स्वरेण कलभाषिणी । बुध्यते चारुसर्वाङ्गी साऽद्य मे बुध्यते कथम् ॥ ९ ॥ निःस्वनं चक्रवाकानां निशम्य सहचारिणाम् । पुण्डरीक विशालाक्षी कथमेषा भविष्यति ॥ १० ॥ सरांसि सरितो वापीः काननानि वनानि च । तां विना मृगशावाक्षीं चर न्नाद्य सुखं लभे ॥ ११ ॥ अपि तां मद्वियोगाच्च सौकुमार्याच्च भामिनीम् । न दूरं पीडयेत्कामः शरद्गुणनिरन्तरः ॥ १२ ॥

इति । मनसा जगाम चिन्तयामासेति यावत् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा च विमलमिति । गिरा स्वरेण ॥ ६ ॥ सारसेति । सारसारवसन्नादैः सारसारवोत्थित ध्वनिभिः ॥ ७ ॥ पुष्पितानिति । पश्यन्ती मद्दिदृक्षया इतस्ततो दृष्टिं निक्षि पन्ती ॥ ८ ॥ ९ ॥ निःस्वनमिति । पुण्डरीकविशालाक्षी चक्रवाकनिनदश्रवण स्यासह्यतया नायकागमपथं सलीलमवलोकयन्तीत्यर्थः । कथं भविष्यति ? कथं सत्तां धारयिष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ वापीः कृत्रिमसरांसि । काननानि महावनानि ॥ ११ ॥ अपि तामिति । शरद्गुणनिरन्तरः शरद्गुणैः साधनैः निरन्तरः पूर्णः कामः । सौकुमार्यात् मद्वियोगाच्च हेतोः । तां भामिनीम् । दूरम् आमरणम् । न पीडयेत् । अपिः सम्भावनायाम् । पीडयेदेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

कामवस्थामनुभवतीति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ दृष्ट्वेति । सारसारवसंघुष्टं सार सानामारवैः संघुष्टं व्योम दृष्ट्वेति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ सारसेति । सारसारवसन्नादैः सारसारवोत्थितध्वनिभिः । या मे बाला आश्रमे रमते अरमत सा अद्य रक्षोवशं प्राप्ता कथं रमते ॥ ७ ॥ पुष्पितानिति । पश्यन्ती मद्दिदृक्षया इतस्ततः दृष्टिं विक्षिपन्ती ॥ ८–१० ॥ सरांसीति । काननानि लतावृतगुल्मप्रदेशान् ॥ ११ ॥ शरद्गुणनिरन्तरः शरद्गुणैस्साधनैः निरन्तरः पूर्णः कामः सौकुमार्यान्मद्विरहाच्च हेतोः । तां भामिनीम् । दूरम् आमरणं च न पीडयेदपि । अपिः पदार्थसम्भावनायाम्,

एवमादि नरश्रेष्ठो विललाप नृपात्मजः । विहङ्ग इव सारङ्गः सलिलं त्रिदशेश्वरात् ॥ १३ ॥ ततश्चञ्चूर्य रम्येषु फलार्थी गिरिसानुषु । ददर्श पर्युपावृत्तो लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मणोऽग्रजम् ॥ १४ ॥ तं चिन्तया दुस्सहया परीतं विसंज्ञमेकं विजने मनस्वी । भ्रातुर्विषादात्परितापदीनः समीक्ष्य सौमित्रिरुवाच रामम् ॥ १५ ॥ किमार्य कामस्य वशंगतेन किमात्मपौरुष्यपराभवेन । अयं सदा संह्रियते समाधिः किमत्र योगेन निवर्तितेन ॥ १६ ॥ क्रियाभियोगं मनसः प्रसादं समाधियोगानुगतं च कालम् । सहायसामर्थ्यमदीनसत्त्व स्वकर्महेतुं च कुरुष्व हेतुम् ॥ १७ ॥

एवमादीति । त्रिदशेश्वरात् सलिलमुद्दिश्य सारङ्गश्चातक इव विललापेति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ तत इति । चञ्चूर्य कुटिलं चरित्वा । फलाभिलाषेण कुटिलमार्गेण चरित्वा । "नित्यं कौटिल्ये गतौ" इति यङ् ॥ १४ ॥ १५ ॥ किमिति । वशंगतेन, मनसेति शेषः । पौरुष्यं पौरुषम् । स्वार्थे ष्यञ् । अयं वर्तमानः । समाधिः चित्तसमाधानम् । सदा तत्र तत्र काले । संह्रियते सम्पाद्यते । अत्र अस्मिन् काले । निवर्तितेन योगेन किम् । अयं यदा संह्रियते समाधिः इति पाठान्तरम् । यदा यस्मिन् काले । अयं समाधिः चित्तसमाधानम् । संह्रियते संपाद्यते । अत्रास्मिन् काले निवर्तितेन योगेन सन्नहने उत्साहेन, किमित्यर्थः ॥ १६ ॥ क्रियेति । क्रियाभियोगं कार्योद्योगम् । मनसः प्रसादम् । समाधि

पीडयेदेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ त्रिदिवेश्वरात् सलिलमुद्दिश्य सारङ्ग इव चातक इव विललापेति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ तत इति । चञ्चूर्य कुटिलं चरित्वा, फलाभिलाषेण कुटिलमार्गेषु चरित्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ आर्य ! यदा यस्मिन्काले । समाधिः चित्तसमाधानं सम्पादनीयम् । अत्र अस्मिन्काले अयं किं संह्रियते किमर्थं संह्रियते ? कामस्य वशंगतेन किं कामवशगमनेन किम् ? द्वितीयाया अलुगार्षः । भावे निष्ठा । आत्मपौरुष्यपराभवेन किम् ? पौरुषमेव पौरुष्यम् । निवर्तितेन योगेन किम् ? योगः सन्नहनम्, उद्योग इत्यर्थः । धैर्यालम्बनेन उद्योगे कर्तव्ये तत्परित्यागेन कामपरतन्त्रत्वादिकमयुक्तमिति भावः ॥ १६ ॥ क्रियाभियोगमिति । हे अधिकसत्त्व ! क्रिया

न जानकी मानववंशनाथ त्वया सनाथा सुलभा परेण । न चाग्निचूडां ज्वलितामुपेत्य न दह्यते वीरवराह कश्चित् ॥ १८॥ सलक्षणं लक्ष्मणमप्रधृष्यं स्वभावजं वाक्यमुवाच रामः । हितं च पथ्यं च नयप्रसक्तं ससाम धर्मार्थसमाहितं च ॥ १९ ॥ निःसंशयं कार्यमवेक्षितव्यं क्रियाविशेषो ह्यनुवर्तितव्यः । ननु प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कुमार कार्यस्य फलं न चिन्त्यम् ॥ २० ॥

योगानुगतं धैर्योपायाभ्यामनुबद्धं कालं च । सहायसामर्थ्यम् सुग्रीवादिसहाय सामर्थ्यम् । स्वकर्म दैवतोपासनात्मकं तदेव हेतुः तं च हेतुं कुरुष्व. क्रिया भियोगादिकं सर्वं स्वकार्यसिद्धौ हेतुं कुरुष्वेत्यर्थः । अत्र प्रकरणे लक्ष्मणेन रामस्याश्रितरक्षणत्वरा संदीप्यत इति स्वोपदेशः सुलभः ॥ १७ ॥ न जानकीति । सुलभा लब्धुमर्हा । अग्निचूडाम् अग्निज्वालाम् ॥ १८॥ सलक्षण मिति । रामः अप्रधृष्यं युक्तिभिरविचाल्यम् । स्वभावजं स्वभावसिद्धम् । हितम् उदर्कसुखकरम् । पथ्यं तत्कालसुखकरम् । नयप्रसक्तं राजनीतियुक्तम् । ससाम सान्त्वयुक्तं धर्मार्थसहितं च वाक्यमुक्तवन्तं सलक्षणं लक्ष्मणमुवाचेति योजना । यद्वा अप्रधृष्यत्वादिविशेषणविशिष्टं वाक्यं राम उवाच । लक्ष्मणोक्तानुवादरूप त्वाद्रामवाक्यस्यापि तथात्वमिति बोध्यम् ॥ १९॥ राम०—एतच्छ्लोकोक्ताप्रधृष्यत्वादि धर्माणां पूर्वोक्तलक्ष्मणवाक्येषु विद्यमानत्वादुपरिष्टाद्रामेण लक्ष्मणोक्तस्यास्यैव अनूद्यमानत्वा दुक्तवन्तमिति पदमध्याहर्तव्यम् ॥ १९ ॥ निःसंशयमिति । कार्यं सीतान्वेषणादिकम् ।

भियोगं कार्योद्योगं मनःप्रसादम् । समाधियोगानुगतं धैर्योपायाभ्यामनुबद्धं कालं च सुग्रीवादिसहायसामर्थ्यं स्वकर्महेतुं च स्वकर्म दैवतोपासनात्मकं तदेव हेतुः तं च हेतुं कुरुष्व क्रियाभियोगादिकं सर्वं स्वकार्यसिद्धौ हेतुं कुरुष्वेत्यर्थः ॥ १७ ॥ नेति । अग्निचूडाम् अग्निशिखाम् । त्वयैव सनाथा न परेण नान्येन । अग्निचूडामुपेत्य न न दह्यते कश्चित् किन्तु दह्यत एवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सलक्षणमिति । रामः अप्रधृष्यं युक्तिभिरविचाल्यम्, स्वभावजं स्वभावसिद्धम् । हितम् उदर्कसुखकरम् । पथ्यं तत्कालसुखकरम् । नयप्रसक्तं राजनीतियुक्तम् । ससाम सामवादसहितम् । धर्मार्थे सहितं च वाक्यमुक्तवन्तं लक्ष्मणं सलक्षणमुवाचेत्यन्वयः ॥१९॥ निस्संशयमिति ।

वि०—रामः अप्रधृष्यं युक्तिभिरविचाल्यम् । स्वभावजं स्वभावसिद्धं वाक्यमुक्तवन्तं लक्षणसहितं लक्ष्मण मुवाच । हे लक्ष्मण ! यत्त्वया प्रयुक्तं वाक्यं तद्धितं तत्कालसुखम् । पथ्यं कालान्तरेपि सुखम् । नयप्रसक्तं राजनीतियुक्तम् । सामसहितं धर्मार्थाभ्यां समाहितं सङ्गतम् ॥ स०—सलक्ष्मणम् इति पाठेऽपि सलक्ष्मणं लक्षणसहितम् । " लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च रामभ्रातरि लक्ष्मणः " इति विश्वः ॥ १९ ॥

अथ पद्मपलाशाक्षीं मैथिलीमनुचिन्तयन् । उवाच लक्ष्मणं रामो मुखेन परिशुष्यता ॥ २१ ॥ तर्पयित्वा सहस्राक्षः सलिलेन वसुन्धराम् । निर्वर्तयित्वा सस्यानि कृतकर्मा व्यवस्थितः ॥२२॥ स्निग्धगम्भीरनिर्घोषाः शैलद्रुमपुरोगमाः । विसृज्य सलिलं मेघाः परिश्रान्ता नृपात्मज ॥२३॥ नीलोत्पलदलश्यामाः श्यामी कृत्वा दिशो दश । विमदा इव मातङ्गाः शान्तवेगाः पयोधराः ॥ २४ ॥ जलगर्भा महावेगाः कुटजार्जुनगन्धिनः । चरित्वा विरताः सौम्य वृष्टिवाताः समुद्यताः ॥ २५ ॥ घनानां वारणानां च मयूराणां च लक्ष्मण । नादः प्रस्रवणानां च प्रशान्तः सहसाऽनघ॥२६॥अभिवृष्टा महामेघैर्निर्मलाश्चित्रसानवः । अनुलिप्ता इवाभान्ति गिरयश्चित्रदीप्तिभिः ॥ २७ ॥ दर्शयन्ति शरन्नद्यः पुलिनानि शनैः शनैः । नवसङ्गमसव्रीडा जघनानीव योषितः ॥ २८ ॥

निःसंशयं यथा भवति तथा अवेक्षणीयम्, तदनुरूपं धैर्यं कर्तव्यमित्यर्थः ।क्रिया विशेषः उत्साहादिः । अनुवर्तितव्यः अनुवर्तितव्य एव । हे कुमार ! प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कार्यस्य फलं सीताप्राप्तिरूपम् । न चिन्त्यं ननु? चिन्त्यमेव ॥२०॥ एवं लक्ष्मणसमाश्वासनेन प्रतिष्ठापितधैर्योऽपि सीताविषयककामानुवृत्त्या पुनः शरदं वर्णयति–अथेत्यादिना ॥ २१ ॥ तर्पयित्वेति । निर्वर्तयित्वा परिपक्वानि कृत्वा । कृतकर्मा कृतकृत्यः ॥२२॥ स्निग्धेति । शैलद्रुमपुरोगमाः शैलद्रुमाणामग्रे गच्छन्तः । अत्र प्रकरणे सर्वत्र विषये प्रवृत्तिः रामावतारकृता सूच्यते ॥ २३ ॥ २४ ॥ जलगर्भा इति । वृष्टिकरा वाता वृष्टिवाताः, पुरोवाता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ चित्रदीप्तिभिः नानावर्णकान्तिभिः ॥ २७ ॥ दर्शयन्तीति ।

हे कुमार ! प्रवृत्तस्य दुरासदस्य कार्यस्य फलं सीताप्राप्तिरूपं न चिन्त्यमिति न किन्तु चिन्त्यमेव । क्रियाविशेषः उत्साहादिः । सोऽपि अनुवर्तितव्यो हि अनुवर्तितव्य एव । कार्यं सीतान्वेषणादि । निस्संशयमवेक्षणीयम्, निस्संशयं यथा तथा कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ टी०–उक्तमेवाह–तर्पयित्वेति । निर्वर्तयित्वा निष्पाद्य। परिश्रान्ता उपरताः ॥ २२ ॥ २३ ॥ नीलेति । श्यामी कृत्वा, स्वसम्बन्धेनेत्यर्थः । श्यामीति भिन्नपदम्, अन्यथा ल्यबादेशः स्यात् ॥ २४–२८ ॥

शाखासु सप्तच्छदपादपानां प्रभासु ताराकनिशाकराणाम् । लीलासु चैवोत्तमवारणानां श्रियं विभज्याद्य शरत्प्रवृत्ता ॥२९॥ संप्रत्यनेकाश्रयचित्रशोभा लक्ष्मीः शरत्कालगुणोपनीता । सूर्याग्रहस्तप्रतिबोधितेषु पद्माकरेष्वभ्यधिकं विभाति ॥३०॥ सप्तच्छदानां कुसुमोपगन्धी षट्पादवृन्दैरनुगीयमानः । मत्तद्विपानां पवनोऽनुसारी दर्पं वनेष्वभ्यधिकं करोति ॥३१॥ अभ्यागतैश्चारुविशालपक्षैः सरःप्रियैः पद्मरजोवकीर्णैः । महानदीनां पुलिनोपयातैः क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः ॥ ३२ ॥

अनेन चिरकालानुवर्तनेन गुरूणां शिष्येभ्यो रहस्यार्थप्रकाशनं सूच्यते॥२८॥ शाखास्विति । सप्तच्छदा नाम शरत्पुष्पा वृक्षाः। शरत्कर्त्री । श्रियं स्वसमृद्धिम् विभज्य त्रेधा विभज्य । सप्तच्छदशाखादिषु प्रवृत्ता सप्तच्छदेषु पुष्पविकासरूपा श्रीः तारादिप्रभासु निर्मलतारूपा गजलीलासु उन्मस्तकतारूपा ॥ २९ ॥ संप्रतीति । अनेकाश्रयचित्रशोभा सितरक्तनीलपङ्कजादिरूपानेकाश्रयतया चित्रशोभा नानावर्णकान्तिः ।शरत्कालगुणोपनीता शरत्कालोत्कर्षेण प्रापिता । लक्ष्मीः समृद्धिः । सूर्यस्याग्रहस्तैः प्राथमिककिरणैः हस्तशब्देन करा लक्ष्यन्ते । भगवत्कटाक्षबोधितेषु पुरुषेषु नानारूपसंवित्प्रकाश उच्यते ॥ ३० ॥ अनुसारी अनुसृत्य वर्तमानः, अविच्छेदेनैव प्रवर्तमान इत्यर्थः । मत्तद्विपानां दर्पं करोति । मदवृद्धिहेतुत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥ अभ्यागतैरिति । मिथुनतया आभिमुख्येन संगतैः । चारु यथा तथा विशालपक्षैः, हर्षेण विस्तृतपक्षैरित्यर्थः । क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैः, हंसाश्च क्रीडन्ति चक्रवाकाश्च क्रीडन्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ रामानु०—क्रीडन्ति हंसाः सह चक्रवाकैरिति । हंसचक्रवाकाः परस्परं वैरिणोपि शरद्गुणसञ्जातहर्षपारवश्यात् वैरं विस्मृत्य विहरन्ति इति न

टी०—शाखास्विति । एते पदार्थाः शरदि अतितरां शोभन्त इति भावः ॥ २९ ॥ सम्प्रतीति । सूर्याग्रपादप्रतिबोधितेषु सूर्यस्य प्रथमप्रसृतकिरणविकसितेषु ॥ ३० ॥ सप्तच्छदानामिति, कर्मणि षष्ठी । ताननुसारी अनुसृत्य वर्तमानः पवनः मत्त-

मदप्रगल्भेषु च वारणेषु गवां समूहेषु च दर्पितेषु । प्रसन्न तोयासु च निम्नगासु विभाति लक्ष्मीर्बहुधा विभक्ता ॥ ३३ ॥ नभः समीक्ष्याम्बुधरैर्विमुक्तं विमुक्तबर्हाभरणा वनेषु । प्रियास्वसक्ता विनिवृत्तशोभा गतोत्सवा ध्यान परा मयूराः ॥ ३४ ॥ मनोज्ञगन्धैः प्रियकैरनल्पैः पुष्पा तिभारावनताग्रशाखैः । सुवर्णगौरैर्नयनाभिरामैरुद्-द्योतितानीव वनान्तराणि ॥ ३५ ॥ प्रियान्वितानां नलिनी प्रियाणां वने रतानां कुसुमोद्धतानाम् । मदोत्कटानां मदलालसानां गजोत्तमानां गतयोऽद्य मन्दाः ॥ ३६ ॥ व्यभ्रं नभः शस्त्रविधौतवर्णं कृशप्रवाहानि नदीजलानि । कह्लारशीताः पवनाः प्रवान्ति तमोविमुक्ताश्च दिशः प्रकाशाः ॥ ३७ ॥ सूर्यातपक्रामणनष्टपङ्का भूमिश्चिरोद्-घाटितसान्द्ररेणुः । अन्योन्यवैरामर्षायुतानामुद्योग कालोऽद्य नराधिपानाम् ॥ ३८ ॥

विरोधः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ नभ इति । गतोत्सवाः नष्टहर्षा इत्यर्थः । बभूवुरिति शेषः ॥ ३४ ॥ मनोज्ञगन्धैरिति । प्रियकैः बन्धूकैः । "सर्जकासनबन्धूक पुष्पप्रियकजीवकाः" इत्यमरः ॥ ३५ ॥ प्रियान्वितानामिति । कुसुमोद्धतानां सप्तच्छदकुसुमाघ्राणेन मत्तानाम् । मदोत्कटानां मदेन उद्भिन्नकटानाम् ॥ ३६ ॥ व्यभ्रं विगतमेघम् । शस्त्रविधौतवर्णं विधौतशस्त्रवर्णम् । कृशप्रवाहानि सङ्कुचित प्रवाहानि ॥ ३७ ॥ सूर्यातपेति । चिरोद्घाटितसान्द्ररेणुः चिरात् ईषत् उत्पादितनिबिडरेणुः । स्थूलरेणुरित्यर्थः । अन्योन्यवैरामर्षायुतानामित्यत्र वृत्तभङ्ग

द्विपानां दर्पं करोतीति सम्बन्धः । प्रतिगजमदगन्धशङ्काजनकत्वेनेति भावः ॥ ३१-३४ ॥ मनोज्ञेति । प्रियकैः सर्जकैः ॥ ३५ ॥ कुसुमोद्धतानां सप्तच्छदकुसुमाघ्राणेन मत्तानां मदोत्कटानां मदेनोद्भिन्नकटानाम् ॥ ३६ ॥ व्यभ्रमिति । शस्त्रविधौतवर्णं धौतशस्त्रवर्णम् ॥ ३७ ॥ सूर्यस्येति । "समुत्सादितसान्द्ररेणुः" इति पाठः । टी०—अन्योन्येति । अत्र वृत्तभङ्गपरिहाराय अमरुषेति रेफस्योकारः पठनीयः ॥ ३८ ॥

शरद्गुणाप्यायितरूपशोभाः प्रहर्षिताः पांसुसमुक्षिताङ्गाः। मदोत्कटाः सम्प्रति युद्धलुब्धा वृषा गवां मध्यगता नदन्ति ॥ ३९ ॥ समन्मथं तीव्रगतानुरागाः कुलान्विता मन्दगतिं करिण्यः। मदान्वितं संपरिवार्य यान्तं वनेषु भर्तारमनुप्रयान्ति ॥४०॥ त्यक्त्वा वराण्यात्मविभूषणानि बर्हाणि तीरोपगता नदीनाम्। निर्भर्त्स्यमाना इव सारसौघैः प्रयान्ति दीना विमदा मयूराः ॥ ४१ ॥ वित्रास्य कारण्डवचक्रवाकान् महारवैर्भिन्नकटा गजेन्द्राः। सरस्सु बद्धाम्बुजभूषणेषु विक्षोभ्य विक्षोभ्य जलं पिबन्ति॥४२॥ व्यपेतपङ्कासु सवालुकासु प्रसन्नतोयासु सगोकुलासु। ससारसा रावविनादितासु नदीषु हृष्टा निपतन्ति हंसाः ॥ ४३ ॥ नदीघनप्रस्रवणोदकानामतिप्रवृद्धानिलबर्हिणानाम्। प्लवङ्गमानां च गतोत्सवानां द्रुतं रवाः सम्प्रति सम्प्रनष्टाः ॥ ४४ ॥

आर्षः। वैरं विरोधः, अमर्षः असहिष्णुता ताभ्याम् आयुतानाम् आ समन्ताद्युतानाम् वैरामर्षपूर्णानामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ रामानु०—सूर्यातपेति। समुत्पादितसान्द्ररेणुरिति पाठः। अन्योन्यवैरामर्षायुतानामित्यत्र वृत्तभङ्गः आर्षः। वैरं विरोधः, अमर्षः असहिष्णुता ताभ्यामायुतानाम् आ समन्ताद्युक्तानाम्। वैरामर्षपूर्णानामित्यर्थः ॥ ३८ ॥ रूपशोभाः शरीरशोभाः ॥ ३९ ॥ समन्मथमिति। कुलान्विताः सजातीयसमूहेन युक्ताः ॥ ४० ॥ सारसौघैः हंससमूहैः ॥ ४१ ॥ महारवैः वित्रास्येति संबन्धः। भिन्नकटाः, मदेनेति शेषः ॥ ४२ ॥ व्यपेतेति। सवालुकासु ससिकतासु। ससारसाः इति पदच्छेदः। रावविनादितासु निजशब्देन सञ्जातशब्दासु ॥ ४३ ॥ नदीति। नद्यश्च घनप्रस्रवणानि च तेषाम् उदकानाम्।

टी०—शरद्गुणैः प्रसन्नसलिलादिभिराप्यायिता वर्द्धिता रूपशोभा येषां ते तथोक्ताः ॥ ३९-४१ ॥ वित्रास्येति। विक्षोभ्य विक्षोभ्य पुनः पुनः प्रमार्य ॥ ४२ ॥ व्यपेतेति। ससारसारावविनादितासु ससारसाश्च तेषामारावविनादिताश्चेति तथा तासु। यद्वा ससारसाः रावविनादितास्विति छेदः ॥ ४३ ॥ नदीति। प्लवङ्गमानां मण्डूकानाम् ॥ ४४ ॥

अनेकवर्णाः सुविनष्टकाया नवोदितेष्वम्बुधरेषु नष्टाः । क्षुधार्दिता घोरविषा बिलेभ्यश्चिरोषिता विप्रसरन्ति सर्पाः ॥ ४५ ॥ चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शहर्षोन्मीलिततारका । अहो रागवती सन्ध्या जहाति स्वयमम्बरम् ॥ ४६ ॥ रात्रिः शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा । ज्योत्स्नांशुकप्रावरणा विभाति नारीव शुक्लांशुकसंवृताङ्गी ॥४७॥ विपक्वशालिप्रसवानि भुक्त्वा प्रहर्षिता सारसचारुपङ्क्तिः । नभः समाक्रामति शीघ्रवेगा वातावधूता ग्रथितेव माला ॥ ४८ ॥ सुप्तैकहंसं कुसुमैरुपेतं महाह्रदस्थं सलिलं विभाति । घनैर्विमुक्तं निशि पूर्णचन्द्रं तारागणाकीर्णमिवान्तरिक्षम् ॥ ४९ ॥ प्रकीर्णहंसाकुलमेखलानां प्रबुद्धपद्मोत्पलमालिनीनाम् । वाप्युत्तमानामधिकाऽद्य लक्ष्मीर्वराङ्गनानामिव भूषितानाम् ॥५०॥

प्लवङ्गमानां मण्डूकानाम् ॥ ४४ ॥ अनेकवर्णाः कृष्णपीतादिवर्णाः । सुविनष्टकायाः अत्यन्तकृशशरीराः । नष्टा लीनाः ॥ ४५ ॥ चञ्चच्चन्द्रकरस्पर्शेन यो हर्षः तेन उन्मीलिततारका निर्मलनक्षत्रा । रागवती आरुण्यवती सन्ध्या । अम्बरम् आकाशम् । स्वयं जहाति अत्र कान्तकरस्पर्शेन हर्षविस्फारितनेत्रकनीनिका उत्तेजितानुरागा स्वयमेव रतये अम्बरं त्यजन्ती कामुकी प्रतीयत इति समासोक्तिः । सन्ध्यारागः प्रायेण शरद्येव भवतीत्येवमुक्तम् ॥ ४६ ॥ शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा उदितशशाङ्करम्यवक्त्रा तारागणोन्मीलितचारुनेत्रा उन्मीलिततारागणचारुनेत्रा ॥ ४७ ॥ भुक्त्वा मुखाग्रे गृहीत्वा । माला नानावर्णपुष्पमाला ॥ ४८ ॥ सुप्तैकहंसमिति । इदं चन्द्रस्थाने, महाह्रदस्थमिति गाम्भीर्यकृतनैर्मल्यातिशयेन आकाशसाम्याय, घनैर्विमुक्तमिति परिपूर्णत्वायोक्तम् ॥ ४९ ॥ ति॰—महाह्रदशब्देनागाधत्वमुक्तम् । तेनातिनीलाश्रयस्थतया हंस

अनेकेति । अम्बुधरेषु नवोदितेषु सत्सु सुतरां विनष्टाः सङ्कुचिताः कृताः कायाः येषां ते नष्टा अदृश्यमानाः, सञ्चाराभावादिति भावः ॥ ४५॥ ४६ ॥ रात्रिरिति । शशाङ्कोदितसौम्यवक्त्रा उदितशशाङ्कसौम्यवक्त्रा ॥ ४७ ॥ विपक्वेति । ग्रथिता सूत्रप्रोता माला स्रगिव ॥ ४८ ॥ सुप्तेति । बिम्बप्रतिबिम्बभावेन प्रवृत्तेः उपमा ॥ ४९॥५० ॥

वेणुस्वनव्यञ्जिततूर्यमिश्रः प्रत्यूपकालानिलसंप्रवृद्धः ।
संमूर्च्छितो गर्गरगोवृषाणामन्योन्यमापूरयतीव शब्दः
॥ ५१ ॥ नवैर्नदीनां कुसुमप्रभासैर्व्याधूयमानैर्मृदुमारु
तेन । धौतामलक्षौमपटप्रकाशैः कूलानि काशैरुप
शोभितानि ॥५२॥ वनप्रचण्डा मधुपानशौण्डाः प्रिया
न्विताः षट्चरणाः प्रहृष्टाः । वनेषु मत्ताः पवनानुयात्रां
कुर्वन्ति पद्मासनरेणुगौराः ॥ ५३ ॥ जलं प्रसन्नं कुमुदं
प्रभासं क्रौञ्चस्वनः शालिवनं विपक्वम् । मृदुश्च वायु
र्विमलश्च चन्द्रः शंसन्ति वर्षव्यपनीतकालम् ॥ ५४ ॥

स्यातिधावल्यं प्रकाश्यते ॥ ४९ ॥ ५० ॥ वेणूनां सुषिरवंशानां स्वनेन व्यञ्जितं यत्तूर्यं गीतवाद्यं तेन मिश्रः । प्रत्यूपकालानिलेन प्रातःकालवायुना संप्रवृद्धः अभिवृद्धः । संमूर्च्छितः अभिव्याप्तः । गर्गरगोवृषाणां, गर्गराणां दधिमथन भाण्डानां गवां वृषाणां च शब्दः । अन्योन्यमापूरयतीव परस्परमभिवर्धयतीव । प्रातःकालिकदधिमथनघोषः वत्सोत्सुकानां गवां पुष्टा कामातुराणां वृषाणां च शब्दः गोपालवेणुस्वनैः प्राभातिकवायुभिश्चापि वृद्धो जायत इत्यर्थः॥५१॥ नवैरिति । कुसुमैः प्रभासन्त इति कुसुमप्रभासाः तैः । पटप्रकाशैः पटतुल्यैः । काशैः शुभ्रपुष्पदर्भविशेषैः । नदीनां कूलानि तटानीत्युक्त्या स्त्रीणां जघनोपमा सूच्यते ॥ ५२ ॥ वने प्रचण्डाः निरङ्कुशगतयः । मधुपाने शौण्डाः धूर्ताः । पद्मानामसनानां च रेणुभिः गौराः । षट्चरणाः भृङ्गाः। वनेषु पवनानुयात्रां वातानुगमनम् । कुर्वन्ति, परिमलानुसारादिति भावः ॥ ५३ ॥ जलमिति ।

वेणुस्वनेति । वेणुस्वनव्यञ्जिततूर्यमिश्रः वेणुस्वनविशेषितवाद्यमिश्रः । प्रत्यूषकाला-निलसम्प्रवृत्तः अनिलसम्प्रयातः, अनिलसमाक्षिप्त इत्यर्थः । सम्मूर्च्छितः गर्गर गोवृषाणां गर्गराणां दधिमन्थनभाण्डानां गोवृषाणां वृषभाणां च शब्दः अन्योन्य मापूरयतीव, प्रत्यूषकाले प्रबुद्धा गोपाः गोष्ठेषु वेणुवाद्यानि वादयन्ति, गोप्यो गर्गरांश्च मथ्नन्ति, गोवृषाश्च नदन्ति । तत्र समुदितशब्दः पवनेन प्रथत इत्यर्थः । गर्गरी शब्दस्य ङीबभावश्छान्दसः । "गर्गरी मन्थनीभाण्डी पुमान्मत्स्यविशेषके" इति निघण्टुः ॥ ५१ ॥ नवैरिति । कुसुमप्रभासैः कुसुमभास्वरैः ॥ ५२ ॥ पवनानुयात्रां पवनानुगमनम् । पद्मासनरेणुगौराः पद्मानामसनानां बन्धूकानां च रेणुभिर्गौराः । वनप्रचण्डाः वनसञ्चारक्षमाः । मधुपाने शौण्डा विख्याताः "मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः" इत्यमरः ॥ ५३ ॥ जलमिति । वर्षव्यपनीतकालं शरत्कालमिति यावत् ॥ ५४॥५५ ॥

मीनोपसंदर्शितमेखलानां नदीवधूनां गतयोऽद्य मन्दाः । कान्तोपभुक्तालसगामिनीनां प्रभातकालेष्विव कामिनीनाम् ॥ ५५ ॥ सचक्रवाकानि सशैवलानि काशैर्दुकूलैरिव संवृतानि । सपत्त्रलेखानि सरोचनानि वधूमुखानीव नदीमुखानि ॥ ५६ ॥ प्रफुल्लबाणासनचित्रितेषु प्रहृष्टषट्पादनिकूजितेषु । गृहीतचापोद्यतचण्डदण्डः प्रचण्डचारोऽद्य वनेषु कामः ॥ ५७ ॥ लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा । निष्पन्नसस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रनष्टाः ॥ ५८ ॥ प्रसन्नसलिलाः सौम्य कुररीभिर्विनादिताः । चक्रवाकगणाकीर्णा विभान्ति सलिलाशयाः ॥ ५९ ॥ असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिताः । दृश्यन्ते बन्धुजीवाश्च श्यामाश्च गिरिसानुषु ॥ ६० ॥ हंससारसचक्राह्वैः कुररैश्च समन्ततः । पुलिनान्यवकीर्णानि नदीनां पश्य लक्ष्मण ॥ ६१ ॥

प्रभासत इति प्रभासम् । पचाद्यच् । विकस्वरमित्यर्थः । वर्षव्यपनीतकालं वर्षात्ययकालम् । शरत्कालमिति यावत् ॥ ५४ ॥ मीनेति । कामिनीनां वारस्त्रीणामित्यर्थः ॥ ५५ ॥ सचक्रवाकानीति । चक्रवाकशैवलकाशाः रोचनापत्त्रलेखाऽवगुण्ठनदुकूलस्थानीयाः ॥ ५६ ॥ प्रफुल्लेति । बाणाः बाणवृक्षाः । असनाः सर्जकाः । गृहीतचापेन उद्यतः प्रयुक्तः चण्डदण्डः तीक्ष्णदण्डनं येन स तथा । यद्वा गृहीतचापश्चासौ उद्यतचण्डदण्डश्च । दण्डः शरविशेषः । "दण्डादयः काण्डभेदाः स्युः" इति हलायुधः । प्रचण्डचारः उग्रसञ्चारः ॥ ५७ ॥ लोकं जनम् ॥ ५८ ॥ कुररीभिः क्रौञ्चीभिः । सलिलाशयाः सरांसि ॥ ५९ ॥ असना इति । बन्धुजीवाः श्यामाश्च लताविशेषाः ॥ ६० ॥ ६१ ॥

सचक्रवाकानीति । चक्रवाकशैवलकाशाः रोचनापत्त्ररेखावगुण्ठनदुकूलस्थानीयाः ॥ ५६ ॥ प्रफुल्लेति । गृहीतचापोद्यतचण्डदण्डः गृहीतचापश्चासौ उद्यतचण्डदण्डश्च । दण्डः शरविशेषः । यद्वा गृहीतचापेन उद्यतः प्रयुक्तः चण्डदण्डः

अन्योन्यबद्धवैराणां जिगीषूणां नृपात्मज । उद्योग समयः सौम्य पार्थिवानामुपस्थितः ॥ ६२ ॥ इयं सा प्रथमा यात्रा पार्थिवानां नृपात्मज । नच पश्यामि सुग्रीवमुद्योगं वा तथाविधम् ॥ ६३ ॥ चत्वारो वार्षिका मासा गता वर्षशतोपमाः । मम शोकाभिभूतस्य सौम्य सीतामपश्यतः ॥ ६४ ॥ चक्रवाकीव भर्तारं पृष्ठतोऽनुगता वनम् । विषमं दण्डकारण्यमुद्यानमिव या गता ॥ ६५ ॥ प्रियाविहीने दुःखार्ते हृतराज्ये विवासिते । कृपां न कुरुते राजा सुग्रीवो मयि लक्ष्मण ॥ ६६ ॥ अनाथो हृतराज्योऽयं रावणेन च धर्षितः । दीनो दूर गृहः कामी मां चैव शरणं गतः ॥६७॥ इत्येतैः कारणैः सौम्य सुग्रीवस्य दुरात्मनः । अहं वानरराजस्य परिभूतः परन्तप ॥ ६८ ॥ स कालं परिसङ्ख्याय सीतायाः परिमार्गणे । कृतार्थः समयं कृत्वा दुर्मतिर्नावबुद्ध्यते ॥६९॥

अन्योन्येति । हे नृपात्मज ! जिगीषूणां पार्थिवानामित्यन्वयः ॥६२॥ रामानु०— अन्योन्येति । जिगीषूणां नृपात्मजेति पाठः ॥ ६२ ॥ इयमिति । यात्रा उपस्थितेति शेषः ॥६३॥ चत्वारः आषाढाद्याः । केचिदाहुः श्रावणाद्या इति । 'पूर्वोऽयं वार्षिको मासः श्रावणः सलिलागमः' इत्युपक्रमोक्तेः । आश्वयुजकार्त्तिकयोर्वर्षानुवृत्त्या वार्षिकत्वम् । " कार्त्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत " इति पूर्वोक्तवचनंतु कार्त्तिके समनुप्राप्त इत्यस्य समाप्ते इत्यर्थ इत्याहुः ॥ ६४–६६ ॥ अनाथ इत्यादि । सुग्रीवस्य परिभूत इति " क्तस्य च वर्तमाने " इति षष्ठी । कृपां न कुरुत इत्यादिकं सुग्रीवाभिमानमनुसृत्योक्तम् ॥ ६७–६९ ॥

तीक्ष्णदण्डनं येन स तथोक्तः ॥ ५७–६२ ॥ इयमिति । यात्रा प्रथमा दण्डयात्रा, उपस्थितेति शेषः ॥६३॥ चत्वार इत्यादि । चक्रवाकी भर्तारमिव विषमं दण्डकार ण्यम् उद्यानमिव या पृष्ठतः अनुगता गता इदानीं नष्टा च तामपश्यतो मे मासा वर्षशतोपमा गता इत्यन्वयः॥६४–६७॥इत्येतैरिति । सुग्रीवस्य सुग्रीवेण ॥६८–७१॥

त्वं प्रविश्य च किष्किन्धां ब्रूहि वानरपुङ्गवम् । मूर्खं ग्राम्यसुखे सक्तं सुग्रीवं वचनान्मम ॥ ७० ॥ अर्थिनामुपसन्नानां पूर्वं चाप्युपकारिणाम् । आशां संश्रुत्य यो हन्ति स लोके पुरुषाधमः ॥ ७१ ॥ शुभं वा यदि वा पापं यो हि वाक्यमुदीरितम् । सत्येन परिगृह्णाति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ७२ ॥ कृतार्था ह्यकृतार्थानां मित्राणां न भवन्ति ये । तान् मृतानपि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ॥ ७३ ॥ नूनं काञ्चनपृष्ठस्य विकृष्टस्य मया रणे । द्रष्टुमिच्छति चापस्य रूपं विद्युद्गणोपमम् ॥ ७४ ॥ घोरं ज्यातलनिर्घोषं क्रुद्धस्य मम संयुगे । निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छति ॥ ७५ ॥ काममेवंगतेऽप्यस्य परिज्ञाते पराक्रमे । त्वत्सहायस्य मे वीर न चिन्ता स्यान्नृपात्मज ॥ ७६

त्वं प्रविश्य चेत्यादि । शुभमिति, यः उदीरितं वाक्यं सत्येन परिगृह्णाति सत्यत्वेन स्वीकरोति, यथोक्तमनुतिष्ठतीत्यर्थः । मित्राणां न भवन्ति मित्राणामुपकाराय न भवन्तीत्यर्थः । अस्य श्लोकस्य अन्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । इति सुग्रीवं ब्रूहीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ७०–७४ ॥ रामानु०–शुभमिति । यो हि वाक्यमुदीरितमिति पाठः ॥ ७२–७४ ॥ घोरमिति । निर्घोषमिव वज्रस्य पुनः संश्रोतुमिच्छतीति पाठः ॥ ७५ ॥ काममिति । वीर ! नृपात्मज ! त्वत्सहायस्य मे एवं गते

शुभमिति । येन प्रकारेण वाक्यमुदीरितं तेन प्रकारेण यः परिगृह्णाति निष्पादयति । यो हि वाक्यमुदीरितम् इति च पाठः ॥ ७२ ॥ कृतार्था मित्राणां न भवन्ति, मित्राणामुपकारका न भवन्तीत्यर्थः । अस्य श्लोकस्यान्ते इतिकरणं द्रष्टव्यम् । इति सुग्रीवं ब्रूहीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ७३ ॥ अथ सुग्रीवमुद्दिश्य लक्ष्मणं सम्बोध्याह–नूनमिति ॥ ७४ ॥ पुनरिति वालिवधकृतधनुर्घोषश्रवणापेक्षयोक्तम् ॥ ७५ ॥ काममिति । वीर ! नृपात्मज ! त्वत्सहायस्य मे एवंगते सालगिरिभूविदलनादिषु

स०–नन्वेवं सुग्रीवहनने कथं त्वत्कार्यनिष्पत्तिरिति लक्ष्मणशङ्कां परिहरति–**काम**मिति। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण । मत्कोपेन सुग्रीवे गतेऽपि नष्टेऽपि । अस्य मे कामं यथा तथा त्वया ज्ञाते सति । तत्रापि त्वत्सहायस्य मे चिन्ता आगामिकार्ये न स्यात् । यद्वा त्वत्सहायस्य मे पराक्रमे अस्य सुग्रीवस्य एवं गते काले परिज्ञातेऽपि चिन्ता न स्यादिति । कामम् आश्चर्यम् ॥ ७६ ॥

यदर्थमयमारम्भः कृतः परपुरञ्जय । समयं नाभिजानाति कृतार्थः प्लवगेश्वरः ॥ ७७ ॥ वर्षासमयकालं तु प्रतिज्ञाय हरीश्वरः । व्यतीतांश्चतुरो मासान् विहरन्नावबुध्यते ॥ ७८ ॥ सामात्यपरिषत् क्रीडन् पानमेवोपसेवते । शोकदीनेषु नास्मासु सुग्रीवः कुरुते दयाम् ॥ ७९ ॥ उच्यतां गच्छ सुग्रीवस्त्वया वत्स महाबल । मम रोषस्य यद्रूपं ब्रूयाश्चैनमिदं वचः ॥ ८० ॥ न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः । समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ ८१ ॥ एक एव रणे वाली शरेण निहतो मया । त्वां तु सत्यादतिक्रान्तं हनिष्यामि सबान्धवम् ॥ ८२ ॥

सालगिरिभूदलनादिषु इत्थमप्रतिहते पराक्रमे कामं परिज्ञाते सत्यपि अस्य सुग्रीवस्य चिन्ता समयव्यतिक्रमे मामपि हनिष्यतीति विचारः न स्यात् नाभूदित्यर्थः ॥ ७६ ॥ यदर्थमिति । अयमारम्भः सख्यकरणवालिनिरसनरूपः । यदर्थं यस्मै सीतान्वेषणप्रयोजनाय कृतः । समयं तद्विषयसङ्केतम् । प्लवगेश्वरो नाभिजानातीति संबन्धः ॥ ७७ ॥ वर्षेति । वर्षासमयकालम् वर्षा एव समयकालः सङ्केतकालः तम् । वर्षाशब्देन चत्वारो मासा उपलक्ष्यन्ते ॥ ७८ ॥ सामात्यपरिषत् सामात्यबान्धवः ॥ ७९ ॥ उच्यतामिति । मम रोषस्य यद्रूपं तत्सुग्रीव उच्यताम् । एनमिदं वक्ष्यमाणं वचश्च ब्रूयाः ॥ ८० ॥ न चेति । हतो वाली येन पथा गतः स पन्थाः, परलोक इत्यर्थः । न संकुचितः न नष्ट इत्यर्थः । समये मर्यादायां तिष्ठ । वालिपथं वालिगतं मार्गम् ॥ ८१ ॥ ८२ ॥

इत्थमप्रतिहते पराक्रमे कामं परिज्ञाते सत्यपि अस्य सुग्रीवस्य चिन्ता न स्यात् समयव्यतिक्रमेपि हनिष्यतीति विचारो नाभूदित्यर्थः । यद्वा सुग्रीवव्यामोहातिशयं प्रति विस्मयवचनमेतत् । एवं गते त्वत्सहायस्य मे पराक्रमे कामं परिज्ञातेपि अस्य सुग्रीवस्य चिन्ता मयि बुद्धिर्न स्यात् न भवेत, अहो विस्मय इत्यर्थः ॥ ७६ ॥ यदर्थमिति । अयमारम्भः सख्यकरणवालिनिरसनरूपः यदर्थं यस्मै सीतान्वेषणप्रयोजनाय कृतः । समयं तद्विषयसङ्केतं प्लवगेश्वरो नाभिजानातीति सम्बन्धः ॥ ७७ ॥ वर्षं तु वर्षाकालमेव समयकालं प्रतिज्ञाय अवस्थाय, सङ्केतकालं प्रतिज्ञायेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ सामात्येति । पीयत इति पानम् मद्यम् ॥ ७९ ॥ मम रोषस्य यद्रूपं तत्सुग्रीवस्योच्य

तदेवं विहिते कार्ये यद्धितं पुरुषर्षभ । तत्तद् ब्रूहि नरश्रेष्ठ त्वर कालव्यतिक्रमः ॥ ८३ ॥ कुरुष्व सत्यं मयि वानरेश्वर प्रतिश्रुतं धर्ममवेक्ष्य शाश्वतम् । मा वालिनं प्रेत्य गतो यमक्षयं त्वमद्य पश्येर्मम चोदितैः शरैः ॥८४॥

स पूर्वजं तीव्रविवृद्धकोपं लालप्यमानं प्रसमीक्ष्य दीनम् ।
चकार तीव्रां मतिमुग्रतेजा हरीश्वरे मानववंशनाथः॥८५॥

इत्यार्षे श्रीरा० वाल्मी० आदि० श्रीमत्कि० त्रिंशः सर्गः॥३०॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

स कामिनं दीनमदीनसत्त्वं शोकाभिपन्नं समुदीर्णकोपम् ।
नरेन्द्रसूनुर्नरदेवपुत्रं रामानुजः पूर्वजमित्युवाच ॥ १ ॥

तदेवमिति । कार्ये एवं विहिते एवमवस्थिते सति यद्धितं तद् ब्रूहि । कालव्यतिक्रमः, मा भूदिति शेषः । अतः त्वर त्वरस्वेति संबन्धः ॥ ८३ ॥ उक्तमर्थं पुनः संक्षेपेण सर्गान्ते दर्शयति—कुरुष्वेति । मयि विषये प्रतिश्रुतं सत्यं कुरु । शाश्वतं धर्ममवेक्ष्य प्रतिश्रुतकरणम् अक्षयो धर्म इत्यवेक्ष्य ॥८४॥ स इति । सः लक्ष्मणः । हरीश्वरे सुग्रीवे । तीव्रां मतिम् निग्रहबुद्धिमित्यर्थः । लालप्यमानं प्रलपन्तम् ॥ ८५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

अथाङ्गदेन लक्ष्मणकोपकथनं सुग्रीवायैकत्रिंशे—स कामिनमिति । कामिनम् अधिककामम् । अत एव दीनम् । तथाप्यदीनसत्त्वम् । एतेन वस्तुतः अदीनसत्त्वोपि दैन्यं भावयतीति गम्यते । शोकाभिपन्नं शोकं प्राप्तम् । समुदीर्णकोपम् अभिवृद्धकोपम् । अस्मिन् श्लोके नरदेवपुत्रमित्यत्र देकारो गायत्र्या एका

ताम् इदं वक्ष्यमाणं वचश्च ब्रूया इति सम्बन्धः ॥ ८०–८२ ॥ कार्ये एवं विहिते एवमवस्थिते सति यद्धितं तत् ब्रूहि । कालव्यतिक्रमो मा भूदिति शेषः । अतस्त्वरेति सम्बन्धः ॥ ८३ ॥ कुरुष्वेत्याद्युपन्यासः सङ्ग्रहेण सुग्रीवहितप्रदर्शनार्थम् ॥ ८४ ॥ तीव्रां मतिं जिघांसामित्यर्थः॥८५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

स कामिनमिति । गायत्र्याः दे इत्येकादशाक्षरं स कामिनं दीनमित्यस्य श्लोकस्य

न वानरः स्थास्यति साधुवृत्ते न मंस्यते कर्मफलानु षङ्गान् । न भोक्ष्यते वानरराज्यलक्ष्मीं तथाहि नाभि क्रमतेऽस्य बुद्धिः ॥ २ ॥ मतिक्षयाद्ग्राम्यसुखेषु सक्त स्तव प्रसादाप्रतिकारबुद्धिः । हतोऽग्रजं पश्यतु वीर तस्य न राज्यमेवं विगुणस्य देयम् ॥ ३ ॥ न धारये कोपमुदीर्णवेगं निहन्मि सुग्रीवमसत्यमद्य । हरिप्रवीरैः सह वालिपुत्रो नरेन्द्रपत्न्या विचयं करोतु ॥ ४ ॥ तमात्तबाणासनमुत्पतन्तं निवेदितार्थं रणचण्डकोपम् । उवाच रामः परवीरहन्ता स्ववेक्षितं सानुनयं च वाक्यम् ॥५॥

दशाक्षरम् । दशसहस्रश्लोका गताः ॥ १ ॥ नेति । साधुवृत्ते साधूनां मित्रसमान सुखदुःखानां सुहृदां वृत्त आचारे न स्थास्यति । कर्मफलानुषङ्गान् अग्निसाक्षिक सख्यरूपकर्मणा वालिनिरसनराज्यदारलाभरूपफलानुबन्धान् न मंस्यते । वानरराज्यलक्ष्मीं न भोक्ष्यते । तथा ह्यस्य बुद्धिः नाभिक्रमते अस्मत्प्रयोजना भिमुख्येन न वर्तत इति योजना ॥ २ ॥ मतीति । मतिभ्रमात् बुद्धिविपर्यासात् तव प्रसादाप्रतिकारबुद्धिः प्रसादस्य राज्यप्रदानादिरूपस्य अप्रतिकारबुद्धिः प्रत्युपकारबुद्धिरहितः । अत एव हतः सुग्रीवः अग्रजं वालिनं पश्यतु । एवं विगुणस्य तस्य राज्यं न देयम् । वालिनामिति क्वचित्पाठः । तत्र वृत्तमुपजातिः ॥ ३ ॥ रामानु०–मतिक्षयादिति । हतोऽग्रजं पश्यतु वीर वालिनमित्यत्र वृत्तभङ्ग आर्षः ॥ ३॥

नेति । न धारये अकार्यकरणं कर्तुं न क्षम इत्यर्थः । असत्यं सत्यवचनरहितम् । नरेन्द्रपत्न्याः सीतायाः । विचयम् अन्वेषणम् ॥ ४ ॥ मम अहृदयवचन

त्रिंशाक्षरेण दे इत्यनेन संगृह्णाति । दीनं वैवर्ण्यादियुक्तम् ॥ १ ॥ न वानर इति । साधुवृत्ते साधूनां मित्रसमानसुखदुःखानां सुहृदां वृत्ते न स्थास्यति । कर्मफलानुष ङ्गात् अग्निसाक्षिकसख्यरूपकर्मणा प्राप्तवालिनिरसनराज्यदाररूपफलानुबन्धाद्धेतोः न मंस्यते, अस्मानिति शेषः। वानरराज्यलक्ष्मीं न भोक्ष्यते, तथा हि; अस्य बुद्धिर्ना भिक्रमते, अस्मत्प्रयोजनाभिमुख्येन न वर्तत इति योजना । अस्मानुपेक्ष्य एतत्सर्व मनुभवितुं नार्हतीति भावः । वानरराज्यलक्ष्मीं वालिराज्यलक्ष्मीम् ॥ २ ॥ एतदेव विशदयति–मतीति । तव प्रसादे उपकारे विषये । अप्रतिकारबुद्धिः प्रत्युपकारबुद्धि रहितः ॥ ३ ॥ विचयम् अन्वेषणम् ॥ ४ ॥ रामो लक्ष्मणाभिप्रायं विज्ञाय चतुर्थो

न हि वै त्वद्विधो लोके पापमेवं समाचरेत् । पापमार्येण यो हन्ति स वीरः पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥ नेदमद्य त्वया ग्राह्यं साधुवृत्तेन लक्ष्मण । तां प्रीतिमनुवर्तस्व पूर्ववृत्तं च सङ्गतम् ॥ ७ ॥ सामोपहितया वाचा रूक्षाणि परिवर्जयन् । वक्तुमर्हसि सुग्रीवं व्यतीतं कालपर्यये ॥ ८ ॥ सोऽग्रजेनानुशिष्टार्थो यथावत्पुरुषर्षभः । प्रविवेश पुरीं वीरो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ९॥ ततः शुभमतिः प्राज्ञो भ्रातुः प्रियहिते रतः । लक्ष्मणः प्रतिसंरब्धो जगाम भवनं कपेः ॥ १० ॥ शक्रबाणासनप्रख्यं धनुः कालान्तकोपमः । प्रगृह्य गिरिशृङ्गाभं मन्दरः सानुमानिव ॥ ११ ॥ यथोक्तकारी वचनमुत्तरं चैव सोत्तरम् । बृहस्पतिसमो बुद्ध्या मत्वा रामानुजस्तथा ॥ १२ ॥

मात्रेण अयं तं हन्यादेवेत्यनुतप्तो रामः प्राह स्म । परवीरहन्ता, नतु स्वाश्रितहन्ता । स्ववेक्षितं सुष्ठु निरूपितम् ॥ ५ ॥ रामानु०—सानुनयं सप्रसादम् ॥ ५ ॥ न हीति । पापं मित्रहननाध्यवसायरूपम् । आर्येण सम्यग्विवेकेन ॥ ६ ॥ इदं मित्रहननाध्यवसायरूपं पापम् । पूर्ववृत्तं च सङ्गतं पूर्वकृतं सख्यरूपं बान्धवं च ॥ ७ ॥ सामेति । कालपर्यये कालक्रमे विषये । व्यतीतं व्यतिक्रान्तवन्तम् सुग्रीवम् । रूक्षाणि परुषाणि परिवर्जयन् । सामोपहितया सान्त्वयुक्तया वाचा वक्तुमर्हसि ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत इति । प्रतिसंरब्धः प्रतिनिवृत्तहननाध्यवसायः ॥ १० ॥ सोऽग्रजेनेत्यादिश्लोकद्वयोक्तं विस्तरेणाह—शक्रेत्यादिना । धनुः प्रगृह्य । सानुमान् पर्वत इव स्थितः ॥ ११ ॥ यथोक्तेति । यथोक्तं रामोक्त

पार्यनिवारणपूर्वकं सानुनयमाह—तमिति । निवेदितार्थं ज्ञापितप्रयोजनम् । स्ववेक्षितं सुष्ठु निरूपितम् ॥ ५ ॥ नहीति । पापं मित्रहननाध्यवसायरूपम् । आर्येण सम्यग्विवेकेन । यो हन्ति निवारयति ॥ ६ ॥ इदं मित्रहननाध्यवसायरूपम् । साधुवृत्तेन साधुत्वेन । पूर्ववृत्तं च सङ्गतं पूर्वकृतसख्यरूपबान्धवं च ॥ ७ ॥ सामेति । व्यतीतं व्यतिक्रान्तवन्तम् । कालपर्यये कालक्रमविषये । व्यतीतं कालपर्ययम् इति च पाठः । रूक्षाणि परुषवचनानि ॥ ८ ॥ सोऽग्रजेनेत्यादि श्लोकद्वयं वक्ष्यमाणस्य संग्रहः ॥ ९ ॥ तत इति । प्रतिसंरब्धः प्रतिनिवृत्तहननाध्यवसाय इत्यर्थः ॥ १० ॥ मन्दरो मन्दराख्यः सानुमान् पर्वत इव ॥ ११ ॥ यथोक्तकारीति । वचनं सुग्रीवं

कामक्रोधसमुत्थेन भ्रातुः कोपाग्निनावृतः । प्रभञ्जन इवाप्रीतः प्रययौ लक्ष्मणस्तदा ॥ १३ ॥ सालतालाश्वकर्णांश्च तरसा पातयन् बहून् । पर्यस्यन् गिरिकूटानि द्रुमानन्यांश्च वेगतः ॥ १४ ॥ शिलाश्च शकलीकुर्वन् पद्भ्यां गज इवाशुगः । दूरमेकपदं त्यक्त्वा ययौ कार्यवशाद्द्रुतम् ॥ १५ ॥ तामपश्यद्बलाकीर्णां हरिराजमहापुरीम् । दुर्गामिक्ष्वाकुशार्दूलः किष्किन्धां गिरिसङ्कटे ॥ १६ ॥ रोषात् प्रस्फुरमाणोष्ठः सुग्रीवं प्रति लक्ष्मणः । ददर्श वानरान् भीमान् किष्किन्धाया बहिश्चरान् ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा वानराः सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभम् । शैलशृङ्गाणि शतशः प्रवृद्धांश्च महीरुहान् । जगृहुः कुञ्जरप्रख्या वानराः पर्वतान्तरे ॥ १८ ॥ तान् गृहीतप्रहरणान् हरीन् दृष्ट्वा तु लक्ष्मणः । बभूव द्विगुणं क्रुद्धो बह्विन्धन इवानलः ॥ १९ ॥ तं ते भयपरीताङ्गाः क्रुद्धं दृष्ट्वा प्लवङ्गमाः । कालमृत्युयुगान्ताभं शतशो विद्रुता दिशः ॥ २० ॥

मनतिक्रम्य करोतीति यथोक्तकारी लक्ष्मणः । वचनं सुग्रीवं प्रति स्वेन वक्तव्यं वचनम् । यथोक्तकारीति विशेषणाद्रामोपदिष्टं वचनमिति सिद्धम् । उत्तरं च स्ववचनस्य सुग्रीवेण वक्ष्यमाणमुत्तरं च । सोत्तरं स्वेन वक्ष्यमाणोत्तरसहितं मत्वा आलोच्य प्रययाविति संबन्धः । दूरमिति । एकपदं पौरस्त्यपदं दूरं त्यक्त्वा दूरे क्षिप्त्वा । अनेन द्रुतगमनं सूचितम् । द्रुतं गच्छन् हि पुरुषः पुरः पादं दूरे क्षिपति ॥ १२–१५ ॥ तामिति । गिरिसङ्कटे निबिडगिरिमध्ये । अनेन पूर्वोक्तगुहाशब्दो विवृतः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वेत्यादि । वानराः पूर्वोक्ता बहिश्चराः ॥ १८ ॥ रामानु०—किष्किन्धाया बहिश्चरानित्यतः परम् तं दृष्ट्वा वानराः

प्रति स्वेन वक्तव्यं वचनम् । यथोक्तकारीति वचनादिदं वचनं रामोपदिष्टमिति मन्तव्यम् । उत्तरं स्ववचनस्य सुग्रीवेण वक्ष्यमाणमुत्तरं सोत्तरं स्वेन वक्ष्यमाणेनोत्तरेण सहितं मत्वा आलोच्य ॥ १२ ॥ प्रभञ्जन इव वायुरिव ॥ १३ ॥ पर्यस्यन् क्षिपन् ॥ १४ ॥ दूरमेकपदं त्यक्त्वा एकपदं पाश्चात्यं पादं दूरं यथा तथा त्यक्त्वा,

ततः सुग्रीवभवनं प्रविश्य हरिपुङ्गवाः । क्रोधमागमनं चैव लक्ष्मणस्य न्यवेदयन् ॥ २१ ॥ तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषो रहः । न तेषां कपिवीराणां शुश्राव वचनं तदा ॥ २२ ॥ ततः सचिवसंदिष्टा हरयो रोमहर्षणाः । गिरिकुञ्जरमेघाभा नगर्या निर्ययुस्तदा ॥ २३ ॥ नखदंष्ट्रायुधा घोराः सर्वे विकृतदर्शनाः । सर्वे शार्दूलदर्पाश्च सर्वे च विकृताननाः ॥२४॥ दशनागबलाः केचित्केचिद्दशगुणोत्तराः । केचिन्नागसहस्रस्य बभूवु स्तुल्यविक्रमाः ॥ २५॥ कृत्स्नां हि कपिभिर्व्याप्तां द्रुम हस्तैर्महाबलैः । अपश्यल्लक्ष्मणः क्रुद्धः किष्किन्धां तां दुरासदाम् ॥ २६ ॥ ततस्ते हरयः सर्वे प्राकारपरिघान्त रात् । निष्क्रम्योदग्रसत्त्वास्तु तस्थुराविष्कृतं तदा ॥२७॥ सुग्रीवस्य प्रमादं च पूर्वजं चार्तमात्मवान् । बुद्ध्वा कोप वशं वीरः पुनरेव जगाम सः ॥ २८ ॥ स दीर्घोष्णमहो च्छ्वासः कोपसंरक्तलोचनः । बभूव नरशार्दूलः सधूम इव पावकः ॥ २९ ॥ बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः सायकासन भोगवान् । स्वतेजोविषसङ्घातः पञ्चास्य इव पन्नगः ॥ ३० ॥

सर्वे लक्ष्मणं पुरुषर्षभमित्यर्धं द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥ ॥ १९–२६ ॥ ततस्त इति । प्राकार परिघान्तरान्निष्क्रम्य आविष्कृतं प्रकाशं यथा भवति तथा तस्थुः ॥ २७ ॥ सुग्रीवस्येति । आर्तं कामपीडितम् ॥ २८ ॥ रामानु०–पूर्वजं चार्तमात्मवानिति सम्यक् ॥ २८ ॥ ॥ २९ ॥ बाणेति । बाणशल्यं बाणाग्रमेव स्फुरन्ती जिह्वा

अनेन पौरस्त्यपादस्य दूरनिक्षेपस्सूचितः ॥ १९–२६ ॥ तत इति । प्राकारपरिघान्त रात् निष्क्रम्य आविष्कृतं प्रकटं यथा तथा तस्थुः ॥ टी०–प्राकारपरिघान्तरात् प्राकारपरिवा मध्यवर्तिमार्गात् ॥ २७–२९ ॥ बाणेति । बाणशल्यस्फुरज्जिह्वः बाणशल्यमेव स्फुरन्ती जिह्वा यस्य स तथोक्तः । पञ्चास्यः पन्नग इव बभूवेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ टी०–साय

स०–सचिवैः सुग्रीवामात्यैः सन्दिष्टाः भीषयध्वमित्याज्ञप्ताः ॥ २३ ॥ विवृतदर्शनाः प्रकटीभूता इत्यर्थः ॥ २४ ॥ दशगुणोत्तराः शतनागबलाः । नागसहस्रतुल्यवर्चसः सहस्रगजबलाभिव्यञ्जकवर्चोविशेषवन्त इत्यर्थः ॥ २५ ॥

तं दीप्तमिव कालाग्निं नागेन्द्रमिव कोपितम् । समासाद्याङ्गदस्त्रासाद्विषादमगमद् भृशम् ॥ ३१ ॥ सोऽङ्गदं रोषताम्राक्षः सन्दिदेश महायशाः । सुग्रीवः कथ्यतां वत्स ममागमनमित्युत ॥ ३२ ॥ एष रामानुजः प्राप्तस्त्वत्सकाशमरिन्दमः । भ्रातुर्व्यसनसंतप्तो द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः ॥ ३३ ॥ तस्य वाक्ये यदि रुचिः क्रियतां साधु वानर । इत्युक्त्वा शीघ्रमागच्छ वत्स वाक्यमरिन्दम ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणस्य वचः श्रुत्वा शोकाविष्टोऽङ्गदोऽब्रवीत् । पितुः समीपमागम्य सौमित्रिरयमागतः ॥ ३५ ॥ अथाङ्गदस्तस्य वचो निशम्य सम्भ्रान्तभावः परिदीनवक्त्रः । निपत्य तूर्णं नृपतेस्तरस्वी ततः कुमारश्चरणौ ववन्दे ॥ ३६ ॥ संगृह्य पादौ पितुरुग्रतेजा जग्राह मातुः पुनरेव पादौ । पादौ रुमायाश्च निपीडयित्वा निवेदयामास ततस्तमर्थम् ॥ ३७ ॥

यस्य स तथा । सायकासनं धनुः तदेव भोगः फणा तद्वान् बभूवेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सोऽङ्गदमित्यादि । वत्स ! अरिन्दमः एष रामानुजः त्वत्सकाशं प्राप्त इति ममागमनं सुग्रीवः कथ्यताम् । भ्रातृव्यसनसन्तप्तः स लक्ष्मणः द्वारि तिष्ठति । तस्य वाक्ये तव यदि रुचिः तर्हि साधु युक्तम् । तत्र तव गमनं वा अत्रैव तस्यानयनं वा क्रियताम् । इत्येतद्वाक्यमुक्त्वा शीघ्रमागच्छ इति सोऽङ्गदं सन्दिदेशेति सम्बन्धः ॥ ३२-३४ ॥ लक्ष्मणस्येति । अयमागत इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ ३५ ॥ उक्तं विस्तृणाति-अथेति ॥ ३६ ॥ रामानु०-निपत्य तूर्णं नृपतेस्तरस्वी ततः कुमारश्चरणौ ववन्दे इति पाठः ॥ ३६ ॥ संगृह्येति । मातुः पुनरेवेत्यनेन मातुः पृथग्वन्दनमुच्यते ॥ ३७ ॥ रामानु०-जग्राह मातुः पुनरेव पादावित्यत्र पुनःशब्दः पितृनमस्कारापेक्षया प्रयुक्तः ॥ ३७ ॥

कासनं धनुः तदेव भोगः सर्पशरीरं तद्वान् ॥ ३० ॥ तमिति । त्रासाल्लक्ष्मणागमनकाल एव सुग्रीवो मत्तो
स०-कार्यस्यात्यावश्यकताद्योतनाय पुनः प्रणमति-संगृह्येति । मातुस्तारायाः । तमर्थं लक्ष्मणागमनरूपम् ॥ ३७ ॥

स निद्रामदसंवीतो वानरो न विबुद्धवान् । बभूव मद मत्तश्च मदनेन च मोहितः ॥ ३८ ॥ ततः किलकिलां चक्रुर्लक्ष्मणं प्रेक्ष्य वानराः । प्रसादयन्तस्तं क्रुद्धं भय मोहितचेतसः ॥ ३९ ॥ ते महौघनिभं दृष्ट्वा वज्राशनि समस्वनम् । सिंहनादं समं चक्रुर्लक्ष्मणस्य समीपतः ॥ ४० ॥ तेन शब्देन महता प्रत्यबुध्यत वानरः । मद विह्वलताम्राक्षो व्याकुलस्रग्विभूषणः ॥ ४१ ॥ अथाङ्गद वचः श्रुत्वा तेनैव च समागतौ । मन्त्रिणौ वानरेन्द्रस्य सम्मतौ दारदर्शिनौ ॥ ४२ ॥ प्लक्षश्चैव प्रभावश्च मन्त्रिणा वर्थधर्मयोः । वक्तुमुच्चावचं प्राप्तं लक्ष्मणं तौ शशं सतुः ॥ ४३ ॥ प्रसादयित्वा सुग्रीवं वचनैः सामनिश्चितैः । आसीनं पर्युपासीनौ यथा शक्रं मरुत्पतिम् ॥ ४४ ॥ सत्यसन्धौ महाभागौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । वयस्य भावं संप्राप्तौ राज्यार्हौ राज्यदायिनौ ॥ ४५ ॥ तयोरेको धनुष्पाणिर्द्वारि तिष्ठति लक्ष्मणः । यस्य भीताः प्रवे पन्तो नादान् मुञ्चन्ति वानराः ॥ ४६ ॥

स इति । मदमत्तः पानकृतमदमत्तः ॥ ३८ ॥ तत इति । किलकिलेति वानराणां शब्द उच्यत ॥ ३९ ॥ त इति । महौघनिभं महाप्रवाहतुल्यं लक्ष्मणम् । समं युगपत् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अथेति । तेनैव समागतौ तदाह्वानेन समागतौ । मन्त्रिणौ प्रशस्तमन्त्रौ । अर्थधर्मयोर्विषये उच्चावचं वक्तुं प्राप्तं लक्ष्मणं शशंसतुः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ प्रसादयित्वेत्यादि । सामनिश्चितैः सान्त्वविषये निश्चितैः । ऊचतु रिति शेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यस्येति । यस्य भीताः यस्मात् भीताः ॥ ४६ ॥

रामानु०—प्रसादयित्वेत्यादि भव सत्यप्रतिश्रव इत्यन्तमेकं वाक्यम् । अत्र शशंसतुरित्यनुषज्यते ।

वर्तते अहमपि नागतश्चेदयं धिक्करिष्यतीति भयात्तं समासाद्य विषादं दुःखमगमदित्यन्वयः ॥ ३१-३८ ॥

टी०—अथ लक्ष्मणवृत्तान्तमाह—तत इति । ततः अङ्गदस्य सुग्रीवगमनानन्तरम् । किलकिलां कपिजातिप्रयुक्त शब्दम् ॥ ३९ ॥ महौघनिभं समुद्रनिभम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अथेत्यादि । अङ्गदवचः श्रुत्वा तेनैव समागतौ मन्त्रिणौ उच्चावचं वक्तुं प्राप्तं लक्ष्मणं शशंसतुरिति सम्बन्धः । दारदर्शिनौ अन्तःपुरप्रवेशयोग्यौ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रसादयित्वेत्यादि भव सत्यप्रतिश्रव इत्यन्त मेकं वाक्यम् । अत्र शशंसतुरित्यनुषज्यते ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यस्य भीताः यस्माद्भीताः ॥ ४६ ॥

स एष राघवभ्राता लक्ष्मणो वाक्यसारथिः । व्यवसायरथः प्राप्तस्तस्य रामस्य शासनात् ॥ ४७ ॥ अयं च दयितो राजन् ताराायास्तनयोऽङ्गदः । लक्ष्मणेन सकाशं ते प्रेषितस्त्वरयाऽनघ ॥ ४८ ॥ सोऽयं रोषपरीताक्षो द्वारि तिष्ठति वीर्यवान् । वानरान्वानरपते चक्षुषा निर्दहन्निव ॥ ४९ ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः सह बन्धुभिः । गच्छ शीघ्रं महाराज रोषो ह्यस्य निवर्त्यताम् ॥ ५० ॥ यदाह रामो धर्मात्मा तत्कुरुष्व समाहितः । राजंस्तिष्ठ स्वसमये भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा सुग्रीवः सचिवैः सह ।
लक्ष्मणं कुपितं श्रुत्वा मुमोचासनमात्मवान् ॥ १ ॥
सचिवानब्रवीद्वाक्यं निश्चित्य गुरुलाघवम् ।
मन्त्रज्ञान्मन्त्रकुशलो मन्त्रेषु परिनिष्ठितान् ॥ २ ॥

यस्य भीताः यस्मात् भीताः ॥ ४४–४६ ॥ वाक्यसारथिः रामवाक्यप्रेरित इत्यर्थः । कथमिदं दुर्गमेकः प्रविष्टवानित्यत्राह व्यवसायरथ इति । प्रतिपक्षनिरासाध्यवसायरथः । तस्य तस्मै ॥४७–५०॥ रामानु०—रोषो ह्यस्य निवर्त्यतामिति पाठः ॥५०॥ स्वसमये स्वमर्यादायाम् । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञो भव॥५१॥इति श्रीगो० श्रीरामायण० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ३१॥

अथ हनुमता हितोपदेशो द्वात्रिंशे—अङ्गदस्येत्यादि । अङ्गदस्य प्राधान्यादङ्गदस्यवचः श्रुत्वेत्युक्तम् । आसनं मुमोच भयेनासनादुदतिष्ठदित्यर्थः ॥१॥ सचिवानिति । मन्त्रकुशलः मन्त्रप्रयोगकुशलः ॥ २ ॥ रामानु०—सचिवानब्रवीद्

वाक्यसारथिः वाक्यमेव सारथिवत् प्रवर्तकं यस्य सः ॥ ४७–५१ ॥ इति श्रीमहेश्वर० श्रीरामायणतत्त्व० किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायाम् एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

अङ्गदस्येति । अङ्गदस्य प्राधान्यादङ्गदवचः श्रुत्वेत्युक्तम् ॥ १ ॥ मन्त्रकुशलः

न मे दुर्व्याहृतं किंचिन्नापि मे दुरनुष्ठितम् । लक्ष्मणो राघवभ्राता क्रुद्धः किमिति चिन्तये ॥ ३ ॥ असुहृद्भिर्ममामित्रैर्नित्यमन्तरदर्शिभिः । मम दोषानसंभूतान् श्रावितो राघवानुजः ॥ ४ ॥ अत्र तावद्यथाबुद्धि सर्वैरेव यथाविधि । भावस्य निश्चयस्तावद्विज्ञेयो निपुणं शनैः ॥५॥ न खल्वस्ति मम त्रासो लक्ष्मणान्नापि राघवात् । मित्रं त्वस्थानकुपितं जनयत्येव संभ्रमम् ॥ ६ ॥ सर्वथा सुकरं मित्रं दुष्करं परिपालनम् । अनित्यत्वाच्च चित्तानां प्रीतिरल्पेऽपि भिद्यते ॥ ७ ॥ अतो निमित्तं त्रस्तोऽहं रामेण तु महात्मना । यन्ममोपकृतं शक्यं प्रतिकर्तुं न तन्मया ॥ ८ ॥ सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हनुमान् हरिपुङ्गवः । उवाच स्वेन तर्केण मध्ये वानरमन्त्रिणाम् ॥ ९ ॥

वाक्यमिति सम्यक् ॥ २ ॥ दुर्व्याहृतं परुषभाषणम् । दुरनुष्ठितम् अपकारः । किं किमर्थम् ? ॥ ३ ॥ असुहृद्भिरिति । असुहृद्भिः अशोभनहृदयैः ॥ ४ ॥ अत्रेति । तावत् प्रथमम् । यथाविधि यथाक्रमम् । भावस्य चेष्टायाः । निश्चयः अध्यवसायः ॥५॥ निजभयकृतमासनचलनमपह्नुते—न खल्विति ॥६॥ मित्रस्यास्थानकोपसंभावनायां लोकन्यायमाह—सर्वथेति । अल्पे, वैषम्य इति शेषः॥७॥ अत इति । महात्मना रामेण । मम यदुपकृतं तन्मया प्रतिकर्तुं न शक्यम् । अतो निमित्तम् अस्मान्निमित्तात् । त्रस्तोऽहमिति संबन्धः॥८॥तर्केण ऊहेन॥९॥

मन्त्रप्रयोगकुशलः । मन्त्रेषु परिनिष्ठितः नीतिप्रयोगनिपुण इत्यर्थः ॥ २ ॥ लक्ष्मणक्रोधनिमित्ताभावानाह—न म इति । मे मयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ असुहृद्भिः अशोभनहृदयैः ॥ ४ ॥ तावत् प्रथमम् । भावः चेष्टा । निश्चयः अध्यवसायः । तावत् साकल्येन ॥ ५ ॥ ६ ॥ मित्रस्यास्थानकोपसम्भावनायां लोकन्यायमाह—सर्वथेति । अल्पेप्यपराधे सतीति शेषः ॥ टी०—मैत्रीमात्रं सुकरम्, तद्रक्षणन्तु न शक्यमिति लोकन्यायमाह—सर्वथेति ॥ ७ ॥ अत इति । महात्मना रामेण यदुपकृतं तत्तु मया प्रतिकर्तुं न शक्यम्, अतोऽस्मान्निमित्तात् त्रस्तोहमिति सम्बन्धः ॥ ८ ॥ तर्केण ऊहेन ॥ ९ ॥

सर्वथा नैतदाश्चर्यं यस्त्वं हरिगणेश्वर । न विस्मरसि सुस्निग्धमुपकारकृतं शुभम् ॥ १० ॥ राघवेण तु वीरेण भयमुत्सृज्य दूरतः । त्वत्प्रियार्थं हतो वाली शक्रतुल्य पराक्रमः ॥ ११ ॥ सर्वथा प्रणयात् क्रुद्धो राघवो नात्र संशयः । भ्रातरं संप्रहितवान् लक्ष्मणं लक्ष्मिवर्द्धनम् ॥ १२ ॥ त्वं प्रमत्तो न जानीषे कालं कालविदां वर । फुल्लसप्तच्छदश्यामा प्रवृत्ता तु शरच्छिवा ॥ १३ ॥ निर्मलग्रहनक्षत्रा द्यौः प्रनष्टबलाहका । प्रसन्नाश्च दिशः सर्वाः सरितश्च सरांसि च ॥ १४ ॥ प्राप्तमुद्योगकालं तु नावैषि हरिपुङ्गव । त्वं प्रमत्त इति व्यक्तं लक्ष्मणोऽयमिहागतः ॥ १५ ॥ आर्तस्य हृतदारस्य परुषं पुरुषान्तरात् । वचनं मर्षणीयं ते राघवस्य महात्मनः ॥ १६ ॥ कृतापराधस्य हि ते नान्यत् पश्याम्यहं क्षमम् । अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥ १७ ॥

उपकारकृतम् उपकारकारिणम् ॥ १०–१५ ॥ आर्तस्येति । पुरुषान्तरात् लक्ष्मणात्, आगतमिति शेषः । अत्र मर्षणीयत्वे बहवो हेतव उपन्यस्यन्ते । हृतदारस्य परुषवचनं मर्षणीयम् । एवमार्तस्येत्यादौ । राघवस्य महात्मनः परमात्मनः, सर्वस्वामिन इत्यर्थः ॥ १६ ॥ अथापराधप्रायश्चित्तं विदधाति– कृतेति । कृतापराधस्य न त्वारब्धापराधस्य । अपराधारम्भकाले सानुतापो यदि लघुप्रायश्चित्तेन तदा तस्य परिहारः स्यात् । न तथाऽभूः किन्तु निश्चयेन कृतापराधोसि । तेन अञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनादन्तरेण प्रसादनं विना । अन्यत् क्षमम् अपराधपरिहारक्षमं साधनं न पश्यामि । "अञ्जलिः परमा मुद्रा क्षिप्रं देवप्रसादिनी" इति शास्त्रात् । लक्ष्मणस्येत्यनेन तदीयं प्रत्यञ्जलिरेव भगवदपचारपरिहारक इत्युक्तम्, "त्वदङ्घ्रिमुद्दिश्य"

सर्वथेति । उपकारं न विस्मरसीति यत् नैतदाश्चर्यम् ॥ १०–१५ ॥ आर्तस्येति । पुरुषान्तरात् लक्ष्मणात्, आगतमिति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥

नियुक्तैर्मन्त्रिभिर्वाच्यो ह्यवश्यं पार्थिवो हितम् । अत एव भयं त्यक्त्वा ब्रवीम्यवधृतं वचः ॥१८॥ अभिक्रुद्धः समर्थो हि चापमुद्यम्य राघवः । सदेवासुरगन्धर्वं वशे स्थापयितुं जगत् ॥ १९ ॥ न स क्षमः कोपयितुं यः प्रसाद्यः पुनर्भवेत् । पूर्वोपकारं स्मरता कृतज्ञेन विशेषतः ॥ २० ॥ तस्य मूर्ध्ना प्रणम्य त्वं सपुत्रः ससुहृज्जनः । राजंस्तिष्ठ स्वसमये भर्तुर्भार्येव तद्वशे ॥ २१ ॥ न राम रामानुजशासनं त्वया कपीन्द्र युक्तं मनसाप्यपोहितुम् । मनो हि ते ज्ञास्यति मानुषं बलं सराघवस्यास्य सुरेन्द्रवर्चसः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

इतिवत् । ते इत्यनेनात्राधिकारिनियमो नास्तीत्युच्यते । अञ्जलिमित्येकवचनेन सकृत्करणमेवालमित्युक्तम् । बद्ध्वेत्यनेन देशकालनियमाभावः सूचितः । बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनादित्यनेन क्षिप्रं देवप्रसादिनीत्यस्यार्थ उक्तः॥१७॥

तनि०—लक्ष्मणज्याघोषं श्रुत्वा कृतकापेयचेष्टेन सुग्रीवेण तादृशावस्थायां कर्तव्यं किमिति प्रश्ने कृते सुग्रीवं प्रति हनुमानाह—कृतापराधस्येति । अपराधारम्भ एवानुतापो यदि लघुप्रायश्चित्तेन परिहारः स्यात्, इदानीं तावन्मात्रेण न परिहर्तुं शक्यते । किंतु सान्त्वनं कार्यम् । ततश्चाञ्जलिः कर्तव्यः । अनेन भगवदपचारे तदीयप्रसादनं प्रायश्चित्तमिति व्यञ्जितम् । “ अनुतप्तस्तु तापेन क्षामयेन्नान्यथा शमः । भगवत्यपचारेपि नैषा शान्तिरनुत्तमा ॥” इति स्मरणात् ॥१७॥ किमेवं मां प्रति हीनवृत्तमुपदिष्टवानसीत्यत्राह—नियुक्तैरिति ॥ १८ ॥ कथमिदं हितम् ? तत्राह—अभिक्रुद्ध इति ॥ १९ ॥ हेत्वन्तरमाह—न स इति ॥ २० ॥ अञ्जलिं बद्ध्वेत्युक्तं विवृणोति—तस्येति । स्वसमये तिष्ठ तद्वशे च तिष्ठ ॥२१॥ सुरेन्द्रवर्चसः

मत्परुषवचनेन त्वया आग्रहो न कार्य इत्याशयेनाह—नियुक्तैरिति । पार्थिवः राजा । अवधृतं निश्चितम् ॥ १८ ॥ उक्तानङ्गीकारे बाधकसूचनाय रामसामर्थ्यमाह—अभिक्रुद्ध इति ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्येति । तद्वश इति प्रथमान्तपाठस्साधुः । सप्तम्यन्तपाठे स्वसमय इत्यत्र वर्तमान इति शेषः ॥ २१ ॥ न रामेति । सुरेन्द्रवर्चसः

त्रयस्त्रिंश सर्गः ॥ ३३ ॥

अथ प्रतिसमादिष्टो लक्ष्मणः परवीरहा । प्रविवेश गुहां घोरां किष्किन्धां रामशासनात् ॥ १ ॥ द्वारस्था हरय स्तत्र महाकाया महाबलाः । बभूवुर्लक्ष्मणं दृष्ट्वा सर्वे प्राञ्जलयः स्थिताः ॥ २ ॥ निःश्वसन्तं तु तं दृष्ट्वा क्रुद्धं दशरथात्मजम् । बभूवुर्हरयस्त्रस्ता न चैनं पर्यवारयन् ॥३॥ स तां रत्नमयीं श्रीमान् दिव्यां पुष्पितकाननाम् । रम्यां रत्नसमाकीर्णां ददर्श महतीं गुहाम् ॥ ४ ॥ हर्म्य प्रासादसंबाधां नानापण्योपशोभिताम् । सर्वकामफलै र्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभिताम् ॥ ५ ॥ देवगन्धर्वपुत्रैश्च वानरैः कामरूपिभिः । दिव्यमाल्याम्बरधरैः शोभितां प्रियदर्शनैः ॥ ६ ॥

सराघवस्य सलक्ष्मणस्य अस्य रामस्य । मानुषं बलं दिव्यास्त्रादिबलमन्तरेण केवलं स्वाभाविकं बलम् । ते मनो ज्ञास्यति हि जानात्येव, सालगिरिभेदनादौ दृष्टचरत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण भूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

अथान्तःपुरं प्रविष्टस्य लक्ष्मणस्य तारया प्रसादनं त्रयस्त्रिंशे—अथेत्यादि । प्रतिसमादिष्टः प्रत्याहूतः, अङ्गदेनेति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ निःश्वसन्तमिति । न चैनं पर्यवारयन् भयेन लक्ष्मणमुपगन्तुं नाशक्नुवन्नित्यर्थः ॥ ३ ॥ स तामिति । रत्नमयीं रत्ननिर्मिताम् । रत्नसमाकीर्णाम् आपणस्थरत्नैः समा कीर्णाम् ॥४॥ हर्म्याः धनिनां वासाः । प्रासादाः देवगृहाः । पण्यानाम् आलेप

सराघवस्य सलक्ष्मणस्य अस्य रामस्य मानुषं बलं दिव्यास्त्रादिबलमन्तरेण केवल स्वाभाविकं बलमित्यर्थः । ते मनो ज्ञास्यति हि जानात्येव, सालगिरिभेदनादौ दृष्टचरत्वादिति भावः॥ टी०—रामशासनानभ्युपगमे स्वाभाविकबलमेव त्वन्नियमनाय पर्याप्तमिति भावः ॥ २२ ॥ इति श्रीमहे०श्रीरामायणतत्त्वदी० किष्किन्धाकाण्ड०द्वात्रिंशः सर्गः ॥३२॥

अथेति । प्रतिसमादिष्टः पूर्वं प्रेषितेनाङ्गदेन प्रत्येत्य समाहूतः ॥ १ ॥ २ ॥ निःश्वसन्तमिति । न चैनं पर्यवारयन् एनं लक्ष्मणम् उपगन्तुम् । भयेन नाशक्नुव न्नित्यर्थः ॥ ३ ॥ रत्नसमाकीर्णाम् आपणस्थरत्नैस्समाकीर्णाम् ॥ ४–६ ॥

चन्दनागरुपद्मानां गन्धैः सुरभिगन्धिनाम् । मैरेयाणां मधूनां च संमोदितमहापथाम् । ददर्श गिरिनद्यश्च विमलास्तत्र राघवः ॥७॥ अङ्गदस्य गृहं रम्यं मैन्दस्य द्विविदस्य च । गवयस्य गवाक्षस्य गजस्य शरभस्य च ॥ ८ ॥ विद्युन्मालेश्च सम्पातेः सूर्याक्षस्य हनूमतः । वीरबाहोः सुबाहोश्च नलस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥ कुमुदस्य सुषेणस्य तारजाम्बवतोस्तथा । दधिवक्त्रस्य नीलस्य सुपाटलसुनेत्रयोः ॥१०॥ एतेषां कपिमुख्यानां राजमार्गे महात्मनाम् । ददर्श गृहमुख्यानि महासाराणि लक्ष्मणः ॥ ११ ॥ पाण्डुराभ्रप्रकाशानि दिव्यमाल्ययुतानि च । प्रभूतधनधान्यानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥ १२ ॥ पाण्डुरेण तु सालेन परिक्षिप्तं दुरासदम् । वानरेन्द्रगृहं रम्यं महेन्द्रसदनोपमम् ॥१३॥ शुक्लैः प्रासादशिखरैः कैलासशिखरोपमैः । सर्वकामफलैर्वृक्षैः पुष्पितैरुपशोभितम् ॥ १४ ॥ महेन्द्रदत्तैः श्रीमद्भिर्नीलजीमूतसन्निभैः । दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैः शीतच्छायैर्मनोरमैः ॥ १५ ॥ हरिभिः संवृतद्वारं बलिभिः शस्त्रपाणिभिः । दिव्यमाल्यावृतं शुभ्रं तप्तकाञ्चनतोरणम् ॥ १६ ॥

विशेषाणाम् ॥५॥६॥ ददर्शेति । गिरिनद्यः गिरिनदीः । व्यत्ययेन द्वितीया ॥७॥ अङ्गदस्येत्यादि । महासाराणि अतिदृढानि ॥ ८–१२ ॥ पाण्डुरेण सालेन सुधाधवलितप्राकारेण । दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैरित्यनेन इन्द्रदत्ताः स्वर्गीया वृक्षा

चन्दनेति । अत्र पद्मशब्द आलेपनद्रव्यविशेषवाची । मैरेयाणां मिरादेशजातानाम् ॥ गिरिनद्यः गिरिभ्यः प्रसृता नदीरित्यर्थः ॥ ७–१२ ॥ पाण्डुरेणेति । पाण्डुरेण शैलेन परिक्षिप्तं स्फटिकशिलामयवप्रेण परिवेष्टितम् ॥ १३ ॥ सर्वेति । अत्रत्यवृक्षशब्दो भौमवृक्षवाची । उपरि दिव्यपुष्पफलैर्वृक्षैरिति दिव्यवृक्षाभिधानात् ॥ १४–१७ ॥

सुग्रीवस्य गृहं रम्यं प्रविवेश महाबलः । अवार्यमाणः सौमित्रिर्महाभ्रमिव भास्करः ॥ १७ ॥ स सप्त कक्ष्या धर्मात्मा नानाजनसमाकुलाः । प्रविश्य सुमहद् गुप्तं ददर्शान्तःपुरं महत् ॥ १८ ॥ हैमराजतपर्यङ्कैर्बहुभिश्च वरासनैः। महार्हास्तरणोपेतैस्तत्र तत्रोपशोभितम् ॥ १९॥ प्रविशन्नेव सततं शुश्राव मधुरस्वरम् । तन्त्रीगीत समाकीर्णं समगीतपदाक्षरम्॥२०॥ बह्वीश्च विविधाकारा रूपयौवनगर्विताः। स्त्रियः सुग्रीवभवने ददर्श स महाबलः ॥ २१ ॥ दृष्ट्वाऽभिजनसंपन्नाश्चित्रमाल्यकृतस्रजः । फल माल्यकृतव्यग्रा भूषणोत्तमभूषिताः॥२२॥ नातृप्तान्नापि चाव्यग्रान्नानुदात्तपरिच्छदान्।सुग्रीवानुचरांश्चापि लक्षया मास लक्ष्मणः॥२३॥कूजितं नूपुराणां च काञ्चीनां निनदं तथा। सन्निशम्य ततः श्रीमान् सौमित्रिर्लज्जितोऽभवत्२४

उच्यन्ते । पूर्वमुक्ता वृक्षा भौमा इत्यवगन्तव्यम् । पूर्वं 'वानरेन्द्रगृहं रम्यम्' इत्युक्तस्यानेकविशेषणव्यवधानेन सुग्रीवस्य गृहं रम्यमिति पुनर्वचनम्, स्वरूपतो रम्यम् उक्तविशेषणैश्च रम्यमिति रम्यपदद्वयनिर्वाहः । यद्वा वानरेन्द्र गृहं वानरेन्द्रयोः ऋक्षरजोवालिनोः गृहभूतम् इदानीं सुग्रीवस्य गृहं प्रविवेश ति संबन्धः ॥ १३-१९ ॥ प्रविशन्नेवेति । सः लक्ष्मणः ततं वीणादिवाद्य जातम् । मधुरस्वरं मधुरश्रुतियुक्तम् । तन्त्रीशब्देन तन्त्रीध्वनिर्लक्ष्यते । तद्रूपै गीतैः समाकीर्णम् । समगीतपदाक्षरं समतया तन्त्रीगीतसमतया गीतानि कण्ठैर्गीतानि पदान्यक्षराणि च यस्य । यद्वा समानि अन्यूनातिरिक्तानि गीत संबन्धीनि पदान्यक्षराणि च यस्य ॥ २० ॥ २१ ॥ दृष्ट्वेति । फलमाल्यकृत व्यग्राः फलमाल्यार्थं व्यग्रा इत्यर्थः । नानुदात्तपरिच्छदान् उत्कृष्टवस्त्राभरणा दिकान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ कूजितमिति । लज्जितोऽभवत्, उपरिसुरत

कक्ष्याः द्वाराङ्गणभूमयः ॥१८॥१९॥ प्रविशन्निति । तन्त्रीशब्देन ध्वनिर्लक्ष्यते॥२०॥ ॥ २१ ॥ फलमाल्यकृतव्यग्राः फलमाल्यार्थं व्यग्रा इत्यर्थः ॥ २२ ॥ नानुदात्तपरि च्छदान् नानुत्कृष्टवस्त्राभरणादिकान् ॥ २३ ॥ लज्जितोऽभवत्, अन्तःपुरदर्शना

रोषवेगप्रकुपितः श्रुत्वा चाभरणस्वनम् । चकार ज्यास्वनं वीरो दिशः शब्देन पूरयन् ॥ २५ ॥ चारित्रेण महाबाहुरपकृष्टः स लक्ष्मणः । तस्थावेकान्तमाश्रित्य रामशोकसमन्वितः ॥ २६ ॥ तेन चापस्वनेनाथ सुग्रीवः प्लवगाधिपः । विज्ञायागमनं त्रस्तः संचचाल वरासनात् ॥ २७ ॥ अङ्गदेन यथा मह्यं पुरस्तात्प्रतिवेदितम् । सुव्यक्तमेष संप्राप्तः सौमित्रिर्भ्रातृवत्सलः ॥ २८ ॥ अङ्गदेन समाख्यातं ज्यास्वनेन च वानरः । बुबुधे लक्ष्मणं प्राप्तं मुखं चास्य व्यशुष्यत ॥ २९ ॥ ततस्तारां हरिश्रेष्ठः सुग्रीवः प्रियदर्शनाम् । उवाच हितमव्यग्रस्त्रास सम्भ्रान्तमानसः ॥ ३० ॥ किंनु तत्कारणं सुभ्रु प्रकृत्या मृदुमानसः । सरोष इव सम्प्राप्तो येनायं राघवानुजः ॥ ३१ ॥ किं पश्यसि कुमारस्य रोषस्थानमनिन्दिते । न खल्वकारणे कोपमाहरेन्नरसत्तमः ॥ ३२ ॥ यदस्य कृतमस्माभिर्बुध्यसे किंचिदप्रियम् । तद् बुद्ध्या संप्रधार्याशु क्षिप्रमर्हसि भाषितुम् ॥ ३३ ॥

द्योतकत्वादिति भावः ॥ २४ ॥ रोषेति । रोषवेगप्रकुपितः रोषप्रवृद्धः । प्रकोपशब्दो ह्यभिवृद्धवाची ॥ २५ ॥ चारित्रेणेति । रामशोकसमान्वितः रामविषयशोकसमन्वितः । एकान्तं स्त्रीप्रसङ्गरहितप्रदेशम् ॥ २६ ॥ तेनेति । सौमित्रिः संप्राप्त इत्यागमनं विज्ञायेति संबन्धः संचचाल वरासनात् लाङ्गूलचालनमाल्यच्छेदनादिकापेयव्यापारानकरोदित्यर्थः ॥ २७–२९ ॥ तत इति । अव्यग्रः, कार्यांश इति शेषः ॥ ३०–३५ ॥

दिति भावः ॥ २४ ॥ रोषवेगप्रकुपितः रोषवेगेन प्रवृद्धः ॥ २५ ॥ रामकोपसमन्वितः, बुद्धिस्थरामकोप इत्यर्थः । चारित्रेणापकृष्टः सच्चरित्रयुक्ततया परस्त्रीदर्शनेन स्त्रीनूपुरशब्दश्रवणेन च लज्जया उदासीनस्सन् एकान्ते स्थितवानिति भावः ॥ २६–३१ ॥ किमिति । कुमारस्य लक्ष्मणस्य । रोषस्थानं रोषनिमित्तम् ॥ ३२ ॥ भाषितुमर्हसि मह्यं वक्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

अथवा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भामिनि। वचनैः सान्त्वयुक्तैश्च प्रसादयितुमर्हसि ॥ ३४ ॥ त्वद्दर्शनविशुद्धात्मा न स कोपं करिष्यति। नहि स्त्रीषु महात्मानः क्वचित् कुर्वन्ति दारुणम् ॥ ३५ ॥ त्वया सान्त्वैरुपक्रान्तं प्रसन्नेन्द्रियमानसम्। ततः कमलपत्राक्षं द्रक्ष्याम्यहमरिन्दमम् ॥३६॥ सा प्रस्खलन्ती मदविह्वलाक्षी प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा। सलक्षणा लक्ष्मणसन्निधानं जगाम तारा नमिताङ्गयष्टिः ॥ ३७ ॥ स तां समीक्ष्यैव हरीशपत्नीं तस्थावुदासीनतया महात्मा। अवाङ्मुखोऽभून्मनुजेन्द्रपुत्रः स्त्रीसन्निकर्षाद्विनिवृत्तकोपः ॥ ३८ ॥

त्वयेति। त्वया सान्त्वैः प्रसन्नेन्द्रियमानसमिति संबन्धः। उपक्रान्तम् उपागतम् ॥३६॥सेति। सा कान्तसंश्लेषं विनापि रमणीयगमनसौन्दर्या। प्रस्खलन्ती संश्लेषकृतायासेनपदे पदे कृत्वा गच्छन्ती। मदविह्वलाक्षी भोगसंवर्धकमधुपानमदेन विह्वलनेत्रा। प्रलम्बे काञ्चीगुणहेमसूत्रे यस्याः सा प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रा, ईषच्छिथिलदुकूलतया शयने यथा स्थिता तथैव समागतेत्यर्थः। सलक्षणा व्यक्तैः संभोगलक्षणैः समागता। लक्ष्मणसन्निधानं जगाम। किं मातुरपि गोप्यमस्तीत्यागता। नमिताङ्गयष्टिः द्रवीभावावस्थायां नमितं नार्जवमर्हति। अतः नम्रतैव यथा निरूपकं भवति तथा स्थितेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ रामानु०–सेति। "येनैव बाणेन हतः प्रियो मे तेनैव मां त्वं जहि सायकेन। हता गमिष्यामि समीपमस्य न मामृते राम रमेत वाली॥" इति या रामं प्रत्युक्तवती सेत्यर्थः। यद्वा "अथवा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भामिनि" इति सुग्रीवेणोक्ता सा तारा। (शेषं व्याख्यानान्तरवत्)॥३७॥ उदासीनतया तत्कान्ति

दारुणं क्रूरकर्म, स्त्रीणां कोपालक्ष्यत्वादिति भावः ॥ ३५ ॥ सान्त्वैः प्रियवाक्यैः। प्रसन्नेन्द्रियमानसं तत उपक्रान्तम् उपागतम् द्रक्ष्यामीति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥ सेति। "अथवा स्वयमेवैनं द्रष्टुमर्हसि भामिनि" इति सुग्रीवेणोक्ता सा तारा। प्रस्खलन्ती मदालसतया पदे पदे प्रस्खलन्ती। मदविह्वलाक्षी भोगसंवर्धनमधुपानमदेन अलसचकितनेत्रा। प्रलम्बकाञ्चीगुणहेमसूत्रः काञ्चीगुणः रशना, प्रलम्बे काञ्चीगुणहेमसूत्रे यस्यास्सा तथोक्ता। सलक्षणा परिदृश्यमानभोगचिह्ना। नमिताङ्गयष्टिः स्तनभारेण किञ्चिन्नमिताङ्गयष्टिः ॥ ३७ ॥ स इति। अवाङ्मुखम्, परस्त्रीमुखावलोकस्य

सा पानयोगाद्विनिवृत्तलज्जा दृष्टिप्रसादाच्च नरेन्द्रसूनोः। उवाच तारा प्रणयप्रगल्भं वाक्यं महार्थं परिसान्त्वपूर्वम् ॥३९॥ किं कोपमूलं मनुजेन्द्रपुत्र कस्ते न संतिष्ठति वाङ्निदेशे। कः शुष्कवृक्षं वनमापतन्तं दवाग्निमासीदति निर्विशङ्कः ॥ ४० ॥ स तस्या वचनं श्रुत्वा सान्त्वपूर्व मसंशयम् । भूयः प्रणयदृष्टार्थं लक्ष्मणो वाक्य मब्रवीत् ॥४१॥ किमयं कामवृत्तस्ते लुप्तधर्मार्थसंग्रहः । भर्ता भर्तृहिते युक्ते न चैनमवबुध्यसे॥४२॥न चिन्तयति राज्यार्थं नास्मान् शोकपरायणान् । सामात्यपरिषत्तारे पानमेवोपसेवते ॥ ४३ ॥

निर्वर्णनानादरतया ॥ ३८ ॥ नरेन्द्रसूनोः धार्मिकस्य लक्ष्मणस्य दृष्टिप्रसादा द्धेतोः । प्रणयप्रगल्भं स्नेहदृष्टम्॥३९॥चतुरो मासान् राजपुत्रौ विद्युत्स्तनित सात्कृत्य स्वयं भोगप्रवणा स्थिता तज्जानन्त्यपि किं कोपमूलमित्याह तत्कृपा रसविशेषज्ञतया, दृष्टिप्रसादादिति ह्युक्तम् । मनुजेन्द्रपुत्र ! षष्टिवर्षसहस्राणि राज्यं परिपाल्य प्रजापराधं क्षान्तवतो दशरथस्य पुत्रस्त्वम् अपराधिजनानां शिरश्छेदनं करिष्यामीति संप्रति समागतोसि, सम्यञ्ची भवतो गतिः । कस्ते न संतिष्ठति वाङ्निदेशे यस्तेवाङ्निदेशे न तिष्ठति स कः ? अशास्त्रवश्यस्य दृष्टे वस्तुनि सपदि चापलं कृत्वा निवर्तितुमक्षमस्य तिर्यग्जनस्य च्युतान् भोगान् स्वयमेव दत्त्वा स्वाज्ञां कुर्वन्तं हिंसितुमिच्छसि। क इत्यादि । दवाग्नौ पतन् चपलः शलभः किलेति भावः । तद्वच्चपलोऽयमित्येवं दृष्टान्तः। संतिष्ठ- तीत्यार्षं परस्मैपदम् ॥ ४० ॥ स इति । असंशयं निःसंशयम्, अकुटिल मिति यावत् । प्रणयदृष्टार्थं स्नेहसन्दर्शितप्रयोजनम् ॥ ४१ ॥ अतीवायुक्तं तव भर्तुर्विषयप्रावण्यमित्याह—किमयमित्यादिना । युक्ते सक्ते ! इति संबुद्धिः । अयं कामवृत्त इति एनं नावबुध्यसे किमिति संबन्धः ॥४२॥ न चिन्तयतीति ।

निषिद्धत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥ सेति । दृष्टिप्रसारात दृष्टेरवाक्प्रसारणात् ॥ ३९ ॥ किमिति । आसीदति आभिमुख्येन तिष्ठति । निर्विशङ्कः निर्भयः॥४०॥ प्रणयदृष्टार्थं प्रकर्षेण नयः प्रणयः तेन दृष्टः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्॥४१॥ अयं कामवृत्त इति एनं नावबुद्धयसे किमिति सम्बन्धः। भर्तृहिते युक्ते ! इति सम्बोधनम्॥४२॥राज्यार्थं राज्य

स मासांश्चतुरः कृत्वा प्रमाणं प्लवगेश्वरः । व्यतीतांस्तान्मदव्यग्रो विहरन्नावबुध्यते ॥ ४४ ॥ नहि धर्मार्थसिद्ध्यर्थं पानमेवं प्रशस्यते । पानादर्थश्च धर्मश्च कामश्च परिहीयते ॥ ४५ ॥ धर्मलोपो महांस्तावत्कृते ह्यप्रतिकुर्वतः । अर्थलोपश्च मित्रस्य नाशे गुणवतो महान् ॥ ४६ ॥ मित्रं ह्यर्थगुणश्रेष्ठं सत्यधर्मपरायणम् । तद्द्वयं तु परित्यक्तं न तु धर्मे व्यवस्थितम् ॥४७॥ तदेवं प्रस्तुते कार्ये कार्यमस्माभिरुत्तरम् । यत्कार्यं कार्यतत्त्वज्ञे तदुदाहर्तुमर्हसि ॥ ४८ ॥

राज्यार्थं राज्यरूपप्रयोजनम् ॥ ४३ ॥ प्रमाणं मर्यादाम् ॥ ४४ ॥ धर्मार्थसिद्ध्यर्थम्, यतमानस्येति शेषः ॥ ४५ ॥ धर्मेति । कृते उपकारविषये अप्रतिकुर्वतः महान् धर्मलोपो भवेत् । प्रत्युपकाराकरणाद्गुणवतो मित्रस्य नाशे सति महानर्थलोपो भवेत् । चकारात् कामलोपश्च ॥ ४६ ॥ उक्तमर्थमुपपादयति--मित्रं हीति । सत्यधर्मपरायणं मित्रम् अर्थगुणश्रेष्ठं हि । अत्र गुणशब्दः कामवाची। अर्थकामयोर्मूलत्वान्मित्रं ताभ्यां श्रेष्ठं हि। तादृशं मित्रं त्यजता सुग्रीवेण तद्द्वयम् अर्थकामद्वयम् । परित्यक्तं तु परित्यक्तमेव । धर्मे तु न व्यवस्थितम्, धर्मोऽपि परित्यक्त इत्यर्थः ॥ ४७॥ तदिति । तत्तस्मात्।कार्यतत्त्वज्ञे ! कार्ये, धर्मार्थकामविलोपहेतुभूते मित्रपरित्यागलक्षणे कार्ये एवं प्रस्तुते सति यदुत्तरं कार्यमस्माभिः कार्यं कर्तव्यम् तत् उदाहर्तुम्

प्रयोजनम् ॥४३-४५॥ 'पानादर्थश्च' इत्यादिनोक्तमुपपादयति-धर्मलोप इत्यादिना । कृते उपकारविषये । अप्रतिकुर्वतः प्रत्युपकारमकुर्वतः । महान् धर्मलोपो भवेत् चकारात्कामलोपश्च ॥ ४६ ॥ उक्तमेवार्थं विशदयति-मित्रं हीति । सत्यधर्मपरायणं मित्रम् अर्थगुणश्रेष्ठम्, अत्र गुणशब्दः कामवाची, अर्थकामाभ्यां श्रेष्ठं हि । तादृशं मित्रं त्यजता सुग्रीवेण तद्द्वयम् अर्थकामद्वयन्तु परित्यक्तमेव । धर्मे तु न व्यवस्थितं धर्मोऽपि परित्यक्त इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ तत् तस्मात् । हे कार्यतत्त्वज्ञे ! कार्ये धर्मार्थकामविलोपहेतुभूते मित्रपरित्यागलक्षणे कार्ये एवं प्रस्तुते सति यदुत्तरं कार्य-

सा तस्य धर्मार्थसमाधियुक्तं निशम्य वाक्यं मधुरस्वभा-
वम् । तारा गतार्थं मनुजेन्द्रकार्यं विश्वासयुक्तं तमुवाच
भूयः॥४९॥ न कोपकालः क्षितिपालपुत्र न चातिकोपः
स्वजने विधेयः । त्वदर्थकामस्य जनस्य तस्य प्रमाद
मप्यर्हसि वीर सोढुम् ॥५०॥कोपं कथं नाम गुणप्रकृष्टः
कुमार कुर्यादपकृष्टसत्त्वे । कस्त्वद्विधः कोपवशं हि
गच्छेत्सत्त्वावरुद्धस्तपसः प्रसूतिः ॥५१॥ जानामि रोषं
हरिवीरबन्धोर्जानामि कार्यस्य च कालसङ्गम्। जानामि
कार्यं त्वयि यत्कृतं नस्तच्चापि जानामि यदत्र कार्यम्॥५२॥

वक्तुम् अर्हसि ॥ ४८ ॥ सेति । धर्मार्थयोः समाधिना संबन्धेन युक्तम् । गतार्थे प्रयोजनयुक्ते । नरेन्द्रकार्ये विषये विश्वासयुक्तम् ॥ ४९ ॥ न कोपकालः, सुग्रीवस्य कामार्तत्वादिति भावः । त्वदर्थकामस्य त्वत्प्रयोजनपरस्य । जनस्य सुग्रीवस्य ॥ ५० ॥ गुणप्रकृष्टः उत्कृष्टवीर्यगुणः । अपकृष्टसत्त्वे हीनबले । सत्त्वावरुद्धः व्यवसाययुक्तः । " द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु " इत्यमरः । तपसः शान्तिरूपस्य प्रसूतिः उत्पत्तिस्थानम् ॥ ५१ ॥ मद्रोषमेव जानासि नतु तद्धेतूनित्यत्राह--जानामीति । हरिवीरबन्धोः रामस्य । रोषं जानामि रोषममोघस्वरूपं जानामीत्यर्थः । कार्यस्य च कालसङ्गम् उद्योगरूप कार्यस्य कालविलम्बनं च जानामि । जानामि कार्यं त्वयि यत्कृतं नः यत् वालिवधरूपं कार्यं नः अस्माकं कृतम्, त्वयि विद्यमानं तदपि जानामि ।

मस्माभिः कार्यं कर्तव्यम् तदुदाहर्तुमर्हसीति योजना ॥ ४८ ॥ सेति । धर्मार्थसमाधि युक्तं धर्मार्थधैर्यसम्पादकमित्यर्थः । गतार्था अवगतप्रयोजना ॥ ४९ ॥ त्वदर्थ कामस्य त्वत्प्रयोजनपरस्य ॥ ५० ॥ अपकृष्टसत्त्वे सत्त्वगुणहीने, क्षुद्र इत्यर्थः । सत्त्वावरुद्धः रजस्तमसोरनुप्रवेशाय सत्त्वगुणेन निरुद्धः । तपसः प्रसूतिः उपशमरूपतपस उत्पत्तिस्थानम् ॥ टी०—सत्त्वगुणेन अवरुद्धः सत्त्वगुणप्रधान इति यावत् ॥ ५१ ॥ अस्मद्दोषमेव निवारयन्ती त्वं तद्धेतुं न जानासीत्यत आह—जानामीति । हरिवीरबन्धोः रामस्य । रोषं रोषस्वभावं जानामि । कार्यस्य उद्योगरूपकार्यस्य । कालसङ्गं कालविलम्बं च जानामि । यदत्र कार्यमस्मिन्नुपकारे अस्माभिर्यत्सीता-

तच्चापि जानामि यथाऽविषह्यं बलं नरश्रेष्ठ शरीरजस्य । जानामि यस्मिंश्च जनेऽवबद्धं कामेन सुग्रीवमसक्तमद्य ॥५३॥ न कामतन्त्रे तव बुद्धिरस्ति त्वं वै यथा मन्युवशं प्रपन्नः । न देशकालौ हि न चार्थधर्मावपेक्षते कामरतिर्मनुष्यः ॥ ५४ ॥ तं कामवृत्तं मम सन्निकृष्टं कामाभियोगाच्च निवृत्तलज्जम् । क्षमस्व तावत्परवीरहन्तस्त्वद्भ्रातरं वानरवंशनाथम् ॥ ५५ ॥ महर्षयो धर्मतपोऽभिकामाः कामानुकामाः प्रतिबद्धमोहाः । अयं प्रकृत्या चपलः कपिस्तु कथं न सज्जेत सुखेषु राजा ॥ ५६ ॥

यदत्र कार्यम् अस्मिन्नुपकारे अस्माभिर्यत्सीतान्वेषणादिकं कर्तव्यं तच्चापि जानामि ॥ ५२ ॥ तच्चेति । हे नरश्रेष्ठ ! शरीरजस्य कामस्य बलं यथा अविषह्यं तच्चापि जानामि । अद्य सुग्रीवं यस्मिन् जने कामेन असक्तम् अनवरतम् अवबद्धं जानामि । तं च स्त्रीजनं जानामीति योजना ॥ ५३ ॥ लक्ष्मणसंरम्भोपशमनाय स्वप्रागल्भ्येन लोकस्थितिं दर्शयति--न कामतन्त्रे इत्यादिना । त्वं यथा येन प्रकारेण । मन्युवशं प्रपन्नः तेन प्रकारेण । कामतन्त्रे रतिक्रीडादौ । तव बुद्धिर्नास्ति । कामतन्त्राभिज्ञश्चेत्तादृशं न द्विष्या इति भावः । किं कामतन्त्रप्रवणः किमपि न जानातीत्यत्राह--न देशकालाविति ॥ ५४ ॥ तमिति । मम सन्निकृष्टं समीपस्थम् । अत एव कामवृत्तं कामव्यापारमिति क्रमेण योजना॥५५॥ महर्षयोपि कामवशाः, किमुत पृथग्जन इत्याह--महर्षयः

ऽन्वेषणादिकं कर्तव्यं तच्चापि जानामि ॥ ५२ ॥ तच्चेति । हे नरश्रेष्ठ ! शरीरजस्य कामस्य बलं यथा अविषह्यं तच्चापि जानामि । अद्य सुग्रीवं यस्मिन् जने कामेन असक्तमनवरतमवबद्धं जानामि । तं स्त्रीजनं जानामीति योजना । कामेन असक्तं सुग्रीवम् अद्य यस्मिन् जने अवबद्धं जानामीति वा योजना ॥५३॥ लक्ष्मणसंरम्भोपशमार्थं स्वप्रागल्भ्येन सखेलोक्तिमाह--न कामतन्त्र इत्यादि । त्वं यथा येन प्रकारेण मन्युवशं प्रपन्नः तेन प्रकारेण ममैव कामतन्त्रे जलक्रीडादौ तव बुद्धिर्नास्ति । कामतन्त्राभिज्ञश्चेत्तादृशं न द्वेक्षीति भावः । कामतन्त्रप्रवणः किमपि न जानातीत्याह न देशकालाविति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ किञ्च विशेषतो राज्ञः कामासक्ति-

स०--कामवृत्तं स्वेच्छाचारिणम् । अत एव मम सन्निकृष्टं मच्छय्यासक्तम् त्वद्भ्रातरं सन्निस्वात् । एतादृशं सुग्रीवमुद्दिश्य क्षमस्व ॥ ५५ ॥

इत्येवमुक्त्वा वचनं महार्थं सा वानरी लक्ष्मणमप्रमेयम् । पुनः सखेलं मदविह्वलं च भर्तुर्हितं वाक्यमिदं बभाषे ॥ ५७ ॥ उद्योगस्तु चिराज्ञप्तः सुग्रीवेण नरोत्तम । कामस्यापि विधेयेन तवार्थप्रतिसाधने ॥ ५८ ॥ आगता हि महावीर्या हरयः कामरूपिणः । कोटीशतसहस्राणि नानानगनिवासिनः ॥५९॥ तदागच्छ महाबाहो चारित्रं रक्षितं त्वया । अच्छलं मित्रभावेन सतां दारावलोकनम् ॥६०॥ तारया चाभ्यनुज्ञातस्त्वरया चापि चोदितः । प्रविवेश महाबाहुरभ्यन्तरमरिन्दमः ॥ ६१ ॥ ततः सुग्रीवमासीनं काञ्चने परमासने । महार्हास्तरणोपेते ददर्शादित्यसन्निभम् ॥ ६२ ॥ दिव्याभरणचित्राङ्गं दिव्यरूपं यशस्विनम् । दिव्यमाल्याम्बरधरं महेन्द्रमिव दुर्जयम् ॥ ६३ ॥ दिव्याभरणमाल्याभिः प्रमदाभिः समावृतम् । संरब्धतररक्ताक्षो बभूवान्तकसन्निभः ॥ ६४ ॥

इति । धर्मतपसी अभिकामयन्त इति धर्मतपोभिकामाः । कामस्याभिलाषस्य अनु पश्चात् कामो येषां ते कामानुकामाः । प्रतिबद्धमोहाः नियतस्त्रीव्यामोहाः ॥ ५६ ॥ इतीति । सखेलं सलीलम् ॥ ५७–५९ ॥ रामानु०—इत्येवमिति । पुनः सखेलमितिसम्यक् ॥ ५७ ॥ चारित्रं रक्षितं त्वया । अन्तःपुरस्थ्यवलोकनमनुचितमिति बहिरेव तिष्ठता त्वया सदाचारः सम्यगनुष्ठित इत्यर्थः । शरणागतरक्षणाचारस्त्वयासम्यगनुष्ठित इति वा । अच्छलम् अदोषावहम् ॥६०॥ तारयेत्यादि श्लोकचतुष्टयमेकं वाक्यम् । समावृतं परिवृतम् । संरब्धतरः कुपिततरः । नाश्चर्यकारिणीत्यभिप्रायेणाह—महर्षय इति । काममनुसृत्य कामयन्त इति कामानुकामाः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ उद्योग इति । अर्थप्रतिसाधने कार्यसाधनविषये ॥५८॥५९ ॥ चारित्रं रक्षितम् । अन्तःपुरस्थ्यवलोकनमनुचितमिति अत्रैव तिष्ठता त्वया सदाचारो रक्षित इति भावः । अच्छलम् अदोषावहमित्यर्थः ॥ ६० ॥ तारया चेत्यादि श्लोकचतुष्टयमेकान्वयम् । प्रमदाभिस्समन्तत इति पाठः । अत्र प्रमदाभिः सममिति छेदः । प्रमदाभिस्समं सुग्रीवं ददर्श, ततस्संरब्धतररक्ताक्षो बभूवेति सम्बन्धः ।

रुमां तु वीरः परिरभ्य गाढं वरासनस्थो वरहेमवर्णः । ददर्श सौमित्रिमदीनसत्त्वं विशालनेत्रः सुविशालनेत्रम् ॥ ६५ ॥

इत्यार्षे० किष्किन्धाकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

तमप्रतिहतं क्रुद्धं प्रविष्टं पुरुषर्षभम् । सुग्रीवो लक्ष्मणं दृष्ट्वा बभूव व्यथितेन्द्रियः ॥ १ ॥ क्रुद्धं निःश्वसमानं तं प्रदीप्तमिव तेजसा । भ्रातुर्व्यसनसन्तप्तं दृष्ट्वा दशरथात्मजम् ॥ २ ॥ उत्पपात हरिश्रेष्ठो हित्वा सौवर्णमासनम् । महान्महेन्द्रस्य यथा स्वलंकृत इव ध्वजः ॥ ३ ॥ उत्पतन्तमनूत्पेतू रुमाप्रभृतयः स्त्रियः । सुग्रीवं गगने पूर्णचन्द्रं तारागणा इव ॥ ४ ॥ संरक्तनयनः श्रीमान् विचचाल कृताञ्जलिः । बभूवावस्थितस्तत्र कल्पवृक्षो महानिव ॥ ५ ॥ रुमाद्वितीयं सुग्रीवं नारीमध्यगतं स्थितम् । अब्रवील्लक्ष्मणः क्रुद्धः सतारं शशिनं यथा ॥ ६ ॥ सत्त्वाभिजनसम्पन्नः सानुक्रोशो जितेन्द्रियः । कृतज्ञः सत्यवादी च राजा लोके महीयते ॥ ७ ॥

अत एव रक्ताक्षश्च ॥ ६१–६५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

अथ सुग्रीवं प्रति रामसन्देशकथनं चतुस्त्रिंशे—तमप्रतिहतमित्यादि ॥ १ ॥ क्रुद्धमित्यादि । महेन्द्रस्य ध्वज इव उत्पपात । स्वलङ्कृत इत्युभयविशेषणम् ॥ २ ॥ ३ ॥ रामानु०—उत्पपातेति । महेन्द्रस्य ध्वजो यथा स्वलंकृतः तथा स्वलंकृतः हरिश्रेष्ठः सौवर्णमासनं हित्वा महाध्वज इवोत्पपातेति संबन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ उत्पतन्तमिति । अनूत्पेतुः पश्चादुत्पेतुः ॥ ४ ॥ रामानु०—उत्पतन्तमनूत्पेतुरिति सम्यक् ॥ ४ ॥ संरक्तनयनः, मदेनेति

प्रमदाभिररिन्दम इति पाठे—अरिन्दमः अरिषड्वर्गजेता ॥ ६१–६४ ॥ सुग्रीवस्य तदानीन्तनावस्थामाह—रुमामित्यादि ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

टीका—तमिति । लक्ष्मणस्तारया प्रसादितोपि क्रुद्धो वर्तते ममापराधेनेति सुग्रीवो व्यथितेन्द्रियो बभूव ॥ १–५ ॥ टी०—रुमाद्वितीयं सत्यपि स्त्रीसमूहे प्राधान्यादेवमुक्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

यस्तु राजा स्थितोऽधर्मे मित्राणामुपकारिणाम् । मिथ्या प्रतिज्ञां कुरुते को नृशंसतरस्ततः ॥ ८ ॥ शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं तु गवानृते । आत्मानं स्वजनं हन्ति पुरुषः पुरुषानृते ॥ ९ ॥ पूर्वं कृतार्थो मित्राणां न तत्प्रतिकरोति यः । कृतघ्नः सर्वभूतानां स वध्यः प्लवगेश्वर ॥ १० ॥ गीतोऽयं ब्रह्मणा श्लोकः सर्वलोकनमस्कृतः । दृष्ट्वा कृतघ्नं क्रुद्धेन तं निबोध प्लवङ्गम ॥ ११ ॥ ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १२ ॥ अनार्यस्त्वं कृतघ्नश्च मिथ्यावादी च वानर । पूर्वं कृतार्थो रामस्य न तत्प्रतिकरोषि यत् ॥ १३ ॥ ननु नाम कृतार्थेन त्वया रामस्य वानर । सीताया मार्गणे यत्नः कर्तव्यः कृतमिच्छता ॥ १४ ॥

शेषः ॥ ५–७ ॥ यस्त्विति । अधर्मे इति च्छेदः ॥ ८ ॥ शतमिति । पुरुषः अश्वानृते अश्वविषयानृते । शतं हन्ति, शताश्वहननदोषभाग् भवेदित्यर्थः । एवं गवानृते गोविषयानृते सहस्रं हन्ति सहस्रगोहननदोषभाग् भवेत् । पुरुषानृते आत्मानं स्वजनं हन्ति, आत्मस्वजनहननदोषभाग् भवेदित्यर्थः । महापुरुषरामविषयानृते तु सर्वहननदोषभाग् भवेदिति भावः ॥ ९ ॥ पूर्वमिति । तन्मित्रकार्यं न प्रतिकरोति पुनर्न करोति ॥ १० ॥ गीतोऽयमिति । ब्रह्मणा स्वायम्भुवमनुना ॥ ११ ॥ निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृत-

य इति । यस्तु राजा स्थितो धर्मे इत्यत्र अधर्मे इति छेदः ॥ ८ ॥ पुरुषः अश्वानृते अश्वविषयानृते शतं हन्ति शताश्वहननदोषभाग्भवेदित्यर्थः । एवं गवानृते गोविषयानृते सहस्रं हन्ति, सहस्रगोहननदोषभाग्भवेत् । पुरुषानृते आत्मानं स्वजनं हन्ति आत्मस्वजनहनन दोषभाग्भवेदित्यर्थः । महापुरुषरामविषयानृते तु सर्वहननदोषभाग्भवेदिति भावः ॥ ९ ॥ अनृतवादिनो दोषमभिधाय कृतघ्नस्य दोषमाह—पूर्वमिति ॥ १० ॥ उक्तार्थे सम्मतिमाह—गीत इति । अयं श्लोकः कृतघ्नं दृष्ट्वा ब्रह्मणा गीतः तं निबोधेत्यन्वयः । नमस्कृतः आदृतः इत्यर्थः ॥ ११–१३ ॥ कर्तव्यं प्रत्युपकारमाह—नन्विति । कृत

स त्वं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तो मिथ्याप्रतिश्रवः । न त्वां रामो विजानीते सर्पं मण्डूकराविणम् ॥ १५ ॥ महाभागेन रामेण पापः करुणवेदिना । हरीणां प्रापितो राज्यं त्वं दुरात्मा महात्मना ॥ १६ ॥ कृतं चेन्नाभिजानीषे रामस्याक्लिष्टकर्मणः । सद्यस्त्वं निशितैर्बाणैर्हतो द्रक्ष्यसि वालिनम् ॥ १७ ॥ न च संकुचितः पन्था येन वाली हतो गतः । समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः ॥ १८ ॥ न नूनमिक्ष्वाकुवरस्य कार्मुकच्युतान् शरान् पश्यसि वज्रसन्निभान् । ततः सुखं नाम निषेवसे सुखी न रामकार्यं मनसाऽप्यवेक्षसे ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

मिच्छता उपकारं स्मरता ॥ १४ ॥ स त्वामिति । मण्डूकराविणं मण्डूकग्रहणार्थं मण्डूकवद्रौति तमिव वञ्चकं त्वां न जानातीत्यर्थः ॥ १५-१८ ॥ रामस्य सन्दिष्टं वाक्यमभिधाय प्रकृतकार्योचितं स्ववाक्यमाह—न नूनमिति । इक्ष्वाकुवरस्य कार्मुकच्युतान् बाणान् वज्रसन्निभान् । न पश्यसि नाद्राक्षीः नूनम् । ततो नाम तस्मात् खलु । सुखं निषेवसे, सुखी सन् रामकार्यं मनसापि नावेक्षस इति योजना ॥ १९ ॥ रामानु०-नूनं त्वामिति । न नूनमिति वा पाठः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

मिच्छता उपकारं स्मरता ॥ १४ ॥ सर्पं मण्डूकराविणं मण्डूकग्रहणार्थं सर्पो मण्डूकवद्रौति तमिव वञ्चकं त्वां नाज्ञासीदित्यर्थः ॥ १५-१८ ॥ रामसन्दिष्टं वाक्यमभिधाय प्रकृतकार्योचितं स्ववाक्यमाह—न नूनमिति । इक्ष्वाकुवरस्य कार्मुकात् च्युतान् बाणान् वज्रसन्निभान् न पश्यसि, नाद्राक्षीः नूनम्, ततो नाम तस्मात् खलु सुखं निषेवसे सुखी सन् रामकार्यं मनसापि नावेक्षस इति योजना ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

तथा ब्रुवाणं सौमित्रिं प्रदीप्तमिव तेजसा । अब्रवील्लक्ष्मणं तारा ताराधिपनिभानना ॥ १ ॥ नैवं लक्ष्मण वक्तव्यो नायं परुषमर्हति । हरीणामीश्वरः श्रोतुं तव वक्त्राद् विशेषतः ॥ २ ॥ नैवाकृतज्ञः सुग्रीवो न शठो नापि दारुणः । नैवानृतकथो वीर न जिह्मश्च कपीश्वरः ॥ ३ ॥ उपकारं कृतं वीरो नाप्ययं विस्मृतः कपिः । रामेण वीर सुग्रीवो यदन्यैर्दुष्करं रणे ॥ ४ ॥ रामप्रसादात्कीर्तिं च कपिराज्यं च शाश्वतम् । प्राप्तवानिह सुग्रीवो रुमां मां च परन्तप ॥ ५ ॥ सुदुःखं शयितः पूर्वं प्राप्येदं सुखमुत्तमम् । प्राप्तकालं न जानीते विश्वामित्रो यथा मुनिः ॥ ६ ॥ घृताच्यां किल संसक्तो दश वर्षाणि लक्ष्मण । अहोऽमन्यत धर्मात्मा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ ७ ॥ स हि प्राप्तं न जानीते कालं कालविदां वरः । विश्वामित्रो महातेजाः किं पुनर्यः पृथग्जनः ॥ ८ ॥

अथ पुनस्तारया लक्ष्मणसान्त्वनं पञ्चत्रिंशे—तथा ब्रुवाणमित्यादि ॥ १ ॥ वक्तव्यः, परुषमिति शेषः ॥ २ ॥ जिह्मः कुटिलः ॥ ३ ॥ विस्मृत इति कर्तरि निष्ठा । अन्यैर्दुष्करं तम् उपकारं न विस्मृत इति योजना ॥ ४–६ ॥ विश्वामित्रो घृताच्यामासक्तो दश वर्षाणि अहोऽमन्यत दिनममन्यत । घृताचीशब्देन अत्र मेनकैवोच्यते । मेनकासङ्गस्य बालकाण्डेऽभिधानात् ॥ ७ ॥

रामानु०—अत्र घृताचीशब्दो मेनकाया नामान्तरम् । 'तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः' इत्यादिना, 'तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्च पञ्च च राघव' इत्यन्तेन विश्वामित्रस्य मेनकायां

॥१–३॥ **टीका**—उपकारमिति । अत्र यच्छब्दस्य उक्तार्थमात्रपरामर्शित्वान्नपुंसकत्वमविरुद्धम् ॥४–६॥ घृताच्यामिति । अत्र घृताचीशब्दो मेनकाया नामान्तरम् । अहः एकदिनम् । अमन्यत, विषयासक्त्येति भावः ॥ ७ ॥ स हीति । पृथग्जनः प्राकृतः तुच्छ इत्यर्थः ॥ ८ ॥

स०—कृतमुपकारं जानातीति कृतज्ञः स न भवतीत्यकृतज्ञः, तादृशो नैव । शठः गूढद्वेषी । अनृतकथः मृषावादी । जिह्मः कुटिलः ॥ ३ ॥ यत् यस्मात् अन्यैर्दुष्करं रामेण कृतम् उपकारमुद्दिश्य अयं वीरः सुग्रीवः विस्मृतः । भावे क्तः । विगतं स्मृतं यस्य स तथा विस्मरणवानिति यावत्, नापि नैव भवतीत्यर्थः । अतोपि न कृतघ्न इत्यर्थः ॥ ४ ॥

देहधर्मं गतस्यास्य परिश्रान्तस्य लक्ष्मण । अवितृप्तस्य कामेषु कामं क्षन्तुमिहार्हसि ॥ ९ ॥ न च रोषवशं तात गन्तुमर्हसि लक्ष्मण । निश्चयार्थमविज्ञाय सहसा प्राकृतो यथा ॥ १० ॥ सत्त्वयुक्ता हि पुरुषास्त्वद्विधाः पुरुषर्षभ । अविमृश्य न रोषस्य सहसा यान्ति वश्यताम् ॥ ११ ॥ प्रसादये त्वां धर्मज्ञ सुग्रीवार्थे समाहिता । महान् रोष समुत्पन्नः संरम्भस्त्यज्यतामयम् ॥ १२ ॥ रुमां मां कपि राज्यं च धनधान्यवसूनि च । रामप्रियार्थं सुग्रीवस्त्यजेदिति मतिर्मम ॥ १३ ॥ समानेष्यति सुग्रीवः सीतया सह राघवम् । शशाङ्कमिव रोहिण्या निहत्वा रावणं रणे ॥ १४ ॥ शतकोटिसहस्राणि लङ्कायां किल राक्षसाः । अयुतानि च षट्त्रिंशत्सहस्राणि शतानि च ॥ १५ ॥ अहत्वा तांश्च दुर्धर्षान् राक्षसान् कामरूपिणः । न शक्यो रावणो हन्तुं येन सा मैथिली हृता ॥ १६ ॥ ते न शक्या रणे हन्तुमसहायेन लक्ष्मण । रावणः क्रूरकर्मा च सुग्रीवेण विशेषतः ॥ १७ ॥

दशवर्षासक्तेर्बालकाण्डेऽभिहितत्वात् ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥ देहेति । देहधर्मं गतस्य शरीरस्वभावं प्राप्तस्य । कामं कामवर्तनम् ॥ ९ ॥ अपराधमङ्गीकृत्य सान्त्वयित्वा इदानीं विचार्यमाणे अपराध एव नास्तीत्याह—न चेति । निश्चयार्थं निश्चयरूपमर्थम्, । सुग्रीवाभिप्रायमिति यावत् ॥ १० ॥ ११ ॥ संरम्भः अभिनिवेशः ॥ १२ ॥ धनधान्येत्यत्र धनशब्दो हस्तिरथाश्वादिपरः । वसुशब्दो रत्नपरः ॥ १३ ॥ समानेष्यतीति । समानेष्याति घटयिष्यति । निहत्वेत्यत्र ल्यबभाव आर्षः ॥ १४–१६ ॥ ते न शक्या इति च्छेदः ।

देहेति । देहधर्मं गतस्य शरीरस्वभावं प्राप्तस्य । कामं कामवर्तनम् ॥ ९ ॥ अपराधमङ्गीकृत्य सान्त्वयित्वा इदानीं विचार्यमाणेऽपराध एव नास्तीत्याह—न चेति । निश्चयार्थं निश्चयरूपमर्थम्, सुग्रीवाभिप्रायमिति यावत् ॥ १० ॥ अविमृश्य अविचार्य ॥ ११ ॥ संरम्भः सम्भ्रमः ॥ १२–१४ ॥ अधुनैव रावणः किं न हन्यत इत्यत आह—शतकोटीत्यादि । किलेति वार्तायाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ तेनेति । अत्र नकारोऽनुषज्यते तेन

एवमाख्यातवान् वाली स ह्यभिज्ञो हरीश्वरः । आगमस्तु न मे व्यक्तः श्रवात्तस्माद् ब्रवीम्यहम् ॥ १८॥ त्वत्सहाय निमित्तं वै प्रेषिता हरिपुङ्गवाः । आनेतुं वानरान् युद्धे सुबहून् हरियूथपान् ॥ १९ ॥ तांश्च प्रतीक्षमाणोऽयं विक्रान्तान् सुमहाबलान् । राघवस्यार्थसिद्ध्यर्थं न निर्याति हरीश्वरः॥ २० ॥ कृताऽत्र संस्था सौमित्रे सुग्रीवेण यथा पुरा । अद्य तैर्वानरैः सर्वैरागन्तव्यं महाबलैः २१

ते राक्षसाः हन्तुं न शक्याः । रावणो विशेषेणासहायेन सुग्रीवेण हन्तुं न शक्यः ॥ १७ ॥ तर्हि रावणवृत्तान्तः सर्वोऽप्याख्यायतामित्यत्राह—एवमिति । आगमः स्वयमवगमः । श्रवात् श्रवणात् । अत्र सुग्रीवेण युद्धाय निर्गम काले तारया अङ्गदोक्तरामसुग्रीवसख्यकरणे अभिहिते एतादृशो रावणः, सुग्रीवो दुर्बलः, तं कथं रामोऽवलम्बत इति वालिनोक्तमिति ज्ञेयम्॥ १८—२०॥ रामानु०—श्रवात्तस्माद्ब्रवीम्यहमिति पाठः ॥ १८ ॥ कृतेति । अत्र सीतान्वेषणकार्य विषये । सुग्रीवेण पुरा त्वदागमनात्पूर्वमेव । संस्था व्यवस्था, त्रिपञ्चरात्रादूर्ध्वं नागन्तव्यमित्येवंरूपा । यथा येन प्रकारेण कृता तथा अद्य अस्मिन् दिने ।

राक्षसवधेन विना रावणवधस्याशक्यत्वेन असहायेन सहायरहितेन सुग्रीवेण क्रूर कर्मा रावणो विशेषतो रणे हन्तुं न शक्यश्च, न शक्य एवेति योजना ॥ १७ ॥ एवमाख्यातवानिति । ननु सहायरहितेन सुग्रीवेण रावणो हन्तुं न शक्य इति पूर्वोक्तं रावणबलादिकं च । तारायै वाली कदाऽब्रवीदिति चेत् तारामुखेनाङ्गदोक्तरामसुग्रीव सख्यकरणवृत्तान्तश्रवणानन्तरमतिबलपराक्रमरावणनिरसनविषये मां विहाय दुर्बलं सुग्रीवं रामः कथमवलम्बत इति तारायाः प्रत्युत्तरत्वेनोक्तवानित्यवगम्यते ॥ टी०—पूर्वं सुग्रीवो रावणं हत्वा सीतां समानेष्यतीत्युक्तम् इदानीमसमर्थो रावणहनन इति तयैवोच्यते, एतत्पूर्वोत्तर विरुद्धमित्यत आह—आगम इति । आगमः सीता प्राप्तिलक्षणकार्यागमः, सुग्रीवेण भविष्यतीति न व्यक्तः न स्फुटः, तर्हि रावणहनने सुग्रीवो निमित्तमिति कथं ब्रवीषीत्यत आह—शापादिति । तस्य रावणस्य कर्मप्राप्त शापात् कपिभिस्सहायैः रावणो नङ्क्ष्यतीति नन्दिकेश्वरशापादित्यर्थः । शापात्तस्य ब्रवीम्यहम इत्यस्य व्याख्यातुः पाठः ॥ १८—२०॥ कृतेति । हे सौमित्रे ! अत्र सीतान्वेषणकार्यविषये । सुग्रीवेण पुरा त्वदागमनात्पूर्वमेव । संस्था व्यवस्था त्रिपञ्चरात्रादर्वागागन्तव्यमित्येवंरूपा यथा येन प्रकारेण कृता तथा अद्य अस्मिन् दिने तैर्महाबलैरागन्तव्यमिति योजना॥ २१॥ २२॥

ऋक्षकोटिसहस्राणि गोलाङ्गूलशतानि च । अद्य त्वा मुपयास्यन्ति जहि कोपमरिन्दम । कोट्योऽनेकास्तु काकुत्स्थ कपीनां दीप्ततेजसाम् ॥ २२ ॥ तव हि मुख मिदं निरीक्ष्य कोपात् क्षतजनिभे नयने निरीक्षमाणाः । हरिवरवनिता न यान्ति शान्तिं प्रथमभयस्य हि शङ्किताः स्म सर्वाः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

इत्युक्तस्तारया वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् ।
मृदुस्वभावः सौमित्रिः प्रतिजग्राह तद्वचः ॥ १ ॥
तस्मिन् प्रतिगृहीते तु वाक्ये हरिगणेश्वरः ।
लक्ष्मणात्सुमहत्त्रासं वस्त्रं क्लिन्नमिवात्यजत् ॥ २ ॥

तैरागन्तव्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तव हीति । हिशब्दः पादपूरणे । सर्वाः हरिवरवनिताः तवेदं मुखं निरीक्ष्य प्रथम भयस्य शङ्किताः वालिवधजनितभयशङ्किताः सत्यः । रोषाद्धेतोः । क्षतजसमे नयने निरीक्षमाणाः शान्तिं न यान्ति हि न यान्त्येव । प्रथमभयस्य शङ्किता इति कर्मणि षष्ठी । "न लोकाव्यय०—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधेपि तत्प्रयोग आर्षः ॥२३॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण•मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशःसर्गः॥३५॥

अथ लक्ष्मणसुग्रीवसौहृदभाषणं षट्त्रिंशे—इत्युक्त इत्यादि ॥ १ ॥ तस्मिन्निति । सुमहत्त्रासमिति "आन्महतः०" इत्याकाराभाव आर्षः । क्लिन्नम्

तवेति । हरिवरवनिताः तवेदं मुखं निरीक्ष्य प्रथमभयस्य शङ्किताः वालिवधजनितभयशङ्किताः सत्यः रोषाद्धेतोः क्षतजसमे नयने निरीक्षमाणाः शान्तिं न यान्ति हि न यान्त्येव । प्रथमभयस्येति कर्मणि षष्ठी ॥२३॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५॥
॥ १ ॥ तस्मिन्निति । स्नानानन्तरं क्लिन्नमार्द्रं वस्त्रमिव ॥ २ ॥

स०—धर्मसंहिते प्रश्रितं वचः अवाक्यं यथा भवति तथा प्रतिजग्राह, प्रत्युत्तरं नोक्तवानिति यावत् । इति वाक्यम् उक्तः श्रावित इति वा ॥ १ ॥ सुमहात्रासम् अतिमहाभयम् । सुमहत्त्रासमितिपाठे—सुमहदिति व्यस्तं सद्वस्त्रपदेनान्वेति ॥ २ ॥

ततः कण्ठगतं माल्यं चित्रं बहुगुणं महत् । चिच्छेद विमदश्चासीत्सुग्रीवो वानरेश्वरः॥ ३ ॥स लक्ष्मणं भीमबलं सर्ववानरसत्तमः। अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवः संप्रहर्षयन् ॥ ४ ॥ प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् । रामप्रसादात्सौमित्रे पुनः प्राप्तमिदं मया ॥ ५ ॥ कः शक्तस्तस्य देवस्य ख्यातस्य स्वेन कर्मणा । तादृशं विक्रमं वीर प्रतिकर्तुमरिन्दम ॥ ६ ॥ सीतां प्राप्स्यति धर्मात्मा वधिष्यति च रावणम् । सहायमात्रेण मया राघवः स्वेन तेजसा ॥ ७ ॥ सहायकृत्यं किं तस्य येन सप्त महाद्रुमाः । शैलश्च वसुधा चैव बाणेनैकेन दारिताः ॥ ८ ॥ धनुर्विस्फारयाणस्य यस्य शब्देन लक्ष्मण । सशैला कम्पिता भूमिः सहायैस्तस्य किन्नु वै ॥ ९ ॥ अनुयात्रां नरेन्द्रस्य करिष्येऽहं नरर्षभ । गच्छतो रावणं हन्तुं वैरिणं सपुरःसरम् ॥ १० ॥ यदि किंचिदतिक्रान्तं विश्वासात् प्रणयेन वा । प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥ ११ ॥

आर्द्रम् ॥ २ ॥रामानु०-सुमहत् सुमहान्तम् ॥ २ ॥ तत इति । बहुगुणं बहुविधभोगप्रदम् । महत् दिव्यम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रनष्टेति । इदं पूर्वोक्तं सर्वम् ॥ ५ ॥ क इति । तादृशं विक्रमं प्रतिकर्तुम्, तादृशस्य विक्रमस्य प्रतिकर्तुमित्यर्थः ॥६॥ सीतामिति । सहायमात्रेण मयेत्युपलक्षणे तृतीया । स्वयमेवार्थसाधकः अहं तु तस्य परिकरमात्रमिति भावः ॥ ७-१० ॥ यदीति ।

बहुगुणं बहुविधभोगप्रदम् । महत् दिव्यम् । चिच्छेद तत्याज, विनयेनेति भावः ॥ ३-५ ॥ क इति । कः शक्तः को दक्षः ॥ ६ ॥ सहायमात्रेण मयेति उपलक्षणे तृतीया । स्वयमेवार्थसाधकः अहं तु तस्य परिकरमात्रमिति भावः ॥ ७-९ ॥ अन्विति । नरेन्द्रस्य रामस्य । अनु अनुसृत्य यात्रां करिष्ये ॥ १० ॥ अतिक्रान्तम् अतिक्रमणम् । विश्वासात् आश्रितमपराधिनमपि न बाधत इति ज्ञानादित्यर्थः ।

इति तस्य ब्रुवाणस्य सुग्रीवस्य महात्मनः । अभव लक्ष्मणः प्रीतः प्रेम्णा चैवमुवाच ह ॥ १२ ॥ सर्वथा हि मम भ्राता सनाथो वानरेश्वर । त्वया नाथेन सुग्रीव प्रश्रितेन विशेषतः ॥ १३ ॥ यस्ते प्रभावः सुग्रीव यच्च ते शौचमार्जवम् । अर्हस्त्वं कपिराज्यस्य श्रियं भोक्तुमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥ सहायेन च सुग्रीव त्वया रामः प्रतापवान् । वधिष्यति रणे शत्रूनचिरान्नात्र संशयः ॥ १५ ॥ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः । उपपन्नं च युक्तं च सुग्रीव तव भाषितम् ॥ १६ ॥ दोषज्ञः सति सामर्थ्ये कोऽन्यो भाषितुमर्हति । वर्जयित्वा मम ज्येष्ठं त्वां च वानरसत्तम ॥ १७ ॥ सदृशश्चासि रामस्य विक्रमेण बलेन च । सहायो दैवतैर्दत्तश्चिराय हरिपुङ्गव ॥ १८ ॥ किंतु शीघ्रमितो वीर निष्क्राम त्वं मया सह । सान्त्वय स्ववयस्यं त्वं भार्याहरणकर्शितम् ॥ १९ ॥

अतिक्रान्तम् अतिक्रमणम् । क्षमितव्यं क्षन्तव्यम् ॥ ११ ॥ तनि०—इदं कृतापराधस्येति पूर्वोपदिष्टार्थस्यानुष्ठानम् । किंचिदिति अधिकातिक्रमणस्य प्रसादनेनानिवर्त्यत्वम्, यदीति स्वल्पस्याप्यसंभावना च द्योत्यते । विश्वासादिति बुद्धिपूर्वापराधव्यावृत्तिः । प्रणयेनेति अतिक्रमस्याभासत्वम् । प्रेष्यस्येति बुद्धिपूर्वकवास्तवापराधेपि क्षन्तव्यमिति व्यञ्जितम् । क्षमितव्यमित्युक्तया अक्षमणे प्रत्यवायोपि व्यञ्जितः । न कश्चिन्नापराध्यतीति विश्वासप्रणयपात्रभूतस्य स्वल्पापराधत्वे अयमपराधः सर्वत्र वर्जनीय इति भावः ॥ ११ ॥ १२—१५ ॥ उपपन्नम् अर्हम् । युक्तं युक्तियुक्तम् ॥ १६ ॥ दोषज्ञः स्वदोषज्ञः । लोके हि समर्थः पुरुषः स्वदोषमपह्नुते नतु प्रकाशयति, न तथा त्वामिति भावः ॥१७—१९॥

प्रेष्यस्य परिचारकस्य क्षमितव्यम् । तत्र हेतुमाह कश्चिदिति । कश्चिदपि नापराध्यतीति न, परिचारकेषु मध्ये सर्वोऽप्यपराधी, तस्मात्क्षन्तव्यमिति भावः ॥ ११-१३ ॥ यस्ते प्रभावस्सुग्रीव यच्च ते शौचमार्जवम् इत्यत्र तेनेत्यध्याहार्यः ॥ १४ ॥ १५ ॥ धर्मज्ञस्येति । उपपन्नमर्हम् । युक्तं युक्तियुक्तम् ॥ १६ ॥ दोषज्ञः

यच्च शोकाभिभूतस्य श्रुत्वा रामस्य भाषितम् ।
मया त्वं परुषाण्युक्तस्तच्च त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २० ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

स्वोक्तपरुषवाक्यानां रामोक्तत्वशङ्का मा भूदिति स्वेनैवोक्तत्वमुपपादयन् स्वापराधं शमयति-यच्चेति । भाषितं सीतोद्देशेन श्रवणासह्यं विलापम् ॥२०॥
तनि०—शोकाभिभूतस्येत्यनेन रामः स्वभावतः परुषभाषणं न वक्तीति व्यज्यते । "उच्यमानोपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते" इति प्रसिद्धेरिति भावः । तादृशस्य रामस्य भाषणं श्रुत्वा मया त्वमुक्त इत्यनेन उक्तानुवादस्यादोषत्वं व्यञ्जितम् । तच्चेति । सूचनस्यापि यद्भवेदित्यनुवादितप्रयुक्तमित्यर्थः । अत्रेदं वेदितव्यम्—कार्याभिसन्धि सद्भावे जाग्रति स्वामिनः श्रीरामस्य सान्निधिं प्रति गन्तव्यत्वरां विस्मृत्य भोगप्रसङ्गसङ्गेनानन्यपरत्वात्समयातिलङ्घनापराधं कृतवति महाराजे लक्ष्मणक्रोधवेगं निरीक्ष्य मित्रश्रेष्ठेन हनुमता "कृतापराधस्य हि ते नान्यं पश्याम्यहं क्षमम् । अन्तरेणाञ्जलिं बद्ध्वा लक्ष्मणस्य प्रसादनात् ॥" इति महाराजाय हितोपदेशे कृते सति महाराजोपि बुद्ध्वा "यदि किंचिदतिक्रान्तं विश्वासात्प्रणयेन वा । प्रेष्यस्य क्षमितव्यं मे न कश्चिन्नापराध्यति ॥" इति कथनेन भगवद्विषये कृतापराधेनापि भागवतक्षमापणे कृते सति तन्मुखेन भगवानपराधान् क्षमयते । ततो भगवदपचाररहितः सन् तत्कैङ्कर्ये योग्यो भवतीत्येनमर्थं विशदीचकार । तदनन्तरम् "यच्च शोकाभिभूतस्य क्रोधाद्रामस्य भाषितम् । मया त्वं परुषाण्युक्तस्तच्च त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥" इति लक्ष्मणस्तावदात्मीय परुषवाक्यानां शोकविवशरामक्रोधमवेक्ष्य तदनुरूपाणि वाक्यान्युक्तानीति सोपाधिकत्वमुपपाद्य सोपाधिकस्वापराधनिवृत्तये सुमित्रात्मजः सुग्रीवं प्रसादयन् सापराधेषु श्रीवैष्णवेषु पश्चात्तापेन कृतप्रायश्चित्तेष्वपराधान्निवृत्तेषु च सत्सु सापराधत्वदशायां स्वाचरितानामपचाराणां व्युदासार्थं ते प्रसादनीया इति शास्त्रार्थप्रकटनं कृतवानिति भावः ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

विद्वान् । "विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः" इत्यमरः ॥ १७–१९ ॥ स्वोक्तपरुषवाक्यानां रामोक्तत्वशङ्का मा भूदिति स्वेनैवोक्तमुपपादयन् स्वापराधं शमयति–यच्चेति । रामस्य भाषितं सीतोद्देशन श्रवणासह्यविलापम् ॥ २० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां षट्त्रिंशः सर्गः ॥३६॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना । हनुमन्तं स्थितं पार्श्वे सचिवं त्विदमब्रवीत् ॥ १ ॥ महेन्द्रहिमवद्विन्ध्य कैलासशिखरेषु च । मन्दरे पाण्डुशिखरे पञ्चशैलेषु ये स्थिताः ॥ २ ॥ तरुणादित्यवर्णेषु भ्राजमानेषु सर्वतः । पर्वतेषु समुद्रान्ते पश्चिमायां तु ये दिशि ॥ ३ ॥ आदित्य भवने चैव गिरौ सन्ध्याभ्रसन्निभे । पद्मतालवनं भीमं संश्रिता हरिपुङ्गवाः ॥ ४ ॥ अञ्जनाम्बुदसंकाशाः कुञ्जर प्रतिमौजसः । अञ्जने पर्वते चैव ये वसन्ति प्लवङ्गमाः ॥ ५ ॥ मनःशिलागुहावासा वानराः कनकप्रभाः । मेरुपार्श्वगताश्चैव ये धूम्रगिरिसंश्रिताः ॥ ६ ॥ तरुणादित्य वर्णाश्च पर्वते च महारुणे । पिबन्तो मधु मैरेयं भीम वेगाः प्लवङ्गमाः ॥ ७ ॥ वनेषु च सुरम्येषु सुगन्धिषु महत्सु च । तापसानां च रम्येषु वनान्तेषु समन्ततः ॥ ८ ॥ तांस्तान् समानय क्षिप्रं पृथिव्यां सर्ववानरान् । सामदानादिभिः कल्पैराशु प्रेषय वानरान् ॥ ९ ॥

अथ सर्ववानरसमानयनं सप्तत्रिंशे—एवमित्यादि ॥ १ ॥ महेन्द्रादय एव पञ्च शैलाः ॥ २ ॥ तरुणेति । पश्चिमायां दिशि ये स्थिताः तेषु ये वानराः स्थिता इति योजना । अस्तगिरिपर्यन्तपर्वतेष्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ आदित्यभवने उदय गिरौ । पद्माः चन्दनविशेषाः ॥ ४ ॥ ५ ॥ मनःशिलागुहावासा मनःशिला मयगुहावासाः । महारुणे महारुणाख्ये । यत्र यच्छब्दो नास्ति तत्राध्या हर्तव्यः ॥ ६–८ ॥ रामानु०—मनःशिलागुहावासाः इति सम्यक् ॥ ६ ॥ सामेति ।

॥ १ ॥ महेन्द्रेति । पञ्चशैलेषु परिगणितमहेन्द्रादिमन्दरान्तेषु । अस्तमयपर्वतं परितः सौवर्णाः षष्टिसहस्राणि गिरयस्सन्ति तेषु ॥ २ ॥ ३ ॥ आदित्यभवन इति । आदित्योऽस्मिन् भवति प्रादुर्भवतीत्यादित्यभवनम् उदयाद्रिः । ये स्थिता इति सम्बन्धः । पद्मतालेति । पद्मः चन्दनवृक्षविशेषः । पलाशाख्यो वृक्षो वा ॥ ४–१० ॥

प्रेषिताः प्रथमं ये च मया दूता महाजवाः । त्वरणार्थं तु भूयस्त्वं हरीन्संप्रेषयापरान् ॥ १० ॥ ये प्रसक्ताश्च कामेषु दीर्घसूत्राश्च वानराः । इहानयस्व तान् सर्वान् शीघ्रं तु मम शासनात् ॥ ११ ॥ अहोभिर्दशभिर्ये हि नागच्छन्ति ममाज्ञया । हन्तव्यास्ते दुरात्मानो राजशासनदूषकाः ॥ १२ ॥ शतान्यथ सहस्राणां कोटयश्च मम शासनात् । प्रयान्तु कपिसिंहानां दिशो मम मते स्थिताः ॥ १३ ॥ मेघपर्वतसंकाशाश्छादयन्त इवाम्बरम् । घोररूपाः कपिश्रेष्ठा यान्तु मच्छासनादितः ॥ १४ ॥ ते गतिज्ञा गतिं गत्वा पृथिव्यां सर्ववानराः । आनयन्तु हरीन् सर्वांस्त्वरिताः शासनान्मम ॥ १५ ॥ तस्य वानरराजस्य श्रुत्वा वायुसुतो वचः । दिक्षु सर्वासु विक्रान्तान् प्रेषयामास वानरान् ॥ १६ ॥ ते पदं विष्णुविक्रान्तं पतत्रिज्योतिरध्वगाः । प्रयाताः प्रहिता राज्ञा हरयस्तत्क्षणेन वै ॥ १७ ॥

कल्पैः उपायैः । समानय तदर्थं प्रेषय ॥ ९ ॥ प्रेषिता इति । प्रेषितदूतत्वरणार्थोक्तिः स्वस्य प्रकृतकार्ये पूर्वमेव सावधानतां लक्ष्मणाय द्योतयितुम् ॥ १० ॥ ये इति । दीर्घसूत्राः चिरक्रियाः उद्योगं कुर्वाणा इव कालयापका इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ रामानु०-अहोभिरिति हेतौ तृतीया ॥ १२ ॥ शतानीति । बहुसङ्ख्याभिधानं लक्ष्मणाय वानरासङ्ख्येयत्वद्योतनार्थम् ॥ १३ ॥ रामानु०-आनेतृबहुसंख्याभिधानमानेतव्यानामसंख्यातत्वं लक्ष्मणाय द्योतयितुम् ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ त इति । गम्यत इति गतिः वासस्थानम् । पृथिव्यां सर्वान् हरीन् आनयन्तु इति संबन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ ते पदमिति । पतत्रिज्योतिरध्वगाः पक्षिनक्षत्रमार्गगाः सन्तः । विष्णुविक्रान्तं पदम् आकाशं प्रयाताः ॥ १७–१९ ॥

दीर्घसूत्राः चिरक्रियाः । उद्योगं कुर्वाणा इव कालयापका इत्यर्थः ॥ ११–१४ ॥ ते इति । गतिं गम्यत इति गतिः निलयं, पृथिव्यां सर्वान् हरीनानयन्त्विति सम्बन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ हरयः पतत्रिज्योतिरध्वगाः पक्षिनक्षत्रमार्गगाः । विष्णु

ते समुद्रेषु गिरिषु वनेषु च सरस्सु च । वानरा वानरान् सर्वान् रामहेतोरचोदयन् ॥ १८ ॥ मृत्युकालोपमस्याज्ञां राजराजस्य वानराः । सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभय दर्शिनः ॥ १९ ॥ ततस्तेऽञ्जनसंकाशा गिरेस्तस्मान्महा जवाः । तिस्रः कोटयः प्लवङ्गानां निर्ययुर्यत्र राघवः ॥ २० ॥ अस्तं गच्छति यत्रार्कस्तस्मिन् गिरिवरे स्थिताः । तप्तहेममहाभासस्तस्मात्कोटयो दश च्युताः ॥ २१ ॥ कैलासशिखरेभ्यश्च सिंहकेसरवर्चसाम् । ततः कोटिसहस्राणि वानराणामुपागमन् ॥ २२ ॥ फलमूलेन जीवन्तो हिमवन्तमुपाश्रिताः । तेषां कोटिसहस्राणां सहस्रं समवर्तत ॥ २३ ॥ अङ्गारकसमानानां भीमानां भीमकर्मणाम् । विन्ध्याद् वानरकोटीनां सहस्राण्यपतन् द्रुतम् ॥ २४ ॥ क्षीरोदवेलानिलयास्तमालवनवासिनः । नारिकेलाशनाश्चैव तेषां संख्या न विद्यते ॥ २५ ॥ वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महाजवा । आगच्छद् वानरी सेना पिबन्तीव दिवाकरम् ॥ २६ ॥ ये तु त्वर यितुं याता वानराः सर्ववानरान् । ते वीरा हिमवच्छैलं ददृशुस्तं महाद्रुमम् ॥ २७ ॥

रामानु०—सुग्रीवस्याययुः श्रुत्वा सुग्रीवभयदर्शिनः इति पाठः ॥ १९ ॥ तत इति । यत्र येन हेतुना राघवो वर्तते ततः तस्माद्धेतोः । तस्मात् गिरेः अञ्जनगिरेः निर्ययुः ॥ २०–२४ ॥ क्षीरोदेति । अत्रापतन् द्रुतमित्यनुषज्यते । सङ्ख्या न विद्यत इति । उत्तरत्र संख्याकीर्तनं प्रधानाभिप्रायेण ॥ २५ ॥ २६ ॥ रामानु०—वनेभ्यो गह्वरेभ्यश्च सरिद्भ्यश्च महाजवेति पाठः ॥ २६ ॥ ये त्विति । तुशब्दो

विक्रान्तं पदमाकाशम् तत्क्षणेन प्रयाता इति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ १८ ॥ अथ दूतमुखेन सुग्रीवाज्ञाश्रवणानन्तरं सर्वेऽपि कपयस्समागता इत्याह—मृत्युकालेति । मृत्युकालो पमस्य प्रलयकालतुल्यस्य ॥ १९ ॥ येन हेतुना राघवो वर्तते तस्माद्धेतोः अञ्जन सङ्काशप्लवङ्गमानां तिस्रः कोटयः तस्माद्गिरेरञ्जनगिरेर्निर्ययुरिति योजना ॥ २०–२४ ॥ क्षीरोदेति । अत्र अपतन् द्रुतमित्यनुषज्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥ ये तु त्वरयितुं याता

तस्मिन् गिरिवरे रम्ये यज्ञो माहेश्वरः पुरा । सर्वदेवमन स्तोषो बभौ दिव्यो मनोहरः ॥ २८ ॥ अन्ननिष्यन्द जातानि मूलानि च फलानि च । अमृतास्वादकल्पानि ददृशुस्तत्र वानराः ॥२९॥ तदन्नसंभवं दिव्यं फलं मूलं मनोहरम् । यः कश्चित्सकृदश्नाति मासं भवति तर्पितः ॥३०॥ तानि मूलानि दिव्यानि फलानि च फलाशनाः । औषधानि च दिव्यानि जगृहुर्हरियूथपाः ॥ ३१ ॥ तस्माच्च यज्ञायतनात् पुष्पाणि सुरभीणि च । आनिन्यु वानरा गत्वा सुग्रीवप्रियकारणात् ॥३२॥ ते तु सर्वे हरि वराः पृथिव्यां सर्ववानरान् । संचोदयित्वा त्वरिता यूथानां जग्मुरग्रतः॥३३॥ ते तु तेन मुहूर्तेन यूथपाः शीघ्र गामिनः । किष्किन्धां त्वरया प्राप्ताः सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३४ ॥ ते गृहीत्वौषधीः सर्वाः फलं मूलं च वानराः । तं प्रतिग्राहयामासुर्वचनं चेदमब्रुवन् ॥३५ ॥ सर्वे परिगताः शैलाः समुद्राश्च वनानि च। पृथिव्यां वानराः सर्व शासना दुपयान्ति ते ॥ ३६ ॥ एवं श्रुत्वा ततो हृष्टः सुग्रीवः प्लवगाधिपः । प्रतिजग्राह तत्प्रीतस्तेषां सर्वमुपायनम्॥३७॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

हनुमत्प्रेरितवानरव्यावर्तकः, नीलेन पूर्वं प्रेरिता इत्यर्थः । तेषामेव लक्ष्मण सन्निधाने समागमनम् । सद्यो हनुमत्प्रेरितानां तदसंभवात् । तं प्रसिद्धम् ॥ २७–३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहारा ख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

इत्युक्त्या एते वानराः पूर्वं नीलेन प्रेषिताः, नतु हनुमता । अयं निश्चयो विशेषवाचि तुशब्दश्रवणात्, लक्ष्मणसन्निधौ तदानीं प्रेषितानां तदानीमेवागमनासम्भवाच्च ॥ २७ ॥ २८ ॥ अन्नेति । अन्ननिष्यन्दजातानि होमद्रव्याज्यादिस्रवणाज्जातानि । तत्र यज्ञायतने ॥ २९–३३ ॥ ते वानराकारणार्थं गता यूथपाः । तेन मुहूर्तेन सप्तम्यर्थे तृतीया ॥ ३४–३७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिका ख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

प्रतिगृह्य च तत्सर्वमुपायनमुपाहृतम् । वानरान् सान्त्व यित्वा च सर्वानेव व्यसर्जयत् ॥ १ ॥ विसर्जयित्वा स हरीन् शूरांस्तान्कृतकर्मणः । मेने कृतार्थमात्मानं राघवं च महाबलम् ॥ २॥ स लक्ष्मणो भीमबलं सर्ववानरसत्त मम् । अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं सुग्रीवं संप्रहर्षयन् । किष्कि न्धाया विनिष्काम यदि ते सौम्य रोचते ॥ ३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लक्ष्मणस्य सुभाषितम् । सुग्रीवः परमप्रीतो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ४ ॥ एवं भवतु गच्छावः स्थेयं त्वच्छासने मया ॥ ५ ॥ तमेवमुक्त्वा सुग्रीवो लक्ष्मणं शुभलक्षणम् । विसर्जयामास तदा तारामन्याश्च योषितः ॥ ६ ॥ एतेत्युच्चैर्हरिवरान् सुग्रीवः समुदाहरत् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा हरयः शीघ्रमाययुः ॥७॥ बद्धाञ्जलिपुटाः सर्वे ये स्युः स्त्रीदर्शनक्षमाः । तानुवाच ततः प्राप्तान् राजा ऽर्कसदृशप्रभः ॥ ८ ॥ उपस्थापयत क्षिप्रं शिबिकां मम वानराः॥९॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य हरयः शीघ्रविक्रमाः । समुपस्थापयामासुः शिबिकां प्रियदर्शनाम् ॥ १० ॥ तामुपस्थापितां दृष्ट्वा शिबिकां वानराधिपः । लक्ष्मणा रुह्यतां शीघ्रमिति सौमित्रिमब्रवीत् ॥ ११ ॥ इत्युक्त्वा काञ्चनं यानं सुग्रीवः सूर्यसन्निभम् । बृहद्भिर्हरिभिर्युक्त मारुरोह सलक्ष्मणः ॥ १२ ॥

अथ रामेण सुग्रीवसमागमोऽष्टात्रिंशे—प्रतिगृह्येत्यादि । उपायनम् उपदाम् ॥ १–६ ॥ एतेति । एत आगच्छत ॥ ७–११ ॥ इत्युक्त्वेति । हरिभिः

दूतागमनानन्तरं सुग्रीवः किमकार्षीदित्याह—प्रतिगृह्येति ॥१॥२ ॥ स लक्ष्मण इति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम्॥३-६॥ एत आगच्छत॥७॥स्त्रीदर्शन क्षमाः अन्तःपुरयुवतिदर्शनयोग्याः वशीकृतेन्द्रिया इत्यर्थः। अर्कसदृशप्रभ इति च्छेदः ॥८॥ उपस्थापयत आनयत ॥ ९ ॥ श्रुत्वेति । शीघ्रविक्रमाः सत्वरपादविन्यासाः, राज्ञां कालविलम्बस्यासहिष्णुत्वादिति भावः ॥ १० ॥ ११ ॥ हरिभिः वाहकैः ।

पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि । शुक्लैश्च वालव्यजनैर्धूयमानैः समन्ततः ॥ १३ ॥ शङ्खभेरीनिनादैश्च हरिभिश्चाभिनन्दितः । निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्यश्रियमनुत्तमाम् ॥ १४ ॥ स वानरशतैस्तीक्ष्णैर्बहुभिः शस्त्रपाणिभिः । परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ॥ १५ ॥ स तं देशमनुप्राप्य श्रेष्ठं रामनिषेवितम् । अवातरन्महातेजाः शिबिकायाः सलक्ष्मणः ॥ १६ ॥ आसाद्य च ततो रामं कृताञ्जलिपुटोऽभवत् । कृताञ्जलौ स्थिते तस्मिन् वानराश्चाभवंस्तथा ॥ १७ ॥ तटाकमिव तद् दृष्ट्वा रामः कुड्मलपङ्कजम् । वानराणां महत्सैन्यं सुग्रीवे प्रीतिमानभूत् ॥ १८ ॥ पादयोः पतितं मूर्ध्ना तमुत्थाप्य हरीश्वरम् । प्रेम्णा च बहुमानाच्च राघवः परिषस्वजे ॥ १९ ॥ परिष्वज्य च धर्मात्मा निषीदेति ततोऽब्रवीत् ॥ २० ॥ तं निषण्णं ततो दृष्ट्वा क्षितौ रामोऽब्रवीद्वचः ॥ २१ ॥ धर्ममर्थं च कामं च यस्तु काले निषेवते । विभज्य सततं वीर स राजा हरिसत्तम ॥ २२ ॥ हित्वा धर्मं तथाऽर्थं च कामं यस्तु निषेवते । स वृक्षाग्रे यथा सुप्तः पतितः प्रतिबुध्यते ॥ २३ ॥ अमित्राणां वधे युक्तो मित्राणां संग्रहे रतः । त्रिवर्गफलभोक्ता तु राजा धर्मेण युज्यते २४ ॥

वाहकहरिभिः ॥१२–१६॥ आसाद्येति । तथाऽभवन् कृताञ्जलिपुटा अभवन् ॥१७॥१८॥ रामानु०—तटाकमिव तं दृष्ट्वा रामः कुड्मलपङ्कजामिति पाठः ॥ १८ ॥ पादयोरिति । पूर्वं दूरादञ्जलिः कृतः संप्रति समीपे पादयोः पतनम् ॥ १९–२३ ॥ अमित्राणामिति । त्रिवर्गफलभोक्ता यथाकालं धर्मार्थकामरूपफलभोक्ता ।

युक्तम् अवलम्बितम् ॥ १२–१४ ॥ स इति । परिकीर्णः परिवेष्टितः ॥ १५ ॥ १६ ॥ आसाद्येति । तथा अभवन् कृताञ्जलिपुटा अभवन् ॥ १७–२३ ॥ अमित्राणामिति । त्रिवर्गफलभोक्ता धर्मार्थकामफलाधिष्ठाता इत्यर्थः । अयथाकालानुष्ठानवैषम्यद्योतकः

उद्योगसमयस्त्वेष प्राप्तः शत्रुविनाशन । संचिन्त्यतां हि पिङ्गेश हरिभिः सह मन्त्रिभिः ॥ २५ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामं वचनमब्रवीत् ॥२६॥ प्रनष्टा श्रीश्च कीर्तिश्च कपिराज्यं च शाश्वतम् । त्वत्प्रसादान्महाबाहो पुनः प्राप्तमिदं मया । तव देव प्रसादाच्च भ्रातुश्च जयतां वर ॥२७॥ कृतं न प्रतिकुर्याद्यः पुरुषाणां स दूषकः ॥२८॥ एते वानरमुख्याश्च शतशः शत्रुसूदन । प्राप्ताश्चादाय बलिनः पृथिव्यां सर्ववानरान् ॥ २९ ॥ ऋक्षाश्चावहिताः शूरा गोलाङ्गूलाश्च राघव । कान्तारवनदुर्गाणामभिज्ञा घोरदर्शनाः ॥ ३० ॥ देवगन्धर्वपुत्राश्च वानराः कामरूपिणः । स्वैः स्वैः परिवृताः सैन्यैर्वर्तन्ते पथि राघव ॥३१॥ शतैः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्च प्लवङ्गमाः । अयुतैश्चावृता वीराः शङ्कुभिश्च परन्तप ॥ ३२ ॥

अयथाकालानुष्ठानवैषम्यं द्योतयति तुशब्दः । धर्मेण राजधर्मेण ॥२४–२६॥ प्रनष्टेत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । देव ! त्वत्प्रसादात्तव भ्रातुः प्रसादाच्च कपिराज्यादिकं पुनश्च प्राप्तम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ एत इति । आदाय आहूय ॥ २९–३१ ॥ शतैरित्यादि । अत्र केचित्पदमध्याहर्तव्यम् । केचित् प्लवङ्गमाः शतैः कपिशतैः आवृता आगमिष्यन्ति । केचिच्छतसहस्रैरावृता आगमिष्यन्ति । केचित्कोटिभिरावृता आगमिष्यन्ति । केचिदयुतैरावृता आगमिष्यन्ति ।

तुशब्दः । धर्मेण राजधर्मेण ॥ २४--२६ ॥ प्रनष्टेति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । हे देव ! त्वत्प्रसादात तव भ्रातुः प्रसादाच्च इदं राज्यादिकं पुनः प्राप्तमिति सम्बन्धः ॥ २७ ॥ २८ ॥ स्वस्योपकारविस्मरणं नास्तीति द्योतयितुमाह–एत इति । आदाय आहूय ॥२९–३१॥ शतैरित्यादि । अत्र केचित्पदमध्याहर्तव्यम् । केचित् प्लवङ्गमाः शतैः कपिशतैः आवृता आगमिष्यन्ति । केचित्सहस्रैरावृताः केचिदर्बुदैः केचिदर्बुदशतैः केचिन्मध्यैः कचिदन्तैः केचित्समुद्रैः केचित्परार्धैरावृता आगमिष्यन्तीति योजना । हरियूथपा इत्येतत् प्रथमान्तविशेषणत्वेन सर्वत्र सम्बध्यते । शतसहस्रं लक्षम्, शतलक्षं कोटिः, अयुतं दशसहस्रम्, कोटिलक्षं शङ्कुः,

अर्बुदैरर्बुदशतैर्मध्यैश्चान्तैश्च वानराः । समुद्रैश्च परार्धैश्च हरयो हरियूथपाः । आगमिष्यन्ति ते राजन् महेन्द्रसम विक्रमाः ॥ ३३ ॥ मेरुमन्दरसंकाशा विन्ध्यमेरुकृता लयाः । ते त्वामभिगमिष्यन्ति राक्षसं ये सबान्धवम् । निहत्य रावणं सङ्ख्ये ह्यानयिष्यन्ति मैथिलीम् ॥ ३४ ॥ ततस्तमुद्योगमवेक्ष्य बुद्धिमान् हरिप्रवीरस्य निदेश वर्तिनः । बभूव हर्षाद्वसुधाधिपात्मजः प्रबुद्धनीलोत्पल तुल्यदर्शनः ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम त्किष्किन्धाकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो धर्मभृतां वरः ।
बाहुभ्यां सम्परिष्वज्य प्रत्युवाच कृताञ्जलिम् ॥ १ ॥

केचिच्छङ्कुभिः । केचिदर्बुदैः । केचिन्मध्यैः । केचिदन्तैरावृता आगमिष्यन्ति । केचिद्धरयः समुद्रैरावृता आगमिष्यन्ति केचित्परार्धैरावृता आगमिष्य न्तीति योजना । संख्यालक्षणमुक्तं ज्योतिःशास्त्रे-" एकं दशशत मस्मात्सहस्रमयुतं ततः परं लक्षम् । प्रयुतं कोटिमथार्बुदवृन्दे खर्वं निखर्वं च । तस्मान्महासरोजं शङ्कुं सरितांपतिं त्वन्तम् । मध्यं परार्धमाहुर्यथोत्तरं दशगुणं तथा ज्ञेयम् " इति । हरियूथपा इत्येतत्प्रथमान्तविशेषणत्वेन सर्वत्र संबध्यते ॥ ३२-३४ ॥ तत इति । प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः विकसित नीलोत्पल दर्शनीयवर्णः ॥३५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अथ सर्ववानरसेनासमागम एकोनचत्वारिंशे-इति ब्रुवाणमित्यादि ॥ १ ॥

शङ्कुसहस्रमर्बुदम्, अर्बुदाद्दशगुणं मध्यम्, अस्माद्दशगुणोऽन्तः, अस्माद्विंशतिगुणः समुद्रः, अस्मात्त्रिंशद्गुणः परार्धः । शतादयः परार्धान्ताः शब्दाः सङ्ख्या वाचकाः ॥ ३२-३४ ॥ तत इति । प्रबुद्धनीलोत्पलतुल्यदर्शनः विकसितनीलोत्पल वद्दर्शनीयवर्णः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपि काख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायामष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ १ ॥

यदिन्द्रो वर्षते वर्षं न तच्चित्रं भवेत्क्वचित् । आदित्यो वा सहस्रांशुः कुर्याद्वितिमिरं नभः ॥ २ ॥ चन्द्रमा रश्मिभिः कुर्यात्पृथिवीं सौम्य निर्मलाम् । त्वद्विधो वापि मित्राणां प्रतिकुर्यात्परंतप ॥ ३ ॥ एवं त्वयि न तच्चित्रं भवेद्यत्सौम्य शोभनम् । जानाम्यहं त्वां सुग्रीव सततं प्रियवादिनम् ॥ ४ ॥ त्वत्सनाथः सखे सङ्ख्ये जेतास्मि सकलानरीन् । त्वमेव मे सुहृन्मित्रं साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ जहारात्मविनाशाय वैदेहीं राक्षसाधमः । वञ्चयित्वा तु पौलोमीमनुह्लादो यथा शचीम् ॥६॥ नचिरात्तं हनिष्यामि रावणं निशितैः शरैः । पौलोम्याः पितरं दृप्तं शतक्रतुरिवाहवे ॥ ७ ॥ एतस्मिन्नन्तरे चैव रजः समभिवर्तत । उष्णां तीव्रां सहस्रांशोश्छादयद्गगने प्रभाम् ॥ ८ ॥ दिशः पर्याकुलाश्चासन् रजसा तेन मूर्च्छिता । चचाल च मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ ९ ॥

यदिन्द्र इत्यादि । त्वद्विधः त्वादृशः सत्पुरुषः । मित्राणां प्रतिकुर्यात् प्रत्युपकारं कुर्यात् न तच्चित्रमिति संबन्धः । शोभनं प्रत्युपकाररूपम् । सुहृत् शोभनहृदयः ॥ २–५ ॥ जहारेति । इन्द्रेण ईप्सितां पौलोमीं तत्पितुः पुलोमस्य अनुमत्याऽनुह्लादो जहार । इन्द्रस्त्वनुमन्तारं पुलोमं हत्वा तां पुनरानीयोदवहदिति पाराणिकी कथा ज्ञेया ॥६॥७॥ समभिवर्तत समभ्यवर्तत । मूर्च्छिता व्याप्त

॥ २ ॥ त्वद्विधः त्वत्सदृशः सत्पुरुषः मित्राणां प्रतिकुर्यात् प्रत्युपकारं कुर्यात् न तच्चित्रमिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ हे सौम्य ! त्वयि यच्छोभनं प्रत्युपकारलक्षणं भवेत् एतन्न चित्रमिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ सुहृत् शोभनहृदयः ॥ ५ ॥ जहारेति । अत्रेन्द्रेणेप्सितां पौलोमीं तत्पितुः पुलोमस्यानुमत्या तामनुह्लादो जहार । इन्द्रस्त्वनुमन्तारं पुलोमं हत्वा ततः तां प्रत्यानीतवानिति पौराणिकी प्रसिद्धिरनुसन्धेया ॥ ६ ॥ ७ ॥ एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे रामसुग्रीवसंल्लापावसरे ॥ ८ ॥ मूर्च्छिता

टीका—वर्षते । आत्मनेपदमार्षम् । त्वद्विधः त्वादृशस्सत्पुरुषः प्रतिकुर्यान्न तच्चित्रमिति सम्बन्धः । यथेन्द्रादीनां प्रवर्षणादिशीलत्वं नाश्चर्यकरं तद्वत्त्वय्यपि प्रत्युपकारशीलत्वादिकं न विस्मयावहमित्यर्थः ॥ २–३ ॥

ततो नगेन्द्रसंकाशैस्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाबलैः । कृत्स्ना संछादिता भूमिरसङ्ख्येयैः प्लवङ्गमैः ॥ १० ॥ निमेषान्तरमात्रेण ततस्तैर्हरियूथपैः । कोटीशतपरीवारैः कामरूपिभिरावृता ॥ ११ ॥ नादेयैः पार्वतीयैश्च सामुद्रैश्च महाबलैः । हरिभिर्मेघनिर्ह्रादैरन्यैश्च वनचारिभिः ॥ १२ ॥ तरुणादित्यवर्णैश्च शशिगौरैश्च वानरैः । पद्मकेसरवर्णैश्च श्वेतैर्मेरुकृतालयैः ॥ १३ ॥ कोटीसहस्रैर्दशभिः श्रीमान् परिवृतस्तदा । वीरः शतवलिर्नाम वानरः प्रत्यदृश्यत ॥ १४ ॥ ततः काञ्चनशैलाभस्ताराया वीर्यवान् पिता । अनेकैर्दशसाहस्रैः कोटिभिः प्रत्यदृश्यत ॥ १५ ॥ तथाऽपरेण कोटीनां सहस्रेण समन्वितः । पिता रुमायाः संप्राप्तः सुग्रीवश्वशुरो विभुः ॥ १६ ॥ पद्मकेसरसंकाशस्तरुणार्कनिभाननः । बुद्धिमान् वानरश्रेष्ठः सर्ववानरसत्तमः ॥ १७ ॥ अनीकैर्बहुसाहस्रैर्वानराणां समन्वितः । पिता हनुमतः श्रीमान् केसरी प्रत्यदृश्यत ॥ १८ ॥

वता ॥ ८ ॥ ९ ॥ अथ सेनासमुदायव्याप्तिमाह—तत इति । ततः रजोव्याप्त्यनन्तरम् ॥ १० ॥ निमेषेति । ततः सेनासमुदायव्याप्त्यनन्तरम् । नादेयैः नदीतीरवनभवैः । पार्वतीयैः पर्वतोत्पन्नैः । वनचारिभिः आवृतेति पूर्वेणान्वयः ॥ ११--१४ ॥ तत इति । तारायाः पिता सुषेणः ॥ १५ ॥ तथेति । रुमायाः

व्याप्नुवता ॥ ९ ॥ ततः रजोव्याप्त्यनन्तरम् । अनेन श्लोकेन सेनासमुदायव्याप्तिरुच्यते ॥ १० ॥ ततः सेनासमुदायव्याप्त्यनन्तरम् ॥ ११ ॥ नादेयैः नदीतीरवनभवैः । "नद्यादिभ्यो ढक्" । पार्वतीयैः "पर्वताच्छः" । सामुद्रैः "तत आगतः" इत्यण् प्रत्ययः । अन्यैश्च वनचारिभिरावृतेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ वानरमात्रागमनमुक्त्वा इदानीं तत्तत्सङ्ख्याविशिष्टकपिवरागमनमाह—कोटीत्यादिना ॥ १४ ॥ तत इति । तारायाः पिता सुषेणः ॥ १५ ॥ रुमायाः पिता

स०—शशिगौरैः चन्द्रवद्धवलैः । तस्यापि कलङ्कित्वात्तदपेक्षया धावल्यं वक्तुं श्वेतैरित्युक्तम् ॥ १३ ॥

गोलाङ्गूलमहाराजो गवाक्षो भीमविक्रमः । वृतः कोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यत ॥ १९ ॥ ऋक्षाणां भीमवेगानां धूम्रः शत्रुनिबर्हणः । वृतः कोटिसहस्राभ्यां द्वाभ्यां समभिवर्तत ॥ २० ॥ महाचलनिभैर्घोरैः पनसो नाम यूथपः । आजगाम महावीर्यस्तिसृभिः कोटिभिर्वृतः ॥ २१ ॥ नीलाञ्जनचयाकारो नीलो नामाथ यूथपः । अदृश्यत महाकायः कोटिभिर्दशभिर्वृतः ॥ २२ ॥ ततः काञ्चनशैलाभो गवयो नाम यूथपः । आजगाम महावीर्यः कोटिभिः पञ्चभिर्वृतः ॥ २३ ॥ दरीमुखश्च बलवान् यूथपोऽभ्याययौ तदा । वृतः कोटिसहस्रेण सुग्रीवं समुपस्थितः ॥ २४ ॥ मैन्दश्च द्विविदश्चोभावश्विपुत्रौ महाबलौ । कोटिकोटिसहस्रेण वानराणामदृश्यताम् ॥ २५ ॥ गजश्च बलवान् वीरः कोटिभिस्तिसृभिर्वृतः । आजगाम महातेजाः सुग्रीवस्य समीपतः ॥ २६ ॥ ऋक्षराजो महातेजा जाम्बवान्नाम नामतः । कोटिभिर्दशभिः प्राप्तः सुग्रीवस्य वशे स्थितः ॥ २७ ॥ रुमण्वान्नाम विक्रान्तो वानरो वानरेश्वरम् । आययौ बलवांस्तूर्णं कोटीशतसमावृतः ॥ २८ ॥ ततः कोटिसहस्राणां सहस्रेण शतेन च । पृष्ठतोऽनुगतः प्राप्तो हरिभिर्गन्धमादनः ॥ २९ ॥ ततः पद्मसहस्रेण वृतः शङ्कुशतेन च । युवराजोऽङ्गदः प्राप्तः पितृतुल्यपराक्रमः ॥ ३० ॥

पिता तारः ॥ १६--२० ॥ माहचलेति । कोटिभिः कोटिसंख्याकैः ॥ २१--२३ ॥ दरीमुखश्चेति । सुग्रीवं समुपस्थितः प्राप्तः ॥ २४ ॥ रामानु०—सुग्रीवं समुपस्थितमिति पाठः ॥ २४ ॥ मैन्दश्चेति । अदृश्यताम् अदृश्येताम् ॥ २५--२७ ॥ रुमण्वान्नाम

तारः ॥ १६—२० ॥ महाचलेति । तिसृभिः कोटिभिरुपलक्षितैर्महाचलनिभैर्वानरैर्वृत

ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिर्भीमपराक्रमः । पञ्चभिर्हरिकोटीभिर्दूरतः प्रत्यदृश्यत ॥ ३१ ॥ इन्द्रजानुः कपिर्वीरो यूथपः प्रत्यदृश्यत । एकादशानां कोटीनामीश्वरस्तैश्च संवृतः ॥ ३२ ॥ ततो रम्भस्त्वनुप्राप्तस्तरुणादित्यसन्निभः । अयुतेनावृतश्चैव सहस्रेण शतेन च ॥ ३३ ॥ ततो यूथपतिर्वीरो दुर्मुखो नाम वानरः । प्रत्यदृश्यत कोटिभ्यां द्वाभ्यां परिवृतो बली ॥ ३४ ॥ कैलासशिखराकारैर्वानरैर्भीमविक्रमैः । वृतः कोटिसहस्रेण हनुमान् प्रत्यदृश्यत ॥ ३५ ॥ नलश्चापि महावीर्यः संवृतो द्रुमवासिभिः । कोटीशतेन संप्राप्तः सहस्रेण शतेन च ॥ ३६ ॥ ततो दधिमुखः श्रीमान् कोटिभिर्दशभिर्वृतः । संप्राप्तोऽभिमतस्तस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥ ३७ ॥ शरभः कुमुदो वह्निर्वानरो रंह एव च । एते चान्ये च बहवो वानराः कामरूपिणः ॥ ३८ ॥ आवृत्य पृथिवीं सर्वां पर्वतांश्च वनानि च । यूथपाः समनुप्राप्तास्तेषां सङ्ख्या न विद्यते ॥ ३९ ॥ आगताश्च विशिष्टाश्च पृथिव्यां सर्ववानराः ॥ ४० ॥

विक्रान्तो वानरो वानरेश्वरमाययौ ॥ २९-३० ॥ तत इति । ताराद्युतिः नक्षत्रतुल्यप्रभः । तारः रुमायाः पितुरन्योऽयम् ॥ ३१ ॥ रामानु०—ततस्ताराद्युतिस्तारो हरिर्भीमपराक्रमः इति पाठः ॥ ३१ ॥ ३२-३४ ॥ कैलासेति । कोटिसहस्रेणोपलक्षितैर्वानरैर्वृत इति संबन्धः ॥ ३५ ॥ नल इति । कोटीशतेनेत्याद्युपलक्षणे तृतीया ॥ ३६-३९ ॥ आगता इति । पृथिव्यां विशिष्टाश्च अप्राकृताः, देवयोनय इत्यर्थः । सर्ववानराश्च प्राकृतवानराश्च आगता एव ॥ ४० ॥

इति सम्बन्धः ॥ २९-३० ॥ तत इति । तारः रुमापितुरन्यः कश्चित् ॥ ३१ ॥ इन्द्रेति । तैः एकादशकोटिसङ्ख्याकैः कपिभिरित्यर्थः ॥ ३२-३४ ॥ कैलासेति । कोटिसहस्रेणोपलक्षितैः वानरैर्वृत इति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥ कोटीशतेन सहस्रेण शतेन चेत्युपलक्षणे तृतीया ॥ ३६-३९ ॥ आगता इति । पृथिव्यां विशिष्टाश्च सर्वे वानराः

आप्लवन्तः प्लवन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः । अभ्य वर्तन्त सुग्रीवं सूर्यमभ्रगणा इव ॥ ४१ ॥ कुर्वाणा बहु शब्दांश्च प्रहृष्टा बाहुशालिनः । शिरोभिर्वानरेन्द्राय सुग्री वाय न्यवेदयन् ॥ ४२ ॥ अपरे वानरश्रेष्ठाः संयम्य च यथोचितम् । सुग्रीवेण समागम्य स्थिताः प्राञ्जलयस्तदा ॥४३॥ सुग्रीवस्त्वरितो रामे सर्वांस्तान् वानरर्षभान् । निवेदयित्वा धर्मज्ञः स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ४४ ॥ यथासुखं पर्वतनिर्झरेषु वनेषु सर्वेषु च वानरेन्द्राः। निवेश यित्वा विधिवद्बलानि बलं बलज्ञः प्रतिपत्तुमीष्टे ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः॥ ३९॥

आप्लुवन्त इति । आप्लुवन्तः लङ्घयन्तः । अभ्रगणाः मेघगणाः ॥ ४१ ॥ रामानु०--सूर्यमभ्रगणा इवेति पाठः ॥ ४१ ॥ कुर्वाणा इति । न्यवेदयन् । आत्मानमिति शेषः ॥ ४२ ॥ अपर इति । संयम्य वस्त्रादिकं संकुचितं कृत्वा । सन्नम्येति च पाठः ॥ ४३ ॥ सुग्रीवः प्राञ्जलिस्त्वरितः सन् सर्वान् रामे निवेद यित्वा स्थितः तानब्रवीच्च । तदेवाह--यथेति । भो वानरेन्द्राः ! पर्वतादिषु स्वानि बलानि यथासुखं निवेशयित्वा । बलज्ञो यूथपः । स्वं बलं प्रतिपत्तुं ज्ञातुम् ईष्टे ईशो भवेत् । लिङर्थे लट् । यद्वा रामे निवेदयित्वा तदधीनं कृत्वा अब्रवीत् तत्तत्स्वरूपमब्रवीत् । यथेति । वानरेन्द्र इति च पाठः । सुग्रीवः बलं प्रतिपत्तुमीष्टे स्म ॥४४॥४५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

प्राकृतवानराश्च ॥ ४० ॥ आप्लवन्तः आ समन्तात् प्लवन्तः लङ्घयन्तः ॥ ४१ ॥ सुग्रीवाय न्यवेदयन्, आत्मानमिति शेषः ॥ ४२ ॥ संयम्य वस्त्रादिकं सङ्कुचितं कृत्वा ॥४३॥ सुग्रीव इति। सुग्रीवः प्राञ्जलिः त्वरितः सर्वान्वानरर्षभान् रामे निवेद-यित्वा स्थितः तानब्रवीत्, भो वानरेन्द्राः ! पर्वतनिर्झरेषु वनेषु स्वानि बलानि यथासुखं निवेशयित्वा बलज्ञो यूथपः स्वं स्वं बलं प्रतिपत्तुं ज्ञातुमीष्टे ईशो भवेत् । व्यत्ययेन लिङर्थे लट् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायण तत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायाम् एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

अथ राजा समृद्धार्थः सुग्रीवः प्लवगेश्वरः । उवाच नर शार्दूलं रामं परबलार्दनम् ॥ १ ॥ आगता विनिविष्टाश्च बलिनः कामरूपिणः । वानरा वारणेन्द्राभा ये मद्विषय वासिनः ॥२॥ त इमे बहुविक्रान्तैर्हरिभिर्भीमविक्रमैः । आगता वानरा घोरा दैत्यदानवसन्निभाः ॥ ३ ॥ ख्यात कर्मापदानाश्च बलवन्तो जितक्लमाः । पराक्रमेषु विख्याता व्यवसायेषु चोत्तमाः ॥४॥ पृथिव्यम्बुचरा राम नानानग निवासिनः । कोटयग्रश इमे प्राप्ता वानरास्तव किङ्कराः ॥ ५ ॥ निदेशवर्तिनः सर्वे सर्वे गुरुहिते रताः । अभिप्रेत मनुष्ठातुं तव शक्ष्यन्त्यरिन्दम ॥ ६ ॥ त इमे बहुसाहस्रै रनीकैर्भीमविक्रमैः । यन्मन्यसे नरव्याघ्र प्राप्तकालं तदुच्यताम् । त्वत्सैन्यं त्वद्वशे युक्तमाज्ञापयितुमर्हसि ॥७॥

अथ सीतान्वेषणाय पूर्वस्यां दिशि सुग्रीवेण विनतप्रेषणं चत्वारिंशे-- अथ राजेत्यादि॥१॥ आगता इति । मद्विषयवासिनः मदवगतदेशवासिनः । "विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि " इत्यमरः । यद्वा मद्राज्य वासिनः ॥ २ ॥ ३ ॥ ख्यातकर्मापदानाः, कर्म दूरलङ्घनादिक्रिया, अपदानं पूर्ववृत्तं विस्मयनीयशत्रुनिरसनं, ख्याते कर्मापदाने येषां ते तथा । कोटय ग्रश इति बहुसंख्योपलक्षणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ गुरुहिते स्वामिहिते ॥ ६ ॥ त इति । बहुसाहस्रैर्भीमविक्रमैरनीकैः सहिताः । त इम इत्यङ्गुल्या निर्देशः ।

अथ सुग्रीवो रामाज्ञापुरस्सरमेव सीतान्वेषणं कारयितुं तदनुज्ञां प्रार्थयते– अथेति ॥ १ ॥ मद्विषयवासिनः मदवगतदेशवासिनः । यद्वा मद्राज्यवासिनः ॥ २ ॥ ३ ॥ ख्यातकर्मापदानाः, अत्र कर्मशब्दः अतिदूरलङ्घनक्रियावाची । अप दानशब्दः पूर्ववृत्तादिविस्मयनीयवीर्यशत्रुनिरसनरूपक्रियावाची । कोटयग्रश इत्येत द्बहुसङ्ख्योपलक्षणम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ निदेशेति । गुरुहिते स्वामिहिते । अभिप्रेत मभिलषितं कार्यम् ॥ ६ ॥ प्राप्तकालं कालोचितम् ॥ ७ ॥

कामम् एषामिदं कार्यं विदितं मम तत्त्वतः । तथापि तु यथातत्त्वमाज्ञापयितुमर्हसि ॥ ८ ॥ इति ब्रुवाणं सुग्रीवं रामो दशरथात्मजः । बाहुभ्यां संपरिष्वज्य इदं वचन मब्रवीत् ॥ ९ ॥ ज्ञायतां मम वैदेही यदि जीवति वा न वा । स च देशो महाप्राज्ञ यस्मिन् वसति रावणः ॥ १० ॥ अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च । प्राप्तकालं विधास्यामि तस्मिन् काले सह त्वया ॥ ११ ॥ नाह मस्मिन् प्रभुः कार्ये वानरेश न लक्ष्मणः । त्वमस्य हेतुः कार्यस्य प्रभुश्च प्लवगेश्वर ॥ १२ ॥ त्वमेवाज्ञापय विभो मम कार्यविनिश्चयम् । त्वं हि जानासि यत्कार्यं मम वीर न संशयः ॥ १३ ॥ सुहृद्द्वितीयो विक्रान्तः प्राज्ञः काल विशेषवित् । भवानस्मद्धिते युक्तः सुकृतार्थोऽर्थवित्तमः ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो विनतं नाम यूथपम् । अब्रवी द्रामसान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ १५ ॥ शैलाभं मेघनिर्घोषमूर्जितं प्लवगेश्वरः ॥ १६ ॥ सोमसूर्यात्मजैः सार्धं वानरैर्वानरोत्तम । देशकालनयैर्युक्तः कार्याकार्य विनिश्चये ॥ १७ ॥

प्राप्तकालं कालोचितम् ॥ ७ ॥ एषां कार्यम् एभिः कर्तव्यम् । मम विदितं मया विदितम् ॥ ८–१३ ॥ सुहृद्द्विनीय इति च पाठः ॥ १४–१६ ॥ सोमेत्यादि । देशेति । कार्याकार्यविनिश्चये विषये । देशकालनयैः देशोचितनीतिभिः कालोचितनीतिभिश्चेत्यर्थदेशकालानुगुणनयप्रवर्तनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १७–१९ ॥

काममिति । एषां कार्यम् एभिः कर्तव्यं मम मया विदितम्, तथापि त्वमाज्ञा पयितुमर्हसि भवतः सर्वस्वामित्वादिति भावः ॥ ८–११ ॥ नाहमिति । अस्मिन् कार्ये वानरप्रेषणरूपकार्ये । सुहृद्द्वितीयः सुहृल्लक्ष्मणापेक्षया द्वितीयत्वम् ।

स०–रावणनिवास उपलब्धश्चेत्तत्र किं कार्यम्, किं रावणो हन्तव्यः उतेहानेतव्यः ? इत्यत आह–अधि-गम्येति । अधिगम्य विज्ञाय । अनन्तरं तत्कालोचितं विधास्यामि ॥ ११ ॥

वृतः शत सहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् । अधिगच्छ दिशं पूर्वां सशैलवनकाननाम् ॥ १८ ॥ तत्र सीतां च वैदेहीं निलयं रावणस्य च । मार्गध्वं गिरिशृङ्गेषु वनेषु च नदीषु च ॥ १९ ॥ नदीं भागीरथीं रम्यां सरयूं कौशिकीं तथा । कालिन्दीं यमुनां रम्यां यामुनं च महागिरिम् ॥ २० ॥ सरस्वतीं च सिन्धुं च शोणं मणिनिभोदकम् । महीं कालमहीं चैव शैलकाननशोभिताम् ॥ २१ ॥ ब्रह्ममालान्विदेहांश्च मालवान् काशिकोसलान् । मागधांश्च महाग्रामान् पुण्ड्रान्वङ्गांस्तथैव च । पत्तनं कोशकाराणां भूमिं च रजताकराम् ॥ २२ ॥ सर्वमेतद्विचेतव्यं मार्गयद्भिस्ततस्ततः । रामस्य दयितां भार्यां सीतां दशरथस्नुषाम् ॥ २३ ॥ समुद्रमवगाढांश्च पर्वतान् पत्तनानि च । मन्दरस्यच ये कोटिं संश्रिताः केचिदायताम् २४ ॥

नदीमित्यादि रजताकरामित्यन्तमेकं वाक्यम् । प्राप्येति शेषः । ततस्ततः सीतां मृगयद्भिर्भवद्भिः भागीरथ्यादिकं प्राप्य एतत्पूर्वोक्तं सर्वं विचेतव्यमिति संबन्धः । अत्रेदमवधेयम्—शरावती नाम काचिन्नदी हिमवद्विन्ध्यमध्यदेशे वलयाकारेण प्रवहति । तदपेक्षया प्राचीदिगिदानीं विचेयत्वेनोच्यते, नतु किष्किन्धापेक्षया नापि मेर्वपेक्षयेति । यामुनं महागिरिं यमुनासंबन्धिनं पर्वतम् ॥ २० ॥ मह्यादयो देशविशेषाः । मागधान् मगधदेशान् । महाग्रामान् महाग्रामयुक्तान् । कोशकाराणां राजविशेषाणाम् ॥ २१–२३ ॥ समुद्रमित्यादि । समुद्रम् अव

नदीं भागीरथीमित्यारभ्य भूमिं च रजताकरामित्यन्तेन प्राप्येति शेषः । ततः सीतां मृगयद्भिर्भवद्भिः भागीरथ्यादिकं प्राप्य एतत्पूर्वोक्तं सर्वं विचेतव्यमिति सम्बन्धः । ननु मेरोः पूर्वदिगवस्थितोदयाचलपर्यन्तमन्वेष्टुं प्रेषितान् वानरान् प्रति मेरोर्दक्षिणादिगवस्थितभागीरथ्यादिनदीपर्वताद्यन्वेषणविधानं कथमुपपद्यत इति चेत्, हेमाचलविन्ध्यमध्यदेशवर्त्यार्यावर्तापेक्षया प्राच्यादिविभागो विवक्षितः, नतु मेर्वपेक्षया स्वावास्थितमाल्यवदपेक्षया वेति न दोषः ॥ १२–२० ॥ महीकालमह्यौ नद्यौ ॥ २१ ॥ कोशकाराणां स्वर्णकाराणाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ समुद्रमवगाढान्

कर्णप्रावरणाश्चैव तथा चाप्योष्ठकर्णकाः। घोरलोहमुखा-श्चैव जवनाश्चैकपादकाः ॥ २५ ॥ अक्षया बलवन्तश्च पुरुषाः पुरुषादकाः । किराताः कर्णचूडाश्च हेमाङ्गाः प्रियदर्शनाः ॥ २६॥ आममीनाशनास्तत्र किराता द्वीप वासिनः । अन्तर्जलचरा घोरा नरव्याघ्रा इति श्रुताः ॥२७॥ एतेषामालयाः सर्वे विचेयाः काननौकसः ॥२८॥ गिरिभिर्ये च गम्यन्ते प्लवनेन प्लवेन च । रत्नवन्तं यव द्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ॥ २९ ॥ सुवर्णरूप्यकं चैव सुवर्णाकरमण्डितम् । यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ॥३०॥

गाढान् प्रविष्टान् पर्वतान् । मन्दरस्य आयतां कोटिं च संश्रिताः ये कर्ण प्रावरणादयः एतेषामालयाः सर्वे विचेया इति संबन्धः । काननौकस इति संबोधनम् । कर्णप्रावरणाः आच्छादितकर्णाः । निष्कर्णा इत्यर्थः । ओष्ठे कर्णौ येषां ते ओष्ठकर्णकाः । लोहमुखाः लोहतुल्यमुखाः । कर्णेषु चूडा येषां ते कर्ण चूडाः । आममीनाशना इति पूर्वोक्तकिराता व्यावर्त्यन्ते । द्वीपवासिनः द्वीपान्तरेपि वसन्तो मन्दरेपि वसन्तीत्यर्थः । नरव्याघ्राः अर्धनररूपा व्याघ्र रूपाश्चेत्यर्थः ॥ २४–२८ ॥ एवं जम्बूद्वीपान्वेषणं विधाय द्वीपान्तरान्वेषणं विधत्ते–गिरिभिरित्यादि रामपत्नीं यशस्विनीमित्यन्तमेकं वाक्यम् । ये द्वीपाः गिरिभिर्गम्यन्ते । प्लवनेन लङ्घनेन च ये गम्यन्ते । प्लवेन उडुपेन ये गम्यन्ते । तान् द्वीपान् । सप्तराज्योपशोभितम् सप्तखण्डोपशोभितम् । यवद्वीपं च

प्रविष्टान् पर्वतान् । पट्टणानि वनानि मन्दरस्य कोटिं च ये संश्रिताः एतेषा मालयाः सर्वे विचेतव्या इति सम्बन्धः । काननौकस इति सम्बोधनम्, कामरूपिण इति च पाठः । नरव्याघ्राः नराश्च ते व्याघ्राश्च, नररूपा व्याघ्ररूपा इत्यर्थः । कर्णमेव प्रावरणं येषां ते कर्णप्रावरणाः । पर्णचोलाश्च इति पाठः । पर्णचोलाः पर्णकृतकञ्चुकाः । आममीनाशनाः अपक्वमत्स्याशनाः । किराता अल्पतनवः । "स्यात् किरातस्तु भूनिम्बे म्लेच्छे चाल्पतनावपि" इति विश्वः ॥२४–२८॥ गिरिभि र्ये च गम्यन्ते इत्यारभ्य रामपत्नीं यशस्विनीमित्यन्तमेकं वाक्यम् । प्लवनेन लङ्घ-नेन च ये गम्यन्ते, प्लवेन उडुपेन च ये गम्यन्ते । यवद्वीपं यवकोटिपर्युपलक्षितद्वीपम्।

दिवं स्पृशति शृङ्गेण देवदानवसेवितः । एतेषां गिरिदुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च। मार्गध्वं सहिताः सर्वे रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥३१॥ ततो रक्तजलं शोणमगाधं शीघ्रगामिनम् । गत्वा पारं समुद्रस्य सिद्धचारणसेवितम् ॥ ३२ ॥ तस्य तीर्थेषु रम्येषु विचित्रेषु वनेषु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥३३॥ पर्वतप्रभवा नद्यः सुरम्या बहुनिष्कुटाः । मार्गितव्या दरीमन्तः पर्वताश्च वनानि च ॥३४॥ ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान् द्रष्टुमर्हथ ॥३५॥

गच्छत । तं यवद्वीपमतिक्रम्य यः शिशिरो नाम पर्वतः शृङ्गेण दिवं स्पृशति तं गच्छत । एतेषां द्वीपादीनां गिरिदुर्गेषु वनेषु च । प्रपातेषु निर्झरेषु च । रामपत्नीं मार्गध्वमिति संबन्धः। यवद्वीपसुवर्णरूप्यकावपि लङ्काद्वीपवत् समुद्रान्तर्वर्तिनौ द्वीपविशेषौ ॥२९-३१॥ एवं जम्बूद्वीपं लवणसमुद्रं चोक्त्वा प्लक्षद्वीपप्रदेशानाह–तत इत्यादिना । समुद्रस्य पारं लवणसमुद्रापरपारस्थम् । रक्तजलम् अगाधं शीघ्रगामिनं सिद्धचारणसेवितम् । शोणं शोणाख्यं नदं गत्वा । तस्य तीर्थेषु अवतारेषु वनेषु च वैदेह्या सह रावणो मार्गितव्यः । केवलं रावणं केवलं सीतां च दृष्ट्वा नागन्तव्यम्, रावणहननाय सीतानयनाय च उभावपि दृष्ट्वा आगन्तव्यमिति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्लक्षद्वीपपर्वतादीनाह–पर्वतेति । निष्कुटा उद्यानविशेषाः ॥ ३४ ॥ अथेक्षुसमुद्रद्वीपानाह–तत इति ॥ ३५ ॥

अस्तीति शेषः । सप्तराज्योपशोभितं सुवर्णरूप्यकं च यवद्वीपं चातिक्रम्य यः शिशिरो नाम पर्वतः शृङ्गेण दिवं स्पृशति । एतेषां गिरिदुर्गेषु वनेषु च रामपत्नीं मार्गध्वमिति सम्बन्धः । यवद्वीपसुवर्णरूप्यकावपि लङ्काद्वीपादिवत्समुद्रान्तर्वर्तिद्वीपविशेषौ ॥ २९-३१ ॥ तत इत्यादिना पर्वतांश्च वनानि च इत्यन्तेन प्लक्षद्वीपप्रदेशा उच्यन्ते । समुद्रस्य पारं लवणसमुद्रपारस्थम् । रक्तजलमगाधम् । शीघ्रगामिनं सिद्धचारणसेवितं शोणं शोणाख्यं नदं गत्वा तस्य तीर्थेषु अवतरणप्रदेशेषु वनेषु च वैदेह्या सह रावणो मार्गितव्य इति सम्बन्धः । ततो नित्यजलं भीममिति पाठ नित्यजलमिति तद्द्रस्य संज्ञा ॥३२-३४॥ समुद्रद्वीपान् इक्षुसमुद्रस्थितद्वीपान् ॥३५॥

ऊर्मिमन्तं समुद्रं च क्रोशन्तमनिलोद्धतम् ॥ ३६ ॥
तत्रासुरा महाकायाश्छायां गृह्णन्ति नित्यशः । ब्रह्मणा समनुज्ञाता दीर्घकालं बुभुक्षिताः ॥ ३७ ॥ तं कालमेघ प्रतिमं महोरगनिषेवितम् । अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधिम् ॥ ३८ ॥ ततो रक्तजलं भीमं लोहितं नाम सागरम् । गता द्रक्ष्यथ तां चैव बृहतीं कूटशाल्मलीम् ॥ ३९ ॥ गृहं च वैनतेयस्य नानारत्नविभूषितम् । तत्र कैलाससंकाशं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ४० ॥ तत्र शैलनिभा भीमा मन्देहा नाम राक्षसाः । शैलशृङ्गेषु लम्बन्ते नानारूपा भयावहाः ॥ ४१ ॥ ते पतन्ति जले नित्यं सूर्यस्योदयनं प्रति । निहता ब्रह्मतेजोभिरहन्यहनि राक्षसाः । अभितप्ताश्च सूर्येण लम्बन्ते स्म पुनः पुनः ॥ ४२ ॥

इक्षुसमुद्रविशेषं वक्तुमाह—ऊर्मिमन्तमित्यर्धम् । ऊर्मिमन्तं समुद्रम्, इक्षुसमुद्रमित्यर्थः । अभिगच्छतेति शेषः । "लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैः समम्" इति समुद्रक्रमः ॥ ३६ ॥ इक्षुसमुद्रस्य दुर्गमत्वं दर्शयति—तत्रेति । तत्र इक्षुसमुद्रे ॥ ३७ ॥ तमिति । तीर्थेनाभिगम्य उपायेनाभिगम्य । "तीर्थं मन्त्राद्युपाध्यायशास्त्रेष्वम्भसि पावने । पात्रोपायावतरणेषु" इति वैजयन्ती । छायाग्राहिपरिहारेण गन्तव्यमित्यर्थः । यद्वा तीर्थेनावतरणेन गन्तव्यं नान्येन । तेन छायाग्राहिपरिहारो भविष्यतीति भावः । ततो गताः इक्षुसमुद्रान्निर्गताः । तां कूटशाल्मलीं लोहितं नाम सागरं मधुसमुद्रं च द्रक्ष्यथ । गृहं चेति । तत्र शाल्मलिद्वीपे ॥ ३८-४० ॥ तत्र मधुसमुद्रे । सूर्यस्योदयनं प्रतीत्यतः परं निहता इत्यर्धम् । ततः परम् अभितप्ताश्चेत्यर्धम् । लम्बन्ते वर्तन्त इत्यर्थः ।

ऊर्मिमन्तम् इक्षुसमुद्रम् । तत्र इक्षुसमुद्रे ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तम् इक्षुसमुद्रम् । तीर्थेन उपायेनाधिगम्य । "तीर्थं मन्त्राद्युपाये च" इति निघण्टुः । उपायेन गमनं नाम छायाग्राहिपरिहारेण गमनम् ॥ ३८ ॥ ततो गताः ततः इक्षुसमुद्राद्गताः निर्गताः । तां कूटशाल्मलिं लोहितं नाम सागरं मधुसमुद्रं च द्रक्ष्यथेति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ तत्र शाल्मलिद्वीपे ॥ ४० ॥ तत्र मधुसमुद्रे ॥ ४१ ॥ निहता इति । ब्रह्मतेजोभिः

ततः पाण्डरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् । गता द्रक्ष्यथ दुर्धर्षा मुक्ताहारमिवोर्मिभिः ॥ ४३ ॥ तस्य मध्ये महान् श्वेत ऋषभो नाम पर्वतः । दिव्यगन्धैः कुसुमितै राजतैश्च नगैर्वृतः ॥ ४४ ॥ सरश्च राजतैः पद्मैर्ज्वलितैर्हेमकेसरैः । नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंसैः समाकुलम् ॥ ४५ ॥ विबुधाश्चारणा यक्षाः किन्नराः साप्सरोगणाः । हृष्टाः समभिगच्छन्ति नलिनीं तां रिरंसवः ॥ ४६ ॥ क्षीरोदं समतिक्रम्य ततो द्रक्ष्यथ वानराः । जलोदं सागरश्रेष्ठं सर्वभूतभयावहम् ॥ ४७ ॥

ब्रह्मतेजोभिः गायत्रीप्रभावैः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ततः पाण्डरेति । अत्र मधुसमुद्रानन्तरं सर्पिर्दधिसमुद्रयोः कुशक्रौञ्चद्वीपयोश्च वक्तव्यत्वेऽपि तान् विहाय क्षीरोदप्राप्त्यभिधानं तदुभयप्राप्तिमन्तरेण क्षीरोदप्राप्तेरसंभवात् । अतः अनुक्तावपि तावुक्तावेव समुद्रौद्वीपौ चेति बोध्यम् । यद्वा लवणसमुद्रं तन्मध्यद्वीपांश्चोक्त्वा प्लक्षद्वीपशाल्मलिद्वीपकुशद्वीपक्रौञ्चद्वीपान् इक्षुसुरासर्पिर्दधि समुद्रांश्च तन्त्रेण दर्शयति " ततः समुद्रद्वीपांश्च सुभीमान् द्रष्टुमर्हथ " इति । ततः 'ऊर्मिमन्तम्' इत्यादिना इक्षुसमुद्रस्य विशेषणमुक्त्वा 'ततो रक्तजलम्।' इत्यादिना सुरासमुद्रस्य स्वरूपमुक्त्वा ततः शाल्मलिद्वीपवृत्तान्तं प्रदर्श्य अन्यत्र विशेषाभावात् क्षीरसमुद्रगमनं निर्दिशति—ततः पाण्डरमेघाभमित्यादिना । ऊर्मिभिर्मुक्ताहारं मुक्ताहारयुक्तमिव स्थितम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सरश्चेति । नाम्ना सुदर्शनं सर इत्यन्वयः ॥ ४५ ॥ रामानु०—सरश्चेति । नाम्ना सुदर्शनं नाम राजहंससमाकुलमिति पाठः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ क्षीरोदमिति । जलोदं शुद्धजलसमुद्रम् ॥ ४७ ॥ रामानु०—जलोदं सागरश्रेष्ठमिति पाठः ॥ घृतोदं सागरश्रेष्ठमिति पाठस्तु-

गायत्रीप्रभावैः ॥ टी०—ब्रह्मतेजोभिर्गायत्री प्रभावैः । अत्र " रक्षांऽसि हवा पुरोऽनुवाके " इत्यनुवाकार्थोऽनुसन्धेयः ॥ ४२ ॥ ततः पाण्डरमेघाभं क्षीरोदं नाम सागरम् इति । 'लवणेक्षुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलैस्समम्' इत्युक्तप्रक्रियया मधुसमुद्रानन्तरं सर्पिर्दधिसमुद्रान्वेषणे वक्तव्ये, तौ विहाय क्षीरोदप्राप्तेरभिधानात्तदुभयप्राप्तिमन्तरेण क्षीरोदप्राप्तेरसम्भवात्तदुभयप्राप्तिरनुक्ताप्युक्तेत्यवगन्तव्या ॥ ४३-४६ ॥ जलोदं शुद्धोदकम् ॥ ४७ ॥

तत्र तत्कोपजं तेजः कृतं हयमुखं महत् । अस्याहुस्तन्महावेगमोदनं सचराचरम् ॥ ४८ ॥ तत्र विक्रोशतां नादो भूतानां सागरौकसाम् । श्रूयते च समर्थानां दृष्ट्वा तद् वडवामुखम् ॥ ४९॥ स्वादूदस्योत्तरे देशे योजनानि त्रयोदश । जातरूपशिलो नाम महान् कनकपर्वतः ॥५०॥ तत्र चन्द्रप्रतीकाशं पन्नगं धरणीधरम् । पद्मपत्रविशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः ॥ ५१ ॥ आसीनं पर्वतस्याग्रे सर्वभूतनमस्कृतम् । सहस्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥५२॥ त्रिशिराः काञ्चनः केतुस्तालस्तस्य महात्मनः। स्थापितः पर्वतस्याग्रे विराजति सवेदिकः॥५३॥

लेखकप्रमादकृतः ॥ ४७ ॥ तत्र शुद्धोदके । कृतं निक्षिप्तम् । कोपजम् और्वकोपजम् । हयमुखं तत्प्रसिद्धम् महत्तेजः, वर्तत इति शेषः । अस्य तेजसः । सचराचरं महावेगम् तत्, जलमिति शेषः । ओदनमाहुः, संहारवेलाया मिन्धनमाहुरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ तत्रेति । समर्थानामपि वडवामुखं तत्तेजो दृष्ट्वा विक्रोशतां नादः श्रूयते ॥ ४९ ॥ स्वादूदस्य शुद्धजलसमुद्रस्य । उत्तरे देशे अपरे पारे ॥ ५०-५३ ॥ स्वादूदस्योत्तरे देशे इति पाठः ॥ ५० ॥ रामानु०-तत्र चन्द्रप्रतीकाशं पन्नगं धरणीधरम् । पद्मपत्रविशालाक्षं ततो द्रक्ष्यथ वानराः ॥ इति पाठः ॥ ५१ ॥

कोपजम् और्वकोपजम्। हयमुखं तन्महत्तेजः। तत्र शुद्धोदके। कृतं निक्षिप्तमिति सम्बन्धः। हयमुखं कृतं तत्तेजः तत्र वर्तत इति वा । अस्य तेजसः सचराचरं तद्, जलमिति शेषः । ओदनमाहुः संहारवेलायामिन्धनमाहुरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ श्रूयते च समर्थाना

स०-तत्कोपजम् । तच्छब्देन बुद्धिस्थ और्वः परामृश्यते । उक्तं च भारते आदिपर्वणि और्वे-" ततस्तत्कोपजं तात और्वाग्निं वरुणालये । उत्ससर्ज स चैवाप उपभुङ्क्ते महोदधौ । महद्धयशिरो भूत्वा यत्तं वेदविदो विदुः । तमग्निमुद्वमन् वक्त्रात्पिबत्यापो महोदधौ ॥" इति । अस्य तेजसः । सचराचरं जगत् ओदनं वदन्ति, ज्ञानिन इति शेषः । चराचरमोदनमिति चराचरात्तृत्वकथनेनास्य तेजसो भगवद्रूपत्वं प्रतीयते । ' अत्ता चराचरग्रहणात् " इति सूत्रात् । तथा आचार्यैरपि-" अश्वं नत्वा वारवन्तं वन्दध्याः " इति ऋचि "वारवान् वडवामुखः " इत्यादिना स्पष्टमुक्तेश्च ॥ ४८ ॥ तद्वडवामुखं दृष्ट्वा स्थितानामसमर्थानां, तत्प्राप्य जीवितुं सामर्थ्यरहितानां सागरौकसां नादः आर्तस्वरः श्रूयते च ॥ ४९ ॥

पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतं तत् त्रिदशेश्वरैः ॥ ५४ ॥
ततः परं हेममयः श्रीमानुदयपर्वतः । तस्य कोटिर्दिवं स्पृष्ट्वा शतयोजनमायता ॥ ५५ ॥ जातरूपमयी दिव्या विराजति सवेदिका । सालैस्तालैस्तमालैश्च कर्णिकारैश्च पुष्पितैः । जातरूपमयैर्दिव्यैः शोभते सूर्यसन्निभैः ॥ ५६ ॥
तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम् । शृङ्गं सौमनसं नाम जातरूपमयं ध्रुवम् ॥ ५७ ॥ तत्र पूर्वं पदं कृत्वा पुरा विष्णुस्त्रिविक्रमे । द्वितीयं शिखरे मेरोश्चकार पुरुषोत्तमः ॥ ५८ ॥ उत्तरेण परिक्रम्य जम्बूद्वीपं दिवाकरः । दृश्यो भवति भूयिष्ठं शिखरं तन्महोच्छ्रयम् ॥ ५९ ॥

पूर्वस्यामिति । पूर्वस्यां दिशि तन्निर्माणं कृतम् । पूर्वदिगवधित्वेन तालरूप केतुः कल्पित इत्यर्थः ॥ ५४-५६ ॥ तत्र उदयपर्वतकोटौ ॥ ५७ ॥ तत्र पूर्वमिति । विष्णुः त्रिविक्रमे त्रिविक्रमप्रस्तावे । तत्र सौमनसशृङ्गे । पूर्वं पदं कृत्वा द्वितीयं पदं मेरोः पश्चिमदिगवधिभूतस्य सावर्णिमेरोः शिखरे चकार । पूर्वपश्चिमदिगवधिभूतयोरुदयाचलसावर्णिमेर्वोर्विष्णोः पदविन्यासः बलेः कृत्स्न राज्यग्रहणार्थः । भूमध्यस्थमेरौ पदविन्यासे कृत्स्नाक्रमणं न लभ्येत । वस्तुतस्तु मेरोरेव शिखरे द्वितीयं पदं न्यस्तम् । मेरुशिखरस्य स्वर्गत्वात् । भूमावेकं स्वर्गे द्वितीयं तृतीयं ब्रह्मलोक इति पौराणिकी गाथा ॥ ५८ ॥ उत्तरेणेति । दिवाकरः जम्बूद्वीपमुत्तरेण जम्बूद्वीपोत्तरभागे । "एनपा द्वितीया" इति द्वितीया । परिक्रम्य महोच्छ्रयं तत् सौमनसं शिखरं, प्राप्येति शेषः । दृश्यो भवति, मेरोर्दक्षिणपार्श्ववर्तिनां दृश्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

मित्यत्र चकारोऽप्यर्थः ॥ ४९-५३ ॥ पूर्वस्यामिति । पूर्वस्यां दिशि निर्माणं कृतम्, पूर्वदिगवधित्वेन तालरूपः केतुः त्रिदशेश्वरैः कल्पित इत्यर्थः ॥ ५४-५७ ॥ तत्रेति । तत्र कोट्याम् । पूर्वं विष्णुः त्रिविक्रमे त्रिविक्रमप्रस्तावे । तत्र सौमनसशृङ्गे, पूर्वपदं कृत्वा द्वितीयपदं मेरोः पश्चिमदिगवधिभूतस्य सावर्णिनिवासमेरुशिखरे चकारेति सम्बन्धः ॥ ५८ ॥ उत्तरेणेति । अत्र प्राप्येत्यध्याहर्तव्यम् । दिवाकरः अस्तमयानन्तरं जम्बूद्वीपमुत्तरेण परिक्रम्य महोच्छ्रयं तत्सौमनसशिखरं प्राप्य भूयिष्ठं दृश्यो भवति,

तत्र वैखानसा नाम वालखिल्या महर्षयः । प्रकाशमाना दृश्यन्ते सूर्यवर्णास्तपस्विनः ॥ ६० ॥ अयं सुदर्शनो द्वीपः पुरो यस्य प्रकाशते । यस्मिंस्तेजश्च चक्षुश्च सर्व प्राणभृतामपि ॥ ६१ ॥ शैलस्य तस्य शृङ्गेषु कन्दरेषु वनेषु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ ६२ ॥ काञ्चनस्य च शैलस्य सूर्यस्य च महात्मनः । आविष्टा तेजसा सन्ध्या पूर्वा रक्ता प्रकाशते ॥ ६३ ॥ पूर्वमेतत्कृतं द्वारं पृथिव्या भुवनस्य च। सूर्यस्योदयनं चैव पूर्वा ह्येषा दिगुच्यते ॥६४॥ तस्य शैलस्य पृष्ठेषु निर्झरेषु गुहासु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः॥६५॥

तत्रेति। वैखानसाः ब्रह्मनखोत्पन्नाः । वालखिल्याः ब्रह्म रोमोत्पन्नाः "ये नखास्ते वैखानसाः ये वालास्ते वालखिल्याः" इति श्रुतेः॥६०॥अयम् उदयपर्वतपार्श्वस्थो द्वीपः सुदर्शनो नाम। सुदर्शनसंज्ञाऽन्वर्थेत्याह यस्येति । यस्य तेजसः । पुरः सन्निधौ । सर्वप्राणभृतामपि चक्षुः प्रकाशते विषयग्रहणशक्तं भवति । तत्तेजः सूर्याख्यं यस्मिन् द्वीपे प्रकाशते अयं द्वीपः सुदर्शनो नामेति योजना ॥ ६१ ॥ शैलस्येति। शैलस्य उदयशैलस्येत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ पूर्वमिति । हि यस्मादेतदुदयपर्वतः । द्वारशब्दापेक्षया नपुंसकत्वम् । पृथिव्याः भुवनस्य च पूर्वं द्वारं कृतं प्रथमद्वारत्वेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ कल्पितम् । सूर्यस्य परितो भ्रमणाय प्रथमम् एतदुदयनं च कृतमुदयस्थानं कल्पितम् । तस्मादेषा पूर्वा दिगुच्यते ॥ ६४ ॥ तस्येत्यादि । सम्यगन्वेषणाय पुनरुक्तिः ॥ ६५ ॥

मेरोर्दक्षिणभागवर्तिनां दृश्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अयमिति । अस्य तेजसः । पुरः सन्निधौ । अयं सुदर्शनो द्वीपः शोभनदर्शनोऽयं द्वीपः प्रकाशते । अयमिति शृङ्गग्राहिकया निर्देशात् जम्बूद्वीप उच्यते। यद्वा सुदर्शनाकारत्वात् सुदर्शनशब्देन जम्बूद्वीप उच्यते । सर्वप्राणभृतां चक्षुश्च यस्य तेजसः पुरः प्रकाशते तस्य शैलस्य कुञ्जेषु कन्दरेषु च वैदेह्या सह रावणो मार्गितव्य इति सम्बन्धः ॥६१॥ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ पूर्वदिशो निर्वचनमाह—पूर्वमेतदिति । हि यस्मात्कारणात् पृथिव्या भुवनस्य च पूर्वद्वारं कृतं प्रथमद्वारं ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ कल्पितम् । सूर्यस्य परितो भ्रमणाय प्रथमे तदुदयनं च कृतम् उदयस्थानं कल्पितम् । तस्मादेषा पूर्वा दिग्

ततः परमगम्या स्याद्दिक् पूर्वा त्रिदशावृता । रहिता चन्द्रसूर्याभ्यामदृश्या तिमिरावृता ॥ ६६ ॥ शैलेषु तेषु सर्वेषु कन्दरेषु वनेषु च । ये च नोक्ता मया देशा विचेया तेषु जानकी ॥ ६७ ॥ एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानर पुङ्गवाः । अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ६८॥ अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च । मासे पूर्णे निवर्तध्वमुदयं प्राप्य पर्वतम् ॥६९॥ ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन् वध्यो भवेन्मम । सिद्धार्थाः सन्निवर्तध्व मधिगम्य च मैथिलीम् ॥ ७० ॥ महेन्द्रकान्तां वनषण्ड मण्डितां दिशं चरित्वा निपुणेन वानराः । अवाप्य सीतां रघुवंशजप्रियां ततो निवृत्ताः सुखिनो भविष्यथ ॥७१॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

ततः प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तन्महद्वानरं बलम् ।
दक्षिणां प्रेषयामास वानरानभिलक्षितान् ॥ १ ॥

रामानु०—तस्य शैलस्य पृष्ठेष्विति पाठः ॥६५॥ त्रिदशावृता त्रिदशाधिष्ठिता । दिक् उदयाचलप्रदेशरूपा । ततः परम् उदयाद्रेः परम् अगम्या ॥ ६६ ॥ उपसंहरति—शैलेष्विति । ये मया नोक्तास्तेषु शैलादिषु विचेया ॥ ६७ ॥ अमर्यादं ग्रामनगरादिमर्यादारहितम्, केवलान्धकारभूतमित्यर्थः ॥ ६८-७० ॥ महेन्द्रेति । महेन्द्रकान्ताम् इन्द्रप्रियाम् निपुणेन नैपुण्येन ॥७१॥इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्ड० चत्वारिंशः सर्गः ॥४०॥

अथ दक्षिणदिशि वानरप्रेषणमेकचत्वारिंशे—ततः प्रस्थाप्येत्यादि । अभि

इत्युच्यते॥६४॥६५॥तत इति । त्रिदशावृता इन्द्रादिदेवावृता । ततः परम् उदयाद्रेः परम् अगम्येति सम्बन्धः ॥६६॥ उक्तेष्वनुक्तप्रदेशाः ॥ ६७॥ अभास्करं सूर्यरहितम् अत एव अमर्यादम् ॥ ६८-७१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४०॥ तत इति । अभि

नीलमग्निसुतं चैव हनुमन्तं च वानरम् । पितामहसुतं चैव जाम्बवन्तं महाबलम् ॥ २ ॥ सुहोत्रं च शरारिं च शरगुल्मं तथैव च । गजं गवाक्षं गवयं सुषेणमृषभं तथा ॥ ३॥ मैन्दं च द्विविदं चैव विजयं गन्धमादनम् । उल्कामुखमसङ्गं च हुताशनसुतावुभौ ॥ ४ ॥ अङ्गद प्रमुखान्वीरान् वीरः कपिगणेश्वरः । वेगविक्रमसम्पन्नान् सन्दिदेश विशेषवित् ॥ ५ ॥ तेषामग्रेसरं चैव महद्बल मसङ्गगम् । विधाय हरिवीराणामादिशद्दक्षिणां दिशम् ॥ ६ ॥ ये केचन समुद्देशास्तस्यां दिशि सुदुर्गमाः । कपीशः कपिमुख्यानां स तेषां तानुदाहरत् ॥ ७ ॥ सहस्रशिरसं विन्ध्यं नानाद्रुमलतायुतम् । नर्मदां च नदीं दुर्गां महोरगनिषेविताम् ॥ ८ ॥ ततो गोदावरीं रम्यां कृष्णवेणीं महानदीम् । वरदां च महाभागां महोरगनिषेविताम् ॥९॥ मेखलामुत्कलां चैव दशार्णनगराण्यपि । अश्ववन्तीमवन्तीं च सर्वमेवानुपश्यत ॥ १० ॥

लक्षितान् दृष्टापदानान् ॥ १ ॥ नीलमित्यादि । अत्रोक्तः सुषेणस्तारापितान्यः ॥ २-४ ॥ वेगविक्रमसंपन्नप्रेषणे हेतुमाह विशेषविदिति ॥ ५ ॥ रामानु०—संदिदेश विशेषविदिति पाठः ॥ ५ ॥ तेषामिति । असङ्गगम् अविलम्बगामि वेगवदिति यावत् । बलं सैन्यम् । अग्रसरम् अग्रचरं विधाय ॥ ६ ॥ ये केच-नेति । तान् समुद्देशान् ॥ ७ ॥ सहस्रशिरसमित्यादि । पूर्ववन्मध्यदेशा-पेक्षया विन्ध्यस्य दक्षिणत्वव्यपदेशः ॥ ८ ॥ रामानु०—सहस्रशिरसमित्यादिना

लक्षितान् दृष्टापदानान् ॥ १ ॥ नीलमित्यादि । अत्रोक्तस्सुषेणस्तारापितुरन्यः ॥ २-५ ॥ तेषां सहायमाज्ञापयति—तेषामिति । तेषां नीलादीनाम् ॥ ६ ॥ तत्र विचेय प्रदेशानाह—ये केचनेति ॥ ७ ॥ तदेव विवृणोति—सहस्रशिरसमित्यादि । पूर्ववत् मध्यदेशापेक्षया विन्ध्याद्रेर्दक्षिणदिक्त्वव्यपदेशः । सहस्रशिरसं सहस्रशिखरम् ॥ ८ ॥ वरारोहां महाभागां, वरः आरोहो दैर्घ्यं यस्यास्ताम् । " आरोहो दैर्घ्य

विदर्भानृषिकांश्चैव रम्यान्माहिषकानपि । तथा वङ्गान् कलिङ्गांश्च कौशिकांश्च समन्ततः ॥ ११ ॥ अन्वीक्ष्य दण्डकारण्यं सपर्वतनदीगुहम् । नदीं गोदावरीं चैव सर्व मेवानुपश्यत । तथैवान्ध्रांश्च पुण्ड्रांश्च चोलान् पाण्ड्यान् सकेरलान् ॥ १२ ॥ अयोमुखश्च गन्तव्यः पर्वतो धातु मण्डितः । विचित्रशिखरः श्रीमांश्चित्रपुष्पितकाननः ॥१३॥ सचन्दनवनोद्देशो मार्गितव्यो महागिरिः॥१४॥ ततस्तामापगां दिव्यां प्रसन्नसलिलां शिवाम् । तत्र द्रक्ष्यथ कावेरीं विहितामप्सरोगणैः ॥ १५ ॥तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य महौजसम् । द्रक्ष्यथादित्यसंकाश मगस्त्यमृषिसत्तमम् ॥ १६ ॥ ततस्तेनाभ्यनुज्ञाताः प्रसन्नेन महात्मना । ताम्रपर्णीं ग्राहजुष्टां तरिष्यथ महानदीम् ॥ १७ ॥

पूर्वभागस्थान् देशानुपदिशति ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ १० ॥ तत्र सर्वमेवानुपश्यतेत्यन्तेन विन्ध्यस्य पश्चिमभागस्थांस्तद्दक्षिणपार्श्वस्थांश्च नदीनगरदेशानुपदिशति— विदर्भानित्यादिना । पूर्वभागस्थान् देशानुपदिशति नदीं गोदावरीमिति । दण्डकारण्यवर्तिगोदावरीखण्डमित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अयोमुखः सह्यः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तत इति । अप्सरोगणैः विहितां पूजितामित्यर्थः ॥ १५ ॥ तस्येति । तस्य प्रसिद्धस्य ॥ १६ ॥ १७ ॥ रामानु०- ताम्रपर्णीं ग्राहजुष्टामिति

मानयोः ” इति विश्वः ॥ ९॥१० ॥ सहस्रशिरसमित्यादिना सर्वमेवानुपश्यतेत्यन्तेन विन्ध्यस्य पश्चिमभागस्थान् दक्षिणपार्श्वस्थांश्च नदीनगरदेशानुपदिश्य विदर्भानित्या दिना पूर्वभागान् देशानुपदिशति ॥ ११ ॥ नदीं गोदावरीमिति । अत्र गोदावरी शब्देन दण्डकारण्यवर्तिगोदावरीखण्ड उच्यते, अतो न पुनरुक्तिः ॥ १२–१८ ॥

स०–अत्र नदीं गोदावरीमिति दण्डकारण्यस्थितगोदावरीप्रदेशग्रहणम्, एतच्च तत्रैव सीताया गमनाद्विशेषत स्तत्रान्वेषणार्थम् ॥ १२ ॥ अयोमुख इति मलयस्य नामान्तरम् । सचन्दनवनोद्देश इति तच्चिह्नदर्शनात् “तस्यासीनं नगस्याग्रे मलयस्य” इति वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥ १३ ॥ १४ ॥ अप्सरोगणैर्विहृतां विहृतं विहरणम् अस्या अस्तीति मत्वर्थीयप्रत्ययान्तोऽयम् । ततश्च अप्सरोगणकर्तृकं यद्विहरणं तद्वतीमित्येकदेशेनान्वयो बोध्यः ॥ १५ ॥

सा चन्दनवनैर्दिव्यैः प्रच्छन्ना द्वीपशालिनी । कान्तेव युवतिः कान्तं समुद्रमवगाहते ॥ १८ ॥ ततो हेममयं दिव्यं मुक्तामणिविभूषितम् । युक्तं कवाटं पाण्ड्यानां गता द्रक्ष्यथ वानराः ॥ १९ ॥ ततः समुद्रमासाद्य संप्रधार्यार्थनिश्चयम् । अगस्त्येनान्तरे तत्र सागरे विनिवेशितः ॥२०॥ चित्रनानानगः श्रीमान् महेन्द्रः पर्वतोत्तमः । जातरूपमयः श्रीमानवगाढो महार्णवम् ॥२१॥ नानाविधैर्नगैः सर्वैर्लताभिश्चोपशोभितम् । देवर्षियक्षप्रवरैरप्सरोभिश्च सेवितम् ॥ २२ ॥ सिद्धचारणसङ्घैश्च प्रकीर्णं सुमनोहरम् । तमुपैति सहस्राक्षः सदा पर्वसु पर्वसु ॥ २३ ॥ द्वीपस्तस्यापरे पारे शतयोजनमायतः। अगम्यो मानुषैर्दीप्तस्तं मार्गध्वं समन्ततः । तत्र सर्वात्मना सीता मार्गितव्या विशेषतः ॥ २४ ॥

पाठः ॥ १७ ॥ १८ ॥ तत इति । पाण्ड्यानां पाण्ड्यराजानाम् । युक्तं योग्यम् । कवाटम्, अनेन नगरं लक्ष्यते । मुक्तारूपैर्मणिभिः रत्नैः भूषितम्, तदुत्पत्तिदेशत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ अथ महेन्द्रं वर्णयति--तत इत्यादिना । मार्गितव्या विशेषत इत्यन्तमेकान्वयम् । ततः पाण्ड्यनगरात् समुद्रमासाद्य अर्थनिश्चयं कर्तव्यसमुद्रलङ्घनाद्यर्थनिश्चयम् । संप्रधार्य कृत्वा । अगस्त्येन तत्र सागरे अन्तरे अवकाशे निवेशितः । श्रीमान् पुष्पफलादिसमृद्धिमान् ।श्रीमान् कान्तिमान् । महेन्द्रोऽस्ति । तं पर्वतम् । पर्वसु पर्वसु । समुद्रस्नानायागच्छति । तस्यापरे पारे आन्तरालिकतीरे द्वीपोऽस्ति तं मार्गध्वम्। तत्र सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन विशेषतः सीता मार्गितव्या इत्यर्थः॥२०--२४॥

ततो हेममयमिति । कवाटं पाण्ड्यानां नगरद्वारकवाटम् ॥ १९ ॥ तत इति । अर्थनिश्चयः सम्प्रधार्यः, भवद्भिरिति शेषः । दुर्गमदेशत्वादिति भावः । अत्र श्रीशब्दः पुष्पफलादिसमृद्धिपरः । द्वितीयः श्रीशब्दः शोभापरः ॥ २०--२३ ॥ द्वीप इति । तस्य समुद्रस्यापरे पारे परपारातिरिक्ते आन्तरालिके पार इत्यर्थः ॥ २४ ॥

स०--युवती कान्ता लज्जया यथा दिव्यदुकूलैः प्रच्छन्नसर्वस्वावयवा सती स्वकान्तं गच्छति तद्वदियमपि दिव्यदुकूलस्थानीयैश्चन्दनैश्चित्रैः प्रच्छन्नद्वीपजलादिसर्वावयवा सती स्वकान्तं समुद्रमवगाहते ॥ १८ ॥

स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः । राक्षसाधिपतेर्वासः सहस्राक्षसमद्युतेः ॥ २५ ॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य मध्ये तस्य तु राक्षसी । अङ्गारकेति विख्याता छायामाकृष्य भोजनी ॥ २६ ॥ एवं निस्संशयान् कृत्वा संशयान्नष्टसंशयाः । मृगयध्वं नरेन्द्रस्य पत्नीममिततेजसः ॥ २७ ॥

स हीति । एवं रावणालयावगमेऽपि इतरदिक्षु वानरप्रेषणं स्थानान्तरे सीतामादाय किं न गच्छेदिति शङ्कयेति बोध्यम् ॥ २५–२६ ॥ ननु पूर्वं " न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः" इत्युक्तम्, संप्रति " स हि देशस्तु वध्यस्य रावणस्य दुरात्मनः " इत्युच्यते, अतो विरुद्धमिदमित्याशङ्क्य परिहरति–एवमिति । एवं मदुक्तरीत्या । संशयान् संशयविषयभूतान् देशान् । निःसंशयान् संशयाविषयीभूतान् । निश्चितसदसद्भावान् कृत्वा नष्टसंशयाः सन्तः अमिततेजसो नरेन्द्रस्य पत्नीं मृगयध्वम् । यदृच्छादर्शनापरिस्फुटज्ञातमर्थं कथं निश्चयेन कथयामीति न जान इति पूर्वमुक्तम् । इदानीं तथाविधमप्यर्थं

तस्य देशस्य रावणसम्बन्धितया सामान्येनैवावगतत्वेपि सुदृढान्वेषणार्थं तं देशं तदीयत्वेन निश्चित्योक्तवान् ॥ २५ ॥ समुद्रे अप्रमत्तैर्गन्तव्यमित्यभिप्रायेण तत्रत्यं बाधकमाह–दक्षिणस्येति ॥ २६ ॥ एवं निस्संशयान् कृत्वा संशयान् नष्टसंशयाः यथा संशयतो रावणदेशो निश्चयेनान्विष्यते एवं संशयान् संशयितान् देशान् निस्संशयान् कृत्वा निश्चितसदसद्भावान् कृत्वा नष्टसंशयाः नरेन्द्रपत्नीं मृगयध्वम्।

टीका०–स हीति । ' न जाने निलयं तस्य सर्वथा पापरक्षसः ' इत्यादिना पूर्वं रावणनिवासापरिज्ञानं प्रकटीकृतम् इदानीमेतत्कथमुच्यते ? इति चेत्, वालिवधात्पूर्वमेव रावणनिवासमुक्तं चेद्वालिवधमकृत्वैव स्वयमेव रावणं हत्वा सीतामानेष्यति, ततः स्वस्य राज्यप्राप्तिर्वालिवधश्च न भविष्यतीति भिया तदानीं नोक्तम्, इदानीं सर्वार्थपरिपूर्णत्वादुक्तवानित्यविरोधः । यद्वा यादृच्छिकदर्शनापरिस्फुटपरिज्ञातमर्थं कथं निश्चयेन कथयामीति न जान इति पूर्वमुक्तवान्। इदानीं त्वपरिस्फुटज्ञातमप्यर्थमन्वेषणगौरवाय निश्चयेन 'ब्रवीमीति निश्चित्याकथयत् । द्वितीयपक्षे तस्य देशस्य रावणसम्बन्धितया सामान्येनावगतत्वेपि सुदृढान्वेषणार्थं शं तदीयत्वेन निश्चित्योक्तवान् ॥ २५ ॥ **स०**–एवं पूर्वोक्तप्रकारेण संशयान् संशयविषयान् समुद्रतरणच्छायाग्रहनिवारणादीन् प्रति । निस्संशयान् निर्गतः संशयो येषां तान् मया परं तीरं प्राप्यते नवा, छायाग्रहो निवार्यते वा नवा इत्यादिसंशयरहितानिति यावत् । कृत्वा नियोज्य तत्कार्यकरणाय तादृशानेव नियोज्येत्यर्थः । नष्टसंशयास्सन्तो मृगयध्वमित्यर्थः । एवमर्थाकरणे पूर्वोक्तच्छायाग्रहनिस्तरणोपायाकथनेनासङ्गत्यापत्तिः ॥ २७ ॥

तमतिक्रम्य लक्ष्मीवान् समुद्रे शतयोजने । गिरिः पुष्पितको नाम सिद्धचारणसेवितः ॥ २८ ॥ चन्द्रसूर्यांशुसंकाशः सागराम्बुसमावृतः । भ्राजते विपुलैः शृङ्गैरम्बरं विलिखन्निव ॥ २९ ॥ तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यं दिवाकरः । श्वेतं राजतमेकं च सेवते यं निशाकरः ॥३०॥ न तं कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः। प्रणम्य शिरसा शैलं तं विमार्गत वानराः ॥ ३१॥ तमतिक्रम्य दुर्धर्षाः सूर्यवान्नाम पर्वतः । अध्वना दुर्विगाहेन योजनानि चतुर्दश ॥ ३२ ॥ ततस्तमप्यतिक्रम्य वैद्युतो नामपर्वतः । सर्वकामफलैर्वृक्षैः सर्वकालमनोहरैः ॥३३॥ तत्र भुक्त्वा वरार्हाणि मूलानि च फलानि च । मधूनि पीत्वा मुख्यानि परं गच्छत वानराः ॥ ३४ ॥ तत्र नेत्रमनःकान्तः कुञ्जरो नाम पर्वतः । अगस्त्यभवनं यत्र निर्मितं विश्वकर्मणा ॥३५॥ तत्र योजनविस्तारमुच्छ्रितं दशयोजनम्। शरणं काञ्चनं दिव्यं नानारत्नविभूषितम्॥३६

मन्वेषणगौरवाय निश्चयेन ब्रवीमिति भावः ॥ २७ ॥ तमतिक्रम्येति। " परावरयोगे च " इति क्त्वाप्रत्ययः । एवं पूर्वत्रापरत्र च बोध्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ तस्यैकमिति । दक्षिणायन इति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तमतिक्रम्येति । हे दुर्धर्षाः ! सूर्यवान् नाम पर्वतः, वर्तत इति शेषः । दुर्विगाहेनाध्वना उपलक्षितः । योजनानि चतुर्दश, पुष्पितकसूर्यवतोरन्तराल इति शेषः ॥ ३२ ॥ वराणां श्रेष्ठानामर्हाणीति वरार्हाणि । परं ततः परं देशम् ॥३३–३५॥ अगस्त्यभवनं विशेषयाति–तत्र योजनेति । शरणं गृहम् ॥३६॥

यथा शङ्कासद्भावेपि रावणेऽपि लङ्काद्वीपेपि निश्चयेन मृग्यते, एवं शङ्काकारणवत्स्वन्येष्वपि देशेषु निश्चयेन मृगयतेत्यर्थः ॥ २७–३१ ॥ तमतिक्रम्य लङ्काद्वीपमतिक्रम्य ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अगस्त्यभवनमेव विशिनष्टि–तत्रेति । तत्र कुञ्जरपर्वते । योजनविस्तारं शतयोजनं शरणं गृहमिति सम्बन्धः ॥ ३४–३७ ॥

तत्र भोगवती नाम सर्पाणामालयः पुरी । विशालकक्ष्या दुर्धर्षा सर्वतः परिरक्षिता ॥ ३७ ॥ रक्षिता पन्नगैर्घोरै स्तीक्ष्णदंष्ट्रैर्महाविषैः। सर्पराजो महाप्राज्ञो यस्यां वसति वासुकिः । निर्याय मार्गितव्या च सा च भोगवती पुरी ॥३८॥ तत्र चानन्तरा देशा ये केचन सुसंवृताः ॥३९॥ तं च देशमतिक्रम्य महानृषभसंस्थितः । सर्वरत्नमयः श्रीमानृषभो नाम पर्वतः ॥ ४० ॥ गोशीर्षकं पद्मकं च हरिश्यामं च चन्दनम् । दिव्यमुत्पद्यते यत्र तच्चैवाग्नि समप्रभम् ॥ ४१ ॥ न तु तच्चन्दनं दृष्ट्वा स्प्रष्टव्यं च कदाचन । रोहिता नाम गन्धर्वा घोरा रक्षन्ति तद्वनम् ॥ ४२॥ तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः । शैलूषो ग्रामणीः शिग्रुः शुभ्रो बभ्रुस्तथैव च ॥४३॥ रविसोमाग्नि वपुषां निवासः पुण्यकर्मणाम्। अन्ते पृथिव्या दुर्धर्षास्तत्र स्वर्गजितः स्थिताः ॥४४॥

तत्रेत्यादि। निर्याय अगस्त्यभवनान्निर्गत्य ॥३७॥३८ ॥ तत्रेति । ये अनन्तराः अव्यवहिता देशाः । ते मार्गितव्या इति शेषः ॥ ३९ ॥ तं च देशमतिक्रम्य, तस्माद्देशात्परत इत्यर्थः । ऋषभसंस्थितः ऋषभतुल्यसंस्थानः ॥ ४० ॥ गोशीर्षकं गोरोचनासदृशवर्णम् । पद्मकं पद्मदलसवर्णम् । हरिश्यामं तमाल दलवर्णम् । अग्निसमप्रभम् अग्निसदृशवर्णम् । एवंविधं दिव्यं चन्दनं

निर्यायेति । सा भोगवती पुरी मार्गितव्या । तस्याः निर्याय निर्गत्य ॥ ३८ ॥ तत्र ये केचन सुसंवृताः अनन्तरदेशाः मार्गितव्या इति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ ऋषभस्येव संस्थितिरवस्थानं यस्येति विग्रहः ॥ ४० ॥ गोशीर्षकं गोरोचनासदृश वर्णम्, पद्मकं पद्मदलसमानवर्णं, हरि कुङ्कुमसमानवर्णं, श्यामं तमालदलनिभम् । अग्निसमप्रभम् अग्निसदृशवर्णम् । तच्चन्दनं च यत्रोत्पद्यत इति सम्बन्धः ॥ ४१ ॥ तत्र काङ्क्षा न कर्तव्येत्याह—न त्विति । तत्र हेतुमाह रोहिता इति॥४२॥४३॥स्वर्ग

स०—गोशीर्षकं गोमेदमणिः । पद्मकं पद्मरागमणिः । हरिश्यामम् इन्द्रनीलमणिः । चन्दनं चेत्येतावत् पदार्थजातं तथा अग्निसमप्रभं माणिक्यं च यत्रोत्पद्यते ।। तच्चैवेति पूर्वोक्तरत्नापेक्षयाऽस्य विशेषं सूचयति । यद्वा गोशीर्षादयस्सर्वे चन्दनप्रभेदाः ॥ ४१ ॥

ततः परं न वः सेव्यः पितृलोकः सुदारुणः । राजधानी यमस्यैषा कष्टेन तमसा वृता ॥ ४५ ॥ एतावदेव युष्माभिर्वीरा वानरपुङ्गवाः । शक्यं विचेतुं गन्तुं वा नातो गतिमतां गतिः ॥ ४६ ॥ सर्वमेतत्समालोक्य यच्चान्यदपि दृश्यते । गतिं विदित्वा वैदेह्याः संनिवर्तितुमर्हथ ॥ ४७ ॥ यस्तु मासान्निवृत्तोऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति । मत्तुल्यविभवो भोगैः सुखं स विहरिष्यति ॥ ४८ ॥ ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद् विशेषतः । कृतापराधो बहुशो मम बन्धुर्भविष्यति ॥ ४९ ॥ अमितबलपराक्रमा भवन्तो विपुलगुणेषु कुलेषु च प्रसूताः । मनुजपतिसुतां यथा लभध्वं तदधिगुणं पुरुषार्थमारभध्वम् ॥ ५० ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्वाचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

अथ प्रस्थाप्य सुग्रीवस्तान् हरीन् दक्षिणां दिशम् ।
अब्रवीन्मेघसङ्काशं सुषेणं नाम यूथपम् ॥ १ ॥

यत्रोत्पद्यते स ऋषभः पर्वतो वर्तत इति पूर्वेणान्वयः ॥ ४१–४८ ॥ ततः तस्मात् पुरुषात् प्रियतरो नास्ति। मम प्राणात् विशेषतः, सः प्रियतर इति शेषः ॥ ४९ ॥ तदधिगुणं तदनुगुणम् । पुरुषार्थं पुरुषव्यापारम् । अत्र संयमिनीपर्यन्तमभिधानात् सप्तद्वीपसागरगमनमर्थसिद्धम् । एवमुत्तरसर्गयोरपि बोध्यम् । अत्र सार्धपञ्चाशत् श्लोकाः ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

अथ पश्चिमादिशि वानरयोजनं द्विचत्वारिंशे–अथेत्यादि ॥ १ ॥

जितः प्राप्तस्वर्गो इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ कष्टेन दुष्प्रवेशेन ॥ ४५–४८ ॥ ततः प्रियतरो नास्ति । तस्मात्प्रियतरो नास्ति । मम प्राणाद्विशेषतः, न प्रियतर इति सम्बधः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायामेकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

अथेति । प्रस्थाप्य प्रयाणोपदेशं कृत्वा। अयं पूर्वोक्तसुषेणादन्यः सोमपुत्रः सुषेण

स०–मत्तुल्य विभवस्सन् सुखं यथा भवति तथा विहरिष्यति । तस्मै मदर्धराज्याधिपत्यं दास्यामीत्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥

तारायाः पितरं राजा श्वशुरं भीमविक्रमम् । अब्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यमभिगम्य प्रणम्य च ॥२॥ मरीचिपुत्रं मारीचमर्चिष्मन्तं महाकपिम् । वृतं कपिवरैः शूरैर्महेन्द्रसदृशद्युतिम् ॥ ३ ॥ बुद्धिविक्रमसंपन्नं वैनतेयसमद्युतिम् । मरीचिपुत्रान् मारीचानर्चिर्मालान्महाबलान् ॥४॥ ऋषिपुत्रांश्च तान् सर्वान् प्रतीचीमादिशद्दिशम् । द्वाभ्यां शतसहस्राभ्यां कपीनां कपिसत्तमाः । सुषेणप्रमुखा यूयं वैदेहीं परिमार्गत ॥ ५ ॥ सुराष्ट्रान् सहबाह्लीकान् शूरान् भीमांस्तथैव च । स्फीतान् जनपदान् रम्यान् विपुलानि पुराणि च ॥६॥ पुन्नागगहनं कुक्षिं वकुलोद्दालकाकुलम् । तथा केतकषण्डांश्च मार्गध्वं हरियूथपाः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्स्रोतोगमाश्चैव नद्यः शीतजलाः शिवाः । तापसानामरण्यानि कान्तारा गिरयश्च ये ॥८॥ ततः स्थलीं मरुप्रायामत्युच्चशिरसः शिलाः । गिरिजालावृतां दुर्गां मार्गित्वा पश्चिमां दिशम् ॥ ९ ॥

ताराया इति । प्राञ्जलित्वादिकथनार्थमब्रवीदिति अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ २ ॥ मरीचिपुत्रमिति। मारीचपदमन्वर्थसंज्ञेति द्योतयितुं मरीचिपुत्रमित्युक्तिः।मरीचिपुत्रान् मारीचानित्यत्रापि तथा।मारीचमिति ज्येष्ठ उक्तः। मारीचा इति तदनुजा उच्यन्ते। अर्चिर्मालान् अर्चिष्मतः॥३–६॥पुन्नागगहनं पुन्नागवनम्।कुक्षिः मध्यदेशविशेषः । उद्दालकाः वृक्षविशेषाः । केतकषण्डान् केतकवनानि । प्रत्यक्स्रोतो गच्छन्तीति प्रत्यक्स्रोतोगमाः। शिवाः पावनाः । कान्ताराः दुर्गममार्गाः । तान् मार्गध्वमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ७–८ ॥ ततः स्थलीमित्यादि श्लोकद्वय

इति वेदितव्यम् ॥१॥ ताराया इति । अब्रवीदिति पुनर्वचनं प्राञ्जलित्वाभिगमनादिविशेषकथनार्थम् ॥ २ ॥ महर्षिपुत्रं मारीचं महर्षेर्मरीचेः पुत्रं मारीचम् ॥ ३–६ ॥ पुन्नागगहनं कुक्षिमित्यादिना केतुमालप्रदेशाननुपदिशति । कुक्षिर्देशविशेषः । कान्तारा गिरयश्च एतानपि मार्गध्वमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ७–१० ॥

ततः पश्चिममासाद्य समुद्रं द्रष्टुमर्हथ । तिमिनक्रायुतजल मक्षोभ्यमथ वानराः ॥ १० ॥ ततः केतकपण्डेषु तमाल गहनेषु च । कपयो विहरिष्यन्ति नारिकेलवनेषु च ॥ ११ ॥ तत्र सीतां च मार्गध्वं निलयं रावणस्य च । वेलातट निविष्टेषु पर्वतेषु वनेषु च ॥ १२ ॥ मुरचीपत्तनं चैव रम्यं चैव जटीपुरम् । अवन्तीमङ्गलोपां च तथा चालक्षितं वनम् । राष्ट्राणि च विशालानि पत्तनानि ततस्ततः ॥ १३ ॥ सिन्धुसागरयोश्चैव सङ्गमे तत्र पर्वतः । महान् हेमगिरि र्नाम शतशृङ्गो महाद्रुमः ॥ १४ ॥ तस्य प्रस्थेषु रम्येषु सिंहाः पक्षगमाः स्थिताः । तिमिमत्स्यगजांश्चैव नीडा न्यारोपयन्ति ते ॥ १५ ॥ तानि नीडानि सिंहानां गिरि शृङ्गगताश्च ये । दृप्तास्तृप्ताश्च मातङ्गास्तोयदस्वननिः स्वनाः । विचरन्ति विशालेऽस्मिन् तोयपूर्णे समन्ततः ॥ १६

मेकान्वयम् । स्थल्यादिकं मार्गित्वा ततः तस्माद्देशात् पश्चिमं समुद्रमागम्य तिमिनक्रायुतजलमक्षोभ्यं तं द्रष्टुमर्हथ ॥ ९ ॥ १० ॥ रामानु०-तिमिनक्रायुतजल मक्षोभ्यमथ वानरा इति पाठः ॥ १० ॥ तत इति । कपयो भवदीयाः ॥ ११ ॥ तत्रेति । वेलातटनिविष्टेषु वेलायाम् अम्बुविकृतौ तटे च स्थितेषु । "अब्ध्यम्बु विकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि" इत्यमरः ॥ १२ ॥ मुरचीति । पूर्वस्यां दिश्यवन्त्यन्या । इयं चान्या । यत्र प्रविष्टा वननैरन्तर्येण न लक्ष्यन्ते तदलक्षितं नाम । मार्गध्वमित्यनुषङ्गः ॥ १३ ॥ सिन्धुर्नदविशेषः । तत्र पश्चिमादिशि । पक्षै र्गच्छन्तीति पक्षगमाः, सपक्षा इति विशेषणम् । नीडानि वृक्षाग्रस्थस्वावास स्थानानि । अत एव महाद्रुम इति पूर्वमुक्तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ तानीत्याद्यर्ध त्रयम् । समन्ततस्तोयपूर्णेऽस्मिन् स्थले ये गजाः सन्ति गिरिशृङ्गगताश्च ये ते

कपयो भवदीयाः ॥ ११ ॥ तत्रेति । पत्तनानि ततस्तत इत्येतत्पर्यन्तं मार्गध्वमित्यनु षज्यते ॥ १२ ॥ अवन्तीमङ्गलोपां चेति द्वे नगर्यौ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पक्षगमाः पक्षाभ्यां गच्छन्तीति पक्षगमाः, सपक्षा इत्यर्थः । सिंहाः तिमिमत्स्यगजान्नीडान्यारोपयन्ति स्वावासस्थानानि प्रापयन्ति ॥ १५ ॥ तानीति । समन्ततः तोयपूर्णे अस्मिन्स्थले ये

तस्य शृङ्गं दिवस्पर्शं काञ्चनं चित्रपादपम् । सर्वमाशु विचेतव्यं कपिभिः कामरूपिभिः ॥ १७ ॥ कोटिं तत्र समुद्रे तु काञ्चनीं शतयोजनाम् । दुर्दर्शां पारियात्रस्य गतां द्रक्ष्यथ वानराः ॥ १८ ॥ कोटयस्तत्र चतुर्विंशद् गन्धर्वाणां तरस्विनाम् । वसन्त्यग्निनिकाशानां घोराणां कामरूपिणाम् ॥ १९ ॥ पावकार्चिःप्रतीकाशाः समवेताः सहस्रशः । नात्यासादयितव्यास्ते वानरैर्भीमविक्रमैः ॥ २० ॥ नादेयं च फलं तस्माद्देशात् किंचित् प्लवङ्गमैः । दुरासदा हि ते वीराः सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ २१ ॥ फलमूलानि ते तत्र रक्षन्ते भीमविक्रमाः । तत्र यत्नश्च कर्तव्यो मार्गितव्या च जानकी । न हि तेभ्यो भयं किंचित् कपित्वमनुवर्तताम् ॥ २२ ॥

गजास्तानि नीडानि विचरन्ति, सिंहनीडाश्रयसानुषु विचरन्तीत्यर्थः । बाधकस्थानगमने हेतुमाह दृप्ता इति ॥ १६ ॥ तस्येति । कपिभिः, भवद्भिरिति शेषः ॥ १७ ॥ तत्र समुद्रे गतां पारियात्रस्य कोटिं शृङ्गम् ॥ १८ ॥ रामानु०-कोटिं तत्र समुद्रस्येति पाठः ॥१८॥ १९ ॥ पावकार्चिःप्रतीकाशा इत्यादि । नात्यासादयितव्याः नातिसमीपं प्राप्तव्याः । नादेयं न स्वीकार्यम् । तर्हि ते गन्धर्वा अस्मान् हनिष्यन्तीत्यत्राह—तत्रेति । यत्नः फलचापलनिवृत्तौ यत्नः कर्तव्यः । विशालत्वाद्न्वेषणे यत्नो वा । न किंचिद्भयम् । कपिसंचारस्य वनमात्रधर्मत्वादिति भावः । अनुवर्तताम् अनुवर्तमानानाम् ॥ २०-२२ ॥ रामानु०—नादेयमिति । न आदेयमिति च्छेदः । तेषां दुरासदत्वे तत्र कथं मार्गणं घटत इत्याशङ्क्याह तत्रेति । हि यस्मात् कारणात् कपित्वमनुवर्ततां प्राकृतकपित्वमनुवर्तमानानां भवतां तेभ्यो भयं न । तस्मात्तत्र यत्नः

गजास्सन्ति गिरिशृङ्गगताश्च ये तेगजास्तानिः नीडानि विचरन्ति सिंहनीडाश्रयसानुषु विचरन्तीत्यर्थः । बाधकबाहुल्येपि सञ्चारात् पर्वतस्यातिरमणीयत्वमवगम्यते, जातिप्रयुक्तवैरैस्सिंहैर्बाध्यमाना अपि गजास्तद्गिरिं न जहतीति भावः ॥ १६-१८ ॥ कोटिमिति । तत्र समुद्रे पारियात्रस्य कोटिं द्रक्ष्यथेति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ २० ॥ नादेयम् आदातुमर्हं न भवति ॥ २१ ॥ तेभ्यो गन्धर्वेभ्यो भयं नास्ति तेषां रामकार्य

तत्र वैडूर्यवर्णाभो वज्रसंस्थानसंस्थितः । नानाद्रुम लताकीर्णो वज्रो नाम महागिरिः ॥ २३ ॥ श्रीमान् समु दितस्तत्र योजनानां शतं समम् । गुहास्तत्र विचेतव्याः प्रयत्नेन प्लवङ्गमाः ॥ २४ ॥ चतुर्भागे समुद्रस्य चक्र वान्नाम पर्वतः । तत्र चक्रं सहस्रारं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥२५॥ तत्र पञ्चजनं हत्वा हयग्रीवं च दानवम् । आजहार ततश्चक्रं शङ्खं च पुरुषोत्तमः ॥२६॥ तस्य सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्तत स्ततः ॥२७॥ योजनानां ततः षष्टिर्वराहो नाम पर्वतः । सुवर्णशृङ्गः सुश्रीमानगाधे वरुणालये ॥ २८ ॥ तत्र प्राग्ज्योतिषं नाम जातरूपमयं पुरम् । यस्मिन्वसति दुष्टात्मा नरको नाम दानवः ॥२९॥ तत्र सानुषु चित्रेषु विशालासु गुहासु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्य स्ततस्ततः ॥ ३० ॥ तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं काञ्चनान्तर निर्दरः । पर्वतः सर्वसौवर्णो धाराप्रस्रवणायुतः ॥ ३१ ॥

कर्तव्यः, जानकी मार्गितव्या चेति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत्र वैडूर्येत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । श्रीमानिति । योजनानां शतं समं यथा भवति तथा समुदितः समुन्नतः ॥ २३ ॥ २४ ॥ चतुर्भागे चतुर्थभागे । समुद्रस्य लवणसमुद्रस्य ॥ २५ ॥ तत्र चक्रवत्पर्वते । पुरुषोत्तमो विष्णुः । "श्रीपतिः पुरुषोत्तमः" इत्यमरः । चक्ररक्षकं हयग्रीवाख्यं दानवं हत्वा चक्रम्, पञ्चजनाख्यं दानवं हत्वा तदस्थिभूतं पाञ्चजन्याख्यं शङ्खं च जग्राह । कृष्णः पञ्चजनं हत्वा पाञ्चजन्यं जग्राहेत्युच्यते । तद्विष्णववतारेप्यस्तीति ज्ञेयम् ॥ २६-२८ ॥ तत्र वराहपर्वते॥२९॥३०॥ तमतिक्रम्य तस्मात्परत इत्यर्थः । काञ्चनान्तरनिर्दरः

सहायत्वादिति भावः ॥ २२ ॥ तत्र वैडूर्येत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । योजनानां शतं समं यथा तथा । समुदितः सम्यगुत्पन्नः ॥ २३ ॥ २४ ॥ चतुर्भागे समुद्रस्य लवणसमुद्रस्य ॥ २५ ॥ कस्मिंश्चिद्देवासुरयुद्धे विष्णोरवतारः पुरुषोत्तमः पञ्चजनं हयग्रीवाख्यं दानवं च हत्वा सुदर्शनपाञ्चजन्यौ जग्राहेति पौराणिकी कथा॥२६-२८॥ तत्र वराहपर्वते ॥ २९ ॥ ३० ॥ तमिति । काञ्चनाः स्वर्णविकारा अन्तरानिर्दरा

तं गजाश्च वराहाश्च सिंहा व्याघ्राश्च सर्वतः । अभिगर्जन्ति सततं तेन शब्देन दर्पिताः ॥ ३२ ॥ यस्मिन् हरिहयः श्रीमान् महेन्द्रः पाकशासनः । अभिषिक्तः सुरै राजा मेघवान्नाम पर्वतः ॥३३॥ तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं महेन्द्रपरिपालितम् । षष्टिं गिरिसहस्राणि काञ्चनानि गमिष्यथ ॥ ३४ ॥ तरुणादित्यवर्णानि भ्राजमानानि सर्वतः । जातरूपमयैर्वृक्षैः शोभितानि सुपुष्पितैः ॥३५॥ तेषां मध्ये स्थितो राजा मेरुरुत्तरपर्वतः । आदित्येन प्रसन्नेन शैलो दत्तवरः पुरा ॥ ३६ ॥ तेनैवमुक्तः शैलेन्द्रः सर्व एव त्वदाश्रयाः । मत्प्रसादाद् भविष्यन्ति दिवा रात्रौ च काञ्चनाः ॥ ३७ ॥ त्वयि ये चापि वत्स्यन्ति देवगन्धर्वदानवाः । ते भविष्यन्ति रक्ताश्च प्रभया काञ्चनप्रभाः ॥ ३८ ॥ विश्वेदेवाश्च मरुतो वसवश्च दिवौकसः । आगम्य पश्चिमां सन्ध्यां मेरुमुत्तरपर्वतम् ॥ ३९ ॥ आदित्यमुपतिष्ठन्ति तैश्च सूर्योऽभिपूजितः । अदृश्यः सर्वभूतानामस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ४० ॥

सौवर्णमयान्तरप्रदेशवत्कन्दरः, अन्तर्बहिश्च सौवर्णकन्दरः इत्यर्थः ॥३१॥ तं गजाश्चेति । तेन शब्देन स्वशब्देन दर्पिता गजादयस्तं पर्वतमभिगर्जन्ति ॥ ३२॥ यस्मिन्निति । हरिहयः श्यामवर्णाश्वयुक्तः । राजाऽभिषिक्तः राजत्वेन अभिषिक्तः ॥ ३३–३६ ॥ वरमेवाह--तेनैवमिति । प्रभया रक्ता भविष्यन्तीत्यन्वयः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विश्वेदेवा इति । पश्चिमां सन्ध्याम् "अत्यन्तसंयोगे द्वितीया" । मेरुसदृशत्वान्मेरुम् । मेरुमागम्य आदित्यमुपतिष्ठन्ति पूजयन्ति ।

मध्यपाषाणसन्धयो यस्य सः ॥ ३१ ॥ तेन शब्देन स्वकीयध्वन्युत्पन्नप्रतिध्वनिना दर्पिता गजादयस्तं पर्वतमभिगर्जन्ति ॥ ३२–३६ ॥ तेन आदित्येन ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विश्वेदेवादयः पश्चिमां सन्ध्याम् अस्मदपेक्षया उत्तरपर्वतं मेरुमासाद्य वर्तमानमादित्यमुपतिष्ठन्ति पूजयन्ति । अस्तगिरिसमीपस्थसावर्णिमेरोरभिधानात् ततः पूर्वस्था अनुक्तास्समुद्रद्वीपादयोपि मार्गितव्यत्वेनोक्ता इत्यवगन्तव्यम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥

योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः । मुहूर्तार्धेन तं शीघ्रमभियाति शिलोच्चयम् ॥४१॥ शृङ्गे तस्य महद् दिव्यं भवनं सूर्यसन्निभम् । प्रासादगणसंबाधं विहितं विश्वकर्मणा ॥ ४२ ॥ शोभितं तरुभिश्चित्रैर्नानापक्षि समाकुलैः । निकेतं पाशहस्तस्य वरुणस्य महात्मनः ॥ ४३ ॥ अन्तरा मेरुमस्तं च तालो दशशिरा महान् । जातरूपमयः श्रीमान् भ्राजते चित्रवेदिकः ॥ ४४ ॥ तेषु सर्वेषु दुर्गेषु सरस्सु च सरित्सु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥४५॥ यत्र तिष्ठति धर्मज्ञस्तपसा स्वेन भावितः । मेरुसावर्णिरित्येव ख्यातो वै ब्रह्मणा समः ॥ ४६ ॥ प्रष्टव्यो मेरुसावर्णिर्महर्षिः सूर्यसन्निभः । प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रवृत्तिं मैथिलीं प्रति ॥४७॥ एताव ज्जीवलोकस्य भास्करो रजनीक्षये । कृत्वा वितिमिरं सर्वमस्तं गच्छति पर्वतम् ॥ ४८ ॥

मन्त्रकरणाभावात्परस्मैपदम् । अस्तगिरिसमीपस्थसावर्णिमेरोरभिधानात् सर्वेपि समुद्रद्वीपादयोपि मार्गितव्यत्वेनोक्ताः ॥ ३९–४७ ॥ रामानु०–विश्वेदेवा इति । पश्चिमां सन्ध्याम् अस्मदपेक्षया पश्चिमसन्ध्यायाम् उत्तरपर्वतं मेरुमासाद्य वर्त मानमादित्यमुपतिष्ठन्ति पूजयन्ति । मन्त्रकरणाभावात्परस्मैपदम् । अस्तगिरिसमीपस्थ सावर्णिमेरोरभिधानात्ततः पूर्वस्था अनुक्ताः समुद्रद्वीपादयोपि मार्गितव्यत्वेनोक्ता इत्यव गन्तव्यम् । योजनानां सहस्राणि दश तानि दिवाकरः इति पाठः ॥ ३९–४७ ॥ एतावदिति । भास्करः रजनीक्षये जीवलोकस्य एतावत् उदयास्ताद्रिमध्यं

मेरुपर्वतास्ताचलमध्यदेशप्रमाणं सूर्यस्य गतेर्वेगं चाह–योजनानामिति । दिवाकर स्तमस्ताख्यं शिलोच्चयमभिमुखीभूय मुहूर्तार्धेन मुहूर्तार्द्धो घटिकाया अपि स्वल्प काल इति मन्तव्यम्, योजनानां दशसहस्राणि गच्छतीति सम्बन्धः । मेरोरस्ता चलस्य चान्तरमयुतयोजनपरामिति यावत् ॥ ४१–४३ ॥ अन्तरेति । अन्तरा मेरुमस्तं च सावर्णिमेरोरस्ताचलस्य च मध्ये ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यत्र मेरौ ॥४६॥४७॥ एतावदिति । भास्करः रजनीक्षये जीवलोकस्य एतावत्सर्वमुदयास्तमयाद्रिमध्यं

एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः । अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥ ४९ ॥ अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च । अस्तपर्वतमासाद्य पूर्णे मासे निवर्तत । ऊर्ध्वं मासान्न वस्तव्यं वसन् वध्यो भवेन्मम ॥ ५० ॥ सहैव शूरो युष्माभिः श्वशुरो मे गमिष्यति । श्रोतव्यं सर्वमेतस्य भवद्भिर्दिष्टकारिभिः ॥५१॥ गुरुरेष महाबाहुः श्वशुरो मे महाबलः । भवन्तश्चापि विक्रान्ताः प्रमाणं सर्वकर्मसु ॥५२॥ प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशम् । [भवन्तः परिपश्यन्तु यथा दृश्येत जानकी ।] दृष्टायां तु नरेन्द्रस्य पत्न्याममिततेजसः । कृतकृत्या भविष्यामः कृतस्य प्रतिकर्मणा ॥ ५३ ॥ अतोऽन्यदपि यत्कार्यं कार्यस्यास्य हितं भवेत् । संप्रधार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ॥५४॥ ततः सुषेणप्रमुखाः प्लवङ्गाः सुग्रीववाक्यं निपुणं निशम्य । आमन्त्र्य सर्वे प्लवगाधिपं ते जग्मुर्दिशं तां वरुणाभिगुप्ताम् ॥ ५५ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥

वितिमिरं कृत्वा अस्तं गच्छतीति योजना ॥ ४८–५० ॥ सहैवेति । दिष्टकारिभिः आदिष्टकारिभिः ॥५१॥ रामानु०–श्वशुरो मे गमिष्यतीति पाठः ॥ ५१ ॥ ॥ ५२ ॥ प्रमाणमेनं संस्थाप्य पश्यध्वं पश्चिमां दिशमिति पाठः । प्रमाणं व्यवस्थापकम् । पश्यध्वं पश्यत । आत्मनेपदमार्षम् ॥५३॥ अतोऽन्यदिति । अस्य कार्यस्य सीतान्वेषणरूपस्य अन्यदपि यद्धितं भवेत् देशकालार्थसंहितं तत्संप्रधार्य भवद्भिः कार्यमित्यन्वयः ॥ ५४ ॥ रामानु०–अतोऽन्यदपि यत्कार्यं कार्यस्यास्य हितं भवेत् । सम्प्रधार्य भवद्भिश्च देशकालार्थसंहितम् ॥ इति पाठः ॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥

अत्र अष्टपञ्चाशत् श्लोकाः ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

वितिमिरं कृत्वा अस्तं गच्छतीति योजना ॥ ४८–५१ ॥ भवन्तश्चेति । एनं सुषेणं प्रमाणं व्यवस्थापकम् ॥ ५२॥५३॥ अत इत्यादि । अस्य रामस्य यत्कार्यं प्रियमनुकूलं भवेत्तद्भवद्भिस्सम्प्रधार्य कर्तव्यमित्यर्थः ॥५४॥५५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां द्विचत्वारिंशस्सर्गः॥४२॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

ततः संदिश्य सुग्रीवः श्वशुरं पश्चिमां दिशम् । वीरं शत वलिं नाम वानरं वानरर्षभः ॥ १ ॥ उवाच राजा धर्मज्ञः सर्ववानरसत्तमम् । वाक्यमात्महितं चैव रामस्य च हितं तथा ॥ २ ॥ वृतः शतसहस्रेण त्वद्विधानां वनौकसाम् । वैवस्वतसुतैः सार्धं प्रतिष्ठस्व स्वमन्त्रिभिः ॥ ३ ॥ दिशं ह्युदीचीं विक्रान्तां हिमशैलावतंसकाम्।सर्वतः परिमार्गध्वं रामपत्नीमनिन्दिताम् ॥ ४ ॥ अस्मिन् कार्ये विनिर्वृत्ते कृते दाशरथेः प्रिये । ऋणान्मुक्ता भविष्यामः कृतार्थार्थ विदां वराः ॥ ५ ॥ कृतं हि प्रियमस्माकं राघवेण महा त्मना । तस्य चेत् प्रतिकारोऽस्ति सफलं जीवितं भवेत् ॥ ६ ॥ अर्थिनः कार्यनिर्वृत्तिमकर्तुरपि यश्चरेत् । तस्य स्यात् सफलं जन्म किं पुनः पूर्वकारिणः ॥ ७ ॥ एतां बुद्धिमवस्थाय दृश्यते जानकी यथा।तथा भवद्भिः कर्तव्य मस्मत्प्रियहितैषिभिः ॥ ८ ॥ अयं हि सर्वभूतानां मान्यस्तु नरसत्तमः । अस्मासु चागतप्रीती रामः परपुरंजयः ॥ ९ ॥

अथोत्तरदिशि शतवलिप्रेषणं त्रिचत्वारिंशे–ततः संदिश्येत्यादि ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ रामानु०–प्रतिष्ठस्व स्वमन्त्रिभिरिति सम्यक् ॥ ३ ॥ हिमशैलावतंसकां हिम शैलालङ्काराम् ॥ ४ ॥ अस्मिन्निति । कृतार्थाश्चार्थविदश्च कृतार्थार्थविदः तेषां

॥ १–३ ॥ दिशमिति विक्रान्तामधिकाम् ॥ ४ ॥ सीतान्वेषणस्य फलमाह–अस्मि न्निति । अस्मिन्कार्ये सीतान्वेषणकार्ये । कृतार्थार्थविदां वराः इत्यत्र सवर्णदीर्घ आर्षः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रत्युपकारस्यावश्यकर्तव्यत्वं कैमुत्यन्यायेन द्रढयति–अर्थिन इति । यः पुरुषः अकर्तुः पूर्वमुपकारमकुर्वतोपि अर्थिनः कार्यापेक्षिणः पुरुषस्य कार्यनिर्वृत्तिं चरेत् कुर्यात् तस्य जन्म सफलं स्यात्, पूर्वकारिणः किं पुनः ॥७–९॥

इमानि वनदुर्गाणि नद्यः शैलान्तराणि च । भवन्तः परि मार्गन्तु बुद्धिविक्रमसम्पदा ॥ १० ॥ तत्र म्लेच्छान् पुलिन्दांश्च शूरसेनांस्तथैव च । प्रस्थलान् भरतांश्चैव कुरूंश्च सह मद्रकैः ॥ ११ ॥ काम्बोजान् यवनांश्चैव शकानारट्टकानपि । बाह्लीकानृषिकांश्चैव पौरवानथ टङ्कणान् ॥ १२ ॥ चीनान् परमचीनांश्च नीहारांश्च पुनः पुनः । अन्वीक्ष्य दरदांश्चैव हिमवन्तं तथैव च ॥ १३ ॥ लोध्रपद्मकषण्डेषु देवदारुवनेषु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १४ ॥ ततः सोमाश्रमं गत्वा देवगन्धर्वसेवितम् । कालं नाम महासानुं पर्वतं तु गमिष्यथ ॥ १५ ॥ महत्सु तस्य शैलस्य निर्दरेषु गुहासु च । विचिनुध्वं महाभागां रामपत्नीं ततस्ततः ॥ १६ ॥ तमतिक्रम्य शैलेन्द्रं हेमगर्भं महागिरिम् । ततः सुदर्शनं नाम गन्तुमर्हथ पर्वतम् ॥ १७ ॥ ततो देवसखो नाम पर्वतः पतगालयः । नानापक्षिगणाकीर्णो विविधद्रुमभूषितः ॥ १८ ॥ तस्य काननषण्डेषु निर्झरेषु गुहासु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ १९ ॥

वराः ॥ ५-९ ॥ इमानि वक्ष्यमाणानि । नद्यः नदीः । तत्रेति । भरतान् इन्द्रप्रस्थादिप्रदेशान् । कुरून् दाक्षिणकुरून् हिमवदन्तान् पुनः पुनरन्वीक्ष्य परिमार्गन्त्विति पूर्वेण संबन्धः ॥ १०--१३ ॥ लोध्रेति । पद्मकाश्चन्दनविशेषाः, साहचर्यात् ॥ १४ ॥ रामानु०—लोध्रपद्मकषण्डेष्वित्यत्र पद्मकशब्दश्चन्दनव्यतिरिक्तवृक्षविशेषवाची, अकाले वनद्रव्यभूतलोध्रादिसहपाठात् ॥ १४ ॥ ॥१५॥१६ ॥ तं कालं नाम महागिरिमतिक्रम्य । ततः तस्मात् । सुदर्शनं पर्वतं गन्तुमर्हथ ॥ १७ ॥ तत इति । पतगालयः पक्षिणामावासभूतः । पक्षिणां वैविध्यमाह—नानापक्षिसमाकीर्ण इति ॥ १८ ॥ रामानु०—ततो देवसखो नाम पर्वतः पर्वतालया इति पाठः । पर्वतालयाः !

इमानीति । नद्यः नदीः ॥१०॥ भरतान् इन्द्रप्रस्थहस्तिनापुरप्रदेशान् । कुरून् कुरुक्षेत्रप्रदेशान् । म्लेच्छादीन् हिमवदन्तान् देशान् पुनः पुनरन्वीक्ष्य परिमार्गन्त्विति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ११-१७ ॥ तत इति । पर्वतालया इति कपिसम्बोधनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

तमतिक्रम्य चाकाशं सर्वतः शतयोजनम् । अपर्वतनदी वृक्षं सर्वसत्त्वविवर्जितम् ॥ २० ॥ तं तु शीघ्रमतिक्रम्य कान्तारं रोमहर्षणम् । कैलासं पाण्डुरं शैलं प्राप्य हृष्टा भविष्यथ ॥ २१ ॥ तत्र पाण्डुरमेघाभं जाम्बूनदपरिष्कृतम् । कुबेरभवनं दिव्यं निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ २२ ॥ विशाला नलिनी यत्र प्रभूतकमलोत्पला । हंसकारण्डवाकीर्णा ह्यप्सरोगणसेविता ॥ २३॥ तत्र वैश्रवणो राजा सर्वभूतनमस्कृतः । धनदो रमते श्रीमान् गुह्यकैः सह यक्षराट् ॥ २४ ॥ तस्य चन्द्रनिकाशेषु पर्वतेषु गुहासु च । रावणः सह वैदेह्या मार्गितव्यस्ततस्ततः ॥ २५ ॥ क्रौञ्चं तु गिरिमासाद्य बिलं तस्य सुदुर्गमम् । अप्रमत्तैः प्रवेष्टव्यं दुष्प्रवेशं हि तत्स्मृतम् ॥ २६ ॥ वसन्ति हि महात्मानस्तत्र सूर्यसमप्रभाः । देवैरप्यर्चिताः सम्यग् देवरूपा महर्षयः ॥ २७ ॥ क्रौञ्चस्य तु गुहाश्चान्याः सानूनि शिखराणि च । निर्दराश्च नितम्बाश्च विचेतव्यास्ततस्ततः ॥२८॥ क्रौञ्चस्य शिखरं चापि निरीक्ष्य च ततस्ततः । अवृक्षं कामशैलं च मानसं विहगालयम्॥२९॥

इति वानराणां संबोधनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ तमिति । तमतिक्रम्य तस्माद्देवसखाख्यपर्वतात्परम् । अपर्वतनदीवृक्षं शून्यारण्यस्थलम् । वर्तत इति शेषः ॥ २० ॥ तं त्विति । कैलासमिति । यद्यपि कैलासो हिमवदेकदेश इति पुराणान्तरोक्तं तथापि तदविरुद्धं ज्ञेयम्, मध्ये शून्यप्रदेशोपि तावत्पर्यन्तं हिमवानिति ॥ २१ ॥ तत्रेत्यादि । तत्र कैलासे । नलिनी मानसाख्यसरसी ॥२२॥२३॥ तत्रेति । तत्र कैलासे ॥ २४ ॥ तस्य कैलासस्य । पर्वतेषु पर्यन्तपर्वतेषु ॥ २५ ॥ बिलं स्कन्दशक्तिकृतम् ॥ २६–२८ ॥ क्रौञ्चस्येत्यादि । शिखरं च प्रधानभूतं

तमतिक्रम्य देवसखाख्यपर्वतात्परम् । आकाशं शून्यावरणस्थलम्, वर्तत इति शेषः ॥ २०–२२ ॥ नलिनी मानसाख्यसरसी ॥२३॥२४॥ तस्य कैलासस्य ।पर्वतेषु पर्यन्तपर्वतेषु ॥२५॥ क्रौञ्चमिति । बिलं स्कन्दशक्तिकृतं रन्ध्रम् ॥२६–२८॥ क्रौञ्चस्य

न गतिस्तत्र भूतानां देवदानवरक्षसाम् । स च सर्वैर्विचेतव्यः ससानुप्रस्थभूधरः ॥ ३० ॥ क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य मैनाको नाम पर्वतः । मयस्य भवनं यत्र दानवस्य स्वयं कृतम् ॥ ३१ ॥ मैनाकस्तु विचेतव्यः ससानुप्रस्थकन्दरः । स्त्रीणामश्वमुखीनां च निकेतास्तत्र तत्र तु ॥ ३२ ॥ तं देशं समतिक्रम्य आश्रमं सिद्धसेवितम् । सिद्धा वैखानसास्तत्र वालखिल्याश्च तापसाः ॥ ३३ ॥ वन्द्यास्ते तु तपस्सिद्धास्तपसा वीतकल्मषाः । प्रष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैः ॥ ३४ ॥ हेमपुष्करसंछन्नं तस्मिन् वैखानसं सरः । तरुणादित्यसंकाशैर्हंसैर्विचरितं शुभैः ॥ ३५ ॥ औपवाह्यः कुबेरस्य सार्वभौम इति स्मृतः । गजः पर्येति तं देशं सदा सह करेणुभिः ॥ ३६ ॥

शिखरं च । अवृक्षं अवृक्षाख्यं प्रत्यन्तपर्वतम् । विहगालयं मानसं मानसाख्यं गिरिं च निरीक्ष्य ते विचेतव्या इति पूर्वेण संबन्धः ॥ २९ ॥ न गतिरिति । तत्र मानसाख्ये पर्वते । ससानुप्रस्थभूधरः, सानवः उपत्यकाः, प्रस्थाः मध्यतटाः । भूधराः अधित्यकाः ॥ ३० ॥ क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य क्रौञ्चगिरेः परतः । मैनाको नाम पर्वतः, वर्तत इति शेषः ॥ ३१ ॥ अश्वमुखीनां किंपुरुषस्त्रीणाम् ॥ ३२ ॥ तं देशमिति । आश्रमं सिद्धसेवितम्, अस्तीति शेषः ॥ ३३ ॥ तपःसिद्धाः अणिमाद्यष्टैश्वर्यसिद्धियुक्ताः ॥ ३४ ॥ रामानु०–प्रष्टव्या चापि सीतायाः प्रवृत्तिर्विनयान्वितैरिति पाठः ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥ औपवाह्यः राजार्हं

शिखरं प्रधानभूतं शिखरं च अवृक्षम् अवृक्षाख्यप्रत्यन्तपर्वतं कामशैलं च मानसं मानसाख्यगिरिं ततो निरीक्ष्य विचेतव्या इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २९ ॥ तत्र मानसाख्ये पर्वते । सः मानसपर्वतः । सानुः पर्वतपार्श्वसमतलः । प्रस्थस्तु विषमतलः ॥ ३० ॥ क्रौञ्चं गिरिमतिक्रम्य क्रौञ्चगिरेः परं मैनाको नाम पर्वतो वर्तत इति शेषः ॥ ३१ ॥ स्त्रीणामश्वमुखीनां किम्पुरुषयोषिताम् ॥ ३२ ॥ आश्रमं सिद्धसेवितम्, अस्तीति शेषः ॥ ३३ ॥ तपस्सिद्धाः तपसा सिद्धाः अणिमाद्यष्टैश्वर्यसिद्धियुक्ताः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ औपवाह्यः राजवाहनम् । पर्येति अटति ॥ ३६ ॥

तत्सरः समतिक्रम्य नष्टचन्द्रदिवाकरम् । अनक्षत्रगणं व्योम निष्पयोदमनादितम् ॥ ३७ ॥ गभस्तिभिरिवार्कस्य स तु देशः प्रकाशते । विश्राम्यद्भिस्तपःसिद्धैर्देवकल्पैः स्वयंप्रभैः ॥ ३८ ॥ तं तु देशमतिक्रम्य शैलोदा नाम निम्नगा ॥ ३९ ॥ उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः । ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान् प्रत्यानयन्ति च ॥ ४० ॥ उत्तराः कुरवस्तत्र कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ४१ ॥

वाहनम् । "राजवाहस्त्वौपवाह्यः" इत्यमरः ॥ ३६ ॥ अथ महामेरुपर्यन्तेलावृत प्रदेशानुपदिशति—तत्सर इति । उत्तरत्र " हिमवन्तं च मेरुं च समुद्रं च तथोत्तरम्" इतिवक्ष्यमाणत्वादत्र मेरुकीर्तनप्रसक्तिरेव नास्तीति न भ्रमितव्यम् । व्योम, वर्तत इति शेषः । व्योम्नो नष्टचन्द्रदिवाकरादित्वं नियतमार्गवर्तिनां चन्द्रसूर्यादीनां मेरुनिकटे किरणसञ्चाराभावात् । तदुक्तं विष्णुपुराणे—"यावत् पुरस्तात्तपति तावत्पृष्ठे च पार्श्वयोः । ऋते हेमगिरेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभाम् ॥ " इति ॥ ३७ ॥ गभस्तिभिरिति । स देशः अर्कस्य गभस्तिभिरिव स्थितैः स्वयंप्रभैः स्वतःसिद्धज्ञानैः तपःसिद्धैः प्रकाशते ॥ ३८ ॥ तं त्विति । निम्नगा, वर्तत इति शेषः ॥ ३९ ॥ उभयोरिति । तस्याः शैलोदायाः उभयोस्तीरयोः कीचका नाम वेणवः सन्ति । ते उभयतीरजाः कीचकाः अन्योन्यसंग्रथिततया गमनसाधनभूताः सन्तः सिद्धान् परं तीरं नयन्ति प्रत्यानयन्ति च ॥ ४० ॥ रामानु०—उभयोस्तीरयोस्तस्याः कीचका नाम वेणवः । ते नयन्ति परं तीरं सिद्धान् प्रत्यानयन्ति च ॥ इति पाठः ॥ ४० ॥ उत्तराः कुरवः उत्तरकुरु

व्योम, वर्तत इति शेषः । व्योम्नो नष्टचन्द्रदिवाकरत्वं नियतमार्गवर्तिनां चन्द्रादीनां तत्र सञ्चाराभावात ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । उभयोस्तीरयोर्जाताः कीचकाः अन्योन्यसंग्रथिततया गमनसाधनभूतास्सन्तः सिद्धान् परं तीरं नयंति प्रत्यानयन्ति चेति सम्बन्धः ॥ टी०—देशं सिद्धाश्रमसरःप्रान्तदेशम् । तस्याः शैलोदाया उभयोस्तीरयोः कीचका नाम वेणवः सन्तीति शेषः । "वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः" इत्यमरः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

उत्तरकुरुसंज्ञकाः तत्र, वर्तन्त इति शेषः । कृतपुण्यप्रतिश्रयाः, पुण्यानां प्रतिश्रया आश्रयभूताः ज्योतिष्टोमादयः ते कृता यैस्ते कृतपुण्यप्रतिश्रयाः । यद्वा कृतपुण्यानां

ततः काञ्चनपद्माभिः पद्मिनीभिः कृतोदकाः। नीलवैडूर्य पत्राभिर्नद्यस्तत्र सहस्रशः ॥ ४२ ॥ रक्तोत्पलवनैश्चात्र मण्डिताश्च हिरणमयैः । तरुणादित्यसदृशैर्भान्ति तत्र जलाशयाः ॥४३॥ महार्हमणिपत्रैश्च काञ्चनप्रभकेसरैः। नीलोत्पलवनैश्चित्रैः स देशः सर्वतो वृतः॥ ४४॥ निस्तुला-भिश्च मुक्ताभिर्मणिभिश्च महाधनैः । उद्धूतपुलिनास्तत्र जातरूपैश्च निम्नगाः ॥ ४५ ॥ सर्वरत्नमयैश्चित्रैरवगाढा नगोत्तमैः । जातरूपमयैश्चापि हुताशनसमप्रभैः॥४६॥ नित्यपुष्पफलास्तत्र नगाः पत्ररथाकुलाः । दिव्यगन्ध रसस्पर्शाः सर्वकामान् स्रवन्ति च ॥४७॥ नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४८ ॥

संज्ञकाः देशाः, वर्तन्त इति शेषः । कृतपुण्यानां प्रतिश्रयाः आश्रयभूताः आवासभूताः ॥ ४१ ॥ ततः कृतपुण्यप्रतिश्रयत्वाद्धेतोः। कृतपुण्यभोग्य भूमित्वात् उक्तविशेषा नद्यः सन्तीति भावः । पद्मिनीभिः पद्मलताभिः कृतो दकाः पर्याप्तोदकाः । "युगपर्याप्तयोः कृतम्" इत्यमरः॥ ४२॥रक्तेत्यविभक्तिक निर्देशः । रक्तैरुत्पलवनैर्हिरणमयैरुत्पलवनैः, तरुणादित्यसदृशैरुत्पलवनै श्चेत्यर्थः । तत्रात्र तेष्वेतेषु कुरुष्वित्यन्वयः ॥४३॥ महार्हमणयो नीलरत्नानि । तत्तुल्यपत्रैः ॥ ४४ ॥ निस्तुलाभिः वर्तुलाभिः । " वर्तुलं निस्तुलं वृत्तम् " इत्यमरः । महाधनैः बहुमूल्यैः । उद्धूतपुलिनाः उन्नतपुलिनाः । निम्नगाः भान्तीति शेषः ॥४५॥ सर्वेति । नगोत्तमैः पर्वतश्रेष्ठैः । अवगाढाः प्रविष्टा इति निम्नगाविशेषणम् ॥ ४६ ॥ पत्ररथाकुलाः । पक्षिभिराकुलाः सर्वकामान् सर्वाभीष्टान् ॥ ४७॥ ४८॥ रामानु०—नानाकाराणि वासांसि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः इति

सुकृतिनां प्रतिश्रया इति वा । ततः कृतपुण्यप्रतिश्रयत्वात् । काञ्चनपद्माभाः पद्मिनीभिः कृतोदकाश्च दिव्यसरसीभिः कृतजलक्रीडादिकाः । नीलवैडूर्येत्यादिना उत्तरकुरुदेशो वर्ण्यते—नीलवैडूर्याणि पत्राणि च तैराढ्याः नीलवैडूर्यपत्राढ्याः ॥ ४१–४४ ॥ निस्तुलाभिः वर्तुलाभिः " निस्तुलं वर्तुलं वृत्तम् " इत्यमरः ॥ ४५ ॥ नगोत्तमैः पर्वतश्रेष्ठैः ॥ ४६ ॥ पत्ररथाः पक्षिणः ॥ ४७–४९ ॥

मुक्तावैडूर्यचित्राणि भूषणानि तथैव च । स्त्रीणां चाप्यनुरूपाणि पुरुषाणां तथैव च । सर्वर्तुसुखसेव्यानि फलन्त्यन्ये नगोत्तमाः ॥ ४९ ॥ महार्हाणि च चित्राणि हैमान्यन्ये नगोत्तमाः । शयनानि प्रसूयन्ते चित्रास्तरणवन्ति च ॥५०॥ मनःकान्तानि माल्यानि फलन्त्यत्रापरे द्रुमाः । पानानि च महार्हाणि भक्ष्याणि विविधानि च ॥ ५१ ॥ स्त्रियश्च गुणसम्पन्ना रूपयौवनलक्षिताः । गन्धर्वाः किन्नराः सिद्धा नागा विद्याधरास्तथा । रमन्ते सहितास्तत्र नारीभिर्भास्करप्रभाः ॥ ५२ ॥ सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे रतिपरायणाः । सर्वे कामार्थसहिता वसन्ति सहयोषितः ॥ ५३ ॥ गीतवादित्रनिर्घोषः सोत्कृष्टहसितस्वनः । श्रूयते सततं तत्र सर्वभूतमनोहरः ॥५४॥ तत्र नामुदितः कश्चिन्नास्ति कश्चिदसत्प्रियः । अहन्यहनि वर्धन्ते गुणास्तत्र मनोरमाः ॥ ५५ ॥ समतिक्रम्य तं देशमुत्तरः पयसांनिधिः ॥ ५६ ॥ तत्र सोमगिरिर्नाम मध्ये हेममयो महान् । इन्द्रलोक गता ये च ब्रह्मलोकगताश्च ये । देवास्तं समवेक्षन्ते गिरिराजं दिवं गताः ५७

पाठः । नगोत्तमाः वृक्षश्रेष्ठाः ॥ ४८ ॥ मुक्तेति । सर्वर्तुसुखसेव्यानि हेमन्ताद्यृतुष्वपि सुखेन सेवितुं योग्यानि ॥ ४९—५२ ॥ सर्व इति । सहयोषितः योषित्सहिताः ॥ ५३ ॥ रामानु०—सहयोषित इत्येतदेकं पदम् ॥ ५३ ॥ गीतेति । सोत्कृष्टहसितस्वनः उत्कृष्टहासशब्दसहितः ॥५४॥ तत्रेति । असत्प्रियः अविद्यमानाङ्गनः । गुणाः सुखादयः ॥ ५५ ॥ समतिक्रम्येति । पयसांनिधिः लवणसमुद्रः, अस्तीति शेषः ॥ ५६ ॥ तत्र लवणसमुद्रे । मध्ये मध्यदेशे । ये दिवं गताः

नगोत्तमाः वृक्षश्रेष्ठाः ॥ ५०—५५ ॥ उत्तरः पयसांनिधिः उत्तरलवणसमुद्रः, अस्तीति शेषः ॥ ५६ ॥ तत्र लवणसमुद्रे । मध्ये मध्यप्रदेशे ॥ ५७ ॥

स तु देशो विसूर्योऽपि तस्य भासा प्रकाशते ।
सूर्यलक्ष्म्याऽभिविज्ञेयस्तपतेव विवस्वता ॥ ५८ ॥
भगवानपि विश्वात्मा शम्भुरेकादशात्मकः ।
ब्रह्मा वसति देवेशो ब्रह्मर्षिपरिवारितः ॥ ५९ ॥

इत्यनुषज्यते ॥ ५७ ॥ स देशः विसूर्योऽपि रात्रौ विगतसूर्योऽपि । तस्य सोमगिरेर्भासा प्रकाशते । कथमिव ? सूर्यलक्ष्म्या अभिविज्ञेयः ज्ञातव्यपदार्थको देशः तपता विवस्वतेव ॥ ५८ ॥ विश्वात्मा विश्वशरीरकः । भगवान् षाड्गुण्यपरिपूर्णो वासुदेवः । "एवमेव महान् शब्दो मैत्रेय भगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥" इत्युक्तेः । नन्वेदमपि शम्भुविशेषणम्, एकादशात्मकत्वविरोधात् । नहि विश्वात्मकत्वमेकादशात्मकत्वं चैकत्र संभवति । एकादशात्मकः एकादशमूर्तिः । शम्भुः रुद्रः । देवेशो ब्रह्मा । ब्रह्मर्षिपरिवारितः तत्र वसति । इयं च क्रिया सर्वत्रापि संबध्यते । यद्यत्र कश्चित् प्रकरणाभावात् विष्णुरत्र नोच्यत इति कथयेत् तर्हि रुद्रोपि नोच्येत। कथमिति चेत् ? शं भावयतीति शम्भुरिति व्युत्पत्त्या "शम्भू ब्रह्मत्रिलोचनौ" इति कोशकारवचनाच्च सर्वाण्यपि विशेषणानि ब्रह्मपराणि भवेयुरिति ॥ ५९ ॥

रामानु०—विश्वात्मा विश्वशरीरकः । भगवान् भगवच्छब्देन षाड्गुण्यपरिपूर्णो वासुदेवोऽभिधीयते । तत्र तस्यैव मुख्यत्वात् । तदुक्तं श्रीविष्णुपुराणे—"एवमेव महान् शब्दो मैत्रेय भगवानिति । परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नान्यगः ॥" इति । एकादशात्मकः एकादशमूर्तिः शम्भुः । देवेशो

स देशो विसूर्योऽपि रात्रौ विगतसूर्योऽपि विगतसूर्यकिरणोपीति वा । तस्य सोमगिरेः भासा प्रकशते । कथमिव ? सूर्यलक्ष्म्याभिविज्ञेयः सूर्यप्रभया विज्ञेयो देशः तपता विवस्वतेवेति योजना ॥ ५८ ॥ भगवान् नारायणः रूढनामेदम् । स हि भगवच्छब्देन झटिति प्रतीयते । अयमत्र पदान्वयः—विश्वात्मा भगवान् ब्रह्मर्षिपरिवारितस्तत्र वसति । एकादशात्मकः शम्भुः ब्रह्मर्षिपरिवारितस्तत्र वसति । देवेशो ब्रह्मा ब्रह्मर्षिपरिवारितस्तत्र वसतीति योजना ॥ टी०—भगानित्यादि । भगवान् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नः ब्रह्मा वेदात्मकः शम्भुः शिवः तत्र वसतीत्याशयः ॥ ५९ ॥

स०—भगवान् स्वोचितैश्वर्यादिगुणः । विश्वात्मा समस्तमनोनियामकः । एकादशात्मकः तद्गणस्वामी । शम्भुस्तत्र वसति । अनेनात्र भगवच्छब्दस्य श्रवणात्तस्य नारायणे रूढत्वात्स एवात्र तेन ग्राह्य इति निरस्तम् । "एतस्यां साध्वि सन्ध्यायां भगवान् भूतभावनः । परीतो भूतपार्षद्भिः" इत्यादौ भागवतादौ भवेपि भगवच्छब्दप्रयोगात् । "अन्यतमो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः" इति तु निरवधिकैश्वर्यादिमद्बोधकभगवच्छब्दविवक्षया प्रवृत्तमिति न तद्विरोधः । ब्रह्मा च वसति ॥ ५९ ॥

न कथञ्चन गन्तव्यं कुरूणामुत्तरेण वः । अन्येषामपि भूतानां नातिक्रामति वै गतिः ॥ ६० ॥ स हि सोम गिरिर्नाम देवानामपि दुर्गमः। तमालोक्य ततः क्षिप्रमुपावर्त्तितुमर्हथ ॥ ६१ ॥ एतावद्वानरैः शक्यं गन्तुं वानरपुङ्गवाः । अभास्करममर्यादं न जानीमस्ततः परम् ॥६२॥ सर्वमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम् । यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः ॥ ६३ ॥ ततः कृतं दाशरथेर्महत् प्रियं महत्तरं चापि ततो मम प्रियम् । कृतं भविष्यत्यनिलानलोपमा विदेहजादर्शनजेन कर्मणा६४

ा ! ब्रह्मर्षिपरिवारितः तत्र वसति । वसतिक्रिया पूर्वत्रापि संबध्यते । ब्रह्मर्षिपरिवारित इत्येतत्त्र गवान् शम्भुरित्यत्रापि संबध्यते । अन्यथा तस्य सन्निहितब्रह्ममात्रसंबन्धे आद्ययोरेकैकविशेषत्वे तृतीयस्य द्विविशेषणत्वमिति वैरूप्यं स्यात् ॥ ५९ ॥ न कथञ्चनेति । कुरूणामुत्तण " षष्ठ्यर्पीष्यते " इत्यनेनैनपा योगे षष्ठी । अन्येषामपि शक्तिशेषविशिष्टदैत्यादीनामपि । वः युष्माभिः, न गन्तव्यम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ तावत् उत्तरकुरुदेशपर्यन्तम्। ततः परम् उत्तरकुरुदेशात् परम्। समुद्रद्वीपादिम् अभास्करममर्यादं च प्रदेशं न जानीमः । ततः परस्य देशस्य सर्वैर्गन्तुशक्यत्वेन मयापि अनवगतत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥ सर्वमिति । यदन्यदपि ोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः, गम्यत्वेनोक्तप्रदेशानां यत्पार्श्वादिकमनुक्तं त्रापि अन्वेषणे मतिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ततः अन्वेषणानन्तरम् । वेदेहजादर्शनजेन कर्मणा दाशरथेर्महत्प्रियं कृतं भविष्यति । मम चापि ततः ाशरथिप्रियात् महत्तरं प्रियं कृतं भविष्यतीति योजना ॥ ६४ ॥

 कथञ्चनेति । वः युष्माभिः । अन्येषामपि शक्तिविशेषविशिष्टदैत्यादीनामपि । ६० ॥ ६१ ॥ एतावत् उत्तरकुरुदेशपर्यन्तम् । ततः परम् उत्तरकुरुदेशात्परं समुद्रद्वीपादिकम् अस्ति । अभास्करं तत्किरणसञ्चाररहितम् अमर्यादम् । अज्ञातमर्यादा प्रदेशं न विजानीमः, ततः परस्य देशस्य सर्वैर्गन्तुमशक्यत्वेन मयाप्यनवगतत्वादिति भावः॥६२॥सर्वमिति । यदन्यदपि नोक्तं च तत्रापि क्रियतां मतिः, गम्यत्वेनोक्त प्रदेशानां यावत्पार्श्वादिकमनुक्तं तत्राप्यन्वेषणे मतिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

ततः कृतार्थाः सहिताः सबान्धवा मयाऽर्चिताः सर्वगुणैर्मनोरमैः । चरिष्यथोर्वीं प्रतिशान्तशत्रवः सहप्रिया भूतधराः प्लवङ्गमाः ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

विशेषेण तु सुग्रीवो हनुमत्यर्थमुक्तवान् ।
स हि तस्मिन् हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थोऽर्थसाधने ॥ १ ॥
अब्रवीच्च हनूमन्तं विक्रान्तमनिलात्मजम् ।
सुग्रीवः परमप्रीतः प्रभुः सर्ववनौकसाम् ॥ २ ॥

भूतधराः प्राणिभृतः, प्राणिभिरुपजीव्या इति यावत् ॥ ६९ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायण०मुक्ताहारा०किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः॥४३॥

अथ निश्चितकार्यसाधनसामर्थ्यायहनुमते अङ्गुलीयकदानं चतुश्चत्वारिंशे– विशेषेण त्वित्यादि । हनुमति विषये । अर्थं वक्ष्यमाणार्थम् उक्तवान् । विशेषार्थकथने हेतुमाह–स हीति । अर्थसाधने विषये निश्चितार्थः ॥ १ ॥ रामानु०–स विशेषेणेति पाठः। हनुमत्यर्थमुक्तवान् निक्षिप्तवान्। धातूनामनेकार्थत्वात् कर्माधिकरणवाचिपदसमभिव्याहृतो वचिर्निक्षेपे वर्तते ॥ १ ॥ संग्रहेणोक्तमर्थं विस्तरेण दर्शयति–

तत इति । भूतधराः प्राणभृद्धराः प्राणिभिरुपजीव्याः सन्तः उर्वीं चरिष्यथेति सम्बन्धः । भूतधरामिति पाठे उर्वीविशेषणम् ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचि० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां त्रिचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४३ ॥

स विशेषेणेति । अर्थं प्रयोजनमुक्तवान्निक्षिप्तवानित्यर्थः । टीका०–विशेषोपदेशस्तु–अयं रामः श्रीविष्णुरित्येवंरूपो हि । तथोक्तं नृसिंहपुराणे “ वायुपुत्रसमीपं तु गत्वा तं वाक्यमब्रवीत् । शृणु मद्वचनं वीर हनुमन्मारुतात्मज । अयमिक्ष्वाकुदायादो राजा रामः प्रतापवान् । सर्वात्मा सर्वलोकेशो विष्णुर्मानुषरूपधृत् ॥ ” इति ॥ अत्र हेतुमाह–स हीति । यस्मात्कारणात्सुग्रीवः अर्थसाधने विषये तस्मिन् हरिश्रेष्ठे निश्चितार्थः । अयं भावः–सीतान्वेषणाय सर्वास्वपि दिक्षु वानरान्नियुज्य हनुमतस्सर्वोत्तमत्वात् अनेनैव कार्यसिद्धिर्भविष्यतीति निश्चित्य तत्प्रशंसापूर्वकं तं प्रत्यर्थमुक्तवानिति ॥ १ ॥ २ ॥

स०–भूतधराः–धरन्तीति धराः भूतस्य धराः सीतालाभेन यथार्थवचनधराः न्यायमार्गधरा वा । “ भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः ” इति विश्वः ॥ ६९ ॥

न भूमौ नान्तरिक्षे वा नाम्बरे नामरालये । नाप्सु वा गतिसङ्गं ते पश्यामि हरिपुङ्गव ॥ ३ ॥ सासुराः सहगन्धर्वाः सनागनरदेवताः । विदिताः सर्वलोकास्ते ससागरधराधराः ॥ ४ ॥ गतिर्वेगश्च तेजश्च लाघवं च महाकपे । पितुस्ते सदृशं वीर मारुतस्य महौजसः ॥ ५ ॥ तेजसा वाऽपि ते भूतं समं भुवि न विद्यते । तद्यथा लभ्यते सीता तत् त्वमेवोपपादय ॥ ६ ॥ त्वय्येव हनुमन् स्वस्ति बलं बुद्धिः पराक्रमः । देशकालानुवृत्तिश्च नयश्च नयपण्डित ॥ ७ ॥ ततः कार्यसमासङ्गमवगम्य हनूमति । विदित्वा हनुमन्तं च चिन्तयामास राघवः ॥ ८ ॥

अब्रवीच्चेत्यादिना ॥ २ ॥ भूमौ सजातीयप्रतिपक्षबहुलायाम् । अन्तरिक्षे निरालम्बे मेघादिसञ्चारमार्गे । अम्बरे यानचक्राक्रान्तप्रदेशे । अमरालये प्रबलाधिष्ठिते स्वर्गे । अप्सु तिर्यक्सञ्चारानर्हासु वा गतिसङ्गं गतिविलम्बं न पश्यामि ॥ ३ ॥ ४ ॥ गतिः अप्रतिहतगतिः ॥ ५ ॥ तेजसेति । भूतं जन्तुः । तत् तस्मात्कारणात् । तत सीतान्वेषणम् । उपपादय संपादय ॥ ६ ॥ नयपण्डितेत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् । इत्यब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ७ ॥ ततः सुग्रीववचनात् हनूमति कार्यसमासङ्गं कार्यविषयासक्तिम् अवगम्य अस्मिन् सुग्रीवेण स्वकार्यभारो निक्षिप्त इति ज्ञात्वेत्यर्थः । स्वयमपि हनुमन्तं

न भूमाविति । अन्तरिक्षे पतत्रिमेघसञ्चारप्रदेशे. अम्बरे तदुपरि सिद्धविद्याधरादिसञ्चरणप्रदेशे । अमरालये स्वर्गे । एतदुपरितनलोकानामप्युपलक्षणम् ॥ ३-५ ॥ तेजसेति । भूतं सत्त्वम् । तत्त्वामित्यत्र तदिति च्छेदः । तत तथाशब्दार्थे।नयपण्डितेत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । तस्याब्रवीच्चेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥६ ॥ ७ ॥ अथ रामस्सुग्रीववचनैर्हनुमतो न दुर्लभमस्तीत्यालोच्य समनन्तरकर्तव्यं चिन्तयति–तत इति । ततः सुग्रीववचनात् हनुमति कार्यसमासङ्गमवगम्य सुग्रीवेण हनुमति कार्यभारो

स०–गतिसङ्गं गमनव्यवधानकरम् । अन्तरिक्षं पक्षिमार्गः । अम्बरं व्योम । अमरालयः स्वर्गः । यद्वा अम्बरे अमरालये इति सामानाधिकरण्येनान्वयः । अथवा अप्सु आलये सर्वप्रलये । हे अमर ! अविनाशिन् ! गतिसङ्गं ज्ञानप्रतिबन्धम् । "प्रलयकालेपि प्रतिभातपरावरः" इत्युक्तेः । ना पुमान् अहं न पश्यामीति भावः ॥ ३ ॥ पितुः वायोः । गत्या गतिः सदृशी । वेगेन वेगः । तेजसा तेजः । लाघवेन लाघवं चेत्यन्वयो द्रष्टव्यः ॥ ५ ॥

सर्वथा निश्चितार्थोऽयं हनूमति हरीश्वरः । निश्चितार्थ करश्चापि हनुमान् कार्यसाधने ॥ ९ ॥ तदेवं प्रस्थित स्यास्य परिज्ञातस्य कर्मभिः । भर्त्रा परिगृहीतस्य ध्रुवः कार्यफलोदयः ॥ १० ॥ तं समीक्ष्य महातेजा व्यवसायो त्तरं हरिम्। कृतार्थ इव संवृत्तः प्रहृष्टेन्द्रियमानसः ॥ ११ ॥ ददौ तस्य ततः प्रीतः स्वनामाङ्कोपशोभितम्। अङ्गुलीय मभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः ॥ १२ ॥ अनेन त्वां हरिश्रेष्ठ चिह्नेन जनकात्मजा । मत्सकाशादनुप्राप्तमनु द्विग्नाऽनु पश्यति ॥ १३ ॥

कार्यसाधकं विदित्वा चिन्तयामास ॥ ८ ॥ चिन्ताप्रकारमाह--सर्वथेत्यादिना श्लोकद्वयेन । अन्ते इतिकरणं बोध्यम् । कार्यसाधने विषये निश्चितार्थः निश्चितकार्यसाधकः । हनुमानपि निश्चितार्थकरः ॥ ९ ॥ तदेवमिति । अस्य कार्यफलोदयः अस्य संबन्धिनी कार्यसिद्धिः । ध्रुवः निश्चितः ॥ १० ॥ व्यवसायोत्तरं व्यवसायेन उत्तरं श्रेष्ठम् । कृतार्थः संवृत्त इव, अमन्यतेति शेषः ॥ ११ ॥ राजपुत्र्या अभिज्ञानम् अभिज्ञायतेऽनेनेत्यभिज्ञानम् । ननु त्यक्तसकलधनस्य वन्यवृत्त्या वर्तमानस्य कुतोऽङ्गुलीयकमिति चेत् इदमेकमेतत्कार्यार्थं रक्षितवान् । अत एवाङ्गुलीयमुन्मुच्येति नोक्तम् । यद्वा रामनामाङ्कितमङ्गुलीयकं सीतायाः कदाचिद्रावणागमनात् पूर्वं प्रणयपरत्वेन रामेण स्वीकृतमिति बोध्यम् । यद्वा भार्यास्नेहेन कनिष्ठिकायां सदा मुद्रिका धार्यत इति देशाचारः । यद्वा विवाहकाले जनकेन दत्तमिदं वरालङ्कारत्वेन । "गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम्" इत्युक्तेः ॥ १२ ॥ भवद्वचनमेवालं किमर्थमेतद्दीयते ? तत्राह—अनेनेति । पश्यति द्रक्ष्यति ॥ १३ ॥

निवेशित इति बुद्ध्वा हनुमन्तं स्वयमेव कार्यसाधकं विदित्वा च राघवश्चिन्तयामास ॥ ८ ॥ चिन्ताप्रकारमाह—सर्वथेति श्लोकद्वयेन । कर्मभिः परिज्ञातस्य अस्य हनुमतः । फलोदय इत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । एतस्य चिन्तयामासेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥९॥१०॥ तं समीक्ष्येति । व्यवसायोत्तरमुद्योगप्रधानम् ॥११॥ अभिज्ञायते

स०—हनुमान् निश्चितार्थतरः । इदं च " अत्यन्तमन्तरङ्गत्वात्प्रधानाङ्गं हि मारुतिः" इत्युक्तेः प्रधानाङ्गत्वायुक्तमिति भावः ॥ ९ ॥

व्यवसायश्च ते वीर सत्त्वयुक्तश्च विक्रमः । सुग्रीवस्य च सन्देशः सिद्धिं कथयतीव मे ॥ १४ ॥ स तं गृह्य हरिश्रेष्ठः स्थाप्य मूर्ध्नि कृताञ्जलिः । वन्दित्वा चरणौ चैव प्रस्थितः प्लवगोत्तमः ॥ १५॥ स तत्प्रकर्षन् हरिणां बलं महद्बभूव वीरः पवनात्मजः कपिः । गताम्बुदे व्योम्नि विशुद्धमण्डलः शशीव नक्षत्रगणोपशोभितः ॥ १६ ॥ अतिबल बलमाश्रितस्तवाहं हरिवरविक्रम विक्रमैरनल्पैः । पवनसुत यथाऽभिगम्यते सा जनकसुता हनुमन् तथा कुरुष्व ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

हनुमन्तं प्रशंसति—व्यवसाय इति । सत्त्वयुक्तो विक्रमः बलं च विक्रमश्चेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रकर्षन् नयन् । हरिणामित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः॥ १६॥ पुनरपि गच्छन्तं प्रति रामवचनम्—अतिबलेति । अतिबलेति संबुद्धिः । हरिवरविक्रम ! सिंहश्रेष्ठविक्रम सुग्रीवतुल्यविक्रमेति वा । श्लोकान्ते इति रामोऽब्रवीदित्यध्याहार्यम् ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

अनेनेत्यभिज्ञानमङ्गुलीयकम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ 'अनुद्विग्नाऽस्तु पश्यति' इति कथनं कथमित्याशङ्क्याह—व्यवसाय इति । सिद्धिं कथयतीव मे इत्यत्र इत्यवादीदित्यध्याहर्तव्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ स इति । हरिणामित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ १६ ॥ अतिबलेति । तथा कुरुष्वेत्यनन्तरम् इति च रामोऽब्रवीदित्यध्याहर्तव्यम् । अतिबलेति सम्बोधनम् ॥ १७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

स०—हरिणां हरीणाम् । यद्वा हरः मनः येषामस्ति ते हरिणः मनस्विनः तेषाम् । जन्यजनकयोरभिमन्यमानाभिमानिनोः "ब्रह्मादिकं सुवन्" "महतश्चतुर्मुखात्" इत्यादिवदैक्यव्यपदेशात् हरिणां मनस्विनामित्यर्थः सम्भवतीति ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

सर्वांश्चाहूय सुग्रीवः प्लवगान् प्लवगर्षभः । समस्तानब्रवीद्भूयो रामकार्यार्थसिद्धये। एवमेतद्विचेतव्यं यन्मया परिकीर्तितम् ॥ १ ॥ तदुग्रशासनं भर्तुर्विज्ञाय हरिपुङ्गवाः। शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ॥ २ ॥ रामः प्रस्रवणे तस्मिन् न्यवसत्सहलक्ष्मणः । प्रतीक्षमाणस्तं मासं यः सीताधिगमे कृतः ॥ ३ ॥ उत्तरां तु दिशं रम्यां गिरिराजसमावृताम् । प्रतस्थे सहसा वीरो हरिः शतवलिस्तदा ॥ ४ ॥ पूर्वां दिशं प्रति ययौ विनतो हरियूथपः । ताराङ्गदादिसहितः प्लवगो मारुतात्मजः ॥ ५ ॥ अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां हरियूथपः। पश्चिमां तु भृशं घोरां सुषेणः प्लवगेश्वरः । प्रतस्थे हरिशार्दूलो दिशं वरुणपालिताम् ॥ ६ ॥ ततः सर्वा दिशो राजा चोदयित्वा यथातथम् । कपिसेनापतीन् मुख्यान् मुमोद सुखितः सुखम् ७

अथ प्रेषितानां वानराणां सन्नाह उच्यते पञ्चचत्वारिंशे–सर्वांश्चेत्यादि । सर्वानाहूय ततः समस्तान् सङ्घीभूतान् प्लवगान् अब्रवीत् । यद्वा सम इति । च्छेदः । समः सर्वत्र पक्षपातरहितः । एतत्पूर्वोक्तं एवम् अस्मदुक्तप्रकारेण इत्यब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ १ ॥ तदिति । शलभा इति बहुत्वमात्रे दृष्टान्तः ॥ २ ॥ सीताधिगमे सीताधिगमनिमित्तम् । कृतः कृतसङ्केतः ॥ ३ ॥ प्रतस्थे प्रस्थातुमुद्युक्तः । सर्गान्ते सुग्रीवसन्निधौ सन्नाहकथनात् ॥ ४–६ ॥ तत इति मुमोद सुखितः सुखमिति । पूर्वं राज्यलाभेन सुखितो राजा सुखं यथा भवति

॥ १ ॥ वानरप्रस्थानमाह–तदिति । शलभोपमानेन वानराणामसङ्ख्येयत्वमुक्तम् ॥ २ ॥ सीताधिगमे इति निमित्तसप्तमी ॥ ३–८ ॥

स०–सर्वान् वैरिहिंसकान् । 'षर्व हिंसायाम्' इति धातोः। यद्वा समस्तान् मासमध्ये नायाताश्चेन्मच्छिक्षाविषया इति पूर्वं सम्यङ् निरस्तान् । रामकार्यार्थसिद्धये कार्यं सीतालाभश्च अर्थो मोक्षश्च तयोस्सिद्ध्यर्थम्, एवञ्च नार्थानर्थतेति ज्ञेयम् ॥ १ ॥ **अगस्त्यचरिताम्** अगस्त्यस्य चरितम्, भावे क्तः । चरितं चरणं सञ्चारो यस्यास्सा ताम् । अगस्त्यचरितं चरित्रं यस्यामिति वा ॥ ५ ॥ **सुखितः** आज्ञानुसारिभिर्हरिभिस्सुखं प्रापितः । सुखं सु शोभनानि खानि इन्द्रियाणि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा भवति तथा मुमोद स्वयं तुतोष ॥ ७ ॥

एवं सम्बोधिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः । स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतस्थिरे ॥ ८ ॥ आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम् । नदन्तश्चोन्नदन्तश्च गर्जन्तश्च प्लवङ्गमाः । क्ष्वेलन्तो धावमानाश्च विनदन्तो महाबलाः ॥ ९ ॥ अहमेको हनिष्यामि प्राप्तं रावणमाहवे । ततश्चोन्मथ्य सहसा हरिष्ये जनकात्मजाम् ॥ १० ॥ वेपमानां श्रमेणाद्य भवद्भिः स्थीयतामिह । एक एवाहरिष्यामि पातालादपि जानकीम् ॥ ११ ॥ विमथिष्याम्यहं वृक्षान् पातयिष्याम्यहं गिरीन् । धरणीं दारयिष्यामि क्षोभयिष्यामि सागरान् ॥ १२ ॥ अहं योजनसङ्ख्यायाः प्लविता नात्र संशयः । शतं योजनसंख्यायाः शतं समधिकं ह्यहम् ॥ १३ ॥

तथा मुमोद उत्तरोत्तरं सुखं प्रापेत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवमित्यादि । स्वां स्वां दिशं स्वांशभूमण्डलम् । आनयिष्यामह इत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । आनयिष्यामह इति नदन्त इत्यन्वयः । नदन्तः शब्दं कुर्वन्तः । उन्नदन्तः पुनः सन्तोषातिशयेन उच्चैर्नदन्तः । गर्जन्तः आत्मश्लाघां कुर्वन्तः । क्ष्वेलन्तः सिंहनादं कुर्वन्तः । विनदन्तः विविधान् विकृतान्वा नादान्कुर्वन्तः । संप्रतास्थिर इति पूर्वेणान्वयः ॥ ८॥ ९ ॥ रामानु०—मुमोद सुखितः स्वयमित्यतः परम् एवं संचोदिताः सर्वे राज्ञा वानरयूथपाः । स्वां स्वां दिशमभिप्रेत्य त्वरिताः संप्रतास्थिरे ॥ आनयिष्यामहे सीतां हनिष्यामश्च रावणम् इति पाठक्रमः । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । अस्याभिप्रेत्येत्यनेन सम्बन्धः ॥८ ॥ ९॥ अहमित्यादि सागरानित्यन्तमेकान्वयम् ॥ १०—१२ ॥ रामानु०—भवद्भिः स्थीयतामिति इति पाठः । अहं योजनसङ्ख्यायाः शतं प्लवितेत्येकस्य वचनम् । योजनसङ्ख्यायाः शतं समधिकमित्यन्यस्य । हिः प्रसिद्धौ ॥ ११—१३ ॥

आनयिष्यामह इति । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । नदन्तः नादमात्रं कुर्वन्तः । उन्नदन्त । उच्चैर्नदन्तः । गर्जन्तः आत्मश्लाघां कुर्वन्तः । क्ष्वेलन्तः सिंहनादान् कुर्वन्तः । विनदन्तः विकृतनादान कुर्वन्तः ॥९—१२॥ अहं योजनसङ्ख्यायाः शतं प्लविता नात्र संशय इत्येकस्य वचनम् । योजनसङ्ख्यायाः शतं समधिकमित्यन्यस्य ॥१३॥ १४ ॥

भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च ।
पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः ॥ १४ ॥
इत्येकैकं तदा तत्र वानरा बलदर्पिताः ।
ऊचुश्च वचनं तत्र हरिराजस्य सन्निधौ ॥ १५ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

गतेषु वानरेन्द्रेषु रामः सुग्रीवमब्रवीत् । कथं भवान् विजानीते सर्वं वै मण्डलं भुवः ॥ १ ॥ सुग्रीवस्तु ततो राममुवाच प्रणतात्मवान् । श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये विस्तरेण नरर्षभ ॥ २ ॥ यदा तु दुन्दुभिं नाम दानवं महिषाकृतिम् । परिकालयते वाली मलयं प्रति पर्वतम् ॥ ३ ॥

॥१४॥१५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

अथ रामाय सुग्रीवेण स्वस्य सर्वभूमण्डलज्ञानमूलकथनं षट्चत्वारिंशे—गतेष्वित्यादि ॥ १ ॥ प्रणतात्मवान् प्रणतदेहवान् ॥ २ ॥ यदेति । केचिदत्र दुन्दुभिशब्देन उपचारान्मायाव्येवोच्यते मायाविनो वृत्तान्तस्यानुवादादित्याहुः । तन्न, महिषाकृतिमित्यस्य विरोधात् । 'तदा विवेश महिषः । महिषो

इतीति । ऊचुश्च । अत्र चकारः प्रस्थानवीरवादयोस्समुच्चयवाचकः । उक्त्वा प्रतस्थिर इत्यर्थः ॥१५॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां पञ्चचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४५ ॥

गतेष्विति । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ यदा तु दुन्दुभिर्नामेति पूर्वोक्तमायाविवृत्तान्तस्यैवेदानीमनूद्यमानत्वात् अत्र दुन्दुभिशब्देनाभेदोपचारात्तत्पुत्रो

स०—अव्ययानामनेकार्थत्वात् वै इत्यर्थे । ततश्च इत्यब्रवीदित्यन्वयः ॥ १ ॥ प्रणतात्मवान् प्रणतश्चासावात्मा देहश्च सोऽस्यास्तीति तथा । एकदेशिनेत्यादिनिर्देशात् " न कर्मधारयात् " इति नञा निर्देशाद्वा मत्वर्थीयनिषेधोऽनित्य इति प्रणतात्मवानिति साधुः । आत्मा मनोऽस्यास्तीत्यात्मवान् । प्रणतश्चासावात्मवांश्चेति वा ॥ २ ॥ दुन्दुभिरिति जनक इत्यादिवत्कुलनाम । मायावीति तन्मात्रनामेति दुन्दुभेः पितृत्वात्कथंमायाविनि पुत्रे तन्नामेति निरस्तम् । अथवा पितृनाम्ना लक्षणया पुत्रो गृह्यते ॥ ३ ॥

तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति । विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया ॥ ४ ॥ ततोऽहं तत्र निक्षिप्तो गुहाद्वारि विनीतवत् । न च निष्क्रमते वाली तदा संवत्सरे गते ॥ ५ ॥ ततः क्षतजवेगेन आपुपूरे तदा बिलम् । तदहं विस्मितो दृष्ट्वा भ्रातृशोकविषार्दितः ॥ ६ ॥ अथाहं कृतबुद्धिस्तु सुव्यक्तं निहतो गुरुः । शिला पर्वतसङ्काशा बिलद्वारि मयावृता ॥ ७ ॥ अशक्नुवन्निष्क्रमितुं महिषो विनशेदिति । ततोऽहमागां किष्किन्धां निराशस्तस्य जीविते । राज्यं च सुमहत्प्राप्तं तारया रुमया सह ॥ ८ ॥ मित्रैश्च सहितस्तत्र वसामि विगतज्वरः । आजगाम ततो वाली हत्वा तं दानवर्षभम् ॥ ९ ॥

विनशेदिति" इति पुनः पुनरुक्तेश्च रामेण विदितवृत्तान्तश्च न वचनमर्हति । तर्हि कथमुपपत्तिरिति चेत् ? उच्यते—पूर्वं मायाविवृत्तान्ताभिधानादत्र महिष वृत्तान्ताभिधानाच्च तदानीमुभावप्यागताविति वेदितव्यम् । तत्र महिषः कथं चित् स्वात्मानं गोपायित्वा वालिनि विनिर्गते पुनः मत्तः कदाचिदागत्य वालिना हत इत्यविरोधः । वक्ष्यत्येवमन्यत्रापि विषये । यथा रावणेन सीतांप्रुवे उद्युक्ते मन्दोदरीधान्यमालिन्यौ निवारिण्यौ. तत्रैका पूर्वमुक्ता अन्या वानरसन्निधावनुवादे । तस्मादयमृषेः स्वभाव इति बोध्यम् । परिकालयते पलाययति । कलतेर्मितो वृद्धिरार्षी ॥ ३ ॥ तत्रापि गुहायामपि । तज्जिघांसया मलयं विवेश ॥ ४ ॥ विनीतवत् विनययुक्तमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ५ ॥ भ्रातृशोक एव विषं तेन अर्दितः, अभवमिति शेषः ॥ ६ ॥ अथेति । अहं गुरुर्निहत इति कृतबुद्धिः, अभवमिति शेषः । विनशेत् विनश्ये दित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ वसामि अवसम् । दानवर्षभं मायाविनम् ॥ ९ ॥

मायाव्येवोच्यते ॥ ३ ॥ विवेशेति । तत्रापि गुहायामपि । तज्जिघांसया मलयं मलयगुहां विवेशेति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ विनीतवत् भृत्यवत् ॥ ५ ॥ तत इति । तद्रक्तपूर्णं बिलं दृष्ट्वा विस्मितः भ्रातृशोकविषार्दितश्चाभूवमिति शेषः ॥ ६ ॥ अथानन्तरम् । गुरुः वाली सुव्यक्तं निहत इति गतबुद्धिः प्राप्तबुद्धिः आसमिति शेषः ॥ ७ ॥ विनशेत विनश्येदित्यर्थः ॥ ८ ॥ वसामि अवसम् ॥ ९ ॥ १० ॥

ततोऽहमददां राज्यं गौरवाद्भययन्त्रितः ॥ १० ॥ स मां जिघांसुर्दुष्टात्मा वाली प्रव्यथितेन्द्रियः । परिकालयते क्रोधाद्धावन्तं सचिवैस्सह ॥ ११ ॥ ततोऽहं वालिना तेन सानुबन्धः प्रधावितः । नदीश्च विविधाः पश्यन् वनानि नगराणि च ॥ १२ ॥ आदर्शतलसङ्काशा ततो वै पृथिवी मया । अलातचक्रप्रतिमा दृष्टा गोष्पदवत्तदा ॥ १३ ॥ पूर्वां दिशं ततो गत्वा पश्यामि विविधान् द्रुमान् । पर्वतांश्च नदी रम्याः सरांसि विविधानि च ॥ १४॥ उदयं तत्र पश्यामि पर्वतं धातुमण्डितम् । क्षीरोदं सागरं चैव नित्यमप्सरसालयम् ॥ १५॥ परिकालयमानस्तु वालिना ऽभिद्रुतस्तदा । पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो ॥ १६॥ पुनरावर्तमानस्तु वालिनाऽभिद्रुतो द्रुतम् । दिशस्तस्यास्ततो भूयः प्रस्थितो दक्षिणां दिशम् ॥ १७ ॥

भययन्त्रितः भयपरवशः ॥१०॥ परिकालयते निरकासयत् ॥११॥ सानुबन्धः सामात्यः । नदीः पश्यन्नहं प्रधावित इत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पश्यामि अपश्यम् ॥ १४ ॥ रामानु०—पर्वतांश्च नदी रम्याः इति पाठः साधुः ॥ १४ ॥ अप्सरसा अप्सरसाम् । पूर्वसवर्णदीर्घः । वालिनाभिद्रुतः परिकालयमानोऽहं द्रुमादिकमपश्यमिति पूर्वेणान्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ रामानु०—उदयमित्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् । एतदनन्तरम् पुनरावृत्य सहसा प्रस्थितोऽहं तदा विभो । पुनरावर्तमानस्तु वालिनाभिद्रुतो द्रुतमिति पाठः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पुनरित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । अस्याः पूर्वस्याः दिशः पुनरावृत्य प्रस्थितोऽस्मि । आवर्तमानोऽहं पुनर्वालिनाभिद्रुतोस्मि ।

स मामिति । परिकालयते निरकासयत ॥ ११ ॥ सानुबन्धः सामात्यः ॥ १२ ॥ अलातचक्रप्रतिमा अग्नियुक्तकाष्ठभ्रमणसमा, गैरिकादिधातुचित्रितचक्रवालपरिवृतत्वाद्भूमेरलातचक्रसाम्यम् ॥ १३–१६ ॥ दिश इति । तस्याः पूर्वस्याः दिशः

स०—वाली सचिवैस्सह धावन्तं माम् । अवालीति । अवाली न विद्यते वाली यस्येत्यवाली । अहं मृत इति मत्वा एवं कृतवानिति अवाली सुग्रीव इति मत्वा प्रतिकालयत इत्यन्वये न पुनरुक्तिः ॥ ११ ॥

विन्ध्यपादपसङ्कीर्णां चन्दनद्रुमभूषिताम् । द्रुमशैलां स्ततः पश्यन् भूयो दक्षिणतोऽपरान् ॥ १८ ॥ पश्चिमां तु दिशं प्राप्तो वालिना समभिद्रुतः । संपश्यन् विविधान् देशानस्तं च गिरिसत्तमम् । प्राप्य चास्तं गिरिश्रेष्ठमुत्तरां संप्रधावितः ॥ १९ ॥ हिमवन्तं च मेरुं च समुद्रं च तथोत्तरम् ॥ २० ॥ यदा न विन्दं शरणं वालिना समभिद्रुतः । तदा मां बुद्धिसंपन्नो हनुमान् वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इदानीं मे स्मृतं राजन् यथा वाली हरीश्वरः । मतङ्गेन तदा शप्तो ह्यस्मिन्नाश्रममण्डले ॥ २२ ॥ प्रविशेद्यदि वै वाली मूर्धाऽस्य शतधा भवेत् । तत्र वासः सुखोऽस्माकं निरुद्विग्नो भविष्यति ॥ २३ ॥ ततः पर्वतमासाद्य ऋश्यमूकं नृपात्मज । न विवेश तदा वाली मतङ्गस्य भयात्तदा २४

विन्ध्यपादपेत्यनेन किष्किन्धाया दक्षिणतोऽपि विन्ध्यपर्वतशेषोऽस्तीति गम्यते ॥ १७–१९ ॥ हिमवन्तमिति । अपश्यमिति शेषः ॥ २० ॥ शरणं रक्षणम् । न विन्दं नाविन्दम् ॥ २१ ॥ इदानीमित्यादि । राजन् ! अस्मिन्नाश्रममण्डले वाली प्रविशेद्यदि तदाऽस्य मूर्धा शतधा भवेदिति मतङ्गेन पुरा हरीश्वरो यथाभिशप्तः तथा इदानीं मे स्मृतमिति योजना । निरुद्विग्नः निर्भयः । भावे निष्ठा । इति हनुमान् वाक्यमब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ २३ ॥ आसाद्य, स्थितोऽहमिति शेषः ॥ २४ ॥

पुनरावर्तमानः। विन्ध्यपादपसङ्कीर्णां दक्षिणां दिशं प्रस्थित इति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्राप्येति । सम्पश्यन्नित्यनुषज्यते हिमवन्तं च मेरुं च उत्तरसमुद्रं च संपश्यन् उत्तरां दिशं सम्प्रधावित इति सम्बन्धः । हिमवन्तं च सम्पश्यन्नित्यभिधानात् पश्चिम दिशोऽपि हिमवत्पर्यन्तं पुनरावृत्य उत्तरां दिशं प्रधावित इत्यवगम्यते ॥ १९ ॥ २० ॥ यदा शरणं रक्षितारं न विन्दं नाविन्दम् । अडभाव आर्षः ॥ २१ ॥ इदानीमित्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । राजन् अस्मिन्नाश्रममण्डले वाली प्रविशेद्यदि अस्य मूर्द्धा शतधा भवेदिति मतङ्गेन पुरा हरीश्वरोऽभिशप्तः। तदिदानीं मे स्मृतमिति योजना ॥ २२–२४ ॥

एवं मया तदा राजन् प्रत्यक्षमुपलक्षितम् ।
पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं गुहामस्यागतस्ततः ॥ २५ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

दर्शनार्थं तु वैदेह्याः सर्वतः कपियूथपाः। व्यादिष्टाः कपिराजेन यथोक्तं जग्मुरञ्जसा ॥ १ ॥ सरांसि सरितः कक्षानाकाशं नगराणि च। नदीदुर्गांस्तथा शैलान् विचिन्वन्ति समन्ततः ॥ २ ॥ सुग्रीवेण समाख्याताः सर्वे वानरयूथपाः । प्रदेशान् प्रविचिन्वन्ति सशैलवनकाननान् ॥ ३॥ विचित्य दिवसं सर्वे सीताधिगमने धृताः । समायान्ति स्म मेदिन्यां निशाकालेषु वानराः॥ ४ ॥ सर्वर्तुकामान् देशेषु वानराः सफलान् द्रुमान्। आसाद्य रजनीं शय्यां चक्रुः सर्वेष्वहस्सु ते ॥ ५ ॥

अस्य ऋश्यमूकस्य गुहां सीताभरणस्थानभूताम् ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा०मुक्ताहारा०किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥४६ ॥

अथ दक्षिणेतरदिग्गतवानरागमनं सप्तचत्वारिंशे—दर्शनार्थं त्वित्यादि । यथोक्तं देशम् ॥ १ ॥ तदेव विवृणोति—सरांसीत्यादिना । कक्षान् गुल्मान् । लतागृहानित्यर्थः । आकाशं वृक्षगुल्मादिरहितप्रदेशम् । नदीदुर्गान् नदीभिर्दुर्गमान् ॥ २ ॥ ३ ॥ विचित्येति । धृताः तत्पराः ॥४॥ विचित्येति श्लोकोक्तं विवृणोति—सर्वेति । सर्वर्तुकामान् काम्यन्त इति कामाः पुष्पफलादयः, सर्वर्तु

एवमिति । गुहां मतङ्गाश्रमस्थऋश्यमूकगुहां सीताभरणनिक्षेपस्थानभूताम् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

अथ प्रस्थितानां वानराणां वृत्तान्तमाह—दर्शनार्थमिति ॥ १ ॥ स सरांसि सरित्कुक्षान् इति पाठः । सरित्कुक्षान् नदीकुञ्जान् । नदीदुर्गान् नदीभिर्दुर्गमान् प्रदेशान् ॥ २ ॥ ३ ॥ धृता नियुक्ताः ॥ ४ ॥ ते वानराः सर्वेष्वहस्सु दिवसेषु सीतां विचित्य

तदहः प्रथमं कृत्वा मासे प्रस्रवणं गताः । कपिराजेन संगम्य निराशाः कपियूथपाः ॥ ६ ॥ विचित्य तु दिशं पूर्वां यथोक्तां सचिवैः सह । अदृष्ट्वा विनतः सीतामाजगाम महाबलः ॥ ७ ॥ उत्तरां च दिशं सर्वां विचित्य स महाकपिः । आगतः सह सैन्येन वीरः शतबलिस्तदा ॥ ८ ॥ सुषेणः पश्चिमामाशां विचित्य सह वानरैः । समेत्य मासे संपूर्णे सुग्रीवमुपचक्रमे ॥ ९ ॥ तं प्रस्रवणपृष्ठस्थं समासाद्याभिवाद्य च । आसीनं सह रामेण सुग्रीवमिदमब्रुवन् ॥ १० ॥ विचिताः पर्वताः सर्वे वनानि गहनानि च । निम्नगाः सागरान्ताश्च सर्वे जनपदाश्च ये ॥ ११ ॥ गुहाश्च विचिताः सर्वास्त्वया याः परिकीर्तिताः । विचिताश्च महागुल्मा लताविततसन्तताः ॥ १२ ॥

सम्भवफलपुष्पादियुक्तानित्यर्थः । सफलान् वानरैरुपभुज्यमानत्वेन सफलान् । द्रुमानासाद्य । सर्वेष्वहस्सु एकमासान्तर्गतसर्वदिनेषु । रजनीं रजन्यामेव । शय्यां चक्रुः । अनेनाहारविश्रमादिकमहस्सु नास्तीत्यवगम्यते ॥ ५ ॥ तदहः प्रस्थानदिनं प्रथमं कृत्वा तदारभ्य मासे पूर्णे सति । निराशाः सीतान्वेषणे निरुत्साहाः सन्तः । कपिराजेन सङ्गम्य तस्मै स्वागमनं निवेद्येत्यर्थः । प्रस्रवणं माल्यवन्तं गताः ॥ ६ ॥ एवं सामान्येन वानरागमनमुक्त्वा प्रत्येकं च दर्शयति-विचित्येत्यादिना । सचिवैः सहायभूतैः ॥ ७ ॥ ८ ॥ उपचक्रमे उपागतः ॥ ९ ॥ प्रस्रवणपृष्ठस्थं प्रस्रवणाग्रस्थम् । रामेण सहासीनम्, रामेण सहितमित्यर्थः ॥ १० ॥ वनानि क्षुद्रवनानि । गहनानि महावनानि । सागरान्ताः समुद्रतीराणि । लताविततसन्तताः लताभिर्विततः व्याप्ताः सन्तताः

सर्वर्तुकामान् सार्वकालिकपुष्पफलयुक्तान् सफलान् तत्तत्कालीनफलयुक्तांश्च द्रुमानासाद्य फलादिभक्षणार्थं रजनीं रजन्यां शय्यां चक्रुरिति योजना । अनेन आहारविश्रमादिकम् अहस्सु नास्तीत्यवगम्यते ॥ ५ ॥ तदह इति । प्रस्थानविशिष्टमहः । निराशाः, अभवन्निति शेषः ॥ टीका-इदानीं तेषां प्रतिप्रयाणमाह-तदह इति । सङ्गम्य कपिराजेन व्यादिष्टां इति शेषः। प्रस्थानदिवसं प्रथममादिमं कृत्वा मासे संपूर्णे इति शेषः । सीतादर्शनाभावेन निराशाः सन्तः, प्रस्रवणमृश्यमूकं गताः प्राप्ता इति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ **एकैकस्यागमनमाह-विचित्येत्यादिना ॥ ७-११ ॥ लताविततसन्तताः लताभिर्विततः सन्ततास्च तिर्यगूर्ध्वं च व्याप्ताः**

गहनेषु च देशेषु दुर्गेषु विषमेषु च। सत्त्वान्यतिप्रमाणानि विचितानि हतानि च ॥ १३ ॥ उदारसत्त्वाभिजनो महात्मा स मैथिलीं द्रक्ष्यति वानरेन्द्रः। दिशं तु यामेव गता तु सीता तामास्थितो वायुसुतो हनूमान्॥ १४ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

सह ताराङ्गदाभ्यां तु गत्वा स हनुमान् कपिः ।
सुग्रीवेण यथोद्दिष्टं तं देशमुपचक्रमे ॥ १ ॥
स तु दूरमुपागम्य सर्वैस्तैः कपिसत्तमैः ।
विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ २ ॥

निरन्तरा इति महागुल्मविशेषणम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ गहनेषु दुष्प्रवेशेषु, नाना द्वीपेष्वित्यर्थः। दुर्गेषु दुःखेन गन्तव्येषु, निम्नोन्नतेष्वित्यर्थः । अतिप्रमाणानि अतिमात्रशरीराणि । विचितानि, किमयं रावणः उत नेतीति भावः ॥ १३ ॥ उदारसत्त्वः श्रेष्ठसत्त्वोऽभिजनो वंशो यस्य स उदारसत्त्वाभिजनः । महाबलवतः पुत्र इति सीतादर्शने प्रथमो हेतुः । महात्मा महाधैर्य इति द्वितीयः । दिशं त्वित्यादिना तृतीयो हेतुः । इति अब्रुवन् वानरा इति पूर्वेणान्वयः। अस्मिन् सर्गे चतुर्दश श्लोकाः ॥ १४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥
अथ सीतान्वेषणाय दक्षिणां दिशं गतानामसुरनिरसनपर्यन्तो वृत्तान्तोऽष्टचत्वारिंशे-सह ताराङ्गदाभ्यामित्यादि॥१।२॥ रामानु०—विचिनोति स्म विन्ध्यस्येति

इत्यर्थः ॥ १२ ॥ सत्त्वान्यतिप्रमाणानि, रावणभ्रान्त्येति भावः । तर्हि को वा सीतां द्रक्ष्यतीत्यपेक्षायामाह—उदारेति ॥ १३ ॥ १४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥
इतरदिक्प्रस्थितवानरवृत्तान्तस्य अल्पत्वेन प्रथमत एव संवर्ण्य इदानीं दक्षिण

स०—यां दिशं गता सीतेत्यनेन मनःपूर्वं रक्षःक्षयायैव गता, न तु स्वासामर्थ्येन नीतेति ध्वनयति, अन्यथा नीतेत्यवक्ष्यत् ॥ १४ ॥

पर्वताग्रान्नदीदुर्गान् सरांसि विपुलान् द्रुमान् । वृक्षषण्डांश्च विविधान् पर्वतान् घनपादपान् ॥ ३ ॥ अन्वेषमाणास्ते सर्वे वानराः सर्वतो दिशम् । न सीतां ददृशुर्वीरा मैथिलीं जनकात्मजाम् ॥ ४ ॥ ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि विविधानि च । अन्वेषमाणा दुर्धर्षा न्यवसंस्तत्र तत्र ह । स तु देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान् महान् ॥ ५ ॥ निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं रोमहर्षणम् । त्यक्त्वा तु तं तदा देशं सर्वे वै हरियूथपाः ॥ ६ ॥ तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्य भृशपीडिताः । देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः ॥ ७ ॥ यत्र वन्ध्यफला वृक्षा विपुष्पाः पर्णवर्जिताः । निस्तोयाः सरितो यत्र मूलं यत्र सुदुर्लभम् ॥ ८ ॥ न सन्ति महिषा यत्र न मृगा न च हस्तिनः । शार्दूलाः पक्षिणो वापि ये चान्ये वनगोचराः ॥ ९ ॥

पाठः साधुः ॥ २ ॥ **पर्वताग्रान्** विन्ध्याग्रप्रदेशान् । **पर्वतान्** पर्यन्तपर्वतान् ॥ **३–७** ॥ रामानु०–ते भक्षयन्तो मूलानि फलानि विविधानि च । अन्वेषमाणा दुर्धर्षा न्यवसंस्तत्र तत्र ह । स तु देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान्महान् । निर्जलं निर्जनं शून्यं गहनं रोमहर्षणम् । त्यक्त्वा तु तं तदा देशं सर्वे वै हरियूथपाः । तादृशान्यप्यरण्यानि विचित्य भृशपीडिताः । देशमन्यं दुराधर्षं विविशुश्चाकुतोभयाः । इति पाठक्रमः ॥ ५–७ ॥ **वन्ध्यफलाः**

दिक्प्रस्थितवानरवृत्तान्तमाह–सहेति ॥ १॥२ ॥ पर्वतान् विन्ध्यस्य प्रत्यन्तपर्वतान् गोमन्तत्र्यम्बकादीन् । घनपादपानिति सर्वत्र विशेषणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सः प्रसिद्धो देशः, अस्तीति शेषः ॥ ५–७ ॥ तैः प्रविष्टं देशं वर्णयति–यत्र वन्ध्यफलेत्यादिना । वन्ध्यान्यनुपभोग्यानि फलानि येषां ते ॥ ८ ॥ ९ ॥

स०–पर्वताग्रनदीदुर्गान् पर्वताग्रस्थिताश्च नद्यश्च ताभिर्दुर्गान् दुस्साध्यगमनान् स्थलविशेषान् विपुलद्रुमान् दुर्गविशेषणमेतत् । वृक्षषण्डानिति सकाचकैर्न्यायेन बोध्यम् । घना मेघाः पादपेषु वृक्षेषु येषु । एतेन मेघमण्डलपर्यन्तमौन्नत्यं पर्वतानां द्योत्यते ॥ ३ ॥ वन्ध्यानि पुरोऽङ्कुरप्ररोहाहेतवः फलानि येषां ते । वन्ध्यानि नीरसानि फलानि येषामिति वा, अथवा वन्ध्यानां फलमिव फलं येषां ते, अनुत्पन्नफला इति यावत् ॥ ८ ॥

स०–वनगोचराः वनविषयाः । यद्वा वनगौः वनभूमिः तत्र चरन्तीति तथा ॥ ९ ॥

न यत्र वृक्षा नौषध्यो न लता नापि वीरुधः । स्निग्धपत्राः स्थले यत्र पद्मिन्यः फुल्लपङ्कजाः । प्रेक्षणीयाः सुगन्धाश्च भ्रमरैश्चापि वर्जिताः ॥ १० ॥ कण्डुर्नाम महाभागः सत्यवादी तपोधनः । महर्षिः परमामर्षी नियमैर्दुष्प्रधर्षणः ॥ ११ ॥ तस्य तस्मिन्वने पुत्रो बालः षोडशवार्षिकः । प्रनष्टो जीवितान्ताय क्रुद्धस्तत्र महामुनिः ॥ १२ ॥ तेन धर्मात्मना शप्तं कृत्स्नं तत्र महद्वनम् । अशरण्यं दुराधर्षं मृगपक्षिविवर्जितम् ॥ १३ ॥ तस्य ते काननान्तांश्च गिरीणां कन्दराणि च । प्रभवानि नदीनां च विचिन्वन्ति समाहिताः ॥ १४ ॥ तत्र चापि महात्मानो नापश्यन् जनकात्मजाम् । हर्तारं रावणं वापि सुग्रीवप्रियकारिणः १५

फलैर्वन्ध्याः, निष्फला इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्निग्धपत्रा इत्यादि । अत्रापि न सन्तीत्यनुषज्यत इति केचित् । तन्न, भ्रमरैश्चापि वर्जिता इत्यस्यानन्वयात् । किंतु भ्रमरैरप्यनुपभुक्तं स्थलपद्मिनीमात्रमित्यर्थः । सर्वेऽपि महातटाकाः स्थलपद्मिनीत्वं गता इति भावः । अन्यं देशं विविशुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ १० ॥ रामानु०–स्निग्धपत्रा इत्यादावपि न सन्तीत्यनुषज्यते । भ्रमरैश्चापि वर्जिता इति पाठः ॥ १० ॥ देशस्य तादृशत्वे निमित्तमृषिरित्याह–कण्डुरित्यादिना ॥ ११ ॥ तत्र वने विषये । जीवितान्ताय तस्य नाशाय कुपितः ॥ १२ ॥ अशरण्यम् अनाश्रयम् । अभवदिति शेषः ॥ १३ ॥ रामानु०–मृगपक्षिविवर्जितमिति पाठः ॥ १३ ॥ तस्येति ।

ओषध्यः व्रीह्यादयः । स्निग्धपत्रा इत्यादावपि न सन्तीत्यनुषज्यते ॥ १० ॥ तस्य देशस्योक्तरूपत्वे कारणमाह–कण्डुर्नामेत्यादिना ॥ ११ ॥ तस्येति । जीवितान्ताय जीवितान्तकराय । वनाय क्रुद्ध इत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तस्य देशस्य । नदीशब्देन निस्तोयनदीप्रदेशा उच्यन्ते, " निस्तोयास्सरितो यत्र " इति पूर्वमभिधानात् ।

स०–न वल्ल्यो नापिवीरुधः इति पाठः । वल्ल्यः वृक्षालिङ्गिताः । वीरुधः स्थललताः शापानन्तरमित्यत्र शापात् पूर्वमित्युत्तरत्र स्निग्धपत्रा इत्यादौ च शेषो ज्ञेयः । नेत्यनुकर्षं कृत्वा व्याख्यानं पद्मिनीमहत्त्वकथनानुगुणमित्यनादरणीयम् । भ्रमरैश्च विवर्जिताः वर्जितविरुद्धाः विवर्जिताः अत्यक्ता इत्यर्थः । अथवा गतैः एकप्रसूनरसपानतुन्दिलैरिन्दिन्दिरैर्विवर्जिताः सुगन्धाः सुगन्धयः, सुगन्धाः सुगन्धद्रव्याणि । पृथग्विशेष्यम् । अतो " गन्धस्येत " इतीत्वं कथं नेति शङ्कानवकाशः ॥ १० ॥

ते प्रविश्याशु तं भीमं लतागुल्मसमावृतम् । ददृशुः क्रूरकर्माणमसुरं सुरनिर्भयम् ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा वानरा घोरं स्थितं शैलमिवापरम् । गाढं परिहिताः सर्वे दृष्ट्वा तान् पर्वतोपमान् ॥ १७ ॥ सोऽपि तान् वानरान् सर्वान् नष्टाः स्थेत्यब्रवीद्बली । अभ्यधावत संक्रुद्धो मुष्टिमुद्यम्य संहितम् ॥ १८ ॥ तमापतन्तं सहसा वालिपुत्रोऽङ्गदस्तदा । रावणोऽयमिति ज्ञात्वा तलेनाभिजघान ह ॥ १९ ॥ स वालिपुत्राभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्वमन् । असुरोऽभ्यपतद्भूमौ पर्यस्त इव पर्वतः ॥ २० ॥ तेऽपि तस्मिन्निरुच्छ्वासे वानरा जितकाशिनः । व्यचिन्वन् प्रायशस्तत्र सर्वं तद्गिरिगह्वरम् ॥ २१ ॥ विचितं तु ततः कृत्वा सर्वे ते काननं पुनः । अन्यदेवापरं घोरं विविशुर्गिरिगह्वरम् ॥ २२ ॥ ते विचित्य पुनः खिन्ना विनिष्पत्य समागताः । एकान्ते वृक्षमूले तु निषेदुर्दीनमानसाः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

नदीनां प्रभवानि गिरिगणमध्यप्रदेशाः ॥ १४ ॥ १५ ॥ सुरनिर्भयं सुरेभ्यो निर्भयम् ॥ १६ ॥ गाढं परिहिताः दृढं परिहितवसनाः अभवन् ॥ १७ ॥ संहितं दृढमित्यर्थः ॥ १८ ॥ रामानु०—तं दृष्ट्वेति । गाढं परिहिताः दृढं परिहितवाससः स्थिता इति शेषः । दृष्ट्वा तान् पर्वतोपमान् इति पाठः । सोऽपि तानित्यत्र तच्छब्दस्य इत्यब्रवीदित्यनेन संबन्धः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ पर्यस्तः पातितः ॥ २० ॥ तस्मिन् असुरे निरुच्छ्वासे, मृत इत्यर्थः । तस्मिन्नसुरे रावणभ्रान्त्या तत्समीपवने चिरमन्वेषितवन्त इति बोध्यम् ॥ २१ ॥ अपरम् अदूरम् । "परं दूरान्यमुख्येषु" इति वैजयन्ती । गिरिगह्वरं गिरिमध्यप्रदेशम् ॥ २२ ॥ विनिष्पत्य विनिर्गत्य ।

प्रभवानि उत्पत्तिस्थानानि ॥ १४–१६ ॥ गाढं परिहिताः दृढं परिधानं कृतवन्तः ॥ १७ ॥ अङ्गदः संहतं मुष्टिमुद्यम्यापतन्तमयं रावण इति ज्ञात्वा तस्य मूर्ध्नि तलेनाभिजघानेति सम्बन्धः ॥ १८–२१ ॥ विचितमिति । अपरं परं न भवति

स०—सुरनिर्भयं निर्गता भीर्यस्य स तथा । सुरेभ्यो निर्भयः सुरनिर्भयस्तम् । सुनिर्भयमिति पाठः स्फुटार्थः । न केवलं कर्मणाऽसुरप्रायत्वादसुरोऽयम् अपि तु पितुरपि तज्जातित्वमित्याह—आसुरमिति । असुरस्यायमासुरः । "तस्येदम्" इत्यण् ॥ १६ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

अथाङ्गदस्तदा सर्वान् वानरानिदमब्रवीत् । परिश्रान्तो महाप्राज्ञः समाश्वस्य शनैर्वचः ॥ १ ॥ वनानि गिरयो नद्यो दुर्गाणि गहनानि च । दर्यो गिरिगुहाश्चैव विचितानि समन्ततः ॥ २ ॥ तत्र तत्र सहास्माभिर्जानकी न च दृश्यते । तद्वा रक्षो हृता येन सीता सुरसुतोपमा ॥ ३ ॥ कालश्च वो महान् यातः सुग्रीवश्चोग्रशासनः । तस्माद् भवन्तः सहिता विचिन्वन्तु समन्ततः ॥ ४ ॥ विहाय तन्द्रीं शोकं च निद्रां चैव समुत्थिताम् । विचिनुध्वं यथा सीतां पश्यामो जनकात्मजाम ॥ ५ ॥ अनिर्वेदं च दाक्ष्यं च मनसश्चापराजयः।कार्यसिद्धिकराण्याहुस्तस्मादेतद् ब्रवीम्यहम् ॥ ६ ॥ अद्यापि तद्वनं दुर्गं विचिन्वन्तु वनौकसः । खेदं त्यक्त्वा पुनः सर्वैर्वनमेतद्विचीयताम्॥७॥

समागताः सङ्घीभूताः । अस्मिन्सर्गे चतुर्विंशतिश्लोकाः ॥ २३ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० मुक्ता० किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

पुनः प्रदेशान्तरान्वेषणमेकोनपञ्चाशे—अथाङ्गद इत्यादि । सह युगपत् ॥ १–५ ॥ दाक्ष्यम् उत्साहः "दक्ष उत्साहे" इत्युक्तेः । मनसश्चापराजयः, धैर्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥ वनमेतत् विचीयताम् अन्विष्यताम् ॥ ७ ॥ रामानु०—विचय

इत्यपरम्, सन्निकृष्टमित्यर्थः ॥२२–२४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां अष्टाचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ तत्र तत्रेति । सहास्माभिरित्यात्मनि बहुवचनम् । अस्माभिः सह विचितानि, युष्माभिरिति शेषः ॥ ३ ॥ कालश्चेति । समयातिक्रमेण मारयिष्यतीति भावः ॥ ४ ॥ तन्द्रीं प्रमीलाम्, निद्रामालस्यमिति यावत् ॥ ५ ॥ किं तत्कार्यसाधकमित्यत आह—अनिर्वेदमिति । मनसश्चापराजयः मनोजय इत्यर्थः ॥ ६ ॥ हे वनौकसः ! इदं दुर्गं वनम् अद्यापि विचिन्वन्तु, भवन्त इति शेषः । कथमिति चेत् ?

स०—तथा रक्षोऽपहर्ता च सीतायाश्चैव दुष्कृती । इति पाठः । रक्षस्सु राक्षसेषु तन्मध्य इति यावत् । अपहर्ता कश्चिद्राक्षसः । यद्वा रक्षः राक्षसः । अपहर्ता अन्यः कोपि । अत्र च अपहर्त्रिति विपरिणतमन्वेति । तथैव दुष्कृति चेति ॥ ३ ॥

अवश्यं क्रियमाणस्य दृश्यते कर्मणः फलम् । अलं निर्वेदमागम्य नहि नो मीलनं क्षमम् ॥ ८ ॥ सुग्रीवः कोपनो राजा तीक्ष्णदण्डश्च वानरः । भेतव्यं तस्य सततं रामस्य च महात्मनः ॥ ९ ॥ हितार्थमेतदुक्तं वः क्रियतां यदि रोचते । उच्यतां वा क्षमं यन्नः सर्वेषामेव वानराः ॥ १० ॥ अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा वचनं गन्धमादनः । उवाचाव्यक्तया वाचा पिपासाश्रमखिन्नया ॥ ११ ॥ सदृशं खलु वो वाक्यमङ्गदो यदुवाच ह । हितं चैवानुकूलं च क्रियतामस्य भाषितम् ॥ १२ ॥ पुनर्मार्गामहे शैलान् कन्दरांश्च दरीस्तथा । काननानि च शून्यानि गिरिप्रस्रवणानि च ॥ १३ ॥ यथोद्दिष्टानि सर्वाणि सुग्रीवेण महात्मना । विचिन्वन्तु वनं सर्वे गिरिदुर्गाणि सर्वशः ॥ १४ ॥ ततः समुत्थाय पुनर्वानरास्ते महाबलाः । विन्ध्यकाननसंकीर्णां विचेरुर्दक्षिणां दिशम् ॥ १५ ॥ ते शारदाभ्रप्रतिमं श्रीमद्रजतपर्वतम् । शृङ्गवन्तं दरीमन्तमधिरुह्य च वानराः ॥ १६ ॥ तत्र कोद्रवनं रम्यं सप्तपर्णवनानि च । व्यचिन्वंस्ते हरिवराः सीतादर्शनकांक्षिणः ॥ १७ ॥

प्रकारमेवाह—खेदमिति । विचिन्वतामिति चिनोतेर्लोटि प्रथमपुरुषबहुवचने रूपम् । विचीयतामिति पाठे युष्माभिरिति शेषः ॥ ७ ॥ मीलनं नेत्रमीलनम्, कर्तव्यमकृत्वा तूष्णींभाव इत्यर्थः ॥ ८–१२ ॥ कन्दरान् भेदान् ॥ १३ ॥ विचिन्वन्तु वनं सर्वे

खेदं त्यक्त्वा पुनरेतद्वनं विचीयताम्, भवद्भिरिति शेषः ॥ ७ ॥ अवश्यमिति । निर्वेदमागम्यालम् कुतः ? मीलनं नेत्रे निमील्यावस्थानम्, निरुद्योगमिति यावत् । नः अस्माकम् । न क्षमम् ॥ ८ ॥ विचयनाभावे बाधां सूचयति–सुग्रीव इत्यादि । तस्य तस्मादित्यर्थः ॥ ९–११ ॥ सदृशमिति । अङ्गदः यद्वाक्यमुवाच तद्वाक्यं वो युष्माकं सदृशं खलु सम्मतं खल्विति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ १३ ॥ यथोद्दि

तस्यामप्यधिरूढास्ते श्रान्ता विपुलविक्रमाः। न पश्यन्ति स्म वैदेहीं रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥१८॥ ते तु दृष्टिगतं कृत्वा तं शैलं बहुकन्दरम्। अवारोहन्त हरयो वीक्षमाणाः समन्ततः ॥ १९ ॥ अवरुह्य ततो भूमिं श्रान्ता विगत चेतसः। स्थित्वा मुहूर्तं तत्राथ वृक्षमूलमुपाश्रिताः॥२०॥ ते मुहूर्तं समाश्वस्ताः किञ्चिद्भग्नपरिश्रमाः। पुनरेवोद्यताः कृत्स्नां मार्गितुं दक्षिणां दिशम् ॥२१॥ हनुमत्प्रमुखास्ते तु प्रस्थिताः प्लवगर्षभाः । विन्ध्यमेवादितस्तावद् विचेरुस्ते ततस्ततः ॥ २२ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥४९॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

सह ताराङ्गदाभ्यां तु सङ्गम्य हनुमान् कपिः।
विचिनोति स्म विन्ध्यस्य गुहाश्च गहनानि च ॥ १ ॥
सिंहशार्दूलजुष्टेषु शिलाश्च सरितस्तथा ।
विषमेषु नगेन्द्रस्य महाप्रस्रवणेषु च ॥ २ ॥
आसेदुस्तस्य शैलस्य कोटिं दक्षिणपश्चिमाम् ।
तेषां तत्रैव वसतां स कालो व्यत्यवर्तत ॥ ३ ॥

इति, भवन्तः इति शेषः ॥ १४-२२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० मुक्ता० किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥४९॥

अथ ऋक्षबिले स्वयंप्रभादर्शनं पञ्चाशे–सहेत्यादि। नगेन्द्रस्य शार्दूलजुष्टेषु। विषमेषु विषमप्रदेशेषु शिलाः महाप्रस्रवणेषु सरितश्च विचिनोतिस्मेति' पूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ कालः सुग्रीवोक्तमासः। 'मासः पूर्णो बिलस्थानाम् इत्युत्तरत्राङ्गदवचनस्य बिल एवान्यो मासो गत इत्यर्थो वक्ष्यते ॥ ३ ॥

ष्टानीति। विचिन्वन्तु, भवन्त इति शेषः ॥ १४–२२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर चितायां श्रीरामायण० किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायाम् एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

॥ १ ॥ सिंहेति। नगेन्द्रस्य सिंहशार्दूलजुष्टेषु विषयेषु शिलाश्च महाप्रस्रवणेषु सरितश्च विचिनोति स्मेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २॥ आसेदुरिति। स कालः सुग्रीव

स हि देशो दुरन्वेषो गुहागहनवान् महान् ॥ ४ ॥ तत्र वायुसुतः सर्वं विचिनोति स्म पर्वतम् । परस्परेण हनुमान न्योन्यस्याविदूरतः ॥ ५ ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । मैन्दश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जाम्बवान्नलः ॥ ६ ॥ अङ्गदो युवराजश्च तारश्च वनगोचरः । गिरि जालावृतान्देशान् मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् । विचिन्वन्त स्ततस्तत्र ददृशुर्विवृतं बिलम् ॥ ७ ॥ दुर्गमृक्षबिलं नाम दानवेनाभिरक्षितम् । क्षुत्पिपासापरीताश्च श्रान्ताश्च सलि लार्थिनः । अवकीर्णं लतावृक्षैर्ददृशुस्ते महाबिलम् ॥ ८ ॥ ततः क्रौञ्चाश्च हंसाश्च सारसाश्चापि निष्क्रमन् । जलार्द्रा श्चक्रवाकाश्च रक्ताङ्गाः पद्मरेणुभिः ॥ ९ ॥ ततस्तद्बिल मासाद्य सुगन्धि दुरतिक्रमम् । विस्मयव्यग्रमनसो बभूवु र्वानरर्षभाः ॥ १० ॥ सञ्जातपरिशङ्कास्ते तद्बिलं प्लवगो त्तमाः । अभ्यपद्यन्त संहृष्टास्तेजोवन्तो महाबलाः ॥ ११ ॥

ननु विचेतव्यप्रदेशेषु बहुषु विद्यमानेषु कथमत्रैव मासं क्षपितवन्त इत्याशङ्क्य आह–स हीति ॥ ४ ॥ तत्रेति । सङ्गम्येत्यध्याहार्यम् । वायुसुतः हनुमान् । अन्योन्यस्याविदूरतः परस्परेण सङ्गम्य सर्वं पर्वतं विचिनोति स्मेति संबन्धः ॥ ५ ॥ गज इत्यादि । चकाराद्धनूमांश्च । गजादयः गिरिजालावृतान् देशान् मार्गित्वा ततो दक्षिणां दिशं विचिन्वन्तः तत्र विवृतं विस्तृतं बिलं ददृशुरिति संबन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥ दानवेन मयेन । ऋक्षबिलं नाम ऋक्षबिलमिति प्रसिद्धम् । महाबिलं ददृशुरिति पुनरुक्तिर्गुणान्तरविधानाय ॥ ८ ॥ निष्क्रमन् निरक्रमन् ॥ ९ ॥ दुरतिक्रमं दुष्प्रवेशम् ॥ १० ॥ सञ्जातपरिशङ्काः किमिदं पातालम्

कल्पितो मासरूपः व्यत्यवर्तत, व्यतीतप्राय इत्यर्थः । 'मासः पूर्णो बिलस्थानाम्' इत्युत्तरत्राङ्गदेनाभिधानात् । दक्षिणपश्चिमां दक्षिणपश्चिमयोरन्तरालम्, नैर्ऋतीमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तत्र सङ्गम्येत्यध्याहार्यम् । वायुसुतः अन्योन्यस्याविदूरतः परस्परेण सङ्गम्य सर्वं पर्वतं विचिनोति स्मेति सम्बन्धः । समन्ततो वानरानविदूरे स्थापयित्वा सानुगह्वरादिविशिष्टं कृत्स्नं पर्वतं वायुसुतो महता वेगेन विचितवानित्यर्थः ॥ ५–७ ॥ दुर्गमित्यादिसार्द्धश्लोकमेकं वाक्यम् । दुर्गं दुर्गमम् । दानवेन मयेन । बिलस्य विशिष्टतां द्योतयितुं ददृशुरिति पुनरभिधानम् ॥ ८–१० ॥ सञ्जातपरिशङ्का इत्यादि श्लोक

नानासत्त्वसमाकीर्णं दैत्येन्द्रनिलयोपमम् । दुर्दर्शमतिघोरं च दुर्विगाहं च सर्वशः ॥१२॥ ततः पर्वतकूटाभो हनुमान् पवनात्मजः । अब्रवीद्वानरान् सर्वान् कान्तारवनकोविदः ॥ १३ ॥ गिरिजालावृतान् देशान्मार्गित्वा दक्षिणां दिशम् । वयं सर्वे परिश्रान्ता न च पश्याम मैथिलीम् ॥ १४ ॥ अस्माच्चापि बिलाद्धंसाः क्रौञ्चाश्च सह सारसैः। जलार्द्राश्चक्रवाकाश्च निष्पतन्ति स्म सर्वतः ॥१५ ॥ नूनं सलिलवानत्र कूपो वा यदि वा ह्रदः । तथा चेमे बिलद्वारे स्निग्धास्तिष्ठन्ति पादपाः॥१६॥ इत्युक्त्वा तद्बिलं सर्वे विविशुस्तिमिरावृतम् । अचन्द्रसूर्यं हरयो ददृशू रोमहर्षणम्॥१७॥ निशाम्य तस्मात्सिंहांश्च तांस्तांश्चमृगपक्षिणः । प्रविष्टा हरिशार्दूला बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ १८ ॥ न तेषां सज्जते चक्षुर्न तेजो न पराक्रमः । वायोरिव गतिस्तेषां दृष्टिस्तमसि वर्तते ॥१९॥

उतान्यन्मायामयामिति सन्दिहानाः । असंहृष्टाः सन्तः अभ्यपद्यन्नभ्यपद्यन्त । नानेति श्लोको बिलाविशेषणम् ॥११ ॥ १२ ॥ कान्तारे दुर्गमार्गे वने कोविदः समर्थः ॥ १३ ॥ रामानु०—ततः पर्वतकूटाभो हनुमान् पवनात्मज इति पाठः ॥ १३ ॥ गिरिजालावृतान् देशान् दक्षिणां दिशम्, तादृशदेशरूपां दक्षिणां दिशमित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ नूनमिति । अस्तीति शेषः ॥ १६ ॥ इत्युक्त्वेति । हनुमदुक्तप्रकारेण सर्वेऽप्युक्त्वा विविशुः । तिमिरावृतं ददृशुश्च । अचन्द्रसूर्यं चन्द्रसूर्यकिरणरहितम् ॥ १७ ॥ तस्मान्निर्गच्छतः सिंहान् तांस्तान् नानाप्रकारान् मृगपक्षिणश्च ॥ १८ ॥ वर्तते अयत्नपूर्वं प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ रामानु०—तेजः

द्वयमेकं वाक्यम् । सञ्जातपरिशङ्काः इदमेव रावणस्थानमिति सञ्जाता परिशङ्का ऊहा येषां ते तथोक्ताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ कान्तारवनकोविदः कान्तारे दुर्गमार्गे वने च कोविदः ॥ १३ ॥ दक्षिणां दिशं दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः ॥ १४–१६ ॥ इत्युक्ते इति पाठे–इत्युक्ते सति सर्वे हरयः तद्बिलं विविशुः ॥ १७ ॥ हरिशार्दूलाः तस्मात् बिलात् निर्गच्छतः सिंहादीन् निशाम्य दृष्ट्वा तद्बिलं प्रविष्टा इति योजना ॥ १८ ॥ कथमन्धकारावृतबिलप्रवेश इत्यत्राह–न तेषामिति । तेजः प्रभावः, तेजआदि

ते प्रविष्टास्तु वेगेन तद्बिलं कपिकुञ्जराः । प्रकाश मभिरामं च ददृशुर्देशमुत्तमम् ॥२०॥ ततस्तस्मिन् बिले दुर्गे नानापादपसङ्कुले । अन्योन्यं संपरिष्वज्य जग्मु र्योजनमन्तरम् ॥२१॥ ते नष्टसंज्ञास्तृषिताः संभ्रान्ताः सलिलार्थिनः । परिपेतुर्बिले तस्मिन् कञ्चित्कालमत न्द्रिताः ॥२२॥ ते कृशा दीनवदनाः परिश्रान्ताः प्लव ङ्गमाः । आलोकं ददृशुर्वीरा निराशा जीविते तदा॥२३॥ ततस्तं देशमागम्य सौम्यं वितिमिरं वनम् । ददृशुः काञ्चनान् वृक्षान् दीप्तवैश्वानरप्रभान् ॥ २४ ॥ साला स्तालांश्च पुन्नागान् ककुभान् वञ्जुलान् धवान् । चम्प कान् नागवृक्षांश्च कर्णिकारांश्च पुष्पितान् ॥ २५ ॥ स्तवकैः काञ्चनैश्चित्रै रक्तैः किसलयैस्तथा । आपीडैश्च लताभिश्च हेमाभरणभूषितान् ॥२६॥ तरुणादित्यसङ्का शान् वैडूर्यकृतवेदिकान् । विभ्राजमानान् वपुषा पादपांश्च हिरण्मयान् ॥ २७ ॥

प्रभावः । "तेजः प्रभावे दीप्तौ च" इति विश्वः ॥ १९ ॥ प्रकाशं निस्तमस्कम् ॥ २० ॥ संग्रहेणोक्तं प्रपञ्चयति–ततस्तस्मिन्नित्यादि । अन्योन्यं सम्परिष्वज्य हस्ता वलम्बनं कृत्वा ॥२१॥ परिपेतुःजग्मुः । कंचित्कालमित्यन्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ २२ ॥ आलोकं प्रकाशम् ॥ २३–२५ ॥ आपीडैः शेखरैः लताभिश्च, उपशोभितानिति शेषः । हेमाभरणभूषितान् फलितहेमाभरणान् । पादपांश्च

लस्थतमसि न प्रवर्तत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ त इति । प्रकाशं तिमिररहितं देशं दूरात ददृशुरित्यर्थः ॥ २० ॥ एवं सङ्ग्रहेणोक्त्वा सप्रपञ्चमाह–ततस्तस्मिन्नित्यादिना । अन्योन्यं सम्परिष्वज्य अन्योन्यं हस्तावलम्बनं कृत्वा ॥२१॥२२॥ आलोकं प्रकाश वन्तं देशम् । "आलोकौ दर्शनोद्द्योतौ" इत्यमरः ॥२३–२५॥ स्तवकैरिति श्लोक द्वयमेकं वाक्यम् । आपीडैः शेखरैः । हेमाभरणभूषितान् फलितहेमाभरणान् । हिरण्म यान् रजतमयान् स्तबकादिभिश्च युतान् पादपान् ददृशुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥२६॥२७॥

नीलवैडूर्यवर्णाश्च पद्मिनीः पतगावृताः । महद्भिः काञ्चनैः पद्मैर्वृता बालार्कसन्निभैः ॥ २८ ॥ जातरूपमयैर्मत्स्यै महद्भिश्च सकच्छपैः । नलिनीस्तत्र ददृशुः प्रसन्न सलिलावृताः ॥ २९ ॥ काञ्चनानि विमानानि राजतानि तथैव च । तपनीयगवाक्षाणि मुक्ताजालावृतानि च ॥ ३० ॥ हैमराजतभौमानि वैडूर्यमणिमन्ति च । ददृशुस्तत्र हरयो गृहमुख्यानि सर्वशः ॥ ३१ ॥ पुष्पितान् फलिनो वृक्षान् प्रवालमणिसन्निभान् । काञ्चनभ्रमरांश्चैव मधूनि च समन्ततः ॥ ३२ ॥ मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्या सनानि च । महार्हाणि च यानानि ददृशुस्ते समन्ततः ॥ ३३ ॥ हैमराजतकांस्यानां भाजनानां च सञ्चयान् । अगरूणां च दिव्यानां चन्दनानां च सञ्चयान् ॥ ३४ ॥ शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च । महार्हाणि च पानानि मधूनि रसवन्ति च ॥ ३५ ॥

हिरण्मयान् रजतमयांश्च वृक्षान् ॥ २६ ॥ २७ ॥ नीलवैडूर्येत्यादि श्लोकद्वय मेकान्वयम् । उक्तविशेषणविशिष्टाः पद्मिनीः उक्तविशेषणयुक्ता नलिनीश्च ददृशु रित्यन्वयः । अतो न पुनरुक्तिः ॥ २८ ॥ २९ ॥ काञ्चनानीत्यादि । हैमराजत भौमानीति शेषः । गृहमुख्यविशेषणं वा ॥ ३०–३६ ॥ रामानु०—हैमराजतभौमानि हैमरजतमयभूप्रदेशानि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ मणिकाञ्चनचित्राणि शयनान्यासनानि चेत्यतः परम्– महार्हाणि च पानानि मधूनि रसवन्ति च । दिव्यानामम्बराणां च महार्हाणां च संचयान् । कम्बलानां च चित्राणामजिनानां च संचयान् । तत्र तत्र च विन्यस्तान् दीप्तान् वैश्वानरप्रभान् । ददृशुर्वानराः शुभ्रान् जातरूपस्य संचयान् । इत्येष पाठक्रमः ॥ ३३ ॥

नीलवैडूर्येत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । पतगावृताः बालार्कसन्निभैर्महद्भिः काञ्चनैः काञ्चनमयैः पद्मैः वृताः । नीलवैडूर्यवर्णाः पद्मिनीः सकच्छपैः जात रूपमयैर्मत्स्यैर्वृताः । प्रसन्नसलिलावृताः नलिनीश्च ददृशुरिति योजना ॥ २८–३१ ॥ पुष्पितानिति । मधूनि पुष्परसाः " मधु मद्ये पुष्परसे " इत्यमरः ॥३२–३४॥पानानि

दिव्यानामम्बराणां च महार्हाणां च संचयान् । कम्ब
लानां च चित्राणामजिनानां च संचयान् ॥ ३६ ॥ तत्र
तत्र च विन्यस्तान् दीप्तान्वैश्वानरप्रभान् । ददृशुर्वानराः
शुभ्रान् जातरूपस्य संचयान् ॥ ३७ ॥ तत्र तत्र विचिन्वन्तो
बिले तस्मिन्महाबलाः । ददृशुर्वानराः शूराः स्त्रियं
कांचिददूरतः ॥ ३८ ॥ तां दृष्ट्वा भृशसंत्रस्ताश्चीरकृष्णा
जिनाम्बराम् । तापसीं नियताहारां ज्वलन्तीमिव तेजसा
॥ ३९ ॥ विस्मिता हरयस्तत्र व्यवातिष्ठन्त सर्वशः ।
पप्रच्छ हनुमांस्तत्र काऽसि त्वं कस्य वा बिलम् ॥ ४० ॥
ततो हनूमान् गिरिसन्निकाशः कृताञ्जलिस्तामभिवाद्य
वृद्धाम् । पप्रच्छ का त्वं भवनं बिलं च रत्नानि हेमानि
वदस्व कस्य ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

इत्युक्त्वा हनुमांस्तत्र पुनः कृष्णाजिनाम्बराम् ।
अब्रवीत्तां महाभागां तापसीं धर्मचारिणीम् ॥ १ ॥

शुभ्रान् निर्मलान् ॥ ३७-३९ ॥ रामानु०—तां दृष्ट्वा भृशसंत्रस्ता इति पाठः ॥ ३९ ॥
व्यवातिष्ठन्त दूरे स्थिता इत्यर्थः ॥ ४० ॥ रामानु०—विस्मिता हरयस्तत्र व्यवातिष्ठन्त
सर्वशः इत्यतः परम्—पप्रच्छ हनुमांस्तत्र कासि त्वं कस्य वा बिलमित्यर्धं केषुचित् कोशेषु दृश्यते ।
तेन विनापि कथासंगतेरविरोधः ॥ ४० ॥ पप्रच्छेत्यर्धस्य विवरणम्—ततो हनूमानिति ।
अस्मिन् सर्गेसार्धैकचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायण
भूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥
अथ स्वयंप्रभया ऋक्षबिलवृत्तान्तोक्तिरेकपञ्चाशे—इत्युक्त्वेत्यादि ॥ १ ॥

उदकानि ॥ ३५-३८ ॥ तामिति । संत्रस्ताः तदीयातिरिक्ततेजोदर्शनेनेति
भावः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ तत इति । वदस्व वद ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां
श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां पञ्चाशस्सर्गः ॥ ५० ॥ १ ॥

स०—वदस्व वद "भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः" इत्युक्तेरात्मनेपदता । प्रकाशमाना
सती वदेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् । क्षुत्पिपासा परिश्रान्ताः परिखिन्नाश्च सर्वशः ॥२॥ महद्धरण्या विवरं प्रविष्टाः स्म पिपासिताः । इमांस्त्वेवंविधान् भावान् विविधानद्भुतोपमान् ॥३॥ दृष्ट्वा वयं प्रव्यथिताः संभ्रान्ता नष्टचेतसः । कस्यैते काञ्चना वृक्षास्तरुणादित्यसन्निभाः ॥ ४ ॥ शुचीन्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च । काञ्चनानि विमानानि राजतानि गृहाणि च ॥ ५ ॥ तपनीयगवाक्षाणि मणिजालावृतानि च । पुष्पिताः फलवन्तश्च पुण्याः सुरभिगन्धिनः ॥६॥ इमे जाम्बूनदमयाः पादपाः कस्य तेजसा । काञ्चनानि च पद्मानि जातानि विमले ज़ले ॥ ७ ॥ कथं मत्स्याश्च सौवर्णाश्चरन्ति सह कच्छपैः । आत्मानमनुभावं च कस्य चैतत्तपोबलम् ॥ ८ ॥ अजानतां नः सर्वेषां सर्वमाख्यातुमर्हसि । एवमुक्ता हनुमता तापसी धर्मचारिणी । प्रत्युवाच हनूमन्तं सर्वभूतहिते रता ॥ ९ ॥ मयो नाम महातेजा मायावी दानवर्षभः । तेनेदं निर्मितं सर्वं मायया काञ्चनं वनम् ॥ १० ॥

परिखिन्नाः अध्वश्रमखिन्नाः ॥२॥ क्षुत्पिपासापरिश्रान्तत्वेपि पिपासैव प्रवेशहेतुरित्याशयेनोक्तं पिपासिता इति । भावान् पदार्थान् ॥ ३ ॥ प्रव्यथिताः किमिदमसुरादिमायेति संजातव्यथाः । नष्टचेतसः कर्तव्यबुद्धिरहिताः ॥४॥५॥ मणिजालावृतानि रत्नमयजालकानि । जालकगवाक्षयोर्भेद उक्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ आत्मानं त्वाम् । अनुभावं प्रभावम् । कस्य चैतत्तपोबलं तच्चेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ॥ ९ ॥ मयो नाम त्रिपुराधिपतिः त्रिपुरे नष्टे स्वरक्षणार्थमिदं बिलं कृतवानिति

॥ २ ॥ भावान् पदार्थान् ॥ ३ ॥ वयं प्रव्यथिताः अलौकिकवस्तुसन्दर्शन जनितभयेनेति भावः ॥ ४–७ ॥ कथं मत्स्याश्चेति । आत्मनस्त्वनुभावात्, तवानुभावादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ मयो नामेति । मायया विचित्रशक्त्या ॥ १० ॥ ११ ॥

पुरा दानवमुख्यानां विश्वकर्मा बभूव ह । येनेदं काञ्चनं दिव्यं निर्मितं भवनोत्तमम् ॥ ११ ॥ स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने । पितामहाद्वरं लेभे सर्वमौशनसं धनम् ॥ १२ ॥ वनं विधाय बलवान् सर्वकामेश्वरस्तदा । उवास सुखितः कालं कंचिदस्मिन् महावने ॥ १३ ॥ तमप्सरसि हेमायां सक्तं दानवपुङ्गवम् । विक्रम्यैवाशनिं गृह्य जघानेशः पुरन्दरः ॥ १४ ॥ इदं च ब्रह्मणा दत्तं हेमायै वनमुत्तमम् । शाश्वताः कामभोगाश्च गृहं चेदं हिरण्मयम् ॥ १५ ॥ दुहिता मेरुसावर्णेरहं तस्याः स्वयंप्रभा । इदं रक्षामि भवनं हेमाया वानरोत्तम ॥ १६ ॥ मम प्रियसखी हेमा नृत्तगीतविशारदा । तया दत्तवरा चास्मि रक्षामि भवनोत्तमम् ॥ १७ ॥ किं कार्यं कस्य वा हेतोः कान्ताराणि प्रपद्यथ । कथं चेदं वनं दुर्गं युष्माभिरुपलक्षितम् ॥ १८ ॥

मात्स्यपुराणे त्रिपुरदहनप्रस्तावेऽभिहितम् । मायया विचित्रशक्त्या । मायावी मायायुक्तः । दानवर्षभ इत्यनेन नायमसुरतक्षा मय इति सूचितम् ॥ १०-१३ ॥ तं स्वपुत्रीं मन्दोदरीं रावणाय दत्तवन्तम् । एकान्ते हेमायां सक्तं विदित्वा । ईशः त्रैलोक्याधिपतिः अशनिं वज्रं गृहीत्वा जघान ॥ १४ ॥ रामानु०—गृह्य गृहीत्वा ॥ १४ ॥ इदं चेति—मयनाशानन्तरम् इदं वनं ब्रह्मणा हेमायै दत्तम् ॥ १५-१६ ॥ ममेति । सदृ नी ब्रह्मसदनं गतत्याशयेनाह नृत्तेति ॥ १७ ॥ किं कार्यं किं प्रयोजनम् । कस्य हेतोः कस्मात् प्रयोजनात् ॥ १८ ॥ औशनसं धनं विचित्रनिर्माणप्रतिपादकशिल्पशास्त्रज्ञानम्, शिल्पस्योशनसा प्रणीतत्वात्तद्धनत्वव्यपदेशः ॥ १२ ॥ वनमिति । विधाय सर्वं वनं काञ्चनं कृत्वा ॥ १३ ॥ १४ ॥ इदमिति । विचित्रनिर्माणसामर्थ्यगुणयोगात् अत्र ब्रह्मशब्दो दानवविश्वकर्ममयवाची ॥ १५ ॥ तर्हि त्वं का, किमर्थं चात्र तिष्ठसीत्यत आह—दुहितेति । तस्याः हेमाया इति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ दत्तवरा, वरः पराप्रधृष्यत्वादिरूपः । युवयोः कः सम्बन्ध इत्यत आह ममेति । तथापि रक्षणसामर्थ्यं तव कथमित्यत आह तयेति ॥ १७ ॥ वानरा

स०—महत् वनं इति छेदः । महावन इति पाठे वनविशेषणम् । महतो वनमिति वा । अथवा आदित्या दित एव निर्देशादनित्यताऽऽत्वस्य ज्ञापितेति । "तस्यैव महत्सुखत्वात्तेषाम्" इत्यादिवदात्वाभावे एकपद्यं ज्ञेयम् । २

इमान्यभ्यवहार्याणि मूलानि च फलानि च । भुक्त्वा पीत्वा च पानीयं सर्वं मे वक्तुमर्हथ ॥ १९ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥५१॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

अथ तानब्रवीत्सर्वान् विक्रान्तान् हरिपुङ्गवान् । इदं वचन मेकाग्रा तापसी धर्मचारिणी ॥ १ ॥ वानरा यदि वः खेदः प्रनष्टः फलभक्षणात् । यदि चैतन्मया श्राव्यं श्रोतु मिच्छामि कथ्यताम् ॥२॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनु मान् मारुतात्मजः । आर्जवेन यथातत्त्वमाख्यातुमुप चक्रमे ॥३॥ राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः । रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ४ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया । तस्य भार्या जनस्थानाद् रावणेन हृता बलात् ॥ ५ ॥ वीरस्तस्य सखा राज्ञः सुग्रीवो नाम वानरः । राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् ॥ ६ ॥ अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणां यमरक्षिताम् । सहैभिर्वानरैर्घोरैरङ्गदप्रमुखैर्वयम् ७

अस्मिन् सर्गे सार्धैकोनविंशतिश्लोकाः ॥१९॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण भूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥५१ ॥

अथ हनुमता स्वागमनहेतुरुच्यते द्विपञ्चाशे—अथेत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ आर्जवेन अकपटेन ॥ ३–५ ॥ वीर इति । दक्षिणामाशां येन प्रस्थापिताः स राजाऽस्तीति पूर्वेणान्वयः ॥ ६–१२ ॥ रामानु०—वीरस्तस्य सखा राज्ञ इति पाठः । अगस्त्यचरितामाशां दक्षिणाम् यमरक्षितामित्यस्य येन प्रस्थापिता वयमित्यनेन संबन्धः ॥६॥ ७ ॥ गमनं पृच्छति—किं कार्यमिति ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायाम् एकपञ्चाशः सर्गः ॥५१॥

अथ हनुमता स्वागमनहेतुरुच्यते द्विपञ्चाशे—अथेत्यादि ॥ १ ॥ वानरा इति । मया श्राव्यं मया श्रोतुं योग्यम् ॥ २ ॥ तस्या इति । आर्जवेन ऋजुस्वभावेन ॥ ३ ॥ टी०—महेन्द्रवरुणोपमः महेन्द्रवरुणाभ्याम् उपमा साम्यं शौर्यगाम्भीर्यादौ यस्य स तथा ॥ ४–६ ॥ अगस्त्यचरितामिति । दक्षिणामाशां प्रति येन प्रस्थापिता वयमिति सम्बन्धः ।

रावणं सहिताः सर्वे राक्षसं कामरूपिणम् । सीतया सह वैदेह्या मार्गध्वमिति चोदिताः ॥ ८ ॥ विचित्य तु वयं सर्वे समग्रां दक्षिणां दिशम् । बुभुक्षिताः परिश्रान्ता वृक्षमूलमुपाश्रिताः ॥९॥ विवर्णवदनाः सर्वे सर्वे ध्यान परायणाः । नाधिगच्छामहे पारं मग्नाश्चिन्तामहार्णवे ॥ १० ॥ चारयन्तस्ततश्चक्षुर्दृष्टवन्तो वयं बिलम् । लता पादपसंछन्नं तिमिरेण समावृतम् ॥ ११ ॥ अस्माद्धंसा जलक्लिन्नाः पक्षैः सलिलविस्रवैः । कुरराः सारसाश्चैव निष्पतन्ति पतत्रिणः । साध्वत्र प्रविशामेति मया तूक्ताः प्लवङ्गमाः॥ १२॥तेषामपि हि सर्वेषामनुमानमुपागतम् । गच्छाम प्रविशामेति भर्तृकार्यत्वरान्विताः ॥ १३ ॥ ततो गाढं निपतिता गृह्य हस्तौ परस्परम् । इदं प्रविष्टाः सहसा बिलं तिमिरसंवृतम् ॥ १४ ॥ एतन्नः कार्यमेतेन कृत्येन वयमागताः । त्वां चैवोपगताः सर्वे परिद्यूना बुभुक्षिताः ॥ १५ ॥ आतिथ्यधर्मदत्तानि मूलानि च फलानि च । अस्माभिरुपभुक्तानि बुभुक्षापरिपीडितैः१६

विचित्येति । बुभुक्षिताः परिश्रान्ता वृक्षमूलमुपाश्रिता इति पाठः ॥ ९ ॥ तेषामिति । अनुमानमुपागतम् जलचरसत्त्वदर्शनेन जलबुद्धिर्जातेत्यर्थः । यद्वा भर्तृकार्य त्वरान्विताः सन्तो गच्छामः । बिलद्वारमिति शेषः । बिलं प्रविशाम इति अनुमानम् अङ्गीकरणम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ परिद्यूनाः परिक्षीणाः ॥१५॥१८॥

यमरक्षितामित्यनेन दुर्गमत्वमुक्तम् ॥७–१२॥ तेषामिति । तेषामपि हि सर्वेषाम् अनु मानमुपागतं जलक्लिन्नपक्षिनिर्गमरूपलिङ्गदर्शनाद्बिलप्रवेशनमङ्गीकृतमित्यर्थः॥१३॥ निपतिताः मिलिताः ॥ १४ ॥ त्वां चेति । परिद्यूनाः परिक्षीणाः ॥ १५–१६ ॥

स०–आतिथ्यधर्मदत्तानि अतिथये इमानि आतिथ्यानि च तानि धर्मदत्तानि च " अतिथेर्ञ्यः " " क्रमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि " इत्यमरः ॥ १६ ॥

यत्त्वया रक्षिताः सर्वे म्रियमाणा बुभुक्षया । ब्रूहि प्रत्युपकारार्थं किं ते कुर्वन्तु वानराः ॥ १७ ॥ एवमुक्ता तु सर्वज्ञा वानरैस्तैः स्वयंप्रभा । प्रत्युवाच ततः सर्वानिदं वानरयूथपान् ॥ १८ ॥ सर्वेषां परितुष्टाऽस्मि वानराणां तरस्विनाम् । चरन्त्या मम धर्मेण न कार्यमिह केनचित् १९

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

एवमुक्तः शुभं वाक्यं तापस्या धर्मसंहितम् । उवाच हनुमान् वाक्यं तामनिन्दितचेष्टिताम् ॥ १ ॥ शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मः सर्वे वै धर्मचारिणि । यः कृतः समयोऽस्माकं सुग्रीवेण महात्मना ॥ २ ॥ स च कालो ह्यतिक्रान्तो बिले च परिवर्तताम् । सा त्वमस्माद्बिलाद् घोरादुत्तारयितुमर्हसि ॥ ३ ॥ तस्मात्सुग्रीववचनादतिक्रान्तान् गतायुषः । त्रातुमर्हसि नः सर्वान् सुग्रीवभयकर्शितान् ॥ ४ ॥ महच्च कार्यमस्माभिः कर्तव्यं धर्मचारिणि । तच्चापि न कृतं कार्यमस्माभिरिहवासिभिः ॥ ५ ॥ एवमुक्ता हनुमता तापसी वाक्यमब्रवीत् । जीवता दुष्करं मन्ये प्रविष्टेन निवर्तितुम् ॥ ६ ॥ तपसस्तु प्रभावेन नियमोपार्जितेन च । सर्वानेव बिलादस्मादुद्धरिष्यामि वानरान् ॥ ७ ॥

सर्वेषामिति । संबन्धसामान्ये षष्ठी ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० मुक्ताहारा० किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

अथ बिलादुत्तीर्णानां वानराणां निर्वेदः त्रिपञ्चाशे—एवमुक्त इत्यादि ॥ १ ॥ शरणमित्यादि । बिले च परिवर्तताम् इत्यनेन बहुकालं वानरैर्बिले स्थितत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

॥ १७ ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥ १–१४ ॥

स०- किं ते कुर्वन्तु वानराः इति परोक्षनिर्देशो देवत्वात् स्वस्य तस्या अपि देवीत्वाद्युक्तः " परोक्षप्रिया इव हि देवाः " इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

निमीलयत चक्षूंषि सर्वे वानरपुङ्गवाः । नहि निष्क्रमितुं शक्यमनिमीलितलोचनैः ॥ ८ ॥ ततः संमीलिताः सर्वे सुकुमाराङ्गुलैः करैः । सहसा पिदधुर्दृष्टिं हृष्टा गमनकाङ्क्षया ॥ ९ ॥ वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा । निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया ॥ १० ॥ ततस्तान् वानरान् सर्वांस्तापसी धर्मचारिणी । निःसृतान् विषमात्तस्मात्समाश्वास्येदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ एष विन्ध्यो गिरिः श्रीमान्नानाद्रुमलताकुलः । एष प्रस्रवणः शैलः सागरोऽयं महोदधिः ॥ १२ ॥ स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि भवनं वानरर्षभाः । इत्युक्त्वा तद्बिलं श्रीमत् प्रविवेश स्वयंप्रभा ॥ १३ ॥ ततस्ते ददृशुर्घोरं सागरं वरुणालयम् । अपारमभिगर्जन्तं घोरैरूर्मिभिराकुलम् ॥ १४ ॥ मयस्य मायाविहितं गिरिदुर्गं विचिन्वताम् । तेषां मासो व्यतिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ १५ ॥ विन्ध्यस्य तु गिरेः पादे सम्प्रपुष्पितपादपे । उपविश्य महात्मानश्चिन्तामापेदिरे तदा ॥ १६ ॥ ततः पुष्पातिभाराग्रान् लताशतसमावृतान् । द्रुमान् वासन्तिकान्दृष्ट्वा बभूवुर्भयशङ्किताः १७

मिति गम्यते ॥ २–१० ॥ रामानु०–वानरास्तु महात्मानो हस्तरुद्धमुखास्तदा । निमेषान्तरमात्रेण बिलादुत्तारितास्तया । इति पाठः ॥ १० ॥ तत इति । विषमात् सङ्कटप्रदेशात् ॥ ११ ॥ रामानु०–धर्मचारिणी यान् बिलादुत्तारयामास तान् समाश्वास्य इदमब्रवीदिति सबन्धः ॥ ११ ॥ ॥ १२–१५ ॥ पादे दक्षिणपार्श्वे, दक्षिणपश्चिमकोटावित्यर्थः । "हिमवद्विन्ध्यशैलाभ्यां प्रायो व्याप्ता वसुन्धरा" इति भेषजकल्पोक्तिः ॥ १६ ॥ पुष्पातिभाराग्रान् पुष्पैरतिभाराणि अग्राणि येषां तान् । मयस्येति । गिरिदुर्गम् ऋक्षबिलम् ॥ १५ ॥ विन्ध्यस्येति । चिन्ताम् अतः परं किं कुर्म इत्येवंरूपाम् ॥ १६ ॥ वासन्तिकान् द्रुमान् वसन्तकालफलिनो द्रुमान् चूतादीन् ।

स०–अंगुलीनां समूहा आंगुलानि । सुकुमाराणि आंगुलानि येषां तैः । एतेनादन्तत्वादसङ्ख्यान्ययादित्वाच्च षजचाविति निरस्तम् ॥ ९ ॥

ते वसन्तमनुप्राप्तं प्रतिबुद्ध्वा परस्परम् । नष्टसन्देशकालार्था निपेतुर्धरणीतले ॥ १८॥ ततस्तान्कपिवृद्धांस्तु शिष्टांश्चैव वनौकसः । वाचा मधुरयाऽऽभाष्य यथावदनुमान्य च ॥ १९ ॥ स तु सिंहवृषस्कन्धः पीनायतभुजः कपिः। युवराजो महाप्राज्ञ अङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ २० ॥ शासनात्कपिराजस्य वयं सर्वे विनिर्गताः । मासः पूर्णो बिलस्थानां हरयः किन्न बुध्यते ॥ २१ ॥ वयमाश्वयुजे मासि कालसङ्ख्याव्यवस्थिताः । प्रस्थिताः सोऽपि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरम् ॥ २२ ॥

वासान्तिकान् वसन्तफलिनश्चूतादीन् । ये वसन्ते फलन्ति ते शिशिरे पुष्प्यन्ति । भयशङ्किताः सुग्रीवाद्भयविषयशङ्कावन्तः ॥ १७ ॥ त इति । वसन्तम् अनुप्राप्तं प्रत्यासन्नम् । तदानीं हि शिशिरः । तथाहि—शरत्कालान्ते मार्गशीर्षे मासि सेनां सन्निधाप्य पौषमासमवधिं कृत्वा प्रस्थापितवान् । स पौषो माघश्चातीतः । फाल्गुन एव प्रवृत्त इति । तेन वसन्तः प्रत्यासन्न एव, न प्राप्तः ॥ १८-२० ॥ शासनादित्यादि । वयमाश्वयुजे मासीति कालसंख्याव्यवस्थिताः कालसंख्यया नियमिताः । वयम् आश्वयुजे मासि हनुमच्चोदितेन सुग्रीवेण पञ्चदशरात्रसंख्यया नियम्य समाहूताः । ततो मार्गशीर्षे लक्ष्मणचोदितेन तेन दशरात्रसङ्ख्यया समाहूताः । ततः सीतान्वेषणे पौषमासमवधिं कृत्वा

ये वसन्ते फलन्ति ते शिशिरादौ पुष्प्यन्ति हि ॥ १७ ॥ वसन्तं प्राप्तं वसन्तकालं प्रत्यासन्नम्। तदानीं शिशिरः कथम्? तथाहि—शरत्कालान्ते सुग्रीवो मार्गशीर्षे सेनां सन्निपात्य पौषमासमवधिं दत्त्वा सीतान्वेषणार्थमस्मान् प्रस्थापितवान्, स पौषोऽतीतः, मधुः प्रवृत्त इति, तेन वसन्तः प्रत्यासन्न एव न प्राप्त इति मन्तव्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ स त्विति। सिंहवृषयोरिव स्कन्धौ यस्य स तथा ॥ २० ॥ शासनादिति । बिलस्थानां बिले परिवर्तमानानाम् अस्माकमवधित्वेन सुग्रीवपरिकल्पितो मासः पूर्णः किं न बुद्ध्यते भवद्भिर्न ज्ञायते किम्? खेदं त्यक्त्वा पुनरेतद्वनं विचेयं, भवद्भिरिति शेषः । इदानीं शिशिरर्तुलिङ्गभूतपुष्पदर्शनेन न जानीथ किमिति भावः ॥ २१ ॥ कालस्यातीतत्वमुपपादयन्नाह—वयमिति । वयमाश्वयुजे मासि हनुमच्चोदितेन सुग्रीवेण त्रिपञ्चरात्रसङ्ख्यया नियम्य समाहूताः । ततो मार्गशीर्षे

भवन्तः प्रत्ययं प्राप्ता नीतिमार्गविशारदाः। हितेष्वभिरता भर्तुर्निसृष्टाः सर्वकर्मसु ॥ २३ ॥ कर्मस्वप्रतिमाः सर्वे दिक्षु विश्रुतपौरुषाः । मां पुरस्कृत्य निर्याताः पिङ्गाक्ष प्रतिचोदिताः ॥ २४ ॥ इदानीमकृतार्थानां मर्तव्यं नात्र संशयः । हरिराजस्य सन्देशमकृत्वा कः सुखी भवेत् ॥ २५ ॥ तस्मिन्नतीते काले तु सुग्रीवेण कृते स्वयम् । प्रायोपवेशनं युक्तं सर्वेषां च वनौकसाम् ॥२६॥ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः स्वामिभावे व्यवस्थितः । न क्षमिष्यति नः सर्वानपराधकृतो गतान् ॥ २७ ॥

तेन प्रेषिताः । एवमाश्वयुजमाससमारभ्य कालसङ्ख्याव्यवस्थितानामस्माकं कालविस्मरणं न युक्तमित्यर्थः । अन्ये तु—आश्वयुजे मासि दशम्यामुत्थितायामितिवत्सामीपिकाधिकरणविवक्षया सप्तमी । तेन " कार्त्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत " इत्युक्तकालातिक्रमणप्रयुक्तरामकोपदर्शनात् कार्त्तिकान्तो विवक्षितः । सोपि चातीतः स मार्गणावधिभूतमार्गशीर्षमासः । अपिचेत्याभ्यां पदाभ्यां तदनन्तरभूतौ पौषमाघौ समुच्चीयेते । अतश्च फाल्गुन एव प्राप्त इति भाव इत्याहुः। अत उत्तरं किं कार्यम् ॥२१॥ २२ ॥ प्रत्ययं विश्वासम् । नीतिमार्गे विशारदाः प्रगल्भाः । निसृष्टाः दक्षा इति यावत् ॥ २३—२५ ॥ तस्मिन्निति । प्रायाय अन्तगमनाय उपवेशनं शयनं प्रायोपवेशनम्॥२६॥२७॥

लक्ष्मणचोदितेन तेन दशरात्रसङ्ख्यया समाहूताः । ततः सीतान्वेषणे पौषमासमवधिं दत्त्वा तेन प्रेषिताः । एवमाश्वयुजमाससमारभ्य कालसङ्ख्यया व्यवस्थितानामस्माकं कालविस्मरणं न युक्तमित्यर्थः । यद्वा आश्वयुजे मासि दशम्यामुत्थितायामितिवत्सामीप्याधिकरणविवक्षया सप्तमी, तेन कार्त्तिकमास उच्यते " कार्त्तिके समनुप्राप्ते त्वं रावणवधे यत । एष नस्समयस्सौम्य प्रविश त्वं स्वमालयम् " इत्युक्तकालातिक्रमप्रयुक्तरामकोपदर्शनात् कार्त्तिकान्तो विवक्षितः । " प्रस्थिताः सोपि चातीतः किमतः कार्यमुत्तरम् । " इत्यत्र अपिचेत्यनेन मार्गणावधिभूतमार्गशीर्षानन्तरमासस्समुच्चीयते॥२२॥ भवन्त इति । प्रत्ययं विश्वासं प्राप्ताः ॥२३—२७॥

स०—सर्वकर्मसु कर्तव्यत्वेनोपस्थितेषु प्रत्ययं प्रभुविश्वासम् यस्मै हितेषु अभिरताः तस्माद्भर्तुर्निसृष्टा इति यत्तच्छब्दाध्याहारेण योजनायां "चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः" इत्यनुकूलितं भवति । यद्वा हनुमदितरेषां हिताभिरतेरभावमावेदयति । भर्तुरिति षष्ठी ॥ २३ ॥

अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति । तस्मात्क्षम मिहाद्यैव प्रायोपविशनं हि नः ॥ २८ ॥ त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च । ध्रुव नो हिंसिता राजा सर्वान् प्रतिगतानितः । वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान् मृत्यु रिहैव नः ॥ २९ ॥ न चाहं यौवराज्येन सुग्रीवेणाभि षेचितः । नरेन्द्रेणाभिषिक्तोऽस्मि रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ३० ॥ स पूर्वं बद्धवैरो मां राजा दृष्ट्वा व्यतिक्रमम् । घातयिष्यति दण्डेन तीक्ष्णेन कृतनिश्चयः ॥ ३१ ॥ किं मे सुहृद्भिर्व्यसनं पश्यद्भिर्जीवितान्तरे । इहैव प्राय मासिष्ये पुण्ये सागररोधसि॥ ३२॥ एतच्छ्रुत्वा कुमारेण युवराजेन भाषितम् । सर्वे ते वानरश्रेष्ठाः करुणं वाक्य मब्रुवन् ॥ ३३ ॥ तीक्ष्णः प्रकृत्या सुग्रीवः प्रियासक्तश्च राघवः।अदृष्टायां तु वैदेह्यां दृष्ट्वा चैव समागतान्॥ ३४॥ राघवप्रियकामार्थं घातयिष्यत्यसंशयम् । न क्षमं चाप राद्धानां गमनं स्वामिपार्श्वतः ॥ ३५ ॥

अप्रवृत्तौ अवार्तायाम् । प्रायोपविशनमिति गुणाभाव आर्षः ॥ २८ ॥ २९ ॥ रामानु०—ध्रुवं नो हिंसिता राजा सर्वान् प्रतिगतानितः । वधेनाप्रतिरूपेण श्रेयान्मृत्युरिहैव नः । इति पाठः ॥ २९ ॥ त्वां यौवराज्ये कृतवान् सुग्रीवः कथं हिंस्यादित्यत्राह—न चाहमिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मे जीवितान्तरे जीवितावधौ । व्यसनं पश्यद्भिः सुहृद्भिः किम् ? सुहृदो मद्व्यसनप्रदर्शनेन क्लेशयित्वा मम किं प्रयोजन

अप्रवृत्तौ वार्ताभावे । पापं वधम् । प्रायोपविशनम् अनशनदीक्षा । "प्रायश्चान शने मृत्याम्" इति कोशः । प्रायोपविशनमिति गुणाभाव आर्षः ॥ २८ ॥ तत्रैव वधो भवत्वित्यत आह—वधेनेति । वधादित्यर्थः । अप्रातिरूपेण अनर्हेणेत्यर्थः॥२९॥ पुत्रप्रीत्या त्वां युवराजं कृतवान् सुग्रीवः कथं हनिष्यतीत्याशङ्क्याह—न चाह मिति ॥ ३०॥३१॥ बन्धुषु विद्यमानेषु प्रायोपवेशनं न युक्तमित्यत आह—किं म इति । मे जीवितान्तरे जीवितावधौ व्यसनं पश्यद्भिः सुहृद्भिः किम् ? सुहृदो मद्व्यसन प्रदर्शनेनक्लेशयित्वा मम किं प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३२-३८ ॥

इहैव सीतामन्विष्य प्रवृत्तिमुपलभ्य वा । नो चेद्गच्छाम तं वीरं गमिष्यामो यमक्षयम् ॥ ३६ ॥ प्लवङ्गमानां तु भयार्दितानां श्रुत्वा वचस्तार इदं बभाषे । अलं विषादेन बिलं प्रविश्य वसाम सर्वे यदि रोचते वः ॥ ३७ ॥ इदं हि मायाविहितं सुदुर्गमं प्रभूतवृक्षोदकभोज्यपेयकम् । इहास्ति नो नैव भयं पुरन्दरान्न राघवाद्वानरराजतोऽपि वा ॥ ३८ ॥ श्रुत्वाऽङ्गदस्यापि वचोऽनुकूलमूचुश्च सर्वे हरयः प्रतीताः । यथा न हिंस्येम तथा विधानमसक्तमद्यैव विधीयतां नः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

तथा ब्रुवति तारे तु ताराधिपतिवर्चसि ।
अथ मेने हृतं राज्यं हनुमानङ्गदेन तत् ॥ १ ॥

मित्यर्थः ॥३२-३५॥ इहैवेति । सीतामन्विष्य तस्याः प्रवृत्तिं वृत्तान्तमुपलभ्य वीरं तं गच्छाम नोचेदिहैव यमक्षयं यमगृहं गमिष्यामः ॥ ३६-३८ ॥ श्रुत्वेति । अङ्गदस्याप्यनुकूलं तारस्य वचनं श्रुत्वेत्यन्वयः । विधानं कार्यम् । कर्मणि ल्युट् । असक्तम् अविलम्बम् । अस्मिन् सर्गे सार्धैकोनचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अथ हनुमता अङ्गदमतभेदनपूर्वकमङ्गदस्य सुग्रीवसमीपगमनाय नियोजनं चतुष्पञ्चाशे—तथेत्यादि । राज्यं हृतं मेने । राज्यं कर्तुं सामर्थ्यमस्तीति मेने

श्रुत्वाऽङ्गदस्यापि वचोऽनुकूलम् अङ्गदस्याप्यनुकूलं तारस्य वचनं श्रुत्वेत्यर्थः।प्रतीता हृष्टाः सन्तः । असक्तमविलम्बम् ॥३९॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

अथ महाप्राज्ञो हनुमान् तारादिमतस्याप्रतिषिद्धत्वादङ्गदं तन्मतावलम्बिनमवगम्य

बुद्ध्या ह्यष्टाङ्गया युक्तं चतुर्बलसमन्वितम् । चतुर्दशगुणं मेने हनुमान् वालिनः सुतम् ॥ २ ॥ आपूर्यमाणं शश्वच्च तेजोबलपराक्रमैः । शशिनं शुक्लपक्षादौ वर्धमानमिव श्रिया ॥३॥ बृहस्पतिसमं बुद्ध्या विक्रमे सदृशं पितुः । शुश्रूषमाणं तारस्य शुक्रस्येव पुरन्दरम् ॥ ४ ॥

इत्यर्थः ॥ १ ॥ अष्टाङ्गया "ग्रहणं धारणं चैव स्मरणं प्रतिपादनम् । ऊहोऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः" इत्युक्ताष्टाङ्गयुक्तया । चतुर्बलसमन्वितं बाहुबलमनोबलोपायबलबन्धुबलयुक्तम् । चतुर्दशगुणम् "देशकालज्ञता दार्ढ्यं सर्वक्लेशसहिष्णुता । सर्वविज्ञानिता दाक्ष्यमूर्जः संवृतमन्त्रता । अविसंवादिता शौर्यं शक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता । शरणागतवात्सल्यममर्षित्वमचापलम् ॥ " इत्युक्त चतुर्दशगुणयुक्तम् ॥ २ ॥ आपूर्यमाणमित्यादि । तारस्य शुश्रूषमाणम् । नटस्य शृणोतीतिवत्कारकशेषत्वात् षष्ठी । शुक्रस्येव पुरंदरमिति । पुरन्दर शब्दसन्निधानादत्र शुक्रशब्दो बृहस्पतिपरः । यद्वा कस्यांचिदवस्थायां हित मुपदिशतः शुक्रस्य वचनं पुरन्दरः श्रुतवानित्यवगम्यते । गुरोरिव पुरन्दरमिति

तस्याशंसितं प्रतिषेधयति–तथेति । राज्यं हृतं मेने, राज्यं कर्तुं सामर्थ्यमस्तीति मेन इत्यर्थः ॥ १ ॥ सामर्थ्यमेव प्रतिपादयति–बुद्ध्या हीत्यादिना । अष्टाङ्गया अष्टगुणया । ते च गुणाः–" शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहोऽपोहोऽर्थ विज्ञानं तद्विज्ञानं च धीगुणाः ॥ " इति । चतुर्बलसमन्वितम् बाहुबलमनोबलो पायबलबन्धुबलसमन्वितम् । यद्वा चतुर्विधबलानि सामादयश्चतुरुपायाः । चतुर्दश गुणास्तु–"देशकालज्ञता दार्ढ्यं सर्वक्लेशसहिष्णुता । सर्वविज्ञानिता दाक्ष्यमूर्जस्संवृत मन्त्रता । अविसंवादिता शौर्यं शक्तिज्ञत्वं कृतज्ञता । शरणागतवात्सल्यममर्षित्व मचापलम् ॥ " इत्युक्तचतुर्दशगुणयुक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ शुश्रूषमाणमिति । तारस्य शुश्रूषमाणम्, वाक्यमिति शेषः । (तारमतपक्षपातिनमित्यर्थः ।) शुक्रस्येव पुरन्दरम् । पुरन्दरसन्निधानादत्र शुक्रशब्दो बृहस्पतिपरः । यद्वा स कस्याञ्चिदव स्थायां हितमुपदिशतः शुक्रस्य वचनं पुरन्दरः श्रुतवानिति गम्यते ॥ ४ ॥

स०–शुक्लपक्षत्वेनादिः कृष्णपक्षस्य । समग्रः शुक्लपक्ष इत्यर्थः । तस्मिन् ॥ ३ ॥ **शुश्रूषमाणम्** आकर्णयन्तम् । तारस्य वच इति शेषः । कदापि नैतद्घटत इति सूचयितुमभूतोपमितिमाह—शुक्रस्येव पुरन्दरमिति । शुक्रस्य वाक्यं शुश्रूषमाणं पुरन्दरमिवेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

भर्तुरर्थे परिश्रान्तं सर्वशास्त्रविदां वरम् । अभिसन्धातु मारेभे हनुमानङ्गदं ततः ॥ ५ ॥ स चतुर्णामुपायानां तृतीयमुपवर्णयन् । भेदयामास तान्सर्वान्वानरान्वाक्य संपदा ॥ ६ ॥ तेषु सर्वेषु भिन्नेषु ततोऽभीषयदङ्गदम् । भीषणैर्बहुभिर्वाक्यैः कोपोपायसमन्वितैः ॥ ७ ॥ त्वं समर्थ तरः पित्रा युद्धे तारेय वै धुरम् । दृढं धारयितुं शक्तः कपिराज्यं यथा पिता ॥ ८ ॥ नित्यमस्थिरचित्ता हि कपयो हरिपुङ्गव । नाज्ञाप्यं विषहिष्यन्ति पुत्रदारान् विना त्वया ॥ ९ ॥ त्वां नैते ह्यनुयुञ्जेयुः प्रत्यक्षं प्रवदामि ते । यथाऽयं जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च महाकपिः ॥ १० ॥ न ह्यहं त इमे सर्वे सामदानादिभिर्गुणैः । दण्डेन वा त्वया शक्याः सुग्रीवादपकर्षितुम् ॥ ११ ॥

क्वचित्पाठः । अभिसंधातुम् अनुकूलयितुम् ॥ २-५ ॥ स इति । चतुर्णां सामा दीनाम् । तृतीयं भेदम् । "साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति यथाक्रमम् ।" इति क्रमनियमात् ॥ ६ ॥ कोपरूप उपायः कोपोपायः दण्डः तत्समन्वितैः ॥ ७ ॥ त्वमिति । पित्रा पितुः ॥ ८ ॥ नित्यमिति । आज्ञाप्यम् आज्ञापनम् । भावे कृत्यप्रत्ययः । पुत्रदारान् विना पुत्रदारैर्विरहिताः । त्वयेति कर्तरि तृतीया । अस्य आज्ञाप्यमित्यनेन संबन्धः ॥ ९ ॥ अयं जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च एते त्वां यथा नानुयुञ्जेयुः नानुवर्तेरन् तथाऽहमपि नानुवर्ते हि । त इमे सर्वे सामा

भर्तुरिति । अभिसन्धातुं समाधातुम् । उक्तविचारान्निवर्तयितुमिति यावत् ॥ ५ ॥ स इति । चतुर्णां सामादीनां मध्ये तृतीयं भेदमनुवर्णयन् ॥ ६ ॥ तेष्विति । कोपोपायसमन्वितैः कोपजन्योपायः कोपोपायः दण्डः तत्समन्वितैः, कोपोपायाभ्यां समन्वितैरिति वा ॥ ७ ॥ त्वमिति । पितुः सुग्रीवात् । यथा पिता वाली कपिराज्यं युद्धे धुरं च दृढं धारयितुं शक्त इति सम्बन्धः ॥ ८ ॥ तथा चेदेभिस्सहास्मिन् बिल एव राज्यं करिष्यामीत्यत आह–नित्यमिति । आज्ञाप्यम् आज्ञापनम् । पुत्रदारान् विना पुत्रैर्दारैर्विरहिताः । त्वयेति कर्तरि तृतीया । त्वया आज्ञापनं न सहिष्यन्ति ॥ ९ ॥ त्वामिति । एते पुत्रदारादीन् त्यक्त्वा त्वां नानुयुञ्जेयुः नानुवर्तेरन्नित्यर्थः । एते नानुयुञ्जेयुरित्युक्तम् तानेवाह यथेति । यथा जाम्बवान्नीलः सुहोत्रश्च एते त्वां नानुयुञ्जेयुस्तथा अहमपि नानुवर्ते इति योजना । दण्डेनेत्यर्धमेकं वाक्यम् । सुग्रीवात्

विगृह्यासनमप्याहुर्दुर्बलेन बलीयसः ।
आत्मरक्षाकरस्तस्मान्न विगृह्णीत दुर्बलः ॥ १२ ॥
यां चेमां मन्यसे धात्रीमेतद्बिलमिति श्रुतम् ।
एतल्लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यं विदारणे ॥ १३ ॥
स्वल्पं हि कृतमिन्द्रेण क्षिपता ह्यशनिं पुरा ।
लक्ष्मणो निशितैर्बाणैर्भिन्द्यात्पत्रपुटं यथा ॥ १४ ॥

दिभिः सुग्रीवादपकर्षितुं न शक्याः ॥ १० ॥ ११ ॥ रामानु०–दण्डेन न त्वया शक्या इति पाठः ॥ ११ ॥ बलीयसः प्रबलस्य दुर्बलेन समं विगृह्य आसनमप्यव स्थानमपि कर्तव्यमाहुः, न तु दुर्बलस्य बलीयसा । तस्मात् आत्मरक्षाकरः स्वक्षेमकाम इति यावत् । दुर्बलः बलीयसा न विगृह्णीत विगृह्य नासीत ॥ १२ ॥ स्वतो बलाभावेपि दुर्गबलमस्तीत्याशङ्क्याह–यां चेति । यामिमां गुहां धात्रीं रक्षिकां मन्यसे । एतद्बिलमिति ताराच्छ्रुतम्, एतत् ऋक्षबिलं विदारणे विषये लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यम्, अयत्नसाध्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वल्प मिति । पुरा बिलवासिनं मयमुद्दिश्याशनिं वज्रं क्षिपतेन्द्रेण स्वल्पं कृतं द्वारमात्रं कृतम् । लक्ष्मणस्तु निशितैर्बाणैः पत्रपुटमिव भिन्द्याद्धि ॥ १४ ॥

पूर्वोक्ता हरयः दण्डेन सुग्रीवादपकर्षितुं न शक्याः ॥ १० ॥ ११ ॥ ननु तथा ह्यहमेक एव सुग्रीवेण विगृह्य स्थास्यामीत्यत आह–विगृह्येति । विगृह्यासनमपि विगृह्या वस्थानमपि दुर्बलेन सह बलीयस एव कर्तव्यमाहुः, न तु दुर्बलस्य बलीयसा । तस्मादात्मरक्षाकरः स्वक्षेमकारी दुर्बलः बलीयसा न विगृह्णीत विगृह्य नासीतेति योजना ॥ १२ ॥ स्वतो बलाभावेपि दुर्गबलमस्तीत्याशङ्क्य परिहरति–यां चेति । यामिमां गुहां धात्रीं रक्षित्रीम् मन्यसे एतदृक्षबिलम् ऋक्षबिलमिति च ताराद्दतम् एतदृक्षबिलं विदारणे विदारणविषये लक्ष्मणबाणानामीषत्कार्यम्, अयत्नसाध्य मित्यर्थः ॥ १३ ॥ स्वल्पमिति । पुरा बिलवासिनं मयमुद्दिश्य अशनिं क्षिपतेन्द्रेण स्वल्पं कृतं द्वारमात्रमेव कृतम् न तु बिलभेदनम्, लक्ष्मणस्तु निशितैर्बाणैः पत्रपुटमिव

स०–इमां गुहाम् । इमां स्वयंप्रभां वा । धात्रीम् एकत्र रक्षयित्रीम् अपरत्र धारयित्रीम् । एतत् परिदृश्य मानं बिलम् । मन्यसे इतराशक्यस्थानं मन्यसे । एतद्विदारणं बुद्धिस्थं बिलविदारणम् । लक्ष्मणबाणानां लक्ष्मणबाणैः । ईषत् कार्यमिति द्वे पदे, अल्पकार्यमित्यर्थः । तेन न खलुप्रसक्तिः । " स्वल्पं हि कृतम् " इत्युत्तरग्रन्थानुकूलमिदं व्याख्यानम् । खलभाव आर्ष इति व्याख्यानमेकपद्याश्रयेण तस्य प्रतिकूल मिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥

लक्ष्मणस्य तु नाराचा बहवः सन्ति तद्विधाः । वज्राशनिसमस्पर्शा गिरीणामपि दारणाः ॥ १५ ॥ अवस्थाने यदैव त्वमासिष्यसि परंतप । तदैव हरयः सर्वे त्यक्ष्यन्ति कृतनिश्चयाः ॥ १६ ॥ स्मरन्तः पुत्रदाराणां नित्योद्विग्ना बुभुक्षिताः । खेदिता दुःखशय्याभिस्त्वां करिष्यन्ति पृष्ठतः ॥ १७ ॥ स त्वं हीनः सुहृद्भिश्च हितकामैश्च बन्धुभिः । तृणादपि भृशोद्विग्नः स्पन्दमानाद्भविष्यसि ॥ १८ ॥ न च जातु न हिंस्युस्त्वां घोरा लक्ष्मणसायकाः । अपवृत्तं जिघांसन्तो महावेगा दुरासदाः ॥ १९ ॥ अस्माभिस्तु गतं सार्धं विनीतवदुपस्थितम् । आनुपूर्व्यात्तु सुग्रीवो राज्ये त्वां स्थापयिष्यति ॥ २० ॥ धर्मकामः पितृव्यस्ते प्रीतिकामो दृढव्रतः । शुचिः सत्यप्रतिज्ञश्च न त्वां जातु जिघांसति ॥ २१ ॥ प्रियकामश्च ते मातुस्तदर्थं चास्य जीवितम् । तस्यापत्यं च नास्त्यन्यत् तस्मादङ्गद गम्यताम् २२

इत्यार्षे श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

तद्विधाः तादृशाः. अपरिच्छिन्नवैभवा इति यावत् । गिरीणामपि दारणाः, बिलस्य किमुतेति भावः ॥ १५ ॥ अवस्थाने बिले । यद्वा विगृह्यावस्थाने आसिष्यसि स्थास्यसि. विगृह्यावस्थानं यदाऽध्यवसिष्यसीत्यर्थः ॥ १६–१८ ॥ न चेति । लक्ष्मणसायकाः अपवृत्तं वृत्तहीनम्. स्वकार्याकरमित्यर्थः । त्वां न हिंस्युरिति न. हिंस्युरेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ आनुपूर्व्यात् क्रमप्राप्तैः ॥ २०–२२ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० मुक्ता० किष्किन्धा० चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

भिन्द्याद्धि ॥ १४ ॥ लक्ष्मणस्य तथाविधं सामर्थ्यं कथमित्यत आह–लक्ष्मणस्येति । तद्विदाः इति पाठे बिलभेदकाः ॥ १५ ॥ अवस्थान इति । अवस्थाने बिले । यद्वा अवस्थाने विगृह्यावस्थाने यथा आसिष्यसि स्थास्यसि. विगृह्यावस्थानं यथा अध्यवसिष्यसीत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततः किमित्यत आह–स त्वमिति । भयोद्विग्नः भयचलितः ॥ १८ ॥ लक्ष्मणसायकाः असंवृत्तं वृत्तहीनम्, स्वकार्याकरमित्यर्थः । त्वां न हिंस्युरिति न, हिंस्युरेवेत्यर्थः ॥ टी०–न केवलं भयमेव, किन्तु अत्यन्तहानिरपीत्याह–न चेति । एतद्बिलं लक्ष्मणबाणानामेवालक्ष्यम् किमुत रामबाणानामित्यभिप्रायेण लक्ष्मणबाणग्रहणम् ॥ १९ ॥ किष्किन्धाप्रवेशो तथा भविष्यतीत्याह–अस्माभिरिति । आनुपूर्व्यात् क्रमप्राप्तात् ॥ २०–२२ ॥ इति श्रीमहे० रामायण० किष्किन्धाकाण्ड० चतुष्पञ्चाशस्सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं प्रश्रितं धर्मसंहितम् । स्वामिसत्कारसंयुक्तमङ्गदो वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ स्थैर्यमात्ममनःशौचमानृशंस्यमथार्जवम् । विक्रमश्चैव धैर्यं च सुग्रीवे नोपपद्यते ॥२॥ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य यो भार्यां जीवतो महिषीं प्रियाम् । धर्मेण मातरं यस्तु स्वीकरोति जुगुप्सितः । कथं स धर्मं जानीते येन भ्रात्रा महात्मना ॥३॥ युद्धायाभिनियुक्तेन बिलस्य पिहितं मुखम् ॥ ४ ॥ सत्यात् पाणिगृहीतश्च कृतकर्मा महायशाः । विस्मृतो राघवो येन स कस्य तु कृतं स्मरेत् ॥५॥ लक्ष्मणस्य भयाद्येन नाधर्मभयभीरुणा । आदिष्टा मार्गितुं सीतां धर्ममस्मिन् कथं भवेत् ॥ ६ ॥

अथ हरीणां प्रायोपवेशः पञ्चपञ्चाशे--श्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ स्थैर्यं स्थिरबुद्धिता । आत्ममनःशौचम् आत्मशुद्धिः मनसः शौचम्, अन्तःकरणशुद्धिश्चेत्यर्थः । धैर्यं गाम्भीर्यम् ॥ २ ॥ मनःशौचाभावमुपपादयति--भ्रातुरिति । स कथं धर्मं जानीत इति वक्ष्यमाणमाकृष्यते । जीवत इत्यनेन भ्रातुर्मरणानन्तरं तद्भार्यापरिग्रहः कुलधर्म इत्यवगम्यते ॥ ३ ॥ आनृशंस्याभावमुपपादयति--युद्धायेति । युद्धायाभिनियुक्तेन, द्वारान्निर्गतस्य शत्रोः युद्धाय वालिना नियुक्तेनेत्यर्थः ॥ ४ ॥ आर्जवाभावमुपपादयति--सत्यादिति । पाणिगृहीतः पाणौ गृहीतः ॥ ५ ॥ कथं तर्हि सेनामानीतवान् सुग्रीव इत्याशङ्क्याह--लक्ष्मणस्येति । नाधर्मभयभीरुणा, भयशब्दोऽत्र भयहेतुपरः, अधर्मरूपभयहेतोर्भीरुणा न च, किन्तु लक्ष्मणस्य भयात्, लक्ष्मणदण्ड

॥ १ ॥ २ ॥ धर्मेण मातरं ज्येष्ठभ्रातृपत्नीत्वरूपधर्मप्रयोज्यमातृत्ववतीम् । भ्रात्रा वालिना । नियुक्तेन, त्वं बिलद्वारि तिष्ठ अहमन्तः प्रविश्य योत्स्यामीति युद्धायाभिनियुक्तेन दुरात्मना सुग्रीवेण बिलस्य मुखं पिहितम् आच्छादितम् । स कथं धर्मं जानीत इति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सत्यादिति । पाणिगृहीतः पाणौ गृहीतवान् ॥ ५ ॥ तर्हि सीतागवेषणप्रयत्नः कथमकारीत्यत आह--लक्ष्मणस्येति ।

तस्मिन् पापे कृतघ्ने तु स्मृतिहीने चलात्मनि । आर्यः
को विश्वसेज्जातु तत्कुलीनो जिजीविषुः ॥ ७ ॥ राज्ये
पुत्रः प्रतिष्ठाप्यः सगुणो निर्गुणोऽपि वा । कथं शत्रुकुलीनं
मां सुग्रीवो जीवयिष्यति ॥ ८ ॥ भिन्नमन्त्रोऽपराद्धश्च
हीनशक्तिः कथं ह्यहम् । किष्किन्धां प्राप्य जीवेयमनाथ
इव दुर्बलः ॥ ९ ॥ उपांशुदण्डेन हि मां बन्धनेनोपपाद
येत् । शठः क्रूरो नृशंसश्च सुग्रीवो राज्यकारणात्
॥ १० ॥ बन्धनाद्वाऽवसादान्मे श्रेयः प्रायोपवेशनम् ।
अनुजानीत मां सर्वे गृहं गच्छन्तु वानराः ॥ ११ ॥
अहं वः प्रतिजानामि नागमिष्याम्यहं पुरीम् । इहैव
प्रायमासिष्ये श्रेयो मरणमेव मे ॥ १२ ॥ अभिवादनपूर्वं
तु राघवौ बलशालिनौ । अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशल
मेव च । वाच्यस्तातो यवीयान् मे सुग्रीवो वानरेश्वरः
॥ १३ ॥ आरोग्यपूर्वं कुशलं वाच्या माता रुमा च मे ।
मातरं चैव मे तारामाश्वासयितुमर्हथ ॥ १४ ॥ प्रकृत्या
प्रियपुत्रा सा सानुक्रोशा तपस्विनी । विनष्टमिह मां
श्रुत्वा व्यक्तं हास्यति जीवितम् ॥ १५ ॥

निमित्तभयादित्यर्थः ॥६॥७॥ तव यौवराज्यस्थापनं किं विस्मृतोऽसीत्यत्राह–राज्य इति । पुत्रः जनिष्यमाणः स्वपुत्रः ॥ ८ ॥ भिन्नमन्त्रः प्रकाशितविगृह्यावस्थानमन्त्रः । अपराद्धः कृतापराधः । यद्वा पितृहिंसनेन सञ्जातापराधः ॥९॥ उपांशुदण्डेन रहस्यदण्डरूपेण । उपपादयेत् प्रापयेत् ॥ १० ॥ बन्धनाद्वाऽवसादान्म इति । वेति प्रसिद्धौ । बन्धनरूपावसादात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अभिवादनेति । राघवौ कुशलं वाच्यावित्यनुषङ्गः ॥१३॥१४॥ रामानु०–अभिवादनपूर्वं तु राघवौ बलशालिनौ । अभिवादनपूर्वं तु राजा कुशलमेव च । वाच्यस्तातो यवीयान्मे सुग्रीवो वानरेश्वरः ॥ इति पाठक्रमः ॥ १३ ॥१४॥ तपस्विनी शोचनीया ॥१५॥ १६॥ अधर्मभयभीरुणा अधर्मरूपं भयं हेतुः तस्मात् भीरुणा नादिष्टाः, किन्तु लक्ष्मणस्य भयादेवादिष्टाः ॥ ६ ॥ स्मृतिहीने पूर्वोपकारस्मरणशून्ये ॥ ७ ॥ ८ ॥ भिन्नेति ।

एतावदुक्त्वा वचनं वृद्धांस्तानभिवाद्य च । विवेश चाङ्गदो भूमौ रुदन् दर्भेषु दुर्मनाः ॥ १६ ॥ तस्य संविशतस्तत्र रुदन्तो वानरर्षभाः । नयनेभ्यः प्रमुमुचुरुष्णं वै वारि दुःखिताः ॥ १७ ॥ सुग्रीवं चैव निन्दन्तः प्रशंसन्तश्च वालिनम् । परिवार्याङ्गदं सर्वे व्यवसन् प्रायमासितुम् ॥ १८ ॥ मतं तद्वालिपुत्रस्य विज्ञाय प्लवगर्षभाः । उपस्पृश्योदकं तत्र प्राङ्मुखाः समुपाविशन् ॥ १९ ॥ दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु उदक्तीरं समाश्रिताः । मुमूर्षवो हरिश्रेष्ठा एतत्क्षममिति स्म ह ॥ २० ॥ रामस्य वनवासं च क्षयं दशरथस्य च । जनस्थानवधं चैव वधं चैव जटायुषः ॥ २१ ॥ हरणं चैव वैदेह्या वालिनश्च वधं रणे । रामकोपं च वदतां हरीणां भयमागतम् ॥ २२ ॥ स संविशद्भिर्बहुभिर्महीधरो महाद्रिकूटप्रतिमैः प्लवङ्गमैः । बभूव सन्नादितनिर्दरान्तरो भृशं नदद्भिर्जलदैरिवोल्बणैः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥

तस्य संविशतस्तस्मिन् संविशति । संवेशः शयनम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ तत्र विन्ध्ये ॥ १९ ॥ उदक्तीरं समुद्रस्योत्तरतीरम् । एतत् प्रायोपवेशनं क्षममिति, मत्वेति शेषः ॥२० ॥ जनस्थानवधं जनस्थानस्थरक्षोवधम् ॥ २१ ॥ आगतं भयं प्रायोपवेशनरूपभयनिमित्तं च । वदतां वदत्सु च स महीधरो भृशं सन्नादितनिर्दरान्तरो बभूवेत्युत्तरेणान्वयः।अस्मिन्सर्गे सार्धत्रयोविंशतिश्लोकाः॥२२॥ ॥२३॥ इति श्रीगो०श्रीरामा०मुक्ता०किष्किन्धाकाण्ड० पञ्चपञ्चाशः सर्गः५५

भिन्नमन्त्रः प्रकाशितविगृह्यावस्थानविषयमन्त्रः ॥ ९–१६ ॥ तस्येति । समीप इति शेषः ॥ १७॥१८ ॥ मतमिति । तत्र विन्ध्ये ॥१९॥ दक्षिणाग्रेष्विति । उत्तरीयं समाहिता इति कर्तरि निष्ठा । उत्तरीयं संवासितवन्त इत्यर्थः । उदकूतीरं समाश्रिता इति च पाठः ॥ २० ॥ २१ ॥ हरीणां भयमागतं सम्पातिरूपं भयनिमित्तं प्राप्तम् । एतच्चानन्तरसर्गादौ स्पष्टीभविष्यति ॥ २१ ॥ भयनिमित्तागमने हेतुमाह—स संविशद्भिरिति । सन्नादितनिर्दरान्तरत्वस्य भयनिमित्तसम्पात्यागमनहेतुत्वात् । नदद्भिः सम्पातिदर्शनजनितभयेन नादं कुर्वद्भिः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां पञ्चपञ्चाशः सर्गः॥५५॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

उपविष्टास्तु ते सर्वे यस्मिन्प्रायं गिरिस्थले । हरयो गृध्रराजश्च तं देशमुपचक्रमे ॥ १ ॥ संपातिर्नाम नाम्ना तु चिरजीवी विहङ्गमः । भ्राता जटायुषः श्रीमान्प्रख्यातबलपौरुषः ॥ २ ॥ कन्दरादभिनिष्क्रम्य स विन्ध्यस्य महागिरेः । उपविष्टान्हरीन्दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥ ३ ॥ विधिः किल नरं लोके विधानेनानुवर्तते । यथाऽयं विहितो भक्ष्यश्चिरान्मह्यमुपागतः ॥ ४ ॥ परं पराणां भक्षिष्ये वानराणां मृतं मृतम् । उवाचेदं वचः पक्षी तान्निरीक्ष्य प्लवङ्गमान् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भक्ष्यलुब्धस्य पक्षिणः । अङ्गदः परमायस्तो हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ ६ ॥

अथ संपातिसंवादः षट्पञ्चाशे–उपविष्टा इत्यादि । उपचक्रमे प्राप्तुमुपक्रान्तः ॥ १ ॥ संपातिरित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् ॥ २ ॥ ३ ॥ विधिः दैवम् । विधानेन योगक्षेमसंपादनेन । यथा यस्मात्कारणात् ॥ ४ ॥ पराणां वानराणां मध्ये मृतं मृतं परं वानरं भक्षिष्य इत्येवं वच उवाचेत्यन्वयः ॥ ५ ॥ रामानु०–पराणां श्रेष्ठानां वानराणां मध्ये परं वानरं मृतं मृतं मारयित्वा मारयित्वा भक्षिष्य इत्येवं वच उवाचेति संबन्धः। पूर्वत्र हरीणां भयमागतमिति वचनस्य परत्र पश्य सीतापदेशेनेत्याद्यङ्गदनिर्वेदवचनस्य च स्वयं मृतभक्षणे अनुपपन्नत्वान्मारयित्वा मारयित्वेति व्याख्यातम्॥५॥ परमा

॥१–३॥विधिरिति । विधिः दैवम् । विधानेन योगक्षेमसम्पादनेन । नरं प्राणिनमनुवर्तते । यदा यस्मात्कारणात् । मह्यं विहितोऽयं भक्ष्यः वानररूपः चिरादिहागत इति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ पराणां श्रेष्ठानां वानराणां मध्ये परं मुख्यं वानरं मृतं मृतं हत्वा हत्वा भक्षिष्य इत्येवं वच उवाचेति सम्बन्धः । अन्यथा स्वयंमृतभक्षणे पूर्वं वानराणां भयमागतमिति सम्पातिनिमित्तभयागमनवचनं, पश्य गृध्रापदेशेनेति वक्ष्यमाणमङ्गदनिर्वेदवचनं च नोपपद्यते । नहि स्वयंमृतभक्षिणः पक्ष्यादयो भयहेतवो भवन्ति । किञ्च क्षुधितः तदानीमामिषार्थं निर्गतः सः तेषां स्वयंमरणं नापेक्षते अतो हत्वा हत्वेति व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ परमायस्तः

स०–विधिः दैवं कर्मफलं वा । विधानेनापूर्वकर्मानुरोधेन नरमनुवर्तते । सामान्येनोक्तं स्वस्मिन्निगमयन्नवगमयति–यथेति । चिरादुपोषितायेति शेषः । विहितो मह्यं मद्योग्यः । भक्ष्यः कपिपिशितरूपः । यद्वा–

पश्य सीतापदेशेन साक्षाद्वैवस्वतो यमः । इमं देश मनुप्राप्तो वानराणां विपत्तये ॥७॥ रामस्य न कृतं कार्यं राज्ञो न च वचः कृतम् । हरीणामियमज्ञाता विपत्तिः सहसागता ॥ ८ ॥ वैदेह्याः प्रियकामेन कृतं कर्म जटायुषा । गृध्रराजेन यत्तत्र श्रुतं वस्तदशेषतः ॥ ९ ॥ तथा सर्वाणि भूतानि तिर्यग्योनिगतान्यपि । प्रियं कुर्वन्ति रामस्य त्यक्त्वा प्राणान् यथा वयम् । अन्योन्यमुप कुर्वन्ति स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः॥ १०॥ तेन तस्योपकारार्थं त्यजतात्मानमात्मना । प्रियं कृतं हि रामस्य धर्मज्ञेन जटायुषा ॥ ११ ॥ राघवार्थे परिश्रान्ता वयं संत्यक्त जीविताः । कान्ताराणि प्रपन्नाः स्म न च पश्याम मैथिलीम् ॥ १२ ॥

यस्तः परमोद्विग्न इत्यर्थः॥६॥७॥रामानु० -इमं देशमनुप्राप्तः इति सम्यक्॥७॥अज्ञाता अचिन्तिता ॥ ८ ॥ रामानु० - हरीणामियमज्ञाता विपत्तिरिति पाठः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स्नेहका रुण्ययन्त्रिताः स्नेहकारुण्याभ्यां बद्धाः ।अन्योन्यं प्रत्येकं प्रत्येकम्॥१०-१२॥

परमश्रान्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ अज्ञाता विपत्तिः अचिन्तिता विपत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ तथेति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः रामस्नेहकारुण्याभ्यां निबद्धाः वयं यथा तथा उपकुर्वन्ति उपकुर्वाणानि तिर्यग्योनिगतान्यपि सर्वाण्यपि भूतानि अन्योन्यं प्रत्येकं प्रत्येकम् रामस्य प्रियं कुर्वन्ति ॥ १० ॥ जटायुषा रामस्य प्रियं कृतमित्युक्तं तदेव विवृणोति–तेनेति । तस्य रामस्य उपकारार्थम् आत्मानं त्यजता जटायुषा प्रियंकृतमिति सम्बन्धः ॥११॥ राघवार्थ इति । संत्यक्तजीविताः

–मह्यमिति चतुर्थी द्वितीयार्थे । विहितो योग्यो भक्ष्यो मामुपागत इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ **सीतापदेशेन** सीता व्याजेन प्राप्तप्रायोपवेशानामित्यर्थः । वानराणां विपत्तये साक्षाद्वैवस्वतो यमः अयं गृध्ररूपी इमं देशमनु प्राप्तः । गृध्रापदेशेनेति पाठे सुगमार्थः । शनैश्चरव्यावृत्तये **यम** इति । यमलक्ष्मभ्रंशाय **वैवस्वत** इति ॥७॥ पूर्वं पश्येति हनुमन्मात्रं सम्बोध्योक्तमिति त इति वक्तव्ये व इत्युक्तिः अङ्गदस्याङ्गस्मरणाभावेनेति ज्ञेयम् । यद्वा पूर्वं पश्येत्युक्तिर्मुख्यत्वाच्छ्रोतृषु हनुमतः सम्भवति । अत्र मुख्यामुख्योभयविवक्षया व इत्युक्तिः ॥ ९ ॥ **स्नेहकारुण्ययन्त्रिताः** उत्तमेषु स्नेहो भक्तिः । मध्यमेषु स्नेहः प्रीतिः । अधमेषु कारुण्यं कृपा । त्यजतेति तृतीयान्तं जटायुषो विशेषणम् । आत्मानं शरीरम् । आत्मना मनसा ॥ १० ॥ ११ ॥

स सुखी गृध्रराजस्तु रावणेन हतो रणे । मुक्तश्च सुग्रीव भयाद्गतश्च परमां गतिम् ॥ १३ ॥ जटायुषो विनाशेन राज्ञो दशरथस्य चाहरणेन च वैदेह्याः संशयं हरयो गताः ॥ १४ ॥ रामलक्ष्मणयोर्वास अरण्ये सह सीतया । राघवस्य च बाणेन वालिनश्च तथा वधः ॥ १५ ॥ रामकोपादशेषाणां राक्षसानां तथा वधः । कैकेय्या वरदानेन इदं हि विकृतं कृतम् ॥ १६ ॥ तदसुखमनुकीर्तितं वचो भुवि पतितांश्च समीक्ष्य वानरान् । भृशचलितमतिर्महामतिः कृपणमुदाहृतवान् स गृध्रराट् ॥ १७ ॥

परमां गतिं मुक्तिमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ रामलक्ष्मणयोरित्यादि । रामवनवासमारभ्य प्रायोपवेशपर्यन्तं यदस्ति तत्सर्वमिदं विकृतं कैकेय्या वरदानेन कृतं हीति संबन्धः । इत्यङ्गदोऽब्रवीदिति संबन्धः ॥ १५ ॥ १६ ॥ तदसुखमिति । समीक्ष्य ज्ञात्वेत्यर्थः । ज्ञानं च वचनश्रवणं वानराणां दर्शनं च ।

सन्त्यक्तजीविताशाः ॥ १२ ॥ सुग्रीवभयान्मुक्तः सुग्रीवस्य वनचरेश्वरत्वेन वानराणामिव जटायुषोपि सुग्रीवनिमित्तकं भयं सम्भविष्यतीति आलोच्यैवमुक्तमिति भावः॥१३॥ जटायुषो विनाशेन दशरथस्य विनाशेन वैदेह्या हरणेन च हरयः संशयं प्राणसंशयम् गता इति योजना। जटायुर्यदि न विनश्येत् सीता नापह्रियेत दशरथो यदि जीवेत् रामादीनां वनात्प्रत्यानयनं सम्भवेदिति भावः । जटायुर्वैदेह्याः कृते रावणेन सह युद्धं कृत्वा रामसन्निधानमरणेन उत्तमगतिभागभूत, वयं तु रामसमीपे न वसामः, सीतामपि न पश्यामः अतो वृथा प्राणांस्त्यजाम इति दुःखातिशयोक्तिरिति ज्ञेयम्॥१४॥उक्तहेतूनां कारणमाह-रामलक्ष्मणयोरित्यादिना श्लोकद्वयेन । रामादीनां वनवासः राक्षसानां खरादीनां वालिनो वधश्च इतीदं विकृतं कैकेय्या वरदानेन कृतं हीति सम्बन्धः । कैकेयीवरदानेन हेतुना रामवनवासमारभ्य प्रायोपवेशपर्यन्तं यदस्ति तत्सर्वं प्राप्तमिति भावः ॥ १५ ॥ १६ ॥ तदसुखमिति । वचः भ्रातृनिधनज्ञापकं वचः, श्रुत्वेति शेषः । वानरान् भुवि पतितांश्च समीक्ष्य ज्ञात्वा कृपणं

स०-सामान्यतस्तिर्यक्स्वामित्वं सुग्रीवस्येति सुग्रीवभयान्मुक्त इति जटायुषं प्रति वचनमुचितमिति भावः । यद्वास्वेषां सुग्रीवाद्भयं यथा तथा सर्वेषामपि भयं तस्मादिति भ्रान्तिपरवशतयाऽङ्गदेनैवमुक्तमिति मन्तव्यम् । सुग्रीवभयात् सुग्रीवस्य भयं स्वकार्याकरणे यस्मात्स तथा रामः तस्मात् मुक्तः शरीरात् परमां गतिं गत इत्यन्वयः । अनेन सुग्रीवोपि परतन्त्र इति भीतोऽस्मान् भीषयतीति सूच्यते ॥ १२ ॥

तत्तु श्रुत्वा तदा वाक्यमङ्गदस्य मुखोद्गतम् । अब्रवीद् वचनं गृध्रस्तीक्ष्णतुण्डो महास्वनः ॥ १८ ॥ कोऽयं गिरा घोषयति प्राणैः प्रियतमस्य मे । जटायुषो वधं भ्रातुः कम्पयन्निव मे मनः ॥ १९॥ कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः। नामधेयमिदं भ्रातुश्चिरस्याद्य मया श्रुतम् ॥२० ॥ इच्छेयं गिरिदुर्गाच्च भवद्भिरवतारितुम् । यवीयसो गुणज्ञस्य श्लाघनीयस्य विक्रमैः ॥२१॥ अति दीर्घस्य कालस्य तुष्टोऽस्मि परिकीर्तनात्। तदिच्छेय महं श्रोतुं विनाशं वानरर्षभाः ॥ २२ ॥ भ्रातुर्जटायुष स्तस्य जनस्थाननिवासिनः । तस्यैव च मम भ्रातुः सखा दशरथः कथम् ॥ २३ ॥ यस्य रामः प्रियः पुत्रो ज्येष्ठो गुरुजनप्रियः । सूर्यांशुदग्धपक्षत्वान्न शक्नोम्युप सर्पितुम्॥२४॥ इच्छेयं पर्वतादस्मादवतर्तुमरिन्दमाः॥२५॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥५६॥

अस्य श्लोकस्यानन्तरं सर्गसमाप्तिर्भवितुमर्हति ॥ १७ ॥ रामानु०—तदसुखमिति । श्रुत्वेति शेषः । स गृध्रराडिति सम्यक् । अन्यथा वृत्तभङ्गः स्यात् । केषुचित्कोशेषु अस्य श्लोकस्यानन्तरं सर्गकरणं दृश्यते । केषुचित्सूर्यांशुदग्धपक्षत्वादिति श्लोकस्यानन्तरं दृश्यते । प्रायेण सर्गसमाप्तिद्योतकवृत्तभेदसद्भावात् तदसुखमिति श्लोकानन्तरं सर्गकरणमुपपन्नमिति प्रतीयते ॥१७॥

तीक्ष्णतुण्डः तीक्ष्णमुखः । "वक्रास्ये वदनं तुण्डम्" इत्यमरः ॥ १८-२४ ॥ अत्र "कथमासीज्जनस्थाने युद्धं राक्षसगृध्रयोः। सखा दशरथः कथम् "इत्येव मनुवादात् पूर्वमिदमप्यङ्गदेनोक्तमिति ध्येयम् । अस्मिन् सर्गे पञ्चविंशति श्लोकाः ॥ २५ ॥ इति० किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥५६॥

भ्रातृवधप्रकारप्रश्नत्वादीनं वच इत्यनुषङ्गः । उदाहृतवान् पृष्टवान् ॥ १७-१९ ॥ कथमासीजनस्थाने युद्धम्, सखा दशरथः कथमित्यनुवादेन च तदुभयमप्यङ्गदेन पूर्वमुक्तमित्यवगन्तव्यम् ॥ २०-२५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायण तत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

स०—गृध्रस्य स्वानुजमरणश्रवणतोऽङ्गस्मरणं नास्तीति सूचयितुं कविः पुनः तीक्ष्णतुण्डो वचनमब्रवीदिति वदति—तत्त्विति । यद्वा पूर्वं वानरान् प्रत्युदाहृतवानिति अत्र तु अङ्गदस्य मुखोद्गतं श्रुत्वा वचनमब्रवी दित्युक्त्या राजपुत्रत्वेनाङ्गदमात्रं प्रत्युक्तिरिति न पुनरुक्तिः ॥ १८ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

शोकाद् भ्रष्टस्वरमपि श्रुत्वा ते हरियूथपाः । श्रद्दधुर्नैव तद्वाक्यं कर्मणा तस्य शङ्किताः ॥ १ ॥ ते प्रायमुपविष्टास्तु दृष्ट्वा गृध्रं प्लवङ्गमाः । चक्रुर्बुद्धिं तदा रौद्रां सर्वान् नो भक्षयिष्यति ॥ २ ॥ सर्वथा प्रायमासीनान् यदि नो भक्षयिष्यति । कृतकृत्या भविष्यामः क्षिप्रं सिद्धिमितो गताः ॥ ३ ॥ एतां बुद्धिं ततश्चक्रुः सर्वे ते वानरर्षभाः । अवतार्य गिरेः शृङ्गाद् गृध्रमाहाङ्गदस्तदा ॥ ४ ॥ बभूवर्क्षरजा नाम वानरेन्द्रः प्रतापवान् । ममार्यः पार्थिवः पक्षिन् धार्मिकस्तस्य चात्मजौ ॥५॥ सुग्रीवश्चैव वाली च पुत्रावोघबलावुभौ । लोके विश्रुतकर्माऽभूद्राजा वाली पिता मम ॥६॥ राजा कृत्स्नस्य जगत इक्ष्वाकूणां महारथः । रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥७॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया । पितुर्निदेशनिरतो धर्म्यं पन्थानमाश्रितः । तस्य भार्या जनस्थानाद्रावणेन हृता बलात् ॥ ८ ॥ रामस्य तु पितुर्मित्रं जटायुर्नाम गृध्रराट् । ददर्श सीतां वैदेहीं ह्रियमाणां विहायसा ॥ ९ ॥ रावणं विरथं कृत्वा स्थापयित्वा च मैथिलीम् । परिश्रान्तश्च वृद्धश्च रावणेन हतो रणे ॥ १० ॥

अथ सम्पातिप्रश्नोत्तरं सप्तपञ्चाशे–शोकादित्यादि । कर्मणा हिंसाकर्मणा ॥१॥ रौद्राम् आत्मत्यागाध्यवसायरूपत्वेन क्रूराम् ॥ २–४ ॥ बभूवेत्यादि । आर्यः पितामहः । आत्मजौ औरसौ । ओघबलौ ओघसङ्ख्याकपुरुषबलौ । ओघसङ्ख्या च पूर्वोक्ता ॥ ५–८ ॥ रामस्य तु पितुर्मित्रमिति कथनात् मैत्री

शोकादिति । कर्मणा शङ्किताः "मृतं मृतं च भक्षिष्ये" इति भक्षणकर्मप्रतिपादकवाक्येन भीताः ॥ १ ॥ रौद्रां बुद्धिम् आत्मत्यागाध्यवसायरूपत्वेन क्रूरां मतिम् ॥ २–४ ॥ आर्यः पितामहः ॥५॥ ओघबलौ ओघसङ्ख्याकपुरुषबलौ । ओघः

एवं गृध्रो हतस्तेन रावणेन बलीयसा । संस्कृतश्चापि रामेण गतश्च गतिमुत्तमाम् ॥११॥ ततो मम पितृव्येण सुग्रीवेण महात्मना । चकार राघवः सख्यं सोऽवधीत् पितरं मम ॥ १२ ॥ मम पित्रा विरुद्धो हि सुग्रीवः सचिवैः सह ॥ १३ ॥ निहत्य वालिनं रामस्ततस्त मभिषेचयत्।स राज्ये स्थापितस्तेन सुग्रीवो वानराधिपः ॥१४॥ राजा वानरमुख्यानां येन प्रस्थापिता वयम् । एवं रामप्रयुक्तास्तु मार्गमाणास्ततस्ततः ॥१५ ॥ वैदेहीं नाधिगच्छामो रात्रौ सूर्यप्रभामिव । ते वयं दण्डकारण्यं विचित्य सुसमाहिताः ॥ १६ ॥ अज्ञानात्तु प्रविष्टाः स्म धर्मिण्या विवृतं बिलम् । मयस्य मायाविहितं तद्बिलं च विचिन्वताम् । व्यतीतस्तत्र नो मासो यो राज्ञा समयः कृतः ॥ १७ ॥ ते वयं कपिराजस्य सर्वे वचन कारिणः । कृतां संस्थामतिक्रान्ता भयात्प्रायमुपास्महे ॥१८॥ क्रुद्धे तस्मिंस्तु काकुत्स्थे सुग्रीवे च सलक्ष्मणे । गतानामपि सर्वेषां तत्र नो नास्ति जीवितम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

प्रकारं तु न जानामीत्युक्तं भवति ॥ ९–१३ ॥ रामानु०—रामस्येति । मम भ्रातुः सखा दशरथः कथमिति मैत्रीप्रकारे पृष्टे मित्रत्वमात्रं वदतोऽङ्गदस्य मैत्रीप्रकारं न जानामीति तात्पर्यम् ॥ ९ ॥ निहत्येति । अभिषेचयत् अभ्यषेचयत् ॥ १४–१७ ॥ संस्थां व्यवस्थाम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

सेनासमुदायः ॥ ६–१३ ॥ अभिषेचयत् अभ्यषेचयत् ॥ १४–१७ ॥ ते वयमिति । संस्थां व्यवस्थां मर्यादां वा ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

इत्युक्तः करुणं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः । सबाष्पो वानरान् गृध्रः प्रत्युवाच महास्वनः ॥ १ ॥ यवीयान् मम स भ्राता जटायुर्नाम वानराः । यमाख्यात हतं युद्धे रावणेन बलीयसा ॥२॥ वृद्धभावादपक्षत्वाच्छृण्वंस्तदपि मर्षये । नहि मे शक्तिरस्त्यद्य भ्रातुर्वैरविमोक्षणे ॥ ३ ॥ पुरा वृत्रवधे वृत्ते परस्परजयैषिणौ । आदित्यमुपयातौ स्वो ज्वलन्तं रश्मिमालिनम् ॥४ ॥ आवृत्त्याकाशमार्गे तु जवेन स्म गतौ भृशम् । मध्यं प्राप्ते दिनकरे जटायुरवसीदति ॥५॥ तमहं भ्रातरं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिभिरर्दितम् । पक्षाभ्यां छादयामास स्नेहात्परमविह्वलः ॥ ६ ॥

अथ संपातिना सीतास्थानकथनमष्टपञ्चाशे—इत्युक्त इत्यादि ॥ १ ॥ यवीयानिति । आख्यात भूते लोट् ॥२॥३॥ पुरेति। परस्परवेगातिशयख्यापनपरावित्यर्थः । आदित्यमुपयातौ सूर्यसमीपं गतौ स्वः ॥ ४ ॥ आवृत्त्या मण्डलगत्या । स्मशब्दस्य अवसीदतीत्यनेन सम्बन्धः ॥ ५ ॥ छादयामास

इतीति । सबाष्पो वानरान् गृध्रः इति पाठः । स बाष्पं धारयन् क्रुद्धः इति पाठे क्रोधो रावणविषयः ॥१–३ ॥ आदित्यमुपयातौ स्वः आदित्यं प्राप्तावभूव । टीका- अपक्षत्वे हेतुमाह–पुरेति । स्वः अभूव ॥ ४ ॥ आवृत्त्येति । स्मशब्दस्य अवसीदतीत्यनेन

स०–पूर्वं शक्तियुक्तस्य तवेदानीमशक्तिः कुत इत्यतो निमित्तमाह–पुरेति । पुरा वृत्रवधे इति कालविशेषकथनार्थमेव नतु वृत्रवधस्य प्रकृतोपयोगकथनमिति मानसमाधनमनर्नायन् । स्व इत्युत्तमपुरुषद्विवचनमेकत्र अपरत्र स्मेति पाठः । तस्य चावसीदतीत्यनेनान्वयः । ततो लडर्थकता । यदि बहुपुस्तकसंपुटेषु स्वरिति वर्तेत तदा स्वरन्तरिक्षं गृह्यते। अन्तरिक्षादिपदमपरिक्षिपन् परिक्षिपंश्च स्वःपदं कविरवगमयाञ्चकार भूम्यां मङ्गलं गगनगमनान्तरायापनुत्त्यै कृतमिति । स्वश्शब्दस्य मङ्गलार्थकत्वं तु स्वश्शब्दस्य मङ्गलार्थत्वादादौ " स्वरव्ययम् " इति प्रयोग इत्यमरभानुदीक्षितव्याख्यातोऽवसेयम् । तत्पक्षे वसन्ददर्शेत्यादिवत्क्रियाप्रबन्धे लडिति लडेव लङर्थ इति बोध्यम् । जयैषिणौ परस्परं स्पर्धया राज्यं पणं कृत्वा वेगेन जयाभिलाषिणावुपयातौ । प्राताविति शेषः । भ्रातरं यवीयांसम् । परमविह्वलः मरिष्यतीति चञ्चलचेताः । स्नेहात्पक्षाभ्यामाच्छादयामासम् । आच्छादयाम् आसम् इति पदद्वयम् । नित्ययोगादामन्तेनास्तेराच्छादितवानिति तदर्थः । यत्तु नागोजिभट्टेन पुरा पूर्वं वृत्रवधे वृत्ते सति जटायुरहं च जयैषिणौ वृत्रवधेनेन्द्रस्यातिप्रबलत्वं निर्णीय तज्जयैषिणौ भूत्वा प्रथममाकाशमार्गेण स्वर्गं गतौ ततो गरुडवद् भृशं जवेन तं विजित्य प्रत्यावृत्यादित्यं दर्पादुपयातौ स्वः। अथ तमुपयातयोरावयोर्मध्ये जटायुस्तावितरि–

निर्दग्धपक्षः पतितो विन्ध्येऽहं वानरर्षभाः । अहमस्मिन् वसन्भ्रातुः प्रवृत्तिं नोपलक्षये ॥ ७॥ जटायुषस्त्वेवमुक्तो भ्रात्रा सम्पातिना तदा । युवराजो महाप्राज्ञः प्रत्युवाचा ङ्गदस्तदा ॥८॥ जटायुषो यदि भ्राता श्रुतं ते गदितं मया । आख्याहि यदि जानासि निलयं तस्य रक्षसः ॥९॥ अदीर्घदर्शनं तं वै रावणं राक्षसाधिपम् । अन्तिके यदि वा दूरे यदि जानासि शंस नः ॥१०॥ ततोऽब्रवी न्महातेजा ज्येष्ठो भ्राता जटायुषः । आत्मानुरूपं वचनं वानरान् संप्रहर्षयन् ॥ ११ ॥ निर्दग्धपक्षो गृध्रोऽहं हीन वीर्यः प्लवङ्गमाः । वाङ्मात्रेण तु रामस्य करिष्ये साह्यमुत्तमम् ॥ १२ ॥

आच्छादयम् ॥ ६–९ ॥ अदीर्घदर्शनम् आगाम्यनर्थानवेक्षकम् ॥ १०–१२॥

सम्बन्धः ॥ ५ ॥ छादयामास आच्छादयम् ॥ ६–८ ॥ जटायुष इति । यदि भ्राता तर्हि रामदासोऽसीत्यभिप्रायः । मया गदितं 'तस्य भार्या जनस्थानात् ' इत्यादिना उक्तम् ॥९॥ अदीर्घदर्शनम् आगाम्यनर्थानवेक्षकमित्यर्थः ॥ १०–१२ ॥

—मध्यं प्राप्तेऽवसीददिति स्मेति कतकः । अन्ये तु जयैषिणौ परस्परजयैषिणौ येनोत्पत्य आदित्यः प्रथमं प्राप्यते स आवयोः प्रबल इति प्रतिज्ञापूर्वमिति शेष इत्याहुः। तेषामावृत्त्येति पदस्य इन्द्रप्रसङ्गस्य चासङ्गतिरित्युक्तम् । तदिद माभाणकं नातिवर्तते " गुणा दोषायन्ते " " आत्मदोषं न पश्यति " इति कतकमतमेव तन्मतमिति भाति पुनः स्वमतानुपन्यासाददूषितत्वाच्च । तच्च सौवासौवसंमतप्रामाण्यकभारतविरुद्धम् । तथाहि वनपर्वणि संपातिवाक्ये—" सम्पातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता जटायुषः । अन्योन्यस्पर्धयाऽऽरूढावावामादित्यसंसदम् । ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः" इति । भारतानुयायिवाल्मीकिरामायणसंग्रहरूपसंग्रहरामायणे च— "अरुणस्य सुतावावां तरुणत्वे.(ति) न गर्वितौ । निजराज्यं पणं कृत्वा पर्यैक्षावहि वेगिताम् । आवामनु गतौ सूर्यमुदयन्तमथोदये । आमध्याह्नगतेः शौर्यात्ततो मोहो महानभूत् " इत्युक्तेः । प्रत्यावर्तनं पतत्रिधर्मः । इन्द्रकथायाश्च कालविशेषप्रतिपत्तिजनकतामात्रेणोक्तिसम्भवाद्दूषणस्यालग्नत्वादन्यपक्ष एव श्रेयानितिदिक्॥ ४–६॥

स०—यदि जटायुषो भ्रातेति गदितं तर्हि मया श्रुतम् । रामसेवानुबन्धिनस्तत्सम्भाष्यत्वेन तव वचनस्य श्राव्यत्वमिति भावः। यदि तस्य तव यवीयसो भ्रातुर्घातकस्य रक्षसो निलयं जानासि तर्ह्याख्याहीत्यन्वयः । तस्येत्युक्त्या न इव तवापि तत्स्थानं तद्वधश्च ज्ञीप्सितमीप्सितश्चेति सूचयति ॥ ९ ॥ यदिद्वयस्य दूरे अन्तिके इति पदद्वयेनान्वयः ॥ १० ॥

जानामि वारुणान् लोकान् विष्णोस्त्रैविक्रमानपि । महासुरविमर्दांश्चाप्यमृतस्य च मन्थनम् ॥ १३ ॥ रामस्य यदिदं कार्यं कर्तव्यं प्रथमं मया । जरया च हृतं तेजः प्राणाश्च शिथिला मम ॥ १४॥ तरुणी रूपसम्पन्ना सर्वाभरणभूषिता। ह्रियमाणा मया दृष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ १५ ॥ क्रोशन्ती राम रामेति लक्ष्मणेति च भामिनी । भूषणान्यपविध्यन्ती गात्राणि च विधुन्वती ॥ १६ ॥ सूर्यप्रभेव शैलाग्रे तस्याः कौशेयमुत्तमम् । असिते राक्षसे भाति यथा वा तडिदम्बुदे ॥ १७ ॥ तां तु सीतामहं मन्ये रामस्य परिकीर्तनात् । श्रूयतां मे कथयतो निलयं तस्य रक्षसः ॥ १८ ॥ पुत्रो विश्रवसः साक्षाद्भ्राता वैश्रवणस्य च । अध्यास्ते नगरीं लङ्कां रावणो नाम राक्षसः ॥ १९ ॥

वारुणान् लोकान् अतलवितलादिलोकान् । त्रैविक्रमान् त्रिविक्रमामितानुपरितनलोकानित्यर्थः । महासुरविमर्दान् देवासुरसङ्ग्रामान् ॥ १३-१५ ॥ रामानु०—त्रैविक्रमान् त्रिविक्रमामितान्। गोबलीवर्दन्यायेन त्रिविक्रमशब्द उपरितनलोकमात्रवाची ॥ १३ ॥ अपविध्यन्ती छेदयन्ती ॥ १६॥१७ ॥ रामानु०—सूर्यप्रभेति । तस्या उत्तमं कौशेयम् असिते राक्षसे शैलाग्रे सूर्यप्रभेव भाति। अम्बुद इवासिते राक्षसे विद्युद्यथा तथा भातीति योजना ॥ १७ ॥ १८ ॥ पुत्र इति । अध्यास्ते । " अधिशीङ्स्थासां कर्म "

वक्ष्यमाणकर्मणि प्रामाणिकत्वसम्पादनाय स्वज्ञानातिशयमाह—जानामीति । वारुणान् लोकान् अतलादिलोकान् त्रैविक्रमान् त्रिविक्रमक्रमितान् ऊर्ध्वलोकानित्यर्थः ।

स०—त्रयश्च ते विक्रमाश्च त्रिविक्रमाः । त्रयः पादविक्षेपाः तदाक्रान्ताः भूरादिलोकास्त्रैविक्रमाः । विष्णोर्वामनस्य । यद्वा विष्णोर्लोकान् श्रीभागातिरिक्तान् श्वेतद्वीपादीन् । त्रैविक्रमान् त्रिविक्रमाक्रान्तान् । अतो नैकदेशान्वयक्लेशः ॥ १३ ॥ रामस्य रामेतिनाम्नः । परिकीर्तनात् उच्चारात् । क्लेशसमये पतिनामग्रहणस्यादोषत्वात् । " भार्या पतेरपि " इत्यस्य स्वस्थचेतस्कभार्यापरत्वात् । नित्यापरोक्षीकृताध्यक्षत्वेन " दूराद्धूते च " इति प्रकृतिभावाभावात् रामरामेति सम्भवति । अनेन प्रकृतिभावाभावेन सीताप्रकृतिभावाभावोऽपि ध्वन्यते। स्मृतिमात्रत्वेनानाह्वानरूपत्वाद्वा तच्छास्त्रागोचरत्वात्प्रकृतिभावाभावः । " तद्दूरे तद्वदन्तिके " इत्येकतरनिष्कर्षस्य दुष्करत्वाद्वा न प्रकृतिभावः प्रगृह्यसंज्ञायां " प्लुतप्रगृह्याः " इत्यादिना ॥ १८ ॥

इतो द्वीपः समुद्रस्य सम्पूर्णे शतयोजने । तस्मिन् लङ्का पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ॥ २० ॥ जाम्बूनदमयैर्द्वारैश्चित्रैः काञ्चनवेदिकैः । प्राकारेणार्कवर्णेन महता सुसमावृता ॥ २१ ॥ तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेयवासिनी । रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता ॥२२॥ जनकस्यात्मजां राज्ञस्तत्र द्रक्ष्यथ मैथिलीम् । लङ्कायामथ गुप्तायां सागरेण समन्ततः ॥ २३॥ संप्राप्य सागरस्यान्तं संपूर्णं शतयोजनम् । आसाद्य दक्षिणं तीरं ततो द्रक्ष्यथ रावणम् ॥२४॥ तत्रैव त्वरिताः क्षिप्रं विक्रमध्वं प्लवङ्गमाः । ज्ञानेन खलु पश्यामि दृष्ट्वा प्रत्यागमिष्यथ ॥२५॥ आद्यः पन्थाः कुलिङ्गानां ये चान्ये धान्यजीविनः। द्वितीयो बलिभोजानां ये च वृक्षफलाशिनः ॥ २६ ॥ भासास्तृतीयं गच्छन्ति क्रौञ्चाश्च कुररैः सह । श्येनाश्चतुर्थं गच्छन्ति गृध्रा गच्छन्ति पञ्चमम् ॥२७॥ बलवीर्योपपन्नानां रूपयौवनशालिनाम् । षष्ठस्तु पन्था हंसानां वैनतेयगतिः परा । वैनतेयाच्च नो जन्म सर्वेषां वानरर्षभाः २८

इति नगर्याः कर्मत्वम् ॥१९–२४॥ तत्रैवेति । विक्रमध्वम् । "वेः पादविहरणे" इत्यात्मनेपदम् । ज्ञानेन दिव्यज्ञानेन ॥ २५ ॥ दूरस्थदर्शनं भवतः कुतो जातम् ? तत्राह–आद्य इत्यादिना । कुलिङ्गानां भूमिप्रत्यासन्नगगनचारिणाम् । धान्यजीविनः पक्षिविशेषाः कुलिङ्गाः 'ये चान्ये धान्यजीविनः' इति वचनात् । बलिभोजानां काकानाम् ॥२६॥ भासा इति । भासाः जलवायसाः । "भासस्तु जलवायसः" इति निघण्टुः । श्येनविशेषा इत्यप्याहुः ॥ २७ ॥ बलेत्यादि ।

महासुरविमर्दान् देवासुरसङ्ग्रामान् ॥ १३–१९ ॥ इतो द्वीपः अस्तीति शेषः । तस्मिन् द्वीपे ॥ २०–२४ ॥ विक्रमध्वं गच्छत । ज्ञानेन दिव्यज्ञानेन ॥२५॥ एतादृशदिव्यज्ञानं भवतः कथमभूदित्याकाङ्क्षायां दिव्या वयमिति प्रतिपादयन्नाह--आद्य इत्यादि । 'ये चान्ये धान्यजीविनः' इत्यभिधानात् कुलिङ्गाः भूप्रत्यासन्नगगनचारिणः धान्यजीविनः पक्षिविशेषाः ॥ **टीका**–आद्य इति । आकाशे सप्त स्कन्धाः सन्ति, तेष्वाद्यः पन्थाः कुलिङ्गानाम् भूप्रत्यासन्नगगनचारिणाम् ॥ २६ ॥ भासाः जलवायसाः ॥२७॥ हे वानरर्षभाः ! वैनते

इहस्थोऽहं प्रपश्यामि रावणं जानकीं तथा । अस्माक मपि सौवर्णं दिव्यं चक्षुर्बलं तथा ॥ २९॥ तस्मादाहार वीर्येण निसर्गेण च वानराः । आयोजनशतात्साग्राद्वयं पश्याम नित्यशः॥३०॥ अस्माकं विहिता वृत्तिर्निसर्गेण च दूरतः । विहिता पादमूले तु वृत्तिश्चरणयोधिनाम् ॥३१॥ गर्हितं तु कृतं कर्म येन स्म पिशिताशिना । प्रतीकार्यं च मे तस्य वैरं भ्रातुः कृतं भवेत् ॥३२॥

वैनतेयात् गरुडात् नः अस्माकं जन्म उत्पत्तिः । तेन तस्य या सप्तमी गतिः सैवास्माकमपीत्यर्थः । नन्वारण्यकाण्डे "द्वौ पुत्रौ विनतायास्तु गरुडोऽरुण एव च । तस्माज्जातोऽहमरुणात्संपातिस्तु ममाग्रजः॥" इति वचनेन जटायुषो-क्तेनेदं विरुद्धमिति चेत् ? न—"वैनतेयात्" इत्यस्य विनतापुत्रादरुणादित्यर्थ इत्यदोषात् । वैनतेयगतिरित्यत्र वैनतेययोररुणगरुडयोर्गतिरित्यर्थः । अनेन दिव्यज्ञानहेतुर्जन्मोत्कर्ष उक्तः ॥ २८ ॥ न केवलं दिव्यज्ञानम्, दिव्यचक्षु रप्यस्तीत्याह—इहस्थ इति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः चक्षुरित्यनेन संबध्यते । सौवर्णमित्यनेन विशेषणेनातिदूरदर्शित्वमुक्तम् । आहारवीर्येण चक्षुष्याहारबले नेत्यर्थः । निसर्गेण सौवर्णत्वनिबन्धनस्वभावेन ॥ २९ ॥ ३० ॥ वृत्तिः भक्ष्य ग्रहणम् । चरणयोधिनां कुक्कुटानाम् । पादमूले पादविकीर्णप्रदेशे । वृत्तिः जीवनम् ॥३१॥ गर्हितमिति । येन पिशिताशिना गर्हितं कर्म सीतापहरणरूपं कृतम् । मे भ्रातुर्हेतोः प्रतीकार्यं तस्य वैरं कृतं प्रतिकृतं भवेत् । भवद्भिरिति

याच्च नो जन्म, विनतापत्यानूरोरस्माकमुत्पत्तिः । सर्वेषाम् अस्मत्कुलीनानाम् । "वैनतेयाच्च नो जन्म" इत्यनेन दिव्यज्ञानहेतुत्वं प्रतिपादितम् । 'गर्हितं तु कृतं कर्म' इत्यस्य श्लोकस्य 'वृत्तिश्चरणयोधिनाम्' इत्यस्यानन्तरमवस्थाने कथायाः सुसङ्गतत्वात्तत्रैवायं द्रष्टव्यः ॥२८॥ न केवलं दिव्यज्ञानम्, दिव्यचक्षुरप्यस्तीत्याह— इहस्थ इति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः चक्षुरित्यनेन सम्बध्यते। सौवर्णमिति विशेषणम् अतिदूरदर्शित्वद्योतनार्थम् । आहारवीर्येण आहारबलेन । निसर्गेण सौवर्णत्व निबन्धनस्वभावेन ॥ २९॥३०॥ अस्माकमिति । वृत्तिर्भक्ष्यग्रहणम् । पादमूले पाद विकीर्णप्रदेशे । चरणयोधिनां कुक्कुटादीनाम् ॥ ३१ ॥ भवतां लङ्कागमनोद्योग ममाप्युपकाराय भविष्यतीत्याशयेनाह—गर्हितमिति । येन पिशिताशिना रावणेन

उपायो दृश्यतां कश्चिल्लङ्घने लवणाम्भसः ।
अभिगम्य तु वैदेहीं समृद्धार्था गमिष्यथ ॥ ३३ ॥
समुद्रं नेतुमिच्छामि भवद्भिर्वरुणालयम् ।
प्रदास्याम्युदकं भ्रातुः स्वर्गतस्य महात्मनः ॥ ३४ ॥
ततो नीत्वा तु तं देशं तीरं नदनदीपतेः ।
निर्दग्धपक्षं सम्पातिं वानराः सुमहौजसः ॥ ३५ ॥
पुनः प्रत्यानयित्वा च तं देशं पतगेश्वरम् ।
बभूवुर्वानरा हृष्टाः प्रवृत्तिमुपलभ्य ते ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

शेषः । अयं श्लोकः चरणयोधिनामित्यनन्तरं निवेशनीय इत्याहुः ॥ ३२ ॥ रामानु०-गर्हितं तु कृतं कर्मेत्यस्य श्लोकस्य वृत्तिश्चरणयोधिनामित्यस्यानन्तरमवस्थाने कथायाः सुसंगतत्वात्तत्रैवायं द्रष्टव्यः ॥ ३२ ॥ एवं प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमाह—उपाय इति । गमिष्यथेत्यत्र किष्किन्धामिति शेषः ॥३३॥ समुद्रमिति । नेतुमिच्छामि मामिति शेषः । भवद्भिरिति करणे तृतीया ॥ ३४ ॥ तीरं देशम्, तीरप्रदेशमित्यर्थः । तं देशं संपात्यावासभूतं देशं पुनः प्रत्यानयित्वा । प्रवृत्तिं वृत्तान्तम् उपलभ्य ते वानराः हृष्टाः बभूवुः॥ ३५॥३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण०मुक्ताहारा०किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥

गर्हितं कर्म सीताहरणरूपं कृतं मया भ्रातुर्हेतोः प्रतीकार्यं तस्य वैरं कृतं प्रतिकृतं भवेत, भवद्भिरिति शेषः । मया कर्तव्यो रावणविनाशो युष्माभिः कर्तव्य इति भावः ॥३२॥ अतो लङ्घनोपायश्चिन्त्यताम् । अवश्यम्भाविनी कार्यसिद्धिरित्याह—उपाय इति । गमिष्यथ, किष्किन्धां प्रतीति शेषः ॥ ३३ ॥ समुद्रं नेतुमिति । मामिति शेषः । भवद्भिरिति करणे तृतीया॥३४॥तत इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । वानराः पतगेश्वरं सम्पातिं नदनदीपतेः तीरं देशं तीरप्रदेशं नीत्वा पुनः तं देशम् आवासभूतदेशं प्रत्यानयित्वा प्रवृत्तिं सीतावृत्तान्तमुपलभ्य ते वानराः हृष्टा बभूवुरिति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायामष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

ततस्तदमृतास्वादं गृध्रराजेन भाषितम् ।
निशम्य मुदिता हृष्टास्ते वचः प्लवगर्षभाः ॥ १ ॥
जाम्बवान् वानरश्रेष्ठः सह सर्वैः प्लवङ्गमैः ।
भूतलात्सहसोत्थाय गृध्रराजमथाब्रवीत् ॥ २ ॥
क सीता केन वा दृष्टा को वा हरति मैथिलीम् ।
तदाख्यातु भवान् सर्वं गतिर्भव वनौकसाम् ॥ ३ ॥
को दाशरथिबाणानां वज्रवेगनिपातिनाम् ।
स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां न चिन्तयति विक्रमम् ॥ ४ ॥

ततस्तदमृतास्वादमित्यारभ्य पञ्च सर्गाः प्रक्षिप्ताः । सर्वकोशेष्वदर्शनात् तान् विनापि कथासङ्घटनात् पूर्वोक्तार्थविरोधस्फोरकत्वाच्च । तथापि ते व्याख्यास्यन्ते—तत इत्यादि । हृष्टाः रोमाञ्चाञ्चिताः । बभूवुरिति शेषः ॥ १–१७

रामानु०—ततस्तदमृतास्वादमित्यारभ्य अभिजिदभिमुखा दिशं ययुर्जनकसुतापरिमार्गणोन्मुखाः इत्यन्ताः पञ्च सर्गाः केषुचित् कोशेषु न दृश्यन्ते । केषुचित् दृश्यन्ते । तत्र पूर्वोक्तार्थविरोधः स्फुरति तान् विनापि कथापि संगच्छते । तथापि 'स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया' इति न्यायेन ते व्याख्यायन्ते ॥ १॥२॥ अथ जाम्बवान् लूनपक्षः कन्दरान्तर्गतः सन् संपातिः दूरवृत्तं सीतापहरणादिकं केन प्रकारेणावगतवानिति मत्वा विशेषतोऽवगन्तुं पृच्छति—क सीतेत्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥

तत इत्यादि । अमृतस्येवास्वादो यस्य तत तथोक्तम् अमृततुल्यमित्यर्थः॥ १॥२॥ अथ जाम्बवान् लूनपक्षः कन्दरान्तर्गतस्सन् सम्पातिर्दूरवृत्तसीतापहरणादिकं केन प्रकारेणावगतवानिति मत्वा विशेषतोऽवगन्तुं पुनः पृच्छति—क सीतेत्यादिना ॥ ३॥४॥

स०—अमृतास्वादम् अमृतवन्मधुरम् । वदतो हृष्टाः । वदता उ इति पदम् । पक्षे गृध्रराजस्य वदता वाग्मिनता । ततः तेन गृध्रराजेन भाषितं वचः निशम्य ते प्लवगर्षभाः हृष्टाः । उ विस्मय इत्यर्थः । प्रायः प्रायोपवेशितां हर्षोत्कर्षः क्वापि नावलोकित इति दैवगतिर्विचित्रेति विसिस्मिरे इति भावः । यद्वा वदतेति तृतीयैक वचनं गृध्रराजपदेनान्वेति । निशम्य तत्र संहृष्टा इति पाठे नायासः । वदतः इति पदे वा वदशब्दात्तृतीयान्तात्तसिः । तस्य गृध्रराजेनेत्यनेनान्वयः । वदत इति षष्ठी शेषे सती तृतीयार्थे वा ॥ १ ॥ **विषम०**—सीतां को हरति स्म, ह्रियमाणा च केन दृष्टा त्वयान्येनापि वा । हृता च क वा वर्तते इति सर्वं भवानाख्यातु । सामान्यतः श्रुत्वा प्रायोपवेशादुत्थितानां विशिष्य वदत्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ **स०**—सीताप्रतिकृतिं नेताऽनङ्गस्मरण इत्याह—क इति । स्वयमिति दाशरथिबाणपदेनेव लक्ष्मणमुक्तपदेनाप्यन्वेति । स्वयं दाशरथिः स्वेच्छयैव दाशरथिर्दशरथस्यापत्यं रामः । तस्य बाणानामित्यत्रैवान्वयो वा । यद्वा दाशरथिपदेन रामरामानुजयोर्ग्रहणम् । स्वयं लक्ष्मणमुक्तानां स्वयं लक्ष्मणं स्वस्वनाम रामेति लक्ष्मणेति च मुक्तं शिल्पिभिर्येषु ते तथा । "लक्ष्मण लाञ्छने नाम्नि" इति विश्वः ॥ ४ ॥

स हरीन् प्रीतिसंयुक्तान् सीताश्रुतिसमाहितान् । पुन राश्वासयन् प्रीत इदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ श्रूयतामिह वैदेह्या यथा मे हरणं श्रुतम् । येन चापि ममाख्यातं यत्र वाऽऽयतलोचना ॥ ६ ॥ अहमस्मिन् गिरौ दुर्गे बहुयोजनमायते । चिरान्निपातितो वृद्धः क्षीणप्राणपराक्रमः ॥७॥ तं मामेवं गतं पुत्रः सुपार्श्वो नाम नामतः । आहारेण यथाकालं बिभर्ति पततां वरः ॥ ८ ॥ तीक्ष्णकामास्तु गन्धर्वास्तीक्ष्णकोपा भुजङ्गमाः । मृगाणां तु भयं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णक्षुधा वयम् ॥ ९ ॥ स कदाचित् क्षुधार्तस्य ममाहाराभिकाङ्क्षिणः । गतसूर्येऽहनि प्राप्तो मम पुत्रो ह्यनामिषः ॥ १० ॥ स मया वृद्धभावाच्च कोपाच्च परिभर्त्सितः । क्षुत्पिपासापरीतेन कुमारः पततां वरः ॥ ११ ॥ स मामाहारसंरोधात् पीडितं प्रीतिवर्धनः । अनुमान्य यथातत्त्वमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥ अहं तात यथाकालमामिषार्थी खमाप्लुतः । महेन्द्रस्य गिरेर्द्वारमावृत्य च समास्थितः ॥ १३ ॥ ततः सत्त्वसहस्राणां सागरान्तरचारिणाम् । पन्थानमेकोऽध्यवसं सन्निरोद्धुमवाङ्मुखः ॥ १४ ॥

स हरीनिति । सीताश्रुतिसमाहितान् सीतावृत्तान्तश्रवणे समाहितान् ॥ ५-९ ॥ स इति ।

स हरीनिति । सीताश्रुतिसमाहितान् सीतावृत्तान्तश्रवणे एकाग्रचित्ता नित्यर्थः ॥५॥ श्रूयतामिति । यत्र दृष्टा येन चाख्यातं तत्सर्वं श्रूयताम् ॥ ६-९ ॥ स इति । क्षुधार्तस्य मम, समीपमिति शेषः ॥ १०॥११ ॥ स मामिति । अनुमान्यसम्प्रार्थ्य । आहारसंरोधात् आहाराभावात् ॥ १२-१५ ॥

स०—गन्धर्वाः चित्ररथाद्याः । तीक्ष्णकामाः तीक्ष्णः समयासमयपरीक्षां विना आयास्यन् कामः स्त्रीवाञ्छा येषां ते तथा । " स्त्रीकामा वै गन्धर्वाः " इति ब्राह्मणात् । ततः ततोप्याधिक्येन । तीक्ष्णाबहुवाराहारहेतुः क्षुधा क्षुत् येषां ते तथा । टाबन्तः क्षुधाशब्दः ॥ ९ ॥

तत्र कश्चिन्मया दृष्टः सूर्योदयसमप्रभाम् । स्त्रियमादाय गच्छन् वै भिन्नाञ्जनचयप्रभः ॥ १५ ॥ सोऽहमभ्यवहारार्थी तौ दृष्ट्वा कृतनिश्चयः । तेन साम्ना विनीतेन पन्थानमभियाचितः ॥ १६ ॥ न हि सामोपपन्नानां प्रहर्ता विद्यते क्वचित् । नीचेष्वपि जनः कश्चित् किमङ्ग बत मद्विधः ॥ १७ ॥ स यातस्तेजसा व्योम संक्षिपन्निव वेगतः । अथाहं खचरैर्भूतैरभिगम्य सभाजितः ॥ १८ ॥ दिष्ट्या जीवसि तातेति ह्यब्रुवन् मां महर्षयः । कथञ्चित् सकलत्रोऽसौ गतस्ते स्वस्त्यसंशयम् । एवमुक्तस्ततोऽहं तैः सिद्धैः परमशोभनैः ॥ १९ ॥ स च मे रावणो राजा रक्षसां प्रतिवेदितः । हरन् दाशरथेर्भार्यां रामस्य जनकात्मजाम् ॥२०

क्षुधार्तस्य मम, समीपमिति शेषः ॥ १०—१५ ॥ रा०—सोऽहमभ्यवहारार्थीति सम्यक् ॥ १६ ॥ १७ ॥ स यात इति । सभाजितः पूजितः ॥ १८ ॥ दिष्ट्येति । असौ सकलत्रः सरक्ष्यवर्गः अतः कथंचित् गतः । अतस्ते स्वस्त्यासीत् असंशयम् इति मां महर्षयोऽब्रुवन्निति योजना ॥ १९ ॥ मे मया । प्रतिवेदितः ज्ञातः । सुपार्श्ववचनमिदम् ॥ २० ॥

सोऽहमिति । कृतनिश्चयः आहारो लब्ध इति कृतनिश्चयोऽहं तेन याचितः । (कृतनिश्चयः अभवमिति, शेषः ।) नहि किंनिमित्तं नावधीरित्यत आह तेनेति ॥ १६ ॥ नीचेष्वपि वर्तमानः कश्चिदपि जनः सामोपपन्नानां प्रहर्ता न विद्यते, मद्विधः किमुत ? अङ्गेत्यामन्त्रणे । बतेति खेदे । खेचरैर्भूतैः सिद्धचारणादिभिः ॥ १७ ॥ १८ ॥ दिष्ट्येति । असौ सकलत्रः सरक्ष्यवस्तुः कथञ्चिद्गतो हि । हे तात ! दिष्ट्या जीवसि, ते असंशयं स्वस्तीति मां महर्षयोऽब्रुवन्निति योजना । अहं तैरेवमुक्तः ॥ १९ ॥ २० ॥

स०—हे तात वत्स! असौ स्वस्ति क्षेमेण कथञ्चिद्रामोपेक्षितः गतः अधुना अध्वनि वर्तत इत्याहुः । सकलत्र इति । कलत्रेण दुर्गस्थानेन लङ्कया सहितः सकलत्रः, अभूदिति शेषः । कथञ्चित् रावणेनायुध्यतेति वा । त्वं जीवसीति मां प्रति महर्षयोऽब्रुवन् । इति अब्रुवन्नित्येतत्स्पष्टशायसंहितनिर्देशाः विवक्षाभावात्साधवो ज्ञेयाः । यद्वा कथञ्चित्सकलत्रः तेन स्वेनैव कलत्रत्वेन सम्मततात्क इत्यर्थो लभ्यते उभयथापि "महर्षयः" "सिद्धैः परमशोभनैः" इत्यत्रोत्तरत्र चोक्तेर्वक्ष्यमाणत्वान्महत्त्वादिमतां कथमेतेषां सीतायां रावणकलत्रत्वबुद्धिः परयोषनं च कथमिति निरस्तम् । "कलत्रं श्रोणिभार्ययोः । दुर्गस्थाने नृपादीनाम्" इति विश्वः ॥ १९ ॥

भ्रष्टाभरणकौशेयां शोकवेगपराजिताम् । रामलक्ष्मणयोर्नाम क्रोशन्तीं मुक्तमूर्द्धजाम् ॥ २१ ॥ एष कालात्ययस्तावदिति कालविदां वरः । एतमर्थं समग्रं मे सुपार्श्वः प्रत्यवेदयत् ॥ २२ ॥ तच्छ्रुत्वापि हि मे बुद्धिर्नासीत्काचित्पराक्रमे । अपक्षो हि कथं पक्षी कर्म किञ्चिदुपक्रमे ॥ २३ ॥ यत्तु शक्यं मया कर्तुं वाग्बुद्धिगुणवर्तिना । श्रूयतां तत् प्रवक्ष्यामि भवतां पौरुषाश्रयम् ॥ २४ ॥ वाङ्मतिभ्यां तु सर्वेषां करिष्यामि प्रियं हि वः । यद्धि दाशरथेः कार्यं मम तन्नात्र संशयः ॥ २५ ॥ ते भवन्तो मतिश्रेष्ठा बलवन्तो मनस्विनः । प्रेषिताः कपिराजेन देवैरपि दुरासदाः ॥ २६ ॥ रामलक्ष्मणबाणाश्च निशिताः कङ्कपत्रिणः । त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्तास्त्राणनिग्रहे ॥ २७ ॥

॥२१॥ रामानु०—भ्रष्टाभरणकौशेयामिति पाठः ॥ २१ ॥ कालात्ययः कालातिक्रमहेतुः, रावणदर्शनमिति भावः ॥ २२–२४ ॥ वागिति । सर्वेषां वः युष्माकम् वाङ्मतिभ्यां प्रियं करिष्यामि हि । दाशरथेर्यत्कार्यं तन्ममैव ॥ २५–२८ ॥

रामलक्ष्मणयोर्नाम क्रोशन्तीं जनकात्मजां हरन् सरक्षसां राजा रावण इति मे मया प्रतिवेदित इति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ एष कालात्ययः कालातिक्रमः कालातिक्रमे एष हेतुरिति भावः ॥ २२–२४ ॥ वागिति । सर्वेषां सर्वप्राणिनाम् । वाङ्मतिभ्यां प्रियं करिष्यामि हि । दाशरथेः वः दाशरथिसम्बन्धिनां युष्माकं यत्कार्यं तत्तु मम हि ममैव, अत्र संशयो नेति योजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ लोकानां त्राणनिग्रहे त्राणे रक्षणे

स०—पराक्रमं श्रुतवतोऽपि ते कुतो न पराक्रमे मतिरुदितेत्यत आह—**अपक्ष** इति । पूर्वं पक्षी इदानीमपक्षो हि यतः कथञ्चित्कर्म समारभे प्रारम्भं कुर्याम् । आरभेदिति पाठे—पारोक्षिकयुक्तिरिति मन्तव्यम् । परस्मैपदिता तु चान्द्री ॥ २३ ॥ **वाग्बुद्धिगुणवर्तिना** वाक् च बुद्धिश्च तयोर्गुणा येषां ते आर्याःताननुवर्तितुं शीलमस्यास्तीति स तथा । तेन मया कर्तुं यच्छक्यं तत्र तत् श्रूयताम् । पौरुषाश्रयं **पौरुषस्य** पराक्रमस्य आश्रयो यस्मिंस्तत् । यद्वा वाग्बुद्धिगुणवर्तिना वाग्बुद्धिहेतुको गुण उपकारः तन्मात्रानुवर्तिना ॥ २४ ॥ कपिराजेन सुग्रीवेण । प्रहिताः प्रेषिताः । देवैरपि दुरासदाः अतो मनस्विनः सीतान्वेषणमानसाः भवतेति शेषः ॥ २६ ॥ **निशिताः** शाणोल्लीढाः । विहिता इति पाठे 'दधातेर्हिः' इति हौ विहिताः कृता इत्यर्थः । विहिताः विशिष्टहितकराः विगतहिताश्च, साध्वसाधूनामिति वा । त्राणेन सहितो निग्रहः त्राणनिग्रहः तस्मिन् । यद्वा त्रयाणां लोकानां मध्ये विहिताः द्वेषिणः लोकानामित्यावर्तते । तेषां त्राणनिग्रहे पर्याप्ताः त्राणनिरोधे समर्था इति वा २७

कामं खलु दशग्रीवस्तेजोबलसमन्वितः ।
भवतां तु समर्थानां न किञ्चिदपि दुष्करम् ॥ २८ ॥
तदलं कालसङ्गेन क्रियतां बुद्धिनिश्चयः ।
न हि कर्मसु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ २९ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ततः कृतोदकं स्नातं तं गृध्रं हरियूथपाः । उपविष्टा गिरौ दुर्गे परिवार्य समन्ततः ॥ १ ॥ तमङ्गदमुपासीनं तैः सर्वैर्हरिभिर्वृतम् । जनितप्रत्ययो हर्षात् सम्पातिः पुनरब्रवीत् ॥ २ ॥ कृत्वा निःशब्दमेकाग्राः शृण्वन्तु हरयो मम । तत्त्वं संकीर्तयिष्यामि यथा जानामि मैथिलीम् ॥ ३ ॥

कालसङ्गेन कालविलम्बेन ॥२९॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

ततः कृतोदकमित्यादि ॥१॥ तमिति । जनितप्रत्ययः जनितविश्वासो यथा भवति तथाऽब्रवीदिति योजना । वानरदर्शनरूपस्वकार्येतो जनितविश्वास

निग्रहे च ॥ २७ ॥ काममिति । न किञ्चिदपि दुष्करम्, भविष्यतीति शेषः ॥ २८ ॥ तदिति । कालसङ्गेन कालविलम्बेन भविष्यदर्थज्ञापनेन तेन बुद्ध्या प्रियं कृतं भवतीति वेदितव्यम् ॥ २९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायाम् एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

तत इति । कृतोदकं जटायुर्निमित्तं कृतपारलौकिकक्रियमित्यर्थः । गृध्रं परिवार्य उपविष्टा इति सम्बन्धः ॥ १ ॥ जनितप्रत्ययः । निशाकरमुनिनोक्तप्रकारेण रामदूतवानरागमनदर्शनात पक्षप्ररोहाच्च निशाकरोक्तार्थे जनितविश्वासः ॥ २ ॥ कृत्वेति । स्ववृत्तान्तकथनं सीतावृत्तान्तकथनोपयुक्तमिति द्योतयितुं यथा जानामि मैथिलीं

स०-भवतां तु समर्थानामित्यत्र तुशब्देन स्वयं समर्थानां तत्रापि रामानुगृहीतानां दुष्करं नेति विशेषं द्योतयति ॥ २८ ॥

अस्य विन्ध्यस्य शिखरे पतितोऽस्मि पुरा वने । सूर्यातपपरीताङ्गो निर्दग्धः सूर्यरश्मिभिः ॥ ४ ॥ लब्धसंज्ञस्तु षड्रात्राद्विवशो विह्वलन्निव । वीक्षमाणो दिशः सर्वा नाभिजानामि किंचन ॥ ५ ॥ ततस्तु सागरान् शैलान् नदीः सर्वाः सरांसि च । वनान्युदधिवेलां च समीक्ष्य मतिरागमत् ॥ ६ ॥ हृष्टपक्षिगणाकीर्णः कन्दरान्तरकूटवान् । दक्षिणस्योदधेस्तीरे विन्ध्योऽयमिति निश्चयः ॥ ७ ॥ आसीच्चात्राश्रमं पुण्यं सुरैरपि सुपूजितम् । ऋषिर्निशाकरो नाम यस्मिन्नुग्रतपा भवत् ॥ ८ ॥ अष्टौ वर्षसहस्राणि तेनास्मिन्नृषिणा विना । वसतो मम धर्मज्ञाः स्वर्गते तु निशाकरे ॥ ९ ॥ अवतीर्य च विन्ध्याग्रात्कृच्छ्रेण विषमाच्छनैः । तीक्ष्णदर्भां वसुमतीं दुःखेन पुनरागतः ॥ १० ॥ तमृषिं द्रष्टुकामोऽस्मि दुःखेनाभ्यागतो भृशम् । जटायुषा मया चैव बहुशोऽधिगतो हि सः ॥ ११ ॥

इत्यर्थः ॥ २-४ ॥ विह्वलन्निव मूर्छन्निव ॥ ५ ॥ ६ ॥ रामानु०-ततस्तु सागरानित्यत्र सागरमित्यर्थः । विन्ध्यप्रदेशपतितस्य सकलसागरदर्शनस्य अनुपपन्नत्वात् । मतिः प्रत्यभिज्ञा ॥ ६ ॥ हृष्टेति । निश्चयः, अभूदिति शेषः ॥ ७ ॥ भवत् अभवत् ॥ ८ ॥ वर्षसहस्राणि,

मित्युक्तम् ॥ ३ ॥ अस्येति । निर्दग्धः निर्दग्धपक्षः । विवशः शरीरपारवश्ययुक्तः । विह्वलन् दीनः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ४ ॥ ५ ॥ ततस्त्विति । सागरान् सागरम् । मतिः प्रत्यभिज्ञा ॥ ६ ॥ तामेवाह-हृष्टपक्षीति । निश्चितः निश्चितवान् ॥ ७ ॥ ८ ॥ अष्टाविति । निशाकरे स्वर्गते तेन ऋषिणा विना अस्मिन् गिरौ वसतो मम अष्टौ वर्षसहस्राणि, व्यतीतानीति शेषः ॥ ९ ॥ ऋषेरवस्थानकाले मम पतनानन्तरम् ऋषिदर्शनप्रकारमाह-अवतीर्येत्यादि ॥ १० ॥ दर्शने निमित्तमाह-जटायुषेति ।

स०-आश्रमम् आश्रमः "आश्रमोऽस्त्री" इत्यमरः । उग्रतपेति लुप्तप्रथमाकप्रातिपदिकनिर्देशः । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावो वा सन्धिरार्ष इति वा । अथवा सुरैरपि सुपूजितं भवत्सत् आश्रममासीदित्यन्वयः । उग्रतपा ऋषिर्यस्मिन्नासीदित्यावृत्त्यान्वयः ॥ ८ ॥

तस्याश्रमपदाभ्याशे ववुर्वाताः सुगन्धिनः । वृक्षो वाऽपुष्पितः कश्चिदफलो वा न विद्यते ॥ १२ ॥ उपेत्य चाश्रमं पुण्यं वृक्षमूलमुपाश्रितः । द्रष्टुकामः प्रतीक्षेऽहं भगवन्तं निशाकरम् ॥ १३ ॥ अथापश्यमदूरस्थमृषिं ज्वलिततेजसम् । कृताभिषेकं दुर्धर्षमुपावृत्तमुदङ्मुखम् ॥ १४ ॥ तमृक्षाः सृमरा व्याघ्राः सिंहा नागाः सरीसृपाः । परिवार्योपगच्छन्ति धातारं प्राणिनो यथा ॥ १५ ॥ ततः प्राप्तमृषिं ज्ञात्वा तानि सत्त्वानि वै ययुः । प्रविष्टे राजनि यथा सर्वं सामात्यकं बलम् ॥ १६ ॥ ऋषिस्तु दृष्ट्वा मां प्रीतः प्रविष्टश्चाश्रमं पुनः । मुहूर्तमात्रान्निष्क्रम्य ततः कार्यमपृच्छत ॥ १७ ॥ सौम्य वैकल्यतां दृष्ट्वा रोम्णां ते नावगम्यते । अग्निदग्धाविमौ पक्षौ त्वक् चैव व्रणिता तव ॥ १८ ॥ गृध्रौ द्वौ दृष्टपूर्वौ मे मातरिश्वसमौ जवे । गृध्राणां चैव राजानौ भ्रातरौ कामरूपिणौ ॥ १९ ॥ ज्येष्ठो हि त्वं तु सम्पाते जटायुरनुजस्तव । मानुषं रूपमास्थाय गृह्णीतां चरणौ मम ॥ २० ॥ किं ते व्याधिसमुत्थानं पक्षयोः पतनं कथम् । दण्डो वाऽयं कृतः केन सर्वमाख्याहि पृच्छतः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

गतानीति शेषः ॥ ९-१७ ॥ सौम्येति । विकल एव वैकल्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् । तस्य भावो वैकल्यता । व्रणिता सञ्जातव्रणा । ते नावगम्यत इत्यत्र त इति भिन्नं पदम् । हे सौम्य ! ते रोम्णां वैकल्यतां दृष्ट्वा नावगम्यते, स्वरूपमिति शेषः । रोमविकलत्वहेतुः अग्निदग्धाविति । दृश्येते

बहुश इत्यनेन पूर्वपरिचितः सूच्यते ॥ ११-१४ ॥ तमिति । धातारं पोषकम् । ययुः प्रापुः ॥ १५-१७ ॥ हे सौम्य ! ते रोम्णां वैकल्यतां विकलत्वं दृष्ट्वा नावगम्यते,

स०—सुगन्धिनः गन्ध एषामस्ति ते गन्धिनः । शोभनाश्च ते गन्धिनश्चेति विग्रहः । योग्यतया शोभनत्वं गन्धे ज्ञेयम् । एतेन कथमनित्यत्वं कर्मधारयाद्वेनिरिति शङ्काद्वयं परास्तम् ॥ १२ ॥

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

ततस्तद्दारुणं कर्म दुष्करं साहसात्कृतम् । आचचक्षे मुनेः सर्वं सूर्यानुगमनं तदा ॥ १ ॥ भगवन् व्रणयुक्तत्वा लज्जया व्याकुलेन्द्रियः । परिश्रान्तो न शक्नोमि वचनं प्रतिभाषितुम् ॥ २ ॥ अहं चैव जटायुश्च सङ्घर्षाद्दर्प मोहितौ । आकाशं पतितौ वीरौ जिज्ञासन्तौ पराक्रमम् ॥ ३ ॥ कैलासशिखरे बद्ध्वा मुनीनामग्रतः पणम् । रविः स्यादनुयातव्यो यावदस्तं महागिरिम् ॥ ४ ॥ अथावां युगपत्प्राप्तावपश्याव महीतले । रथचक्रप्रमाणानि नगराणि पृथक् पृथक् ॥ ५ ॥ क्वचिद्वादित्रघोषांश्च ब्रह्म घोषांश्च शुश्रुवः । गायन्तीश्चाङ्गना बह्वीः पश्यावो रक्त वाससः ॥ ६ ॥ तूर्णमुत्पत्य चाकाशमादित्यपथमाश्रितौ । आवामालोकयावस्तद्वनं शाद्वलसन्निभम् ॥ ७ ॥

इति शेषः । व्रणितेत्यत्र दृश्यत इति शेषः ॥ १८–२१ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण०मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

ततस्तदित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ अहमिति । पतितौ प्राप्तौ ॥ ३–९ ॥

त्वत्स्वरूपमिति शेषः । रोमविकलत्वे हेतुः अग्निदग्धाविति ॥ १८–२१ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

॥ १ ॥ २ ॥ अहमिति । आकाशं पतितौ प्राप्तौ । सङ्घर्षात् मत्सरात् ॥ ३ ॥ कैलासेति । पणबन्धनप्रकारमाह–रविरिति । यावदस्तं महागिरिम् अस्ताचलावधिक मावाभ्यां रविरनुसृत्य यातव्यस्स्यादित्येवंरूपं पणं बद्ध्वा युगपत् प्राप्तौ मही तले नगराण्यपश्यावेति सम्बन्धः । " यावत्तावच्च साकल्ये " इत्यमरः । यावदस्तं याति तावत्पर्यन्तमिति भावः ॥ ४–६ ॥ तूर्णमिति । तत्स्थूलोन्नतवृक्षाधारत्वेन प्रसिद्धं वनम् । शाद्वलस्येव संस्थितिरवस्थानं यस्य तत् शाद्वलसंस्थिति । स्थूलोन्नतवृक्ष

स०–दारुणं पणं निधाय दर्पादुत्सर्पणरूपं क्रूरं कर्म । दुष्करम् अनन्यसाध्यम् ॥ १ ॥ व्रणयुक्तत्वात् तपनतापनजनितव्रणयुक्तत्वात् । लज्जया अन्योन्यस्पर्धयेदं कार्यं कृतमिति लज्जया । वचनं सामान्यवचनमुद्दिश्य न शक्नोमि । परिभाषितुं व्यक्तं वक्तुं न शक्नोमीति किञ्चित्यध्याहृतेनान्वयः । परिभाषितुं सम्यग्वक्तुं न शक्नोमि । वचनं मन्दवचनं शृणुष्वेति शेषो वा । उच्यत इति वचनमभिप्रायस्तं परिभाषितुं न शक्नोमीति वा ॥ २ ॥

उपलैरिव संछन्ना दृश्यते भूः शिलोच्चयैः । आपगाभिश्च संवीता सूत्रैरिव वसुन्धरा ॥ ८ ॥ हिमवांश्चैव विन्ध्यश्च मेरुश्च सुमहान्नगः । भूतले संप्रकाशन्ते नागा इव जलाशये ॥ ९ ॥ तीव्रः स्वेदश्च खेदश्च भयं चासीत्तदाऽऽवयोः । समाविशति मोहश्च तमो मूर्च्छा च दारुणा ॥ १० ॥ न दिग्विज्ञायते याम्या नाग्नेयी न च वारुणी । युगान्ते नियतो लोको हतो दग्ध इवाग्निना ॥ ११ ॥ मनश्च मे हतं भूयः सन्निवर्त्य तु संश्रयम् । यत्नेन महता ह्यस्मिन् पुनः सन्धाय चक्षुषि । यत्नेन महता भूयो रविः समवलोकितः ॥ १२ ॥ तुल्यः पृथ्वीप्रमाणेन भास्करः प्रतिभाति नौ १३

तीव्र इति । मोहः चित्तविभ्रमः । मूर्च्छा इन्द्रियैः सह मनस उपप्लवः । तमः अज्ञानम् ॥ १० ॥ नेति । याम्येत्यादिकं दिगन्तराणामुपलक्षणम् । नियतो लोकः नियतसन्निवेशो लोकः । युगान्ते अग्निना दग्धो हत इव, अदृश्यतेति शेषः ॥ ११ ॥ मनश्चेत्यादि । संश्रयम् आश्रयभूतं चक्षुरिन्द्रियम् । सन्निवर्त्य स्वेन विप्रयुज्य भूयो भृशं हतं मे मनः महता यत्नेन अस्मिन् चक्षुषि पुनः संधाय महता यत्नेन भूयो रविः समवलोकित इति सम्बन्धः ॥ १२ ॥ रामानु०—मनश्च मे हतं भूयः सन्निवर्त्य तु संश्रयम् । यत्नेन महता ह्यस्मिन् पुनः सन्धाय चक्षुषि । यत्नेन महता निकरोपि भूप्रदेशगततृणगणरूपेण प्रतीयत इत्यर्थः । एतादृशप्रतीतिरतिविप्रकर्षनिबन्धनेत्यवगन्तव्यम् ॥ ७–९ ॥ तीव्र इति । मोहः चित्तविभ्रमः । अत्र मूर्च्छानाम इन्द्रियैस्सह मनस उपप्लवः ॥ १० ॥ नियतस्थानविशेषा याम्या दिक् न विज्ञायते । किमिव ? पूर्वं नियतः नियतस्थानविशेषः । युगान्ते अग्निना दग्धो हतो लोक इव ॥ ११ ॥ मन इति । संश्रयम् अवलोकनाश्रयभूतं चक्षुरिन्द्रियम् सन्निवर्त्य स्वेन विप्रयुज्य भूयो भृशम् हतं मूढं मे मनः महता यत्नेन अस्मिन् चक्षुषि पुनः सन्धाय महता यत्नेन भूयो रविः समवलोकित इति योजना ॥ १२ ॥ १३ ॥

स०—उपलैः अल्पशिलाभिः । पर्वता अपि खर्वतया दृश्यन्त इति भावः । सूत्रैः कटिसूत्रप्रायाभिः । आपगाभिः नदीभिः ॥ ८ ॥ नागाः गजाः । वक्रतया प्रायः स्थितेः सर्पा वा ॥ ९ ॥ मोहो वैचित्त्यम् । तमा विशति । आविशत् मां, ततः तं जटायुषम् दारुणा मूर्च्छा च आविशति आविशदित्यन्वयः । एवञ्च न पुनरुक्तिः तद्वयात्सामान्यविशेषाभावाश्रयणं च नेति ज्ञेयम् । न केवलं माम् अपितु तं चेति, चः समुच्चये ॥ १० ॥

जटायुर्मामनापृच्छ्य निपपात महीं ततः । तं दृष्ट्वा तूर्णमाकाशादात्मानं मुक्तवानहम् ॥ १४ ॥ पक्षाभ्यां च मया गुप्तो जटायुर्न प्रदह्यत । प्रमादात्तत्र निर्दग्धः पतन् वायुपथादहम् ॥ १५ ॥ आशङ्के तं निपातितं जनस्थाने जटायुषम् । अहं तु पतितो विन्ध्ये दग्धपक्षो जडीकृतः ॥१६॥ राज्येन हीनो भ्रात्रा च पक्षाभ्यां विक्रमेण च । सर्वथा मर्तुमेवेच्छन् पतिष्ये शिखराद्गिरेः ॥ १७ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठमरुदं दुःखितो भृशम् । अथ ध्यात्वा मुहूर्तं तु भगवानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ पक्षौ च ते प्रपक्षौ च पुनरन्यौ भविष्यतः । प्राणाश्च चक्षुषी चैव विक्रमश्च बलं च ते ॥ २ ॥ पुराणे सुमहत्कार्यं भविष्यति मया श्रुतम् । दृष्टं मे तपसा चैव श्रुत्वा च विदितं मम ॥३॥

भूयो रविः समवलोकितः । इति पाठः ॥ १२ ॥ १३ ॥ जटायुरिति । निपपात महीम्, महीं प्रति निपपातेत्यर्थः।पतन्तं दृष्ट्वा अहमाकाशात् पूर्वाधिष्ठिताकाशप्रदेशात् आत्मानं तूर्णं मुक्तवान्, जटायुषो रक्षणार्थं तदुपरि सत्वरमागच्छामित्यर्थः ॥ १४ ॥ पक्षाभ्यामिति । प्रमादात् सूर्यो धक्ष्यतीति बुद्ध्यवधानाभावात् ॥ १५–१७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः॥६१॥ एवमुक्त्वेत्यादि॥१–४॥

जटायुः महीं प्रति निपपात । तं पतन्तं दृष्ट्वा आकाशात् पूर्वाधिष्ठिताकाशप्रदेशात् आत्मानं तूर्णं मुक्तवान् जटायुषो रक्षणार्थं तदुपरि सत्वरमागच्छामित्यर्थः । प्रमादादिति । पक्षयोर्विवृतत्वे सूर्यो धक्ष्यतीति बुद्ध्यभावात् ॥ १४–१७ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायामेकषष्टितमः सर्गः ॥६१॥

एवमिति । एवं स्वव्यापारमुक्त्वा ॥१॥ प्राणादयश्च भविष्यन्तीति वचनव्यत्ययः कर्तव्यः । प्रपक्षौ प्रधानपक्षौ । पूर्ववत्सर्वव्यवहारसमर्थावित्यर्थः ॥ २ ॥ पुराण इति । पुराणे शास्त्ररहस्ये श्रुत्वा स्थितस्य मम च तपसा दृष्टमिति सम्बन्धः ॥ ३–६ ॥

राजा दशरथो नाम कश्चिदिक्ष्वाकुनन्दनः । तस्य पुत्रो महातेजा रामो नाम भविष्यति ॥ ४ ॥ अरण्यं च सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन गमिष्यति । अस्मिन्नर्थे नियुक्तः सन् पित्रा सत्यपराक्रमः ॥ ५ ॥ नैर्ऋतो रावणो नाम तस्य भार्यां हरिष्यति । राक्षसेन्द्रो जनस्थानादवध्यः सुरदानवैः ॥ ६ ॥ सा च कामैः प्रलोभ्यन्ती भक्ष्यभोज्यैश्च मैथिली । न भोक्ष्यति महाभागा दुःखे मग्ना यशस्विनी ॥ ७ ॥ परमान्नं तु वैदेह्या ज्ञात्वा दास्यति वासवः । यदन्नममृतप्रख्यं सुराणामपि दुर्लभम् ॥ ८ ॥ तदन्नं मैथिली प्राप्य विज्ञायेन्द्रादिदं त्विति । अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ॥९॥ यदि जीवति मे भर्ता लक्ष्मणेन सह प्रभुः । देवत्वं गच्छतोर्वापि तयोरन्नमिदं त्विति ॥१०॥ एष्यन्त्यन्वेषकास्तस्या रामदूताः प्लवङ्गमाः । आख्येया राममहिषी त्वया तेभ्यो विहङ्गम ॥ ११ ॥

अरण्यमिति । अस्मिन्नर्थे अरण्यगमने ॥ ५।६ ॥ काम्यन्त इति कामैः अपेक्षणीयैः । प्रलोभ्यन्ती प्रलोभ्यमाना ॥ ७ ॥ परमान्नमिति । ज्ञात्वा,

सा चेति । काम्यन्त इति कामाः अपेक्षणीयाः तैः प्रलोभ्यन्ती ॥७॥ परमान्नमिति । ज्ञात्वा, अनशन(।)मिति शेषः ॥८॥ तदिति । इन्द्रादिदं त्विति विज्ञानं पातिव्रत्य महिम्नेति भावः । प्रकारान्तरेण रावणादागतं चेत्तत्परिहरतीति तात्पर्यम् । ' अग्रमुद्धृत्य रामाय भूतले निर्वपिष्यति ' इत्यनेन पतिव्रताचार उक्तः । " भुक्तवत्येव

स०—सुरदानवैः सुरैः सहिता दानवास्तैः । एतेन " येषां च विरोधः शाश्वतिकः " इत्येकवद्भावाभावः कथमिति निरस्तम् ॥ ६ ॥ प्रलोभ्यन्ती प्रलोभ्यमाना । प्रलोभयितुं योग्याः प्रलोभ्याः, तद्वदाचरन्ती । वस्तुतस्तु न प्रलोभनीयेत्यर्थः । महाभागाऽदुःखमग्ना इति पाठः । अदुःखमग्ना भोज्याभावप्रयोज्यदुःखरहिता । नित्यतृप्तत्वात्तस्य दुरन्तत्वाद्वाऽभोजनमिति मन्तव्यम् । भोक्ष्यति भोक्ष्यते ॥ ७ ॥ नित्यतृप्तापि वासवसेवां न लङ्घयाञ्चकारेत्याह—**परमान्न**मिति । ज्ञात्वा सेवा भवत्विति ज्ञात्वेति शेषः । सर्वान् सुपर्वणो विहाय व्यवहारसिद्ध्यै इन्द्रस्य प्रतिकृतिप्रविष्टत्वात्पायसप्रदो वासव इति चोक्तिर्युक्तिमतीति वासवग्रहणेन द्योतयति कविरित्यवधेयम् । सीताप्रकृतित्वमात्रत एव सेवेत्यप्यवसेयम् । तदन्नं प्राप्य । इन्द्रादिति पञ्चमी हेतौ । इन्द्रहेतुकमिदं दास्यतीति प्रकृतं दानं विज्ञाय ज्ञात्वा निर्वपिष्यति ॥ ८ ॥ ९ ॥

सर्वथा हि न गन्तव्यमीदृशः क्व गमिष्यसि । देशकालौ प्रतीक्षस्व पक्षौ त्वं प्रतिपत्स्यसे ॥ १२ ॥ नोत्सहेयमहं कर्तुमद्यैव त्वां सपक्षकम् । इहस्थस्त्वं तु लोकानां हितं कार्यं करिष्यसि ॥ १३ ॥ त्वयापि खलु तत्कार्यं तयोश्च नृपपुत्रयोः । ब्राह्मणानां सुराणां च मुनीनां वासवस्य च ॥ १४ ॥ इच्छाम्यहमपि द्रष्टुं भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ । नेच्छे चिरं धारयितुं प्राणांस्त्यक्ष्ये कलेवरम् । महर्षिस्त्वब्रवीदेवं दृष्टतत्त्वार्थदर्शनः ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

एतैरन्यैश्च बहुभिर्वाक्यैर्वाक्यविदां वरः ।
मां प्रशस्याभ्यनुज्ञाप्य प्रविष्टः स स्वमाश्रमम् ॥ १ ॥
कन्दरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैः ।
अहं विन्ध्यं समारुह्य भवतः प्रतिपालये ॥ २ ॥

अनश(ना)नमिति शेषः॥८-१३॥त्वयापीति। नृपपुत्रयोः। तत्प्रयोजनं त्वयापि कार्यं कर्तव्यम् । ब्राह्मणादीनां च कार्यमिति सम्बन्धः॥१४॥१५॥इति श्रीगो० श्रीरामायण०मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः६२

एतैरित्यादि॥१॥२॥ रामानु०–कन्दरात्तु विसर्पित्वा पर्वतस्य शनैः शनैरिति पाठः॥२॥

भुञ्जीयात्स्वपत्यथ शयीत च " इति स्मरणात ॥ १० ॥ ११ ॥ सर्वथेति । देशकाल प्रतीक्षणस्य फलमाह–पक्षाविति ॥ १२ ॥ तव पक्षसम्पादनसामर्थ्यं किमिदानीं नास्तीत्यत्राह–नोत्सहेयमिति । अधुनैव पक्षसम्पादनं मया कृतं चेत्तवात्रावस्थानासम्भवादिहस्थेन त्वया कर्तव्यं न सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ त्वयापीति । नृपपुत्रयोस्तत्प्रयोजनं त्वयापि कार्यं कर्तव्यं ब्राह्मणादीनां च कर्तव्यमिति सम्बन्धः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥

अद्य त्वेतस्य कालस्य साग्रं वर्षशतं गतम् । देशकाल प्रतीक्षोऽस्मि हृदि कृत्वा मुनेर्वचः ॥ ३ ॥ महाप्रस्थान मासाद्य स्वर्गते तु निशाकरे । मां निर्दहति सन्तापो वितर्कैर्बहुभिर्वृतम् ॥४॥ उत्थितां मरणे बुद्धिं मुनिवाक्यै र्निवर्तये । बुद्धिर्या तेन मे दत्ता प्राणानां रक्षणाय तु । सा मेऽपनयते दुःखं दीप्तेवाग्निशिखा तमः ॥ ५ ॥ बुध्यता च मया वीर्यं रावणस्य दुरात्मनः । पुत्रः संतर्जितो वाग्भिर्न त्राता मैथिली कथम् ॥ ६ ॥ तस्या विलपितं श्रुत्वा तौ च सीताविनाकृतौ । न मे दशरथस्नेहात् पुत्रेणोत्पादितं प्रियम् ॥७॥ तस्य त्वेवं ब्रुवाणस्य सम्पातेर्वानरैः सह । उत्पेततुस्तदा पक्षौ समक्षं वनचारिणाम् ॥ ८॥ स दृष्ट्वा स्वां तनुं पक्षैरुद्गतैररुणच्छदैः । प्रहर्षमतुलं लेभे वानरां श्चेदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ ऋषेर्निशाकरस्यैव प्रभावादमितात्मनः । आदित्यरश्मिनिर्दग्धौ पक्षौ मे पुनरुत्थितौ ॥१०॥ यौवने वर्तमानस्य ममासीद्यः पराक्रमः । तमेवाद्यानुगच्छामि बलं पौरुषमेव च ॥ ११ ॥

अद्य त्विति । पूर्वं निशाकरमुनिप्रयाणानन्तरम् अष्टौ वर्षसहस्राणि व्यतीतानीत्युक्तवान् । अतः साग्रं वर्षशतं गतमित्येतदष्टवर्षसहस्रोपलक्षणम् ॥ ३ ॥ वितर्कैः विविधविचारैः ॥ ४-६ ॥ रामानु०—बुद्ध्यता च मया वीर्यमिति पाठः ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अरुणच्छदैः अरुणबर्हिष्पत्रैः ॥ ९-१४ ॥

अद्य त्वेतस्येति । पूर्वं निशाकरमुनिप्रयाणानन्तरम् अष्टौ वर्षसहस्राणि मम व्यतीतानीत्युक्तत्वात् इदानीं साग्रं वर्षशतमित्येतदष्टवर्षसहस्रोपलक्षणम् ॥ ३ ॥ वितर्कैः विविधविचारैः ॥ टीका०—महाप्रस्थानसंज्ञकं व्रतम् । वितर्कैः विविधविचारैः । कदा वानरास्समेष्यन्ति कदा पक्षादिकं मम प्रादुर्भविष्यतीत्येवंरूपो विचारः ॥ ४ ॥ ५ ॥ बुद्ध्यतेति । तस्याः विलपितं श्रुत्वा मैथिली कथं न त्राता न गुप्ता इति वाग्भिस्संतर्जितः ॥ ६॥७ ॥ तस्येति । पक्षाविति सपक्षयोरुपलक्षणम् । अन्यथा उत्तरत्र पक्षैरिति बहुवचनायोगात् ॥ ८ ॥ अरुणच्छदैः अरुणबर्हिष्पत्रैः । अरुणप्रभैरिति पाठः ॥ ९ ॥ १० ॥ बलं पौराणमेव च इति पाठः । पुराणमेव पौराणम् । स्वार्थेऽण् । पुराणेषु दिव्यानां

सर्वथा क्रियतां यत्नः सीतामधिगमिष्यथ । पक्षलाभो ममायं वः सिद्धिप्रत्ययकारकः ॥ १२ ॥ इत्युक्त्वा स हरीन् सर्वान् संपातिः पतगोत्तमः । उत्पपात गिरेः शृङ्गा ज्जिज्ञासुः खगमो गतिम् ॥ १३ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीतिसंहृष्टमानसाः । बभूवुर्हरिशार्दूला विक्रमाभ्युदयो न्मुखाः ॥ १४ ॥ अथ पवनसमानविक्रमाः प्लवगवराः प्रतिलब्धपौरुषाः । अभिजिदभिमुखा दिशं ययुर्जनक सुतापरिमार्गणोन्मुखाः ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीम-त्किष्किन्धाकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

आख्याता गृध्रराजेन समुत्पत्य प्लवङ्गमाः ।
सङ्गम्य प्रीतिसंयुक्ता विनेदुः सिंहविक्रमाः ॥ १ ॥
संपातेर्वचनं श्रुत्वा हरयो रावणक्षयम् ।
हृष्टाः सागरमाजग्मुः सीतादर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २ ॥

अथेति । अभिजिदभिमुखाः अभिजिन्मुहूर्तप्रतीक्षकाः ॥ १५ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

एवं प्रक्षिप्ताः पञ्च सर्गाः गताः ॥ एवं कृतोदकं सम्पातिं स्वस्थानमानीय प्रकृतकार्याय वानरा गता इत्याह—आख्याता इति समुत्पत्य हर्षेण तत्र लङ्घनं कृत्वा । सङ्गम्य पुनरन्योन्यं समेत्य विनेदुः ॥ १ ॥ हरयः सम्पातेर्वचनं श्रुत्वा सीतादर्शनकाङ्क्षिणः सन्तः रावणक्षयं रावणनिलयभूतं लङ्काद्वीपमुद्दिश्य सागरं

यादृशं बलं श्रूयते तादृशमिति वा ॥ ११–१४ ॥ अभिजिदभिमुखाः अभिजि न्मुहूर्तप्रतीक्षकाः । " सूर्याच्चतुर्थकं लग्नमभिजित्परिकीर्तितम् । सर्वदोषहरं चैव प्रशस्तं शुभकर्मसु ॥ " इति ज्योतिश्शास्त्रे ॥ १५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

आख्याता इति । समुत्पत्य उत्थाय ॥ १ ॥ हरयः सम्पातेर्वचनं श्रुत्वा सीता दर्शनकाङ्क्षिणस्सन्तः रावणक्षयं प्रति रावणनिलयभूतलङ्काद्वीपमुद्दिश्य सागरं

अभिक्रम्य तु तं देशं ददृशुर्भीमविक्रमाः । कृत्स्नं लोकस्य महतः प्रतिविम्बमिव स्थितम् ॥३॥ दक्षिणस्य समुद्रस्य समासाद्योत्तरां दिशम् । सन्निवेशं ततश्चक्रुर्हरिवीरा महाबलाः ॥४॥ सत्त्वैर्महद्भिर्विकृतैः क्रीडद्भिर्विविधैर्जले । व्यत्यस्तैः सुमहाकायैरूर्मिभिश्च समाकुलम् ॥५॥ प्रसुप्तमिव चान्यत्र क्रीडन्तमिव चान्यतः । क्वचित्पर्वतमात्रैश्च जलराशिभिरावृतम् ॥ ६ ॥ सङ्कुलं दानवेन्द्रैश्च पातालतलवासिभिः । रोमहर्षकरं दृष्ट्वा विषेदुः कपिकुञ्जराः॥७॥ आकाशमिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः । विषेदुः सहसा सर्वे कथं कार्यमिति ब्रुवन्॥८॥ विषण्णां वाहिनीं दृष्ट्वा सागरस्य निरीक्षणात् । आश्वासयामास हरीन् भयार्तान् हरिसत्तमः ॥९॥ तान् विषादेन महता विषण्णान् वानरर्षभान् । उवाच मतिमान् काले वालिसूनुर्महाबलः ॥ १० ॥ न विषादे मनः कार्यं विषादो दोषवत्तमः । विषादो हन्ति पुरुषं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ ११ ॥ विषादो यं प्रसहते विक्रमे पर्युपस्थिते । तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न सिध्यति ॥ १२ ॥

तन्मार्गभूतं सागरम् आजग्मुरिति सम्बन्धः ॥ २ ॥ कृत्स्नस्य लोकस्य प्रतिबिम्बमिव प्रतिनिधिमिव । इदं तटविशेषणम्, सर्वलोकस्थसमस्तवस्तुसंपूर्णमित्यर्थः । "प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रतिच्छाया । प्रतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरुपमोपमानं स्यात् ॥" इत्यमरः ॥३॥ सन्निवेशं स्थानम् ॥ ४–९ ॥ विषादेन विषादकारणेन ॥ १० ॥ ११ ॥ विषादो

तन्मार्गभूतसमुद्रमाजग्मुरिति संबन्धः ॥ २ ॥ प्रतिविम्बमिव प्रतिबिम्बाधारभूतादर्शतलमिवेत्यर्थः । अत्र सागरमित्यनुकृष्यते ॥ ३ ॥ उत्तरां दिशमित्यत्र दिक्शब्देन तीरं लक्ष्यते । उत्तरं तटमिति सम्यक् ॥ ४–७ ॥ (समुद्रलङ्घनं कथं कर्तव्यमिति) ब्रुवन् ब्रुवन्तः । आर्षो वचनव्यत्ययः ॥ ८ ॥ ९ ॥ विषादेन विषादकारणेन ॥१०॥११॥विषादो यं न सहते इति पाठः । यं (न) अभिभवति। पुरुषार्थो न सिद्ध्यति

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामङ्गदो वानरैः सह । हरिवृद्धैः समागम्य पुनर्मन्त्रममन्त्रयत् ॥ १३ ॥ सा वानराणां ध्वजिनी परिवार्याङ्गदं बभौ । वासवं परिवार्येव मरुतां वाहिनी स्थिता ॥ १४ ॥ कोऽन्यस्तां वानरीं सेनां शक्तः स्तम्भयितुं भवेत् । अन्यत्र वालितनयादन्यत्र च हनूमतः ॥ १५ ॥ ततस्तान् हरिवृद्धांश्च तच्च सैन्यमरिन्दमः । अनुमान्याङ्गदः श्रीमान् वाक्यमर्थवदब्रवीत् ॥ १६ ॥ क इदानीं महातेजा लङ्घयिष्यति सागरम् । कः करिष्यति सुग्रीवं सत्यसन्धमरिन्दमम् ॥ १७ ॥ को वीरो योजनशतं लङ्घयेच्च प्लवङ्गमाः । इमांश्च यूथपान् सर्वान् मोक्षयेत्को महाभयात् ॥ १८ ॥ कस्य प्रभावाद्दारांश्च पुत्रांश्चैव गृहाणि च । इतो निवृत्ताः पश्येम सिद्धार्थाः सुखिनो वयम् ॥ १९ ॥ कस्य प्रसादाद्रामं च लक्ष्मणं च महाबलम् । अभिगच्छेम संहृष्टाः सुग्रीवं च महाबलम् ॥ २० ॥ यदि कश्चित्समर्थो वः सागरप्लवने हरिः । स ददात्विह नः शीघ्रं पुण्यामभयदक्षिणाम् ॥ २१ ॥ अङ्गदस्य वचः श्रुत्वा न कश्चित् किंचिदब्रवीत् । स्तिमितेवाभवत्सर्वा तत्र सा हरिवाहिनी ॥ २२ ॥ पुनरेवाङ्गदः प्राह तान् हरीन् हरिसत्तमः । सर्वे बलवतां श्रेष्ठा भवन्तो दृढविक्रमाः ॥ २३ ॥

यं प्रसहते अभिभवति । न सिद्ध्यतीत्यनन्तरम् इतिकरणं बोध्यम् ॥ १२–२३ ॥

इत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । अस्य आश्वासयामासेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १२–२० ॥ यदीति । अभयदक्षिणाम् अहं त्रास्यामीत्येवंरूपाभयवचनमित्यर्थः ॥ २१ ॥ न कश्चित्किंचिदब्रवीत् । नन्वमितयोजनदेशलङ्घनसमर्थवानराणामसमर्थानामिव शतयोजनपरिमितसमुद्रलङ्घनप्रसङ्गे कथं तूष्णीम्भाव इति चेत् ? अलङ्घ्यशासनसुग्रीवनियमितकालातिक्रमेण च्युतधैर्यत्वादप्रमेयरावणबलपरिज्ञानाच्चेत्यवगन्तव्यम् । तथा चोक्तं स्कान्दे–" नीलोऽङ्गदो हनूमांश्च जाम्बवानथ केसरी । समुद्रतीरमागम्य न शेकुः स्पन्दितुं पदम् । रावणस्य बलं ज्ञात्वा तीरे नदनदीपतेः ॥ " इति ॥ २२ ॥ २३ ॥

व्यपदेश्यकुले जाताः पूजिताश्चाप्यभीक्ष्णशः । नहि वो गमने सङ्गः कदाचित्कस्यचित्क्वचित् । ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिः प्लवने प्लवगर्षभाः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

ततोऽङ्गदवचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः । स्वं स्वं गतौ समुत्साहमाहुस्तत्र यथाक्रमम् ॥ १ ॥ गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः । मैन्दश्च द्विविदश्चैव सुषेणो जाम्बवांस्तथा ॥ २ ॥ आबभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दश योजनम् । गवाक्षो योजनान्याह गमिष्यामीति विंशतिम् ३

सङ्गः प्रतिहतिः । ब्रुवध्वमित्यार्षो निर्देशः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामा० मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

ततोऽङ्गदवच इत्यादि । गतौ गमनविषये । यद्यपि गजादयोऽपि शत योजनलङ्घने शक्ताः, "भूतले सागरे वापि शैलेषु च वनेषु च । पातालस्यापि मध्ये वा न ममाच्छिद्यते गतिः ।" इति सुग्रीवसन्निधौ वानरयूथपैः स्वस्वशक्तेः ख्यापितत्वात् "नहि वो गमने सङ्गः कदाचित्कस्यचित्क्वचित्" इति पूर्वमङ्गदोक्तेश्च । तथापि रावणाधिष्ठितलङ्काप्रवेशसीतान्वेषणादिकं दुष्करमन्येनेति तत्साधकहनुमत्प्रोत्साहनाय तथोक्तवन्त इति ध्येयम् ॥ १-९ ॥ रामानु०—स्वं

नहि व इति । सङ्गः प्रतिहतिः । ब्रवध्वमिति निर्देशः छान्दसः ॥ २४ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

तत इति । गतौ गमनविषये । स्वं स्वं स्वकीयं स्वकीयम् उत्साहमूचुरिति सम्बन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ 'आबभाषे गजस्तत्र प्लवेयं दशयोजनम्' इत्यादिना गजादीनां दशयोजनमात्रविषयस्वस्वप्लवनशक्तिकथनं न वास्तवम् । "भूतले सागरे वापि शैलेषूपवनेषु च । पातालस्यापि वा मध्ये न ममाच्छिद्यते गतिः" इति सुग्रीवसन्निधौ वानरयूथपैः स्वस्वशक्तेः प्रख्यापितत्वात् "नहि वो गमने सङ्गः कदाचित्कस्य चित् क्वचित् । ब्रुवध्वं यस्य या शक्तिर्गमने प्लवगर्षभाः ॥ " इत्यङ्गदेन यूथपान्प्रति सन्निहितपूर्वसर्गे विधानाच्च । तर्हि प्लवेयं दशयोजनमित्यादिना किमर्थं स्वस्वप्लवन

गवयो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह । त्रिंशतं तु गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः ॥४॥ शरभस्तानुवाचाथ वानरान् वानरर्षभः । चत्वारिंशद्गमिष्यामि योजनानां प्लवङ्गमाः ॥ ५ ॥ वानरस्तु महातेजा अब्रवीद्गन्धमादनः । योजनानां गमिष्यामि पञ्चाशत्तु न संशयः ॥६॥ मैन्दस्तु वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह । योजनानां परं षष्टिमहं प्लवितुमुत्सहे ॥ ७ ॥ ततस्तत्र महातेजा द्विविदः प्रत्यभाषत । गमिष्यामि न सन्देहः सप्ततिं योजनान्यहम् ॥ ८ ॥ सुषेणस्तु हरिश्रेष्ठः प्रोक्तवान् कपिसत्तमान् । अशीतिं योजनानां तु प्लवेयं प्लवगेश्वराः ॥९॥ तेषां कथयतां तत्र सर्वांस्ताननुमान्य च । ततो वृद्धतमस्तेषां जाम्बवान् प्रत्यभाषत ॥ १० ॥ पूर्वमस्माकमप्यासीत् कश्चिद्गतिपराक्रमः । ते वयं वयसः पारमनुप्राप्ताः स्म साम्प्रतम् ॥ ११॥ किन्तु नैवं गते शक्यमिदं कार्यमुपेक्षितुम् । यदर्थं कपिराजश्च रामश्च कृतनिश्चयौ ॥ १२ ॥ साम्प्रतं कालभेदेन या गतिस्तां निबोधत । नवतिं योजनानां तु गमिष्यामि न संशयः । तांस्तु सर्वान् हरिश्रेष्ठाञ्जाम्बवान् पुनरब्रवीत् ॥१३॥

स्वं गतौ समुत्साहमिति पाठः । सुषेणो जाम्बवांस्तथेति पाठः ॥१--३ ॥ गवयो वानरस्तत्र वानरांस्तानुवाच ह । इति पाठः ॥ ४ ॥ शरभस्तानुवाचाथ वानरान्वानरर्षभः । इति पाठः ॥५-८॥ सुषेणस्तु कपिस्तत्र प्रोक्तवान् कपिसत्तमः । इति पाठः ॥ ९ ॥ **तेषामिति । तेषां कथयतां**

शक्तिन्यूनतामुक्तवन्त इति चेत् ? सत्यम्, अधिकशक्तियुक्ता अप्येते रावणाधिष्ठितलङ्काप्रवेशः सीतान्वेषणं च दुष्करमिति मत्वा तादृशकार्यसाधकस्य वीरस्य हनुमतः प्रोत्साहनार्थं तथोक्तवन्त इति सर्वं समञ्जसम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ चत्वारिंशत् पञ्चाशच्छब्दयोर्द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ ५-९ ॥ तेषां कथयताम् तेषु कथयत्सु ॥ १० ॥ गतिपराक्रमः गत्यतिशय इति यावत् । पारम् अन्तम् ॥११॥ तर्हि उपेक्षणीय किम्?

स०-वयमिति । यद्यपि "अस्मदो द्वयोश्च" इत्यत्र "सविशेषणत्वे तु प्रतिषेधः" इति बहुवचनप्रतिषेधोऽस्ति, तथापि विधेयविशेषणतावरणेन "शैवा वयं-पञ्चाक्षरीजपपराः" इत्यादिवत्समाधिरवधेयः ॥ ११ ॥

न खल्वेतावदेवासीद्गमने मे पराक्रमः । मया महाबलश्चैव यज्ञे विष्णुः सनातनः ॥ १४ ॥ प्रदक्षिणीकृतः पूर्वं क्रममाणस्त्रिविक्रमम् । स इदानीमहं वृद्धः प्लवने मन्दविक्रमः ॥ १५ ॥ यौवने च तदाऽऽसीन्मे बलमप्रतिमं परैः । सम्प्रत्येतावतीं शक्तिं गमने तर्कयाम्यहम् ॥ १६ ॥ नैतावता च संसिद्धिः कार्यस्यास्य भविष्यति । अथोत्तरमुदारार्थमब्रवीदङ्गदस्तदा ॥ १७ ॥ अनुमान्य महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः । अहमेतद्गमिष्यामि योजनानां शतं महत् ॥ १८ ॥ निवर्तने तु मे शक्तिः स्यान्न वेति न निश्चिता । तमुवाच हरिश्रेष्ठं जाम्बवान् वाक्यकोविदः ॥ १९ ॥ ज्ञायते गमने शक्तिस्तव हर्यृक्षसत्तम ॥ २० ॥ कामं शतं सहस्रं वा नह्येष विधिरुच्यते । योजनानां भवान् शक्तो गन्तुं प्रतिनिवर्तितुम् ॥ २१ ॥

तेषु कथयत्सु सत्सु ॥ १०--१४ ॥ त्रयाणां वि माणां समाहारः त्रिविक्रमम् ॥ १५--१९ ॥ रामानु०--त्रिविक्रममात्रान् विक्रमान्वाक्षितुमिति भावः ॥ १५ ॥ ज्ञायत इति । हर्यृक्षसत्तमेति । ऋक्षत्वं वानरावान्तरजातिः, अतः सुग्रीवादेः ऋक्षराजत्वमिति ॥२०॥ काममिति । भवान् योजनानां शतं सहस्रं वा गन्तुं प्रति

नेत्याह–किंत्विति । तत्र हेतुमाह यदर्थमिति ॥ १२–१४ ॥ त्रिविक्रमम् त्रयाणां विक्रमाणां पादविन्यासानां समाहारस्त्रिविक्रमम् । क्रममाणः सनातनः प्रभविष्णुः पूर्वं मया प्रदक्षिणीकृत इति सम्बन्धः । अनेन ब्रह्माण्डप्रदक्षिणमुक्तं भवति ॥ ॥१५–१८॥ 'तमुवाच हरिश्रेष्ठो जाम्बवान्वाक्यकोविदः' हरिश्रेष्ठ इति जाम्बवतो व्यपदेशो हरिसाधर्म्यात्, अल्पमन्तरम् ऋक्षाणां हरीणां च अत एवासौ हर्यृक्षसत्तमेत्यङ्गदं सम्बोधयति । सजातीयस्य हि निर्धारणं भवति "न निर्धारणे" इति षष्ठीसमासस्य निषेधेऽपि मुनिप्रयोगात्साधुत्वम् सप्तमीसमासो वा ॥१९॥२०॥ काममिति ।

स०–जाम्बवतो बलस्खलनहेतुस्त्रिविक्रमक्रमणमिव तद्भ्रमणकाले मेरुसन्ताडनं जान्वोः पुराणान्तरोक्तमनुसन्धेयमिति मन्दविक्रम इति वदन् कविः सूचयामासेति बोध्यम् ॥ १२ ॥ **हर्यक्षसत्तम !** हरिणी पिङ्गे अक्षिणी येषां कपीनां तेषु सत्तमः । यद्वा हर्यक्षः सिंह इव सत्तमः श्रेष्ठः ॥ २० ॥

नहि प्रेषयिता तात स्वामी प्रेष्यः कथंचन । भवताऽयं जनः सर्वः प्रेष्यः प्लवगसत्तम ॥ २२ ॥ भवान्कलत्रमस्माकं स्वामिभावे व्यवस्थितः । स्वामी कलत्रं सैन्यस्य गतिरेषा परन्तप । तस्मात्कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः सदा भवान् ॥ २३ ॥ अपि चैतस्य कार्यस्य भवान् मूलमरिंदम । मूलमर्थस्य संरक्ष्यमेष कार्यविदां नयः । मूले हि सति सिद्ध्यन्ति गुणाः पुष्पफलोदयाः ॥ २४ ॥ तद्भवानस्य कार्यस्य साधने सत्यविक्रम ॥२५॥ बुद्धिविक्रमसम्पन्नो हेतुरत्र परंतप । गुरुश्च गुरुपुत्रश्च त्वं हि नः कपिसत्तम ॥ २६ ॥ भवन्तमाश्रित्य वयं समर्था ह्यर्थसाधने । उक्तवाक्यं महाप्राज्ञं जाम्बवन्तं महाकपिः ॥ २७ ॥ प्रत्युवाचोत्तरं वाक्यं वालिसूनुरथाङ्गदः । यदि नाहं गमिष्यामि नान्ये वानरपुङ्गवाः ॥ २८ ॥ पुनः खल्विदमस्माभिः कार्यं प्रायोपवेशनम् । न ह्यकृत्वा हरिपतेः सन्देशं तस्य धीमतः ॥२९॥ तत्रापि गत्वा प्राणानां पश्यामि परिरक्षणम् । न हि प्रसादे चात्यर्थं कोपे च हरिरीश्वरः ॥ ३० ॥

निवर्तितुं च कामं शक्तः । एष विधिः भृत्यैः स्वामिप्रस्थापनं नोच्यते न विधीयते ॥ २१ ॥ तदेव विवृणोति—नहीति ॥ २२ ॥ कलत्रं रक्षणीयं वस्तु ॥ २३–२३ ॥ रामानु०—तस्मात् कलत्रवत्तात प्रतिपाल्यः इति पाठः ॥ २३ ॥ गुणाः पुष्पफलोदयाः इति सम्यक् ॥ २४ ॥ कोपे च हरिरीश्वरः इति सम्यक् ॥ ३० ॥

भवान् योजनानां शतं सहस्रं वा गन्तुं प्रतिनिवर्तितुं च कामं शक्तः । तथापि एष विधिः भृत्यैः स्वामिप्रस्थापनं नोच्यते न विधीयते हि ॥ २१ ॥ तदेव विवृणोति—नहीति । हे तात ! प्रेषयिता स्वामी । कथञ्चन केन प्रकारेणापि प्रेष्यो नहि ॥ २२ ॥ भवानिति । कलत्रं रक्षणीयं वस्तु । एषा गतिः लोकस्थितिरित्यर्थः ॥२३ ॥ एतस्य कार्यस्य समुद्रलङ्घनस्य । अर्थस्य प्रयोजनस्य । उक्तार्थमर्थान्तरन्यासेनाह मूले हीति । वृक्षस्य चेति शेषः ॥ २४–२७ ॥ यदीति । नान्ये गमिष्यन्तीति व्यत्ययः ।

अतीत्य तस्य संदेशं विनाशो गमने भवेत् । तद्यथा ह्यस्य कार्यस्य न भवत्यन्यथा गतिः ॥ ३१ ॥ तद्भवानेव दृष्टार्थः संचिन्तयितुमर्हति । सोऽङ्गदेन तदा वीरः प्रत्युक्तः प्लवगर्षभः ॥ ३२ ॥ जाम्बवानुत्तरं वाक्यं प्रोवाचेदं ततोऽङ्गदम् । अस्य ते वीर कार्यस्य न किंचित्परिहीयते । एष संचोदयाम्येनं यः कार्यं साधयिष्यति ॥ ३३ ॥ ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमेकान्तमाश्रित्य सुखोपविष्टम् । संचोदयामास हरिप्रवीरो हरिप्रवीरं हनुमन्तमेव ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अनेकशतसाहस्रीं विषण्णां हरिवाहिनीम् । जाम्बवान्समुदीक्ष्यैवं हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ १ ॥ वीर वानरलोकस्य सर्वशास्त्रविशारद । तूष्णीमेकान्तमाश्रित्य हनुमन् किं न जल्पसि ॥ २ ॥ हनुमन् हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि । रामलक्ष्मणयोश्चापि तेजसा च बलेन च ॥ ३ ॥

तत इति । प्रतीतं प्रख्यातम् ॥ ३४ ॥ रामानु०—ततः प्रतीतं प्लवतां वरिष्ठमिति पाठः। प्रतीतं प्रख्यातम् ॥ ३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ता० किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥६५॥ अनेकेत्यादि ॥१-३॥

गतिसामर्थ्याभावादित्यर्थः ॥ २८-३३ ॥ तत इति । प्रतीतं प्रख्यातम् । सुखोपविष्टं प्रकृतकार्यस्यानन्यसाध्यत्वात्स्वस्य सुकरत्वाच्चेति भावः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥ ॥१-३॥

स०—सुग्रीवस्य समोऽसि । इति संमतमिति शेषः। न केवलं मम तत्सम इति सम्मतम् किन्तु रामलक्ष्मणयोश्चापीति समुच्चयः। रामस्योत्तमत्वेन लक्ष्मणस्याधमत्वेनात्युक्तिनैच्योक्तिप्रसक्तिर्नैवं व्याख्यान इति मन्तव्यम्। सुग्रीवस्य सम इति राजत्वेन बहुमानार्थमुक्तिः । स्तुतिसमयत्वाद्रामलक्ष्मणयोश्चापि सम इत्युक्तिर्युक्तेति वा ॥ ३ ॥

अरिष्टनेमिनः पुत्रो वैनतेयो महाबलः । गरुत्मानिति विख्यात उत्तमः सर्वपक्षिणाम् ॥ ४ ॥ बहुशो हि मया दृष्टः सागरे स महाबलः । भुजगानुद्धरन् पक्षी महावेगो महायशाः ॥ ५ ॥ पक्षयोर्यद्बलं तस्य तावद्भुजबलं तव । विक्रमश्चापि वेगश्च न ते तेनावहीयते ॥ ६ ॥ बलं बुद्धिश्च तेजश्च सत्त्वं च हरिपुङ्गव । विशिष्टं सर्वभूतेषु किमात्मानं न बुध्यसे ॥ ७ ॥ अप्सराप्सरसां श्रेष्ठा विख्याता पुञ्जिकस्थला । अञ्जनेति परिख्याता पत्नी केसरिणो हरेः ॥ ८ ॥ विख्याता त्रिषु लोकेषु रूपेणाप्रतिमा भुवि । अभिशापादभूत्तात वानरी कामरूपिणी ॥ ९ ॥ दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः । कपित्वे चारुसर्वाङ्गी कदाचित् कामरूपिणी ॥ १० ॥ मानुषं विग्रहं कृत्वा रूपयौवनशालिनी । विचित्रमाल्याभरणा महार्हक्षौमवासिनी । अचरत् पर्वतस्याग्रे प्रावृडम्बुदसन्निभे ॥ ११ ॥

अरिष्टनेमिनः काश्यपस्य । नकारान्तत्वमार्षम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ पक्षयोरिति । अत्र समानपदमध्याहार्यम् । विक्रमादिकं तेन गरुत्मता समानम् । नावहीयते न न्यूनं भवति । तेनेति पञ्चम्यर्थे तृतीया वा ॥ ६ ॥ विशिष्टं श्रेष्ठम् ॥ ७ ॥ अप्सरेति निर्देश आर्षः ॥ ८–११ ॥ रामानु०—अभिशापादभूत्तात वानरी कामरूपिणी । दुहिता वानरेन्द्रस्य कुञ्जरस्य महात्मनः ॥ इति पाठक्रमः ॥ १० ॥ ११ ॥ अरिष्टेति । अरिष्टनेमिनः अरिष्टनेमेः कश्यपस्य । नकारान्तत्वमार्षम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ पक्षयोरिति । विक्रमादिकं तेन गरुत्मता, समानमिति शेषः। नावहीयते न न्यूनं भवतीत्यर्थः। यद्वा तेनेति पञ्चम्यर्थे तृतीया ॥ ६ ॥ ७ ॥ अप्सराप्सरसामिति निर्देश आर्षः॥ ८–११ ॥

स०—अरिष्टनेमिनः अरिष्टनेमेः कश्यपस्य । यद्यप्यरिष्टनेमिशब्दः प्रथमाष्टकषष्ठाध्यायषोडशवर्गीयप्रथमर्च द्वितीयार्धे "स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः" इति, तथाऽष्टमाष्टकाष्टमाध्यायषट्त्रिंशत्प्रथमर्चतृतीयपादे "अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुम्" इति गरुड एवायं शब्दः श्रुतः । व्याख्यातं चैतद्द्वयं तथापरैः, तथापि गरुडे तार्क्ष्यतार्क्ष्यपुत्रशब्दवदयं पितापुत्रयोरुभयोरपि वाचक इति कश्यपस्येत्युक्तिस्सम्भवति । यद्वा अरिष्टोऽहिंसितश्चासौ नेमः प्रकाशश्च सोऽस्यास्तीत्यरिष्टनेमी कश्यपस्तस्य । अत इनिः । न कर्मधारयादिति समाहितं प्राक् । "नेमः कीलेऽवधौ गर्ते प्रकाशे" इति विश्वः ॥ ४ ॥ महाबलः महत् बलम् उड्डीनमिति यावत्, यस्य स तथेत्यन्यतरस्यार्थः । तेन पुनरुक्तिरिव शारीरान्तरत्वाश्रयणं च नेति ज्ञेयम् । महाबलः महारूपवान् महास्थौल्यवान् वा । "बलं चन्द्रे रसे रूपे स्थेमनि स्थौल्यसैन्ययोः" इति विश्वः ॥ ५ ॥

तस्या वस्त्रं विशालाक्ष्याः पीनं रक्तदशं शुभम् ।
स्थितायाः पर्वतस्याग्रे मारुतोऽपहरच्छनैः ॥ १२ ॥
स ददर्श ततस्तस्या वृत्तावूरू सुसंहतौ । स्तनौ च पीनौ सहितौ सुजातं चारु चाननम् ॥ १३ ॥ तां विशालायतश्रोणीं तनुमध्यां यशस्विनीम् । दृष्ट्वैव शुभसर्वाङ्गीं पवनः काममोहितः ॥ १४ ॥ स तां भुजाभ्यां दीर्घाभ्यां पर्यष्वजत मारुतः । मन्मथाविष्टसर्वाङ्गो गतात्मा तामनिन्दिताम् ॥ १५ ॥ सा तु तत्रैव सम्भ्रान्ता सुवृत्ता वाक्यमब्रवीत् । एकपत्नीव्रतमिदं को नाशयितुमिच्छति । अञ्जनाया वचः श्रुत्वा मारुतः प्रत्यभाषत ॥१६॥ न त्वां हिंसामि सुश्रोणि मा भूत्ते सुभगे भयम् । मनसास्मि गतो यत्त्वां परिष्वज्य यशस्विनीम् ॥१७॥ वीर्यवान् बुद्धिसम्पन्नस्तव पुत्रो भविष्यति । महासत्त्वो महातेजा महाबलपराक्रमः । लङ्घने प्लवने चैव भविष्यति मया समः ॥ १८ ॥

रक्तदशं रक्ताग्रम् ॥ १२–१४ ॥ स तामिति । तां गतात्मा तद्गतचित्तः । तां पर्यष्वजतेति संबन्धः॥१५॥१६॥ नेति । न हिंसामि पातिव्रत्यान्न प्रच्यावयामि ॥१७॥ न केवलं पातिव्रत्यभङ्गाभावः, श्रेयोपि भविष्यतीत्याह–वीर्यवानिति

रक्तदशं रक्ताग्रम् ॥१२–१४॥ स तामिति । तां गतात्मा तां पर्यष्वजतेति सम्बन्धः । सतीमिति वा पाठः ॥ १५ ॥ १६ ॥ न त्वामिति । त्वां न हिंसामि पातिव्रत्यान्न च्यावयामि मारुतोऽहं त्वां परिष्वज्य गतोऽस्मीति यत् अतस्ते भयं पातिव्रत्यप्रच्युतिनिमित्तं भयं मा भूदिति योजना ॥१७॥ न केवलं पातिव्रत्यभङ्गाभावः, श्रेयोऽपि भविष्यतीत्याह–वीर्यवानिति ॥ १८ ॥

स०–काममोहितत्वादिप्रदर्शनं देवकार्यार्थमेव वायोरिति ज्ञातव्यम् ॥ १४ ॥ **पर्यष्वजत** आलिलिङ्ग । गतात्मा गर्भरूपेण तद्गतस्वांशः । सतां सद्भिः अनिन्दितां तामित्यन्वयः । कृद्योगलक्षणा षष्ठी । एतेन तामिति न पुनरुक्तमिव । तां गतात्मा तां पर्यष्वजतेति न क्लिष्टान्वयीत्यपि बोध्यम् । सतीमिति वा क्वचित्पाठः ॥ १५ ॥ **महासत्त्वः** महत् शुद्धं सत्त्वं गुणो यस्य स तथा । चतुर्मुखात्मकत्वाद्युक्तं वायोः सत्त्वात्मकत्वम् । लङ्घने समुद्रोपरि प्लवने । अप्लवने समुद्राद्युपर्यपि मन्दगमने ॥ १८ ॥

एवमुक्ता ततस्तुष्टा जननी ते महाकपे । गुहायां त्वां महाबाहो प्रजज्ञे प्लवगर्षभम् ॥ १९ ॥ अभ्युत्थितं ततः सूर्यं बालो दृष्ट्वा महावने । फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमुत्प्लुत्याभ्युद्गतो दिवम् ॥ २० ॥ शतानि त्रीणि गत्वाऽथ योजनानां महाकपे । तेजसा तस्य निर्धूतो न विषादं गतस्ततः ॥२१॥ तावदापततस्तूर्णमन्तरिक्षं महाकपे । क्षिप्तमिन्द्रेण ते वज्रं क्रोधाविष्टेन धीमता ॥ २२ ॥ तदा शैलाग्रशिखरे वामो हनुरभज्यत । ततो हि नामधेयं ते हनुमानिति कीर्त्यते ॥ २३ ॥ ततस्त्वां निहतं दृष्ट्वा वायुर्गन्धवहः स्वयम् । त्रैलोक्ये भृशसंक्रुद्धो न ववौ वै प्रभञ्जनः ॥२४॥ सम्भ्रान्ताश्च सुराः सर्वे त्रैलोक्ये क्षोभिते सति । प्रसादयन्ति संक्रुद्धं मारुतं भुवनेश्वराः ॥ २५ ॥ प्रसादिते च पवने ब्रह्मा तुभ्यं वरं ददौ । अशस्त्रवध्यतां तात समरे सत्यविक्रम ॥ २६ ॥ वज्रस्य च निपातेन विरुजं त्वां समीक्ष्य च । सहस्रनेत्रः प्रीतात्मा ददौ ते वरमुत्तमम् ॥ २७ ॥

॥१८-२०॥ रामानु०—भविष्यति मया सम इत्यतः परम्—एवमुक्ता। गुहायाम् । अभ्युत्थितम्। फलं चेति जिघृक्षुस्त्वमिति पाठक्रमः । गुहायां मन्दरगुहायाम्॥ १८-२० ॥ शतानि त्रीण्येतदनेकशतयोजनानामुपलक्षणम्। "बहुयोजनसाहस्रं क्रामत्येषः" इत्युत्तरकाण्डे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २१-३० ॥ रामानु०—ततो हि नामधेयं ते हनुमानिति कीर्त्यते इत्यतः परं—ततस्त्वाम् । त्रैलोक्ये । सम्भ्रान्ताश्च । प्रसादयन्ति । प्रसादिते च । अशस्त्रवध्यताम् । वज्रस्य

एवमुक्तेति । गुहायां मन्दरगुहायाम्॥१९॥२०॥ शतानीति । शतानि त्रीण्येतदनेकयोजनसहस्राणामुपलक्षणम् । उत्तरश्रीरामायणे—" बहुयोजनसाहस्रं क्रामत्येष ततोऽम्बरम् । पितुर्बलाच्च बाल्याच्च भास्कराभ्याशमागतः॥ " इति वक्ष्यमाणत्वात्॥२१-२६

स०—हनुः गण्डाधोभागः । हनुमान् हनुर्हनूर्वाऽस्यास्तीति स तथा । " हनूमान् हनुमानपि " इति द्विरूपकोशः ॥२३॥ **गन्धवहः** पुत्रघातेन स्वहिंसावहः । **प्रभञ्जनः** प्रकर्षेण भञ्जयति कोपेनेदानीं जनानिति प्रगतं भञ्जनं यस्मादिति वा स तथा । गन्धवहः पुत्रसम्बन्धवहः । गन्धनं हिंसेत्युक्तेर्गन्धोपि हिंसा २४॥

स्वच्छन्दतश्च मरणं ते भूयादिति वै प्रभो । स त्वं केसरिणः पुत्रः क्षेत्रजो भीमविक्रमः ॥२८॥ मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः । [इन्द्रशस्य हि ते तात त्वर्णयामः कथं बलम् । कार्यं च लोकसंमान्यं कर्तुं शक्तस्त्वमेव हि । भवान् जीवात्ववेऽस्माकमनागसंभवः ।] त्वं हि वायुसुतो वत्स प्लवने चापि तत्समः ॥ २९ ॥ वयमद्य गतप्राणा भवानस्मासु साम्प्रतम् । दाक्ष्यविक्रमसम्पन्नः पक्षिराज इवापरः ॥३० ॥ त्रिविक्रमे मया तात सशैलवनकानना । त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी परिक्रान्ता प्रदक्षिणम् ॥ ३१ ॥ तथा चौषधयोऽस्माभिः सञ्चिता देवशासनात् । निष्पन्नममृतं याभिस्तदासीन्नो महद्बलम् ॥३२॥ स इदानीमहं वृद्धः परिहीनपराक्रमः । साम्प्रतं कालमस्माकं भवान् सर्वगुणान्वितः ॥ ३३ ॥ तद्विजृम्भस्व विक्रान्तः प्लवतामुत्तमो ह्यसि । त्वद्वीर्यं द्रष्टुकामेयं सर्ववानरवाहिनी ॥ ३४ ॥ उत्तिष्ठ हरिशार्दूल लङ्घयस्व महार्णवम् । परा हि सर्वभूतानां हनुमन् या गतिस्तव ॥३५॥ विषण्णा हरयः सर्वे हनूमन् किमुपेक्षसे । विक्रमस्व महावेगो विष्णुस्त्रीन् विक्रमानिव ॥३६॥

च । सहस्रनेत्रः । स्वच्छन्दतश्च । स त्वं केसरिणः । मारुतस्यौरसः पुत्रस्तेजसा चापि तत्समः । इत्येष पाठक्रमः । अन्यस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ २३--२९ ॥ **त्रिविक्रम इति । पृथिवीत्यनेन अण्डकटाहमध्य उक्तः ।तस्याः त्रिःसप्तकृत्वः क्रमणं मध्यप्रदेशेन । यद्वा यावती महाबलिभूमिः तावती पृथिवी अत्र विवक्षिता । तस्याः प्रदक्षिणं तद्बहिःप्रदेशेन संगच्छते । यद्वा क्रमणानन्तरं जाम्बवान् विजयघोषणार्थं पृथिवीमात्रप्रदक्षिणं**

स०—क्षेत्रजः पुत्रः । औरसः आलिङ्गनसमये उरस्सम्बन्धेन जातः । " न मे हर्षाकाणि पतन्त्यसत्पथे " इति ब्रह्मण उक्तेर्वायोर्लोकानुकरणमिदमिति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ **लङ्घयस्व** महार्णवं स्वार्थे णिच् । णिचा महार्णवं व्यसनसमुद्रं कपीँल्लङ्घयस्वेति जाम्बवदाशय इति सूचयति । या तव गतिः समुद्रतरणं सा न केवलं कपिमोदनमात्रफला । अपितु सर्वभूतानां परा पूरयित्री । अभिमतस्येति शेषः । हे हनुमन् ! या तव गतिः रामाख्या देवता सा सर्वभूतानां परा हि यतोऽतस्तत्सेवार्थमुत्तिष्ठेति योजना वा ॥ ३५ ॥

ततस्तु वै जाम्बवता प्रचोदितः प्रतीतवेगः पवनात्मजः कपिः । प्रहर्षयंस्तां हरिवीरवाहिनीं चकार रूपं महदात्मनस्तदा ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते क्रमितुं शतयोजनम् । वीर्येणापूर्यमाणं च सहसा वानरोत्तमम् ॥ १ ॥ सहसा शोकमुत्सृज्य प्रहर्षेण समन्विताः । विनेदुस्तुष्टुवुश्चापि हनुमन्तं महाबलम् ॥ २ ॥ प्रहृष्टा विस्मिताश्चैव वीक्षन्ते स्म समन्ततः । त्रिविक्रमकृतोत्साहं नारायणमिव प्रजाः ॥ ३ ॥ संस्तूयमानो हनुमान् व्यवर्धत महाबलः । समाविध्य च लांगूलं हर्षाच्च बलमेयिवान् ॥ ४ ॥

कृतवानिति प्रसिद्धिः । अन्यत्सर्वमतिरोहितार्थम् ॥ ३१–३७ ॥ रामानु०–चकार रूपं महदात्मनस्तदा । इति पाठः ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

तं दृष्ट्वेत्यादि । जृम्भमाणं वर्धमानम् ॥ १–६ ॥ रामानु०–तं दृष्ट्वा जृम्भमाणं ते ॥ ३७ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० किष्किन्धाकाण्ड० षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥ १–६ ॥

स०–ततः कपीनामृषभेण चोदितः इति । न केवलं जाम्बवदुक्तिमात्रेण, किन्तु कपीनामृषभेण सुग्रीवेण चोदितः । यद्वा ऋषभेण श्रेष्ठेन वृद्धत्वेन माननीयेन चोदितः । कपीनां कपिः सुग्रीवः इनः स्वामी यस्यास्सा तां कपिवीरवाहिनीं प्रहर्षयन्नित्यन्वयः । पूर्वपद्यात् विष्णुः इवेति चानुवर्तते । तेन च पवनः आत्मजः पुत्रो यस्य सः विष्णुः त्रिविक्रमः । रूपमिव रूपं चकारेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः कथितः पुनरुक्तिपरिहारोपि जात इत्यवसेयम् । "अवर्धतोच्चैर्हनुमान्महाद्रौ" इत्याद्युक्तेः रूपंमहच्चकार स्वीकृतवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ जृम्भमाणम् एधमानकायम् । शतयोजनं क्रमितुम् एकंपातेन गन्तुम् । वेगेनापूर्यमाणमित्यनेन वेगकर्तृकपूरणकर्मीभूतमित्यर्थः उक्तः । तेन वेगस्य स्वाभाविकतयोद्बोधस्सूचितो भवति । सहसेत्यने नानालोचनं सूचयति । (तेन) कपयः सहसाः हसेन हासेन सहिता इति वा ॥ १ ॥ २ ॥ त्रिविक्रमं कृतोत्साहं कृतेत्रिविष्टपादिव्यापनव्यापारे उत्साहो यस्य स तथा तम् ॥ ३ ॥ लांगूलं वालम् । समाविध्य विलोल्य । कपिजातिस्वभावोऽयम् ॥ ४ ॥

तस्य संस्तूयमानस्य वृद्धैर्वानरपुङ्गवैः । तेजसाऽऽपूर्यमाणस्य रूपमासीदनुत्तमम् ॥ ५ ॥ यथा विजृम्भते सिंहो विवृद्धो गिरिगह्वरे । मारुतस्यौरसः पुत्रस्तथा सम्प्रति जृम्भते॥६॥ अशोभत मुखं तस्य जृम्भमाणस्य धीमतः। अम्बरीषमिवादीप्तं विधूम इव पावकः ॥ ७ ॥ हरीणामुत्थितो मध्यात्संप्रहृष्टतनूरुहः । अभिवाद्य हरीन् वृद्धान् हनुमानिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥ अरुजत्पर्वताग्राणि हुताशनसखोऽनिलः । बलवानप्रमेयश्च वायुराकाशगोचरः ॥ ९ ॥ तस्याहं शीघ्रवेगस्य शीघ्रगस्य महात्मनः। मारुतस्यौरसः पुत्रः प्लवने नास्ति मत्समः॥ १०॥

वीर्येण । सहसा । विनेदुः । प्रहृष्टाः । त्रिविक्रमकृतोन्माहं नारायणमिव प्रजाः । इति पाठक्रमः । एषां श्लोकानां केषुचित्कोशेषु भ्रंशो लेखकप्रमादकृतः ॥ १–६ ॥ अशोभतेति ।

आदीप्तमम्बरीषमिव स्थितं जृम्भमाणस्य तस्य मुखं विधूमः पावक इव अशोभत । अम्बरीषं भ्राष्ट्रम् । " क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना " इत्यमरः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अरुजदित्यादि । अनिलः गमनशीलः । " अन प्राणने " इत्यस्मादौणादिक इलप्रत्ययः । शीघ्रवेगस्य शीघ्राः वैनतेयादयः तेषां वेग इव वेगो यस्य सः तस्य । तत्साम्यमसहमानस्ततोप्याधिक्यमाह शीघ्रगस्येति । यद्वा शीघ्रवेगस्य आदीप्तमम्बरीषमिव स्थितं जृम्भमाणस्य तस्य मुखं विधूमः पावक इव अशोभतेति सम्बन्धः । अम्बरीषमिवादीप्तमिति च पाठः । अम्बरीषं भ्राष्ट्रमिव स्थितम् । " क्लीबेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो ना " इत्यमरः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अरुजादित्यादि । अनिलः गमनशीलः ॥ ९ ॥ तस्येति । शीघ्रवेगस्य शीघ्रा वैनतेयादयः तेषां वेग इव वेगो यस्य तस्य । यद्वा वेगवत्साम्यमसहमानस्ततोप्याधिक्यमाह शीघ्रगस्येति । शीघ्रान्

स०–अम्बरीषोपमं दीप्तमिति पाठः ।अम्बरीषोपमम् अम्बरीषेण सूर्येणोपमा यस्य स तथा । "अम्बरीषः" इत्यौणादिकसूत्रेण निपातितः शब्दः । " अम्बरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेपि च । आम्रातकेऽनुपाते च " इति मेदिनी । " अम्बरीषो नृपान्तरे । मार्ताण्डे खण्डपरशौ " इति विश्वः । भ्राष्ट्रमिति व्याख्या भ्राष्ट्रकालिम्नस्तदनुरूपत्वायोगाद्विशेषाभिधानानालोचनमूले त्युपेक्ष्या ॥ ७॥ **शीघ्रवेगस्य** शीघ्रं द्रुतं वेगः प्रवाहो यस्य स तथा तस्य सरिदादेः सकाशात् शीघ्रगः शीघ्रं गच्छतीति स तथा, " वेगो जवे प्रवाहे च " इति विश्वः । यद्वा अहंशीघ्रवेगस्येत्येकं पदम् । अहमित्यभिमान्यमानवाचिनाऽभिमानी गृह्यते । तथा च अहमा रुद्रेण शीघ्रवेगं मनः । तस्य सकाशाच्छीघ्रगस्तस्य॥ १०॥

उत्सहेयं हि विस्तीर्णमालिखन्तमिवाम्बरम्। मेरुं गिरि मसङ्गेन परिगन्तुं सहस्रशः ॥ ११ ॥ बाहुवेगप्रणुन्नेन सागरेणाहमुत्सहे । समाप्लावयितुं लोकं सपर्वतनदी ह्रदम्॥ १२॥ ममोरुजङ्घवेगेन भविष्यति समुत्थितः । समुच्छ्रितमहाग्राहः समुद्रो वरुणालयः ॥ १३ ॥ पन्नगा शनमाकाशे पतन्तं पक्षिसेविते । वैनतेयमहं शक्तः परिगन्तुं सहस्रशः ॥ १४॥ उदयात्प्रस्थितं वापि ज्वलन्तं रश्मिमालिनम्। अनस्तमितमादित्यमभिगन्तुं समुत्सहे १५

अत एव शीघ्रगस्य ॥ ९ ॥ १० ॥ उत्सहेयमिति । विस्तीर्णमिति मेरुविशे षणम् । वानरसेनाभयनिवृत्त्यर्थं स्वोत्कर्षमपि स्वयं निवेदयति ॥११–१३॥ पन्नगाशनं स्वोचिताहारलाभाय निरवधिकत्वरासम्पन्नम् । यद्वा आहारग्रहण त्वरया सर्वेषां भयावहम् । पतन्तं नतु वर्तमानम् । आकाशे स्वोचितक्षेत्रे। पक्षिसेवित इति स्वपरिकरसम्पत्तिरुच्यते । वैनतेयं विनतापुत्रम् । अनेन कौमारावस्थायां बलवेगोत्कर्षः सूच्यते । अहं तस्यापि प्राणदातुः पुत्रः । परिगन्तुं परितो गन्तुं प्रदक्षिणीकर्तुम् । सहस्रशः एकयत्नेन सहस्रशः परिगन्तुं शक्तः । आजानसिद्धसामर्थ्योऽस्मि ॥ १४ ॥ उदयात् प्रस्थितम् उदयगिरे र्निर्गच्छन्तम् आदित्यं स्वस्थानात् प्राप्य तेन सह गन्तुं प्रारभ्य ततः पूर्वमेवास्तगिरिमासाद्यानस्तमितं ज्वलन्तं रश्मिमालिनमादित्यमभिगन्तुं

पुरतस्त्वरितं गच्छतो वैनतेयादीन् गच्छतीति शीघ्रगः तस्य ॥ १० ॥ सम्प्रति हनूमान् वीरवादानाह–उत्सहेयमिति । असङ्गेन अविलम्बेन । परिगन्तुं परितः प्रद क्षिणं कर्तुम् ॥ ११ ॥ बाहुवेगेति । समाप्लावयितुं सम्यक् आसमन्तात् प्लावयितुम् ॥ १२ ॥ ममेति । ऊरू च जङ्घे च ऊरुजङ्घं तस्य वेगेन । प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ १३ ॥ पक्षिसेविते आकाशे वैनतेयगतिः पदे त्यक्तस्य पदे स्थित्वा ततोऽधः पतन्तं पन्नगाशनं वैनतेयमुपर्यधो भ्रमणेन सहस्रशः परिगन्तुं शक्तः । पन्नगाशनं पतन्तमिति पदद्वयेन आमिषार्थः पतनवेगातिशयः सूच्यते ॥ १४॥ प्रस्थितम् उदयगिरेर्निर्गच्छन्तमादित्यं स्वस्थानात्प्राप्य तेन सह गन्तुं प्रारभ्य ततः पूर्वमेवास्त

स०–वरुणालयः अब्धिः । समुद्रः मुद्रया उत्तरणाय करिष्यमाणसेतुरेखाचिह्नेन सह वर्तत इति स तथा । तथा हि सङ्ग्रहरामायणे–" सेतुं विधातुं हरिवाहिनीनां पुरैव कुर्वन्निव लक्ष्मरेखाम् " इति । एतेन अन्यतराधिक्यशङ्का वरुणालय इत्यस्य शुद्धयौगिकत्वाश्रयणेन परिहारश्चास्वरस्यान्न युक्तौ ॥ १३ ॥

ततो भूमिमसंस्पृश्य पुनरागन्तुमुत्सहे । प्रवेगेनैव महता भीमेन प्लवगर्षभाः ॥ १६ ॥ उत्सहेयमतिक्रान्तुं सर्वानाकाशगोचरान् । सागरं शोषयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीम् ॥ १७ ॥ पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि प्लवमानः प्लवङ्गमाः । हरिष्याम्यूरुवेगेन प्लवमानो महार्णवम् ॥ १८ ॥ लतानां विविधं पुष्पं पादपानां च सर्वशः । अनुयास्यन्ति मामद्य प्लवमानं विहायसा ॥ १९ ॥ भविष्यति हि मे पन्थाः स्वातेः पन्था इवाम्बरे । चरन्तं घोरमाकाशमुत्पतिष्यन्तमेव वा ॥ २० ॥ द्रक्ष्यन्ति निपतन्तं च सर्वभूतानि वानराः । महामेघप्रतीकाशं मां च द्रक्ष्यथ वानराः ॥ २१ ॥ दिवमावृत्य गच्छन्तं ग्रसमानमिवाम्बरम् । विधमिष्यामि जीमूतान् कम्पयिष्यामि पर्वतान् । सागरं क्षोभयिष्यामि प्लवमानः समाहितः ॥ २२ ॥

प्रत्युद्गन्तुं समुत्सहे । ज्वलन्तमित्यनेन मध्याह्न एवाभिगमनं सूच्यते ॥ १५ ॥ ततः सूर्यप्रत्युद्गमनानन्तरम् । भूमिमसंस्पृश्य कुत्राप्यविश्रम्य भीमेन महता प्रवेगेन प्रारब्धवेगेनैव पुनरागन्तुं पुनरप्येकवारं सूर्यमभिगन्तुमुत्सहे इत्यर्थः । शतयोजनस्थां लङ्कां गन्तुं किमुत ? इति भावः ॥ १६ ॥ उत्सहेयमिति । आकाशगोचरान् ग्रहनक्षत्रादीन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ लतानामिति । पुष्पमिति जात्येकवचनम् ॥ १९ ॥ रामानु०—विविधमिति वैविध्याभिधानात् अनुयास्यन्ति पुष्पाणीति शेषः ॥ १९ ॥ भविष्यतीति । स्वातेः पन्थाः परिपूर्णताराच्छायापथः ॥ २०–२२ ॥

गिरिमासाद्य अनस्तमितं ज्वलन्तं रश्मिमालिनमभिगन्तुं प्रत्युद्गन्तुं समुत्सहे इत्यर्थः । ज्वलन्तमिति विशेषणेन आदित्यस्यास्तगिरेः प्राच्यां दूरवर्तित्वं द्योत्यते ॥ १५ ॥ तत इति । ततः सूर्यप्रत्युद्गमनानन्तरं भूमिमसंस्पृश्य कुत्रचिदप्यविश्रम्य भीमेन महता वेगेनैव पुनरागन्तुमुत्सहे इति सम्बन्धः । शतयोजनान्तरितलङ्कां गन्तुं किमुतेति भावः ॥ १६ ॥ उत्सहेयमिति । आकाशगोचरान् ग्रहनक्षत्रादीन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ हरिष्यामीति । पुष्पमित्येतद् जात्येकवचनम् ॥ १९ ॥ स्वातेः पन्था इव परिपूर्णतारापथ इव, पुष्पानुगतिचिह्नादिति भावः ॥ २०–२२ ॥

स०—प्रवेगेन एकपातेन । भीमेन द्विषताम् अभीमेन सतामित्यकारप्रश्लेषाप्रश्लेषाभ्यामर्थद्वयं ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

वैनतेयस्य सा शक्तिर्मम या मारुतस्य वा ॥ २३ ॥ ऋते सुपर्णराजानं मारुतं वा महाजवम् । न तद्भूतं प्रपश्यामि यन्मां प्लुतमनुव्रजेत् ॥ २४ ॥ निमेषान्तरमात्रेण निरालम्बनमम्बरम् । सहसा निपतिष्यामि घनाद्विद्युदिवोत्थिता ॥ २५ ॥ भविष्यति हि मे रूपं प्लवमानस्य सागरे । विष्णोर्विक्रममाणस्य पुरा त्रीन् विक्रमानिव ॥ २६ ॥ बुद्ध्या चाहं प्रपश्यामि मनश्चेष्टा च मे तथा । अहं द्रक्ष्यामि वैदेहीं प्रमोदध्वं प्लवङ्गमाः ॥ २७ ॥ मारुतस्य समो वेगे गरुडस्य समो जवे । अयुतं योजनानां तु गमिष्यामीति मे मतिः ॥ २८ ॥ वासवस्य सवज्रस्य ब्रह्मणो वा स्वयंभुवः । विक्रम्य सहसा हस्तादमृतं तदिहानये ॥ २९ ॥

वैनतेयस्येति । मम या शक्तिः सा मारुतस्य वैनतेयस्य वेति संबन्धः ॥ २३–२४ ॥

वैनतेयस्येति । मम या शक्तिः सा वैनतेयस्य मारुतस्य वेति सम्बन्धः । सुपर्णराजानमिति छान्दसः ॥ २३ ॥ २४ ॥ उत्थिता उद्भूता ॥ २५ ॥ २६ ॥ न केवलं पराक्रमः किन्तु ज्ञानसम्पत्तिरप्यस्तीत्याह–बुद्ध्येति ॥ २७ ॥ मारुतस्येति । वेगे मारुतस्य समः, अहमिति शेषः । अमितबलपराक्रमशाली हनुमान् वस्तुतः स्वोक्तविशेषणविशिष्टोपि दुःखसागरमग्नवानरवाहिनीसन्तोषार्थमेतादृशान्यौद्धत्यवचनान्युक्तवान् 'प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षन्त विस्मिताः' इति वचनात्, "ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात प्रणाशितः" इति जाम्बवद्वचनाच्चेत्यवगन्तव्यम् ॥ २८ ॥ सहसा बलेन ।

स० –अहं वैदेहीं द्रक्ष्यामि, तथा मे मम मनश्चेष्टा मनस्सम्बन्धिव्यापारोस्ति अतः प्लवङ्गमाः प्रमोदध्वमित्यन्वयः । ननु मनस्संशयं सम्पादयति न निश्चयम् । अतः कथं प्रमोदध्वमित्युक्तिरित्यत आह–बुद्ध्येति । अहं बुद्ध्या निश्चयहेतुभूतान्तःकरणविशेषेण । प्रपश्यामि विजानामि । यथोक्तम्–तृतीयस्कन्धगतस्य "मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मनः । चतुर्धा दृश्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया ॥" इति श्लोकस्य तात्पर्ये "बुद्धिरध्यवसानाय संशयं कुरुते मनः । अभिमाने त्वहङ्कारश्चित्तं स्मरणकारणम्" इति स्कान्द इति । अहमहमिति द्विरभिधानं पृथक्पृथगन्वयाद्युक्तम् । समाकर्षेणान्वये सुकरे द्विर्वचनेनाहमेव द्रक्ष्यामि नान्यस्तथाविधोऽस्तीति सूच्यते ॥ २७ ॥ सवज्रस्य वासवस्य इन्द्रस्य स्वयम्भुवो ब्रह्मणश्च हस्तात्सहसा झटिति । अमृतं देवान्नम् । इह मह्यम् । आनये आनेष्यामि । सवज्रस्येत्यनेन पूर्वं क्षिप्तं मदुपरि न कार्यकारि जातमिति स्मारयति । ब्रह्मणो हस्तात् विक्रम्य पराक्रमं कृत्वा । सहसा अमृतं स्वयं निस्सहायः । भुवः कर्मणि षष्ठी, भूमिमानये । इह एतत्काले भुवः भूप्रदेशानिति वा । बहुवचनमाद्यर्थे । भूम्यादिकं वा ॥ २९ ॥

लङ्कां वापि समुत्क्षिप्य गच्छेयमिति मे मतिः । तमेवं वानरश्रेष्ठं गर्जन्तममितौजसम् ॥ ३० ॥ प्रहृष्टा हरयस्तत्र समुदैक्षन्त विस्मिताः । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ज्ञातीनां शोकनाशनम् ॥ ३१ ॥ उवाच परिसंहृष्टो जाम्बवान् हरिसत्तमम् । वीरकेसरिणः पुत्र हनुमन् मारुतात्मज ॥ ३२ ॥ ज्ञातीनां विपुलः शोकस्त्वया तात विनाशितः । तव कल्याणरुचयः कपिमुख्याः समागताः ॥ ३३ ॥ मङ्गलं कार्यसिद्ध्यर्थं करिष्यन्ति समाहिताः । ऋषीणां च प्रसादेन कपिवृद्धमतेन च । गुरूणां च प्रसादेन प्लवस्व त्वं महार्णवम् ॥ ३४ ॥ स्थास्यामश्चैकपादेन यावदागमनं तव । त्वद्गतानि च सर्वेषां जीवितानि वनौकसाम् । ततस्तु हरिशार्दूलस्तानुवाच वनौकसः ॥ ३५ ॥ नेयं मम मही वेगं लङ्घने धारयिष्यति । एतानीह नगस्यास्य शिलासङ्कटशालिनः । शिखराणि महेन्द्रस्य स्थिराणि च महान्ति च ॥ ३६ ॥

रामानु०—ऋत इति । सुपर्णराजानामित्यत्र टजभावः छान्दसः ॥ ३४ ॥ स्थास्यामश्चैकपादेन, तथा सत्वराः स्मेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ रामानु०—स्थास्यामश्चैकपादेन । त्वद्गतानि । ततस्तु । नेयं मम । इति पाठक्रमः । अनयोर्मध्ये स .वेगवानिति श्लोकः सर्गकरणं च लेखकप्रमादकृतम् ॥ ३५ ॥ नेयमित्यादि । शिलासङ्कटशालिनः शिलातुङ्गप्रदेशभूयिष्ठस्य ।

समुत्क्षिप्य उद्धृत्य गच्छेयम् खे गच्छेयमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तस्येति । ज्ञातिशब्दोऽत्र बन्धुमात्रपरः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ कल्याणी रुचिः छाया येषां ते कल्याणरुचयः, हितकांक्षिण इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ मङ्गलं मङ्गलानुशासनम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिलासङ्कटशालिनः शिलातुङ्गप्रदेशभूयिष्ठस्य । " सङ्कटो दन्तुरे तुङ्गे " इति

स०—मङ्गलान्यर्थसिद्ध्यर्थमिति पाठः । अर्थसिद्ध्यर्थं रामरामासन्दर्शनार्थसिद्ध्यर्थम् । मङ्गलानि मङ्गलहेतून् ॥ ऋषीणां रावणोपद्रुततत्संहारकामानामृषीणाम् । कपिवृद्धाः कपिषु बहुवयस्काः तेषां मतेन तद्बोधितलङ्घनादिसम्मत्या ॥ ३४ ॥ एकपादेन । अनेन तीव्रं त्वदागमनेन भाव्यमिति सूचयन्तीति सूच्यते । त्वद्गतानि । प्रेमविशेषादुक्तिर्लोके प्राणरूपत्वाद्धनूमति वास्तविकीति ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥ महेन्द्रस्य तन्नामपर्वतस्याग्रेषु महेन्द्रशिखरेषु वेगं गमिष्यामि तानि महेन्द्रस्य शृङ्गाणि स्थिराणि महान्ति चेत्यन्वयः । महान्ति—

एषु वेगं करिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहम् । नानाद्रुम विकीर्णेषु धातुनिःष्यन्दशोभिषु ॥ ३७ ॥ एतानि मम निष्पेषं पादयोः प्लवतां वराः । प्लवतो धारयिष्यन्ति योजनानामितः शतम् ॥ ३८ ॥ ततस्तं मारुतप्रख्यः स हरिर्मारुतात्मजः । आरुरोह नगश्रेष्ठं महेन्द्रमरिमर्दनः ॥ ३९ ॥ वृतं नानाविधैर्वृक्षैर्मृगसेवितशाद्वलम् । लता कुसुमसंबाधं नित्यपुष्पफलद्रुमम् ॥ ४० ॥ सिंहशार्दूल चरितं मत्तमातङ्गसेवितम् । मत्तद्विजगणोद्घुष्टं सलि लोत्पीडसङ्कुलम् ॥ ४१ ॥ महद्भिरुच्छ्रितं शृङ्गैर्महेन्द्रं स महाबलः । विचचार हरिश्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥४२॥ पादाभ्यां पीडितस्तेन महाशैलो महात्मनः । रराज सिंहा भिहतो महान्मत्त इव द्विपः ॥ ४३ ॥ मुमोच सलिलो त्पीडान् विप्रकीर्णशिलोच्चयः ॥४४॥ वित्रस्तमृगमातङ्गः प्रकम्पितमहाद्रुमः।नागगन्धर्वमिथुनैः पानसंसर्गकर्कशैः४५

"संकटो दन्तुरे तुङ्गे विपद्रोगविशेषयोः " इति विश्वः ॥ ३६–४० ॥

रामानु०—एषु वेगं करिष्यामि महेन्द्रशिखरेष्वहमित्यतः परम्—नानाद्रुमविकीर्णेषु । एतानि मम । प्लवतो धारयिष्यन्ति । ततस्तम् । इति पाठक्रमः । नित्यपुष्पफलद्रुममिति पाठः ॥ ३७–४० ॥

सलिलोत्पीडैः सलिलप्रवाहैः सङ्कुलम् ॥ ४१–४४ ॥ रामानु०—सलिलोत्पीडसंकुल मिति सम्यक् ॥ ४१ ॥ पानसंसर्गकर्कशैः पानसंसर्गदृढैः । " कर्कशं कठिनं क्रूरं कठोरं निष्ठुरं दृढम्" इत्यमरः । पानप्रवृत्तौ दृढाभिनिवेशैरित्यर्थः ॥४५॥४६॥

निघण्टुः ॥ ३६ ॥ धातुनिष्यन्दो धातुरसः तेन शोभन्त इति तथोक्तेषु ॥ ३७–४० ॥ सिंहेति । सलिलोत्पीडसङ्कुलं तत्र तत्र निस्सृतनिर्झरसलिलसङ्कुलम् ॥ ४१–४३ ॥ मुमोचेति । सलिलोत्पीडान् सलिलसमूहान् ॥४४॥ पानसंसर्गकर्कशैः पानसंसर्गदृढैः,

—परिमाणतः । पूज्यानीति वा । स्थिराणि मद्वेगसहनशक्तिमन्ति । औत्सुक्यातिशयवशेन महेन्द्रस्य शिखराणी त्युक्तिः पुनरिति ज्ञेयम् । शिलासङ्कटशालिनः शिलानां सङ्कटाः उन्नतप्रदेशाः तैः शालन्ते शोभन्त इति ते तथा । " सङ्कटो दन्तुरे तुङ्गे " इति निघण्टुः । सङ्कटं समूहो वा ॥ ३६ ॥

स०—पानसंसर्गकर्कशैः पानेन संसर्गे परस्पररतौ कर्कशैः आसक्तैः ॥ ४५ ॥

उत्पतद्भिश्च विहगैर्विद्याधरगणैरपि त्यज्यमानमहासानुः संनिलीनमहोरगः ॥ ४६ ॥ चलशृङ्गशिलोद्घातस्तदाभूत्स महागिरिः । निःश्वसद्भिस्तदाऽऽर्तैस्तु भुजङ्गैर्धनिस्सृतैः ॥ ४७ ॥ सपताक इवाभाति स तदा धरणीधरः ॥ ४८ ॥ ऋषिभिस्त्राससंभ्रान्तैस्त्यज्यमानः शिलोच्चयः । सीदन् महति कान्तारे सार्थहीन इवाध्वगः ॥ ४९ ॥ स वेगवान् वेगसमाहितात्मा हरिप्रवीरः परवीरहन्ता । मनः समाधाय महानुभावो जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी ॥ ५० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे श्रीमद्वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

उद्घातः समूहः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ऋषिभिरिति । सार्थहीनः, अभूदिति शेषः ॥ ४९ ॥ रामानु०—त्यज्यमानः शिलोच्चयः इति पाठः ॥ ४९ ॥ स इति । वेगसमाहितात्मा वेगविषये समर्पितमनाः । मनः समाधाय मनः समाहितं कृत्वा ॥ ५० ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मुक्ताहाराख्याने किष्किन्धाकाण्डव्याख्याने सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

इत्थं शठारिगुरुवर्यपदारविन्दसेवारसाधिगतसर्वरहस्यतत्त्वबोधः ।
गोविन्दराजविबुधः प्रमुदे बुधानां कैष्किन्धकाण्डविषयां विततान टीकाम् ॥

पानप्रवृत्तौ दृढाभिनिवेशैरित्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ चलशृङ्गशिलोद्घातः चलानां शृङ्गाणां शिलानां च उद्घाता आहतयो यस्मिन् स तथोक्तः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सार्थहीनः सहायहीनोऽध्वगः पथिकः इव, अभूदिति शेषः ॥ ४९ ॥ वेगसमाहितात्मा वेगे गमने सम्यगाहितः अर्पितः आत्मा बुद्धिर्येन । मनः समाधाय मनस्समाधानं कृत्वा ॥ ५० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीनारायणतीर्थशिष्यश्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां किष्किन्धाकाण्डव्याख्यायां सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

महेशतीर्थरचिता रामपादसमर्पिता ।
किष्किन्धाकाण्डटीकेयं समाप्ता तत्त्वदीपिका ॥

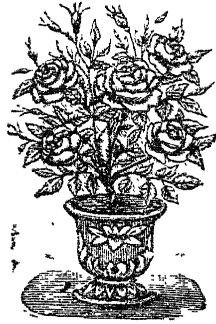
टीका—इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यरामचन्द्रानन्दसरस्वतीस्वामिविरचिते श्रीरामायणटीकाशिरोमणौ किष्किन्धाकाण्डः समाप्तः ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे

किष्किन्धाकाण्डम् ।

श्रीभूषणादिव्याख्याचतुष्टयालंकृतं मुनिभावप्रकाशिका-

सत्यतीर्थीयादिव्याख्योद्धृतटिप्पणीसंवलितं च ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकियरामायणम् ।

श्रीभूषण-रामानुजीय-तनिश्लोकी-तत्त्व-
दीपिकाख्यव्याख्याचतुष्टयालंकृतं

[illegible]

टिप्पणीसंवलितं च ।

सुन्दरकाण्डम् ॥ ५ ॥

अध्यक्षः-गङ्गाविष्णु-श्रीकृष्णदासः,
" लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर " मुद्रणालयः,
कल्याण-बंबई.

KALYAN-BOMBAY.

1935.

सुन्दरकाण्डम् ॥ ५ ॥

॥ श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे नमः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयादिव्याख्यासमलंकृतम् ।

सुन्दरकाण्डम् ५

प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

ततो रावणनीतायास्सीतायाश्शत्रुकर्शनः ।
इयेष पदमन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि ॥ १ ॥

॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

तत्त्वज्ञानसमुच्चयो घनदयासारस्य सारो महान्
निष्कर्षः कमलानिवासचरणद्वन्द्वानुरागस्मृतेः ।
अङ्कूरः परिपाक एव जगतामक्षय्यपुण्यावलेः
अस्माकं निधिरक्षयो विजयते श्रीमान् शठारिर्गुरुः ॥ १ ॥
श्रीरामायणभूषायै प्रवृत्तो रामभक्तितः ।
व्याख्यां सुन्दरकाण्डस्य तिलकं कलयाम्यहम् ॥ २ ॥

उक्तं परत्वासाधारणं समस्तकल्याणगुणाकरत्वं किष्किन्धाकाण्डे। अत्र सर्वसंहर्तृत्वमुच्यते, वक्ष्यति हि तत् "ब्रह्मा स्वयंभूः" इत्यादिना । यद्वा पूर्वस्मिन् काण्डे सर्वथा मित्रसंरक्षणं कार्यमित्युक्तम् । अत्र दूतेन पतिव्रतया चैवं वर्तितव्यमित्यर्थः प्रतिपाद्यते । यद्वा पूर्वत्र सर्वरक्षणप्रवृत्तस्य विष्णोराचार्यरूपपुरुषकारलाभ उक्तः । अधुना आचार्यकृत्यमुच्यते । तत्र प्रथमे सर्गे शिक्षणीयशिष्यान्वेषणमुपपाद्यते—तत इत्यादि । ततः जाम्बवत्प्रोत्साहनानन्तरम् । चारणाः सञ्चारिणो देवगायकाः तैराचरिते पथि आकाशे रावणनीतायास्सीतायाः पदं स्थानमन्वेष्टुमियेष । शत्रुकर्शनः तदन्वेषणविरोधिनिरसनसमर्थः । यद्वा चारणाचरिते पथि गत्वा सीतायाः पदमन्वेष्टुमियेष । यद्वा यथापाठमेवान्वयः ।

श्रीमहेश्वरतीर्थकृता तत्त्वदीपिका ।

श्रीमत्सुन्दरकाण्डे व्याख्येयानि व्याक्रियन्ते । पूर्वस्मिन् काण्डे "जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी" इति मनसा गमनमुक्तम् । इदानीं कायेनापि गमनं कर्तुमैच्छदित्याह-ततो रावणनीताया इति । व इति गायत्र्याः द्वादशाक्षरं ततो रावणनीताया इत्यस्य श्लोकस्य चतुर्थाक्षरेण व इत्यनेन संगृह्णाति । अत्र गन्तुमिति पदमध्याहर्तव्यम् । शत्रुकर्शनो हनुमान् रावणनीतायाः रावणेनापहृतायाः सीतायाः पदं स्थानमन्वेष्टुं

दुष्करं निष्प्रतिद्वन्द्वं चिकीर्षन्कर्म वानरः ।
समुदग्रशिरोग्रीवो गवां पतिरिवाऽऽबभौ ॥ २ ॥
अथ वैडूर्यवर्णेषु शाद्वलेषु महाबलः ।
धीरस्सलिलकल्पेषु विचचार यथासुखम् ॥ ३ ॥

आकाशेऽपि पदन्यासान्वेषणसमर्थोऽयमिति बुद्धिचातुर्यातिशय उच्यते । अनेन शिष्यस्थानान्वेषणपरगुरुस्वरूपमुच्यते । ततः मुद्राप्रदानपूर्वकभगवदनुज्ञालाभानन्तरम् । शत्रुकर्शनः " गुशब्दस्त्वन्धकारस्स्याद्रुशब्दस्तन्निरोधकः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते ॥ " इत्युक्तरीत्या अज्ञाननिवर्तनशीलो गुरुः । चारयन्ति आचारयन्ति धर्मानिति चारणाः पूर्वाचार्याः तैराचरिते पथि "महाजनो येन गतस्स पन्थाः" इत्युक्तसदाचारे, स्थित इति शेषः । रावयति असत्प्रलापान् कारयतीति रावणः अविवेकः, तेन नीतायाः स्ववशं प्रापितायाः सीतायाः अनादिभगवत्परतन्त्रचेतनस्य । सीताशब्देनायोनिजत्वोक्तेः स्त्रीलिङ्गेन पारतन्त्र्योक्तेश्च "स्त्रीप्रायमितरत्सर्वम् " इति ह्युक्तम् । पदं स्थानं संसारमण्डलमन्वेष्टुम्, सात्त्विकसंभाषणादिचिह्नं वा । तथोक्तम् " विष्णोः कटाक्षश्चाद्वेष आभिमुख्यं च सात्त्विकैः । संभाषणं षडेतानि ह्याचार्यप्राप्तिहेतवः " इति । यद्वा पदं व्यवसायमन्वेष्टुं कस्य चेतनस्य भगवत्प्राप्तावध्यवसाय इत्यन्वेष्टुम् इयेष । " पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु " इत्यमरः । अत्रैकादश सहस्रश्लोका गताः । द्वादशसहस्रस्यादिमोऽयं श्लोकः । अत्र गायत्र्याः द्वादशमक्षरं प्रयुक्तं तदवलोकनीयं विद्वद्भिः ॥ १ ॥ रामानु०—श्रीमत्सुन्दरकाण्डे व्याख्येयानि व्याक्रियन्ते । पूर्वस्मिन्काण्डे मनसा गमनं कृतमित्युक्तम् इदानीं कायेनापि गमनं कर्तुमैच्छत् इत्याशयेनाह—तत इत्यादि । अत्र गन्तुमिति पदमध्याहर्तव्यम् । शत्रुकर्शनो हनुमान् रावणनीतायाः सीतायाः पदं निवासस्थानम् अन्वेष्टुं चारणाचरिते पथि वर्त्मनि गन्तुमियेषेति योजना ॥ १ ॥ दुष्करमिति । निष्प्रतिद्वन्द्वं यथा भवति तथा दुष्करं चिकीर्षन् समुदग्रशिरोग्रीवः समुन्नतशिरोग्रीवः गवां पतिः वृषभः ॥२॥ रामानु०—दुष्करमिति । निष्प्रतिद्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वान्निष्क्रान्तम्, प्रतिबन्धकरहितमित्यर्थः ॥ २ ॥ अथेति । शाद्वलानां सलिलकल्पत्वं वैडूर्यवर्णतया ॥३॥ रामानु०—अथेति । वैडूर्यवर्णेषु हरितत्वसंवलित शौक्ल्य

चारणाचरिते पथि सुरवर्त्मनि गन्तुमियेषेति योजना ॥ १ ॥ दुष्करमिति । निष्प्रतिद्वन्द्वं प्रतिद्वन्द्वान्निष्क्रान्तम्, प्रतिबन्धकरहितमित्यर्थः । कर्म समुद्रलङ्घनकर्म । समुदग्रशिरोग्रीवः समुदग्रे शिरोग्रीवे यस्य स तथोक्तः, अत एव गवां पतिः वृषभ इवाबभौ ॥ २ ॥ अथेति । वैडूर्यवर्णेषु मरकतच्छायेषु सलिलकल्पेषु तद्वत् शीतलेषु

द्विजान् वित्रासयन् धीमानुरसा पादपान् हरन् । मृगांश्च सुबहून्निघ्नन् प्रवृद्ध इव केसरी ॥ ४ ॥ नीललोहितमाञ्जिष्ठपत्रवर्णैः सितासितैः । स्वभावविहितैश्चित्रैर्धातुभिः समलंकृतम् ॥ ५ ॥ कामरूपिभिराविष्टमभीक्ष्णं सपरिच्छदैः । यक्षकिन्नरगन्धर्वैर्देवकल्पैश्च पन्नगैः ॥ ६ ॥ स तस्य गिरिवर्यस्य तले नागवरायुते । तिष्ठन् कपिवरस्तत्र ह्रदे नाग इवाबभौ ॥ ७ ॥ स सूर्याय महेन्द्राय पवनाय स्वयंभुवे । भूतेभ्यश्चाञ्जलिं कृत्वा चकार गमने मतिम् ॥ ८ ॥ अञ्जलिं प्राङ्मुखः कृत्वा पवनायात्मयोनये । ततोऽभिववृधे गन्तुं दक्षिणो दक्षिणां दिशम् ॥ ९ ॥

विशिष्टतया वैडूर्यवर्णत्वं शाद्वलानाम्, सलिलकल्पत्वं शैत्यमार्दवादिना ॥ ३ ॥ द्विजानिति ।

केसरीव बभाविति शेषः ॥४॥ रामानु०—द्विजानिति । केसरीव विचचारेति पूर्वेणान्वयः ॥४॥ नीलेति, अत्र यच्छब्दोऽध्याहार्यः । यदेवंविधं तलं तत्र तिष्ठन्नित्यन्वयः । पत्रवर्णैः पत्रश्यामैः । "पलाशो हरितो हरित्" इति हलायुधः । सितासितैः कल्माषैः । स्वभावविहितैः स्वतस्सिद्धैः ॥ ५-७ ॥ स सूर्यायेति । स्वयंभुवे चतुर्मुखाय । भूतेभ्यः देवयोनिभ्यः ॥ ८ ॥ अञ्जलिमिति । आत्मयोनये स्वकारणभूताय । दक्षिणः समर्थः । हनुमान् प्राङ्मुखः सन् आत्मयोनये पवनाय अञ्जलिं कृत्वा ततो दक्षिणां दिशं गन्तुं ववृध इत्यन्वयः । हिः पादपूरणे । अञ्जलिं प्राङ्मुखः कुर्वन्निति पाठस्त्वयुक्तः, शतृप्रत्ययेन प्राङ्मुखत्वविशिष्टाञ्जलिकरणदाक्षिण्यं

इत्यर्थः ॥ ३ ॥ केसरीव विचचारेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४ ॥ नीलेत्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । अत्र यच्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । नीलादिपत्रसमानवर्णैः । माञ्जिष्ठः पाटलः । सितासितैः कल्माषवर्णैः । स्वभावविहितैः स्वभावसिद्धैः । चित्रधातुभिस्समलंकृतम् । सपरिच्छदैः सालङ्कारैर्यक्षादिभिराविष्टं यत् तत्र तले तिष्ठन् बभौ ॥ ५-७ ॥ अथेष्टदेवताप्रार्थनापूर्वकं यात्रा समारब्धेत्याह—स सूर्यायेत्यादि ॥ ८।९ ॥

स०—सूर्याय स्वस्य विद्योपदेष्टृत्वाल्लोकदृष्ट्या । महेन्द्राय व्यवहारसिद्ध्यर्थं प्रकृतसीताप्रतिकृतिसंनिहितत्वात् । यथोक्तं भगवत्पादैः—" तस्यास्तु तां प्रतिकृतिं प्रविवेश शक्रः " इत्यादि । पवनाय पितृत्वात् । स्वयंभुवे सर्वगुरुत्वात्स्वस्य वरदानाद्वा । भूतेभ्यः विघ्ननिवारकेभ्यो देवेभ्यः । अञ्जलिं हस्तद्वयमेलनम् ॥ ८ ॥ वृद्ध्यर्थं स्वपितृत्वोपाधिना पुनरपि वायुं प्रणमति—अञ्जलिमिति । स्वयोनये स्वकारणाय । अथवा आत्मैव योनिः स्वोत्पत्तिकारणं यस्य तस्मै रामायेति वा ॥ ९ ॥

प्लवङ्गप्रवरैर्दृष्टः प्लवने कृतनिश्चयः । ववृधे रामवृद्ध्यर्थं समुद्र इव पर्वसु ॥ १० ॥ निष्प्रमाणशरीरस्सन् लिलङ्घयिषुरर्णवम् । बाहुभ्यां पीडयामास चरणाभ्यां च पर्वतम् ॥ ११ ॥ स चचालाचलश्चापि मुहूर्तं कपिपीडितः । तरूणां पुष्पिताग्राणां सर्वं पुष्पमशातयत् ॥ १२ ॥ तेन पादपमुक्तेन पुष्पौघेण सुगन्धिना । सर्वतः संवृतश्शैलो बभौ पुष्पमयो यथा ॥ १३ ॥ तेन चोत्तमवीर्येण पीड्यमानस्स पर्वतः । सलिलं सम्प्रसुस्राव मदं मत्त इव द्विपः ॥ १४ ॥ पीड्यमानस्तु बलिना महेन्द्रस्तेन पर्वतः । रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ १५ ॥ मुमोच च शिलाश्शैलो विशालास्समनश्शिलाः । मध्यमेनार्चिषा जुष्टो धूमराजीरिवानलः ॥ १६ ॥

दिग्गमनोद्योगयोरेककालिकत्वप्रतीत्या विरोधात् । नहि प्राङ्मुखस्यैव सतो दक्षिणदिग्गमनोद्योगो युज्यते ॥ ९ ॥ प्लवङ्गेति । रामवृद्ध्यर्थं रामप्रयोजनार्थम् ॥ १० ॥ निष्प्रमाणशरीरः निर्मर्यादशरीरः । बाहुभ्यामित्युक्तिर्वानरस्य चतुर्भिः सञ्चारात् ॥ ११ ॥ स चचालेति । चापीत्येकमव्ययमप्यर्थकम् । अशातयत् अगच्छत् । स्वार्थे णिच् ॥ १२–१४ ॥ रामानु०–स चचालेति । अशातयत् अपातयदित्यर्थः । अत्राप्यचलः कर्ता ॥ १२ ॥ तेनेति । पुष्पौघेणेत्यत्र " कुमति च " इति णत्वम् । पुष्पमयो यथा पुष्पमय इव ॥ १३ ॥ पीड्यमान इति । रीतीः रेखाः काञ्चनाञ्जनरजतगर्भासु शिलासु विदीर्यमाणासु दृश्यमानास्तास्ता भेदधारा इत्यर्थः ॥ १५ ॥ मुमोचेति । समनःशिलाः धातुविशेषसहिताः । मध्यमेनार्चिषा मध्यमया

रामवृद्ध्यर्थं रामाभ्युदयार्थम् ॥ १० ॥ ११ ॥ मुहूर्तम् अल्पकालम् । अशातयत् अपातयत् ॥ १२–१४ ॥ महेन्द्रः काञ्चनाञ्जनराजतीः काञ्चनाञ्जनरजतमयीः । रीतीः पद्धतीः, धारा इत्यर्थः । निर्वर्तयामास प्रादुर्भावयामासेत्यर्थः ॥ १५ ॥ समनश्शिलाः

स०–रामवृद्ध्यर्थं रामयशोवृद्ध्यर्थं यो ववृधे स प्लवङ्गप्रवरैर्दृष्ट इत्यन्वयः । तेन न पौनरुक्त्यम् । अथवा अरामवृद्ध्यर्थमिति छेदः । अर्थस्तु न विद्यते रामो येषां स्वपक्षीयत्वेन ते अरामाः । यद्वा अरामाः रामविरुद्धाः तेषां वृद्ध्यर्थं छेदनार्थम् । " वृधु हिंसायाम् " इति धातु व्याख्यानात् । यद्वा वृद्धिरभिवृद्धिः तस्या अर्थो निवृत्तिस्तमुद्दिश्य " अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु " इत्यमरः ॥ १० ॥

गिरिणा पीड्यमानेन पीड्यमानानि सर्वतः । गुहा विष्टानि भूतानि विनेदुर्विकृतैस्स्वरैः ॥ १७ ॥ स महा सत्त्वसन्नादश्शैलपीडानिमित्तजः । पृथिवीं पूरयामास दिशश्चोपवनानि च ॥ १८ ॥ शिरोभिः पृथुभिस्सर्पा व्यक्तस्वस्तिकलक्षणैः । वमन्तः पावकं घोरं ददंशुर्दशनै श्शिलाः ॥ १९ ॥ तास्तदा सविषैर्दष्टाः कुपितैस्तैर्महा शिलाः । जज्वलुः पावकोद्दीप्ता बिभिदुश्च सहस्रधा ॥ २० ॥ यानि चौषधजालानि तस्मिन् जातानि पर्वते । विषघ्ना न्यपि नागानां न शेकुश्शमितुं विषम् ॥ २१ ॥ भिद्यतेऽयं गिरिर्भूतैरिति मत्वा तपस्विनः ॥ २२ ॥ त्रस्ता विद्याधरा स्तस्मादुत्पेतुः स्त्रीगणैस्सह । पानभूमिगतं हित्वा हैममा सवभाजनम् । पात्राणि च महार्हाणि करकांश्च हिरण्मयान् ॥ २३ ॥ लेह्यानुच्चावचान् भक्ष्यान् मांसानि विविधानि च । आर्षभाणि च चर्माणि खड्गांश्च कनकत्सरून् ॥ २४ ॥

ज्वालया, पार्श्वज्वाला हि न धूमानिवर्तिका ॥ १६ ॥ गिरिणेति । विकृतैः विकृ तिमद्भिः, दैन्यव्यञ्जकैरित्यर्थः ॥ १७ ॥ स इति । सत्त्वसन्नादः भूतसन्नादः ॥ १८ ॥ शिरोभिरिति । स्वस्तिकं नाम फणोपरि दृश्यमानार्धचन्द्रकम् । ददंशु रिति । दंशनं कोपव्यापारः ॥ १९ ॥ ता इति । बिभिदुः भिन्नाः ॥ २० ॥ यानीति । अत्र तानीत्यध्याहार्यम् । शमितुं शमयितुम् ॥ २१ ॥ भिद्यत इत्यर्ध मेकम् । उत्पेतुरित्यनुषज्यते ॥ २२ ॥ त्रस्ता इत्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । आसवभाजनं मद्यपात्रम् । पात्राणि भोजनपात्राणि । आर्षभाणि चर्माणि

धातुविशेषसहिताः । मध्यमेनार्चिषा जुष्टः, कालीकरालीविस्फुलिङ्गिनीधूम्रवर्णा विश्वरुचिलोहितामनोजवाभिधानासु सप्तस्वग्निजिह्वासु मध्यमया धूम्राख्यया विशिष्टः अग्निः धूमराजीरिव धूमनिचयानिव शैलः पर्वतः शिला मुमोचेति सम्बन्धः ॥ १६॥१७ ॥ स इति । महासत्त्वाः महाजन्तवः तेषां सन्नादः ॥ १८ ॥ शिरोभिरुप लक्षिताः । स्वस्तिकः फणस्थो नीलरेखाविशेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ यानीति । शमितुं शमयितुम् ॥ २१ ॥ भूतैः पृथिव्यादिभिस्सह ॥ २२ ॥ २३ ॥ आर्षभाणि ऋषभचर्म

कृतकण्ठगुणाः क्षीबा रक्तमाल्यानुलेपनाः । रक्ताक्षाः पुष्कराक्षाश्च गगनं प्रतिपेदिरे ॥२५॥ हारनूपुरकेयूरपारिहार्यधराः स्त्रियः। विस्मितास्सस्मितास्तस्थुराकाशे रमणैस्सह ॥ २६ ॥ दर्शयन्तो महाविद्यां विद्याधरमहर्षयः । सहितास्तस्थुराकाशे वीक्षांचक्रुश्च पर्वतम् ॥ २७ ॥ शुश्रुवुश्च तदा शब्दमृषीणां भावितात्मनाम् । चारणानां च सिद्धानां स्थितानां विमलेऽम्बरे ॥ २८ ॥ एष पर्वतसङ्काशो हनूमान् मारुतात्मजः । तितीर्षति महावेगस्समुद्रं मकरालयम् ॥२९॥ रामार्थं वानरार्थं च चिकीर्षन् कर्म दुष्करम् । समुद्रस्य परं पारं दुष्प्रापं प्राप्तुमिच्छति३०

ऋषभचर्मपिनद्धानि खेटकानि । त्सरुः मुष्टिबन्धनम् ॥ २३॥२४॥ कृतेति । कृतकण्ठगुणाः कृतकण्ठस्रजः । क्षीबाः मत्ताः । रक्ताक्षाः मधुपानात् । पुष्कराक्षाः स्वभावत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ हारेति । पारिहार्यं वलयम् । तस्थुः तस्थुश्च ॥ २६ ॥ दर्शयन्तः प्रयोजयन्तः । महाविद्याम् अणिमाद्यष्टमहासिद्धिम् । विद्याधरमहर्षयः विद्याधराः महर्षय इवेत्युपमितसमासः । " उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे " इत्यनुशासनात् । विद्याधरश्रेष्ठा इत्यर्थः । विद्याधरा महर्षयश्चेति द्वन्द्वसमासो न युक्तः, इति विद्याधराः श्रुत्वेत्युपरितनश्लोके विद्याधराणामेवोपादानात् ॥ २७ ॥ शुश्रुवुरिति । सा पुनरत्राकाशस्थितिः । शुश्रुवुः, विद्याधरा इति शेषः । इति विद्याधराः श्रुत्वेत्युपसंहारात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ रामानु०–एष इति । तितीर्षति महावेगमिति पाठे क्रियाविशेषणम् ॥ २९ ॥ समुद्रं तितीर्षतीत्युक्तम् । तस्य प्रयोजनकथनायोक्तमनु

पिनद्धानि । चर्माणि फलकानि । कनकत्सरून् सुवर्णखड्गमुष्टीन् ॥ २४ ॥ कण्ठगुणा कण्ठस्रजः । क्षीबा मत्ताः ॥ २५॥ हारेति । पारिहार्य वलयः " आवापकः पारिहार्यः कटकं वलयोऽस्त्रियाम् " इत्यमरः ॥२६ ॥ विद्याधरमहर्षयः विद्याधरश्रेष्ठा इत्यर्थः । महाविद्याम् अणिमादिसिद्धिम् ॥ २७ ॥ शब्दं वाक्यम् ॥ २८ ॥ तमेवाह–एष इत्यादि ॥ २९ ॥ रामार्थमिति । वानरार्थं तेषां रामकार्ये तथाभिमानात्॥ ३०–३२ ॥

इति विद्याधराः श्रुत्वा वचस्तेषां महात्मनाम् । तमप्रमेयं ददृशुः पर्वते वानरर्षभम् ॥ ३१ ॥ दुधुवे च स रोमाणि चकम्पे चाचलोपमः । ननाद सुमहानादं सुमहानिव तोयदः ॥ ३२ ॥ आनुपूर्व्येण वृत्तं च लाङ्गूलं रोमभिश्चितम् । उत्पतिष्यन् विचिक्षेप पक्षिराज इवोरगम् ॥ ३३ ॥ तस्य लाङ्गूलमाविद्धमात्तवेगस्य पृष्ठतः । ददृशे गरुडेनेव ह्रियमाणो महोरगः ॥३४॥ बाहू संस्तम्भयामास महापरिघसन्निभौ । ससाद च कपिः कट्यां चरणौ संचुकोच च ॥ ३५ ॥ संहृत्य च भुजौ श्रीमान् तथैव च शिरोधराम् । तेजस्सत्त्वं तथा वीर्यमाविवेश स वीर्यवान् ॥ ३६ ॥ मार्गमालोकयन् दूरादूर्ध्वं प्रणिहितेक्षणः । रुरोध हृदये प्राणानाकाशमवलोकयन् ॥ ३७॥

वदति–रामार्थमिति ॥ २०–३२ ॥ आनुपूर्व्येणेति । आनुपूर्व्येण वृत्तं क्रमेण वृत्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ लङ्घनोद्योगकालिकावस्थां वर्णयति–बाहू इत्यादिना । बाहू संस्तम्भयामास निश्चलीचकार । कट्यां ससाद शरीरं संचुकोचेत्यर्थः । चरणौ संचुकोच च॥३५॥ रामानु०–बाहू इति । संस्तम्भयामास पर्वतोपरि दृढविन्यासेन निष्पन्दीचकार । कट्यां ससाद कटिप्रदेशे कृशो बभूव, चरणौ संचुकोच संकोचयामास ॥३५॥ संहृत्येति । संहृत्य संकोच्य ॥ ३६ ॥ रामानु०–संहृत्येति । वीर्यवान् वीर्यमाविवेशेत्यभिधानात् पूर्वं विद्यमानमेव वीर्यं विशेषतोऽधिष्ठितवानित्यवगम्यते।तेजःसत्त्वयोरप्येवं द्रष्टव्यम्। तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् । सत्त्वं बलम् । वीर्यम् आकाशाद्यभिनिष्क्रमणसामर्थ्यम् ॥ ३६ ॥ मार्गमिति।प्राणान् उच्छ्वासरूपान् । प्राणनिरोधो व्योमोत्पतनार्थम् ॥ ३७ ॥

आनुपूर्व्यात् वृत्तं लाङ्गूलं विचिक्षेपेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ आविद्धं भुग्नम् ॥ ३४ ॥ बाहू संस्तम्भयामास पर्वतोपरि दृढविन्यासेन निष्पन्दीचकार । ससाद च कपिः कट्याम् इति कायप्रसारणात् कटिप्रदेशे कृशोऽभूदित्यर्थः । चरणौ संचुकोच सङ्कोचयामास ॥३५॥ तेजः पराभिभवने सामर्थ्यम् । सत्त्वं बलम् ॥ ३६–४० ॥

पद्भ्यां दृढमवस्थानं कृत्वा स कपिकुञ्जरः । निकुञ्च्य कर्णौ हनुमानुत्पतिष्यन् महाबलः । वानरान् वानरश्रेष्ठ इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३८ ॥ यथा राघवनिर्मुक्तश्शरः श्वसनविक्रमः । गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ॥ ३९ ॥ नहि द्रक्ष्यामि यदि तां लङ्कायां जनकात्मजाम् । अनेनैव हि वेगेन गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ४० ॥ यदि वा त्रिदिवे सीतां न द्रक्ष्याम्यकृतश्रमः । बद्ध्वा राक्षसराजानमानयिष्यामि रावणम् ॥ ४१ ॥ सर्वथा कृतकार्योऽहमेष्यामि सह सीतया । आनयिष्यामि वा लङ्कां समुत्पाट्य सरावणाम् ॥ ४२ ॥ एवमुक्त्वा तु हनुमान् वानरान् वानरोत्तमः ॥ ४३ ॥ उत्पपाताथ वेगेन वेगवानविचारयन् । सुपर्णमिव चात्मानं मेने स कपिकुञ्जरः ॥ ४४ ॥ समुत्पतति तस्मिंस्तु वेगात्ते नगरोहिणः । संहृत्य विटपान् सर्वान् समुत्पेतुस्समन्ततः ॥ ४५ ॥ स मत्तकोयष्टिभकान् पादपान् पुष्पशालिनः । उद्वहन्नूरुवेगेन जगाम विमलेऽम्बरे ॥ ४६ ॥ ऊरुवेगोद्धता वृक्षा मुहूर्तं कपिमन्वयुः । प्रस्थितं दीर्घमध्वानं स्वबन्धुमिव बान्धवाः ॥ ४७ ॥ तमूरुवेगोन्मथितास्सालाश्चान्ये नगोत्तमाः । अनुजग्मुर्हनूमन्तं सैन्या इव महीपतिम् ॥ ४८ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ रामानु०—यथेति । राघवशरदृष्टान्तेन स्वस्याविलम्बितत्वाप्रतिहतत्वामोघत्वादिकं सूचितवान् ॥ ३९ ॥ नहीति । हिशब्दः पादपूरणे ॥ ४० ॥ यदीति । अकृतश्रमः अप्राप्तश्रमः । राक्षसराजानमित्यत्र टजभाव आर्षः । आनयिष्यामि आनेष्यामि ॥ ४१-४४ ॥ समुत्पततीति । तस्मिन् हनुमति वेगात्समुत्पतति सति । नगरोहिणः शैलरुहा वृक्षाः विटपान् संहृत्य आदाय, समुत्पेतुरित्यर्थः ॥ ४५ ॥ संग्रहेणोक्तं विवृणोति—स मत्तेत्यादिना । कोयष्टिभकः कोयष्टिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तमिति ।

आनयिष्यामि आनेष्यामि ॥ ४१-४४ ॥ समुत्पतति हनूमति समुद्गच्छति सति नगरोहिणः पर्वतस्थवृक्षाः विटपान् संहृत्य संक्षिप्य, वेगात् समुत्पेतुरित्यर्थः ॥ ४५-४९

सुपुष्पिताग्रैर्बहुभिः पादपैरन्वितः कपिः । हनुमान् पर्वताकारो बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९ ॥ सारवन्तोऽथ ये वृक्षा न्यमज्जन् लवणाम्भसि । भयादिव महेन्द्रस्य पर्वता वरुणालये ॥ ५० ॥ स नानाकुसुमैः कीर्णः कपिस्साङ्कुरकोरकैः । शुशुभे मेघसङ्काशः खद्योतैरिव पर्वतः ॥ ५१ ॥ विमुक्तास्तस्य वेगेन मुक्त्वा पुष्पाणि ते द्रुमाः । अवशीर्यन्त सलिले निवृत्ताः सुहृदो यथा ॥ ५२ ॥ लघुत्वेनोपपन्नं तद्विचित्रं सागरेऽपतत् । द्रुमाणां विविधं पुष्पं कपिवायुसमीरितम् ॥ ५३ ॥ ताराचितमिवाकाशं प्रबभौ स महार्णवः ॥ ५४ ॥ पुष्पौघेणानुबद्धेन नानावर्णेन वानरः । बभौ मेघ इवाकाशे विद्युद्गणविभूषितः ॥ ५५ ॥

तमूरुवेगेति पाठः । ऊरुवेगेन उन्मथिताः सालाः सालवृक्षाः । अन्ये नगोत्तमाः अन्ये वृक्षश्रेष्ठाः । सैन्याः सेनायां समवेताः पुरुषाः । " सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्च ते " इत्यमरः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सारवन्तः स्थिरांशवन्तः । "सारो बले स्थिरांशे च " इत्यमरः ॥ ५० ॥ स नानाकुसुमैरिति । मेघसङ्काशः स कपिरित्यन्वयः । खद्योतैः रात्राविति शेषः ॥ ५१ ॥ विमुक्ता इति । अवशीर्यन्त अवाशीर्यन्त । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः । स्थितवन्त इत्यर्थः । निवृत्ताः बन्धूननुगम्य निवृत्ताः । सुहृत्पक्षे सलिल इति सामीप्ये सप्तमी । " उदकान्तात् स्निग्धो बन्धुमनुव्रजेत् " इत्युक्तेः ॥ ५२ ॥ रामानु०—विमुक्ता इति । तस्य वेगेन विमुक्ताः दूरगमनहेतुभूतवेगेन हेतुना विमुक्ताः गतसंबन्धाः अवशीर्यन्त । आगमशासनस्यानित्यत्वादडभावः । पुष्पाणि मुक्त्वा सलिले अवशीर्यन्तेत्यनेन प्रस्थितेभ्यः सुहृद्भ्यो निवृत्तानामश्रुमोक्षणपूर्वकं शोकसागरे निमग्नानां सुहृदां समाधिर्व्यज्यते ॥ ५२ ॥ लघुत्वेनोपपन्नं लघुत्वेन युक्तम् ॥ ५३ ॥ रामानु०—हनुमन्तमनुद्रुताः सारवन्तो वृक्षाः प्रथमं सागरे पतिताः अल्पसारास्ततोऽप्यधिकं गत्वा जले विशीर्णा इत्युक्त्वा पुष्पाण्यप्यतिलघुत्ववत्तया महद्दूरं गत्वा पतितानीत्याह लघुत्वेनेति ॥ ५३ ॥ तारेत्यर्धमेकं वाक्यम् । ताराचितमिव आकाशं प्रबभौ स महार्णवः ॥ ५४ ॥ पुष्पौघेणेति । अनुबद्धेन

सारवन्तः गुरुत्वातिशययुक्ताः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ तस्य हनूमतो वेगेन विमुक्ताः द्रुमाः पुष्पाणि मुक्त्वा सलिले अवशीर्यन्त । अडभाव आर्षः । सुहृदो यथेति । बन्धु प्रस्थापनार्थं गताः सुहृदो बन्धून प्रस्थाप्य यथा निवर्तन्ते तथा द्रुमा निवृत्ता इत्यर्थः ॥ ५२–५७ ॥

तस्य वेगसमाधूतैः पुष्पैस्तोयमदृश्यत । ताराभिरभिरामाभिरुदिताभिरिवाम्बरम् ॥५६॥ तस्याम्बरगतौ बाहू ददृशाते प्रसारितौ। पर्वताग्रादिनिष्क्रान्तौ पञ्चास्याविव पन्नगौ ॥ ५७॥ पिबन्निव बभौ चापि सोर्मिजालं महार्णवम् । पिपासुरिव चाकाशं ददृशे स महाकपिः ॥५८॥ तस्य विद्युत्प्रभाकारे वायुमार्गानुसारिणः । नयने विप्रकाशेते पर्वतस्थाविवानलौ ॥ ५९ ॥ पिङ्गे पिङ्गाक्षमुख्यस्य बृहती परिमण्डले। चक्षुषी संप्रकाशेते चन्द्रसूर्याविवोदितौ ॥ ६० ॥ मुखं नासिकया तस्य ताम्रया ताम्रमाबभौ। सन्ध्यया समभिस्पृष्टं यथा तत्सूर्यमण्डलम् ॥ ६१ ॥ लाङ्गूलं च समाविद्धं प्लवमानस्य शोभते। अम्बरे वायुपुत्रस्य शक्रध्वज इवोच्छ्रितः ॥६२॥ लाङ्गूलचक्रेण महान् शुक्लदंष्ट्रोऽनिलात्मजः । व्यरोचत महाप्राज्ञः परिवेषीव भास्करः ॥ ६३ ॥

व्याप्तेन॥५५-५७॥ रामानु०—तस्येति । बाह्वोः पञ्चशाखत्वात् पञ्चास्यपन्नगदृष्टान्तः॥५७॥

पिबन्निवेति । अर्णवं पिबन्निव आकाशं पिपासुरिवेत्याभ्यामस्य महानुद्योगः सूच्यते । लङ्घनवेगेन सहसा क्षीयमाणे सागरविस्तारे स पीयमान इव भवति एवमम्बरं च। ततोऽतिवेगेन गच्छन् स महार्णवं पिबन्निव बभौ तथा आकाशमपीत्याहुः ॥ ५८ ॥ रामानु०—पिबन्निवेति । सागरप्रत्यासन्नप्रदेशगमनवेलायां महोदधिं पिबन्निव बभौ, तदुपरि गमनावस्थायामाकाशं पिपासुरिव ददृशे ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ पिङ्गे पिङ्गलवर्णे । पिङ्गाक्षाणां वानराणां मुख्यस्य । परिमण्डले मण्डलाकारे । चन्द्रसूर्याविवेत्यभूतोपमा ॥ ६० ॥ मुखमिति । तत्सूर्यमण्डलं सन्ध्यासूर्यमण्डलम् ॥६१॥ लाङ्गूलमिति । समाविद्धम् उन्नतीकृतम् ॥६२॥६३॥

पिबन्निवेति । अर्णवसमीपगमनवेलायामुदधिं पिबन्निव बभौ, उपरिगमनावस्थायाम् आकाशं पिपासुरिव ददृशे ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ परिमण्डले वर्तुलाकारे ॥ ६०-६३ ॥

स्फिग्देशेनाभिताम्रेण रराज स महाकपिः। महता दारितेनेव गिरिर्गैरिकधातुना ॥ ६४ ॥ तस्य वानरसिंहस्य प्लवमानस्य सागरम्। कक्षान्तरगतो वायुर्जीमूत इव गर्जति ॥ ६५ ॥ खे यथा निपतन्त्युल्का ह्युत्तरान्ताद्विनिःसृता। दृश्यते सानुबन्धा च तथा स कपिकुञ्जरः ॥ ६६ ॥ पतत्पतङ्गसङ्काशो व्यायतः शुशुभे कपिः। प्रवृद्ध इव मातङ्गः कक्ष्यया बद्ध्यमानया ॥ ६७ ॥ उपरिष्टाच्छरीरेण च्छायया चावगाढया। सागरे मारुताविष्टा नौरिवासीत्तदा कपिः ॥ ६८ ॥ यं यं देशं समुद्रस्य जगाम स महाकपिः। स स तस्योरुवेगेन सोन्माद इवलक्ष्यते ॥ ६९

स्फिग्देशेन वालमूलप्रदेशेन ॥ ६४ ॥ गर्जति अगर्जत् ॥ ६५ ॥ खे यथेति। सानुबन्धा, सपुच्छा उल्का हि पुच्छयुक्ता निपतति ॥ ६६ ॥ रामानु०—खे यथेति। उल्कापातोपमया रावणस्य भाव्यशुभं सूच्यते ॥ ६६ ॥ पतदिति। पतङ्गः सूर्यः। व्यायतो दीर्घः। प्रवृद्ध इव दीर्घ इव, कक्ष्यायां बद्ध्यमानायां हि मातङ्गो दीर्घो भवति ॥ ६७ ॥ रामानु०—पतदिति। पतत्पतङ्गसंकाशः गच्छत्सूर्यसदृशः व्यायतः कपिः बध्यमानया कक्ष्यया प्रवृद्धः दीर्घभूतो मातङ्ग इव शुशुभ इति योजना। कक्ष्या इभमध्यबन्धनम्। "कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धने।" इत्यमरः ॥ ६७ ॥ उपरिष्टादिति। नौर्जलावगाढेनाधोभागेन व्योमावगाढेन चोर्ध्वभागेन गच्छति। अयं च उपरिगतशरीरेणाधोजलावगाढच्छायया चैकाकारस्सन् मारुतपूरितकटा नौरिव आसीत् ॥ ६८ ॥ यं यमिति। सोन्माद इव समुद्धर्ष इव, समुद्धतजल इत्यर्थः ॥ ६९ ॥ रामानु०—यमिति। समुद्रः सोन्माद इव अपस्मारीव लक्ष्यते, भ्रमणफेनजलोद्गमनक्रोशनादिमत्त्वा

स्फिग्देशेन वालमूलप्रदेशेन ॥ ६४ ॥ गर्जति जगर्ज ॥ ६५ ॥ सानुबन्धा सूक्ष्मोल्कासहिता ॥ ६६ ॥ पतत्पतङ्गसङ्काशः गच्छत्सूर्यसदृशः। व्यायतः दीर्घाकारः। कपिः बध्यमानया कक्ष्यया गजमध्यबन्धनरज्ज्वा। प्रवृद्धः दीर्घीभूतो मातङ्ग इव शुशुभ इति योजना ॥ ६७ ॥ उपरिष्टात्स्थितशरीरेणावगाढया सागरान्तःप्रविष्टया छायया प्रतिबिम्बेन चैकाकारस्सन् सागरान्तर्मग्नमूला बहिष्ठोर्ध्वभागा मारुताविष्टा वायुप्रेरिता नौरिवासीदिति योजना ॥ ६८ ॥ सोन्माद इव समुद्रः अपस्मारीव लक्ष्यते, भ्रमणफेनजलोद्गमनघोषादिमत्त्वादियमुपमा ॥ ६९ ॥

सागरस्योर्मिजालानामुरसा शैलवर्ष्मणाम् । अभिघ्नंस्तु महावेगः पुप्लुवे स महाकपिः ॥ ७० ॥ कपिवातश्च बलवान् मेघवातश्च निःसृतः। सागरं भीमनिर्घोषं कम्पयामासतुर्भृशम् ॥७१॥ विकर्षन्नूर्मिजालानि बृहन्ति लवणाम्भसि । पुप्लुवे कपिशार्दूलो विकिरन्निव रोदसी ॥७२॥ मेरुमन्दरसङ्काशानुद्धतान् स महार्णवे । अतिक्रामन्महावेगस्तरङ्गान् गणयन्निव ॥ ७३ ॥ तस्य वेगसमुद्धूतं जलं सजलदं तदा । अम्बरस्थं विबभ्राज शारदाभ्रमिवाततम् ॥ ७४ ॥ तिमिनक्रझषाः कूर्मा दृश्यन्ते विवृतास्तदा । वस्त्रापकर्षणेनेव शरीराणि शरीरिणाम् ॥७५॥ प्लवमानं समीक्ष्याथ भुजङ्गाः सागरालयाः। व्योम्नि तं कपिशार्दूलं सुपर्ण इति मेनिरे ॥ ७६ ॥ दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता। छाया वानरसिंहस्य जले चारुतराभवत् ॥७७

दियमुपमा ॥ ६९ ॥ सागरस्येति । शैलवर्ष्मणां शैलतुल्यानाम् । " वर्ष्म देहप्रमाणयोः " इति सज्जनः ॥ ७० ॥ रामानु०–सागरस्येति । ऊर्मिजालानामित्यत्र " न लोकाव्यय०–" इति षष्ठ्या निषेधेपि ऋषिप्रयोगात् साधुत्वम् । उरसा उरश्शब्देन उरोवेगजनितो वायुर्लक्ष्यते ॥ ७० ॥ ७१ ॥ विकिरन्निव विभजन्निव । रोदसी द्यावापृथिव्यौ ॥७२॥ मेर्विति । अतिक्रामत् अत्यक्रामत् ॥७३॥ तस्येति । तस्य हनुमतः । वेगेन ऊरुवातेन । समुद्धूतं समुत्थापितम् । सजलदं जलं जलदो जलं चोद्धूतमित्यर्थः ॥ ७४ ॥ रामानु०–तस्येति । तस्य वेगसमुद्धूतमिति पाठः । जलं सजलदमित्यनेन समुद्धूतं जलं मेघमण्डलपर्यन्तमभूदित्यवगम्यते ॥ ७४ ॥ तिमीति । तिमयो महामत्स्याः, नक्राः ग्राहाः, झषाः मकराः । विवृताः जलविभेदेन प्रकाशिताः ॥७५॥७६॥ दशयोजनविस्तीर्णेति । ननु त्रिंशद्योजनायतत्वे चतुर्थपदेपि लङ्काप्राप्तिः शैलवर्ष्मणा शैलसदृशेन । उरश्शब्देन उरोवेगतो जनितवायुर्लक्ष्यते ॥७०॥७१॥ विकर्षन्निव रोदसी द्यावापृथिव्यौ ऊर्मिजालानि विकिरन् विक्षिपन्निव पुप्लुव इति सम्बन्ध ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ वेगसमुद्धृष्टं वेगेनोत्कीर्णम् अत एवाम्बरस्थम् अत एव सजलदं जलदसहचरं जलं शारदाभ्रमिव स्वयं च जलदविशेषवत् विबभ्राजेत्यर्थः। वेगसमुद्धूतमित्यपि पाठः ॥ ७४ ॥ शरीराणि अवयवाः ॥ ७५–७७ ॥

श्वेताभ्रघनराजीव वायुपुत्रानुगामिनी । तस्य सा शुशुभे छाया वितता लवणाम्भसि ॥ ७८ ॥ शुशुभे स महातेजा महाकायो महाकपिः । वायुमार्गे निरालम्बे पक्षवानिव पर्वतः ॥ ७९ ॥ येनासौ याति बलवान् वेगेन कपिकुञ्जरः । तेन मार्गेण सहसा द्रोणीकृत इवार्णवः ॥ ८० ॥ आपाते पक्षिसङ्घानां पक्षिराज इव व्रजन् । हनुमान् मेघजालानि प्रकर्षन् मारुतो यथा ॥ ८१ ॥ पाण्डुरारुणवर्णानि नील माञ्जिष्ठकानि च । कपिनाऽऽकृष्यमाणानि महाभ्राणि चकाशिरे ॥ ८२ ॥ प्रविशन्नभ्रजालानि निष्पतंश्च पुनः पुनः । प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च चन्द्रमा इव लक्ष्यते ॥ ८३ ॥ प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा प्लवङ्गं त्वरितं तदा । ववर्षुः पुष्पवर्षाणि देव गन्धर्वदानवाः ॥ ८४ ॥ तताप न हि तं सूर्यः प्लवन्तं वानरोत्तमम् । सिषेवे च तदा वायू रामकार्यार्थसिद्धये ॥ ८५ ॥ ऋषयस्तुष्टुवुश्चैनं प्लवमानं विहायसा । जगुश्च देवगन्धर्वाः प्रशंसन्तो महौजसम् ॥ ८६ ॥

स्यात् मैनाकसंवादसुरसासंवादादिकं च विरुद्ध्येत । नहि बिम्बादाधिकपारिमाणत्वं प्रतिबिम्बस्य संभवतीति न शङ्कनीयम्, छायाशब्दो हि नात्र प्रतिबिम्बपरः किन्त्वनातपपरः । प्रातरेव हि समुद्रतरणमुक्तम्, तदा तस्य छाया समुद्रे तथाप्रमाणा दृश्येतैव ॥ ७७ ॥ श्वेताभ्रेति । अभ्रघनः अभ्रमूर्तिः ॥ ७८ ॥ रामानु०—श्वेतेति । श्वेताभ्रघनराजीव । अत्र श्वेतशब्देन स्वच्छतोच्यते, घनशब्देन सान्द्रता । " घनं निरन्तरं सान्द्रम् " इत्यमरः । निर्मलाभ्रसान्द्रपंक्तिरिवेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ येनेति । द्रोणी कटाहः ॥ ८० ॥ आपात इति । आपाते मार्गे ॥ ८१–८४ ॥ ततापेति । रामकार्यं सीतान्वेषणम् तदेवार्थः प्रयोजनं तस्य सिद्धये लाभाय, तद्धेतुभूत हनुमच्छ्रमनिवर्तनायेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ रामानु०—ततापेति । सिषेवे इत्यनेन पुत्रत्वेपि

श्वेतेति । श्वेताभ्रघनराजीव, अत्र श्वेतशब्देन स्वच्छतोच्यते, घनशब्देन सान्द्रता, तथाच निर्मलाभ्रसान्द्रपङ्क्तिरित्यर्थः ॥ ७८–८० ॥ आपात इति । आपतन्ति सञ्चरन्त्यस्मिन्

नागाश्च तुष्टुवुर्यक्षा रक्षांसि विबुधाः खगाः । प्रेक्ष्य सर्वे कपिवरं सहसा विगतक्लमम् ॥ ८७ ॥ तस्मिन् प्लवगशार्दूले प्लवमाने हनूमति । इक्ष्वाकुकुलमानार्थी चिन्तयामास सागरः ॥ ८८ ॥ साहाय्यं वानरेन्द्रस्य यदि नाहं हनूमतः । करिष्यामि भविष्यामि सर्ववाच्यो विवक्षताम् ॥ ८९ ॥ अहमिक्ष्वाकुनाथेन सगरेण विवर्द्धितः । इक्ष्वाकुसचिवश्चायं नावसीदितुमर्हति ॥ ९० ॥ तथा मया विधातव्यं विश्रमेत यथा कपिः । शेषं च मयि विश्रान्तस्सुखेनातिपतिष्यति ॥ ९१ ॥ इति कृत्वा मतिं साध्वीं समुद्रश्छन्नमम्भसि । हिरण्यनाभं मैनाकमुवाच गिरिसत्तमम् ॥ ९२ ॥ त्वमिहासुरसङ्घानां पातालतलवासिनाम् । देवराज्ञा गिरिश्रेष्ठ परिघः सन्निवेशितः ॥ ९३ ॥

रामकार्यप्रवृत्तत्वात् पूज्यतैव द्योत्यते ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ नागा इति । रक्षांसि दिक्पालकरक्षस्सम्बन्धीनि ॥ ८७ ॥ तस्मिन्निति । मानार्थी बहुमानार्थी । स्वयं सागरत्वादिति भावः ॥ ८८ ॥ साहाय्यमिति । सर्ववाच्यः सर्वप्रकारेण निन्द्यः । विवक्षतां वक्तुमिच्छताम् ॥ ८९–९१ ॥ रामानु०–साहाय्यमिति । विवक्षतां वक्तुमिच्छताम्, वागिन्द्रियवतामित्यर्थः । सर्ववाच्यो भविष्यामि सर्वनिन्दावाग्विषयो भविष्यामीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ अहमिति । नावसीदितुमर्हतीति पाठः ॥ ९० ॥ शेषं मार्गशेषम् ॥ ९१ ॥ इतीति । हिरण्यनाभं हिरण्यशृङ्गम् नाभिशब्दो ह्यध्यक्षवाची, शृङ्गं च पर्वतस्याध्यक्षमेव । "नाभिरध्यक्षकस्तूर्योः" इति दर्पणः ॥ ९२ ॥ त्वमिति । परिघः

इत्यापातो मार्गः ॥ ८१–८७ ॥ तस्मिन्निति । सागरः सगरसम्बन्धी अत एव इक्ष्वाकुकुलमानार्थी पूजार्थी ॥ ८८ ॥ चिन्ताप्रकारमेवाह–साहाय्यमिति । विवक्षतां वक्तुमिच्छताम्, वागिन्द्रियवतामित्यर्थः । सर्ववाच्यः सर्वनिन्दावाग्विषयो भविष्यामीत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ शेषं मार्गशेषम् ॥ ९१ ॥ हिरण्यनाभं हिरण्यप्रधानम्, हिरण्मयमित्यर्थः । "नाभिः प्रधाने कस्तूर्याम्" इति विश्वः ॥ ९२ ॥ परिघस्सन्निवेशितः आयुधविशेषत्वेन सन्निवेशितः, अनेन पक्षच्छेदभयात् समुद्रप्रवेशानन्तरं पातालस्थराक्षसनिरोधार्थं देवराजेन मैनाकः स्थापित इत्यवगम्यते ॥ ९३ ॥ ९४ ॥

त्वमेषां जातवीर्याणां पुनरेवोत्पतिष्यताम् । पातालस्याप्रमेयस्य द्वारमावृत्य तिष्ठसि ॥९४॥ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव शक्तिस्ते शैल वर्धितुम् । तस्मात्संचोदयामि त्वामुत्तिष्ठ गिरिसत्तम ॥ ९५ ॥ स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्येति वीर्यवान् । हनूमान् रामकार्यार्थं भीमकर्मा खमाप्लुतः ॥ ९६ ॥ अस्य साह्यं मया कार्यमिक्ष्वाकुकुलवर्तिनः । मम हीक्ष्वाकवः पूज्याः परं पूज्यतमास्तव ॥९७॥ कुरु साचिव्यमस्माकं न नः कार्यमतिक्रमेत् । कर्तव्यमकृतं कार्यं सतां मन्युमुदीरयेत् ॥ ९८ ॥ सलिलादूर्ध्वमुत्तिष्ठ तिष्ठत्वेष कपिस्त्वयि । अस्माकमतिथिश्चैव पूज्यश्च प्लवतां वरः॥९९॥ चामीकरमहानाभ देवगन्धर्वसेवित । हनुमांस्त्वयि विश्रान्तस्ततः शेषं गमिष्यति ॥ [स एष कपिशार्दूलस्त्वामुपर्येति वीर्यवान्] ॥ १०० ॥ काकुत्स्थस्यानृशंस्यं च मैथिल्याश्च विवासनम् । श्रमं च प्लवगेन्द्रस्य समीक्ष्योत्थातुमर्हसि ॥ १०१ ॥

अर्गलम् । " परिघो मुद्गरोऽर्गले " इति दर्पणः ॥ ९३ ॥ परिघत्वमेवाह—त्वमेषामिति ॥ ९४ ॥ तिर्यगिति । शक्तिः अस्तीति शेषः ॥ ९५॥९६ ॥ अस्येति । इक्ष्वाकोः कुले वंशे वर्तते शुश्रूषत इति इक्ष्वाकुकुलवर्ती तस्य पूज्यतमास्तव मत्सम्बन्धादिति भावः । यद्वा त्वदुपकारकवायुपुत्रमुद्दिश्य ॥ ९७ ॥
रामानु०—अस्येति । साहाय्यं सहायकर्म, मत्कारित्वमिति यावत् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । मम इक्ष्वाकवः पूज्या हि मद्वृद्धिहेतुत्वात् । तव परं पूज्यतमाः सगरविवृद्धमदन्तःप्रवेशसुखावस्थानादिफलभोक्तृत्वादिति भावः ॥ ९७ ॥ कुर्विति । कार्यं प्रयोजनं विश्रान्त्यादि । कर्तव्यं कार्यमकृतं सतां मन्युं कोपम् उदीरयेत् प्रेरयेत् उत्पादयेत् ॥९८॥९९॥ चामीकरेति । चामीकरमहानाभ स्वर्णमयमहाशृङ्ग ॥ १०० ॥ काकुत्स्थस्येति । काकुत्स्थस्यानृशंस्यं रामस्य सीताविषयां दयाम् ॥ १०१ ॥
तिर्यगिति । वर्द्धितुं, शक्तिरस्तीति शेषः॥९५॥स एष इति। त्वामुपरि तवोपरि॥९६॥ ॥९७॥अतः साचिव्यकरणात् अस्माकं कार्यं प्रयोजनं नातिक्रमेत न लुप्यतामित्यर्थः। कार्यातिक्रमे अरिष्टमाह कर्तव्यमिति॥९८।९९॥चामीकर हिरण्यात्मक।१००।आनृशंस्यं

हिरण्यनाभो मैनाको निशम्य लवणाम्भसः । उत्पपात जलात्तूर्णं महाद्रुमलतायुतः ॥ १०२ ॥ स सागरजलं भित्त्वा बभूवाभ्युत्थितस्तदा । यथा जलधरं भित्त्वा दीप्तरश्मि र्दिवाकरः ॥ १०३ ॥ स महात्मा मुहूर्तेन पर्वतस्सलिलावृतः । दर्शयामास शृङ्गाणि सागरेण नियोजितः ॥ १०४ ॥ शातकुम्भनिभैश्शृङ्गैस्सकिन्नरमहोरगैः । आदित्योदयसङ्काशैरालिखद्भिरिवाम्बरम् ॥ १०५ ॥ तप्तजाम्बूनदैश्शृङ्गैः पर्वतस्य समुत्थितैः । आकाशं शस्त्रसङ्काश मभवत् काञ्चनप्रभम् ॥ १०६ ॥ जातरूपमयैः शृङ्गै र्भ्राजमानैस्स्वयंप्रभैः । आदित्यशतसङ्काशस्सोऽभवद् गिरिसत्तमः ॥ १०७ ॥ तमुत्थितमसङ्गेन हनुमानग्रतः स्थितम् । मध्ये लवणतोयस्य विघ्नोऽयमिति निश्चितः ॥ १०८ ॥ स तमुच्छ्रितमत्यर्थं महावेगो महाकपिः । उरसा पातयामास जीमूतमिव मारुतः ॥ १०९ ॥ स तदा पातितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः । बुद्ध्वा तस्य कपे र्वेगं जहर्ष च ननन्द च ॥ ११० ॥

हिरण्यनाभ इति । निशम्य, वचनमिति शेषः ॥ १०२–१०४ ॥ शातकुम्भेति । शातकुम्भनिभैः स्वर्णसदृशैः । आदित्योदयसङ्काशैः आदित्योदयतुल्यैरित्यर्थः । शृङ्गैरुपलक्षितः शृङ्गाणि दर्शयामासेति योजना ॥ १०५ ॥ तप्तेति । शस्त्र सङ्काशं नीलमित्यर्थः । " शस्त्रमायुधलोहयोः " इति विश्वः ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ तमिति । निश्चितः निश्चितवान् । कर्तरि निष्ठा ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ रामानु०—स तमिति । जीमूतमिव मारुत इत्यनेन पर्वतम् अनायासेन पातितवानिति द्योत्यते ॥ १०९ ॥ जहर्ष विसिष्मिये ॥ ११० ॥ रामानु०—तदेति । जहर्ष च ननन्द चेति पदद्वयेन कायमनसो

कृतज्ञत्वम् हिरण्यनाभ इति । निशम्य, वचनमिति शेषः ॥१–३॥ स महात्मेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । शातकुम्भमयैः शृङ्गैरुपलक्षितः ॥४॥५॥ शस्त्रसङ्काशं शस्त्र श्याममाकाशम्, काञ्चनप्रभं कनकगौरमासीदित्यर्थः ॥ ६ ॥७ ॥ असङ्गेन एकाकिना ॥ ८॥९ ॥ जहर्ष च ननन्द च इत्यनेन कायमनसोर्विकृतिरुच्यते ॥ ११०–१३ ॥

तमाकाशगतं वीरमाकाशे समुपस्थितः । प्रीतो हृष्टमना वाक्यमब्रवीत्पर्वतः कपिम् । मानुषं धारयन् रूपमात्मनः शिखरे स्थितः ॥ १११ ॥ दुष्करं कृतवान् कर्म त्वमिदं वानरोत्तम । निपत्य मम शृङ्गेषु विश्रमस्व यथासुखम् ॥ ११२ ॥ राघवस्य कुले जातैरुदधिः परिवर्द्धितः । स त्वां रामहिते युक्तं प्रत्यर्चयति सागरः ॥ ११३ ॥ कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मस्सनातनः । सोऽयं त्वत्प्रतिकारार्थी त्वत्तः सम्मानमर्हति ॥ ११४ ॥ त्वन्निमित्तमनेनाहं बहुमानात्प्रचोदितः । तिष्ठ त्वं कपिशार्दूल मयि विश्रम्य गम्यताम् ॥ ११५ ॥ योजनानां शतं चापि कपिरेष समाप्लुतः । तव सानुषु विश्रान्तश्शेषं प्रक्रमतामिति ११६

विकृतिरुच्यते । अस्य वेगेन ग्लानिराहित्यं बुद्ध्वा हृष्टमना बभूवेत्यर्थः ॥११०॥ तमिति। प्रीतः प्रीतिद्योतकव्यापारः ॥ ११ ॥ १२ ॥ रामानु०—तमिति । प्रीतः सुखितः । हृष्टमनाः प्रसन्नमनाः ॥११॥ दुष्करमिति । विश्रमस्वेति श्रमिरात्मनेपदी कश्चिदस्ति । तथा चोक्तं भट्टमल्लेन— " विश्राम्यतीति विश्रान्तौ क्वचिद्रू विश्रमतेपि च " इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृत इति । कृते उपकारे त्वत्प्रतिकारार्थी त्वदातिथ्यकरणापेक्षी । त्वत्तः संमानमर्हतीति । त्वया तत्कृतातिथ्यपरिग्रह एवास्य संमानमित्यर्थः ॥११४ ॥ ११५ ॥ चोदनाप्रकार माह—योजनानामिति । प्रक्रमतामिति प्रचोदित इति पूर्वेणान्वयः ॥ ११६ ॥ रामानु०—त्वन्निमित्तमित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । एष कपिः योजनानां शतं चापि समाप्लुतः समापतितुमुपक्रान्तः तव सानुषु विश्रान्तः शेषं मार्गशेषं प्रक्रमतामिति त्वन्निमित्तम् अहम् अनेन सागरेण बहुमानात् प्रचोदितः, अतः कपिशार्दूल! त्वं तिष्ठ मयि विश्रम्य गम्यतामित्यन्वयः१५॥१६॥

कृते चेति । कृते उपकारे सोऽयमुदधिः तत्प्रतिकारार्थी इति पाठः । तस्योपकारस्य प्रत्युपकारार्थी त्वत्तस्सम्मानमर्हति, त्वत्सकाशात् त्वत्स्वीकाररूपां पूजां प्राप्तुं योग्यो भवतीत्यर्थः ॥ ११४ ॥ त्वन्निमित्तमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । एष कपिः योजनानां शतं समाप्लुतः समाप्लवितुमुपक्रान्तः । शेषं मार्गशेषं प्रक्रमतामिति त्वन्निमित्तमनेन सागरेणाहं बहुमानात्प्रचोदितः, अतः कपिशार्दूल! त्वं तिष्ठ मयि विश्रम्य गम्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

तदिदं गन्धवत् स्वादु कन्दमूलफलं बहु । तदास्वाद्य हरिश्रेष्ठ विश्रान्तोऽनुगमिष्यसि ॥ ११७ ॥ अस्माकमपि सम्बन्धः कपिमुख्य त्वयाऽस्ति वै । प्रख्यातस्त्रिषु लोकेषु महागुणपरिग्रहः ॥११८॥ वेगवन्तः प्लवन्तो ये प्लवगा मारुतात्मज । तेषां मुख्यतमं मन्ये त्वामहं कपिकुञ्जर ॥११९॥ अतिथिः किल पूजार्हः प्राकृतोऽपि विजानता । धर्मं जिज्ञासमानेन किं पुनस्त्वादृशो महान् ॥ १२० ॥ त्वं हि देववरिष्ठस्य मारुतस्य महात्मनः । पुत्रस्तस्यैव वेगेन सदृशः कपिकुञ्जर ॥१२१॥ पूजिते त्वयि धर्मज्ञ पूजां प्राप्नोति मारुतः । तस्मात्त्वं पूजनीयो मे शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ १२२ ॥ पूर्वं कृतयुगे तात पर्वताः पक्षिणोऽभवन् । ते हि जग्मुर्दिशः सर्वा गरुडानिलवेगिनः ॥१२३॥ ततस्तेषु प्रयातेषु देवसङ्घाः सहर्षिभिः । भूतानि च भयं जग्मुस्तेषां पतनशङ्कया ॥१२४॥ ततः क्रुद्धः सहस्राक्षः पर्वतानां शतक्रतुः । पक्षांश्चिच्छेद वज्रेण तत्र तत्र सहस्रशः ॥ १२५ ॥ स मामुपगतः क्रुद्धो वज्रमुद्यम्य देवराट् । ततोऽहं सहसा क्षिप्तः श्वसनेन महात्मना १२६

तदिति । तत्प्रसिद्धम् । कन्दः करहाटः । मूलं पादः । तत्तस्मात् ॥११७॥ अस्माकमिति । प्रख्यात इति सम्बन्धविशेषणम् । महागुणानां परिग्रहो यस्मिन्स तथा ॥ ११८ ॥ रामानु०—हनुमतः पूज्यतमत्वे हेत्वन्तरं दर्शयति--अस्माकमपीति संबन्धः । आतिथ्यतिथिमद्भावलक्षणः । महागुणपरिग्रहः, परिगृह्यत इति परिग्रहः, महागुणानां सतां परिग्रहः महागुणपरिग्रहः ॥ १८ ॥ ११९–१२२ ॥ रामानु०--अतिथिरिति । त्वादृशो महानिति पाठः ॥ १२० ॥ किंचातिथेस्तव पूजायां काम्यार्थसिद्धिवद्वायोरपि प्रत्युपकारासिद्धिः स्यादित्याह—त्वं हीत्यादिना ॥ १२१॥ संबन्धं विवृणोति—पूर्वमित्यादिना । पक्षिणः पक्षवन्तः । हिः

तादिति । तत् प्रसिद्धम् ॥ १७ ॥ अस्माकमिति । महागुणपरिग्रहः महागुणेन वायुना परिगृह्यत इति तथा ॥ १८ ॥ १९ ॥ अतिथिरिति । त्वादृशो महानिति पाठः ॥ १२०–१२८ ॥

अस्मिँल्लवणतोये च प्रक्षिप्तः प्लवगोत्तम । गुप्तपक्षसमग्रश्च तव पित्राऽभिरक्षितः ॥ १२७ ॥ ततोऽहं मानयामि त्वां मान्यो हि मम मारुतः । त्वया मे ह्येष सम्बन्धः कपिमुख्य महागुणः ॥ १२८ ॥ तस्मिन्नेवंगते कार्ये सागरस्य ममैव च । प्रीतिं प्रीतमनाः कर्तुं त्वमर्हसि महाकपे ॥ १२९ ॥ श्रमं मोक्षय पूजां च गृहाण कपिसत्तम । प्रीतिं च बहु मन्यस्व प्रीतोऽस्मि तव दर्शनात् ॥ १३० ॥ एवमुक्तः कपिश्रेष्ठस्तं नगोत्तममब्रवीत् ॥ १३१ ॥ प्रीतोऽस्मि कृतमातिथ्यं मन्युरेषोऽपनीयताम् । त्वरते कार्यकालो मे अहश्चाप्यतिवर्तते । प्रतिज्ञा च मया दत्ता न स्थातव्यमिहान्तरे ॥ १३२ ॥ इत्युक्त्वा पाणिना शैलमालभ्य हरिपुङ्गवः । जगामाकाशमाविश्य वीर्यवान् प्रहसन्निव १३३

पादपूरणे ॥ १२३–१२६ ॥ अस्मिन्निति । समग्रः समग्रपक्षः, गुप्तसमग्रपक्षश्च यथा भवामि तथा अभिरक्षितोऽस्मीत्यर्थः ॥ १२७–१३० ॥ रामानु०–श्रममिति । मोक्षय मुञ्च । " मोक्ष निरसने " इति चौरादिको धातुः ॥ १३० ॥ १३१ ॥ प्रीतोऽस्मीति । कृतमातिथ्यं तव दर्शनादिनेति भावः । मन्युः कोपः, मत्कृता पूजा न गृहीतेति कोपो निरस्यतामित्यर्थः । कार्यकालः त्वरते शीघ्रं गच्छेति मां प्रेरयति । अहश्चाप्यतिवर्तते, अत्र विलम्बः क्रियते चेदिदमहोऽतिवर्तते इत्यर्थः । इह समुद्रे अन्तरे मध्ये मया न स्थातव्यमिति वानरसान्निधौ प्रतिज्ञा कृता ॥ १३२ ॥ रामानु०–त्वरते कार्यकाल इति । कार्यः करणयोग्यः कालः कार्यकालः त्वरते त्वरयति । अहश्चाप्यतिवर्तते लङ्काद्वीपप्रवेशयोग्यमहश्चातिवर्तते । प्रतिज्ञा चेति । "यथा राघवनिर्मुक्तः शरः श्वसनविक्रमः । गच्छेत्तद्वद्गमिष्यामि लङ्कां रावणपालिताम् ।" इति प्रतिज्ञा दत्ता तस्मादिहान्तरे न स्थातव्यम् ॥ १३२ ॥ इत्युक्त्वेति । प्रहसन्निव प्रसन्नमुख इवेत्यर्थः ॥ १३३ ॥ १३४ ॥ रामानु०–इत्युक्त्वेति । आलभ्य स्पृष्ट्वा । प्रहसन्निवेत्यत्र इवशब्दो हासप्रकर्षस्य पारमार्थ्यपरः

एवंगते प्राप्ते सति । कार्ये उपकाररूपकार्ये । प्रीतिं कर्तुमर्हसि, पूजास्वीकारेणेति भावः ॥ २९–१३१ ॥ मन्युः पूजानङ्गीकारनिबन्धनं दैन्यम् । कार्यकालः लङ्काप्रवेशकालः । त्वरते विलम्बं न सहते ॥ ३२ ॥ आलभ्य स्पृष्ट्वा । प्रहसन्निव प्रसन्नमुखस्सन् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

स पर्वतसमुद्राभ्यां बहुमानादवेक्षितः । पूजितश्चोपपन्नाभिराशीभिरनिलात्मजः ॥ १३४ ॥ अथोर्ध्वं दूरमुत्पत्य हित्वा शैलमहार्णवौ । पितुः पन्थानमास्थाय जगाम विमलेऽम्बरे ॥१३५॥ भूयश्चोर्ध्वगतिं प्राप्य गिरिं तमवलोकयन् । वायुसूनुर्निरालम्बे जगाम विमलेऽम्बरे ॥ १३६ ॥ तद् द्वितीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् । प्रशशंसुः सुराः सर्वे सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ १३७ ॥ देवताश्चाभवन् हृष्टास्तत्रस्थास्तस्य कर्मणा । काञ्चनस्य सुनाभस्य सहस्राक्षश्च वासवः ॥ १३८ ॥ उवाच वचनं धीमान् परितोषात् सगद्गदम् । सुनाभं पर्वतश्रेष्ठं स्वयमेव शचीपतिः ॥ १३९ ॥ हिरण्यनाभ शैलेन्द्र परितुष्टोऽस्मि ते भृशम् । अभयं ते प्रयच्छामि तिष्ठ सौम्य यथा सुखम् ॥ १४० ॥ साह्यं कृतं ते सुमहद्विक्रान्तस्य हनूमतः । क्रमतो योजनशतं निर्भयस्य भये सति ॥ १४१ ॥ रामस्यैष हि दूत्येन याति दाशरथेर्हरिः । सत्क्रियां कुर्वता तस्य तोषितोऽस्मि दृढं त्वया ॥ १४२ ॥

प्रीतिसूचकः । मन्दस्मितं कुर्वन्नित्यर्थः ॥ १३३ ॥ स इति । उपपन्नाभिः रामकार्यसिद्ध्युचिताभिः ॥ १३४ ॥ अथेति । हित्वा शैलमहार्णवौ मूर्तिमन्तौ तौ हित्वेत्यर्थः । अनेन शैलवत्समुद्रोऽपि मूर्तिमत्तया तत्रादृश्यतेति सूचितम् ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ तद्द्वितीयमिति। द्वितीयं समुद्रलङ्घनापेक्षया द्वितीयं तत्पर्वतजयरूपं कर्म ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ रामानु०—देवताश्चेति । तस्य मैनाकस्य कर्मणा देवता हृष्टा अभवन् सहस्राक्षश्च हृष्टोऽभवदिति वचनविपरिणामेन संबन्धः ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ १४० ॥ साह्यमिति । भये सति समुद्रलङ्घने अस्य किं भविष्यतीत्यस्माकं भये सतीत्यर्थः ॥ १४१ ॥ रामानु०—साह्यमिति । साह्यं सहायकर्म सहकारित्वमिति यावत् । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । ते त्वया निर्भयस्य भये सति अति

पितुः पन्थानं वायुमार्गम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तदिति । समुद्रलङ्घनं प्रथमं कर्म, द्वितीयं मैनाकगिरावविश्रम्य गमनम् ॥ ३७ ॥ देवताश्चेति । वासवश्च हृष्ट इति सम्बन्धः ॥ ३८–१४० ॥ साह्यमिति । साह्यं सहायकर्म, सहकारित्वमिति यावत् । ते तव मन्निमित्तभये सत्यपि निर्भयस्य हनूमतः साह्यं कृतम् अतः अभयं प्रयच्छामीति

ततः प्रहर्षमगमद्विपुलं पर्वतोत्तमः । देवतानां पतिं दृष्ट्वा परितुष्टं शतक्रतुम् ॥ १४३ ॥ स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तदा । हनुमांश्च मुहूर्तेन व्यतिचक्राम सागरम् ॥ १४४ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । अब्रुवन् सूर्यसङ्काशां सुरसां नागमातरम् ॥ १४५ ॥ अयं वातात्मजः श्रीमान् प्लवते सागरोपरि । हनुमान्नाम तस्य त्वं मुहूर्तं विघ्नमाचर ॥ १४६ ॥ राक्षसं रूपमास्थाय सुघोरं पर्वतोपमम् । दंष्ट्राकरालं पिङ्गाक्षं वक्त्रं कृत्वा नभस्समम् ॥ १४७ ॥ बलमिच्छामहे ज्ञातुं भूयश्चास्य पराक्रमम् । त्वां विजेष्यत्युपायेन विषादं वा गमिष्यति ॥ १४८ ॥ एवमुक्ता तु सा देवी दैवतैरभिसत्कृता । समुद्रमध्ये सुरसा बिभ्रती राक्षसं वपुः ॥ १४९ ॥ विकृतं च विरूपं च सर्वस्य च भयावहम् । प्लवमानं हनूमन्तमावृत्येदमुवाच ह ॥ १५० ॥ मम भक्ष्यः(क्षः)प्रदिष्टस्त्वमीश्वरैर्वानरर्षभ । अहं त्वां भक्षयिष्यामि प्रविशेदं ममाननम् ॥ १५१ ॥ एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिर्वानरर्षभः । प्रहृष्टवदनः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५२ ॥ रामो दाशरथिर्नाम प्रविष्टो दण्डकावनम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा वैदेह्या चापि भार्यया ॥ १५३ ॥

विस्तृतसमुद्रोपर्याकाशगमने समुद्रपतनादिभयनिमित्तसंभावनायामपि निर्भयस्य ॥ १५१ ॥ ॥ १४२–१४४ ॥ रामानु०–स इति । बभूवावस्थितस्तदा तस्मिन् काले स्वस्थोऽभूदित्यर्थः । प्रतिप्रयाणवेलायामपि "पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान्" इति मैनाकावस्थानाभिधानात् । सागरं मैनाकाधिष्ठित सागरप्रदेशम् ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ रामानु०–अयमिति । श्रीमान् अत्र श्रीशब्देन अतिदूरसमुद्रलङ्घनेप्युपर्युपरिबलाभिवृद्धिप्रयुक्ता सुषमोच्यते ॥ १४६ ॥ १४७–१५३ ॥

सम्बन्धः ॥ ४१–४३ ॥ सागरं मैनाकाधिष्ठितासिन्धुप्रदेशम् ॥ ४४–४७ ॥ त्वामुपायेन विजेष्यति वा विषादं दैन्यं गमिष्यति वेति ज्ञातुमिच्छामह इति सम्बन्धः ॥ ४८–१५० ॥ ईश्वरैः

अन्यकार्यविषक्तस्य बद्धवैरस्य राक्षसैः । तस्य सीता हृता भार्या रावणेन यशस्विनी ॥ १५४॥ तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात्। कर्तुमर्हसि रामस्य साह्यं विषयवासिनी ॥ १५५ ॥ अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् । आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ १५६ ॥ एवमुक्ता हनुमता सुरसा कामरूपिणी। अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो मम ॥१५७॥

अन्येति। अन्यकार्यविषक्तस्य मारीचमृगग्रहणव्यासक्तस्य ॥ १५४ ॥ तस्या इति। विषयवासिनी रामराज्यवासिनी ॥ १५५ ॥ १५६ ॥ एवमिति । नातिवर्तेन्मां ममाननमप्रविश्य न गच्छेत् । अतिवर्तेदित्यत्र परस्मैपदमार्षम् । अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । अब्रवीन्नातिवर्तेन्मां कश्चिदेष वरो ममेत्यस्यानन्तरं तद्दृष्ट्वा व्यादितं वक्त्रं वायुपुत्रः सुबुद्धिमानित्यादिश्लोका द्रष्टव्याः । मध्ये तं प्रयान्तमित्यादयः केचन श्लोकाः प्रक्षिप्ताः असङ्गताश्च, शतयोजनायतत्वे वानरैर्लङ्कावासिभिश्च ज्ञातः स्यादिति विरोधात् । त इमे प्रक्षिप्तश्लोकाः—" तं प्रयान्तं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् । बलं जिज्ञासमाना वै नागमाता हनूमतः । प्रविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा । व्यादाय विपुलं वक्त्रं स्थिता सा मारुतेः पुरः । एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः । अब्रवीत्कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यसे । इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः । दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमांस्तदा। तं दृष्ट्वा मेघसंकाशं दशयोजनमायतम् । चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतम् । हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः । चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् ।बभूव हनुमान्वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः। चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमायतम् । तथैव हनुमान्वीरस्सप्ततीयोजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रमशीतीयोजनोच्छ्रितम् । हनुमानचलप्रख्यो

दैवतैः ॥ ५१–५३ ॥ अस्येति पाठः । कार्यविषक्तस्य मायामृगवधप्रस्थितस्य ॥ ५४॥ विषयवासिनि रामराज्यवासिनि! त्रैलोक्यनाथत्वाद्रघुनाथस्येति भावः ॥५५॥५६॥एवमिति । कश्चिदपि जनः नातिवर्तेत, मामिति शेषः । नातिवर्तेन्माम् इत्यपि पाठ १५७

[तं प्रयान्तं समुद्वीक्ष्य सुरसा वाक्यमब्रवीत् । बलं जिज्ञासमाना वै नागमाता हनूमतः ॥ १ ॥ प्रविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरा ॥ २ ॥ व्यादाय वक्त्रं विपुलं स्थिता सा मारुतेः पुरः । एवमुक्तः सुरसया क्रुद्धो वानरपुङ्गवः ॥ ३ ॥ अब्रवीत् कुरु वै वक्त्रं येन मां विषहिष्यसे । इत्युक्त्वा सुरसां क्रुद्धो दशयोजनमायतः ॥ ४ ॥ दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमांस्तदा । तं दृष्ट्वा मेघसङ्काशं दशयोजनमायतम् ॥ ५ ॥ चकार सुरसा चास्यं विंशयोजनमायतम् । तां दृष्ट्वा विस्तृतास्यां तु वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् ॥ ६ ॥ हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायतः। चकार सुरसा वक्त्रं चत्वारिंशत्तथोच्छ्रितम् ॥ ७ ॥ बभूव हनुमान् वीरः पञ्चाशद्योजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रं षष्टियोजनमायतम् ॥ ८ ॥ तथैव हनुमान् वीरः सप्ततीयोजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रमशीती योजनायतम् ॥ ९ ॥ हनुमानचलप्रख्यो नवतीयोजनोच्छ्रितः। चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम् ॥ १० ॥]

नवतीयोजनोच्छ्रितः । चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतम् " इति ॥१५७॥

रामानु०—नाग(देव)माता हनूमत इत्यतः परं—प्रविश्य वदनं मेऽद्य गन्तव्यं वानरोत्तम । वर एष पुरा दत्तो मम धात्रेति सत्वरेति पाठः । एवमिति । विषहिष्यसे अभिभविष्यसि ग्रसिष्यसीत्यर्थः । इत्युक्त्वेति । दशयोजनमायतः दशयोजनविस्तारो बभूव हनुमानित्यनेन " दशयोजनविस्तीर्णा त्रिंशद्योजनमायता । छाया वानरसिंहस्य " इत्युक्तच्छायोचितं परिमाणान्तरं सुरसादर्शनात्पूर्वं संक्षिप्तवानित्यवगम्यते । चकार सुरसा चास्यं विंशद्योजनमायतमित्यतः परं हनूमांस्तु ततः क्रुद्धस्त्रिंशद्योजनमायत इत्यादिक्रमेण । चकार सुरसा वक्त्रं शतयोजनमायतमित्येष पाठक्रमः । एते श्लोकाः केषुचित्कोशेषु लेखकप्रमादात्पातिताः । सप्ततीयोजनोच्छ्रित इत्यादौ दीर्घ आर्षः ॥ १५७ ॥

[अथ वरदानं श्रुत्वापि जिगमिषन्तं प्रत्याह—तमिति । एवमिति । विषहिष्यसे अभिभविष्यसि, ग्रसिष्यसीत्यर्थः ॥ १–१० ॥]

तद् दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् । [दीर्घ जिह्वं सुरसया सुघोरं नरकोपमम् ।] सुसंक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ १५८॥ सोऽभिपत्याशु तद्वक्त्रं निष्पत्य च महाजवः । अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५९ ॥ प्रविष्टोऽस्मि हि ते वक्त्रं दाक्षायणि नमोऽस्तु ते । गमिष्ये यत्र वैदेही सत्यश्चासीद्वरस्तव ॥ १६० ॥ तं दृष्ट्वा वदनान्मुक्तं चन्द्रं राहुमुखादिव । अब्रवीत्सुरसा देवी स्वेन रूपेण वानरम्॥ १६१॥ अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् । समानयस्व वैदेहीं राघवेण महात्मना ॥ १६२ ॥ तत्तृतीयं हनुमतो दृष्ट्वा कर्म सुदुष्करम् । साधु साध्विति भूतानि प्रशशंसुस्तदा हरिम् ॥ १६३ ॥ स सागरमनाधृष्यमभ्येत्य वरुणालयम् । जगामाकाशमाविश्य वेगेन गरुडोपमः ॥ १६४॥

प्रकृतं विलिख्यते—तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यं वायुपुत्रः सुबुद्धिमान् । सुसंक्षिप्यात्मनः कायं बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः इति ॥ १५८ ॥ रामानु०—तद्दृष्ट्वा व्यादितं त्वास्यमिति । व्यादितं व्यात्तम् । इडागमस्त्वार्षः । अतिविस्तृतं वक्त्रं सूक्ष्मरूपेण प्रविश्याक्लेशेन निर्गन्तुमयं समीचीनः समय इति ज्ञानयोगात् सुबुद्धिमानिति विशेषणम् ॥ १५८ ॥
॥ १५९ ॥ प्रविष्टोस्मीति । दक्षस्यापत्यं दाक्षायणी, तत्त्वं च पूर्वं वरप्रदानकथनसमये तयैव कथितमित्यनुवादात् कल्प्यते ॥१६० ॥ रामानु०—प्रविष्टोस्मि हीति । दाक्षायणीत्यनुवादात् स्ववरप्रदानकथनसमये हनुमन्तमुद्दिश्य स्वकीयं दाक्षायणीत्वमपि तयैव कथितमित्यवगन्तव्यम् । सत्यं चासीद्वरं तव, त्वदास्यं प्रविश्य निर्गमनात् ब्रह्मणा दत्तो वरस्सत्य आसीदित्यर्थः । वरशब्दस्य नपुंसकत्वमार्षम् ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥
रामानु०--अर्थेति । समानय चेति पाठः । समानय संगमय ॥१६२॥ १६३ ॥ १६४ ॥

तद् दृष्ट्वेति । सुरसया व्यादितमास्यम्॥१५८–१६१॥समानय संयोजय ॥६२॥ तृतीयं कर्म सुरसावक्त्रान्निष्क्रमणम् ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

सेविते वारिधाराभिः पतगैश्च निषेविते । चरिते कैशिकाचार्यैरैरावतनिषेविते ॥ १६५ ॥ सिंहकुञ्जरशार्दूलपतगोरगवाहनैः । विमानैः संपतद्भिश्च विमलैः समलंकृते ॥ १६६ ॥ वज्राशनिसमाघातैः पावकैरुपशोभिते । कृतपुण्यैर्महाभागैः स्वर्गजिद्भिरलंकृते ॥ १६७ ॥ वहता हव्यमत्यर्थं सेविते चित्रभानुना । ग्रहनक्षत्रचन्द्रार्कतारागणविभूषिते ॥ १६८ ॥ महर्षिगणगन्धर्वनागयक्षसमाकुले । विविक्ते विमले विश्वे विश्वावसुनिषेविते ॥ १६९ ॥ देवराजगजाक्रान्ते चन्द्रसूर्यपथे शिवे । विताने जीवलोकस्य वितते ब्रह्मनिर्मिते ॥ १७० ॥ बहुशः सेविते वीरैर्विद्याधरगणैर्वरैः । जगाम वायुमार्गे तु गरुत्मानिव मारुतिः ॥ १७१ ॥ प्रदृश्यमानस्सर्वत्र हनुमान् मारुतात्मजः । भेजेऽम्बरं निरालम्बं लम्बपक्ष इवाद्रिराट् ॥ १७२ ॥

आकाशगमनमतिदुष्करमित्यमुमर्थं कथयितुम् आकाशस्वरूपं वर्णयति—सेवित इत्यादिना श्लोकसप्तकेन । कैशिकाचार्यैः कैशिके रागविशेषे आचार्यैः विद्याधरविशेषैरित्यर्थः । वज्राशनिसमाघातैः पावकैः वज्राशनिसमाघातैर्हेतुभिर्जातैः पावकैः । हव्यं वहता देवेभ्यो हव्यवहनार्थं गतेन चित्रभानुना वह्निना । विश्वे विश्वगते, व्यापक इत्यर्थः । देवराजगजाक्रान्ते ऐरावताभिन्नदिग्गजाक्रान्ते । विताने वितानतुल्ये । वितत इति वितानविशेषणम् ॥ १६५-१७२ ॥

रामानु०—सेवित इति । कैशिकाचार्यैः । कैशिके रागविशेषः तदाचार्यैः तुम्बुरुप्रभृतिभिरित्यर्थः । ऐरावतनिषेविते ऐरावतमिति ऋजुदीर्घमिन्द्रधनुरुच्यते । तेन निषेविते युक्ते " इन्द्रायुधं

कैशिकाचार्यैः कैशिकं नृत्तादि तदाचार्यैस्तुम्बुरुप्रभृतिभिः । ऐरावतनिषेविते ऐरावतम् इति ऋजुदीर्घमिन्द्रधनुरुच्यते ॥ १६५ ॥ १६६ ॥ वज्राशनिसमाघातैः वज्राशन्योस्समः तुल्यः आघातोऽभिघातो येषां तैः पावकैः ॥ १६७ ॥ आकाशस्य एकोनपञ्चाशदग्निसम्बन्धमुक्त्वा तत्प्रधानभूतचित्रभानुसम्बन्धमाह—वहतेति ॥ १६८ ॥ विश्वे विश्वव्यापके । विश्वावसुः गन्धर्वराजः ॥ १६९-१७२ ॥

प्लवमानं तु तं दृष्ट्वा सिंहिका नाम राक्षसी । मनसा चिन्तयामास प्रवृद्धा कामरूपिणी ॥ १७३ ॥ अद्य दीर्घस्य कालस्य भविष्याम्यहमाशिता । इदं हि मे महत्सत्त्वं चिरस्य वशमागतम् ॥ १७४ ॥ इति संचिन्त्य मनसा छायामस्य समाक्षिपत् । छायायां गृह्यमाणायां चिन्तयामास वानरः ॥ १७५ ॥ समाक्षिप्तोऽस्मि सहसा पङ्गूकृतपराक्रमः । प्रतिलोमेन वातेन महानौरिव सागरे ॥ १७६ ॥ तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव वीक्षमाणस्ततः कपिः । ददर्श स महत्सत्त्वमुत्थितं लवणाम्भसि ॥ १७७ ॥ तद्दृष्ट्वा चिन्तयामास मारुतिर्विकृताननम् । कपिराजेन कथितं सत्त्वमद्भुतदर्शनम् ॥ १७८ ॥ छायाग्राहि महावीर्यं तदिदं नात्र संशयः । स तां बुद्ध्वाऽर्थतत्त्वेन सिंहिकां मतिमान् कपिः । व्यवर्धत महाकायः प्रावृषीव बलाहकः ॥ १७९ ॥ तस्य सा कायमुद्वीक्ष्य वर्धमानं महाकपेः । वक्त्रं प्रसारयामास पातालान्तरसन्निभम् ॥ १८० ॥ घनराजीव गर्जन्ती वानरं समभिद्रवत् ॥ १८१ ॥

त्विन्द्रधनुस्तद्दीर्घमृजु रोहितम् । ऐरावतं च विद्युत्तु चञ्चला चपलेति च" इति वैजयन्ती । वज्राशनिसमाघातैः वज्राशन्योस्समः तुल्यः आघातः अभिघातः येषां तैः । विविक्त इति । विश्वे विशतीति विश्वः व्यापक इत्यर्थः । वितान उल्लोचभूते । "अस्त्री वितानमुल्लोचः" इत्यमरः । विद्याधरगणैर्वीरैरित्यतः परम् जगाम वायुमार्गे तु गरुत्मानिव मारुतिरिति पाठक्रमः । उपरि तु हनुमान् मेघजालानीत्यादिसार्धश्लोकद्वयं प्रमादाल्लिखितम् । महद्द्यमानः सर्वत्रेति पाठः ॥ १६५-१७२ ॥

अद्येति । दीर्घस्य कालस्य दीर्घकाले गते सति अद्य आशिता आशित्री भुक्तवती भविष्यामि ॥ १७४ ॥ इतीति । समाक्षिपत् सम्यग्गृहीतवती ॥ १७५ ॥ समाक्षिप्त इति । पङ्गूकृतपराक्रमः कुण्ठितगतिः । प्रतिलोमेन प्रतिकूलेन ॥ १७६-१७८ ॥ छायाग्राहीति । तदिदं छायाग्राहि कपिराजेन कथितं नात्र संशय इति योजना ॥ १७९ ॥ १८० ॥ घनराजीवेति । समभि

अद्येति । आशिता भुक्तवती । समाक्षिपत् जग्राह ॥ ७४-१७९ ॥ पातालान्तरसन्निभम् पातालविवरसदृशम् ॥ १८० ॥ ८१ ॥

स ददर्श ततस्तस्या विवृतं सुमहन्मुखम् । कायमात्रं च मेधावी मर्माणि च महाकपिः ॥ १८२ ॥ स तस्या विवृते वक्रे वज्रसंहननः कपिः । संक्षिप्य मुहुरात्मानं निष्पपात महाबलः ॥ १८३ ॥ आस्ये तस्या निमज्जन्तं ददृशुः सिद्धचारणाः । ग्रस्यमानं यथा चन्द्रं पूर्णं पर्वणि राहुणा ॥ १८४ ॥ ततस्तस्या नखैस्तीक्ष्णैर्मर्माण्युत्कृत्य वानरः । उत्पपाताथ वेगेन मनस्संपातविक्रमः ॥ १८५ ॥ तां तु दृष्ट्या च धृत्या च दाक्षिण्येन निपात्य च । स कपिप्रवरो वेगाद्ववृधे पुनरात्मवान् ॥ १८६ ॥ हृतहृत् सा हनुमता पपात विधुराऽम्भसि । तां हतां वानरेणाशु पतितां वीक्ष्य सिंहिकाम् । भूतान्याकाशचारीणि तमूचुः प्लवगोत्तमम् ॥ १८७ ॥ भीममद्य कृतं कर्म महत्सत्त्वं त्वया हतम् । साधयार्थमभिप्रेतमरिष्टं प्लवतांवर ॥ १८८ ॥ यस्य त्वेतानि चत्वारि वानरेन्द्र यथा तव । धृतिर्दृष्टिर्मतिर्दाक्ष्यं स्वकर्मसु न सीदति ॥ १८९ ॥

द्रवत् समभ्यद्रवत् ॥ १८१ ॥ स ददर्शेति । कायमात्रं देहप्रमाणम् ॥ १८२ ॥ स इति । मुहुस्संक्षिप्य संनिकर्षानुगुणं सङ्कुच्य ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ तत इति । ततः तेन रूपेण मनस्संपातविक्रमः मनोवेगतुल्यगतिः ॥ १८५ ॥ रामानु०—तत इति । अथ वानरः मनःसंपातविक्रमस्सन् मनोगमनसमानगतिस्सन् तीक्ष्णैर्नखैस्तस्या मर्माण्युत्कृत्य ततः आस्यात् वेगेनोत्पपात आस्यपिधानात् पूर्वमेवोत्पपातेत्यर्थः ॥ १८॥ तामिति । दृष्ट्या दूरादेव दर्शनेन । धृत्या अस्य नियमनजननधाष्ट्र्येन । दाक्षिण्येन पाटवेन ॥ १८६ ॥ हृतहृदिति । विधुरा आर्ता ॥ १८७ ॥ भीममित्यादि । अरिष्टं शुभं यथा भवति तथा । यस्य सिंहिकारूपसत्त्वस्य । दृष्टिः

कायमात्रं शरीरप्रमाणम् स्वशरीरकबलनपर्याप्तमित्यर्थः । मुखं ददर्श । मर्माणि प्राणस्थानानि संक्षिप्य ॥ ८२–८४ ॥ मनस्सम्पातविक्रमः मनोगमनसमानगतिः ॥ १८५ ॥ दृष्ट्या सूक्ष्मदर्शनेन । धृत्या धैर्येण । दाक्षिण्येन कौशलेन, क्षिप्रकारित्वेनेत्यर्थः । तस्याः संहारवैपुल्येन वा ॥ १८६ ॥ सा सिंहिका । हृतहृत् विदारितहृदया अत एव विधुरा विह्वला ॥ ८७ ॥ अरिष्टं शुभम् ॥ ८८ ॥ ८९ ॥

स तैः सम्भावितः पूज्यः प्रतिपन्नप्रयोजनः ।
जगामाकाशमाविश्य पन्नगाशनवत्कपिः ॥ १९० ॥
प्राप्तभूयिष्ठपारस्तु सर्वतः प्रतिलोकयन् ।
योजनानां शतस्यान्ते वनराजिं ददर्श सः ॥ १९१ ॥
ददर्श च पतन्नेव विविधद्रुमभूषितम् ।
द्वीपं शाखामृगश्रेष्ठो मलयोपवनानि च ॥ १९२ ॥
सागरं सागरानूपं सागरानूपजान् द्रुमान् ।
सागरस्य च पत्नीनां मुखान्यपि विलोकयन् ॥ १९३ ॥
स महामेघसङ्काशं समीक्ष्यात्मानमात्मवान् ।
निरुन्धन्तमिवाकाशं चकार मतिमान्मतिम् ॥ १९४ ॥
कायवृद्धिं प्रवेगं च मम दृष्ट्वैव राक्षसाः ।
मयि कौतूहलं कुर्युरिति मेने महाकपिः ॥ १९५ ॥

आयतिक्षमसूक्ष्मेक्षणम् । मतिः अर्थतत्त्वनिश्चयः । क्रियावत्त्वं दाक्ष्यम् । यथा तव तथा यस्य चत्वारि सन्ति तत्त्वया हतम् । तान्येव चत्वार्याह धृतिरिति । या धृतिः स्वकर्मसु स्वानुकूलकार्येषु नावसीदति या दृष्टिर्नावसीदति या मतिर्नावसीदति यद्दाक्ष्यं नावसीदति एतानि चत्वारि यस्य सन्ति तत्त्वया हतमिति योजना ॥ १८८ ॥ १८९ ॥ स इति । संभावितः पूजितः । प्रतिपन्नप्रयोजनः प्राक्प्रतिभासितकार्यसारः, स च स्त्रीत्वे दोषे समानेपि सुरसाया जयप्रतिपत्तिः सिंहिकाया वधप्रतिपत्तिश्च ॥ १९० ॥ प्राप्तेति । प्राप्तभूयिष्ठपारः प्राप्तप्रायतीरः ॥ १९१ ॥ ददर्शेति । मलयोपवनानि लङ्कामलय इति दक्षिणतीरे स्थितमलयः तस्योपवनानि ॥ १९२ ॥ सागरमिति । सागरस्य पत्नीनां नदीनां त्रिकूटोत्पन्नानाम् । आत्मानं स्वशरीरम् । मतिं चकार मेन इति यावत् ॥ १९३ ॥ १९४ ॥ कथं मेन इत्यत्राह—कायवृद्धिमिति ॥ १९५ ॥

प्रतिपन्नप्रयोजनः प्राप्तप्रकृतकार्यः ॥ १९० ॥ प्राप्तं प्राप्तप्रायं भूयिष्ठपारं महातीरं येन ॥ ९१ ॥ पतन् गच्छन् । मलयः लङ्कायां मलयो नाम गिरिः ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ मतिं कर्तव्यनिश्चयम् ॥ १९४ ॥ तामेवाह—कायवृद्धिमित्यादि । कौतूहलम् आश्चर्यधिया

ततः शरीरं संक्षिप्य तन्महीधरसन्निभम् । पुनः प्रकृतिमापेदे वीतमोह इवात्मवान् ॥ १९६ ॥ तद्रूपमतिसंक्षिप्य हनुमान् प्रकृतौ स्थितः । त्रीन् क्रमानिव विक्रम्य बलिवीर्यहरो हरिः ॥ १९७॥ स चारुनानाविधरूपधारी परं समासाद्य समुद्रतीरम् । परैरशक्यः प्रतिपन्नरूपः समीक्षितात्मा समवेक्षितार्थः ॥१९८॥ ततस्स लम्बस्य गिरेस्समृद्धे विचित्रकूटे निपपात कूटे । सकेतकोद्दालकनालिकेरे महाद्रिकूटप्रतिमो महात्मा ॥ १९९ ॥ ततस्तु संप्राप्य समुद्रतीरं समीक्ष्य लङ्कां गिरिवर्यमूर्ध्नि । कपिस्तु तस्मिन्निपपात पर्वते विधूय रूपं व्यथयन्मृगद्विजान् २००

तत इति । पुनः प्रकृतिमापेदे पुनर्निजाकारं प्राप्तवान् ॥ १९६ ॥ उक्तं शरीरसंक्षेपं दृष्टान्तार्थमनुवदति—तद्रूपमिति ॥ १९७ ॥ स चार्विति । प्रतिपन्नरूपः प्रतिपन्नस्वभावशरीरः, अभूदिति शेषः । समीक्षितात्मा समीक्षितदेहः । समवेक्षितार्थः निरूपितकार्यः । पूर्वोक्तोपसंहारश्लोक एषः ॥ १९८ ॥ रामानु०—स च। र्विति। पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहश्लोकोऽयम्। चारुनानाविधरूपधारी तत्तत्कार्यानुगुण्येन परिगृहीतरमणीयस्थूलसूक्ष्मादिरूपः । परैः सिंहिकादिभिः अशक्यः अप्रधृष्यः । सः परं समुद्रतीरमासाद्य समीक्षितात्मा समालोकितातिप्रमाणस्वशरीरः। समवेक्षितार्थः समालोचितकार्यः । प्रतिपन्नरूपः अङ्गीकृतनिजशरीरः, अभूदिति शेषः ॥१९८॥ तत इति। लम्बस्य लम्बमानस्येव स्थितस्य, अविज्ञाताग्रस्येत्यर्थः । विचित्रकूटे विविधाश्चर्यसमूहे । "कूटस्त्वस्त्रियां पुञ्जपालयोः" इति दर्पणः । उद्दालकाः श्लेष्मातकाः ॥१९९॥ व्यथयन् मृगद्विजानित्यादिविशेषं वक्तुमुक्तमर्थमनुवदति—ततस्त्विति। समुद्रतीरं तीरोपर्याकाशम्।

दिदृक्षाम् ॥ १९५ ॥ प्रकृतिं निजाकारम् । वीतमोहः निवृत्ताविद्यः ॥९६॥ उक्तशरीरसंक्षेपं दृष्टान्तकथनार्थमनुवदति—तद्रूपमिति ॥ ९७ ॥ नानाविधरूपधारी परैः शत्रुभिः अशक्यः अप्रधृष्यः । समीक्षितात्मा समालोकितातिप्रमाणस्वशरीरः । समवेक्षितार्थः आलोचितानन्तरकार्यः । प्रतिपन्नरूपः अङ्गीकृतपूर्वदशादेहः, अभूदिति शेषः ॥ ९८ ॥ लम्बस्य लम्बाख्यस्य गिरेः । विचित्रकूटे विचित्राः कूटाः अवान्तरशिखराणि यस्मिन् तस्मिन् । कूटे शृङ्गे निपपातेति सम्बन्धः ॥ ९९ ॥ उक्तार्थं

स सागरं दानवपन्नगायुतं बलेन विक्रम्य महोर्मिमालिनम् । निपत्य तीरे च महोदधेस्तदा ददर्श लङ्काममरावतीमिव ॥ २०१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः । त्रिकूटशिखरे लङ्कां स्थितां स्वस्थो ददर्श ह ॥ १ ॥ ततः पादपमुक्तेन पुष्पवर्षेण वीर्यवान् । अभिवृष्टः स्थितस्तत्र बभौ पुष्पमयो यथा ॥ २ ॥ योजनानां शतं श्रीमांस्तीर्त्वाप्युत्तमविक्रमः । अनिश्वसन् कपिस्तत्र न ग्लानिमधिगच्छति ॥ ३ ॥ शतान्यहं योजनानां क्रमेयं सुबहून्यपि । किं पुनः सागरस्यान्तं सङ्ख्यातं शतयोजनम् ॥ ४ ॥ स तु वीर्यवतां श्रेष्ठः प्लवतामपि चोत्तमः । जगाम वेगवान् लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ५ ॥

विधूय रूपं पूर्वरूपं विहाय। वृत्तमुपजातिः ॥ २०० ॥ अस्मिन् सर्गे सार्द्धैकाधिकद्विशतश्लोकाः ॥ २०१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

स सागरमित्यादि ॥ १ ॥ रामानु०—त्रिकूटशिखरे लङ्कां स्थितामिति पाठः ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ ३ ॥ समुद्रलङ्घने कुतो ग्लानिं नाध्यगच्छदित्यत्राह—शतानीति ॥ ४ ॥ रामानु०—समुद्रलङ्घने कुतः श्रमं नाध्यगच्छत्तत्राह—शतान्यहामिति । अहं सुबहून्यपि योजनानां शतानि क्रमेयं शतयोजनसंख्याकं सागरस्यान्तं किं पुनरिति, अमन्यतेति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥

पुनः श्लोकद्वयेनाह—ततास्त्वित्यादि ॥ २०० ॥ २०१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

॥ १ ॥ तत इति । पुष्पमयो यथा पुष्पमयकपिरिवेत्यर्थः ॥२॥ अनिश्वसन् श्रमनिबन्धनदीर्घनिश्श्वासममुञ्चन् । तत्र लङ्घननिमित्ते । नाधिगच्छति नाध्यगच्छत् ॥३॥ अहं सुबहून्यपि योजनानां शतानि क्रमेयं शतयोजनं यथा तथा सङ्ख्यातं साग

शाद्वलानि च नीलानि गन्धवन्ति वनानि च । गण्डवन्ति च मध्येन जगाम नगवन्ति च ॥६॥ शैलांश्च तरुसंछन्नान् वनराजीश्च पुष्पिताः । अभिचक्राम तेजस्वी हनुमान् प्लवगर्षभः ॥७॥ स तस्मिन्नचले तिष्ठन् वनान्युपवनानि च । स नगाग्रे च तां लङ्कां ददर्श पवनात्मजः ॥ ८ ॥ सरलान् कर्णिकारांश्च खर्जूरांश्च सुपुष्पितान् । प्रियालान् मुचुलिन्दांश्च कुटजान् केतकानपि ॥ ९ ॥ प्रियङ्गून् गन्धपूर्णांश्च नीपान् सप्तच्छदांस्तथा । असनान् कोविदारांश्च करवीरांश्च पुष्पितान् ॥ १० ॥ पुष्पभार निबद्धांश्च तथा मुकुलितानपि । पादपान् विहगाकीर्णान् पवनाधूतमस्तकान् ॥ ११ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णा वापीः पद्मोत्पलायुताः । आक्रीडान् विविधान् रम्यान् विविधांश्च जलाशयान् ॥१२॥

शाद्वलानीति। गण्डवन्ति स्थूलोपलवन्ति। नामैकदेशे नामग्रहणेन गण्डशब्देन गण्डशैल उच्यते ॥ ६॥७॥ रामानु०—शाद्वलानीति । वनानि पर्वतस्थवनानि । गण्डवन्ति स्थूलपाषाणवन्ति । मध्येन मध्यमार्गेण । नगवन्ति प्रशस्तवृक्षयुक्तानि ॥ ६ ॥ शैलानिति । अत्र शैलशब्दः शृङ्गपरः लम्बाख्यगिरेरुपरितनस्योच्यमानत्वात् ॥ ७ ॥ स इति । स तस्मिन्नित्यर्धे ददर्शेत्यपकृष्यते ॥ ८ ॥ रामानु०–स इति । तस्मिन्नचले लम्बगिरौ तिष्ठन् वनान्युपवनानि च ददर्शेत्यपकृष्य सम्बन्धनीयम् अन्यथा तच्छब्दोऽतिरिच्येत । नगाग्रे त्रिकूट शिखरे ॥ ८ ॥ सरलान् यूपसरलान् । कर्णिकारान् परिव्याधान् । खर्जूरान् कण्टकच्छदान् । प्रियालान् धनुःपटान् । मुचुलिन्दान् जम्बीरान् । प्रियङ्गून् फलिनः।गन्धपूर्णान् नीपान् असनान्।कोविदारान् चमरिकान्॥९–११॥आक्री

रस्यान्तं किं पुनरित्यमन्यतेति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ गण्डवन्ति स्थूलपाषाणवन्ति । नगवन्ति क्षुद्रगिरिवन्ति । शाद्वलानि वनानि च पश्यन्निति शेषः । मध्येन मार्गेण जगामेति सम्बन्धः ॥ ६ ॥ ७ ॥ सनगाग्रे शिखरसहिते अचले लम्बगिरौ तिष्ठन् ॥ ८–११ ॥ हंसेति । आक्रीडान् राजसम्बन्धित्वेपि साधारणोद्यानानि,

सन्ततान् विविधैर्वृक्षैः सर्वर्तुफलपुष्पितैः । उद्यानानि च रम्याणि ददर्श कपिकुञ्जरः ॥ १३ ॥ समासाद्य च लक्ष्मीवान् लङ्कां रावणपालिताम्। परिघाभिः सपद्माभिः सोत्पलाभिरलंकृताम् ॥१४॥ सीतापहरणार्थेन रावणेन सुरक्षिताम् । समन्ताद्विचरद्भिश्च राक्षसैरुग्रधन्विभिः ॥१५॥काञ्चनेनावृतां रम्यां प्राकारेण महापुरीम्।गृहैश्च ग्रहसङ्काशैः शारदाम्बुदसन्निभैः ॥ १६ ॥ पाण्डराभिः प्रतोलीभिरुच्चाभिरभिसंवृताम् । अट्टालकशताकीर्णां पताकाध्वजमालिनीम् ॥१७॥ तोरणैः काञ्चनैर्दिव्यैर्लता पङ्क्तिविचित्रितैः। ददर्श हनुमान् लङ्कां दिवि देवपुरीमिव ॥ १८ ॥ गिरिमूर्ध्नि स्थितां लङ्कां पाण्डुरैर्भवनैः शुभैः । ददर्श स कपिश्रेष्ठः पुरमाकाशगं यथा ॥ १९ ॥

डान् सर्वसाधारणक्रीडास्थानानि ॥ १२ ॥ उद्यानानि राजयोग्यानि । सर्वर्तुफलपुष्पितैः सर्वर्तुषु फलपुष्पाण्येषां सञ्जातानीति तैः ॥ १३ ॥ समासाद्येति । समासाद्य ददर्शेति क्रियाभेदाल्लङ्कापदावृत्तिः । लक्ष्मीवान् जयहेतु कान्तिमान् । उत्पलानि पद्मव्यतिरिक्तानि सरसिजानि ॥ १४॥ सीतापहरणम् अर्थः प्रयोजनं यस्य तेन। सुरक्षितत्वे हेतुरयम् । विचरद्भिश्चेत्यत्र चकारो भिन्नक्रमः। राक्षसैश्च सुरक्षिताम् ॥ १५ ॥ ग्रहसङ्काशैः नवग्रहतुल्यैः ॥१६॥ पाण्डराभिः सुधालिप्तभूमिकत्वात्सिताभिः । प्रतोलीभिः वीथीभिः । अट्टालकाः अट्टाः । पताकाध्वजमालिनीं लतादिरेखाविचित्रितपटविशिष्टाः पताकाः, मत्स्यमकराद्याकारा ध्वजाः। व्रीह्यादित्वादिनिः॥१७॥ लतापङ्क्तयः

उद्यानानि राज्ञामसाधारणानि॥१२॥१३॥ लङ्कां लङ्कासमीपम् ॥१४॥ सीतापहरणार्थेन सीतापहरणहेतुना अपहृतद्रव्यत्वेन हेतुना सुरक्षितामित्यर्थः ॥ १५॥१६ ॥ प्रतोल्यः रथ्याः, तासां पाण्डुरत्वमुच्चत्वं च तत्रत्यसौधसम्बन्धेन । अट्टालकशताकीर्णां प्राकारवेदिकोपरि युद्धार्थं परिकल्पितमश्चविशेषशतसङ्कुलाम् । मत्स्याद्याकारा ध्वजाः, ततोऽन्याः पताकाः। लतापङ्क्तयः विचित्ररचनाविशेषाः । ददर्श हनुमान् पुरीम् इति पुनर्दर्शनाभिधानं विशेषान्तरविवक्षया उपमानान्तरविवक्षया च ॥ १७–२० ॥

पालितां राक्षसेन्द्रेण निर्मितां विश्वकर्मणा । प्लवमाना मिवाकाशे ददर्श हनुमान् पुरीम् ॥ २० ॥ वप्रप्राकार जघनां विपुलाम्बुनवाम्बराम् । शतघ्नीशूलकेशान्तामट्टा लकवतंसकाम् । मनसेव कृतां लङ्कां निर्मितां विश्वकर्मणा ॥ २१ ॥ द्वारमुत्तरमासाद्य चिन्तयामास वानरः ॥ २२ ॥ कैलासशिखरप्रख्यामालिखन्तीमिवाम्बरम् । डीयमाना मिवाकाशमुच्छ्रितैर्भवनोत्तमैः ॥ २३ ॥ संपूर्णां राक्षसै र्घोरैर्नागैर्भोगवतीमिव । अचिन्त्यां सुकृतां स्पष्टां कुबेरा ध्युषितां पुरा ॥ २४ ॥ दंष्ट्रिभिर्बहुभिः शूरैः शूलपट्टिश पाणिभिः । रक्षितां राक्षसैर्घोरैर्गुहामाशीविषैरिव ॥ २५ ॥ तस्याश्च महतीं गुप्तिं सागरं च निरीक्ष्य सः । रावणं च रिपुं घोरं चिन्तयामास वानरः ॥ २६ ॥

लताकाररेखाः ॥ १८–२० ॥ वप्रेति । वप्रेत्यादावपि ददर्श हनुमान् कपि रित्यनुवर्तते । वप्रं प्राकारमूलिकः । प्राकारः सालः । विपुलाम्बु परिघारूपं नवा म्बरं यस्यास्सा । शतघ्नी यन्त्रविशेषः । वतंसः अवतंसः भागुरिमतेनाल्लोपः । वस्तुतो विश्वकर्मणा निर्मितां विचार्यमाणे केनापि मनसा निर्मितामिव स्थिता मित्युत्प्रेक्षा ॥ २१ ॥ रामानु०–वप्रेति । वप्रं चयः, प्राकाराधारवेदिकेति यावत् । "स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्" इत्यमरः । प्राकारः सालः । विपुलाम्बुनवाम्बराम्, अत्राम्बुशब्देन परिघान्तर्गत जलमुच्यते । अट्टालकाः वतंसः कर्णाभरणं यस्याः सा । मनसा कृतामिव स्थिताम् । विश्वकर्मणा निर्मितां लङ्काम्, ददर्शेत्यनुषज्यते ॥ २१ ॥ द्वारमिति । उत्तरं द्वारमासाद्य चिन्तयामास मनसा निरूपयामास, वैदेहीदर्शनोपायमिति शेषः ॥ २२ ॥ कैलासेत्यादि । डीयमानां गच्छन्तीम् "डीङ् विहायसा गतौ" इत्यस्माच्छानच् ॥ २३–३० ॥ रामानु०–कैलासेत्यादि । आलिखन्तमिति लिङ्गव्यत्ययः । डीयमानामिव उद्गच्छन्तीमिव । लङ्कां स्त्रीत्वेन निरूपयति–वप्रेति । वप्रः चयः, प्राकाराधारवेदिकेति यावत् । "स्याच्चयो वप्रमस्त्रियाम्" इत्यमरः । विपुलाम्बुनवाम्बराम्, अत्राम्बुशब्देन परिघान्तर्गतजलमुच्यते । निर्मितामित्यत्र ददर्शेत्यनुषज्यते ॥ २१ ॥ चिन्तया मास, लङ्का केन प्रदेशेन गन्तव्येति चिन्तयामासेति भावः ॥ २२ ॥ डीयमाना मिवाकाशं प्रत्युद्गच्छन्तीमिव स्थिताम् । डीयमानत्वादिविशेषणविशिष्टां लङ्कां तस्याः महतीं गुप्तिं च सागरं च रावणं घोरं रिपुं च निरीक्ष्य ज्ञात्वा वानरः चिन्तयामासेति

आगत्यापीह हरयो भविष्यन्ति निरर्थकाः । नहि युद्धेन वै लङ्का शक्या जेतुं सुरैरपि ॥ २७ ॥ इमां तु विषमां दुर्गां लङ्कां रावणपालिताम् । प्राप्यापि स महाबाहुः किं करिष्यति राघवः ॥ २८ ॥ अवकाशो न सान्त्वस्य राक्षसेष्वभिगम्यते । न दानस्य न भेदस्य नैव युद्धस्य दृश्यते॥ २९॥चतुर्णामेव हि गतिर्वानराणां महात्मनाम् । वालिपुत्रस्य नीलस्य मम राज्ञश्च धीमतः॥ ३० ॥ याव ज्जानामि वैदेहीं यदि जीवति वा न वा । तत्रैव चिन्त यिष्यामि दृष्ट्वा तां जनकात्मजाम्॥ ३१॥ततः स चिन्तया मास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः । गिरिशृङ्गे स्थितस्तस्मिन् रामस्याभ्युदये रतः ॥ ३२ ॥

डीयमानत्वादिविशेषणविशिष्टा या तस्या लङ्कायाः महतीं गुप्तिम्, सागरं च, रावणं घोर रिपुं च निरीक्ष्य ज्ञात्वा वानरश्चिन्तयामासेति संबन्धः ॥ २३–२६ ॥ चिन्ताप्रकारमाह--आगत्या पीत्यादिना । अत्र अपिशब्देन दुस्तरसागरलङ्घनपूर्वकमागमनमेव दुर्घटमिति सूच्यते ॥ २७ ॥ न केवलं वानरैरसाध्या, किन्तु रामेणाप्यसाध्येत्याह--इमामिति । सः सालगिरिभूविदलनादिषु दृष्टपराक्रम इत्यर्थः ॥ २८ ॥ अवकाश इति । सान्त्वस्यावकाशाभावः आसुरप्रकृतित्वात् । दानस्यावकाशाभावः अर्थोपचितत्वात् । भेदस्यावकाशाभावः बलदर्पितत्वात् । युद्धस्यावकाशा भावः बुद्धिपराक्रमयुक्तत्वात् ॥ २९ ॥ चतुर्णामिति । गतिः प्राप्तिः, संभावितेति शेषः ॥ ३० ॥

एवं विचार्य नायमेतद्विचारकाल इत्यनुशेते--यावदिति । यावत् यदा जीवति वा न वेति वैदेहीं जानामि । तत्रैव काले तां जनकात्मजां दृष्ट्वा चिन्तयिष्यामि । यद्वा यावच्छब्दोऽवधारणे । जानाम्येव जीवति वा नवेति जानाम्येव । यदि जीवति तदा तां जनकात्मजां दृष्ट्वा तत्रैव तत्काल एव चिन्तयिष्यामीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ तत इति । चिन्तयामास, वैदेहीदर्शनोपायमिति शेषः ॥ ३२--३४ ॥

सम्बन्धः ॥ २३–२६ ॥ चिन्ताप्रकारमेवाह--आगत्यापीत्यादिना ॥ २७ ॥ २८ ॥ अवकाशो नेति । आसुरप्रकृत्या अर्थोपचयबलदर्पपराक्रमसम्पन्नत्वात् सामादीना मवकाशो नास्तीति भावः ॥ २९ ॥ गतिः प्राप्तिः, सम्भावितेति शेषः ॥ ३० ॥ याव दिति । जीवति वा नवेति वैदेहीं जानामि यावत् जानाम्येव । यदि जीवति तां जनकात्मजां दृष्ट्वा तत्रैव तस्मिन् काल एव चिन्तयिष्यामीति योजना । यद्वा जीवति वा जीवतीति वैदेहीं न जानामि यावत् न जानाम्येव वा । उत यदि

अनेन रूपेण मया न शक्या रक्षसां पुरी । प्रवेष्टुं राक्षसैर्गुप्ता क्रूरैर्बलसमन्वितैः ॥ ३३ ॥ उग्रौजसो महावीर्या बलवन्तश्च राक्षसाः । वञ्चनीया मया सर्वे जानकीं परिमार्गता ॥ ३४ ॥ लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण रात्रौ लङ्कापुरी मया । प्रवेष्टुं प्राप्तकालं मे कृत्यं साधयितुं महत् ॥ ३५ ॥ तां पुरीं तादृशीं दृष्ट्वा दुराधर्षां सुरासुरैः । हनुमांश्चिन्तयामास विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुः ॥ ३६ ॥ केनोपायेन पश्येयं मैथिलीं जनकात्मजाम् । अदृष्टो राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना ॥ ३७ ॥ न विनश्येत् कथं कार्यं रामस्य विदितात्मनः । एकामेकश्च पश्येयं रहिते जनकात्मजाम् ॥ ३८ ॥ भूताश्चार्था विपद्यन्ते देशकालविरोधिताः । विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३९ ॥

लक्ष्यालक्ष्येति । लक्ष्यशरीरत्वे राक्षसा गृह्णीयुः । अलक्ष्यशरीरत्वे सर्वा लङ्का न विचेतुं शक्या । कृत्यं साधयितुं प्रवेष्टुं कृत्यसाधनाय प्रवेष्टुम् प्राप्तकालं युक्तम् ॥ ३५ ॥ तामिति । विनिश्चित्यसीतान्वेषणप्रकारं विनिश्चित्य. मुहुर्मुहुस्तमेव चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रामानु०-तामिति । विनिःश्वस्य मुहुर्मुहुरित्यनेन समुद्रलङ्घनादपि लङ्काप्रवेशस्य दुष्करत्वं द्योत्यते ॥ ३६ ॥ न विनश्येदिति । एकश्च पश्येयमिति । अत्रापि कथमित्यनुषञ्जनीयम् । रहिते एकान्ते ॥ ३८ ॥ रामानु०-रहिते जनरहिते ॥ ३८ ॥ पण्डितेन मुहुर्मुहुर्विचार्य कार्याणि कर्तव्यानि नतु पण्डितमानिना सकृद्विचार्य कर्तव्यानि । तथा सति दोषः स्यादित्याह--भूताश्चेति । भूताश्चार्थाः सम्यगुपायप्रयोगान्निष्पन्नप्राया अप्यर्थाः । विक्लवम् अधीरम्, अविमृश्यकारिणम् । दूतमासाद्य देशकालविरोधितास्सन्तः ।

जीवति तां जनकात्मजां दृष्ट्वा तत्रैव तस्मिन्काल एव चिन्तयिष्यामीत्यर्थः॥३१-३४॥ लक्ष्यालक्ष्येण रूपेण सूक्ष्मशरीरेण महत्कृत्यं सीतान्वेषणरूपं प्राप्तकालम् उचितमिति चिन्तयामासेति पूर्वेण सम्बन्धः॥३५॥ तामिति । तां दृष्ट्वा चिन्तयामासेति सम्बन्धः । चिन्ताप्रकारमेवाह-केनेत्यादिना । तां पुरीमित्यादेः विचिन्वन्भवनामित्यन्तस्य ग्रन्थस्य हनुमान् चिन्तयामास इत्यनेन सम्बन्धः ॥ ३६-३८ ॥ भूताश्चार्थाः निष्पन्ना

अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चितापि न शोभते। घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥४०॥ न विनश्येत्कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत्। लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥४१॥ मयि दृष्टे तु रक्षोभी रामस्य विदितात्मनः। भवेद्व्यर्थमिदं कार्यं रावणानर्थमिच्छतः॥४२॥ नहि शक्यं क्वचित् स्थातुमविज्ञातेन राक्षसैः। अपि राक्षसरूपेण किमुतान्येन केनचित् ॥४३॥ वायुरप्यत्र न ज्ञातश्चरेदिति मतिर्मम। नह्यस्त्यविदितं किंचिद् राक्षसानां बलीयसाम् ॥ ४४ ॥

सूर्योदये तमो यथा तम इव तद्वत्तस्याविमृश्यकारित्वेन सद्य एव विपद्यन्ते नश्यन्तीत्यर्थः ॥३९॥ न केवलं कार्यहानिः किन्तु स्वाम्यादीनां बुद्धिशून्यतापि स्यादित्याह--अर्थेति। अत्रापि विक्लवं दूतमासाद्येत्यनुवर्तते। अर्थानर्थान्तरे अर्थानर्थयोः प्रयोजनसाधनयोः कार्याकार्ययोः अन्तरे विषये, निश्चिता राज्ञा सचिवैश्च निर्णीता बुद्धिः विक्लवं दूतमासाद्य न शोभते, अनर्थकारिणी भवतीत्यर्थः। इदमेव समर्थयते घातयन्तीति ॥४०॥ प्रागुक्तदोषाः स्वस्मिन्कथं न स्युरिति चिन्तयाति—न विनश्येदिति। कार्यं रामकार्यम्। कथं केनोपायेन। न विनश्येत् किमद्यापराह्ण एव लङ्का प्रवेष्टव्या उत रात्रौ, किमनेनैव महता रूपेण प्रवेष्टव्या उत ह्रस्वेन रूपेणेत्यर्थः। वैक्लव्यं ममापाण्डित्यं कथं न भवेत् ॥ ४१ ॥ अपराह्णे प्रवेशदोषमाह—मयीति ॥ ४२ ॥ महता रूपेण प्रवेशं

न्यपि प्रयोजनानि। विक्लवम् अविवेकिनम् आसाद्य देशकालविरोधितास्सन्तः विपद्यन्ते नश्यन्तीति सम्बन्धः ॥ ३९ ॥ किञ्च न केवलं कार्यहानिः किन्तु स्वाम्यादीनां बुद्धिशून्यतापि स्यादित्याह—अर्थेति। अर्थानर्थान्तरे कार्याकार्यविषये। निश्चितापि स्वामिना सचिवैस्सह निश्चितापि बुद्धिः विक्लवं दूतमासाद्येत्यनुकर्षः, न शोभते अकिञ्चित्करा भवतीत्यर्थः। तस्मात् दूतदोषादेव राज्ञां कार्यहानिरित्याह घातयन्ति हीति ॥ ४० ॥ प्रागुक्तदोषाः स्वस्मिन् यथा न स्युः तथा कर्तव्यमित्याह—नेति। कार्यं स्वामिकार्यम्। वैक्लव्यं बुद्धिहीनता। वैक्लव्यमित्यादौ स्वस्येति शेषः। तथा कर्तव्यमिति श्लोकशेषः ॥ ४१ ॥ प्रस्तुतकार्याविरोधाय यावदस्तमयं स्वगोपन

इहाहं यदि तिष्ठामि स्वेन रूपेण संवृतः । विनाशमुप यास्यामि भर्तुरर्थश्च हीयते ॥ ४५ ॥ तदहं स्वेन रूपेण रजन्यां ह्रस्वतां गतः । लङ्कामभिपतिष्यामि राघवस्यार्थ सिद्धये ॥ ४६ ॥ रावणस्य पुरीं रात्रौ प्रविश्य सुदुरासदाम् । विचिन्वन् भवनं सर्वं द्रक्ष्यामि जनकात्मजाम् ॥ ४७ ॥ इति संचिन्त्य हनुमान् सूर्यस्यास्तमयं कपिः । आच कांक्षे तदा वीरो वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ४८ ॥ सूर्ये चास्तं गते रात्रौ देहं संक्षिप्य मारुतिः । वृषदंशकमात्रः सन् बभूवाद्भुतदर्शनः ॥ ४९ ॥ प्रदोषकाले हनुमांस्तूर्ण मुत्प्लुत्य वीर्यवान् । प्रविवेश पुरीं रम्यां सुविभक्तमहा पथाम् ॥ ५० ॥ प्रासादमालाविततां स्तम्भैः काञ्चन राजतैः । शातकुम्भमयैर्जालैर्गन्धर्वनगरोपमाम् ॥ ५१ ॥

निराचष्टे—नहीति । स्वेन रूपेण स्वाभाविकमहता रूपेण । परिशेषाद्रात्रौ ह्रस्वरूपेणैव प्रवेष्टव्यमित्याह—तदहमिति ॥ ४३–४८ ॥ सूर्य इति । स्वेन रूपेण (पृ) वृषदंशकमात्रः बिडालप्रमाणः ॥ ४९ ॥ प्रदोषकाल इति । प्रविवेश प्रवेष्टुमुपक्रान्तः, चतुर्थे सर्गे प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् । लङ्कादर्शनं तु त्रिकूटदर्शनास्थित्या ॥ ५० ॥ प्रासादेत्यादि । काञ्चनराजतैः स्तम्भैः शातकुम्भमयैर्जालैश्च उपलक्षिताम् । गन्धर्वनगरोपमामिति । गन्धर्वनगरं नाम नानारत्नमयगोपुरप्रासादादियुक्तनगरादिवद्भासमानमभ्रचित्रम् तद्वदाश्चर्यावहा मित्यर्थः । यथोक्तम्—"अनेकरत्नाकृति खे विराजते पुरं पताकाध्वजतोरणा न्वितम् । यदा तदा हस्तिमनुष्यवाजिनां पिबत्यसृग्भूरि रणे वसुन्धरा ॥"

सुचितमिति हृदि निधायाह–मयि दृष्ट इत्यादिना ॥ ४२-४५ ॥ स्वेन रूपेण वानररूपेण ॥ ४६–४८ ॥ पृषदंशकमात्रः, पृषान् मूषिकान् दशतीति पृषदंशः मार्जारः । "ओतुर्बिडालो मार्जारः पृषदंशक आखुभुक्" इत्यमरः ॥ ४९ ॥ प्रदोषे प्रविवेश प्रवेष्टुमुपक्रान्तः, 'अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुप्लुवे' इति चतुर्थे सर्गे साक्षात्प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ५० ॥ प्रासादेति । स्तम्भादिभिरुपलक्षिताम् ।

सप्तभूमाष्टभूमैश्च स ददर्श महापुरीम् । तलैः स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैः ॥ ५२ ॥ वैडूर्यमणिचित्रैश्च मुक्ताजालविभूषितैः । तलैः शुशुभिरे तानि भवनान्यत्र रक्षसाम् ॥ ५३ ॥ काञ्चनानि विचित्राणि तोरणानि च रक्षसाम् । लङ्कामुद्द्योतयामासुः सर्वतः समलंकृताम् ॥ ५४ ॥ अचिन्त्यामद्भुताकारां दृष्ट्वा लङ्कां महाकपिः । आसीद्विषण्णो हृष्टश्च वैदेह्या दर्शनोत्सुकः ॥ ५५ ॥ स पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं महार्हजाम्बूनदजालतोरणाम् । यशस्विनीं रावणबाहुपालितां क्षपाचरैर्भीमबलैः समावृताम् ॥५६॥ चन्द्रोऽपि साचिव्यमिवास्य कुर्वं स्तारागणैर्मध्यगतो विराजन् । ज्योत्स्नावितानेन वितत्य लोकमुत्तिष्ठते नैकसहस्ररश्मिः ॥ ५७ ॥

इति॥५१॥सप्तभूमाष्टभूमैश्चेति । भूमिशब्देन आसनशयनादियोग्यं तलमुच्यते सप्त भूमयो येषां ते सप्तभूमाः । "कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते" इत्यच् समासान्तः । एवमष्टभूमाः । सप्तभूमादिशब्देन तादृशाः प्रासादविशेषा उच्यन्ते । यद्वा प्रासादैरिति शेषः । तैरुपलक्षिताम् ॥५२-५४॥ रामानु०-प्रासादेत्यादि । अभ्रंलिहत्वातिविचित्रत्वाभ्यां गन्धर्वनगरोपम्यम् । स्फटिकसंकीर्णैः कार्तस्वरविभूषितैश्च तलैरुपलक्षितैः। सप्तभौमाष्टभौमाः, भूमिषु भवन्तीति भौमानि स्थलानि, सप्त भौमानि येषां ते सप्तभौमाः । एवमष्टभौमाः, सप्तभौमाश्चाष्टभौमाश्च तैः, प्रासादैरिति शेषः । तैरुपलक्षितां पुरीं ददर्शेति योजना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ काञ्चनानीति । रक्षसां तोरणानि रक्षोगृहद्वारस्थतोरणानि ॥५४॥ अचिन्त्येति । विषण्णः हृष्टश्चेति । अचिन्त्या दुष्प्रवेशेति च विषण्णः, यतोऽद्भुताकारा अतो विस्मयनीयतया हृष्टः ॥ ५५ ॥ स इति । पूर्वश्लोकेनायमेकान्वयः । सुधाधवलनिम्नोन्नतविमानाकारभवनमालिनीमित्यर्थः॥५६॥ रामानु०-स पाण्डुरेत्यस्य दृष्टेति पूर्वेण सम्बन्धः । पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं सुधाधौतोन्नतसप्तभूमगृहमालिनीम् । "विमानोऽस्त्री देवयाने सप्तभूमे च सद्मनि" इति वैजयन्ती ॥ ५६ ॥ इदानीं चन्द्रोदयकाल

भूमिषु भवन्तीति भौमानि तलानि, सप्त भौमानि येषां ते तथा । एवमष्टभौमाः । तैः प्रासादैरिति शेषः । तैरुपलक्षितां पुरीं स ददर्शेति योजना ॥ ५१-५३ ॥ रक्षसां तोरणानि रक्षोगृहस्थद्वारतोरणानि ॥ ५४ ॥ विषण्णः लङ्काया दुर्धर्षत्वाद्विषण्णः, अत्यद्भुतत्वात् हृष्टश्च ॥ ५५ ॥ पाण्डुरोद्विद्धविमानमालिनीं धवलोन्नतसप्तभौमप्रासादपङ्क्तिमतीम् ॥ ५६ ॥ ज्योत्स्नावितानेन लोकान्वितत्य विस्तारीकृत्य अस्य

शङ्खप्रभं क्षीरमृणालवर्णमुद्गच्छमानं व्यवभासमानम् ।
ददर्श चन्द्रं स हरिप्रवीरः पोप्लूयमानं सरसीव हंसम् ॥ ५८॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

स लम्बशिखरे लम्बे लम्बतोयदसन्निभे ।
सत्त्वमास्थाय मेधावी हनुमान्मारुतात्मजः ॥ १॥
निशि लङ्कां महासत्त्वो विवेश कपिकुञ्जरः ।
रम्यकाननतोयाढ्यां पुरीं रावणपालिताम् ॥ २ ॥

इत्याह—चन्द्रोपीति । मध्यगतः सन्निधानात्तारागणमध्यगतः । तारागणैरिति सहयोगे तृतीया । ज्योत्स्नावितानेन लोकं विततय व्याप्य उत्तिष्ठते आविर्भवति स्म । "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम् ॥ ५७ ॥५८ ॥ रामानु०—चन्द्र इति । चन्द्रोपि नैकसहस्ररश्मिः ज्योत्स्नावितानेन लोकं विततय अस्य साचिव्यं कुर्वन्निव विराजन मध्य गतः तारागणैः सह उत्तिष्ठते प्रादुरभूदित्यन्वयः । अत्र तिष्ठतेः कर्मसर्पाद्यत्वात् "उदोऽनूर्ध्वकर्मणि" इत्यात्मनेपदम् । नैकसहस्ररश्मिरित्यत्र नञर्थस्य नशब्दस्य सुपसुपेति समासः । सागरमैनाक दिवाकरादिवच्चन्द्रोपि साचिव्यं कुर्वन् प्रादुरभूदित्यपिशब्देनावगम्यते ॥ ५७ ॥ शङ्खप्रभमिति । पोप्लूयमानम् उड्डीयमानम् ॥ ५८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

स लम्बेत्यादि । लम्बे लम्बाख्ये । लम्बशिखरे लम्बगिरिशिखरे इति चाहुः । यद्वा लम्बे लम्बमान इव स्थिते । लम्बशिखरे त्रिकूटशिखरे । सत्त्वं व्यवसायम् । धैर्यमिति यावत् । विवेश प्राप ॥ १–२ ॥ रामानु०—पूर्वसर्गोक्तं लङ्काप्रवेशोपक्रमं विस्तरेणाह—स लम्बशिखर इत्यादिना । सः सागराक्रमणतरणेन प्रसिद्धः । महासत्त्वः समुद्रलङ्घनादा वप्रतिहतशक्तिः हनुमान् । लम्बे लम्बमानाकारे । लम्बतोयदसन्निभे लम्बशिखरे लम्बपर्वत शिखरे । मेधावी तत्कालोचितकर्तव्यविषयप्रज्ञायुक्तः सन् । सत्त्वमास्थाय लङ्काप्राप्तिमात्रोपयुक्त

हनूमतः मैनाकसिन्धुवत् साचिव्यं कुर्वन्निव कुर्वन्निव विराजन् मध्यगतः तारागण मध्यगतः तारागणैः सह उत्तिष्ठते प्रादुरभूदित्यन्वयः ॥ ५७ ॥ पोप्लूयमानं भृशं प्लवमानम् ॥ ५८॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

स इति । लम्बे लम्बाकारे । लम्बशिखरे लम्बगिरिशृङ्गे । सत्त्वमास्थाय बल

शारदाम्बुधरप्रख्यैर्भवनैरुपशोभिताम् । सागरोपम निर्घोषां सागरानिलसेविताम् ॥ ३ ॥ सुपुष्टबलसंघुष्टां यथैव विटपावतीम् । चारुतोरणनिर्यूहां पाण्डुरद्वार तोरणाम् ॥ ४ ॥ भुजगाचरितां गुप्तां शुभां भोगवतीमिव । तां सविद्युद्घनाकीर्णां ज्योतिर्मार्गनिषेविताम् ॥ ५ ॥ मन्दमारुतसञ्चारां यथेन्द्रस्यामरावतीम् । शातकुम्भेन महता प्राकारेणाभिसंवृताम् ॥ ६ ॥ किङ्किणीजाल घोषाभिः पताकाभिरलंकृताम् । आसाद्य सहसा हृष्टः प्राकारमभिपेदिवान् ॥ ७ ॥ विस्मयाविष्टहृदयः पुरी मालोक्य सर्वतः ॥ ८ ॥ जाम्बूनदमयैर्द्वारैर्वैडूर्यकृतवेदिकैः । वज्रस्फटिकमुक्ताभिर्मणिकुट्टिमभूषितैः । तप्तहाटकनिर्यूहै राजतामलपाण्डुरैः ॥ ९ ॥

लङ्घनशक्तिमास्थाय निशि विवेशेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ सागरेति । सागरोपमनिर्घोषां सागर निर्घोषोपमनिर्घोषाम् ॥ ३ ॥ विटपावतीम् अलकाम् । निर्यूहो मत्तवारणः । पाण्डुरद्वार तोरणां पाण्डुरे द्वारतोरणे यस्यास्ताम् ॥ ४–७ ॥ रामानु०–विटपावतीम् अलकाम् । "क्षयः पुण्यजनानां स्यादलका विटपावती" इति वचनात् । चारुतोरणनिर्यूहां निर्यूहो मत्तवारणः. तोरणस्य निर्यूहः तोरणनिर्यूहः, चारुः तोरणनिर्यूहो यस्यास्ताम् । पाण्डुरद्वारतोरणां पाण्डुरे सुधा धवलिते द्वारतोरणे यस्यास्ताम् । शातकुम्भेन स्वर्णविकारेण । प्राकारमभिपेदिवानिति । प्राकारशब्देन प्राकारसमीपो लक्ष्यते । 'अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुप्लुवे' इत्युपरि वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४–७ ॥ विस्मयाविष्टहृदयः, अभूदिति शेषः ॥ ८ ॥ पुनर्हर्षहेतूनाह–जाम्बूनदमयै रित्यादिना । जाम्बूनदमयैर्द्वारैरित्यादौ सहयोगे तृतीया । वज्रस्फटिकमुक्ताभि रित्यत्रापि कृतवेदिकैरिति सम्बध्यते । राजतामलपाण्डुरैः अवयवैः ॥ ९ ॥ रामानु०–जाम्बूनदमयैर्द्वारैरित्युपलक्षणे तृतीया । राजहंसनिषेवितैरित्यन्तविशेषणविशिष्टैर्द्वारैरुप लक्षितां लङ्कां नगरीं समीक्ष्येति संबन्धः । वज्र स्फटिकमुक्ताभिः, भूषितैरिति शेषः । तप्तहाटक निर्यूहैः तप्तहेममयमत्तवारणैः । राजतामलपाण्डुरैः रजतमयामलपाण्डुरोपरिप्रदेशैरित्यर्थः ॥ ९ ॥

मास्थाय ॥ १–३ ॥ सुपुष्टेति । विटपावतीम् अलकापुरीम् । चारुतोरणनिर्यूहां निर्यूहः मत्तवारणः, तोरणस्य निर्यूहः तोरणनिर्यूहः, चारुः तोरणनिर्यूहो यस्यां ताम् । पाण्डुरद्वारतोरणाम् पाण्डुरे सुधाधवलिते द्वारे तोरणं यस्यां ताम् ॥ ४–८ ॥ जाम्बूनद

वैडूर्यकृतसोपानैः स्फाटिकान्तरपांसुभिः । चारुसञ्जवनो
पेतैः खमिवोत्पतितैः शुभैः ॥ १० ॥ क्रौञ्चबर्हिणसंघुष्टै
राजहंसनिषेवितैः । तूर्याभरणनिर्घोषैः सर्वतः प्रतिनादि
ताम् ॥ ११ ॥ वस्वोकसाराप्रतिमां तां वीक्ष्य नगरीं
ततः । खमिवोत्पतितुंकामां जहर्ष हनुमान् कपिः ॥ १२ ॥
तां समीक्ष्य पुरीं रम्यां राक्षसाधिपतेः शुभाम् । अनुत्तमा
मृद्धियुतां चिन्तयामास वीर्यवान् ॥ १३ ॥ नेयमन्येन
नगरी शक्या धर्षयितुं बलात् । रक्षिता रावणबलैरुद्यता
युधधारिभिः ॥ १४ ॥ कुमुदाङ्गदयोर्वापि सुषेणस्य महा
कपेः । प्रसिद्धेयं भवेद्भूमिर्मैन्दद्विविदयोरपि ॥ १५ ॥

स्फाटिकान्तरपांसुभिः स्फटिकमयाङ्गणपांसुभिः । सञ्जवनं चतुश्शालम् ॥ १० ॥ ११ ॥ रामानु०—स्फाटिकान्तरपांसुभिः. अन्तरमवकाशः, अङ्गणमिति यावत् । स्फाटिकाः अन्तरपांसवो येषां तैः । चारुसञ्जवनोपेतैः रमणीयचतुःशालोपेतैः । "सभा सञ्जवनं त्विदम् । चतुःशालम्" इत्यमरः ॥ १० ॥ वस्वोकसारा अलका । यद्वा वस्वोकसारा पूर्वदिगवस्थिता शक्रपुरी । "वस्वोकसारा शक्रस्य पूर्वस्यां दिशि वै पुरी" इति पुराणवचनात् ॥ १२–१४ ॥ वस्वोकसाराप्रतिमां. यथैव विटपावतीमित्यत्रालका साम्यस्य पूर्वमुक्तत्वादत्र वस्वोकसाराप्रतिमामिति पूर्वदिगवस्थितशक्रपुरीसाम्यमुच्यते । "वस्वोकसारा शक्रस्य याम्या संयमनी तथा । पुरी सुखा जलेशस्य सोमस्य च विभावती ॥" इति श्रीविष्णु पुराणवचनात् वस्वोकसाराशब्दस्य शक्रपुरीवाचकत्वम् ॥ १२ ॥ प्रसिद्धेयमिति । इयं लङ्का विदिता भवेत् ॥ १५ ॥ रामानु०—कुमुदेति । प्रसिद्धा दुष्प्रवेशत्वेन प्रसिद्धेयं नगरी कुमुदाङ्गदयोः महाकपेः सुषेणस्यापि मैन्दद्विविदयोरपि भूमिर्भवेद्विषयो भवेत् ॥ १५ ॥

मयैर्द्वारैरित्युपलक्षणे तृतीया । राजहंसनिषेवितैरित्यन्तविशेषणविशिष्टैर्द्वारैरुपलक्षितां लङ्कानगरीं समीक्ष्य हनुमान् जहर्षेति सम्बन्धः । वज्रस्फटिकमुक्ताभिः भूषितैरिति शेषः । राजतामलपाण्डरैः रजतमयामलपाण्डरोपरिप्रदेशैः । चारुसञ्जवनोपेतैः रमणीयचतुश्शालोपेतैः । "सभा सञ्जवनं त्विदम् । चतुश्शालम्" इत्यमरः ॥ ९–११ ॥ वस्वोकसारा पूर्वदिक्स्थेन्द्रपुरी । उत्पतितुंकामाम् उत्पतितुमिव स्थिताम् ॥ १२–१४ ॥ अन्येषामसाध्यत्वेऽप्येतेषां साध्येत्याह—कुमुदाङ्गदयोरिति । प्रसिद्धा दुष्प्रवेशत्वेन

विवस्वतस्तनूजस्य हरेश्च कुशपर्वणः । ऋक्षस्य केतु मालस्य मम चैव गतिर्भवेत् ॥१६॥ समीक्ष्य तु महाबाहू राघवस्य पराक्रमम् । लक्ष्मणस्य च विक्रान्तमभवत् प्रीतिमान् कपिः ॥१७॥ तां रत्नवसनोपेतां गोष्ठागाराव तंसकाम् । यन्त्रागारस्तनीमृद्धां प्रमदामिव भूषिताम् ॥१८॥ तां नष्टतिमिरां दीप्तैर्भास्वरैश्च महागृहैः । नगरीं राक्षसेन्द्रस्य ददर्श स महाकपिः ॥ १९ ॥ अथ सा हरि शार्दूलं प्रविशन्तं महाबलम् । नगरी स्वेन रूपेण ददर्श पवनात्मजम् ॥ २० ॥ सा तं हरिवरं दृष्ट्वा लङ्का रावण पालिता । स्वयमेवोत्थिता तत्र विकृताननदर्शना ॥२१॥ पुरस्तात्कपिवर्यस्य वायुसूनोरतिष्ठत । मुञ्चमाना महा नादमब्रवीत्पवनात्मजम् ॥ २२ ॥

विवस्वत इति । गतिस्तु सुग्रीवस्य कुशपर्वणः केतुमालस्य मम चैव भवेत् । पूर्वं नीलादीनामेव गतिरुक्ता । अत्र त्वन्येषामित्युक्तिश्चिन्ताप्रकारविशेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ रामानु०—विवस्वत इति । अत्र इयमित्यनुषज्यते । विवस्वतस्तनूजस्य कुशपर्वणो हरेश्च ऋक्षस्य केतुमालस्य मम चैव गतिर्भवेत् विषयो भवेत् । मम चेति पश्चान्निर्देशेन सर्वोत्तरेणापि हनुमता स्वनैच्यमनुसंहितामित्यवगम्यते ॥१६॥ समीक्ष्येति । विक्रान्तं विक्रमम् । भावे निष्ठा । प्रीतिमानभवत्, रामलक्ष्मणाभ्यामनायासेन जेतुं शक्येति मत्वा प्रीतिमानभूदित्यर्थः ॥१७॥ तां रत्नेत्यत्र ददर्शेत्यपकृष्यते । न त्वेकं वाक्यं श्लोकद्वयम्, तच्छब्दद्वयप्रयोगात् प्रथमे श्लोके स्त्रीसाम्योक्तेश्च ॥ १८–२३ ॥ रामानु०—तामिति । अत्र ददर्शेत्यप कृष्यते । यद्वा एकस्य तच्छब्दस्य प्रसिद्धिपरत्वेन श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥१८॥१९ ॥ अथेति । स्वेन रूपेण अधिदेवतारूपेण ॥ २० ॥ पुरस्तादिति । अतिष्ठत तस्मै स्वात्मानं प्रदर्शितवती ।

प्रसिद्धेयं नगरी कुमुदाङ्गदादीनामपि भूमिः विषयः भवेत् । विवस्वतस्तनूजस्य सुग्रीवस्य कुशपर्वणः मम च गतिर्भवेत् गम्या भवेत् ॥ १५॥ १६ ॥ विक्रान्तं विक्र मम् । रामलक्ष्मणाभ्यामनायासेन जेतुं शक्येति मत्वा प्रीतिमानभूदित्यर्थः ॥१७॥ तां रत्नेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तत्रैकस्तच्छब्दः प्रसिद्धिपरः अपरः प्रकृतपरामर्शी ॥ १८ ॥ १९ ॥ अथेति । स्वेन रूपेण अधिदेवतारूपेण ॥ २०॥२१ ॥ पुरस्तादिति ।

कस्त्वं केन च कार्येण इह प्राप्तो वनालय । कथयस्वेह यत्तत्त्वं यावत्प्राणा धरन्ति ते ॥२३॥ न शक्यं खल्वियं लङ्का प्रवेष्टुं वानर त्वया । रक्षिता रावणबलैरभिगुप्ता समन्ततः ॥ २४ ॥ अथ तामब्रवीद्वीरो हनूमानग्रतः स्थिताम्। कथयिष्यामि ते तत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ २५॥ का त्वं विरूपनयना पुरद्वारेऽवतिष्ठसि । किमर्थं चापि मां रुद्ध्वा निर्भर्त्सयसि दारुणा ॥ २६ ॥ हनुमद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी । उवाच वचनं क्रुद्धा परुषं पवनात्मजम् ॥२७॥ अहं राक्षसराजस्य रावणस्य महात्मनः । आज्ञाप्रतीक्षा दुर्धर्षा रक्षामि नगरीमिमाम् ॥२८॥ न शक्या मामवज्ञाय प्रवेष्टुं नगरी त्वया । अद्य प्राणैः परित्यक्तः स्वप्स्यसे निहतो मया ॥२९॥ अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गम । सर्वतः परिरक्षामि ह्येतत्ते कथितं मया ॥ ३० ॥ लङ्काया वचनं श्रुत्वा हनुमान् मारुतात्मजः । यत्नवान् स हरिश्रेष्ठः स्थितः शैल इवापरः ॥ ३१ ॥ स तां स्त्रीरूपविकृतां दृष्ट्वा वानरपुङ्गवः । आबभाषेऽथ मेधावी सत्त्ववान् प्लवगर्षभः ॥ ३२ ॥

" प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च " इत्यात्मनेपदम् ॥ २२ ॥ क इति । ते तव प्राणाः यावद्धरन्ति ध्रियन्ते तावद्यत्तत्त्वं तत्कथयस्व कथय । "धृङ्, अवस्थाने" विकरणादिप्रत्यय आर्षः । यावत् प्राणान् हरामि त इति वा पाठः ॥ २३ ॥ **नेति । अभिगुप्ता समावृतेत्यर्थः । अतो न रक्षितेत्यनेन पुनरुक्तिः ॥ २४–३३ ॥** रामानु०–न शक्यमिति । लिङ्गसामान्ये नपुंसकम् । तथा चोक्तम् भगवता भाष्यकारेण–"श्वमांसेनापि शक्यं क्षुदुपहन्तुम्" इति । रावणबलैः समन्ततः अभिगुप्ता समन्ततः संवृता अत एव रक्षिता ॥२४॥ अहमिति । आज्ञाप्रतीक्षा आज्ञानुवर्तिनी ॥२८॥ अहं हि नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गमेति । स्वयमेव सर्वतः सर्वं परिरक्षामीति संबन्धः ॥ ३० ॥

अतिष्ठत स्वात्मानं प्रकाशितवती ॥२२॥ ते तव प्राणा यावद्धरन्ति ध्रियन्ते तावद् यत्तत्त्वं तत्कथयस्व ॥२३–२७॥ अहमिति । आज्ञाप्रतीक्षा आज्ञानुवर्तिनी ॥२८–३३॥

द्रक्ष्यामि नगरीं लङ्कां साट्टप्राकारतोरणाम् । इत्यर्थमिह संप्राप्तः परं कौतूहलं हि मे ॥ ३३ ॥ वनान्युपवनानीह लङ्कायाः काननानि च । सर्वतो गृहमुख्यानि द्रष्टु मागमनं हि मे ॥ ३४ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा लङ्का सा कामरूपिणी । भूय एव पुनर्वाक्यं बभाषे परुषाक्षरम् ॥ ३५ ॥ मामनिर्जित्य दुर्बुद्धे राक्षसेश्वरपालिताम् । न शक्यमद्य ते द्रष्टुं पुरीयं वानराधम ॥ ३६ ॥ ततः स कपिशार्दूलस्तामुवाच निशाचरीम् । दृष्ट्वा पुरीमिमां भद्रे पुनर्यास्ये यथागतम् ॥ ३७॥ ततः कृत्वा महानादं सा वै लङ्का भयावहम् । तलेन वानरश्रेष्ठं ताडयामास वेगिता ॥ ३८ ॥ ततः स कपिशार्दूलो लङ्कया ताडितो भृशम् । ननाद सुमहानादं वीर्यवान् पवनात्मजः॥ ३९॥ ततः संवर्तयामास वामहस्तस्य सोऽङ्गुलीः । मुष्टिनाऽभिजघानैनां हनूमान् क्रोधमूर्च्छितः ॥ ४०॥ स्त्री चेति मन्यमानेन नातिक्रोधस्स्वयं कृतः ॥ ४१ ॥ सा तु तेन प्रहारेण विह्वलाङ्गी निशाचरी । पपात सहसा भूमौ विकृताननदर्शना ॥ ४२ ॥

द्रक्ष्यामीति । इत्यर्थम् एतदर्थम् ॥ ३३ ॥ उपवनानि गृहोद्यानानि । काननानि शून्यारण्यानि ॥ ३४ ॥ भूयः अतिशयेन परुषाक्षरमित्यन्वयः ॥ ३५ ॥ मामिति । शक्यमित्येतदव्ययम् । तदाह कालिदासः—“ शक्यमरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरङ्गाणाम् । अङ्गैरनङ्गतप्तैरविरलमालिङ्गितुं पवनः॥” इति । पुरीरूपं वस्तु शक्यमिति शक्यपुर्योस्सामानाधिकरण्यं वा ॥ ३६ ॥ तत इति । यास्ये यास्यामि । इत्युवाचेति सम्बन्धः॥३७॥ वेगिता सञ्जातवेगा॥३८॥ संवर्तयामास

वनानीति । उपवनानि कृत्रिमवनानि । वनानि क्षुद्राणि ॥३४॥ भूयः भृशं परुषाक्षरं वाक्यं पुनर्बभाषे इति सम्बन्धः ॥ ३५–३७ ॥ वेगिता सञ्जातवेगा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अङ्गुलीः संवर्तयामास मुष्टिमाबबन्धेत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विकृताननदर्शना

ततस्तु हनुमान् प्राज्ञस्तां दृष्ट्वा विनिपातिताम् । कृपां चकार तेजस्वी मन्यमानः स्त्रियं तु ताम् ॥ ४३ ॥ ततो वै भृशसंविग्ना लङ्का सा गद्गदाक्षरम् । उवाचागर्वितं वाक्यं हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥ ४४ ॥ प्रसीद सुमहाबाहो त्रायस्व हरिसत्तम । समये सौम्य तिष्ठन्ति सत्त्ववन्तो महाबलाः ॥ ४५ ॥ अहं तु नगरी लङ्का स्वयमेव प्लवङ्गम । निर्जिताऽहं त्वया वीर विक्रमेण महाबल ॥ ४६ ॥ इदं तु तथ्यं शृणु वै ब्रुवन्त्या मे हरीश्वर । स्वयंभुवा पुरा दत्तं वरदानं यथा मम ॥४७॥ यदा त्वां वानरः कश्चिद् विक्रमाद्वशमानयेत् । तदा त्वया हि विज्ञेयं रक्षसां भयमागतम् ॥४८॥ स हि मे समयस्सौम्य प्राप्तोऽद्य तव दर्शनात् । स्वयम्भूविहितस्सत्यो न तस्यास्ति व्यतिक्रमः ॥४९॥ सीतानिमित्तं राज्ञस्तु रावणस्य दुरात्मनः । रक्षसां चैव सर्वेषां विनाशः समुपागतः ॥ ५० ॥

सङ्कोचयामास ॥ ४३–४४ ॥ प्रसीदेति । समये स्त्रीवधवर्जनव्यवस्थायाम् । सत्त्ववन्तः धैर्यवन्तः ॥ ४५ ॥ अहं त्वित्यर्धं भिन्नं वाक्यम्, एकवाक्यत्वेऽहं शब्दस्य पुनरुक्तिः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वरदानस्वरूपमाह—यदेति । अत्र रावणस्य दिग्विजये नन्दिकेश्वरादिभिर्लङ्कायाः सद्यो विनाशशापे दत्ते सा ब्रह्माणं गत्वा प्रार्थयामास, विनाशो मे मा भूदिति । स च तस्यै वरमदात्, तव सद्यो विनाशो

विकृताननदृष्टिः ॥ ४२–४४ ॥ प्रसीदेति । समये स्त्री न हन्तव्येति व्यवस्थायाम् ॥ ४५ ॥ दुर्जयत्वज्ञापनाय स्वस्वरूपं तावदाह—अहं त्विति । अहं स्वयं साक्षात् लङ्कानगर्येव लङ्कानगर्यधिष्ठात्री देवतैव, अधिष्ठानदेवतात्वादेवाहं दुर्जयेत्यर्थः । ततः किमत आह—निर्जितेति । दुर्जयाऽप्यहं त्वया बलान्निर्जिता अतः सत्यं सर्वे लङ्कान्तर्वर्तिनो राक्षसाः निर्जिता इति भावः ॥ ४६ ॥ स्वनिर्जयेन रक्षसां निर्जितत्वप्रतिपादनस्य कारणमाह—इदमित्यादिना । वरदानं दत्तम् वरदानं कृतमित्यर्थः ॥४७॥ वरस्वरूपमाह—यदेति । अत्र रावणाधिक्षेपक्षुभितनन्दिकेश्वरशापात् सद्यः प्राप्तो विनाशः स्वयम्भूवरप्रसादात् वानरास्कन्दनपर्यन्तं प्रतिबद्ध इति कथाऽनुसन्धेया ॥४८–५१॥

तत्प्रविश्य हरिश्रेष्ठ पुरीं रावणपालिताम् । विधत्स्व सर्वकार्याणि यानि यानीह वाञ्छसि ॥ ५१ ॥ प्रविश्य शापोपहतां हरीश्वरः शुभां पुरीं राक्षसमुख्यपालिताम् । यदृच्छया त्वं जनकात्मजां सतीं विमार्ग सर्वत्र गतो यथासुखम् ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

स निर्जित्य पुरीं श्रेष्ठां लङ्कां तां कामरूपिणीम् ।
विक्रमेण महातेजा हनूमान् कपिसत्तमः ।
अद्वारेण महाबाहुः प्राकारमभिपुप्लुवे ॥ १ ॥
प्रविश्य नगरीं लङ्कां कपिराजहितंकरः ।
चक्रेऽथ पादं सव्यं च शत्रूणां स तु मूर्धनि ॥ २ ॥

न भविष्यति यदा तु वानरस्त्वामभिभविष्यति तदा तु विनाशो भविष्यतीति कथोन्नीयते ॥ ४८-५१ ॥ प्रविश्येति । शापो नन्दिकेश्वरादिकृतः । यदृच्छयेत्यस्य गत इति सम्बन्धः । यदृच्छयाऽत्र प्राप्तस्त्वमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ रामानु०--प्रविश्येति। हरीश्वरस्त्वं यदृच्छया स्वैरं विमार्गेति सम्बन्धः॥५२॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः॥३॥

स निर्जित्येत्यादि । अद्वारेणेत्यनेन लङ्कापरिभवो राक्षसैर्न ज्ञातुं शक्य इति द्योत्यते ॥ १ ॥ रामानु०--अद्वारेणेति । "ग्रामं वा नगरं वापि पत्तनं वा परस्य हि । विशेषात् समये सौम्य न द्वारेण विशेन्नृपः ॥ " इत्युक्तप्रकारेण अद्वारेण प्रविष्टवान् ॥ १ ॥ प्रविश्येति । चक्र इति । शत्रुदेशप्रवेशे प्रथमं सव्यपादः कार्यः स तु शत्रोर्मूर्ध्नि कृतो

प्रविश्येति । यदृच्छया स्वैरम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

अद्वारेणेति । शत्रुस्थानमद्वारेण प्रवेष्टव्यमिति शास्त्रादद्वारेणेत्युक्तम् ॥ १ ॥ प्रविश्येति । प्रवेष्टुमुपक्रम्य सव्यं पादं चक्रे, अग्रे इति शेषः । सः अग्रतः कृतः सव्यपादः शत्रूणां मूर्द्धन्येव कृतो भवति । अग्रतः सव्यपादनिक्षेपे शत्रवः पराभूताः

प्रविष्टः सत्त्वसंपन्नो निशायां मारुतात्मजः । स महापथमास्थाय मुक्तापुष्पविराजितम् ॥ ३ ॥ ततस्तु तां पुरीं लङ्कां रम्यामभिययौ कपिः ॥ ४ ॥ हसितोत्कृष्टनिनदैस्तूर्यघोषपुरस्सरैः । वज्राङ्कुशनिकाशैश्च वज्रजालविभूषितैः । गृहमेघैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः ॥ ५ ॥ प्रजज्वाल तदा लङ्का रक्षोगणगृहैः शुभैः ॥ ६ ॥ सिताभ्रसदृशैश्चित्रैः पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः । वर्धमानगृहैश्चापि सर्वतः सुविभूषिता । [गृहमुख्यैः पुरी रम्या बभासे द्यौरिवाम्बुदैः] ॥ ७ ॥

भवेदिति राजशास्त्रम्। अनेन प्रथमं सव्यं पादं लङ्कायां कृतवानित्यर्थः सिद्धः। तदाह बृहस्पतिः—" प्रयाणकाले च गृहप्रवेशे विवाहकालेऽपि च दक्षिणाङ्घ्रिम् । कृत्वाऽग्रतः शत्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्याच्चरणं नृपालः ॥ " इति ॥ २–४ ॥ रामानु०—प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेष्टुमुपक्रम्य । सव्यं पादं चक्रे अग्रत इति शेषः । "प्रयाणकाले च गृहप्रवेशे विवाहकालेपि च दक्षिणाङ्घ्रिम् । कृत्वाऽग्रतः शत्रुपुरप्रवेशे वामं निदध्याच्चरणं नृपालः ॥" इति बृहस्पतिवचनप्रकारेण सव्यं पादमग्रतः कृतवान् । सः अग्रतः पादः शत्रूणां मूर्धनि तु मूर्धन्येव कृतो भवति । अग्रतः सव्यपादनिक्षेपे शत्रवः पराभूताः स्युरिति भावः ॥ २ ॥ प्रविष्ट इति । महापथम् आस्थाय गम्यत्वेनावलम्ब्य प्रविष्ट इति संबन्धः ॥ ३ ॥ हसितेति । तूर्यघोषपुरस्सरैः हसितोत्कृष्टनिनदैः हसितानामुत्कृष्टस्वरैः युक्तैरित्यर्थः । वज्राङ्कुशनिकाशैः वज्रमङ्कुशो यस्य सः वज्राङ्कुशः ऐरावतः तत्तुल्यैः तद्वच्छुभ्रैरित्यर्थः । वज्राङ्कुशतुल्यसंस्थानैर्वा । वज्रजालविभूषितैः वज्रो रत्नविशेषः । गृहमेघैःगृहश्रेष्ठैः । " उपमितं व्याघ्रादिभिः " इत्युपमितसमासः ॥ ५ ॥ रामानु०—हसितोद्घुष्टनिनदैः हसितोच्चध्वनिभिः निनदैश्च । उपलक्षणे तृतीयान्तमेतत् गृहमुख्यविशेषणम् । वज्राङ्कुशनिकाशैः वज्रसंस्थानैरङ्कुशसंस्थानैश्च । वज्रजालविभूषितैः वज्राख्यरत्नालंकृतैः । गृहमुख्यैरिति पाठः । गृहमेघैरिति पाठे मेघशब्दः श्रेष्ठवाची ॥ ५ ॥ प्रजज्वालेत्यादि। पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः पद्मस्वस्तिकनामभ्यां संस्थानविशेषाभ्यां संस्थितैः । वर्द्धमानगृहैः वर्द्धमाननाम्ना संस्थानेन संस्थितैः गृहैः । तल्लक्षणानि वराह

स्युरिति भावः ॥ २ ॥ प्रविष्ट इति । महापथमास्थाय गम्यत्वेनावलम्ब्य प्रविष्टः ॥ ३ ॥ ४ ॥ हसितानामुत्कृष्टनिनदैः अट्टहासैः वज्राङ्कुशनिकाशैः वज्रनिकाशैरङ्कुशनिकाशैश्च गृहमेघैः गृहश्रेष्ठैः । गृहमुख्यैरित्यपि पाठः ॥ ५ ॥ प्रजज्वालेति । प्रजज्वाल प्रचकाशे ॥ ६ ॥ पद्मस्वस्तिकसंस्थितैः पद्मस्वस्तिकनामभ्यां संस्थान

तां चित्रमाल्याभरणां कपिराजहितंकरः ।
राघवार्थे चरन् श्रीमान् ददर्श च ननन्द च ॥ ८ ॥
भवनाद्भवनं गच्छन् ददर्श पवनात्मजः ।
विविधाकृतिरूपाणि भवनानि ततस्ततः ॥९॥
शुश्राव मधुरं गीतं त्रिस्थानस्वरभूषितम् ।
स्त्रीणां मदसमृद्धानां दिवि चाप्सरसामिव ॥ १० ॥
शुश्राव काञ्चीनिनदं नूपुराणां च निस्वनम् ।
सोपाननिनदांश्चैव भवनेषु महात्मनाम् ।
आस्फोटितनिनादांश्च क्ष्वेलितांश्च ततस्ततः ॥ ११ ॥
शुश्राव जपतां तत्र मन्त्रान् रक्षो गृहेषु वै ॥ १२ ॥
स्वाध्यायनिरतांश्चैव यातुधानान् ददर्श सः ।
रावणस्तवसंयुक्तान् गर्जतो राक्षसानपि ॥ १३ ॥

मिहिरसंहितायां व्यक्तानि विस्तरभयान्न लिख्यन्ते ॥६-९॥ रामानु०—तामिति । श्रीमान्, अत्र श्रीशब्देन स्वामिकार्यकरणरूपसंपदुच्यते । ददर्श च ननन्द च दुष्प्रवेशामपि लङ्काम क्लेशेन प्रविश्य सर्वतः पश्यामि तस्माद्रामसुग्रीवयोर्मनोरथसिद्धिरवश्यंभाविनीति ननन्देत्यर्थः ॥८॥ शुश्रावेति । त्रिस्थानस्वरभूषितं त्रिस्थानेषु उरःकण्ठशिरस्सु भवैः स्वरै भूषितम् । ते च मन्द्रमध्यताराः ॥ १० ॥ सोपाननिनदांश्च मणिहेमकृतानां सोपानानां नूपुरादिताडनेन ये निनदाः संभवन्ति तान् । आस्फोटितनिनादान् व्यत्यस्तकरतलाभ्यां भुजाग्रास्फालनशब्दान् । क्ष्वेलितान् सिंहनादान्॥११॥ मन्त्रान् ऋग्वेदादीन् ॥ १२ ॥ स्वाध्यायनिरतान् ब्रह्मभागपाठनिरतान्॥१३॥

विशेषाभ्यां संस्थितैः । वर्द्धमानगृहैः वर्धमाननाम्ना संस्थानेन संस्थितैः । स्वस्तिकाख्यगृहा आकृत्या चतुरश्राः । " चतुश्शाला चतुर्द्वारा सर्वतोभद्रसंज्ञिता । पश्चिमद्वाररहिता मध्यावर्ता हयानना । दक्षिणद्वाररहिता वर्धमाना धनप्रदा । प्राग्द्वाररहिता स्वस्तिकाख्या पुत्रधनप्रदा॥" इत्युक्तेः पद्मस्वस्तिकवर्द्धमानाख्यगृहाः प्रभुगृहभेदा इत्यर्थः ॥ ७-९ ॥ त्रिस्थानस्वरभूषितम्, उरःकण्ठशिरस्स्थानत्रयोत्पन्नैः मन्द्रमध्यमतारकैः स्वरैर्भूषितम् ॥ १० ॥ सोपाननिनदान् सोपानसञ्चरत्कान्ताजनमञ्जीरध्वनीनित्यर्थः । आस्फोटितनिनादान् हर्षोत्पन्नक्रियाविशेषजनितशब्दान् क्ष्वेलितान् । सिंहनादान् ॥ ११-१३ ॥

राजमार्गं समावृत्य स्थितं रक्षोबलं महत् । ददर्श मध्यमे गुल्मे रावणस्य चरान् बहून् ॥ १४ ॥ दीक्षितान् जटिलान् मुण्डान् गोजिनाम्बरवाससः । दर्भमुष्टिप्रहरणानग्निकुण्डायुधांस्तथा ॥ १५ ॥ कूटमुद्गरपाणींश्च दण्डायुधधरानपि । एकाक्षानेककर्णांश्च लम्बोदरपयोधरान् ॥ १६ ॥ करालान् भुग्नवक्त्रांश्च विकटान् वामनांस्तथा । धन्विनः खड्गिनश्चैव शतघ्नीमुसलायुधान् ॥ १७ ॥ परिघोत्तमहस्तांश्च विचित्रकवचोज्ज्वलान् । नातिस्थूलान्नातिकृशान्नातिदीर्घातिह्रस्वकान् ॥ १८ ॥

राजमार्गमिति । मध्यमे गुल्मे नगरमध्यस्थितसैन्यसमाजे । चरान् स्वजनवृत्तान्तजिज्ञासया प्रधानप्रेरितान् प्रणिधीन् ॥ १४ ॥ दीक्षितानित्यादि । गोजिनाम्बरधारिणः वृषभचर्मरूपवस्त्रधारिणः । दर्भमुष्टिप्रहरणान् " यथा वज्रं हरेः पाणौ तथा विप्रकरे कुशः " इति स्मरणादिति भावः । अग्निकुण्डायुधान् जयार्थं होमशीलान् ॥ १५ ॥ कूटमुद्गरपाणीन् कूटो नामायस्कारकूटसदृश आयुधविशेषः । " कूटोऽस्त्री पुञ्जमायाद्रिशृङ्गायोघनवेश्मसु । छद्मे बाणान्तरे दम्भे भग्नशृङ्गवृषे तु ना ॥ " इति शब्दरत्नाकरे । मुद्गरः द्रुघणः । " मुद्गरो द्रुघणो घनः " इति वैजयन्ती ॥ १६ ॥ करालान् भीमान् । "करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि च " इति भागुरिः । भुग्नवक्रान् कुटिलवक्रान् । "आविद्धं कुटिलं भुग्नम्" इत्यमरः । विकटान् विषमाङ्गान् । शतघ्नी शतशङ्कुः अयोगदा । " अयःकण्टकसञ्छन्ना शतघ्नी परिकीर्तिता " इति वैजयन्ती । मुसलम् आयसोऽरत्निप्रमाणको दण्डः । " मुसलं त्वायसो दण्डो धार्योऽरत्निप्रमाणकः" इति शब्दरत्नाकरे ॥ १७ ॥ परिघः दण्डविशेषः । नातिदीर्घाति

मध्यमे गुल्मे नगरमध्यस्थसैन्यसङ्घे । चरान् नगरवृत्तान्तनिवेदकान् गूढचारानित्यर्थः ॥१४॥ गोजिनाम्बरवाससः गोचर्मवाससः विवसनांश्च । दर्भमुष्टिप्रहरणान् अनिष्टनिवारकानुष्ठानसाधनतया दर्भमुष्टीनामायुधत्वम् । अग्निकुण्डायुधान् कृत्याद्युत्पादनद्वारा शत्रुमारकतया अग्निकुण्डानामायुधत्वम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ विकटान्

नातिगौरान्नातिकृष्णान्नातिकुब्जान्नवामनान् । विरूपान् बहुरूपांश्च सुरूपांश्च सुवर्चसः । ध्वजीन् पताकिनश्चैव ददर्श विविधायुधान् ॥१९॥ शक्तिवृक्षायुधांश्चैव पट्टिशाशनिधारिणः ॥ २० ॥ क्षेपणीपाशहस्तांश्च ददर्श स महाकपिः । स्रग्विणस्त्वनुलिप्तांश्च वराभरणभूषितान् ॥ २१ ॥ नानावेषसमायुक्तान् यथास्वैरगतान् बहून् । तीक्ष्णशूलधरांश्चैव वज्रिणश्च महाबलान् ॥ २२ ॥ शतसाहस्रमव्यग्रमारक्षं मध्यमं कपिः । रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं ददर्शान्तःपुराग्रतः ॥ २३ ॥ स तदा तद्गृहं दृष्ट्वा महाहाटकतोरणम् । राक्षसेन्द्रस्य विख्यातमद्रिमूर्ध्नि प्रतिष्ठितम् ॥२४॥ पुण्डरीकावतंसाभिः परिघाभिरलंकृतम् । प्राकारावृतमत्यन्तं ददर्श स महाकपिः ॥२५॥ त्रिविष्टपनिभं दिव्यं दिव्यनादविनादितम् । वाजिहेषितसंघुष्टं नादितं भूषणैस्तदा ॥ २६ ॥

ह्रस्वकानित्यत्र ह्रकारोपरि ऋकारोच्चारणं वृत्तभङ्गपरिहाराय । एवं ध्वजिनः इति वक्तव्ये ध्वजीनित्युक्तिश्च छन्दोभङ्गपरिहारायैव ॥ १८ ॥ १९ ॥ शक्तीत्यादि । पट्टिशः तीक्ष्णधारो लोहदण्डः । “ पट्टिशो यो दीर्घदण्डस्तीक्ष्णधारः क्षुरोपमः ” इति निघण्टुः ॥ २० ॥ क्षेपणी क्षेपणीयः । वेषः अलङ्कारः । यथास्वैरगतान् यथेष्टचारिणः ॥ २१ ॥ २२ ॥ शतेति । शतसहस्रमेव शतसाहस्रम् । स्वार्थे अण् । आरक्षं गुल्मम् । अन्तःपुराग्रतः अन्तर्नगराग्रतः रक्षोधिपतिनिर्दिष्टं मध्यमगुल्मभूतं रावणमूलबलं ददर्शेत्यर्थः ॥ २३ ॥ स तदेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सः कपिः ततः आरक्षं दृष्ट्वा सः राक्षसेन्द्रस्य गृहं ददर्शेत्यन्वयः । क्रियाभेदात्तच्छब्दद्वयम् ॥ २४॥२५ ॥ त्रिविष्टपेत्यादि ।

विषमाङ्गान् ॥१७–२० ॥ क्षेपणी क्षेपणीयः ॥ २१॥२२ ॥ आरक्षम् आ समन्ताद्रक्षतीत्यारक्षं सैन्यम् । अन्तःपुराग्रतः रावणगृहस्याग्रतः ॥२३ ॥ स इत्यादिश्लोकद्वयमेकं

रथैर्यानैर्विमानैश्च तथा हयगजैः शुभैः। वारणैश्च चतुर्दन्तैः श्वेताभ्रनिचयोपमैः ॥ २७ ॥ भूषितं रुचिरद्वारं मत्तैश्च मृगपक्षिभिः । रक्षितं सुमहावीर्यैर्यातुधानैः सहस्रशः । राक्षसाधिपतेर्गुप्तमाविवेश महाकपिः ॥ २८ ॥ सहेम जाम्बूनदचक्रवालं महार्हमुक्तामणिभूषितान्तम् । परार्ध्य कालागरुचन्दनाक्तं स रावणान्तःपुरमाविवेश ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

ततः स मध्यं गतमंशुमन्तं ज्योत्स्नावितानं महदुद्वमन्तम् ।
ददर्श धीमान् दिवि भानुमन्तं गोष्ठे वृषं मत्तमिव भ्रमन्तम् ॥ १ ॥

यानैः शिविकादिभिः । विमानैः व्योमयानैः । हयगजैरित्यत्र गजशब्दः द्विदन्त गजपरः । अतो न वारणैरित्यनेन पुनरुक्तिः । मृगपक्षिभिश्च भूषितमित्यन्वयः। रक्षिभिर्यातुधानैर्गुप्तमिति सम्बन्धः । आविवेश जगाम । गृहप्रवेशस्य दूरं वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २६–२८ ॥ सहेमेति । हेम अन्यत्र जातं सुवर्णम् । जाम्बूनदं जम्बूनद्यां जातम् । चक्रवालं प्राकारमण्डलम् । रावणान्तःपुरं रावणान्तर्नगरम् ॥२९॥इति श्रीगो०श्रीरामायण०शृङ्गारतिलका०सुन्दरकाण्ड० चतुर्थः सर्गः ४॥

ततः स मध्यमित्यादि । दिवि आकाशे मध्यं गतम् आकाशमध्यगत मित्यर्थः । लङ्काप्रवेशे चन्द्रोदयोक्तिः रावणनगरप्रवेशे अर्धरात्र इति सूच्यते । उत्तरश्लोके अभियान्तमित्यनेन नाभिगमनमुच्यते। दक्षिणां दिशं गच्छतोऽभि मुखत्वासंभवात्, किन्तु गमनमात्रम् । सप्तदशे सर्गेपि "प्रजगाम नभश्चन्द्रः"

वाक्यम् । द्वितीयस्तच्छब्दः प्रसिद्धिपरः ॥ २४–२६ ॥ रथैरिति । यानैः शिबिका दिभिः । आविवेश आससाद, साक्षात्प्रवेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥२७॥२८॥ सहेमेति च्छेदः । हेमसहितं जाम्बूनदचक्रवालसहितं स्वर्णप्राकारमण्डलयुक्तम् । अन्तःपुरम् अन्तर्नगरम् आविवेश ॥ २९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

तत इति । ततः प्रवेशानन्तरम् । मध्यं गतं, गगनस्येति शेषः । यद्वा तारामध्यं

तन्त्रीस्वनाः कर्णसुखाः प्रवृत्ताः स्वपन्ति नार्यः पतिभिः सुवृत्ताः । नक्तञ्चराश्चापि तथा प्रवृत्ता विहर्तुमत्यद्भुत रौद्रवृत्ताः ॥ ९ ॥ मत्तप्रमत्तानि समाकुलानि रथाश्वभद्रा सनसङ्कुलानि । वीरश्रिया चापि समाकुलानि ददर्श धीमान् स कपिः कुलानि ॥ १० ॥ परस्परं चाधिक माक्षिपन्ति भुजांश्च पीनानधिनिक्षिपन्ति । मत्तप्रलापा नधिकं क्षिपन्ति मत्तानि चान्योन्यमधिक्षिपन्ति ॥ ११॥

तिमिरं यस्मिन् सः । प्रवृद्धः रक्षसां पिशिताशनानां च दोषः सञ्चाररूपो यस्मिन् स तथा । रामाभिः अभिरामैः कान्तैश्च ईरितः त्यक्तः चित्तदोषः कोपाभिमानरूपः यस्मिन् । स्वर्गप्रकाशः स्वर्गतुल्यः, तद्वदानन्दावह इत्यर्थः । भगवान् श्रीमान् । "भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु" इत्यमरः । प्रदोषः गत इति शेषः ॥ ८ ॥ तन्त्रीति स्पष्टम् ॥ ९ ॥ मत्ताः मधुमदक्षीबाः । प्रमत्ताः प्रस्तुतकार्यविस्मारिणः । मत्तप्रमत्तजनयोगात् कुला न्यपि तथोच्यन्ते । कुलानि गृहाणि । समाकुलानि समाकुलजनानि । वीरश्रिया वीरलक्ष्म्या । वीरः इति भिन्नं पदं वा कपिविशेषणम् ॥१०॥ परस्परं चेत्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । ददर्शेति सम्बध्यते । आक्षिपन्तीत्यादीनि शत्रन्तानि रक्षोविशेषणानि । आक्षिपन्ति अपहसन्ति । अधिनिक्षिपन्ति अन्योन्यस्योपरि दधन्ति । अधिविक्षिपन्ति अधिकं मुञ्चन्ति । अधिक्षिपन्ति भर्त्सयन्ति ।

प्रवृद्धरक्षःपिशिताशदोषः प्रवृद्धः रक्षसां पिशितभक्षणरूपदोषो यस्मिन् । पिशित भक्षणस्य दोषत्वमहितजनहिंसाहेतुत्वात् । रामाभिरामेरितचित्तदोषः रामाः कान्ताः अभिरामाः रमणाः स्त्रीभिः कान्तैश्च ईरितः निरस्तः चित्तदोषः प्रणयकलहरूपो येन स तथोक्तः । स्वर्गप्रकाशः सीतान्वेषणस्यानुकूलत्वेनानन्दहेतुतया प्रदोषकालस्य स्वर्गसदृशत्वोक्तिः, अत एव भगवान् पूज्यः, आदरणीय इति यावत् । अत्र विरराजेत्यनुषज्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ मत्तानि मदजनकद्रव्येण, अत एव प्रमत्तानि अनवहितानि, मत्तप्रमत्तजनयोगात् कुलानि भवनान्यपि तथोच्यन्ते । भद्रा गजाः ॥१०॥ परस्परं चेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । आक्षिपन्तीत्यादीनि शत्रन्तानि रक्षांसीत्यस्य विशेषणानि । आक्षिपन्ति आकर्षन्ति । भुजानधिनिक्षिपन्ति अन्यो न्यस्योपरि निक्षिपन्ति । मत्तप्रलापानधिकं क्षिपन्ति मुञ्चन्ति, भर्त्सयन्तीत्यर्थः ।

रक्षांसि वक्षांसि च विक्षिपन्ति गात्राणि कान्तासु च विक्षिपन्ति । रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति दृढानि चापानि च विक्षिपन्ति ॥ १२ ॥ ददर्श कान्ताश्च समालभन्त्यस्तथाऽपरास्तत्र पुनः स्वपन्त्यः । सुरूपवक्त्राश्च तथा हसन्त्यः क्रुद्धाः पराश्चापि विनिःश्वसन्त्यः ॥ १३ ॥ महागजैश्चापि तथा नदद्भिः सुपूजितैश्चापि तथा सुसद्भिः । रराज वीरैश्च विनिःश्वसद्भिर्ह्रदो भुजङ्गैरिव निःश्वसद्भिः ॥ १४ ॥ बुद्धिप्रधानान् रुचिराभिधानान् संश्रद्दधानान् जगतः प्रधानान् । नानाविधानान् रुचिराभिधानान् ददर्श तस्यां पुरि यातुधानान् ॥ १५ ॥ ननन्द दृष्ट्वा स च तान् सुरूपान्नानागुणानात्मगुणानुरूपान् । विद्योतमानान् स तदाऽनुरूपान् ददर्श कांश्चिच्च पुनर्विरूपान् ॥ १६ ॥

विक्षिपन्ति विवृण्वन्ति । चित्राणि रूपाणि विविधान् वेषान् । विक्षिपन्ति वितन्वन्ति । चापानि चापान् विक्षिपन्ति विस्फारयन्ति ॥११॥१२॥ ददर्शेति । समालभन्त्यः अङ्गरागेणानुलिम्पन्त्यः । समालपन्त्य इति च पाठः । सर्वत्र व्यत्ययेन द्वितीयार्थे प्रथमा ॥१३॥ महागजैरिति । सा पुरीति शेषः । सुसद्भिः सुतरां सद्भिः । विनिःश्वसद्भिः युद्धयोग्यवीरालाभात् ॥ १४ ॥ बुद्धिप्रधानान् बुद्ध्या श्रेष्ठान् प्रधानबुद्धीन्वा, उत्तमबुद्धीनित्यर्थः । रुचिराभिधानान् शोभनव्यवहारान् । संश्रद्दधानान् आस्तिकान् । नानाविधानान्नानाकारान् । रुचिराभिधानान् हृद्यनाम्नः ॥ १५ ॥ आत्मगुणानुरूपान् आत्मगुणानुरूप

अन्योन्यमधिक्षिपन्ति तिरस्कुर्वन्ति । रूपाणि चित्राणि च विक्षिपन्ति विविधान् वेषान्विदधति । चापानि विक्षिपन्ति विष्फारयन्ति । वक्षांसि विक्षिपन्ति विवृण्वन्ति । एतादृशरक्षांसि कपिर्ददर्शेति पूर्वक्रियया सम्बन्धः ॥११॥१२॥ ददर्शेति । समालभन्त्य इत्यादौ द्वितीयार्थे प्रथमा । समालभन्त्यः चन्दनादिना अनुलिम्पन्त्यः । "समालम्भो विलेपनम्" इत्यमरः ॥ १३ ॥ महागजैरिति । रराज, पूरिति शेषः ॥ १४ ॥ रुचिराभिधानान् रुचिरवचनान्, अन्यत्र रुचिरनामधेयान् । नानाविधानान् नानाव्यापारान् ॥ १५ ॥ ननन्देति । आत्मगुणानुरूपान्आत्मगुणानुरूप

ततो वरार्हाः सुविशुद्धभावास्तेषां स्त्रियस्तत्र महानुभावाः । प्रियेषु पानेषु च सक्तभावा ददर्श तारा इव सुप्रभावाः ॥ १७ ॥ श्रिया ज्वलन्तीस्त्रपयोपगूढा निशीथकाले रमणोपगूढाः । ददर्श काश्चित्प्रमदोपगूढा यथा विहङ्गाः कुसुमोपगूढाः ॥ १८ ॥ अन्याः पुनर्हर्म्यतलोपविष्टास्तत्र प्रियाङ्केषु सुखोपविष्टाः । भर्तुः प्रिया धर्मपरा निविष्टा ददर्श धीमान् मदनाभिविष्टाः ॥ १९ ॥ अप्रावृताः काञ्चनराजिवर्णाः काश्चित्परार्ध्यास्तपनीयवर्णाः । पुनश्च काश्चिच्छशलक्ष्मवर्णाः कान्तप्रहीणा रुचिराङ्गवर्णाः ॥ २० ॥ ततः प्रियान् प्राप्य मनोभिरामान् सुप्रीति युक्ताः प्रसमीक्ष्य रामाः । गृहेषु हृष्टाः परमाभिरामा हरिप्रवीरः स ददर्श रामाः ॥ २१ ॥

व्यवहारान् ॥१६॥ वराणां श्रेष्ठानाम् अर्हाः वरार्हाः । सुविशुद्धभावाः कान्तेषु निर्मलहृदयाः । महानुभावाः पातिव्रत्यरूपमहाप्रभावाः । यद्वा महानुभावाः अनुभावाः कटाक्षभुजक्षेपादयः सुप्रभावाः । शोभनवैभवाः ॥ १७॥ श्रियेति । प्रमदोपगूढाः हर्षोपगूढाः । विहङ्गाः विहङ्गीः ॥ १८ ॥ निविष्टाः ऊढाः, पाणि गृहीता इत्यर्थः । " निवेशः शिबिरोद्वाहविन्यासेषु " इति विश्वः ॥ १९ ॥ अप्रावृताः अनवकुण्ठिताः । काञ्चनराजिवर्णाः कनकरेखाकाराः । तपनीय वर्णाः तप्तकाञ्चनवर्णाः । शशलक्ष्मवर्णाः चन्द्रपाण्डुराः । कान्तप्रहीणाः विरहिण्यः ॥२०॥ प्रियान्प्राप्य अभिसृत्य सुप्रीतियुक्ताः मनोभिरामाः रामाः प्रसमीक्ष्य गृहेषु रामाश्च ददर्श। अभिसारिकाः कुलपालिकाश्च ददर्शेत्यर्थः॥२१॥

व्यापारान् ॥ १६ ॥ वरार्हाः श्रेष्ठभूषणानुलेपनादियोग्याः ॥ १७ ॥ प्रमदोपगूढाः हर्षपूर्णाः । विहङ्गाः विहङ्गीरित्यर्थः ॥ १८ ॥ निविष्टा ऊढाः, पाणिगृहीता इत्यर्थः। "निवेशः शिबिरोद्वाहविन्यासेषु" इत्यमरः॥ १९ ॥ अप्रावृता इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम्। अत्र ददर्शेति क्रियायास्सर्वत्र सम्बन्धः । उत्तरीयरहिताः, काञ्चनराजिवर्णाः कनकरेखाकाराः, तपनीयवर्णाः तप्तस्वर्णवर्णाः, शशलक्ष्मवर्णाः चन्द्रवर्णाः, कान्तप्रहीणाः प्रियवियुक्ताः रामाश्च ददर्श, ततः प्रियान् प्रसमीक्ष्य प्राप्य सुप्रीति युक्ता रामाश्च ददर्श। गृहेषु हृष्टाः रामाश्च ददर्शेति सम्बन्धः । यद्वा स हरिप्रवीरः

चन्द्रप्रकाशाश्च हि वक्रमाला वक्राक्षिपक्ष्माश्च सुनेत्रमालाः । विभूषणानां च ददर्श मालाः शतह्रदानामिव चारुमालाः ॥ २२ ॥ न त्वेव सीतां परमाभिजातां पथि स्थिते राजकुले प्रजाताम् । लतां प्रफुल्लामिव साधुजातां ददर्श तन्वीं मनसाऽभिजाताम् ॥२३॥ सनातने वर्त्मनि सन्निविष्टां रामेक्षणान्तां मदनाभिविष्टाम् । भर्तुर्मनः श्रीमदनुप्रविष्टां स्त्रीभ्यो वराभ्यश्च सदा विशिष्टाम् ॥२४ ॥ उष्णार्दितां सानुसृतास्रकण्ठीं पुरा वरार्होत्तमनिष्ककण्ठीम् । सुजातपक्ष्मामभिरक्तकण्ठीं वने प्रनृत्तामिव नीलकण्ठीम् ॥ २५ ॥

चन्द्रेति । वक्रनेत्रदर्शनं मानुषीत्वराक्षसीत्वविवेकार्थम् । आभरणदर्शनं स्वदृष्टसीताभरणतुल्याभरणदर्शनार्थम् ॥ २२ ॥ रामानु०–चन्द्रप्रकाशाश्च हीति । वक्राणि अक्षिपक्ष्माणि यासां ताः " डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् " इति डाप् । सीतामन्वेषमाणस्य हनुमतः स्त्रीणां मुखनयनादिदर्शनं मानुषीत्वराक्षसीत्वविभागपरिज्ञानार्थम् । आभरणदर्शनं रामोक्तसीताभरणस्वरूपनिरूपणार्थम् । एतच्च–" तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् । तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादयन् । वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् । तान्याभरणजालानि शाखाशोभीन्यलक्षयत् ॥ " इति राजपुत्रीत्वविशालाक्षीत्वाभरणदर्शनैः सीतात्वनिर्णयस्योपरि वक्ष्यमाणत्वादवगम्यते ॥ २२ ॥ न त्विति । परमाभिजाताम् अत्यन्ताभिरामाम् । साधुजातां सुरूपाम् । मनसाऽभिजाताम् अयोनिजामित्यर्थः ॥२३॥ रामानु०–न त्विति । साधुजातामित्येतल्लताविशेषणम् । मनसाभिजाताम् " यस्मात्तु धर्षिता चाहमपापा चाप्यनाथवत् । तस्मात्तव वधार्थं वै उत्पत्स्येऽहं ध्रुवं पुनः ॥ " इत्युत्तरश्रीरामायणोक्तप्रकारेण स्वसंकल्पेनावतीर्णामित्यर्थः ॥ २३ ॥ सनातन इति । सनातने अविच्छिन्ने वर्त्मनि पातिव्रत्यधर्मे । रामेक्षणे अन्तो निश्चयो यस्यास्ताम् । श्रीमत् सीताचिन्तनश्रीमत् । विशिष्टाम् उत्कृष्टाम् ॥ २४ ॥ उष्णेति । सानुसृतास्रकण्ठीम्

मनोभिरामान् प्रियान् प्राप्य अभिसृत्य सुप्रीतियुक्ताः रामाः प्रसमीक्ष्य गृहेषु हृष्टाः स्वगृहेषु रमणं प्राप्य हृष्टाः परमाभिरामाश्च ददर्शेति सम्बन्धः।पूर्वोक्तानियतभर्तृकाभिसारिकासमभिव्याहारादुत्तरार्धेन स्वगृहप्राप्तरमणा वाराङ्गना उच्यन्ते ॥२०–२१॥ न त्विति । साधुजातामित्येतल्लताविशेषणम् । परमाभिजाताम् अत्यन्ताभिरूपां मनसाभिजाताम् अयोनिजाम् ॥ २३ ॥ सनातने वर्त्मनि अविच्छेदेन प्रवृत्ते पातिव्रत्यरूपमार्गे । सन्निविष्टां सम्यङ्निष्ठिताम् ॥ २४ ॥ उष्णार्दितां विरहताप

स०–उष्णार्दितां रामविरहतप्ताम् । अनुसृतम् अस्रम् अश्रु यस्य स चासौ कण्ठश्च तेन सह वर्तत इति–

अव्यक्तरेखामिव चन्द्ररेखां पांसुप्रदिग्धामिव हेमरेखाम् ।
क्षतप्ररूढामिव बाणरेखां वायुप्रभिन्नामिव मेघरेखाम् ॥२६॥
सीतामपश्यन् मनुजेश्वरस्य रामस्य पत्नीं वदतां वरस्य ।
बभूव दुःखाभिहतश्चिरस्य प्लवङ्गमो मन्द इवाचिरस्य ॥२७

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अनुगतास्रेण अनुगतबाष्पेण कण्ठेन सह वर्तमानाम् । पुरा रामपार्श्वावस्थान काले । वराहोत्तमनिष्ककण्ठीं वरार्हः उत्तमश्च निष्कः कण्ठे यस्याः ताम् । उरःकण्ठसम्बन्धी भूषणविशेषो निष्कः । अभिरक्तकण्ठीं स्निग्धकण्ठीम् ॥ २५ ॥ अव्यक्तेति । अव्यक्तरेखाम् अव्यक्तस्वरूपां चन्द्ररेखां चन्द्रकलामिव स्थिताम् । अत्यन्तकृशत्वे कान्तिहीनत्वे च दृष्टान्तोऽयम् । पांसुप्रदिग्धां पांसुकलुषितां हेमरेखां कनकशलाकामिव स्थिताम् । स्वतःशुद्धस्वभावस्य आगन्तुकमालिन्ये दृष्टान्तोऽयम् । क्षतप्ररूढां क्षतेन प्ररूढाम् औषधादिना समाहिताम् । अन्तःशल्यदोषवतीं बहिस्समाहिताम् । बाणरेखां बाणक्षातिमिव स्थिताम् । अन्तर्वेदनातिशये दृष्टान्तोऽयम् । वायुप्रभिन्नामिव मेघरेखाम्, पुनरसमाधेयशैथिल्ये दृष्टान्तोऽयम् ॥ २६ ॥ सीतामिति । चिरस्यापश्यन् चिरकालं निरीक्ष्याप्यपश्यन् । अचिरस्य अचिरेण, सपदीत्यर्थः । मन्दो मुग्ध इव दुःखाभिहतो बभूव । "मुग्धो मन्दो विवर्णश्च" इति हलायुधः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चमः सर्गः॥५॥

पीडिताम् । अनुसृतास्रेण कण्ठेन सह वर्तत इति सानुसृतास्रकण्ठीम् । निष्कम् उरोभूषणम् । अव्यक्तरेखाम् 'अस्पष्टप्रकाशां चन्द्ररेखां चन्द्रकलाम् । पांसुप्रदिग्धाम् पांसुदूषिताम्, हेमरेखां स्वर्णशलाकाम् । क्षतप्ररूढां क्षता च सा प्ररूढा च ताम्, अन्तर्व्रणां बहिश्छादितामित्यर्थः । यद्वा क्षते व्रणे प्ररूढां मलीनां बाणरेखां बाणशकलमित्यर्थः ॥ २५ ॥२६ ॥ सीतामिति । चिरस्यापश्यन् चिरमन्विष्यापश्यन् दुःखाभिभूतः अचिरस्य सद्य एव मन्द इव मूढ इव बभूव ॥२७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ विरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चमः सर्गः॥५॥

–तथा ताम् । सानुसृतास्रकण्ठीमित्यादिस्थानत्रयेपि ङीबार्षः । यद्वा "स्वाङ्गाच्च" इति सूत्रस्थचशब्दसूचित "अङ्गगात्रकण्ठेभ्य इति वक्तव्यम्" इति वृत्तिकृदुक्तेर्ङीप् । न च "भाष्यानुक्तेरप्रामाणिका इति प्रामाणिकाः अप्रामाणिका एव" इति भट्टोजिनागोजिभट्टोक्तेः कथमिति शङ्क्यम् । अनुवृत्त्यैव ङीषि सिद्धे चशब्दस्य वैयर्थ्या देवमादिरूपाणां दुरुपपादनत्वावर्णनाच्च 'अप्रतिषिद्धमनुमतम्' इत्युक्तेर्महाभाष्यकारस्य मतमिति सूचितत्वात् कवेर्महत्त्वाच्च । अश्रुकण्ठामिति वा पाठ इति नागोजिभट्टोक्तिरनुप्रासभङ्गभीरुभिरनादरणीया । अभिरक्तकण्ठीं सुस्वराम् । नीलकण्ठीं मयूरीम् ॥ २५ ॥

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

स निकामं विमानेषु विषण्णः कामरूपधृक् । विचचार पुनर्लङ्कां लाघवेन समन्वितः ॥ १ ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् । प्राकारेणार्कवर्णेन भास्वरेणाभिसंवृतम् ॥ २ ॥ रक्षितं राक्षसैर्घोरैः सिंहैरिव महद्वनम् । समीक्षमाणो भवनं चकाशे कपिकुञ्जरः ॥ ३ ॥ रूप्यकोपहितैश्चित्रैस्तोरणैर्हेमभूषितैः । विचित्राभिश्च कक्ष्याभिर्द्वारैश्च रुचिरैर्वृतम् ॥ ४ ॥ गजास्थितैर्महामात्रैः शूरैश्च विगतश्रमैः । उपस्थितमसंहार्यैर्हयैः स्यन्दनयायिभिः ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैर्दान्तकाञ्चनराजतैः । घोषवद्भिर्विचित्रैश्च सदा विचरितं रथैः ॥ ६ ॥

स निकाममित्यादि । विमानेषु विषण्णः विमानेषु सीतामदृष्ट्वा विषण्ण इत्यर्थः । लाघवेन वेगेन ॥ १ ॥ २ ॥ रामानु०–स इति । स लङ्कायामन्विष्टायामपि वैदेह्या अदर्शनेन विषण्णः । विचचार पुनर्लङ्कामिति सम्यक् । विचचार कपिर्लङ्कामिति पाठेपि वैदेह्या अन्वेषणेन विषण्णस्य हनुमतोऽन्वेषणकर्तृत्वाभिधानात् पुनरन्वेषणं कृतवानित्ययमर्थो लभ्यते ॥ १ ॥ आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् इति । रावणभवनं प्रविष्टस्य हनुमतः पुनरपि रावणभवनप्राप्त्यभिधानान्मध्ये लङ्कान्वेषणाभिधानाच्च पूर्वं रावणभवनं प्रविष्टो हनुमान् तदानीं जाग्रद्बहुरक्षःसंकीर्णतया सीतान्वेषणावसरोऽयं न भवतीति मत्वा ततो निष्क्रम्य पुनर्लङ्कां विचित्य राक्षसेन्द्रनिवेशनमाससादेत्यवगम्यते ॥ २ ॥ रक्षितमिति । चकाशे जहर्षेत्यर्थः ॥ ३ ॥ रामानु०–रक्षितमिति । समीक्षमाणो भवनं चकाश इति । भवनमितस्ततो निरीक्षमाणः सन्नर्कवर्णभवनप्राकारतेजःसंबन्धात् सप्रकाशोऽभूदित्यर्थः । चचार कपिकुञ्जर इति वा पाठः ॥ ३ ॥ रूप्यकेत्यादि । रूप्यकोपहितैः रजतनिर्मितैः । कक्ष्याभिः प्रकोष्ठैः । असंहार्यैः अवध्यैः । स्यन्दनयायिभिः स्यन्दनवाहकैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ रामानु०–रूप्यकेति । रूप्यकोपहितैः रजतविहितैः । कक्ष्याभिः प्रकोष्ठैः । " कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः " इत्यमरः । गजास्थितैरिति । महामात्रैः प्रधानैः । "महामात्राः प्रधानानि" इत्यमरः । असंहार्यैः संहर्तुमशक्यैः, अवध्यैरिति यावत् ॥ ४ ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैः सिंह

॥ १ ॥ २ ॥ रक्षितमिति । चकाशे विस्मयादुल्ललासेत्यर्थः । चचार कपिकुञ्जरः इति वा पाठः ॥ ३ ॥ रूप्यकोपहितैः रजतनिर्मितैः । कक्ष्याभिः प्रकोष्ठैः । " कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः " इत्यमरः ॥ ४ ॥ महामात्रैः प्रधानैः । " महामात्राः प्रधानानि " इत्यमरः । असंहार्यैः अवार्यैः ॥ ५ ॥ सिंहव्याघ्रतनुत्राणैः तच्चर्मनिर्मितवर्मभिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

बहुरत्नसमाकीर्णं परार्ध्यासनभाजनम् । महारथसमावासं महारथमहास्वनम् ॥ ७ ॥ दृश्यैश्च परमोदारैस्तैस्तैश्च मृगपक्षिभिः । विविधैर्बहुसाहस्रैः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ८ ॥ विनीतैरन्तपालैश्च रक्षोभिश्च सुरक्षितम् । मुख्याभिश्च वरस्त्रीभिः परिपूर्णं समन्ततः ॥ ९ ॥ मुदितप्रमदारत्नं राक्षसेन्द्रनिवेशनम् । वराभरणसंह्रादैः समुद्रस्वननिस्वनम् ॥ १० ॥ तद्राजगुणसंपन्नं मुख्यैश्चागुरुचन्दनैः । महाजनैः समाकीर्णं सिंहैरिव महद्वनम् ॥ ११ ॥ भेरीमृदङ्गाभिरुतं शङ्खघोषनिनादितम् । नित्यार्चितं पर्वहुतं पूजितं राक्षसैः सदा ॥ १२ ॥

व्याघ्रचर्मपरिवृतैरित्यर्थः । महारथसमावासं महारथानां रक्षसामाकरम् । महारथमहास्वनं महतां रथानां महान् स्वनः यस्मिन् ॥ ६–८ ॥ रामानु०--सिंहव्याघ्रतनुत्राणैः सिंहव्याघ्रचर्मतनुत्राणैः । महारथसमावासं रथिकविशेषाणामावासस्थानम् । महारथसमावापमिति पाठेपि महारथानां रथिकविशेषाणाम् आवापम् आवासभूतमित्यर्थः । महारथंमहासनमिति पाटः । महारथं च तन्महासनं च महारथमहासनम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ दृश्यैः दर्शनीयैः । परमोदारैः अतिमहद्भिः । " उदारो दातृमहतोः " इत्यमरः ॥ ८ ॥ अन्तपालैः बाह्यरक्षिभिः । राक्षसेन्द्रनिवेशनं राक्षसेन्द्रा राक्षसश्रेष्ठाः निविशन्ते समीपे निवसन्त्यस्मिन्निति राक्षसेन्द्रनिवेशनमित्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाणवेश्मपदेन पुनरुक्तिः स्यात् । संह्रादः शब्दः । समुद्रस्वनवन्निस्वनतीति समुद्रस्वनानिस्वनम् । पचाद्यच् ॥ ९–१० ॥ रामानु०--अन्तपालैः बाह्यरक्षकैः ॥ ९ ॥ राक्षसेन्द्रनिवेशनं राक्षसेन्द्राणां निवेशनानि यस्मिन् तत् । समुद्रस्वननिस्वनं समुद्रस्वनयुक्तम् ॥ १० ॥ तत् प्रसिद्धम् । राजगुणसंपन्नं राजोपचारैर्धूपादिभिः संपन्नम् । अगुरुचन्दनैरित्यत्रापि संपन्न

महारथसमावासं महारथानां रथिकविशेषाणां समावासं स्थानम् । समावापमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । महारथं च तत् महासनं च महारथमहासनम् ॥ ७ ॥ दृश्यैः दर्शनीयैः । परमोदारैः अतिमहद्भिः । " उदारो दातृमहतोः " इत्यमरः ॥ ८ ॥ अन्तपालैः बाह्यरक्षकैः ॥ ९ ॥ राक्षसेन्द्रनिवेशनम् निवासभूतम् । राजगुणाः राजोपचाराः तैः सम्पन्नम् ॥ १० ॥ ११ ॥ नित्यार्चितं गन्धादिभिः । पर्वहुतं पर्वसु

स०--"एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते ॥ " इत्युक्तलक्षणानां यस्समावापः उपवेशनवेदिका स यस्मिन् " आवापः परिक्षेपालवालयोः " इति विश्वः । महारथानाम् उक्तलक्षणानामपि शत्रूणां महत् असनं गतिनिवृत्तिर्यस्मिन् । "असनं यात्रानिवृत्तिः" इति विश्वः ॥ ७ ॥

समुद्रमिव गम्भीरं समुद्रमिव निःस्वनम् । महात्मनो महद्वेश्म महारत्नपरिच्छदम् । महारत्नसमाकीर्णं ददर्श स महाकपिः ॥ १३ ॥ विराजमानं वपुषा गजाश्वरथ सङ्कुलम् । लङ्काभरणमित्येव सोऽमन्यत महाकपिः ॥ १४ ॥ चचार हनुमांस्तत्र रावणस्य समीपतः ॥ १५ ॥ गृहाद् गृहं राक्षसानामुद्यानानि च वानरः । वीक्षमाणो ह्यसं त्रस्तः प्रासादांश्च चचार सः ॥ १६ ॥ अवप्लुत्य महा वेगः प्रहस्तस्य निवेशनम् । ततोऽन्यत् पुप्लुवे वेश्म महापार्श्वस्य वीर्यवान् ॥ १७ ॥ अथ मेघप्रतीकाशं कुम्भ कर्णनिवेशनम् । विभीषणस्य च तदा पुप्लुवे स महा कपिः ॥ १८ ॥ महोदरस्य च गृहं विरूपाक्षस्य चैव हि । विद्युज्जिह्वस्य भवनं विद्युन्मालेस्तथैव च । वज्र दंष्ट्रस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः ॥ १९ ॥ शुकस्य च महातेजाः सारणस्य च धीमतः । तथा चेन्द्रजितो वेश्म जगाम हरियूथपः ॥ २० ॥

मिति संबध्यते । पर्वसु हुतं होमो यास्मिन् तत् पर्वहुतम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ रामानु०–राजगुणसंपन्नं राजगुणाश्छत्रचामरादयः तैः समृद्धम् । नित्यार्चितं गन्धपुष्पादिभि र्नित्यमार्चितम् । पर्वसु हुतं होमो यस्मिन् तत् पर्वहुतम् । रावणस्याहिताग्नित्वात्तद्गृहे पर्वसु दर्शपूर्णमासादिहोमसद्भावः । अस्याहिताग्नित्वं युद्धकाण्डे प्रसिद्धम् । पूजितं राक्षसैः सदा । स्वामि गृहत्वाद्राक्षसैः सदा नमस्कृतम् । "पूजा नमस्याऽपचितिः" इत्यमरः । नित्यार्चितंसर्वसुख मूर्जितमिति वा पाठः । पर्वयुतमिति पाठे पर्वशब्देनोत्सव उच्यते ॥ ११ ॥ १२ ॥ **समुद्रमिव निःस्वनं निःशब्दम्, रावणभीत्या जनकोलाहलरहितमित्यर्थः । समुद्रस्वन निस्वनमिति तु बाह्यकक्ष्यापेक्षया ॥ १३ ॥ १४ ॥** रामानु०–समुद्रमिति । समुद्र मिव नितरां स्वनतीति निस्वनम् । पचाद्यच् ॥ १३ ॥ **चचारेति । रावणस्य रावणगृहस्य ॥ १५–२२ ॥** रामानु०–चचारेति । तत्र पूर्वोक्तप्राकारवेष्टितस्थले । रावणस्य रावणभवनस्य समीपतः ॥ १५ ॥ गृहाद्गृहमिति । राक्षसानां रावणभ्रातृकुमारामात्यादीनां गृहाद्गृहम् ।

हुतं होमो यस्मिन् तत, रावणस्याहिताग्नित्वात् ॥ १२–१४ ॥ रावणस्य समीपतः

जम्बुमालेः सुमालेश्च जगाम हरिसत्तमः । रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च ॥ २१ ॥ वज्रकायस्य च तथा पुप्लुवे स महाकपिः । धूम्राक्षस्य च संपातेर्भवनं मारुतात्मजः ॥ २२ ॥ विद्युद्रूपस्य भीमस्य घनस्य विघनस्य च ॥ २३ ॥ शुकनासस्य वक्रस्य शठस्य विकटस्य च । ब्रह्मकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ २४ ॥ युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य नादिनः । विद्युज्जिह्वेन्द्र जिह्वानां तथा हस्तिमुखस्य च ॥ २५ ॥ करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि । क्रममाणः क्रमेणैव हनुमान् मारुतात्मजः ॥२६॥ तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः । तेषामृद्धिमतामृद्धिं ददर्श स महाकपिः ॥ २७ ॥ सर्वेषां समतिक्रम्य भवनानि समन्ततः । आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥ २८ ॥ रावणस्योपशायिन्यो ददर्श हरिसत्तमः । विचरन् हरिशार्दूलो राक्षसीर्विकृतेक्षणाः । शूलमुद्गरहस्ताश्च शक्तितोमरधारिणीः ॥२९॥ ददर्श विविधान् गुल्मांस्तस्य रक्षःपतेर्गृहे । राक्षसांश्च महाकायान्नानाप्रहरणोद्यतान् ॥ ३० ॥ रक्तान् श्वेतान् सितांश्चैव हरींश्चापि महाजवान् । कुलीनान् रूपसम्पन्नान् गजान् परगजारुजान् ॥ ३१ ॥

उद्यानानि च वचारेति योजना ॥ १६ ॥ विद्युद्रूपस्येत्यादि । विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानामिति बहुवचनं तन्नाम्नां बहूनां सत्त्वात् ॥ २३–२८ ॥ रावणस्येति । उपशायिन्यः पर्यायशायिनीः रावणे शयाने । जाग्रतीरित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ रामानु०–ददर्शेति । गुल्मान् सेनाः । "गुल्मो रुक्स्तम्बसेनासु" इत्यमरः ॥ ३० ॥ सितान् बद्धान् । "षिञ् बन्धने" इत्यस्मात् क्तः । हरीन् अश्वान् । परावणभवनस्य समीपतः ॥ १५–२४ ॥ विद्युज्जिह्वेन्द्रजिह्वानामिति बहुवचनमार्षम् । यद्वा तन्नामानो बहवः सन्ति ॥ २५–२८ ॥ उपशायिन्यः समीपशायिन्यः ॥ २९ ॥ ददर्शेति । गुल्मान् सेनाः । "गुल्मो रुक्स्तम्बसेनासु" इत्यमरः ॥ ३० ॥ हरीन् अश्वान् ।

निष्ठितान् गजशिक्षायामैरावतसमान् युधि । निहन्तॄन् परसैन्यानां गृहे तस्मिन् ददर्श सः ॥ ३२ ॥ क्षरतश्च यथा मेघान् स्रवतश्च यथा गिरीन् । मेघस्तनित निर्घोषान् दुर्धर्षान् समरे परैः ॥ ३३ ॥ सहस्रं वाहिनीस्तत्र जाम्बूनदपरिष्कृताः । हेमजालपरिच्छन्नास्तरुणादित्य सन्निभाः ॥ ३४ ॥ ददर्श राक्षसेन्द्रस्य रावणस्य निवेशने ॥ ३५ ॥ शिबिका विविधाकाराः स कपिर्मारुतात्मजः । लतागृहाणि चित्राणि चित्रशालागृहाणि च ॥ ३६ ॥ क्रीडागृहाणि चान्यानि दारुपर्वतकानपि । कामस्य गृहकं रम्यं दिवागृहकमेव च । ददर्श राक्षसेन्द्रस्य राव णस्य निवेशने ॥ ३७ ॥ स मन्दरगिरिप्रख्यं मयूरस्थान संकुलम् । ध्वजयष्टिभिराकीर्णं ददर्श भवनोत्तमम् ॥ ३८ ॥

गजानारुजन्ति पीडयन्तीति परगजारुजान् । क्षरतश्चेति श्लोकः पूर्वोक्तगज विशेषकः । क्षरतः किंचिद्वर्षतः । स्रवन्मदत्वे दृष्टान्तः । स्रवतः निर्झरिणः ॥ ३१–३३ ॥ सहस्रमिति । वाहिनीः सेनाः, पदातीनित्यर्थः । जाम्बूनदं जम्बूनदीप्रभवं स्वर्णम् । हेम केवलस्वर्णम्, उभयविधस्वर्णमयाभरणयुक्ता इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिबिका इत्यादि । दारुपर्वतकान् क्रीडापर्वतकान् । कामस्य गृहकं रतिगृहम् । दिवागृहकं दिवाविनोदस्थानम् । रावणस्य निवेशने इति पाठः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ स इत्यादि । मयूरस्थानं क्रीडामयूरविश्रम स्थानम् । कपोतानामिव मयूराणामपि स्थानानि शिलाभिः कल्प्यन्त इति

कुलीनान् परगजारुजान् परगजानां भञ्जकान् ॥ ३१ ॥ निष्ठितान् गजशिक्षायां गज विद्याभ्यासे शिक्षितान् ॥ ३२–३५ ॥ लतागृहाणीति । चित्रशालागृहाणि चित्रशाला युक्तगृहाणि । दारुपर्वतकान् दारुमयक्रीडापर्वतान् । कामस्य गृहकं कामोद्दीपकं गृहम् । दिवागृहकं दिवाविहारोचितचित्रगृहम् । मयूरस्थानानि क्रीडामयूरस्थानानि ॥ ३६–३८ ॥

विषम०–सहस्रं वाजिनः अनेकानश्वान् । हेमजालैरविच्छिन्नाः इति पाठः । सर्वतो भूषिता इति शिबिका विशेषणम् ॥ ३४ ॥

अनेकरत्नसङ्कीर्णं निधिजालं समन्ततः । धीरनिष्ठित कर्मान्तं गृहं भूतपतेरिव ॥ ३९॥ अर्चिर्भिश्चापि रत्नानां तेजसा रावणस्य च । विरराजाथ तद्वेश्म रश्मिमानिव रश्मिभिः ॥ ४०॥ जाम्बूनदमयान्येव शयनान्यासनानि च । भाजनानि च मुख्यानि ददर्श हरियूथपः ॥ ४१ ॥ मध्वासवकृतक्लेदं मणिभाजनसंकुलम् । मनोरममस म्बाधं कुबेरभवनं यथा । नूपुराणां च घोषेण काञ्चीनां निनदेन च ॥ ४२ ॥ मृदङ्गतलघोषैश्च घोषवद्भिर्विनादितम् । प्रासादसङ्घातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् ॥ ४३ ॥ सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान प्रविवेश महागृहम् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

स वेश्मजालं बलवान् ददर्श व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालम् ।
यथा महत् प्रावृषि मेघजालं विद्युत्पिनद्धं सविहङ्गजालम् ॥ १

प्रसिद्धम् । धीरनिष्ठितकर्मान्तं धीरैः कृतकल्पकर्मकम् । भूतपतेः प्रमथाधिपस्य ॥३८॥३९॥ अर्चिर्भिरिति । रश्मिमान् सूर्यः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ मध्वासवकृतक्लेदं मध्वासवैः मधुविकारमद्यैः कृतक्लेदं कृतसेकम्। घोषवद्भिः नादवद्भिः। नादश्च दीर्घशब्दस्य विरामसमयसम्भवो ध्वनिः। व्यूढकक्ष्यं विशालप्रकोष्ठम्। अस्मिन् सर्गे सार्द्धचतुश्चत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४२–४४ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥६॥

स वेश्मजालमित्यादि। व्यासक्तवैडूर्यसुवर्णजालं वैडूर्यघटितसुवर्णमयजालक

धीरनिष्ठितकर्मान्तं निष्ठिता निष्ठितवन्तः दृढव्रताः । धीराश्च ते निष्ठिताश्च धीरनिष्ठिताः तेषां कर्म तपोरूपं तस्यान्तः फलम्, महातपःफलमिति यावत् । भूतपतेः शिवस्य ॥ ३९–४१ ॥ मध्विति । मध्वासवकृतक्लेदं मध्वासवैः क्षौद्रविकारमद्यैः कृतद्रवम् ॥ ४२ ॥ घोषवद्भिः नादविशेषयुक्तैः । अनुक्तैरन्यैश्च । सुव्यूढकक्ष्यं सन्निवेशितप्रकोष्ठम् । व्यूहः पद्मस्वस्तिकादिरचनाविशेषः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्ड०षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

स वेश्मेति । व्यासक्तवैडूर्यस्वर्णजालं खचितवैडूर्यस्वर्णगवाक्षम् । सविहङ्गजाल

निवेशनानां विविधाश्च शालाः प्रधानशङ्खायुधचाप शालाः । मनोहराश्चापि पुनर्विशाला ददर्श वेश्माद्रिषु चन्द्रशालाः ॥ २ ॥ गृहाणि नानावसुराजितानि देवासुरै श्चापि सुपूजितानि । सर्वैश्च दोषैः परिवर्जितानि कपि र्ददर्श स्वबलार्जितानि ॥ ३ ॥ तानि प्रयत्नाभिसमाहितानि मयेन साक्षादिव निर्मितानि । महीतले सर्वगुणोत्तराणि ददर्श लङ्काधिपतेर्गृहाणि ॥ ४ ॥

रन्ध्रम् ॥ १ ॥ निवेशनानां शालाः गृहान्तःशालाः । प्रधानैर्मुख्यैः शङ्खा युधचापैः शालन्ते प्रकाशन्त इति प्रधानशङ्खायुधचापशालाः । पचाद्यच् । वेश्माद्रिषु हर्म्यप्रासादादिषु । चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि ॥ २ ॥ रामानु०--नाना विधानि कर्माणि यासां ताः नानाविधकर्माणः शालाश्च नानाविधकर्मशालाः । कक्ष्याश्च नानाविधकर्मशाला इत्ययं पाठः । निवेशनानां विविधाश्च शाला इति पाठे प्रधानभवनानां संबन्धिनीर्विविधाः शाला इत्यर्थः । प्रधानशङ्खायुधचापशालाः प्रधानैर्मुख्यैः शङ्खैरायुधैः चापैश्च शालन्त इति प्रधानशङ्खायुधचापशालाः ताः । पचाद्यच् । वेश्मान्यद्रय इव वेश्माद्रयः तेषु । वेश्मादिष्विति पाठे आदिशब्देन प्रासादादय उच्यन्ते । चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि । "चन्द्र शाला शिरोगृहम्" इत्यमरः ॥ २ ॥ नानावसुराजितानि नानारत्नराजितानि ॥ ३ ॥ प्रयत्नाभिसमाहितानि प्रयत्नेन यथायोगं स्थापितानि । मयेनेति विश्वकर्मा लक्ष्यते । महीतले निर्मितानि । इवशब्देन मयस्य निर्मातृत्वव्याजमात्रम् । रावणप्रयत्नेनैव निर्मितानीत्यर्थः । यद्वा अन्यानि गृहाणि विश्वकर्मनिर्मितानि, इमानि तु मयं व्याजीकृत्य स्वयमुपाय प्रदर्शनमुखेन निर्मितानीति पूर्वगृहेभ्यो

मित्युपमेयेपि योज्यम् ॥ १ ॥ निवेशनानां गृहाणां सम्बन्धिनीः शालाः अवान्तर गृहाणि । प्रधानशङ्खायुधचापशालाः प्रधानैर्मुख्यैः शङ्खादिभिः शालन्त इति पचाद्यच् । वेश्माद्रिषु वेश्मान्यद्रय इव तेषु । चन्द्रशालाः शिरोगृहाणि । वेश्मादि ष्विति पाठे--आदिशब्देन प्रासादादयश्च लक्ष्यन्ते ॥ २ ॥ स्वबलार्जितानि कुबेर माक्रम्य हृतानि ॥ ३ ॥ प्रयत्नाभिसमाहितानि प्रयत्नेनाभितः सम्यगाहितानि, यथायोगं संस्थापितानीत्यर्थः । मयेन निर्मितानीव विश्वकर्मनिर्मितान्यपि मयेन विचित्रविधानेन समाहितत्वात् तेनैव साक्षान्निर्मितानीत्यर्थः ॥ ४ ॥

स०--प्रयत्नाभिसमाहितानि प्रयत्नेन, विश्वकर्मण इति शेषः ॥ ४ ॥

ततो ददर्शोच्छ्रितमेघरूपं मनोहरं काञ्चनचारुरूपम् । रक्षोधिपस्यात्मबलानुरूपं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपम् ॥ ५ ॥ महीतले स्वर्गमिव प्रकीर्णं श्रिया ज्वलन्तं बहुरत्नकीर्णम् । नानातरूणां कुसुमावकीर्णं गिरेरिवाग्रं रजसाऽवकीर्णम् ॥ ६ ॥ नारीप्रवेकैरिव दीप्यमानं तडिद्भिरम्भोदवदर्च्यमानम् । हंसप्रवेकैरिव वाह्यमानं श्रिया युतं खे सुकृतां विमानम् ॥ ७ ॥ यथा नगाग्रं बहुधातुचित्रं यथा नभश्च ग्रहचन्द्रचित्रम् । ददर्श युक्तीकृतमेघचित्रं विमानरत्नं बहुरत्नचित्रम् ॥ ८ ॥

विशेष उच्यते ॥ ४ ॥ तदन्तर्वर्तिपुष्पकविमानं दर्शयति—तत इति । अप्रतिरूपरूपम् अप्रतिमसौन्दर्यम् । प्रकीर्णं दैवाद्च्युतम् । रजसा पुष्परजसा । नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः । "प्रवेकानुत्तमोत्तमाः" इत्यमरः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । अर्च्यमानं, सर्वैरिति शेषः । हंसप्रवेकैर्वाह्यमानं सुकृतां पुण्यकृतां विमानमिव स्थितमित्यन्वयः । युक्तीकृतमेघचित्रं पुञ्जीकृतमेघचित्रम्, चित्रमेवसङ्घातसदृशमित्यर्थः । विमानरत्नं पुष्पकम् ॥ ५–८ ॥ रामानु०—वैश्रवणं निर्जित्य गृहीतं पुष्पकं वर्ण्यते—तत इत्यादिना । ततः गृहदर्शनानन्तरम् । आत्मबलानुरूपम् आत्मनोऽप्रतिबलस्य सदृशम् । गृहोत्तममिति पुष्पकमुच्यते । पुष्पकस्यापि गृहलक्षणसद्भावात् । एतच्च पुष्पाह्वयमित्यनेन व्यक्तीभविष्यति । रजसा पुष्परजसा । तडिद्भिरिव स्थितैर्नारीप्रवेकैरम्भोदव दीप्यमानमिव स्थितमिति संबन्धः । नारीप्रवेकैः नारीश्रेष्ठैः । "प्रवेकानुत्तमोत्तमाः" इत्यमरः । अर्च्यमानं, सर्वैरिति शेषः । हंसप्रवेकैः खे वाह्यमानं सुकृतां विमानमिवेत्यन्वयः । वाह्यमानम् उह्यमानम् । आर्षः स्वार्थे णिच् । अत एव संप्रसारणाभावः । यद्वा हंसप्रवेकैर्वाह्यमानं स्वामिनेति शेषः । युक्तीकृतमेघचित्रं समूहीकृतनानावर्णमेघचित्रमित्यर्थः । विमानरत्नं पुष्पकम् ॥ ५–८ ॥

अथ पुष्पकं वर्णयति—तत इत्यादिना । आत्मबलानुरूपम् आत्मनोऽप्रतिबलस्य सदृशम् । गृहोत्तममिति पुष्पकमुच्यते ॥ ५ ॥ बहुरत्नकीर्णं बहुरत्नपूर्णम् । रजसा पुष्परजसा ॥ ६ ॥ तडिद्भिः अम्भोदवत् । नारीप्रवेकैरिव नारीश्रेष्ठैरिव । इव एवार्थे । दीप्यमानम् अर्च्यमानम् । हंसप्रवेकैः वाह्यमानं सुकृतां विमानमिवेत्यन्वयः । वाह्यमानम् उह्यमानम् । स्वार्थे णिच् ॥ ७ ॥ युक्तीकृतमेघचित्रं समूहीकृतनानावर्णमेघवद्विचित्रमित्यर्थः । यद्वा इन्द्रचापमिश्रीकृतमेघचित्रम् । विमानरत्नं पुष्पकम् ॥ ८ ॥

महीं कृता पर्वतराजिपूर्णा शैलाः कृता वृक्षवितानपूर्णाः ।
वृक्षाः कृताः पुष्पवितानपूर्णाः पुष्पं कृतं केसरपत्रपूर्णम्
॥९॥ कृतानि वेश्मानि च पाण्डुराणि तथा सुपुष्पाण्यपि
पुष्कराणि । पुनश्च पद्मानि सकेसराणि धन्यानि चित्राणि
तथा वनानि ॥ १० ॥ पुष्पाह्वयं नाम विराजमानं रत्न
प्रभाभिश्च विवर्द्धमानम् । वेश्मोत्तमानामपि चोच्चमानं
महाकपिस्तत्र महाविमानम् ॥११॥ कृताश्च वैडूर्यमया
विहङ्गा रूप्यप्रवालैश्च तथा विहङ्गाः । चित्राश्च नाना
वसुभिर्भुजङ्गा जात्यानुरूपास्तुरगाः शुभाङ्गाः ॥ १२ ॥

महीति । यत्रेति शेषः । यत्र विमाने पर्वतराजिपूर्णा मही कृता चित्ररूपेण लिखिता । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । अत्र पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य विशेषवत्त्वा दधिकालङ्कारः ॥ ९ ॥ रामानु०—महीत्यादि । यत्रेति शेषः । ददर्शेत्यनुषज्यते । मही कृतेत्यारभ्य पद्मिनि पद्महस्तेत्यन्तमेकं वाक्यम् । यत्र मह्यादयो लक्ष्म्यन्ताः पदार्थाः कृताः तत्पुष्पाह्वयं नाम महाविमानं ददर्शेति संबन्धः। मही कृता मही निर्मिता। एवमुत्तरत्रापि कृतशब्दार्थः ॥९॥ कृतानीति । अत्रापि यत्रेत्यध्याहार्यम् । पुष्कराणि पुष्करिण्यः ॥ १० ॥ पुष्पाह्वयं पुष्पकम् । उच्चमानम् अधिकमानम् । सर्वत्र ददर्शेत्यन्वयः ॥११॥ रामानु०—वेश्मोत्तमानामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । वेश्मोत्तमेभ्योऽप्युच्चमानम् । यद्वा पूर्वं गृहोत्तमं ह्यप्रतिरूपरूपमिति पुष्पकस्य गृहोत्तमत्वप्रतिपादनेन सजातीयत्वान्निर्धारणे षष्ठी । तेषां मध्ये उच्चमानम् उन्नतामिति यावत् । अपिचेति निपातसमुदायो विशेषणान्तरसमुच्चयपरः ॥ ११ ॥ कृताश्चेति। यत्रेति शेषः । नानावसुभिः नानारत्नैः । जात्यानुरूपाः जात्या सदृशाः, स्पष्टजातिस्वभावा इत्यर्थः ॥ १२ ॥ रामानु०—जात्यानुरूपाः आरट्ट

महीत्यादि । यत्रेति शेषः। ददर्शेत्यनुषज्यते । मही कृतेत्यारभ्य पद्मिनि पद्महस्ते त्यन्तमेकं वाक्यम् । यत्र मह्यादयो लक्ष्म्यन्ताः पदार्थाः कृताः तत् पुष्पाह्वयं नाम विमानं ददर्शेति सम्बन्धः । यत्र पुष्पके पर्वतराजैः पूर्णा मही कृता चित्ररूपेण लिखिता, तत्र शैलादयोप्येवं लिखिता इति ज्ञेयाः॥९॥ १०॥ पुष्पाह्वयमिति । वेश्मो त्तमानामिति पञ्चम्यर्थे षष्ठी। तेभ्योप्युच्चमानम् उन्नतप्रमाणम् ॥ ११ ॥ तत्र कृत्रिमाः पक्ष्यादयश्च सन्तीत्याह–कृताश्चेत्यादिना । जात्यानुरूपाः जातितुरङ्गसदृशाः॥ १२॥

प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः । कामस्य साक्षादिव भान्ति पक्षाः कृता विहङ्गाः सुमुखाः सुपक्षाः ॥ १३ ॥ नियुज्यमानास्तु गजाः सुहस्ताः सकेसराश्चोत्पलपत्रहस्ताः । बभूव देवी च कृता सुहस्ता लक्ष्मीस्तथा पद्मिनि पद्महस्ता ॥ १४ ॥ इतीव तद् गृह मभिगम्य शोभनं सविस्मयो नगमिव चारुशोभनम् । पुनश्च तत्परमसुगन्धि सुन्दरं हिमात्यये नगमिव चारुकन्दरम् ॥ १५ ॥

जत्ववनायुजत्वादीवीशिष्टाश्चाकारसदृशाः ॥ १२ ॥ प्रवालजाम्बूनदकृतानि पुष्पाणि पक्षेषु येषां ते प्रवालजाम्बूनदपुष्पपक्षाः । सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः सलील मालम्बितवक्रपक्षाः । कामस्य पक्षा इव कामस्य सहाया इव ॥ १३ ॥
रामानु०—प्रवालजाम्बूनदमयानि पुष्पाणि पक्षेपु येषां ते तथोक्ताः । सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः सलीलमानमितवक्रपक्षाः । कामस्य साक्षात्पक्षा इव मदनस्य साक्षात्सहाया इव, कामोद्दीपका इति यावत् ॥ १३ ॥ नियुज्यमानाः स्वयमेवात्मानं नियोजयन्तः । कर्मकर्तरि यक् । यत्र विमाने । पद्मिनि पद्माकरे । स्वयमेवोत्पलपत्राभिषेककर्मणि प्रवर्तमानाः । सुहस्ताः शोभनशुण्डादण्डाः । सकेसराः कृतजलावगाहत्वेनाङ्गलग्नकिञ्जल्काः । उत्पलपत्रहस्ताः उत्पलपत्रवर्षिणः । गजाश्च कृताः तदभिषिच्यमाना पद्महस्ता अत एव सुहस्ता लक्ष्मीश्च कृता बभूवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ रामानु०—नियुज्यमानाः स्वयमेव व्याप्रियमाणाः । कर्मकर्तरि यक् । सकेसराः पद्माकरविहारिगजाकारनिर्माणात् सकेसरत्वम् । पद्मिनि पद्माकरे ॥ १४ ॥ इतीवेति । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । तद्गृहं तस्य रावणस्य

प्रवालजाम्बूनदमयानि पुष्पाणि पक्षेषु येषां ते तथोक्ताः । सलीलमावर्जितजिह्मपक्षाः सलीलमावर्जिता आकुञ्चिताः जिह्मा वक्राः पक्षा येषां ते । कामस्य पक्षाः सहायाः, कामोद्दीपका इति यावत् ॥ १३ ॥ नियुज्यमानाः स्वयमेव व्याप्रियमाणाः यत्र कृत्रिमगजाः, सन्तीति शेषः । कर्मकर्तरि यक् । सकेसराः पद्माकरविहारिगजाकार निर्माणात् सकेसरत्वादिकम् । पद्मिनि पद्माकरे पद्महस्ता लक्ष्मीः यत्र कृता, बभूवेति शेषः ॥ १४ ॥ इतीवेति निपातसमुदायः प्रकाशवाची । इति पूर्वोक्तप्रकारेण रमणीयं चारु शोभनं नगमिव पर्वतमिव स्थितम्, तद्गृहं रावणगृहम् अभिगम्य अभितो गत्वा सविस्मयः, अभूदिति शेषः । अभितो गत्वापि सश्रीकरावणाव

स०—हिमात्यये वसन्ते । हिमशब्देन तद्युक्तमासचतुष्टयग्रहणात् ॥ १५ ॥

ततः स तां कपिरभिपत्य पूजितां चरन् पुरीं दशमुखबाहुपालिताम् । अदृश्य तां जनकसुतां सुपूजितां सुदुःखितः पतिगुणवेगनिर्जिताम् ॥ १६ ॥ ततस्तदा बहुविधभावितात्मनः कृतात्मनो जनकसुतां सुवर्त्मनः । अपश्यतोऽभवदति दुःखितं मनः सुचक्षुषः प्रविचरतो महात्मनः १७

इत्यार्षे० श्रीरामायणे श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

गृहम् । सविस्मयः, अभूदिति शेषः । नगं पर्वतमिव स्थितम् । शोभनं शोभमानम् । चारुशोभनं चारुमङ्गलम् । इतीवेत्येकनिपातो वा प्रकारार्थः । इतीव तद्गृहम् अभिगम्य अभिगत्य । अद्भुतदर्शनात्पुनश्चाभिगम्य सविस्मयोऽभूदिति योजना । रुचिरावृत्तमिदम् । "चतुर्ग्रहैरिह रुचिरा जभस्जगाः" इति लक्षणात् ॥ १५ ॥ रामानु०—इतीवेति । इतीव शोभनम् । इतीवेति निपातसमुदायः प्रकारवाची । "प्रासादसङ्घातयुतं स्त्रीरत्नशतसंकुलम् । सुव्यूढकक्ष्यं हनुमान् प्रविवेश महागृहम्" इत्युक्तप्रकारेण रमणीयम् । चारुशोभनं चारुमङ्गलम् । नगमिव स्थितं तत् गृहमभिगम्य अभितो गत्वा सविस्मयः अभूदिति शेषः । अभितश्चरित्वापि सस्त्रीकरावणस्थितप्रदेशानधिगमात् सविस्मयोऽभूदित्यर्थः । हिमात्यये शीतकालात्यये । वसन्तकाल इति यावत् । चारुकन्दरं नगमिव परमसुगन्धि सुन्दरं तद्गृहं पुनश्चाभिगम्य अभितो गत्वा । सविस्मयोऽभूत्, परिच्छेदानधिगमादिति भावः ॥ १५ ॥ तत इति । अदृश्य अदृष्ट्वा । ऋषिनिपातनान्नञ्पूर्वेऽपि ल्यप् । दुःखितः, अभूदिति शेषः । पतिगुणवेगनिर्जितां भर्तृगुणजवेन वशीकृताम् ॥ १६ ॥ ततस्तदेति । बहुविधभावितात्मनः बहुविधं यथा भवति तथा चिन्तितात्मनः । कृतात्मनः निशितबुद्धेः । सुवर्त्मनः सदाचारसम्पन्नस्य । सुचक्षुषः

स्थितप्रदेशं नागममिति सविस्मयोऽभूदित्यर्थः । हिमात्यये वसन्तकाले । चारुसुन्दरं नगमिव परमसुगन्धि सुन्दरं तद्गृहं पुनश्चाभिगम्य अभितो गत्वा सविस्मयोऽभूत्, परिच्छेदानधिगमादिति भावः ॥ १५ ॥ तत इति । तां पुरीं चरन् कपिः । पतिगुणवेगनिर्जितां पतिगुणोत्कर्षवशीकृताम् । जनकात्मजाम् अदृश्य अदृष्ट्वा सुदुःखितः, अभूदिति शेषः ॥ १६ ॥ बहुविधभावितात्मनः बहुविधचिन्तान्वितचित्तस्येत्यर्थः ।

स०—दृश्यस्य भावो दृश्यता । न विद्यते दृश्यता यस्यास्सा तथा । तामुद्दिश्य दुःखितोऽभूदिति वा । पतिगुणवेगनिर्जितां पत्युः रामस्य यो गुणवेगः गुणप्रवाहः तेन निर्जिताम् । पत्या रामेण कर्त्रा गुणवेगेन ज्याकर्षणवेगेन धनुर्भङ्गद्वारा निर्जितां नितरां प्राप्ताम् ॥ १६ ॥ बहुविधभावितात्मनः बहुप्रकारं ध्यातरामरूपस्वामिकस्य ॥ १७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितं महद्विमानं मणिवज्रचित्रितम् । प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं ददर्श वीरः पवनात्मजः कपिः ॥ १ ॥ तदप्रमेयाप्रतिकारकृत्रिमं कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा । दिवं गतं वायुपथप्रतिष्ठितं व्यराजतादित्यपथस्य लक्ष्मवत् ॥२॥ न तत्र किंचिन्नकृतं प्रयत्नतो न तत्र किंचिन्नमहार्हरत्नवत् । न ते विशेषा नियताः सुरेष्वपि न तत्र किंचिन्नमहाविशेषवत् ३

दूरसूक्ष्मादिदर्शनेषु अप्रतिहतनयनतेजसः । महात्मनः महाधैर्यस्य ॥ १७ ॥

रामानु०—ततस्तदेति । बहुविधभावितात्मनः बहुविधभावितमनसः । बहुविधाचिन्तान्वित चित्तस्येति यावत् । कृतात्मनः कृतप्रयत्नस्य । "आत्मा देहे धृतौ यत्ने स्वभावपरमात्मनोः" इति वैजयन्ती । सुवर्त्मनः शोभननीतिमार्गवर्तिन इत्यर्थः । सुचक्षुषः सकृदालोकनेन द्रष्टव्यं सर्वं करतलामलकवत्साक्षात्कर्तुं क्षमस्य ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

पूर्वोक्तविमानवर्णनं विस्तृणीते—स तस्येत्यादि । प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं निष्टप्तस्वर्णविशेषकृतकृत्रिमपक्ष्यादिकम् ॥ १ ॥ तदिति । अप्रमेयाप्रतिकारकृत्रिमम् अपरिच्छेद्याप्रतिक्रियकृत्रिमम् । तत्र हेतुमाह कृतं स्वयं साध्विति । विश्वकमर्णा स्वयं निर्मात्रा विश्वकर्मणा इदं साधु सुन्दरमिति श्लाघापूर्वं कृतम् । सर्वत्राप्रतिहतसञ्चारं चैतादित्याह—दिवं गतम् आकाशगतम् । वायुपथप्रतिष्ठितं वायुमार्गभूतान्तरिक्षस्थितम् । मध्ये भवनस्य संस्थितमिति पूर्वमुक्तत्वात् भूतलप्रत्यासन्नान्तरिक्षस्थितमित्यर्थः । आदित्यपथस्य लक्ष्मवत् लक्ष्म लक्षणं व्यावर्तकम्, व्यराजत प्रचकाश इत्यर्थः ॥ २ ॥ न तत्रेति । ते विशेषाः

कृतात्मनः कृतप्रयत्नस्य । सुवर्त्मनः शोभननीतिमार्गवर्तिनः । सुचक्षुषः दूरसाक्षात्कारसमर्थस्येत्यर्थः ॥ १७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

भूयः पुष्पकं वर्णयति—स तस्येत्यादिना । प्रतप्तजाम्बूनदजालकृत्रिमं तप्तहेमगवाक्षाणां कृत्रिमं निर्माणं यस्मिन् तत्, प्रतप्तजाम्बूनदसमूहैः निष्पन्नमिति वा ॥ १॥ अप्रमेयाप्रतिकारकृत्रिमम् अपरिच्छेद्यमप्रतिकारमप्रतिनिर्माणं यथा भवति तथा निर्वृत्तम् । कृतं स्वयं साध्विति विश्वकर्मणा स्वयं साध्विति कृतम्, निर्माणवेलायां प्रशंसापूर्वकं कृतमित्यर्थः । दिवं गतम् आकाशगतं वायुपथप्रतिष्ठितम् अन्तरिक्षस्थितम् । आदित्यपथस्य लक्ष्मवत् आदित्यमार्गचिह्नमिव ॥ २ ॥ नकृतमित्यादौ

तपःसमाधानपराक्रमार्जितं मनःसमाधानविचारचारिणम् । अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितं ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनम् ॥ ४ ॥ मनस्समाधाय तु शीघ्रगामिनं दुरावरं मारुततुल्यगामिनम् । महात्मनां पुण्यकृतां महर्द्धिनां यशस्विनामग्र्यमुदामिवालयम् ॥ ५ ॥ विशेषमालम्ब्य विशेषसंस्थितं विचित्रकूटं बहुकूटमण्डितम् । मनोभिरामं शरदिन्दुनिर्मलं विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा ॥ ६ ॥

तद्विमानस्थितविशेषाः । सुरेष्वपि सुरालयेष्वपि ॥ ३ ॥ तपस्समाधानेत्यादि पञ्चश्लोकी कुलकम् । सर्वत्र ददर्शेति संबन्धः । तपस्समाधानपराक्रमार्जितं तपस्समाधानेन तपोनुष्ठानेन पराक्रमेण च अर्जितम् । मनस्समाधानविचारचारिणं समाधानमभिसन्धानम् । कर्मणि चैतत् । विचारो विविधा गतिः । मनोभिसंहितविविधगतिचारिणम् । अनेकसंस्थानविशेषनिर्मितम् अनेकैः संस्थानविशेषैः विमानगोपुरादिसन्निवेशैः निर्मितम् । ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनम् तत्र तत्र तुल्यं विशेषदर्शनं यस्मिन् ॥ ४ ॥ मनस्समाधाय मन एकाग्रीकृत्य । स्वयं मनस्वीति यावत् । दुरावरं दुर्वारम् । महर्द्धिनां महर्द्धीनाम् । "अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोभङ्गं न कारयेत्" इत्युक्तरीत्या वृत्तभङ्गभिया ह्रस्वोच्चारणम् । अग्र्यमुदाम् इन्द्रादीनाम् ॥ ५ ॥ विशेषमिति । विशेष

नञर्थस्य नशब्दस्य "सुप्सुपा" इति समासः । तत्र विमाने । प्रयत्नतो न कृतमकृतम्, सर्वमपि प्रयत्नतः कृतमेवेत्यर्थः । ये विशेषा रचनाविशेषाः तत्र नियताः प्रतिष्ठिताः ते सुरेष्वपि सुरविमानेष्वपि ॥ ३ ॥ तपस्समाधानं तपोनुष्ठानं तेन च पराक्रमेण चार्जितम् । मनस्समाधानविचारचारिणम्, समाधीयन्त इति समाधानाः मनसः समाधानाः मनोहितसंहिताः ते च ते विचारा विविधमार्गास्तैः सञ्चरणशीलम्, मनोभिलषितसर्वदेशगमनशीलमित्यर्थः । यद्वा मनस्समाधानेन मनोनैश्चल्येन यत्र विचारः चिन्ता तत्र चरणशीलम्, मनस्सङ्कल्पितदेशगमनशीलमित्यर्थः । ततस्ततस्तुल्यविशेषदर्शनं तुल्यानां रमणीयत्वेन सदृशानां विशेषाणां दर्शनं यस्मिन् तत्, सर्वतो रमणीयमित्यर्थः ॥ ४ ॥ मन इति । मनस्समाधाय स्वामिचित्तं स्वहृदि निधाय, स्वामिचित्तं विदित्वेति यावत् । दुरावरं दुर्निवारम् । महर्धिनाम् । दीर्घाभावश्छान्दसः । अग्र्यमुदां महानन्दानामिन्द्रादीनामालयं त्रिविष्टपमिव स्थितमित्यर्थः ॥ ५ ॥ विशेषं विशिष्टदिव्यरत्नादिवस्तुजातम् । आलम्ब्य अवलम्ब्य विशेषसंस्थितं दिव्य

वहन्ति यं कुण्डलशोभितानना महाशना व्योमचरा निशाचराः । विवृत्तविध्वस्तविशाललोचना महाजवा भूतगणाः सहस्रशः ॥ ७ ॥ वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तमासादपि कान्तदर्शनम् । स पुष्पकं तत्र विमान मुत्तमं ददर्श तद्वानरवीरसत्तमः ॥ ८ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥८॥

मालम्ब्य विशेषसंस्थितं विशेषं गृहीत्वा विशेषेण संस्थितम् । सविशेषण विशेषसंस्थितमिति यावत् । सविशेषसंस्थानविशेषविशिष्टमित्यर्थः । कूटानां विचित्रत्वबहुत्वे विशेषणद्वयेन दर्शयति—विचित्रेत्यादिना । विचित्रकूटं शिखरं गिरेर्यथा । कूटम् अवान्तरशृङ्गम्, शिखरं महाशृङ्गमिति प्रयोगादवधार्यते॥६॥ वहन्तीति । यं यत् । आर्षो व्यत्ययः । महाशनाः महाकाया इत्यर्थः । व्योम चराः व्योमचरसदृशसंस्थानाः । विवृत्तविध्वस्तविशाललोचनाः विवृत्तानि वर्तुलानि विध्वस्तानि भुग्नानि विशालानि लोचनानि येषां ते तथा । महाजवाः महाजवा इव स्थिताः । भूतगणा गोपुरवाहका इव प्रतिमारूपेण स्थिताः । अन्यथा रावणान्तःपुरे पुरुषसञ्चारायोगात् कामगस्य विमानस्य वहनासंभवाच्च यद्वा शिबिकावाहका इव भूतगणा अधोभागे वहन्ति । तद्द्वारेणैव कामगत्व मपि, चेतनप्रेरणं विना अचेतनसञ्चारस्यात्यन्तमनुचितत्वाच्च ॥ ७ ॥ रामानु०—वहन्तीत्यनेन श्लोकेन विमानस्य राक्षसवाह्यत्वं प्रतीयते । कामगस्य दिव्यस्य तन्नो पपद्यते । एतद्विरोधपरिहारार्थं वहतेर्धातोः रक्षणार्थत्वस्वीकारोपि नोपपद्यते । अन्तःपुर मध्ये विमानरक्षणार्थं राक्षसावस्थानायोगात् । अतोऽत्र समाधानं विद्वद्भिश्चिन्त्यम् ॥ ७ ॥ उत्करः समूहः ॥ ८ ॥ इति० सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

संस्थानविशेषेणावस्थितम् । बहुकूटमण्डितं बहुभिरवान्तरकूटैरलंकृतम् । विचित्र कूटं विचित्रशिखरम् ॥ ६ ॥ वहन्तीति । महदशनं येषां ते तथा । विवृत्तविध्वस्त विशाललोचनाः विवृत्तानि विघूर्णितानि विध्वस्तानि विपर्यस्तानि विशालानि लोचनानि येषां ते । निशाचराः वहन्ति वहन्तीव । इवशब्दोऽत्राध्याहर्तव्यः । तथा च विमाने निर्मितनिशाचराकाराः प्रतिमा वहन्तीवेत्यर्थः । तं विमानं ददर्शे त्युत्तरेण सम्बन्धः । अन्यथा कामगमनस्य अन्तःपुरे विद्यमानस्य राक्षसवहन रक्षणयोरयोगात् ॥ ७ ॥ वसन्तेति । वसन्तपुष्पोत्करचारुदर्शनं वसन्तकालीनपुष्प समूहचारुदर्शनम्॥ ८ ॥ इति श्रीमहे०श्रीरामायण०सुन्दरकाण्ड० अष्टमः सर्गः ॥८॥

स०—विवृत्तविध्वस्तविशाललोचनाः वि विरुद्धं स्वामिविरुद्धं वृत्तं चरित्रं विध्वस्तं येषां ते तथा। ते च ते विशाललोचनाश्चेति तथा ॥ ७ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

तस्यालयवरिष्ठस्य मध्ये विपुलमायतम् । ददर्श भवन श्रेष्ठं हनुमान् मारुतात्मजः ॥ १ ॥ अर्द्धयोजनविस्तीर्ण मायतं योजनं हि तत् । भवनं राक्षसेन्द्रस्य बहुप्रासाद सङ्कुलम् ॥ २ ॥ मार्गमाणस्तु वैदेहीं सीतामायत लोचनाम् । सर्वतः परिचक्राम हनुमानरिसूदनः ॥ ३ ॥ उत्तमं राक्षसावासं हनुमानवलोकयन् । आससादाथ लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्रनिवेशनम् ॥४ ॥ चतुर्विषाणैर्द्विरदै स्त्रिविषाणैस्तथैव च । परिक्षिप्तमसंबाधं रक्ष्यमाणमुदा युधैः ॥५॥ राक्षसीभिश्च पत्नीभी रावणस्य निवेशनम् । आहृताभिश्च विक्रम्य राजकन्याभिरावृतम् ॥ ६ ॥ तन्नक्रमकराकीर्णं तिमिङ्गिलझषाकुलम् । वायुवेगसमा धूतं पन्नगैरिव सागरम् ॥ ७ ॥

तस्येत्यादि । आलयवरिष्ठस्य पुष्पकस्य ॥ १ ॥ रामानु०—तस्यालयवरिष्ठस्य, स तस्य मध्ये भवनस्य संस्थितमिति पुष्पकाधारत्वेन प्रकृतस्वगृह श्रेष्ठस्य । भवनश्रेष्ठं पुष्पकाख्यम्॥ १॥ तद्भवनं कियत्प्रमाणमित्यत्राह—अर्द्धयोजनेति ॥ २ ॥ सर्वतः पुष्पकादन्यत्र सर्वत्र । पुष्पकारोहणस्य पश्चाद् वक्ष्यमाणत्वात् ॥३॥ रामानु०—मार्गमाण इति । सर्वतः परिचक्राम, रावणभवनपर्यन्तवर्तितद्भ्रातृकुमारामात्यादिभवनेषु परितश्चचारेत्यर्थः । उत्तरश्लोके रावणगृहप्राप्तेरभिधानात् ॥ ३ ॥ उत्तममिति राक्षसेन्द्रनिवेशनं पुष्पकमध्यस्थालया दन्यन्मूलस्थानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ राक्षसीभिरित्यादिश्लोकद्वये आससादेति संबध्यते । रावणस्य निवेशनमिति पुनरुपादानमपूर्वविशेषणविवक्षया ॥ ६ ॥ नक्रः कुम्भीरः । तिमिङ्गिलः महामत्स्यः । झषः केवलमत्स्यः ॥ ७–९ ॥

॥ १ ॥ तस्येत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तस्यालयवरिष्ठस्य पूर्वोक्तपुष्पकस्य मध्ये भवनश्रेष्ठं भवनोत्तमं राक्षसेन्द्रस्य भवनं ददर्शेति सम्बन्धः ॥ २ ॥ मार्गमाण इति । सीतां मार्गमाणः सर्वतः पुष्पकादन्यत्र सर्वत्र परिचक्राम सञ्चचार पुष्पकारो हणस्योपरि वक्ष्यमाणत्वात्॥३॥ उत्तममित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । राक्षसावास मित्यनेन सर्वोपजीव्यत्वात्सर्वराक्षससाधारणत्वमुक्तम् । राक्षसेन्द्रनिवेशनं रावण भवनम् । परिक्षिप्तं परिवेष्टितम । उदायुधैः, राक्षसैरिति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ राक्षसी

या हि वैश्रवणे लक्ष्मीर्या चेन्द्रे हरिवाहने । सा रावणगृहे सर्वा नित्यमेवानपायिनी ॥ ८ ॥ या च राज्ञः कुबेरस्य यमस्य वरुणस्य च । तादृशी तद्विशिष्टा वा ऋद्धी रक्षोगृहेष्विह ॥९ ॥ तस्य हर्म्यस्य मध्यस्थं वेश्म चान्यत्सुनिर्मितम् । बहुनिर्यूहसङ्कीर्णं ददर्श पवनात्मजः ॥ १० ॥ ब्रह्मणोऽर्थे कृतं दिव्यं दिवि यद्विश्वकर्मणा । विमानं पुष्पकं नाम सर्वरत्नविभूषितम् । परेण तपसा लेभे यत्कुबेरः पितामहात् ॥ ११ ॥ कुबेरमोजसा जित्वा लेभे तद्राक्षसेश्वरः ॥ १२ ॥

रामानु०—हनुमता प्राप्तरावणभवनस्य राक्षसभवनानां च सर्वोत्तरतां दर्शयितुं तत्समृद्धिमनुसन्धत्ते—या हि वैश्रवण इत्यादिश्लोकद्वयेन । वैश्रवणेन्द्रयोर्ग्रहणमितरदिक्पालानामप्युपलक्षणम् । "रावणस्य गृहे सर्वा नित्यमेवानपायिनी" इत्यभिधानात् सर्वदिक्पालानामैश्वर्यमेकस्मिन् रावणभवने सर्वदा वर्तत इत्यवगम्यते ॥ ८ ॥ या चेति । तद्विशिष्टा ततोप्यधिका । रक्षोगृहेषु रावणभ्रातृपुत्रामात्यादि राक्षसगृहेषु । अत्र ऋद्धेः सर्वशब्देनाविशेषितत्वात्कुबेराद्येकैकदिक्पालैश्वर्यं रक्षसां गृहेषु प्रत्येकं वर्तत इत्यर्थः ॥९॥ तस्य हर्म्यस्येत्यादि। पूर्वमुक्तार्थस्यापि पुनरुपन्यासः पुष्पकस्य मध्ये रावणस्य निवासभवनमन्यदस्तीत्यस्यार्थस्य स्पष्टीभावार्थम् । निर्यूहः मत्तवारणः ॥ १० ॥ रामानु०—तस्येति । तस्य हर्म्यस्य पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य रावणभवनस्य । बहुनिर्यूहसंकीर्णम् निर्यूहो मत्तवारणः॥ १०॥ ब्रह्मणोऽर्थ इत्यादि । ब्रह्मणोऽर्थे कृतं यत्कुबेरस्तपसा लेभे तद्वेश्म ददर्शेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ११ ॥ कुबेर

भिरिति । रावणस्य निवेशनं निवेश्यन्ते परिगृह्यन्ते पत्न्योऽत्रेति निवेशनम्, रावणस्थानमित्यर्थः । अपश्यदिति शेषः । अत एव पत्नीभिरावृतम् ॥ ६–८ ॥ या चेत्यादि श्लोकद्वयेन रावणगृहसर्वराक्षसगृहवर्तमानां लक्ष्मीमनुसन्धत्ते । या लक्ष्मीः वैश्रवणादिषु नित्यानपायिनी सा सर्वापि रावणगृहे सर्वराक्षसगृहेषु च तादृशी तद्विशिष्टा ततोप्यधिका वेति सम्बन्धः । लक्ष्मीः शोभा । ऋद्धिः ऐश्वर्यम् ॥ ९ ॥ तस्य हर्म्यस्येत्यादिश्लोकत्रयस्य पवनात्मजः तद्विमानं ददर्शेति सम्बन्धः । निर्यूहो मत्त

स०—हरिवाहने "त्वक्केशवालरोमाणि सुवर्णाभानि यस्य तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीतकौशेयसप्रभः ॥" इति शालिहोत्रोक्तलक्षणोपेतो योऽश्वः स हरिरित्युच्यते । स वाहनं यस्य तस्मिन् । यद्वा हरिवाहने सूर्ये । "हरिवाहन इत्युक्तिः शचीपतिविवस्वतोः" इति विश्वः । अनपायिनी अविश्लेषा ॥ ८ ॥

ईहामृगसमायुक्तैः कार्तस्वरहिरण्मयैः । सुकृतैराचितं स्तम्भैः प्रदीप्तमिव च श्रिया ॥ १३ ॥ मेरुमन्दरसङ्काशैरुल्लिखद्भिरिवाम्बरम् । कूटागारैः शुभाकारैः सर्वतः समलंकृतम् ॥ १४ ॥ ज्वलनार्कप्रतीकाशं सुकृतं विश्वकर्मणा । हेमसोपानसंयुक्तं चारुप्रवरवेदिकम् ॥ १५ ॥ जालवातायनैर्युक्तं काञ्चनैः स्फाटिकैरपि । इन्द्रनीलमहानीलमणिप्रवरवेदिकम् ॥ १६ ॥ विद्रुमेण विचित्रेण मणिभिश्च महाधनैः । निस्तुलाभिश्च मुक्ताभिस्तलेनाभिविराजितम् ॥ १७॥ चन्दनेन च रक्तेन तपनीयनिभेन च । सुपुण्यगन्धिना युक्तमादित्यतरुणोपमम् ॥ १८ ॥

मित्यादि । ईहामृगसमायुक्तैः वृकप्रतिकृतियुक्तैः । कार्तस्वरहिरण्मयैः कार्तस्वरं सुवर्णम्, हिरण्यं रजतम् । "कृताकृतं हेम रूप्यं हिरण्यमभिधीयते" इति रजतस्यापि हिरण्यत्वाभिधानात् ॥ १२–१५ ॥ रामानु०–कुबेरमित्यारभ्य सर्वतः समलंकृतमित्यन्तमेकं वाक्यम् । अतो वक्ष्यमाणेन कूटागारशब्देन न पौनरुक्त्यम् । ईहामृगसमायुक्तैः कृत्रिमवृकयुक्तैः । कार्तस्वरहिरण्मयैः सुवर्णरजतमयैः । "कृताकृतहेम रूप्यं हिरण्यमभिधीयते" इति रजतस्यापि हिरण्यत्वाभिधानात्॥ १२–१४॥ जालवातायनैः जालानि तिर्यगूर्ध्वविन्यस्तफलकघटितानि, वातायनानि केवलानि रन्ध्राणि । अर्थवैशद्यार्थमेकार्थे शब्दद्वयप्रयोगो वा । महानीलाः सिंहलद्वीपोद्भवनीलरत्नानि । महाधनैः महामूल्यैः । निस्तुलाभिः सुवृत्ताभिः । तलेन, निर्मितेनेति शेषः । आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्योपमम् । एतदन्ते लेभे तद्राक्षसेश्वर इति

वारणः॥१०–१२॥ईहामृगसमायुक्तैरित्यादीनामारुरोह महाकपिरित्युत्तरेण सम्बन्धः। ईहामृगाः कृत्रिममृगाः । कार्तस्वरहिरण्मयैः सुवर्णरजतमयैः ॥ १३–१५ ॥ जालवातायनैर्युक्तं कुड्योपरिभागे अलङ्कारार्थं स्वस्तिकसर्वतोभद्राद्याकारेणायामवत्तया कृतं जालम् । वायुसञ्चारार्थं कृतो गवाक्षः वातायनम् । इन्द्रनीलः क्षीरस्य नैल्यप्रकाशोत्पादकः, महानीलः सिंहलद्वीपाकरोद्भूतः । विद्रुमणे महाधनैः मणिभिः निस्तुलाभिः वर्तुलाभिः मुक्ताभिश्च करणैः विचित्रेण तलेन कुट्टिमेन विराजितमिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ १७ ॥ आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्योपमम् ॥ १८॥ १९ ॥

कूटागारैर्वराकारैर्विविधैः समलंकृतम् । विमानं पुष्पकं दिव्यमारुरोह महाकपिः ॥ १९ ॥ तत्रस्थः स तदा गन्धं पानभक्ष्यान्नसम्भवम् । दिव्यं संमूर्च्छितं जिघ्रद्रूपवन्तमिवानिलम् ॥ २० ॥ स गन्धस्तं महासत्त्वं बन्धुर्बन्धुमिवोत्तमम् । इत एहीत्युवाचेव तत्र यत्र स रावणः ॥ २१ ॥ ततस्तां प्रस्थितः शालां ददर्श महतीं शुभाम् । रावणस्य मनःकान्तां कान्तामिव वरास्त्रियम् ॥ २२ ॥ मणिसोपानविकृतां हेमजालविभूषिताम् । स्फाटिकैरावृततलां दन्तान्तरितरूपिकाम् ॥ २३ ॥ मुक्ताभिश्च प्रवालैश्च रूप्यचामीकरैरपि । विभूषितां मणिस्तम्भैः सुबहुस्तम्भभूषिताम् ॥ २४ ॥

संबध्यते । अन्यथा कूटागारैरित्यनेन पुनरुक्तिः स्यात् ॥१६–१९॥ रामानु०—ज्वलनार्कप्रतीकाशमित्यारभ्य आरुरोह महाकपिरित्यन्तमेकं वाक्यम् । जालवातायनैर्युक्तं कुड्यो परिभागे अलङ्कारार्थं स्वस्तिकसर्वतोभद्राद्याकारेण रन्ध्रवत्तया कृतं जालम् । वायुसञ्चारार्थं कृतो गवाक्षो वातायनम् । इन्द्रनीलमहानीलेति । "क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरं चेन्नीलतां व्रजेत् । इन्द्रनीलमिति ख्यातमिति चागस्त्यभाषितम् ॥" इति रत्नशास्त्रोक्तलक्षणमिन्द्रनीलम् । "सिंहलाकरसंभूता महानीला इति स्मृताः" इत्युक्ता महानीला इति तयोर्भेदः । विद्रुमेण महाधनैर्मणिभिः निस्तुलाभिर्मुक्ताभिश्च करणैः विचित्रेण तलेनाभिविराजितमिति संबन्धः । आदित्यतरुणोपमं तरुणादित्योपमम् । उपसर्जनस्य परानिपात आर्षः॥१९–१९॥ जिघ्रत् अजिघ्रत्॥२०–२२॥ दन्तान्तरितरूपिकां दन्तैः व्यवहितरूपिकाम् । अन्तरान्तरा कृतदन्तफलकामितियावत् ॥ २३ ॥ सुबहुस्तम्भभूषिताम् अवान्तरबहुस्तम्भभूषिताम् । सुबहुस्तम्भभूषितैरिति पाठे—सुबहुस्तम्भैः स्तम्भदार्ढ्यकारिपट्टैरलंकृता तत्रस्थ इति । जिघ्रत अजिघ्रत । रूपवन्तमिवानिलम् अरूपस्य वायोः गन्धवद्द्रेणु भूयस्त्वाद्रूपवत्त्वोत्प्रेक्षा ॥ २०॥२१ ॥ ततस्तामित्यारभ्य तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियस्सञ्जननीमिवेत्यन्तमेकं वाक्यम् । एकस्तच्छब्दः प्रस्थित इत्यनेन सम्बध्यते, अपरो ददर्शेत्यनेन । दन्तान्तरितरूपिकां दन्तैरन्तरितानि मध्ये निर्मितानि रूपाणि यस्यां ताम् । सुबहुस्तम्भभूषितामित्यत्र बहुत्वविधानाय स्तम्भानुवादात्

स०—बहूनां शत्रूणां स्तम्भः जडीभावः तेन विभूषितां यदाशया प्रवृत्ताश्शत्रवो जडीभवन्तीत्यर्थः । "स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ" इत्यमरः ॥ २४ ॥

समैर्ऋजुभिरत्युच्चैः समन्तात् सुविभूषितैः । स्तम्भैः पक्षैरिवात्युच्चैर्दिवं संप्रस्थितामिव ॥ २५ ॥ महत्या कुथयाऽऽस्तीर्णां पृथिवीलक्षणाङ्कया । पृथिवीमिव विस्तीर्णां सराष्ट्रगृहमालिनीम् ॥ २६ ॥ नादितां मत्तविहगैर्दिव्यगन्धाधिवासिताम् । पराध्यास्तरणोपेतां रक्षोधिपनिषेविताम् ॥ २७ ॥ धूम्रामगरुधूपेन विमलां हंसपाण्डुराम् । चित्रां पुष्पोपहारेण कल्माषीमिव सुप्रभाम् ॥ २८ ॥ मनस्संह्लादजननीं वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् । तां शोकनाशिनीं दिव्यां श्रियः सञ्जननीमिव ॥ २९ ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थैस्तु पञ्च पञ्चभिरुत्तमैः । तर्पयामास मातेव तदा रावणपालिता ॥ ३० ॥ स्वर्गोऽयं देवलोकोऽयमिन्द्रस्येयं पुरी भवेत् । सिद्धिर्वेयं परा हि स्यादित्यमन्यत मारुतिः ॥ ३१ ॥

मित्यर्थः ॥ २४ ॥ अत्युच्चैः अत्यन्तोन्नतैः । दिवम् आकाशम् ॥२५॥ कुथया आस्तरणेन । पृथिवीलक्षणाङ्कया सरित्समुद्रगिरिवनादिभिः पृथिवीलक्षणै रङ्कितया ॥ २६ ॥ २७ ॥ कल्माषीं शबलवर्णाम्, वसिष्ठधेनुमिव सर्वकामप्रदत्वेन कल्माषीसादृश्यम् ॥ २८ ॥ वर्णस्यापि प्रसाधिनीम् वर्णोत्कर्षकरीमित्यर्थः । तां शोकनाशिनीमिति । ततस्तामिति वर्तमाने पुनस्तच्छब्द उपसंहारार्थः । तां प्रति प्रस्थितः ददर्शेति वा संबन्धः ॥ २९ ॥ इन्द्रियाणीति, हनुमत इति शेषः ॥ ३० ॥ स्वर्गोऽयमिति । सामान्यतः स्वर्गोऽयम् । तत्रापि देवलोकः त्रयस्त्रिंशद्देवानां लोकः । तत्रापीन्द्रस्य पुरी अमरावती । परा सिद्धिः ब्रह्मणः

पौनरुक्त्यम्। पक्षैरिव स्थितैः स्तम्भैर्दिवं सम्प्रस्थितामिवेत्युत्प्रेक्षा । पृथिवीलक्षणाङ्कया सरित्समुद्रगिरिराष्ट्रादिभिः पृथिवीलक्षणैरङ्कितया । कुथया परिस्तोमेन विशालचित्ररत्नकम्बलेनेत्यर्थः । कल्माषीमिव कल्माषीशब्देन वसिष्ठधेनुरुच्यते, अनेन सर्वानन्ददायिनी सूच्यते ॥ २२-२९ ॥ इन्द्रियाणीति । हनुमत इति शेषः । तर्पयामास, उक्तशालेति शेषः ॥ ३० ॥ स्वर्गः पातालादिः । देवलोकः वायुवरुणादिलोकः । इन्द्रपुरी अमरावती । परा सिद्धिः उत्कृष्टतपःफलभूतो ब्रह्मलोकः ॥ ३१ ॥

प्रध्यायत इवापश्यत् प्रदीपांस्तत्र काञ्चनान् । धूर्तानिव महाधूर्तैर्देवनेन पराजितान् ॥३२॥ दीपानां च प्रकाशेन तेजसा रावणस्य च । अर्चिर्भिर्भूषणानां च प्रदीप्तेत्यभ्य मन्यत॥३३॥ततोऽपश्यत्कुथासीनं नानावर्णाम्बरस्रजम्। सहस्रं वरनारीणां नानावेषविभूषितम् ॥ ३४ ॥ परिवृत्ते ऽर्धरात्रे तु पाननिद्रावशं गतम् । क्रीडित्वोपरतं रात्रौ सुष्वाप बलवत्तदा ॥ ३५ ॥ तत्प्रसुप्तं विरुरुचे निःशब्दा न्तरभूषणम् । निःशब्दहंसभ्रमरं यथा पद्मवनं महत् ॥ ३६ ॥ तासां संवृतदन्तानि मीलिताक्षाणि मारुतिः । अपश्यत् पद्मगन्धीनि वदनानि सुयोषिताम् ॥ ३७ ॥ प्रबुद्धानीव पद्मानि तासां भूत्वा क्षपाक्षये । पुनः संवृत पत्राणि रात्राविव बभुस्तदा ॥ ३८ ॥

स्थानमित्युत्तरोत्तरोत्कर्षः ॥ ३१ ॥ प्रध्यायत इति । प्रध्यायत इव निश्चलतया प्रकृष्टध्यानयुक्तानिव । धूर्तान् अक्षधूर्तान् । देवनेन द्यूतेन ॥ ३२ ॥ प्रदीप्ता शाला दग्धेति अभ्यमन्यत ॥ ३३॥ तत इत्यादि । कुथासीनं कुथशायितम् । नानावर्णाम्बरस्रजमिति हलन्तस्य स्रक्छब्दस्य भागुरिमतेन टाबन्तत्वादजन्तत्वो पपत्तिः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तदिति । निःशब्दान्तरभूषणं निःशब्दविशेषाणि भूषणानि यस्य । " अथान्तरं रन्ध्रेप्यपरव्यवधानयोः । अवकाशावसरयो रवसानविनार्थयोः । विशेषमध्यतादर्थ्येषु" इति दर्पणः । अतिनिद्रापरवशत्वेन निश्चलाङ्गतया निःशब्दभूषणमित्यर्थः॥३६॥३७॥ प्रबुद्धानीति॥ अत्र वदनानी त्यनुषज्यते । तासां वदनानि क्षपाक्षये दिवसे पद्मानीव प्रबुद्धानि भूत्वा रात्रौ

प्रध्यायत इव ध्याननिष्ठानिव । प्रत्यायत इति पाठे–झटिति प्रकाशसम्भारात प्रत्यागच्छत इव स्थितान् । काञ्चनान्, काञ्चनस्तम्भगतानित्यर्थः । धूर्तान् अक्ष धूर्तान् । देवनेन द्यूतेन ॥ ३२ ॥ + कवाटजालैरिति । कवाटजालैः प्रभामुद्वमन्तीव स्थिता शाला प्रदीप्तेत्यभ्यमन्यतेति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ ३४॥ परिवृत्ते प्रवृत्ते सति ॥ ३५ ॥ निश्शब्दान्तरभूषणं निश्शब्दोदराणि भूषणानि यस्य तत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ प्रबुद्धानीति । वदनानीत्यनुषज्यते । तासां वदनानि क्षपाक्षये दिवसे पद्मानीव

इमानि मुखपद्मानि नियतं मत्तषट्पदाः । अम्बुजानीव फुल्लानि प्रार्थयन्ति पुनः पुनः ॥ ३९ ॥ इति चामन्यत श्रीमानुपपत्त्या महाकपिः । मेने हि गुणतस्तानि समानि सलिलोद्भवैः ॥ ४० ॥ सा तस्य शुशुभे शाला ताभिः स्त्रीभिर्विराजिता । शारदीव प्रसन्ना द्यौस्ताराभिरभिशोभिता ॥ ४१ ॥ स च ताभिः परिवृतः शुशुभे राक्षसाधिपः । यथा ह्युडुपतिः श्रीमांस्ताराभिवराभिसंवृतः ॥ ४२ ॥ याश्च्यवन्तेऽम्बरात्ताराः पुण्यशेषसमावृताः । इमास्ताः सङ्गताः कृत्स्ना इति मेने हरिस्तदा ॥ ४३ ॥ ताराणामिव सुव्यक्तं महतीनां शुभार्चिषाम् । प्रभावर्णप्रसादाश्च विरेजुस्तत्र योषिताम् ॥ ४४ ॥ व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः । पानव्यायामकालेषु निद्रापहृतचेतसः ॥ ४५ ॥

पुनः संवृतपत्राणि सङ्कुचितपत्राणि पद्मानीव बभुः ॥ ३८ ॥ इमानीति । प्रार्थयन्ति प्रार्थयेरन् । मधुरसलुब्धतया अत्र पुनः पुनः पतेयुरित्यर्थः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अनुदात्तत्वेन आत्मनेपदत्वात् । नियतं नूनम् । उपपत्त्या युक्त्या । उपपत्तिमेवाह मेन इति । तानि मुखानि । गुणतः सौरभादिगुणैः । सलिलोद्भवैः पद्मैः ॥ ३९–४३ ॥ ताराणामिति । प्रभा कान्तिः । वर्णः रूपम् । प्रसादः प्रसन्नता ॥ ४४ ॥ व्यावृत्तेति । पानव्यायामकालेषु पानानन्तरं भाविरतिव्यापारसमयेषु । व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः विपर्यस्तगुरुपीनस्रजः

प्रबुद्धानि भूत्वा रात्रौ पुनः संवृतपत्राणि पद्मानीव बभुरित्यन्वयः ॥ ३८ ॥ इमानीति । मत्तषट्पदाः इमानि मुखपद्मानि फुल्लान्यम्बुजानीव पुनः पुनः प्रार्थयन्ति प्रार्थयेरन् । नियतं नूनम् । प्रार्थयन्त इति पाठे प्रार्थयमाना भवेयुरिति शेषः ॥ ३९ ॥ उपपत्त्या युक्त्या । इतीव इत्येवामन्यत उत्प्रेक्षितवान् । तामेवाह मेन इति । तानि मुखानि । गुणतः शैत्यसौरभ्यादिगुणैः सलिलोद्भवैरम्बुजैः समानि मेने हीति योजना ॥ ४०–४३ ॥ ताराणामिति । प्रभा देहकान्तिः । वर्णः रूपम् । प्रसादः औज्ज्वल्यम् ॥ ४४ ॥ व्यावृत्तेति । पानव्यायामकालेषु पानानन्तरगीतनृत्तादिव्यापारकालेषु । व्यावृत्तगुरुपीनस्रक्प्रकीर्णवरभूषणाः व्यावृत्ताः विपर्यस्ताः गुरुपीनस्रजश्च प्रकीर्णवरभूषणानि

व्यावृत्ततिलकाः काश्चित् काश्चिदुद्भ्रान्तनूपुराः । पार्श्वे गलितहाराश्च काश्चित् परमयोषितः ॥ ४६ ॥ मुक्ताहारावृताश्चान्याः काश्चिद्विस्रस्तवाससः । व्याविद्धरशनादामाः किशोर्य इव वाहिताः ॥ ४७ ॥ सुकुण्डलधराश्चान्या विच्छिन्नमृदितस्रजः । गजेन्द्रमृदिताः फुल्ला लता इव महावने ॥ ४८ ॥ चन्द्रांशुकिरणाभाश्च हाराः कासांचिदुत्कटाः । हंसा इव बभुः सुप्ताः स्तनमध्येषु योषिताम् ॥ ४९ ॥ अपरासां च वैडूर्याः कादम्बा इव पक्षिणः । हेमसूत्राणि चान्यासां चक्रवाका इवाभवन् ॥ ५० ॥ हंसकारण्डवाकीर्णाश्चक्रवाकोपशोभिताः । आपगा इव ता रेजुर्जघनैः पुलिनैरिव ॥ ५१ ॥ किङ्किणीजालसङ्कोशास्ता हैमविपुलाम्बुजाः । भावग्राहा यशस्तीराः सुप्ता नद्य इवाबभुः ॥ ५२ ॥

प्रकीर्णवरभूषणाश्च सत्यः निद्रापहृतचेतस विरेजुः ॥ ४५ ॥ व्यावृत्ततिलकाः उन्मृष्टतिलकाः । उद्भ्रान्तनूपुराः स्वस्थानानवस्थितनूपुराः ॥ ४६ ॥ मुक्ताहारावृताः मुक्ताहारैरावृताः, छिन्नमुक्ताहारा इत्यर्थः । व्याविद्धरशनादामाः छिन्नकाञ्चीगुणाः । किशोर्यः प्रथमवयस्का वडवाः । वाहिताः मार्गश्रमनिवृत्त्यर्थं भूमौ प्रवेष्टनं कारिताः । सर्वत्र रेजुरित्यन्वयः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ चन्द्रांशुकिरणाभाः अंशुः सूर्यः । "अथांशुः स्यान्मयूखे सवितर्यपि" इति दर्पणः । चन्द्रसूर्ययोः किरणानामाभेवाभा येषां ते तथा । उत्कटाः स्थूलाः ॥ ४९–५१ ॥ अथासां नदीसमाधिं दर्शयति—किङ्किणीति । किङ्किणीजालसङ्कोशाः किङ्किणीजालान्येव

च यासां ताः तथाभूता विरेजुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ४५ ॥ उद्भ्रान्तनूपुराः स्वस्थानानवस्थितनूपुराः । व्याविद्धरशनादामाः चलत्काञ्चीगुणाः । किशोर्यः वडवाः । वाहिताः अध्वश्रमनिवृत्त्यर्थं भूवेष्टनं कारिताः श्लथबन्धा भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ सुकुण्डलेति । अस्मिन्विरेजुरित्यनुषज्यते ॥ ४८ ॥ अंशवः सूक्ष्मरश्मयः । किरणाः स्थूलरश्मयः ॥ ४९–५१ ॥ किङ्किणीजालान्येव सङ्कोशाः मुकुलाः यासां ताः । हैमानि हेमभूषणान्येव विपुलान्यम्बुजानि यासां ताः । भावग्राहाः भावाः

मृदुष्वङ्गेषु कासांचित् कुचाग्रेषु च संस्थिताः । बभूवु भूषणानीव शुभा भूषणराजयः ॥ ५३ ॥ अंशुकान्ताश्च कासांचिन्मुखमारुतकम्पिताः । उपर्युपरि वक्त्राणां व्याधूयन्ते पुनः पुनः ॥ ५४ ॥ ताः पताका इवोद्धूताः पत्नीनां रुचिरप्रभाः । नानावर्णसुवर्णानां वक्त्रमूलेषु रेजिरे ॥ ५५ ॥ ववल्गुश्चात्र कासांचित् कुण्डलानि शुभार्चिषाम् । मुखमारुतसंसर्गान्मन्दं मन्दं सुयोषिताम् ॥५६॥ शर्करासवगन्धैश्च प्रकृत्या सुरभिः सुखः । तासां वदननिःश्वासः सिषेवे रावणं तदा ॥ ५७ ॥

संकोशा मुकुलानि यासां ताः । एतत्स्थाने सत्कोशा इति पाठान्तरदर्शनात् संकोशशब्दो मुकुलवाचीत्यवगम्यते । भावाः शृङ्गारचेष्टाः त एव ग्राहाः नक्राः यासां ताः । सुप्तिदशायामपि वासनावशाद्भावाभिव्यञ्जकसंस्थानवत्त्वाद्भावग्राहा इत्युक्तम् । यशस्तीराः यशःशब्देन यशोहेतुभूता पर्यन्तप्रसृतप्रभोच्यते सैव तीरं यासां ताः ॥ ५२ ॥ मृदुष्विति । संस्थिताः लग्नाः भूषणराजयः । भ्रमराणीव भ्रमरा इव । व्यत्यय आर्षः । कामुका इव बभूवुः । "भ्रमरः कामुके भृङ्गे" इति दर्पणः । केचित्तु भूषणानीति पाठं कल्पयित्वा भूषणराजयः भूषणविमर्दकृतरेखाः । विस्रस्तभूषणानामपि कासांचिद्भूषणानीव बभूवुरित्यर्थ इत्याहुः ॥ ५३ ॥ रामानु०—मृदुष्विति । भूषणराजयः भूषणविमर्दजनितरेखाः । विस्रस्तभूषणानामपि कासांचिद् भूषणस्थानदेशा भूषणानीव बभूवुरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

अंश्विति । मुखमारुतकम्पिताः अंशुकान्ताः सूक्ष्मवस्त्रदशाः । उपर्युपरि वक्त्राणां वक्त्राण्युपर्युपरि । "धिगुपर्यादिषु त्रिषु । द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु" इति द्वितीयाऽभाव आर्षः । व्याधूयन्त इति इयङ्ङार्षः । धूनातेः क्र्यादित्वात् ॥ ५४ ॥ ता इति । विधेयत्वात् स्त्रीलिङ्गता । नानावर्णसुवर्णानां नानाविधशोभनवर्णानाम् ॥ ५५ ॥ ववल्गुरिति । उपधानपरिसरे घनमणिखचिततया लम्बमानानि

विलासा एव ग्राहाः नक्रादयो यासां ताः । यशस्तीराः लक्षणया कान्तिरोधस इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ मृदुष्विति । भूषणराजयः भूषणप्रमर्दनजनितरेखाः । विस्रस्तभूषणानामपि कासाञ्चिद्भूषणस्थानरेखाः भूषणानीव बभूवुरित्यर्थः ॥५३॥५४॥ ताः अंशुकान्ताः । नानावर्णसुवर्णानां नानावर्णाः सुवर्णाः शोभनवर्णाः यासां ताः ॥५५-५८॥

रावणाननशङ्काश्च काश्चिद्रावणयोषितः । मुखानि स्म सपत्नीनामुपाजिघ्रन् पुनः पुनः ॥ ५८ ॥ अत्यर्थं सक्तमनसो रावणे ता वरस्त्रियः । अस्वतन्त्राः सपत्नीनां प्रियमेवाचरंस्तदा ॥ ५९ ॥ बाहूनुपनिधायान्याः पारिहार्यविभूषितान् । अंशुकानि च रम्याणि प्रमदास्तत्र शिश्यिरे ॥ ६० ॥ अन्या वक्षसि चान्यस्यास्तस्याः काश्चित्पुनर्भुजम् । अपरा त्वङ्कमन्यस्यास्तस्याश्चाप्यपरा भुजौ ॥ ६१ ॥ ऊरुपार्श्वकटीपृष्ठमन्योन्यस्य समाश्रिताः । परस्परनिविष्टाङ्ग्यो मदस्नेहवशानुगाः ॥ ६२ ॥ अन्योन्यभुजसूत्रेण स्त्रीमाला ग्रथिता हि सा । मालेव ग्रथिता सूत्रे शुशुभे मत्तषट्पदा ॥ ६३ ॥

कुण्डलानि मन्दं मन्दं चेलुरित्यर्थः ॥५६–५८॥ अत्यर्थमिति । रावणे अत्यर्थं सक्तमनसः अस्वतन्त्राः पाननिद्रापरवशाः ताः सपत्नीभिराघ्रातमुखाः वरस्त्रियः तदा मुखाघ्राणसमये सपत्नीनां प्रियमेवाचरन् रावणोऽजिघ्रदिति बुद्ध्या स्वयमप्याजिघ्रन्नित्यर्थः । अथवा कथं सपत्न्योपि सह स्वपन्तीत्याशङ्क्याह–अत्यर्थमिति ॥ ५९ ॥ पारिहार्यो वलयः । अंशुकानि च, उपनिधायेत्यनुषज्यते ॥६०॥ अन्या वक्षसि चान्यस्या इत्यादिश्लोकद्वये शिश्यिर इत्येतद्वचनविपरिणामेन यथायोगं सम्बध्यते उपनिधायेति च ॥६१॥६२॥ रामानु०–अन्या वक्षसीत्यादिश्लोकद्वये शिश्यिर इत्येतद्वचनविपरिणामेन यथायोगं सम्बध्यते उपनिधायेति च ॥६१॥६२॥ मालेव पुष्पमालेव । मत्तषट्पदस्थानीयाः केशाः॥६३॥

ननु ताः सपत्नीभिः कृतमुखाघ्राणं कथं सहन्त इत्यत आह–अत्यर्थमिति । अस्वतन्त्राः रागान्धाः । रावणे अत्यर्थं सक्तमनसः ताः सपत्नीभिराघ्रातमुखाः वरस्त्रियः, तदाघ्राणं पत्युः प्रियमिति मत्वा सपत्नीनां प्रियमेवाचरन् । रागान्धाः किं किं न कुर्वन्तीति भावः ॥ ५९ ॥ बाहूनिति । पारिहार्यविभूषितान् पारिहार्यः वलयः । उपनिधाय उपधानं कृत्वा ॥६०॥ अन्येत्यादिश्लोकद्वये शिश्यिर इत्येतद्यथायोगं वचनविपरिणामेन उपनिधायेति पदं चानुवर्तनीयम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ मालेव पुष्पमालेव । उपमेये मत्तषट्पदस्थानीयाः कचभाराः ॥६३॥

लतानां माधवे मासि फुल्लानां वायुसेवनात् । अन्योन्य मालाग्रथितं संसक्तकुसुमोच्चयम् ॥ ६४ ॥ व्यतिवेष्टित सुस्कन्धमन्योन्यभ्रमराकुलम् । आसीद् वनमिवोद्धूतं स्त्रीवनं रावणस्य तत् ॥ ६५ ॥ उचितेष्वपि सुव्यक्तं न तासां योषितां तदा । विवेकः शक्य आधातुं भूषणाङ्गाम्बरस्रजाम् ॥ ६६ ॥ रावणे सुखसंविष्टे ताः स्त्रियो विविध प्रभाः । ज्वलन्तः काञ्चना दीपाः प्रैक्षन्तानिमिषा इव ॥ ६७ ॥

लतानामित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । तत् रावणस्य स्त्रीवनं लतानां वनमिवासीदिति संबन्धः । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि । वायुसेवनाद्धेतोः अन्योन्यमालाग्रथितम् अन्योन्यमालारूपेण ग्रथितं सुखसुखमारुत सेवनादन्योन्यमालाग्रथितामिति स्त्रीपक्षे । संसक्तकुसुमोच्चयम् अन्योन्यसंसक्त नीवीकम् संसक्तकुसुमसमूहं चेत्यर्थः । व्यतिवेष्टितसुस्कन्धम् अन्योन्यपरिवेष्टितांसम् अन्योन्यपरिवेष्टितप्रकाण्डं च । अन्योन्यं भ्रमरैश्चिकुरैराकुलम्, भ्रमरैः भृङ्गैराकुलं च । "भ्रमराश्चिकुरे भृङ्गे" इति विश्वः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ उचितेषु स्थानेषु स्थितानामपि भूषणाङ्गाम्बरस्रजां साधारण्यादेकतामापन्नानामिति भावः । विवेकः सुव्यक्तमाधातुं न शक्यः । अन्योन्यसंग्रथितत्वेन सुप्तत्वात् । इमा अस्या भूषणाङ्गाम्बरस्रजः इमा अपरस्या इति विवेकः कर्तुं न शक्य इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ रावण इति । सुखसंविष्टे सुखसुप्ते । काञ्चनाः काञ्चनदीपस्तम्भस्था दीपाः अनिमिषास्सन्तः प्रैक्षन्त इव । अनेन रावणस्य जाग्रद्दशायां दीपैरपि ताः स्त्रियो निश्चलं द्रष्टुमशक्या इति गम्यते ॥ ६७ ॥

लतानामित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तत् रावणस्य स्त्रीवनं लतानां वनमिवासीदिति सम्बन्धः । विशेषणान्युभयत्र योज्यानि ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ उचितेष्विति । तदा तासां योषितामुचितेषु स्थानेषु स्थितानामपि भूषणाङ्गाम्बरस्रजां विवेकः सुव्यक्तमाधातुं न शक्यः, अन्योन्यसंग्रथितत्वेन सुप्तत्वात् । इमा अस्या भूषणाङ्गाम्बरस्रजः इमा अपरस्या इति विवेकः कर्तुं न शक्य इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ रावण इति । सुखसंविष्टे सति काञ्चनाः काञ्चनस्तम्भगता दीपाः कर्तारः ताः स्त्रियः कर्म अनिमिषा इव प्रेक्षन्ते, अनेन जाग्रदवस्थायां दीपा अपि निश्चलतया न द्रष्टुमिच्छन्तीति ध्वन्यते ६७

राजर्षिपितृदैत्यानां गन्धर्वाणां च योषितः । राक्षसानां च याः कन्यास्तस्य कामवशं गताः ॥ ६८॥ युद्धकामेन ताः सर्वा रावणेन हृताः स्त्रियः । समदा मदनेनैव मोहिताः काश्चिदागताः ॥ ६९ ॥ न तत्र काश्चित् प्रमदाः प्रसह्य वीर्योपपन्नेव गुणेन लब्धाः । न चान्यकामापि न चान्यपूर्वा विना वरार्हां जनकात्मजां ताम् ॥ ७० ॥ न चाकुलीना न च हीनरूपा नादक्षिणा नानुपचारयुक्ता । भार्याऽभवत्तस्य न हीनसत्त्वा न चापि कान्तस्य न कामनीया ॥ ७१ ॥ बभूव बुद्धिस्तु हरीश्वरस्य यदीदृशी राघवधर्मपत्नी । इमा यथा राक्षसराजभार्याः सुजातमस्येति हि साधुबुद्धेः ॥ ७२ ॥

अथ सीतयैकया अकाम्यत्वं वक्तुं सर्वस्त्रीकाम्यत्वमाह—राजर्षीत्यादिना श्लोकत्रयेण । तस्य कामवशंगताः तं प्रति यः कामः तस्य वशंगताः । तं कामयित्वा स्वयमेवागतास्ता न तु तेन कामयित्वा हृता इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ हृताश्च काश्चन श्रूयन्ते, तत्र कथमित्यत्राह—युद्धेति । तासु हृतासु तासां संबन्धिभिस्सह युद्धं भविष्यतीति युद्धं कामयित्वाऽनेन हृताः नतु ताः कामयित्वा हृताः ॥ ६९ ॥ अमुमेवार्थं विवृणोति—न तत्रेति । तत्र तासु काश्चिदपि प्रमदाः प्रसह्य वीर्येण न लब्धाः । किंतु स्वसंवादेनैवेत्यर्थः । वीर्योपपन्नेन रावणेन न लब्धाः अपि तु गुणेन लब्धाः । अन्यकामा च काचित्तत्र नास्ति । अन्यपूर्वा च न । अन्यत्रासक्ता च न काचिदित्यर्थः॥७०॥७१॥ बभूवेति । राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि स्वयंवरात्पूर्वमेवास्य धर्मपत्नी चेत् । अस्य सुजातं सुकृतम् । इयमसाध्वी बुद्धिः

राजर्षीति । तस्य योषितोऽभवन्निति सम्बन्धः ॥ ६८ ॥ युद्धकामेन ता हृताः आहृताः, तासु हृतासु तासां बन्धुभिः सह युद्धं भविष्यतीति युद्धं कामयित्वा तेनाहृताः, न तु ताः कामयित्वा ॥ ६९ ॥ एतमेवार्थं विवृणोति—न तत्रेति । तत्र आहृतासु काचिदपि प्रमदा वीर्योपपन्नेन रावणेन न लब्धा, किन्तु गुणेन सौन्दर्यादिगुणेन लब्धा ॥ ७० ॥ ७१ ॥ बभूवेति । इमाः राक्षसराजभार्याः यथा स्वभर्तृविशिष्टाः सकलभोगयुक्ताः तथा राघवधर्मपत्नी ईदृशी स्वभर्तृसहिता यदि अस्य

कापेयत्वप्रमादकृता न तु स्वयं तस्य बुद्धिरीरिति द्योतयितुं साधुबुद्धेरित्युक्तम् । एवं प्रमादोपस्थितबुद्ध्या पश्चात्तापोऽभूदित्याह—पुनश्च सोऽचिन्तयदार्तरूप इति । यद्वा इमाः राक्षसराजभार्याः यथा स्वभर्त्रा विशिष्टास्सकलभोगयुक्ताश्च तथा राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि स्वभर्त्रा सहिता भोगयुक्ता च यदि तदाऽस्य रावणस्य सुजातं शोभनं जन्मेति साधुबुद्धेः परसमृद्धिपरस्य हरीश्वरस्य स्वयमाधिपत्याईस्य बुद्धिर्बभूव । अयं रावणः राघवधर्मपत्नीं यदि प्रत्यर्पयेत्तदाऽस्य शोभनं जन्म स्यादिति बुद्धिर्जातेत्यर्थः ॥७२॥ रामानु०—बभूवेति । इमा राक्षसराजभार्याः यथा स्वभर्तृविशिष्टाः सकलभोगयुक्ताश्च तथा राघवधर्मपत्नी ईदृशी स्वभर्तृसहिता यदि अस्य रावणस्य सुजातमिति साधुबुद्धेर्हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव । अयं रावणः राघवधर्मपत्नीं यदि प्रत्यर्पयेत् तदा अस्य जन्म शोभनं स्यादिति साधुबुद्धेर्हरीश्वरस्य बुद्धिर्जातेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ तनि०—रावणः स्वस्त्रीभिस्सह यथा सन्ततसंश्लेषेण तिष्ठति एवं रामः सीतया संश्लेषेण तिष्ठति चेद्रावणस्यैश्वर्यमविच्छिन्नं स्यात् । साधुबुद्धेः शत्रूणामपि हितमन्वेषयतः॥७२॥

रावणस्य सुजातं शोभनम् इति साधुबुद्धेः हरीश्वरस्य हनूमतः बुद्धिः बभूव । अयं रावणः राघवधर्मपत्नीं यदि प्रत्यर्पयेत् तदा अस्य जन्म शोभनं स्यादिति हरीश्वरस्य बुद्धिर्जातेत्यर्थः । यद्वा राघवधर्मपत्नी यथा रावणेन बलादानीता इमा राक्षसराजभार्यास्तथा यदि सुग्रीवेण बलाहृता यदि तदा हरीश्वरस्य सुग्रीवस्य सुजातं हीति साधुबुद्धेः सन्मन्त्रिबुद्धेः अस्य हनूमतः ईदृशी बुद्धिर्बभूवेत्यन्वयः । यद्वा इमा राक्षसराजभार्याः यथा रावणेनाहृता इत्यर्थः । राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि अनेनाहृता यदि तदा अस्य रावणस्य सुजातं किं सम्यग्भविष्यति किम् ? न भविष्यत्येवेति हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव "मम दयिततरा हृता वनान्ताद्रजनिचरेण तदा विमथ्य सा । कथय मम रिपुं तमद्य वै प्लवगपते यमसादनं नयामि ॥ " इति रामवाक्याद्रावणस्य न सम्यग्भविष्यतीत्यर्थः । यद्वा इमा राक्षसराजभार्याः यथा, मया दृष्टा इति शेषः । राघवधर्मपत्नी ईदृशी मया दृष्टा यदीत्यर्थः । तदा अस्य मम सुजातम् अस्य मम जन्म सफलमिति हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव । "यश्च मासान्निवृत्तो ऽग्रे दृष्टा सीतेति वक्ष्यति । मत्तुल्यविभवो भोगैस्सुखं स विहरिष्यति ॥ ततः प्रियतरो नास्ति मम प्राणाद्विशेषतः॥ " इति सुग्रीववचनात् प्रभोः सुग्रीवस्य प्रियसम्पादकत्वेन मम जन्म सफलमितिभावः । यद्वा इमा राक्षसराजभार्याः यथा मया दृष्टाः, राघवधर्मपत्नी ईदृशी यदि दृष्टा यदि, अस्य सीताया अदर्शनहेतुना सुग्रीवरामादिभयात् प्रायोपवेशनायोद्युक्ताङ्गदादिवानरसमूहस्येत्यर्थः । सुजातमिति हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव " अप्रवृत्तौ च सीतायाः पापमेव करिष्यति । तस्मात्क्षममिहैवाद्य प्रायोपविशनं हि नः । त्यक्त्वा पुत्रांश्च दारांश्च धनानि च गृहाणि च ॥ " इति सीताऽदर्शनव्यथिताङ्गदादीनां पुनर्जीवितलाभात् सुजातमिति भावः । यद्वा इमा राक्षसराजभार्या यथा जीवन्तीत्यर्थः । राघवधर्मपत्नी ईदृशी जीवति

पुनश्च सोऽचिन्तयदार्तरूपो ध्रुवं विशिष्टा गुणतो हि सीता अथायमस्यां कृतवान् महात्मा लङ्केश्वरः कष्टमनार्यकर्म ७३

इत्यार्षे श्रीरामायणे श्रीमद्वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

किंच चिन्तान्तरमाह—पुनश्चेति । अथ सः हनुमान् । सीता गुणतः पातिव्रत्यादि गुणतः ध्रुवं विशिष्टा हि । अस्याम् एतद्विषये । महात्मा महाकुलप्रसूतोपि अयं लङ्केश्वरः । अनार्यकर्म अपहरणरूपं कर्म कृतवान् । कष्टमिति आर्त्तरूपः अत्यन्तमार्तः । "प्रशंसायां रूपप्" । पुनश्चाचिन्तयत् । वैदेह्याः दृढव्रतत्वात् पातिव्रत्यभङ्गो न भवेदेव अपि तु मिथ्यापवादमेवोत्पादितवानिति भृशं दुःखितस्सन् चिन्तितवानित्यर्थः । यद्वा बभूवेत्यादि । राक्षसराजपत्नीवत्सीता स्वभर्त्रा सङ्गता चेत्सीतापहरणं न कृतवांश्चेत्तदाऽस्य सुजातमित्युक्तम् । तत्र निरतिशयसौन्दर्यादिशालिन्याः मैथिल्याः रक्षस्त्रीसाम्यं चिन्तयता मया हीनोपमा कृतेति पश्चात्तापयुक्तस्सन् अचिन्तयत् । हि यस्मात्सीता गुणतः विशिष्टा अतः

यदि तदा अस्य रामस्य सुजातमिति हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव "ज्ञायतां सौम्य वैदेही यदि जीवति वा नवा । नह्यहं जीवितुं शक्तस्तामृते जनकात्मजाम् ॥" इति सीताजीवितसंशयव्यथितस्य रामस्य सीताजीवितनिश्चये सति स्वजीवितलाभात् सुजातमिति भावः । यद्वा हे राक्षसराज ! इमाः स्त्रियो यथा भार्याः एवं राघव धर्मपत्नी ईदृशी यदि अस्य तव सर्वसम्पत्समृद्धियुक्तपुत्रपौत्रादिसहितस्यास्य तवेत्यर्थः । सुजातं हि किं सम्यग्भविष्यति किम् ? न भविष्यतीति रावणस्य हित मुपदेष्टव्यमिति हरीश्वरस्य बुद्धिर्बभूव "तद्भवान् दृष्टधर्मार्थः तपःकृतपरिग्रहः । परदारान्महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि " इति हितोपदेशस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा एतासां मध्ये सीता नास्तीति निश्चिनोति—बभूवेति । इमा राक्षसराजभार्या यथा, यादृग्रूपवत्य इत्यर्थः । यदि किमित्यर्थे । राघवधर्मपत्नी ईदृशी किम् ईदृग्रूपवती किम् ? किन्तु त्रिलोकसुन्दरीत्यर्थः । अत एवात्र नास्तीति शेषः । इत्यस्य हरीश्वरस्य सुजातं निश्चितं यथा तथा बुद्धिर्बभूव ॥ ७२ ॥ चिन्तान्तरमाह—पुनश्चेति । सीता गुणतः पातिव्रत्यादिगुणतः ध्रुवं विशिष्टा हि । अस्यामेतद्विषये । लङ्केश्वरः अनार्यकर्म अपहरणरूपं कर्म कृतवान् कष्टमिति महात्मा हनुमान्

स०—स महात्मा हनुमान् पुनश्चैवमचिन्तयत् । हि यस्मात् गुणतः पातिव्रत्यादिगुणैः सीता विशिष्टा श्रेष्ठा । अथ तस्मात् अस्यां सीतायां तद्विषये । अयं रावणः अनार्यकर्म अपहरणादिजुगुप्सितं कर्म कृतवान् अतो मृत्वा आर्तरूपस्सन् ध्रुवं कदाप्यनिवर्त्यतया शाश्वतं कष्टं पञ्चकष्टाख्यं तमः, यातीति शेषः । रावणदेहे जीवद्वयसमावेशात्सज्जीवस्य पूर्वश्लोके गतिरुक्ता । द्वितीयस्य त्वत्रेति विवेकः ॥ ७३ ॥

दशमः सर्गः ॥ १० ॥

तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्नभूषितम् ।
अवेक्षमाणो हनुमान् ददर्श शयनासनम् ॥ १ ॥
दान्तकाञ्चनचित्राङ्गैर्वैडूर्यैश्च वरासनैः ।
महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नं महाधनैः ॥ २ ॥

आर्तस्वरूपस्सन् अचिन्तयत् मया हीनोपमैव कृतेत्याचिन्तयत् । अथ अथापि अस्यां सीतायाम् । अनार्यकर्म धर्षणरूपं कर्म कृतवान् । कष्टं सर्वमिदं लङ्कैश्वर्यं भ्रष्टं भविष्यतीत्यचिन्तयच्चेत्यर्थः । यद्वा राघवधर्मपत्नी यथा रावणेन बलादानीता तथा राक्षसराजभार्याः बलात्सुग्रीवेण बन्दीकृताश्चेदस्य हरीश्वरस्य सुग्रीवस्य सुजातं हीति साधुबुद्धेः सन्मन्त्रिबुद्धेः अस्य हनुमतः बुद्धिर्बभूवेत्यर्थः । यद्वा इमा राक्षसराजभार्याः यथा रावणेऽनुरक्ताः ईदृशी राघवधर्मपत्नी यदि एवमनुरक्ता चेत् अस्य सुजातमिति साधुबुद्धेरपि बुद्धिर्बभूव । ऐश्वर्यातिशयदर्शनविस्मयादिति भावः । अत एव वक्ष्यति—अहो वीर्यमित्यादिना । एवं हठादुक्त्वाऽनुशायितवानित्याह—पुनश्चेति । हि यस्मात् सीता गुणतः पातिव्रत्येन विशिष्टा सर्वोत्कृष्टा अतः आर्तरूपः किं मया व्याहृतमित्यनुततः सन् । अस्यामनार्यकर्म कृतवानित्यचिन्तयत् । अस्मिन्सर्गे त्रिसप्ततिश्लोकाः ॥ ७३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

तत्र दिव्योपममित्यादि । शयनासनं शयनस्यासनं खट्वामित्यर्थः । दान्तानि दन्तविकारभूतानि । काञ्चनानि काञ्चनमयानि च । अत एव चित्राणि नानावर्णानि अङ्गानि येषां तैः । प्रान्ते दन्तमयैः ततः परं काञ्चनमयैः । सर्वत्र वैडूर्यनिर्मितैरित्यर्थः । महाधनैः महामूल्यैः । वरासनैः शयनावरोहणकाले विश्रमाय स्थापितैः । उपपन्नम् आवृतम् ॥ १ ॥ २ ॥ रामानु०—तत्रेति । शयनासनम्

आर्तरूपस्सन् पुनश्चाचिन्तयदिति सम्बन्धः ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

तत्रेति श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तत् प्रसिद्धम् । दिव्योपमम् इन्द्रशयनोपमम् । अवेक्षमाणः इतस्ततोऽवलोकयन् । शयनासनं शयनं च तदासनं च शयनासनं पर्यङ्कम्, उभयोपकारादुभयव्यपदेशः । यद्वा आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनं शयनस्यासनं शयनासनम्, शयनगृहमित्यर्थः । वैडूर्यैर्वरासनैः उपपन्नमभितः आवृतं शयनासनं

तस्य चैकतमे देशे सोऽग्र्यमालाविभूषितम् । ददर्श पाण्डुरच्छत्रं ताराधिपतिसन्निभम् ॥ ३ ॥ जातरूपपरिक्षिप्तं चित्रभानुसमप्रभम् । अशोकमालावितत्तं ददर्श परमासनम् ॥ ४ ॥ वालव्यजनहस्ताभिर्वीज्यमानं समन्ततः । गन्धैश्च विविधैर्जुष्टं वरधूपेन धूपितम् ॥ ५ ॥ परमास्तरणास्तीर्णमाविकाजिनसंवृतम् । दामभिर्वरमाल्यानां समन्तादुपशोभितम् ॥ ६ ॥ तस्मिन् जीमूतसङ्काशं प्रदीप्तोत्तमकुण्डलम् । लोहिताक्षं महाबाहुं महारजतवाससम् ॥ ७ ॥ लोहितेनानुलिप्ताङ्गं चन्दनेन सुगन्धिना । सन्ध्यारक्तमिवाकाशे तोयदं सतडिद्गणम् ॥ ८ ॥ वृतमाभरणैर्दिव्यैः सुरूपं कामरूपिणम् । सवृक्षवनगुल्माढ्यं प्रसुप्तमिव मन्दरम् ॥ ९ ॥

आस्यतेऽस्मिन्नित्यासनम्, शयनासनं पर्यङ्काधारधिष्ण्यमिति यावत् ॥ १ ॥ तस्येति । एकतमे देशे शिरोभाग इत्यर्थः ॥ ३ ॥ रामानु०—तस्येति । तस्य चैकतमे देशे पर्यङ्काधारधिष्ण्यस्य कस्मिंश्चित्प्रदेशे ॥ ३ ॥ उक्तमेव पर्यङ्कं पुनर्वर्णयन्नाह—जातरूपपरिक्षिप्तमित्यादिना । चित्रभानोः सूर्यस्य । आविकाजिनम् ऊर्णायुचर्म तेन पर्यङ्कस्योपरि फलका संधीयते । वरमाल्यानाम् अशोकातिरिक्तपुष्पाणाम् ॥ ४–६ ॥ रामानु०—तत्रैव प्रदेशे परमासनं च ददर्शेत्याह—जातरूपपरिक्षिप्तमित्यादिना श्लोकत्रयेण । परमासनं पर्यङ्कम् । अस्माच्छ्लोकात्प्राक् तस्य चैकतमे देश इति श्लोकः । एतस्मादनन्तरं केषुचित्कोशेषु लेखकप्रमादाल्लिखितः । वरमाल्यानां वरपुष्पाणाम् ॥ ४–६ ॥ तस्मिन्नित्यादि । महारजतवाससं हेमचित्रितवाससम् । महारजतं हेम । महारजनवाससमिति पाठे कुसुम्भरागरञ्जितवस्त्रमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ सवृक्षवनगुल्माढ्यं सवृक्षैर्वनैः

ददर्शेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ तस्येति । तस्य पर्यङ्कस्य । एकतमे देशे शिरोभागे ॥ ३ ॥ अथात्र रावणदर्शनाय पुनः पर्यङ्कदर्शनमाह—जातरूपेत्यादिश्लोकत्रयेण । जातरूपपरिक्षिप्तं स्वर्णनिर्मितं गन्धैर्जुष्टं दिव्यगन्धैरधिवासितम् । आविकाजिनसंवृतम् आविकाजिनम् ऊर्णायुचर्म । वरमाल्यानां वरपुष्पाणाम् ॥ ४–६ ॥ तस्मिन्निति । महारजतवाससं हेमविचित्रवसनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ सवृक्षवनगुल्माढ्यं पुष्प

क्रीडित्वोपरतं रात्रौ वराभरणभूषितम् । प्रियं राक्षसकन्यानां राक्षसानां सुखावहम्। पीत्वाप्युपरतं चापि ददर्श स महाकपिः ॥ १० ॥ भास्वरे शयने वीरं प्रसुप्तं राक्षसाधिपम् ॥११॥ निःश्वसन्तं यथा नागं रावणं वानरर्षभः। आसाद्य परमोद्विग्नः सोऽपासर्पत् सुभीतवत् ॥ १२ ॥ अथारोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः । सुप्तं राक्षसशार्दूलं प्रेक्षते स्म महाकपिः ॥ १३॥ शुशुभे राक्षसेन्द्रस्य स्वपतः शयनोत्तमम् । गन्धहस्तिनि संविष्टे यथा प्रस्रवणं महत् ॥१४॥ काञ्चनाङ्गदनद्धौ च ददर्श स महात्मनः। विक्षिप्तौ राक्षसेन्द्रस्य भुजाविन्द्रध्वजोपमौ ॥ १५ ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरापीडनकृतव्रणौ। वज्रोल्लिखितपीनांसौ विष्णुचक्रपरिक्षतौ ॥ १६ ॥ पीनौ समसुजातांसौ सङ्गतौ बलसंयुतौ । सुलक्षणनखाङ्गुष्ठौ स्वङ्गुलीतललक्षितौ॥ १७॥ संहतौ परिघाकारौ वृत्तौ करिकरोपमौ । विक्षिप्तौ शयने शुभ्रे पञ्चशीर्षाविवोरगौ ॥ १८॥

गुल्मैश्चाढ्यम् । प्रसुप्तं निश्चलमित्यर्थः ॥ ९–१२ ॥ अथ अपसर्पणानन्तरम् । आरोहणं सोपानम् । आसाद्य अधिरुह्य । वेदिकान्तरं सोपानपर्वमध्यम् ॥१३॥ रामानु०–अथेति । अथ अपसर्पणानन्तरम् आरोहणमासाद्य वेदिकान्तरमाश्रितः सोपानमार्गेणान्य वेदिकामारूढ इत्यर्थः ॥१३॥ यस्य गन्धेनान्ये हस्तिनो भीता भवन्ति स गन्धहस्ती। प्रस्रवणं निर्झरम् ॥१४॥ काञ्चनाङ्गदेत्यादि । विक्षिप्तौ प्रसारितौ । विष्णुचक्र

सहितवृक्षवरगुल्माढ्यं मन्दरमिव स्थितम् । बाहवो यस्य वृक्षाः नासादयो गुल्माः ॥ ९–११ ॥ यथा नागं गजमिव निश्वसन्तं रावणम् आसाद्य प्राप्य परमोद्विग्नः अयं पापी देवीं हृतवानित्येतत्समीपेऽवस्थानमनुचितमिति खिन्नचित्तोऽपासर्पत्सुभीतवत् सुभीतो यथा भयहेतौ पिशाचादिसंमुखे स्थातुमशक्तोऽपसर्पति तद्वत् ॥ १२ ॥ अथेति । आरोहणं सोपानम् । वेदिकान्तरं सोपानपर्वमध्यम् ॥ १३ ॥ गन्धहस्तिनि, यस्य गन्धेन अन्ये गजा बिभ्यति स गन्धहस्ती ॥ १४ ॥ काञ्चनेति । विक्षिप्तौ दीर्घौ ॥१५॥ वज्रोल्लिखितपीनांसौ वज्रेण उल्लिखितौ क्षतौ पीनांसौ ययोस्तौ॥१६॥ पीनाविति । समौ परस्परसदृशौ। सङ्गतौ दृढसन्धिबन्धौ । संहताविति पाठेऽप्ययमे

शशक्षतजकल्पेन सुशीतेन सुगन्धिना । चन्दनेन परार्ध्येन स्वनुलिप्तौ स्वलंकृतौ ॥ १९ ॥ उत्तमस्त्रीविमृदितौ गन्धोत्तमनिषेवितौ । यक्षपन्नगगन्धर्वदेवदानवराविणौ ॥ २० ॥ ददर्श स कपिस्तस्य बाहू शयनसंस्थितौ । मन्दरस्यान्तरे सुप्तौ महाही रूषिताविव ॥२१॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः । शुशुभेऽचलसङ्काशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २२॥ चूतपुन्नागसुरभिर्वकुलोत्तमसंयुतः । मृष्टान्नरससंयुक्तः पानगन्धपुरस्सरः ॥ २३ ॥ तस्य राक्षससिंहस्य निश्चक्राम महामुखात् । शयानस्य विनिःश्वासः पूरयन्निव तद्गृहम् ॥ २४ ॥ मुक्तामणिविचित्रेण काञ्चनेन विराजितम् । मुकुटेनापवृत्तेन कुण्डलोज्ज्वलिताननम् ॥ २५ ॥

परिक्षतौ विष्णुः उपेन्द्रः । सङ्गतौ देहानुरूपौ । संहतौ दृढसन्धिबन्धौ । विक्षिप्तौ शयने निहितौ । पञ्चाङ्गुलिमत्तया पञ्चशीर्षावित्युक्तम् । एतदन्तस्य ददर्शेत्यनेनान्वयः । अत्र द्विभुजत्वैकमुखत्वोक्तिः स्त्रीणां कामनीयत्वाय ॥१५–१८॥ शशक्षतजेत्यादि । यक्षादीन् रावयितुं शीलमनयोरस्तीति तथा । ददर्शेति पुनरभिधानं विशेषणान्तरविवक्षया ॥ १९–२१ ॥ रामानु०—शशक्षतजकल्पेन शशरुधिरसदृशेन ॥ १९ ॥ ताभ्यामिति । परिपूर्णाभ्याम् दीर्घवृत्ताभ्यामित्यर्थः ॥ २२ ॥ चूतेत्यादि । निश्वासस्य चूतादिसुरभित्वं तदधिवासितरसावल्यादिमधुसेवनात् । मृष्टान्नरससंयुक्तः षड्रसपदार्थगन्धयुक्तः । पानगन्धपुरस्सरः पीयत इति पानं मधु तद्गन्धयुक्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ मुक्तामणीति । अपमेवार्थः । विक्षिप्तौ प्रसारितौ । एतादृशौ बाहू ददर्शेति पूर्वेण सम्बन्धः । ददर्श स कपिरित्यत्र ददर्शेति क्रियापदावृत्तिर्विशेषणबाहुल्यात् ॥ १७–२१ ॥ ताभ्यामिति । भुजाभ्यामिति द्विभुजत्वं, महामुखादिति वक्ष्यमाणमेकमुखत्वं च रावणस्य कामरूपित्वात्सङ्गच्छते॥२२॥ चूतेति । निश्वासस्य चूतादिसुरभित्वं तदधिवासितवस्तुसेवनादिद्वारा । मृष्टान्नरससंयुक्तः षड्रसपदार्थ गन्धोपेतः । पानगन्धपुरस्सरः पीयत इति पानं मधु तद्गन्धयुक्तः ॥ २३ ॥ २४ ॥ मुक्तेति । अपवृत्तेन स्वस्थानात्किञ्चित्

रक्तचन्दनदिग्धेन तथा हारेण शोभिना । पीनायतविशालेन वक्षसाऽभिविराजितम् ॥ २६ ॥ पाण्डरेणापविद्धेन क्षौमेण क्षतजेक्षणम् । महार्हेण सुसंवीतं पीतेनोत्तमवाससा ॥ २७ ॥ माषराशिप्रतीकाशं निःश्वसन्तं भुजङ्गवत् । गाङ्गे महति तोयान्ते प्रसुप्तमिव कुञ्जरम् ॥ २८ ॥ चतुर्भिः काञ्चनैर्दीपैर्दीप्यमानचतुर्दिशम् । प्रकाशीकृतसर्वाङ्गं मेघं विद्युद्गणैरिव ॥ २९ ॥ पादमूलगताश्चापि ददर्श सुमहात्मनः । पत्नीः स प्रियभार्यस्य तस्य रक्षःपतेर्गृहे ॥३०॥ शशिप्रकाशवदनाश्चारुकुण्डलभूषिताः । अम्लानमाल्याभरणा ददर्श हरियूथपः ॥ ३१ ॥ नृत्तवादित्रकुशला राक्षसेन्द्रभुजाङ्कगाः । वराभरणधारिण्यो निषण्णा ददृशे हरिः॥३२॥वज्रवैडूर्यगर्भाणि श्रवणान्तेषु योषिताम् । ददर्श तापनीयानि कुण्डलान्यङ्गदानि च॥३३॥

वृत्तेन स्थानात् किञ्चिच्चलितेन । अपविद्धेन पर्यस्तेन । क्षौमेण उत्तरीयरूपेण । विद्युद्गणैरिव विद्युत्समूहैरिव । रावणं तस्य पत्नीश्च ददर्शेत्यन्वयः॥२५–२९॥ रामानु०–विराजता वक्षसेत्युपलक्षणे तृतीया । वक्षसा विराजितमिति वा पाठः ॥ २६ ॥ पादेति । रक्षःपतेर्गृह इति परशेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नृत्तेति । राक्षसेन्द्रस्य भुजम् अङ्कं गच्छन्तीति राक्षसेन्द्रभुजाङ्कगाः । उत्सङ्गोपवेशनालिङ्गनाभ्यलालिता इत्यर्थः । वराभरणधारिण्य इति द्वितीयार्थे प्रथमा । निषण्णशयानाः । ददृश इत्यात्मनेपदमार्षम् ॥ ३२ ॥ वज्रेति । श्रवणान्तेष्वङ्गद

चलितेन उपलक्षितम् ॥ २५ ॥ रक्तेति । एतादृशवक्षसा उपलक्षितम् । अपविद्धेन पर्यस्तेन क्षौमेण उत्तरीयतया धृतेनोपलक्षितम् ॥२६–२८॥ चतुर्भिरिति । विद्युल्लतैरिति पाठे लिङ्गव्यत्यय आर्षः । विद्युद्गणैरिति वा पाठः । उक्तविशेषणविशिष्टं रावणं तस्य पादमूलगताः पत्नीश्च ददर्शेति सम्बन्धः । रक्षःपतेर्गृह इति परशेषः ॥२९–३१॥ नृत्तेति। राक्षसेन्द्रस्य भुजाङ्कगाः राक्षसेन्द्रस्य भुजावङ्कञ्च गच्छन्तीति तथा, वल्लभा इति यावत् । धारिण्यः धारिणीः । निषण्णाः शयिताः ॥ ३२–३४॥

तासां चन्द्रोपमैर्वक्त्रैः शुभैर्ललितकुण्डलैः । विरराज विमानं तन्नभस्तारागणैरिव ॥ ३४ ॥ मदव्यायामखिन्नास्ता राक्षसेन्द्रस्य योषितः । तेषु तेष्ववकाशेषु प्रसुप्तास्तनुमध्यमाः ॥ ३५ ॥ अङ्गहारैस्तथैवान्या कोमलैर्नृत्तशालिनी । विन्यस्तशुभसर्वाङ्गी प्रसुप्ता वरवर्णिनी ॥ ३६ ॥ काचिद्वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता संप्रकाशते । महानदीप्रकीर्णेव नलिनी पोतमाश्रिता ॥ ३७ ॥ अन्या कक्षगतेनैव मड्डुकेनासितेक्षणा । प्रसुप्ता भामिनी भाति बालपुत्रेव वत्सला ॥ ३८ ॥ पटहं चारुसर्वाङ्गी पीड्य शेते शुभस्तनी । चिरस्य रमणं लब्ध्वा परिष्वज्येव भामिनी ॥ ३९ ॥ काचिद्वंशं परिष्वज्य सुप्ता कमललोचना । रहः प्रियतमं गृह्य सकामेव च कामिनी ॥ ४० ॥ विपञ्चीं परिगृह्यान्या नियता नृत्तशालिनी । निद्रावशमनुप्राप्ता सहकान्तेव भामिनी ॥ ४१ ॥

दर्शनं बाहूनुपधाय शयनात् ॥ ३३–३५ ॥ अङ्गहारः नृत्तविशेषादङ्गविक्षेपविशेषः । तथोक्तं भरतशास्त्रे—“ अङ्गानां योग्यदेशेषु हरणेन यथोचितम् । अङ्गनिर्वर्तनीयत्वादङ्गहारस्तथोच्यते ॥ ” इत्यादि । कोमलैः सुकुमारैः । नृत्तशालिनी सुषुप्त्यवस्थायामपि वासनाबलेन नृत्तसन्निवेशविशिष्टा स्थितेत्युच्यते ॥ ३६ ॥ काचिद्वीणामिति । महानदीप्रकीर्णा महानदीप्रसृता । नलिनी समूलनालदलं पद्मजालकम् । पोतं यानपात्रम् । वीणां परिष्वज्य प्रसुप्ता काचित् नद्यां प्लवमाना यदृच्छया पोतसंयुक्ता नलिनीव प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ मड्डुकेन वाद्यविशेषेण ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ काचिद्वंशमिति । वंशं वेणुम् ॥ ४० ॥ विपञ्चीमिति । विपञ्ची सप्ततन्त्री । षट्तन्त्री वीणा ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

मदेति । मदव्यायामः मदाधिक्यम् ॥ ३५ ॥ अङ्गहारैरिति । अङ्गहारैः अङ्गविक्षेपैः । नृत्तशालिनीति विशेषणात्सुषुप्त्यवस्थायामपि वासनाबलेन नृत्तसन्निवेशविशिष्टा स्थितेति सूचयति ॥ ३६ ॥ महानदीप्रकीर्णेव महानद्यां प्लवमाना स्त्री नलिनीपोतं नलिनी समूलनालदलं पद्मजालकं पोतं यदृच्छयाऽऽगतं प्लवमाश्रितवतीव वीणां परिष्वज्य प्रकाशत इति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ मड्डुको वाद्यभेदः ॥ ३८ ॥ पीड्य आलिङ्ग्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ विपञ्चीं वीणाभेदम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

अन्या कनकसङ्काशैर्मृदुपीनैर्मनोरमैः । मृदङ्गं परिपीडयाङ्गैः प्रसुप्ता मत्तलोचना ॥ ४२ ॥ भुजपार्श्वान्तरस्थेन कक्षगेन कृशोदरी । पणवेन सहानिन्द्या सुप्ता मदकृतश्रमा ॥ ४३ ॥ डिण्डिमं परिगृह्यान्या तथैवासक्तडिण्डिमा । प्रसुप्ता तरुणं वत्समुपगुह्येव भामिनी ॥ ४४ ॥ काचिदाडम्बरं नारी भुजसंयोगपीडितम् । कृत्वा कमलपत्राक्षी प्रसुप्ता मदमोहिता ॥ ४५ ॥ कलशीमपविध्यान्या प्रसुप्ता भाति भामिनी । वसन्ते पुष्पशबला मालेव परिमार्जिता ॥ ४६ ॥ पाणिभ्यां च कुचौ काचित् सुवर्णकलशोपमौ । उपगुह्याबला सुप्ता निद्राबलपराजिता ॥ ४७ ॥

भुजेति । पणवेन मर्दलेन ॥ ४३ ॥ डिण्डिममिति । यथा पूर्वा तथैवासक्तडिण्डिमा अन्या तं डिण्डिमं परिगृह्य परिष्वज्य प्रसुप्ता । कथमिव ? तरुणं वत्समुपगुह्येव । डिण्डिमः पणवभेदः । यद्वा अन्या भामिनी डिण्डिमं परिगृह्यावलम्ब्य तथैव आसक्तडिण्डिमा आलिङ्गितान्यडिण्डिमा तरुणं रमणमुपगुह्य वत्सं पुत्रं परिगृह्येव प्रसुप्ता । यद्वा डिण्डिमं परिगृह्य वादनार्थं परिगृह्य तथैव वादनकाल एव आसक्तडिण्डिमा अन्या तरुणं वत्समुपगुह्येव प्रसुप्ता ॥ ४४ ॥ काचिदिति । आडम्बरं तूर्यभेदम् । भुजसंभोगपीडितं भुजपरिणाहपीडितम् । भुजपरिश्लेषपीडितं वा ॥ ४५ ॥ रामानु०—आडम्बरस्तूर्यभेदः । " आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः" इति विश्वः ॥ ४५ ॥ कलशीमिति । अपविध्य पर्यस्य । अनेन सलिलसम्बन्धः सूच्यते । परिमार्जिता सलिललवसंमार्जिता । अपविद्धकलशनिर्गलितगन्धोदकसिक्ता काचित् वसन्ते म्लानिपरिहाराय सलिललवसमुक्षिता मालेव बभावित्यर्थः । पुष्पशबलेत्यनेन कलशस्थजलस्य कुङ्कुमादिरससिक्तत्वमुच्यते, सर्वाभरणभूषितत्वं वा । इयं च रावणस्य करकधारिणीति

मदकृतश्रमा मदवती वादनेन कृतश्रमा च ॥ ४३ ॥ परिगृह्य अवलम्ब्य । तथैवासक्तडिण्डिमा आलिङ्गितान्यडिण्डिमा । तरुणं रमणं वत्सं पुत्रं च परिगृह्य प्रसुप्ता ॥ ४४ ॥ आडम्बरः तूर्यभेदः । भुजसंयोगः भुजसंश्लेषः ॥ ४५ ॥ कलशीम् सलिलसम्भृतामित्यर्थः । अपविध्य पर्यस्य परिमार्जिता विपर्यस्तस्वकीयकलशोदकार्द्रीकृतशरीरा नारी वसन्ते म्लानिपरिहाराय परिमार्जिता जलसिक्ता अत एव पुष्पशबला, शबलपुष्पे

अन्या कमलपत्राक्षी पूर्णेन्दुसदृशानना। अन्यामालिङ्ग्य सुश्रोणीं प्रसुप्ता मदविह्वला ॥ ४८ ॥ आतोद्यानि विचित्राणि परिष्वज्य वरस्त्रियः । निपीड्य च कुचैः सुप्ताः कामिन्यः कामुकानिव ॥ ४९ ॥ तासामेकान्तविन्यस्ते शयानां शयने शुभे । ददर्श रूपसम्पन्नामपरां स कपिः स्त्रियम् ॥५०॥ मुक्तामणिसमायुक्तैर्भूषणैः सुविभूषिताम्। विभूषयन्तीमिव तत् स्वश्रिया भवनोत्तमम् ॥ ५१ ॥ गौरीं कनकवर्णाङ्गीमिष्टामन्तःपुरेश्वरीम् । कपिर्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारुरूपिणीम् ॥ ५२ ॥ स तां दृष्ट्वा महाबाहुर्भूषितां मारुतात्मजः । तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसम्पदा ॥ ५३ ॥ हर्षेण महता युक्तो ननन्द हरियूथपः ॥ ५४ ॥

गम्यते ॥ ४६–४८ ॥ आतोद्यानि " ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम्। वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥" इत्यमरः ॥४९–५१॥ किमिव गौरीमित्यत्राह–कनकवर्णाङ्गीमिति । इष्टाम्, रावणस्येति शेषः ॥ ५२॥ ५३ ॥ हर्षेणेत्यर्धम् । हर्षेण युक्तः ननन्द उत्तरोत्तरमानन्दमवापेत्यर्थः ॥५४॥ रामानु०–हर्षेण रोमाञ्चेन ॥५४॥

त्यर्थः । मालेव, भातीति सम्बन्धः ॥ ४६–४८ ॥ आतोद्यानि ततानद्धसुषिरघननामकानि चतुर्विधवाद्यानि । " ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् । चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ॥ " इत्यमरः ॥ ४९ ॥ अथ प्रधानमहिषीदर्शनम्–तासामिति । एकान्तविन्यस्ते तासां शयनात्पृथग्विन्यस्ते । तां वक्ष्यमाणगुणाम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ गौरीं हरिद्राभाम् । किमिव गौरीमित्यत आह–कनकवर्णाभामिति । इष्टां रावणस्यातिप्रियाम् अन्तःपुरस्त्रीणामीश्वरीं कपिर्मन्दोदरीं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ तर्कयामास सीतेति रूपयौवनसम्पदा। औचित्यमनालोच्य रूपयौवनसम्पन्मात्रदर्शनेन सीतेति विचारितवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ हर्षो मुखविकासादिः, आनन्दो मानसः ॥ ५४ ॥

आस्फोटयामास चुचुम्ब पुच्छं ननन्द चिक्रीड जगौ जगाम । स्तम्भानरोहन्निपपात भूमौ निदर्शयन् स्वां प्रकृतिं कपीनाम् ॥ ५९ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

अवधूय च तां बुद्धिं बभूवावस्थितस्तदा । जगाम चापरां चिन्तां सीतां प्रति महाकपिः ॥ १ ॥ न रामेण वियुक्ता सा स्वप्तुमर्हति भामिनी । न भोक्तुं नाप्यलङ्कर्तुं न पान मुपसेवितुम् ॥ २ ॥ नान्यं नरमुपस्थातुं सुराणामपि चेश्वरम् । नहि रामसमः कश्चिद्विद्यते त्रिदशेष्वपि । अन्येयमिति निश्चित्य पानभूमौ चचार सः ॥ ३ ॥

तदेवोपपादयति—आस्फोटयामासेति । चिक्रीड, ननर्तेति यावत् । स्वां प्रकृतिं स्वासाधारणं चापल्यम् । अस्मिन्सर्गे सार्धचतुष्पञ्चाशच्छ्लोकाः ॥ ५९ ॥

इति श्रीगोविन्द० शृङ्गारति० श्रीसुन्दरकाण्डव्याख्याने दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अवधूयेत्यादि । तां बुद्धिं मन्दोदर्यां सीताबुद्धिम् । अवस्थितो बभूव स्वस्थचित्तो बभूव ॥ १ ॥ न रामेणेत्यादि । त्रिदशेष्वपीत्यनन्तरम् अन्येय मित्यर्धम् । पानभूमौ ततोऽन्यत्रेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ रामानु०—सीतां प्रति महाकपिरित्यतः परम् अन्येयमित्यर्धं प्रमादाल्लिखितम् । विद्यते त्रिदशेष्वपीत्यतः परमस्य स्थानम् । अत्र पुनरपि पानभूमौ स्त्रीणां रावणस्य च दर्शनाभिधानात् क्षणमन्यत्रान्विष्य विशेषेण

सीतेति व्यामोहात्कापेयं प्रदर्शितवानित्याह-आस्फोटयामासेति । जगौ हर्षात् मन्दगानं कृतवानित्यर्थः । आस्फोटपुच्छचुम्बनादिर्जातिधर्मः । जगाम स्तम्भानित्यनुकर्षः । सर्वा अप्येताश्चेष्टाः उपांश्विति बोध्यम् । एवं चेष्टायां हेतुः स्वां कपीनां प्रकृतिं निदर्शयन् इति ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अवधूयेति । तां बुद्धिं तस्यां तद्बुद्धिम् । अवस्थितः स्वस्थचित्तः । सीतां प्रति तद्विषयामन्यचिन्तां पूर्वचिन्ताविघटितां जगाम ॥ १ ॥ अविचारान्ममैतादृशी बुद्धिर्जातेत्याह—न रामेणेत्यादिश्लोकद्वयेन । अन्यं नरम् उपस्थातुमङ्गीकर्तुं नार्हति नाध्यवस्यति । तत्र हेतुः नहि रामेति । यद्येवमतोऽन्येयमनुभूतेति निश्चित्यतत्र गृहे पानभूमौ पानशालायां चचार, पुनस्सम्यगन्वेषणायेति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥

क्रीडितेनापराः क्लान्ता गीतेन च तथाऽपराः । नृत्तेन चापराः क्लान्ताः पानविप्रहतास्तथा । मुरजेषु मृदङ्गेषु पीठिकासु च संस्थिताः ॥ ४ ॥ तथाऽऽस्तरणमुख्येषु संविष्टाश्चापराः स्त्रियः ॥५॥ अङ्गनानां सहस्रेण भूषितेन विभूषणैः । रूपसँल्लापशीलेन युक्तगीतार्थभाषिणा । देशकालाभियुक्तेन युक्तवाक्याभिधायिना ॥६॥ रताभिरतसंसुप्तं ददर्श हरियूथपः ॥७॥ तासां मध्ये महाबाहुः शुशुभे राक्षसेश्वरः । गोष्ठे महति मुख्यानां गवां मध्ये यथा वृषः ॥८॥

मार्गितुं पुनः पानभूम्यादिकं दृष्टवानित्यवगम्यते ॥ २ ॥ ३॥ क्रीडितेनेत्यादि अपराः स्त्रिय इत्यन्तमेकं वाक्यम् । ददर्शेत्यनुषज्यते । क्रीडितेन क्रीडया । भावे निष्ठा । विप्रहताः क्लान्ता इत्यर्थः । संस्थिताः उपधानीकृत्य शायिताः । संविष्टाः सुप्ताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्र सीताया अदर्शनात् पुनरपि रावणस्थानमागत्य ददर्शेत्याह—अङ्गनानामिति । रूपसँल्लापशीलेन स्वसौन्दर्यवर्णनशीलेन, रावण विषयरूपप्रशंसाशीलेन वा । युक्तगीतार्थभाषिणा युक्तम् उपपन्नं गीतार्थं भाषितुं शीलमस्येति युक्तगीतार्थभाषी तेन। देशकालाभियुक्तेन देशकालाभिज्ञेनेत्यर्थः। अङ्गनानां सहस्रेण रताभिरतसंसुप्तमित्यन्वयः। रतशब्देन बाह्यसुरतमुच्यते। अभिरतशब्देन करणबन्धादिकमुच्यते। रताभिरतश्चासौ संसुप्तश्च तथा तम् । स्नातानुलिप्तादिवत्समासः। क्रीडाखेदेन सुप्तमित्यर्थः। रावणमितिशेषः॥६–८॥

पानभूमावित्यारभ्य ददर्श हरियूथपः इत्यन्तमेकं वाक्यम् । रताभिरतसंसुप्त मित्यत्र विशेष्यत्वेन रावणमित्यध्याहर्तव्यम् । तथा च हरियूथपः पानभूमिं च उक्त विशेषणविशिष्टाः स्त्रियश्च अङ्गनासहस्रेण सह रावणं च ददर्शेति सम्बन्धः । क्रीडा दिभिरुपलक्षिताः, पानविप्रहताः पानेन मत्ताः, संविष्टाः सुप्ताः । रूपसँल्लापशीलेन स्वस्वसौन्दर्यवर्णनस्वभावेनेत्यर्थः । युक्तगीतार्थभाषिणा युक्तमुपपन्नं यथा तथा गीतस्य भरतशास्त्रस्यार्थं भाषितुं शीलमस्येति तथा तेन, भरतशास्त्रार्थव्याख्यान चतुरेणेत्यर्थः । देशकालाभियुक्तेन देशकालाभिज्ञेनेत्यर्थः । युक्तवाक्याभिधायिना अवसरोचितभाषिणा ॥ ४–६ ॥ रताभिरतसंसुप्तं रताभिरतश्चासौ संसुप्तश्च तम्,

स राक्षसेन्द्रः शुशुभे ताभिः परिवृतः स्वयम् । करेणुभि र्यथाऽरण्ये परिकीर्णो महाद्विपः ॥९॥ सर्वकामैरुपेतां च पानभूमिं महात्मनः । ददर्श हरिशार्दूलस्तस्य रक्षःपते गृहे॥१०॥ मृगाणां महिषाणां च वराहाणां च भागशः । तत्र न्यस्तानि मांसानि पानभूमौ ददर्श सः ॥ ११ ॥ रौक्मेषु च विशालेषु भाजनेष्वर्धभक्षितान् । ददर्श हरिशार्दूलो मयूरान् कुक्कुटांस्तथा ॥ १२ ॥ वराहवार्ध्राणसकान् दधिसौवर्चलायुतान् । शल्यान् मृगमयूरांश्च हनुमानन्ववैक्षत ॥ १३ ॥

स इति । परिकीर्णः परिवृतः ॥ ९ ॥ सर्वकामैरिति । पानभूमेः पुनर्दर्शनोक्तिस्तत्रत्यपदार्थकथनाय ॥ १० ॥ मृगाणामिति । भागशः पिण्डशः ॥ ११ ॥ रौक्मेष्विति । मयूरादिशब्दाः मयूरादिविकारमांसपराः ॥ १२ ॥
रामानु०–मयूरान् कु० टानिति स्वरूपेण निर्देशात्तत्तदाकारविशिष्टतया ते पक्का इत्यवगम्यते॥१२॥
वराहेति । वार्ध्राणसाः छागविशेषाः । "त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं यूपस्याग्रचरं तथा । रक्तवर्णं च राजेन्द्र च्छागं वार्ध्राणसं विदुः ॥" इति स्मृतेः । पक्षिविशेष इत्यन्ये । खड्गमृग इत्यपरे । "वार्ध्राणसः खड्गमृगः" इति हलायुधः । दधिसौवर्चलायुतान् दधिसौवर्चलाभ्यां संस्कृतानित्यर्थः । सौवर्चलं रुचकाख्यो लवणविशेषः । "सौवर्चलेऽक्षरुचके" इत्यमरः । शल्यान् श्वाविधः । "श्वावित्तु शल्यः" इत्यमरः । मृगमयूरादीनां पुनः कथनं प्रदेशभेदात् ॥ १३ ॥

रतिश्रान्त्या सुप्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ परिकीर्णः परिवेष्टितः ॥ ९ ॥ सस्त्रीकरावणगृहे पुनस्सम्यगन्विष्य पुनर्बहिः पानभूमिमागत्य विचिनोति–सर्वकामैरिति । पूर्वं नृत्यादियुक्ततत्स्थस्त्रीमात्रदर्शनम्, इदानीं तस्यास्सर्वकामोपेतत्वदर्शनम् ॥ १० ॥ तदेव प्रपञ्चयति–मृगाणामिति ॥ ११ ॥ १२ ॥ वराहः सूकरः, वार्ध्राणसः पक्षिविशेषः "कृष्णग्रीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः । स वै वार्ध्राणसः पक्षी" इति विष्णुधर्मोक्तेः । छागविशेषो वा ॥ "त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं वृद्धमजापतिम् । वार्ध्राणसं च तं प्राहुर्याज्ञिकाः श्राद्धकर्मणि ॥" इति स्मरणात् । त्रिपिबं त्रिभिः मुखेन कर्णाभ्यां च पिबतीति त्रिपिबम् । खड्गमृगो वा । "वार्ध्राणसः खड्गमृगः" इति हलायुधः । दधिसौवर्चलायुतान् दधिसौवर्चलाभ्यां संस्कृतानित्यर्थः । सौवर्चलं रुचकाख्यं लवणम् । "सौवर्चलं स्याद्रुचकम्" इत्यमरः । शल्यान्, शल्यः श्वावित् ॥ १३ ॥

क्रकरान् विविधान् सिद्धांश्चकोरानर्धभक्षितान् ॥ १४॥ महिषानेकशल्यांश्च च्छागांश्च कृतनिष्ठितान् । लेह्यानुच्चावचान् पेयान् भोज्यानि विविधानि च ॥ १५ ॥ तथाम्ललवणोत्तंसैर्विविधै रागषाडवैः । हारनूपुरकेयूरैरपविद्धैर्महाधनैः ॥ १६॥ पानभाजनविक्षिप्तैः फलैश्च विविधैरपि । कृतपुष्पोपहारा भूरधिकं पुष्यति श्रियम् ॥ १७॥ तत्र तत्र च विन्यस्तैः सुश्लिष्टैः शयनासनैः । पानभूमिर्विना वह्निं प्रदीप्तेवोपलक्ष्यते ॥ १८ ॥ बहुप्रकारैर्विविधैर्वरसंस्कारसंस्कृतैः । मांसैः कुशलसंयुक्तैः पानभूमिगतैः पृथक् ॥ १९ ॥

क्रकरान् पक्षिविशेषान् । "कृकणक्रकरौ समौ" इत्यमरः । सिद्धान् पक्वान् । एकशल्यान्मत्स्यविशेषान् । कृतनिष्ठितान् पर्याप्तपक्वान् । "युगपर्याप्तयोः कृतम्" इत्यमरः ॥ १४॥१५ ॥ तथेत्यादि । आम्ललवणोत्तंसैः आम्लप्रधानैः लवणप्रधानैश्च । रागषाडवैः रागयुक्तैः षाडवैः । रागः श्वेतसर्षपः । "रागः सिद्धार्थको ज्ञेयः" इति सूदशास्त्रम् । षाडवाः षड्रससंयोगकृता भक्ष्यविशेषाः । प्रदीपे त्वन्यथोक्तम्–" सितामध्वादिमधुरो द्राक्षादाडिमजो रसः । विरलश्चेत्कृतो रागस्सान्द्रश्चेत् षाडवः स्मृतः ॥ " इति ॥ १६–१८ ॥ बहुप्रकारैरित्यादि । कुशलसंयुक्तैः समर्थसूदसंयोजितैः । एवंभूतैर्मांसैः सह दृष्टा

क्रकरान् क्रकराख्यपक्षिविशेषान् । कृसरानिति पाठे–तैलादिमिश्रितौदनान् । सिद्धान् पक्वान् ॥ १४ . एकशल्यान् मत्स्यविशेषान् । कृतनिष्ठितान् कृतेन हिङ्गुमरीच्यादिना निष्ठितान् निष्पन्नान् पाकसंस्कारादिना संस्कृतानित्यर्थः ॥ १५ ॥ रागषाडवैः शर्कराक्षौद्रद्राक्षादाडिममधुरद्रव्याणां विकाराः विरलरसाः रागाः त एव वस्त्रगलिताः सान्द्राः षाडवाः । तदुक्तम्–" सितामध्वादिमधुरा रागास्ते स्वच्छतां गताः । ते सान्द्राः षाडवा लेह्यास्ते वस्त्रगलिताः " इति, " सितामध्वादिमधुरो द्राक्षादाडिमजो रसः । विरलश्चेत्कृतो रागः सान्द्रश्चेत्षाडवः स्मृतः ॥" इति च ॥ १६॥ ॥१७॥ तत्र तत्रेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । पानभूमिः तैः प्रदीप्तेवोपलक्ष्यत इति सम्बन्धः ॥१८॥ बहुप्रकारैः बहूपादानभवैः अत एव विविधैः विविधरसवद्भिः, वरसंस्कारेण श्रेष्ठसंस्कारद्रव्ययोगेन संस्कृतैः, कुशलसंयुक्तैः निपुणपाचकपक्वैर्मांसैः १९॥

दिव्याः प्रसन्ना विविधाः सुराः कृतसुरा अपि । शर्करासवमाध्वीकपुष्पासवफलासवाः ॥ २० ॥ वासचूर्णैश्च विविधैर्दृष्टास्तैस्तैः पृथक् पृथक् । सन्तता शुशुभे भूमिर्माल्यैश्च बहुसंस्थितैः ॥ २१ ॥ हिरण्मयैश्च विविधैर्भाजनैः स्फाटिकैरपि । जाम्बूनदमयैश्चान्यैः करकैरभिसंवृता ॥ २२ ॥ राजतेषु च कुम्भेषु जाम्बूनदमयेषु च । पानश्रेष्ठं तदा भूरि कपिस्तत्र ददर्श सः ॥ २३ ॥ सोऽपश्यच्छातकुम्भानि शीधोर्मणिमयानि च । राजतानि च पूर्णानि भाजनानि महाकपिः ॥ २४ ॥ क्वचिदर्धावशेषाणि क्वचित् पीतानि सर्वशः । क्वचिन्नैव प्रपीतानि पानानि स ददर्श ह ॥ २५

इति वक्ष्यमाणेनान्वयः ॥ १९ ॥ दिव्याः अमृतमथनोद्भूतवारुणीजातीयाः । प्रसन्नाः निष्कल्मषाः । कृतसुराः कृत्रिमसुराः । कृत्रिमसुरा एवाह—शर्करेति । शर्करासवाः शर्करया कृताः । माध्वीकाः मधुना कृताः । पुष्पासवाः पुष्पमकरन्दकृताः । फलासवाः फलरसकृताः । तथोक्तमर्णवे—"पानकं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । मधूत्थं शीधुमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥" इति ॥ २० ॥ वासचूर्णैः अधिवासचूर्णैः सह दृष्टाः, हनुमतेति शेषः । बहुप्रकारैर्मांसैः सह सुराः वासचूर्णैः सह हनुमता तत्र पानभूमौ दृष्टा इति सम्बन्धः । तैस्तैरित्याद्युत्तरशेषः । तैस्तैर्मांसविशेषैस्सुराविशेषैर्वासचूर्णैश्च पृथक्पृथक् सन्ततेति संबन्धः । बहुसंस्थितैः बहुसंस्थानैः ॥ २१ ॥ हिरण्मयैरिति । अत्रापि संततेति पूर्वेणान्वयः । हिरण्मयैः रजतमयैः । "कृताकृतं हेम रूप्यं हिरण्यमभिधीयते" इति वचनात् । तैस्तैः पृथक्पृथक् सन्तता बहुसंस्थितैर्माल्यैर्हिरण्मयैः स्फाटिकैरपि भाजनैस्सन्तता जाम्बूनदमयैरन्यैः करकैश्चाभिसंवृता भूमिः शुशुभ इति सम्बन्धः ॥ २२॥२३॥ शीधोः मद्यस्य ॥ २४ ॥ पानानि पानपात्राणि ॥ २५ ॥

दिव्याः सुराः समुद्रमथनोत्पन्नाः सुराः । कृतसुराः कृत्रिमसुराः । ता एवाह—शर्करासवेत्यादिना । शर्करासवाः शर्करया कृताः, माध्वीकाः मधुना कृताः । मार्द्वीका इति पाठे द्राक्षाफलविकारा वा । "मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा" इत्यमरः । पुष्पासवाः पुष्पमकरन्दकृताः । फलासवाः फलरसैः कृताः । वासचूर्णैः अधिवासचूर्णैः, सुगन्धिचूर्णैरित्यर्थः । सह उक्तसुरा दृष्टाः, कपिनेति शेषः । सन्ततेत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । हिरण्मयैः रजतमयैः माल्यादिभिः संवृता भूमिः शुशुभ इति सम्बन्धः ॥ २०–२३ ॥ स इति । शीधोः मद्यस्य ॥ २४ ॥ अर्धावशेषाणि अर्धा

क्वचिद्भक्ष्यांश्च विविधान् क्वचित्पानानि भागशः । क्वचिदन्नावशेषाणि पश्यन् वै विचचार ह॥२६॥ क्वचित्प्रभिन्नैः करकैः क्वचिदालोलितैर्घटैः । क्वचित्संपृक्तमाल्यानि जलानि च फलानि च ॥ २७ ॥ शयनान्यत्र नारीणां शुभ्राणि बहुधा पुनः । परस्परं समाश्लिष्य काश्चित्सुप्ता वराङ्गनाः ॥ २८ ॥ काश्चिच्च वस्त्रमन्यस्याः स्वपन्त्याः परिधाय च । आहृत्य चाबलाः सुप्ता निद्राबलपराजिताः ॥ २९ ॥ तासामुच्छ्वासवातेन वस्त्रं माल्यं च गात्रजम् । नात्यर्थं स्पन्दते चित्रं प्राप्य मन्दमिवानिलम् ॥ ३० ॥ चन्दनस्य च शीतस्य शीधोर्मधुरसस्य च । विविधस्य च माल्यस्य धूपस्य विविधस्य च । बहुधा मारुतस्तत्र गन्धं विविधमुद्वहन् ॥ ३१ ॥ रसानां चन्दनानां च धूपानां चैव मूर्च्छितः । प्रववौ सुरभिर्गन्धो विमाने पुष्पके तदा ॥ ३२ ॥

क्वचिद्भक्ष्यानित्यादि निद्राबलपराजिता इत्यन्तमेकं वाक्यम् । क्वचित्प्रभिन्नैरित्यादिषु सहयोगे तृतीया, हेतौ तृतीया वा । प्रभिन्नत्वादालोलितत्वाच्च संपृक्तमाल्यानि माल्यमिश्राणीत्यर्थः । परस्परमित्यादि । पश्यन्वै विचचारेति पूर्वेणान्वयः ॥ २६–२९ ॥ तासामिति । गात्रजं गात्रस्थम् । मन्दमनिलं प्राप्येव अत्यर्थं न स्पन्दत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥ चन्दनस्येत्यादि । उद्वहन् प्रववावित्यपकृष्यते॥३१॥ रसादीनां सुरभिर्गन्धः विमाने मूर्च्छितः व्याप्तः सन् प्रववौ चचार॥ ३२ ॥ रा०—चन्दनस्य अनुलेपनचन्दनस्य । धूपस्य गृहाधिवासार्थधूपस्य । स्नानानां

वशिष्टपानानि । पीतानि पीतासवानि । नैवअपीतानि पूर्णासवान्येव । पानानि पानभाजनानि ॥ २५ ॥ भागशः विभागेन । पानानि ददर्श इदममुकमिदममुकमिति विभज्य ददर्शेत्यर्थः ॥ २६ ॥ क्वचिदिति । करकैर्घटैरिनि सहयोगे तृतीया ॥ २७ ॥ शून्यानि बहुधा पुनः इति पाठः । शून्यानि पतिशून्यानि, अत एव परस्परं समाश्लिष्येति । निद्राबलपराजिता इत्यन्तस्य पश्यन्वै विचचारेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तासामिति । गात्रजं गात्रस्थम् ॥ ३० ॥ चन्दनस्येत्यादि । मारुतश्चन्दनादेश्च स्नानानां स्नानार्हचन्दनानां धूपानां विविधं गन्धमुद्वहन् प्रववौ । अत एव सुरभिः घ्राणतर्पणः गन्धः विमाने मूर्च्छितः व्याप्त इति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

श्यामा वदातास्तत्रान्याः काश्चित् कृष्णा वराङ्गनाः ।
काश्चित् काञ्चनवर्णाङ्ग्यः प्रमदा राक्षसालये ॥ ३३ ॥
तासां निद्रावशत्वाच्च मदनेन विमूर्च्छितम् । पद्मिनीनां
प्रसुप्तानां रूपमासीद्यथैव हि ॥ ३४ ॥ एवं सर्वमशेषेण
रावणान्तःपुरं कपिः । ददर्श सुमहातेजा न ददर्श च
जानकीम् ॥ ३५ ॥ निरीक्षमाणश्च तदा ताः स्त्रियः स
महाकपिः । जगाम महतीं चिन्तां धर्मसाध्वसशङ्कितः ।
परदारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ॥ ३६ ॥ इदं खलु
ममात्यर्थं धर्मलोपं करिष्यति । नहि मे परदाराणां दृष्टि
र्विषयवर्तिनी ॥ ३७ ॥ अयं चात्र मया दृष्टः परदारपरि
ग्रहः ॥ ३८ ॥ तस्य प्रादुरभूच्चिन्ता पुनरन्या मनस्विनः ।
निश्चितैकान्तचित्तस्य कार्यनिश्चयदर्शिनी ॥ ३९ ॥

चन्दनानां च इति पाठः । स्नानार्हचन्दनानाम् । धूपानां केशाधिवासधूपानाम् । मारुतः एतेषां विविधं गन्धमुद्वहन् प्रववौ । अत एव सुरभिः घ्राणतर्पणो गन्धः विमाने पुष्पके मूर्च्छितः व्याप्त इति संबन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ श्यामा इति । वदाताः अवदाताः । भागुरिमतेनाल्लोपः । शुभ्रा इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ तासामिति । चकारोऽप्यर्थकः । निद्रापरवशानामपि तासां रूपं प्रसुप्तानां पद्मिनीनां रूपमिव रम्यमासीदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ निरीक्षमाण इत्यादि । धर्मसाध्वसशङ्कितः धर्मलोपभयाच्छङ्कितः । परदारावरोधस्य परदाररूपान्तःपुरस्य ॥ ३६ ॥ न हीति । मे दृष्टिः कदाचिदपि परदाराणां विषयवर्तिनी नहि, परदारसम्बन्धिविषयपरा नहीत्यर्थः । तथाप्ययं परदारपरिग्रहः दृष्टः, इदमसङ्गतमित्यर्थः ॥३७॥३८॥ तस्येति । निश्चितैकान्त

श्यामा इति । राक्षसालये अन्तरमध्यबहिःकक्ष्योपलक्षिते सर्वत्र सुप्ता इति शेषः ॥ ३३ ॥ तासामिति । निद्रापरवशत्वाच्च मदनेन मदनहेतुकरत्या च । विमूर्च्छितं क्रान्तम् तासां रूपं पद्मिनीनां रूपं यथा रमणीयं तथैवासीदित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ निरीक्षमाण इति । धर्मसाध्वसशङ्कितः धर्मलोपभयात शङ्कितः । परदारपरिग्रहः परदारा एव परिग्रहः ॥३६-३८॥ निश्चितैकान्तचित्तस्य निश्चयनियतचित्तस्य ॥३९॥

ति०–धर्मलोपं दर्शयति–**परदारे**ति । परदारावरोधस्य । दारशब्दः स्त्रीसामान्यवाची । अवरोधशब्दः स्वधर्मयुक्तकुलस्त्रीवाची । प्रसुप्तस्येत्यनेन नग्नप्रायत्वं सूचितम् तत्समये वसनानां विपर्यासात् । किञ्च परदारा एव परिग्रहो भार्या यस्य सः अतिपापी रावणश्च दृष्टः । तादृशदर्शनमपि धर्मलोपकारीति भावः ॥ ३६-३८॥

कामं दृष्टा मया सर्वा विश्वस्ता रावणस्त्रियः । नहि मे मनसः किंचिद्वैकृत्यमुपपद्यते ॥ ४० ॥ मनो हि हेतुः सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तने । शुभाशुभास्ववस्थासु तच्च मे सुव्यवस्थितम् ॥ ४१ ॥ नान्यत्र हि मया शक्या वैदेही परिमार्गितुम् । स्त्रियो हि स्त्रीषु दृश्यन्ते सदा सम्परि मार्गणे ॥ ४२ ॥ यस्य सत्त्वस्य या योनिस्तस्यां तत् परिमार्ग्यते । न शक्या प्रमदा नष्टा मृगीषु परिमार्गितुम् ॥ ४३ ॥ तदिदं मार्गितं तावच्छुद्धेन मनसा मया । रावणान्तःपुरं सर्वं दृश्यते न च जानकी ॥ ४४ ॥ देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च वीर्यवान् । अवेक्षमाणो हनुमान्नैवापश्यत जानकीम् ॥ ४५ ॥ तामपश्यन् कपिस्तत्र पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः । अपक्रम्य तदा वीरः प्रध्यातुमुपचक्रमे ॥ ४६ ॥ स भूयस्तु परं श्रीमान् मारुतिर्यत्नमास्थितः । आपानभूमिमुत्सृज्य तद्विचेतुं प्रचक्रमे ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

चित्तस्य नियतैकरूपचित्तस्य ॥ ३९ ॥ रामानु०—तस्येति । निश्चिते निश्चये एकान्तं नियतं चित्तं यस्य तस्य । यद्वा नियतैकचित्तस्य ॥ ३९ ॥ काममिति । वैकृत्यं विकारः । उपपद्यते उत्पद्यते ॥ ४० ॥ रामानु०—विश्वस्ताः विस्रब्धाः ॥ ४० ॥ मन इति । शुभाशुभास्ववस्थासु शुभकरणाशुभकरणेषु विषयेषु । इन्द्रियाणां प्रवर्तने मन एव हेतुः । सुव्यवस्थितं न तदभिलाषि जातमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ननु परदारदर्शनमपि परिहरणीयम्, तत्किमर्थं कृतम् ? तत्राह—नान्यत्रेति । अन्यत्र स्त्रीव्यतिरिक्ते । संपरिमार्गणे कर्तव्ये । स्त्रीष्वेव हि स्त्रियो दृश्यन्ते ॥ ४२ ॥ यस्येति । योनिः जातिः, सजातीय इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ रामानु०—तत् तस्मात् ॥ ४४ ॥ देवेति । अपश्यत अपश्यत् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स भूयस्तु परमिति । तत् रावणान्तःपुरम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

वैकृत्यं विकृतत्वम् ॥ ४०—४२ ॥ योनिः जातिः ॥ ४३—४६ ॥ स इति । तत् रावणस्य गृहम् ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० सुन्दरकाण्डव्याख्यायामेकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

स तस्य मध्ये भवनस्य मारुतिर्लतागृहांश्चित्रगृहान् निशागृहान् । जगाम सीतां प्रति दर्शनोत्सुको न चैव तां पश्यति चारुदर्शनाम् ॥ १ ॥ स चिन्तयामास ततो महाकपिः प्रियामपश्यन् रघुनन्दनस्य ताम् । ध्रुवं हि सीता म्रियते यथा न मे विचिन्वतो दर्शनमेति मैथिली ॥ २ ॥ सा राक्षसानां प्रवरेण जानकी स्वशीलसंरक्षण तत्परा सती । अनेन नूनं प्रतिदुष्टकर्मणा हता भवेदार्य पथे परे स्थिता ॥ ३ ॥ विरूपरूपा विकृता विवर्चसो महानना दीर्घविरूपदर्शनाः । समीक्ष्य सा राक्षसराज योषितो भयाद्विनष्टा जनकेश्वरात्मजा ॥ ४ ॥

स तस्येत्यादि । निशागृहान् रात्रिनिवासयोग्यगृहान् । "गृहाः पुंसि च भूम्न्येव" इति पुँल्लिङ्गत्वम् । पश्यति अपश्यत् ॥१॥ स इति । यथा यस्मात् कारणात् । विचिन्वतो मे मैथिली दर्शनं नैति तस्मात् म्रियते ममार । यद्वा अथवा नेति वाक्यं पठनीयम् । तदा अपश्यन्निति हेतुगर्भम् । अदर्शनात् मृता वा अथवा दर्शनं नैति । कुत्रचित् गहने प्रदेशे स्थिता वेत्यर्थः ॥ २ ॥ सेति । प्रतिदुष्टकर्मणा अतिदुष्टकर्मणा । वीप्सायां प्रतिः । "प्रति प्रतिनिधौ वीप्सा लक्षणादौ" इत्यमरः । परे उत्कृष्टे । आर्यपथे सन्मार्गे ॥ ३ ॥ विरूपाणि न्यूनाधिकानि रूपाणि शरीरावयवाः यासां ताः । विकृताः विकृतवेषाः । विवर्चसो निस्तेजस्काः । महाननाः अतिविशालमुखाः । दीर्घाणि विरूपाणि दर्शनानि चक्षूंषि यासां ताः । राक्षसराजयोषितः रावणस्याज्ञाकारिणीः स्त्रियः ॥ ४ ॥

स तस्येति । निशागृहान् रात्रिनिवासयोग्यान् गृहान् । पश्यति अपश्यत ॥ १ ॥ स इति । जानकी विचिन्वतो मे दर्शनं यथा यस्मान्नैति तथा तस्मात् ध्रुवं म्रियते ममारेति सम्बन्धः ॥२॥ सेति । स्वशीलसंरक्षणं पातिव्रत्यसंरक्षणम् । प्रतिदुष्टकर्मणा अतिदुष्टकर्मणा । आर्यपथे सन्मार्गे ॥ ३ ॥ विरूपदर्शनाः विरूपाणि दर्शनानि चक्षूंषि दीर्घाश्च विरूपदर्शनाश्च तास्तथोक्ताः । राक्षसराजयोषितः रावणस्याज्ञाकारिणीः ॥ ४ ॥

सीतामदृष्ट्वा ह्यनवाप्य पौरुषं विहृत्य कालं सह वानरै श्चिरम् । न मेऽस्ति सुग्रीवसमीपगा गतिः सुतीक्ष्णदण्डो बलवांश्च वानरः ॥ ५ ॥ दृष्टमन्तःपुरं सर्वं दृष्टा रावण योषितः । न सीता दृश्यते साध्वी वृथा जातो मम श्रमः ॥ ६ ॥ किन्नु मां वानराः सर्वे गतं वक्ष्यन्ति सङ्गताः । गत्वा तत्र त्वया वीर किं कृतं तद्वदस्व नः । अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामि तामहं जनकात्मजाम् ॥ ७ ॥ ध्रुवं प्राय मुपैष्यन्ति कालस्य व्यतिवर्तने ॥ ८ ॥ किं वा वक्ष्यति वृद्धश्च जाम्बवानङ्गदश्च सः । गतं पारं समुद्रस्य वानराश्च समागताः ॥ ९ ॥

सीतामिति । पौरुषं शत्रुविषयपराक्रमम् । चिरं कालं विहृत्य अतिक्रम्येत्यर्थः । एवम्भूतस्य मे सुग्रीवसमीपगा तत्समीपगामिनी गतिः मार्गः नास्ति । सुग्रीव समीपगतिः ममायोग्येत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सुतीक्ष्णेति । यत इति शेषः ॥ ५ ॥ ६॥ किंन्विति सामान्येन निर्वेदोक्तिः । विशेषतश्चाह—गत्वेति । इत्युक्त इति शेषः । वदस्व न इत्युक्तः किं प्रवक्ष्यामि । यद्वा किन्त्विति पाठः । पूर्ववदर्धत्रयमेकं वाक्यम् । किन्त्विति पूर्वस्माद्विशेषोक्तिः । मां वानराः वदस्व नः इति वक्ष्यन्ति तदा अदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामीति योजना ॥ ७ ॥ तर्हि अत्रैव कालविलम्बः क्रियतां तत्राह—ध्रुवमिति । कालस्य व्यतिवर्तने अस्मदागमन कालेऽतीते प्रायमुपैष्यन्ति, जाम्बवत्प्रभृतय इति शेषः ॥८॥ सामान्येन निर्वेदं प्रतिवक्ति—किं वेति । समुद्रलङ्घनरूपं महत् कर्म कृतवन्तं मां ते किं वक्ष्यन्ति किमपि वक्ष्यन्ति । यद्वा मद्वृत्तान्तं प्रशंसन् जाम्बवान् तदुत्साहकोऽङ्गदः

सुग्रीवसमीपगा गतिः,गम्यत इति गतिर्मार्गः सुग्रीवसमीपसम्बन्धी मार्गो मे नास्ति, सुग्रीवसमीपं प्रति न गन्तव्यमिति भावः ॥ ५॥ ६ ॥ माऽस्तु तत्समीपगमनम्, जाम्बवदादिसमीपगमनमपि दुरन्तमित्याह—किन्न्वित्यादि । तद्वदस्व नः इत्युक्त इति शेषः । तामदृष्ट्वा किं प्रवक्ष्यामीति सम्बन्धः । न किमपि वक्तुं शक्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्र हेतुमाह—ध्रुवमिति । सीता न दृष्टेतिवचनं श्रुत्वा ध्रुवं प्रायोपवेशनेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ हेत्वन्तरमाह—किमिति । समुद्रस्य पारं तीरं गतं मां जाम्बवान् किं कुत्सितं वक्ष्यति । सोऽङ्गदः किं कुत्सितं वक्ष्यति । समागताः सीता

अनिर्वेदः श्रियो मूलमनिर्वेदः परं सुखम् । अनिर्वेदो हि सततं सर्वार्थेषु प्रवर्तकः ॥ १० ॥ करोति सफलं जन्तोः कर्म यत्तत्करोति सः । तस्मादनिर्वेदकृतं यत्नं चेष्टेऽहमुत्तमम् ॥ ११ ॥ भूयस्तावद्विचेष्यामि देशान् रावणपालितान् । आपानशाला विचितास्तथा पुष्पगृहाणि च ॥ १२ ॥ चित्रशालाश्च विचिता भूयः क्रीडागृहाणि च । निष्कुटान्तररथ्याश्च विमानानि च सर्वशः ॥ १३ ॥ [भूयस्तत्र विचेष्यामि न यत्र विचयः कृतः ।] इति संचिन्त्य भूयोऽपि विचेतुमुपचक्रमे । भूमीगृहांश्चैत्यगृहान् गृहातिगृहकानपि ॥ १४ ॥

तदुपश्रृण्वन्तोऽन्ये च मां किंवा जुगुप्सितं वक्ष्यन्ति । "किं पृच्छायां जुगुप्सने" इत्यमरः ॥ ९ ॥ रामानु०—किं मामिति । समुद्रस्य पारं तीरं गतं मां वृद्धो जाम्बवान् किं वक्ष्यति जुगुप्सितं वक्ष्यति जन्मप्रभृति मत्पराक्रमकथनेन प्रशस्य प्रेषयित्वा जाम्बवान् मां प्रति जुगुप्सितवाक्यो भविष्यति । सोऽङ्गदश्च बिलप्रवेशनोद्योगान्मया विघटितोऽङ्गदश्च जुगुप्सितवाक्यो भविष्यति । समागता वानराश्च सर्वथा कृतकार्योऽहमेष्यामीति मदुक्त्या जनितविश्वासा वानराश्च जुगुप्सितवाक्या भविष्यन्तीत्यर्थः॥ ९ ॥ चिरं निर्वेदे कार्यहानिः स्यादिति मत्वा अनिर्वेदमवलम्बते—अनिर्वेद इति । अनिर्वेद उत्साहः तत्कृतं तत्प्रयुक्तं यत्नम् । चेष्टे, करोमीत्यर्थः। यत्करोति जन्तुरिति सिद्धम् । जन्तोस्सम्बन्धि तत्सर्वं कर्म सः अनिर्वेद एव सफलं करोतीत्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ आपानेति । एता विचिताः अथापि पुनर्विचेष्यामीत्यनुषज्यते ॥ १२ ॥ निष्कुटाः गृहारामाः, अन्तररथ्याः अवान्तरवीथ्यः॥१३॥ भूमीगृहान् भूमीबिलगृहान् । चैत्यगृहान् चतुष्पथमण्डपान् । गृहातिगृहकान् गृहानतीत्य दूरे स्वैरविहारार्थं निर्मितान्

न्वेषणार्थमागताः किं कुत्सितं वक्ष्यन्तीत्यर्थः ॥९॥ एवं क्षणमात्रं निर्विद्य पुनरुत्साहमवलम्ब्याह—अनिर्वेद इत्यादिना । अनिर्वेदः अलम्बुद्धिराहित्यम्, उत्साह इत्यर्थः । अनिर्वेदकृतम् उत्साहप्रयुक्तम् ॥ १०–१२ ॥ निष्कुटाः गृहारामाः । तन्मध्यगाः वीथीश्च ॥ १३ ॥ भूमीगृहान् भूबिलगृहान् । चैत्यगृहान् बुद्धायतनानि । गृहाति

स०—भूमीगृहान् भूविवरस्थगृहान् । चैत्यगृहान् देवायतनानि ॥ १४ ॥

उत्पतन्निपतंश्चापि तिष्ठन् गच्छन्पुनः पुनः । अपावृण्वंश्च द्वाराणि कपाटान्यवघाटयन् ॥ १५ ॥ प्रविशन्निष्पतंश्चापि प्रपतन्नुत्पतन्नपि । सर्वमप्यवकाशं स विचचार महाकपिः ॥ १६ ॥ चतुरङ्गुलमात्रोऽपि नावकाशः स विद्यते । रावणान्तःपुरे तस्मिन् यं कपिर्न जगाम सः ॥ १७ ॥ प्राकारान्तररथ्याश्च वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः । दीर्घिकाः पुष्करिण्यश्च सर्वं तेनावलोकितम् ॥ १८ ॥ राक्षस्यो विविधाकारा विरूपा विकृतास्तथा । दृष्टा हनुमता तत्र न तु सा जनकात्मजा ॥ १९ ॥ रूपेणाप्रतिमा लोके वरा विद्याधरस्त्रियः । दृष्टा हनुमता तत्र न तु राघवनन्दिनी ॥ २० ॥ नागकन्या वरारोहाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः । दृष्टा हनुमता तत्र न तु सीता सुमध्यमा ॥ २१ ॥ प्रमथ्य राक्षसेन्द्रेण नागकन्या बलाद्धृताः । दृष्टा हनुमता तत्र न सा जनकनन्दिनी ॥ २२ ॥ सोऽपश्यंस्तां महाबाहुः पश्यंश्चान्या वरस्त्रियः । विषसाद मुहुर्धीमान् हनुमान् मारुतात्मजः ॥ २३ ॥

गृहान् ॥ १४ ॥ उत्पतन्निपतन् पूर्वमुच्चस्थानान्यधिरुह्य ततोऽवरोहन् । अवघाटयन् पाटयन् ॥ १५ ॥ निष्पतन् निर्गच्छन् । प्रपतन्नुत्पतन् बिलगृहादीनि नीचस्थानानि प्रथम मधिरुह्य ततः समुद्गच्छन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्राकारान्तररथ्याः प्राकारमध्यवर्तिवीथ्यः । वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः चैत्यवृक्षमूलपीठिकाबन्धाः ॥ १८–२१ ॥ प्रमथ्य प्रसह्य । बलाद्धृता नागकन्या इत्यभिधानादत्र बन्दी

गृहकानपि गृहानतीत्य अनतिदूरे स्वैरविहारार्थं निर्मितगृहान् ॥ १४ ॥ उत्पतन् उन्नतमारुहन् । निपतन् ततोऽवरोहन् । निष्पतन् निष्क्रामन् । बिलगृहेष्ववतरन् । उत्पतन् पुनस्तेभ्य उद्गच्छन् ॥ १५–१७ ॥ प्राकारान्तररथ्याः प्राकारान्तरमध्यवर्तिमन्त्रिकुमारादिगृहवीथ्यः । वेदिकाश्चैत्यसंश्रयाः चतुष्पथवर्तिवृक्षाधारभूतवेदिकाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ राघवनन्दिनी रामप्रिया ॥ २० ॥ २१ ॥ प्रमथ्य नागकन्या बलाद्धृता इत्यनेन बन्दीकृतानां ग्रहणम् । पूर्वं तूढानां नागकन्यानाम् अतो न पुनरुक्तिः ॥ २२–२४ ॥

स०–अपावृण्वन् अपगतावरणानि कुर्वन् ॥ १९ ॥

उद्योगं वानरेन्द्राणां प्लवनं सागरस्य च ।
व्यर्थं वीक्ष्यानिलसुतश्चिन्तां पुनरुपागमत् ॥ २४ ॥
अवतीर्य विमानाच्च हनुमान् मारुतात्मजः ।
चिन्तामुपजगामाथ शोकोपहतचेतनः ॥ २५ ॥
इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

विमानात्तु सुसंक्रम्य प्राकारं हरियूथपः । हनुमान् वेगवानासीद्यथा विद्युद् घनान्तरे ॥ १ ॥ संपरिक्रम्य हनुमान् रावणस्य निवेशनात् । अदृष्ट्वा जानकीं सीतामब्रवीद्वचनं कपिः ॥ २ ॥ भूयिष्ठं लोलिता लङ्का रामस्य चरता प्रियम् । न हि पश्यामि वैदेहीं सीतां सर्वाङ्गशोभनाम् ॥ ३ ॥ पल्वलानि तटाकानि सरांसि सरितस्तथा । नद्योऽनूपवनान्ताश्च दुर्गाश्च धरणीधराः ॥ लोलिता वसुधा सर्वा न तु पश्यामि जानकीम् ॥ ४ ॥ इह सम्पातिना सीता रावणस्य निवेशने । आख्याता गृध्रराजेन न च पश्यामि तामहम् ५

कृतानां ग्रहणम् । पूर्वश्लोके ऊढानां नागकन्यानामित्यपुनरुक्तिः ॥ २२-२५ ॥
इति श्रीगो० श्रीरामा० शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

विमानादित्यादि । इदानीं विमानादवतरणोक्त्या मध्ये विमानमधिरूढ इत्यवगम्यते । वेगवत्त्वे दृष्टान्तमाह—विद्युदिति ॥ १ ॥ सम्परिक्रम्येति । संपरिक्रम्य, प्राकारमिति शेषः । अब्रवीत्, स्वयमिति शेषः ॥ २ ॥ लोलिता बहुशोऽन्विष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥ सरितः क्षुद्रनद्यः । अनूपवनान्ताः जलप्रायवनप्रदेशाः ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवतीर्य विमानाच्चेति पुनरारुह्यावरुह्य चेत्यर्थः । विमान एवैतत्सर्वदर्शनमिति तत्त्वम् ॥ २५ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

विमानादिति । स वेगवान् हनुमान् विमानात् प्राकारं संक्रम्य घनान्तरे विद्युदिवासीदित्यन्वयः । अनेनौपम्येन प्राकार इन्द्रनीलकृत इत्यवगम्यते ॥ १ ॥ निवेशनात्संपरिक्रम्य, प्राकारमिति शेषः ॥ २ ॥ भूयिष्ठं लोलिता बहुशोऽन्विष्टेत्यर्थः ॥ ३ ॥ सरितः क्षुद्रनद्यः । अनूपवनान्ताः जलप्रचुरप्रदेशाः ॥ ४ ॥ नन्वनुपलब्धिप्रमाणा

किन्नु सीताऽथ वैदेही मैथिली जनकात्मजा ।
उपतिष्ठेत विवशा रावणं दुष्टचारिणम् ॥ ६ ॥
क्षिप्रमुत्पततो मन्ये सीतामादाय रक्षसः ।
बिभ्यतो रामबाणानामन्तरा पतिता भवेत् ॥ ७ ॥
अथवा ह्रियमाणायाः पथि सिद्धनिषेविते ।
मन्ये पतितमार्याया हृदयं प्रेक्ष्य सागरम् ॥ ८ ॥

किंन्विति । सीता अयोनिजा । वैदेही जन्मभूमिप्रयुक्तातिशयवती । मैथिली आचारप्रधानकुलोत्कर्षवती । अथशब्दस्समुच्चये । एवंभूता जनकात्मजा दुष्टचारिणं रावणं विवशा कामपरवशा सती उपतिष्ठेत किंनु ? नेत्यर्थः ॥ ६ ॥ रामानु०–किंन्विति । सीतेत्यनेन अयोनिजत्वप्रयुक्तवैशिष्ट्यं द्योत्यते । अथशब्दार्थोगुणसमुच्चयः । वैदेहीत्यनेन देशसंबन्धकृतवैशिष्ट्यम्, मैथिलीत्यनेन सदाचारयुक्तसत्पुरुषवासभूतनगरसंबन्धकृत वैशिष्ट्यम्, जनकात्मजेत्यनेन " कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः " इति प्रसिद्धजनक संबन्धकृतवैशिष्ट्यम् । एवंगुणविशिष्टा देवी दुष्टचारिणं रावणम् उपतिष्ठेत किन्नु मित्रत्वेन प्राप्नुयात्किंनु ? न प्राप्नुयादेवेत्यर्थः । " उपाद्देवपूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वक्तव्यम् " इत्यात्मनेपदम् ॥ ६ ॥ अथास्या अदर्शने हेतूनुत्प्रेक्षते–क्षिप्रमित्यादिना । रामबाणानां रामबाणेभ्यः ॥ ७ ॥ अथवेति । सागरं प्रेक्ष्य भीतं हृदयं सागरे पतितमिति मन्ये । हृदयस्य भयस्थानत्वेन तन्मूलतया तच्छरीरं लक्ष्यते॥८॥

द्भावनिश्चय एवास्त्वित्यत आह–इहेति। रावणनिवेशन एवाख्याता तद्वचश्च प्रमाणम् न तु दृश्यतेऽत्र किमिदमिति ॥ ५ ॥ किंन्विति । सीतेत्यनेन अयोनिजत्वप्रयुक्तं वैशिष्ट्यं द्योत्यते । अथशब्दश्चार्थो गुणसमुच्चयपरः । वैदेहीत्यनेन देशसम्बन्ध कृतवैशिष्ट्यम्, मैथिलीत्यनेन सदाचारयुक्तसत्पुरुषावासनगरसम्बन्धनिबन्धन वैशिष्ट्यम्, जनकात्मजेत्यनेन ' कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ' इति प्रसिद्धजनकसम्बन्धकृतवैशिष्ट्यम् । एवङ्गुणविशिष्टा देवी दुष्टचारिणं रावणमुप तिष्ठेत किन्नु मित्रत्वेन प्राप्नुयात्किन्नु ? न प्राप्नुयादेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ अदर्शने हेतूनाह–क्षिप्रमित्यादिना । रामबाणानां बाणेभ्यः ॥७॥ रामपरोक्षं तथा भयायोगात् पक्षान्तरम्–अथवेति । हृदयं पतितं मन उत्क्रान्तम्, मनउत्क्रमणस्यैव मरणत्वात् ॥८॥

स०–क्षिप्रमिति । यद्यपि सम्पातिना लङ्कायां सीताऽस्तीत्यभिधानादेवमाद्युत्प्रेक्षा न शक्या कर्तुम् । तथापि सम्पात्युक्तरीत्याऽन्वेषणेऽपि यतो न दृश्यते अतस्तद्वचनमेव विचारणीयमिति मतिमतो हनुमतः सा युक्तेति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

रावणस्योरुवेगेन भुजाभ्यां पीडितेन च । तया मन्ये विशालाक्ष्या त्यक्तं जीवितमार्यया ॥ ९ ॥ उपर्युपरि वा नूनं सागरं क्रमतस्तथा । विवेष्टमाना पतिता समुद्रे जनकात्मजा ॥ १० ॥ अहो क्षुद्रेण वाऽनेन रक्षन्ती शीलमात्मनः । अबन्धुर्भक्षिता सीता रावणेन तपस्विनी ॥ ११ ॥ अथवा राक्षसेन्द्रस्य पत्नीभिरसितेक्षणा । अदुष्टा दुष्टभावाभिर्भक्षिता सा भविष्यति ॥ १२ ॥ सम्पूर्णचन्द्रप्रतिमं पद्मपत्रनिभेक्षणम् । रामस्य ध्यायती वक्त्रं पञ्चत्वं कृपणा गता ॥ १३ ॥ हा राम लक्ष्मणेत्येवं हाऽयोध्ये चेति मैथिली । विलप्य बहु वैदेही न्यस्तदेहा भविष्यति ॥ १४ ॥ अथवा निहिता मन्ये रावणस्य निवेशने । नूनं लालप्यते सीता पञ्जरस्थेव शारिका ॥ १५ ॥ जनकस्य सुता सीता रामपत्नी सुमध्यमा । कथमुत्पलपत्राक्षी रावणस्य वशं व्रजेत् ॥ १६ ॥ विनष्टा वा प्र(ण)नष्टा वा मृता वा जनकात्मजा । रामस्य प्रियभार्यस्य न निवेदयितुं क्षमम् ॥ १७ ॥

पीडितेन पीडनेन ॥ ९ ॥ उपर्युपरि सागरं सागरस्य सन्निहितोपरिप्रदेशे । "उपर्यध्यधसस्सामीप्ये" इति द्विर्वचनम् । "धिगुपर्यादिषु त्रिषु" इति द्वितीया ॥ १० ॥ अहो इति खेदे ॥ ११ ॥ दुष्टभावाभिः सापत्न्यप्रयुक्तक्रोधाभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ हा रामेति । न्यस्तदेहा त्यक्तदेहा । भविष्यति भवेदित्यर्थः ॥ १४ ॥ निहिता भूगृहादौ गूढं स्थापिता । लालप्यते मुहुर्मुहुः प्रलपति ॥ १५ ॥ एवं निरुद्ध्यमानापि सीता रावणस्य वशं न व्रजेदित्याह—जनकस्येति । कथं व्रजेत् ? न व्रजेदेवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ननु किं चिन्तया, गत्वा

पीडितेन पीडनेन ॥ ९–१४ ॥ निहितां भूगृहादौ स्थापितां मन्ये ॥ १५ ॥ एवं पीड्यमानापि सीता रावणस्य वशं न व्रजेदित्याह—जनकस्येति ॥ १६ ॥ ननु किमेतादृशविचारेण ? गत्वा यथावृत्तं निवेद्यतामित्यत आह—विनष्टेत्यादि ।

स०—अबन्धुः असन्निहितबन्धुः ॥ ११ ॥ रिपुभिर्योधयितुं शक्यो योध्यः । स न भवतीत्ययोध्यः, तस्य सम्बुद्धिः । हाऽयोध्येत्युपपन्नम् । (हाऽयोध्येति च इति पाठो भवितुमर्हति) ॥ १४ ॥

निवेद्यमाने दोषः स्याद्दोषः स्यादनिवेदने । कथन्नु खलु कर्तव्यं विषमं प्रतिभाति मे ॥ १८ ॥ अस्मिन्नेवं गते कार्ये प्राप्तकालं क्षमं च किम् । भवेदिति मतं भूयो हनुमान् प्रविचारयत् ॥ १९ ॥ यदि सीतामदृष्ट्वाऽहं वानरेन्द्रपुरीमितः । गमिष्यामि ततः को मे पुरुषार्थो भविष्यति ॥ २० ॥ ममेदं लङ्घनं व्यर्थं सागरस्य भविष्यति । प्रवेशश्चैव लङ्कायां राक्षसानां च दर्शनम् ॥ २१ ॥ किं मां वक्ष्यति सुग्रीवो हरयो वा समागताः । किष्किन्धां समनुप्राप्तं तौ वा दशरथात्मजौ ॥ २२ ॥ गत्वा तु यदि काकुत्स्थं वक्ष्यामि परमप्रियम् । न दृष्टेति मया सीता ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २३ ॥ परुषं दारुणं क्रूरं तीक्ष्णमिन्द्रियतापनम् । सीतानिमित्तं दुर्वाक्यं श्रुत्वा स न भविष्यति ॥ २४ ॥

यथावृत्तं निवेद्यतामित्याशङ्क्य तदनुचितमित्याह—विनष्टेति । विनष्टा भूगृहादौ स्थापनेनादर्शनं गता । "णश अदर्शने" इति धातोर्निष्ठा । प्रनष्टा समुद्र पतनादिना त्यक्तजीविता । ("उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य" इति णत्वम् ।) मृता रामविरहदुःखासहिष्णुतया स्वयं मृता ॥ १७ ॥ निवेद्यमाने वक्ष्यमाणो दोषः स्यात् । दोषः स्यादनिवेदने यथावृत्तानिवेदने स्वामिवञ्चनदोषः स्यात् । विषमं परस्परविरुद्धम् ॥ १८ ॥ अस्मिन्निति । हनुमान् अस्मिन्कार्ये एवं गते एवं विषमत्वं प्राप्ते सति । किं प्राप्तकालं कालोचितं क्षमं समर्थं च भवेदिति मतं पक्षम् । भूयः प्रविचारयत् ॥ १९ ॥ २० ॥ पुरुषार्थाभावमाह—ममेदमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ निवेद्यमाने दोषः स्यादित्येतदुपपादयति—गत्वेत्यादिना । अप्रियमिति च्छेदः ॥ २३ ॥ परुषं श्रवणकटुकम् । दारुणं भयं

दृश्यदेशे मायया अदर्शनं विनाशः, अदृश्यदेशे अवस्थानं प्रणाशः । रामविश्लेषजनितदुःखेन स्वयं मृता वा ॥१७॥ दोषो वक्ष्यमाणः, अनिवेदने यथावृत्तान्ताकथने दोषः स्वामिवञ्चनकरणरूपः स्यात् ॥ १८ ॥ अस्मिन्निति । प्राप्तकालं कालोचितम् । क्षमं समर्थं किं भवेत् इति मतं पक्षं भूयः प्राविचारयत् प्रत्यचारयत् ॥ १९-२३ ॥ परुषं कर्णकठोरम् । दारुणं भयङ्करम् । क्रूरमुग्रम् । तीक्ष्णमसह्यम् । इन्द्रिय

तं तु कृच्छ्रगतं दृष्ट्वा पञ्चत्वगतमानसम् । भ्रातानुरक्तो मेधावी न भविष्यति लक्ष्मणः ॥२५॥ विनष्टौ भ्रातरौ श्रुत्वा भरतोऽपि मरिष्यति । भरतं च मृतं दृष्ट्वा शत्रुघ्नो न भविष्यति ॥ २६ ॥ पुत्रान् मृतान् समीक्ष्याथ न भविष्यन्ति मातरः । कौसल्या च सुमित्रा च कैकेयी च न संशयः ॥२७॥ कृतज्ञः सत्यसन्धश्च सुग्रीवः प्लवगाधिपः । रामं तथागतं दृष्ट्वा ततस्त्यक्ष्यति जीवितम् ॥२८॥ दुर्मना व्यथिता दीना निरानन्दा तपस्विनी । पीडिता भर्तृशोकेन रुमा त्यक्ष्यति जीवितम् ॥ २९ ॥ वालिजेन तु दुःखेन पीडिता शोककर्शिता । पञ्चत्वं च गते राज्ञि तारापि न भविष्यति ॥३०॥ मातापित्रोर्विनाशेन सुग्रीवव्यसनेन च । कुमारोऽप्यङ्गदः कस्माद्धारयिष्यति जीवितम् ॥ ३१ ॥ भर्तृजेन तु दुःखेन ह्यभिभूता वनौकसः । शिरांस्यभिहनिष्यन्ति तलैर्मुष्टिभिरेव च॥३२॥ सान्त्वेनानुप्रदानेन मानेन च यशस्विना । लालिताः कपिराजेन प्राणांस्त्यक्ष्यन्ति वानराः ॥३३॥ न वनेषु न शैलेषु न निरोधेषु वा पुनः । क्रीडामनुभविष्यन्ति समेत्य कपिकुञ्जराः ॥ ३४ ॥ सपुत्रदाराः सामात्या भर्तृव्यसनपीडिताः । शैलाग्रेभ्यः पतिष्यन्ति समेत्य विषमेषु च॥३५॥

करम् । क्रूरम् उग्रम् । तीक्ष्णम् असह्यम् । इन्द्रियतापनम् इन्द्रियक्षोभकम् । सीतानिमित्तं सीताविषयम् ॥ २४ ॥ तं त्विति । पञ्चत्वगतमानसं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ २५—३२ ॥ सान्त्वेनेति । मानेन प्रत्युत्थानादिना ॥ ३३ ॥ न वनेष्विति । निरोधेषु गृहादिसंवृतप्रदेशेषु ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तापनम् इन्द्रियक्षोभकम् । स रामः ॥ २४ ॥ पञ्चत्वगतमानसं मरणे कृतनिश्चयम् ॥ २५-३३ ॥ नेति । निरोधेषु गृहादिसंवृतप्रदेशेषु ॥ ३४--३८ ॥

स०—सत्यसन्धः प्रागिति शेषः । यद्वा मनसा सीतां सम्बोध्य वदति—सतीति । असन्धः अनिष्पन्नस्वप्रतिज्ञः । अथवा अनुवादेन सीताया अनानयने प्राणांस्त्यक्ष्यामीति वाद ऊह्यः । ततश्च सत्यसन्ध इति यथावस्थितमन्वेति ॥ २८ ॥

विषमुद्बन्धनं वापि प्रवेशं ज्वलनस्य वा । उपवासमथो शस्त्रं प्रचरिष्यन्ति वानराः ॥ ३६ ॥ घोरमारोदनं मन्ये गते मयि भविष्यति । इक्ष्वाकुकुलनाशश्च नाशश्चैव वनौकसाम् ॥ ३७ ॥ सोऽहं नैव गमिष्यामि किष्किन्धां नगरीमितः । न च शक्ष्याम्यहं द्रष्टुं सुग्रीवं मैथिलीं विना ॥ ३८ ॥ मय्यगच्छति चेहस्थे धर्मात्मानौ महारथौ । आशया तौ धरिष्येते वानराश्च मनस्विनः ॥ ३९ ॥ हस्तादानो मुखादानो नियतो वृक्षमूलिकः । वानप्रस्थो भविष्यामि ह्यदृष्ट्वा जनकात्मजाम् ॥ ४० ॥ सागरानूपजे देशे बहुमूलफलोदके । चितां कृत्वा प्रवेक्ष्यामि समिद्धमरणीसुतम् ॥ ४१ ॥ उपविष्टस्य वा सम्यग् लिङ्गिनीं साधयिष्यतः । शरीरं भक्षयिष्यन्ति वायसाः श्वापदानि च ॥ ४२ ॥ इदं महर्षिभिर्दृष्टं निर्याणमिति मे मतिः । सम्यगापः प्रवेक्ष्यामि न चेत्पश्यामि जानकीम् ॥ ४३ ॥

विषमिति । प्रचरिष्यन्ति करिष्यन्तीत्यर्थः । शस्त्रं शस्त्रपतनम् ॥ ३६ ॥ घोरमिति । आरोदनम् आ समन्ताद्रोदनम् ॥ ३७–३९ ॥ हस्तेति । हस्तादानः हस्तपतितभोजी । मुखादानः मुखपतितभोजी । वृक्षमूलिकः वृक्षमूलवासी ॥ ४० ॥ सागरानूपज इति । बहुमूलफलोदक इति स्वरूपकथनम् । अरणीसुतम् अरण्युत्पन्नम् ॥ ४१ ॥ उपविष्टस्य प्रायोपविष्टस्य । लिङ्गिनीम्, लिङ्गं संन्यासः अनशनं तद्वती लिङ्गिनी ताम् साधयिष्यतः । लिङ्गिनमिति क्वचित्पाठः तत्र लिङ्गं शरीरं तद्वान् लिङ्गी आत्मा तं साधयिष्यतः, शरीरादात्मानं मोचयिष्यत इत्यर्थः । श्वापदानि श्वापदा व्याघ्रादयः ॥ ४२ ॥ न चैवमात्मत्यागे दोष इत्याह—इदमिति ।

धरिष्येते, प्राणानिति शेषः ॥ ३९ ॥ हस्तादानः हस्तपतितफलपर्णाद्याशी । मुखादानः मुखपतितभोजी । वृक्षमूलिकः वृक्षमूलवासी ॥ ४० ॥ अरणीसुतम् अग्निम् ॥ ४१ ॥ उपविष्टस्य प्रायोपविष्टस्य । लिङ्गिनं लिङ्गं शरीरमस्यास्तीति लिङ्गी तम्, आत्मानमित्यर्थः । साधयिष्यतः शरीरान्मोचयिष्यतः । श्वापदानि श्वापदा व्याघ्रादयः ॥ ४२ ॥ न चात्महत्यादोषोऽपीत्याह—इदमिति । निर्याणं मरणम् । आपः

सुजातमूला सुभगा कीर्तिमाला यशस्विनी । प्रभग्ना चिर रात्रीयं मम सीतामपश्यतः ॥ ४४ ॥ तापसो वा भविष्यामि नियतो वृक्षमूलिकः । नेतः प्रतिगमिष्यामि तामदृष्ट्वाऽसितेक्षणाम् ॥ ४५ ॥ यदीतः प्रतिगच्छामि सीतामनधिगम्य ताम् । अङ्गदः सह तैः सर्वैर्वानरैर्न भविष्यति ॥ ४६ ॥ विनाशे बहवो दोषा जीवन् भद्राणि पश्यति । तस्मात्प्राणान् धारिष्यामि ध्रुवो जीवितसङ्गमः ॥ ४७ ॥ एवं बहुविधं दुःखं मनसा धारयन् मुहुः । नाध्यगच्छत्तदा पारं शोकस्य कपिकुञ्जरः ॥ ४८ ॥ रावणं वा वधिष्यामि दशग्रीवं महाबलम् । काममस्तु हृता सीता प्रत्याचीर्णं भविष्यति ॥ ४९ ॥

निर्याणं मरणम् । आपः अपः ॥ ४३ ॥ सुजातेति । सुजातमूला आदौ लङ्काधिदेवताजयेन शोभनप्रारम्भा । सुभगा चन्द्रोदयेन रम्या । कीर्तिमाला मम कीर्तिमयमाला । यशस्विनी हनुमतो लङ्काप्रवेशरात्रिरिति लोके विख्याता । चिररात्री जागरणेन दीर्घभूता रात्रिः । प्रभग्ना समाप्ता । एवं कल्याणीयं रात्रिः सीतामपश्यतो मे व्यर्थैव जातेत्यर्थः । "कृदिकारादक्तिनः" इति दीर्घः॥४४॥ आत्मत्यागापेक्षया तापसभाव एव ज्यायानित्याह—तापस इति । वाशब्दोऽवधारणे । "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये" इति विश्वः ॥ ४५ ॥ मा भूत् सुग्रीवसमीपगमनम् । अङ्गदादिभिस्संयुज्यतामित्याशङ्क्याह—यदीत इति ॥४६॥ विनाश इति । बहवो दोषाः पूर्वोक्तास्सर्वविनाशादयः । संगमः श्रेयस्संगमः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ रावणमिति । प्रत्याचीर्णं प्रत्याचरितम्, प्रतिकृतमिति

अपः ॥ ४३ ॥ सुजातमूला आदित आरभ्य सीतान्वेषणोपयुक्ततया शोभनमूला । सुभगा सीतान्वेषणसौकर्यापादकचन्द्रिकया मनोहरा । कीर्तिमाला कीर्तनं कीर्तिः सीतान्वेषणसहकारिणीति सर्वैः क्रियमाणा कीर्तिरेव माला यस्यास्सा । यशस्विनी हनुमल्लङ्काप्रवेशरात्रिरिति ख्यातिमती । चिररात्रिः चिरकालविशिष्टरात्रिः, दीर्घरात्रिरिति यावत् । अनेन रामकार्यसहायेच्छया रात्रिरपि वर्द्धितवतीत्यवगम्यते । सीतामपश्यतो मम प्रभग्ना निष्फला जातेत्यर्थः ॥ ४४ ॥ पूर्वोक्तयोः तापसपक्षमरणपक्षयोः प्रथमं पक्षमवलम्ब्याह—तापस इत्यादिना ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ विनाश इति । जीवितसङ्गमः जीविते सङ्गमः, श्रेयस्सङ्गमः ध्रुवः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ किं दैन्येन ?

अथवैनं समुत्क्षिप्य उपर्युपरि सागरम् । रामायोपहरिष्यामि पशुं पशुपतेरिव ॥ ५० ॥ इति चिन्तां समापन्नः सीतामनधिगम्य ताम् । ध्यानशोकपरीतात्मा चिन्तयामास वानरः ॥ ५१ ॥ यावत्सीतां हि पश्यामि रामपत्नीं यशस्विनीम् । तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः ॥ ५२ ॥ संपातिवचनाच्चापि रामं यद्यानयाम्यहम् । अपश्यन् राघवो भार्यां निर्दहेत् सर्ववानरान् ॥ ५३ ॥ इहैव नियताहारो वत्स्यामि नियतेन्द्रियः । न मत्कृते विनश्येयुः सर्वे ते नरवानराः ॥ ५४ ॥ अशोकवनिका चेयं दृश्यते या महाद्रुमा । इमामधिगमिष्यामि न हीयं विचिता मया ॥ ५५ ॥ वसून् रुद्रांस्तथाऽऽदित्यानश्विनौ मरुतोऽपि च । नमस्कृत्वा गमिष्यामि रक्षसां शोकवर्धनः ॥५६॥ जित्वा तु राक्षसान् सर्वानिक्ष्वाकुकुलनन्दिनीम् । संप्रदास्यामि रामाय यथा सिद्धिं तपस्विने ॥ ५७ ॥

यावत् ॥ ४९ ॥ रामानु०—रावणमिति । वाशब्दोऽवधारणे । हृता सीता काममस्तु यथा तथा वा भवतु । रावणं वधिष्याम्येव । वधेन किं भविष्यतीत्यत्राह । प्रत्याचीर्णं भविष्यतीति । प्रत्याचीर्णं प्रत्याचरणम्, वैरनिर्यातनमिति यावत् ॥ ४९ ॥ पशुं पशुपतेरिवेति । पशुपतेः अग्नेः पशुम् अजमिव । " इमं पशुं पशुपते ते अद्य बध्नाम्यग्ने " इति श्रुतेः । अनेन सुप्रापत्वमुक्तम् ॥ ५० ॥ इतीति । प्रथमं चिन्ताविचारः । ततो ध्यानं ज्ञातव्यविषयनिरन्तरप्रत्ययः । ततश्चिन्तेति दुरन्ताचिन्तोच्यते ॥ ५१ ॥ चिन्ताप्रकारमाह—यावदिति ॥ ५२ ॥ यदि पूर्वमेव संपातिवचनप्रामाण्येन रामोऽत्रानीयेत तदा महान् प्रमादः स्यादित्याह—संपातीति ॥ ५३–५६ ॥ सिद्धिं

विक्रमिष्यामीत्याह—रावणमिति । हृता सीता काममस्तु यथा तथा वा भवतु रावणं वधिष्याम्येव, तेन किं ? प्रत्याचीर्णं प्रत्याचरणम्, वैरनिर्यातनमिति यावत् ॥४९–५१॥ चिन्ताप्रकारमेवाह—यावदिति । पश्यामि विचिनोमीति च लट् भविष्यदर्थे ॥ ५२॥ सीतामदृष्ट्वैव सम्पातिवचनाद्रामस्समानीयेत तदा महाननर्थो भवेदित्याह—सम्पातीति ॥५३॥इहेति।विनश्येयुः सीतामदृष्ट्वा तत्र मद्गमनानन्तरमिति भावः॥५४-५६॥जित्वेति।

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा चिन्तावग्रथितेन्द्रियः । उदतिष्ठन्महा तेजा हनूमान् मारुतात्मजः ॥ ५८ ॥ नमोऽस्तु रामाय सलक्ष्मणाय देव्यै च तस्यै जनकात्मजायै । नमोऽस्तु रुद्रेन्द्रयमानिलेभ्यो नमोऽस्तु चन्द्रार्कमरुद्गणेभ्यः ॥ ५९ ॥ स तेभ्यस्तु नमस्कृत्य सुग्रीवाय च मारुतिः । दिशः सर्वाः समालोक्य ह्यशोकवनिकां प्रति ॥ ६० ॥ स गत्वा मनसा पूर्वमशोकवनिकां शुभाम् । उत्तरं चिन्तयामास वानरो मारुतात्मजः ॥ ६१ ॥ ध्रुवं तु रक्षोबहुला भविष्यति वनाकुला । अशोकवनिका चिन्त्या सर्वसंस्कार संस्कृता ॥ ६२ ॥ रक्षिणश्चात्र विहिता नूनं रक्षन्ति पादपान् । भगवानपि सर्वात्मा नातिक्षोभं प्रवाति वै ॥ ६३ ॥

तपःफलम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ "सर्वान् देवान्नमस्यन्ति रामस्यार्थे यशस्विनः" इत्युक्तरीत्या अभिमतलाभत्वरया सर्वान्नमस्करोति--नमोऽस्त्विति ॥ ५९ ॥ स तेभ्यस्त्वित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । नमस्कृत्यालोकनरूपक्रियाभेदात् तच्छब्दद्वयम् । नमस्कृत्य अशोकवनिकां प्रति उद्दिश्य सर्वा दिशस्समालोक्य अशोकवनिकां परिच्छेत्तुं तस्यास्सर्वा दिशो दृष्ट्वा तां स मनसा गत्वा उत्तरं चिन्तयामासेति योजना । अशोकशब्दः संक्षेपे व्याख्यातः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ध्रुवमिति । रक्षोबहुला रक्षकराक्षसबहुला । वनाकुला जलावृता द्रुमषण्ड मण्डिता वा । सर्वसंस्कारैः कर्षणतृणनिरसनादिभिः संस्कृता कृतातिशयाधाना । अशोकवनिका ध्रुवं चिन्त्या भविष्यति । अवश्यमन्वेषणीया भवेदित्यर्थः ॥ ६२ ॥ रक्षिण इति । अत्र अशोकवनिकायाम् । विहिताः नियुक्ताः । सर्वात्मा सर्वमाप्नोतीति सर्वात्मा वायुः । सोपि नातिक्षोभं प्रवाति । अतिकम्पनपूर्वकं नात्र

सिद्धिमिव तप फलमिव ॥ ५७ ॥ चिन्ताविग्रथितेन्द्रियः व्याकुलेन्द्रियः ॥ ५८ ॥ ॥ ५९ ॥ सुग्रीवाय चेत्यत्र नमश्चक्र इति करोतेर्विपरिणामः । अशोकवनिकां गतः, मनसेति शेषः । अशोकवनिकां प्रतीति पाठे-समालोकयदित्यालोकयते र्विपरिणामः । अन्यथा तच्छब्दोऽतिरिच्यते ॥ ६० ॥ मनसा गत्वा, गन्तुं निश्चित्ये त्यर्थः । उत्तरम् उत्तरकर्तव्यम् । वनाकुला काननावृता ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ रक्षिण इति ।

संक्षिप्तोऽयं मयाऽऽत्मा च रामार्थे रावणस्य च । सिद्धिं मे संविधास्यन्ति देवाः सर्षिगणास्त्विह ॥ ६४ ॥ ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् देवाश्चैव दिशन्तु मे । सिद्धिमग्निश्च वायुश्च पुरुहूतश्च वज्रभृत् ॥ ६५ ॥ वरुणः पाशहस्तश्च सोमादित्यौ तथैव च । अश्विनौ च महात्मानौ मरुतः शर्व एव च ॥ ६६ ॥ सिद्धिं सर्वाणि भूतानि भूतानां चैव यः प्रभुः । दास्यन्ति मम ये चान्ये ह्यदृष्टाः पथि गोचराः ॥ ६७ ॥ तदुन्नसं पाण्डुरदन्तमव्रणं शुचिस्मितं पद्मपलाशलोचनम् । द्रक्ष्ये तदार्यावदनं कदान्वहं प्रसन्नताराधिपतुल्यदर्शनम् ॥ ६८ ॥

सञ्चरतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥ एवंभूतप्रदेशे भवतः कथं गमनमित्याशङ्क्याह–संक्षिप्त इति । मया अयमात्मा देहः । रामार्थे रामप्रयोजनसिद्ध्यर्थम् । रावणस्य चार्थे रावणादृश्यत्वार्थं च संक्षिप्तः अल्पीकृतः । एवं मया कार्यानुकूलो यत्नः कृतः, कार्यसिद्धिं तु देवा विधास्यन्तीत्याह–सिद्धिमिति । संविधास्यन्ति दद त्वित्यर्थः ॥ ६४ ॥ ब्रह्मेत्यादि । शर्वः रुद्रः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ उक्तमर्थं पुनः संग्रहेणाह–सिद्धिं सर्वाणि भूतानीति । भूतानां प्रभुः उक्तब्रह्मरुद्राद्यधिपतिः, परिशेषाद्विष्णुरित्यवगम्यते । पन्थाः गोचरः येषां ते पथिगोचराः मार्ग वर्तिनः ॥ ६७ ॥ तदिति । तत्तस्मात् कारणात् । उन्नता नासिका यस्य तदुन्नसम् । " उपसर्गाच्च " इति समासान्तोऽच् प्रत्ययः नसादेशश्च । अव्रणम् अनवद्यम् । तत् अभिज्ञातत्वेन रामेण निवेदितम् ॥ ६८ ॥

अत्र अशोकवनिकायाम् । निहिताः नियुक्ताः । सर्वात्मा वायुः ॥ ६३ ॥ संक्षिप्त इति । रामार्थे रावणस्य चेति गूढवृत्त्या सीतादर्शनस्याकाङ्क्षितत्वात् रावणदर्शन परिहारार्थत्वाच्चोभयार्थत्वम् ॥ ६४–६६ ॥ दास्यन्ति ददतीत्यर्थः । पथिगोचराः अदृष्टाश्च ये ते सिद्धिं दास्यन्ति ॥ ६७ ॥ तदिति । समुन्नता नासा यस्य तत् समुन्नसम् । अव्रणमनवद्यम् ॥ ६८ ॥

क्षुद्रेण पापेन नृशंसकर्मणा सुदारुणालंकृतवेषधारिणा । बलाभिभूता ह्यबला तपस्विनी कथं नु मे दृष्टिपथेऽद्य सा भवेत् ॥ ६९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

स मुहूर्तमिव ध्यात्वा मनसा चाधिगम्य ताम् । अवप्लुतो महातेजाः प्राकारं तस्य वेश्मनः ॥ १ ॥ स तु संहृष्टसर्वाङ्गः प्राकारस्थो महाकपिः । पुष्पिताग्रान् वसन्तादौ ददर्श विविधान् द्रुमान् ॥ २ ॥ सालानशोकान् भव्यांश्च चम्पकांश्च सुपुष्पितान् । उद्दालकान् नागवृक्षांश्चूतान् कपिमुखानपि ॥ ३ ॥ अथाम्रवणसंछन्नां लताशतसमावृताम् । ज्यामुक्त इव नाराचः पुप्लुवे वृक्षवाटिकाम् ॥ ४ ॥

सुदारुणालंकृतवेषधारिणा सुदारुणत्वेऽप्यापातप्रसन्नवेषधारिणा ॥ ६९ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामा० शृङ्गारति० सुन्दरका० त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

स मुहूर्तमित्यादि । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । प्राकारम् अशोकवनिकाप्राकारम् । तस्य वेश्मनः रावणस्य गृहात् । अवप्लुतः प्राप्तः ॥ १ ॥ स त्विति । संहृष्टसर्वाङ्गः पुलकितसर्वाङ्गः । वसन्तादौ "पौर्णमास्या मासान् संपाद्य" इति पक्षमनुसृत्य फाल्गुनपौर्णमासीप्रपूर्वदिनत्वेन वसन्तादावित्युक्तम् ॥ २ ॥ सालान् सर्जकान् । भव्यान् शुभानित्यशोकविशेषणम् । यद्वा भवं रुद्रमर्हन्तीति भव्यान् रुद्रप्रियपुष्पान् वृक्षविशेषान् । उद्दालकान् बहुवारकान् ।

क्षुद्रेणेति । सुदारुणत्वेऽप्यलंकृतवेषधारिणा प्रसन्नवेषधारिणा, रावणेनेति शेषः ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रयोदशस्सर्गः ॥ १३ ॥

स इति । ताम् अशोकवनिकाम् मनसा अधिगम्य, तत्र मनो निधायेत्यर्थः । तस्य रावणस्य । वेश्मनः वेश्मप्राकारादित्यर्थः । प्राकारं वनप्राकारम्, अवप्लुतः प्राप्तः ॥ १-३ ॥ अथेति । आम्रवणं चूतवनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

स प्रविश्य विचित्रां तां विहगैरभिनादिताम् । राजतैः काञ्चनैश्चैव पादपैः सर्वतो वृताम् ॥ ५ ॥ विहगैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् । उदितादित्यसङ्काशां ददर्श हनुमान् कपिः ॥ ६ ॥ वृतां नानाविधैर्वृक्षैः पुष्पोपग फलोपगैः । कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च मत्तैर्नित्यनिषेविताम् ॥ ७ ॥ प्रहृष्टमनुजे काले मृगपक्षिसमाकुले । मत्त बर्हिणसंघुष्टां नानाद्विजगणायुताम् ॥ ८ ॥ मार्गमाणो वरारोहां राजपुत्रीमनिन्दिताम् । सुखप्रसुप्तान् विहगान् बोधयामास वानरः ॥ ९ ॥ उत्पतद्भिर्द्विजगणैः पक्षैः सालाः समाहताः । अनेकवर्णा विविधा मुमुचुः पुष्प वृष्टयः ॥ १० ॥ पुष्पावकीर्णः शुशुभे हनुमान् मारुता त्मजः। अशोकवनिकामध्ये यथा पुष्पमयो गिरिः ॥ ११ ॥ दिशः सर्वाः प्रधावन्तं वृक्षषण्डगतं कपिम् । दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि वसन्त इति मेनिरे ॥ १२ ॥ वृक्षेभ्यः पतितैः पुष्पैरवकीर्णा पृथग्विधैः । रराज वसुधा तत्र प्रमदेव विभूषिता ॥ १३ ॥ तरस्विना ते तरवस्तरसाऽभिप्रकम्पिताः। कुसुमानि विचित्राणि ससृजुः कपिना तदा ॥ १४ ॥

नागवृक्षान् नागकेसरवृक्षान् । कपिमुखान् मर्कटकान् ॥ ३ ॥ ४ ॥ स प्रविश्ये त्यादि । काञ्चनैः काञ्चनमयैरिव स्थितैः ॥ ५ ॥ चित्रकाननां चित्रावान्तर वनाम्, चम्पकवनं चूतवनमित्येवंविधवनवतीम् ॥ ६ ॥ पुष्पाण्युपगच्छन्तीति पुष्पोपगाः पुष्पसंपन्नाः तैः, फलोपगैः फलसंपन्नैः ॥ ७ ॥ प्रहृष्टमनुजे काले वसन्ते । वसन्तस्य प्रचुरमन्मथत्वात् प्रहृष्टमनुजत्वम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ सालाः वृक्षाः । "अनोकहः कुटः सालः" इत्यमरः । पुष्पवृष्टयः पुष्पवृष्टीः ॥ १०–१४ ॥

चित्रकाननां चित्रद्रुमषण्डाम् ॥ ६ ॥ पुष्पोपगफलोपगैः पुष्पाण्युपगच्छन्तीति पुष्पोपगाः पुष्पसंपन्नाः । एवं फलोपगाः ॥ ७ ॥ प्रहृष्टमनुजे प्रहृष्टजने काले, वसन्तादा वित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ पुष्पवृष्टयः पुष्पवृष्टीः ॥ १०–१४ ॥

निर्धूतपत्रशिखराः शीर्णपुष्पफलद्रुमाः । निक्षिप्तवस्त्राभरणा धूर्ता इव पराजिताः ॥ १५ ॥ हनूमता वेगवता कम्पितास्ते नगोत्तमाः । पुष्पपर्णफलान्याशु मुमुचुः पुष्पशालिनः॥ १६॥विहङ्गसङ्घैर्हीनास्ते स्कन्धमात्राश्रया द्रुमाः । बभूवुरगमाः सर्वे मारुतेनेव निर्धुताः ॥ १७ ॥ निर्धूतकेशी युवतिर्यथा मृदितवर्णका । निष्पीतशुभदन्तोष्ठी नखैर्दन्तैश्च विक्षता ॥ १८॥ तथा लांगूलहस्तैश्च चरणाभ्यां च मर्दिता । बभूवाशोकवनिका प्रभग्नवरपादपा ॥ १९॥ महालतानां दामानि व्यधमत्तरसा कपिः। यथा प्रावृषि विन्ध्यस्य मेघजालानि मारुतः ॥ २० ॥ स तत्र मणिभूमीश्च राजतीश्च मनोरमाः । तथा काञ्चनभूमीश्च ददर्श विचरन् कपिः ॥ २१ ॥ वापीश्च विविधाकाराः पूर्णाः परमवारिणा । महार्हैर्मणिसोपानैरुपपन्नास्ततस्ततः ॥ २२ ॥ मुक्ताप्रवालसिकताः स्फाटिकान्तरकुट्टिमाः । काञ्चनैस्तरुभिश्चित्रैस्तीरजैरुपशोभिताः ॥ २३ ॥ फुल्लपद्मोत्पलवनाश्चक्रवाकोपकूजिताः । नत्यूहरुतसंघुष्टा हंससारसनादिताः ॥ २४ ॥

धूर्ताः अक्षधूर्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्कन्धमात्राश्रयाः पुष्पादीनामनाश्रया इत्यर्थः । अत एव अगमाः अगम्याः, असेव्या इत्यर्थः । निर्धुताः कम्पिताः ॥१७॥ निर्धूतेति । मृदितवर्णका मृष्टाङ्गरागा।"अङ्गरागस्समालम्भो वर्णकश्च विलेपनम् " इत्युक्तेः । निष्पीतशुभदन्तोष्ठी निष्पीततया शुभदन्ततुल्योष्ठी ॥१८॥१९॥महालतानामिति। लतानां दामानि प्रतानानि॥२०-२३॥नत्यूहाः

निर्धूतेति । धूर्ताः अक्षधूर्ताः ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्कन्धमात्राश्रयाः स्कन्धानामेवाश्रयाः न तु पत्रपुष्पादीनाम् । अत एवागमाः अगम्याः, असेव्या इति यावत् । निर्धुताः कम्पिताः ॥ १७ ॥ मृदितवर्णका मृदिताङ्गरागा ॥ १८ ॥ १९ ॥ दामानि समूहान् ॥ २० ॥ २१ ॥ वापीरित्यादि सार्धश्लोकचतुष्टयमेकं वाक्यम् । उक्तविशेषण

दीर्घाभिर्द्रुमयुक्ताभिः सारङ्गैश्च समन्ततः । अमृतोपम तोयाभिः शिवाभिरुपसंस्कृताः ॥२५॥ लताशतैरवतताः सन्तानकसमावृताः । नानागुल्मावृतघनाः करवीरकृता न्तराः॥२६॥ ततोऽम्बुधरसङ्काशं प्रवृद्धशिखरं गिरिम् । विचित्रकूटं कूटैश्च सर्वतः परिवारितम् ॥२७॥ शिलागृहै रवततं नानावृक्षैः समावृतम् । ददर्श हरिशार्दूलो रम्यं जगति पर्वतम्॥२८॥ ददर्श च नगात्तस्मान्नदीं निपतितां कपिः । अङ्कादिव समुत्पत्य प्रियस्य पतितां प्रियाम् ॥ २९ ॥ जले निपतिताग्रैश्च पादपैरुपशोभिताम् । वार्य माणामिव क्रुद्धां प्रमदां प्रियबन्धुभिः ॥ ३० ॥ पुन रावृत्ततोयां च ददर्श स महाकपिः । प्रसन्नामिव कान्तस्य कान्तां पुनरुपस्थिताम् ॥ ३१ ॥

दात्यूहाः ॥ २४ ॥ २५ ॥ सन्तानकाः कल्पवृक्षास्तैस्समावृताः । घनाः निबिडाः । नानागुल्मावृताश्च ताः घनाश्चेति समासः । करवीरकृतान्तराः करवीरैः कृतविशेषाः ॥ २६ ॥ २७ ॥ जगति लोके रम्यम्, एतत्सदृशं रम्यं किंचिन्नास्तीत्यर्थः । पर्वतं ददर्शेत्यन्वयः ॥ २८ ॥ रामानु०–शिलागृहैरिति । जगातिपर्वतं जगतीशब्दस्यह्रस्वभाव आर्षः । जगती भूमिः मृदिति यावत् । तत्प्राधान्याज्जगातिपर्वतं मित्युक्तम् । यद्वा जगतिपर्वत इति संज्ञा ॥२८॥ अथ नद्याः कुपितया निर्गतया सखी सान्त्वनेन पुनरागतया साम्यं दर्शयति–ददर्श चेति । पुनरावृत्ततोयां वृक्षाग्र प्रतिहत्या पुनः पर्वताभिमुखतोयप्रवाहाम् । उपमाने उपमेये चान्वयाय ददर्शेति

विशिष्टा वापीर्ददर्शेति पूर्वेणान्वयः ॥ २२–२५ ॥ लताशतैरिति । सन्तानकुसुमा वृताः कल्पवृक्षकुसुमावृताः । करवीरकृतान्तराः करवीरैः कृतविशेषाः ॥ २६ ॥ गिरिं क्रीडापर्वतम् । तस्य विशेषणं जगतिपर्वतमिति । ह्रस्व आर्षः । जगती भूमिः, मृदिति यावत् । तत्प्राधान्याज्जगतिपर्वतमित्युक्तिः ॥ २७॥२८ ॥ ददर्शेति । निपतितां निर्गताम् । अस्या नद्याः कुपितकान्तासाम्यं सार्धश्लोकद्वयेनाह–अङ्का दिति । पतितां क्रोधान्निर्गताम् । जले निपतिताग्रैः पादपैः प्रियबन्धुभिः वार्यमाणां क्रुद्धां प्रमदामिव शोभिताम् अत एव कान्तस्य प्रसन्नामत एव पुनरुपस्थितां कान्तामिव पुनरावृत्ततोयां ददर्शेति सम्बन्धः ॥ २९–३१ ॥

तस्यादूरात्स पद्मिन्यो नानाद्विजगणायुताः । ददर्श हरिशार्दूलो हनुमान् मारुतात्मजः ॥ ३२ ॥ कृत्रिमां दीर्घिकां चापि पूर्णां शीतेन वारिणा । मणिप्रवरसोपानां मुक्तासिकतशोभिताम् ॥ ३३ ॥ विविधैर्मृगसङ्घैश्च विचित्रां चित्रकाननाम् । प्रासादैः सुमहद्भिश्च निर्मितैर्विश्वकर्मणा ॥ ३४ ॥ काननैः कृत्रिमैश्चापि सर्वतः समलंकृताम् ॥ ३५ ॥ ये केचित् पादपास्तत्र पुष्पोपगफलोपगाः । सच्छत्राः सवितर्दीकाः सर्वे सौवर्णवेदिकाः ॥ ३६ ॥ लताप्रतानैर्बहुभिः पर्णैश्च बहुभिर्वृताम् । काञ्चनीं शिंशुपामेकां ददर्श हनुमान् कपिः । वृतां हेममयीभिस्तु वेदिकाभिः समन्ततः ॥ ३७ ॥ सोऽपश्यद्भूमिभागांश्च गर्तप्रस्रवणानि च । सुवर्णवृक्षानपरान् ददर्श शिखिसन्निभान् ॥ ३८ ॥ तेषां द्रुमाणां प्रभया मेरोरिव दिवाकरः । अमन्यत तदा वीरः काञ्चनोऽस्मीति वानरः ॥ ३९ ॥ तां काञ्चनैस्तरुगणैर्मारुतेन च वीजिताम् । किङ्किणीशतनिर्घोषां दृष्ट्वा विस्मयमागमत् ॥ ४० ॥

पदद्वयम् ॥ २९–३१ ॥ तस्येति । तस्य पर्वतस्य । पद्मिन्यः पद्मिनीः ॥३२॥ कृत्रिमां क्रियया निर्वृत्ताम्, निर्मितामित्यर्थः ॥ ३३–३५ ॥ ये केचिदिति । सच्छत्राः सविताना इत्यर्थः । सवितर्दीकाः सवेदिकाः । सौवर्णवेदिकाः वितर्दिकारोहणार्थं सुवर्णमयसोपानवेदिकायुक्ताः ॥ ३६–३९ ॥ तामिति । काञ्चनैस्तरुगणैः उपलक्षितां तां शिंशुपाम् । किङ्किणीशतनिर्घोषाम्, किङ्किण्यः क्षुद्र

तस्येति। पद्मिन्यः पद्मिनीः॥३२॥कृत्रिमां दीर्घिकामित्यादिसार्धश्लोकद्वयस्य ददर्शेति पूर्वक्रियया सम्बन्धः ॥३३–३५॥ सच्छत्रा इत्येतत् शयनासनादीनामप्युपलक्षणम् । सवितर्दीकाः सौवर्णवेदिकाश्चेति महावेदिकोपरिकृतकाञ्चनवेदिकाः, आसन्निति शेषः ॥ ३६ ॥ लताप्रतानैरिति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तेषामिति । मेरोः प्रभयेव द्रुमाणां प्रभया काञ्चनः काञ्चनमयोऽस्मीत्यमन्यत ॥३९॥ तामिति । काञ्चनै

स पुष्पिताग्रां रुचिरां तरुणाङ्कुरपल्लवाम् । तामारुह्य महाबाहुः शिंशुपां पर्णसंवृताम् ॥ ४१ ॥ इतो द्रक्ष्यामि वैदेहीं रामदर्शनलालसाम्। इतश्चेतश्च दुःखार्तां संपतन्तीं यदृच्छया ॥ ४२ ॥ अशोकवनिका चेयं दृढं रम्या दुरात्मनः । चम्पकैश्चन्दनैश्चापि वकुलैश्च विभूषिता ॥४३॥ इयं च नलिनी रम्या द्विजसङ्घनिषेविता । इमां सा राममहिषी नूनमेष्यति जानकी॥४४॥ सा रामा राममहिषी राघवस्य प्रिया सती । वनसञ्चारकुशला नूनमेष्यति जानकी ॥ ४५ ॥ अथवा मृगशावाक्षी वनस्यास्य विचक्षणा । वनमेष्यति साऽऽर्येह रामचिन्तानुकर्शिता॥४६॥ रामशोकाभिसंतप्ता सा देवी वामलोचना । वनवासे रता नित्यमेष्यते वनचारिणी ॥ ४७ ॥ वनेचराणां सततं नूनं स्पृहयते पुरा।रामस्य दयिता भार्या जनकस्य सुता सती४८

घण्टिकाः तासां निर्घोषो यस्याः । यद्वा किङ्किणीभिः शतमनन्ताः निर्घोषा यस्याः सा ताम् ॥४०॥ स पुष्पिताग्रामित्याद्यासर्गसमाप्त्येकं वाक्यम्॥४१॥ इतो द्रक्ष्यामि इमामारुह्य द्रक्ष्यामि । ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ ४२ ॥ दुरात्मनः रावणस्य ॥ ४३–४५ ॥ अथवेति पक्षान्तरे । विचक्षणा तापापनोदनचतुरा । अस्य वनस्य अशोकवनस्य । इह वनं नलिनीपरिसरवर्तिवनम् । रामचिन्तानुकर्शिता सती एष्यति । रामविश्लेषजनिततापापनोदनार्थमेतद्वनप्रदेशमागमिष्यतीत्यर्थः । सा आर्येति पदच्छेदः ॥ ४६ ॥ एष्यते एष्यति ॥ ४७ ॥ वने

स्तरुगणैरुपलक्षितां शिंशुपां दृष्ट्वा ॥ ४० ॥ स पुष्पिताग्रामिति । शिंशुपामारुह्य वक्ष्यमाणमचिन्तयदिति शेषः ॥ ४१ ॥ चिन्ताप्रकारमेवाह–इतो द्रक्ष्यामीत्यादिना ॥ ४२ ॥ चन्दनादिभिर्भूषिता रम्येयमशोकवनिका दुरात्मनो रावणस्य रावणसम्बन्धिनी । दृढं ध्रुवम् ॥ ४३ ॥ इयमिति । द्विजसङ्घनिषेविता इयं च नलिनी रम्या, सा राममहिषी इमां नलिनीं नूनमेष्यतीति योजना ॥ ४४ ॥ वनसञ्चारकुशला राममहिषीत्वाद्युद्यानवनसञ्चारचतुरेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ अथवेति पक्षान्तरे । वनस्यास्य अशोकवनस्य विचक्षणा वनसम्बन्धिसुखानुभवचतुरेत्यर्थः । इह वनं नलिनी

सन्ध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी । नदीं चेमां शिवजलां सन्ध्यार्थे वरवर्णिनी ॥ ४९ ॥ तस्याश्चाप्यनुरूपेयमशोकवनिका शुभा । शुभा या पार्थिवेन्द्रस्य पत्नी रामस्य सम्मता ॥ ५० ॥ यदि जीवति सा देवी ताराधिपनिभानना । आगमिष्यति साऽवश्यमिमां शिवजलां नदीम् ॥५१ ॥ एवं तु मत्वा हनुमान् महात्मा प्रतीक्षमाणो मनुजेन्द्रपत्नीम् । अवेक्षमाणश्च ददर्श सर्वं सुपुष्पिते पर्णघने निलीनः ॥ ५२ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

चराणां स्पृहयते वनेचरेभ्यस्स्पृहयते ॥ ४८ ॥ सन्ध्याकाले मनः यस्यास्सा सन्ध्याकालमनाः, सन्ध्योपासनतत्परेत्यर्थः । सन्ध्यार्थे एष्यति, प्रतिदिनमिति शेषः ॥४९–५१ ॥ पर्णघने पर्णसमूहे । महात्मा स हनुमान् । पुष्पिताग्रत्वादिविशिष्टां तामारुह्य इतो द्रक्ष्यामीत्यारभ्य आगमिष्यति साऽवश्यमिमां शिवजलां नदीमित्यन्तेन यः प्रकार उक्तः एवमुक्तप्रकारेण मत्वा मनुजेन्द्रपत्नीं प्रतीक्षमाणः अवेक्षमाणः मार्गमाणः सुपुष्पिते पर्णघने निलीनश्च सन् सर्वं ददर्शेत्यन्वयः ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

परिसरवर्तिवनम् । वनेचराणां स्पृहयते, कुशलमिति शेषः ॥४६–४८॥ सन्ध्याकालमनाः सन्ध्याकाले मनो यस्यास्सा तथा, सन्ध्यावन्दनतत्परेत्यर्थः ॥ ४९–५१ ॥ एवमिति । पर्णघने पर्णसान्द्रे पूर्वोक्तशिंशुपावृक्षे निलीनः, अभूदिति शेषः ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

ति० -सन्ध्या दिनरात्र्योः सन्धिरूपाऽनुष्ठानकालो यस्य कर्मणस्तत्र मनो यस्यास्सा तथा । सन्ध्यार्थे सन्ध्याकालक्रियमाणस्नानाद्यर्थे । पूर्ववदेवात्राप्युक्तस्यैवार्थस्यावृत्तिः । रात्रिशेषे हनुमतोऽस्य वचसः प्रवृत्तेः सन्ध्याशब्देनात्र प्रातःकालो विवक्षितः । तत्र कर्तव्यस्नानादौ चास्त्येव स्त्रीणामप्यधिकार इति कथं स्त्रीणां सन्ध्यावन्दनमिति परास्तं वेदितव्यम् । किञ्च सम्यग्भगवद्ध्यानस्यैव सन्ध्यापदार्थत्वेनास्त्येव तत्र स्त्रिया अधिकारः । गायत्रीमन्त्रेण तदर्थस्मरणपूर्वकध्याने तु द्विजस्यैवाधिकार इत्यन्यत् ॥ ४९ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

स वीक्षमाणस्तत्रस्थो मार्गमाणश्च मैथिलीम् । अवेक्षमाणश्च महीं सर्वां तामन्ववैक्षत ॥ १ ॥ सन्तानकलताभिश्च पादपैरुपशोभिताम् । दिव्यगन्धरसोपेतां सर्वतः समलंकृताम् ॥ २ ॥ तां स नन्दनसङ्काशां मृगपक्षिभिरावृताम् । हर्म्यप्रासादसंबाधां कोकिलाकुलनिस्वनाम् ॥ ३ ॥ काञ्चनोत्पलपद्माभिर्वापीभिरुपशोभिताम् । बह्वासनकुथोपेतां बहुभूमिगृहायुताम् ॥ ४ ॥ सर्वर्तुकुसुमै रम्यां फलवद्भिश्च पादपैः । पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥ ५ ॥ प्रदीप्तामिव तत्रस्थो मारुतिः समुदैक्षत । निष्पत्रशाखां विहगैः क्रियमाणामिवासकृत् ॥ ६ ॥ विनिष्पतद्भिः शतशश्चित्रैः पुष्पावतंसकैः । आमूलपुष्पनिचितैरशोकैः शोकनाशनैः ॥ ७ ॥

स वीक्षमाण इत्यादि । सः तत्रस्थः शिंशुपास्थः । मैथिलीं मार्गमाणः मैथिलीमार्गणाद्धेतोः । "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शानच् । वीक्षमाणः विविधं चक्षुर्विक्षिपन् महीं चावेक्षमाणः सर्वां ताम् अशोकवनिकाम् अन्ववैक्षतेत्यन्वयः ॥ १-३ ॥ बह्वासनैः कुथैः आस्तरणैश्चोपेताम् । भूमिगृहाणि बिलगृहाणि ॥ ४ ॥ सर्वर्तुकुसुमैः पादपैः रम्यामित्यन्वयः । सूर्योदयप्रभाम् उद्यत्सूर्यप्रभाम् ॥ ५ ॥ विहगैः निष्पत्रशाखां क्रियमाणामिव स्थिताम् । युगपत्पातिपक्षिपक्षाविहतपत्रतया पत्ररहितशाखामिव स्थितामित्यर्थः ॥ ६ ॥ पुष्पावतंसकैः चञ्चुपुटलग्नपुष्पालंकृतैरित्यर्थः । आमूलेति । आमूलं पुष्पैर्निचितैः

स वीक्षमाण इति । सः हनुमान् । तत्रस्थः शिंशुपापर्णघनस्थः । शिंशुपा तीक्ष्णधारः । मैथिलीं मार्गमाणः मैथिलीमार्गणाद्धेतोः "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" इति शानच् । वीक्षमाणः विविधं चक्षुर्विक्षिपन् । महीं चावेक्षमाणः महीं प्रत्यधोवीक्षणं कुर्वन् सर्वां तामशोकवनिकामन्ववैक्षतेत्यन्वयः ॥ १-३ ॥ बह्वासनकुथोपेतां बह्वासनैः कुथास्तरणैश्चोपेताम् । भूमिगृहाः भूबिलगृहाः ॥ ४ ॥ सर्वर्तुकुसुमैः सर्वर्तुषु कुसुमानि येषु तैः पादपैरुपलक्षिताम् । सूर्योदयप्रभाम् उद्यत्सूर्यप्रभामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ पुष्पावतंसकैः पुष्पाण्यवतंसवत् प्रतीयमानानि येषां पक्षिणां

पुष्पभारातिभारैश्च स्पृशद्भिरिव मेदिनीम् । कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः ॥ ८ ॥ स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः । पुन्नागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा ॥ ९ ॥ विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः । शातकुम्भनिभाः केचित् केचिदग्निशिखोपमाः । नीलाञ्जननिभाः केचित्तत्राशोकाः सहस्रशः ॥ १० ॥ नन्दनं विविधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा । अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यं श्रियावृतम् ॥ ११ ॥ द्वितीयमिव चाकाशं पुष्पज्योतिर्गणायुतम् । पुष्परत्नशतैश्चित्रं पञ्चमं सागरं यथा ॥ १२ ॥ सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः । नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणैर्द्विजैः ॥ १३ ॥ अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोरमम् । शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् ॥ १४ ॥

व्याप्तैः । पुन्नागादौ तथा दृष्टम् ॥ ७ ॥ पुष्पभारः पुष्पसमूहः स एवातिभारो येषां तैः । अशोकैरित्यादावुपलक्षणे तृतीया । अशोकादिभिरुपलक्षितां समुदैक्षतेति पूर्वेणान्वयः ॥ ८-१० ॥ पुनरशोकवनं विविधोपमानदर्शनेन वर्णयति—नन्दनमित्यादिना श्लोकचतुष्टयेन । उद्यानम् अशोकवनम् । अत्र ददर्शेत्यपकृष्यते । नन्दनम् इन्द्रक्रीडावनम् । विविधोद्यानं विविधवृक्षषण्डम् । चैत्ररथं कुबेरक्रीडावनम् । नन्दनमतिवृत्तामिव अतिक्रम्य स्थितामिव । चैत्ररथं यथा चैत्ररथमिव चित्रमित्यन्वयः । आकाशसाम्ये साधारणधर्ममाह पुष्पेति । एवं

तैः, युगपत्पातिबहुपक्षिपक्षपिहितपर्णतया पत्ररहितशाखामिव स्थितामित्यर्थः । किञ्च आमूलपुष्पनिचितैः मूलादारभ्य पुष्पपूर्णैः ॥ ७ ॥ पुष्पभारः पुष्पसमूहः । कुसुमितैः कर्णिकारादिभिरुपलक्षिताम् । अशोकवनिकामन्ववैक्षतेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ८ ॥ स इति । तेषां वृक्षाणाम् । प्रदीप्त इव, स्थित इति शेषः । पुन्नागा इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ अथ पुनः प्रकारान्तरेणाशोकवनं वर्णयति—नन्दनमित्यादिना । विविधोद्यानं नानाविधावान्तरवनं चित्रं यन्नन्दनम् इन्द्रोद्यानं, चैत्ररथं कुबेरोद्यानम्, तदुभयमतिवृत्तमतिक्रान्तमिव स्थितमित्यर्थः । पुष्पज्योतिर्गणायुतम् पुष्पाण्येव ज्योतिर्गणा नक्षत्रगणाः । उद्यानम् अशोकवनम्,

अशोकवनिकायां तु तस्यां वानरपुङ्गवः । स ददर्शा विदूरस्थं चैत्यप्रासादमुच्छ्रितम् ॥ १५ ॥ मध्ये स्तम्भ सहस्रेण स्थितं कैलासपाण्डुरम् । प्रवालकृतसोपानं तप्त काञ्चनवेदिकम् ॥ १६ ॥ मुष्णन्तमिव चक्षूंषि द्योतमान मिव श्रिया । विमलं प्रांशुभावत्वादुल्लिखन्तमिवाम्बरम् ॥ १७ ॥ ततो मलिनसंवीतां राक्षसीभिः समावृताम् । उपवासकृशां दीनां निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥ १८ ॥ ददर्श शुक्लपक्षादौ चन्द्ररेखामिवामलाम् । मन्दं प्रख्याय मानेन रूपेण रुचिरप्रभाम् ॥ १९ ॥ पिनद्धां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः । पीतेनैकेन संवीतां क्लिष्टेनोत्तम वाससा ॥२०॥ सपङ्कामनलङ्कारां विपद्मामिव पद्मिनीम्। व्रीडितां दुःखसंतप्तां परिम्लानां तपस्विनीम् ॥ २१ ॥

सागरौपम्ये पुष्परत्नेति ॥ ११–१४ ॥ अशोकवनिकायामित्यादि । चैत्यप्रासादं चैत्यं बुद्धमन्दिरं तदाकारं प्रासादम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रांशुभावत्वात् दीर्घ स्वभावत्वात् ॥ १७ ॥ मलिनसंवीतां मलिनवस्त्रेणावृताम्, मलिनैरङ्गैः संवीतां वा ॥ १८ ॥ शुक्लपक्षादावित्यनेन वर्धिष्णुत्वं द्योतितम् । मन्दं प्रख्यायमानेन इदं तदिति कथञ्चित्प्रत्यभिज्ञायमानेन रूपेणोपलक्षिताम् ॥ १९ ॥ पिनद्धा मिति मलिनसंवीतत्वे उपमा । पिनद्धां बद्धाम् । उत्तरीयराहित्यं द्योतयितु मेकेनेत्युक्तिः ॥ २० ॥ सपङ्कां भूमेराविर्भवन्तीमिव स्थिताम् । अनलङ्कारां पङ्कं निवर्त्य अलङ्कुर्वतोऽसन्निधानादलङ्काररहिताम् । रामागमनेऽप्ययमाश्रयो नोत्सादयितुमर्हतीत्येवं मन्यमानाम् ।विपद्मामिव पद्मिनीं पद्मरहितां सरसीमिव

अपश्यदिति शेषः ॥ ११–१४ ॥ अशोकवनिकायामित्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । चैत्यप्रासादं बुद्धाण्डाकारप्रासादम् । प्रांशुभावत्वात् उन्नतस्वरूपत्वात् ॥ १५–१७॥ तत इत्यारभ्य दुःखसन्तप्तां व्यसनानामकोविदाम् इत्यन्तस्य ग्रन्थस्य ददर्शेति क्रियया सम्बन्धः । मलिनसंवीतां मलिनवस्त्रोपेताम् ॥ १८ ॥ मन्दं प्रख्यायमानेन इदं तदिति कथञ्चिदूह्यमानेन रूपेणोपलक्षिताम् ॥१९॥ क्लिष्टेन जीर्णेन ॥ २०–२३॥

ग्रहेणाङ्गारकेणेव पीडितामिव रोहिणीम् । अश्रुपूर्णमुखीं दीनां कृशामनशनेन च ॥ २२ ॥ शोकध्यानपरां दीनां नित्यं दुःखपरायणाम् । प्रियं जनमपश्यन्तीं पश्यन्तीं राक्षसीगणम् ॥ २३ ॥ स्वगणेन मृगीं हीनां श्वगणाभिवृतामिव । नीलनागाभया वेण्या जघनं गतयैकया ॥ २४ ॥ नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव । सुखार्हां दुःखसंतप्तां व्यसनानामकोविदाम् ॥ २५ ॥ तां समीक्ष्य विशालाक्षीमधिकं मलिनां कृशाम् । तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ २६ ॥ ह्रियमाणा तदा तेन रक्षसा कामरूपिणा । यथारूपा हि दृष्टा वै तथारूपेयमङ्गना ॥ २७॥ पूर्णचन्द्राननां सुभ्रूं चारुवृत्तपयोधराम् । कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशः॥२८॥

स्थिताम्॥२१॥ ग्रहेण क्रूरग्रहेण । द्वितीय इवशब्दो वाक्यालङ्कारे। अश्रिवति । कृशां दीनामिति पुनःपुनरुक्तिः कार्श्यदैन्ययोरातिशयप्रदर्शनाय । अत्र उपवासकृशां कृशामनशनेनेत्युक्त्या पूर्वकाण्डान्ते इन्द्रदत्तपायसाशनवृत्तान्तः कल्पित इति तत्रैवोक्तम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ नीलनागाभया कृष्णसर्पतुल्यया ॥ २४ ॥ नीरदापाये शरदि ॥ २५ ॥ उपपादिभिः उपपादनशीलैः । मन्दं प्रख्यायमानेनेत्यारभ्य सीतां समीक्ष्य उपपादिभिः कारणैस्सीतेति तर्कयामासेत्यन्वयः ॥ २६ ॥ एवं लिङ्गैः सीतेति विचार्य प्रत्यभिज्ञयापि तथा तर्कयामासेत्याह-ह्रियमाणेति । इति तर्कयामासेति शेषः ॥२७॥ पूर्णचन्द्राननामित्यारभ्य विद्यां प्रशिथिलामिवेत्यन्तमेकं वाक्यम् । सुभ्रूं सुभ्रुवम् । उवङभाव आर्षः । कुर्वन्तीमिति । दशमासान् स्नानेन विना मलिनापि प्रभया दिशः वितिमिराः

नीलनागाभया कृष्णसर्पतुल्यया । वनराज्या उपलक्षितां महीमिव स्थिताम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ तामिति । तां पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टाम् । उपपादिभिः उपपादनशीलैर्वक्ष्यमाणलिङ्गैः सीतेति तर्कयामास, संशयितवानित्यर्थः ॥ २६ ॥ कारणान्येवाह-ह्रियमाणेति । अतः सीतेयमिति तर्कयामासेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २७ ॥ पूर्ण

तां नीलकेशीं बिम्बोष्ठीं सुमध्यां सुप्रतिष्ठिताम् । सीतां पद्मपलाशाक्षीं मन्मथस्य रतिं यथा ॥२९॥ इष्टां सर्वस्य जगतः पूर्णचन्द्रप्रभामिव । भूमौ सुतनुमासीनां नियतामिव तापसीम् ॥ ३० ॥ निश्वासबहुलां भीरुं भुजगेन्द्रवधूमिव । शोकजालेन महता विततेन न राजतीम् ॥ ३१ ॥ संसक्तां धूमजालेन शिखामिव विभावसोः । तां स्मृतीमिव सन्दिग्धामृद्धिं निपतितामिव ॥ ३२ ॥ विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव । सोपसर्गां यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव ॥ ३३ ॥ अभूतेनापवादेन कीर्तिं निपतितामिव । रामोपरोधव्यथितां रक्षोहरणकर्शिताम् ॥ ३४ ॥ अबलां मृगशावाक्षीं वीक्षमाणां ततस्ततः । बाष्पाम्बुपरिपूर्णेन कृष्णवक्राक्षिपक्ष्मणा ॥ ३५ ॥ वदनेनाप्रसन्नेन निःश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥ ३६ ॥ मलपङ्कधरां दीनां मण्डनार्हाममण्डिताम् । प्रभां नक्षत्र राजस्य कालमेघैरिवावृताम् ॥ ३७ ॥

कुर्वन्तीमिति प्रभातिशयोक्तिः ॥ २८ ॥ सुप्रतिष्ठितां सुप्रतिष्ठितपादतलाम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ न राजतीं न राजन्तीम् । तां प्रसिद्धाम् ॥ ३१ ॥ स्मृतीं मन्वाद्युक्तिम् । सन्दिग्धां सन्दिग्धार्थाम् । ऋद्धिं सम्पदम् । निपतितां क्षीणाम् ॥ ३२ ॥ विहताम् अविश्वासबहुलाम् । प्रतिहताम् अलब्धकार्याम् । सोपसर्गां सविघ्नाम् । सकलुषां सकालुष्याम् । भावप्रधानो निर्देशः ॥ ३३ ॥ अभूतेन असत्येन । रामोपरोधव्यथितां रामप्राप्तिनिरोधेन व्यथिताम् ॥ ३४–३७ ॥

चन्द्रेत्यादि । सुभ्रूं सुभ्रुवम् ॥२८॥२९॥ चन्द्रप्रभामिवेति सर्वानन्दकरत्वमुक्तम् ॥३०॥ भुजगेन्द्रवधूमिवेति दुष्प्रधर्षत्वम् ॥ ३१ ॥ शिखामिव विभावसोरिति पातिव्रत्यम् । तां प्रसिद्धाम् । स्मृतिः मन्वादिवाक्यम् । दीर्घस्त्वार्षः । सन्दिग्धां सन्दिग्धार्थाम् ॥ ३२ ॥ सोपसर्गां सान्तरायाम् । सकलुषां सकपटाम् ॥ ३३ ॥ अभूतेनापवादेन मिथ्यापवादेन । रामोपरोधव्यथितां रामप्राप्तिनिरोधेन व्यथिताम् ॥ ३४–३७ ॥

स०–रामोपरोधव्यथितां रामाभिः राक्षसस्त्रीभिः य उपरोधः इतस्ततोगमनप्रतिबन्धस्तेन व्यथिताम् ३४॥

तस्य सन्दिदिहे बुद्धिर्मुहुः सीतां निरीक्ष्य तु । आम्नायाना मयोगेन विद्यां प्रशिथिलामिव ॥ ३८ ॥ दुःखेन बुबुधे सीतां हनुमाननलंकृताम् । संस्कारेण यथा हीनां वाच मर्थान्तरं गताम् ॥ ३९ ॥ तां समीक्ष्य विशालाक्षीं राजपुत्री मनिन्दिताम् । तर्कयामास सीतेति कारणैरुपपादिभिः ॥ ४० ॥ वैदेह्या यानि चाङ्गेषु तदा रामोऽन्वकीर्तयत् । तान्याभरणजालानि शाखाशोभीन्यलक्षयत् ॥ ४१ ॥ सुकृतौ कर्णवेष्टौ च श्वदंष्ट्रौ च सुसंस्थितौ । मणिविद्रुम चित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च । श्यामानि चिरयुक्तत्वात् तथा संस्थानवन्ति च ॥ ४२ ॥

पुनः सीताशब्दो व्यवहितानुस्मरणार्थः । आम्नायानां वेदानाम् । अयोगेन असम्बन्धेन । प्रशिथिलाम् अप्रातप्रतिष्ठाम् । विद्यां वेदबाह्यविद्याम् । यद्वा आम्नायानाम् अभ्यासानामभावेन प्रशिथिलाम् अस्थिरपदां विद्यामिव सीतां निरीक्ष्य तस्य हनुमतो बुद्धिः सन्दिदिहे इत्यन्वयः । कार्श्यमालिन्यादिना तिरोहितरूपत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥ दुःखेनेति । संस्कारः शब्दव्युत्पत्तिः तेन हीनाम् अत एव विवक्षितादर्थान्तरं गतां विपरीतार्थामित्यर्थः । संस्कार हीनतया प्रतिपिपादयिषितार्थं वक्तुमशक्नुवन्तीमविवक्षितमर्थं बोधयन्तीं वाच मिव । सम्यग्व्युत्पत्त्यभावादर्थान्तरं गतां व्युत्पत्त्यनन्तरं स्वार्थं प्रतिपादयन्ती मिव स्थितामित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वैदेह्या । इति शाखायां शोभन्त इति शाखाशोभीनि । भर्तृविरहकाले भूषणधारणस्यानुचितत्वात् स्वाङ्गेभ्य उन्मुच्य शाखायां न्यस्तानीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ कर्णवेष्टौ कुण्डले । " कर्णिका

तस्य हनूमतः बुद्धिः सन्दिदिहे कार्श्यमालिन्यादिना तिरोहितत्वादिति भावः । आम्नायानामयोगेन अभ्यासानामभावेन ॥ ३८ ॥ दुःखेनेति । दुःखेन कृच्छ्रेण । संस्कारेण यथा हीनां वाचमर्थान्तरं गताम् संस्कारो व्युत्पत्तिः तया हीनाम् अत एव विवक्षितादर्थान्तरं गतां विपरीतार्थं बोधयन्तीम्, सम्यक् व्युत्पत्त्यभाव दशायामर्थान्तरं गता वाग्व्युत्पत्त्यनन्तरं स्वार्थं प्रदर्शयति तद्वत् । सीतां दुःखेन बुबुध इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तामिति । कारणैः लिङ्गैः ॥ ४० ॥ तान्येवाह–वैदेह्या इत्यादि । शाखाशोभीनि शाखायां शोभन्त इति तथा । अनेन रामविश्लेषसमये भूषणधारणस्य अनुचितत्वात् वैदेह्या भूषणानि स्वाङ्गेभ्य उन्मुच्य शाखायां न्यस्तानीत्यवगम्यते ॥ ४१ ॥ कर्णवेष्टौ कुण्डले । "कुण्डलं कर्णवेष्टनम्" इत्यमरः । श्वदंष्ट्रौ त्रिकर्णाख्यौ

तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामोऽन्वकीर्तयत् ॥ ४३ ॥
तत्र यान्यवहीनानि तान्यहं नोपलक्षये । यान्यस्या नाव
हीनानि तानीमानि न संशयः ॥४४॥ पीतं कनकपट्टाभं
स्रस्तं तद्वसनं शुभम् । उत्तरीयं नगासक्तं तदा दृष्टं
प्लवङ्गमैः ॥४५॥ भूषणानि च मुख्यानि दृष्टानि धरणी
तले । अनयैवापविद्धानि स्वनवन्ति महान्ति च ॥४६॥
इदं चिरगृहीतत्वाद्वसनं क्लिष्टवत्तरम् । तथापि नूनं
तद्वर्णं तथा श्रीमद्यथेतरत् ॥ ४७ ॥ इयं कनकवर्णाङ्गी
रामस्य महिषी प्रिया । प्रनष्टापि सती याऽस्य मनसो
न प्रणश्यति ॥ ४८ ॥

तालपत्रं स्यात्कुण्डलं कर्णवेष्टनम् " इति सज्जनः । श्वदंष्ट्रः त्रिकर्णकाख्यः पुष्पाकारः कर्णपार्श्वभूषणविशेषः । " त्रिकर्णकः श्वदंष्ट्रश्च " इत्यभिधानरत्नमाला । हस्तेषु हस्तावयवेषु । श्यामानि विरहतापौष्ण्यवशाच्छ्यामीभूतानि । तथा चिरयुक्तत्वात् चिरधृतत्वात् संस्थानवन्ति हस्तेषु तत्तदाभरणसंस्थानानि दृश्यन्त इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ तान्येवेत्यर्धमेकं वाक्यम् ॥ ४३ ॥ तत्र ऋश्यमूके यान्यवहीनानि पतितानि तान्यहं नोपलक्षये, अत्रेति शेषः । अस्याः सीतायाः सकाशाद्यानि नावहीनानि न पतितानि तानीमानि तत्तुल्यत्वात् ॥ ४४ ॥ प्लवङ्गमैः सुग्रीवादिप्लवङ्गमैः । यदुत्तरीयं दृष्टं यानि भूषणानि दृष्टानि तानि सर्वाण्यनयैव अपविद्धानि पातितानि। नगासक्तमित्यनेन पतनदशायामुत्तरीयाग्रं वृक्षे किञ्चित्सक्तमिति द्योत्यते ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इदमिति। इतरत् उत्सृष्टम् तदुत्तरीयं यथा यादृशवर्णयुक्तं यथा श्रीमत् इदम् इदानीं धार्यमाणं तद्वर्णं तथा श्रीमत् नूनमिति योजना ॥४७॥ इयमिति । या रामस्य प्रिया सती महिषीति

कुसुमाकारकर्णभूषणविशेषौ । " त्रिकर्णकः श्वदंष्ट्रश्च " इत्यभिधानरत्नमालायाम् । हस्तेषु हस्ततदवयवेषु । चिरयुक्तत्वात् चिरधृतत्वात् संस्थानवन्ति चिरमङ्गेष्वेवाव स्थानवन्ति च ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तत्रेति । तत्र ऋश्यमूके । यान्याभरणानि अव हीनानि पतितानि यानि नावहीनानि तत्र न पतितानि अस्याः सकाशात्तानीमानीति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ स्रस्तमन्तरिक्षाद्भ्रष्टम् । नगासक्तम् वृक्षलग्नम् । प्लवङ्गमैः सुग्रीवादिभिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ चिरगृहीतत्वात् चिरधृतत्वात् । इतरत् स्रस्तमुत्त रीयं यथा यादृशवर्णयुक्तम् यथा श्रीमत् । इदमिदानीं धार्यमाणं तथावर्णं तथा श्रीमत् नूनमिति योजना ॥ ४७ ॥ इयमिति । इयं रामस्य प्रिया सती महिषीति

इयं सा यत्कृते रामश्चतुर्भिः परितप्यते ।
कारुण्येनानृशंस्येन शोकेन मदनेन च ॥ ४९ ॥
स्त्रीप्रनष्टेति कारुण्यादाश्रितेत्यानृशंस्यतः ।
पत्नी नष्टेति शोकेन प्रियेति मदनेन च ॥ ५० ॥
अस्या देव्या यथा रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवम् ।
रामस्य च यथारूपं तस्येयमसितेक्षणा ॥ ५१ ॥

कृत्वा प्रनष्टापि अस्य रामस्य मनसः सकाशात् न प्रणश्यति । सदा मनसा दृष्टा भवतीत्यर्थः । सा कनकवर्णाङ्गी इयम्, मया परिदृश्यमानेत्यर्थः ॥४८॥ रामः कारुण्यादिभिश्चतुर्भिः यत्कृते परितप्यते सेयम् ॥ ४९ ॥ कारुण्यादीनां परितापहेतुत्वं विभज्य दर्शयति—स्त्रीति । आपत्काले स्त्रियो रक्षणीयाः, तन्न कृतमिति कारुण्यात्परितप्यते । आनृशंस्यमक्रूरत्वम् । आश्रितसंरक्षणैक स्वभावत्वमिति यावत् । तस्मात् आश्रिता न रक्षितेति परितप्यते । "अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी" इत्युक्तरीत्या आत्मार्धभूता पत्नी नष्टेति शोकेन परितप्यते । प्रिया नष्टेति मदनेन परितप्यत इति योजना ॥५०॥ अथानयोरन्योन्या भिरूप्यानुगुण्यमाह—अस्या इति । अस्याः सीतायाः रूपं शरीरम् अङ्ग प्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधम्, तथाविधमेव रामस्यापि रूपम् अङ्गप्रत्यङ्ग सौष्ठवं च । तथा रामस्य रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च यथा यथाविधम्, तथाविध मेवास्या रूपमङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं च ।अतः इयमसितेक्षणा तस्य योग्येति शेषः॥५१॥

कृत्वा प्रनष्टापि अस्य रामस्य मनसः सकाशात् न प्रणश्यति, सदानुचिन्तयती त्यर्थः ॥४८॥ इयमिति । कारुण्यादिभिश्चतुर्भिर्यत्कृते परितप्यते सेयमिति सम्बन्धः ॥ ४९ ॥ कारुण्यादीनां परितापहेतुत्वं विभज्य दर्शयति—स्त्रीति । स्त्री प्रनष्टेति कारुण्यात् आपत्काले स्त्रियो रक्षणीयाः तन्न कृतमिति कारुण्यात् परितप्यते । आश्रितेत्यानृशंस्यतः, आनृशंस्यमक्रूरत्वम् । आश्रितसंरक्षकस्वभावत्वमिति यावत् । तस्मादाश्रिता न रक्षितेति परितप्यते । पत्नी नष्टेति शोकेन आत्मार्धभूत पत्नीनाशो जात इति शोकेन परितप्यते । प्रियेति मदनेन च प्रिया नष्टेति मदनेन परितप्यत इति योजना ॥ ५० ॥ अथ सीतारामयोरन्योन्याभिरूप्यानुगुण्यमाह— अस्या इति । अस्याः सीतायाः यथा यथाविधं रूपम् अङ्गप्रत्यङ्गसौष्ठवं तथा विधमेव रामस्यापि रूपं रामस्य यथाविधं रूपं तथाविधमेव अस्या रूपम् । अत

अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ।
तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५२ ॥
दुष्करं कृतवान् रामो हीनो यदनया प्रभुः ।
धारयत्यात्मनो देहं न शोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥
दुष्करं कुरुते रामो य इमां मत्तकाशिनीम् ।
सीतां विना महाबाहुर्मुहूर्तमपि जीवति ॥ ५४ ॥

तथाऽनयोरन्योन्यस्यानुरागमाह—अस्या इति । अस्या देव्याः मनस्तस्मिन् रामे प्रतिष्ठितम्, तेन हेतुना इयं मुहूर्तमपि जीवति । तस्य च मनोऽस्यां प्रतिष्ठितम्, तेन कारणेन स मुहूर्तमपि जीवति । तयोरन्योन्यं मनोनिवेशनाभावे मुहूर्तजीवनमपि न घटत इति भावः ॥ ५२ ॥ माल्यवति शैले रामस्य सीताविरहक्लेशातिशयं निशाम्य हन्त वसिष्ठशिष्यः कस्याश्चित् स्त्रियाः कृते कथमेवमभूदिति विनिन्द्य परिहसितवान् स्वयं विरक्ततया, संप्रत्यस्या वैलक्षण्यातिशयदर्शनेन विशेषज्ञतया एतद्विरहे रामस्य देहधारणं सर्वात्मना अशक्यमित्याह—दुष्करमिति । दुष्करं कृतवान् रामः । इमां वियुज्य समाधानपरो रामः प्रकाममशक्यं कृत्यमकरोत् । हीनो यदनया प्रभुः । अनया विना देहं धृत्वाऽवस्थित इति यत्तदत्यन्तमशक्यम् । प्रभुः गजाश्वादिकं शिक्षयितुं राज्यं पालयितुं च जानाति । न प्रणयधारायां प्रथमांशमपि भुक्तवान् । धारयत्यात्मनो देहम् । किमिदं याचितकं शरीरं धारयति स्वस्यैव हि देहोऽयं देहं भोगायतनं हीदं न दुःखायतनम् "दिह उपचये" इत्यस्माद्धातोः "इगुपध०" इत्यादिना कः । तेनायमर्थो लभ्यते । सीताशरीरस्य परतन्त्रतया तत्त्यक्तुमयुक्तं ननु स्वाधीनशरीरस्य धारणं युक्तमिति भावः । विशेषज्ञेनापि कथमिदं त्यक्तुं शक्यम् ? तत्राह न शोकेनावसीदति ॥ ५३ ॥ उक्तमर्थं किञ्चिद्विशेषान्तरेण दर्शयति—दुष्करं कुरुत इति ॥ ५४ ॥

एवेयमसितेक्षणा तस्य, योग्येति शेषः ॥ ५१ ॥ अथानयोरन्योन्यानुरागमाह—अस्या इति । अस्याः सीतायाः मनः तस्मिन् रामे प्रतिष्ठितम् । तेन हेतुना इयं स च जीवतीति सम्बन्धः ॥ ५२ ॥ सीताविरहेण रामस्य शरीराकार्श्यं प्राणधारणं च विचित्रमित्याह—दुष्करमित्यादिश्लोकद्वयेन । मत्तकाशिनीं वरारोहाम् "वरारोहा मत्तकाशिनी" इत्यमरः । रामग्रहणं सीताया अप्युपलक्षणम् । सापि तं विना

एवं सीतां तदा दृष्ट्वा हृष्टः पवनसंभवः ।
जगाम मनसा रामं प्रशशंस च तं प्रभुम् ॥ ५५ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

प्रशस्य तु प्रशस्तव्यां सीतां तां हरिपुङ्गवः ।
गुणाभिरामं रामं च पुनश्चिन्तापरोऽभवत् ॥ १ ॥
स मुहूर्तमिव ध्यात्वा बाष्पपर्याकुलेक्षणः ।
सीतामाश्रित्य तेजस्वी हनुमान् विललाप ह ॥ २ ॥
मान्या गुरुविनीतस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ।
यदि सीतापि दुःखार्ता कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ३ ॥

एवं दृष्ट्वा मलिनसंवीतत्वोपवासकृशत्वशोकध्यानपरायणत्वादिपतिव्रताधर्मयुक्तां सीतां दृष्ट्वा हृष्टः सन् मनसा रामं जगाम सस्मार। तं प्रभुं बुद्धिस्थं रामं प्रशशंस च पुनःप्राप्त्युपयुक्तपतिव्रताधर्मनिष्ठत्वदर्शनात् भाग्योत्तरो राम इत्यस्तौषीत् । यद्वा एतादृशसौन्दर्यवतीं सीतां दृष्ट्वा एतद्विरहितस्य महान् शोकः प्राप्तः अतः युक्तमेव कृतवान् राम इत्यस्तौषीत् ॥ ५५ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

प्रशस्य त्वित्यादि । प्रशस्तव्यां प्रशंसितव्याम् । रामं सीतां च प्रशस्येति । अस्या देव्या इत्यादिनोभयोरपि प्रशंसितत्वात् ॥ १ ॥ स इति । सीतामाश्रित्य सीतां विषयीकृत्य ॥ २ ॥ मान्येति । गुरुविनीतस्य गुरुभिः शिक्षितस्य ।

जीवतीति चित्रमेवेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ एवं मलिनसंवीतत्वोपवासकृशत्वशोकध्यानपरायणत्वादिपतिव्रताधर्मयुक्तां सीतां दृष्ट्वाहृष्टस्सन् मनसा रामं जगाम सस्मार । तं प्रभुं बुद्धिस्थं रामं प्रशशंस च । पुनःप्राप्त्युपयुक्तपतिव्रताधर्मनिष्ठत्व दर्शनात् भाग्योत्तरो राम इत्यस्तौषीदिति भावः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चदशः सर्गः॥१५॥

प्रशस्येति । प्रशस्तव्यां प्रशंसितव्याम् ॥ १ ॥ स इति । सीतामाश्रित्य सीतामुद्दिश्य ॥ २ ॥ गुरुविनीतस्य गुरुभिः शिक्षितस्य । गुरुप्रिया रामप्रिया । सीतापि

स०-गुरुविनीतस्य बहुनम्रस्य लक्ष्मणस्य गुरुप्रिया ज्येष्ठभ्रातृभार्या मान्या। यद्वा गुरुविनीतस्य ब्रह्मादे-

रामस्य व्यवसायज्ञा लक्ष्मणस्य च धीमतः ।
नात्यर्थं क्षुभ्यते देवी गङ्गेव जलदागमे ॥ ४ ॥
तुल्यशीलवयोवृत्तां तुल्याभिजनलक्षणाम् ।
राघवोऽर्हति वैदेहीं तं चेयमसितेक्षणा ॥ ५ ॥

गुरुप्रिया रामप्रिया । कालो हि दुरतिक्रमः कालो दुरतिक्रम एवेत्ययमर्थः सिद्धो भवतीत्यर्थः । हिशब्दोऽवधारणे अव्ययानामनेकार्थत्वात् । जगद्रक्षकराम लक्ष्मणगुप्तायास्सीताया अपि यदीदृशं दुःखं प्राप्तं तदा कालो दुरतिक्रम एवेति भावः ॥ ३ ॥ रामस्येति । व्यवसायज्ञा स्वयत्नं विहाय तद्व्यवसायमेव प्रेक्ष माणा ' एतद्व्रतं मम । अप्यहं जीवितं जह्याम् ' इत्येवं रामव्यवसायं जानन्ती त्यर्थः । लक्ष्मणस्य च धीमतः रामे मायामृगानुसारिण्यपि मारीचोऽयमिति तदानीमपि निश्चितवतो लक्ष्मणस्य । यद्वा सर्वेश्वरादप्याश्रितसंरक्षणे समुद्यु क्तस्य । नात्यर्थं क्षुभ्यते अत्यर्थमिति क्षोभाभावविशेषणम्, क्षोभविशेषणत्वे यत्किंचित्क्षोभः प्राप्तः स्यात् । सत्तानाशकाले प्राप्तेपि क्षोभलेशरहितेत्यर्थः । देवी रामेण शिरसा वोढव्यवाल्लभ्यवती । गङ्गेव जलदागमे, क्षोभहेतौ सत्यपि यथा गङ्गा न क्षुभ्यते तथेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तुल्येति । तुल्यशीलवयोवृत्ताम्, शीलं स्वभावः, "अस्या देव्या मनस्तस्मिंस्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम्" इति प्रक्रियया तुल्यस्वभावाम् । तुल्यवयस्काम् षोडशवार्षिकस्य द्वादशवार्षिकी तुल्या अन्यथा वैरस्यापत्तेः शास्त्रविरोधाच्च । अत एव विष्णुः—"वर्षैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत् त्रिगुणो वरः । द्व्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा वयोमात्रावरा च या ॥ " इति । तुल्यवृत्ताम् " दोषो यद्यपि तस्य स्यात् सतामेतदगर्हितम् " इति रामवृत्तम्, " पापानां वा शुभानां वा वधार्हाणां प्लवंगम । कार्यं करुणमार्येण न कश्चिन्नापराध्यति ॥ " इत्युक्तवत्यास्सीताया वृत्तेन तुल्यम् । तुल्यशब्दो

यदि दुःखार्ता, कालो दुरतिक्रमो हि, सकलजगद्रक्षकरामलक्ष्मणगुप्तायाः सीताया ईदृशं दुःखं प्राप्तं यतः अतः कालो दुरतिक्रम एवेत्यर्थः ॥ ३ ॥ व्यवसायज्ञा अभि प्रायज्ञा, पराक्रमज्ञेत्यर्थः ॥ ४ ॥ तुल्यशीलवयोवृत्तां रामानुरूपस्वभाववयश्चारित्राम् ।

लक्ष्मणस्य चेति व्यधिकरणषष्ठ्यौ । सर्वमान्या यदि सीता दुःखार्ता सेवाभूत् । हि यतः ततः कालो हि दुरतिक्रमः । देव्या देवेन च स्वसमयावनाय कालो दुरतिक्रमः अनुल्लङ्घ्यस्वपराक्रम इव दर्शित इति भावः । यद्वा सुखार्हापि यद्दुःखार्त्तवदात्मानं दर्शयामास स हि . ततः कालः रावणमृत्युः दुरतिक्रमः अनुल्लङ्घ्यः रावणेनेति शेषः ॥ ३ ॥

तां दृष्ट्वा नवहेमाभां लोककान्तामिव श्रियम् । जगाम मनसा रामं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ६ ॥ अस्या हेतो विशालाक्ष्या हतो वाली महाबलः । रावणप्रतिमो वीर्ये कबन्धश्च निपातितः ॥७॥ विराधश्च हतः सङ्ख्ये राक्षसो भीमविक्रमः । वने रामेण विक्रम्य महेन्द्रेणेव शम्बरः ॥८॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् । निहतानि जनस्थाने शरैरग्निशिखोपमैः ॥९॥ खरश्च निहतः सङ्ख्ये त्रिशिराश्च निपातितः । दूषणश्च महातेजा रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥ ऐश्वर्यं वानराणां च दुर्लभं वालि पालितम् । अस्या निमित्ते सुग्रीवः प्राप्तवान् लोकसत्कृतम् ॥ ११ ॥ सागरश्च मया क्रान्तः श्रीमान्नदनदीपतिः । अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः पुरी चेयं निरीक्षिता ॥ १२ ॥ यदि रामः समुद्रान्तां मेदिनीं परिवर्तयेत् । अस्याः कृते जगच्चापि युक्तमित्येव मे मतिः ॥ १३ ॥

ऽनुरूपपरः । रामानुरूपशीलवयश्चारित्रामित्यर्थः ।तुल्याभिजनलक्षणाम् अभिजनः कुलम्, लक्षणं सामुद्रिकं, सार्वभौमलक्षणवतो भार्याया यैस्सामुद्रिकलक्षणै र्भाव्यं तैर्युक्तामित्यर्थः । एवंविधत्वाद्राघवो वैदेहीमर्हति, वैदेही राघवमर्हति । लोके सौन्दर्यादिमतः सौन्दर्यादिसर्वसहिता न लभ्यते । सौन्दर्यादिमत्या न सौन्दर्यादिसर्ववान् । अनयोस्तु सर्वं सम्पन्नमिति विस्मयते । असितेक्षणेत्याधिक विशेषणदानाद्रामापेक्षया सीताया नयनसौन्दर्यमाधिकमित्युच्यते । अत एव रामो वक्ष्यति—"न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणाम्" इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ अस्या हेतोरिति । " सर्वनाम्नस्तृतीया च " इति षष्ठी । अनया हेतुनेत्यर्थः ॥ ७-१० ॥ ऐश्वर्यमिति । अस्या निमित्ते " निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्राय दर्शनम्" इति षष्ठी सप्तम्यर्थे । अस्यां निमित्ते सत्यामित्यर्थः ॥११॥१२॥ परि

तुल्याभिजनलक्षणाम् अभिजनं कुलम्, लक्षणं सामुद्रिकोक्तम् ॥ ५॥६॥ अस्या हेतोः अनया हेतुनेत्यर्थः ॥७-१०॥ ऐश्वर्यमिति । अस्या निमित्त इति सप्तम्यर्थे षष्ठी । अस्यां निमित्तभूतायां सत्यामित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ रामः मेदिनीं किञ्च जगच्च,

राज्यं वा त्रिषु लोकेषु सीता वा जनकात्मजा । त्रैलोक्य राज्यं सकलं सीताया नाप्नुयात् कलाम् ॥ १४ ॥ इयं सा धर्मशीलस्य मैथिलस्य महात्मनः । सुता जनक राजस्य सीता भर्तृदृढव्रता ॥ १५ ॥ उत्थिता मेदिनीं भित्त्वा क्षेत्रे हलमुखक्षते । पद्मरेणुनिभैः कीर्णा शुभैः केदारपांसुभिः ॥ १६ ॥ विक्रान्तस्यार्यशीलस्य संयुगे ष्वनिवर्तिनः । स्नुषा दशरथस्यैषा ज्येष्ठा राज्ञो यश स्विनी ॥ १७॥ धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रामस्य विदितात्मनः । इयं सा दयिता भार्या राक्षसीवशमागता ॥ १८॥ सर्वान् भोगान् परित्यज्य भर्तृस्नेहबलात्कृता । अचिन्तयित्वा दुःखानि प्रविष्टा निर्जनं वनम् ॥ १९॥ सन्तुष्टा फलमूलेन भर्तृशुश्रूषणे रता। या परां भजते प्रीतिं वनेऽपि भवने यथा २०

वर्तयेत् अधरोत्तरां कुर्यात् । अस्याः कृते एतदर्थम् । जगच्चापि, न केवलं मेदिनीं सर्वलोकानपि परिवर्तयेदित्यर्थः ॥ १३ ॥ राज्यं वेति । राज्यमुत्कृष्टं वा सीता उत्कृष्टा वा, इति विचार्यमाण इति शेषः । कलां लेशम् ॥ १४ ॥ भर्तृ दृढव्रता भर्तरि दृढव्रता । केदारपांसुभिः यज्ञक्षेत्रपांसुभिः ॥ १५॥ १६ ॥ आर्य शीलस्य श्रेष्ठस्वभावस्य ॥ १७॥ १८ ॥ सर्वान् भोगान्, भुज्यन्ते इति भोगाः शुकसारिकाकन्तुकप्रभृतिभोगसाधनानि मातृप्रभृतींश्च । परित्यज्य परि विशे षेण पुनस्तत्राशालेशं विनैव त्यक्त्वा। अयं च परित्यागो न स्ववशेनेत्याह भर्तृ स्नेहबलात्कृता । अभिमतविषयस्नेहातिरेकस्तादितरमाखिलमपि त्याजयाति हि । त्यक्तेषु स्मरणा भावेऽपि गन्तव्यदेशीयदुःखं वा किं स्मरति ? नेत्याह अचिन्तयित्वा दुःखानि । रामातिरिक्तवस्त्वनुभवे हि दुःखानुभवसम्भावनेति भावः । प्रविष्टा निर्जनं वनम्, भोगस्यैकान्तस्थलमिति ह्यस्या हृदि लग्नमिति

सर्वलोकानपीत्यर्थः । अस्याः कृते सीतार्थं परिवर्तयेद्यादि अधरोत्तरां कुर्यात, संहरे दित्यर्थः । युक्तमित्येव मे मतिरिति सम्बन्धः ॥ १३ ॥ राज्यमुत्कृष्टं वा सीता उत्कृष्टा वा ? इति विचार्यमाणे सतीति शेषः । कलां लेशम् ॥ १४ ॥ भर्तृदृढव्रता भर्तरि दृढव्रता ॥ १५-१८॥ भर्तृस्नेहबलात्कृता भर्तुः स्नेहबलाज्जीवतीत्यर्थः॥ १९॥ २०॥

सेयं कनकवर्णाङ्गी नित्यं सुस्मितभाषिणी । सहते यातना मेतामनर्थानामभागिनी ॥ २१ ॥ इमां तु शीलसम्पन्नां द्रष्टुमर्हति राघवः । रावणेन प्रमथितां प्रपामिव पिपासितः ॥ २२ ॥ अस्या नूनं पुनर्लाभाद्राघवः प्रीतिमेष्यति । राजा राज्यपरिभ्रष्टः पुनः प्राप्येव मेदिनीम् ॥ २३ ॥ कामभोगैः परित्यक्ता हीना बन्धुजनेन च । धारयत्यात्मनो देहं तत्समागमकांक्षिणी ॥ २४ ॥ नैषा पश्यति राक्षस्यो नेमान् पुष्पफलद्रुमान् । एकस्थहृदया नूनं राममेवानुपश्यति ॥ २५ ॥ भर्ता नाम परं नार्या भूषणं भूषणादपि । एषा तु रहिता तेन भूषणार्हा न शोभते ॥२६॥ दुष्करं कुरुते रामो हीनो यदनया प्रभुः । धारयत्यात्मनो देहं न दुःखेनावसीदति ॥ २७ ॥ इमामसितकेशान्तां शतपत्रनिभेक्षणाम् । सुखार्हां दुःखितां दृष्ट्वा ममापि व्यथितं मनः ॥ २८ ॥

भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ यातनां तीव्रवेदनाम् । अनर्थानामभागिनी आपदामनर्हे त्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रपां पानीयशालिकाम् । "प्रपा पानीयशालिका" इत्यमरः ॥ २२ ॥ २३ ॥ काम्यन्त इति कामाः ते च ते भोगाश्च स्रक्चन्दनादयः तैः ॥ २४ ॥ नैषा पश्यति राक्षस्यः राक्षसीर्न पश्यति । नेमान् पुष्पफलद्रुमान्, रामविरहक्लेशातिशयेन राक्षसीदर्शनवत् सुपुष्पफलवतां द्रुमाणामपि दर्शनमस्याः असह्यमित्यर्थः । एकस्थहृदया एकाग्रचित्ता । राममेवानुपश्यति ध्यायतीत्यर्थः । रामागमनसंभावनावती दिशोऽवलोकयतीति वाऽर्थः । यद्वा निरन्तरेण रामानुभवेन परिसरवर्ती कोऽपि पदार्थो न दृष्टिपथं गच्छतीत्यर्थः ॥ २५–२७ ॥ इमामिति । असितः केशान्तः यस्यास्ताम् । केशानामग्रे नैल्यं

यातनां तीव्रवेदनाम् । अनर्थानामभागिनी आपदामनर्हा ॥ २१ ॥ प्रपां पानीयशालाम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ कामेति । कामभोगैः काम्यन्त इति कामाः ते च ते भोगाः स्रक्चन्दनादयः ॥ २४ ॥ राक्षस्यः राक्षसीः । एकस्थहृदया एकाग्रचित्ता ॥२५॥२६॥ प्रभुः रामः अनया हीनः सन् आत्मनो देहं धारयति शोकेन नावसीदतीति च यत् एतत् दुष्करं कुरुत इति सम्बन्धः ॥ २७ ॥ इमामिति । ममापि

क्षितिक्षमा पुष्करसंनिभाक्षी या रक्षिता राघवलक्ष्मणाभ्याम् । सा राक्षसीभिर्विकृतेक्षणाभिः संरक्ष्यते संप्रति वृक्षमूले ॥ २९ ॥ हिमहतनलिनीव नष्टशोभा व्यसनपरम्परयाऽतिपीड्यमाना । सहचररहितेव चक्रवाकी जनकसुता कृपणां दशां प्रपन्ना ॥ ३० ॥ अस्या हि पुष्पावनताग्रशाखाः शोकं दृढं वै जनयन्त्यशोकाः। हिमव्यपायेन च मन्दरश्मिरभ्युत्थितो नैकसहस्ररश्मिः ३१

स्त्रीणां दुर्लभम् । अतस्तदेवाह असितकेशान्तां गुडालकावृतस्यापि व्यामोहकरीम् । शतपत्रनिभेक्षणां यद्यपीयमसितेक्षणा तथापि संस्थानविशेषे उपमेयम् । कमलपत्राक्षस्यापि व्यामोहदायिनीम् । सुखार्हां रामोत्सङ्गे स्थातुमर्हाम् । दुःखितां राक्षसीमध्ये स्थितां दृष्ट्वा ममापि व्यथितं मनः, शाखामृगस्य ममापि मनो व्यथितम्, किमुत परमदयालो रामस्येति भावः । शोकहर्षयोरपदस्य ममापि मनो व्यथितम् किंपुनः कामिन इति वा ॥ २८ ॥ २९ ॥ हिमहतेति । हिमहतेति विशेषणेन नलिन्याः पूर्वं बहुकालशोभितत्वं सिद्धम्, तद्वन्नष्टशोभा द्वादशवर्षं निष्प्रातिबन्धं भोगान् भुञ्जानाया आगन्तुको हि विश्लेषः तेन हि नष्टशोभेत्युक्तम् । व्यसनपरम्परया विरह इव संश्लेषोपि मध्ये मध्ये नागत्य निवृत्तः व्यसनमेव नैरन्तर्येण वृत्तम् । अतिपीडयमाना अतिक्रम्य पीड्यमाना, आश्रयाननुरूपं व्यसनमनुभवन्तीत्यर्थः । सहचररहितेव चक्रवाकी लाभकालमवगम्य दुःखं सोढुमसमर्था । चक्रवाकीसाम्येनायमर्थो लभ्यते—सा हि रात्रिविरामकालं प्रबुध्य दुःखं सोढुमदक्षेति प्रसिद्धम् । जनकसुता एवं व्यसनं भविष्यतीति ज्ञात्वा न संवार्धता, केवलं सुखसंवार्धितेत्यर्थः । कृपणां दशां प्रपन्ना। पूर्वोक्तनलिन्यादिकं नोपमानं भवितुमर्हति । किञ्चिदुक्तिमात्रम् । वाङ्मनसाऽपरिच्छेद्यां दुर्दशां प्राप्तेत्यर्थः ॥ ३० ॥ हिमव्यपायेन वसन्तेन । नैकसहस्ररश्मिरभ्युत्थितः । मन्दरश्मिः सूर्यापेक्षया मन्दकरः, चन्द्र इति यावत् । शोकं

किमुत परमदयालो रामस्येति भावः ॥ २८ ॥ क्षितिरिव क्षमा क्षान्तिर्यस्याः सा क्षितिक्षमा ॥ २९ ॥३०॥ अशोकाः शोकं जनयन्ति। हिमव्यपायेन नैकसहस्ररश्मिः मन्दरश्मिश्च अतीक्ष्णरश्मिः, शीतांशुरिति यावत। अभ्युत्थितः सन, शोकं जनयतीति

इत्येवमर्थं कपिरन्ववेक्ष्य सीतेयमित्येव निविष्टबुद्धिः ।
संश्रित्य तस्मिन्निषसाद वृक्षे बली हरीणामृषभस्तरस्वी ३२॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

ततः कुमुदषण्डाभो निर्मलो निर्मलं स्वयम् । प्रजगाम नभश्चन्द्रो हंसो नीलमिवोदकम् ॥ १ ॥ साचिव्यमिव कुर्वन् स प्रभया निर्मलप्रभः । चन्द्रमा रश्मिभिः शीतैः सिषेवे पवनात्मजम् ॥२॥ स ददर्श ततः सीतां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । शोकभारैरिव न्यस्तां भारैर्नावमिवाम्भसि ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाणो वैदेहीं हनुमान् मारुतात्मजः । स ददर्शाविदूरस्था राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ४ ॥

जनयतीति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षोडशः सर्गः १६

तत इत्यादि । प्रजगाम प्रकर्षेण जगाम, आकाशपरभागं प्राप्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ स इति । शोकभारैर्न्यस्तामिव आक्रान्तामिव स्थिताम् । अत एव भारैर्न्यस्तां नावमिव स्थिताम् ॥ ३ ॥ दिदृक्षमाण इत्यादि ।

शेषः ॥ ३१ ॥ इत्येवमिति । सीतेयमित्येव इयं सीतैवेति जातबुद्धिः तामेव बुद्धिं संश्रित्य ततःपरानुष्ठेयचिकीर्षया शिंशपावृक्ष एव निषसाद । तद्रात्रिशेषं परदिनं च स्थित इत्यर्थः । एवञ्च सरावणान्तःपुरा सर्वापि लङ्का यामत्रयेण समुद्रलङ्घनदिनरात्रावेव विचिता । तुर्ये यामे अशोकवनिकाप्रवेश इति बोध्यम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां षोडशः सर्गः ॥१६॥

तत इति । नभः प्रजगाम आकाशपरभागं प्राप्तः ॥ १ ॥ साचिव्यमिति । सीतादर्शनादौ प्रभया स्वकान्त्या साचिव्यमिव साहाय्यमिव, दिवा क्वचिदेकान्तप्रदेशे स्थितत्वान्निद्राव्याकुलत्वाच्च न सम्यग्राक्षसीनां सीतायाश्च दर्शनम्, रात्रौ चन्द्रोदये सति तु पुनः समीपदेशे आगत्य स्थितस्य सम्यक् सर्वदर्शनम् ॥ २ ॥ शोकभारैः

स०–कुमुदषण्डाभः कुमुदानां श्वेतोत्पलानां षण्डः समूहः तस्याभिकाभा यस्येति वा । तस्य आ सम्यक् भा कान्तिर्यस्मादिति वा । " सिते कुमुदकैरवे " इत्यमरः । निर्मलं स्वच्छम् । नीलमिवोदकमित्यनेन गगने नैल्यमपि ध्वनितम् । आकाशे नैल्यं च " आकाशो नीलिमोदेति " इति श्रुतेः ॥ १ ॥

एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा । अकर्णां शङ्कुकर्णां च मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ॥ ५ ॥ अतिकायोत्तमाङ्गीं च तनुदीर्घशिरोधराम् । ध्वस्तकेशीं तथाऽकेशीं केशकम्बलधारिणीम् ॥ ६ ॥ लम्बकर्णललाटां च लम्बोदरपयोधराम् । लम्बोष्ठीं चुबुकोष्ठीं च लम्बास्यां लम्बजानुकाम् ॥ ७॥ ह्रस्वदीर्घां तथा कुब्जां विकटां वामनां तथा। करालां भुग्नवक्त्रां च पिङ्गाक्षीं विकृताननाम्॥८॥ विकृताः पिङ्गलाः कालीः क्रोधनाः कलहप्रियाः । कालायसमहाशूलकूटमुद्गरधारिणीः ॥ ९ ॥ वराहमृगशार्दूलमहिषाजशिवामुखीः। गजोष्ट्रहयपादीश्च निखातशिरसोऽपराः ॥ १० ॥

कर्णौ प्रावरणे शिरस आच्छादकौ यस्याः सा कर्णप्रावरणा ताम् । शङ्कुवत्कर्णौ यस्यास्तां शङ्कुकर्णाम् । मस्तकोच्छ्वासनासिकाम् ऊर्ध्वमुखनासिकामित्यर्थः ॥ ४-६ ॥ अतिकायोत्तमाङ्गीम् । अत्रातिकायशब्देन महत्त्वमुच्यते । महाशिरस्कामित्यर्थः। ध्वस्तकेशीं स्वल्पकेशीम्। अकेशीम् अनुत्पन्नकेशीम् । केशकम्बलधारिणीं कम्बलरूपकेशधारिणीम् । लम्बे कर्णललाटे यस्यास्सा लम्बकर्णललाटा ताम् । चुबुके ओष्ठः यस्याः सा चुबुकोष्ठी ताम्॥७॥ ह्रस्वदीर्घाम् अधःकाये ऊर्ध्वकाये च क्वचित् ह्रस्वां क्वचिद्दीर्घामित्यर्थः । कुब्जां स्थगुमतीम् । विकटां स्थूलजङ्घाम् । करालां दन्तुराम् । "करालो दन्तुरे तुङ्गे" इत्यमरः। भुग्नवक्त्रां निम्नवक्त्राम् । विकृताननां नासिकोष्ठविरहिताननामित्यर्थः । एतदन्तस्य पूर्वेण ददर्शेत्यनेनान्वयः ॥ ८ ॥ विकृता इत्यादेरुत्तरेण ददर्शेत्यनेनान्वयः । एता एकाक्ष्यादिराक्षसीभ्योऽन्याः।विकृताः विकृतवेषाः॥९॥ निखात

न्यस्तामिव अधोनीतामिव मज्जमानामिवेत्यर्थः ॥ ३-५ ॥ अतिकायोत्तमाङ्गीम् । अतिकायं महदुत्तमाङ्गं यस्यास्सा । तनुदीर्घशिरोधराम्, अस्थूलदीर्घकण्ठीमित्यर्थः । केशकम्बलधारिणीम्, कम्बला इव केशाः केशकम्बलाः तान् धारयितुं शीलमस्तीति तथा । लम्बकर्णललाटां लम्बे कर्णललाटे यस्यास्ताम् । चुबुकोष्ठीं चुबुके ओष्ठा यस्यास्ताम् ॥ ६ ॥७॥ कुब्जां स्थगुमतीम् । करालां दन्तुराम् । पिङ्गाक्षीमित्यन्तस्य पूर्वेण सम्बन्धः ॥८॥ विकृता इत्यादि श्लोकनवकमेकं वाक्यम् । निखातशिरसः

एकहस्तैकपादाश्च खरकर्ण्यः श्वकर्णिकाः । गोकर्णी हस्तिकर्णीश्च हरिकर्णीस्तथाऽपराः ॥ ११ ॥ अनासा अति नासाश्च तिर्यङ्नासा विनासिकाः । गजसन्निभनासाश्च ललाटोच्छ्वासनासिकाः ॥ १२ ॥ हस्तिपादा महापादा गोपादाः पादचूडिकाः । अतिमात्रशिरोग्रीवा अतिमात्र कुचोदरीः ॥ १३ ॥ अतिमात्रास्यनेत्राश्च दीर्घजिह्वानखा स्तथा । अजामुखीर्हस्तिमुखीर्गोमुखीः सूकरीमुखीः ॥ १४ ॥ हयोष्ट्रखरवक्त्राश्च राक्षसीर्घोरदर्शनाः । शूल मुद्गरहस्ताश्च क्रोधनाः कलहप्रियाः ॥ १५ ॥ कराला धूम्रकेशीश्च राक्षसीर्विकृताननाः । पिबन्तीः सततं पानं सदा मांससुराप्रियाः ॥ १६ ॥ मांसशोणितदिग्धाङ्गी र्मांसशोणितभोजनाः । ता ददर्श कपिश्रेष्ठो रोमहर्षण दर्शनाः । स्कन्धवन्तमुपासीनाः परिवार्य वनस्पतिम् ॥ १७ ॥ तस्याधस्ताच्च तां देवीं राजपुत्रीमनिन्दिताम् । लक्षयामास लक्ष्मीवान् हनुमान् जनकात्मजाम् ॥ १८ ॥ निष्प्रभां शोकसन्तप्तां मलसङ्कुलमूर्धजाम् ॥ १९ ॥ क्षीणपुण्यां च्युतां भूमौ तारां निपतितामिव । चारित्र व्यपदेशाढ्यां भर्तृदर्शनदुर्गताम् ॥ २० ॥

शिरसः गात्रान्तर्वर्तिशिरसः ॥ १० ॥ हरिकर्णीः कपिकर्णीः ॥ ११ ॥ १२ ॥ पादे चूडिका यासां ताः पादचूडिकाः । "शिखा चूडा केशपाशी" इत्यमरः ॥१३-१५॥ राक्षसीर्विकृताननाः इत्यत्र पुनः राक्षसीपदमविस्मरणार्थम् ॥१६॥ ॥ १७ ॥ लक्ष्मीवान् सीतादर्शनजनितशोभायुक्तः ॥ १८ ॥ १९ ॥ च्युतां स्थानाच्चलिताम् । चारित्रव्यपदेशाढ्यां पतिव्रताधर्माचरणख्यातिसम्पन्नाम् ।

गात्रान्तर्वर्तिशिरसः ॥९-१२॥ पादचूडिकाः पादे चूडा शिखा यासां ताः॥१३-१५॥ राक्षसीर्विकृताननाः इत्यत्र अपरा इति शेषः । अतो न पौनरुक्त्यम् ॥ १६-१७ ॥ तस्याधस्तादित्यारभ्य वल्लकीमिव इत्यन्तमेकं वाक्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ क्षीणेति ।

भूषणैरुत्तमैर्हीनां भर्तृवात्सल्यभूषणाम् । राक्षसाधिप संरुद्धां बन्धुभिश्च विनाकृताम् ॥ २१ ॥ वियूथां सिंह संरुद्धां बद्धां गजवधूमिव । चन्द्ररेखां पयोदान्ते शारदाभ्रै रिवावृताम् । क्लिष्टरूपामसंस्पर्शादयुक्तामिव वल्लकीम् ॥ २२ ॥ सीतां भर्तृवशे युक्तामयुक्तां राक्षसीवशे ॥ २३ ॥ अशोकवनिकामध्ये शोकसागरमाप्लुताम् । ताभिः परिवृतां तत्र सग्रहामिव रोहिणीम् ॥ २४ ॥ ददर्श हनुमान् देवीं लतां कुसुमितामिव । सा मलेन च दिग्धाङ्गी वपुषा चाप्यलंकृता । मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ २५ ॥ मलिनेन तु वस्त्रेण परिक्लिष्टेन भामिनीम् ॥ २६ ॥ संवृतां मृगशावाक्षीं ददर्श हनुमान् कपिः । तां देवीं दीनवदनामदीनां भर्तृतेजसा । रक्षितां स्वेन शीलेन सीतामसितलोचनाम् ॥ २७ ॥

भर्तृदर्शनेन दुर्गतां दरिद्राम्, भर्तृदर्शनरहितामित्यर्थः ॥ २० ॥ भर्तृवात्सल्य भूषणां वात्सल्यपदमत्र स्नेहमात्रवाचि ॥ २१ ॥ पयोदान्ते वर्षान्ते । चन्द्र रेखायाः स्पष्टास्पष्टत्वद्योतनायेदं विशेषणम् । असंस्पर्शात् उद्वर्तनादिसंस्कार राहित्यात् । अयुक्ताम् अनारोपिततन्त्रीम् । वल्लकीं वीणाम् ॥ २२ ॥ सीतामित्यादिपरशेषः । राक्षसीवशे अयुक्ताम् अनवस्थिताम्, तद्वचना न्यशृण्वन्तीमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ लतां कुसुमितामिव तथा दर्शनीया मित्यर्थः ॥ २५ ॥ मलिनेनेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ २६ ॥ २७ ॥

च्युताम्, दिव इति शेषः । चारित्र्यपदेशाढ्यां पातिव्रत्यव्रतसम्पन्नाम् । भर्तृदर्शनदुर्गतां भर्तृदर्शनहीनाम् ॥ २० ॥ २१ ॥ पयोदान्ते वर्षान्ते । असंस्पर्शात् उद्वर्तनादिसंस्काराभावात् । अयुक्ताम् अनारोपिततन्त्रीम् ॥ २२ ॥ सीतामित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । रक्षसां वशे अयुक्ताम् अयोग्याम् शोकसागरमाप्लुतां तत्र मग्नाम् सग्रहां क्रूरग्रहाविष्टाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ लतामकुसुमामिवेति पाठः । आभरणपरि हारादिति भावः । वपुषाऽलंकृता स्वभावरमणीयेत्यर्थः । विभाति न विभाति चेति । स्वभावसौन्दर्यादसंस्काराच्चेति भावः । अत्र तां तामिति तच्छब्दावृत्त्या तत्तदवस्था भेदस्य वर्णितत्वादपौनरुक्त्यम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ भर्तृतेजसा भर्तृपराक्रमानुसन्धानेन

तां दृष्ट्वा हनुमान् सीतां मृगशावनिभेक्षणाम् ॥ २८ ॥ मृगकन्यामिव त्रस्तां वीक्षमाणां समन्ततः । दहन्तीमिव निःश्वासैर्वृक्षान् पल्लवधारिणः ॥ २९ ॥ सङ्घातमिव शोकानां दुःखस्योर्मिमिवोत्थिताम् । तां क्षमां सुविभक्ताङ्गीं विनाभरणशोभिनीम् । प्रहर्षमतुलं लेभे मारुतिः प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ३० ॥ हर्षजानि च सोऽश्रूणि तां दृष्ट्वा मदिरेक्षणाम् । मुमोच हनुमांस्तत्र नमश्चक्रे च राघवम् ॥ ३१ ॥ नमस्कृत्वा स रामाय लक्ष्मणाय च वीर्यवान् । सीतादर्शनसंहृष्टो हनुमान् संवृतोऽभवत् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पितपादपम् ।
विचिन्वतश्च वैदेहीं किंचिच्छेषा निशाऽभवत् ॥ १ ॥

तामित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । क्षमां क्षमामिव स्थिताम् । निर्गीर्याध्यवसानाद् भेदोक्तिः । तां दृष्ट्वा तां प्रेक्ष्येत्यनयोर्विशेषणविशेष्यभेदान्न पौनरुक्त्यम् । दूरप्रयुक्तस्यानुस्मरणार्थं वा पुनरुक्तिः ॥ २८–३० ॥ हर्षजानीति । राघवं नमश्चक्रे उपपदविभक्त्यपेक्षया कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वान्नमस्करोति देवानित्यादाविव द्वितीया ॥ ३१ ॥ नमस्कृत्वेति । संवृतः राक्षस्यदर्शनाय शिंशुपापर्णैर्गूढोऽभूत् ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

तथेत्यादि । विप्रेक्षमाणस्य विचिन्वतश्च । विप्रेक्षमाणे विचिन्वति च तस्मिन्

अदीनहृदयाम् ॥ २७–२९ ॥ दुःखस्य दुःखसागरस्य । अत्राधेयेनाधारनिगरणम् । क्षामाम् इति पाठः। क्षामां कृशाम् विनाऽऽभरणशोभिनीम् आभरणानुग्रहमनपेक्ष्यैव स्वसौन्दर्येण शोभमानाम् ॥ ३० ॥ नमश्चक्रे च राघवमिति । भगवतो राघवस्यानुग्रहादेवेयं मया दृष्टेति पुनः पुनः स्मृत्वा नमस्कारः ॥ ३१ ॥ संवृतोऽभवत् राक्षसीनां दर्शनपरिहाराय सूक्ष्मरूपमवलम्ब्य वृक्षमूलसमीपशाखासु निलीनोऽभवत् ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

तथेति । किञ्चिच्छेषा अपरयाममात्रशेषा । विचिन्वतः तस्याः स्पष्टदर्शनाय

षडङ्गवेदविदुषां क्रतुप्रवरयाजिनाम् । शुश्राव ब्रह्मघोषांश्च विरात्रे ब्रह्मरक्षसाम् ॥ २ ॥ अथ मङ्गलवादित्रैः शब्दैः श्रोत्रमनोहरैः । प्राबुध्यत महाबाहुर्दशग्रीवो महाबलः ॥३॥ विबुध्य तु यथाकालं राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् । स्रस्तमाल्याम्बरधरो वैदेहीमन्वचिन्तयत् ॥ ४ ॥ भृशं नियुक्तस्तस्यां च मदनेन मदोत्कटः । न सतं राक्षसः कामं शशाकात्मनि गूहितुम् ॥ ५ ॥ स सर्वाभरणैर्युक्तो बिभ्रच्छ्रियमनुत्तमाम् । तां नगैर्बहुभिर्जुष्टां सर्वपुष्पफलोपगैः ॥६॥ वृतां पुष्करिणीभिश्च नानापुष्पोपशोभिताम् । सदामदैश्च विहगैर्विचित्रां परमाद्भुताम् ॥ ७ ॥

इत्यर्थः । " यस्य च भावेन०-" इत्यर्थे षष्ठी ॥ १ ॥ विरात्रे अपररात्रे । " अहस्सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः " इत्यत्र चकाराद्व्ययादुत्तरस्य रात्रिशब्दस्य समासान्तोऽच् प्रत्ययः । ब्रह्मरक्षसां ब्राह्मणत्वविशिष्टरक्षसाम् । ब्रह्मघोषान् वेदघोषान् ॥ २-४ ॥ नियुक्तः प्रेरितः ॥ ५-७ ॥

राक्षसीनिद्रारूपमवसरमन्वेषयतः ॥१॥ षडङ्गानि शिक्षादीनि । विरात्रिः विपर्यस्त रात्रिः, अपररात्र इत्यर्थः । अस्मिन् ब्रह्मरक्षसां ब्राह्मणत्वविशिष्टराक्षसानाम् ॥ २ ॥ ॥३॥ निद्रावशादेव स्रस्तमाल्याम्बरधरः ॥४॥ नियुक्तः प्रेरितः वस्तुतस्तु मदने सत्यपि मदेनोत्कटो न अत एव तस्यां सीतायां नियुक्तः नितरां युक्तः, विनीत इत्यर्थः । अत एव राक्षसः तं काममात्मनि गूहितुं न शशाकेति काकुः ॥ ५-७ ॥

तिल०-भृशं नियुक्तः गूढाभिनिवेशचित्तः । कामं कामवेगम् । ईदृशेषु तीर्थस्यान्यथायोजनं भ्रान्त्यैव । रक्षसस्तमोगुणाविष्टस्य भगवन्मायामोहितस्याकृत्येष्वेव प्रवृत्तेः । तथा क्रियमाणं भगवद्ध्यानमपि पापभोगोत्तरं जन्मान्तरे उत्तमफलायेति बोध्यम् । अत एव ऋक्षाश्वमेधनाम्नो राज्ञो दानस्तावकऋङ्मन्त्रः-" न युष्मे वाजबन्धवो निनित्सुश्च न मर्त्यः । अवद्यमधि दीधरत् " इति । अस्यार्थः-वाजमित्यन्ननाम, अन्नदानेन ये सर्वेषां बन्धवस्तेषां सम्बोधनम् । हे वाजबन्धवः ! युष्मे युष्मासु । अधिस्सप्तम्यर्थानुवादी । निनित्सुश्च निन्दनेच्छाशीलोपि मर्त्यः अवद्यं न दीधरत् न धारयति । भवदनुसन्धानेनैव निष्पापत्वादिति । एवञ्च भागवतो निन्दावरुद्धभावेन ध्यानमपि नरकभोगोत्तरं जन्मान्तरे उत्तमफलाय, अत एवास्य मरणोत्तरं चतुर्थचतुर्युग्यां चेदिराजकुले जन्म, चतुर्विंशतिचतुर्युग्यां रामावतार इति हरिवंशोक्तेः । तावत्पर्यन्तं चैतत्पापफलभोग इत्यर्थायातमिति बोध्यम् ॥ ५ ॥

ईहामृगैश्च विविधैर्जुष्टां दृष्टिमनोहरैः । वीथीः संप्रेक्षमाणश्च मणिकाञ्चनतोरणाः ॥८ ॥ नानामृगगणाकीर्णां फलैः प्रपतितैर्वृताम् । अशोकवनिकामेव प्राविशत् सन्ततद्रुमाम् ॥ ९ ॥ अङ्गनाशतमात्रं तु तं व्रजन्तमनुव्रजत् । महेन्द्रमिव पौलस्त्यं देवगन्धर्वयोषितः ॥ १०॥ दीपिकाः काञ्चनीः काश्चिज्जगृहुस्तत्र योषितः । वालव्यजनहस्ताश्च तालवृन्तानि चापराः ॥ ११॥ काञ्चनैरपि भृङ्गारैर्जह्रुः सलिलमग्रतः । मण्डलाग्रान् बृसीं चैव गृह्यान्याः पृष्ठतो ययुः ॥ १२ ॥ काचिद्रत्नमयीं स्थालीं पूर्णां पानस्य भामिनी । दक्षिणा दक्षिणेनैव तदा जग्राह पाणिना ॥ १३॥ राजहंसप्रतीकाशं छत्रं पूर्णशशिप्रभम् । सौवर्णदण्डमपरा गृहीत्वा पृष्ठतो ययौ ॥ १४॥ निद्रामदपरीताक्ष्यो रावणस्योत्तमाः स्त्रियः । अनुजग्मुः पतिं वीरं घनं विद्युल्लता इव ॥ १५ ॥ व्याविद्धहारकेयूराः समामृदितवर्णकाः। समागलितकेशान्ताः सस्वेदवदनास्तथा १६

वीथीः उद्यानवीथीः ॥८॥९॥ महेन्द्रं देवगन्धर्वयोषित इव व्रजन्तं तम् अङ्गनाशतमात्रम् अनुव्रजत् अन्वव्रजत् ॥१०॥ तालवृन्तानि व्यजनानि ॥११॥ भृङ्गारैः कनकालुकाभिः । "भृङ्गारः कनकालुका" इत्यमरः । मण्डलाग्रान् असिविशेषान् । "मण्डलाग्रो नतार्थकः" इति वैजयन्ती । बृसीम् आस्तरणम् । गृह्य गृहीत्वा ॥ १२॥ काचिदिति । पानस्य पूर्णां पीयत इति पानं मधु तस्य पूर्णां तेन पूर्णाम्। "पूरणगुण०—" इत्यादिना सुहितार्थयोगे षष्ठीसमासनिषेधज्ञापकादत्र षष्ठी । स्थालीं पात्रीम् ॥ १३–१५ ॥ व्याविद्धेति । व्याविद्धाः

वीथीः अशोकवनिकामार्गगमनवीथीः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अङ्गनेति । अनुव्रजत । अडभाव आर्षः॥१०॥ दीपिकाः काञ्चनीः काञ्चनदण्डारोपितदीपिकाः ॥११॥ काञ्चनैः भृङ्गारैः कनकालुभिः । भृङ्गाराः धुत्तूरकुसुमसदृशजलपात्राणि। गृह्य गृहीत्वा ॥ १२ ॥ काचिदिति। पानेन पूर्णाम्॥१३–१५॥ समामृदितवर्णकाः सम्यगामृष्टाङ्गरागाः ॥१६–१८॥

घूर्णन्त्यो मदशेषेण निद्रया च शुभाननाः । स्वेदक्लिष्टाङ्ग कुसुमाः सुमाल्याकुलमूर्धजाः ॥ १७ ॥ प्रयान्तं नैर्ऋत पतिं नार्यो मदिरलोचनाः । बहुमानाच्च कामाच्च प्रिया भार्यास्तमन्वयुः ॥१८॥ स च कामपराधीनः पतिस्तासां महाबलः । सीतासक्तमना मन्दो मदाञ्चितगतिर्बभौ ॥ १९॥ ततः काञ्चीनिनादं च नूपुराणां च निःस्वनम् । शुश्राव परमस्त्रीणां स कपिर्मारुतात्मजः ॥ २० ॥ तं चाप्रतिमकर्माणमचिन्त्यबलपौरुषम् । द्वारदेशमनुप्राप्तं ददर्श हनुमान् कपिः ॥ २१ ॥ दीपिकाभिरनेकाभिः समन्तादवभासितम् । गन्धतैलावसिक्ताभिर्ध्रियमाणाभि रग्रतः ॥ २२ ॥ कामदर्पमदैर्युक्तं जिह्मताम्रायतेक्षणम् । समक्षमिव कन्दर्पमपविद्धशरासनम् ॥२३॥ मथितामृत फेनाभमरजो वस्त्रमुत्तमम् । सलीलमनुकर्षन्तं विमुक्तं सक्तमङ्गदे ॥२४॥ तं पत्रविटपे लीनः पत्रपुष्पघनावृतः । समीपमिव संक्रान्तं निध्यातुमुपचक्रमे ॥ २५ ॥

व्यत्यस्ततया न्यस्ताः । समामृदित वर्णकाः सम्मृष्टानुलेपनाः । " अङ्गरागः समालम्भो वर्णकश्च विलेपनम् " इति निघण्टुः ॥ १६–१८ ॥ मदेनाञ्चिता गतिर्यस्य स मदाञ्चितगतिः ॥ १९ ॥ २० ॥ तं चेत्यादि । द्वारदेशम् अशोक वनद्वारदेशम् ॥ २१ ॥ गन्धतैलं गन्धवासिततैलम् ॥ २२ ॥ समक्षं प्रत्यक्षम् । अपविद्धशरासनम् अधृतशरासनम् ॥ २३ ॥ मथितामृतफेनाभं मथितं तक्रम् अमृतं धारोष्णं तयोर्यत् फेनं तदाभम् । "निरम्बु घोलं मथितं धारोष्णं त्वमृतं पयः " इत्युभयत्र वैजयन्ती । विमुक्तं स्वस्थानात्प्रचालितम् अङ्गदे सक्तं वस्त्रं सलीलं यथा भवति तथा अनुकर्षन्तमित्यन्वयः ॥ २४ ॥ तमिति । पत्रविटपे

मन्दो दुर्मतिः । मन्दं यथा तथा आञ्चिता गतिर्यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ द्वारदेशम् अशोकवनिकाप्राकारदेशम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ अपविद्धशरासनं त्यक्तेक्षुचापम् । समक्षं प्रत्यक्षं कन्दर्पमिव स्थितम् ॥ २३ ॥ सलीलमनुकर्षन्तमिति । विमुक्तं स्वस्थानाच्चलितम् ॥ २४ ॥ पत्रविटपे पत्रबहुलविटपे । निध्यातुमीक्षितुम् ॥२५॥२६॥

अवेक्षमाणस्तु ततो ददर्श कपिकुञ्जरः । रूपयौवनसम्पन्ना रावणस्य वरास्त्रियः ॥ २६ ॥ ताभिः परिवृतो राजा सुरूपाभिर्महायशाः । तन्मृगद्विजसंघुष्टं प्रविष्टः प्रमदावनम् ॥ २७ ॥ क्षीबो विचित्राभरणः शङ्कुकर्णो महाबलः । तेन विश्रवसः पुत्रः स दृष्टो राक्षसाधिपः ॥ २८ ॥ वृतः परमनारीभिस्ताराभिरिव चन्द्रमाः । तं ददर्शमहातेजास्तेजोवन्तं महाकपिः ॥२९ ॥ रावणोऽयं महाबाहुरिति संचिन्त्य वानरः । अवप्लुतो महातेजा हनुमान् मारुतात्मजः ॥ ३० ॥ स तथाऽप्युग्रतेजाः सन् निर्धूतस्तस्य तेजसा । पत्रगुह्यान्तरे सक्तो हनुमान् संवृतोऽभवत् ॥ ३१ ॥ स तामसितकेशान्तां सुश्रोणीं संहतस्तनीम् । दिदृक्षुरसितापाङ्गामुपावर्तत रावणः॥३२॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥१८॥

पत्रवति विटपे । लीनः छन्नः। पत्रपुष्पघनावृतः पत्रपुष्पसमूहावृतः । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । यद्वा दूरे समागतमपि तेजसा समीपे संक्रान्तमिव स्थितम् । तं निध्यातुं द्रष्टुमुपचक्रमे । " निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम् " इत्यमरः ॥२५॥२६॥ प्रमदावनम् अन्तःपुरोद्यानम् ॥२७॥ क्षीब इति । क्षीबः मत्तः । शङ्कुकर्णः गर्वेण स्तब्धकर्ण इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ अवप्लुतः अवरूढः । रावणचेष्टास्सर्वा द्रष्टुं पूर्वस्थानादधःशाखां समाश्रित इत्यर्थः ॥ ३० ॥ सः हनुमान् । तथा पूर्वोक्तरीत्या । उग्रतेजास्सन्नपि । तस्य रावणस्य । तेजसा निर्धूतः सन् । पत्रगुह्यान्तरे पत्रगूढप्रदेशेसंवृतोऽभवत् गूढोऽभवत्॥३१॥३२॥ इति श्रीगो०श्रीरामायण० शृङ्गार०सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः॥१८॥

ताभिरिति । प्रमदावनं प्रमदानां वनम् ॥ २७ ॥ क्षीबो मत्तः ॥ २८॥२९ ॥ अवप्लुतः रावणरूपचेष्टितावलोकनार्थमग्रविटपारूढ इत्यर्थः ॥ ३० ॥ पत्रगुह्यान्तरे पत्रगूढप्रदेशे ॥ ३१ ॥ उपावर्तत समीपं प्राप्तः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायामष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

तस्मिन्नेव ततः काले राजपुत्री त्वनिन्दिता । रूपयौवन सम्पन्नं भूषणोत्तमभूषितम् ॥ १ ॥ ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् । प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥ २ ॥ आच्छाद्योदरमूरुभ्यां बाहुभ्यां च पयोधरौ । उपविष्टा विशालाक्षी रुदन्ती वरवर्णिनी ॥ ३ ॥ दशग्रीव स्तु वैदेहीं रक्षितां राक्षसीगणैः । ददर्श सीतां दुःखार्तां नावं सन्नामिवार्णवे ॥ ४ ॥ असंवृतायामासीनां धरण्यां संशितव्रताम् । छिन्नां प्रपतितां भूमौ शाखामिव वन स्पतेः ॥ ५ ॥ मलमण्डनचित्राङ्गीं मण्डनार्हाममण्डिताम् । मृणाली पङ्कदिग्धेव विभाति न विभाति च ॥ ६ ॥ समीपं राजसिंहस्य रामस्य विदितात्मनः । सङ्कल्पहयसंयुक्तै र्यान्तीमिव मनोरथैः ॥ ७ ॥ शुष्यन्तीं रुदतीमेकां ध्यान शोकपरायणाम् । दुःखस्यान्तमपश्यन्तीं रामां राममनु व्रताम् ॥ ८ ॥ वेष्टमानां तथाऽऽविष्टां पन्नगेन्द्रवधूमिव । धूप्यमानां ग्रहेणेव रोहिणीं धूमकेतुना ॥ ९ ॥

तस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । ततः रावणागमनानन्तरम् । तस्मि न्नेव काले तदागमनानन्तरकाल एव। भूषणोत्तमभूषितं रूपयौवनसम्पन्नं रावणं ततो दृष्ट्वैव तत्र दूरदेश एव दृष्ट्वा प्रावेपतेति संबन्धः ॥ १–५ ॥ मलमण्डन चित्राङ्गीं मलरूपमण्डनेन चित्राङ्गीम्, मलावृतामप्याश्चर्यावहदेहामित्यर्थः । मृणाली पङ्कदिग्धेवेत्यत्र येत्यध्याहार्यम् ॥ ६–८ ॥ आविष्टां मणिमन्त्रा

तस्मिन्नित्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । तस्मिन्नेव काले आगमनकाल एव । तं रावणम् ॥ १ ॥ ततो दृष्ट्वा तत्र दूरदेश एव दृष्ट्वा । ततः दर्शनानन्तरं प्रावेपतेति सम्बन्धः॥ २ ॥ रुदन्ती उपविष्टाऽभूत् । भीतस्वभावोक्त्या स्वभावोक्तिरत्रालङ्कारः॥ ३ ॥ दशग्रीव इति । सन्नां शीर्णाम् नावम् ॥ ४ ॥ संशितव्रताम् अतितीक्ष्णव्रताम् । मलमण्डनचित्राङ्गीं मलमेव मण्डनं तेन चित्राङ्गीं कर्बुरगात्रीम्, तां ददर्शेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सङ्कल्पहयसंयुक्तैः सङ्कल्पाः एवमेवं करिष्यामीति विचाराः, त एव हयाः तत्संयुक्तैः मनोरथैः रामस्य समीपं यान्तीं गतामिव स्थिताम्॥ ७॥ ८॥ आविष्टां

वृत्तशीलकुले जातामाचारवति धार्मिके। पुनः संस्कार
मापन्नां जातामिव च दुष्कुले ॥ १० ॥ अभूतेनापवादेन
कीर्तिं निपतितामिव। आम्नायानामयोगेन विद्यां प्रशि
थिलामिव ॥११॥ सन्नामिव महाकीर्तिं श्रद्धामिव विमा
निताम्। पूजामिव परिक्षीणामाशां प्रतिहतामिव॥१२॥
आयतीमिव विध्वस्तामाज्ञां प्रतिहतामिव।दीप्तामिव दिशं
काले पूजामपहृतामिव॥१३॥ पद्मिनीमिव विध्वस्तां हत
शूरां चमूमिव।प्रभामिव तमोध्वस्तामुपक्षीणामिवापगाम्१४

अभिभूताम्। धूप्यमानां सन्तप्यमानाम्। धूमः केतुरिव धूमकेतुः, केतुना ग्रहे
णेत्यर्थः। यद्वा ग्रहेण ग्राहकेण आच्छादकेनेति धूमकेतुर्विशिष्यते ॥ ९ ॥
वृत्तेति। वृत्तं दृढं शीलं स्वभावो यस्य तत् तच्च तत् कुलं च तस्मिन्।
आचारवति समयाचारवति। धार्मिके यज्ञादिधर्मप्रधाने एवंभूते कुले जाताम्।
संस्कारमापन्नां विवाहरूपसंस्कारमापन्नाम्। अतः संस्कारद्वारा दुष्कुले पुनर्जाता
मिव स्थिताम्। कुमाराणामुपनयनमिव कुमारीणां विवाहो द्वितीयं जन्म।
"वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः" इति स्मृतेः ॥ १० ॥ ११ ॥
सन्नां क्षीणाम्। श्रद्धामिव विमानिताम् अवमानितामित्यर्थः। अवमाने हि
कृते अवमन्तरि श्रद्धा मन्दीभवति। पूजामिव परिक्षीणां स्वल्पपूजाद्रव्या
मित्यर्थः। प्रतिहतां निष्फलाम् ॥ १२ ॥ आयतीं धनलाभम्। विध्वस्तां मन्दी
भूताम्। प्रतिहताम् अननुष्ठिताम्। दीप्तां दाहयुक्ताम्। काले उत्पातकाले।
पूजामपहृतामिव। अत्र पूजाशब्देन पूजाद्रव्यमुच्यते ॥१३॥ विध्वस्तां हिमादि
हताम्। तमोध्वस्तां तमस्संवृताम्। उपक्षीणां स्वल्पजलामित्यर्थः ॥ १४ ॥

मणिमन्त्रादिभिरभिभूताम्। धूप्यमानां सन्तप्यमानाम् ॥ ९ ॥ वृत्तशीलकुले
जातां वृत्तं मर्यादानुल्लङ्घनम्, शीलं तत्स्वभावः। आचारवति विहितकर्मानुष्ठान
वति। दुष्कुले संस्कारमापन्नां दुष्कुले पाणिग्रहणलक्षणं संस्कारं प्राप्ताम् अत एव
दुष्कुले पुनर्जातामिव विवाहलक्षणंद्वितीयं जन्म गताम्, सत्कुलप्रसूतां दुष्कुलोढा
मित्यर्थः। स्त्रीणां विवाहस्योपनयनस्थानत्वात्तदेव द्वितीयं जन्मेति भावः ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ सन्नां क्षीणाम्। विमानिताम् अनादृताम् ॥ १२ ॥ आयतीमागामिफलम्।

स०—धार्मिके एतादृशे पितृकुले जाता। सैव दुष्कुले वृत्तादिरहिते विवाहाख्यसंस्कारेण पुनर्जाता चेत्सा
यथा वर्तेत तथा विद्यमानाम् ॥ १० ॥

वेदीमिव परामृष्टां शान्तामग्निशिखामिव । पौर्णमासीमिव निशां राहुग्रस्तेन्दुमण्डलाम् ॥ १५ ॥ उत्कृष्टपर्णकमलां वित्रासितविहङ्गमाम् । हस्तिहस्तपरामृष्टामाकुलां पद्मिनीमिव ॥ १६ ॥ पतिशोकातुरां शुष्कां नदीं विस्रावितामिव । परया मृजया हीनां कृष्णपक्षनिशामिव ॥ १७ ॥ सुकुमारीं सुजाताङ्गीं रत्नगर्भगृहोचिताम् । तप्यमानामिवोष्णेन मृणालीमचिरोद्धृताम् ॥ १८ ॥ गृहीतामालितां स्तम्भे यूथपेन विनाकृताम् । निःश्वसन्तीं सुदुःखार्तां गजराजवधूमिव ॥ १९ ॥ एकया दीर्घया वेण्या शोभमानामयत्नतः । नीलया नीरदापाये वनराज्या महीमिव ॥ २० ॥ उपवासेन शोकेन ध्यानेन च भयेन च । परिक्षीणां कृशां दीनामल्पाहारां तपोधनाम् ॥ २१ ॥ आयाचमानां दुःखार्तां प्राञ्जलिं देवतामिव । भावेन रघुमुख्यस्य दशग्रीवपराभवम् ॥ २२ ॥

परामृष्टां, शूद्रादिभिरिति शेषः ॥ १५ ॥ उत्कृष्टपर्णकमलाम् उद्धृतपत्रकमलाम् ॥ १६ ॥ विस्रावितां रोधोभङ्गादिना अन्यनिर्गमितजलामित्यर्थः । मृजया उद्वर्तनाद्यङ्गशोधनेन ॥ १७ ॥ सुजाताङ्गीं सुन्दराङ्गीम् ॥ १८ ॥ आलितां बद्धाम् ॥ १९ ॥ २० ॥ अल्पाहारां तोयमात्राहारामित्यर्थः । यद्वा अल्पाहारां मितभोजिनीमित्युत्तमस्त्रीलक्षणमुच्यते ॥ २१ ॥ आयाचमानामिति । रघुमुख्यस्य कर्तुः दशग्रीवपराभवं भावेन मनसा आयाचमानां प्रार्थयन्तीमिव स्थिताम् ॥ २२ ॥

दीप्तां दह्यमानाम् । काले उत्पातकाले ॥ १३ ॥ १४ ॥ परामृष्टाम् अपवित्रैरुपहताम् ॥ १५ ॥ उत्कृष्टपर्णकमलाम् उद्धृतपत्रपद्माम् ॥ १६ ॥ विस्रावितां रोधोभङ्गादिना निर्जलीकृताम् । मृजया उद्वर्तनाद्यङ्गपरिशोधनेन ॥ १७ ॥ १८ ॥ आलितां बद्धाम् ॥ १९–२१ ॥ आयाचमानामिति । प्राञ्जलिं बद्धाञ्जलिम् । रघुमुख्यस्य कर्तुः दशग्रीव

स०–**शोकेन** रामविश्लेषजेन । ध्यानेन पत्युः । भयेन रावणजन्येन । अल्पाहारां पत्युच्छिष्टं विनाऽन्यस्य स्वीकारायोग्यत्वाच्छरीरयात्रार्थं नीरस्याशितानशितत्वोक्तेस्तद्ग्रहणस्यादोषत्वात् । पत्युर्नारायणावतारत्वेन तत्र तत्सान्निध्यविशेषात्तद्ग्रहो युक्तः । उपेन्द्रावतारत्वाद्रामस्य, इन्द्रस्य तदग्रजत्वात्तद्दत्तपायसाशनं गौरवतः स्वान्नत्वाच्च भोजनं युक्तमिति मन्तव्यम् ॥ २१ ॥

समीक्षमाणां रुदतीमनिन्दितां सुपक्ष्मताम्रायतशुक्ललोचनाम्।
अनुव्रतां राममतीव मैथिलीं प्रलोभयामास वधाय रावणः२३

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥१९॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

स तां पतिव्रतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् । साकारै र्मधुरैर्वाक्यैर्न्यदर्शयत रावणः ॥ १ ॥ मां दृष्ट्वा नागनासोरु गूहमाना स्तनोदरम् । अदर्शनमिवात्मानं भयान्नेतुं त्वमिच्छसि ॥ २ ॥ कामये त्वां विशालाक्षि बहुमन्यस्व मां प्रिये । सर्वाङ्गगुणसम्पन्ने सर्वलोकमनोहरे ॥ ३॥ नेह केचिन्मनुष्या वा राक्षसाः कामरूपिणः। व्यपसर्पतु ते सीते भयं मत्तः समुत्थितम् ॥ ४ ॥

समीक्षमाणां रक्षकं समीक्षमाणाम् । सुपक्ष्मेति अन्ते ताम्रं मध्ये शुक्लमस्या लोचनमित्युच्यते ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

स तामित्यादि । साकारैः सेङ्गितैः । " आकाराविङ्गिताकृती " इत्यमरः । न्यदर्शयत, स्वाभिप्रायमिति शेषः । सीतायै स्वाभिप्रायं प्रकाशितवानित्यर्थः ॥ १ ॥ अदर्शनं अदृश्यत्वम् ॥ २ ॥ मां दृष्ट्वा भीतिर्न कर्तव्येत्याह—कामय इति ॥३॥ अन्ये च भयहेतवोऽत्र न सन्तीत्याह—नेहेति ॥ ४ ॥

विषयकपराभवं भावेन मनसा देवतामायाचमानामिव प्रार्थयन्तीमिवेति सम्बन्धः ॥२२॥२३॥ इति श्रीमहे०श्रीरामायण०सुन्दरकाण्डव्याख्यायामेकोनविंशः सर्गः॥१९॥

स इति । साकारैः साभिप्रायैः, सेङ्गितैरित्यर्थः । न्यदर्शयत, स्वाभिप्रायमिति शेषः ॥ १॥ अदर्शनम् अदृश्यत्वम् । भयादिव नेतुं नाययितुम् । वस्तुतस्तु पुत्रसम भृत्यदर्शनविषये भयादिकं नोचितमिति भावः ॥ २ ॥ कामय इति । वस्तुतस्तु—त्वां कामये, ईश्वरीत्वेनेति शेषः । अतो मां बहुमन्यस्व ॥ ३ ॥ नेहेति । मनुष्याः राक्षसा वा, त्वद्भयकर्तार इति शेषः । वस्तुतस्तु—सर्वैश्वर्यास्तव न कुत्रापि भय

स्वधर्मो रक्षसां भीरु सर्वथैव न संशयः । गमनं वा परस्त्रीणां हरणं संप्रमथ्य वा ॥ ५ ॥ एवं चैतदकामां तु न त्वां स्प्रक्ष्यामि मैथिलि । कामं कामः शरीरे मे यथाकामं प्रवर्तताम् ॥ ६ ॥ देवि नेह भयं कार्यं मयि विश्वसिहि प्रिये । प्रणयस्व च तत्त्वेन मैवं भूः शोकलालसा ॥ ७ ॥ एकवेणी धराशय्या ध्यानं मलिनमम्बरम् । अस्थानेऽप्युपवासश्च नैतान्यौपयिकानि ते ॥ ८ ॥ विचित्राणि च माल्यानि चन्दनान्यगुरूणि च । विविधानि च वासांसि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ९ ॥ महार्हाणि च पानानि शयनान्यासनानि च । गीतं नृत्तं च वाद्यं च लभ मां प्राप्य मैथिलि ॥ १० ॥ स्त्रीरत्नमसि मैवं भूः कुरु गात्रेषु भूषणम् । मां प्राप्य हि कथं नु स्यास्त्वमनर्हा सुविग्रहे ॥ ११ ॥

परदारेच्छादोष इत्याशङ्क्याह—स्वधर्म इति । संप्रमथ्य बलात्कृत्य । कामम् अत्यन्तम् । यथाकामं यथेच्छम् ॥५॥६॥ देवीति । प्रणयस्व स्नेहं कुरु ॥७॥ एकवेणीति । एकवेणी असीमन्तितवेणी । धराशय्या । भूशयनम् । औपयिकानि युक्तानि । "युक्तमौपयिकम्" इत्यमरः ॥ ८-१० ॥ स्त्रीरत्नमिति । मां

शङ्केति भावः ॥ ४ ॥ यद्यपि परदाराभिमर्शः स्वधर्मः तथापि नाहं त्वामकामयमानां स्प्रक्ष्यामीत्याह—स्वधर्म इत्यादिश्लोकद्वयेन । काममत्यर्थम् । यथाकामं यथेच्छं मे शरीरे कामः, तवेति शेषः । मयि तव इच्छा प्रवर्ततामिति भावः । स्वधर्म इत्यादि श्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु—कामुकः त्वं न विश्वसनीय इत्यत आह—स्वधर्म इत्यादि । यद्यपि रक्षसां परदाराहरणादिः स्वधर्मः स्वभावः । मे शरीरे काममत्यर्थम् यथाकामं यथेच्छं कामः प्रवर्ततां नाम मन्मथविकारोऽस्तु नाम, तथाप्येतत्सर्वं ममेष्टदेवतायां त्वयि न घटत इति शेषः । अत एव अकामां मयि भृत्यत्वकामनारहिताम् । यद्वा अकामां विष्णुकामां त्वां न स्प्रक्ष्यामि त्वदाज्ञां विना पूजां कर्तुमपि बिभेमीति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ देवीति । प्रणयस्व प्रसीद ॥ ७॥ एकेति । धराशय्या भूशयनम् । नौपयिकानि न युक्तानि ॥ ८ ॥ विचित्राणीत्यादिः स्पष्टार्थः । वस्तुतस्तु—विचित्राणीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । मां प्राप्य, भृत्यत्वेनेति शेषः । माल्यादीनि लभ प्राप्नुहीति सम्बन्धः ॥ ९ ॥ १० ॥ स्त्रीरत्नमिति । मां प्राप्य हि प्राप्यापि भूषणादीना

इदं ते चारुसंजातं यौवनं व्यतिवर्तते। यदतीतं पुनर्नैति स्रोतः शीघ्रमपामिव ॥ १२ ॥ त्वां कृत्वोपरतो मन्ये रूपकर्ता स विश्वसृक्। न हि रूपोपमा त्वन्या तवास्ति शुभदर्शने ॥ १३ ॥ त्वां समासाद्य वैदेहि रूपयौवन शालिनीम्। कः पुमानतिवर्तेत साक्षादपि पितामहः ॥ १४ ॥ यद्यत् पश्यामि ते गात्रं शीतांशुसदृशानने। तस्मिंस्तस्मिन् पृथुश्रोणि चक्षुर्मम निबध्यते ॥ १५ ॥ भव मैथिलि भार्या मे मोहमेनं विसर्जय। बह्वीना मुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः। सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ १६ ॥

प्राप्य हीति। हिः पादपूरणे अप्यर्थो वा। हे सुविग्रहे मां प्राप्यापि कथमनर्हा स्याः ॥ ११ ॥ १२ ॥ उपरतः निवृत्तः। अत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम्। उत्तरो त्तरं सातिशयं रूपं सिसृक्षुर्विधाता त्वां सृष्ट्वा इतःपरं सातिशयं रूपं स्रष्टुं न शक्यत इति धिया सृष्टेरुपरत इति मन्य इत्यर्थः ॥ १३ ॥ त्वामिति। कः

मनर्हा स्या इति सम्बन्धः ॥ ११ ॥ इदमिति। यदिदं ते सञ्जातं यौवनं तत् व्यति वर्तते अतिक्रम्य गच्छति। अतीतं न पुनरेति। अतो भुङ्क्ष्व भोगानिति शेषः। वस्तुतस्तु-त्वत्पूजाक्षमं मदीयमायुः व्यर्थं गच्छतीति खिद्यति-इदं ते इति। ते तव भृत्यस्य, ममेति शेषः। यौवनं दाढर्यावस्था यद् यतो भृत्यस्य ममायुः व्यर्थं गच्छति, अतो मम तव पूजार्थमनुज्ञां देहीति शेषः ॥ १२ ॥ रूपकर्ता दिव्यरूपस्रष्टा त्वां कृत्वा निर्माय उपरतो दिव्यरूपनिर्माणाद्विरत इति मन्ये। उत्प्रेक्षायां हेतुः हि यतः तव रूपोपमा नास्ति यदि पुनः स उत्तमरूपनिर्माणे यतेत न तथापि तवोपमे त्याशयः ॥ १३ ॥ त्वामिति। नातिवर्तेत न क्षुभ्येत। कः पुमानतिवर्तेत इति पाठे न कोप्यतिक्रमेतेत्यर्थः। वस्तुतस्तु-मदाराधने तव बुद्धिः कथं स्यादत आह-त्वा मिति। त्वां लक्ष्मीम् "सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुः" इति वक्ष्यमाणत्वात्। समासाद्य साक्षात्पितामहोऽपि नातिवर्तेत अनाराधितुं न शक्नुयात् पुमांस्तु को वा अतिवर्तेते त्यर्थः ॥ १४ ॥ यद्यदिति। गात्रम् अवयवविशेषम्। तस्मिंस्तस्मिन् अवयवविशेषे चक्षुर्निबध्यते इष्टदेवतायास्तव दर्शनस्य मुक्तिसाधकत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ भवेति प्रकृतार्थः स्पष्टः। वस्तुतस्तु-भवेति। मैथिली भार्या भया कान्त्या आर्या श्रेष्ठा भव एतं मोहं मयि शत्रुत्वशङ्कां विसर्जय। मे मम उत्तमस्त्रीणां मम या अग्र

लोकेभ्यो यानि रत्नानि सम्प्रमथ्याहृतानि वै । तानि मे भीरु सर्वाणि राज्यं चैतदहं च ते ॥ १७ ॥ विजित्य पृथिवीं सर्वां नानानगरमालिनीम् । जनकाय प्रदास्यामि तव हेतोर्विलासिनि ॥ १८ ॥ नेह पश्यामि लोके ऽन्यं यो मे प्रतिबलो भवेत् । पश्य मे सुमहद्वीर्यमप्रति द्वन्द्वमाहवे ॥ १९ ॥ असकृत् संयुगे भग्ना मया विमृ दितध्वजाः । अशक्ताः प्रत्यनीकेषु स्थातुं मम सुरासुराः ॥ २० ॥ इच्छया क्रियतामद्य प्रतिकर्म तवोत्तमम् ॥२१॥ सप्रभाण्यवसज्यन्तां तवाङ्गे भूषणानि च । साधु पश्यामि ते रूपं संयुक्तं प्रतिकर्मणा ॥ २२ ॥ प्रतिकर्मा भिसंयुक्ता दाक्षिण्येन वरानने । भुङ्क्ष्व भोगान् यथा कामं पिब भीरु रमस्व च ॥२३॥ यथेष्टं च प्रयच्छ त्वं पृथिवीं वा धनानि च । ललस्व मयि विस्रब्धा धृष्टमाज्ञा पयस्व च । मत्प्रसादाल्ललन्त्याश्च ललन्तां बान्धवास्तव२४

अतिवर्तेत ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ १४–१९ ॥ असकृदिति । विमृदितध्वजाः भग्नध्वजाः । प्रत्यनीकेषु शत्रुषु मध्ये ॥२०॥ इच्छयेति । प्रतिकर्म अलङ्कारः । " प्रतिकर्म प्रसाधनम् " इत्यमरः । अवसज्यन्ताम् अर्प्यन्ताम् । प्रतिकर्मणा संयुक्तं पश्यामि पश्येयम् ॥ २१॥२२ ॥ प्रतिकर्मेति । दाक्षिण्येन सरलत्वेन । भुङ्क्ष्व अनुभव । " दक्षिणे सरलोदारौ " इत्यमरः ॥ २३ ॥ यथेष्टमिति ।

महिषी मन्दोदरी तस्याश्च मम च भव, ईश्वरीति शेषः ॥ १६ ॥ लोकेभ्य इत्यस्य वास्तवार्थस्तु–इष्टदेवतायै देव्यै रावणः स्वात्मात्मीयसमर्पणं करोति–लोकेभ्य इति श्लोकद्वयेन । अहमित्यनेनात्मसमर्पणम् । रत्नानीत्यादिना आत्मीयसमर्पणमिति ज्ञेयम् ॥ १७ ॥ तव हेतोः त्वत्प्रीत्यर्थम् ॥ १८ ॥ प्रतिबलो युद्धे जेता ॥ १९ ॥ प्रत्यनीकेषु शत्रुषु ॥२०॥ इच्छयेति । वस्तुतस्तु–मां लक्ष्मीम्, सम्पदमित्यर्थः ॥२१॥ प्रतिकर्मणा युक्तं ते रूपं पश्यामि । भाविकमत्रालङ्कारः॥२२॥प्रतिकर्मेति। दाक्षिण्येन, मयीति शेषः॥२३॥ ललन्तां रमन्ताम् । वस्तुतस्तु–मत्प्रसादात् मयि प्रसादोऽनुग्रहः तस्मात् तव ललन्त्याः रमन्त्याः सत्याः बान्धवाश्च रमन्तामिति सम्बन्धः ॥२४॥

ऋद्धिं ममानुपश्य त्वं श्रियं भद्रे यशश्च मे ॥ २५ ॥ किं करिष्यसि रामेण सुभगे चीरवाससा । निक्षिप्तविजयो रामो गतश्रीर्वनगोचरः । व्रती स्थण्डिलशायी च शङ्के जीवति वा न वा ॥२६॥ नहि वैदेहि रामस्त्वां द्रष्टुं वाप्युपलप्स्यते । पुरोबलाकैरसितैर्मेघैर्ज्योत्स्नामिवावृताम् ॥ २७ ॥ न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः । हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिव॥ २८ ॥

ललस्व प्रीतिं कुरु । " लल ईप्सायाम् " इति धातुः ॥ २४ ॥ २५ ॥ रामानु०—ऋद्धिमित्यादि । ऋद्धिं संपदम् । श्रियं भाम् ॥ २५ ॥ एवमात्मानं प्रशस्य रामं निन्दति—किं करिष्यसीत्यादिना । निक्षिप्तविजयः त्यक्तविजय इत्यर्थः । स्थण्डिलशायी भूतलशायी ॥ २६ ॥ नहीति । वाशब्दोऽवधारणे, द्रष्टुमपि नोपलप्स्यत एवेत्यर्थः । दर्शनमात्रफलमपि दर्शनं (च) न प्राप्स्यतीत्यर्थः पुरोऽग्रे बलाका येषां ते पुरोबलाकाः तैः । अनेन मेघानामतिविपुलतोच्यते । महामेघेष्वेव बलाकासञ्चारवर्णनात् ॥ २७॥ रामानु०—नहीति । वाशब्दोऽवधारणे । द्रष्टुं वा नोपलप्स्यत एवेत्यर्थः । पुरोबलाकैरसितैरिति विशेषणाद्वर्षासंबन्धिता द्योत्यते ॥ २७ ॥ न चापीति । हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिवेति वैधर्म्यदृष्टान्तः । अत्र कीर्तिशब्देन भार्या लक्ष्यते । हिरण्यकशिपुरिन्द्रहस्तगतां भार्यां पुनः

ऋद्धिमित्यादीनां वास्तवार्थस्तु—सरामाऽहं तेऽखिलसम्पत्समृद्धिं ददामि मां रामेण सह संयोजयेत्याशङ्क्य नाहं सम्पदाद्यर्थी किन्तु मोक्षकामी अतो यावन्मोक्षं त्वत्पादाब्जं न त्यजामीत्यभिप्रायेणाह—ऋद्धिं ममेत्यादिश्लोकचतुष्टयेन । हे सुभगे ! मम ऋद्ध्यादिकं पश्य ।निक्षिप्तविजयः। स्वतस्सिद्धविजय इत्यर्थः । वनगोचरः वनं जलं गोचरं निवासस्थानं यस्य सः नारायण इत्यर्थः । अत एव गतश्रीः गता प्राप्ता श्रीः लक्ष्मीः येन अत एव प्रतिभक्तसंरक्षणव्रतशीलः अत एव पितृवाक्यपरिपालनाय स्थण्डिलशायी यो रामः, अचीरवाससेति छेदः । चीरवासोरहितेन पीताम्बरधारिणेत्यर्थः । एतादृशेन तेन रामेण सह वा त्वम् इदानीं विद्यमानैश्वर्याद्यपेक्षया न किमपि करिष्यसीति शङ्के मन्ये अतो जीवति, मयि सतीति शेषः । रामस्त्वां द्रष्टुमपि नोपलप्स्यते न च मम हस्तात् त्वां राघवः प्राप्तुमर्हति, मद्वधानन्तरं रामस्त्वां द्रष्टुमप्युपलप्स्यते प्राप्तुमप्यर्हतीति भावः । हिरण्यकशिपुः कीर्तिमिन्द्रहस्तगतामिव इति वैधर्म्यदृष्टान्तः । पुरा किल हिरण्यकशिपो

चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि । मनो हरसि मे भीरु सुपर्णः पन्नगं यथा ॥ २९ ॥ क्लिष्टकौशेयवसनां तन्वीमप्यनलंकृताम् । त्वां दृष्ट्वा स्वेषु दारेषु रतिं नोप लभाम्यहम् ॥ ३० ॥ अन्तःपुरनिवासिन्यः स्त्रियः सर्व गुणान्विताः । यावन्त्यो मम सर्वासामैश्वर्यं कुरु जानकि ॥ ३१ ॥ मम ह्यसितकेशान्ते त्रैलोक्यप्रवराः स्त्रियः । तास्त्वां परिचरिष्यन्ति श्रियमप्सरसो यथा ॥ ३२ ॥ यानि वैश्रवणे सुभ्रु रत्नानि च धनानि च । तानि लोकांश्च सुश्रोणि मां च भुङ्क्ष्व यथासुखम् ॥ ३३ ॥ न राम स्तपसा देवि न बलेन न विक्रमैः । न धनेन मया तुल्य स्तेजसा यशसापि वा ॥ ३४ ॥ पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान् धननिचयं प्रदिशामि मेदिनीं च । मयि लल ललने यथासुखं त्वं त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते ३५

प्राप्तवानित्येतत् भागवते प्रसिद्धम् । "व्यलुम्पन् राजशिबिरममरा राज्य काङ्क्षिणः । इन्द्रस्तु राजमहिषीं मातरं मम चाग्रहीत् ॥" इत्यादिप्रह्लादवचनात् ॥ २८-३० ॥ अन्तःपुरेति । ऐश्वर्यम् अन्तःपुरैश्वर्यम् । स्वामिनीत्वं कुरु प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भुङ्क्ष्व स्वाधीनं कुरु ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पिब,

भार्यां हृत्वा नारदमुखेन प्रार्थितः तस्मै पुनः प्रादादिति भागवते कथाऽस्ति । तथा च भार्याहरणमेव कीर्तिहरणमिति भावः ॥ २६-२९ ॥ क्लिष्टकौशेयेत्यस्य वास्तवार्थस्तु- त्वां ममेष्टदेवतां दृष्ट्वा स्वेषु धनेषु दारेषु च रतिं नोपलभामि, इष्टदेवतायास्तव दर्शनमात्रेणानन्दपूर्णोऽहं सर्वतो निवृत्तोस्मीति भावः ॥ ३० ॥ ऐश्वर्यम् आधिपत्यम् ॥ ३१-३३ ॥ न राम इत्यस्य वास्तवार्थस्तु-रामः तपआदिना मया तुल्यो न भवति किन्तु निरवधिकषड्गुणैश्वर्यसम्पन्नो भगवान् श्रीरामो मत्तोप्यधिक एवेति भावः ३४ ॥ पिब, मध्विति शेषः । मयि लल रमस्व । वस्तुतस्तु-मयि भृत्ये सति लल ॥ ३५ ॥

स०-अनलंकृतामपि त्वां दृष्ट्वा स्वभार्यासु रतिं नोपलभामि नोपलभे । अलंकृतां पुनर्दृष्ट्वा तत्र रतिं नोपलभे इति किं वक्तव्यमित्यर्थः । एतेन सौन्दर्यातिशयो द्योत्यते ॥ ३० ॥

कुसुमिततरुजालसन्ततानि भ्रमरयुतानि समुद्रतीरजानि । कनकविमलहारभूषिताङ्गी विहर मया सह भीरु काननानि ३६

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः । आर्ता दीन स्वरा दीनं प्रत्युवाच शनैर्वचः ॥ १ ॥ दुःखार्ता रुदती सीता वेपमाना तपस्विनी । चिन्तयन्ती वरारोहा पतिमेव पतिव्रता । तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाच शुचिस्मिता ॥२॥

मयामिति शेषः । विहर सञ्चर । विहारशब्दस्य सञ्चारेऽपि प्रयोगात् ॥३५॥३६॥ इति श्रीगो० श्रीरामायण० शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने विंशः सर्गः ॥२०॥

तस्येत्यादि ॥ १ ॥ दुःखार्तेत्यादि । तृणमिति । रावणस्य साक्षात्संभाषणानर्हत्वात्तृणव्यवधानकरणम् । प्रत्युवाचेति पुनरभिधानं वचनप्रकारविशेष कथनार्थम् । दुःखार्ताया अपि शुचिस्मितत्वाभिधानं वस्तुस्वभावेन सस्मितवत् प्रतीयमानत्वात् ॥२॥३॥ ति० — तृणमन्तरतः कृत्वेति । परपुरुषमुखं निरीक्ष्य वार्ता न कर्तव्येति मर्यादया वा तृणवदलक्षीकृत्य वा अस्मद्वक्ष्यमाणवचनं तृणसमानमित्ययं न लक्षीकरोतीति बुद्ध्या वा । " स श्लाघ्यः स गुणी धन्यः स कुलीनः स बुद्धिमान् । स शूरः स च विक्रान्तो यं त्वं देवि निरीक्षसे ॥ " इत्युक्तकटाक्षपाताहों मा भूदिति वा । स्वामिना तृणमादाय काकासुरनिरासवत् अनेन तृणेनैतन्निरासः कार्य इति वा । अचेतनं चेतनं कृत्वा सम्बोधनेन वाक्यं वदामीति बुद्ध्या वा । आसन्नस्यास्य व्यवधानेन भाव्यमिति बुद्ध्या वा । पशुसमानस्य तव इदमेव भोग्यमिति

कुसुमितेति । मया सह । वस्तुतस्तु—सह एकदैव मया, संवर्द्धितानीति शेषः । काननानि विहर ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां विंशस्सर्गः ॥ २० ॥

तस्येति । दीनमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १ ॥ दुःखार्तेत्यादि । तृणमन्तरतः कृत्वा रावणस्य साक्षात्सम्भाषणानर्हत्वात् तृणव्यवधानकरणम् । प्रत्युवाचेति पुनरभिधानं वचनप्रकारविशेषकथनार्थम् । शुचिस्मितेति । वस्तुतः स्वभाववर्णनम् ॥ २ ॥

स०—प्रत्युवाचेति पूर्वं प्रतिज्ञातम् । तत्रेत्थंकारमाह—तृणमन्तरतः कृत्वा प्रत्युवाचेति । अतो न पुनर्वचनम् २॥

निवर्तय मनो मत्तः स्वजने क्रियतां मनः । न मां प्रार्थयितुं युक्तं सुसिद्धिमिव पापकृत् ॥ ३ ॥ अकार्यं न मया कार्यमेकपत्न्या विगर्हितम् । कुलं संप्राप्तया पुण्यं कुले महति जातया ॥ ४ ॥ एवमुक्त्वा तु वैदेही रावणं तं यशस्विनी । राक्षसं पृष्ठतः कृत्वा भूयो वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ नाहमौपयिकी भार्या परभार्या सती तव।साधुधर्ममवेक्षस्व साधु साधुव्रतं चर॥६॥ यथा तव तथाऽन्येषां दारा रक्ष्या निशाचर । आत्मानमुपमां कृत्वा स्वेषु दारेषु रम्यताम्॥७॥

बुद्ध्या वा । रामविरोधेन भवान् सानुबन्धो नशिष्यतीति तृणं छित्त्वा निवेदये इति वा तृणं मध्ये स्थापयित्वा ॥ २ ॥ अकार्यमिति । एकः पतिर्यस्यास्सा एकपत्नी तया । " नित्यं सपत्न्यादिषु " इति ङीप् ॥ ४ ॥ एवमिति । पृष्ठतः कृत्वा अनादृत्येत्यर्थः॥५॥ नाहमिति । सती अहं तव औपयिकी युक्ता भार्या न किन्तु परिहार्या । साधूनां सतां धर्मं साधुधर्मम् । साधूनां व्रतं साधुव्रतम् । साधु सम्यक् चर ॥ ६ ॥ आत्मानमुपमां कृत्वा यथा तव दारा रक्ष्यास्तथाऽन्येषां दारा रक्ष्याः । तस्मात् स्वेषु दारेषु रम्यताम् ॥ ७ ॥

निवर्तयेति । स्वजने स्वीयभार्यादिजने । सिद्धिं मुक्तिम् ॥ ३ ॥ एकपत्न्या एकः पतिर्यस्यास्तया मया, पतिव्रतयेत्यर्थः । कुलं भर्तृकुलम् । पुण्यं पवित्रम् ॥४॥ पृष्ठतः कृत्वा परावृत्येत्यर्थः॥ ५ ॥ परभार्या सती पतिव्रताऽहम् औपयिकी युक्ता भार्या न, साधूनां धर्मं साधुधर्मम् । साधूनां व्रतं साधुव्रतम् । वस्तुतस्तु–नाहमिति । अहं तव त्वया भार्या भर्तव्या न, किन्तु परभार्या परेण रामेण भार्या भर्तव्या ॥६॥ यथा तव निजदाराणां शुद्धिरिष्टा, एवमन्येषामपीत्यात्मदृष्टान्तादेव निश्चित्य त्वमपि परदार

स०–युक्तः योग्यः । सिद्धिं मोक्षम् । युक्तस्त्वं सिद्धिमिव इति पाठः ॥३॥ **एकपत्न्या** एकः पतिर्यस्याः सा रामकृतयज्ञफलभोक्त्री, पतिव्रतेति यावत् । तया विगर्हितं विनिन्दितम् । तर्हि कदापि गर्हितं त्वया नानुष्ठितं किमित्यतस्तथैवेत्याह–मयेति । मया यदकारि तत्सर्वं अंमत्पतिं विष्णुमुद्दिश्यैवाकारीति विगर्हितं न कार्यमिति भावः ॥४॥ **औपयिकी** उपभोगयोग्या न । तत्रहेतुः–परभार्येति । तत्रापि न स्वैरिणीत्युदीरयति–सतीति । साधूनां सतां धर्मं धर्मशास्त्राद्याशंसितम् अवेक्षस्वसाधुव्रतं साधोः साध्व्याः पतिव्रताया मम व्रतं परित्यजनं चर । " वोतो गुणवचनात् " इति साधुस्साधुः ॥ ६ ॥ दाराः रक्ष्याः शीलतः संरक्षणीयाः । आत्मानं स्वम् । उपमां निदर्शनम् । स्वदारधर्षणं दुर्मर्षणं मम यथा तथान्येषामित्यत्र ॥ ७ ॥

अतृप्तं स्वेषु दारेषु चपलं चलितेन्द्रियम् । आनयन्ति निकृतिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥ ८ ॥ इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे । तथाहि विपरीता ते बुद्धिराचारवर्जिता ॥ ९ ॥ वचो मिथ्याप्रणीतात्मा पथ्यमुक्तं विचक्षणैः । राक्षसानामभावाय त्वं वा न प्रतिपद्यसे ॥ १० ॥ अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् । समृद्धानि विनश्यन्ति राष्ट्राणि नगराणि च ॥ ११ ॥

अतृप्तम् अतृप्तम् । निकृतिप्रज्ञम् निकृतौ शाठ्ये प्रज्ञा यस्य तम् । पराभवम् आयुरैश्वर्यादिक्षयरूपम् ॥ ८ ॥ इह अतिविशालेऽपि दुर्जनसङ्कुले देशे । सन्तः त्वामनर्थान्निवारयन्तः । न सन्ति वा न सन्ति किम्? सन्त्येव । श्रीविभीषणप्रभृतीनां सम्भवान्न सन्तीति कथं वक्तुं शक्यम् ? सतो वा नानुवर्तसे । " तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥" इत्युक्तरीत्या प्रणिपातमन्तरणे न ते उपदिशन्ति । त्वं च तत्पादेषु कदाचिदपि न प्रणतवानसि । कथमिदं भवती जानातीत्याशङ्क्याह तथाहीति । तथाहि विपरीता ते बुद्धिः तव बुद्धिवैपरीत्यमेव तव शिष्टाननुवर्तनं सूचयतीत्यर्थः । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् कथं मदीया बुद्धिस्त्वया ज्ञायत इत्यत्राह आचारवर्जितेति । आचारवर्जिता, तव दुरनुष्ठानमेव तव बुद्धिं द्योतयतीति भावः ॥ ९ ॥ वच इति । पूर्वश्लोके रावणस्याभाव उपन्यस्तः । अनेन राक्षसाभावपक्ष उपन्यस्यते । मिथ्याप्रणीतात्मा मिथ्यास्निग्धात्मा, स्नेहीति भावयन्निवेति यावत् । त्वं विचक्षणैः साधुभिरुक्तं पथ्यं हितं वचः राक्षसानामभावाय न प्रतिपद्यसे नाङ्गीकरोषि वा । राक्षसेषु स्नेहं भावयन् तद्विनाशमेव हृदि कृत्वा साधुवचनं न

निस्स्पृहः स्वदारनिरतो भवेत्यर्थः ॥ ७ ॥ अतृप्तम् अतृप्तम् । निकृतिप्रज्ञं निकृतौ शाठ्ये प्रज्ञा यस्य तम् । पराभवम् आयुरैश्वर्यादिक्षयरूपम् ॥ ८ ॥ इहेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । इह सन्तो न सन्ति वा सतो वा नानुवर्तसे विद्यमानानपि तान् धर्मजिज्ञासया नानुवर्तसे वा ? मिथ्या प्रणीतात्मा मिथ्या विनीतात्मा । त्वं विचक्षणैः विद्वद्भिरुक्तं पथ्यं वचः राक्षसानामभावाय न प्रतिपद्यसे नाङ्गीकरोषि वा ? तथाहि अत एव खलु तव बुद्धिः आचारवर्जिता विहिताचारविमुखा विपरीता निषिद्धाचारपरेति योजना ॥ ९ ॥ १० ॥ ननु मया सज्जनोपदेशास्वीकारे कुतो राक्षसनाश

तथेयं त्वां समासाद्य लङ्का रत्नौघसङ्कुला । अपराधात्तवैकस्य नचिराद्विनशिष्यति ॥ १२ ॥ स्वकृतैर्हन्यमानस्य रावणादीर्घदर्शिनः । अभिनन्दन्ति भूतानि विनाशे पापकर्मणः॥ १३॥एवं त्वां पापकर्माणं वक्ष्यन्ति निकृता जनाः । दिष्ट्यैतद्व्यसनं प्राप्तो रौद्र इत्येव हर्षिताः ॥ १४॥ शक्या लोभयितुं नाहमैश्वर्येण धनेन वा । अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा ॥ १५ ॥ उपधाय भुजं तस्य लोकनाथस्य सत्कृतम् । कथं नामोपधास्यामि भुजमन्यस्य कस्यचित् ॥ १६ ॥

शृणोषीत्यर्थः ॥ १०–१२ ॥ रावणादीर्घदर्शिन इत्यत्र रावणेति संबुद्धिः । निकृताः त्वया वञ्चिताः ॥ १३ ॥ १४ ॥ शक्येति । अनेन रावणोक्तप्रलोभनानामुत्तरमुच्यते । ऐश्वर्येण अन्तःपुरस्त्रीणामीश्वरत्वेन । धनेन आभरणादिना वा । लोभयितुं वञ्चयितुम् । अहं न शक्या । अत्र हेतुमाह अनन्येति । अहं नित्यानपायिनी । राघवेण रघुकुलावतीर्णेन विष्णुना अनन्या अविभक्ता । यत्र यत्र कुले विष्णुरवतरति तत्र तत्रावतीर्णा लक्ष्मीरित्यर्थः । तृतीयया तत्परतन्त्रा चास्मीति द्योत्यते । न केवलं तस्य परतन्त्राऽहम्, प्रत्युत तस्याप्यतिशयावहेति दृष्टान्तेन द्योतयति भास्करेणेति । प्रभा हि भास्करस्याप्यतिशयमावहति, तथैव हि मारीचो भवन्तं प्रति निवेदितवान्–" अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा " इति । किं तद्धितवचनमपि मोहेन विस्मृतोऽसीति तत्त्वमाह ॥१५॥ उपधायेति । लोकनाथस्य सर्वैर्ब्रह्मादिदेवगणैः स्वस्वपदप्राप्तये नाथ्यमानस्य याच्यमानस्य । "नाथृ याच्ञायाम्" इति धातुः । तस्य रामस्य ।

प्रसङ्ग इत्यत्रोत्तरं वक्तुं लोकस्थितिमाह–अकृतेति । अकृतात्मानं सदुपदेशाग्राहिबुद्धिम् ॥ ११ ॥ तथेयमिति । राजापराधतोऽशेषप्रजानाशस्य लोकप्रसिद्धत्वादिति भावः ॥ १२ ॥ स्वकृतैरपराधैः । रावणेति सम्बोधनम् । रौद्रः दिष्ट्या व्यसनं प्राप्त इति वक्ष्यन्तीति सम्बन्धः ॥ १३॥१४ ॥ रावणोक्तप्रलोभनवाक्यानामुत्तरमाह–शक्येति । ऐश्वर्येण अन्तःपुरनियन्तृत्वेन ॥ १५ ॥ उपधाय शीर्षोपधानं कृत्वा ॥१६॥

स०–भुजमित्यनेन मत्परिरम्भणकामनया तव भुजानां छेदः "ये भैष्म्याः परिरम्भणं चक्रमिरे तेषां भुजांश्चिच्छिदुः" इत्याद्युक्तेर्भावीति द्योतयति ॥ १६ ॥

अहमौपयिकी भार्या तस्यैव वसुधापतेः ।
व्रतस्नातस्य धीरस्य विद्येव विदितात्मनः ॥ १७ ॥
साधु रावण रामेण मां समानय दुःखिताम् ।
वने वाशितया सार्धं करेण्वेव गजाधिपम् ॥ १८ ॥

सत्कृतं भुजं दक्षिणं भुजमित्यर्थः । उपधाय उपधानीकृत्य । तेन तत्परिष्वक्तत्वं गम्यते । एवं श्लाघिताऽहम् अन्यस्य ततो भोगं याचमानस्य कस्यचिदनाम धेयस्य क्षुद्रस्य त्वादृशः भुजम् असत्कृतं कथं नामोपधास्यामि ? न कथंचिदपी त्यर्थः ॥१६॥ अहं तु शीलवयोवृत्ता तस्यैव तुल्यशीलवयोवृत्तस्य वसुधापतेः औपयिकी उचिता भार्या । "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ" इति भूमिनाथस्याहं लक्ष्मीदेव्युचितेति हृदयम् । कथमिव ? व्रतस्नातस्य वेदव्रतैः स्नातस्य । धीरस्य धीमतः ब्राह्मणस्य । विदितात्मनः आत्मज्ञानवतः विद्येव योगाभ्यास रूपविद्येव ॥ १७ ॥ पथिचोरं पानीययाचकवद्रावणमर्थयते-साध्विति । साधु रावण ! मद्वियोगेन त्वत्क्रौर्यमधिकं जातमिति भावः । एवमुत्कटक्रौर्यं प्रति याचनात् स्वस्यातिशयो व्यज्यते । रामेण सर्वाङ्गसुन्दरेण । मां तस्यानन्यार्हाम्, तद्वियोगे जीवितं धारयितुमशक्ताम् "नच सीता" इत्यादि । समानय सङ्गमय । तत्र हेतुः दुःखितामिति । करेण्वा गजवध्वा । वाशितया यौवनं गतया । "वाशिता युवतिः प्रोक्ता कलभः करिपोतकः "इति वचनात् । यद्वा वासितयेति पाठः । वने वासितया बद्धया । अत्र विभक्तिव्यत्यासः कार्यः, वने वासितां करेणुं गजा धिपेनेवेति । वस्तुतस्तु यथान्यास एवान्वेति । रामेण सङ्गमनं नाम रामाह्वानम् । नहि पुनरपि रामस्थानं तेन नेतुमीष्टे, किंत्वत्र राममाहूय समर्पणमेव । अत एव

व्रतस्नातस्य विद्याव्रतस्नातस्य । विद्येव साङ्गवेदाविद्येव ॥१७॥ समानय सङ्गमय । वने वासितया सार्धं करेण्वेव गजाधिपमिति । वने वासितां बद्धां करेणुं गजाधिपेन सार्धमिति विभक्तिविपरिणामेन योज्यम् । अन्यथा विरोधात ॥ १८ ॥

स०–**विदितात्मनः** अवगतभगवत्तत्त्वस्य । व्रतस्नातस्य ब्रह्मचर्यादिव्रतसङ्कल्पपूर्वं स्नातस्य अभिषि क्तस्य विप्रस्य विद्येव उपनिषदादिविद्येव । विप्रस्येत्यनेनोत्तरवर्णद्वयापेक्षया पृथग्जातेरेव मुख्याधिकारः यथाऽहं तथा मुख्या तस्यौपयिकीति सूचयति ॥ १७ ॥ यद्यपि नीधातुर्द्विकर्मक इति रामं मां समानयेति वक्तव्यम्, तथापि रामेणेति तृतीयया सहयोगः सार्वकालिकः, त्वया संमेलनं तु लोकदृष्ट्येति सूचयितुम् । गजाधिपेन करिणीमिवेति दार्ष्टान्तिकानुगुण्यार्थं वक्तव्यम् तथार्पात्थमुक्त्या तद्दाम्पत्यमक्लृप्तमिति द्योतयति ॥ १८ ॥

मित्रमौपयिकं कर्तुं रामः स्थानं परीप्सता ।
वधं चानिच्छता घोरं त्वयाऽसौ पुरुषर्षभः ।
विदितः स हि धर्मज्ञः शरणागतवत्सलः ॥ १९ ॥
तेन मैत्री भवतु ते यदि जीवितुमिच्छसि ।
प्रसादयस्व त्वं चैनं शरणागतवत्सलम् ॥ २० ॥

करेण्वा गजाधिपमित्युक्तम् ॥१८॥ एवं रावणे जननीत्वप्रतिपत्तिं विहाय कानि चिदसङ्गतानि जल्पति, देवी खिन्ना सती कोऽयमस्य स्वभावः कथमस्य कोऽप्युपदेष्टा सेत्स्यतीति इह सन्तो न वा सन्तीत्यादिना विचिन्त्य दयावती स्वयमेवोपादिशति मातृत्वप्रयुक्तवात्सल्येन—मित्रमिति । रामं शरणं गच्छेत्युक्ते तन्न रावणस्सहेत दुर्मानितया, आत्मसद्बुद्ध्यनुसारेण मित्रमित्याह । किंच शरणागतं स्वस्याधीनं मन्यते देवी देवश्च । अत एव रामो वक्ष्यति " मित्र भावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन " इति । इयं च तथाऽऽह मित्रमिति । रामः मित्रं कर्तुं युक्तमित्यर्थः । मित्रशब्दापेक्षया औपयिकमिति नपुंसकनिर्देशः । स्थानं परीप्सता मार्गचोरस्यापि भूमौ पदानि स्थापयित्वा चौर्यं कर्तव्यम् । तत्रापि यदि स्थानमभीप्सितं तर्हि तमेव भजेत्यर्थः । शरणागतिदैन्यादपि मरणमेव वरमिति यदि मन्यसे तदानीं तद्भजनं कर्तव्यमित्याह—वधं चानिच्छता घोरम् । तव सम्यङ् मरणं न दास्यति त्वां संस्थाप्य त्वत्समक्षं त्वत्सन्तान जान् हिंसित्वा ततस्ते चित्रवधं करिष्यति, तं यदि नेच्छसि तदा प्रपत्तव्य इत्यर्थः । त्वया तत्प्रतीकारावलोकनेन त्वयाऽवश्यं तच्छरणागतिः कर्तव्या । एवं स रक्षक इत्यत्र किं प्रमाणम् ? तत्राह—असौ, निरन्तरप्रत्ययेनास्या रामः प्रत्यक्ष इव भासते।रावणस्यापि मायामृगानुसरणसमये तदाकारदर्शनजभयेन 'वृक्षेवृक्षे च पश्यामि' इत्युक्तरीत्या पुरःस्थित इव भासते । पुरुषर्षभः मत्कृता पराधेन कथं मामङ्गीकरिष्यतीत्येवं त्वया न चिन्तनीयम्, आनुकूल्यलेशे सति सर्वमपराधं विस्मरिष्यति पुरुषधौरेयत्वात् । मित्रकरणप्रकारमाह प्रसाद

मित्रमिति । स्थानं परीप्सता, लङ्कावासमिच्छतेत्यर्थः । अथवा घोरं वधं बहुविधपीडा करवधम् । रामेण अनिच्छता वा त्वया पुरुषर्षभो रामः, मित्रं कर्तुमौपयिकम्, योग्य इत्यर्थः।सापराधं मां शरणागतत्वमात्रेण कथं रक्षिष्यतीति शङ्का न कर्तव्येत्याह—विदित

मां चास्मै प्रयतो भूत्वा निर्यातयितुमर्हसि ॥ २१ ॥ एवं हि ते भवेत् स्वस्ति सम्प्रदाय रघूत्तमे । अन्यथा त्वं हि कुर्वाणो वधं प्राप्स्यसि रावण॥२२॥वर्जयेद्वज्रमुत्सृष्टं वर्जयेदन्तकश्चिरम् । त्वद्विधं तु न संक्रुद्धो लोकनाथः स राघवः ॥ २३ ॥ रामस्य धनुषः शब्दं श्रोष्यसि त्वं महास्वनम् । शतक्रतुविसृष्टस्य निर्घोषमशनेरिव॥२४॥ इह शीघ्रं सुपर्वाणो ज्वलितास्या इवोरगाः । इषवो निपतिष्यन्ति रामलक्ष्मणलक्षणाः॥२५॥रक्षांसि परिनिघ्नन्तः पुर्यामस्यां समन्ततः । असम्पातं करिष्यन्ति पतन्तः कङ्कवाससः ॥ २६ ॥ राक्षसेन्द्रमहासर्पान् स रामगरुडो महान् । उद्धरिष्यति वेगेन वैनतेय इवोरगान् ॥२७॥ अपनेष्यति मां भर्ता त्वत्तः शीघ्रमरिन्दमः । असुरेभ्यः श्रियं दीप्तां विष्णुस्त्रिभिरिव क्रमैः ॥ २८ ॥

यस्वेति । त्वं चेत्यनेनाहमपि प्रसादयिष्यामीति सिद्धम् । प्रयतो भूत्वा मनः कालुष्यं त्यक्त्वेत्यर्थः । निर्यातयितुं प्रत्यर्पयितुम् ॥ १९–२१ ॥ एवमिति । सम्प्रदाय, स्थितायेति शेषः ॥ २२ ॥ उत्सृष्टम् इन्द्रमुक्तं वज्रम्, अन्तकश्च त्वद्विधं वर्जयेत् । राघवस्त्वद्विधं न वर्जयेदिति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ महास्वनं महानादम्, नादो नाम स्वरावयवविशेषः ॥ २४ ॥ रामलक्ष्मणलक्षणाः रामलक्ष्मणनामाङ्काः ॥ २५ ॥ असम्पातम् अनवकाशम् ॥ २६ ॥ राक्षसेन्द्रमहासर्पानिति रूपकोक्तमेवोपमयाप्याह वैनतेय इति ॥ २७ ॥ न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हतीत्युक्तस्योत्तरमाह–अपनेष्यतीति ॥ २८ ॥

इति ॥ १९ ॥ २० ॥ निर्यातयितुं प्रत्यर्पयितुम् ॥ २१ ॥ एवमिति । मामित्यनुवर्तते । मां रघूत्तमे संप्रदाय दत्त्वा, स्थितायेति शेषः ॥२२॥ वर्जयेदिति । उत्सृष्टम् इन्द्रमुक्तं वज्रं कर्तृ, त्वद्विधं वर्जयेत, संक्रुद्धो राघवस्तु न वर्जयेत्॥२३॥ महास्वनं महानादम्, नादो नाम कश्चिच्छब्दधर्मः ॥२४॥ इहेति । रामलक्ष्मणलक्षणाः रामलक्ष्मणनामाङ्काः । असंपातम् अनवकाशम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ राक्षसेन्द्ररूपान् महासर्पान् । उद्धरणशैघ्र्ये उपमा वैनतेय इवेति ॥२७॥ " न चापि मम हस्तात्त्वां प्राप्तुमर्हति राघवः" इत्यस्य

जनस्थाने हतस्थाने निहते रक्षसां बले । अशक्तेन त्वया रक्षः कृतमेतदसाधु वै ॥ २९ ॥ आश्रमं तु तयोः शून्यं प्रविश्य नरसिंहयोः । गोचरं गतयोर्भ्रात्रोरपनीता त्वयाऽधम ॥ ३० ॥ नहि गन्धमुपाघ्राय रामलक्ष्मणयोस्त्वया । शक्यं सन्दर्शने स्थातुं शुना शार्दूलयोरिव ॥ ३१ ॥ तस्य ते विग्रहे ताभ्यां युगग्रहणमस्थिरम् । वृत्रस्येवेन्द्रबाहुभ्यां बाहोरेकस्य निग्रहः ॥ ३२ ॥ क्षिप्रं तव स नाथो मे रामः सौमित्रिणा सह । तोयमल्पमिवादित्यः प्राणानादास्यते शरैः ॥ ३३ ॥ गिरिं कुबेरस्य गतोऽपधाय वा सभां गतो वा वरुणस्य राज्ञः । असंशयं दाशरथेर्न मोक्ष्यसे महाद्रुमः कालहतोऽशनेरिव ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

जनस्थान इति। एतत् युद्धं विना चौर्येणापहरणम् ॥ २९ ॥ गोचरं गतयोः बाह्यदेशं गतयोः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तस्य ते असमर्थतया चोरवृत्तेस्तव ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां विग्रहे सति युद्धे सति। युगग्रहणं संयुगे जयग्रहणम् । अस्थिरम् असम्भावितम् । यद्वा युगग्रहणं युद्धारम्भः । अस्थिरम् अध्रुवम् । किंतु ताभ्यां प्रसह्य वधस्ते सिद्ध इति दृष्टान्तेनाह वृत्रस्येवेति । वृत्रस्य एकस्य बाहोर्द्वाभ्यामिन्द्रस्य बाहुभ्यां सह विग्रहे सति निग्रह इव जय इव वृत्रस्यैकेन बाहुना इन्द्रस्य द्वयोर्बाह्वोरिव एकेन त्वया तयोर्द्वयोर्जयो न शक्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ सः नाथ इति पदच्छेदः ॥ ३३ ॥ गिरिमिति। अपधाय अपक्रम्य। कुबेरस्य गिरिं

उत्तरमाह—अपनेष्यतीति ॥ २८ ॥ जनस्थान इति । एतत् युद्धं विना चौर्येणापहरणम् ॥ २९ ॥ आश्रममिति । गोचरं गतयोः मायामृगरूपमिन्द्रियार्थं गतयोः ॥ ३० ॥ यस्माद्रामलक्ष्मणयोर्गन्धमाघ्राय शार्दूलयोः सन्दर्शने शुनेव समक्षं स्थातुं त्वया न शक्यम् ॥ ३१ ॥ तस्य ते युद्धासमर्थतया चौर्यवृत्तेः तव ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सह विग्रहे युद्धे सति । युगग्रहणं युद्धजयः । अस्थिरम् अध्रुवम् । वृत्रस्यैकस्य बाहोः द्वाभ्यामिन्द्रस्य बाहुभ्यां सह विग्रहे सति निग्रह इव वृत्रस्यैकेन बाहुना इन्द्रस्य द्वयोर्बाह्वोरिव एकेन त्वया तयोः द्वयोः जयो न शक्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मे नाथः स राम इत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ गिरिमिति । कुबेरस्य गिरिं गन्धमादनम् । अपधाय अतिक्रम्य ।

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा परुषं राक्षसाधिपः । प्रत्युवाच ततः सीतां विप्रियं प्रियदर्शनाम् ॥ १ ॥ यथा यथा सान्त्वयिता वश्यः स्त्रीणां तथा तथा । यथा यथा प्रियं वक्ता परिभूतस्तथा तथा ॥ २ ॥ सन्नियच्छति मे क्रोधं त्वयि कामः समुत्थितः । द्रवतोऽमार्गमासाद्य हयानिव सुसारथिः ॥३॥ वामः कामो मनुष्याणां यस्मिन् किल निबद्ध्यते । जने तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च किल जायते ॥ ४ ॥ एतस्मात्कारणान्न त्वां घातयामि वरानने । वधार्हामवमानार्हां मिथ्या प्रव्रजिते रताम् ॥ ५ ॥

कैलासम् । "कैलासः स्थानमलका" इत्यमरः ॥३४॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

सीताया इत्यादि ॥ १ ॥ सान्त्वयिता अनुनेता ॥ २ ॥ सन्नियच्छति निरुणद्धि । द्रवतः धावतः । अमार्गमिति च्छेदः ॥ ३ ॥ वामः प्रतिकूलः । मनुष्याणां प्राणिनाम् । अनुक्रोशः कृपा । परिभवादिप्रदानेन मनुष्याणां प्रतिकूलः कामः यस्मिन् जने निबद्ध्यते तस्मिंस्त्वनुक्रोशः स्नेहश्च जायते किल ॥ ४ ॥ मिथ्या प्रव्रजिते कपटेन वन्यवृत्तिभाजि रामे । रतां सक्ताम् ॥ ५॥६ ॥

पुरीमिति पाठे–कुबेरस्य पुरीमित्येतदुपरितनलोकानामुपलक्षणम् । वरुणस्य सभामित्यनेन अधस्तनलोकानामुपलक्षणम् । तत्त्वदृष्ट्या अपरुषवचनं तं रावणमुद्दिश्य सीतयोक्तानां परुषवाक्यानामयमाशयः–रावणेन देवीं प्रति तत्त्वदृष्ट्या सौम्यरूपाण्येव वाक्यान्युक्तानि यद्यपि तथापि बाह्यदृष्ट्या परुषवाक्यवत् प्रतीयमानत्वेन देव्यपि तत्त्वदृष्टिं सङ्गोप्य बाह्यदृष्टिमनुसृत्य परुषवाक्यैरेव तस्योत्तरमाहेति॥ ३४ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिका०सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकविंशः सर्गः२१

सीताया इत्यस्य वास्तवार्थस्तु–राक्षसाधिपः सीतायाः परुषम् अत एव विप्रियं वचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचेति सम्बन्धः ॥ १ ॥ सान्त्वयिता अनुनेता । वश्यः वशं गतः ॥ २ ॥ सन्नियच्छति सान्निरुणद्धि । द्रवतः धावतः । अमार्गमिति छेदः । वस्तुतस्तु–इष्टदेवतायां समुत्थितः कामः इच्छा, समुत्पन्ना भक्तिरित्यर्थः। मे क्रोधं राक्षसजातेर्मम सर्वदा विद्यमानं नैजं क्रोधम्, क्रोधशब्देन कामक्रोधाद्यरिषड्वर्ग उच्यते । तं संनियच्छतीति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ मनुष्याणां वामः प्रतिकूलः यस्मिन् जने कामो निबध्यते तस्मिन् जने शिक्षणीये तस्मिन् जने अनुक्रोशश्च स्नेहश्च जायते किलेति योजना ॥ ४ ॥ मिथ्या प्रव्रजिते रतां कपटवृत्ते रामे सक्ताम् । एतस्मादित्यादि

परुषाणीह वाक्यानि यानि यानि ब्रवीषि माम् । तेषु तेषु वधो युक्तस्तव मैथिलि दारुणः ॥६॥ एवमुक्त्वा तु वैदेहीं रावणो राक्षसाधिपः । क्रोधसंरम्भसंयुक्तः सीतामुत्तरमब्रवीत् ॥७॥ द्वौ मासौ रक्षितव्यौ मे योऽवधिस्ते मया कृतः । ततः शयनमारोह मम त्वं वरवर्णिनि॥८॥ ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां भर्तारं मामनिच्छतीम् । मम त्वां प्रातराशार्थमारभन्ते महानसे ॥ ९ ॥

क्रोधसंरम्भसंयुक्तः क्रोधप्रणयाभ्यां संयुक्तः ॥७॥ द्वौ मासाविति । ते मयायोऽवधिः कृतः "मासान् द्वादश भामिनि" इत्यारण्यकाण्डोक्तो द्वादशमासात्मकोऽवधिः कल्पितः । अत्र द्वौ मासाववशिष्टौ । तौ द्वौ मासौ मे मया रक्षितव्यौ प्रतीक्षणीयौ। ततः तस्मात्कारणात् । मम शयनमारोहेत्यन्वयः॥८॥प्रातराशार्थं मासद्वयान्तर्गतरात्रिसमाप्त्यनन्तरं हिंसायां कालविलम्बं विना प्रातःकालिकाशनार्थमित्यर्थः। आरम्भते आलभन्ते । रलयोरभेदः । " आलम्भस्स्पर्श

श्लोकद्वयस्य वास्तवार्थस्तु–ननु मद्वधोयुक्तः स्त्रीघातकश्च त्वं न संभाष्य इत्यत्राह–एतस्मादिति । एतस्मात्कारणात् त्वद्भर्तृकारणात् प्रव्राजिते मत्स्वामिनि, राम इति शेषः । रतां त्वां ममेष्टदेवतां त्वां न घातयाम्येव, वधार्हामवमानार्हामपि स्त्रियं घातयामीति मिथ्येति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ परुषाणीति । तव मां त्वदीयभृत्यं मामित्यर्थः । यानि यानि परुषवाक्यानि ब्रवीषि तेषु तेषु तेभ्यस्तेभ्यः दारुणो वधो युक्तः, ममेति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ द्वौ मासाविति । ते मया योऽवधिः कृतः "शृणु मैथिलि मद्वाक्यं मासान् द्वादश भामिनि" इत्यारण्यकाण्डे । द्वौ मासौ तत्र अवशिष्टौ द्वौ मासौ मे मया रक्षितव्यौ परिपालनीयौ, ततः तस्मात्कारणात् मम शयनमारोहेति योजना ॥ ८ ॥ ऊर्ध्वमिति । प्रातराशार्थमित्यत्र प्रातश्शब्देन मासद्वयसमाप्त्यनन्तर प्रातःकाल उच्यते । एवमुक्त्वेत्यादिश्लोकत्रयस्य वास्तवार्थस्तु–क्रोधसंरम्भसंयुक्त इत्यनेन राक्षसस्वभावो वर्णितः । पतिवियोगदुःखितां निद्राहाररहितां प्रत्याह–द्वौ मासावित्यादिश्लोकद्वयेन । हे मे लक्ष्मि सीते ! मया योऽवधिः कृतः 'मासान् द्वादश भामिनि प्रतीक्षस्व ' इति यः समयः प्रार्थितः तन्मध्यतः परं रक्षितव्यौ प्रतीक्षणीयौ द्वौ मासावेव, द्वाभ्यां मासाभ्यामूर्ध्वं न, ततः तदनन्तरम् ते तव भर्तारम् अनिच्छन्तीं मामनङ्गीकुर्वाणाम् मम मां मदीयराज्यलक्ष्मीं च प्राप्स्यसीति शेषः। त्वां प्रार्थय इति शेषः । मम महानसे प्रातराशार्थं आलभन्ते पशून् तान् भक्षयेति शेषः।शयनमारोह

तां तर्ज्यमानां संप्रेक्ष्य राक्षसेन्द्रेण जानकीम् । देवगन्धर्वकन्यास्ता विषेदुर्विकृतेक्षणाः ॥ १० ॥ ओष्ठप्रकारैरपरा वक्त्रनेत्रैस्तथाऽपराः । सीतामाश्वासयामासुस्तर्जितां तेन रक्षसा ॥ ११ ॥ ताभिराश्वासिता सीता रावणं राक्षसाधिपम् । उवाचात्महितं वाक्यं वृत्तशौण्डीर्यगर्वितम् ॥ १२ ॥ नूनं न ते जनः कश्चिदस्ति निःश्रेयसे स्थितः । निवारयति यो न त्वां कर्मणोऽस्माद्विगर्हितात् ॥ १३ ॥ मां हि धर्मात्मनः पत्नीं शचीमिव शचीपतेः । त्वदन्यस्त्रिषु लोकेषु प्रार्थयेन्मनसाऽपि कः ॥ १४ ॥ राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः । उक्तवानसि यच्छापं क्व गतस्तस्य मोक्ष्यसे ॥ १५ ॥ यथा दृप्तश्च मातङ्गः शशश्च सहितो वने । तथा द्विरदवद्रामस्त्वं नीच शशवत् स्मृतः १६

हिंसयोः" इत्यमरः । महानसे पाकशालायाम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ओष्ठप्रकारैः रुरुदिषतामोष्ठेषु भङ्गस्फुरणादयो ये विकारास्ते ओष्ठप्रकाराः, ओष्ठभङ्गादिरूपसंज्ञादिभिरित्यर्थः । एवं वक्त्रनेत्रैः वक्त्रनेत्रसंज्ञादिभिरित्यर्थः ॥ ११ ॥ वृत्तशौण्डीर्यगर्वितं वृत्तं पातिव्रत्यं तस्य शौण्डीर्यं बलं तेन गर्वितमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १२ ॥ नूनमिति । ते निःश्रेयसे स्थितः कश्चिज्जनः नास्ति । यः अस्मात् विगर्हितात् कर्मणस्त्वां निवारयति स चापि नास्ति नूनमिति योजना । तवेष्टप्रापकः अनिष्टनिवारकश्च नास्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ तस्य मोक्ष्यसे तस्मान्मोक्ष्यसे ॥ १५ ॥ यथा मातङ्गः शशश्च, सहितः युयुत्सादिना संगतः तथाऽन्योन्यसङ्गतो रामस्त्वं च । अत्र रावणः स्वस्य मातङ्गसाम्यमुक्तमिति भ्राम्येदिति परिहरति—तथेति । तत्र गज इव रामः । शश इव त्वम् ॥ १६ ॥

शयनं कुर्वित्यर्थः ॥ ९ ॥ तामित्यस्य वास्तवार्थस्तु—तर्ज्यमानामिति । तासां तथा प्रतीतेरिति भावः ॥ १० ॥ ओष्ठेति । ओष्ठप्रकारैः ओष्ठभङ्गादि रूपसंज्ञाभिः वक्त्रनेत्रैः वक्त्रनेत्रसंज्ञाभिः ॥ ११ ॥ वृत्तशौण्डीर्यगर्वितं वृत्तं पातिव्रत्यम्, शौण्डीर्यं बलम्, पातिव्रत्यबलगर्वितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ ते तव । निश्श्रेयसे स्थितः कश्चिज्जनोऽस्ति यः अस्माद्विगर्हितात्कर्मणः त्वां निवारयति । स च नास्ति नूनमिति योजना । तव इष्टप्रापकः अनिष्टनिवर्तकश्च नास्तीति भावः ॥ १३ ॥ मनसापि कः प्रार्थयेत् ? किं पुनर्वचसेति भावः ॥ १४ ॥ तस्य तस्मात् ॥ १५ ॥ दृप्तो मातङ्गः शशश्च यथा वने

स त्वमिक्ष्वाकुनाथं वै क्षिपन्निह न लज्जसे। चक्षुषोर्विषयं तस्य न तावदुपगच्छसि ॥ १७॥ इमे ते नयने क्रूरे विरूपे कृष्णपिङ्गले । क्षितौ न पतिते कस्मान्मामनार्य निरीक्षतः ॥ १८ ॥ तस्य धर्मात्मनः पत्नीं स्नुषां दशरथस्य च । कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा व्यवशीर्यते ॥ १९॥ असन्देशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसा॥ २०॥ नापहर्तुमहं शक्या तस्य रामस्य धीमतः। विधिस्तव वधार्थाय विहितो नात्र संशयः॥ २१ ॥ शूरेण धनदभ्रात्रा बलैः समुदितेन च । अपोह्य रामं कस्माद्धि दारचौर्यं त्वया कृतम् ॥ २२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः । विवृत्य नयने क्रूरे जानकीमन्ववैक्षत॥ २३॥ नीलजीमूतसङ्काशो महाभुजशिरोधरः । सिंहसत्त्वगतिः श्रीमान् दीप्तजिह्वाग्रलोचनः ॥ २४ ॥

इक्ष्वाकुनाथं क्षिपन् मायामृगव्याजेन दूरं निस्सारयन् । इह स्वजनेषु न तावदुपगच्छसि। यद्युपगच्छसि तदा तत्प्रभावं वेत्स्यसीत्यर्थः ॥ १७-१९ ॥ असन्देशादिति। रामस्य भर्तुः। असन्देशात् अपकारिषु शपेथा इति सन्देशाभावात्। तपसः पातिव्रत्यरूपस्य । कुर्मि करोमि । उत्त्वविकरणप्रत्ययलोपावार्षौ । भस्मार्ह भस्मीकरणार्ह ! । तेजसा पातिव्रत्यप्रभावेन॥ २०॥ तस्य रामस्य तस्मात् रामात्। विधिः चौर्येणापहरणम् । विहितः, दैवेनेति शेषः ॥ २१॥ बलैस्समुदितेन बलेन सर्वश्रेष्ठेनेत्यर्थः। अपोह्य रामं मृगच्छद्मनाऽपवाह्य ॥ २२ ॥ विवृत्य विवर्त्य ॥ २३॥ सिंहस्येव बलगमने यस्यासौ सिंहसत्त्वगतिः।

दैवात्। साहितौ इति पाठः, युयुत्सू भवतः तयोश्च शशो यथाऽतिक्षुद्रस्तथा रामेण संयुगे त्वं शशवत् क्षुद्रः रामो गजवदित्यर्थः ॥ १६ ॥ उपगच्छसि । व्यत्ययेन भूते लट् ॥ १७-१९ ॥ रामस्य असन्देशात् रामानुज्ञाभावात्। तपसः पातिव्रत्यतपसः । भस्मार्हा भस्मीकरणार्हा । कुर्मि करोमि । भस्मार्हा भस्म इति पाठः ॥ २० ॥ नेति । रामस्याहं रामसम्बन्धिन्यहम् । विधिः विधानं मदपहरणरूपम् विहितः, दैवेनेति शेषः ॥ २१ ॥ शूरेणेति । अपोह्य मायामृगच्छद्मना अन्यत्र नीत्वा ॥ २२-२५ ॥

चलाग्रमुकुटप्रांशुश्चित्रमाल्यानुलेपनः । रक्तमाल्याम्बरधरस्तप्ताङ्गदविभूषणः ॥ २५ ॥ श्रोणीसूत्रेण महता मेचकेन सुसंवृतः । अमृतोत्पादनद्धेन भुजगेनेव मन्दरः ॥ २६ ॥ ताभ्यां स परिपूर्णाभ्यां भुजाभ्यां राक्षसेश्वरः । शुशुभेऽचलसङ्काशः शृङ्गाभ्यामिव मन्दरः ॥ २७ ॥ तरुणादित्यवर्णाभ्यां कुण्डलाभ्यां विभूषितः । रक्तपल्लवपुष्पाभ्यामशोकाभ्यामिवाचलः ॥ २८ ॥ स कल्पवृक्षप्रतिमो वसन्त इव मूर्तिमान् । श्मशानचैत्यप्रतिमो भूषितोऽपि भयङ्करः ॥ २९ ॥ अवेक्षमाणो वैदेहीं कोपसंरक्तलोचनः । उवाच रावणः सीतां भुजङ्ग इव निःश्वसन् ॥ ३० ॥ अनयेनाभिसंपन्नमर्थहीनमनुव्रते । नाशयाम्यहमद्य त्वां सूर्यः सन्ध्यामिवौजसा ॥ ३१ ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः । सन्दिदेश ततः सर्वा राक्षसीर्घोरदर्शनाः ॥ ३२ ॥ एकाक्षीमेककर्णां च कर्णप्रावरणां तथा । गोकर्णीं हस्तिकर्णीं च लम्बकर्णीमकर्णिकाम् ॥ ३३ ॥

जिह्वाग्रं लोचने च दीप्तानि यस्य सोऽयं दीप्तजिह्वाग्रलोचनः ॥ २४ ॥ कोपेन चलम् अग्रं यस्य तत् चलाग्रं च तत् मुकुटं च तेन प्रांशुः दीर्घः । चित्रमाल्यवत्त्वेऽपि रक्तमाल्यवत्त्वं तत्प्राचुर्यादुक्तम् । तप्ताङ्गदविभूषणः तप्तशब्देन तेजिष्ठत्वमुक्तम् ॥ २५ ॥ मेचकेन नीलेन । अमृतोत्पादनद्धेन अमृतोत्पादनार्थं नद्धेन ॥ २६ ॥ ताभ्यां प्रसिद्धाभ्याम् ॥ २७।२८ ॥ अलंकृतत्वे कल्पकसाम्यम् । भयंकरत्वे पुनश्चैत्यसाम्यम् । चैत्यं श्मशानवृक्षः, श्मशानमण्डपो वा । सीताया अत्यन्तभयंकरत्वज्ञापनाय रावणवर्णनं कृतम् ॥ २९–३१ ॥ इत्युक्त्वेत्यादि । प्रधानाप्रधानभूते द्वे एकाक्ष्यौ । अतो न पुनरुक्तिः । अथवा अक्षम् इन्द्रियम्, एकाक्षीम् एकैकेन्द्रियाम् । श्रोत्रनासादावेकमात्रवती

श्रोणीसूत्रेण रशनागुणेन । मेचकेन इन्द्रनीलनद्धमुखत्वान्मेचकत्वम् ॥ २६–३० ॥ अनयेनेति श्लोकः केषुचित्कोशेषु नास्तीति कृत्वा न व्याख्यातः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एकाक्षी

स०–अनयेन स्त्रीवधतन्नासिकाच्छेदाद्यन्यायेन । अभिसम्पन्नं युक्तम् । अर्थहीनं निर्भाग्यम् । एतादृशं राममनुव्रते सीते ! त्वां नाशयामि । सन्ध्यां सन्ध्याकालिकं तमः ॥ ३१ ॥

हस्तिपाद्यश्वपाद्यौ च गोपादीं पादचूलिकाम् । एकाक्षीमेकपादीं च पृथुपादीमपादिकाम् ॥ ३४ ॥ अतिमात्रशिरोग्रीवामतिमात्रकुचोदरीम् । अतिमात्रास्यनेत्रां च दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ॥ ३५ ॥ अनासिकां सिंहमुखीं गोमुखीं सूकरीमुखीम् । यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी । तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च ॥ ३६ ॥ प्रतिलोमानुलोमैश्च सामदानादिभेदनैः । आवर्जयत वैदेहीं दण्डस्योद्यमनेन च ॥३७॥ इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः । काममन्युपरीतात्मा जानकीं पर्यतर्जयत् ॥ ३८ ॥ उपगम्य ततः क्षिप्रं राक्षसी धान्यमालिनी । परिष्वज्य दशग्रीवमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ३९ ॥ मया क्रीड महाराज सीतया किं तवानया । विवर्णया कृपणया मानुष्या राक्षसेश्वर॥४०॥ नूनमस्या महाराज न दिव्यान् भोगसत्तमान् । विदधात्यमरश्रेष्ठस्तव बाहुबलार्जितान् ॥ ४१ ॥

मित्यर्थः ॥३२-३६॥ प्रतिलोमानुलोमैः प्रतिकूलानुकूलाचरणैः । सामदानादिभेदनैः सामदानमुख्यैर्भेदैः । प्रथमप्रयुक्तसामदानैरित्यर्थः । आवर्जयत वशीकुरुत ॥३७॥३८॥ उपगम्येति । धान्यमालिनी रावणस्य कनिष्ठपत्नी । इदं मन्दोदर्या अप्युपलक्षणम् । उत्तरत्र वानरान् प्रति हनुमद्वचने तथा वक्ष्यमाणत्वात् ॥३९॥४०॥ अस्यास्सीतायाः । अमरश्रेष्ठो ब्रह्मा । दिव्यान् भोगान्न

मिति द्विरुपादानं व्यक्तिभेदात् ॥ ३३-३६ ॥ प्रतिलोमेति । प्रतिलोमानुलोमैः प्रतिकूलानुकूलाचरणैः सामदानादिभेदनैः ॥ ३७-३९ ॥ मयेति । अकृपणयेति छेदः । अकृपणया पतिव्रतया सीतया किं करिष्यसि । अमानुष्येति छेदः । अमानुष्या अत एव विवर्णया मनुष्यभोगविलक्षणया, उत्तमवर्णयेत्यर्थः । मया सह क्रीडेति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ नूनमिति । भोगसत्तमान् उत्तमभोगान् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

स०—पुनरेकाक्षीमित्युपादानं व्यक्तिभेदाभिप्रायेण अथवा पूर्वमेकाक्षीमिति मैथिलीविशेषणम् । एकस्मिन् रामे अक्षिणी यस्यास्सा तामित्यर्थः । एकमक्षि यस्यास्सेत्येकत्र । अपरत्र च एकस्मिन् भागे अक्षिणी यस्याः सापि निर्नासिकाव्यवधानमक्षिद्वयमेकस्मिन् प्रदेशे वर्तत इति नैकाक्षीमिति पुनरुक्तम् ॥ ३४ ॥

अकामां कामयानस्य शरीरमुपतप्यते । इच्छन्तीं काम यानस्य प्रीतिर्भवति शोभना ॥ ४२ ॥ एवमुक्तस्तु राक्षस्या समुत्क्षिप्तस्ततो बली । प्रहसन्मेघसङ्काशो राक्षसः स न्यवर्तत ॥ ४३ ॥ प्रस्थितः स दशग्रीवः कम्पयन्निव मेदिनीम् । ज्वलद्भास्करवर्णाभं प्रविवेश निवेशनम् ॥ ४४ ॥ देवगन्धर्वकन्याश्च नागकन्याश्च सर्वतः । परिवार्य दशग्रीवं विविशुस्तद्गृहोत्तमम् ॥ ४५ ॥ स मैथिलीं धर्मपरामवस्थितां प्रवेपमानां परिभर्त्स्य रावणः । विहाय सीतां मदनेन मोहितः स्वमेव वेश्म प्रविवेश भास्वरम् ४६

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

इत्युक्त्वा मैथिलीं राजा रावणः शत्रुरावणः । संदिश्य च ततः सर्वा राक्षसीर्निर्जगाम ह ॥ १ ॥ निष्क्रान्ते राक्षसेन्द्रे तु पुनरन्तःपुरं गते । राक्षस्यो भीमरूपास्ताः सीतां समभिदुद्रुवुः ॥ २ ॥ ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । परं परुषया वाचा वैदेहीमिदमब्रुवन् ॥ ३ ॥ पौलस्त्यस्य वरिष्ठस्य रावणस्य महात्मनः । दशग्रीवस्य भार्यात्वं सीते न बहु मन्यसे ॥ ४ ॥

विदधाति, अस्या दिव्यभोगे भाग्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ४१–४५ ॥ सर्गार्थं संग्रहेण दर्शयति–स इति ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥ इत्युक्त्वेत्यादि ॥१–८॥

एवमिति । राक्षस्या धान्यमालिन्या ॥४३–४५॥ मदनेन मोहित इति तस्य स्वरूपकथनम् ॥४६॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० सुन्दरकाण्ड० द्वाविंशः सर्गः ॥२२॥

अस्मिन् सर्गद्वयेऽपि विद्यमानभार्याशब्दस्य वास्तवार्थस्तु–भार्या भर्तव्या, भार्यात्वं भर्तव्यात्वमित्यर्थः । शत्रून् रावयति महाशब्दं कारयति स शत्रुरावणः ॥ १ ॥ २ ॥ ततः परं रावणगमनानन्तरम् लोकोक्तौ वा परमिति ॥ ३ ॥ भार्यात्वं भार्याभावम् ।

ततस्त्वेकजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । आमन्त्र्य क्रोधताम्राक्षी सीतां करतलोदरीम् ॥ ५ ॥ प्रजापतीनां षण्णां तु चतुर्थो यः प्रजापतिः । मानसो ब्रह्मणः पुत्रः पुलस्त्य इति विश्रुतः ॥ ६ ॥ पुलस्त्यस्य तु तेजस्वी महर्षिर्मानसः सुतः । नाम्ना स विश्रवा नाम प्रजापतिसमप्रभः ॥७॥ तस्य पुत्रो विशालाक्षि रावणः शत्रुरावणः । तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥८॥ मयोक्तं चारुसर्वाङ्गि वाक्यं किन्नानुमन्यसे । ततो हरिजटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । विवर्त्य नयने कोपान्मार्जारसदृशेक्षणा ॥९॥ येन देवास्त्रयस्त्रिंशद्देवराजश्च निर्जिताः । तस्य त्वं राक्षसेन्द्रस्य भार्या भवितुमर्हसि ॥ १० ॥ ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता । भर्त्सयन्ती तदा घोरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ वीर्योत्सिक्तस्य शूरस्य सङ्ग्रामेष्वनिवर्तिनः । बलिनो वीर्ययुक्तस्य भार्यात्वं किं न लप्स्यसे ॥ १२ ॥ प्रियां बहुमतां भार्यां त्यक्त्वा राजा महाबलः । सर्वासां च महाभागां त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १३ ॥ समृद्धं स्त्रीसहस्रेण नानारत्नोपशोभितम् । अन्तःपुरं समुत्सृज्य त्वामुपैष्यति रावणः ॥ १४ ॥ अन्या तु विकटा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १५ ॥

प्रजापतीनामिति । " मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः " इति षट् प्रजापतयः । तेषां चतुर्थः पुलस्त्यः ॥ ६–१२ ॥ प्रियामिति । सर्वासां मध्ये प्रियां बहुमतां महाभागां च भार्यां मन्दोदरीं त्यक्त्वा त्वामुपैष्यति ॥ १३–१७ ॥

न बहुमन्यसे, मोहादिति शेषः ॥ ४ ॥ ततस्सर्वसाधारणैतद्वाक्यप्रयोगोत्तरम् एकजटा विशिष्याब्रवीत् । करतलोदरीम् अतुन्दिलमध्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रजापतीनामिति । " मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः " इति षट् प्रजापतयः, तेषां चतुर्थः पुलस्त्यः ॥ ६ ॥ ७ ॥ तस्य पुत्र इत्यनेन कुलीनत्वं सूचितम् ॥ ८–११ ॥ किं किमर्थम् ॥ १२ ॥ प्रियामिति । सर्वासां मध्ये बहुमतां प्रियां भार्यां मन्दोदरीमपि

असकृद्देवता युद्धे नागगन्धर्वदानवाः । निर्जिताः समरे येन स ते पार्श्वमुपागतः ॥ १६ ॥ तस्य सर्वसमृद्धस्य रावणस्य महात्मनः । किमद्य राक्षसेन्द्रस्य भार्यात्वं नेच्छसेऽधमे । ततस्तु दुर्मुखी नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् ॥ १७ ॥ यस्य सूर्यो न तपति भीतो यस्य च मारुतः । न वाति स्मायतापाङ्गे किं त्वं तस्य न तिष्ठसि ॥ १८ ॥ पुष्पवृष्टिं च तरवो मुमुचुर्यस्य वै भयात् । शैलाश्च सुस्रुः पानीयं जलदाश्च यदेच्छति ॥ १९ ॥ तस्य नैर्ऋतराजस्य राजराजस्य भामिनि । किं त्वं न कुरुषे बुद्धिं भार्यार्थे रावणस्य हि ॥ २० ॥ साधु ते तत्त्वतो देवि कथितं साधु भामिनि । गृहाण सुस्मिते वाक्यमन्यथा न भविष्यसि २१

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

ततः सीतामुपागम्य राक्षस्यो विकृताननाः । परुषं परुषा नार्य ऊचुस्तां वाक्यमप्रियम् ॥ १ ॥

यस्य यस्मात् । तस्य न तिष्ठसि तस्मै न तिष्ठसे । प्रकाशनार्थेप्यार्षत्वात्परस्मै पदं षष्ठी च ॥ १८ ॥ पुष्पवृष्टिमित्यादि । शैलाश्च जलदाश्च पानीयं रावणः यदेच्छति तदा मुञ्चन्तीति विपरिणम्यते ॥ १९ ॥ २० ॥ साधु ते कथितम् साधु गृहाणेति साधुशब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० शृङ्गार० सुन्दर० त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ तत इत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

त्यक्त्वा त्वामुपैष्यतीति सम्बन्धः ॥ १३–१७ ॥ यस्य यस्मात् । तस्य न तिष्ठसे वश इति शेषः । तस्मै न तिष्ठस इति वाऽर्थः ॥ १८–२० ॥ साधु कथितं साधु गृहाण चेति सम्बन्धः ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥

स०–परुषमपि सरुषा पित्रा पुत्रं प्रत्युदीरितं शठ तर्हि न पठेत्येवमादि वाक्यमन्ततो गत्वा प्रायः प्रिय पर्यवसायि दृष्टमित्यतोऽप्रियमित्युक्तम् ॥ १ ॥

किं त्वमन्तःपुरे सीते सर्वभूतमनोहरे । महार्हशयनोपेते न वासमनुमन्यसे ॥ २ ॥ मानुषी मानुषस्यैव भार्यात्वं बहु मन्यसे । प्रत्याहर मनो रामान्न त्वं जातु भविष्यसि ॥ ३ ॥ त्रैलोक्यवसुभोक्तारं रावणं राक्षसेश्वरम् । भर्तारमुपसङ्गम्य विहरस्व यथासुखम् ॥ ४ ॥ मानुषी मानुषं तं तु राममिच्छसि शोभने । राज्याद् भ्रष्टमसिद्धार्थं विक्लवं त्वमनिन्दिते ॥५॥ राक्षसीनां वचः श्रुत्वा सीता पद्मनिभेक्षणा । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६ ॥ यदिदं लोकविद्विष्टमुदाहरथ सङ्गताः । नैतन्मनसि वाक्यं मे किल्बिषं प्रतिभाति वः ॥ ७ ॥ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ८ ॥ दीनो वा राज्यहीनो वा यो मे भर्ता स मे गुरुः । तं नित्यमनुरक्ताऽस्मि यथा सूर्यं सुवर्चला ॥९ ॥ यथा शची महाभागा शक्रं समुपतिष्ठति । अरुन्धती वसिष्ठं च रोहिणी शशिनं यथा ॥१०॥ लोपामुद्रा यथाऽगस्त्यं सुकन्या च्यवनं यथा । सावित्री सत्यवन्तं च कपिलं श्रीमती यथा ॥११॥

मानुषीति । न त्वं जातु भविष्यसि, तस्येति शेषः । मानुषीति हेतुगर्भम् । मानुषी त्वं मानुषं तमिच्छसि ॥३-६॥किल्बिषं पापावहम् ॥७॥८॥ सुवर्चले

मानुषीति । प्रत्याहर निवर्तय । न त्वं जातु भविष्यसि, रामस्येति शेषः । मानुषीत्वस्य वास्तवार्थस्तु—मानुषीत्वं मानुषस्य मनुष्यावतारस्य रामस्य भार्यात्वमनुमन्यसे । तदुक्तम् । अतः रामात् मनो न प्रत्याहर त्वं जातु भविष्यसि, रामस्येति शेषः ॥ ३ ॥ ॥ ४ ॥ मानुषीति । राज्याद्भ्रष्टं पितृवाक्यपरिपालनाय त्यक्तराज्यमित्यर्थः । असिद्धार्थम् अश्चासौ सिद्धार्थश्च असिद्धार्थः तम्, सिद्धसर्वप्रयोजनं विष्णुमित्यर्थः । विक्लवं दयालुम् ॥ ५ ॥ राक्षसीनामिति । नेत्राभ्यामुपलक्षिता ॥ ६ ॥ किल्बिषं किल्बिषविषयम् ॥ ७ ॥ नेति । भार्या भर्तव्या ॥ ८ ॥ तं नित्यमित्यादि । अत्राति

सौदासं मदयन्तीव केशिनी सगरं यथा । नैषधं दम यन्तीव भैमी पतिमनुव्रता । तथाऽहमिक्ष्वाकुवरं रामं पतिमनुव्रता ॥ १२ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । भर्त्सयन्ति स्म परुषैर्वाक्यै रावण चोदिताः॥ १३ ॥ अवलीनः स निर्वाक्यो हनुमान् शिंशुपा द्रुमे । सीतां सन्तर्जयन्तीस्ता राक्षसीरशृणोत् कपिः ॥ १४ ॥ तामभिक्रम्य संक्रुद्धा वेपमानां समन्ततः । भृशं संलिलिहुर्दीप्तान् प्रलम्बान् दशनच्छदान् ॥ १५ ॥ ऊचुश्च परमक्रुद्धाः प्रगृह्याशु परश्वधान् । नेयमर्हति भर्तारं रावणं राक्षसाधिपम् ॥ १६ ॥ संभर्त्स्यमाना भीमाभी राक्षसीभिर्वरानना । सा बाष्पमुपमार्जन्ती शिंशुपां तामुपागमत् ॥ १७ ॥ ततस्तां शिंशुपां सीता राक्षसीभिः समावृता । अभिगम्य विशालाक्षी तस्थौ शोकपरिप्लुता॥ १८॥ तां कृशां दीनवदनां मलिनाम्बर धारिणीम् । भर्त्सयाञ्चक्रिरे सीतां राक्षस्यस्तां समन्ततः १९

त्यादिबहुदृष्टान्तप्रदर्शनं स्वस्याः पातिव्रत्यदार्ढ्यद्योतनाय ॥ ९-१३ ॥ अवलीनः छन्नः । राक्षसीरशृणोत् राक्षसीवाक्यान्यशृणोदित्यर्थः ॥ १४ ॥ नेयमर्हतीत्यत्रेतिकरणं बोध्यम् । अस्य ऊचुरित्यनेन सम्बन्धः ॥ १५॥१६ ॥ सा भर्त्स्यमानेति पाठे—भर्त्सनोपगमनरूपक्रियाभेदात् तच्छब्दद्वयम् । तां

दुर्दशास्वपि दृढव्रतत्वद्योतनाय नानाविधानेकसाध्वीनिदर्शनोपन्यास इत्यनुसन्धेयम् ॥ ९-१३ ॥ अवलीन इति । तर्जयन्तीरशृणोत् राक्षसीनां तर्जनवाक्यान्यशृणोदित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ ऊचुरिति नेयमर्हतीत्यूचुरिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥ सा भर्त्स्यमाना, अभूदिति शेषः । सेति । सा तां हनुमदधिष्ठितां शिंशुपामुपागमदिति

स०—साभर्त्स्यमाना इति पाठः । साभर्त्स्यमानेति पदमेकम् । सां हिंसामुद्दिश्य भर्त्स्यमाना साभर्त्स्यमाना "सा तु हिंसायाम्" इति विश्वः । या सेत्यन्वयः । उपेत्यनेनातिसामीप्यं सूचयति ॥ १७ ॥

ततस्तां विनता नाम राक्षसी भीमदर्शना । अब्रवीत् कुपिताकारा कराला निर्णतोदरी ॥ २० ॥ सीते पर्याप्त मेतावद्भर्तुः स्नेहो निदर्शितः । सर्वत्रातिकृतं भद्रे व्यसनायोपकल्पते ॥ २१ ॥ परितुष्टाऽस्मि भद्रं ते मानुषस्ते कृतो विधिः । ममापि तु वचः पथ्यं ब्रुवन्त्याः कुरु मैथिलि ॥२२॥ रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् । विक्रान्तं रूपवन्तं च सुरेशमिव वासवम् ॥ २३ ॥ दक्षिणं त्यागशीलं च सर्वस्य प्रियदर्शनम् ॥ २४ ॥ मानुषं कृपणं रामं त्यक्त्वा रावणमाश्रय । दिव्याङ्गरागा वैदेहि दिव्याभरणभूषिता ॥ २५ ॥ अद्यप्रभृति सर्वेषां लोकानामीश्वरी भव । अग्नेः स्वाहा यथा देवी शचीवेन्द्रस्य शोभने ॥२६॥ किं ते रामेण वैदेहि कृपणेन गतायुषा । एतदुक्तं च मे वाक्यं यदि त्वं न करिष्यसि । अस्मिन् मुहूर्ते सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामहे वयम् ॥ २७ ॥

हनुमदधिष्ठितां शिंशुपाम् ॥१७–१९॥ ततस्तां विनता नामेति । निर्णतोदरी उन्नतोदरी ॥ २० ॥ अतिकृतम् अतिमात्रकृतम् ॥२१॥ मानुषो विधिः कृतः, मनुष्यजात्युचितपातिव्रत्यप्रकटनं कृतम् एतावत्कालमित्यर्थः ॥ २२–२८ ॥

योजना ॥ १७–१९ ॥ निर्णतोदरी कृशोदरी ॥ २० ॥ अतिकृतम् अतिमात्राचरणम् ॥ २१ ॥ मानुषो विधिः मनुष्यजात्युचितपातिव्रत्यप्रकटनं कृतम्, किंतु एतावता अलमित्यर्थः । वास्तवार्थस्तु–परितुष्टाऽस्मीत्यादिश्लोकत्रयं कुलकम् । अस्यार्थः–हे मैथिलि ! मानुषं मनुष्यधर्मं भयं त्यक्त्वा । रावयतीति रावणं दशाननम्, तथापि कृपणम् भर्तारं भ्रियते शुश्रूषादिना स्वामिनमिति भर्ता भृत्यः तम् आश्रय, रावणं भृत्यत्वेन अङ्गीकुर्वित्यर्थः । विक्रान्तादिगुणयुक्तं रामं च भजेति सम्बन्धः॥ २२–२५॥ अद्येति । अग्नेः स्वाहा, इन्द्रस्य शची यथा तथा अद्यप्रभृति लोकानामीश्वरी भवेति सम्बन्धः । दिव्याङ्गरागेत्यादि श्लोकत्रयं कुलकम् । तस्य वास्तवार्थस्तु–वैदेहि !

स०–गतायुषा अस्मदाहाररूपत्वाद्गतायुष्ट्वमिति भावः । सर्वास्त्वां भक्षयिष्यामह इत्युक्त्या नैकापि त्वत्पक्षपातिनी वर्तत इति द्योतयति ॥ २७ ॥

अन्या तु विकटा नाम लम्बमानपयोधरा । अब्रवीत् कुपिता सीतां मुष्टिमुद्यम्य गर्जती ॥ २८ ॥ बहून्यप्रियरूपाणि वचनानि सुदुर्मते । अनुक्रोशान्मृदुत्वाच्च सोढानि तव मैथिलि ॥२९ ॥ न च नः कुरुषे वाक्यं हितं कालपुरस्सरम् ॥ ३० ॥ आनीतासि समुद्रस्य पारमन्यैर्दुरासदम् । रावणान्तःपुरं घोरं प्रविष्टा चासि मैथिलि ॥ ३१ ॥ रावणस्य गृहे रुद्धामस्माभिस्तु सुरक्षिताम् । न त्वां शक्तः परित्रातुमपि साक्षात् पुरन्दरः ॥ ३२ ॥ कुरुष्व हितवादिन्या वचनं मम मैथिलि। अलमश्रुप्रपातेन त्यज शोकमनर्थकम् ॥ ३३ ॥ भज प्रीतिं प्रहर्षं च त्यजैतां नित्यदैन्यताम् । सीते राक्षसराजेन सह क्रीड यथासुखम् ॥ ३४ ॥ जानासि हि यथा भीरु स्त्रीणां यौवनमध्रुवम्। यावन्न ते व्यतिक्रामेत्तावत् सुखमवाप्नुहि ॥ ३५ ॥ उद्यानानि च रम्याणि पर्वतोपवनानि च । सह राक्षसराजेन चर त्वं मदिरेक्षणे ॥ ३६ ॥

बहूनीति । सोढानि, रावणेनेति शेषः ॥ २९ ॥ न चेति । कालपुरस्सरं कालानुरूपम् ॥ ३०–३३ ॥ प्रीतिं रावणविषयप्रीतिम् । प्रहर्षं कालकृतमनोविकासम् ॥३४ ॥ रामानु०–भजेति । प्रीतिं स्नेहम् । प्रहर्षम् आनन्दम् । नित्यदैन्यतां नित्यं दैन्यं यस्याः सा नित्यदैन्या तस्या भावो नित्यदैन्यता ताम् ॥ ३४ ॥ ॥ ३५–३७ ॥

गतायुषा प्राप्तायुषा रामेण, सङ्गमो भविष्यतीति शेषः । ते तव, कृपणेन कार्पण्येनेत्यर्थः। किं! माऽस्तु। अग्नेः स्वाहा इन्द्रस्य शची यथा तथा अद्यप्रभृति दिव्याङ्गरागादियुक्ता सती,सर्वेषामस्मदादीनां लोकानां चेश्वरी भव । मे मया उक्तमेतद्वाक्यं न करिष्यसि यदि तर्हि त्वामुद्दिश्य अस्मिन्मुहूर्ते सर्वा वयं भक्षयिष्यामहे, विषमिति शेषः । सुदुर्मते वस्तुतस्तु–सुदुष्टेष्वपि मतिः अनुग्राहिका यस्याः सा । कालपुरस्सरं कालोचितम् नो वाक्यं न च कुरुषे, नैतत्ते हितमिति शेषः ॥ २६–३२ ॥ तुल्यं सहेत्यर्थः । अलमश्रुनिपातेन इत्यपि पाठः ॥ ३३ ॥ प्रीतिं स्नेहम् । प्रहर्षम् आनन्दम् । नित्यदैन्यतां निरन्तरदैन्यत्वम् । सीते इत्यस्य वास्तवार्थस्तु राक्षसराजेन, यत्किञ्चिदुक्तमिति शेषः । सह सहस्व, यथासुखं क्रीड ॥ ३४ ॥ तत्र हेतुः– जानासि हीति ॥ ३५ ॥ उद्यानानीत्यस्य वास्तवार्थस्तु–राक्षसराजेन सह एकदा

स्त्रीसहस्राणि ते सप्त वशे स्थास्यन्ति सुन्दरि । रावणं भज भर्तारं भर्तारं सर्वरक्षसाम् ॥ ३७ ॥ उत्पाट्य वा ते हृदयं भक्षयिष्यामि मैथिलि । यदि मे व्याहृतं वाक्यं न यथावत् करिष्यसि ॥ ३८ ॥ ततश्चण्डोदरी नाम राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता । भ्रामयन्ती महच्छूलमिदं वचन मब्रवीत् ॥ ३९ ॥ इमां हरिणलोलाक्षीं त्रासोत्कम्पिपयो धराम् । रावणेन हृतां दृष्ट्वा दौर्हृदो मे महानभूत् ॥ ४० ॥ यकृत्प्लीहमथोत्पीडं हृदयं च सबन्धनम् । अन्त्राण्यपि तथा शीर्षं खादेयमिति मे मतिः ॥ ४१ ॥ ततस्तु प्रघसा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । कण्ठमस्या नृशंसायाः पीडयाम किमास्यते ॥ ४२ ॥ निवेद्यतां ततो राज्ञे मानुषी सा मृतेति ह । नात्र कश्चन सन्देहः खादतेति स वक्ष्यति ॥ ४३ ॥ ततस्त्वजामुखी नाम राक्षसी वाक्य मब्रवीत् । विशस्येमां ततः सर्वाः समान् कुरुत पीलुकान् ४४

उत्पाट्य वा उत्पाट्यैव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दौर्हृदः इच्छा ॥ ४० ॥ कुक्षिदक्षिण भागस्थः कालखण्डाख्यो मांसपिण्डो यकृत् । "स्नायुस्त्रियां कालखण्डयकृती तु समे इमे" इत्यमरः । प्लीहा तु गुल्माख्यो वामभागस्थो मांसपिण्डविशेषः । नकारान्तस्य प्लीहन्शब्दस्य अकारान्तत्वमार्षम् । "अन्त्रं पुरीतद्गुल्मस्तु प्लीहा पुंसि" इत्यमरः । उत्पीडं तस्यो परि स्थितं मांसम् । हृदयम् पद्मकोशप्रतीकाशं मांसम् । बन्धनं तस्य धारणमधोमांसम् । उत्क्रोडमिति पाठे उत्क्रोडो हृदयस्य स्थानम् । अन्त्रं पुरीतत् ॥ ४१–४३ ॥ ततस्त्वजामुखी नामेत्यादि ।

संवर्द्धितानीति शेषः । उद्यानानि च रावणं भर्तारं भृत्यत्वेन भज, अङ्गी कुर्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ उत्पाट्य वा उत्पाट्यैव ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ दौर्हृदः इच्छा ॥ ४० ॥ यकृत्प्लीहमित्यादिना दौर्हृदस्य स्वरूपं कथयति—यकृत्प्लीहं महत्क्रोडमिति । यकृन्नाम हृदयस्य दक्षिणभागस्थो मांसविशेषः । प्लीहा तु हृदि वामभागस्थो मांस विशेषः । " अन्त्रं पुरीतद् गुल्मस्तु प्लीहा पुंस्यथ वस्नसा " इत्यमरः । क्रोडं भुजान्तरम्, वक्षः गोमुखाकृतिमांसयुक्तमस्थि हृदयोपरिस्थितमांसविशेषो वा । अथोत्पीडमिति पाठे—उत्पीडं प्लीहोपरिस्थितं मांसम् । हृदयं च सबन्धनं नाडी बन्धनसहितं मुकुलाकारहृत्पद्माख्यं मांसविशेषम् ॥ ४१–४३ ॥ तत इति । पिण्ड

विभजाम ततः सर्वा विवादो मे न रोचते । पेयमानीयतां क्षिप्रं लेह्यमुच्चावचं बहु ॥ ४५ ॥ ततः शूर्पणखा नाम राक्षसी वाक्यमब्रवीत् । अजामुख्या यदुक्तं हि तदेव मम रोचते ॥ ४६ ॥ सुरा चानीयतां क्षिप्रं सर्वशोकविनाशिनी। मानुषं मांसमास्वाद्य नृत्यामोऽथ निकुम्भिलाम् ॥ ४७ ॥ एवं संभर्त्स्यमाना सा सीता सुरसुतोपमा । राक्षसीभिः सुघोराभिर्धैर्यमुत्सृज्य रोदिति ॥ ४८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

पीलुकान् मांसखण्डान्॥४४॥ पेयं लेह्यं चास्या उपदंशत्वेनोच्यते॥४५॥४६॥ निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमद्वारप्रदेशवासिनी भद्रकाली ॥ ४७ ॥ एवमिति । रोदिति अरुदत् ॥ ४८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥२४॥

कान् मांसखण्डान ॥ ४४–४६ ॥ सुरेति । निकुम्भिला नाम लङ्कायाः पश्चिमभागवर्तिनी काचन शक्तिः ॥ ४७ ॥ रोदिति अरुदत् । सुरसुतोपमा देवकन्योपमा । "स्त्रीसहस्राणि ते सप्त" इत्यारभ्य सर्गसमाप्तिपर्यन्तस्य वास्तवार्थस्तु–रावणं भर्तारं भज भृत्यत्वेनाङ्गीकुर्वित्यर्थः । उत्पाटयेति । हे मैथिलि ! ते तुभ्यं व्याहृतं वाक्यम् रावणं भृत्यत्वेनाङ्गीकुर्वीति वाक्यमित्यर्थः । यथावन्न करिष्यसि यदि मे मम हृदयमुत्पाट्य भक्षयिष्यामीति सम्बन्धः । सीतामुद्दिश्योक्तानि विकटायाः परुषवाक्यान्यसहमानानां चण्डोदरीप्रभृतीनां विविधप्रलापानाह–ततश्चण्डोदरी इत्यादिना नृत्यामोऽथ निकुम्भिलामित्यन्तेन। तत इत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । रावणेन हृतामिमां सीतां दृष्ट्वा मे मम दौर्हृदः स्नेहः अस्यामभूदिति शेषः । एवं परुषं वदन्त्या विकटायाः यकृत्प्लीहादीनि खादेयमिति मे मतिरिति चण्डोदरी नाम राक्षसी वचनमब्रवीदिति सम्बन्धः । ततस्तु प्रघसेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । नृशंसायाः क्रूरायाः अस्या विकटायाः कण्ठं पीडयामः । अमानुषीति छेदः । अमानुषी विकटा नाम राक्षसी । ततस्त्वजामुखीत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । इमां विकटाम् ॥४८॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदी० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

तथा तासां वदन्तीनां परुषं दारुणं बहु । राक्षसीना मसौम्यानां रुरोद जनकात्मजा॥ १॥ एवमुक्ता तु वैदेही राक्षसीभिर्मनस्विनी । उवाच परमत्रस्ता बाष्पगद्गदया गिरा ॥ २ ॥ न मानुषी राक्षसस्य भार्या भवितुमर्हति । कामं खादत मां सर्वा न करिष्यामि वो वचः ॥ ३ ॥ सा राक्षसीमध्यगता सीता सुरसुतोपमा । न शर्म लेभे दुःखार्ता रावणेन च तर्जिता॥४॥ वेपते स्माधिकं सीता विशन्तीवाङ्गमात्मनः । वने यूथपरिभ्रष्टा मृगी कोकै रिवार्दिता ॥५॥ सा त्वशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य पुष्पिताम् । चिन्तयामास शोकेन भर्तारं भग्नमानसा ॥ ६ ॥ सा स्नापयन्ती विपुलौ स्तनौ नेत्रजलस्रवैः । चिन्तयन्ती न शोकस्य तदाऽन्तमधिगच्छति ॥ ७ ॥

तथा तासां वदन्तीनामित्यादि । तासां वदन्तीनां तासु वदन्तीषु ॥ १ ॥ एवमुक्तेति । मनस्विनी पातिव्रत्ये दृढमनाः ॥ २ ॥ रामानु०—तथेति । तासां वद न्तीनां तासु वदन्तीषु सतीष्वित्यर्थः । अस्माच्छ्लोकात् परम् एवमुक्तेति श्लोकः । मनस्विनीति । पातिव्रत्ये दृढमनाः । अतः परं न मानुषीति श्लोकः ॥ १ ॥ २ ॥ खादत भक्षयत ॥ ३ ॥ शर्म सुखम् ॥ ४ ॥ रामानु०—न मानुषीति । कामं खादत यथेच्छं भक्षयत । अतः परं सा राक्षसीति श्लोकः । अतः परम् वेपत इति श्लोकः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कोकैः ईहामृगैः । "कोकस्त्वीहामृगो वृकः" इत्यमरः ॥५॥ रामानु०—कोकैः ईहामृगैः । "कोकस्त्वीहा मृगो वृकः " इत्यमरः । अतः परम् सा त्विति श्लोकः ॥ ५ ॥ अशोकस्य हनुमदधि ष्ठितशिंशुपासन्निहितस्य ॥ ६ ॥ अन्तम् अवधिम् । अधिगच्छति अध्यगच्छत् ॥ ७ ॥ रामा०—अशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य । हनुमदधिष्ठितशिंशुपामूलं प्राप्तायास्सीताया

तथा तासामिति ॥ १ ॥ मनस्विनी पातिव्रत्ये दृढमनाः ॥ २ ॥ कामं यथेच्छम् । सीताविलापस्य वास्तवार्थस्तु--श्रीरामवियोगेन घोरराक्षसपुरावस्थानेन विरूप राक्षसीसमागमेन च विविधप्रलापादिकमिति ज्ञेयम् । अस्मिन् काण्डे यत्र यत्र सीताप्रलापः तत्र तत्र एवमेवोहनीयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ कोकैः वृकैः ॥ ५ ॥ अशोकस्य विपुलां शाखामालम्ब्य हनुमदधिष्ठितशिंशुपामूलं प्राप्तायास्सीताया अशोक

सा वेपमाना पतिता प्रवाते कदली यथा । राक्षसीनां भयत्रस्ता विवर्णवदनाऽभवत् ॥ ८ ॥ तस्याः सा दीर्घविपुला वेपन्त्या सीतया तदा । ददृशे कम्पिनी वेणी व्यालीव परिसर्पती ॥ ९ ॥ सा निःश्वसन्ती दुःखार्ता शोकोपहतचेतना । आर्ता व्यसृजदश्रूणि मैथिली विललाप ह ॥ १० ॥ हा रामेति च दुःखार्ता हा पुनर्लक्ष्मणेति च । हा श्वश्रु मम कौसल्ये हा सुमित्रेति भामिनी ॥ ११ ॥ लोकप्रवादः सत्योऽयं पण्डितैः समुदाहृतः । अकाले दुर्लभो मृत्युः स्त्रिया वा पुरुषस्य वा ॥ १२ ॥ यत्राहमेवं क्रूराभी राक्षसीभिरिहार्दिता । जीवामि हीना रामेण मुहूर्तमपि दुःखिता ॥ १३ ॥ एषाऽल्पपुण्या कृपणा विनशिष्याम्यनाथवत् । समुद्रमध्ये नौः पूर्णा वायुवेगैरिवाहता ॥ १४ ॥

अशोकशाखालम्बनाभिधानादशोकाशिंशुपाशाखाः परस्परं संमिलिता वर्तन्त इत्यवगम्यते । अतः परं सा वेपमानेति श्लोकः ॥ ६ ॥ ७ ॥ राक्षसीनां राक्षसीभ्यः ॥ ८ ॥ सीतयेति व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे तृतीया । परिसर्पती परिसर्पन्ती । नुमभाव आर्षः ॥ ९ ॥ दुःखार्ता राक्षसीवचनश्रवणजदुःखार्ता । आर्ता रामविरहार्ता ॥ १० ॥ रामानु०—राक्षसीनां राक्षसीभ्यः । अतः परं तस्या इति श्लोकः । वेपन्त्या सीतयेत्यत्र षष्ठ्यर्थे तृतीया । परिसर्पती परिसर्पन्ती । नुमभाव आर्षः । अतः परं सा निःश्वसन्तीति श्लोकः । अतः परं हा रामेति श्लोकः ॥ ८–१० ॥ सुमित्रेत्यत्र सम्बुद्धावाप एकारादेशाभाव आर्षः ॥ ११ ॥ रामानु०—हा सुमित्रेतीत्यत्र एकाराभाव आर्षः ॥ ११ ॥ लोकप्रवाद इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । अकाले अप्राप्तकाले । दुर्लभ इत्यत्र इतिकरणं बोध्यम् ॥ १२ ॥ यत्र यतः ॥ १३ ॥ रामानु०—अतः परं लोकप्रवाद इत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । दुर्लभ इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । यत्र यतः । एवं पाठक्रमः । केषुचित्कोशेषु व्युत्क्रमस्तु लेखकप्रमादकृतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ एषेति । पूर्णा, पदार्थैरिति शेषः ॥ १४ ॥ १५ ॥

शाखालम्बनाभिधानात् अशोकशाखाः शिंशुपाशाखाश्च सम्मिलिता वर्तन्त इत्यवगम्यते ॥ ६ ॥ ७ ॥ राक्षसीनां राक्षसीभ्यः ॥ ८ ॥ वेपन्त्या सीतयेत्यत्र षष्ठ्यर्थे तृतीया । परिसर्पती परिसर्पन्ती ॥ ९ ॥ १० ॥ हा सुमित्रेत्यत्र एकाराभाव आर्षः ॥ ११ ॥ लोकप्रवाद इत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम । दुर्लभ इत्यत्र इतिकरणं द्रष्टव्यम् । यत्र यतः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पूर्णा पदार्थैः ॥ १४ ॥ १५ ॥

भर्तारं तमपश्यन्ती राक्षसीवशमागता । सीदामि खलु शोकेन कूलं तोयहतं यथा ॥ १५ ॥ तं पद्मदलपत्राक्षं सिंहविक्रान्तगामिनम् । धन्याः पश्यन्ति मे नाथं कृतज्ञं प्रियवादिनम् ॥ १६ ॥ सर्वथा तेन हीनाया रामेण विदितात्मना । तीक्ष्णं विषमिवास्वाद्य दुर्लभं मम जीवितम् ॥ १७ ॥ कीदृशं तु मया पापं पुरा जन्मान्तरे कृतम् । येनेदं प्राप्यते दुःखं मया घोरं सुदारुणम् ॥ १८ ॥ जीवितं त्यक्तुमिच्छामि शोकेन महता वृता । राक्षसीभिश्च रक्ष्यन्त्या रामो नासाद्यते मया ॥ १९ ॥ धिगस्तु खलु मानुष्यं धिगस्तु परवश्यताम् । न शक्यं यत् परित्यक्तुमात्मच्छन्देन जीवितम् ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥२५॥

मम धनं सर्वेषां स्वं भविष्यतीत्याह—तमिति। तम् "बहवो नृप कल्याणगुणाः पुत्रस्य सन्ति ते" इति प्रसिद्धम् । आत्मगुणानुक्त्वा विग्रहगुणानाह पद्मदलपत्राक्षम् । दलतीति दलं विकासितपद्माक्षमित्यर्थः। यद्वा दलतीति दलं गर्भपत्रम् । विस्पष्टार्थमेकार्थं शब्दद्वयं वा। सिंहविक्रान्तगामिनं विक्रान्तं विक्रमः गमनं तद्वत् गच्छतीति तथा ॥ १६ ॥ १७ ॥ पुरा जन्मान्तरे पूर्वजन्मनि । घोरं सुदारुणम् अत्यन्तघोरमित्यर्थः ॥ १८ ॥ रक्ष्यन्त्या रक्ष्यमाणया ॥ १९ ॥ परवश्यतां भर्तृपरतन्त्रताम् । परस्वभूतं शरीरं न स्वेच्छया त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः । आत्मच्छन्देन मदिच्छया ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचित श्रीरामा० शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥२५॥

पद्मदलपत्राक्षं दलतीति दलं विकासितपद्मम्, तस्य पत्रमिवाक्षं विकासितपद्मपत्राक्षमित्यर्थः ॥ १६ ॥ तीक्ष्णं विषं वत्सनाभादिकमास्वाद्य स्थितस्येव मम मे जीवितं दुर्लभम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ रक्ष्यन्त्या रक्ष्यमाणयेत्यर्थः ॥ १९ ॥ छन्देन इच्छया ॥२०॥ इति श्रीमहे०श्रीरामायणतत्त्वदीपिका०सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चविंशः सर्गः॥२५॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

प्रसक्ताश्रुमुखीत्येवं ब्रुवन्ती जनकात्मजा । अधोमुख मुखी बाला विलप्तुमुपचक्रमे ॥ १ ॥ उन्मत्तेव प्रमत्तेव भ्रान्तचित्तेव शोचती । उपावृत्ता किशोरीव विवेष्टन्ती महीतले ॥ २ ॥ राघवस्य प्रमत्तस्य रक्षसा कामरूपिणा । रावणेन प्रमथ्याहमानीता क्रोशती बलात् ॥ ३ ॥ राक्षसीवशमापन्ना भर्त्स्यमाना सुदारुणम् । चिन्तयन्ती सुदुःखार्ता नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ४ ॥ नहि मे जीवितै रर्थो नैवार्थैर्न च भूषणैः । वसन्त्या राक्षसीमध्ये विना रामं महारथम् ॥ ५ ॥ अश्मसारमिदं नूनमथवाप्यजरामरम् । हृदयं मम येनेदं न दुःखेनावशीर्यते ॥ ६ ॥ धिङ्मामनार्यामसतीं याऽहं तेन विना कृता । मुहूर्तमपि रक्षामि जीवितं पापजीविता ॥ ७ ॥ का च मे जीविते श्रद्धा सुखे वा तं प्रियं विना । भर्तारं सागरान्ताया वसुधायाः प्रियंवदम् ॥ ८ ॥

प्रसक्तेत्यादि । उन्मत्ता चित्तविभ्रमवती । "उन्मादश्चित्तविभ्रमः" इत्युक्तेः । प्रमत्ता अनवधाना । "प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः । भ्रान्तचित्ता अनवस्थिताचित्ता । उपावृत्ता श्रमापनोदनार्थं वेष्टिता । किशोरीव बडवेव ॥ १ ॥ २ ॥ राघवस्येत्यादि । प्रमत्तस्य अनवहितस्य ॥ ३॥४ ॥ न हीति । मे जीवितैर्जीवनैः कोऽप्यर्थो नास्ति । केवलजीवितस्यानपेक्षितत्वेप्यर्थसहितत्वेन तदपेक्षा स्यात् नेत्याह नैवार्थैर्न च भूषणैः । भूषणैरर्थैश्च सहितैर्जीवनैर्मे नार्थः । कुत इत्यत्राह वसन्त्या इति । राक्षसीमध्यवासाद्रामविरहाच्च सर्वोपकरणसहित

प्रसक्ताश्रुमुखी प्रसक्तानि प्रवृत्तानि अश्रूणि मुखे यस्यास्सा । एवं ब्रुवन्ती वक्ष्यमाणरीत्या ब्रुवन्ती । विलप्तुं विलपितुम् ॥ १ ॥ उन्मत्तेव भूताविष्टेव । प्रमत्तेव मदकरद्रव्यसेवनात् प्रकर्षेण मत्तेव । भ्रान्तचित्तेव व्यामूढचित्तेव । उपावृत्ता किशोरीव श्रमापनोदनार्थं वेष्टिता बडवेव ॥ २ ॥ प्रमत्तस्य अनवहितस्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ अर्थैः धनैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ असतीम् असतीवत्परगृहस्थाम् ॥ ७-१० ॥

भिद्यतां भक्ष्यतां वापि शरीरं विसृजाम्यहम् । न चाप्यहं चिरं दुःखं सहेयं प्रियवर्जिता ॥९॥ चरणेनापि सव्येन न स्पृशेयं निशाचरम् । रावणं किं पुनरहं कामयेयं विगर्हितम्॥१०॥प्रत्याख्यातं न जानाति नात्मानं नात्मनः कुलम् । यो नृशंसस्वभावेन मां प्रार्थयितुमिच्छति॥११॥ छिन्ना भिन्ना विभक्ता वा दीप्तेवाग्नौ प्रदीपिता । रावणं नोपतिष्ठेयं किं प्रलापेन वश्चिरम् ॥ १२ ॥ ख्यातः प्राज्ञः कृतज्ञश्च सानुक्रोशश्च राघवः । सद्वृत्तो निरनुक्रोशः शङ्के मद्भाग्यसंक्षयात्॥१३॥ राक्षसानां सहस्राणि जनस्थाने चतुर्दश । येनैकेन निरस्तानि स मां किं नाभिपद्यते ॥१४॥ निरुद्धा रावणेनाहमल्पवीर्येण रक्षसा । समर्थः खलु मे भर्ता रावणं हन्तुमाहवे ॥ १५ ॥

मपि जीवितं नापेक्षितमित्यर्थः ॥ ९–१० ॥ प्रत्याख्यातं प्रत्याख्यानम् । भावे निष्ठा । आत्मानं स्वस्वरूपम् ॥ ११ ॥ छिन्नेति । छिन्ना द्विखण्डतयाकृता । भिन्ना दलिता । विभक्ता अवयवशः कृता । दीप्तेव अग्नौ प्रदीपिता वा ॥१२ ॥ एवं पातिव्रत्यदार्ढ्यमुक्त्वा रामस्यानागमने कारणानि बहुधा शङ्कते–ख्यात इत्यादिना । प्राज्ञः दोषवत्यपि गुणदर्शी । "न तेऽम्बा मध्यमा माता गर्हितव्या कथंचन" इत्युक्तम्। कृतज्ञः "कथंचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति" इत्युक्तरीत्या स्वाश्रितैः कृतं किंचित्कारं सर्वदा मनसि कुर्वन्नित्यर्थः । सानुक्रोशः किंचित्कार करणे "भृशं भवति दुःखितः" इत्युक्तरीत्या तेषां व्यसने सति अतिदुःखितः राघवः, जनित्वार्जितानां गुणान्तराणामुपसंग्रहणमिदम् । सद्वृत्तः परसमृद्ध्येक प्रयोजनः । ख्यातः एवं शत्रुगोष्ठ्यामपि प्रसिद्धः । निरनुक्रोशः शङ्के अस्यामप्यवस्थायां सुखप्रदानाभावात् नृशंसमाशङ्के । मद्भाग्यसंक्षयात् मद्भाग्यविपर्ययेणैवं वैपरीत्यं जातम् ॥१३॥ एकमात्रसहायः स किं करिष्यति? इत्यत्राह–राक्षसानामिति । जनस्थाने रक्षसां चतुर्दश सहस्राणि एकेन येन रामेण निरस्तानि घातितानि सः नाभिपद्यते न रक्षति ॥१४॥ प्रबलो रावणः

प्रत्याख्यातं निराकरणम्॥११॥छिन्ना लूना । भिन्ना विदारिता । विभक्ता शीर्णा॥१२॥ प्राज्ञत्वादिगुणो रामः मद्भाग्यसंक्षयान्निरनुक्रोश इति शङ्क इति सम्बन्धः॥१३–१४॥

विराधो दण्डकारण्ये येन राक्षसपुङ्गवः । रणे रामेण निहतः स मां किं नाभिपद्यते ॥ १६ ॥ कामं मध्ये समुद्रस्य लङ्केयं दुष्प्रधर्षणा । न तु राघवबाणानां गतिरोधीह विद्यते ॥ १७ ॥ किंतु तत्कारणं येन रामो दृढपराक्रमः । रक्षसाऽपहृतां भार्यामिष्टां नाभ्यवपद्यते ॥ १८ ॥ इहस्थां मां न जानीते शङ्के लक्ष्मणपूर्वजः । जानन्नपि हि तेजस्वी धर्षणं मर्षयिष्यति ॥ १९ ॥ हृतेति योऽधिगत्वा मां राघवाय निवेदयेत् । गृध्रराजोऽपि स रणे रावणेन निपातितः ॥ २० ॥ कृतं कर्म महत्तेन मां तथाऽभ्यवपद्यता । तिष्ठता रावणद्वन्द्वे वृद्धेनापि जटायुषा ॥ २१ ॥ यदि मामिह जानीयाद्वर्तमानां स राघवः । अद्य बाणैरभिक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ २२ ॥ विधमेच्च पुरीं लङ्कां शोषयेच्च महोदधिम् । रावणस्य च नीचस्य कीर्तिं नाम च नाशयेत् ॥ २३ ॥ ततो निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे । यथाऽहमेवं रुदती तथा भूयो न संशयः ॥ २४ ॥

कथं निरस्य इत्यत्राह-निरुद्धेति ॥ १५ ॥ सामर्थ्यं निदर्शयति--विराध इति ॥ १६ ॥ अस्तु रामः समर्थः, तथापि समुद्रमध्यस्था लङ्का दुष्प्रधर्षेत्याशङ्क्याह--काममिति । गतिरोधि गतिप्रतिबन्धकम्, किंचिदिति शेषः ॥ १७ ॥ एतत्फलितमाह-किन्त्विति ॥ १८ ॥ इहेति । लक्ष्मणपूर्वज इत्यनेन निरनुक्रोशत्वादिप्रसक्त्यभावः सूच्यते । मर्षयिष्यतीत्यत्र काकुरनुसन्धेया ॥ १९ ॥ इहास्तीत्यज्ञाने हेतुमाह--हृतेति ॥ २० ॥ प्रसङ्गादाह--कृतमिति । अभ्यवपद्यता रक्षता। रावणद्वन्द्वे रावणद्वन्द्वयुद्धे ॥ २१-२३ ॥ अहं यथा एवं रुदती रुदन्त्यस्मि । तथा निहतनाथानां राक्षसीनां गृहे गृहे भूयः

इहस्थामिति । मर्षयिष्यतीत्यत्र काकुरनुसन्धेया। तथा च न सहिष्यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ ॥ २० ॥ मां तथाऽभ्यवपद्यता मन्मोचनार्थमागतेन । रावणद्वन्द्वे रावणयुद्धे ॥ २१-२३ ॥ यथाऽहमेवं रुदत्यस्मि तथा तासां गृहे गृहे रुदन्त्यो राक्षस्यो भूयो भूयिष्ठं

अन्विष्य रक्षसां लङ्कां कुर्याद् रामः सलक्ष्मणः । न हि ताभ्यां रिपुर्दृष्टो मुहूर्तमपि जीवति ॥ २५ ॥ चिताधूमाकुलपथा गृध्रमण्डलसङ्कुला । अचिरेण तु लङ्केयं श्मशानसदृशी भवेत् ॥ २६ ॥ अचिरेणैव कालेन प्राप्स्याम्येव मनोरथम् । दुष्प्रस्थानोऽयमाख्याति सर्वेषां वो विपर्ययम् ॥ २७ ॥ यादृशानीह दृश्यन्ते लङ्कायामशुभानि वै । अचिरेण तु कालेन भविष्यति हतप्रभा ॥ २८ ॥ नूनं लङ्का हते पापे रावणे राक्षसाधमे । शोषं यास्यति दुर्धर्षा प्रमदा विधवा यथा ॥ २९ ॥ पुण्योत्सवसमुत्था च नष्टभर्त्री सराक्षसी । भविष्यति पुरी लङ्का नष्टभर्त्री यथाऽङ्गना ॥ ३० ॥ नूनं राक्षसकन्यानां रुदन्तीनां गृहे गृहे । श्रोष्यामि नचिरादेव दुःखार्तानामिह ध्वनिम् ॥ ३१ ॥ सान्धकारा हतद्योता हतराक्षसपुङ्गवा । भविष्यति पुरी लङ्का निर्दग्धा रामसायकैः ॥ ३२ ॥

भूरि रुदन्त्यः भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ अन्विष्येति । रक्षसां लङ्कामन्विष्य कुर्यात्, रिपुनाशनमिति शेषः ॥ २५॥२६॥ दुष्प्रस्थानः दुर्मार्गः, दुराचार इति यावत् ॥२७॥अशुभानि अशुभसूचकानि । हतप्रभेत्यत्र लङ्केत्यनुकर्षः । लङ्का अचिरेण कालेन हतप्रभा भविष्यतीत्यत्र यादृशानि सूचकानि स्युः इह लङ्कायां तादृशान्यशुभानि दृश्यन्त इत्यन्वयः ॥ २८ ॥ नूनमिति । दुर्धर्षेति लङ्काविशेषणम् ॥ २९ ॥ पुण्योत्सवेभ्यस्समुत्था निकृत्तपुण्योत्सवेत्यर्थः । सराक्षसी राक्षसीजनमात्रयुक्तेत्यर्थः । इयं लङ्कापुरी । नष्टभर्त्री सराक्षसी अर्थात् हतराक्षसा नष्टभर्त्री अङ्गना यथा अङ्गनेव पुण्योत्सवसमुत्था भविष्यति

भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ ननु ज्ञाने खल्विदं सम्भाव्येत, ज्ञानमेव दुर्लभम्, तत्राह– अन्विष्येति । अचिन्त्यसामर्थ्यत्वाद्दैवानुग्रहाच्च लङ्कामप्यन्विष्य मां ज्ञात्वा रक्षसां कुर्यात्, विनाशनमिति शेषः । विनाशस्येषत्करत्वमाह नहीति ॥ २५ ॥ २६ ॥ अचिरेणेति । कुतः दुष्प्रस्थानः दुर्मार्गवर्तनं कर्तृ विपर्ययमाख्याति ॥ २७ ॥ यादृशानीति । यादृशानि दृश्यन्ते तैरेव हतप्रभा भविष्यतीति ज्ञायत इत्यर्थः॥२८॥ शोषम्, ऐश्वर्यादेरिति शेषः ॥ २९॥३० ॥ ध्वनिं रोदनशब्दम् । दुःखार्तानामिवेति

यदि नाम स शूरो मां रामो रक्तान्तलोचनः । जानीयाद् वर्तमानां हि रावणस्य निवेशने ॥ ३३ ॥ अनेन तु नृशंसेन रावणेनाधमेन मे । समयो यस्तु निर्दिष्टस्तस्य कालोऽयमागतः ॥३४॥ अकार्यं ये न जानन्ति नैर्ऋताः पापकारिणः । अधर्मात्तु महोत्पातो भविष्यति हि साम्प्रतम् ॥३५॥ नैते धर्मं विजानन्ति राक्षसाः पिशिताशनाः । ध्रुवं मां प्रातराशार्थे राक्षसः कल्पयिष्यति ॥ ३६ ॥ साऽहं कथं करिष्यामि तं विना प्रियदर्शनम् । रामं रक्तान्तनयनमपश्यन्ती सुदुःखिता ॥ ३७ ॥ यदि कश्चित् प्रदाता मे विषस्याद्य भवेदिह । क्षिप्रं वैवस्वतं देवं पश्येयं पतिना विना ॥३८ ॥ नाजानाज्जीवतीं रामः स मां लक्ष्मणपूर्वजः । जानन्तौ तौ न कुर्यातां नोर्व्यां हि मम मार्गणम् ॥ ३९ ॥

इत्यन्वयः ॥ ३०–३२ ॥ यदीति । रामः रावणस्य निवेशने मां वर्तमानाम् जानीयाद्यदि तदा लङ्का निर्दग्धा भविष्यतीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥३३॥ समयः द्वादशमासात्मकः सङ्केतः । तस्य कालः आगतः सन्निहितः, मासद्वय मात्रपरिशेषादिति भावः॥३४॥ पापकारिणः ये नैर्ऋताः अधर्माद्धेतोः अकार्यं न जानन्ति, तैर्महोत्पातस्संभविष्यति ॥ ३५ ॥ एतदेव विवृणोति–नैत इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यदीति । पतिनेति नाभावः आर्षः ॥ ३८॥ नाजानादिति । जीवतीं जीवन्तीम् । न न कुर्यातां कुर्यातामेव । तदाह वामनः–"संभाव्यनिषेध

च पाठः ॥ ३१॥३२ ॥ यदीति । सः रामः मां रावणस्य निवेशने वर्तमानां जानीयाद्यदि तर्हि लङ्का रामसायकैर्विदग्धा भविष्यतीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ तर्हि जितं त्वयेत्याशङ्क्य सत्यम्, किन्तु ततः प्रागेव मामयं मारयिष्यतीत्याह–अनेनेत्यादिश्लोकत्रयेण । समयः "मासान् द्वादश भामिनि" इत्युक्तसमयः ॥ ३४ ॥ ननु, बिभीषिकामात्रमेतत् कथमकार्यं करिष्यतीत्यत आह–अकार्यमिति । ये पापकारिणो नैर्ऋताः अधर्माद्धेतोरकार्यं न जानन्ति, तैर्महोत्पातः मद्वधरूपमहानर्थः साम्प्रतं भविष्यति हि ॥ ३५ ॥ तदेव विवृणोति–नैत इति ॥ ३६–३८ ॥ तदेवं महावीरस्य मय्यनुरक्तस्य रामस्य ममान्वेषणे कारणं मज्जीवनापरिज्ञानं वा स्वविपत्तिर्वा

नूनं ममैव शोकेन स वीरो लक्ष्मणाग्रजः । देवलोकमितो यातस्त्यक्त्वा देहं महीतले ॥४०॥ धन्या देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । मम पश्यन्ति ये नाथं रामं राजीवलोचनम् ॥ ४१ ॥ अथवा नहि तस्यार्थो धर्मकामस्य धीमतः । मया रामस्य राजर्षेर्भार्यया परमात्मनः ॥४२॥ दृश्यमाने भवेत् प्रीतिः सौहृदं नास्त्यपश्यतः । नाशयन्ति कृतघ्नास्तु न रामो नाशयिष्यति ॥ ४३ ॥ किन्नु मे न गुणाः केचित् किंवा भाग्यक्षयो मम । याऽहं सीदामि रामेण हीना मुख्येन भामिनी ॥ ४४ ॥ श्रेयो मे जीवितान्मर्तुं विहीनाया महात्मनः । रामादक्लिष्टचारित्राच्छूराच्छत्रुनिबर्हणात् ॥ ४५ ॥

निवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ" इति ॥ ३९-४१ ॥ अथवेति । धर्मकामस्य तस्य कामानपेक्षिण इत्यर्थः । मया भार्यया कोऽर्थः । परमात्मनः उत्कृष्टस्वभावस्य ॥ ४२ ॥ दृश्यमान इति । सौहृदं नास्त्यपश्यतः अदृश्यमाने प्रीतिर्न भवति । तस्माददृश्यायां मयि रामस्य किं प्रीतिर्नासीदित्यर्थः । एवमाशङ्कितं प्रतिषेधति-नाशयन्तीति । कृतघ्नाः प्रथममुत्पन्नां प्रीतिं नाशयन्ति । न तु रामो नाशयिष्यति, मयि प्रीतिमिति शेषः ॥४३॥ किन्निति । न गुणाः दुष्कृतानि ॥४४॥ श्रेय इति । मर्तुमिति भावार्थे तुमुन्, मरणमित्यर्थः । महात्मनः

तात्त्विकवैराग्यं वा प्रवासदोषान्मयि प्रेमनाशो वा मामकगुणहीनता वा मद्भाग्यविपर्ययो वेति षट्कारणान्युत्प्रेक्षते-नाजानादित्यादिश्लोकषट्केन ॥ ३९-४१ ॥ अथवा नहीत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम्। धर्मकामस्य न तु कामपरस्य । परमात्मनः आत्मारामस्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥ अथ रामगुणाभिज्ञतया प्रेमनाशपक्षस्तत्रासम्भावित इति स्वयमेवाह-दृश्यमान इति । केषाञ्चिद् दृश्यमाने, वस्तुनीति शेषः । सौहृदं यथा भवति तथा प्रीतिर्भवेत । अपश्यतः अदृश्यमाने सति प्रीतिर्न भवेत् । कुतः ? कृतघ्नाः नाशयन्ति, प्रीतिमिति शेषः । रामस्तु न नाशयतीति सम्बन्धः । यद्वा सौहृदं स्नेहम् अपश्यतः पुंसः दृश्यमानेऽपि, सुहृदीति शेषः । प्रीतिर्न भवेत् किमुत अदृश्यमाने, कुतः ? कृतघ्नाः नाशयन्ति सौहृदमित्यनुकर्षः । कृतज्ञो रामस्तु न नाशयतीति सम्बन्धः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अथास्यामवस्थायां स्वकर्तव्यमाह-श्रेय

अथवा न्यस्तशस्त्रौ तौ वने मूलफलाशिनौ । भ्रातरौ हि नरश्रेष्ठौ संवृत्तौ वनगोचरौ ॥ ४६ ॥ अथवा राक्षसेन्द्रेण रावणेन दुरात्मना । छद्मना सादितौ शूरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ४७ ॥ साऽहमेवं गते काले मर्तुमिच्छामि सर्वथा । न च मे विहितो मृत्युरस्मिन् दुःखेऽपि वर्तति ॥४८॥ धन्याः खलु महात्मानो मुनयस्त्यक्तकिल्बिषाः । जितात्मानो महाभागा येषां न स्तः प्रियाप्रिये ॥ ४९ ॥ प्रियान्न संभवेद्दुःखमप्रियादधिकं भयम् । ताभ्यां हि ये वियुज्यन्ते नमस्तेषां महात्मनाम् ॥५०॥ साऽहं त्यक्ता प्रियेणेह रामेण विदितात्मना । प्राणांस्त्यक्ष्यामि पापस्य रावणस्य गता वशम् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

रामाद्विहीनायाः महात्मना रामेण हीनायाः । तृतीयार्थे पञ्चमी॥४५॥अथवेति। न्यस्तशस्त्रौ संवृत्तौ किमिति संबन्धः ॥ ४६ ॥ सादितौ हतौ ॥ ४७ ॥ वर्तति वर्तमाने ॥ ४८॥ महात्मानः महाधैर्याः । त्यक्तकिल्बिषाः त्यक्तपापाः । जितात्मानः जितान्तःकरणाः । महाभागाः महाभाग्याः ॥ ४९ ॥ प्रियान्न संभवेद्दुःखं किंतु सुखमेव भवेदित्यर्थः । प्रियात् अनुकूलवस्तुनः । अप्रियात् प्रतिकूलवस्तुनः । अधिकं भयम् अधिकं दुःखम् । ताभ्यां प्रियाप्रियाभ्याम् । नमस्तेषां त एव सर्वोत्तमा इत्यर्थः ॥ ५० ॥ साऽहमिति । साऽहं तद्विलक्षणा अहम्, केवलप्रियपरेत्यर्थः । प्रियेण त्यक्ता अप्रियं प्राप्ता, प्राणांस्त्यक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

इति । मर्तुं श्रेयः, मरणमेव श्रेय इत्यर्थः ॥ ४५–४८ ॥ प्रियाप्रिये इष्टानिष्टे ॥ ४९ ॥ प्रियादभिमताद्वस्तुनः दुःखं न सम्भवेत् किन्तु सुखं भवेत् । अप्रियादनभिमताद्वस्तुनः । अधिकं भयं भवेत् । ताभ्यां प्रियाप्रियरूपविषयजन्यसुखभयाभ्यामित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

इत्युक्ताः सीतया घोरा राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः । काश्चि
ज्जग्मुस्तदाख्यातुं रावणस्य तरस्विनः ॥ १ ॥ ततः सीता
मुपागम्य राक्षस्यो घोरदर्शनाः । पुनः परुषमेकार्थ
मनर्थार्थमथाब्रुवन् ॥ २ ॥ अद्येदानीं तवानार्ये सीते पाप
विनिश्चये । राक्षस्यो भक्षयिष्यन्ति मांसमेतद्यथासुखम्
॥ ३ ॥ सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा सन्तर्जितां तदा ।
राक्षसी त्रिजटा वृद्धा शयाना वाक्यमब्रवीत् ॥ ४ ॥
आत्मानं खादतानार्या न सीतां भक्षयिष्यथ । जनकस्य
सुतामिष्टां स्नुषां दशरथस्य च ॥ ५ ॥ स्वप्नो ह्यद्य मया
दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः । राक्षसानामभावाय भर्तुरस्या
भवाय च ॥ ६ ॥ एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोध
मूर्च्छिताः । सर्वा एवाब्रुवन् भीतास्त्रिजटां तामिदं वचः ।
कथयस्व त्वया दृष्टः स्वप्नोऽयं कीदृशो निशि ॥ ७ ॥
तासां श्रुत्वा तु वचनं राक्षसीनां मुखाच्च्युतम् । उवाच
वचनं काले त्रिजटा स्वप्नसंश्रितम् ॥ ८ ॥

इत्युक्ता इत्यादि । तत् मरणाध्यवसायम् ॥ १ ॥ तत इत्यादि । एकार्थं पूर्वोक्तवचनैरेकाभिधेयम् । अनर्थार्थम् अनर्थफलकम् । एकाक्ष्यादयः पूर्वोक्तार्थमेव परुषवचनं पुनरब्रुवन्नित्यर्थः ॥ २ ॥ अद्य अस्मिन् दिने । इदानीम् अस्मिन् क्षणे । भक्षयिष्यन्तीत्यब्रुवन्निति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३ ॥ सीतामित्यादि । त्रिजटा विभीषणपुत्री । शयानेत्यनेन स्वप्नवृत्तान्तकथनत्वरोच्यते ॥ ४–७ ॥ निशीत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् । काले उषःकाले यस्स्वप्नः तत्संश्रितम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

इत्युक्ता इति । तत् मरणाध्यवसायम् ॥ १ ॥ एकार्थम् एकाभिधेयम् । अनर्थम् अनर्थफलकम् ॥ २ ॥ अद्येदानीम् । अद्य अस्मिन् दिने । इदानीमस्मिन् क्षणे । अद्येत्यस्य वास्तवार्थस्तु–हे सीते ! पापनिश्चये अनार्ये अपराधे सति राक्षस्यस्तव मांसं भक्षयिष्यन्तीति काश्चन राक्षस्यः परुषमब्रुवन्निति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३–५ ॥ स्वप्न इति । राक्षसानामभावाय विनाशाय । भवाय अभ्युदयाय ॥ ६ ॥ पूर्वं क्रोधमूर्च्छिताः पश्चात्त्रिजटावचनाद्भीता इत्यर्थः । काले प्रातःकाले । स्वप्नसंश्रितं प्रातःकालदृष्टस्वप्नदृष्टार्थविषयकम्, अनेन स्वप्नस्य शीघ्रफलदत्वं सूचितम् ॥ ७–१० ॥

गजदन्तमयीं दिव्यां शिबिकामन्तरिक्षगाम् ॥९॥ युक्तां हंससहस्रेण स्वयमास्थाय राघवः। शुक्लमाल्याम्बरधरो लक्ष्मणेन सहागतः ॥ १० ॥ स्वप्ने चाद्य मया दृष्टा सीता शुक्लाम्बरावृता। सागरेण परिक्षिप्तं श्वेतं पर्वत मास्थिता। रामेण सङ्गता सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥११॥ राघवश्च मया दृष्टश्चतुर्दन्तं महागजम्। आरूढः शैलसङ्काशं चचार सहलक्ष्मणः ॥ १२ ॥ ततस्तौ नर शार्दूलौ दीप्यमानौ स्वतेजसा। शुक्लमाल्याम्बरधरौ जानकीं पर्युपस्थितौ ॥ १३ ॥ ततस्तस्य नगस्याग्रे ह्याकाशस्थस्य दन्तिनः। भर्त्रा परिगृहीतस्य जानकी स्कन्धमाश्रिता॥ १४॥भर्तुरङ्कात् समुत्पत्य ततः कमल लोचना। चन्द्रसूर्यौ मया दृष्टा पाणिना परिमार्जती ॥१५॥ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यामास्थितः स गजोत्तमः। सीतया च विशालाक्ष्या लङ्काया उपरि स्थितः ॥ १६ ॥

आगतः, लङ्कामिति शेषः ॥ १०॥ ११ ॥ राघवश्चेति। महागजमारूढ इति, शिबिकात इति शेषः। तथोक्तं स्वप्नाध्याये—"आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम्। विष्ठानुलेपो रुदितं मृतं च स्वप्नेष्वगम्यागमनं च धन्यम् ॥" इति। चचार, सीतां प्रतीति शेषः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ततस्तस्य नगस्याग्र इति। अत्र द्वादशसहस्रं श्लोका गताः, त्रयोदशसहस्रस्यादिमोऽयं श्लोकः। गायत्र्यास्त्रयोदशमक्षरमत्र बोध्यम् ॥ १४ ॥ भर्तुरिति। चन्द्रसूर्यौ पाणिना परिमार्जतीति। अत्र स्वप्नाध्यायवचनम्—" आदित्यमण्डलं वा तु चन्द्रमण्डलमेव वा। स्वप्ने गृह्णाति हस्ताभ्यां राज्यं संप्राप्नुयान्महत् ॥ "

सागरेण क्षीरसागरेण। परिक्षिप्तमावृतम्। सङ्गता, तत्रैव पर्वत इति शेषः। एतेन लङ्कायामेव रामस्य सीतादर्शनं सूचितम् ॥ ११–१३ ॥ तत इति। जानकीं पर्युपस्थितौ जानकीसमीपस्थितौ। तस्य इति गायत्र्यास्त्रयोदशाक्षरं ततस्तस्येत्यस्य श्लोकस्य चतुर्थाक्षरेण स्य इत्यनेन सङ्गृह्णाति। तस्य नगस्य पूर्वोक्तस्य श्वेतपर्वत स्येत्यर्थः। भर्त्रा परिगृहीतस्य रामेणाधिष्ठितस्य ॥ १४ ॥ भर्तुरङ्कादिति। पर्वताग्रे गजस्कन्धे भर्तुरङ्के स्थित्वा तस्मात्समुत्पत्य, कायमूर्ध्वमायम्येत्यर्थः ॥ १५ ॥१६ ॥

पाण्डुरर्षभयुक्तेन रथेनाष्टयुजा स्वयम् । इहोपयातः काकुत्स्थः सीतया सह भार्यया ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह वीर्यवान् ॥ १८ ॥ आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् । उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः ॥ १९ ॥ एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णु पराक्रमः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ * २०

इति ॥ १५-१७ ॥ अयमिह स्वप्नक्रमः—शिबिकास्थितो रामो दृष्टः, श्वेतपर्वतस्था सीता च । ततः शिबिकाया गजमारुह्य लक्ष्मणेन सह पर्वत मभ्येत्य ततस्सीतां गजस्कन्धेऽधिरोप्य लङ्काया उपरि स्थित्वा ताभ्यां सहाष्टर्षभयुक्तेन रथेनेहागत्य स्वं देशं प्रति ताभ्यां पुष्पकमधिरुह्य गत इति । अन्ये श्लोकाः प्रक्षिप्ताः । तेन ते न व्याख्याता इत्याहुः । लक्ष्मणेन सह पाण्डुरर्षभेत्यादि सार्धश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । तस्मिन् गजे लङ्कोपरिस्थिते रामः सीतालक्ष्मणाभ्यां सह पाण्डुरवृषभाष्टयुक्तेन रथेनेहागत्य पुष्पकारूढस्ताभ्यां सहोत्तरां दिशं प्रस्थितो दृष्ट इति सम्बन्धः। इह शैलारोहणादीनां शुभावेदकत्वम्--"आरोहणं

* [साण्डं त्रिभुवनं सर्वं सर्वतः सचराचरम् । सर्वं ग्रस्तं मया दृष्टं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १ ॥ क्षीरो दाधिजले मध्ये श्वेतः शैलः समुच्छ्रितः । तस्य मूर्ध्नि ततः श्वेतश्चतुर्दन्तो महागजः ॥ २ ॥ तस्य पृष्ठे स्थितः श्रीमान्रामो राजीवलोचनः । ततः सीता समुत्पत्य भर्तुरङ्काश्रिता तदा । बाहुभ्यां सम्परिष्वज्य सम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् ॥ ३ ॥ ततोऽन्यत्र मया दृष्टो रामो राजीवलोचनः । आसीनः प्राङ्मुखः श्रीमा नासने परमाद्भुते ॥ ४ ॥ अभिषिक्तस्तु काकुत्स्थः सर्वदेवैर्नमस्कृतः । सब्रह्मर्षिगणैस्सर्वैस्सर्वतीर्थजलेन च ॥ ५ ॥ शुक्लमाल्याम्बरधरा शुक्लमाल्यानुलेपना । साधु सा तत्र सुश्रोणी रराज जनकात्मजा ॥ ६ ॥ ततो देवास्सगन्धर्वास्सिद्धाश्च परमर्षयः । ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा रामं तत्र ववन्दिरे ॥ ७ ॥ पुनरेव मया दृष्टो रामो रमयतां वरः । विष्णुरेव स्वयं भूत्वा तस्मिन्नास्ते वरासने ॥ ८ ॥ परं ब्रह्म परं तत्त्वं परं ज्ञानं परं तपः । परं बीजं परं क्षेत्रं परं कारणकारणम् ॥ ९ ॥ शङ्खचक्रगदः श्रीमान् पुण्डरीकायतेक्षणः । श्रीवत्सवक्षा नित्यश्रीरजेयः शाश्वतो ध्रुवः ॥ १० ॥ एवंभूतो महातेजा रामः कमललोचनः । सर्वलोकेश्वरः श्रीमान् ससर्ज रघुनन्दनः ॥ ११ ॥ ततोऽमरेन्द्राः पितरो मुनीन्द्रा गन्धर्वविद्याधरपन्नगेन्द्राः । कृताभिषेकं परिवार्य रामं प्रतुष्टुवुः प्राञ्जलयः प्रहृष्टाः ॥ १२ ॥ ततस्तु सर्वाप्सरसः प्रहृष्टा नृत्यन्ति गायन्ति समेत्य तत्र । वाद्यं प्रकुर्वन्ति समेत्य शङ्खा वंशाश्च वीणा मुरजाश्च भेर्यः ॥ १३ ॥ एते श्लोकाः प्रक्षिप्ताः ॥

स०—विष्णुः उपेन्द्ररूपी सन् ॥ ८ ॥ तत्स्वरूपं निरूपयति—**परं ब्रह्मे**ति । कीदृशं ब्रह्म परं तत्त्वम् अत्यन्तानारोपितरूपम् । परं ज्ञानम् उत्तमज्ञानस्वरूपम् । परं तपः फलरूपम् । परं बीजम् अतिशयेन निमित्त कारणम् । परं क्षेत्रं मुख्याश्रयः । कारणकारणं प्रकृतिकालादिरूपकारणानामपि कारणम् ॥ ९ ॥ नित्यश्रीः अनपायलक्ष्मीवान् ॥ १० ॥ अत्र साण्डं त्रिभुवनमित्याद्येतदन्तं श्लोकजातं प्रक्षिप्तमिति कतकप्रभृतयः । अस्माभिस्तु गङ्गाजलमिश्ररथ्योदकवदुपादेयतया व्याख्यातम् ॥]

न हि रामो महातेजाः शक्यो जेतुं सुरासुरैः । राक्षसैर्वापि चान्यैर्वा स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २१ ॥ रावणश्च मया दृष्टः क्षितौ तैलसमुक्षितः । रक्तवासाः पिबन् मत्तः करवीरकृतस्रजः ॥२२॥ विमानात् पुष्पकादद्य रावणः पतितो भुवि । कृष्यमाणः स्त्रिया दृष्टो मुण्डः कृष्णाम्बरः पुनः ॥ २३ ॥ रथेन खरयुक्तेन रक्तमाल्यानुलेपनः । पिबंस्तैलं हसन् नृत्यन् भ्रान्तचित्ताकुलेन्द्रियः । गर्दभेन ययौ शीघ्रं दक्षिणां दिशमास्थितः ॥२४ ॥ पुनरेव मया दृष्टो रावणो राक्षसेश्वरः । पतितोऽवाक्छिरा भूमौ गर्दभाद् भयमोहितः ॥ २५ ॥ सहसोत्थाय सम्भ्रान्तो भयार्तो मदविह्वलः । उन्मत्त इव दिग्वासा दुर्वाक्यं प्रलपन् बहु २६

भ्रात्रेति । एतत्पादस्यानन्तरम्—सीतया सह वीर्यवान् । आरुह्य पुष्पकं दिव्यं विमानं सूर्यसन्निभम् । उत्तरां दिशमालोक्य जगाम पुरुषोत्तमः । एवं स्वप्ने मया दृष्टो रामो विष्णुपराक्रमः । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया सह भार्यया ॥ इति पाठक्रमः । विमाने पुष्पके स्थितः । साण्डं त्रिभुवनमित्यारभ्य रामः सत्यपराक्रम इत्यन्तो ग्रन्थः प्रक्षिप्तः प्रकृतासङ्गतश्च । विष्णुरेव स्वयं भूत्वेति प्रक्षिप्तवचनस्य विष्णुपराक्रम इत्यनेन विरोधात् ॥ १८–२१ ॥ रावणश्चेति । पिबन्निति । तैलसमुक्षित इत्यनेन तैलमित्युपस्थाप्यते । करवीरकृतस्रज इत्यकारान्तत्वमार्षम् । "हलन्ताद्वा" इत्यापो विधानात् स्रक्छब्दस्याबन्तत्वेन वा

गोवृषकुञ्जराणाम् " इत्यादिशास्त्रादवगन्तव्यम् ॥ १७–२१ ॥ रावणश्चेति । करवीर

स०—करवीरकृतस्रज इति रावणविशेषणम् । करवीरैः रक्तकरवीरपुष्पैः कृता स्रजा माला [illegible] तथा । "टापञ्चैव" इत्याद्युक्तेः । विमानविशेषणत्वे तु पृथक्साक्षादपशकुनत्वाप्रतीत्यस्वारस्यम् । न च नाम्नोजि भट्टेन टापञ्चैवेत्यादेः शब्देन्दुशेखरेऽनङ्गीकृतत्वेन कथमेतदिति वाच्यम्, बहुप्रयोगविप्लवापत्तेः [illegible] तदित्यवधेयम् । रक्तमाल्यानुलेपन इत्युत्तरग्रन्थानुगुण्याच्च ॥ २२ ॥ स्त्रिया सह मुण्डस्तया कृष्यमाण इत्यन्वयः । सुवासिनीकर्षणस्य हर्षहेतुत्वात् । अत उभयत्र तथाविधता युक्ता । अपशकुनान्तरलाभाच्च । अथवा स्त्रिया नीलवासोदन्तादिमत्या ॥ २३ ॥

दुर्गन्धं दुस्सहं घोरं तिमिरं नरकोपमम् । मलपङ्कं प्रविश्याशु मग्नस्तत्र स रावणः ॥ २७ ॥ कण्ठे बद्ध्वा दशग्रीवं प्रमदा रक्तवासिनी । काली कर्दमलिप्ताङ्गी दिशं याम्यां प्रकर्षति ॥२८॥ एवं तत्र मया दृष्टः कुम्भकर्णो निशाचरः । रावणस्य सुताः सर्वे दृष्टास्तैलसमुक्षिताः ॥२९॥ वराहेण दशग्रीवः शिंशुमारेण चेन्द्रजित् । उष्ट्रेण कुम्भकर्णश्च प्रयातो दक्षिणां दिशम् ॥ ३०॥ एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्रो विभीषणः॥३१॥ शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः । शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैर्नृत्तगीतैरलंकृतः ॥३२॥ आरुह्य शैलसङ्काशं मेघस्तनितनिःस्वनम् । चतुर्दन्तं गजं दिव्यमास्ते तत्र विभीषणः । चतुर्भिः सचिवैः सार्धं वैहायसमुपस्थितः ॥ ३३ ॥ समाजश्च मया दृष्टो गीतवादित्रनिःस्वनः । पिबतां रक्तमाल्यानां रक्षसां रक्तवाससाम् ॥ ३४ ॥ लङ्का चेयं पुरी रम्या सवाजिरथकुञ्जरा । सागरे पतिता दृष्टा भग्नगोपुरतोरणा ॥३५॥ लङ्का दृष्टा मया स्वप्ने रावणेनाभिरक्षिता । दग्धा रामस्य दूतेन वानरेण तरस्विना ॥ ३६ ॥ पीत्वा तैलं प्रनृत्ताश्च प्रहसन्त्यो महास्वनाः । लङ्कायां भस्मरूक्षायां प्रविष्टा राक्षसस्त्रियः ॥ ३७ ॥ कुम्भकर्णादयश्चेमे सर्वे राक्षसपुङ्गवाः । रक्तं निवसनं गृह्य प्रविष्टा गोमयह्रदे॥ ३८॥

निर्वाहः ॥ २२-३० ॥ नि एवं रावणविनाशसूचकमुक्त्वा विभीषणस्य राज्यप्राप्तिसूचकमाह—एकस्तत्र मया दृष्टः श्वेतच्छत्र इत्यादिना॥३१॥३२॥वैहायसं

कृतस्रज इत्येतद्‌द्वयविशेषणम् ॥ २२-२६ ॥ मलानि पङ्कानि यस्मिन् तत् तिमिरम् ॥२७-३२॥ वैहायसं खेचरत्वम् ॥३३-३६॥ भस्मरूक्षायां भस्मना रूक्षायाम्॥३७-३९॥

अपगच्छत नश्यध्वं सीतामाप्य स राघवः । घातयेत् परमामर्षी सर्वैः सार्धं हि राक्षसैः ॥३९॥ प्रियां बहुमतां भार्यां वनवासमनुव्रताम् । भर्त्सितां तर्जितां वापि नानुमंस्यति राघवः ॥ ४० ॥ तदलं क्रूरवाक्यैर्वः सान्त्वमेवाभिधीयताम् । अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ४१ ॥ यस्यामेवंविधः स्वप्नो दुःखितायां प्रदृश्यते । सा दुःखैर्विविधैर्मुक्ता प्रियं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ४२ ॥ भर्त्सितामपि याचध्वं राक्षस्यः किं विवक्षया । राघवाद्धि भयं घोरं राक्षसानामुपस्थितम् ॥४३ ॥ प्रणिपातप्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा । अलमेषा परित्रातुं राक्षस्यो महतो भयात् ॥ ४४ ॥ अपि चास्या विशालाक्ष्या न किञ्चिदुपलक्षये । विरूपमपि चाङ्गेषु सुसूक्ष्ममपि लक्षणम् ॥४५

विमानम् ॥ ३३–३८ ॥ अपगच्छत अपसरत । नश्यध्वम् अदर्शनं प्राप्नुत । आत्मनेपदमार्षम् । सीतामाप्य सीतामचिरेणाप्स्यतीत्यर्थः । सर्वैः राक्षसैस्सार्धम् घातयेत्, व इति सिद्धम् । अपगच्छत नश्यध्वमित्युक्तेः रावण मित्यध्याहारो वा ॥ ३९ ॥ नानुमंस्यति न सहिष्यत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ अभियाचाम, अभयमिति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ किं विवक्षया अस्माभिस्तदा भर्त्सिता कथं प्रसन्ना भविष्यतीति वक्तुमिच्छया किम् ? शङ्का न कर्तव्ये त्यर्थः ॥ ४३ ॥ कुत इत्यत आह–प्रणिपातप्रसन्ना हीति ॥ ४४ ॥ स्वप्नदर्शन कथनेन सीतायाः शोभनं भावीत्यभिधाय शरीरलक्षणप्रदर्शनेनापि शुभं भावीत्याह–अपि चेति । लक्षणं दुःखप्राप्तिहेतुभूतं रेखोपरेखादिकम् ॥ ४५ ॥

भर्त्सितां युष्मत्कृतभर्त्सनादिमतीम् । नानुमंस्यति नानुमंस्यते न क्षमिष्यते, अतस्तत्कर्त्रीर्वो घातयेदिति भावः ॥ ४० ॥ तदलमिति । अभियाचाम, अभयमिति शेषः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भर्त्सितामिति । याचध्वम्, अभयमिति शेषः । अभययाचनकारणमाह–राघवादिति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ न केवलं, स्वप्नदर्शनमेवास्याः शुभावेदकम् किन्तु प्रत्यक्षदर्शनमपि बहस्तीत्यासर्गसमाप्तेराह–अपिचेत्यादिना ।

छायावैगुण्यमात्रं तु शङ्के दुःखमुपस्थितम् ।
अदुःखार्हामिमां देवीं वैहायसमुपस्थिताम् ॥ ४६ ॥
अर्थसिद्धिं तु वैदेह्याः पश्याम्यहमुपस्थिताम् ।
राक्षसेन्द्रविनाशं च विजयं राघवस्य च ॥ ४७ ॥
निमित्तभूतमेतत्तु श्रोतुमस्या महत् प्रियम् ॥ ४८ ॥
दृश्यते च स्फुरच्चक्षुः पद्मपत्रमिवायतम् ।
ईषच्च हर्षितो वाऽस्या दक्षिणाया ह्यदक्षिणः ॥ ४९ ॥
अकस्मादेव वैदेह्या बाहुरेकः प्रकम्पते ।
करेणुहस्तप्रतिमः सव्यश्चोरुरनुत्तमः ।
वेपमानः सूचयति राघवं पुरतः स्थितम् ॥ ५० ॥

तर्हि कुतस्तादृशदुःखानुभव इत्यत्राह—छायेति । छायावैगुण्यमात्रम् उपलक्षय इत्यनुषज्यते । वैहायसं विमानम् । उपस्थितां प्राप्ताम्, दिव्यभोगार्हामिति यावत् । अन्वयस्तु छायावैगुण्यमात्रं तूपलक्षये अतः अदुःखार्हां दिव्यभोगार्हामिमां दुःखम् उपस्थितमिति शङ्के इति । अत्र छायावैगुण्यं नाम कान्तिवैकल्यम् । "छाया त्वनातपे कान्तौ" इत्यमरः । यद्वा छायाऽत्रानातपः तद्वैगुण्यं तस्य विषमत्वम् । सर्वलक्षणलक्षिताया अपि छायावैगुण्यमेतावद् दुःखकरमासीदिति भावः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इदानीं रामवार्ताश्रवणसूचकमाह—निमित्तभूतमिति ॥ ४८ ॥ चक्षुरिति । अदक्षिणमित्येतदत्राप्यनुषज्यते । हृषितो वा हृष्ट इव पुलकित इव । पद्मपत्रमित्यनेन रोगादिदृष्टहेत्वन्तरराहित्यमुक्तम् ॥ ४९ ॥ अकस्मात् दृष्टहेत्वन्तरं विना ॥ ५० ॥

अङ्गेषु विरूपं लक्षणं नोपलक्षय इति सम्बन्धः ॥४५॥ छायावैगुण्यं कान्तिवैकल्यम्, वैवर्ण्यमिति यावत् । तावन्मात्रमुपलक्षय इत्यनुकृष्यते, एतावतैव अदुःखार्हां दुःखानर्हाम् प्रत्युत वैहायसमुपस्थितां दिव्यभोगार्हाम् इमाम् इदं दुःखमुपस्थितं प्राप्तमिति शङ्के, मन्य इत्यर्थः । अर्थसिद्धिं प्रयोजनसिद्धिम् । कुत इत्यत आह—राक्षसेन्द्रेति । राक्षसेन्द्रविनाशराघवविजयरूपम् ॥४६॥४७॥ महत्प्रियं श्रोतुम् एतत्स्वप्नदर्शनम् अस्या निमित्तभूतमिति सम्बन्धः ॥४८॥ हृषितो वा हृषित इव ॥४९॥५०॥

पक्षी च शाखानिलयः प्रहृष्टः पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी ।
सुस्वागतां वाचमुदीरयानः पुनः पुनश्चोदयतीव हृष्टः ॥ ५१ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

एवं देहनिमित्तमुक्त्वा शाकुनमप्याह—पक्षीति । पक्षी पिङ्गलिका। शाखानिलयः प्रहृष्टः । पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी भूयो भूयो मधुरवादी । उत्तरोत्तरमुत्तम सान्त्वस्वरवादी वा।सुस्वागतां शोभनबन्ध्वागमनामिति यावत्। "बन्धुस्वस्वजनाः समाः" इत्यमरः । वाचं स्वरमुदीरयानः चोदयतीव रामागमनं कथयतीव । यद्वा पूर्वोक्तराघव एव कर्म । राघवमुपपादयतीवेत्यर्थः। आचार्यास्तु—पक्षावस्य स्त इति पक्षी गरुत्मान् । भूम्नि प्रशंसायां च मत्वर्थीयः । तदुक्तम्—"भूम निन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने । संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबा दयः" इति । तथाच पक्षौ विस्तार्य प्रदक्षिणं सञ्चरन् । शाखानिलयः कुसुमित पल्लवितशाखायां दृढतरं स्थितः । आर्द्रतरतरुभाग एव शाखात्वव्यपदेशः । प्रदक्षिणभ्रमणम् आर्द्रशाखावरोहणं दृढतरावस्थानं च शुभशंसीत्यर्थः । प्रहृष्टः तत्र फलभोजनादिना सन्तुष्टः । पुनःपुनश्चोत्तमसान्त्ववादी उत्तरोत्तरं सान्त्ववचनं कुर्वन्निव स्थितः । मा शुचः सद्यः समागमिष्यति ते भर्ता नाय मवसरश्शोकस्य इत्येवं सान्त्वयन्निव स्थितः । तदुपरि सुस्वागतां वाचमुदीर यानः ।एतावन्मात्रं न भवति तस्य सन्तापातिरेक इति कथयन्निव स्थितः। विरहक्लिष्टायास्सुस्वागतवचनं हि नाम प्रतियोगिनः सन्तापातिशयकथनमेव । उक्तं हि—"तपति तनुगात्रि ! मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव । ग्लपयति यथा शशाङ्कं न तथाहि कुमुद्वतीं दिवसः" इति । पुनः पुनश्चोदयतीव प्रियागमने निश्चिते मज्जनालंकरणादिकं किमर्थं न करोषीत्येवं सीतां चोदयतीवे त्युत्प्रेक्षा । हृष्टः, नायिकागमनकालिकहर्षः स्वस्यैवेत्येतद्वैलक्षण्यं हृषित तनूरुहैस्सूचयन्निव स्थितः ॥ इदं हि रामायणमुत्तमं काव्यम् । तथाहि—काव्यं पक्षीति । पक्षी शाखानिलयं शाखास्थनीडं प्रविष्टः । उत्तमसान्त्ववादी उत्तम शान्तस्वरवादी । सुस्वागतां सुष्ठु शोभनमागतमित्येवंरूपां वाचमुदीरयानः उच्चरन् पुनः पुनश्चोदयतीव, शोभनमागतं प्रत्युद्गच्छेति सीतां पुनः पुनः प्रेरयतीवे त्यर्थः ॥५१॥ इति श्रीमहे० श्रीरामा० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥

तावत्त्रिविधम्, उत्तमं मध्यममधमं चेति । यत्र वाच्यातिशायिव्यङ्ग्यं तदुत्तमम् । स एव ध्वनिरित्युच्यते । यत्र वाच्यानतिशायिव्यङ्ग्यं तन्मध्यमं काव्यम् । तदेव गुणीभूतव्यङ्ग्यमित्युच्यते । यत्र व्यङ्ग्यमेव नास्ति तदधमम् । तदेव चित्रमित्युच्यते । व्यङ्ग्यं च पदगतं वाक्यगतं प्रबन्धगतं चेति त्रिविधं भवति । एतत्काण्डरूपप्रबन्धेन अनादिभगवत्सम्बन्धवतश्चेतनस्योज्जीवने प्रवृत्तस्याचार्यस्य प्रवृत्तिरभिव्यज्यते । उक्तश्चायमर्थः " ततो रावणनीतायाः " इति श्लोके । अत्र लङ्कापदेन शरीरं द्योतितम् । एकाक्षीप्रभृतय इन्द्रियाणि । रावणकुम्भकर्णावहङ्कारममकारौ । इन्द्रजित्प्रभृतयः कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्यदम्भादयः । तादृशलङ्कानिरुद्धसीतासदृशश्चेतनः । तस्य भगवज्ज्ञानोपदेष्टाचार्यतुल्यो मारुतिः । तादृशाचार्यलक्षणमनेन श्लोकेन सूच्यते– पक्षी । पक्षिशब्देन गमनसाधनत्वात् ज्ञानकर्मणी उच्येते । तदुक्तम्–"उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः। तथैव ज्ञानकर्मभ्यां नियता परमा गतिः॥" इति । ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभावेनात्र समुच्चयो विवक्षितः। "ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन " इति श्रुतेः । अनेनाचार्यशब्दनिर्वचनमुक्तम्, " आचिनोति हि शास्त्रार्थानाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मात्तस्मादाचार्य उच्यते ॥ " इति । शाखाशब्देन वेदशाखा उच्यन्ते । निलयशब्देन तदेकपरत्वम् त्यागे प्रत्यवायश्रवणात् । तदुक्तं शिक्षायाम्–" अधीतमपि यो वेदं विमुञ्चति नराधमः । भ्रूणहा स तु विज्ञेयो वियोनिमाभिगच्छति ॥ " इति । किंच निलय इत्यनेन तदर्थविषयकश्रवणमननिदिध्यासनरूपतदनुष्ठानान्युच्यन्ते । अनेनाचार्यलक्षणमुक्तम् । तथाहुः–"आचार्यो वेदसंपन्नो विष्णुभक्तो विमत्सरः । मन्त्रज्ञो मन्त्रभक्तश्च सदा मन्त्राश्रयश्शुचिः । गुरुभक्तिसमायुक्तः पुराणज्ञो विशेषतः । एवं लक्षणसंपन्नो गुरुरित्यभिधीयते॥" इति । प्रहृष्टः सदा सन्तुष्टहृदयः । अनेन सर्वदा सेवनीयत्वमुक्तम् । तथोक्तम्–" आह्लादशीतनेत्राम्बुः पुलकीकृतगात्रवान् । सदा परगुणाविष्टो द्रष्टव्यस्सर्वदेहिभिः ॥ " इति । पुनः पुनश्चोत्तमसान्त्ववादी । उत्तमः "उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः " इत्युक्तः परमात्मा, तद्विषयं सान्त्वं शिष्येभ्यो वदतीत्युत्तमसान्त्ववादी । "त्वं मेऽहं मे कुतस्तत्तदपि कुत इदं वेदमूलप्रमाणादेतच्चानादिसिद्धादनुभवविभवात्तर्हि साक्रोश एव । क्वाक्रोशः कस्य गीतादिषु मम विदितः

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

सा राक्षसेन्द्रस्य वचो निशम्य तद्रावणस्याप्रियमप्रियार्ता । सीता वितत्रास यथा वनान्ते सिंहाभिपन्ना गजराजकन्या ॥ १ ॥ सा राक्षसीमध्यगता च भीरुर्वाग्भिर्भृशं रावणतर्जिता च । कान्तारमध्ये विजने विसृष्टा बालेव कन्या विललाप सीता ॥२॥ सत्यं बतेदं प्रवदन्ति लोके नाकालमृत्युर्भवतीति सन्तः । यत्राहमेवं परिभर्त्स्यमाना जीवामि किंचित्क्षणमप्यपुण्या ॥ ३ ॥

कोऽत्र साक्षी सुधीस्स्याद्धन्त त्वत्पक्षपाती स इति नृकलहे मृग्यमध्यस्थवत्त्वम् ॥" इत्युक्तरीत्या भगवति मनुष्याणां कलहे " यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदि स्थितः। तेन चेदपि वादस्ते मा गङ्गां मा कुरून् गमः ॥" इति सान्त्ववादशील इत्यर्थः। पुनः पुनरित्यनेन कर्षकः कदाचिन्न फलितमित्येतावता यथा कृषिं न परित्यजति पुनः पुनस्तत्रैव प्रवर्तते तथा आचार्योऽपि कदाचित् स्ववचनाश्रवणेपि न निवर्तते इत्युक्तम् । अनेनाचार्यस्य भगवतोऽप्यातिशय उक्तः। स हि पार्थाय गीतामुपदिश्य पुनराश्वमेधिके तेन पूर्वोक्तमर्थं विस्मृत्य पुनः पृष्टे नाहं वक्ष्यामीत्युक्तवान् " नूनमश्रद्दधानोऽसि दुर्मेधाश्चासि पाण्डव" इत्यादिना । किंच सुस्वागतां वाचमुदीरयानः । सुष्ठु संप्रदायाविच्छेदो यथा तथाचार्यपरम्परया स्वस्मै आगतां वाचम् अष्टाक्षरादिमन्त्रराजरूपां निर्हेतुक्यैव दयया समुदीरयन् । " आचार्याणामसावसावित्या भगवत्तः " इति गुरुपरम्पराया अनुसन्धेयत्वमनेन सूचितम् । पुनःपुनश्चोदयतीव । उक्तार्थस्यानुष्ठानाय चोदनां दर्शयति । अन्यथा ह्युपदेशोऽप्यनर्थक एव स्यात् । अत एवाहुर्निगमान्ताचार्याः-"स्खालित्ये शासितारम् " इति । हृष्टः, एतेन शिष्यशिक्षणं स्वप्रयोजनमाचार्यस्येत्युक्तम् ॥५१॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥२७॥

सा राक्षसेन्द्रस्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ सत्यमिति । यत्र येन । किंचिज्जीवामि

॥१॥ विसृष्टा बाला कन्येव महादुर्भिक्षक्षोभवशात् बालकन्यायाः परित्यागः ॥२॥ यत्र

स०-तद्वचः प्रातराशाय कुरुतेत्यादिरूपं वचः । अप्रियार्ता उत्तरत्र किं भविष्यतीति भाव्यप्रियेणार्ता ॥ १ ॥ विसृष्टा मात्रादिभिर्नैर्घृण्यादिना शकुन्तलादिवत्त्यक्ता ॥ २ ॥ यत्र अस्यां दुर्दशायाम् । अपुण्या शीघ्रमरणप्रापकपुण्यरहिता ॥ ३ ॥

सुखाद्विहीनं बहुदुःखपूर्णमिदं तु नूनं हृदयं स्थिरं मे । विशीर्यते यन्न सहस्रधाऽद्य वज्राहतं शृङ्गमिवाचलस्य ॥४॥ नैवास्ति दोषं मम नूनमत्र वध्याऽहमस्याप्रियदर्शनस्य । भावं नचास्याहमनुप्रदातुमलं द्विजो मन्त्रमिवाद्विजाय ॥ ५ ॥ नूनं ममाङ्गान्यचिरादनार्यः शस्त्रैः शितैश्छेत्स्यति राक्षसेन्द्रः । तस्मिन्ननागच्छति लोकनाथे गर्भस्थजन्तोरिव शल्यकृन्तः ॥ ६ ॥ दुःखं बतेदं मम दुःखिताया मासौ चिरायाधिगमिष्यतो द्वौ । बद्धस्य वध्यस्य तथा निशान्ते राजापराधादिव तस्करस्य ॥ ७ ॥

कुत्सितं जीवामि ॥३॥४॥ नन्वात्महनने महान् दोषः स्यादित्याशङ्क्य आह—नैवेति। दोषं दोषः। आर्षं नपुंसकम्। अत्र आत्महनने कथमदोष इत्याशङ्क्य रावणकृतान्मरणादात्मनैव मरणं श्रेय इत्याह वध्येति। अप्रियदर्शनस्य अस्य रावणस्य। दुर्मरणत्वाविशेषेपि दुष्टराक्षसेन मरणमतिकष्टमिति भावः। तर्हि तदनुप्रवेशेनात्मा रक्ष्यताम् " सर्वत आत्मानं गोपायेत् " इति श्रुतेरित्याशङ्क्याह—भावमिति। अस्य अस्मिन् रावणे भावं हृदयम् अनुप्रदातुं नालं न शक्ता। रामस्वत्वादस्य, न ह्यन्यस्य स्वमन्योऽन्यस्मै दातुमर्हतीति भावः। अनर्हश्चायं भावोऽन्यप्रदानस्येत्यमुमर्थं दृष्टान्तमुखेनाह द्विज इति। मन्त्रं वेदम्। अद्विजाय शूद्राय ॥ ५ ॥ नूनमिति। अनागच्छति, मासद्वयादर्वागिति शेषः। गर्भस्थजन्तोः निरुद्धनिर्गमस्य गर्भस्थजन्तोः। शल्यकृन्तः नापितः॥६॥ चिराय दुःखिताया मम द्वौ मासौ वधस्यावधिभूतौ अधिगमिष्यतः।

यतः ॥ ३ ॥ ४ ॥ आत्महनने दोषः स्यादित्यत आह—नैवेति। अत्र आत्महनने। दोषं दोषः नास्ति। कुतः ? वध्याऽहमिति। आत्महननाभावेपि मम रावणकर्तृकदुर्मरणस्य दुर्वारत्वात् दोषाभावोक्तिरिति भावः। ननु दुर्मरणाभावाय रावणानुकूलत्वं प्राप्यतामत आह—भावमिति। भावं चित्तम्। मन्त्रं वेदम्। अद्विजाय शूद्राय ॥ ५ ॥ स्त्रीणां व्यभिचारान्मरणमेव वरम्, कुलाकीर्तिकरजनापवादादीनामभावादिति भावः। तथाप्यात्मघातदोषस्यातिदोषत्वात्साहसमयुक्तमित्याशङ्क्य सत्यम्, विचित्रवधाद्बिभेमीत्याशयेनाह—नूनमिति। लोकनाथे रामे अनागच्छति सति, मासद्वयादर्वागिति शेषः। गर्भस्थजन्तोः, मृतस्येति शेषः। अङ्गानि शल्यकृन्तः नापित इव राक्षसेन्द्रः मम जीवन्त्या एवाङ्गानि छेत्स्यतीति सम्बन्धः ॥६॥ दुःखमिति। चिराय दुःखिताया मम इदमेव दुःखम्, यौ द्वौ मासाववधिभूतौ

हा राम हा लक्ष्मण हा सुमित्रे हा राममातः सह मे जनन्या । एषा विपद्याम्यहमल्पभाग्या महार्णवे नौरिव मूढवाता ॥ ८ ॥ तरस्विनौ धारयता मृगस्य सत्त्वेन रूपं मनुजेन्द्रपुत्रौ । नूनं विशस्तौ मम कारणात् तौ सिंहर्षभौ द्वाविव वैद्युतेन ॥ ९ ॥ नूनं स कालो मृगरूप धारी मामल्पभाग्यां लुलुभे तदानीम् । यत्रार्यपुत्रं विससर्ज मूढा रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च ॥ १० ॥ हा राम सत्यव्रत दीर्घबाहो हा पूर्णचन्द्रप्रतिमानवक्त्र । हा जीवलोकस्य हितः प्रियश्च वध्यां न मां वेत्सि हि राक्षसानाम् ॥ ११ ॥ अनन्यदेवत्वमियं क्षमा च भूमौ च शय्या नियमश्च धर्मे । पतिव्रतात्वं विफलं ममेदं कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् ॥ १२ ॥

इदं दुःखं बत । कस्य दुःखमिव ? राजापराधात् बद्धस्य तथा निशान्ते वध्यस्य तस्करस्येव दुःखम् । यथेति पाठे इवशब्दो वाक्यालङ्कारे ॥ ७ ॥ हा रामेति । मूढो वात्यारूपो वातो यस्यास्सा मूढवाता, वात्याहतेत्यर्थः । “ मूढस्तन्द्रितवात्ययोः ” इति विश्वः ॥ ८ ॥ तरस्विनाविति । मृगस्य रूपं धारयता सत्त्वेन जन्तुना । मम कारणात् मन्निमित्तम् । विशस्तौ हिंसितौ । द्वौ सिंहर्षभाविव द्वौ सिंहाविव द्वौ वृषभाविवेत्यर्थः । वैद्युतेन अशनिना ॥ ९ ॥ लुलुभे प्रलोभयामास । यत्र यस्मिन् काले । विससर्जेति सृजेर्लिट्युत्तमपुरुषैक वचनम् । रामानुजं लक्ष्मणपूर्वजं च “ परस्परस्य सदृशौ ” इत्युक्तपरस्पर सादृश्यात्, बाल्यात् प्रभृति सुस्निग्धतया च परस्परनिरूपकभूतौ ॥ १० ॥ ११ ॥ अनन्यदेवत्वमिति । अनन्यदेवत्वम् आश्रयणीया देवताऽन्याऽस्ति सा

तावागमिष्यतः ॥ राजापराधाद्बद्धस्य । निशांते प्रातःकाले, वध्यस्य तस्करस्य यथा यादृक् दुःखं तादृङ्ममागतमित्यर्थः ॥ ७ ॥ मूढवाता मूढो वात्यारूपो वातो यस्यास्सा तथा ॥ ८ ॥ तरस्विनाविति । मृगस्य मायामृगस्य रूपं धारयता सत्त्वेन जन्तुना । वैद्युतेन विद्युदग्निना ॥ ९ ॥ मृगरूपधारी कालः कर्ता । लुलुभे लोभयामास । यत्र यस्मिन् काले । विससर्ज व्यसृजम् ॥ १० ॥ ११ ॥ अनन्यदैवत्वं पत्येकदेवतात्वम् । कृतमुपकृतम् ॥ १२-१७ ॥

मोघो हि धर्मश्चरितो मयाऽयं तथैकपत्नीत्वमिदं निरर्थम्। या त्वां न पश्यामि कृशा विवर्णा हीना त्वया सङ्गमने निराशा ॥ १३ ॥ पितुर्निदेशं नियमेन कृत्वा वना न्निवृत्तश्चरितव्रतश्च । स्त्रीभिस्तु मन्ये विपुलेक्षणाभिस्त्वं रंस्यसे वीतभयः कृतार्थः ॥ १४ ॥ अहं तु राम त्वयि जातकामा चिरं विनाशाय निबद्धभावा । मोघं चरित्वा ऽथ तपो व्रतं च त्यक्ष्यामि धिग् जीवितमल्पभाग्या ॥ १५॥

रक्षिष्यतीति बुद्धिर्मे नास्ति । "नारायणमुपागमत्" इत्यत्राप्यप्राधान्येन सह पत्न्येति ह्युक्तम् । नारायणमाराधयतो रामस्य परिचारिकाऽस्मीत्यर्थः । इयं क्षमा च । रावणपरुषाक्षराणि राक्षसीनां तर्जनभर्त्सनादीनि राममधुरालापश्रवण कुतूहलेन ह्यहं क्षान्तवती । भूमौ च शय्या 'तवाङ्के समुपाविशम्' इत्येवं विधभोगः कदाचिदपि किन्न सेत्स्यतीत्याशया हि मया भूमौ शयनं क्रियते। नियमश्च धर्मे रक्षकत्वधर्मोऽपि तस्मिन्नेवेति मनीषया हि मया स्थितम् । 'न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसा' इत्युक्तिरपि तं हृद्यैव । पतिव्रतात्वम् "एतद्व्रतं मम" इत्युक्तं व्रतं विना मम किञ्चिद्व्रतं नास्तीत्यर्थः । पत्युर्व्रत मेव व्रतं यस्यास्सा पतिव्रता तस्या भावः पतिव्रतात्वम् । विफलं ममेदम् अमोघमपि मोघमासीत् । कस्येवेति चेत्तत्राह कृतं कृतघ्नेष्विव मानुषाणाम् । "आत्मानं मानुषं मन्ये" इत्युक्तरीत्या मानुषत्वं रामस्याप्यस्ति । अतस्त दितरमानुषाणां मध्ये कृतघ्नेषु कृतं कार्यमिव । अस्य किं मूलमिति चेत् ? ममेदं तस्मिन्न काचिन्न्यूनता ममैव दुष्कृतमत्र हेतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ पितु र्निदेशम् आज्ञाम्, नियमेन अविच्छेदेन कृत्वा चरितव्रतः चरितवन्यवृत्तिव्रतः वनान्निवृत्तश्च सन्। स्त्रीभिस्तु मत्तोऽपि विलक्षणाभिः स्त्रीभिः त्वं रंस्यसे। वीतभयः गतवनवासभयः । कृतार्थः निष्पन्नसर्वपुरुषार्थः । मद्विनाशेन पुनर्बह्वीरूढ्वा रंस्यस इति भावः ॥ १४ ॥ अहं त्विति । त्वयि जातकामा अत एव त्वयि निबद्धभावा निबद्धहृदया। विनाशाय त्वयि निबद्धभावेति दुःखातिरेकोक्तिः। तपः अनशनम् । व्रतं नियमम् । अल्पभाग्या जन्मान्तरसुकृतरहिता । इदानी मनुष्ठितानां तपोव्रतादीनां जन्मान्तरफलदत्वेन मोघत्वोक्तिः । अत एवाल्प

सा जीवितं क्षिप्रमहं त्यजेयं विषेण शस्त्रेण शितेन वापि । विषस्य दाता नहि मेऽस्ति कश्चिच्छस्त्रस्य वा वेश्मनि राक्षसस्य ॥ १६ ॥ इतीव देवी बहुधा विलप्य सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती । प्रवेपमाना परिशुष्कवक्त्रा नगोत्तमं पुष्पितमाससाद ॥ १७ ॥ शोकाभितप्ता बहुधा विचिन्त्य सीताऽथ वेण्युद्ग्रथनं गृहीत्वा । उद्बध्य वेण्यु द्ग्रथनेन शीघ्रमहं गमिष्यामि यमस्य मूलम् ॥ १८ ॥ उपस्थिता सा मृदुसर्वगात्रा शाखां गृहीत्वाऽथ नगस्य तस्य ॥ १९॥ तस्यास्तु रामं प्रविचिन्तयन्त्या रामानुजं स्वं च कुलं शुभाङ्ग्याः । शोकानिमित्तानि तथा बहूनि धैर्यार्जितानि प्रवराणि लोके । प्रादुर्निमित्तानि तदा बभूवुः पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि ॥ २० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥२८॥

भाग्येत्युक्तम् ॥ १५ ॥ सा जीवितमिति । वेश्मनि राक्षसस्य । एवं सम्यङ्मरणकारी क्रूरस्यास्य गृहे कथं लभ्येत इति भावः ॥ १६ ॥ १७॥ शोकेति । वेण्युद्ग्रथनं वेणीबन्धनम् । यमस्य मूलं यमस्य समीपम् । अत्रेतिकरणं बोध्यम् । इति विचिन्त्य नगोत्तमं शिंशुपामाससाद । शिंशुपां तामुपागमदिति पूर्वमुक्तम् । तस्य सामीप्येन गमनमत्रोच्यते । पुष्पितं शुभसूचनम् । यद्वा पुष्पितमाससाद अग्निप्रवेशं कुर्वन्तीवेत्यर्थः ॥ १८ ॥ उपस्थितेत्यर्धमेकं वाक्यम् । नगस्य शाखां गृहीत्वा उपस्थिता ॥ १९ ॥ तस्यास्त्विति । स्वं च कुलं विचिन्तयन्त्या इत्यनेन दुर्मरणात् भीतत्वं व्यज्यते । शोकानिमित्तानि

शोकाभितप्तेत्यादि सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । शोकाभितप्ता सीता बहुधा विचिन्त्य वेण्युद्ग्रथनं वेणीं गृहीत्वा वेण्युद्ग्रथनेन उद्बध्य उद्बन्धनं कृत्वा यमस्य मूलं गमिष्यामीति नगस्य शाखां गृहीत्वा उपस्थिता अवस्थितेति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्या इति सार्धश्लोकमेकं वाक्यम् । शोकानिमित्तानि

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

तथागतां तां व्यथितामनिन्दितां व्यपेतहर्षां परिदीन मानसाम् । शुभां निमित्तानि शुभानि भेजिरे नरं श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः ॥ १ ॥

शुभसूचकानीत्यर्थः । धैर्यार्जितानि अर्जितधैर्याणि, धैर्यकराणीत्यर्थः । लोके प्रवराणि लोके प्रसिद्धानीत्यर्थः, प्रवरं हि प्रसिद्धं भवति । प्रादुर्बभूवुरित्यन्वयः । पुरापि सिद्धान्युपलक्षितानि पूर्वमपि फलव्याप्तत्वेन दृष्टानि । तान्युत्तरसर्गे विवरिष्यति ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गार तिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

तथागतामित्यादि । तथागतां " रहस्यं च प्रकाशं च " इत्युक्तरीत्या सर्वं यथावत्साक्षात्कृतवतो मुनेरपि तथाशब्दप्रयोगादित्थमिति परिच्छिद्य वक्तुम शक्यदुःखाम् । तां धर्मिस्वरूपातिरिक्तयत्किंचिदतिशयरहिताम् । व्यथिताम् । "आशंसायां भूतवच्च" इति निष्ठा । तथा च पूर्वोक्तं सर्वं धर्मिस्वरूपमात्रम् । इतः परमेव व्यसनानि भविष्यन्तीति मन्यमानाम् । " समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने । भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ " इत्युक्तं भोगजातं सर्वमकिंचित्करमासीत्, दुःखमेव निरूपकमासीत् । अनिन्दितां रामविरहे यथा स्थातव्यं तथा स्थिताम् । एवमनवस्थाने निन्दितैव भवति । व्यपेतहर्षां हर्षः पूर्वमस्यामुषित्वा गत इति न ज्ञातामित्यर्थः । व्यपाभ्या मुपसर्गाभ्यां तथा प्रतीयते । परिदीनमानसां हर्षे समागतेप्याश्रयरहिताम् । परीत्यनेन तथाऽवगम्यते । शुभां गुणाधिकविषयविरहकृतविकृतित्वेन तद्दशाया एव नीराजना कर्तव्येत्येवं स्थिताम् । निमित्तानि शुभानि भेजिरे । निमित्तानि तद्विषये शुभानि सूचयित्वा स्वसत्तां लेभिरे । नरं श्रिया जुष्टमिवोपजीविनः ।

शुभसूचकानीत्यर्थः । धैर्यार्जितानि धैर्यसम्पादकानीत्यर्थः । पुरापि सिद्धान्युप लक्षितानि पूर्वमपि लब्धसंवादत्वेन दृष्टानि ॥२०॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

तथेति । उपजीविनः सेवकाः त इव ॥ १ ॥

स०-जुष्टमिवोपसेविन इति । उपसेविनः योगविभागादादन्तादिनिः । उपसेवितुं शीलमेषामित्यर्थे "सुप्यजातौ" इति वा णिनिः ॥ १ ॥

तस्याः शुभं वाममरालपक्ष्मराजीवृतं कृष्णविशालशुक्लम् । प्रास्पन्दतैकं नयनं सुकेश्या मीनाहतं पद्ममिवाभिताम्रम् ॥ २ ॥ भुजश्च चार्वाञ्चितपीनवृत्तः परार्ध्यकालागरुचन्दनार्हः । अनुत्तमेनाध्युषितः प्रियेण चिरेण वामः समवेपताशु ॥ ३ ॥ गजेन्द्रहस्तप्रतिमश्च पीनस्तयोर्द्वयोः संहतयोः सुजातः । प्रस्पन्दमानः पुनरूरुरस्या रामं पुरस्तात् स्थितमाचचक्षे ॥ ४ ॥ शुभं पुनर्हेमसमानवर्णमीषद्रजोध्वस्तमिवामलाक्ष्याः । वासः स्थितायाः शिखराग्रदत्याः किंचित् परिस्रंसत चारुगात्र्याः ॥ ५ ॥

आर्थिनो हि लक्ष्मीकटाक्षवद्विषये किंचित्कृत्य स्वप्रयोजनं लभन्ते, इमानि तु साक्षाल्लक्ष्मीविषये किंचित्कृत्य निमित्तस्वामित्वं लेभिर इत्यर्थः ॥ १ ॥ शुभनिमित्तान्येवाह—तस्या इत्यादिना । अरालं वक्रम् । कृष्णविशालशुक्लं मध्ये कनीनिकायां कृष्णं सर्वतो विशालं शुभ्रं च । अभिताम्रम् अभितस्ताम्रम्, प्रान्तरक्तमित्यर्थः । "प्रान्तरक्ते च नेत्रे" इति पद्मिनीलक्षणात् ॥ २ ॥ ३ ॥ गजेन्द्रेति । तयोः सुलक्षणवत्तया प्रसिद्धयोः । ऊरुः वाम इत्यनुषज्यते । सुजातः सुन्दरः ॥ ४ ॥ शुभमिति । शिखराग्रदत्याः वृत्ताग्रदन्तयुक्तायाः । "शिखरं निस्तुलं वृत्तम्" इत्युत्पलमाला । "शिखरं दाडिमफलबीजम्" इत्यन्ये नैघण्टुकाः । यद्वा शिखराकाराग्रदन्तायाः । "अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च" इति दन्तस्य दत्रादेशः । वासः वस्त्रम् । परिस्रंसत पर्यस्रंसत । अडभाव आर्षः । ऊरुकम्पादिति भावः । स्थितायाः तिष्ठन्त्या इति वस्त्रस्रंसनानुगुणावस्थोक्तिः । यद्वा वासस्स्रंसनं कान्तागमनसूचकमिति भावः । शिखरदन्तत्वे सामुद्रिकम्—"स्निग्धास्समानुरूपाः सुपङ्क्तयः शिखरिणः श्लक्ष्णाः ।

अरालानां वक्राणां पक्ष्मणाम् अक्षिरोम्णाम् राज्या पङ्क्त्या वृतम् ।-"पक्ष्माक्षिलोम्नि किञ्जल्के" इत्यमरः । कृष्णविशालशुक्लं मध्ये कृष्णं सर्वतो विशालं शुक्लं च । अभितस्ताम्रम् अभिताम्रम्, प्रान्तरक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ द्वयोर्मध्ये ऊरुः वाम इत्यनुषज्यते ॥ ४ ॥ शिखराग्रदत्याः शिखराकाराग्रदन्तायाः । वासः परिस्रंसत

स०—संहतयोः मांसलत्वेन श्लिष्टयोः । तयोरूर्वोर्मध्ये ऊरुः प्रस्पन्दमानः रामं पुरःस्थितमाचचक्षे । शकुनप्रस्तावाद्वाम इत्यनुक्तावप्येकवचनेनैक इति प्रतीयते । स च मानान्तरेण वाम एवेत्यवसेयम् ॥ ४ ॥

एतैर्निमित्तैरपरैश्च सुभ्रूः संबोधिता प्रागपि साधु सिद्धैः ।
वातातपक्लान्तमिव प्रनष्टं वर्षेण बीजं प्रतिसंजहर्ष ॥६॥
तस्याः पुनर्बिम्बफलाधरोष्ठं स्वक्षिभ्रु केशान्तमरालपक्ष्म । वक्त्रं बभासे सितशुक्लदंष्ट्रं राहोर्मुखाच्चन्द्र इव प्रमुक्तः ॥७॥ सा वीतशोका व्यपनीततन्द्री शान्तज्वरा हर्षविबुद्धसत्त्वा । अशोभतार्या वदनेन शुक्ले शीतांशुना रात्रिरिवोदितेन ॥ ८ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥२९॥

दन्ता भवन्ति यासां तासां पादे जगत्सर्वम् ॥" इति, " यासां शिखरिणो दन्ता दीर्घं जीवन्ति ताः स्त्रियः" इति च ॥ ५ ॥ अपरैः पूर्वोक्तशकुनैः । सम्बोधिता सद्यः कान्तागमवार्ता भविष्यतीति बोधिता । वातातपक्लान्तं सम्यग्वातातपसंशोषितम् । प्रनष्टं भूमावदर्शनं गतम् । यद्वा प्रनष्टं प्रकर्षेण कृशीभूतम् । बीजं वर्षेणेव प्रतिसंजहर्ष । बीजस्य प्रहर्षो नाम अङ्कुरादिभावेन स्थूलीभूय बहिर्निर्गमः ॥ ६ ॥ स्वक्षिभ्रु शोभनाक्षिभ्रूयुक्तम् । केशाः अन्ते यस्य तत् केशान्तम् । उपरिभागप्रकीर्णालकमित्यर्थः । सितशुक्लदंष्ट्रम् अत्यन्तशुक्लदन्तम् । एकार्थे शब्दद्वयप्रयोगोऽतिशयज्ञापनाय । यथा मुग्धमनोज्ञ इति । नीरन्ध्रत्वेन संसक्तशुक्लदंष्ट्रमिति वाऽर्थः । " षिञ् बन्धने " इत्यस्माद्धातोर्निष्ठा॥७॥ सेति । व्यपनीततन्द्री निरस्तजाड्या । हर्षविबुद्धसत्त्वा हर्षविकसितचित्ता । शुक्ले शुक्लपक्षे ॥ ८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

पर्यस्रंसत ॥५॥ साधुसिद्धैः सम्यक् सम्बन्धिभिः । संवादिभिरिति पाठान्तरम् ॥६॥ सितशुक्लदंष्ट्रम् पङ्क्तिबद्धधवलदन्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ व्यपनीततन्द्री निरस्तजाड्या । हर्षविबुद्धसत्त्वा हर्षेण विकसितचित्ता सा सीता वदनेन कर्त्रा अशोभत । शुक्ले शुक्लपक्षे ॥ ८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

हनुमानपि विश्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः । सीताया
स्त्रिजटायाश्च राक्षसीनां च तर्जनम् ॥ १ ॥ अवेक्ष
माणस्तां देवीं देवतामिव नन्दने । ततो बहुविधां चिन्तां
चिन्तयामास वानरः ॥२॥ यां कपीनां सहस्राणि सुबहू
न्ययुतानि च । दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते सेयमासादिता
मया ॥ ३ ॥ चारेण तु सुयुक्तेन शत्रोः शक्तिमवेक्षता ।
गूढेन चरता तावदवेक्षितमिदं मया ॥ ४ ॥ राक्षसानां
विशेषश्च पुरी चेयमवेक्षिता । राक्षसाधिपतेरस्य प्रभावो
रावणस्य च ॥ ५ ॥ युक्तं तस्याप्रमेयस्य सर्वसत्त्वदया
वतः । समाश्वासयितुं भार्यां पतिदर्शनकांक्षिणीम् ॥६॥
अहमाश्वासयाम्येनां पूर्णचन्द्रनिभाननाम् । अदृष्टदुःखां
दुःखार्तां दुःखस्यान्तमगच्छतीम् ॥ ७ ॥

हनुमानपीत्यादि । विक्रान्तः पराक्रमशाली । सीतायास्त्रिजटायाश्च सर्वं सर्वं वृत्तान्तम् । तर्जनं तर्जनवचनम् ॥ १॥ अवेक्षमाण इति । चिन्तां चिन्तयामास चिन्तां चकार ॥ २ ॥ यामिति, सर्ववानराभिलषितोऽर्थो मयैकेन लब्ध इति विस्मितवान् ॥ ३ ॥ इदं वक्ष्यमाणम् । तावत् कात्स्न्येन ॥ ४ ॥ ५ ॥ समाश्वासयितुं युक्तं न्याय्यम् ॥ ६ ॥ अहमिति । आश्वासयामि " वर्तमानसामीप्ये

हनुमानिति । विश्रान्तः विगतव्यापारः । सीतायास्त्रिजटायाश्च सर्वं, वृत्तान्तमिति शेषः ॥ १ ॥ चिन्तां चिन्तयामास चिन्तां चकारेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ चारेणेति । इदं वक्ष्यमाणम् ॥ ४ ॥ राक्षसानां विशेषस्तारतम्यमैश्वर्यादिकृतम् । अस्य रावणस्य प्रभाव श्चावेक्षितः ॥ ५ ॥ युक्तं न्याय्यम् ॥६॥ आश्वासयामि आश्वासयिष्यामि ॥ ७॥

स०–यथा तस्येति । सर्वसत्त्वदयावतः, सर्वे अरिहिंसाविषये सत्त्ववान् बलवांश्चासौ दयावांश्च तस्य । सर्वबलवान् सर्वदयावांस्तस्येति वा, सर्वप्राणिषु दयावांस्तस्येति वा । समाश्वासयितुं मया, युक्तमिति शेषः॥ ६ ॥ आश्वासयामीति वर्तमानसामीप्याल्लृडर्थे: लट् । अथवा क्रियाप्रबन्धे लडित्युक्तेर्धात्वर्थमात्रे लडुवन्योन्येऽथ लृडर्थे, भविष्यतीति लट उपपत्तेः । अन्तं पारम् । नाधिगच्छन्तीम् । यद्वा दुःखस्य कर्मणि षष्ठी । दुःख नह्यन्तं बध्नन्तं क्षणे क्षणे दुःखं नूतनयन्तमिति यावत् । तं रावणं प्रकारं वा । अधिगच्छतीं प्राप्नुवन्तीम् । रामाश्वासनपरतया शेषेण चार्थापयतस्तीर्थस्योत्तरश्लोक इव इतरेषां तदुत्तरश्लोकः साधक इत्युभयव्याकरणे समूले इति ज्ञेयम् । अदृष्टदुःखां दुःखस्य नह्यन्तमधिगच्छतीम् इति पाठः ॥ ७ ॥

यद्यप्यहमिमां देवीं शोकोपहतचेतनाम् । अनाश्वास्य गमिष्यामि दोषवद् गमनं भवेत् ॥ ८ ॥ गते हि मयि तत्रेयं राजपुत्री यशस्विनी । परित्राणमविन्दन्ती जानकी जीवितं त्यजेत् ॥ ९ ॥ मया च स महाबाहुः पूर्णचन्द्रनिभाननः। समाश्वासयितुं न्याय्यः सीतादर्शन लालसः ॥ १० ॥ निशाचरीणां प्रत्यक्षमनर्हं चापि भाषणम् । कथं नु खलु कर्तव्यमिदं कृच्छ्रगतो ह्यहम् ॥ ११ ॥ अनेन रात्रिशेषेण यदि नाश्वास्यते मया । सर्वथा नास्ति सन्देहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ॥ १२ ॥ रामश्च यदि पृच्छेन्मां किं मां सीताऽब्रवीद्वचः । किमहं तं प्रतिब्रूयामसम्भाष्य सुमध्यमाम् ॥ १३ ॥ सीतासन्देश रहितं मामितस्त्वरया गतम् । निर्दहेदपि काकुत्स्थः क्रुद्ध स्तीव्रेण चक्षुषा ॥ १४ ॥ यदि चोद्योजयिष्यामि भर्तारं रामकारणात् । व्यर्थमागमनं तस्य ससैन्यस्य भविष्यति ॥ १५ ॥

वर्तमानवद्वा " इति लट् ॥ ७।८ ॥ दोषवत्त्वमुपपादयति–गते हीति ॥ ९ ॥ समाश्वासयितुं न्याय्यः, सीतासन्देशकथनेनेति शेषः ॥१०–१२॥ सीताऽब्रवीद्वच इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ भर्तारं सुग्रीवम् । व्यर्थम् अनाश्वास्य गमने तदागमनपर्यन्तं देव्याः प्राणानवस्थानादिति भावः ॥ १५॥

दोषवत् कार्यहानिदोषवत् ॥८॥ ९ ॥ समाश्वासयितुं न्याय्यः, सीतासन्देशकथनेनेति शेषः ॥ १० ॥ सीतासमाश्वासनं च कष्टमित्याह–निशाचरीणामिति । तासां प्रत्यक्षं सीतया अभिभाषणमयुक्तम् अयोग्यम्, अत इदं कार्यं कथं कर्तव्यमित्येवं कृच्छ्रगतो ऽहमस्मि ॥ ११ ॥ कालविलम्बश्च आश्वासनस्यायुक्त इत्याह–अनेनेति ॥ १२ ॥ सीताब्रवीदित्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ यदि चेति । भर्तारं सुग्रीवमुद्यो जयिष्यामि उद्योगं करिष्यामि । तस्य सुग्रीवस्यागमनं व्यर्थम्, तदागमनपर्यन्तं देव्याः प्राणानवस्थानादिति भावः ॥ १५ ॥

अन्तरं त्वहमासाद्य राक्षसीनामिह स्थितः । शनैराश्वासयिष्यामि सन्तापबहुलामिमाम् ॥ १६ ॥ अहं त्वति तनुश्चैव वानरश्च विशेषतः । वाचं चोदाहरिष्यामि मानुषीमिह संस्कृताम् ॥ १७ ॥ यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजातिरिव संस्कृताम् । रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति । वानरस्य विशेषेण कथं स्यादभिभाषणम् ॥१८॥ अवश्यमेव वक्तव्यं मानुषं वाक्यमर्थवत् । मया सान्त्वयितुं शक्या नान्यथेयमनिन्दिता ॥ १९ ॥ सेयमालोक्य मे रूपं जानकी भाषितं तथा। रक्षोभिस्त्रासिता पूर्वं भूयस्त्रासं गमिष्यति ॥ २० ॥ ततो जातपरित्रासा शब्दं कुर्यान्मनस्विनी । जानमाना विशालाक्षी रावणं कामरूपिणम् ॥२१॥ सीतया च कृते शब्दे सहसा राक्षसीगणः । नानाप्रहरणो घोरः समेयादन्तकोपमः ॥ २२ ॥ ततो मां संपरिक्षिप्य सर्वतो विकृताननाः । वधे च ग्रहणे चैव कुर्युर्यत्नं यथाबलम्॥२३॥

राक्षसीनाम् अन्तरम् अवकाशं विच्छेदं वा, राक्षस्यसन्निधानसमयमित्यर्थः ॥ १६ ॥ अहं त्विति । अतितनुः अतिसूक्ष्मतनुः । संस्कृतां प्रयोगसौष्ठवलक्षणसंस्कारयुक्ताम् ॥ १७॥ गीर्वाणभाषया व्यवहारे दोषमाह—यदीति ॥ १८ ॥ अथ मानुषभाषया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चिनोति—अवश्यमिति । अत्र वाक्यस्य मानुषत्वं कोसलदेशवर्तिमनुष्यसंबन्धित्वं विवक्षितम् । तादृग्वाक्यस्यैव देवीपरिचितत्वात् ॥ १९ ॥ एवं मानुषभाषया व्यवहर्तव्यत्वं निश्चित्य संप्रति तयापि भाषयाऽनेन वानररूपेण पुरः स्थित्वाऽभिभाषणे दोषोऽस्तीति विचारयति—सेयमिति ॥२०॥ जानमाना जानाना । मुमागम आर्षः॥२१–२३॥

अन्तरमवकाशम् । तासामनवधानसमयमित्यर्थः ॥१६॥ अतितनुः सूक्ष्मः । संस्कृतां गीर्वाणाम् ॥ १७ ॥ संस्कृतभाषया व्यवहारे दोषमाशङ्क्य मानुषभाषयैव व्यवहर्तव्यमिति निश्चिनोति—यदि वाचमित्यादिश्लोकद्वयेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ मानुषभाषया संभाषणेऽपि दोषोऽस्तीति विचारयति—सेयमिति । रूपं वानररूपम्, भाषितं मनुष्यरूपेण भाषितं च ॥ २० ॥ जानमाना मन्वाना । शब्दम् आर्तरवं कुर्यात् ॥२१–२३॥

गृह्य शाखाः प्रशाखाश्च स्कन्धांश्चोत्तमशाखिनाम् । दृष्ट्वा विपरिधावन्तं भवेयुर्भयशङ्किताः ॥ २४ ॥ मम रूपं च सम्प्रेक्ष्य वने विचरतो महत् । राक्षस्यो भयवित्रस्ता भवेयुर्विकृताननाः ॥ २५ ॥ ततः कुर्युः समाह्वानं राक्षस्यो रक्षसामपि । राक्षसेन्द्रनियुक्तानां राक्षसेन्द्रनिवेशने ॥२६॥ ते शूलशक्तिनिस्त्रिंशविविधायुधपाणयः । आपतेयुर्विमर्देऽस्मिन् वेगेनोद्विग्नकारिणः ॥ २७ ॥ संरुद्धस्तैस्तु परितो विधमन् रक्षसां बलम् । शक्नुयां न तु संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ २८ ॥ मां वा गृह्णीयुराप्लुत्य बहवः शीघ्रकारिणः । स्यादियं चागृहीतार्था मम च ग्रहणं भवेत् ॥२९॥ हिंसाभिरुचयो हिंस्युरिमां वा जनकात्मजाम् । विपन्नं स्यात्ततः कार्यं रामसुग्रीवयोरिदम्॥३०॥ उद्देशे नष्टमार्गेऽस्मिन् राक्षसैः परिवारिते । सागरेण परिक्षिप्ते गुप्ते वसति जानकी ॥ ३१ ॥ विशस्ते वा गृहीते वा रक्षोभिर्मयि संयुगे । नान्यं पश्यामि रामस्य साहाय्यं कार्यसाधने ॥ ३२ ॥

प्रशाखाः उपशाखाः । विपरिधावन्तं, मामिति शेषः ॥ २४-२६ ॥ उद्विग्न कारिणः उद्वेगकारिणः ॥ २७ ॥ तैः परितः संरुद्धः अत एव रक्षसां बलं विधमन् प्रहरन् अहं महोदधेः परं पारं प्राप्तुं न शक्नुयामित्यन्वयः ॥ २८ ॥ अगृहीतार्था अविदितरामसन्देशार्था ॥ २९ ॥ ३० ॥ उद्देश इति । उद्देशे प्रदेशे । नष्टमार्गे अदृष्टमार्गे । उक्तविशेषणे उद्देशे वसति इत्यन्वयः ॥ ३१ ॥ विशस्ते वेति । सहाय एव साहाय्यः तम् । कार्यसाधने सीतादर्शननिवेदन

प्रशाखा उपशाखाः ॥ २४-२६ ॥ उद्विग्नकारिणः उद्वेगकारिणः ॥२७॥२८॥ मामिति । मां वा गृह्णीयुः मम ग्रहणं भवेद्यदि इयं च सीता अगृहीतार्था स्यात् अविदितराम वृत्तान्ता स्यादिति सम्बन्ध ॥ २९ ॥ ३० ॥ उद्देशे प्रदेशे । नष्टमार्गे अदृष्टमार्गे ॥ ३१॥ कार्यसाधने सीतादर्शननिवेदनरूपकार्यकरणे ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

विमृशंश्च न पश्यामि यो हते मयि वानरः । शतयोजनविस्तीर्णं लङ्घयेत महोदधिम् ॥ ३३ ॥ कामं हन्तुं समर्थोऽस्मि सहस्राण्यपि रक्षसाम् । न तु शक्ष्यामि संप्राप्तुं परं पारं महोदधेः ॥ ३४ ॥ असत्यानि च युद्धानि संशयो मे न रोचते । कश्च निस्संशयं कार्यं कुर्यात् प्राज्ञः ससंशयम् ॥ ३५ ॥ प्राणत्यागश्च वैदेह्या भवेदनभिभाषणे । एष दोषो महान् हि स्यान्मम सीताभिभाषणे ॥ ३६ ॥ भूताश्चार्था विनश्यन्ति देशकालविरोधिताः । विक्लवं दूतमासाद्य तमः सूर्योदये यथा ॥ ३७ ॥ अर्थानर्थान्तरे बुद्धिर्निश्चिताऽपि न शोभते । घातयन्ति हि कार्याणि दूताः पण्डितमानिनः ॥ ३८ ॥

लक्षणकार्यसाधने ॥ ३२ ॥ विमृशन्निति । यो लङ्घयेत तं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ असत्यानि अनिश्चितजयापजयानि । क्लेशस्तु भूयानिति भावः । ततो नैतन्मम मतमित्याह संशय इति । संशयः संशयितार्थः । स च सङ्ग्रामः । अथापि तथाकरणे स एव कार्यहन्ता बुद्धिहीनो निन्दाभाजनं चेत्याशयेनाह—कश्चेति । प्राज्ञः कः ससंशयं कार्यं निस्संशयं निर्विचारम् कुर्यात् ? ॥ ३५ ॥ अनभिभाषणे रामसंदेशानिवेदने । एष दोषः पूर्वोक्तसीतासंत्रासाक्रोशतन्निमित्तराक्षसागमनादिः । सीताभिभाषणे वानररूपेण पुरः स्थित्वाऽभिभाषणे ॥३६॥ भूताश्चार्थाः निष्पन्नार्थाः । विक्लवम् अविवेकिनम् दूतमासाद्य देशकाल विरोधिताः सन्तः सूर्योदये तमो यथा विनश्यति तथा विनश्यन्तीति सम्बन्धः ॥ ३७ ॥ अत्र विक्लवं दूतमासाद्येत्यनुषज्यते ।

पारं प्राप्तुं न शक्ष्यामि, युद्धश्रान्तत्वादिति भावः ॥ ३४ ॥ असत्यानीति । अनिश्चित जयापजयानीत्यर्थः । संशयः संशयितोऽर्थः । संशयरूपकार्यकारी मूढ इत्याशयेनाह क इति । कः प्राज्ञः ससंशयं कार्यं निस्संशयः निर्विकारस्सन् कुर्यात् ? ॥३५॥ प्राणेति । एष दोषः पूर्वोक्तजयापजययोः संशयरूपदोषः । अनभिभाषणे रामसन्देशानिवेदने ॥ ३६ ॥ भूताश्चार्थानिष्पन्ना अप्यर्थाः । विक्लवम् अविवेकिनम् दूतमासाद्य देशकाल विरोधितास्सन्तः विनश्यन्ते नश्यन्ति, अयुक्तदेशायुक्तकालप्रयुक्तत्वादिति भावः ॥३७॥अर्थानर्थान्तरे कार्याकार्यविषये निश्चितापि स्वामिना सचिवैः सह निश्चितापि

न विनश्येत् कथं कार्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् । लङ्घनं च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत् ॥ ३९ ॥ कथं नु खलु वाक्यं मे शृणुयान्नोद्विजेत वा । इति संचिन्त्य हनुमांश्चकार मतिमान् मतिम् ॥ ४० ॥ राममक्लिष्टकर्माणं स्वबन्धुमनुकीर्तयन् । नैनामुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धुगत मानसाम् ॥ ४१ ॥ इक्ष्वाकूणां वरिष्ठस्य रामस्य विदितात्मनः । शुभानि धर्मयुक्तानि वचनानि समर्पयन् ॥ ४२ ॥ श्रावयिष्यामि सर्वाणि मधुरां प्रब्रुवन् गिरम् । श्रद्धास्यति यथा हीयं तथा सर्वं समादधे ॥ ४३ ॥

अर्थानर्थान्तरे कार्याकार्यविषये । निश्चितापि स्वामिना सचिवैः सह निश्चितापि बुद्धिः विक्लवं दूतमासाद्य न शोभते, अकिंचित्करा भवतीत्यर्थः । एतदेवोपपादयति घातयन्तीति ॥३८॥ प्रागुक्ता दूतदोषाः स्वस्मिन्यथा न स्युस्तथा कर्तव्यमित्याह–न विनश्येदिति । कार्यं स्वामिकार्यम् । कथं केन प्रकारेण न विनश्येत् । वैक्लव्यं बुद्धिहीनता मम कथं न भवेत् । समुद्रलङ्घनं कथं न वृथा भवेत्, तथा कर्तव्यमिति शेषः॥३९॥ कथमिति । अत्र सीतेत्यध्याहार्यम् । हनुमान् मे वाक्यं सीता कथं केन प्रकारेण शृणुयात्कथं नोद्विजेतेति विचार्य मतिमान् प्रशस्तमतिः । मतिं तत्कालोचितकर्तव्यविषयाम् । चकार निष्पादयामास ॥ ४० ॥ राममिति । स्वबन्धुं राममनुकीर्तयन् "लक्षणहेत्वोः–" इति हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । नैनामुद्वेजयिष्यामि एनां मद्रूपप्रदर्शनमन्तरेण रामस्य कीर्तनेनैवानुद्विग्नां करिष्यामीत्यर्थः । तद्बन्धुगतमानसां स चासौ बन्धुश्च

बुद्धिः । तत्र विक्लवं दूतमासाद्येत्यनुषज्यते, न शोभते अकिञ्चित्करा भवतीत्यर्थः । एतदेवोपपादयति हीति ॥ ३८ ॥ प्रागुक्ता दूतदोषाः स्वस्मिन् यथा न स्युः तथा कर्तव्यमित्याह–नेति । कार्यं स्वामिकार्यम् । वैक्लव्यं बुद्धिहीनता मम कथं न भवेत्, समुद्रस्य लङ्घनं कथं नु वृथा न भवेत्, तथा कर्तव्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥ कथमिति । शृणुयात्, सीतेति शेषः । मतिं चकार सीतासम्भाषणोपायं निश्चितवानित्यर्थः ॥४०॥ तदेवाह–राममिति । स्वबन्धुं स्वस्या देव्याः बन्धुम् । अनुकीर्तयन् । हेतौ शतृप्रत्ययः ।

स०–सुबन्धुमनुकीर्तयन्निति पाठः । सुबन्धुं कदाप्यवियोगिबान्धवम् । तद्बन्धुः सः तद्रूपी बन्धुः रामः । तद्गतचेतनां तस्य रामस्य बन्धुरासः कोवाऽऽगच्छेदिति तद्गतमानसां वा ॥ ४१ ॥

इति स बहुविधं महानुभावो जगतिपतेः प्रमदामवेक्षमाणः । मधुरमवितथं जगाद वाक्यं द्रुमविटपान्तरमास्थितो हनूमान् ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महाकपिः ।
संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह ॥ १ ॥
राजा दशरथो नाम रथकुञ्जरवाजिमान् ।
पुण्यशीलो महाकीर्तिर्ऋजुरासीन्महायशाः ॥ २ ॥

तद्बन्धुः रामः तद्गतमानसाम् ॥ ४१–४३ ॥ इतीति । जगतिपतेः इति दीर्घाभाव आर्षः । जगादेति वक्ष्यमाणसर्गार्थसंग्रहः ॥४४ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एवमित्यादि । चिन्तां चिन्तयित्वा चिन्तां कृत्वा, कर्तव्यमर्थं निश्चित्येत्यर्थः । संश्रवे सम्यक् श्रूयतेऽस्मिन्निति संश्रवः समीपम्, समीपे व्याजहार । यद्वा " पाठ्ये गेये च मधुरम् " इति संश्रवे श्रवणे मधुरं ज्ञानप्रसरणद्वारा इन्द्रियेभ्यो निस्सृत्य विषयान् गृहीत्वा तदनन्तरं हि रसो जायते लोके,अत्र न तथा यत्र शब्दसंसर्गो जायते तत्र रसो जायत इत्यतिशयोक्तिः । मधुरं ज्ञानमपि तद्द्वारा रसजनकं वाक्यं पूर्वापरनिरूपणं विना स्वयं रसजनकम् । वैदेह्याः वैदेही निमित्तम् । कुलानुरोधेन देहे निस्स्पृहायाः देहमपि दत्त्वा रसावहत्वमुच्यते॥१॥ राजेत्यादि । वितरणविक्रमादिजनितत्वेन कीर्तियशसोर्भेदोऽवगन्तव्यः॥२–४॥

॥ ४१–४३ ॥ जगतिपतेः । दीर्घाभाव आर्षः । जगाद मनसा ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्ड० त्रिंशः सर्गः॥३०॥

एवमिति । चिन्तां चिन्तयित्वा, कर्तव्यमर्थं निश्चित्येत्यर्थः । संश्रवे संश्रवणे मधुरम् । वैदेह्याः वैदेहीनिमित्तम् । यद्वा सम्यक् श्रूयते अस्मिन्निति संश्रवः तस्मिन् अनुकीर्तनाद्धेतोः। नैनामुद्वेजयिष्यामि मद्रूपदर्शनमन्तरेण रामसङ्कीर्तनेनैव अनुद्विग्नां करिष्यामीत्यर्थः । स चासौ बन्धुश्च तद्बन्धुः रामः तं गतं मानसं यस्यास्सा मता

स०–जगतिपतेः भूपतेः । "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः" इति संज्ञात्वात् "जाह्नविसूर्यकन्ययोः" इत्यादिवद्ध्रस्वः । अजगतिपतेरिति वा छेदः । अजस्य चतुर्मुखस्य गतिः उदरतो निस्सरणंसद्गतिर्वा यया सा अजगतिः रमा तस्याः पतिस्तस्येति वा ॥ ४४ ॥

राजर्षीणां गुणश्रेष्ठस्तपसा चर्षिभिः समः । चक्रवर्तिकुले जातः पुरन्दरसमो बले ॥ ३ ॥ अहिंसारतिरक्षुद्रो घृणी सत्यपराक्रमः । मुख्यश्चेक्ष्वाकुवंशस्य लक्ष्मीवाँल्लक्ष्मिवर्धनः ॥ ४ ॥ पार्थिवव्यञ्जनैर्युक्तः पृथुश्रीः पार्थिवर्षभः । पृथिव्यां चतुरन्तायां विश्रुतः सुखदः सुखी ॥ ५ ॥ तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठस्ताराधिपनिभाननः । रामो नाम विशेषज्ञः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ ६ ॥ रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता । रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ ७ ॥ तस्य सत्याभिसन्धस्य वृद्धस्य वचनात् पितुः । सभार्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्राजितो वनम् ॥ ८ ॥ तेन तत्र महारण्ये मृगयां परिधावता । राक्षसा निहताः शूरा बहवः कामरूपिणः ॥ ९ ॥ जनस्थानवधं श्रुत्वा हतौ च खरदूषणौ । ततस्त्वमर्षापहृता जानकी रावणेन तु । वञ्चयित्वा वने रामं मृगरूपेण मायया ॥ १० ॥ स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीतामनिन्दिताम् । आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ॥ ११ ॥ ततः स वालिनं हत्वा रामः परपुरञ्जयः । प्रायच्छत् कपिराज्यं तत् सुग्रीवाय महाबलः ॥ १२ ॥

पार्थिवव्यञ्जनैः राजलक्षणैः ॥ ५-७ ॥ तस्य पितुर्वचनाद्वनं प्रव्राजितः गतः । स्वार्थे णिच् ॥ ८ ॥ मृगयां परिधावता मृगयामुद्दिश्य परिधावता । अनेन लीलया खरादिवधः सूच्यते ॥ ९ ॥ जनस्थानवधं जनस्थानरक्षोवधम् । अमर्षेणापहृता अमर्षापहृता । मृगरूपेण मृगसौन्दर्येण प्रशस्तमृगेण वा ।

समीपदेशे, यत्रोक्तं सीतैव शृणुयान्नान्येत्यर्थः ॥ १-४ ॥ पार्थिवेति । पार्थिवव्यञ्जनैः पार्थिवलक्षणैः ॥ ५-७ ॥ तस्येति । सत्याभिसन्धस्य सत्यसङ्कल्पस्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ मृगरूपेण

सुग्रीवेणापि सन्दिष्टा हरयः कामरूपिणः । दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्ति सहस्रशः ॥ १३ ॥ अहं संपातिवचनात् शतयोजनमायतम् । अस्या हेतोर्विशालाक्ष्याः सागरं वेगवान् प्लुतः ॥ १४ ॥ यथारूपां यथावर्णां यथालक्ष्मीं च निश्चिताम् । अश्रौषं राघवस्याहं सेयमासादिता मया ॥ १५ ॥ विररामैवमुक्त्वाऽसौ वाचं वानरपुङ्गवः । जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ॥ १६ ॥ ततः सा वक्रकेशान्ता सुकेशी केशसंवृतम् । उन्नम्य वदनं भीरुः शिंशुपावृक्षमैक्षत ॥ १७ ॥ निशम्य सीता वचनं कपेश्च दिशश्च सर्वाः प्रदिशश्च वीक्ष्य । स्वयं प्रहर्षं परमं जगाम सर्वात्मना राममनुस्मरन्ती ॥ १८ ॥ सा तिर्यगूर्ध्वं च तथाप्यधस्तान्निरीक्षमाणा तमचिन्त्यबुद्धिम् । ददर्श पिङ्गाधिपतेरमात्यं वातात्मजं सूर्यमिवोदयस्थम् ॥ १९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

" प्रशंसायां रूपप् " ॥ १०-१४ ॥ यथारूपां यादृशशरीराम् । यथावर्णां यादृशरूपाम् । यथालक्ष्मीं यादृशकान्तिम् । राघवस्य राघवात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत इति । सुकेशी नीलसूक्ष्मकेशी, वक्रिम्णः पूर्वमुक्तत्वात् ॥ १७ ॥ १८ ॥ सेति । पार्श्वम् आकाशं भूमिं चावेक्षमाणा । अधस्तादित्यनेन यथा भूमिं भित्त्वा कश्चिन्नरः रामनामानि कीर्तयेत्तथाऽन्यत्रापीत्यपिना संभावनोच्यते । शिंशुपावृक्षस्याधस्तात्तिर्यगूर्ध्वमिति वा । तमचिन्त्यबुद्धिं ददर्श । तद्रूपरव लोकनात्पूर्वं तस्य हृदयमेवं परिच्छिनत्ति स्म । इह लङ्कायां प्रविश्यावरोधा राममध्यप्रवेशेनायं निपुणतरमतिरिति निश्चितवतीत्यर्थः । पिङ्गाधिपते रमात्यं स्वरविशेषेणायं वानरः, तत्रापि न स्वतन्त्रः, किन्तु स्वसजातीयस्य

प्रशस्तमृगरूपेण ॥ १०-१४ ॥ यथेति । यथारूपां यादृग्रूपाम् । यथावर्णां यादृशवर्णाम् । यथालक्ष्मीं यादृशलक्ष्मीकाम् । राघवस्य राघवात् । अश्रौषं विनिश्चितं

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

ततः शाखान्तरे लीनं दृष्ट्वा चलितमानसा । वेष्टितार्जुन वस्त्रं तं विद्युत्सङ्घातपिङ्गलम् ॥ १ ॥ सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रियवादिनम् । फुल्लाशोकोत्कराभासं तप्त चामीकरेक्षणम् ॥ २ ॥ [साथ दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदव स्थितम् ।] मैथिली चिन्तयामास विस्मयं परमं गता । अहो भीममिदं रूपं वानरस्य दुरासदम् । दुर्निरीक्ष्य मिति ज्ञात्वा पुनरेव मुमोह सा ॥ ३ ॥ विललाप भृशं सीता करुणं भयमोहिता । रामरामेति दुःखार्ता लक्ष्मणेति च भामिनी ॥ ४ ॥

राज्ञः कस्यचिदमात्योऽयम्, तद्राज्यकार्यमेतद्धस्तगतमिति निश्चितवती । वातात्मजं राम प्राणहेतुभूतमत्प्राणनहेतुत्वेन सर्वप्राणिप्राणनहेतुत्वेन वायुपुत्रो ऽयमित्यवगतवती । सूर्यमिवोदयस्थं रामादिवाकरस्योदयसूचकमुदयगिरिस्थ मरुणमिव स्थितम् । सूरः सूर्यः । " सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः " इत्यमरः ।"सूरसूतोऽरुणोऽनूरुः"इत्युक्तेस्सूरस्य सम्बन्धी सूर्यः । दिगादित्वा द्यत् । भवतापि सम्बन्धः विशेष एव । यद्वा सूर्यशब्देन तत्संबन्ध्यरुणो लक्ष्यते । " सूर्योऽरुणे च सूर्ये च " इति निघण्टुरस्तीत्याहुः । औचित्यादत्र सूर्योऽरुणः ॥ १९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गार तिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

ततः शाखान्तरे लीनमित्यादि श्लोकद्वयमेकान्वयम् । दृष्ट्वा पूर्वं सामान्यतो दृष्ट्वा भयाच्चलितमानसा सती विशेषतो ददर्श । वेष्टितार्जुनवस्त्रं वेष्टितधवल नूनम् सेयमासादितेत्यर्थः ॥ १५-१९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

तत इति । चलितमानसा, अभूदिति शेषः । वेष्टितार्जुनवस्त्रं संवेष्टितधवलवस्त्र स्वरूपम् । यद्वा वेष्टितम् अर्जुनं धवलं वस्त्रं यस्य सः वेष्टितार्जुनवस्त्रः तम् ॥ १ ॥ ददर्श

[स०—विनीतवत् स्वार्थे वतिः । विनीताः सन्त्यस्येति विनीतवान् । स चासाववस्थितश्च तं वा । अथवा विनीतं विनीतिः तद्वांश्चासाववस्थितश्च तम् । यद्वा विनीतं विशिष्टनीतं वदतीति स विनीतवदः विनीतवाग्मी । स चासौ वस्थितश्च तम ॥]

रुरोद बहुधा सीता मन्दं मन्दस्वरा सती ॥ ५ ॥ सा तं दृष्ट्वा हरिश्रेष्ठं विनीतवदुपस्थितम् । मैथिली चिन्तयामास स्वप्नोऽयमिति भामिनी ॥ ६ ॥ सा वीक्षमाणा पृथुभुग्न वक्त्रं शाखामृगेन्द्रस्य यथोक्तकारम् । ददर्श पिङ्गा धिपतेरमात्यं वातात्मजं बुद्धिमतां वरिष्ठम् ॥ ७ ॥ सा तं समीक्ष्यैव भृशं विसंज्ञा गतासुकल्पेव बभूव सीता । चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य भूयो विचिन्तयामास विशालनेत्रा ॥८॥ स्वप्ने मयाऽयं विकृतोऽद्य दृष्टः शाखामृगः शास्त्रगणै र्निषिद्धः । स्वस्त्यस्तु रामाय सलक्ष्मणाय तथा पितुर्मे जनकस्य राज्ञः ॥ ९ ॥ स्वप्नोऽपि नायं नहि मेऽस्ति निद्रा शोकेन दुःखेन च पीडितायाः । सुखं हि मे नास्ति यतोऽस्मि हीना तेनेन्दुपूर्णप्रतिमाननेन ॥ १० ॥

वस्त्रम् । तं पूर्वोक्तम् ॥ १–४ ॥ रुरोदेत्यर्द्धम् । मन्दं राक्षस्यः श्रुत्वा किमिद मिति विचारयिष्यन्तीति भयेनेति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ सेति । वीक्षमाणा विचारयन्ती । ददर्श पुनरनुकूलोऽयं स्यादिति ददर्शेत्यर्थः । भुग्नवक्त्रं वक्र मुखम् । यथोक्तकारम् आज्ञाकरम् ॥ ७ ॥ सा तमिति । विसंज्ञा मूर्च्छिता । गतासुकल्पा मृतप्राया । इवशब्दो वाक्यालङ्कारे । चिरेण संज्ञां प्रतिलभ्य कालेनैव प्रबोधकेन प्रबुद्धवतीत्यर्थः । विकृतवानरवेषदर्शनेन मूर्च्छिता पुनः कालेन प्रबुद्धेत्यर्थः ॥ ८ ॥ स्वप्न इति । स्वप्ने स्वप्नस्थाने । स्वप्ने वानरदर्शनं बन्धुविनाशकरमिति भावः ॥ ९ ॥ एवं दर्शनस्य स्वप्नत्वं संभाव्य पुनः

विशेषतो ददर्शेत्यर्थः ॥ २–६ ॥ वीक्षमाणा इदं वाक्यं राक्षस्यः श्रुतवत्यः किमिति शङ्कया परितो वीक्षमाणेत्यर्थः । शाखामृगेन्द्रस्य सुग्रीवस्य यथोक्तकारम् आज्ञाकरम् ॥ ७–९ ॥ इन्दुपूर्णप्रतिमाननेन पूर्णेन्दुप्रतिमाननेन ॥ १० ॥

ति०–यथोक्तकारं कामाज्ञाकरम् । यद्वा यथोक्तवेष्टितार्जुनवस्त्राद्याकारम् । छान्दसो ह्रस्वः ॥

स०–यथोक्तकारं वेष्टितार्जुनवस्त्राकारं वा । उपसर्गाणां च धातुलीनार्थबोधकत्वेनाह्निकलोपिकारशब्द एवाकारवाची ॥ ७ ॥

रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य वाचा ब्रुवती तमेव । तस्यानुरूपां च कथां तमर्थमेवं प्रपश्यामि तथा शृणोमि ॥ ११ ॥ अहं हि तस्याद्य मनोभवेन संपीडिता तद्गतसर्वभावा । विचिन्तयन्ती सततं तमेव तथैव पश्यामि तथा शृणोमि ॥ १२ ॥ मनोरथः स्यादिति चिन्तयामि तथापि बुद्ध्या च वितर्कयामि । किं कारणं तस्य हि नास्ति रूपं सुव्यक्तरूपश्च वदत्ययं माम् ॥ १३ ॥ नमोऽस्तु वाचस्पतये सवज्रिणे स्वयम्भुवे चैव हुताशनाय च । अनेन चोक्तं यदिदं ममाग्रतो वनौकसा तच्च तथाऽस्तु नान्यथा ॥ १४ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

याथार्थ्यमाह—स्वप्नोऽपीति । स्वप्नाभावे हेतुमाह नहि मेऽस्ति निद्रेति। निद्राभावे हेतुः शोकेनेत्यादिः । एवं प्रतिबन्धकेन निद्राभावमुक्त्वा सुखरूपहेत्वभावाच्च न निद्रेत्याह—सुखं हीति । इन्दुपूर्णप्रतिमाननेन पूर्णेन्दुप्रतिमाननेन ॥ १० ॥ रामेति । सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य तमेव राममेव वाचा ब्रुवती । तस्यानुरूपां विचिन्तितस्याभिवदनस्यानुरूपां कथां तथा शृणोमि । तमर्थं कथार्थमेवं प्रपश्यामि । एवम् उक्तप्रकारेण जानामीत्यन्वयः । तदर्थामिति पाठे अयमर्थः । तस्यानुरूपां रामकीर्तनस्यानुरूपाम् । तदर्थां स रामोऽर्थोऽभिधेयो यस्याः ताम्॥११॥उक्तमर्थं विवृणोति—अहं हीति॥१२॥प्रथमम् इदं रामनामकथयितृ दर्शनं मनोरथः अभिलाषमात्रमिति चिन्तयामि । तथापि तथा चिन्तायां सत्यामपि बुद्ध्या वितर्कयामि । मनोरथो न भवतीति विचारयामि । किं कारणमिति चेत् तस्य मनोरथस्य रूपं नास्ति । अयं वानरस्तु सुव्यक्तरूपश्च मां वदति च । तस्मान्मनोरथो न भवेदेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अनेनोक्तं सत्य

रामेति रामेति सदैव बुद्ध्या विचिन्त्य तमेव राममेव वाचा ब्रुवती तस्यानुरूपां चिन्तनस्य अभिवदनस्य च अनुरूपां कथां तथा शृणोमि तमर्थं कथार्थम् एवं प्रपश्यामि एतदुक्त प्रकारेणैव जानामीति योजना ॥ ११ ॥ १२ ॥ उक्तमर्थं विवृणोति—मनोरथः स्यादिति। बुद्ध्या चिन्तयामि तथा वितर्कयामि मनोरथो न भवतीति विचारयामि ।

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

सोऽवतीर्य द्रुमात्तस्माद्विद्रुमप्रतिमाननः । विनीतवेषः कृपणः प्रणिपत्योपसृत्य च ॥ १ ॥ तामब्रवीन्महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः । शिरस्यञ्जलिमाधाय सीतां मधुरया गिरा ॥ २ ॥ कानु पद्मपलाशाक्षि क्लिष्टकौशेयवासिनि । द्रुमस्य शाखामालम्ब्य तिष्ठसि त्वमनिन्दिते ॥ ३ ॥ किमर्थं तव नेत्राभ्यां वारि स्रवति शोकजम् । पुण्डरीकपलाशाभ्यां विप्रकीर्णमिवोदकम् ॥४॥ सुराणामसुराणां वा नागगन्धर्वरक्षसाम् । यक्षाणां किन्नराणां वा का त्वं भवसि शोभने ॥ ५ ॥

मस्त्विति देवताः प्रार्थयते—नम इति । हुताशनाय च अग्नये च ॥ १४ ॥

रामानु०—नमोऽस्त्विति । हुताशनाय चेति सम्यक् । अन्यथा वृत्तभङ्गः स्यात् ॥ १४ ॥

इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

सोऽवतीर्येत्यादि । सः राक्षसीषु सुप्तासु लब्धावसर इत्यर्थः । कृपणः सीतादौस्थ्यदर्शनेन दीनः । जानन्नपि वैदेह्यैव वाचयितुमब्रवीत् ॥ १–३ ॥ किमर्थमिति । तव नेत्राभ्याम् आनन्दाश्रुयोगार्हाभ्याम् । किमर्थं कस्य कुलच्छेदाय । यद्वा किमर्थं किं चेतसि कृत्वा । पुण्डरीकेत्यादि । हन्तैतत्सौन्दर्यं प्रणयिना रामेण दृष्टमासीदिति भावः ॥४॥ सुराणामित्यादिषु निर्धारणे षष्ठी ।

किं कारणमिति चेत् तस्य मनोरथस्य रूपं रूप्यते प्राप्यतेऽनेनेति रूपं प्रापकं नास्ति हि । कुतः ? अयं वानरः सुव्यक्तरूपश्च मां वदति च, तस्मान्मनोरथो न भवत्येवेत्यर्थः ॥१३॥१४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

स इति । कृपणः दीनः, सीतादैन्यात् स्वयं कृपण इत्यर्थः । अत्र राक्षसीनां निद्राजाड्यात्, त्रिजटास्वप्नश्रवणजन्यभयानन्तरमात्मत्राणाय सीतैकशरणत्वेनोपेक्षणाच्च सीताहनुमतोरयमप्रत्यूहस्सँल्लाप इत्यनुसन्धेयम् । अस्यार्थस्य अष्टपञ्चाशसर्गेऽङ्गदाग्रे हनुमतैव ' ततस्तास्सहितास्सर्वाः ' इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ १ ॥ २ ॥ अथ लिङ्गैरेव सीतेति निश्चित्यापि तयैव वाचयितुमजानन्निव पृच्छति—कान्विति । इयं त्वं काऽसि॥३॥४॥सुराणां यक्षाणां किन्नराणां का त्वं भवसि, कस्य सम्बन्धिनी

का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने । वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ ६ ॥ किन्नु चन्द्रमसा हीना पतिता विबुधालयात् । रोहिणी ज्योतिषां श्रेष्ठा श्रेष्ठसर्वगुणान्विता ॥ ७ ॥ का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने ॥ ८ ॥ कोपाद्वा यदि वा मोहाद्भर्तारमसितेक्षणे । वसिष्ठं कोपयित्वा त्वं नासि कल्याण्यरुन्धती ॥ ९ ॥ को नु पुत्रः पिता भ्राता भर्ता वा ते सुमध्यमे । अस्माल्लोकादमुं लोकं गतं त्वमनुशोचसि ॥ १० ॥ रोदनादतिनिःश्वासाद्भूमिसंस्पर्शनादपि । न त्वां देवीमहं मन्ये राज्ञः संज्ञावधारणात् ॥ ११ ॥ व्यञ्जनानि च ते यानि लक्षणानि च लक्षये । महिषी भूमिपालस्य राजकन्याऽसि मे मता ॥ १२ ॥

का त्वं कस्य सम्बन्धिनीत्यर्थः ॥ ५–७ ॥ रामानु०--विप्रकीर्णमिवोदकमित्यन्तः परं सुगणामिति श्लोकः । अयमुपरि प्रमादाल्लिखितः ॥ ९ ॥ का त्वमिति । हे कल्याणि ! त्वं का । अनिन्दितलोचने ! त्वं का भवसीति योजना ॥ ८ ॥ वसिष्ठं कोपयित्वे त्यत्रापि पतिता विबुधालयादित्यनुषज्यते । नासीत्यत्र काकुरनुसन्धेया ॥ ९ ॥ कोन्विति । अमुं लोकं गतम्, यमिति शेषः । परलोकं गतं यं पुत्रं पितरं भ्रातरं भर्तारं वा अनुशोचसि स क इत्यर्थः । गता त्वमित्यपि पाठः । अस्मात् स्वर्गा दमुं मनुष्यलोकम् गता या त्वमनुशोचसि । तस्यास्ते को वा पुत्रादिरिति योजना ॥ १० ॥ देवीं देवस्त्रियम् । संज्ञावधारणात् संज्ञायते अनयेति संज्ञा लक्षणम् । राजलक्षणनिश्चयादित्यर्थः ॥ ११ ॥ व्यञ्जनानि स्तनजघनादीनि । "व्यञ्जनं

भवसीत्यर्थः ॥ ५–७ ॥ का त्वं भवसि कल्याणि त्वमनिन्दितलोचने । हे कल्याणि ! त्वं का ? अनिन्दितलोचने त्वं का भवसीति वाक्यभेदेन युष्मच्छब्द प्रयोगः तज्जिज्ञासातिशयद्योतनार्थः । वसिष्ठं कोपयित्वेत्यत्र पतिता विबुधालया दित्यनुषङ्गः ॥ ८ ॥ ९ ॥ को न्विति । अमुं लोकं परलोकं गतं त्वम् अनुशोचसि किम् ? यं कञ्चन बन्धुमिति शेषः ॥ १० ॥ ११ ॥ व्यञ्जनानि संस्थानविशेष

रावणेन जनस्थानाद् बलादपहृता यदि। सीता त्वमसि भद्रं ते तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ १३ ॥ यथा हि तव वै दैन्यं रूपं चाप्यतिमानुषम् । तपसा चान्वितो वेषस्त्वं राममहिषी ध्रुवम् ॥ १४ ॥ सा तस्य वचनं श्रुत्वा रामकीर्तनहर्षिता। उवाच वाक्यं वैदेही हनुमन्तं द्रुमाश्रितम् ॥ १५ ॥ पृथिव्यां राजसिंहानां मुख्यस्य विदितात्मनः। स्नुषा दशरथस्याहं शत्रुसैन्यप्रतापिनः॥ १६॥ दुहिता जनकस्याहं वैदेहस्य महात्मनः । सीता च नाम नाम्नाऽहं भार्या रामस्य धीमतः ॥ १७ ॥ समा द्वादश तत्राहं राघवस्य निवेशने । भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥ १८ ॥ तत्र त्रयोदशे वर्षे राज्येनेक्ष्वाकुनन्दनम्।अभिषेचयितुं राजा सोपाध्यायः प्रचक्रमे १९

तेमने चिह्ने श्मश्रुण्यवयवेऽपि च " इति विश्वः । लक्षणानि शुभावर्तरेखादि सामुद्रिकलक्षणानि ॥ १२ ॥ १३ ॥ यथा यादृशम् ॥ १४ ॥ द्रुमाश्रितं द्रुममूलाश्रितम् । सोऽवतीर्येति द्रुमावतरणस्य पूर्वमुक्तत्वात् । यद्वा पूर्वमग्रादवतरणमुक्तमिति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥ पृथिव्यामिति । शत्रुसैन्यप्रतापिनः शत्रुषु जीवत्सु न मे श्वशुरो जीवितवान् । स चेदिदानीं वर्तेत कथमहमेतादृशीमवस्थां प्राप्नुयामिति भावः ॥ १६ ॥ दुहितेति । सीता च नामेत्यत्र नामशब्दः प्रसिद्धौ॥१७॥समा इति । अहम् एतादृशावस्था अहम् । तत्र मम श्वशुरगृहे । द्वादश समाः द्वादश संवत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तेनाविच्छिन्नैकरूपभोगभोक्तृत्वमुच्यते । मानुषानित्यनेन नात्मनो मानुषत्वं स्वाभाविकमिति सूच्यते । भोगान् भुञ्जाना अनुभवन्ती । काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि स्रक्चन्दनादीनि। तेषां समृद्धं समृद्धिः । भावे निष्ठा । तदस्या

विशिष्टतया उत्तमस्त्रीत्वव्यञ्जकानि स्तनजघनादीनि लक्षणानि भाग्यावेदनशुभरेखादीनि ॥ १२॥१३ ॥ यथेति । यथा यादृशम् ॥ १४ ॥ द्रुमाश्रितं द्रुममूलाश्रितम् 'सोऽवतीर्य द्रुमात्' इति पूर्वोक्तत्वात् ॥ १५ ॥ १६ ॥ सीता च नामेति नामशब्दः प्रसिद्धौ ॥ १७ ॥ समा द्वादशेत्यत्र न्यवसमिति शेषः ॥ १८–२० ॥

तस्मिन् संक्रियमाणे तु राघवस्याभिषेचने । कैकेयी नाम भर्तारं देवी वचनमब्रवीत् ॥ २० ॥ न पिबेयं न खादेयं प्रत्यहं मम भोजनम् । एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ २१ ॥ यत्तदुक्तं त्वया वाक्यं प्रीत्या नृपतिसत्तम । तच्चेन्न वितथं कार्यं वनं गच्छतु राघवः ॥ २२ ॥ स राजा सत्यवाग् देव्या वरदानमनुस्मरन् । मुमोह वचनं श्रुत्वा कैकेय्याः क्रूरमप्रियम् ॥ २३ ॥ ततस्तु स्थविरो राजा सत्ये धर्मे व्यवस्थितः । ज्येष्ठं यशस्विनं पुत्रं रुदन् राज्यमयाचत ॥ २४ ॥ स पितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात् परं प्रियम् । मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान् ॥ २५ ॥ दद्यान्न प्रतिगृह्णीयान्न ब्रूयात् किंचिदप्रियम् । अपि जीवितहेतोर्वा रामः सत्यपराक्रमः ॥ २६ ॥

अस्तीति सर्वकामसमृद्धिनी । "अत इनिठनौ" इति इनिप्रत्ययः । अभवमिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ तस्मिन्निति । संक्रियमाणे संभारान् संपादयति सति । राघवस्याभिषेचने रामाभिषेककालनिमित्तम् । देवी महिषी ॥ २० ॥ न पिबेयमिति । भुज्यत इति भोजनं खाद्यं पेयं च । रामो यद्यभिषिच्यते तदा मम संबन्धि यत् भोजनं तन्न पिबेयं न खादेयम् । एषः अयमभिषेकः जीवितस्यान्तश्च॥२१॥यत्तदिति । तत्पूर्वोक्तं यद्वरदानरूपं वाक्यं तन्न वितथं कार्यं चेत्तदा रामो वनं गच्छतु ॥ २२ ॥ स इति । देव्यास्संबन्धि स्वकृतं वरदानं स्मृत्वा कैकेय्याः वचनं श्रुत्वा मुमोह ॥ २३॥२४ ॥ अभिषेकात् परं प्रियं पितुर्वचनं विवासयाचनारूपम्, पूर्वं मनसा आसाद्य अङ्गीकृत्य अथ वाचा प्रतिगृहीतवान्, मनःपूर्वकमङ्गीकृतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

मम भोजनमित्यत्र प्रथमार्थे षष्ठी॥२१॥वाक्यं त्वदुक्तं सर्वं करिष्यामीति शपथपूर्वकमुक्तं

स०—अहं प्रत्यहं निरन्तरम् मम भोजनं भोज्यं यद्वर्तते तन्न पिबेयम् न खादेयम् । कुत एतदित्यत आह—एष इति । एष इति बुद्ध्या विवेकेनाभिषेकेऽन्वेति । अथवा एष मे जीवितस्यान्तः एतच्च मम भोजनं पालनम् । तत्किमित्युक्ते, यदि रामोऽभिषिच्यते तर्ह्येषः अभिषेकः मे जीवितस्यान्तः । यदि नाभिषिच्यते तर्हि एतत् मम भोजनं पालनमिति । यदि नाभिषिच्यत इति पदानामावृत्त्याऽन्वयः । "भुज पालनाभ्यवहारयोः" इति धातुव्याख्यानात् ॥ २१ ॥

स विहायोत्तरीयाणि महार्हाणि महायशाः । विसृज्य मनसा राज्यं जनन्यै मां समादिशत् ॥ २७ ॥ साऽहं तस्याग्रतस्तूर्णं प्रस्थिता वनचारिणी । न हि मे तेन हीनाया वासः स्वर्गेऽपि रोचते ॥ २८ ॥ प्रागेव तु महाभागः सौमित्रिर्मित्रनन्दनः । पूर्वजस्यानुयात्रार्थं द्रुमचीरैरलंकृतः ॥ २९ ॥ ते वयं भर्तुरादेशं बहुमान्य दृढव्रताः । प्रविष्टाः स्म पुराऽदृष्टं वनं गम्भीरदर्शनम् ॥ ३० ॥ वसतो दण्डकारण्ये तस्याहममितौजसः । रक्षसाऽपहृता भार्या रावणेन दुरात्मना ॥ ३१ ॥ द्वौ मासौ तेन मे कालो जीवितानुग्रहः कृतः । ऊर्ध्वं द्वाभ्यां तु मासाभ्यां ततस्त्यक्ष्यामि जीवितम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

उत्तरीयाणि वासांसि । जनन्यै कौसल्यायै । मां समादिशत्, तन्निकटे त्वया स्थातव्यमित्युक्तवानित्यर्थः ॥ २७ ॥ साऽहमिति । अग्रतः प्रस्थाने हेतुमाह—न हीति ॥ २८ ॥ प्रागेवेति । प्रागेव, यद्यपि रामानन्तरमेव लक्ष्मणेन द्रुम चीरादिस्वीकारः तथापि तस्य त्वरातिशयव्यञ्जनाय तथोक्तिः । महाभागः "अहं सर्वं करिष्यामि" इति प्रतिज्ञानुसारेण सर्वविधकैङ्कर्यकरणोचिताभिषेकविघ्न हेतुभाग्यसम्पन्नः । सौमित्रिः 'सृष्टस्त्वं वनवासाय' इत्युक्तवत्याः गर्भे सञ्जातः । मित्रनन्दनः स लक्ष्मणः सर्वविधकैङ्कर्यकर्तैत्यनुकूलैरभिनन्दनीयः । पूर्वजस्येत्यादि । रामकैङ्कर्यानुरूपत्वेन द्रुमचीरादीनामलङ्करणत्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ते वयमिति । पुराऽदृष्टं पूर्वमदृष्टम् । अत्र गम्भीरशब्देन दुष्प्रवेशत्वम्, दर्शनशब्देन स्वरूपमप्युच्यते ॥ ३० ॥ ३१ ॥ द्वौ मासौ द्विमासरूपः कालः । मे जीवितानुग्रहः जीवितानुग्राहकः, जीवितधारणानुकूलः कृतः । त्यक्ष्यामि, स्वयमेवेति भावः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

मित्यर्थः ॥ २२–२६ ॥ स इति । उत्तरीयाणि वासांसीत्यर्थः ॥ २७–२९ ॥ ते वयमिति । पुरा अदृष्टमिति छेदः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ जीवितानुग्रहः जीविताभ्यनुज्ञा । त्यक्ष्यामि जीवितं रावणेत्यादिके सतीति भावः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान् हरियूथपः । दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः सान्त्वमुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ अहं रामस्य सन्देशाद्देवि दूतस्तवागतः । वैदेहि कुशली रामस्त्वां च कौशलमब्रवीत् ॥ २ ॥ यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेद वेदविदां वरः । स त्वां दाशरथी रामो देवि कौशलमब्रवीत् ॥ ३ ॥ लक्ष्मणश्च महातेजा भर्तुस्तेऽनुचरः प्रियः । कृतवाञ्छोकसन्तप्तः शिरसा तेऽभिवादनम् ॥ ४ ॥ सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः । प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी हनुमन्तमथाब्रवीत् ॥ ५ ॥ कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा । एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि ॥ ६ ॥

तस्या इत्यादि । दुःखात् दुःखाभिभूतायाः उत्तरोत्तरं दुःखं प्राप्तायाः ॥ १ ॥ अहमिति । तव दूतः त्वां प्रति प्रेषितो दूतः ॥ २ ॥ य इति । वेद वेत्ति । वेदविदां वेदार्थज्ञानवताम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ सेति । प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी प्रीत्या पुलकितसर्वाङ्गी ॥ ५ ॥ दुःखबाहुल्येऽपि रामदर्शनप्रत्याशया कृच्छ्रेण जीवन्त्या

तस्या इति । दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः सन्ततदुःखाभिभूताया इत्यर्थः ॥ १ ॥ तवागतः, समीपमिति शेषः ॥ २ ॥ ब्राह्ममस्त्रं यो वेद, अनेन सर्वास्त्रपारगत्वमुक्तम् । तदस्त्रस्वामिनः ब्रह्मणस्सर्वजगत्समष्टित्ववत् तदस्त्रस्यापि सर्वास्त्रसमष्टित्वात् । वेदांश्चेत्यनेन सर्वकर्ममार्गपारगत्वम्, वेदविदां वर इत्यनेन ज्ञानमार्गपारगत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रीतिसंहृष्टसर्वाङ्गी पुलकितसर्वगात्री ॥ ५ ॥ जीवितहारिदुःखबाहुल्येऽपि रामदर्शन

स०—दुःखाद्दुःखाभिभूतायाः दुःखेनातन्तीति दुःखातस्तेषामिव यद्दुःखं तेनाभिभूतायाः । यद्वा दुःखात् सान्त्वमुत्तरमब्रवीदित्यन्वयः । दुश्च खं च तयोस्समाहारः द्वन्द्वैकवद्भावो वा उत्तरपदलोपिसमा सान्तं वा । तस्मात् सीता एवं क्लिश्यतीति दुःखात्, स्वागमनप्रयोजनं जातमिति खात् सुखात् । "दुर्दुःखमिति संप्रोक्तं खं सुखं चोच्यते बुधैः" इति वचनाद्दुःखशब्द उभयवाची ॥ १ ॥ यो ब्राह्ममस्त्रं वेदांश्च वेदेत्यन्वयः । यद्वा वेदवेदेति द्विरभिधानेन उभयोरपि मुख्यतामभिप्रैति । यद्वा वेदान् व्याख्येयानृगादीन् । वेदवेदान् भारतादीन् व्याख्यानरूपान्विदन्ति ते तथा, तेषु वर इति । "इतिहासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः" इत्युक्तेः ॥ ३ ॥ जीवन्तं नरम् आनन्दः वर्षशतादेतीति लौकिकी लोकसिद्धा गाथा या सेयं मा मां प्रति कल्याणी कल्याणसूचिका प्रतिभाति । बत हर्षः विस्मयो वा । "जीवन्नरो भद्रशतानि पश्यति" इत्युक्तेः । अस्य स्वविषये सीतयोदाहृतत्वाज्जीवन्तीं स्त्रियमिति वक्तव्यम् । तथापि नरं जीवन्तमित्युक्तिः सर्वा अपि योषितः पुरुषे परतन्त्राः, तत्राप्यहं सदा तन्मात्रायत्तमङ्गलेति सूचयितुमिति मन्तव्यम् ॥ ६ ॥

तया समागते तस्मिन् प्रीतिरुत्पादिताऽद्भुता । परस्परेण चालापं विश्वस्तौ तौ प्रचक्रतुः ॥ ७ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनुमान् हरियूथपः । सीतायाः शोकदीनायाः समीपमुपचक्रमे ॥ ८ ॥ यथा यथा समीपं स हनुमानुपसर्पति । तथा तथा रावणं सा तं सीता परिशङ्कते ॥ ९ ॥ अहो धिग् दुष्कृतमिदं कथितं हि यदस्य मे । रूपान्तरमुपागम्य स एवायं हि रावणः ॥ १० ॥ तामशोकस्य शाखां सा विमुक्ता शोककर्शिता । तस्यामेवानवद्याङ्गी धरण्यां समुपाविशत् ॥ ११ ॥

देव्याः जीवनफलस्य लब्धत्वात्तत्संवादिनीं गाथां स्तौति—कल्याणीति । कल्याणी सत्यार्था । मा प्रतिभाति मां प्रतिभाति । वर्षशतादपीत्यन्तं इतिकरणं बोद्धव्यम् ॥ ६ ॥ तया सीतया तस्मिन् हनुमति विषये अद्भुता प्रीतिरुत्पादिता । परस्परेणेत्यादिकं वक्ष्यमाणस्य सर्गस्य संग्रहः ॥ ७ ॥ तस्या इति । उपचक्रमे, गन्तुमिति शेषः । प्रापेति वाऽर्थः ॥ ८ ॥ यथा यथेति । रावणं परिशङ्कते—रामकुशलकथनेन सञ्जातरावणमायास्मरणा पुनः शङ्कितवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥ मे मया अस्य पुरतः यत्कथितं तत् दुष्कृतम् अनुचितं कृतम् । इदम् अनालोच्य कथनं धिक् । अहो इति खेदे । खेदहेतुमाह—रूपान्तरमिति । वतत इति शेषः ॥ १० ॥ यद्यपि पूर्वं शिंशुपाशाखावलम्बनमुक्तं तथापि शिंशुपाशाखा अशोकसंवलितेति क्वचिच्छिंशुपेत्युच्यते क्वचिदशोक इति । अतो न कश्चिद्दोषः ॥ ११ ॥

प्रत्याशया कृच्छ्रेण जीवन्त्या देव्या जीवनफलस्य लब्धत्वात्तत्संवादिनीं गाथां स्तौति—कल्याणीति । जीवन्तं नरं वर्षशतादपि वर्षशतमध्ये वा आनन्द एतीति इयं लौकिकी गाथा जनवार्ता मा मां प्रति कल्याणी सत्यार्था प्रतिभाति । बतेति हर्षे ॥ ६ ॥ समागते तस्मिन् हनुमति तया कल्याणी बतेत्यादि वदन्त्या देव्या अद्भुता प्रीतिरुत्पादितेति सम्बन्धः ॥७॥ तस्या इति । समीपमुपचक्रमे, गन्तुमिति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ रामकुशलकथनेन सञ्जातविश्वासापि रावणमायाबाहुल्यं स्मृत्वा पुनरविश्वसन्त्याह—अहो इति । मे अस्य पुरतः यत्कथितं कथनं तद्दुष्कृतम् अनुचितं कृतम् इदमनालोच्य कथनं धिक् । अहो इति खेदे । खेदे हेतुमाह रूपान्तरमिति । यः पूर्वं मायया मामुपाहरत्, स एवायं रावणः रूपान्तरमुपागम्य, वर्तत इति शेषः ॥ १० ॥ तामिति । अशोकस्य अशोकवनस्थशिंशुपावृक्षस्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

हनुमानपि दुःखार्तां तां दृष्ट्वा भयमोहिताम् । अवन्दत महाबाहुस्ततस्तां जनकात्मजाम् । सा चैनं भयवित्रस्ता भूयो नैवाभ्युदैक्षत ॥ १२ ॥ तं दृष्ट्वा वन्दमानं तु सीता शशिनिभानना । अब्रवीद्दीर्घमुच्छ्वस्य वानरं मधुरस्वरा ॥ १३ ॥ मायां प्रविष्टो मायावी यदि त्वं रावणः स्वयम् । उत्पादयसि मे भूयः सन्तापं तन्न शोभनम् ॥ १४ ॥ स्वं परित्यज्य रूपं यः परिव्राजकरूपधृत् । जनस्थाने मया दृष्टस्त्वं स एवासि रावणः ॥ १५ ॥ उपवासकृशां दीनां कामरूप निशाचर । सन्तापयसि मां भूयः सन्तप्तां तन्न शोभनम् ॥ १६ ॥ अथवा नैतदेवं हि यन्मया परिशङ्कितम् । मनसो हि मम प्रीतिरुत्पन्ना तव दर्शनात् ॥ १७ ॥ यदि रामस्य दूतस्त्वमागतो भद्रमस्तु ते । पृच्छामि त्वां हरिश्रेष्ठ प्रिया रामकथा हि मे । गुणान् रामस्य कथय प्रियस्य मम वानर ॥ १८ ॥ चित्तं हरसि मे सौम्य नदीकूलं यथा रयः ॥ १९ ॥ अहो स्वप्नस्य सुखता याऽहमेवं चिराहृता । प्रेषितं नाम पश्यामि राघवेण वनौकसम् ॥ २० ॥

भयवित्रस्ता भयहेतुना वित्रस्ता ॥ १२ ॥ १३ ॥ मायावी स्वत एव मायावान् । "अस्मायामेधास्रजो विनिः" इति विनिप्रत्ययः । इदानीं मायां प्रविष्टः आश्रितः । स्वयं रावणस्सन् मम सन्तापमुत्पादयसीति यदि उत्पादयसीति यत् तत्सन्तापोत्पादनं ते न शोभनम् । तवाप्यभीष्टविरहसन्तापो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १४-१६ ॥ हनुमन्तं रावणमाशङ्क्य तज्जनितमनःप्रसादमालोच्य तां शङ्कां निराचष्टे—अथवेति । मया यत् परिशङ्कितम् एतन्नैवं हि नैवमेव । कुत इत्यत आह मनस इति ॥ १७-१९ ॥ इह रामदूतागमनमत्यन्तासम्भावितमिति मत्वा पुनर्बहुधा

तां धरण्युपविष्टाम् । अवन्दत नमस्कृतवान् । एनं दृष्ट्वा भयसन्त्रस्ता भूयः पुनरेनं नापश्यत ॥ १२-१६ ॥ एवं रावणदौरात्म्याद्धनुमन्तं रावणमाशङ्क्य तद्दर्शनजनितमनःप्रसादमालोच्य तां शङ्कां निराचष्टे—अथवेति । मया यत्परिशङ्कितम् एतन्नैवं हि नैवमेव । कुतः ? मनस इति ॥ १७-१९ ॥ इह रामदूतागमनमत्यन्तासम्भावित

स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरं राघवं सहलक्ष्मणम् । पश्येयं नावसीदेयं स्वप्नोऽपि मम मत्सरी ॥ २१ ॥ नाहं स्वप्नमिमं मन्ये स्वप्ने दृष्ट्वा हि वानरम् । न शक्योऽभ्युदयः प्राप्तुं प्राप्तश्चाभ्युदयो मम ॥ २२ ॥ किन्नु स्याच्चित्तमोहोऽयं भवेद्वातगतिस्त्वियम् । उन्मादजो विकारो वा स्यादियं मृगतृष्णिका॥२३॥अथवा नायमुन्मादो मोहोऽप्युन्माद लक्षणः । संबुद्धये चाहमात्मानमिमं चापि वनौकसम्२४

शङ्कते-अहो इत्यादिना ॥२०॥ स्वप्नेऽपीति । स्वप्नेऽपि यद्यहं वीरम् । राक्षसी मध्यवासकृतं दुःखं स्वप्नदृष्टोऽपि निवर्तयितुं क्षम इति वीर्यातिशयोक्तिः। राघवं सहलक्ष्मणम् । विश्लेषदशायामुभयोर्दर्शनात् स्वप्नदर्शनेऽप्युभयोर्दर्शनं भवेत् । यद्वा तदानीमुभयोर्विश्लेषात्तौ किं परस्परं संयुक्तौ न वेति शङ्कते। पश्येयं नावसीदेयम् एवमुभयोस्स्वप्ने दर्शनेपि महत् दुःखं निवर्तेत, कथंचिद्द जीवितं धारयेयम् । स्वप्नोपि मम मत्सरी । मद्दशां विज्ञाय राम इव स्वप्नोपि मयि मात्सर्यं करोति ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवं यथार्थस्वप्नपक्षौ निरस्य पुनश्चतुरो विभ्रमपक्षानुत्प्रेक्षते-किन्नु स्यादिति । चित्तमोहः रामक्षेमवार्ताश्रवणकुतूहल कन्दलितनिरन्तरचिन्तासन्ततिपरिणतिविशेषरूपः कोपि मनसो विभ्रम इत्यर्थः। असत्यश्चित्तसङ्कल्पो वा । वातगतिः उपवासादिप्रयुक्तधातुक्षोभजो वातविकार रूपो भ्रमः । तदध्यारोपो वा यथा त्वरूपस्य वायोः पांसुपुञ्जरूपविशेषो ऽध्यारोपः । उन्मादजो विकारो वा । उन्मादो नाम विरहिणां कश्चिदवस्था विशेषः, तज्जो विकारो भ्रमः । मृगतृष्णिका अन्यस्यान्यरूपेणावभासः । चित्तमोहोन्मादावप्रकृतिस्थप्रतिभासविशेषौ । वातगतिमृगतृष्णिके तु प्रकृति स्थस्य ॥ २३ ॥ अनन्तरोक्तचतुष्टयं निराकरोति-अथवेत्यादिना । अथवा

मिति मत्वा पुनर्बहुधा शङ्कते-अहो इत्यादिना ॥ २०-२२ ॥ एवं यथार्थस्वप्नपक्षौ निरस्य पुनश्चतुरो विभ्रमपक्षानुत्प्रेक्षते-किं न्वित्यादि । चित्तमोहः निरन्तररामध्यान जनिततत्प्रेषितदूतदर्शनसम्भाषणादिविषयो भ्रमः । वातगतिः उपवासादिप्रयुक्त धातुक्षोभजातविकाररूपो भ्रम इत्यर्थः। उन्मादजो विकारः, उन्मादो नाम विरहिणां कश्चिदवस्थाविशेषः ।मृगतृष्णिका सर्वशरीरिसाधारणो देशकालविशेषजन्यश्चाक्षुषो भ्रम इत्यर्थः ॥ २३ ॥ बाधाराहित्येन भ्रमचतुष्टयपक्षं निराचष्टे-अथवेति । अयं

इत्येवं बहुधा सीता संप्रधार्य बलाबलम् । रक्षसां काम रूपत्वान्मेने तं राक्षसाधिपम् ॥ २५॥ एतां बुद्धिं तदा कृत्वा सीता सा तनुमध्यमा । न प्रतिव्याजहाराथ वानरं जनकात्मजा ॥ २६ ॥ सीतायाश्चिन्तितं बुद्ध्वा हनुमान् मारुतात्मजः । श्रोत्रानुकूलैर्वचनैस्तदा तां सम्प्रहर्षयत् ॥२७॥ आदित्य इव तेजस्वी लोककान्तः शशी यथा । राजा सर्वस्य लोकस्य देवो वैश्रवणो यथा । विक्रमेणोपपन्नश्च यथा विष्णुर्महायशाः ॥ २८ ॥ सत्यवादी मधुरवाग् देवो वाचस्पतिर्यथा । रूपवान् सुभगः श्रीमान् कन्दर्प इव मूर्तिमान्॥२९॥स्थानक्रोधः प्रहर्ता च श्रेष्ठो लोके महारथः ॥ ३० ॥

अयं वानरतद्भाषणादिप्रतिभासः उन्मादो न । मोहोऽप्युन्मादलक्षणः उन्मादस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य स तथोक्तः । अतः उन्मादनिराकरणेनैव सोऽपि निराकृत इत्यर्थः । अनयोर्निराकरणमितरपक्षद्वयनिराकरणस्योपलक्षणं कुत इत्यत आह—संबुध्य इति । अहम् आत्मानामिमं वनौकसं चापि संबुध्ये सम्यक् जानामि ॥ २४ ॥ इत्येवमिति । बलाबलं मोहत्वादीनामबलत्वं रावणत्वस्य बलवत्त्वं च ॥ २५ ॥ २६ ॥ सीताया इति । संप्रहर्षयत् संप्राहर्षयत् ॥२७॥ आदित्य इत्यादि । राजेति कुबेरस्य सर्वलोकराजत्वमुक्तम्—"राजाधिराजाय प्रसह्यसाहिने नमो वयं वैश्रवणाय कुर्महे" इति । सत्यमधुरवाक्त्वं बृहस्पतेर्वाच स्पतित्वादेव । रूपवान् सौन्दर्यवान् । सुभगः रमणीयः । श्रीमान् कान्तिमान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्थाने क्रोधस्थाने क्रोधः यस्यासौ स्थानक्रोधः । प्रहर्ता क्रोध

वानरतद्भाषणादिप्रतिभासः उन्मादो न भवति । मोहोऽप्युन्मादलक्षणः उन्मादस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्य मोहस्य स तथोक्तः, अत उन्मादनिराकरणेनैव मोहोऽपि निराकृतः । उन्मादमोहयोर्निराकरणेन चित्तमोहमृगतृष्णिकयोर्निराकरणं कृतमिति द्रष्टव्यम् । सर्वेऽपि पक्षाः उन्मादप्राया एव, भ्रमत्वाविशेषादिति भावः । कुतः? अत आह सम्बुद्ध्य इति । यतः अहमात्मानम् इमं वनौकसं चापि सम्बुद्ध्ये सम्यक् जानामि, निर्बाधं जानामीत्यर्थः ॥२४॥ बलाबलम् बलं रक्षसां कामरूपधारणं बलम्, अबलं रामदूतस्यापि वानरस्यात्रागमनासामर्थ्यमबलं सम्प्रधार्येत्यर्थः ॥ २५--२९ ॥ स्थानक्रोधः स्थाने क्रोधनीये विषये क्रोधो यस्य सः ॥ ३० ॥

बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः ॥ ३१ ॥ अपकृष्याश्रमपदान्मृगरूपेण राघवम् । शून्ये येनापनीतासि तस्य द्रक्ष्यसि यत्फलम् ॥ ३२ ॥ नचिराद्रावणं सङ्ख्ये यो वधिष्यति वीर्यवान् । रोषप्रमुक्तैरिषुभिर्ज्वलद्भिरिव पावकैः ॥ ३३ ॥ तेनाहं प्रेषितो दूतस्त्वत्सकाशमिहागतः । त्वद्वियोगेन दुःखार्तः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३४ ॥ लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः । अभिवाद्य महाबाहुः स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ रामस्य च सखा देवि सुग्रीवो नाम वानरः । राजा वानरमुख्यानां स त्वां कौशलमब्रवीत् ॥३६॥ नित्यं स्मरति रामस्त्वां ससुग्रीवः सलक्ष्मणः । दिष्ट्या जीवसि वैदेहि राक्षसीवशमागता ॥ ३७ ॥ नचिराद्द्रक्ष्यसे रामं लक्ष्मणं च महाबलम् । मध्ये वानरकोटीनां सुग्रीवं चामितौजसम् ॥३८॥ अहं सुग्रीवसचिवो हनुमान्नाम वानरः । प्रविष्टो नगरीं लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ॥ ३९ ॥ कृत्वा मूर्ध्नि पदन्यासं रावणस्य दुरात्मनः । त्वां द्रष्टुमुपयातोऽहं समाश्रित्य पराक्रमम् ॥ ४० ॥

विषये प्रहर्ता । आदित्य इवेत्यादिना उक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टो राम इति योज्यम् ॥ ३० ॥ बाहुच्छायामित्यादि । लोकः महात्मनो यस्य बाहुच्छायाम् अवष्टब्धः आश्रितः । तं मृगरूपेण प्रशस्तमृगेण हेतुना आश्रमपदादपकृष्य शून्ये येनापनीतासि तस्य रावणस्य यत्फलं मरणरूपं तत् द्रक्ष्यसीति योजना । यद्वा बाहुच्छायामवष्टब्धो यस्य लोको महात्मनः असावादित्य इव तेजस्वीत्येवं योजना ॥ ३१-४० ॥

यस्य बाहुच्छायामवष्टब्धः आश्रितो लोकः तं राघवं मृगरूपेण आश्रमादपकृष्य शून्ये येन रावणेनापनीताऽसि तस्य यत्फलं मरणरूपं तत् द्रक्ष्यसीति योजना ॥३१-४०॥

नाहमस्मि तथा देवि यथा मामवगच्छसि ।
विशङ्का त्यज्यतामेषा श्रद्धत्स्व वदतो मम ॥ ४१ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

तां तु रामकथां श्रुत्वा वैदेही वानरर्षभात् । उवाच वचनं सान्त्वमिदं मधुरया गिरा ॥ १ ॥ क्व ते रामेण संसर्गः कथं जानासि लक्ष्मणम् । वानराणां नराणां च कथमासीत् समागमः ॥ २ ॥ यानि रामस्य लिङ्गानि लक्ष्मणस्य च वानर । तानि भूयः समाचक्ष्व न मां शोकः समाविशेत् ॥ ३ ॥ कीदृशं तस्य संस्थानं रूपं रामस्य कीदृशम् । कथमूरू कथं बाहू लक्ष्मणस्य च शंस मे ॥ ४ ॥ एव मुक्तस्तु वैदेह्या हनुमान् मारुतात्मजः । ततो रामं यथा तत्त्वमाख्यातुमुपचक्रमे ॥ ५ ॥ जानन्ती बत दिष्ट्या मां वैदेहि परिपृच्छसि । भर्तुः कमलपत्राक्षि संस्थानं लक्ष्मणस्य च ॥ ६ ॥

नाहमिति । वञ्चनार्थं परिगृहीतवेष इति मां यथाऽवगच्छसि तथा नास्मी त्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गार तिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

तान्त्वित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ तनि०—गुरुकुलवासायोग्यानां वानराणां वसिष्ठ शिष्याणां च ईदृशसमागमः कथं जातः ? शास्त्रवश्यानामेव गुरुकुलवासयोग्यत्वात् ॥ २ ॥ यानीति । लिङ्गानि चिह्नानि ॥ ३ ॥ कीदृशमिति । संस्थानम् अवयव संनिवेशः । रूपम् आकारः वर्णः कान्तिर्वा ॥ ४ ॥ ५ ॥ बतेत्यामन्त्रणे ।

नाहमस्मि तथेति । नाहं मायावी, वानरोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविर० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

तां त्विति आदित्य इवेत्यादिकाम् ॥ १ ॥ २ ॥ यानि लिङ्गानि चिह्नानि ॥ ३ ॥ संस्थानम् अवयवसंनिवेशः । रूपम् आकारः ॥ ४ ॥ ५ ॥ जानन्तीति । बते

यानि रामस्य चिह्नानि लक्ष्मणस्य च यानि वै । लक्षि तानि विशालाक्षि वदतः शृणु तानि मे ॥७॥ रामः कमल पत्राक्षः सर्वसत्त्वमनोहरः । रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः प्रसूतो जनकात्मजे ॥ ८ ॥ तेजसाऽऽदित्यसङ्काशः क्षमया पृथिवीसमः । बृहस्पतिसमो बुद्ध्या यशसा वासवोपमः ॥९॥

जानन्ती त्वं दिष्ट्या मां परिपृच्छसीति संवन्धः । लक्षितानि त्वया दृष्टानि । मे मत्तः ॥ ६ ॥ ७ ॥ रामः सर्वाङ्गसुन्दरः । कमलपत्राक्षः कान्तिप्रवाहे आवर्त इव अत्यन्तमाकर्षकनयनशोभः । तादृशनयनसौन्दर्यसीमाभूमिमाह–सर्वसत्त्व मनोहरः । तिर्यग्जातितया विटपाद्विटपं प्लवतो ममापि चित्तापहारकः, अविशेषज्ञस्यापि मनोहर इत्यर्थः । रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः रूपमित्येतद्विग्रहगुणाना मुपलक्षणम् । दाक्षिण्यमित्यात्मगुणानामुपलक्षणम् । देहगुणैरात्मगुणैश्चान्यून इत्यर्थः । संपन्नः प्रसूतः, इदं सर्वं नागन्तुकं किन्तु औत्पत्तिकमित्यर्थः । अत्यु त्कटं वदसि किमेवंविधोऽपरोप्यस्ति न वेत्यपेक्षायामाह–जनकात्मज इति । भवती च तादृशीत्यर्थः ॥ ८ ॥ तनि०–रामः सर्वाङ्गसुन्दर इत्यर्थः । कमलपत्राक्षः सौन्दर्यप्रवाहमज्जतामावर्तवदाकर्षकनयनशोभावान् । नयनशोभाया अवधिः क इत्य पेक्षायामाह सर्वसत्त्वमनोहर इति । तिर्यग्जातीयत्वेन शाखाचङ्क्रमणपरस्य वातात्मज स्यापि मनोहरत्वेन सर्वजनमनोहरः । रूपदाक्षिण्यसंपन्नः प्रसूतः स्वाभाविकानवधिक दिव्यदेहगुणगणः । जनकात्मजे त्वमेव तत्सदृशीति वक्तुं शक्या नान्येत्यर्थः । यद्वा रमयतीति रमन्ते योगिन इति च रामः । रामत्वमेवाह कमलपत्राक्ष इति । अथवा रामस्सौन्दर्यप्रवाहभूतः । कमलपत्राक्षः प्रवाहे आवर्तायमानश्रीनयनः । तेन हृदया कर्ष कत्वं व्यञ्जितम् । तच्च सकलजन्तुसाधारणमित्याह सर्वसत्त्वमनोहर इति । तत्र वानर जातीयमच्चित्ताकर्षणमेव प्रमाणमिति ध्वन्यते । स्वरूपविग्रहगुणैः सकलजन्तुमनो हरत्वं जन्मसिद्धमित्याह रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः प्रसूत इति । तर्हि एवंविधः पुमान् विद्यते किमिति चेत् ? नेत्याह जनकात्मजे इति । तुल्यशीलेत्यादिना भवत्येव प्रसिद्धा न पुमान् कश्चिदिति भावः ॥८॥ सङ्ग्रहेणोक्तान् गुणान्विवृणोति–तेजसेत्यादिना ॥९–११॥ त्यामन्त्रणे । मां रामदूत इति जानन्ती सती दिष्ट्या मद्भाग्येन परिपृच्छसीति योजना ॥ ६ ॥ लक्षितानि त्वया दृष्टानि । मे मत्तः ॥ ७ ॥ रूपदाक्षिण्यसम्पन्नः रूपमित्येतद्विग्रहगुणानामुपलक्षणम् । प्रसूत इत्यनेन गुणानामुत्पत्तिविशिष्टत्वमव गम्यते ॥ ८ ॥ सङ्ग्रहेणोक्तान् गुणान् विवृणोति–तेजसेत्यादिना ॥ ९–११ ॥

रक्षिता जीवलोकस्य स्वजनस्याभिरक्षिता । रक्षिता स्वस्य वृत्तस्य धर्मस्य च परन्तपः ॥ १० ॥ रामो भामिनि लोकस्य चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता । मर्यादानां च लोकस्य कर्ता कारयिता च सः ॥ ११ ॥ अर्चिष्मानर्चितोऽत्यर्थं ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः । साधूनामुपकारज्ञः प्रचारज्ञश्च कर्मणाम् ॥ १२ ॥ राजविद्याविनीतश्च ब्राह्मणानामुपासिता । श्रुतवान् शीलसम्पन्नो विनीतश्च परन्तपः ॥ १३ ॥ यजुर्वेदविनीतश्च वेदविद्भिः सुपूजितः । धनुर्वेदे च वेदेषु वेदाङ्गेषु च निष्ठितः ॥ १४ ॥ विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवः शुभाननः । गूढजत्रुः सुताम्राक्षो रामो देवि जनैः श्रुतः ॥ १५ ॥ दुन्दुभिस्वननिर्घोषः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । समः समविभक्ताङ्गो वर्णं श्यामं समाश्रितः ॥ १६ ॥

ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः गृहस्थस्यास्य ब्रह्मचर्यं नाम ऋतोरन्यत्र स्त्रीसङ्गमत्यागः । तदाह मनुः—"षोडशर्तुनिशाः स्त्रीणां तास्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाद्याश्चतस्रश्च विवर्जयेत् ॥" प्रचारज्ञः प्रयोगज्ञः । ऐहिकामुष्मिकानां कर्मणां प्रचारं गतिं हेतुफलभावव्यवस्थां तत्त्वतो जानातीत्यर्थ इत्यप्याहुः ॥ १२ ॥ राजविद्याविनीतश्च । चतस्रो राजविद्याः—"आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्च शाश्वती । एता विद्याश्चतस्रस्तु लोकसंस्थितिहेतवः ॥" इत्युक्ताः, तासु विनीतः शिक्षितः । श्रुतवान् अवधृतवान् । शीलसम्पन्नः सदाचारसम्पन्नः । पूर्वं यज्ञादिकर्मानुष्ठातृत्वमुक्तमिति न पुनरुक्तिः ॥१३॥ वेदेषु यजुर्व्यतिरिक्तवेदेषु । अनेन स्वस्य यजुर्वेदत्वं सूचितम् ॥१४॥ एवमात्मगुणानभिधाय विग्रहगुणानाशास्ते—विपुलांस इत्यादिना । गूढजत्रुः अस्पष्टभुजसन्ध्यस्थिः ॥ १५ ॥ समः अन्यूनातिरिक्तदेहप्रमाणः ॥ १६ ॥

अर्चिष्मानिति । अर्चितः, सद्भिरिति शेषः । ब्रह्मचर्यव्रते स्थितः, तत्र प्रसिद्ध इत्यर्थः । प्रचारज्ञः प्रयोगज्ञः ॥१२॥१३॥ यजुर्वेदविनीतः तस्मिन् रत इत्यर्थः ॥१४॥ एवमात्मगुणानभिधाय इदानीं विग्रहगुणानाह—विपुलांस इत्यादिना ॥ १५ ॥ समः

त्रिस्थिरस्त्रिप्रलम्बश्च त्रिसमास्त्रिषु चोन्नतः ।
त्रिताम्रस्त्रिषु च स्निग्धो गम्भीरस्त्रिषु नित्यशः ॥ १७ ॥
त्रिवलीवांस्त्र्यवनतश्चतुर्व्यङ्गस्त्रिशीर्षवान् ।
चतुष्कलश्चतुर्लेखश्चतुष्किष्कुश्चतुःसमः ॥ १८ ॥

त्रिस्थिर इति । त्रिषु स्थानेषु स्थिरः । तथोक्तं सामुद्रिके—"उरश्च मणिबन्धश्च मुष्टिश्च नृपतेः स्थिराः" इति । त्रिप्रलम्बः त्रिषु प्रलम्बः । "दीर्घभ्रूबाहुमुष्कस्तु चिरजीवी धनी नरः" इति वचनात् । अन्यत्र तु "त्रयश्च यस्य विद्यन्ते प्रलम्बा मेढ्रबाहवः" इति । त्रिसमः त्रिषु समः । "केशाग्रं वृषणं जानु समा यस्य स भूपतिः" इति वचनात् । त्रिषु चोन्नतः । तदाह वराहमिहिरः—"उन्नतकुक्षिः क्षितिपः परिमण्डलोन्नतनाभयः क्षितिपाः । हृदयं न वेपनं पृथु समोन्नतं मांसलं च नृपतीनाम् ॥" इति । त्रिताम्रः त्रिषु ताम्रः । "श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपार्ष्णी पादौ करावपि सुरक्तनखात्मरेखौ" इति वचनात् । "नेत्रान्तनखपाण्यङ्घ्रितलैस्ताम्रैस्त्रिभिस्सुखी" इति च । त्रिषु स्निग्धः । "स्निग्धा भवन्ति वै येषां पादरेखाः शिरोरुहाः । तथा लिङ्गमणिस्तेषां महाभाग्यं विनिर्दिशेत् ॥" इति सामुद्रिकवचनात् । त्रिषु गम्भीरः । अत्र वररुचिः—"स्वरः सत्त्वं च नाभिश्च गम्भीरः शस्यते बुधैः" इति । ब्राह्मे तु—"स्वरे गतौ च नाभौ च गम्भीरास्त्रिषु शस्यते" इति । नित्यश इति सर्वत्र विशेषणीयम् । तेन रोगाद्युपाधिकृतरागादिनिवृत्तिः ॥ १७ ॥ त्रिवलीवान् उदरे वलित्रयवान्, कण्ठे वलित्रयवान् वा । अत्र गर्गः—"स्थिरा त्रिरेखा सुभगोपपन्ना स्निग्धा सुमांसोपचिता सुवृत्ता । न चातिदीर्घा चतुरङ्गुला च ग्रीवा सुदीर्घा

अन्यूनातिरिक्तदेहप्रमाणः ॥ १६ ॥ त्रिस्थिरः त्रिषु स्थानेषु स्थिरः । तदुक्तम्—"उरश्च मणिबन्धश्च मुष्टिश्च नृपतेः स्थिराः" इति । त्रिप्रलम्बः । तदुक्तम्—"प्रलम्बा यस्य स धनी त्रयो भ्रूमुष्कबाहवः" इति । मुष्कः वृषणः । त्रिसमः त्रिषु समः । तदुक्तम्—"केशाग्रं वृषणं जानु समं यस्य स भूपतिः" इति । त्रिषु चोन्नतः । तदुक्तम्—"नाभ्यन्तः कुक्षिवक्षोभिरुन्नतः क्षितिपो भवेत्" इति । त्रिताम्रः । तदुक्तम्—"नेत्रान्तनखपाण्यङ्घ्रितलैस्ताम्रैस्त्रिभिस्सुखी" इति । त्रिषु स्निग्धः तदुक्तम्—"स्निग्धा भवन्ति वै येषां पादरेखाः शिरोरुहाः । तथा लिङ्गमणिस्तेषां महाभाग्यं विनिर्दिशेत्" इति । त्रिषु गम्भीरः "स्वरे सत्त्वे च नाभौ च गम्भीरस्त्रिषु शस्यते" इति ॥ १७ ॥ त्रिवलीवान् उदरे कण्ठे वलित्रयवान् । "स्थिरा त्रिरेखा सुभगोपपन्ना स्निग्धा

भवतीह धन्या॥" इति । त्र्यवनतः त्रीण्यवनतानि निम्नानि यस्यासौ त्र्यवनतः । तानि स्तनचूचुकपादरेखाः । अत्र मिहिरः—"पीनोपचितैर्निम्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः स्तनैः सुखिनः । स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निस्स्वानाम् ॥" इति । चत्वारि व्यङ्गानि ह्रस्वानि यस्यासौ चतुर्व्यङ्गः । अत्र वररुचिः—"ग्रीवा प्रजननं पृष्ठं ह्रस्वं जङ्घा च पूज्यते" इति । यद्वा चत्वारो व्यङ्गाः विकलाः यस्य सः चतुर्व्यङ्गः । ते च शिराविकलः पादः, रोमान्तरविकलो रोमकूपः, दैर्घ्यविकलो मेढ्रः, मांसविकलो बस्तिः । अत्र नारदः—"पादैः प्रस्वेदरहितैः शिराहीनैश्च पार्थिवः । एकरोमा भवेद्राजा द्विरोमा पण्डितो भवेत् । त्रिरोमा चतुरोमा च भवेद्भाग्यविवर्जितः । समपादोपविष्टस्य गुल्फं स्पृशति मेहनम् । यस्येश्वरं तं जानीयात्सुखिनं चैव मानवम् । निर्मांसः संहतो बस्तिर्येषां ते सुखभागिनः ॥" इति । त्रिशीर्षवान् त्रिभिर्लक्षणैर्युक्तं शीर्षं तदस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । तानि लक्षणान्यावर्ताः । "आवर्तत्रयरुचिरं यस्य शिरः स क्षितिभृतां नेता" इति कथनात् । यद्वा त्रिप्रकारं समवृत्तं छत्राकारं विशालं च शीर्षमस्यास्तीति त्रिशीर्षवान् । अत्र नारदः—"समवृत्तशिराश्चैव छत्राकार शिरास्तथा । एकछत्रां महीं भुङ्क्ते दीर्घमायुश्च विन्दति ॥" इति । चतस्रः कलाः वेदाः यस्य चतुष्कलः । अत्र शरीरलक्षणप्रकरणे कलाशब्दस्तत्सूचक रेखापरः । अत्र नन्दी—"मूलेऽङ्गुष्ठस्य वेदानां चतस्रास्तिस्र एव वा । एका द्वे वा यथायोगं रेखा ज्ञेया द्विजन्मनाम् ॥" इति । चतुर्लेखः ललाटे पादयोः पाण्योश्चतस्रो लेखा रेखा यस्य स चतुर्लेखः । "ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्रिद्व्येक रेखिकाः । शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथा ॥" इति कात्यायनः । "यस्य पादतले वज्रध्वजशङ्खाङ्कुशोपमाः । रेखास्सम्यक् प्रकाशन्ते मनुजेन्द्रं तमादिशेत् ॥" इति नारदः । "पाणौ चतस्रो रेखाश्च यस्य तिष्ठन्त्यभङ्गुराः"

सुमांसोपचिता सुवृत्ता । न चातिदीर्घा चतुरङ्गुला च ग्रीवा च दीर्घा भवतीह धन्या" इति । त्र्यवनतः त्रीणि अवनतानि निम्नानि यस्य सः । तदुक्तम्—"पीनोपचितैर्निम्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः स्तनैः सुखिनः । स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निस्स्वानाम्॥" इति । चतुर्व्यङ्गः चत्वारि व्यङ्गानि ह्रस्वानि यस्य सः । "ग्रीवा प्रजननं पृष्ठं ह्रस्वं जङ्घा च पूज्यते" इति । त्रिशीर्षवान् त्र्यावर्तयुक्तशीर्षवानित्यर्थः । "आवर्तत्रयरुचिरं यस्य शिरः क्षितिभृतां भवेन्नाथः" इति । चतुष्कलः चतस्रः कलाश्चत्वारो वेदा यस्य सः । अत्र कलाशब्देन तत्प्राप्तिसूचका अङ्गुष्ठमूलगताश्चतस्रो रेखा उच्यन्ते । तदुक्तम्—"मूलेऽङ्गुष्ठस्य वेदानां चतस्रस्तिस्र एव वा ।

चतुर्दशसमद्वन्द्वश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्गतिः ।
महोष्ठहनुनासश्च पञ्चस्निग्धोऽष्टवंशवान ॥ १९ ॥

इति ब्रह्मा । चत्वारः किष्कवः यस्य स चतुष्किष्कुः । चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मको हस्तः किष्कुः, षण्णवत्यङ्गुलोत्सेध इत्यर्थः । " षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधो यः पुमान् स दिवौकसः " इति ब्राह्मपुराणवचनम् । चतुःसमः चत्वारः समा यस्य स चतुःसमः, ते च बाहुजानूरुगण्डाः । तदुक्तं ब्रह्माण्डे–" बाहुजानूरुगण्डाश्च चत्वार्यथ समानि च " इति ॥ १८ ॥ चतुर्दशसमद्वन्द्वः चतुर्दशसङ्ख्यानि समानि द्वन्द्वानि यस्य सः । तथात्र सामुद्रिकम्–" भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुकौ । कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी । करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः ॥ " इति । चत्वारो दंष्ट्राकारा दन्ता यस्य स चतुर्दंष्ट्रः । तदाह मिहिरः–" स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः" इति । चतुर्गतिः चतुर्णां सिंहशार्दूलगजवृषभाणां गतिरिव गतिर्यस्य सः । "गजासिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ " इति बालकाण्डोक्तेः । महोष्ठहनुनासश्च । ओष्ठस्य महत्त्वं बन्धुजीवबिम्बफलारुणमांसलत्वम्, हनोस्तु परिपूर्णमांसलत्वम्, नासिकाया दीर्घतुङ्गत्वम् । तथाच संहिता-" बन्धुजीवकुसुमोपमोऽधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपधृत् । पूर्णमांसलहनुस्तु भूमिपस्तुङ्गतुण्डरुचिराकृतिस्तथा ॥ " इति । तुण्डशब्देन नासिकोच्यते । पञ्चस्निग्धः । पञ्च स्निग्धाः अवयवाः यस्य सः, ते च वाक्यवक्त्रनखलोमत्वचः केशनेत्रदन्तत्वक्पादतलानि वा । अत्र वररुचिः–" चक्षुःस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन भोजनम् । त्वचः स्नेहेन शयनं पादस्नेहेन वाहनम् ॥" इति । " स्निग्धनीलमृदु

एका द्वे वा यथायोगं रेखा ज्ञेया द्विजन्मनाम् ॥ " इति । चतुर्लेखः ललाटे पादयोः पाण्योश्चतस्रो रेखा यस्य सः । " ललाटे यस्य दृश्यन्ते चतुस्त्रिद्व्येकरेखिकाः । शतद्वयं शतं षष्टिस्तस्यायुर्विंशतिस्तथा ॥ " इति । " यस्य पादतले वज्रध्वजशङ्खाङ्कुशोपमाः । रेखाः सम्यक् प्रजायन्ते मनुजेन्द्रं तमादिशेत । " इति । " पाण्योश्चतस्रो रेखाश्च यस्य तिष्ठन्त्यभङ्गुराः " इति च । चतुष्किष्कुः चत्वारः किष्कवः प्रमाणं यस्य स तथोक्तः । किष्कुः चतुर्विंशत्यङ्गुलात्मको हस्तः " षण्णवत्यङ्गुलोत्सेधो यः पुमान् स दिवौकसः " इति । चतुस्समः । तदुक्तम्–"बाहुजानूरुजङ्घाश्च चत्वार्यथ समानि च । " इति ॥ १८ ॥ चतुर्दशसमद्वन्द्वः समपरिमाण

दशपद्मो दशबृहत् त्रिभिर्व्याप्तो द्विशुक्लवान् ।
षडुन्नतो नवतनुस्त्रिभिर्व्याप्नोति राघवः ॥ २० ॥

कुञ्चितास्तथा मूर्धजाः सुखकराः समं शिरः" इति मिहिरः । पूर्वं त्रिषु स्निग्ध इत्युक्तेः अत्र पञ्चस्निग्ध इतीदं मतभेदमाश्रित्योक्तम् । अष्टवंशवान् अष्टौ वंशाः आयतावयवा यस्य सः, आयताष्टावयव इत्यर्थः । अत्र सामुद्रिकम्–"पृष्ठवंशः शरीरं च हस्तपादाङ्गुली करौ । नासिका चक्षुषी कर्णौ प्रजनो यस्य चायताः ॥" इति । प्रजनस्यायतत्वमार्जवम् ॥१९॥ दशपद्मः दश पद्माकारावयवाः यस्य सः दशपद्मः । "मुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखाः करौ । पादौ च दश पद्मानि पद्माकाराणि यस्य च ॥" इति । दशबृहत् दश बृहदवयवा यस्य सः । ते च–" उरः शिरो ललाटं च ग्रीवा बाह्वंसनाभयः । पार्श्वपृष्ठस्वराश्चेति विशालास्ते शुभप्रदाः ॥ " इति सामुद्रिकम् । ब्राह्मे तु–" शिरोललाटे श्रवणे ग्रीवा वक्षश्च हृत्तथा । उदरं पाणिपादौ च पृष्ठं दश बृहन्ति च ॥ " इति । त्रिभिर्व्याप्तः । "त्रिभिर्व्याप्तिश्च यस्य स्यात्तेजसा यशसा श्रिया" इति ब्राह्मोक्तरीत्या त्रिभिर्व्याप्तः । द्विशुक्लवान् द्वे दन्तनेत्रे शुक्ले यस्य सः द्विशुक्लवान् ।

चतुर्दशाङ्गद्वन्द्वयुक्त इत्यर्थः । तदुक्तम्–"भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे कर्णावोष्ठौ च चूचुके । कूर्परौ मणिबन्धौ च जानुनी वृषणौ कटी । करौ पादौ स्फिजौ यस्य समौ ज्ञेयः स भूपतिः ॥ " इति । " कर्णाक्षिभ्रूगण्डनासादन्तोष्ठस्कन्धजत्रुणी । पादौ करौ स्तनावूरू स्फिजौ द्वन्द्वौ चतुर्दश ॥" इति । "समाश्च यस्य विद्यन्ते क्रमेणोपचितास्तथा " इति । चतुर्दंष्ट्रः दन्तपङ्क्तिद्वये प्रतिपार्श्वं चतस्रश्चतस्रो दंष्ट्रा दन्तविशेषा यस्य स तथोक्तः । यद्वा दन्तपङ्क्तिद्वयेऽपि मध्यदन्तचतुष्कमभितो द्वौ द्वौ दन्तविशेषा दंष्ट्रा अभिधीयन्ते । चतुर्गतिः चतुर्णां सिंहशार्दूलगजवृषभाणां गतिर्यस्य सः । महोष्ठहनुनासश्च ओष्ठस्य महत्त्वं बन्धुजपाकुसुमबिम्बफलारुणमांसलत्वम्, हनोस्तु परिपूर्णमांसलोन्नतत्वम्, नासिकायाः दीर्घोन्नतरुचिरपुटत्वम् । तदुक्तम्–" बन्धुजीवकुसुमोपमाधरो मांसलो रुचिरबिम्बरूपधृत् । पूर्णमांसलहनुस्तु भूमिपस्तुङ्गतुण्डरुचिराकृतिस्तथा " इति । तुण्डमिति नासिकोच्यते । पञ्चस्निग्धः " वाग्वक्त्रनखलोमानि त्वचश्च " इति । अष्टवंशवान् अष्टौ वंशा आयता अस्य सन्तीत्यष्टवंशवान् । "बाहू च नलकौ चोरू जङ्घे चेत्यष्टवंशकाः" इति । नलकः अङ्गुलिः॥१९॥ दशपद्मः दश पद्माकारा अवयवा यस्य सः । तथोक्तम्–" मुखनेत्रास्यजिह्वोष्ठतालुस्तननखाः करौ । पादौ च दश पद्मानि पद्माकाराणि यस्य च ॥ " इति दशबृहत् " शिरोललाटे श्रवणे ग्रीवा वक्षश्च हृत्तथा । उदरं पाणिपादौ च पृष्ठं दश बृहन्ति च " इति । त्रिभिर्व्याप्तः " त्रिभिर्व्याप्तश्च यश्च स्यात्तेजसा यशसा श्रिया " इति ।

सत्यधर्मपरः श्रीमान् संग्रहानुग्रहे रतः । देशकाल विभागज्ञः सर्वलोकप्रियंवदः ॥ २१ ॥ भ्राता च तस्य द्वैमात्रः सौमित्रिरपराजितः । अनुरागेण रूपेण गुणैश्चैव तथाविधः ॥ २२ ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ त्वद्दर्शनसमुत्सुकौ । विचिन्वन्तौ महीं कृत्स्नामस्माभिरभिसङ्गतौ ॥ २३ ॥

षडुन्नतः षट् उन्नता अवयवा यस्य सः । ते च—" कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणं स्कन्धो ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नताङ्गाः शुभप्रदाः ॥ " इति वररुचिः । अत्र मतभेदेनोक्तेर्न पुनरुक्तिः । मतभेदश्रवणं च रामस्य सकल शास्त्रोक्तमहापुरुषलक्षणपरिपूर्णत्वद्योतनाय । नवतनुः नव तनवः सूक्ष्मा यस्य । तानि च केशश्मश्रुनखलोमत्वगङ्गुलिपर्वशेफोबुद्धिदर्शनानि । "सूक्ष्माण्यङ्गुलि पर्वाणि केशलोमनखत्वचः । शेफश्च येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजीविनः ॥" इति वररुचिः । त्रिभिर्व्याप्नोति त्रिभिः पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णैः कालैः धर्मार्थ कामान् व्याप्नोति अनुतिष्ठतीति । तदुक्तं ब्राह्मे—" धर्मार्थकामाः कालेषु त्रिषु यस्य स्वनिष्ठिताः " इति ॥ २० ॥ संग्रहानुग्रह इति । संग्रह अर्जनम् । अनुग्रहः फलदानम् ॥ २१ ॥ भ्राता च तस्येति । द्वैमात्रः सपत्नीपुत्रः ॥ २२ ॥

रामानु०—भ्राता च तस्येति । द्वैमात्रः द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमात्रः । " मातुरुत्संख्या संभद्रपूर्वायाः " इति अण् प्रत्ययः । उकाराभाव आर्षः । सुमित्रापत्यस्य लक्ष्मणस्य द्वैमातुरत्वं

द्विशुक्लवान् द्वौ शुक्लौ शुद्धौ मातृपितृवंशौ यस्य सः । " द्वौ शुक्लौ तु शुभौ शुद्धौ वंशौ मातुः पितुस्तथा " इति । षडुन्नतः " कक्षः कुक्षिश्च वक्षश्च घ्राणस्कन्धौ ललाटिका । सर्वभूतेषु निर्दिष्टा उन्नताङ्गाः शुभप्रदाः " इति । नवतनुः नवसु स्थानेषु सूक्ष्मः । "सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वाणि केशरोमनखत्वचः । शेफश्च येषां सूक्ष्माणि ते नरा दीर्घजीविनः ॥ अस्फुटिताग्रं सूक्ष्मं श्मश्रु शुभं मृदु च सन्ततं स्निग्धम् । सूक्ष्मदृक् सूक्ष्मबुद्धिश्च यो नरः स सुखी भवेत् । " इति । त्रिभिर्व्याप्नोतीति । त्रिभिः पूर्वाह्णमध्याह्नापराह्णकालैः धर्मार्थकामानवाप्नोति अनुतिष्ठतीति त्रिभिर्व्याप्नोति । ब्राह्मे—" धर्मार्थकामाः कालेषु त्रिषु यस्य स्वनिष्ठिताः " इति । ननु त्रिसमस्त्रिषु चोन्नतः त्रिषु स्निग्धः त्रिभिर्व्याप्त इत्युक्तं प्राक् । इह तु चतुस्समः षडुन्नतः पञ्च स्निग्धः त्रिभिर्व्याप्नोतीत्युच्यते, सत्यम्, मतभेदमाश्रित्योक्तत्वाददोषः । अन्येषा मप्येवंविधानां सकलशास्त्रोक्तमहापुरुषलक्षणानाम् एकः सकलगुणारामो राम एव लक्ष्यमिति सूचनाय ॥ २० ॥ सङ्ग्रहानुग्रह इति । संग्रहः आर्जनम्, अनुग्रहः फलदानम् ॥ २१ ॥ द्वैमात्रः द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमात्रः ॥ २२ ॥ अस्माभिः

त्वामेव मार्गमाणौ तौ विचरन्तौ वसुन्धराम् । ददर्शतु मृगपतिं पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २४ ॥ ऋश्यमूकस्य पृष्ठे तु बहुपादपसङ्कुले । भ्रातुर्भयार्तमासीनं सुग्रीवं प्रियदर्शनम् ॥२५॥ वयं तु हरिराजं तं सुग्रीवं सत्यसङ्गरम् । परिचर्यास्महे राज्यात् पूर्वजेनावरोपितम् ॥ २६ ॥ ततस्तौ चीरवसनौ धनुःप्रवरपाणिनौ । ऋश्यमूकस्य शैलस्य रम्यं देशमुपागतौ ॥२७॥ स तौ दृष्ट्वा नरव्याघ्रौ धन्विनौ वानरर्षभः । अवप्लुतो गिरेस्तस्य शिखरं भयमोहितः ॥ २८ ॥ ततः स शिखरे तस्मिन् वानरेन्द्रो व्यवस्थितः । तयोः समीपं मामेव प्रेषयामास सत्वरम् ॥ २९ ॥ तावहं पुरुषव्याघ्रौ सुग्रीववचनात् प्रभू । रूपलक्षणसम्पन्नौ कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ ३० ॥ तौ परिज्ञाततत्त्वार्थौ मया प्रीतिसमन्वितौ । पृष्ठमारोप्य तं देशं प्रापितौ पुरुषर्षभौ ॥३१॥ निवेदितौ च तत्त्वेन सुग्रीवाय महात्मने । तयोरन्योन्यसंलापाद्भृशं प्रीतिरजायत ॥ ३२॥ ततस्तौ प्रीतिसम्पन्नौ हरीश्वरनरेश्वरौ । परस्परकृताश्वासौ कथया पूर्ववृत्तया ॥ ३३ ॥

जन्मप्रभृति रामवत् कौसल्यया संवर्धितत्वात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ मृगपतिं सुग्रीवम् । पूर्वजेन वालिना । अवरोपितम्, राज्यादिति शेषः ॥ २४--२६ ॥ रामानु०—वयन्त्विति । परिचर्य परिचर्यां कृत्वा । आस्महे तिष्ठाम इत्यर्थः ॥ २६ ॥ तत इति ।

सुग्रीवमन्त्रिभिरित्यर्थः ॥ २३ ॥ मृगपतिं सुग्रीवम् । अवरोपितम् राजासनादिति शेषः ॥ २४ ॥ २५ ॥ वयमिति । परिचर्यास्महे परिचर्यां कृत्वा आस्महे, तिष्ठाम इत्यर्थः ॥ २६ ॥ पाणिनावित्यत्र इन्नन्तत्वमार्षम् ॥ २७–४० ॥

स०–धनुःप्रवरपाणिनौ पणो व्यवहार एव पाणः । धनुःप्रवराभ्यां पाणोऽनयोरस्तीति तथा । धनुःप्रवरपाणिनां नौ नायकावित्यर्थ इति वा । “ नेता नश्च समाख्यातः ” इति नानार्थपदमञ्जर्याम् । नान्तो वाऽयं शब्दः ॥ २७ ॥

ततः स सान्त्वयामास सुग्रीवं लक्ष्मणाग्रजः । स्त्रीहेतोर्वालिना भ्रात्रा निरस्तमुरुतेजसा ॥ ३४ ॥ ततस्त्वन्नाशजं शोकं रामस्याक्लिष्टकर्मणः । लक्ष्मणो वानरेन्द्राय सुग्रीवाय न्यवेदयत् ॥ ३५ ॥ स श्रुत्वा वानरेन्द्रस्तु लक्ष्मणेनेरितं वचः । तदाऽऽसीन्निष्प्रभोऽत्यर्थं ग्रहग्रस्त इवांशुमान् ॥ ३६ ॥ ततस्त्वद्गात्रशोभीनि रक्षसा ह्रियमाणया । यान्याभरणजालानि पातितानि महीतले ॥ ३७ ॥ तानि सर्वाणि रामाय आनीय हरियूथपाः । संहृष्टा दर्शयामासुर्गतिं तु न विदुस्तव ॥ ३८ ॥ तानि रामाय दत्तानि मयैवोपहृतानि च । स्वनवन्त्यवकीर्णानि तस्मिन् विगतचेतसि ॥ ३९ ॥ तान्यङ्के दर्शनीयानि कृत्वा बहुविधं तव । तेन देवप्रकाशेन देवेन परिदेवितम् ॥ ४० ॥ पश्यतस्तानि रुदतस्ताम्यतश्च पुनः पुनः । प्रादीपयन् दाशरथेस्तानि शोकहुताशनम् ॥ ४१ ॥ शयितं च चिरं तेन दुःखार्तेन महात्मना । मयापि विविधैर्वाक्यैः कृच्छ्रादुत्थापितः पुनः ॥ ४२ ॥ तानि दृष्ट्वा महाबाहुर्दर्शयित्वा मुहुर्मुहुः । राघवः सहसौमित्रिः सुग्रीवे संन्यवेदयत् ॥ ४३ ॥

पाणिनाविति नान्तत्वमार्षम् ॥ २७–३५ ॥ स श्रुत्वेति । अत्यर्थं निष्प्रभ इति । आत्मवद्रामस्यापि दुःखहेतुश्रवणादिति भावः । यद्वा रामापेक्षया अत्यन्तनिष्प्रभः । रामः सीताविरहेण निष्प्रभोऽभूत्, सुग्रीवस्तु तयोः साहित्यादर्शनाद्रामक्लेशदर्शनाच्चात्यर्थं निष्प्रभोऽभूत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तानीत्यादि । आनीय हरियूथपा इति । पूर्वं सुग्रीवेणानयनमुक्तं तद्धरियूथपद्वारेत्यत्रोच्यते । गतिं रावणस्थानम् ॥ ३८ ॥ तानीति । दत्तानि, सुग्रीवेणेति शेषः । मयैवोपहृतानि, पूर्वं पतनकाल इति शेषः, इदानीं हरियूथपैरानीतत्वोक्तेः । स्वनवन्ति आकाशात्पतनकाले ॥ ३९–४१ ॥ शयितं मूर्च्छितम् ॥ ४२ ॥ सुग्रीवे पश्यत इति । तान्याभरणानि शोकहुताशनं प्रादीपयन्निति सम्बन्धः ॥ ४१–४३ ॥

स०–त्वन्नाशजं त्वदनुपलम्भजम् । " नाशो निधनानुपलम्भयोः " इति विश्वः ॥ ३९ ॥

स तवादर्शनादार्ये राघवः परितप्यते । महता ज्वलता नित्यमग्निनेवाग्निपर्वतः ॥ ४४ ॥ त्वत्कृते तमनिद्रा च शोकश्चिन्ता च राघवम् । तापयन्ति महात्मानमग्न्यगारमिवाग्नयः ॥ ४५ ॥ तवादर्शनशोकेन राघवः प्रविचाल्यते । महता भूमिकम्पेन महानिव शिलोच्चयः ॥ ४६ ॥ काननानि सुरम्याणि नदीः प्रस्रवणानि च । चरन्न रतिमाप्नोति त्वामपश्यन्नृपात्मजे ॥ ४७ ॥ स त्वां मनुजशार्दूलः क्षिप्रं प्राप्स्यति राघवः । समित्रबान्धवं हत्वा रावणं जनकात्मजे ॥ ४८ ॥ सहितौ रामसुग्रीवावुभावकुरुतां तदा । समयं वालिनं हन्तुं तव चान्वेषणं तथा ॥ ४९ ॥ ततस्ताभ्यां कुमाराभ्यां वीराभ्यां स हरीश्वरः । किष्किन्धां समुपागम्य वाली युद्धे निपातितः ॥ ५० ॥ ततो निहत्य तरसा रामो वालिनमाहवे । सर्वर्क्षहरिसङ्घानां सुग्रीवमकरोत् पतिम् ॥ ५१ ॥ रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येवं समजायत । हनुमन्तं च मां विद्धि तयोर्दूतमिहागतम् ॥ ५२ ॥ स्वराज्यं प्राप्य सुग्रीवः समानीय हरीश्वरान् । त्वदर्थं प्रेषयामास दिशो दश महाबलान् ॥ ५३ ॥

संन्यवेदयत् सुग्रीवहस्ते न्यस्तवानित्यर्थः ॥ ४३ ॥ अग्निपर्वतो नाम मेरुशिखरवर्ती कश्चिद्गिरिः । उक्तं च भारते—"अत्र माल्यवतः शृङ्गे दृश्यते हव्यवाट् सदा । नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ ॥" इति ॥ ४४-५१ ॥ ननु "वानराणां नराणां च कथमासीत्समागमः" इति वामदक्षिणहस्तवैषम्यमप्यविजानानां शाखायाश्शाखामाप्लुत्यजीवतां तिरश्चां वसिष्ठशिष्यतया निरतिशयाचारसम्पन्नयोश्चक्रवर्तिपुत्रयोश्च कथं समागमो जात इति पृष्टम्, तस्य किमुत्तरमुक्तमित्यत्राह—रामसुग्रीवयोरिति । रामसुग्रीवयोरैक्यमेवं समजायत ।

स० तवेति । अग्निपर्वतः अग्न्यावासपर्वतः ॥ ४४-५४ ॥

स०—ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्याम् । छत्रिन्यायेनेयमुक्तिः । हरीश्वरः वाली ॥ ५० ॥

आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महौजसा । अद्रिराज प्रतीकाशाः सर्वतः प्रस्थिता महीम् ॥५४॥ ततस्ते मार्ग माणा वै सुग्रीववचनातुराः । चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वय मन्ये च वानराः ॥ ५५ ॥ अङ्गदो नाम लक्ष्मीवान् वालि सूनुर्महाबलः । प्रस्थितः कपिशार्दूलस्त्रिभागबलसंवृतः ॥ ५६ ॥ तेषां नो विप्रनष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे । भृशं शोकपरीतानामहोरात्रगणा गताः ॥५७॥ ते वयं कार्य नैराश्यात् कालस्यातिक्रमेण च । भयाच्च कपिराजस्य प्राणांस्त्यक्तुं व्यवस्थिताः ॥ ५८ ॥ विचित्य वनदुर्गाणि गिरिप्रस्रवणानि च । अनासाद्य पदं देव्याः प्राणांस्त्यक्तुं समुद्यताः ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वा प्रायोपविष्टांश्च सर्वान् वानर पुङ्गवान् । भृशं शोकार्णवे मग्नः पर्यदेवयदङ्गदः ॥६०॥ तव नाशं च वैदेहि वालिनश्च वधं तथा । प्रायोपवेश मस्माकं मरणं च जटायुषः ॥ ६१ ॥

एवमिति प्रत्यक्षनिर्देशः, स्वानुजे विद्यमानेऽपि यथाऽहं सुग्रीवदूतोऽन्तः पुरकार्यसमाधानायागतः तथा तयोरैक्यं मैत्री जातेत्यर्थः । यद्वा एवं समजायत अहमप्येवं दृष्टवान्, न योग्यतामवगच्छामीत्यर्थः ॥५२-५४॥ सुग्रीववचना तुराः सुग्रीवाज्ञाभीताः। सुग्रीववचनानुगा इति च पाठः ॥५५॥ अङ्गद इति । त्रिभागबलसंवृतः तृतीयांशेन बलेन सैन्येन संवृत इत्यर्थः । वृत्तिविषये पूरणार्थत्वं संख्याशब्दस्येष्यते ॥५६॥ तेषामिति । विप्रनष्टानां बिले अदर्शनं गतानाम् ॥ ५७ ॥ ते वयमिति । कालस्य सुग्रीवकल्पितमासस्य । कपि राजस्य सुग्रीवात् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वेत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । परि

तत इति । सुग्रीववचनातुराः सुग्रीवाज्ञाभीता इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ विप्रनष्टानां बिलनिर्गमनमार्गाद्विभ्रष्टानामित्यर्थः ॥ ५७ ॥ कालस्य सुग्रीवकल्पितमासरूप कालस्य । कपिराजस्य कपिराजात् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वेत्यादिसार्धमेकं वाक्यम् ।

तेषां नः स्वामिसन्देशान्निराशानां मुमूर्षताम् । कार्यहेतोरिवायातः शकुनिर्वीर्यवान् महान् ॥ ६२ ॥ गृध्रराजस्य सोदर्यः सम्पातिर्नाम गृध्रराट् । श्रुत्वा भ्रातृवधं कोपादिदं वचनमब्रवीत् ॥ ६३ ॥ यवीयान् केन मे भ्राता हतः क्व च निपातितः । एतदाख्यातुमिच्छामि भवद्भिर्वानरोत्तमाः ॥ ६४ ॥ अङ्गदोऽकथयत्तस्य जनस्थाने महद्वधम् । रक्षसा भीमरूपेण त्वामुद्दिश्य यथातथम् ॥ ६५ ॥ जटायुषो वधं श्रुत्वा दुःखितः सोऽरुणात्मजः । त्वां शशंस वरारोहे वसन्तीं रावणालये ॥ ६६ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्पातेः प्रीतिवर्धनम् । अङ्गदप्रमुखास्तूर्णं ततः संप्रस्थिता वयम् ॥ ६७ ॥ विन्ध्यादुत्थाय संप्राप्ताः सागरस्यान्तमुत्तरम् । त्वद्दर्शनकृतोत्साहा हृष्टास्तुष्टाः प्लवङ्गमाः ॥ ६८ ॥ अङ्गदप्रमुखाः सर्वे वेलोपान्तमुपस्थिताः । चिन्तां जग्मुः पुनर्भीतास्त्वद्दर्शनसमुत्सुकाः ॥ ६९ ॥ तथाऽहं हरिसैन्यस्य सागरं प्रेक्ष्य सीदतः । व्यवधूय भयं तीव्रं योजनानां शतं प्लुतः ॥ ७० ॥ लङ्का चापि मया रात्रौ प्रविष्टा राक्षसाकुला । रावणश्च मया दृष्टस्त्वं च शोकपरिप्लुता ॥ ७१ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं यथावृत्तमनिन्दिते । अभिभाषस्व मां देवि दूतो दाशरथेरहम् ॥ ७२ ॥

देवनकर्माह—तवेति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ तेषामिति । स्वामिसन्देशात् मासादूर्ध्वमनागतानां भयमित्येवंरूपात् । तेषां कार्यहेतोः ॥ ६२–६७ ॥ हृष्टाः उत्साहवन्तः । तुष्टा आनन्दवन्तः ॥ ६८ ॥ वेलोपान्तं वेला सिन्धुपूरः तस्योपान्तम् । "वेलाऽम्बुधेस्तीरवृद्ध्योः कालमर्यादयोरपि" इति दर्पणः ॥ ६९–७२ ॥

अत्र द्वितीयान्तान् दृष्ट्वा पर्यदेवयदिति सम्बन्धः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ स्वामिसन्देशात् मासादूर्ध्वमनागतानां वध एवेति सुग्रीववचनात् । मुमूर्षतां सताम् ॥ ६२–७६ ॥

स०–महद्वधं महतो जटायुषो वधः महद्वधः तम् । परोपकारे प्राणत्यागान्महत्त्वम् ॥ ६५ ॥ त्वामाह सवरारोहे इति । वरारोहाभ्यां सहिता सवरारोहा तस्यास्सम्बुद्धिः । अतो न स इत्यस्याधिक्यम् ॥ ६६ ॥

तं मां रामकृतोद्योगं त्वन्निमित्तमिहागतम् । सुग्रीव सचिवं देवि बुध्यस्व पवनात्मजम् ॥ ७३ ॥ कुशली तव काकुत्स्थः सर्वशस्त्रभृतां वरः । गुरोराराधने युक्तो लक्ष्मण श्च सुलक्षणः ॥ ७४ ॥ तस्य वीर्यवतो देवि भर्तुस्तव हिते रतः । अहमेकस्तु संप्राप्तः सुग्रीववचनादिह ॥ ७५ ॥ मयेयमसहायेन चरता कामरूपिणा । दक्षिणा दिगनु क्रान्ता त्वन्मार्गविचयैषिणा ॥ ७६ ॥ दिष्ट्याऽहं हरि सैन्यानां त्वन्नाशमनुशोचताम्। अपनेष्यामि सन्तापं तवा भिगमशंसनात् ॥ ७७ ॥ दिष्ट्या हि मम न व्यर्थं देवि सागरलङ्घनम् । प्राप्स्याम्यहमिदं दिष्ट्या त्वद्दर्शनकृतं यशः ॥७८॥ राघवश्च महावीर्यः क्षिप्रं त्वामभिपत्स्यते । समित्रबान्धवं हत्वा रावणं राक्षसाधिपम् ॥७९॥ माल्य वान्नाम वैदेहि गिरीणामुत्तमो गिरिः । ततो गच्छति गोकर्णं पर्वतं केसरी हरिः ॥८०॥ स च देवर्षिभिर्दिष्टः पिता मम महाकपिः। तीर्थे नदीपतेः पुण्ये शम्बसादनमुद्धरत्८१

रामकृतोद्योगं रामकृतोत्साहम् ॥७३ ॥ गुरोः ज्येष्ठस्य आराधने शुश्रूषणे रतः लक्ष्मणश्च कुशली ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ मयेयमिति । विचयैषिणा अन्वेषणेच्छुना ॥ ७६ ॥ दिष्ट्येति । तवाभिगमशंसनात् त्वत्समीपप्राप्तिकथनात्॥७७–७९॥ 'बुद्धयस्व पवनात्मजम्' इति पवनात्मजत्वमुक्तम्, तत्कथं वानरस्येत्यपे क्षायामाह–माल्यवानिति । गच्छति अगच्छत् ॥ ८० ॥ सः गोकर्णं गतः । देवर्षिभिः तत्रत्यैः दिष्टः नियुक्तः । शम्बसादनं तीर्थोपद्रवकारिणमसुरं शम्ब सादनाख्यम् । उद्धरत् उदहरत् । देवर्षिप्रार्थनया अवधीदित्यर्थः ॥ ८१ ॥

दिष्ट्याऽहमिति । तवाभिगमशंसनात् तव समीपप्राप्तिशंसनात् । तवाधिगमशंसना दिति पाठे तव दर्शनशंसनात् ॥ ७७–७९ ॥ 'बुद्धयस्व पवनात्मजम्' इति पवना त्मजत्वं तव प्रतिपादितम्, वानरस्य तव पवनात्मजत्वं कथमित्याकाङ्क्षायामाह– माल्यवानित्यादिना । गच्छति अगच्छत् ॥ ८० ॥ दिष्टः आदिष्टः नियुक्तः । शम्ब

तस्याहं हारिणः क्षेत्रे जातो वातेन मैथिलि । हनुमानिति विख्यातो लोके स्वेनैव कर्मणा ॥ ८२ ॥ विश्वासार्थं तु वैदेहि भर्तुरुक्ता मया गुणाः । अचिराद् राघवो देवि त्वामितो नयिताऽनघे ॥ ८३ ॥ एवं विश्वासिता सीता हेतुभिः शोककर्शिता । उपपन्नैरभिज्ञानैर्दूतं तमवगच्छति ॥८४॥ अतुलं च गता हर्षं प्रहर्षेण च जानकी । नेत्राभ्यां वक्रपक्ष्मभ्यां मुमोचानन्दजं जलम् ॥ ८५ ॥ चारु तद् वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् । अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ८६ ॥ हनुमन्तं कपिं व्यक्तं मन्यते नान्यथेति सा । अथोवाच हनूमांस्तामुत्तरं प्रियदर्शनाम् ॥ ८७ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं समाश्वसिहि मैथिलि । किं करोमि कथं वा ते रोचते प्रतियाम्यहम् ॥८८॥ हतेऽसुरे संयति शम्बसादने कपिप्रवीरेण महर्षिचोदनात् । ततोऽस्मि वायुप्रभवो हि मैथिलि प्रभावतस्तत्प्रतिमश्च वानरः ॥८९

इत्यार्षे॰ श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

हारिणः हरेः केसरिणः क्षेत्रे पत्न्याम् अञ्जनायां जातः पितुर्देशान्तरगमनकाले जातः । अनेनान्यक्षेत्रे कथमन्येनोत्पादनमिति शङ्का पराकृता ॥ ८२॥ नयिता नेता ॥ ८३ ॥ अवगच्छति अवागच्छत् ॥ ८४-८८ ॥ रामानु॰—हनुमन्तमिति । मन्यते अमन्यत ॥ ८७ ॥ देवीनियुक्तार्थकरणे स्वस्य शक्तिरस्तीति द्योतयितुं स्वमाहात्म्यमाह—हत इति । ततः असुरवधोपकारात् ॥ ८९ ॥ इति श्रीगो॰ श्रीरामायणभूषणे शृङ्गार॰ सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

सादन इति कश्चनासुरः । उद्धरत उदहरत, अवधीदित्यर्थः ॥ ८१ ॥ हारिणः हरेः । नकारान्तत्वमार्षम्, केसरिणइत्यर्थः ॥ ८२ ॥ नयिता नेता ॥ ८३ ॥ अवगच्छति अवागच्छत ॥ ८४-८६ ॥ मन्यते अमन्यत ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ देवीनियुक्तार्थकरणे स्वस्य शक्तिरस्तीति ज्ञापयितुं स्वमाहात्म्यमाह—हतेऽसुर इति ॥ ८९ ॥ इति श्रीमहे॰ श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

[illegible]स॰—ततः मत्पितुस्तद्धननार्थं गमनानन्तरम् । वायुप्रभवोऽस्मि तदवकाशे वायुना जातोऽस्मि ॥ ८९ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

भूय एव महातेजा हनुमान् मारुतात्मजः । अब्रवीत् प्रश्रितं वाक्यं सीताप्रत्ययकारणात् ॥ १ ॥ वानरोऽहं महाभागे दूतो रामस्य धीमतः । रामनामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम् ॥ २ ॥ प्रत्ययार्थं तवानीतं तेन दत्तं महात्मना । समाश्वसिहि भद्रं ते क्षीणदुःखफला ह्यसि॥३॥ गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः करविभूषणम् । भर्तारमिव सम्प्राप्ता जानकी मुदिताऽभवत् ॥ ४ ॥ चारु तद्वदनं तस्यास्ताम्रशुक्लायतेक्षणम् । अशोभत विशालाक्ष्या राहुमुक्त इवोडुराट् ॥ ५ ॥

भूय इत्यादि ॥ १ ॥ इत्थं सन्देशकथनादिना देवीं विश्वास्याभिज्ञानाङ्गुलीयकदानेन दृढं विश्वासयति--वानरोऽहमित्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥ गृहीत्वेति । गृहीत्वा देशान्तरादागतं बन्धुं दृष्ट्वेव स्वयं गृहीतवती । प्रेक्षमाणा । वर्तमानार्थेन शानचा दत्तदृष्टिं न विचालितवतीत्युच्यते । सा पूर्वं रावणत्वेन शङ्कितवती । भर्तुः करविभूषणं पाणिग्रहणकाले हस्तस्पृष्टमाभरणम् । करविभूषणमित्यनेन भोगातिशयात् प्रणयकोपे प्रवृत्ते परस्परमालोकनभाषणादिविरहदशायां काङ्क्षिते भाषणे मानातिशयेन मौने कृते रामोऽङ्गुलीयकं भूमौ च्यावयति स्म । तदा व्याजेन च्युतमङ्गुलीयकमिति सीतयाऽभिहिते प्रणयकोपशैथिल्यात् परस्परसंश्लेषो भूयोऽप्यभूत् । एवं घटकभूतं करविभूषणं भर्तारमिव संप्राप्ता अङ्गुलीयकदर्शनात्तस्य कान्तस्य करं स्मृतवती, तत्स्मृत्या बाहुं तत्स्मरणेन तद्विग्रहम् । एवं भावनाप्रकर्षेण तं पुरःस्थितमिव मत्वा तमालिङ्गितवती। जननीबुद्ध्या मुनिस्सम्प्राप्तेवेत्याह, जननीकृतभोगस्यावर्ण्यत्वात् । जानकी शोकहर्षाभ्यां क्लेष्टुमनर्हे कुले जाता । मुदिताऽभवत् इयमिदानीं

अथ दृढतरविश्वासाय रामाङ्गुलीयकं दातुमाह–भूय इति । प्रत्ययः विश्वासः॥१॥ सन्देशकथनादिना देवीं विश्वास्य अभिज्ञानाङ्गुलीयकप्रदानेनापि दृढं विश्वासयति–

स०–क्षीणदुःखफला दुःखं तमआदिस्थं फलं येषां ते दुःखफलाः राक्षसाः । क्षीणाः दुःखफला यया निमित्तेन सा तथा । दुःखरूपं यत् फलं तत्क्षीणं यस्यां सा वा । एष्यन्निश्चयेनेदं वचनम् ॥ ३ ॥

ततः सा ह्रीमती बाला भर्तृसन्देशहर्षिता । परितुष्टा प्रियं कृत्वा प्रशशंस महाकपिम् ॥ ६ ॥ विक्रान्तस्त्वं समर्थस्त्वं प्राज्ञस्त्वं वानरोत्तम । येनेदं राक्षसपदं त्वयैकेन प्रधर्षितम् ॥ ७ ॥ शतयोजनविस्तीर्णः सागरो मकरालयः । विक्रमश्लाघनीयेन क्रमता गोष्पदीकृतः ॥ ८ ॥ नहि त्वां प्राकृतं मन्ये वानरं वानरर्षभ । यस्य ते नास्ति संत्रासो रावणान्नापि सम्भ्रमः ॥ ९ ॥ अर्हसे च कपिश्रेष्ठ मया समभिभाषितुम् । यद्यपि प्रेषितस्तेन रामेण विदितात्मना ॥ १० ॥ प्रेषयिष्यति दुर्धर्षो रामो न ह्यपरीक्षितम् । पराक्रममविज्ञाय मत्सकाशं विशेषतः ॥ ११ ॥ दिष्ट्या च कुशली रामो धर्मात्मा सत्यसङ्गरः । लक्ष्मणश्च महातेजाः सुमित्रानन्दवर्धनः ॥ १२ ॥ कुशली यदि काकुत्स्थः किन्नु सागरमेखलाम् । महीं दहति कोपेन युगान्ताग्निरिवोत्थितः ॥ १३ ॥

मुदिता उदर्के किं भविष्यतीति न जान इत्याहर्षिः ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रियं कृत्वा संमानं कृत्वा ॥ ६ ॥ विक्रान्त इत्यादिपदत्रयेण तद्व्युत्क्रमेण ज्ञानशक्तिबलान्युच्यन्ते । इदं राक्षसपदमिति प्रज्ञोक्ता । त्वयैकेनेति सामर्थ्यम् । प्रधर्षितमिति विक्रमः ॥ ७ ॥ ८ ॥ प्राकृतं क्षुद्रम् । संभ्रमः व्यग्रता ॥ ९ ॥ अर्हस इति । यद्यपीति निपातसमुदायो यस्मादित्यर्थे । अव्ययानामनेकार्थत्वात् ॥ १०–१२ ॥ अथ प्रणयरोषेण दूतसन्निधौ रामं गर्हते–कुशलीति । काकुत्स्थः परपरिभवासहकुले जातः । अनेन परपरिभव एव परिहरणीयः न स्वीय इति नियमोऽस्ति

वानरोऽहमित्यादिना ॥ २–५ ॥ तत इति । प्रियं कृत्वा आदरं कृत्वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ विक्रान्तः शूरः । समर्थः देशकालोचितकृत्यचतुरः । प्राज्ञः सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञः । पदं स्थानम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ सन्त्रासः, समुद्रादिति शेषः ॥ ९ ॥ यद्यपीत्यवधारणे । मया समभिभाषितुम् अर्हसे यद्यपि, अर्हस्येवेत्यर्थः । कुतः ? विदितात्मना रामेण प्रेषित इति सम्बन्धः । यद्वा अप्यवधारणे । यदि यस्मात् विदितात्मना रामेण प्रेषितः

स०–**ह्रीमती** पत्यौ यद्रत्यौन्नत्यं कपिरपि ममापश्यदिति लज्जावती । **प्रियं कृत्वा** रावणादिविकल्पं विधूय प्रेमास्पदमेव कृत्वा मत्वा वा ॥ ६ ॥

अथवा शक्तिमन्तौ तौ सुराणामपि निग्रहे । ममैव तु न दुःखानामस्ति मन्ये विपर्ययः ॥ १४॥ कच्चिन्न व्यथितो रामः कच्चिन्न परितप्यते । उत्तराणि च कार्याणि कुरुते पुरुषोत्तमः ॥ १५ ॥ कच्चिन्न दीनः सम्भ्रान्तः कार्येषु च न मुह्यति । कच्चित् पुरुषकार्याणि कुरुते नृपतेः सुतः ॥१६॥ द्विविधं त्रिविधोपायमुपायमपि सेवते । विजिगीषुः सुहृत् कच्चिन्मित्रेषु च परन्तपः ॥ १७ ॥

किम्। किंतु सागरमेखलां महीं दहति । अत्र काकुत्स्थः दहति किंतु न दहती त्यर्थः । सागरमेखलामिति विशेषणेन द्रवद्रव्यस्यैकेन कठिनद्रव्यस्य चैकेन बाणेन भवितव्यं किम् । सागरं सलिलमेव तैलं कृत्वा महीं दग्धुं समर्थौ न किमित्यर्थः । यद्वा स्वपत्नीं वा सुरक्षितपरिधानां करोतीति भावः । अनादि कृतमर्यादा मही कथं दग्धुं शक्येत्यत्राह युगान्तेति । महीमर्यादातन्नयनरा पर्यन्तैवेति भावः । किं न सागरमेखलामित्यपि पाठः । काकुत्स्थः कुशलं यदि तदा महीं किं न दहति । शक्तश्चेद्दहत्येव, न दहति अतो न शक्त इत्यर्थः ॥ १३ ॥ पक्षान्तरमाह—अथवेति ॥ १४ ॥ कच्चिदिति । न व्यथितः न कृशः । उत्तराणि कार्याणि मत्प्राप्तिसाधकानि कच्चित्कुरुते ? ॥ १५ ॥ न दीनः कच्चित् सम्भ्रान्तः सन् कार्येषु न मुह्यति कच्चिदित्यन्वयः । पुरुष कार्याणि पुरुषेण कर्तव्यानि ॥ १६ ॥ तान्येवाह—द्विविधमिति । परन्तपो रामः मित्रेषु विषये सुहृत्सन् द्विविधं सामदानरूपमुपायमपि सेवते कच्चित् । चकारेणामित्रास्समुच्चीयन्ते । अमित्रेषु विषये विजिगीषुस्सन् त्रिविधोपायं दानभेददण्डान् सेवते प्रयुङ्क्ते कच्चित् ?। सुहृत्सु कदाचिदपि भेददण्डौ न कार्यौ, शत्रुषु न सामेति भावः । योजनान्तरे विजिगीषुसुहृत्पदयोः प्रयोजनं

तस्मात् मया समभिभाषितुमर्हस्येवेति सम्बन्धः ॥ १०-१४ ॥ कच्चिदिति । उत्तराणि च कार्याणि पुरुषकारान् ॥ १५ ॥ दीनो न सम्भ्रान्त इत्यनुषङ्गः ॥ १६ ॥ द्विविध मिति । सुहृत् परंतपो रामः विजिगीषुः सन् त्रिविधोपायं सामदानभेदरूपमुपायम् । उपायमपि दण्डोपायमपि । मित्रेषु चकारादमित्रेषु च द्विविधं यथा भवति तथा सेवते कच्चित् ?। मित्रेषु सामदाने, अमित्रेषु भेददण्डौचेत्येवं विभज्य प्रयुङ्क्ते कच्चित् ?॥१७॥

कच्चिन्मित्राणि लभते मित्रैश्चाप्यभिगम्यते । कच्चित् कल्याणमित्रश्च मित्रैश्चापि पुरस्कृतः ॥ १८ ॥ कच्चिदाशास्ति देवानां प्रसादं पार्थिवात्मजः । कच्चित् पुरुषकारं च दैवं च प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ कच्चिन्न विगतस्नेहः प्रसादान्मयि राघवः । कच्चिन्मां व्यसनादस्मान्मोक्षयिष्यति वानर ॥२०॥ सुखानामुचितो नित्यमसुखानामनूचितः । दुःखमुत्तरमासाद्य कच्चिद्रामो न सीदति ॥ २१ ॥ कौसल्यायास्तथा कच्चित् सुमित्रायास्तथैव च । अभीक्ष्णं श्रूयते कच्चित् कुशलं भरतस्य च ॥ २२ ॥ मन्निमित्तेन मानार्हः कच्चिच्छोकेन राघवः । कच्चिन्नान्यमना रामः कच्चिन्मां तारयिष्यति ॥ २३ ॥ कच्चिदक्षौहिणीं भीमां भरतो भ्रातृवत्सलः । ध्वजिनीं मन्त्रिभिर्गुप्तां प्रेषयिष्यति मत्कृते ॥ २४ ॥ वानराधिपतिः श्रीमान् सुग्रीवः कच्चिदेष्यति । मत्कृते हरिभिर्वीरैर्वृतो दन्तनखायुधैः ॥२५॥ कच्चिच्च लक्ष्मणः शूरः सुमित्रानन्दवर्धनः । अस्त्रविच्छरजालेन राक्षसान् विधमिष्यति ॥ २६ ॥

मृग्यम् ॥ १७ ॥ अभिगम्यते लभ्यते । मित्रस्य कंचिदुपकारं कृत्वा स्वयमुपकारं मित्रादपेक्षते कच्चिदित्यर्थः । कल्याणमित्रः पुरस्कृतमित्र इत्यर्थः ॥१८॥ आशास्ति आशास्ते । पुरुषकारं स्वबलम् । एकैकस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ सुखानामिति । अनूचित इति दीर्घ आर्षः । उत्तरम् उत्कृष्टम् ॥ २१ ॥ रामानु०–सुखानामिति । अनुचित एवानौचितः । "प्रज्ञादिभ्यश्च" इति स्वार्थे अण्प्रत्ययः । उत्तरं दुःखम् उत्कृष्टं दुःखम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ मन्निमित्तेन मया हेतुना । अन्यमनाः कार्यान्तरासक्तः ॥ २३ ॥ कच्चिदक्षौहिणीमिति । ध्वजिनीं मित्राणि लभते स्वयत्नेन मित्रैश्च स्वयत्नतोऽभिगम्यते । कल्याणमित्रः सौमित्रः मित्रैः पुरस्कृतः बहुमतः कच्चित् ? ॥१८॥ आशास्ति आशास्ते, प्रार्थयत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ सुखानामिति । अनुचित एव अनौचितः । उत्तरं दुःखम् उत्कृष्टं दुःखम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ शोकेन राघव इति । परितप्यत इति शेषः ॥ २३–२७ ॥

रौद्रेण कच्चिदस्त्रेण ज्वलता निहतं रणे । द्रक्ष्याम्यल्पेन कालेन रावणं ससुहृज्जनम् ॥ २७ ॥ कच्चिन्न तद्धेमसमानवर्णं तस्याननं पद्मसमानगन्धि । मया विना शुष्यति शोकदीनं जलक्षये पद्ममिवातपेन ॥ २८ ॥ धर्मापदेशात्त्यजतश्च राज्यं मां चाप्यरण्यं नयतः पदातिम् । नासीद्व्यथा यस्य न भीर्न शोकः कच्चिच्च धैर्यं हृदये करोति ॥ २९ ॥ न चास्य माता न पिता च नान्यः स्नेहाद्विशिष्टोऽस्ति मया समो वा । तावत्त्वहं दूत जिजीविषेयं यावत् प्रवृत्तिं शृणुयां प्रियस्य ॥ ३० ॥

सेनाम् ॥ २४–२७ ॥ हेमशब्देन तद्वर्ण उच्यते । अभेदेन हेमवत्स्पृहणीय मित्यर्थः । मया विनेति जलक्षयस्थानम् । शोकदीनमित्यातपस्थानम् ॥ २८ ॥ धर्मापदेशाद्धर्मोद्देशार्थम्, धर्ममुद्दिश्येत्यर्थः । यद्वा धर्मव्याजाद्धेतोः । राज्य त्यागाद्व्यथा नासीत् । अरण्यसञ्चाराद्भीर्नासीत् । मत्पादसञ्चाराच्छोको नासीत् । सः तादृशधैर्ययुक्तो रामो मद्विश्लेषेऽपि हृदये धैर्यं करोति कच्चित् ? ॥ २९ ॥ धैर्याकरणे हेतुमाह—न चास्येति । प्रवृत्तिं मदानयनवार्ताम् । प्रणय रोषपक्षे किमेष पितृवचनपरिपालनाय वनं प्राप्तः ? न, किन्तु ममैव हिंसायै इति भावः । रामस्यैव दोषः न ममेति सीतयोक्ते वयमेव किं सम्यक् स्थितवन्तः रामविश्लेषानन्तरक्षणे न तनुस्त्यक्ता हीत्येवं हनुमदाशयं ज्ञात्वा आह—न चास्येति । रामस्य मात्रादयः अन्यो बन्धुश्च स्नेहाद्विशिष्टा न भवन्ति । लोके कस्यचिन्माता पिता भ्रातेत्येवं स्नेहो विसृत्वरो भवति । नचैवं रामस्य मात्रादिषु संभावितः । सर्वोऽपि मय्येकमार्गः कृतः । यावत्प्रियस्य प्रवृत्तिं शृणुयां शृणोमि तावज्जिजीविषेयं जीवेयम् । इच्छाया इष्यमाणप्रधानत्वादिष्य

हेमसमानवर्णं हेमवर्णवत् स्पृहणीयवर्णमित्यर्थः ॥ २८ ॥ धर्मापदेशात् धर्मोद्देशेन, धर्म मुद्दिश्येति यावत् । राज्यत्यागात् व्यथा मनश्चलनम्, अरण्यसञ्चाराद्भीतिः, सीता पादसञ्चाराच्छोकः यस्य नास्ति सः हृदये धैर्यं करोति कच्चिदिति सम्बन्धः ॥ २९ ॥ इदानीं धैर्याकरणे किं कारणमित्याशङ्क्य मद्वियोग एव कारणमित्याशयेनाह—न चास्येति । अस्य रामस्य अस्मिन् समये माता च स्नेहान्मत्तो विशिष्टा मया न समा च यथा अहमस्मि तथा पिता च न भवतीत्यर्थः । अत एव प्रवृत्तिं मदानयनोद्योग

इतीव देवी वचनं महार्थं तं वानरेन्द्रं मधुरार्थमुक्त्वा । श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं रामार्थयुक्तं विरराम रामा ॥ ३१ ॥ सीताया वचनं श्रुत्वा मारुतिर्भीमविक्रमः । शिरस्यञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२ ॥ न त्वा मिहस्थां जानीते रामः कमललोचने । तेन त्वां नानयत्याशु शचीमिव पुरन्दरः ॥ ३३ ॥

माणं जीवनमिहाभिधीयते । रामः 'न मांसं राघवो भुङ्क्ते' इत्युक्तरीत्या भोजनम्, 'अनिद्रः सततं रामः' इति निद्रां च हित्वा समुद्रं बद्ध्वा समागच्छन् तापार्तै प्रपां गते तस्यां भिन्नपानीयपात्रायां सत्यामिव मयि नष्टायां न जीवेत् । अतस्तदागमनपर्यन्तं मया जीवितव्यं परतन्त्रशरीरत्वात् । तदागमनानन्तर मपि यदि जीविष्यामि तदस्थं वदेदिति भावः । एतावत्पर्यन्तं वानरेति संबोध्य संप्रति दूतेत्याह, रामविषयप्रणयरोषस्य दूतपर्यन्तं व्यापनात् । तेन प्रहितः खलु भवानपीति भावः । प्रणयरोषाभावपक्षेऽपि—न चास्येति । अस्य माता चास्मिन् स्नेहात् मत्तः न विशिष्टा मया न समा च । यथाऽहमास्मिन् स्निग्धा तथा नान्य इत्यर्थः । एतदेवोत्तरार्धेन समर्थयति तावदिति ॥ ३० ॥ इतीव, पूर्वं कतिपयानर्थान् विविच्योक्तवान्, संप्रति प्रणयधारासूक्ष्ममृषीणामपदं हि, तत इतीवेत्याह । देवी वल्लभाया व्यवहारो बहिष्ठानां न प्रतिभाति हि । वचनं महार्थं न केवलं बहिष्ठानाम् देशिकानामस्माकमपीत्यर्थः, महार्थं मित्युक्तेः । तं वानरेन्द्रम् सुग्रीवस्य शेषत्वेऽभिषिक्तत्वेऽपि पारतन्त्र्ये हनुमान् अभिषिक्त इत्यर्थः । मधुरार्थं माधुर्येण मध्ये हनुमान्न वक्तुमारभतेति भावः । उक्त्वा स तदीयाश्च यथाऽभिवर्धन्ते तथोक्त्वा । श्रोतुं पुनस्तस्य वचोऽभिरामं स्ववचनानुरूपोत्तरं श्रोतुम् । रामार्थयुक्तं रामप्रयोजनयुक्तम्, रामरूपाभिधेय युक्तं वा । विरराम स्वयं चिरभाषणात् स्वामिन्यां भाषमाणायां मध्ये भृत्येन उक्त्ययोगाच्च तूष्णींभूतस्यावकाशप्रदानमकरोत् । रामा पारम्पर्यं विना साक्षाद्वचःसौन्दर्यदर्शनं रामेण न लब्धं हीति मुनिः खिद्यति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ न त्वामिति । रामः "न जीवेयं क्षणमपि विना तामसितेक्षणाम्" इत्यध्यवसायी

वार्ताम् ॥ ३० ॥ रामार्थयुक्तं राम एवाभिधेयः तद्युक्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ न,त्वामिति ।

श्रुत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः । चमूं प्रकर्षन् महतीं हर्यृक्षगणसङ्कुलाम् ॥३४॥ विष्टम्भयित्वा बाणौघैः रक्षोभ्यं वरुणालयम् । करिष्यति पुरीं लङ्कां काकुत्स्थः शान्तराक्षसाम् ॥ ३५ ॥ तत्र यद्यन्तरा मृत्युर्यदि देवाः सहासुराः। स्थास्यन्ति पथि रामस्य स तानपि वधिष्यति ॥ ३६ ॥ तवादर्शनजेनार्ये शोकेन स परिप्लुतः। न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ३७ ॥ मलयेन च विन्ध्येन मेरुणा मन्दरेण च । दर्दुरेण च ते देवि शपे मूलफलेन च ॥ ३८ ॥ यथा सुनयनं वल्गु बिम्बोष्ठं चारुकुण्डलम् । मुखं द्रक्ष्यसि रामस्य पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ३९ ॥ क्षिप्रं द्रक्ष्यसि वैदेहि रामं प्रस्रवणे गिरौ । शतक्रतुमिवासीनं नाकपृष्ठस्य मूर्धनि ॥ ४० ॥

कथं नागच्छेत् । कमललोचने त्वन्नयनसौन्दर्यं दर्पणतलेऽपि किन्न दृष्टवती भवती । एतत्सौन्दर्यवतीं कथं त्वां विना स तिष्ठेत् । तेन अनेन हेतुना । आशु त्वां नानयाति । शचीं पुरन्दर इव । अनुह्लादहस्तगतां शचीमिन्द्रः कञ्चित्कालमविज्ञाय ज्ञानानन्तरं यथा आनीतवान् तथेति भावः ॥ ३३ ॥ मह्यं मम । व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ ३४ ॥ समुद्रं कथमतिक्रमिष्यतीत्यत्राह-विष्टम्भयित्वेति । विष्टम्भयित्वा स्तब्धं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तत्रेति । स्थास्यन्ति, प्रतिबन्धकतयेति शेषः ॥३६॥ ३७॥ गिरीणां स्वजीवनस्थानत्वात्तैः शपति-मलयेनेति । दर्दुरो नाम मलयपारिसरवर्ती चन्दनप्रभवः कश्चित्पर्वतः ॥ ३८ ॥ यथेति। तथा शप इति पूर्वेणान्वयः ॥ ३९ ॥ क्षिप्रमिति । नाकपृष्ठो नाम

शचीं पुरन्दर इवेति । अनुह्लादनीतां शचीं पुरन्दरः कञ्चित्कालमविज्ञाय ततो ज्ञात्वा यथा आनीतवान् तद्वदित्यर्थः॥ ३३ ॥ मह्यं मम ॥ ३४ ॥ विष्टम्भयित्वा अपविध्येत्यर्थः ॥ ३५ ॥ तत्र त्वदानयनरूपकार्ये । मृत्युर्यदि अन्तरा पथि रामस्य स्थास्यति, देवा यदि स्थास्यन्ति, विघ्नकारित्वेनेति शेषः । तानपि वधिष्यतीति योजना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ स्वोक्तार्थे देवीविश्वासार्थं स्वोपजीवनिवासफलमूलादिना शपथं करोति-दर्दुरेणेति । दर्दुरेण पर्वतेन यथा रामस्य मुखं द्रक्ष्यसि अस्मिन्नर्थे दर्दुरादिना शपे विश्वासयामीति श्लोकत्रयस्य सम्बन्धः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नागराजस्य

न मांसं राघवो भुङ्क्ते न चापि मधु सेवते । वन्यं सुविहितं नित्यं भक्तमश्नाति पञ्चमम् ॥ ४१ ॥ नैव दंशान्न मशकान् न कीटान्न सरीसृपान् । राघवोऽपनयेद्गात्रात् त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ ४२ ॥ नित्यं ध्यानपरो रामो नित्यं शोकपरायणः । नान्यच्चिन्तयते किञ्चित् स तु कामवशं गतः ॥ ४३ ॥ अनिद्रः सततं रामः सुप्तोऽपि च नरोत्तमः । सीतेति मधुरां वाणीं व्याहरन् प्रतिबुद्ध्यते ४४

इन्द्रस्यासाधारणस्वर्गस्थानविशेषः ॥ ४० ॥ न मांसमिति । "दृङ्मनःसङ्गसङ्कल्पजागराः कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥" इति दशावस्थास्वरतिरनेनोच्यते । मांसाद्यभोजनम् अरत्या ततः पूर्वं तद्व्रो जनोक्तेः । वन्यं वने भवं कन्दमूलादिकम् । सुविहितं वानप्रस्थयोग्यत्वेन विहितम् । भक्तम् अन्नम् । पञ्चमं प्रातःसङ्गवमध्याह्नापराह्णसायंरूपेषु कालेषु पञ्चमकालिकं शरीरधारणमात्रोपयुक्तं भुङ्क्त इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अथ मनःसङ्गावस्थामाह—नैवेति । दंशास्तु वनमक्षिकाः तान् । मशकांश्चेत्यनेन दंशमशकापरिज्ञानमुक्तम् । कीटसरीसृपोक्त्या उपरिशरीरं चरतामनिवृत्तिरुच्यते । तत्र हेतुः त्वद्गतेनान्तरात्मना । परकायप्रविष्टस्य कथं त्यक्तशरीरविकृतिज्ञानम् ? तत्र स्थितः खलु तत्रत्यपीडां ज्ञास्यतीति भावः ॥४२॥४३॥ तथाऽस्य जागरावस्थामाह—अनिद्र इति । अनिद्रः सततं रामः निद्रया सर्वदा कालक्षेपार्होऽपि सन्ततमनिद्रोऽभूत् । सुप्तोऽपि चेत्यनेन परगतार्थानुसन्धानाभाव उच्यते । नरोत्तमः अभिमतविश्लेषे तथाऽवस्थानमेव हि पुरुषोत्तमस्य लक्षणमिति भावः । सीतेति अप्राकृतसौन्दर्याद्यनुसंधानेन वासनावशाद् विलपति । मधुरां वाणीम् वासनावशाद्विलपत्यपि शब्दस्वभावाद्रसना जल

ऐरावतस्य । नाकपृष्ठस्येति पाठे सर्वोपरीत्यर्थः ॥ ४० ॥ वन्यं मूलफलादिकम् । सुविहितं परिग्राह्यत्वेन आरण्यकशास्त्रचोदितम् । भक्तम् अन्नम् । पञ्चमं पञ्चानामन्नानां पूरणम् । वानप्रस्था हि मूलफलादिकं पञ्चधा कृत्वा देवपित्रतिथिभूतेभ्यस्तद्भागान् दत्त्वा पञ्चमं स्वयं भुञ्जते । पञ्चमकालसिद्धं पञ्चममिति वा । प्रातस्सङ्गवमध्याह्नापराह्णसायाह्नेषु पंचसु कालेषु चतुरो भोजनकालानतीत्य पञ्चमे काले भुङ्क्त इत्यर्थः । यद्वा "षोडशारण्यवासिनः" इत्युक्तवानप्रस्थभोज्यस्य पञ्चमांशं भुङ्क्ते । अनेन रामस्यात्यल्पाहारतोक्ता ॥ ४१–४३ ॥ अनिद्र एव कथञ्चित्सुप्तोऽपीति सम्बन्धः ४४–४६

दृष्ट्वा फलं वा पुष्पं वा यद्वाऽन्यत् सुमनोहरम् । बहुशो हा प्रियेत्येवं श्वसंस्त्वामभिभाषते ॥ ४५ ॥ स देवि नित्यं परितप्यमानस्त्वामेव सीतेत्यभिभाषमाणः । दृढव्रतो राजसुतो महात्मा तवैव लाभाय कृतप्रयत्नः ॥ ४६ ॥ सा रामसङ्कीर्तनवीतशोका रामस्य शोकेन समानशोका। शरन्मुखे साम्बुदशेषचन्द्रा निशेव वैदेहसुता बभूव॥४७॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

सीता तद्वचनं श्रुत्वा पूर्णचन्द्रनिभानना ।
हनूमन्तमुवाचेदं धर्मार्थसहितं वचः ॥ १ ॥
अमृतं विषसंसृष्टं त्वया वानर भाषितम् ।
यच्च नान्यमना रामो यच्च शोकपरायणः ॥ २ ॥

स्यन्दिनी भवतीत्यर्थः। प्रतिबुद्ध्यते क्लेशहीनदशाविगमात्पुनरपि बाधकोद्दीपन सन्दर्शनेन बाधार्हः स्थित इत्यर्थः ॥ ४४–४६ ॥ सा रामेति । रामसङ्गा वातिशङ्कया कश्चिच्छोकः सीतायाः रामविहरेण कश्चिच्छोकः। तत्राद्यो हनुम दुक्त्या निवृत्तः, द्वितीयस्तु वर्तत इत्याह रामस्य शोकेन समानशोका । तद्विरहकृत त्वेन तत्तुल्यशोका। अधिकशोकस्तु निवृत्त इति भावः। यद्वा रामसङ्कीर्तनेन वीतशोकापि 'नैव दंशान्न मशकान्' इत्यादिश्रवणेन रामतुल्य शोका प्रकाशाप्रकाशशरन्मुखनिशेवाभूदित्यर्थः ॥४७॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण०शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः॥३६॥ सीतेत्यादि ॥ १ ॥ अमृतमिति । यच्च नान्यमना इत्यमृतत्वे हेतुः । यच्च

सा रामेति । रामसङ्कीर्तनवीतशोका 'अनिद्रः सततं रामः' इति रामसङ्कीर्तनेन वीतशोका । 'न मांसं राघवो भुङ्क्ते' इत्युक्तशोकेन हेतुना समानशोका सा साम्बुदशेषः चन्द्रो यस्यास्सा साम्बुदशेषचन्द्रा प्रकाशाप्रकाशयुक्ता निशेव बभूवे त्यर्थः ॥ ४७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

॥ १ ॥ यच्च अनन्यमना इति वाक्यमाख्यायते तदमृतं, यच्च शोकपरायण इति

ऐश्वर्ये वा सुविस्तीर्णे व्यसने वा सुदारुणे । रज्ज्वेव पुरुषं बद्ध्वा कृतान्तः परिकर्षति ॥ ३ ॥ विधिर्नूनमसंहार्यः प्राणिनां प्लवगोत्तम । सौमित्रिं मां च रामं च व्यसनैः पश्य मोहितान् ॥ ४ ॥ शोकस्यास्य कदा पारं राघवोऽधिगमिष्यति । प्लवमानः परिश्रान्तो हतनौः सागरे यथा ॥ ५ ॥ राक्षसानां वधं कृत्वा सूदयित्वा च रावणम् । लङ्कामुन्मूलितां कृत्वा कदा द्रक्ष्यति मां पतिः ॥ ६ ॥ स वाच्यः सन्त्वरस्वेति यावदेव न पूर्यते । अयं संवत्सरः कालस्तावद्धि मम जीवितम् ॥ ७ ॥ वर्तते दशमो मासो द्वौ तु शेषौ प्लवङ्गम । रावणेन नृशंसेन समयो यः कृतो मम ॥ ८ ॥ विभीषणेन च भ्रात्रा मम निर्यातनं प्रति । अनुनीतः प्रयत्नेन न च तत् कुरुते मतिम् ॥ ९ ॥ मम प्रतिप्रदानं हि रावणस्य न रोचते । रावणं मार्गते सङ्ख्ये मृत्युः कालवशं गतम् ॥ १० ॥ ज्येष्ठा कन्याऽनला नाम विभीषणसुता कपे । तया ममेदमाख्यातं मात्रा प्रहितया स्वयम् ॥ ११ ॥ [अविन्ध्यो नाम मेधावी विद्वान् राक्षसपुङ्गवः । द्युतिमाञ्छीलवान् वृद्धो रावणस्य सुसंमतः ॥ रामक्षयमनुप्राप्तं रक्षसां प्रत्यचोदयत् । न च तस्य स दुष्टात्मा शृणोति वचनं हितम् ॥] असंशयं हरिश्रेष्ठ क्षिप्रं मां प्राप्स्यते पतिः । अन्तरात्मा हि मे शुद्धस्तस्मिंश्च बहवो गुणाः ॥ १२ ॥

शोकपरायण इति विषसंसृष्टत्वे ॥ २ ॥ रामवियोगो न स्वबुद्धिकृत इत्याह—ऐश्वर्य इति । कृतान्तः दैवम् ॥ ३ ॥ विधिः दैवम् । असंहार्यः अनिवार्यः ॥ ४—७ ॥ दशमो मासः दशममासान्तः ॥ ८ ॥ निर्यातनं प्रत्यर्पणम् ॥ ९—१२ ॥

वाक्यमाख्यायते तद्विषम् ॥ २ ॥ कृतान्तः दैवम् ॥ ३ ॥ असंहार्यः अनिवार्यः ॥ ४-८ ॥ निर्यातनं प्रत्यर्पणम् । तत् निर्यातनं प्रति ॥ ९-११ ॥ पतिः प्राप्स्यते । कुतः ?

उत्साहः पौरुषं सत्त्वमानृशंस्यं कृतज्ञता । विक्रमश्च प्रभावश्च सन्ति वानर राघवे ॥ १३॥ चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां जघान यः । जनस्थाने विना भ्रात्रा शत्रुः कस्तस्य नोद्विजेत्॥ १४॥ न स शक्यस्तुलयितुं व्यसनैः पुरुषर्षभः । अहं तस्य प्रभावज्ञा शक्रस्येव पुलोमजा ॥ १५ ॥ शरजालांशुमाञ्छूरः कपे रामदिवाकरः । शत्रु रक्षोमयं तोयमुपशोषं नयिष्यति ॥ १६ ॥ इति संजल्पमानां तां रामार्थे शोककर्शिताम् । अश्रुसम्पूर्णनयनामुवाच वचनं कपिः ॥ १७ ॥ श्रुत्वैव तु वचो मह्यं क्षिप्रमेष्यति राघवः । चमूं प्रकर्षन् महतीं हर्यृक्षगणसङ्कुलाम् ॥ १८ ॥ अथवा मोचयिष्यामि त्वामद्यैव वरानने । अस्माद्दुःखादुपारोह मम पृष्ठमनिन्दिते ॥ १९ ॥ त्वां तु पृष्ठगतां कृत्वा सन्तरिष्यामि सागरम् । शक्तिरस्ति हि मे वोढुं लङ्कामपि सरावणाम् ॥ २० ॥ अहं प्रस्रवणस्थाय राघवायाद्य मैथिलि । प्रापयिष्यामि शक्राय हव्यं हुतमिवानलः ॥ २१ ॥ द्रक्ष्यस्यद्यैव वैदेहि राघवं सहलक्ष्मणम् । व्यवसायसमायुक्तं विष्णुं दैत्यवधे यथा ॥२२॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहमाश्रमस्थं महाबलम् । पुरन्दरमिवासीनं नाकराजस्य मूर्धनि ॥ २३ ॥

उत्साह इति । लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान् प्रयत्न उत्साहः । पौरुषं तादृक्कार्यकरणम् । सत्त्वं बलम् । आनृशंस्यम् अक्रूरत्वम् । कृतज्ञता उपकारज्ञत्वम् । विक्रमः शौर्यम् । प्रभावः शक्तिः ॥ १३ ॥ १४ ॥ स इति । तुलयितुं चालयितुम् ॥ १५–२२ ॥ त्वद्दर्शनेति । नाकराजस्य मूर्धनि नाकपृष्ठसंज्ञस्य

अन्तरात्मेति ॥ १२ ॥ गुणानेवाह–उत्साह इति । लोकोत्तरेषु कार्येषु स्थेयान् प्रयत्नः उत्साहः । पौरुषं तादृक्कार्यकरणम् । सत्त्वं बलम् । आनृशंस्यम् अक्रौर्यम् । विक्रमः शौर्यम् । प्रभावः शक्तिः॥ १३॥ तस्य तस्मात्॥१४॥ तुलयितुं चलयितुम् ॥ १५–१९॥ समुद्रलङ्घनपूर्वकं देवीप्रापणे स्वस्य महती शक्तिरस्तीति देवीं विश्वासयति–त्वां

अहमाकाशमापन्ना ह्युपर्युपरि सागरम् । प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयाद्वेगेन गच्छतः ॥ ४४ ॥ पतिता सागरे चाहं तिमिनक्रझषाकुले । भवेयमाशु विवशा यादसामन्नमुत्तमम् ॥४५॥ न च शक्ष्ये त्वया सार्धं गन्तुं शत्रुविनाशन । कलत्रवति सन्देहस्त्वय्यपि स्यादसंशयः ॥ ४६ ॥ ह्रियमाणां तु मां दृष्ट्वा राक्षसा भीमविक्रमाः । अनुगच्छेयुरादिष्टा रावणेन दुरात्मना ॥ ४७ ॥ तैस्त्वं परिवृतः शूरैः शूलमुद्गरपाणिभिः । भवेस्त्वं संशयं प्राप्तो मया वीर कलत्रवान् ॥ ४८ ॥ सायुधा बहवो व्योम्नि राक्षसास्त्वं निरायुधः । कथं शक्ष्यसि संयातुं मां चैव परिरक्षितुम् ॥४९॥ युद्ध्यमानस्य रक्षोभिस्तव तैः क्रूरकर्मभिः । प्रपतेयं हि ते पृष्ठाद्भयार्ता कपिसत्तम ॥ ५० ॥ अथ रक्षांसि भीमानि महान्ति बलवन्ति च । कथंचित् साम्पराये त्वां जयेयुः कपिसत्तम ॥ ५१ ॥

दोषमाह—अयुक्तमिति॥४३॥उपर्युपरि सागरमिति। "उपर्यध्यधसस्सामीप्ये" इति द्विर्वचनम्। "धिगुपर्यादिषु त्रिषु" इति द्वितीया ॥ ४४ ॥ यादसां जलजन्तूनाम् ॥ ४५ ॥ कलत्रवति रक्ष्यवति त्वयि सन्देहः स्यात्, मयि रक्ष्यायां त्वयि विपत्सन्देहः स्यादित्यर्थः ॥४६॥ एतदेव प्रपञ्चयति—ह्रियमाणामित्यादिना ॥ ४७ ॥ त्वं तैः परिवृतो भवेः । कलत्रवान् रक्ष्यवान् त्वं संशयं प्राप्तश्च भवेरिति योजना ॥ ४८ ॥ सायुधा इति । संयातुं सम्यग्योद्धुम् ॥४९॥ पूर्वश्लोकोक्तं समर्थयति-युद्ध्यमानस्येत्यादिना॥५०॥अथेति॥साम्पराये युद्धे॥५१॥

ङ्घ्या उपेक्षया, अश्रद्धयेत्यर्थः ॥ ३८–४३ ॥ अहमिति । सागरं सागरोल्लङ्घनमुद्दिश्येत्यर्थः । उपर्युपरि वेगेन गच्छतस्ते पृष्ठात् आकाशमापन्नाऽहं भयात् प्रपतेयमिति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ कलत्रवति रक्ष्यद्रव्यवति त्वय्यपि सन्देहः प्राणसन्देहः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ तैः परिवृतो भवेः संशयं प्राप्तो भवेरिति वाक्यभेदेन युष्मच्छब्दयोर्निर्वाहः । कलत्रवान् रक्ष्यभारवानित्यर्थः ॥ ४८॥ ४९ ॥ तथापि साहसकरणं न कर्तव्यमित्याशयेनाह—युध्यमानस्येत्यादिश्लोकद्वयेन ॥ ५० ॥ ५१ ॥

अथवा युद्ध्यमानस्य पतेयं विमुखस्य ते । पतितां च गृहीत्वा मां नयेयुः पापराक्षसाः ॥ ५२ ॥ मां वा हरेयु स्त्वद्धस्ताद् विशसेयुरथापि वा । अव्यवस्थौ हि दृश्येते युद्धे जयपराजयौ ॥ ५३ ॥ अहं वापि विपद्येयं रक्षोभि रभितर्जिता । त्वत्प्रयत्नो हरिश्रेष्ठ भवेन्निष्फल एव तु ॥ ५४ ॥ कामं त्वमसि पर्याप्तो निहन्तुं सर्वराक्षसान् । राघवस्य यशो हीयेत्त्वया शस्तैस्तु राक्षसैः ॥ ५५ ॥ अथवाऽऽदाय रक्षांसि न्यसेयुः संवृते हि माम् । यत्र ते नाभिजानीयुर्हरयो नापि राघवौ । आरम्भस्तु मदर्थोऽयं ततस्तव निरर्थकः ॥ ५६ ॥ त्वया हि सह रामस्य महानागमने गुणः ॥५७॥ मयि जीवितमायत्तं राघवस्य महात्मनः । भ्रातॄणां च महाबाहो तव राजकुलस्य च ॥५८॥ तौ निराशौ मदर्थं तु शोकसन्तापकर्शितौ । सह सर्वर्क्षहरिभिस्त्यक्ष्यतः प्राणसंग्रहम् ॥ ५९ ॥ भर्तृभक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य वानर । न स्पृशामि शरीरं तु पुंसो वानरपुङ्गव ॥ ६० ॥

अथवेति । विमुखस्य युद्धपरवशस्येत्यर्थः ॥ ५२–५५ ॥ संवृते गूढप्रदेशे ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ रामानु०—अतो ममावस्थानं रामाय विज्ञाप्य तेन सहागमने मच्छ्रेयस्स्या दित्याह—त्वया हीति ॥५७॥ मयीति । तव राजकुलस्य सुग्रीवराजकुलस्य ५८–६० ॥

तत्र पतनपक्षे अनर्थमाह—अथवेति । ते, पृष्ठादिति शेषः ॥५२॥ पराजयपक्षे अत्यनर्थ माह—मां वेति । पराजयं सम्भावयति अव्यवस्थौ हीति ॥ ५३ ॥ अथ मा भूतौ पतनपराजयौ, रक्षस्तर्जनैरेव मे मरणं स्यादित्याह—अहं वेति ॥ ५४ ॥ इदानीं हनुमतः सर्वशक्तिमङ्गीकृत्य युक्त्यन्तरमाह—काममिति । शस्तैः निहतैः ॥ ५५ ॥ पराजयपक्षे दोषान्तरमाह—अथवेति । संवृते गूढप्रदेशे । आरम्भः समुद्रलङ्घनादि प्रयत्नः ॥ ५६ ॥ किमत्र हितमत आह—त्वयेति ॥ ५७ ॥ मम नाशादर्शनयोर्न केवलं त्वदारम्भवैकल्यम्, दुरन्तो महाननर्थः स्यादित्याशयेनाह—मयीत्यादिना । राघवस्य जीवितं मयि आयत्तं मज्जीविताधीनं जीवितमित्यर्थः । राजकुलस्य सुग्रीवकुलस्य ॥५८॥ प्राणसंग्रहं प्राणसर्वस्वम् ॥ ५९ ॥ ननु रावणाङ्गसंस्पर्शः कथं स्यादित्यत आह-भर्तृ भक्तिमिति । यस्मात्कारणात् । भर्तुर्भक्तिं पुरस्कृत्य भर्तुर्भक्त्या लक्ष्मणः प्रस्थापितः

यदहं गात्रसंस्पर्शं रावणस्य बलाद्गता । अनीशा किं करिष्यामि विनाथा विवशा सती॥६१॥ यदि रामो दशग्रीवमिह हत्वा सबान्धवम् । मामितो गृह्य गच्छेत तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ६२ ॥ श्रुता हि दृष्टाश्च मया पराक्रमा महात्मनस्तस्य रणावमर्दिनः । न देवगन्धर्व भुजङ्गराक्षसा भवन्ति रामेण समा हि संयुगे ॥ ६३ ॥ समीक्ष्य तं संयति चित्रकार्मुकं महाबलं वासवतुल्य विक्रमम् । सलक्ष्मणं को विषहेत राघवं हुताशनं दीप्तमिवानिलेरितम् ॥ ६४ ॥ सलक्ष्मणं राघवमाजिमर्दनं दिशागजं मत्तमिव व्यवस्थितम् । सहेत को वानरमुख्य संयुगे युगान्तसूर्यप्रतिमं शरार्चिषम् ॥ ६५ ॥ स मे हरिश्रेष्ठ सलक्ष्मणं पतिं सयूथपं क्षिप्रमिहोपपादय । चिराय रामं प्रति शोककर्शितां कुरुष्व मां वानरमुख्य हर्षिताम्६६

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अनीशा स्वयं किंचित्कर्तुमसमर्था । विनाथा विगतस्वामिका । विवशा विचेष्टा ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ श्रुता इति । प्रथमहिशब्दो गुणप्रसिद्धौ । द्वितीयो निस्समत्वप्रसिद्धौ ॥ ६३-६५ ॥ हर्षितां हर्षमासादिताम्, उत्तरोत्तरहर्षवतीमित्यर्थः।अनया भक्तिकया उपायान्तरं स्वरूपविरुद्धं भगवत्प्राप्तौ स एवोपाय

तस्मात् रावणस्य गात्रसंस्पर्शं बलाद्गतेति सम्बन्धः । हा सीते लक्ष्मणेति मारीच वाक्यं श्रुत्वा रामानर्थशङ्कया भर्तृभक्त्या लक्ष्मणप्रस्थापनात् प्राप्तोऽयमनर्थो न काम कृत इति भावः।अनीशास्वयं किञ्चित्कर्तुमशक्नुवती। विवशा विचेष्टा । विनाथा विगतस्वामिका, असन्निहितनाथेत्यर्थः ॥ ६० ॥ ६१ ॥ अथ सिद्धान्तमाविष्करोति-- यदीति । राक्षसवधरावणवधपूर्वकं मत्प्रापणं रामस्य सदृशम् अन्यमुखेन मत्प्रापणमनुचितमिति भावः ॥ ६२ ॥ नचाशक्तिचिन्ता रामे कार्येत्याह--श्रुताहीति ॥६३-६५॥ हरिश्रेष्ठ ! स त्वं मे पतिमिहोपपादय, इहानयेत्यर्थः । चिराय चिरकालं शोक

स०-रणावमर्दिनः रणे वैर्यवमर्दी । रणे अवन्ति रक्षयन्ति आगच्छन्ति स्वानिति वा रणावाः, तान्मर्दयतीति वा ॥ ६३ ॥ वासवतुल्यविक्रमं वासवोपि तुल्यविक्रमः योग्यतानुसारिपराक्रमो येन स तथा । इतरोऽर्थः स्फुटः ॥ ६४ ॥ सयूथपं ससुग्रीवम् । कपिश्रेष्ठ वानरवीरेति प्रलापकालत्वाद्विरुक्तिः । यद्वा रामं प्रति शोककर्शितां नरवीरेण रामेण हर्षितां कुरुष्वेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

ततः स कपिशार्दूलस्तेन वाक्येन हर्षितः । सीतामुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १ ॥ युक्तरूपं त्वया देवि भाषितं शुभदर्शने । सदृशं स्त्रीस्वभावस्य साध्वीनां विनयस्य च ॥२॥ स्त्रीत्वं न तु समर्थं हि सागरं व्यतिवर्तितुम् । मामधिष्ठाय विस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ३ ॥ द्वितीयं कारणं यच्च ब्रवीषि विनयान्विते । रामादन्यस्य नार्हामि संस्पर्शमिति जानकि ॥४॥ एतत्ते देवि सदृशं पत्न्यास्तस्य महात्मनः । का ह्यन्या त्वामृते देवि ब्रूयाद्वचनमीदृशम् ॥ ५ ॥

इति दर्शितः ॥ ६६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

ततः स इत्यादि । तच्छ्रुत्वा तेन वाक्येन हर्षितः वाक्यमुवाच ॥ १ ॥ युक्तरूपं युक्ततरमित्यर्थः । "प्रशंसायां रूपप्" । प्राशस्त्यं चात्र प्रकृत्यर्थवैशिष्ट्यम् । स्त्रीस्वभावस्य भीरुत्वादेः । साध्वीनां पतिव्रतानाम् । विनयस्य वृत्तस्य ॥ २ ॥ विस्तीर्णं मामधिष्ठाय शतयोजनमायतं सागरं व्यतिवर्तितुं तर्तुं स्त्रीत्वं न समर्थं हि । स्त्री न समर्थेत्यर्थः । यद्वा सागरस्य शतयोजनम् आयतं विस्तीर्णं च मामधिष्ठायापि स्त्रीत्वं व्यतिवर्तितुम् अपगन्तुं न समर्थं हि । सागरस्य शतयोजनं यावत्तावदायतं तथा विस्तीर्णं च मामधितिष्ठन्त्या

कर्शितां मां हर्षितां कुरु ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

॥ १॥ युक्तरूपं युक्ततमम् । प्रशंसायां रूपप्प्रत्ययः । स्त्रीस्वभावस्य भीरुत्वादेः । साध्वीनां त्वादृशीनां पतिव्रतानां विनयस्य वृत्तस्य सदृशम् ॥ २ ॥ संक्षेपेणोक्तमर्थं श्लोकद्वयेन विवृणोति-स्त्रीत्वमित्यादिना । विस्तीर्णमपि मामधिष्ठाय शतयोजनमायतं सागरं व्यतिवर्तितुं तर्तुं स्त्रीत्वं न समर्थं हि स्त्री न समर्थेत्यर्थः । यद्वा स्त्रीत्वमित्यत्र स्त्री इति छेदः । समर्थमिति लिङ्गव्यत्यय आर्षः । स्त्रीभूता त्वं सागरं व्यतिवर्तितुं न समर्था हीत्यर्थः । स्त्रीणां भीरुस्वभावत्वात्तत्तु भूषणमेवेति भावः । सागरस्य निवर्तितुमिति पाठे सागरस्य यादृक्छतयोजनं तावदायतं विस्तीर्णमपि मामधिष्ठाय निवर्तितुमुपगन्तुं स्त्री त्वं न समर्थेति योजना ॥ ३-५ ॥

श्रोष्यते चैव काकुत्स्थः सर्वं निरवशेषतः । चेष्टितं यत्त्वया देवि भाषितं मम चाग्रतः ॥६॥ कारणैर्बहुभिर्देवि रामप्रियचिकीर्षया । स्नेहप्रस्कन्नमनसा मयैतत् समुदीरितम् ॥७॥ लङ्कायां दुष्प्रवेशत्वाद् दुस्तरत्वान्महोदधेः । सामर्थ्यादात्मनश्चैव मयैतत् समुदीरितम् ॥८॥ इच्छामि त्वां समानेतुमद्यैव रघुबन्धुना । गुरुस्नेहेन भक्त्या च नान्यथैतदुदाहृतम् ॥ ९ ॥ यदि नोत्सहसे यातुं मया सार्धमनिन्दिते । अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीयाद्राघवो हि तत् ॥१०॥ एवमुक्ता हनुमता सीता सुरसुतोपमा । उवाच वचनं मन्दं बाष्पप्रग्रथिताक्षरम् ॥ ११ ॥ इदं श्रेष्ठमभिज्ञानं ब्रूयास्त्वं तु मम प्रियम् । शैलस्य चित्रकूटस्य पादे पूर्वोत्तरे पुरा ॥१२॥ तापसाश्रमवासिन्याः प्राज्यमूलफलोदके । तस्मिन् सिद्धाश्रमे देशे मन्दाकिन्या ह्यदूरतः ॥ १३ ॥

अपि तव स्त्रीत्वं भीरुत्वं नापगच्छतीत्यर्थः ॥ ३-५ ॥ श्रोष्यत इति । त्वया चेष्टितम् उद्बन्धनादिकम् । भाषितं रावणं तृणीकृत्य फणितम्, मम प्रत्युत्तरत्वेन कथितं च ॥ ६ ॥ बहुभिः कारणैः बहुभिरुपायैः । स्नेहप्रस्कन्नमनसा स्नेहशिथिलमनसा ॥ ७ ॥ लङ्काया इति । दुष्प्रवेशलङ्काप्रवेशे दुस्तरसागरतरणे च मम शक्तिरस्तीति ज्ञापयितुमेवमुक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥ रघुबन्धुना रघुवंश्येन । "सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनास्समाः" इत्यमरः । रघुवंश्यानां बन्धुना तत्कीर्तिसम्पादकेनेत्यर्थः । समानेतुं सङ्गमयितुम् । इच्छामि ऐच्छम् ॥ ९ ॥ १० ॥ एवमिति । बाष्पप्रग्रथिताक्षरं बाष्पेण विघ्निताक्षरम् । एकान्तवृत्तान्तस्मरणात् बाष्पः ॥ ११ ॥ इदमित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । चित्रकूटस्य पादे चित्रकूटपर्यन्तपर्वते । मन्दाकिन्या अदूरे सिद्धैराश्रिते

श्रोष्यते चेति । चेष्टितम् उद्बन्धनादिकं ममाग्रतः भाषितं रावणं तृणीकृत्य कथितं च ॥ ६ ॥ कारणैः त्वद्दुःखहेतून् दृष्ट्वेत्यर्थः ॥ ७॥८॥ रघुबन्धुना रघुसगोत्रेण रामेण त्वां समानेतुं सङ्गमयितुमिच्छामीत्युदाहृतम् । एतत् गुरुस्नेहेन अन्यथा नेति सम्बन्धः॥९-११॥इदमित्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । चित्रकूटस्य पादे चित्रकूटस्य

तस्योपवनषण्डेषु नानापुष्पसुगन्धिषु । विहृत्य सलिलक्लिन्ना तवाङ्के समुपाविशम् ॥ १४॥ ततो मांससमायुक्तो वायसः पर्यतुण्डयत् । तमहं लोष्टमुद्यम्य वारयामि स्म वायसम् ॥ १५॥ दारयन् स च मां काकस्तत्रैव परिलीयते । न चाप्युपारमन्मांसाद्भक्षार्थी बलिभोजनः ॥ १६॥ उत्कर्षन्त्यां च रशनां क्रुद्धायां मयि पक्षिणि । स्रस्यमाने च वसने ततो दृष्टा त्वया ह्यहम् ॥ १७॥ त्वयाऽपहासिता चाहं क्रुद्धा संलज्जिता तदा । भक्षगृध्नेन काकेन दारिता त्वामुपागता ॥ १८॥ आसीनस्य च ते श्रान्ता पुनरुत्सङ्गमाविशम् । क्रुध्यन्ती च प्रहृष्टेन त्वयाहं परिसान्त्विता ॥ १९॥

प्राज्यमूलफलोदके तस्मिन्देशे तापसाश्रमवासिन्याः तापसाश्रमे वसन्त्याः मम इदं वक्ष्यमाणं श्रेष्ठमभिज्ञानं प्रियं प्रति त्वं ब्रूया इति योजना ॥ १२ ॥ १३॥ रामाय सीतया वक्तव्यं वचनं हनुमन्तं प्रत्युच्यते—तस्येत्यादि ॥ १४ ॥ तत इति । मांससमायुक्तः मांसप्रतिलुब्धः । " आयुक्तकुशलाभ्यां च " इत्यत्र आयुक्तशब्दस्य तात्पर्यपरतयाव्याख्यानात् । लोष्टं मृत्पिण्डम् । पर्यतुण्डयत्पर्यखण्डयत्, स्तनान्तर इति शेषः । " तुडि तोडने " इत्ययं धातुश्चौरादिकः ॥ १५ ॥ दारयन्निति । परिलीयते अन्तर्हितो भवति स्म । बलिभोजनः काकः ॥ १६ ॥ उत्कर्षन्त्यां च रशनां काकोत्सारणार्थमिति शेषः ॥ १७ ॥ भक्षगृध्नेन भक्षलोलुपेन । दारिता विदारिता । त्वामुपागता पुनरुत्सङ्गमाविश

समीपपर्वते पूर्वोत्तरे ईशान्यकोणे मन्दाकिन्या ह्यदूरतः सिद्धाश्रमे प्राज्यं बहु बहुमूलफलोदके तस्मिन् देशे वृत्तं तापसाश्रमवासिन्या मम इदं वक्ष्यमाणं श्रेष्ठमभिज्ञानं प्रियं प्रति त्वं ब्रूया इति योजना ॥ १२ ॥ १३ ॥ तवाङ्के समुपाविशमिति । ननु हनुमन्तमुद्दिश्याभिज्ञानं वक्तुमुपक्रान्ता देवी रामं सम्बोध्य किमर्थं कथयतीति चेत्? सत्यम्, मह्यमभिज्ञानं वक्तुमुपक्रान्ता त्वामेवाभिमुखीकृत्य एवमुत्तरं प्रादादिति हनुमता रामाय वाचयितुमिति न दोषः॥१४॥तत इति । पर्यतुण्डयत पर्यखण्डयत, स्तनान्तर इति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ उत्कर्षन्त्यामिति । पक्षिणा वसने स्रस्यमाने सति रशनामुत्कर्षन्त्याम् आकृष्यमाणायां मयि क्रुद्धायां सत्यां ततः तदा त्वया अहं दृष्टाऽस्मीति सम्बन्धः ॥ १७ ॥ भक्षगृध्नेन भक्षलोलुपेन । दारिता विदारिता ।

बाष्पपूर्णमुखी मन्दं चक्षुषी परिमार्जती । लक्षिताऽहं त्वया नाथ वायसेन प्रकोपिता ॥२०॥ परिश्रमात् प्रसुप्ता च राघवाङ्केऽप्यहं चिरम् । पर्यायेण प्रसुप्तश्च ममाङ्के भरताग्रजः । स तत्र पुनरेवाथ वायसः समुपागमत् ॥२१॥ ततः सुप्त प्रबुद्धां मां रामस्याङ्कात् समुत्थिताम् । वायसः सहसाऽऽगम्य विददार स्तनान्तरे ॥ २२ ॥ पुनः पुनरथोत्पत्य विददार स मां भृशम् । ततः समुक्षितो रामो मुक्तैः शोणितबिन्दुभिः ॥ २३ ॥ वायसेन ततस्तेन बलवत्क्लिश्यमानया । स मया बोधितः श्रीमान् सुखसुप्तः परन्तपः ॥ २४ ॥ स मां दृष्ट्वा महाबाहुर्वितुन्नां स्तनयो स्तदा । आशीविष इव क्रुद्धः श्वसन् वाक्यमभाषत ॥२५॥

मित्येताभ्यां काकोत्सारणार्थमङ्कादुत्थानमनुधावनं च कृतं देव्येत्यवगम्यते । रामाङ्के केवलं स्थिताऽस्मि । तदा काको मां किंचिद्दारयत् । तं दृष्ट्वा तत्पलायनार्थं स्वयमायासं कुर्वन्तीं तदशक्त्या रुदन्तीं मां रामः परिहासपूर्वकं सान्त्वितवानित्यर्थः । अनेन स्वरक्षणे स्वयं प्रवृत्तश्चेदीश्वर उपेक्षते, स्वय मप्रवृत्तौ स रक्षतीति द्योतितम् ॥ १८–२३ ॥ वायसेनेति । सः निखिललोक विदितनिरतिशयसौन्दर्यप्रसिद्धः । मया बोधितः मयैवाहं हता, स्वापकालिक श्रीविशेषाननुभवात् । लोके कश्चित्सञ्चारदशायां सुन्दर इव भाति शयने दुर्लक्षणादिभिर्दोषा दृश्यन्ते न तथाऽयम् । श्रीमान् स्वापकालिकश्रीरुच्यते । सुखसुप्तः तत्त्वानुगुणैव हि सुप्तिरपि । परन्तपः शयनमेव सकलशत्रुनिवर्तनक्षम मित्यर्थः। सुप्तः श्रीमान् । लोके स्थानगमनशयनादिदशायां रूपवानिव लक्ष्यते कश्चित् । संशयने प्रकाशितप्रच्छन्नदोषतया जुगुप्सितो भवति । अयं तु शयना वस्थायामेव नीराजना कर्तव्या दृष्टिदोषपरिहारायेत्येवं स्थितः ॥२४॥ वितुन्नां

त्वामुपागता पुनरुत्सङ्गमाविशमित्येताभ्यां काकोत्सारणार्थम् अङ्कादुत्थानमनुधावनं च देव्या कृतमित्यवगम्यते ॥ १८–२१ ॥ त्वयि स्वपिति मयि जाग्रत्यामित्यर्थः । सुप्तप्रबुद्धां राघवाङ्के सुप्त्वा ततः प्रबुद्धामत एव राघवाङ्कादुत्थितां वायसः पुनरागम्य

केन ते नागनासोरु विक्षतं वै स्तनान्तरम् । कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ २६ ॥ वीक्षमाणस्ततस्तं वै वायसं समुदैक्षत । नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैर्मामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ २७ ॥ पुत्रः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः । धरान्तरगतः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥२८ ॥ ततस्तस्मिन् महाबाहुः कोपसंवर्तितेक्षणः । वायसे कृतवान् क्रूरां मतिं मतिमतां वरः ॥२९॥ स दर्भं संस्तराद् गृह्य ब्राह्मेणास्त्रेण योजयत् । स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखो द्विजम् ॥३०॥स तं प्रदीप्तं चिक्षेप दर्भं तं वायसं प्रति । ततस्तं वायसं दर्भः सोऽम्बरेऽनुजगाम ह ॥३१॥ अनुसृष्टस्तदा काको जगाम विविधां गतिम् । लोककाम इमं लोकं सर्वं वै विचचार ह ॥ ३२ ॥ स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः । त्रींल्लोकान् संपरिक्रम्य तमेव शरणं गतः ॥ ३३ ॥

दारिताम् ॥ २५ ॥ पञ्चवक्त्रेण व्यात्तमुखेन । "पचि विस्तारे" इत्यस्मात्पचाद्यच् । कार्यातिशयद्योतनार्थं वा पञ्चसङ्ख्याकवक्त्रत्वोक्तिः । नागनासोरु नागहस्तोरु । कुपितपञ्चवक्त्रक्रीडासमं तव स्तनविदारणमिति भावः॥ २६ ॥ २७॥ ननु वायसमात्रे किमर्थमस्त्रं मुक्तमित्याशङ्क्याह–पुत्रः किलेति। इदं रक्षणानन्तरं तेनैवोक्तमिति ज्ञेयम्। किलेति प्रसिद्धौ। इन्द्रपुत्रत्वेन प्रसिद्धो जयन्त एव वायसरूपेणागत इत्याहुः। वायसरूपोऽन्यः पुत्र इत्यप्याहुः ॥ २८ ॥ २९ ॥ स दर्भमिति। संस्तरात् आस्तरणात् । गृह्य गृहीत्वा । अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण । योजयत् अयोजयत्, अभिमन्त्रितवानित्यर्थः । द्विजं काकम् ॥३०॥३१॥ अनुसृष्टः अनुसृतः । विविधां गतिं विविधं स्थानम् । लोककामः लोकयितृकामः रक्षकापेक्षीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ भगवद्व्यतिरिक्ता

स्तनान्तरे विददार व्यलिखत ॥ २२–२६ ॥ वीक्षमाण इतस्ततः, प्रान्तदेशमित्यर्थः ॥ २७ ॥ धरान्तरगतः भूमिं प्राप्तः ॥ २८ ॥ कोपेन संवर्तिते विवर्तिते ईक्षणे येन सः ॥२९॥ दर्भं संस्तरात् गृह्य गृहीत्वा योजयत् अयोजयत् । द्विजं काकम्॥३०॥३१॥ अनुसृष्टः अनुसृतः । लोककामः रक्षकजनाकाङ्क्षी ॥ ३२ ॥ पित्रा परित्यक्तः स्वर्गे

बान्धवाभासा न रक्षका इत्याह—स पित्रेति । सः पुरुषकारभूतायामपि कृतापराधः सः आर्त्तापराधः । पित्रा च परित्यक्तः अस्त्रक्षतिभीततया प्रथमं पितरं रक्षकं गतः तेन त्रैलोक्याधिपतिना च त्यक्तः । "इन्द्रो महेन्द्रस्सुरनायको वा" इति तस्यासमर्थत्वोक्तेः । परित्यक्तः त्यागोऽपि नापाततः बुद्धिपूर्वं त्यक्तः । "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्" इति न्यायात् । यद्वा परित्यक्तः भार्यापुत्रादिभिस्सह त्यक्तः । चकारेण माता समुच्चीयते । न केवलं हितपरेण पित्रा, प्रियपरया मात्रा च परित्यक्तः, "सीता नारीजनस्यास्य योगक्षेमं विधास्यति" इति स्वरक्षकभूतायामपि सापराधत्वादिति भावः । पित्रपेक्षया मातुर्वात्सल्यातिशयात्तामेव प्रथमं गच्छति स्म ततः पितरम् । पित्रा त्यागवचनान्मात्रा त्यागः सिद्ध एवेति चकारेण सूचितम् । पितृभ्यां त्यागेऽपि बान्धवा न त्यजन्ति । किं पितरौ सर्वथा त्यक्ष्यत इति तैरपि त्यक्त इत्याह सुरैश्च । "कस्य बिभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे" इति रामनयने रक्ते तेऽपि बिभ्यति हि । एवं पूर्वसजातीयैस्त्यक्तत्वेऽपि परिगृहीतपक्षिरूप सजातीयैः किं त्यक्त इत्यपेक्षायां तथेत्याह चकारेण । "पक्षिणोऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्पिनम्" इति पक्षिणामपि शरण्यत्वात्, स्वनायकगरुड स्वामित्वाच्च पक्षिभिरपि परित्यक्तः । समहर्षिभिः पित्रादिबन्धूनामरक्षकत्वेऽपि आनृशंस्यप्रधाना महर्षयो रक्षिष्यन्तीति गतः, तैरपि प्रकामं दूरदर्शिभिः परित्यक्तः । आनृशंस्यविषयव्यवस्थाऽस्तीति तैस्त्यक्त इत्यर्थः । एतदङ्गीकारे वयमपि संसर्गदोषेण नश्येम । अस्माभिस्त्यागेऽनन्यगतिकत्वाद्राम एनं स्वीकरिष्यतीति तैस्त्यक्तः । महर्षिभिः "यो विष्णुं सततं द्वेष्टि तं विद्यादन्त्यरेतसम्" इति विष्णुद्वेषेण चण्डालत्वात् "चण्डालः पक्षिणां काकः" इत्युक्तेश्च चण्डालो नास्मद्वाटमागच्छेदिति त्यक्तः । एवं रक्षकान्तरादर्शनान्नष्टगजो घटमप्यन्वेषत इति न्यायेन स्वैरविवृतद्वारान्सर्वान् गृहान् गत इत्याह त्रीन् लोकान् संपरिक्रम्य । परिक्रम्य एतदेव नवकृत्वो गतः । संपरिक्रम्य गृहस्थैरविज्ञाततया कवाटमूलेषु लीनश्चेत्यर्थः । अपि कदाचित् कृपैषामुत्पद्येतेति मत्वा पुनः पुनर्गत इत्यर्थः । अमुं निष्कास्य कवाटबन्धनं सर्वैः कृतमित्यर्थः । ततः किं कृतमित्यत्राह तमेव शरणं गतः । रक्षकत्वेन प्राप्तापेक्षया हिंसकत्वेनापीति शेषः । पित्रेत्युपलक्षणं ब्रह्मान्तानाम् ॥ ३३ ॥

स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् । वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् ॥ ३४ ॥ न शर्म लब्ध्वा लोकेषु तमेव शरणं गतः ॥ ३५ ॥ परिद्यूनं विषण्णं च स तमायान्तमब्रवीत् । मोघं कर्तुं न शक्यं तु ब्राह्ममस्त्रं तदुच्यताम् ॥ ३६ ॥ हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोऽब्रवीत् । ततस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् । दत्त्वा स दक्षिणं नेत्रं प्राणेभ्यः परिरक्षितः ॥ ३७ ॥ स रामाय नमस्कृत्वा राज्ञे दशरथाय च । विसृष्टस्तेन वीरेण प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ ३८ ॥

स्थितस्य मुखमेव शीतलमित्यवस्थितः । अतस्तमेव शरणं गतः । " यदि वा रावणस्स्वयम्" इत्येवं स्थितो हि रामः । तमेव सर्वलोकशरण्यमेव । तमेव 'दोषो यद्यपि न त्यजेयम्' इति स्थितम् । शरणं गतः निवासं गतः। न तूपायतया गतः । "निवासवृक्षः साधूनाम्" इत्युक्तेः॥ ३३॥ स तमिति । सः रक्षणैकस्वभावः । तं प्रातिकूल्यैकनिरतम् । भूमौ निपतितं देवजातितया भूमिमस्पृशन्तमपि भूमौ पतितम् । भूमौ दुष्पुत्रं पितरि शिक्षमाणे स यथा मातुः पादयोः पतति तथाऽप तत् । शरण्यः सर्वावस्थास्वपि शरणवरणार्हः । शरणागतम् अनन्यगतिकतया स्वमुपागतम् । वधार्हमपि रामसिद्धान्तेनापि वधार्हम् । काकुत्स्थः कृपया पर्य पालयत् कुलोचितस्वभावेन रक्षितवान् । कृपया - अस्मदाद्यारब्धं कार्यं प्रबल कर्मणा न समाप्यते तथा तेनारब्धमपि कृपया न पूर्यत इति भावः ॥ ३४ ॥ न शर्मेत्यादि । परिद्यूनं परितप्तम् । तदुच्यतामित्यनन्तरम् हिनस्तु दक्षिणाक्षि त्वच्छर इत्यथ सोऽब्रवीदित्यर्धमनुसन्धेयम् ॥ ३५-३७ ॥ रामानु०-तदुच्यता मिति प्रश्नानन्तरं हिनस्ति स्म स दक्षिणमिति वचनादस्त्रलक्ष्यत्वेन दक्षिणाक्षिप्रदानपरं प्रतिवचनं काकेन कृतमित्यवगम्यते ॥ ३७॥ दशरथाय स्वलोकस्थतया पूर्वमेव मित्रभूताय॥ ३८॥

पर्यपालयत, प्राणरक्षणेनेति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ परिद्यूनं परितप्तम् । मोघमिति । उच्यतामिति प्रश्नानन्तरं हिनस्ति स्म स दक्षिणमिति वचनादस्त्रलक्ष्यत्वेन दक्षिणाक्षि काकेन दत्तमित्यवगम्यते ॥ ३६-३८ ॥

मत्कृते काकमात्रे तु ब्रह्मास्त्रं समुदीरितम् । कस्माद्यो मां हरत्त्वत्तः क्षमसे तं महीपते ॥ ३९ ॥ स कुरुष्व महोत्साहः कृपां मयि नरर्षभ । त्वया नाथवती नाथ ह्यनाथा इव दृश्यते ॥ ४० ॥ आनृशंस्यं परो धर्मस्त्वत्त एव मया श्रुतः ॥४१॥ जानामि त्वां महावीर्यं महोत्साहं महाबलम् । अपारपारमक्षोभ्यं गाम्भीर्यात् सागरोपमम् । भर्तारं ससमुद्राया धरण्या वासवोपमम् ॥४२॥

समुदीरितं प्रमुक्तम् । हरत् अहरत् ॥ ३९ ॥ सः परदुःखं दृष्ट्वा न सहामहे इत्युक्तवान् । त्वं महोत्साहः एतदनुष्ठानपर्यन्तं कुर्वन् मयि अत्यन्त दुःखितायां कृपां परदुःखासहिष्णुत्वं प्रकाशयितुमर्हसि । नरोत्तम ! एवं न करोषि चेत्तव नरोत्तमत्वस्य हानिरेव स्यात् । तस्मादेतद्वचनमनुष्ठानपर्यन्तं कृत्वा मां जीवयित्वा तव नरोत्तमत्वं परिपालयेति भावः । अनाथा इव अनाथेव । आर्षो गुणाभावः । आनृशंस्यं परो धर्मः । नावारोपणानन्तरं चेतनाभ्यर्थनवत्संश्लेषदशायां तवात्यन्ताभिमतो धर्मः क इति मया पृष्टे परदुःखं चेत्तदसहिष्णुत्वमेव परमो धर्म इति ममाभिमतं तथैव मत्स्वभाव इति त्वया रहस्योद्भेदनं कृतम् । त्वत्त एव न तु दूतमुखेन । मया श्रुतः इदं श्रवणमात्रपर्यवसायि जातम्, न त्वनुष्ठानपर्यवसायीति रामं पृच्छेति भावः । एवं पृच्छन्त्याः सीतायाः प्रत्युत्तरं दिशतो रामस्य च कोऽभिप्राय इति चेदुच्यते । एतस्य संश्लेषस्य विच्छेदो भवति चेत् किं करिष्यामीति कातरतया पृष्टवती । सोऽपि मद्विरहक्लेशेन ताम्यन्तीं त्वां न कदाचिदपि पश्येयमित्युक्तवान् । अयमर्थोऽप्यरण्यकाण्डे "अप्यहं जीवितं जह्याम्" इति श्लोकप्रघट्टिकादौ दर्शितः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जानामीति । अपारपारं दुरधिगमपारम्, असीमामित्यर्थः । दुरधिगमगुणसीमामित्यर्थो वा ॥ ४२ ॥ रामा०—जानामीति । अपारपारम् "पार कर्मसमाप्तौ" इति धातोर्निष्पन्नत्वादत्र पारशब्देन कर्मसमाप्तिरुच्यते । अपाराः पाराः कर्मसमाप्तयो यस्य

एवं हनुमते रामैकसंवेद्यमभिज्ञानमभिधाय दुःखावेशाद्राममेव बुद्धिस्थं सम्बोध्य सोपालम्भं प्रार्थयते—मत्कृते इत्यादिसार्धचतुष्टयेन । यः त्वत्तो मामहरत् तं रावणं कस्मात् क्षमसे, उपेक्षस इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ स त्वम् । आनृशंस्यम् अक्रौर्यम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अपारपारं दूरपारम्, अप्राप्यगुणसीमान्तम् ॥ ४२-४४ ॥

एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्यवान् बलवानपि । किमर्थमस्त्रं रक्षस्सु न योजयति राघवः ॥ ४३ ॥ न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः । रामस्य समरे वेगं शक्ताः प्रतिसमाधितुम् ॥४४॥ तस्य वीर्यवतः कश्चिद् यद्यस्ति मयि संभ्रमः । किमर्थं न शरैस्तीक्ष्णैः क्षयं नयति राक्षसान् ॥ ४५ ॥ भ्रातुरादेशमादाय लक्ष्मणो वा परन्तपः । कस्य हेतोर्न मां वीरः परित्राति महाबलः॥४६॥ यदि तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ । सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ ४७ ॥ ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः । समर्थावपि तौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥४८॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् । अथाब्रवीन्महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ॥ ४९ ॥

स तथोक्तः । निरवधिकापदान इत्यर्थः ॥४२॥ ॥ ४३ ॥ प्रतिसमाधितुं प्रतिबद्धुम्॥४४॥ संभ्रमः भाववृत्तिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ उपेक्षतः उपेक्षेते । यदि तौ, सक्ताविति शेषः ॥ ४७ ॥ समर्थौ विरोधिवर्गमुन्मूल्य मद्रक्षणानुगुणशक्तिमन्तौ । परन्तपौ इतः पूर्वं प्रतिपक्षनिर्दहनं कुर्वन्तौ । एवम्भूतावपि तौ मां प्राणपर्यन्तं रक्षण प्रवृत्त्यर्हदशां प्राप्तां मां नावेक्षेते इति यत् न कटाक्षयत इति यत् अस्य निमित्तं तयोर्वा मयि वा किंचिद्भवितुमर्हति। तत्र तद्विषये तादृशनिमित्तप्रसक्ति र्नास्ति सामर्थ्यपरन्तपत्वादिदर्शनात् । परिशेषान्ममैव पापम् अस्य निमित्तं भवितुमर्हति । यद्वा ममैव " द्विषन्तः पापकृत्याम् " इत्युक्तरीत्या अन्यतो नागतमित्यर्थः । किंचित् न हि वयं सर्वज्ञाः अस्माभिरज्ञातं किंचिद् भवितुमर्हति । महत् प्रारब्धफलतयाऽनुभवं विना दुष्परिहरम् । अस्ति न संशयः । कार्ये सति कारणे किमस्ति सन्देहः । यद्वा किंचिदनिर्वचनीयम् महद्दुष्कृतमस्तीत्यनेन"किं त्वाऽमन्यत वैदेहः" इत्यादिनोक्तो भगवदपचारः । उक्तं हि " कीदृशं तु मया पापं पुरा देहान्तरे कृतम् " इति । देहान्तरे बाल शरीरे ॥ ४८ ॥ वैदेह्या इति । साश्रु यथा तथा भाषितमुक्तम् ॥ ४९ ॥

सम्भ्रमः त्वरा ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ यदि ताविति । सक्ताविति शेषः । उपेक्षतः उपेक्षेते ॥ ४७ ॥ किञ्चित् किमपि॥ ४८ ॥ ४९ ॥

त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन मे शपे । रामे दुःखाभिपन्ने च लक्ष्मणः परितप्यते ॥५०॥ कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् ॥५१॥ इमं मुहूर्तं दुःखानां द्रक्ष्यस्यन्तमनिन्दिते । तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ राजपुत्रौ महाबलौ ॥ ५२ ॥ त्वद्दर्शनकृतोत्साहौ लङ्कां भस्मीकरिष्यतः ॥५३॥ हत्वा च समरे क्रूरं रावणं सहबान्धवम् । राघवस्त्वां विशालाक्षि नेष्यति स्वां पुरीं प्रति । ब्रूहि यद्राघवो वाच्यो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ ५४ ॥ सुग्रीवो वापि तेजस्वी हरयोऽपि समागताः। इत्युक्तवति तस्मिंश्च सीता सुरसुतोपमा । उवाच शोकसन्तप्ता हनुमन्तं प्लवङ्गमम् ॥५५॥ कौसल्या लोकभर्तारं सुषुवे यं मनस्विनी । तं ममार्थे सुखं पृच्छ शिरसा चाभिवादय ॥ ५६ ॥

त्वच्छोकेति । त्वच्छोकाविमुखः त्वच्छोकेन विमुखः विषयान्तरपराङ्मुखः । प्रत्युत त्वय्येव दत्तचित्त इत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ इमं मुहूर्तम् अस्मिन् मुहूर्ते । सप्तम्यर्थे द्वितीया ॥ ५२-५५ ॥ मनस्विनी लोकभर्तारं सुषुवे । लोके स्त्रियः इहलोकपरलोकयोः स्वरक्षणार्थं पुत्रान् सुवते नैवं मे श्वश्रूः । मनस्विनी विपुलमनस्का । सर्वलोकरक्षकः पुत्रो मे भवेदिति व्रतमनुष्ठाय लोकोपकाराय पुत्रं सूतवती । एवंभूतः कौसल्यासङ्कल्पः कथं मोघस्स्यात् । अहमत्र लोके न किमन्तर्भूता । तं ममार्थे सुखं पृच्छ अस्मद्रक्षणं न मया प्रार्थ्यं तच्चिन्ता तस्यैव, अस्मत्त्वरा तु विलम्बासहिष्णुतया, तस्मात् तत्सत्ता चेन्मद्रक्षणस्य न कापि हानिः । अतस्तत्सत्तैवास्माभिराशास्यते । तेन तस्य सुखमस्ति किमिति मया पृष्टमिति वद । एवंच लोकवदस्माभिश्च तस्मात्किंचिदपेक्षितं चेत् लोकैर्यत्कार्यं तत् कार्यं मयापि कार्यमित्याह शिरसा चाभिवादय । अहं तं शिरसा प्रणतवत्यस्मीति तमभिवादय । प्रणिपातं कुर्वित्यर्थः । कथं नायिका नायकं शिरसा प्रणमेदिति चेत् आचारप्रधानजनककुलनन्दिन्यैवमनुष्ठितमिति

त्वच्छोकविमुखः त्वद्विश्लेषशोकेन स्वशरीररक्षणे पराङ्मुखः त्वद्देशगमनायेत्यर्थः ॥ ५० ॥ इमं मुहूर्तम् अस्मिन् मुहूर्ते ॥ ५१-५६ ॥

स्रजश्च सर्वरत्नानि प्रिया याश्च वराङ्गनाः । ऐश्वर्यं च विशालायां पृथिव्यामपि दुर्लभम् ॥५७॥ पितरं मातरं चैव संमान्याभिप्रसाद्य च । अनुप्रव्रजितो रामं सुमित्रा येन सुप्रजाः ॥ ५८॥ आनुकूल्येन धर्मात्मा त्यक्त्वा सुख मनुत्तमम् । अनुगच्छति काकुत्स्थं भ्रातरं पालयन् वने ॥५९॥ सिंहस्कन्धो महाबाहुर्मनस्वी प्रियदर्शनः । पितृ वद्वर्तते रामे मातृवन्मां समाचरन् ॥ ६० ॥ ह्रियमाणां तदा वीरो न तु मां वेद लक्ष्मणः ॥ ६१ ॥ वृद्धोपसेवी लक्ष्मीवान् शक्तो न बहु भाषिता । राजपुत्रः प्रियः श्रेष्ठः सदृशः श्वशुरस्य मे ॥ ६२ ॥

किमत्र प्रमाणं प्रष्टव्यम्?। प्रणयरोषेणैवमाहेति चेन्न । हनुमद्वचनेन तस्य शान्त त्वात् । ननु ममार्थे मत्कार्यसिद्ध्यर्थं तं प्रणमेत्यर्थः किं न स्यादिति चेत्, ममार्थ इत्यस्योभयत्रान्वयात् । पूर्वमत्र मया पृष्टमिति पृच्छेत्यर्थस्यावश्य कत्वादत्रापि मया प्रणतमिति प्रणमेत्यस्य स्वरसत्वात् ॥ ५६ ॥ तनि०—लोके स्त्रियः स्वजीवनदशायां पोषकं परत्रोत्तारकं च पुत्रमभिलषन्ति । कौसल्या तु विपुल मनस्कतया सर्वलोकरक्षकं पुत्रं प्रार्थ्य व्रताचरणेन लब्धवती । तत्प्रार्थना विफला किम् । अहं लोकशब्दान्तर्भूता न भवामि किम् । जलसमीपस्थितस्य सस्यस्य शुष्कता वत् सर्वावस्थास्वप्यनुसृताया मम रक्षणे तत्प्रार्थना संकुचिता किम् । तं ममार्थे सुखं पृच्छ मम रक्षणं न प्रार्थनीयम्, तस्य मनसि तिष्ठत्येव, किन्तु त्वया तस्य सुख जननेन भाव्यम् । तस्यावस्थाने अस्मद्रक्षणं भविष्यतीति तदेवाशास्यते । शिरसा चाभिवादय अग्निसाक्षिकं गृहीतपाणिना च रक्षणं कार्यं तन्न क्रियते, इतरसाधारण्येन वा रक्षणं क्रियताम् । तैर्यत्क्रियते तन्मयाप्यभिवादनं क्रियते इत्यस्मदर्थमभिवादनं कुरु ॥ ५६ ॥ स्रजश्चेति, सन्तीति शेषः । स्रगादयः सन्ति पृथिव्यां दुर्लभमैश्वर्यमप्यस्ति । तथा पितरं मातरं चैव संमान्य सुमित्रा येन सुप्रजाः सः राममनु प्रव्राजितः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ आनुकूल्येन भक्त्ये त्यर्थः ॥ ५९ ॥ समाचरन् परिचरन् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ वृद्धोपसेवीत्यादि । पृथिव्यामपि दुर्लभमित्यत्र त्यक्त्वेत्याकृष्य योज्यम् । अनुप्रव्राजितो राममित्यत्र स इति शेषः ॥ ५७–५९ ॥ समाचरन् परिचरन् ॥ ६०–६२ ॥

मम प्रियतरो नित्यं भ्राता रामस्य लक्ष्मणः । नियुक्तो धुरि यस्यां तु तामुद्वहति वीर्यवान् ॥ ६३ ॥ यं दृष्ट्वा राघवो नैव वृत्तमार्यमनुस्मरेत् । स ममार्थाय कुशलं वक्तव्यो वचनान्मम । मृदुर्नित्यं शुचिर्दक्षः प्रियो रामस्य लक्ष्मणः ॥ ६४ ॥ यथा हि वानरश्रेष्ठ दुःखक्षयकरो भवेत् । त्वमस्मिन् कार्यनिर्योगे प्रमाणं हरिसत्तम ॥ ६५ ॥ राघवस्त्वत्समारम्भान्मयि यत्नपरो भवेत् ॥ ६६ ॥ इदं ब्रूयाश्च मे नाथं शूरं रामं पुनः पुनः । जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज ॥ ६७ ॥ ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं सत्येनाहं ब्रवीमि ते । रावणेनोपरुद्धां मां निकृत्या पापकर्मणा ॥ ६८ ॥ त्रातुमर्हसि वीर त्वं पातालादिव कौशिकीम् । ततो वस्त्रगतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् । प्रदेयो राघवायेति सीता हनुमते ददौ ॥ ६९ ॥

यस्यां धुरि यस्मिन्कार्यनिर्वाह इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ यमिति । आर्यं श्वशुरं दशरथं नानुस्मरेत्, पितृवत्सम्यग्रक्षकत्वादिति भावः ॥ ६४ ॥ रामः यथा दुःखक्षयकरो भवेत्तथावक्तव्यमित्यर्थः। कार्यनियोंग कार्यसङ्कटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः ॥ ६५ ॥ त्वत्समारम्भात्त्वदुत्साहात् ॥ ६६ ॥ इदमित्यादि । ऊर्ध्वं मासात्, रावणकृतमासद्वयावधिं न सहिष्य इति भावः । निकृत्या वञ्चनेन ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ पातालादिव कौशिकीम् । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् । इदं च ब्रूया इति पूर्वेणान्वयः । कौशिकः

यस्यां धुरि यं लक्ष्मणं नियुज्यैव स्वयं तां धुरं राम उद्वहति ॥ ६३ ॥ राघवः यं दृष्ट्वा वृत्तमतीतम् आर्यं दशरथं नानुस्मरेत् पितृवत्सम्यग्रक्षकत्वात् पितरं न स्मरतीति भावः ॥ ६४ ॥ यथेति । दुःखक्षयकरो भवेल्लक्ष्मणः तथा कर्तव्यमिति शेषः । त्वमेव कार्यनियोंगे कार्यसङ्कटने प्रमाणं व्यवस्थापकः यतः अतो राघवः मयि यत्नपरो भवेदिति सम्बन्धः ॥ ६५-६७ ॥ ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयमिति । रावणदत्तमासद्वयावधिमपि न सहिष्य इति भावः। निकृत्या तिरस्कारेण ॥ ६८ ॥ पातालादिव कौशिकीमिति । कौशिकीं देवेन्द्रस्य श्रियम् । पुरा किल वृत्रवधाद्ब्रह्महत्याभिभूतस्येन्द्रस्य लक्ष्मीं पातालप्रविष्टां देवप्रार्थितो भगवानादिनारायणः पातालादुद्धृत्य पुनरिन्द्राय श्रियं प्रायच्छदिति

प्रतिगृह्य ततो वीरो मणिरत्नमनुत्तमम् । अङ्गुल्या योज यामास न ह्यस्य प्राभवद्भुजः ॥७०॥ मणिरत्नं कपिवरः प्रतिगृह्याभिवाद्य च । सीतां प्रदक्षिणं कृत्वा प्रणतः पार्श्वतः स्थितः ॥ ७१ ॥ हर्षेण महता युक्तः सीतादर्शनजेन सः । हृदयेन गतो रामं शरीरेण तु विष्ठितः ॥७२॥

इन्द्रः तत्सम्बन्धिनी श्रीः कौशिकी तामिव । एवं ब्रह्मपुराणे श्रूयते–पुरा वृत्रवधे ब्रह्महत्याभिभूतं निश्श्रीकामिन्द्रं भगवान्नारायणो देवैस्सह वैष्णवेनाश्वमेधेन निष्कल्मषं कृत्वा त्रैलोक्यराज्येऽभिषिच्य पुरातनीं पौरन्दरीं श्रियमुपाह्वयत् । ततोऽशरीरवाक्याद्दवाक्षतीर्थवर्तिनीं तामुपश्रुत्य स देवदेवो देवाश्च तत्र जग्मुः । ततस्तान् दृष्ट्वा सा श्रीः पातालं प्रविवेश । तत्र प्रवेष्टुमशक्नुवन्तो देवाः पुनरप्यशरीरं वाक्यं युष्मासु सर्वलक्षणसम्पन्नस्तां प्रतिनेतुमर्हतीत्युपश्रुत्य तमेव पुरुषोत्तमं प्रार्थयामासुः । स तत्र प्रविश्य पातालात् तां समुद्धृत्य तैस्सह शक्राय प्रादादिति । महाभारते तु–उतथ्यस्य भार्यां यमुनायां स्नान्तीं वरुणो हृत्वा पातालमनयत् । तामुतथ्यो नारदेन याचित्वा तामलब्ध्वा कुपितः पाताल ह्रदशोषेण तामवापेति श्रूयते । सा कौशिकीति केचित्कथयन्ति ॥ ६९ ॥ प्रतिगृह्येति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठम् । अङ्गुल्या योजयामास, चूडामणेरधिष्ठानस्य पृष्ठे या केशसरणिः तत्राङ्गुलिं प्रावेशयदित्यर्थः । एवं तनीयसी किमङ्गुलि रित्यत्राह–न हीति । अस्य हनुमतः भुजः न प्राभवन्न स्थूलोऽभवत् । न तदानीं स महाकायः भुजश्च न स्थूलः तेनाङ्गुलिस्तनीयसीत्यर्थः । एतेन देव्यै प्रदर्शितं महद्रूपं विहाय पुरप्रवेशकालिकं सूक्ष्मरूपमङ्गीकृतवानित्यवगम्यते ॥ ७० ॥ मणिरत्नमिति । प्रणतः नम्रगात्रः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

पौराणिकी कथाऽत्रानुसन्धेया ॥ ६९ ॥ मणिरत्नं मणिश्रेष्ठम् । अङ्गुल्या योजयामास अङ्गुल्या दधार । चूडामणेरधिष्ठानस्य हेम पुष्पस्य केशप्रवेशार्थं यो रन्ध्रः तत्र अङ्गुलीं प्रावेशयदित्यर्थः । ननु तदानीं हनूमतोऽसूक्ष्मरूपत्वात्तन्मणिविवरे सूक्ष्म रूपभूतासञ्जनमेव समञ्जसमत आह–नहीति । अस्य हनुमतो भुजः सूक्ष्मोऽपि न प्राभवन्न माति स्म, तत्र न प्राविशदित्यर्थः । न प्राभवद्भुज इति प्रतिषेधस्य प्रसक्ति पूर्वकत्वात् प्रसक्तेः सूक्ष्मरूप एव सम्भवात् भुजप्रतिषेधेन देव्यै प्रदर्शितमात्रं रूप विहाय सूक्ष्मरूपेण स्थितवानित्यवगम्यते ॥ ७०-७२ ॥

मणिवरमुपगृह्य तं महार्हं जनकनृपात्मजया धृतं प्रभावात् । गिरिरिव पवनावधूतमुक्तः सुखितमनाः प्रतिसंक्रमं प्रपेदे ॥ ७३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

मणिं दत्त्वा ततः सीता हनुमन्तमथाब्रवीत् । अभिज्ञानमभिज्ञातमेतद्रामस्य तत्त्वतः ॥ १ ॥ मणिं तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति । वीरो जनन्या मम च राज्ञो दशरथस्य च ॥ २ ॥ स भूयस्त्वं समुत्साहे चोदितो हरिसत्तम । अस्मिन् कार्यसमारम्भे प्रचिन्तय यदुत्तरम् ॥ ३ ॥

मणिवरमिति । पवनावधूतमुक्तः महावातकम्पितः तेन रहितश्चेत्यर्थः । प्रतिसंक्रमं प्रतिप्रयाणं प्रपेदे प्राप्तुमुद्युक्तः । अस्मिन्सर्गे सार्धत्रिसप्ततिश्लोकाः ॥ ७३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

मणिमित्यादि । अभिज्ञातं सम्यक् ज्ञातम् ॥ १ ॥ त्रयाणामिति "अधीगर्थदयेशां कर्मणि" इति षष्ठी । विवाहकालेशिरोमणिदातृत्वात्पित्रोः ग्रहीतृत्वाच्च मम स्मरणमिति भावः । पाणिग्रहणोत्सवे मम श्वशुराभ्यां प्रथमं शिरोभूषणतया एष दत्तः । अतः त्रीनस्मान् युगपत् स्मरिष्यतीत्यर्थं इत्याह काश्चित् । तदनुचितम् । " मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे । वधूकाले तथा बद्धमाधिकं मूर्ध्नि शोभते" इत्युपरि वक्ष्यमाणत्वाद्विवाहकाले रामजनन्या

मणिवरमिति । पवनावधूतमुक्तः महावातकम्पविक्षिप्तः । प्रतिसंक्रमं प्रतिप्रयाणम् । प्रपेदे प्रारभत ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायामष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

मणिं दत्त्वा रामस्यैतदभिज्ञातमभिज्ञानमित्यब्रवीदिति सम्बन्धः ॥ १ ॥ त्रयाणां संस्मरिष्यति । त्रयाणामिति कर्मणि षष्ठी । पाणिग्रहणकाले मम जननी इमं मणिं दशरथसन्निधौ जनकहस्तादादाय शिरोभूषणतया मह्यं दत्तवती अतो मम जननीं

त्वमस्मिन् कार्यनियोगे प्रमाणं हरिसत्तम । हनुमन् यत्नमास्थाय दुःखक्षयकरो भव । तस्य चिन्तयतो यत्नो दुःखक्षयकरो भवेत् ॥ ४ ॥ स तथेति प्रतिज्ञाय मारुतिर्भीमविक्रमः । शिरसाऽऽवन्द्य वैदेहीं गमनायोपचक्रमे ॥५॥ ज्ञात्वा संप्रस्थितं देवी वानरं मारुतात्मजम् । बाष्पगद्गदया वाचा मैथिली वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥ कुशलं हनुमन् ब्रूयाः सहितौ रामलक्ष्मणौ ॥७॥ सुग्रीवं च सहामात्यं वृद्धान् सर्वांश्च वानरान् । ब्रूयास्त्वं वानरश्रेष्ठ कुशलं धर्मसंहितम् ॥८ ॥ यथा स च महाबाहुर्मां तारयति राघवः । अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधात्त्वं समाधातुमर्हसि ॥ ९ ॥ जीवन्तीं मां यथा रामः सम्भावयति कीर्तिमान् । तत्तथा हनुमन् वाच्यं वाचा धर्ममवाप्नुहि ॥ १० ॥ नित्यमुत्साहयुक्ताश्च वाचः श्रुत्वा त्वयेरिताः । वर्धिष्यते दाशरथेः पौरुषं मदवाप्तये ॥ ११ ॥ मत्सन्देशयुता वाचस्त्वत्तः श्रुत्वैव राघवः । पराक्रमविधिं वीरो विधिवत् संविधास्यति ॥ १२ ॥

अनागमनाच्च ॥ २ ॥ ३ ॥ त्वमिति । कार्यनियोगे कार्यसङ्कटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः । चिन्तयतस्तस्य, तवेति शेषः ॥ ४ ॥ स तथेति । आवन्द्येति पदच्छेदः ॥ ५ ॥ ६ ॥ कुशलमिति । ब्रूया इति । धर्मसंहितं धर्मसहितम् । धर्मपुरस्सरम् कुशलं ब्रूया इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ दुःखाम्बुसंरोधात् । अम्बूनि संरुध्यन्ते अनेनेत्यम्बुसंरोधः जलधिः । समाधातुं राममनुकूलयितुम् ॥ ९ ॥ जीवन्तीं सम्भावयति जीवन्तीं करोतीत्यर्थः । तत्तथा अव्ययमेतत् । वचनस्य प्रयोजनमाह—वाचेति । वाचा धर्मं वाचिकधर्मम् ॥१०॥ तमेव धर्ममुपपादयति

दशरथं जनकं मां च स्मरिष्यतीत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ कार्यनियोगे कार्यसङ्कटने । प्रमाणं व्यवस्थापकः ॥ ४–८ ॥ दुःखाम्बुसंरोधात् अम्बुसंरोधो जलधिः । दुःखसागराद्इत्यर्थः । समाधातुं वक्तुमित्यर्थः ॥९–११ ॥ उक्तार्थमेवादरेण पुनराह–मत्सन्देशयुता

सीताया वचनं श्रुत्वा हनुमान् मारुतात्मजः । शिरस्य ञ्जलिमाधाय वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १३ ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरैर्वृतः । यस्ते युधि विजित्यारीन् शोकं व्यपनयिष्यति ॥ १४ ॥ नहि पश्यामि मर्त्येषु नासुरेषु सुरेषु वा। यस्तस्य क्षिपतो बाणान् स्थातुमुत्सहतेऽग्रतः ॥ १५ ॥ अप्यर्कमपि पर्जन्यमपि वैवस्वतं यमम् । स हि सोढुं रणे शक्तस्तव हेतोर्विशेषतः ॥ १६ ॥ स हि सागरपर्यन्तां महीं शासितुमीहते । त्वन्निमित्तो हि रामस्य जयो जनकनन्दिनि ॥ १७ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्यक् सत्यं सुभाषितम् । जानकी बहुमेनेऽथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥१८॥ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः । भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं सौहार्दादनुमानयत् ॥ १९॥ यदि वा मन्यसे वीर वसैकाहमरिन्दम । कस्मिंश्चित् संवृते देशे विश्रान्तः श्वो गमिष्यसि ॥२०॥ मम चेदल्पभाग्यायाः सान्निध्यात्तव वानर । अस्य शोकस्य महतो मुहूर्तं मोक्षणं भवेत् ॥ २१ ॥

द्वाभ्याम्—नित्यमित्यादि ॥ ११–१५ ॥ पर्जन्यम् इन्द्रम् । "पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ"इत्यमरः॥१६॥ स हीति । त्वन्निमित्त इति । जयः, भविष्यतीति शेषः ॥१७॥ सम्यक् सोपपत्तिकम् । सत्यं परमार्थम् । सुभाषितं श्रुतिमधुरम्॥१८॥ वचनं चेदमब्रवीदित्युक्तं विवृणोति—ततस्तामिति । भर्तृस्नेहान्वितम् आत्मनि यो भर्तुः स्नेहस्तेनान्वितम्। स्वविषयभर्तृस्नेहप्रकाशकमिति यावत्। अनुमानयदन्वमानयत् । वक्ष्यमाणोक्तिरूपं संमानवचनमब्रवीदित्यर्थः ॥ १९–२२ ॥

इति॥१२–१८॥तत इति । भर्तुः स्नेहान्वितम् आत्मनि यो भर्तुः स्नेहः तेनान्वितम्, रामस्य स्वविषये स्नेहप्रकाशकमिति यावत् । वाक्यं पूर्वोक्तं हनुमतो वचनम् । अनुमानयत् सम्मानयन्ती इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १९ ॥ यदीति । एकाहंवस, तेन किम् ? कस्मिंश्चिदिति ॥ २० ॥ मम चेदिति । श्वो गमिष्यसि चेदित्यर्थः ॥२१॥२२॥

गते हि हरिशार्दूल पुनरागमनाय तु । प्राणानामपि सन्देहो मम स्यान्नात्र संशयः ॥ २२ ॥ तवादर्शनजः शोको भूयो मां परितापयेत् । दुःखाद्दुःखपरामृष्टां दीपयन्निव वानर ॥२३॥ अयं च वीर सन्देहस्तिष्ठतीव ममाग्रतः । सुमहांस्त्वत्सहायेषु हर्यृक्षेषु हरीश्वर ॥२४॥ कथं नु खलु दुष्पारं तरिष्यन्ति महोदधिम् । तानि हर्यृक्ष सैन्यानि तौ वा नरवरात्मजौ ॥ २५ ॥ त्रयाणामेव भूतानां सागरस्यास्य लङ्घने । शक्तिः स्याद्वैनतेयस्य तव वा मारुतस्य वा ॥ २६ ॥ तदस्मिन् कार्यनियोगे वीरैवं दुरतिक्रमे । किं पश्यसि समाधानं त्वं हि कार्यविदां वरः ॥ २७ ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते फलोदयः ॥ २८ ॥ बलैः समग्रैर्यदि मां रावणं जित्य संयुगे । विजयी स्वपुरीं यायात् तत्तु मे स्याद्यशस्करम् ॥ २९ ॥

तवेति । दुःखाद्दुःखपरामृष्टां पूर्वदुःखादधिकेन दुःखेन स्पृष्टाम् । दीपयन्निव वर्धयन्निवेत्यर्थः ॥ २३ ॥ अयमिति । अयं वक्ष्यमाणः, तिष्ठतीव मूर्तीभूत इत्यर्थः ॥ २४-२६ ॥ समाधानं परिहारम् ॥ २७ ॥ अहमेव साधयिष्यामीत्याशङ्क्याह-काममिति । हे परवीरघ्न ! त्वम् अस्य कार्यस्य सर्वराक्षसवधपूर्वकमत्प्रापणरूपस्य परिसाधने कामं पर्याप्तः शक्तः । एवं चेत्फलोदयः शक्तिसमृद्धिः । ते यशस्यः तव यशस्करः । न तु ममेति भावः ॥ २८ ॥ तर्हि तव

तवेति । दुःखाद्दुःखपरामृष्टाम् अतिदुःखं प्राप्तामित्यर्थः । दुःखं दुःख परामृष्टामिति पाठे-दुःखं मां दीपयत् ज्वलयदिव परितापयेदिति सम्बन्धः ॥ २३ ॥ सन्देहः वक्ष्यमाणः । तिष्ठतीव ममाग्रतः, मूर्तीभूत इति शेषः हर्यृक्षेषु विषये ॥ २४ ॥ सन्देहमेवाह-कथं न्वित्यादि ॥ २५ ॥ २६ ॥ कार्यनियोगे कार्यसङ्कटने । समाधानम् उपाय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ माऽस्तु रामादीनामत्रागमनम् अहमेव सर्वं साधयिष्यामीत्यत आह-काममिति । अस्य कार्यस्य रावणादिवधपूर्वकमन्मोक्षणस्य कामं पर्याप्तः शक्तः, एवं चेत्फलोदयः शक्तिसमृद्धिः ते तवैव यशस्करः न तु ममेति भावः ॥ २८ ॥ तर्हि तव किं यशस्करमत आह-बलैरिति । माम्, गृहीत्वेति शेषः । यायात्, राम

शरैस्तु सङ्कुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ३० ॥ तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः । भवेदाहवशूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ३१ ॥ तदर्थोपहितं वाक्यं सहितं हेतुसंहितम् । निशम्य हनुमान् शेषं वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ ३२॥ देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः । सुग्रीवः सत्त्वसम्पन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ ३३ ॥ स वानरसहस्राणां कोटीभिरभिसंवृतः। क्षिप्रमेष्यति वैदेहि राक्षसानां निबर्हणः॥३४॥ तस्य विक्रमसम्पन्नास्सत्त्ववन्तो महाबलाः। मनस्सङ्कल्पसंपाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥३५॥ येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक् सज्जते गतिः । न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ ३६ ॥ असकृत् तैर्महोत्साहैः ससागरधराधरा। प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ ३७ ॥ मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः । मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ३८

किं यशस्यामित्याकाङ्क्षायामाह—बलैरिति । जित्य जित्वा । मां, गृहीत्वेति शेषः। यायात्, राम इति च शेषः॥२९॥ एतन्न केवलं मम, रामस्यापीत्याह—शरैरिति ॥ ३० ॥ तदिति । तस्य अनुरूपं विक्रान्तं यथा भवेत्तथा उपपादय कुरु ॥ ३१ ॥ अर्थोपहितम् अर्थयुक्तम् । सहितम् परस्परसङ्गतम् । हेतुसंहितं युक्तियुक्तम् । शेषं पूर्वमनुक्तम् उत्तरं वाक्यमब्रवीत् ॥ ३२–३४ ॥ तस्येति । मनःसङ्कल्पसंपाताः मनोव्यापारतुल्यगमनाः । न सज्जते न विलम्बते ॥३५–३७॥ प्रत्यवरः हीनः । पूर्वं चतुर्णामेवात्र गतिरिति विचारप्रकारमात्रमुक्तम्।अत्र तु परमार्थः। यद्यपि बले हनुमानधिकः तथापि वेगे सुग्रीवसन्निहिता

इति शेषः ॥ २९ ॥ एतद्रामस्यापि यशस्करमित्याह—शरैरिति ॥ ३० ॥ विक्रान्तं विक्रमः ॥ ३१ ॥ अर्थोपहितम् अर्थयुक्तम् । सहितं परस्परं सङ्गतम् । हेतुसंहितं युक्तियुक्तम् । शेषं प्रागनुक्तम् ॥ ३२–३४ ॥ तस्येति । मनःसङ्कल्पसंपाताः मनोवेग

अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः । नहि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ ३९ ॥ तदलं परितापेन देवि शोको व्यपैतु ते । एकोत्पातेन ते लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ ४० ॥ मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ । त्वत्सकाशं महासत्त्वौ नृसिंहावागमिष्यतः ॥ ४१ ॥ तौ हि वीरौ नरवरौ सहितौ रामलक्ष्मणौ । आगम्य नगरीं लङ्कां सायकैर्विधमिष्यतः ॥ ४२ ॥ सगणं रावणं हत्वा राघवो रघुनन्दनः । त्वामादाय वरारोहे स्वपुरं प्रतियास्यति ॥ ४३ ॥ तदाश्वसिहि भद्रं ते भव त्वं कालकांक्षिणी । नचिराद्द्रक्ष्यसे रामं प्रज्वलन्तमिवानलम् ॥४४॥ निहते राक्षसेन्द्रेऽस्मिन् सपुत्रामात्यबान्धवे । त्वं समेष्यासि रामेण शशाङ्केनेव रोहिणी ॥ ४५ ॥ क्षिप्रं त्वं देवि शोकस्य पारं यास्यासि मैथिलि । रावणं चैव रामेण निहतं द्रक्ष्यसेऽचिरात् ॥ ४६ ॥ एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान् मारुतात्मजः । गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीं पुनरब्रवीत् ॥ ४७ ॥ तमरिघ्नं कृतात्मानं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् । लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम्* ॥ ४८ ॥ नखदंष्ट्रायुधान् वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान् । वानरान् वारणेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सङ्गतान् ॥ ४९ ॥

नीलादयः सर्वे तुल्या एवेति नानृतोक्तिः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ तदलमिति । एकोत्पातेन एकयत्नेन ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तौ हीति । विधमिष्यतः दहिष्यत ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तदिति । कालकांक्षिणी भव दिवसगणनायां तत्परा भवेत्यर्थः । नचिरात् अचिरात् ॥ ४४–४६ ॥ एवमिति । पुनरब्रवीदिति दार्ढ्याय

सदृशवेगवन्त इत्यर्थः ॥ ३५–३९ ॥ एकोत्पातेन एकप्लुतेन ॥ ४०–४३ ॥ काल

* सुग्रीसावहितं शूरं वानरैः परिवारितम् । इत्यधिकं कुत्रचित् दृश्यते ।

शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु । नर्दतां कपिमुख्यानामार्ये यूथान्यनेकशः ॥५०॥ स तु मर्मणि घोरेण ताडितो मन्मथेषुणा । न शर्म लभते रामः सिंहार्दित इव द्विपः ॥ ५१ ॥ मा रुदो देवि शोकेन मा भूत् ते मनसोऽप्रियम् । शचीव पत्या शक्रेण भर्त्रा नाथवती ह्यसि ॥ ५२ ॥ रामाद् विशिष्टः कोऽन्योऽस्ति कश्चित् सौमित्रिणा समः । अग्निमारुतकल्पौ तौ भ्रातरौ तव संश्रयौ ॥५३॥ नास्मिंश्चिरं वत्स्यसि देवि देशे रक्षोगणैरध्युषितेऽतिरौद्रे । न ते चिरादागमनं प्रियस्य क्षमस्व मत्सङ्गमकालमात्रम् ॥ ५४ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

श्रुत्वा तु वचनं तस्य वायुसूनोर्महात्मनः ।
उवाचात्महितं वाक्यं सीता सुरसुतोपमा ॥ १ ॥
त्वां दृष्ट्वा प्रियवक्तारं संप्रहृष्यामि वानर ।
अर्धसञ्जातसस्येव वृष्टिं प्राप्य वसुन्धरा ॥ २ ॥

पुनरुक्तिः ॥४७-४९ ॥ शैलाम्बुदेति । द्रक्ष्यसीति शेषः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ मा रुदः रोदनं मा कुरु ॥५२॥५३॥ नास्मिन्निति । मत्सङ्गमकालमात्रं मम रामेण सङ्गमकालमात्रम् ॥ ५४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

श्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ त्वामिति । अर्धसञ्जातसस्या अर्धोत्पन्नसस्या ॥२॥३॥

काङ्क्षिणी भव दिवसगणनायां तत्परा भव ॥ ४४-४९ ॥ यूथान्यनेकश इत्यत्र द्रक्ष्यसीत्यनुषङ्गः ॥ ५०-५३ ॥ मत्सङ्गमकालमात्रं मम रामेण सङ्गमकालमात्रमित्यर्थः ॥५४॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

आत्महितम् आत्मदुःखोद्धारप्रयोजनम् ॥ १ ॥ अर्धसञ्जातानि अर्धवयःप्राप्तानि ।

यथा तं पुरुषव्याघ्रं गात्रैः शोकाभिकर्शितैः । संस्पृशेयं सकामाऽहं तथा कुरु दयां मयि ॥ ३ ॥ अभिज्ञानं च रामस्य दद्या हरिगणोत्तम । क्षिप्तामिषीकां काकस्य कोपादेकाक्षिशातनीम् ॥ ४ ॥ मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः । त्वया प्रनष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि ॥ ५ ॥ स वीर्यवान् कथं सीतां हृतां समनुमन्यसे । वसन्तीं रक्षसां मध्ये महेन्द्रवरुणोपमः ॥ ६ ॥ एष चूडामणिर्दिव्यो मया सुपरिरक्षितः । एतं दृष्ट्वा प्रहृष्यामि व्यसने त्वामिवानघ ॥ ७ ॥ एष निर्यातितः श्रीमान् मया ते वारिसम्भवः । अतः परं न शक्ष्यामि जीवितुं शोकलालसा ॥ ८ ॥ असह्यानि च दुःखानि वाचश्च हृदयच्छिदः । राक्षसीनां सुघोराणां त्वत्कृते मर्षयाम्यहम् ॥ ९ ॥ धारयिष्यामि मासं तु जीवितं शत्रुसूदन । मासादूर्ध्वं न जीविष्ये त्वया हीना नृपात्मज १०

अभिज्ञानं चेति । काकस्यैकाक्षिशातनीं क्षिप्ताम् इषीकाम् इषीकतृणरूपमभिज्ञानं पूर्वोक्तं दद्याः । अन्यच्च वक्ष्यामीति भावः । तदेवाह—मन इति । तिलके पूर्वतिलके प्रनष्टे सति । गण्डपार्श्वे गण्डस्थले गण्डशैलपार्श्वे वा । मनःशिलायास्तिलकः मनःशिलाकृततिलकः । तत् मनःशिलातिलकनिर्माणं स्मर्तुमर्हसि । इदमप्यभिज्ञानं दद्या इति योजना ॥ ४–६ ॥ एष इति । प्रहृष्यामीति । अस्य चूडामणेस्त्वया बहुशो लालितत्वेन त्वत्स्मारकत्वादिति भावः ॥ ७ ॥ वारिसम्भवः, रत्नं हि रत्नाकरे उत्पद्यते । अतः परं मासात्परम् ॥ ८–१० ॥

ततः परं जलाभावादन्नशेषाणि सस्यानि यस्यास्सा यथा दैवात्सम्पन्नवृष्ट्या सम्पन्नसस्या भवति तथा अहमपि प्राप्तजीवितनाशा अमृतोपमात्त्वद्दर्शनाद् धृतजीवितेति भावः॥२॥३॥अभिज्ञानान्तरं दास्यामीत्याह–अभिज्ञानमित्यादि । एकाक्षिशातनीं क्षिप्तामिषीकाम् इषीकामस्त्रं ॥ ४ ॥ तिलके प्रनष्टे मनश्शिलायास्तिलकः त्वया गण्डपार्श्वे निवेशितः किल, तं स्मर्तुमर्हसीत्यभिज्ञानं च रामस्य रामाय दत्तं भवतीति योजना ॥ ५–८ ॥ असह्यानीति । त्वत्कृते त्वत्प्राप्त्याशया ॥ ९ ॥ १० ॥

स०—मासादूर्ध्वमित्युक्तिस्तु कालेऽधिके सत्यपि तीव्रागमनाभिप्रायेण वा दिनेषु सत्स्वपि आत्मघाताभिप्रायेण वेति ज्ञातव्यम् ॥ १० ॥

न साम रक्षस्सु गुणाय कल्पते न दानमर्थोपचितेषु युज्यते । न भेदसाध्या बलदर्पिता जनाः पराक्रमस्त्वेव ममेह रोचते ॥ ३ ॥ न चास्य कार्यस्य पराक्रमादृते विनिश्चयः कश्चिदिहोपपद्यते । हतप्रवीरा हि रणे हि राक्षसाः कथंचिदीयुर्यदिहाद्य मार्दवम् ॥ ४ ॥ कार्ये कर्मणि निर्दिष्टे यो बहून्यपि साधयेत् । पूर्वकार्याविरोधेन स कार्यं कर्तुमर्हति ॥ ५ ॥ न ह्येकः साधको हेतुः स्वल्पस्यापीह कर्मणः । यो ह्यर्थं बहुधा वेद स समर्थोऽर्थसाधने ॥ ६ ॥

नातिक्रम्य । चतुर्थो लक्ष्यते साधनतया दण्ड एव दृश्यत इत्यर्थः ॥ २ ॥ उपपत्तिपूर्वकमेतदेव विवृणोति--न सामेति । "अनित्यो विजयो यस्माद्दृश्यते युद्ध्यमानयोः । पराजयश्च संग्रामे तस्माद्युद्धं विसर्जयेत् ॥" इति युद्धस्य अव्यवस्थितफलकत्वेऽपि 'सर्वं बलवतः पथ्यम्' इति न्यायेन सर्वातिशायि बलपराक्रमस्य मम पराजयप्रसङ्ग एव नास्तीत्याभिप्रायेणाह पराक्रम इति । मम तु इह रक्षोविषये पराक्रम एव रोचत इति संबन्धः ॥३॥४॥ "अभिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च" इत्यनुज्ञातस्यातिरिक्तकार्यकरणे दोषमाशङ्क्य परिहरति--कार्य इति । कार्ये विहिते कर्तव्ये, बहूनि कार्याणि ॥५॥ न ह्येति । अल्पस्यापि कर्मणः एको हेतुस्साधको न किमुत महतः कर्मण इति भावः ।

ज्ञानरूपे कार्ये त्रीनुपायान् सामदानभेदानतिक्रम्य चतुर्थो दृश्यते साधनतया दण्डो दृश्यते ॥२॥ उपपत्तिपूर्वकम् एतदेव विवृणोति--न सामेति । ऋजुषु सामप्रयोगः फलाय कल्पते, न शठेष्वित्याशयेनाह रक्षस्स्विति । जयापजयावव्यवस्थितावित्याशङ्क्य 'सर्वं बलवतः पथ्यम्' इतिवत्सर्वातिशायिबलपराक्रमस्य मम पराजयप्रसङ्ग एव नास्तीत्यभिप्रायेणाह पराक्रम इति ॥ ३ ॥ उक्तं सामाद्युपायमुपसंहरति--न चेति । विनिश्चयः उपायः । तथापि पराक्रमे किं कारणमत आह हतेति । हताः प्रवीराः मुख्याः येषां ते हतप्रवीराः । यतः कतिपयवधे शेषा मार्दवमीयुः अतः पराक्रम एव रोचत इत्यर्थः ॥ ४ ॥ "अधिगम्य तु वैदेहीं निलयं रावणस्य च" इत्यनुज्ञातव्यतिरिक्तकार्यकरणे दोषमाशङ्क्य परिहरति--कार्य इति । कार्ये कर्तव्ये कर्मणि, बहूनि कार्याणि ॥ ५ ॥ स्वल्पस्यापि कर्मणः एको हेतुः न साधको भवति, किमुत महतः

इहैव तावत् कृतनिश्चयो ह्यहं यदि व्रजेयं प्लवगेश्वरालयम् । परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित् ततः कृतं स्यान्मम भर्तृशासनम् ॥ ७ ॥ कथं नु खल्वद्य भवेत् सुखागतं प्रसह्य युद्धं मम राक्षसैः सह । तथैव खल्वात्मबलं च सारवत् संमानयेन्मां च रणे दशाननः ॥८॥ ततः समासाद्य रणे दशाननं समन्त्रिवर्गं सबलप्रयायिनम् । हृदि स्थितं तस्य मतं बलं च वै सुखेन मत्वाऽहमितः पुनर्व्रजे ॥९॥ इदमस्य नृशंसस्य नन्दनोपममुत्तमम् । वनं नेत्रमनःकान्तं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १० ॥

बहुधा बहुभिर्हेतुभिः ॥६॥ पूर्वोक्तसमर्थनायाह—इहैवेति । अहमिहैव । परात्मसंमर्दविशेषतत्त्ववित् परात्मनोर्युद्धतारतम्यतत्त्ववित् कृतनिश्चयः कृतबलाबलनिश्चयः सन् यदि प्लवगेश्वरालयं व्रजेयं ततः भर्तृशासनं सीतादर्शनरावणनिलयसम्यक्परिज्ञानविषयं शासनम् । तावत् साकल्येन कृतं स्यात् । अन्यथा राक्षसबलाबलं कीदृशमिति भर्त्रा पृष्टे निरुत्तरः स्यामिति भावः ॥ ७ ॥ कथं न्विति । युद्धं कथं सुखागतं सुखेन प्राप्तं भवेत्तथा कर्तव्यमित्यर्थः । युद्धस्य फलमाह—तथैवेत्यादिना सार्धश्लोकेन । तथैव खलु युद्धकरणे खलु । सः दशाननः । रणे आत्मबलं स्वपक्षबलं मां च । सारवत् मानयेत्परिच्छिन्द्यात् ॥ ८ ॥ बलप्रयायिना सेनान्या सह वर्तत इति सबलप्रयायी तम् । तस्य हृदि स्थितं मतं सीताविषयाध्यवसायं बलं च मत्वा सुखेन इतः अस्मात् स्थानात् पुनः व्रजे व्रजिष्यामि॥९॥इदमिति।नेत्रमनःकान्तम्, वर्तत इति शेषः ॥ १०॥११ ॥

कर्मण इति भावः । अर्थं कार्यं बहुधा बहूपायसाध्यं यो वेद ॥ ६ ॥ ननु स्वामिना निर्दिष्टसीतादर्शनं कृतमेव, अन्यत्तु सुग्रीवसन्निधौ भविष्यतीत्यत आह—इहैवेति । परात्मसम्मर्दविशेषतत्त्वविदहं परस्य आत्मनश्च सम्मर्दे युद्धतारतम्यं तस्य तत्त्ववित् कृतनिश्चयः कृतबलाबलनिश्चयस्सन् यदि प्लवगेश्वरालयं व्रजेयं ततो मम भर्तृशासनं सीतादर्शनरावणनिलयसम्यक्परिज्ञानविषयं शासनं तावत् साकल्येन कृतं स्यात्, अन्यथा राक्षसबलाबलं कीदृशमिति भर्त्रा पृष्टो निरुत्तरस्स्यामिति भावः ॥ ७ ॥ युद्धं सुखागतं सुखेन प्राप्तं भवेत् तथा, कर्तव्यमिति शेषः । युद्धस्य फलमाह—तथैवेत्यादिना सार्धेन । तथैव खलु युद्धकरणे खलु, दशाननः आत्मबलं स्वपक्षबलं मां च सारवत् सम्मानयेत सम्यक् परिच्छिन्द्यात् ॥८॥ सबलप्रयायिनं ससैन्यम्, हृदि स्थितं

इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वनमिवानलः । अस्मिन् भग्ने ततः कोपं करिष्यति दशाननः ॥ ११ ॥ ततो महत् साश्वमहारथद्विपं बलं समादेक्ष्यति राक्षसाधिपः । त्रिशूलकालायसपट्टसायुधं ततो महद्युद्धमिदं भविष्यति ॥ १२ ॥ अहं तु तैः संयति चण्डविक्रमैः समेत्य रक्षोभिरसह्यविक्रमः । निहत्य तद्रावणचोदितं बलं सुखं गमिष्यामि कपीश्वरालयम् ॥ १३ ॥ ततो मारुतवत् क्रुद्धो मारुतिर्भीमविक्रमः । ऊरुवेगेन महता द्रुमान् क्षेप्तुमथारभत् ॥ १४ ॥ ततस्तु हनुमान् वीरो बभञ्ज प्रमदावनम् । मत्तद्विजसमाघुष्टं नानाद्रुमलतायुतम् ॥ १५ ॥ तद्वनं मथितैर्वृक्षैर्भिन्नैश्च सलिलाशयैः । चूर्णितैः पर्वताग्रैश्च बभूवाप्रियदर्शनम् ॥ १६ ॥ नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नैः सलिलाशयैः । ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतम् । न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा ॥ १७ ॥ व्याकुलावरणा रेजुर्विह्वला इव ता लताः ॥ १८ ॥ लतागृहैश्चित्रगृहैश्च नाशितैर्महोरगैर्व्यालमृगैश्च निर्धुतैः । शिलागृहैरुन्मथितैस्तथा गृहैः प्रनष्टरूपं तदभून्महद्वनम् १९

तत इति । समादेक्ष्यति नियोजयिष्यति । इदम् अव्यवहितोत्तरकालिकम् । कपीश्वरालयमित्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् । इति चिन्तयामासेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ ततः तेन चिन्तितेन हेतुना ॥ १४ ॥ प्रमदावनम् अन्तःपुरवनम् । "प्रमदावनमन्तःपुरोचितम्" इत्यमरः ॥ १५ ॥ पर्वताग्रैः क्रीडापर्वताग्रैः ॥ १६ ॥ १७ ॥ रामानु०-नानाशकुन्तविरुतैः प्रभिन्नैस्सलिलाशयैरित्यतः परम् ताम्रैः किसलयैः क्लान्तैः क्लान्तद्रुमलतायुतम् । न बभौ तद्वनं तत्र दावानलहतं यथा इति पाठक्रमः ॥१७॥ व्याकुलावरणाः आवरणादुपघ्नाद्व्याकुलाः । विह्वलाः स्त्रिय इव ॥ १८ ॥ व्यालमृगैः श्वापदादिहिंस्रमृगैः । निर्धुतैः पीडितैः । गृहैः केवलगृहैः ॥ १९ ॥ मतं हृद्गतनिश्चयम् ॥ ९-१२ ॥ कपीश्वरालयमित्यत्र इतिशब्दो द्रष्टव्यः । तस्य

सा विह्वलाऽशोकलताप्रताना वनस्थली शोकलता प्रताना। जाता दशास्यप्रमदावनस्य कपेर्बलाद्धि प्रमदा वनस्य ॥२०॥ स तस्य कृत्वाऽर्थपतेर्महाकपिर्महद्व्यलीकं मनसो महात्मनः। युयुत्सुरेको बहुभिर्महाबलैः श्रिया ज्वलंस्तोरणमास्थितः कपिः ॥२१॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सेति। शोच्यत इति शोकः। प्रतानं विततिः। अशोकम् अशोच्यम् लताप्रतानं यस्यास्सा अशोकलताप्रताना। दशास्यप्रमदावनस्य भोगवर्धनेन रावण वनितारक्षकस्य। प्रमदावनस्य अन्तःपुरोद्यानस्य। सा वनस्थली तृणगुल्म लतादिविशिष्टप्रदेशः। कपेर्बलाद्धि विह्वला लुलिता शोकलताप्रताना च जाता। यद्वा शोकलताःशोकरताः। रलयोरभेदः। अप्प्रतानाः अप्सु प्रतानाः कमलकल्हारादयोऽस्यां सा शोकलताप्प्रताना, म्लानजलजेति यावत्। दशास्यप्रमदावनस्य रावणप्रमदावनस्य। "ङ्यापोस्संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्" इति बहुलवचनाद्ध्रस्वाभावः। दशास्यप्रमदावनस्य वनस्थलीत्यत्र शिला पुत्रकस्य शरीरमितिवदुपचारात् षष्ठी। प्रमदावनस्य सीतारूपप्रमदापालकस्य। वनस्थली कपेर्बलाद्विह्वला शोकलताप्रताना च जाता। अशोकलतेत्युप लक्षणम् ॥२०॥ स इति। अर्थपतेः राज्ञो रावणस्य। मनसः व्यलीकम् अप्रियम् पीडनं वा। "अलीकं त्वप्रियाकार्यवैलक्ष्यानृतपीडने" इति निघण्टुः। युयुत्सुः योद्धुमिच्छुः। तोरणम् उद्यानबहिर्द्वारम्। "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्" इत्यमरः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गार तिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

चिन्तयामासेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १३–१९ ॥ सा विह्वलेति। प्रमदावनस्य अन्तः पुरविहारवनस्येत्यर्थः। "स्यादेतदेव प्रमदावनमन्तःपुरोचितम्" इत्यमरः। "ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्" इति बहुलग्रहणादनियतो ह्रस्वः। अत एव दशास्यप्रमदा वनस्य दशास्यप्रमदानां स्त्रीणां भोगसंवर्द्धनद्वारा अवनस्य रक्षकस्य। अशोक लताप्रताना अशोकलतासमूहा वनस्थली तृणगुल्मलताजलाशयादिभिः पूर्णभूमिः कपेर्बलात् शोकलताप्रताना, शोच्यत इति शोकः शोच्यलताप्रताना जातेति योजना ॥ २० ॥ स इति। अर्थपतेः राज्ञो रावणस्य। व्यलीकम् अप्रियम् ॥ २१ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायण० सुन्दरकाण्ड० एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

ततः पक्षिनिनादेन वृक्षभङ्गस्वनेन च । बभूवुस्त्राससंभ्रान्ताः सर्वे लङ्कानिवासिनः ॥ १ ॥ विद्रुताश्च भयत्रस्ता विनेदुर्मृगपक्षिणः । रक्षसां च निमित्तानि क्रूराणि प्रतिपेदिरे ॥ २ ॥ ततो गतायां निद्रायां राक्षस्यो विकृताननाः । तद्वनं ददृशुर्भग्नं तं च वीरं महाकपिम् ॥ ३ ॥ स ता दृष्ट्वा महाबाहुर्महासत्त्वो महाबलः । चकार सुमहद्रूपं राक्षसीनां भयावहम् ॥ ४ ॥ ततस्तं गिरिसङ्काशमतिकायं महाबलम् । राक्षस्यो वानरं दृष्ट्वा पप्रच्छुर्जनकात्मजाम् ॥ ५ ॥ कोऽयं कस्य कुतो वाऽयं किंनिमित्तमिहागतः । कथं त्वया सहानेन संवादः कृत इत्युत ॥ ६ ॥ आचक्ष्व नो विशालाक्षि मा भूत्ते सुभगे भयम् । संवादमसितापाङ्गे त्वया किं कृतवानयम् ॥ ७ ॥ अथाब्रवीत्तदा साध्वी सीता सर्वाङ्गसुन्दरी । रक्षसां भीमरूपाणां विज्ञाने मम का गतिः ॥ ८ ॥

ततः पक्षीत्यादि ॥ १–४ ॥ ततस्तमित्यादि । उतशब्दो वार्थे । "उताप्यर्थविकल्पयोः" इत्यमरः । संवादो वा कथं कृत इति पप्रच्छुरिति पूर्वेण सम्बन्धः । कः किन्नामकः । कस्य कस्य सम्बन्धी पुरुषः । कुतः कस्मा देशादागतः। किन्निमित्तं किं प्रयोजनमुद्दिश्य । संवादं किं कृतवान् किमुद्दिश्य कृतवान् । सर्वस्यापि पप्रच्छुरिति पूर्वेणान्वयः ॥ ५–७ ॥ अथाब्रवीदित्यादि ।

॥ १ ॥ प्रतिपेदिरे प्राप्तानि ॥ २ ॥ गतायां निद्रायाम्, वनभङ्गध्वनिनेत्यर्थः ॥ ३–५ ॥ कोयमिति । उतशब्दो वार्थे । संवादो वा कथं कृत इति पप्रच्छुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ६ ॥ आचक्ष्वेति । त्वया संवादं किं कृतवान् किमुद्दिश्य संवादं कृतवान । पप्रच्छुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ७ ॥ का गतिः क उपायः ॥ ८ ॥

ति०—त्वयाऽनेन कथं संवादः कृत इति च पप्रच्छुः । यद्यपि ता निद्रिताः वनभङ्गध्वनिना जागारिता इति संवादज्ञानस्यैवाभावात् कथं प्रश्नो निरवसरः । तथापि निद्रामध्ये किञ्चिज्जागरेणेषत्संवादश्रवणेपि देवमायया पुनर्निद्रेति तत्प्रश्नोपपत्तिरित्याहुः । सीतायास्तद्दर्शनेऽपि निर्भयप्रसन्नमुखतयाऽवस्थानदर्शनादयं कश्चिदेतत्परिचितएतद्वृत्तान्तज्ञानार्थमेव प्रार्थेणागत इति सम्भाव्यानया संवादकरणं च सम्भाव्य तत्प्रश्ननिर्वाह इति कतकः ॥ ६ ॥

यूयमेवाभिजानीत योऽयं यद्वा करिष्यति । अहिरेव ह्यहेः पादान् विजानाति न संशयः ॥ ९ ॥ अहमप्यस्य भीताऽस्मि नैनं जानामि कोन्वयम् । वेद्मि राक्षसमेवैनं कामरूपिणमागतम् ॥ १० ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा राक्षस्यो विद्रुता दिशः । स्थिताः काश्चिद्गताः काश्चिद् रावणाय निवेदितुम् ॥ ११ ॥ रावणस्य समीपे तु राक्षस्यो विकृताननाः । विरूपं वानरं भीममाख्यातुमुपचक्रमुः ॥ १२ ॥ अशोकवनिकामध्ये राजन् भीमवपुः कपिः । सीतया कृतसंवादस्तिष्ठत्यमितविक्रमः ॥ १३ ॥ न च तं जानकी सीता हरिं हरिणलोचना । अस्माभिर्बहुधा पृष्टा निवेदयितुमिच्छति ॥ १४ ॥ वासवस्य भवेद्दूतो दूतो वैश्रवणस्य वा । प्रेषितो वाऽपि रामेण सीतान्वेषण काङ्क्षया ॥ १५ ॥ तेन त्वद्भुतरूपेण यत्तत्तव मनोहरम् । नानामृगगणाकीर्णं प्रमृष्टं प्रमदावनम् ॥ १६ ॥ न तत्र कश्चिदुद्देशो यस्तेन न विनाशितः । यत्र सा जानकी सीता स तेन न विनाशितः ॥ १७ ॥ जानकीरक्षणार्थं वा श्रमाद्वा नोपलभ्यते । अथवा कः श्रमस्तस्य सैव तेनाभिरक्षिता ॥ १८ ॥

अयं यः यादृशः । यद्वा कार्यं करिष्यति तद्यूयमेवाभिजानीतेति संबन्धः । नैनं जानामीति । "विवाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे । (विप्रस्य) मित्रस्य चार्थेप्यनृतं वदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ " इति स्मरणात् असत्योक्तिः ॥ ८-१० ॥ वैदेह्या इति । दिशः दिक्षु, वनस्य पार्श्वेष्वित्यर्थः । विद्रुताः विलीनाः।निवेदितुं निवेदयितुम्॥ ११-१५॥प्रमृष्टं भग्नमित्यर्थः १६-१९

योऽयं यद्वा करिष्यति तद्यूयमेव जानीतेति सम्बन्धः॥९॥अस्य अस्मात् भीताऽस्मि १०॥ वैदेह्या वचनम् अज्ञानप्रतिपादकम्, अनेनात्मत्राणादौ मृषावादो न दोषायेति ध्वनितम् । काश्चिद्विद्रुताः काश्चिद्दृढं स्थिता एव काश्चिद्रावणाय निवेदितुं गताः॥११-१३॥ न निवेदयितुमिच्छति प्रायेणेयं तं जानातीति तासामाशयः ॥ १४-१६ ॥ उद्देशः

चारुपल्लवपुष्पाढ्यं यं सीता स्वयमास्थिता । प्रवृद्धः शिंशुपावृक्षः स च तेनाभिरक्षितः ॥ १९ ॥ तस्योग्ररूपस्योग्र त्वं दण्डमाज्ञातुमर्हसि । सीता संभाषिता येन तद्वनं च विनाशितम् ॥ २० ॥ मनःपरिगृहीतां तां तव रक्षोगणेश्वर । कः सीतामभिभाषेत यो न स्यात्त्यक्तजीवितः ॥ २१ ॥ राक्षसीनां वचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । हुताग्निरिव जज्वाल कोपसंवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥ तस्य क्रुद्धस्य नेत्राभ्यां प्रापतन्नास्रबिन्दवः । दीप्ताभ्यामिव दीपाभ्यां सार्चिषः स्नेहबिन्दवः ॥ २३ ॥ आत्मनः सदृशाञ्छूरान् किङ्करान्नाम राक्षसान् । व्यादिदेश महातेजा निग्रहार्थं हनूमतः ॥२४॥ तेषामशीतिसाहस्रं किङ्कराणां तरस्विनाम् ॥ २५ ॥ निर्ययुर्भवनात् तस्मात् कूटमुद्गरपाणयः । महोदरा महादंष्ट्रा घोररूपा महाबलाः । युद्धाभिमनसः सर्वे हनुमद्ग्रहणोन्मुखाः ॥२६॥ ते कपीन्द्रं समासाद्य तोरणस्थमवस्थितम् । अभिपेतुर्महावेगाः पतङ्गा इव पावकम् ॥२७॥ ते गदाभिर्विचित्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः । आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठं शरैश्चादित्यसन्निभैः ॥२८॥

तस्येति । हे उग्र ! त्वम् आज्ञातुम् आज्ञापयितुम् ॥ २० ॥ २१ ॥ संवर्तितेक्षणः परिवर्तितेक्षणः ॥ २२ ॥ २३ ॥ नाम प्रसिद्धौ । किंकर इति प्रसिद्धानित्यर्थः ॥ २४ ॥ किंकराणां सङ्ख्यां निर्दिशति—तेषामिति ॥ २५ ॥ निर्ययुरिति । सर्वं इति विशेष्यम् । कूटो नाम अयस्कारकूटसदृश आयुधविशेषः । मुद्गरः द्रुघणः ॥२६॥ अवस्थितं युद्धाय सन्नद्धमित्यर्थः ॥२७॥ परिघैः

प्रदेशः ॥ १७–१९ ॥ आज्ञातुम् आज्ञापयितुम् ॥ २० ॥ सीतया सह सम्भाषणस्य अपराधत्वं साधयन्ति—मनःपरिगृहीतामिति । राजपरिग्रहसम्भाषणं पुंसोऽपराध इति भावः ॥२१–२४॥ व्यादिष्टाः किङ्कराः कियन्त इत्यत आह—तेषामिति । निर्ययुरित्याद्युत्तरशेषः ॥२५॥२६॥ अवस्थितं युद्धाय सन्नद्धम् ॥ २७ ॥ काञ्चनाङ्गदैः

मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रासतोमरशक्तिभिः । परिवार्य हनूमन्तं सहसा तस्थुरग्रतः ॥२९॥ हनुमानपि तेजस्वी श्रीमान् पर्वतसन्निभः । क्षितावाविध्य लांगूलं ननाद च महास्वनम् ॥ ३० ॥ स भूत्वा सुमहाकायो हनुमान् मारुतात्मजः । धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥३१॥ तस्यास्फोटितशब्देन महता सानुनादिना । पेतुर्विहङ्गा गगनादुच्चैश्चेदमघोषयत् ॥ ३२ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ३३ ॥ दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । हनुमान् शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥३४॥ न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् । शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥३५ ॥ अर्दयित्वा पुरीं लङ्कामभिवाद्य च मैथिलीम् । समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥३६॥

परिघपातनैः । काञ्चनाङ्गदैः काञ्चनपट्टैः ॥ २८ ॥ मुद्गरैरिति । पट्टिशो नाम लोहदण्डः तीक्ष्णधारः क्षुरोपम आयुधविशेषः । अत्रेत्थंभूतलक्षणे तृतीया । प्रासः कुन्तः । तोमरः आयुधविशेषः ॥२९॥ श्रीमानिति तात्कालिक हर्षकृतकान्तिरुच्यते ॥ ३० ॥ धृष्टमिति क्रियाविशेषणम् ॥३१॥ तस्येत्यादि । सानुनादिना सप्रतिध्वानिना । यद्वा अनुनादिनः पर्वतगुहादयः तत्सहितेन । यद्वा सानुषु प्रतिध्वनिं कुर्वता । उच्चैश्चेदमघोषयदिति । स हनुमान् इदं वक्ष्यमाणं वचनमुच्चैरघोषयत् ॥ ३२ ॥ घोषणवचनमाह—जयतीत्यादि । अभिपालितः वालिवधेन ॥३३॥अक्लिष्टकर्मण इत्यनेन स्वदास्यं न कर्मकृतम्, किन्तु स्वरूपप्रयुक्तमित्युच्यते ॥३४॥ प्रतिबलं समानबलम् । प्रहरतः, राक्षसानिति शेषः । प्रहारमात्रेण वा हनुमद्विशेषणम् ॥ ३५ ॥ अर्दयित्वेति । मिषतां

काञ्चनभूषणैः ॥ २८–३१ ॥ तस्येति । आस्फोटितशब्देन क्ष्वेलाशब्देन । सानुनादिना सप्रतिध्वनिना । इन्नन्तो बहुव्रीहिः ॥ ३२ ॥ स्वयं जयार्थं स्वामिनं स्तौति—जयतीति ॥ ३३–३५ ॥ अर्दयित्वेति । मिषतां पश्यताम् । अनादरे षष्ठी ॥ ३६ ॥

तस्य सन्नादशब्देन तेऽभवन्भयशङ्किताः । ददृशुश्च हनूमन्तं सन्ध्यामेघमिवोन्नतम् ॥ ३७ ॥ स्वामिसन्देशनिःशङ्कास्ततस्ते राक्षसाः कपिम् । चित्रैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ ३८ ॥ स तैः परिवृतः शूरैः सर्वतः स महाबलः । आससादायसं भीमं परिघं तोरणाश्रितम् । स तं परिघमादाय जघान रजनीचरान् ॥ ३९ ॥ स पन्नगमिवादाय स्फुरन्तं विनतासुतः । विचचाराम्बरे वीरः परिगृह्य च मारुतिः ॥ ४० ॥ [सूदयामास वज्रेण दैत्यानिव सहस्रदृक् ।] स हत्वा राक्षसान् वीरान् किङ्करान् मारुतात्मजः । युद्धकाङ्क्षी पुनर्वीरस्तोरणं समुपाश्रितः ॥ ४१ ॥ ततस्तस्माद्भयान्मुक्ताः कतिचित्तत्र राक्षसाः । निहतान् किङ्करान् सर्वान् रावणाय न्यवेदयन् ॥४२॥ स राक्षसानां निहतं महद्बलं निशम्य राजा परिवृत्तलोचनः । समादिदेशाप्रतिमं पराक्रमे प्रहस्तपुत्रं समरे सुदुर्जयम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥४२॥

पश्यताम् । अनादरे षष्ठी ॥ ३६ ॥ सन्ध्यामेघमिवेति रक्तवर्णत्वात् ॥ ३७ ॥ ततस्तत इति । अनेनास्य समीपं सहसा गन्तुमशक्ता इत्यवगम्यते ॥ ३८ ॥ ॥३९ ॥ स पन्नगमिति सपरिवत्वमात्रे दृष्टान्तः । परिगृह्य, परिघमिति शेषः । स्फुरन्तं पन्नगमादाय विनतासुत इव स वीरो मारुतिः परिघं परिगृह्याम्बरे विचचारेति सम्बन्धः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तस्मात् भयान्मुक्ताः दूरस्थाः इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

तस्येति । सन्नादशब्देन सन्नादजनितशब्देन, आस्फोटितस्वनजनितप्रतिध्वनिनेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ प्रहरणैः अभिपेतुः आयुधैः प्राहरन्नित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ परिगृह्येत्यत्र परिघः कर्म ॥ ४०–४३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

ततः स किङ्करान् हत्वा हनुमान् स्थानमास्थितः ॥ १ ॥ वनं भग्नं मया चैत्यप्रासादो न विनाशितः । तस्मात् प्रासादमप्येवं भीमं विध्वंसयाम्यहम् । इति सञ्चिन्त्य मनसा हनुमान् दर्शयन् बलम् ॥ २ ॥ चैत्यप्रासादमाप्लुत्य मेरुशृङ्गमिवोन्नतम् । आरुरोह हरिश्रेष्ठो हनुमान् मारुतात्मजः ॥ ३ ॥ आरुह्य गिरिसङ्काशं प्रासादं हरियूथपः । बभौ स सुमहातेजाः प्रतिसूर्य इवोदितः ॥ ४ ॥ संप्रधृष्य च दुर्धर्षं चैत्यप्रासादमुत्तमम् । हनुमान् प्रज्वलन् लक्ष्म्या पारियात्रोपमोऽभवत् ॥ ५ ॥ स भूत्वा सुमहाकायः प्रभावान्मारुतात्मजः । धृष्टमास्फोटयामास लङ्कां शब्देन पूरयन् ॥ ६ ॥ तस्यास्फोटितशब्देन महता श्रोत्रघातिना । पेतुर्विहङ्गमास्तत्र चैत्यपालाश्च मोहिताः ॥ ७ ॥ अस्त्रविज्जयतां रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ ८ ॥ दासोऽहं कोसलेन्द्रस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः । हनुमान् शत्रुसैन्यानां निहन्ता मारुतात्मजः ॥ ९ ॥

ततः स किङ्करानित्यादि ॥ १ ॥ वनमित्यादि । ध्वंसनफलमाह दर्शयन् बलमिति । बलदर्शनार्थमित्यर्थः ॥ २ ॥ ध्वंसनप्रकारमाह—चैत्येति । चैत्यं देवायतनम्, तद्रूपः प्रासादः चैत्यप्रासादः तम् । आप्लुत्य तोरणाल्लङ्घयित्वा । हरिश्रेष्ठो हनुमान् मारुतात्मज इत्यस्योत्तरश्लोकेनान्वयः । हरियूथपत्वेप्यहरिर्भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं हरिश्रेष्ठ इत्युक्तम् । प्रतिसूर्यः द्वितीयसूर्य इत्यर्थः । अनेन सूर्योदयस्सूचितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ संप्रधृष्येति । संप्रधृष्य आक्रम्य ।

अथ रावणसन्दिष्टसेनान्तरागमनात्पूर्वं तूष्णीं स्थित्वा न किंचित् प्रयोजनमिति विचार्य प्रासादभङ्गादि चिकीर्षति—तत इति । ध्यानं विचारः । ध्यानमास्थित इति पाठः ॥ १ ॥ चैत्यप्रासादः रक्षःकुलदेवताप्रसादः ॥ २–१५ ॥

न रावणसहस्रं मे युद्धे प्रतिबलं भवेत् । शिलाभिस्तु प्रहरतः पादपैश्च सहस्रशः ॥ १० ॥ अर्दयित्वा पुरीं लङ्का मभिवाद्य च मैथिलीम् । समृद्धार्थो गमिष्यामि मिषतां सर्वरक्षसाम् ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा विमानस्थश्चैत्यस्थान् हरि यूथपः । ननाद भीमनिर्ह्रादो रक्षसां जनयन् भयम् ॥ १२ ॥ तेन शब्देन महता चैत्यपालाः शतं ययुः । गृहीत्वा विविधानस्त्रान् प्रासान् खड्गान् परश्वधान् । विसृजन्तो महाकाया मारुतिं पर्यवारयन् ॥ १३ ॥ ते गदाभिर्विचि त्राभिः परिघैः काञ्चनाङ्गदैः । आजघ्नुर्वानरश्रेष्ठं बाणै श्चादित्यसन्निभैः ॥ १४ ॥ आवर्त इव गङ्गायास्तोयस्य विपुलो महान् । परिक्षिप्य हरिश्रेष्ठं स बभौ रक्षसां गणः ॥ १५ ॥ ततो वातात्मजः क्रुद्धो भीमरूपं समा स्थितः ॥ १६ ॥ प्रासादस्य महान्तस्य स्तम्भं हेमपारि ष्कृतम् । उत्पाटयित्वा वेगेन हनुमान् पवनात्मजः । ततस्तं भ्रामयामास शतधारं महाबलः ॥ १७ ॥ तत्र चाग्निः समभवत् प्रासादश्चाप्यदह्यत ॥ १८ ॥ दह्यमानं ततो दृष्ट्वा प्रासादं हरियूथपः । स राक्षसशतं हत्वा वज्रेणेन्द्र इवासुरान् । अन्तरिक्षे स्थितः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ १९ ॥

पारियात्रो नाम कुलपर्वतः ॥ ९-११ ॥ चैत्यस्थान् चैत्यपालान् ॥१२-१६॥ प्रासादस्येति । पवनात्मजः भ्रामयामासेत्यन्वयः । शतधारं धारा कोटिः । वज्रवत् स्थितमित्यर्थः, यद्वा शतधा अरमिति च्छेदः । अरं शीघ्रम् ॥ १७ ॥

रामानु०–प्रासादस्येति । महान्तस्य महाग्रस्य, अत्युन्नतशिखरस्येत्यर्थः । महार्हस्येति वा पाठः ॥ १७ ॥

तत्रेति । अग्निः समभवत्, भ्रामितस्तम्भैः स्तम्भान्तरसङ्घट्टनादिति भावः १८-१९

वातात्मजः पवनात्मजः । भीमरूपं समास्थितः आस्थितवान् ॥ १६ ॥ महान्तस्य महाग्रस्य, अत्युन्नत शिखरस्येत्यर्थः । महार्हस्य इति च पाठः ॥ १७ ॥ तत्र भ्रामित स्तम्भैः स्तम्भान्तरसङ्घट्टनेन अग्निरभूदित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

मादृशानां सहस्राणि विसृष्टानि महात्मनाम् । बलिनां वानरेन्द्राणां सुग्रीववशवर्तिनाम् ॥ २० ॥ अटन्ति वसुधां कृत्स्नां वयमन्ये च वानराः ॥ २१ ॥ दशनागबलाः केचित् केचिद्दशगुणोत्तराः । केचिन्नागसहस्रस्य बभूवुस्तुल्य विक्रमाः ॥ २२ ॥ सन्ति चौघबलाः केचित् केचिद्वायु बलोपमाः । अप्रमेयबलाश्चान्ये तत्रासन् हरियूथपाः ॥ २३ ॥ ईदृग्विधैस्तु हरिभिर्वृतो दन्तनखायुधैः । शतैः शतसहस्रैश्च कोटीभिरयुतैरपि । आगमिष्यति सुग्रीवः सर्वेषां वो निषूदनः ॥ २४ ॥ नेयमस्ति पुरी लङ्का न यूयं न च रावणः । यस्मादिक्ष्वाकुनाथेन बद्धं वैरं महात्मना २५

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

सन्दिष्टो राक्षसेन्द्रेण प्रहस्तस्य सुतो बली ।
जम्बुमाली महादंष्ट्रो निर्जगाम धनुर्धरः ॥ १ ॥
रक्तमाल्याम्बरधरः स्रग्वी रुचिरकुण्डलः ।
महान् विवृत्तनयनश्चण्डः समरदुर्जयः ॥ २ ॥

राक्षसानामुत्साहभङ्गं कारयितुमाह—मादृशानामित्यादि ॥ २०–२२ ॥ ओघ बलाः ओघाख्यसङ्ख्याकबलाः ॥ २३–२५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर० श्रीरामायणभूषणे शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

संदिष्ट इत्यादि ॥ १ ॥ विवृत्तनयनः मण्डलीकृतनयनः ॥ २ ॥

राक्षसहृदयानि विदारयितुमाह—मादृशानामित्यादि ॥ २०–२२ ॥ सन्ति चेति । ओघबलाः ओघसङ्ख्यासङ्ख्यातगजबला ॥ २३–२५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ १ ॥ २ ॥

स०–स्रग्वी सुवर्णमालः । " प्रहस्तपुत्रस्त्विह जम्बुमाली प्राभञ्जनिं प्राप्य सुवर्णमाली ॥" इति संग्रहरामा यणोक्तेः ॥ २ ॥

धनुः शक्रधनुःप्रख्यं महद्रुचिरसायकम् । विस्फारयानो वेगेन वज्राशनिसमस्वनम् ॥ ३ ॥ तस्य विस्फारघोषेण धनुषो महता दिशः । प्रदिशश्च नभश्चैव सहसा समपूर्यत ॥ ४ ॥ रथेन खरयुक्तेन तमागतमुदीक्ष्य सः । हनुमान् वेगसम्पन्नो जहर्ष च ननाद च ॥ ५ ॥ तं तोरणविटङ्कस्थं हनुमन्तं महाकपिम् । जम्बुमाली महाबाहुर्विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६ ॥ अर्धचन्द्रेण वदने शिरस्येकेन कर्णिना । बाह्वोर्विव्याध नाराचैर्दशभिस्तं कपीश्वरम् ॥ ७ ॥ तस्य तच्छुशुभे ताम्रं शरेणाभिहतं मुखम् । शरदीवाम्बुजं फुल्लं विद्धं भास्कररश्मिना ॥ ८ ॥ तत्तस्य रक्तं रक्तेन रञ्जितं शुशुभे मुखम् । यथाऽऽकाशे महापद्मं सिक्तं चन्दनबिन्दुभिः ॥ ९ ॥ चुकोप बाणाभिहतो राक्षसस्य महाकपिः ॥ १० ॥

रुचिरसायकं रुचिरसायकार्हम् । विस्फारयानः विस्फारयमाणः, ज्याकर्षणं कुर्वन्नित्यर्थः । वज्राशनिसमस्वनमिति विस्फारणक्रियाविशेषणम् ॥ ३ ॥ तस्येति । नभस्समपूर्यत,दिशः प्रादिशश्च समपूर्यन्तेति विपरिणामेनानुषङ्गः ॥ ४ ॥ ५ ॥ तोरण विटङ्कं तोरणस्य कपोतपालिका । "कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुन्नपुंसकम्" इत्यमरः । स्तम्भोपरि तिर्यङ्निहितदार्वित्यर्थः ॥ ६ ॥ एकेनेत्येतदर्धचन्द्रस्यापि विशेषणम् । अर्धचन्द्राकाराग्रशरेणेत्यर्थः । कर्णिना कर्णवच्छरेण ॥ ७ ॥ अम्बुजं रक्तपद्मम् । भास्कररश्मिना विद्धम् अत एव फुल्लमित्यर्थः ॥ ८ ॥ रक्तं स्वत एव रक्तम् । रक्तेन शोणितेन। महापद्मं रक्तोत्पलम्। चन्दनबिन्दुभिः रक्तचन्दन बिन्दुभिः ॥ ९ ॥ चुकोपेत्यर्धम् । राक्षसस्य राक्षसविषये ॥ १०-१२ ॥

धनुरिति । विस्फारयानः विष्फारयमाणः ॥ ३ ॥ समपूर्यत दिगादिसमुदायगोचर मेकवचनम् ॥ ४ ॥ जहर्ष स्वबलानुरूपशत्रुप्राप्त्या ॥ ५ ॥ तोरणविटङ्कस्थं तोरणकपोत पालिकास्थम् । विटङ्को नाम तोरणस्तम्भयोरुपरि तिर्यङ्निहितदारुः ॥ ६ ॥ कर्णिना अङ्कुशाकाराग्रशरविशेषेण ॥ ७ ॥ अम्बुजं रक्ताम्बुजम् ॥ ८ ॥ चन्दनबिन्दुभिः

स०—नभः आकाशम् । दिशः प्रदिशश्च यदात्मिकास्तत्समपूर्यत । "साक्षिसिद्धमेव गगनं तद्भागाएव दिशो न द्रव्यान्तरम्" इति सुधोक्तेः ॥ ४ ॥

ततः पार्श्वेऽतिविपुलां ददर्श महतीं शिलाम् । तरसा तां समुत्पाट्य चिक्षेप बलवद्बली । तां शरैर्दशभिः क्रुद्ध स्ताडयामास राक्षसः ॥ ११ ॥ विपन्नं कर्म तद् दृष्ट्वा हनुमांश्चण्डविक्रमः । सालं विपुलमुत्पाट्य भ्रामयामास वीर्यवान् ॥ १२ ॥ भ्रामयन्तं कपिं दृष्ट्वा सालवृक्षं महाबलम् । चिक्षेप सुबहून् बाणान् जम्बुमाली महाबलः ॥ १३ ॥ सालं चतुर्भिश्चिच्छेद वानरं पञ्चभिर्भुजे । उरस्येकेन बाणेन दशभिस्तु स्तनान्तरे ॥ १४ ॥ स शरैः पूरिततनुः क्रोधेन महता वृतः । तमेव परिघं गृह्य भ्रामयामास वेगतः ॥ १५ ॥ अतिवेगोऽतिवेगेन भ्रामयित्वा बलोत्कटः । परिघं पातयामास जम्बुमालेर्महोरसि ॥ १६ ॥ तस्य चैव शिरो नास्ति न बाहू न च जानुनी । न धनुर्न रथो नाश्वास्तत्रादृश्यन्त नेषवः ॥ १७ ॥ स हतस्तरसा तेन जम्बुमाली महाबलः । पपात निहतो भूमौ चूर्णिताङ्गविभूषणः ॥ १८ ॥ जम्बुमालिं च निहतं किङ्करांश्च महाबलान् । चुक्रोध रावणः श्रुत्वा कोपसंरक्तलोचनः ॥ १९ ॥ स रोषसंवर्तितताम्रलोचनः प्रहस्तपुत्रे निहते महाबले । अमात्यपुत्रानतिवीर्यविक्रमान् समादिदेशाशु निशाचरेश्वरः ॥ २० ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

सालमिति । पञ्चभिर्भुजे इत्यादौ विव्याधेत्यध्याहारः ॥ १४–१६ ॥ तस्य चैवेति । नाश्वा इति अश्वशब्देनात्र खरा उच्यन्ते । "रथेन खरयुक्तेन" इति पूर्व

रक्तचन्दनबिन्दुभिः ॥ ९–१६ ॥ नाश्वाः 'रथेन खरयुक्तेन' इत्युक्तत्वादश्वशब्देन

स०–चूर्णिताङ्ग इव द्रुमः इति पाठः। **चूर्णिताङ्गः** चूर्णीकृतशाखः, चूर्णीकृतावयवो राक्षसोऽपि ॥ १८ ॥ **क्रोधसंरक्तलोचनः** पूर्वं किङ्करनाशात् पुनर्जम्बुमालिनं निहतं श्रुत्वा पूर्वापेक्षया बहुकोपं कृतवानित्यर्थः ॥ १९ ॥ **अतिवीर्यविक्रमान्** वीर्यं वैरिपराक्रमः । तदतिक्रम्य पराक्रमो येषां तान् ॥ २० ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

ततस्ते राक्षसेन्द्रेण चोदिता मन्त्रिणः सुताः । निर्ययुर्भवनात् तस्मात् सप्त सप्तार्चिवर्चसः ॥ १ ॥ महाबलपरीवारा धनुष्मन्तो महाबलाः । कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः परस्परजयैषिणः ॥ २ ॥ हेमजालपरिक्षिप्तैर्ध्वजवद्भिः पताकिभिः । तोयदस्वननिर्घोषैर्वाजियुक्तैर्महारथैः ॥ ३ ॥ तप्तकाञ्चनचित्राणि चापान्यमितविक्रमाः । विस्फारयन्तः संहृष्टास्तडित्वन्त इवाम्बुदाः ॥ ४ ॥ जनन्यस्तु ततस्तेषां विदित्वा किङ्करान् हतान् । बभूवुः शोकसम्भ्रान्ताः सबान्धवसुहृज्जनाः ॥ ५ ॥ ते परस्परसङ्घर्षात् तप्तकाञ्चनभूषणाः । अभिपेतुर्हनूमन्तं तोरणस्थमवस्थितम् ॥ ६ ॥

मुक्तत्वात् ॥ १७–२० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

ततस्त इत्यादि । भवनात् तस्मात् रावणभवनात् । सप्तार्चिवर्चस इत्यत्र सप्तार्चीति इकारान्तत्वमार्षम् ॥ १ ॥ कृतास्त्राः शिक्षितास्त्राः । आर्षः सन्धिः । कृतास्त्राणामस्त्रविदां च श्रेष्ठा इति वा । ज्ञानशिक्षे उभे अप्येषां स्त इति भावः । परस्परजयैषिणः प्रत्येकं हनुमज्जयैषिण इत्यर्थः ॥ २ ॥ हेमजालपरिक्षिप्तैः सुवर्णजालविनिर्मितैः । स्वासाधारणचिह्नयुक्तं ध्वजम् । केवलचित्रवस्त्रालंकृता पताका । तोयदस्वननिर्घोषैः तोयदस्वनतुल्यनिर्घोषवद्भिः ॥ ३–८ ॥

खरा उच्यन्ते ॥ १७–२० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

तत इति । सप्तार्चिवर्चसः अर्चीति इकारान्तत्वमार्षम् ॥ १ ॥ कृतास्त्रास्त्रविदां श्रेष्ठाः कृतास्त्राणाम् अस्त्रविदां च श्रेष्ठाः । परस्परजयैषिणः अहमहमिकया परस्परो

स०–सप्तार्चिवर्चसः सप्तार्चीः प्रतिमारूपाः काली कराली इत्याद्याः अस्य सन्तीति सप्तार्ची वह्निः, तद्वद्वर्चो येषां ते तथा । यद्वा इकारान्तोऽर्चिशब्दोऽर्चिःशब्दपर्यायः । सप्त अर्चयोऽर्चीषि शिखा यस्य सोऽग्निः, "अर्चिर्मयूरशिखयोः" इति विश्वः । इकारान्तोऽप्यस्ति । "अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः" इतीति भानुदीक्षितलेखात् ॥ १ ॥ **परस्परजयैषिणः** परस्परमुत्कर्षापेक्षाः ॥ २ ॥

सृजन्तो बाणवृष्टिं ते रथगर्जितनिःस्वनाः । वृष्टिमन्त इवाम्भोदा विचेरुर्नैर्ऋताम्बुदाः ॥ ७ ॥ अवकीर्णस्ततस्ताभिर्हनुमाञ्छरवृष्टिभिः । अभवत् संवृताकारः शैलराडिव वृष्टिभिः ॥८॥ स शरान् मोघयामास तेषामाशुचरः कपिः । रथवेगं च वीराणां विचरन् विमलेऽम्बरे ॥९॥ स तैः क्रीडन् धनुष्मद्भिर्व्योम्नि वीरः प्रकाशते । धनुष्मद्भिर्यथा मेघैर्मारुतः प्रभुरम्बरे ॥ १०॥ स कृत्वा निनदं घोरं त्रासयंस्तां महाचमूम् । चकार हनुमान् वेगं तेषु रक्षस्सु वीर्यवान् ॥ ११॥ तलेनाभ्यहनत् कांश्चित् पादैः कांश्चित् परन्तपः । मुष्टिनाऽभ्यहनत् कांश्चिन्नखैः कांश्चिद् व्यदारयत् ॥ १२॥ प्रममाथोरसा कांश्चिदूरुभ्यामपरान् कपिः । केचित्तस्य निनादेन तत्रैव पतिता भुवि ॥ १३॥ ततस्तेष्ववसन्नेषु भूमौ निपतितेषु च । तत्सैन्यमगमत्सर्वं दिशो दश भयार्दितम् ॥ १४॥ विनेदुर्विस्वरं नागा निपेतुर्भुवि वाजिनः । भग्ननीडध्वजच्छत्रैर्भूश्च कीर्णाऽभवद्रथैः ॥ १५ ॥ स्रवता रुधिरेणाथ स्रवन्त्यो दर्शिताः पथि । विविधैश्च स्वरैर्लङ्का ननाद विकृतं तदा ॥ १६ ॥

स शरान् मोघयामास, यथा शराः स्वस्मिन्न पतन्ति तथा चकारेत्यर्थः । रथवेगं च मोघयामासेत्यन्वयः । यथा रथवेगास्स्वप्रहाराय न भवन्ति तथा समचरदित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ वेगं संहारोद्योगम् ॥ ११ ॥ पादैः कांश्चिदिति बहुवचनं वानराणां द्विपात्सु चतुष्पात्सु च ग्रहणात् ॥ १२–१४ ॥ नीडं ध्वजावयवविशेषः ॥१५॥ स्रवन्त्यः नद्यः । विकृतं यथा तथा ननाद प्रतिध्वानवती

त्कर्षापेक्षिण इत्यर्थः ॥ २–१४ ॥ विनेदुरिति । नीडो रथावयवविशेषः ॥ १५॥१६ ॥

स०–राक्षसानां शरवर्षेण कार्ष्ण्येन च मेघसमता । पूर्वमखण्डतः शरसारागमनादेकवचनं वृष्टिमिति प्रत्येकं पृथक्पृथगागमनाद्वृष्टिभिरिति बहुवचनं च सम्भवतः ॥ ७ ॥ ८ ॥

स तान् प्रवृद्धान् विनिहत्य राक्षसान् महाबलश्चण्डपराक्रमः कपिः । युयुत्सुरन्यैः पुनरेव राक्षसैस्तमेव वीरोऽभिजगाम तोरणम् ॥ १७ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥४५॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

हतान् मन्त्रिसुतान् बुद्ध्वा वानरेण महात्मना । रावणः संवृताकारश्चकार मतिमुत्तमाम्॥ १॥ स विरूपाक्षयूपाक्षौ दुर्धरं चैव राक्षसम् । प्रघसं भासकर्णं च पञ्च सेनाग्रनायकान्॥२॥ सन्दिदेश दशग्रीवो वीरान्नयविशारदान्। हनुमद्ग्रहणव्यग्रान् वायुवेगसमान् युधि ॥ ३ ॥ यात सेनाग्रगाः सर्वे महाबलपरिग्रहाः । सवाजिरथमातङ्गाः स कपिः शास्यतामिति ॥ ४ ॥ यत्तैश्च खलु भाव्यं स्यात् तमासाद्य वनालयम् । कर्म चापि समाधेयं देशकालविरोधिनम् ॥ ५ ॥

बभूव ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

हतानित्यादि । संवृताकारः अन्तर्मनाः । मतिं चिन्ताम् ॥ १ ॥ स इति ॥२॥३ ॥ इति वक्ष्यमाणप्रकारेण ॥ ४ ॥ तमेवाह—यत्तैरित्यादिना । यत्तैः यतमानैः । अप्रमत्तैरिति यावत् । यतेः कर्तरि क्तः । समाधेयं परिहर्तव्यम् । देश

॥१७॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

हतानिति । संवृताकारः गूढाकारः, अतः सञ्जातशङ्क इत्यर्थः । उत्तमां मतिं धैर्यम् ॥ १–३ ॥ इतीत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण कपिः शास्यताम् । यत्तैः यतमानैः, अप्रमत्तैरिति यावत् । किञ्चात्र देशकालाविरुद्धं कर्म कार्यमित्याह—कर्म चेति । देशकालविरोधिनं देशकालविरोधीत्यर्थः । आर्षो लिङ्गविभक्तिव्यत्ययः । कर्म समाधेयं परिहर्तव्यम् । देशकालाविरोधिनमिति पाठे समाधेयं कर्तव्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥

न ह्यहं तं कपिं मन्ये कर्मणा प्रतितर्कयन्। सर्वथा तन्महद्भूतं महाबलपरिग्रहम् । भवेदिन्द्रेण वा सृष्टमस्मदर्थं तपोबलात् ॥ ६ ॥ सनागयक्षगन्धर्वा देवासुरमहर्षयः। युष्माभिः सहितैः सर्वैर्मया सह विनिर्जिताः ॥ ७ ॥ तैरवश्यं विधातव्यं व्यलीकं किंचिदेव नः । तदेव नात्र सन्देहः प्रसह्य परिगृह्यताम् ॥ ८॥ नावमान्यो भवद्भिश्च हरिर्धीरपराक्रमः । दृष्टा हि हरयः पूर्वं मया विपुलविक्रमाः ॥ ९ ॥ वाली च सहसुग्रीवो जाम्बवांश्च महाबलः । नीलः सेनापतिश्चैव ये चान्ये द्विविदादयः ॥१०॥ नैवं तेषां गतिर्भीमा न तेजो न पराक्रमः । न मतिर्न बलोत्साहौ न रूपपरिकल्पनम् ॥ ११ ॥ महत् सत्त्वमिदं ज्ञेयं कपिरूपं व्यवस्थितम् । प्रयत्नं महदास्थाय क्रियतामस्य निग्रहः ॥१२॥ कामं लोकास्त्रयः सेन्द्राःससुरासुरमानवाः । भवतामग्रतः स्थातुं न पर्याप्ता रणाजिरे ॥ १३ ॥

कालविरोधिनं देशकालविरोधीत्यर्थः ॥ ५ ॥ महद्भूतम्, मन्य इत्यनुषज्यते । इन्द्रेण वा, अन्यैर्वेति शेषः । वाशब्दस्य विकल्पार्थस्य प्रयोगात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ व्यलीकम् अप्रियम् ॥८॥ नावमान्य इति । अत्र त्रयोदशसहस्रश्लोका गताः । अयं चतुर्दशसहस्रस्यादिः । धीति गायत्र्याश्चतुर्दशाक्षरम् ॥ ९ ॥ १० ॥ गतिः वेगः । रूपपरिकल्पनं यथेष्टरूपग्रहणम् ॥ ११ ॥ महदिति । इत्थं महत्सत्त्वं किमपि कपिरूपं सत् व्यवस्थितमिति ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १२–१६ ॥

अत्र हेतुमाह—हीति । सर्वथेति । इन्द्रेण वेति वाशब्दादन्येन वेत्यर्थः । अस्मदर्थम् अस्मन्निग्रहार्थम् ॥६॥ अत्र हेतुः—सनागेत्यादि श्लोकद्वयमेकं वाक्यम् । परिगृह्यताम्, कपिरिति शेषः ॥ ७ ॥ ८ ॥ नावमान्य इत्यस्य श्लोकस्य एकादशाक्षरेण धी इति गायत्र्यांश्चतुर्दशाक्षरं सङ्गृह्णाति ॥ ९॥१० ॥ नैव तेषामित्यादौ सर्वत्र ईदृक्छब्दोऽध्याहर्तव्यः । तथा चेत्थं योजना । तेषां वाल्यादीनां हनुमतो भीमा गतिः तेज आदिकं च यथा तथा ईदृक् नास्तीति सम्बन्धः । रूपपरिकल्पनं यथेप्सितरूपपरिग्रहणम् ॥ ११ ॥ प्रयत्नमित्यार्षं क्लीबत्वम् ॥ १२ ॥ कामं यद्यपीत्यर्थः ॥ १३ ॥

तथापि तु नयज्ञेन जयमाकांक्षता रणे । आत्मा रक्ष्यः प्रयत्नेन युद्धसिद्धिर्हि चञ्चला ॥ १४ ॥ ते स्वामिवचनं सर्वे प्रतिगृह्य महौजसः । समुत्पेतुर्महावेगा हुताशसम तेजसः ॥१५॥ रथैर्मत्तैश्च मातङ्गैर्वाजिभिश्च महाजवैः । शस्त्रैश्च विविधैस्तीक्ष्णैः सर्वैश्चोपचिता बलैः ॥ १६ ॥ ततस्तं ददृशुर्वीरा दीप्यमानं महाकपिम् । रश्मिमन्त मिवोद्यन्तं स्वतेजोरश्मिमालिनम् ॥ १७ ॥ तोरणस्थं महोत्साहं महासत्त्वं महाबलम् । महामतिं महावेगं महाकायं महाबलम् ॥ १८ ॥ तं समीक्ष्यैव ते सर्वे दिक्षु सर्वास्ववास्थिताः । तैस्तैः प्रहरणैर्भीमैरभिपेतुस्ततस्ततः ॥ १९ ॥ तस्य पञ्चायसास्तीक्ष्णाः शिताः पीतमुखाः शराः । शिरस्युत्पलपत्राभा दुर्धरेण निपातिताः ॥२०॥ स तैः पञ्चभिराविद्धः शरैः शिरसि वानरः । उत्पपात नदन् व्योम्नि दिशो दश विनादयन् ॥ २१ ॥

स्वतेजोरश्मिमालिनं स्वतेजसा सूर्यम् । रश्मिमन्तमिवेत्यत्र उपमा, अत्र रूपक मिति भिदा॥१७॥तोरणस्थमिति। उत्साहः लोकोत्तरकार्येषु स्थेयान् प्रयत्नः । महासत्त्वं महाध्यवसायम् । " द्रव्यासुव्यवसायेषु सत्त्वमस्त्री तु जन्तुषु " इत्यमरः । द्वितीयबलशब्दश्शक्तिवचनः । " बलं रूपेऽस्थनि स्थौल्ये शक्ति रेतश्चमूषु च " इति वैजयन्ती ॥ १८ ॥ १९ ॥ तीक्ष्णाः क्रूराः । शिताः निशिताः । पीतमुखाः समीचीनायसनिर्मितत्वेन पीतरेखाग्राः । उत्पलपत्राभाः, उत्पलपत्राणि यथा निपात्यन्ते तथा निपातिता इत्यर्थः ॥ २०–२२ ॥

नयज्ञेन नीतिज्ञेन । आत्मा स्वदेहः । युद्धसिद्धिः युद्धे जयः ॥ १४–१७ ॥ सत्त्वं चित्तम् ॥ १८ ॥ दिक्षु सर्वास्ववस्थिताः द्राक् तत्समीपमागन्तुं चकिता इति भावः ॥१९॥ तीक्ष्णाः मर्मच्छिदः । पीतमुखाः पीतानि रुधिराणि मुखानि शल्यानि येषां ते तथा, शत्रुशोणितरञ्जिता इत्यर्थः । उत्पलपत्राभाः तद्वर्णाः । यद्वा पीतमुखाः फल भागे स्वर्णरूषिताः । उत्पलपत्राभा एव न तु तत्पीडार्हा इत्यर्थः ॥ २०–२२ ॥

ततस्तु दुर्धरो वीरः सरथः सज्यकार्मुकः । किरन् शर शतैस्तीक्ष्णैरभिपेदे महाबलः ॥ २२ ॥ स कपिर्वारयामास तं व्योम्नि शरवर्षिणम् । वृष्टिमन्तं पयोदान्ते पयोदमिव मारुतः ॥ २३ ॥ अर्द्यमानस्ततस्तेन दुर्धरेणानिलात्मजः । चकार कदनं भूयो व्यवर्धत च वेगवान् ॥ २४ ॥ स दूरं सहसोत्पत्य दुर्धरस्य रथे हरिः । निपपात महावेगो विद्युद्राशिर्गिराविव ॥ २५ ॥ ततः स मथिताष्टाश्वं रथं भग्नाक्षकूबरम् । विहाय न्यपतद् भूमौ दुर्धरस्त्यक्तजीवितः ॥ २६ ॥ तं विरूपाक्षयूपाक्षौ दृष्ट्वा निपतितं भुवि । सञ्जातरोषौ दुर्धर्षावुत्पेततुररिन्दमौ ॥ २७ ॥ स ताभ्यां सहसोत्पत्य विष्ठितो विमलेऽम्बरे । मुद्गराभ्यां महाबाहुर्वक्षस्यभिहतः कपिः ॥ २८ ॥ तयोर्वेगवतोर्वेगं विनिहत्य महाबलः । निपपात पुनर्भूमौ सुपर्णसमविक्रमः ॥ २९ ॥ स सालवृक्षमासाद्य तमुत्पाट्य च वानरः । तावुभौ राक्षसौ वीरौ जघान पवनात्मजः ॥३०॥ ततस्तांस्त्रीन् हतान् ज्ञात्वा वानरेण तरस्विना । अभिपेदे महावेगः प्रसह्य प्रघसो हरिम् ॥३१॥ भासकर्णश्च संक्रुद्धः शूलमादाय वीर्यवान् । एकतः कपिशार्दूलं यशस्विनमवस्थितम् ॥३२॥ पट्टिशेन शिताग्रेण प्रघसः प्रत्ययोधयत् । भासकर्णश्च शूलेन राक्षसः कपिसत्तमम् ॥ ३३ ॥

वारयामास स्ववेगेन प्रापयामासेत्यर्थः ॥२३॥ कदनं युद्धम् ॥२४॥ विद्युद्राशिः अशनिः ॥२५॥ कूबरः युगन्धरः ॥२६–२८॥ वेगं विनिहत्य परिहृत्य ॥२९-३८॥

कपिर्व्योम्नि स्थित्वा तं स्वनादेन हुङ्कारादिरूपेण वारयामास । पयोदान्ते जलदात्वर्षाकालान्ते ॥ २३ ॥ २४ ॥ स दूरमिति । विद्युद्राशिः अशनिसङ्घातः ॥ २५–२७ ॥ ताभ्यां कर्तृभ्याम्, मुद्गराभ्यां करणाभ्यामभिहतः ॥ २८–३१ ॥ एकतः अवस्थिता

स ताभ्यां विक्षतैर्गात्रैरसृग्दिग्धतनूरुहः । अभवद्वानरः क्रुद्धो बालसूर्यसमप्रभः ॥ ३४ ॥ समुत्पाट्य गिरेः शृङ्गं समृगव्यालपादपम् । जघान हनुमान् वीरो राक्षसौ कपिकुञ्जरः ॥ ३५ ॥ ततस्तेष्ववसन्नेषु सेनापतिषु पञ्चसु । बलं तदवशेषं च नाशयामास वानरः ॥ ३६ ॥ अश्वैरश्वान् गजैर्नागान् योधैर्योधान् रथै रथान् । स कपिर्नाशयामास सहस्राक्ष इवासुरान् ॥ ३७ ॥ हतैर्नागैश्च तुरगैर्भग्नाक्षैश्च महारथैः । हतैश्च राक्षसैर्भूमी रुद्धमार्गा समन्ततः ॥ ३८ ॥ ततः कपिस्तान् ध्वजिनीपतीन् रणे निहत्य वीरान् सबलान् सवाहनान् । समीक्ष्य वीरः परिगृह्य तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

सेनापतीन् पञ्च स तु प्रमापितान् हनूमता सानुचरान् सवाहनान् । समीक्ष्य राजा समरोद्धतोन्मुखं कुमारमक्षं प्रसमैक्षताग्रतः ॥ १ ॥

ध्वजिनीपतीन् सेनापतीन् । कृतक्षणः दत्तावसरः, अभूदिति शेषः ॥ ३९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सेनापतीनित्यादि । समीक्ष्य विज्ञाय ॥ १ ॥ रामानु०—सेनापतीनिति । समीक्ष्येत्यन्वयः । एकत्र स्थितावित्यर्थः ॥ ३२–३८ ॥ ध्वजिनीपतीन् सेनापतीन् परिगृह्य आश्रित्य, स्थित इति शेषः । कृतक्षणः लब्धावसरः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

प्रमापितान् मारितान् । समरोद्धतोन्मुखं समरोद्धतश्चासौ समरायोन्मुखश्च तम् । स०—समरोद्धतोन्मुखं समरोद्धताः वैरिणः तदुन्मुखः तदभिमुखः तम् । आक्षम् अक्षाणां नेत्राणामिन्द्रियाणामयं विषयः आक्षः तम् । नेत्रविषयमिति यावत् । प्रसमैक्षताक्षम् इति पाठः ॥ १ ॥

स तस्य दृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितः प्रतापवान् काञ्चनचित्रकार्मुकः । समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो द्विजातिमुख्यैर्हविषेव पावकः ॥२॥ ततो महद्बालदिवाकरप्रभं प्रतप्तजाम्बूनदजालसंततम् । रथं समास्थाय ययौ स वीर्यवान् महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३ ॥ ततस्तपःसंग्रहसञ्चयार्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालशोभितम् । पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ॥ ४ ॥ सुरासुराधृष्यमसङ्गचारिणं रविप्रभं व्योमचरं समाहितम् । सतूणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं यथाक्रमावेशितशक्तितोमरम् ॥ ५ ॥ विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहेमदाम्ना शशिसूर्यवर्चसा । दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६ ॥

विज्ञाय । प्रसमैक्षताग्रत इति पाठः ॥ १ ॥ द्विजातिमुख्यैः हविषा उदीरितः अभिवर्धितः पावक इवेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ततो महदित्यनेनोक्तं विस्तरेणाह—ततस्तपस्संग्रहेत्यादिना । तपस्सङ्ग्रहसञ्चयार्जितं तपोनुष्ठानसमूहसम्पादितम् ॥ ४ ॥ समाहितं सज्जीकृतम् । अष्टासिनिबद्धबन्धुरम् अष्टासिभिर्निबद्धम् अत एव बन्धुरं सुन्दरम् । "बन्धुरं सुन्दरे नम्रे" इति विश्वः । यद्वा अष्टासिभिर्निबद्धं बन्धुरं यस्य स तथा । बन्धुरं फलकासङ्घाट इत्याहुः । अन्ये घण्टा इत्यप्याहुः । तदानीम् अष्टासिश्चासौ निबद्धबन्धुरश्चेति समासः । यथाक्रमावेशितशक्तितोमरं पङ्क्तितया स्थापितशक्तितोमरम् ॥ ५ ॥ प्रतिपूर्णवस्तुना समग्रोपकरणेन । शरधनुःकवचादीन्युपकरणानि । प्रतिपूर्णमस्तिनेति

आक्षं समक्षमवस्थितम् अक्षाख्यं कुमारम् । निशम्य दृष्ट्वा प्रसमैक्षत युद्धार्थमाज्ञापयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥ द्विजातिमुख्यैर्हविषा उदीरितः पावक इति सम्बन्धः ॥ २ ॥ जाम्बूनदजालेन तत्समूहेन सन्ततं व्याप्तम् ॥ ३ ॥ ततो महदित्यादिश्लोकोक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—ततस्तप इत्यादिश्लोकत्रयेण । तपस्सङ्ग्रहसञ्चयार्जितं तपोनुष्ठानसमूहसम्पादितम् ॥ ४ ॥ समाहितं सज्जीकृतम् । अष्टासिनिबद्धबन्धुरम् अष्टाभिरसिभिर्निबद्धम् अत एव बन्धुरं सुन्दरम् ॥ ५ ॥ परिपूर्णवस्तुना समग्रसमरोपकरणेन । सः अक्षः शशिसूर्यवर्चसा हेमदाम्ना विराजमानं रथमास्थितो निर्जगामेति सम्बन्धः ।

स तस्य दृष्ट्यर्पणसंप्रचोदितः प्रतापवान् काञ्चनचित्र कार्मुकः । समुत्पपाताथ सदस्युदीरितो द्विजातिमुख्यै र्हविषेव पावकः ॥२॥ ततो महद्बालदिवाकरप्रभं प्रतप्त जाम्बूनदजालसंततम् । रथं समास्थाय ययौ स वीर्य वान् महाहरिं तं प्रति नैर्ऋतर्षभः ॥ ३ ॥ ततस्तपःसंग्रह सञ्चयार्जितं प्रतप्तजाम्बूनदजालशोभितम् । पताकिनं रत्नविभूषितध्वजं मनोजवाष्टाश्ववरैः सुयोजितम् ॥ ४ ॥ सुरासुराधृष्यमसङ्गचारिणं रविप्रभं व्योमचरं समा हितम् । सतूणमष्टासिनिबद्धबन्धुरं यथाक्रमावेशितशक्ति तोमरम् ॥ ५ ॥ विराजमानं प्रतिपूर्णवस्तुना सहेमदाम्ना शशिसूर्यवर्चसा । दिवाकराभं रथमास्थितस्ततः स निर्जगामामरतुल्यविक्रमः ॥ ६ ॥

विज्ञाय । प्रसमैक्षताग्रत इति पाठः ॥ १ ॥ द्विजातिमुख्यैः हविषा उदीरितः अभि वर्धितः पावक इवेत्यन्वयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ततो महदित्यनेनोक्तं विस्तरेणाह— ततस्तपस्संग्रहेत्यादिना । तपस्सङ्ग्रहसञ्चयार्जितं तपोनुष्ठानसमूहसम्पादितम् ॥ ४ ॥ समाहितं सज्जीकृतम् । अष्टासिनिबद्धबन्धुरम् अष्टासिभिर्निबद्धम् अत एव बन्धुरं सुन्दरम् । "बन्धुरं सुन्दरे नम्रे" इति विश्वः । यद्वा अष्टा सिभिर्निबद्धं बन्धुरं यस्य स तथा । बन्धुरं फलकासङ्घाट इत्याहुः । अन्ये घण्टा इत्यप्याहुः । तदानीम् अष्टासिश्चासौ निबद्धबन्धुरश्चेति समासः । यथाक्रमावेशितशक्तितोमरं पङ्क्तितया स्थापितशक्तितोमरम् ॥ ५ ॥ प्रतिपूर्ण वस्तुना समग्रोपकरणेन । शरधनुःकवचादीन्युपकरणानि । प्रतिपूर्णमस्तिनेति

आक्षं समक्षमवस्थितम् अक्षाख्यं कुमारम् । निशम्य दृष्ट्वा प्रसमैक्षत युद्धार्थमाज्ञा पयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥ द्विजातिमुख्यैर्हविषा उदीरितः पावक इति सम्बन्धः ॥ २ ॥ जाम्बूनदजालेन तत्समूहेन सन्ततं व्याप्तम् ॥ ३ ॥ ततो महदित्यादिश्लोकोक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—ततस्तप इत्यादिश्लोकत्रयेण । तपस्सङ्ग्रहसञ्चयार्जितं तपोनुष्ठानसमूह सम्पादितम् ॥ ४ ॥ समाहितं सज्जीकृतम् । अष्टासिनिबद्धबन्धुरम् अष्टाभिरसिभि र्निबद्धम् अत एव बन्धुरं सुन्दरम् ॥ ५ ॥ परिपूर्णवस्तुना समग्रसमरोपकरणेन । सः अक्षः शशिसूर्यवर्चसा हेमदाम्ना विराजमानं रथमास्थितो निर्जगामेति सम्बन्धः ।

ररास भूमिर्न तताप भानुमान् ववौ न वायुः प्रचचाल चाचलः । कपेः कुमारस्य च वीक्ष्य संयुगं ननाद च द्यौरुदधिश्च चुक्षुभे ॥१३॥ ततः स वीरः सुमुखान् पतत्रिणः सुवर्णपुङ्खान् सविषानिवोरगान् । समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथ त्रीन् कपिमूर्ध्न्यपातयत् ॥१४॥ स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तलोचनः । नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान् व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः ॥१५॥ ततः स पिङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे । उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः ॥१६॥ स मन्दराग्रस्थ इवांशुमालिको विवृद्धकोपो बलवीर्यसंयुतः । कुमारमक्षं सबलं सवाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥१७॥ ततः स बाणासनचित्रकार्मुकः शरप्रवर्षो युधि राक्षसाम्बुदः । शरान् मुमोचाशु हरीश्वराचले बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥१८॥

ररासेति । न तताप भानुमान् । सूर्योदयः पूर्वं सूचितः सः न ततापेत्युच्यते ॥१३॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्ववित् समाधिः लक्ष्यवेदनं संयोगः शरसन्धानं विमोक्षः तद्विसर्गः तेषां तत्त्ववित् यथार्थवित् ॥ १४ ॥ रक्तसिक्तत्वे दृष्टान्तः नवोदितेति । शराचितत्वे दृष्टान्तः आदित्य इवांशुमालिक इति ॥ १५ ॥ आपूर्यत व्यवर्धत ॥ १६ ॥ मन्दराग्रस्थः मन्दरो नाम भूमध्यपर्वतः । तदग्रे मध्याह्ने वर्तत इत्यौग्र्योक्तिः ॥ १७ ॥ रामानु०—मन्दराग्रस्थः मन्दरो नाम सालग्रामपर्वतोत्तरभागे भारतखण्डमध्ये वर्तमानः कश्चन पर्वतः तदग्रस्थः । अनेन उत्तरायणे मध्याह्नागतत्वमुक्तं भवति ॥ १७ ॥ ततस्स बाणासनेति । बाणासनचित्रकार्मुकः बाणाः अस्यन्ते

ररासेति । अक्षयुद्धसमये सूर्योदयाभावात् देशान्तरस्थोऽपि सूर्यः एतज्ज्ञात्वा न ततापेति भावः ॥१३॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्ववित् समाधिः लक्ष्ये दृष्टिः, संयोगः शरसन्धानम्, विमोक्षः तद्विसर्गः तेषां तत्त्ववित् तेषु विशारद इत्यर्थः ॥ १४ ॥ असृग्दिग्धत्वात्तौ विवृत्तलोचन । विवृत्तलोचन इति पाठे अवसरोचितचक्षुरित्यर्थः । नवोदितादित्यनिभः रक्तवर्ण इत्यर्थः । शरांशुमान् स्वमस्तकस्थशररूपांशुमान् । अंशुमालावान् सूर्य इव व्यराजत ॥ १५ ॥ आपूर्यत व्यवर्द्धत ॥ १६ ॥ मन्दराग्रस्थः मन्दराग्रे मध्याह्नकालीनः सूर्यः इत्यर्थः ॥ १७ ॥ बाणासनचित्रकार्मुकः बाणाना

ररास भूमिर्न तताप भानुमान् ववौ न वायुः प्रचचाल चाचलः। कपेः कुमारस्य च वीक्ष्य संयुगं ननाद च द्यौरुदधिश्च चुक्षुभे ॥१३॥ ततः स वीरः सुमुखान् पतत्रिणः सुवर्णपुङ्खान् सविषानिवोरगान् । समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्वविच्छरानथ त्रीन् कपिमूर्ध्न्यपातयत् ॥१४॥ स तैः शरैर्मूर्ध्नि समं निपातितैः क्षरन्नसृग्दिग्धविवृत्तलोचनः। नवोदितादित्यनिभः शरांशुमान् व्यराजतादित्य इवांशुमालिकः ॥१५॥ ततः स पिङ्गाधिपमन्त्रिसत्तमः समीक्ष्य तं राजवरात्मजं रणे। उदग्रचित्रायुधचित्रकार्मुकं जहर्ष चापूर्यत चाहवोन्मुखः ॥१६॥ स मन्दराग्रस्थ इवांशुमालिको विवृद्धकोपो बलवीर्यसंयुतः। कुमारमक्षं सबलं सवाहनं ददाह नेत्राग्निमरीचिभिस्तदा ॥१७॥ ततः स बाणासनचित्रकार्मुकः शरप्रवर्षो युधि राक्षसाम्बुदः। शरान्मुमोचाशु हरीश्वराचले बलाहको वृष्टिमिवाचलोत्तमे ॥१८॥

ररासेति। न ततापभानुमान्। सूर्योदयः पूर्वं सूचितः सः न ततापेत्युच्यते ॥१३॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्ववित् समाधिः लक्ष्यवेदनं संयोगः शरसन्धानं विमोक्षः तद्विसर्गः तेषां तत्त्ववित् यथार्थवित् ॥ १४ ॥ रक्तसिक्तत्वे दृष्टान्तः नवोदितेति। शराचितत्वे दृष्टान्तः आदित्य इवांशुमालिक इति ॥ १५ ॥ आपूर्यत व्यवर्धत ॥ १६ ॥ मन्दराग्रस्थः मन्दरो नाम भूमध्यपर्वतः। तदग्रे मध्याह्ने वर्तत इत्यौक्त्योक्तिः ॥ १७ ॥ रामानु०—मन्दराग्रस्थः मन्दरो नाम सालग्रामपर्वतोत्तरभागे भारतखण्डमध्ये वर्तमानः कश्चन पर्वतः तदग्रस्थः। अनेन उत्तरायणे मध्याह्नागतत्वमुक्तं भवति ॥ १७ ॥ ततस्स बाणासनेति। बाणासनचित्रकार्मुकः बाणाः अस्यन्ते

ररासेति। अक्षयुद्धसमये सूर्योदयाभावात् देशान्तरस्थोऽपि सूर्यः एतज्ज्ञात्वा न ततापेति भावः ॥१३॥ समाधिसंयोगविमोक्षतत्त्ववित् समाधिः लक्ष्ये दृष्टिः, संयोगः शरसन्धानम्, विमोक्षः तद्विसर्गः तेषां तत्त्ववित् तेषु विशारद इत्यर्थः ॥ १४ ॥ असृग्दिग्धविवृत्तलोचन [illegible]। विवृत्तलोचन इति पाठे अवसरोचितचक्षुरित्यर्थः। नवोदितादित्यनिभः रक्तवर्ण इत्यर्थः। शरांशुमान् स्वमस्तकस्थशररूपांशुमान्। अंशुमालावान् सूर्य इव व्यराजत ॥ १५ ॥ आपूर्यत व्यवर्द्धत ॥ १६ ॥ मन्दराग्रस्थः मन्दराग्रे मध्याह्नकालीनः सूर्यः इत्यर्थः ॥ १७ ॥ बाणासनचित्रकार्मुकः बाणाना

अबालवृद्धालदिवाकरप्रभः करोत्ययं कर्म महन्महाबलः । न चास्य सर्वाहवकर्मशोभिनः प्रमापणे मे मतिरत्र जायते ॥ २६ ॥ अयं महात्मा च महांश्च वीर्यतः समाहितश्चातिसहश्च संयुगे । असंशयं कर्मगुणोदयादयं सनागयक्षैर्मुनिभिश्च पूजितः ॥२७॥ पराक्रमोत्साहविवृद्धमानसः समीक्षते मां प्रमुखागतः स्थितः । पराक्रमो ह्यस्य मनांसि कम्पयेत् सुरासुराणामपि शीघ्रगामिनः॥२८॥ न खल्वयं नाभिभवेदुपेक्षितः पराक्रमो ह्यस्य रणे विवर्धते । प्रमापणं त्वेव ममास्य रोचते न वर्धमानोऽग्निरुपेक्षितुं क्षमः ॥२९॥ इति प्रवेगं तु परस्य तर्कयन् स्वकर्मयोगं च विधाय वीर्यवान् । चकार वेगं तु महाबलस्तदा मतिं च चक्रेऽस्य वधे महाकपिः ॥३०॥ स तस्य तानष्ट हयान् महाजवान् समाहितान् भारसहान् विवर्तने । जघान वीरः पथि वायुसेविते तलप्रहारैः पवनात्मजः कपिः ॥३१॥ ततस्तलेनाभिहतो महारथः स तस्य पिङ्गाधिपमन्त्रिनिर्जितः । प्रभग्ननीडः परिमुक्तकूबरः पपात भूमौ हतवाजिरम्बरात् ॥ ३२ ॥

ततश्शरैरित्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ अतिसहः अतिसोढा । कर्मगुणोदयात् युद्धकर्मोत्कर्षाभिवृद्धेः ॥ २७–२९ ॥ परस्य शत्रोः । प्रवेगम् तर्कयन् आलोचयन् । स्वकर्मयोगं विधाय युद्धक्रमं च सङ्कल्प्य । पूर्वमश्वान् हत्वा ततो रथं भङ्क्ष्यामीति निश्चित्येत्यर्थः ॥ ३० ॥ रामानु०—स्वकर्मयोगं विधाय स्वकर्तव्यचिन्तां कृत्वा । मतिं च चक्रेऽस्य वधे महाकपिरिति पाठः ॥३०॥ विवर्तने सव्यापसव्यभ्रमणेऽपि भारसहान् रथभारसहान् ॥ ३१ ॥ तलेनाभिहतः अत एव पिङ्गाधिपमन्त्रि

प्रमापणे हनने ॥ २६ ॥ समाहितः अवहितः । अतिसहः अतिसहिष्णुः ॥ २७–२९ ॥ इतीति । स्वकर्मयोगं विधाय स्वकर्तव्यचिन्तां कृत्वा पूर्वमश्वान् हत्वा पश्चाद्रथं भङ्क्ष्यामीति निश्चित्येत्यर्थ ॥ ३० ॥ विवर्तने रथगतिषु सञ्चरणसमये हयान् जघान ॥ ३१ ॥ प्रभग्ननीडः प्रभग्न रथगर्तः । कूबरः युगन्धरः ॥ ३२ ॥

स तं परित्यज्य महारथो रथं सकार्मुकः खड्गधरः ख मुत्पतन् । तपोभियोगादृषिरुग्रवीर्यवान् विहाय देहं मरुता मिवालयम् ॥ ३३ ॥ ततः कपिस्तं विचरन्तमम्बरे पतत्त्रि राजानिलसिद्धसेविते । समेत्य तं मारुततुल्यविक्रमः क्रमेण जग्राह स पादयोर्दृढम् ॥ ३४ ॥ स तं समाविध्य सहस्रशः कपिर्महोरगं गृह्य इवाण्डजेश्वरः । मुमोच वेगात् पितृतुल्यविक्रमो महीतले संयति वानरोत्तमः ॥ ३५ ॥ स भग्नबाहूरुकटीशिरोधरः क्षरन्नसृङ्निर्मथिता स्थिलोचनः । स भग्नसन्धिः प्रविकीर्णबन्धनो हतः क्षितौ वायुसुतेन राक्षसः । महाकपिर्भूमितले निपीड्य तं चकार रक्षोधिपतेर्महद्भयम् ॥ ३६ ॥ महर्षिभिश्चक्रचरै र्महाव्रतैः समेत्य भूतैश्च सयक्षपन्नगैः । सुरैश्च सेन्द्रैर्भृश जातविस्मयैर्हते कुमारे स कपिर्निरीक्षितः ॥ ३७ ॥ निहत्य तं वज्रिसुतोपमप्रभं कुमारमक्षं क्षतजोपमेक्षणम् । तमेव वीरोऽभिजगाम तोरणं कृतक्षणः काल इव प्रजाक्षये ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

निर्जितः, हनुमता निर्जित इत्यर्थः । प्रभग्ननीडः प्रभग्नरथाङ्गः । कूबरः युगन्धरः । वाजिरिति इकारान्तत्वमार्षम् ॥ ३२ ॥ मरुतामालयमुत्पतन् ऋषि रिव, अभवदिति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ गृह्य इवेत्यत्र गुणाभाव आर्षः ॥ ३५ ॥ प्रविकीर्णबन्धनः प्रविकीर्णकक्ष्यादिबन्धनः । प्रभिन्नसन्धिरिति सन्धिबन्ध भङ्गस्योक्तत्वात् ॥ ३६ ॥ चक्रचरैः ज्योतिश्चक्रचरैः, नभश्चक्रचरैर्वा ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दर काण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

मरुतामालयमुत्पतन् ऋषिरिव, बभूवेति शेषः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ समाविध्य भ्राम यित्वा गृह्य इव । असन्धिल्यबावार्षौ । गृहीत्वे वेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ चक्रचरैः ज्योतिश्चक्रवर्तिभिः ॥ ३७ ॥ वज्रिसुतः इन्द्रसुतः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

ततः स रक्षोधिपतिर्महात्मा हनूमताऽक्षे निहते कुमारे । मनः समाधाय तदेन्द्रकल्पं समादिदेशेन्द्रजितं सरोषम् ॥ १॥ त्वमस्त्रविच्छस्त्रविदां वरिष्ठः सुरासुराणामपि शोकदाता । सुरेषु सेन्द्रेषु च दृष्टकर्मा पितामहाराधनसञ्चितास्त्रः ॥२॥ तवास्त्रबलमासाद्य नासुरा न मरुद्गणाः । न शेकुः समरे स्थातुं सुरेश्वरसमाश्रिताः ॥३ ॥ न कश्चित् त्रिषु लोकेषु संयुगे नगतश्रमः । भुजवीर्याभिगुप्तश्च तपसा चाभिरक्षितः । देशकालविभागज्ञस्त्वमेव मतिसत्तमः ॥ ४ ॥ न तेऽस्त्यशक्यं समरेषु कर्मणा न तेऽस्त्यकार्यं मतिपूर्वमन्त्रणे । न सोऽस्ति कश्चित् त्रिषु संग्रहेषु वै न वेद यस्तेऽस्त्रबलं बलं च ते ॥ ५ ॥

ततास्त्वित्यादि । मनः समाधाय धैर्यं कृत्वेत्यर्थः ॥ १ ॥ त्वमिति । अस्त्रवित् ब्रह्मास्त्रवित् । सञ्चितास्त्रः सञ्चितास्त्रविशेषः ॥ २ ॥ तव अस्त्रबलमासाद्य असुराः न, नश्यन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ त्रिषु लोकेषु तव संयुगे नगतश्रमः अप्राप्तश्रमः कश्चिन्न । "सुप्सुपा" इति समासः । सर्वे प्रातश्रमा इत्यर्थः । हरिहयादयोऽपि श्रमं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । मतिसत्तमः मतिश्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ४ ॥ समरेषु कर्मणा पुरुषकारेण ते अशक्यं नास्तीत्यर्थः । तथा मतिपूर्वमन्त्रणे विवेकपूर्वविचारे । अकार्यम् अज्ञातकार्यम्, ज्ञातुमशक्यं कार्यं नास्तीत्यर्थः । संग्रहेषु संगृह्यन्ते भोग्यतया स्वीक्रियन्ते भोक्तृभिरिति संग्रहाः लोकाः तेषु त्रिष्वपि यस्तवास्त्रबलं शारीरं बलं च न वेद स नास्ति, सर्वलोकप्रख्यात

तत इति । मनस्समाधाय पुत्रनाशखिन्नमपि चेतो धीरतया अप्रकाशितभयं प्रतिष्ठाप्य ॥ १ ॥ पितामहाराधनेन सञ्चितास्त्रः प्राप्तब्रह्मास्त्रोऽसीत्यर्थः ॥ २ ॥ तव अस्त्रबलमासाद्य आभिमुख्येन स्थित्वा सुरेश्वरसमाश्रिताश्च न शेकुः ॥ ३ ॥ कश्चिदपि नगतश्रमो न, सर्वे प्राप्तश्रमा इत्यर्थः॥४॥ समरेषु कर्मणा पराक्रमेण ते अशक्यं नास्ति । मतिपूर्वमन्त्रणे बुद्धिपूर्वकं विचारिते । अकार्यम् अकार्यविषयज्ञानं नास्ति । भोक्तृभिः कर्मणा संगृह्यन्त इति सङ्ग्रहा लोकाः तेषु त्रिषु । ते अस्त्रबलं स्वाभाविकं

ममानुरूपं तपसो बलं च ते पराक्रमश्चास्त्रबलं च संयुगे ।
न त्वां समासाद्य रणावमर्दे मनः श्रमं गच्छति निश्चितार्थम् ॥६॥ निहताः किङ्कराः सर्वे जम्बुमाली च राक्षसः ।
अमात्यपुत्रा वीराश्च पञ्च सेनाग्रयायिनः ॥७॥ बलानि सुसमृद्धानि साश्वनागरथानि च । सहोदरस्ते दयितः कुमारोऽक्षश्च सूदितः ॥८॥ न हि तेष्वेव मे सारो यस्त्वय्यरिनिषूदन ॥९॥ इदं हि दृष्ट्वा मतिमन्महद्बलं कपेः प्रभावं च पराक्रमं च । त्वमात्मनश्चापि समीक्ष्य सारं कुरुष्व वेगं स्वबलानुरूपम् ॥ १० ॥ बलावमर्दस्त्वयि सन्निकृष्टे यथा गते शाम्यति शान्तशत्रौ । तथा समीक्ष्यात्मबलं परं च समारभस्वास्त्रविदां वरिष्ठ ॥ ११ ॥

शस्त्रास्त्रबलसम्पन्नस्त्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥ रणावमर्दे रणसङ्कटे । निश्चितार्थं निश्चितजयरूपार्थम् । त्वाम् आसाद्य विचिन्त्य मे मनः श्रमं न गच्छति विषादं न गच्छतीत्यर्थः ॥ ६–८ ॥ त्वयि मे यस्सारः उत्कर्षप्रत्ययः सः तेषु नास्त्येव हीति योजना ॥ ९ ॥ इदं किङ्कराद्यक्षकुमारान्तमारकम् । मतिमत् प्रशस्तमतियुक्तम् । बलं शारीरम् । प्रभावम् अन्तःशक्तिम् । पराक्रमं पौरुषम् ॥ १० ॥ बलेति । शान्तशत्रौ शमितशत्रौ, शत्रुशमनस्वभावे इति यावत् । "वा दान्तशान्त०–" इत्यादिना निपातनाण्णिलोप इडभावश्च । त्वयि संनिकृष्टे कपेरासन्ने सति । यथा बलावमर्दः सेनाक्षयः शाम्यति तथा आत्मबलं परं परबलं च समीक्ष्य समारभस्व, बलनाशात्पूर्वमेव शत्रुशान्तिं कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥

बलं च यो न वेद स कश्चिन्नास्ति, सर्वे जानन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ रणावमर्दे रणसङ्कट विषये मनश्च त्वां समासाद्य चिन्तयित्वा निश्चितार्थं निश्चितविजयरूपप्रयोजनं सत् श्रमं विषादं न गच्छतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रकृतमाह–निहता इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ अरिनिषूदन ! त्वयि मे यः सारः उत्कर्षप्रत्ययः स तेषु नास्त्येव हीति योजना ॥ ९ ॥ इदं किङ्कराद्यक्षकुमारान्तमारकम् । मतिमत् प्रशस्तमतियुक्तम् । बलं शारीरम् । प्रभावं माहात्म्यम् । पराक्रमं पौरुषम् ॥ १० ॥ अस्त्रविदां वरिष्ठ ! शान्तशत्रौ त्वयि गते इतो निर्गते, सन्निकृष्टे हनुमत्समीपं प्राप्ते सति बलावमर्दः सेनानाशः यथा शाम्यति सेनाक्षयो यथा न स्यात् तथा आत्मबलं परं च समीक्ष्य समारभस्व.

न वीर सेना गणशोच्यवन्ति न वज्रमादाय विशालसारम् । न मारुतस्यास्य गतेः प्रमाणं न चाग्निकल्पः करणेन हन्तुम् ॥ १२ ॥

न वीरेति । हे वीर ! गणशोच्चि गणानां शोचयितरि । शोचयतेर्ण्यन्तात् क्विप् । एकदाऽनेकप्रहर्तरीत्यर्थः । एवंभूते हनुमति निमित्ते । सेनाः नावन्ति न रक्षन्ति । स्वसेनानाशात्पूर्वमेव शत्रुसंहारं कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ न चार्थं सेनाभिर्जेतुं शक्य इत्याह—न वीरेति । हे वीर ! गणशोच्चि गणान् शोचयतीति गणशोक् हनुमान्

स०—हनुमद्बलाकर्णनदीप्तहृदयः सेनादिसत्त्वभ्रमतो न साहसं कुर्विति सुतं प्रति शंसति—नेति । हे वीर आरब्धान्तगामिन् ! गणशः सङ्घीभूताः सेनाः न नोपयुक्ताः । तत्र हेतुश्च्यवन्तीति । स्वामिनं गमयित्वा पलायन्ते । उत्त्वमार्षम् । विशालसारं वज्रमादायापि न प्रयोजनम्, मारुतस्य हनूमतः गतेः प्रमाणम् इयत्ता न नास्ति । करणेन सेनादिरूपेण । अग्निकल्पोऽयं न च न शक्य इति शेषः । यद्वा नवीर न विद्यते वीरो यस्मा दन्य इति नवीरः तत्सम्बुद्धिः । सेनाः गणशः अ च्यवन्ति न च्यवन्ति स्वस्थलाद्रणाङ्गणं प्रति नोपसर्पन्ति । " अमानोनाः प्रतिषेधे " इत्यनुशिष्टम् अ इत्यव्ययम् । ततश्च अ च्यवन्ति इति पदद्वयम् । अथवा नसेना इत्यनेनाक्षेपो ज्ञायते, अतः समासोपपत्तिः । विशालसारं वज्रं तन्नामकायुधमादायापि न नगच्छतस्तव कृत्यम्, अतद्गोचर इति भावः । यद्वा हे नवीरगणश स्वसङ्घसुखद ! सेनाः उच्च्यवन्ति परिसर्पन्ति । न च च्यवन्ति उच्च्यवन्तीत्यत्र एकचकारद्विचकारपदयोरुच्चारणवैलक्षण्यावश्यम्भावात्कथमेवं पदमिति वाच्यम् । " असिद्धवदत्रा भात्" इति सूत्रमहाभाष्ये "न व्यञ्जनपरस्यैकस्य वाऽनेकस्य वोच्चारणे श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति " इत्युक्तेः । इदप्रकारस्तु भाष्यदीपिकायुक्तिवाख्यायामस्मत्कृतायां विस्तरत उदञ्चितस्ततोऽनुसन्धेयः । कुतस्सेनाप्रयोजनं नास्तीत्यत आह नेति । विशालसारं वज्रमादाय न नायाति । एकवचनेन एकं वज्रमादाय नायाति किन्तु बहुवज्रानादायायातो वासवापेक्षयाऽयमतिशयितबल इत्यबलपो न कार्य इति भावः । यथोक्तं संग्रहे—"नन्वेक वज्रो रिपुमेति वज्री दशास्य घोरा नखनामवज्राः ।" इति । यो मारुतः अग्निकल्पः अग्निसदृशः । आवम्येन न " अग्निर्वै देवानामवमः " इति श्रुतेः । अतः करणेन कस्य आत्मनः रणेन युद्धेन अस्मज्जातियुद्धेन, माया मयेनेति यावत् । यद्वा कशब्दः कुत्सितवाची । कपटेत्यत्र कापट्यं कुत्सितपटवत्त्वं च विवक्ष्यत इति श्लेषकवि संप्रदायात् । केन कुत्सितेन रणेन हन्तुं न न हन्तुं योग्य इत्यर्थः । केनापि करणेन हन्तुं न शक्य इति । अलसारं पर्याप्तबलम् । वज्रमिव वज्रं दृढं हनुमन्तम् । आदाय विशलङ्का, मिति शेषः । हे अलस न्यायमार्गेण युद्धं कर्तुमसमर्थ ! अरम् अलम् अत्यन्तम् । रलयोरभेदात् । वर्जनात् वैरिवर्जनाद्वज्रो हरिः तद्वान् । अर्श आद्यच् । तं हनुमन्तमादायेति पूर्ववत् । यत्तु नागोजिभट्टेन तत्र वतेस्त्रायतिसमानार्थत्वेन पञ्चमीप्राप्तौ सप्तमी त्वार्षी । अलतेर्धातोः पर्याप्त्यर्थत्वेन पर्याप्तसारमिति व्याख्यातुं योग्यम् । कुण्ठेत्यर्थस्य ततोऽलाभादिति तीर्थो परि साहसं कृतम्, तत्तु प्रथमपक्षे तदुक्त्यैव द्वितीयपक्षे कुण्ठधारमित्युक्त्यैव न युक्तम् । तथाहि शब्देन्दु शेखरे—"ततश्च सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्यैव समासः । " भीत्रार्थानाम् " इति हेतुत्वप्रकारकबोधे तृतीयाबाधनार्थं विभक्तिप्रकरणे न कृतम् । कारकत्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेरितिभावः । किञ्च हेतुत्वाविवक्षायां सम्बन्धित्वेन विव क्षया षष्ठीसूत्रारम्भेपि बोध्या । अभ्युच्चयेनाहेत्यादि " । " क्ङिति च " इत्यादाविव गणशोचीति निमित्तसप्त म्युपपत्तेः । मारुतस्येति । किञ्चिद्भूतमित्युक्तिस्तु तद्बलासहिष्णुतयेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

न वीर सेना गणशोऽच्यवन्ति न वज्रमादाय विशालसारम् । न मारुतस्यास्य गतेः प्रमाणं न चाग्निकल्पः करणेन हन्तुम् ॥ १२ ॥

न वीरेति । हे वीर ! गणशोऽचि गणानां शोचयितरि । शोचतेर्ण्यन्तात् क्विप् । एकदाऽनेकप्रहर्तरीत्यर्थः । एवंभूते हनुमति निमित्ते । सेनाः नाशन्ति न रक्षन्ति । स्वसेनानाशात्पूर्वमेव शत्रुसंहारं कुर्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ न चायं सेनाभिर्जेतुं शक्य इत्याह—न वीरेति । हे वीर ! गणशोऽचि गणान् शोचयतीति गणशोक् हनुमान्

स०—हनुमद्बलाकर्णनदीप्तहृदयः सेनादिसत्त्वभ्रमतो न साहसं कुर्विति सुतं प्रति शंसति—नेति । हे वीर आरब्धान्तगामिन् ! गणशः सङ्घीभूताः सेनाः न नोपयुक्ताः । तत्र हेतुश्च्यवन्तीति । स्वामिनं गमयित्वा पलायन्ते । उत्त्वमार्षम् । विशालसारं वज्रमादायापि न प्रयोजनम्, मारुतस्य हनूमतः गतेः प्रमाणम् इयत्ता न नास्ति । करणेन सेनादिरूपेण । अग्निकल्पोऽयं न च न शक्य इति शेषः । यद्वा नवीर न विद्यते वीरो यस्मा दन्य इति नवीरः तत्सम्बुद्धिः । सेनाः गणशः अ च्यवन्ति न च्यवन्ति स्वस्थलाद्रणाङ्गणं प्रति नोपसर्पन्ति । " अमानोनाः प्रतिषेधे " इत्यनुशिष्टम् अ इत्यव्ययम् । ततश्च अ च्यवन्ति इति पदद्वयम् । अथवा नसेना इत्यनेनाक्षेपो ज्ञायते, अतः समासोपपत्तिः । विशालसारं वज्रं तन्नामकायुधमादायापि न नगच्छतस्तव कृत्यम्, अतद्गोचर इति भावः । यद्वा हे नवीरगणश स्वसङ्घसुखद ! सेनाः उच्च्यवन्ति परिसर्पन्ति । न च च्यवन्ति उच्च्यवन्तीत्यत्र एकचकारद्विचकारपदयोरुच्चारणवैलक्षण्यावश्यम्भावात्कथमेवं पदमिति वाच्यम् । " असिद्धवदत्रा भात्" इति सूत्रमहाभाष्ये "न व्यञ्जनपरस्यैकस्य वाऽनेकस्य वोच्चारणे श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति " इत्युक्तेः । इदप्रकारस्तु भाष्यदीपिकायुक्तिवात्यायामस्मत्कृतायां विस्तरत उदञ्चितस्ततोऽनुसन्धेयः । कुतस्सेनाप्रयोजनं नास्तीत्यत आह नेति । विशालसारं वज्रमादाय न नायाति । एकवचनेन एकं वज्रमादाय नायाति किन्तु बहुवज्रानादायायातो वासवापेक्षयाऽयमतिशयितबल इत्यबलपो न कार्य इति भावः । यथोक्तं संग्रहे—"नन्वेक वज्रो रिपुमेति वज्री दशास्य घोरा नखनामवज्राः ।" इति । यो मारुतः अग्निकल्पः अग्निसदृशः । आवम्येन न " अग्निर्वै देवानामवमः " इति श्रुतेः । अतः करणेन कस्य आत्मनः रणेन युद्धेन अस्मज्जातियुद्धेन, माया मयेनेति यावत् । यद्वा कशब्दः कुत्सितवाची । कपटेत्यत्र कापट्यं कुत्सितपटवत्त्वं च विवक्ष्यत इति श्लेषकवि संप्रदायात् । केन कुत्सितेन रणेन हन्तुं न न हन्तुं योग्य इत्यर्थः । केनापि करणेन हन्तुं न शक्य इति । अलसारं पर्याप्तबलम् । वज्रमिव वज्रं दृढं हनुमन्तम् । आदाय विशलङ्का, मिति शेषः । हे अलस न्यायमार्गेण युद्धं कर्तुमसमर्थ ! अरम् अलम् अत्यन्तम् । रलयोरभेदात् । वर्जनात् वैरिवर्जनाद्वज्रो हरिः तद्वान् । अर्श आद्यच् । तं हनुमन्तमादायेति पूर्ववत् । यत्तु नागोजिभट्टेन तत्र वतेस्त्रायतिसमानार्थत्वेन पञ्चमीप्राप्तौ सप्तमी त्वार्षी । अलतेर्धातोः पर्याप्त्यर्थत्वेन पर्याप्तसारमिति व्याख्यातुं योग्यम् । कुण्ठेत्यर्थस्य ततोऽलाभादिति तीर्थो परि साहसं कृतम्, तत्तु प्रथमपक्षे तदुक्त्यैव द्वितीयपक्षे कुण्ठधारमित्युक्त्यैव न युक्तम् । तथाहि शब्देन्दु शेखरे—"ततश्च सम्बन्धसामान्ये षष्ठ्यैव समासः । " भीत्रार्थानाम् " इति हेतुत्वप्रकारकबोधे तृतीयाबाधनार्थं विभक्तिप्रकरणे न कृतम् । कारकत्वप्रयुक्तकार्यानापत्तेरितिभावः । किञ्च हेतुत्वाविवक्षायां सम्बन्धित्वेन विव क्षया षष्ठीसूत्रारम्भेपि बोध्या । अभ्युच्चयेनाहेत्यादि " । " क्षिति च " इत्यादाविव गणशोचीति निमित्तसप्त म्युपपत्तेः । मारुतस्येति । किञ्चिद्भूतमित्युक्तिस्तु तद्बलासहिष्णुतयेति ज्ञेयम् ॥ १२ ॥

नानाशास्त्रैश्च संग्रामे वैशारद्यमरिंन्दम । अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे॥ १५॥ ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः । चकार भर्तारमदीनसत्त्वो रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः॥ १६॥ ततस्तैः स्वगणै रिष्टैरिन्द्रजित् प्रतिपूजितः । युद्धोद्धतः कृतोत्साहः संग्रामं प्रत्यपद्यत ॥ १७ ॥

अहं त्वां संप्रेषयामीति यत् इयं मतिः न श्रेष्ठा खलु नोचितेत्यर्थः । इयं मतिः त्वत्प्रेषणविषया मतिः । राजधर्माणां राजनीतिस्वरूपधर्माणाम् । क्षत्रस्य तदनुष्ठातुः क्षत्रियस्य च मता उचिता। यद्यपि बालस्य प्रेषणमनुचितं तथापि स्वीयेषु सत्सु प्रधानगमनं नीतिशास्त्रविरुद्धमिति त्वां प्रेषयामीति भावः॥१४॥ नानाशस्त्रैः वैशारद्यं प्रहरणसामर्थ्यम् । अवश्यं बोद्धव्यम् स्मर्तव्यमित्यर्थः । रणे विजयश्च काम्यः प्रार्थनीयः। जयार्थं सर्वाण्यस्त्राणि स्मर्तव्यानीत्यर्थः॥१५॥ तत इति । दक्षसुतप्रभावः दक्षसुता देवाः । तथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे--" मनसा त्वेव भूतानि पूर्वं दक्षोऽसृजत्तथा । देवानृषीन्सगन्धर्वानुरगान् पक्षिणस्तथा ॥ " इति॥१६॥ततस्तैरिति । युद्धोद्धतः कृतोत्साह इति पाठः ॥ १७ ॥ १८ ॥

यत् इयं मतिर्न श्रेष्ठा खलु नोचितेत्यर्थः । इयं मतिः त्वत्प्रेषणविषया मतिः । राजधर्माणां राजनीतिरूपधर्माणां क्षत्रियस्य तदनुष्ठातुः क्षत्रियस्य च । मता उचितेत्यर्थः ॥ १४ ॥ हे अरिन्दम ! सङ्ग्रामे नानाशस्त्रैः वैशारद्यं सामर्थ्यम्, तवास्तीति शेषः । अतः अवश्यमेव योद्धव्यम् । रणे विजयः काम्यः प्रार्थनीय एव ॥ १५ ॥ दक्षसुतप्रभावः दक्षसुता देवाः तत्सदृशप्रभावः ॥ १६ ॥ स्वगणैः इष्टैः सभास्थैः

—मतिर्नेत्यर्थः । अथवा संप्रेषयिष्यामीति यत् इयं प्रेरणा न, नोचितेत्यर्थः । इयं प्रेरणविषया मतिः राज्ञां धर्माः राजधर्माः एषां सन्तीति राजधर्माः तेषामस्माकम् । क्षत्रियस्य च मता उचिता, नान्येषामिति भावः । अतो नातिप्रसक्तिः । एतेन स्वस्य क्षत्रियत्वाभावेपि क्षत्रधर्मानुष्ठानात् पुत्रप्रेषणं युक्तमिति सूचयति ॥ १४ ॥ अथ राज्ञः क्षत्रियस्य च कृत्यमाह—**नानेति** । नानाशास्त्रेषु धर्मार्थनीत्यादिशास्त्रेषु संग्रामे च वैशारद्यम्, संपाद्यमिति शेषः । यस्य रणे विजयः काम्यो भवति तेनोक्तं नानाशास्त्रम् अवश्यं बोद्धव्यमेवेत्यर्थः । यद्वापरस्य नानाशास्त्रेषु यद्वैशारद्यमस्ति तद्योद्धाऽवश्यमेव बोद्धव्यम् । बुद्ध्वापि रणे स्वस्य विजयः प्रार्थ्य एव । अहं जेष्याम्येवेति बुद्ध्या युद्धमारभ्यमेव, न तु तादृशशत्रोरपि निवर्तितव्यमित्यर्थः । केचित्तु नानाशास्त्रैरिति योद्धव्यमिति च, पठित्वा नानाशास्त्रकरणकसंग्रामे वैशारद्यं सामर्थ्यं तवास्ति, अतस्त्वयाऽवश्यं योद्धव्यमेव रणे जयश्च प्रार्थनीय एवेति व्याचक्षते ॥ १५ ॥

नानाशास्त्रैश्च संग्रामे वैशारद्यमरिंदम । अवश्यमेव बोद्धव्यं काम्यश्च विजयो रणे॥ १५॥ ततः पितुस्तद्वचनं निशम्य प्रदक्षिणं दक्षसुतप्रभावः । चकार भर्तारमदीनसत्त्वो रणाय वीरः प्रतिपन्नबुद्धिः॥ १६॥ ततस्तैः स्वगणै रिष्टैरिन्द्रजित् प्रतिपूजितः । युद्धोद्धतः कृतोत्साहः संग्रामं प्रत्यपद्यत ॥ १७ ॥

अहं त्वां संप्रेषयामीति यत् इयं मतिः न श्रेष्ठा खलु नोचितेत्यर्थः । इयं मतिः त्वत्प्रेषणविषया मतिः । राजधर्माणां राजनीतिस्वरूपधर्माणाम् । क्षत्रस्य तदनुष्ठातुः क्षत्रियस्य च मता उचिता। यद्यपि बालस्य प्रेषणमनुचितं तथापि स्वीयेषु सत्सु प्रधानगमनं नीतिशास्त्रविरुद्धमिति त्वां प्रेषयामीति भावः॥१४॥ नानाशस्त्रैः वैशारद्यं प्रहरणसामर्थ्यम् । अवश्यं बोद्धव्यम् स्मर्तव्यमित्यर्थः । रणे विजयश्च काम्यः प्रार्थनीयः।जयार्थं सर्वाण्यस्त्राणि स्मर्तव्यानीत्यर्थः॥१५॥ तत इति । दक्षसुतप्रभावः दक्षसुता देवाः । तथोक्तं श्रीविष्णुपुराणे--" मनसा त्वेव भूतानि पूर्वं दक्षोऽसृजत्तथा । देवानृषीन्सगन्धर्वानुरगान् पक्षिणस्तथा ॥ " इति॥१६॥ततस्तैरिति । युद्धोद्धतः कृतोत्साह इति पाठः ॥ १७ ॥ १८ ॥

यत् इयं मतिर्न श्रेष्ठा खलु नोचितेत्यर्थः । इयं मतिः त्वत्प्रेषणविषया मतिः । राजधर्माणां राजनीतिरूपधर्माणां क्षत्रियस्य तदनुष्ठातुः क्षत्रियस्य च । मता उचितेत्यर्थः ॥ १४ ॥ हे अरिन्दम ! सङ्ग्रामे नानाशस्त्रैः वैशारद्यं सामर्थ्यम्, तवास्तीति शेषः । अतः अवश्यमेव योद्धव्यम् । रणे विजयः काम्यः प्रार्थनीय एव ॥ १५ ॥ दक्षसुतप्रभावः दक्षसुता देवाः तत्सदृशप्रभावः ॥ १६ ॥ स्वगणैः इष्टैः सभास्थैः

—मतिर्नेत्यर्थः । अथवा संप्रेषयिष्यामीति यत् इयं प्रेरणा न, नोचितेत्यर्थः । इयं प्रेरणविषया मतिः राज्ञां धर्माः राजधर्माः एषां सन्तीति राजधर्माः तेषामस्माकम् । क्षत्रियस्य च मता उचिता, नान्येषामिति भावः । अतो नातिप्रसक्तिः । एतेन स्वस्य क्षत्रियत्वाभावेपि क्षत्रधर्मानुष्ठानात् पुत्रप्रेषणं युक्तमिति सूचयति ॥ १४ ॥ अथ राज्ञः क्षत्रियस्य च कृत्यमाह—**नानेति** । नानाशास्त्रेषु धर्मार्थनीत्यादिशास्त्रेषु संग्रामे च वैशारद्यम्, संपाद्यमिति शेषः । यस्य रणे विजयः काम्यो भवति तेनोक्तं नानाशास्त्रम् अवश्यं बोद्धव्यमेवेत्यर्थः । यद्वापरस्य नानाशास्त्रेषु यद्वैशारद्यमस्ति तद्योद्धाऽवश्यमेव बोद्धव्यम् । बुद्ध्वापि रणे स्वस्य विजयः प्रार्थ्य एव । अहं जेष्याम्येवेति बुद्ध्या युद्धमारभ्यमेव, न तु तादृशशत्रोरपि निवर्तितव्यमित्यर्थः । केचित्तु नानाशास्त्रैरिति योद्धव्यमिति च, पठित्वा नानाशास्त्रकरणकसंग्रामे वैशारद्यं सामर्थ्यं तवास्ति, अतस्त्वयाऽवश्यं योद्धव्यमेव रणे जयश्च प्रार्थनीय एवेति व्याचक्षते ॥ १५ ॥

ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ । कपिश्च रक्षोधिपतेश्च पुत्रः सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ ॥ २७ ॥ स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति संमतस्य । शरप्रवेगं व्यहनत् प्रवृद्धश्चचार मार्गे पितुरप्रमेये ॥२८॥ ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान् सुपत्रिणः काञ्चनचित्रपुङ्खान् । मुमोच वीरः परवीरहन्ता सुसन्नतान् वज्रनिपातवेगान् ॥ २९ ॥ ततस्तु तत्स्यन्दननिःस्वनं च मृदङ्गभेरीपटहस्वनं च । विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ॥ ३० ॥ शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्तत महाकपिः । हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोघयँल्लक्ष्यसंग्रहम् ॥ ३१ ॥ शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभिवर्तत । प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः॥ ३२॥ तावुभौ वेगसम्पन्नौ रणकर्मविशारदौ । सर्वभूत मनोग्राहि चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

निस्वनामित्यर्थः ॥ २६ ॥ तत इति । सुरासुरेन्द्राविव समेतावित्यन्वयः ॥२७॥ स तस्येति । शरप्रवेगं व्यहनत् चचार चेत्यन्वयः ॥ २८–३० ॥ रामानु०--सुपत्रिण इति । पत्रिणः प्रशस्तपत्राः । शोभनाश्च ते पत्रिणश्चेति विग्रहः ॥ २९ ॥ शराणामिति । अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधने प्रसिद्धस्य । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्रहणम्, लक्ष्यविषयदृष्टिमिति यावत् । मोघयन् वितथयन् ॥३१॥ रामानु०--शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्तत महाकपिरिति पाठः । अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधप्रसिद्धस्य । मोघयन् वितथीकुर्वन् । मोहयन्निति पाठे विपर्यासयन्नित्यर्थः । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्रहणम्, लक्ष्यविषयदृष्टिमिति यावत् ॥ ३१ ॥ समभिवर्तत समभ्यवर्तत उत्पपातचेत्यन्वयः॥३२॥मनोग्राहि मनआकर्षकम्३३॥

तडिच्छब्देनाशनिरुच्यते ॥ २६–२८ ॥ सुपत्रिणः प्रशस्तपत्राः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधनप्रसिद्धस्य । तस्य इन्द्रजितः । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसङ्ग्रहणम् । लक्ष्यविषयदृष्टिमिति यावत् । मोघयन् वितथीकुर्वन् । मोहयन्निति पाठे–विपर्यासयन् व्यवर्ततेति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ अभिवर्तत अभ्यवर्तत । ततः शरमोक्षसमये

ततः समेतावतितीक्ष्णवेगौ महाबलौ तौ रणनिर्विशङ्कौ ।
कपिश्च रक्षोधिपतेश्च पुत्रः सुरासुरेन्द्राविव बद्धवैरौ
॥ २७ ॥ स तस्य वीरस्य महारथस्य धनुष्मतः संयति
संमतस्य । शरप्रवेगं व्यहनत् प्रवृद्धश्चचार मार्गे पितु
रप्रमेये ॥२८॥ ततः शरानायततीक्ष्णशल्यान् सुपत्रिणः
काञ्चनचित्रपुङ्खान्। मुमोच वीरः परवीरहन्ता सुसन्नतान्
वज्रनिपातवेगान् ॥ २९ ॥ ततस्तु तत्स्यन्दननिःस्वनं च
मृदङ्गभेरीपटहस्वनं च । विकृष्यमाणस्य च कार्मुकस्य
निशम्य घोषं पुनरुत्पपात ॥ ३० ॥ शराणामन्तरेष्वाशु
व्यवर्तत महाकपिः । हरिस्तस्याभिलक्ष्यस्य मोघयँ
लक्ष्यसंग्रहम् ॥ ३१ ॥ शराणामग्रतस्तस्य पुनः समभि
वर्तत । प्रसार्य हस्तौ हनुमानुत्पपातानिलात्मजः॥ ३२॥
तावुभौ वेगसम्पन्नौ रणकर्मविशारदौ। सर्वभूत मनोग्राहि
चक्रतुर्युद्धमुत्तमम् ॥ ३३ ॥

निस्वनामित्यर्थः ॥ २६ ॥ तत इति । सुरासुरेन्द्राविव समेतावित्यन्वयः ॥२७॥ स तस्येति । शरप्रवेगं व्यहनत् चचार चेत्यन्वयः ॥ २८–३० ॥ रामानु०–सुपत्रिण इति । पत्रिणः प्रशस्तपत्राः । शोभनाश्च ते पत्रिणश्चेति विग्रहः ॥ २९ ॥ शराणामिति । अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधने प्रसिद्धस्य । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्रहणम्, लक्ष्यविषय दृष्टिमिति यावत् । मोघयन् वितथयन् ॥३१॥ रामानु०–शराणामन्तरेष्वाशु व्यवर्तत महाकपिरिति पाठः । अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधप्रसिद्धस्य । मोघयन् वितथीकुर्वन् । मोहयन्निति पाठे विपर्यासयन्नित्यर्थः । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसंग्रहणम्, लक्ष्यविषयदृष्टिमिति यावत् ॥ ३१ ॥ समभिवर्तत समभ्यवर्तत उत्पपातचेत्यन्वयः॥३२॥मनोग्राहि मनआकर्षकम्३३॥

तडिच्छब्देनाशनिरुच्यते ॥ २६–२८ ॥ सुपत्रिणः प्रशस्तपत्राः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अभिलक्ष्यस्य लक्ष्यवेधनप्रसिद्धस्य । तस्य इन्द्रजितः । लक्ष्यसंग्रहं लक्ष्यसङ्ग्रहणम्। लक्ष्यविषयदृष्टिमिति यावत् । मोघयन् वितथीकुर्वन् । मोहयन्निति पाठे–विपर्यासयन् व्यवर्ततेति सम्बन्धः ॥ ३१ ॥ अभिवर्तत अभ्यवर्तत । ततः शरमोक्षसमये

अवध्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित्। निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्रजित् ॥ ३८ ॥ तेन बद्धस्ततोऽस्त्रेण राक्षसेन स वानरः । अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३९ ॥ ततोऽथ बुद्ध्वा स तदस्त्रबन्धं प्रभोः प्रभावादविगतात्मवेगः । पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ॥ ४० ॥ ततः स्वायम्भुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम् । हनूमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ॥ ४१ ॥ न मेऽस्य बन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात् । इत्येव मत्वा विहितोऽस्त्रबन्धो मयाऽऽत्मयोनेरनुवर्तितव्यः ॥ ४२ ॥ स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च । विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४३ ॥ अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते । पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४४ ॥

निजग्राह बबन्ध ॥ ३८–४० ॥ ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम्, विज्ञायेति शेषः ॥४१॥ लोकगुरोः प्रभावात् अस्य बन्धस्य मोक्षणे मे शक्तिर्नास्तीत्येवं मत्वा एवं विहितः इन्द्रजिता अनेन प्रकारेण कृतः आत्मयोनेरस्त्रबन्धः मया अनुवर्तितव्य इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ पितामहानुग्रहं विमोक्षहेतुभूतमनुग्रहम् ॥ ४३ ॥ स्वस्यादित्यग्रासानन्तरं पितामहमहेन्द्राभ्यामनिलेन च रक्षितत्वान्न मे भय

निजग्राह बबन्ध ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सः हनुमान् स्वस्य तदस्त्रबन्धं ब्रह्मास्त्रबन्धम् । कृतं बुद्ध्वापि प्रभोः ब्रह्मणः प्रभावात् वरदानात् विगताल्पवेगः विगतः अप्राप्तः अल्पोऽपि वेगः पीडा येन तादृशः, अभीतचित्त इति यावत् । आत्मनः पितामहानुग्रहं मुहूर्तमात्रेण मदस्त्रनिरोधमुक्तिरित्येवंरूपम् । विगताल्पवेग इति पाठः ॥ ४० ॥ ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम्, विदित्वेति शेषः ॥ ४१ ॥ अथेन्द्रजिदभिप्रायानुवादपूर्वकं स्वकर्तव्यमाह—न म इति । लोकगुरोः प्रभावादस्य बन्धस्य विमोक्षणे मम शक्तिर्नास्ति इत्येवं मत्वा एवं विहितः इन्द्रजिता अनेन प्रकारेण कृतः, तत आत्मयोनेरस्त्रबन्धः मया अनुवर्तितव्य इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ विमोक्षशक्तिं मुहूर्तानन्तरभाविनीं तां परिचिन्तयित्वा मुहूर्तमात्रं पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४३ ॥ पितामहमहेन्द्राभ्यां

अनर्थ्योऽयमिति ज्ञात्वा तमस्त्रेणास्त्रतत्त्ववित्। निजग्राह महाबाहुर्मारुतात्मजमिन्द्रजित् ॥ ३८ ॥ तेन बद्धस्ततोऽस्त्रेण राक्षसेन स वानरः। अभवन्निर्विचेष्टश्च पपात च महीतले ॥ ३९ ॥ ततोऽथ बुद्ध्वा स तदस्त्रबन्धं प्रभोः प्रभावाद्विगतात्मवेगः। पितामहानुग्रहमात्मनश्च विचिन्तयामास हरिप्रवीरः ॥ ४० ॥ ततः स्वायम्भुवैर्मन्त्रैर्ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम्। हनूमांश्चिन्तयामास वरदानं पितामहात् ॥ ४१ ॥ न मेऽस्य बन्धस्य च शक्तिरस्ति विमोक्षणे लोकगुरोः प्रभावात्। इत्येव मत्वा विहितोऽस्त्रबन्धो मयाऽऽत्मयोनेरनुवर्तितव्यः ॥ ४२ ॥ स वीर्यमस्त्रस्य कपिर्विचार्य पितामहानुग्रहमात्मनश्च। विमोक्षशक्तिं परिचिन्तयित्वा पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४३ ॥ अस्त्रेणापि हि बद्धस्य भयं मम न जायते। पितामहमहेन्द्राभ्यां रक्षितस्यानिलेन च ॥ ४४ ॥

निजग्राह बबन्ध ॥ ३८–४० ॥ ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम्, विज्ञायेति शेषः ॥ ४१ ॥ लोकगुरोः प्रभावात् अस्य बन्धस्य मोक्षणे मे शक्तिर्नास्तीत्येवं मत्वा एवं विहितः इन्द्रजिता अनेन प्रकारेण कृतः आत्मयोनेरस्त्रबन्धः मया अनुवर्तितव्य इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ पितामहानुग्रहं विमोक्षहेतुभूतमनुग्रहम् ॥ ४३ ॥ स्वस्यादित्यग्रासानन्तरं पितामहमहेन्द्राभ्यामनिलेन च रक्षितत्वान्न मे भय

निजग्राह बबन्ध ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सः हनुमान् स्वस्य तदस्त्रबन्धं ब्रह्मास्त्रबन्धम्। कृतं बुद्ध्वापि प्रभोः ब्रह्मणः प्रभावात् वरदानात् विगताल्पवेगः विगतः अप्राप्तः अल्पोऽपि वेगः पीडा येन तादृशः, अभीतचित्त इति यावत्। आत्मनः पितामहानुग्रहं मुहूर्तमात्रेण मदस्त्रनिरोधमुक्तिरित्येवंरूपम्। विगताल्पवेग इति पाठः ॥ ४० ॥ ब्रह्मास्त्रमभिमन्त्रितम्, विदित्वेति शेषः ॥ ४१ ॥ अथेन्द्रजिदभिप्रायानुवादपूर्वकं स्वकर्तव्यमाह—न म इति। लोकगुरोः प्रभावादस्य बन्धस्य विमोक्षणे मम शक्तिर्नास्ति इत्येवं मत्वा एवं विहितः इन्द्रजिता अनेन प्रकारेण कृतः, तत आत्मयोनेरस्त्रबन्धः मया अनुवर्तितव्य इत्यन्वयः ॥ ४२ ॥ विमोक्षशक्तिं मुहूर्तानन्तरभाविनीं तां परिचिन्तयित्वा मुहूर्तमात्रं पितामहाज्ञामनुवर्तते स्म ॥ ४३ ॥ पितामहमहेन्द्राभ्यां

अस्त्रेण हनुमान् मुक्तो नात्मानमवबुध्यत । कृष्यमाण स्तु रक्षोभिस्तैश्च बन्धैर्निपीडितः ॥५२॥ हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः काष्ठमुष्टिभिः।समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ॥ ५३ ॥ अथेन्द्रजित्तं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः । व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥५४॥ तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम् । राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥५५॥ कोऽयं कस्य कुतो वाऽत्र किं कार्यं को व्यपाश्रयः । इति राक्षसवीराणां तत्र संजज्ञिरे कथाः॥ ५६ ॥ हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे । राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाब्रुवन् ॥५७॥ अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोधिपपादमूले । ददर्श राज्ञः परिचारवृद्धान् गृहं महारत्नविभूषितं च ॥ ५८ ॥ स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् । रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५९ ॥ राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः । तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥६०॥

मन्त्रगतिः ब्रह्मास्त्रमन्त्रपद्धतिः । न विमृष्टा न पर्यालोचितेत्यर्थः । बन्धान्तरेण सहानवस्थानरूपं ब्रह्मास्त्रस्वभावमनालोच्य शणबन्धादिकं राक्षसैः कृतमिति भावः । अस्त्रे विहते ब्रह्मास्त्रे प्रतिहते । अन्यदस्त्रं न प्रवर्तते, न प्रभवतीत्यर्थः । तदेव ब्रह्मास्त्रं प्रयुज्यतामित्याशङ्क्याह-पुनश्चेति । पुनर्न प्रवर्तते, प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रं पुनर्न प्रभवतीत्यर्थः । सर्व इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् । इति चिन्तां जगामेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५१ ॥ अस्त्रेणेति । नावबुद्ध्यत नावधृतवान् ॥ ५२-५७ ॥ अतीत्येति । परिचारवृद्धान् अमात्यवृद्धान् ॥ ५८-६१ ॥

महत्कर्म ब्रह्मास्त्रेण हनुमद्बन्धनकर्म राक्षसैः निरर्थकं कृतम् । कुतः ? मन्त्र धृतिः न शक्या, ब्रह्मास्त्रमन्त्रधारणमशक्यमित्यर्थः । नच पुनः करणं शक्यमित्याह पुनश्चेति । न प्रवर्तते प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रं पुनर्न प्रभवतीत्यर्थः । अतः संशयिताः स्म सर्वे इति चिन्तां जगामेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५१-५५ ॥ कोऽयमिति । अत्र रावणपुरे । को व्यपाश्रयः को वा आश्रयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अतीत्येति । परिचारवृद्धान अमात्य

अस्त्रेण हनुमान् मुक्तो नात्मानमवबुध्यत । कृष्यमाण स्तु रक्षोभिस्तैश्च बन्धैर्निपीडितः ॥५२॥ हन्यमानस्ततः क्रूरै राक्षसैः काष्ठमुष्टिभिः। समीपं राक्षसेन्द्रस्य प्राकृष्यत स वानरः ॥ ५३ ॥ अथेन्द्रजित्तं प्रसमीक्ष्य मुक्तमस्त्रेण बद्धं द्रुमचीरसूत्रैः । व्यदर्शयत्तत्र महाबलं तं हरिप्रवीरं सगणाय राज्ञे ॥५४॥ तं मत्तमिव मातङ्गं बद्धं कपिवरोत्तमम् । राक्षसा राक्षसेन्द्राय रावणाय न्यवेदयन् ॥५५॥ कोऽयं कस्य कुतो वाऽत्र किं कार्यं को व्यपाश्रयः । इति राक्षसवीराणां तत्र संजज्ञिरे कथाः॥ ५६ ॥ हन्यतां दह्यतां वापि भक्ष्यतामिति चापरे । राक्षसास्तत्र संक्रुद्धाः परस्परमथाब्रुवन् ॥५७॥ अतीत्य मार्गं सहसा महात्मा स तत्र रक्षोधिपपादमूले । ददर्श राज्ञः परिचारवृद्धान् गृहं महारत्नविभूषितं च ॥ ५८ ॥ स ददर्श महातेजा रावणः कपिसत्तमम् । रक्षोभिर्विकृताकारैः कृष्यमाणमितस्ततः ॥ ५९ ॥ राक्षसाधिपतिं चापि ददर्श कपिसत्तमः । तेजोबलसमायुक्तं तपन्तमिव भास्करम् ॥६०॥

मन्त्रगतिः ब्रह्मास्त्रमन्त्रपद्धतिः । न विमृष्टा न पर्यालोचितेत्यर्थः । बन्धान्तरेण सहानवस्थानरूपं ब्रह्मास्त्रस्वभावमनालोच्य शणबन्धादिकं राक्षसैः कृतमिति भावः । अस्त्रे विहते ब्रह्मास्त्रे प्रतिहते । अन्यदस्त्रं न प्रवर्तते, न प्रभवतीत्यर्थः । तदेव ब्रह्मास्त्रं प्रयुज्यतामित्याशङ्क्याह–पुनश्चेति । पुनर्न प्रवर्तते, प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रं पुनर्न प्रभवतीत्यर्थः । सर्व इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् । इति चिन्तां जगामेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५१ ॥ अस्त्रेणेति । नावबुद्ध्यत नावधृतवान् ॥ ५२–५७ ॥ अतीत्येति । परिचारवृद्धान् अमात्यवृद्धान् ॥ ५८–६१ ॥

महत्कर्म ब्रह्मास्त्रेण हनुमद्बन्धनकर्म राक्षसैः निरर्थकं कृतम् । कुतः ? मन्त्र धृतिः न शक्या, ब्रह्मास्त्रमन्त्रधारणमशक्यमित्यर्थः । नच पुनः करणं शक्यमित्याह पुनश्चेति । न प्रवर्तते प्रयुक्तं ब्रह्मास्त्रं पुनर्न प्रभवतीत्यर्थः । अतः संशयिताः स्म सर्व इति चिन्तां जगामेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ५१–५५ ॥ कोऽयमिति । अत्र रावणपुरे । को व्यपाश्रयः को वा आश्रयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ अतीत्येति । परिचारवृद्धान अमात्य

महार्हक्षौमसंवीतं रक्तचन्दनरूषितम् । स्वनुलिप्तं विचित्राभिर्विविधाभिश्च भक्तिभिः ॥ ४ ॥ विवृतैर्दर्शनीयैश्च रक्ताक्षैर्भीमदर्शनैः । दीप्ततीक्ष्णमहादंष्ट्रैः प्रलम्बदशनच्छदैः ॥ ५ ॥ शिरोभिर्दशभिर्वीरं भ्राजमानं महौजसम् । नानाव्यालसमाकीर्णैः शिखरैरिव मन्दरम् ॥ ६ ॥ नीलाञ्जनचयप्रख्यं हारेणोरसि राजता । पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण सबलाकमिवाम्बुदम् ॥ ७ ॥ बाहुभिर्बद्धकेयूरैश्चन्दनोत्तमरूषितैः । भ्राजमानाङ्गदैः पीनैः पञ्चशीर्षैरिवोरगैः ॥ ८ ॥ महति स्फाटिके चित्रे रत्नसंयोगसंस्कृते । उत्तमास्तरणास्तीर्णे सूपविष्टं वरासने ॥ ९ ॥ अलंकृताभिरत्यर्थं प्रमदाभिः समन्ततः । वालव्यजनहस्ताभिरारात्समुपसेवितम् ॥ १० ॥ दुर्धरेण प्रहस्तेन महापार्श्वेन रक्षसा । मन्त्रिभिर्मन्त्रतत्त्वज्ञैर्निकुम्भेन च मन्त्रिणा ॥ ११ ॥ सुखोपविष्टं रक्षोभिश्चतुर्भिर्बलदर्पितैः । कृत्स्नं परिवृतं लोकं चतुर्भिरिव सागरैः ॥ १२ ॥ सचिवैर्मन्त्रतत्त्वज्ञैरन्यैश्च शुभबुद्धिभिः । अन्वास्यमानं रक्षोभिः सुरैरिव सुरेश्वरम् ॥ १३ ॥ अपश्यद्राक्षसपतिं हनुमानतितेजसम् । विष्ठितं मेरुशिखरे सतोयमिव तोयदम् ॥ १४ ॥ स तैः संपीड्यमानोऽपि रक्षोभिर्भीमविक्रमैः । विस्मयं परमं गत्वा रक्षोधिपमवैक्षत ॥ १५ ॥

भक्तिभिः पङ्क्तिभिः । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । यथा पङ्क्तयो भवन्ति तथाऽनुलिप्त इत्यर्थः ॥ ४–६ ॥ पूर्णचन्द्राभवक्त्रेण पूर्णचन्द्रतुल्यनायकरत्नने । वक्त्रं नायकरत्नम् अभितोलग्नमुक्तामणिमण्डलम् ॥ ७ ॥ केयूरं भुजोपरि धार्यमाणमाभरणम् । अङ्गदं बाहुमध्यस्थाभरणम् ॥ ८–१० ॥ मन्त्रिभिः प्रशस्तमन्त्रैः । अतस्साचिवैः

आभरणैर्भ्राजमानमित्यनुषङ्गः ॥ ३ ॥ भक्तिभिः कस्तूर्यादिरचनाविशेषैः ॥ ४–१० ॥ मन्त्री बुद्धिसहायः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सचिवः कार्यसहायः ॥ १३ ॥ १४ ॥ रक्षोधिप

भ्राजमानं ततो दृष्ट्वा हनुमान् राक्षसेश्वरम् । मनसा चिन्तयामास तेजसा तस्य मोहितः ॥ १६ ॥ अहो रूपमहो धैर्यमहो सत्त्वमहो द्युतिः । अहो राक्षसराजस्य सर्वलक्षणयुक्तता ॥ १७ ॥ यद्यधर्मो न बलवान् स्यादयं राक्षसेश्वरः । स्यादयं सुरलोकस्य सशक्रस्यापि रक्षिता ॥ १८ ॥ अस्य क्रूरैर्नृशंसैश्च कर्मभिर्लोककुत्सितैः । तेन बिभ्यति खल्वस्माल्लोकाः सामरदानवाः ॥ १९ ॥ अयं ह्युत्सहते क्रुद्धः कर्तुमेकार्णवं जगत् । इति चिन्तां बहुविधामकरोन्मतिमान् हरिः । दृष्ट्वा राक्षसराजस्य प्रभावममितौजसः ॥ २० ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

तमुद्वीक्ष्य महाबाहुः पिङ्गाक्षं पुरतः स्थितम् । कोपेन महताऽऽविष्टो रावणो लोकरावणः ॥ १ ॥ शङ्काहतात्मा दध्यौ स कपीन्द्रं तेजसावृतम् । किमेष भगवान्नन्दी भवेत् साक्षादिहागतः ॥ २ ॥ येन शप्तोऽस्मि कैलासे मया सञ्चालिते पुरा । सोऽयं वानरमूर्तिः स्यात् किंस्विद्बाणोऽपि वाऽसुरः ॥ ३ ॥

रित्यपुनरुक्तिः ॥ ११–१७ ॥ अयं रावणकृतः अधर्मः बलवान्न स्याद्यदि । तदाऽयं राक्षसेश्वरः सशक्रस्य सुरलोकस्यापि रक्षिता स्यात् ॥ १८ ॥ अस्येति । तेन कर्मभिः कृतेन पूर्वोक्तेनाधर्मेण हेतुना ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० शृङ्गारतिल० सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

तमुद्वीक्ष्येत्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ बाणः महाबलिसुतः । अनेन तेनापि किञ्चित्

मवेक्षत न तु रक्षःकृतपीडामित्यर्थः ॥ १५–१७ ॥ अयमधर्मः रावणकृतोऽधर्मः न स्याद्यदि अयं राक्षसेश्वरः बलवान् स्यात् सशक्रस्य सुरलोकस्य रक्षितापि स्यादिति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ क्रूरैः भीषणैः । नृशंसैः परद्रोहाचरणशीलैः । तेन पूर्वोक्तेनाधर्मेण च ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायण० सुन्दरकाण्ड० एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

आविष्टः, आसीदिति शेषः ॥ १ ॥ तेजसावृतं, दृष्ट्वेति शेषः । शङ्काहतात्मेत्युक्तां शङ्कामेवाह–नन्दी वानरमुख्य एषः प्रमथगणाधिपः ॥ २ ॥ शप्तः मन्मुखसदृशमुखैस्तव

स राजा रोषताम्राक्षः प्रहस्तं मन्त्रिसत्तमम् । कालयुक्तमुवाचेदं वचो विपुलमर्थवत् ॥ ४॥ दुरात्मा पृच्छ्यतामेष कुतः किं वाऽस्य कारणम् । वनभङ्गे च कोऽस्यार्थो राक्षसीनां च तर्जने ॥ ५ ॥ मत्पुरीमप्रधृष्यां वाऽऽगमने किं प्रयोजनम् । आयोधने वा किं कार्यं पृच्छ्यतामेष दुर्मतिः ॥ ६ ॥ रावणस्य वचः श्रुत्वा प्रहस्तो वाक्यमब्रवीत् । समाश्वसिहि भद्रं ते न भीः कार्या त्वया कपे ॥ ७ ॥ यदि तावत्त्वमिन्द्रेण प्रेषितो रावणालयम् । तत्त्वमाख्याहि मा भूत्ते भयं वानर मोक्ष्यसे ॥ ८ ॥ यदि वैश्रवणस्य त्वं यमस्य वरुणस्य च । चाररूपमिदं कृत्वा प्रविष्टो नः पुरीमिमाम् । विष्णुना प्रेषितो वापि दूतो विजयकांक्षिणा ॥ ९ ॥ न हि ते वानरं तेजो रूपमात्रं तु वानरम् ॥ १० ॥ तत्त्वतः कथयस्वाद्य ततो वानर मोक्ष्यसे । अनृतं वदतश्चापि दुर्लभं तव जीवितम् । अथवा यन्निमित्तं ते प्रवेशो रावणालये ॥ ११ ॥ एवमुक्तो हरिश्रेष्ठस्तदा रक्षोगणेश्वरम् ॥ १२ ॥

शप्तमिति गम्यते । अत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम् ॥३॥४ ॥ दुरात्मा पृच्छ्यतामिति । अस्य विवरणम् कुत इत्यादि । कुतः कस्माद्देशादागतः । किं वाऽस्य कारणम् अस्य कः प्रेरकः । मत्पुरीम्, प्रतीति शेषः । आयोधने युद्धे । किं कार्यं किं प्रयोजनम् ॥ ५-७ ॥ यदि तावत्त्वमिन्द्रेणेत्यादि । यदि वैश्रवणस्येत्यादेः दूतो विजयकाङ्क्षिणेत्यन्तस्य तत्त्वमाख्याहीति पूर्वेण संबन्धः ॥ ८ ॥ ९ ॥ न हीत्यादि । अथवेति । यन्निमित्तं कृत्वा ते प्रवेशः तन्निमित्तं कथयस्वेति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥ एवमुक्त इत्यादि । रक्षोगणेश्वरमित्यनेन प्रष्टारं प्रहस्तं

नाशो भविष्यतीति शप्तः । सोऽयमिति । बाणो बलिसुतः महासुरः । इति दध्याविति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३ ॥ कालयुक्तं कालोचितम् ॥ ४ ॥ कुतः कस्माद्देशादागतः । किंवाऽस्य कारणम् अस्य को वा प्रेषकः॥५॥मत्पुरीमिति, उद्दिश्येति शेषः ॥६-१०॥ यन्निमित्तं कृत्वा ते प्रवेशः तन्निमित्तं कथयस्वेति पूर्वेण सम्बन्धः । अथवा

लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया चापि भार्यया । रामो नाम महातेजा धर्म्यं पन्थानमाश्रितः ॥ ६ ॥ तस्य भार्या वने नष्टा सीता पतिमनुव्रता । वैदेहस्य सुता राज्ञो जनकस्य महात्मनः ॥ ७ ॥ स मार्गमाणस्तां देवीं राजपुत्रः सहानुजः । ऋश्यमूकमनुप्राप्तः सुग्रीवेण समागतः ॥ ८ ॥ तस्य तेन प्रतिज्ञातं सीतायाः परिमार्गणम् । सुग्रीवस्यापि रामेण हरिराज्यं निवेदितम् ॥ ९ ॥ ततस्तेन मृधे हत्वा राजपुत्रेण वालिनम् । सुग्रीवः स्थापितो राज्ये हर्यृक्षाणां गणेश्वरः ॥ १० ॥ त्वया विज्ञातपूर्वश्च वाली वानरपुङ्गवः । रामेण निहतः सङ्ख्ये शरेणैकेन वानरः ॥ ११ ॥ स सीतामार्गणे व्यग्रः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः । हरीन् संप्रेषयामास दिशः सर्वा हरीश्वरः ॥ १२ ॥ तां हरीणां सहस्राणि शतानि नियुतानि च । दिक्षु सर्वासु मार्गन्ते ह्यधश्चोपरि चाम्बरे ॥ १३ ॥ वैनतेयसमाः केचित् केचित्तत्रानिलोपमाः । असङ्गगतयः शीघ्रा हरिवीरा महाबलाः ॥ १४ ॥

सुखमवाप्नुयादित्यन्तेन सुग्रीवसन्देशं वदति ॥ ३-५ ॥ धर्म्यं धर्मादनपेतम् । "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति यत्प्रत्ययः ॥ ६ ॥ ७ ॥ रामानु०—धर्म्यं धर्मादनपेतम् । "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" इति यत्प्रत्ययः ॥ ६ ॥ स मार्गमाण इति । सुग्रीवेण, मयेति शेषः । यद्वा लोके वक्तारः स्वात्मानमन्यमिव निर्दिशन्त्यौद्धत्यातिशयात् । यद्वा अत्रानुवादात् पूर्वं सुग्रीवेणैवं वक्तव्यमिति पठितं तथैव हनुमान् पठतीति समादेशप्राधान्यादन्यवाक्यमपि तथोच्यत इति केचित् प्राहुः । यद्वा सुग्रीवसन्देशस्य रामप्रयोजनपरत्वात्सन्देशोपयोगितया रामसुग्रीवयोस्सख्यादिकं दर्शयति—राजा दशरथ इत्यादिना ॥ ८-११ ॥ स इति । सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । "कर्बुरे च प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गरः" इत्यमरः ॥ १२ ॥ रामानु०—सत्यसङ्गरः सत्यप्रतिज्ञः । "कर्बुरे च प्रतिज्ञाजिसंविदापत्सु सङ्गरः" इत्यमरः ॥ १२ ॥ तामिति । अधश्चोपरि चाम्बरे, पाताले भूमौ आकाशे चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ वैनतेयेति । जानकी प्रतिदीयतामित्यन्तेन ॥ ४-१० ॥ त्वयेति । त्वया विज्ञातपूर्वश्च वालीति मर्मोक्तिः । स तेन निहत इति पाठः । रामोत्कर्षश्च प्रतिपादित इति ज्ञेयम् ॥ ११-१५ ॥

अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः । सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १५ ॥ समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः । भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ १६ ॥ तद्भवान् दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः । परदारान् महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु । मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १८ ॥ कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्तिनाम् । शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥ न चापि त्रिषु लोकेषु राजन् विद्येत कश्चन । राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ २० ॥

असङ्गगतय इति शीघ्रत्वे हेतुः ॥ १४ ॥ अहन्त्विति । औरसस्सुतः क्षेत्रजत्वव्यावृत्तये औरसपदम् । सीतायास्तु कृते सीतालाभाय तां दिदृक्षुरिति योज्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ एवं सुग्रीवसंबन्धं प्रतिपाद्य सुग्रीवसन्देशं वदति–तद्भवानित्यादिना । दृष्टधर्मार्थः शास्त्रेण विदितधर्मार्थस्वरूप इत्यर्थः । तपःकृतपरिग्रहः तपसि विषये कृतस्वीकारः । यद्वा तपसा स्वयं कृतपरिग्रहः । स्वारसिकतपस्क इति यावत् । हेतुगर्भे विशेषणे ॥ १७ ॥ धर्मविरुद्धेषु धर्मशास्त्रविरुद्धेषु । धर्मविरुद्धत्वेऽपि यत्सौख्यावहं तत्कार्यमित्यत्राह बह्वपायेष्विति । बहुहानिकरेष्वित्यर्थः । अपायाः कथंचित्परिह्रियन्त इत्यशङ्क्याह मूलघातिष्विति । स्वविनाशकरेष्वित्यर्थः । कर्मसु परदारापहारेषु । न सज्जन्ते नोद्युक्ता भवन्ति ॥ १८ ॥ रामकोपानुवर्तिनां रामकोपानुसारेण निर्गतानामित्यर्थः ॥ १९ ॥ व्यलीकम् अप्रियम् । "व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते" इत्यमरः ॥ २० ॥

त्वां दिदृक्षुरिहागत इति पाठः । त्वां सुग्रीवभ्रातरं रावणम्, तस्मिन् दृष्टे सर्वलोकवृत्तान्तज्ञः स सीतागतिं वक्ष्यतीति सुग्रीवेणोक्तत्वात्त्वां दिदृक्षुरिहागतः, दैवात्पङ्गूपरि गङ्गानिपतनवत् तव गृहे भ्रमता मया जानकी दृष्टा ॥ १६ ॥ दृष्टधर्मार्थः धर्मार्थशास्त्रपारदृश्वा । तपःकृतपरिग्रहः कृततपःपरिग्रहः, महातपस्सम्पन्न इत्यर्थः । यस्मादेतादृशस्त्वं तस्मात्परदारानुपरोद्धुं नार्हसीति योजना ॥ १७ ॥ अनेन मम का हानिरित्यत आह–नहीति । धर्मविरुद्धेषु अधर्मेष्वित्यर्थः । अधर्मफलमाह बह्वपायेषु बह्वनर्थेषु । ननु सर्वापायप्रतीकारसमर्थस्य किमियं वाचोयुक्तिः ? तत्राह मूलघातिषु । मूलतो विनष्टः किं प्रतिकरिष्यतीति भावः ॥ १८ ॥ ननु सर्वमूलफलच्छेदिनो मे को मूलच्छेदीत्यत आह–कश्चेत्यादि ॥ १९ ॥ व्यलीकम् अपराधम् ॥ २० ॥

अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौरसः सुतः । सीतायास्तु कृते तूर्णं शतयोजनमायतम् ॥ १५॥ समुद्रं लङ्घयित्वैव तां दिदृक्षुरिहागतः । भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ॥ १६ ॥ तद्भवान् दृष्टधर्मार्थस्तपःकृतपरिग्रहः । परदारान् महाप्राज्ञ नोपरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ न हि धर्मविरुद्धेषु बह्वपायेषु कर्मसु । मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ १८ ॥ कश्च लक्ष्मणमुक्तानां रामकोपानुवर्तिनाम् । शराणामग्रतः स्थातुं शक्तो देवासुरेष्वपि ॥ १९ ॥ न चापि त्रिषु लोकेषु राजन् विद्येत कश्चन । राघवस्य व्यलीकं यः कृत्वा सुखमवाप्नुयात् ॥ २० ॥

असङ्गगतय इति शीघ्रत्वे हेतुः ॥ १४ ॥ अहन्त्विति । औरसस्सुतः क्षेत्रजत्वव्यावृत्तये औरसपदम् । सीतायास्तु कृते सीतालाभाय तां दिदृक्षुरिति योज्यम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ एवं सुग्रीवसंबन्धं प्रतिपाद्य सुग्रीवसन्देशं वदति– तद्भवानित्यादिना । दृष्टधर्मार्थः शास्त्रेण विदितधर्मार्थस्वरूप इत्यर्थः । तपःकृतपरिग्रहः तपसि विषये कृतस्वीकारः । यद्वा तपसा स्वयं कृतपरिग्रहः । स्वारसिकतपस्क इति यावत् । हेतुगर्भे विशेषणे ॥ १७ ॥ धर्मविरुद्धेषु धर्मशास्त्रविरुद्धेषु । धर्मविरुद्धत्वेऽपि यत्सौख्यावहं तत्कार्यमित्यत्राह बह्वपायेष्विति । बहुहानिकरेष्वित्यर्थः । अपायाः कथंचित्परिह्रियन्त इत्यशङ्क्याह मूलघातिष्विति । स्वविनाशकरेष्वित्यर्थः । कर्मसु परदारापहारेषु । न सज्जन्ते नोद्युक्ता भवन्ति ॥ १८ ॥ रामकोपानुवर्तिनां रामकोपानुसारेण निर्गतानामित्यर्थः ॥ १९ ॥ व्यलीकम् अप्रियम् । "व्यलीकं त्वप्रियेऽनृते" इत्यमरः ॥ २० ॥

त्वां दिदृक्षुरिहागत इति पाठः । त्वां सुग्रीवभ्रातरं रावणम्, तस्मिन् दृष्टे सर्वलोकवृत्तान्तज्ञः स सीतागतिं वक्ष्यतीति सुग्रीवेणोक्तत्वात्त्वां दिदृक्षुरिहागतः, दैवात्पङ्गूपरि गङ्गानिपतनवत् तव गृहे भ्रमता मया जानकी दृष्टा ॥ १६ ॥ दृष्टधर्मार्थः धर्मार्थशास्त्रपारदृश्वा । तपःकृतपरिग्रहः कृततपःपरिग्रहः, महातपस्सम्पन्न इत्यर्थः । यस्मादेतादृशस्त्वं तस्मात्परदारानुपरोद्धुं नार्हसीति योजना ॥ १७ ॥ अनेन मम का हानिरित्यत आह–नहीति । धर्मविरुद्धेषु अधर्मेष्वित्यर्थः । अधर्मफलमाह बह्वपायेषु बह्वनर्थेषु । ननु सर्वापायप्रतीकारसमर्थस्य किमियं वाचोयुक्तिः ? तत्राह मूलघातिषु । मूलतो विनष्टः किं प्रतिकरिष्यतीति भावः ॥ १८ ॥ ननु सर्वमूलफलच्छेदिनो मे को मूलच्छेदीत्यत आह–कश्चेत्यादि ॥ १९ ॥ व्यलीकम् अपराधम् ॥ २० ॥

अवध्यतां तपोभिर्यां भवान् समनुपश्यति । आत्मनः सासुरैर्देवैर्हेतुस्तत्राप्ययं महान्॥२६॥ सुग्रीवो न हि देवोऽयं नासुरो न च राक्षसः । न दानवो न गन्धर्वो न यक्षो न च पन्नगः । तस्मात् प्राणपरित्राणं कथं राजन् करिष्यसि ॥ २७ ॥ न तु धर्मोपसंहारमधर्मफलसंहितम् । तदेव फलमन्वेति धर्मश्चाधर्मनाशनः ॥ २८ ॥

जीवनं वृथा मा नाशयेत्याह—तप इति । तपस्सन्तापः तपश्चर्या । ओदनपाकं पचतीतिवन्निर्देशः । तेन लब्धः । परिगृह्यत इति परिग्रहः फलं धर्मपरिग्रहः धर्मफलम् । तादृशो योऽयमात्मप्राणपरिग्रहः आत्मनः प्राणानां च परिग्रहः स्वीकारः, जीवनमिति यावत् । स नाशयितुं न न्याय्यं न युक्तम् । अव्ययमेतत् । तपःक्लेशलब्धं तद्व्यतिरिक्तधर्मफलभूतं च यज्जीवनमायुः तन्न विनाशयेत्यर्थः । चकाराभावादित्थमेव योजना ॥ २५ ॥ सर्वावध्यस्येह मे कोऽयमायुर्विनाशक इत्याशङ्क्य परिहरति—अवध्यतामिति । तपोभिरार्जितां सासुरैर्देवैः याम् आत्मनोऽवध्यतां भवान् समनुपश्यति । तत्रापि अवध्यतायां सत्यामपि । अयं वक्ष्यमाणः । हेतुः भवद्वधहेतुरस्ति । महान् अपरिहार्यः ॥ २६ ॥ तमेव हेतुमाह—सुग्रीव इति । न च राक्षस इति पाठस्सम्यक् । न च मानुष इति पाठे प्रतिषेधप्रसक्तिरपि नास्तीत्युच्यते । "तृणभूता हि मे सर्वे प्राणिनो मानुषादयः" इत्युत्तरश्रीरामायणे मनुष्यादिभिरवध्यत्वस्याप्रार्थितत्वात् । न च तिर्यञ्च इति न प्रसज्य च प्रतिषिद्ध्यत इति भावः । तस्मात्सुग्रीवात् ॥ २७ ॥ ननु किमनेनोपदेशेन, कृतानि मया पापानि तैश्चावश्यं फलप्रदैर्भवितव्यमित्या

आत्मप्राणपरिग्रहः आत्मप्राणानां परिग्रहः, तवायुर्वर्द्धक इति यावत् । नाशयितुं न न्याय्य इति योजना ॥ २५ ॥ पितामहवरावध्यस्य मे कथं बिभीषिकेत्याशङ्क्याह—अवध्यतामिति । तपोभिर्हेतुभिः सासुरैर्देवैरात्मनो यामवध्यतां भवान् समनुपश्यति तत्रापि यथा अवध्यत्वे तथैव वध्यत्वेपि अयं हेतुरिति योजना ॥ २६ ॥ कोऽसौ हेतुस्तत्राह—सुग्रीव इत्यादि । यद्यपि मानुषादवध्यत्वं न प्रार्थितम् तथाप्यङ्गीकृत्योत्तरमाह—नच मानुष इति । नासुरो नच राक्षसः इति पाठः सम्यक् । फलितमाह—तस्मादिति ॥ २७ ॥ ननु महता पूर्वसञ्चितेनैव धर्मेण मम त्राणं भविष्यतीत्याशङ्क्य रोगराज्यादिवद्धर्माधर्मफलयोः सम्भूयानुभवसिद्धेरात्मत्राणसिद्धिः, उताधर्मबाधेन धर्मफलानुभवश्चेति द्वेधा विकल्प्याद्यस्यासम्भवमाह—न त्विति । धर्मोपसंहारं धर्मस्य

प्राप्तं धर्मफलं तावद्भवता नात्र संशयः ।
फलमस्याप्यधर्मस्य क्षिप्रमेव प्रपत्स्यसे ॥ २९ ॥

शङ्क्याह—न त्विति । तुशब्द उक्तशङ्काव्यावर्तकः । धर्मः उपसंह्रियतेऽनेनेति धर्मोपसंहारं धर्मफलम् । फलेन धर्मस्योपसंह्रियमाणत्वात् । क्लीबत्वमार्षम् । तत् अधर्मफलसंहितं न भवति । कुत इत्यत्राह—तदेव फलमन्वेतीति । धर्मफलमेवानुवर्तते । नन्वधर्मे च विद्यमाने कथं तत्फलाननुवृत्तिस्तत्राह धर्मश्चाधर्मनाशन इति । च उक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थः । विरोधिनि धर्मे जाग्रति कथमधर्मवार्ताऽपीत्यर्थः । "धर्मेण पापमपनुदति" इति श्रुतेः । यद्वा व्यत्ययो वा किं न स्यात्तत्राह धर्मश्चेति । चोऽवधारणे । धर्म एवाधर्मनाशनः तथा श्रुतेः । न त्वधर्मप्रमाणाभावादिति भावः । ननु यदि धर्मः अधर्मनाशनः तर्हि प्राथमिक एव धर्मः आधुनिकानधर्मान्निवर्तयेदित्याशङ्क्याह-प्राप्तमिति । तावच्छब्दः कार्त्स्न्यवाची । कृत्स्नं धर्मफलम् । फलमस्येति । तथा च क्षिप्रं धर्ममाचर अन्यथा सद्यस्ते विनाशो भविष्यतीति भावः । अत्र कर्तव्यत्वेन विधीयमानो धर्मस्सीताप्रदानपूर्वकरामविषयशरणागतिरेव । शूरस्याशौर्यप्रवृत्त्या धर्मफलं सर्वं क्षीण

फलविनाश्यत्वात् धर्मः उपसंह्रियतेऽनेनेति धर्मोपसंहारं धर्मफलं सुखं तत् अधर्मफलसंहितं न भवति, अधर्मेण सह भोग्यं न भवतीत्यर्थः । तीव्रतपःपरदारापहरणभवदीयधर्माधर्मफलयोरवध्यत्ववध्यत्वयोः जीवनतदभावयोः सहावस्थानविरोधात् रोगराज्यादिवत्सम्भूयानुभवो न सम्भवतीति भावः । द्वितीयं दूषयति तदेवेति । तत् धर्मफलमेवान्वेति, धर्मफलं धर्मफलेन सह तिष्ठतीति यावत् । धर्मो नाधर्मनाशनः अधर्मबाधेन धर्मफलानुभवो न घटत इति भावः । यद्वा ननु, येभ्यो ऽवध्यत्वं न प्रार्थितं तेभ्योऽपि पूर्वोपार्जितो महासुकृतसञ्चय एव रक्षिष्यतीत्याशङ्क्य पवश्वेतुल्यन्यायतया त्वत्कृतोऽधर्मनिचयोऽपि त्वां नाशयिष्यतीत्याह न त्विति । धर्मोपसंहारं धर्मस्य फलविनाश्यत्वात् धर्मः उपसंह्रियतेऽनेनेति धर्मोपसंहारं धर्मफलं सुखं, तत् अधर्मफलसंहितं विरुद्धकारणकत्वाद्दुःखसहितं न भवतीत्यर्थः । किन्तु तदेव फलमन्वेति सुखमेव फलत्वेनानुवर्तते । तुः चार्थे । तेन अधर्मफलमपि धर्मफलसहितं न भवति, अधर्मफलमेव फलत्वेनानुवर्तत इति लभ्यते । नन्वधर्मं धर्मो नाशयिष्यतीत्याशङ्क्याह धर्मश्चेति । अत्र नञ् अनुवर्तते । धर्मोऽधर्मनाशनो न भवति । पूर्वकृतो धर्मः इदानीं कृताधर्मनाशनो न भवतीत्यर्थः । चकारादेवमधर्मोऽपि धर्मनाशनो न भवतीति लभ्यते । धर्माधर्मावनुभवैकविनाश्याविति भावः ॥२८॥ ननु महतः पुण्यफलानुभवस्य समाप्त्यनन्तरम् अधर्मफलानुभवो भविष्यतीत्यत्राह— प्राप्तमिति । धर्मफलं तावत् साकल्येन प्राप्तं भुक्तम् । अस्याधर्मस्य सीताहरण

जनस्थानवधं बुद्ध्वा बुद्ध्वा वालिवधं तथा । रामसुग्रीवसख्यं च बुद्ध्यस्व हितमात्मनः ॥ ३० ॥ कामं खल्वहमप्येकः सवाजिरथकुञ्जराम् । लङ्कां नाशयितुं शक्तस्तस्यैष तु न निश्चयः ॥ ३१ ॥ रामेण हि प्रतिज्ञातं हर्यृक्षगणसन्निधौ । उत्सादनममित्राणां सीता यैस्तु प्रधर्षिता ॥ ३२ ॥ अपकुर्वन् हि रामस्य साक्षादपि पुरन्दरः । न सुखं प्राप्नुयादन्यः किं पुनस्त्वद्विधो जनः ॥ ३३ ॥ यां सीतेत्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते वशे । कालरात्रीति तां विद्धि सर्वलङ्काविनाशिनीम् ॥ ३४ ॥ तदलं कालपाशेन सीताविग्रहरूपिणा । स्वयं स्कन्धावसक्तेन क्षममात्मनि चिन्त्यताम् ॥ ३५ ॥ सीतायास्तेजसा दग्धां रामकोपप्रपीडिताम् । दह्यमानामिमां पश्य पुरीं साट्टप्रतोलिकाम् ॥ ३६ ॥ स्वानि मित्राणि मन्त्रींश्च ज्ञातीन् भ्रातॄन् सुतान् हितान् । भोगान् दारांश्च लङ्कां च मा विनाशमुपानय ३७ ॥

मिति हनुमताऽवगतमिति मन्तव्यम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ मा भूद्धर्मापेक्षा कार्योपस्थितिरवेक्ष्यतामित्याह—जनस्थानेति । रामसुग्रीवसख्यं चेति परोक्षनिर्देशस्य गतिः पूर्वमुक्ता ॥ ३० ॥ कामम् अत्यन्तम् । अहं सुग्रीवः । एषः तन्नाशनम् । तस्य रामस्य । निश्चयः निश्चयविषयः ॥ ३१ ॥ कथमित्यत्राह—रामेणेति । हर्यृक्षगणसन्निधौ वृद्धसभायां प्रतिज्ञातमनतिक्रमणीयामिति भावः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कालरात्रीति काचिच्छक्तिरिति वदन्ति । “ समी च कालरात्रिश्च भैरवी गणनायिका” इत्यमरशेषः ॥ ३४ ॥ तादिति । कालपाशेन यमपाशेन । अतस्सीतां रामाय देहीति हृदयम् ॥ ३५ ॥ अट्टः अट्टालः । प्रतोलिका वीथिका ॥ ३६ ॥ स्वानीति ।

रूपस्य ॥ २९ ॥ मानुषो रामः किं मां करिष्यतीति मा शङ्केरित्याशयेनाह—जनस्थानेति ॥ ३० ॥ कामामिति । एष तु मत्कर्तृकलङ्काविनाशस्तु । तस्य रामस्य । न निश्चयः न सम्मत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ कुत इत्यत आह—रामेणेति ॥ ३२ ॥ अतिबलशालिनो मे सीतापहारेण रामादिभिः किमित्यत आह—अपकुर्वन् हीति ॥ ३३ ॥ कालरात्री महाप्रलयकर्त्री भगवतः शक्तिः ॥ ३४ ॥ विग्रहः शरीरम् । स्कन्धावसक्तेन स्कन्धसम्बन्धकरणेन । आत्मनि आत्मत्राणे ॥ ३५ ॥ प्रतोलिका रथ्या ॥ ३६ ॥ मन्त्रीन्

सत्यं राक्षसराजेन्द्र शृणुष्व वचनं मम । रामदासस्य दूतस्य वानरस्य विशेषतः ॥ ३८ ॥ सर्वान् लोकान् सुसंहृत्य सभूतान् सचराचरान् । पुनरेव तथा स्रष्टुं शक्तो रामो महायशाः ॥ ३९ ॥ देवासुरनरेन्द्रेषु यक्षरक्षोगणेषु च । विद्याधरेषु सर्वेषु गन्धर्वेषूरगेषु च ॥ ४० ॥ सिद्धेषु किन्नरेन्द्रेषु पतत्रिषु च सर्वतः ॥ ४१ ॥ सर्वभूतेषु सर्वत्र सर्वकालेषु नास्ति सः । यो रामं प्रतियुद्ध्येत विष्णुतुल्यपराक्रमम् ॥ ४२ ॥ सर्वलोकेश्वरस्यैवं कृत्वा विप्रियमुत्तमम् । रामस्य राजसिंहस्य दुर्लभं तव जीवितम् ॥ ४३ ॥ देवाश्च दैत्याश्च निशाचरेन्द्र गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः । रामस्य लोकत्रयनायकस्य स्थातुं न शक्ताः समरेषु सर्वे ॥ ४४ ॥ ब्रह्मा स्वयम्भूश्चतुराननो वा रुद्रस्त्रिनेत्रस्त्रिपुरान्तको वा । इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा त्रातुं न शक्ता युधि रामवध्यम् ४५

मन्त्रीन् मन्त्रिणः । इकारान्तत्वमार्षम् ॥ ३७ ॥ सत्यमिति । रामदासस्येत्यनेन रामसामर्थ्यपरिज्ञानमुक्तम् । दूतस्येत्यनेन हितोपदेशाधिकारः । वानरस्येति माध्यस्थ्यम् ॥ ३८ ॥ सर्वानिति । लोकान् भूरादीन् । सभूतान् पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपपञ्चमहाभूतयुक्तान् । सचराचरान् चतुर्मुखद्वारा सृष्टजङ्गमाजङ्गमयुक्तान् । संहृत्य प्रलयावसाने रुद्रद्वारा स्वयं च संहृत्य पुनः कल्पादौ तथैव "धाता यथापूर्वमकल्पयत्" इति श्रुत्युक्तरीत्या स्रष्टुं समर्थः । तत्र प्रमाणमाह महायशा इति । "न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः" इति हि श्रुतिः । श्रुतिस्मृतिषु तथा प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ३९–४४ ॥ रामानु०–सर्वभूतेषु सर्वत्र सर्वकालेषु नास्ति सः । इति पाठस्साधुः ॥ ४२ ॥ मा भूवन् शक्ताः

मंत्रिणः ॥ ३७ ॥ सत्यमिति । रामदासस्येत्यादिविशेषणत्रयेण स्वस्य रामसामर्थ्यपरिज्ञानं हितोपदेशाधिकारं माध्यस्थ्यं च सूचितम् ॥ ३८–४४ ॥ ब्रह्मेति । ब्रह्मा स्वयम्भूरित्यादिविशेषणानि तेषां सामर्थ्यविशेषद्योतनार्थम् । इन्द्रः

स०–ब्रह्मेत्यादिपादत्रयेपि त्रिवारमुक्तिर्दार्ढ्याय, भट्टिकाव्ये–"जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्याम्" इतिवत् । यद्वा ब्रह्मा बृहस्पतिः "ब्रह्मापि तन्न जानाति" इति गीताभाष्यप्रमेयदीपिकायां 'ब्रह्मा–

स्सामान्यदेवाः, ईश्वराइशक्ताः स्युरित्याशङ्क्याह—ब्रह्मेति । अत्र विशेषणान्तरोपादानं तेषां सामर्थ्यविशेषद्योतनार्थम् । एतत्प्रकर्षत्वपरिहाराय व्युत्क्रमेण योजनीयम् । इन्द्रः परमैश्वर्यवान् । "इदि परमैश्वर्ये" इत्यस्माद्धातोः "ऋज्रेन्द्राग्र-" इत्यादिना निपातनात्साधुत्वम् । त्रैलोक्याधिपतिरपि त्रातुं न शक्त इत्यर्थः । तस्य त्रैलोक्याधिपतित्वेऽपि परनिरसनसामर्थ्याभावादशक्ततेत्यत्राह—महेन्द्र इति । वृत्रहननप्रसिद्धसामर्थ्योऽपि न शक्तः । "यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम्" इति श्रौतनिर्वचनम् । स्वयं चतुरोऽपि सहायसम्पत्त्यभावान्न शक्त इत्यत्राह सुरनायक इति । स्वतुल्यत्रयस्त्रिंशत्कोटिसुरगणसहायोऽपि न शक्त इत्यर्थः । मा भूत्क्षुद्र इन्द्रश्शक्तः, सर्वसंहारको रुद्रस्तु शक्तस्स्यात्तत्राह रुद्र इति । संहारकाले प्रजाः रोदयतीति रुद्रः । "रोदेर्णिलुक् च" इति रप्रत्ययः । कालविशेषे संहारकोऽपीदानीमप्राप्तकालत्वादशक्त इत्यत्राह त्रिनेत्र इति । निटिलनयनदहनज्वालाविलोपितमदनोऽपीत्यर्थः । काकतालीयत्वशङ्काव्युदासायाह त्रिपुरान्तक इति । प्रबलतरमहासुरसंहारकोऽपीत्यर्थः । मा भूत्तस्य शक्तिः "ब्रह्मणः पुत्राय ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय" इत्युक्तरीत्या रुद्रस्यापि पिता ब्रह्मा शक्तस्स्यात्, तत्राह ब्रह्मेति । बृंहतीति ब्रह्मा । "बृहेरम् नलोपश्च" इति मनिन् अमागमो नकारलोपश्च । रुद्रपिता स्वयं कर्मवश्यः कथं शक्नुयात् तत्राह स्वयंभूरिति । कर्मवश्यत्वेऽपीतरसाधारण्येनानुत्पन्नः स्वयंभूः । स्वयंभूत्वेऽपि सहायसंपत्त्यभावात्कथं त्रायेतेत्यत्राह चतुरानन इति । युगपदेवसर्ववेदोच्चारणसम्पादितातिशयोऽपि न शक्तः । प्रत्येकमशक्तत्वेऽपि किं संभूयागताश्शक्नुवन्ति ? तत्राह न शक्ता इति । बहुवचनेन अयमर्थो लभ्यते—वधमर्हतीति वध्यः । दण्डादित्वाद्यः । रामस्य वध्यो रामवध्यः । तं त्रातुं न शक्ताः । 'स्थानविन्निग्रहस्य च' इत्युचितवधार्हस्य त्राता

परमैश्वर्यवानिन्द्रः । "इदि परमैश्वर्ये" इति धातुः । यो वृत्रहा स महेन्द्रः "महान्वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति तन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्वम्" इति श्रुतेः । त्रैलोक्ययन्तृत्ववृत्रहन्तृत्वसर्वसुरसंवृतत्वादिधर्मविशिष्टो वज्रपाणिर्वा । रुद्रः संहारकाले प्रजाः संहरन् रोदयतीति रुद्रः । रुतं शब्दं वेदात्मानं ब्रह्मणे कल्पादौ राती(ति)नि

—बृहस्पतिः' इति व्याख्यानात् । अस्वयंभूः स्वयम्भूभिन्नः स्वयम्भूसदृशो वायुः । चतुराननो विरिञ्चः । वाशब्दस्सर्वत्रान्वेति । रुद्रः क्रूरो यमः । त्रिनेत्रो रुद्रः । त्रिपुरान्तेन रुद्रेण कं शिरो यस्य दक्षस्य विनाशकस्य वा । इन्द्रः शचीपतिः । अमहेन्द्रः वृत्रहेतरः तत्सदृशः कामः । सुरनायकः सुरसेनानायकः षण्मुखः ॥४९॥

स सौष्ठवोपेतमदीनवादिनः कपेर्निशम्याप्रतिमोऽप्रियं वचः । दशाननः कोपविवृत्तलोचनः समादिशत् तस्य वधं महाकपेः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वानरस्य महात्मनः ।
आज्ञापयद्वधं तस्य रावणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १ ॥
वधे तस्य समाज्ञप्ते रावणेन दुरात्मना ।
निवेदितवतो दौत्यं नानुमेने विभीषणः ॥ २ ॥

कः । युधि युद्धे न शक्ताः किन्तु शरणं गत्वा त्रातुं शक्ता इत्यर्थः । अत्र "हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे । न सन्न चासीच्छिव एव केवलः । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इति परदेवतात्वेन प्रसक्तात्रिकादधिकत्वमुक्तम् । राम इत्यनेन वेदान्तोदितानां सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दानां हिरण्यगर्भशिवेन्द्रादिविशेषशब्दानां च व्यक्तिविशेषपरत्वं व्यञ्जितम् । त्रातृत्वेन प्रसक्तप्रधानदेवतानिराकरणप्रकरणे विष्णोरनुपादानात् पारिशेष्याद्राम एव विष्णुरिति प्रतिपादितम् ॥ ४५ ॥ अस्मात् श्लोकात्परं स सौष्ठवेति श्लोकः । तस्य तद्वचनमिति श्लोकस्तु उत्तरसर्गादिः । अत्र स प्रमादाल्लिखितः ॥४६॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वेति श्लोकस्सर्गस्य प्रथमः॥१॥दौत्यं दूतकर्म । ब्राह्मणादेः

वा रुद्रः । यद्वा रुता नादेन सकलं जगदिदं द्रावयतीति रञ्जयतीति नादात्मकत्वाद्रुद्रः । यद्वा रुता नादेन प्रणवरूपेण वेदरूपेण वा दापयतीति इष्टमर्थं गमयतीति वा रुद्रः । यद्वा रुतं संसारदुःखं दुःखहेतुं वा द्रावयतीति रुद्रः । तदुक्तम्—" मद्दुःखं दुःखहेतुं वा तद्द्रावयति यः प्रभुः । रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणम् ॥ " इति । एवं व्युत्पत्तियुक्तरुद्रत्वशत्रुभस्मीकरणसमर्थफाललोचनयुक्तत्वत्रिपुरान्तकत्वादिधर्मविशिष्टो महेश्वरो वा । बृंहति बृंहयतीति वा ब्रह्मा । स्वयम्भूः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति न परतन्त्र इति स्वयम्भूः । बृहत्त्वनित्यस्वतन्त्रत्वबहुमुखत्वकार्यनिर्वाहकत्वादिधर्मविशिष्टो विरिञ्चिर्वा युधि रामवध्यं त्रातुं न शक्ता इत्यर्थः ॥४५॥४६॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थ० श्रीरामायणतत्त्व० सुन्दरकाण्ड० एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

॥१॥ वध इति । निवेदितमतौ इति पाठः । मन्यत इति मतिः कार्यम् । निवेदित

तं रक्षोधिपतिं क्रुद्धं तच्च कार्यमुपस्थितम् । विदित्वा चिन्तयामास कार्यं कार्यविधौ स्थितः ॥३॥ निश्चितार्थ स्ततः साम्नाऽऽपूज्य शत्रुजिदग्रजम् । उवाच हितमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥४॥ क्षमस्व रोषं त्यज राक्षसेन्द्र प्रसीद मद्वाक्यमिदं शृणुष्व । वधं न कुर्वन्ति परावरज्ञा दूतस्य सन्तो वसुधाधिपेन्द्राः ॥ ५ ॥ राजधर्मविरुद्धं च लोकवृत्तेश्च गर्हितम् । तव चासदृशं वीर कपेरस्य प्रमापणम् ॥६॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च राजधर्मविशारदः । परावरज्ञो भूतानां त्वमेव परमार्थवित् ॥ ७ ॥ गृह्यन्ते यदि रोषेण त्वादृशोऽपि विपश्चितः। ततः शास्त्रविपश्चित्त्वं श्रम एव हि केवलम्॥८॥तस्मात् प्रसीद शत्रुघ्न राक्षसेन्द्र दुरासद । युक्तायुक्तं विनिश्चित्य दूतदण्डो विधीयताम्॥९॥

आकृतिगणत्वात् ष्यञ् । तन्निवेदितवतः उक्तवतः । नानुमेने, वधमित्यनु वर्तनीयम् । निवेदितमतौ दूत्यमिति पाठान्तरम् । मन्यत इति मतिः कार्यम् । निवेदितमतौ निवेदितकार्यांशे यथार्थवादित्वेनावध्ये हनुमति दूत्यं दूतसंबन्धि तया रावणादिष्टं वधम् । "दूतवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम्" इति भावकर्मणो विहितो यप्रत्ययः अर्थानुगुण्यात्सम्बन्धमात्रे गमयितव्यः ॥ २ ॥ तच्च कार्यं दूतवधरूपकार्यम् । कार्यम् अनन्तरानुष्ठेयम् । कार्यविधौ कार्यकरणे । स्थितः निश्चितार्थः, साध्वसाधुविवेकनिश्चितकार्यं इत्यर्थः ॥ ३ ॥ निश्चितार्थ इति । आपूज्येति च्छेदः ॥ ४ ॥ परावरज्ञाः त्याज्योपादेयविवेकयुक्ताः ॥५॥ प्रमापणं मारणम्॥६॥भूतानामिति निर्धारणे षष्ठी । भूतानां मध्ये॥७॥ शास्त्रविपश्चित्त्वं विविधं पश्यतीति विपश्चित् तस्य भावः विपश्चित्त्वम्, शास्त्रविषये विविध ज्ञानोपेतत्वमिति यावत् ॥ ८ ॥ दूतदण्डः दूतयोग्यदण्डः ॥ ९-१२ ॥

स्वागमनकार्ये हनुमति। अनेनास्य यथादिष्टार्थवादित्वेनानपराधित्वादवध्यत्वमुक्तम्। अतोऽस्मिन्विषये दूत्यं दूतसम्बन्धिनं रावणनिर्दिष्टं वधं नानुमेने ॥ २ ॥ तच्च कार्यं दूतवधरूपं कार्यम् । कार्यविधौ कर्तव्यविधाने स्थितः, कार्यकरणे कृतनिश्चय इत्यर्थः ॥ ३ ॥ शत्रुजितं च तमग्रजं च ॥ ४ ॥ रोषं त्यज, परावरज्ञाः । त्याज्योपा देयविवेकयुक्ताः ॥५॥ प्रमापणं मारणम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ शास्त्रविपश्चित्त्वं शास्त्रपाण्डित्य सम्पादनम् । श्रमः केवलं श्रम एव, व्यर्थप्रयास एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥ दूतदण्डः दूते

विभीषणवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः । रोषेण महता विष्टो वाक्यमुत्तरमब्रवीत् ॥ १० ॥ न पापानां वधे पापं चाविद्यते शत्रुसूदन । तस्मादेनं वधिष्यामि वानरं पाप चारिणम् ॥ ११ ॥ अधर्ममूलं बहुरोषयुक्तमनार्यजुष्टं वचनं निशम्य । उवाच वाक्यं परमार्थतत्त्वं विभीषणो बुद्धि मतां वरिष्ठः ॥ १२ ॥ प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र धर्मार्थ युक्तं वचनं शृणुष्व । दूता न वध्याः समयेषु राजन् सर्वेषु सर्वत्र वदन्ति सन्तः ॥ १३ ॥ असंशयं शत्रुरयं प्रवृद्धः कृतं ह्यनेनाप्रियमप्रमेयम् । न दूतवध्यां प्रवदन्ति सन्तो दूतस्य दृष्टा बहवो हि दण्डाः ॥ १४ ॥ वैरूप्य मङ्गेषु कशाभिघातो मौण्डयं (ढ्यं) तथा लक्षणसन्नि पातः । एतान् हि दूते प्रवदन्ति दण्डान् वधस्तु दूतस्य न नः श्रुतोऽपि ॥ १५ ॥ कथं च धर्मार्थविनीतबुद्धिः परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः । भवद्विधः कोपवशे हि तिष्ठेत् कोपं नियच्छन्ति हि सत्त्ववन्तः ॥ १६ ॥

प्रसीदेति । सर्वेषु सर्वत्र सर्वदेशेषु सर्वजातिष्वित्यर्थः ॥ १३ ॥ न केवलं दूतो ऽयम् अक्षादिवधेन शत्रुश्च, तथाच हन्तव्य इत्याशङ्क्याह–असंशयमिति । दूतवध्यां दूतवधम् । स्त्रियां भावे क्यप् । हन्तेर्वधादेश आर्षः ॥ १४ ॥ लक्षणसन्नि पातः दूतयोग्याङ्कनसंबन्धः । नः अस्माभिः ॥ १५ ॥ धर्मार्थविनीतबुद्धिः धर्मार्थयोःशिक्षितबुद्धिः । परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः उत्कृष्टापकृष्टपरिज्ञान निश्चितार्थः । अस्मिन् विषये इदं कार्यं परम् इदमवरमिति विवेकनिश्चितकार्य इत्यर्थः । नियच्छन्ति निगृह्णन्ति । सत्त्ववन्तः व्यवसायवन्तः ॥ १६ ॥

विहितो दण्डः ॥ ९ ॥ १० ॥ पापचारिणं राजद्रोहिणम् ॥ ११ ॥ अधर्मस्य मूलम् अधर्ममूलम् । दोषः अपकीर्तिरूपः ॥ १२ ॥ समयेषु स्वस्वामिनियोगानुष्ठान कालेषु ॥ १३ ॥ १४ ॥ लक्षणसन्निपातः दूतयोग्याङ्कनसम्बन्धः । न नः श्रुतोपि नोऽस्माभिः न श्रुतः ॥ १५ ॥ परावरप्रत्ययनिश्चितार्थः उत्कृष्टापकृष्टज्ञानेन निश्चित कार्यः । अस्मिन् विषये इदं कार्यं परम् इदमवरमिति विवेकेन निश्चितप्रयोजन

न धर्मवादे न च लोकवृत्ते न शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु चापि । विद्येत कश्चित्तव वीर तुल्यस्त्वं ह्युत्तमः सर्वसुरासुराणाम् ॥ १७ ॥ न चाप्यस्य कपेर्घाते कञ्चित् पश्याम्यहं गुणम् । तेष्वयं पात्यतां दण्डो यैरयं प्रेषितः कपिः ॥ १८ ॥ साधुर्वा यदिवाऽसाधुः परैरेष समर्पितः । ब्रुवन् परार्थं परवान् न दूतो वधमर्हति ॥ १९ ॥ अपि चास्मिन् हते राजन् नान्यं पश्यामि खेचरम् । इह यः पुन रागच्छेत् परं पारं महोदधेः ॥ २० ॥ तस्मान्नास्य वधे यत्नः कार्यः परपुरञ्जय । भवान् सेन्द्रेषु देवेषु यत्न मास्थातुमर्हति ॥ २१ ॥ अस्मिन् विनष्टे नहि दूतमन्यं पश्यामि यस्तौ नरराजपुत्रौ । युद्धाय युद्धप्रिय दुर्विनीता वुद्योजयेद्दीर्घपथावरुद्धौ ॥ २२ ॥

धर्मवादे धर्मशास्त्रे । लोकवृत्ते लौकिकाचारे । शास्त्रबुद्धिग्रहणेषु शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थ उच्यते । शास्त्रार्थज्ञानतद्धारणेष्वित्यर्थः ॥ १७ ॥ न केवलं दूतस्य वधे शास्त्रविरोधः गुणमपि न कंचित्पश्यामि अतः एतत्प्रेषकेष्वेव वधरूपो दण्डः पात्यतामित्याह—न चेत्यादि ॥ १८ ॥ साधुर्वेति । समर्पितः प्रेषितः ॥ १९ ॥ अस्मिन् हते सति वृत्तान्तनिवेदकाभावाद्रामलक्ष्मणयोरिहागमनाभावेन तव शत्रुक्षयो न स्यात्, विमुक्तेऽस्मिन् एतन्निवेदितवृत्तान्तयोस्तयोरिहागमना दयत्नेन तव शत्रुनाशो भवेदित्यभिप्रेत्याह—अपि चेत्यादिना॥इह परं पारम् इह विद्यमानं महोदधेः परं पारम्, इदं दक्षिणकूलमित्यर्थः ॥२०॥२१॥ अस्मिन् विनष्ट इति। दीर्घपथावरुद्धौ दूरमार्गेण निरुद्धगमनावित्यर्थः । एतच्छ्लोका

इत्यर्थः । भवद्विधः त्वादृशः । सत्त्ववन्तः बलवन्तः ॥ १६ ॥ न तु तवान्येनोप देष्टव्यांशोऽस्तीत्याह—न धर्मवाद इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ परुषवक्ताऽयमवश्यं हन्तव्य इत्यत आह—साधुरिति । समर्पितः प्रेषितः ॥ १९ ॥ अस्मिन् हते सति वृत्तान्त निवेदकाभावाद्रामलक्ष्मणयोरिहागमनाभावेन तव शत्रुक्षयो न स्यात् । विमुक्ते त्वस्मिन्नेतन्निवेदितवृत्तान्तयोस्तयोरिहागमनादयत्नेन तव शत्रुनाशो भवेदित्या शयेनाह—अपिचेत्यादि । इह पारम् इदं पारमित्यर्थः । नान्यं पश्यामि योऽत्रागच्छे दित्यर्थः ॥ २० ॥ तस्मात् पुनरागन्तुकाभावात् ॥ २१ ॥ नन्वस्मिन् हते अन्यस्य

पराक्रमोत्साहमनस्विनां च सुरासुराणामपि दुर्जयेन । त्वया मनोनन्दन नैर्ऋतानां युद्धायतिर्नाशयितुं न युक्ता ॥ २३ ॥ हिताश्च शूराश्च समाहिताश्च कुलेषु जाताश्च महागुणेषु । मनस्विनः शस्त्रभृतां वरिष्ठाः कोटचग्रतस्ते सुभृताश्च योधाः ॥ २४ ॥ तदेकदेशेन बलस्य तावत् केचित्तवादेशकृतोऽभियान्तु । तौ राजपुत्रौ विनिगृह्य मूढौ परेषु ते भावयितुं प्रभावम् ॥ २५ ॥ निशाचराणामधिपोऽनुजस्य विभीषणस्योत्तमवाक्यमिष्टम् । जग्राह बुद्धया सुरलोकशत्रुर्महाबलो राक्षसराजमुख्यः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥५२॥

नन्तरं पराक्रमोत्साहमनस्विनां चेति श्लोकः । ततो हिताश्चेति श्लोकः । अथ तदेकदेशेनेति श्लोकः । अथ निशाचराणामिति सर्गान्तश्लोकः । अयमेव पाठ क्रमः समीचीनः । अन्येप्यत्र सर्गे श्लोकाः कल्पिता दृश्यन्ते ॥ २२–२४ ॥ रामानु०—अस्मिन्निति । उद्योजयेद्दीर्घपथावरुद्धावित्यतः परं पराक्रमोत्साहमनस्विनां चेति श्लोकः। ततः परं हिताश्चेति श्लोकः । तदनन्तरं तदेकदेशेनेति । ततो निशाचराणामिति सर्गान्तश्लोकः । अयमेव समीचीनः पाठक्रमः ॥ २२–२४ ॥ तदिति । तत्तस्मात्कारणात् । एकदेशेन इति सहयोगे तृतीया । बलस्य सैन्यस्य ॥२५ ॥ २६॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायण० शृङ्गारतिलका० सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः सर्गः ॥५२॥

अनागमने च का मम क्षतिः? इष्टमेवेदम्, तत्राह–अस्मिन् विनष्ट इति । तौ राजपुत्रौ द्वौ य उद्योजयेत् तं न पश्यामि । ननु तदुद्योगाभावोऽपि ममेष्ट एव, नेत्याह युद्ध प्रियेति सम्बोधनेन । युद्धप्रियस्य तव तयोरनागमनमेव क्षतिरिति भावः ॥ २२ ॥ महावीरस्य तव न कुत्रापि भयशङ्केत्याशयेनाह–पराक्रमेत्यादिना ॥२३॥ हिताश्चेति । समाहिताः दानमानाभ्यां वशीकृता इत्यर्थः । सुभृताः सद्भृत्याः योधाश्च, वर्तन्ते खल्विति शेषः ॥२४॥ तत् तस्मात्कारणात् बलस्य सैन्यस्य एकदेशेन एकांशेन सह आदेशकृतः आज्ञाकारिणः केचित्कतिचित् । भावयितुं प्रकाशयितुम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्ड व्याख्यायां द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दशग्रीवो महाबलः । देशकालहितं वाक्यं भ्रातुरुत्तरमब्रवीत् ॥ १ ॥ सम्यगुक्तं हि भवता दूतवध्या विगर्हिता । अवश्यं तु वधादन्यः क्रियतामस्य निग्रहः ॥ २ ॥ कपीनां किल लाङ्गूलमिष्टं भवति भूषणम् । तदस्य दीप्यतां शीघ्रं तेन दग्धेन गच्छतु ॥ ३ ॥ ततः पश्यन्त्विमं दीनमङ्गवैरूप्यकर्शितम् । समित्रा ज्ञातयः सर्वे बान्धवाः ससुहृज्जनाः ॥ ४ ॥ आज्ञापयद्राक्षसेन्द्रः पुरं सर्वं सचत्वरम् । लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन रक्षोभिः परिणीयताम् ॥ ५ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोपकर्शिताः । वेष्टयन्ति स्म लाङ्गूलं जीर्णैः कार्पासकैः पटैः ॥ ६ ॥ संवेष्ट्यमाने लाङ्गूले व्यवर्धत महाकपिः । शुष्कमिन्धनमासाद्य वनेष्विव हुताशनः । तैलेन परिषिच्याथ तेऽग्निं तत्राभ्यपातयन् ॥ ७ ॥ लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तानपातयत् । रोषामर्षपरीतात्मा बालसूर्यसमाननः ॥ ८ ॥

तस्येत्यादि । देशकालहितं देशकालोचितमिति विभीषणवचनविशेषणम् ॥ १ ॥ दूतवध्या दूतवधः ॥ २ ॥ ३ ॥ तत इति । समित्रेति । मित्राणि आप्ताः, समसुखदुःखा वा सहाया वा । ज्ञातयः भ्रात्रादयः । बान्धवाः सम्बन्धिनः । सुहृज्जनाः स्निग्धजनाः ॥ ४ ॥ आज्ञापयदिति । प्रदीप्तेन लाङ्गूलेन युक्तो हनुमान् सचत्वरं सर्वं पुरं परिणीयतां परितो नीयताम् इत्याज्ञापयदित्यन्वयः ॥५-७॥लाङ्गूलेनेति।अपातयत् लाङ्गूलभ्रामणेन अद्रावयदित्यर्थः॥८-१०

तस्य विभीषणस्य ॥ १ ॥ दूतवध्या दूतवधः ॥ २ ॥ दग्धेन लाङ्गूलेनोपलक्षितो गच्छतु, स्वस्वामिसमीपमिति शेषः ॥ ३ ॥ मित्राण्याप्ताः ये समसुखदुःखाः, ज्ञातयः भ्रात्रादयः, बान्धवाः सम्बन्धिनः, सुहृज्जनाः स्निग्धजनाः ॥ ४ ॥ परिणीयतामित्याज्ञापयदिति योजना ॥ ५ ॥ ६ ॥ शुष्कमिति । आरण्यका यथा शुष्कमिन्धनमासाद्य हुताशनमुत्पादयन्ति तथा जीर्णपटवेष्टितं लाङ्गूलं तैलेन परिषिच्य तत्र तेऽग्निमुपपादयन् । हुताशन इति पाठे-वृद्धौ दृष्टान्तोऽयम् । उपपादयन्नित्यस्य समयोजय

लाङ्गूलं संप्रदीप्तं तु दृष्ट्वा तस्य हनूमतः । सहस्त्रीबाल वृद्धाश्च जग्मुः प्रीता निशाचराः ॥ ९ ॥ स भूयः सङ्गतैः क्रूरै राक्षसैर्हरिसत्तमः । निबद्धः कृतवान् वीरस्तत्काल सदृशीं मतिम् ॥ १० ॥ कामं खलु न मे शक्ता निबद्ध स्यापि राक्षसाः । छित्त्वा पाशान् समुत्पत्य हन्यामह मिमान् पुनः ॥ ११ ॥ यदि भर्तृहितार्थाय चरन्तं भर्तृ शासनात् । बध्नन्त्येते दुरात्मानो न तु मे निष्कृतिः कृता ॥ १२ ॥ सर्वेषामेव पर्याप्तो राक्षसानामहं युधि । किं तु रामस्य प्रीत्यर्थं विषहिष्येऽहमीदृशम् ॥ १३ ॥ लङ्का चारयितव्या वै पुनरेव भवेदिति । रात्रौ न हि सुदृष्टा मे दुर्गकर्मविधानतः ॥ १४ ॥ अवश्यमेव द्रष्टव्या मया लङ्का निशाक्षये ॥ १५ ॥

न मे शक्ताः न मे पर्याप्ता इत्यर्थः । मम निग्रहे न समर्था इति यावत् ॥ ११ ॥ यदीति । भर्तृहितार्थाय रामहितार्थाय । चरन्तं प्रवर्तमानम्, मामिति शेषः । भर्तृशासनात् रावणशासनात् यदि बध्नन्ति, तावता मे निष्कृतिः प्रतिक्रिया न कृता । इदं बन्धनमकिञ्चित्करमिति भावः ॥ १२ ॥ रामस्य प्रीत्यर्थमिदं विषहिष्ये । रावणादिवधस्य स्वेनैव कर्तव्यत्वेन रामाभि मतत्वाद्राक्षसानामहमीदृशं बन्धनाकर्षणादिरूपं परिभवं सहिष्य इति भावः । रामस्य प्रीत्यर्थमित्यत्र च्छन्दोभङ्ग आर्षः ॥ १३ ॥ लङ्केति । लङ्का रात्रौ दुर्ग कर्मविधानतः दुर्गकर्मविधानाद्धेतोः । न हि सुदृष्टा नैव सुदृष्टा । यद्वा दुर्गकर्म विधानतः नगरगुप्तिविशेषज्ञानपूर्वकमित्यर्थः । न दृष्टेति हेतोर्मया लङ्का पुन

न्नित्यन्ये । तान् बद्ध्वा नेतॄन् ॥७–९॥ सङ्गतैः मिलितैः राक्षसैः स भूयः निबद्ध इति सम्बन्धः । बन्धसंहारशक्तावपि स नोचित इत्यचिन्तयदित्याह कृतवानिति ॥१०॥ निबद्धस्यापि मे न शक्ताः मम निग्रहे न समर्था इत्यर्थः ॥ ११ ॥ भर्तुः स्वामिनो रामस्य । भर्तृशासनात् रावणशासनात् । निष्कृतिः प्रतिक्रिया न कृता मया कृतस्य कार्यस्य बन्धनमात्रं प्रतिक्रिया न भवतीति भावः ॥ १२ ॥ सर्वेषां, हनन इति शेषः । अहं पर्याप्तः, रामस्य प्रीत्यर्थम् ईदृशमवमानं विषहिष्ये, सर्वराक्षससंहा रस्य रामेण प्रतिज्ञातत्वादिति भावः॥ १३ ॥ दुर्गकर्मविधानतः विधानाद्धेतोः रात्रौ लङ्का न हि सुदृष्टा, अतो मे मया लङ्का पुनश्चारयितव्या भवेत् शोधयितव्या

कामं बद्धस्य मे भूयः पुच्छस्योद्दीपनेन च । पीडां कुर्वन्तु रक्षांसि न मेऽस्ति मनसः श्रमः ॥ १६ ॥ ततस्ते संवृताकारं सत्त्ववन्तं महाकपिम् । परिगृह्य ययुर्हृष्टा राक्षसाः कपिकुञ्जरम् ॥ १७ ॥ शङ्खभेरीनिनादैस्तं घोषयन्तः स्वकर्मभिः । राक्षसाः क्रूरकर्माणश्चारयन्ति स्म तां पुरीम् ॥ १८ ॥ अन्वीयमानो रक्षोभिर्ययौ सुखमरिन्दमः । हनुमांश्चारयामास राक्षसानां महापुरीम् ॥ १९ ॥ अथापश्यद्विमानानि विचित्राणि महाकपिः । संवृतान् भूमिभागांश्च सुविभक्तांश्च चत्वरान् ॥ २० ॥ वीथीश्च गृहसंबाधाः कपिः शृङ्गाटकानि च । तथा रथ्योपरथ्याश्च तथैव गृहकान्तरान् । गृहांश्च मेघसङ्काशान् ददर्श पवनात्मजः ॥ २१ ॥

श्चारयितव्या भवेत् । विचारित्वा द्रष्टव्या भवेदित्यर्थः । अयं च प्रातःकालः न तूषःकालः । प्रातःकालेऽपि तथा व्यवहारोपपत्तेः ॥ १४ ॥ १५ ॥ काममिति । मनसः श्रम इत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ १६ ॥ संवृताकारं गूढस्वभावम् । महाकपिमिति बुद्ध्या महत्त्वम् । कपिकुञ्जरमिति सजातीयश्रैष्ठ्यम् ॥ १७ ॥ स्वकर्मभिः आस्फोटनसिंहनादैरित्यर्थः । तां पुरीं घोषयन्तः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । चारयन्ति स्म, तमिति शेषः ॥१८॥ चारयामास शोधयामास॥१९॥ चत्वरान् गृहबहिरङ्गणानि ॥ २० ॥ शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि । रथ्याः महावीथीः । उपरथ्याः अवान्तरवीथीः । गृहकान्तरान् गृहकाणि क्षुद्रगृहाणि, अन्तराणि प्रच्छन्नद्वाराणि अन्तर्द्वाराणीत्यर्थः । "तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारं प्रच्छन्न

भवेदिति योजना । यद्वा दुर्गकर्मविधानतः नगरगुप्तिविशेषज्ञानपूर्वकमित्यर्थः। अनेन उषःकालः सम्प्राप्त इत्यवगम्यते ॥ १४ ॥ १५ ॥ मनसः श्रममित्यत्र चिन्तासमाप्तिद्योतकमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ शङ्खेति । स्वकर्मभिः आस्फोटसिंहनादैः तां पुरीं घोषयन्तः तं चारयन्ति स्मेति सम्बन्धः ॥ १८ ॥ चारयामास चोदयामासेत्यर्थः ॥ १९ ॥ चत्वरान् गृहबहिरङ्गणानि ॥ २० ॥ गृहसम्बाधाः गृहैः सम्बाधाः निबिडाः रथ्याः । शृङ्गाटकानि चतुष्पथानि । उपरथ्याः क्षुद्रवीथीः ॥ २१ ॥

चत्वरेषु चतुष्केषु राजमार्गे तथैव च । घोषयन्ति कपिं सर्वे चारीक इति राक्षसाः ॥२२॥ स्त्रीबालवृद्धा निर्जग्मु स्तत्र तत्र कुतूहलात् । तं प्रदीपितलाङ्गूलं हनुमन्तं दिदृक्षवः ॥ २३ ॥ दीप्यमाने ततस्तस्य लांगूलाग्रे हनूमतः । राक्षस्यस्ता विरूपाक्ष्यः शंसुर्देव्यास्तदप्रियम् ॥ २४ ॥ यस्त्वया कृतसंवादः सीते ताम्रमुखः कपिः । लाङ्गूलेन प्रदीप्तेन स एष परिणीयते ॥ २५ ॥ श्रुत्वा तद्वचनं क्रूरमात्मापहरणोपमम् । वैदेही शोकसन्तप्ता हुताशनमुपागमत् ॥ २६ ॥ मङ्गलाभिमुखी तस्य सा तदाऽऽसीन्महाकपेः । उपतस्थे विशालाक्षी प्रयता हव्य वाहनम् ॥ २७ ॥ यद्यस्ति पतिशुश्रूषा यद्यस्ति चरितं तपः । यदि चास्त्येकपत्नीत्वं शीतो भव हनूमतः॥२८॥ यदि किंचिदनुक्रोशस्तस्य मय्यस्ति धीमतः । यदि वा भाग्यशेषो मे शीतो भव हनूमतः ॥ २९ ॥

द्वारमन्तरम्" इति वैजयन्ती । अक्लीबत्वमार्षम् ॥२१॥ चत्वरेष्विति । चत्वरेषु चतसृणां रथ्यानां संभेदेषु । चतुष्केषु चतुस्तम्भमण्डपेषु । चार एव चारीकः । स्वार्थे कप्रत्ययः । आर्षो दीर्घः ॥ २२ ॥ २३ ॥ शंसुः शशंसुः । आर्षो द्विर्वचनाभावः ॥ २४ ॥ परिणीयते परितो नीयते ॥ २५ ॥ उपागमत् उपासितवती ॥ २६ ॥ तस्य हनुमतः । मङ्गलाभिमुखी अदाहपरा । प्रयता शुद्धिमती । "पवित्रः प्रयतः पूतः" इत्यमरः ॥२७॥ यद्यस्तीति । पतिशुश्रूषादि पदं तत्फलपरम् शीतो भव, तेनेति शेषः । एकपत्नीत्वं पातिव्रत्यम् ॥ २८ ॥ किंचिदनुक्रोश इति समस्तं पदम् । तस्य रामस्य । भाग्यशेषः इदानीं निरन्तर

चत्वरेषु चतसृणां रथ्यानां सम्बन्धेषु । चतुष्केषु चतुस्तम्भमण्टपेषु । चार एव चारीकः ॥ २२ ॥ २३ ॥ शंसुः शशंसुः ॥ २४ ॥ परिणीयते परितो नीयते ॥ २५ ॥ आत्मापहरणोपमं तादृग्दुःखजनकमित्यर्थः । हुताशनमुपागमत् उपासितवती ॥ २६ ॥ प्रयता शुद्धिमती ॥ २७ ॥ यदि एकपत्नीत्वम् एकः पतिर्यस्याः सा एकपत्नी तस्या भावस्तत्त्वम्, पातिव्रत्यमित्यर्थः ॥ २८ ॥ तस्य रामस्य ॥ २९-३१ ॥

यदि मां वृत्तसम्पन्नां तत्समागमलालसाम् । स विजानाति धर्मात्मा शीतो भव हनूमतः ॥ ३० ॥ यदि मां तारयेदार्यः सुग्रीवः सत्यसङ्गरः । अस्माद्दुःखाम्बुसंरोधाच्छीतो भव हनूमतः ॥ ३१ ॥ ततस्तीक्ष्णार्चिरव्यग्रः प्रदक्षिणशिखोऽनलः । जज्वाल मृगशावाक्ष्याः शंसन्निव शिवं कपेः ॥ ३२ ॥ हनुमज्जनकश्चापि पुच्छानलयुतोऽनिलः । ववौ स्वास्थ्यकरो देव्याः प्रालेयानिलशीतलः ॥ ३३ ॥ दह्यमाने च लाङ्गूले चिन्तयामास वानरः ॥ ३४ ॥ प्रदीप्तोऽग्निरयं कस्मान्न मां दहति सर्वतः । दृश्यते च महाज्वालः करोति न च मे रुजम् । शिशिरस्येव सम्पातो लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितः ॥ ३५ ॥

दुःखानुभवात् भाग्यप्रसक्तिरेव नास्तीति मन्यमानाया इदं वचनम् ॥ २९ ॥ मम पातिव्रत्यं यदि हनुमान् जानाति तदा शीतो भवेत्याह—यदि मामिति ॥ ३० ॥ यदि मां तारयेदिति । मत्तारणे इदमेव ज्ञापकमिति भावः ॥ ३१ ॥ तत इति । ततः सीतोपगमात् । कपेरनलः कपिवालाग्निः मृगशावाक्ष्याः सीतायाः शुभं शंसन्निव प्रदक्षिणशिखो जज्वालेत्यन्वयः ॥ ३२ ॥ हनुमादिति । अनिलश्च पुच्छानलयुतोऽपि । प्रालेयानिलशीतलः हिममारुतवच्छीतलस्सन् । देव्याः सीतायाः स्वास्थ्यकरः सुखकरः ववौ । अस्मात्परं दह्यमाने च लाङ्गूल इति श्लोकः । अनयोः श्लोकयोर्मध्ये केचन श्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते । बहुकोशेषु अदर्शनादर्थाधिक्याभावाच्च ते अनादरणीयाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ रामानु०—हनुमज्जनक इति । अनिलः पुच्छानलयुतोपि । प्रालेयानिलशीतलः हिममारुतवच्छीतलस्सन् । देव्याः स्वास्थ्यकरो ववाविति सम्बन्धः । अस्मात्परतः दह्यमाने च लाङ्गूल इति श्लोकः । अनयोः श्लोकयोर्द्वयोर्मध्ये सरमावाक्यभूताः केचन श्लोकाः कतिपयकोशेषु दृश्यन्ते । बहुकोशेषु अदर्शनादर्थौचित्याभावाच्च ते अनादरणीयाः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ प्रदीप्त इति । रुजं पीडाम् । शिशिरस्येव

मृगशावाक्ष्याः सीतायाः, महिम्नेति शेषः । अनलः पुच्छानलः । प्रदक्षिणशिखः प्रदक्षिणाकार ज्वालस्सन् कपेः शिवं शंसन्निव जज्वालेति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥ किञ्च हनुमज्जनकः अनिलः पुच्छानलयुतः हनुमत्पुच्छानलसंयुतोऽपि देव्याः, प्रभावादिति शेषः । कपेरित्यनुकर्षः । प्रालेयानिलशीतलः हिममारुतवच्छीतलस्सन् स्वास्थ्यकरः सुखकरः ववाविति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ दृश्यत इति । मे रुजं न करोति प्रत्युत

अथवा तदिदं व्यक्तं यद्दृष्टं प्लवता मया । रामप्रभावा दाश्चर्यं पर्वतः सरितां पतौ ॥ ३६ ॥ यदि तावत् समुद्रस्य मैनाकस्य च धीमतः । रामार्थं सम्भ्रमस्तादृक् किमग्नि र्न करिष्यति ॥ ३७ ॥ सीतायाश्चानृशंस्येन तेजसा राघवस्य च । पितुश्च मम सख्येन न मां दहति पावकः ॥ ३८ ॥ भूयः स चिन्तयामास मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ ३९ ॥ उत्पपाताथ वेगेन ननाद च महाकपिः । पुरद्वारं ततः श्रीमान् शैलशृङ्गमिवोन्नतम् । विभक्तरक्षस्सम्बाध मासमादानिलात्मजः ॥ ४० ॥

सम्पातः शिशिरस्य चन्दनोशीरादेः संपातः सङ्घ इव स्थितः । अत्यन्तशीतल इत्यर्थः । एतेन हेतुविशेषं न पश्यामीत्युक्तम् ॥ ३५ ॥ हेतुविशेषान्निश्चिनोति— अथवेत्यादिना । प्लवता मया सरितां पतौ । आर्षं विसंज्ञाकार्यम् । समुद्रमध्ये पर्वतः पर्वतरूपं यदाश्चर्यम् अद्भुतरूपं वस्तु दृष्टं तद्वदिदमग्नेः शैत्यं राम प्रभावात् सञ्जातं व्यक्तं निश्चितम् ॥ ३६ ॥ एतदेवोपपादयति—यदीति । संभ्रमः त्वरा । किमग्निर्न करिष्यति, संभ्रममिति शेषः । रामार्थं मैनाकस्य संभ्रमो यदि स्यादग्नेस्तादृशस्संभ्रमः कुतो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ आनृशंस्येन दयया ॥ ३८ ॥ स चिन्तयामास, अनन्तरकर्तव्यमिति शेषः ॥ ३९ ॥ चिन्तितमेवाह—उत्पपातेति । पुरद्वारमिति । विभक्तरक्षस्सम्बाधं निवृत्तरक्ष

शिशिरस्य सम्पात इव हिमसङ्घात इव वर्तते । अत्र हेतुं न पश्यामीति शेषः ॥ ३५ ॥ हेतुविशेषान् निश्चिनोति—अथवेत्यादि । प्लवता मया सरितां पतौ रामप्रभावात् पर्वतः पर्वतरूपमाश्चर्यं यत् यस्मात्कारणात् दृष्टं तस्मात्कारणात् इदम् अग्नेः शैत्यमपि रामप्रभावात्सञ्जातम् व्यक्तं निश्चितमिति योजना ॥ ३६ ॥ कुत इत्यत आह—यदीति । सम्भ्रमः त्वरा यदि तदा अग्निः किं किमिति न करिष्यति, शैत्यमिति शेषः ॥ ३७ ॥ सीताया इति । आनृशंस्येन कृपया ॥ ३८ ॥ भूयः स चिन्तयामास । अनन्तरकर्तव्य मिति शेषः ॥ ३९ ॥ विभक्तरक्षःसम्बाधं वियुक्तरक्षस्सञ्चारमित्यर्थः ॥ ४० ॥

ति०—ननु समुद्रप्रेरणेन मैनाकोत्थानं युज्यते, अग्नेस्तु स्वभाववैपरीत्यं कुतस्तत्राह—**यदीति** । तावदिति वाक्यालङ्कारे । रामार्थं रामोपकारार्थम् । तादृक् सम्भ्रमो यदि आदरपूर्वकं त्वरा यदि । तदा रामेण नित्यमुपसितोऽग्निः रामोपकारार्थं कथमपि शैत्यं किं न करिष्यतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स भूत्वा शैलसङ्काशः क्षणेन पुनरात्मवान् । ह्रस्वतां परमां प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत् ॥४१॥ विमुक्तश्चाभव च्छ्रीमान् पुनः पर्वतसन्निभः । वीक्षमाणश्च ददृशे परिघं तोरणाश्रितम् ॥ ४२ ॥ स तं गृह्य महाबाहुः कालायस परिष्कृतम् । रक्षिणस्तान् पुनः सर्वान् सूदयामास मारुतिः ॥ ४३ ॥ स तान्निहत्वा रणचण्डविक्रमः समीक्ष माणः पुनरेव लङ्काम् । प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली प्रकाशतादित्य इवार्चिमाली ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

वीक्षमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः । वर्धमानसमु त्साहः कार्यशेषमचिन्तयत् ॥ १ ॥ किं नु खल्ववशिष्टं मे कर्तव्यमिह साम्प्रतम् । यदेषां रक्षसां भूयः सन्ताप जननं भवेत् ॥ २ ॥वनं तावत् प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः । बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३ ॥

रसञ्चारम् ॥ ४० ॥ स इति । अवशातयत् अवाशातयत्, अच्यावयदित्यर्थः ॥ ४१–४३ ॥ निहत्वा निहत्य । ल्यबभाव आर्षः । लाङ्गूलकृतार्चिमाली लाङ्गूले कृतज्वालामालः । अर्चिमाली तेजःपुञ्जवानादित्य इव प्रकाशत प्राकाशत । अनित्यत्वादडभावः । अर्चीतीकारान्तत्वमार्षम् ॥४४॥ इति श्रीगो० श्रीरामायण० शृङ्गारतिलका० सुन्दरकाण्डव्या० त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

वीक्षमाण इत्यादि । कृतमनोरथः पर्याप्तमनोरथः ॥ १ ॥ २ ॥ बलैक

शैलसङ्काशो महान् भूत्वा ह्रस्वतां प्राप्त इत्यनेन देहसौक्ष्म्यात्स्वयमेव बन्धगलन मुक्तम् । एवं रीत्या बन्धनान्यवशातयत ॥ ४१ ॥ विमुक्तयनन्तरं पुनः पर्वताकारो ऽभवत ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली पुच्छावृतज्वलन इत्यर्थः । अत्र रेफाभावः आर्षः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिका ख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

॥ १ ॥ यदेषां भूयस्सन्तापजननं भवेत् तादृशमेव साम्प्रतं कर्तव्यं किमिति कार्य शेषमचिन्तयदित्यर्थः ॥ २ ॥ तदेव निश्चिनोति शेषं दुर्गविनाशनमिति ॥ ३ ॥

स भूत्वा शैलसङ्काशः क्षणेन पुनरात्मवान् । ह्रस्वतां परमां प्राप्तो बन्धनान्यवशातयत् ॥४१॥ विमुक्तश्चाभवच्छ्रीमान् पुनः पर्वतसन्निभः । वीक्षमाणश्च ददृशे परिघं तोरणाश्रितम् ॥ ४२ ॥ स तं गृह्य महाबाहुः कालायसपरिष्कृतम् । रक्षिणस्तान् पुनः सर्वान् सूदयामास मारुतिः ॥ ४३ ॥ स तान्निहत्वा रणचण्डविक्रमः समीक्षमाणः पुनरेव लङ्काम् । प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली प्रकाशतादित्य इवार्चिमाली ॥ ४४ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

वीक्षमाणस्ततो लङ्कां कपिः कृतमनोरथः । वर्धमानसमुत्साहः कार्यशेषमचिन्तयत् ॥ १ ॥ किं नु खल्ववशिष्टं मे कर्तव्यमिह साम्प्रतम् । यदेषां रक्षसां भूयः सन्तापजननं भवेत् ॥ २ ॥ वनं तावत् प्रमथितं प्रकृष्टा राक्षसा हताः । बलैकदेशः क्षपितः शेषं दुर्गविनाशनम् ॥ ३ ॥

रसञ्चारम् ॥ ४० ॥ स इति । अवशातयत अवाशातयत, अच्यावयदित्यर्थः ॥ ४१–४३ ॥ निहत्वा निहत्य । ल्यबभाव आर्षः । लाङ्गूलकृतार्चिमाली लाङ्गूले कृतज्वालामालः । अर्चिमाली तेजःपुञ्जवानादित्य इव प्रकाशत प्राकाशत । अनित्यत्वादडभावः । अर्चीतिकारान्तत्वमार्षम् ॥४४॥ इति श्रीगो० श्रीरामायण० शृङ्गारतिलका० सुन्दरकाण्डव्या० त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

वीक्षमाण इत्यादि । कृतमनोरथः पर्याप्तमनोरथः ॥ १ ॥ २ ॥ बलैक

शैलसङ्काशो महान् भूत्वा ह्रस्वतां प्राप्त इत्यनेन देहसौक्ष्म्यात्स्वयमेव बन्धगलनमुक्तम् । एवं रीत्या बन्धनान्यवशातयत ॥ ४१ ॥ विमुक्तयनन्तरं पुनः पर्वताकारोऽभवत ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली पुच्छावृतज्वलन इत्यर्थः । अत्र रेफाभावः आर्षः ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

॥ १ ॥ यदेषां भूयस्सन्तापजननं भवेत् तादृशमेव साम्प्रतं कर्तव्यं किमिति कार्यशेषमचिन्तयदित्यर्थः ॥ २ ॥ तदेव निश्चिनोति शेषं दुर्गविनाशनमिति ॥ ३ ॥

रश्मिकेतोश्च भवनं सूर्यशत्रोस्तथैव च । ह्रस्वकर्णस्य दंष्ट्रस्य रोमशस्य च रक्षसः ॥ १२ ॥ युद्धोन्मत्तस्य मत्तस्य ध्वजग्रीवस्य रक्षसः । विद्युज्जिह्वस्य घोरस्य तथा हस्तिमुखस्य च ॥ १३ ॥ करालस्य पिशाचस्य शोणिताक्षस्य चैव हि । कुम्भकर्णस्य भवनं मकराक्षस्य चैव हि ॥ १४ ॥ यज्ञशत्रोश्च भवनं ब्रह्मशत्रोस्तथैव च । नरान्तकस्य कुम्भस्य निकुम्भस्य दुरात्मनः ॥ १५ ॥ वर्जयित्वा महातेजा विभीषणगृहं प्रति । क्रममाणः क्रमेणैव ददाह हरिपुङ्गवः ॥ १६ ॥ तेषु तेषु महार्हेषु भवनेषु महायशाः । गृहेष्वृद्धिमतामृद्धिं ददाह स महाकपिः ॥ १७ ॥ सर्वेषां समतिक्रम्य राक्षसेन्द्रस्य वीर्यवान् । आससादाथ लक्ष्मीवान् रावणस्य निवेशनम् ॥ १८ ॥ ततस्तस्मिन् गृहे मुख्ये नानारत्नविभूषिते । मेरुमन्दरसङ्काशे सर्वमङ्गलशोभिते ॥ १९ ॥ प्रदीप्तमग्निमुत्सृज्य लाङ्गूलाग्रे प्रतिष्ठितम् । ननाद हनुमान् वीरो युगान्तजलदो यथा ॥ २० ॥ श्वसनेन च संयोगादतिवेगो महाबलः । कालाग्निरिव जज्वाल प्रावर्धत हुताशनः ॥ २१ ॥

रित्यर्थम् ॥ ११ ॥ रश्मिकेतोरित्यादिपञ्चश्लोकी । वर्जयित्वेति । विभीषणगृहं प्रति वर्जयित्वेति सम्बन्धः ॥ १२–१६ ॥ तेषु तेष्विति । भवनेष्विति गृहविशेषणं समृद्धिमत्परम् । ऋद्धिं मणिमुक्ताप्रवालादिकाम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ तत इत्यादि । सर्वमङ्गलशोभिते सर्वमङ्गलद्रव्ययुक्ते ॥ १९ ॥ २० ॥ श्वसनेनेति ।

दादौ तद्गृहेऽग्निप्रक्षेपः, प्रथमं तत्सम्भावनस्यौचित्यात् ॥ ८–१५ ॥ वर्जयित्वेति । विभीषणगृहं प्रति वर्जयित्वेति सम्बन्धः । ददाहेति । क्रमेणैव ददाहेत्यर्थः । विभीषणेन स्वस्य वधतो रक्षणाद्विभीषणगृहं वर्जयित्वा प्रतिगृहं क्रममाणो ददाहेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ ददाह स महाकपिरिति । पूर्वं रावणाद्भीतोऽप्यग्निः सीतातेजस्सम्बन्धेन निश्शङ्कं ददाहेत्युक्तम् ॥ १७–२० ॥ श्वसनेनेति । पूर्वं रावणादतिभीतावग्न्यनिलौ इदानीं राक्षसबलक्षयं देवबलोदयश्च प्रत्यासन्नं विदित्वा निश्शङ्कावभूतामिति

प्रदीप्तमग्निं पवनस्तेषु वेश्मस्वचारयत् । अभूच्छ्वसन संयोगादतिवेगो हुताशनः ॥२२॥ तानि काञ्चनजालानि मुक्तामणिमयानि च । भवनान्यवशीर्यन्त रत्नवन्ति महान्ति च ॥२३॥ तानि भग्नविमानानि निपेतुर्वसुधातले । भवनानीव सिद्धानामम्बरात् पुण्यसंक्षये ॥२४॥ संजज्ञे तुमुलः शब्दो राक्षसानां प्रधावताम् । स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहगतश्रियाम् । नूनमेषोऽग्निरायातः कपिरूपेण हा इति ॥२५॥ क्रन्दन्त्यः सहसा पेतुः स्तनन्धयधराः स्त्रियः । काश्चिदग्निपरीतेभ्यो हर्म्येभ्यो मुक्तमूर्धजाः ॥ २६ ॥ पतन्त्यो रेजिरेऽभ्रेभ्यः सौदामिन्य इवाम्बरात् ॥२७॥ वज्रविद्रुमवैदूर्यमुक्तारजतसंहितान् । विचित्रान् भवनान् धातून् स्यन्दमानान् ददर्श सः ॥२८॥

पूर्वं रावणादिभीतावग्न्यनिलौ इदानीं राक्षसक्षयं देवबलोदयं च प्रत्यासन्नं विदित्वा निश्शङ्कावभूतामिति भावः ॥२१–२४॥ संजज्ञ इत्यादि । स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहगतश्रियामिति पाठः । स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहो-र्जिताश्रियामिति पाठे–उत्साहश्च ऊर्जितश्रीश्च उत्साहोर्जितश्रियौ भग्ने उत्साहोर्जितश्रियौ येषामिति विग्रहः । स्वगृहस्य परित्राणे भग्नोत्साहानां श्रीमतां राक्षसानामिति वाऽर्थः । हा इति "निपात एकाजनाङ्" इति प्रकृतिभावः ॥२५॥ क्रन्दन्त्य इति । काश्चित् स्त्रियः हर्म्येभ्यः पेतुरिति सम्बन्धः । सुकेशवंश्यानां जननमात्रे रुद्रेण मातृतुल्यत्ववरप्रदानेपि तदितरेषु तदभावात् स्तनन्धयधरत्वम् । अन्यजातीयाश्च राक्षसास्तत्र सन्त्येव ॥ २६ ॥ अम्बरात् पतन्त्यः अभ्रेभ्यो मेघेभ्यः पतन्त्यः सौदामिन्यः तडित इव रेजिरे ॥ २७ ॥ वज्रेति । भवनानिति पुंल्लिङ्गत्वमार्षम् । धातून् सुवर्णादीन् । "धातुस्तु गैरिके स्वर्णे"

भावः ॥२१॥ अचारयदिति हेतौ, यतश्चारयति स्म ततश्चारणाद्धेतोस्तानि व्यशीर्यन्तेत्यन्वयः ॥२२॥२३॥ भग्नविमानानि भग्नप्रासादानि ॥२४॥ भग्नोत्साहोर्जितश्रियां भग्नोत्साहाश्चोर्जितश्रियश्चेति विशेषणसमासः । स्तनन्धयः शिशुः ॥ २५॥२६ ॥ अभ्रेभ्यो

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानां हरियूथपः । नाग्नेर्नापि विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरा ॥२९॥ क्वचित् किंशुक सङ्काशाः क्वचिच्छाल्मलिसन्निभाः । क्वचित् कुङ्कुम सङ्काशाः शिखा वह्नेश्चकाशिरे ॥ ३० ॥ हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना । लङ्कापुरं प्रदग्धं तद्रुद्रेण त्रिपुरं यथा ॥ ३१ ॥ ततस्तु लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीम पराक्रमोऽग्निः । प्रसार्य चूडावलयं प्रदीप्तो हनूमता वेगवता विसृष्टः ॥ ३२ ॥

इति दर्पः । स्यन्दमानान् स्यन्दतः । अग्नितत्त्वेन द्रवीभूतस्वर्णादीनित्यर्थः २८॥ नाग्निरिति । काष्ठानां तृणानां चेति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । काष्ठैस्तृणैश्चेत्यर्थः । "पूरणगुण-" इत्यादिना षष्ठी वा । अग्निः काष्ठैः तृणैश्च न तृप्यति । हरि यूथपः अग्नेः न तृप्यति अग्निना न तृप्यति, अग्निप्रक्षेपणेन न तृप्यतीत्यर्थः । एवं वसुन्धरा विशस्तानां राक्षसानां विशस्तैः राक्षसैः न तृप्यतीति योज्यम् । अनेन राक्षसशवाकीर्णा भूरभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥ रामानु०—नाग्निरिति । तृणानां च यथा तथा । हनुमान् राक्षसेन्द्राणां वधे किंचिन्न तृप्यति । न हनूमद्विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरा ॥ इति पाठः ॥ २९ ॥ शिखाः ज्वालाः ॥ ३० ॥ ननु एतावत्पर्यन्तमल्पबलतया स्थितस्य हनुमतः कथमेतादृशी शक्तिरित्यत्राह रुद्रेण त्रिपुरं यथेति । "विष्णु रात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः । तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शं स विषेहे महेश्वरः॥" इत्युक्तरीत्या विष्ण्वाप्यायिततेजसा रुद्रेण त्रिपुरं यथा दग्धं तथाऽनेनेति भावः ॥ ३१ ॥ लङ्कापुरपर्वताग्रे लङ्कापुराधारत्रिकूटशिखरे । तद्वर्तित्वात्तस्यास्तथा निर्देशः । पर्वताग्रस्थलङ्कापुर इति परनिपातो वा । चूडावलयं ज्वालाजाल मित्यर्थः । तत् प्रसार्य विस्तार्य । प्रदीप्तः विसृष्टः, गृहेष्विति शेषः ॥ ३२ ॥

मेघेभ्यः ॥ २७ ॥ २८ ॥ नाग्निरिति । तृणानां काष्ठानां तृणैः काष्ठैरित्यर्थः ॥२९–३१॥ लङ्कापुरपर्वताग्रे लङ्कापुराधारत्रिकूटशिखरे । चूडावलयं ज्वालासमूहं प्रसार्य समु त्थितोऽग्निः विसृष्टः, गृहेष्विति शेषः । भीमपराक्रमः भयङ्करवेगः ॥ ३२ ॥

स०—यथा अग्निर्न तृप्यति तथा हनुमान् राक्षसानां वह्निना वधे सति किञ्चिन्न तृप्यति स्वल्पं वा न तृप्यति । यद्वा एवं बहुवधे सत्यपि किञ्चिदिदमिति न तृप्यति ॥ २९ ॥

नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां तृणानां हरियूथपः । नाग्नेर्नापि विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरा ॥२९॥ क्वचित् किंशुक सङ्काशाः क्वचिच्छाल्मलिसन्निभाः । क्वचित् कुङ्कुम सङ्काशाः शिखा वह्नेश्चकाशिरे ॥ ३० ॥ हनूमता वेगवता वानरेण महात्मना । लङ्कापुरं प्रदग्धं तद्रुद्रेण त्रिपुरं यथा ॥ ३१ ॥ ततस्तु लङ्कापुरपर्वताग्रे समुत्थितो भीम पराक्रमोऽग्निः । प्रसार्य चूडावलयं प्रदीप्तो हनूमता वेगवता विसृष्टः ॥ ३२ ॥

इति दर्पः । स्यन्दमानान् स्यन्दतः । अग्नितत्त्वेन द्रवीभूतस्वर्णादीनित्यर्थः॥२८॥ नाग्निरिति । काष्ठानां तृणानां चेति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । काष्ठैस्तृणैश्चेत्यर्थः। "पूरणगुण–" इत्यादिना षष्ठी वा । अग्निः काष्ठैः तृणैश्च न तृप्यति । हरि यूथपः अग्नेः न तृप्यति अग्निना न तृप्यति, अग्निप्रक्षेपणेन न तृप्यतीत्यर्थः । एवं वसुन्धरा विशस्तानां राक्षसानां विशस्तैः राक्षसैः न तृप्यतीति योज्यम् । अनेन राक्षसशवाकीर्णा भूरभूदित्यर्थः ॥ २९ ॥ रामानु०—नाग्निरिति । तृणानां च यथा तथा । हनुमान् राक्षसेन्द्राणां वधे किंचिन्न तृप्यति । न हनूमद्विशस्तानां राक्षसानां वसुन्धरा ॥ इति पाठः ॥ २९ ॥ शिखाः ज्वालाः ॥ ३० ॥ ननु एतावत्पर्यन्तमल्पबलतया स्थितस्य हनुमतः कथमेतादृशी शक्तिरित्यत्राह रुद्रेण त्रिपुरं यथेति । "विष्णु रात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः । तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शं स विषेहे महेश्वरः॥" इत्युक्तरीत्या विष्ण्वाप्यायिततेजसा रुद्रेण त्रिपुरं यथा दग्धं तथाऽनेनेति भावः ॥ ३१ ॥ लङ्कापुरपर्वताग्रे लङ्कापुराधारत्रिकूटशिखरे । तद्वर्तित्वात्तस्यास्तथा निर्देशः । पर्वताग्रस्थलङ्कापुर इति परनिपातो वा । चूडावलयं ज्वालाजाल मित्यर्थः । तत् प्रसार्य विस्तार्य । प्रदीप्तः विसृष्टः, गृहेष्विति शेषः ॥ ३२ ॥

मेघेभ्यः ॥ २७ ॥ २८ ॥ नाग्निरिति । तृणानां काष्ठानां तृणैः काष्ठैरित्यर्थः ॥२९–३१॥ लङ्कापुरपर्वताग्रे लङ्कापुराधारत्रिकूटशिखरे । चूडावलयं ज्वालासमूहं प्रसार्य समु त्थितोऽग्निः विसृष्टः, गृहेष्विति शेषः । भीमपराक्रमः भयङ्करवेगः ॥ ३२ ॥

स०–यथा अग्निर्न तृप्यति तथा हनुमान् राक्षसानां वह्निना वधे सति किञ्चिन्न तृप्यति स्वल्पं वा न तृप्यति। यद्वा एवं बहुवधे सत्यपि किञ्चिदिदमिति न तृप्यति ॥ २९ ॥

वज्री महेन्द्रस्त्रिदशेश्वरो वा साक्षाद्यमो वा वरुणोऽनिलो वा । रुद्रोऽग्निरर्को धनदश्च सोमो न वानरोऽयं स्वयमेव कालः ॥ ३६ ॥ किं ब्रह्मणः सर्वपितामहस्य सर्वस्य धातुश्चतुराननस्य । इहागतो वानररूपधारी रक्षोपसंहारकरः प्रकोपः ॥ ३७ ॥ किं वैष्णवं वा कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशाय परं सुतेजः । अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यमेकं स्वमायया साम्प्रतमागतं वा ॥ ३८ ॥ इत्येवमूचुर्बहवो विशिष्टा रक्षोगणास्तत्र समेत्य सर्वे सप्राणिसङ्घां सगृहां सवृक्षां दग्धां पुरीं तां सहसा समीक्ष्य ॥ ३९ ॥ ततस्तु लङ्का सहसा प्रदग्धा सराक्षसा साश्वरथा सनागा । सपक्षिसङ्घा समृगा सवृक्षा रुरोद दीना तुमुलं सशब्दम् ॥ ४० ॥

किंशुकपुष्पचूडः तत्तुल्यशिखः । निर्वाणधूमाकुलराजयः पूर्वपूर्वदग्धभवनाग्निनिर्वाणसमयोत्थितधूमैः व्याप्तपङ्क्तयः । अत एव नीलोत्पलाभाः निर्वाणधूमानां नीलवर्णत्वादिति भावः । अभ्राः मेघाः । पुंल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ ३५ ॥ अथ रक्षोवचनम्—वज्रीत्यादि । महेन्द्रः वज्रीत्यादि विशेषणं सामर्थ्यविशेषद्योतनार्थम् । उत्तरत्राप्येवमेव गतिः । यमकालयोर्मूर्तिभेदान्न पुनरुक्तिः ॥ ३६ ॥ रक्षोपसंहारकर इत्यत्र आर्षस्सलोपः । प्रकोपः प्रकोपकृतमूर्तिविशेषः ॥ ३७ ॥ किं वैष्णवमिति । अत्राद्यो वाशब्दोऽवधारणे । "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये" इति विश्वः । द्वितीयो वितर्के । अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितम् । अव्यक्तं चक्षुराद्यगोचरम् । अचिन्त्यं केवलमनसोऽप्यविषयम् । एकम् अद्वितीयं यद्वैष्णवं सुतेजः पूज्यं धाम तदेव स्वमायया स्वासाधारणया आश्चर्यशक्त्या कपिरूपमेत्य साम्प्रतमागतं वा इति योजना । वैष्णवमिति स्वार्थे अण् । विष्णुशरीरान्तर्वर्तीति वाऽर्थः ॥ ३८ ॥ विशिष्टाः ज्ञानाधिकाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

निर्वाणधूमाकुलराजयः पूर्वदग्धभवनात् निर्वाणसमयोत्थितधूमैर्व्याकुलपङ्क्तयः अभ्राः प्रचकाशिरे इति सम्बन्धः । अभ्रा इति पुँल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ ३५ ॥ वज्रीति । वज्रित्वत्रिदशेश्वरत्वविशिष्टो महेन्द्र इत्यर्थः । रुद्रोऽग्निः रुद्रतृतीयनयनसम्बन्ध्यग्निः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अनन्तं त्रिविधपरिच्छेदरहितम् । अव्यक्तं चक्षुराद्यगोचरम् । अचिन्त्यं मनसोऽविषयम् । एकमद्वितीयम् । वैष्णवं सुतेजः स्वमायया शक्त्या कपिरूपमेत्य रक्षोविनाशायागतं किं वेति योजना ॥ ३८ ॥ विशिष्टा महाबलाः

हा तात हा पुत्रक कान्त मित्र हा जीवितं भोगयुतं सुपुण्यम् । रक्षोभिरेवं बहुधा ब्रुवद्भिः शब्दः कृतो घोरतरः सुभीमः ॥ ४१ ॥ हुताशनज्वालसमावृता सा हतप्रवीरा परिवृत्तयोधा । हनूमतः क्रोधबलाभिभूता बभूव शापोपहतेव लङ्का ॥ ४२ ॥ स सम्भ्रमत्रस्तविषण्णराक्षसां समुज्ज्वलज्ज्वालहुताशनाङ्किताम् । ददर्श लङ्कां हनुमान् महामनाः स्वयम्भुकोपोपहतामिवावनिम् ॥ ४३ ॥ भङ्क्त्वा वनं पादपरत्नसङ्कुलं हत्वा तु रक्षांसि महान्ति संयुगे । दग्ध्वा पुरीं तां गृहरत्नमालिनीं तस्थौ हनूमान् पवनात्मजः कपिः ॥ ४४ ॥ त्रिकूटशृङ्गाग्रतले विचित्रे प्रतिष्ठितो वानरराजसिंहः । प्रदीप्तलाङ्गूलकृतार्चिमाली व्यराजतादित्य इवांशुमाली ॥ ४५ ॥ स राक्षसांस्तान् सुबहूंश्च हत्वा वनं च भङ्क्त्वा बहुपादपं तत् । विसृज्य रक्षोभवनेषु चाग्निं जगाम रामं मनसा महात्मा ॥ [ततो महात्मा हनुमान् मनस्वी निशाचराणां क्षतकृत् कृतार्थः । रामस्य नाथस्य जगत्त्रयाणां श्रीपादमूलं मनसा जगाम ॥] ४६

हा तातेति । युगपदेव शोके दूराह्वाने च हाशब्दो वर्तते । हा जीवितामित्यत्र संबुद्ध्यलोप आर्षः । हतामिति शेष इत्यन्ये । "अभितःपरितस्समयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि" इति द्वितीया वा । दरिद्रैरशोच्यत्वाद्विशिनष्टि—भोगयुतं सुपुण्यमिति । सुखाढ्यं सुकृतैकफलं चेत्यर्थः । घोरतरः तीव्रतरः । अत एव सुभीमः भयङ्करः ॥ ४१ ॥ परिवृत्तयोधा परिवृत्तभटा ॥ ४२ ॥ हनुमान्महामना इति पाठः । हनुमान् महात्मेति पाठे विषमवृत्तं वा । स्वयंभुकोपोपहतां प्रलये भगवता दग्धामित्यर्थः ॥ ४३ ॥ भङ्क्त्वेति । रत्नशब्दः श्रेष्ठवाची । तस्थौ सङ्कल्पितकार्यस्य परिसमाप्तत्वादुपरतोद्योगोऽभूदित्यर्थः ॥४४॥४५॥ जगाम रामं मनसेति । कृतकृत्यत्वाद्रामं गन्तुमियेषेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

प्रहस्तादय इत्यर्थः । समीक्ष्य इत्येवमूचुरित्यन्वयः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सुपुण्यम् अतिशयेनार्जितं पुण्यम् ॥ ४१ ॥ परिवृत्तयोधा परावृत्तभटा ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तस्थौ सङ्कल्पित

ततस्तु तं वानरवीरमुख्यं महाबलं मारुततुल्यवेगम् । महामतिं वायुसुतं वरिष्ठं प्रतुष्टुवुर्देवगणाश्च सर्वे ॥ ४७ ॥ भङ्क्त्वा वनं महातेजा हत्वा रक्षांसि संयुगे । दग्ध्वा लङ्कापुरीं रम्यां रराज स महाकपिः ॥ ४८ ॥ तत्र देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः । दृष्ट्वा लङ्कां प्रदग्धां तां विस्मयं परमं गताः ॥ ४९ ॥ तं दृष्ट्वा वानरश्रेष्ठं हनुमन्तं महाकपिम् । कालाग्निरिति सञ्चिन्त्य सर्वभूतानि तत्रसुः ॥ ५० ॥ देवाश्च सर्वे मुनिपुङ्गवाश्च गन्धर्वविद्याधरनागयक्षाः । भूतानि सर्वाणि महान्ति तत्र जग्मुः परां प्रीतिमतुल्यरूपाम् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

लङ्कां समस्तां सन्दीप्य लाङ्गूलाग्निं महाबलः ।
निर्वापयामास तदा समुद्रे हरिसत्तमः ॥ १ ॥
सन्दीप्यमानां विध्वस्तां त्रस्तरक्षोगणां पुरीम् ।
अवेक्ष्य हनुमान् लङ्कां चिन्तयामास वानरः ॥ २ ॥

वरिष्ठमिति, बलवतामिति शेषः ॥४७–५०॥ रामानु०—रराज स महाकपिरित्यतः परमुत्तरसर्गादिभूतो 'लङ्कां समस्तां संदीप्य' इत्ययं श्लोकः केषुचित्कोशेषु प्रमादाल्लिखितः ॥ ४८ ॥ देवाश्चेति। परामित्यस्य विवरणम् अतुल्यरूपामिति। अस्मिन् सर्गे एकपञ्चाशच्छ्लोकाः । ततो महात्मेति श्लोकः स राक्षसानिति श्लोकोक्तार्थकतया बहुकोशेष्वदर्शनाच्च प्रक्षिप्तः । बहुकोशेष्वेतत्सर्गसमाप्तिविपर्ययः उत्तरसर्गारम्भविपर्ययश्च दृश्यते ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

लङ्कामित्यादि । लाङ्गूलाग्निं समुद्रे निर्वापयामासेत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥

कार्यस्य परिसमाप्तत्वा दुपरतोद्योगोऽभूदित्यर्थः ॥ ४४–५१ ॥ लङ्कामिति । निर्वापयामास लांगूलाग्निं शमयामास ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥५४॥ ॥ १॥२ ॥

तस्याभूत् सुमहांस्त्रासः कुत्सा चात्मन्यजायत । लङ्कां प्रदहता कर्म किंस्वित् कृतमिदं मया ॥ ३ ॥ धन्यास्ते पुरुषश्रेष्ठा ये बुद्ध्या कोपमुत्थितम् । निरुन्धन्ति महात्मानो दीप्तमग्निमिवाम्भसा ॥ ४ ॥ क्रुद्धः पापं न कुर्यात्कः क्रुद्धो हन्याद् गुरूनपि । क्रुद्धः परुषया वाचा नरः साधूनधिक्षिपेत् ॥ ५ ॥ वाच्यावाच्यं प्रकुपितो न विजानाति कर्हिचित् । नाकार्यमस्ति क्रुद्धस्य नावाच्यं विद्यते क्वचित् ॥ ६ ॥ यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति । यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते ॥ ७ ॥ धिगस्तु मां सुदुर्बुद्धिं निर्लज्जं पापकृत्तमम् । अचिन्तयित्वा तां सीतामग्निदं स्वामिघातकम् ॥ ८ ॥ यदि दग्धा त्वियं लङ्का नूनमार्यापि जानकी । दग्धा तेन मया भर्तुर्हतं कार्यमजानता ॥ ९ ॥ यदर्थमयमारम्भस्तत्कार्यमवसादितम् । मया हि दहता लङ्कां न सीता परिरक्षिता ॥ १० ॥ ईषत्कार्यमिदं कार्यं कृतमासीन्न संशयः । तस्य क्रोधाभिभूतेन मया मूलक्षयः कृतः ॥ ११ ॥

तस्येति । कुत्सा निन्दा ॥३-८॥ यदीति । जानक्यपि यदि दग्धेत्यन्वयः ॥९॥ ॥१०॥ईषत्कार्यमिति।इदं कार्यम् अन्वेषणपूर्वकरावणनिलयपरिज्ञानसीतादर्शन

'कुत्सा चात्मन्यजायत' इत्युक्तां कुत्सामाह–लङ्कामिति । किंस्वित् कर्म कृतं कुत्सितमेव कृतमित्यर्थः ॥ ३ ॥ उक्तकुत्सितकार्यमूलं कोप इति निश्चित्य तद्रहितान् स्तौति–धन्या इति । दुःखातिशयादेव महात्मपदपौनरुक्त्यं न दोषाय ॥ ४ ॥ क्रुद्धः पापं न कुर्याद्यः इति पाठे–क्रुद्धो यः कश्चित्पापं कुर्यान्न, नञ् काकुः । अपितु कुर्यादेव, अकरणमशक्यमेवेत्यर्थः । तदेव दर्शयति क्रुद्धो हन्यादिति ॥ ५ ॥ न विजानातीत्येतदेव स्पष्टयति नाकार्यमिति । क्रुद्धस्याकार्यमयुक्तबुद्ध्या करणीयं न किञ्चिदप्यस्ति, अतो गुरुहननाद्यपि करोत्येवेत्यर्थः ॥ ६-८ ॥ यदीति । यदि जानकी दग्धा भर्तुः कार्यं हतमिति सम्बन्धः॥९॥एतदेव विवृणोति–यदर्थमिति॥१०॥ ईषदिति । अन्वेषणपूर्वकरावणनिलयपरिज्ञानसीतादर्शनतन्निवेदनरूपं महत् कार्यम्

विनष्टा जानकी नूनं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते । लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १२ ॥ यदि तद्विहतं कार्यं मम प्रज्ञाविपर्ययात् । इहैव प्राणसंन्यासो ममापि ह्यद्य रोचते ॥ १३ ॥ किमग्नौ निपताम्यद्य आहोस्विद्वडवामुखे । शरीरमाहो सत्त्वानां दद्मि सागरवासिनाम् ॥ १४ ॥ कथं हि जीवता शक्यो मया द्रष्टुं हरीश्वरः । तौ वा पुरुषशार्दूलौ कार्यसर्वस्वघातिना ॥ १५ ॥ मया खलु तदेवेदं रोषदोषात् प्रदर्शितम् । प्रथितं त्रिषु लोकेषु कपित्वमनवस्थितम् ॥ १६ ॥ धिगस्तु राजसं भावमनीशमनवस्थितम् । ईश्वरेणापि यद्रागान्मया सीता न रक्षिता ॥ १७ ॥ विनष्टायां तु सीतायां तावुभौ विनशिष्यतः । तयोर्विनाशे सुग्रीवः सबन्धुर्विनशिष्यति ॥ १८ ॥

तन्निवेदनरूपं महत्कार्यम् ईषत्कार्यम् ईषदवशिष्टकार्यम् असमग्रप्रायमेव कृतमासीत् । रामनिवेदनमात्रावशेषं कृतमासीदित्यर्थः । किन्तु इदानीं क्रोधाभिभूतेन क्रोधान्धेन मया तस्य कार्यस्य मूलक्षयः कृतः न संशयः, विफलीकृतमित्यर्थः ॥ ११ ॥ सीतानाशे तत्तथैव, स एव तु कुत इत्यत्राह–विनष्टेति ॥ १२ ॥ यदीति । विहतं यदि सीतानाशाद्विनष्टं यदि । प्राणसंन्यासः प्राणत्यागः ॥ १३–१५ ॥ मयेति । कपित्वं कापेयम् । अनवस्थितं चापलात्मकमित्यर्थः ॥ १६ ॥ धिगस्त्विति । राजसं भावं रजोगुणनिबन्धनचेष्टाविशेषम् । अनीशं नियामकरहितम् । स्वतन्त्रमिति यावत् । अनवस्थितं कुर्वत्स्वभावम् । ईश्वरेणापि रक्षणसमर्थेनापि । रागात् मात्सर्यात् । "रागोऽनुरागे मात्सर्ये रक्तवर्णे कुसुम्भके" इति यादवः । यद्वा रागात् रजोगुणात् । आग्रहादिति यावत् ॥ १७–२१ ॥

ईषत्कार्यं कृतमासीत्, रामनिवेदनमात्रावशिष्टं यथा भवति तथा कृतमासीदित्यर्थः । अतः इदानीं क्रोधाभिभूतेन मया तस्य कार्यस्य मूलक्षयः कृतः न संशय इति योजना ॥ ११ ॥ ननु सीताविनाशनिश्चयस्ते कथम् ? तत्राह-विनष्टेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ दद्मि ददामि ॥ १४ ॥ १५ ॥ अनवस्थितम् अव्यवस्थितम् ॥ १६ ॥ राजसं भावं रजोगुणनिबन्धनचेष्टाविशेषम् । अनीशं नियामकरहितम्, स्वतन्त्रमिति यावत् । ईश्वरेणापि रक्षणसमर्थेनापि । रागात् मात्सर्यात्, आग्रहादिति यावत् ॥ १७ ॥ उभौ रामलक्ष्मणौ ॥ १८–२१ ॥

एतदेव वचः श्रुत्वा भरतो भ्रातृवत्सलः । धर्मात्मा सह शत्रुघ्नः कथं शक्ष्यति जीवितुम् ॥ १९ ॥ इक्ष्वाकुवंशे धर्मिष्ठे गते नाशमसंशयम्। भविष्यन्ति प्रजाः सर्वाः शोक सन्तापपीडिताः ॥ २० ॥ तदहं भाग्यरहितो लुप्तधर्मार्थ संग्रहः । रोषदोषपरीतात्मा व्यक्तं लोकविनाशनः ॥ २१ ॥ इति चिन्तयतस्तस्य निमित्तान्युपपेदिरे । पूर्वमप्युपलब्धानि साक्षात्पुनरचिन्तयत् ॥ २२ ॥ अथवा चारुसर्वाङ्गी रक्षिता स्वेन तेजसा । न नशिष्यति कल्याणी नाग्निरग्नौ प्रवर्तते ॥ २३ ॥ न हि धर्मात्मनस्तस्य भार्याममिततेजसः । स्वचारित्राभिगुप्तां तां स्प्रष्टुमर्हति पावकः ॥ २४ ॥ नूनं रामप्रभावेन वैदेह्याः सुकृतेन च । यन्मां दहनकर्माऽयं नादहद्धव्यवाहनः ॥ २५ ॥ त्रयाणां भरतादीनां भ्रातॄणां देवता च या । रामस्य च मनःकान्ता सा कथं विनशिष्यति ॥ २६ ॥ यद्वा दहनकर्माऽयं सर्वत्र प्रभुरव्ययः । न मे दहति लाङ्गूलं कथमार्यां प्रधक्ष्यति ॥ २७ ॥ पुनश्चाचिन्तयत्तत्र हनुमान् विस्मितस्तदा । हिरण्यनाभस्य गिरेर्जलमध्ये प्रदर्शनम् ॥ २८ ॥

इतीति । निमित्तान्युपपेदिरे शुभशंसिनिमित्तानि प्रादुर्बभूवुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं लोकदृष्ट्या अनर्थमाशङ्क्य तत्त्वदृष्ट्या समाधत्ते—अथवेत्यादिना। नाग्निरग्नौ प्रवर्तते अग्निरग्निं न दहतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ दहनकर्मा भस्मीकरणस्वभावः । यत्प्रभावादयं मां नादहत् स तामेव कथं दहतीत्यर्थः ॥ २५–३२ ॥

इतीति । निमित्तानि शुभशंसीनि । उपपेदिरे प्रादुर्बभूवुः ॥ २२ ॥ नाग्निरग्नौ प्रवर्तते अग्निरग्निं न दहतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ नूनमिति । दहनकर्मा भस्मीकरणस्वभावः । अयं हव्यवाहनः । मां तत्किङ्करं मां यत यतो नादहत अतस्तां स्प्रष्टुं नार्हतीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २५ ॥ त्रयाणां भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां देवतात्वात्तस्यामग्न्यप्रवृत्ती रामभयाच्चेति भावः ॥ २६ ॥ सर्वत्र प्रभुरपि यत्सेवकत्वान्मे लांगूलं न दहति ततस्तां कथं प्रधक्ष्यति ? ॥ २७ ॥ देवीप्रभावात्सिन्धौ मद्विश्रान्तिनिमित्तगिरिदर्शनहेतुनापि

तपसा सत्यवाक्येन अनन्यत्वाच्च भर्तरि । अपि सा निर्दहेदग्निं न तामग्निः प्रधक्ष्यति ॥ २९ ॥ स तथा चिन्तयं स्तत्र देव्या धर्मपरिग्रहम् । शुश्राव हनुमान् वाक्यं चारणानां महात्मनाम् ॥ ३० ॥ अहो खलु कृतं कर्म दुष्करं हि हनूमता । अग्निं विसृजताऽभीक्ष्णं भीमं राक्षस वेश्मनि ॥ ३१ ॥ प्रपलायितरक्षःस्त्रीबालवृद्धसमाकुला । जनकोलाहलाध्माता क्रन्दन्तीवाद्रिकन्दरे ॥ ३२ ॥ दग्धेयं नगरी सर्वा साट्टप्राकारतोरणा । जानकी न च दग्धेति विस्मयोऽद्भुत एव नः ॥ ३३ ॥ स निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः । ऋषिवाक्यैश्च हनुमानभवत् प्रीतमानसः ॥ ३४ ॥

विस्मयोऽद्भुत एव न इति । अयं विस्मयः अद्भुत एव । 'अद्भुतमाश्चर्यं कल्याणं च' इत्युणादिवृत्तिः । यद्वा विस्मयः आश्चर्यम् । अद्भुतः अभूतपूर्व इत्यर्थः । अद्भुतः अद्भुतरसः । तस्य स्थायीभावो विस्मयः । तथा च अद्भुत एव अद्भुत रसतां प्राप्त एव महानयं विस्मयः, न विस्मयमात्र इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ निमित्तैः दक्षिणाक्षिस्पन्दादिभिः । दृष्टार्थैः दृष्टफलसंवादैः । कारणैः सीतापातिव्रत्यराम प्रभावादिभिः । ऋषिवाक्यैः चारणवाक्यैः ॥ ३४ ॥

देवीमाग्निर्न दहतीत्याह—पुनश्चेति । तत्र तस्मिन् समये । विस्मितो हनुमान् जलमध्ये सागरान्तर्देशे । हिरण्यनाभस्य गिरेः प्रदर्शनं पुनरचिन्तयत् । एतेन पर्वतादीनामपि सर्वेषां रामाज्ञावशवर्तित्वं सूचितम् । तेन सीताया नाग्नेर्भीतिरिति सूचितम् ॥२८॥ ॥ २९ ॥ देव्या धर्मपरिग्रहम्, धर्मप्रभावमित्यर्थः । चिन्तयन् हनुमान चारणानां वाक्यं शुश्रावेति सम्बन्धः ॥ ३०–३२ ॥ विस्मयः आश्चर्यम् । अद्भुतः अभूतपूर्व इत्यर्थः ॥३३॥ निमित्तैः दक्षिणाक्षिस्पन्दनादिभिः । कारणैः सीतापातिव्रत्यरामप्रभावा दिभिः । ऋषिवाक्यैः चारणवाक्यैरित्यर्थः । दृष्टार्थैः दृष्टफलसंवादैः ॥ ३४ ॥

स०—सः हनुमान् । **धर्मपरिग्रहं** धारकत्वाद्धर्मो भगवान् रामः, तत्परिग्रहं भार्याम् । चिन्तयन् देव्या विषये चारणानां शुश्राव, वच इति शेषः । धर्मपरिग्रहं रक्षकधर्मसम्पत्तिं वा ॥ ३० ॥

ततः कपिः प्राप्तमनोरथार्थस्तामक्षतां राजसुतां विदित्वा ।
प्रत्यक्षतस्तां पुनरेव दृष्ट्वा प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥५५॥

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

ततस्तु शिंशुपामूले जानकीं पर्यवस्थिताम् । अभिवाद्या ब्रवीद्दिष्ट्या पश्यामि त्वामिहाक्षताम् ॥ १ ॥ ततस्तं प्रस्थितं सीता वीक्षमाणा पुनः पुनः । भर्तृस्नेहान्वितं वाक्यं हनुमन्तमभाषत ॥ २ ॥ काममस्य त्वमेवैकः कार्यस्य परिसाधने । पर्याप्तः परवीरघ्न यशस्यस्ते बलोदयः ॥ ३ ॥ शरैस्तु सङ्कुलां कृत्वा लङ्कां परबलार्दनः । मां नयेद्यदि काकुत्स्थस्तत्तस्य सदृशं भवेत् ॥ ४ ॥

पूर्वं चारणवाक्यैर्विदित्वा पुनः प्रत्यक्षं दृष्ट्वा ततः प्रतिप्रयाणाय मतिं चकार, प्रतियास्यामीति सङ्कल्पितवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

॥ १ ॥ प्रस्थितं प्रस्थानोद्युक्तम् ॥ २ ॥ वनभङ्गाक्षवधादिना हनुमतश्शक्तिं विज्ञाय असौ रामाय निवेद्य स्वयमेव सकलराक्षससंहारपूर्वकं मम नेता मा भूदित्यभिप्रायेणाह—काममिति । अस्य कार्यस्य सर्वराक्षसवधपूर्वकमत्प्रापण रूपकार्यस्य । बलोदयः सत्त्वप्रकर्षः, सैन्योत्थापनं वा । ते यशस्यः यशस्करः । न तु रामस्येति भावः ॥ ३ ॥ तर्हि रामस्य किं यशस्करमित्यत्राह—शरैरिति । तत् स्वपराक्रमेण मन्नयनम् । तस्य काकुत्स्थस्य । सदृशम् । एतदेव

विदित्वा पूर्वं चारणैर्विदित्वा पुनः प्रत्यक्षतो दृष्ट्वा ततः प्रतिप्रयाणाय मतिं चकारेति सम्बन्धः ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ काममिति । अस्य कार्यस्य सर्वराक्षससंहारपूर्वकमत्प्रापणरूपकार्यस्य परिसाधने त्वमेक एव कामं पर्याप्तः, तथापि बलोदयः ते तवैव । यशस्यः यशस्करः, न तु रामस्येति शेषः ॥ ३ ॥ तर्हि रामस्य किं यशस्करमित्यत्राह—शरैरिति ॥ ४ ॥

स०—प्राप्तमनोरथार्थः प्राप्तसीतादर्शनरूपमनोरथफलः ॥ ३५ ॥

तद्यथा तस्य विक्रान्तमनुरूपं महात्मनः । भवत्याहव शूरस्य तथा त्वमुपपादय ॥ ५ ॥ तदर्थोपहितं वाक्यं श्रितं हेतुसंहितम् । निशम्य हनुमांस्तस्या वाक्य मुत्तरमब्रवीत् ॥ ६ ॥ क्षिप्रमेष्यति काकुत्स्थो हर्यृक्षप्रवरै वृतः । यस्ते युधि विजित्यारीन् शोकं व्यपनयिष्यति ॥ ७ ॥ एवमाश्वास्य वैदेहीं हनुमान् मारुतात्मजः । गमनाय मतिं कृत्वा वैदेहीमभ्यवादयत् ॥ ८ ॥ ततः स कपिशार्दूलः स्वामिसन्दर्शनोत्सुकः । आरुरोह गिरिश्रेष्ठ मरिष्टमरिमर्दनः ॥ ९ ॥ तुङ्गपद्मकजुष्टाभिर्नीलाभिर्व नराजिभिः । सोत्तरीयमिवाम्भोदैः शृङ्गान्तरविलम्बिभिः ॥ १० ॥ बोध्यमानमिव प्रीत्या दिवाकरकरैः शुभैः । उन्मिषन्तमिवोद्धूतैर्लोचनैरिव धातुभिः ॥ ११ ॥ तोयौघ निस्वनैर्मन्द्रैः प्राधीतमिव पर्वतम् । प्रगीतमिव विस्पष्टै र्नानाप्रस्रवणस्वनैः ॥ १२ ॥

ममाभिलषितम्, अन्यथा मे कथं वीरपत्नीत्वमिति भावः ॥४॥ तच्च त्वदायत्त मेवेत्याह—तद्यथेति । विक्रान्तं विक्रमणम् ॥ ५–८ ॥ अरिष्टम् अरिष्टाख्यम् ॥ ९ ॥ अथैनं गिरिं चतुर्दशधोत्प्रेक्षते—तुङ्गेत्यादिना । पद्मकाः पद्मवर्णवृक्षाः । परिधानालेख्यस्थानीयतया विशेषणमिति बोध्यम् । सपरिधानमिव, स्थित मिति शेषः । उत्तरार्धे सोत्तरीयत्वोत्प्रेक्षणात् ॥ १० ॥ शुभैः तरुणैः । करैः अंशुभिः हस्तैश्च । बोध्यमानमिव स्थितम् । तत्र ज्ञापकमाह उद्धूतैरिति । उद्धूतैः उद्गतैः लोचनैरिव स्थितैः धातुभिः उन्मिषन्तं पश्यन्तमिव स्थितम् ॥११॥ तोयौघनिस्वनैः गिरिनदीघोषैः । मन्द्रैः गम्भीरैः । प्राधीतमिव प्राध्येतुं प्रवृत्तमिव । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । अधीयानमिवेत्यर्थः । प्रस्रवणस्वनैः पर्वतमूलाद्बहिः प्रवहन्ति जलानि प्रस्रवणानि तेषां स्वनैः । प्रगीतमिव गातुं

तदिति । विक्रान्तं विक्रमणम् ॥ ५–८ ॥ अरिष्टम् अरिष्टाख्यं पर्वतम् ॥ ९ ॥ पद्मकः वृक्षविशेषः । सोत्तरीयमिव सपरिधानमिव ॥ १० ॥ उद्धूतैः उद्गतैः ॥ ११ ॥ प्राधीत मिव अध्येतुमुपक्रान्तमिव । कर्तरि क्तः । प्रगीतं गातुमुपक्रान्तम्, गायन्तमिवेत्यर्थः ।

देवदारुभिरत्युच्चैरूर्ध्वबाहुमिव स्थितम् । प्रपातजल
निर्घोषैः प्राक्रुष्टमिव सर्वतः ॥ १३ ॥ वेपमानमिव श्यामैः
कम्पमानैः शरद्घनैः । वेणुभिर्मारुतोद्धूतैः कूजन्तमिव
कीचकैः ॥ १४ ॥ निःश्वसन्तमिवामर्षाद्घोरैराशीविषो
त्तमैः । नीहारकृतगम्भीरैर्ध्यायन्तमिव गह्वरैः ॥ १५ ॥
मेघपादनिभैः पादैः प्रक्रान्तमिव सर्वतः । जृम्भमाण
मिवाकाशे शिखरैरभ्रमालिभिः ॥ १६ ॥

प्रवृत्तमिव, गायन्तमिवेत्यर्थः । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः ॥ १२ ॥ ऊर्ध्वबाहु मिवेति तपोविशेष उच्यते । प्रपातजलनिर्घोषैः प्रपाताः भृगवः । "प्रपातस्त्वतटो भृगुः" इत्यमरः । तेषां जलानि तेभ्यः पतन्तो निर्झरा इत्यर्थः । तेषां निर्घोषैः प्राक्रुष्टमिव आक्रोशन्तमिव । पूर्ववत् क्तः ॥ १३ ॥ शरदि ये घना भवन्ति ते शरद्घनाः । शरत्कालपुष्पिणस्सप्तच्छदादयः तैः शुभ्रीभूतैः जरया कम्पमानामिवस्थितमित्यर्थः । शरद्घनैरिति पाठे बहुवार्षिकवृक्षैरित्यर्थः । शरवणै रिति वाऽर्थः । तकारान्तोऽप्यस्ति । शरवणे जातस्य कृपाचार्यस्य शारद्वत इति नामदर्शनात् । कीचकैः कीचकाख्यैर्वेणुभिः । तदाहामरः—" वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये स्वनन्त्यनिलोद्धताः " इति ॥ १४ ॥ आशीविषोत्तमैः निश्वसन्तमिव सर्पश्रेष्ठनिश्वासैर्निश्वसन्तमिव । अमर्षात् हनुमति क्रोधादित्यर्थः । नीहारकृतगम्भीरैः नीहारपूर्णैः गम्भीरैश्च गह्वरैः गुहाभिः ध्याननिरुद्धेन्द्रिय स्थानीयैः ध्यायन्तमिव स्थितम् । निरुद्धेन्द्रियद्वारा ध्यानारूढमिव स्थितमित्यर्थः ॥ १५ ॥ मेघपादनिभैः मेघावरोहनिभैः पादैः प्रत्यन्तपर्वतैः । प्रक्रान्तमिव गन्तुमुद्युक्तमिव । पूर्ववत् क्तः । जृम्भमाणमिव गात्रभङ्गं कुर्वाणमिव । अभ्र

प्रस्रवणस्वनैः पर्वतमूलाद्बहिः प्रवहन्ति जलानि प्रस्रवणानि तेषां स्वनैः ॥ १२ ॥ प्रपातजलनिर्घोषैःप्रपाताःभृगवः तेषां जलानि भृगुदेशेभ्यः पतन्तो निर्झरा इत्यर्थः । तेषां निर्घोषैः उत्क्रुष्टं क्रोशन्तमिवेत्यर्थः । कर्तरि क्तः ॥ १३ ॥ शरदि घनैः शरद्घनैः सप्तपर्णादिशारदवृक्षसङ्घैरित्यर्थः ॥ १४ ॥ नीहारकृतानि कृतनीहाराणि, नीहाररुद्धा नीत्यर्थः । तैर्गम्भीरैश्च गह्वरैर्ध्यायन्तमिव निरुद्धेन्द्रियद्वारा ध्यानारूढमिव स्थित मित्यर्थः ॥१५॥ मेघपादनिभैः पादैः मेघपादाः मेघप्ररोहाः तेषां निभैः पादैः प्रत्यन्त पर्वतैः । प्रक्रान्तमिव गच्छन्तमिव । जृम्भमाणमिव गात्रभङ्गं कुर्वाणमिव । अभ्र

कूटैश्च बहुधाकीर्णैः शोभितं बहुकन्दरैः । सालताला श्वकर्णैश्च वंशैश्च बहुभिर्वृतम् ॥ १७॥ लतावितानैर्विततैः पुष्पवद्भिरलंकृतम् । नानामृगगणाकीर्णं धातुनिष्यन्द भूषितम् । बहुप्रस्रवणोपेतं शिलासञ्चयसङ्कटम् ॥ १८॥ महर्षियक्षगन्धर्वकिन्नरोरगसेवितम् । लतापादपसङ्घातं सिंहाध्युषितकन्दरम् ॥ १९॥ व्याघ्रसङ्घसमाकीर्णं स्वादु मूलफलद्रुमम् ॥ २० ॥ तमारुरोह हनुमान् पर्वतं पवना त्मजः । रामदर्शनशीघ्रेण प्रहर्षेणाभिचोदितः ॥ २१ ॥ तेन पादतलाक्रान्ता रम्येषु गिरिसानुषु । सघोषाः समशी र्यन्त शिलाश्चूर्णीकृतास्ततः ॥२२॥ स तमारुह्य शैलेन्द्रं व्यवर्धत महाकपिः । दक्षिणादुत्तरं पारं प्रार्थयन् लवणा म्भसः ॥२३॥ अधिरुह्य ततो वीरः पर्वतं पवनात्मजः । ददर्श सागरं भीमं मीनोरगनिषेवितम् ॥२४॥ स मारुत इवाकाशं मारुतस्यात्मसम्भवः । प्रपेदे हरिशार्दूलो दक्षिणादुत्तरां दिशम्॥२५॥स तदा पीडितस्तेन कपिना पर्वतोत्तमः । ररास सह तैर्भूतैः प्रविशन् वसुधातलम् । कम्पमानैश्च शिखरैः पतद्भिरपि च द्रुमैः ॥ २६ ॥

मालिभिः मेघमालावद्भिः॥१६॥बहुधाकीर्णैः हनुमत्पादस्पर्शेन शिथिलैरित्यर्थः। धातुनिष्यन्दः धातुस्रावः । लतापादपानां सङ्घातो यस्मिन्निति व्यधिकरणबहु व्रीहिः ॥ १७–२० ॥ रामदर्शनशीघ्रेण रामदर्शनत्वरावता ॥ २१ ॥ चूर्णीकृताः समशीर्यन्त, यथा चूर्णीकृता भवन्ति तथा समशीर्यन्तेत्यर्थः ॥२२॥ दक्षिणात् दक्षिणपारात् । प्रार्थयन्, गन्तुमिति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ स हरिशार्दूल इति सम्बन्धः । पितृतुल्यवेगवत्त्वं सूचयति–मारुतस्येति ॥ २५ ॥ तैर्भूतैः

मालिभिः अभ्रङ्कषैः ॥ १६॥१७ ॥ धातुनिष्यन्दभूषितं धातुनिष्यन्दाः धातुनिर्गमाः । शिलासञ्चयसङ्कटं शिलाबाहुल्यनीरन्ध्रम् ॥ १८–२० ॥ रामदर्शनशीघ्रेण उत्कटेन ।

तस्योरुवेगोन्मथिताः पादपाः पुष्पशालिनः । निपेतुर्भूतले रुग्णाः शक्रायुधहता इव ॥ २७ ॥ कन्दरान्तरसंस्थानां पीडितानां महौजसाम् । सिंहानां निनदो भीमो नभो भिन्दन् स शुश्रुवे ॥ २८ ॥ स्रस्तव्याविद्धवसना व्याकुलीकृतभूषणाः । विद्याधर्यः समुत्पेतुः सहसा धरणीधरात् ॥२९॥ अतिप्रमाणा बलिनो दीप्तजिह्वा महाविषाः । निपीडितशिरोग्रीवा व्यवेष्टन्त महाहयः ॥३०॥ किन्नरोरगगन्धर्वयक्षविद्याधरास्तदा । पीडितं तं नगवरं त्यक्त्वा गगनमास्थिताः ॥३१॥ स च भूमिधरः श्रीमान् बलिना तेन पीडितः । सवृक्षशिखरोदग्रः प्रविवेश रसातलम् ॥३२॥ दशयोजनविस्तारस्त्रिंशद्योजनमुच्छ्रितः । धरण्यां समतां यातः स बभूव धराधरः ॥ ३३ ॥ स लिलङ्घयिषुर्भीमं सलीलं लवणार्णवम् । कल्लोलास्फालवेलान्तमुत्पपात नभो हरिः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

तत्रत्यजन्तुभिः ॥ २६ ॥ रुग्णाः शीर्णा इति यावत् । शक्रायुधहताः वज्रहताः ॥ २७ ॥ नभो भिन्दन् भिन्दन्निव । महत्तायां तात्पर्यम् ॥ २८ ॥ स्रस्तानि व्याविद्धानि च वसनानि यासां ताः स्रस्तव्याविद्धवसनाः ॥ २९ ॥ निपीडितशिरोग्रीवाः, शिथिलपतिताशिलातलैरिति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सवृक्षशिखरोदग्रः सवृक्षैः शिखरैः उदग्रः श्रेष्ठः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कल्लोलास्फालवेलान्तं तरङ्गैरास्फाल्यमानतीरोपान्तम् ॥३४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका० सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

दक्षिणादुत्तरं पारं, जिगमिषुरिति शेषः ॥२१–२८॥ त्रस्तव्याविद्धवसना इति पाठः । त्रस्तेन त्रासेन व्याविद्धानि व्यत्यस्तानि वसनानि यासां ताः ॥ २९ ॥ व्यवेष्टन्त कुण्डलीकृतशरीरा अजायन्त । व्यचेष्टन्तेति पाठे–पीडया अलुठन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ सवृक्षशिखरोदग्रः सवृक्षैः शिखरैः उदग्रः उन्नतः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ कल्लोलास्फालवेलान्तम् आस्फाल्यत इत्यास्फालः कल्लोलानामास्फालो वेलान्तो यस्य तम् ॥३४॥इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० सुन्दरकाण्डव्याख्यायां षट्पञ्चाशः सर्गः ॥५६॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

[आप्लुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः ।] सचन्द्र कुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् । तिष्यश्रवणकादम्ब मभ्रशैवालशाद्वलम् ॥ १ ॥ पुनर्वसुमहामीनं लोहिताङ्ग महाग्रहम् । ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलोलितम् ॥ २ ॥ वातसङ्घातजातोर्मिचन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् । भुजङ्गयक्ष गन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ ३ ॥ हनुमान् मारुतगतिर्महा नौरिव सागरम् । अपारमपरिश्रान्तः पुप्लुवे गगनार्णवम् ॥ ४ ॥ ग्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् । हरन्निव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥ ५ ॥

'उत्पपात नभो हरिः' इत्युक्तम् । तल्लङ्घनं रूपकेण चतुर्भिर्वर्णयति–सचन्द्रेत्यादिना । कारण्डवः जलकुक्कुटः । कादम्बः कलहंसः । "कादम्बः कलहंसः स्यात्" इत्यमरः । अभ्रशैवालशाद्वलं मेघस्य शैवालत्वेन पर्यन्तस्थ शाद्वलत्वेन च रूपणम् ॥ १ ॥ लोहिताङ्गः अङ्गारकः स एव महाग्रहः महाग्राहः यस्य तम् । ऐरावतस्याभ्रमातङ्गत्वेनाभ्रगामित्वात्तत्र संभवः । विलोलितम् अवगाढम् ॥ २ ॥ वातसङ्घातजातोर्मय एव चन्द्रांशवः तैः शीतलजलवत् । भुजङ्गादीनां कमलोत्पलत्वेन रूपणं तत्तद्वर्णभेदेन । अत्र गगनस्यार्णवत्वेन चन्द्रादीनां तदवयवकुमुदादित्वेन च रूपणात्सावयवरूपकम् । तस्य नौरिव इत्युपमया तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथ तदेवोत्प्रेक्षया वर्णयति–ग्रसमान

[लङ्घनीयं गगनमर्णवत्वेन निरूपयति–आप्लुत्येत्यादिना ।] चन्द्र एव कुमुदम् । कारण्डवः जलपक्षिविशेषः । कादम्बः कलहंसः ॥ १ ॥ लोहिताङ्गः अङ्गारकः । ऐरावतः इन्द्रगजः ॥ २ ॥ चन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् चन्द्रांशव एव शिशिराम्बु तदस्यास्तीति तद्वत् । भुजङ्गयक्षगन्धर्वा एव प्रबुद्धकमलोत्पलानि यस्मिन् तत् । अत्र गगनस्यार्णवत्वेन चन्द्रादीनां तदवयवकुमुदादित्वेन च निरूपणात् सावयवरूपकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ताराधिपमुल्लिखन्निव, नखैरिति शेषः । हरन्निव गृह्णन्निव ॥ ५ ॥ ६ ॥

स०–गगनार्णवमिति नपुंसकत्वमार्षम् । नपुंसको वाऽर्णवशब्दः । "अस्मदीयं गुणार्णवम्" इत्यनुव्याख्यानसुधायां पूर्वमाचारक्विबन्ततामाश्रित्यानन्तरं पचाद्यचि अर्णवमिति त्रिलिङ्गः साधुरित्युक्तेः । गगनार्णवः प्रसिद्धार्णव इव । न पुनस्स एवेति आचारक्विबन्ततादिकमुपपन्नम् ॥ ४ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

[आप्लुत्य च महावेगः पक्षवानिव पर्वतः ।] सचन्द्रकुमुदं रम्यं सार्ककारण्डवं शुभम् । तिष्यश्रवणकादम्बमभ्रशैवालशाद्वलम् ॥ १ ॥ पुनर्वसुमहामीनं लोहिताङ्गमहाग्रहम् । ऐरावतमहाद्वीपं स्वातीहंसविलोलितम् ॥ २ ॥ वातसङ्घातजातोर्मिचन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् । भुजङ्गयक्षगन्धर्वप्रबुद्धकमलोत्पलम् ॥ ३ ॥ हनुमान् मारुतगतिर्महानौरिव सागरम् । अपारमपरिश्रान्तः पुप्लुवे गगनार्णवम् ॥ ४ ॥ ग्रसमान इवाकाशं ताराधिपमिवोल्लिखन् । हरन्निव सनक्षत्रं गगनं सार्कमण्डलम् ॥ ५ ॥

'उत्पपात नभो हरिः' इत्युक्तम् । तल्लङ्घनं रूपकेण चतुर्भिर्वर्णयति—सचन्द्रेत्यादिना । कारण्डवः जलकुक्कुटः । कादम्बः कलहंसः । "कादम्बः कलहंसः स्यात्" इत्यमरः । अभ्रशैवालशाद्वलं मेघस्य शैवालत्वेन पर्यन्तस्थशाद्वलत्वेन च रूपणम् ॥ १ ॥ लोहिताङ्गः अङ्गारकः स एव महाग्रहः महाग्राहः यस्य तम् । ऐरावतस्याभ्रमातङ्गत्वेनाभ्रगामित्वात्तत्र संभवः । विलोलितम् अवगाढम् ॥ २ ॥ वातसङ्घातजातोर्मय एव चन्द्रांशवः तैः शीतलजलवत् । भुजङ्गादीनां कमलोत्पलत्वेन रूपणं तत्तद्वर्णभेदेन । अत्र गगनस्यार्णवत्वेन चन्द्रादीनां तदवयवकुमुदादित्वेन च रूपणात्सावयवरूपकम् । तस्य नौरिव इत्युपमया तिलतण्डुलवत्संसृष्टिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अथ तदेवोत्प्रेक्षया वर्णयति—ग्रसमान

[लङ्घनीयं गगनमर्णवत्वेन निरूपयति—आप्लुत्येत्यादिना ।] चन्द्र एव कुमुदम् । कारण्डवः जलपक्षिविशेषः । कादम्बः कलहंसः ॥ १ ॥ लोहिताङ्गः अङ्गारकः । ऐरावतः इन्द्रगजः ॥ २ ॥ चन्द्रांशुशिशिराम्बुमत् चन्द्रांशव एव शिशिराम्बु तदस्यास्तीति तद्वत् । भुजङ्गयक्षगन्धर्वा एव प्रबुद्धकमलोत्पलानि यस्मिन् तत् । अत्र गगनस्यार्णवत्वेन चन्द्रादीनां तदवयवकुमुदादित्वेन च निरूपणात् सावयवरूपकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ताराधिपमुल्लिखन्निव, नखैरिति शेषः । हरन्निव गृह्णन्निव ॥ ५ ॥ ६ ॥

स०—गगनार्णवमिति नपुंसकत्वमार्षम् । नपुंसको वाऽर्णवशब्दः । "अस्मदीयं गुणार्णवम्" इत्यनुव्याख्यानसुधायां पूर्वमाचारक्विबन्ततामाश्रित्यानन्तरं पचाद्यचि अर्णवमिति त्रिलिङ्गः साधुरित्युक्तेः । गगनार्णवः प्रसिद्धार्णव इव । न पुनस्स एवेति आचारक्विबन्ततादिकमुपपन्नम् ॥ ४ ॥

स किंचिदनुसंप्राप्तः समालोक्य महागिरिम् । महेन्द्रं मेघसङ्काशं ननाद हरिपुङ्गवः ॥ १५ ॥ स पूरयामास कपिर्दिशो दश समन्ततः । नदन्नादेन महता मेघस्वन महास्वनः ॥ १६ ॥ स तं देशमनुप्राप्तः सुहृद्दर्शन लालसः । ननाद हरिशार्दूलो लाङ्गूलं चाप्यकम्पयत् ॥ १७ ॥ तस्य नानद्यमानस्य सुपर्णचरिते पथि । फलतीवास्य घोषेण गगनं सार्कमण्डलम् ॥ १८ ॥ ये तु तत्रोत्तरे तीरे समुद्रस्य महाबलाः । पूर्वं संविष्ठिताः शूरा वायुपुत्रदिदृक्षवः ॥ १९ ॥ महतो वायुनुन्नस्य तोयदस्येव गर्जितम् । शुश्रुवुस्ते तदा घोषमूरुवेगं हनूमतः ॥ २० ॥ ते दीनमनसः सर्वे शुश्रुवुः काननौकसः । वानरेन्द्रस्य निर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमम् ॥ २१ ॥ निशम्य नदतो नादं वानरास्ते समन्ततः । बभूवुरुत्सुकाः सर्वे सुहृद्दर्शन काङ्क्षिणः ॥ २२ ॥ जाम्बवान् स हरिश्रेष्ठः प्रीतिसंहृष्ट मानसः । उपामन्त्र्य हरीन् सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥ सर्वथा कृतकार्योऽसौ हनूमान्नात्र संशयः । न ह्यस्याकृत कार्यस्य नाद एवंविधो भवेत् ॥ २४ ॥ तस्य बाहूरुवेगं च निनादं च महात्मनः । निशम्य हरयो हृष्टाः समुत्पेतु स्ततस्ततः ॥ २५ ॥

किंचिदनुसंप्राप्तः मैनाकात्परं कंचित् प्रदेशं प्राप्तः ॥ १५ ॥ १६ ॥ लालसः साभिलाषः । तं देशं सुहृदावाससमीपप्रदेशम् ॥ १७ ॥ नानद्यमानस्य पुनः पुनर्भृशं नदत इत्यर्थः । फलतीव दलतीव ॥ १८ ॥ वातनुन्नस्य वातसङ्घट्टितस्य । घोषम् ऊरुवेगमिति, ऊरुवेगजन्यं घोषमित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ ते दीनमनस इति । अनिष्टश्रवणशङ्कयेति भावः ॥ २१–२४ ॥ तस्येति । निशम्य ज्ञात्वेत्यर्थः ।

फलतीव दलतीव । ये पूर्वं संविष्ठिताः ते तोयदनिस्वनमिव ऊरुवेगं तज्जन्यं घोषं शुश्रुवुरित्यन्वयः ॥ १८–२० ॥ वानरेन्द्रस्य निर्घोषं तदीयसिंहनादम् ॥ २१ ॥ सुहृद्दर्शनकांक्षिणः तेन शब्देन हनुमानेवैतीति निश्चित्य तद्दर्शनलालसाः ॥ २२–२४ ॥ बाहूरुवेगं तज्जन्य

ते नगाग्रान्नगाग्राणि शिखराच्छिखराणि च । प्रहृष्टाः समपद्यन्त हनूमन्तं दिदृक्षवः ॥२६॥ ते प्रीताः पादपाग्रेषु गृह्य शाखाः सुविष्ठिताः । वासांसीव प्रशाखाश्च समाविध्यन्त वानराः ॥ २७ ॥ गिरिगह्वरसंलीनो यथा गर्जति मारुतः । एवं जगर्ज बलवान् हनूमान् मारुतात्मजः ॥ २८ ॥ तमभ्रघनसङ्काशमापतन्तं महाकपिम् । दृष्ट्वा ते वानराः सर्वे तस्थुः प्राञ्जलयस्तदा ॥ २९ ॥ ततस्तु वेगवांस्तस्य गिरेर्गिरिनिभः कपिः । निपपात महेन्द्रस्य शिखरे पादपाकुले ॥३०॥ हर्षेणापूर्यमाणोऽसौ रम्ये पर्वतनिर्झरे । छिन्नपक्ष इवाकाशात् पपात धरणीधरः ३१

यद्वा दृष्ट्वा चेत्यध्याहार्यम् । अन्यथा बाहूरुवेगपदानन्वयात् ॥ २५ ॥ समुत्पेतुरित्युक्तं विवृणोति–ते नगाग्रादिति । नगाग्रात् वृक्षाग्रात् । समपद्यन्त सङ्गीभूताः ॥२६॥ प्रीता इति हेतुगर्भं विशेषणम् । यथा मनुष्याः दूरस्थस्वकीयानयनाय वासांसि धून्वन्ति तथा वानराश्चान्योन्याह्वानाय पुष्पितशाखाः गृहीत्वा प्रशाखाः प्रागग्रशाखाः समाविद्ध्यन्त पर्यभ्रामयन् ॥ २७ ॥ २८ ॥ अभ्रघनसङ्काशम् अभ्रसमूहतुल्यम् ॥२९॥ निपपात निर्भरमाक्रान्तवान् ॥३०॥ पपातेति । अच्छिन्नपक्षस्य पातासम्भवाच्छिन्नपक्ष इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

शब्दं निनादं च कण्ठशब्दं च ॥ २५ ॥ नगाग्रात् स्वाश्रयादूर्ध्वदेशस्थानि नगाग्राणीत्यर्थः ॥२६॥ पादपाग्रेषु निष्ठिताः प्रशाखाः प्राग्रशाखाः वासांसीव समाविध्यन्त व्याधुन्वन् ॥ २७ ॥ २८ ॥ अभ्रघनसङ्काशं मेघसमूहसदृशम् ॥ २९ ॥ ततो गिरेः अरिष्टाख्याद्रेः प्लुतः कपिः तस्य महेन्द्रस्य गिरेः शिखरे निपपात, अनेनाविश्रममागमनं ध्वनितम् ॥ ३० ॥ छिन्नपक्षो धरणीधर इवाकाशात्पपात । हर्षेणापूर्यमाणः पूर्यमाणहृदयः । पर्वतनिर्झरे निर्झरप्रवर्तके शिखरे इत्यर्थ इत्येके । श्रमनिवृत्तये जल एव

स०–छिन्नपक्षः धरणीधरः पर्वत इव पपात, अनेन मान्द्याभावः सूच्यते । छिदिति भावे सम्पदादिक्विबन्तः । छित् छिदा नययोस्तौ छिन्नौ । नशब्दो निषेधार्थकः । तस्य छिच्छब्दानन्तरत्वं जन इत्यादिवद् बोध्यम् । ततश्च अच्छिन्नौ पक्षौ यस्य सः । एवञ्चेत् हर्षापूर्यमाणता विवक्षितस्थललाभो विजयेनागमनं चेति बह्वर्थलाभो भवतीति बोध्यम् ॥ ३१ ॥

ततस्ते प्रीतमनसः सर्वे वानरपुङ्गवाः । हनुमन्तं महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे । परिवार्य च ते सर्वे परां प्रीतिमुपागताः ॥ ३२ ॥ प्रहृष्टवदनाः सर्वे तमरोगमुपागतम् । उपायनानि चादाय मूलानि च फलानि च । प्रत्यर्चयन् हरिश्रेष्ठं हरयो मारुतात्मजम् ॥ ३३ ॥ हनुमांस्तु गुरून् वृद्धान् जाम्बवत्प्रमुखांस्तदा । कुमारमङ्गदं चैव सोऽवन्दत महाकपिः ॥ ३४ ॥ स ताभ्यां पूजितः पूज्यः कपिभिश्च प्रसादितः । दृष्टा सीतेति विक्रान्तः संक्षेपेण न्यवेदयत् ॥३५॥ निषसाद च हस्तेन गृहीत्वा वालिनः सुतम् । रमणीये वनोद्देशे महेन्द्रस्य गिरेस्तदा ॥ ३६ ॥ हनुमानब्रवीद्धृष्टस्तदा तान् वानरर्षभान् ॥३७॥ अशोकवनिकासंस्था दृष्टा सा जनकात्मजा । रक्ष्यमाणा सुघोराभी राक्षसीभिरनिन्दिता ॥३८॥ एकवेणीधरा बाला रामदर्शनलालसा । उपवासपरिश्रान्ता जटिला मलिना कृशा ॥ ३९ ॥ ततो दृष्टेति वचनं महार्थममृतोपमम् । निशम्य मारुतेः सर्वे मुदिता वानरा भवन् ॥ ४० ॥ क्ष्वेलन्त्यन्ये नदन्त्यन्ये गर्जन्त्यन्ये महाबलाः । चक्रुः किलिकिलामन्ये प्रतिगर्जन्ति चापरे ॥ ४१ ॥

प्रहृष्टवदनाः प्रसन्नमुखाः, आसन्निति शेषः । अरोगं कुशलिनमित्यर्थः । उपायनानि उपहारान् ॥ ३३ ॥ हनुमांस्त्वित्यादि । कुमारमङ्गदं चेति, स्वामित्वादिति भावः ॥ ३४–३९ ॥ भवन् अभवन् । अनित्यत्वादडभावः ॥ ४० ॥ क्ष्वेलन्ति सिंहनादं कुर्वन्ति । नदन्ति अव्यक्तशब्दं कुर्वन्ति । गर्जन्ति वृषभनादं

पतित इत्यन्ये ॥ ३१–३४ ॥ ताभ्यां जाम्बवदङ्गदाभ्याम् । प्रसादितः प्रसन्नदृष्ट्या

स०–परां पूर्वप्रीतितोऽप्युत्कृष्टाम् । सन्तोषातिशयेन सर्व इति द्विरुक्तिः । सर्वे रुद्रे । लुप्तोपमेयम् । ते दूताः त्रिपुरं हत्वा आयाते रुद्रे इति वा । " सर्वो ह्येष रुद्रः " इति श्रुतेः । " सर्वश्शर्वः कालंजरः शिवः " इति नामनिधानात् ॥ ३२ ॥

केचिदुच्छ्रितलाङ्गूलाः प्रहृष्टाः कपिकुञ्जराः । अञ्चिता यतदीर्घाणि लांगूलानि प्रविव्यधुः ॥ ४२ ॥ अपरे च हनूमन्तं वानरा वारणोपमम् । आप्लुत्य गिरिशृङ्गेभ्यः संस्पृशन्ति स्म हर्षिताः ॥ ४३ ॥ उक्तवाक्यं हनूमन्त मङ्गदस्तमथाब्रवीत् । सर्वेषां हरिवीराणां मध्ये वचन मुत्तमम् ॥ ४४ ॥ सत्त्वे वीर्ये न ते कश्चित् समो वानर विद्यते । यदवप्लुत्य विस्तीर्णं सागरं पुनरागतः ॥४५॥ [जीवितस्य प्रदाता नस्त्वमेको वानरोत्तम । त्वत्प्रसादात् समेष्यामः सिद्धार्था राघवेण ह ॥] अहो स्वामिनि ते भक्तिरहो वीर्यमहो धृतिः । दिष्ट्या दृष्टा त्वया देवी रामपत्नी यशस्विनी॥४६॥दिष्ट्या त्यक्ष्यति काकुत्स्थः शोकं सीतावियोगजम् । ततोऽङ्गदं हनूमन्तं जाम्बवन्तं च वानराः ॥ ४७ ॥ परिवार्य प्रमुदिता भेजिरे विपुलाः शिलाः । श्रोतुकामाः समुद्रस्य लङ्घनं वानरोत्तमाः ॥ ४८ ॥ दर्शनं चापि लङ्कायाः सीताया रावणस्य च । तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे हनुमद्वदनोन्मुखाः ॥४९॥ तस्थौ तत्राङ्गदः श्रीमान् वानरैर्बहुभिर्वृतः । उपास्यमानो विबुधै र्दिवि देवपतिर्यथा ॥ ५० ॥

कुर्वन्ति । किलिकिलां स्वजात्युचितकिलिकिलाशब्दम् ॥ ४१ ॥ केचिदिति । अञ्चितायतदीर्घाणि अत्र दीर्घपदसन्निधानादायतपदं स्थूलपरम् । प्रविव्यधुः लाङ्गूलान्युद्धृत्य भूमावताडयन्नित्यर्थः ॥ ४२ ॥ अपरे चेति । संस्पृशन्ति आलिङ्गन्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सत्त्व इति । अवप्लुत्य विस्तीर्णमित्यङ्गदेतरव्यावृत्तिः । पुनरागत इत्यङ्गदव्यावृत्तिः ॥ ४५–५० ॥

कारितात्मनिरीक्षणः ॥ ३५–४१ ॥ अञ्चितायतदीर्घाणि दीर्घशब्दसन्निधानादायत शब्देन स्थौल्यमुच्यते ॥ ४२–४५ ॥ अहो इति । तव स्वामिभक्त्यादिकमाश्चर्य मित्यर्थः ॥ ४६–४९ ॥ विबुधैर्देवैरुपास्यमान इत्यर्थः ॥ ५० ॥

हनूमता कीर्तिमता यशस्विना तथाऽङ्गदेनाङ्गदबद्ध बाहुना। मुदा तदाध्यासितमुन्नतं महन्महीधराग्रं ज्वलितं श्रियाऽभवत् ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥५७॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

ततस्तस्य गिरेः शृङ्गे महेन्द्रस्य महाबलाः । हनुमत्प्रमुखाः प्रीतिं हरयो जग्मुरुत्तमाम् ॥१॥ तं ततः प्रीतिसंहृष्टः प्रीतिमन्तं महाकपिम् । जाम्बवान् कार्यवृत्तान्तमपृच्छदनिलात्मजम् ॥ २ ॥ कथं दृष्टा त्वया देवी कथं वा तत्र वर्तते । तस्यां वा स कथंवृत्तः क्रूरकर्मा दशाननः ॥ ३॥ तत्त्वतः सर्वमेतन्नः प्रब्रूहि त्वं महाकपे । श्रुतार्थाश्चिन्तयिष्यामो भूयः कार्यविनिश्चयम् ॥ ४ ॥ यश्चार्थस्तत्र वक्तव्यो गतैरस्माभिरात्मवान् । रक्षितव्यं च यत्तत्र तद्भवान् व्याकरोतु नः ॥ ५ ॥

कीर्तिमतेति हनुमद्विशेषणम् । यशस्विनेत्यङ्गदविशेषणम् । भृत्यकीर्त्या स्वामिनः कीर्तिः । अन्यथा पौनरुक्त्यात् । यद्वा बुद्धिमत्त्वजन्या कीर्तिः । शौर्यजन्यं यशः ॥ ५१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ततस्तस्येत्यादि ॥ १ ॥ तमिति । कार्यवृत्तान्तं कार्यविषयवृत्तान्तम्, सीतादर्शनविषयवृत्तान्तम् ॥ २ ॥ कथमिति । कथं केन प्रकारेण । कथं वृत्तः कीदृग्व्यापारः ॥ ३ ॥ तत्त्वत इति । तत्त्वकथनस्य प्रयोजनमाह—श्रुतार्था इत्यादि ॥ ४ ॥ यश्चेति । तत्र रामसन्निधौ योऽर्थो वक्तव्यः वक्तुमर्हः यश्च

हनूमतेति । यशस्विनेति अङ्गदविशेषणम् । अतो न पुनरुक्तिः ॥५१॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

हनुमत्प्रमुखाः, परस्परं मिलिता इति शेषः ॥ १ ॥ कार्यविषयं वृत्तान्तम् ॥ २ ॥ दशाननः कथंवृत्तः कीदृग्व्यापारः ॥ ३ ॥ ४ ॥ यश्चेति । तत्र रामसन्निधौ । रक्षितव्यं

स नियुक्तस्ततस्तेन संप्रहृष्टतनूरुहः । प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै प्रत्यभाषत ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षमेव भवतां महेन्द्राग्रात् खमाप्लुतः । उदधेर्दक्षिणं पारं काङ्क्षमाणः समाहितः ॥ ७ ॥ गच्छतश्च हि मे घोरं विघ्नरूपमिवाभवत् । काञ्चनं शिखरं दिव्यं पश्यामि सुमनोहरम् ॥ ८ ॥ स्थितं पन्थानमावृत्य मेने विघ्नं च तं नगम् ॥ ९ ॥ उपसङ्गम्य तं दिव्यं काञ्चनं नगसत्तमम् । कृता मे मनसा बुद्धिर्भेत्तव्योऽयं मयेति च ॥ १० ॥ प्रहतं च मया तस्य लांगूलेन महागिरेः । शिखरं सूर्यसङ्काशं व्यशीर्यत सहस्रधा ॥ ११ ॥ व्यवसायं च तं बुद्ध्वा स होवाच महागिरिः । पुत्रेति मधुरां वाणीं मनः प्रह्लादयन्निव ॥ १२ ॥ पितृव्यं चापि मां विद्धि सखायं मातरिश्वनः । मैनाकमिति विख्यातं निवसन्तं महोदधौ ॥ १३ ॥ पक्षवन्तः पुरा पुत्र बभूवुः पर्वतोत्तमाः । छन्दतः पृथिवीं चेरुर्बाधमानाः समन्ततः ॥ १४ ॥ श्रुत्वा नगानां चरितं महेन्द्रः पाकशासनः । चिच्छेद भगवान् पक्षान् वज्रेणैषां सहस्रशः १५

रक्षितव्यं गोप्तव्यं तत् । आत्मवान् बुद्धिमान् । भवान् व्याकरोतु ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षमेवेति । इदं न वक्तव्यमेवेति भावः । आप्लुतः आप्लुतोस्मि । पारं, गन्तुमिति शेषः । समाहितः एकाग्रः । इत्येतद्भवतां प्रत्यक्षमेवेति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ गच्छत इत्यादि । विघ्नरूपमिव, वस्तुतो न तथेति भावः । पश्यामीत्यादौ व्यत्ययेन लट् । शिखरं विघ्नरूपमिवाभवत् तत् पश्यामीति योजना ॥ ८ ॥ स्थितमिति । मेने इति लिट्युत्तमपुरुषैकवचनं परोक्षत्वाद्यभावेपि च्छान्दसम् । अमनिषीत्यर्थः ॥ ९ ॥ उपसङ्गम्येति । गमनदशायामुरसा पातयामासेति सूचितं विवृणोति भेत्तव्योऽयमित्यादिना ॥ १०–१२ ॥ पितृव्यं चेति । पितृव्यत्वे हेतुमाह सखायमिति । पितृसखत्वात् पितृव्यत्वव्यपदेश इत्यर्थः ॥ १३ ॥ छन्दतः

गोपनीयम्, अवक्तव्यमिति यावत् । आत्मवान् भवान् ॥ ५–७ ॥ पश्यामि अपश्यम् ॥ ८ ॥ मेने इति लिडुत्तमपुरुषैकवचनम् ॥ ९–११ ॥ व्यवसायं स्वभेदनरूपम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ छन्दतः स्वेच्छयेत्यर्थः ॥ १४ ॥ चरितं प्रजाबाधनरूपम् ॥ १५ ॥

अहं तु मोक्षितस्तस्मात्तव पित्रा महात्मना । मारुतेन तदा वत्स प्रक्षिप्तोऽस्मि महार्णवे ॥ १६ ॥ रामस्य च मया साह्ये वर्तितव्यमरिन्दम । रामो धर्मभृतां श्रेष्ठो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य मैनाकस्य महात्मनः । कार्यमावेद्य तु गिरेरुद्यतं च मनो मम ॥ १८ ॥ तेन चाहमनुज्ञातो मैनाकेन महात्मना । स चाप्यन्तर्हितः शैलो मानुषेण वपुष्मता । शरीरेण महाशैलः शैलेन च महोदधौ ॥ १९ ॥ उत्तमं जवमास्थाय शेषं पन्थानमास्थितः । ततोऽहं सुचिरं कालं वेगेनाभ्यगमं पथि ॥ २० ॥ ततः पश्याम्यहं देवीं सुरसां नागमातरम् । समुद्रमध्ये सा देवी वचनं मामभाषत ॥ २१ ॥ मम भक्षः प्रदिष्टस्त्वममरैर्हरिसत्तम । अतस्त्वां भक्षयिष्यामि विहितस्त्वं चिरस्य मे ॥ २२ ॥ एवमुक्तः सुरसया प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः । विवर्णवदनो भूत्वा वाक्यं चेदमुदीरयम् ॥ २३ ॥ रामो दाशरथिः श्रीमान् प्रविष्टो दण्डकावनम् । लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा सीतया च परन्तपः ॥ २४ ॥

यथेच्छम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ मोक्षणप्रकारमाह प्रक्षिप्तोऽस्मि महार्णव इति ॥ १६ ॥ साह्ये साहाय्ये । साहाय्यकरणे हेतुमाह रामो धर्मभृतां श्रेष्ठ इति ॥ १७ ॥ उद्यतम् उद्युक्तम् ॥ १८ ॥ अनुज्ञातः, अस्मीति शेषः । वपुष्मता पुष्कलवपुषा । मानुषेण शरीरेणान्तर्हितः । शैलेन तु शरीरेण महोदधौ सागरोपरि, स्थित इति शेषः । 'स वै दत्तवरः शैलो बभूवावस्थितस्तथा' इति प्रथमसर्गोक्तेः प्रतिप्रयाणे च—'पर्वतेन्द्रं सुनाभं च समुपस्पृश्य वीर्यवान्' इत्युक्तम् । 'हिरण्यनाभं शैलेन्द्रं काञ्चनं पश्य मैथिलि' इति रामेण चोक्तम् ॥ १९–२५ ॥

मोचनप्रकारमाह—मारुतेनेति ॥ १६ ॥ साह्ये साहाय्ये । तत्र हेतुः—धर्मभृतां श्रेष्ठ इत्यादि ॥ १७ ॥ उद्यतम् अग्रे चलितम् ॥ १८ ॥ वपुष्मता पौष्कल्यवता । मानुषेण शरीरेणान्तर्हितः । शैलेन शिलारूपेण शरीरेण तु महोदधौ सागरोपरि, स्थित इति शेषः ॥ १९–२१ ॥ ममेति । प्रदिष्टः दत्तः । विहितः लब्धः ॥ २२–२५ ॥

तस्य सीता हृता भार्या रावणेन दुरात्मना । तस्याः सकाशं दूतोऽहं गमिष्ये रामशासनात् ॥ २५ ॥ कर्तुमर्हसि रामस्य साहाय्यं विषये सती । अथवा मैथिलीं दृष्ट्वा रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ २६ ॥ आगमिष्यामि ते वक्त्रं सत्यं प्रतिशृणोमि ते ॥ २७ ॥ एवमुक्ता मया सा तु सुरसा कामरूपिणी । अब्रवीन्नातिवर्तेत कश्चिदेष वरो मम ॥ २८ ॥ एवमुक्तः सुरसया दशयोजनमायतः । ततोऽर्धगुणविस्तारो बभूवाहं क्षणेन तु । मत्प्रमाणानुरूपं च व्यादितं तु मुखं तया ॥२९॥ तद्दृष्ट्वा व्यादितं चास्यं ह्रस्वं ह्यकरवं वपुः । तस्मिन् मुहूर्ते च पुनर्बभूवाङ्गुष्ठमात्रकः ॥ ३० ॥ अभिपत्याशु तद्वक्त्रं निर्गतोऽहं ततः क्षणात् । अब्रवीत् सुरसा देवी स्वेन रूपेण मां पुनः ॥ ३१ ॥ अर्थसिद्ध्यै हरिश्रेष्ठ गच्छ सौम्य यथासुखम् । समानय च वैदेहीं राघवेण महात्मना । सुखी भव महाबाहो प्रीतास्मि तव वानर ॥ ३२ ॥ ततोऽहं साधु साध्वीति सर्वभूतैः प्रशंसितः ॥ ३३ ॥

कर्तुमिति । विषये सती स्वराज्ये वसन्ती ॥२६–२८॥ एवमुक्त इति । तत इति । अर्धगुणविस्तारः अत्रार्धशब्दः एकदेशवाची । किंचिदधिकविस्तारोऽभवमित्यर्थः । एवमेवार्थः, प्रथमसर्गोक्तशतयोजनविस्तारस्तु विरुद्धः । तद्ग्रन्थः कल्पितश्चेत्युक्तम् । मत्प्रमाणेति । व्यादितं व्यात्तम् ॥२९॥ तद्दृष्ट्वेति । ह्रस्वत्वं विशेषयति अङ्गुष्ठमात्रक इति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अर्थसिद्ध्यै इति । समानय संयोजय॥ ३२ ॥ ततोऽहमिति । साधु साध्वीति दीर्घश्छान्दसः ॥ ३३–३६ ॥

विषये सती विषयवासिनी ॥ २६ ॥ २७ ॥ नातिवर्तेत नातिक्रमेत । मां प्राप्तो मदाहारतांप्राप्तो न गच्छेदित्यर्थः॥ २८॥ ततोऽर्द्धगुणविस्तारः ततो दशयोजनादर्धस्य पञ्चयोजनस्य गुण आवृत्तिः तद्विस्तारो दशयोजनविस्तारः । प्रथमसर्गे दशयोजनविस्तारोक्त्यानुगुण्येनैवं व्याख्यातम् ॥ २९ ॥ ह्रस्वम्, स्वशरीरमिति शेषः ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ समानय सङ्गमय ॥ ३२ ॥ साधु साध्वीत्यत्र दीर्घ आर्षः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

ततोऽन्तरिक्षं विपुलं प्लुतोऽहं गरुडो यथा । छाया मे निगृहीता च नच पश्यामि किंचन ॥३४॥ सोऽहं विगत वेगस्तु दिशो दश विलोकयन् । न किंचित्तत्र पश्यामि येन मेऽपहृता गतिः ॥ ३५ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना किं नाम गगने मम । ईदृशो विघ्न उत्पन्नो रूपं यत्र न दृश्यते ॥ ३६ ॥ अधोभागे न मे दृष्टिः शोचता पातिता मया।ततोऽद्राक्षमहं भीमां राक्षसीं सलिलेशयाम् ॥३७॥ प्रहस्य च महानादमुक्तोऽहं भीमया तया । अवस्थित मसम्भ्रान्तमिदं वाक्यमशोभनम् ॥ ३८ ॥ कासि गन्ता महाकाय क्षुधितायाः ममेप्सितः । भक्षः प्रीणय मे देहं चिरमाहारवर्जितम् ॥ ३९ ॥ बाढमित्येव तां वाणीं प्रत्य गृह्णामहं ततः । आस्यप्रमाणादधिकं तस्याः कायमपूर यम् । तस्याश्चास्यं महद्भीमं वर्धते मम भक्षणे ॥ ४० ॥ न च मां साधु बुबुधे मम वा निकृतं कृतम् ॥४१॥ ततो ऽहं विपुलं रूपं संक्षिप्य निमिषान्तरात् । तस्या हृदय मादाय प्रपतामि नभःस्थलम् ॥ ४२ ॥

अधोभागे नेति । सलिलेशयां सलिले स्थिताम् ॥३७॥ अवस्थितं दृढभूतम् । असम्भ्रान्तम् अव्यग्रम् ॥३८॥३९॥ तस्याः आस्यप्रमाणादधिकं यथा तथा कायम् आत्मदेहम् अपूरयम् अवर्धयम् । मयि वृद्धे साप्यवर्धिष्टेत्यर्थः ॥४०॥ अयं कामरूपीति माम्, साधु सम्यक्, न बुबुधे न ज्ञातवती । मम कृतं निकृतं मया कृतां निकृतिं वा न बुबुधे॥४१॥निकृतिमेव दर्शयति—ततोऽहमिति॥४२॥

न पश्यामि नापश्यम् । येन गतिर्विहता तत्किञ्चिन्न पश्यामि नापश्यमित्यन्वयः॥३५॥ ॥३६॥३७॥अवस्थितं निश्चेष्टम् । तथाप्यसम्भ्रान्तं भयहीनम् मां लक्षीकृत्येदं वाक्यमह मुक्त इत्यन्वयः ॥३८॥ ममेप्सितः भक्षस्त्वं मतो मे देहं प्रीणयेत्यन्वयः ॥३९॥ तस्या आस्यप्रमाणादधिकं कायम् आत्मनः कायम् अपूरयम् । वर्द्धते अवर्द्धत ॥ ४० ॥ सा मां न बुबुधे अयं कामरूपीति मां न ज्ञातवतीत्यर्थः । मम कृतं विकृतं सा मया कृतं विकारस्वरूपं वा न बुबुधे ॥ ४१ ॥ तद्विकृतं किमित्यत आह—ततोऽहमिति ।

सा विसृष्टभुजा भीमा पपात लवणाम्भसि । मया पर्वतसङ्काशा निकृत्तहृदया सती ॥ ४३ ॥ शृणोमि खगतानां च सिद्धानां चारणैः सह । राक्षसी सिंहिका भीमा क्षिप्रं हनुमता हता ॥ ४४ ॥ तां हत्वा पुनरेवाहं कृत्यमात्ययिकं स्मरन् । गत्वा चाहं महाध्वानं पश्यामि नगमण्डितम् ॥ ४५ ॥ दक्षिणं तीरमुदधेर्लङ्का यत्र च सा पुरी । अस्तं दिनकरे याते रक्षसां निलयं पुरम् । प्रविष्टोऽहमविज्ञातो रक्षोभिर्भीमविक्रमैः ॥ ४६ ॥ तत्र प्रविशतश्चापि कल्पान्तघनसंनिभा। अट्टहासं विमुञ्चन्ती नारी काप्युत्थिता पुरः ॥ ४७ ॥ जिघांसन्तीं ततस्तां तु ज्वलदग्निशिरोरुहाम् । सव्यमुष्टिप्रहारेण पराजित्य सुभैरवाम् ॥ ४८ ॥ प्रदोषकाले प्रविशं भीतयाऽहं तयोदितः । अहं लङ्कापुरी वीर निर्जिता विक्रमेण ते॥ ४९ ॥ यस्मात्तस्माद्विजेतासि सर्वरक्षांस्यशेषतः ॥५०॥ तत्राहं सर्वरात्रं तु विचिन्वन् जनकात्मजाम् । रावणान्तःपुरगतो न चापश्यं सुमध्यमाम् ॥ ५१ ॥

विसृष्टभुजा विसृष्टसन्धिकभुजा ॥ ४३ ॥ शृणोमीति । हतेत्यनन्तरमितिकरणं बोध्यम् ॥ ४४ ॥ कृत्यमात्ययिकं स्मरन् प्राणान्तिकं तत्कर्म विचिन्तयन्नित्यर्थः ॥ ४५–४८ ॥ रामानु०–जिघांसन्तीमित्यादि । प्रविशं प्राविशम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ भीतयेत्यादि । भीतया तया नार्या । अशेषत इत्यनन्तरमितिकरणं द्रष्टव्यम् ॥४९॥५०॥ सर्वरात्रं सर्वां रात्रिम् । "अहःसर्व–" इत्यादिना समासान्तोऽच् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । तत्र लङ्कायाम् । विचिन्वन् अनन्तरं रावणान्तःपुरमपि गतः सन् सुमध्यमां नापश्यम् ॥५१॥५२॥ रामानु०–तत्रेति । सर्वरात्रं

हृदयमादाय हृदयं निकृत्य । अपताम् आपतम् ॥४२॥ विसृष्टभुजा विस्रंसितभुजा ॥ ४३ ॥ शृणोमीति । सिंहिका हनुमता हतेति द्युगतानां देवानां वाचः शृणोमीति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥ कृत्यम् आत्ययिकं प्राणान्तिकं कर्म चिन्तयन्नित्यर्थः ॥ ४५–४७॥ तां जिघांसन्तीं ज्वलदग्नितुल्यकेशपाशाम्॥४८॥प्रविशं प्राविशम्॥४९॥५०॥ सर्वरात्रं

ततः सीतामपश्यंस्तु रावणस्य निवेशने । शोकसागर मासाद्य न पारमुपलक्षये ॥ ५२ ॥ शोचता च मया दृष्टं प्राकारेण समावृतम् । काञ्चनेन विकृष्टेन गृहोपवनमुत्त मम् ॥ ५३ ॥ स प्राकारमवप्लुत्य पश्यामि बहुपादपम् ॥ ५४ ॥ अशोकवनिकामध्ये शिंशुपापादपो महान् । तमारुह्य च पश्यामि काञ्चनं कदलीवनम् ॥५५॥ अदूरे शिंशुपावृक्षात् पश्यामि वरवर्णिनीम् । श्यामां कमल पत्राक्षीमुपवासकृशाननाम् ॥ ५६ ॥ तदेकवासःसंवीतां रजोध्वस्तशिरोरुहाम् । शोकसन्तापदीनाङ्गीं सीतां भर्तृ हितेस्थिताम् ॥५७॥ राक्षसीभिर्विरूपाभिः क्रूराभिरभि संवृताम् । मांसशोणितभक्षाभिर्व्याघ्रीभिर्हरिणीमिव ॥ ५८ ॥ सामया राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः । एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्तापरायणा ॥ ५९ ॥

सर्वां रात्रिम् । "अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः" इत्यच्प्रत्ययः । "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया । तत्राहं मध्यरात्रे त्विति पाठः साधुः ॥५१॥ तत इति । उपलक्षये उपालक्षयम् ॥५२॥ विकृष्टेन विप्रकृष्टेन । अतिदीर्घेणेति यावत् ॥ ५३ ॥ बहुपादपम् अनेक पादपप्रमाणमिति प्राकारविशेषणम् ॥५४॥ शिंशुपापादपः, अस्तीति शेषः ॥५५॥ शिंशुपावृक्षात् शिंशुपावृक्षस्य । श्यामां यौवनमध्यस्थाम् । तदेकवासस्संवीतां येन वाससा हृता तेनैकवाससा संवीताम् । यद्वा तेन तत्कालदृष्टेन पूर्वदृष्टेन एकेन वाससा संवीताम्, वेषान्तरनिस्स्पृहामित्यर्थः । मानसिकत्वकायिकत्व भेदेन शोकसन्तापयोर्भेदः ॥५६–५८॥ सामयेति । आमयः खेदः तेन सह वर्तत

सर्वां रात्रिम् । तत्राहं मध्यरात्रे तु इति पाठः साधुः ॥ ५१ ॥ उपलक्षये उपालक्षयम् ॥ ५२ ॥ विकृष्टेन विप्रकृष्टेन, अतिदीर्घेणेति यावत् ॥ ५३ ॥ बहुपादपं गृहोपवनं गृहारामं दृष्टमिति सम्बन्धः ॥ ५४–५६ ॥ तदेकवासःसंवीतां तेन तत्कालदृष्टेन पूर्वधृतेनैव वाससा संवीताम् ॥ ५७ ॥ राक्षसीभिरिति । व्याघ्रीपरिवृतां हरिणीमिव तामपश्यमिति सम्बन्धः । राक्षसीमध्ये ताभिरेव तर्ज्यमाना सदुःखा मया कथञ्चिदासादितेत्यन्वयः ॥ ५८ ॥ सामया आमयसहिता, दुःखसहितेत्यर्थः,

भूमिशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे । रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया । कथंचिन्मृगशावाक्षी तूर्णमासादिता मया ॥ ६० ॥ तां दृष्ट्वा तादृशीं नारीं रामपत्नीं यशस्विनीम् । तत्रैव शिंशुपावृक्षे पश्यन्नहमवस्थितः ॥ ६१ ॥ ततो हलहलाशब्दं काञ्चीनूपुरमिश्रितम् । शृणोम्यधिकगम्भीरं रावणस्य निवेशने ॥ ६२ ॥ ततोऽहं परमोद्विग्नः स्वं रूपं प्रतिसंहरन् । अहं तु शिंशुपावृक्षे पक्षीव गहने स्थितः ॥ ६३ ॥ ततो रावणदाराश्च रावणश्च महाबलः । तं देशं समनुप्राप्ता यत्र सीताऽभवत् स्थिता ॥ ६४ ॥ तद् दृष्ट्वाऽथ वरारोहा सीता रक्षोमहाबलम् । सङ्कुच्योरू स्तनौ पीनौ बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ ६५ ॥ वित्रस्तां परमोद्विग्नां वीक्षमाणां ततस्ततः । त्राणं किंचिदपश्यन्तीं वेपमानां तपस्विनीम् ॥ ६६ ॥ तामुवाच दशग्रीवः सीतां परमदुःखिताम् । अवाक्छिराः प्रपतितो बहुमन्यस्व मामिति ॥ ६७ ॥ यदि चेत्त्वं तु दर्पान्मां नाभिनन्दसि गर्विते । द्वौ मासावन्तरं सीते पास्यामि रुधिरं तव ॥ ६८ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य रावणस्य दुरात्मनः । उवाच परमक्रुद्धा सीता वचनमुत्तमम् ॥ ६९ ॥

इति सामया । मर्तव्ये मरणे । "कृत्यल्युटो बहुलम्" इति साधुः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ पश्यन् परामृशन् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ गहने पर्णगूढप्रदेशे । 'पर्णघने निलीनः' इत्यधस्तादप्युक्तेः ॥ ६३–६५ ॥ रामानु०–परिरभ्य, वितत्रासेति शेषः ॥ ६५ ॥ परमोद्विग्नाम् अतीवोद्भ्रान्तहृदयाम् । ततस्ततः वीक्षमाणां नानादिक्षु वीक्षमाणाम् । त्राणमित्यनुषज्यते ॥ ६६ ॥ अवाक्छिराः अवनतमूर्द्धा । प्रपतितः, भूमाविति शेषः ॥ ६७ ॥ द्वौ मासौ अन्तरम् अवधिः । ततः पास्यामीति

अतस्तूर्णमासादिता मयेत्यनेन न पुनरुक्तिः । मर्तव्यकृतनिश्चया मरणकृतनिश्चयेत्यर्थः ॥ ५९–६१ ॥ शृणोमि श्रुतवान् । रावणस्य निवेशने तत्समीपे । यद्वा निवेशने सीतासमीपप्रवेशनकाले ॥ ६२ ॥ गहने स्थितः अत्र गहनशब्देन पर्णसंहतिगूढप्रदेश उच्यते ॥ ६३ ॥ परिरभ्य, वितत्रासेति शेषः ॥ ६४–७० ॥

राक्षसाधम रामस्य भार्याममिततेजसः । इक्ष्वाकुकुलनाथस्य स्नुषां दशरथस्य च । अवाच्यं वदतो जिह्वा कथं न पतिता तव ॥ ७० ॥ किंचिद्वीर्यं तवानार्य यो मां भर्तुरसन्निधौ । अपहृत्यागतः पाप तेनादृष्टो महात्मना ॥७१॥ न त्वं रामस्य सदृशो दास्येऽप्यस्य न युज्यसे । यज्ञीयः सत्यवादी च रणश्लाघी च राघवः॥७२॥ जानक्या परुषं वाक्यमेवमुक्तो दशाननः । जज्वाल सहसा कोपाच्चितास्थ इव पावकः ॥ ७३ ॥ विवर्त्य नयने क्रूरे मुष्टिमुद्यम्य दक्षिणम् । मैथिलीं हन्तुमारब्धः स्त्रीभिर्हा हा कृतं तदा ॥ ७४ ॥ स्त्रीणां मध्यात् समुत्पत्य तस्य भार्या दुरात्मनः। वरा मण्डोदरी नाम तया स प्रतिषेधितः ॥ ७५ ॥ उक्तश्च मधुरां वाणीं तया स मदनार्दितः । सीतया तव किं कार्यं महेन्द्रसमविक्रम ॥ ७६ ॥

योज्यम् ॥ ६८–७० ॥ किंचिद्वीर्यं कुत इत्यत्राह–यो मामिति । भर्तुरसन्निधौ तेन भर्त्रा अदृष्टः सन् यो मामपहृत्यागतः तस्य तव किंचिद्वीर्यमिति योज्यम् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ जानक्येति । घोरत्वसिद्ध्ये चितास्थ इत्युक्तम् ॥ ७३ ॥ आरब्धः, रावण इति शेषः । हा हा कृतं हा हेत्येतत्कृतम् ॥ ७४ ॥ समुत्पत्य, रावणसमीपं गतेति शेषः । मण्डोदरी मण्डनभूतोदरी । "मडि भूषायाम्" इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । मन्दोदरी वा । दडयोरभेदः।दम्भो दाडिममित्यादिवत् । यद्वा मन्दत्वं चाल्पत्वम् । "मूढाल्पापटुनिर्भाग्या मन्दाः" इत्यमरः । सूक्ष्मोदरी इत्यर्थः । मन्दा स्थूलपिपीलिकेत्याचक्षते । तस्या इव कृशमस्या उदरमित्यर्थः । ननु पूर्वं धान्यमालिन्या प्रतिषिद्ध इत्युक्तम्, संप्रति मण्डोदर्येत्युच्यते । विप्रतिषिद्धमिदम् । नैवम् । उभाभ्यामपि प्रतिषिद्धत्वेनान्यतरोक्तावविरोधात् । मण्डोदर्यादिनामपरिज्ञानं च हनुमतस्तदीयव्यवहारात्॥७५–७७॥

तदसन्निधौ अपहृत्य तेनादृष्ट इति लङ्कामागतः अन्यथा तदैव ते हननं स्यादित्यर्थः ॥७१॥ सादृश्यसम्भावनापि दूरापास्तेत्याह दास्येपीति॥७२–७४॥ पूर्वं धान्यमालिन्या प्रतिषिद्धमित्युक्तम्, इदानीं मण्डोदरीत्यभिधानादुभाभ्यामपीति कल्पनीयम्॥७५–८६॥

[मया सह रमस्वाद्य मद्विशिष्टा न जानकी ।] देवगन्धर्वकन्याभिर्यक्षकन्याभिरेव च । सार्धं प्रभो रमस्वेह सीतया किं करिष्यसि ॥ ७७ ॥ ततस्ताभिः समेताभिर्नारीभिः स महाबलः । प्रसाद्य सहसा नीतो भवनं स्वं निशाचरः ॥७८॥ याते तस्मिन् दशग्रीवे राक्षस्यो विकृताननाः । सीतां निर्भर्त्सयामासुर्वाक्यैः क्रूरैः सुदारुणैः ॥ ७९ ॥ तृणवद्भाषितं तासां गणयामास जानकी । गर्जितं च तदा तासां सीतां प्राप्य निरर्थकम् ॥ ८० ॥ वृथागर्जितनिश्चेष्टा राक्षस्यः पिशिताशनाः । रावणाय शशंसुस्ताः सीताध्यवसितं महत् ॥ ८१ ॥ ततस्ताः सहिताः सर्वा विहताशा निरुद्यमाः । परिक्षिप्य समन्तात् तां निद्रावशमुपागताः ॥ ८२ ॥ तासु चैव प्रसुप्तासु सीता भर्तृहिते रता । विलप्य करुणं दीना प्रशुशोच सुदुःखिता ॥ ८३ ॥ तासां मध्यात् समुत्थाय त्रिजटा वाक्यमब्रवीत् । आत्मानं खादत क्षिप्रं न सीता विनशिष्यति ॥ ८४ ॥ जनकस्यात्मजा साध्वी स्नुषा दशरथस्य च । स्वप्नो ह्यद्य मया दृष्टो दारुणो रोमहर्षणः ॥८५॥ रक्षसां च विनाशाय भर्तुरस्या जयाय च ॥८६॥ अलमस्मात् परित्रातुं राघवाद्राक्षसीगणम् । अभियाचाम वैदेहीमेतद्धि मम रोचते ॥ ८७ ॥

ताभिः देवकन्याभिः । अनेन मण्डोदर्यादिवदन्यासामपि निवारयितृत्वमुक्तम् ॥ ७८ ॥ क्रूरैः क्रूरशब्दैः । सुदारुणैः अर्थतोपि क्रूरैः ॥ ७९ ॥ तृणवत् गणयामासेत्यन्वयः ॥ ८० ॥ वृथागर्जितनिश्चेष्टाः वृथागर्जितेन निर्व्यापाराः ॥८१॥ ततस्ता इति । तूष्णीं रक्षतेति रावणोक्ता इति शेषः । परिक्षिप्य परिवार्य ॥८२॥ सुदुःखिता प्रशुशोच, उत्तरोत्तरं दुःखितवतीत्यर्थः ॥ ८३-८६ ॥ अलं शक्ता । अलमस्मात्परित्रातुमिति । इयं सीतेति शेषः ॥ ८७-८९ ॥

स०—राक्षसीगणं राघवात्परित्रातुम् अलं समर्था । प्रसादिता सीतेति शेषः । तस्मादभियाचाम प्रार्थयामः ८७॥

यस्या ह्येवंविधः स्वप्नो दुःखिताया: प्रदृश्यते । सा दुःखै र्विविधैर्मुक्ता सुखमाप्नोत्यनुत्तमम् ॥ ८८ ॥ प्रणिपात प्रसन्ना हि मैथिली जनकात्मजा ॥८९॥ ततः सा ह्रीमती बाला भर्तुर्विजयहर्षिता । अवोचद्यदि तत्तथ्यं भवेयं शरणं हि वः ॥ ९० ॥ तां चाहं तादृशीं दृष्ट्वा सीताया दारुणां दशाम् । चिन्तयामास विक्रान्तो न च मे निर्वृतं मनः ॥ ९१ ॥ सम्भाषणार्थं च मया जानक्याश्चिन्तितो विधिः । इक्ष्वाकूणां हि वंशस्तु ततो मम पुरस्कृतः ॥ ९२ ॥ श्रुत्वा तु गदितां वाचं राजर्षिगणपूजिताम् । प्रत्यभाषत मां देवी बाष्पैः पिहितलोचना ॥ ९३ ॥ कस्त्वं केन कथं चेह प्राप्तो वानरपुङ्गव । का च रामेण ते प्रीतिस्तन्मे शंसितुमर्हसि ॥ ९४ ॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ह्यहमप्यब्रवं वचः । देवि रामस्य भर्तुस्ते सहायो भीमविक्रमः । सुग्रीवो नाम विक्रान्तो वानरेन्द्रो महाबलः ॥९५ ॥ तस्य मां विद्धि भृत्यं त्वं हनुमन्तमिहागतम् । भर्त्राऽहं प्रेषितस्तुभ्यं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ ९६ ॥ इदं च पुरुषव्याघ्रः श्रीमान् दाशरथिः स्वयम् । अङ्गुलीय मभिज्ञानमदात्तुभ्यं यशस्विनि ॥ ९७ ॥

"अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्" इत्यमरः । परित्रातुम्, एषेति शेषः ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ अपराधिजनप्राणत्राणे हेतुमाह–प्रणिपातेति ॥ ८९ ॥ ततः त्रिजटावाक्यानन्तरम् । भर्तुर्विजयहर्षिता त्रिजटाकथितस्वप्नसूचितरामविजय हर्षिता । तत् त्रिजटास्वप्नवाक्यम् । शरणं हि व इत्यत्रेतिकरणं द्रष्टव्यम्॥९०॥ न च मे निर्वृतम् किन्तु दुःखितमित्यर्थः ॥९१॥ विधिः उपायः ॥९२--१०१॥

रामानु०–तन्मे शंसितुमर्हसीत्यतः परं–तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा ह्यहमप्यब्रवं वचः । इत्यर्धं द्रष्टव्यम् ।

ततः त्रिजटावाक्यानन्तरम् । भर्तुर्विजयहर्षिता त्रिजटाकथितस्वप्नसूचितराम विजय हर्षिता । तत् त्रिजटास्वप्न वाक्यम् तथ्यं यदि वः शरणं भवेयमित्यवोच दिति सम्बन्धः ॥ ९० ॥ चिन्तयामासेति लिङुत्तमपुरुषैकवचनम् ॥ ९१ ॥ मम मया पुरस्कृतः स्तुतः ॥ ९२–९७ ॥

तदिच्छामि त्वयाऽऽज्ञप्तं देवि किमुत्तरमहम् । राम लक्ष्मणयोः पार्श्वं नयामि त्वां किमुत्तरम् ॥ ९८ ॥ एतच्छ्रुत्वा विदित्वा च सीता जनकनन्दिनी । आह रावणमुत्साद्य राघवो मां नयत्विति ॥ ९९ ॥ प्रणम्य शिरसा देवीमहमार्यामनिन्दिताम् । राघवस्य मनोह्लाद मभिज्ञानमयाचिषम् ॥ १०० ॥ अथ मामब्रवीत् सीता गृह्यतामयमुत्तमः । मणिर्येन महाबाहू रामस्त्वां बहु मन्यते ॥१०१॥ इत्युक्त्वा तु वरारोहा मणिप्रवरमद्भुतम् । प्रायच्छत् परमोद्विग्ना वाचा मां संदिदेश ह ॥ १०२ ॥ ततस्तस्यै प्रणम्याहं राजपुत्र्यै समाहितः । प्रदक्षिणं परिक्रामामिहाभ्युद्गतमानसः ॥ १०३ ॥ उत्तरं पुनरेवेदं निश्चित्य मनसा तया । हनुमन् मम वृत्तान्तं वक्तुमर्हसि राघवे॥१०४॥यथा श्रुत्वैव नचिरात्तावुभौ रामलक्ष्मणौ । सुग्रीवसहितौ वीरावुपेयातां तथा कुरु ॥ १०५ ॥ यद्य न्यथा भवेदेतद्द्वौ मासौ जीवितं मम । न मां द्रक्ष्यति काकुत्स्थो म्रिये साऽहमनाथवत् ॥ १०६ ॥

केषुचित्कोशेषु प्रमादात्पातितम् ॥ ९४–९५ ॥ तादिति । त्वया आज्ञप्तमिच्छामि त्वत्कर्तृकमाज्ञापन मिच्छामीत्यर्थः । किंशब्दः क्षेपे । रामलक्ष्मणयोः पार्श्वे त्वां नयामि । उत्तरं किम् एवमेवं वदे त्याज्ञापनरूपमुत्तरं किमित्यर्थः ॥ ९८ ॥इत्युक्त्वेति । वाचा मां संदिदेशेति। स्वरामैक वेद्यं प्रागुक्तं काकासुरवृत्तान्तं तिलकनिर्माणादिकं च सन्दिष्टवतीत्यर्थः॥१०२॥ परिक्रामं पर्यक्रामम् । इहाभ्युद्गतमानसः इहाभ्युद्गते इहाभ्यागमने मानसं यस्य स तथा ॥ १०३–१०५ ॥ एतत् उपयानं यद्यन्यथा भवेत् यदि नोपेयात्।

त्वया आज्ञप्तमिच्छामि त्वत्कर्तृकमाज्ञापनमिच्छामीत्यर्थः॥९८–१०१॥इत्युक्त्वेति।वाचा मां सन्दिदेश स्वरामैकवेद्यं प्रागुक्तं काकासुरवृत्तान्तं तिलकनिर्माणादिकं च सन्दिष्ट वतीत्यर्थः ॥१०२॥ इहाभ्युद्गतमानसः इहागन्तुं निश्चितमानसः ॥१०३॥ मम वृत्तान्तं त्वयाऽनुभूतं मद्विषयं रावणराक्षसीवृत्तान्तम् ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ यदि यस्मात् अन्यथा

तच्छ्रुत्वा करुणं वाक्यं क्रोधो मामभ्यवर्तत । उत्तरं च मया दृष्टं कार्यशेषमनन्तरम् ॥ १०७ ॥ ततोऽवर्धत मे कायस्तदा पर्वतसन्निभः । युद्धकांक्षी वनं तच्च विनाशयितुमारभे ॥ १०८ ॥ तद्भग्नं वनषण्डं तु भ्रान्तत्रस्तमृगद्विजम् । प्रतिबुद्धा निरीक्षन्ते राक्षस्यो विकृताननाः ॥१०९॥ मां च दृष्ट्वा वने तस्मिन् समागम्य ततस्ततः । ताः समभ्यागताः क्षिप्रं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११० ॥ राजन् वनमिदं दुर्गं तव भग्नं दुरात्मना। वानरेण ह्यविज्ञाय तव वीर्यं महाबल ॥ १११ ॥ दुर्बुद्धेस्तस्य राजेन्द्र तव विप्रियकारिणः । वधमाज्ञापय क्षिप्रं यथाऽसौ विलयं व्रजेत् ॥ ११२ ॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रेण विसृष्टा भृशदुर्जयाः । राक्षसाः किङ्करा नाम रावणस्य मनोनुगाः ॥११३॥ तेषामशीतिसाहस्रं शूलमुद्गरपाणिनाम् । मया तस्मिन् वनोद्देशे परिघेण निषूदितम् ॥११४॥ तेषां तु हतशेषा ये ते गत्वा लघुविक्रमाः । निहतं च महत्सैन्यं रावणायाचचक्षिरे ॥ ११५ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना चैत्यप्रासादमाक्रमम् । तत्रस्थान् राक्षसान् हत्वा शतं स्तम्भेन वै पुनः। ललामभूतो लङ्कायाः स वै विध्वंसितो मया॥११६॥

मित्यर्थः । तदा द्वौ मासौ मम जीवितम् ततः परं न जीवामीत्यर्थः । न मां द्रक्ष्यति मासद्वयाभ्यन्तरे मां न द्रक्ष्यति चेत् तदा म्रिय इति योज्यम् । मासशब्दोऽत्र पक्षपरः । "पक्षा वै मासाः" इति श्रुतेः ॥ १०६ ॥ उत्तरम् अनन्तरम् । अनन्तरम् अनन्तरकर्तव्यम्, उत्तरकार्यमित्यर्थः ॥१०७-११५॥

रामानु०-शूलमुद्गरपाणिनामित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ ११४ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना

अनागमने द्वौ मासौ मम जीवितं भवेत् । अनाथवत् म्रिये राक्षसीकृतवधेनेति भावः ॥ १०६ ॥ उत्तरं कार्यशेषं लङ्कानाशनरूपम् ॥ १०७-१०९ ॥ समागम्य मिलित्वा ॥ ११०-११३ ॥ शूलमुद्गरपाणिनामित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ ११४-१२४ ॥

ततः प्रहस्तस्य सुतं जम्बुमालिनमादिशत् । राक्षसै र्बहुभिः सार्धं घोररूपैर्भयानकैः ॥ ११७ ॥ तमहं बल सम्पन्नं राक्षसं रणकोविदम् । परिघेणातिघोरेण सूद यामि सहानुगम् ॥११८॥ तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्तु मन्त्रि पुत्रान् महाबलान् ॥ ११९ ॥ पदातिबलसम्पन्नान् प्रेषया मास रावणः । परिघेणैव तान् सर्वान्नयामि यमसादनम् ॥१२०॥ मन्त्रिपुत्रान् हताञ्छ्रुत्वा समरे लघुविक्रमान् । पञ्च सेनाग्रगाञ्छूरान् प्रेषयामास रावणः ॥ १२१ ॥ तानहं सहसैन्यान् वै सर्वानेवाभ्यसूदयम् । ततः पुन र्दशग्रीवः पुत्रमक्षं महाबलम् ॥ १२२ ॥ बहुभी राक्षसैः सार्धं प्रेषयामास रावणः । तं तु मन्दोदरीपुत्रं कुमारं रणपण्डितम् ॥१२३॥ सहसा खं समुत्क्रान्तं पादयोश्च गृहीतवान् ! चर्मासिनं शतगुणं भ्रामयित्वा व्यपेषयम् । तमक्षमागतं भग्नं निशम्य स दशाननः ॥ १२४ ॥ तत इन्द्रजितं नाम द्वितीयं रावणः सुतम् । व्यादिदेश सुसं क्रुद्धो बलिनं युद्धदुर्मदम् ॥ १२५ ॥ तच्चाप्यहं बलं सर्वं तं च राक्षसपुङ्गवम् । नष्टौजसं रणे कृत्वा परं हर्षमुपा गमम् ॥१२६॥ महतापि महाबाहुः प्रत्ययेन महाबलः । प्रेषितो रावणेनैव सह वीरैर्मदोत्कटैः ॥ १२७ ॥ सो ऽविषह्यं हि मां बुद्ध्वा स्वबलं चावमर्दितम्। ब्राह्मेणास्त्रेण स तु मां प्राबध्नाच्चातिवेगितः ॥ १२८ ॥

वक्ष्यमाणकार्यविषयेत्यर्थः । तादृशं बुद्धिकार्यमाह चैत्येत्यादिना । चैत्यप्रासादं नगरमध्यस्थप्रासादम् । ललामभूतः अलङ्कारभूतः ॥ ११६–११९ ॥ पदाति बलसम्पन्नान् पदातिप्रभृतिसैन्यसंपन्नान् ॥ १२०–१२१ ॥ रामानु०—चर्मासिन मित्यत्र इन्नन्तवरमार्षम् ॥ १२४ ॥ द्वितीयं प्रेषितपुत्रापेक्षया द्वितीयम् ॥ १२५ ॥

द्वितीयं प्रेषितपुत्रापेक्षया द्वितीयम् ॥ १२५–१२८ ॥

रज्जुभिश्चाभिबध्नन्ति ततो मां तत्र राक्षसाः । रावणस्य समीपं च गृहीत्वा मामुपानयन् ॥ १२९ ॥ दृष्ट्वा सम्भाषितश्चाहं रावणेन दुरात्मना । पृष्टश्च लङ्कागमनं राक्षसानां च तं वधम् ॥ १३० ॥ तत्सर्वं च मया तत्र सीतार्थमिति जल्पितम् ॥ १३१ ॥ अस्याहं दर्शनाकांक्षी प्राप्तस्त्वद्भवनं विभो । मारुतस्यौरसः पुत्रो वानरो हनुमानहम् ॥ १३२ ॥ * रामदूतं च मां विद्धि सुग्रीवसचिवं कपिम् । सोऽहं दूत्येन रामस्य त्वत्सकाशमिहागतः ॥ १३३ ॥ सुग्रीवश्च महातेजाः स त्वां कुशलमब्रवीत् । धर्मार्थकामसहितं हितं पथ्यमुवाच च ॥ १३४ ॥ वसतो ऋश्यमूके मे पर्वते विपुलद्रुमे । राघवो रणविक्रान्तो मित्रत्वं समुपागतः ॥ १३५ ॥ तेन मे कथितं राज्ञा भार्या मे रक्षसा हृता । तत्र साहाय्यमस्माकं कार्यं सर्वात्मना त्वया ॥ १३६ ॥ मया च कथितं तस्मै वालिनश्च वधं प्रति । तत्र साहाय्यहेतोर्मे समयं कर्तुमर्हसि ॥ १३७ ॥

अभिबध्नन्ति अभ्यबध्नन् ॥ १२९ ॥ **अस्याहमित्यादि । अस्याः सीतायाः । विसन्धिरार्षः** ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ रामानु०—अस्या इति । अस्याहमित्यत्र अस्याः इति पदच्छेदः । सन्धिरार्षः । अहं प्राप्तः अहं हनुमानित्यहंशब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ १३२ ॥ **धर्मार्थकामसहितमिति । तत्र धर्मसाहित्यात् हितं परत्र उपकारकम् अर्थसाहित्यात्पथ्यम् इहोपकारकं**

अभिबध्नन्ति अभ्यबध्नन ॥ १२९–१३१ ॥ अस्याहं दर्शनाकाङ्क्षीत्यत्र सन्धिरार्षः । त्वद्भवनं प्राप्तोऽहं हनुमानहमित्यस्मच्छब्दद्वयस्य निर्वाहः ॥ १३२ ॥ १३३ ॥ धर्मकामार्थसहितं धर्मसहितत्वात् हितम् परलोकोपयोगि । अर्थकामयुक्तत्वात्पथ्यम् १३४–१३७

---

* [शृणु चापि समादेशं यदहं प्रब्रवीमि ते ।
राक्षसेश हरीशस्त्वां वाक्यमाह समाहितम् ॥] इत्यधिकः पाठः ।

स०—समोऽहितेन शत्रुणेति **समाहितः** । पूर्वं वालिमुखतः सख्येऽपि इदानीं रामसाहाय्येन शत्रुं त्वामित्यर्थः ॥

वालिना हृतराज्येन सुग्रीवेण महाप्रभुः । चक्रेऽग्निसाक्षिकं सख्यं राघवः सहलक्ष्मणः ॥ १३८ ॥ तेन वालिनमुत्पाट्य शरेणैकेन संयुगे । वानराणां महाराजः कृतः स प्लवतां प्रभुः ॥ १३९ ॥ तस्य साहाय्यमस्माभिः कार्यं सर्वात्मना त्विह । तेन प्रस्थापितस्तुभ्यं समीपमिह धर्मतः । क्षिप्रमानीयतां सीता दीयतां राघवाय च ॥ १४० ॥ यावन्न हरयो वीरा विधमन्ति बलं तव ॥ १४१ ॥ वानराणां प्रभावो हि न केन विदितः पुरा । देवतानां सकाशं च ये गच्छन्ति निमन्त्रिताः ॥ १४२ ॥ इति वानरराजस्त्वामाहेत्यभिहितो मया । मामैक्षत ततः क्रुद्धश्चक्षुषा प्रदहन्निव ॥ १४३ ॥ तेन वध्योऽहमाज्ञप्तो रक्षसा रौद्रकर्मणा । मत्प्रभावमविज्ञाय रावणेन दुरात्मना ॥ १४४ ॥ ततो विभीषणो नाम तस्य भ्राता महामतिः । तेन राक्षसराजोऽसौ याचितो मम कारणात् ॥ १४५ ॥

चेत्यर्थः ॥ १३४–१३७ ॥ सुग्रीवश्चेत्यादिना सुग्रीवोक्तं कियदनूद्य संप्रति शेषं स्वयं वक्ता सन्नाह–वालिनेति ॥ १३८–१४२ ॥ रामानु०–वालिनेति । सुग्रीवेण, मयेति शेषः । चक्रेऽग्निसाक्षिकं सख्यमिति पाठः ॥ १३८ ॥ वानराणां महाराजः कृतः, अहमिति शेषः ॥ १३९ ॥ तस्येति । तेन साहाय्यस्यास्माभिः कर्तव्यत्वेन प्रस्थापितः, दूत इति शेषः ॥ १४० ॥ विधमन्ति यावदिति । "यावत्पुरानिपातयोर्लट्" इति लडर्थे लट् ॥ १४१ ॥ वानराणामिति । ये हि निमन्त्रिताः युद्धसाहाय्यार्थमाहूताः देवतानां सकाशं गच्छन्ति तेषां वानराणां प्रभावः पुरा केन न विदितः, त्वया विज्ञात एवेति भावः ॥ १४२ ॥ इदं वचस्सुग्रीवोक्तमेव मयोक्त

सुग्रीवेण, मयेति शेषः ॥ १३८ ॥ वानराणां महाराजः कृतः, अहमिति शेषः ॥ १३९ ॥ तस्य रामस्य तेन साहाय्यस्य कर्तव्यत्वेन प्रस्थापितः, दूत इति शेषः । तुभ्यं तव । धर्मतः कलहं विनेत्यर्थः । सीता दीयताम् ॥ १४० ॥ विपक्षे बाधकमाह–यावदिति । विधमन्ति विधमिष्यन्ति ॥ १४१ ॥ लङ्कानाशने वानराणां सामर्थ्यमस्तीत्याशयेनाह–वानराणामिति । ये निमन्त्रिताः युद्धसाहाय्यार्थमाहूताः देवतानां सकाशं गच्छन्ति तेषां वानराणां प्रभावः पुरा त्वया न विदितः नविज्ञातो हीति योजना ॥ १४२ ॥ १४३ ॥ मत्प्रभावं वरदानलब्धावध्यत्वरूपम् ॥ १४४ ॥ तत इत्यादि श्लोकत्रयमेकं वाक्यम् ।

नैवं राक्षसशार्दूल त्यज्यतामेष निश्चयः । राजशास्त्रव्यपेतो हि मार्गः संसेव्यते त्वया ॥ १४६ ॥ दूतवध्या न दृष्टा हि राजशास्त्रेषु राक्षस । दूतेन वेदितव्यं च यथार्थं हितवादिना ॥ १४७ ॥ सुमहत्यपराधेऽपि दूतस्यातुलविक्रम । विरूपकरणं दृष्टं न वधोऽस्तीति शास्त्रतः ॥ १४८ ॥ विभीषणेनैवमुक्तो रावणः संदिदेश तान् । राक्षसानेतदेवास्य लाङ्गूलं दह्यतामिति ॥ १४९ ॥ ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मम पुच्छं समन्ततः । वेष्टितं शणवल्कैश्च जीर्णैः कार्पासजैः पटैः ॥ १५० ॥ राक्षसाः सिद्धसन्नाहास्ततस्ते चण्डविक्रमाः । तदाऽदह्यन्त मे पुच्छं निघ्नन्तः काष्ठमुष्टिभिः । बद्धस्य बहुभिः पाशैर्यन्त्रितस्य च राक्षसैः ॥ १५१ ॥ ततस्ते राक्षसाः शूरा बद्धं मामग्निसंवृतम् । अघोषयन् राजमार्गे नगरद्वारमागताः ॥ १५२ ॥ ततोऽहं सुमहद्रूपं संक्षिप्य पुनरात्मनः ॥ १५३ ॥ विमोचयित्वा तं बन्धं प्रकृतिस्थः स्थितः पुनः । आयसं परिघं गृह्य तानि रक्षांस्यसूदयम् । ततस्तन्नगरद्वारं वेगेनाप्लुतवानहम् ॥ १५४ ॥ पुच्छेन च प्रदीप्तेन तां पुरीं साट्टगोपुराम् । दहाम्यहमसम्भ्रान्तो युगान्ताग्निरिव प्रजाः ॥ १५५ ॥ विनष्टा जानकी व्यक्तं न ह्यदग्धः प्रदृश्यते । लङ्कायां कश्चिदुद्देशः सर्वा भस्मीकृता पुरी ॥ १५६ ॥

मित्याह—इतीति ॥ १४३–१४५ ॥ नैवमिति । कर्तव्यमिति शेषः । राजशास्त्रम् राजधर्मशास्त्रम् ॥ १४६ ॥ वेदितव्यं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ४७–५० ॥ यन्त्रितस्य आवृतस्य ॥ १५१ ॥ तत इति । नगरद्वारमागतास्सन्तः राजमार्गे अघोषयन्निति योजना ॥ १५२–१५४ ॥ पुच्छेनेति । अट्टं वलभिः ॥ १५५–१५८ ॥

शास्त्रेण दूतवध्या न दृष्टा, विरूपकरणं ताडनं वा शास्त्रतः दृष्टमिति राक्षसराजः रावणः तेन विभीषणेन याचित इति सम्बन्धः ॥ १४५–१५० ॥ यन्त्रितस्य निरुद्धस्य १५१–१५८ ॥

दहता च मया लङ्कां दग्धा सीता न संशयः । रामस्य हि महत् कार्यं मयेदं वितथीकृतम् ॥ १५७॥ इति शोकसमाविष्टश्चिन्तामहमुपागतः ॥ १५८ ॥ अथाहं वाचमश्रौषं चारणानां शुभाक्षराम् । जानकी न च दग्धेति विस्मयोदन्तभाषिताम् ॥ १५९ ॥ ततो मे बुद्धिरुत्पन्ना श्रुत्वा तामद्भुतां गिरम् । अदग्धा जानकीत्येवं निमित्तैश्चोपलक्षिता ॥ १६० ॥ दीप्यमाने तु लाङ्गूले न मां दहति पावकः । हृदयं च प्रहृष्टं मे वाताः सुरभिगन्धिनः॥ १६१॥ तैर्निमित्तैश्च दृष्टार्थैः कारणैश्च महागुणैः । ऋषिवाक्यैश्च सिद्धार्थैरभवं हृष्टमानसः ॥ १६२ ॥ पुनर्दृष्ट्वा च वैदेहीं विसृष्टश्च तया पुनः ॥ १६३ ॥ ततः पर्वतमासाद्य तत्रारिष्टमहं पुनः । प्रतिप्लवनमारेभे युष्मद्दर्शनकांक्षया ॥१६४॥ ततः पवनचन्द्रार्कसिद्धगन्धर्वसेवितम् । पन्थानमहमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह ॥ १६५ ॥

विस्मयोदन्तभाषितां भाषितविस्मयोदन्ताम्, उक्ताद्भुतवार्तामित्यर्थः । विस्मयवृत्तान्तव्यवहृतामिति वा ॥ १५९ ॥ निमित्तैश्चोपलक्षिता शकुनादिभिश्च सीता न दग्धेति ज्ञातेत्यर्थः ॥ १६० ॥ हृदयं प्रहृष्टम्, आसीदिति शेषः । सुरभिगन्धिनः, आसन्निति शेषः॥ १६१॥ दृष्टार्थैः दृष्टफलैः । निमित्तैः शकुनैः । कारणैः नेत्रस्फुरणादिभिः । महागुणैः फलव्याप्तैः । सिद्धार्थैः अबाधितार्थैः । तत्र हेतुत्वेन ऋषिपदोपादानम् ॥ १६२ ॥ पुनरित्यर्धमेकं वाक्यम् । विसृष्टः प्रेषितोऽस्मि ॥ १६३ ॥ तत्र लङ्कासमीपे । सामीप्ये सप्तमी । तत्र वर्तमानम् अरिष्टं पर्वतम् ॥१६४॥ तत इति । भवतो दृष्टवानिह । भवतः युष्मान् । इह समुद्रतीरे॥ १६५॥

विस्मयोदन्तभाषितां विस्मयवृत्तान्तविषयव्यवहाराम् । विस्मयोदन्तभाषिणाम् इति वा पाठः ॥ १५९ ॥ निमित्तैः शुभसूचकैः ॥ १६० ॥ निमित्तान्याह—दीप्यमान इत्यादि ॥ १६१ ॥ दृष्टार्थैः दृष्टसंवादैः । महागुणैः कारणैः मत्प्रवृत्तिकारणैः सीतारामरूपैः ॥ १६२ ॥ १६३ ॥ आरेभे लिडुत्तमपुरुषैकवचनम् ॥ १६४ ॥ तत इत्यनन्तरम्—अहं पन्थानमाक्रम्य भवतो दृष्टवानिह इति पाठः । अन्यथाऽहंशब्द

राघवस्य प्रभावेन भवतां चैव तेजसा ।
सुग्रीवस्य च कार्यार्थं मया सर्वमनुष्ठितम् ॥ १६६ ॥
एतत्सर्वं मया तत्र यथावदुपपादितम् ।
अत्र यन्न कृतं शेषं तत्सर्वं क्रियतामिति ॥ १६७ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥५८॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

एतदाख्याय तत्सर्वं हनुमान् मारुतात्मजः । भूयः समुप चक्राम वचनं वक्तुमुत्तरम् ॥ १ ॥ सफलो राघवोद्योगः सुग्रीवस्य च संभ्रमः । शीलमासाद्य सीताया मम च प्रवणं मनः ॥ [आर्यायाः सदृशं शीलं सीतायाः प्लवगर्षभाः ।] ॥ २ ॥

राघवस्येति । भवतां चैव तेजसा भवदनुग्रहेणेत्यर्थः । सुग्रीवस्य च कार्यार्थम् स्वामिकार्यस्यावश्यकर्तव्यत्वादिति भावः।कार्यार्थं कार्यवस्तु । क्लीबत्वमार्षम् । अस्यानुवादवाक्यविस्तरस्य प्रयोजनं वानराणां श्रवणकुतूहलातिशयप्रकाशनम् अस्मिन् सर्गे सार्धषट्षष्ट्युत्तरशतश्लोकाः ॥१६६॥१६७॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामायण० शृङ्गारतिलका० सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टपञ्चाशः सर्गः॥५८॥

एतदिति । तदेतदाख्याय उत्तरं वचनं वक्तुमुपचक्रामेत्यन्वयः ॥ १ ॥ अथ संप्रत्येव रावणं जित्वा सीतया सहैवास्माभिः प्रतियातव्यमिति हृदि निधायाह–सफल इति । संभ्रमः त्वरा, उत्साह इति यावत् । कुतस्साफल्य मित्याशङ्क्य सीतापातिव्रत्योपलम्भादित्याह–शीलमिति । शीलं वृत्तम्, पाति व्रत्यमिति यावत् । अहं तु प्रागेव तदेकशरण इत्याह–मम चेति । प्रवणं प्रह्वं तत्परमिति यावत् । सीताचारित्रस्य न किंचिदसाध्यमस्तीति भावः ॥ २ ॥

पौनरुक्त्यात् ॥ १६५–१६७ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् अष्टपञ्चाशः सर्गः॥५८॥ १ ॥ सफल इति।

स०–राघवोद्योगः सीतावृत्तान्तज्ञानोत्साहः । सुग्रीवस्य सङ्गमः सुग्रीवेण सह सख्यं च । सीतायाः शीलं पातिव्रत्यादिसद्वृत्तम् । आसाद्य प्राप्य । दृष्ट्वा सफल इति ज्ञातः । एतादृश्याः स्त्रिया अन्यस्याः काप्यभावेन अस्या विषये बहुलायासोपि यत्नः कर्तव्य एवेति भावः । **आर्यायाः** पार्वत्याः सदृशं शीलं सीतायाः अथवा आर्यायाः सीतायाः शीलं सीताया एव सदृशमित्यनन्वयालङ्कारः ॥ २ ॥

तपसा धारयेल्लोकान् क्रुद्धो वा निर्दहेदपि ।
सर्वथाऽतिप्रवृद्धोऽसौ रावणो राक्षसाधिपः ।
तस्य तां स्पृशतो गात्रं तपसा न विनाशितम् ॥ ३ ॥
न तदग्निशिखा कुर्यात् संस्पृष्टा पाणिना सती ।
जनकस्यात्मजा कुर्याद्यत् क्रोधकलुषीकृता ॥ ४ ॥

तर्हि तं दुरात्मानं रावणं स्पृशन्तमेव किमिति नादहदित्याशङ्क्य तस्यापि तपस्सम्पत्तिसद्भावादित्याह—तपसेत्यादिना । यद्वा रावणतपःकथनद्वारा सीतायाः पातिव्रत्यातिशयमाह—तपसेत्यादिना । तपसा अतिप्रवृद्ध इत्यन्वयः । कोपप्रसादाभ्यां सर्वलोकनिग्रहानुग्रहसमर्थोऽसौ रावणः सर्वथा महातपस्संपन्नः । अत एव सीतास्पर्शेऽप्यविनाशित इत्यर्थः ॥ ३ ॥ तर्हि सीताशीलं दुर्बलमस्माकं किमुपकरिष्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह—न तदिति । सीताशीलमेव बलीयस्त्वादुपकरिष्यतीत्यर्थः । क्रोधकलुषीकृतेति वचनाद्भर्तृमुखेन वैरनिर्यातनं वीरपत्नीधर्मः । अन्यथा महालाघवं भर्तुरित्यद्यापि पारतन्त्र्यपालनाय तादृक्क्रोधाकरणाद्रावणो जीवतीति गम्यते । एतदेवोक्तं प्राक्—"असन्देशात्तु रामस्य तपसश्चानुपालनात् । न त्वां कुर्मि दशग्रीव भस्म भस्मार्ह तेजसा ॥" इति ॥४॥

सम्भ्रमः त्वरा, उत्साह इत्यर्थः । कुतः साफल्यमित्याशङ्क्य सीतापातिव्रत्यादित्याह शीलमिति । शीलं सद्वृत्तम् । पातिव्रत्यमिति यावत् । आसाद्य दृष्ट्वेत्यर्थः । मम मनः प्रवणं प्रह्वम्, अभूदिति शेषः । सीतापातिव्रत्यस्य न किञ्चिदसाध्यमस्तीति मम निश्चयोऽभूदिति भावः ॥ २ ॥ तर्हि दुरात्मानं रावणं किमिति नादहदित्याशङ्क्य तस्यापि तपस्सम्पत्तिमत्त्वादित्याह—तपसेति सार्धश्लोकेन । सर्वथाऽसौ तपसाऽतिप्रवृद्धः । कोपप्रसादाभ्यां सर्वलोकनिग्रहानुग्रहसमर्थोऽसौ रावणो महातपस्सम्पन्न इत्यर्थः । अत एव तां सीतां स्पृशतोऽपि तस्य गात्रं तपसा न विनाशितमिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ तर्हि सीताशीलं दुर्बलमस्माकं किमुपकरिष्यतीत्याशङ्क्य दुर्बलं न भवतीत्याह—न तदिति । जनकस्यात्मजा क्रोधकलुषीकृता सती यत्कुर्यात् पाणिना स्पृष्टा अग्निशिखा तन्न कुर्यादिति सम्बन्धः । क्रोधकलुषीकृतेति विशेषणात् भर्तृमुखेन वैरनिर्यातनं वीरपत्नीधर्मः । अन्यथा महल्लाघवं भर्तुरित्यद्यापि भर्तृवीर्यपरिपालनाय तादृक्क्रोधाकरणात् रावणो जीवति अत एव प्राक् 'असन्देशात्तु रामस्य'

स०—सर्वथा सर्वप्रकारेण तपोबलादिनाऽतिप्रकृष्टः अभिवृद्धः । कथमेवं ज्ञायत इत्यत आह—तस्येति । सर्वथा रावणतपोबलेन सीतायाः कोपातिशयानुदयात्तस्य जीवनमिति फलितार्थः ॥ ३ ॥

जाम्बवत्प्रमुखान् सर्वाननुज्ञाप्य महाहरीन् । अस्मिन्नेवं गते कार्ये भवतां च निवेदिते ॥ ५ ॥ न्याय्यं स्म सह वैदेह्या द्रष्टुं तौ पार्थिवात्मजौ ॥ ६ ॥ अहमेकोऽपि पर्याप्तः सराक्षसगणां पुरीम् । तां लङ्कां तरसा हन्तुं रावणं च महाबलम् ॥ ७ ॥ किं पुनः सहितो वीरैर्बलवद्भिः कृतात्मभिः । कृतास्त्रैः प्लवगैः शूरैर्भवद्भिर्विजयैषिभिः ॥ ८ ॥ अहं तु रावणं युद्धे ससैन्यं सपुरस्सरम् । सहपुत्रं वधिष्यामि सहोदरयुतं युधि ॥ ९ ॥ ब्राह्ममैन्द्रं च रौद्रं च वायव्यं वारुणं तथा । यदि शक्रजितोऽस्त्राणि दुर्निरीक्षाणि संयुगे ॥ १० ॥ तान्यहं विधमिष्यामि निहनिष्यामि राक्षसान् । भवतामभ्यनुज्ञातो विक्रमो मे रुणद्धि तम् ॥ ११ ॥ मयाऽतुला विसृष्टा हि शैलवृष्टिर्निरन्तरा । देवानपि रणे हन्यात् किं पुनस्तान्निशाचरान् ॥ १२ ॥ सागरोऽप्यतियाद्वेलां मन्दरः प्रचलेदपि । न जाम्बवन्तं समरे कम्पयेदरिवाहिनी ॥ १३ ॥

एवं स्थिते युष्मदनुमत्या भृत्यविजयोऽपि स्वामिन एवेति कृत्वा सीताराम पदावलम्बादहमेव रावणं निर्जित्य सीतापुरस्कारेणैव राघवौ द्रक्ष्यामीत्याह—जाम्बवदिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ न चाशक्तिशङ्का कार्येति बहुधा प्रपञ्चयन्नाह—अहमित्यादिना ॥ ७–९ ॥ ब्राह्ममित्यादि । अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञानात् । पञ्चम्यास्तसिः । मे विक्रमः तं रावणम् रुणद्धि हन्तीत्यर्थः ॥ १०–१२ ॥ अतियात्

इत्युक्तमिति भावः ॥ ४ ॥ भृत्यजयोऽपि स्वामिन एवेति कृत्वा सीतापातिव्रत्यमहिम्ना रावणं वयमेव जित्वा देव्या सह राघवौ द्रक्ष्याम इत्याह—जाम्बवत्प्रमुखानिति । अस्मिन् कार्ये एवंगते भवतां निवेदिते सति जाम्बवत्प्रमुखान् सर्वाननुज्ञाप्य वैदेह्या सह तौ पार्थिवात्मजौ द्रष्टुं न्याय्यं स्मेति सम्बन्धः । जाम्बवदादयो यद्यनुजानीयुः तदा राक्षसान् हत्वा देव्या सहैव रामसमीपं गमिष्याम इति भावः ॥ ५ ॥ ६ ॥ न चाशक्तिशङ्का कार्येत्याह—अहमेकोऽपीत्यादि ॥ ७ ॥ कृतास्त्रैः देवांशत्वादस्त्रप्रयोगसमर्थैः ॥ ८–१० ॥ अभ्यनुज्ञातः अभ्यनुज्ञानादित्यर्थः । मे विक्रमः तम् इन्द्रजितं रुणद्धि वारयति, आक्रमतीत्यर्थः । भवतामनुज्ञया इन्द्रजितमपि वधिष्यामीति भावः ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ इदानीं सर्वेऽपि भवन्तस्तद्वधे समर्था इत्याह—सागरोऽपीति ॥ १३ ॥

सर्वराक्षससङ्घानां राक्षसा ये च पूर्वकाः । अलमेको विनाशाय वीरो वालिसुतः कपिः ॥ १४ ॥ पनसस्योरु वेगेन नीलस्य च महात्मनः । मन्दरोऽप्यवशीर्येत किं पुनर्युधि राक्षसाः ॥ १५ ॥ सदेवासुरयक्षेषु गन्धर्वोरग पक्षिषु । मैन्दस्य प्रतियोद्धारं शंसत द्विविदस्य वा ॥ १६ ॥ अश्विपुत्रौ महाभागावेतौ प्लवगसत्तमौ । एतयोः प्रतियोद्धारं न पश्यामि रणाजिरे ॥ १७ ॥ पितामह वरोत्सेकात् परमं दर्पमास्थितौ । अमृतप्राशिनावेतौ सर्ववानरसत्तमौ ॥ १८ ॥ अश्विनोर्माननार्थं हि सर्वलोक पितामहः । सर्वावध्यत्वमतुलमनयोर्दत्तवान् पुरा ॥ १९ ॥ वरोत्सेकेन मत्तौ च प्रमथ्य महतीं चमूम् । सुराणाममृतं वीरौ पीतवन्तौ प्लवङ्गमौ ॥ २० ॥ एतावेव हि संक्रुद्धौ सवाजिरथकुञ्जराम् । लङ्कां नाशयितुं शक्तौ सर्वे तिष्ठन्तु वानराः ॥ २१ ॥ मयैव निहता लङ्का दग्धा भस्मीकृता पुनः । राजमार्गेषु सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २२ ॥ जयत्यतिबलो रामो लक्ष्मणश्च महाबलः । राजा जयति सुग्रीवो राघवेणाभिपालितः ॥ २३ ॥ अहं कोसलराजस्य दासः पवनसम्भवः । हनुमानिति सर्वत्र नाम विश्रावितं मया ॥ २४ ॥ अशोकवनिकामध्ये रावणस्य दुरात्मनः । अधस्ताच्छिंशुपावृक्षे साध्वी करुणमास्थिता ॥ २५ ॥

आर्षं ह्रस्वत्वम् ॥ १३ ॥ सर्वेति । पूर्वकाः, तेषामिति शेषः ॥ १४–२१ ॥ मयैवेति । दग्धत्वेप्यङ्गारावस्था भवति साऽपि नास्तीत्याह–भस्मीकृतेति ॥ २२ ॥ नामविश्रावणमेवाह–जयतीति जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते। तदुक्तं हरिणा–"जयिर्जयाभिभवयोराद्यर्थेऽसावकर्मकः। उत्कर्षप्राप्तिराद्यार्थो द्वितीयेऽर्थे सकर्मकः॥" इति ॥ २३ ॥ २४ ॥ अथ सीतादुर्दशाविमर्शोऽपि सम्प्रत्यसौ समानेतव्येत्याशयेन

ये च पूर्वकाः, तेषामपीति शेषः ॥ १४–२१ ॥ मयेति। नाम विश्रावितम्, सुग्रीवादेरिति शेषः ॥ २२ ॥ तदेवाह–जयतीति ॥ २३ ॥ २४ ॥ सीतादुर्दशाविमर्शोऽपि संप्रति सा

राक्षसीभिः परिवृता शोकसन्तापकर्शिता । मेघलेखा परिवृता चन्द्रलेखेव निष्प्रभा। अचिन्तयन्ती वैदेही रावणं बलदर्पितम् ॥ २६ ॥ पतिव्रता च सुश्रोणी अवष्टब्धा च जानकी ॥ २७ ॥ अनुरक्ता हि वैदेही रामं सर्वात्मना शुभा । अनन्यचित्ता रामे च पौलोमीव पुरन्दरे ॥२८॥ तदेकवासःसंवीता रजोध्वस्ता तथैव च । शोकसन्ताप दीनाङ्गी सीता भर्तृहिते रता ॥ २९ ॥ सा मया राक्षसी मध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः । राक्षसीभिर्विरूपाभिर्दृष्टा हि प्रमदावने ॥ ३० ॥ एकवेणीधरा दीना भर्तृचिन्ता परायणा । अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे ॥ ३१ ॥ रावणाद् विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया । कथं चिन्मृगशावाक्षी विश्वासमुपपादिता॥३२॥ ततः सम्भा षिता चैव सर्वमर्थं च दर्शिता । रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥३३॥ नियतः समुदाचारो भक्ति भर्तरि चोत्तमा । यन्न हन्ति दशग्रीवं स महात्मा कृता गसम् । निमित्तमात्रं रामस्तु वधे तस्य भविष्यति ॥३४॥

तद्दशां दर्शयति—अशोकेत्यादिना ॥ २५ ॥ २६ ॥ पतिव्रता चेत्यादि । पौलोमीव पुरन्दरे इति । नहुषनिर्बन्ध इति भावः ॥ २७–२९ ॥ प्रमदावने अशोकवनिकायाम् । विनिवृत्तार्था त्यक्तप्रयोजना । रावणप्रलोभनवाक्यैरवशी कृतेत्यर्थः । सर्वमर्थं रामोद्योगादिकम् । दर्शिता बोधिता ॥ ३०–३३ ॥ समुदा चारः चारित्रमिति यावत् । नन्वेवंमाहात्म्या सीता स्वयमेव रावणं किमिति न हन्तीत्याशङ्क्याह—यन्न हन्तीति । दशग्रीवं न हन्तीति यत् तत्र कारणं स दशाननः महात्मा महानुभावः । शापनिबन्धनदुर्मरणाभावादिति भावः ।

समानेतव्येत्याशयेन तद्दशां वर्णयति—अशोकवनिकेत्यादि ॥ २५ ॥ अचिन्तयन्ती अगणयन्ती॥२६॥ अवष्टब्धा निरुद्धा॥२७॥पौलोमीव पुरन्दरे इति, नहुषबद्धापीति भावः ॥ २८--३१ ॥ रावणाद्विनिवृत्तार्था विनिवृत्तः अर्थः प्रयोजनं यस्यास्सा, रावण प्रलोभनवाक्यैरवशीकृतेत्यर्थः ॥३२॥ दर्शिता उक्तेत्यर्थः ॥३३॥ नियतः समुदाचारः

सा प्रकृत्यैव तन्वङ्गी तद्वियोगाच्च कर्शिता ।
प्रतिपत्पाठशीलस्य विद्येव तनुतां गता ॥ ३५ ॥
एवमास्ते महाभागा सीता शोकपरायणा ।
यदत्र प्रतिकर्तव्यं तत्सर्वमुपपद्यताम् ॥ ३६ ॥
इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वालिसूनुरभाषत ॥ १ ॥ अयुक्तं तु विना देवीं दृष्टवद्भिश्च वानराः । समीपं गन्तुमस्माभी राघवस्य महात्मनः ॥ २ ॥ दृष्टा देवी न चानीता इति तत्र निवेदनम् । अयुक्तमिव पश्यामि भवद्भिः ख्यातविक्रमैः ॥ ३ ॥ न हि नः प्लवने कश्चिन्नापि कश्चित्पराक्रमे । तुल्यः सामरदैत्येषु लोकेषु हरिसत्तमाः ॥ ४ ॥

अतस्तस्य वधे रामस्तु राम एव निमित्तमात्रं भविष्यति। तथा तस्योत्कर्षात् । सीता तु निमित्तकारणमिति शेषः । भर्त्रैव वैरनिर्यातनं वीरपत्नीधर्मः अन्यथा भर्तुर्महल्लाघवमिति मनीषया न स्वयं हन्ति न त्वसामर्थ्यादिति भावः ॥३४॥ ॥ ३५ ॥ फलितमुपसंहरति—एवमिति । उपपद्यताम् अनुष्ठीयताम् । अस्मिन् सर्गे सार्द्धषट्त्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्द० श्रीरामा० शृङ्गार तिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

तस्येत्यादि ॥ १ ॥ अयुक्तं त्विति । वानरा इति सम्बोधनम् ॥ २–६ ॥

दृढपातिव्रत्यं भर्तरि उत्तमा भक्तिश्च दशग्रीवं न हन्तीति यत् अतः स दशाननो महात्मा शापनिबन्धनदुर्मरणाभावादिति भावः । देव्या तस्य वधाकरणे हेतुमाह निमित्तमात्रमिति । तुशब्दोऽवधारणे, निमित्तमात्रं सीतेति भावः । तस्य वधे राम एव भविष्यति ॥ ३४–३६ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ दृष्टा देवी न चानीतेति भवद्भिर्निवेदितुं न युक्तमिव पश्यामीति

तेष्वेवं हतवीरेषु राक्षसेषु हनूमता । किमन्यदत्र कर्तव्यं गृहीत्वा याम जानकीम् ॥५॥ तमेवं कृतसङ्कल्पं जाम्बवान् हरिसत्तमः । उवाच परमप्रीतो वाक्यमर्थवदर्थवित् ॥ ६ ॥ न तावदेषा मतिरक्षमा नो यथा भवान् पश्यति राजपुत्र । यथा तु रामस्य मतिर्निविष्टा तथा भवान् पश्यतु कार्यसिद्धिम् ॥ ७ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

ततो जाम्बवतो वाक्यमगृह्णन्त वनौकसः । अङ्गदप्रमुखा वीरा हनूमांश्च महाकपिः ॥ १ ॥ प्रीतिमन्तस्ततः सर्वे वायुपुत्रपुरस्सराः । महेन्द्राद्रिं परित्यज्य पुप्लुवुः प्लवगर्षभाः ॥ २ ॥ मेरुमन्दरसङ्काशा मत्ता इव महागजाः । छादयन्त इवाकाशं महाकाया महाबलाः ॥ ३ ॥ सभाज्यमानं भूतैस्तमात्मवन्तं महाबलम् । हनुमन्तं महावेगं वहन्त इव दृष्टिभिः ॥ ४ ॥

अथ जाम्बवानङ्गदवाक्यं बहुमन्यमानस्सुहृद्भावेन प्रतिषेधति–न तावदिति । अक्षमा अयुक्ता न किन्तु युक्तैवेत्यर्थः । यद्यपि सम्यगुक्तं समर्थैश्चापि रामाज्ञानुसारेण कर्तव्यम् न स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । अस्मिन् सर्गे सार्धषट्श्लोकाः ॥ ७ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामायणभूषणे शृङ्गार० सुन्दरकाण्ड० षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

तत इत्यादि ॥ १ ॥ प्रीतिमन्त इत्यादि ॥ २ ॥ ३ ॥ सभाज्यमानं संपूज्य सम्बन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तेष्विति । हनुमता तेषु राक्षसेषु हतशेषेषु सत्सु । अत्र राक्षसेषु अन्यत् किं कर्तव्यम् ? न किमपि किन्तु जानकीं गृहीत्वा यामेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ जाम्बवानङ्गदस्य मतं बहुमान्य सुहृद्भावेन निवर्तयति–न तावदिति । हे राजपुत्र ! यथा भवान् पश्यति एषा मतिः नः अस्माकम् अक्षमा न अयुक्ता न किन्तु युक्तैव तथापि यथा रामस्य मतिर्निविष्टा अवस्थिता तथा भवान् कार्यसिद्धिं पश्यत्विति सम्बन्धः ॥ ७ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० सुन्दरकाण्ड० षष्टितमः सर्गः ॥ ६० ॥

अगृह्णन्त युक्तियुक्तत्वेनामन्यन्त ॥ १ ॥ पुप्लुवुः प्लवन्तो जग्मुः ॥ २ ॥ आकाशं छादयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥ सभाज्यमानं पूज्यमानम् । वहन्त इव दृष्टिभिरिति

राघवे चार्थनिर्वृत्तिं कर्तुं च परमं यशः । समाधाय समृद्धार्थाः कर्मसिद्धिभिरुन्नताः ॥ ५ ॥ प्रियाख्यानोन्मुखाः सर्वे सर्वे युद्धाभिनन्दिनः । सर्वे रामप्रतीकारे निश्चितार्था मनस्विनः ॥६॥ प्लवमानाः खमाप्लुत्य ततस्ते काननौकसः । नन्दनोपममासेदुर्वनं द्रुमलतायुतम् ॥ ७ ॥ यत्तन्मधुवनं नाम सुग्रीवस्याभिरक्षितम् । अधृष्यं सर्वभूतानां सर्वभूतमनोहरम् ॥ ८ ॥ यद्रक्षति महावीर्यः सदा दधिमुखः कपिः । मातुलः कपिमुख्यस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ॥९॥ ते तद्वनमुपागम्य बभूवुः परमोत्कटाः । वानरा वानरेन्द्रस्य मनःकान्ततमं महत् ॥१०॥ ततस्ते वानरा हृष्टा दृष्ट्वा मधुवनं महत् । कुमारमभ्ययाचन्त मधूनि मधुपिङ्गलाः ॥ ११ ॥ ततः कुमारस्तान् वृद्धान् जाम्बवत्प्रमुखान् कपीन् । अनुमान्य ददौ तेषां निसर्गं मधुभक्षणे ॥ १२ ॥ ततश्चानुमताः सर्वे सम्प्रहृष्टा वनौकसः । मुदिताः प्रेरिताश्चापि प्रनृत्यन्तोऽभवंस्ततः ॥ १३ ॥

मानम् । वहन्त इव दृष्टिभिरिति । प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनाद्दृष्टिष्वारोप्य नयन्त इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥ अर्थनिर्वृत्तिम् अर्थसिद्धिम् । समाधाय निश्चित्य सङ्कल्प्य वा । समृद्धार्थाः सिद्धकार्याः । कर्मसिद्धिभिः कार्यसिद्धिभिः उन्नताः इतरेभ्य उत्कृष्टाः ॥ ५ ॥ रामप्रतीकारे रामप्रत्युपकारे । पुप्लुवुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ६–९ ॥ परमोत्कटाः परमोत्सुकाः ॥ १० ॥ मधुपिङ्गलाः मधुवत् पिङ्गलवर्णाः वानराः ॥ ११ ॥ अनुमान्य अनुमतिं कारयित्वा । निसर्गं विसर्जनम्, अनुमतिमिति यावत् ॥ १२ ॥ ततश्चेति । पूर्वमेव सीतादर्शनात्

प्रीतिपूर्वकानिमिषदर्शनात् दृष्टीनां वाहकत्वोत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥ अर्थनिर्वृत्तिं कार्यसिद्धिम् । समाधाय निश्चित्य पुप्लुवुरिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥५॥ रामप्रतीकारे रामस्य प्रत्युपकारे ॥ ६ ॥ वनं सुग्रीवस्य मधुवनम् ॥ ७–९ ॥ परमोत्कटाः परमोत्सुकाः ॥ १० ॥ मधुपिङ्गलाः मधुवत्पिङ्गलवर्णाः ॥ ११ ॥ अनुमान्य अनुमतिं कारयित्वा । निसर्गम् अनुज्ञामित्यर्थः ॥१२॥ अनुमताः मधुपानादौ कृतानुमतिकाः । हर्षमदोर्बाह्याभ्यन्तर

गायन्ति केचित् प्रणमन्ति केचिन्नृत्यन्ति केचित् प्रहसन्ति केचित् । पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित् प्लवन्ति केचित् प्रलपन्ति केचित् ॥ १४ ॥ परस्परं केचिदुपाश्रयन्ते परस्परं केचिदुपाक्रमन्ते। परस्परं केचिदुपब्रुवन्ते परस्परं केचिदुपारमन्ते ॥ १५ ॥ द्रुमाद् द्रुमं केचिदभिद्रवन्ते क्षितौ नगाग्रान्निपतन्ति केचित् । महीतलात् केचिदुदीर्णवेगा महाद्रुमाग्राण्यभिसम्पतन्ति ॥ १६ ॥ गायन्तमन्यः प्रहसन्नुपैति हसन्तमन्यः प्ररुदन्नुपैति । रुदन्तमन्यः प्रणुदन्नुपैति नुदन्तमन्यः प्रणदन्नुपैति ॥ १७॥ समाकुलं तत्कपिसैन्यमासीन्मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टम्। न चात्र कश्चिन्न बभूव मत्तो न चात्र कश्चिन्न बभूव तृप्तः ॥ १८ ॥ ततो वनं तत्परिभक्ष्यमाणं द्रुमांश्च विध्वंसितपत्रपुष्पान् । समीक्ष्य कोपाद्दधिवक्त्रनामा निवारयामास कपिः कपींस्तान् ॥१९॥ स तैः प्रवृद्धैः परिभर्त्स्यमानो वनस्य गोप्ता हरिवीरवृद्धः । चकार भूयो मतिमुग्रतेजा वनस्य रक्षां प्रति वानरेभ्यः ॥ २० ॥

प्रहृष्टाः ततः मधुवनभङ्गे अङ्गदेनानुमतास्सन्तस्ततो मुदिताः तत्प्रेरिताः प्रनृत्यन्तोऽभवन् ॥ १३ ॥ रामानु०—मुदिताश्च ततश्चेति पाठः ॥ १३ ॥ मधुवनभङ्गाभ्यनुज्ञानकृतं वानरहर्षविकारमेव वर्णयति सर्गशेषेण—गायन्ति केचित् प्रणमन्ति केचिन्नृत्यन्ति केचित्प्रहसन्ति केचित् । पतन्ति केचिद्विचरन्ति केचित्प्लवन्ति केचित्प्रलपन्ति केचित् ॥ इति पाठः । प्रणमन्ति अवाक्छिरसः पतन्ति। पतन्ति ऊर्ध्वपादाः पृष्ठेन पतन्ति ॥ १४–१७ ॥ समाकुलमिति । मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टं मत्तचित्तचेष्टम् ॥ १८–२२ ॥ रामानु०—मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टमिति कृतो भेदः ॥ १३ ॥ तत्र बाह्यमानन्दसूचकमाह—गायन्तीति ॥ १४–१७ ॥ मधुप्रपानोत्कटसत्त्वचेष्टं मधुप्रपाने उत्कटसत्त्वचेष्टम्, मत्तचित्तचेष्टमित्यर्थः ॥ १८–२१ ॥

उवाच काँश्चित् परुषाणि धृष्टमसक्तमन्यांश्च तलैर्जघान । समेत्य कैश्चित् कलहं चकार तथैव साम्नोपजगाम काँश्चित् ॥ २१ ॥ स तैर्मदात् सम्परिवार्य वाक्यैर्बलाच्च तेन प्रतिवार्यमाणैः । प्रधर्षितस्त्यक्तभयैः समेत्य प्रकृष्यते चाप्यनवेक्ष्य दोषम् ॥ २२ ॥ नखैस्तुदन्तो दशनैर्दशन्तस्तलैश्च पादैश्च समापयन्तः । मदात् कपिं तं कपयः समग्रा महावनं निर्विषयं च चक्रुः ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये श्रीमत्सुन्दरकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥६१॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

तानुवाच हरिश्रेष्ठो हनुमान् वानरर्षभः । अव्यग्रमनसो यूयं मधु सेवत वानराः । अहमावारयिष्यामि युष्माकं परिपन्थिनः ॥ १ ॥ श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं हरीणां प्रवरोऽङ्गदः । प्रत्युवाच प्रसन्नात्मा पिबन्तु हरयो मधु ॥ २ ॥ अवश्यं कृतकार्यस्य वाक्यं हनुमतो मया । अकार्यमपि कर्तव्यं किमङ्ग पुनरीदृशम् ॥ ३ ॥

सम्यक् ॥ १८ ॥ नखैरिति । निर्विषयं निर्गतमधुमूलादिभोग्यवस्तुकं चक्रुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ रामानु०—इयं संग्रहोक्तिः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलका० सुन्दरकाण्ड० एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

तानित्यादि । तान् दधिमुखकलहव्याकुलितान् । अन्ये तु तानुवाचेत्यादिना पूर्वसर्गोक्तं संक्षेपेणानूद्य उपरि गच्छतीत्याचक्षते । अपरे तु सर्गमुखे केचिच्छ्लोकाः पतिताः इत्याहुः ॥ १॥२ ॥ अङ्गेति सम्बोधने निपातः ॥ ३ ॥

स तैरिति । तेन दधिमुखेन । बलाच्च प्रतिवार्यमाणैस्त्यक्तभयैः समेत्य सम्परिवार्य मदाद्वाक्यैः प्रधर्षणदोषमनवेक्ष्य प्रकृष्यत इति सम्बन्धः ॥ २२ ॥ निर्विषयं चक्रुः निर्गतमधुफलादिभोज्यं चक्रुरित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

पुनरुक्तमेव विस्तरेणाह—तानिति ॥ १ ॥ श्रुत्वेति । पिबन्त्विति प्रत्युवाचेति

अङ्गदस्य मुखाच्छ्रुत्वा वचनं वानरर्षभाः । साधु साध्विति संहृष्टा वानराः प्रत्यपूजयन् ॥ ४ ॥ पूजयित्वाऽङ्गदं सर्वे वानरा वानरर्षभम् । जग्मुर्मधुवनं यत्र नदीवेगा इव द्रुतम् ॥५॥ ते प्रविष्टा मधुवनं पालानाक्रम्य वीर्यतः ॥ ६ ॥ अतिसर्गाच्च पटवो दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीम् । पपुः सर्वे मधु तदा रसवत् फलमाददुः ॥ ७ ॥ उत्पत्य च ततः सर्वे वनपालान् समागतान् । ताडयन्ति स्म शतशः सक्तान् मधुवने तदा ॥८॥ मधूनि द्रोणमात्राणि बाहुभिः परिगृह्य ते । पिबन्ति संहिताः सर्वे निघ्नन्ति स्म तथाऽपरे ॥९॥ केचित्पीत्वाऽपविध्यन्ति मधूनि मधुपिङ्गलाः । मधूच्छिष्टेन केचिच्च जघ्नुरन्योन्यमुत्कटाः ॥ १० ॥ अपरे वृक्षमूले तु शाखां गृह्य व्यवस्थिताः । अत्यर्थं च मदग्लानाः पर्णान्यास्तीर्य शेरते ॥ ११ ॥

अङ्गदस्य स्वामिनः मुखाद्वचनं हनुमदुक्तं श्रुत्वा ॥४॥ जग्मुर्मधुवनमिति प्रदेशभेदविवक्षया । यद्वा दधिमुखनिवारणेन भीतानां हनुमदङ्गदाभ्यां पुनरनुज्ञापनेन पुनर्जग्मुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ वीर्यतः बलात् । अतिसर्गादङ्गदाभ्यनुज्ञानात् । दृष्ट्वा श्रुत्वा च मैथिलीं दर्शनश्रवणाभ्यां च हेतुना। वनपालानाक्रम्य आक्षिप्य ॥ ६॥७ ॥ सक्तान् वनपालने रतान् ॥ ८ ॥ मधूनि मधुपटलानि। द्रोणमात्राणि द्रोणप्रमाणानि आढकप्रमाणानि । निघ्नन्ति स्म पीतावशिष्टानि मधुपटलानि भिन्दन्ति स्म ॥ ९ ॥ अपविध्यन्ति अवाक्षिपन्ति । मधूच्छिष्टेन सिक्थकेन । "मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्" इत्यमरः । उत्कटाः मत्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥

सम्बन्धः ॥ २-४ ॥ जग्मुर्मधुवनमिति पुनर्वचनं प्रदेशभेदविवक्षयेति द्रष्टव्यम् ॥५॥ ते प्रविष्टाः पटवः समर्थाः हरयः मैथिलीं दृष्ट्वा स्ववर्गस्थहनुमद्दर्शनेन सर्वे दृष्टवन्तः श्रुत्वा हनुमन्मुखेन अतिसर्गादङ्गदाभ्यनुज्ञानात् मधुवनं प्रविष्टाः वीर्यतः बलात् पालानाक्रम्य मधु पपुः रसवत्फलमाददुरिति योजना ॥ ६ ॥ ७ ॥ मधुवने सक्तान् मधुरक्षणार्थं लग्नान् ॥८॥ मधूनि मधुपटलानि । निघ्नन्ति छिन्दन्ति ॥९॥ अपविध्यन्ति

उन्मत्तभूताः प्लवगा मधुमत्ताश्च हृष्टवत् । क्षिपन्ति च तदाऽन्योन्यं स्खलन्ति च तथाऽपरे ॥ १२ ॥ केचित् क्ष्वेलां प्रकुर्वन्ति केचित् कूजन्ति हृष्टवत् । हरयो मधुना मत्ताः केचित् सुप्ता महीतले ॥ १३ ॥ कृत्वा केचिद् हसन्त्यन्ये केचित् कुर्वन्ति चेतरत् । कृत्वा केचिद्वदन्त्यन्ये केचिद् बुद्ध्यन्ति चेतरत् ॥ १४ ॥ येऽप्यत्र मधुपालाः स्युः प्रेष्या दधिमुखस्य तु । तेऽपि तैर्वानरैर्भीमैः प्रतिषिद्धा दिशो गताः ॥ १५ ॥ जानुभिस्तु प्रकृष्टाश्च देवमार्गं प्रदर्शिताः । अब्रुवन् परमोद्विग्ना गत्वा दधिमुखं वचः ॥ १६ ॥

हृष्टवत् हर्षयुक्तमिति क्रियाविशेषणम् । हृष्टार्हमिति वार्थः । क्षिपन्ति उत्क्षिप्य पातयन्ति । स्खलन्ति पादेन नुदन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ क्ष्वेलां सिंहनादम् । "क्ष्वेला तु सिंहनादः स्यात्" इत्यमरः । कूजन्ति पक्षिवच्छब्दायन्ते ॥ १३ ॥ अन्ये अवाच्यं किंचिद् ग्राम्यं कर्म कृत्वा हसन्ति । इतरत् तद्विलक्षणं ग्राम्यं कर्म केचित्कुर्वन्ति । केचिदन्यत् ग्राम्यं कर्म कृत्वा अस्माभिरिदं कृतमिति वदन्ति उच्चारयन्ति । केचिदितरद्बुध्यन्ति एवं करिष्यामीति सङ्कल्पयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ जानुभिः प्रकृष्टाः । जानून्यवलम्ब्य कृष्टा इत्यर्थः । देवमार्गम् अपानद्वारम् । देवशब्दो वायुवाची, उपनिषदि वायुलोके देवलोकशब्दप्रयोगात् । दर्शिताः दर्शनं कारिताः । दृशेरुपसङ्ख्यानादणिकर्तुः कर्मत्वम् । "ण्यन्तात्कर्तुश्च कर्मणः" इति तस्यैवाभिधेयत्वं च ॥ १६-१८ ॥

क्षिपन्ति ॥ १० ॥ ११ ॥ मधुमत्ताः अत एव उन्मत्तभूताः उन्मत्तसदृशा इत्यर्थः । हृष्टवत् हृष्टाः ॥ १२ ॥ १३ ॥ अत्र किञ्चिदवाच्यं कर्म कृत्वा हसन्ति । केचित् इतरत् ग्राम्यकर्म कुर्वन्ति । केचित् अन्यत्कर्म कृत्वा तद्वदन्ति । केचिदन्यत्कर्म बुद्ध्यन्ति मनसा सङ्कल्पयन्ति ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रकृष्टाः महता इत्यर्थः । देवमार्गम् अपानं

ति०—जानुभिः प्रघृष्टाः जानुषु गृहीत्वा आकृष्टाः । देवमार्गं दर्शिताः पादौ गृहीत्वोर्ध्वं प्रक्षिप्ता इत्यर्थः ॥
स०—जानुभिः प्रघृष्टाः पश्चात्ताडितास्सन्तो देवमार्गं सुरवर्त्म दर्शिताः पश्चाज्जानुसन्ताडने मुखोर्ध्वीभवनेन आकाशावलोकनस्य जायमानत्वादेवमुक्तिः । पायुद्वारं वा । कपीनां हेलनसमये गुदप्रदर्शनस्य भागवतदशमोत्तरार्धे बलरामद्विविदप्रस्तावे अन्यत्रापि बहुशो दृष्टत्वात् ॥ १६ ॥

हनूमता दत्तवरैर्हतं मधुवनं बलात् । वयं च जानुभिः कृष्टा देवमार्गं च दर्शिताः ॥ १७॥ ततो दधिमुखः क्रुद्धो वनपस्तत्र वानरः । हतं मधुवनं श्रुत्वा सान्त्वयामास तान् हरीन् ॥ १८ ॥ इहागच्छत गच्छामो वानरान् बल दर्पितान्। बलेन वारयिष्यामो मधु भक्षयतो वयम्॥ १९॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं वानरर्षभाः । पुनर्वीरा मधु वनं तेनैव सहसा ययुः ॥ २० ॥ मध्ये चैषां दधिमुखः प्रगृह्य तरसा तरुम् । समभ्यधावद्वेगेन ते च सर्वे प्लव ङ्गमाः ॥ २१ ॥ ते शिलाः पादपांश्चापि पर्वतांश्चापि वानराः । गृहीत्वाऽभ्यगमन् क्रुद्धा यत्र ते कपिकुञ्जराः ॥ २२ ॥ ते स्वामिवचनं वीरा हृदयेष्ववसज्य तत् । त्वरया ह्यभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ २३ ॥ वृक्षस्थांश्च तलस्थांश्च वानरान् बलदर्पितान् । अभ्यक्रामं स्ततो वीराः पालास्तत्र सहस्रशः ॥ २४ ॥ अथ दृष्ट्वा दधिमुखं क्रुद्धं वानरपुङ्गवाः । अभ्यधावन्त वेगेन हनुम त्प्रमुखास्तदा ॥ २५ ॥ तं सवृक्षं महाबाहुमापतन्तं महाबलम् । आर्यकं प्राहरत्तत्र बाहुभ्यां कुपितोऽङ्गदः ॥ २६ ॥ मदान्धश्च न वेदैनमार्यकोऽयं ममेति सः । अथैनं निष्पिपेषाशु वेगवद्वसुधातले ॥ २७ ॥ स भग्न बाहूरुभुजो विह्वलः शोणितोक्षितः । मुमोह सहसा वीरो मुहूर्तं कपिकुञ्जरः ॥ २८ ॥ स समाश्वस्य सहसा संक्रुद्धो राजमातुलः । वानरान् वारयामास दण्डेन मधुमोहितान् ॥ २९ ॥

गच्छाम इति तैः साहित्येन बहुवचनम् । आत्मनि बहुवचनं वा ॥१९–२३॥

दर्शिताः ॥ १६ ॥ १७ ॥ तान् स्वसम्बन्धिनः पालान् ॥ १८–२६ ॥ आर्यकः सुग्रीव

स कथंचिद्विमुक्तस्तैर्वानरैर्वानरर्षभः । उवाचैकान्तमाश्रित्य भृत्यान् स्वान् समुपागतान् ॥ ३० ॥ एते तिष्ठन्तु गच्छामो भर्ता नो यत्र वानरः । सुग्रीवो विपुलग्रीवः सह रामेण तिष्ठति ॥ ३१ ॥ सर्वं चैवाङ्गदे दोषं श्रावयिष्यामि पार्थिवे । अमर्षी वचनं श्रुत्वा घातयिष्यति वानरान् ॥ ३२ ॥ इष्टं मधुवनं ह्येतत् सुग्रीवस्य महात्मनः । पितृपैतामहं दिव्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ ३३ ॥ स वानरानिमान् सर्वान् मधुलुब्धान् गतायुषः । घातयिष्यति दण्डेन सुग्रीवः ससुहृज्जनान् ॥ ३४ ॥ वध्या ह्येते दुरात्मानो नृपाज्ञापरिभाविनः । अमर्षप्रभवो रोषः सफलो नो भविष्यति ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वा दधिमुखो वनपालान् महाबलः । जगाम सहसोत्पत्य वनपालैः समन्वितः ॥ ३६ ॥ निमेषान्तरमात्रेण स हि प्राप्तो वनालयः । सहस्रांशुसुतो धीमान् सुग्रीवो यत्र वानरः ॥ ३७ ॥ रामं च लक्ष्मणं चैव दृष्ट्वा सुग्रीवमेव च । समप्रतिष्ठां जगतीमाकाशान्निपपात ह ॥ ३८ ॥ सन्निपत्य महावीर्यः सर्वैस्तैः परिवारितः । हरिर्दधिमुखः पालैः पालानां परमेश्वरः ॥ ३९ ॥

गतायुष इत्यधिक्षेपवचनम् ॥ ३४ ॥ वध्या ह्येत इति । अमर्षप्रभवः अक्षमाजन्यः । रोषस्य तज्जन्यत्वं च यो यस्मै न सहते तस्मै क्रुद्ध्यतीति प्रसिद्धम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ निमेषान्तरेति । निमेषान्तरमात्रेण निमेषावकाशमात्रेण । वनालयः वानरः ॥ ३७ ॥ रामं चेति । समप्रतिष्ठां समतलाम् । जगतीं भूमिम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मातुलत्वात्पूज्यः ॥ २७–३० ॥ भर्ता राजा ॥ ३१–३४ ॥ अमर्षप्रभवः अक्षमाजन्यः ॥ ३५–३७ ॥ समप्रतिष्ठां समास्पदां समतलाम् । जगतीं भुवम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

स दीनवदनो भूत्वा कृत्वा शिरसि चाञ्जलिम् ।
सुग्रीवस्य शुभौ मूर्ध्ना चरणौ प्रत्यपीडयत् ॥ ४० ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥६२॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

ततो मूर्ध्ना निपतितं वानरं वानरर्षभः । दृष्ट्वैवोद्विग्नहृदयो वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १ ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ कस्मात् त्वं पादयोः पतितो मम । अभयं ते भवेद्वीर सर्वमेवाभिधीयताम् ॥ २ ॥ [किं संभ्रमाद्धितं कृत्स्नं ब्रूहि यद्वक्तुमर्हसि। कच्चिन्मधुवने स्वस्ति श्रोतुमिच्छामि वानर ॥*] स तु विश्वासितस्तेन सुग्रीवेण महात्मना । उत्थाय सुमहाप्राज्ञो वाक्यं दधिमुखोऽब्रवीत् ॥३ ॥ नैवर्क्षरजसा राजन्न त्वया नापि वालिना । वनं निसृष्टपूर्वं हि भक्षितं तच्च वानरैः ॥४॥ एभिः प्रधर्षिताश्चैव वानरा वनरक्षिभिः । मधून्यचिन्तयित्वेमान् भक्षयन्ति पिबन्ति च ॥ ५ ॥

अस्मिन्सर्गे चत्वारिंशच्छ्लोकाः॥४०॥इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

तत इत्यादि । उद्विग्नहृदयः भीतहृदयः । मातुलस्यापि पादपतनं स्वामित्वानुसारेण ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ नैवेति । न निसृष्टपूर्वं यथेच्छभोगाय न दत्तपूर्वम् । वानरैः अङ्गदप्रमुखैः । अन्यथा सुग्रीववाक्ये अङ्गदानुवादविरोधात् । भक्षितमिति वनैकदेशमधुपटलविषयम् ॥ ४ ॥ एभिरिति । अचिन्तयित्वा ॥ ४० ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

॥ १–३ ॥ नैवेति । निसृष्टपूर्वं सर्वेषां यथेच्छभोगाय पूर्वं त्यक्तं न भवति ॥ ४ ॥ अचिन्तयित्वा इमानविगणय्य भक्षयन्ति पिबन्ति फलानि भक्षयन्ति मधु पिबन्ती

स०–सम्भ्रमात्किम् किं प्रयोजनम् । यद्वक्तुमर्हसि तद्ब्रूहि । कस्मात्सम्भ्रमः किंसम्भ्रमः तस्मात् । इदं पादयोः पतनम् । यतस्त्वमर्हसि योग्योसि । अर्हात इत्यर्हः स इवाचरतीति व्युत्पत्त्या पूज्योसीत्यर्थ इति वा ॥*॥

शिष्टमत्रापविध्यन्ति भक्षयन्ति तथाऽपरे । निवार्यमाणास्ते सर्वे भ्रुवौ वै दर्शयन्ति हि ॥ ६ ॥ इमे हि संरब्धतरास्तथा तैः संप्रधर्षिताः । वारयन्तो वनात्तस्मात् क्रुद्धैर्वानरपुङ्गवैः ॥७॥ ततस्तैर्बहुभिर्वीरैर्वानरैर्वानरर्षभ । संरक्तनयनैः क्रोधाद्धरयः प्रविचालिताः ॥८॥ पाणिभिर्निहताः केचित् केचिज्जानुभिराहताः । प्रकृष्टाश्च यथाकामं देवमार्गं च दर्शिताः ॥ ९ ॥ एवमेते हताः शूरास्त्वयि तिष्ठति भर्तरि । कृत्स्नं मधुवनं चैव प्रकामं तैः प्रभक्ष्यते ॥ १० ॥ एवं विज्ञाप्यमानं तं सुग्रीवं वानरर्षभम् । अपृच्छत्तं महाप्राज्ञो लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ११ ॥ किमयं वानरो राजन् वनपः प्रत्युपस्थितः । कं चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो लक्ष्मणेन महात्मना । लक्ष्मणं प्रत्युवाचेदं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १३ ॥ आर्य लक्ष्मण संप्राह वीरो दधिमुखः कपिः । अङ्गदप्रमुखैर्वीरैर्भक्षितं मधु वानरैः ॥१४॥ विचित्य दक्षिणामाशामागतैर्हरिपुङ्गवैः ॥ १५ ॥ नैषामकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः । आगतैश्च प्रमथितं यथा मधुवनं हि तैः ॥ १६ ॥

अगणयित्वा । मधूनीति फलानामुपलक्षणम् । भक्षयन्ति पिबन्ति चेत्युक्तेः । यद्वा मधून्येव भक्षयन्ति भक्षवत्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ शिष्टम् अवशिष्टं मधुपटलम् । अत्र मधुवने । अपविध्यन्ति ध्वंसयन्ति । भक्षयन्ति मधुपटलमित्यर्थः ॥ ६॥ हिशब्दः पादपूरणे । सम्प्रधर्षणचिह्नस्य दृश्यमानत्वाभिप्रायेण प्रसिद्धिपरो वा ॥ ७–१३ ॥ आर्येत्यादि । अङ्गदप्रमुखैरिति अत्र विशिष्यानुवादाद्दधिमुखवाक्ये वानरपुङ्गवैरित्यत्रापि विशेषपरत्वं बोध्यम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ वनं

त्यर्थः॥५॥६॥इमे मद्भृत्याः॥७–१०॥अपृच्छदिति । सहैव वसतो लक्ष्मणस्य "कञ्चार्थमभिनिर्दिश्य दुःखितो, वाक्यमब्रवीत्" इति प्रश्नकरणात् दधिमुखेन वनभङ्गादिकं स्वजात्युचितभाषयोक्तमित्यवगन्तव्यम् । उपांशूक्तमिति वा द्रष्टव्यम् ॥ ११–१६ ॥

धर्षितं च वनं कृत्स्नमुपयुक्तं च वानरैः ॥ १७ ॥ वनं यदाभिपन्नास्ते साधितं कर्म वानरैः । दृष्टा देवी न सन्देहो न चान्येन हनूमता । न ह्यन्यः साधने हेतुः कर्मणोऽस्य हनूमतः ॥ १८ ॥ कार्यसिद्धिर्मतिश्चैव तस्मिन् वानर पुङ्गवे । व्यवसायश्च वीर्यं च श्रुतं चापि प्रतिष्ठितम् ॥ १९ ॥ जाम्बवान् यत्र नेता स्यादङ्गदश्च महाबलः । हनूमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥२०॥ अङ्गद प्रमुखैर्वीरैर्हतं मधुवनं किल । वारयन्तश्च सहितास्तथा जानुभिराहताः ॥ २१ ॥ एतदर्थमयं प्राप्तो वक्तुं मधुरवागिह । नाम्ना दधिमुखो नाम हरिः प्रख्यातविक्रमः॥२२॥ दृष्टा सीता महाबाहो सौमित्रे पश्य तत्त्वतः । अभिगम्य तथा सर्वे पिबन्ति मधु वानराः ॥ २३ ॥ न चाप्यदृष्ट्वा वैदेहीं विश्रुताः पुरुषर्षभ । वनं दत्तवरं दिव्यं धर्षयेयुर्वनौकसः॥२४॥ततः प्रहृष्टो धर्मात्मा लक्ष्मणः सहराघवः । श्रुत्वा कर्णसुखां वाणीं सुग्रीववदनाच्च्युताम् । प्राहृष्यत भृशं रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ॥ २५॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं सुग्रीवस्तु प्रहृष्य च । वनपालं पुनर्वाक्यं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ॥ २६ ॥

प्रमथितं भग्नम् । धर्षितम् आक्रान्तम् । मधु च भक्षितम् । यथा येन कारणेन । एषामकृतकृत्यानामीदृश उपक्रमो न स्यादिति मन्य इति योजना ॥ १६ ॥ १७ ॥ कृतकृत्यत्वं विशेषयति—वनमित्यादिना ॥ १८–२३ ॥ न चेति । वनमिति । मधुवनधर्षणमेव सीतादर्शने लिङ्गमिति भावः । दत्तवरं दिव्यमित्यनेन ऋक्षरजसे ब्रह्मणा दत्तमित्यवगम्यते ॥ २४ ॥ २५ ॥ श्रुत्वेति ।

उपयुक्तं भुक्तम् ॥ १७ ॥ वनमिति । अभिपन्नाः प्राप्ताः ॥ १८–२५ ॥ श्रुत्वेति अत्र द्वितीयसुग्रीवशब्दः शोभनग्रीवपरः ॥ २६ ॥ २७ ॥

स०–स्ववेदनावेदनवागपि रामकार्यसूचकत्वात् मधुरवाक् ॥ २२ ॥

प्रीतोऽस्मि सोऽहं यद्भुक्तं वनं तैः कृतकर्मभिः । मर्षितं मर्षणीयं च चेष्टितं कृतकर्मणाम् ॥ २७ ॥ इच्छामि शीघ्रं हनुमत्प्रधानान् शाखामृगांस्तान् मृगराजदर्पान् । द्रष्टुं कृतार्थान् सह राघवाभ्यां श्रोतुं च सीताधिगमे प्रयत्नम् ॥ २८ ॥ प्रीतिस्फीताक्षौ सम्प्रहृष्टौ कुमारौ दृष्ट्वा सिद्धार्थौ वानराणां च राजा । अङ्गैः संहृष्टैः कर्मसिद्धिं विदित्वा बाह्वोरासन्नां सोऽतिमात्रं ननन्द ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु हृष्टो दधिमुखः कपिः । राघवं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं चाभ्यवादयत् ॥ १ ॥ स प्रणम्य च सुग्रीवं राघवौ च महाबलौ । वानरैः सहितैः शूरैर्दिवमेवोत्पपात ह ॥ २ ॥

द्वितीयसुग्रीवशब्दस्य शोभनग्रीव इत्यवयवार्थो विवक्षितः । क्रियाभेदेन।पुनरुक्तिर्वा ॥ २६ ॥ २७ ॥ इच्छामीति । हनुमत्प्रधानान् हनुमत्प्रमुखान् । कृतार्थान् कृतकृत्यान् । प्रयत्नं प्रयासम् । तेभ्यः श्रोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥ २८ ॥ अथ प्रत्युपकारार्थं सुग्रीवः स्वोद्योगसाफल्यदर्शनात् भृशं ननन्देत्याह–प्रीतिस्फीताक्षाविति। प्रीत्या सन्तोषेण । संप्रहृष्टौ, रोमस्विति शेषः । हृषितरोमाणावित्यर्थः । "हृषेर्लोमसु" इति विकल्पादिडभावः । एवम् अङ्गैः संहृष्टैरित्यत्रापि द्रष्टव्यम् । कर्मसिद्धिं बाह्वोरासन्नां हस्तप्राप्ताम्, विदित्वा निश्चित्येत्यर्थः । जागतं वैश्वदेवीवृत्तम् । "पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ" इति लक्षणात् । अस्मिन्सर्गे एकोनत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ २९ ॥ इति श्रीगो० श्रीरामा० शृङ्गार० सुन्दरकाण्ड० त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

सुग्रीवेणेत्यादि । सहितैः स्नेहातिरेकेणान्योन्यं युक्तैः । वानरैः सहितैरिति

इच्छामीति । सीताधिगमप्रयत्नं सीताधिगमे कृतप्रयत्नं च श्रोतुमिच्छामीति सम्बन्धः॥२८॥ अथ रामप्रत्युपकारार्थी सुग्रीवः स्वोद्योगसाफल्यदर्शनाद्भृशं ननन्देत्याह–प्रीतीति । प्रीतिस्फीताक्षौ प्रीत्या सन्तोषेण विकसितनेत्रौ । सम्प्रहृष्टौ पुलकितगात्रौ । संहृष्टैः पुलकितैः अङ्गैरुपलक्षितः । कर्मसिद्धिं कार्यसिद्धिम् । बाह्वोरासन्नां हस्तप्राप्ताम् । विदित्वा निश्चित्य ॥ २९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ १-२ ॥

स यथैवागतः पूर्वं तथैव त्वरितं गतः । निपत्य गगनाद्भूमौ तद्वनं प्रविवेश ह ॥ ३ ॥ स प्रविष्टो मधुवनं ददर्श हरियूथपान् । विमदानुत्थितान् सर्वान् मेहमानान् मधूदकम् ॥ ४ ॥ स तानुपागमद्वीरो बद्ध्वा करपुटाञ्जलिम् । उवाच वचनं श्लक्ष्णमिदं हृष्टवदङ्गदम् ॥ ५ ॥ सौम्य रोषो न कर्तव्यो यदेभिरभिवारितः । अज्ञानाद्रक्षिभिः क्रोधाद्भवन्तः प्रतिषेधिताः ॥ ६ ॥ युवराजस्त्वमीशश्च वनस्यास्य महाबल । मौर्ख्यात् पूर्वं कृतो दोषस्तं भवान् क्षन्तुमर्हति ॥ ७ ॥

पाठः ॥ १–३ ॥ विमदानित्यत्र हेतुमाह—मेहमानानिति । मेहमानान् मेहयतः, मूत्रयत इत्यर्थः । एतेन मूत्रणान्मधूनि जीर्णानीति गम्यते । अत एव विमदत्वम् । मधूनि च उदकानि च मधूदकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । उदकानि चात्र अनुपानत्वेन पीतानि । तदाह बाहटः—“ अनुपानं हिमं वारि यवगोधूमयोर्हितम् । दध्नि मद्ये विसे क्षौद्रे कोष्णं पिष्टमयेषु च ॥ ” इति ॥ ४ ॥ स तानिति । करपुटाञ्जलिं करतलयोरञ्जलिम्, सम्यक् संयुक्तकरतलाञ्जलिमित्यर्थः ॥ ५ ॥ एभिः वानरैः अभिवारितः अभिवारितोऽसीति यत् अत्रार्थे रोषो न कर्तव्यः । भवन्त इति पूजायां बहुवचनम् । न च हनुमदादिकमादाय बहुवचनम्, उत्तरश्लोकेऽपि युवराजस्त्वमित्युक्तेः । अज्ञानात् क्रोधात्, अज्ञानप्रयुक्तक्रोधादित्यर्थः । अभिवारितमिति पाठे लिङ्गव्यत्यय आर्षः । केचित्तु अज्ञानात् क्रोधाच्च भवन्तः प्रतिषेधिता इत्येतत् परिवारितं परिवारणं प्रति रोषो न कर्तव्य इति योजयन्ति ॥ ६ ॥ क्रोधाद्वारणे कृते कुतो रोषो न कर्तव्यस्स्यादित्याशङ्क्य क्रोधस्याज्ञानकृतत्वादित्याह—युवराज इति । दोषः निवारण

स प्रविष्ट इति । विमदत्वे हेतुमाह मेहमानान्मधूदकमिति । मेहमानान् मूत्रयतः । एतेन मूत्रणान्मधूनां जीर्णता विज्ञेया, अतो विमदान् । मधूनि च उदकानि च मधूदकमिति द्वन्द्वैकवद्भावः । उदकानि चानुपानत्वेन पीतानीति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ हे सौम्य ! एभिरज्ञानात्क्रोधाच्च भवन्तः प्रतिषेधिता इति यत् एतत्परिवारितं परितो वारणं प्रति रोषो न कर्तव्य इति योजना ॥ ६ ॥ दोषः कृतः,

आख्यातं हि मया गत्वा पितृव्यस्य तवानघ । इहोपयातं सर्वेषामेतेषां वनचारिणाम् ॥ ८ ॥ स त्वदागमनं श्रुत्वा सहैभिर्हरियूथपैः । प्रहृष्टो न तु रुष्टोऽसौ वनं श्रुत्वा प्रधर्षितम् ॥ ९ ॥ प्रहृष्टो मां पितृव्यस्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः । शीघ्रं प्रेषय सर्वांस्तानिति होवाच पार्थिवः ॥ १० ॥ श्रुत्वा दधिमुखस्येदं वचनं श्लक्ष्णमङ्गदः । अब्रवीत्तान् हरिश्रेष्ठो वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ११ ॥ शङ्के श्रुतोऽयं वृत्तान्तो रामेण हरियूथपाः । तत्क्षमं नेह नः स्थातुं कृते कार्ये परन्तपाः ॥१२॥ पीत्वा मधु यथाकामं विश्रान्ता वनचारिणः । किं शेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र मे गुरुः ॥ १३ ॥ सर्वे यथा मां वक्ष्यन्ति समेत्य हरियूथपाः । तथाऽस्मि कर्ता कर्तव्ये भवद्भिः परवानहम् ॥ १४ ॥ नाज्ञापयितुमीशोऽहं युवराजोऽस्मि यद्यपि । अयुक्तं कृतकर्माणो यूयं धर्षयितुं मया ॥ १५ ॥

रूपापराधः ॥ ७ ॥ आख्यातं हीति । उपयातम् आगमनम् ॥ ८-११ ॥ शङ्क इति । अयं वृत्तान्तः अस्मदागमनवृत्तान्तः ॥१२॥ किं शेषं न किंचिदपि शिष्टमित्यर्थः । किन्तु मे गुरुः सुग्रीवो यत्र वर्तते तत्र गमनमेव शेषमित्यर्थः । किंशेषं गमनं तत्र सुग्रीवो यत्र मे गुरुः इति पाठे—अस्माकं गमनं किंशेषं किंचिच्छेषम् । तच्च गमनशेषं च सुग्रीवो यत्र तत्र गमनमिति संबन्धः ॥ १३ ॥ विनयपूर्वकं सर्वसंमेलनं समर्थयते—सर्व इति । तथास्मि कर्ता आह्वानं करिष्यामीत्यर्थः । कर्तव्ये कार्ये । भवद्भिः अहं परवान्, भवद्भिर्यथा नियुक्तं तथा करिष्यामि । गन्तव्यमित्युक्ते गमिष्यामः स्थातव्यमित्युक्ते स्थास्यामः इत्यर्थः ॥१४॥ युवराजत्वात् भवानेव कर्तव्याकर्तव्यनियन्तेत्यत आह-नाज्ञापयितुमिति।

मदीयैरिति शेषः ॥ ७-११ ॥ शङ्के, दधिमुखस्य परावृत्त्यागमनात् ॥१२॥ किं शेषम् न किमपि शिष्टमित्यर्थः । गमनम्, कर्तव्यमिति शेषः ॥१३॥१४॥ नाज्ञापयितुमिति । अयुक्तमित्येतदव्ययम् । अयुक्ताः अनर्हा इत्यर्थः । धर्षयितुं नियन्तुम् ॥ १५-१७ ॥

ब्रुवतश्चाङ्गदस्यैवं श्रुत्वा वचनमव्ययम् । प्रहृष्टमनसो वाक्यमिदमूचुर्वनौकसः ॥१६॥ एवं वक्ष्यति को राजन् प्रभुः सन् वानरर्षभ । ऐश्वर्यमदमत्तो हि सर्वोऽहमिति मन्यते ॥१७॥ तव चेदं सुसदृशं वाक्यं नान्यस्य कस्यचित् । सन्नतिर्हि तवाख्याति भविष्यच्छुभयोग्यताम् ॥ १८ ॥ सर्वे वयमपि प्राप्तास्तत्र गन्तुं कृतक्षणाः । स यत्र हरिवीराणां सुग्रीवः पतिरव्ययः ॥ १९ ॥ त्वया ह्यनुक्तैर्हरिभिर्नैव शक्यं पदात्पदम् । क्वचिद्गन्तुं हरिश्रेष्ठ ब्रूमः सत्यमिदं तु ते ॥ २० ॥ एवं तु वदतां तेषामङ्गदः प्रत्यभाषत । बाढं गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुर्महाबलाः ॥ २१ ॥ उत्पतन्तमनूत्पेतुः सर्वे ते हरियूथपाः । कृत्वाऽऽकाशं निराकाशं यन्त्रोत्क्षिप्ता इवाचलाः ॥ २२ ॥ [अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनुमन्तं च वानरम् ।] तेऽम्बरं सहसोत्पत्य वेगवन्तः प्लवङ्गमाः । विनदन्तो महानादं घना वातेरिता यथा ॥ २३ ॥

ईशः स्वतन्त्रः । कृतकर्माणः कृतोपकाराः यूयं मया धर्षयितुम् अनादर्तुम्, परतन्त्रीकर्तुमिति यावत् । अयुक्तम् अयुक्ता इत्यर्थः । आर्षमव्ययमेतत् । शक्यमितिवत्सामान्योपक्रमान्नपुंसकैकत्वनिर्देश इत्यप्याहुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ अहमिति मन्यते गर्विष्ठो भवतीति यावत् ॥ १७ ॥ सन्नतिः विनयः ॥ १८ ॥ कृतक्षणाः कृतावसराः, अवसरप्रतीक्षा इति यावत् ॥ १९ ॥ २० ॥ बाढमित्यङ्गीकारे । इतिशब्दः काकाक्षिन्यायेन पूर्वापरयोरन्वेति । एवं तेषां वदतां तेषु वदत्सु अङ्गदः बाढमिति प्रत्यभाषत । गच्छाम इत्युक्त्वापि उत्पपात ॥ २१ ॥ निराकाशं निरवकाशम् ॥ २२ ॥ तेऽम्बरमिति । अत्र जग्मुरित्यध्याहार्यम् २३–२५

सन्नतिः विनयः नम्रता । भविष्यतीं शुभयोग्यतां भाविनीं भाग्योन्नतिमाख्याति सूचयति ॥ १८–२० ॥ एवं वदतां तेषां पुरतः अङ्गदो बाढमित्यभ्यभाषत । महाबलास्ते गच्छाम इत्युक्त्वा खमुत्पेतुरिति योजना ॥ २१ ॥ उत्पतन्तमङ्गदम् । निराकाशं निरवकाशम् ॥ २२ ॥ अङ्गदमित्यादिसार्धश्लोकमेकं वाक्यम् ।

अङ्गदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानराधिपः । उवाच शोकोपहतं रामं कमललोचनम् ॥ २४ ॥ समाश्वसिहि भद्रं ते दृष्टा देवी न संशयः । नागन्तुमिह शक्यं तैरतीते समये हि नः ॥ २५ ॥ न मत्सकाशमागच्छेत् कृत्ये हि विनिपातिते । युवराजो महाबाहुः प्लवतां प्रवरोऽङ्गदः ॥ २६ ॥ यद्यप्यकृतकृत्यानामीदृशः स्यादुपक्रमः । भवेत् स दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानसः ॥२७॥ पितृपैतामहं चैतत् पूर्वकैरभिरक्षितम् । न मे मधुवनं हन्यादहृष्टः प्लवगेश्वरः ॥२८॥ कौसल्या सुप्रजा राम समाश्वसिहि सुव्रत । दृष्टा देवी न सन्देहो न चान्येन हनूमता ॥ २९ ॥ न ह्यन्यः कर्मणो हेतुः साधनेऽस्य हनूमतः । हनूमति हि सिद्धिश्च मतिश्च मतिसत्तम । व्यवसायश्च वीर्यं च सूर्ये तेज इव ध्रुवम् ॥ ३० ॥

विनिपातिते विघ्निते ॥ २६ ॥ अकृतकृत्यानाम् अकृतकार्याणाम् । ईदृशः मधुवनभङ्गरूपः । उपक्रमः उद्योगः । यदि स्यात्तदाऽङ्गदो दीनवदनत्वादि विशिष्टो भवेत् ॥ २७ ॥ पितृपैतामहमिति । पिता चासौ पितामहश्च । पित्रा ब्रह्मणा ऋक्षरजसे दत्तं पितृपैतामहम् । प्लवगेश्वरः अङ्गदः ॥ २८ ॥ कौसल्येति । हे राम । कौसल्या सुप्रजाः सुप्रजावती । "नित्यमसिच् प्रजामेधयोः" इत्यसिच्प्रत्ययः । एवं देव्यवस्थानज्ञानेन भवतस्सत्तालाभादिदानीं

ते वानराः अङ्गदं हनुमन्तं च पुरतः कृत्वा अम्बरं सहसोत्पत्य, जग्मुरिति शेषः ॥ २३ ॥ अङ्गदे समनुप्राप्ते सुग्रीवो वानरेश्वरः उवाचेति अङ्गदागमनात्प्रागिति द्रष्टव्यम् । आगमनस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ॥ २४–२६ ॥ ननु मधुवनधर्षण मात्रेण कथं कार्यसिद्धिः ? कापेयादिनापि सम्भवादित्याशङ्क्य, सत्यम् अन्येषां तादृशत्वेपि अङ्गदस्तु नैतादृश इत्याशयेनाह—यद्यपीत्यादिश्लोकद्वयेन । अकृतकृत्यानामन्येषां वानराणाम् ईदृश उपक्रमः मधुवनभङ्गहर्षव्यापारो यद्यपि स्यात तथापि तत्र अङ्गदस्तु दीनवदनो भ्रान्तविप्लुतमानसश्च भवेत् । कुतः ? पितृपैतामहं पितृपितामहपरम्परागतं मे मधुवनं जनकात्मजामदृष्ट्वा न हन्यात् ॥२७॥२८॥ हे राम ! कौसल्या सुप्रजाः सीतायाः स्थितिपरिज्ञानेन भवतः सत्तालाभात् इदानीं कौसल्या

जाम्बवान् यत्र नेता स्यादङ्गदश्च बलेश्वरः । हनुमांश्चाप्यधिष्ठाता न तस्य गतिरन्यथा ॥३१॥ मा भूश्चिन्तासमायुक्तः सम्प्रत्यमितविक्रम ॥३२॥ ततः किलकिलाशब्दं शुश्रावासन्नमम्बरे । हनुमत्कर्मदृप्तानां नर्दतां काननौकसाम् । किष्किन्धामुपयातानां सिद्धिं कथयतामिव ॥ ३३ ॥ ततः श्रुत्वा निनादं तं कपीनां कपिसत्तमः । आयताञ्चितलाङ्गूलः सोऽभवद्धृष्टमानसः ॥ ३४ ॥ आजग्मुस्तेऽपि हरयो रामदर्शनकांक्षिणः । अङ्गदं पुरतः कृत्वा हनूमन्तं च वानरम् ॥३५॥ तेऽङ्गदप्रमुखा वीराः प्रहृष्टाश्च मुदाऽन्विताः । निपेतुर्हरिराजस्य समीपे राघवस्य च ॥ ३६ ॥ हनुमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः । नियतामक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥ ३७ ॥ [दृष्टा देवीति हनुमद्वदनादमृतोपमम् । आकर्ण्य वचनं रामो हर्षमाप सलक्ष्मणः ॥] निश्चितार्थस्ततस्तस्मिन् सुग्रीवः पवनात्मजे । लक्ष्मणः प्रीतिमान् प्रीतं बहुमानादवेक्षत ॥ ३८ ॥ प्रीत्या च रममाणोऽथ राघवः परवीरहा । बहुमानेन महता हनुमन्तमवेक्षत ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

कौसल्या सुप्रजावती, अभूदिति शेषः ॥२९॥३०॥ यत्र कार्ये । नेता मन्त्री । बलेश्वरः सेनापतिः । अधिष्ठाता संरक्षक इत्यर्थः । तस्य कार्यस्य । गतिः सिद्धिः।अन्यथा विपरीता न भवेत् । संप्रति चिन्तासंयुक्तो मा भूः ॥३१॥३२॥ सिद्धिं कथयतामिव । उत्साहेनेति शेषः ॥ ३३॥ आयताञ्चितलाङ्गूलः आयतः दीर्घीकृतः अञ्चितः माल्यवच्छृङ्गे समास्थापितः ॥३४॥३५॥ प्रहृष्टाः सञ्जातपुलकाः ॥ ३६ ॥ नियतामिति । अक्षतत्वेप्यनियतत्वे वैयर्थ्यम् नियतत्वेपि क्षतत्वे च तथा । ततः आवश्यकमुभयं संग्रहेण दर्शयति । अस्मिन्सर्गे

सुपुत्रवत्यभूदिति भावः ॥ २९॥ ३० ॥ अधिष्ठाता कार्यकरणोद्योगवान् ॥ ३१-३२ ॥ आयताञ्चितलांगूल इति स्वभावोक्त्यलङ्कारः ॥ ३४-३६ ॥ नियतां पातिव्रत्यव्रत

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

ततः प्रस्रवणं शैलं ते गत्वा चित्रकाननम् । प्रणम्य शिरसा रामं लक्ष्मणं च महाबलम् ॥ १ ॥ युवराजं पुरस्कृत्य सुग्रीवमभिवाद्य च । प्रवृत्तिमथ सीतायाः प्रवक्तुमुपचक्रमुः ॥२ ॥ रावणान्तःपुरे रोधं राक्षसीभिश्च तर्जनम् । रामे समनुरागं च यश्चायं समयः कृतः । एतदाख्यान्ति ते सर्वं हरयो रामसन्निधौ॥३॥ वैदेहीमक्षतां श्रुत्वा रामस्तूत्तरमब्रवीत् ॥ ४ ॥ क्व सीता वर्तते देवी कथं च मयि वर्तते । एतन्मे सर्वमाख्यात वैदेहीं प्रति वानराः ॥५॥ रामस्य गदितं श्रुत्वा हरयो रामसन्निधौ । चोदयन्ति हनूमन्तं सीतावृत्तान्तकोविदम् ॥६ ॥ श्रुत्वा तु वचनं तेषां हनुमान् मारुतात्मजः । प्रणम्य शिरसा देव्यै सीतायै तां दिशं प्रति । उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः सीताया दर्शनं यथा ॥ ७ ॥ समुद्रं लङ्घयित्वाऽहं शतयोजनमायतम् । अगच्छं जानकीं सीतां मार्गमाणो दिदृक्षया ॥ ८ ॥

सार्धैकोनचत्वारिंशत् श्लोकाः ॥३७-३९॥ इति श्रीगोविन्दराज० श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥६४॥

तत इति ॥ १ ॥ प्रवृत्तिं वार्ताम् ॥ २ ॥ रोधं निरोधम् । यश्चायं समयः कृतः, मासद्वयादूर्ध्वं हनिष्यामीति यः सङ्केतो रावणेन कृत इत्यर्थः । मासशब्दः पक्षपर इत्युक्तं प्राक् । तामिति शेषः ॥ ३-६ ॥ श्रुत्वा त्वित्यादि । प्रणामश्च सीतायाः स्मरणकृत इति बोध्यम् । सीताया दर्शनं यथेति । येन प्रकारेण सीतादर्शनं जातं तेन प्रकारेणोवाचेत्यन्वयः ॥७॥ दिदृक्षया न तु श्रोतुमिच्छया सम्पन्नाम् ॥ ३७-३९ ॥ इति श्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्वदीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायां चतुष्षष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥ १ ॥ २ ॥

रावणान्तःपुर इति । समयः मासद्वयावधिरूपसमयः । तं चेति शेषः ॥ ३-५ ॥ चोदयन्ति प्रेरयन्ति स्म॥६॥सीतायै प्रणम्य तां दिशं प्रति प्रणम्येत्याकर्षः।उवाचेति । सीताया दर्शनं यथा येन प्रकारेण जातं तत्सर्वं वाक्यमुवाचेत्यर्थः ॥ ७ ॥ देव्याः

तत्र लङ्केति नगरी रावणस्य दुरात्मनः । दक्षिणस्य समुद्रस्य तीरे वसति दक्षिणे ॥ ९ ॥ तत्र दृष्टा मया सीता रावणान्तःपुरे सती । संन्यस्य त्वयि जीवन्ती रामा राम मनोरथम् ॥ १० ॥ दृष्टा मे राक्षसीमध्ये तर्ज्यमाना मुहुर्मुहुः । राक्षसीभिर्विरूपाभी रक्षिता प्रमदावने ॥ ११ ॥ दुःखमासाद्यते देवी तथाऽदुःखोचिता सती ॥ १२ ॥ रावणान्तःपुरे रुद्धा राक्षसीभिः सुरक्षिता । एकवेणीधरा दीना त्वयि चिन्तापरायणा ॥ १३ ॥ अधःशय्या विवर्णाङ्गी पद्मिनीव हिमागमे । रावणाद्विनिवृत्तार्था मर्तव्यकृतनिश्चया । देवी कथंचित् काकुत्स्थ त्वन्मना मार्गिता मया ॥ १४ ॥ इक्ष्वाकुवंशविख्यातिं शनैः कीर्तयताऽनघ । सा मया नरशार्दूल विश्वासमुपपादिता ॥ १५ ॥ ततः सम्भाषिता देवी सर्वमर्थं च दर्शिता । रामसुग्रीवसख्यं च श्रुत्वा प्रीतिमुपागता ॥ १६ ॥ नियतः समुदाचारो भक्तिश्चास्यास्तथा त्वयि ॥ १७ ॥ एवं मया महाभागा दृष्टा जनकनन्दिनी । उग्रेण तपसा युक्ता त्वद्भक्त्या पुरुषर्षभ ॥ १८ ॥

मार्गमाण इत्यर्थः ॥ ८ ॥ तत्र लङ्घने कृते सति ॥ ९ ॥ हे राम ! रामा सीता त्वयि मनोरथं स्वाभिलाषम् संन्यस्य जीवन्ती, त्वदभिलाषेण धृतजीवितेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ दुःखमित्यर्धम् । आसाद्यते आसीदति । आर्षो यत् ॥ १२ ॥ एकवेणीधरा त्रिधाविभागं विना बद्धः केशपाशः एकवेणीत्युच्यते । अधः शय्या स्थण्डिलशायिनी । मर्तव्ये मरणे कृतनिश्चया ॥ १३–१५ ॥ सर्वमर्थं च दर्शिता सुग्रीवसख्यप्रभृतिसर्वमर्थं च बोधिता ॥ १६ ॥ समुदाचारः परपुरुषा चिन्तकत्वादिः । त्वयि भक्तिश्च, वर्तत इति शेषः । तपसा अनशनेन ॥ १७ ॥ १८ ॥

दिदृक्षया तां मार्गमाणोऽगच्छम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ हे राम ! त्वयि मनोरथं संन्यस्य सम्यङ्न्यस्य जीवन्ती धृतप्राणा ॥ १०–१३ ॥ अधश्शय्या स्थण्डिलशयना ॥ १४ ॥ १५ ॥ सर्वमर्थं

अभिज्ञानं च मे दत्तं यथा वृत्तं तवान्तिके । चित्रकूटे महाप्राज्ञ वायसं प्रति राघव ॥ १९ ॥ विज्ञाप्यश्च नरव्याघ्रो रामो वायुसुत त्वया । अखिलेनेह यद् दृष्टमिति मामाह जानकी ॥ २० ॥ अयं चास्मै प्रदातव्यो यत्नात् सुपरिरक्षितः । ब्रुवता वचनान्येवं सुग्रीवस्योपशृण्वतः ॥ २१ ॥ एष चूडामणिः श्रीमान् मया सुपरिरक्षितः । मनःशिलायास्तिलको गण्डपार्श्वे निवेशितः ॥ २२ ॥ त्वया प्रनष्टे तिलके तं किल स्मर्तुमर्हसि । एष निर्यातितः श्रीमान् मया ते वारिसम्भवः ॥ २३ ॥ एतं दृष्ट्वा प्रमोदिष्ये व्यसने त्वामिवानघ । जीवितं धारयिष्यामि मासं दशरथात्मज । ऊर्ध्वं मासान्न जीवेयं रक्षसां वशमागता ॥ २४ ॥ इति मामब्रवीत्सीता कृशाङ्गी धर्मचारिणी । रावणान्तःपुरे रुद्धा मृगीवोत्फुल्ललोचना ॥२५॥ एतदेव मयाऽऽख्यातं सर्वं राघव यद्यथा । सर्वथा सागरजले सन्तारः प्रविधीयताम् ॥ २६ ॥

अभिज्ञानं चिह्नभूतं वाक्यम्, तवान्तिके पूर्वं यथा येन प्रकारेण जातं तथा दत्तमित्यर्थः । तदेव दर्शयति चित्रकूट इति, सदस्यवक्तव्यत्वात् सूचनोक्तिः ॥ १९ ॥ अखिलेनेति । रावणागमनादिकमित्यर्थः ॥ २० ॥ अयं चास्मा इत्यादि । सुग्रीवस्योपशृण्वतः सुग्रीवे समीपे शृण्वति सति । एवम् एष चूडामणिरित्यारभ्य रक्षसां वशमागतेत्यन्तवक्ष्यमाणप्रकारेण । वचनानि रामं प्रति मयोक्तवचनानि । ब्रुवता त्वया ॥ २१ ॥ अयं मणिरित्यर्थः । प्रदातव्यः ॥ २२–२४ ॥ मृगीवोत्फुल्ललोचना, त्रासातिशयादिति भावः ॥२५॥ सन्तीर्यतेऽनेनेति सन्तारः

च -दर्शिता ज्ञापिता ॥ १६–२२ ॥ एष इति । निर्यातितः प्रेषितः । वारिसम्भवो मणिः ॥२३ ॥ एतम् अङ्गुलीयकम् ॥ २४–२६ ॥

स०–मनःशिलायास्तिलकं तत्स्मरस्वेति चाब्रवीत् इति पाठे–स्मरस्व स्मर । स्व स्वतन्त्रेति रामसम्बोधनं वा ॥ २२ ॥

तौ जाताश्वासौ राजपुत्रौ विदित्वा तच्चाभिज्ञानं राघवाय प्रदाय । देव्या चाख्यातं सर्वमेवानुपूर्व्याद्वाचा सम्पूर्णं वायुपुत्रः शशंस ॥ २७ ॥

इत्यार्षे० श्रीमत्सुन्दरकाण्डे पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

एवमुक्तो हनुमता रामो दशरथात्मजः । तं मणिं हृदये कृत्वा प्ररुरोद सलक्ष्मणः ॥ १ ॥ तं तु दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं राघवः शोककर्शितः । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुग्रीवमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥ यथैव धेनुः स्रवति स्नेहाद्वत्सस्य वत्सला । तथा ममापि हृदयं मणिरत्नस्य दर्शनात् ॥ ३ ॥ मणिरत्नमिदं दत्तं वैदेह्याः श्वशुरेण मे । वधूकाले यथा बद्धमधिकं मूर्ध्नि शोभते ॥ ४ ॥

सेतुः ॥२६॥ ताविति । पूर्ववद्वैश्वदेवीवृत्तम् । समुद्रतरणं सुरसानिरसनादिकम् अक्षवधलङ्कादहनादिकं सजातीयेभ्यः पूर्वमुक्तमपि प्रभुसन्निधावात्मश्लाघायां पर्यवस्येदिति नोक्तमिति ध्येयम् । स्ववृत्तान्तं सर्वमाख्यातवानिति सामान्येन वक्तुं युक्तत्वेऽप्यङ्गदसन्निधौ प्रपञ्चनं गोप्यविशेषगोपनार्थम् । अत्र त्वप्रपञ्चनम् अकथनीयाकथनार्थं चेति ज्ञेयम् । अस्मिन्सर्गे सार्धसप्तविंशतिश्लोकाः ॥२७॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥ यथा वत्सला वत्से स्नेहवती धेनुः । वत्सस्य स्नेहाद्वत्सविषयकस्नेहात् । स्रवत्येव द्रवत्येव । तथा मणिरत्नस्य मणिश्रेष्ठस्य दर्शनान्मम हृदयं द्रवति ॥ ३ ॥ मणेरागतिमाह—मणिरत्नमिति । मे श्वशुरेण

॥ २७ ॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणतत्त्व० सुन्दरकाण्ड० पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

॥१॥तमिति । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्याम् उपलक्षितः ॥२॥ स्रवति द्रवति । वत्सस्येत्यत्रापि दर्शनादिति सम्बध्यते।हृदयमित्यत्रापि स्नेहाद्द्रवतीति सम्बन्धः ॥३ ॥ अथ सीताया मणेरागतिमाह—मणिरत्नमिति । मे श्वशुरेण जनकराजेन । वधूकाले विवाह

ति०—वधूकाले वधूत्वसम्पादके काले । सीतामातृहस्ताद्गृहीत्वा दशरथहस्ते दत्तम् । तच्च तस्मिन् काले यथाऽधिकं शोभते तथा मूर्ध्नि बद्धमित्यर्थः । स०—वधूकरणकाले वैदेह्या मूर्ध्नि बद्धं यथा अधिकम् अशोभत तथा इदानीमपि शोभते । कालतस्तत्प्रकाशतिरोधानं नास्तीति महत्त्वं रत्नस्य ध्वन्यते ॥ ४ ॥

अयं हि जलसम्भूतो मणिः सज्जनपूजितः । यज्ञे परम तुष्टेन दत्तः शक्रेण धीमता ॥ ५ ॥ इमं दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं यथा तातस्य दर्शनम् । अद्यास्म्यवगतः सौम्य वैदेहस्य तथा विभोः ॥ ६ ॥ अयं हि शोभते तस्याः प्रियाया मूर्ध्नि मे मणिः । अस्याद्य दर्शनेनाहं प्राप्तां तामिव चिन्तये ॥७॥ किमाह सीता वैदेही ब्रूहि सौम्य पुनः पुनः । पिपासुमिव तोयेन सिञ्चन्ती वाक्यवारिणा ॥ ८ ॥ इतस्तु किं दुःखतरं यदिमं वारिसम्भवम् । मणिं पश्यामि सौमित्रे वैदेहीमागतं विना ॥ ९॥ चिरं जीवति वैदेही यदि मासं धरिष्यति । क्षणं सौम्य न जीवेयं विना तामसितेक्षणाम् १०

जनकेन । वधूकाले वधूप्रतिग्रहकाले, विवाहकाल इत्यर्थः । यथा शोभते तथा बद्धमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ जनकेनापि कुतस्तल्लब्धम् ? तत्राह—अयं हीति ॥ ५ ॥ 'मणिं तु दृष्ट्वा रामो वै त्रयाणां संस्मरिष्यति' इति सीतयोक्तप्रकारेण स्मरति—इममिति । इमं दृष्ट्वा तातस्य दशरथस्य । वैदेहस्य जनकस्य । दर्शनमद्याव गतः प्राप्तोस्मि । तदा ताभ्यां तस्या मूर्ध्नि बद्धत्वादिति भावः। इह वैदेहग्रहणं सीताजनन्या अप्युपलक्षणम् । सीतावाक्ये ' वीरो जनन्या मम च ' इत्युक्तेः । तत्र त्रयाणां संस्मरिष्यतीति त्रयग्रहणं बहुमात्रोपलक्षणम् । इह वैदेहस्यापि स्मरणोक्तेः ॥ ६–८ ॥ इतस्त्विति । आगतं मणिमित्यन्वयः ॥ ९–११ ॥

काले । वैदेह्या मूर्ध्न्यशोभतेति सम्बन्धः ॥ ४ ॥ जनकस्यापि कुत आगमोऽत आह—अयं हीति ॥ ५ ॥ यथा सीतादर्शनम् अवगतः प्राप्तस्तथा तातस्य दशरथस्य प्राप्तः तद्धस्ते जनकेन दानात्तस्य स्मरणम्, तथा वैदेहस्य राज्ञो जनकस्य सपत्नीकस्य दर्शनं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ६–८॥ वैदेहीं विना आगतं मणिं पश्यामीति सम्बन्धः । इतः किं दुःखतरम् ॥ ९ ॥ यदि मासं धरिष्यति जीविष्यति तदा चिरं जीवति,

स०—यदि वैदेही चिरं जीवति तर्हि मासं धरिष्यति । यदि मासं धरिष्यति तर्ह्येव चिरं जीवतीति तज्जीवनं मज्जीवनव्याप्तम् । व्यतिरेकेणाह—क्षणमिति । तामसितेक्षणां विना क्षणमहं न जीवेयं यथा तथा इयं सीतापि मां विना नजीवा न विद्यते जीवो यस्यास्सेति योजना । यद्वा वैदेही यदि मासं धरिष्यति प्राणान् तर्हि चिरं जीवति वार्ताज्ञानानन्तरं मया तु तथा जीवितुमशक्यमित्याह—क्षणमिति ॥ १० ॥

नय मामपि तं देशं यत्र दृष्टा मम प्रिया । न तिष्ठेयं क्षणमपि प्रवृत्तिमुपलभ्य च ॥ ११ ॥ कथं सा मम सुश्रोणी भीरुभीरुः सती सदा । भयावहानां घोराणां मध्ये तिष्ठति रक्षसाम् ॥ १२ ॥ शारदस्तिमिरोन्मुक्तो नूनं चन्द्र इवाम्बुदैः । आवृतं वदनं तस्या न विराजति राक्षसैः ॥ १३ ॥ किमाह सीता हनुमंस्तत्त्वतः कथयाद्य मे । एतेन खलु जीविष्ये भेषजेनातुरो यथा ॥ १४ ॥ मधुरा मधुरालापा किमाह मम भामिनी । मद्विहीना वरारोहा हनुमन् कथयस्व मे ॥ [दुःखाद् दुःखतरं प्राप्य कथं जीवति जानकी ।] ॥ १५ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये
श्रीमत्सुन्दरकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥६६॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

एवमुक्तस्तु हनुमान् राघवेण महात्मना ।
सीताया भाषितं सर्वं न्यवेदयत राघवे ॥ १ ॥
इदमुक्तवती देवी जानकी पुरुषर्षभ ।
पूर्ववृत्तमभिज्ञानं चित्रकूटे यथातथम् ॥ २ ॥

भीरुभीरुः अत्यन्तभीरुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत्त्वतः, सङ्कोचेन न किंचित् गोपनीयमिति भावः ॥१४॥ मधुरा सुन्दरी । मधुरालापा, येन तद्वचनानुवादादपि भवद्वचनं मधुरं भवतीत्यर्थः ॥१५॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायण० शृङ्गार० सुन्दरकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥६६॥ एवमित्यादि ॥ १ ॥ २ ॥

जीविष्यतीत्यर्थः । तां विना यथाऽहं न जीवेयं तथा मां विना सापि न जीविष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रवृत्तिमुपलभ्य क्षणमपि न तिष्ठेयं स्थातुं न शक्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥ भीरुभीरुः अत्यन्तं भीरुः ॥१२॥ अम्बुदैरावृतस्तिमिरोन्मुक्तः शारदश्चन्द्र इव तस्या वदनं न राजति ॥१३॥ एतेन तद्वाक्यश्रवणरूपेण ॥१४॥ मधुरा मधुराकारा ॥१५॥ इति श्रीमहे० श्रीरामायणत० सुन्दरकाण्ड० षट्षष्टितमः सर्गः ॥६६॥ एवमित्यादि ॥ १ ॥ २

स०–प्रवृत्तिं वार्ताम्, निराहारत्वादिप्रवृत्तिं वा ॥ ११ ॥

सुखसुप्ता त्वया सार्धं जानकी पूर्वमुत्थिता । वायसः सहसोत्पत्य विरराद स्तनान्तरे ॥ ३ ॥ पर्यायेण च सुप्तस्त्वं देव्यङ्के भरताग्रज । पुनश्च किल पक्षी स देव्या जनयति व्यथाम् ॥ ४ ॥ पुनः पुनरुपागम्य विरराद भृशं किल । ततस्त्वं बोधितस्तस्याः शोणितेन समुक्षितः ॥ ५ ॥ वायसेन च तेनैव सततं बाध्यमानया । बोधितः किल देव्या त्वं सुखसुप्तः परन्तप ॥ ६ ॥ तां तु दृष्ट्वा महाबाहो दारितां च स्तनान्तरे । आशीविष इव क्रुद्धो निःश्वसन्नभ्यभाषथाः ॥ ७ ॥ नखाग्रैः केन ते भीरु दारितं तु स्तनान्तरम् । कः क्रीडति सरोषेण पञ्चवक्त्रेण भोगिना ॥ ८ ॥ निरीक्षमाणः सहसा वायसं समवैक्षथाः । नखैः सरुधिरैस्तीक्ष्णैस्तामेवाभिमुखं स्थितम् ॥ ९ ॥ सुतः किल स शक्रस्य वायसः पततां वरः । धरान्तरचरः शीघ्रं पवनस्य गतौ समः ॥ १० ॥ ततस्तस्मिन् महाबाहो कोपसंवर्तितेक्षणः । वायसे त्वं कृथाः क्रूरां मतिं मतिमतां वर ॥ ११ ॥ स दर्भं संस्तराद् गृह्य ब्रह्मास्त्रेण ह्ययोजयः । स दीप्त इव कालाग्निर्जज्वालाभिमुखः खगम् ॥ १२ ॥ क्षिप्तवांस्त्वं प्रदीप्तं हि दर्भं तं वायसं प्रति । ततस्तु वायसं दीप्तः स दर्भोऽनुजगाम ह ॥ १३ ॥ स पित्रा च परित्यक्तः सुरैश्च समहर्षिभिः । त्रींल्लोकान् संपरिक्रम्य त्रातारं नाधिगच्छति ॥ १४ ॥

पूर्वं सङ्कुचितं विस्तृणीते—सुखेत्यादिना । उभावपि पर्यायेण सुप्ताविति त्वया सार्धमित्युक्तम् ॥ ३–६ ॥ तां त्वित्यादि । दारितां विदारिताम् ॥ ७–१९ ॥

पूर्वं सङ्कुचितं विस्तृणीते—सुखेत्यादिना । उभावपि पर्यायेण सुप्ताविति त्वया सार्धमित्युक्तम् ॥ ३–६ ॥ दारितां विदारिताम् ॥ ७–१९ ॥

पुनरेवागतस्त्रस्तस्त्वत्सकाशमरिन्दम । स तं निपातितं भूमौ शरण्यः शरणागतम्॥ १५॥ वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यपालयः ॥ १६ ॥ मोघमस्त्रं न शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव । भवांस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥ १७॥ राम त्वां स नमस्कृत्य राज्ञे दशरथाय च । विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ १८॥ एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्त्ववाञ्छीलवानपि । किमर्थमस्त्रं रक्षस्सु न योजयति राघवः ॥ १९ ॥ न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः । न च सर्वे रणे शक्ता रामं प्रतिसमासितुम् ॥ २० ॥ तस्य वीर्यवतः कश्चिद्यद्यस्ति मयि सम्भ्रमः । क्षिप्रं सुनिशितैर्बाणैर्हन्यतां युधि रावणः ॥ २१ ॥ भ्रातुरादेशमाज्ञाय लक्ष्मणो वा परन्तपः । स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः ॥ २२ ॥ शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ । सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः॥२३॥ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः । समर्थौ सहितौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ २४॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् । पुनरप्यहमार्यां तामिदं वचनमब्रुवम् ॥ २५ ॥ त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे । रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ २६ ॥ कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् । इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ २७ ॥

प्रतिसमासितुं प्रतिमुखं स्थातुम् ॥ २०–२५ ॥ त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन कार्यान्तरविमुखः ॥ २६–२८ ॥

न नागा इति । प्रतिसमासितुं प्रतिमुखं स्थातुम् ॥ २०-२५ ॥ त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन कार्यान्तरविमुखः ॥२६॥भवती मया दृष्टा अतः परं परिशोचितुं न कालः,

पुनरेवागतस्त्रस्तस्त्वत्सकाशमरिन्दम । स तं निपातितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ॥ १५ ॥ वधार्हमपि काकुत्स्थ कृपया पर्यपालयः ॥ १६ ॥ मोघमस्त्रं न शक्यं तु कर्तुमित्येव राघव । भवांस्तस्याक्षि काकस्य हिनस्ति स्म स दक्षिणम् ॥ १७ ॥ राम त्वां स नमस्कृत्य राज्ञे दशरथाय च । विसृष्टस्तु तदा काकः प्रतिपेदे स्वमालयम् ॥ १८ ॥ एवमस्त्रविदां श्रेष्ठः सत्त्ववाञ्छीलवानपि । किमर्थमस्त्रं रक्षस्सु न योजयति राघवः ॥ १९ ॥ न नागा नापि गन्धर्वा नासुरा न मरुद्गणाः । न च सर्वे रणे शक्ता रामं प्रतिसमासितुम् ॥ २० ॥ तस्य वीर्यवतः कश्चिद्यद्यस्ति मयि सम्भ्रमः । क्षिप्रं सुनिशितैर्बाणैर्हन्यतां युधि रावणः ॥ २१ ॥ भ्रातुरादेशमाज्ञाय लक्ष्मणो वा परन्तपः । स किमर्थं नरवरो न मां रक्षति राघवः ॥ २२ ॥ शक्तौ तौ पुरुषव्याघ्रौ वाय्वग्निसमतेजसौ । सुराणामपि दुर्धर्षौ किमर्थं मामुपेक्षतः ॥ २३ ॥ ममैव दुष्कृतं किंचिन्महदस्ति न संशयः । समर्थौ सहितौ यन्मां नावेक्षेते परन्तपौ ॥ २४ ॥ वैदेह्या वचनं श्रुत्वा करुणं साश्रुभाषितम् । पुनरप्यहमार्यां तामिदं वचनमब्रुवम् ॥ २५ ॥ त्वच्छोकविमुखो रामो देवि सत्येन ते शपे । रामे दुःखाभिभूते तु लक्ष्मणः परितप्यते ॥ २६ ॥ कथंचिद्भवती दृष्टा न कालः परिशोचितुम् । इमं मुहूर्तं दुःखानामन्तं द्रक्ष्यसि भामिनि ॥ २७ ॥

प्रतिसमासितुं प्रतिमुखं स्थातुम् ॥ २०–२५ ॥ त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन कार्यान्तरविमुखः ॥ २६–२८ ॥

न नागा इति । प्रतिसमासितुं प्रतिमुखं स्थातुम् ॥ २०-२५ ॥ त्वच्छोकविमुखः त्वच्छोकेन कार्यान्तरविमुखः ॥ २६ ॥ भवती मया दृष्टा अतः परं परिशोचितुं न कालः,

देवि हर्यृक्षसैन्यानामीश्वरः प्लवतां वरः ।
सुग्रीवः सत्त्वसम्पन्नस्तवार्थे कृतनिश्चयः ॥ १७ ॥
तस्य विक्रमसम्पन्नाः सत्त्ववन्तो महाबलाः ।
मनस्सङ्कल्पसम्पाता निदेशे हरयः स्थिताः ॥ १८ ॥
येषां नोपरि नाधस्तान्न तिर्यक् सज्जते गतिः ।
न च कर्मसु सीदन्ति महत्स्वमिततेजसः ॥ १९ ॥
असकृत्तैर्महाभागैर्वानरैर्बलदर्पितैः ।
प्रदक्षिणीकृता भूमिर्वायुमार्गानुसारिभिः ॥ २० ॥
मद्विशिष्टाश्च तुल्याश्च सन्ति तत्र वनौकसः ।
मत्तः प्रत्यवरः कश्चिन्नास्ति सुग्रीवसन्निधौ ॥ २१ ॥
अहं तावदिह प्राप्तः किं पुनस्ते महाबलाः ।
न हि प्रकृष्टाः प्रेष्यन्ते प्रेष्यन्ते हीतरे जनाः ॥ २२ ॥
तदलं परितापेन देवि मन्युर्व्यपैतु ते ।
एकोत्पातेन वै लङ्कामेष्यन्ति हरियूथपाः ॥ २३ ॥
मम पृष्ठगतौ तौ च चन्द्रसूर्याविवोदितौ ।
त्वत्सकाशं महाभागे नृसिंहावागमिष्यतः ॥ २४ ॥
अरिघ्नं सिंहसङ्काशं क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ।
लक्ष्मणं च धनुष्पाणिं लङ्काद्वारमुपस्थितम् ॥ २५ ॥
नखदंष्ट्रायुधान् वीरान् सिंहशार्दूलविक्रमान् ।
वानरान् वारणेन्द्राभान् क्षिप्रं द्रक्ष्यसि सङ्गतान् ॥२६॥
शैलाम्बुदनिकाशानां लङ्कामलयसानुषु ।
नर्दतां कपिमुख्यानामचिराच्छ्रोष्यसि स्वनम् ॥ २७ ॥

तदलमिति । मन्युः दैन्यम् । "मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रुधि " इत्यमरः ॥२३–२८॥

यशस्करं स्यात् ॥ १२–२२ ॥ तदलमिति । मन्युः दैन्यम् ॥ २३–२८ ॥

निवृत्तवनवासं च त्वया सार्धमरिन्दमम् । अभिषिक्त मयोध्यायां क्षिप्रं द्रक्ष्यसि राघवम् ॥ २८ ॥ ततो मया वाग्भिरदीनभाषिणा शिवाभिरिष्टाभिरभिप्रसादिता । जगाम शान्तिं मम मैथिलात्मजा तवापि शोकेन तदाऽभिपीडिता ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशत्सहस्रिकायां संहितायां श्रीमत्सुन्दरकाण्डे अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

तव शोकेनापि 'नैव दंशान्' इत्यादिमदुक्त्या श्रुतेन । तदा मम पुरस्तादाभि पीडिता। अदीनभाषिणा मया । शिवाभिः इष्टाभिः वाग्भिः अभिप्रसादिता । शान्तिं दुःखनिवृत्तिं जगाम ॥ २९ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे शृङ्गारतिलकाख्याने सुन्दरकाण्डव्याख्याने अष्टषष्टितमः सर्गः ६८॥

इत्थं कौशिकवंशमौक्तिकमणिर्गोविन्दराजाभिधो
वात्स्यश्रीशठकोपदेशिकपदद्वन्द्वैकसेवारतः ।
पूर्वाचार्यकृता विलोक्य विविधा व्याख्या मुहुर्जानकी--
कान्तस्याप्रतिमाज्ञयैव तिलकं सौन्दर्यकाण्डे व्यधात् ॥ १ ॥

तत इति । तव शोकेनापि 'नैव दंशान्' इत्यादिपूर्वमुक्तया मदुक्त्या श्रुतेन त्वच्छोकेनापि मम पुरतस्तदाऽभिपीडिता । अदीनभाषिणा मया शिवाभिरिष्टाभिः वाग्भिरभिप्रसादिता शान्तिं दुःखनिवृत्तिं जगामेति योजना॥२९॥इति श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्यश्रीनारायणतीर्थशिष्यश्रीमहेश्वरतीर्थविरचितायां श्रीरामायणतत्त्व दीपिकाख्यायां सुन्दरकाण्डव्याख्यायाम् अष्टषष्टितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

महेशतीर्थरचिता रामपादसमर्पिता । व्याख्या सुन्दरकाण्डस्य समाप्ता तत्त्वदीपिका॥

श्रीमत्सुन्दरकाण्डपठनश्रवणयोः फलम् । ब्रह्माण्डपुराणे सप्तचत्वारिंशदुत्तरशततमे अध्याये—
काण्डस्य सुन्दराख्यस्य श्रवणात्पठनादपि । मां प्राप्नुयाज्जगद्धेतुं नात्र सन्देह इष्यते॥

सुन्दरकाण्डः समाप्तः ॥